

समग्र केळकर वाङ्मय

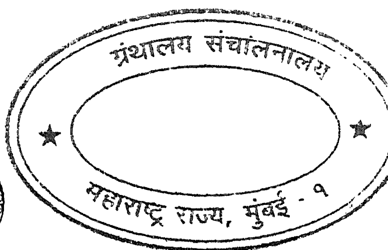
समग्र केळकर वाङ्मय

७ इतिहास खंड

मनोहर ग्रंथमाला, प्रकाशन ७ वें

समग्र केळकर वाङ्मय

७ इतिहास खंड

सन १९३८

प्रकाशक
मनोहर महादेव केळकर, बी. ए.
मनोहर ग्रंथमाला,
घर नं. १९६/३३ सदाशिव पेठ, पुणें शहर

मुद्रक
शंकर रामचंद्र दाते, बी. ए.
व्यवस्थापक, लोकसंग्रह छापखाना,
६२४ सदाशिव, पुणें शहर

प्रकाशकाचें निवेदन

संकल्पाप्रमाणें ' समग्र केळकर वाङ्मया 'चे हे बारा खंड छापून आज वाचकांच्या हातीं देतां येत आहेत याविषयीं फार आनंद होतो. हें छपाईचें काम अपेक्षेपेक्षां पुष्कळच लवकर पूर्ण करितां आलें याचें श्रेय पुणें शहरांतील अनेक छापखान्यांनीं केलेल्या सहकारितेलाच दिलें पाहिजे.

हें समग्र केळकर वाङ्मय प्रसिद्ध करण्याची मूळ कल्पना स्वतः केळकरांची नाहीं त्याप्रमाणें ती प्रस्तुत प्रकाशकाचीहि नाहीं. केळकर वाङ्मयाचा अभ्यास आज सुमारें वीस वर्षें सतत करणाऱ्या एका गुणग्राही वाचकाच्या सहृदय अंतःकरणांत त्या कल्पनेचा उगम झाला. आणि त्याच्याच सक्रिय प्रोत्साहनामुळें त्या कल्पनेला हें दृश्य स्वरूप प्राप्त झालें हें सांगणें आम्ही आमचें कर्तव्य समजतों.

वास्तविक केळकरांचें '**समग्र**' वाङ्मय प्रसिद्ध करण्याची वेळ अजून आलेलीच नाहीं ! कारण त्यांची लेखणी अजून थांबलेली नाहीं. आणि त्यांची प्रकृति चांगली राहिली तर यापुढें त्यांनीं निर्माण केलेलें आणखीहि वाङ्मय वाचकांना वाचावयास मिळेल अशी आशा करण्यास जागा आहे. तथापि बारा हजार पृष्ठें भरतील इतकें वाङ्मय आजच सिद्ध असल्यामुळें, हा पहिला मोठा हप्ता छापून मोकळें व्हावें ही गोष्ट सर्वच दृष्टींनीं इष्ट होती. पण आणखी एक सोय विशेष होती ती अशी कीं, केळकरांच्या छापील ग्रंथांशिवाय त्यांनीं वर्तमानपत्रें, मासिक पुस्तकें यांत लिहिलेले लेख, इतर ग्रंथकारांच्या ग्रंथांना लिहिलेल्या प्रस्तावना, प्रसंगविशेषीं त्यांनीं दिलेल्या व्याख्यानांचे लेखी सारांश इत्यादि जें अवांतर वाङ्मयहि बरेंच आहे, तें आठवून, मिळवून, जुळवून, युक्तायुक्त पाहून तपासून देणें हें काम इतरांच्या हातून कसें होणार ?

तें त्यांचें त्यांनींच करणें शक्य. म्हणून त्यांना श्रम देऊनहि पण तें त्यांच्या हातून होण्यासारखें आहे तोंपर्यंत करवून घेण्याशिवाय गत्यंतर नव्हतें.

या ग्रंथांतल्या ' वाङ्मय ' शब्दाचा अर्थ नेहमीं आपण समजतों त्याहून किंचित् अधिक व्यापक केला पाहिजे. कारण केळकरांच्या लेखांप्रमाणें त्यांनीं दिलेल्या तोंडीं व्याख्यानां-भाषणांचाहि समावेश त्यांत केला आहे. पण त्यांपैकीं बरींच, तोंडीं बोलून झाल्यावर, स्वतः त्यांचीं त्यांनीं लिहून दिलेलीं आहेत. इतर वार्ताहरांनीं लिहून घेतलेलीं अशीं थोडीं आहेत.

दुसरीहि एक गोष्ट सांगणें अवश्य आहे ती ही कीं, या बारां-पैकीं कांहीं थोडया खंडांत, केळकरांनीं स्वतः लिहिलें नाहीं किंवा ते बोलले नाहींत असेंहि कांहीं ' वाङ्मय ' पुरवणी कागदपत्रांच्या रूपानें समाविष्ट केलें आहे. उदाहरणार्थ, टिळकांचीं मृत्युपत्रें, केसरीवरील खटल्यांतील न्यायमूर्तींचे निर्णय, एकाद्या सभेच्या हकीकतींतील प्रास्ताविक किंवा समारोपाचा असा कांहीं त्रोटक मजकूर इत्यादि. पण त्या ठिकाणीं केवळ तो प्रसंग किंवा तो विषय यांची नीट समजूत पटण्याला तो मजकूर साधनभूत असल्यामुळेंच घालावा लागला आहे. उलट कांहीं वाङ्मय केळकरांनीं लिहिलेलें असेंहि खंड-पृष्ठांच्या मर्यादेमुळें वगळावें लागलें.

हें प्रचंड वाङ्मय जवळ जवळ सारख्या पृष्ठसंख्येच्या बारा खंडांत बसवून देणें हें काम सहजच जरासें अडचणीचें झालें. तथापि शक्य तोंवर विषयानुसंधान साधण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला आहे.

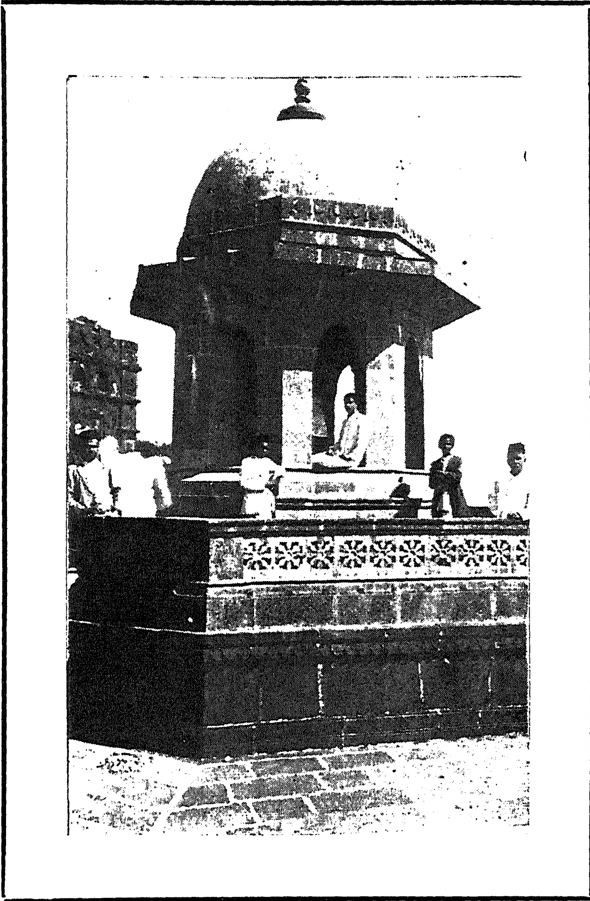
—प्रकाशक

अनुक्रमणिका

१. मराठे व इंग्रज	: प्रथमावृत्ति	:	सन १९१८
२. आयर्लंदचा इतिहास	: प्रथमावृत्ति	:	,, १९०९
३. फ्रेंच राज्यक्रांति	: प्रथमावृत्ति	:	,, १९३७

रायगडावरील श्रीशिवाजी महाराजांच्या समाधीवरील छत्री

(१९२६)

मराठे व इंग्रज

प्रस्तावना

बरोबर शंभर वर्षांपूर्वी पुण्यांतून मराठेशाही नष्ट झाली! प्रस्तुत पुस्तक हें तिचें प्रथम-शत-सांवत्सरिक वाङ्मयश्राद्ध आहे.

मराठेशाहीचा खरा अंत कोणत्या दिवशीं झाला याविषयीं मतभेद होण्याचा संभव आहे. कित्येक तो दिवस ता. १२ फेब्रुवारी सन १७९४ हा मानतात; कारण, त्या दिवशीं प्रसिद्ध मराठा वीर महादजी शिंदा वारला. महादजी हा लष्करी दृष्टीनें मराठेशाहीचा मुख्य आधारस्तंभ होता याबद्दल मुळींच वाद नाहीं.

कित्येक तो दिवस ता. १३ मार्च सन १८०० हा मानतात; कारण, त्या दिवशीं प्रसिद्ध मराठा मुत्सद्दी नाना फडणवीस हा वारला. नानाबरोबर मराठेशाहींतील सर्व शहाणपण गेलें असें इंग्रज इतिहासकारांनींहि आपल्या ग्रंथांतून म्हटलें आहे.

कित्येक तो दिवस ३१ डिसेंबर १८०२ हा मानतात; कारण, त्या दिवशीं वसईचा तह होऊन बाजीराव हा इंग्रजांचा सर्वस्वीं गुलाम बनला व मराठी राज्याच्या काळजाचीं इंग्रजांच्या मध्यस्थीच्या पाचरीनें अनेक शकलें झालीं!

कित्येक तो दिवस ता. २३ सप्टेंबर १८०३ हा मानतात; कारण, त्या दिवशीं शिंद्याचा असई येथील लढाईंत प्रत्यक्ष पराभव होऊन मराठा सरदारांचा मित्रसंघ फुटला व मराठेशाहीला आतां तरणोपाय नाहीं हें जग-जाहीर झालें.

कित्येक तो दिवस ता. १७ माहे नवंबर १८१७ हा मानतात; कारण, त्या दिवशीं पुण्यांत शनवारच्या वाड्यावर इंग्रजांचें निशाण लागलें.

कित्येक तो दिवस ता. ३ जून १८१८ हा मानतात; कारण, त्या दिवशीं बाजीराव अशीरगडाजवळ ढोलकोट येथें जनरल मालकम याच्या स्वाधीन होऊन त्यानें राज्यावर उदक सोडलें.

कित्येक तो दिवस ता. १६ मे सन १८४९ हा मानतात; कारण, त्या दिवशीं मराठेशाहीची जी मूळची—सातारची—गादी ती खालसा झाली.

वरील सहासात तारखांपैकीं कोणती तारीख मराठेशाहीची खरी श्राद्ध-तिथि मानावयाची ही ज्याच्या त्याच्या मनोधर्माची गोष्ट आहे. सामान्यतः सन १८१७–१८ हें साल मराठेशाहीच्या अंताचें साल मानतात, व तेंच स्थूलमान आम्हांलाहि ग्राह्य वाटतें.

प्रतिसांवत्सरिक श्राद्ध तिथीला करितात, शतसांवत्सरिक श्राद्ध त्या उभ्या वर्षांत केव्हांहि केलें तरी चालेल.

प्रस्तुत पुस्तक बरोबर ता. ३ जून १९१८ रोजीं प्रसिद्ध करावें असें प्रथम मनांत असल्यामुळें तें लिहून पुरें करावयाचें काम चालढकलीवर पडलें होतें. पण चालू महिन्यांत आम्हांला हिंदुस्थानाबाहेर जावें लागेल व कदाचित् १९१९ सालापूर्वीं परत येतांहि येणार नाहीं असें कांहीं दिवसांपूर्वीं निश्चित झाल्यामुळें हें पुस्तक प्रसिद्ध करण्याचें काम शक्य तितक्या घाईनें उरकून घ्यावें लागलें.

मराठे व इंग्रज यांचा संबंध मूळ आला तेव्हांपासून तों पेशवाई नष्ट होईपर्यंतचा—पण फक्त या उभयतांच्या संबंधापुरता—त्रोटक इतिहास एक ते पांच या प्रकरणांत दिला आहे; व सहा ते दहा या प्रकरणांत कांहीं मुद्द्यांचें विवेचन केलें आहे. तथापि, मराठे व इंग्रज यांच्यासंबंधाचें सांगोपांग व मनाजोगें विवेचन करावयाचें तर आणखी एक एवढेंच पुस्तक लिहावें लागेल, असें माहिती गोळा करितांना आढळून आलें. न जाणों, पुढें केव्हां हवा तितका वेळ मिळाल्यास कदाचित् ही गोष्ट घडून येईलहि ! प्रस्तुत पुस्तकांत योजिलेल्या अनेक विषयांचा विस्तार स्थलसंकोचामुळें यथाप्रमाण करितां आला नाहीं. यामुळें कांहीं भागांना निवळ टिपणांचेंहि स्वरूप आलें आहे हें आम्ही जाणून आहों.

वास्तविक पाहतां, प्रस्तुत विषयावरील पुस्तक ज्यानें इतिहासाचा व्यासंग जन्मभर केला आहे अशाच एकाद्या गृहस्थाकडून लिहिलें गेलें असतें तर तें हवें होतें. तथापि, आमच्या विनंतीवरून निदान या पुस्तकास उपोद्घात तरी लिहिण्याचें गु. रा. रा. वासुदेव वामनशास्त्री खरे यांनीं कबूल केलें याबद्दल आम्ही त्यांचे फार आभारी आहों.

हें पुस्तक छापून हातावेगळें करण्याच्या कामीं मुख्य मदत येथील प्रिंटिंग एजन्सीचे मालक रा. रामकृष्ण दत्तात्रेय पराडकर यांची झाली. छाप-

खान्यांकडे हेलपाटे घालणें, प्रुफें केवळ शुद्धाशुद्धाच्याच नव्हे तर युक्तायुक्ताच्याहि दृष्टीनें वाचणें व दोन ठिकाणीं छापण्याचें काम करावें लागल्यामुळें आमची धांदल वांचविण्याकरितां स्वतःची धांदल करून घेणें या गोष्टी जर पराडकर यांनीं पत्करल्या नसत्या तर, हें पुस्तक या थोड्या मुदतींत निघणें शक्य नाहीं अशा समजुतीनें कदाचित् तें मुळीं छापखान्यांकडे गेलेंहि नसतें. म्हणून रा. पराडकर यांच्या श्रमांबद्दल त्यांचे आभार मानले पाहिजेत तसेंच छपाईचें काम लवकर उरकून देण्यास मदत केल्याबद्दल चित्रशाळा व जगद्धितेच्छु छापखान्याचे मालक, विषयाची वेळोवेळीं चर्चा करून अखेर विषयानुक्रमणिका तयार केल्याबद्दल रा. दत्तोपंत आपटे, बी. ए. यांचेहि आभार मानणें जरूर आहे.

पुणें :
ता. १ माहे मार्च,
सन १९१८.

न. चिं. केळकर

अनुक्रमणिका

मराठे व इंग्रज

(मराठेशाहीचें शतसांवत्सरिक वाङ्मयश्राद्ध)

प्रकरण पहिलें

इंग्रजांपूर्वींचें महाराष्ट्र

मराठा व इंग्रज यांची अगदीं पहिली भेट कोठें केव्हां झाली असेल याचा नक्की दाखला तर मिळणें शक्य नाहींच; पण कष्टाळू बारीक-डोळ्या इतिहाससंशोधकांसहि या भेटीचा शोध लागणें कठिण. फार काय, उभयतांची गांठ प्रथम पडली असेल तेव्हां मराठ्याला हा इंग्रज किंवा इंग्रजाला हा मराठा असें ओळखतांहि आलें नसेल. इंग्रज प्रथम हिंदुस्थानांत आले तेव्हां मुसलमानांचें राज्य होतें. अर्थात् त्या वेळीं इंग्रजाच्या डोळ्यांत मुसलमान तेवढा भरण्यासारखा होता; मराठ्याकडे त्याचें लक्ष कशाला जाईल? सुरतेच्या किंवा दुसऱ्या एखाद्या कोंकणी बंदराला लागलेले इंग्रज तडक दिल्लीकडची वाट धरीत. उलट पक्षीं मराठ्यानें जेव्हां पहिला इंग्रज पाहिला असेल तेव्हां त्याला इंग्रजाचें नांवहि ऐकून माहीत नसेल. त्या वेळीं डच व पोर्तुगीज व्यापारीच इकडे हिंडत असत, यामुळें टोपीवाल्यांत टोपीवाला सहज मिसळला गेला असेल. मराठा पाहून इंग्रजाला वाटलें असेल कीं, "मांडचोळणा, पायघोळ अंगरखा व विचित्र पगडी घालणारा हा कोणी तरी अर्धवट रानटी मनुष्य असावा." उलट इंग्रजांची ती शिपतरी टोपी, तो अवाढव्य गळपट्टा व गोरा रंग पाहून मराठा मनांत म्हणाला असेल "कोण विचित्र ध्यान हें!" अद्यापि खेडेगांवांतून काबुली व्यापारी चाकू-काऱ्या विकावयाला गेला असतां गांवचीं मुलें जशीं त्याच्याभोंवतीं कौतुकानें गोळा होतात तशींच पूर्वी इंग्रज व्यापारी पाहून गोळा होत असतील. पहिल्या पहिल्या इंग्रज प्रवाशांनींहि हिंदी लोकांचीं वर्णनें लिहून ठेवलीं आहेत, त्यांत

खेडवळ मुलांची कुतूहलपूर्ण दृष्टीच दिसून येते. कोणाहि दोघां विदेशी लोकांची प्रथम भेट अशीच आश्चर्यकारक असावयाची !

या पहिल्या भेटीच्या वेळीं इंग्रजाला "आपण मराठ्यांचें राज्य जिंकून घेऊन त्याचे धनी होऊं" असें, किंवा मराठ्याला 'आपणासमोर नमणारे, अदबीनें बोलणारे, गिऱ्हाइकांना खुष करूं पाहणारे हे सौदागर आपले राजे होतील" असें कशानें मनांत येणार ? पण ईश्वराची लीला विचित्र आहे ! तिच्या योगानें अनेक चमत्कार या जगांत घडून येतात; आणि सहा हजार मैलांवरच्या इंग्रजांनीं समुद्रमार्गानें हिंदुस्थानांत व्यापारी म्हणून यावें व अखेर येथील अधिराजे होऊन बसावें हा त्यांतलाच एक चमत्कार होय. इतक्या दूरच्या लोकांचा इतका निकट संबंध आल्याचें जगाच्या इतिहासांत हें प्रायः पहिलेंच उदाहरण असावें. आतां, जगांत कोणतेहि लोक अनंत काळपर्यंत एकाच देशाला चिकटून बसलेले आढळत नाहींत. मानववंशाचे उगम शोधण्याची दिव्य दृष्टि लाभल्यास मनुष्याचा स्थानिक देशाभिमान कदाचित् सर्वच नष्ट होऊन त्याची विश्वबंधुत्वाची दृष्टि प्रभावी होईल. लो० टिळकांच्या उपपत्तीप्रमाणें आर्यन लोक उत्तर ध्रुवापासून निघून हळूहळू खालीं येत येत भूमध्य रेषेपर्यंत आले असें मानलें तरी, खुद्द हिंदुस्थानांतच त्यांची वस्ती इतक्या दीर्घ काळपर्यंत झालेली आहे कीं, त्यांना आपण परक्या देशांत आहों असें वाटणें शक्य नाहीं. इंग्रजांचे आद्य पूर्वज व आमचे आद्य पूर्वज हे कदाचित् उत्तर ध्रुवाजवळ कधीं काळीं एकत्र नांदत असतीलहि; पण मनुष्याच्या आठवणीपलीकडच्या व वाङ्मयाच्या उगमापूर्वीच्या गोष्टी जमेस धरतां येत नाहींत. या दृष्टीनें आम्ही हिंदु आर्य अनादि कालापासून हिंदुस्थानचे रहिवासी आणि इंग्रज लोक अनादि कालापासून यूरोपचे रहिवासी असेंच मानलें पाहिजे. इंग्रज व मराठे मूळचे भाऊबंद माना किंवा सर्वस्वीं परके माना; त्यांचा असा निकट संबंध येणें हें आश्चर्यांतलें आश्चर्य होय.

सतराव्या शतकाच्या प्रारंभीं हिंदुस्थानांत एकसमयावच्छेदेंकरून दोन निरनिराळ्या राजकीय सत्ता उदयोन्मुख झाल्या. पैकीं एक म्हणजे इंग्रजांची सत्ता इकडे तेव्हां प्रथमच नवीन अस्तित्वांत येणारी असून दुसऱ्या म्हणजे मराठ्यांच्या सत्तेचें मात्र पुनरुज्जीवन होत होतें. तेराव्या शतका-

च्या आधीं हिंदुस्थानांत सर्वत्र हिंदु राजांची सत्ता प्रचलित होती. पूर्वकाळाप्रमाणें या वेळीं सर्व हिंदुस्थानभर आपला अंमल प्रस्थापित केलेला असा एकच हिंदु अधिराजा किंवा सम्राट् नव्हता पण सर्व हिंदुस्थानभर मिळून दहावीस प्रमुख स्वतंत्र राजे, व त्यांनीं जिंकलेले नसले तरी त्यांच्या आश्रयानें राहणारे शेंकडो उपराजे, मांडलिक, पाळेगार, नाईक, सरदेशमुख, वतनदार, पाटील वगैरे होते. हिंदुस्थानांत स्थानिक स्वातंत्र्याची परंपरा फार जुनी आहे. परचक्र आलें तरी विजयी राजानें फार तर खंडणी घेऊन परत जावें. तेव्हांहि विजिगीषा प्रबळ असली तरी ती आधुनिक काळाप्रमाणें जिंकलेल्या देशास घोरपडीप्रमाणें निरंतर चिकटून बसत नसे; किंवा जळूप्रमाणें जित राष्ट्राच्या सत्त्वाचें रक्त आतां अधिक पिण्यास जागा नाहीं, पोट फुगून गात्रें गलित झालीं, म्हणून सुटत नसे. देश जिंकणें हें काम केवळ कीर्तीकरितां व हौसेखातर होत असे; पोटाकरितां होत नसे.

भारतांत किंवा रामायणांत दिग्विजयांचीं वर्णनें आहेत; पण या दिग्विजयास निघालेले वीर व योद्धे प्रतिपक्षानें नुसती मान लववून जिंकल्याची कबुली दिली किंवा सन्मानपूर्वक करभार दिला म्हणजे निघून जात. एखाद्या राजानें दुसऱ्या देशावर राजकीय अंमल प्रस्थापित केला तरी तेथें तो आपले सुभेदार किंवा 'गव्हर्नर' कायमचे नेमीत नसे. व असे अधिकारी नेमले गेलेच तरी ते जित देशाच्या अंतर्व्यवस्थेंत बिलकुल हात घालीत नसत. त्या वेळच्या 'जबाबदारी'चा अर्थच वेगळा होता. आपली संस्कृति स्वाभिमानामुळें एखाद्या राजास श्रेष्ठ वाटली तरी ती दुसऱ्या लोकांवर लादण्याची किंवा त्यांच्या घशांत बळजबरीनें कोंबण्याची 'जबाबदारी' आपणावर आहे असें ते मानीत नसत. अशोक वगैरे राजांनीं परदेश जिंकले; परंतु जित लोकांना घरची चूल कशी मांडावी किंवा मुलांना कसें वागवावें याविषयीं सक्तीचें शिक्षण देऊन शहाणे करण्याची आकांक्षा त्यांनीं कधींहि धरली नाहीं. धर्म, चालीरीति, न्यायनिवाडे, शिक्षण, बंदोबस्त, ग्रामव्यवस्था, व्यापारउदीम या सर्व बाबतींत सनातन पद्धतीप्रमाणें लोकांना वागण्याची पूर्ण मोकळीक असे, व राजाधिकारी आणि प्रजा यांचा संबंध प्रत्यक्ष असा क्वचितच येई. प्रत्येक जातीची जमात किंवा 'पंचायत' असून राजाज्ञांचा अंमल त्यांच्याच मार्फतीनें होई. जित राष्ट्र करभार देई; पण त्याबद्दल

ग्रामसंस्था जबाबदार असून, ग्रामसंस्थेपरता दुसरा कोणी अधिकारी नाहीं असेंच मानिलें जाई.

मुसलमान लोक हिंदुस्थानांत तेराव्या शतकापासून आले. त्यांच्या काळापासून या पूर्वींच्या स्थितींत थोडें अंतर पडलें. हे लोक विदेशी असून त्यांचे दिग्विजय केवळ कीर्तीकरितां होत नसत. पश्चिमेप्रमाणें पूर्वेकडेहि ते जेथें जेथें गेले तेथें तेथें कायमचें ठाणें देऊन राहिले. स्वत:च्या व स्वकीयांच्या उदरभरणाचा भार त्यांनीं जिंकलेल्या प्रजेवर टाकण्यास सुरुवात केली. केवळ करभारानें त्यांचें समाधान न होतां, सालदरसाल आपला चरितार्थ चालविण्याला व मिजास भोगण्याला त्यांना वसुलाची आवश्यकता भासूं लागली. यामुळें प्रजेवर कराचें ओझें कायम पडूं लागलें. मुसलमान राजे जिंकलेल्या मुलखावर आपले सुभेदार किंवा 'गव्हर्नर' नेमूं लागले; तरी पण ग्रामसंस्थांच्या व्यवस्थेंत त्यांनीं हात घातला नाहीं. धर्माचा प्रसार करण्यावर त्यांचें लक्ष असलें तरी, त्यांत व्यक्तींचाच संबंध येई. मुसलमान लोक परदेशांतून आलेले असूनहि त्यांनीं आपल्या मूळच्या देशाचा संबंध कायमचा तोडून टाकून हिंदुस्थान हा देश आपला असा मानिला होता त्यांनीं कायमचीं वस्ती याच देशांत केल्यामुळें आपलीं घरेंदारें येथेंच थाटलीं; वतनवाड्या येथेंच मिळविल्या, व्यापारउदीम येथेंच मांडला, देवळें व मंदिरें येथेंच बांधलीं, पैसा अडका येथेंच खर्चला; तात्पर्य, हिंदुस्थान हा स्वदेश म्हणून पत्करून स्थानाभिमान येथलाच धरिला.

शिवाय दुसरी एक महत्त्वाची गोष्ट अशी कीं, मुसलमान राज्यकर्त्यांनीं हिंदु लोक जित म्हणून अधिकारभ्रष्ट केले नाहींत. गांवच्या दप्तरदाऱ्या, परगणेमहालांच्या तालुकदाऱ्या, प्रांतांच्या सुभेदाऱ्या व लष्करांतल्या सरदाऱ्या या मुसलमानी अंमलांत हिंदू लोकांना मिळत. त्यांतूनहि एखादा हिंदू मुसलमान झाला म्हणजे मग तर बोलावयासच नको. विलायती मुसलमान व देशी मुसलमान असा भेद पातशहांच्या मनांतहि येत नसे. किंबहुना मुसलमान लोक हिंदु स्त्रिया करीत असल्यामुळें हिंदु लोकांना पातशहाजाद्यापर्यंतचा अधिकार मिळणें शक्य होतें. अहमदनगरच्या पातशाहीचा पहिला राजा व वऱ्हाडांतील इमादशाहीचा पहिला राजा हे दोघेहि मूळचे ब्राह्मण होते असें सांगतात. मुसलमान लोक हे आळशी,

चैनी व मिजासखोर असल्यामुळें, राज्यकारभाराचें काम ते आपण होऊन कधीं उकरून तर काढीत नसतच; पण अधिकारपरत्वें प्राप्त होणारा कारभारहि होतां होईतों ते परक्यांच्या म्हणजे हिंदूंच्याच हातून करीत. या सर्व कारणांमुळें मुसलमानी राज्यांत "आपण स्वदेशीं असून पारखे झालों" असें हिंदूंना वाटत नसे; एवढेंच नव्हे, तर मुसलमानी राज्य आपल्याच आधारावर आहे असें त्यांना वाटे; तें इतकें कीं, पातशाहीचा नोकर होणें हा एक प्रकारचा बहुमान आहे असेंच ते मानीत. हिंदुस्थानांत जेथें जेथें म्हणून अभिजातवर्ग पुढारपण घेण्यास तयार होता तेथें तेथें त्याला जुनी राजकीय मान्यता शिल्लक उरली होती, व नवी मान्यता मिळविण्यास अवसर होता. मुसलमानी राज्यांत जुन्या वतनदाऱ्या शाबूत राहिल्या व नव्याहि मिळाल्या. उत्तर हिंदुस्थानांत मुसलमान राजांनीं एका उदेपुराखेरीज बाकी बहुतेक रजपूत राजेरजवाडे जिंकल्यावर स्नेहांकित करून घेतले होते. दक्षिणेंत तर सोळाव्या शतकांत मुसलमानी राज्याशीं फटकून वागणारा व त्या राज्याचें स्वामित्व मान्य न करणारा असा विजयनगरशिवाय एकहि राजा उरला नव्हता. दक्षिण समुद्राच्या आसपास मात्र मुसलमान राजांचा अंमल अखेरपर्यंत पसरला नव्हता. म्हणून तेथें अनादि परंपरा उच्छिन्न न झालेलीं अशीं हिंदु राजांचीं, फार काय द्रविडी म्हणजे अनार्य राजांचींहि, घराणीं लहानशींच पण स्वतंत्र राज्यें चालवीत होतीं.

तेराव्यापासून सोळाव्या शतकाअखेर मुसलमान लोकांचा अंमल हिंदुस्थानांत अबाधित चालला. उत्तरेस त्यांची कदर विशेष होती; दक्षिणेस ती बरीच कमी होती. उत्तरेच्या आधीं दक्षिणेंत फार दिवस स्वतंत्र अशीं मुसलमानी राज्यें स्थापिलीं जाऊन दिल्लीच्या बादशहाच्या अंमलाला त्यांनीं सोडचिठ्ठी दिली होती. पण हीं राज्यें तुटक व लहान असल्यामुळें दिल्लीच्या पातशाहीपेक्षांहि या राज्यांना हिंदु अधिकारी व हिंदु प्रजा यांच्या मोहबतीवर व आधारावर अधिक अवलंबून राहावें लागे. दक्षिणेंतील मुसलमान राजांच्या पदरचे हिंदू सरदार हेच त्या राज्यांचे खरे आधारस्तंभ होते. दिल्लीच्या पलीकडे जवळच इतर स्वतंत्र मुसलमानी राज्यांच्या हद्दीला सुरुवात होते ती थेट कॉन्स्टँटिनोपलपर्यंत जाते. किंबहुना हिंदुस्थानांतील मुसलमानी राज्य हें आशिया खंडांतील मध्यवर्ती मुसलमानी रियासतीच्या वृक्षाची एक शाखाच

होय असें म्हटलें तरी चालेल. अर्थात् दिल्लीच्या दरबारीं खास विलायती अस्सल मुसलमान वंशाच्या बियाण्याचा पुरवठा वरचेवर व मुबलक होई. मुसलमान लोकांच्या फार काळच्या वस्तीनें व धर्मप्रसारानें दिल्लीच्या आसपास मुसलमान लोकांची संख्या पुष्कळच वाढलेली होती. पण दक्षिणे-कडे यावें तसतसें या दोन्ही बाबतींतली उणीव भासत असे. दक्षिणेचा पल्ला लांब; इकडचीं मुसलमानी राज्यें 'ब्राह्मणी' म्हणजे सुरुवातीसच ब्राह्मणकृपेनें उत्पन्न झालेलीं; यामुळें त्यांचा ओढा हिंदूंकडे उपजतच थोडा-बहुत होता. झुफीरखानास ज्याप्रमाणें एका ब्राह्मणानें दास्यांतून मुक्त केलें, तसेंच दिल्लीच्या बादशहाविरुद्ध बंड करून राज्याचें स्वातंत्र्य राखण्या-लाहि हिंदूंनीं त्याला मदत केली होती. दक्षिणेंत मुसलमानांची वस्ती कमी असून, हिंदूंनीं मुसलमानी संस्कृति स्वीकारण्यापेक्षां मुसलमानांनींच हिंदू संस्कृति अधिक स्वीकारली होती. तात्पर्य, कोणत्याहि बाजूनें पाहिलें तरी मुसलमानी राज्यांचा अंमल सुरू असतांहि हिंदूंना आपलें वर्चस्व कमी झालें असें वाटण्यास फारसें कारण नव्हतें.

दक्षिणेंतील मुसलमानी राज्यें मराठ्यांना फारशीं जाचक वाटलीं नाहींत याचें कारण, राजा मुसलमान असला तरी बहुतेक सर्व मुलकी व लष्करी कारभार हिंदूंच्या हातीं असे. हिंदूंचा धर्मछळ सहसा होत नसे. फकीर अवलियांप्रमाणें ब्राह्मणांसहि वंशपरंपरेच्या देणग्या धर्मार्थ दिल्या जात. विजापूरचा एक पातशहा दत्तात्रेयाचा भक्त असल्याचें प्रसिद्धच आहे. किल्ल्यांना मुसलमान सुभेदारांचीं नांवें कागदपत्रीं लागलीं तरी खरी सत्ता हिंदू मदतनिसांच्या हातीं असे. सरदार मुरारराव हा गोवळकोंड्याच्या एका पातशहाचा दिवाण होता. तसेंच शेवटच्या पातशहावर मदन पंडित नामक ब्राह्मणाचें इतकें वजन होतें कीं, त्याच्यामुळें या पातशाहीचा व शिवा-जीचा स्नेह अबाधित राहिला. दादो नरसू काळे हा मलिकंबराप्रमाणेंच प्रसिद्ध असून त्यानें पातशाहींतील जमीनबाबीची व्यवस्था उत्कृष्ट केली होती. मोगलांच्या दरबारीं अहमदनगरच्या दरबारांतून जाणारे वकील प्रायः ब्राह्मण असत. बुऱ्हाणशहाचा एक प्रधान ब्राह्मण होता. विजा-पूरच्या दरबारीं एसू पंडित नांवाचा ब्राह्मण 'मुस्ताफा'चें काम करी. गोवळकोंड्याच्या दरबारचे आकण्णा व मादण्णा हे दोघे मुत्सद्दी सुप्रसिद्धच

आहेत. मराठे सरदारांस मोठमोठ्या मनसबदाऱ्या दिल्या जात. एका 'ब्राह्मणी' पातशहानें २०० मराठे शिलेदार आपले शरीरसंरक्षक म्हणून ठेविले होते. वाघोजी जाधवराव नाईक हा मराठा सरदार पातशहाला गादीवर वसविण्याचे व पदच्युत करण्याचे खेळ अनेक वेळां खेळला, यामुळें त्याला ब्राह्मणी पातशाहींतला "किंग मेकर" म्हणावयास हरकत नाहीं. मुराररराव जाधव यानें विजापूर दरबारची अब्रू एक वेळ राखली. शहाजीनें अहमदनगर व विजापूर या दोन्ही दरबारांत मोठें ऐश्वर्य भोगलें. अहमदनगरच्या बालपातशहास मांडीवर घेऊन यानें स्वतःच पातशाहीचा अधिकार अनेक वर्षें गाजविला. शिरके, जाधव, निंबाळकर, घाटगे, मोरे, महाडीक, गुजर, मोहिते हे सरदार बलाढ्य असून पदरीं दहादहा वीसवीस हजार फौजा बाळगीत.

पण ब्राह्मणी-मुसलमानी राज्याशीं अशा रीतीनें स्नेहभावानें वागणारे मराठे हे मोगलांच्या स्वाऱ्या दक्षिणेकडे होऊं लागतांच उग्र रूप दाखवूं लागले. मोगलांशीं मराठ्यांनीं जवळ जवळ दोनशें वर्षें युद्ध केलें; पण आपली सत्ता केव्हांहि सर्वस्वीं त्यांच्या हातीं जाऊं दिली नाहीं. मोगलांच्या स्वाऱ्यांपूर्वी दोनशें वर्षें तयार होत आलेल्या या क्षात्रक्षेत्रांत व कर्तृत्वभूमींत रुजलेल्या स्वातंत्र्याच्या बीजास मोगलांच्या हातून झालेल्या धर्मछळाच्या आणि स्वातंत्र्यनाश करण्याच्या प्रयत्नाच्या उष्णतेनें अंकुर फुटून त्याचा वृक्ष झाला, व त्याला शिवाजीमहाराजांच्या काळीं स्वतंत्र हिंदुपदपातशाहीचें गोड व स्पृहणीय फळ आलें.

पण त्यांतल्या त्यांत हिंदु लोकांतहि एक वर्ग असा होता कीं, मुसलमानी अंमल देशांत चालू असतां त्यानें आपलें डोकें फारसें कधींच नमविलें नाहीं. या अंमलाखालीं तो पूर्ण स्वतंत्र नसला तरी स्वतंत्रप्राय होता. चौदाव्या शतकांत महाराष्ट्रावर मुसलमानी सत्तेची लाट आली तिला मराठ्यांनीं जरी क्षणभर मान लवविली तरी, समुद्रांत डुंबणाऱ्या पटाईत पोहणाराप्रमाणें त्यांनीं उलट लवकरच त्या लाटेवर स्वारी केली व लाटेचें पाणी तोंडांत घेऊन तेंच तिच्यावर थुंकण्यास प्रारंभ केला. मुसलमानांनीं कधींहि पूर्णपणें न जिंकले असे सर्व हिंदुस्थानांत एक मराठेच होत! लढवय्ये रजपूतहि मुसलमानांना अखेर शरण गेले; पण मराठे कधींहि गेले नाहींत!

महाराष्ट्राची भूमीच कदाचित् अशी असेल कीं, तिच्यांत स्वातंत्र्यबुद्धीचें पीक सदा पिकावें. महाराष्ट्रांतील नद्यांचें 'पाणी'च तसें असें म्हणणें हा कदाचित् नुसता भाषालंकार ठरेल. पण महाराष्ट्राची भूरचना, म्हणजे त्याच्या भोंवतालचें पर्वतांचें वलय, त्यांतील दऱ्याखोरीं, त्याची समशीतोष्ण हवा, या सर्व गोष्टींचा परिणाम मराठ्यांच्या स्वभावावर झाला असल्यास नवल नाहीं. महाराष्ट्रांतील अनेक पहाडी किल्ले हेच नुसते घेतले तरी ते ज्याच्या ताब्यांत असतील त्याला साऱ्या जगास तुच्छ मानावयास लावतील, असें या किल्ल्यांपैकीं एखाद्याच्या माथ्यावर नुसतें उभे राहून चौफेर नजर फेंकणारास सहज वाटण्यासारखें आहे. पल्लेदार तोफांची युक्ति निघून कोसअर्धकोसावरून किल्ल्यांची तटबंदी जमीनदोस्त करितां येऊं लागेपर्यंत, हे किल्ले म्हणजे स्वातंत्र्यनिधि संरक्षण करण्याच्या संगीन पोलादि पेट्याच होत्या असें म्हणतां येईल. या किल्ल्यांच्या आश्रयानें राहणारे लोक धाडसी, चपल, व काटक असून त्यांना दुसऱ्याच्या अंमलाखालीं राहण्याचें केव्हांहि संकट वाटे. प्रत्येकानें आपल्या मिराशीच्या वडिलोपार्जित जमिनींत शेतीवाडी करावी व मिळेल त्या भाजीभाकरींत संतुष्ट राहून स्वाभिमान रक्षावा, अशी परंपरा महाराष्ट्रांत मुसलमान शिरण्यापूर्वी तर होतीच; पण खुद्द मुसलमानांनाहि हा महाराष्ट्राचा पन्नाससाठ हजार चौरस मैलांचा पट्टा केव्हांहि पुरा काबीज करितां आला नाहीं. त्यांची व्यक्तिनिष्ठ स्वातंत्र्यप्रियता ग्रामसंस्थांच्या आड येत नसे; पण एकछत्री अंमलाचें त्यांना वावडें असल्यामुळें असा एकछत्री अंमल, विशेषतः परकीयांचा, त्यांच्यावर केव्हांच फार काळ टिकला नाहीं. परशत्रू आला असतां कांहीं वेळ ते एकविचार करूं शकत. पण शांततेच्या काळांत, त्यांच्या स्वातंत्र्यप्रियतेमुळें, ते एकमेकांतील कलहास प्रवृत्त होत.

मराठ्यांनीं परकीय सिथियन लोकांस दोनदां पराभूत करून परत लावलें; पण चालुक्य, गुप्त, शिलाहार, यादव यांनीं आपआपसांत अनेक वेळां रणसंग्राम केल्याचें इतिहासांत नमूद आहे. मराठ्यांच्या अंगीं एकलकोंडेपणाचा व भांडखोरपणाचा दोष बराच आहे; पण तो स्वातंत्र्यप्रियतेमुळेंच होय. उत्तर हिंदुस्थानांत बाराव्या शतकापासून मुसलमानांचा अंमल थोडाबहुत सुरू झाला. पण या अंमलाचा प्रवेश दक्षिणेंत होण्यास दोन-

अडीच शतकें लागलीं, व पुढें झाला तरी तो अंमल फार काळ टिकला नाहीं. त्यांतल्या त्यांत निदान मावळ प्रांत व सह्याद्रीचा घाटमाथा यांत तर मुसलमानांस थारा असा केव्हांच मिळाला नाहीं; एवढेंच नव्हे, तर दिल्लीची पातशाही कमकुवत होतांच मावळे-मराठ्यांनीं पातशहीच्या भव्य इमारतीचे दगड एकामागून एक ढासळण्यास सुरुवात केली; व अखेर त्यांनीं खुद्द दिल्ली व तेथील पातशहा हस्तगत करून जवळ जवळ पन्नास वर्षेंपर्यंत साम्राज्यसत्तेचें सुख अनुभविलें. त्यांच्या महत्त्वाकांक्षेप्रमाणें त्यांना दिल्लीस हिंदुपदपातशाही स्थापित करितां आली नाहीं हें खरें. तथापि इंग्रज जेव्हां साम्राज्यसत्ता स्थापूं लागले तेव्हां त्यांना खरा प्रतिबंध मराठ्यांकडूनच झाला. एल्फिन्स्टन, सर विल्यम हंटर, सर आल्फ्रेड लायल वगैरे इंग्रज इतिहासकारांनीं प्रांजलपणें असें कबूल केलें आहे कीं, "आम्हीं हिंदुस्थानांतील साम्राज्यसत्ता जिंकून घेतली ती मुसलमानांपासून नव्हे, तर मराठ्यांपासून. मुसलमानांच्या हातून ती सत्ता त्यापूर्वीं केव्हांच गेली होती. आमच्या शेवटच्या लढाया झाल्या त्या मुसलमानांशीं नसून मराठ्यांशींच होत्या." तात्पर्य, पातशाहीसत्तेंत इंग्रज हे खरोखर मराठ्यांचे वारस होत, मुसलमानांचे नव्हत.

मोगल लोकांच्या स्वाऱ्या दक्षिणेंत झाल्या, त्या प्रथम मुख्यत: मराठ्यांवर नसून बंडखोर मुसलमानी राज्यांवर होत्या. यामुळें मुसलमान व मराठे या दोघांनीं मिळून त्यांच्याशीं टक्कर दिली. पण मुसलमानी राज्यांचा पाड मोगलांविरुद्ध लागत नाहीं असें जेव्हां मराठ्यांनीं पाहिलें तेव्हां त्यांनीं आत्मरक्षणाची तयारी स्वतंत्र रीतीनें सुरू केली. अहमदनगरचें राज्य वांचविण्याचे चांदबिबी, मलिक अंबर व शहाजी भोसले यांनीं पुष्कळ प्रयत्न केले. पण ते सिद्धीस न जातां मोगलांनीं अहमदनगर सतराव्या शतकाच्या प्रारंभीं घेतलें तेव्हां कित्येक मराठे सरदारांनीं मोगलांच्या पदरीं मनसबदाऱ्या पत्करल्या, कित्येक विजापूरच्या दरबारीं गेले, पण कित्येक अजिबात स्वतंत्र होण्याचाच विचार करूं लागले. मोगलांच्या स्वाऱ्या दक्षिणेवर न होत्या तर मराठापदपातशाहीची स्थापना इतक्या लवकर झाली नसती. 'ब्राह्मणी' राजांच्या पदरीं राहून मराठ्यांनीं जें महत्त्व मिळविलें तेंच त्यांना पुढें स्वतंत्र होण्याला कारणीभूत झालें. झगडावयाचें तें झगडून मग मुसलमानांकरितां

कां? स्वत:करितां झगडलों तर स्वातंत्र्य तरी मिळेल, असें मराठे सरदारांना वाटूं लागलें. त्यांनीं महाराष्ट्रांतील किल्ल्यांच्या डागडुजीस पूर्वीच प्रारंभ केला होता; व अकबरानें दक्षिणेवर जी स्वारी केली तिनें दक्षिणेंतील मुसलमानी राज्यें बुडविण्याबरोबरच मराठ्यांचें राज्य स्थापण्याच्या कामास मदत केली. तात्पर्य, अशा रीतीनें सतराव्या शतकाच्या प्रारंभीं, ज्या वेळीं इंग्रज हे व्यापारी कंपनी स्थापून हिंदुस्थानांत जाऊन व्यापार मांडण्याच्या उद्योगास लागले होते त्या वेळीं, मराठे हे स्वराज्य स्थापण्याच्या उद्योगास लागले होते. इंग्रज या वेळीं मराठ्यांस नांवानेंहि ओळखीत नसून त्यांचा मानस फक्त मोगलांच्या परवानगीनें आपलीं जहाजें हिंदुस्थानच्या बंदरांत नांगरून व्यापारी मालाचे सौदे पटविण्याचा होता. मराठेहि या वेळीं इंग्रजांस नांवानें ओळखीत नसून त्यांचा मानस हिंदुस्थानांत निदान महाराष्ट्रांत तरी, नष्ट झालेल्या हिंदुपदपातशाहीची प्राणप्रतिष्ठा पुन्हां करावयाचा व त्याकरितां मोगलांसारख्या बलाढ्य शत्रूंशीं का होईना पण झगडा करावयाचा होता. इंग्रजांनीं या वेळीं हातांत तागडी सरसावली होती, तर मराठ्यांनीं तरवार सरसावली होती. दोघांनाहि निरनिराळ्या रीतीनें मोगलांच्या अंतरंगांत प्रवेश करावयाचा होता. शिवाजीच्या जन्माच्या वर्षीं सुरत येथील इंग्रजांची व्यापारी वखार १५ वर्षांची झाली होती. अशा रीतीनें उदयोन्मुख झालेल्या इंग्रजांचा व मराठ्यांचा संबंध पुढें एकमेकांशीं कसा आला व त्याचे अखेर परिणाम काय झाले, याची हकीकत आतां आम्ही सांगणार आहों. पण यापूर्वी मराठ्यांची हकिकत थोडक्यांत दिली आहे त्याप्रमाणेंच इंग्रज हिंदुस्थानांत कां व कसे आले याचीहि थोडीशी हकीकत देणें जरूर असल्यामुळें ती पुढील प्रकरणांत देत आहों.

प्रकरण दुसरें

इंग्रज हिंदुस्थानांत कां व कसे आले ?

इंग्रज लोक हिंदुस्थानांत प्रथम व्यापाराकरितां आले. त्यांच्यापूर्वी पुरातन कालापासून युरोपांत जीं अनेक राष्ट्रें उदयास आलीं त्यांपैकीं बहुतेकांचा हिंदुस्थानाशीं व्यापारी संबंध आलेला आहे. किंबहुना असेंहि अनुमान काढण्यास हरकत नाहीं कीं, आशियांतील व त्यांतूनहि हिंदुस्थानांतील व्यापार ज्या राष्ट्रांच्या ताब्यांत जाई तेंच राष्ट्र विशेष वरच्या दर्जाचें मानलें जात असे. ख्रिस्ती शकापूर्वी दोन हजार वर्षांपासून, म्हणजे खाल्डियन लोकांच्या वेळेपासून, हा व्यापार युरोपियन लोक करीत आलेले आहेत असा समज आहे. हा समज खरा असो वा खोटा असो; तथापि ग्रीक सत्तेपासून युरोपचा व हिंदुस्थानचा व्यापारी संबंध इतिहासावरून पूर्ण सिद्ध होत आहे. या गोष्टीस आरंभ इ. स. पूर्वी ३२७ पासून म्हणजे शिकंदर बादशहाच्या हिंदुस्थानावरील स्वारीपासून झाला. ह्या स्वारीबरोबर आलेले इतिहासकार व वकील या मंडळींनीं हिंदुस्थानविषयींची माहिती युरोपांतील लोकांस करून दिली. हिंदुस्थान हें संपत्तीचें माहेरघर आहे ही गोष्ट शिकंदर बादशहासहि ह्याच स्वारीनंतर प्रथम कळून आली. चंद्रगुप्ताच्या दरबारीं असलेल्या मेगॅस्थिनीज नामक ग्रीक वकिलानें त्या वेळच्या हिंदू लोकांच्या चारित्र्याविषयीं खालीलप्रमाणें आपलें मत लिहून ठेविलें आहे. तो म्हणतो कीं, " स्त्रियांचें अत्युच्च पातिव्रत्य, गुलामगिरीचा अभाव इत्यादि गोष्टींत हिंदुस्थानची बरोबरी करणारा देश क्वचितच सांपडेल. सर्व आशिया खंडामध्यें हिंदू लोकांपेक्षां जास्त पराक्रमी लोक कोणीहि नव्हते. दाराला कुलूप लावण्याची गरज त्यांना कधींच भासत नसे खोटें बोलणें त्यांना कधीं स्वप्नांतहि माहीत नव्हतें. त्यांना कधीं न्यायपीठाची पायरी चढणें ठाऊक नव्हतें. उत्तम शेतकरी व कुशल कारागीर असून हे फार मेहनती असत. यांना कोणचेंहि व्यसन नसे. "

ग्रीक सत्ता नामशेष झाल्यावर पुढें रोमन लोक उदयास आले. यांचाहि

हिंदुस्थानाशीं मोठ्या प्रमाणांत व्यापार चालू असे. रेशमी व इतर उंची कापड, जवाहीर, मोतीं, सुवासिक द्रव्यें, मसाल्याचें सामान, हस्तीदंत इत्यादि जिनसा रोमन लोक हिंदुस्थानांतून नेत. त्याचप्रमाणें अनेक तऱ्हेचे रंग व औषधीहि रोममध्यें रवाना होत. त्या वेळीं हिंदुस्थानांतून युरोपमध्यें कच्चा माल फारसा जात नसे, ही गोष्ट विशेष ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. रोमन लोकांचा ऐषआराम हिंदुस्थानांतून जीं रत्नें व मोतीं वगैरे जिनसा जात त्यांवर मुख्यत्वेंकरून अवलंबून असे.

रोमन लोकांचा पाडाव झाल्यावर व्हेनिशिअन लोक वैभवास चढले. यांचें लक्ष विशेषतः व्यापाराकडे होतें. हिंदुस्थानमधील युरोपचा व्यापार यांनीं पूर्णपणें काबीज केला होता. हे लोक भरभराटींत असतां एक विशेष गोष्ट घडून आली व तिच्या योगानें व्हेनिशिअन सत्तेस उतरती कळा लागून शेवटीं व्हेनिसचें नांवहि ऐकूं येईनासें झालें.

वरील गोष्ट म्हणजे आफ्रिकेच्या खालच्या बाजूकडून हिंदुस्थानास जाण्याच्या नवीन मार्गाचा शोध ही होय. आतांपर्यंत हिंदुस्थानचा व्यापार खालील दोनतीन मार्गांनीं चालू होता. सुवेझच्या संयोगभूमीचा मध्येंच अडथळा आल्यामुळें पूर्वसमुद्रावरील माल भूमध्यसमुद्रावर उतरण्यास दोन मार्ग होते. एक, इराणच्या आखातांतून वर जाऊन पुढें जमिनीवरून यूफ्रेटिस नदीच्या कांठानें आशियामायनरमधून जाई; आणि दुसरा, तांबड्या समुद्राच्या उत्तर किनाऱ्यावर उतरून जमिनीवरून मिसर देशांतून भूमध्य समुद्रावर उतरे. पण ह्याशिवाय अगदीं उत्तरेकडचा एक तिसरा मार्ग होता. हा हिंदुस्थानच्या उत्तरेकडून निघून मध्यआशियांतील ऑक्सस ऊर्फ अमूदर्या नदीच्या कांठानें कास्पियन समुद्रावरून काळ्या समुद्रावर उतरे. ह्याचे कास्पियन समुद्राच्या उत्तरेकडून व दक्षिणेकडून असे दोन फांटे होते. ते दोनहि काळ्या समुद्रावर एकत्र होत. आफ्रिकेच्या दक्षिण टोंकास वळसा घालून हिंदुस्थानास जाण्याच्या वरील मार्गाचा शोध लागेपर्यंत वर सांगितलेल्या तीनहि मार्गांचा उपयोग केला जात असे. या तीनहि मार्गांमध्यें अडचणी पुष्कळ असत. रस्त्यानें धोका फार असे. खर्च व श्रम अतोनात लागत. नवीन मार्गाचा शोध लागल्यापासून फारच उपयोग झाला. हा मार्ग १४९८ सालीं वास्को दि गामा नांवाच्या पोर्तुगीज

गृहस्थानें शोधून काढिला. येथपासून हिंदुस्थानशीं युरोपियन लोकांचा दळणवळणाचा मार्ग सरास असा प्रथम खुला झाला. यापुढें युरोपियन लोक हिंदुस्थानांत एकामागून एक येऊंच लागले. १६ व्या शतकांत हिंदुस्थानांत पोर्तुगीज लोकांचें, १७ व्या शतकांत डच लोकांचें व १८ व्या शतकांत फरेंच लोकांचें वर्चस्व होतें आणि तेथून पुढें इंग्रजांच्या वर्चस्वाला सुरुवात झाली.

नवीन मार्गाचा शोध लागल्यावर पोर्तुगीज लोकांबरोबरच हिंदुस्थानामध्यें ख्रिस्ती धर्माचा उघडपणें प्रवेश झाला. ह्यापूर्वीं सुद्धां म्हणजे ख्रिस्तजन्मापासून ७५ वर्षांच्या आंतच हिंदुस्थानांत ख्रिस्ती धर्म डोकावूं लागला. सेंट थॉमस हा ख्रिस्तभक्त व शुभ वर्तमानाचा प्रसार करणारा साधू इ. स. ६८ या वर्षीं मद्रासजवळ मेला किंवा मारला गेला म्हणतात. याच्यापूर्वीं कित्येक वर्षें मलबार व कारोमांडेल या किनाऱ्यालगतच्या प्रांतांत तो ख्रिस्ती धर्माचा उपदेश करीत फिरत असे. इ. स. १८९ या वर्षीं टचांटीनस या नांवाचा ख्रिस्ती मिशनरी हिंदुस्थानांत आला. इ. सनाच्या तिसऱ्या शतकाच्या अखेरीस मलबार किनाऱ्यावर ख्रिस्ती धर्माचें बीज चांगलेंच रुजलें होतें. ४८६ सालीं बॅबिलॉन येथून नेस्टोरियन नामक ख्रिस्ती धर्मपंथाचे उपदेशक मलबार किनाऱ्यावर उतरून त्यांनीं ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्याचें काम सुरू केलें होतें. आठव्या शतकांत आर्मिनियन मिशनरी सेंट थॉमस यानें मलबार किनाऱ्यावर ख्रिस्त देवतेचें मंदिर बांधलें; हेंच हिंदुस्थानांतील पहिलें ख्रिस्ती देऊळ होय. ८८३ सालीं इंग्लंडचा राजा आल्फरेड यानें आपले दोन धार्मिक प्रतिनिधी सेंट थॉमस याच्या कबरस्थानाच्या यात्रेस पाठविले होते असें सांगतात. अशा रीतीनें युरोपियन व्यक्ती हिंदुस्थानांत मधून मधून आल्याचे दाखले सांपडतात. तथापि, एवढी गोष्ट खरी कीं, पोर्तुगीज लोक हिंदुस्थानांत आल्यापासून ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार विशेष प्रमाणांत झाला.

धर्मप्रसार व व्यापारवृद्धि हे दोन हेतू डोळ्यांपुढें ठेवून पोर्तुगीज लोक हिंदुस्थानांत आले. पहिला हेतु दुसऱ्या हेतूस पोषक न होतां उलट त्यास विघातकच झाला ही गोष्ट पुढें निदर्शनास येईल. वास्को दि गामा हा प्रथम कालिकत येथें येऊन दाखल झाला. त्या वेळीं कालिकत शहर मोठ्या

भरभराटींत होतें. तेथच्या राजास झामोरीन असें म्हणत. त्या ठिकाणचा व्यापार सुमारें सहाशें वर्षांपासून आरब मुसलमानांच्या ताब्यांत होता. गामानें झामोरीनची मर्जी संपादन केली व परत जातेवेळीं झामोरीननें पोर्तुगालच्या राजास एक पत्र दिलें, त्यांतील मजकूर असा : " आपल्या घराण्यांतील सरदार वास्को दि गामा हे आमच्या राज्यांत आल्यामुळें आम्हांस फार संतोष होत आहे. आमच्या राज्यांत दालचिनी, लवंग, सुंठ, मिरीं आणि जवाहीर यांची समृद्धि असून, त्यांच्या बदली आपलेकडून सोनें, चांदी, पोंवळीं इत्यादि जिन्नस आम्हांस मिळावे, अशी आमची इच्छा आहे ! "

ह्याप्रमाणें हिंदुस्थानांत जाण्याचा जलमार्ग पोर्तुगीज लोकांस सांपडल्यामुळें एकंदर जगाच्या इतिहासांत मोठी क्रांति घडून आली. युरोपांत पोर्तुगाल देशाचें महत्त्व वाढलें; व्हेनिस, जिनोआ वगैरे राष्ट्रांचा व्यापार बसला व नौकानयनकलेंत प्रवीण असलेलीं राष्ट्रें उदयास आलीं.

१५०३ सालीं पोर्तुगालहून अल्बुकर्क हा हिंदुस्थानांत आला. वास्को दि गामा हा व्यापारवृद्धि हें ध्येय पुढें ठेवून त्याप्रमाणें वागे; परंतु अल्बुकर्क हा गामाच्या पुढें जाऊन त्यानें राज्यविस्ताराची कल्पना डोळ्यांपुढें ठेविली. त्यानें १५१० मध्यें गोवा घेतलें. १५१५ मध्यें गोवा येथें तो मरण पावला. १५२४ सालीं गामा तिसऱ्या खेपेस हिंदुस्थानांत आला व १५२७ मध्यें कोचीन येथें मरण पावला. १५०० पासून १६०० पर्यंत म्हणजे एक शतकपर्यंत पोर्तुगीज लोक हिंदुस्थानांत भरभराटीमध्यें होते. परंतु पुढें त्यांच्या सत्तेस उतरती कळा लागली. कारण, युरोपमध्यें पोर्तुगीज सत्ता स्पेन सत्तेच्या आधीन झाली, व पुढें १६४० मध्यें पोर्तुगाल जरी स्वतंत्र झाला तरी त्या सुमारास डच व इंग्रज यांनीं पोर्तुगीजांचा हिंदुस्थानांतील व्यापार काबीज केला होता. पोर्तुगीजांच्या ऱ्हासाचीं आणखीहि कारणें आहेत. त्यांनीं क्रूरपणाचीं अनेक कृत्यें केलीं. त्यांच्यामध्यें ऐषआराम बेसुमार वाढला. त्यांच्या राज्यामध्यें धर्माचें प्राबल्य होऊन धर्मछळ विशेष वाढला. तसेंच युरोपियन पुरुष व एतद्देशीय स्त्रिया यांचे लग्नव्यवहार करून पोर्तुगीजांचा कांहींएक फायदा न होतां उलट तोटाच झाला. पोर्तुगीजांमागून डच लोकांचें वर्चस्व हिंदुस्थानांत वाढलें.

डच लोक इंग्रजांप्रमाणें हिंदुस्थानास येण्यास युरोपच्या उत्तरेच्या

बाजूनें मार्ग शोधण्याच्या मागें गुंतले होते; परंतु त्यांत ते सर्वस्वीं फसले. तथापि पोर्तुगीजांच्या शोधाचा पूर्ण फायदा घेण्यास ते मुळींच चुकले नाहींत. पोर्तुगीज लोकांच्या शंभर वर्षांच्या व्यापारानें लिस्बन शहर फार भरभराटीस आलें. हिंदुस्थानांतून लिस्बनास आणलेला माल इतर देशांत नेऊन विकण्याकरितां पोर्तुगीज व्यापाऱ्यांस डच व्यापाऱ्यांची मदत घ्यावी लागली. डच गलबतें लिस्बनहून सर्व प्रकारचा माल नेऊन युरोपच्या उत्तरेकडील भागास पुरवीत असत. पुढें पुढें डच लोकांचा मोर्चा हिंदुस्थानकडे फिरला. लिन्स-कोटेन नांवाचा एक डच व्यापारी लिस्बनमध्यें थोडा काळ राहून तेथून पोर्तुगीज लोकांबरोबर गोव्यास गेला. तेथें तेरा वर्षें राहून त्यानें व्यापारासंबंधीं पुष्कळ माहिती गोळा केली. सन १५९२ त परत येऊन त्यानें ती माहिती १५९६ त प्रसिद्ध केली. त्यानंतर आम्स्टरडॅमच्या व्यापाऱ्यांनीं एक सभा भरवून हिंदुस्थानांत एक व्यापारी सफर पाठविण्याचें ठरविलें. त्याप्रमाणें कार्नेलियस हौटमन याच्या हाताखालीं सन १५९५ त चार गलबतें आफ्रिकेच्या रस्त्यानें हिंदुस्थानास आलीं, तीं अडीच वर्षांनीं परत युरोपास गेलीं. पुढें पांचसहा वर्षांत डच लोकांनीं एकंदर पंधरा सफरी केल्या; व त्यांच्या अनेक कंपन्या निर्माण झाल्या. ह्या सर्व कंपन्यांस एक करून डच पार्लमेंटानें ' डच ईस्ट इंडिया कंपनी ' नांवाची एक मोठी कंपनी सन १६०२ मध्यें स्थापिली.

सबंध सतराव्या शतकामध्यें पूर्वेकडील व्यापार डच लोकांच्या ताब्यांत होता. याचें कारण, त्यांचें समुद्रावरील वर्चस्व त्या शतकामध्यें अबाधित होतें. डच लोकांचा उद्देश फक्त व्यापारवृद्धि हाच होता. पोर्तुगीज लोकांप्रमाणें आरबांचा व्यापार बुडवून ख्रिस्ती धर्माची वृद्धि करावी व नवीन प्रदेश जिंकून पोर्तुगीज राज्य वाढवावें असल्या तऱ्हेचा उद्देश डच लोकांनीं आपल्यापुढें ठेविला नाहीं. कोणत्याही प्रदेशाच्या राजकीय अंतर्व्यवस्थेंत त्यांनीं हात घातला नाहीं.

१६५२ मध्यें त्यांनीं पहिली वखार मद्रासजवळ पालकोलू या ठिकाणीं घातली. पुढें सहा वर्षांनीं १६५८ मध्यें पोर्तुगीजांचा सिलोनमधील जफनापट्टण हा किल्ला त्यांनीं घेतला. मलबार किनाऱ्यावरील सर्व पोर्तुगीजांचीं ठाणीं १६६४ त जिंकून १६६९ मध्यें सेंट थॉमी येथून त्यांची हकालपट्टी

केली. अशा रीतीनें डच लोक हिंदुस्थानांत सर्वसमर्थ होऊन बसले. परंतु हें त्यांचें वैभव विलयास नेणारी दुसरी एक सत्ता हळूहळू हिंदुस्थानांत प्रबळ होत चालली होती. अर्थात् ती सत्ता इंग्रज लोकांची होय.

अंबोयाना येथें डच लोकांच्या हातून झालेली १६२३ मधील-इंग्रजांची कत्तल ही हिंदुस्थानामध्यें ब्रिटिशांच्या सत्तेचा पाया बसविण्यास कारणीभूत झाली. डच लोकांच्या आकुंचित व्यापारी धोरणामुळें त्या लोकांची सत्ता डळमळीत होऊं लागली. क्रूरपणामध्यें त्यांनीं पोर्तुगीज लोकांस सुद्धां मागें टाकलें. व त्यामुळें त्यांच्याबद्दल एतद्देशीय लोकांमध्यें फारच अप्रीति उत्पन्न झाली. शिवाय इतर दर्यावर्दी राष्ट्रें पुढें सरसावलीं. डच राष्ट्रांत लोक फार थोडे असून त्यांच्या पूर्वेकडील राज्याचा पाया अगदींच आकुंचित होता, व अखेरीस ते इंग्लिशांशीं टिकाव धरूं शकले नाहींत. १७५८ मध्यें क्लैव्ह यानें चिनसुरा येथें डच लोकांस पूर्ण पादाक्रांत केलें. यापुढें हिंदुस्थानांत डचांच्या ताब्यांत असलेला असा मुलूख मुळींच राहिला नाहीं. डचांच्या मागून इंग्लिश व फरेंच यांच्यामध्यें हिंदुस्थानच्या व्यापारासंबंधानें कलहास सुरुवात झाली. व शेवटीं फरेंचांचा बीमोड होऊन इंग्रज हिंदुस्थानामध्यें अप्रतिहतपणें संचार करूं लागले.

हिंदुस्थानामध्यें प्रथम इंग्रज लोक केव्हां आले हें पाहूं जातां असें दिसतें कीं, नवव्या शतकांत आल्फरेड राजानें पाठविलेले प्रतिनिधी हे प्रथम येथें आले. त्यानंतर चारपांचशें वर्षांनीं म्हणजे चवदाव्या शतकांत सर जॉर्ज मंडेव्हिल हा इंग्रज हिंदुस्थानांत आला. ऐतिहासिक दृष्टचा या दोघां इंग्रजांचें आगमन वादग्रस्त आहे. मात्र इतकें खरें कीं, मंडेव्हिल यानें हिंदुस्थानच्या प्रवासाविषयीं लिहिलेलें पुस्तक इ. स. १४९९ सालीं लंडन येथें छापलें गेलें व इंग्लंडच्या छापखान्यांत छापलेलें असें हेंच पहिलें पुस्तक असलेलें सांगतात. हें खरें असेल तर, इंग्रजांनीं छापलेलें सर्वांत पहिलें पुस्तक हिंदुस्थानासंबंधीं असावें हा योगायोग विलक्षण खरा! वरील दोघां इंग्रजांचें आगमन खरें मानलें तरी ते हिंदुस्थानांत उपरी होते. ते येऊन फार तर नुसता देश पाहून गेले असतील; पण आधुनिक काळांत हिंदुस्थानांत खरोखर आला व इकडे वस्ती करून राहिला असा पहिला इंग्रज म्हटला म्हणजे फादर टॉमस स्टीफन हा होय. सन १५७९ च्या आक्टोबरमध्यें स्टीफन हा ख्रिस्ती

धर्माचा प्रसार करून जमल्यास व्यापारहि करावा अशा हेतूनें गोव्यास आला व त्यापुढचें त्याचें सर्व आयुष्य हिंदुस्थानांतच गेलें. त्यानें विलायतेस हिंदुस्थानच्या लोकस्थितीची व व्यापाराची मनोरंजक हकीकत लिहून पाठविली. साष्टी म्हणजे ठाणें या ठिकाणीं राहून हिंदू लोकांस उपदेश करून व बाटवून ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्याच्या खटपटींत त्याचीं पुष्कळ वर्षें गेलीं. याच स्टीफन साहेबानें 'ख्रिस्तपुराण' नामक कोंकणी मराठी भाषेंत पण रोमन लिपीनें एक ख्रिस्तवर्णनपर उत्कृष्ट ग्रंथ लिहिला. मराठी-कोंकणी भाषांचें व्याकरणहि पोर्तुगीज भाषेंत त्यानें लिहिलें. १५८३ सालीं गल्फ फिच्च नामक इंग्रज गृहस्थ खुष्कीच्या वाटेनें इराणच्या आखातापर्यंत आल्यावर पोर्तुगीज लोकांनीं त्यास कैद करून गोव्यास पाठविलें. हिंदुस्थानांतून विलायतेंत परत गेल्यावर त्यानें इकडच्या लोकांविषयीं व संपत्तीविषयीं ज्या चित्तवेधक हकीगती इंग्रज लोकांस सांगितल्या त्यामुळें हिंदुस्थानासंबंधानें तिकडील लोकांच्या मनांत औत्सुक्यकारक कल्पना उत्पन्न झाल्या. पुढें तीन वर्षांनीं १५८६ मध्यें टॉमस कॅव्हेंडिश नांवाचा इंग्रज पृथ्वीपर्यटन करीत करीत हिंदुस्थानांत आला होता. तो विलायतेस परत गेल्यावर त्याच्या मदतीनें लंडनच्या प्रमुख व्यापाऱ्यांनीं अर्ज लिहून त्या वेळची इंग्रज राणी इलिझाबेथ इजकडे सादर केला; व त्यामुळें पूर्वेकडील देशांत व्यापारासाठीं सफर करण्याची आपल्या प्रजाजनांस राणीनें परवानगी दिली. पुढें लवकरच म्हणजे सन १६०० सालीं ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना झाली. या पूर्वी एक वर्ष लंडनच्या व्यापाऱ्यांनीं मिलन हॉल नांवाच्या हुषार व साहसी इंग्रजास राणीच्या मार्फत व अकबर बादशहाशीं बोलणें करण्यास हिंदुस्थानांत पाठविलें होतें. तो सन १६०२ सालीं विलायतेस परत गेला. तेव्हां त्याजकडून दिल्लीच्या बादशहाचें वैभव आणि हिंदुस्थानांतील सुधारणा व संपत्ति यांची बरीच कल्पना इंग्रजांना आली.

इलिझाबेथ राणीनें अकबर बादशहास व इकडील इतर राजांस देण्याकरतां जें पत्र लिहिलें होतें तें वाचण्यासारखें असल्यामुळें त्यांतील त्रोटक उतारे खालीं दिले आहेत.

"सर्वशक्तिमान् प्रभूनें जगांत उत्तम वस्तू उत्पन्न करून सर्वत्र सुव्यवस्था करून ठेविली आहे. तरी त्या प्रभूच्या हुकमानें पृथ्वीवरील सर्व राष्ट्रांस

मिळून ईश्वराच्या औदार्याचा फायदा सर्वांस सारखा प्राप्त व्हावा असा ईश्वरी संकेत दिसतो. यामुळें दूरदूरच्या देशांतहि व्यापार होतो आणि लोकांत स्नेहभाव वाढतो. परराष्ट्राचे लोक आपल्या देशांत गेले असतां आपण त्यांचा उत्तम आदरसत्कार करतां; म्हणून आमच्या व्यापाऱ्यांस तुमच्या देशांत जाण्याची परवानगी देण्यास आम्हांस उमेद वाटते. त्यांचा योग्य परामर्ष आपण घेतला असतां ते वागणुकींत सभ्य व व्यवहारांत चोख आहेत असें आपल्या अनुभवास येईल व ते आपल्या देशांत आल्याबद्दल वाईट वाटण्याचें कारण उत्पन्न होणार नाहीं. यापूर्वींपासून स्पॅनिश व पोर्तुगीज व्यापारी इकडचा माल आपल्या देशांत नेत आहेत; पण ते लोक व्यापाराच्या कामांत आमच्या व्यापाऱ्यांना व इतर लोकांना नाहक जाच करितात. खरें पाहिलें तर ते हिंदुस्थानांत केवळ व्यापाराचे उद्देशानें गेले आहेत असें नाहीं. तिकडच्या सर्व देशांचे मालक व बादशहा आपणच आहोंत असें ते लोक समजतात; व तिकडचे सर्व लोक आमची केवळ प्रजा आहे, असें इकडील लोकांस ते सांगत सुटले आहेत व लिहिण्यांतहि ते तसें उघड लिहितात. आमचे जे लोक व्यापाराच्या सौम्य उद्देशानें आपल्याकडे जात आहेत त्यांस आपण मेहेरबानीनें देशांत येऊं द्याल व व्यापाराचें दळणवळण आणि स्नेह वृद्धिंगत कराल अशी आम्हांस आशा आहे. आमच्याकडून पत्र घेऊन जाणारे गृहस्थ आपल्याशीं जे ठराव करतील ते आम्ही इमानानें पाळूं व त्यांच्यावर आपण जे उपकार कराल त्यांची फेड आम्ही मोठ्या आनंदानें करूं."

सन १६०९ सालीं कॅप्टन हॉकिन्स नांवाचा इंग्रज दिल्लीच्या बादशहाच्या भेटीस गेला. त्याला बादशहानें सुरत येथें इंग्रज कंपनीनें व्यापार करावा असा परवाना दिला. १६११ सालीं कारोमांडेल किनाऱ्यावर कॅप्टन हिपॉन नामक इंग्रजानें मच्छलीपट्टणाजवळ पेट्टापुली येथें एक वखार घातली. हॉकिन्स याच्यानंतर अनेक इंग्रज व्यापारी मोगल दरबारांत आले होते. १६११ व १६१४ या सालीं पोर्तुगीज व इंग्रज यांच्या आरमारांचे मोठे सामने झाले, व त्यांत इंग्रजांस यश आलें. १६१६ सालीं कॅप्टन कीलिंग यानें कालिकत येथें जाऊन सामूरीशीं व्यापारी तह केला. १६१२ सालीं विलायतेंत समाईक भांडवलाची पद्धति सुरू झाली. त्या योगानें व्यापारास

पुष्कळ भांडवल जमून बराच जोर आला. याच सुमारास कॅप्टन डाऊटन नांवाचा इंग्रज व्यापारी सुरतेस आला. त्यानें सुरतेच्या व्यापारी अधिकाऱ्यांच्या मदतीनें बडोदें, अहमदाबाद वगैरे गुजराथेंतील भागांत फिरून कापूस, कपडा, नीळ वगैरेंचा व्यापार वाढविण्याची योजना केली. १६१४ सालीं इंग्लंडचा राजा जेम्स याजकडून सर टॉमस रो नांवाचा विद्वान् व तरतरीत असा वकील जहांगीर बादशहाकडे पाठविण्यांत आला; व त्याच्या मध्यस्थीनें या दोन राजांचा तह ठरला. पण दरबारी लोकांच्या धूर्तपणामुळें तहावर बादशहाची सही झाली नाहीं. तथापि शहाजाद्याच्या मध्यस्थीनें इंग्रजांस सुरतेस राहण्याची, देशांत व्यापाराकरतां प्रवास करण्याची व मोगल दरबाराबरोबर इंग्रज वकील ठेवण्याची परवानगी मिळाली. एक वर्षभर हिंदुस्थानांत राहिल्यावर सर टॉमस रो यास विलायतेस इतकें नक्की कळवितां आलें कीं, "व्यापारासंबंधानें आपल्या इच्छा सफळ होण्यास अडचण नाहीं. बादशहाशीं बरोबरीच्या नात्यानें कायमचा तह होणें मात्र शक्य नाहीं. मोगलास मदत करणें किंवा तटबंदी करून किनाऱ्याचें रक्षण करणें असले बेत निरुपयोगी आहेत. व्यापार व युद्ध या दोन गोष्टी परस्पर विरुद्ध होत. समुद्रावर शांतपणें व्यापार करून मिळेल तोच नफा मिळविण्याचा आपण आपल्या मनांत हेतु ठेविला पाहिजे."

दोन वर्षें मोगल दरबारांत राहिल्यावर सर टॉमस रो यानें मोगल बादशहापासून जेम्स राजाला एक पत्र घेतलें. त्यांत इंग्रज व्यापाऱ्यांचा आपण चांगला परामर्ष घेऊं असें बादशहानें वचन दिलें होतें. सन १६१६ सालीं कॅप्टन कीलिंग यानें दक्षिण हिंदुस्थानांत क्रँगेनोर येथें वखार घालण्याचा प्रयत्न केला व झामोरीनच्या कृपेनें क्रँगेनोरचा किल्ला इंग्रजांस मिळणार होता. पण लवकरच त्याच्या लोकांना तेथून कूच करावें लागलें, व शेवटीं त्यांनीं कालिकत बंदरावर वखार घातली. याच सालीं टॉमस केरिज यास सुरतेच्या वखारीचा पहिला गव्हर्नर नेमण्यांत आलें. १६२७ सालीं इंग्रज व डच लोकांनीं मिळून मुंबई बंदरांत आपलें ठाणें वसविण्याचा प्रयत्न केला होता; पण तो फसला.

हिंदुस्थानांत युरोपियन व्यापारी इतके लांब आले त्या अर्थीं इकडे तसाच कांहीं तरी मोठा लोण्याचा गोळा वाढून ठेवलेला असला पाहिजे, अशी कल्पना

होणें स्वाभाविक आहे व ही कल्पना कांहीं खोटी नाहीं. या व्यापाऱ्यांत मुख्य इंग्रज व डच हे प्रॉटेस्टंट धर्माचे व पोर्तुगीज हे रोमन क्याथोलिक धर्माचे होते. व यूरोपांतील तट या वेळीं धर्मामुळें पडलेले असल्यामुळें हिंदुस्थानांत इंग्रज व डच हे सहकारितेनें वागत असून दोघेहि मिळून पोर्तुगीजांशीं वैर करीत होते. १६१५ च्या सुमारास डच लोकांचीं इकडील व्यापारांत ५१ जहाजें गुंतलेलीं असून त्यांचें तेरा लक्ष पौंड (१ कोटी ३० लक्ष रुपये) भांडवल गुंतलें होतें. याच सालीं इंग्रजांचाहि व्यापार इतका होता कीं, अवघ्या दोन जहाजांतील मालावर त्यांना १ लक्ष ४० हजार इतकी जकात द्यावी लागली व १६१६ त त्यांच्या अवघ्या एका जहाजांतील व्यापारी मालाची किंमत १४ लक्ष रुपये करण्यांत आली होती. इंग्रजांच्या पहिल्या सफरीस ६ लक्ष ८३ हजार रुपयांचें भांडवल उभारावें लागलें. या सफरींत चार जहाजें व ४८० लोक होते. या सफरींत इंग्रज व्यापाऱ्यांना पुष्कळच फायदा झाला. ३० हजार रुपयांस खरेदी केलेल्या लवंगांसच ३ लक्ष ६० हजार रुपये इंग्लंडांत आले. पहिल्या नऊ सफरींत ४६ लक्ष भांडवल गुंतलें होतें व त्यावर दर शेंकडा दोनशें रुपये नफा झाला ! १६१२ त इंग्लंडांत व्यापाराकरितां समाईक भांडवल उभारलें गेलें, तेव्हां १ कोटि ६२ लक्ष रुपये गोळा झाले व ते ९३४ लोकांनींच उभारले. शिवाजीच्या जन्माच्या आधीं ६ वर्षें इंग्लिश व्यापारी कंपनीनें पार्लमेंटपुढें १६०१ ते १६२१ पर्यंतच्या वीस वर्षांच्या व्यापाराचा आढावा मांडला. त्यावरून असें दिसतें कीं, या मुदतींत ८६ गलबतें बाहेर पाठविण्यांत आलीं. पैकीं ३६ परत आलीं; ९ बुडालीं; ५ खराब झालीं; ११ शत्रूंच्या हातीं गेलीं; २५ हिंदुस्थानांत माल भरीत होतीं. तसेंच या वीस वर्षांच्या अवधींत रोख रक्कम व विलायती व्यापारी माल मिळून ९३ लक्ष ३८ हजार रुपये इंग्लंडबाहेर पाठविण्यांत आले. पैकीं ३६ गलबतांनीं मिळून आणलेल्या मालाच्या खरेदीची किंमत ३७ लक्ष ५२ हजार रुपये असून, तो माल इंग्लंडांत विकला तेव्हां त्याची किंमत २ कोटी ४६ हजार रुपये आली. अर्थात् ३७ लक्षांवर १ कोटी ५३ लक्ष फायदा झाला !

१६१८ चे सुमारास म्हणजे शिवाजीच्या जन्माच्या आधीं ९ वर्षें इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं हिंदुस्थानांत व्यापाराचें बस्तान उत्तम बसविलें होतें; इतकेंच

नाहीं तर, मोंगलाईंतील अव्यवस्था पाहून आपलें व्यापारी धोरण जोरानें अंमलांत आणूं असाहि त्यांना आत्मप्रत्यय येत चालला होता. या सालीं सर टॉमस रो यानें आपल्या वार्षिक रिपोर्टांत असें लिहिलें होतें :

"जरूर तेवढीं फर्मानें मिळालीं आहेत व कांहीं मिळावयाचीं आहेत. बादशहाची मर्जी हाच केवळ कायदा असून सर्व दरबारी व्यवहार पैशावर चालतो. या लोकांशीं गरीबीनें वागून उपयोगी नाहीं. त्यांस आमचा कंटाळा आहे. त्यांचीं बंदरें सधन होतीं; तीं आम्हीं भिकेस लावून त्यांचा सर्व व्यापार बुडविला आहे. आमची जरब त्यांजवर जितकी बसेल तितकें आपलें काम होत जाईल. या लोकांस तरवारीच्या धारेखालीं ठेविलें पाहिजे. जर आमच्या मागण्या अधिकाऱ्यांनीं कबूल केल्या नाहींत तर बेलाशक एतद्देशीय व्यापाऱ्यांचीं गलबतें पकडून आम्हीं आपलें काम भागवावें !"

प्रकरण तिसरें

मराठे व इंग्रज—पूर्वरंग

मागील प्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणें सतराव्या शतकाच्या मध्य-भागाच्या सुमारास मराठे व इंग्रज दोघेहि आपापली चळवळ करूं लागले असल्याकारणानें त्या उभयतांची गांठ कोठें तरी लवकरच पडणें अनिर्वाह्यच होतें. ही गांठ मात्र शांतपणें पडणें शक्य नव्हतें. मोगलांची व इंग्रजांची गांठ शांतपणें पडली याचें कारण, मोगल सत्ताधीश होते; त्यांच्या-पासून इंग्रजांना व्यापाराचे परवाने व सवलती घ्यावयाच्या होत्या, व मोगलां-नाहि इंग्रजांपासून चैनीचे विलायती पदार्थ आणि व्यापारी मालावरील जकातीचा वसूल मिळवावयाचा होता. इंग्रज मोगलांशीं हात बांधून नम्र-तेनें वागत व मोगलहि आपण त्यांच्यावर उपकार करीत आहों अशा

भावनेच्या आढ्यतेनें वागत. अर्थात् आढ्यता व नम्रता यांचा खटका उडण्याचें कारण नसतें. मराठ्यांचें व इंग्रजांचें प्रत्यक्ष असें कांहींच नातें नव्हतें. पण मराठ्यांनीं मोगलांशीं या वेळीं उघड युद्ध आरंभिलें होतें, व युद्धांत तर ज्याला जसा लाग साधेल तसा तो उगवून घेत असतो. मराठ्यांच्या जवळ मोगलांशीं उघड युद्ध करण्याइतकी जय्यत फौज नव्हती, आणि मोगल स्थूल व मिजासी असल्यामुळें चपळ व साध्या राहणीच्या मराठ्यांना मोगलांवर सांपडेल तेथें छापे घालणें, रसद मारणें, खजिना लुटणें याच गोष्टी लष्करी दृष्टीनें शक्य व इष्ट होत्या. मोगलांनीं मराठ्यांच्या राजकीय स्वातंत्र्यावर घातलेल्या दरोड्याच्या मानानें मराठ्यांनीं मोगलांच्या खजिन्यावर घातलेले दरोडे कमीच निंद्य ठरतात; आणि वर सांगितल्याप्रमाणें मोगल व मराठे यांचें युद्धच जुंपलेलें असल्यामुळें मराठे आमच्यावर दरोडे घालतात हें मोगलांनीं म्हणणें नादानपणाचें होतें. युद्धांत शत्रूच्या मर्मावर जोराचा घाव घालणें हीच नीति ठरते. तसेंच युध्यमानाच्या संगतीनें अयुध्यमानालाहि त्रास सोसावा लागावा यांत आश्चर्य नाहीं व दोषहि नाहीं. इंग्रज हे या युद्धांत सर्वस्वीं मोगलांचा आश्रय करून राहिलेले असल्यामुळें मराठ्यांच्या हल्ल्यांत मोगलांबरोबर तेहि क्वचित् चिरडून जाण्याचा संभव होता.

मराठ्यांचें आधिपत्य या वेळीं शिवाजीकडे त्याच्या पराक्रमामुळें आलें होतें. निजामशाहीचा नाश होऊन शहाजी विजापूरकरांच्या नोकरींत शिरला व १६३८ च्या सुमारास मोठी फौज घेऊन दक्षिण हिंदुस्थानांत आपल्या बादशहाकरितां मुलूख जिंकण्यास गेला. तो जो तिकडे रमला तो रमलाच. पुढील जवळ जवळ वीस वर्षे शहाजीनें कर्नाटकाकडेच घालविलीं. तो मधून मधून इकडे येई; पण १६३६ नंतर पुण्याच्या बाजूस शहाजी कायमचा असा कधींच राहिला नाहीं. शहाजीनें आपल्या जहागिरीप्रमाणेंच आपली स्त्री जिजाबाई व आपला पुत्र शिवाजी यांचा त्याग करून, नवीन लग्न करून व नवीन जहागीर मिळवून अधिक ऐश्वर्यानें नांदण्याचा जणुं निश्चयच केला होता. शिवाजीलाहि बापाची अपत्यवत्सलता न लाभली तरी त्याची जहागीर मिळाली होती; व आपल्या तेजस्वी आईच्या आशीर्वादास स्वतःच्या उज्ज्वल महत्त्वाकांक्षेची जोड देऊन, बीजांतून वृक्ष

उत्पन्न करावा त्याचप्रमाणें या लहानशा जहागिरीच्या तुकड्यांतून प्रचंड हिंदुपदपातशाही निर्माण करून त्यानें आपल्या बापाला लाजविण्याची आकांक्षा धरली व ईश्वरकृपेनें ती तडीसही गेली. पण शिवाजीचें समग्र वृत्त सांगण्याचें हें स्थळ नसल्यानें यापुढील त्याच्या चरित्रक्रमाचें आपणास अगदीं उडत उडत पर्यालोचन करणें भाग आहे.

शिवाजी थोडासा मोठा झाल्याबरोबर त्याला आपल्या जहागिरीचा बंदोबस्त करावा लागला, आणि तो करितांना जहागिरीच्या सरहद्दीवर असणाऱ्या पुंड किल्लेदारांशीं त्याला प्रथम झगडावें लागलें. राज्यक्रांतीच्या संधिप्रकाशाचा हा काळ असल्यामुळें या किल्लेदारांचें चांगलेंच फावलें होतें. हे किल्ले कोणाच्याच ताब्यांत राहिले नव्हते. त्यांच्यावर कोणाच मुसलमान पातशहाची फौज उरली नव्हती. यामुळें ज्याच्या हातीं जो किल्ला सांपडेल तो बळकावून व आसपासच्या मुलुखावर धाड घालून ते किल्लेदार आपला गुजारा करीत व आपलें स्वातंत्र्य संभाळीत. अशा किल्लेदारांना जिंकणें किंवा त्यांना वश करून घेणें या उद्योगानें शिवाजीला राजकारणाचें व युद्धकौशल्याचें जिवंत शिक्षण मिळालें होतें; आणि ह्या किल्लेदारांच्या चरित्रक्रमावरूनच स्वतःस किल्ले संपादण्याची शिवाजीस इच्छा झाली. आपल्या वयाच्या १९ व्या वर्षीं शिवाजीनें तोरणा किल्ला घेऊन स्वराज्यसमारंभाची मुहूर्तमेढ रोंवली. किल्ले घेतल्यानें व बांधल्यानें त्याचा आत्मप्रत्यय वाढला; व शहाजीनें कर्नाटकांत विजापूरच्या बादशहाकडून जहागीर मिळविली त्याच वर्षीं इकडे शिवाजीनें घाटमाथ्यावरील किल्ल्यांच्या जोडीस विजयदुर्ग, सुवर्णदुर्ग, रत्नागिरी वगैरे कोंकणांतील किल्ले जिंकून बापाच्या नव्या जहागिरीहून मोठें व शिवाय स्वतंत्र राज्य स्थापिलें. त्याचा दरारा चोहोंकडे बसला. १६४८ त खुद्द विजापूरच्या बादशहाच्या नोकरींतले पांचसातशें पठाण शिवाजीकडे नोकरी मागावयास आले व ते त्यानें आपले पदरीं ठेवले. बादशहानें या कृत्यास बंडखोरी ठरवून शहाजीच्या द्वारें शिवाजीला दाबांत ठेवण्याचा प्रयत्न केला, व तो फसल्यानंतर त्याच्यावर आपली फौज पाठविण्यास सुरुवात केली. तेव्हां शिवाजीनेंहि मोगलांची सरदारी कारणापुरती पतकरून त्यांच्या व आपल्या बळावर विजापुरकरांशीं युद्ध आरंभिलें. हें युद्ध १६५३ पासून १६६२ पर्यंत चाललें. दरम्यान

शिवाजीनें अफजुलखानास मारलें (१६५९) ; कोंकण जिंकून मराठी आरमाराचा पाया घातला; व कल्याणपासून गोव्यापर्यंत व भीमेपासून वारणपर्यंत म्हणजे सुमारें १५० मैल लांब व १०० मैल रुंद एवढा मुलूख त्यानें आपल्या राज्यास जोडला. तेव्हां शिवाजी आपणास आटोपत नाहीं असें पाहून विजापूरच्या बादशहास शिवाजीशीं शहाजीच्या मध्यस्थीनें तह करावा लागला (१६६२). या युद्धांतून मोकळें होतांच शिवाजीनें मोगलांवर आपला मोर्चा फिरविला. एका पातशाहीस जेरीस आणल्यावर दुसरीसहि आपण जेरीस आणूं अशी उमेद शिवाजीस वाटूं लागणें स्वाभाविकच होतें. पण १६६१ सालीं मोगलाई फौजनें शिवाजीच्या ताब्यांतील कल्याण व भिवंडी घेऊन आपण होऊनच शिवाजीची कुरापत काढली होती. येथून त्याचें मोगलांशीं जें युद्ध सुरू झालें तें १६७२–७३ पर्यंत राहून राहून सुरूच होतें.

असो. शिवाजीचा व इंग्रजांचा जो प्रथम संबंध आला तो विजापूरकर व दिल्लीकर पातशहा यांच्याशीं युद्ध करितांनाच आला. विजापूरकरांशीं युद्ध सुरू असतां शिवाजीनें राजापुरावर सन १६४८ त स्वारी केली. या स्वारीनें इंग्रजांस शिवाजीची चांगलीच दहशत बसली. या वेळीं राजापुरास इंग्रजांची वखार होती. व शिवाजीचा रोंख जरी पातशाही मुलुखावर होता तरी इंग्रजांवरहि त्याचा डोळा होता. याचें कारण असें :

रांगणा येथें विजापूरच्या फौजेचा पराभव केल्यावर शिवाजी राजापुरास गेला. राजापुरास इंग्रजांची वखार असून तेथील इंग्रजांकडून पन्हाळ्यास वेढा घालणाऱ्या मुसलमानी फौजेला दारुगोळ्याची मदत झाली असा शिवाजीस संशय आला होता. म्हणून वखार लुटण्यापेक्षांहि आपल्या शत्रूंस मदत करणाऱ्या इंग्रजांचें पारिपत्य करावें असा शिवाजीचा हेतु होता. खुद्द राजापुरांतून पैसा वसूल केल्यानंतर त्यानें इंग्रजांची वखार लुटली, व तेथील व्यापाऱ्यांस पकडून दोन वर्षेपर्यंत त्यांना एका डोंगरी किल्ल्यावर कैदेंत अडकवून ठेवलें. राजापूरच्या लुटींत दहा हजार होनांचें इंग्रज व्यापाऱ्यांचें नुकसान झालें, अशा सबबीवर त्यांनीं राजापूरची वखार बंद केली. शिवाजीच्या तर्फे इंग्रजांची वखार लुटल्याची गोष्ट नाकबूल करण्यांत आली. कसेंहि असो. शिवाजीचा व इंग्रजांचा प्रथम संबंध आला तो हा असा आला

त्यामुळें शिवाजीची इंग्रजांस फार दहशत बसली. राजापूरची बातमी अर्थात् सुरतेस कळली. यामुळें शिवाजी सुरतेवरहि घाला घालितो कीं काय अशी भीति त्यांना पडली. "जेथें पाहावें तेथें शिवाजी आहेच! कसाहि प्रसंग आला तरी त्याला तो तयारच" अशा प्रकारचे उद्गार इंग्रजांच्या तोंडीं सर्वदा असत. सुरतेवर शिवाजी स्वारी करील ही इंग्रजांची भीति पुढें दोन तीन वर्षांत अखेर खरी ठरलीच.

१६५६ सालीं शिद्दी याकूबखानानें इंग्रजांशीं असें बोलणें लावलें कीं, तुमची डच लोकांनीं राजापुरांत वखार घालूं नये अशी इच्छा आहे व माझीहि शिवाजीपासून उपसर्ग लागूं नये अशी इच्छा आहे. याकरितां तुम्हीं आम्हीं मिळून दुतर्फा बचावाचा तह करूं. मीं डच लोकांना राजापुरांत वखार घालूं देत नाहीं, व तुम्हीहि मला शिवाजीविरुद्ध मदत करावी. पण सुरतेच्या गव्हर्नरानें या अटी मान्य केल्या नाहींत. अशा प्रकारचा तह झाल्याचें शिवाजीस कळलें तर तो लगेच आमच्यावर हत्यार उपशील व आमची धडगत लागणार नाहीं, असा पोक्त विचार करून इंग्रजांनीं शिद्दयाचा तहाचा नाद सोडविला, व त्याला अंतस्थ पैसे भरून डच लोकांना राजापुरास वखार घालण्यास प्रतिबंध करण्याचें त्याजपासून कबूल करून घेतलें.

राजापुरानंतर शिवाजीची व इंग्रजांची गांठ सुरतेस पडली. राजापुरास जसें विजापूरच्या बादशहाच्या अंमलाखालीं इंग्रज वखार घालून राहिले होते, तसेंच सुरतेस त्यांना मोगलांचा आश्रय होता. सुरत हें प्रथम प्रथम इंग्रजांचें व्यापाराचें मुख्य बंदर असून तेथें पुष्कळ व्यापारी माल उतरला जाई व मोगलांस जकातीचें उत्पन्नहि पुष्कळ मिळे. शिवाजीला हें श्रीमंतीचें माहेरघर लुटायला बरें वाटलें असल्यास नवल नाहीं. सन १६६३ च्या पूर्वींहि त्यानें सुरतेकडे एखादी स्वारी केली असावी असें दिसतें. सन १६६३ फेब्रुआरी ता० ४ च्या पत्रांत इंग्रज वखारीच्या गव्हर्नरानें विलायतेस खालीलप्रमाणें मजकूर लिहून पाठविल्याचें आढळतें. "लॉयल मर्चंट व आफ्रिकन हीं जहाजें विलायतेस २९ जानेवारीला निघालीं. तीं इतक्या उशिरा निघण्याचें कारण, शिवाजीनें सुरतेवर स्वारी करून गांव लुटला हें होय. त्यामुळें कामधंदा बरेच दिवस थांबला असून गलबतांच्या काफिल्यांतून माल उतरणें कठिण झालें आहे. आमच्या पूर्वींच्या पत्रानंतर

फिरून एक वेळ शिवाजी पुन्हां आल्याची बातमी उठली होती. या वेळेस मागच्या खेपेपेक्षांहि लोकांत गलबल फार झाली; लोक गांव सोडून निघून गेले. त्यांनीं आपला पैसाअडका व व्यापाराचा माल किल्ल्यांत आणून ठेवला. कित्येकांनीं तर तो किल्ल्याभोंवतालच्या खंदकांतहि पुरून ठेवला होता, आणि मोठालीं भांडीं नदींत टाकून दिलीं होतीं. शिवाजीनें कित्येकांचे हातपाय तोडल्याची वदंता उठल्यामुळें त्याच्या क्रूरपणास लोक इतके भिऊं लागले आहेत कीं, बादशहानें आपली फौज शहरच्या रक्षणास न पाठविली तर शिवाजी आल्याची नुसती हूल उठली तरी लोक गांव सोडून जातील."

सन १६६४ च्या जानेवारी महिन्यांत शिवाजीनें सुरतेवर स्वारी केली. त्या वेळीं शहरच्या मोगल गव्हर्नरास रक्षणाच्या कामीं इंग्रजी तोफांची बरीच मदत झाली. वास्तविक शिवाजीची स्वारी सुरत येथील इंग्रज व डच व्यापाऱ्यांवर मुख्यतः नव्हती; तर मोगलांवर होती. तथापि गोऱ्या व्यापाऱ्यांनीं आपापल्या बचावाची तजवीज करून ठेवली होती, इतकेंच नव्हे तर, त्यांनीं मोगलांनाहि मदत दिली. वखारीचा बचाव केल्यामुळें कंपनीनें सुरत येथील प्रेसिडेंट सर जॉर्ज ऑक्सेंडेन् यास सुवर्णपदक व दोनशे मोहरांची थैली बक्षीस दिली, आणि बादशहा औरंगजेब यानेंहि कृतज्ञतापूर्वक सदर प्रेसिडेंट यास बहुमानाचा पोषाख देऊन सुरत येथील इंग्रज व्यापाऱ्यांना जकातीच्या कांहीं बाबी माफ केल्या.

पुढील सालीं शिवाजीनें ८५ लहान व ३ मोठीं जहाजें घेऊन कारवारावर स्वारी केली. याहि ठिकाणीं इंग्रजांची वखार होती. कारवार हें ठिकाण मजबूत नसल्यामुळें लवकरच तह झाला व शिवाजीला कबूल केलेल्या खंडणीपैकीं इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं आपल्या हिश्शाचे ११२ पौंड भरले.

सन १६७० सालीं शिवाजीनें सुरतेवर पुनः स्वारी केली. या वेळीं त्याच्या १५००० फौजेनें शहर ताब्यांत घेतलें. कित्येक इंग्रज व्यापारी या वेळीं प्राणास मुकले व कांहीं व्यापारी मालाची लूटहि झाली. डच व्यापाऱ्यांच्या वखारीला शिवाजीनें उपसर्ग दिला नाहीं. फरेंचांचीहि या ठिकाणीं या वेळीं वखार होती. तिचें शिवाजीपुढें कांहींएक न चालतां तिला आपल्या हद्दींतून जाण्यास शिवाजीला बिनतक्रार वाट द्यावी लागली. या स्वारींत शिवाजीच्या हातीं पुष्कळ माल व खजिना लागला.

यापुढील शिवाजीची व इंग्रजांची गांठ सन १६७३ सालीं हुबळी येथें पडली. येथेंहि इंग्रजांची एक वखार होती व या स्वारींत इंग्रज व्यापाऱ्यांचें सुमारें पाऊण लाख रुपये नुकसान झालें असें इंग्रजांचें म्हणणें आहे. या नुकसानीबद्दल इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं शिवाजीकडे भरपाई करून मागितली. पण नुकसानी झाली असल्यास किरकोळ झाली असेल, सबब भरपाई करून मिळणार नाहीं, असा शिवाजीनें जबाब दिला. येथेंहि शिवाजीचा मुख्य उद्देश इंग्रज व्यापाऱ्यांस लुटण्याचा नव्हता, फक्त मोगलांवर स्वारी करण्याचा होता; तथापि त्या वेळीं शहरांत सर्व देशांचे व्यापारी असल्यामुळें त्यांच्या मालाचीहि लूट झाली व इतरांबरोबर इंग्रज व्यापारीहि त्यांत सांपडले. राजापूर व हुबळी या दोन व्यापाराच्या ठिकाणीं झालेल्या नुकसानीची भरपाई करून मिळण्याबद्दल मुंबईचा डेप्युटी गव्हर्नर ऑनजियर याची शिवाजीकडे पुष्कळ दिवस मागणी होती; पण ती मागणी रीतसर असल्याचें शिवाजीनें केव्हांहि मान्य केलें नाहीं. तथापि शिवाजीस जंजिरा येथें शिद्द्यावर जलमार्गानें स्वारी करण्यास इंग्रजांची मदत मिळाली तर हवी होती. सबब "पूर्वीं काय झालें असेल तें असेल; पण यापुढें इंग्रज व्यापाऱ्यांना आपणाकडून उपसर्ग लागणार नाहीं" असें शिवाजीनें आश्वासन दिलें, व फिरून राजापुरास जाऊन तुम्ही वखार घाला, माझी हरकत नाहीं असें सांगितलें. पण पूर्वीच्या अनुभवावरून विशेष प्रकारच्या खातरजमेशिवाय राजापुरास पुनः वखार उघडण्याचें त्यांना धैर्य होईना. शिद्द्याविरुद्ध शिवाजीस मदत करण्याचेंहि इंग्रजांस संकटच वाटलें असावें. कारण, मुंबईहून जंजिरा जवळ असल्यामुळें शिवाजीस मदत केली असतां शिद्द्याच्या आरमाराचा घाला मुंबईवर केव्हां पडेल याचा नेम नव्हता. म्हणून "आम्ही काय व्यापारी! आम्हांला या युद्धाच्या भानगडी कशाला? केवळ आपल्या बचावाशिवाय लढाईचे कटकटींत पडण्याची आमची इच्छा नाहीं" असें सांगून इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं वेळ मारून नेली. तथापि नुकसानीची भरपाई मिळण्याचा नाद मात्र इंग्रजांनीं सोडला नव्हता. १६७३ च्या मे महिन्यांत निकल्स नांवाचा इंग्रज व्यापाऱ्यांचा वकील संभाजीमार्फत शिवाजीच्या भेटीस गेला. पण या भेटींत कांहीं निष्पन्न झालें नाहीं.

१६७४ मध्यें मराठ्यांचें दहा हजार सैन्य साष्टीस आलें, आणि वसई

प्रांतांतून चौथ वसूल करण्यास तिनें आरंभ केला. यामुळें मुंबईच्या इंग्रजांस फार दहशत बसली. याचा परिणाम असा झाला कीं, शिवाजीस रायगड येथें राज्याभिषेक झाला त्या वेळीं इंग्रज व्यापाऱ्यांतर्फे मुंबईहून हेनरी ऑक्सेंडेन हा बरोबर दोन इंग्रज व्यापारी घेऊन शिवाजीचें अभिनंदन करून नजराणा देण्याकरितां गेला. या प्रसंगीं शिवाजी व इंग्रज यांचा शांतपणानें निकट परिचय होऊन तहहि ठरला. ह्या तहावर ६ एप्रिल सन १६७४ या दिवशीं सह्या झाल्या. तह २० कलमी असून त्यांत पुढील चार मुख्य मुद्दे होते.

(१) राजापूर येथें झालेली ऐन नुकसानी इंग्रजांस शिवाजीनें भरून द्यावी. राजापूर, दाभोळ, चौल, व कल्याण येथें वखारी घालण्यास इंग्रज व्यापाऱ्यांना परवानगी मिळावी. शिवाजीच्या ताब्यांतील सर्व मुलुखांत इंग्रजांनीं व्यापार करावा. त्यांनीं मालाची खरेदीविक्री स्वतःस व्यापारी दृष्टीनें योग्य वाटेल त्या दरानें करावी. दराच्या बाबतींत ते अमुकच असावे अशी सक्ती शिवाजीकडून इंग्रजांस होऊं नये.

(२) शिवाजीच्या मुलुखांत आणलेल्या मालावर इंग्रजांनीं किंमतीवर शेंकडा २॥ टक्के जकात द्यावी.

(३) इंग्रज व शिवाजी या उभयतांचीं नाणीं परस्परांच्या मुलुखांत मानलीं जावीं.

(४) एकमेकांनीं एकमेकांचीं घेतलेलीं जहाजें परत द्यावीं.

राजापूर येथील वखारीच्या नुकसानीबद्दल वेगळा विशेष ठराव होता. नुकसानीची रक्कम १०,००० मोहोरा, पण त्या इंग्रजांस प्रत्यक्ष न मिळतां अन्य रीतीनें त्यांची पोंच व्हावी. ती अशी कीं, इंग्रजांनीं शिवाजीपासून पुढील तीन वर्षांत दरसाल ५००० प्रमाणें १५००० मोहरांच्या किंमतीचा माल खरेदी करावा. त्यांपैकीं इंग्रजांनीं फक्त साडेसात हजार मोहरा नगद द्याव्या व बाकीच्या साडेसात हजार मोहरा राजापूर येथें फिरून वखार स्थापन होईल तेव्हां आयात मालावर इंग्रजांनीं जी जकात द्यावयाची तींतून वळत्या करून घ्याव्या. जिंकलेलीं जहाजें परत देण्याची अट शिवाजीनें मोठ्या कष्टानें मान्य केली. कारण, लढाईंत जिंकलेल्या लुटीवर राजाचा विशेष हक्क व प्रेम असतें. इंग्रजी टांकसाळींतील नाण्यासंबंधानेंहि शिवाजीनें एकदम मान्यता दिली नाहीं. या नाण्यांत खरोखर जितकें सोनें रुपें असेल

तितकीच त्याची किंमत धरावी, त्यावर लिहिलेली किंमत धरूं नये असें शिवाजीचें म्हणणें होतें. पण शेवटीं या दोन्ही शर्तींविषयींचा आग्रह शिवाजीनें सोडला. तहांत लिहिल्याप्रमाणें राजापूर येथें फिरून इंग्रजांनीं वखार घातली; पण पुढें ती फारशी किफायतशीर झाली नाहीं.

सन १६७८ सालीं ५७ जहाजांचें आरमार व चार हजार सैन्य घेऊन पनवेलीवर व शिद्दी कासीम याजवर हल्ला करण्याचा शिवाजीचा विचार होता. पण इंग्रजांनीं मध्यें पडून शिद्द्याचें रक्षण केलें. आम्ही व्यापारी लोक, कोणाच्या भांडणांत कशाला पडा ? अशा त्रयस्थपणाच्या विचारानें राहण्याचें इंग्रजांनीं योजिलें होतें; तथापि त्यांच्या हातून सर्वस्वीं तसें घडत मात्र नसे. जंजिऱ्यापासून मुंबईपर्यंतच्या समुद्रकिनाऱ्यावर शिद्दी व मराठे या उभयतांच्या जहाजांचीं नेहमीं युद्धें होत. मुंबई बंदर इंग्रजांचे ताब्यांत असल्यामुळें मराठ्यांच्या मुलुखावर स्वारी करून अथवा किनाऱ्यावरील प्रजेला त्रास देऊन शिद्द्याच्या आरमाराला मुंबई बंदरांत आश्रय घेतां येत असे. यामुळें इंग्रज शिद्द्याला आंतून सामील आहेत असा संशय शिवाजीस वारंवार येई. एक वेळीं तर शिद्द्याचा बंदोबस्त करा, नाहीं तर तुम्हांस जड जाईल, असा धमकीचा खडखडीत निरोप शिवाजीनें मुंबई येथील इंग्रज प्रेसिडेंटास पाठविला. तेव्हां इंग्रजांस आपला त्रयस्थपणा बाजूस सारून अगोदर शिद्द्याचा बंदोबस्त करावा लागला. शिद्द्याच्या त्रासामुळें मराठी सैन्याच्या मुंबईवर १–२ स्वाऱ्या होण्याचा बेत आला होता, पण तो टळला. सन १६८० च्या एप्रिल महिन्यांत शिवाजीच्या मुलुखांत पकडलेले कित्येक हिंदू लोक शिद्द्यानें मुंबई बंदरांत विकावयास काढले तेव्हां, मुंबईंतील इंग्रजांनीं २१ हिंदू लोकांचा पत्ता लावून त्यांना गुलामगिरीच्या संकटांतून सोडविलें. सन १६७९ सालीं पश्चिम किनाऱ्यावरील आरमार बरेंच कमी करण्याचें कंपनीच्या बोर्डानें ठरविलें, त्यामुळें मुंबईकरांस मराठ्यांची फार भीति वाटूं लागली. पण शिवाजीच्या मरणानें त्यांची भीति लवकरच कमी झाली.

शिवाजी व इंग्रज यांच्या संबंधाविषयींची हकीकत अलीकडील इतिहाससंशोधक मंडळींनीं प्रसिद्ध केलेल्या कागदपत्रांतून फारशी उपलब्ध होत नाहीं. बखरींतून तर इंग्रजांचा नामनिर्देशहि फारसा आढळत नाहीं; मग कोणत्याहि

व्यवहाराची कच्ची हकीकत सांपडणें अशक्यप्राय आहे. पण शिवाजीच्या वेळीं इकडे असणाऱ्या इंग्रज व्यापारी कंपनीचे सरकारी कागदपत्र त्यांच्या दप्तरांतून उपलब्ध होत असून पुष्कळसे छापलेहि गेलेले आहेत. त्यांच्या व इतर माहितीच्या आधारानें इंग्रज इतिहासकारांनींहि या विषयावर प्रबंध लिहिलेले आहेत. त्यांत मात्र माहिती बरीच मिळते. या माहितीवरून एकच निष्कर्ष निघतो व तो हा कीं, शिवाजीचा व इंग्रजांचा जेवढा संबंध आला तेवढ्यांत शिवाजीनें इंग्रजांवर आपली छाप उत्तम रीतीनें बसविली होती; व तेहि त्याच्याशीं भिऊन अदबीनें वागत. आतां, कित्येक ठिकाणीं इंग्रज ग्रंथकारांनीं अशीं विधानें केलेलीं आहेत कीं, "इंग्रजांपुढें शिवाजीचें कांहीं चाललें नाहीं; त्यास त्यांच्यापुढें हारच खावी लागली." पण त्यांनींच दिलेल्या समग्र हकीकतीनें या अनुमानाचें अनायासें खंडण होतें. रा. सरदेसाई यांनीं या विषयावरील इंग्रजी ग्रंथांचें परिश्रमपूर्वक पर्यालोचन करून आपल्या 'मराठी रियासती'च्या पुस्तकांत या मुद्द्यास कांहीं पानें दिलीं आहेत; त्यांतील कांहीं भाग प्रायः त्यांच्याच शब्दांनीं खालीं देत आहों:

"शिवाजीपासून बराच उपद्रव झाला असूनहि त्याजला सन्मानपुरःसर मोठेपणा देणें इंग्रज व्यापाऱ्यांस भाग होतें. इंग्रजांस धान्यसामग्री व सर्पण हीं शिवाजीच्या मुलुखांतून येत होतीं. म्हणून सुरतेस तो त्रास देत असतांच मुंबईचे इंग्रज व्यापारी त्याची मोठ्या आर्जवानें समजूत घालीत होते. सन १६७२ त कुलाबा जिल्ह्यांतील घोडबंदरची पोर्तुगीज वसाहत काबीज करण्याचा शिवाजीनें प्रयत्न केला, तेव्हां तर मुंबईचे इंग्रज अगदींच घाबरून गेले, व त्याची मर्जी संपादून स्नेहाचा तह करण्याकरितां मिस्टर उस्टिक यास त्यांनीं शिवाजीकडे पाठविलें. हा तह करण्यांत शिवाजीचाहि फायदा होता. कारण, त्यांच्या व्यापारामुळें शिवाजीनें जिंकलेल्या प्रदेशाची किंमत वाढूं लागली होती; व इंग्रजांशीं सख्य झाल्यानें त्यांनीं मोगल फौजेस शिवाजीवर आपल्या ठाण्यांतून येऊं दिलें नसतें. शिवाजी तह करण्यास कबूल झाला. उस्टिकनें पूर्वीच्या नुकसानीबद्दल म्हणून ३२ हजार पॅगोडांची मागणी केली, ती मात्र शिवाजीनें धुडकावून दिली. "तुम्हीं राजापुरास आपली वखार घालावी व जंजिऱ्याचे शिद्दीचा पाडाव करण्यास आपणास मदत करावी, म्हणजे इतःपर तुमच्या वाटेस न जातां तुमच्याशीं स्नेहसंबंध

ठेवूं" असें शिवाजीनें इंग्रज वकिलास सांगितलें. या दोनहि अटी इंग्रजांस कबूल झाल्या नाहींत. दुसऱ्यांदा सन १६७३ च्या मेमध्यें निकोल्स नामक वकील इंग्रजांकडून शिवाजीकडे आला. त्यानें संभाजीचे मार्फत शिवाजीची भेट घेतली; परंतु त्याच्यापासून महत्त्वाची अशी कोणतीच गोष्ट घडून आली नाहीं.

"शिवाजीला जिकडे तिकडे विजय प्राप्त झाल्यामुळें त्याचीं कृत्यें सर्व मराठ्यांस आवडूं लागलीं, व त्यांच्या संमतीनें सन १६७४ त त्यानें राज्य-पदाचा यथाविधि स्वीकार केला. त्या समारंभास हेनरी आक्सेंडेन मुंबईचा डे. गव्हर्नर हा हजर होता. ईस्ट इंडिया कंपनीतर्फे दुसरे दोन इंग्रज व्यापारी बरोबर घेऊन तो त्या समारंभास रायगडावर गेला होता. त्या वेळीं साधल्यास शिवाजीशीं तह करण्याचाहि आक्सेंडेनचा विचार होता. या कामासाठीं हे कंपनीचे वकील सन १६७४ च्या एप्रिल महिन्याच्या अखेरीस मुंबईहून जहाजांत बसून निघाले, ते प्रथम चौलास जाऊन दुसरे दिवशीं रोह्यास पोंचले. रोह्याहून पालखी करून ते निजामपुरास आले. पांचवे दिवशीं रायरी डोंगराच्या पायथ्याशीं पाचाड म्हणून गांव आहे तेथें त्यांनीं मुक्काम केला. शिवाजी प्रतापगडावर असल्यामुळें पाचाड येथें त्यांस कांहीं दिवस काढावे लागले. नारायणजी पंडित नांवाचा शिवाजीचा हुशार कामगार त्यांस पाचाड येथें भेटला. शिवाजीच्या उद्देशांची त्यानें इंग्रज वकिलास चांगली ओळख करून दिली. जंजिऱ्याचे शिद्दीशीं तह करावा व त्यास बुडविण्याचा प्रयत्न शिवाजीनें करूं नये; तसेंच आपणास व्यापाराच्या सवलती देऊन उभयतांचा फायदा करून घ्यावा, असें इंग्रजी वकिलाचें मागणें होतें. नारायणजीनें वकिलास असा सल्ला दिला कीं, 'शिद्दीविषयीं शिवाजीशीं बोलणें काढाल तर तुमचा सर्वच बेत फसेल. शिद्दीचा समूळ उच्छेद करण्याचा शिवाजीचा विचार असल्यामुळें तो तुमच्या बोलण्यास मान देणार नाहीं. तुमचें व्यापाराचें बोलणें वाजवी आहे व आपल्या राज्यांतील व्यापार वाढविण्याची शिवाजीचीहि फार इच्छा आहे. आजपर्यंत धामधुमींत काळ गेल्यानें या गोष्टीकडे लक्ष देण्यास शिवाजीस फुरसत मिळाली नाहीं; परंतु आतां राज्याभिषेक झाल्यावर राज्यव्यवस्थेचेंच काम

तो हातीं घेणार आहे.' नारायणजीचा अधिकार व धूर्तता विशेष आहे असें इंग्रज वकिलास आढळून आलें, व त्यानें त्यास एक आंगठी नजर केली.

"ता. १५ मेच्या सुमारास शिवाजी रायगडास परत आल्यावर इंग्रज वकील किल्ल्यावर गेले. वाड्यापासून एक मैलावर वकिलांस राहण्यासाठीं बंगला देण्यांत आला, व तेथें ते मोठ्या आनंदानें राहूं लागले. शिवाजी त्या वेळीं फारच गडबडींत होता. तथापि वकील आल्यानंतर चार दिवसांनीं नारायणजीच्या मार्फत त्यांची शिवाजीनें भेट घेतली. व्यापारवृद्धीविषयीं इंग्रजांचें म्हणणें शिवाजीस फारच पसंत पडलें; व त्याजबद्दलची वाटाघाट करून तहाचीं कलमें ठरविण्याचें काम शिवाजीनें पेशवा मोरोपंत पिंगळे याजकडे सोंपविलें. पुढें शिवाजीस नजर करण्याकरितां ज्या जिनसा इंग्रज वकिलांनीं आणिल्या होत्या त्या कशा रीतीनें द्याव्या हें दोन दिवसांनीं त्यांनीं नारायणजीस भेटून ठरविलें; व मोरोपंत पेशव्याच्या मार्फत त्या जिनसा शिवाजीस देण्यांत आल्या. तसेंच तेथील मोठमोठ्या सर्व अधिकाऱ्यांस कांहीं तरी वस्तु नजर करणें चांगलें असेंहि नारायणजीनें त्यांस सांगितलें त्याप्रमाणें त्यांनीं बहुतेकांस पोषाख वगैरे दिले. शेवटीं नारायणजीच्या मार्फत तहाविषयीं शिवाजीचा अभिप्राय इंग्रज वकिलांस कळला. अभिषेकाच्या दिवशीं झालेल्या मोठ्या दरबारास इंग्रजांचा एक मोठा वकील गेला होता. या दरबाराचें चित्तवेधक वर्णन त्यानें लिहून ठेवलें आहे. अभिषेकानंतर कांहीं दिवसांनीं तह ठरून त्याजवर सर्व अधिकाऱ्यांच्या सह्या वगैरे झाल्यावर इंग्रज वकील परत निघाले. ते त्या वर्षाच्या नारळी-पौर्णिमेच्या सुमारास मुंबईस पोंचले.

"शिवाजीचें आरमार किती मोठें होतें, याचा कारवारच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं सन १६६५ त उल्लेख केला आहे. त्यावरून असें दिसतें कीं, त्या वेळेस कमींत कमी ८५ तारवें (फिरगेट्स) व तीन जहाजें (शिप्स्) शिवाजी-पाशीं होतीं. कागदावरील अक्षरावरून पाहिलें तर युरोपांतील बलिष्ठ राष्ट्रांस सुद्धां त्या वेळेस एवढ्या आरमाराची दहशत पडली असती. परंतु शिवाजीचीं तारवें फार मोठीं नसावीं असा इंग्रजांचा अंदाज आहे.

"पश्चिम किनाऱ्यावर इंग्रज अगदीं स्वस्थ न बसतां साधेल तितका लाग साधीत होते. त्यांचे जंजिऱ्याच्या शिद्दीशीं बरेच व्यवहार चालू होते.

शिवाजीच्या मुलुखावर स्वारी करण्यासाठीं मुंबईच्या बंदरांत आपलें आरमार ठेवण्याची परवानगी हा शिद्दी इंग्रजांपाशीं वारंवार मागे; परंतु इंग्रजांस शिवाजीची भीति असल्यामुळें त्यांच्यानें शिद्दीस उघड आश्रय देववत नसे. आश्रय न द्यावा तर दुसरीकडून मोगल बादशहाची भीति इंग्रजांस होती. सन १६७७ त शिद्दी संबूळ हा दांडगाईनें मुंबई बंदरांत वरवा करून तेथून शिवाजीच्या कुर्ला वगैरेकडील मुलुखांत उपद्रव देऊं लागला. त्यानें एका ब्राह्मणास वश केलें व त्याजला गलबतें व पैसे देऊन शिवाजीचे प्रदेशांतील कित्येक प्रमुख ब्राह्मणांस वश करून आपल्याकडे आणण्यासाठीं पाठविलें. पकडून आणलेल्या ब्राह्मणांचे शिद्दीनें नाना तऱ्हेनें हाल केले. हें शिवाजीस समजतांच त्यानें शिद्दीस आश्रय दिल्याबद्दल इंग्रजांस अशी कांहीं जबरदस्त तंबी दिली कीं, लगेच कंपनीच्या प्रेसिडेंटानें शिवाजीच्या मुलुखास उपद्रव देणाऱ्या ११ इसमांस पकडून तिघांस देहान्त शिक्षा दिली, व बाकीच्यांस गुलाम करून आफ्रिकेच्या पश्चिम किनाऱ्यावर सेंट हेलेना येथें पाठविलें दुसऱ्या वर्षी पुनः असाच प्रकार होऊन शिद्दीनें अनेक ब्राह्मणांचा छळ केला. या शिद्दीचा सर्व डोळा ब्राह्मणांवर असे. कारण, शिवाजीस ब्राह्मण चांगलें साहाय्य करीत असत. पुढें शिवाजीकडे ही तक्रार जातांच त्यानें कांहीं फौज शिद्दीवर रवाना केली; परंतु दुसऱ्या कामामुळें शिद्दीचा सूड घेणें तसेंच राहिलें. सन १६८० च्या एप्रिल महिन्यांत शिद्दीनें शिवाजीच्या मुलुखांतून कांहीं लोक पकडून मुंबईंत विक्रीस आणले. हें इंग्रजांस समजतांच त्यांनीं २१ असामींस शिद्दीच्या हातून सोडवून स्वदेशीं पाठविलें. तरी इंग्रज आपल्या बंदरांत शिद्दीस थारा देतात हें शिवाजीस खपेना व दोघांवरहि चांगला दाब ठेवतां यावा म्हणून सन १६७९ (?) च्या भर पावसाळ्यांत शिवाजीनें मुंबईच्या लगत्यास असलेलें समुद्रांतील खांदेरी बेट काबीज केलें. तेव्हांपासून खांदेरीहून त्यास शिद्दी व इंग्रज या दोघांवरहि चांगला दाब ठेवतां येऊं लागला. शिवाजीनें खांदेरी घेतल्यामुळें इंग्रजांस फार वैषम्य वाटलें. पोर्तुगीज लोकांनीं मुंबईबरोबरच हीं बेटें आपल्यास दिलीं, असा इंग्रजांनीं आपला हक्क दाखविला. हा हक्क वसईस पोर्तुगीज लोकांस समजतांच त्यांनीं इंग्रजांस झिडकारून लावलें, व स्वतः आपलाच हक्क ते सांगूं लागले. पुढें इंग्रजांनीं शिद्दीशीं सख्य करून खांदेरीस शिवाजीच्या

आरमारावर स्वारी केली. शिवाजीच्या लोकांनीं इंग्रजांस शांतपणें बेटावर येऊं दिलें, व मग त्या सर्वांचा शिरच्छेद केला! नंतर 'रिव्हेंज' नामक इंग्रजांचें पंधरा तोफांचें जहाज व दोनशें लोक असलेलीं दुसरीं गलबतें खांदेरी-जवळ मराठ्यांस अडविण्याकरितां आक्टोबर महिन्यांत आलीं. कॅप्टन मिंचिन व केग्विन हे त्या जहाजांवर मुख्य होते, तेव्हां इंग्रज व मराठे यांची निकराची लढाई होऊन दोघांचीही पुष्कळ खराबी झाली. तरी खांदेरी बेट इंग्रजांस मिळालें नाहीं, या वेळीं दौलतखान हा शिवाजीच्या आरमाराचा मुख्य होता.

"खांदेरी व त्याच्या शेजारचें दुसरें लहान बेट उंदेरी हीं दोन खडकाळ बेटें एकमेकांपासून पाऊण मैलाच्या अंतरावर असून मुंबईहून आगबोटींत बसून दक्षिणेस जातांना लागतात. त्यांजवर वस्ती नव्हती; परंतु त्यांतून इंग्रजांस सर्पण मिळे, व मुंबई बंदरांत येणाऱ्या सर्व जहाजांवर तेथून चांगली देखरेख ठेवतां येई. तीं बेटें काबीज करण्याकरितां इंग्रजांनीं नाना तऱ्हा केल्या. शिवाजीशीं युद्ध करून तीं परत घेण्याकरितां त्यांनीं कोर्ट ऑफ डायरेक्टरांकडे पुनः पुनः परवानगी मागितली. कोर्ट ऑफ डायरेक्टरांनीं दर खेपेस इतकेंच लिहावें कीं, "खांदेरी-उंदेरीकरितां आम्हांस लढाई कर्तव्य नाहीं, हें तुम्हांस वारंवार कळविलेलेंच आहे. शिवाय अशा प्रकारें युद्ध करण्याचा आपला बाणा नाहीं, व त्यांत आपला फायदाहि नाहीं, म्हणून लढाई करूं नका, असें कंठशोष करून आम्ही तुम्हांस सांगत आहों." या लिहिण्यावरून आपल्याविषयीं एतद्देशीय लोकांचे मनावर झालेला परिणाम पाहून मुंबईकर इंग्रजांस अत्यंत दुःख झालें. त्यांनीं खालीं लिहिल्याप्रमाणें येथील लोक आपल्यास हिणवितात असें विलायतेस लिहून पाठविलें.

'तुमचे लोक (इंग्रज) इतकी बढाई कशास मारतात? तुम्हीं कोणते विजय संपादिले आहेत? तुमच्या तरवारीनें कोणतें महत्कृत्य केलें आहे? तुमचा हुकूम कोणीं मानिला आहे? तुमच्यापाशीं आहे काय? डच लोकांनीं तर तुमच्यावर शह ठेवलाच! पोर्तुगीज लोकांनीं कांहीं माणुसकी-चीं कामें तरी केलीं आहेत; परंतु तुमची तर सर्व लोक टर उडवितात. मुंबई तरी तुम्हीं जिंकून थोडीच घेतली? व ती तरी राखण्याचें सामर्थ्य तुमच्यांत कोठें आहे? असें असून तुम्ही उगाचच लढाईचा डौल मारतां

आणि आमच्या राजांची बरोबरी करतां ती काय म्हणून ? ' परंतु हे शब्द खरे करून दाखविण्यास मराठ्यांचा पुरस्कर्ता शिवाजी यापुढें वांचला नाहीं. तरी मरणापूर्वी इंग्रजांस त्यानें आपल्या तंत्रानें वागण्यास लावलें. खांदेरी घेण्याचा नाद इंग्रजांनीं साफ सोडून दिला. त्यांचें आरमार खांदेरीकडे शिद्दीच्या मदतीस होतें तें त्यांनीं परत बोलाविलें व सन १६८० च्या मार्च महिन्यांत शिवाजीच्या वकिलाबरोबर त्यांनीं तह केला. शिद्दीस मुंबई बंदरांत आश्रय द्यावयाचा नाहीं असें त्यांनीं कबूल केलें, व सन १६७४ तील तह पुन: कायम करण्यांत आला.

" शिवाजीचा दरारा इंग्रजांस किती होता, याचा उल्लेख ईस्ट इंडिया कंपनीच्या इतिहासांत पदोपदीं आढळतो. कोणी मराठा सरदार आला तरी शिवाजीच आला असें इंग्रजांस वाटे. शिवाजी हें एक सामान्य नामच होऊन बसलें होतें ! सन १७०३ सालीं इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं सुरतच्या डायरींत असें लिहून ठेवलें आहे कीं ' शिवाजी पुन: सुरतेवर येत आहे. त्याची फौज तर अगोदरपासूनच सुरतेच्या आसपास गोळीबार करीत आहे! ' या भीतीनें त्यांनीं सुरतेच्या ठाण्याची विशेष मजबुती केली ! त्या वेळेस कित्येक इंग्रज कारकून मंडळींस लष्करी काम सांगण्यांत आलें; व तें त्यांनीं केलें नाहीं म्हणून कित्येकांस शिक्षाहि झाल्या. सारांश, हा सगळा प्रभाव शिवाजीच्या नांवाचा. बंगाल्यांतील इंग्रज व्यापाऱ्यांस तर शिवाजी अमरच आहे असें वाटे. सन १६८० च्या एप्रिल महिन्यांत शिवाजी मरण पावला, ही बातमी मुंबईच्या प्रेसिडेंटानें कलकत्त्यास कळविली, त्या वेळेस कलकत्त्याहून जबाब आला तो असा : " शिवाजी इतक्या वेळां मेला आहे कीं, तो अजून अमरच आहे असें कित्येकांस वाटूं लागलें आहे. त्याची मरणाची वार्ता लोकांस खरी न वाटण्याचें कारण असें कीं, आजपर्यंत त्यास जिकडे तिकडे विजयच येत गेले व त्याच्याप्रमाणें त्याच्यामागें हिमतीनें काम चालविणारा मनुष्य कोणी नसल्यामुळें मराठ्यांच्या तावडींतून सुटल्याचा आम्हांस प्रत्यक्ष अनुभव येईल तेव्हांच शिवाजी खरोखर मेला असें आम्हीं समजूं. "

ज्या खांदेरी-उंदेरीसंबंधानें शिवाजीचा व इंग्रजांचा संबंध आला त्याची थोडक्यांत हकीकत ही अशी आहे. उंदेरीजवळचें खांदेरी बेट ही मुंबई बंदरानजीक एक नाक्याची व माऱ्याची जागा आहे. यामुळें मराठे, हबशी

व इंग्रज हे तिघेहि हें बेट आपल्या ताब्यांत ठेवण्याचा प्रयत्न करीत होते. आपल्या मृत्यूच्या आदल्याच वर्षी शिवाजीनें हें खांदेरी बेट हस्तगत केलें होतें. येथून खुद्द हबशाला—व इंग्रज हबशाला कुमक करितात किंवा आश्रय देतात असें वाटेल तेव्हां इंग्रजांना, शह देणें शिवाजीला सोयीचें पडत असे. अर्थात् हबशी व इंग्रज यांची मराठ्यांविरुद्ध जूट झाली. १६७९ च्या आगष्टांत शिवाजीनें तीनशें शिपाई व तीनशें मजूर यांस बरोबर सामानसुमान व दारू-गोळा देऊन खांदेरी बेटाची डागडुजी व तटबंदी करावयास पाठविलें. असें पाहून मुंबईच्या गव्हर्नरानेंहि मालाच्या तीन जहाजांत चाळीस गोरे खलाशी घालून शिवाजीच्या लोकांस प्रतिबंध करण्यास पाठविलें. पण त्याचा कांहींएक उपयोग झाला नाहीं. दहाबारा दिवस बेटाच्या आसपास फिरून हीं जहाजें मुंबईस परत आलीं. तेव्हां १६ तोफांचें एक लढाऊ गलबत बरोबर देऊन फिरून तीच तुकडी मुंबईहून खांदेरीस रवाना करण्यांत आली. ता. १९ सप्टेंबर रोजीं मराठ्यांनीं या स्वारीपैकीं एक लेफ्टेनंट मारून सहा गोरे खलाशी कैद करून बेटावर नेले. याच सुमारास चौल येथें शिवाजीचें आरमार तयार होत होतें असें पाहून, मुंबईकरांनीं दुसरीं कित्येक जहाजें भाड्यानें घेऊन एक मोठा काफिला तयार केला. त्यांत सुमारें दोनशें गोरे शिपाई होते. या दोन आरमारांची लढाई खांदेरीजवळ ता. १६ आक्टोबर सन १६७९ रोजीं होऊन प्रथम इंग्रजी आरमाराचा मोड झाला. पण रिव्हेंज नामक त्यांच्या जहाजानें विशेष नेट धरल्यामुळें व मराठ्यांचें आरमार पांच तारवें बुडाल्यामुळें परत फिरलें व नागोठणच्या खाडींत शिरलें.

या सुमारास शिवाजीचें पांच हजार सैन्य कल्याणास आलें, व ठाण्या-वरून माहीम येथें जाऊन मुंबईवर हल्ला करण्याचा त्याचा विचार होता. पण ठाण्यावरून जाण्यास पोर्तुगीज सरकारकडून त्यास परवानगी मिळेना. इकडे मुख्य आरमार परत गेलें तरी त्याचे लहानसान पडाव रात्रींच्या अंधारांत इंग्रजी आरमाराचा डोळा चुकवून खांदेरी बेटावरील मराठ्यांस शिधासामग्री नेऊन खुशाल पोंचवीत. पुढें खांदेरीच्या किल्ल्यावर मराठ्यांनीं तोफा चढवून इंग्रजांच्या आरमारावर मारा सुरू केला. तेव्हां हें आरमार तेथून उठून नागोठणच्या खाडीच्या तोंडीं जागा धरून राहिलें. नोव्हेंबरांत हबशाचें आरमारहि सुरतेच्या अधिकाऱ्यांशीं सलोखा करून व सामानसुमान

घेऊन खांदेरीजवळ इंग्रजी आरमारास येऊन मिळालें. पण हबशी व इंग्रज या दोघांनाहि खांदेरी बेट आपणा एकट्यासच हवें असें वाटत असल्यामुळें दोघांनीं मिळून बेटावर हल्ला करण्याची मसलत बरेच दिवस बनेचना. तेव्हां शिद्दी कासम हा एकटाच खांदेरी बेटावर तोफांचे गोळे टाकूं लागला; पण त्याचा कांहीं उपयोग होत नाहीं असें पाहून त्यानें आपले लोक समोरच्या उंदेरी बेटावर उतरवून तें बेट तो हाताखालीं घालून बसला.

इकडे शिवाजीनें रायगडाहून मुंबईस इंग्रजांकडे वकील पाठवून तहाचें बोलणें सुरू केलें होतें. "तुम्ही हबशाशीं संगनमत करून वागतां तें खरें कीं खोटें हें खांदेरीप्रकरणावरून पहा," असें वकिलानें अंगीं लावतांच मुंबई-च्या गव्हर्नरानें आपलें आरमार खांदेरीहून परत बोलाविलें, आणि हबशाचें आरमार मराठ्यांच्या मुलुखावर हल्ला करणार नाहीं अशी हमी देईल तरच आम्ही त्यास मुंबई बंदरांत थारा देऊं, अशी इंग्रजांनीं शिवाजीच्या वकिलाची खातरी केली.

१६८० सालीं शिवाजी वारला व संभाजी गादीवर बसला. या वेळीं शिद्द्याच्या स्वाऱ्या पश्चिम किनाऱ्यावर होत असल्यामुळें संभाजीनें शिद्द्याशीं एकदम युद्ध आरंभिलें. शिद्द्याच्या आरमाराशीं संभाजीच्या आरमाराची पहिली लढाई मुंबई व अलिबागच्या दरम्यान उंदेरी बेटाजवळ झाली. तींत शिद्द्याचा जय होऊन त्यानें ८० मराठ्यांचीं डोकीं तोडून मुंबईस आणलीं व हीं डोकीं भाल्यावर अडकवून त्यांची किनाऱ्यावर रांग लावून आपल्या विजयश्रीचें प्रदर्शन करण्याचा त्याचा विचार होता; पण मुंबई बेट प्रत्यक्ष इंग्रजांच्या ताब्यांत असल्यामुळें त्यांनीं हें भयंकर प्रदर्शन करण्याची मनाई केली. याच सुमारास संभाजीनें इंग्रजांशींहि युद्ध सुरू केलें. कारण, वर सांगितलेल्या तहांतील शेवटच्या म्हणजे शिद्द्यासंबंधाच्या कलमाचा अंमल इंग्रजांनीं बरोबर केला नाहीं. १६८२ सालीं संभाजीनें मुंबई बंदरांतील एलीफंटा बेटाची डागडुजी व तटबंदी सुरू केली. १६८३ सालीं मस्कत येथील आरबी चांचे लोकांनीं प्रेसिडेंट नांवाचें इंग्रजांचें जहाज फोडून लुटलें. हे आरब खलाशी संभाजीनेंच पाठविले असें राजापूर येथील इंग्रजांनीं मुंबईस कळविलें. त्यावरून मुंबईकरांनीं आपला वकील संभाजीकडे रायगडास पाठविला.

परंतु ह्या आरबांची आपणास वार्ताहि नाहीं असें संभाजीनें त्यास सप्रमाण दाखवून दिलें.

सन १६८६ सालीं कंपनीचें मुख्य ठाणें सुरतेहून मुंबईस येऊन दाखल झालें, व सुरत हें यापुढें एक दुय्यम प्रतीचें ठाणें होऊन राहिलें. पण संभाजीचें लक्ष यापुढें मुंबईकडून उडून दक्षिणकोंकणप्रांतीं गोंव्याकडे लागलें; व पोर्तुगीज लोकांवर स्वारी करण्याच्या भरांत इंग्रजांकडील त्याचा संबंध बराच कमी झाला.

राजारामाची बहुतेक कारकीर्द मोगलांशीं दूरदेशीं झगडण्यांत गेल्यामुळें त्याचा व इंग्रजांचा फारसा संबंध आला नाहीं; सन १७०३ सालीं फेब्रुआरी महिन्यांत मराठे सुरतेकडे गेले व त्यांनीं सुरत शहरच्या आसपास दोन मैलां-वरचीं खेडींपाडीं लुटून जाळपोळ केली; पण प्रत्यक्ष सुरतेंत प्रवेश न करतां मराठी फौजा अखेर परत फिरल्या. सुरत लढविण्याची याहि वेळीं कंपनी-च्या अधिकाऱ्यांनीं जय्यत तयारी केली होती. फिरून १७०६ सालीं अहमदाबादेजवळ मराठ्यांनीं मोगलांचा पराभव केल्यावर सुरत व भडोच यांचे दरम्यान मराठी फौजा पसरल्या होत्या व त्यांनीं या दोन्ही शहरांतील लोकांपासून खंडणी वसूल करून घेतली.

याच सुमारास कान्होजी आंग्रे हा उदयास येऊं लागला असून कोंकणच्या किनाऱ्यावर त्याची व इंग्रजी व्यापाऱ्यांची गांठ पडूं लागली होती. कान्होजी हा स्वतःच्या हिमतीवर दर्यावर्दीपणाचा धंदा करीत असे, व थोड्याच काळांत इंग्रजांना तो आपल्या व्यापारास एक नवीन धोकाच उत्पन्न झाला असें वाटूं लागलें. त्यानें खांदेरी बेटाचा ताबा घेऊन त्यावर वस्ती करविली होती.

सन १७१८ सालीं दक्षिणकोंकणांत सांवतवाडीकर देसायांनीं सात हजार सैन्यानिशीं कारवारच्या इंग्रजी वखारीस दोन महिनेपर्यंत वेढा घातला; पण जलमार्गानें वखारवाल्यांस कुमक पोंचण्याच्या सुमारास शाहू महाराजां-च्या सैन्यानें सांवतवाडीच्या उत्तरेच्या मुलुखावर स्वारी केल्यामुळें देसायांस वेढा उठवून परत जावें लागलें. देसायांनीं इंग्रजांकडे एक ब्राह्मण वकील पाठविला, व त्याच्यामार्फत अखेर उभयतांमध्यें तह झाला.

कान्होजी आंग्रे हा शिवाजीच्या वेळीं मराठी आरमारांतील केवळ एक

खलाशी होता. तो आपल्या पराक्रमानें राजारामाच्या वेळीं त्याच आरमाराचा मुख्य सेनापति झाला. शाहू महाराज दक्षिणेंत आल्यामुळें मराठ्यांमध्यें आपआपसांत जो तंटा माजला त्यांत कान्होजीनें प्रथम ताराबाईचा पक्ष धरला होता, व नंतर तो शाहूच्या पक्षास मिळाला. या सुमारास त्याचे ताब्यांत सांवतवाडीपासून मुंबईपर्यंत बहुतेक सर्व किनारा होताच. पण शाहूकडून त्यास खांदेरी, कुलाबा, सुवर्णदुर्ग व विजयदुर्ग हे किल्ले, इतर तटबंदी ठाणीं व सरखेल ही पदवी मिळाली. त्यानें हबशाचा नक्षा उतरून टाकला, व कोंकणकिनाऱ्यावर आढळणाऱ्या सर्व परदेशच्या जहाजांपासून तो चौथ वसूल करी व लूटहि मिळवी. त्याजजवळ दहा मोठीं लढाऊ गलबतें १६ ते ३० पर्यंत तोफांचीं, आणि ४ ते १० तोफा चढविलेलीं सुमारें ५० लहान गलबतें असत. इंग्रजांच्या आरमारांत या सुमारास (सन १७१६) एक गलबत ३२ तोफांचें, ४ गलबतें २० ते २८ तोफांचीं, व २० गलबतें ५ ते १२ तोफांचीं असत, व या आरमाराचा सालीना खर्च ५ लक्ष रुपये असे. पोर्तुगीज व शिद्दी यांचें वर्चस्व कमी झाल्यामुळें आतां दर्यावर इंग्रज व आंग्रे यांच्याच गांठी पडूं लागल्या. १७१६ सालीं मलबार किनाऱ्यावर त्यांचा पहिला रणसंग्राम झाला, त्यांत आंग्र्यांचा मोड झाला. पुढील सालीं आंग्र्यानें इंग्रजांचें 'सक्सेस' नांवाचें जहाज पकडलें; तेव्हां रागानें इंग्रजी आरमारानें विजयदुर्गाच्या किल्ल्यास वेढा दिला. पण त्याच्यानें तो किल्ला घेववला नाहीं. ता. १८ एप्रिल १७१७ रोजीं झालेल्या लढाईंत इंग्रजी आरमाराचा मोड होऊन त्यास वेढा उठवून परत फिरावें लागलें. सन १७१८ च्या आक्टोबर महिन्यांत इंग्रजांनीं खांदेरी बेटावर हल्ला केला; पण येथेंहि इंग्रजांचा मोड होऊन त्यांना परत फिरावें लागलें. अशा रीतीनें इंग्रजांचे खांदेरी बेट घेण्याचे सर्व प्रयत्न फुकट गेले. इंग्रज व्यापाऱ्यांच्या गलबतांना त्रास देण्याचें काम आंग्र्यानें सर्रास सुरू ठेविलें होतें. "तुम्ही व पोर्तुगीज या दोघांनाहि माझें कांहींएक वांकडें करतां आलें नाहीं; उगीच माझे वाटेला जाऊं नका," असा त्यानें मुंबईकरांस निरोप पाठविला. त्याच्या ताब्यांत कित्येक युरोपियन कैदी बरेच दिवस होते. सन १७२० सालीं आंग्र्यानें शार्लट् नांवाचें इंग्रजांचें जहाज पकडून तें विजयदुर्गच्या बंदरांत नऊन ठेवलें. त्यानें कोंकणकिनाऱ्याच्या सर्व तटबंदीच्या जागीं तोफांचे

मोर्चे लावून ठेविले होते; आणि त्याच्या नोकरींत असलेले मराठे व युरोपियन गोलंदाज त्यांवा लांबवर मारा करीत. सन १७२२ सालीं पोर्तुगीज व इंग्रज यांनीं मिळून आंग्र्यावर कुलाबा येथें स्वारी केली. पण त्यांचा मोड झाला. १७२४ सालीं डच लोकांच्या सात जहाजांच्या काफिल्यानें सुमारें ५० तोफांसह विजयदुर्गावर हल्ला केला; पण त्यांसहि यश आलें नाहीं १७२७ सालीं आंग्रयानें कंपनीचें फिरून एक मोठें व व्यापारी मालानें भरलेलें जहाज पकडलें. अशा रीतीनें आंग्रयाचें आरमार दिवसेंदिवस वाढूं लागलें होतें. १७२९ सालीं त्यानें फिरून किंग वुइल्यम नांवाचें कंपनीचें गलबत पकडलें व कॅप्टन म्याकनील नामक अधिकाऱ्याला पायांत साखळदंड घालून पुष्कळ दिवस कैदेंत ठेविलें, आणि अखेर ५०० रुपये खंडणी घेतल्यावर त्याची सुटका केली. पुढें सन १७३१ सालीं कान्होजी आंग्रे हा मरण पावला. तेथपर्यंत त्याचें इंग्रजांना कोणत्याहि प्रकारें पारिपत्य करतां आलें नाहीं. त्याच्या मरणानंतर त्याचा थोरला मुलगा सखोजी यानें १७३३ सालच्या जून महिन्यांत मुंबईच्या प्रेसिडेंटकडे मित्रत्वाचा तह करण्याकरतां दोन वकील पाठविले; पण सखोजी हा लवकरच वारला व त्याच्या भावांमध्यें भांडणें लागून कान्होजीचा दासीपुत्र मानाजी आंग्रे हाच पुढें सरसावला, व पोर्तुगीज लोकांच्या मदतीनें त्यानें कुलाबा हस्तगत केला. पुढें बाजीराव पेशव्यांच्या मध्यस्थीनें शाहू महाराजांशीं सख्य करून त्यानें आपली सत्ता वाढविण्यास सुरुवात केली. हें न खपून मुंबईच्या गव्हर्नरानें मानाजीविरुद्ध हबशास कुमक केली; तथापि मानाजीनें शत्रूचें आरमार हस्तगत करून हबशाचे कित्येक किल्लेहि घेतले. पेणच्या खाडीवर त्यानें आपला अंमल बसविला, व अशा रीतीनें मुंबई बंदरापर्यंत तो येऊन ठेपला.

पहिल्या बाजीरावाला जंजिऱ्याच्या हबशाचें सर्वतोपरी पारिपत्य करणें होतें. यामुळें बाजीरावाला इंग्रजांची मदत घ्यावीशी वाटली. त्यानें राजापुरास वेढा दिला असतां शाहू महाराजांच्या नांवें मुंबईच्या गव्हर्नरास पत्र पाठवून, तुमच्या आरमाराकडून आम्हांस उपसर्ग लागूं नये अशी विनंति केली होती. पुढें हबशी व पेशवे यांच्या दरम्यान मध्यस्थी करण्याचें कामहि इंग्रजांकडे आलें; परंतु पेशवे व आंग्रे यांचा स्नेहसंबंध असल्यामुळें इंग्रज व पेशवे यांचा मनापासून स्नेह होणें शक्य नव्हतें. शिवाय हबशी व इंग्रज

यांचा आंग्र्याविरुद्ध तह झाला. या तहांत असें ठरलें कीं, उभयतांनीं मिळून आंग्र्यांचा पाडाव केल्यास इंग्रजांना खांदेरी बेट त्यावरील सर्व लष्करी सामग्रीसह व कुलाबा हीं मिळून शिवाय पेणची खाडी व नागोठणची खाडी यांच्या दरम्यान वखार घालण्यास परवानगी मिळावी. उलट जमिनीवर जीं ठाणीं हस्तगत होतील तीं हबशास मिळावीं; परंतु हबशाची सत्ता खालावलेली असल्यामुळें हबशाच्या मदतीचा इंग्रजांस फारसा उपयोग होईना, व इंग्रज कंपनीसहि आरमाराचा खर्च अतिशय पडूं लागला. यामुळें या तहापासून कांहींएक निष्पन्न झालें नाहीं. मात्र शाहूराजाच्या मदतीनें आंग्र्याची सत्ताच वाढूं लागली; आणि मानाजी व संभाजी यांच्या घरगुती भांडणामुळें जर अडथळा आला नसता तर आंग्र्यानें गोव्यापासून मुंबईपर्यंत सर्व कोंकणपट्टीच्या किनाऱ्यावर आपला ताबा बसविला असता.

परंतु पेशवाईंतील गृहकलहाप्रमाणेंच आंग्र्यांचा गृहकलहहि इंग्रजांच्या पथ्यावर पडला. मुंबईकर इंग्रजांनीं कॅप्टन् इंचबर्ड यास कुलाबा येथें मानाजी आंग्र्याकडे पाठविलें, आणि त्याचें व संभाजीचें भांडण चेतविण्याकरितां पैसा व लष्करी सामानसुमान मानाजीस पुरविण्यास सांगितलें. १७३८ सालच्या डिसेंबरांत कमोडोर बॅगवेन याची व संभाजी आंग्र्याच्या आरमाराची गांठ राजापुरच्या खाडींत पडली, पण संभाजीचें आरमार खाडींत पळून गेल्यामुळें वांचलें. उलट याच महिन्यांत संभाजी आंग्र्यानें इंग्रजांचें डार्बी नांवाचें व्यापारी गलबत हस्तगत केलें. तथापि १७३९ सालीं त्यानें इंग्रजाशीं तह करण्याचा प्रयत्न केला. मात्र तो असा होता कीं, सर्व प्रकारच्या व्यापारी इंग्रजी गलबतांनीं आंग्र्याचें दस्कत (परवाना) घेऊन पश्चिम किनाऱ्यावर व्यापार करावा, व आंग्र्याकडून त्यांना धक्का लागूं नये म्हणून त्याला त्यांनीं सालीना २० लक्ष रुपये द्यावे. पण या अटी इंग्रजांनीं मान्य केल्या नाहींत. १७३९ च्या मार्च महिन्यांत कॅप्टन् इंचबर्ड यानें मानाजीचीं ८ लढाऊ गलबतें पकडलीं. पण लगेच नोवेंबरमध्यें मानाजीनें मुंबईजवळचें एलीफंटा बेट हस्तगत केलें. अशा रीतीनें संभाजी व मानाजी हे आळीपाळीनें इंग्रजांशीं युद्ध व तह करीत असतां, नानासाहेब पेशवे व इंग्रज यांचा सलोखा होऊन कुलाबा दोघांच्याहि हातून जाण्याचा प्रसंग येऊन ठेपला; तेव्हां मात्र त्या दोघा भावांनीं तात्पुरतें सख्य करून तो प्रसंग टाळला.

वरील हकीकतीवरून सन १७३९ पर्यंत इंग्रजांचा आणि शिवाजी, संभाजी, व आंग्रे यांचा संबंध कसा काय आला हें लक्षांत येईल. पण मराठे व इंग्रज यांचा याहून निकट संबंध वसईच्या युद्धामुळें व तेव्हांपासून पुढें आला, त्याची हकीकत पुढें दिली आहे.

सन १७३७ पर्यंत मराठ्यांची इंग्रजांस फारशी प्रत्यक्ष माहिती नव्हती. निदान मराठ्यांच्या उत्कर्षाचें त्यांना फारसें भय वाटलें नव्हतें. पण येथपासून त्यांना मराठ्यांची खरी भीति वाटूं लागली; आणि तिचें मुख्य कारण, पेशव्यांनीं पोर्तुगीज लोकांवर उपसलेली तरवार हें होय. सन १७३१ सालीं मराठ्यांनीं ठाणें येथील पोर्तुगीज लोकांवर स्वारी केली; त्या वेळीं इंग्रजांचें व पोर्तुगीजांचें बरें नसल्यामुळें मुंबईकर इंग्रजांनीं मराठ्यांस उत्तेजनच दिलें होतें; पण ही आपण चूक केली असें इंग्रजांस लवकरच वाटूं लागलें. सन १७३७ च्या एप्रिलमध्यें सुरत येथील एका इंग्रजानें बंगाल्यांतील आपल्या मित्रांना जें एक पत्र लिहिलें त्यांत त्यानें मराठ्यांची ओळख बंगाल्यांतील आपल्या जातभाईंना प्रथम करून दिली. तो म्हणतो, "शाहू राजाच्या अंमलाखालच्या मराठे नामक लोकांनीं पोर्तुगीज लोकांवर इतकी सरशी केली आहे कीं, हळूहळू मुंबई बेटावर स्वारी करून ते लोक आम्हां इंग्रजांनाहि खास लवकरच शह देणार." या सालीं मराठ्यांनीं पोर्तुगीजांपासून ठाण्याचा किल्ला हस्तगत केला, तेव्हां ठाण्याहून खाडीनें मराठे तसेच वांद्र्याकडे झुकतात कीं काय अशा भीतीनें इंग्रजांनीं तिकडे सैन्य व दारूगोळा पाठविला. इकडे मराठ्यांशीं वरून ते गोडीनें व स्नेहानें वागत. आणि मराठ्यांनीं ठाण्याचा किल्ला घेतला तो त्यांजपासून परत घेण्याकरितां पोर्तुगीज वसईहून स्वारी करण्यास निघणार, तों ही बातमी इंग्रजांनीं आपण होऊन मराठ्यांस कळविली व किल्ल्यांतील लोकांस दारूगोळा पुरविला. यामुळें पोर्तुगीजांची स्वारी फसली व त्यांचा सरदार दॉन अंतोनियो मारला गेला. यापूर्वीं एके प्रसंगीं शिद्दी मुंबईवर स्वारी करून आला त्या वेळीं इंग्रजांच्या हालचालीची बातमी पोर्तुगीजांनीं शिद्द्याला दिली होती, त्याचें हें आम्हीं हल्लीं उट्टें काढून घेतलें अशी सबब सांगून इंग्रजांनीं आपल्या मनाचें समाधान करून घेतलें. पण इतर युरोपियन इतिहासकारांच्या मतें इंग्रजांनीं त्या वेळीं ही चहाडी केली खरी !

ठाण्यानंतर मराठ्यांनीं तारापूर हस्तगत केलें व पुढें १७३९ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत वार्सोवा हें ठिकाण घेऊन वसईस वेढा घातला. या वेळीं आंतील पोर्तुगीज लोकांनीं मुंबईच्या इंग्रजांकडे मोठ्या केविलवाणेपणानें मदत मागितली. पण इंग्रजांनीं दिसण्यांत सुरेख अशी कांहीं सबब सांगून कुमक करण्याचें टाळलें. अखेर चिमणाजी आप्पा पेशवे यास यश येऊन पोर्तुगीज शरण आले, आणि हल्ल्यांत गारद झालेल्या हजारों मराठ्यांच्या प्राणनाशानें एक प्रकारें झालेल्या नुकसानीचा मोबदला वसई हस्तगत झाल्यामुळें दुसऱ्या प्रकारानें त्यांस मिळाला.

वसईचा किल्लेदार जॉन पिंटो हा या सुमारास मुंबईच्या गव्हर्नरास लिहितो, "मराठ्यांच्या मनांत ठाण्यापेक्षां मुंबईच घेण्याचें अधिक आहे. त्यांनीं ठाण्याचा किल्ला प्रथम घेतला याचें कारण, मुंबईच्या वाटेवरचें नाकेबंदीचें तें ठिकाण आहे म्हणून. आज तुमचा जसा मराठ्यांशीं स्नेह आहे तसा आमचाहि होता; पण त्यांच्यावर विश्वास ठेवितां येत नाहीं. मुंबई बेटांतील संपत्ति हस्तगत करण्याची त्यांची फार इच्छा दिसते. आज ते तुमच्याशीं स्नेहभावानें वागतात याचें कारण, त्यांना पोर्तुगीज व इंग्रज या दोघांशीं एकदम वैर करितां येत नाहीं हेंच होय. साष्टी बेटावर मराठ्यांचा पाय रुजला म्हणजे तुम्हां मुंबईकरांचा नाश झालाच म्हणून समजा. तुम्हांकडून मराठ्यांना दारूगोळा पुरविला जातो हें किल्ल्यांत अलीकडे पडलेल्या गोळ्यांच्या तगडांवरील खुणांवरून उघड दिसतें. तुमचे तीन गोलंदाज मराठ्यांकडे गेले म्हणूनच मराठ्यांच्या तोफांची निशाणगिरी आम्हांला बाधली."

वसईच्या वेढ्याच्या वेळीं पोर्तुगीजांनीं इंग्रजांकडे मदत मागितली होती. त्यांना मुंबईहून धान्य आणि दारूचीं ४०० पिपें आणि ५ हजार गोळे पाहिजे होते. मराठ्यांनीं वेढा बळकट बसविला असल्यामुळें इंग्रजांना मदत देणें कठिण होतें. तथापि त्यांनीं थोडीबहुत मदत दिली. फौजेला पगार देण्याकरितां रोकड रक्कम पोर्तुगीजांनीं मागितली. पण ती देण्याचें मात्र इंग्रजांनीं नाकारलें. फक्त १५ हजार रुपये ख्रिस्ती देवळांतील रुप्याचीं भांडीं व पितळी तोफा यांचे गहाणावर दिले !

वसईसारखा बळकट किल्ला मराठ्यांनीं घेतल्यामुळें ते मुंबई बेटहि सहज

घेतील असें इंग्रजांस वाटूं लागलें. मुंबईच्या जंजिऱ्याची (किल्ल्याची) उंची अवघी ११ फूट होती. यामुळें सभोंवार खंदक खणणें तरी जरूर होतें. या कामाकरितां लागणारे ३० हजार रुपये शेंकडा एक टक्का अधिक जकात बसवून वसूल करावे, अशी मुंबईच्या देशी व्यापाऱ्यांनीं लेखी संमति दिली. या लेखांत पुढील आशयाचीं वाक्यें आहेत : "इंग्रज कंपनीच्या अंमलाखालीं आम्हांला फार सुख होतें, आमची मालमत्ता बिनधोक राहते, आम्हांला आपल्या धर्मसमजुतीप्रमाणें निर्वेध वागतां येतें. हें सुख आमच्या पुढील पिढ्यांना मिळावें अशी आमची इच्छा आहे. आम्हांस मुंबई बेट सोडून सुखानें जाऊन राहण्यास दुसरी जागा नाहीं. मराठ्यांच्या स्वाऱ्या जवळ येऊन पोंचल्या. करितां मुंबईच्या बचावासाठीं ही तीस हजारांची वर्गणी आम्ही खुषीनें देतों." या लेखावर हिंदु, पार्शी, मुसलमान, गुजराथी वगैरे अनेक जातींच्या व धर्मांच्या लोकांच्या सह्या आहेत.

वसई हातची गेल्यामुळें पोर्तुगीजांचा उत्तर कोंकणांतील मुख्य आधार तुटला. चौल व महाड (बंदर बाणकोट) हीं ठाणीं आपण होऊन सोडून देण्याचें त्यांनीं मनांत आणलें, व चौल हें इंग्रजांस देऊं केलें. नंतर इंग्रजांच्या मध्यस्थीनें पोर्तुगीज व पेशवे यांच्या दरम्यान तहाची वाटाघाट सुरू झाली. व कॅप्टन् इंचबर्ड यानें ता. १४ आक्टोबर १७४० या दिवशीं बाजीराव-साहेब पेशवे व गोवा येथील पोर्तुगीज व्हाइसरॉय यांचा तह ठरविला. "पोर्तुगीज लोकांनीं चौल व महाडचे किल्ले पेशव्यांना द्यावे. तसेंच मराठ्यांनीं साष्टी येथून आपल्या फौजा परत न्याव्या व हें होईपर्यंत हे दोन्ही किल्ले इंग्रजांनीं आपल्या ताब्यांत तात्पुरते ठेवावे," असें या तहानें ठरलें.

पोर्तुगीज लोक नामशेष झाल्यानें यापुढें इंग्रज व पेशवे यांचा प्रत्यक्ष संबंध अधिक आला. मराठ्यांची सत्ता त्यांना उघड दिसत होती व जाणवूंहि लागली होती. यामुळें थेट साताऱ्च्या दरबारीं आपला प्रवेश व्हावा अशी इच्छा इंग्रजांस सहजच उत्पन्न झाली. त्याप्रमाणें त्यांनीं १७३९ च्या मे महिन्यांत कॅप्टन् वुइल्यम गॉर्डन् नांवाच्या लष्करी अधिकाऱ्यास सातारा येथें शाहू महाराजांच्या भेटीस पाठविलें. त्याला मुंबई सरकाराकडून अशी गुप्त इशारत देण्यांत आली होती कीं, त्यानें वरकरणीं तर मराठ्यांशीं स्नेहभावाचें बोलणें बोलावें; पण आंतून शाहूच्या दरबारांत बाजीराव पेशव्याचें शत्रुत्व

कोण कोण मनापासून करतात याची बारीक नजरेनें टेहेळणी करावी; पण शाहूपेक्षां बाजीराव हाच अधिक जोरदार व प्रबळ असल्यामुळें त्याच्याशींहि संधान ठेविल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं हें ओळखून त्यांनीं याच वेळेस कॅप्टन् इंचवर्ड यास स्नेहभावाचें पत्र व नजराणे देऊन बाजीरावाकडेहि पाठविलें.

शाहू राजाकडे कॅप्टन् गॉर्डन् याजबरोबर नजराणे पाठवावे; पण थोड्या खर्चांत पुष्कळ मिळणारे आरसे वगैरे पदार्थ पाठवावे, असा मुंबई बोर्डानें ठराव केला. गॉर्डनसाहेब ता. १२ मे रोजीं मुंबई सोडून निघाला. कॅप्टन् गॉर्डन याजबरोबर शिद्द्यांकडील माहितगार माणूस कोणी भिकाजीपंत नांवाचा देण्यांत आला होता; व मुंबईच्या कौन्सिलनें गॉर्डनला खालील-प्रमाणें त्याच्या कामगिरीची समजूत दिली होती :—

"सोबतचीं पत्रें व नजराणे नेहमींच्या शिरस्त्याप्रमाणें आदबशीर रीतीनें ज्यांचे त्यांस द्यावे. शाहू राजाच्या दरबारीं त्याचे मुख्य सल्लागार कोण, त्यांचे विचार काय आहेत, त्यांचे हिताहितसंबंध कसे काय गुंतलेले आहेत याची बारकाईनें चौकशी करावी. बाजीरावाचे शत्रू दरबारीं पुष्कळ आहेत; यामुळें योग्य प्रसंग पाहून त्याच्याविषयीं त्यांचे मनांत स्पर्धा व हेवा उत्पन्न करावा. तो आधींच प्रबळ असून पोर्तुगीजांवर जय मिळविल्यानें तो आणखी प्रबळ होणार; त्याच्या वर्चस्वाला आळा घालावयाचा तर हीच वेळ आहे, असें त्यांचे मनांत भरवून द्यावें. आपला कमकुवतपणा त्यांना फारसा दाखवूं नये. बाजीरावास आम्ही भीत नाहीं; आमच्यावर त्यानें स्वारी केली तरी आम्हांला आपला बचाव करतां येईल असेंच त्यांस भासवावें. आमचा मतलब मुख्य व्यापाराशीं, आम्हांस कोणाचा मुलूख नको, आम्ही कोणाच्या धर्मांत हात घालीत नाहीं. या देशांत खपून उरणारा तुमचाच माल आम्ही स्वदेशीं नेऊन विकून तुमचें काम करितों आणि त्याच्या बदला इकडे पैसा व माल आणतों व शिवाय जकातहि देतों. यामुळें आमचा धंदा मराठ्यांना सर्वस्वीं फायदेशीरच आहे असें त्यास समजून सांगावें."

गॉर्डनसाहेब २३ मेचे सुमारास साताऱ्याजवळ आला. २५ तारखेस श्रीपतराव प्रतिनिधीचा कारकून अंताजीपंत यानें त्याचा सत्कार केला; व शाहू साताऱ्यास नसल्यामुळें बरोबर चौकी देऊन त्यास त्यानें रहिमत-पुरावरून शाहूकडे पाठविलें. ता. ३ जून रोजीं श्रीपतराव प्रतिनिधीची

व त्याची गांठ पडली. ७ तारखेस त्याला शाहूला भेटविण्यांत आलें. इकडचे तिकडचे प्रश्न झाल्यावर शाहू राजानें गॉर्डनसाहेबास विचारलें : “मराठ्यांची भीति इंग्रजांना वाटूं लागली म्हणून मुंबईकरांनीं आपला वकील मजकडे पाठविण्याची तसदी घेतली कीं काय ?” यावर “मराठ्यांची भीति नव्हे, पण केवळ त्यांचा स्नेह संपादण्याची इच्छा, हेंच माझ्या वकिलातीचें खरें कारण होय.” असें कॅप्टन् गॉर्डन यानें शाहूस उत्तर दिलें. सुंदर आरसे, चित्रविचित्र पक्षी वगैरे नजराणे पाहून शाहू खूष झाला व इंग्रजांशीं स्नेहभाव ठेवण्याचें त्यानें आश्वासन दिलें. पण बाजीराव पेशवा प्रबल झाला असल्यामुळें शाहू राजानें आश्वासन दिलें किंवा न दिलें सारखेंच असें गॉर्डनसाहेबानें आपल्या मनाशीं अनुमान केलें. बाजीराव व चिमणाजी आप्पा इंग्रजांचे विरुद्ध आहेत असें समजल्यावर शाहू म्हणाला, “हे इंग्रज चांगले लोक आहेत, मीं त्यांना थारा दिला तर बाजीराव नको म्हणतो कीं काय ?” गॉर्डनसाहेबानें राणी विरूबाईलाहि पत्र व नजराणे पाठविले. त्यानें बाजीरावाचा मुलगा नानासाहेब याचीही गांठ घेतली. या वकिलातीचा खरा हेतु काय असें नानासाहेबानें त्याला खोदखोदून विचारलें व मनांतून तो इंग्रजांस पाण्यांत पाहतो, अशी गॉर्डन याची समजूत झाली. या सुमारास बाजीराव बऱ्हाणपुरास होता, व नादिरशहा दक्षिणेंत मराठ्यांवर चाल करून येणार अशा बातम्या उठत होत्या. ता. २७ रोजीं झालेल्या भाषणांत शाहूनें आंग्र्यांना तुम्ही त्रास कां देतां असें गॉर्डन यास विचारलें, व दर्यावरील व्यापारास तो त्रास देतो, असें गॉर्डननें उत्तर केलें. ता. ३० जून रोजीं गॉर्डन शाहूच्या छावणींतून निघाला, तो १४ जुलैला मुंबईस पोहोंचला. “ठाणें व साष्टी घेतली ही गोष्ट शाहूस पसंत होती; पण वसईवर स्वारी केली ही गोष्ट त्याला आवडली नाहीं. बाजीरावाचा हेतु मुंबईवर स्वारी करण्याचा मात्र नाहीं व पेशव्याशिवाय बाकीच्यांचें मत इंग्रजांविषयीं चांगलें आहे. बाजीरावाच्या महत्त्वाकांक्षा वाढत आहेत. मोगलांच्या मुलुखांतून पुष्कळ पैसा लुटून पदरीं पुष्कळ सैन्य ठेवावें असें त्याचे मनांत आहे. शाहू राजाजवळ २६००० फौज व बाजीरावाजवळ ४०००० फौज असून शिवाय जास्ती फौज लागल्यास ती मराठ्यांना तेव्हांच जमवितां येते. बाजीराव आपले बेत नेहमीं गुप्त ठेवतो.

त्याच्या फौजेला पुढचा मुक्काम कोणच्या दिशेस व्हावयाचा हेंहि कित्येक वेळां कळत नाहीं. मात्र फौजेचा बाजीरावावर दृढ विश्वास आहे. तात्पर्य, बाजीराव प्रबळ असून दरबारचे इतर सातहि मंत्री विरुद्ध असले तरी त्याला आपल्या म्हणण्याप्रमाणें करतां येतें. याकरितां बाजीराव न दुखविला जाईल म्हणून आम्हांस जपलें पाहिजे. पुण्यांतील अंताजी नाईक बेहेरे व्यापारी याची इच्छा मुंबईस गुमास्ता ठेवून व्यापार करण्याची आहे. तो बाजीरावाचे विश्वासांतला आहे. सबब त्याच्या म्हणण्याचा आपण विचार करावा." वगैरे हकीकत गॉर्डन यानें मुंबई कौन्सिलास कळविली.

ता. २० जुलै १७३९ च्या मुंबई कौन्सिलच्या मिनिट बुकांत खालील आशयाची नोंद केलेली आढळते :

"मराठ्यांना व्यापारापासून होणारा फायदा लक्षांत येतो; पण आमच्या मुंबई बेटाकडे बाजीराव हेवेखोर दृष्टीनें पाहत असून आपल्या कह्यांत आम्हांस आणण्याविषयीं तो मनांतून सावध आहे. तथापि सर्व गोष्टींचा विचार करतां कॅप्टन् इंचबर्ड यानें बाजीरावाशीं ठरविलेला तह मान्य करावा. वसई घेतल्यामुळें मराठे प्रबळ झाले असून त्यांशीं हल्लीं विरोध करण्यांत अर्थ नाहीं. दर्यावर आम्ही थोडेसे अधिक प्रबळ असलों तरी जमिनीवरील त्यांच्या फौजा फारच प्रबळ आहेत."

गॉर्डन परत गेला तेव्हां त्याजजवळ शाहू राजानें मुंबईच्या गव्हर्नरास पत्र दिलें होतें त्यांतील आशय असा होता

"कॅप्टन् गॉर्डनबरोबर दिलेलें पत्र पोहोंचलें व हकीकत समजली. माझा इंग्रजांशीं स्नेह आहे तसाच आहे. तो तुटण्यास तुम्हांकडून कांहीं कारण घडलेलें नाहीं व पुढेंहि घडणार नाहीं. तुमच्या व्यापारावर माझी कृपादृष्टि राहील. नेहमीं पत्र वगैरे पाठवीत असावें व स्नेह वाढवावा."

शाहूनें याच वेळीं बाजीरावास खालील आशयाचें पत्र लिहिलें होतें :

"इंग्रज पहिल्यापासून आमच्याशीं इमानानें स्नेहसंबंध राखीत आले आहेत. मुंबईचा गव्हर्नर स्टीफन लॉ यानें पाठविलेला गॉर्डन वकील मला भेटला. त्यांची आमच्याशीं स्नेह ठेवण्याची इच्छा आहे. त्यांचें धोरण निव्वळ व्यापारीपणाचें आहे व आम्हांशीं ते निष्कपटपणानें वागत आले

आहेत. ते वचनांत फेरबदल करीत नाहींत. सबब तुम्हीं त्यांच्याशीं चांगला स्नेहसंबंध ठेवावा."

शाहूकडून चिमाजी आप्पासहि अशाच अर्थाचें पत्र गेलें होतें. तारीख २६ जून १७३९ रोजीं बाजीरावानें मुंबईच्या गव्हर्नरास खालील आशयाचें पत्र पाठविलें होतें :

"आपण स्नेहभावाचा पत्रव्यवहार शाहू महाराजांशीं असावा असें इच्छितां तें ठीकच आहे. आम्हांस विजय मिळाला याचें तुम्हांस बरें वाटलें हें ऐकून समाधान झालें. तुमचा आमचा व्यापार वाढावा व राज्याचा व लोकांचा नफा व्हावा अशी आमचीहि पण इच्छा आहे."

चिमाजी आप्पाकडे याच वेळीं इंचबर्ड साहेब वकील म्हणून गेला होता. उभयतांची भेट वसईस झाली. वसईच्या वेढ्याच्या प्रसंगीं इंग्रजांनीं पोर्तुगीजांस मदत केली यामुळें आम्हांस फार त्रास पडला, अशी चिमाजी आप्पानें तक्रार केली. यावर इंचबर्डसाहेब म्हणाला, "आतां तुम्ही वसईकर झालां; तुम्हांलाहि आम्ही स्नेहभावानें मदत करूं." "आम्ही आतां दमण, चौल, वगैरे ठाणीं घेणार आणि आपलें आरमार वाढविणार" असें चिमाजी आप्पा म्हणाला; ती संधि साधून, प्रबळ आरमाराच्या योगानें पश्चिम किनाऱ्यावरील चांचे लोकांचाहि नाश करितां येईल असें सुचवून, खुल्या व्यापारापासून होणाऱ्या फायद्याच्या विषयावर इंचबर्डसाहेबांनीं चिमाजी आप्पास एक भलें थोरलें व्याख्यान झोडलें! "तुमचा देश संपन्न व सुखी आहे, तुम्हीं व्यापार वाढवा, हलकी जकात ठेवा, परकी लोकांचीं व्यापारी जहाजें हर ठिकाणीं बंदरांत घेत जा, त्यांच्या वखारी वगैरेंचें संरक्षण करा, म्हणजे तुमच्या देशाचा फायदा होईल. जगांतील सर्व देशचे मोठ्या डोक्याचे व उदार मनाचे महत्त्वाकांक्षी लोक हाच राजमान्य मार्ग अनुसरतात," असें इंचबर्डसाहेबांनीं चिमाजी आप्पास सांगितलें. यांतील बराच भाग चिमाजी आप्पास पटला असावा असें दिसतें. कारण, ता. १२ जुलै १७३९ रोजीं पेशवे व इंग्रज यांचा व्यापारी तह ठरला, व त्याच्या योगानें इंग्रजांस पेशवाई मुलुखांत व्यापार करण्याची परवानगी मिळाली.

मुंबई कौन्सिलानें कॅप्टन् इंचबर्ड यास चिमाजी आप्पाकडे पाठवितांना खालीलप्रमाणें आपले विचार व हेतु प्रकट केले होते :—आमच्याशीं स्नेह

करावा अशी मराठ्यांची इच्छा असेल तर आमचीहि त्यांच्याशीं स्नेह करण्याचीच इच्छा आहे. पोर्तुगीजांनीं मराठ्यांवर हल्ले करूं नयेत अशी आम्ही खबरदारी घेऊं! याकरितां त्यांनीं मुंबईच्या बाजूस घाटाकडे तटबंदी वगैरे करूं नये. मुंबई ताब्यांत ठेवण्याचा आमचा हेतु आसपास चारहि बाजूंकडे खुला व्यापार फैलवावा हाच आहे; सबब खाड्यांवर बसविलेल्या जकातीच्या नाक्यांवर इंग्रजांना विशेष सवलत मिळावी. मराठ्यांच्या मुलुखांत तयार होणारा कलाकौशल्याचा माल चांगला व योग्य किंमतीला मिळेल तर तो आम्ही अर्थात् घेऊं. आम्ही सैन्य व आरमार ठेवितों तें केवळ रक्षणाकरितां. म्हणून मराठे आमच्याशीं स्नेहभाव खात्रीनें ठेवतील तर समुद्रकिनाऱ्यावरील त्यांच्या व्यापाऱ्यांस आम्ही धक्का लावणार नाहीं; उलट मदतच करूं. मात्र आंग्र्याची आम्हांस भीति असल्यामुळें पेशव्यांनीं माहीमच्या खाडींतून लढाऊ जहाजें पाठवूं नयेत. कारण, या सवलतीचा फायदा आंग्रे घेईल आणि आंग्र्याचें आरमार कोणतें व पेशव्यांचें कोणतें हें आम्हांस लवकर कळणार नाहीं. कर्जाऊ पैसे देण्याचा आम्हांस कंपनीसरकारचा हुकूम नाहीं, आणि खंडणी म्हणून मराठे पैसे मागतील तर अलीकडे व्यापारांत तोटा आल्यामुळें पेशव्यांनीं ती मागूं नये असें सांगावें. शिद्दी व पोर्तुगीज यांना पूर्वी आम्हीं मदत केली खरी; पण ती त्यांचा पाडाव होण्यानें आमच्या हितास बाध येणारा होता म्हणून. आतां पेशव्यांची व आमची चांगली दोस्ती झाली तर यापुढें आम्ही तटस्थ राहूं. मानाजी आंग्र्याशीं आमचा हल्लीं तह आहे आणि शिद्दी हा मोगलांची प्रजा असल्यामुळें त्याजविरुद्ध आम्हांस तुम्हांला मदत करितां येणार नाहीं. पण संभाजी आंग्रे आमचा दुस्मान असल्यामुळें त्याला मात्र तुमच्याकरितां आम्ही होईल तितका त्रास देऊं."

चिमाजी आप्पा आजारी असल्यानें कॅप्टन् इंचबर्ड याच्याशीं प्रत्यक्ष बोलणेंचालणें करण्यांत राघोबादादा प्रमुख होता. कोंडाजी मानकर याच्याबरोबर इंचबर्ड याचें बोलणेंचालणें झालें. तहाचीं बोलणीं तोंडानें बोलून झाल्यावर मग तीं लिहून काढण्यांत येऊन मुंबईस कौन्सिलाकडे पसंतीस पाठविण्यांत आलीं. इंचबर्ड यास तहाच्या अटी फारशा पसंत नव्हत्या. तो लिहितो, "एकंदरीनें मराठे बोलतील एक व लिहितील एक! पण तह करण्याला हल्लींची संधि उत्तम आहे, करून घ्यावा!"

सन १७५५ सालीं पेशव्यांनीं आंग्र्यांचा पाडाव करण्याकरितां इंग्रजांची कुमक घेतली. इंग्रजांचा आंग्र्यांवर त्यांच्या दर्यावर्दीपणाचे धंद्यामुळें राग होताच. व आंग्र्यांविरुद्ध या वेळीं पेशवे उठले हें त्यांना चांगलेंच फावलें. ता. २२ मार्च रोजीं कॅप्टन् जेम्स याचीं पांच लढाऊ जहाजें व मराठ्यांचीं लहानमोठीं मिळून ६७ जहाजें यांनीं सुवर्णदुर्गास वेढा दिला. वेढ्यांत लढण्याचें काम मराठ्यांकडे व गोलंदाजीचें व निशाणबाजीचें काम इंग्रज खलाश्यांकडे होतें. व अशा रीतीनें आंग्र्यांचा किल्ला घेऊन वीस वर्षांत इंग्रजांनीं हा पहिला जय मिळविला! नंतर इंग्रजांनीं बाणकोटचा किल्ला घेतला. त्याच सालीं एप्रिल महिन्यांत नानासाहेब पेशव्यांच्या विनंतीवरून रत्नागिरीचा किल्ला सर करण्याच्या कामीं मुंबईकरांनीं कॅ. जेम्स यास पुनः पाठविलें होतें.

पुढील सालीं कर्नल रॉबर्ट क्लाइव्ह व ॲडमिरल वॉट्सन यांचीं सरकारी लढाऊ जहाजें मुंबईस आलीं व त्यांना लुटीची लालूच दाखवून त्यांच्या मदतीनें आंग्र्यांवर इंग्रजांनीं फिरून स्वारी केली. या स्वारींत मराठेहि सामील होते. या खेपेस त्यांनीं विजयदुर्गचा बळकट किल्ला हस्तगत केला. हा हल्ला करणारांत कर्नल क्लाइव्ह हा स्वतः होता. किल्ल्यावर इंग्रज प्रथम चढले म्हणून इंग्रजांचें निशाण त्यावर रोंवण्यांत आलें; पण पेशव्यांस तें मान्य नव्हतें. इंग्रजांनीं विजयदुर्गच्या बदला बाणकोटचा किल्ला मराठ्यांस देऊं केला. पण मराठे तो घेईनात. त्यांनीं इंग्रजांस लिहिलें, "युरोपियन लोक हे प्रायः इमानी असतात म्हणून आम्ही तुम्हांशीं तह केला. असें असतां असा घोळ कां घालतां?" यावर गव्हर्नर बोर ॲअर यानें "ही अदलाबदल तुम्हांस आवडेल म्हणूनच सुचविली" असें लिहिलें! अखेर मुंबईहून वकील म्हणून स्पेन्सरसाहेबास पुण्यास नानासाहेबांकडे पाठविण्यांत आलें, व ता. १२ आक्टोबर सन १७५६ रोजीं तह झाला; त्यांत असें ठरलें कीं, मराठ्यांना विजयदुर्ग किल्ला मिळावा, बाणकोट इंग्रजांकडे राहावा, बाणकोटच्या खर्चाकरितां मराठ्यांनीं दहा गांवें इंग्रजांस तोडून द्यावीं व पेशवाई मुलुखांत डच वगैरे इतर युरोपियन लोकांस व्यापार करण्याची मनाई करावी.

ता. २१ जुलै १७५६ रोजीं नानासाहेब पेशवे यांनीं मुंबईकरांस खालील आशयाचें पत्र लिहिलें होतें :

"आम्हीं आंग्र्यांशीं युद्ध केलें तें विजयदुर्गचा किल्ला घेण्याकरतां; तो आम्ही तुम्हांस कसा देऊं ? सर्व युरोपियन लोकांत इंग्रज हे आपला शब्द अधिक राखतात म्हणून विलायतेचा राजा व इंग्रज यांशीं आम्हीं स्नेह ठेविला. विजयदुर्ग हा आमचे राज्यांतील किल्ला आहे, व तो घेण्याकरितां तर आम्हीं युद्ध केलें. इंग्रज होऊन आपण आतां शब्द फिरवितां हें बरोवर नाहीं. सबब सरकारचे लोकांचे स्वाधीन किल्ला करावा."

यावर मुंबईच्या गव्हर्नरानें नानासाहेब यांस खालील आशयाचें उत्तर पाठविलें :

"आम्हीं किल्ला हातीं ठेवला तो तहाचीं कलमें अंमलांत येईपर्यंतच. डच लोकांचा व्यापार तुम्हीं नांवानें बंद केला तरी अजून डच व्यापाऱ्यांचा माल तुमचे देशांत जातोच. तुमच्या आमच्यांत गैरसमज राहूं नये म्हणून खुलाशाकरतां मी आपले लोक पुण्यास पाठवीत आहें."

पुण्यास पाठविलेला वकील जॉन स्पेन्सर यानें खालील आशयाचा रिपोर्ट ता. ३१ आक्टोबर १७५६ रोजीं मुंबई कौन्सिलकडे सादर केला.

"नानासाहेब पेशवे यांच्या सल्ल्यानें सलाबतजंग यानें जवळचे फरेंच लोक काढून लावले. ही गोष्ट अमृतराव पेशव्यांचा कारभारी याजकडून मला कळली. नानासाहेब पेशव्यांची मीं मुलाखत घेतली त्या वेळीं जवळ राघोबा, सदाशिवराव भाऊ व अमृतराव इतकीच मंडळी होती. नाना व सदोबा यांनीं फरेंच व सलावतजंग यांचे दरम्यान घडलेली हकीकत मला सांगितली. फरेंच लोकांचें वजन यापुढें कर्नाटकांत वाढणार नाहीं व घेरिया किल्ल्याचें प्रकरण नीट संपलें म्हणजे तुमच्या आमच्यांत वितुष्ट पडण्याचें कारण नाहीं, असें पेशवे म्हणाले. मद्रासेकडे महमद अल्लीखान याचा व इंग्रजांचा जसा स्नेहसंबंध आहे तसाच मुंबईच्या इंग्रजांचा व आमचा राहावा; व महमद अल्लीस ज्याप्रमाणें तोफखाना व फौज यांची मदत इंग्रजांकडून झाली तशीच आम्हांलाहि व्हावी अशी इच्छा नानासाहेब यांनीं प्रदर्शित केली. पण अनेक प्रकारच्या सबबी सांगून आम्हांला अशी मदत करतां येणार नाहीं असें मीं सांगितलें.

"इतका वेळ राघोबा कांहींच बोलला नव्हता; पण दिल्लीच्या स्वारींत इंग्रजांकडून तोफखान्याची व फौजेची मदत व्हावी अशी त्यानें फार इच्छा दर्शविली. पण फिरून मीं तोच जबाब दिला. घेरियाचा किल्ला ताब्यांत घेण्यास पेशव्यांकडे गोविंद शिवराम हा जात आहे तोहि बहुधा हेंच बोलणें काढील; पण मोगलांचा मुलूख लुटण्यास मराठी फौजांना आमच्या फौजांनीं मदत केली तर कंपनी सरकारास बऱ्याच अडचणी उत्पन्न होतील. नानांचा चुलत बंधु सदाशिवराव भाऊ हा मुख्य कारभार पाहात असतो. हा मोठा कर्ता व वाकबगार मनुष्य आहे; पण उतावळा व हावराहि आहे. पेशव्यांच्या दरबारीं आम्हांस सदोबाच सांभाळला पाहिजे."

सन १७५९ सालीं नानासाहेब पेशवे यांजकडे वुइल्यम् अँड्र्यू प्राइझ नांवाचा वकील मुंबईच्या कौन्सिलकडून पाठविण्यांत आला. त्याच्या कामगिरीची समजूत त्याला कौन्सिलनें दिली, तिचा आशय खालीं लिहिल्या-प्रमाणें होता :

"हल्लीं पेशव्यांच्या दरबारीं नानासाहेब व सदाशिवराव भाऊ यांजमध्यें दुफळी होऊन गोंधळ माजला आहे. यामुळें दरबारचे पुष्कळ लोक कंपनी-सरकारकडे वळण्याचा संभव आहे. तथापि, कोणावर विश्वास टाकावा हें नीट पाहून तुम्ही वागा. शंकराजीपंत सदाशिवराव भाऊच्या पक्षास मिळाला आहे, तो तुम्हांस बरीच अंतस्थ माहिती देईल. पण सुरतेकडे गुंतलेला त्याचा ऐवज आमच्या मदतीनें मिळेल अशी त्यास आशा असल्यामुळें तो कदाचित् खोटा स्नेहभावहि दाखवीत असेल. रामाजीपंत यांच्या सांगण्यावरून जंजिरा व उंदेरी घेण्यास आम्हीं पेशव्यांस मदत केली नाहीं म्हणून त्याचा राग आहे. पण रामाजीपंत जंजिऱ्यावर चालून जाईपर्यंत आम्हांस बातमी नव्हती, व अगदीं आयत्या वेळीं त्यानें गंगाधरपंतांस मुंबईस आमच्याकडे पाठविलें. हबशांविरुद्ध जाणें आम्हांस योग्य नव्हतें. आणि रामाजीपंत आमचा सल्ला आधींच विचारता तर तुम्हांस जंजिरा घेणें दुष्कर आहे असें आम्हीं त्यास वेळींच सांगितलें असतें. आमचा पेशा पडला व्यापारी. कोणीहि मुंबईंत बाजारास येऊन आमच्या वखारींतून माल घेऊन जावा, तसा हबशी माल नेतो. पण आम्हीं कांहीं त्यास दारूगोळा विकला नाहीं. आम्हीं मराठ्यांस कधीं प्रतिबंध केला नाहीं. उलट माहीमच्या

खाडींत ठाण्याहून हुकूम येईपर्यंत आमच्या फत्तेमाऱ्यांनाच कित्येक वेळां खोळंबून राहावें लागलें; व कित्येक वेळां मराठ्यांच्या चौक्यांवर आमच्या आरमाराच्या अधिकाऱ्यांना कसून झडती द्यावी लागली. या सर्व गोष्टी तुम्ही नानासाहेबांस नीट समजावून सांगा.

"नानासाहेब हल्लीं फरेंचांशीं पत्रव्यवहार करीत असतात, आणि ते जंजिरा व उंदेरी घेण्यास मदत करणार असें ऐकतों. पण हा अधमपणा व कृतघ्नपणा आहे, असें त्यांस तुम्हीं सांगा. तसा जर विचार नसेल, तर सर्व आरमाराला तयार राहण्यास हुकूम सुटले आहेत ते कां असें विचारा. तसेंच पावसाळा संपतांच दमाजी गायकवाड यास सुरतेवर चालून जाण्याचे हुकूम कां सुटले आहेत ? सुरतेच्या कारभारांत कंपनी सरकारचा पुष्कळच हात गुंतलेला आहे, हें पेशवे जाणतात. आम्हांस मोगलांकडून मिळालेली सनद आपण तुच्छ मानतों असें पेशवे दर्शवितात; पण स्वतः पेशवेहि मोगलांकडून मिळालेल्या सनदांना महत्त्व देतात. सुरतेचा किल्ला मोगलांच्या हुकुमानें व सनदेनें आमच्या ताब्यांत आहे. त्याला उपसर्ग करण्याचें पेशव्यांना काम नाहीं. सुरतेचा नवाब पेशव्यांच्या ऐवजाचा फडशा करीत नसेल तर आम्ही त्याजकडून करून देऊं. पण सुरतेवर फौजा आल्या तर आमच्याहि फौजा लढतील हें ध्यानांत ठेवावें. बाणकोटच्या अलीकडे मुंबईनजीक एखादा किल्ला—बाणकोटच्या ऐवजीं—त्यांना हवा असेल तर त्याचा विचार करूं. हबशाविरुद्ध पेशव्यांस मदत करणें हें आम्हांला किती अवघड आहे हें समजून सांगा. आम्हांस पेशव्यांशीं स्नेहभाव ठेवावयाचा आहे, पण अपमान किंवा नुकसान सोसावयास आम्ही तयार नाहीं.

"तुमच्या मदतीस आम्ही टॉमस मॉस्टिन् यास देऊन पुण्यास पाठवीत आहोंत. त्यास तुम्हांस वाटेल तर पुण्यास मागें ठेवा आणि नाना व सदोबा यांच्या वारंवार गांठी घेण्याकरितां त्याला एक दुभाष्या नेमून द्या."

वुइल्यम प्राईज हा २४ ऑगष्ट रोजीं मुंबईहून निघाला. तो पुण्यास संगमावर ४ सप्टेंबर रोजीं येऊन पोहोंचला. पेशव्यांकडे निरोप पोहोंचल्यावर सदाशिवराव भाऊकडून बाबा चिटणवीस साहेबाच्या समाचारास गेला. त्याची सोमवार पेठेंतील एका वंजाऱ्याच्या घरीं उतरण्याची व्यवस्था केली होती. तेथें नानासाहेब, भाऊ, राघोबा, व विश्वासराव इतक्यांची व

वकिलाची भेट झाली. नानासाहेब उठून गेल्यावर वकिलाशीं भाऊंचें बरेंच बोलणें झालें. हबशाविरुद्ध इंग्रजानें मदत न केल्याबद्दल दरबारचे सर्व लोक रागांत होते.

ता. २४ रोजीं नानासाहेबांनीं वकिलाची फिरून गांठ घेतली. पण भेटींत निष्पन्न कांहींच झालें नाहीं. गोविंद शिवराम यानें वकिलाला बराच धाक घातला व इंग्रजांच्या व्यापारास हरकत करून त्यांच्या ठाण्यांचा वसूल बळजबरीनें घेणें पेशव्यांच्या हातचें आहे असें त्यास भासविलें. यावर वकिलानेंहि त्यास सांगितलें कीं, "पेशव्यांचे शत्रु इंग्रजांशीं तह करण्यास एका पायावर तयार आहेत व पेशवे आमच्याशीं तह न करतील तर आम्ही त्यांस मिळूं." पुढील भेटींत वकिलानें गोविंद शिवराम यास असें दर्शविलें कीं, साष्टी, विजयदुर्ग वगैरे किल्ले आम्हांस द्याल व सुरतेच्या वसुलाचा हक्क सोडाल तर कदाचित् जंजिरा घेण्यास इंग्रज मदत करतील. पण ही गोष्ट गोविंद शिवराम यास मुळींच मानवली नाहीं. वकिलाचीं कारभाऱ्याशीं गुजराथसंबंधीं बरींच बोलणीं झालीं. ता. १३ आक्टोबर रोजीं भाऊ स्वारीस निघून डेरेदाखल झाला. पुढें ता. १६ रोजीं वकिलानें नानासाहेबांची पर्वती येथें गांठ घेतली. फिरून ता. २२ रोजीं नानांची व वकिलाची गांठ पडली. पण जंजिरा प्रकरणीं निकाल लागेना, तेव्हां नानासाहेबांनीं इंग्रज वकिलास घोडा व शिरपेच देऊन त्याची रवानगी केली, व अशा रीतीनें वकिलात फुकट जाऊन प्राईज साहेब २३ आक्टोबर रोजीं मुंबईस परत आला.

सन १७६७ सालीं इंग्रजांनीं टॉमस मॉस्टिन यास फिरून पेशव्यांकडे पाठविलें. या वेळीं पुण्यास थोरले माधवराव पेशवे गादीवर होते. मॉस्टिन याच्या कामगिरीची समज त्याला खालीलप्रमाणें दिली होती :

"अद्यापि कित्येक बंदरांतून आमच्या मालास हरकत होऊन तो पडून राहतो. ही हरकत दूर होण्याकरतां माधवरावास मुंबईच्या गव्हर्नरानें विनंति केल्यावरून येसाजीपंत याचे नांवें हरकत दूर करण्याचा हुकूमहि सुटला होता. या हुकुमाचा अंमल मागावयास मी मुंबईहून आलों आहें असें तुम्हीं पेशव्यास मुख्यतः भासवावें ; पण वास्तविक याहून दुसरीं अधिक महत्त्वाचीं कामेंहि तुम्हीं करण्याचीं आहेत. विजयदुर्ग किल्ला घेतला तेव्हां आंग्र्याचे मुलगे आमचे स्वाधीन झाले. आम्हांस शरण आले

म्हणूनच आम्हीं त्यांस ठेवून घेतलें. एरवीं असले बंदिवान ठेवून घेऊन रिकामा खर्च करतो कोण असें तुम्हीं पेशव्यांस सांगावें.

"मराठ्यांचें वर्चस्व दिवसानुदिवस वाढत आहे ही गोष्ट मोठी अनिष्ट आहे व ती आमच्या लक्षांत आहे. मद्रास-बंगाल येथील आमच्या अधिकाऱ्यांच्याहि मनांत हेंच शल्य आहे. पण हल्लीं निजाम अल्ली व हैदर अल्ली यांची दोस्ती झाल्यामुळें आम्हांस मराठ्यांशीं स्नेह करणें भाग आहे. मराठ्यांस वाटेल तर आम्ही बेदनूर व सौदा देऊं; मात्र याच्या मोबदला पेशव्यांनीं आम्हांला वसई व साष्टी द्यावी; तसेंच सुरतेवरील हक्क सोडावा. वाटेल तेथें आम्हांस वखारी घालूं द्याव्या. कर्नाटकांत मिरी, वेलदोडे व चंदन यांच्या व्यापाराचा कुलमक्ता आम्हांस द्यावा. आमचा मुख्य हेतु साष्टी हातीं ठेवण्याचा आहे. मराठ्यांशीं स्नेह करून त्यांची सत्ता वाढूं देणें हें आम्हांस फार अनिष्ट आहे; पण या वेळीं त्याशिवाय गत्यंतर नाहीं.

"माधवराव व रघुनाथराव यांच्यामधील भांडणामुळें माधवराव पेशव्यांचें मन व्यग्र असेल तर मग पेशव्यांचें मन सांभाळण्यास आम्हांस फारसें कारण आहे असें नाहीं. म्हणून दरबारचें रंगरूप पाहून पेशवे आम्हांस मिळूं इच्छित असतील तर मद्रासेकडे कारण पडल्यास ते आम्हांस किती फौज पुरवूं शकतील असा सवाल तुम्हीं प्रथम टाकावा व ते जें उत्तर देतील त्यावरून तेथील स्थितीची खरी परीक्षा करावी.

"माधवराव व रघुनाथराव या दोघांहीकडून मुंबईच्या गव्हर्नराकडे नजराणे व दोस्तीचीं पत्रें घेऊन वेगळीं वेगळीं माणसें गेलीं होतीं. यावरून पेशव्यांना विशेषतः रघुनाथरावाला आमची मदत पाहिजे असें दिसतें. चुलत्या पुतण्यांचा मिलाफ झालेला वरून दिसतो तो खरा नाहीं; व आमचा हा तर्क खरा आहे अशी तुम्ही आमची खातरजमा केल्यास आम्हांस फार आनंद होईल. या चुलत्यापुतण्यांचे भांडणाशिवाय असाच दुसरा एखादा मोठा गृहकलह असून त्यामुळें त्यांच्या मुलुखगिरीस व्यत्यय येण्यासारखा असल्यास तसेंहि कळवा. कदाचित् निजाम व हैदर यांजकडून वकील येऊन त्यांनीं पेशव्यांची अनुकूलता संपादली असेल तर त्याचे परिणाम वाईट होतील, असें वाटेल त्या तऱ्हेनें पेशव्यांचे मनांत भरवा. सोबत नजराणे पाठवले आहेत, त्यांतील राघोबाचा नजराणा त्यांजकडे नाशीक येथें तुमचा मदतनीस

चार्लस ब्रोम याजबरोबर पाठवावा, व नेहमीं पेशवे व राघोबा यांजकडूनच कांहीं बोलणें निघेल असें करावें."

मॉस्टिनसाहेब ता. १९ नोव्हेंबर १७६७ रोजीं मुंबईहून निघाला. पनवेलच्या खाडींत शिरल्यापासून पेशव्यांचा पाहुणा या नात्यानें त्यास वागविण्यांत आलें. बेलापुरच्या किल्ल्याजवळ तोफांच्या सरबत्तीनें त्याला सलामी देण्यांत आली व त्याच्या सन्मानार्थ शिंगहि फुंकण्यांत आलें. पनवेलीस दादोपंत यानें त्याची व्यवस्था ठेविली; व तेथून पुढें पेशव्यांचे विगारी देऊन सामानासुद्धां त्याला मजल दरमजल पुण्यास पोंचविण्यांत आलें. मॉस्टिन साहेबाजवळ सामानसुमान बरेंच होतें तें नेण्याला सुमारें ५० बिगारी लागत. ता. २९ रोजीं मॉस्टिनसाहेब गणेशखिंड येथें येऊन पोहोंचला, व माधवराव पेशव्यांकडून रामाजीपंत चिटणवीस हा येऊन भेटल्यावर शहरांत गोविंद शिवराम याच्या बगीच्यांत त्यास उतरविण्यांत आलें. तेथें राहून पेशव्यांची गांठ आज पडेल, उद्यां पडेल अशी वाट तो पाहात बसला. आणि ही गांठ अखेर ता. ३ डिसेंबर रोजीं शनवारवाड्यांत दरबारचे दिवाणखान्यांत पडली. पहिल्या भेटींत फक्त औपचारिक कुशल प्रश्न होऊन मॉस्टिन-साहेबानें पेशव्यांस नजराणे अर्पण केले.

मॉस्टिनसाहेबानें माधवरावांस दिलेले नजराणे पुढीलप्रमाणें होते: १ घोडा, १ घड्याळ, १ सोन्याची अत्तरदाणी, १ वासाची कुपी, २ शाली, १ किनखापाचें फर्द, १ शिकारी बंदूक, १ पिस्तुलजोडी, १ पोषाख, ४ वार हिरवी मखमल, ६ वार गुलाबी मखमल, २ घोडेस्वाराचे चाबूक, ८ गुलाबी अत्तराच्या कुप्या, ४ वार जरतारी कापड; याशिवाय नारायणराव पेशव्यांस १ सोन्याची सांखळी, १ पोषाख, १ रुप्याची गाय, २ शाली, २ किनखापाचीं ठाणें आणि १ चाबूक.

इंग्रज वकिलाची गांठ पडावयाची ती शुभ मुहूर्तावर पडावी म्हणून पहिल्या भेटीला उशीर लागला; पण पुढेंहि पेशव्यांची गांठ लवकर पडावी व बोलणें-चालणें व्हावें याकरितां मॉस्टिनसाहेबाला गोविंद शिवराम व रामाजीपंत यांजकडून बरीच मध्यस्थी करावी लागली. आज गांवांत लग्नें आहेत, आज वाड्यांत ब्राह्मणभोजनें आहेत अशा एक ना अनेक कारणांनीं फिरून ४-५ दिवसांत मॉस्टिनची व पेशव्यांची गांठ पडली नाहीं. ता. ६ रोजीं

मॉस्टिनसाहेबानें मुंबईच्या गव्हर्नरास कच्च्या हकीकतीचें पत्र लिहिलें त्यांत त्यानें खालील माहिती मिळवून दिली होती :

"गोपिकाबाईच्या चिथावणीवरून राघोबाला समक्ष भेटींत कैद करण्याचा माधवरावाचा विचार होता. पण सखारामबापूच्या मध्यस्थीनें चुलत्या पुतण्यांचा तूर्तातूर्त तह ठरला. पेशव्यांनीं रघुनाथरावास नाशिक-त्र्यंबकचे आसपास १३ लाखांचा मुलूख व कांहीं किल्ले द्यावे. पंचवीस लाखांपर्यंत राघोबाच्या फौजेची थकलेली पगाराची बाकी देण्याबद्दल पेशव्यांनीं जामिनकी द्यावी व राघोबानें कारभारांत ढवळाढवळ न करतां गप्प बसावें. हा करार कायमचा टिकेल असें कोणासच वाटत नाहीं. पण तूर्त तरी अशा रीतीनें तंटा मिटणार. जाटाकडून महादजी शिंद्याचा पराभव झाल्यामुळें तुकोजी होळकर, नारो शंकर, शिवाजी विठ्ठल विंचुरकर हे हिंदुस्थानांत शिंद्याच्या कुमकेस जाणार." याशिवाय कर्नाटकच्या मोहिमेवर निघण्याच्या तयारीची हकीगत पत्रांत दिली आहे. तसेंच "माधवराव पेशवे स्वतः कोकणांत जंजिरा घेण्याचे इराद्यानें जाणार आहेत; त्र्यंबकराव मामा यानें काशी व प्रयाग येथें यात्रेस गेल्याचे प्रसंगीं तेथील इंग्रजांची भेट घेतली आणि इंग्रज, मराठे व सुजाउद्दवला इतक्यांनीं मिळून जाट व रोहिले यांचें पारिपत्य करण्याविषयीं बोलणें केलें, अशी येथें बातमी आहे. राजापूर येथें इंग्रजी फौजेचा पराभव होऊन एक अधिकारी व शेंदीडशें लोक पडल्याची पुण्यास वदंता आहे." वगैरे मजकूरहि या पत्रांत होता. ता. ७ रोजीं मॉस्टिनसाहेबानें नाना फडणविसांची गांठ घेतली, व पेशव्यांची फिरून गांठ घाला म्हणून नानांस विनंति केली. आज काय तर पेशवे थेऊरास देवदर्शनास जाणार, उद्यां तुकोजी होळकरांची हिंदुस्थानाकडे रवानगी होणार, परवां गोविंद शिवराम याचे घरीं लग्नाची मेजवानी व समाराधना आहे म्हणून पेशव्यांची गांठ पडत नाहीं, असें होतां होतां अखेर ता. ११ रोजीं गांठ पडली. या प्रसंगीं सखारामबापू, मोरोबा फडणीस वगैरे मंडळी हजर होती. या बैठकींत मुख्य कामाच्या बोलण्यास सुरुवात झाली; त्यांत प्रथमच पेशव्यांतर्फे मॉस्टिन यास असा सवाल विचारण्यांत आला कीं, एका इलाख्यांतील इंग्रज अधिकाऱ्यानें कबूल केलेल्या तहाच्या अटी इतर इलाख्यांतील इंग्रज मानतात किंवा कसें? यावर मॉस्टिनसाहेबानें उत्तर केलें

कीं, "प्रत्येक इलाख्यांतील अधिकारी वेगळे आहेत; पण कंपनीच्या हिताची गोष्ट असल्यास ते एकमेकांचें म्हणणें ऐकतात!" अखेर कर्नाटकाहून मराठ्यांचे सरदार परत येईपर्यंत नक्की कांहीं बोलतां येत नाहीं असें ठरलें. दुसरे दिवशीं मॉस्टिनसाहेबानें गोविंद शिवराम याची गांठ घेतली व "निजाम किंवा हैदरअल्ली यांशीं स्नेह केल्यानें पेशव्यांचा फायदा नाहीं; पण आम्ही इंग्रज वचनाचे धड असल्यामुळें आमच्याशीं तह करण्यांत त्यांचा फायदा आहे," असें त्यानें शिवराम गोविंद यास सुचविलें. सखारामबापू हा दरबारांतील महत्त्वाचा मुत्सद्दी असल्यामुळें मॉस्टिनसाहेबानें त्याची गांठ घेण्याचा प्रयत्न केला; पण ती पडली नाहीं. इतक्यांत कर्नाटकांतील पत्रें येऊन मुंबईकरांनीं मॉस्टिन यास हुकूम पाठविला कीं, "कर्नाटकाच्या बाबतींत पेशवे गप्प बसतील, कोणताच पक्ष घेणार नाहींत, तरी त्यांत आमचा फायदा आहे. ते तटस्थ तरी राहतील अशी तजवीज तुम्हीं करावी. पेशवे हैदरअल्ली व निजाम यास जाऊन मिळतील व आमचा स्नेह तोडतील तर वऱ्हाडप्रांतीं भोसले हे इंग्रजांशीं स्नेह करूं पाहतात तेव्हां आम्ही त्यांस मिळूं, असा त्यांस धाक घालावा." इतकें झाल्यावर म्हणजे तारीख १९ डिसेंबर रोजीं मॉस्टिनसाहेबानें आपला असिस्टंट चार्लस ब्रोम यास नाशिक येथें राघोबाकडे पाठविलें. "माधवराव व राघोबा यांच्यांत खरें सख्य नाहीं. तरी राघोबास सांगावें कीं, आम्ही तुम्हांस मदत करूं; व असें सांगून राघोबाकडूनच बोलणें येईल असें करावें." अशी समज मॉस्टिन यानें ब्रोम यास दिली होती. याच दिवशीं सखारामबापूंच्या मध्यस्थीनें मॉस्टिनची व पेशव्यांची गांठ पडली, व अखेर बोलणें निघालें. चौल बंदरांत अडकवून धरलेलें आमचें जहाज सोडावें, ही मॉस्टिनची विनंति पेशव्यांनीं मान्य केली; पण इतर गोष्टींवर खुलासेवार बोलणें होईना. तथापि हैदरअल्ली व हबशी यांचे विरुद्ध इंग्रजांनीं पेशव्यांस मदत करावी असा एकंदरीनें पेशव्यांचे मनांतील गुप्त आशय होता, असा मॉस्टिन यानें तर्क केला; पण अखेर निश्चित असें कांहींच ठरलें नाहीं. दोन्ही पक्ष आपला दिल खुला न करतां दुसऱ्यानें आधीं बोलावें अशा विचारानें टपून बसले होते. ता. ३० रोजीं मराठ्यांनीं अडकवून ठेवलेलें इंग्रजांचें जहाज सोडून देण्याचा माधवरावाचा हुकूम झाला. ता. १ जानेवारी रोजीं राघोबाचा वकील गोपाळपंत चक्रदेव मॉस्टिनसाहेबाचे

भेटीस गेला. त्यानें इंग्रज वकिलास सांगितलें कीं, राघोबास तहाच्या अटी मान्य नसून माधवरावांकडून यत्किंचितहि चूक झाली कीं सर्व तह उलथून पाडून अवघ्या ६ महिन्यांत पुरा बखेडा करून टाकण्याची त्याची इच्छा आहे. या सुमारास निजाम अल्ली व हैदर अल्ली यांचे वकील पुण्यास येऊन दाखल झाले. आणि पेशवे आपण होऊन बोलणें काढतील अशी वाट पाहात पाहात मॉस्टिनसाहेब कंटाळून गेला आणि मी होऊन तरी बोलणें काढूं का असें त्यानें मुंबई कौन्सिलास विचारलें. ता. ४ रोजीं हिंदुस्थानांतून महादजी शिंदे पुण्यास आले; त्यांची व माधवराव पेशवे यांची गांठ संगमावर पडली. ता. ५ रोजीं माधवराव पेशव्यानें मॉस्टिन यास वाड्यांत भेटावयास बोलाविलें व जेवणास ठेवून घेतलें. जेवणापूर्वी युरोप व हिंदुस्थान यासंबंधीं उभयतांचे दरम्यान बरींच प्रश्नोत्तरें झालीं. तारीख १० चे सुमारास आपण होऊन बोलणें काढण्यास मॉस्टिन याला मुंबईकडून नाइलाजानें परवानगी मिळाली. परंतु "या लोकांशीं बोलणेंचालणें करतांना जी सावधगिरी ठेवावयास पाहिजे ती सर्व जरूर ठेवा" असा इषारा देण्यांत आला होता.

इकडे ब्रोमसाहेबास नाशिक येथें राघोबाकडे पाठविण्यांत आलें होतें. त्यानें राघोबाची इंद्रगड येथें गांठ घेतली. सदर भेटींत राघोबानें इंग्रजांची मदत आपणांस मिळते याबद्दल आनंद प्रदर्शित केला. राघोबाचें म्हणणें कीं, "नानासाहेब पेशव्यांच्या मरणोत्तर माधवरावाला सर्वस्वीं मीं मदत केली, त्याचा मानमरातब राखला, मुलुखगिऱ्या व स्वाऱ्या केल्या व माधवरावास पोटच्या मुलाप्रमाणें सांभाळलें. असें असतां माधवराव कृतघ्न बनला; माझा अपमान करूं लागला; माझे स्नेही सरदार फोडूं लागला व अखेर मला कैद करण्यापर्यंत पाळी आली. तेव्हां आतां मला इंग्रजाशिवाय कोणी आधार उरला नाहीं!" रघुनाथरावास इंग्रजांकडून मुख्यत: तोफा व दारूगोळा यांची मदत पाहिजे होती. स्वत: राघोबादादाजवळ या वेळीं शेंसवाशें लहान तोफा होत्या. पण त्यांचे गाडे वगैरे सामान नादुरुस्त होतें. आनंदवल्ली येथेंहि थोडासा तोफखाना होता; परंतु इंग्रजांच्या तोफखान्याचे मदतीशिवाय आपला निभाव लागणार नाहीं, असें राघोबास वाटत होतें. माधवरावाशीं तात्पुरता तह झाल्यापासून राघोबानें आपल्या पदरचे घोडेस्वार बरेच कमी केले होते. त्याजबरोबर फक्त दोन हजार

घोडेस्वार होते; पण स्वारीवर निघण्याचा बेत झाल्यास आणखी वाटतील तितके घोडेस्वार नोकरीस ठेवतां येतील असा त्याला भरंवसा होता. ब्रोम-साहेबाच्या व राघोबाच्या भेटींत वरीलप्रमाणें बोलणेंचालणें झालें. आपण दिलेल्या मदतीकरितां इंग्रजांना राघोबानें नक्त पैशाशिवाय विशेप कांहीं हक्क व देणग्या द्याव्या अशी मुंबईकरांची अपेक्षा असल्याचें ब्रोमनें बोलून दाखविलें. पण उभयपक्षीं निखालसपणें बोलणें बोलण्याची तयारी नसल्या-मुळें ब्रोम हा नक्की कांहीं न करतां परत आला.

ता. २७ जानेवारी १७६८ रोजीं मॉस्टिन व माधवराव पेशवे यांची फिरून गांठ पडली; या वेळीं तहाच्या १४ कलमांचा कच्चा मसुदा झाला. पण पूर्वी सन १७६१ सालीं झालेल्या तहाविरुद्ध इंग्रजांनीं आंग्र्याच्या मुलांना आपल्या रक्षणाखालीं घेतलें हें बरें केलें नाहीं, उद्यां राघोबाचाहि प्रश्न असाच उपस्थित होणार वगैरे मुद्द्यांवर बोलणीं झालीं. याच सुमारास इंग्रजांस असें दिसून आलें कीं, निजाम अगर हैदर अल्ली यांचा मराठ्यांशीं मिलाफ होण्याचा संभव नसल्यानें आपणासहि मराठ्यांशीं तह करण्याचें तूर्त विशेप अगत्य नाहीं, व तसें त्यांनीं मॉस्टिन यास लिहून पाठविलें. तारीख १९ फेब्रुवारी रोजीं माधवराव पेशव्यानें मुंबईस इंग्रजांचें आरमार तयार होऊन कोणीकडे जाणार याविषयीं माहिती विचारिली. हें आरमार वास्तविक दक्षिण किनाऱ्याकडे हैदर अल्लीवर स्वारी करण्याकरतां जात होतें; तथापि तें मालवण व रायरी इकडे जात आहे असें मॉस्टिन यानें भलतेंच सांगितलें. पण पुढें खरा प्रकार कळतांच पेशव्यांना फार आश्चर्य वाटलें; व बेदनूर आणि सौदा हे किल्ले आमच्या रक्षणाखालीं असल्यामुळें ते इंग्रजांनीं घेऊं नयेत. एरवीं हैदरावर वाटेल तर त्यांनीं स्वारी करावी, असें पेशव्यांनीं मॉस्टिन यास सांगितलें. पण किल्ले व मुलूख घेतल्याशिवाय हैदरचें पारिपत्य करतां येणार नाहीं, याकरतां इंग्रजांनीं व पेशव्यांनीं मिळूनच हैदरचें पारिपत्य करावें हें बरें; आणि याविषयीं बोलणें करण्याकरतां माधवरावानें मुंबईस आपला वकील पाठवावा असें मॉस्टिन यानें सुचविलें. ही गोष्ट पेशव्यांनीं कबूल केली; व अखेर एक घोडा व एक शिरपाव देऊन पेशव्यांनीं मॉस्टिन याची रवानगी केली. उलट इंग्रजांकडून माधवरावास एक चित्ता व एक सिंहीण अशी नजर करण्यांत आली. मॉस्टिन व पेशवे यांचे दरम्यान

कित्येक कलमें समक्ष निकालांत निघालीं व पेशव्यांचें हुकूम मॉस्टिनचे हातीं पडले. तीं कलमें येणेंप्रमाणें :

(१) तीन वर्षांपूर्वीं इंग्रज व्यापाऱ्यांचें मराठ्यांकडून नुकसान झाल्याबाबद ३०,९१५ रुपये १२ आणे नुकसानी देण्यांत यावी.

(२) मुंबईचा नसरवानजी मोदी याचा तबेला घेतला तो परत द्यावा.

(३) सात वर्षांपूर्वीं वैरामजी होरमसजी याची दोनशें खंडीची महांगिरी मराठ्यांनीं धरून नेली तिच्याबद्दल दुसरी द्यावी.

(४) रिचर्ड नावलंड नांवाच्या इंग्रजाचे गुलाम साष्टींत पळून गेले होते ते ठाणेदाराकडून परत देववावेत; तसेंच,

(५) याच गृहस्थाचे २ गुलाम चौल येथें पळून गेले होते तेहि देववावे.

(६) मुंबई बेटाच्या हद्दींत इकडील कोळी लोकांनीं मासे मारण्याकरतां डांबे पुरले होते ते काढून टाकण्याकरतां करंजा येथील ठाणेदारास हुकूम व्हावा.

मराठ्यांच्या कारभारांत इंग्रजांना हात घालण्यास थोरल्या माधवरावसाहेबांच्या कारकीर्दींत संधि सांपडली नाहीं. माधवरावानें राघोबाचा पुरा मोड करून बरोबर फक्त हजारपांचशें मनुष्यें इतमामादाखल राहतील, जास्त फौज ठेवतां येणार नाहीं, इतक्या बेताची नेमणूक करून देऊन त्यास गोदातीरीं स्नानसंध्या करीत बसविलें होतें; व पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें राघोबाकडे इंग्रजांचीं कारस्थानें आंतून चालू होतीं; तरी माधवरावाच्या दराऱ्यामुळें त्यांना राघोबास उघडपणें मदत करून त्यास पुण्यास आणण्याची जोखीम अंगावर घेण्याची छाती होईना. शिवाय कर्नाटक प्रांतांतील बखेड्यामुळें माधवरावाशीं अगदींच तुटून किंवा शत्रुत्वानें वागणें फायद्याचें नाहीं हें त्यांस पक्कें माहीत होतें, यामुळें आंतून धुमसणाऱ्या या कारस्थानाला प्रकट स्वरूप आलें नाहीं. परंतु माधवरावाच्या मरणानंतर पेशवाईची घडी बरीच बिघडली. कर्नाटकचें कारस्थान ढिलें पडलें, आणि पुण्यास नाना फडणवीस यांचें तेज जरी दरबारीं अधिकाधिक पडूं लागलें होतें, व नाना इंग्रजांस जरी पूर्णपणें ओळखीत होते, तरी रघुनाथरावाविषयीं त्यांना जो अत्यंत तिरस्कार व द्वेष वाटत होता त्यामुळें, राघोबा नको, मग त्यापायीं काय वाटेल तें झालें तरी चालेल, असें नानांच्या मनानें घेतलें होतें. पण राघोबाच्या द्वेषामुळें नाना व त्यांचे साहाय्यकर्ते सरदार यांना अशा रीतीनें

किंचित् दृष्टिदोष झाला असतां पुण्यास राहिलेल्या आपल्या वकिलाच्या डोळ्यांनीं मुंबईचे इंग्रज सर्व परिस्थिति उघड्या डोळ्यांनीं सावधपणें टपून पाहात बसले होते. इंग्रजांचा हेतु प्रत्यक्ष मित्रत्वाचा तह न करितां, मुंबई, वसई व साष्टी या बाजूला जो मुलूख व जो इतर फायदा मिळेल तो कोणी-कडून तरी मिळवावा, व एवढ्याच दृष्टीनें ते आपला वकील पुण्यास ठेवणार होते, हें माधवरावास दिसलें नसेल असें नाहीं; तथापि इकडे जंजिरा व इकडे कर्नाटक या दोन बाजूंकडे इंग्रजांच्या कुमकेची पेशव्यांना नेहमीं अपेक्षा होती. त्यामुळें या लोभाला गुंतून माधवरावानें इंग्रजांचा वकील पुण्याच्या दरबारीं ठेवण्याची परवानगी दिली असावी; व या परवानगीमुळेंच पुढें नाना फडणविसाला इंग्रज वकील पुण्यास राहण्यास कांहीं हरकत घेतां आली नसावी. कसेंहि असलें तरी पुण्यास इंग्रजांचा वकील कायमचा राहिल्या-मुळें एक प्रकारें इंग्रजांचें बोट पेशव्यांचे कारभारांत कायमचेंच शिरल्यासारखें झालें; व या कारस्थानाच्या वृक्षाला नारायणराव पेशव्यांच्या मरणानंतर फळ आलें. ज्या रात्रीं नारायणरावाचा खून झाला, त्या रात्रीं इंग्रजांचा वकील मॉस्टिन हा दादासाहेबांच्या भेटीस आला. दादासाहेब गादीवर बसले तर आपलें आयतेंच काम झालें असें त्यास वाटलें असावें. पण पुढें नारायणरावाच्या खुनाचा पत्तामुद्दा राघोबापर्यंत लागून बारभाईंचें कार-स्थान रचलें गेलें व दादासाहेबांस पुणें सोडावें लागून दूरदेशीं भटकणें प्राप्त झालें, तरी इंग्रजांना आपला हात पेशवाईंत शिरण्याची निराशा वाटण्याचें कारण नव्हतें. कां कीं, राघोबानें आपणास गादी मिळावी या हेतूनें पेशवाईचे जितके शत्रू तितक्या सर्वांशीं सख्य करण्याचा प्रयत्न चालविला होता. इंग्रज हे अद्यापि पेशवाईचे प्रत्यक्ष शत्रू गणले गेले नव्हते; पण नाना फडणविसाच्या बाजूस राहून विशेष लभ्यांश होण्याची कांहीं आशा नसल्यानें रघुनाथ-रावाच्या पक्षास मिळून पेशवाईचे शत्रू बनण्यांतहि कांहीं विशेष तोटा नाहीं असें त्यांना वाटलें असल्यास तें योग्यच होतें. शिवाय आणखी असाहि एक श्लेष निघण्यासारखा होता कीं, दादासाहेब झाले तरी कोणी परके नव्हते, पेशवेच होते. गंगाबाईच्या पोटीं सवाई माधवराव जन्मेपर्यंत राघोबा हा खराखुराच गादीचा मालक असून, कारभारी हेच बंडखोर असें हैदराप्रमाणें त्यांनाहि उघड म्हणतां आलें असतें. आणि सवाई माधवराव जन्मल्यानंतरहि

ते नारायणरावसाहेबांचे खरोखर पुत्रच होत अशाविषयीं खुद्द पेशवाईंतीलहि कित्येक लोकांना संशय आला असतांना इंग्रजांसारख्या परकीयांनीं तो संशय आपल्या सोयीप्रमाणें खरा मानून चालण्यांत काय वावगें होतें? सर्व तऱ्हेनें फायदाच होता.

शिंदे आणि होळकर यांची मध्यस्थी फुकट गेल्यावर दादासाहेबांना पेशव्यांच्या शत्रूशिवाय दुसरी गति नाहीं असें झालें. सुजा उद्दवला किंवा हैदरअल्ली याजकडे जावें तर दोहोंकडचा पल्ला फार लांब; याकरितां इंग्रज जवळच्या जवळ गुजराथेंत होते त्यांजकडेच जावें असें दादासाहेबांस सहज वाटलें असावें. शिवाय याच बाजूस बडोदा येथील गायकवाडीच्या वारसांमध्यें तंटा लागलेला असून त्यांपैकीं फत्तेसिंग यानें पुण्यास कारभाऱ्यांचा आश्रय केल्यामुळें व गोविंदराव हा दादासाहेबांच्या पक्षाचा पहिल्यापासून असल्यामुळें त्याला इंग्रजांबरोबर गोविंदराव गायकवाड याचीहि मदत होण्याचा संभव होता. त्याप्रमाणें दादासाहेबांनीं गुजराथेकडेच आपला मोर्चा फिरविला.

प्रथम दादासाहेब आणि गोविंदराव गायकवाड व मानाजी फाकडे हे सर्व मिळून हरिपंत फडके यांशीं लढत होते. शिंदे व होळकर यांच्या मध्यस्थीनें कांहीं वेळ लढाई थांबली. पण या मध्यस्थीचा फिरून कांहीं उपयोग न होऊन मही नदीच्या कांठीं लढाई होऊन दादासाहेबांचा पुरा मोड झाला, आणि त्यांच्या तोफा, हत्ती, निशाणें, वगैरे हरिपंताच्या हातीं लागलीं. तेव्हां दादासाहेब थोडचा फौजेनिशी खंबायतकडे पळून गेले. इतक्यांत पटवर्धन मागें लागून येतात अशी खबर दादासाहेबांस लागल्यानें त्यांनीं खंबायतच्या किल्ल्यांत आश्रय घेण्याचा प्रयत्न केला; पण खंबायतच्या नबाबानें त्यांना आश्रय देण्याचें नाकारलें. तेव्हां दादासाहेबांनीं निदानचीं म्हणून इतकी विनवणी केली कीं, जवळच सुरत येथें इंग्रज आहेत, तेथपर्यंत तरी मला सुखरूप पोहोंचवा. ही विनंति मात्र नबाबानें मान्य केली व त्यानें त्यांची रवानगी भावनगर येथें करून दिली. भावनगरच्या बंदरांत नबाबाचीं जहाजें होतीं. त्यांत बसून बरोबरचा शागीर्दपेशा, कारकून, शिपाई, गडीमाणूस वगैरे मिळून ७०० मनुष्यें घेऊन दादासाहेब सुरतेस सुखरूप जाऊन पोहोंचले. महीच्या लढाईंत वाताहत झाल्यावरहि त्यांजपाशीं

१०० घोडे व ७ हत्ती उरले होते; पण ते कोणीहि हवाली करून घेईना म्हणून मोकळे सोडून देऊन दादासाहेबांना सुरतेस जावें लागलें !

यापूर्वी कांहीं दिवस दादासाहेब माळव्यांत पळून गेले होते. तेथून शिंदे होळकरांच्या मध्यस्थीनें परत येत असतां तापी नदीच्या जवळपास जेव्हां आले तेव्हांच त्यांनीं सुरतेच्या गव्हर्नरामार्फत इंग्रजांशीं बोलणें सुरू केलें होतें. तेव्हां इंग्रजांनीं त्यांस सांगितलें कीं, "तूर्त फौजेच्या खर्चाकरितां पंधरा लक्षांपासून वीस लक्षांपर्यंत रक्कम आगाऊ द्यावी आणि बारभाईंचें बंड मोडून तुमची पुण्यास स्थापना झाल्यावर साष्टी व वसई द्यावी; म्हणजे आम्ही तोफासुद्धां अडीच हजार पायदळ तुमचे मदतीस पाठवितों." पण हें म्हणणें दादासाहेबांस पटलें नाहीं. एक तर पंधरा लक्ष रुपयांची रक्कम त्यांजजवळ रोकड नव्हती अगर मिळण्यासारखीहि नव्हती. शिवाय साष्टी व वसई देण्याचें कबूल करणें योग्य नाहीं असें वाटण्याइतका स्वाभिमान अशा स्थितींतहि त्यांच्या अंगीं उरला होता. सबब, "आज रोख रुपये नाहींत, आणि साष्टी वसईहि देत नाहीं; पण गुजराथेंत तुम्हांला सोईचा असा ११ लक्ष रुपये उत्पन्नाचा मुलूख देऊं व याच्या मोबदला तुम्ही मला १ हजार गोरे व २ हजार काळे शिपाई आणि १५ तोफा इतकी कुमक द्यावी," असें दादासाहेबांनीं इंग्रजांकडे सांगून पाठविलें. मुंबई सरकारास या शर्ती जवळजवळ पसंत होत्या. पण साष्टी एक वेळ न दिली तरी चालेल; पण गुजराथेंतील मुलूख देणें तो निदान साडेअठरा लक्ष उत्पन्नाचा तरी असावा असें बोलणें इंग्रजांनीं लावलें.

या सुमारास पोर्तुगीज साष्टी घेण्याचा प्रयत्न करणार अशी बातमी असल्यामुळें हें बोलणें तितकेंच राहिलें. साष्टी येथील किल्लेदारानें यापूर्वी मुंबईकरांशीं फितुरीचें बोलणें चालू केलें होतें. २ लक्ष ६० हजार रुपये मला द्या म्हणजे मी साष्टीचें ठाणें व किल्ला स्वाधीन करतों असें हा किल्लेदार म्हणत होता. मुंबईचा गव्हर्नर हॉर्नबी १ लक्ष रुपये देण्यास तयार झाला होता व अखेर १ लक्ष २० हजारपर्यंत हा सौदा ठरलाहि असता. पण इतर रीतीनें किल्ला मिळण्याचा संभव पुणें येथील दरबारच्या गोंधळामुळें दिसत असल्यानें लांच देऊन किल्ला घेण्याचा हा बेत इंग्रजांनीं सोडून दिला व पोर्तुगीजांच्या हालचालीची बातमी ही सहजच त्यांना सबब सांपडली. इकडे

पोर्तुगीजांची बातमी पुण्यास कळल्यामुळें किल्ल्याच्या रक्षणाकरतां आणखी पांचशें फौज किल्लेदाराच्या मदतीस पाठविण्याचें ठरलें. यामुळें किल्लेदारालाहि लांच खाऊन किल्ला इंग्रजांच्या स्वाधीन करण्याची संधि नाहींशी झाली. अखेर ता. ९ डिसेंबर सन १७७४ रोजीं इंग्रजांनीं साष्टी घेण्याचें ठरविलें. ६२० गोरे शिपाई, तोफखाना, २०० गोलंदाज व १ हजार काळे शिपाई इतकें सैन्य जनरल रॉबर्ट गॉर्डन याचे ताब्यांत देऊन रवाना करण्यांत आलें. जनरल गॉर्डन यानें जमिनीच्या बाजूनें आणि कॅप्टन वाट्सन यानें जलमार्गानें ठाण्यावर हल्ला चढवावा असें ठरलें. ता. २० डिसेंबर रोजीं किल्ल्याच्या भिंतीवर तोफेचे गोळे पडूं लागले. आठ दिवसांत भिंतींत खिडारें पडलीं. पण खंदक बुजवून त्यावरून किल्ल्यांत प्रवेश करण्याच्या कामीं इंग्रज फौजेस फार श्रम पडले. २७ डिसेंबर रोजीं झालेला हल्ला मराठ्यांनीं परतविला व त्यांत इंग्रजांचे शिपाई व अधिकारी मिळून १०० लोक पडले. पण दुसरे दिवशीं फिरून हल्ला चढवून इंग्रज फौजेनें किल्ला घेतला; व आंतील बऱ्याच शिपायांची कत्तल केली. इकडे व्हर्सोवा, उरण (करंजा) वगैरे ठाणीं घेण्याचाहि इंग्रजांनीं याच सुमारास प्रयत्न केला व डिसेंबरच्या अखेरीस ठाण्याचा किल्ला व आसपासचीं ठाणीं मिळून सर्व साष्टी बेट इंग्रजांच्या हस्तगत होऊन मराठ्यांपुढें एक मोठाच प्रश्न येऊन पडला.

सन १७७५ च्या जानेवारीच्या ३ तारखेस राघोबा दहा हजार घोडेस्वार व ४०० पायदळ घेऊन बडोद्याच्या रोखानें निघाला. त्याचे पाठीवर हरिपंत फडके असून शिंदे व होळकर यांच्याशीं बोलणें करण्याकरतां सखारामबापू, नाना फडणवीस हेहि हरिपंतांबरोबर होते. पण साष्टीकडील गडबड ऐकून व इंग्रज वसई घेतात कीं काय आणि घाटाकडेहि सैन्य पाठवितात कीं काय या भीतीनें उभयता कारभारी पुरंदरास परत आले.

यानंतर कांहीं दिवस शिंदे व होळकर यांचा नाद न सुटल्यामुळें राघोबा हरिपंतांशीं अर्धवट तहाचीं बोलणीं बोलत होता. पण तो नाद शेवटीं सुटला व ता. ६ मार्च सन १७७५ रोजीं इंग्रजांशीं राघोबाचा निश्चितपणें तह झाला. इंग्रजांनीं राघोबाला ५०० गोरे व १००० काळे शिपाई शिवाय गोलंदाज इतकें सैन्य एकदम द्यावें व जरूर पडेल तर ७।८ शें

गोरे, व सतराशें काळे शिपाई, व इतर लोक व कामाठी मिळून ३००० पर्यंत सैन्य मदतीस द्यावें. राघोबानें फौजेचा खर्च द्यावयाचा तो २५०० लोकांकरितां म्हणजे सुमारें दीड लाखपर्यंत द्यावा; आणि फौजखर्चाच्या जामिनकीबद्दल अमोद, हनसोद, व्हरसाल व अंकलेश्वर हे चार तालुके राघोबानें तूर्त इंग्रजांच्या स्वाधीन करावे. तसेंच तहाचें एक मुख्य कलम असें होतें कीं, वसई व त्याखालचा सव्वाएकोणीस लक्षांचा मुलूख–साष्टी व शेजारचीं बेटें जंबूसर व ओलपाड वगैरे राघोबा गादीवर बसल्यास इंग्रजांस कायमचा तोडून द्यावा. शिवाय तूर्त देण्यास जवळ पैसा नसल्यानें आपल्याजवळचें ६ लाखांहून अधिक किंमतीचें जवाहीर राघोबानें इंग्रजांना गहाण लावून ताब्यांत देण्याचें ठरविलें. तसेंच बंगाल्यांतील मुलुखावर व अर्काटच्या नबाबाच्या मुलुखावर मराठ्यांनीं स्वाऱ्या करूं नयेत; खुद्द इंग्रज व्यापाऱ्यांचीं जहाजें, अथवा कंपनीसरकारचें निशाण धारण करणारीं इतर जहाजें, मराठ्यांच्या मुलुखांत फुटून किंवा इतर कारणानें किनाऱ्यास लागलीं असतां, तीं ज्याचीं त्यास परत देण्यांत यावीं, असेहि इतर करार इंग्रजांचे राघोबाशीं ठरले होते. हा तह ठरल्यावर हरिपंताशीं राघोबाचें बोलणें चाललें होतें तें अर्थातच विसकटलें व फिरून लढाईस सुरुवात झाली; आणि हरिपंतापुढें निभाव लागेना तेव्हां राघोबा सुरतेस पळून गेला.

दादासाहेब सुरतेस पोंचण्याच्या सुमारास इंग्रजांची पंधराशें फौज त्याच्या मदतीकरितां तयार होऊन राहिली होती, व मद्रासेहून फौज आल्यावर तींत आणखीहि भर पडावयाची होती. राघोबाशीं तह होण्याचे पूर्वीं मराठ्यांशीं इंग्रजांनीं आपण होऊन युद्ध सुरू केलें, त्याला सर्वस्वीं ईस्ट इंडिया कंपनीचे मुंबईचे अधिकारी कारणीभूत होत. कलकत्तेकर इंग्रजांनीं निदान या पहिल्या युद्धांत तरी मराठ्यांची दोस्ती तोडण्याचा अत्यंत तिटकारा दाखविला. एकदां युद्ध सुरू झाल्यावर कंपनी सरकारच्या इभ्रतीखातर पुढें त्यांना मुंबईकरांच्या विरुद्ध, म्हणजे केवळ त्यांना अपयश येईल अशा प्रकारचें, वर्तन ठेवितां येईना; व ही गोष्ट मनुष्यस्वभावाला आणि राजनीतीला धरूनच होती. परंतु ही इभ्रत सांभाळून या युद्धाच्या कामीं मोडता घालण्याचा प्रत्येक प्रसंग त्यांनीं साधला. शेवटीं सालबाई येथें बरावाईट कसा कां होईना पण तह होऊन युद्धाची समाप्ति झाली, आणि मराठ्यांशीं

फिरून सख्य झालें याबद्दल कलकत्तेकर इंग्रजांनीं मनापासून आनंद व्यक्त केला एवढेंच नव्हे तर, झालेला हा तह इंग्लंडचा राजा व ब्रिटिश पार्लमेंट यांच्या अखत्यारीनें झालेला आहे व तो जर तुम्ही कोणत्याहि कारणानें किंवा सबबीनें मोडाल तर आम्ही आपल्या वरिष्ठ अधिकाराचा सक्तीनें अंमल करून तुम्हांस गप्प बसवूं, अशा स्पष्ट शब्दांनीं कलकत्तेकरांनीं मुंबईकरांस ताकीद दिली. तरी मुंबईकर इंग्रजांनीं कलहाचें बीं जें एकदां रुजत घातलें, त्याचा अंकुर दुर्दैवानें सर्वस्वीं खुडून असा केव्हांच निघाला नाहीं. मुंबई-करांचें धोरण कलकत्तेकरांना पुढें २०।२५ वर्षांनीं चांगलेंच पटलें, व मग स्वतः त्यांनींच जें युद्धाचें कोलीत हातीं घेतलें तें मराठेशाहीची इमारत जळून ढांसळून पडेपर्यंत हातांतून खालीं ठेविलें नाहीं. मुंबईकरांच्या भांडखोर धोरणाचा विजय उशीरां का होईना, पण झाल्याशिवाय राहिला नाहीं.

स्वहिताच्या दृष्टीनें मुंबईकरांचें धोरण बरोबर होतें. राघोबा व नाना फडणवीस यांच्या भांडणाचा फायदा घेऊन, मुंबईकर इंग्रजांनीं कुरापतीस सुरुवात केली खरी; पण राघोबा हा स्वतः होऊन त्यांना चिथावणी देणारा साथीदार बनला. आमच्या भांडणांत तुम्ही पडा असें तो त्यांजकडे आपण होऊन जाऊन म्हणाला, व मला मदत केल्यास तुम्हांला मोठें बक्षीस देईन असें आमीषहि त्यानें दाखविलें. अशा स्थितींत स्वहित साधण्याची आलेली महापर्वणी मुंबईकरांनीं लाथाडून कशी द्यावी? ही संधि साधण्याचा मोह त्यांना सहजच अनिवार झाला. राघोबाच्या वतीनें आपण युद्धांत पडूं कां इच्छितों याचीं कारणें तारीख ९ आक्टोबर सन १७७५ च्या खलित्यांत त्यांनीं कलकत्तेकरांस खालीलप्रमाणें सविस्तर कळविलीं होतीं. तीं वाचिलीं म्हणजे मुंबईकरांचें या बाबतींतलें धोरण बरोबर लक्षांत येतें.

"रघुनाथराव हाच गादीचा खरा वारस आहे. त्याचा पक्ष धरणारे असे खुद्द ब्राह्मण व मराठे सरदार कांहीं थोडेथोडके नाहींत. नागपूरकर भोसले व बडोदेकर गायकवाड या घराण्यांपैकीं निदान एकेक प्रमुख सरदार तरी राघोबाच्या पक्षाकडे होता. होळकर आणि शिंदे दोघांनीं राघोबाचा पक्ष धरिला नव्हता हें खरें; तरी पण तो सर्वस्वीं सोडला होता हेंहि खरें नाहीं. आपल्यावरचा खंडणीचा व हिशेब चुकते करण्याचा बोजा टाळण्या-करितां का होईना, ते कोणत्याच पक्षास उघडपणें सर्वस्वीं सामील न होतां

पेशव्यांच्या घराण्यांतील हा पक्षभेद स्वतःस पुरवून पुरवून खात होते. निजाम व हैदर हे तर राजरोसपणें एकदां एका पक्षास तर दुसऱ्यांदां दुसऱ्या पक्षास उचलून धरून आपला डाव साधीत होते. खुद्द रघुनाथरावाजवळ सैन्य बरेंच होतें—म्हणजे त्याच्या मदतीस थोडेंसें सैन्य देऊनहि कार्यभाग साधण्यासारखा होता, आणि रघुनाथराव पेशव्यांच्या गादीवर बसल्यास त्याला पेशव्याच्या अखत्यारीनें कोणासहि मुलूख वगैरे देऊन टाकतां येण्यासारखा होता."

युद्धांत पडण्याची ही संधि साधण्यास मुंबईकरांना हीं कारणें सहजच पुरेशीं वाटण्यासारखीं होतीं. पण ही संधि व्यवहारदृष्टचा साधण्याला योग्य अशी असली तरी या भांडणांत पडण्यापासून मुंबईकरांना मिळवावयाचें असें काय होतें हा प्रश्न शिल्लक उरतोच; व त्याचें सरळ उत्तर असें कीं, मुंबईकर युद्धांत पडले ते राघोबाच्या बाबतींत विशेष अन्याय झाला होता म्हणून नव्हे; तर स्वतः मुंबईकरांना कांहीं लभ्यांश साधावयाचा होता म्हणून. हा लभ्यांश असा: मुंबई येथें वखार स्थापण्यांत ईस्ट इंडिया कंपनीचा हेतु व्यापार करण्याचा होता. व्यापाराकरितांच त्यांनीं मुंबई बंदर मिळविलें, व हें बंदर सुरक्षित राखण्याकरितां मुंबई बेट संपादून त्याची तटबंदी वगैरे केली. पण मुंबई बंदरांत आलेला कंपनीचा व्यापारी माल खुष्कीच्या बाजूनें देशावर रवाना होण्यास ठाणें-साष्टी हाच मुख्य मार्ग होता. यापुढें डोंगर व घाट लागतात व तेथून मराठ्यांचा मुलूख लागतो म्हणून इंग्रजांनीं साष्टी घेतली. ती तर त्यांना हातीं ठेवणें जरूर होतेंच; परंतु मुंबईलगतचीं दुसरीं बेटें आणि वसई हींदेखील त्यांना आपल्या हातीं हवीं होतीं. हीं त्यांना देण्यास राघोबा खुषीनें तयार झाला होता. पुढें वसईपासून सुरतेपर्यंतचीं ठाणीं हींहि त्यांना व्यापारी दृष्टीनें महत्त्वाचीं होतीं, व तींहि राघोबा देण्यास तयार होता. हीं सर्व बेटें व ठाणीं आपले हातीं आल्यास कंपनीचा मुंबई बंदराचा व्यापार बिनधोक चालणार होता. यापूर्वीच दरसाल चवदा लक्षांचा लोंकरीचा माल महाराष्ट्रांत खपत होता. शिवाय गुजराथेंतील उत्तम कपाशीचा मुलूख हातीं आल्यास बंगाल व चीन इकडील व्यापार वाढण्यासारखा होता. ही सर्व कोंकणपट्टी हातीं आल्यास डच, पोर्तुगीज, व फरेंच या तिघांच्याहि हातांतून इकडील व्यापार काढून घेऊन एकट्या ईस्ट इंडिया कंपनीसच

व्यापारी मक्तेदार बनवितां येण्यासारखें होतें. आजपर्यंत मुंबईच्या वखारीचा कारभार कंपनीस आंतबट्यांतच पडत होता. पण राघोबानें देऊं केलेला मुलूख मिळाल्यास दीड लक्ष पौंडांचा जो तोटा मुंबईखात्यास निघत असे, तो सर्व जाऊन उलट कंपनीला या खातीं दोनअडीच लक्ष पौंड नफा होण्याचा संभव होता. मुंबई बंदराची तटबंदी केल्यापासून त्याला लष्करी ठाण्याचें स्वरूप सहजच आलें होतें. मुंबई बंदर नवीन जहाजें बांधण्याच्या सोईचें होतें, आणि राघोबाकडून मिळणाऱ्या मुंबईलगतच्या नवीन मुलुखांतून जहाजें बांधण्याजोगें लांकूड मुबलक मिळण्यासारखें होतें. या सर्व फायद्यांचा विचार करितां पेशव्यांचें भांडण लावून देऊन देव आम्हांला नवस न करितां पावला, असे जे उद्गार मुंबईकर इंग्रजांनीं ह्या संबंधांत काढिले ते मनुष्यस्वभावाला धरूनच होते.

राघोबादादास पेशवाईंतील कलिपुरुष म्हणतात. वास्तविक त्याच्या वेळच्या इतर लोकांपेक्षां खरोखर तोच मनानें अधिक नादान होता किंवा काय हें ठरविणें बरेंच कठिण आहे. पण पेशवाईची सत्ता, पेशवाईचा दरारा व पेशवाईचें ऐश्वर्य यांना विघातक अशीच, निदान परिणामीं तरी, त्याची एकंदर कृति झाली हें नाकबूल करितां येत नाहीं. अधिकाराच्या हव्यासानें महत्त्वाकांक्षेनें किंवा प्रतिपक्षीयांचा सूड घेण्याच्या बुद्धीनें त्यानें फक्त शिंदे होळकर यांसारख्या मराठेशाहींतील प्रबळ सरदारांशीं संधान बांधून किंवा त्यांचा आश्रयहि करून नाना फडणविसांशीं कलह केला असता व वेळीं नानावर विजय मिळवून त्याला कारभारांतून काढून सर्व सत्ता आपल्या हातीं आणिली असती तरी त्यास दोष देतां आला नसता. पण इंग्रजांचा म्हणजे सर्वस्वीं परक्यांचा आश्रय करून त्यानें त्यांना घरांत घेतल्यामुळें जी विषवृक्षाची मुळी रुजली तिनें हळूहळू बळावून मराठेशाहीची भव्य इमारत जमीनदोस्त केली; व ज्याला ज्याला म्हणून त्या वृक्षाचें फळ खाण्याचा प्रसंग आला, त्याचा त्याचा स्वातंत्र्याच्या दृष्टीनें पाहतां नाशच झाला. राघोबाच्या हातून हा जो गुन्हा घडला तो खरोखरच अक्षम्य होता. नाना फडणवीस हा राघोबापेक्षां कमी कारस्थानी किंवा कमी महत्त्वाकांक्षी होता असें नाहीं व त्याच्या कारकीर्दींत त्याला इंग्रजांची मदत घ्यावी लागली नाहीं असेंहि नाहीं. पण नानाच्या महत्त्वाकांक्षेचा कल पेशवाई सुदृढ व सबळ करण्याकडे

होता; तर राघोबाच्या महत्त्वाकांक्षेचा कल इंग्रजांच्या आहारीं जाऊन पेशवाई कमकुवत करण्याकडे होता. नानांनीं इंग्रजांची मदत घेतली ती प्रायः परकीय शत्रूशीं झगडण्याकरितां. राघोबानें घेतली ती मात्र स्वकीयांशींच झगडण्याकरितां. राघोबाला पाठीस घालणारा कोणीहि प्रबळ मराठा किंवा ब्राह्मण सरदार न मिळाल्यामुळें त्याला इंग्रजांकडे नाइलाजानें जावें लागलें असेल. पण त्याचा पक्ष उचलणारा असा कोणीहि मातबर सरदार त्या वेळीं नव्हता या गोष्टीचाच अर्थ असा होतो कीं, त्या वेळच्या लोकमतानें त्याचा पक्ष अन्यायाचा व नानाचा पक्ष न्यायाचा होता; आणि या अन्यायांत इंग्रजांचा आश्रय करण्याच्या अपराधानें सहजच भर पडली. नाना व राघोबा यांच्याकडे इतिहासांत कोणी केव्हांहि पाहणार तो याच दृष्टीनें !

राघोबा हा शूर व तरवारबहाद्दर होता याविषयीं कोणासहि शंका नाहीं. पण तरवारबहाद्दर हे प्रायः मुत्सद्दी नसतात, आणि राघोबांतहि तेंच व्यंग होतें. यामुळें स्वारीवर व मुलुखगिरीवर जाण्यास जरी तो योग्य असा वाटत होता तरी दौलतीचा कारभार करण्याला तो लायक होता असें कोणीच मानल्याचें दिसत नाहीं. नानासाहेब पेशव्याच्या मरणापर्यंत राघोबाच्या अंगची कलहप्रियता दिसून येणें शक्य नव्हतें; पण माधवराव पेशवा गादीवर येतांच या कलहास सुरुवात झाली. एखाद्या पेशव्याच्या मरणोत्तर त्याची गादी त्याचा मुलगा अल्पवयी असला तरी त्याजकडे जावी, त्याचा भाऊ वयानें त्याच्याहून मोठा असला तरी त्याजकडे जाऊं नये, हा वारसाईचा नियम शिष्टसंमत असा तेव्हांहि मानला जात होता असेंच दिसतें. म्हणूनच नानासाहेब पेशव्याच्या मरणोत्तर पेशवाईचीं वस्त्रें माधवरावास मिळालीं, राघोबास मिळालीं नाहींत; आणि म्हणूनच माधवरावाच्या मरणोत्तर, तो निपुत्रिक मेल्यामुळें, तीं वस्त्रें नारायणरावासच मिळणें जरूर होतें व तशीं तीं मिळालींहि. दरम्यान एक वेळ बळजबरीनें राघोबानें थोडा वेळपर्यंत हीं वस्त्रें स्वतःस मिळविलीं होतीं; पण तें कृत्य अर्थात् अन्यायाचें होतें; म्हणून लोकमताच्या जोरापुढें त्याचीं हीं वस्त्रें फार वेळ टिकलीं नाहींत. तात्पर्य, पेशवाईचीं वस्त्रें मिळविण्याची राघोबाची महत्त्वाकांक्षा केव्हांहि अन्यायाचीच होती; पण पेशवाईचा कारभारी होण्याच्या त्याच्या महत्त्वा-

कांक्षेविषयीं मात्र हेंच विधान इतक्या जोरानें करितां येत नाहीं. म्हणून माधवराव गादीवर बसल्यानंतर त्याची आई गोपिकाबाई इच्या मत्सर-बुद्धीच्या प्रभावामुळें, राघोबाला कारभारी न नेमितां फडणवीस व पेठे यांना कारभारी नेमण्यांत आलें. तेव्हां लोकमताची सहानुभूति त्याला अगदींच नव्हती असें नाहीं. तथापि हा कारभारीपणा हस्तगत करण्यास राघोबाला मोगलांची मदत मिळवावी लागली, आणि ती घेऊन त्यानें खुद्द माधवरावास कैदेंत ठेवून स्वतःकडे कारभार घेतला, व फडणविसांकडून फडणविशी काढून ती आपला हस्तक चिंतो विठ्ठल रायरीकर याजला दिली (सन १७६२); पण लवकरच (१७६३) मोगलांशीं तह होऊन माधवराव पेशवे फिरून गादीचे धनी झाले व फडणविशीचीं वस्त्रें रायरीकर यांजकडून काढून तीं फडणविसांकडे म्हणजे नाना व मोरोबा यांना देण्यांत आलीं.

यानंतर पांच वर्षेपर्यंत राघोबा व माधवराव यांचा भांडणतंटा फारसा झाला नाहीं. राघोबा स्वारीच्या वगैरे कामावर जाई; आणि पेशवे व कारभारी मिळून जी कामगिरी त्याला देत ती तो करी; पण मातृभक्त माधवरावाची आई गोपिकाबाई इची स्त्रीबुद्धि माधवरावास स्वस्थ बसूं देत नव्हती हें जरी थोडेंसें खरें असलें तरी, स्त्रैण राघोबाची बायको आनंदी-बाई इची स्त्रीबुद्धि राघोबाला गप्प बसूं देत नव्हती, हें पुष्कळच खरें होतें. कसेंहि असो, राघोबाच्या असंतोषाचें पर्यवसान उघड उघड बंडांत झालें; आणि पांच वर्षांपूर्वीचें चक्र बरोबर उलटें फिरून माधवरावानें राघोबाचा पराजय करून त्यास पुण्यास शनिवारच्या वाड्यांत कैदेंत ठेविलें. माधव-रावाचें व नाना फडणविसाचें मन पहिल्यापासूनच मिळालेलें होतें आणि राघोबाचा गैरमुत्सद्दीपणा नानास प्रथमपासूनच नावडता होता; यामुळें राघोबाचा पाडाव करण्यांत माधवरावास नानाची मदत असे व माधवराव मुलुखगिरीवर गेला असतां, राघोबाचा प्रत्यक्ष बंदोबस्त ठेवण्याचें काम नानाकडे ओघानेंच येत असे. यामुळें नाना व राघोबा यांची जी एकदां तेढ पडली, ती पुढें केव्हांहि निघाली नाहीं.

शेवटीं माधवराव पेशवे मरावयास टेकले तेव्हां, त्यांनीं राघोबास कैदेंतून मुक्त केलें, आणि नारायणराव याचा हात त्याचे हातीं देऊन मनांतील सर्व द्वेष टाकून देण्याची व नारायणरावावर ममता करण्याची विनवणी केली.

मरणाच्या दारीं बसलेल्या मनुष्याची विनवणी कोणासहि मोडवत नाहीं; तथापि ही विनवणी मान्य केल्यामुळें स्वतःची महत्त्वाकांक्षा व आनंदीबाई-सारख्या जहांबाज बायकोची चिथावणी बाजूला ठेवून राघोबा नारायण-रावाशीं प्रेमानें वागूं लागला ही गोष्ट राघोबाच्या माणुसकीस भूषणभूत होती. कित्येक दिवसपर्यंत चुलत्यापुतण्यांची फक्त निद्रा मात्र पृथक् स्थळीं होत असे; पण जेवणखाण, बसणेंउठणें, हीं एकत्र होत. पण दुर्दैवानें हा स्नेह फार दिवस टिकला नाहीं. पेशवाईंत एकटचा राघोबासच वदसल्ला-गारांनीं वेढलें होतें असें नाहीं; तर नारायणरावाचीहि अशीच गत झाली होती. नारायणराव जितका तापट तितकाच हलक्या कानाचा होता; व लोकांच्या चिथावणीवरून राघोबाविषयीं मनांत किल्मिष आणून त्यानें आपल्या चुलत्यास व चुलतीस कैदेंत ठेविलें. नाना फडणवीस व सखाराम-बापू हे या गोष्टीस विरुद्ध होते; पण त्यांचें या कामीं कांहींच चाललें नाहीं. कसेंहि असो, गृहकलह पुनः प्रदीप्त झाला खरा! राघोबाच्या पक्षपाती लोकांनीं पारडें फिरवून नारायणरावासच कैद करण्याचा बेत केला व अगदीं आयत्या वेळीं आनंदीबाई, कांहीं गारदी, आणि धर्मच्छळामुळें नारायणरावाचा द्वेष करणारे कांहीं परभू लोक यांच्या मसलतीनें धरण्याच्या कटास मारण्याच्या कटाचें स्वरूप येऊन नारायणरावाचा खून झाला (३० ऑगष्ट सन १७७३) ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे.

गादीच्या अभिलाषामुळें प्रत्यक्ष पुतण्याचा खून केला असा आरोप येऊन कैदेंत असतां राघोबाविषयीं निदान कांहीं लोकांच्या मनांत जी सहानुभूति होती तीहि आतां सर्व मावळली. शिवाय नारायणरावाची स्त्री गरोदर असल्यामुळें त्याचा वंश पुढें चालण्याची आशा लोकांना वाटूं लागली; आणि राघोबा हा अपराधी असून त्याचे पाय गादीस कधींहि न लागतील तर बरें असें सर्व लोकांस वाटूं लागलें. नारायणरावास मुलगा होण्याचा संभव आहे ही जाणीव मनांत येतांच, आपण खून करून झालें तरी काय मिळविलें असें आनंदीबाईस वाटूं लागलें, आणि प्रथम गरोदर गंगाबाई, पुढें ती प्रसूत झाल्यावर ती आणि तिचा मुलगा सवाई माधवराव यांना मारून टाकण्याचे अनेक कट आनंदीबाईनें केले व ते उघडकीसहि आले. यामुळें राघोबा-विषयींच्या लोकांच्या द्वेषाग्नींत भर पडली; आणि नारायणरावाच्या मरणोत्तर

तेराव्या दिवशीं राघोबाविरुद्ध बारभाईंचा जो कट झाला, त्यास पुढें पुष्टीच येत गेली. कारभाऱ्यांनींहि गंगाबाईच्या नांवानें सनदापत्रें देणें व नारायणरावाच्या नांवेंच पूर्ववत् शिक्के करणें सुरू केलें.

राघोबा स्वारीवर गेल्यामुळें बारभाईंच्या कटास विशेष जोर आला. राघोबाच्या बरोबर गेलेल्या सरदारांतहि नानांनीं फूट पाडली; व हे फितुरी सरदार कांहीं कांहीं निमित्त काढून परत पुण्यास आले. राघोबास बारभाईंच्या कटाची बातमी लागतांच त्यानें आपला मोर्चा फिरविला व स्वारीचें काम टाकून देऊन तो पुण्याकडे फौजेसह यावयास निघाला. राघोबा परत फिरला असें पाहून नानानें त्र्यंबकरावमामा पेठे व हरिपंत फडके यांचे हाताखालीं फौज देऊन त्यांना राघोबावर पाठविलें. उभय पक्षांची लढाई पंढरपुराजवळ कासेगांव येथें होऊन त्र्यंबकरावाच्या फौजेचा मोड झाला, व तो स्वतःहि मारला गेला. बारभाईंच्या प्रयत्नास हा पहिल्याच घांसाला मक्षिकापात झाला असें पाहून नाना फडणविसांची कंबर खचली; तथापि हरिपंत फडके जिवंत आहे, त्या अर्थी तो मसलत सर्वस्वीं फसूं देणार नाहीं, असा नाना व बापू या दोघांनाहि भरंवसा होता तो लवकरच खराहि ठरला. हरिपंतानें फौजेची फिरून जुळवाजुळव केली आणि साबाजी भोसले व निजाम अल्ली यांची मदत घेऊन तो राघोबावर चालून गेला. ही नवी फौज येत असलेली पाहून राघोबानें पुण्याची वाट सोडली, व बऱ्हाणपुराकडे तो पळत सुटला. इकडे तारीख १८ एप्रिल सन १७७४ रोजीं गंगाबाई प्रसूत होऊन तिला मुलगा झाला, त्या योगानें बारभाईंच्या प्रयत्नास अधिक तेज व बळ आलें. नवीन पेशव्याचें नांव ‘सवाई माधवराव’ असें ठेवून कारभाऱ्यांनीं त्याच्या नांवानें राजरोस पेशवाईचा कारभार सुरू केला.

या वेळीं पुण्याच्या दरबारीं राघोबास मोरोबा फडणवीस, रायरीकर आणि पुरंदरे हे तीन सरदार अनुकूल होते. मोरोबाची मदत घेऊन राघोबानें गंगाबाई व सवाई माधवराव यांस पुरंदराखालीं व पुरंदरावरहि पकडण्याचा प्रयत्न केला; पण तो साध्य झाला नाहीं. राघोबा उत्तर हिंदुस्थानाकडे वळला असल्यामुळें शिंदे व होळकर या प्रमुख सरदारांची मदत नानास अत्यवश्य होती, व ती बहुधा मिळेल असा त्याचा अजमास होता. महादजी शिंद्यास माधवराव पेशव्यांच्या कारकीर्दींत सरदारी मिळून तो माधवरावांच्या

कृपेमुळें नांवारूपास आला, यामुळें तो माधवरावांच्या पक्षास अनुकूल व राघोबास प्रतिकूल होता. शिवाय, तुकोजी होळकर हा महादजीच्या सल्लामसलतीनें व त्याच्याशींच मिळून वागे. अर्थात् महादजीची मदत मिळाली म्हणजे होळकराचीहि मदत नानास आपोआप मिळणार होती. नानाच्या अपेक्षेप्रमाणें शिंदे व होळकर हे नानास मदत देण्यास तयार झाले खरे; पण राघोबाचा पाडाव करण्यास त्यांना मनांतून नानाइतकी उत्सुकता नव्हती. पेशवाईंतील या भांडणाचा फायदा महादजी शिंद्यास स्वतःचें वजन वाढविण्यास सहज घेतां येण्यासारखा होता; शिवाय यापूर्वींच्या चार सालांत शिंद्याच्या फौजेस खर्च झाला किती, त्यानें वसूल केला किती, आणि पुणें दरबारचें देणें निघतें किती याविषयीं सरदार या नात्यानें शिंदे व फडणवीस या नात्यानें नाना यांच्या दरम्यान पडलेला लढा पुरा उकललेला नव्हता. शिंद्यानें थोडी शिथिलता दाखविल्यामुळें राघोबा नर्मदा उतरून इंदूरपर्यंत गेला. त्याच्या मागोमाग हरिपंत फडके हाहि फौजेसह माळव्यांत शिरला. पण शिंदेहोळकरांच्या मुलुखांत त्यांची अनुमति घेतल्याशिवाय हरिपंतास राघोबाचें पारिपत्य करणें शक्य नव्हतें. हरिपंत माळव्यांत शिरणार असें पाहतांच महादजीनें राजरोसपणें राघोबाशीं मध्यस्थी करण्याचें राजकारण आपल्या हातीं घेतलें व कोणत्या अटींवर राघोबास घरीं बसवावें याविषयीं बोलणें सुरू केलें. राघोबानें आपल्या अटी सांगण्यांत बरीच उडवाउडवी केली. प्रथम फौजेच्या खर्चाकरितां झालेलें ५—७ लाख रुपयांचें कर्ज फेडण्यास पैसे द्या, म्हणजे शिंद्याच्या मध्यस्थीनें मी कायमचा तह करितों, अशी राघोबानें मागणी केली. पण हरिपंतांकडून कर्जफेडीचे रुपये हातीं येतांच तो अयोध्येचा नबाब सुजा उद्दौला याच्या आश्रयास पळून जाण्याचा बेत करूं लागला. पण शिंद्यानें या कामीं त्यास प्रतिबंध केल्यामुळें तो दक्षिणेकडे येण्यास तयार झाला. बरोबर शिंदे व होळकर हेहि होते; अर्थात् मोगल व भोसले यांच्या मदतीचें कारण न उरल्यामुळें हरिपंतानें त्यांना वऱ्हाडच्या सरहद्दीजवळ रजा दिली.

राघोबा दक्षिणेंत सुखानें येत नव्हता, हरप्रयत्नानें त्याची दिरंगाई चालू होती. शिंद्यालाहि तें एका अर्थानें इष्टच होतें; कारण, कारभाऱ्यांकडून त्याच्या अटी मान्य व्हावयाच्या तर त्या राघोबा पुण्यास पोंचण्याच्या आधींच.

यामुळें शिंद्यानें आपला वकील पुरंदरास कारभाऱ्यांकडे पाठवून राघोबाविषयीं व स्वत:विषयीं सर्व कलमें स्पष्टपणें ठरवून घेतलीं. त्यांत राघोबास दहा लक्षांची जहागीर, तीन किल्ले आणि स्वत: शिंद्यास खर्चाबद्दल एक लक्ष रुपये आणि शिंदखेड वगैरे कांहीं गांवांचें इनाम वगैरे कलमें होतीं. हीं कलमें उगवून घेऊन राघोबास स्वाधीन करण्याकरितां शिंद्यानें कारभाऱ्यांसच हिंदुस्थानाकडे बोलाविलें. कारभारी हें प्रकरण निकालांत काढण्यास अगदीं उतावळे झालेले असल्यामुळें, त्यांनीं फिरून मोगल व भोसले यांना आपल्या मदतीस बोलावून खानदेशाचा मार्ग धरिला. हें पाहून राघोबानें फिरून नव्या अटी घातल्या; व शिंद्याच्या शिथिलतेचा फायदा घेऊन राघोबानें झुकांडी देऊन फिरून उत्तरेकडे पळ काढला ! कारभाऱ्यांची निराशा झाली व आपल्याबरोबरची फौज हरिपंताच्या मदतीस पाठवून ते पुण्यास परत आले. राघोबाबरोबर आनंदीबाई होती, ती त्या वेळीं गरोदर होती. तिला बरोबर घेऊन धांवपळ करणें फार अडचणीचें होतें; यामुळें त्यानें तिला धारच्या किल्ल्यांत ठेवून तिच्या संरक्षणाची तजवीज केली व हें झाल्यावर तो पळण्यास मोकळा झाला. धारेहून तो उज्जयनीस गेला; पण हरिपंतांच्या फौजा तेथेंहि आपला पाठलाग करीत आल्या असें पाहून तो एकदम पश्चिमेकडे वळून गुजराथेंत शिरला व बडोदें येथें गेला. त्याच्या मागून हरिपंत व त्याच्या समागमें राघोबाशीं तहाचीं बोलणीं बोलत बोलत येणारे शिंदे आणि होळकर, अशी सर्व मराठे मंडळी हा पाठशिवणीचा खेळ खेळत होती ! बडोद्यास राहणें सुरक्षित नाहीं असें पाहून राघोबा अहमदाबादेकडे निघाला तेव्हां त्याचा पाठलाग हरिपंतानें करून मही नदीच्या तीरावर गांठहि घातली, आणि आतां लढाई होणार इतक्यांत शिंद्यानें मध्यें पडून उभयतांमध्यें तहाचें बोलणें सुरू केलें. या नदीच्या दोन्ही कांठांवर या दोन्ही सैन्यांचा तळ सतरा दिवस पडला होता. पण शेवटीं वाटाघाटींतून निष्पन्न असें कांहींच झालें नाहीं.

पेशवाईच्या भांडणाचें मूळ जो राघोबा त्याची स्थिति तर खरोखर अगदीं कींव येण्यासारखी होती. नारायणरावाच्या वधानंतर बारभाईंनीं त्याला पिटाळून लावला. आपल्यास कोणीहि पाठीशीं घालीत नाहीं असें पाहून त्यानें इंग्रजांचा आश्रय करण्याचा विचार केला. धार येथें आपली सर्व

चीजवस्तू ठेवून सहा लाख रुपये किंमतीचें जवाहीर घेऊन त्यानें गुजराथेचा रस्ता धरिला. खंबायतवरून भावनगरास जाऊन तेथून जलमार्गानें तारीख २३ फेब्रुवारी सन १७७५ रोजीं तो सुरतेस पोंचला. तेथें त्याचा आदरसत्कार इंग्रज अधिकाऱ्यांकडून करण्यांत आला; पण दादासाहेबांस पैशाची नड पडली असतां ती कांहीं इंग्रज भागवीनात. सुरतेस कर्ज काढावें असा त्यांनीं विचार केला; पण त्यांना कोणीहि शेटसावकार कर्ज देईना. अशा स्थितींत आमच्याशीं तह करणार तर लवकर करा असा इंग्रजांनीं राघोबास तगादा लावला; व अशा शहाजोग धन्यास स्वत: जामीन राहून कर्ज देववावें तें बाजूसच राहून उलट तुमच्याजवळील सहा लक्षांचें जवाहीर तहाचा सचकार म्हणून आमचेजवळ ठेवाल तर आम्ही तह करूं असें ते म्हणूं लागले ! तेव्हां नाइलाज होऊन राघोबानें तह केला. तहाचीं मुख्य कलमें अशीं होतीं कीं, मराठ्यांशीं इंग्रजांचे झालेले पूर्वीचे तह राघोबानें मान्य करावे, इंग्रजांनीं राघोबास तूर्त पंधराशें पण पुढें लवकरच कमींत कमी पंचवीसशें फौज मदतीस द्यावी. या फौजेच्या खर्चाकरितां राघोबानें सर्व साष्टी बेट, तसेंच साष्टीलगतचा मराठ्यांच्या ताब्यांतील असलेला भाग आणि त्याचें उत्पन्न, जंबूसर व ओलपाड हे गुजराथेंतील दोन परगणे, कारंजा, कान्हेरी वगैरे मुंबईलगतचीं बेटें, बडोद्याच्या गायकवाडांमार्फत भडोच शहर व परगणा यांत होत असलेला मराठ्यांचा वसूल, अंकलेश्वरच्या उत्पन्नापैकीं सालिना पाऊण लक्ष रुपये, इंग्रजांनीं मदतीस दिलेल्या फौजेच्या खर्चाकरितां दरमहा दीड लक्ष रुपये व या रकमेच्या तारणादाखल गुजराथेंतील चार महालांचें तारण द्यावें. बंगाल व कर्नाटक इकडील इंग्रजांच्या जहागिरीवर मराठ्यांनीं पुढें केव्हांहि स्वारी करूं नये. कंपनीस देऊं केलेला वरील मुलूख तहाच्या तारखेपासून इंग्रजांच्या स्वाधीन करावा व राघोबानें पुण्याच्या दरबाराशीं स्वतंत्र तह केल्यानें जरी युद्धाचें कारण पडलें नाहीं व इंग्रजांस फौजेची मदत करावी लागली नाहीं तरी इंग्रजांनीं तहाप्रमाणें करावयाची ती मदत केली असें समजून सदर मुलूख त्यांना कायमचा देऊन टाकला असें समजलें जावें !

येणेंप्रमाणें तह झाल्यावर मुंबईकरांनीं कर्नल कीटिंग यास राघोबाच्या मदतीस जाण्यास हुकूम केला. कीटिंग व राघोबा यांची सुरतेस फेब्रुवारीच्या अखेर गांठ पडली. लवकरच दारा येथें म्हणजे खंबायतपासून १९

मैलांवर राघोबाचें व इंग्रजांचें सैन्य सुमारें पन्नास हजारांइतकें जमलें. इकडे हरिपंत फडके याच्या हाताखालील फौज शिंदे व होळकर माळव्यांत परत गेल्यामुळें बरीच कमी झाली होती व बरेच दिवस पगार न मिळाल्यामुळें थोडीशी बेदीलहि झाली होती. अशा स्थितींत आरासगांवाजवळ उभय सैन्यांची गांठ पडून लढाई झाली; तींत हरिपंतांस हार खावी लागली. पण आरास येथील विजयानें निकाल असा कांहींच लागला नाहीं. कारण पुढें पाऊसकाळ जवळ आला; यामुळें हरिपंताच्या फौजेच्या मागें न लागतां कीटिंग यास डभोई येथें पावसाळी छावणी करून राहावें लागलें; पण पेशव्यांच्या सैन्यास मिळालेली ही अवधि राघोबास प्रतिकूल झाली. मुंबईकरांनीं राघोबाशीं केलेल्या तहाची हकीकत कलकत्त्यास गव्हर्नर जनरल वॉरन हेस्टिंग्ज यास समजतांच त्यानें ताबडतोब तहास हरकत घेतली. सन १७७४ च्या रेग्युलेशन ॲक्टान्वयें बंगाल्यांतील गव्हर्नरास हिंदुस्थानांतील मुख्य गव्हर्नराचे अधिकार मिळाले असून इतर इलाख्यांतील गव्हर्नरांवर त्याचा अधिकार चालू लागला होता. या गोष्टीस एकच वर्ष झालेलें असल्यामुळें पूर्वीच्या स्वतंत्र अधिकाराच्या संवयीनें मुंबईकरांनीं स्वतःच्या अखत्यारींत तह केला; कलकत्तेकर गव्हर्नराच्या संमतीची वाट पाहिली नाहीं. यामुळें पुण्याच्या दरबारास विनाकारण चिडविल्याचें पाप मात्र त्यांच्या माथीं आलें. कलकत्त्यास वातमी जाण्याच्या पूर्वींच पेशव्यांच्या फौजेशीं तडकाफडकीनें युद्ध होऊन अनुकूल निकाल लागला असता व इंग्रजी फौजेनें राघोबास प्रत्यक्ष पुण्यास नेऊन गादीवरच बसविलें असतें तर कदाचित् गोष्ट वेगळी होती. मग कलकत्तेकरांनीं झाल्या गोष्टीचा फायदा घेतला असता; पण एकंदर मराठी फौजेशीं लढण्याचा प्रसंग, सर्व मराठे सरदार पुण्याच्या दरबारास अनुकूल, स्वतः राघोबाजवळ सैन्य फारसें नाहीं, मुंबईकरांची सांपत्तिक स्थिति आधींच वाईट, आणि इतक्या सर्व प्रतिकूल गोष्टी अंगावर घेऊन युद्धांत पडावयाचें तें कोणाकरितां व कशाकरितां, तर सर्व जगानें ज्यावर प्रत्यक्ष आपल्या पुतण्याचा खून केल्याचा आरोप शाबीत धरला त्याला पुण्याची गादी मिळण्याकरितां! वॉरन हेस्टिंग्ज हा कांहीं सत्याचा किंवा न्यायाचा पुतळा खचित नव्हता; तथापि राघोबाचा पक्ष मुंबईकरांनीं उचलला हें त्यालाहि अत्यंत विपरीत वाटलें यांत शंका नाहीं.

त्यानें लढाईच्या बंदीचे हुकूम ताबडतोब चोहोंकडे सोडून खुद्द आपला एक वकील तह करण्याकरितां पुण्याच्या दरबारीं परस्पर पाठविला. यामुळें मुंबईकरांस तोंडांत मारल्यासारखें झालें व राघोबास आतां काय सांगावें याची त्यांना लाज वाटूं लागली. त्यांनीं कर्नल कीटिंग याच्या विद्यमानें राघोबास असें कळविलें कीं, "गोष्ट या थरास आली खरी; तथापि आमच्या हातीं जितकें म्हणून आहे तितकें करून तुम्हांस मदत देऊं व तुमचा पाठपुरावा करूं; तह करणेंच भाग पडलें तर जेणेंकरून तुमचें हित साधेल अशींच कलमें तहांत घालण्याचा प्रयत्न करूं व निदान शेवटीं आमच्या मुलुखांत अगदीं निर्भयपणें राहण्यास तुम्हांस चांगलीशी जागा तरी देऊं." हा निराशेचा निरोप ऐकून राघोबास काय वाटलें असेल याची कोणासहि सहजच कल्पना करितां येईल !

रा. राजवाडे यांनीं मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनांचा बारावा खंड प्रसिद्ध केला आहे त्यांत रायरीकर यांच्या दप्तरांतील या वेळच्या सुमाराचीं अनेक पत्रें छापलीं आहेत. त्यांत कांहीं राघोबानें लिहिलेलीं व कांहीं इंग्रजां-पाशीं असलेल्या त्याच्या वकिलानें त्याला लिहिलेलीं आहेत. तीं वाचलीं म्हणजे इंग्रजांचे आश्रयास गेल्यापासून राघोबाची कशी बिकट स्थिति झाली होती, याचें उत्कृष्ट चित्र पाहावयास मिळतें. कलकत्तेकर इंग्रजांच्या हुकुमानें लढाई बंद झाली, हा राघोबाच्या कार्याला मोठाच धोका आला; पण मुंबई-करांनीं त्यास प्रथम पुष्कळच धीर दिला. "इकडील कच्च्या हकीकतीचें पत्र लिहून टेलरसाहेबास मुद्दाम कलकत्त्यास रवाना केलें आहे; तो वीस दिवसांत जाऊन पोंचेल व गेल्यापासून दीड महिन्यांत फिरून लढाई सुरू करण्याची परवानगी घेऊन पत्रें रवाना करील." असा त्यांनीं राघोबास धीर दिला. राघोबास त्याचा वकील लिहितो : "जनरलानें श्रीमंतांचा हात धरिला आहे तो कदापि सोडणार नाहीं. श्रीमंतांची बाजी सिद्धीस जाईल, फिकीर करूं नये. मुंबईवाल्यास अभिमान पडला आहे, नवीन जनरल विलायतेहून रवाना झाला आहे तो महिना पंधरा दिवसांत मुंबईस पोंचेल. तेव्हां श्रीमंतांकडून लाभ होणें तो नव्या जनरलास होईल, आप-णांस कांहीं नाहीं म्हणून दिलगीर आहे. सारांश, आपलें काम विलायतेशिवाय होणार नाहीं." खुष्कीच्या वाटेनें कोणी शहाणा माणूस विलायतेस पाठ-

विल्यास आठदहा महिन्यांत पक्का बंदोबस्त होऊन येईल अशी खोटीच आशा राघोबास दाखविण्यांत आली. गंगाबाई प्रसूत होऊन मूल झालें तें निवर्तलें असून त्याच्या जागीं दुसरें बनावट मूल ठेविलें; पांचजणी गरोदर बायका मुद्दाम जवळ ठेविल्या होत्या; अर्थात् राघोबाचा गादीवरील हक्क अधिकच दृढ झाला, अशी जी कंडी मुंबईस पिकली होती, तिचा आधारहि इंग्रजांना राघोबाला द्यावयास सांपडला व इंग्रजांचे सोबतीचा गुण व्यर्थ होणार नाहीं असें त्यास वाटूं लागलें. पण दिवसेंदिवस ही आशा कमी होऊं लागली. राघोबाजवळ स्वतःचा असा पैसाअडका कांहींच राहिला नाहीं. असें असतां, गायकवाडाकडून जो वसूल मिळावयाचा त्याचाहि इंग्रज फडशा करून देईनात. केव्हां गोविंदराव यास तर केव्हां फत्तेसिंग यास अनुकूलता दाखवून आपल्या खर्चाचा पैसा मात्र ते उगवूं लागले. गुजराथेंत देऊं केलेल्या परगण्याच्या सनदा मध्यस्थाजवळ दिल्या त्या हाताखालीं घालून बसले, पण राघोबाच्या खर्चाची मुळींच तरतूद करीनात. पदरच्या सैन्याच्या बळावर बडोदें शहर हस्तगत करण्याचा राघोबानें विचार केला होता; पण त्यास देखील आडवे आले. त्यांच्याशीं कज्जा करावा तर पुढची मसलत बिघडते. पगार तुंबले म्हणून सैन्यांतील कांहीं लोक उठून जाण्याच्याहि बेतास आले. कलकत्त्याहून आश्विनांत लढाई फिरून सुरू करण्याचें पत्र येणार होतें; पण कार्तिक उलटण्याच्या बेतास आला तरी पत्राचा पत्ता नाहीं. कोठें तरी नर्मदातीरीं सोयीची जागा पाहून राहावें म्हटलें तर कर्नल कीटिंग तेंहि करूं देईना; मजल दरमजल सैन्यासह कूच करण्याचा आग्रह धरूं लागला. "रेवातीरीं राहूं देत नाहींत. असें अर्धोदकीं आलों आहों. जनराल अंत्यस्थ त्यास काय लिहितात तेंही पुर्तें समजत नाहीं, परंतु जनराल वगैरे कोशलदार आमचे हितावर आहेत हें जाणून कूच तरी करितों. पुढें ईश्वरसत्ता प्रमाण." निम्मा मार्गशीर्ष गेला तरी कलकत्त्याहून पत्र येईना. "बंगालेवाले तुमचे न ऐकत तेव्हां मग काय कराल? तुमच्या वचनावर आम्हीं फसावें कीं काय?" असें राघोबाच्या वकिलानें मुंबईकरांस म्हणून पाहिलें; पण त्यांचें म्हणणें एकच. "खाम खा बंगालेवाले आमचें म्हणणें ऐकतील, फिकीर न करणें." पण हीं सर्व आश्वासनें लवकरच निष्फळ ठरलीं. फाल्गुनाच्या सुमारास बंगालेकरांनीं पाठविलेला अप्टनसाहेब पुण्यास पोंचून बारभाईंशीं तह करून

तो त्यानें मुंबईकरांस कळविला. या तहांतील मुख्य कलम राघोबास बार-भाईंच्या स्वाधीन करण्याचें होतें! ही गोष्ट राघोबाला कळवितांना मुंबईकरांस काय वाटलें असेल याची कल्पना वाचकांनींच करावी हें बरें. राघोबालाहि मुंबईकरांनीं केवळ विश्वासघात केला असेंच वाटूं लागलें. "इंग्रजांचे घरीं आम्ही असतां बारभाईंच्या स्वाधीन आम्हांस करून कैद करवितात ही गोष्ट त्यांचे अभिमानास उचित कीं काय?" असे उद्‌गार त्याच्या तोंडून सहजच निघाले! स्वतःच्या हातून होत नाहीं तर नाहीं, पण गप्प बसावयाला तरी काय घ्याल असें तो इंग्रजांना विचारूं लागला. वर्ष दोन वर्षें गुजराथेंतच काढूं व आपल्या उद्योगानें काय मिळेल तें मिळवून खाऊं. भडोचच्या जवळ 'रणगड' येथें नर्मदातीरीं राहून वर्ष दोन वर्षें स्नानसंध्या करून घालवूं. दरम्यान विलायतेस व इकडेहि बारभाईंच्या शत्रूंशीं काय राजकारण चालेल तें चालवून नशिबाची परीक्षा तरी पाहूं, असाहि राघोबानें एक वेळ बेत केला. पण हेंहि शक्य दिसेना; कारण, कलकत्तेकरांच्या हुकुमानें तह झाल्यावर गुजराथेंत राघोबाला सैन्यासह आपल्या आश्रयास किंवा आपल्या संमतीनें राहूं देण्यास मुंबईकरांस अधिकार काय? व प्रत्यक्ष बोलणें निघालें तेव्हां मुंबईकरांनीं त्यास हेंच सांगितलें. तेव्हां राघोबानें कपाळास हात लावला! "आंग्रेजाप्रमाणें थोर बळकट नाहीं म्हणून त्यांचा पक्ष केला, शेवटीं आमचे नशिबानें घालविलें येविषीं जनरलास काय शब्द ठेवावा? दैव असेल तसें होईल." "सर्वांमध्यें श्रेष्ठ आंग्रेज त्यांस सामील करून शत्रूचीं पारपत्तेंहि निम्में झालीं असतां फिरून हिसका बसला तेव्हां वैराग्यही प्राप्त जाहलें." कोपरगांवास राहणें म्हणजे बारभाईंच्या प्रत्यक्ष कैदेंतच राहण्यासारखें होतें; म्हणून कंपनीच्याच मुलुखांत एखादें क्षेत्र पाहून तेथें राहावें असें राघोबाच्या मनांत होतें, पण तें कांहीं घडेना. एवढेंच नव्हे तर, राघोबाचें सहा लक्षांचें जवाहीर इंग्रजांकडे गहाण होतें तेंहि त्यांनीं बारभाईंच्या स्वाधीन करावें असेंहि अप्टन यानें पुण्याच्या दरबाराशीं कबूल केलें! राघोबास ही अन्यायाची परमावधीच वाटली. राघोबा म्हणाला, "आमचें जवाहीर देणार हा अप्टन कोण?" पण इंग्रजांनीं बारभाईंशीं तह केल्यावर वरील प्रश्न विचारणारा राघोबा तरी कोण हें कांहीं त्यानें स्वतःस विचारून पाहिलें नाहीं!

शके १६९८ च्या चैत्र वद्य चतुर्दशीच्या पत्रांत राघोबानें जीव तोडून पुढील उद्‌गार काढिले आहेत. "मसलत सर्व प्रकारें विघडली. सर्व संकट-प्राप्त्या एक इंग्रजांचे प्रतिकूळतेमुळें जाहली. आजपर्यंत ज्याचा हात इंग्रजांनीं धरिला तो सोडला नाहीं, ऐसा यांचा लौकिक ऐकत आलों. ऐसें असतां सांप्रत आम्हांस पटकी बसविली, केवळ विश्वासघात, मोठे दगाबाजहि बेइमानी होत गेले, त्यांच्यानेंहि कोणाचा नसेल, ऐसा (दगा) जाहला आहे." राघोबास कोठें जावें, काय करावें हेंच सुचेना. मुक्काम हलवून कोठें जावें म्हटलें तर पगाराकरितां शिबंदीनें केवळ प्राणांशीं गांठ घातली. आहे तेथेंच राहावें म्हटलें तर ग्यांबियर व कीटिंग यांनीं येऊन राघोबास स्पष्टच सांगितलें की, "इतके तुम्ही एथें राहिला त्यास शहरा आसपास तसदी फौजेची लागते. फडके वगैरे फौजा तुम्हांवर येणार, आम्हांस कुमक होणार नाहीं. व फौज-सुद्धां तुम्हांस ठेवून घेतलें याची बदनामीहि आम्हांवर येईल यास्तव कूच करून जावें. हरकोठें दम खाऊन फौज जगवावी. बचाव जे रीतीनें होईल तैसा करावा. आमचे भरंवशावर राहूं नये. शहरांत येत असाल तरी दोनशें माणसांनिशीं यावें. जास्त आंत घेणार नाहीं."

कर्नल अप्टन यानें पुण्यास जाऊन कारभाऱ्यांशीं तहाचें बोलणें परस्पर सुरू केलें. त्याला कारभाऱ्यांनीं प्रथम दाद दिली नाहीं; व मुंबईकरांनीं नसतें भांडण उकरून काढलें याच मुद्द्यावर विशेष भर देऊन, साष्टीसुद्धां घेतलेला सर्व मुलूख इंग्रजांनीं परत द्यावा व राघोबाचा पक्ष बिनशर्त सोडावा, असा त्यांनीं आग्रह धरिला. पण या गोष्टीस इंग्रजांचा वकील कबूल होईना. तहाचें बोलणें मोडल्यासारखेंच झालें, व तारीख ७ मार्च १७७६ रोजीं कल-कत्तेकरांनीं मराठ्यांशीं फिरून युद्ध सुरू करण्यास मुंबईकरांस परवानगी देण्याचें ठरविलें पण याच्या आधीं सुमारें सहा दिवस इकडे तहाचें बोलणें जुळून तारीख १ मार्च रोजीं पुरंदर येथें तहावर सह्याहि झाल्या. या तहांतील मुख्य अटी अशा होत्या कीं, साष्टी बेट इंग्रजांनीं घेतलें तें त्यांजकडेच राहावें व तें परत देण्यास कधीं काळीं ते कबूल झालेच तर त्यांना पेशव्यांनीं त्याच्या मोबदला तीन लक्षांचा मुलूख द्यावा. भडोच शहर व भोंवतालचा मुलूख पेशव्यांचे ताब्यांत होता तो म्हणजे सुमारें तीन लक्षांचा मुलूख पेशव्यांनीं इंग्रजांस द्यावा. इंग्रजांनीं राघोबाचा पक्ष सोडून आपलें सैन्य काढून

न्यावें आणि राघोबानेंहि आपल्या फौजेस फांटा देऊन महिना पंचवीस हजार रुपये घेऊन गोदातीरीं कोपरगांवीं राहावें. सदर तहानें मराठ्यांचा सुमारें सहा लक्षांचा मुलूख इंग्रजांकडे गेला; पण घरचें भांडण मिटण्यास व परक्याचा हात आपल्या राजकारणांत घुसूं पाहात होता तो थांबण्यास आपण ही सालीना सहा लक्ष रुपयांची किंमतच दिली असें समाधान मानून स्वस्थ बसण्यास ते तयार झाले होते. पण या तहानें इंग्रजांचेंहि व्हावें तसें समाधान झालें असें दिसत नाहीं. इंग्रजांस सहा लक्षांच्या मुलुखापेक्षांहि मराठ्यांशीं कज्जा करण्याचें मूळ जो राघोबा तो हातीं राहण्यांतच अधिक फायदा आहे असें बहुधा वाटत असावें. मात्र पुरंदरच्या तहाप्रमाणें मिळणारा नवीन तीन लक्षांचा मुलूख घेण्यास ते तयार होते. हा मुलूखहि घ्यावा व राघोबादादास आश्रयहि द्यावा असा त्यांचा दुहेरी बेत होता. त्यांनीं राघोबास स्वाधीन न करितां त्यास दरमहा दहा हजार रुपये पेनशन् देऊन मुंबईंत ठेवून घेतलें व आपली फौजहि युद्धाच्या तयारीनें गुजराथेंत ठेविली. स्वतः गव्हर्नर जनरल वॉरन हेस्टिंग्ज याला पुरंदरचा तह पसंत नव्हता, व मुंबईकरांनींहि कलकत्तेकरांविरुद्ध इंग्लंडास खुद्द राजाकडे अपील करण्याचा सनदशीर चळवळीचा मार्ग राघोबास सुचवून खळबळ सुरू ठेविली होती. राघोबानें इंग्लंडच्या राजास लिहिलेल्या पत्रांत पुढील आशयाचा मजकूर होता. "माझा पक्ष सत्पक्ष आहे अशी खात्री करून घेऊन मुंबईकरांनीं मला मदत द्यावयाचें कबूल केलें. कर्नल कीटिंग याच्या शौर्यामुळें आम्हीं गुजराथेंत पांचसहा लढाया जिंकल्या देखील, व पावसाळा संपल्यानंतर आम्ही पुण्यावर चालून जाणार होतों. पण इतक्यांत कलकत्तेकरांनीं लढाई मना केली. इंग्रजांची रीत सर्वत्र अशी आहे कीं, एखाद्या गव्हर्नरनें एखादें काम अंगिकारिलें म्हणजे इतर गव्हर्नर मिळून त्यास मदत देतात व काम फत्ते करितात. प्रस्तुत गव्हर्नर हेस्टिंग्ज यास इकडील स्थिति बरोबर अजमावतां न आल्यामुळें त्यानें युद्ध मना केलें असावें. इंग्रजांची न्यायप्रियतेविषयींची कीर्ति जगाच्या या भागांत लोकप्रसिद्धच आहे, तरी माझ्याशीं मुंबईकरांनीं केलेला तह पार पाडण्यास त्यांजकडून मदतच झाली पाहिजे. माझ्याशीं असलेला आपला स्नेहभाव लक्षांत आणून मला पुण्यास राज्यावर

नेऊन स्थापण्याकरितां मुंबईकर व कलकत्तेकर इंग्रजांनीं मला मदत द्यावी, असा हुकूम त्यांस सोडण्याची आपण कृपा करावी. ”

पण या पत्राचा प्रत्यक्ष असा कांहींच परिणाम झाला नाहीं. पुरंदरचा तह मोडून इंग्रजांनीं राघोबास फिरून आश्रय दिला असें पाहून पुण्याच्या दरबारानें आपला हात आंखडला व राघोबासंबंधीं मुख्य अट अंमलांत येईपर्यंत गुजराथेंतील तीन लक्षांचा मुलूख इंग्रजांस देण्याचें नाकारिलें. तात्पर्य, धड युद्ध नाहीं व धड तहहि नाहीं अशा स्थितींत सर्वच कुचंबत पडले. पण कलकत्त्याच्या कौन्सिलनें तह मंजूर केलेला असल्यामुळें, त्यांना तो आतां प्रत्यक्ष मोडतां येईना. पुरंदरच्या तहाचीं कलमें अंमलांत यावीं अशा-विषयीं नाना फडणवीस झटून खटपट करीत होता. आणि इकडे राघोबाहि मुंबईकरांनीं सुरतेच्या तहाचीं कलमें अंमलांत आणावीं अशी तितक्याच जोरानें खटपट करीत होता; व “त्याप्रमाणें तुम्हांस वागावयाचें नसेल तर मला तुमच्या आश्रयाचीहि जरूर नाहीं, मी सुचेल तसा आपला माग काढीन,” असें राघोबानें त्यांना निक्षून कळविलें. मुंबईकरांना एका अर्थानें ही गोष्ट फायद्याचीच झाली. कारण, राघोबा आपल्या आश्रयास राहिल्यास त्याचा खर्च चालविणें त्यांना प्राप्त होतें, तो त्यांचा खर्चहि वांचला.

पुढील सालीं एक अगदीं नवीनच गोष्ट उद्भवली; ती अशी कीं, फरेंचांनीं आपला वकील सेंट ल्यूबिन याच्या विद्यमानें पुणें दरबाराशीं बोलणेंचालणें सुरू केलें. इंग्रजांप्रमाणें फरेंचांचीहि इच्छा महाराष्ट्रांत आपला व्यापार वाढवावा व पेशवाई राजकारणांत आपला प्रवेश व्हावा अशी होती. इंग्रज व फरेंच यांचा वैराग्नि धुमसत असल्यामुळें तिकडे अमेरिकेंत जशी फरेंचांनीं इंग्रजांविरुद्ध अमेरिकन वसाहतवाल्यांना चिथावणी दिली होती, तशीच इकडे हिंदुस्थानांतहि इंग्रजांविरुद्ध पेशव्यांस मदत करण्याचा त्यांचा इरादा होता. पेशव्यांनाहि फरेंचांना हातीं धरणें हा इंग्रजांचा राघोबासंबंधीं शह उठण्यास काटशह असा वाटला. म्हणून सेंट ल्यूबिन यास जाणूनबुजून जितका अधिक मानमरातब देतां येईल तितका देऊन इंग्रजांच्या मनांत हेवा उत्पन्न करण्याचा त्यांनीं उद्योग चालविला. पेशव्यांचा फरेंचांशीं या वेळीं कायमचा तह होऊन जाता तर त्याचे परिणाम नक्की काय झाले असते, याचा

अंदाज करणें कठिण आहे. कदाचित् फरेंचांची मदत घेऊन पेशव्यांनीं आपलीं कवायती पलटणें तयार केलीं असतीं, व पेशव्यांच्या मदतीनें फरेंचांनीं पुण्यास एखादी व्यापारी वखार स्थापून मुंबईच्या आसपास एखादें बंदरहि मिळविलें असतें. हा तह अर्थात् घडून आला नाहीं हें उघड आहे; पण नाना फडणवीस व सेंट ल्यूबिन यांचा तह झाला अशा तेव्हां वदंता उठल्या होत्या यांत शंका नाहीं. "नाना फडणविसाच्या घरीं एके दिवशीं सेंट ल्यूबिन व इतर अनेक प्रमुख फरेंच लोक जमून त्या सर्वांच्या देखत ल्यूबिन यानें बायबलच्या पुस्तकाची व नानांनीं गायीची शपथ घेऊन तह ठरविला; त्यांत पेशव्यांनीं फरेंचांना चौल बंदर द्यावें, व फरेंचांनीं फौजेनिशीं इंग्रजांविरुद्ध लढण्यास मदत करावी अशीं कलमें होतीं," अशा तपशीलवार बातम्याहि उठल्या होत्या. फरेंच वकील भेटावयास आल्यास त्याला आणण्याकरितां हत्ती पाठवून द्यावा व खुद्द नाना व सखारामबापू यांनीं तंबूच्या कनातीबाहेर जाऊन सत्कारपूर्वक त्यास आंत घेऊन यावें; व तेंच इंग्रजांचा वकील आल्यास त्याला सामोरें जाण्यास एखादादुसरा दुय्यम सरदार पाठवावा, हा पंक्ति-प्रपंच इंग्रज वकिलाच्या लक्षांत येऊन चुकला एवढेंच नव्हे, तर तो त्याच्या लक्षांत यावा, अशी नानांची मुद्दाम योजना असण्याचाहि बराच संभव आहे. पण निदान परिणामांवरून पाहतां तरी पेशवे व फरेंच यांचें सूत फारसें कधीं जमलेंच नाहीं.

फरेंचांचा पाय या वेळीं पुण्याच्या दरबारीं पुरा रुजता तर मराठे सर्व हिंदुस्थान पादाक्रांत करते, असें कित्येक इंग्रज ग्रंथकारांनीं लिहून ठेविलें आहे. पूर्वी जो प्रकार कारोमांडेल किनाऱ्यावर घडून आला, म्हणजे इंग्रज व फरेंच यांची कलागत लागून इंग्रजांस आपला पाय काढून घ्यावा लागला, तोच फरेंचांच्या कारस्थानामुळें इकडेहि घडून येतो कीं काय, व इंग्रजांस मुंबई प्रांत सोडून निघून जावें लागतें कीं काय अशी भीति त्या वेळीं मुंबई सरकारानें कागदोपत्रीं लिहून ठेविलेली आहे. पण फरेंचांचें पाऊल पुण्यास पुरें न रुजण्याचें कारण असें होतें कीं, इंग्रजांनीं सुमारें शंभर वर्षें आधीं आपलें बस्तान मुंबई प्रांतीं पुरें वसविलें होतें, व समुद्रकिनाऱ्यावर सुरक्षितपणें पाऊल ठेवण्यास फरेंचांना फारशी जागाच नव्हती. नाना बहुधा हें जाणून होते; तथापि इंग्रजांना वचक बसावा व दहशत पडावी एवढ्याकरितांच त्यांनीं

फ्रेंचांकडे वरकरणी अधिक ओढा दाखविला असावा. पोर्तुगीज व इंग्रज या दोन युरोपियन राष्ट्रांचा तरी त्यांस पुरा अनुभव होता; तेव्हां त्यांच्या भरतीस फ्रेंच हे आणखी एक तिसरे आले म्हणजे मराठेशाहीचा त्रास कांहीं कमी होईल असें नाहीं; पण एकाची भीति दुसऱ्यास दाखविणें हें धोरण या वेळीं शहाणपणाचें म्हणून नानानें अंगिकारिलें असावें. नानानें एक वेळ तर, "सगळ्याच युरोपियन लोकांना आपण पुण्यांतून घालवून देणार आहों, व कोणी वकील म्हणून दरबारीं येण्याजाण्यास मनुष्य हवाच असेल तर एखादा कारकून ठेवावा म्हणजे बस्स झालें" असेंहि फर्माविल्याचें इंग्रजांच्या वकिलानें मुंबईस लिहून कळविलें होतें!

पण महाराष्ट्रांत शिरूं पाहणाऱ्या युरोपियन लोकांत जशी परस्परस्पर्धा होती, तशीच दुर्दैवानें पुण्यास एकाच दरबारच्या दोघां कारभाऱ्यांत होती. कारण, याच सुमारास पुण्यांतील राघोबाच्या पक्षांतील लोकांनीं उचल करून राघोबास पुण्यास आणण्याविषयीं मुंबईकरांकडे बोलणें लावलें; व त्याचा फायदा मुंबईकरांनीं अर्थातच घेतला. या नवीन उद्योगांत सखाराम-बापू, मोरोबा फडणवीस, बजाबा पुरंदरे व तुकोजी होळकर इतके असामी सामील होते. या चारहि असाम्या ठळक, विशेषतः सखारामबापू हा मुख्य कारभारी, पुरंदरच्या तहावर त्याची सही पहिली व नंतर नानाची. अर्थात् सखारामबापूनें राघोबास पुण्याला आणण्याविषयीं बोलणें लावलें याचा अर्थ, खुद्द पुण्याच्या दरबारानेंच पुरंदरचा तह फिरविण्याचा उपक्रम व निमंत्रणहि केलें असेंच आम्हीं समजलें पाहिजे, असा बहाणा मुंबईकरांनीं सुरू केला. तह मोडण्यास आणखी कारण हवेंच असेल तर फ्रेंचांशीं पुणें दरबारानें चाल-विलेलें कारस्थान हें उपयोगी पडण्यासारखें होतेंच. एका नानाशिवाय बहुतेक कारभारी राघोबास सामील असलेच पाहिजेत, असा मुंबईकरांनीं आपला सोयीचा ग्रह करून घेतला. विलायतेहून आलेल्या कागदपत्रांतूनहि राघोबाकडे कंपनीच्या मुख्य अधिकाऱ्यांची अनुकूलता असल्याचें दिसून आलें व विलायतेहून त्या सुमारास एक भारी इंग्रजी आरमार येणार होतें, त्याचाहि आपल्या कारस्थानास या वेळीं उपयोग होण्यासारखा आहे, या सर्व गोष्टींचा विचार करून सखारामबापूशीं गुप्तपणें बोलणें सुरू करण्यास त्यांनीं आपल्या पुण्याच्या वकिलास लिहिलें. एक गोष्ट मात्र त्यांच्या

या बेतास आड येण्यासारखी या वेळीं होती; ती अशी कीं, सवाई माधवराव हे नारायणराव पेशव्यांचे खरे औरस पुत्र, व गादीचे खरे धनी याविषयीं महाराष्ट्रांत आतां कोणासहि शंका उरली नव्हती; व या मुद्द्यावर खुद्द राघोबाच्या पक्षपाती लोकांसहि कांहींच उठाव करतां येण्यासारखा नव्हता. यामुळें राघोबास पुण्यास नेल्यावर गादीवर बसविण्याच्या ऐवजीं सवाई माधवराव वयांत येईपर्यंत राघोबास मुख्य कारभारी नेमावें म्हणजे तें करावयाला व दाखवावयाला फार सोईचें होईल, असें जाणून तशा अर्थाची सूचना त्यांनीं आपल्या वकिलास केली. राघोबा पेशव्यांच्या गादीवर बसला काय किंवा मुख्य कारभारी झाला काय इंग्रजांना फलश्रुति सारखीच होती. पेशवाईचा मालक अज्ञान असल्यामुळें अष्टाधिकार कारभाऱ्यासच असावयाचे. अर्थात् इंग्रजांस जो लाभ व्हावयाचा तो राघोबा गादीवर न बसतां कारभारी झाला तरी होणारच; मग धाधान्त अन्याय्य अशी बाजू उचलून धरून, म्हणजे राघोबास गादीवरच बसविण्याचा आग्रह धरून त्यांनीं स्वतःचें काम विनाकारण अवघड तरी कां करून घ्यावें ?

पुरंदरचा तह झाला असतांहि मुंबईकरांनीं उपस्थित केलेलें हें कारस्थान कलकत्तेकरांनींहि उचलून धरिलें. त्या वेळीं कलकत्त्याचे कौन्सिलांतील दोन सभासद फरान्सिस आणि व्हीलर यांनीं विरुद्ध मत दिलें. तथापि वॉरन हेस्टिंग्ज याच्या मनाचा कल आतां बदलला असल्यामुळें मराठ्यांच्या या भांडणांत पडून पेशवाईशीं वैर करणें ही गोष्ट त्याला जी पूर्वीं अयोग्य व अन्यायाची वाटत होती, तीच आतां त्याला कंपनीच्या हिताच्या दृष्टीनें योग्य वाटूं लागली. या भांडणांत पडल्यापासून पुणें दरबारांत आपलें वजन कायम प्रस्थापित होईल अशी आशा त्यास उत्पन्न होऊन बिघाड करणें अन्यायाचें असलें तरी सोईचें असें दिसून आलें; व पुरंदरच्या तहावर सही करणाऱ्या निदान एका प्रमुख कारभाऱ्यानें ज्या अर्थीं तहाच्या अटी मोडण्याची सूचना आपण होऊन केली त्या अर्थीं, त्या तहाविरुद्ध राघोबास पुण्याला घेऊन जाणें जरूर आहे असें त्यानें मुंबईच्या गव्हर्नरास कळविलें; व लगेच त्याच्या मदतीस दहा लक्ष रुपये द्यावे असें ठरवून कर्नल लेस्ली याच्या हाताखालीं सैन्य देऊन त्यास मुंबईकडे पाठविण्यांत आलें. दरम्यान नानानें फितुरी मोरोबा फडणविसास कैद करून त्यास किल्ल्यावर ठेविलें; तथापि

मुंबईकरांनीं काढलेल्या गुप्त बातमीवरून मराठेशाहींत कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायीं नाहीं असें त्यांना दिसून आलें. म्हणून त्यांनीं राघोबास पुण्यास नेण्याचा बेत कायम केला. कलकत्त्याहून येणाऱ्या फौजेची त्यांनीं वाट देखील पाहिली नाहीं, व तारीख २४ नोव्हेंबर सन १७७८ रोजीं राघोबाशीं नवीन तह करून लगेच दुसरे दिवशीं कर्नल एगर्टन याच्या हाताखालीं पांचशें गोरें व दोन हजार काळें सैन्य देऊन मुंबई बंदरांतून त्याची रवानगीहि केली. राजकारणी बोलणेंचालणें निघेल तें करण्याकरितां जॉन कॉरनॉक व टॉमस मॉस्टीन या दोघां सिव्हिल अधिकाऱ्यांना कर्नल एगर्टन याजबरोबर आपले मुखत्यार म्हणून दिलें.

कर्नल एगर्टन याचें हें सैन्य पनवेलीस उतरून सुमारें पंचवीस दिवसांत घाटमाथ्यास खंडाळ्याचापर्यंत आलें. इंग्रजांच्या हालचालीची बातमी नानास प्रत्यहीं कळत असल्यामुळें त्यानें सर्व भिस्त शिंद्यावर टाकून व त्यास ब्ऱ्हाणपूर देऊं करून फौजेनिशीं इंग्रजांवर जाण्यास रवाना केलें. दसऱ्यानंतर शिंदे, होळकर, रास्ते, प्रतिनिधि मिळून सुमारें चाळीस हजार फौज जमा झाली, व इंग्रजांशीं निकराची लढाई होण्याचा संभव असल्यामुळें तोफखान्याचा चांगला बंदोबस्त करून तो भिवराव पानसे याच्या हाताखालीं देऊन पाठविला. इंग्रज फौज बेगुमानपणें पुढें येत आहे असें पाहून मराठी फौजेनें कांहींसें मागें हटून तिला बरीच अंगावर घेतली; व जरूर पडल्यास तळेगांव जाळून चिंचवड व पुणें जाळण्याचाहि मराठे फौजेनें बेत केला! जानेवारीचे प्रारंभास कर्नल एगर्टन आजारी पडून सैन्याच्या आधिपत्याचा राजीनामा देऊन मुंबईस जाऊं लागला; परंतु खालीं कोंकणांतील वाटा मराठ्यांनीं बंद केल्या आहेत असें पाहून तो फिरून तळेगांवपर्यंत आला. खंडाळ्यास कर्नल के हा बाण लागून जखमी झाला व काल्यांच्या मुक्कामावर कॅप्टन् स्टुअर्ट हा तोफेचा गोळा लागून मेला. मिस्टर मॉस्टीन यास दुखण्यानें गांठल्यानें तोहि मरण पावला. घाट चढून येतांच राघोबाच्या पक्षाचे मराठे सरदार येऊन आपणांस मिळणार अशी जी इंग्रजांना आशा होती ती व्यर्थ ठरली. पुढें जातां येत नाहीं व मागेंहि परततां येत नाहीं असें संकट पडल्यानें इंग्रजी फौज तळेगांवचा आश्रय करून राहिली; पण तळेगांव बेचिराख झालेलें असून आपणांस धान्य, वैरण वगैरे कांहीं मिळणें शक्य नाहीं असें तिला आढळून आलें.

ही संधि साधून मराठी फौजेनें दोन कोसांच्या अंतरानें तिला गराडा दिला. अशा स्थितींत पुढें चालून पुण्यावर तर जातां येत नाहींच, पण मारामारी करीत मागें परतल्यास कदाचित् तेवढाच मार्ग सुटकेचा आहे असें पाहून तारीख ९ जानेवारी रोजीं इंग्रजी फौज परत खंडाळ्याकडे जाऊं लागली. पण ही चाहूल मराठे फौजेस लागतांच तिनें तोफांचा भडिमार सुरू केला. एका रात्रींत इंग्रजांचे चारपांचशें मनुष्य मारले गेले व पांच तोफा, दोन गर्नळा आणि दोन हजार बंदुका अशी लूट मराठ्यांच्या हातीं लागली. इंग्रजी फौज मोठ्या प्रयासानें हटत हटत कोस दीड कोस परत चालत जाऊन वडगांवांत शिरली; पण तेथेंहि मराठ्यांच्या तोफांचा भडिमार सारखा सुरू होऊन स्वार व पायदळ दोन्ही प्रकारच्या फौजेनिशीं मराठ्यांनीं हल्ला सुरू केला.

तारीख १४ रोजीं इंग्रजांनीं मिस्टर फार्मर नांवाच्या आपल्या वकिलास मराठ्यांच्या लष्करांत तहाचें बोलणें लावण्याकरितां पाठविला. त्याला नाना फडणविसानें पहिलीच अट ही सांगितली कीं, राघोबास आधीं आमच्या स्वाधीन करा. तह तुम्हीं मोडलात तेव्हां पूर्वींचे सर्व तह आतां रद्द झाले. म्हणून साष्टी, उरण, जंबुसर वगैरे पेशवे व गायकवाड यांचे जे जे मुलूख तुम्हीं पूर्वीं घेतले ते सर्व परत द्या, व पूर्वीं श्रीमंत नानासाहेब व माधवराव पेशवे यांचेबरोबर झालेल्या तहास अनुसरून मुलुखाची सर्व आशा सोडा, व केवळ स्नेहभावानें राहण्यास तयार व्हा. या अटी फार कडक अशा वाटून इंग्रजांच्या वकिलानें शिंद्याकडे काकुळतीचें बोलणें सुरू केलें; पण त्यानेंहि कांहीं दाद दिली नाहीं. या अटी मान्य करण्यापेक्षां होईल तें नुकसान सोसून घाट उतरण्याचा प्रयत्न करावा, ही कल्पना फिरून निघाली; पण ती कितपत शक्य आहे याविषयीं इंग्रज अधिकाऱ्यांतच मतभेद पडला. फिरून शिंद्याशीं बोलणें सुरू केलें, व त्याला इंग्रज वकिलानें असेंहि सांगून पाहिलें कीं, "आज आम्हीं निरुपायानें तह केला तर तो करण्यास आम्हांस पूर्ण अधिकार नाहीं. कलकत्तेकर कदाचित् तो तह मानणारहि नाहींत." यावर शिंद्यानें त्याला उत्तर दिलें कीं, "पुरंदरचा तह मोडण्यास जर मुंबईकर इंग्रजांना अधिकार पोंचत होता तर नवीन तह करण्यासहि त्यांना अधिकार पोंचलाच पाहिजे. राघोबास आमच्या हवालीं करण्याचें तुमच्या जिवावर येत असेल तर तें तुम्ही

स्वत: करूं नका; तें आम्ही पाहून घेऊं. पण नाना फडणविसांनीं सांगितलेल्या बाकीच्या शर्ती तरी तुम्हांस मान्य केल्याच पाहिजेत; न कराल तर त्याचे परिणाम फार वाईट होतील. आम्हीं तुमच्या फौजेस एक पाऊलहि पुढें जाऊं देणार नाहीं." तेव्हां शेवटीं इंग्रजांना निरुपाय होऊन तह मान्य करावा लागला. सन १७६२ सालापासून साष्टीसुद्धां घेतलेला सर्व मुलूख परत देण्यास ते तयार झाले व "कलकत्तेकरांकडून कर्नल गाडर्ड हा नवीन फौज घेऊन येत होता, त्यास परत जाण्याविषयीं लिहून धाडून राघोबास तुमच्या स्वाधीन करूं, त्याचा शिंद्यांनीं वाटेल तो बंदोबस्त करावा; शिवाय राघोबापासून जे तहनामे वगैरे दस्तऐवज आम्हीं आजवर घेतले ते सर्व तुमच्या स्वाधीन करूं." असेंहि त्यांनीं कबूल केलें! हा तह बरोबर पाळला जाईल याच्या खात्रीकरितां ले. स्टुअर्ट व मिस्टर फार्मर यांनीं मराठ्यांकडे ओलीस राहावें असें ठरलें. आणि तह घडवून आणण्यास शिंद्यानें मदत केली म्हणून त्यास भडोच व त्याच्या खर्चाकरितां चार लक्ष रुपये देण्याचें इंग्रजांनीं कबूल केलें.

वरीलप्रमाणें तह ठरल्यावर राघोबा बरोबर तीनशे स्वार, हजारबाराशे गारदी व तोफा अशा सरंजामानिशीं शिंद्यांच्या गोटांत आला. राघोबाच्या गोटाभोंवतीं शिंद्याच्याच चौक्या पण त्या दूरदूर ठेवण्यांत आल्या. राघोबा केवळ नजरकैदेंत होता; तथापि त्याच्या बंदोबस्ताचा सर्व हवाला शिंद्यानें आपल्याकडे घेतल्यामुळें शिंद्याला राघोबाची कैद दूरच्या नजरेची असली तरी डोळ्यांत तेल घालून पक्की करावी लागली. राघोबाच्या इतर साथीदारांना ही सवलत अर्थात् देण्यांत आली नाहीं. चिन्तो विठल रायरीकर व खरकसिंग यांना साध्या कैद्याप्रमाणेंच ठेवण्यांत आलें. कारभाऱ्यांनीं राघोबाची भेट घेण्याचेंहि टाळलें. मात्र त्यांनीं शिंद्याच्या विद्यमानें त्याजकडून "यापुढें पेशवाईच्या गादीवर आपण कोणत्याहि प्रकारें हक्क सांगणार नाहीं," असें लेखी बेदावापत्र लिहून घेतलें! इतरांप्रमाणें सखारामबापूचेंहि या वेळीं पारिपत्य व्हावयाचें; कारण, त्याच्या फितुरीचा लेखी पुरावा कारभाऱ्यांनीं हस्तगत केला होता. पण शिंद्यानें तूर्त तें प्रकरण तसेंच दाबून ठेविलें. इंग्रज निघून गेल्यानंतर दादासाहेबांसुद्धां शिंद्याच्या लष्कराचा तळ एक महिनाभर तळेगांवींच पडला होता. अखेर राघोबाला

झांशीस ठेवावें असें ठरलें व त्याच्याकरितां दरसाल पांचसात लक्ष रुपये व त्याच्या बंदोबस्ताच्या खर्चाकरितां शिंद्यास पांचचार लक्ष रुपये देण्याचें कारभाऱ्यांनीं कबूल केलें. तेव्हां शिंद्यानें आपला सरदार हरि बाबाजी याच्या नजरकैदेखालीं राघोबाला झांशीकडे रवाना केलें. इतकी व्यवस्था झाल्यावर सखारामबापूला त्याच्या हातचे फितुरी लेख दाखविण्यांत येऊन व मग शिंद्याकडून कैद करविण्यांत येऊन सिंहगडावर ठेवण्यांत आलें.

मराठे व इंग्रज यांच्या संबंधाच्या पूर्वरंगाचें हें प्रकरण संपविण्यापूर्वीं, रघुनाथरावाचें कारस्थान उपस्थित केल्याबद्दल इंग्रजांस दोष देऊन पेशव्यांनीं विलायतच्या बादशहास जें एक पत्र लिहिलें होतें, तें कठिण मुसलमानी शब्दांऐवजीं मराठी शब्द घालून पुढें देतों. हें मूळ पत्र 'ऐतिहासिक-लेख-संग्रहां'त प्रसिद्ध झालेलें आहे. या पत्रांत मराठे व इंग्रज यांच्या संबंधाच्या पूर्वरंगांतील उत्क्रान्तीचा पाढा नाना फडणविसांनीं वाचला आहे, तो मनोरंजक वाटतो.

सवाई माधवराव यांचें विलायतच्या बादशहास पत्र

"... मुदत एक गुजरली. आमेहेरबानांकडून दोस्तीचें पत्र येऊन खुशाली मालूम होत नाहीं. त्यास दोस्तीचे व्यवहारांत ऐसें नसावें. हमेशा पत्र किताबतीचा सिलसिला जारी असावा हें योग्य आहे. दुनियेंत उत्तम चीज मैत्रीखेरीज नाहीं. आम्हीं हेंच चाहतों कीं, पेशजीचे कराराप्रमाणें उभयपक्षीं चालून दोस्तीची वृद्धि रोज बरोज जादा होत असावी. पूर्वीं आमच्या राज्यांत पोर्तुगीज व डच यांची सौदागिरी जारी होती. ते वक्तीं मुंबई हें स्थान लहानशा वखारीप्रमाणें होतें व इंग्रज थोडी जमियतेनिशीं विलायतहून मुंबईस दळणवळण करीत होते. तेव्हां मुंबईकर जनराल याणीं कैलासवासी बाजीरावसाहेब यांशीं दोस्तीचा तह केला. त्या समयीं 'टोपीवाल्यांत इंग्रजी बादशहा बहुत सुस्वभावाचे, सत्यवादी व कौलकरारांत कायम व इनसाफांत एकवचनी, कौलकरार पेमान झाल्यावर त्याचप्रमाणें अखेरपर्यंत चाल चालावी' असें या देशांतले लोक ऐकत होते. त्याजवर मुद्देनजर देऊन मुंबईकरांचा तह मंजूर करून त्यांशीं कौलकरार अमलांत आला आणि डच व पोर्तुगीज यांना बंदरांत व्यापार करूं देण्याचें

बंद करून इंग्रजांची सौदागिरी आपले राज्यांत जारी केली. त्यावरहुकूम वैकुंठवासी नानासाहेब याणींहि कराराप्रमाणें चालवीत असतां तुळाजी आंगरे सरकारच्या कौलकराराप्रमाणें इंग्रजांशीं वर्तणूक न करीत व हमेश मुंबईकरांशीं तंटा व वैर करूं लागले. या बाबें सरकारांतून हुकूमहि आंगरे मजकूर यांस सादर जाला. परंतु हुकमास कबूल न झाले. सबब सरकारांतून रामाजी महादेव यांस आज्ञा फर्मावून विजयदुर्ग, वगैरे आंगरे यांजकडील किल्ले येथें वेढा करविला. या दिवसांत इंग्रजी गलबत येवून सुरतचा किल्ला घेतला. तेव्हां रामाजी महादेव याणीं इंग्रजांची कुमक आणून विजयदुर्ग वगैरे ठिकाणें घेतलीं. चीजवस्त गुरूंढोरसुद्धां इंग्रजांनीं किल्ले सरकारांत द्यावे असा इंग्रजांशीं करार असतां बिलकुल चीजवस्त इंग्रजांनीं नेऊन किल्ले रिकामे सरकारांत हवालीं केले. कराराप्रमाणें कुलमालियत यांजकडून येणें असतां मैत्रीवर नजर देऊन मालमालियतचा तगादा इंग्रजांस न केला. नंतर नानासाहेब कैलासवासी जालियावर माधवरावसाहेब राज्याचे अधिकारी, ते गादीवर बसले. त्यांणीं मागील करारमदार इंग्रजांशीं जाले व दोस्ती चालत आली त्याप्रमाणें चालविली. व विलायतेहून तामस् माष्टीन आसाहेबाचें पत्र घेऊन हुजूर आले. त्यांत मजकूर कीं, "माष्टीन यास हमेष हुजूर ठेवावें. इंग्रज कोणी बेअदाई करतील त्यांस तामस् माष्टीन ताकीद करतील; व उभयपक्षीं दोस्तींत कसूर येऊं नये." असें पत्र आणिलें. तेव्हां पूर्वीं इंग्रजांशीं दोस्ती व कौलकरार चालत आले, त्यांत आमेहेरबानांचें पत्र आलें. तेव्हां बहुत खुष होऊन इंग्रजांचा वकील हुजूर ठेवावयाचा कायदा नसतां आपल्या पत्रावरून माष्टीन यांस सन्मानानें पुण्यांत ठेविलें. मशारनिल्हे पांचसात वर्षे हुजूर होते. नंतर कांहीं एक दिवसां माधवरावसाहेब कैलासवासी झाले. तीर्थरूप नारायणरावसाहेब राज्यास अधिकारी, सबब ते राज्य करूं लागले. त्यांजवर रघुनाथराव भाऊबंद असतां त्याणीं दगा केला. लोकरीतिविरुद्ध हे गोष्ट त्यांजकडून अमलांत आली. हे हिंदूंच्या धर्मांत बहुत नादुरुस्त. त्याचप्रमाणें मुसलमान व टोपीकर यांचेहि धर्मांत दुरुस्त नसेल असें जाणून दौलतेंतील कारभारी व सर्व उमराव, व सरदार, व कामगार, एकदिल होऊन रघुनाथराव यांचा अधिकार तहकूब करून त्यांस पदभ्रष्ट केलें. ते वख्तीं मैदान पाहून मुंबईकरांनीं

बदनजर धरून कौलकरार सर्व नाहींसे करून कारभारी मोहिमेवर गेले असें पाहून साष्टी घेतली. पुढें रघुनाथराव यास आश्रय दिला. पांच वर्षें युद्ध व स्वारी शुरू आहे, त्यास फरांशीस वगैरे टोपीवाले या दिवसांत सरकाराशीं दोस्ती करण्यास वकील पाठवून बहुत उत्कंठित. परंतु दूरदृष्टीचे मार्ग पाहतां आमेहेरबां म्हणतील कीं, "आम्हांस एक वेळ कुल इतल्ला करावयाचा होता, म्हणजे इंग्रजी लोकांस ताकीद करून कौलकराराप्रमाणें वर्तवितों." असें दिलांत आणून व पहिले कौलकरारावर नजर देऊन हें पत्र आसाहेबांस पाठविलें आहे. आमेहेरबां म्हणतील कीं, "ममईवाले वगैरे यांजकडून बेअदबीची वर्तणूक काय झाली ?" त्याची कच्ची हकीकत आपणांस पूर्णपणें कळावी व खातरनशीन सर्वप्रकारें व्हावें सबब त्यांचे गैरचालीच्या वर्तणुकीचीं कलमें--बी तपशील --

१ नानासाहेब कैलासवासी झाल्यानंतर राज्याधिकारी माधवरावसाहेब व नारायणरावसाहेब. त्यास माधवरावसाहेब वैकुंठवासी जालियावर तीर्थरूप नारायणरावसाहेब दौलत करूं लागले. ते वख्तीं रघुनाथराव घरांतील भाऊबंद याणीं दगा करून आपण दौलत करावी हा इरादा केला. तीर्थरूप यांस फंद करून मारिलें, ही गोष्ट हिंदूंचे धर्मांत बहुत अयोग्य व राज्याधिकारही आमचा; रघुनाथराव यांस संबंध नाहीं. हे कारभारी व तमाम कामगार अमीर, उमराव सरदार याणीं दिलांत आणोन रघुनाथराव यांस दौलती खेरीज करावें असें मुकरर करून कारभारी तमाम सरंजाम व फौजसुद्धां त्यांचे ताकुबावर गेले असतां खालीं मैदान देखून व कावू वख्त पाहून तामस माष्टीन पुण्यांत होते त्याणीं ममईवाल्यांकडून सरकारचें मकान साष्टी वगैरे चार जंजिरे घेतले. तेथें सरकारचा अंमल व सरंजाम रयतेची मालियत मुबलग होती, ते मुंबईकरांनीं आपले ताब्यांत घेतली. दूरदृष्टि न करितां करारमदार कौलकरार सर्व तोडून हंगामा उभा केला. तामस माष्टीन आसाहेबांचें पत्र घेऊन हुजुरास रहावयास आले होते. त्यांत मजकूर की, "इंग्रज कोणी बेअदबी करतील त्यांस ताकीद करून दोस्ती चालवावी." विजयदुर्गची मालियत आंगरे यांची क्रोडो रुपयांची करार सरकारांतून द्यावयाचा नसतां नेली. तें सर्व एकीकडे राहून माष्टीन मजकूरच

खेळ करणारे होऊन बेअदबी करूं लागले. तेव्हां बादशाही हुकूम व कौल-करार कोठें राहिलें ?

१ साबिक बाजीरावसाहेबांचे वेळेपासून पांच चार वेळां करारनामे इंग्रजांशीं झाले. त्यांत करार कीं, सरकारच्या दुषमनास व रियासतींतील अगर घरांतील कोणी आल्यास आश्रय न द्यावा व कुमक न करावी. त्याच-प्रमाणें सरकारांत हवालीं करून द्यावे. ऐसा करार असतां रघुनाथराव यांस आश्रय देऊन व कुमक करून कर्नेल कीटण वगैरे इंग्रज जमावसुद्धां सरकार तालुका गुजराथप्रांतीं येऊन करोडों रुपये जमेचा मुलूख खराब करून चाळीस पन्नास लाख रुपये वसूल घेतला. त्यांच्या मुकाबल्यास फौजा रवाना झाल्या, त्यांसही करोडो रुपये खर्च झाला. कौलकरार मजबूत होते ते तोडिले. साष्टी घेतल्यावर मुंबईकरांनीं लिहून पाठविलें कीं, पोर्तुगीज घेणार म्हणोन आम्हीं घेतली ! हे रहा कोण ?

१ कर्नेल कीटण याणीं रघुनाथराव यांस नमूद करून गुजराथ प्रांतीं हंगामा सुरू केला. सबब त्याचे मुकाबल्यास सरकारची फौज व सरदार गेले. एक दोन लढाया झाल्या. त्या वेळीं जंग सुरू होती तों इतक्यांत कलकत्तेकर जनराल व कौंसल याणीं पत्र पाठविलें कीं, "इंग्रज कोणाचा मुलूख चहात नाहींत व हरकोणाची कुमक करून कजिया करावा हें इंग्रजांचे बादशहास व कंपणीस मंजूर नाहीं. मुंबईवाले याणीं दरम्यान हरकत आणिली आहे, त्यास लवाडीची हरकत न करावी, फौज माघारी न्यावी, या बाबें ताकीद पाठविली आहे. उभयपक्षीं दोस्तीची वृद्धी व्हावी, याज-करितां एक मातबर मनुष्य रवाना करितों. सरकारचे सरदारांस व फौजेसही ताकीद व्हावी कीं, लढाई न करीत." या मजकुराचें पत्र आलें. कलकत्तेकर हे बादशहा व कंपणीचे मुखत्यार, त्याचें लिहिणें रास्त व दुरुस्त व कायमीचें असें जाणोन दोस्तीवर नजर देऊन सरकारची फौज व सरदार यांस माघारी येण्याविषयीं हुकूम सादर झाला. त्याजवरून सरकारच्या फौजा माघाऱ्या आल्या. कर्नेल कीटण याणीं खालीं मैदान पाहून फौजेचा शह दूर गेला हें समजून व कलकत्तेकर याचें लिहिणें खातरेस न आणून रघुनाथराव यांस बरोबर घेऊन सरकारचे सरदार फत्तेसिंगराव गायकवाड यांजवर मोहीम केली. त्यांजवळून मुबलग पैका घेतला. मुलूखहि ताब्यांत

आणिला. नंतर कर्नेल जान ह्पटन कलकत्त्याहून हुजूर आले. त्याणीं जाहीर केलें कीं, "तमाम हिंदुस्थान व दक्षिणचीं बंदरें इंग्रजाचीं त्यांजवर कौंसल व कलकत्तेकर मुखत्यार आहेत. त्यांचा मुखत्यारनामा घेऊन आलों असों. आम्हीं सलूख करूं तों तमाम बंदरांस इंग्रजांस मंजूर असे." ते वख्ती सरकारचे मुत्सद्दी याणीं जबाब दिला की, "मुंबईकर सर्व फितुराची मुळी आहे. कलकत्तेकरानीं ताकीद दिली असतां कर्नेल कीटण याणीं हंगामा केला आहे, तेव्हां मुखत्यारी तुमची काय समजावी? सबब मुंबई-करांकडील कोणी मातबर आणवावा. मग सुलूख ठरविला जाईल." याचा जबाब कर्नेल मशारनिल्हे याणीं दिला कीं, "इंग्रजी कायदा मुखत्यार असेल त्याणें मुकरर केलें तें सर्वांस कबूल आहे. मुंबईवाले यांचें काय सामर्थ्य कीं, कलकत्तेकर ठरवितील त्यास तफावत करितील!" असें बोलोन मुखत्यारनामा कंपणीचे मोहरेनिशीं बजिन्नस दाखविला. अखेरीस सरकारचा व इंग्रजांचा उभयपक्षीं करारनामा ठरविला. त्याप्रमाणें कर्नेल मशारनिल्हे याणीं कलकत्तेकर कोशल यांचे दसकतानिशीं व कंपनीचे मोहरे-निशीं करारनामा सरकारांत दाखल केला. व सरकारचा करारनामा घेतला. कर्नेल जान ह्पटन याणीं कुलइतल्ला मुंबईकरांस दिला. यावरून मुंबईकर याणीं आपले शहरांत सलुखाची दौंडी देऊन ह्पटन यास जबाब पाठविला कीं करारनाम्याप्रमाणें आपण कबूल केला. कर्नेल कीटण यास मुंबईकरांनीं व ह्पटन याणीं पत्रें पाठविलीं कीं, तुम्हीं रघुनाथराव यांची संगत सोडून देणें. परंतु कीटणमजकूर याणीं दोन महिने टाळाटाळ केली. अखेर आपण सुरतेस गेले. रघुनाथराव यांसही आपणांजवळ बोलाविलें. सरकारच्या फौजा हुजूर आल्यावर रघुनाथराव यांस सुरतेहून खुसकीचे रहानें मुंबईस रवाना केलें. तेव्हां सरकारचे मकाणास त्याणीं इजा दिली. सबब सरकारची फौज त्यांजवर रवाना केली. इतक्यांत मुंबईकर याणीं गलबतें पाठवून रघुनाथराव यांस मुंबईस घेऊन गेले. हे बादरयाची कैफीयत सरकारांतून कलकत्तेकरांस कलमी केली. त्याणीं जबाब पाठविला कीं, "मुंबईवाले यांस आम्हीं ताकीद केली. यानंतर रघुनाथराव यांस कंपणीचे तालुक्यांत मुंबईकर आश्रय देणार नाहींत." असें असतां मुंबईकर यांणी कलकत्तेकर यांची ताकीद न मानून रघुनाथराव यांस आपले नजीक ठेऊन

सरकारतालुक्यांत फिरून फंदफितूर सुरू केला. नवीन करार झाला त्याची ही अहवाल, तेव्हां सरळ चाल कायमची कोठें राहिली ?

१ कलकत्तेकर यांणीं लिहिलें कीं, " इंग्रज कोणाचा मुलूख चहात नाहींत व कोणाची कुमक करणें हेंही बादशहास व कंपनीस मंजूर नाहीं. मंबईवाले यांजकडे कोणे गोष्टीचा अखत्यार नाहीं. कंपनीकडून मुखत्यार आम्ही आहों." असें लिहिणें त्यांचें प्रमाण जाणोन व इंग्रजी बादशहा इनसाफी त्यांचे येखत्यारी हेंही मुनसफ असतील असें दिलांत आणोन मंबईवाले याणीं बदमामली केली त्याचा इनसाफ कौंसल व कलकत्तेकर यांजवर दिला असतां त्याणीं इनसाफाची रवेश दरकिनारा ठेऊन आपमतलबावर नजर देऊन साष्टी वगैरे जंजीरे मंबईकरांनीं घेतले ते माघारे सरकारांत देण्याविषयीं ताकीद न केली. तेव्हां मुखत्यारी व इनसाफाची रास्त कोठें राहिली ?

१ कोंकणप्रांतीं दर्याकिनारा वगैरे तोतया पैदा होऊन हंगामा केला त्याचे पारिपत्यास सरकारांतून फौजा जाऊन तंबी केली. तोतया कांहीं जमावानिशीं साष्टीस पळून गेला. तेव्हां तेथील अमिलानीं लोकांस जागा दिली लाखोंची मालियत कोंकणची नेली ते त्यांजपाशीं राहिली. तोतया गलबतांत बसून मंबईस जात असतां राघोजी आंगरे याणीं कैद करून आणिला. त्यास मंबईकरांनीं आंगरे यांस कलमी केलें कीं, मंबईस तोतया येत असतां तुम्ही कैद करून नेला याची सबब काय ? तोतया आम्हांकडे पाठवून देणें. नाहींतर तुम्हांवर स्वारी करूं ! त्यास तहनामा झालियावर अशी चाल धरणें व फितुरियास जागा देऊन त्याची शिफारस करणें हे कोणते राज्यांतील चाल आहे ?

१ फरांचिसांचे बादशहाकडून वकील खुदबखुद हुजूर आले. बहुतेक मजकुरांचे तह होते व कर्नल हपटन यांचेमार्फत तहनामा इंग्रजांशीं ठरावांत आला. त्यांतही, " फरांचिसांचे वकिलास न ठेवावें. त्यांशीं राजकारण न करावें, " असें कलमांत नसतां मैत्रीची पास मंजूर करून फरांचीस यांचे वकिलास हुजूर न ठेवितां रुकसत दिली. सरकारांत दोस्तीची पास व परवरष याबरहुकूम मंजूर आहे. आसाहेबीं हेंही दिलांत आणावें.

१ फत्तेसिंगराव गाइकवाड सरकारचे सरदार यांजकडील चिखली वगैरे महाल इंग्रजांनीं ताब्यांत घेतलें. त्याविशीं कर्नेल जान हपटन यांनीं

जाबसाल झाला. त्याणीं करार केला कीं, फत्तेसिंगराव गाइकवाड यांचें पत्र आम्हांस यावें जे, "महाल मुलूख देण्याचा अखत्यार राव पंतप्रधान यांचा. आमचा नाहीं." असें पत्र आणोन दिल्यानंतर महाल स्वाधीन करूं. त्याप्रमाणें गाइकवाड यांचें पत्र आणून देविलें असतां महाल स्वाधीन न केलें. हे रास्त कामकारभार कीं काय ?

१ सरकारांतून तहनाम्याबरहुकूम अमलांत आलें असतां मंबईवाले इंग्रज यांजकडून करारनाम्याप्रमाणें एकहि गोष्ट अमलांत न आली. उलट इंग्रजी फौज जमा करून रघुनाथराव यांस बरोबर घेऊन कोंकण प्रांतीं सरकारजिल्हेंत आले. तेथून रघुनाथराव यांचे व कंपनीचे मोहरेनिशीं तमाम सरदार व सरकारचे मुत्सद्दी यांसीं पत्रें पाठविलीं कीं, "रघुनाथराव यांसी दौलतीवर कायम करावें हे सलाह कौंसल व कलकत्तेकर यांची व आमची सिलेट कमिटी यांची आहे." ऐशीं पत्रें पाठविलीं तीं बजिन्नस सरकारांत आहेत. हे आशेची व राज्याची कोण जे ते चौकशी करावी.

१ कौलकरार सर्व एकीकडे करून रघुनाथराव यांस बरोबर घेऊन इंग्रज फौजेचा जमाव सुद्धां मंबईहून कारनेक वगैरे नीट घांट चढोन पुण्यानजीक तळेगांवांवर चालून आले. सरकारचे कामगार व सरदार फौजसह मुकाबल्यास तयार झाले. जिकडे इनसाफ तिकडे फत्ते, हे बहुमानाची गोष्ट झाली व प्रसिद्धींत आलें ते इंग्रजी लोकांनीं आसाहेबांस इतल्ला दिलीच असेल. ते वख्ती कारनेक वगैरे याणीं तह केला कीं, आम्हीं कंपणीकडून तह व जंग करण्याचे मुखत्यार आहोंत व कंपणीची मोहोरहि आम्हांजवळ हजर आहे. तह करूं तो सर्वांस कबूल आहे. साष्टी व जंबूसर व गायकवाडांकडील महाल व भडोच येथील अंमल मंबईकरांनीं कौलकराराखेरीज कबजा केला तो परत करवितों व रघुनाथराव यांस इलाखा राखणार नाहीं. कर्नेल हपटन याचेमार्फत तहनामा झाला त्याबरहुकूम मंबईकरांकडून अमलांत न आले, सबब तो तहनामा रद्द असे. पेशजीचे तहनाम्याप्रमाणें उभयपक्षीं अमलांत यावें." असा करारनामा मोहरेनिशीं करून साष्टी वगैरे जंजिरे, जंबूसर वगैरे महाल, भडोचचा अंमल स्वाधीन करण्याविषयीं चार्लस इष्टुरी व फारमार (हे) दोघे वोलीस सरकारांत ठेविले. नंतर सरकारांतून दस्तक व वाटेनें संभाळून नेणारी फौजेची टोळी देऊन कारनेक वगैरे इंग्रजी जमाव

मंबईस पोंहचावून दिले. रघुनाथराव इंग्रजी जमावांतून निघून सरकारचे सरदारांकडे आले. ऐसें झालें असतां हल्लीं करारांप्रमाणें मंबईकर यांणीं अमलांत न आणिले. ताजा करारनामा झाला हा सोडून कलकत्तेकरांस लिहून जमियत कुमकेस आणविली. कलकत्तेवाले याणींही मंबईकरांचे लिहिण्यावर लसलीन् नामें सरदार यांस जमावसुद्धां रवाना केलें. पूर्वीपासून इंग्रजांनीं दर्यांतून दळणवळण करावें, खुसकींतून यावयाचें नाहीं तेव्हां कलकत्तेकर यांस सरकारांतून लिहिलें कीं, खुसकींतून जमाव रवाना करण्याचें कारण काय? त्याचा जाब आला कीं, "मंबईकरांनीं फौज आणविली, सबब तिकडील बंदरांचे बंदोबस्तास पाठविली!" वाटेंत लसलीन् मृत्यू पावले. नंतर कर्नेल गाडर मुखत्यार सरदार होऊन जमावसह सुरतेस आले. तेथून सरकारांत लिहिलें कीं, "कोणी मातबर सलुखास पाठवून द्यावा. मार्गप्रतीक्षा आहे. अगर ठिकाण मुकरर करावें, आपणच सलूख करावयास येतों." ऐशी पैमन वाजवी आली ते रास्त मानून सरकारांतून मातबर रवाना केले ते सुरतेस गेले. इतक्यांत रघुनाथराव याणीं सरकारचे सरदारांचे फौजेत दंगा करून फिरून सुरतेस गेले. नंतर करनेल गाडर याचें बोलणें व नजर पहिली राहिली नाहीं! जवाब दिगर, सवाल दिगर, करूं लागले. वकिलास रुकसत केलें. व कलकत्तेवाल्यांचीं पत्रें आलीं कीं स्नेह (यापुढील एकदोन शब्द किंवा वाक्यें नक्कलकाराकडून गळलीं असावीं.)

१ कर्नेल गाडर फौज व सरंजामसह सुरतेंतून निघून हल्लीं गुजराथप्रांतीं जाऊन सरकारजिल्ह्यांत हंगामा करून इतर ठिकाणांस इजा दिली. सबब सरकारांतून सरदार व फौजा मुकाबल्यास रवाना जाल्या. जंग सुरू आहे. मंबईकर याणींहि कोंकण प्रांतांत फिसाद उभा केला आहे त्याचे बंदोबस्तास फौजा पाठविण्यांत आल्या. खुलासा कीं, हल्लीं दुतर्फा दुहेरी लढाई होत आहे. सरकारांतून कोणतीहि गोष्ट अव्वल कराराखेरीज जाहली नाहीं मंबईकर व कलकत्तेकर यांस तहपत्राचा शिलला ज्याणीं ठेविला (असें आम्हीं आहों). परंतु त्याजकडून जाब दिगर, सवाल दिगर, लिहिणें (एक) आणि चाल एक! मंबईकर यांचें म्हणणें कीं कलकत्तेकर यांचें करणें मंजूर नाहीं. कलकत्तेकर लिहितात जे, मंबईकर चुकले. त्यांचा तहनामा मंजूर

१ ल. ७

नाहीं ! उभयपक्षीं एकमेकांवर घालवितात. कशास कांहीं मिळत नाहीं. कलकत्तेकर व मंबईकर यांची आंतून करण्याची जात एक, तेव्हां समजावें तें काय ? राज्यांत मोठी गोष्ट कीं वचनाची कायमी. त्यांत तऱ्हतऱ्हेची मर्जी झाल्यास व ठरलेली गोष्ट बातल होऊं लागल्यास लाचार ! कुलकैफियत आमेहेरबानांस ध्यानारूढ व्हावी म्हणोन तपशिलें कलमीं केलें असे. याचा बंदोबस्त करणें तसा करावा.

१ कलकत्तेकरांनीं जमियत मंबईकडे पाठविली तेव्हां लिहिलें "फरांचिसांचे गडबडीकरितां बंदोबस्तास रवाना केली. यांस दस्तक पाठवावें." येथून उत्तर गेलें कीं, "सरकारखुसकीचे मुलखांतून यावयाचा करार नाहीं." त्याचें उत्तर आलें कीं, 'आम्ही माघारे नेऊं सकत नाहीं !' मंबईकर (आपणांस) (मुखत्यार) म्हणवितात. मंबईकरानीं तह कारनेकानें केला तेव्हां गाडरास पत्र लिहून दिलें कीं, 'माघारें जाण.' व सरकारचेंहि लिहिलें गेलें. त्याचें उत्तर आलें कीं, "आम्ही मंबईकरांचे ताबे नाहीं." त्यांजवर फौज पाठवावी तर स्नेहावर नजर दिली. ते सुरतेस गेले.

१ सदरहू कलमें सुमार नेमकीं कलमी केलीं आहेत. त्याजवरून बंदरवाले इंग्रज यांची खेश व चाल सर्व ध्यानारूढ होईल. बंगाला मुलूख नऊ कोटी रुपये जमेचा. सारांश कलकत्तेकर यांचे ताब्यांत आहे. तिकडे सरकारच्या फौजा रवाना करून लुटालूट, जाळपोळ केल्यास पैशाची आमद राहणार नाहीं. हें करण्यास एवढी मुष्कील नाहीं; परंतु करारावर नजर देऊन आजपर्यंत हा ख्याल दिलांत न आणला. भोसले वगैरे फौजेस बंगाल्यांत न जाण्याविशीं इतके दिवस ताकीदच होत गेली. इंग्रजांकडून जितकी जितकी बेअदबी झाली तितकाच मोबदला सरकारांतून अमलांत येत गेला तमाम बंदरवाले आमेहेरबांस गैरवाका काय इतल्ला करीत असतील ते करोत. त्याचा सुंदरपणा व चांगुलपणा बारीक रीतीनें नजरेंत आणावा. आसाहेब सुज्ञ व सत्यभाषी व मार्मिक परीक्षा करणारे, न्यायास येईल ते घेणारे, दृढनिश्चयी जाणोन तमाम हिंदुस्थान वगैरे जागां प्रख्याति आहे. त्यांस दूरदृष्टीच्या मार्गानें कलकत्तेकर व मंबईकर यांस पक्की ताकीद पाठवावी कीं कैलासवासी राव पंतप्रधान यांचे कारकीर्दींत कौलकरार जाले आहेत त्याप्रमाणें अमलांत आणावें. जाजती बेअदबी व बेअदाई न करावी.

ऐशा ताकिदा जागोजाग पाठवाव्या. अगर बंदरवाले आपल्या हुकमांत नसल्यास व ताबेदारीखेरीज चाली चालत आल्या असल्यास आमेहेरबांचा विलाज काय आहे? तसाच परत जबाब जलद पाठवावा. त्याचप्रमाणें दुसरी तरतूद करण्यांत येईल. दौलत देणें हे बक्षीस खुदायतालाची आहे. जिकडे इनसाफ व रास्ती तिकडेच खुदा; हेंहि तमाम धर्मांत महशूर व जाहीर आहे. ठसा यापुढें घडेल ते प्रसिद्धींत येईल. जबाबाची मार्गप्रतीक्षा असे." म्हणोन विलायतीच्या इंग्रजी पादशहास सरकारचे नांवें पत्र बदकौली जागा, जागा करून विश्वास कौलकरार देऊन कित्येकांच्या दौलता (इंग्रजांनीं) घेतल्या. नऊ दहा क्रोड रुपयांचा मुलूख घेऊन ऐवज घेतात. रास्ती दुरुस्ती खूब पहावी.

प्रकरण चौथें

मराठे व इंग्रज—उत्तररंग

वडगांवचा अपमानास्पद तह मुंबई सरकारास अर्थातच आवडला नाहीं; व कलकत्तेकर इंग्रजहि त्याच मताचे होते. त्यांनीं तत्काळ कर्नल गॉडर्ड यास फौजेसह पुण्यावर चालून जाण्याचा हुकूम केला; आणि पुरंदरचा तह फिरून कायम व्हावा, पेशव्यांनीं फरेंचांना कोणत्याहि प्रकारचा थारा देऊं नये, या अटी कारभाऱ्यांनीं कबूल केल्यास त्यांशीं नवीन तह करण्याचा नाहीं तर युद्ध सुरू करण्याचा पूर्ण अधिकार गॉडर्ड यास देण्यांत आला. कारभारी वडगांवचा तह रद्द करण्यास अर्थातच कबूल नव्हते. कर्नल गॉडर्ड बुंदेलखंडांतून प्रथम सुरतेस आला व तेथून डभोईस येऊन गायकवाड याच्याशीं गुजराथेची वांटणी करण्याचा तह ठरवून अहमदाबादेवर चालून गेला. अहमदाबाद पेशव्यांच्या हातून सोडवून ती त्याला नवीन तहाप्रमाणें

फत्तेसिंग गायकवाड याचे स्वाधीन करावयाची होती. गॉडर्ड यानें वेढा घालून व हल्ला करून अहमदाबाद घेतली. इतक्यांत शिंदे व होळकर चाळीस हजार फौजेनिशीं आपल्यावर चाल करून येत आहेत अशी बातमी लागतांच तो बडोद्यावर चाल करून निघाला. गॉडर्ड येतो असें पाहतांच शिंद्यानें वडगांव येथें ओलीस घेतलेले गोरे अधिकारी मोकळे करून बरोबर आपला वकील देऊन त्यांना गॉडर्ड याजकडे रवाना केलें. "राघोबानें ठरल्याप्रमाणें गादीवरील आपला हक्क सोडावा; तथापि त्याचा मुलगा बाजीराव यास पेशव्यांचा दिवाण नेमून सर्व कारभार आपले हातीं देण्याचें ठरल्यास वडगांवच्या तहाची दुरुस्ती करण्याचा आपण विचार करूं." असें शिंद्यानें बोलणें लाविलें. पण गॉडर्ड यानें तें अमान्य केल्यामुळें उभयपक्षीं युद्धाचाच विचार ठरला. त्या वेळीं मुंबईकर इंग्रजांच्या मतें गॉडर्ड यानें शिंदे व होळकर यांच्यावर चालून जाण्यापेक्षां आधीं वसईचा पक्का बंदोबस्त करणें हेंच अधिक जरूरीचें होतें. परंतु गॉडर्ड यानें ती मसलत न ऐकतां कर्नल हार्टले याला त्याच्या हाताखालच्या मुंबईच्या सैन्यासह वसईकडे रवाना केलें व पावसाळा नजीक आल्यामुळें स्वतःच्या सैन्याचा बंदोबस्त करून तो छावणीस राहिला. पावसाळा जवळ आल्यामुळें लष्करी हालचाली विशेष होणें शक्य नाहीं असें जाणून होळकर व शिंदे हेहि आपापल्या मुलुखाकडे रवाना झाले. या सुमारास हैदरअल्ली यानें साठ हजार फौजेनिशीं कर्नाटकावर स्वारी केल्याची बातमी आली. म्हणून गॉडर्ड याला पुण्याकडील काम लवकर संपविण्याविषयीं कलकत्त्याहून लिहून आलें. डिसेंबरांत गॉडर्ड यानें वसई घेतली व त्याच दमानें पुण्यावर चालून जाण्याकरितां १७८१ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत तो बोरघाटांत येऊन पोंचला. पण पुढें चालून जाणें धोक्याचें आहे असें त्यास आढळून आलें. इकडे मुंबईकरांनींहि त्याला कल्याणास परत येऊन पावसाळ्यांत सैन्याची छावणी खुद्द मुंबईसच करावी असें आग्रहानें सुचविलें. म्हणून त्यानें सैन्याचें तोंड फिरवून कल्याणची वाट धरली. परंतु वाटेंत मराठ्यांच्या फौजेनें छापे घालघालून त्यास फार जेरीस आणिलें. या कामगिरींत हरिपंत व परशुरामभाऊ हे प्रमुख होते. अशा रीतीनें पुण्यावरील इंग्रजांच्या स्वारीचें हें संकट टळलें. तोंडावर मराठ्यांचें मोठें सैन्य असतांहि गॉडर्ड घाटापर्यंत आला असें पाहतांच पुण्यां-

तील लोकांची तारांबळ उडाली व आतां इंग्रज पुण्यावर खास चालून येतात असें वाटून लोक पुणें सोडून पळूनहि गेले ! पण वर सांगितल्याप्रमाणें गॉडर्ड यासच परत जावें लागलें. तारीख १६, २६ व २९ मार्च, व फिरून २० व २३ एप्रिल रोजीं उभयपक्षीं मोठया मारामाऱ्या होऊन इंग्रजी फौजेची बरीच नासाडी झाली. मुंबईहून रसद येण्याचा मार्ग फारच धोक्याचा झाला. तथापि हालअपेष्टा सोसूनहि गॉडर्ड यानें अखेर पनवेल गांठली.

इकडे याच सुमारास हिंदुस्थानांत इंग्रज व शिंदे यांच्या लढाया सुरू होत्या. मार्च महिन्यांत कर्नल कॅमॅक व कर्नल मूर यांच्या व शिंद्याच्या फौजेच्या बऱ्याच झटापटी झाल्या. या युद्धांत इंग्रजांचीच थोडीबहुत सरशी झाली होती. तथापि शिंदे अद्यापि त्यांच्या तोंडावर छावणी देऊन राहिलाच होता. पण इकडे हैदरानें उचल खाल्ल्यामुळें इंग्रज व मराठे यांचें युद्ध हळूहळू शिथिल होऊं लागलें होतें. सर्व हिंदुस्थानभर इंग्रजांशीं एकदम युद्ध चालू ठेवण्याचें निजाम अल्ली, भोसले, हैदर अल्ली व मराठे यांचें ठरलें असतां निजाम अल्लीनें कांहींच हालचाल केली नाहीं. भोसल्यांनीं बंगाल्यावर स्वारी करण्याचें मिष करून अखेर आपल्यापुरता सवता तह करून घेतला. राहतां हैदर व मराठे हेच झगडत राहिले होते. पैकीं मराठ्यांशीं पूर्वी युद्धांत मोड होऊन व राघोबाचा पक्ष सोडून तह करावा लागल्यामुळें निम्में अधिक भांडण निकालांत निघालें होतें. पण उत्तर हिंदुस्थानांत परत जातांना सन १७७९ च्या जून महिन्यांत राघोबा हा शिंद्याचा सरदार हरि बाबाजी यास मारून व त्याचा गोट लुटून घेऊन सुरतेस गॉडर्ड यास जाऊन मिळाला व इंग्रजांनीं त्यास दरमहा ५००० रुपयांची नेमणूक ठरवून आपल्या आश्रयास ठेवून घेतलें होतें. यामुळें गॉडर्ड यानें पुण्यास कारभाऱ्यांशीं तहाचीं बोलणीं फेंटाळून लाविलीं, आणि साष्टी प्रांत व राघोबा हे आधीं आमच्या हवालीं करा, मग तहाचें बोलूं, असें त्यांनीं उत्तर दिल्यामुळें फिरून युद्ध सुरू झालें होतें. पण वर वर्णन केल्याप्रमाणें कोणत्याच पक्षास निश्चयात्मक जय न मिळतां तें दिवसेंदिवस रेंगाळत जाऊन त्यास फांटे फुटूं लागले होते. अशा वेळीं हैदर अल्लीनें एकटयानें उचल खाऊन इंग्रजांचा मोड करून अर्काट घेतलें एवढेंच नव्हे तर, "मद्रासकर इंग्रजांची भीति न उरल्यामुळें आतां मी मोठी फौज घेऊन उलट मुंबईकर इंग्रजांविरुद्ध लढाईत

तुम्हांस मदत करण्यास येणार आहे" असा निरोप त्यानें पुण्यास कारभाऱ्यांकडे पाठविला होता.

ही सर्व स्थिति लक्षांत घेतां मराठ्यांशीं चाललेलें युद्ध थांबलें; व राघोबाचा पक्ष सोडावा लागला तरी चालेल, पण या वेळीं हैदर अल्लीला शिरजोर होऊं देतां कामा नये असा विचार करून, कलकत्तेकर, मद्रासकर व मुंबईकर अशा त्रिवर्गांनीं आपापल्या परीनें पुण्यास कारभाऱ्यांकडे निकडीचीं तहाचीं बोलणीं सुरू केलीं होतीं. नागपूरकर भोंसलेहि इंग्रजांशीं सलोखा करून त्यांच्या बाजूनें तहाची मध्यस्थी करूं लागला होता. कारभाऱ्यांशीं तह करण्याच्या कामीं महादजी शिंद्याइतका वजनदार सरदार दुसरा नाहीं, अशी आजपर्यंतच्या अनुभवावरून इंग्रजांची खात्री झालेलीच होती. तेव्हां त्यांनीं इतर सर्व प्रयत्न सोडून देऊन शिंद्याशींच विशेष आस्थापूर्वक बोलणें सुरू केलें. अर्थात् शिंद्याच्या मुलुखांत व माळवा प्रांतांत चालविलेली धामधूम बंद करणें इंग्रजांस भाग पडलें; आणि युद्ध थांबून तहाचें काम करण्यास शिंद्याला मोकळीक द्यावी असा हुकूम कर्नल मूर ह्यास कलत्तेककरांनीं पाठविला. तेव्हां तो साहेब आपलें सैन्य घेऊन यमुना उतरून परत गेला. सन १७८१ च्या डिसेंबर महिन्यांत इंग्रजांतर्फें मि. डेव्हिड अंडरसन व महादजी शिंदे यांच्या विद्यमानें तहाची वाटाघाट सुरू झाली, व अखेर १७८२ च्या मे महिन्याच्या १७ व्या तारखेस सालबाई येथें इंग्रज व पेशवे ह्यांच्या दरम्यान तह ठरला. इंग्रजांनीं पुरंदरच्या तहानंतर मराठ्यांपासून घेतलेला सर्व मुलूख त्यांचा त्यांस परत द्यावा, उलट हैदर अल्ली यानें इंग्रजांपासून घेतलेला मुलूख त्यांस परत द्यावा, इंग्रज आणि पोर्तुगीज यांच्याखेरीज दुसऱ्या कोणत्याहि राष्ट्राच्या युरोपियन लोकांना मराठ्यांनीं आपल्या मुलुखांत राहूं देऊं नये, शिंद्याच्या कामगिरीबद्दल व तह पाळण्याच्या जामिनकीबद्दल त्याला भडोच देण्यांत यावें, इंग्रजांनीं राघोबाचा पक्ष कायमचा सोडावा व राघोबानें दरमहा फक्त २५ हजार रुपये नक्त नेमणूक घेऊन गोदातीरीं त्याच्या इच्छेस येईल त्या ठिकाणीं राहावें, अशीं या तहाचीं मुख्य कलमें होतीं. या तहावर ता. २४ फेब्रुवारी सन १७८३ पर्यंत पेशव्यांची सही झाली नव्हती. पण दरम्यान हैदर अल्ली ता. ७ डिसेंबर १७८३ रोजीं वारल्याची खबर आल्यामुळें याहून जास्ती ओढून धरणें बरें नव्हें असें त्यांना वाटलें असल्यास नवल नाहीं.

तारीख १० फेब्रुवारी सन १७८३ रोजीं पुण्यास सवाई माधवराव यांचें लग्न मोठ्या थाटानें झालें. त्या वेळीं श्रीमंत महाराज छत्रपतीसुद्धां मराठे दौलतींतील बहुतेक सर्व मातबर मंडळी पुण्यास जमली होती. या आनंदोत्सवांत सालबाईच्या तहानें अर्थातच मोठी भर पडली.

सालबाईच्या तहानंतरहि राघोबा कारभाऱ्यांच्या स्वाधीन होण्यास प्रथम कबूल होईना. पण तहानंतर त्यास आपल्या मुलुखांत राहूं देणें किंवा नेमणूक चालविणें हें इंग्रजांस शक्य नव्हतें. आणि अखेर आपल्या राजकारणास इतक्या उपयोगी पडलेल्या स्नेह्यासहि त्यांना सुरत सोडून जाण्याची नाजुक सूचना करावी लागली! "तुम्हांस कारभाऱ्यांचे मुलुखांत राहावयाचें नसेल तर आपल्या मुलुखांत आश्रय देण्यास मी तयार आहें" असें शिद्यानें राघोबास लिहिलें होतें. पण शेवटीं गोदावरीच्या तीरींच स्नानसंध्या करून राहण्याचें ठरवून व परशुरामभाऊ, हरिपंत फडके व तुकोजी होळकर यांजकडून वेगवेगळीं लेखी आश्वासनें व बेलभंडार घेऊन राघोबा त.पीच्या कांठानें खानदेशांत आला व कोपरगांव येथें येऊन राहिला. पण इतक्या दगदगीनें व अपमानानें मिळविलेली ही बैठी नेमणूक उपभोगण्यास तो फार दिवस जगला नाहीं. कोपरगांवीं येऊन राहिल्यावर नोव्हेंबर महिन्यापासून त्याची प्रकृति बिघडली व तारीख ११ डिसेंबर सन १७८३ रोजीं तो मरण पावला. या वेळीं दत्तक पुत्र अमृतराव व १७७५ सालीं धार येथें जन्मलेला औरस पुत्र बाजीराव असे त्याचे दोन मुलगे हयात असून, चिमाजीअप्पा हा दुसरा औरस मुलगा चार महिन्यांच्या गर्भावस्थेंत होता.

यानंतरचीं दोन वर्षें कारभाऱ्यांना स्वस्थतेचीं गेलीं. त्यांचा व इंग्रजांचा वेबनाव होण्यास इंग्रजांस फुरसतच नव्हती. कारण, हैदर अल्ली वारल्याबरोबर त्याचा मुलगा टिपू ह्यानें इंग्रजांशीं आपल्या बापाचेंच धोरण कायम ठेविलें. प्रथम इंग्रजांनीं त्याचीं बरींच ठाणीं काबीज केलीं; परंतु लवकरच एक लक्ष फौज व तोफखाना घेऊन टिपू इंग्रजांवर चालून गेला व जानेवारी १७८४ पर्यंत त्यानें इंग्रजांनीं जिंकून घेतलेला समुद्रकिनाऱ्यापर्यंतचा बहुतेक मुलूख फिरून हस्तगत केला.

सालबाईच्या तहानंतर तीन वर्षांनीं इंग्रजांचा विचार पेशव्यांच्या दरबारीं कायमचा वकील ठेवण्याविषयीं सुरू झाला. ही गोष्ट घडून आली तर ती

शिंद्याच्या मध्यस्थीनेंच घडून येईल, एरव्हीं येणार नाहीं, असें इंग्रजांस वाटत असल्यामुळें त्यांनीं पुण्यास आपला वकील ठेवण्याविषयीं प्रथम त्याच्याशींच बोलणें सुरू केलें. पेशव्यांच्या दरबारचा भावी वकील मिस्टर चार्लस मॅलेट हा ता. १५ मार्च १७८५ रोजीं सुरतेहून निघाला तो उज्जन-ग्वाल्हेरवरून आग्र्यास गेला, व तेथून मथुरेस जाऊन त्यानें शिंद्याची गांठ घेतली. याच ठिकाणीं त्या वेळीं मोगल बादशहा शहाअलम हाहि येऊन राहिला होता. त्याचीहि मॅलेट यानें गांठ घेतली; परंतु पोषाख व नजराणे यांच्या देवघेवीखेरीज मोगल बादशहाशीं त्याला कांहींहि कर्तव्य नव्हतें. कारण, सर्व बादशाही सत्ता या वेळीं शिंद्याच्या हातीं येऊन राहिली होती. शिंद्याशीं झालेल्या या भेटींत पुण्यास स्थापण्याच्या वकिलातीचें काम शेवटास गेलें नाहीं. इंग्रजांचा वकील ठेवावयाचा तो पुण्यास ठेवावा असें शिंद्याचें मत नव्हतें. मुंबईकरांना खुद्द पुण्यास इंग्रज वकील ठेवणें इष्ट होतें. पण आपल्या दरबारीं कलकत्तेकरांचा वकील आधींच असल्यामुळें पुण्यास आणखी एक वकील ठेवून इंग्रजांशीं चालणारा व्यवहार दुतोंडी करावा ही गोष्ट शिंद्यास आवडणारी नव्हती. इंग्रजांचें पेशव्यांशीं अखेर कामकाज व्हावयाचें तें पुण्यास; असें असतां ज्याच्या विद्यमानें तें ठरावयाचें तो मात्र पुण्यापासून शेंकडों मैलांवर! इंग्रजांचा वकील पुण्यास न राहतां तो शिंद्याच्या दरबारीं राहावा ही गोष्ट पेशव्यांनाहि फारशी प्रिय असणें संभवत नाहीं. हा दुतंत्री कारभार शिंद्यानें दिल्लीच्या बादशहाकडून पेशव्यांच्या नांवानें याच सुमारास वकील उल् मुतलकीच्या सनदा घेतल्यामुळें अधिक गुंतागुंतीचा झाला. पुण्याचे दरबारीं इंग्रज वकील ठेवण्यास महादजी शिंदे प्रतिकूल असून त्यांच्या दरबारीं कलकत्तेकरांचा वकील असल्यामुळें महादजीला बिघडवून मुंबईकरांची सूचना अंमलांत आणण्यास कलकत्तेकर कबूल नव्हते. नवीन मिळविलेल्या बादशाही सनदेच्या जोरावर बंगाल्यांत इंग्रजांच्या ताब्यांत असलेल्या बादशाही मुलुखांत चौथाई वसूल करण्याचा हक्क शिंदा सांगूं लागला होता. यामुळें पेशव्यांपेक्षां शिंद्याशींच इंग्रजांचें काम अधिक महत्त्वाचें होतें. असो; मॅलेट व महादजी यांच्या भेटींत महादजीनें मॅलेट यास वाटाण्याच्या अक्षता लाविल्या. "या बाबतींत पुण्याच्या कारभाऱ्यांचा विचार मला आधीं घेतला पाहिजे; पुण्याच्या दरबारीं वकील ठेवण्याची योजना खुद्द पेशव्यांना प्रिय आहे किंवा नाहीं हें

कळत नाहीं, " वगैरे सबबी सांगून महादजीनें मॅलेटची रवानगी करून दिली. मॅलेट आग्र्यावरून कानपुरास येऊन तेथून कलकत्त्यास गव्हर्नर जनरलचे भेटीस गेला. नंतर कित्येक महिन्यांनीं शिंद्याची कबुली मिळून मॅलेट यास गव्हर्नर जनरल याजकडून पुण्याच्या दरबारचा इंग्रज वकील म्हणून अधिकारपत्र मिळालें.

सालबाईच्या तहानंतर कांहीं वर्षें मराठे व इंग्रज यांची गट्टी होती. सन १७८६ सालीं पेशव्यांची टिपूवरील पहिली मोहीम झाली. या मोहिमेंत त्यांस निजाम, भोसले वगैरेंचें साहाय्य होतें. इंग्रजांनींहि या मोहिमेंत सामील व्हावें अशाविषयीं नानाचा प्रयत्न होता. पण, टिपूशीं नुकताच तह ठरविण्यांत आल्यामुळें तो मोडून पदरीं खोटेपणा घेण्यास आम्ही तयार नाहीं असें इंग्रजांनीं त्यास कळविलें. मात्र आपलीं पांच पांच पलटणें पेशव्यांच्या व निजामाच्या सरहद्दीवर त्यांच्या मुलुखाच्या संरक्षणार्थ पाठवूं असें इंग्रजांनीं कबूल केलें. ही मदत पेशव्यांनीं नाकारली. तथापि, आपलें व इंग्रजांचें सख्य आहे, निदान टिपूनें इंग्रजांची मदत मिळण्याची आशा धरूं नये, असें टिपूस भासविण्याकरितां नानानें पुण्याचा इंग्रज वकील सर चार्लस मॅलेट यास बदामी येथें आपल्या छावणींत आणून आपल्या स्वारीबरोबर त्यास चालविलें होतें ! ता. २० मे रोजीं मराठी फौजेनें बदामीच्या किल्ल्यावर हल्ला करून टिपूच्या सरदाराच्या हातून तो काबीज केला. बदामी घेतल्याचे आधींच निजाम स्वारींतून परतला होता. नंतर नाना, परशुरामभाऊ व भोसले हेहि परतले. मागें हरिपंत फडके यांनीं ७५ हजार फौजेनिशीं स्वारीचें काम चालविलें. होळकरप्रभृति सरदार चाळीस हजार फौजेनिशीं सावनूर हुबळीकडे होते. पण या एकंदर स्वारींत तरवारबहाद्दर टिपूनें आपलें लष्करी कौशल्य मराठ्यांच्या विशेष नजरेस आणलें. त्यानें अनेक छापे घालून मराठ्यांस जेरीस आणिलें; तसेंच एका छाप्यांत तर होळकराच्या सैन्याच्या बरोबर असलेल्या पेंढारानें लुटीला ही संधि बरी आहे असें पाहून मराठी सैन्याचेच गोट लुटले! शिवाय टिपूनें विश्वास दाखवून होळकरास तहाची हूल दाखवीत अनेक वेळां फसविलें व अनेक ठाणीं घेतलीं ! १७८७ च्या एप्रिलांत उभयपक्षीं पक्का तह ठरून टिपूनें मराठ्यांस ४८ लक्ष रुपये व कांहीं संस्थानें व किल्ले देऊं केले. पण मोहिमेचा खर्च सुमारें सव्वा कोटी रुपये झाला

असल्यामुळें मराठ्यांचा एकंदरीनें तोटाच झाला. टिपूची सरशी झाली असतां त्यानें तह करण्याचें कारण असें कीं, इंग्रजहि आपणावर स्वारी करण्याच्या तयारीस लागले आहेत, अशी त्यास नक्की बातमी लागली होती.

यानंतर दोनच वर्षांनीं मराठ्यांनीं व निजामानें मिळून टिपूवरील दुसरी मोहीम आरंभिली. मात्र या वेळीं त्यांस इंग्रजांचें प्रत्यक्ष साहाय्य होतें; किंबहुना ही मोहीम सुरू करण्यांत इंग्रज पुढारी होते, आणि त्यांनींच निजामास सामील करून घेतलें होतें. पेशव्यांनीं जातीनें स्वारीस निघावें असाहि मॅलेट वकिलानें आग्रह चालविला होता. पण अखेर परशुरामभाऊ जाण्यावरच काम भागलें; व परस्पर मदत करून युद्ध जिंकून जो मुलूख काबीज केला जाईल तो इंग्रज व पेशवे व निजाम या त्रिवर्गांनीं सारखा वांटून घ्यावा असें ठरलें. या त्रिकुटांतून मराठ्यांस फोडावें असा प्रयत्न टिपूनें केला; पण तो साधला नाहीं. नानानें मात्र गोड बोलून टिपूकडून होईल तेवढी मागील तहांतील खंडणीची शिलकी रक्कम वसूल केली. १७९० चे मे-जून महिन्यांत मुंबईहून इंग्रजांचीं पलटणें जयगडच्या खाडींतून संगमेश्वरावरून अंब्या घाटानें वर चढून तासगांवास येऊन दाखल झालीं. कॅप्टन् लिटल हा या अडीच हजार फौजेचा पुढारी होता. त्यासह परशुरामभाऊ ऑगष्टांत स्वारीवर निघाला. घटप्रभा नदी उतरून गेल्यावर पहिलाच रणसंग्राम धारवाडच्या वेढ्याचा झाला. इतरत्रहि सरदार पाठविण्यांत आलेच होते. धारवाडच्या वेढ्यांत इंग्रजांनीं मर्दुमकी व तोफांचा उत्कृष्ट मारा करून मराठ्यांकडून धन्यवाद घेतला. किल्ला लढविणार टिपूचा सरदार बद्रीजमाल थानें तर शौर्याची शर्थ केली. पण अखेर त्याचें कांहीं न चालतां, ५ एप्रिल १७९१ रोजीं सात महिने लढल्यानंतर त्यास किल्ला सोडावा लागला. धारवाड घेतल्यावर मराठे व इंग्रज श्रीरंगपट्टणाकडे चालून गेले. मे महिन्यांत दुसऱ्या बाजूनें हरिपंत फडके फौजेनिशीं येत होते, त्यांचें व भाऊंचें सैन्य एकत्र झालें. तिकडून लॉर्ड कॉर्नवॉलीस हा निजामाचें सैन्य बरोबर घेऊन तिसऱ्या दिशेनें येत होताच. सर्वांनीं मिळून टिपूस जेरीस आणलें व अखेर टिपूला तह करून श्रीरंगपट्टणचा वेढा उठवावा लागला. टिपूनें ३ कोटी रुपये खंडणी व अर्धें राज्य देऊं केलें. संयुक्तांना प्रत्येकीं ४० लक्ष उत्पन्नाचा मुलूख वांटचास आला. मराठ्यांनीं वर्धा व कृष्णा

यांतील प्रांत, शिवाय सोंडूर वगैरे घेतलें; गुत्ती, कडप्पा, कोपळ वगैरे कृष्णा व तुंगभद्रा यांतील प्रांत निजामास देण्यांत आले; व इंग्रजांनीं डिंडिगल, कुर्ग, मलबार वगैरे प्रांत आपणाकडे ठेविले. इंग्रज व मराठे यांनीं सहकारितेनें केलेल्या स्वारींत परस्पर थोडयाबहुत कुरबुरीहि झाल्या. पण अखेर बिघाड न होतां सर्व मसलत पार पडली. लॉर्ड कॉर्नवालिस यानें परशुरामभाऊंस जातांना १७ तोफा नजर केल्या. परशुरामभाऊंची फौज परत येतांना वाटेंत तिचे बरेच हाल झाले. इंग्रज फौज मलबार किनाऱ्यावरील बंदरांत जहाजावर बसून मुंबईकडे रवाना झाली.

टिपूवरील तिसऱ्या स्वारींत या सहकारितेचा योग फिरून आला नाहीं. दरम्यान, सवाई माधवराव निवर्तून बाजीराव गादीवर बसला असून तो दौलतराव शिंद्याच्या कच्छपीं सांपडला होता. १७९८ सालीं निजाम अल्लीनें इंग्रजांशीं नवा तह करून आपलीं कवाईती पलटणें मोडून इंग्रजांचें सहा हजार सैन्य व तोफखाना आपले पदरीं ठेवून त्याच्या खर्चाकरितां २४ लक्ष रुपये देण्याचें कबूल केलें होतें. चौथाई सरदेशमुखीच्या वसुलीचा मराठ्यांचा तगादा चुकण्यास इंग्रजांशिवाय दुसरा कोणी उपयोगी पडणार नाहीं असें मनांत आणून वरीलप्रमाणें इंग्रजांशीं स्नेह जोडण्याचें निजामानें ठरविलें. इंग्रजांचें मात्र आयतेंच काम झालें. फौजेचा खर्च निजाम देणार, फौज आपल्या हुकमतीखालीं राहणार, निजाम आपल्या शत्रूच्या मालिकेंतून कायमचा निघून जाणार, व निजाम स्नेही जोडल्यानें पेशव्यां-वरहि वचक बसणार! असा या व्यवस्थेपासून इंग्रजांचा सर्व बाजूंनीं फायदा होता. याच शर्ती पेशव्यानेंहि कबूल कराव्या म्हणजे हेंहि बाहुलें आपल्या हातीं आलें असा इंग्रजांचा बेत होता; पण दौलतराव शिंद्यानें व नानानें हा तह करूं नका म्हणून बाजीरावास सल्ला दिला, म्हणून तो होण्याचा राहिला. तथापि, टिपूविरुद्ध पुन्हां लढाई सुरू झाल्यास आपण मदत करूं असें बाजीरावानें इंग्रजांस वचन दिलें; व परशुरामभाऊंच्या हाताखालीं पूर्वीच्या मोहिमेप्रमाणें सैन्य देऊन इंग्रजांचे मदतीस पाठवावयाचें असें ठरलें. बरोबर रास्ते, विंचूरकर वगैरे सरदार जावे असेंहि नानानें ठरविलें होतें. पण या बाबतींत दौलतराव शिंद्यानें आग्रह धरला कीं, टिपूवरील स्वारींत मराठ्यांनीं प्रत्यक्ष सामील होऊं नये. पेशव्याला टिपूनें शिंद्याचे विद्यमानें

तेरा लक्ष रुपये दिल्याचा बोभाटा होता. तो खराखोटा असला तरी स्वारी-वर इंग्रजांच्या मदतीस सैन्य पाठविण्याच्या ऐन वेळीं बाजीरावानें मनाई करून मोडता घातला, याचें नानासहि मोठें गूढ पडलें. अखेर इंग्रजांना आपल्या बळावरच श्रीरंगपट्टणची मोहीम करावी लागली. टिपूशीं सख्य करून निजाम अल्लीवर स्वारी करण्याचा बाजीराव व दौलतराव शिंदे यांचा बेत होता. पण या श्रीरंगपट्टणच्या स्वारींत टिपूस अपयश येऊन तो मरणहि पावला, तेव्हां बाजीरावाचा हा बेत जागच्या जागींच राहिला. टिपूच्या मृत्यूची बातमी ऐकतांच बाजीरावानें आनंद प्रदर्शित केला, व लगेच पगडी फिरवून, आयत्या वेळीं इंग्रजांच्या मदतीस सैन्य न पाठविण्याचें सर्व कारण नाना होय, असें इंग्रजांचे मनांत भरवून दिलें! टिपूच्या मरणोत्तर म्हैसूरच्या मुलु-खाची वांटणी करण्याची वेळ आली तेव्हां इंग्रजांनीं पेशव्यांस एक लहानसा हिस्सा देण्यास काढला; पण त्यास अशी शर्त घातली कीं, निजामाप्रमाणें पेशव्यांनींहि इंग्रजी फौज पदरीं बाळगण्याचा पूर्वी रहित झालेला तह करावा. पण असा तह करणें हें घातक आहे असें नानानें मनाशीं पक्कें ठरविलें असल्या-मुळें तह नाकबूल करण्यास बाजीरावास नानाची मदतच मिळाली. अखेर तोहि हिस्सा निजाम व इंग्रज यांनीं आपापसांत वांटून घेतला; पण उभयतांत फिरून एक नवा तह होऊन १७९२ व १७९९ सालीं निजामाच्या वांट्यास आलेला टिपूचा सर्व मुलूख इंग्रजांना मिळाला व त्याच्या मोबदला इंग्रजांची आठ हजार फौज आत्मरक्षणार्थ निजामास आपल्या गळ्यांत बांधून घ्यावी लागली! तात्पर्य, इंग्रज व मराठे यांच्या खऱ्या सहकारितेनें झालेली एकच मोठी म्हणजे टिपूवरील १७९१ ची मोहीम होय.

नानाला व बाजीरावाला इंग्रजांची पुढें लवकरच मदत घ्यावी लागली; पण ती खरी सहकारिता नसून, आपल्या घरच्या भांडणांत आपल्याच हातानें दुसऱ्यानदां तो इंग्रजांचा हात शिरकावून घेतला होता. फरक इतकाच कीं, राघोबानें हें अपयश प्रारंभींच आपल्या माथ्यावर घेतलें होतें व त्याला सर्व जगानें नांवेंहि ठेविलीं होतीं; पण पुढें काळच असा विपरीत आला कीं, राघोबाचा प्रतिस्पर्धी व मुत्सद्दी नाना फडणवीस यालाच स्वतः ती गोष्ट करावी लागली. नाना व महादजी यांची एका दृष्टीनें परस्पर स्पर्धा असली तरी दोघेहि आपापल्या परीनें दौलतीचे खांब होते. महादजीच्या मृत्यूमुळें

नानाला आपला उजवा म्हणजे हत्यार धरणारा हातच तुटला असें वाटलें असल्यास नवल नाहीं. आणि खरोखरच महादजीच्या मृत्यूपासून नानाचें उत्तर हिंदुस्थानांतील सर्व धोरण संपुष्टांत येऊन दिल्लींतून मराठ्यांचा पाय निघाल्यासारखाच झाला. तथापि महादजीच्या मृत्यूनंतर दुसऱ्याच वर्षी खर्ड्याची लढाई जिंकून नानानें जगास असें दाखविलें कीं, दक्षिणेपुरतें कां होईना, पण मराठ्यांच्या अंगचें तेज अद्यापि कायम आहे. खर्ड्याची लढाई हा नानाच्या वैभवाचा कळसच झाला. पण त्याच्याच पुढच्या वर्षी सवाई माधवरावाला अपमृत्यु आला, व नानाच्या वैराचा गड्डा जो बाजीराव तोच गादीवर बसण्याचा प्रसंग आल्यानें सर्वच उलटें सुलटें झालें. बाजीरावापासून नानाला दोन प्रकारची भीति वाटत होती. एक तर आपल्या बापाचें वैर उगविण्याकरितां तो व्यक्तिशः आपणास जाच किंवा घात करील; व त्याहून-हि मोठें भय हें कीं, असला कंगाल बुद्धीचा कलिपुरुष पेशवाईच्या गादीवर बसल्यास गादीचें केव्हांच वाटोळें होईल ! या भीतीनें नानानें ताबडतोब सर्व मोठे सरदार पुण्यास बोलावून घेतले, व बाजीराव गादीवर बसणें म्हणजे इंग्रजांचा हात दरबारच्या राजकारणांत फिरून शिरणें कसें आहे हें त्यांस सांगितलें. परशुरामभाऊ पटवर्धन नानांस अनुकूल होतेच. पण बाहेरच्या मोठ्या सरदारांपैकीं होळकरांनींहि नानांचें धोरण पसंत केलें; व शिंद्याच्या कारभाऱ्यांत मतभेद होता तरी त्यांनीं अखेर असें ठरविलें कीं, दौलतराव शिंदे आपला धनी, अल्पवयी, तेव्हां होळकरासारखे वडील मराठे मुत्सद्दी काय करतील तें शिंद्यांनींहि मान्य करावें. असो. सर्वांचा मिळून असा बेत ठरला कीं, सवाई माधवरावसाहेबांच्या विधवा स्त्रीच्या मांडीवर दत्तक देऊन गादी चालवावी; आणि बाजीरावास आहे तसाच कैदेंत राहूं द्यावा. पण बाजीरावास ही बातमी लागतांच त्यानें शिंद्याचा कारभारी बाळोबा तात्या यास वश करून घेऊन नानाचा बेत हाणून पाडण्याचा उद्योग आरंभिला. विकल्प सुरू झाल्यावर तिकडूनहि कारणें सुचूं लागलीं. बाळाजी विश्व-नाथाचा वंश हयात असतां परघराण्यांतील मुलगा काय म्हणून दत्तक घ्यावयाचा हा प्रश्न पुष्कळांना विचार करण्यास योग्य असा वाटूं लागला; व बाजीरावानें शिंद्यास चार लक्षांचा मुलूख व स्वतःस गादीवर बसविण्यास लागणारा सर्व खर्च देण्याचें आमिष लाविल्यानें या प्रश्नास बरेंच महत्त्व आलें.

नानास ही बातमी लागतांच त्यानें परशुरामभाऊस ताबडतोब पुण्यास बोलावून आणलें; पण विचारान्तीं उभयतांसहि असेंच वाटलें कीं, एवीतेवी शिंदे आपल्या सैन्याच्या जोरावर बाजीरावास गादीवर बसविणारच, मग तीच गोष्ट आपण होऊन केल्यास शिंदे बाजूस पडतील, व बाजीराव कदाचित् उपकारानें मारला जाऊन आपल्या हातीं येईल. त्याप्रमाणें परशुराम-भाऊंनीं शिवनेरीस जाऊन बाजीरावास बंधमुक्त केलें; व हा कांहीं कपटप्रयोग नाहीं, अशी परशुरामभाऊकडून शपथपुरःसर खात्री करून घेतल्यावर बाजीराव चिमाजी अप्पासह पुण्यास आला. नानाची त्याची भेट होऊन वरपांगीं तरी उभयपक्षीं दिलसफाई झाली, व शेवटीं बाजीरावानें नानास असें लिहून दिलें कीं, "झाल्या गोष्टी सर्वांनीं विसरून जाव्या, मी तुम्हांकडेच कारभार ठेवून सर्व कांहीं तुमच्या सल्ल्यानें करीन." तेव्हां बाजीरावास गादीवर बसविण्यांत आलें. हें ऐकून बाळोबा तात्यास राग आला; आणि त्याच्या सल्ल्यावरून दौलतराव शिंदे गोदातीरावरून आपली सर्व फौज घेऊन पुण्यास येऊन राहिला. शिंद्याची फौज मोठी, तिच्यापुढें आपलें चालणार नाहीं असें वाटून नाना मनांतून फार भ्याला; परशुरामभाऊनें त्याला पुष्कळ धीर दिला, आणि जरूर तर शिंद्याशीं लढतां येईल, त्याची काय प्रतिष्ठा, अशी त्याची समजूत घालण्याचाहि प्रयत्न केला. पण बाळोबा तात्याची भीति व मनांतून बाजीरावाचा तो कोणत्या वेळीं काय करील याविषयीं अविश्वास, यामुळें आपण कारभार सोडून पुण्यांतून निघून जावें, मागें काय व्हावयाचें असेल तें होईल, असें नानानें ठरविलें. बाजीरावानें तर उघड विश्वासघात केला ! शिंद्याशीं प्रथम बोलणें लावून आयत्या वेळीं नानाची मदत घेतली व शिंद्यास तोंडघशीं पाडलें याबद्दल त्यास प्रायश्चित्त द्यावयाचें म्हणजे त्याला गादीवरून काढावयाचें असें बाळोबा तात्यानें ठरविलें; आणि परशुरामभाऊसहि कटांत सामील करून घेण्याचा घाट घातला. नाना परशुरामभाऊस गुंतवून स्वतः पुण्यांतून निघून गेला, यामुळें परशुरामभाऊ उघडा पडल्यासारखा झाला; व एकट्याच्या हिमतीवर शिंद्याशीं वैर करण्या-पेक्षां या नवीन कटांत सामील होणेंच बरें असें त्यानें आपल्या मनाशीं ठरविलें. बाजीरावास पदच्युत करून चिमाजी अप्पास सवाई माधवरावाच्या विधवा स्त्रीचे मांडीवर दत्तक देऊन गादीवर बसवावें असा हा कट होता; व या

नव्या पेशव्याला नानाच्या जागीं नवा कारभारी पाहिजे, तेव्हां परशुराम-भाऊनें कारभार करावा असें ठरलें. पण परशुरामभाऊनें नानास प्रथम विचारून त्याची संमति घेतल्याशिवाय या कटास संमति दिली नाहीं. नाना, भाऊ, बाळोबा या सर्वांचा अशा रीतीनें एकविचार झाल्यावर बाजीरावावर फिरून अर्थातच कारागृहवासाची पाळी आली !

नाना पुण्याहून प्रथम पुरंदरास व नंतर वाईस जाऊन राहिला. सातारच्या महाराजांस बंधमुक्त करून त्यांच्या नांवानें फिरून राज्यकारभार सुरू केल्यास मराठे सरदारांना एकत्र करून सत्ता एकमुखी करितां येण्याचा संभव जाणून तसें करण्याचा त्यानें प्रयत्नहि केला; पण तो साधला नाहीं. दरम्यान चिमाजी अप्पाचें दत्तविधान झाल्यानें नाना स्वतः साताऱ्यास जाऊन त्यानें नव्या पेशव्याकरितां वस्त्रें मिळविलीं. पूर्वी परशुरामभाऊनें कारभार करावा असें ठरलें होतें; पण नानानेंच कारभार करावा व भाऊनें सेनाधिपत्य स्वीकारावें असा नवा बूट निघून त्याप्रमाणें नानानें पुण्यास यावें अशीं बोलणीं सुरू झालीं. पण बाजीरावाप्रमाणें नानासहि कैदेंत ठेवण्याचा शिंद्याचा बेत असल्याची गुणगुण लागल्यावरून नाना पुण्यास न येतां महाडाकडे निघून गेला व रायगड लढविण्याची त्यानें तयारी केली. अशा रीतीनें आकस्मित-पणें नाना व बाजीराव हे समदुःखी होऊन दोघांना एकविचार करणें प्राप्त झालें, व बाळोबा कुंजराच्या मध्यस्थीनें त्यांचा पत्रव्यवहार सुरू झाला. तुकोजी होळकराच्या फौजेची मदत शिंद्याविरुद्ध नानाला मिळण्यासारखी होती. शिवाय बाळोबा तात्याचा प्रतिस्पर्धी रायाजी पाटील याच्या मार्फत नानानें शिंद्यास १० लक्षांचा मुलूख, अहमदनगरचा किल्ला, परशुरामभाऊची जहागीर व घाटग्यांची खुपसुरत मुलगी देऊं केली ! मानाजी फाकडे शिंद्याच्या लष्करभरतीचें काम याच कटास अनुलक्षून करीत होता. बाजी-रावाच्या कांहीं कृत्यामुळें हा कट मध्येंच उघडकीस येऊन बाळोबा तात्यानें बाजीरावाची उत्तर हिंदुस्थानाकडे बंदोबस्तानें रवानगीहि केली. पण बाजी-रावानें आपला रखवालदार घाटगे यास फितवून व त्यास शिंद्याची दिवाणगिरी व शिंद्यास दोन कोटी रुपये देण्याचें कबूल करून मध्येंच मुक्काम करविला. इकडे नानानें रघूजी भोंसले व निजाम यांसहि आपल्या पक्षाकडे वळविलें. इतकी तयारी झाल्यावर नाना फौजेसह पुण्यास आला. त्यानें बाजीरावास

परत आणवून गादीवर बसविलें (४ डिसेंबर १७९६) व स्वतःकडे कारभार घेऊन शास्त्र्यांकडून चिमाजी अप्पाचें दत्तविधान अशास्त्र ठरवून तसें जाहीरहि केलें!

पण इतकें होतें तोंच फिरून कारस्थानानें उलट खाल्ली! तुकोजी होळकर मरण पावला व नानानें निजामास दिलेलें वचन बाजीरावानें पाळण्याचें नाकारल्यामुळें तोहि नाराज झाला. स्वतः बाजीरावानें तर जमल्यास नाना व शिंदे या दोघांनाहि बाजूस सारून आपला कारभार आपण मनःपूत करण्याचें योजिलें. पण त्यांतल्या त्यांत नानाविरुद्धच कारस्थान अधिक बळावून ता. ३१ डिसेंबर रोजीं नाना शिंद्याच्या मुलाखतीस गेला असतां शिंद्याचा सेनापति मायकेल फिलोज यानें नानास गोटांतच कैद केलें, व सर्जेराव घाटग्यानें आपले लोक शहरांत पाठवून त्यांजकडून नानाचा वाडा व त्याच्या पक्षाच्या लोकांचे वाडे लुटविले. पुण्यांत धरपकड, रक्तपात यांशिवाय कित्येक दिवसपर्यंत दुसरी गोष्ट दिसत नव्हती व ऐकूं येत नव्हती! घरांतून बाहेर पडावयाचें तर मोठा जमाव करून हातांत ढाली घेऊन व पट्टे चढवून बाहेर पडावें लागत असे! नानाची अहमदनगरच्या किल्ल्यांत रवानगी केल्यावर बाजीराव शिंद्याचें वर्चस्व कमी करण्याच्या उद्योगास लागला. हें पाहून शिंद्यानें आपल्या लष्कराचा महिन्याचा खर्च वीस लक्ष होता त्यासंबंधीं बाजीरावाच्या मागें पैशाकरितां लकडा लावला. पण बाजीराव इतके पैसे कोठून देणार? तेव्हां कराराप्रमाणें घाटग्यास शिंद्याचा कारभारी नेमण्यांत येऊन त्यानें वाटेल त्या रीतीनें पैसे वसूल करावे अशी कबूली बाजीरावास देणें भाग पडलें. या वेळीं घाटग्यानें पुण्यांत जो कहर केला, प्रतिष्ठित लोकांची जी अब्रू घेतली तिचें वर्णन आठवलें म्हणजे अंगावर कांटाच उभा राहतो. या अत्याचाराच्या योगानें शिंदे पुण्यांत अत्यंत अप्रिय झाला. या गोष्टीचा फायदा घेऊन अमृतरावाच्या साहाय्यानें इंग्रज अधिकाऱ्याच्या हाताखालीं सैन्य तयार करून शिंद्यास कैद करावें असा बाजीरावानें बेत केला; व त्याप्रमाणें त्यास दरबारला बोलावून जरबहि दाखविली; पण अखेर प्रत्यक्ष कैद करण्याचें धैर्य मात्र त्याला झालें नाहीं.

शिंदा आपण हिंदुस्थानास परत जातों असें सांगून दरबारांतून निघाला; पण त्यानें पुणें सोडलें नाहीं. तथापि सर्व बाजूंनीं, विशेषतः गृहकलहानें,

त्याची इतकी हलाखी झाली होती कीं, अखेर त्यास इंग्रजांची मदत व मध्यस्थी यांची याचना करावी लागली. बाजीरावानें यापूर्वींच कर्नल पामर याच्या-मार्फत शिंद्याशीं सलोख्याचें बोलणें लावलें होतें, तेव्हां तें शिंद्यानें झिडकारिलें. आतां त्याला स्वत: होऊन इंग्रजांची मदत मागणें प्राप्त झालें. आपली फौज घेऊन हिंदुस्थानास खरोखरच निघून जावें असें त्याच्या मनांत येऊं लागलें. पण पगार मिळाल्याशिवाय फौज कशी जाग्यावरून हालणार? शेवटीं नानाला बंधमुक्त केलें तर बराचसा पैसा मिळेल व बाजीरावालाहि थोडा वचक बसेल अशा हेतूनें त्यानें नानाची सुटका करून त्याला पुण्यास आणलें व त्याच्यापासून दहा लक्ष रुपये घेऊन तात्पुरती गरज भागविली. नानाच्या बंधमुक्ततेस इंग्रजांची मदत झाली, व तिचा फायदा त्यांनीं ताबडतोब करून घेतला. मराठ्यांशीं सख्य करून टिपूचें पारिपत्य करावयाचें असें इंग्रजांनीं मनाशीं ठरविलें होतें. आणि या कामीं शिंदा हिंदुस्थानांत जाऊन नाना एकटाच पुण्याच्या दरबारीं राहील तर हें जुळून येईल असें पाहून त्यांनीं बाजीरावाशीं असें बोलणें लावलें कीं, "शिंदा गेला तरी आम्ही तुम्हांस आपली फौज रक्षणार्थ देऊं, काळजी नको." पण इंग्रज जसजसे शिंद्यास पुण्याहून घालविण्याचें बोलूं लागले तसतसा बाजीरावास असा संशय येऊं लागला कीं, हें नानाचेंच कांहीं कारस्थान नसेल कशावरून? शिंद्यास दूर करून इंग्रजांस घरांत आणून घालण्याचा नानाचा हा बेत असावा. अशी कल्पना येतांच त्याच्या कारस्थानाचें चक्र उलटें फिरूं लागलें! शिंद्यास "परत जा" म्हणण्याऐवजीं "रहा" असेंच तो आंतून सांगूं लागला! इकडे नानाची खासगी गांठ घेऊन, "तुम्ही मला बापासारखे आहां, तुम्ही सांगाल तितकेंच पाणी पिऊन मी राहीन" अशी त्यानें पायावर हात मारून शपथ वाहिली आणि आपलें पागोटें काढून नानाच्या पायावर ठेवून त्यानें नानाला फिरून आपल्या हातीं कारभार घ्यावयास लाविलें; आणि त्याच वेळीं इकडे नानास फिरून कैद करण्याविषयीं शिंद्याशीं बोलणें सुरू केलें!

नानानें वरपांगीं कारभार हातीं घेतला; परंतु तो मनांतून उदासच होता. कोणाचाच विश्वास धरण्याची सोय नव्हती. मात्र इंग्रजांना या प्रसंगीं आपली मदत अवश्य असल्यामुळें कोणावर कदाचित् विश्वास ठेवतां आलाच तर त्यांच्यावर विश्वास ठेवावा, आणि कठिण प्रसंगीं त्यांची मदत घ्यावी

असें नानानें मनानें ठरविलें होतें; पण अशा स्थितींत दोन वर्षें जाऊन अखेर नानास ता. १३ मार्च १८०० रोजीं मरण आलें. नानाच्या मृत्यूनें बाजीराव किंवा शिंदा यांपैकीं कोणाचीहि स्थिति सुधारली नाहीं, उलट दोघांचाहि मुख्य आधार गेला. अखेर शिंद्याला आपला मुलूख सोडून पुण्यास राहणें अशक्य झालें. यशवंतराव होळकरानें अमीरखान पठाणाशीं सख्य करून शिंद्याचा मुलूख लुटण्याचा सपाटा चालविला होता; तेव्हां सन १८०० च्या नोव्हेंबरांत शिंद्यानें पेशव्यापासून ४७ लक्ष रुपये घेऊन व पुण्यास घाटग्याचे हाताखालीं कांहीं फौज ठेवून उत्तर हिंदुस्थानचा मार्ग स्वीकारला.

नाना मरण पावला व शिंदा आपल्या मुलुखास निघून गेला असें पाहून बाजीरावानें शांततेंत दिवस घालवावे ते न घालवितां, पूर्वी रघुनाथरावाच्या पक्षाविरुद्ध असणाऱ्या सरदारांवर सूड उगविण्यास सुरुवात केली. त्यानें रास्त्यांस कैदेंत टाकलें, व विठोजी होळकरास हत्तीच्या पायीं ठार मारलें. शिंदा उत्तरेकडे गेल्यामुळें यशवंतराव होळकरानें त्याच्याशीं थोडीशी झटापट करून फिरून दक्षिणेचा मार्ग सुधारला, व विठोजीच्या खुनाचा सूड घेऊन पुणें जाळण्यापोळण्याचा उद्देश जाहीर करीत तो खानदेशांत उतरला. फिरून शिंद्याच्या फौजेची आणि इंग्रजी फौजेची मदत मागणें बाजीरावाला भाग पडलें. पण इंग्रजांच्या शर्ती कठिण असल्यामुळें त्याला शिंद्याच्या फौजेवरच निभावून घ्यावें लागलें. पटवर्धन वगैरे सरदारांची मदत या वेळीं फार व्हावी; पण सरदारांना लुबाडण्याला त्यानें रास्त्यांपासून सुरुवात केली असल्यामुळें ते आपल्या ठिकाणीं उदासीन व साशंक वृत्तीनें राहात असत. ता. २३ ऑक्टोबर रोजीं होळकर हडपसर नजीक सैन्यासह येऊन पोंचला. शिंद्याचें सैन्य घोरपडीचे नजीक येऊन उतरलेंच होतें. उभयतांची ता. २५ ऑक्टोबर रोजीं मोठी लढाई होऊन शिंद्याचा पराभव झाला, व त्याचा सर्व गोट लुटला गेला. तेव्हां बाजीराव ७००० सैन्यासह पळून जाऊन सिंहगडावर बसला व तेथून कर्नल क्लोज याच्यामार्फत त्यानें इंग्रजांशीं मदतीविषयीं बोलणें सुरू केलें.

इंग्रज बाजीरावास मदत देण्यास केव्हांहि तयार होते. नाना फडणवीस जिवंत असतां पेशव्यांच्या ऐश्वर्याच्या ऐन भरांत ज्यांनीं रघुनाथरावास मदत देऊन मराठ्यांशीं युद्धहि आरंभिलें होतें, ते आतां बाजीराव गादीनशीन

असतां निराश्रित होऊन मदत मागूं लागला तर नानाच्या पश्चात् ती कां देणार नाहींत ? किंबहुना आपली मदत बाजीरावानें घ्यावी असा त्यांचा त्याच्या पाठीमागें पुष्कळ दिवसांपासून लकडा लागला होता. निजामानें घालून दिलेलें उदाहरण सर्व राजेरजवाड्यांनीं गिरवावें, व आपणाकडून सैन्याची मदत घ्यावी असा लॉर्ड कॉर्नवालीस याचा अत्यंत कसून प्रयत्न सुद्धां होता. पण एकहि मराठा सरदार या प्रयत्नास अनुकूल नव्हता. महादजी शिंदे, नाना फडणवीस व दौलतराव शिंदे या त्रिवर्गांनीं या मायावी मदतीचा इनकार करण्यास पेशव्यांस सल्ला दिला होता इतकेंच नव्हे तर, खुद्द बाजीरावासहि इंग्रजांच्या या धोरणाचें खरें मर्म समजण्याइतकी अक्कल होती; व त्यानेंहि आजवर होतां होई तों या गोष्टीस विरोधच केला. फौज इंग्रजांची, ती ठेवून घ्यावयाची आपल्या राज्यांत, तिच्यावरचे अधिकारी असावयाचे इंग्रज, तिच्या खर्चाकरितां मुलूख तोडून द्यावयाचा; व आपल्यावर प्रसंग आला म्हणजे मात्र तिनें इंग्रजांच्या हुकमतीनें आपलें रक्षण करावयाचें, ही व्यवस्था निजामाला सोईची असेल. कारण, तो अवघ्या दक्षिणेंत एकटा असून त्याला दुसरें कोणी साहाय्य नव्हतें. तथापि महाराष्ट्रांत मराठ्यांना इंग्रजांच्या हुकमतीखालीं वागणाऱ्या भाडोत्री सैन्याचें कारण कां पडावें ? पण तें अंतःकलहामुळें पडलें खरें ! पूर्वीं चार वेळां झिडकारलेली गोष्ट बाजीरावास अखेर निरुपाय होऊन करावी लागली.

सवाई माधवरावाच्या मरणापासून पुण्याच्या दरबारांत चाललेला घोंटाळा मालीटसाहेब जवळच संगमावर बसून स्वस्थ चित्तानें पाहत होता. शिंदे, होळकर, पटवर्धनादि सरदार, नाना, परशुरामभाऊ आदिकरून मुत्सद्दी, आणि या सर्वांचा मध्यमेरु बाजीराव या ग्रहोपग्रहांचें भ्रमण, युतिग्रहण व युद्ध चालू असतांना इंग्रजांस भिण्याचें कांहींच कारण नव्हतें. आपल्या घरच्या भांडणांत इंग्रजांकडे वांकड्या नजरेनें पाहण्याचें कोणास कारण नव्हतें व सवडहि नव्हती. उलट वेळप्रसंगीं त्रयस्थ या नात्यानें इंग्रजांची शिष्टाई या सर्वांना उपयोगी पडे, व यांच्या लष्करी मदतीची गुप्त अपेक्षा सर्वांना असे. पेशव्यांच्या राजधानींत आज पांचसहा वर्षें एकसारखी धामधूम माजून राहिली होती व शेंकडों अनर्थ घडले; पण संगमावरील इंग्रजांच्या वाटेस किंवा त्यांच्या आश्रयानें राहणाऱ्या लोकांच्या वाटेस कोणी कधीं

गेल्याचा बोभाटा झाला नाहीं. संगमापासून तीन मैलांच्या अंतरावर शिंदे व होळकर यांच्या फौजेचें तुमुल युद्ध झालें; पण ब्रिटिश रेसिडेंट कर्नल क्लोज हा संगमावर उंच काठीला इंग्रजी निशाण लावून खुशाल बसला होता. कारण, निशाणाला दोघांकडूनहि सारखाच मान मिळणार अशी त्यास खात्री होती! युद्धाच्या दुसऱ्या दिवशीं यशवंतराव होळकरानें कर्नल क्लोज यास आपल्या तंबूंत बोलावून आणून शिंदे, पेशवे व आपण स्वतः यांच्या दरम्यान मध्यस्थी करण्याची विनंति केली.

होळकर पुण्यावर चालून आला होता व त्याच्या फौजेस जयहि मिळाला होता. तरी त्यानें फौजेला प्रथम पुण्यांत पायहि घालूं दिला नाहीं. बाजीरावाशीं त्यानें नम्रपणाचेंच वर्तन पत्रव्यवहारांत ठेवलेलें असून त्यानें सिंहगडावरून पुण्यास परत यावें अशी विनवणी चालविली होती. बाजीरावाच्या मनाची भीति न गेल्यामुळें तो प्रथम रायगडास निघून गेला; व तेथून महाडास जाऊन त्यानें मुंबईस इंग्रजांना पत्रें पाठवून, जहाजें व माणसें पाठवून मला मुंबईस घेऊन जा अशी विनंति केली. इकडे बाजीराव पुण्यास येत नाहीं, असें पाहून होळकरानें त्याला धरून आणण्यास कोंकणांत सैन्य पाठविलें. तेव्हां इंग्रजांच्या लव्याजम्याची वाट न पाहतां तो सुवर्णदुर्गावरून रेवदंड्यास गेला व तेथें इंग्रजांच्या जहाजांत बसून ता. ६ डिसेंबर रोजीं वसईस पोंचला.

इकडे होळकरानें पुण्यांत बरीच खंडणी वसूल केली व जुन्नराहून अमृतरावास आणून गादीवर बसविलें. तेव्हां नाना, बाजीराव याचा शत्रू चतुरसिंग भोसले, वावीकर यांनीं सातारकर महाराजांजवळ आपलें वजन खर्च करून अमृतरावास वस्त्रें देवविलीं. अमृतराव गादीवर बसतांच होळकरानें पुण्यांतील रहिवाश्यांची केलेली दुर्दशा उघड्या डोळ्यांनीं पाहण्याचें काम या नव्या पेशव्याला प्रथम करावें लागलें! शहरची नाकेबंदी करकरून लोकांना छळण्यांत आलें. पूर्वीं लोक धोका दिसतांच दूर पळून जाऊन तरी आपलें रक्षण करीत.

बाजीराव पुणें सोडून गेला असें पाहतांच रेसिडेंट कर्नल क्लोज हाहि वसईस गेला. होळकर त्यास राहा राहा म्हणत होता; पण होळकराशीं तह करण्यापेक्षां या वेळीं आपल्या हातीं सांपडलेल्या पेशव्याशींच तह करणें अधिक सोईचें व फायद्याचें आहे असें पाहून तो तडक वसईस गेला. आणि

त्याच्या विद्यमानें बाजीराव व इंग्रज यांचे दरम्यान तारीख ३१ डिसेंबर १८०२ रोजीं तह ठरला. तहांतील मुख्य कलम पदरीं इंग्रजांचें सैन्य बाळगण्या-संबंधानें होतें हें सांगावयास नकोच! तोफखान्यासुद्धां ६००० पायदळ इंग्रजांनीं निरंतर पुरवावें, व त्यानें पेशव्याच्या मुलुखांतच राहावें. युद्धाचे वेळीं एक हजार सैन्य बाजीरावाभोंवतीं त्याच्या रक्षणाकरितां ठेवावें; खर्चाकरितां २६ लक्षांचा मुलूख इंग्रजांस तोडून मिळावा; पेशव्यानें इतर कोणीहि युरोपियन आपल्या पदरीं बाळगूं नये! सुरतेवरील ताबा पेशव्यानें सोडावा; गायकवाड व निजाम यांजवरील दावा इंग्रजांच्या मध्यस्थीनेंच तोडून घ्यावा; इतर कोणाहि राजेरजवाड्यांशीं युद्ध अगर तह किंवा दरबारी बोलणें इंग्रजांना न कळवितां परस्पर करूं नये अशीं कलमें या तहांत होतीं. "स्वातंत्र्याची किंमत देऊन आपल्या देहाचा बचाव बाजीरावानें विकत घेतला" असें ग्रँड डफ यानें देखील या तहाचें निंदाव्यंजक उद्गारांनीं वर्णन केलें आहे! या तहाचा शिंद्याला अर्थातच फार राग आला. बाजी-रावाच्या रक्षणाकरितां शिंद्यानें पुण्यास फौज धाडली; पण तह करण्यापूर्वीं त्यानें एका शब्दानेंहि शिंद्यास किंवा दुसरा हितचिंतक रघूजी भोसले यास विचारलें नाहीं; या तहानें पेशवे हे इंग्रजांच्या हातचें बाहुलें बनले; शिंदे-होळकर इत्यादिकांच्या व पेशव्यांच्या संबंधांचीं सर्व सूत्रें इंग्रजांच्या हातीं गेलीं. धन्याचें धनीपण गमावल्याचें धन्याला दुःख झालें नाहीं इतकें चाकराचें चाकरपण गमावल्याचें दुःख चाकराला झालें! बाजीरावानें स्वतःबरोबर दुसऱ्यांचेंहि स्वातंत्र्य गमावलें. इंग्रजांनीं तरी हा तह करून घेण्याचे घाईंत इतरांकडे कोठें पाहिलें? सालबाईच्या तहाची अंमल-बजावणी करण्याच्या कामीं शिंदे हे जामीनदार होते. त्यांना इंग्रजांनीं हा नवा तह करितांना एका शब्दानें तरी कोठें विचारलें? प्रसंग साधून सर्वांनींच जर स्वतंत्र वर्तन केलें तर आपणासहि तसें करण्याचा हक्क कां नसावा असें म्हणून वसईच्या तहास मान्यता देण्याचें शिंद्यानें साफ नाकारिलें. नागपूरकर भोसल्यांनींहि या कामीं कानावर हात ठेवले.

तहावर सह्या होतांच बाजीरावास फिरून गादीवर बसविण्याचा उद्योग आरंभणें इंग्रजांस प्राप्त झालें. त्यांनीं हैदराबाद, म्हैसूर वगैरेकडची फौज जनरल वेलस्ली याच्या हातीं जमविली. पटवर्धन, गोखले, निपाणकर,

विंचूरकर इत्यादि मराठे सरदारहि आपली फौज घेऊन इंग्रजांच्या मदतीला आले. होळकरांनीं गादीवर बसविल्यानें औट घटकेचें राज्य झालेल्या अमृतरावानें पुणें शहर जाळून आपल्या निराशेचा सूड उगविण्याचा विचार केला होता. पण बाजीरावाच्या पक्षाची इंग्रजी व मराठी फौज पुण्यावर चालून येत आहे असें समजतांच तो पुणें सोडून गेला, आणि होळकरहि वाटेंत जाळपोळ लूट करीत व विध्वंसाचीं चिराखदानें लावीत औरंगाबादेवरून माळव्याकडे परत गेला. अमृतरावानें नाशकापर्यंत तोच क्रम आक्रमिला; पण अखेर जनरल वेलस्लीसाहेबाशीं तह करून, आणि कांहीं दिवस त्याच्या सैन्यांत सामील राहून शेवटीं आठ लक्षांची बैठी जहागीर पत्करून तो काशीस जाऊन राहिला. तारीख १३ मे १८०२ रोजीं बाजीराव पुण्यास परत आला व फिरून गादीवर बसला.

शिंदे परत जातां जातां इंग्रजांचें पारिपत्य करण्याचा विचार करूं लागला, व त्यास भोसल्यानेंहि मदत देऊं केली. त्या दोघांनीं मिळून होळकराकडे या आपल्या संघांत सामील होण्याविषयीं बोलणें लावलें. होळकर या वेळीं या मित्रसंघांत स्वाभाविकपणें सामील होण्याचा संभव होता. पण होळकरास तेव्हां तशी बुद्धि झाली नाहीं! शिंदे व भोसले यांचीं सैन्यें दोन्ही मिळून सुमारें एक लक्ष मोगलाईच्या सरहद्दीवर एकत्र झालीं. इकडे इंग्रजांनीं सर्व प्रांतांतून मिळून पन्नास हजार फौज गोळा केली. जनरल वेलस्ली यानें नगरचा किल्ला शिंद्याचे ताब्यांतून घेतला व नंतर तो उत्तरेकडे वळला. उभय सैन्यांची गांठ असईजवळ पडून मोठी लढाई होऊन तींत मराठ्यांचा पराभव झाला. तिकडे उत्तर हिंदुस्थानांत जनरल लेक यानें शिंद्याच्या मुलुखावर स्वारी केली. त्यानें अलीगडचा किल्ला काबीज करून तो दिल्लीकडे वळला. १८०३ सालीं दिल्ली घेऊन त्यानें पातशहा शहाअलम यास आपल्या ताब्यांत घेतलें. अखेर लासवारी येथील लढाईंत मराठ्यांचा पराभव होऊन चंबळा नदीच्या उत्तरेचा शिंद्याचा सर्व मुलूख इंग्रजांचे हातीं आला.

सन १८०३ च्या मे महिन्याच्या ३० व्या तारखेस पुणें येथील रेसिडेंट कर्नल क्लोज यास कलकत्त्याच्या व्हाइसरॉयकडून जो खलिता आला त्यांत इंग्रजांच्या दृष्टीनें मराठी राज्याच्या त्या वेळच्या स्थितीचें परीक्षण

केलेलें आहे. सदर खलित्यांत व्हाइसरॉय लिहितो, "म्हैसूरचें राज्य बुडाल्यानें हिंदुस्थानांत आम्हांला आतां मराठ्यांशिवाय कोणीच प्रतिपक्षी राहिला नाहीं. मराठ्यांना जोंपर्यंत कोणा एकाद्या युरोपियन राष्ट्राची मदत मिळणार नाहीं तोंपर्यंत आम्हांस त्यांचें भय नाहीं; तथापि एखादा मध्यवर्ती कर्ता संस्थानिक इतर संस्थानांना मिळवून घेऊन संघ निर्माण करील तर मात्र भीति आहे. अशा संघाची देखील फारशी भीति बाळगा-वयास पाहिजे असें नाहीं; पण हरप्रयत्नानें असा संघ न होऊं देण्याची आपणास खबरदारी घेतली पाहिजे. यास उत्तम उपाय म्हटला म्हणजे मराठ्यांत मुख्य गणलेल्या संस्थानांशीं आपला स्नेह असावा; पण तोहि असा कीं, आमचें वर्चस्व राहून आमच्या लष्करी सत्तेवर त्यांची सर्व भिस्त राहावी. बाजीरावाशीं वसईचा तह करण्याचा आमचा खरा हेतु हाच आहे. या तहानें पेशव्यास गादी मिळेल; पण आमचें वर्चस्व पुण्यास इतकें राहील कीं, इतर मराठे सरदारांच्या हितसंबंधांचें रक्षण त्यांना आमच्याच द्वारें करून घ्यावें लागेल. पेशव्याला उपमर्द झाल्यासारखा वाटेल अशी गोष्ट, विशेषत: अंतर्व्यवस्थेसंबंधानें, तुम्हीं करूं नये. परंतु त्याची अशी समजूत घालून द्यावी कीं, तुमचेच प्रजाजन, तुमचेच नोकर आणि तुमचेच मांडलिक यांनीं जो बखेडा व जो उपमर्द केला त्याचें निवारण आम्हीं केलें व शिंदे, वऱ्हाडचे भोसले किंवा होळकर अथवा बेइमानी अमृतराव पेशवा यांच्या मदतीनें तुम्हांला कधींहि शांतता मिळाली नसती किंवा सन्मान मिळाला नसता तो आम्हीं मिळवून दिला. आमच्या पंखाखालीं आल्यानें निजामाचा किती फायदा झाला हेंहि बाजीरावास समजावून द्या. वसईच्या तहाचा एक मुख्य हेतु असा आहे कीं, फरेंच लोकांचा पाय कोणत्याहि मराठी दौलतींत फिरून रुजूं नये. म्हणून तावडतोब सर्व दरबारांतून फरेंच हुसकले जातील या उद्योगास लागा. सरंजामी फौज तहाप्रमाणें ठेवून बाकीची परत करा व या फौजेकरितां तोडून दिलेले मुलूख लवकर ताब्यांत घ्या. कारभाराच्या बाबतींत विचारलेला सल्ला खुशाल सांगत जा. तथापि पेशव्याच्या कामांत फारशी ढवळाढवळ करूं नका. तरी पण कांहीं थोडी ढवळाढवळ केल्याशिवाय चालणार नाहीं. कारण, जहागीरदारांकरितां पेशव्यांशीं मध्यस्थी करण्याचें आपण कबूल केलें आहे. बाजीराव विश्वासू नाहीं व

केवळ त्याच्याकडून जहागीरदारांचें हितसंरक्षण व्हावयाचें नाहीं; म्हणून कारभारांत ढवळाढवळ करतांना न्यायाच्या तत्त्वास अनुसरून तुम्हीं तें करतां हें पेशव्यांच्या निदर्शनास आणा. सरंजामी फौज याहून जास्त पुण्यास ठेवतां आली तर बरें; पण ती वाढवितांना पेशवा किंवा इतर मराठे सरदार यांच्या मनांत अंदेशा उत्पन्न न होईल अशी खबरदारी ठेवावी. आम्ही पेशव्याशीं बोलतांना जे हेतू सांगतों त्याहून आमचे अन्य हेतू आहेत असें त्यास तर न वाटावें. दौलतराव शिंदे सर्व सैन्य घेऊन पुण्यावर येऊं पाहतो त्याला सामोपचारानें आम्ही निवृत्त करूं पाहतों. भोसले, होळकर यांचें साहाय्य मिळाल्याशिवाय युद्धास उभें राहण्याची शिंद्याची सहसा छाती होणार नाहीं. इंग्रजांच्या नांवाच्या दराऱ्यानेंच मराठे सरदारांचा संघ होण्याचा थांबेल. पण असा संघ होण्याच्या बाजारगप्पा मात्र फार आहेत. कदाचित् आम्हांला भिवविण्याकरितांहि त्या उठविल्या जात असतील. तरी अशा बाजार-गप्पांस प्रतिबंध करावा. आम्ही भ्यालों असें दाखविलें तर संघ एरवीं व्हायचा नसेल तर होईल; आणि मराठे तें धाडस करूं पाहतील. आम्ही शिंदे, भोसले यांस परस्पर बजावीत आहों. शिंदे व होळकर यांचा बेबनाव राहिल्यास मग आम्हांस कांहींच काळजी नाहीं. तरी या दोघांचा मिलाफ होऊन होळकर हा पेशवे किंवा निजाम यांच्या विरुद्ध उठतो कीं काय हें पाहावयाचें आहे. पेशव्यानें देऊं केलेल्या मुलुखाऐवजीं अधिक सोयीचा असा मुलूख कोंकणांत किंवा बुंदेलखंडांत मिळवितां येईल कीं नाहीं हें आम्हीं पाहतों; दरम्यान देऊं केलेला मुलूख लवकर ताब्यांत घ्या व पेशव्यांनीं उशीर केल्यास त्याबद्दल नुकसानभरपाई देखील मागा."

यानंतर तीनच दिवसांनीं व्हाइसरॉयसाहेबानें शिंद्याच्या दरबारचा रेसिडेंट कर्नल कॉलिन्स यास खलिता लिहिला, त्याचा आशय खालीं लिहिल्या-प्रमाणें :—"शिंद्याला नर्मदा उतरून उत्तरेकडे येण्यास तुम्ही सांगा व कसेंहि करून त्याचें मन वळवा. त्याला समजून सांगण्याच्या गोष्टी अशा : शिंदा हा मराठी साम्राज्यांतला मांडलिक आहे. होळकरापासून पेशव्याचा बचाव त्यानें पूर्वींच करावयास पाहिजे होता. पण आतां त्यास पुण्यास जाण्याचें कारण उरलेलें नाहीं. वसईचा तह मान्य असल्याचें शिंद्यानें तुम्हांस पूर्वीं सांगितलें आहे; पण हल्लींचा त्याचा विचार वेगळा

दिसतो. वसईच्या तहाचा हेतु कोणाचेंच स्वातंत्र्य हिरावून घेण्याचा नसून सर्वांचे न्याय्य हक्क राखण्याचा आहे ; कोणाच्या कारभारांत हात घालण्याचा नाहीं. पेशव्याचा हुकूम इतर दरबारांनीं मानावा एवढाच आमचा हेतु आहे, व मांडलिक या नात्यानें शिंद्याचाहि हेतु तसाच असणार. शिंद्याला पुण्याच्या दरबारीं आपलें वर्चस्व कमी झालें असें वाटेल; पण त्यास असें समजवावें कीं, हें वर्चस्व वास्तविक वसईच्या तहानें कमी न होतां होळकराच्या फौजेनें पुण्यास त्याच्यावर जो विजय मिळविला व अखेर शिंद्याला इंग्रजांना मध्यें पडण्यास विनवावें लागलें तेव्हांच नष्ट झालें. पेशव्यास शिंद्याला विचारल्याशिवाय इंग्रजांशीं तह करतां येत नाहीं अशी शिंद्याची समजूत असेल तर ती खोडून काढा. सालबाईच्या तहांत महादजी शिंद्याची मध्यस्थी व जामिनकी इंग्रजांनीं मान्य केली होती; पण ती वंशपरंपरागत मानणेंची नाहीं. तो काळ गेला, तो माणूस गेला! आतां त्याचें काय? एवढेंच नव्हे, तर मराठेशाहीचें मुख म्हणून पेशव्यांनीं स्वतंत्र रीतीनें केलेले तह त्यांच्या मांडलिकांवरहि बंधनकारक झाले पाहिजेत. मराठेशाहीची जुनी घटना आतां राहिली नाहीं; महादजी व दौलतराव यांनीं शेजारच्या संस्था-निकांशीं स्वतंत्र रीतीनें युद्ध व तह केले तरी त्यांनीं पेशव्यांच्या गादीचा अधिकार नामंजूर केला नव्हता. वऱ्हाडच्या भोसल्याविषयीं कदाचित् असें म्हणतां येणार नाहीं. कारण, भोसला हा शाहू राजाचा अधिकार आपणास मिळाला असें म्हणत असतो. पण शाहू राजाच्या प्रतिनिधित्वाची परंपरा पेशवे चालवीत असतां पेशव्यांचें स्वातंत्र्य कमी करण्याचा अधिकार भोसल्यास नाहीं. पेशवे हे भोसल्याचे वरिष्ठ मानले किंवा भोसले स्वतंत्र मानले तरी तुम्ही अमुक तह असा कां केला असें विचारण्याचा अधिकार भोसल्यास पोंचत नाहीं. तीच गोष्ट शिंद्याचीहि समजावी. तथापि पेशवे किंवा होळकर यांच्याशीं शिंद्याचे जर कांहीं गुंतागुंतीचे हितसंबंध असतील तर ते त्यानें आम्हांस सांगावें; म्हणजे आम्ही मध्यस्थी करण्यास तयार आहोंच !"

याच दिवशीं व्हाइसरॉय वेलस्लीसाहेब यानें खुद्द दौलतराव शिंद्यास एक पत्र लिहिलें, त्यांत असें स्पष्ट कळविलें कीं, "तुमच्याशीं स्नेहभाव राख-ण्याची आमची पूर्ण इच्छा आहे; पण झालेल्या व्यवस्थेंत फेरबदल करूं पाहाल तर तें मात्र आम्हांस खपणार नाहीं व त्याचा आम्हीं बरोबर प्रतिकार करूं."

शिंदे व भोसले यांनीं उघडच्या मैदानांत लढाया देऊन आपला पराभव करून घेतला ही गोष्ट होळकरांस पसंत पडली नाहीं. त्याच्या मतें गनिमी काव्याची लढाई उभयतांनीं आरंभिली असती तर तिचा शेवट असा झाला नसता. पण त्याच्या शहाणपणाचा उपयोग मराठ्यांच्या कार्यास झाला नाहीं. कारण, शिंदे व भोसले लढत असतां होळकर स्वतः नामानिराळा राहिला, एवढेंच नव्हे तर, त्यानें स्वकीयांच्या मुलुखांतच नासधूस चालविली होती. शिंद्याचा पराभव होऊन त्याचा आपला दर्जा सारखा व्हावा व तसें झालें म्हणजे आपलें वर्चस्व वाढेल, अशी त्याला आशा होती; पण ती व्यर्थ गेली. शिंद्याचा पराभव होऊन त्यानें इंग्रजांशीं तह केल्यानंतर होळकराला इंग्रजांविरुद्ध उठण्याची स्फूर्ति झाली व झालेला तह मोडावा असा सल्ला तो शिंद्यास देऊं लागला. शिवाय रजपूत, रोहिले, शीख वगैरेंची मदत मिळविण्याचा प्रयत्न तो एकसारखा करूं लागला. पण शिंद्याचा इतक्या थोडक्या वेळांत सर्वत्र पराभव केल्यानें इंग्रजांना लढण्यास उत्तेजन आलें होतें; व होळकरानें युद्ध सुरू केल्यास तें त्यांच्या पथ्यावरच पडण्यासारखें होतें. होळकराच्या मागण्याहि भारी होत्या. अखेर १८०४ मध्यें युद्धास सुरुवात होऊन प्रथम होळकरानें इंग्रजांस पुष्कळ जेरीस आणिलें, व त्यांच्या बऱ्याचशा तोफाहि काबीज केल्या ; तरी शेवटीं दीग येथें होळकराच्या फौजेचा पराभव झाला. दक्षिणेंतील त्याच्या ताब्यांतील बहुतेक किल्ले इंग्रजांनीं हस्तगत करून घेतले. माळव्यांतील किल्ले व इंदूर शहर हीं सुद्धां त्याच्या हातून गेलीं. भरतपुरास वेढा घालून इंग्रजांनीं तो किल्ला घेतल्यानें आतां होळकरास त्या प्रांतीं कांहींच आश्रय उरला नाहीं. तेव्हां तो पंजाबाकडे निघून गेला. इतक्या उशीरानंतर होळकराशीं सहकारिता करावी असें शिंद्याच्या मनांत आलें! कारण, गोहदच्या राण्याचें स्वातंत्र्य कबूल करण्यास इंग्रज त्याला भाग पाडीत होते, तें त्यास कबूल नव्हतें; पण आतां तो तरी काय करितो ? अखेर शिंदे व होळकर या उभयतांशीं मिळून इंग्रजांनीं तहाची वाटाघाट सुरू केली. कंपनी सरकारला या वेळीं फार कर्ज झालें असून लॉर्ड वेलस्लीचें लष्करी धोरण विलायतेंत नापसंत ठरलें होतें. लॉर्ड कॉर्नवालीस याची पुन्हां गव्हर्नर जनरलच्या जागीं नेमणूक होतांच त्यानें तहाचें काम नेटास लावलें. अखेर १८०५ सालच्या सुमारास

शिंदे, होळकर, भोसले आणि गायकवाड या सर्वांशीं तह होऊन मराठा मित्र-संघ कायमचा नष्ट झाला, आणि मोठें युद्ध थांबलें.

सालबाईच्या तहामुळें मराठ्यांच्या सत्तेच्या नाशाचा पहिला हप्ता इंग्रजांच्या हातीं पडला; व हल्लींच्या या तहांनीं दुसरा हप्ता त्यांच्या पदरांत पडला. इंग्रजांशीं युद्ध करण्याची खरी कुवत यापुढें कोणाच मराठ्या राजेरजवाड्यांत राहिली नाहीं. मात्र या स्थित्यंतराबद्दलचा राग कोणाच्याहि मनांतून गेला नव्हता; पण एकजुटीनें वागण्याचें धोरणच नव्हे, पण इच्छाहि नष्ट झाल्यावर इंग्रजांवर रागावण्यापेक्षां त्यांनीं स्वतःवरच रागावणें अधिक योग्य होतें! इंग्रजांचें भाग्य मात्र थोर होतें यांत शंका नाहीं. विलायतेंतील लोकांना भय वाटण्याइतक्या त्वरेनें नको इतका मुलूख त्यांच्या हिंदुस्थानांतील नोकरांनीं आपल्या हिंमतीवर व जबाबदारीवर अवघ्या चार पांच वर्षांत मिळवून ठेविला! उलट पक्षीं, शिंदे, होळकर, व भोसले यांच्या हातीं, खर्चवेंच जातां सालीना साठ लक्षहि उत्पन्न कदाचित् येणार नाहीं, इतका थोडा मुलूख राहिला! मुलूख कमी झाल्याबरोबर प्रत्येकास आपल्या पदरचें सैन्यहि कमी करावें लागलें. एकट्या होळकरास २० हजार स्वार कमी करण्याचा प्रसंग आला. त्यांचा पगार देणें शिल्लक असल्यामुळें त्यांनीं होळकराच्या दाराशीं धरणें घेतलें. बरें, पगार मिळाल्यावर तरी ते एकदम पोटाचा दुसरा उद्योग काय करणार? लष्करी नोकरीची संवय; शेतीवाडी करणें विसरलेलें; व कित्येकांना तर शेतीवाडीहि नाहीं! हत्यारें काढून घेण्याचा कायदा अद्यापि व्हावयाचा होता. शिंद्यानें मात्र आपले पदरचे लोक तितके कमी केले नाहींत; पण खडी फौज ठेवून तिचा तनखा चालविण्याइतका संस्थानचा वसूल येत नसल्यामुळें, कांहीं ना कांहीं कामगिरी काढून फौजेला तिजवर पाठवावयाचें व तिच्या लुटालुटीकडे दुर्लक्ष करावयाचें हा मार्ग अखेर शिंद्यास स्वीकारावा लागला. ज्या संस्थानिकांच्या रक्षणाची हमी इंग्रजांनीं घेतलेली नव्हती त्यांच्याशीं कलागती करणें व जुने दावे उगवून घेणें हें एक काम शिल्लक होतें. पण तें तरी कितीसें पुरणार? अर्थात् बेकार झालेल्या शिपायांची गर्दी माजून पूर्वापार लष्कराबरोबर फिरणाऱ्या पोटभरू पेंढारांत आणखी भर पडली. पूर्वी निरनिराळ्या मराठे सरदारांच्या सैन्याचें नांव सांगणाऱ्या शिंदेशाही होळ-

करी वगैरे पेंढारास आतां दुसऱ्यांच्या नांवाचें पांघरूण मिळेनासें झाल्यानें तें स्वतःचें नांव चालवूनच उदरनिर्वाह करूं लागले! त्यांना कोणतेंच बंधन न उरून जणुं काय दाही दिशा मोकळ्या झाल्या! पण वर चंबळा नदीपासून खालीं कृष्णानदीपर्यंतच त्यांचा व्याप मुख्यतः होता. या पेंढाऱ्यांनीं सुखवस्तु शांतताप्रिय लोकांना पुष्कळ त्रास दिलाच; पण त्यांचें पारिपत्य व त्यांचा बींमोड करण्यास इंग्रजांनाहि फार श्रम पडले! केव्हां पेंढाऱ्यांचें सैन्य वीसपंचवीस हजारांइतकें एकत्र जमे, तर केव्हां ते शेंपन्नासांच्या मेळ्यांनींहि लांबलांब स्वाऱ्या करीत! पेंढाऱ्यांत मुसलमानांचा भरणा फार, व त्यांचे बहुतेक पुढारी मुसलमानच होते. मराठ्यांना वंशपरंपरेच्या जमिनी थोड्याबहुत होत्या; शिवाय ते मुसलमानांइतके निसुग बनले नव्हते. प्रतिष्ठेची चाड त्यांना थोडीशी होती. पेंढाऱ्यांत दर हजारीं सुमारें ४०० घोडेस्वार असत व ६०।६५ लोकांजवळ बंदुका असत. बाकीच्यांजवळ फार तर भाला किंवा विळ्याकोयत्यापासून हातीं येईल तें हत्यार असे! असल्या लोकांनीं ब्रिटिश सत्तेस न जुमानतां दहा वर्षेंपर्यंत शेंकडों मैलांच्या टापूंत खुशाल राज्य केलें! पण तें राज्य अर्थात् पाठीवरील बिऱ्हाडापेक्षां फारसें मोठें नव्हतें. मराठेशाहींतील लष्करी पेशाच्या स्वच्छ निर्मळ नद्या कोरड्या पडल्या व पेंढारी पेशाचे हे दुर्गंधी नाले मात्र वाहत राहिले! त्यांनीं कोणताच गुन्हा करण्याचें बाकी ठेविलें नव्हतें. पण पेंढाऱ्यांच्या चरित्राशीं आपणास या ठिकाणीं कांहीं कर्तव्य नाहीं.

ही सर्व धांदल उत्तर हिंदुस्थानांत चालू असतां बाजीरावास जी स्वस्थता लाभली व इंग्रजांच्या मदतीमुळें जें वजन लाभलें त्याचा उपयोग त्यानें आपल्या शत्रूंवर सूड घेण्यांत केला. लोक बाजीरावापेक्षां त्याच्या रक्षणार्थ खड्या असणाऱ्या इंग्रजांच्या सहा हजार फौजेस भीत. १८०४ च्या भयंकर दुष्काळानें महाराष्ट्रांत हाहाःकार झाला असून मनुष्यकृत संकटांमध्यें सृष्टिदेवतेच्या रोषाची भर पडली. पुष्कळ मराठे पुणें सोडून उत्तर हिंदुस्थानांत शिंद्याच्या आश्रयानें वसाहती करण्यास गेले. शत्रुपक्षीय सरदारांच्या जहागिरी तर त्यानें जप्त केल्याच; पण स्वतःशीं सरळ असणाऱ्या सरदारांच्या घराण्यांच्या कारभारांत व गृहकलहांत विनाकारण हात घालून एकास पळ व दुसऱ्यास पकड असें म्हणून तो कलहाचीं कारस्थानें बसल्या बसल्या रचूं

लागला. ही ढवळाढवळ करून परदच्या लोकांस त्रास देण्याची बाजीरावाची संवय दृष्टोत्पत्तीस येतांच इंग्रजांनीं त्याला प्रतिबंध केला असता तर लोक अधिक सुखांत राहते, किंबहुना बाजीरावाचें राज्यहि अधिक दिवस टिकतें असें ग्रँड डफच म्हणतो. पण राजकारणांत "फळ पिकल्याशिवाय तोडूं नये व गळूं पिकल्याशिवाय फोडूं नये" या नीतीचा अवलंब इंग्रज प्रथमपासूनच करीत आलेले आहेत. इकडे सरदारांच्या जहागिरी जप्त करीत असतां बाजीरावानें ब्रिटिश रेसिडेंटाशीं असें मिठ्ठास धोरण ठेवलें होतें कीं विचारूं नये ! बाजीरावाचा मित्रयोग चांगला होता; पण त्याच्या मित्रमंडळांत नादान आसामीच पुष्कळ होते; हरिदास, हुजरे, पाणके वगैरे सर्वांचा संग्रह त्यानें आपल्या मित्रमंडळांत केला होता. त्यांनीं खुषमस्करी करावी, लोकांना लुबाडावें व फावल्या वेळीं सरकारदरबारच्या कामीं ढवळाढवळ करावी. त्याच्या कारकीर्दींत कर्नल क्लोज, हेनरी रसेल व अल्पिष्टन असे तीन रेसिडेंट झाले. या तिघांनाहि त्यानें आपल्या गोडबोलेपणानें वश करून घेतलें होतें. रेसिडेन्सीचे जितके हेर पेशव्याच्या दरबारीं तितकेच बाजीरावाचे रेसिडेन्सींत असत ! अर्थात् प्रत्येकाचीं खलबतें दुसऱ्यास कळत, पण पेशव्याच्या बातम्यांचा उपयोग करून घेण्याची जी अक्कल व जो निःस्वार्थीपणा रेसिडेंटांत होता तितका बेटावरील बातम्यांचा उपयोग करून घेण्यांत बाजीरावाच्या अंगीं नव्हता. इंग्रजांच्या मदतीनें त्यानें जहागीरदारांवर वचक बसविला; पण राज्य राखण्याच्या कामीं उपयोगी असे जहागीरदार त्यानें कायमचे दुखविले; एवढेंच नव्हे तर, आपल्या पदरीं सरंजामदार असा एकहि ठेवावयाचा नाहीं, स्वतंत्र पगारी पायदळ फौज नवी ठेवावयाची व तिच्यावर इंग्रज अधिकारी नेमावयाचे असा त्यानें बेत केला. इंग्रजांच्या हें आयतें पथ्यावरच पडलें. सरदारांच्या जहागिरी बुडविण्यास बाजीरावाला अडथळा करून इकडे इंग्रजांनीं त्यांच्यावर तर उपकाराचें ओझें करून ठेवलेंच; पण इकडे त्याचा व त्याच्या सरदारांचा संबंध कायमचा तोडून त्याला पुरता इंग्रजावलंबी करण्यांत त्यांनीं आणखी एक मजल मारली. बाजीरावाच्या नव्या फौजेवर कॅप्टन जॉन फोर्ड साहेबाची नेमणूक करण्यांत आली; आणि फौजेंत लोक भरले तेहि परदेशी, मराठे नव्हत. हा इंग्रज सरदार व ही फौज यांनीं नोकरींत शिरतांना

बाजीरावाशीं इमानाची शपथ घेतली; पण तिला एक लहानसें पिल्लूं जोडलें. तें असें कीं " आम्ही बाजीरावाशीं इमानानें राहूं, पण बाजीराव स्वतः इंग्रजांशीं इमानानें वागेल तोंवर ! " अशा शपथेच्या इमानावर भिस्त ठेवून पदरीं पगारी सैन्य ठेवणाऱ्या शहाण्या राज्यकर्त्याचें उदाहरण महाराष्ट्राबाहेर जगांत इतर कोठें आढळेल किंवा नाहीं याची शंकाच आहे ! या नव्या फौजेची छावणी पुण्याच्या वायव्येस चार मैलांवर करण्यांत आली.

बाजीरावाइतकी स्वस्थता पूर्वीं दुसऱ्या कोणत्याहि पेशव्यास मिळाली नाहीं; पण या स्वस्थतेचा उपयोग राज्याची सुव्यवस्था करण्याकडे त्याच्या हातून मुळींच झाला नाहीं असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. रिकामपणचे सर्व चाळे त्याला सुचूं लागले. स्वतः राज्यकारभाराकडे पाहावयाचें नाहीं; व जे पाहत असतील त्यांना स्वस्थ बसूं द्यावयाचें नाहीं. मक्त्यानें मामलती द्याव्या, येईल त्या वसुलापैकीं पुष्कळसा खासगीकडे ठेवावा; आणि दरबारी व खासगी पैशाचा उपयोग जितका नैतिक अनाचाराकडे तितकाच धार्मिक अत्याचाराकडे करावा असा त्याचा क्रम असे. पदरच्या सरदारांच्या छळांत त्याची बुद्धि वरीच खर्ची पडत असे; व उरलेली बुद्धि त्याच्या बदसल्लागारांनीं आपल्या ताब्यांत घेतलेली असून दरबारच्या कामकाजांत ते खेळखंडोबा करीत. अखेर या खेळखंडोब्यांतून त्याचें राज्य गमावण्यास निमित्त निघालें !

अलिपष्टनसाहेबानें बेटावर बसून पुण्याचे व महाराष्ट्राचे लोक बाजीरावावर मनापासून नाराज आहेत हें हेरून ठेवलें होतें. पण त्यांच्या नाराजीकरितां बाजीरावास गादीवरून काढावें व प्रजेचें कल्याण करावें असें त्याच्या मनांत येणें शक्य नव्हतें; किंवा तसें त्याच्या मनांत आलें असतें तरी इंग्रजांचे व बाजीरावाचे संबंध लक्षांत घेतां केवळ लोकांना अप्रिय या आरोपावरून इंग्रजांना त्यास पदच्युत करितां येणें शक्य नव्हतें. बाजीरावास गादीवर बसविण्याप्रमाणें त्याला गादीवर टिकवून धरणें या गोष्टीला इंग्रज सरकार बांधलें गेलें होतें. त्यांचा तह बाजीरावाशीं होता; बाजीरावाच्या प्रजेशीं नव्हता. अशा मनुष्याच्या हातून इंग्रजांना पेशवाईचें राज्य खालसा करावयास मिळण्यास एकच मार्ग होता; तो हाच कीं, प्रजेशीं बेमानी करितां करितां बाजीरावानें चुकून ती इंग्रजांशींहि करावी. इंग्रजांनीं बाजीरावास

स्वैर वर्तनाचा वर दिला होता; पण तें स्वैर वर्तन इतरांशीं असेपर्यंत ! त्यानें आपला वरबलिष्ठ हात इंग्रजांच्या डोक्यावर ठेवण्याचा प्रयत्न करितांच त्यांनीं त्याला घेरला व पालथा घातला !

या कामीं त्यांना बाजीरावाच्याच एका हस्तकाचें नकळत साह्य झालें. बाजीरावास पुष्कळ कुटिल मंत्री होते. पण त्या सर्वांत त्र्यंबकजी डेंगळा हा श्रेष्ठ होता. वास्तविक त्र्यंबकजी हा अत्यंत शूर, धाडसी, हजरजबाबी, कल्पक व कर्ता असा पुरुष होता. इंग्रजांच्या वैराचा स्पर्श त्याला लागला नसता किंवा नाना फडणविसासारख्या मुत्सद्याच्या पदरीं तो असता तर इतिहासांत त्याचें नांव झालें असतें. पेशवाईच्या गादीची इतकी हलाखी झाली हें त्याला पाहवत नसे; या सर्वाला कारण इंग्रज असें त्याच्या मनानें घेतलें होतें. पूर्वीं शिंदे-होळकरांनीं मराठेशाही इंग्रजांच्या पाशांतून काढून स्वतंत्र करण्याची जी महत्त्वाकांक्षा धरली होती तीच त्र्यंबकजीच्या मनांत होती. त्याला स्वतःचें राज्य नसल्यानें मोठें नांव नव्हतें; तथापि त्याच्या मनाचा व्याप शिंदे होळकरांइतका मोठा होता. पण इंग्रजांच्या पाशांत इतकें गुरफटून गेल्यानंतर, त्यांतूनहि पेशवाईचा धनी जातीनें इतका भित्रा व नादान असतां, आणि पदरच्या सर्व सरदारांचीं मनें नाखूष असतां, इंग्रजांना महाराष्ट्रांतून घालवून देणें खरोखर कितपत शक्य आहे याचा विचार त्यानें केला नाहीं. प्रयत्न केल्यास शिंदे, होळकर, व भोसले फिरून सामील होतील, अशी त्याला आशा वाटत होती. पण त्याची मिजास जरी पातशहाची होती तरी नांदणूक कैकाड्याची होती ! आधीं कुळ थोर नाहीं, त्यांतून स्वभाव तापट, कडक; न्यायान्यायाची क्षिती नाहीं; काय करावें काय न करावें याचा विवेक नाहीं; दरबारी हलकटपणाचें पुट अंगावर पुरें चढलेलें, यामुळें ब्राह्मण किंवा मराठे सरदार लोकांत मान नाहीं; असा प्रकार त्र्यंबकजीचा असल्यामुळें त्याच्या महत्त्वाकांक्षेस ऐश्वर्य मुळींच नव्हतें. खुषमस्कऱ्या किंवा अंतरंगांतला सल्लागार म्हणजे नर्मसचिव या नात्यानें बाजीरावाच्या मनावर मात्र त्यानें चांगलाच पगडा बसविला होता. तथापि त्र्यंबकजीच्याहि धाडसाला ‘डाक’ घालील असा बाजीरावाचा नादानपणा असल्यामुळें त्या दोघांच्या जोडीपासून परस्परांचा नाश तर झालाच, पण शिवाजी महाराजांनीं स्थापन केलेल्या मराठेशाहीचाहि झाला !

त्र्यंबकजीच्या कारणानें इंग्रजांची व बाजीरावाची धुसफूस बरेच दिवस चालू होती. त्र्यंबकजी आपला पक्का द्वेष करितो हें इंग्रज रेसिडेंटास पूर्णपणें अवगत होतें. तथापि उघडपणें तसा दोषारोप करण्याची त्याची छाती नव्हती. नुसत्या द्वेषाचा पुरावा तरी काय मिळणार? याकरितां इंग्रज त्र्यंबकजीच्या नाशाची संधि मिळण्याची वाट पाहात स्वस्थ बसले होते, व ती संधि गायकवाडी प्रकरणामुळें त्यांना अभावितपणें आली.

गायकवाड व पेशवे यांच्यामध्यें गुजराथच्या खंडणीसंबंधानें बरेच दिवस तंटा चालू होता. पेशव्यांनीं गायकवाडावर पुष्कळ बाकी काढली होती; उलट पेशव्यांकडून आपल्या कांहीं रकमा येणें आहेत असें गायकवाडाचें म्हणणें होतें. पेशव्यांनीं निकड लाविल्यामुळें इंग्रजांच्या विद्यमानें गंगाधर-शास्त्री पटवर्धन नांवाचा एक प्रमुख मुत्सद्दी पुण्यास १८१४ त आला. शास्त्री हा बडोद्यास दिवाण झाला असला तरी कारकुनी फडांत वाढलेला. तेव्हां असला मनुष्य वकील म्हणून बरोबरीच्या नात्यानें बोलणें करण्यास आलेला बाजीरावास खपलें नाहीं. खुद्द एल्फिस्टन साहेबानें या शास्त्र्याचें वर्णन एके ठिकाणीं मोठें गमतीचें दिलें आहे तें असें: "गंगाधरशास्त्री हा मोठा धूर्त व बुद्धिमान् आहे. त्यानें बडोदें संस्थानची व्यवस्था उत्तम ठेविली आहे. येथें पुण्यास तो पुष्कळ खर्च करून मोठ्या मिजाशींत राहतो व आपली स्वारी अशा झोकांत काढतो कीं, सर्व शहर त्याच्याकडे पाहत राहतें! तो जुन्या पद्धतीचा विद्वान् शास्त्री असला तरी थेट इंग्रज असल्याप्रमाणें राहण्याची ऐट करितो. तुरतुर चालतो, तडतड बोलतो, वाटेल त्याला उलट उत्तर देतो. पेशवा व त्यांचे कारभारी यांना 'मूर्ख' म्हणतो, 'डॅम रॅस्कल' हा शब्द त्याच्या तोंडीं फार आहे. बोलतांना मधून मधून इंग्रजी शब्द खूप घुसडून देतो!" असला मनुष्य गायकवाडाच्या वतीनें भांडण्याला इंग्रजांच्या वशिल्यानें आल्यास बाजीरावाच्या दरबारीं अप्रिय व्हावा हें साहजिकच आहे. गंगाधरशास्त्र्याचा मुक्काम पुण्यास एक वर्ष पडला होता; परंतु त्याचा स्वभाव भानगडीखोर व बाजीराव किचकट—कोणतीहि गोष्ट निकालांत न काढणारा—यामुळें हिशेब देतां घेतां व बोलणेंचालणें होतां होतां एक वर्ष लोटलें. पुढें १८१५ सालीं बाजीराव पंढरपुरास गेला. त्याच्याबरोबर गंगाधरशास्त्रीहि गेला. तेथें ता० १४ जुलै रोजीं रात्रीं विठोबाच्या देवळाच्या

महाद्वाराच्या रस्त्यावर त्याचा खून झाला! आपल्या मध्यस्थीनें आलेल्या वकिलाचा खून झाला या गोष्टीचा इंग्रजांस सहजच मोठा राग आला; व त्र्यंबकजीवर वहीम घेऊन, त्यास आपल्या स्वाधीन करा असा रेसिडेंट अल्पिष्टन यानें बाजीरावाच्या मागें एकसारखा तगादा लाविला.

कोणत्याहि राज्यांत झालें तरी सर्वच खून सांपडतात व गुन्हेगारांस शिक्षा झाल्याशिवाय राहत नाहीं असें नाहीं. हल्लीं खुद्द कलकत्त्यांत अशी स्थिति आहे, आणि थोडे दिवसांपूर्वीं या राजधानीच्या शहरीं भर दिवसा नाकेबंदी करून घस्त घालावी लागल्याचें वर्तमानपत्रांच्या वाचकांस माहीतच आहे. गंगाधरशास्त्र्याच्या खुनाची गोष्ट कदाचित् तशांतलीच असूं शकेल. तथापि, शास्त्री हा दरबारी वकील असल्यामुळें त्याच्या खुनास राजकीय महत्त्व आलें होतें. शिवाय खुनाचे वेळीं बाजीराव पंढरपुरांतच होता; व बाजीरावाचा हस्तक त्र्यंबकजी हाहि पंढरपुरांतच होता; इतकेंच नव्हे तर, खुनापूर्वीं त्याच्याचकडून आग्रहाचीं बोलावणीं गेल्यामुळें शास्त्री विठोबाच्या देवळांत गेला होता. त्र्यंबकजी इंग्रजांचा द्वेष करी, व शास्त्री हा इंग्रजांच्या वशिल्याचा चढेल डोईजड मुत्सद्दी; अर्थात् या खुनाचा वहीम त्र्यंबकजीवर व त्याच्या द्वारें खुद्द बाजीरावावर जावा हें स्वाभाविक आहे. पण इंग्रजांनीं वरपांगीं बोलण्यांत तरी बाजीरावापर्यंत खुनाची जबाबदारी न भिडवितां त्र्यंबकजीवर वहीम घेऊनच ते स्तब्ध बसले, व बाजीराव त्र्यंबकजीस ताबडतोब इंग्रजांच्या स्वाधीन करता तर निदान बाजीरावापुरतें तरी त्यांचें मन या बाबतींत निर्मळ झालें असतें.

असो; पण या खुनाच्या प्रकरणास दुसरीहि एक बाजू आहे. शास्त्री हा पेशवे व गायकवाड यांच्या वादांत गायकवाडांतर्फे इंग्रजांच्या उत्तेजनामुळें पुण्यास आला होता. तरी पण त्याला स्वतःला शत्रु नव्हते असें नाहीं. शास्त्री हा गर्विष्ठ व महत्त्वाकांक्षी होता. गायकवाडांचा पक्ष खरा ठरविण्यानें त्याचें समाधान होणार नव्हतें, तर पुण्यास पेशव्यांच्या दरबारीं कारभारी व्हावें अशी इच्छा त्याला उत्पन्न झाली होती. याविषयीं बखरकार लिहितो, "पुढें बडोद्याहून गंगाधरशास्त्री येथें आला त्यामुळें कलहास आरंभ झाला. दोचहूं महिन्यांनीं येथील प्रभूचे कारभारी सदाशिव माणकेश्वर व जळचराकडील मोधीशेट या उभयतांना काढून आपण कारभार करावा असें शास्त्री

यांचे मनांत आलें. तेव्हां मोधी यांणीं प्राण दिला. प्रभू यासी बहुत अवघड पडलें." (राजवाडे खंड ४). दुसरें असें कीं, शास्त्री हा आपलें स्वतःचेंहि एक भांडण घेऊन पुण्यास आला होता. आणि बडोदें येथील प्रतिपक्षीयांनीं पंढरपुरास त्याचा खून करण्याची संधि साधली असें मानण्यास खुद्द बडोदें येथील पटवर्धनी दप्तरांतील कागदोपत्रीं बराचसा पुरावा मिळत असल्याचें सांगतात. कांहीं वर्षांमागें केसरीचे एका अंकांत यासंबंधानें एक पत्रव्यवहार देखील प्रसिद्ध झाला आहे; व त्या वेळींहि आम्हीच केसरीचे संपादक असल्या-मुळें तें पत्र शास्त्रीपटवर्धनांचें दप्तर चाळलेल्या एका पदवीधराकडून आलेलें होतें असें आम्हांस खात्रीलायक सांगतां येतें. अल्पिष्टनसाहेबाच्या पत्रा-वरूनहि असें दिसतें कीं, या खुनापूर्वी त्र्यंबकजी व शास्त्री यांची चांगलीच मैत्री जमली होती. किंबहुना शास्त्र्यास खासगी रीतीनें वश करून घेऊन, व त्यास पेशवाईचा कारभार देण्याचें आमिषहि दाखवून, हिशेबाच्या रुज-वातींत शास्त्र्यानें गायकवाडाशीं बेइमानी करून पेशव्यांचा फायदा करून द्यावा अशा खटपटी सुरू होत्या. बाजीरावसाहेबांची मेहुणी शास्त्र्यास द्यावी व हें लग्न लवकरच नाशकास व्हावें असेंहि ठरलें होतें. शास्त्र्याची ही एकंदर वर्तणूक स्वतः अल्पिष्टनास आवडली नाहीं; व गायकवाडांचा वकील म्हणून येऊन पुढें पेशव्यांचा कारभारी होणें हें सर्वस्वीं अप्रशस्त आहे असें साहेबाला शास्त्र्यास निक्षून सांगावें लागलें. शेवटीं शास्त्र्यानें लग्न करण्याचें नाकारलें. याहून त्र्यंबकजी व शास्त्री यांच्या दरम्यान वैर उत्पन्न होण्यास दुसरें कांहींच समर्पक कारण दाखविण्यांत आलेलें नाहीं. उलट गोविंदराव बंडोजी वगैरे शास्त्र्याचे शत्रू पुण्यांत आले, पुण्याहून पंढरपुरास गेले आणि शास्त्र्याला मारण्याच्या कटाची आवाई असल्यामुळें शास्त्र्याच्या संरक्षणार्थ पेशव्यांनीं पहारे वगैरे अधिक दिले होते ही गोष्ट महशूर होती. अल्पिष्टनसाहेबाच्या मतें खुनाच्या कटाची ही बातमी त्र्यंबकजीनें मुद्दाम उठविली असून पेशव्यांचा तिच्यावर विश्वास नसतांहि ते ती उगीच वरपांगीं खरी मानल्याचें दाखवीत. पण याला फारसा पुरावा नाहीं.

शास्त्र्याचा पक्षपाती व पाठीराखा बापू मैराळ यानें खुनानंतर ताबडतोब अल्पिष्टनसाहेबाकडे जी हकीकत लिहून पाठविली तींत पुढील मजकूर आहे: खुनाचे दुसरे दिवशीं शास्त्री यांचे कारकून त्र्यंबकजीकडे जाऊन म्हणाले,

"आपण शास्त्री यांचे स्नेही व पेशव्यांचे कारभारी, तेव्हां आपण खुनाचा शोध लावण्याची खटपट करावी." तेव्हां त्र्यंबकजी म्हणाला, "मी तें करतोंच आहें. पण वहीम कोणाचा म्हणून घ्यावा? सुगावा लागत नाहीं." कारकून म्हणाले, "शास्त्री यांचे शत्रू कोण आहेत हें आपणास माहीतच आहे. ते कर्नाटकचे लोक होते असें वाटतें." त्र्यंबकजी म्हणाला "होणार टळत नसतें. तो परभू सीताराम एक आहे; गायकवाडांपैकीं कान्होजी गायकवाड तुम्हीं कर्नाटकांत ठेवला आहे. पण अमक्याचा म्हणून वहीम कसा घ्यावा? तथापि मी शक्य ती खटपट करितों." बापू मैराळ याची ही हकीकत खासगी रीतीनें रेसिडेन्सीनें अल्पिष्टनसाहेबाकडे मुद्दाम लिहून पाठविलेली आहे; तथापि तींत लिहिणारानें त्र्यंबकजीनें हा खून करविला असें कोठेंहि ध्वनित केलेलें नाहीं. बडोद्याकडील बंडोजी व भगवंतराव या नांवाच्या इसमांवर शास्त्रीपक्षाचा वहीम असून हीं माणसें कैद केलीं गेलीं नाहींत; शिवाय साहेबाच्या मतें खुद्द पंढरपुरास या खुनाची चौकशी व्हावी तशी झाली नाहीं, म्हणून त्र्यंबकजीचेंच अंग या खुनांत असावें असें त्याच्या मनानें घेतलें; व पुढील सर्व कारवाईची उभारणी या पायावर झाली. बखरकार लिहितो, "जळचर याणें प्रभूवर निमित्य घेतलें कीं, शास्त्री यासी दगा आपलेकडील माणसांनीं केला. त्यास आमचे स्वाधीन तीं माणसें करावीं. तेव्हां बहुत संकटेंकरून त्र्यंबकजी डेंगळा यास स्वाधीन केलें." गंगाधरशास्त्री याचे खुनासंबंधाची जी दुसरी बाजू म्हणून वर दर्शविली ती खरी आहे असें मानल्यास त्र्यंबकजीला इंग्रजांचे स्वाधीन करण्यास बाजीरावास संकट कां वाटावें याची कल्पना करितां येते. त्र्यंबकजी इंग्रजांचा द्वेष करी हें अल्पिष्टनसाहेबास मनांतून जाचत होतें. पण केवळ या सबबीवर त्र्यंबकजीला आपल्या स्वाधीन करा असें बाजीराव यास त्याला म्हणतां आलें नसतें, व बाजीरावानेंहि त्यास स्वाधीन करण्याचें सरळ नाकारलें असतें. पण खुनाचा आरोप हा केव्हांहि राजकीय प्रतिपक्षावर आग पाखडण्यास एक उत्तम साधन असतें, आणि कर्मधर्मसंयोगानें आयता खून झाला म्हणजे प्रतिपक्षाविरुद्ध त्याचा फायदा करून घेण्यास शहाणे मुत्सद्दी कधींहि सोडीत नाहींत हा सर्व देशांतील व सर्व काळांतील प्रसिद्ध अनुभव आहे. त्याचप्रमाणें याहि बाबतींत घडलें असावें असें वाटतें. कारण, शास्त्री याच्या जवळच्या माणसांनीं त्र्यंबकजी-

वर वहीम घेतल्याचा पुरावा मिळत नाहीं. हा वहीम अलिपष्टनसाहेबाचा; आणि त्यास अनुसरूनच इंग्रजांनीं बाजीरावास कात्रींत धरलें.

पुण्याच्या लोकांच्या मताप्रमाणेंहि बाजीरावाचा भरंवसा त्र्यंबकजीवर फार होता. त्याला बाजीरावानें इंग्रजांच्या स्वाधीन मोठ्या कष्टानें केला; व पुढें जेव्हां इंग्रजांच्या कैदेंतून पळून जाण्याचें अचाट कृत्य त्यानें केलें तेव्हां तर, हा पराक्रमी पुरुष आपली इंग्रजांच्या हातून खास सुटका करील असें बाजीरावास वाटू लागून त्यानें त्र्यंबकजीस गुप्त मदत करण्यास व पुरंदर, सिंहगड, रायगड वगैरे किल्ल्यांवर लढाऊ सामान भरून ठेवण्यास सुरुवात केली! अर्थात् ही तयारी पाहून इंग्रजांना आधींच असलेला संशय दुणावला. त्र्यंबकजी श्रीमंतांना फुलगांवीं गुप्तपणें भेटतो, व पुण्याच्या आसपास पेंढार म्हणून ज्या स्वारांच्या टोळ्या फिरतात त्या वास्तविक त्र्यंबकजीच्या पदरच्या स्वारांच्या टोळ्या आहेत असें इंग्रज लोकांत बोलूं लागले. "पेंढाऱ्यांविषयीं श्रीमंतांची नाखुषी नाहीं" असा इंग्रजांचा आरोप व लोकांचाहि विश्वास होता. बाजीरावाचा आश्रय असल्यामुळें त्र्यंबकजी आला गेला तरी लोकहि वर्दी देत नाहींत, त्याच्या हालचाली छपवितात, अर्थात् बाजीरावावर शस्त्र उगारल्याखेरीज त्र्यंबकजी हातीं लागणें शक्य नाहीं असें इंग्रजांस वाटलें. सन १८१७ च्या मे महिन्याचे सुमारास अलिपष्टनानें जनरल स्मिथसाहेबास पुण्यास आणविलें व बाजीरावास चिटी पाठविली कीं, "एक महिन्याच्या आंत त्र्यंबकजी स्वाधीन करा, व त्याच्या जामिनकीकरितां रायगड, सिंहगड व पुरंदर हे किल्ले आमच्या स्वाधीन ताबडतोब करा; नाहीं तर फौजेची तंबी होईल." बाजीराव अगोदर बुचकळ्यांत पडला होताच, त्यांत पदरच्या माणसांनीं त्याला अधिकच बुचकळ्यांत पाडलें. टोलवाटोलवी कालहरण, या शस्त्रांवर बाजीरावाची मुख्य भिस्त होती; व त्याच्या पदरचे कारकून प्रभाकरपंत जोशी व बापू कवडीकर यांनीं अलिपष्टनसाहेबाकडे जाऊन येऊन "साहेबानें दोन दिवसांची मुदत विचाराकरितां दिली आहे" असें बाजीरावास गैरसमजानें किंवा लबाडीनें म्हणा सांगितलें खरें. इकडे अलिपष्टनानें ता. ७ मेच्या पहाटेपर्यंत बाजीरावाच्या उत्तराची वाट पाहिली व ता. ८ रोजीं उजाडतां पुणें शहराबाहेर दोन मैलांवर चौफेर सैन्याचा वेढा देऊन नाकेबंदी केली. तेव्हां बाजीरावास कांहीं तरी निकाल करणें भाग

पडलें, व त्र्यंबकजीला धरून देण्याबद्दल जाहीरनामे काढून तीनहि किल्ले स्वाधीन केल्याच्या चिट्या त्यानें इंग्रजांकडे पाठविल्या. तेव्हां स्मिथ-साहेबानें वेढा उठविला आणि अल्पिष्टन संगमावर आपल्या ठिकाणीं परत गेला.

हें सर्व झालें तरी मनांतून बाजीरावास समाधान नव्हतें. पुण्यांतून बाहेर पडावें असें त्याला वाटे व वाड्याजवळ फौजा नेहमीं तयार ठेवलेल्या असत. बदसल्लागार सांगत कीं, शिंदे, होळकर, भोसले, अमीरखान वगैरेंच्या साहाय्यानें सरकारी फौज इंग्रजांस हुसकून लावूं शकेल, व हें भोळ्या बाजीरावास खरें वाटे. पण पर्जन्यकाळ जवळ आल्यामुळें परमुलुखांतल्या फौजा येऊन मिळणार कशा? याकरितां तूर्त बाहेरून तह करावा व आंतून फौज जमविण्याचे प्रयत्न चालू ठेवावे, असा बाजीरावानें विचार केला. मोर दीक्षिताच्या विद्यमानें तह ठरला. त्यांत पूर्वीं वसई व नंतर पुणें येथें झालेला तह कायम करण्यांत येऊन शिवाय असेंहि ठरलें कीं, सरदार व दौलतदार यांजकडील अकबरनवीस, वकील, कारकून वगैरे कोणीहि बाजी-रावानें आपले दरबारीं ठेवूं नये; सवालजबाब करणें तो इंग्रजी वकिलाचे मार्फतीनें करावा, इंग्रजांशीं स्नेहानें वागणाऱ्या करवीरकर, सावंतवाडीकर वगैरेंवर बाजीरावानें कांहीं दावा सांगूं नये; शिंदे, होळकर वगैरे सरदारांचा जो मुलूख नर्मदा व तुंगभद्रा या नद्यांच्या दरम्यान असेल त्यावर बाजीरावानें हक्क सांगूं नये; बाजीरावानें इंग्रजांचे पांच हजार स्वार, तीन हजार पायदळ, तोफखाना व सामान यांचा खर्च चालवून तें नेहमीं आपलेपाशीं ठेवावें, आणि खर्चाकरितां तोडून दिलेल्या ३४ लक्षांच्या मुलुखावर व त्यांतील किल्ल्यांवर पेशवे सरकारचा कांहीं हक्क चालू नये, अहमदनगरच्या किल्ल्याच्या रेवणी-च्या बाहेरची चौफेर चार हजार हात जमीन पेशव्यांनीं इंग्रजांस कायमची द्यावी, इंग्रजी लष्कराच्या छावणीलगतचीं कुरणें कहीकरितां लावून द्यावीं, तैनाती फौजेशिवाय इंग्रजांनीं वाटेल तितकी फौज पेशव्यांच्या राज्यांत आपल्या खर्चानें ठेवावी, त्यास हरकत होऊं नये. उत्तरहिंदुस्थानांत असलेल्या मुलुखांतील पेशव्यांचा 'दावा व हुकमत' त्यांनीं इंग्रजांच्या स्वाधीन करावी. तसेंच तहाच्या भरंवशाकरितां त्र्यंबकजी डेंगळ्याचीं मुलेंमाणसें इंग्रजांच्या स्वाधीन करावीं.

वरील तहानें बाजीरावाचे हातपाय पुरे बांधले गेले. तथापि ते सोडवून

घेण्याची त्याची इच्छा नष्ट झाली नव्हती. बाजीराव कोणाच्या जोरावर इंग्रजांशीं लढणार होता कोणास ठाऊक! पण लढण्याचा त्याचा इरादा होता यांत शंका नाहीं. वरील तह ठरल्यावर पुरंदर, सिंहगड, रायगड हे किल्ले बाजीरावास परत मिळाले. तेव्हां त्यानें आपलें जवाहीर पैका-अडका व चीजवस्त सिंहगडावर आणि आपली थोरली स्त्री व घरचे देव वगैरे रायगडावर पाठविले, व स्वतः स्वारी प्रथम पंढरपुरास व नंतर अधिक श्रावणमासाचे निमित्तानें माहुलीस जाऊन राहिली. तेथूनच पुढील युद्धाची मसलत व जमवाजमव सुरू झाली.

इकडे पेंढाऱ्यांची धामधूम सुरूच होती; तिचा बंदोबस्त करण्याकरितां म्हणून जनरल मालकम हैदराबादेहून पुण्यास १८१७ च्या ऑगस्ट महिन्यांत आला. पेशवे पुण्यास येत नाहींत असें पाहून तो स्वतः जाबसाल करण्या-करितां माहुलीस गेला; व पेंढाऱ्यांचे बंदोबस्तास इंग्रजी फौज जात आहे तिच्या मदतीस तुमचीहि फौज द्या, अशी त्यानें मागणी केली. बाजीरावास फौज जमवावयाची होती. तिला हें आयतेंच एक कारण मिळालें व त्याचा फायदा घेऊन तो उघडपणें फौज ठेवूं लागला. या नव्या राजकारणांत सातारकर महाराज सामील व्हावे अशी बाजीरावाची इच्छा होती. कारण, त्यांचें नांव सामील असल्यानें सर्व सरदार लोकांची जशी मदत होईल तशी नुसत्या बाजीरावाच्या नांवानें युद्ध सुरू झाल्यास होणें शक्य नव्हतें. साताराच्या दरबारीं याविषयीं दुमत होतें. तथापि अखेर बाजीरावाची मसलत सिद्धीस जाऊन महाराजांचे कबिले वांसोटा किल्ल्यावर राहावे व महाराजांनीं बाजीरावाच्या समागमें राहावें असा बेत ठरला. भाद्रपदमासीं पेशवे पुण्यास परत आले, व त्यांनीं आपले दोन हजार स्वार विंचुरकरांबरोबर स्मिथ-साहेबाच्या मदतीस देऊन उत्तर हिंदुस्थानाकडे रवाना केले. जवळचे इतके स्वार दूर जाणार खरे, पण त्याबरोबर इंग्रजी सैन्यहि दूर जाणार होतें, शिवाय तह पाळण्यास बाजीराव मनापासून तयार होता असेंहि दिसून येणार होतें. बाहेरून मोर दीक्षित व फोर्डसाहेब यांच्यामार्फत इंग्रजांशीं सफाईचीं बोलणीं चालत; पण आंतून बापू गोखल्याच्या विद्यमानें बिघाड करण्याची तयारी सुरू होती. सर्व सरदारांस 'संमतांत घेण्याची' खटपट सुरू झाली. एक कोट रुपये खर्चून लष्करी सरंजाम सिद्ध करण्याचें ठरलें. धुळपांच्या

विद्यमानें आरमाराच्या डागडुजीच्या कामास सुरुवात झाली. किल्ल्यावर गल्ल्याची व शिबंदीची भरती होऊं लागली. पेशवाईतील कित्येक मुत्सद्यांना इंग्रजांशीं या वेळीं बिघाड करणें पसंत नव्हतें. स्वपक्षाचें बलाबल त्यांना बाजीरावापेक्षां अधिक समजत असावें. कसेंहि असो; या वेळीं बाजीरावाला बुद्धि फारशी चांगली आठवलेली नाहीं असें त्यांना मनोदेवता सांगूं लागली. बाजीरावाचे खासगी अनाचार जोरानें सुरू होते. "माहुलीच्या वाड्यांत एका आवडत्या स्त्रीस पुरुषाचा पोषाख व जवाहीर घालून गादीवर बसवून स्वतः खिजमतगार होऊन तिच्यावर चवरी वारण्याचा आंबटशोकी खेळ श्रीमंत खेळले," अशी वदंता पुण्यांत आली होती ! तेव्हां "श्रीमंतांचें दुर्दैव उभें राहिलें यामुळें जे आचार कोणी केले नसतील तसे करूं लागले" असें लोक सहजच बोलूं लागले. इंग्रजांशीं निर्वाणीचा सामना करून राज्य गमविण्याचा प्रसंग, अशा वेळीं केवळ एका बापू गोखल्याचे हिंमतीवर भिस्त टाकून श्रीमंत बसले ! पण असल्या महत्प्रसंगाला अवश्य असणारा उद्योग, आवेश व गांभीर्य हीं त्याच्या अंगीं नव्हतीं हें लोकांस उघड दिसत होतें.

इंग्रजांशीं बिघाड करण्याच्या कामीं शिंदे आपणास मदत करतील असें पेशव्यास वाटत होतें; पण तो भ्रम होता. शिंदे एक तर तहानें पूर्वींच बांधले गेले होते व बिघाड झाल्यास पहिलाच तडाका त्यांच्यावर बसण्याचा संभव होता. शिवाय पंधरा वर्षांपूर्वी शिंदे पुण्यास घालमेल करून जे पुण्याहून उत्तर हिंदुस्थानांत निघून गेले तेव्हांपासून ते पेशव्यांशीं तुटूनच वागत होते. बाजीरावाचें व शिंद्याचें प्रेम राहण्याला कांहींच कारण नव्हतें; व सर्व मराठ्यांनीं मिळून इंग्रजांस जेर करण्याची कल्पना १८१२ सालीं जी जिरली ती कायमचीच जिरली. बाजीराव उचल करणार असें पाहून पेंढाऱ्यांच्या पारिपत्याच्या निमित्तानें इंग्रजांनीं शिंद्याशीं तारीख ५ नोव्हेंबर सन १८१७ रोजीं एक नवीन बारा कलमी तह करून घेतला. होळकर व भोसले यांच्याकडे वळणें बांधण्यांत आलीं; पण त्यांचा तादृश उपयोग झाला नाहीं. इंग्रजांच्या फौजेंत फितुरी करण्याचाहि प्रयत्न झाला असावा असें दिसतें. एक बखरकार लिहितो, "विनायक श्रौती, वामनभट कर्वे व शंकराचार्य स्वामी(?) असे इंग्रजी पलटणांत फितूर करावयासी मसलत श्रीमंतास देऊन त्यांजपासून ऐवज घेऊन फितूर करावयास गेले." पण या वेळीं फितुरीच्या सबबीवर

बाजीरावापासून किती लोकांनीं किती पैसे उपटले असतील कोणास ठाऊक ! सोंडूरकर, यशवंतराव घोरपडे यानें या मसलतीकरितां पन्नास हजार रुपये घेतले व मसलत गुप्त ठेवण्याची शपथ घेतली; पण आंतून तो सर्व बातमी अल्पिष्टनसाहेबास देत असे, असें ग्रँट डफनें लिहून ठेवलें आहे. आपल्या हेतूच्या सिद्ध्यर्थ अल्पिष्टनसाहेबास मेजवानीस बोलावून त्याचा खून करावा किंवा त्र्यंबकजीच्या पदरच्या रामोशांकडून परस्पर एखाद्या रात्रीं बेटावर हें कृत्य करवावें असा बाजीरावाचा बेत होता, पण बापू गोखले यानें या आसुरी कृत्यास विरोध केला म्हणून तें घडून आलें नाहीं, असाहि एक प्रवाद आहे. बाजीरावाचा इंग्रजांच्या फौजेंत फितूर करण्याचा प्रयत्न होता; पण इकडे त्याच्या स्वतःच्या पदरच्या लोकांत किती फितूर पसरला होता याची मात्र त्याला कल्पना नव्हती ! पेशव्याच्या वाड्यांतली गुप्त म्हणून केलेली मसलत खडान्खडा बेटावर नित्य जात असे. ज्यांनीं बोलून चालून उघडपणें इंग्रजाची नोकरी पत्करली होती असे बाळाजीपंत नातूसारखे लोक तर बाजीरावाला विरुद्ध होतेच; पण बाजीरावावर नाखुष असणारे किंवा लाचामुळें वश झालेले इतर कित्येक लोक, पेशव्याची नोकरी करून त्याचा पगार खात असतां, आंतून इंग्रजांस सामील होते. लोक आपल्यावर नाराज आहेत हें बाजीरावास माहीत असल्यामुळें पूर्वी जप्त केलेल्या कित्येक जहागिरी त्यानें या वेळीं सोडल्या; व सर्व अखत्यारी बापू गोखले यास लेखी देऊन आपल्यावर बेभरंवसा करणाऱ्या सरदार लोकांना इमानाचें अप्रत्यक्ष आश्वासन दिलें. परंतु पटवर्धनादि वजनदार सरदारांचा रोष त्याला केव्हांहि काढून टाकतां आला नाहीं. उलट बाजीरावानें जप्त केलेल्या जहागिरी ज्यांच्या त्यास परत देण्याचा वेळोवेळीं आग्रह धरून अल्पिष्टन-साहेबानें मात्र पटवर्धनादि बरेच सरदार यापूर्वींच आपले स्नेहांकित व ऋणी करून ठेवले होते.

बाजीराव व अल्पिष्टनसाहेब यांच्या भेटी वारंवार होत असत, व हे दोघेहि गोड बोलणारे असल्यामुळें उभयपक्षीं सफाईचीं व भरंवशाचीं बोलणीं कशीं होत असतील याची कोणासहि कल्पना करितां येते. उभयतांची शेवटची मुलाखत तारीख १४ ऑक्टोबर १८१७ रोजीं झाली व तींत बाजी-रावानें दसरा होतांच पेंढाऱ्यांवरील मोहिमेंत इंग्रजी सैन्यास मदत करण्या-

करितां आपलें सैन्य पाठवितों असें कबूल केलें. दसऱ्याचे दिवशीं बाजीराव व अल्पिष्टनसाहेब नेहमींच्या शिरस्त्याप्रमाणें शिलंगणास जाऊन फौजेची सलामी घेण्यास एकत्र उभे राहिले ! पण नारोपंत आपटे याच्या स्वारांनीं थोडीशी गुर्मी दाखविली व अखेर उभयतां खाशांची व्हावी तशी रीतसर सलामी न होतां बाजीराव परस्पर निघून शहरांत आला म्हणतात. येथून बिघाड होण्यास सर्रास सुरुवात झाली. तारीख २५ ऑक्टोबरपासून बाहेरून चोहोंकडून स्वार शिपाई पुण्यांत गोळा होऊं लागले. इंग्रजी छावणीच्या आसपास पेशव्यांच्या फौजेच्या तुकड्या तळ देऊन राहूं लागल्या. तेव्हां बेटावरील इंग्रजांनीं आपल्या मडमा वगैरे दापोडीस पाठविल्या व मुंबईहून गोऱ्या पलटणीस येण्यास निकड केली, त्याप्रमाणें ती आल्यावर तिचा मुक्काम गारपिरावर न करवितां लांब खडकीवर करविला. आश्विन वद्य ८ रोजीं विश्रामसिंग नाईक यानें गणेशखिंडीनजीक दिवसा ले. शॉ नामक गोऱ्या अंमलदारास भाल्यानें भोंसकलें. गारपिरावरची छावणी मोडून खडकीस इंग्रजी फौज जातांच मराठी फौजेनें गोट लुटला. आधीं आगळीक दुसऱ्याकडून झाली असें ठरण्याकरितां उभयपक्षीं बरेच प्रयत्न झाले. पण अखेर तारीख ५ रोजीं लढाईस तोंड लागलें. बाजीराव निघून पर्वतीकडे गेला व अल्पिष्टन यानेंहि संगमावरील वकिलातीच्या इमारतीचें रक्षण होणें अशक्य असें समजून सर्व माणसें काढून खडकीस नेलीं. शहरांत सर्वत्र हालचाल सुरू झाली, आणि चतुःशृंगीच्या डोंगरापासून भांबुर्ड्यापर्यंत घोड्यांच्या टापा व तोफांच्या रणगाड्यांचा करकर आवाज याशिवाय कांहीं ऐकूं येईनासें झालें. पहिल्या दिवसाच्या हल्ल्यांत पेशव्यांच्या घोडेस्वारांची सरशी झाली. परंतु पायदळाची कुमक वेळेवर न झाल्यानें अखेर त्यांचा मोड झाला. नंतर बापू गोखले यानें स्वतः फेरहल्ला केला; पण त्यासहि माघारें परतावें लागलें. दुसरे दिवशीं मराठी सैन्याची फळी फुटून बराच नाश झाला व खडकीची लढाई इंग्रजांनीं जिंकली. नारोपंत आपटे, माधवराव रास्ते, आबा पुरंदरे, पटवर्धन यांजकडील कांहीं सरदार वगैरे बापू गोखल्याच्या मदतीस होते. पण इंग्रजांकडील तोफांचा मारा भारी होऊन मराठी फौजेस निरुपायानें मागें हटावें लागलें. पेशव्याकडील मोर दीक्षित वगैरे कांहीं मातबर माणसें पडलीं. पेशव्याच्या लोकांनीं संगमा-

वरील बंगला जाळला व लूट केली; पण मुख्य लढाईंत ते हरल्यानें व घोडीं वगैरेंची फार खराबी झाल्यानें अधिक नुकसान त्यांचेंच झालें. बाजीराव २००० स्वारांनिशीं पर्वतीस होता. तेथील देवळाच्या गच्चीवरून त्यानें खडकीची लढाई पाहिली; पण लढाई संपण्याचे पूर्वीं रंग सुमार दिसूं लागतांच त्यानें स्वारांनिशीं सासवडाकडे पळ काढला. लढाईचे आधीं पर्वतीकडे जाण्याकरितां शुक्रवारचे वाड्यांतून तो निघाला तेव्हांच त्याच्या जरीपटक्याची काठी मोडली होती. अखेर या मोडक्या काठीनें आपला गुण दाखविला. बाजीरावानें शुक्रवारच्या वाड्यांतून एकदां जो पाय काढला तो शेवटचाच ठरला. त्याला पुणें फिरून दृष्टीस पडलें नाहीं !

खडकीच्या लढाईंत इंग्रजी फौजेची सरशी झाली तरी ती खडकीच्या खडकीसच दबा धरून होती. अल्पिष्टनसाहेब हा जनरल स्मिथसाहेबाची वाट पाहात होता. बिघाडाचा रंग दिसतांच उभयतांनीं असा संकेत ठरविला होता कीं, ज्या दिवशीं पुण्याकडची डांक चुकेल, येणार नाहीं, त्या दिवशीं पुण्यास लढाई सुरू झाली असें समजून स्मिथसाहेबानें घोडनदीहून आपली फौज घेऊन ताबडतोब पुण्यावर यावें. तारीख ५ नोव्हेंबरची डांक चुकतांच स्मिथसाहेब ठरल्याप्रमाणें फौज घेऊन निघाला. वाटेंत त्याला मराठे स्वारांच्या टोळ्यांनीं बराच त्रास दिला. पण तारीख १३ रोजीं तो पुण्यास येऊन पोंचला. ता. १५।१६ रोजीं त्याच्या सैन्याची व मराठे सैन्याची घोरपडीचे बाजूस लढाई झाली. तारीख १६ रोजीं रात्रीं पेशव्यांचें उरलेलें सैन्य मागें हटलें व त्यानें बापू गोखले वगैरे सरदारांसह सासवडची वाट धरली. तारीख १७ रोजीं अल्पिष्टन व स्मिथ हे उभयतां बरोबर बाळाजीपंत नातू प्रभृति लोक घेऊन पुणें शहरांत शिरले व त्याच दिवशीं (सोमवार कार्तिक शुद्ध ९) तिसरे प्रहरीं शनवारचे वाड्यावर इंग्रजांचें निशाण फडकूं लागून जणुं काय तें मराठेशाहीची इतिश्री झाल्याचें जाहीर करूं लागलें !

बाजीराव पळून गेल्यावर मागें पुणें मोकळें पडलें ! खासा धनी आणि त्याजबरोबरचे सर्व मुख्य सरदार हे देशोधडीस लागल्यावर पुण्याचा बचाव कोण करणार ? बाजीराव पुण्याच्या लोकांना प्रिय असता तर त्याच्या-करितां, निदान त्याचें नांव घेऊन पुणें लढविण्याकरितां, मागें लोकांनीं कांहीं प्रयत्न केला असता. पण बाजीरावानें आपलें स्वतःचें बलाबल पाहिलें

कधीं ? त्यानें कोणास तरी खुष ठेवलें होतें काय ? पदरीं सैन्य व बाजारबुणगें पुष्कळ होतें, व बापू गोखल्यासारखा शूर शिपाईहि होता. पण सर्व सैन्य बिनकवाइती ! शिस्त नाहीं, सामान नाहीं, हुकमत नाहीं, धोरण नाहीं, लोकांचें पाठबळ नाहीं; फक्त कावेबाजी व कज्जेदलाली मात्र भरपूर होती ! असो; खडकीची लढाई संपण्यापूर्वींच बाजीरावानें पळ काढण्यास सुरुवात केली होती; व ही लढाई संपल्यावर पुरंदरे , गोखले वगैरे सरदार त्यास जाऊन मिळाले. त्यांना बाजीरावाचा नक्की पत्ताहि प्रथम कळेना इतका बाजीराव झुकांडीबहाद्दर ! शेवटीं त्याचा शोध काढीत काढीत सरदारांनीं त्यास सासवडास गांठलें. तेथें सर्व जमून प्रथम जेजुरीस व नंतर माहुलीस गेले, नंतर सहा महिनेपर्यंत बाजीराव पुढें व इंग्रजी सैन्य मागें असा पळ चालू होता. मागें पुण्यास काय वर्तमान घडलें, हें बखरकाराच्या तुटक पण ओजस्वी अशा भाषेंतच पुढें देतों :

शके १७३९ च्या आश्विन वद्य ११ पासून पौष अखेरपर्यंत पुण्यास नुसती धामधूम चालू होती. बाजीराव पळून गेल्यावर शहरची नाकेबंदी झाली. पण नाकेबंदी केल्यानें लोकांचें संरक्षण होतेंच असें नाहीं. पेशव्यांच्या कित्येक वाड्यांवर देवडीवरील पहारेकऱ्यांशिवाय दुसरें कोणीहि उरलें नाहीं. बाळाजीपंत नातूनें या पहारेवाल्यांसहि काढून लाविलें व सांगितलें कीं, " तुमचा धनी परत आल्यावर तुम्ही या, तोंपर्यंत येथें काम नाहीं. " तेव्हां ते लोक आपलें सामानसुमान व हत्यारें घेऊन घरोघर निघून गेले. त्यांतूनहि कित्येक मुंडी देऊन राहिले त्यांजकडे वाड्यांच्या बंदोबस्ताचें काम सांगण्यांत आलें. पुण्यास रोज अवशीं तोफ होऊन नाकेबंदी करण्याची चाल असे. पहिल्या दिवशीं नेहमींप्रमाणें तोफ सोडण्याचा हुकूम झाला. पण गोलंदाजांजवळ दारू नाहीं व दारू ठासावयास गज नाहीं अशी स्थिति आढळली ! पण दुसरे दिवसापासून दारूची व्यवस्था होऊन तोफ सोडण्याचा प्रघात सुरू झाला. मात्र कत्तलच्या रात्रीं एक दिवस तोफ सोडण्यांत न येतां खेळे यांस डोले काढून शहरांत खेळण्यास व मिरवण्यास मोकळीक देण्यांत आली. " साहेब यानें आपले लोकांस ताकीद करविली कीं, आपले माणसांनीं त्यांशीं बोलूं नये, जशी चाल आहे त्याप्रमाणें करावें. " पूर्वी बेटावर लूट होऊन चीजवस्त लुटली गेली होती ती ज्यानें त्यानें परत आणून द्यावी अशी दवंडी

पिटली गेली तेव्हां जकाते यांच्या हवेलीजवळ लुटींत नेलेल्या व परत आणून दिलेल्या मालाच्या राशी पडल्या ! राज्यक्रान्तीच्या वेळीं चोरटचांना फावतच असतें. लोकांनीं स्वस्थ राहावें, दंगाधोपा करूं नये, व्यापारउदीम चालवावा, नवीन करपट्टी वगैरे कांहीं बसविली जाणार नाहीं, अशा अर्थाचा जाहीरनामा साहेबानें कोतवालचावडीच्या झेंडचाला बांधला. पण व्यापार-उदीम कोणाला सुचणार ? आहे तें राखलें कसें जातें याचीच ज्याला त्याला फिकीर पडलेली ! पुण्यास दरोडे पडूं लागले. कोणी बाहेर एकटा दुकटा पडला तर त्याला कोणीहि लुबाडून घ्यावें असें झालें ! गुन्हेगारांना जरब बसावी म्हणून मुद्देमालासह पकडलेल्या कांहीं चोरटचांना फांशीहि देण्यांत आलें. पण त्यानें काम भागलें नाहीं. तेव्हां सर्व लोक मिळून अलिपष्टनसाहेबाकडे " कोणी साखर, कोणी बदाम अशी नजर घेऊन गेले." हरेश्वरभाई पुढारी होता. तेव्हां साहेबांनीं सर्वांस सांगितलें कीं, " खुशी करून राहावें, तुमचे धनी लवकर येतील, आम्ही तुमचे धन्यास आणावयास जातों." हरेश्वरभाईस व बाळाजीपंत नातूस नवीन लोक नोकरीस ठेवून शहराचा बंदोबस्त करावयास सांगण्यांत आला. साहेबानें तरी चोरटचांना अशा वेळीं कोठवर पुरें पडावें ? अर्थात् बखरकारानें खालीं वर्णन केल्या-प्रमाणें प्रकारहि होत. " साहेब याजकडे सांगावयास गेलें तेव्हां त्याणें उत्तर केलें, उसकू ल्याव हम फांशी देयेंगा." पण चोर आधीं पकडला जाणार व मग फांशी जाणार ! व्यापारी म्हणाले, " साहेब वो कसे सांपडेगें? " तेव्हां साहेब म्हणाला " तो हम क्या करे ? चोर उपर हम जाते नही ! " तें ऐकून व्यापारी रडत माघारे आले व खाजगी पगारी पहारेवाले ठेवून आपापला बंदोबस्त करूं लागले.

अलिपष्टनसाहेब बेट सोडून गारपिरावर छावणी देऊन राहिला होता व तेथून त्याचा कारभार चाले. त्याच्याहि छावणीवर दगड येत व शेंपांचशें रामोशी जमून अडप झडप मिळेल ती लूट नेत, यामुळें रात्रभर घस्त ठेवावी लागे. शेवटीं अर्जुना नाईक रामोशी यानें शहरावर दरोडा पडूं न देण्याची हमी घेतली तेव्हां त्यास पागोटें बांधण्यांत आलें !

कार्तिक वद्य ३ पासून पुण्यास बाजीरावासंबंधानें दिवसांतून दहा बातम्या पसरण्यास सुरुवात झाली. अर्थात् या बातम्यांना आगापिछा कांहीं नसे;

व बातम्याहि इतक्या परस्परविरुद्ध असत कीं, एकीचा मेळ दुसरीशीं घालणें अशक्य असे. बातम्या उठविणारे व ऐकून विश्वास ठेवणारे दोघेहि बहाद्दर असल्यामुळें लोकांनीं काय बोलावें याला ताळतंत्र राहिला नाहीं. बाजीराव जिंको किंवा हरो पण पुण्यास परत येणार एवढा मात्र पुण्याच्या लोकांना दृढ भरंवसा वाटत असे. बाजीराव उत्तर हिंदुस्थानांत जाऊन पोंचल्यास त्याला शिंदे-होळकरांची मदत खास मिळणार याविषयीं लोकांस शंका वाटत नव्हती. "फिरंगी यांची जेरी व श्रीमंताची जबरी" अखेर होणार अशी लोकांना पोटांतून आशा होती; पण अखेर ती व्यर्थ ठरली. दिवसभर कानोसा घेत, चोरून बातम्या सांगाव्या व ऐकाव्या, आणि अखेर रात्रीं नाकेबंदीची तोफ ऐकून निराश होऊन निजावें असा क्रम कित्येक दिवस चालला होता ! पुण्यांत बाहेरून शिंदे, होळकर, भोसले यांजकडून येणाऱ्या डांकेवर नजर ठेवण्यांत आली असून ही डांक इंग्रजांचे स्वाधीन करून ती त्यांनीं पाहिल्यावर परत न्यावी असा बंदोबस्त झाला होता. बाजीराव येणार, आला अशा हुली उठून लोकांत वारंवार चलबिचल होई यामुळें इंग्रजांना वारंवार शहरांतून ठिकठिकाणीं नाकेबंदी करावी लागून शनवारवाड्यावर तोफाहि चढविण्यांत आल्या. सरकारी भगवे झेंडे व निशाणें चावड्यांवरून व पेठेंतून शिल्लक होतीं तींहि काढून व काठ्या उपटून टाकण्यांत आल्या व त्यांच्याजवळ असलेलीं इंग्रजांचीं निशाणें मात्र शिल्लक ठेवण्यांत आलीं. भगवीं निशाणें प्रथम शिल्लक उरूं देण्याचें कारण काय असावें ? बाजीराव आपण होऊन सुखासमाधानानें ताबडतोब स्वाधीन झाल्यास त्यास फिरून पुण्यास आणून अधिक बंदोबस्तांत कां होईना पण गादीवर ठेवावें असें अल्पिष्टनसाहेबास वाटलें असेल काय ?"

ता. २२ नोव्हेंबर रोजीं जनरल स्मिथ यानें बाजीरावाच्या पाठलागास सुरुवात केली. पुणें स्थिरस्थावर केल्यावर महाराष्ट्रांतील सर्व सरदार-जहागिरदारांस उद्देशून अल्पिष्टनसाहेबानें तारीख ११ फेब्रुवारी १८१८ रोजीं जाहीरनामा काढून असें फर्माविलें कीं, "कांहीं कारण किंवा जाबसालाची तक्रार नसतां पेशव्यांनीं इंग्रजांशीं बिघाड केला; परंतु त्याकरितां इंग्रज इतरांचें नुकसान करूं इच्छित नाहींत; सर्वांनीं आपआपल्या ठिकाणीं स्वस्थ राहावें म्हणजे लढाईपूर्वीं होतें तसें सर्वांचें चालविलें जाईल." या जाहीर-

नाम्यामुळें बाजीरावास कोठेंहि फारसा थारा मिळाला नाहीं. सिंहगड, रायगड लढले; सासवडासहि चकमक झाली. इंग्रजांना लहानमोठ्या बऱ्याच गढया लढूनच घ्याव्या लागल्या; पण बाजीरावाकरितां किंवा पेशवाईकरितां कोणीहि सरदार, जहागीरदार वगैरेंनीं जमावाची उचल केली नाहीं.

बाजीराव सासवडाहून निघाला तो माहुलीस गेला व तेथें त्यानें वासोट्याहून काबिल्यासुद्धां सातारकर महाराजांस आपल्या लष्करांत आणविण्याची व्यवस्था करून त्यांची वाट न पाहतांच पळ काढण्यास सुरुवात केली. माहुलीहून, पंढरपूर, तेथून जुन्नर, तेथून ब्राह्मणवाड्यास आल्यावर थोडा मुक्काम झाला व या ठिकाणीं त्र्यंबकजी डेंगळा पेशव्यांस उघडपणें येऊन मिळाला. त्याच्या रामोशी वगैरे लोकांनीं सभोंवतालच्या डोंगरांतल्या सर्व खिंडी अडवून ठेविल्या होत्या. पंढरपुराहून निघाल्यावर सातारकर महाराज पेशव्यांस येऊन मिळाले. इतक्यांत जनरल स्मिथ संगमनेरपाशीं आला, तेव्हां बाजीराव दक्षिण दिशेनें निघाला; यावरून बाजीराव पुण्यावर चालून येतो अशी बातमी उठली; ती ऐकतांच पुण्याचे बाजूस कर्नल बर नांवाचा इंग्रज सरदार होता, त्यानें घोडनदीहून लष्कर बोलावलें. त्याची व मराठी फौजेची कोरेगांव मुक्कामीं ता. १ जानेवारी १८१८ रोजीं मोठीच लढाई झाली. तींत इंग्रजांचा बराच नाश झाला व त्यांच्या फौजेचा मोड होऊन तिला परत घोडनदीकडे जावें लागलें. कोरेगांवच्या लढाईंत गोखले व त्र्यंबकजी यांनीं बरींच मर्दुमकी गाजविली. पण मराठी फौजेला याहून अधिक कांहीं करितां येणें शक्य नव्हतें. कारण, स्मिथसाहेब पाठीवर होताच. बाजीराव भीमा नदीपलीकडे दोन मैलांवरील टेंकाडावरून लढाई पाहात होता! सातारकर महाराजहि समागमेंच होते. त्यांना या वेळीं आपल्या अबदागिरीला रजा देऊन ऊन खावें लागलें. कारण, न जाणों, इंग्रज गोलंदाज अबदागिरीचा नेम धरून कदाचित् गोळा मारावयाचे.

कोरेगांवाहून बाजीराव निघाला तो सालप्याचे घाटानें वर चढून कर्नाटकांत शिरून त्यानें थेट घटप्रभा नदी गांठली. पण मद्रासेकडून जनरल मनरो येत आहे असें कळल्यावरून तोंड फिरवून कृष्णापार होऊन फिरून सालप्याचे घाटानें वर चढून सोलापुराकडे वळला. इकडे जनरल स्मिथ यानें ता.

१० फेब्रुवारी रोजीं साताऱ्याचा किल्ला घेतला. त्यावर प्रथम इंग्रजांचें व त्यानंतर महाराजांचें निशाण लावण्यांत आलें. कारण, महाराज हे कांहीं दिवस पेशव्यांच्या समागमें असले तरी इंग्रजांचे शत्रु असे गणले गेले नव्हते. दरम्यान कलकत्त्याहून बाजीरावाची सर्व व्यवस्था करण्याची कुलमुखत्यारी अल्पिष्टनसाहेबाकडे आल्यावरून त्यानें जाहीरनामा काढला कीं, "पेशव्यास फिरून गादीवर बसविण्यांत येणार नाहीं; त्याचें राज्य खालसा केलें जाईल; मात्र सातारकर महाराज यांस लहानसा मुलूख स्वतंत्रपणें तोडून दिला जाऊन त्यांचें पद कायम करण्यांत येईल."

सोलापुराहून पंढरपुराकडे येत असतां वाटेंत अष्टीच्या मुक्कामीं जनरल स्मिथ यानें पेशव्यास अवचित गांठलें. बापू गोखल्यानेंहि काय होणार तो सोक्षमोक्ष याच ठिकाणीं होवो अशा निश्चयानें त्यास तोंड दिलें. उभयपक्षीं मातबर लढाई (ता. २० फेब्रुवारी १८१८) होऊन बापू गोखल्यानें शौर्याची शर्थ केली व लढतां लढतां धारातीर्थीं देह ठेविला. गोविंदराव घोरपडे वगैरे सरदारहि या लढाईंत पडले. पेशवे व सातारकर महाराज यांचीहि संगत येथेंच सुटली. साताऱ्च्या मुत्सद्यांना बाजीराव यानें महाराजांशीं ठेवलेली वागणूक पसंत नव्हती. युद्ध सुरू होण्यापूर्वीं दोन तीन वर्षांपासून इंग्रजांचें त्यांच्याशीं गुप्त खलबत चालूच होतें; तें अष्टीच्या लढाईच्या सुमारास फळास आलें. महाराज धांवपळीला कंटाळून गेले होते; आणि इंग्रजांचा व साताऱ्च्या मुत्सद्यांचा प्रेष त्यांच्यापर्यंत पोंचला होता, यामुळें लढाई मोडतांच ते आपली मातोश्री व बंधू यांसह जागच्या जागींच स्वाधीन झाले. स्मिथसाहेबानें त्यांस अल्पिष्टनसाहेबाच्या हवालीं करून बाजीरावाच्या पाठलागास पुनः सुरुवात केली. अष्टीच्या छाप्यांत बाजीरावाची फार धांदल झाली व पालखीमेण्यांत बसून पळण्याचें सोडून त्याला घोड्यावर स्वार होऊन पळावें लागलें! लढाई संपण्यापूर्वींच बाजीराव बापू गोखल्यास सोडून निघाला तो गोदातटाकीं कोपरगांवीं जाऊन थांबला. होळकराकडील रामदीन नांवाचा सरदार बरेच दिवस पेशव्यांच्या मदतीस येणार येणार म्हणून वदंता होती तो अखेर कोपरगांवीं येऊन त्यास मिळाला. पटवर्धन सरदारांनीं यापुढें बाजीरावाबरोबर पळत न जातां परत फिरावयाचें असें ठरवून, त्यांनीं येथेंच रजा घेतली; आणि बाजीरावानेंहि कांहीं दक्षिणी व

परदेशी (उत्तर हिंदुस्थानी) सैन्यासह उत्तर हिंदुस्थानची वाट धरली. नागपूरकर भोसल्याच्या मदतीची त्यास पूर्वी बरीच आशा होती. परंतु डिसेंबर महिन्यांत अप्पासाहेब भोसल्याचा पराभव होऊन इंग्रजांनीं सीताबर्डीचा किल्ला घेतला होता; यामुळें नागपूर प्रांताकडे जाऊन कांहीं उपयोग नव्हता. तथापि गणपतराव भोसल्याचे मदतीनें चांद्या (चंद्रपूर) कडे जाण्याच्या हेतूनें बाजीराव वर्धा नदीपर्यंत गेलाहि. पण इंग्रजांचें सैन्य तेथेंहि सामोरें आल्यामुळें तो वर्धा नदीच्या पश्चिमेस पांढरकवड्यास आणि तेथून शेवणीस गेला. त्याचा भाऊ चिमाजी अप्पा, अप्पा देसाई, निपाणकर नारोपंत आपटे, वगैरे सरदार येथून दक्षिणेकडे परत फिरले व लवकरच्च जनरल स्मिथ याच्या स्वाधीन झाले. शेवणीहून बाजीराव उत्तरेकडे वळून ता. ५ मे रोजीं तापीपार झाला. येथून पुढें नर्मदा उतरून शिंद्याच्या मुलुखांत जाऊन त्याची मदत मिळविण्याचा बाजीरावाचा विचार होता. पण तिकडे जनरल मालकम याची फौज तोंडावर आहे असें समजतांच बाजीराव हताश झाला व अशीरगडाजवळ धोलकोट येथें मुक्काम करून बसला. तेथून ता. १६ मे रोजीं त्यानें आपला वकील महू येथील छावणींत जनरल मालकम याजकडे रवाना केला. बाजीराव अगदीं जेर झाला होता, त्याचे बहुतेक आश्रित त्याला सोडून गेले होते, परक्यांकडून त्याला मदत मिळण्याची आतां आशा नव्हती, जवळच्या सैन्यांत अरब, पुरभय्ये असे आडदांड शिपाई उरले असून पगार तुंबल्यामुळें ते बंडखोर बनण्याच्या बेतांत आले होते; व शेवटीं शेवटीं तर त्यांनीं त्याला जवळ जवळ कैदेंत ठेवलें होतें. यामुळें बाजीरावास शरण जाण्याशिवाय मार्ग नव्हता. जनरल मालकम यानें त्यास आपल्या जबाबदारीवर सालिना आठ लक्षांची जहागीर देण्याचें आणि त्याच्या पक्षाच्या सरदारांना तोशीस लागूं न देण्याचें कबूल केलें. तेव्हां बाजीराव त्याच्या छावणींत जाऊन राहिला. या शर्ती फारच सढळ हाताच्या आहेत असें लॉर्ड हेस्टिंग्ज यास प्रथम वाटलें; परंतु अखेर त्यानें त्या मंजूर केल्या. "मी दक्षिणेस कधींहि परत जाणार नाहीं व मी किंवा माझे वारस पेशवाईच्या गादीवर किंवा मुलुखावर हक्क सांगणार नाहींत." अशी त्यानें कबूली दिली होती. त्याप्रमाणें त्यास गंगाकाठीं राहण्याची परवानगी देण्यांत आली;

व बऱ्याच चौकशी अंतीं कानपुराजवळ बिठूर ऊर्फ ब्रह्मावर्त हें क्षेत्र बाजीरावानें पसंत केल्यावरून तिकडे त्याची रवानगी करण्यांत आली.

ब्रह्मावर्त येथें बाजीरावास आठ लक्षांची नक्त नेमणूक असून त्याचा लहानसा मुलूख त्याला राज्यादाखल देण्यांत आला होता. हें राज्य सुमारें सहा चौरस मैलांचें होतें. त्याचेजवळ एक स्वतंत्र रेसिडेंट ठेविला होता. या राज्यांत सुमारें दहापंधरा हजार मनुष्य असे. ही बाजीरावाची प्रजा! बाजीरावास मराठी पदवी 'महाराज' किंवा 'श्रीमंत' अशी असून इंग्रज 'हिज हायनेस' या नांवानें उल्लेखीत. ब्रह्मावर्तास बाजीराव व इंग्रज यांचे संबंध स्नेहभावाचे असत. एके प्रसंगीं बाजीरावानें ६ लक्ष रुपयांची देणगी व एकदां एक हजार स्वार व पायदळ इंग्रजांच्या मदतीस दिलें होतें. ब्रह्मावर्तास बाजीरावाला आपली धर्मकृत्यांची हौस पुरविण्यास वाटेल तितका वेळ मिळाला! तसेंच पुण्याच्या वाड्यांतील त्याचे इतर खेळहि तेथें चालू होते. ब्रह्मावर्तास बाजीरावानें आणखी पांच लग्नें केलीं. तेथें त्यास दोन मुली झाल्या. पैकीं गेल्या वर्षीं निवर्तलेल्या बयाबाईसाहेब आपटे यांचा जन्म बाजीरावाच्या ७२ व्या वर्षीं झाला. बाजीराव १८५१ सालीं वारला तेव्हां त्याचें वय ७६ वर्षांचें होतें. बाजीरावानें लग्नें जशीं पुष्कळ केलीं तसे दत्तक मुलगेहि पुष्कळ घेतले! थोरला मुलगा धोंडोपंत ऊर्फ नाना साहेब हा बाजीरावाच्या मृत्यूपर्यंत इंग्रजांशीं अत्यंत स्नेहानें वागत असे बाजीरावाच्या मृत्यूनंतर त्याची आठ लक्षांची जहागीर इंग्रजांनीं खालसा केली व नानासाहेबास फक्त पोटगी ठेवली. तरी १८५७ पर्यंत नानासाहेबानें इंग्रजांशीं वागण्याचें आपलें धोरण फारसें बदललें नाहीं. कानपूर हें ब्रह्मावर्ताजवळ असल्यानें नानासाहेबाचा मुक्काम कानपुरासच पुष्कळ दिवस असे. तेथें मुलकी आणि लष्करी गोऱ्या अधिकाऱ्यांचा आणि नानासाहेबाचा स्नेह दाट जमून तो नेहमीं त्यांना भेटी व मेजवान्या देई आणि करमणुकीकरितां नाच वगैरे करीत असे. १८५७ सालीं देखील आपला भाऊ व पुतण्या यांच्या आग्रहातिशयानें, एवढेंच नव्हे तर बंडवाल्यांनीं "आमचे पुढारी व्हा, नाहीं तर तुम्हास ठार मारतों" अशी धमकी दिल्यानें तो नाखुषीनें बंडांत सामील झाला; लोकांनीं त्याला बंडांत ओढून नेलें व कानपूर येथील कत्तली वगैरेचे प्रसंग, त्याच्या नांवावर त्याच्या हुकुमाविरुद्ध इतरांनीं केले! ब्रह्मावर्त

येथील लोकमताप्रमाणें पाहिलें तर धाडसाचा किंवा शौर्याचाहि आरोप नानासाहेबावर अकारण लादला गेला होता. नानासाहेबाचा अंत शेवटीं कसा झाला हें कोणासच नक्की सांगतां येत नाहीं.

प्रकरण पांचवें

मराठा राजमंडळ व इंग्रज

सातारकर भोसले व इंग्रज

मागील दोन प्रकरणांत शिवाजी, संभाजी, राजाराम व शाहू येथपर्यंतचे छत्रपति व बाळाजी विश्वनाथापासून दुसऱ्या बाजीरावापर्यंत होऊन गेलेले पेशवे यांचा इंग्रजांशीं जो संबंध आला त्याची हकीकत आम्हीं दिली आहे; व अशा रीतीनें मुख्य कथासूत्र संपतें. तथापि पेशव्यांप्रमाणेंच इतरांचा इंग्रजांशीं संबंध केव्हां व कसा आला याचीहि माहिती देणें जरूर आहे. याकरितां सातारा, कोल्हापूर, नागपूर व सावंतवाडी येथील भोसले (छत्रपति व सरदार) तसेंच शिंदे-होळकरादि मराठेशाहींतील सरदार यांच्या घराण्यांचा स्वतंत्रपणें किंवा पेशव्यांच्या द्वारें इंग्रजांशीं जो संबंध आला त्याचा वृत्तान्त थोडक्यांत खालीं दिला आहे. मराठेशाहीचा इतिहास एकटच्या पेशव्यांनीं केलेला नसून उपरिनिर्दिष्ट सर्वांनीं मिळून तो केलेला आहे, हें ध्यानांत ठेवणें जरूर आहे.

सातारच्या भोसले घराण्यास मराठी दौलतींत अर्थातच मुख्य मान होता. या घराण्याचे पहिले पहिले पुरुष शिवाजी, संभाजी, व राजाराम यांचा इतिहास प्रसिद्धच आहे. त्यांच्या कारकीर्दीत त्यांचा व इंग्रजांचा जो संबंध आला त्याची माहिती पूर्वीं दिलीच आहे. शाहू महाराजांचा व इंग्रजांचा जो संबंध

आला त्यांत इंग्रज हे अर्जदार होते. त्यांना शाहूपासून व्यापारास परवानगी व सवलती हव्या होत्या व शाहूकडे नजराणे देऊन वकील पाठवून त्या मिळविण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला. पण शाहूकडे राजकारणांतली अखत्यारी फारशी नसून कारभाराची सर्व जबाबदारी पेशव्याकडेच होती हें इंग्रजांनीं तेव्हांच ताडलें, व राजकारणाचा सर्व संबंध पेशव्यांशीं सुरू केला. शाहूच्या कारकीर्दींत बाळाजी विश्वनाथ व बाजीराव हे पेशवे होऊन जाऊन नानासाहेब पेशव्याची कारकीर्द जवळजवळ निम्मी झाली होती. शाहूच्या मरणोत्तर सातारकर महाराज केवळ निर्माल्यवत् झाले. अर्थात् यापुढें तर त्यांच्याशीं इंग्रजांस कांहींच कर्तव्य उरलें नाहीं. इंग्रजांचा व त्यांचा संबंध पुढें बाजीरावाच्या कारकीर्दीचे अखेरीस आला. त्याचें कारण, महाराजांचा बंदिवास स्वतः त्यांना व त्यांच्या हितचिंतकांना दुःसह होऊन त्यांतून इंग्रजांच्या मदतीनें सुटका करून घेण्याचा त्यांनीं प्रयत्न सुरू केला.

सातारकर महाराज निर्माल्यवत् झाले होते तरी बाह्यतः त्यांचा इतमाम गादीच्या धन्यासारखा होता. साताऱ्च्या छोट्या राज्याच्या हद्दींत सर्व अधिकार व अखत्यारी महाराजांची होती. पेशव्यांची डोईबदल झाल्यास नव्या पेशव्यास अधिकाराचीं वस्त्रें त्यांजकडून मिळत. अशीं वस्त्रें घेतल्याशिवाय पेशव्याच्या अधिकारास तात्त्विक दृष्ट्या कायदेशीरपणा येत नसे. दुसऱ्या बाजीरावास इंग्रजांनीं गादीवर बसविलें; तथापि वस्त्रें सातारकर महाराजांकडूनच घ्यावीं लागलीं. पेशवे पुण्यास राजे असले तरी साताऱ्याच्या हद्दींत गेले म्हणजे ते नोकरच ठरत, व आपलें नोकराचें नातें स्मरून ते मर्यादेनेंच वागत. फौजसुद्धां पेशवे साताऱ्यास आले तरी साताऱ्याच्या हद्दींत त्यांची नौबत वाजण्याची बंद होऊन ते हत्तीवरून किंवा पालखींतून उतरून पायीं चालत व रुमालानें हात बांधून ते महाराजांच्या दर्शनास जात व त्यांजपुढें साध्या बैठकीवर बसत! भेटीचे वेळीं ते महाराजांस रीतीप्रमाणें नजर करीत, व पायावर मस्तक ठेवून प्रणाम करीत. तसेंच आपल्या हातांत मोर्चेल घेऊन तीं वारीत महाराजांमागें खवासखान्यांतहि बसत.

१८०९ च्या सुमारास पेशव्यांच्या हातून महाराजांची सुटका करून घेण्याचें कारस्थान सुरू झालें. चतुरसिंग भोसले (वावीकर) हा या कारस्थानाचा पुढारी असून सातारकर महाराजांच्या सुटकेकरितां त्यानें बंड

केलें. तेव्हां बाजीरावानें त्याला बायकामुलांसह पुण्यास कैदेंत ठेवलें. तेथून त्यास प्रथम मालेगांवास व नंतर कांगोरीच्या किल्ल्यांत ठेवण्यांत आलें. त्याजवर देखरेख त्र्यंबकजी डेंगळ्याकडे सांगण्यांत आली होती. चतुरसिंग कांगोरीच्या किल्ल्यांत १८१६ सालीं मृत्यु पावला. चतुरसिंगाबरोबर महाराजांच्या इतर कित्येक हितचिंतकांसहि बाजीरावानें कैदेंत ठेविलें होतें. चतुरसिंगाच्या बंडापासून सातारकर महाराजांची कैद अधिकच सक्त झाली. महाराज प्रतापसिंह हा धीमा व शांत स्वभावाचा होता. तथापि त्याची आई हुषार व महत्त्वाकांक्षी असून आपल्या मुलाच्या सुटकेचा प्रयत्न तिनें इंग्रजांकडे गुप्तपणें आपले वकील पाठवून सुरू केला होता. इंग्रजांस हें निमित्त बाजीरावाविरुद्ध बरें मिळाल्यानें त्यांनीं या वकिलांच्या हकिकती ऐकून घ्याव्या, महाराजांच्या आईकडे सहानुभूतिपूर्ण निरोप पाठवावे, त्यांना धीर धरून राहा असें सांगावें, असा परिपाठ ठेविला होता. पण बाजीरावाच्या या कारभारांत आपणांस प्रत्यक्ष हात घालण्याचा अधिकार नाहीं हें ते जाणून असल्यामुळें या कामीं ते बाजीरावास उघडपणें कांहींहि बोलत नसत. पण पुढेंमागें बाजीरावाशीं लढाई खास होणार असा अदमास अल्पिष्टनसाहेबास असल्यामुळें या लढाईच्या प्रसंगीं महाराजांनीं येऊन इंग्रजांस मिळावें असा संकेत त्यानें महाराजांच्या वकिलांस सांगून ठेवला होता. म्हणून बाजीरावास या गोष्टीची बातमी लागतांच त्यानें महाराजांवर अधिकच कडक पहारा ठेविला.

१८१७ सालीं लढाईचें तोंड लागण्याच्या आधीं बाजीरावानें महाराजांस आपले ताब्यांतून जाऊं न देण्याकरितां त्यांस आश्वासनपूर्वक असा निरोप पाठविला कीं, "मी तुमचा केवळ नोकर आहे, दौलत सर्व तुमची आहे, ती तुम्हांकडेच चालविण्यास मिळेल;" व महाराजांस कबिल्यासुद्धां साताऱ्याहून काढून वासोटा किल्ल्यावर नेऊन ठेवलें. तेथून पुढें त्यांस बाजीरावानें आपल्या लष्करांत नेलें व अष्टीच्या लढाईपर्यंत आपल्या पळांत आपणाबरोबर फिरविलें. अष्टीच्या लढाईंत पूर्वीं इंग्रजांशीं ठरलेला संकेत अंमलांत आणण्याची संधि मिळाली व ती महाराजांच्या मंडळीनें घेतली. दौलतीचा धनी हातीं लागल्यानें इंग्रजांस अर्थातच मोठा लाभ झाला. "पेशवे पुंड बंडखोर होते ते गेले; पण खरी दौलत मागें शिल्लक राहिली. यास्तव सर्व

मराठे सरदारांनीं आम्हांस शरण येऊन आपापल्या घरीं जावें. आम्ही मराठी दौलत पूर्वीप्रमाणेंच चालविणार आहों. गेलें तें राज्य पेशव्यांचें, महाराजांचें राज्य अबाधितच आहे" असा जाहीरनामा इंग्रजांनीं काढला. नंतर प्रतापसिंह महाराजांस सातारच्या गादीवर नेऊन बसविलें आणि त्यांस एक लहानसा मुलूख त्यांचें स्वतंत्र राज्य म्हणून तोडून दिला, व ग्रँट डफ यांस रेसिडेंट नेमिलें. सातारकर महाराजांचें हें नवें राज्य यापुढें फक्त ३० वर्षें टिकलें. १८३९ सालीं प्रतापसिंह महाराजांवर इंग्रजांविरुद्ध बंड केल्याचा आरोप आणण्यांत येऊन त्यांची रवानगी श्रीक्षेत्र काशी येथें करण्यांत आली. दक्षिणेंतील राजेरजवाड्यांना इंग्रजांच्या उपदेशानें उत्तर हिंदुस्थानांतील क्षेत्रवास विशेष पसंत पडत असावा! बाजीरावानें ब्रह्मावर्तास मुक्काम केला; तर त्याचे धनी काशीस जाऊन राहिले. प्रतापसिंह महाराजांच्या बंडासंबंधानें सातारचा बखरकार लिहितो: "शके १७६१ या सालीं इंग्रजी सरकारचा आणि प्रतापसिंह महाराज छत्रपति सरकारचा बिघाड होऊन तेव्हां पुण्याहून इंग्रजांचीं पलटणें चालून आलीं. ते समयीं रात्रीं प्रतापसिंह महाराज छत्रपति याजपाशीं बळवंतराव राजे भोसले सेनापति हे फौजेचे मुखत्यार सन्निध होते. त्यांनीं विचार मनांत आणिला कीं, एक पलटणाबरोबर लढाई करून आपली शिपाईगिरीची शर्थ करून दाखवावी. ते समयीं महाराज छत्रपति याणीं सेनापतीचे हातास धरून बसविलें ते दिवस उगवेपर्यंत त्यांस बाहेर जाऊं दिलें नाहीं." याच बखरकाराच्या मतें "इंग्रजी सरकारांत रुपयाच्या सोळा साक्षी देऊन बाळाजी नारायण नातू यांनीं राज्यांतून श्रीकाशी दाखविली." प्रतापसिंह श्रीक्षेत्र काशी येथें शके १७६९ सालीं वारले. प्रतापसिंहास काशीस नेल्यावर मागें दत्तक पुत्र शाहाजी राजे यास सातारच्या गादीवर बसविण्यांत आलें. पण त्यासहि औरस संतति नसल्यानें त्यानें वेंकोजीस दत्तक घेतलें, व त्यास रेसिडेंटानें गादीवरहि बसविलें; परंतु मागाहून दत्तविधानास परवानगी नाहीं या सबबीवर सन १८४८ त सातारचें राज्य खालसा करण्यांत आलें!

मराठेशाहीची गादी शिवाजी महाराजांच्या व संभाजीच्या कारकीर्दींत रायगडास होती. त्या वेळीं कोल्हापुराजवळचा पन्हाळा आणि सातारचा अजिमतारा हे केवळ किल्ल्यांत मोडत. सातारा येथें मराठेशाहीची स्थापना

१६९८ सालीं, म्हणजे संभाजीच्या वधानंतर स्वातंत्र्यार्थ आठ वर्षे मोगलांशीं युद्ध होऊन जिंजीहून राजाराम परत आल्यावर झाली. सर्व सरदारांची राजधानी बदलण्यास संमति होती. पन्हाळ्यापेक्षां सातारा हें मध्यवस्तीचें ठिकाण असून तेथून सर्व मुलुखाची पाहणी नीट करितां येण्यासारखी होती.

राजारामाच्या मृत्यूनंतर सात वर्षांनीं शाहू दिल्लीहून परत आल्यावर साताऱ्च्या गादीबद्दल ताराबाई व शाहू यांच्या दरम्यान तंटा सुरू झाला. १७०७ सालीं खेड येथील लढाई झाली; नंतर पुढच्या सालीं शाहू साताऱ्यास येऊन गादीवर बसला. या सुमारास ताराबाईनें कोल्हापुरास स्वतंत्र गादी स्थापण्याचें ठरविलें व नवीन अष्टप्रधान निर्माण केले. स्वतः कोल्हापूरकर भोसले व सातारकर भोंसल्यातर्फे पेशवे यांचा बेबनाव येथपासून साताऱ्च्या गादीच्या अंतापर्यंत टिकला. आजदेखील तंजावर येथील उत्पन्नाच्या वारसाच्या बाबतींत कोल्हापूरकर महाराज व सातारकर महाराज हे वादी प्रतिवादी आहेत. नानासाहेब पेशव्याच्या कारकीर्दींत शाहू महाराजांच्या मृत्यूच्या वेळीं कोल्हापूरचा व साताऱ्चा सलोखा होण्याचा प्रयत्न झाला, पण तो फुकट गेला; व पानिपतच्या लढाईंत पेशव्यांचा नाश झालेला ऐकून समाधान पावल्यावर ताराबाई वारली! पेशव्यांचे जे शत्रू ते करवीर-करांचे मित्र व करवीरकरांचे जे शत्रू ते पेशव्यांचे मित्र असा प्रकार सुरू होता. निजाम पेशव्यांचा वैरी तर तो करवीरकरांचा मित्र. या रागावर थोरल्या माधवरावानें कोल्हापूरपैकीं कांहीं मुलूख काबीज करून तो पटवर्धनांस जहागीर म्हणून दिला व पटवर्धन हे पेशव्यांचे करवीरकरांवरचे पहारेवाले होऊन बसले. पुढें रघुनाथरावाच्या भांडणांत करवीरकरांनीं त्याचा पक्ष स्वीकारून हे गमावलेले परगणे परत घेतले. पण महादजी शिंद्याच्या फौजेनें ते फिरून जिंकून घेतले. सवाई माधवरावाच्या कारकीर्दींत तोतयाचें बंड माजलें तेव्हां त्यास कोल्हापूर दरबारचा पाठिंबा होताच. पुढें बाजी-रावाच्या कारकीर्दीच्या तोंडीं नाना फडणविसाच्या सूचनेवरून करवीरकरांनीं परशुरामभाऊ पटवर्धनाच्या जहागिरीवर हल्ला केला. तसेंच साताऱ्यास चतुर्सिंगाचें बंड झालें तेव्हां त्यास करवीरकरांकडून पेशव्यांविरुद्ध मदत मिळाली. पट्टणकुडीच्या लढाईंत चतुर्सिंग आणि करवीरकर यांच्या सैन्यानें परशुरामभाऊचा पराभव करून त्यास ठार मारलें. तेव्हां नाना

फडणविसानें विंचूरकर प्रतिनिधी व मेजर ब्राऊन रिग याच्या हाताखालच्या शिंद्याच्या फौजा कोल्हापुरास पाठवून शहरास वेढा घातला. हा वेढा बरेच दिवस चालू होता. पण अखेर पेशव्यांच्या फौजा वेढा उठवून परत गेल्या.

इंग्रज व करवीरकर यांचा संबंध प्रथम १७६५ चे सुमारास आला. मालवणचा किल्ला करवीरकरांच्या राज्यांत होता व तेथील दर्यावर्दी लोक इंग्रजांच्या जहाजांस बराच त्रास देत. १७६५ सालीं मुंबई येथील आरमारापैकीं मेजर गॉर्डन व कॅप्टन वॉटसन यांच्या हाताखालील फौजेनें मालवणचा किल्ला सर केला व तो आपल्या ताब्यांत ठेवण्याच्या इराद्यानें इंग्रजांनीं त्यास 'फोर्ट आगस्टस' असें नांवहि दिलें. पुढें तो किल्ला स्वतःस विशेष उपयोगी नाहीं असें पाहून त्याची तटबंदी वगैरे पाडण्याचा त्यांनीं विचार केला; पण अखेर तोहि बेत रहित करून करवीरकरांकडून सव्वातीन लक्ष रुपये रोख घेऊन त्यांनीं तो करवीरकरांस परत दिला. १८११ सालीं इंग्रजांनीं करवीरकरांशीं खासगी तहाची वाटाघाट सुरू केली तेव्हां बाजीरावानें या स्वतंत्र तहास हरकत घेतली. पण ती न जुमानतां अल्पिष्टनानें हा तह घडवून आणला. या तहानें पेशव्यांस चिकोडी व मनोळी हे प्रांत परत देण्यांत आले. करवीरकरांनीं इंग्रजांस मालवणचा किल्ला व त्याखालचा मुलूख दिला. चांचे लोकांना बंदरांत आश्रय मिळूं नये, शत्रूचीं लढाऊ जहाजें बंदरांत येऊं देऊं नयेत, स्वतः करवीरकरांनीं लढाऊ जहाजें ठेवूं नयेत, तीं सांपडल्यास इंग्रजांनीं जप्त करावीं, इंग्रजांचीं जहाजें फुटून किनाऱ्यास लागल्यास तीं इंग्रजांस परत देण्यांत यावीं आणि इंग्रज सरकारच्या संमतीशिवाय कोणाशीं लढाई वगैरे करूं नये अशा इतर शर्तीहि करवीरकरांनीं इंग्रजांशीं कबूल केल्या. उलट करवीरकरांचे जुने दावे इंग्रजांनीं बहाल केले व परशत्रूपासून करवीरकरांचें रक्षण करण्याचा मक्ता आपणाकडे घेतला.

शाहूशीं वाद उपस्थित झाल्यावर ताराबाईकडे फार थोडा मुलूख राहिला. करवीरकर महाराजांनीं किंवा त्यांच्या प्रधानांनीं पुढें दुसरा मुलूख आपल्या राज्यास जोडला नाहीं. त्यांच्या स्वाऱ्या व हालचाली नेहमीं कोल्हापूरच्या आसपास पटवर्धनांच्या जहागिरीवर होत. त्यांच्या पदरीं फौजहि फार थोडी होती. पेशव्यांच्या ७५ वर्षांच्या कारकीर्दींत करवीरचें राज्य केव्हां तरी बुडावयाचेंच, पण तें सुदैवानें वांचलें; व बाजीरावाच्या कारकीर्दीपासून

त्यास इंग्रजांशिवाय इतर कोणाची धास्ती राहिली नाहीं. इंग्रजांशीं लढण्याचें कोल्हापूर दरबारास केव्हांच फारसें कारण पडलें नाहीं, व स्वतःचा कम-कुवतपणा पाहून त्यांनीं इंग्रजांशीं पहिल्याच संधीस तह करून घेतला. सन १८१७–१८ सालीं पेशव्यांशीं झालेल्या युद्धांत करवीरकरांनीं इंग्रजांचाच पक्ष स्वीकारला होता. या लढाईनंतर झालेल्या नव्या तहांत इंग्रजांनीं करवीरकरांस चिकोडी व मनोळी हे तीन लक्षांचे तालुके परत देवविले. १८२२ सालीं अल्पिष्टनसाहेब कोल्हापुरास गेला होता. १८२५ सालीं करवीर महाराजांनीं जहागिरदारांशीं वैर करून कागल घेऊन लुटलें. तेव्हां वेबरसाहेब धारवाडहून ६ हजार फौज घेऊन कोल्हापुरावर आला असतां, महाराज शरण येऊन त्यांनीं हल्ला करण्याच्या ऐवजीं गांवाबाहेर लढाईकरितां काढलेल्या तोफांनींच वेबरसाहेबांस सलामी दिली व नवा तह केला ! त्यांत इंग्रजांच्या परवानगीशिवाय पदरीं फौज ठेवूं नये, इंग्रजांच्या सल्ल्याप्रमाणें राज्याचा कारभार करावा, इंग्रज ठरवतील तें पदरच्या जहागिरदारांचें झालेलें नुकसान भरून द्यावें असें ठरलें. याकरितां चिकोडी व मनोळी हे तालुके इंग्रजांकडे लावून देण्यांत आले. नंतर मालवणच्या किल्ल्यांतील तोफा महाराजांनीं कोल्हापुरास आणविल्या व ते आपल्या रयतेसहि त्रास देऊं लागले. असें पाहून फिरून एक वेळ बेळगांवाहून इंग्रजांनीं एक पलटण करवीरास पाठविली. १८२७ सालीं ही फौज कोल्हापुरावर आली. तेव्हां पुनः नवा तह झाला; त्यांत पागा, सरंजाम, पायदळ मिळून एकंदर १२०० पेक्षां जास्त फौज करवीरकरांनीं पदरीं बाळगूं नये, व तोफा कोठेंहि हलवूं नयेत असें ठरलें; तसेंच ज्या मनोळी-चिकोडी तालुक्यांची रुखरुख मनांत ठेवून महाराज असंतुष्ट होते ते तालुकेहि त्यांना कायमचे इंग्रजांस द्यावे लागले ! पन्हाळगडावर करवीरकरांच्या खर्चानें इंग्रजी लष्कर ठेवूं द्यावें व इंग्रजांच्या परवानगीवांचून कारभारी दिवाण नेमूं नये अशींहि कलमें या तहांत होतीं.

नागपूरकर भोसले व इंग्रज

नागपूरकर भोसल्यांचा मूळ पुरुष परसोजी हा संताजी घोरपड्याच्या हाताखालीं एक छोटासा सरदार होता. त्याचा जन्म सातार्‍यानजीक देऊर

येथें झालेला असून तो त्या गांवच्या वतनदारांपैकीं एक होता. पुण्याजवळील हिंगणबरडी हें नागपूरकर भोसल्यांचें मूळ गांव असेंहि कोणी म्हणतात. संताजी-पूर्वीहि शिवाजीच्या हाताखालीं परसोजीनें शिपाईगिरी केली होती. हे भोसले शिवाजीच्या भोसले घराण्यापैकींच असून महत्त्वाकांक्षी होते. पेशवाईचें पद बाजीरावास मिळूं नये असें दाभाडयांप्रमाणें या भोसल्यांचेंहि मत होतें. परसोजीचा मुलगा कान्होजी यास 'सेनासाहेब सुभे' ही पदवी शाहूकडून देण्यांत आली होती. पुढें कांहीं हुकूम अमान्य केल्यामुळें कान्होजीस सातारा येथें कैदेंत ठेवण्यांत आलें, व त्याचा पुतण्या रघोजी यास तें पद देण्यांत आलें. यापूर्वीं रघोजी हा कान्होजीच्या हाताखालीं शिपाईगिरी करीत असे. तसेंच गोंडवण प्रांतांतील एका बाटलेल्या मुसलमान संस्थानिकाच्या पदरींहि त्यानें नोकरी केली होती. रघोजी हा केवळ साधा शिपाई होता, तथापि त्याची बुद्धि तीव्र असून तो धाडसी व तरतरीत असे. रघूजी हा शिकार फार चांगली करी, व छत्रपती शाहूस शिकारीचा नाद असल्यामुळें शाहूची मर्जी रघूजीवर फार बसली. या गोष्टीचा त्यानें फायदा करून घेतला. विशेषतः तो भोसले घराण्यांतला असल्यामुळें त्याची मान्यता वाढवावी म्हणून शाहूनें शिरके घराण्यांतील एका मुलीशीं, म्हणजे आपल्या प्रत्यक्ष मेहुणीशीं, त्याचें लग्न करून दिलें. पुढें रघूजीला शाहूनें वऱ्हाडची सनद दिली व त्याच्या मोबदला रघूजीनें, "पदरीं पांच हजार स्वार ठेवून साताराच्या गादीची नोकरी करीन, सालीना नऊ लक्षांचा वसूल देईन" वगैरे करार केला होता. तसेंच प्रसंगविशेषीं १० हजारपर्यंत फौज वाढवून कारण पडेल तेथें पेशव्याबरोबर स्वारीस जाण्याचाहि त्याचा करार होता.

कान्होजी भोसल्याच्या वेळेपासूनच गोंडवणचा बराच भाग काबीज करून कटक प्रांतांत स्वाऱ्या करण्यास भोसल्यांनीं सुरुवात केली होती; तोच क्रम पुढें रघूजीनें चालविला व वाढविलाहि. १७३८ च्या सुमारास रघूजीनें कटक लुटून उत्तरेस अलाहाबादपर्यंत स्वारी केली व तेथील सुभेदार सुजाखान याचा पराभव करून त्यास ठार मारून तेथून फार मोठी लूट घेऊन तो परत आला. या स्वारीस बाजीरावाची किंवा शाहूची संमति नव्हती. व हुकूम तोडण्याच्या भोसल्यांच्या प्रवृत्तीचेंच तें एक चिन्ह असें समजून बाजीरावानें आवजी कवडे नांवाच्या सरदारास वऱ्हाडावर स्वारी करण्याकरितां

पाठविलें. पण त्याचा रघूजीनें पराभव केला. हें ऐकून स्वतः बाजीरावच त्याच्या पारिपत्यास जाणार होता; परंतु इतक्यांत नादिरशहाच्या स्वारीची बातमी आल्यामुळें बाजीरावास तो बेत सोडून द्यावा लागला. बाजीरावाचें म्हणणें असें कीं, नर्मदेच्या उत्तरेस स्वाऱ्या करून खंडण्या घेणें ही गोष्ट रघूजीच्या अधिकारांतली नव्हती; व कराराप्रमाणें शाहूच्या व पेशव्याच्या हुकुमाशिवाय त्यानें मुलुखगिरीवर जातां कामा नये. याच्या उलट रघूजी भोसल्याचें म्हणणें असें होतें कीं, पेशव्याचें पद केव्हांहि ब्राह्मणास मिळतांच कामा नये; व जमल्यास आपण भोसले घराण्यापैकीं असल्यामुळें बाजीरावाकडून पेशवाईचें पद आपल्याकडे घ्यावें इतकेंच नव्हे तर, शाहू निपुत्रिक असल्यामुळें त्याच्या मरणोत्तर आपणच साताऱ्च्या गादीवर बसावें, असाहि रघूजीचा विचार होता असें म्हणतात.

हें भांडण विकोपास जाऊन पेशवे व भोसले यांजमध्यें लढाईच व्हावयाची; पण दिल्लीच्या मोठ्या राजकारणामुळें बाजीरावानें हें घरचें भांडण मिटविलें व समक्ष भेटींत उभयतांचा समेट झाला. कित्येकांचा असा तर्क आहे कीं, रघूजी भोसल्याची जबरदस्त महत्त्वाकांक्षा जाणून बाजीरावानें त्यास पूर्वकिनाऱ्यानें वर बंगाल्यापासून खालीं कर्नाटकापर्यंत मुलुखगिरी करण्याची कल्पना सुचवून देऊन आपला एक प्रतिस्पर्धी कमी केला; व भोसल्याच्या यापुढील स्वाऱ्याहि याच दिशेनें झाल्या. १७४० सालीं कर्नाटकावर मराठ्यांच्या फौजा गेल्या त्यांचें आधिपत्य रघूजी भोसल्याकडेच होतें. हें सैन्य कमींत कमी ५० हजार असावें. त्यानें कर्नाटकचा नबाब दोस्त अल्ली याचा पराभव करून त्यास ठार मारलें, व दिवाण मीर असद यास कैद केलें. या विजयामुळें दक्षिण हिंदुस्थानच्या लोकांना व फरेंचांनाहि मराठ्यांविषयीं दहशत बसली. याच दिवाणानें पुढें नबाब सफदर अल्लीशीं मराठ्यांचा तह करून दिला. त्यांत असें ठरलें कीं, नबाबानें मराठ्यांस एक कोट रुपये हप्तेबंदीनें द्यावे; सफदर अल्लीचा प्रतिस्पर्धी चंदासाहेब यास हांकून देण्यासाठीं नबाबानें मराठी फौजेचें साहाय्य घ्यावें; आणि पूर्व किनाऱ्यावरील ज्या हिंदू राजांचे जे मुलूख सन १७३६ नंतर फरेंच वगैरे इतर कोणीं बळकावले असतील ते त्यांचे त्यांस परत द्यावे. यानंतर रघूजीनें फरेंचांच्या मागें टुमणें लावलें. कारण, त्रिचनापल्ली आपल्या हातीं घ्यावी असा त्याचा बेत होता.

रघूजीनें पाँदिचरीच्या फरेंच गव्हर्नरास पत्र लिहिलें कीं, "आमच्या महाराजांनीं तुम्हांस पांदीचरी येथें राहण्याची परवानगी दिली त्यास ४० वर्षें होऊन गेलीं. तुम्ही आमच्या दोस्तीस पात्र आहां व आपले करार पाळाल अशी आमची खात्री होती म्हणूनच त्यांनीं तुम्हांस हा मुलूख राहण्यास दिला हें उघड आहे. त्याबद्दल दरसाल खंडणी देण्याचें तुम्हीं कबूल केलें असून अजून कांहींच भरणा केला नाहीं. हल्लीं जिंजी व त्रिचनापल्ली हे किल्ले घेऊन त्यांचा बंदोबस्त करून किनाऱ्यावरील युरोपियन लोकांची खंडणी वसूल करण्याचा आम्हांला हुकूम झाला आहे. आम्ही तुम्हांवर मेहेरबानगी करतों आणि तुम्ही मात्र आमच्या विरुद्ध वागतां; तरी ही खंडणी व चंदा-साहेबांच्या मुलामाणसांसुद्धां त्याची पाँदीचरीस असलेली सर्व दौलत स्वाधीन करून घेण्याकरितां स्वार पाठविले आहेत. वसईची काय स्थिति झाली हें तुम्हीं ऐकलेंच असेल. थोड्याच दिवसांत आमचें आरमारहि इकडे दाखल होणार आहे, म्हणून निकाल सत्वर करावा." या पत्रास पाँदीचरीचा गव्हर्नर ड्यूमा ह्यानें पुढीलप्रमाणें जबाब पाठविला :—"फरेंच राष्ट्रावर आजवर कोणीच कधीं खंडणी बसविलेली नाहीं. मीं खंडणी देण्याचें कबूल केलें असें माझे धनी फरान्सचे राजे यांस कळेल तर ते माझें डोकेंच उडवतील ! इकडील राजांनीं आम्हांस समुद्रकांठच्या वाळूवर किल्ला व शहर बांधण्याची परवानगी दिली, तेव्हां येथील लोकांचा धर्म व देवालयें यांस कोणताहि उपद्रव देऊं नये एवढी काय ती अट आम्हीं कबूल केली होती आणि ही अट आम्ही मनो-भावानें पाळली आहे. त्यासाठीं आपली फौज इकडे येण्याचें कांहीं कारण नाहीं. तुमची मागणी कबूल न केल्यास तुम्ही फौजेसह पाँदीचरीवर येणार असें लिहितां; तरी तुमचा येथें योग्य सत्कार करण्याची आमची संपूर्ण तयारी आहे. वसईचा प्रकार काय झाला तो आम्ही ओळखून आहों. मात्र वसईचा बचाव फरेंच लोक करीत नव्हते एवढें आपण लक्षांत ठेवावें." अखेर पाँदिचरीवर हल्ला न करितां मराठ्यांची फौज परत आली.

सन १७४० त बाजीराव वारल्यावर पेशवाईचीं वस्त्रें नानासाहेबास मिळालीं; परंतु तीं न मिळण्याचा प्रयत्न रघूजीनें केला. कर्नाटकांतून लवकर परत येण्यास त्याला तेंहि एक कारण झालें. बाजीराव व बाबूजी नाईक काळे बारामतीकर यांचें, बाजीरावानें कर्जाऊ घेतलेल्या रकमेवरून, वैमनस्य

आलें होतें. तेव्हां त्यासच पुढें करून व शाहूस मोठा जबर लांच देण्याचाहि प्रयत्न करून पेशवाईचीं वस्त्रें नाइकास देण्याचा प्रयत्न रघूजीनें केला; पण तो फसला. तेव्हां रघूजी हा नाइकास बरोबर घेऊन फिरून कर्नाटकाकडे गेला. तंजावरच्या मराठ्यांकडून रघूजीस मदत मिळून त्यानें सन १७४१ त त्रिचनापल्ली घेऊन मुरारराव घोरपड्यास त्रिचनापल्लीचा किल्लेदार नेमलें; आणि चंदासाहेबास पकडून साताऱ्यास आणून नजरकैदेंत ठेवलें.

रघूजी कर्नाटकांत असतां इकडे मुर्शीदकुलीखान याचा दिवाण मीर-हबीब यानें रघूजीचा दिवाण भास्करपंत यास कटक प्रांतावर स्वारी करण्यास निमंत्रण केलें, व तें भास्करपंतानें मान्य केलें. या सुमारास याच कामा-करितां नानासाहेब हाहि हिंदुस्थानांत स्वारी करण्याकरितां निघाला आणि त्यानें नर्मदातीरीं गढ व मंडळ घेतले. अलाहाबादेवर स्वारी करण्याचा त्याचा विचार होता; परंतु रघूजीनें मुद्दाम माळव्यांत फिसालत केल्यामुळें पेशव्यास पूर्वेकडील मोहीम टाकून पश्चिमेकडे वळावें लागलें; व प्रथम माळव्यांतील बंदोबस्त केल्यावर तो अलाहाबादेवरून मुर्शिदाबादेपर्यंत आला. इकडे रघूजीहि कटवा व बरद्वान येथपर्यंत आला; पण त्यापूर्वींच पेशव्यानें नबाब अलीवर्दीखान याजकडून खंडणी घेऊन हिशेब पुरा केला होता, म्हणून रघूजी परतला. माळव्यांतील फिसालत रघूजीनें केली हें लक्षांत ठेवन पेशवे यानें रघूजीवर हल्ला करून त्याचा पराभव केला. नंतर पेशव्यांशीं तह करून रघूजी थेट साताऱ्याकडे निघाला. रघूजी भोसल्याला दमाजी गायकवाड व यमाजी शिवदेव येऊन मिळणार असल्यामुळें पेशव्यानें भांडणांत थोडी माघार घेतली, व बंगालची खंडणी वसूल करण्याचा हक्क त्यानें रघूजीस दिला. अशा रीतीनें दोघांनीं आपापसांत सख्य करून हिंदुस्थानचे दोन भाग खंडण्या वसूल करण्याकरितां एकमेकांत वांटून घेतले. या तहानें रघूजी भोसल्यास लखनौ, पाटणा, बहार, दक्षिण बंगाल आणि वऱ्हाड ते कर्नाटक-पर्यंतचा मुलूख या प्रांतांत वर्चस्व प्राप्त झालें. नंतर लवकरच रघूजीचा दिवाण भास्करपंत यानें वीस हजार स्वार घेऊन बंगाल्यावर स्वारी केली. परंतु अलीवर्दीखानानें तहाचें मिष करून भास्करपंतांस जाफतीस बोलावून तो व त्याच्या बरोबरचे वीस लोक विश्वासघातानें ठार मारिले. पुढें रघूजीनें स्वत: ओरिसा प्रांतावर स्वारी केली; परंतु गोंडवण प्रांतांत वलीशहा

आणि निलकंठशहा यांचें बंड झाल्यामुळें त्यास परत यावें लागलें. त्यानें देवगड व चांदा घेऊन तीं आपल्या राज्यास जोडलीं.

सन १७४९ मध्यें हैदराबादचा सुभेदार नासिरजंग यानें रघूजी भोसल्यास आपल्या मदतीस फौज घेऊन बोलावलें, व त्याकरितां त्याला बक्षिसादाखल कांहीं मुलूखहि तोडून देण्याचें कबूल केलें. रघूजीनें ही कामगिरी आपला मुलगा जानोजी याजवर सोंपवून त्यास दहा हजार फौज देऊन कर्नाटकांत नाशिरजंगाच्या मदतीस पाठविलें. इतक्यांत शाहू राजा मरणोन्मुख झाल्या-मुळें त्यानें पेशवे, यशवंतराव दाभाडे व रघूजी भोसले वगैरे सर्व पक्षांचे सरदार आपल्या सन्निध बोलावले. भटांच्या घराण्यांतील पेशवाई काढून ती आपल्याकडे घेण्याला रघूजीला ती एक चांगली संधि होती. परंतु त्याच्याजवळ फौज थोडी असल्यानें आणि आपल्या सलोख्याच्या धोरणानें नानासाहेब पेशव्यानें त्यास वश करून घेतल्यामुळें तो प्रसंग टळला. शाहूनें नानासाहेब पेशव्याच्या नांवें राज्यकारभाराची निरंतरची सनद दिली, त्यास रघूजीनें हरकत घेतली नाहीं. पण रामराजा हा गोंधळ्याचा मुलगा असून त्याचा खोटाच वारसा सातारच्या गादीवर प्रस्थापित केला जात आहे अशी जी गुप्त बातमी त्या वेळीं पसरली होती तिजमुळें रघूजी बिथरला, व खुद्द ताराबाईनें आपल्या जातीच्या लोकांदेखत रामराजास आपल्या ताटांत जेवावयास घेऊन "अन्नाशपथ हा माझाच नातु खरा" असें सांगितलें तेव्हां त्याचें समाधान झालें. नंतर पेशव्याच्या मागून रघूजी इतर जहागीर-दारांबरोबर पुण्यास गेला व त्यांच्या संमतीनें पेशव्यानें पुणें ही मराठेशाहीची राजधानी केली. रघूजीनें जाण्यापूर्वीं गोंडवण, वऱ्हाड व बंगाल या प्रांतांच्या नव्या सनदा सातारकर महाराजांकडून घेतल्या. या सनदांच्या जोरावर, त्यानें वरील प्रांतांत स्वामित्व प्रस्थापित तर केलेंच; पण निजामासहि बराच उपद्रव दिला. त्यानें आपला मुलगा जानोजी हा नासिरजंगाकडून परत आल्यावर त्यास कटक प्रांतांत पाठविलें व जानोजीनें अलीवर्दीखानास तंबी देऊन आपला हस्तक मीर हबीब याच्या नांवें वालासोरपर्यंतच्या सर्व मुलुखाच्या जहागिरीची सनद मिळविली. बंगाल व बहार प्रांतांच्या चौथाईबद्दल बारा लक्षांची सालिना खंडणी भोसल्यानें ठरवून घेतली. लव-करच पेशवे व निजाम यांच्यामध्यें युद्ध सुरू झालेलें पाहून रघूजीनें गाविलगड,

नरनाळा, माणिकदुर्ग वगैरे ठाणीं व मुलूख घेतला, आणि निजाम पुण्यावर चाल करून गेला असें पाहून त्यानें गोदावरी व पैनगंगा यांजमधील मुलूख उध्वस्त करून मोगलांचीं ठाणीं हुसकून देऊन तेथें आपलीं ठाणीं बसविलीं.

१७५३ सालीं रघूजी वारला. त्यास चार मुलगे होते. पैकीं वडील जानोजी व साबाजी हे धाकटचा बायकोचे व मुधोजी आणि बिंबाजी हे वयानें लहान पण मोठ्या बायकोचे होते. पैकीं जानोजीस त्यानें आपल्यामागें भोसल्याच्या गादीवर बसविण्याचें ठरविलें. पण मुधोजीचा व जानोजीचा तंटा सुरू झाला. जानोजीनें पुण्यास येऊन आपल्या वडिलांप्रमाणेंच पेशव्यास करार लिहून देऊन 'सेनासाहेब सुभे' हें पद मिळविलें. पण वऱ्हाडास परत जातांना त्यानें मोगलांच्या मुलुखाबरोबर पेशव्यांचा मुलूखहि लुटला! अर्थात् जानोजीचें आणि पेशव्यांचें वांकडें आलें. पुढें निजामशाहींतील भांडणांत जानोजी पडला तेव्हां त्याला पराभव पावून माघार घ्यावी लागली. पानपतच्या लढाईंत जानोजी नव्हता. परंतु पानपतच्या अडचणीच्या प्रसंगाचें वर्तमान दक्षिणेंत आल्यावर नानासाहेब पेशवा स्वतः फौज घेऊन उत्तर हिंदुस्थानांत निघाला, तेव्हां जानोजी भोसले हा १० हजार फौज घेऊन पेशव्यास येऊन मिळाला. पण नर्मदा मुक्कामींच पानपतची समग्र बातमी कळल्यामुळें पेशव्यास परत यावें लागलें. थोरल्या माधवरावाच्या कारकीर्दींत जानोजी भोसल्यानें रघुनाथरावाचा पक्ष स्वीकारला व तो पुण्यावर चालून येऊं लागला. परंतु माधवरावानें आपल्या चुलत्याच्या स्वाधीन होऊन हें भांडण त्या वेळीं मिटविलें. १७६६ सालीं पेशवे व नागपूरकर भोसले यांच्यांतील वितुष्ट इतकें वाढलें कीं, माधवरावानें जानोजी-विरुद्ध निजामअल्लीशीं स्नेहाचा तह करून पेशवे आणि निजाम यांच्या संयुक्त फौजेसह वऱ्हाडवर स्वारी केली. तेव्हां जानोजीचा निरुपाय होऊन त्यास उभयतांशीं तह करण्याकरितां आपला बराचसा मुलूख गमावावा लागला. भोसल्यांकडून घेतलेल्या मुलुखांपैकीं सुमारें १५ लक्षांचा मुलूख पेशव्यांनीं निजामाचा स्नेह संपादण्याकरितां त्यास दिला. या स्वारींत नागपूरकर भोसल्याचा सुमारें २५ लक्षांचा मुलूख एकदम कमी झाला.

माधवराव व जानोजी यांचें वैर जवळ जवळ आमरण टिकलें. १७६८ त राघोबानें फिरून उचल खाल्ली आणि फिरून जानोजीनें राघोबाचा पक्ष

उघडपणें स्वीकारून, माधवराव पुन: आपल्यावर स्वारी करील या भयानें त्यानें कलकत्तेकर इंग्रजांचें साहाय्य मिळविण्याची खटपट सुरू केली. लवकरच मराठे व निजाम या दोघांनींहि नागपुरावर स्वारी केली. प्रथम ते वऱ्हाडांत शिरले तेव्हां जानोजी व मुधोजी यांनीं आपले कबिले गाविलगडास ठेवून पेशव्याशीं गनिमी काव्यानें लढण्याचा विचार केला. माधवरावानें नागपूर शहर घेऊन लुटलें व चंद्रपुरास (चांद्यास) वेढा घातला. असें पाहून जानोजीनेंहि उलट पेशव्याच्या मुलुखावर स्वारी करण्याचें ठरविलें व अहमदनगरावरून तो पुण्याकडे निघाला. भोसले पुण्यावर येतात अशी बातमी येतांच पुण्यांतील लोकांनीं आपली मालमत्ता घेऊन पुण्याबाहेर पळ काढला ! जानोजीनें पुण्याच्या आसपास बरीच लूट केली, असें पाहून पेशव्यानें चांद्याचा वेढा उठवून तो पुण्याकडे परत फिरला. अशा रीतीनें भोसले व पेशवे या दोघांनीं एकमेकांच्या राजधान्या लुटल्या आणि पुष्कळ खराबी करून घेतली; पण प्रत्यक्ष लढाईचें तोंड न लागल्यामुळें विजय असा कोणासच मिळाला नाहीं. तेव्हां दोघेहि कंटाळून तहास प्रवृत्त झाले, आणि १७६९ च्या मार्चमध्यें भीमेच्या कांठीं कणकापूर येथें पेशव्यांना अनुकूल असा तह झाला. या तहांत असें ठरलें कीं, भोसल्यानें पेशव्यांच्या मुलुखांत घासदाणा वसूल करूं नये व निजामाच्या मुलुखांतील घासदाण्याबद्दल नक्त नेमणूक ठरवून घ्यावी; पेशव्याच्या हुकुमाशिवाय भोसल्यानें आपली फौज वाढवूं नये अथवा कमी करूं नये, व तसेंच ठरलेल्या फौजेनिशीं पेशवे सांगतील तेथें हजर राहावें; दिल्लीचा बादशहा, निजाम, इंग्रज, रोहिले, आणि अयोध्येचा नबाब यांपैकीं कोणाशींहि स्वतंत्र रीतीनें राजकीय पत्रव्यवहार करूं नये; पेशव्यांस पांच हप्त्यांनीं मिळून ५ लक्ष रुपये खंडणी द्यावी. उलटपक्षीं पेशव्यांनीं असा करार केला कीं, पेशव्याच्या फौजेनें हिंदुस्थानांत जातांना भोसल्याच्या मुलुखास उपद्रव देऊं नये. भोसल्यावर स्वारी झाल्यास पेशव्यांनीं आपली फौज पाठवून त्यास मदत द्यावी, व दरबारची चाकरी नसेल तेव्हां भोसल्याच्या फौजेस बंगाल्याकडे इंग्रजांवर स्वारी करण्यास परवानगी द्यावी. अशा रीतीनें माधवरावानें भोंसल्याशीं निम्में धन्याचें व निम्में स्नेहृयाचें नातें राखून तह केला.

माधवरावाच्या मरणानंतर जशीं पुण्यास तशींच नागपुरासहि भांडणें

सुरू झालीं. माधवरावाच्या मरणापूर्वी जानोजीनें पेशव्याच्या परवानगीनें आपला भाऊ मुधोजी याचा मुलगा रघूजी हा दत्तक घेऊन मुधोजीस त्याचा पालनकर्ता नेमलें. जानोजी १७७३ त वारल्यावर मुलाचें पालन कोणी करावें, अर्थात् रीजन्सीचा अधिकार कोणीं गाजवावा, याविषयीं भांडण सुरू झालें; व तें तोडण्याकरितां पुण्यास आलें. मुधोजी हा रघुनाथरावाच्या पक्षाचा व साबाजी नारायणरावाच्या पक्षाचा होता. पुण्यास कोणाच्याच मनासारखा निकाल होईना तेव्हां भोसल्यांत युद्ध सुरू झालें आणि या युद्धांत पेशवे, निजाम, एलिचपूरचा नबाब वगैरे मंडळी सामील झाली. पुढें लवकरच नारायणरावाचा वध झाला. या प्रकरणांत भोसल्यांचा संबंध अंतस्थ व दूरचा होता म्हणतात. राघोबाच्या भांडणांत साबाजीनें नाना फडणविसाच्या पक्षास फौज घेऊन मदत केली; व सवाई माधवराव पेशव्यास साताऱ्याहून वस्त्रें येतांच नाना फडणविसानें धाकट्या रघूजीचें 'सेनासाहेब सुभे' हें पद काढून घेऊन तें साबाजीस दिलें. परंतु पुढें लवकरच मुधोजीनें साबाजीशीं युद्ध आरंभून त्याला आपल्या हातानें गोळी घालून ठार मारलें व धाकट्या रघूजीच्या पालनकर्तेपणाचा हक्क परत मिळविला. पण मुधोजीला निजामानें स्वस्थ बसूं दिलें नाहीं. त्यानें इब्राहिम बेग (धौसा) यास मुधोजीवर पाठविलें; तेव्हां मुधोजी शरण येऊन त्यानें आपले अनेक किल्ले देऊन व गोंडवणचा बंदोबस्त राखण्याचें कबूल करून निजामाशीं तह केला. तसेंच पुणें दरबारशीं बोलणें लावून व दहा लक्षांचा रोखा लिहून देऊन आपलें कारभारीपण कायम करून घेतलें आणि कलकत्त्यास इंग्रजांच्या दरबारीहि आपला वकील ठेवला.

पुढें मराठ्यांचें व इंग्रजांचें युद्ध सुरू झालें तेव्हां इंग्रजांनीं मुधाजीस आपणांकडे वळवून घेण्याची खटपट केली. पूर्वी निजामाचा दिवाण विठ्ठल सुंदर यानें मुधोजीस मराठेशाहीचा राजा करण्याचें आमिष दाखवून आपल्या पक्षाकडे ओढण्याचा जो प्रयत्न केला होता तोच हेस्टिंग्ज यानें आतां केला. वास्तविक नागपूरकर भोसल्यांचा साताऱ्याच्या गादीवर कोणत्याहि प्रकारचा हक्क नाहीं हें पूर्वींच ठरून गेलें होतें; पण हेस्टिंग्ज याच्या हातीं पुणें दरबाराविरुद्ध आयतें एक बाहुलें मिळालें तें त्यानें कां सोडावें ? मुधोजीस खरें इंगित माहित होतें, म्हणून त्यानें स्वतःस साताऱ्याच्या गादीवर

बसविण्याचा इंग्रजांचा वर न घेतां सातार्‍यास कैदेंत असलेल्या महाराजांचें प्रतिनिधित्व आपल्यास मिळालें असतां पुरे, असें जाणून इंग्रजांशीं तह करण्याचें लांवणीवर टाकलें. पुरंदरच्या तहानंतर इंग्रजांनीं मराठ्यांची फिरून कुरापत काढली, तेव्हां सर्व मराठे इंग्रजांविरुद्ध झाले. त्याबरोबर मुधोजीसहि कटक प्रांतांत इंग्रजांविरुद्ध सैन्य पाठविण्याचा बहाणा करावा लागला. पण त्याचें लक्ष आंतून इंग्रजांकडे होतें. इंग्रजांनीं त्यास सोळा लक्ष रुपये अंतस्थ देऊंहि केले. मुधोजीनें पन्नास लक्षांची मागणी केली, परंतु त्याहून थोड्या रकमेवर हा सौदा ठरून मराठा संघांतून हेस्टिंग्जनें नागपूरकर भोसल्यास फोडून आपणाकडे घेतलें. त्या वेळीं भोसल्याच्या पदरीं तीस हजार स्वार असून पुणें दरबारच्या धोरणानें मुधोजी बंगाल्यावर स्वारी करता तर त्याला थेट कलकत्त्यापर्यंत जातां आलें असतें. नाना फडणविसास मुधोजीच्या फितुराची बातमी समजतांच त्यानें मुधोजीचा सूड घेण्याचा निश्चय जाहीर केला. तें कानीं येतांच मुधोजीनेंहि आपलें धोरण बदलून "फक्त हैदराविरुद्ध मदत करण्यास मी तुम्हांस बांधला गेलों आहें, मराठ्यांविरुद्ध नाहीं. मात्र वाटेल तर तुमचा व मराठ्यांचा तह होण्याकरितां मी मध्यस्थी करतों." असें बोलणें इंग्रजांशीं सुरू केलें; पण अखेर सालबाईचा तह भोसल्याच्या मध्यस्थीशिवायच झाला. नंतर नानाचें वजन फारच वाढलें आणि इंग्रजहि त्याची मदत चाहूं लागले, असें पाहून मुधोजीनें पुणें दरबाराशीं स्नेह वाढविण्याचा प्रयत्न सुरू केला. टिपूवरील मोहिमेंत तो स्वतः फौज घेऊन हरिपंत फडक्याच्या मदतीस गेला होता; पण मराठ्यांनीं बदामी घेतल्यावर आपला मुलगा व फौज मागें ठेवून तो नागपुरास परत गेला.

मुधोजी सन १७८८ सालीं मरण पावला. मुधोजीस रघूजीशिवाय खंडोजी आणि वेंकाजी ऊर्फ मन्याबापू असे मुलगे होते. खंडोजीकडे भोसल्याच्या जहागिरीचा उत्तर भाग आणि वेंकाजीकडे दक्षिण भाग होता. टिपूवर मोहीम निघाली तेव्हां पेशव्यांनीं रघूजीस आपली फौज घेऊन मदतीस बोलावलें व त्याप्रमाणें तो आलाहि; पण खुद्द पेशवे जातीनें ज्या मोहिमेवर सेनापति म्हणून निघतात त्याच मोहिमेंत व फक्त पेशव्यांचेच हाताखालीं आपण सरदार म्हणून नोकरी करूं, इतरांचे हाताखालीं करणार नाहीं असें रघूजीनें सांगितलें. शेवटीं फौजेच्या खर्चाकरितां १० लक्ष रुपये देण्याचें

कबूल केल्यावर पेशव्याकडून रघूजीस नोकरीची माफी मिळाली. लवकरच खंडोजी हा वारला. तेव्हां रघूजीनें वेंकाजीस चांदा व छत्तीसगड यांची जहागीर दिली. यापुढें आठ दहा वर्षें भोसल्यांचा पेशव्यांच्या कारभारांत फारसा संबंध आला नाहीं, तो फिरून बाजीरावास गादीवर बसविण्याच्या कारस्थानाच्या वेळीं आला. या वेळीं नाना फडणविसांनीं जो मोठा व्यूह रचला त्यांत त्यांनीं रघूजीस १५ लक्ष रुपये, मंडला प्रांत व चुरियागड हा किल्ला देण्याचें कबूल करून त्याला आपल्या पक्षाकडे घेतलें. याच वेळीं संधि साधून पेशव्यांची नोकरी करण्याच्या बाबतींत रघूजीनें आणखीहि कांहीं सवलती मिळविल्या. सन १८०१–१८०२ च्या शिंदेहोळकरांच्या भांडणांत रघूजीनें शिंद्याचा पक्ष स्वीकारून आणीबाणीच्या वेळीं त्याची फौज नर्मदापार करून देण्यास पुष्कळ मदत केली. पुढें वसईचा तह झाल्यावर फिरून लवकरच तो मोडावा असें बाजीरावाच्या मनांत येऊं लागलें. शिवाय या तहाची गोष्ट त्यानें शिंदे, भोसले वगैरेंना कळविली नव्हती. म्हणून ती कळविण्याकरितां पेशव्यानें नारायणराव वैद्य नांवाचा गृहस्थ रघूजीकडे पाठविला, व फौज घेऊन पुण्याकडे येऊन होळकरांचें पारिपत्य करण्याविषयीं त्यास विनंति केली. दौलतराव शिंद्याप्रमाणें रघूजी भोसल्यासहि वसईचा तह सर्वथैव अमान्य होता. लवकरच शिंद्याचा कारभारी यादवराव भास्कर हा रघूजीकडे गेला, व दोघांनीं मिळून हा तह हाणून पाडण्याचा निश्चय केला. वसईच्या लढाईंत रघूजी स्वतः फौज घेऊन शिंद्यास मिळाला होता; परंतु युद्धास सुरुवात होतांच तो निघून गेला. ता. ३१ आक्टोबर १८०३ रोजीं रघूजीनें इंग्रजांच्या रसदीवर आपल्या पांच हजार घोडेस्वारांकडून हल्ला करविला; पण तो निष्फळ झाला. रघूजी युद्धांत सामील झाल्यामुळें इंग्रजांनीं बंगाल्याकडून कटक प्रांतावर स्वारी केली. तेव्हां रघूजी आपल्या मुलुखाकडे परत फिरला. डिसेंबरांत तहाचें बोलणें सुरू झालें; व शेवटीं असें ठरलें कीं, रघूजीनें इंग्रजांस कटक व बालासोर हे परगणे, तसेंच वर्धा नदीच्या पश्चिमेकडील आणि नरनाळा, गाविलगड यांच्या दक्षिणेकडील मुलूख तोडून द्यावा; मात्र हे दोन किल्ले आणि आसपासचा चार लक्षांचा मुलूख त्याजकडे राहावा. निजामावरील सर्व दावे सोडून द्यावे; निजाम व पेशवे यांच्याशीं असलेल्या भोसल्याच्या वादांत

इंग्रजांची मध्यस्थी मान्य करावी व परस्परदरबारीं वकील ठेवावे. या तहास देवगांवचा तह म्हणतात. शेवटल्या कलमाप्रमाणें माउंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन याची नागपुरास रेसिडेंट म्हणून नेमणूक करण्यांत आली. हा तह रघूजीस मनांतून मान्य नव्हता; पण सर्व बाजूंनीं त्यास कमकुवतपणा आल्यामुळें त्याचें कांहीं चालेना. भोसल्याची फौज शिंदेहोळकरांच्या फौजेपेक्षां कमी प्रतीची होती. यामुळें अमीरखानाच्या पेंढाऱ्यांनीं १८०९ सालीं वऱ्हाडास म्हणजे रघूजीच्या मुलुखास जो उपद्रव दिला त्याचा प्रतिकार करण्याच्या कामीं त्याला इंग्रजांची मदत घ्यावी लागली. १८१४ च्या सुमारास इंग्रजांनीं रघूजीकडे फिरून एक नवा तह करण्याचें बोलणें लावलें. त्याचा उद्देश असा होता कीं, इंग्रजांवर कोणी उठल्यास त्यांच्या संरक्षणास भोसल्यांनीं मदत करावी; पण रघूजीनें ही सूचना मान्य केली नाहीं.

१८१६ सालच्या मार्च महिन्यांत रघूजी वारला; आणि त्याच्या मागून त्याचा मुलगा परसोजी हा 'सेनासाहेब सुभे' झाला. पण तो अर्धवट असून त्याचा चुलतभाऊ मुधोजी ऊर्फ अप्पासाहेव (वेंकाजीचा मुलगा) हा कारभार पाहूं लागला. अप्पासाहेब १८०३ सालच्या युद्धांत सामील असून अरगांवच्या लढाईंत मराठी सैन्याचें आधिपत्य त्याच्याकडे होतें. परंतु इंग्रजांचा स्नेह संपादून आपला अधिकार कायम राखण्याकरितां त्यानें स्वत: इंग्रजांशीं बोलणें लावून रघूजीनें पूर्वीं अमान्य केलेला तह मान्य करण्याचें कबूल केलें. त्या तहानें असें ठरलें कीं, एक हजार घोडेस्वार व सहा हजार पायदळ यांच्या खर्चास मदत म्हणून भोसल्यांनीं इंग्रजांस दरसाल ७॥ लक्ष रुपये द्यावे. शिवाय इंग्रजांचे तीन हजार घोडेस्वार व २ हजार पायदळ भोसल्यांनीं आपल्या तैनातीस ठेवावें. पण इतकें करूनहि पेशव्यांच्या मदतीनें इंग्रजांची खोड मोडण्याची त्याच्या मनांतील खुमखुम गेली नव्हती. १८१७ सालीं परसोजीचा खून झाला तो अप्पासाहेवानेंच करविला असा अपवाद आहे. परसोजीमागून नागपूरची सरदारी अप्पासाहेवास मिळाली. येथून पुढें त्याचा व बाजीरावाचा पत्रव्यवहार गुप्त रीतीनें बरेच दिवस चालू होता. बाजीरावाचें व इंग्रजांचें वैमनस्य उघड पडण्याच्या सुमारास अप्पासाहेवानें आपली फौज वाढविण्यास सुरुवात केली. ता. २४ नोव्हेंबर १८१७ रोजीं बाजीरावानें पाठविलेला जरीपटका व सेनापति हें पद यांचा अप्पासाहेवानें

उघड स्वीकार केला. लवकरच भोसले व इंग्रज यांजमध्यें उघड युद्ध सुरू होऊन सीताबर्डी येथें लढाई झाली व डिसेंबर ता. १५ रोजीं अप्पासाहेब इंग्रजांस शरण आला. तेव्हां इंग्रजांनीं फिरून त्यास गादीवर बसविलें; पण त्याचा २४ लक्षांचा मुलूख ताब्यांत घेऊन सर्व लष्कर आपलेकडे ठेवलें. दुर्दैवानें अप्पासाहेबाच्या फितुरीचा फिरून संशय वाटून रेसिडेंट जेंकिन्ससाहेब यानें त्यांस कैदेंत ठेविलें. बाजीराव पळ काढीत असतां तो चांद्याकडे वळला त्या वेळीं बाजीरावास मदत देण्याचा व गोंड लोकांकडून बंड करविण्याचा अप्पासाहेबानें प्रयत्न केला असा त्याजवर आरोप होता, आणि म्हणून अप्पासाहेबास पकडून अलाहाबादच्या किल्ल्यांत कैदेंत ठेवण्यांत आलें होतें; परंतु आपल्या पहारेवाल्यास वश करून घेऊन त्यानें त्याचा पोषाख मिळविला व तो मे महिन्यांत कैदेंतून निसटून जाऊन महादेवाच्या डोंगरांत आश्रय धरून राहिला. या ठिकाणीं पेंढाऱ्यांचा एक सरदार त्याला येऊन मिळाला व त्यांनीं आसपास पुष्कळच धामधूम माजविली. मागें (दुसऱ्या) रघूजीच्या विधवेनें दत्तक घेतला व त्याच्या नांवानें रीजन्सीचा कारभार चालू झाला. इंग्रजांनीं अप्पासाहेबावर फौज पाठविली; परंतु तिला चुकवून अप्पासाहेब निसटून अशिरगडावर गेला आणि तो किल्ला बळकावून बसला. किल्ल्यास जनरल डव्हटन व मालकमसाहेब या उभयतांच्या फौजांनीं मिळन वेढा घातला. परंतु अप्पासाहेबानें वीस दिवस किल्ला लढविला! अखेर इंग्रजांनीं ता. ९ एप्रिल सन १८१९ रोजीं किल्ला सर केला; पण अप्पासाहेब तेथूनहि निसटून शीख राजाच्या आश्रयास जाऊन राहिला. १८५७ च्या बंडापूर्वीं लॉर्ड डलहौसी याच्या कारकीर्दींत जीं नेटिव्ह संस्थानें ब्रिटिश राजलोभाच्या पुरांत वाहून गेलीं, त्यांत नागपूरचें राज्यहि १८५३ मध्यें नष्ट झालें.

सावंतवाडीकर भोसले व इंग्रज

सावंतवाडीचे सावंत हे प्रसिद्ध भोसले घराण्यांतीलच आहेत. त्यांस सावंत असें म्हणतात, व त्यांच्यावरूनच सावंतवाडी हें नांव पडलें आहे. या

सावंतांचा मूळ पुरुष विजयनगरच्या राज्याच्या वेळीं प्रसिद्धीस आला. सोळाव्या शतकाच्या सुमारास गोवें-सावंतवाडी हा प्रांत विजापूरच्या पातशाहीच्या सत्तेखालीं गेला, तेव्हां सावंत हे विजापूरकरांच्या आश्रयानें राहूं लागले. शिवाजीनें कोंकण प्रांत जिंकला तेव्हां लखम सावंत यानें तो प्रांत शिवाजीच्या हातून सोडविण्यास बादशहाची परवानगी घेतली; पण शिवाजीनें त्याचा पराभव करून कुडाळ प्रांतांत शिरून ठाणीं व किल्ले घेऊन लखम सावंतास जेरीस आणलें, तेव्हां तो पोर्तुगीजांच्या आश्रयास गेला. पुढें शिवाजीनें पोर्तुगीज लोकांवरहि स्वारी करून फोंडा किल्ला घेतला. तेव्हां पोर्तुगीज लोक शरण येऊन त्यांनीं शिवाजीस तोफांचा नजराणा पाठविला. सावंत निराश्रय होऊन त्यानें शिवाजीशीं १६५९ सालीं तह केला. त्यांत सावंतानें असें कबूल केलें कीं, "कुडाळ प्रांताच्या वसुलांतून सहा हजार होन घेऊन पदरीं फौज ठेवून पडेल तेव्हां शिवाजीची नोकरी करीन." शिवाजीनें सावंतास या प्रांताची देसगत बहाल करून 'सावंतबहाद्दर' हा किताब दिला. पण लखम सावंत फिरून विजापूरकरांस जाऊन मिळालाच. त्यानें १६६४ त शिवाजीचीं ठाणीं बादशहास देऊन मालवण गांव इनाम करून घेतला व शिवाय आणखीहि कांहीं हक्क घेतले. रांगणा किल्ल्यावर विजापूरच्या फौजेनें हल्ला केला, तेव्हां लखम सावंत हा तींत सामील होता. पुढें कुडाळ येथें शिवाजीच्या व विजापूरच्या फौजांची लढाई झाली, त्यांत लखम सावंतानें फार शौर्य दाखविलें.

सावंत व इंग्रज यांचा संबंध प्रथम सन १६७४ सालीं आला. सावंत हे कोंकणपट्टीवर दर्यावर्दीपणा करीत; व या सालीं ते एक गलबत पकडून लुटीत असतां एका इंग्रज व्यापारी गलबताशीं त्यांची लढाई झाली. या लढाईसंबंधानें फायर नांवाच्या इंग्रजानें खालीलप्रमाणें लिहिलें आहे :—"यांच्यांनीं आमच्यावर दारूगोळा बराच उडविला, गोफणीनें दगड मारिले व भालेहि फेंकले. त्यांचें गलबत आमच्या गलबताच्या दसपट मोठें होतें. त्यांची तयारी कडेकोट होती. वल्हीं मारणाराखेरीज सुमारें ६० लढाऊ लोक होते. लखम सावंत १६७५ त वारला. त्यानें आपल्या नांवाचें नाणें पाडलें होतें." शिवाजीच्या मरणोत्तर मोगलांनीं कोंकणावर स्वारी केली. शिवाय सावंताचा विजापूरचा आश्रय जाऊन कुडाळचे मूळचे मालक प्रभू हेहि त्यावर उठले;

तेव्हां खेम सावंत यानें १६८९ सालीं औरंगजेब बादशहाकडून देशमुखीची व मनसबदारीची सनद मिळविली. नंतर आंग्रे हे प्रबळ झाले. त्यांचीं व सावंतांचीं अनेक युद्धें झालीं. सन १६९७ त प्रभू घराण्याचा शेवट होऊन सावंतांनीं कुडाळ प्रांत हस्तगत केला. आंग्रयांप्रमाणें पोर्तुगीजांशींहि सावंतांच्या बऱ्याच लढाया झाल्या. १७०७ सालीं औरंगजेब मेल्यावर त्याचा मुलगा मो-अजीम यानें सावंतांची दिल्लीच्या गादीसंबंधाच्या भांडणांत कुमक घेतली होती. पण मोगलांचा इकडचा अंमल लवकरच संपल्यामुळें सावंतांनीं मराठ्यांची कांस धरली. खेम सावंत हा प्रथम शाहूच्या विरुद्ध ताराबाईस जाऊन मिळाला; व १७०८ सालीं त्यानें ताराबाईकडून कुडाळ परगणा मिळविला. पुढें शाहूचा विजय होऊन ताराबाई कोल्हापुराकडे निघून गेली. तेव्हां खेम सावंत शाहूस मिळून त्यानें निम्मा साळशी महाल इनाम करून घेतला. या कारणानें सावंताचीं व कोल्हापुरकरांचीं युद्धें सुरू झालीं. १७२० सालीं सावंतानें आंग्रयांविरुद्ध इंग्रजांशीं तह केला. १७३० च्या दुसऱ्या तहांत असें ठरलें कीं, इंग्रजांनीं सावंतास तोफा पुरवाव्या व समाईक फौजेनें जिंकलेले किल्लेकोट सावंतांना मिळावे. एतद्देशीय संस्थानिकांशीं इंग्रजांचे जे तह झाले त्या सर्वांत सावंतांचा हा तह पहिला असें म्हणतात.

फोंड सावंत यानें बरेच नवीन किल्ले बांधले. त्याचा मुलगा रामचंद्र व जयराम सावंत हे बरेच प्रसिद्धीस आले. सन १७३८ सालीं सावंतांनीं पोर्तुगीजांचा पराभव करून बऱ्याच तोफा व निशाणें मिळविलीं. १७३९ सालीं पेशव्यांनीं वसई घेतली, त्यांत सावंतांनींहि थोडीबहुत मदत केली. पुढें १७४० त त्यांचा व पोर्तुगीजांचा तह झाला त्यांत सावंतास पोर्तुगीजांकडून २५ हजार रु. खंडणी मिळाली. १७४९ सालीं सावंत व मराठा सरदार भगवतराव पंडित यांनीं आंग्रयांवर स्वारी करून त्याचा बराच मुलूख घेतला. पुढच्या वर्षी त्यांचीं व आंग्रयांचीं बरींच युद्धें झालीं. त्यांत सावंतांची बरीच कीर्ति झाली. सन १७५२ सालीं सावंत घराण्यामध्यें गृहकलह सुरू झाला, तेव्हां पेशवे मध्यें पडून त्यांनीं तो तोडला. या कलहामुळें सावंतांपैकीं एकानें पोर्तुगीजांचा आश्रय केला, या योगानें भांडणाचें मूळ शिल्लक राहिलें. १७५६ सालीं प्रभू घराण्यापैकीं एकानें कुडाळ प्रांत परत मिळविण्याकरितां पेशव्यांची मदत घेतली. १७६२ त जिवबादादा वक्षी केरकर

(हा मूळचा सावंतवाडीकडचा राहणारा होता) हा शिंद्याच्या दरबारांत मोठा मानकरी व सरदार बनला होता. त्याच्या मध्यस्थीनें जयाप्पा शिंद्याची मुलगी व खेम सावंत यांचें लग्न घडून आलें. अशा रीतीनें जिवबादादानें आपल्या मूळच्या यजमानाचे उपकार फेडले व शिंदे आणि सावंत यांची सोयरीक झाली. पुढें सावंतवाडीकरांच्या चांचेगिरीमुळें इंग्रजांचा व त्यांचा बेबनाव होऊं लागला. १७६५ सालीं इंग्रज आणि सावंत यांचा लढाईनंतर तह होऊन त्यांत असें ठरलें कीं, सिंधुदुर्गाचा तनखा इंग्रजांस मिळतो तो सावंतांनीं घ्यावा, युद्धखर्चाबद्दल इंग्रजांस सावंतांनीं १ लक्ष रुपये, कांहीं मुलूख व भरतगड किल्ला द्यावा, सावंतांनीं पदरीं आरमार ठेवूं नये, आणि युरोपियन लोक चाकरीस ठेवूं नयेत; उलट इंग्रजांनीं सावंतास दारूगोळा वगैरे लढाईचा सरंजाम माफक किंमतीनें विकावा. पण हा तह न पाळला गेल्यामुळें पुढें सावंतास अधिक कडक अशा अटीचा तह मान्य करावा लागला. १७८४ सालीं जिवबादादा यानें शहाअलम बादशहाकडून सावंतास राजेबहाद्दर हा किताब व मोर्चेलांचा बहुमान मिळवून दिला. सावंत हे शिंद्याशीं नातें जोडल्यामुळें सातारकर भोसल्याचे ऋणानुबंधी झाले; म्हणून कोल्हापूरकरांनीं १७८७ सालीं सावंतांशीं लढाई सुरू केली. तेव्हां सावंतांना शेजारच्या पोर्तुगीजांचें साहाय्य घेणें भाग पडलें. या युद्धांत कोल्हापुरकरांनीं सावंतांचीं कित्येक ठाणीं घेतलीं तीं त्यांस परत मिळवून देण्याबद्दल शिंद्यामार्फत पुण्याच्या दरबारीं खटपट सुरू झाली, व शेवटीं परशुरामभाऊनें करवीरकरांवर स्वारी केल्यानंतर कोल्हापूरकरांनीं तीं ठाणीं सावंतांस परत दिलीं. पुढें पोर्तुगीजांनीं कुरापत काढून व सावंताशीं युद्ध करून त्याचीं कांहीं ठाणीं घेतलीं; पण लवकरच सावंतानें पोर्तुगीजांचा पराभव करून सर्व फोंडा महाल परत मिळविला.

१७९६ सालीं जिवबादादा बक्षी वारल्यामुळें सावंताचा मोठा आश्रय गेला. स्वतः खेम सावंत हाहि १८०३ सालीं वारला. हा राजा विद्येचा भोक्ता म्हणून फार प्रसिद्ध होता. त्यानें साधुसंतांस धर्मादायहि पुष्कळ केला होता. त्याच्या मागें त्याच्या चार बायका होत्या. त्यांनीं पुढें राज्यकारभार चालविला. त्यांना पुष्कळ शत्रू असून गृहकलहामुळें त्यांच्या कारकीर्दींत फार उलाढाली झाल्या, त्या सविस्तर देत बसण्याचें कारण

नाहीं. या कलहामुळें सावंतांची सांपत्तिक स्थिति अतिशय खालावली; पोर्तुगीज, करवीरकर यांनीं तर त्यांची फार पाठ पुरविली. १८०५ त थोरली स्त्री लक्ष्मीबाई इनें भाऊसाहेबास दत्तक घेऊन गादीस धनी केला; पण एकी झाली नाहीं. १८०८ सालीं भाऊसाहेबाचा खून झाला. लक्ष्मीबाईहि १८०८ सालीं वारली. खेम सावंताची दुसरी बायको दुर्गाबाई इनें राज्यकारभार हातीं घेतला. ही बाई कारस्थानी, हुषार, दक्ष, न्यायी व स्वाभिमानी असल्याची प्रसिद्धि आहे. तिनें गृहकलह मिटविण्याकरितां फोंड सावंत यास गादीवर बसविलें.

१८१२ सालीं इंग्रजांनीं सावंतवाडीच्या आसपास होणारी चांचेगिरी बंद करण्याच्या निमित्तानें सावंतवाडीकरांमागें टुमणें लावलें. तेव्हां मडुरें येथें तह होऊन असें ठरलें कीं, सावंतांनीं आपलीं सर्व जहाजें, वेंगुर्ल्याचा कोट व बातेऱ्याचीं ठिकाणें इंग्रजांच्या स्वाधीन करावीं; इंग्रजांनीं तपासून परवाना दिल्याशिवाय कोणतेंहि जहाज बंदराबाहेर सोडूं नये, व बंदोबस्ताकरितां इंग्रजांचें सैन्य मुलुखांत राहूं द्यावें. याच सालीं फोंड सावंत हा मरण पावला. त्याचा मुलगा बापूसाहेब यास दुर्गाबाईनें गादीवर बसविलें. १८१३ सालीं इंग्रजांनीं कोल्हापुरकरांचा पक्ष धरून आपली फौज पाठवून भरतगड किल्ला सावंताकडून कोल्हापुरकरांस देण्यास भाग पाडलें, आणि वेंगुर्ल्याचा किल्ला आपणाकडे घेतला. नंतर फिरून सैन्य पाठवून इतर कित्येक मुलूख मोबदला करून आपणास हवा तो सक्तीनें त्यांनीं आपल्या ताब्यांत घेतला. १८१९ सालीं रेडीनिवती व बांदे येथील किल्लेहि इंग्रजांनीं आपल्याकडे घेतले. दुर्गाबाईहि या सालीं वारली. तिच्यामागून खेम सावंताच्या उरलेल्या दोन बायका कारभार पाहूं लागल्या. परंतु पुरुष कारभारी कोणास नेमावें हें ठरविण्याचा अधिकार आपला राहील असें सांगून इंग्रजांनीं कॅप्टन ह्चिनसन यास सावंतवाडीस रेसिडेंट म्हणून नेमलें. १८२२ सालापासून हें काम रत्नागिरीच्या कलेक्टराकडे सोंपविण्यांत आलें. यापुढें कोल्हापुरकरांनीं घाटाखालील गांवांत वसूल मागूं नये व त्याबद्दल वाडीकरांनीं कोल्हापूरकरांना सालिना ७८२४ रुपये देत जावे, असा इंग्रजांनीं उभयतांमध्यें ठराव केला. १८२३ पासून बापूसाहेब स्वतंत्र रीतीनें कारभार पाहूं लागले. १८३० सालीं वाडीकरांविरुद्ध बंड झाल्यामुळें सावंतास इंग्रजांची फौज आणवावी

लागली. १८३२ त इंग्रज सरकारनें संस्थानचें कर्जवाम कमी होण्याकरितां जमाखर्च ठरवून दिला. १८३५ त वाडी संस्थानांत फिरून एक बंड झालें, तें ब्रिटिश फौज येऊन तिनें मोडलें. १८३६ त सावंताकडून इंग्रजांनीं जकाती घेतल्या. १८३८ त राजाच्या नालायकीमुळें इंग्रज सरकारकडून पोलिटिकल सुपरिंटेंडेंट नेमण्यांत आला. पुढें कित्येक वर्षें सावंतवाडीस एकसारखीं बंडें होत होतीं. सावंतवाडी प्रांत बंडें करण्यास फार सोईचा असून लोकहि रगेल होते. गोव्याच्या सरहद्दीकडून त्यांस दारूगोळा मिळे. १८४७ त उरलेल्या बंडखोरांस माफी होऊन संस्थानांत येण्याची मोकळीक मिळाली. तेव्हां ते येऊन लष्करांत नोकऱ्या पतकरून राहिले. संस्थानचा युवराजहि या बंडांत सामील झाला होता !

शिंदे व इंग्रज

शिंद्यांचा मूळ पुरुष राणोजी हा कण्हेरखेडचा पाटील. बाळाजी विश्वनाथ पेशव्याच्या पदरीं तो नोकरीस असतां मुख्य हुजऱ्याचें काम त्याला मिळालें. बाजीरावानें एक दिवस आपले जोडे उराशीं घेऊन निजलेला असा राणोजीस पाहून व त्यावर कृपावंत होऊन त्याला पागेचें काम सांगितलें. तेथून आपल्या पराक्रमानें राणोजी इतक्या योग्यतेस चढला कीं, मराठ्यांच्या मुख्य सरदारांपैकीं तो होऊन बसला एवढेंच नव्हे तर, महमदशहा पातशहाजवळ बाजीरावाचा जामीन पटविण्याचा प्रसंग आला तेव्हां राणोजीची सही जामीनकदब्यावर घेतली गेली. राणोजी माळव्यांत नोकरीवर असतांच वारला. त्याचे मुलग्यांपैकीं जयाप्पा व दत्ताजी हे दोघेहि शूर शिपाई असून त्यांनीं सरकारचाकरी उत्तम केली. राणोजीच्या रजपूत राणीपासून त्याला महादजी व तुकोजी असे दोन मुलगे झाले. जयाप्पाचा खून होऊन दत्ताजी दिल्लीकडे लढाईंत पडला. राणोजीच्या मागून जयाप्पाचा मुलगा जनकोजी सरदार झाला. तोहि अत्यंत शूर असून पानिपतच्या युद्धांत मरण पावला. पानिपतच्या यद्धांतून परत आल्यानंतर महादजीकडे पेशव्यांच्या हुजरातपथकाचें

काम देण्यांत आलें. शिवाय त्याच्याजवळ स्वतंत्र अशी फौजहि बरीच होती. अबदाली परत काबुलास गेला असें समजतांच मराठे पुन्हां उत्तर हिंदुस्थानभर पसरले. त्या वेळीं महादजी हा विसाजी कृष्ण बिनीवाले याच्या हाताखालीं सरदारीचें काम करीत होता. पण लवकरच महादजीनें स्वतंत्रपणें मुलूख व खंडण्या मिळविण्याचा क्रम सुरू केला, व त्यांत त्याला फार यश आलें. नानासाहेब पेशव्याच्या मृत्यूपासून महादजीस पेशव्यांच्या दरबारांत सर्व सरदारांवर वर्चस्व मिळालें. त्याचा व नाना फडणविसाचा उत्कर्ष समकालीन होता. इंग्रजांशीं पेशव्यांचें जें युद्ध झालें त्यांत पेशव्यांची मुख्य भिस्त शिंद्यावर होती. वडगांवास पराभव करून इंग्रजांकडून पेशव्यांना अनुकूल असा तह त्यानेंच करून घेतला; व पुढें सालबाईच्या तहाच्या वेळीं इंग्रज व पेशवे यांच्या दरम्यान मध्यस्थी करून उभयतांना तह पाळण्याच्या कामीं, स्वतंत्र संस्थानिक या नात्यानें जामीनहि तोच पटला. दिल्ली काबीज करून पातशहा शहाअलम यास आपल्या ताब्यांत घेतल्यावर त्यानें पातशहाकडन पेशव्यांच्या नांवें वकील मुतलकीची सनद घेतली.

उत्तर हिंदुस्थानांत शिंदे व इंग्रज हे दोघेहि वावरत असल्यामुळें त्यांचें परस्पर वैमनस्य अर्थातच पडलें. दिल्ली व दिल्लीचा पातशहा स्वाधीन करून घेण्याची दोघांचीहि खटपट सुरू होती, आणि महादजीच्या मरणापर्यंत इंग्रजांचा हा डाव साधला नाहीं. पण सन १७९४ सालीं तो मृत्यु पावतांच इंग्रजांचा हात चालू लागला. इंग्रजांच्या बरोबरीनें त्यानें पराक्रम, शहाणपण व मुत्सद्देगिरी हीं दाखविलीं. पण त्याच्यामागून शिंद्याच्या गादीवर बसलेल्या पुरुषाच्या कारकीर्दींत शिंद्याचा इंग्रजांनीं पूर्ण पराभव करून त्याचा उत्तरेकडील मुलूख काबीज केला. महादजीनें मध्य हिंदुस्थानांत जो मुलूख मिळविला होता तितकाच त्याच्या हातीं राहिला. एकाच वर्षांत (१८०३) अलिगड, दिल्ली, आसई, आग्रा, लासवारी, आरगांव इतक्या ठिकाणीं शिंद्याच्या फौजेचा पुरा मोड होऊन महादजीच्या वेळचें सर्व लष्करी वैभव नामशेष झालें, व त्या सालच्या डिसेंबरांत सुरजी-अंजनगांव येथील तहानें शिंद्याला यमुना व गंगा यांच्यामधील मुलूख, जयपूर, जोधपूर, व गोहद यांच्या उत्तरेचा मुलूख भडोच व अहमदनगर या किल्ल्यांसह ते परगणे; अजिंठा घाट व गोदावरी यांच्या दरम्यानचा मुलूख; तसेंच मोगल, पेशवे, निजाम

व गायकवाड या सर्वांवरील हक्क व दावे सोडून द्यावे लागले, आणि हल्लीं इंग्रजांच्या पक्षाचे पण पूर्वी शिंद्याच्या अंमलाखालीं असलेले सर्व राजेरजवाडे यांचें स्वातंत्र्य त्याला मान्य करावें लागलें. पुढील सालीं बऱ्हाणपूर येथील तहानें इंग्रजांची ६००० फौज आपल्या खर्चानें ठेवण्याचेंहि दौलतरावाला कबूल करावें लागलें. यापुढील सालीं मार्क्विस ऑफ वेलस्ली याच्याकडून शिंद्यानें अलाहाबाद येथील तहानें सुरजी-अंजनगांवच्या तहाची थोडीशी दुरुस्ती करून घेतली व धोलपूर, बारी आणि राजखेडा वगैरे परगणे देऊन त्याच्या मोबदला ग्वाल्हेर व गोहद हीं आपणाकडे घेतलीं. याच वेळीं चंबळा नदी ही शिंद्याच्या मुलुखाची उत्तर सरहद्द ठरली. तसेंच उदेपूर, जोधपूर, कोटा वगैरे संस्थानांशीं शिंद्यास वगळून आपण स्वतंत्र तह करणार नाहीं असें इंग्रजांनींहि कबूल केलें. याशिवाय लक्षांत ठेवण्याची गोष्ट ही कीं, शिंद्यानें इंग्रजांकडून स्वतःकरितां व आपल्या मुलीकरतां चार लक्षांची जहागीर घेऊन तो इंग्रजांचा पगारी सरदारहि बनला. १८१७ सालीं शिंदे बाजीरावास मदत करण्याचा संभव आहे असें जाणून इंग्रजांनीं आपल्या फौजा त्याच्या मुलुखाकडे रवाना केल्या; तेव्हां त्यानें इंग्रजांशीं तह करून असें कबूल केलें कीं, मी आपल्या फौजा तुम्ही सांगाल त्या ठिकाणीं छावण्या करून ठेवीन, व तुमच्या हुकुमाशिवाय त्या तेथून हलविणार नाहीं. तसेंच मराठ्यांशीं इंग्रजांचें युद्ध सुरू असतां आपल्या मुलुखांत इंग्रजांच्या फौजेस किंवा कहीस प्रतिबंध करणार नाहीं अशी खातरजमा होण्याकरितां अशीरगड किल्ला व रजपूत संस्थानिकांकडून येणाऱ्या खंडण्यांचा तीन सालचा वसूल जमानतीदाखल त्यानें इंग्रजांस दिला.

दौलतराव शिंदे सन १८२७ च्या मार्च महिन्यांत वारला. त्याच्या अमदानींत जवळ जवळ पेशवाईबरोबर शिंदेशाहीहि नष्ट होण्याच्या बेतांत आली होती. पण सुदैवानें शिंदेशाही बचावून दीड कोटींचें हें मराठी राज्य उत्तर हिंदुस्थानांत शिल्लक राहिलें. महादजीनें जितका मुलूख मिळविला त्यांतील बहुतेक पुढल्याच पिढींत दौलतरावानें गमाविला. दौलतरावाच्या पश्चात् दक्षिणेंतील मराठ्यांपैकीं एक अल्पवयी मुलगा त्याची बायको बायजाबाई इच्या मांडीवर दत्तक देण्यांत येऊन यापुढील बहुतेक कारभार ब्रिटिश रेसिडेंटाच्या विद्यमानें चालू लागला. १८३७ सालीं शिंद्यांच्या सैन्याची

इंग्रजांनीं पुनर्रचना करून त्यावर युरोपियन अधिकारी नेमले. जनकोजी शिंद्याच्या कारकीर्दीत नेपाळ व अफगाणिस्थान येथील, आणि पुढें १८५७ सालीं ब्रह्मावर्ताहून पेशव्याकडील वकील इंग्रजांविरुद्ध युद्धास उभें राहण्याला शिंद्याला प्रवृत्त करण्याकरितां आले होते. पण शिंद्यानें उचल केली नाहीं. दरम्यान १८४४ सालीं महाराजपूर येथें शिंद्याच्या बिथरलेल्या फौजेनें इंग्रजांशीं दोन हात केले व या लढाईंत इंग्रजांची खराबीहि बरीच झाली; परंतु अखेर शिंद्याच्या फौजेचा पराभव झाला व या उचलीचें प्रायश्चित्त म्हणून शिंद्याला १८ लक्षांचा मुलूख फौजेच्या खर्चाकरितां तोडून द्यावा लागून आपली फौज थोडीबहुत कमी करावी लागली. त्यानंतर १८५७ सालींहि शिंद्याच्या फौजेपैकीं कांहीं लोकांनीं बंड करून शिंद्याला या बंडांत पुढाकार घेण्यास विनंति केली होती. ही संधि, कर्नल मॅलेसन म्हणतो त्याप्रमाणें, अशी होती कीं, महादजी शिंदा जिवंत असता तर त्यानें तिचा फायदा घेऊन इंग्रजी राज्य खास बुडविलें असतें; व दौलतराव शिंदा इतका बांधला गेला होता तरी तो सामील झाल्याशिवाय राहिला नसता, व जयाजीराव शिंद्यानेंहि मनांत आणलें असतें तर पेशवे, झांशीकरीणबाई व इंग्रजांचें बंडखोर सैन्य यांनीं मिळून उत्तर हिंदुस्थानांतून इंग्रजांचा अंमल नाहींसा करून टाकिला असता; पण जयाजीरावानें इंग्रजांची बाजू राखली, या इमानाचें बक्षीस म्हणून शिंद्यास इंग्रजांनीं तीन लक्षांचा मुलूख दिला, दत्तक घेण्याची परवानगी दिली, तीन हजार पायदळाऐवजीं पांच हजार ठेवण्याची आणि बत्तीस तोफांऐवजीं छत्तीस तोफांची परवानगी दिली; बंडांत सामील झालेल्या शिंद्याच्या फौजेच्या जागीं इंग्रजांनीं आपल्या अंमलदाराच्या हाताखालची फौज ठेविली. अशा रीतीनें शिंदे व इंग्रज यांच्या प्रत्यक्ष संबंधाचा इतिहास ८०-८५ वर्षांचा आहे.

होळकर व इंग्रज

शिंद्यांचा मूळ पुरुष जसा हुजऱ्या होता तसाच होळकरांच मल्हारराव हा मेंढ्या राखणारा व कांबळी विकणारा धनगर

आपल्या गांवीं असतां गुजराथेकडे फौज जात आहे असें पाहून तींत तो शिपाई म्हणून दाखल झाला, व लगेच लढाईंत पराक्रम करून दाखविल्याबद्दल पंचवीस स्वारांची मनसबदारी कंठाजी कदम या सरदाराच्या हाताखालीं त्याला मिळाली. नंतर पेशवे माळव्याकडे जात असतां शत्रुपक्षाच्या बाजूस असलेल्या मल्हाररावाचें शौर्य त्यांच्या दृष्टीस पडल्यावरून बाजीराव पेशव्यानें त्याला कंठाजीकडून आपल्या नोकरीस मागून घेऊन १७२४ सालीं त्यास ५०० स्वारांची मनसबदारी बहाल केली. राणोजी शिंद्याप्रमाणें मल्हारराव होळकराचा उत्कर्षहि ताबडतोब झाला. १७२८ सालीं बारा व १७३१ सालीं आणखी वीस परगणे मिळून बत्तीस परगणे बाजीरावानें मल्हाररावाच्या अंमलाखालीं देऊन माळव्याच्या सुभेदारीची स्वदस्तुरची सनदहि दिली.

लौकरच इंदूर व त्याखालचा मुलूख मल्हाररावास कायमचा देण्यांत आला, व १७३५ सालीं नर्मदेच्या उत्तरेकडे असणाऱ्या सर्व मराठी फौजेचें आधिपत्य त्याजकडे सोंपविण्यांत आलें. निजाम आणि वसईचे पोर्तुगीज वगैरेंच्या विरुद्ध झालेल्या लढायांत मल्हारराव हा प्रमुख होता. १७५१ सालीं मल्हाररावानें रोहिल्यांविरुद्ध अयोध्येच्या नबाबास मदत केली. पानपतच्या लढाईंत मल्हारराव हजर असून मैदानांत उभी लढाई न देतां अबदालीशीं गनिमी काव्यानें लढावें असा त्यानें सदाशिवरावभाऊस सल्ला दिला होता; पण तो नाकारण्यांत आला. पानपतचा पराजय झाल्यावर उरलेली कांहीं थोडी फौज घेऊन मल्हारराव दक्षिणेंत परत आला व १७६५ सालीं वारला. त्याच्या मरणसमयीं त्याच्या राज्याचें उत्पन्न ७५ लक्ष होतें. मल्हाररावाच्या पश्चात् त्याची सून अहल्याबाई व तुकोजी होळकर या उभयतांनीं मिळून सुमारें तीस वर्षें दौलतीचा कारभार केला. परराज्यांशीं संबंध कसे ठेवावयाचे हें बहुधा अहल्याबाईच ठरवी. तुकोजी होळकर हा गुजराथ, म्हैसूर वगैरेकडील मराठ्यांच्या स्वारींत सामील झाला होता.

१७९५ सालीं अहल्याबाई व १७९७ सालीं तुकोजी होळकर वारल्यानंतर होळकर व शिंदे यांचा बेबनाव झाला, आणि बाजीरावाच्या कारस्थानी स्वभावामुळें शिंद्याप्रमाणें होळकराचेंहि पुण्याशीं मित्रत्वाचें नातें संपलें. यशवंतराव होळकरानें १७९८ सालीं स्वपराक्रमानें आपल्या बापाची गादी हस्तगत केली. इंग्रजांचा व तुकोजी होळकराचा संबंध शत्रू म्हणून बोर-

घाटाकडील युद्धांत प्रथम आला; व त्यानंतर तशाच नात्यानें होळकर यांचा संबंध वसईच्या तहानंतर आला. पुढें १८०२ सालीं वसईच्या तहाच्या पायीं शिंदे आणि इंग्रज यांचें युद्ध जुंपलें त्या वेळीं यशवंतराव होळकर हा तटस्थ राहिला. पण शिंद्याचा पुरा पराभव झाल्यानंतर स्वतः यशवंतरावानेंच इंग्रजांशीं युद्ध आरंभिलें, कर्नल मॉनसन याचा पराभव करून इंग्रजांच्या मुलुखावर त्यानें स्वारीहि केली. पण फत्तेगड, डीग, भरतपूर येथें पराभव झाल्यामुळें त्याला अखेर इंग्रजांशीं तह करावा लागला. परंतु त्याचा फारसा मुलूख गेला नाहीं. इंदुरास परत आल्यावर त्यानें आपलें सैन्य कमी करून राज्यव्यवस्था सुधारण्यास प्रारंभ केला, व थोडीच पण उत्तम कवाइती फौज ठेवावी, स्वतःचे तोफांचे कारखाने काढावे अशा विचारांत असतां वेड लागून तो १८११ सालीं मरण पावला. यशवंतराव होळकराच्या मागें इंदुरास पुरी बेबंदशाही माजली आणि अनेक क्रांत्या घडून आल्या. १८१७ सालीं होळकरी फौजेनें इंग्रजांशीं युद्ध आरंभलें; पण महिदरपूर येथें तिचा पराभव होऊन मंडलेश्वर येथील तहानें होळकराचा पुष्कळसा मुलूख ब्रिटिश सरकारच्या स्वाधीन झाला. या वेळचा गादीचा मालक मल्हारराव अवघा सोळा वर्षांचा होता. त्याला आपल्या रक्षणाखालीं घेऊन इंग्रजांनीं इंदूरचा दिवाण तात्या जोग याच्या हातून दरबारच्या पदरचें बरेंच सैन्य कमी केलें. १८२१ व १८२२ सालीं इंदूर संस्थानांत दंगेधोपे झाले ते इंग्रजांची मदत घेऊनच मोडण्यांत आले. मल्हाररावाच्या कारकीर्दींत इंग्रज सरकारनें आपल्या अफूचें उत्पन्न प्रथम वाढविलें. मल्हारराव हा १८३३ सालीं वारला. त्याच्या पश्चात् हरिराव होळकर हा गादीवर बसला; पण त्याच्या कारकीर्दींत राज्यांत अत्यंत अव्यवस्था माजल्यामुळें इंग्रज सरकारनें राज्याच्या अंतर्व्यवस्थेंत हात घालण्यास सुरुवात केली. त्याच्या मागून १८४८ त खंडेराव व लगेच तीन महिन्यांनंतर तुकोजीराव होळकर हा गादीवर बसला. त्याच्या कारकीर्दींत होळकरशाहींतील सैन्यानें १८५७ सालीं बंड केलें; परंतु तुकोजीरावाचा त्यांत कांहीं संबंध नव्हता.

गायकवाड व इंग्रज

सर्व मराठे सरदारांपैकीं गायकवाडांचें सूत इंग्रजांशीं आधीं जमलें, आणि मराठ्यांशीं दावा सर्वांच्या आधीं त्यांचाच सुरू झाला. त्याला एक कारण असें दिसतें कीं, गुजराथेच्या बाजूस इंग्रजांचें ठाणें प्रथमपासून पडलेलें असून त्यांतल्या त्यांत मराठ्यांचें या प्रांताकडे दुर्लक्ष होतें.

गुजराथेंत मोगलांपूर्वीं हिंदुराज्य होतें. पुढें मोगलांनीं गुजराथ जिंकली व अहमदाबाद येथें लष्करी ठाणें बसविलें. सन १६६४, १६६६ व १६७० या सालीं शिवाजीनें गुजराथेंत स्वाऱ्या केल्या. तेव्हांपासून मराठ्यांचें पाऊल गुजराथेंत पडलें. १७०५ सालीं धनाजी जाधव याच्या हाताखालच्या मराठ्यांनीं गुजराथेंवर स्वारी करून मुसलमान सुभेदाराचा पराभव केला. मुसलमान लोकांचा अंमल गुजराथच्या लोकांना अप्रिय झाला होता व मराठे गुजराथेंत शिरतांच मुसलमानी अंमलास त्रासून गेलेले लोक त्यांस मिळाले. अठराव्या शतकाच्या प्रारंभीं मराठ्यांचा सेनापति खंडेराव दाभाडे हा गुजराथ व काठेवाड या प्रांतांत खंडणी गोळा करीत असे. सन १७१८ सालीं मोगल बादशहाकडून शाहूस ज्या सनदा मिळाल्या त्यांत गुजराथ प्रांतामध्यें चौथाई वसूल करण्याची सनद नव्हती; परंतु सेनापतींनीं खंडणी वसूल करण्याची पूर्वींची वहिवाट चालूच ठेविली. तथापि दाभाडे हे शाहूस बरोबर वसूल देत नसत, यामुळें शाहूनें आनंदराव पवार यास या वसुलाकरितां कायमचें ठेविलें. या सुमारास दाभाड्यांच्या सैन्यांतील एक शिपाई दमाजी गायकवाड यानें पराक्रम करून शाहूकडून समशेरबहाद्दर हा किताब व दुय्यम सेनापतीची जागा मिळविली. पुढें सन १७२१ मध्यें दमाजी मृत्यु पावल्यावर त्याचा पुतण्या पिलाजी यास गायकवाडी सरदारी मिळाली. धारच्या पवाराशीं बेबनाव असल्यानें पिलाजीनें सोनगड किल्ला हें आपलें ठाणें केलें, व तेथेंच गायकवाडी राजधानी १७६६ पर्यंत होती. या सुमारास गुजराथेंतील मोगलांचा अंमल कायमचा नाहींसा झाला. गुजराथेंतील स्वाऱ्या करण्याचें काम उदाजी पवार, कंठाजी कदम व पिलाजी गायकवाड यांजकडे होतें; आणि अखेर हा मुलूख सर्वस्वीं आपल्या ताब्यांत कोणीं ठेवावा याविषयीं त्यांच्यामध्यें एकसारखी

चढाओढ चालू झालेली होती. १७२३ सालीं पिलाजीनें सुरत घेऊन अहमदाबादेसहि आपला गुमास्ता नेमला. चौथाईच्या वांटणीवरून तंटा होऊन कदम आणि गायकवाड यांची खंबायत येथें लढाई झाली व तींत पिलाजीचा पराभव झाला. पण अखेर उत्तर गुजराथेंतील खंडणी कदमांनीं गोळा करावी व दक्षिण गुजराथेंतील खंडणी गायकवाड यांनीं गोळा करावी असा तह ठरला. फिरून या दोघांत तंटा उपस्थित झाला; पण १७२६ मध्यें दाभाड्याचा प्रतिस्पर्धी बाजीराव पेशवा याच्याशीं दोघांन्नेंहि वैमनस्य आल्यामुळें दोघेहि एक झाले. पुढें डभई येथील लढाईंत बाजीरावानें दाभाडे व पिलाजी यांचा पराभव केला; परंतु दाभाड्याच्या मुलाकडे बापाचा अधिकार ठेवून शाहूनें पिलाजीस त्याचा मुतालिक नेमलें आणि सेनाखासखेल ही पदवी दिली. तसेंच पिलाजीनेंहि गुजराथेंतील चौथाईचा निम्मा वसूल पेशव्यामार्फत शाहूकडे पाठवूं व गुजराथेंतील किरकोळ राजेरजवाड्यांकडून घेतलेल्या खंडण्यांचा योग्य वसूल देऊं असें कबूल केलें. सन १७३१ सालीं पिलाजीचा खून झाला. त्याच्या मागून दमाजी गायकवाड सरदारकी करूं लागला. १७३४ सालीं बडोदें गायकवाडांच्या हातीं आलें, तें आजवर त्यांचेचकडे आहे. पुढें गुजराथेंत होळकरांच्या साहाय्यानें कदम स्वाऱ्या करूं लागला; पण दमाजीचें लक्ष वर राजपुतान्याकडे विशेष लागलें होतें.

१७४२ त दमाजीनें माळव्यांत लूट केली ती रघूजी भोसल्याच्या चिथावणीनें केली, अशी नानासाहेब पेशव्यास शंका आल्यामुळें त्याचें व गायकवाड यांचें वांकडें आलें. १७४४ सालीं गायकवाडांच्या घरांत भांडणें सुरू झालीं. १७५० सालीं दमाजी हा ताराबाईच्या पक्षास जाऊन मिळाला. सातारच्या महाराजांस पेशव्यांच्या बंदींतून सोडवून सर्व मराठी राज्यास पेशव्यांच्या वर्चस्वांतून मुक्त करण्याचें ताराबाईनें योजलें होतें व दमाजीहि याच मताचा होता. ताराबाईनें रामराजास पकडून सातारच्या किल्ल्यांत कैदेंत ठेविलें, तेव्हां दमाजी तिच्या मदतीस गेला. परंतु पेशव्यांनीं त्यास पकडून पुण्यास कैदेंत ठेविलें. दमाजीचा भाऊ खंडेराव हा पेशव्यांच्या पक्षास मिळाला; पण दमाजीनें कैदेंतूनच कारस्थान करून १७३१ पासून थकलेल्या वसुलाची तोड १५ लाखांवर करून घेऊन आपली मुक्तता केली. याच वेळीं गायकवाडानें १० हजार स्वार पदरीं बाळगून कामकाज पडेल तेव्हां पेशव्यास

मदत करावी, वार्षिक खंडणी ५ लक्ष २५ हजार रुपये द्यावी, दाभाडयाच्या कुटुंबाच्या पोषणाकरितां रक्कम ठरवून द्यावी, व यापुढें गायकवाड जे मुलूख जिंकतील किंवा खंडण्या वसूल करतील त्यांतील निम्मा हिस्सा पेशव्यांस द्यावा व याच्या मोबदला पेशव्यांनीं गायकवाडास अहमदाबाद जिंकून गुजराथेंतून मोगलांचा अंमल नाहींसा करण्यास मदत करावी असेंहि ठरलें. याच वेळेपासून गायकवाडास डोईबदल होण्याचे वेळीं नवी सनद नजराणा घेऊन द्यावी असा प्रघात पेशव्यांनीं पाडला. याप्रमाणें गायकवाड पराधीन झाला; तथापि त्याच्या मनांतील अढी गेली नाहीं. यापुढें गायकवाडी घराण्यांत उघडपणें तट पडून दमाजी व फत्तेसिंह हे रघुनाथरावाच्या द्वारें इंग्रजांस मिळाले. १७५३ सालीं अहमदाबादेस वेढा पडला त्या वेळीं दमाजीनें रघुनाथरावास साहाय्य केलें.

पानिपतच्या लढाईंत दमाजी सामील असून त्यानें मोठें शौर्य गाजविलें व मराठी फौजेचा मोड झाल्यावर तो परत निघून आला. थोरले माधवराव पेशव्यांच्या कारकीर्दींत रघुनाथराव माधवरावाशीं भांडून निघाला त्या वेळीं दमाजीनें त्यास साहाय्य करून घोडनदीजवळ पेशव्यांच्या फौजेचा पराभवहि केला. मध्यंतरीं गुजराथची वांटणी गायकवाडास जास्त फायदेशीर झाली म्हणून पेशव्यांनीं त्याजकडून २ लक्ष ५४ हजार रुपयांचे महाल काढून घेतले होते. १७६८ सालीं दमाजीनें आपला मुलगा गोविंदराव यास रघुनाथरावाच्या मदतीस पाठविलें; पण पराभव पावून त्यास रघुनाथरावाबरोबर पुण्यास येऊन कैदेंत पडावें लागलें. शेवटीं तह ठरला, त्यांत गायकवाडानें २३ लक्ष रुपये दंड व १६ लक्ष रुपये थकलेली वसूल बाकी पेशव्यांस दिली; तेव्हां पूर्वी काढून घेतलेले महाल गायकवाडास परत देण्यांत आले; पण वार्षिक खंडणी ७ लक्ष ७९ हजार द्यावी व ४००० फौज घेऊन पेशव्याजवळ गायकवाडानें प्रत्यक्ष नोकरींत राहावें असें ठरलें.

पुढें लवकरच दमाजी किमयेचा प्रयोग करीत असतां अपघातानें मेला; तेव्हां त्याचा धाकटा मुलगा फत्तेसिंग यानें येऊन बडोदें बळकाविलें. इकडे पुण्यास थोरला भाऊ गोविंदराव होता त्यानें पेशव्यांकडून आपला वारसा मंजूर करून घेतला व पेशव्यास ५०॥ लाख रुपये देऊं केले; पण १७७१ त फत्तेसिंगानें पुण्यास जाऊन त्याच शर्तीवर आपला मधला भाऊ सयाजीराव

याच्या नांवें "सेनाखासखेल" हें पद व सरदारी घेऊन स्वतःकडे मुतालिकी घेतली. १७७२ त फत्तेसिंग गुजराथेंत परत गेल्यावर त्यानें इंग्रजांची मदत मिळविण्याची खटपट सुरू करून सुरतेचा महाल त्यांना देऊं केला. सन १७७५ मध्यें पुण्यास भांडण होऊन राघोबा बडोद्यास येऊन गोविंदरावास मिळाला; तेव्हां फत्तेसिंगानें नाना फडणविसाकडे मदत मागितली. सुरतेच्या तहानें वसई, साष्टी, व सुरतेच्या आसपासचा मुलूख इंग्रजांस देण्याचें राघोबानें कबूल केलें. त्याबरोबर भडोच येथील गायकवाडाचा हिस्सा गोविंदरावा-कडून इंग्रजांस देवविण्याचेंहि त्यानें कबूल केलें. सुरत, भडोच, आणि खंबायत हीं तीन बंदरें व्यापाराच्या उपयोगी म्हणून इंग्रजांना त्यांचा फार लोभ वाटे, व केवळ हीं बंदरें तसेंच साष्टी व वसई हीं आपल्या हातीं यावीं एवढ्याकरितां ते पेशव्यांच्या व गायकवाडांच्या भांडणांत पडले. पुढें गोविंदरावास इंग्र-जांनीं हातीं धरल्यामुळें फत्तेसिंग नाना फडणविसाच्या पक्षाला गेला. त्यानें शिंदे, होळकर यांच्या फौजेनें व हरिपंत फडक्यानें गोविंदरावास बडोद्याचा वेढा उठविणें भाग पाडून राघोबाचा पराभव केला. पुढील वर्षी फत्तेसिंगानें पुनः बाजू बदलली, व रघुनाथरावाला ३००० स्वारांनिशीं मदत करावी आणि इंग्रजांस भडोच, चिखली वगैरे परगणे द्यावे असें कबूल करून गोविंद-रावाचा पक्ष सोडण्यास इंग्रजांचें मन वळविलें. सन १७७८ त पेशव्यांनीं फत्तेसिंगाला "सेनाखासखेल" ची पदवी दिली. पण त्यास भडोचच्या वसुलाचा वांटा मिळाला नाहीं. सन १७८० त फत्तेसिंगानें फिरून इंग्रजांशीं तह केला, व इंग्रजांनींहि फत्तेसिंगास अहमदाबाद जिंकून दिलें. या स्वारींत फत्तेसिंगानें इंग्रजांस पुष्कळ मदत केली. याच सालीं इंग्रजांनीं बडोदें येथें कॅप्टन् अर्ल या नांवाच्या गृहस्थास आपला पहिला रेसिडेंट नेमिलें. पण १७८२ सालीं सालबाईचा तह झाला तेव्हां इंग्रजांनीं फत्तेसिंगास सोडून दिलें, व त्याच्याशीं झालेला तह त्यांना रद्द करावा लागून अहमदाबाद पेशव्यांस परत द्यावें लागलें. पेशव्यांनीं फत्तेसिंगाला खंडणीची बाकी माफ केली; परंतु गायकवाडानें पेशव्यांच्या पदरीं स्वतः हजर राहून लष्करी नोकरी करणें फिरून प्राप्त झालें.

१७८९ सालीं फत्तेसिंग अपघातानें मेला तेव्हां पुणें दरबारानें त्याचा धाकटा भाऊ मानाजी याचा हक्क मान्य करून त्याला सयाजीचा कारभारी

नेमलें, आणि याबद्दल त्यानें पेशव्यास नवीजुनी खंडणी म्हणून ६० लक्ष रुपये चार हप्त्यांनीं देण्याचें कबूल केलें. १७९३ सालीं मानाजी वारला; तेव्हां गोविंदराव आपल्यास सरदारकी मिळण्याबद्दल फिरून पेशव्यांचे मागें लागला; पण पेशव्यांनीं घातलेल्या शर्ती फारच कठीण होत्या. पूर्वींची वीस लक्ष बाकी, ५६ लक्ष नजराणा, व लष्करी नोकरीबद्दलची बाकी ४३ लक्ष, इतके पैसे देऊन शिवाय तापीच्या दक्षिणेचा मुलूख व सुरत बंदरावरील जकातीचा हिस्सा त्यानें पेशव्यास द्यावा असें ठरलें, पण सालबाईच्या तहाची सबब सांगून इंग्रजांनीं तापीच्या दक्षिणेचा मुलूख पेशव्यांना देण्यास हरकत केली. या पुढील गायकवाडीचा इतिहास अतिशय अंदाधुंदीचा आहे. १७९७ सालीं गोविंदरावानें पेशव्यास ७८ लक्ष रुपये देऊन ६० लक्षांची सूट घेतली, तरी पेशव्याचें ४० लक्षांचें देणें शिल्लकच होतें. बाजीरावाच्या कारकीर्दींत गोविंदरावाचें पेशव्याच्या गुमास्त्याशीं वांकडें येऊन लढाई सुरू झाली, व गोविंदरावानें सन १८०० सालीं इंग्रजांपाशीं मदत मागितली. या वेळीं गायकवाडाचे सर्व महाल सावकारांकडे गहाण पडले, परगण्यांचे मामलेदार वसूल खाऊन बसूं लागले, मांडलिकांनीं खंडण्या बुडविल्या, व सैन्यांत अरब वगैरे जरबी लोकांचें वर्चस्व झालें. या भाडोत्री सैन्याचा सालीना खर्च ३०–३५ लक्ष रुपये असे. त्यापैकीं बराच पैसा अरब, बगदादी, अबिसिनीयन मुसलमान, व पठाण वगैरे लोकांच्या पदरीं पडे. या भाडोत्री लोकांतहि पक्षभेद असत; परंतु कोणत्या ना कोणत्या तरी एका पक्षाची जामिनकी असल्याशिवाय बडोदें सरकार आपलीं वचनें पाळील अशी प्रजेला खात्री वाटत नसे. या जामिनकीलाच "बहानदरी" पद्धत म्हणत.

लवकरच गायकवाडींतील दोन पक्षांनीं इंग्रजांस पंच नेमले. पण इंग्रजांना ही पंचायत बरोबर सैन्य घेऊन करावी लागली. मेजर वॉकर हा १८०२ सालीं बडोद्यास येऊन त्यानें गायकवाडी जहागीरदारांशीं युद्ध सुरू केलें. नंतर गायकवाडाशीं तह होऊन त्यानें इंग्रजांस ८४ परगणे, सुरतमधील चौथाई व लढाईचा खर्च द्यावा आणि भाडोत्री शिपाई काढून टाकून इंग्रजांचे २००० शिपाई व तोफखाना आपल्या पदरीं ठेवावा व त्याकरितां दरमहा ६५०४० रुपये उत्पन्नाचे प्रांत इंग्रजांच्या स्वाधीन करावे असें ठरलें. पुढें गायकवाडाच्या हातून इंग्रजांस ठरलेले पैसे देववेना म्हणून १८०३ सालीं

धोडका, नडियाद, विजापूर वगैरे प्रांत गायकवाडानें इंग्रजांस दिले व ते त्यांनीं घेतले. पूर्वी गोविंदरावाकडून पेशवे गायकवाडी मुलूख तोडून घेत होते, तेव्हां इंग्रजांनीं त्यास हरकत केली; पण हल्लीं इंग्रजांनीं स्वतःच गायकवाडी राज्याचे तुकडे पाडून आपणाकडे मुलूख तोडून घेतला; दुसऱ्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीत पेशव्यांचा गायकवाडाशीं वाद व इंग्रजांशीं भांडण झालें त्याचें हें एक कारण होतें. वरील तहामुळें गायकवाडाच्या राज्याच्या वाटेल त्या कारभारांत आपणास हात घालण्याचा अधिकार मिळाला अशी इंग्रजांनीं आपली समजूत करून घेतली; व सुराज्यव्यवस्था झाल्यावरहि ते कारभारांत ढवळाढवळ करूं लागले. तेव्हां बडोद्याचे राज्यकर्ते व इंग्रज यांच्यामध्यें स्नेहभावाऐवजीं विरोध उत्पन्न झाला. गादीची वारसाई ठरविण्याची व पेशव्यांशीं बोलणेंचालणें करण्याची सर्व जबाबदारी इंग्रजांनीं पत्करली, तसेंच पुढें काठेवाडांतील संस्थानिकांवर गायकवाडांचे जे हक्क होते त्यांतहि ब्रिटिश रेसिडेंट हात घालूं लागला. अखेर १८०५ च्या तहानें या ढवळाढवळीच्या कारभारास कायदेशीर स्वरूप प्राप्त झालें !

१८१२ सालीं इंग्रजांनीं गायकवाडास स्वतःच्या व इतरांच्या कर्जांतून कर्जफेडीनें मुक्त केलें होतें. याच सुमारास बडोद्यास फिरून दोन पक्ष निर्माण झाले. एक पक्ष इंग्रजांना अनुकूल व दुसरा गादीचा धनी आनंदराव गायकवाड होता, याला अनुकूल. आनंदराव आणि पेशवे यांचा मनांतून स्नेह होता. पण गंगाधरशास्त्रीप्रमुख मंडळी त्यांच्या पत्रव्यवहाराच्या आड येत. पेशव्यांचा गायकवाडीवर जो अधिकार तो इंग्रज बळकावून बसले हें वैषम्य बाजीरावाच्या मनांत होतें. अहमदाबादच्या इजाऱ्याची मुदत संपली होती व ती फिरून गायकवाडास देणें न देणें पेशव्याचे हातीं होतें, आणि या साधनानें बडोद्यास आपलें वर्चस्व स्थापण्याचें पेशव्याच्या मनांत होतें. हा इजारा मिळवावा म्हणून गंगाधरशास्त्री पुण्यास १८१४ सालीं गेला. शिवाय पेशवे व गायकवाड यांच्या दरम्यान २ कोटी ६१ लक्ष रुपयांच्या हिशेबाचा वाद शिल्लक होता. या बाबतींत पुण्यास बरेच दिवस बोलणें चालून तडजोड निघण्याचा संभवहि दिसत होता. पण १८१५ त गंगाधरशास्त्र्याचा खून होऊन तें प्रकरण तसेंच राहिलें; तथापि पुढें याचा वचपा इंग्रजांनीं बाजीरावावर पुरा उगवला व १८१७ च्या मे महिन्यांत

पुण्यास वेढा घालून जो तह त्यांनीं त्याच्याकडून करवून घेतला त्यांत गायकवाडावरील आपले दावे पेशव्यानें यापुढें सोडले असें लिहून घेतलें. या रीतीनें इंग्रजांना काठेवाडांतील खंडणी व पेशव्यांचे सर्व हक्क मिळाले. गायकवाड हे पेशव्यापासून स्वतंत्र झाले; पण पेशवे जाऊन इंग्रज त्याचे धनी झाले इतकेंच काय तें! तात्पर्य, गंगाधरशास्त्री प्राणास मुकला खरा, पण त्यानें आपले प्राण देऊन इंग्रजांचा व गायकवाडाचा चांगलाच फायदा करून दिला. तहानें गायकवाडांकडून पेशव्यास सालीना ४॥ लक्ष रुपये कायमचे मिळावयाचे होते; पण गायकवाडास मिळालेला अहमदाबादचा इजारा त्यांनीं त्याकडून आपणाकडे घेतला व पुढील सालीं पेशवाई नष्ट झाल्यामुळें हे त्यांचे ४॥ लक्ष रुपयेहि देण्याचे वांचले! पुढें इंग्रज व गायकवाड हे दोघेच दोघे राहिल्यावर इंग्रजांचा पक्ष पूर्वींहूनहि वरचढ कसा झाला याचा वृत्तान्त सांगत बसण्याची येथें गरज नाहीं.

आंग्रे व इंग्रज

कुलाब्याचे आंग्रे हे मूळ आंगरवाडी नांवाच्या गांवचे राहणारे. यांचा मूळ पुरुष तुकोजी संकपाळ हा असून त्यानें शहाजी भोसले याला मोगलाविरुद्ध कोंकणांत युद्ध करण्यास मदत केली होती. शहाजीनंतर तुकोजीनें शिवाजीच्या पदरीं नोकरी धरली, तेव्हां शिवाजीनें त्यास आपल्या आरमारांत एका मोठ्या जागेवर नेमलें. तुकोजीचा मुलगा कान्होजी याची १६९० सालीं राजारामाच्या आरमारांत दुय्यम सेनापतीच्या जागीं नमणूक झाल्याचें आढळतें. मुख्य आरमारी सेनापति सिधोजी गुजर हा वारल्यानंतर कान्होजीला सन १६९८ सालीं ही जागा मिळाली. धाडसी दर्यावर्दी म्हणून कान्होजीची फार कीर्ति आहे. त्यानें मुंबईपासून खालीं सर्व आरबी समुद्राच्या किनाऱ्यावर मोठी दहशत बसविली असून तडाक्यांत सांपडलेल्या वाटेल त्या युरोपियन राष्ट्राच्या गलबतावर तो बेधडक हल्ला करी. कुलाबा, सुवर्णदुर्ग, विजयदुर्ग या ठिकाणीं त्याचीं बळकट ठाणीं होतीं. युरोपियन लोकांचा

हिंदुस्थानाशीं दळणवळणाचा मुख्य मार्ग समुद्रकिनारा असल्यामुळें सर्व मराठ्यांत आधीं जर युरोपियनांची कोणाशीं गांठ पडली असेल तर ती आंग्र्याशींच असावी. कान्होजीला कोंकणपट्टीवर इंग्रज व पोर्तुगीज यांच्या तोडीचा शत्रु म्हटला म्हणजे जंजिऱ्याचे शिद्दी होत. १६९९ सालीं पोर्तुगीज व शिद्दी एक होऊन त्यांनीं आंग्र्याशीं युद्ध आरंभिलें; पण कान्होजीनें त्यांचा पराभव करून सागरगड घेतला; आणि शेवटीं तह झाला त्यांत असें ठरलें कीं कुलाबा, खांदेरी, सागरगड या ठाण्यांचा कांहीं वसूल आणि राजकोट व चौल येथील सर्व वसूल आंग्र्यास मिळावा. १७०५ ते १७१० यांच्या दरम्यान आंग्र्यांची सत्ता इतकी वाढली कीं, इंग्रज लोकांच्या कागदपत्रांतून कान्होजीला गुणसादृश्यामुळें 'शिवाजी' हें नांव दिलेलें आढळतें! शाहू व ताराबाई यांचें भांडण सुरू झालें तेव्हां कान्होजीनें ताराबाईचा पक्ष धरला· व तिनें त्याला मुंबई ते सावंतवाडीपर्यंतचा समुद्रकिनारा, राजमाचीचा किल्ला व कल्याण–भिवंडी परगणा इतक्याचें अधिकारपत्र दिलें. तेव्हां शाहूनें आपला पेशवा बहिरोपंत पिंगळे यास आंग्र्यावर पाठविलें; परंतु आंग्र्यानें त्याचा पराभव करून त्यास कैद केलें व साताऱ्यावर चालून जाण्याचीहि त्यानें तयारी केली, तेव्हां शाहूनें बाळाजी विश्वनाथास आंग्र्यांवर पाठविलें. पुढें या उभयतांचा तह होऊन आंग्र्यांना खांदेरीपासून देवगडपर्यंतच्या मुलुखाचें आणि दहा कोंकणी किल्ल्यांचें अधिकारपत्र, आरमाराच्या मुख्य सेनापतीची जागा आणि सरखेल ही पदवी शाहूकडून देण्यांत आली. यांतील कांहीं किल्ले शिद्द्याच्या हातीं होते, ते त्यानें युद्ध करून त्याजपासून घेतले. १७२० च्या सुमारास कोंकणांतील मोगलांची सत्ता नष्टप्राय होऊन मराठ्यांची सत्ता वाढूं लागली. कान्होजीनें आपल्या पदरीं मोठें आरमार व त्यावर मराठ्यांबरोबर डच, पोर्तुगीज आणि अरब, निग्रो, मुसलमान वगैरे अनेक परजातींचे लोकहि ठेवले हाते. तेथून पुढें कांहीं दिवस आंग्र्याला युरोपियन लोकांशीं लढावें लागलें. समुद्रकिनारा मोकळा असला तरी बंदरांत जहाज आणण्याला हल्लींप्रमाणें तेव्हांहि परवाना लागे, व हा परवाना ज्याजवळ नसेल अशा युरोपियन गलबतावर हल्ला करण्याचा त्याला कायदेशीर अधिकारच होता. कारण, तो आरमारी सरदार असून शिवाय बंदरकिनाऱ्याचे

परवाने देण्याचा मक्ता त्याकडे होता व त्याकरितां तो छत्रपतीच्या खजिन्यांत दरसाल पेष्कश भरीत असे.

१७१७ सालीं इंग्रजांनीं विजयदुर्गचा किल्ला घेण्याचा प्रयत्न केला, तो फसून इंग्रजांचें सक्सेस नांवाचें गलबत कान्होजीनें धरलें. १७१८ सालीं इंग्रजांनीं कान्होजीच्या ताब्यांतील खांदेरी बेटावर हल्ला केला; पण तेथेंहि कान्होजीनें त्यांस पिटाळून लावून त्यांचा फार नाश केला. १७२० सालीं कान्होजीनें इंग्रजांचें आणखी एक गलबत धरलें, तेव्हां इंग्रज व पोर्तुगीज दोघांनीं मिळून विजयदुर्गच्या खाडींत शिरून त्याचीं सोळा गलबतें जाळलीं; पण त्यांना किल्ला घेतां आला नाहीं. १७२२ सालीं कुलाब्यांतील आंग्रयांच्या ठाणेदारानें इंग्रज-पोर्तुगीजांचा पराभव केला. १७२४ त डच लोकांनीं सात मोठ्या जहाजांचा काफिला घेऊन विजयदुर्गावर हल्ला केला तोहि त्यानें परतविला. १७२७-२८ या दोन्ही सालीं त्यानें युरोपियनांचीं वरींच जहाजें पकडलीं; व इंग्रजांच्या मॅकनील नांवाच्या कप्तानास बेदम मारून पायांत साखळदंड घालून किल्ल्यावर टाकलें. १७३० सालीं त्याच्याविरुद्ध इंग्रजांनीं वाडीकर फोंड सावंत याच्याशीं तह करून मदत घेतली. १७३१ सालीं कान्होजी वारला. त्याला चार मुलगे होते; त्यांच्यामध्यें भांडण सुरू झालें. सखोजी हा कुलाब्यास असे व तो पेशव्याशीं मिळून होता. त्यानें व पेशव्यानें मिळून मोगल सरदार गाझीखान याचा पराभव करून चौल घेतलें; तसेंच अंजनवेल येथील लढाईंतहि सखोजीनें पेशव्यास मदत केली. सखोजी हा १७३३ सालीं वारला. सखोजीच्या मरणानंतर त्याचे भाऊ मानाजी व संभाजी यांच्यांत तंटे लागून मानाजीनें पोर्तुगीजांच्या मदतीनें कुलाबा घेतला. त्याच्याविरुद्ध शिद्दी व इंग्रज यांनीं एकी करून त्याचा सर्व मुलूख घेण्याचें ठरविलें; पण त्याचा कांहीं परिणाम झाला नाहीं. पुढें संभाजी हा फार प्रबळ होऊन त्यानें अलीबागेवर स्वारी केली, तेव्हां मानाजीला इंग्रज व पेशवे या दोघांचीहि मदत घ्यावी लागली. संभाजी हा इतका प्रबळ झाला होता कीं, इंग्रजांनीं गलबतांना आपल्याकडून परवाने घ्यावे व सालीना २० लक्ष रुपये खंडणी द्यावी अशी त्यानें मागणी केली होती! इंग्रजांनीं अर्थातच ही मागणी मान्य केली नाहीं.

१७४० सालीं संभाजी अनावर झाला असें पाहून मानाजीनें बाळाजी

बाजीराव याची मदत मागितली, ती त्यानें दिली; पण स्वत: पेशवे हेच कुलाबा हस्तगत करण्याच्या विचारांत आहेत अशा संशयानें मानाजीनें संभाजीशीं कसा तरी तह उरकून घेतला. १७४८ त संभाजी वारला. त्याच्यामागून येणारा तुळाजी हाहि संभाजीप्रमाणेंच इंग्रजांचा कट्टा शत्रू होता. तुळाजीच्या वेळीं इंग्रजांना कोंकणपट्टीवर आपल्या जहाजांचें संरक्षण करण्याकरितां सालिना पांच लक्ष रुपये खर्च येत असे. तुळाजीनें मोठमोठीं जहाजें बांधविलीं व सर्व दक्षिणसमुद्रांतील व्यापार स्वत: आवरून बसण्याचा त्याचा विचार होता. १७५५ सालीं पेशवे व इंग्रज दोघांनीं मिळून तुळाजीवर स्वारी करण्याचें ठरविलें. मराठ्यांनीं खुष्कीच्या मार्गानें व इंग्रजी आरमारानें पाण्याकडून विजयदुर्गच्या किल्ल्यावर हल्ला केला व अशा रीतीनें दोघांनीं मिळून तो किल्ला घेतला. या स्वारींत अॅडमिरल वॉटसन याच्याबरोबर कर्नल क्लाइव्ह हाहि होता. किल्ल्यांत आठ इंग्रज व तीन डच कैदी होते त्यांस सोडविण्यांत आलें व पेशवे आणि इंग्रज यांनीं मिळून किल्ल्यांतून साडे-बारा लक्ष रुपयांची लूट नेली. स्वत: तुळाजी आंग्र्यास मरणापर्यंत कैदी होऊनच राहावें लागलें. पूर्वीच्या कराराप्रमाणें विजयदुर्गचा किल्ला पेशव्यास मिळाला व त्याच्या मोबदला बाणकोट आणि दासगांव हीं इंग्रजांस मिळालीं. विजयदुर्गास पेशव्यांनीं आपला आरमारी सुभा स्थापन करून त्यावर आनंदराव धुळप यास सुभेदार नेमलें.

मानाजी आंग्रे हा इकडे घाटावर येऊन पेशव्यास मदत करीत होता. तो विजयदुर्ग घेतल्यावर परत गेला. सन १७५९ मध्यें मानाजी वारल्यावर त्याचा दासीपुत्र रघोजी याला पेशव्याच्या मदतीनें प्रथमच शिद्द्याशीं लढावें लागलें. त्यानें उंदेरी बेट शिद्द्याकडून घेऊन पेशव्यांस दिलें. रघूजीनें अलीबागेस राहून आपल्या मुलुखाची नीट व्यवस्था केली व चौल इत्यादि ठिकाणीं मिठागरें वगैरे काढून आपलें उत्पन्न वाढविलें. तो पेशव्यास दरसाल २ लक्ष रुपये खंडणी देत असे; व अलीबागच्या सरंजामाच्या मोबदला पदरीं फौज ठेवून तो पेशव्याची नोकरी करी. रघोजी १७९३ सालीं वारला, तेव्हां फिरून त्याच्या पश्चात् भांडणें सुरू झालीं. मानाजीचा पक्ष पेशव्यांनीं घेतल्यामुळें प्रतिपक्षी जयसिंग यानें शिंद्याच्या दरबारीं मदत मिळण्याविषयीं बोलणें लावलें. शिंद्याकडील सरदार बाबूराव हा अलीबागेस आला; पण

अखेर त्यानें उभय पक्षांच्या हक्कदारांना कैदेंत टाकून स्वतःच अलीबाग बळकावली ! या सर्व प्रकरणांत जयसिंगाची बायको सोनकुवरबाई हिनें अनेक वर्षे प्रत्यक्ष लढाया करून व किल्ले लढवून अतिशय शौर्य दाखविलें. १८१३ सालीं बाबूराव मेल्यावर मानाजी (दुसरा) याला आपलें डोकें वर काढतां आलें व पेशव्यास १० हजारांचा मुलूख व खांदेरी बेट देऊन त्यानें अलीबाग परत मिळविली. मानाजी १८१७ सालीं वारला. या दोन पिढ्यांतल्या भांडणामुळें अत्यंत नुकसान होऊन आंग्र्यांची तीस पसतीस लक्षांची दौलत तीन लक्षांवर आली ! मानाजीच्या पश्चात् त्याचा अल्पवयी मुलगा रघूजी हा गादीवर बसला. त्याचा कारभार बिवलकर याजकडे होता. पेशवाईची समाप्ति झाल्यानंतर १८२२ सालीं इंग्रज सरकार व आंग्रे यांचा तह होऊन आंग्र्यांनीं इंग्रजांची अधिराजसत्ता कबूल केली. तेव्हांपासून आंग्र्यांच्या गादीचा वारसा ठरविण्याचा अधिकार इंग्रजांकडे गेला. १८३८ सालीं रघूजी वारला. पुढें दोन वर्षांनीं त्याचा मुलगा दुसरा कान्होजी हाहि वारल्यामुळें आंग्रे घराण्याची औरस संतति नष्ट झाली. तेव्हां रघूजीच्या बायकोनें दत्तकाची परवानगी मागितली. परंतु हा सोयीचा मुलूख खालसा करण्यास ही चांगली संधि आहे असें पाहून ती दवडावयाची नाहीं अशा निश्चयानें इंग्रज सरकारनें दत्तकाची परवानगी अर्थातच नाकारली व अलीबाग संस्थान खालसा केलें !

पटवर्धन व इंग्रज

पेशवाईत नांवारूपास आलेल्या ब्राह्मण सरदारांत पटवर्धन हे प्रमुख होत. त्यांचा मूळ पुरुष हरभट पटवर्धन हा मूळचा उत्तम वैदिक ब्राह्मण प्रथम इचलकरंजीकर घोरपडे यांचेजवळ आश्रित व उपाध्याय म्हणून होता. तो १७१६ सालीं पुण्यास बाळाजी विश्वनाथ पेशवे याच्या आश्रयास राहिला. भटजीला सात मुलगे होते. त्यांपैकीं तिघे चवघे कारकुनी पेशाकडे वळले. १७३० सालीं गोविंद हरि हा बाजीरावाच्या कारकीर्दींत कदम याच्या पागेचा फडणवीस झाला. नानासाहेब पेशव्याच्या कारकीर्दींत गोविंद हरि हा फडणविसाचा सरदार झाला. त्याचें उदाहरण पाहून त्याचा धाकटा भाऊ

रामचंद्रराव हाहि लष्करी नोकरींत शिरला. १७३९ सालीं शिद्द्याशीं व पोर्तुगीजांशीं झालेल्या लढाईंत रामचंद्र हरीनें मोठी कीर्ति मिळविली. १७४५ सालीं दमाजी गायकवाड ताराबाईचा पक्ष घेऊन पेशव्याविरुद्ध उठला तेव्हां त्याजविरुद्ध पाठविलेल्या फौजेंत गोविंद हरि व त्याचा मुलगा गोपाळराव असून ह्यांनीं मर्दुमकी करून दमाजीस कैद करून पुण्यास आणलें. येथपासून पुढें पटवर्धन सरदार हे पेशव्यांच्या मदतनिसांत अग्रगण्य होऊन बसले. यानंतर झालेल्या बहुतेक मोठमोठ्या मोहिमांत पटवर्धन घराण्यापैकीं कोणी ना कोणी तरी पुरुष असेच. १७६० सालीं गोपाळरावानें दौलताबादेचा किल्ला निजामापासून लढून घेतला. थोरल्या माधवरावाच्या कारकीर्दींत (१७६४ मध्यें) गोविंद हरि, परशुराम रामचंद्र व नीलकंठ त्र्यंबक या त्रिवर्गास मिळून चोवीस लक्षांचा सरंजाम देण्यांत आला, व त्यांस आठ हजार स्वारांची सरदारी मिळाली. पटवर्धनास दिलेली जहागीर बरीचशी कोल्हापूरच्या हद्दीवर असल्यामुळें करवीरकरांचा बंदोबस्त पेशव्यांना उत्तम रीतीचा करितां आला. जहागिरीचें मुख्य ठिकाण मिरज हें करण्यांत आलें. निजाम, हैदर, टिपू, नागपूरकर भोसले व इंग्रज यांशीं झालेल्या युद्धांत पटवर्धन सरदारांनीं मोठे पराक्रम करून कीर्ति मिळविली.त्यांतल्या त्यांत गोपाळराव,रामचंद्रराव, परशुरामभाऊ, कोन्हेरराव, चिंतामणराव इ. सरदार नामांकित होते.

पटवर्धन व इंग्रज ह्यांचा संबंध प्रथमतः जनरल गॉडर्ड याच्याशीं झालेल्या युद्धप्रसंगांत आला. नंतर टिपूवरील स्वारींत जनरल वेलस्ली व परशुरामभाऊ यांचा संबंध अत्यंत निकट येऊन परशुरामभाऊबद्दल इंग्रजांच्या मनांत अतिशय आदर उत्पन्न झाला. दुसरा बाजीराव गादीवर आल्यानंतर, नाना फडणविसाचे मित्र व रघुनाथरावाचे शत्रू म्हणून बाजीरावानें सर्व पटवर्धनांवर हत्यार उचललें व त्यांच्या जहागिरी जप्त करण्याचा घाट घातला. पण पटवर्धनांविषयीं इंग्रजांच्या मनांत जी आदरबुद्धि वसत होती तिजमुळें अल्पिष्टनसाहेबानें मध्यस्थी करून पटवर्धनांच्या जहागिरी राखल्या. तथापि बाजीराव व पटवर्धन सरदार यांचा बेबनाव अखेरपर्यंत टिकला. १८१७ सालीं बाजीरावानें इंग्रजांशीं लढाई सुरू केली त्या वेळीं पटवर्धन सरदार नांवाला बाजीरावाच्या बाजूस होते; परंतु बाजीरावानें पळण्यास सुरुवात केल्यानंतर इंग्रजांनीं स्वतः पेशवेपद धारण करून मराठी

राज्य चालवूं असा बहाणा केल्यामुळें, तसेंच अलिपष्टनसाहेबानें पटवर्धनांच्या जहागिरी प्रयासानें वांचविल्या याविषयींच्या कृतज्ञताबुद्धीमुळें, पटवर्धन हे लवकरच फौजा घेऊन परत आपापल्या गांवीं गेले. बाजीरावशाहीच्या अखेरीस सांगलीकर चिंतामणराव अप्पासाहेब हा एकटाच प्रमुख पटवर्धन सरदार बाजीरावाच्या पळांत उत्तर हिंदुस्थानपर्यंत गेला होता. पण तोहि बाजीराव स्वाधीन होण्यापूर्वींच परतला. चिंतामणराव अप्पासाहेब याचें इंग्रजांजवळ पुष्कळ वजन होतें, यामुळें त्याला आपल्या हयातीपर्यंत स्वाभिमानी रीतीनें सरदारकी चालवितां आली. बाजीरावाच्या कारकीर्दींत पटवर्धनांची जहागीर सरकारजमा होण्याची वांचली तरी पटवर्धन घराण्यांतील पांचसात शाखांनीं आपल्या सरंजामाच्या वांटण्या करून मागितल्या व याला बाजीराव आणि इंग्रज यांनीं आपली संमति दिली. यामुळें जहागिरीच्या चिरफळ्या पडून प्रत्येक घराणें कमकुवत झालें. अखेर पेशवाई नष्ट झाल्यानंतर इंग्रजांनीं प्रत्येक घराण्याशीं वेगवेगळे तह केले. सरंजामी फौज ठेवून प्रत्यक्ष नोकरी करण्याची माफी दिली व प्रत्येकाच्या जहागिरींतला बराचसा मुलूख स्वतःकडे तोडून घेतला. पटवर्धनांच्या उत्कर्षाचा काळ सुमारें साठ वर्षांचा होता; पण बाजीरावाच्या वैरामुळें व इंग्रजांच्या स्नेहामुळें मराठेशाही नष्ट होण्यास पटवर्धन घराण्याकडून फारसा प्रतिबंध झाला नाहीं.

पेशवाई नष्ट झाल्यावर पटवर्धनांचें तेजहि नष्ट झालें. तथापि त्यांतल्या त्यांत सांगलीकर, थोरले अप्पासाहेब मिरजकर, थोरले बाळासाहेब व तात्यासाहेब मळेकर, अण्णासाहेब वगैरे संस्थानिक प्रसिद्ध आहेत. पटवर्धनांत जोंपर्यंत सरंजामाच्या वांटण्या झाल्या नव्हत्या तोंपर्यंत त्यांच्या हातीं आपल्या जहागिरीच्या प्रांतांतील सर्व मुलकी फौजदारी अधिकार होते. पुढें वांटण्या झाल्यावर फक्त वडील घराण्याकडे हे अधिकार राहिले. पण सरंजामी मुलूख इंग्रजांकडे तोडून देऊन नोकरीची माफी मिळविल्यामुळें जे पटवर्धन सरदार पूर्वीं हजारों फौजा पदरीं बाळगून असत त्यांच्या पागा रोडावल्या. पूर्वींच्या नांवालौकिकाचें मुख्य उगमस्थान जी लष्करी नोकरी ती गेल्यामुळें पटवर्धनांचें वैभव आणि त्यांचा व्यवसाय हीं दोन्ही जाऊन वेळेचें काय करावें हें त्यांस सुचेनासें होऊन ते लहरी मिजासी बनले. १८५७ सालच्या बंडांत सामील असल्याच्या आरोपावरून जमखंडीकर अप्पासाहेब यांस कांहीं दिवस

प्रतिबंध झाला होता; व थोरले बाळासाहेब मिरजकर यांच्यावर इंग्रजांची करडी नजर झाली होती. पेशवाई परत आणतां येत नाहीं आणि इंग्रजांची नोकरी तर मोकळ्या मनानें करवत नाहीं या कुचंबणुकींत पटवर्धन संस्थानिकांचीं बरींच वर्षें गेलीं !

प्रकरण सहावें

मराठे व इंग्रज यांचा समकालीन उत्कर्षापकर्ष

मराठे व इंग्रज यांच्या परस्परसंबंधाच्या कालावधीचे पुढीलप्रमाणें चार विभाग करितां येतील.

(१) सन १६४८ ते १७६१ या कालावधींत इंग्रजांचा व मराठ्यांचा निकट परिचय झाला व इंग्रज मराठ्यांशीं नमून वागत असून त्यांच्याशीं स्नेह जोडूं पाहात होते.

(२) सन १७६१ ते १७८६ या कालावधींत इंग्रजांचें बस्तान इतर प्रांतांत पुष्कळ बसलें असल्यामुळें त्यांना आत्मसामर्थ्याचा विश्वास वाटूं लागला व मराठ्यांशीं कलागत करून आपली शक्ति अजमावयाचा त्यांनीं प्रयत्न केला, पण त्यांचा पराभव होऊन तो फसला.

(३) सन १७८६ ते १८०० या कालांत मराठे व इंग्रज हे परस्परांस तुल्यबल असे लेखून परस्परांशीं बरोबरीच्या नात्यानें व सहकारितेनें वागूं लागले.

(४) सन १८०० ते १८१८ या कालांत मराठे कमकुवत होऊन इंग्रजांचा पक्ष वरचढ झाला व अखेर मराठ्यांचा पराभव होऊन इंग्रजांचें वर्चस्व सर्व मराठ्यांवर प्रस्थापित झालें.

पहिल्या कालावधींत इंग्रजांनीं आपला व्यापारी पेशा पुरा राखला होता. मराठे म्हणजे छत्रपति व त्यांचे पेशवे वगैरेंकडे आपले वकील पाठवावे, नज-

राणे द्यावे, व्यापारी सवलती मिळवाव्या, जकातींची माफी करवावी, रंगीबेरंगी, मनोवेधक किंवा उपयुक्त माल विकून गिऱ्हाईक जोडावें, व स्वस्थपणें व्यापार करण्यास परवानगी द्या म्हणजें झालें, आम्हांस कोणाच्या भांडणांत पडावयाचें नाहीं किंवा आम्हांला मुलूख मिळविण्याची अपेक्षा नाहीं असें भासवावें असें त्यांचें धोरण होतें. १७७० च्या सुमारास त्यांच्या ताब्यांत बहुतेक बंगाल प्रांत आला असून ते दिल्लीच्या बादशहांचे दिवाण बनले होते. दक्षिणेकडे फरेंचांचा मोड होऊन त्यांचें तिकडचें राज्य निर्मक्षिक झालें होतें. निजामास त्यांनीं पुरें स्नेहांकित केलें होतें. येऊन जाऊन दक्षिणेंत हैदर, नाईक व वर मराठे येवढेच काय ते शत्रू त्यांना उरले होते. पैकीं हैदराविरुद्ध त्यांचें केव्हांच कांहीं चाललें नाहीं. मराठ्यांच्या विरुद्धहि त्यांचें बरेच दिवस कांहीं चाललें नसतें. पण राघोबाच्या कलहामुळें त्यांचा हात पेशव्यांच्या राजकारणांत अदमासाच्या आधीं शिरला. त्यांनीं साष्टी घेतली ती मराठ्यांस एकदम परत घेतां आली नाहीं असें पाहून त्यांनीं राघोबाचा पक्ष घेऊन मराठ्यांशीं लढाई आरंभिली; व अखेर साष्टी जरी त्यांच्या हातींच राहिली तरी, वडगांवच्या लढाईंत पराभव झाल्यानें त्यांना मराठ्यांशीं तह करून व राघोबास पेशव्यांच्या स्वाधीन करून आपला पक्ष अद्यापि कमी आहे अशी कबुली द्यावी लागली. १७८६ ते १८०२ या कालावधींत इंग्रज व मराठे दोघांचीहि एकसारखी चढती कमान होती. ते तुल्यबल असल्यानें दोघांमध्यें सहकारिता शक्य होती, व दोघांनीं मिळून दोघांनाहि समान असा शत्रू जो टिपू सुलतान त्याचा परस्परांच्या मदतीनें निःपात केला. सवाई माधवरावाच्या कारकीर्दींत मराठ्यांच्या उत्कर्षाचा कळस झाला. दक्षिणेंत त्यांनीं निजामाचा पुरा मोड केला, व निजाम हा इंग्रजांचा दोस्त होता तरी पेशव्यांच्या दराऱ्यामुळें त्यांना त्याचा पक्ष उचलून त्यास मदत करितां आली नाहीं. इंग्रजांनाहि टिपूचा नाश झाल्यामुळें तुंगभद्रेपासून खालीं सर्व दक्षिण हिंदुस्थानांत निष्कंटक राज्य करावयास सांपडलें. उत्तर हिंदुस्थानांत उभयतांची समसमान वांटणी होती. नर्मदेपासून यमुनेपर्यंत शिंद्यांनीं मुलूख आक्रमिलेला असून यमुनेपासून वर सर्व राज्य इंग्रजांचेंच होतें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. भांडणाचें एक मूळ म्हणजे दिल्ली ही राहिली होती. पण दिल्लीची सत्ता शिंद्याच्या हातीं व दिल्लीची मत्ता—अर्थात् बादशहाच्या

राज्यांतील वसूल—इंग्रजांच्या हातीं अशी वांटणी झाली होती. तात्पर्य, नाना फडणवीस व महादजी शिंदे यांच्या मरणापर्यंतच्या पंचवीस वर्षांच्या काळांत मराठे व इंग्रज हे तुल्यबल असल्याकारणानें वरून सहकारी स्नेही, पण आंतून चुरशीनें एकमेकांचा पाडाव करण्याची संधि पाहात टपून बसलेले शत्रू असे होते. मुत्सद्दी नाना व तरवारबहाद्दर महादजी यांच्या मरणाबरोबर सर्व पारडें एकदम फिरलें. बाजीराव हा जात्या कमकुवत व मूर्ख असून शिवाय इंग्रजांच्या उपकारानें मारला गेलेला होता. येऊन जाऊन इंग्रजांना प्रबळ प्रतिस्पर्धी काय ते शिंदे व होळकर. पण या उभयतांनीं कज्जा आरंभला व त्यांचें शौर्य अंतःकलहाग्नींत दग्ध होऊन गेलें. यामुळें १८०३–४ च्या सुमारास या दोघांशीं एकएकटें लढून त्यांचा पराभव करून निर्वीरमुर्वीतलं असा सिंहनाद हिंदुस्थानच्या छातीवर उभे राहून दंड थोपटून इंग्रजांना करितां आला !

इंग्रज व मराठे यांचा उत्कर्ष बराच काळपर्यंत एकसमयावच्छेदेंकरून समांतर असा हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांत होत होता. पण ज्या काळांत मराठ्यांच्या सत्तेचा चढ होऊन उतारहि झाला त्या काळांत इंग्रजांच्या सत्तेचा चढ मात्र एकसारखा होतच होता. त्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष सावकाश संथपणें पायरीपायरीनें होत होता; व तिनें माघार अशी सहसा खाल्ली नाहीं. इंग्रजांनींहि कित्येक लढायांत हार खाल्ली; तसेंच मराठ्यांशीं झालेल्या पहिल्या युद्धाच्या प्रकरणाप्रमाणें इतर कित्येक प्रकरणांत त्यांच्या धोरणाची थोडीबहुत पीछेहाट झाली. पण भरतीच्या वेळीं समुद्राच्या लाटा किनाऱ्यावर फुटून परत येतातशा दिसल्या तरी एकंदरीनें पाण्याची प्रगतीच असते; त्याचप्रमाणें लढाईंत तात्पुरता पराभव किंवा राजकारणांत तात्पुरती पीछेहाट झाली असली तरी एकंदरीनें इंग्रजांच्या सत्तेला व ऐश्वर्याला भरतीच भरत होती. मराठे व इंग्रज यांच्या सत्तेच्या अस्तोदयाची तुलना लक्षांत येण्याकरितां आपण सन १६०० पासून सन १८१८ पर्यंतची जंत्री हातीं घेऊन थोडेंसें पर्यालोचन करूं. जी गोष्ट नुसत्या तारखांनीं लक्षांत येत नाहीं ती मराठे व इंग्रज अशा अन्योन्यसापेक्ष भाषेनें बोलल्यास कदाचित् अधिक लक्षांत येईल.

इंग्लंडांत ज्या वेळीं हिंदुस्थानच्या संपत्तिमत्तेविषयीं आश्चर्यपूर्ण चर्चा

होऊन व्यापारी कंपनी बनवून व्यापार करण्यास निघण्याचा इंग्रजांचा बेत चालू होता त्या वेळीं इकडे हिंदुस्थानांत मोगलांचा अंमल दक्षिणेखेरीज बहुतेक सर्व हिंदुस्थानांत बसला होता. दक्षिणेंत मोगलांचा अंमल नव्हता तरी इतर मुसलमानांचा होता. तालीकोटची लढाई होऊन हिंदुपदपातशाही नामशेष झाली होती; व अहमदनगरची निजामशाही, विजापूरची आदिल-शाही, गोवळकोंड्याची कुतुबशाही हीं तीन मुसलमानी राज्यें (ब्राह्मणी राज्यापासून उत्पन्न झालेलीं) जिवंत असून त्यांनीं सर्व महाराष्ट्र आक्रमिला होता, व मोगलांच्या सत्तेस थोपवून धरलें होतें. या वेळीं मराठ्यांची स्थिति चमत्कारिक होती. त्यांनीं या तीनही मुसलमानी दरबारांत सरदाऱ्या व मनसबदाऱ्या व त्याबरोबर येणारें पारतंत्र्य पत्करलें होतें, इतकेंच नव्हे तर, निरनिराळ्या मराठे घराण्यांमध्यें हाडवैर माजलें असून मुसलमान पातशहांनीं मराठ्यांतील अंतःकलहावर मुख्य भिस्त ठेवली होती व तो कलह शांत न होईल अशी ते व्यवस्था करीत. ज्या सालीं लंडन येथें ईस्ट इंडिया नामक इंग्रजी व्यापारी कंपनी स्थापली गेली त्याच्या आदल्याच सालीं मालो-जीचा मुलगा शहाजी भोसले याचें जाधवराव यांची कन्या जिजाबाई इच्याशीं लग्न झालें. या वेळीं शहाजी अवघा पांच वर्षांचा होता; अर्थात् त्याचे सर्व पराक्रम यापुढें व्हावयाचे होते. १६१२ सालीं इंग्रजांनीं सुरतेस वखार स्थापली तेव्हां शहाजी सतरा वर्षांचा होता. शिवाजीच्या जन्मापूर्वीच इंग्रजांनीं जहांगीर व शहाजहान यांजकडून परवानगी मिळवून बंगाल्यांत व्यापारी वखारी घालण्यास सुरुवात केली होती; त्यांनीं मच्छलीपट्टणास वखार घालून मद्रास इलाख्यांत आपला पाय रोंवला तेव्हां शिवाजी चार वर्षांचा होता, व शिवाजीच्या वयाच्या बाराव्या वर्षी इंग्रजांनीं खालीं मद्रासेस फोर्ट सेंट जॉर्ज किल्ला बांधण्याइतकें आपलें बस्तान बसविलें होतें (१६३९). शिवाजीनें महाराष्ट्रांतील प्रमुख किल्ले हस्तगत करून, अफजुलखानाचा वध करून, विजापुरकरांकडोन कल्याणपासून गोव्यापर्यंत व भीमेपासून वारणा नदीपर्यंत मुलूख हस्तगत केला त्या सुमारास इंग्रजांना मुंबई बेट मिळून मुंबई इलाख्याच्या कोंकणपट्टीच्या तोंडीं त्यांचा प्रवेश झाला होता. डच हतप्रभ झाले होते; मात्र पोर्तुगीज अजून जोरांत होते. शहाजी वारून शिवाजी हा विजापूर दरबारापासून सर्वस्वीं स्वतंत्र झाला त्याच सालीं इंग्रजांची व

शिवाजीची सुरतेस प्रथम लष्करी सलामी झाली, व इंग्रजांना बंदरावरील जकातींपैकीं शेंकडा एक इतका कर शिवाजीनें माफ केला. शिवाजीच्या राज्यारोहणाचे सुमारास इंग्रजांचें बस्तान मुंबई इलाख्याकडे यथायथाच होतें; पण बंगाल्यांत व मद्रासेकडे त्यांची प्रगति होत होती. राज्यारोहणापासून दुसऱ्या सालीं इंग्रजांनीं चंद्रनगर येथें वखार घातली; त्यांचे व फ्रेंचांचे युद्धप्रसंग अद्यापि व्हावयाचे होते.

शिवाजीच्या मृत्यूपासून पांचवे सालीं (१६८५) मुंबई बेटांत ईस्ट इंडिया कंपनीची प्रतिष्ठापना झाली; व तिकडे बंगाल्यांतहि पुढच्याच वर्षी त्यांनीं कलकत्त्यास आपलें ठाणें बसविलें. दक्षिणेंत औरंगजेब मराठ्यांशीं लढत असतां इंग्रज हळूहळू आपला व्यापार वाढवीत होते; व ज्या सालीं (१६९८) झुलफिकारखानानें जिंजीचा किल्ला हस्तगत करून राजाराम महाराज व त्यांचेबरोबर सर्व मराठेशाही प्राणसंकटांत घातली त्या सालीं कलकत्त्यास इंग्रजांनीं फोर्ट वुइल्यम किल्ला बांधला. १६८७ सालीं इंग्रजांनीं औरंगजेबाशीं युद्ध करण्याइतकें मनःसामर्थ्य संपादन केलें होतें. या युद्धांत त्यांचा अर्थातच टिकाव लागला नसता व या अविचाराच्या कृत्यामुळें आपण फार संकटांत आलों आहों असें सर्व इंग्रज वसाहतींना वाटूं लागलें असतें; पण दक्षिणेंत संभाजीनें औरंगजेबाशीं विरोध करण्यास याच वेळीं गांठ पडून इंग्रजांस मोठें साहाय्य झालें. कारण, इंग्रजांपेक्षां संभाजीचा नाश करणें औरंगजेबास अधिक जरूर वाटत होतें; व १६८९ सालीं संभाजीस पकडून त्यानें त्याचा वध केला तरी त्यामुळें दक्षिणेंतील युद्ध न थांबतां उलट आपणास हें गांधीलमाशांचें घरटें चाळविण्याची कोठून बुद्धि झाली असा पश्चात्ताप बादशहास होण्याइतके मराठे चवताळून त्याच्याशीं लढूं लागले. इंग्रजांचा मुलूख बंदरानजीक असल्यामुळें व औरंगजेबाचा सर्व रोंख घाटमाथ्यावरील प्रदेशाकडे असल्यामुळें इंग्रज एका अर्थानें त्याच्या सपाट्यांत सहसा सांपडण्यासारखे नव्हते. शिवाय, इंग्रज हीं घुंगुरटीं आहेत, तीं केव्हांच चिरडून टाकूं; पण मराठ्यांचा समाचार मात्र आधीं घेतला पाहिजे, असें त्यास वाटत असावें.

असो; संभाजीच्या वधाच्या दुसऱ्याच वर्षापासून (१६९०) इंग्रजांची निव्वळ व्यापाराची दृष्टि जाऊन तिच्याबरोबर इकडील मुलुखापासून वसूल उत्पन्न करण्याची दृष्टि आली होती. याच सुमारास त्यांनीं विलायतेंत

आपणांकरितां एक सैन्य उभारण्याची व्यवस्था केली असून हिंदुस्थानांतील राजेरजवाड्यांशीं जरूर तर युद्ध करण्याची परवानगी घेऊन ठेवली होती. राजाराम महाराजांच्या मृत्यूनंतर दोन वर्षांनीं हिंदुस्थानाशीं तुटक व्यापार करणाऱ्या निरनिराळ्या इंग्रज व्यापारी कंपन्या मोडून युनायटेड ईस्ट इंडिया कंपनी नामक एकच संघटित व्यापारी कंपनी बनली. अर्थात् कंपनीच्या व्यापाराला व सामर्थ्याला एकीमुळें बरकत आली. १७०७ सालीं औरंगजेब मृत्यु पावल्यापासून पुढील काळांत मराठ्यांची सत्ता वाढण्यास सुरुवात झाली. पुढच्याच वर्षी शाहूस राज्याभिषेक झाला (१७०८) व पुढें दहा वर्षांच्या आंत बाळाजी विश्वनाथ यानें दिल्लीहून चौथाई व सरदेशमुखी यांच्या सनदा आणून पातशाही राजकारणांत मराठ्यांचा हात प्रथम शिरकविला. याच सुमारास (१७१५) इंग्रजांनींहि दिल्लीच्या बादशहापासून बंगाल्यांतील अडतीस शहरें व व्यापारावरील कराची माफी मिळविली. येथपासून पुढें एका बाजूस मराठे व दुसऱ्या बाजूस इंग्रज असें दुतर्फी राजकारण दिल्लीच्या दरबारीं सुरू झालें, व तें १८०३ सालीं इंग्रजांनीं शिंद्याच्या हातून दिल्ली शहर काबीज करीपर्यंत सतत सुरू होतें. पहिल्या बाजीरावानें दिल्लीवर स्वारी केली (१७३४) व निजामाचा पराभव करून त्याच्यापासून माळव्याची सनद दिल्लीच्या पातशहाकडून मिळवून देण्याची हमी घेतली (१७३८). चिमाजी आप्पानें वसई घेऊन इंग्रजांचें प्रतिस्पर्धी जे पोर्तुगीज यांचा पाडाव केला (१७३९). नानासाहेब पेशव्यानें माळव्याची सनद मिळविली. सदाशिवरावभाऊनें कर्नाटकावर स्वारी करून सावनूरच्या नबाबाकडून २५ लक्षांचा मुलूख मिळविला, या सर्व अवधींत इंग्रजांचें फरेंचांशीं कर्नाटकांत युद्ध सुरू झालें होतें; व ज्या सालीं रघुनाथरावानें उत्तर हिंदुस्थानावर स्वारी केली त्याच सालीं कर्नाटकांत फरेंचांना माघार घ्यावी लागून इंग्रजांची सरशी झाली. रघुनाथराव पेशवे व क्लाईव्हसाहेब यांचे पराक्रम अनुक्रमें दक्षिणेंत व उत्तरेंत समकालीन घडले. १७५७ सालीं इकडे दक्षिणेंत मराठ्यांनीं श्रीरंगपट्टणाला वेढा देऊन ३२ लक्षांची खंडणी घेतली, तर तिकडे बंगाल्यांत लॉर्ड क्लाईव्ह यानें प्लासीची लढाई जिंकून इंग्रजी राज्याची त्या प्रांतांत स्थापना केली. ज्या सालीं म्हणजे १७५८ मध्यें अटकेवर झेंडा लागला त्या सालीं फरेंचांच्या हातून उत्तर सरकार हा प्रांत जाऊन मद्रासेकडे

इंग्रजांची सरशी झाली. १७६० सालीं मराठ्यांनीं उदगीरच्या लढाईंत निजामाचा पराभव करून ६० लक्षांचा मुलूख मिळविला त्याच सालीं इंग्रजांनीं बंगालचा संपूर्ण ग्रास केला. अशा रीतीनें अनेक वर्षे समांतर चालू असलेल्या इंग्रज व मराठ्यांच्या यशाची जोडी फुटण्यास १७६१ सालीं प्रारंभ झाला. कारण, या सालीं पानपतास मराठ्यांचा मोठा पराभव झाला; व ह्याच सालीं इकडे मद्रासेकडे फरेंच सरदार लाली याचा पुरा मोड होऊन इंग्रजांनीं पाँडिचरी शहर घेतलें.

फिरून कांहीं काळपर्यंत पेशवे व इंग्रज यांच्या यशाची जोडी बरोबर चालूं लागली. १७६३ सालीं मराठ्यांनीं राक्षसभुवनाची लढाई जिंकून निजामास चीत केलें, तर इकडे इंग्रजांनीं फरेंचांचा पुरा निःपात केला. सन १७६४ त माधवराव पेशव्यानें हैदराचा पराभव केला तर बंगाल्यांत क्लाइव्हनें बक्सारची लढाई जिंकली. १७६५ च्या सुमारास पेशव्यांनीं उत्तर हिंदुस्थानांत स्वारी करून १५ लक्ष खंडणी घेतली तर क्लाइव्हसाहेबानें दिल्लीच्या पातशहापासून बंगालच्या दिवाणीची व उत्तर सरकार प्रांताची सनद मिळविली.

१७७१ सालीं मराठ्यांनीं शहाअलम बादशहास गादीवर बसवून दिल्लीस आपलें वर्चस्व पुरें प्रस्थापित केलें. १७७३ साल एका दृष्टीनें या तुलनेस अत्यंत महत्त्वाचें आहे. या सालीं नारायणरावाचा वध होऊन मराठ्यांच्या राज्यांत दुफळीचें बीज रोवलें गेलें; तर त्याच सालीं विलायतेंत पार्लमेंटनें रेग्युलेशन ॲक्ट पास करून सर्व हिंदुस्थानांत निरनिराळी विभागलेली सत्ता एकाच गव्हर्नर जनरलाच्या हातीं एकीकृत केली. मराठ्यांच्या कमकुवत-पणास, इंग्रजांच्या खंबिरीस व मराठ्यांच्या कारभारांत इंग्रजांचा हात शिरण्यास येथपासून खरा प्रारंभ झाला. पुढें दोन वर्षांतच हा फरक विशेष दिसून आला. कारण, पुरंदरच्या तहानें राघोबाचा पक्ष इंग्रजांनीं सोडावा असें ठरलें तरी त्यांना साष्टी व वसई इंग्रजांस द्यावी लागली. साष्टी इंग्रजांनीं आधींच घेतली होती व तिच्या भरीस आणखी वसई गेली. सन १७७९ सालीं वडगांवास इंग्रजांचा मराठ्यांनीं पराभव केला व इंग्रजांनीं साष्टी परत देण्याचें नाइलाजानें तहांत कबूल केलें. इंग्रजांचा पुरा निःपात करण्याची जरूरी भासून मराठे, निजाम व म्हैसूरकर यांचें त्रिकूट जमण्याच्या बेतांत आलें. पण १७८१ सालीं इंग्रजांनीं तिकडे हैदराचा पराभव करून व इकडे

मराठ्यांशींहि शांततेचा तह करून आपली बाजू सावरली. १७८२ सालीं हैदरअल्ली मेल्यामुळें इंग्रज मोकळे झाले, यामुळें सालबाईच्या तहांत मराठ्यांना साष्टी व वसई इंग्रजांना कायमची द्यावी लागली व त्यांनीं इंग्रजांपासून काय मिळविलें तर मराठ्यांच्या शत्रूंना त्यांनीं मदत करूं नये असें अभिवचन ! इतकें इंग्रजांचें पारडें जड होऊन बसलें होतें. १७८४ पासून १७९९ पर्यंत मराठे व इंग्रज यांना टिपू हा एकच समान शत्रू असल्यामुळें त्यांचें सहकार्य सुरू होतें. दरम्यान महादजी शिंद्यानें १७८९ सालीं दिल्ली घेऊन तेथील सर्व सूत्रें आपल्या हातीं घेतलीं व १७९१ सालीं, म्हणजे इकडे इंग्रजांनीं मराठ्यांसह टिपूचें अर्धें राज्य घेतलें त्याच सालीं, महादजीनें पेशव्यास वकीलमुतलकीचीं वस्त्रें अर्पण करून दिल्लीस आपण प्रस्थापित केलेल्या वर्चस्वाचा अनुभव पुण्यास नाना फडणविसास आणून दिला. पुढें चार वर्षांत खडर्याची लढाई होऊन पेशव्याचें यश कळसास पोंचलें; पण पुढच्याच वर्षीं सवाई माधवरावाच्या मृत्यूमुळें मराठ्यांच्या यशानें माघार खाल्ली. तिकडे बंगाल्यांत लॉर्ड कॉर्नवालिससारखा गव्हर्नर जनरल येऊन इंग्रजी राज्याची उत्तम व्यवस्था लावीत होता, तों इकडे सवाई माधवरावाच्या व महादजीच्या मृत्यूमुळें नाना फडणवीस कमकुवत होऊन गेला व बाजीरावास गादीवर बसविण्यासंबंधानें तंटे सुरू होऊन बाजीराव व नाना फडणवीस दोघांनाहि शिंदेहोळकरांच्या दहशतीनें आळीपाळीनें इंग्रजांची मदत घ्यावी लागली, आणि १८०२ च्या वसईच्या तहानें बाजीराव इंग्रजांच्या हातचें बाहुलें होऊन बसला. यापुढें इंग्रजांना मराठ्यांशिवाय दुसऱ्या कोणाशीं लढण्याचें कारणच नव्हतें, व त्यांनीं १८०२–३ सालीं शिंद्यांचा, १८०४ सालीं होळकरांचा व १८१७–१८ सालीं पेशव्यांचा पराभव करून पेशवाई खालसा केली !

प्रकरण सातवें

मराठेशाही कशानें बुडाली?

ब्राह्मणांची जबाबदारी

मराठेशाही बुडविल्याचा दोष दुसऱ्या बाजीरावावर सहजच येतो, व त्या दोषास धनी होण्याइतकी त्याची लायकीहि होती यांत शंका नाहीं; पण एक तर एका रावबाजीशिवाय ज्याला सामान्यतः नादान म्हणतां येईल असा कदाचित् नारायणरावाखेरीज पेशवाईंत दुसरा पुरुषच झाला नाहीं ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे. सवाई माधवराव अल्प वयांत वारला, व त्याच्या नांवानें राज्यकारभार चालत असला तरी तो सर्व नाना फडणवीस चालवीत असे. अर्थात् राज्यरक्षणाच्या दृष्टीनें सवाई माधवरावाच्या कारकीर्दीस नांव ठेवण्यास जागा उरत नाहीं. रघुनाथराव स्त्रैण होता तरी तरवारबहाद्दर होता व या दृष्टीनें राज्यरक्षणास त्याचा उपयोगच झाला असता. या सर्वांवरून निदान एवढें खास म्हणतां येईल कीं, सतराशें चौदापासून सतराशें नव्याण्णवपर्यंत मराठी राज्याची चढतीच कमान होती, व खडर्याच्या लढाईपर्यंत मराठी दौलतीचा जो डौल होता तो तसाच पुढें टिकता तर मराठी राज्य बुडण्याचें कांहींच कारण नव्हतें. मराठ्यांच्या राज्यांत ब्राह्मण पेशवे हे जसे उदयास आले व मराठ्यांनीं त्यांस उदयास आणलें तसेच ब्राह्मण पेशव्यांच्या अमदानींत त्यांनीं शिंदे, होळकर, गायकवाड यांसारखे मराठे सरदार उदयास आणले. मराठी राज्य टिकविण्याची जबाबदारी एकट्या पेशव्यांवरच होती असें म्हणतां येत नाहीं. पेशवे, रास्ते, पटवर्धन या ब्राह्मण सरदारांइतकीच सातारकर महाराजांवर व शिंदे, होळकर, गायकवाड या मराठे सरदारांवरहि ती होती. सातारच्या दरबारांत पेशव्यांस वरिष्ठ मान होता तो माधवराव पेशव्यांपर्यंत त्यांच्या कर्तबगारीमुळें सकारणच होता. शाहू महाराज कधींहि पेशव्यांच्या कैदेंत नव्हते, व त्यांच्या मागून आलेल्या सातारच्या गादीच्या धन्यास कैद झाली असल्यास तीहि त्यांच्या नादानपणामुळें सकारणच होती. सातारचे गादीचा

अभिमान शिंदे, होळकर, गायकवाड वगैरे ब्राह्मणेतर सरदारांस होता किंवा नव्हता यांपैकीं एक कांहीं तरी निश्चित म्हटलें पाहिजे. त्यांना हा अभिमान नव्हता म्हटलें म्हणजे पेशव्यांवरील दोषारोपाचा सर्वच ग्रंथ आटोपला. उलट पक्षीं त्यांना हा अभिमान होता असें म्हटलें तर त्यांना पेशव्यांस बाजूस ठेवून व सातारकर महाराजांचें नांव पुढें करून राज्यकारभार चालविण्याचा उद्योग करण्यास नको कोणीं म्हटलें होतें ?

मराठ्यांची जबाबदारी

पण शिंदे, होळकर, व गायकवाड यांच्या मनांत सातारच्या गादीचा विशेष अभिमान धरण्याचें कधीं आलें असें कागदपत्रांवरून दिसत नाहीं. शिंदे होळकरांनीं मुलूख मिळविला तो सर्व उत्तर हिंदुस्थानांत व तेथें त्यांनीं स्वतंत्र होऊन राज्यें स्थापण्याचा प्रयत्न केला. शिंद्यांनीं तर सालबाईच्या तहाच्या वेळीं स्वतःस स्वतंत्र संस्थानिक बनवून पेशवे किंवा सातारकर महाराज यांपैकीं कोणाचाच मुलाजा ठेवला नाहीं. यावर कदाचित् कोणी असें म्हणेल कीं शिंदे, होळकर, गायकवाड हे मूळ पेशव्यांच्या अमदानींत प्रत्यक्ष उदयास आले; त्यांच्या घराण्यांतील मूळ पुरुषास पेशव्यांनींच हातांशीं धरून प्रथम सरदार बनविलें, यामुळें त्यांना पेशवे हेच आपले धनी असें वाटे, व एका अर्थानें हें खरेंहि आहे. राणोजी शिंद्यानें पहिल्या बाजीरावाचे जोडे उरावर संभाळून व इमानाची परीक्षा देऊन सरदारी मिळविली व त्याचा मुलगा महादजी यानेंहि उत्तर हिंदुस्थानांत पराक्रम करून दिगंत कीर्ति मिळविली तरीहि तो पेशव्यांच्या चरणपादुकांना विसरला नाहीं; व सवाई माधवरावास दिल्लीच्या बादशहाकडून आणलेलीं वकीलमुतलकीचीं वस्त्रें ज्या हातानें अर्पण करून पेशवाईच्या ऐश्वर्यांत भर घातली, त्याच हातानें त्यानें सवाई माधवरावांचे जोडे उचलले ! शिंद्यांच्या दौलतीच्या भूषणांत पेशव्यांचे जोडे राखून ठेवण्यांत आले होते असें ग्रँट डफ म्हणतो ! पण महादजीच्या वेळेपर्यंत शिंद्यांनीं पेशव्यांच्या गादीशीं जें इमान राखलें तें पुढें दौलतराव शिंद्यानें कितपत पाळलें ? दुसरा बाजीराव नादान म्हणून आपल्या धन्याला प्रतिबंधांत ठेवण्याचा हक्क जर शिंदेहोळकरांस पोहोंचत होता तर पेशवे किंवा फडणवीस यांनाहि सातारकर महाराज नादान वाटल्यास त्यांनाहि

प्रतिबंधांत ठेवण्याचा हक्क कां पोहोंचूं नये ? सातारचे राजे हे शिवाजी महाराजांचे वंशज या नात्यानेंच पाहावयाचें तर शिंद्यांनीं कोल्हापूरकरांवर फौज कां न्यावी ? कोल्हापूरकर झाले तरी शिवाजीचे वंशजच होते. तात्पर्य इमान हें कोणत्याहि एकाद्या तत्त्वाच्या कसोटीस लावून त्यावरून निमक-हरामपणा ठरवावयाचा तर मराठे सरदार हे पेशवे व फडणवीस यांच्याइतकेच दोषी किंवा निर्दोषी, म्हणावें तसें, सारखेच ठरतील. शिंदे व होळकर यांनीं इंग्रजांशीं शेवटीं जे तह केले त्यांत त्यांनीं सातारच्या गादीची किंवा सर्वसाधारण रीत्या शिवाजीच्या वंशजांची आठवण ठेविली होती असें दिसत नाहीं. सर्व गोष्टींतली गोष्ट ही कीं, पेशवाई बुडाल्यानंतर छोटेंसें कां होईना, पण इंग्रजांनीं सातारकर महाराजांस स्वतंत्र राज्य दिलें होतें तें तरी सातारकरांनीं कोठें टिकविलें ? पेशवाईच्या नाशानंतर अवघ्या ३० वर्षांत हेंहि राज्य बुडालेंच कीं नाहीं ? बरें, इंग्रज सर्वच बुडवावयास निघाले होते असें म्हणावें तर, शिवाजीच्या वंशजांचें एक राज्य अद्यापि कोल्हापुरास व पेशव्यांचे सरदार शिंदे व होळकर यांचीं राज्यें उत्तर हिंदुस्थानांत अद्यापि जिवंत आहेत ! या सर्व गोष्टींचा विचार करतां मराठेशाही बुडण्यास अमुक एकच पुरुष किंवा अमुक एकच घराणें अथवा जात कारणीभूत झाली असें म्हणतां येत नाहीं. इंग्रजी सत्तेचा पूर आला म्हणून कोणत्या ना कोणत्या तरी निमित्तानें त्या पुरांत मराठी राज्यें वाहून गेलीं; व पुरांत झालें तरी सर्वच झाडें उमळून पडतात असें नाहीं, कांहीं टिकतातहि. या न्यायानें वर दर्शविल्याप्रमाणें कांहीं मराठी राज्यें अद्यापि टिकून आहेत.

मराठी पातशाही बुडविली असा आरोप करून ब्राह्मणांना दोष देणारे जसे कांहीं असमंजस लोक आढळतात, तसेच पेशवाईच्या अखेर इंग्रजांशीं परस्पर राजकारण करून आपली बंधमुक्तता करूं पाहण्याचा प्रयत्न केल्याचा दोषारोप सातारच्या दरबारावर करून पेशवाई बुडविण्यास त्यांनीं मदत केली असें म्हणणारे असमंजस लोकहि कांहीं आढळतात. पेशवे नोकर व सातारकर महाराज धनी हें नातें लक्षांत घेतां पेशव्यांनीं त्यांना कैदेंत ठेवणें अयोग्य होतें असें एका दृष्टीनें म्हणतां तरी येईल; पण आपणास कैदेंत टाक-णाऱ्या नोकराविरुद्ध व तीहि स्वतःच्या बंधमुक्ततेकरितां इंग्रजांपाशीं दाद

मागण्यानें सातारकर धन्यास बेइमानीचें लांछन कसें लागू शकतें हें समजणें कठीण आहे.

व्यापारी धोरण चुकलें काय?

इंग्रज लोक हिंदुस्थानांत प्रथम व्यापारी वेषानें आले व नंतर हळूहळू त्यांनीं राज्य स्थापन केलें. या गोष्टीस अनुलक्षून पुष्कळांस कदाचित् असा प्रश्न सुचत असेल कीं, "मराठ्यांची मूळ चूक हीच झाली नाहीं काय कीं, त्यांनीं इंग्रजांना आपल्या देशांत व्यापाराची परवानगी दिली?" पण असला प्रश्न समंजसपणाचा आहे असें आम्हांस वाटत नाहीं. आजचे विचार जुन्या काळाला लावण्याची चूक मनुष्य नेहमीं करीत असतो. ज्या वेळीं इंग्रज लोक व्यापार करण्यास प्रथम हिंदुस्थानांत आले त्या वेळीं हे आपल्या देशांत न आलेले बरे असें वाटण्यास कांहींच कारण नव्हतें. पुढें हे लोक आपणांस भारी होऊन आपलें राज्य घेतील असें दुःस्वप्न मराठ्यांना त्या वेळीं पडलें नाहीं. कारण, त्यांच्या वेळच्या व त्यांना माहीत असलेल्या जगाच्या पूर्वींच्या इतिहासांत हातामध्यें प्रथम तागडी घेऊन येऊन मागाहून तख्त बळकावल्याचें उदाहरण घडलेलें नव्हतें. वैश्यवृत्ति व क्षात्रवृत्ति या वेगळ्या आहेत. त्यांची अदलाबदल होऊं शकत नाहीं. किंबहुना वर्ण हा वृत्तिनिष्ठ असल्यामुळें वृत्तिसंकर म्हणजे तो एक वर्णसंकरच अर्थात् पाप होय; व हें पाप कोणी म्हणजे परके लोकहि करीत नसतात, असें चातुर्वर्ण्यावर विश्वास ठेवणाऱ्या हिंदी लोकांस वाटलें असल्यास नवल नाहीं! महाराष्ट्र देशांत मारवाडी वगैरे वैश्यवृत्तीचे लोक अनेक झाले व त्यांनीं व्यापाराकरितां देशांतरहि केलें; पण त्यांच्यापैकीं कोणी राज्याची आकांक्षा धरल्याचा अनुभव नव्हता. मोगल वगैरे यवन इकडे येऊन त्यांनीं राज्यें स्थापलीं ही गोष्ट खरी; पण ते उघड उघड जेते म्हणूनच आले, व्यापारी म्हणून आले नव्हते. अर्थात् व्यापाऱ्याची जात वेगळी व राज्य करणाराची जात वेगळी, तिची अदलाबदल होऊं शकत नाहीं, असाच त्या वेळच्या मराठ्यांचा विश्वास असावा असें वाटतें; आणि तसा तो असल्यास चूक म्हणतां येत नाहीं!

आपल्या हातांतून तागडी गळून पडली केव्हां, तरवार तेथें आली केव्हां

व आपल्या बुडाखालीं तख्त बसलें केव्हां हें स्वतः इंग्रजांचें इंग्रजांनाच जर कळलें नाहीं, सर्व प्रकार जर त्यांनाहि स्वप्नसाक्षात्काराप्रमाणें झोंपेंतच झाला, तर मराठ्यांना तरी टोपीकर पहिल्यानें डोळ्यांस दिसतांच हे पुढें आपलें राज्य घेणार असें कसें वाटावें ? व त्यांना आपल्या राज्यांत राहूं देण्यास प्रतिबंध करण्याची बुद्धि त्यांना कशी व्हावी ? उलट पक्षीं, ते आपल्या राज्यांत आले तर बरें असेंच वाटलें असावें. 'स्वदेशी' चा मंत्र मनुष्याला फक्त प्रसंगविशेषींच म्हणजे आपत्तीच्या किंवा विपत्तीच्या विशेष प्रसंगींच आठवतो, सुस्थितींत आठवत नाहीं हें प्रसिद्धच आहे. मूर्तिमंत समंध पुढें येऊन उभा राहिला म्हणजे मग तोंडांत रामनाम येतें ! हिंदी लोकांना बंगालच्या फाळणीनंतर 'स्वदेशी' आठवली व इंग्रजांना ती सांप्रतच्या महायुद्धानंतर आठवली ! इंग्रज हिंदुस्थानांत आले तेव्हां हिंदी लोक सुस्थितींत होते; तेव्हां त्यांना आजच्या अर्थानें 'स्वदेशी' कशी सुचणार ? मनुष्य हा स्वभावतः विलासप्रियच असतो. सांपत्तिक सुस्थिति असली म्हणजे विलासबुद्धि सहजच बळावते. शिवाय असा कोणताहि देश नाहीं कीं, ज्याला सर्व प्रकारच्या कारागिरीचा किंवा कलाकौशल्याचा मक्ता ईश्वरानें दिला आहे. म्हणून चैनीचे व विलासाचे पदार्थ मिळतील तेथून, आपपरभाव न ठेवतां, मनुष्यास विकत घ्यावे लागतात. एरवीं चैन किंवा विलासबुद्धि पुरी होत नाहीं. हिंदुस्थानांत इंग्रज हेच कांहीं पहिले विदेशी व्यापारी आले नव्हते. त्यांच्यापूर्वी पोर्तुगीज, त्यांच्यापूर्वी डच, त्यांच्यापूर्वी यवन असे अनेक परकीय लोक इकडे व्यापाराकरितां येत असून परदेशी माल विकत घेण्याचा परिपाठ इकडे सर्रास पडलेला होता. बरें, मराठे कांहीं एकच सर्वसत्ताधारी नव्हते. त्यांचा मुलूख आधींच थोडा, त्याला समुद्र-किनाऱ्याची एकच पट्टी व या पट्टींत इंग्रजांचा व्यापार फारच थोडा होता. त्यांच्या व्यापाराचा भर मराठ्यांच्या हातीं नसलेल्या मुलुखांतच विशेष होता. व या इतर मुलुखांतच, ते आधींच इतके बळावले होते कीं, मराठ्यांनीं त्यांना आपल्या मुलुखांत येऊं न दिल्यानें हिंदुस्थानांतून त्यांना आपला गाशा गुंडाळावा लागता अशी स्थिति नव्हती. तात्पर्य, इंग्रजांच्या व्यापाराला प्रतिबंध करून त्यांना सुरुवातीस आपल्या राज्यांत बहिष्कार घालणें हें त्या वेळीं स्वाभाविक किंवा शक्य नव्हतें.

पण याच्याहि पलीकडे जाऊन असें म्हणतां येईल कीं, इंग्रज व्यापाऱ्यांस प्रतिबंध न करितां त्यांना उत्तेजन व सवलती देऊन आपल्या राज्यांत बोलावणें हेंच अधिक स्वाभाविक असून त्या वेळच्या मराठ्यांना इष्टहि वाटलें असलें पाहिजे. व्यापारी म्हटला कीं तो आपणाकडे ओढावा, त्यापासून त्याचा फायदा असला तरी आपलाहि आहे, हें मनुष्यमात्राला उपजत बुद्धीचें अर्थ-शास्त्रच शिकवितें. घरीं चालत आलेला सौदागर घालवून दिला असें जगाच्या चरित्रांतील कोणत्याहि राष्ट्राच्या इतिहासांत आढळणार नाहीं. आपल्या कारागिरांस उत्तेजन देणें वेगळें व परकी व्यापाऱ्यांवर बहिष्कार घालणें वेगळें. किंबहुना स्वदेशी कारागिरीचें चीज व फैलाव होण्यास परकी व्यापाऱ्यांची मदत घेणेंच जरूर असतें. आपला कारागिरीचा माल परदेशांत गेला तरच त्याला भारी किंमत येते; कारण, त्याची अपूर्वाई तेथेंच विशेष. तसेंच आयात मालावरील जकातीचें उत्पन्नहि बरेंच असतें. तें सुखासुखी कोण गमावणार? या नियमास अनुसरून त्या काळीं परक्या व्यापाऱ्यांची हिंदुस्थानांत चहा होत असे. कारण, त्यांच्या हातून कोटयवधि रुपयांचा देशी कारागिरीचा माल परदेशास जाऊन त्याच्या मोबदला मौल्यवान् सोनें, रुपें वगैरे हिंदुस्थानांत येई. शिवाय इकडे पैदा न होणारे उपयुक्त व चैनीचे असेहि अनेक जिन्नस त्यांच्यामार्फत मिळत; अशा प्रकारें त्यांच्यापासून दुहेरी फायदा होई. तो कोण टाकून देणार? व तो टाकावयाचा कां, तर हे व्यापारी पुढेंमागें शिरजोर व सत्ताधीश होऊन आपला व्यापार बुड-वितील आणि आपलें राजकीय स्वातंत्र्य हिरावून घेतील म्हणून! आमच्या पूर्वजांना भावी सर्व इतिहास करपुतळींत दिसणाऱ्या भविष्याप्रमाणें कोणीं दाखविला असता तर त्यांनीं व्यापारी पेशाच्या इंग्रजांचें उंटाचें पिल्लूं तेव्हांच घरांत घुसूं दिलें नसतें! पण तसें भविष्यचित्र त्यांना दिसलें नाहीं, व तें जर दिसलें नाहीं तर त्यांना परकी व्यापाऱ्यांवर बहिष्कार न घातल्याबद्दल दोषहि देतां येत नाहीं. "कां सदन न बांधावें कीं, त्यांत पुढें बिळें करिल घूस?" हाच न्याय या कामीं लागू पडतो. शिवाय, इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं हिंदुस्थानांत राज्य स्थापणें हें घरांत घूस शिरण्याइतकेंहि स्वाभाविक मानतां येत नाहीं. तो केवळ दैवगतीचा फेरा होय; पण ती तत्कालीन मराठ्यांच्या व्यापारी धोरणाची चूक नव्हे.

इंग्रजांची मदत

इंग्रजांना आपल्या राज्यांत व्यापार करण्याची परवानगी दिली हीच मराठ्यांची पहिली घोडचूक झाली, या समजुतीइतकीच प्रबळ अशी दुसरी एक समजूत आहे. व ती ही कीं, मराठ्यांनीं इंग्रजांची मदत घेऊन त्यांचा हात आपल्या राजकारणांत शिरूं दिला ही त्यांची मोठी चूक झाली. पहिली समजूत बरोबर नाहीं हें आम्हीं पूर्वीं सिद्ध केलेंच आहे; पण दुसऱ्या समजुतीबद्दल तसें म्हणतां येत नाहीं. त्या समजुतींत सत्याचा अंश बराच आहे. तथापि, इंग्रजांची मदत घेण्याचें मराठ्यांना त्या स्थितींत सर्वस्वीं टाळतां आलें असतें कीं नाहीं हा प्रश्नच आहे. आपलें भांडण आपण भांडावयाचें, दुसऱ्यास त्यांत हात घालूं द्यावयाचा नाहीं, ही भावना खऱ्या स्वाभिमानबुद्धीची असून शिवाय तिनें अखेर आपलें हितच होतें. स्वावलंबन हें नेहमीं सुपर्यवसायी असतें. पण शत्रूचा प्रतिकार करावयाचा किंवा स्वहित बेसुमार बोकाळूं द्यावयाचें अशी, म्हणजे सूडाची किंवा आप्पलपोटेपणाची, बुद्धि मनुष्याच्या मनांत उत्पन्न झाली म्हणजे हातीं लागेल त्या साधनाचा उपयोग करण्यास संपन्न मनुष्यहि प्रवृत्त होतो. मग संकटांत सांपडलेला व आत्मरक्षण करूं पाहणारा मनुष्यहि तसें करील तर त्यांत नवल काय? गोऱ्या गोऱ्या लोकांच्या युद्धांत काळेपणाची किंचितहि छटा असलेल्या लोकांची मुळींच मदत घ्यावयाची नाहीं हा इंग्रजांचा बाणा बोअर लोकांशीं युद्ध होतें तोंपर्यंत टिकला; पण प्रस्तुतच्या युद्धामुळें प्राणसंकट उपस्थित झालें तेव्हां पूर्वींचे स्वावलंबनाचे इंग्रजांचे विचार टिकले नाहींत. आतां तर त्यांना नीग्रोपेक्षांहि दसपट काळा अदमी मिळाला तरी त्याची मदत ते घेतील; तो बंदुक धरण्यास समर्थ असला म्हणजे झालें! प्रस्तुतच्या युद्धांत फरान्सनें मोरोक्कन लोकांच्या व इंग्रजांनीं हिंदी लोकांच्या पलटणीचा उपयोग आपल्या यरोपियन गोऱ्या शत्रूविरुद्ध केला हें प्रसिद्धच आहे. त्यांचा तो स्वावलंबनाचा बाणा व वर्णमद संकटानें जिरविला.

पण मराठ्यांनीं आपल्या भांडणांत इंग्रजांची मदत घेतली ती केवळ प्राणसंकटाच्या प्रसंगींच घेतली असें मात्र म्हणतां येत नाहीं; तर वैरबुद्धि किंवा स्वार्थबुद्धि यांच्या प्रशमनार्थ घेतली. मराठ्यांच्या राजकारणांत इंग्रजांचा हात शिरकावण्याचा पहिला मान राघोबास देण्यांत येतो; पण ही

चूक आहे. हा मान आमच्या मतें नानासाहेब पेशव्यास दिला पाहिजे. राघोबास गादी तरी पाहिजे होती; पण नानासाहेबास फक्त आपल्या एका वरचढ सरदाराचा पाडाव करावयाचा होता. इंग्रज हे आपले भावी प्रतिस्पर्धी हें नानासाहेबास पूर्णपणें दिसत होतें. आंग्र्याचा मोड केल्यानें कोंकणकिनाऱ्यावरचा इंग्रजांचा एक शत्रू कमी होईल हेंहि त्यास माहीत असावें. तथापि इंग्रजांच्या मदतीनें आंग्र्यास जमीनदोस्त करण्याचा मोह त्यास आवरतां आला नाहीं. राघोबानें १७७४ सालीं सुरतेच्या तहानें इंग्रजांना घरांत घेतलें; पण त्याच्या आधीं सुमारें वीस वर्षें म्हणजे १७५५ त नानासाहेब पेशव्यानें मुंबईच्या तहानें तेंच कर्म केलें होतें, हें सामान्य वाचकांच्या फारसें स्मरणांत नसतें. या तहानें असें ठरलें होतें कीं, इंग्रजांनीं पेशव्यांस आंग्र्याचा पाडाव करण्यास मदत करावी, व त्याचा मोबदला इंग्रजांचा ताबा सर्व पश्चिम किनाऱ्यावर राहावा व बाणकोट, हिंमतगड व लगतचीं पांच गांवें इंग्रजांस बक्षीस मिळावीं. या तहाप्रमाणें इंग्रजांनीं विजयदुर्ग किल्ला घेतला, आंग्र्याचें आरमार जाळून टाकलें, किल्ल्यांतील दहा लक्षांची लूट गडप केली व तहाविरुद्ध तो किल्लाहि प्रथम आपणाकडेच ठेवला. आंग्र्याच्या पराभवापर्यंत इंग्रजांचा मुंबईच्या दक्षिणेखालीं प्रवेश नव्हता; आंग्र्यांची दहशत गेल्यानें इंग्रजांना यापुढें कोंकणपट्टीभर अनिरुद्ध संचार करितां येऊं लागला! यांत नानासाहेबानें कोणता दूरदर्शीपणा, कोणता स्वाभिमान किंवा कोणती स्वावलंबनबुद्धि दाखविली? तुळाजी आंग्रे हा ताराबाईच्या पक्षाचा असेल; तरी पण पेशव्यांना तो इंग्रजांपेक्षां खचित अधिक जवळ होता. आंग्रे हे शिवाजीच्या वेळेपासून मराठी आरमाराचे अधिपति होते; व त्यांनीं जवळ जवळ १०० वर्षेंपर्यंत मराठी आरमाराचा लौकिक राखिला होता. ताराबाईचा पक्षपाती म्हणून तो कांट्यासारखा पेशव्यांच्या मनांत कदाचित् सलत असेल; पण त्यानें कांहीं इंग्रजांची मदत घेतली नव्हती. उलट पेशव्यांप्रमाणें तो इंग्रजांशींहि भांडतच होता. याच्याहि पूर्वीं पेशव्यांनीं जंजिऱ्याच्या हबशाविरुद्ध इंग्रजांची मदत मागितली होती; ती त्यांनीं दिली नाहीं ही गोष्ट वेगळी. हबशी हा मराठा नसला तरी इंग्रजांच्या मानानें कमी परका असा त्यांना वाटावा अशी अपेक्षा आज

आपण करितों; पण त्या वेळीं आपपरभाव ओळखण्याची दृष्टि आजची नव्हती असेंच उघड दिसतें.

स्वकीयांविरुद्ध इंग्रजांची मदत घेणें हा गुन्हा मानला तर त्यापासून म्हणण्यासारखा कोणीच अलिप्त होता असें दिसून येत नाहीं; कारण, इंग्रजांची मदत स्वकीयांविरुद्ध घेण्याची चाल, घेण्यासारखी मदत देण्यास इंग्रज समर्थ आहेत असें कळून आल्यापासून, प्रायः सर्वांनींच ती पाळलेली आढळते. अलिबागचे आंग्रे डोईजड झाले असतील; पण मराठे या दृष्टीनें ते स्वकीयच होते कीं नाहीं? मग नानासाहेब पेशव्यानें त्यांचा पाडाव करण्याकरितां इंग्रजांची मदत कां घ्यावी? रघुनाथरावानें इंग्रजांची मदत घेतली म्हणून त्याला जर नांवें ठेवावयाचीं तर टिपूविरुद्ध किंवा शिंद्याविरुद्ध खुद्द नाना फडणविसानें इंग्रजांची मदत घेतली तेव्हां त्याला नांवें कां ठेवूं नये? इंग्रज ज्या अर्थानें परकी त्या अर्थानें टिपू झाला तरी तो स्वदेशी नव्हता काय? स्वकीयांविरुद्ध हिंदुस्थानांत मदत घेतली नाहीं अशी काय ती इंग्रजांनींच. हिंदुस्थानांतील सर्व जातींचे, म्हणजे ब्राह्मण, मराठे, रजपूत, राजेरजवाडे एकमेकांविरुद्ध लढण्याला किंवा आपले गृहकलह तोडून घेण्यालाहि इंग्रजांच्या मदतीची व मध्यस्थीची याचना करीत असतां, इंग्रजांनीं मात्र त्यांच्या निदर्शनास असें खरें आणून दिलें कीं, हिंदुस्थानांतील सर्व इंग्रज एक; त्यांच्यांत पक्षभेद नाहीं किंवा हितविरोधहि नाहीं; हिंदुस्थानच्या तीन टोंकांस असणारे इंग्रज एकाच हुकमतीचे बंदे गुलाम आहेत; तिघांचेहि सर्व प्रयत्न एका मनुष्यव्यक्तीच्या मनानें योजल्याप्रमाणें एकाच धोरणानें चालतात; ते वरिष्ठाचा हुकूम कधींहि अमान्य करीत नाहींत; त्यांच्यांत चढाओढ लागली तर ती कंपनीच्या राज्याचें एकंदरीनें जास्तींत जास्ती हित कशानें होईल हें पाहण्यांतच लागते.

इंग्रजांची स्थितिच या वेळीं अशी होती कीं, एतद्देशीय राजेरजवाड्यांनीं त्यांची मदत मागावी; इंग्रजांना मात्र आपापसांतील भांडणांत एतद्देशीय राजेरजवाड्यांची मदत मागण्याचें कारण पडूं नये. इंग्रजांची मदत मागण्याला कारणें, एक मराठे लोकांतील तंटे व दुसरें इंग्रजांजवळची कवाइती फौज व युद्धसामग्री. इंग्रजांकडे पाहावें तों त्यांचे आपापसांत तंटे असे कधींच झाले नाहींत; निदान झाले असल्यास त्यांनीं ते हिंदी लोकांचें साहाय्य घेऊन

तोडण्याचा प्रयत्न केला नाहीं ही गोष्ट तरी निर्विवाद आहे. दिल्लीच्या बादशहाचे सुभेदार जसे स्वतंत्र नबाब व राजे बनले तसे क्लाइव्ह, वॉरन हेस्टिंग्ज् यांनाहि सहज बनतां आलें असतें. दिल्लीपासून अवघ्या दोनशें मैलांवर स्वतंत्र नबाब बनण्यास प्रारंभ झाला होता ! आणि कंपनीची गादी तर लंडनांत म्हणजे हिंदुस्थानापासून सहा हजार मैलांवर ! अर्थात् कंपनीचा इकडचा एखादा महत्त्वाकांक्षी नोकर कंपनीचा मुलूख बळकावून राजा होऊन बसता तर कंपनीस त्याचें पारिपत्य करण्यास किती तरी प्रयास पडले असते. सहा हजार मैलांवरून गोरी फौज येणार किती व इकडे जमविलेल्या मोठ्या फौजेबरोबर टक्कर देणार कशी ? इंग्रजांचा इकडे केव्हांहि आधार म्हटला म्हणजे इकडचीच फौज. विलायतेहूनहि फौज येई, पण ती थोडी पुरवणीदाखल असे. एखाद्या गोऱ्या बंडवाल्या नबाबानें एतद्देशीय राजेरजवाड्यांची मदत मागितली असती तर ती त्यास सहज मिळाली असती; पण तसा कोणीहि गोरा बंडवाला निघाला नाहीं. अकलेच्या किंवा तरवारीच्या बळावर इंग्रज व फ्रेंच लोकांनीं व्यक्तिशः हिंदुस्थानांत लाखो रुपयांची संपत्ति मिळविली; त्यांतील कित्येकांनीं खासगी जहागिरी संपादिल्या; कित्येक हिंदु व मुसलमान राजांच्या पदरीं सेनापति व दिवाण म्हणून नोकरहि राहिले; पण युरोपांतल्या कंपन्यांविरुद्ध फुटून किंवा बंड करून कोणीच युरोपियन निघाला नाहीं, व आपल्या जातभाईंच्या विरुद्ध एतद्देशीयांची कुमक त्यानें घेतली नाहीं. इकडील इंग्रज लोकांत खासगी वैर नव्हतें असें नाहीं. वॉरन हेस्टिंग्जचा जन्म आपल्या कौन्सिलांतील लोकांशीं भांडतां भांडतां गेला. पण त्यानें आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांचा मोड करण्याकरितां एतद्देशीय फौजेची मदत घेतली नाहीं. तीच गोष्ट फ्रेंचांची. ड्यूप्ले वगैरे फ्रेंच मुत्सद्यांचें आपआपसांत अनेक वेळां भांडण होत असे. पण त्यांपैकीं कोणीहि एकमेकांविरुद्ध एतद्देशीयांची मदत घेतल्याचें आढळत नाहीं. इंग्रज व फ्रेंच यांनीं परस्परांविरुद्ध लढतांना हिंदी लोकांची मदत घेतली होती; पण इंग्रजांनीं इंग्रजांविरुद्ध किंवा फ्रेंचांनीं फ्रेंचांविरुद्ध कधींहि घेतली नाहीं; एवढेंच नव्हे तर, हिंदी राजेरजवाड्यांच्या नोकरींत जे युरोपियन राहिले होते त्यांचा करारच प्रायः असा असे कीं, स्वकीयांविरुद्ध युद्ध उपस्थित झालें असतां आपणांस लढण्याची माफी असावी. होळकराच्या नोकरींत

असलेले इंग्रज स्वकीयांविरुद्ध लढेनात तेव्हां त्यानें त्यांस तोफेच्या तोंडीं दिलें असें म्हणतात ! बाजीरावाच्या पदरीं कॅप्टन फोर्ड म्हणून साहेब होता; पण १८१७ सालीं इंग्रजांशीं लढाई सुरू झाली तेव्हां फोर्ड यानें इंग्रजांविरुद्ध लढण्याचें नाकारलें. हे गोरे लोक निमकहराम म्हणावे कीं स्वदेशाभिमानी म्हणावे याचा वाचकांनींच विचार करावा. त्यांना सर्वस्वीं निमकहराम असें म्हणतां येणार नाहीं. कारण, नेटिवांचें मीठ खातांना म्हणजे नोकरी धरतांना ते स्वकीयांविरुद्ध न लढण्याची अटच घालीत, व ही अट पतकरूनच बहुधा त्यांना नोकरींत ठेवण्यांत येत असावें. कारण, स्वकीयांविरुद्ध लढण्याच्या कामीं त्यांचा प्रसंगविशेषीं उपयोग न झाला तरी इतर रीतीनें कवाइती फ़ौज तयार करण्याच्या कामीं त्यांचा जो उपयोग होई तो त्यांस नोकरींत ठेवण्यास पुरेसा वाटत असावा. इंग्रज व फरेंच हे हिंदुस्थानांत परस्परांविरुद्ध लढले, पण स्वकीयांविरुद्ध लढले नाहींत; याचा अर्थ, त्यांचें परस्पर इमान धर्मनिष्ठ नव्हतें, तर स्वदेशभक्तिनिष्ठ होतें, असाच दिसतो. ख्रिस्ती धर्मामुळें त्यांना आपलेपणा वाटत नव्हता, तर आपण एका देशाचे, एका राष्ट्राचें, या भावनेनेंच त्यांना आपलेपणा वाटत होता. आपापसांत भांडून तिसऱ्याचा फायदा करून देऊं नये ही त्यांची बुद्धि परदेशांत म्हणूनहि विशेष जागृत झालेली असावी असें वाटतें.

हिंदी लोक परदेशांत असेच गेले असते तर तेहि कदाचित् परस्परांविरुद्ध लढले नसते; पण स्वदेशांत असतां ही त्यांची बुद्धि जागृत राहिली नाहीं एवढी मात्र गोष्ट खरी. कारण, आपापसांत भांडून आपल्या भांडणांत परक्याची मदत घेतल्यामुळेंच हिंदी लोकांचें स्वातंत्र्य नष्ट झालें. या बाबतींत लागणारा दूरदर्शीपणा एकाहि हिंदी मुत्सद्याच्या अंगीं दिसून आला नाहीं. थोरल्या बाजीरावानें व नानासाहेबानें आंग्र्यांविरुद्ध इंग्रजांची मदत घेतली; रघुनाथरावानें नाना फडणविसाविरुद्ध घेतली; नाना फडणविसानें होळकराविरुद्ध घेतली; बाजीरावानें शिंद्याविरुद्ध घेतली; नागपूरकर भोसल्यानें पेशव्याविरुद्ध घेतली; मुसलमानांनीं इंग्रजांची मदत आपआपसाविरुद्ध व पेशव्याविरुद्ध घेतली. दिल्ली, बंगाल, औध, हैदराबाद व कर्नाटक या ठिकाणीं सर्व राजकारणी उलाढाली इंग्रज व फरेंच यांची मदत घेऊनच झाल्या. नाहीं म्हणावयास युद्धांत इंग्रजांची मदत घेतली नाहीं अशी शिंदे, होळकर,

आंग्रे आणि विशेषत: हैदर व टिपू यांनीं. पण टिपूनें इंग्रजांची मदत न घेतली तर फरेंचांची घेतली, मिळून घेतलीच! आतां या सर्व गोष्टींवरून या सर्वांना अदूरदर्शी मुत्सद्दी म्हणण्यापेक्षां, अशी मदत घेणें हेंच परिस्थितीच्या मानानें योग्य होतें असें तरी कां म्हणूं नये हाहि एक प्रश्नच आहे. राजकारणांत सर्वांना सर्वांची मदत घ्यावीच लागते. इंग्रजांचें देखील टिपूविरुद्ध मराठे व निजाम यांची मदत घेतल्यावांचून कोठें चाललें ? पण दोष असेल तर तो इतकाच कीं, कित्येकांना मदत घेण्याचें कारण संपल्याबरोबर मदतनिसाला झाडून दूर टाकतां आलें नाहीं. स्वत:च्या पायांत थोडीबहुत खंबिरी असल्यावर दुसऱ्याची मदत घेतल्यास ती फारशी बाधक होत नाहीं; पण ज्यांची भिस्त सर्वस्वीं दुसऱ्यावरच, त्यांना स्वत: मदतनिसांनींच खाऊन टाकावें यांत आश्चर्य नाहीं. आंग्र्यांच्या प्रकरणीं मराठ्यांनीं इंग्रजांची मदत घेतली किंवा टिपूच्या प्रकरणीं इंग्रजांनीं मराठ्यांची मदत घेतली; तरी पण उभयतांचा समाईक कार्यभाग होतांच दोघेहि पूर्वींसारखेच स्वतंत्र झाले; त्या मदतीपासून अप्रत्यक्ष परिणाम कांहीं होवो, पण प्रत्यक्ष स्वातंत्र्यनाश असा कोणाचाच झाला नाहीं. पण याच्या अगदीं उलट उदाहरणें म्हटलीं म्हणजे राघोबा, बाजीराव (दुसरा), निजाम, कर्नाटकचे नबाब यांचीं होत. या प्रत्येकानें इंग्रजांची मदत घ्यावयास जातांना स्वत:चे हातपाय इतके जखडून घेतले कीं, मदतीचा कार्यभाग झाल्यावर त्याला मदतनिसास झाडून दूर टाकतां आलें नाहीं. घोड्यानें आपल्या शत्रूचा नाश करण्याकरितां मनुष्यास पाठीवर बसूं दिलें, पण शत्रूचा नाश झाल्याबरोबर घोड्याला कांहीं मनुष्यास पाठीवरून फेंकून देतां आलें नाहीं, या इसापनीतींतील गोष्टीचें रहस्य हिंदुस्थानचे हिंदुमुसलमान, राजेरजवाडे यांच्या आणि इंग्रजांच्या संबंधांत पदोपदीं अनुभवास येतें.

नाशाचीं खरीं कारणें

इंग्रजांना आपल्या राज्यांत व्यापार करण्याची परवानगी दिल्यानें किंवा केवळ प्रसंगविशेषीं त्यांची मदत घेतल्यानेंच मराठ्यांचें राज्य गेलें असें म्हणवत नाहीं. या दोन गोष्टी करून देखील राज्य राहिलें असतें; पण राज्य जाण्याचीं खरीं कारणें आमच्या मतें मुख्य अशीं दोनच आहेत. पहिलें, मराठ्यां-

मधील सवत्या सुभ्याची आवड आणि जुटीचा, शिस्तीचा व राष्ट्राभिमानाचा अभाव; आणि दुसरें, कवाइती लष्कर, आणि सुधारलेली युद्धसामग्री यांचा अभाव. पहिल्या कारणासंबंधानें इतकेंच सांगितलें असतां पुरे होईल कीं, रघुनाथराव किंवा गायकवाड यांनीं घरच्या भांडणांत इंग्रजांचा हात शिरूं दिल्यानंतरहि जरी मराठे उमजते व एक होते तरी इंग्रजांचें कांहीं चाललें नसतें; पण एकजुटीनें व एकदिलानें काम करण्याची मराठ्यांना संवयच नव्हती असें म्हटलें तरी चालेल. इंग्रजांशीं लढला नाहीं असा वास्तविक एकहि मराठा सरदार नाहीं; पण ते सर्व मराठे सरदार मिळून—फार काय? दोघे दोघे तिघे तिघे असे मिळून देखील एकदम इंग्रजांविरुद्ध लढले नाहींत; व याच गोष्टीचा इंग्रजांस सर्वांत फायदा झाला. राघोबाच्या कलहाच्या वेळीं पेशवे, शिंदे, होळकर हे सर्व एकजुटीनें वागले म्हणून इंग्रजांचें त्यांच्याविरुद्ध कांहीं चाललें नाहीं. वडगांवास त्यांना मराठ्यांस शरण येऊन अपमानास्पद तह करावा लागला; व तो तह अपमानास्पद म्हणून मोडून फिरून जरी त्यांनीं युद्धाला प्रारंभ केला तरी शेवटीं त्यांना हार खावी लागलीच. आणि जो "इंग्रजांना शरण येऊन पाठीस पडला त्याला अभय देणें हेंच इंग्रजांचें ब्रीद" अशी जी अभिमानाची भाषा प्रथम ते बोलत होते ती सोडून देऊन रघुनाथरावाला त्यांना अखेर नाना फडणविसाच्या स्वाधीन करावेंच लागलें. तसेंच ज्या निजामाचें मराठ्यांपासून संरक्षण करण्याचा विडा इंग्रजांनीं उचलला होता व ज्याच्या साहाय्यामुळें त्यांना टिपूचा पाडाव करितां आला, त्या निजामावर मराठ्यांनीं १७९५ त स्वारी केली तेव्हां इंग्रजांना हालचाल न करितां निमूटपणें बसावें लागलें. याचें कारण, सर्व मराठे तेव्हां एक होते, त्यांच्यांत फाटाफूट झाली नव्हती हेंच होय! पुढें बाजीराव गादीवर बसण्याचा प्रश्न निघाला तेव्हांहि शिंदे व होळकर एक विचारानें वागते तर बाजीरावाची इंग्रजांकडे जाण्याची छाती झाली नसती. ते म्हणतील त्याला ते गादीवर बसविते. कारण, नाना फडणविसाजवळ शहाणपण असलें तरी लष्करी सामर्थ्य नव्हतें; आणि बाजीरावास पदच्युत केल्यानें तो जरी इंग्रजांकडे गेला असता तरी वसईचा तह होता ना. इंग्रजांना रघुनाथरावाचा पक्ष धरल्याचा परिणाम माहित होता, म्हणून त्यांनीं बाजी-रावास पाठीशीं घातलाच नसता; व घातला असता तरी शिंदेहोळकरांच्या

एकजुटीपुढें त्यांचें कांहींएक चाललें नसतें. बरें, वसईचा तह नापसंत पडून, व आपल्या हातचा पेशवा इंग्रजांनीं स्वतःच्या हाताखालीं घातला या रागावर शिंदे व होळकर हे दोघेहि इंग्रजांशीं लढले. त्यांचें इतर भांडण कांहींहि असो; पण वसईचा तह फिरवून पेशवा मराठ्यांच्या हातीं ठेवावयाचा इतक्यापुरती तरी त्यांची एकवाक्यता होती. अर्थात् दोघेहि मिळून इंग्रजांशीं लढते तर वसईचा तह दुरुस्त झाला असता; पण आधीं शिंदा लढून पुरा पराभूत झाल्यावर मग होळकरास लढण्याची हौस आली! अर्थात् एकेकट्याशीं निरनिराळें लढायला सांपडल्यामुळें इंग्रजांची सोयच झाली. शिंद्याचा पराभव कसा होतो ही मौज पाहत होळकर बसला होता. बरें, शिंद्याचा पराभव झालेला पाहून बोध घेऊन गप्प बसावें, तेंहि नाहीं! एकट्यानेंच लढाईस सुरुवात करून त्यानें विनाकारण आपला नाश मात्र करून घेतला. हीच संधि फिरून १८१७–१८ सालीं आली होती. इंग्रजांनीं आपल्यावर इतके उपकार केले, सर्वांनीं आपला पक्ष सोडला असतांहि त्यांनीं आपणास पाठीशीं घालून राज्यावर बसविलें, आपल्या बापाला न कां मिळेना पण आपणाला तरी इंग्रजांनीं गादी दिली, व अशा ना अशा रीतीनें आपला पूर्वींचा शब्द खरा केला, ही गोष्ट लक्षांत ठेवून बाजीरावानें इंग्रजांविरुद्ध लढण्यास तयार होऊं नव्हतें; पण वसईच्या तहाची लाज किंवा इंग्रजांचा जाच वाटन तो लढाईस तयार झाला. तेव्हां शिंदेहोळकरांच्या दृष्टीनें फिरून १८०२ ची स्थिति प्राप्त झाली. तेव्हां तरी त्यांनीं पुढें जोडीनें येऊन बाजीरावास साहाय्य करावयाचें होतें; पण तेंहि केलें नाहीं. व बाजीराव शरण आल्यावर होळकरानें एकट्यानेंच फिरून हातपाय हालवून ते अधिक जखडून मात्र घेतले! पण इंग्रजांचें वर्चस्व मराठी राज्यांतून कमी व्हावें अशी शिंदे, होळकर, व भोसले यांच्या मनांतून इच्छा असली तरी तींत बरीचशी भेसळ होती. इंग्रजांबरोबरच आपणाखेरीज इतर मराठे सरदारांचें वर्चस्व कमी झालें तर हवें–इंग्रजांच्या हातून तें घडून आल्यानें इंग्रज मधल्यामधें प्रबळ झाले तरी तें चालेल–अशी प्रत्येकाच्या मनांत गुप्त भावना असल्यानें कोणाचें कांहींच साधलें नाहीं. इतरांचा तर नाश झालाच; पण अखेर त्यांचा स्वतःचाहि नाश झाल्याशिवाय राहिला नाहीं!

मराठ्यांतील दूरदर्शी मुत्सद्यांना इंग्रजांचें धोरण दिसत नव्हतें किंवा

त्यांच्या मुत्सद्दीगिरीचे डावपेंच कळत नव्हते असें नाहीं; पण त्यांना त्यांच्याशीं टक्कर देतां आली नाहीं हीच गोष्ट खरी. मोगलांची पातशाही औरंगजेबाच्या मरणाबरोबरच ढांसळली आणि साम्राज्यसत्तेच्या बुद्धिबळाचा डाव हिंदुस्थानच्या प्रचंड पटावर एका बाजूनें इंग्रज व दुसऱ्या बाजूनें मराठे खेळावयास बसले होते. दोघांचीं मोहरीं प्रथम सारखींच व त्या मोहऱ्यांचीं पागेंहि सारखींच होतीं. दोघांनाहि आपल्या मोहऱ्यांकडून सर्व पट आक्रमावयाचा होता व दुसऱ्यांचीं मोहरीं होतील तितकीं निकामी करून डावांतून काढून टाकावयाचीं होतीं. डावांत कोण कोणतें मोहरें कोणत्या बाजूनें पुढें टाकतो याची कल्पना एकमेकांस अगदींच नसते असें नाहीं; पण सुरुवातीस उभयपक्षीं खेळणारे गडी समबल असतांहि दुसरा पाहत असतां त्याच्या बुद्धीस आकलन न होणारे, किंवा आकलन करितां येत असूनहि प्रतिकार करितां न येण्यासारखे, डाव टाकणें यांतच काय तें 'बुद्धिबळ' असतें. जेथें हें बुद्धिबळ एकापेक्षां दुसऱ्यास अधिक असतें तेथेंच कांहीं तरी प्यादी मातेसारखा डाव होतो. साम्राज्यपटावरचा डाव मराठ्यांना खेळावयास मुळींच येत नव्हता असें नाहीं. इंग्रज दक्षिण हिंदुस्थानांत जितके घुसले त्यापेक्षां पुष्कळच अधिक मराठे उत्तर हिंदुस्थानांत घुसले होते. पण नाक्याचीं घरें घेऊन बसण्यांत इंग्रजांनीं अधिक शहाणपणा दाखविला; व शेवटीं मोहऱ्यांच्या गर्दी-मारामारीची वेळ आली तेव्हां मराठ्यांचीं मोठमोठीं मोहरीं बिनजोरी सांपडून मारलीं गेलीं !

इंग्रज व्यापारांतून निघून राजकारणांत पडले ही गोष्ट मराठ्यांना १७६५ च्या सुमारासच दिसून आली होती. तसेंच त्यांचा प्रयत्न हिंदी राजेरजवाड्यांच्या भांडणांत पडून आपला फायदा करून घ्यावयाचा आहे हेंहि त्यांना लवकरच दिसून आलें. पण उतरणीवर उभें असतां भरला गाडा अंगावर आलेला जसा सांवरून धरतां येत नाहीं, तसेंच मराठ्यांचें इंग्रजांसंबंधीं झालें. इंग्रजांना इमानी असें कोणींच मानलें नाहीं. सर्व मराठे त्यांना मनांत बेमान समजत. "इंग्रजांचें मानस आहे कीं, हैदरखान, श्रीमंत व नबाब तिघांच्याहि दौलता घ्याव्या. त्यांस कोणेहि प्रकारें एकाशीं शकटभेद करून एकास खालीं पाडावें असें करतां एक राहील त्यास आपण शेवटीं गुंडाळावें." असें

इंग्रजांचें धोरण पुण्याच्या दबराराास विदित होतें; पण असें असतांहि पेशव्यांनीं टिपूविरुद्ध इंग्रजांस मदत दिलीच कीं नाहीं ?

बळी तो कान पिळी हीच दृष्टि ठेवली तर मराठेशाहीचा शेवट इंग्रजांचे हातून झाला याबद्दल त्यांना दोष लावतां येत नाहीं. इंग्रज हिंदुस्थानांत कांहीं मोक्षसाधनाकरितां आले नव्हते. त्यांना व्यापार करून संपत्ति मिळवावयाची होती, आणि व्यापार करितां करितां त्यांना जर राज्यहि मिळालें तर तें त्यांनीं कां घेऊं नये ? राजसत्तेच्या बळावर व्यापार वृद्धिंगत करितां येतो हा नियमच आहे. शिवाय राज्य म्हणून मिळालेल्या मुलुखापासून प्रत्यक्ष वसूल मिळतो तो वेगळाच. या दृष्टीनें पाहतां, ज्यांनीं आपला हात चालवून नवें राज्य मिळविलें त्यांना दोष न देतां, ज्यांनीं हातीं असलेलें राज्य गमावलें त्यांनाच दोष दिला पाहिजे. एकदां राज्य मिळविण्याच्या मार्गें मनुष्य लागला म्हणजे मग न्यायान्यायाचा सूक्ष्म विवेक तो करीत बसत नाहीं. मराठ्यांना तरी उत्तर हिंदुस्थानांत राज्य संपादण्याचा काय हक्क होता ? त्यांनीं दक्षिणेंत मोगलांच्या हातून जुनें स्वराज्य परत मिळविलें येथपर्यंत न्यायाची बाजू ठीक होती. पण साम्राज्यसत्ता स्थापण्याया नादीं लागून जेव्हां त्यांनीं उत्तर हिंदुस्थानांत धुमाकूळ माजविला तेव्हां न्याय कोठें राहिला होता ? मोगलांकडून सनद मिळाल्यानें मराठ्यांना रजपुतांवर तरवार चालविण्यास जितका न्याय्य हक्क प्राप्त झाला असेल तितकाच मोगलांचे दिवाण म्हणून साधेल त्या प्रयत्नानें दक्षिणेंतील मराठी राज्यें जिंकण्याचें मोगलांचें उरलेलें काम पुरें करण्याचा हक्क इंग्रजांनाहि मिळाला होता, असा युक्तिवाद कोणीं लढविला तर त्याला उत्तर देणें कठिण जाईल. केवळ सामर्थ्य व महत्त्वाकांक्षा यांच्या दृष्टीनें बोलावयाचें तर मराठ्यांचें राज्य इंग्रजांनीं घेतल्याबद्दल त्यांचा राग न येतां, हातचें राज्य गमावण्याचा जो नादानपणा मराठ्यांनीं दाखविला त्याचा मात्र राग येतो खरा.

मराठ्यांच्या मानानें इंग्रजांना राज्य मिळविण्याला किती तरी अधिक अडचणी होत्या हें कोणीहि कबूल करील. इंग्रज सहा हजार मैलांवरून हिंदुस्थानांत आले; मराठे आपल्या देशांत आपल्या घरीच होते. इंग्रजांना सर्व मुलूख परका होता; त्यांना मुद्दाम प्रत्यक्ष प्रवास करून माहिती मिळवून नकाशे काढल्याशिवाय त्या मुलुखाचा परिचय होणें शक्य नव्हतें; मराठ्यांना

सर्व मुलूख खडान्‌खडा माहीत होता. ज्या अवघड वाटा, दऱ्याखोरीं, जंगलें मराठ्यांच्या नित्य पायांखालचीं तीं हुडकून काढणें व त्यांतून फिरणें हें इंग्रजांना जवळजवळ अशक्य होतें. इंग्रजांचा पायच मराठी मुलुखाला लावूं देऊं नये असा मराठ्यांनीं प्रथम निर्धार केला असता तर इंग्रजांच्या सत्तेचें बीज इकडे रुजलें नसतें; मग त्याचा एवढा मोठा प्रचंड वृक्ष होण्याचें तर दूरच ! विलायती मालच मुळीं आपणास नको असें मराठ्यांनीं प्रथम-पासूनच ठरविलें असतें म्हणजे इंग्रज व्यापार कसचा करिते ? निदान त्यांच्या व्यापारावर जबरदस्त जकाती बसविल्या असत्या तरी व्यापार किफायतशीर होत नाहीं असें पाहून त्यांनीं लवकरच गाशा गुंडाळला असता. इंग्रज व्यापारी पदरीं फौज ठेवूं लागले असें आढळून येतांच तरी मराठे सावध कां झाले नाहींत ? इंग्रजी सत्तेच्या उंटाचें पिल्लूं त्यांच्या डोळ्यांसमोर वाढत होतें तें त्यांना कां दिसूं नये ? आणि दिसल्याबरोबर त्यांनीं त्याला घरांतून घालवून देण्याचा प्रयत्न कां करूं नये ? इंग्रजांच्या जवळ बंदुकी, तोफा वगैरे लष्करी सरंजाम जमत चाललेला पाहून मराठ्यांनींहि ताबडतोब असा सरंजाम आपला आपण तयार करण्याचे कारखाने कां काढूं नये ? हत्यारांचा कायदा तेव्हां खचित नव्हता ! युरोपियन राष्ट्रें हिंदी लोकांस हत्यारें विकण्यास एका पायावर तयार होतीं, व इंग्रजांशिवाय इतर अनेक युरोपियन लोक मराठ्यांच्या पदरीं नोकर म्हणून राहून त्यांचें सैन्य कवाईत शिकवून तयार करण्यास, व तोफा-बंदुकांचे कारखाने काढून चालविण्यास तयार होते. इंग्रज सहा हजार मैलांवरून हिंदुस्थानास आले तसें त्यांचें उदाहरण पाहून धाडस करून मराठ्यांना युरोपास जाऊन हिंदुस्थानांत उपलब्ध नसणाऱ्या विद्या शिकण्यास, स्नेही मिळविण्यास व व्यापार संपादण्यास नको कोणीं म्हटलें होतें ? इंग्रजांच्या मनांत राज्यलोभ कितीहि प्रबळ असता तरी त्यांच्या पदरीं लष्करभरतीला हिंदी लोकच मिळाले नसते तर ते काय करणार होते ? इंग्रज जर इंग्रजांविरुद्ध लढण्याला मराठ्यांना मिळाले नाहींत तर मराठे तरी मराठ्यांविरुद्ध लढण्याला इंग्रजाना कां मिळावे ?

इंग्रजांच्या फौजेंत शेंकडा विसांहून अधिक इंग्रज शिपाई केव्हांहि नव्हते; शेंकडा ऐंशी हिंदीच होते. इंग्रजांना एकमेकांविषयीं आपलेपणा वाटत होता तसा हिंदी लोकांविषयीं हिंदी लोकांना, निदान हिंदूंविषयीं हिंदूंना,

त्यांतूनहि निदान मराठ्यांविषयीं तरी मराठ्यांना कां वाटूं नये ? पण सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट ही कीं, मराठ्यांच्या भांडणांत जर मराठ्यांनीं आपण होऊन इंग्रजांना घेतलें नसतें तर नसतें भांडण उकरून काढून, किंवा विनाकारण म्हणजे केवळ विजिगीषीनें मराठ्यांच्या राज्यावर स्वारी करून, त्यांचें राज्य जिंकण्यास इंग्रजांना आणखी तीनचारशें वर्षेंहि कदाचित् पुरलीं नसतीं ! उत्तर हिंदुस्थान मोगलांनीं वेडेपणामुळें इंग्रजांना दिलें असें जरी घेऊन चाललें तरी अठराव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत यमुना नदीच्या दक्षिणेस इंग्रजांचा एक वीतभर देखील मुलूख नव्हता. येऊन जाऊन पश्चिम किनाऱ्यावर एक मुंबई, सुरत वगैरे आणि पूर्व किनाऱ्यावर थोडासा मुलूख इतकाच काय तो त्यांच्या हातीं होता. असें असतां टिपूविरुद्ध मदत करून इंग्रजांना शेंकडों मैलांचा मुलूख कोणीं मिळवून दिला ? मराठ्यांनींच ना ? निजाम व मद्रास इलाख्यांतील मुसलमानांनीं इंग्रजांस घरांत घेतल्याचें आपण एक वेळ सोडून देऊं ; पण उत्तरेस यमुना नदी, ईशान्येस कटक, संबळपूर, पूर्वेस पूर्व समुद्र, आग्नेयीस कावेरी नदी, दक्षिणेस म्हैसूर, नैर्ऋत्येस मलबार, पश्चिमेस पश्चिम समुद्र, व वायव्येस राजपुताना एवढ्या प्रचंड क्षेत्रांत अगदीं अठराव्या शतकाच्या मध्यभागापर्यंत इंग्रजांना पाय ठेवण्यास अशी जागा काय होती ? अशी स्थिति असतां त्यांना आपल्या भांडणांत न्यायाधीश किंवा मदतनीस म्हणून मराठ्यांनीं कां घेतलें ?

या प्रचंड मुलुखांत सर्व मराठ्यांचें राज्य होतें. सर्व मुलूख एकाच छत्रपतिसत्तेखालीं होता असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. पेशवे, शिंदे, होळकर, गायकवाड, भोसले, पटवर्धन वगैरे मराठे ब्राह्मण सरदार औपचारिक रीत्या कां होईना पण एकाच राजाचा अम्मल मानीत होते. ते सर्व एकाच दौलतीचे आधारस्तंभ असून दौलत एकदां कां ढांसळली तर ती सर्वांच्याच अंगावर कोसळून पडणार अशी भीति असतां व ती सांवरून धरली तर त्यांत सर्वांचेंच कल्याण व सर्वांचीच कीर्ति हें माहीत असतां मराठ्यांनीं आपल्या राज्यांत इंग्रजांचा प्रवेश कां होऊं दिला ? एकादा इंग्रजांकडे गेला असतां बाकीचे जरी सर्व मिळून वागते तरी सर्व बंदोबस्त झाला असता. इंग्रजांना मुंबई, मद्रास, कलकत्ता अशा दूरदूरच्या तीन ठिकाणांहून कारस्थान करावें लागे. मराठे सरदार यापेक्षां एकमेकांच्या पुष्कळच जवळ होते. मराठे जर एक-

मतानें वागते तर इंग्रजांचें नुसतें टपालहि या मुलुखांतून फिरूं शकलें नसतें. ते एकमतानें वागते तर इंग्रजांना मुळीं सैन्यच मिळालें नसतें; त्यांनीं परक्या लोकांचें सैन्य जमविलें असतें तरी त्यांचा प्रवेश मराठी मुलुखांत झाला नसता; प्रवेश झाला असता तरी त्याला रसद मिळाली नसती व छापे पडून सैन्य कापून निघालें असतें ! कलकत्त्याहून मुंबईकडे किंवा मद्रासेहून मुंबईकडे इंग्रजांचें सैन्य यावयाचें तें समुद्रमार्गानें फारसें कधीं आलें नाहीं. जहाजांचा एवढा मोठा काफिला त्यांच्याजवळ कधींच नव्हता. त्यांच्या सैन्याच्या सर्व हाल-चाली मराठयांच्या मुलुखांतून खुशाल होत व मराठे त्या होऊं देत ! पण तेच सर्व मराठे एकविचारानें वागते तर इंग्रजांचें सैन्य काय पण चिटोरेंसुद्धां मराठयांच्या मुलुखांतून जाऊं शकलें नसतें. असें झालें असतें तर इंग्रज मराठयांचें राज्य घेण्याच्या भानगडींत न पडतां, राज्य मिळविण्याच्या भान-गडींत आपण पडू नये असें म्हणणारा ईस्ट इंडिया कंपनीच्या डायरेक्टरांत जो एक पक्ष होता त्याचाच विजय झालेला दिसला असता. पण इंग्रजांनीं मराठयांच्याच साहाय्यानें मराठयांस जिंकलें ! त्यांनीं थोडासा विलायती माल व पुष्कळशी अक्कल यांच्या भांडवलावर हिंदुस्थानचा व्यापार व हिंदु-स्थानचें सर्व राज्य मिळविलें ! त्यांनीं मोगलांसारख्या जीर्ण झालेल्या राज्यावरच घाला घातला असें नाहीं, तर तरतरीत नव्या दमाच्या महत्त्वाकांक्षी व उदयोन्मुख अशा मराठयांचेंहि राज्य जिंकून घेतलें व तें फक्त दोन गोष्टींच्या जोरावर, एक स्वतःची अक्कल व हिंमत, आणि दुसरी, मराठयांची अदूरदृष्टि व आपापसांतली फूट !

मध्यवर्ती सत्तेचा अभाव

शिवाजीच्या राज्यस्थापनेच्या वेळीं राजा व अष्टप्रधान एवढींच राज्याचीं अंगें होतीं. राज्य एकसत्तात्मक असून अष्टप्रधान हे सल्ला देणारे पण जबाबदार कामगार होते. शाहूच्या कारकीर्दींत सरंजामी सरदार प्रथम उत्पन्न झाले. या सरदारांकडे आपापल्या प्रांतांतील दिवाणी, मुलकी व लष्करी व्यवस्था असे. ही व्यवस्था करून उरलेली, पण आगाऊ जमा-बंदीनें ठरलेली, रक्कम त्यांनीं छत्रपतीला द्यावयाची असे. सरंजामी सरदार उत्पन्न व्हावयाला व मराठयांची सत्ता स्वराज्याबाहेर पसरण्याला

एकच गांठ पडली, असें कोणी इतिहासज्ञ म्हणतात. पण आधीं सरंजामी सरदार उत्पन्न होऊन मग राज्याचा विस्तार बाहेर वाढण्यास सुरुवात झाली असें नसून, बाहेर राज्यविस्तार होण्यास सुरुवात झाल्यामुळेंच सरंजामी सरदारकीची सुरुवात झाली हें म्हणणें अधिक सयुक्तिक वाटतें. शाहूच्या सनदेची वाट न पाहतां दाभाडे, बांडे, भोसले, आंग्रे वगैरे सरदारांनीं मोगली राज्याचे लचके तोडण्यास आधींच सुरुवात केली होती; व जिकलेल्या मुलुखांत ते स्वतंत्रपणें कारभारहि करूं लागले होते. अशा सरदारांना आपल्या पदरीं ठेवण्यांत छत्रपतीचा फायदाच होता, व हे सरदारहि छोटे असल्यामुळें त्यांना छत्रपतीच्या सत्तेचें रक्षण हवें होतें. यामुळें सरंजामी सरदारांचें मांडलिक-मंडळ तयार झालें. अशा वेळीं स्वतः शिवाजी असता तरी त्याला सरंजामी पद्धति अंगीकारण्याचें टाळतां आलें असतें कीं नाहीं याची शंकाच वाटते. युरोपांतील 'फ्यूडल सिस्टिम' चा उगमहि असाच झालेला होता. मराठ्यांमध्यें आनुवंशिक असे मुख्य दोन गुण—किंवा वाटेल तर दोष—म्हणा होते. एक स्वातंत्र्यप्रियता, व दुसरा वतनाची आवड. युरोपांतहि प्रथम फ्यूडल पद्धति सुरू होण्यास हेच दोन मनोधर्म कारणीभूत झाले. फ्यूडल पद्धतीचा नायनाट होण्यास युरोपांत कित्येक शतकें लागलीं व महाराष्ट्रांतहि इतर कोणाचा संबंध न येतां मराठ्यांची राज्यघटना स्वतंत्रपणें उत्क्रान्त होण्यास शतकांचा अवसर मिळता, तर इकडेहि कालान्तरानें ही पद्धति नष्ट होऊन एकतंत्री राज्यसत्ता प्रस्थापित झाली असती. पण हा उत्क्रान्तीचा प्रयोग निर्वेध रीतीनें शेवटास गेला नाहीं. अष्टप्रधानांवर पेशवा नेमणें ही या उत्क्रान्तीचीच एक पायरी होती. आणि प्रबळ छत्रपति व प्रबळ पेशवा अशांची जोडी बरेच दिवस लाभती तर, सरंजामी पद्धतीस कदाचित् लवकरच आळा पडला असता. पेशव्यांनीं घराबाहेर अंगिकारलेल्या व्यापाच्या वेळीं त्यांना घरीं छत्रपतींच्या एकतंत्री व जोरकस सत्तेचा आधार मिळता तर नवे जुने सरदार आपला नोकरपेशा इतक्या लवकर विसरले नसते. पेशव्यांना मुख्य आधार आपल्या कर्तृत्वाचा असल्यामुळें त्यांनीं हातची पेशवाई जाऊं दिली नाहीं, हीच मोठी गोष्ट केली म्हणावयाची. स्वतः राजा तरतरीत, कर्तृत्ववान, स्वाभिमानी असता तर त्याला सरंजामी सरदारांच्या सत्तेला व अधिकारातिक्रमणाला आळा घालणें अधिक सोपें

झालें असतें. किंबहुना पेशवेहि झाले इतके स्वतंत्र झाले नसते. खुद्द मुख्य प्रधानालाच जर स्वातंत्र्य नाहीं तर नुसत्या सरदारांना तें कसें मिळणार?

वरील इतिहासज्ञ म्हणतात, "शाहू व बाळाजी विश्वनाथ यांच्या कारकीर्दीत महाराष्ट्रांतील राज्यपद्धतीला इंग्लंडांतील हल्लींच्या संयुक्त साम्राज्याचें स्वरूप आलें होतें; फरक इतकाच कीं, इंग्लंडांतील वंशपरंपरेनें चालणाऱ्या राजसत्तेला राष्ट्रांतील लोकांनीं निवडलेल्या प्रतिनिधींच्या आणि प्रतिनिधींतून नेमलेल्या अनेक प्रधानमंडळांच्या सत्तेचें बंधन आहे; आणि दुसरे पक्षीं पेशवाईच्या वेळीं सर्व सत्ता एका मुख्य प्रधानांत सांठविली गेली होती." पण आमच्या मतें हा फरकच इतका मोठा आहे कीं, त्यामुळें पेशवाईच्या वेळच्या मराठेशाहीस संयुक्त साम्राज्य असें नांवच देतां येत नाहीं; व तें देतां आलें तरी या दोन साम्राज्यांचें साम्य सिद्ध होऊं शकत नाहीं. एक निव्वळ एकतंत्री राज्यसत्ता तरी चालते किंवा निव्वळ लोकप्रतिनिधिसत्ता तरी चालते; पण निव्वळ एकतंत्री प्रधानसत्ता कधींहि चालूं शकत नाहीं! तक्तनशीन राजवंशीय व्यक्तीबद्दल जो आदर नोकरलोकांच्या मनांत असतो तो प्रधान कितीहि गुणी किंवा प्रबळ असला, तरी त्याजबद्दल असूं शकत नाहीं. दुसरे पक्षीं, प्रातिनिधिक पद्धतीची राज्यघटना असल्यास अशा राज्यांत प्रधानाला जें जनतेचें पाठबळ असतें तेंहि पेशव्यांना नव्हतें. अशा रीतीनें इकडे छत्रपतीचा जोर नाहीं व इकडे जनतेचाहि जोर नाहीं, अशा स्थितींत अगदीं निरुंद पायावर पेशव्यांच्या सत्तेची इमारत उभारली गेली होती. यामुळें स्वतःला आधार म्हणून त्यांना सरंजामी सरदारांचें मंडळ उत्पन्न करावें लागलें; पण तें सरदारमंडळच पेशव्यांना अखेर डोईजड झालें! या सरदारांना पेशव्यांनीं 'हुकूम करितों' अशा प्रकारची भाषाच कधीं नव्हती. कोणतीहि गोष्ट पेशव्यांनीं सुचवावी व ती सरदारांनीं अंमलांत आणली तर तें त्यांचें भाग्य! त्यांना हुकूम करण्याचा पेशव्यांना अधिकारच नव्हता. अर्थात् हुकूम करण्याचा अधिकार नाहीं तर हुकूम अमान्य केल्यावर शिक्षा देण्याचा अधिकार कोठून येणार? पेशव्यांचा हुकूम अमान्य झाल्याचीं उदाहरणें सांपडतील; पण एकाद्या सरंजामी सरदाराच्या हयातींत त्याला पदच्युत केल्याचें उदाहरण क्वचितच सांपडेल. स्वतः पेशवे हे जोंपर्यंत सेनापति होते, व फौज घेऊन स्वारीवर जाऊन पराक्रम करीत,

तोंपर्यंत त्यांचा अधिकार थोडा तरी चाले; पण थोरल्या माधवरावांच्या पश्चात् हा प्रकार संपून सत्तेचीं सूत्रें फडणविसांच्या हातीं आलीं तेव्हां मध्यवर्ती सत्तेची आणखी एका पायरीनें अवनति झाली. जी स्वामिनिष्ठेची भावना शाहूसंबंधानें होती ती माधवरावासंबंधानें उरली नाहीं; व जी माधवराव पेशव्यासंबंधानें होती ती नाना फडणविसासंबंधानें उरली नाहीं. मग कोंकणस्थ भानू नांवाच्या फडणविसाऐवजीं देशस्थ बोकील नांवाचा फडणवीस किंवा कारभारी असता तरी तीच स्थिति व्हावयाची. अशा रीतीनें घड्याळांतील मुख्य स्प्रिंग किंवा कमान शिथिल व निर्जीव झाल्यामुळें छत्रपतींची सत्ता सरंजामी सरदारांपर्यंत वाटवाटून विभागली गेली; व मराठेशाहीला संयुक्त साम्राज्याचें स्वरूप न राहतां केवळ एका तात्पुरत्या संघाचें स्वरूप आलें. खरें संयुक्त स्वराज्य म्हणजे फेडरेशन, व संघ म्हणजे कान्फिडरसी. फेडरेशन व कान्फिडरसी यांतील भेद फार महत्त्वाचा आहे. दोन्ही घटना अनेक अवयवांच्या मिळून बनलेल्या असतात; पण फेडरेशनमध्यें हे अनेक अवयव अनेक अंगांनीं एकत्र जखडले गेलेले असतात व एकजीव झालेले असतात. याच्या उलट कान्फिडरसीमध्यें हे अनेक अवयव फक्त एका अंगानें कोठें तरी एका बिंदूशीं एकमेकांना चिकटलेले असतात; म्हणून फेडरेशनपेक्षां कान्फिडरसी ही थोड्याशा धक्क्यानें मोडूं शकते. एकतंत्री राज्यपद्धतींत जें काम राजनिष्ठेच्या भावनेनें होतें तेंच फेडरेशनमध्यें (संयुक्त स्वराज्यांत) सामुदायिक प्रेमाच्या भावनेनें घडून येतें. अनेक हे एकजीव झाले म्हणजे एकच होत. संघ किंवा कॉन्फिडरसी यांत नैष्ठिक प्रेम असत नाहीं. तात्पुरता स्वार्थ हेंच काय तें संयोगकारण असतें; पण हा स्वार्थ सात्त्विक किंवा मोठ्या दृष्टीचा नसल्यामुळे तो वाटेल तेव्हां थोड्या कारणानें आपलें रूप बदलूं शकतो. मराठेशाहींत सरंजामी सरदार-मंडळाच्या पुढच्या पुढच्या दिवसांत प्रत्येक सरदार अधिकाधिक जड बुडाचा होऊं लागला. अर्थात् पेशव्यांच्या फडणविसाची बुद्धि किंवा त्याचा मानीव अधिकार अशा नाजुक मध्यवर्ती आधारावर लोंबत राहणारें हें सरंजामी सरदारमंडळाचें ओझें फार दिवस कसें लोंबत राहणार ? मराठ्यांचें राज्य शिवाजीच्या वेळच्या स्वराज्याच्या मर्यादेबाहेर मुळीं गेलेंच नसतें तर हा सगळा घोंटाळा झाला नसता असें या बाबतींत कित्येकांस वाटतें; पण त्यावर आमचें म्हणणें

इतकेंच कीं, अशा प्रकारचीं आंगठीवरील खड्यासारखीं लहानशीं राज्यें हिंदुस्थानांत दुसरीं पुष्कळ होतीं. पण तीं तरी अखेर कोठें टिकलीं? खरी गोष्ट हीच कीं, मराठेशाही विस्तार पावली यांत तिची खरी चूक नव्हती, तर त्या विस्ताराबरोबरच तिजमध्यें अंतस्थ सुदृढता यावयास पाहिजे होती ती आली नाहीं. ही सुदृढता केव्हांहि एक मध्यवर्ती प्रबळ राजसत्ता किंवा सर्वव्यापी प्रबळ लोकसत्ता यांपैकीं कोणत्या तरी एका सत्तेनें येऊं शकते. मराठेशाहीच्या अखेरच्या दिवसांत यांपैकीं एकहि सत्ता प्रबळ नव्हती; या गोष्टीचा दोष जितका ब्राह्मण पेशव्याकडे, तितकाच सरंजामी मराठे सरदारांकडेहि येतो. पेशव्यांनीं केलेली चूक मराठे सरदारांनीं दुरुस्त करण्यास काय हरकत होती? त्यांनीं वाटेल तर राज्यक्रान्ति करून पेशवाई पालथी घालून हवें तर मराठे मंत्रिमंडळ स्थापावयाचें होतें. पण मराठेशाही मोडूं द्यावयाची नव्हती; तें त्यांनीं तरी कोठें केलें?

इंग्रजांनीं राज्य कसें मिळविलें?

इंग्रजांनीं हिंदुस्थानांत राज्य कसें मिळविलें? म्हणजे तरवारीच्या जोरावर किंवा इतर साधनांनीं? असा एक वाद नेहमीं पुढें येत असतो. व इंग्रजांनीं हिंदुस्थानच्या लोकांस स्वराज्याचे हक्क द्यावे, प्रजेला स्वतंत्रता देण्याच्या त्यांच्या ब्रीदास त्यांनीं हिंदुस्थानांतहि जागावें, तरवारीच्या जोरावर हिंदुस्थानचें राज्य आपल्या हातीं ठेवण्याची इच्छा धरूं नये, असें ज्यांना प्रतिपादन करावयाचें असतें ते वरील प्रश्नाचें असें उत्तर देत असतात कीं, इंग्रजांनीं तरवारीच्या जोरावर राज्य मिळविलें, ही गोष्ट खरी नाहीं, आणि या मताला प्रो. सीलीप्रभृति इतिहासकारांनींहि सप्रमाण पुष्टि दिली आहे. पण हें उत्तर आम्हांला फारसें मान्य नाहीं. कारण, एक तर इंग्रजी राज्य-विस्ताराचा खरा इतिहास पाहूं गेलों असतां, प्रत्यक्ष युद्धानंतर झालेल्या तहांतच निम्म्याहून अधिक राज्य इंग्रजांनीं मिळविलें आहे व बाकीचें जवळ जवळ निम्में राज्य मिळविण्यांत त्यांना प्रत्यक्ष तरवारीचाच उपयोग करावा लागला नसला तरी त्यांच्या तरवारीची दहशत उपयोगी पडलेली होती ही गोष्ट कोणास नाकबूल करतां यावयाची नाहीं. मोगलांपासून संपादलेल्या दिवाणीच्या सनदेच्या जोरावर पूर्वेकडे कांहीं मुलख इंग्रजांना प्रथम कारभार

करण्याकरितां म्हणून मिळाला व तो पुढें त्यांजकडेच मालकी हक्कानें राहिला ही गोष्ट खरी; तथापि खुद्द मोगलांशीं नसलें तरी मोगलांच्या नबाबांशीं इंग्रजांना लढावें लागलें हीहि गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं. प्लासी, बक्सार वगैरे लढाया इंग्रजांनीं जिंकल्या नसत्या तर बंगाल्यांतील सर्व मुलूख त्यांना स्वाधीन करून घेतां आला नसता. निजामाकडून इंग्रजांना जो मुलूख मिळाला तो इंग्रजांना लढाई केल्याशिवाय मिळाला हें खरें; पण स्वतः निजामाशीं लढाई न झाली तरी निजामाच्या शत्रूंपासून त्याचें संरक्षण करण्याचें लष्करी सामर्थ्य आपल्या हातीं आहे असें इंग्रजांना दाखवितां आलें म्हणूनच तो मिळाला. निजामानें तो त्यांना स्नेही म्हणून खुषीनें बक्षीस दिला नव्हता किंवा इंग्रज हे त्याचे धर्मगुरु किंवा ईश्वरलीला दाखविणारे फकीर म्हणून त्यांना धर्मादाय दिला नव्हता ! लॉर्ड डलहौसी याच्या कारकीर्दींत बरींच राज्यें बेवारस झालीं म्हणून इंग्रजांनीं तीं खालसा करून आपल्या मुलुखास जोडलीं हें खरें आहे; पण अधिराजे किंवा साम्राज्याचे धनी असा आपला हक्क सांगतां आल्याशिवाय इंग्रजांना हीं राज्यें खालसा कशीं करतां आलीं असतीं ? इंग्रज ही कांहीं मराठ्यांची अवलाद नव्हे कीं ते सातारच्या राजाचे वारस होऊं शकतील ; मग हें अधिराजाचें किंवा साम्राज्याच्या धन्याचें नातें इंग्रजांना लष्करी सामर्थ्याशिवाय म्हणजे तरवारीच्या जोराशिवाय कसें मिळवितां आलें असतें ? म्हैसूर, महाराष्ट्र, उत्तर हिंदुस्थान, बंगाल आणि पंजाब हे प्रांत इंग्रजांना तरवारीच्या जोरावरच जिंकावे लागले असें कबल केल्यावर, बाकी शांततेच्या साधनांनीं, म्हणजे तह म्हणा, करार म्हणा, मोबदला म्हणा, जहागीर म्हणा, सरंजाम म्हणा, शेषाधिकार म्हणा, वारसा म्हणा, फार काय पण कपटप्रयोग म्हणा, अशा साधनांनीं मिळालेला मुलूख फार थोडा उरतो ही गोष्ट अगदीं उघड आहे. तात्पर्य, इंग्रजांनीं हिंदुस्थानांतील राज्य तरवारीच्या जोरावर मिळविलें हीच उपपत्ति अधिक खरी आहे. प्रो. सीली वगैरे जें म्हणतात त्याचा पुरा अर्थ लक्षांत न घेतां किंवा खोल विचार न करतां आपण पुष्कळ वेळां न कळत त्यांचा अनुवाद करीत असतों. प्रो. सीली यांच्या म्हणण्याचा अर्थ इतकाच आहे कीं, इतर देशांत मुलूख जिंकण्याला विजिगीषु राजांना जितकें झगडावें लागतें तितकें हिंदुस्थानांत झगडावें लागलें

नाहीं; त्यांचा कार्यभाग थोड्या प्रयासानें साधला व त्यांतहि खुद्द हिंदी लोकांचाच इंग्रजांना विशेष उपयोग झाला; मग तो त्यांनीं इंग्रजांविषयींच्या प्रेमानें किंवा आपआपसांतील मूर्खपणाच्या स्पर्धेनें करून दिला यांपैकीं वाटेल तें म्हणा. हिंदुस्थानांत इंग्रजी सैन्य नेटिव्ह सैन्याच्या मानानें केव्हांहि फारच थोडें होतें. तसेंच हिंदुस्थान जिंकण्याकरितां म्हणून इंग्रजांनीं आपल्या राष्ट्राचा पैसा आणून तो इकडे खर्च केला नाहीं व कंपनी सरकारानें प्रथमपासून राज्य मिळविण्याचें धोरण जाहीर केलें नाहीं, या गोष्टीवर प्रो. सीली यांनीं विशेष भर देऊन, जगांतील इतर ठिकाणीं प्रायः होणारें राज्यसंपादन व हिंदुस्थानांतील इंग्रजांचें राज्यसंपादन यांतील फरक बारीक नजरेनें दाखविला आहे. पण इंग्रजांनीं ब्रिटिश फौज हिंदुस्थानांत फारच थोडी आणिली होती याचा अर्थ, त्यांनीं आपल्या पदरीं नेटिव्ह फौज पुष्कळशी ठेविली नव्हती असा होत नाहीं. इंग्रजांनीं राज्य जिंकण्याकरितां विलायतेहून पैसा आणला नव्हता याचा अर्थ, हिंदुस्थानांत उत्पन्न केलेला पैसा हिंदुस्थानांत राज्य जोडण्यास त्यांनीं खर्च केला नाहीं, असा होत नाहीं; व ईस्ट इंडिया कंपनीचा हेतु प्रथमपासून राज्य संपादण्याचा नसला तरी शेवटीं हेतूपेक्षां कृतीवरूनच जें काय ठरतें तें मान्य केल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं!

प्रो. सीली वगैरे कांहींहि म्हणोत; आपण आपल्या ठिकाणीं विचार करतांना काय म्हणूं? "इंग्रजांनीं मराठ्यांचें राज्य जिंकून घेतलें नाहीं" असें म्हणावें तर तें त्यांना मिळालें कसें या प्रश्नाचें उत्तर काय? मराठ्यांनीं तें इंग्रजांना गहाण किंवा खरेदी व दान किंवा बक्षीस दिलें नाहीं. मग तें त्यांना कसें मिळालें? राज्याची झोपेंत चोरी होऊं शकत नाहीं व जागा झाल्यावर चोरीचा माल परत मिळविल्याशिवाय शंभर शंभर वर्षें कोणी गप्प बसत नाहीं. शिंदे, होळकर, पेशवे, भोसले (नागपूरचे व सातारचे) यांच्या हातून कोणाचीं सगळीं, कोणाचीं पाऊण, कोणाचीं निम्मीं, अशीं राज्यें इंग्रजांच्या हातीं गेलीं. तीं त्यांनीं देतांना सुखासमाधानानें दिलीं नाहींत किंवा तीं गेल्यावर खऱ्या वैराग्यवृत्तीनें मनांत यत्किंचितहि असंतोष न राहतां आज शंभर वर्षें कोणी वागला असेंहि म्हणतां येत नाहीं. घेतलेल्या राज्यापैकीं कोणास इंग्रजांनीं त्याचें राज्य परत दिलें असें म्हैसूर व तंजावराखेरीज इतरत्र घडलें नाहीं. ज्यांना राज्यें परत मिळालीं त्यांनीं तीं घेतलींच;

पण ज्यांना तीं मिळालीं नाहींत ते निराशेनें मनांत पिचतच राहिले. तरवार चालवून गेलेलीं राज्यें परत मिळविण्याची कोणास आशा दिसत असती तर त्यांनीं प्रयत्न केल्याशिवाय सोडला असता असें वाटत नाहीं; पण असा प्रयत्न करून सगळयाच्या आशेनें अर्धेहि गमविणें त्यांना पसंत पडलें नाहीं किंवा इंग्रजांची श्रेष्ठ लष्करी सत्ता पाहून ते जागच्या जागीं थिजून बसले. कसेंहि म्हटलें तरी त्यावरून इंग्रजांनीं लष्करी सत्तेच्या जोरावर राज्य मिळविलें नाहीं व आजवर टिकविलेंहि नाहीं हें प्रमेय सिद्ध करण्यास मदत मिळत नाहीं. महाराष्ट्रांतील लोकांना पेशवे व मराठे राजे यांच्या राज्यकारभाराविषयीं तिरस्कार उत्पन्न झाला होता व इंग्रजांची शिस्त, त्यांची टापटीप, त्यांची व्यवस्था, त्यांचें शहाणपण फार आवडलें होतें हें कांहीं अंशीं खरें मानलें तरी, इंग्रजांनीं बाजीरावाकडून राज्य घेतलें नसतें तर, महाराष्ट्राच्या लोकांनीं आपण होऊन अर्ज करून तें इंग्रजांच्या स्वाधीन केलें असतें असें वाटत नाहीं !

अशी स्थिति असल्यामुळें इंग्रजांनीं तरवारीच्या जोरावर राज्य मिळविलें नाहीं असें म्हणवत नाहीं; तथापि एवढी गोष्ट मात्र खरी कीं, इंग्रजांच्या तरवारीस आमची स्वतःची मदत बरीच झाली !

इंग्रजांनीं बहुतेक मुलूख तरवारीच्या प्रत्यक्ष उपयोगावर किंवा तरवारीच्या दहशतीवर मिळविला असला तरी, इतर साधनांनीं कोणताच मुलूख मिळविला नाहीं असें मात्र म्हणतां येत नाहीं याचें वाईट वाटतें. शिंदे, होळकर, पेशवे, भोसले, यांनीं इंग्रजांशीं प्रत्यक्ष लढाईच केली होती, यामुळें यांच्यापासून घेतलेल्या मुलुखास राजनीतीचा उघड व राजमान्य आधार होता. पण दत्तक घेण्याची परवानगी नसल्यामुळें बिनवारशी म्हणून जो मुलूख इंग्रजांनीं खालसा केला तो सर्वस्वीं न्यायानें मिळविला असें म्हणतां येत नाहीं. त्यांतल्या त्यांत तहानें स्नेहबद्ध म्हटलेलीं व बरोबरीच्या नात्यानें वागविलेलीं राज्यें बिनवारशी ठरवून खालसा केलीं हा मोठाच अन्याय झाला याबद्दल वादच नाहीं. या बाबतींत एकच ठळक उदाहरण दिलें असतां पुरें होणार आहे, व तें साताराच्या गादीचें. सुदैवानें हें राज्य खालसा केल्याचा गवगवा थेट पार्लमेंटपर्यंत गेला होता, म्हणून त्याविषयीं इंग्रजा–इंग्रजांतले वाद जगास ऐकावयास तरी सांपडले. गवगवा न होतां व जगास विशेष बातमी न लागतां अशीं किती तरी राज्यें खालसा झालीं. असो. साताराचें राज्य

नाहीं; त्यांचा कार्यभाग थोड्या प्रयासानें साधला व त्यांतहि खुद्द हिंदी लोकांचाच इंग्रजांना विशेष उपयोग झाला; मग तो त्यांनीं इंग्रजांविषयींच्या प्रेमानें किंवा आपआपसांतील मूर्खपणाच्या स्पर्धेनें करून दिला यांपैकीं वाटेल तें म्हणा. हिंदुस्थानांत इंग्रजी सैन्य नेटिव्ह सैन्याच्या मानानें केव्हांहि फारच थोडें होतें. तसेंच हिंदुस्थान जिंकण्याकरितां म्हणून इंग्रजांनीं आपल्या राष्ट्राचा पैसा आणून तो इकडे खर्च केला नाहीं व कंपनी सरकारानें प्रथम-पासून राज्य मिळविण्याचें धोरण जाहीर केलें नाहीं, या गोष्टीवर प्रो. सीली यांनीं विशेष भर देऊन, जगांतील इतर ठिकाणीं प्राय: होणारें राज्यसंपादन व हिंदुस्थानांतील इंग्रजांचें राज्यसंपादन यांतील फरक बारीक नजरेनें दाख-विला आहे. पण इंग्रजांनीं ब्रिटिश फौज हिंदुस्थानांत फारच थोडी आणिली होती याचा अर्थ, त्यांनीं आपल्या पदरीं नेटिव्ह फौज पुष्कळशी ठेविली नव्हती असा होत नाहीं. इंग्रजांनीं राज्य जिंकण्याकरितां विलायतेहून पैसा आणला नव्हता याचा अर्थ, हिंदुस्थानांत उत्पन्न केलेला पैसा हिंदुस्थानांत राज्य जोडण्यास त्यांनीं खर्च केला नाहीं, असा होत नाहीं; व ईस्ट इंडिया कंपनीचा हेतु प्रथमपासून राज्य संपादण्याचा नसला तरी शेवटीं हेतूपेक्षां कृतीवरूनच जें काय ठरतें तें मान्य केल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं!

प्रो. सीली वगैरे कांहींहि म्हणोत; आपण आपल्या ठिकाणीं विचार करतांना काय म्हणूं? "इंग्रजांनीं मराठ्यांचें राज्य जिंकून घेतलें नाहीं" असें म्हणावें तर तें त्यांना मिळालें कसें या प्रश्नाचें उत्तर काय? मराठ्यांनीं तें इंग्रजांना गहाण किंवा खरेदी व दान किंवा बक्षीस दिलें नाहीं. मग तें त्यांना कसें मिळालें? राज्याची झोंपेंत चोरी होऊं शकत नाहीं व जागा झाल्यावर चोरीचा माल परत मिळविल्याशिवाय शंभर शंभर वर्षें कोणी गप्प बसत नाहीं. शिंदे, होळकर, पेशवे, भोसले (नागपूरचे व सातारचे) यांच्या हातून कोणाचीं सगळीं, कोणाचीं पाऊण, कोणाचीं निम्मीं, अशीं राज्यें इंग्रजांच्या हातीं गेलीं. तीं त्यांनीं देतांना सुखासमाधानानें दिलीं नाहींत किंवा तीं गेल्यावर खऱ्या वैराग्यवृत्तीनें मनांत यत्किंचितहि असंतोष न राहतां आज शंभर वर्षें कोणी वागला असेंहि म्हणतां येत नाहीं. घेतलेल्या राज्यापैकीं कोणास इंग्रजांनीं त्याचें राज्य परत दिलें असें म्हैसूर व तंजावरा-खेरीज इतरत्र घडलें नाहीं. ज्यांना राज्यें परत मिळालीं त्यांनीं तीं घेतलींच;

पण ज्यांना तीं मिळालीं नाहींत ते निराशेनें मनांत पिचतच राहिले. तरवार चालवून गेलेलीं राज्यें परत मिळविण्याची कोणास आशा दिसत असती तर त्यांनीं प्रयत्न केल्याशिवाय सोडला असता असें वाटत नाहीं; पण असा प्रयत्न करून सगळयाच्या आशेनें अर्धेंहि गमविणें त्यांना पसंत पडलें नाहीं किंवा इंग्रजांची श्रेष्ठ लष्करी सत्ता पाहून ते जागच्या जागीं थिजून बसले. कसेंहि म्हटलें तरी त्यावरून इंग्रजांनीं लष्करी सत्तेच्या जोरावर राज्य मिळविलें नाहीं व आजवर टिकविलेंहि नाहीं हें प्रमेय सिद्ध करण्यास मदत मिळत नाहीं. महाराष्ट्रांतील लोकांना पेशवे व मराठे राजे यांच्या राज्यकारभाराविषयीं तिरस्कार उत्पन्न झाला होता व इंग्रजांची शिस्त, त्यांची टापटीप, त्यांची व्यवस्था, त्यांचें शहाणपण फार आवडलें होतें हें कांहीं अंशीं खरें मानलें तरी, इंग्रजांनीं बाजीरावाकडून राज्य घेतलें नसतें तर, महाराष्ट्राच्या लोकांनीं आपण होऊन अर्ज करून तें इंग्रजांच्या स्वाधीन केलें असतें असें वाटत नाहीं !

अशी स्थिति असल्यामुळें इंग्रजांनीं तरवारीच्या जोरावर राज्य मिळविलें नाहीं असें म्हणवत नाहीं; तथापि एवढी गोष्ट मात्र खरी कीं, इंग्रजांच्या तरवारीस आमची स्वतःची मदत बरीच झाली !

इंग्रजांनीं बहुतेक मुलूख तरवारीच्या प्रत्यक्ष उपयोगावर किंवा तरवारीच्या दहशतीवर मिळविला असला तरी, इतर साधनांनीं कोणताच मुलूख मिळविला नाहीं असें मात्र म्हणतां येत नाहीं याचें वाईट वाटतें. शिंदे, होळकर, पेशवे, भोसले, यांनीं इंग्रजांशीं प्रत्यक्ष लढाईच केली होती, यामुळें यांच्यापासून घेतलेल्या मुलुखास राजनीतीचा उघड व राजमान्य आधार होता. पण दत्तक घेण्याची परवानगी नसल्यामुळें बिनवारशी म्हणून जो मुलूख इंग्रजांनीं खालसा केला तो सर्वस्वीं न्यायानें मिळविला असें म्हणतां येत नाहीं. त्यांतल्या त्यांत तहानें स्नेहबद्ध म्हटलेलीं व बरोबरीच्या नात्यानें वागविलेलीं राज्यें बिनवारशी ठरवून खालसा केलीं हा मोठाच अन्याय झाला याबद्दल वादच नाहीं. या बाबतींत एकच ठळक उदाहरण दिलें असतां पुरें होणार आहे, व तें साताराच्या गादीचें. सुदैवानें हें राज्य खालसा केल्याचा गवगवा थेट पार्लमेंटपर्यंत गेला होता, म्हणून त्याविषयीं इंग्रजा–इंग्रजांतले वाद जगास ऐकावयास तरी सांपडले. गवगवा न होतां व जगास विशेष बातमी न लागतां अशीं किती तरी राज्यें खालसा झालीं. असो. साताराचें राज्य

मराठेशाहींतील अग्रगण्य म्हणून त्याविषयीं येथें थोडी विस्तारपूर्वक चर्चा केल्यास ती अस्थानीं होणार नाहीं.

सातारकर महाराजांचा प्रत्यक्ष अंमल शाहूच्या वेळेपासूनच कमी कमी होऊं लागला होता हें प्रसिद्धच आहे. दुसऱ्या बाजीरावाच्या वेळेस सातारकर महाराज अगदीं नामशेष होऊन गेले असून या स्थितींतून डोकें वर काढण्याचा त्यांच्या मंडळींचा प्रयत्न सुरू झाला होता, व खडकीच्या लढाईच्या आधीं पांचचार वर्षें या प्रयत्नास इंग्रजांचें उत्तेजन मिळण्यास सुरुवात झाली होती. अखेर अष्टीच्या लढाईंत पेशवे पराभव पावून त्यांच्या गोटांत असलेले महाराज इंग्रजांच्या हातीं लागल्यावर त्यांनीं त्यांना साताऱ्यास नेऊन फिरून आपल्या गादीवर बसविलें. बाजीरावानें पळास आरंभ केल्यावर इंग्रजांनीं जो जाहीरनामा प्रसिद्ध केला त्यांत "साताऱ्च्या महाराजांस कैदेंत टाकून त्यांची अनास्था केली व आपण सर्व सत्ता बळकाविली" हा एक आरोप बाजीरावावर ठेवण्यांत आला असून सर्व सरदार व जहागिरदारांस असें आश्वासन दिलें होतें कीं, "बाजीरावाशीं आम्हीं युद्ध आरंभिलें असलें तरी मराठेशाही बुडविण्याचा आमचा इरादा नाहीं; मराठ्यांची गादी कायम राहील." या जाहीरनाम्यानें पुष्कळ मराठे सरदार, जहागीरदार यांचें समाधान होऊन ते लढाईंतून आपलें अंग काढून घेऊन आपापल्या घरीं गेले. पुढें ता. २५ सप्टेंबर सन १८१९ रोजीं इंग्रजांचा व महाराजांचा तह झाला त्यांत खालील शब्द आहेत. "छत्रपती सातारकर यांचे खानदान बहुत दिवसांपासून आहे; यास्तव त्यांचे व त्यांचे मंडळींचे शानशौकतीकरितां त्यांस कांहीं राज्य द्यावें" म्हणून यादींत लिहिलेल्या मुलुखाचें राज्य "महाराज छत्रपति व त्यांचे फरजंद व वारीस व कायम मुक्काम (रीजंट) याणी सदोदित करीत असावें यांकरितां देत आहेत." "तें घेऊन सरकार इंग्रेजबहादूर यांचे कह्यांत व मदतींत निरंतर राहून सरकार इंग्रेजबहादूर यांचे सल्लामसलतीनें हरयेक काम करीत जाऊं" असा महाराजांचा करार होता. शिवाय परराज्यांशीं व्यवहार ठेवूं नये, युद्धप्रसंगीं मदत द्यावी वगैरे इतर सामान्य करारहि होते. या तहावरून दक्षिणेस कृष्णा व वारणा, उत्तरेस नीरा व भीमा, पश्चिमेस सह्याद्री व पूर्वेस पंढरपूर-विजापूर या चतुःसीमेंतील सुमारें पंधरा लक्षांचा मुलूख महाराजांचें स्वतंत्र वंशपरंपरा

राज्य म्हणून देण्यांत आला. पुढें वीस वर्षांनीं प्रतापसिंह महाराजांवर कांहीं आरोप ठेवून त्यांस बनारसेस नेऊन ठेवण्यांत आलें आणि त्यांचा भाऊ शहाजी महाराज ऊर्फ अप्पासाहेब यांशीं १८३९ सालीं नवीन तह करून त्यांस गादीवर बसविलें. १८४८ त शहाजीमहाराज वारण्यापूर्वीं त्यांनीं व्यंकोजीमहाराजांस दत्तक घेतलें. या वेळीं प्रसिद्ध मुत्सद्दी व भावी गव्हर्नर सर बार्टल फरीअर हा साताऱ्यास रेसिडेंट होता व त्यानें तहाच्या आधारें राजमंडळ बोलावून व दरबार भरवून व्यंकोजीस गादीवर बसविलें. पण सरकारच्या परवानगीवांचून दत्तक घेतला म्हणून नामंजूर करून कंपनीच्या कोर्ट ऑफ डायरेक्टरांनीं सातारचें राज्य खालसा केलें. हा ठराव सर्वस्वीं अन्यायाचा होता. कारण, हें राज्य स्वतंत्र होतें; यास दत्तकाचा निर्बंध लागूं शकत नव्हता. पण राज्याचें उत्पन्न ३५।३६ लक्षांपर्यंत वाढलेलें; तें कंपनीस सोडवेना ! बाजीरावानें युद्ध सुरू केलें तेव्हां त्याला पदच्युत केला व त्याचें राज्य खालसा केलें हें ठीक झालें; पण सातारकर महाराज निपुत्रिक वारला हा त्याचा अपराध मानितां येत नाहीं व इंग्रज सरकारनें असें निमित्त काढून हें राज्य खालसा करणें योग्य नाहीं, असे शेंकडों इंग्रजांनींहि अभिप्राय दिले आहेत. सातारचे जुने नवे रेसिडेंट म्हणजे सर बार्टल फरीअर, जनरल ब्रिग्स व मॉ. स्टु. एल्फिन्स्टन वगैरे सर्व मंडळींस हा मोठा अन्याय वाटून ते पुष्कळ भांडले. जसा बाजीरावाचा कारभार वाईट होता तसा सातारकर महाराजांचा नव्हता असा कागदोपत्रीं पुरावा आहे. तेव्हां राज्य खालसा करण्याला तिकडूनहि कारण नव्हतें. बाजीरावानें सातारकर महाराजांस कैदेंत ठेवलें होतें हा जर इंग्रजांच्या मतें गुन्हा होता व मराठेशाही आम्ही कायम ठेवूं असें जर त्यांनीं वचन दिलें होतें तर, पेशवा काढून टाकून आपला लढाईचा खर्च तेवढा घेऊन सबंध चार कोटींचें राज्यच सातारच्या महाराजांकडे चालविण्यास वास्तविक काय हरकत होती ?

सातारकर महाराज हे प्रत्यक्ष कांहीं राज्यकारभार न करतां साताऱ्यास स्वस्थ बसून असत ही गोष्ट सर्वांसच कबूल आहे. तथापि त्यांना पेशव्यांनीं कैदेंत ठेविलें होतें हें वर्णन सर्वांस सारखेंच मान्य होण्यासारखें नाहीं. निदान दुसऱ्या बाजीरावाच्या वेळेपर्यंत तरी तशी स्थिति होती असें म्हणतां येत नाहीं. सातारचा रेसिडेंट जनरल ब्रिग्ज यानें कागदपत्र पाहून हें वर्णन बरोबर

नाहीं असेंच मत दिलें आहे. सन १८२७ सालीं जनरल ब्रिग्ज यानें मुंबई सरकाराकडे रिपोर्ट केला, त्यांत खालीलप्रमाणें शब्द आहेत :—

Besides these proofs of the respectable treatment experienced by the Rajas of Satara, there is abundant testimony to confirm the fact of pains being taken to prevent the Raja forgetting the dignity of his station. I find that the movement of troops, preparations for war, the favourable results of battles and campaigns were regularly reported to the Raja. Honours were granted by him and the succession to the great hereditary offices and estates received confirmation from the maharaja alone.

युद्ध किंवा तह करणें, दौलतीचे अष्टप्रधानांसुद्धां सर्व अधिकारी नेमणें, त्यांना वस्त्रें व शिक्कामोर्तब देणें, सरदार लोकांस स्वारीवर व मुलुखगिरीवर पाठविणें किंवा परत बोलावणें, इनाम, इतमाम, सरंजाम, नेमणुकी, धर्मादाय, देणगी, वंशपरंपरागत कामगिरी, बहाली–बडतर्फी तात्पर्य हरएक बाबतींत सनदा किंवा तशा महत्त्वाचे कागदपत्र देणें, ही सर्व सातारकर महाराजांच्या अखत्यारीची गोष्ट असून पेशवे जरी या सर्व बाबतींत शिफारशी करीत व सल्लामसलत देत तरी कोणतीहि गोष्ट महाराजांस पटल्याशिवाय किंवा निदान ती त्यांनीं मान्य केल्याशिवाय अंमलांत येत नसे व शिक्केमोर्तब होणें हें त्यांच्या आज्ञेनें व दखलगिरीनें होत असे. महाराजांजवळ पेशव्याकडील कोणी कारभारी किंवा चिटणवीस सुनावणीस असत. खुद्द पेशव्यांकडून अगर पेशव्यांमार्फत कामकाज लिहून जाई, तें त्यांजकडून महाराजांस समजाविलें जाई व त्यांच्या आज्ञेनुरूप हुकूम सुटत. वरील हरएक बाबतींत पेशवे हे सांगतील किंवा सल्ला देतील त्याप्रमाणेंच महाराज प्रायः हुकूम देत; परंतु महाराज एकादे वेळीं अडून बसल्यास पेशव्यांनीं सक्ति चालवून बळजबरीनें शिक्कामोर्तब करवून घेतल्याचीं उदाहरणें नमूद नाहींत. पेशव्यांना अशी बळजबरीच जर करावयाची होती किंवा त्यांना करतां आली असती तर त्यांनीं महाराजांचें शिक्कामोर्तबच साताऱ्याहून पुण्यास कां नेलें नसतें? अथवा निदान ज्या गोष्टी पेशव्यांना परस्पर करतां आल्या असत्या त्या

त्यांनीं कां केल्या नाहींत ? उदाहरणार्थ, तहनामे स्वतःच्या नांवानें करणें, कागदपत्र व सनदा केवळ आपल्या नांवानें व शिक्कामोर्तबानें देणें, वगैरे गोष्टी त्यांना परस्पर करतां आल्या असत्या. स्वतः बाजीरावाचीं वस्त्रें साताऱ्याहून आलीं होतीं एवढेंच नव्हे तर, पुढें सन १८१० सालीं सातारकर महाराज पुण्यास गेले तेव्हां बाजीरावानें स्वतः त्यांचा सर्व इतमाम आपल्या धन्याप्रमाणें ठेवला व त्याच नात्यानें इंग्रजांकडूनहि ठेवविला. सातारकर महाराजांचे खास हुकूम किती किरकोळ बाबतींतहि लागत होते, मागून घेतले जात होते किंवा दिले जात होते, तसेंच लष्करी व मुलकी अधिकारी व फौज वगैरेंच्या हालचाली, युद्धप्रसंग, तहाच्या व इतर राजकारणी वाटाघाटी यांच्या बाबतींत किती बारीकसारीक गोष्टींचाहि तपशील खुद्द बाजीरावाच्या वेळेपर्यंत सातारकर महाराजांस कळविला जात असे, याविषयीं पुरावा देत वसल्यास फारच विस्तार होईल; म्हणून या बाबतींत, ज्या कोणास हा पुरावा पाहण्याची इच्छा असेल त्यानें साताराचे महाराज, शहाजी राजे ऊर्फ अप्पासाहेब, यांच्या राणीनें विलायतेस राणीसरकाराकडे साताराची दौलत परत मिळविण्याकरितां जो अर्ज केला होता तो मिळवून पाहावा असा आम्ही हवाला देतों. पेशव्यांनीं स्वतःस मराठी दौलतीचे धनी म्हणवून घेतल्याचा पुरावा केव्हांहि पुढें आलेला नाहीं. दौलतीच्या उत्पन्नांतून महाराजांच्या खासगी खर्चाकरितां विलायतेंतील सिव्हिल लिस्टाप्रमाणें नेमणूक ठरवून दिली असली तरी जरूर पडेल तेव्हां खासगी कामाकरितां स्वतंत्र नेमणुका किंवा रकमा दिल्या जात व महाराज दौलतींतून रकमा देण्याचे हुकूम सोडीत. कारभाराची परंपरा पुण्यांत पेशव्यांच्या कचेरींत शाहूच्या वेळेपासून चालत आली होती; आणि शाहूच्या वेळेपासून—विशेषत त्याच्यानंतर—महाराजमंडळी आळसांत अगर व्यसनांत आपला सारा काळ घालवीत व कारभाराची फिकीर स्वतः करीत नसत, यामुळें पुण्याच्या कचेरींत कारभार होण्याची परंपरा बळावत गेली ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं. परंतु एकाद्या महाराजास आपला कारभारी वरचढ व शिरजोर झाला असें वाटून त्यानें स्वाभिमानपूर्वक उचल खाल्ल्याचा पुरावा कोठेंहि आढळत नाहीं. शिंदे, होळकर व नागपूरकर भोसले यांच्याकडे गुप्त रीतीनें पत्रव्यवहार करून, त्यांची सहानुभूति मिळवून, पेशव्यांच्या जांचांतून महाराजमंडळींना आपली

सुटका करून घेतां आली असती. पेशव्यांनीं महाराजांस खरोखरच बंदिवासांत ठेवलें असतें तर मराठे सरदारांस मूळ गादीचा व आपल्या जातीचा अभिमान वाटून त्यांनीं त्यांची मुक्तता खचित केली असती; व ती केली नाहीं याचा अर्थ उघडच असा होतो कीं, सर्व गोष्टी–म्हणजे महाराज व्यक्तींचा नादानपणा, पेशव्यांनीं ७५ वर्षेपर्यंत दौलतीस जोडलेलें वैभव व पुण्यास केल्या जाणाऱ्या कारभाराची सुव्यवस्था–लक्षांत घेतां, आहे ही स्थिति फारशी गैर नाहीं, निदान ती पालटण्याकरितां हातांत हत्यारच घेऊन उठलें पाहिजे असें नाहीं, असेंच या मराठे सरदारांना वाटलें असलें पाहिजे. तें कसेंहि असलें तरी, निदान इंग्रजांना सातारकर महाराजांचा धनीपणा मान्य होता व पेशव्यांना ते नोकर असेंच मानीत होते; पेशव्यांच्या वागणुकीस 'अधिकाराचें अतिक्रमण' हें नांव जर ते देत होते तर, बाजीरावाच्या हातून निघून सातारकर महाराज इंग्रजांच्या गोटांत उपकृत स्नेही म्हणून गेले त्या अर्थीं त्यांनीं तरी महाराजांना स्वतंत्र राजे असें मानावयास काय हरकत होती? पण सातारकर स्वतंत्र मानले असते तर दत्तकाची सबब लावून राज्य कसें खालसा करतां आलें असतें? अल्पिष्टनानें १८१७ सालीं जाहीरनामा प्रसिद्ध केला त्यांत खालील शब्द आहेत :—

The Raja of Satara who is now a prisoner in Bajirao's hands will be released and placed at the head of an independent sovereignty of such an extent as may maintain the Raja and his family in comfort and dignity.

वरील शब्दांत सर्वच मराठी दौलत सातारकर महाराजांच्या स्वाधीन होणार नाहीं, कांहीं खालसा होईल, असा ध्वनि उघड निघतो; परंतु "Independent sovereignty" हे शब्द खरे करावयाचे तर पुढें महाराजांशीं झालेल्या तहांत, त्यांच्या स्वातंत्र्यास बाध येण्यासारख्या कोणत्याहि अटी त्यांनीं घालणें योग्य नव्हतें. निदान जुन्या अनुभवावरून, परराज्याशीं पत्रव्यवहारसंबंध इंग्रजांमार्फतच करावा व आपल्या जहागीरदार सरदारांची व्यवस्था इंग्रजांमार्फत लावावी, अशा तऱ्हेचीं कलमें घालणें आवश्यक मानलें तरी त्याच्या योगानें दत्तकाच्या परवानगीचा ससेमिरा महाराजांचे मागें कायमचा लावण्याचें कारण नव्हतें. दौलत देतांनाच थोडी दिली. कारण,

४ कोटी दौलतीपैकीं १५ लक्षांची दौलत म्हणजे कांहीं फार नव्हे. शिवाय फंदफितूरी न करण्याबद्दल बांधूनहि घेतलें होतें. असा बंदोबस्त झाल्यावर हें १५ लक्षांचें उत्पन्न औरस संततीनें खाल्लें किंवा दत्तक संततीनें खाल्लें तर इंग्रजांस विषाद कां वाटावा? पण जाहीरनाम्यांतले 'स्वतंत्र राजे' हे शब्द जाहीरनाम्यांतच राहिले. तहानें महाराजांना "Subordinate Ally" असा गौण दर्जा आणला व पुढें दत्तकाच्या बाबतींत "Dependent Ally" म्हणजे पदरचे संस्थानिक असें त्यांस वागविलें. व सर्वांत मौज ही कीं, राज्य खालसा करण्याची संधि आली तेव्हां, पेशव्यांनीं महाराजांवर लादलेली मानीव कैद किंवा परतंत्रता ही खरोखरीची राज्यभ्रष्टता मानून "पेशव्यांच्या वेळींच तुम्ही स्वतंत्र राजे नव्हतां तर आमच्या अंमलाखालीं तुम्ही स्वतंत्र कसे" असा युक्तिवाद आरंभिला. पेशव्यांच्या वेळची परतंत्रताच जर इंग्रजांच्याहि स्नेहसंबंधांत सातारकर महाराजांस चिकटून बसली तर इंग्रजांनीं महाराजांवर उपकार तो कोणता केला? १८१९ किंवा १८३९ सालच्या तहाच्या शब्दांत वास्तविक महाराज हे इंग्रजांच्या पदरचे सरदार असें नातें जोडणारे शब्द कोणतेच नाहींत. सत्तेनें इंग्रज कितीहि श्रेष्ठ असले तरी ते अद्यापि राजाधिराज बनले नव्हते. शिवाजीनें मोगलांपासून स्वराज्य जिंकून घेऊन स्वतःस राज्याभिषेक करविला होता व त्याच स्वतंत्र राज्याचा वारस प्रतापसिंह महाराज हा १८१९ सालीं होता. आणि तेंच नातें १८३९ सालपर्यंत चाललें होतें. याच्या उलट इंग्रजांची सत्ता मोगलांचे दिवाण, कारभारी व सेनापति, अशाच नात्याची होती. किंबहुना १८३९ तहि इंग्रज सरकार आपणास व्यापारी कंपनी असेंच म्हणवून घेत असे. व या दोन्ही तहांवर इंग्रजांचें म्हणून जें शिक्कामोर्तब झालें, त्यांत "व्यापारी कंपनी व दिल्लीच्या पातशहाचे नोकर" असेच शब्द होते. अर्थात् कायदेशीर भाषेनें बोलावयाचें तर दिल्लीच्या पातशहाच्या संबंधानें महाराजांचें नातें श्रेष्ठ व इंग्रजांचें नातें कनिष्ठ असेंच म्हणावें लागतें. व चौथाई–सरदेशमुखीच्या सनदा मराठ्यांनाहि बादशहाकडून मिळाल्या होत्या या गोष्टीवरून पाहिलें तरीहि सातारकर व इंग्रज दोघेहि कांहीं बाबतींत पातशहाचे सनदी नोकर म्हणजे परस्परनात्यानें बरोबरीचे, इतकें तरी निदान म्हणण्यास हरकत नाहीं.

राजाचे अधिकार प्रधान मर्यादित करीत असतात हें इंग्रजांस माहीत होतेंच. खुद्द इंग्लंडचा राजा १८१८ सालच्या सातारच्या महाराजांपेक्षां कोणते जास्त अधिकार बजावतो? इंग्लंडांतहि सर्व राज्यकारभार प्रधान राजाच्या नांवानें करितात. बाजीरावाच्या किंवा तत्पूर्वींच्या पेशव्यांच्या शिफारशी सहसा नामंजूर करण्यास सातारकर महाराज धजत नसल्यास त्याला तसेंच कारण असलें पाहिजे. इंग्लंडचा राजा तरी प्रधानमंडळाची शिफारस नामंजूर करण्याचें धाडस सहसा करितो काय? अर्थात् पेशवा वाटेल तसा कारभार करीत असे, यामुळें सातारकर महाराज पदभ्रष्ट झाले होते असें म्हणतां येत नाहीं. तसेंच इंग्रजांना कळविल्याशिवाय परराष्ट्राशीं व्यवहार न ठेवण्याचें तहांत सातारकर महाराजांनीं कबूल केलें यावरून महाराज स्वतंत्र राजे नाहींत असेंहि होऊं शकत नव्हतें. एका राजाचा दुसऱ्या राजावर विजय झाल्यानें पहिल्यास दुसऱ्याच्या कांहीं अटी मान्य कराव्या लागतात; पण त्यामुळें त्याचें स्वातंत्र्य नष्ट झालें असें मानीत नाहींत. इटालीनें कार्थेज जिंकून त्याजवर बेसुमार जुलुमाच्या अटी लादल्या म्हणून कांहीं कार्थेजचें राजकीय स्वातंत्र्य नष्ट झालें असें घडलेलें ऐकिवांत नाहीं.

इंग्रज व सातारकर यांच्यांतील तह एकानें दुसऱ्यास लढाईंत जिंकूनहि झालेला नव्हता. उभय पक्षीं स्नेहाचा असाच तो तह होता. श्रेष्ठ व कनिष्ठ राष्ट्रांत आपलें स्वातंत्र्य राखून अमुक अमुक करण्याच्या किंवा न करण्याच्या अटीचे तह होऊं शकतात. १८०९ सालीं काबूलच्या अमीरानें इंग्रजांशीं तह करून असें कबूल केलें कीं, "मी कोणाहि फरेंच मनुष्याला आमच्या राज्यांत घेणार नाहीं." १८१५ सालीं नेपाळच्या राजानें इंग्रजांशीं तह करून असें कबूल केलें कीं, "सिकीमच्या राजाशीं वाद उपस्थित झाल्यास मी तो तुमच्या (इंग्रजांच्या) मध्यस्थीनें तोडून घेईन व तुम्ही द्याल तो निवाडा मान्य करीन." पण अशा तहांच्या योगानें काबूलच्या अमीराचें किंवा नेपाळच्या महाराजाचें स्वामित्व नष्ट झालें असें कोणी मानीत नाहीं. किंवा या उभयतां राजांना दत्तकाच्या कामीं इंग्रजांची परवानगी घ्यावी लागत नाहीं. तीच गोष्ट सातारकर महाराजांचीहि होती. सातारचे महाराज कितीहि कमकुवत झाले असले व इंग्रज कितीहि प्रबल असले तरी १८१७ च्या जाहीरनाम्यांत 'स्वतंत्र राजा' असे शब्द वापरले होते,

'जहागीरदार' असे शब्द नव्हते, ही गोष्ट नाहींशी होत नाहीं. एका राजाचा मुलूख दुसऱ्याहून कमी असला किंवा एकाची लष्करी सत्ता दुसऱ्याहून कमी असून त्याच्या मदतीवर त्याला अवलंबून राहावें लागलें म्हणून पहिला राजा स्वतंत्र नाहीं असें होत नाहीं.

आज युरोपांत कमकुवत राजेहि स्वतंत्र राजे असूं शकतात हें सिद्ध झालें असून, अशा कमकुवत व आत्मरक्षण करावयास असमर्थ असलेल्या राजांचें कायदेशीर स्वातंत्र्य सिद्ध करण्याकरितांच इंग्लंड हें युद्धांत पडलें असल्याचें इंग्लंड आपल्याच तोंडानें सांगत आहे. सन १८१९ च्या तहांत उभय पक्षांची सोयच मुख्यत: पाहण्यांत आली होती. सातारकर महाराजांना आत्मरक्षण करावयाचें होतें; व इंग्रजांना मराठी राजेरजवाड्यांस संतुष्ट करून, पुढें होणारीं युद्धें टाळून, स्वत:चा खर्च व राज्य गमावण्याचा संभव हा वांचवावयाचा होता. म्हणून त्यांनीं एकमेकांच्या खुषीनें तो तह केला. दत्तकाच्या परवानगीचें बंधन इंग्रजांना घालावयाचें होतें तर तें स्पष्ट शब्दांनीं इतर बंधनांबरोबरच त्या तहांत त्यांनीं कां घातलें नाहीं ? सातारकर महाराजांना त्याच वेळीं स्वतंत्र राज्य इंग्रजांनीं दिलें नसतें तर त्यांचा हात कोण धरणार होतें ? पण उदार मनानें कां होईना पण एकदां दिलेलें स्वतंत्र राज्य त्यांना परत घेण्याचा हक्क उरला नव्हता. तात्पर्य, कायदा, न्यायनीति वगैरे कोणत्याहि दृष्टीनें पाहतां साताराचें राज्य इंग्रज सरकारनें खालसा केलें ही गोष्ट बेसुमारच झाली. साताराच्या राज्याच्या या मुद्याची आम्हीं इतक्या विस्तारानें चर्चा करण्याचें कारण इतकेंच कीं, हिंदुस्थानांत इंग्रजांनीं पुष्कळसा मुलूख तरवारीच्या जोरावर मिळविला हें खरें आहे; तरी कांहीं मुलूख त्यांनीं न्यायाकडे न पाहतां राज्य मिळविण्याच्या भरांत मिळविला हीहि गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं ! लॉर्ड डलहौसी याच्या कारकीर्दीत इंग्रजी राज्यास जोडल्या गेलेल्या मुलुखापैकीं बऱ्याच मुलुखाला हीच विचारसरणी लागू पडण्याचा संभव आहे; पण या विषयावर आतां अधिक विस्तार करण्याची आमची इच्छा नाहीं.

मराठेशाहीच्या नाशाच्या खऱ्याखोटया कारणांचें विवेचन आणखीहि अनेक दृष्टींनीं करितां येण्यासारखें आहे; तथापि विस्तारभयास्तव शेवटीं

एकाच मुद्द्याचा थोडासा विचार करून हें प्रकरण संपवितों. तो मुद्दा म्हणजे—

जातिभेद व राज्यनाश

मराठेशाहीच्या अवनतीला महाराष्ट्रांतील जातिभेद हा कारणीभूत झाला असें पुष्कळांकडून म्हणण्यांत येतें. पण या जातिभेदास खरोखर कितपत जबाबदार धरितां येईल याची बरीच शंका वाटते. महाराष्ट्रांत जातिभेद होता ही गोष्ट खरी. पण त्याबरोबर हेंहि लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, तो बाळाजी विश्वनाथापासूनच पुढें महाराष्ट्रांत उत्पन्न झाला आणि त्याच्या पूर्वीं तो नव्हता असें नाहीं. जातिभेद होता, पण तो सनातन होता; पूर्वीं हजारों वर्षांपासून चालत आलेला होता. तो महाराष्ट्रांतच होता असें नाहीं; तर हिंदुस्थानच्या इतर भागांतहि होता. असें असतां तो महाराष्ट्रांतच तेवढा आणि अठराव्या शतकाच्या अखेरच दुष्परिणामी झाला असें कसें म्हणतां येईल? पूर्वीं मुसलमानांनीं महाराष्ट्रांतील बराच मुलूख जिंकला त्या वेळीं जातिभेद होता; पुढें मोगलांच्या स्वाऱ्या आल्या तेव्हां तो होता; पुढें मोगलांच्या हातून मराठ्यांनीं आपलें राज्य सोडविलें व शिवाजीनें स्वतंत्र राज्य स्थापलें तेव्हां तो होता; शिवाजीच्या पश्चात् मोगलांनीं फिरून इकडचा मुलूख काबीज केला तेव्हां तो होता; पुढें राजारामाच्या कारकीर्दींत मराठ्यांनीं वीस वर्षेपर्यंत झगडून स्वातंत्र्य रक्षण केलें तेव्हां तो होता; पुढें सवाई माधवरावाच्या कारकीर्दीपर्यंत मराठेशाहीचें तेज वाढून दिल्लीपर्यंत मराठी सत्ता स्थापित झाली तेव्हां तो होता; व शेवटीं बाजीरावाच्या कारकीर्दींत मराठेशाहीचा नाश झाला तेव्हां तो होता. थोडक्यांत बोलावयाचें तर, शिवाजीच्या आधीं दोनशें वर्षांपासून व शिवाजीच्या नंतर दोनशें वर्षांपर्यंत हिंदुस्थानांतील व महाराष्ट्रांतील जातिभेद एकाच स्वरूपांत कायम होता. असें असतां हे चढउतार आणि हीं स्थित्यंतरें कशीं घडून आलीं? मोगलांशीं लढावयाचें असतां जातिभेद आडवा आला नाहीं व इंग्रजांशीं लढावयाचें असतां मात्र तो आडवा आला याची उपपत्ति काय सांगतां येईल?

मोगलांच्या वेळीं जे मराठे व ब्राह्मण खांद्याला खांदा लावून लढत होते

ते मनानें किंवा कृतीनें आजच्या दृष्टीचे समाजसुधारक होते असें म्हणतां येईल काय ? शिवाजीनें ज्या वेळीं महाराष्ट्रमंडळांत एकी करून मुसलमानांपासून देशाचें संरक्षण करावयाचें योजिलें त्या वेळीं त्यानें जातिभेदाविरुद्ध व्याख्यानें दिलेलीं आढळत नाहींत ! त्यानें आपल्या राज्यांत केवळ गुणांकडे पाहून कर्ते पुरुष जवळ ओढले व ज्यांच्या अंगीं कर्तृत्व नव्हतें त्यांस दूर लोटलें ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. त्यानें अमुक म्हणजे मराठा व अमुक म्हणजे ब्राह्मण असा भेदाभेद केला नाहीं असें दिसतें. पण इकडे पाहावें तर शिवाजीदेखील सनातन पद्धतीप्रमाणें जातिभेद मानणाराच होता. वर दर्शविल्याप्रमाणें त्यानें केवळ सद्‌गुणनिष्ठ आवडनिवड दाखविली ती तो समाजसुधारक किंवा जातिभेदाचा द्वेष्टा होता म्हणून खास नव्हे. तसेंच पेशव्यांच्याहि वेळीं सनातन जातिभेद मान्य होता म्हणून कांहीं प्रत्यक्ष राजकारणांत जातिनिष्ठ आवडनिवड दाखविली गेली नाहीं, तर दौलतीच्या कल्याणाच्या दृष्टीनेंच ती दाखविली गेली. बाळाजी विश्वनाथ पेशवा झाल्यानंतर जीं घराणीं उदयास आलीं त्यांतील शेंकडा पाउणशें घराणीं तरी ब्राह्मणेतर होतीं. त्या वेळची सरंजामी यादी जर काढून पाहिली तर भारी सरंजामदार ब्राह्मणेतर असलेलेच आढळतील. पेशव्यांनीं कोंकणस्थ ब्राह्मणांचें कल्याण केलें असाहि एक विशिष्ट आरोप त्यांतल्या त्यांत त्यांच्यावर लादण्यांत येतो. पण त्यालाहि फारसा आधार नाहीं. बेहरे, फडके, रास्ते, पटवर्धन, मेहेंदळे—आणखी फार तर आम्हांस माहित नसेल असा एकाद दुसरा—याशिवाय कोंकणस्थ सरदार तरी असे कोण होते ? पेशव्यांशिवाय बाकीचे सर्व प्रधान, तसेंच विंचूरकर, पानशे, पुरंदरे, मुजुमदार, हिंगणे वगैरे सरदार मंडळी देशस्थ होती. गोविंदपंत बुंदेल्यासारखे कऱ्हाडे सरदारहि अनेक होते. येऊन जाऊन कारकुनी फडांत काय कोंकणस्थ मंडळी असतील ती.

एकाद्या वरिष्ठ जागीं ज्या जातीचा अधिकारी असतो त्या जातीचे लोक त्याच्या खात्यांत हळूहळू थोडेबहुत भरले जातात ही गोष्ट खोटी नाहीं; पण ती नुसत्या कोंकणस्थांना लागू नसून हिंदूतील सर्व जातींना, इतकेंच नव्हे तर, मुसलमान, इंग्रज, युरोपियन या सर्वांनाच ती मनुष्यस्वभावामुळें लागू आहे. आज इंग्रजी राज्यांत देखील या गोष्टी वाटतील तितक्या पाहावयास

सांपडतात. कलेक्टरचा एकादा चिटणीस किंवा जज्जाचा शिरस्तेदार परभू किंवा शेणवी असला तर थोड्याच काळांत त्या त्या कचेऱ्यांतील महत्त्वाच्या जागा परभू आणि शेणवी यांनीं व्यापलेल्या कांहीं जिल्ह्यांत आढळतात. गेल्या पांचसात वर्षांत मुंबई इलाख्यांतील मुनसफाच्या जागा कोणत्या पोट-जातींतील लोकांना मिळाल्या याचा तक्ता कोणीं प्रसिद्ध केल्यास वरील विधानाचें समर्थनच होईल. मुंबईच्या म्युनिसिपालिटींत किंवा ओरिएंटल इन्शुअरन्स कंपनीच्या हपिसांत पार्शी लोकांचा बेसुमार भरणा झाला आहे अशी तक्रार मुंबईच्या कारकुनी बाजारांत नेहमीं ऐकूं येते. जी गोष्ट पारशांची तीच ख्रिस्त्यांची. पूर्वी विलायतेंतील हेलिबरी कॉलेजांतून इकडे सिव्हिलियन येत तेव्हां कांहीं ठराविक घराण्यांतील लोकच येत अशी फार तक्रार असे. हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश अमदानीचा शंभर वर्षांचा इतिहास चाळल्यास त्यांत तींच तींच आडनांवें अधिकारीपटांत वरचेवर आलेलीं आढळतील. खुद्द विलायतेंत किंवा अमेरिकेंत जातिभेद नसला तरी पक्षभेद तितकाच तीव्र आहे, व विलायतेंतील पुष्कळशा घराण्यांतून एकच राजकीय पक्ष मोठ्या निष्ठेनें व अभिमानानें अनुसरलेला परवां परवांपर्यंत पाहावयास सांपडत असे. अर्थात् हाताशीं असलेला, डोळ्यांपुढें असलेला, माहिती असलेला किंवा इतर रीतीनें हितसंबंध असलेला पण दिलेलें काम झेंपण्या-सारखा आपला मनुष्य टाकून मुद्दाम आवर्जून दुसरा दूरचा मनुष्य शोधून आणून जवळ करण्याइतका लोकोत्तर निःस्वार्थीपणा, निःपक्षपातीपणा किंवा परोपकारबुद्धि कोणत्याच राष्ट्रांत केव्हांहि बोकाळलेली होती असें वाटत नाहीं. पेशव्यांनीं कोंकणस्थ ब्राह्मणांचीं घराणीं आणलीं याहून आणखी पुष्कळशीं उदयास आणलीं असतीं तरी तें वर वर्णन केलेल्या मनुष्यस्वभावास अनुसरूनच झालें असतें. पण वर दर्शविल्याप्रमाणें ती गोष्ट त्यांच्या हातून मुळीं घडलीच नाहीं.

आतां पेशव्यांनीं स्वतःकरितां सत्तेचा अभिलाष धरला असा आरोप वाटेल तर त्यांजवर करावा. या बाबतींत त्यांचें विशेष प्रकारचें समर्थन आम्ही करीत बसत नाहीं. कारण, जी गोष्ट त्यांची, तीच ब्राह्मणेतर सरदारांचीहि होती. अष्टप्रधान व सरदार यांच्या दौलती वंशपरंपरागत चालणें ही गोष्ट शिवाजीच्या वेळीं नव्हती याचें कारण, नवीन राज्यव्यवस्थेची

त्याची पहिलीच पिढी होती. पण त्याच्याहि वेळीं परंपरागत नोकरी-वतनांची आवड दृढमूल झालेली असून तीच आवड सरदारकीच्या वतनालाहि पुढें लागू झाली इतकेंच काय तें. पण खुद्द इंग्लंडांतहि वंशपरंपरागत वतनांची चाल अजून पाहावयास सांपडते; व देशाचे कायदेकानू करण्याचा अधिकार ज्या दोन सभांमध्यें वाटला गेला आहे त्यांपैकीं एका म्हणजे हौस ऑफ लॉर्डस या सभेंत लोकांनीं न निवडतां किंवा राजानेंहि न नेमतां आज शेंकडों वर्षे केवळ जन्मसिद्ध हक्कानें जागा अडवून कायदेकानू करण्याचा अधिकार उपभोगणारीं अशीं शेंकडों घराणीं आहेत.

जातिभेदबुद्धीनेंच महाराष्ट्रांत फूट फार झाली आणि कलागती लागल्या असेंहि म्हणण्यांत येतें; पण याला फारसा पुरावा नाहीं. कारण, याच्या उलटसुलट गोष्टी अन्वयव्यतिरेकानें किती तरी सिद्ध करतां येतील. जातिभेद जोरांत असतांहि मराठा शिवाजीनें चंद्रराव मोऱ्यासारख्या मराठा सरदारास ठार मारिलें, अनेक परभू घराण्यांस जवळ केलें, रामदासासारख्या ब्राह्मणाच्या पदरांत एवढचा पराक्रमानें मिळविलेलें राज्य टाकण्यास तो तयार झाला, ही गोष्ट जातिभेदाच्या दुष्परिणामाची द्योतक आहे काय? शिंदे व होळकर दोघेहि ब्राह्मणेतर; असें असतां त्यांच्यांत तीन पिढ्यांचें वैर कां होतें? तसेंच देशस्थ व कोंकणस्थ हा भेद बोकाळला होता असें म्हणावें तर, पेशव्यांतील मुख्य भांडण कोंकणस्थ कोंकणस्थांतलेंच किंबहुना एकाच घराण्यांतलें होतें! हरिपंत फडके व परशुरामभाऊ हे नाना फडणविसाच्या पक्षास होते ते कोंकणस्थ म्हणून नव्हे. रघुनाथराव, मोरोबादादा वगैरे एका बाजूला व माधवराव, नाना फडणवीस वगैरे दुसऱ्या बाजूला, असे जे पेशवाईंत तट पडले ते जातिद्वेषामुळें पडलेले नाहींत. अशाच प्रकारचीं भांडणें त्या वेळीं, मागें व पुढें शिंदे, होळकर, भोसले, गायकवाड, आंग्रे इ. घराण्यांत होतीं, त्याला कारण जातिभेद खचित नाहीं. मूळचें व्यक्तीचें भांडण असेल तेथें कदाचित् या जातिभेदबुद्धीनें आणखी एक पैची भर पडली असेल. उदाहरणार्थ, मराठेशाहींत ब्राह्मण, व कायस्थ यांच्या भांडणामुळें वितुष्ट माजलें होतें हें आम्हांस माहीत आहे; पण ती भर रुपयास पैची असेंच आम्ही समजतों. तात्पर्य, भांडणाचें किंवा दुहीचें खरें कारण शोधू

जातां तें नेमकें जातिभेदापर्यंत जातें, पुढें मागें जाऊं शकत नाहीं असें मुळींच म्हणतां येत नाहीं.

देशस्थांनीं राघोबाचा पक्ष उचलला व कोंकणस्थांनीं नाना फडणविसाचा पक्ष उचलला असें न्यायमूर्ति रानडे यांनींहि म्हटलेलें आढळतें. पण देशस्थांनीं ज्याचा पक्ष उचलला तो राघोबाच मुळीं कोंकणस्थ होता याची वाट काय ? कोंकणस्थांतील भांडणाचा फायदा घेऊन सर्व देशस्थांनीं मिळून एकादा देशस्थ किंवा सर्व मराठ्यांनीं मिळून एकादा मराठा पेशवा करण्याचा कट केल्याचा पुरावा असता तर गोष्ट वेगळी. तात्पर्य मराठेशाहींत आपापसांतील कलह बेसुमार वाढले होते याबद्दल जरी भरपूर पुरावा आहे, तरी हे कलह जातीच्या किंवा पोटजातीच्या अभिमानानें व मत्सरानें उत्पन्न झालेले होते अशाविषयीं फारसा पुरावा नाहीं. किंबहुना स्वहिताचा म्हणजे व्यक्ति-हिताचा प्रश्न उत्पन्न झाला असतां जातींचा व पोटजातींचा अभिमानहि बाजूस पडे, व हें हित साधण्याकरितां परजातीचे किंवा पर-पोटजातीचेहि लोक खुशाल जवळ केले जात. या वेळेच्या जातिभेदासंबंधानें न्यायमूर्ति रानडे यांनीं केलेल्या विधानापेक्षां त्यांनींच आपल्या पुस्तकांत दुसरें जें एक विधान केलें आहे तें मात्र आम्हांस अधिक ग्राह्य वाटतें. 'मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष' या विषयावरील आपल्या पुस्तकांत 'बीं कसें पेरलें ?' या प्रकरणांत त्यांनीं असें म्हटलें आहे कीं, "केव्हांहि पाहा ! हिंदुस्थानांत परकीयांचा शिरकाव हिंदु लोकांच्या आपसांतील दुहीमुळेंच झालेला आहे. व्यवस्थितपणा कसा तो हिंदु लोकांस मुळींच माहीत नाहीं. जुटीनें काम करण्याची त्यांना कधींच संवय नाहीं. कांहीं विवक्षित नियम ठरवून त्या-प्रमाणें बिनबोभाट चालण्याचा त्यांना मनापासून तिटकारा. शिस्त व कनिष्ठपणाचें नातें मान्य करण्याचा उपदेश त्यांच्या बुद्धीस आवडावयाचा नाहीं. जात्याच असे दुर्गुण हिंदु लोकांच्या अंगीं असल्यामुळें व्यवस्थित रीतीनें तयार केलेल्या सैन्यापुढें हिंदूंची सत्ता टिकली नाहीं यांत नवल नाहीं. हिंदु लोकांतील हे दोष नाहींसे करून लहानसहान गोष्टीपासून तों तहत मोठमोठ्या राजकारस्थानांपर्यंत प्रत्येक बाबींत समाजाचें हित तें व्यक्तींचें हित, समाजाचा उत्कर्ष तोच व्यक्तींचा उत्कर्ष, समाजाचा अपमान तो व्यक्तींचा अपमान असें प्रत्येक मनुष्यास वाटूं लागावें म्हणून शिवाजीची

सारखी खटपट चालू होती." ही गोष्ट अगदीं खरी आहे; पण शिवाजीनें ही खटपट कोणत्या मार्गानें केली याचा विचार आपण करूं लागल्यास ज्या जातिभेदास ज्या दृष्टीनें आज नांवें ठेवण्यांत येतात व जो मराठेशाहीच्या अवनतीस कारण झाला असें सांगण्यांत येतें, तो जातिभेद या दृष्टीनें मोडण्याची खटपट शिवाजीनें केली असा पुरावा कोठेंहि आढळत नाहीं.

शिवाजीच्या अंगीं हिंदु धर्माभिमान पूर्ण बाणलेला होता व या धर्माभिमानाच्या जोरावर त्यानें सर्व राष्ट्र खडबडून जागें केलें; पण ज्या धर्माचा अभिमान शिवाजीच्या मनांत होता तो सनातन हिंदु धर्मच नव्हता काय? म्हणजे त्या धर्माचें अधिष्ठान चातुर्वर्ण्य व त्या धर्माच्या आचाराचें एक प्रमुख अंग जातिभेद हे नव्हते असे कोणी प्रामाणिकपणानें म्हणूं शकेल काय? या प्रश्नाचें सरळ उत्तर विरोधी वाचकांनीं आपल्या मनाशीं देऊन पाहावें. शिवाजीनें जातिभेद मोडण्याचा प्रयत्न केला नाहीं इतकेंच नाहीं, तर जातिभेद ही संस्था किंवा व्यवस्था राष्ट्रहितदृष्टया फार घातक आहे, राजकीय प्रगति दर पावलागणिक या जातिभेदाच्या उंबरठ्यावर अडखळून पडते, अशी शिवाजीची भावना असल्याविषयींहि पुरावा नाहीं. 'गोब्राह्मण प्रतिपालक' हे शब्द त्यानें आपल्या ब्रीदावर सुवर्णाक्षरांनीं लिहून ठेवले होते, ते तत्कालीन ब्राह्मणांच्या भिडेमुळें किंवा धूर्तपणानें कोणास फसविण्याकरितां खास लिहिलेले नव्हते. त्याची जातिभेदावर एक प्रकारची श्रद्धाच होती असें दिसतें; असें असतां, या चातुर्वर्ण्यविशिष्ट धर्माचा अभिमान प्रदीप्त करून ब्राह्मणांबरोबर मराठे व मराठ्यांबरोबर ब्राह्मण खांद्यास खांदा भिडवून व जिवावर उदार होऊन लढण्यास त्यानें तयार केले याचा अर्थ, जातिभेदातीत असा जो अवशिष्ट हिंदुधर्म त्याचेंच त्याला व इतरांना अधिक महत्त्व वाटत होतें व हें महत्त्व मनांत बिंबलें असल्यामुळें त्यास जातिभेद किंवा जातिद्वेष आड येत नव्हता हें उघड आहे. पण त्यांतल्या त्यांत विवेकपूर्वक बोलावयाचें तर, आपल्या सभोंवतालच्या लोकांना व्यक्तिहित विसरून समाजहित उराशीं बाळगण्यास शिवाजीनें तयार केलें तें तो समाजसुधारक होता म्हणून तर नव्हेच, पण सनातन धर्माचा अलौकिक व दिव्य उपदेष्टा होता म्हणूनहि नव्हे; तर लोकांचीं मनें आकर्षून घेण्यासारखा तो धीट, धाडसी बुद्धिमान पुढारी व महाराष्ट्रभक्त होता म्हणूनच! जातिभेद हा जसा

शिवाजीपूर्वीच्या अवनतीस कारणीभूत होता असें म्हणतां येत नाहीं, तसेंच शिवाजीच्या काळीं जातिभेदबुद्धीचा ऱ्हास हेंच त्याच्या काळच्या उन्नतीचें कारण असेंहि म्हणतां येत नाहीं.

शहाजी, शिवाजी व संभाजी या तीनच पिढ्या ओळीनें घेतल्या व त्यांतील स्थित्यंतराचीं कारणें पाहूं गेलों तर तीं धार्मिक विचार किंवा आचार यांच्या फरकांत आढळून न येतां व्यक्तिनिष्ठ अशा लोकोत्तर गुणावगुणांच्या फरकांतच आढळून येतील. जी गोष्ट भोसले घराण्यांतील या तीन पिढ्यांची तीच तत्कालीन महाराष्ट्र समाजांतील तीन पिढ्यांची समजावयाची आहे. तसेंच महादजी शिंदे व नाना फडणवीस यांच्या पश्चात् पाठोपाठ तशाच गुणांचे पुढारी दौलतीस लाभते तर जातिभेदामुळें मराठेशाही गेल्याचा हा शुष्क व खोटा वाद करीत बसण्याचें आज कारणच पडलें नसतें. महादजी व दौलतराव किंवा थोरले माधवराव व दुसरा बाजीराव यांच्या कालच्या स्थित्यंतरास समाजस्थिति कारण नसून लोकोत्तर व्यक्तींचा म्हणजे विभूतींचा अभाव हेंच खरें कारण आहे. विभूतींचा जन्म सामाजिक स्थितीवर फारसा अवलंबून नसतो. सामाजिक स्थिति विशेष अनुकूल असेल तर तें दुधांत साखर पडल्याप्रमाणें गोड अतएव इष्टच होईल आणि विभूतींचें तेज आणखी विशेष पडेल ही गोष्ट निराळी. मनुष्याला व्यक्तिनिष्ठ स्वार्थ विसरण्याला विभूति तरी त्याच्या डोळ्यांपुढें निपजाव्या लागतात किंवा संकीर्ण राष्ट्रप्रेमाची भावना तरी त्याच्यांत उदित व्हावी लागते. महाराष्ट्रांतील लोकांच्या अंगीं व्यक्तिनिष्ठ स्वार्थ विसरण्याची पात्रता असल्याचें आजवर अनेक वेळां सिद्ध झालेलें आहे. पण या पात्रतेस उद्दीपनकारण विभूतिपूजनबुद्धि हेंच असून राष्ट्रीय प्रेमबुद्धि हें फारसें नव्हतें, व अद्यापिहि नाहीं असेंच म्हणणें भाग आहे. पण त्याजबरोबर हेंहि सांगितलें पाहिजे कीं, राष्ट्राभिमानबुद्धि ही जातिभेदनाशावर अवलंबून असते असें नाहीं. सामुदायिक हिताकरितां शिस्त पाळणें, ठराविक नियमांचें उल्लंघन न करणें, राष्ट्रहितशत्रूंविरुद्ध नेहमीं आपापसांतील एकमेकांचा अभिमान धरणें या गोष्टी जातिभेद असला तरी होऊं शकतील. जातिभेद असूनहि सामुदायिक अशी राष्ट्रहितबुद्धि उत्पन्न होऊं शकते कीं नाहीं याचें उत्तर अस्तिपक्षींच दिलें पाहिजे असेंच कोणालाहि वाटेल. जसा जातिभेद तसाच धर्मभेद;

युरोपांत धर्मपंथ प्रबळ असतांहि अनेक धर्मपंथांचे लोक एकाच राष्ट्राचे अभिमानी असलेले आढळतात. स्पेनचा रोमन क्याथोलिक राजा धर्मपंथाभिमानानें प्रचंड आरमार घेऊन इंग्लंडवर स्वारी करण्यास आला तेव्हां इंग्लंडांतीलच प्रॉटेस्टंट लोकांप्रमाणें रोमन क्याथोलिक लोकांनींहि या आरमाराचा पराभव करण्याची तयारी केली होती! आज युरोपांत माजलेल्या युद्धांत प्रॉटेस्टंट इंग्लंड आणि क्याथोलिक फरान्स व रोमन क्याथोलिक इटली एकमेकांच्या खांद्यास खांदा लावून प्रॉटेस्टंट जर्मनी व क्याथोलिक ऑस्ट्रिया यांच्याशीं लढत आहेत. मुसलमान धर्माचे आरब इंग्लंडच्या बाजूला लढत असून मुसलमान तुर्क जर्मनीच्या बाजूला लढत आहेत!

जातिभेद असावा किंवा नसावा या प्रश्नाचें तात्त्विक उत्तर कांहींहि असो; आणि स्वतः प्रस्तुत लेखकहि तो नसावा असें म्हणणारांपैकींच एक आहे. तात्त्विक न्यायबुद्धि व व्यवहार अशा दोन दृष्टींनीं जातिभेदाच्या प्रश्नाचा विचार करावा लागतो. न्यायबुद्धीच्या दृष्टीनें पाहतां ईश्वरानें केवळ जन्मसिद्ध अशा श्रेष्ठ हक्कांचा सर्व मक्ता कोणत्याहि एका जातीस निरंतर द्यावा, किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि एका जातीस निरंतर कनिष्ठ दर्जाच्या स्थितींत ठेवावें, असें म्हणणें म्हणजे ईश्वराच्या न्यायबुद्धीची थट्टा करणेंच होय. एकाद्या उत्कृष्ट राजाच्या अंमलाप्रमाणें ईश्वराच्या अंमलांतहि सर्व भूतमात्रांना उत्क्रान्ति पावण्याची निदान समान संधि तरी असावी अशी अपेक्षा न करणें म्हणजे, ईश्वर हा अन्यायी मनुष्यापेक्षांहि अधिक अन्यायी आहे असेंच म्हणावें लागेल! नुसत्या व्यवहाराच्या दृष्टीनें पाहिलें तरी ज्यांना आज राजकीय स्वातंत्र्य मिळविण्याची इच्छा आहे अशा लोकांना जातिबंधन शिथिल करणें हें, आपण राजकारणी युद्धांत आजवर उपयोगांत न आणलेलें एक शिलकी शस्त्र, या नात्यानें तरी ग्राह्यच होण्यास हरकत नसावी; मग त्यांचे निव्वळ तात्त्विक विचार कांहींहि असोत. प्रत्येक राष्ट्राची कोणत्याहि वेळीं श्रेष्ठ मूर्धाभिषिक्त किंवा सर्वंकष अशी एकादी भावना असतेच: खुद्द शिवाजीच्या वेळीं देखील महाराष्ट्रांत राष्ट्रीय भावना धर्मापेक्षां राजकारणावरच अधिक अधिष्ठित होती असें आम्हांस वाटतें; व आज विसाव्या शतकांत तर आमच्या राष्ट्राची दृष्टि धर्मापेक्षां राजकारणावरच अधिक लागलेली आहे ही गोष्ट कोणासहि नाकबूल करितां येणार नाहीं.

साध्याच्या अनुषंगानें साधनें योजणें यांतच शहाणपण आहे. राष्ट्रभक्तीचें औषध जें जुनें तेंच आजहि आहे. मात्र पूर्वी केवळ सनातन धर्मकल्पनांच्या अनुपानांतून तें दिलें जात होतें तर, तें आज सनातन धर्माचीच कल्पना पण ती किंचित् शिथिल म्हणजे अधिक उदार करून बदललेल्या सामाजिक स्थितीच्या अनुपानांतून दिलें पाहिजे. हें आगंतुक विवेचन अर्थात् हल्लींच्या काळास अनुलक्षून आहे. पण सर्व जगांतील साम्राज्यांशीं संबंध आलेली आजची स्थिति मनानें पूर्वकाळीं संक्रमित करून आजच्या अडचणी तेव्हांहि होत्या अशी भ्रामक समजूत करून घेऊन जातिभेदामुळेंच राष्ट्रनाश झाला असें म्हणणें मात्र वाजवी होणार नाहीं.

प्रकरण आठवें

मराठेशाहीची राज्यव्यवस्था

मराठ्यांचा 'चोर, लुटारू, दरोडेखोर' अशा नांवांशिवाय इंग्रज ग्रंथकारांनीं सहसा उल्लेख केला नाहीं. तथापि हिंदुस्थानांत मराठे हेच काय ते इंग्रजांना आपल्या बरोबरीचे प्रतिस्पर्धी भेटले ही गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे इंग्रज ग्रंथकारांनीं असे उद्गार काढावे हें योग्यच आहे. शत्रू-विषयीं कधीं कोणीं चांगले उद्गार काढिले आहेत काय ? मराठ्यांपेक्षां इंग्रज हे अधिक खंदे कलमबहाद्दर असून इतिहास, प्रबंध, रोजनिशा, टिपणें, कैफियती, विवेचनें व वर्णनें लिहून ठेवण्याचा त्यांना मोठा नाद असे. यामुळें मराठ्यांसंबंधानें इंग्रजांनीं जितकें लिहून ठेवलें आहे तितकें इंग्रजांसंबंधानें मराठ्यांनीं लिहून ठेवलेलें नाहीं. मराठी बखरकार, मुत्सद्दी वगैरेंनीं इंग्रजांविषयीं फक्त प्रसंगोपात्त अगदीं त्रोटक उडत उडत उल्लेख केले आहेत. हल्लीं इंग्रजी राज्य झाल्यामुळें, तसेंच इंग्रजी ग्रंथ छापलेले असल्यामुळें इंग्रजांनीं

लिहिलेल्या ऐतिहासिक वाङ्मयाचा खुराक आमच्या इकडील सुशिक्षित तरुण पिढीस सहजच चारण्यांत येतो. आणि नित्य एकाच प्रकारचें वाङ्मय वाचल्यानें वाचकांचा बुद्धिभ्रंश व्हावा हें साहजिकच आहे. परंतु गेल्या पंचवीस तीस वर्षांत महाराष्ट्रांत इतिहासभक्तांनीं जी संशोधनात्मक देशसेवा केली तिच्या योगानें मराठ्यांसंबंधानें अस्सल कागदपत्र व प्रबंध इतके विपुल उपलब्ध झाले आहेत कीं, मराठ्यांविषयीं यथातथ्य माहिती समजून घेण्याची ज्याला इच्छा असेल त्याला वाङ्मयसाधन नसल्याची सबब आतां उरली नाहीं. इसापनीतींतील गोष्टीप्रमाणें मनुष्यानें काढलेल्या सिंहाच्या चित्रावरच आपणास आतां विसंबून राहण्याचें कारण नसून, सिंहानें काढलेलें मनुष्याचें चित्रहि आपणांस पाहावयास मिळूं लागलें आहे ! पण मराठ्यांनीं केलेल्या इंग्रजांच्या वर्णनापेक्षां, मराठ्यांनीं स्वतः लिहिलेल्या कागदपत्रांतून स्वतः मराठ्यांविषयीं न कळत रेखाटलें गेलेलें जें चित्र पाहावयास सांपडेल त्याशींच आपणास प्रस्तुत अधिक कर्तव्य आहे. हें चित्र न्याहाळून, निरखून पाहणारास, मराठे म्हणजे निव्वळ उपटसुंब होते, त्यांनीं लढण्याशिवाय व लुटण्याशिवाय दुसरें कांहींच कधीं केलें नाहीं, त्यांना शांततेचें सुख माहीत नव्हतें किंवा संघटित राज्यपद्धतीच्या मूलतत्त्वांची ओळख नव्हती, हे आरोप कधींहि खरे वाटणार नाहींत.

कै. न्यायमूर्ति माधवराव रानडे यांनीं 'मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष' या आपल्या लहानशा पण उत्कृष्ट इंग्रजी पुस्तकांत मोठ्या अधिकारयुक्त वाणीनें वरील आरोप सप्रमाण खोडून काढून, मराठ्यांची खरी योग्यता हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतांच्या लोकांस समजावून दिली व आपलें पूर्वजऋण, राष्ट्रऋण उत्तम रीतीनें फेडलें यांत शंका नाहीं. मराठे म्हणजे सह्याद्रि पर्वतांतील अरण्यामध्यें वावटळीनें उडालेला पाचोळा ! तो एक ठिकाणीं यदृच्छेनें गोळा होऊन त्याचा एकदम भडका झाला व लवकरच शमला, अशा तऱ्हेच्या ग्रँट डफसारख्या इतिहासकार म्हणविणारांनीं केलेल्या मराठेशाहीच्या वर्णनाचा प्रौढ शब्दांनीं पण समर्पक असा खंडनपूर्वक निषेध करून रानड्यांनीं असें सिद्ध केलें आहे कीं, अशा लोकांस मराठ्यांच्या इतिहासाचें खरें मर्मच कळलें नाहीं. ते म्हणतात, केवळ लुटारू लोकांच्या हातून पिढ्यानुपिढ्या टिकणाऱ्या पातशाहीची उभारणी कधीं होत नसते, किंवा

एका मोठ्या खंडाच्या राजकीय नकाशाला वाटेल तो रंग देण्याचें व तो कायम टिकविण्याचें कार्य घडत नाहीं. अशा गोष्टी घडून येण्यास मनुष्याच्या अंगीं कांहीं निराळाच जोम असावा लागतो. क्लाईव्ह व वॉरन हेस्टिंग्ज यांसारख्या धाडसी इंग्रजांच्या हातून ब्रिटिश राज्यासारखी संस्था हिंदुस्थानांत निर्माण होण्यास त्यांच्यामागें असणारी श्रीमान्, बलाढ्य, निश्चयी पण अमूर्त अशा ब्रिटिश राज्याची बुद्धि व सत्ता ज्याप्रमाणें खरी कारणीभूत झाली, त्याप्रमाणें मराठे लोक व्यक्तिशः कितीहि धीट, धाडशी व शूर असते पण त्यांच्याहि मनांत राष्ट्रप्रेम किंवा राष्ट्रभक्ति म्हणून कांहीं चीज नसती, मराठी राष्ट्र म्हणून मुळांत कांहींच नसतें, तर त्यांच्या हातून मराठा-पदपातशाहीची स्थापना कधींच झाली नसती. महाराष्ट्रांत वीरांप्रमाणें मुत्सद्यांचीहि परंपरा शेंकडों वर्षें अबाधित चालली व ही परंपरा राहण्यास मराठा राष्ट्राची अमूर्त कल्पनाच उपयोगी पडली. फिनिक्स पक्षाप्रमाणें चितेंतून नवा सजीव प्राणी एरवीं उत्पन्न होत नाहीं. राजकार्यधुरंधर अहिरावणमहिरावणांच्या रक्ताच्या एका थेंबागणिक शेंकडों अहिरावण-महिरावण केवळ व्यक्तिनिष्ठ महत्त्वाकांक्षेच्या भूमींत उत्पन्न होऊं शकत नाहींत. मराठे शेवटीं इंग्रजांच्या हातून जिंकले गेले, यावरून इंग्रज कदाचित् मराठ्यांपेक्षां संस्कृतीनें, राष्ट्रप्रेमानें, उद्योगानें, चिकाटीनें, भौतिक व नैतिक सामर्थ्यानें अधिक श्रेष्ठ होते व आहेत असें फार तर म्हणतां येईल; पण केवळ एकानें दुसऱ्यास जिंकलें म्हणून एक सर्वगुणसंपन्न व दुसरा अगदीं नादान असें ठरत नाहीं.

हिंदुस्थानांत इतक्या छपन्न जाती असतां इतरांना जी गोष्ट साध्य झाली नाहीं ती मराठ्यांना साध्य झाली, इतरांना मोगलांविरुद्ध चळवळ करून जें यश आलें नाहीं तें मराठ्यांना आलें, इतरांना सर्व हिंदुस्थानभर स्वराज्य पसरण्याची जी कला साधली नाहीं ती मराठ्यांना साधली, या एका गोष्टी-वरूनच मराठ्यांचें वैशिष्ट्य सिद्ध होतें ! "जेव्हां एकूण एक माणसांच्या हृदयांत राष्ट्रीय बुद्धीचें बीज पेरलें जातें, किंवा राष्ट्रीय स्वाभिमानाचा भक्कम व खोल पाया रचला जातो तेव्हांच असे अलौकिक पराक्रम घडून येतात ! राष्ट्रीय राजकारण म्हणून ज्यास नांव देतां येईल अशा प्रकारची एक विलक्षण वृत्तपरंपरा घडून आली त्यामुळेंच मराठी राज्याची स्थापना

झाली." धर्म एक, भाषा एक, राजकीय विचारसरणी एक, सामुदायिक महत्त्वाकांक्षा एक, ध्येय एक, इत्यादि अंतस्थ ऐक्यहेतूंना शत्रु एक, परिस्थिति एक, संकटें एक वगैरे बाह्य ऐक्यहेतूंची जोड मिळाल्यानें मराठ्यांची जूट अधिक लवकर किंवा अधिक फलद्रूप झाली असेल. पण मराठी राष्ट्राचा मानसशास्त्रदृष्ट्या विचार करितांना त्यांत हीं अंतस्थ ऐक्यकारणें नव्हतीं असें मात्र कोणासहि म्हणतां यावयाचें नाहीं. या कारणांमुळेंच त्यांना गतकालीं इतकें महत्त्व प्राप्त झालें; आणि रा. ब. रानडे यांनीं भविष्यकथनाच्या ऊर्मींत म्हटल्याप्रमाणें "कालेंकरून राष्ट्रीयत्वाच्या तत्त्वानुसार हिंदुस्थान देशाचे भाग पडून त्या भागांचीं निरनिराळीं स्वतंत्र संस्थानें बनून एकंदर हिंदुस्थानांत बादशाही सत्तेच्या सामान्य सूत्रानें तीं सर्व एकत्र बद्ध होतील. अशा वेळीं हिंदुस्थान देशांत कोणकोणत्या गोष्टी साध्य करितां येतील आणि या देशाची योग्यता पुढील काळीं कशी होईल याचा दूरवर विचार करूं पाहणारास मराठ्यांच्या इतिहासापासून पुष्कळ शिकावयाचें आहे. त्यांतहि विशेषतः हल्लींच्या मराठे लोकांना पुढील इतिहासांत कोणता कार्यभार उचलावा लागणार आहे याच्या निर्णयाचे कामीं मराठ्यांचा इतिहास उपयोगी पडेल."

मराठ्यांची लष्करी व्यवस्था

कोणत्याहि राष्ट्राच्या इतिहासाचा अभ्यास करितांना प्रथमतः त्या राष्ट्रांतील लष्करी सामर्थ्याकडे व लष्करी पराक्रमाकडे लक्ष जावें हें साहजिकच आहे. कारण, राज्यें मिळविण्याच्या किंवा राखण्याच्या कामीं जीं साधनें उपयोगी पडतात त्यांत लष्करी सामर्थ्याचा दर्जा पहिला असतो यांत शंका नाहीं. राजकारणाला बुद्धिबळाच्या खेळाची उपमा साजली तरी ती सर्वांशीं समर्पक ठरत नाहीं. कारण, बुद्धिबळाच्या डावाला एक प्रकारच्या कायद्यांचें म्हणजे उभयपक्षीं मान्य झालेल्या नियमांचें बंधन असतें; म्हणून प्याद्याचा शह देऊन आपल्या राजाला प्रतिपक्षी अडवून धरूं लागला असतां, ज्याच्यावर डाव येतो तो मनुष्य प्रतिपक्षापेक्षां शरीरसामर्थ्यानें प्रबळ असला तरी त्याचा हात धरून शह देऊं नको असें म्हणूं शकत नाहीं. तसेंच राजकारणांत कांहीं काळपर्यंत खेळांतील नियमाप्रमाणें धर्म-न्याय-

नीति-रीति यांचा अवलंब करण्यांत आला तरी, गोष्ट निकरावर आली असतां सर्व नियम बाजूस पडतात व केवळ मनगटाच्या जोरावर पुढील सर्व गोष्टींचा निकाल लागतो. अर्थात् ज्याची तरवार त्याचें राज्य हेंच प्रायः खरें ठरतें. नाना फडणविसाची तरवार केवळ मनसुब्याची होती हें खरें ! तरी पण प्रत्यक्ष खऱ्याखुऱ्या तरवारीशीं तिची गांठ पडली तेव्हां तिला नमावेंच लागलें ! शिवाजी हा मुत्सद्दी होता; पण तो तरवारबहाद्दर नसता तर स्वराज्यसंस्थापनेस त्याची निव्वळ मुत्सद्देगिरी कितपत उपयोगी पडली असती ? असो.

पेशव्यांची खडी फौज अशी फार थोडी असे. सरंजामी किंवा तैनाती मराठी फौज बरीच होती. मराठी दौलतीचे मुख्य धनी सातारकर महाराज, पण सातारकरांजवळ त्यांची अशी हजार दोन हजार इतकीहि फौज केव्हां असेल कीं नाहीं याची शंकाच आहे. इतमामानें त्यांच्या खालोखाल पेशवे; पण खास पेशव्यांची अशी फौज दहापांच हजारांहून जास्त नव्हती. पेशव्यांची मुख्य फौज म्हणजे हुजरात व खास पागा. तिची अंमलदारी पेशव्यांनीं नेमलेल्या एकाद्या आवडत्या सरदाराकडे असे.

पेशव्यांच्या पदरचे सरदार, त्यांनीं ठेवण्याची फौज व फौजेकरितां दिलेली जहागीर याचा थोडासा तपशील काव्येतिहाससंग्रहांत प्रसिद्ध झालेल्या एका यादीवरून पुढें दिला आहे :—

सरदार		फौज			जहागीर	
मल्हारराव होळकर	...	२२	हजार	स्वार	९५	लक्ष
आनंदराव पवार	...	१५	,,	,,	४५	,,
पटवर्धन चिंतामण पांडुरंग गंगाधर गोविंद	...	३	,,	,,	११	,,
पटवर्धन परशुराम रामचंद्र	...	१॥	,,	,,	६॥	,,
पटवर्धन कुरुंदवाडकर	...	३	शें	,,	२॥	,,
प्रतिनिधि ...	...	५	हजार	,,	१४	,,
रास्ते ...	...	३	,,	,,	११	,,
मुधोळकर घोरपडे	...	८	शें		४	,,

सरदार	फौज	जहागीर
पानसे ...	... तोफखाना	३॥ लक्ष
थोरात ...	... ५ शें	१। ,,
भापकर ...	... १॥ शें	६० हजार
हरिपंत फडके ...	... ०	१ लक्ष ८० हजार
नाना फडणवीस ...	... ७ शें	४॥ लक्ष
त्र्यंबकराव पेठे ...	... १२ शें	७॥ लक्ष
अक्कलकोटकर भोसले	... १ हजार	४॥ लक्ष
सुलतानराव ...	... ५ शें	१॥ लक्ष
पुरंदरे ...	... ३ शें	२ लक्ष ३२ हजार
शेखमिरे ...	... १॥ शें	६० लक्ष
अंबेकर ...	... ०	८० ,,
सुलतानजी भोसले (खानदेश)...	२ शें	७५ ,,
नायगांवकर ...	... ५ शें	१ लक्ष ५० ,,
राजेबहाद्दर ...	... ३ हजार	९ लक्ष
विठ्ठलराव सुंदर ...	... ३ ,,	१२ लक्ष
खंडेराव वोडेकर ...	... ८ शें	२ लक्ष ४० हजार
अल्ली बहाद्दर ...	... १० हजार	२२ लक्ष
दाभाडे ...	... ५ शें	१ लक्ष ३५ हजार
रघूजी भोसले (नागपूर)	... २५ हजार	१ कोटी
गायकवाड ...	... ५ शें	७२ लक्ष
इस्लामपुरकर मंत्री	... ३ शें	७५ हजार
आंग्रे (कुलाबा) ...	...	३ लक्ष
सुमंत ...	...	२५ हजार
चिटणवीस ...	...	७५ हजार
अमात्य ...	...	१५ हजार
सचीव ...	...	२ लक्ष ३२ हजार
राजाज्ञा ...	...	३० हजार
	एकूण राजमंडळ	१ कोटी ८० लक्ष

सरदार	फौज	जहागीर
कोल्हापुरकर राजमंडळ	... ३ हजार	१ लक्ष २५ हजार
नाईक बारामतीकर	... २ शें	१ लक्ष ६५ हजार
भोसले शंभु महादेव	...	४५ हजार
निंबाळकर (चार ठिकाणचे)	...	२ लक्ष ५७ हजार
सरदेशमुखी चौथाईबद्दल मुक्रर घांसदाणा वगैरे —		
सरंजामाबद्दल	...	२० लक्ष
इतर सरंजाम	...	२ लक्ष
दौलतराव शिंदे अलिजाबहादूर*	२२ हजार	९० लक्ष
घोरपडे मंडळी (गुत्तीकर)	...	१४ लक्ष ६३ हजार

स्वत: छत्रपति महाराजांनीं लढाईवर सेनापति म्हणून लष्कराबरोबर जाण्याचे दिवस शिवाजी संभाजीबरोबरच संपले. पेशवे मात्र नेहमीं स्वत: स्वारीवर जात, व ही पद्धत सवाई माधवराव पेशव्यांपर्यंत टिकली होती. खडर्याच्या लढाईला स्वत: सवाई माधवराव गेले होते. दुसऱ्या बाजीरावानें मात्र जन्मांत लढाई पाहिली ती लांबून पाहिली व तीहि पळून जाण्याच्या बेतानें ! नाना फडणविसासारख्या मुत्सद्यासहि केव्हां केव्हां स्वारीवर जावें लागे; ब्राह्मणांची ही गोष्ट, मग मराठ्यांविषयीं बोलावयासच नको. मराठा म्हटला म्हणजे त्याला बहुधा रणांगणाचें बाळकडूच पाजलेलें असावयाचें. मराठी फौजेंत पायदळापेक्षां घोडदळाचा भरणाच अधिक असे. पहिल्यापासून मराठ्यांची लढण्याची पद्धतच अशी असे कीं, त्यांना पायदळापेक्षां घोडेस्वारांचाच उपयोग अधिक होई. तळ पाडून खंदक खणून लढण्याची त्यांची रीति नव्हती. धीमेपणानें लढत बसणें हें त्यांच्या गुरूनें त्यांना कधीं शिकविलेंच नव्हतें. शत्रु आटोक्यांत आला कीं त्याजवर दौड करून हल्ला चढवावा अगर घाला घालावा, व एका हल्ल्याच्या घावांत जितके

*टीप:—सरंजामाशिवाय शिंदे, होळकर, पवार यांस पातशाही मुलूख सुभा दिल्ली, अकबराबाद वगैरे सर केले त्याची वांटणी दर शेंकडा अनुक्रमें २२, २३, १० द्यावयाची असून पेशव्यांकडे शेंकडा ४५ राहावयाची होती. त्याप्रमाणें शिंद्याचा हिसा २ कोटी ५ लक्ष.

तुकडे पाडतां येतील तितके पाडावे. पण शत्रु आटोक्यांत येण्यासारखा नसेल किंवा आपणाहून अधिक प्रबळ असेल तर त्याजपासून फटकून दूर राहावें व त्याच्या आसपास घिरट्या घालून त्याची रसद मारून त्याला जेरीस आणावें असा त्यांचा परिपाठ असे. विशेष बिकट प्रसंग असल्यास ते किल्ला किंवा गढी अशा बळकट जागेचा आश्रय करून राहात. या सर्व गनिमी काव्याच्या लढाईच्या कामगिरीस घोडदळच विशेष उपयोगी पडणार हें सांगावयास नको.

मोगलांपर्यंत ही पद्धति त्यांना उपयोगी पडली; पण इंग्रजांशीं युद्धप्रसंग येऊं लागल्यावर पायदळाची आवश्यकता त्यांना भासूं लागली. पूर्वीच्या पद्धतीच्या युद्धांत तोफखान्याचें त्यांना कांहीं काम नसे. परंतु युरोपियनांशीं संबंध आल्यापासून त्यांना तोफखान्याकडे लक्ष द्यावें लागलें. घोडदळाचे खासपागा व शिलेदार असे मुख्य भाग असत. खासपागेच्या स्वारास घोडे व लढाऊ सरंजाम सरकारी असून त्यास महिनेमाल पगार मिळे. या स्वारांना बारगीर म्हणत. शिलेदार हे स्वतःचे घोडे ठेवून नोकरी करीत. लष्करी पेशाचे शिलेदार लोक सरकाराला कौल देऊन त्याजकडून तनखा ठरवून घेऊन वेळीं मागणी होईल तेव्हां अमुक इतके घोडेस्वार पुरविण्याचा करार करीत. खासपागेच्या बारगिरास फक्त पोटगी म्हणून महिना ८ ते १० रु. पगार असे. शिलेदाराची पोटगी व त्याच्या घोड्याचा खर्च मिळून दरमहा ३५ रु. पगार मिळे. याशिवाय स्वारीवर लष्कर निघालें व मोहिम पुकारली गेली म्हणजे हौशी तरुण मराठे लोक आपापले घोडे घेऊन लष्करी नोकरीस निघत. त्यांचा दर्जा प्रतिष्ठित व जनावर चांगलें असल्यामुळें त्यांना सुमारें ४५ रु. पर्यंत पगार मिळे. पेंढारी हे घोडेस्वार असत; त्यांना ठराविक पगार नसे. ते अडप झडप लुटीवरच आपला चरितार्थ प्रायः चालवीत. पेंढारी हे निव्वळ पोटभरू असत. लष्करी नोकरीचा अभिमान त्यांना नसे. युद्ध संपल्यानंतर लूट करण्याची परवानगी त्यांना मिळाल्यास त्यांच्या लुटीपैकीं कांहीं ठराविक हिस्सा सरकारांत भरावा लागत असे. पण पेंढारी हे कोणासच प्रिय नसत. क्वचित्प्रसंगीं ते आपल्या पक्षाकडील सैन्याचा गोटहि संधि सांपडल्यास लुटीत. यामुळें होळकर वगैरे एकदोन सरदारांखेरीज आपल्या पदरीं पेंढार असें सहसा

कोणी बाळगीत नसे. खडी पायदळ फौज किंवा पागा ही बारमहा नोकरींत असे. पण शिलेदार वगैरे इतर फौज तात्पुरती जमविलेली असून तिच्या नोकरीस ठराविक मुदत नसे. फार काय पण अशी फौज, मुख्य लष्कर स्वारीवर निघालें म्हणजे, आपल्या सोयीप्रमाणें कोठें तरी, केव्हां तरी त्यास जाऊन वाटेंत मिळे; व उलट परत फिरण्याच्या बाबतींतहि ती केव्हां परत फिरूं म्हणेल याचा नेम नसे! दूर मुलुखीं फौजा गेल्यास एकटादुकटा शिलेदार परत येणें शक्यच नसे. पण फौज परत फिरली म्हणजे कोणीं तळ सोडून मागें राहावें, अगर कोणीं कोणास मागें टाकून पुढें निघून जावें याचा विधिनिषेध नसे. हजेरी म्हणून होई, पण खड्या फौजेशिवाय इतरांची हजेरी म्हणजे ती आपली नांवाचीच हजेरी! आपल्या पदरचा स्वार म्हणून मनुष्य व घोडा नगास नग दाखवून दिला म्हणजे हजेरीवाल्यास पुरे होई. वेळेवर घोडा दाखवितां न आला आणि तोबरा व पायबंद दाखवितां आले तरी हजेरीचें काम भागे! शिलेदार वगैरे लोकांना लढाईच्या कामाखेरीज दुसरी कांहीं सरकारी कामगिरी नसे; एरवींच्या वेळीं ते स्वतंत्र असत, मात्र लष्करांतील सर्वच लोकांना छबिन्याची नोकरी करावी लागे, व छबिन्याच्या नोकरीची पाळी बऱ्याच वरच्या दर्जाच्या सरदारापर्यंत पोंचत असे. भाला, बोथाटी, तलवार व बंदुक हीं चालविण्यास शिकविण्याच्या शाळा नसत. या गोष्टींचें मराठे लोकांना उपजतच शिक्षण असे, असें म्हटलें असतां चालेल. या सर्व गोष्टी प्रत्यक्ष हातानें करूनच करावयास येतात तशा त्या मराठी सैनिकांनाहि येत असत. तथापि, शिक्षणाच्या लष्करी शाळा व शिस्तीची कवाईत नसल्यामुळें मराठ्यांच्या लष्करी गुणाच्या उपयुक्ततेंत कमीपणा भरला होता तो त्यांना पुढें पुढें जाणवूं लागला. लष्करभरतीला माणसें व घोडीं यांची वाण मात्र मराठ्यांस कधींच पडली नाहीं. सुगीच्या दिवसांत कुरणांत घोडीं सोडून द्यावयाचीं व जातिवंत मादवान्या बाळगून घोड्यांच्या पागा तयार करावयाच्या हेंच शिलेदार लोकांचें काम असे. सर्वत्र खेळ घोड्यांचा असल्यामुळें गरिबापासून श्रीमंतापर्यंत उमदीं घोडीं पदरीं बाळगण्याचा सर्वांनाच एक प्रकारचा शोक असे; व दारांत घोडें नाहीं असें घर नाहीं व घोड्यावर बसतां येत नाहीं असें घरांत मनुष्य नाहीं अशी महाराष्ट्राची स्थिति एक वेळ होती! भीमा व गोदावरी

या नद्यांच्या कांठचीं तट्टें खंबीर असून तीं भारी मजला मारीत. पण देखण्या किंवा उमद्या घोड्यांची पैदास महाराष्ट्रांत होत नसे. ही उणीव घोड्यांचे सौदागर भरून काढीत. काबुली, अफगाणी, अरबी, तिबेटी, काठेवाडी वगैरे जातिवंत घोडे फेरीवाले, सौदागर मोठमोठ्या शहरांतून विकावयास घेऊन जात; व दरेक श्रीमंताच्या पागेंत असा एकादा तरी घोडा पाहावयास सांपडेच.

पायदळांत मराठ्यांपेक्षां इतर जातींचा भरणाच विशेष असे. मराठ्यांच्या सैन्यांतून मुसलमान लोकांस सर्रास चाकरीस ठेवण्यांत येत असे, इतकेंच नव्हे तर, त्यांना मोठमोठ्या अधिकाराच्या जागाहि देण्यांत येत असत. हल्लीं इंग्रजी राज्यांत तोफखान्यामध्यें हिंदी सैनिकांचा चुकून सुद्धां प्रवेश होऊं शकत नाहीं. मराठी राज्यांत एके वेळीं सगळा तोफखाना मुसलमानांच्या स्वाधीन होता. मुसलमानांशिवाय अरब व हिंदुस्थानी म्हणजे परदेशी पुरभय्ये वगैरे लोकांचा भरणा पायदळांत विशेष असे. दक्षिणेंतील मराठे लोक उत्तर हिंदुस्थानांत जाऊन कोणत्याहि राजाच्या पदरीं लष्करी नोकरींत राहिल्याचें नमूद नाहीं. फार काय पण महादजी शिंद्यानें नर्मदेच्या उत्तरतीरीं कायमची वस्ती करून राज्य स्थापल्यावर त्याला पदरीं ठेवण्यास हवे इतके मराठे शिपाई स्वार मिळाले नाहींत, म्हणून त्याला सैन्याची भरती हिंदुस्थानी लोकांतूनच करावी लागली. याच्या उलट मराठ्यांना आपल्या लष्करांत शिपाईगिरी करण्यास अरब, पुरभय्ये, गोसावी यांची वाण केव्हांच पडली नाहीं. मराठ्यांच्या नोकरपेशांत व या लोकांच्या नोकरपेशांत वराच फरक असे. मराठा हा एकंदरीनें इमानी असला तरी हिंदुस्थानी शिपायासारखा तापट, तल्लख, कडवा व अविचारी नसतो. अर्थात् जेथें खडी नोकरी करावयाची असेल किंवा बरहुकूम बेधडक तरवार चालवावयाची असेल तेथें मराठ्यांपेक्षां हिंदुस्थानी शिपायांचाच उपयोग अधिक; म्हणून तेव्हांचे सरदार लोक किंवा श्रीमंत सावकारहि शरीरसंरक्षणार्थ किंवा खजिना वगैरे सांभाळण्यास शिपाई ठेवावयाचे ते अरब किंवा परदेशीच ठेवीत. हे परके शिपाई आपला मुलूख व घरदार सोडून दूरदेशीं नोकरीच्या मागें आल्यामुळे व त्यांचे ऋणानुबंध इकडे नसल्यामुळें अष्टौप्रहर नोकरीशिवाय त्यांना दुसरें व्यवधानच नसे. याच्या उलट मराठा शिपाई म्हटला म्हणजे त्याच्यामागें घरदार, कुटुंब, शेतवाडी, गुरेंढोरें यांचा थोडा ना थोडा तरी व्याप

असावयाचा. यामुळें मराठा शिपाई कितीहि इमानी असला तरी त्याच्या नोकरींत थोडा ना थोडा तरी अंतराय हा यावयाचाच. शिवाय मराठा शिपाई हा विचारी व मनाचा थोडासा कोंवळा असल्यामुळें त्याचें भय शत्रूस वाटावें तितकें सहजच वाटत नाहीं. परदेशी शिपाई नोकरीस ठेवण्याची मराठ्यांची ही चाल पुढें पुढें इतकी बळावली कीं, थोरामोठ्यांच्या खास नोकरींत मराठे शिपाई दिसेनासे झाले. प्रत्येक श्रीमंताच्या देवडीवर पहारा अरबांचा. नाना फडणवीस बाजीरावशाहींत महाडास जीव बचावण्याकरितां पळून गेला तो अरबांच्याच भिस्तीवर. बडोद्यास तर अरबांचें प्रस्थ इतकें माजलें होतें कीं, त्यांचें बंड मोडून त्यांच्या पाशांतून गायकवाडांना मुक्त करण्यास इंग्रजांना सक्त श्रम करावे लागले. गायकवाड सरकारास कर्ज लागलें असतां संस्थानच्या वसुलाची हमी दिलेली पुरत नसे; पण अरब सरदारांच्या शब्दाची जामिनकी पुरे होई! याला 'बाहादरी' म्हणत व गायकवाडी कारभारांतलें तें एक प्रकरणच होऊन राहिलें होतें. दुसरा बाजीराव पळत असतां अखेर उत्तर हिंदुस्थानांत त्याच्याजवळ जें सैन्य उरलें त्यांत अरब हेच प्रमुख होते. पण बाजीराव जेव्हां इंग्रजांच्या स्वाधीन झाला तेव्हां आपल्या पगाराच्या बाकीबद्दल त्यांनीं बंड करून बाजीरावास कैदेंत ठेवलें व जनरल स्मिथ यानें मध्यस्थी केली नसती तर ते त्या वेळीं त्याचा प्राणहि घेते! नागपूरच्या अप्पासाहेब भोसल्यास पदच्युत केल्यावर शांतता प्रस्थापित करण्याच्या वेळीं तेथील अरब सैन्य काढून लावण्याचीच मुष्कील पडली. अद्यापिहि दक्षिण हैदराबादेस सामान्य देशी मुसलमानांपेक्षां अरबांचेंच प्राबल्य शिपाईगिरीच्या कामीं अधिक दिसून येतें. जी गोष्ट अरबांची तीच पुरभय्यांची. या लोकांचा तापटपणा धन्यावर उलटण्यास वेळ लावत नाहीं, व इमानाच्या फशीं ते कसे पडतील याचाहि नेम नाहीं. गारद्यांमध्यें परदेशांचा भरणा पुष्कळ होता. सुमेरसिंग, खरकसिंग वगैरे नारायणराव पेशव्याचे मारेकरी गारद्यांपैकींच होते. आज इंग्रज सरकार लष्करी पलटणींतून विदेशी लोकांचा भरणा करतें अशी आपली तक्रार आहे; पण ही तक्रार मराठेशाहींत मुळींच नव्हती असें नाहीं. अर्थात् याला दुसरीहि बाजू आहे. ती अशी कीं, आज हिंदी लोकांचा वरिष्ठ लष्करी नोकरींत समावेश मुळींच होत नाहीं, तो पूर्वीं सर्वस्वीं होत होता; व केवळ मराठी

सैनिक येतील तितके घेऊनहि त्यांच्या हातून चांगलेंसें बजावलें न जाणारें असें उरलेलें विशिष्ट प्रकारचें काम परदेशी वगैरे लोकांस देण्यांत येत असे. तथापि केवळ नोकर म्हणून का होईना पण परदेशी लोक इतक्या मोठ्या प्रमाणावर नोकरीस ठेवण्यांत येत ही एका अर्थानें चूकच म्हटली पाहिजे.

कवाइती पायदळाचा व तोफखान्यांचा उपयोग भाऊसाहेब पेशव्यांच्या सरदारकींत मोठ्या प्रमाणावर प्रथम करण्यांत आला. पानपतास गनिमी काव्याचें धोरण मराठ्यांनीं प्रथम बाजूस ठेवलें व मैदानांत उभें राहून छातीठोकपणानें लढण्याची बुद्धि सदाशिवरावभाऊस झाल्यामुळें त्यास पानपतच्या लढाईंत अपयश आलें, असा एक प्रवाद आहे. तथापि त्या लढाईंत इब्राहिमखान गारद्याच्या फौजेनें बरीच चांगली कामगिरी बजावली यांत शंका नाहीं व पुढें कवाइती फौजेची ही पद्धत महादजी शिंद्यानें तर चांगलीच यशस्वी करून दाखविली. कवाइती फौजेला लागणारी शिस्त मराठ्यांना अप्रिय असल्यामुळेंच कदाचित् या फौजेंत मराठेतरांचा भरणा विशेष होत असेल. पण फौजेंत कोणीहि असो. महादजीच्या सुधारलेल्या पद्धतीमुळेंच त्याचा पाय टिकला व दरारा बसला. महादजीनें ही विद्या युरोपियन लोकांपासून उचलली. तो हिंदुस्थानांत असल्यामुळें कंपनी सरकारच्या पदरच्या कवाइती फौजेची करामत पाहावयाचे प्रसंग त्याला आले; व त्याची महत्त्वाकांक्षा मोठी असल्यामुळें लष्करी सामर्थ्याचें हें साधन त्यानें ताबडतोब उपयोगांत आणलें. सुदैवानें फ्रेंच शिपाई व मुत्सद्दी डिबॉइन याची व महादजीची गांठ पडल्यामुळें महादजीचा कार्यभाग त्याच्या मनाजोगा साधला आणि अवघ्या दहापंधरा वर्षांच्या अवधींत महादजीनें डिबॉइनच्या मदतीनें कवाइती पलटणेंच काय तर लहानमोठीं हत्यारें बनविण्याचा व तोफा ओतण्याचा कारखानाहि आग्रा येथें काढला! वडगांव व खर्डा येथील लढायांत शिंद्याच्या तोफखान्याचा व कवाइती पलटणांचा उपयोग विशेष झाला. महादजीनंतर होळकरानें ही विद्या उचलली व यशवंतराव होळकराचे अखेरचे दिवस म्हणजे तो वेडा होण्याच्या आधींचे दिवस कवाइती पलटणी बनविण्यांत व तोफांचे कारखाने काढण्यांत गेले. इंग्रजांप्रमाणें फ्रेंचहि कवाइतीचे भोक्ते असल्यामुळें दक्षिण हिंदुस्थानांत निजाम वगैरेच्या फौजेंतूनहि कवाइती पलटणांचा समावेश झाला होता. टिपूनेंहि ही विद्या उचलली होती. १७६३

च्या पूर्वीं इंग्रजांशीं फ्रेंचांची स्पर्धा व युद्ध सुरू होतें व तें बरेंचसें एतद्देशीय राजेरजवाड्यांचे मदतीनें सुरू होतें; आणि या सालानंतर फ्रेंचांचे राज्य-स्थापनेचे मनोरथ ढांसळल्यावरहि शक्य तर एतद्देशीय राजेरजवाड्यांच्या हातून त्यांना इंग्रजांवर सूड घ्यावयाचा होता. यामुळें, स्वतःच्या पदरीं कवा-इती पलटणें ठेवण्याचे दिवस संपले तरी मराठे सरदारांचे पदरीं राहून त्यांच्या पलटणींत कवाईत शिकवून त्यांना युद्धविद्येंत तरबेज करण्याची फ्रेंचांची इच्छा कायमच राहिली. डिबॉइनच्या मदतीनें शिंद्यानें २० हजार पायदळ, १० हजार नजीब (बंदुकवाले शिपाई), ३ हजार तुरुकस्वार व भरभक्कम तोफखाना तयार केला. पेशव्यांच्या पदरच्या शिलेदारांचे हाल पाहून महादजीनें आपल्या पदरच्या शिपायांस रोख तनखा वेळच्या वेळेस मिळेल अशी व्यवस्था केली. या सर्व कारणांमुळे एकंदर मराठेशाहींत महादजीचें वर्चस्व स्थापलें गेलें. शिंद्यांच्या फौजेचा खर्च पुढें अदमासाबाहेर गेला ही गोष्ट वेगळी. कारण, बाजीरावास गादीवर बसविण्याच्या धामधुमीच्या वेळीं फक्त दक्षिणेंतच शिंद्यांची एवढी फौज होती कीं, तिचाच खर्च दरमहा २५ लक्षांचा होता; व मुख्यतः हा खर्च भागविण्याकरितांच पुण्यांतील नागरिकांनीं नाहक छळ सोसले, ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे.

घोडदळाच्या मानानें पायदळ कमी खर्चाचें असतें. घोडदळ मागें पडून पायदळाचा उपयोग अधिक होऊं लागला, तशी मराठ्यांस बंदुकांची जरूरी अधिक भासूं लागली. पण मराठी सैन्यास पुरतील इतक्या बंदुका मरा-ठ्यांच्या कारखान्यांत तयार होणें शक्य नव्हतें. मराठ्यांचा व इंग्रजांचा संबंध आल्यापासून, कंपनीकडून इतर मालाबरोबर मराठे बंदुकाहि विकत घेऊं लागले; व कंपनीहि त्या व्यापारी दृष्टीनें त्यांस पुरवूं लागली. पुढें पुढें कंपनीचे व मराठ्यांचे युद्धप्रसंग सुरू झाले. तेव्हां कंपनीनें या बाबतींत सहजच हात थोडा आंखडता धरला, आणि बंदुकांची मराठ्यांची मागणी कंपनी सर्रास पुरवीनाशी झाली. पुढें कंपनीनें असा नियम केला कीं, आपल्या फौजेच्या हातच्या बंदुका निकामी होऊन परत आल्या म्हणजे त्या मराठ्यांच्या हातीं जाऊं नयेत म्हणून त्यांच्या नळ्या तोडून त्या विलायतेस पाठ-विण्यांत याव्या ! कारण कंपनीचे बंदुकांचे कारखाने हिंदुस्थानांत नसत. हत्यारांचा पुरवठा बहुतेक विलायतेहून होई. पण कंपनीच्या कित्येक

अधिकाऱ्यांस ही पद्धत मुळींच पसंत नव्हती. ते म्हणत कीं, "कंपनीनें बंदुका विकण्याचें बंद केल्यास मराठ्यांना जरूरीपुरते स्वतःचे कारखाने काढण्याची बुद्धि होईल, व शिंद्यानें असे कारखाने काढून उदाहरण घालूनहि दिलें आहे. कंपनीनें नियम केले तरी पुष्कळशा बंदुका चोरूनमारून विकल्या जाणारच. किमत चांगली आल्यावर कोण सोडतो? मग चोरी होऊन व्यक्तींचा फायदा होण्यापेक्षां कंपनीनेंच भारी किंमत घेऊन त्या स्वतः विकून आपला फायदा कां करून घेऊं नये? शिवाय निरुपयोगी बंदुका घेऊन मराठे लढूं लागले तर कंपनीचें आयतें बरेंच झालें. कारण, कंपनीच्या शिपायांच्या हातीं चांगल्या नव्या बंदुका राहणार व मराठ्यांच्या हातीं जुन्या निरुपयोगी अशा राहणार. अर्थात् उभय पक्षांच्या सैन्याची लढाई होण्याची वेळ आल्यास कंपनीच्या शिपायांना लांबून मारा करितां येईल, व मराठ्यांच्या हातांतल्या बंदुका कमी पल्ल्याच्या असल्यामुळें त्यांना कंपनीच्या शिपायांवर मारा करितां येणार नाहीं. निरुपयोगी बंदुका विलायतेस पाठविण्याला जहाजांतून जी जागा अडावयाची ती न अडतां तितका अधिक व्यापारी माल विलायतेस नेतां येईल व मराठे जुन्या बंदुका घेऊन बसतील; असें आयतें दुहेरी काम होईल. हातीं बंदुका पडूं लागल्यास मराठे पायदळाकडे अधिक ओढा ठेवतील व असें झालें असतां त्यांचें घोडदळाचें सैन्य कमी कमी होईल. मराठ्यांचें घोडदळ बिनशिस्तीचें असलें तरी फार त्रासदायक असतें. घोडदळाशीं लढतांना समोरासमोर छातीठोक मैदानी लढाई न होतां युद्ध विनाकारण लांबतें; आणि पायदळाशीं लढाई व्हावयाची तर चांगल्या पल्लेदार बंदुकांमुळें कंपनीच्या पायदळालाच जय मिळण्याचा संभव अधिक. युरोपांत तह असतां हिंदुस्थानांत इतर राष्ट्रांतून बंदुका वाटतील तितक्या येतील; टिपू सुलतान तर त्या नेहमीं आणवीत असतो. इतर राष्ट्रें हा व्यापार करण्याचीं थांबणार नाहींत; मग इंग्लंडनें आपलाच तेवढा व्यापार कां बुडवावा?" कंपनीच्या हिताच्या दृष्टीनें वरील युक्तिवादांत बरेंच तथ्य होतें. पण तें कसेंहि असो; मराठे बंदुकांच्या बाबतींत बरेचसे परावलंबी होते ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

बंदुकांप्रमाणें मराठ्यांच्या कारखान्यांत तोफा व दारूगोळाहि थोडा तयार होत असे. बंदुकीच्या दारूचा मसाला उत्तम असे; पण तो मिसळण्याचें

प्रमाण सशास्त्र नसल्यानें दारू व्हावी तशी चांगली होत नसे. तोफा बऱ्या असत; पण त्यांचे गाडे लवकरच खिळखिळ होत व चाकें झिजून वेडीं-वांकडीं होत. तोफा गोळ्यांच्या प्रमाणानें न ओततां गोळे तोफांच्या तोंडांच्या मापांचे करीत. गोळे ओतीव नसत, घडीव असत. ते हातोड्यानें ठोकून वाटेल त्या आकाराचे बनवीत. पण यामुळें त्यांना टोंकें व कोंचा राहून जात, व म्हणून तोफांचीं तोंडें लवकर खराब होत. स्वारी-बरोबर तोफखाना असे, पण खरी भिस्त त्यावर नसे. बाणांचाहि उपयोग मराठे करीत. बंदुकीच्या बागनेटांचा उपयोग प्रथम शिंद्याच्या फौजेंत होऊं लागला. भाला व तरवार हींच मराठ्यांचीं मुख्य हत्यारें होतीं.

मराठ्यांच्या लष्कराचा तळ पडला म्हणजे तेथेंच जवळ बाजार वसत असे. पुढील मुक्कामाची दौंडी बिनीवाल्यानें बाजारांत पुकारली म्हणजे ती सर्व सैन्याला पोंचली असें समजण्यांत येई. लष्कराबरोबर खासा स्वारी असली म्हणजे बरेंच वैभव दिसे. हौद्याचे हत्ती, कोतवाल, घोडे, पालख्या, मेणे वगैरे सरंजाम बरोबर असावयाचाच. खाशांचे व सरदारांचे तंबू शोभिवंत असत. मुख्य सरदारांच्या तंबूपुढें दररोज संध्याकाळीं देवडीवर दरबार भरून सर्व सरकारी कामकाज व्यवस्थितपणें चाले. वाटेल त्या मनुष्यानें यावें व सरदाराची मुलाखत खुशाल घ्यावी असा शिरस्ता असे. तत्कालीन युरोपियन लोकांना मराठ्यांचें हें साधें वैभव पाहून कौतुक वाटे, आणि मिजासखोर मोगलांशीं तुलना करितां मराठे त्यांना विशेषच साधे वाटत. कदाचित् या साधेपणामुळेंच मराठ्यांना तळ तावडतोब हालवून लांब लांब मजला मारितां येत असत. हवा भलीबुरी कशीहि असो, जेवण भरपूर मिळो न मिळो, ज्वारीचीं कणसें हातांवर चोळून खात खात त्यांची ठराविक मजल बहुधा पुरी होई. बरोबर तोफखाना असला तरी घोडेस्वार आघाडीस दौड मारून तोफांच्या गाड्यांना ओढण्याकरितां बैल गांवगन्ना हांकून काढीत. दररोज बारा मैलांचा मुक्काम सहज होई. मराठे सैन्या-बरोबर सरकारी कोठी अशी कधींच बाळगीत नसत. वाणी, उदमी, वंजारी हे लष्कराच्या आघाडीस अनेक मजला आपले तांडे व नोकर पाठवून व गांव-गन्ना धान्य खरेदी करून बाजार भरविण्याची तयारी करीत; व गांवांतील दरापेक्षां लष्करी बाजारांत सव्वापट दाम घ्यावा अशी त्यांस परवानगी असे.

मराठ्यांनीं कवाइती फौजेची पद्धति युरोपियनांपासून घेतली, तिजबरोबर त्यांना युरोपियन अधिकारीहि घ्यावे लागले. या अधिकाऱ्यांचे तनखे भारी असत. शिंद्याच्या पदरचा डिबॉइन हा तर जहागीरदारच बनला होता. त्याच्या मागून आलेला सेनापति कर्नल पेरन यास दरमहा पांच हजार रुपये पगार असे ! एक ते तीन हजार पगाराचेहि कांहीं गोरे अधिकारी होते. पगाराशिवाय या लोकांना इतरहि मिळकत असे. होळकराच्या पदरच्या युरोपियन सेनापतीला आणि बाजीरावाच्या पदरच्या युरोपियन अधिकाऱ्याला दरमहा तीन तीन हजार रुपये पगार असे. निजामाच्या पदरचा सेनापति मॉ. रेमंड यास सैन्याच्या खर्चाकरितां तीस लक्षांची जहागीर होती ! सन १७९६ च्या सुमारास सर्व हिंदु व मुसलमान सरदारांच्या पदरीं मिळून सुमारें तीनशें युरोपियन असावे असा अंदाज आहे. पैकीं सात आठ मोठ्या हुद्यांवर, सुमारें ६० दुय्यम प्रतीच्या अधिकारांवर व बाकी कोणी सार्जंट, कोणी गोलंदाज असे असत. बहुतेक भरणा फरेंचांचा असे. इंग्रज कंपनीच्या लष्करांतून पळून आलेले, जहाजावरील नोकरी सोडून इकडेच राहिलेले असेहि अनेक लोक असत. अशा लोकांना तीसपासून साठपर्यंत पगार असे. या असाम्या म्हणजे गाळीव बदमाषांपैकींच बहुधा असावयाच्या; पण लष्करी नोकरीला अशीं माणसें उपयोगी पडत. कवाइती फौजांकडे मराठ्यांचें लक्ष लागल्यापासून युरोपियन नोकर ठेवण्याची मराठ्यांची प्रवृत्ति वाढली; व कांहीं कांहीं बाबतींत स्वतः मराठ्यांपेक्षां गोऱ्या लोकांना सरकाराकडून सवलती अधिक मिळूं लागल्या. या गोऱ्या लोकांकरितां विलायतेहून येणाऱ्या मालावरील जकात माफ होऊं लागली. दरबारांत खुद्द यजमानाशिवाय इतरांस पालखीची मनाई असे. पण गोऱ्यांना पालखीची मुभा मिळूं लागली ! निजामाच्या दरबारीं पिवळा हौदा हत्तीवर कोणी घालावयाचा नाहीं असा निर्बंध असे; पण गोऱ्या लोकांना तो लागूं होईनासा झाला. गोऱ्या लोकांचें सामानसुमान वाहून नेण्याला बिगार बिनतक्रार मिळूं लागली.

अनुकरण हा स्तुति करण्याचाच एक प्रकार होय अशी म्हण आहे. या दृष्टीनें पाहतां शिंद्यासारख्या प्रमुख व प्रबळ मराठा सेनापतीनें युरोपियन लोकांची लष्करी पद्धति स्वीकारली व तिजकरितां आपल्या पदरीं भारी

पगाराचे युरोपियन ठेवले, यावरून त्या पद्धतींत व त्या लोकांत अनुकरणीय स्तुतीला पात्र असें कांहीं तरी आहे अशी त्यानें गर्भित संमतीच दिली असें ठरतें. पण जो मनुष्य दुसऱ्याची स्तुति करितो तो वागण्यांत त्या दुसऱ्याला थोडा तरी वचकून वागूं लागतो! महादजी सर्व शत्रूंत इंग्रजांनाच थोडा वचकून वागत असे; रजपूत, मुसलमान किंवा रोहिले यांची त्यानें कधींच पर्वा केली नाहीं. फ्रेंचांच्या साहाय्यानें आपल्या लष्करी पद्धतीचा उणेपणा भरून काढून इंग्रजांशीं टक्कर देण्याचा त्याचा विचार होता. व या उपक्रमांत त्याला थोडेंबहुत यशहि येऊं लागलें होतें. महादजीच्या व इंग्रजांच्या थोड्याबहुत लढाया झाल्या त्यांत एकंदरीनें ते परस्पर तुल्यबल असेच ठरले. म्हणून इंग्रजांनींहि त्याच्या हयातींत शिंद्याची उत्तर हिंदुस्थानांतील सत्ता ग्रासण्याचा प्रयत्न केला नाहीं. पण महादजी शिंदा वारल्याबरोबर त्यांना सारें रान मोकळें झालें! दौलतराव शिंदा पुण्याची सत्ता आपल्या हातीं ठेवण्याकरितां पुण्यास तळ देऊन बसला; व बसल्या बसल्या त्यानें बदसल्लागारांच्या सल्ल्यानें नाहीं नाहीं त्या कुरापती काढल्या. त्याचा प्रतिस्पर्धी होळकरहि त्याच अभिनिवेशानें पुण्यास आला. या दोन कारणांत बाजीरावाच्या कलिमूर्तीची भर पडून अखेर मराठेशाहीस त्रिदोष बाधला. या आपत्तीच्या सुमारास मुख्य मराठे सरदारांची मिळून फौज मोजली तर ती इंग्रजांच्या फौजेपेक्षां संख्येनें पुष्कळच अधिक भरली असती. एका इंग्रज ग्रंथकाराच्या अंदाजाप्रमाणें ही फौज पुढीलप्रमाणें वांटली गेली होती.

	घोडेस्वार	पायदळ	एकूण
पेशवे	४०,०००	२०,०००	६०,०००
शिंदे	६०,०००	३०,०००	९०,०००
भोसले (नागपूर) ...	५०,०००	१०,०००	६०,०००
होळकर	३०,०००	४,०००	३४,०००
गायकवाड	३०,०००		३०,०००
			२,७४,०००

या मानानें इंग्रजांची फौज बरीच कमी होती असें म्हणावें लागतें.

अठराव्या शतकांत हिंदुस्थानांत काळ्या गारद्यांप्रमाणें गोऱ्या गारद्यांचाहि सुळसुळाट झाला होता. हातांत तरवार व अंतरंगांत धाडस असलें म्हणजे पैसा व कीर्ति मिळविण्याला त्या अस्वस्थतेच्या काळांत कांहीं कमी नव्हतें. जो आपलें घरदार व देश सोडून हजारों कोसांवर जातो तो मिळेल त्या अनुभवाला सादर करून घेण्यास तयार असतोच. अशा स्थितींत अपयश येऊन बेपत्ता झालेलेहि अनेक लोक अर्थात असणार; पण केवळ धाडसानें ज्यांना हात दिला असे पुष्कळ लोक काळ्या गारद्यांप्रमाणें गोऱ्या गारद्यांतहि होते. अशा लोकांच्या परंपरेचा उगम मूळ दक्षिण हिंदुस्थानांत झाला असें दिसतें. सर्व हिंदुस्थानांत पदरीं युरोपियन गारदी ठेवण्याचा पहिला मान कदाचित् हैदरासच द्यावा लागेल. त्याचा मुलगा टिपू यानें हें नूतन साधन परमावधीस नेऊन पोंचविलेंच; पण त्याचा शेजारी निजाम यानेंहि या साधनाचा लवकरच अंगीकार केला. त्याचें पाहून सदाशिवरावभाऊ पेशव्यानेंहि गारदी फौजेची कल्पना उचलली. उत्तरेंतहि इंग्रज आणि फरेंच यांच्या उदाहरणानें अनेक राजेरजवाड्यांनीं आपल्या पदरीं गोरे गारदी ठेवण्याचा उपक्रम केला होता. शिंद्यानें डिबॉइनला नोकरींत ठेवण्यापूर्वी गोहदच्या राण्यानें मेडो नामक एका फरेंच शिपायाच्या साहाय्यानें कवाइती फौजेची एक पलटण तयार केली होती. या पलटणीवर सॅक्स्टर नांवाचा स्कॉचमन मुख्याधिकारी असून टॉमस लेग नांवाचा एक आयरिशमन दुय्यम अधिकारी होता; पण अखेर हें नूतन साधन पूर्णतेस पोंचविण्याचा मान शिंद्यालाच मिळाला.

डिबॉइन हा अनेक युरोपियन राष्ट्रांच्या लष्करी नोकरींत टक्केटोणपे खाऊन केवळ नशीब काढण्याच्या हेतूनें अशा कामीं हिंदुस्थानची कीर्ति ऐकून इकडे आला होता. कंपनी सरकारच्या मद्रास येथील सैन्यांतील नोकरीचा राजीनामा दिल्यावर तो १७८२ सालीं कलकत्त्यास वॉरन हेस्टिंग्जकडे आला. शहाअलम बादशहाच्या दरबारीं मराठ्यांचें बस्तान खरोखर कितपत बसलें आहे व तेथें आपलें बोट शिरकण्यास जागा आहे कीं नाहीं याचा गुप्त तपास काढण्याकरितां हेस्टिंग्जनें पाठविलेल्या मेजर जेम्स ब्राउन नामक वकिलाबरोबर तो दिल्लीस आला व तेथून आग्र्यास गेला. आपल्या आसपास भटकणाऱ्या गोऱ्या उडाणटप्पूवर महादजी शिंद्याची बारीक नजर असे;

व हा भटक्या हेस्टिंग्जकडून आलेला आहे असें समजल्यावरून, महादजीनें त्याच्या सामानाची चोरी करवून त्याचीं पत्रें उपटलीं अशी गोष्ट सांगतात! महादजीचें व गोहदच्या राण्याचें या वेळीं युद्ध सुरू होतें; व महादजीच्या दरबारीं असणारा इंग्रज वकील अँडरसन याच्याच सल्ल्यानें डिबॉइन हा राण्याकडे लष्करी नोकरी मागण्यास गेला, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. डिबॉइननें पांच हजार फौज जय्यत तयार करून देण्यास एक लक्ष रुपये सुरुवातीसच मागितले. पण राण्यानें ही गोष्ट नाकबूल केल्यावर तो शिंद्याचा दुसरा शत्रु जयपूरचा राजा याच्या पदरीं दोन हजार रुपये पगारावर राहिला. पुढें सालबाईचे तहानें उत्तर हिंदुस्थानांत झगडणाऱ्या राजे-रजवाड्यांचें हितातपुरतें सख्य झाल्यामुळें जयपूरच्या राजानें डिबॉइनला दहा हजार रुपये देणगीदाखल देऊन कामावरून कमी केलें. डिबॉइनविषयीं शिंद्याचा ग्रह थोड्याच चांचणीनें चांगला झाला होता. म्हणून जयपूरच्या राजाच्या नोकरींतून तो सुटतांच शिंद्यानें त्यास आपल्या पदरीं एक हजार रुपये पगारावर ठेवून कंपनी सरकारच्या फौजेसारखी आपली फौज बनवून द्यावी असें त्याजकडे काम सोंपविलें. डिबॉइननें रिक्रूटभरती ताबडतोब केली व कित्येक युरोपियन (स्कॉच, डच, फरेंच) लोक गोळा करून त्यांना आपल्या हाताखालीं नेमलें. राण्याच्या पदरचा सॅक्स्टर यास आपणाकडे बोलावून त्याच्या विद्यमानें आग्र्यास तोफा-बंदुकांचा मोठा कारखाना सुरू केला. डिबॉइनची नेमणूक प्रथम शिंद्याचा सरदार अप्पा खंडेराव याच्या हाताखालीं झाली व पुढील तीन वर्षांत कलिंजर, लालसोट, आग्रा व चकसाणा इत्यादि ठिकाणच्या लढायांत डिबॉइनच्या फौजेनें केलेला पराक्रम पाहून शिंद्यास समाधान वाटलें; पण कोणताहि कारागीर एकदां यजमानाच्या घरांत शिरला म्हणजे तो आपलें काम कधींहि थांबूं देत नाहीं. तसेंच डिबॉइन याचें समाधान थोड्याशा पलटणांनीं न होऊन तो आणखी पलटणें वाढविण्याविषयीं शिंद्यास सांगूं लागला. प्रथम तें शिंद्यास नापसंत झाल्यानें डिबॉइननें राजीनामा दिला. पण जिंकलेला मुलूख राखण्यास उत्तर हिंदुस्थानांत मराठी फौज हवी तेवढी मिळेना तेव्हां त्याला फिरून नवी फौज ठेवावी लागली. म्हणून महादजीनें डिबॉइनला लखनौ येथून व्यापारांतून काढून पुनः आपल्या पदरीं नोकरीस आणलें. नंतर डिबॉइननें दहा पायदळ

पलटणींचा कंपू व तोफखाना युरोपियन पद्धतीनें तयार करून त्यावर युरोपियन अधिकारी नेमले. शिंद्याच्या फौजेंत या वेळीं अठरापगड युरोपियन जात भरली होती. आग्र्याच्या किल्ल्यांत तोफा, बंदुका वगैरे लष्करी सरंजाम लवकरच खूप भरून ठेवण्यांत आला. बंदुकाहि तेव्हां स्वस्त तयार होत. अवघ्या दहा रुपयांत विलायती बंदुकीच्या बरोबरीनें बंदुक तयार होई. शिपायांना पोषाखहि नव्या पद्धतीचे दिले होते. नव्या व्यवस्थेंत डिबॉइनला जनरलचा दर्जा मिळून त्याचा पगार प्रथम चार हजार होता तो नंतर दहा हजारांपर्यंत वाढला ! आपण इंग्रजांविरुद्ध लढणार नाहीं असा डिबॉइननें शिंद्याशीं करार केला होता असें म्हणतात; पण तो शिंद्यानें मान्य केला असल्यास आश्चर्य होय. फौजेच्या खर्चाकरितां शिंद्यानें डिबॉइनला जी सोळा लाखांची जहागीर दिली होती तिचा वसूल पुढें बत्तिस लाखांपर्यंत वाढला. जहागिरीच्या व्यवस्थेमुळें डिबॉइनचा दुहेरी फायदा झाला. वसूल नियमित करून फौजेचा पगार वेळचे वेळीं देण्याचें त्याच्या स्वाधीन राहिलें व वसुलीकरितां शेंकडा २ टक्के स्वतः त्याला मिळत, यामुळें स्वतः तोहि श्रीमंत झाला. अशा रीतीनें शिंद्याच्या सैन्यांत एकाच वेळीं कवाइती व बिनकवाइती अशा दोन फौजा झाल्या. १७९० मध्यें या कवाइती फौजेनें पाटणची लढाई जिंकली. रजपुतांच्या शौर्याला शिंद्याच्या फौजेच्या शिस्तीपुढें हात टेकावे लागले. याच सैन्याच्या बळावर शिंद्यानें इस्मायल बेगचा पराभव केला. मर्टा येथील लढाई याच साधनानें त्यानें जिंकली. १७९१ व ९३ मध्यें शिंद्यानें आणखी दोन कंपू तयार करविले. शेवटीं ही फौज ३० हजारांपर्यंत वाढली. एकशें वीसपासून चौदाशें रुपयांपर्यंत सुमारें १७।१८ युरोपियन लहान अधिकारी यापूर्वी होतेच; शिवाय यांच्यावर तीन हजारांचा कर्नल, दोन हजारांचा लेफ्टेनंट कर्नल, बाराशेंचा मेजर, चारशेंचा कॅप्टन व दीडशें दोनशें लेफ्टेनंट असेहि अधिकारी होते. या गोऱ्या लोकांना चंबळा नदीच्या दक्षिणेस नोकरीस पाठविल्यास दीडपट पगार मिळे; पगाराशिवाय इतर मिळकत लक्षांत घेतली तर वरिष्ठ गोऱ्या अधिकाऱ्यांना दहा लक्ष रुपयांपर्यंत संग्रह करण्यास कठिण नव्हतें. स्वतः डिबॉइन हा नबाबच बनला होता; मात्र तो केवळ मिजासी नबाब नसून लढवय्या नबाब होता. या कवाइती फौजेचें इतर मराठी फौजेस प्रथम वैषम्य वाटलें. पण केवळ या नवीन योजनेमुळें उत्तर

हिंदुस्थानांत शिंदे व होळकर यांच्या दरम्यान शिंद्याचा कमी पक्ष होता तो बळावून होळकराच्या बरोबरीचा झाला. असें पाहून १७९१ सालीं तुकोजी होळकरानेंहि शेव्हेलियर दूद्रेल या फरेंच शिपायास आपल्या पदरीं ठेवून कवाइती फौजेचें एक कोअर बनविण्यास सुरुवात केली; पण याच वेळीं डिबॉइनवर सर्व भार टाकून उत्तर हिंदुस्थान सोडून पुण्याच्या दरबारीं आपलें वजन भक्कम करण्याकरितां शिंद्याला स्वस्थ मनानें इकडे येतां आलें. महादजी पुण्याकडे असतां रजपुतांकडील खंडण्या वसूल करण्याच्या बाबतींत कटकट होऊन सन १७९३ सालीं लाखेरी येथें डिबॉइननें दूद्रेल याच्या हाताखालील फौजेचा पराभव केला; तेव्हां होळकरास माळव्यांतील आपल्या मुलुखाचें रक्षण करण्यास परत यावें लागलें. शिंद्याच्या गैरहजेरींत दिल्ली येथील त्याचा अधिकार डिबॉइन हाच चालवीत असे. १७९४ सालीं महादजी वारल्यावर दौलतराव शिंद्याचा कारभार सुरू झाला. यापूर्वीं मेजर पेरन याच्या हाताखालचीं पलटणें दक्षिणेंत आलीं होतीं, त्यांच्या बळावर पेशव्यांनीं खर्ड्याची लढाई लीलेनें जिंकली. शिस्तीचा गुण संसर्गजन्य असल्यामुळें होळकरानेंहि युरोपियन अधिकाऱ्यांच्या हाताखालील पलटणी बऱ्याच वाढविल्या. प्लिमेट व गार्डनर हे होळकराचे सरदार होते. शिंद्याच्या उपसेनापतींनींहि आपापल्या हाताखालीं गोरे अधिकारी ठेवले. कॅप्टन बटरफील्ड हा लखबादादाकडे राहिला. शेफर्ड व बेलासिस हे अंबाजी इंगळ्याकडे राहिले. अप्पा खंडेराव यानें जॉर्ज टॉमस यास नोकर ठेवलें. दौलतराव शिंद्यानें जॉन हेसिंग, मायकेल, फिलोस, कॅप्टन ब्राऊन अली रिग आणि कर्नल सेलर हे अधिकारी आणखी ठेवले. बुंदेलखंडांत बहाद्दर व वऱ्हाडांत रघूजी भोसल्यानें हाच क्रम स्वीकारला. खुद्द बाजीराव पेशव्यानें मेजर टोन व मेजर बॉइड यांस नोकरीस ठेवून आपल्या पदरच्या सरदारांचें अनुकरण केलें.

मराठ्यांनीं आपली गनिमी काव्याची युद्धपद्धति टाकून देऊन कवाइती पद्धति स्वीकारली ही गोष्ट त्यांच्या फायद्याची झाली नाहीं, असें पुष्कळ लोकांचें म्हणणें आहे. "मराठ्यांच्या खालचा घोडा ज्या दिवशीं निघून गेला त्या दिवशींच त्यांचें राज्य गेलें" असें एकानें म्हटलें आहे. दौलतराव शिंदे व त्याचा सरदार गोपाळराव यांच्या दरम्यान भर दरबारांत पुढील-

प्रमाणें संवाद झाल्याचें सांगतात. गोपाळराव हा एक जुन्या पद्धतीचा शिपाई होता. तो म्हणाला, "आमच्या बापदादांनीं राज्य मिळविलें त्यांचें घर घोड्याच्या खोगिरावर होतें, तेथून उठून तें तंबूंत जाऊन बसलें ! आतां तर तुम्ही शिपायांना मातीच्या बराकी बांधून देऊं लागलां; पण संभाळा ! पुढें सर्वांचीच माती होईल !" दौलतराव म्हणाला, "माझीं पलटणें आणि तोफा आहेत तोंवर मी कोणासच भीत नाहीं." त्यावर गोपाळराव म्हणाला, "पण त्या तोफाच शेवटीं तुमचा घात करतील." पार्लमेंटमध्यें सर फिलिप व फरॅन्सिस यांनींहि एकदां उघड असें बोलून दाखविलें कीं, "मराठे कवाईत शिकूं लागले व तोफा ओतूं लागले; पण त्यांतच त्यांचा नाश आहे. त्यांनीं आपली लढाईची स्वदेशी पद्धति सोडली; व परदेशी पद्धति तर कोणासच मानवत नाहीं; आम्हीं त्यांना यापुढें भिण्याचें कांहीं कारण नाहीं." ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन याचेंहि मत असेंच होतें म्हणतात. एका दृष्टीनें हें म्हणणें खरेंहि दिसतें. इंग्रजांनीं दौलतराव शिंद्याचा पुरा नाश अवघ्या एका वर्षांत केला; पण बेशिस्त भुरट्या पेंढाऱ्यांना वठणीला आणण्याला मात्र त्यांना ७।८ वर्षें लागलीं. तथापि वरील सिद्धान्तहि सर्वस्वीं खरा मानतां येत नाहीं. कारण पेंढाऱ्यांचीच पद्धति चांगली म्हणावी तर अखेर त्यांना तरी यश कोठें आलें? मोगलांविरुद्ध मराठ्यांना गनिमी काव्यानें यश आलें; पण इंग्रजांविरुद्धहि तेंच साधन सदासर्वदा उपयोगी पडलेंच असतें असें म्हणवत नाहीं. छापे घालणें किंवा दौड करून पळून जाणें हा युद्धकर्मापैकीं एक भाग झाला. पण तेवढ्यानें कार्यभाग होऊं शकणार नाहीं. शिवाय गनिमी काव्याच्या लढाईंत आश्रयस्थानें म्हणून किल्ल्यांचा जो उपयोग होत असे तो होणें इंग्रजांच्या तोफांमुळें पुढें पुढें अशक्य झालें होतें. १८१७।१८ सालीं मराठ्यांना एकहि किल्ला इंग्रजांविरुद्ध फार वेळ लढवितां आला नाहीं, याचें कारण इंग्रजांच्या तोफा. अर्थात् शत्रूचीं जीं युद्धसाधनें तीं आपलींहि करून घेतल्याशिवाय मराठ्यांना यश मिळणें शक्य नव्हतें. मराठ्यांचें काम फसलें तें फौजेंत शिस्त सुरू केल्यामुळें नव्हे, तर स्वतः मराठे सरदारांतली शिस्त बिघडल्यामुळें. शिवाय सैन्य हें चतुरंग दळानें सिद्ध होतें असेंच पूर्वापार म्हणणें आहे. सैन्यांत कवाइती फौजेचा एक भाग ठेवला म्हणून त्याच्या जोडीला चपळ घोडदळाचा दुसरा भाग

ठेवतां येत नाहीं असें नाहीं. टिपूनें कवाइती सैन्य पदरीं ठेवलें होतें तरी तो छापे घालण्याची विद्या विसरला नव्हता. टिपूचा पराभव झाला त्याला एकच कारण होतें तें हें कीं, अनेक शत्रूंचा संघ होऊन ते त्याजवर एकदम पडले. म्हैसूरच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या युद्धांत टिपूचा पराभव होण्यास हेंच खरें कारण झालें. तात्पर्य, मराठ्यांनीं कवाइती फौज किंवा तोफखाना पदरीं बाळगला याचमुळें त्यांचा नाश झाला असें म्हणतां येत नाहीं. युद्ध-साधनांत चूक नव्हती, ती सरदारांत होती. तोच डिबॉइन, पण महादजीच्या हाताखालीं त्याचें जें तेज व जो उपयोग होता तो दौलतरावाच्या हाताखालीं उरला नाहीं. टॉमस ब्राऊन याचीं १८०९ सालीं म्हणजे दौलतराव शिंद्याच्या वेळीं "मराठ्यांच्या छावणींतून लिहिलेलीं पत्रें" वाचलीं असतां अपयशाचें खरें कारण काय होतें हें कोणासहि सहज कळून येणार आहे.

मराठ्यांचें आरमार

मुंबईच्या दक्षिणेस कोंकण प्रांतांत इंग्रजांचा अंमल पेशवाईच्या अखेर-पर्यंत सुरू झाला नव्हता. पेशवाईच्या आधीं शिवाजी महाराजांचा व त्यांच्या आधीं मुसलमानांचा अंमल कोंकणपट्टीवर होता. कोंकणांत स्वतंत्र राजा कधींच झालेला आढळत नाहीं. देशावरील एका किंवा अनेक राजांच्या सत्तेच्या मुलुखांत कोंकणचा नेहमीं समावेश होई. तथापि कोंकणपट्टींत जे अधिकारी असत ते देशावरील अधिकाऱ्यांपेक्षां अधिक स्वतंत्र असत. कारण, एक तर त्यांजकडील अधिकार व कामगिरी आरमारासंबंधाची असे; यामुळें त्या अधिकाराचा व कामगिरीचा त्यांना एक प्रकारें मक्ताच मिळाल्या-सारखा होई. सैन्यांतील अधिकार एका व्यक्तीकडून किंवा घराण्याकडून काढून घेऊन दुसऱ्याकडे देणें सोपें असतें; पण आरमाराचें तसें नाहीं. शिपायाप्रमाणें खलाशी हा लवकर शिकून तयार होत नाहीं. दुसरें असें कीं, कोंकणपट्टीचीं ठाणीं डोंगराळ किंवा दर्याकांठचीं असल्यामुळें तीं काबीज करून बंडखोर अधिकाऱ्यांस वठणीला आणण्यास देशावरील ठाण्यांपेक्षां अधिक परिश्रम पडत. तिसरें असें कीं, कोंकणपट्टी हा विशेष उत्पन्नाचा मुलूख नव्हता, यामुळें फडणिशी दप्तरांत त्याला फारसें महत्त्व दिलें जात नसे. परसांतलें दार साधारण जितक्या बंदोबस्तानें आपण राखतों

तितक्या बंदोबस्तानेंच कोंकणपट्टी ही देशांतील राजे लोकांना राखावयाची असे. कोंकणपट्टींतील अधिकाऱ्यांनाहि त्याच कारणाकरितां विशेष महत्त्वाकांक्षा नसे. स्वतंत्र राहावें व बनेल तसा दर्यावर्दीपणा करावा एवढ्यावर ते प्रायः संतुष्ट राहात. आपल्या कार्यक्षेत्रांत मात्र ते बलिष्ठ असत; आणि देशावरील मोठमोठ्या लढायांच्या वर्णनांप्रमाणें जरी कोंकण प्रांतांतल्या लढायांचीं वर्णनें देण्यास साधन नाहीं, तरी दर्यावरील झुंजांत व्यक्तिशः कोंकणी खलाशी व आरमारी सरदार यांनीं दाखविलेलें शौर्य व मर्दुमकी कांहीं कमी असेल असें मानण्याचें कारण नाहीं. चांचेगिरींतील साहसाचीं व धाडसाचीं कथानकें सर्वच देशांत मोठीं चित्ताकर्षक असतात. आणि कोंकणी वीरांचीं चरित्रें लिहिणारा कोणी सहृदय ग्रंथकार किंवा शाहीर पुढें मागें मिळाल्यास मराठ्यांच्या बखरींत व पोवाड्यांत चांगलीच भर पडेल.

कोंकणपट्टीशीं इंग्रजांचा व्यापार सतराव्या शतकाच्या प्रारंभापासून चालू होता. तथापि कोंकणी किनाऱ्यावर आरमारी ठाणीं वसविण्याचा त्यांचा प्रयत्न कधींहि शेवटास गेला नाहीं. मुंबईच्या दक्षिणेस आंग्रे, धुळप, कोल्हापुरकर व सावंतवाडीकर अशा क्रमानें सर्व किनारा बलिष्ठ अशा दर्यावर्दी मराठ्यांनीं आक्रमिलेला होता. या सर्वांत आंग्रे हे प्रमुख असून त्यांचा दरारा एकदम कोंकणपट्टीच्या बाजूस फिरणाऱ्या जलगामी व्यापाऱ्यांना चांगलाच भासत असे. कान्होजी आंग्र्यानें इंग्रजांचा अनेक जलयुद्धांत पराभव करून अनेक वेळां त्यांचीं गलबतें धरलीं व मारलीं. इंग्रजांनीं सन १६३८ त राजापूर येथें वखार स्थापली; पण त्यांना ती लवकरच मोडावी लागली. ही वखार शिवाजीनें लुटल्यापासून इंग्रजांना दहशत बसली व दिवसेंदिवस शिवाजीच्या पराक्रमामुळें मुसलमानांचा कोंकणांतील अंमल नाहींसा होऊं लागलेला पाहून त्यांना आपण फक्त सुरत सांभाळली म्हणजे पुरे असें वाटूं लागलें. शिवाजीच्या मरणोत्तर कोंकणांत मुसलमानांचा अंमल थोडाबहुत फिरून प्रस्थापित झाला. तथापि, प्रत्यक्ष अंमल मोगलांतर्फे हबशी–शामळ यांचा आणि मराठ्यांतर्फे आंग्रे–धुळप यांचा असा दुतर्फी चालू होता. अवरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर मोगलांचा कोंकणांतील अंमल कायमचा नाहींसा झाला; आणि शिद्दी व हबशी हे जरी मराठ्यांना त्रास देत व त्यांच्याशीं झगडत, तरी ते यापुढें मुसलमानांकरितां झगडत नसून

स्वतंत्र राजे म्हणून झगडत असत. इंग्रजांना जो थोडाबहुत फायदा झाला तो या झगड्यांपासूनच झाला. ते मधून मधून मराठ्यांच्या साहाय्यानें पोर्तुगीजांशीं व शिद्द्याच्या साहाय्यानें मराठ्यांशीं लढत व कोणीकडून तरी आपल्या संरक्षणाचे उपाय योजीत.

मराठ्यांच्या आरमाराची सरकारी रीत्या संस्थापना छत्रपति शिवाजी महाराजांचे कारकीर्दींत झाली. सन १६६१ मध्यें जंजिरा काबीज झाला नाहीं म्हणून समुद्राच्या बाजूनें त्यास शह देण्याचा शिवाजीनें विचार केला. ह्या प्रसंगीं हबशाजवळ जहाजें असल्यामुळें त्यास समुद्रांतून अन्नसामग्री आणतां येत असे ती बंद करण्याच्या उद्देशानें शिवाजी महाराजांनीं आपलें स्वतंत्र आरमार उभारण्याचा हुकूम दिला.

आरमार तयार झाल्यानंतर शिवाजी महाराजांनीं कोंकण प्रांतांतील दर्याकिनाऱ्याचीं बंदरें हळूहळू काबीज करण्यास सुरुवात केली व दर्याकिनाऱ्याचें चांगलें निरीक्षण करून माऱ्याच्या खंबीर जागा शोधून जंजिरे म्हणजे पाण्यांतील किल्ले बांधण्यास प्रारंभ केला. सन १६६२ मध्यें वाडीकर सावंतावर स्वारी करून त्याच्या ताब्यांतील पुष्कळ प्रांत शिवाजीनें काबीज केला. त्याच वेळीं त्यास राम दळवी व तानाजी सावंत हे सावंताचे दर्यावर्दी सरदार येऊन मिळाले; त्यांस शिवाजीनें आपल्या आरमारांतील हशमांचे सुभेदार नेमले; मालवणचा सिंधुदुर्ग किल्ला इ. स. १६६४–६५ मध्यें बांधण्यास शिवाजीनें प्रारंभ केला व तेथें आरमाराचें मुख्य ठाणें करावयाचें योजिलें. कुलाबा, सुवर्णदुर्ग व विजयदुर्ग हे किल्ले सुधारून दुरुस्त केले व तेथें जहाजें बांधण्याचें काम चालविलें. हे सर्व किल्ले मराठ्यांच्या आरमाराच्या मुख्य जागा होत.

मराठ्यांच्या आरमाराची सिद्धता झाल्यानंतर इ. स. १६६४ पासून कोंकण किनाऱ्यावर मराठ्यांचीं व परराष्ट्रांतील लोकांचीं युद्धें सुरू झालीं. ह्या आरमाराची शक्ति पाहून पोर्तुगीज, सिद्दी व इंग्रज ह्यांस भीति उत्पन्न झाली. १६६५ मध्यें शिवाजीनें आपलें आरमार घेऊन कारवारपर्यंत स्वतः चाल केली व तेथपर्यंत समुद्रकिनारा पादाक्रान्त केला. शिवाजीच्या ह्या स्वारीबरोबर जें लष्कर होतें त्यांत 'फिरगेट्स' म्हणजे ३० पासून १५० टन वजनाचीं व एका डोलकाठीचीं अशीं ८५ लहान जहाजें होतीं,

व 'शिप्स' म्हणजे तीन डोलकाठ्यांचीं अशीं ३ मोठीं जहाजें, होतीं असें कारवारच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं लिहिलें आहे. इ. स. १६७० मध्यें ज्या वेळीं शिवाजीनें जंजिऱ्यावर निकराचा हल्ला करून शिद्दीचें बंड मोडून टाकण्याचा निश्चय केला त्या वेळीं शिवाजीचें आरमार वाढत जाऊन त्याचीं १६० जहाजें झालीं होतीं. त्याच सालीं पोर्तुगीज लोकांची व शिवाजीच्या आरमाराची मोठी लढाई झाली व शिवाजीच्या आरमारापैकीं १२ लहान गलबतें पोर्तुगीज लोकांनीं हस्तगत केलीं; उलट मराठ्यांच्या आरमारानें दमणजवळ पोर्तुगीज लोकांचा पराभव करून त्यांचें एक मोठें लढाऊ जहाज जिंकून घेतलें.

१६७९ मध्यें शिवाजीनें आपल्या आरमाराचा सेनापति दौलतखान याजकडून खांदेरी बेटावर चाल करवून तें घेतलें. या बेटावर इंग्रज व पोर्तुगीज ह्यांचा डोळा असल्यामुळें शिवाजीचें आरमार जंजिऱ्याकडे जात असतां त्यांनीं त्यास प्रतिबंध केला. इंग्रजांच्या 'रिव्हेंज' नामक सोळा तोफांच्या गलबताची व मराठ्यांच्या आरमाराची बरीच चकमक उडाली. आर्मं नामक इतिहासकारानें या वेळीं मराठ्यांच्या गलबताची रचना व वल्हीं इंग्रजी जहाजांपेक्षां उत्तम होतीं असें म्हटलें आहे. शिवाजीच्या आरमाराचा मुख्य उद्देश कोंकणकिनारा जिंकून त्याचें परशत्रूपासून संरक्षण करणें हा होता, तो जंजिऱ्याच्या टापूवाचून इतर ठिकाणीं सिद्धीस गेला.

सर्व कोंकणपट्टी ताब्यांत आल्यावर तिजवर आरमाराच्या सोयीकरितां शिवाजीनें कुलाबा, उंदेरी, अंजनवेल वगैरे तेरा जंजिरे बांधले होते. हे समुद्रांतील किल्ले बांधण्यामध्यें मराठ्यांच्या आरमाराची शक्ति वाढवून समुद्रकिनाऱ्यावरील सर्व नाकेबंदीच्या जागा खंबीर करण्याचा त्याचा हेतु होता. त्यानें बांधलेला सिंधुदुर्ग किल्ला ही त्याच्या कारकीर्दीतील मराठी आरमाराची मुख्य जागा होय. मालवणाजवळ पद्मदुर्ग म्हणून जो किल्ला आहे तेथें जहाजें बांधण्याचा कारखाना होता. विजयदुर्ग व कुलाबा येथें लढाऊ जहाजांवरील तोफा व दारूगोळा ठेवण्याच्या जागा होत्या. समुद्रकाठीं राहणारे कोळी, भंडारी वगैरे दर्यावर्दी लोक शिवाजीनें वश करून आपल्या आरमारांत घेतले होते. डग्लस् साहेबानें लिहिलें आहे कीं, "शिवाजी स्वत: खलाशी नव्हता म्हणून बरें झालें; नाहीं तर त्यानें ज्या-

प्रमाणें जमिनीचा पृष्ठभाग साफ म्हणजे निःशत्रु करून टाकिला, त्याप्रमाणें समुद्राचाहि करून टाकिला असता ! " नेर्नसाहेबानें कोंकणच्या इतिहासांत "शिवाजी हा समुद्रकिनाऱ्यावर राज्य करणाऱ्या तत्कालीन मुसलमान अथवा ख्रिस्ती सत्ताधिकाऱ्यांपेक्षां कमी प्रतीचा राज्यकर्ता नव्हता" असें प्रांजलपणें कबूल केलें आहे.

जंजिऱ्याचा शिद्दी हा उन्मत्त होऊन शिवाजी महाराजांच्या कारकीर्दींत मराठ्यांस हार गेला नाहीं. त्यास इंग्रज व पोर्तुगीज ह्यांचें गुप्त रीतीनें साहाय्य होतें. त्यामुळें त्यावर स्वारी करून जंजिरा हस्तगत करावा असा संकल्प संभाजीनें केला. परंतु त्यांत त्यास यश आलें नाहीं. इकडे राजापुरास मराठ्यांचें जें आरमार होतें त्यानें पोर्तुगीज लोकांस चांगला वचक बसवून त्यांच्या ताब्यांतून कारंजें वगैरे ठिकाणें घेतलीं. "एकटें राजापुरचें मराठी आरमार गोंव्याच्या पोर्तुगीज आरमारास भारी होतें" असें आर्म या इतिहासकारानें म्हटलें आहे. संभाजीच्या कारकीर्दींत हबसाण व फिरंगाण ह्या दोन्ही समुद्रावरील मोहिमांमध्यें मराठ्यांच्या आरमाराचें पराक्रमतेज चांगलेंसें प्रकाशित झालें नाहीं. संभाजीनंतर मराठी राज्यावर जें अरिष्ट ओढवलें त्यांतून ज्याप्रमाणें धनाजी जाधव, संताजी घोरपडे ह्या महावीरांनीं यवनशत्रूंस आपला पराक्रम दाखवून त्यांच्या ताब्यांतून स्वराज्य सोडविलें, त्याप्रमाणें समुद्रकिनाऱ्यावरहि इंग्रज, फिरंगी, डच, शिद्दी इत्यादि स्वसत्ता स्थापन करणाऱ्या महत्त्वाकांक्षी परकी लोकांचा पाडाव करण्याकरितां ज्यानें मराठ्यांचें आरमार पुनः सज्ज केलें व मराठ्यांचें दर्यायुद्धांतलें अलौकिक शौर्य दाखवून सर्वांस दिपवून सोडलें, त्या कान्होजी आंग्र्याचें नांव मराठ्यांच्या इतिहासांत कीर्तिरूपानें चिरकाल चमकत राहील ह्यांत शंका नाहीं. शिवाजीच्या पश्चात् कोंकण किनाऱ्यावर परद्वीपस्थ लोकांचा पाय न लागूं देण्याचे कामीं जर कोणीं पराकाष्ठेची दक्षता दाखविली असेल तर ती फक्त कान्होजी आंग्रे यानेंच होय, असें म्हटल्यास त्यांत अतिशयोक्ति होणार नाहीं.

कान्होजी आंग्रे ह्यास परदेशीय इतिहासकारांनीं चांच्यांचा नायक वगैरे निंदास्पद विशेषणांनीं संबोधलें आहे. परंतु खरोखर तो चांच्यांचा नायक नसून, मराठ्यांच्या आरमाराचा पुनरुद्धारक होता असेंच म्हटलें पाहिजे. कान्होजी आंग्र्यासारखा दर्यावर्दी युद्धामध्यें पुरा निपुण, अद्वितीय पराक्रमी,

आणि अचाट साहसी पुरुष राजारामाच्या कारकीर्दीतील बिकट राजकारण-प्रसंगीं निर्माण झाला नसता, तर सर्व समुद्रकिनारा मराठ्यांच्या ताब्यांतून नाहींसा झाला असता ह्यांत तिळमात्र शंका नाहीं.

कान्होजीनें मराठ्यांच्या आरमाराची पुष्कळ सुधारणा करून तें चांगलें खंबीर केलें. शिवाजीच्या कारकीर्दींत मराठ्यांचें जें आरमार होतें, त्यापेक्षां कान्होजीच्या कारकीर्दींत तें अधिक प्रबल व अधिक अजिंक्य झालें होतें. शिवाजीस खुष्कीवर व जलमार्गावर सारखीच सत्ता वाढवावयाची होती, त्यामुळें त्यास दोहोंकडे लक्ष देणें भाग असे. परंतु आंग्र्यानें सर्व दर्याकिनारा आपल्या टापूखालीं घेतल्यामुळें त्यास आपलें सर्व लक्ष आरमाराच्या सुधारणेकडे व अभिवृद्धीकडे लावितां आलें. त्यानें थोड्याच वर्षांत मराठ्यांच्या आरमाराची चांगली सुधारणा करून लढाऊ जहाजें व त्यांतील सैन्य ह्यांची संख्या बरीच वाढविली. हशम म्हणजे जहाजांवर लढणारे लोक व दर्यावर्दी म्हणजे जहाज चालविणारे लोक ह्यांस चांगलें शिक्षण देऊन समुद्रयुद्धामध्यें त्यानें निष्णात केलें. सन १६९० पासून सन १७५६ पर्यंत मराठ्यांचें आरमार आंग्र्यांच्या हाताखालीं होतें.

सन १७१९ मध्यें शिद्दी, फिरंगी आणि मोगल ह्या सर्वांनीं मिळून एकत्र होऊन, प्रबल होऊन बसलेल्या कान्होजीची खोड मोडण्याचा प्रयत्न केला; परंतु कान्होजीनें त्या सर्वांस आपल्या आरमाराच्या जोरावर दावांत ठेवलें, व त्यांच्याच ताब्यांतील प्रांत एकसारखा काबीज करण्याचा सपाटा चालविला. जंजिऱ्याचा शिद्दी व मोगल आंग्र्यास वसूल देण्यास राजी झाले. ह्याप्रमाणें कान्होजीनें मराठ्यांची सत्ता व वर्चस्व कोंकणामध्यें पुनः संस्थापित केलें. त्यानें विजयदुर्ग येथें आपल्या आरमाराचें मुख्य ठिकाण केलें; आणि सर्व बंदरी किल्ल्यांस उत्तम तटबंदी करून तेथेंहि आरमाराचा पक्का बंदोबस्त केला. मुंबईपासून गोंव्यापर्यंत सर्व समुद्रकिनाऱ्यावर एकहि खाडी, एकहि बंदर, किंवा एकहि नदीचें मुख त्यानें तटबंदीवाचून किंवा जहाजांच्या नाक्यावाचून मोकळें ठेविलें नाहीं.

कान्होजीच्या आरमाराबद्दल इंग्रज ग्रंथकारांनीं जी माहिती दिली आहे, तिजवरून तें बरेंच मोठें असावें असें दिसून येतें. त्याच्या मोठ्या जहाजांस दोन किंवा तीन शिडें असत. ज्या जहाजांस तीन शिडें असत त्यांची शक्ति

३०० टन ओझें वाहण्याची असे. बाकीचीं सर्व १५० पासून २०० टनपर्यंत ओझ्याचीं असत. भूमध्य समुद्रांतील जहाजांप्रमाणें त्यांच्या नाळी पुढें निमुळत्या आलेल्या असून त्यांच्यावर चांगले खंबीर मजले असत. मोठ्या गुराबांवर सज्ज केलेल्या सहांपासून नऊ पौंड गोळा फेंकणाऱ्या तोफा असत. सन १७१६ मध्यें ३२ तोफांचें एक मोठें जहाज, २० पासून २८ तोफांच्या ४ गुराबा, आणि ५ पासून १२ तोफांचीं २० गलबतें इतकें इंग्रजांचें आरमार असून ह्याच सुमारास कान्होजीचें आरमार म्हणजे १६ पासून ३० तोफांच्या १० गुराबा आणि ४ पासून १० तोफांचीं ५० गलबतें एवढेंच होतें. तरी कान्होजीनें सन १७१६ मध्यें ईस्ट इंडिया कंपनीच्या 'प्रेसिडेंट' नामक जहाजाशीं लढाई करून त्याचा फार नाश केला. सन १७१७ मध्यें त्यानें 'सक्सेस' नांवाचें जहाज लढून घेतलें. सन १७२२ मध्यें इंग्रज व पोर्तुगीज ह्यांनीं एक होऊन कुलाब्यावर स्वारी केली. परंतु त्यांस यश मिळालें नाहीं. पुढें दोन वर्षांनीं डच लोकांचें ३० पासून ५० तोफांच्या सात प्रचंड जहाजांचें आरमार विजयदुर्गावर चाल करून आलें; पण तेंहि छिन्नविछिन्न होऊन परत गेलें. ह्याप्रमाणें आंग्र्याच्या आरमाराची पराक्रमशक्ति परराष्ट्रीयांस चांगली व्यक्त होऊन त्यांचें एकहि व्यापारी गलबत लढाऊ आरमाराच्या साह्यावाचून फिरकेनासें झालें. "भूमध्य समुद्रांतील आल्जेराईन्स नामक चांच्यांचें नांव ऐकतांच ज्याप्रमाणें तिकडील जहाजांवरील व्यापाऱ्यांचा थरकांप होत असे, त्याप्रमाणें या दर्यावर्दी मराठा वीराचें नांव ऐकून इंग्रज व्यापाऱ्यांची गाळण उडत असे," असें लो नामक इतिहासकारानें लिहून ठेविलें आहे. पुढें सन १७२७ व १७२८ मध्यें इंग्रजांच्या आणखी दोन जहाजांचा पाडाव झाल्यामुळें ते जेरीस आले व त्यांनीं वाडीकर सावंतांशीं तह करून त्यांचें साहाय्य घेण्याचें ठरविलें. आंग्र्यांप्रमाणेंच वाडीकर सावंत हे दर्यायुद्धामध्यें फार निष्णात होते. सन १७२९ मध्यें कान्होजी मृत्यु पावला. त्यापूर्वी त्याच्याशीं सलोखा करून आपला कार्यभाग साधावा म्हणून मुंबईच्या हुषार गव्हर्नरानें त्याची मनधरणी करण्याचा प्रयत्न केला. त्या वेळीं कान्होजीनें जें उत्तर दिलें त्यावरून तो व्यवहारचतुर व धूर्त होता असें दिसून येतें. मुंबईच्या गव्हर्नरानें, "तुमचें व आमचें सौरस्य नाहीं ह्याचें कारण केवळ तुम्ही आहांत, तुम्ही दुसऱ्याचा माल घेण्याची इच्छा

करितां हें अविचारीपणाचें आहे; अशा प्रकारचे गुन्हे म्हणजे एक प्रकारची चांचेगिरी आहे; अशा रीतीनें तुमचें वर्तन फार दिवस चालावयाचें नाहीं; तुम्हीं प्रथमपासून व्यापार वाढविला असता व व्यापारी लोकांवर मेहेरबानी ठेविली असती तर तुमच्या ताब्यांतील बंदर आजमितीस परमेश्वरकृपेनें भरभराट पावून त्यानें सुरतेवर ताण केली असती आणि तुमचा लौकिक सर्वत्र पसरला असता. ... ही गोष्ट सरळ रीतीनें व्यापारवृद्धि केल्यावाचून होणार नाहीं " असें दर्शवून तह करण्याबद्दल लिहिलें होतें. त्यास कान्होजीनें फार खुबीनें उत्तर दिलें. त्यानें लिहिलें कीं, " तुम्हीं लिहिलें तें सर्व प्रशंसनीय आहे. आजपर्यंतच्या तुमच्या आमच्या भेदभावाचें व तंटयाचें कारण मी आहें असें तुमचें म्हणणें आहे. परंतु तुम्ही दोन्ही बाजूंचा विचार केला म्हणजे त्यांतील सत्य तुम्हांस कळून येईल. दुसऱ्याची संपत्ति अपहार करण्याची माझी इच्छा आहे म्हणून तुम्ही म्हणतां; पण तुमच्यासारखे व्यापारी तसल्या महत्त्वाकांक्षेपासून अलिप्त आहेत असें मला वाटत नाहीं. कारण, सर्व जगाचा एकच मार्ग आहे. ईश्वर स्वतः थोडेंच कांहीं देतो ! ह्याची संपत्ति त्यास व त्याची ह्यास अशीच मिळत असते. आमचें राज्य जुलूम, बलात्कार अथवा चांचेगिरी ह्यांच्यावर चाललें आहे असें म्हणणें तुम्हां व्यापारी लोकांस शोभत नाहीं. शिवाजी महाराजांनीं चार बादशहांबरोबर लढाया केल्या, आणि स्वपराक्रमानें स्वराज्य स्थापन केलें. ह्याप्रमाणें आमच्या राज्यसत्तेचा प्रारंभ आहे. ह्याच साधनांच्या योगानें आमचें राज्य टिकलें आहे, हें तुम्हांस कळतच आहे. हें चिरकालिक आहे किंवा नाहीं ह्याचा विचार तुम्हींच करावा. जगांत चिरकालिक असें कांहींच नाहीं. जगाचा क्रम सर्वांस सारखाच माहीत आहे. "

कान्होजी आंग्रे मृत्यु पावल्यावर आंग्र्यांच्या घराण्यांत गृहकलहाचें बीजारोपण झालें, त्यामुळें कोंकण किनाऱ्यावर स्वसत्ता स्थापित करूं इच्छिणाऱ्या परकीय लोकांना आपला मतलब साधण्यास अनायासें संधि मिळाली. कान्होजीचे पुत्र मानाजी व संभाजी या उभयतांमध्यें तंटे माजून त्यांच्या ज्या आपसांत लढाया झाल्या त्यांमध्यें स्वोत्कर्ष व स्वार्थेच्छा यांवाचून राष्ट्रहिताचा उच्च किंवा उदात्त विचार कांहींच नव्हता. त्यांच्या भाऊबंदकीस पेशव्यांनीं तरी आळा घालावयाचा होता ! परंतु तेथेंहि स्वार्थबुद्धीचाच वास झाल्या-

मुळें राष्ट्रकल्याण एकीकडे राहून, पेशव्यांनीं आंग्र्यांचा प्रांत जिंकून घेण्याचा क्रम आरंभिला.

आंग्र्यांचीं भांडणें चालू होतीं, तथापि त्यांच्या आरमारानें आपला वचक परकीय लोकांवर चांगला बसविला होता. मानाजीनें इंग्रजांच्या व हबशांच्या आरमारांशीं अनेक वेळां युद्धप्रसंग करून, मुंबई बंदरापर्यंत आपलें आरमार एक वेळ थडकविलें होतें. संभाजीनें तर इंग्रज, फिरंगी आणि इतर शत्रु ह्यांच्याशीं अनेक वेळां दर्यायुद्धें केलीं व त्यांस अगदीं जेरीस आणिलें. पूर्वी मराठ्यांच्या आरमारामध्यें ३०० टनपर्यंत वजनाचीं जहाजें होतीं; परंतु संभाजीनें तीं ४०० टनपर्यंत केलीं. त्याचीं ४०० टनाचीं ८ जहाजें होतीं. तो १७४२ मध्यें मृत्यू पावला. त्याचे मागून त्याचा भाऊ तुळाजी हा सुवर्णदुर्गाच्या आरमाराचा अधिपति झाला. त्यानें समुद्रामध्यें फारच प्रळय मांडून इंग्रजांस त्रास दिला आणि पेशव्यांशींहि वैमनस्य आरंभिलें. तेव्हां सगळ्यांनीं मिळून सन १७५५ मध्यें विजयदुर्गावर स्वारी करून त्याचा व त्याच्या प्रबळ आरमाराचा नाश केला व आंग्र्यांची समुद्रावरील सत्ता नाहींशी करून टाकिली.

कान्होजी आंग्रे व त्याचे वंशज ह्यांच्याबद्दल डग्लस् साहेबानें जें वर्णन लिहिलें आहे त्यांत, "हिंदी महासागरांतील तिन्ही युरोपियन राष्ट्रांस (इंग्रज, फिरंगी व वलंदेज) पराक्रमाच्या कामांत आंग्र्यांनीं खालीं पाहण्यास लाविलें आणि कोणासहि त्यांची बरोबरी करतां आली नाहीं." असे मोकळ्या मनानें उद्गार काढले आहेत.

इ. स. १७५६ मध्यें तुळाजी आंग्र्यास कैद केल्यानंतर, पेशव्यांनीं त्याच्या जहाजांपैकीं जीं जहाजें हातीं लागलीं तीं आपल्या उपयोगांत आणून विजयदुर्ग हीच मराठ्यांच्या आरमाराची मुख्य जागा केली. विजयदुर्ग हा पाण्यांतील जंजिरा फार बळकट व आरमाराच्या जागेस जसा पाहिजे तसा होता. त्याची नैसर्गिक रचना व मराठ्यांनीं बांधलेलें त्यावरील अजस्त्र काम ह्या दोहोंच्या योगानें त्यास फार महत्त्व आलें होतें.

विजयदुर्गच्या आरमारामध्यें लढाऊ लोक सुमारें दोनपासून तीन हजारांपर्यंत असत. अगदीं सगळ्यांत मोठें जें फत्तेजंग जहाज होतें त्याच्यावर २२६ इसम, १६ गोलंदाज, १३२ दर्यावर्दी मिळून ३७४ लोक होते. अगदीं

लहान गलबत वावडी म्हणून होतें त्यावर १५ लोक असत. आरमारी जहाजावर युद्धसामग्री चांगली असे. इ. स. १७८३ पासून १७८६ पर्यंत मराठ्यांच्या आरमाराकडे लढाऊ तोफा लहानमोठ्या मिळून २७५ पर्यंत होत्या. त्या वेळीं नारायणपाल म्हणून एक फार मोठें तिरकती पाल होतें, त्यावर २८ तोफा व ४ जंबुरे मिळून ३२ डाग होते.

ह्या आरमारावर एक मुख्य अधिकारी असे. त्यास "सुभेदार निसबत सुभा आरमार" अशी संज्ञा असे. ह्या आरमाराचें आधिपत्य ज्यांच्या हातांत होतें त्यांच्यामध्यें आनंदराव धुळप हा दर्यायुद्धामध्यें विशेष नाणावलेला पुरुष होऊन गेला. आनंदराव धुळप व त्याचें बंधुमंडळ ह्यांनीं मराठ्यांच्या आरमारामध्यें शौर्याचीं व पराक्रमाचीं पुष्कळ कामें केलीं. त्यांपैकीं इ. स. १७८३ मध्यें इंग्लिश आरमार व धुळपांचें आरमार ह्यांमध्यें जी हातघाईची लढाई झाली तीमध्यें उभय योद्ध्यांचें रणशौर्य व्यक्त झालें. त्या वेळच्या मराठ्यांच्या आरमाराचें खरें स्वरूप त्याच प्रसंगाचें एक अस्सल पत्र दिलें म्हणजे नीट समजून येईल. हें पत्र म्हणजे ह्या युद्धाची हकीकत आनंदराव धुळपानें श्रीमंत पेशवे सरकार यांस कळविल्यानंतर त्यांच्याकडून आलेलें उत्तर होय. तें येणेंप्रमाणें :—

"राजश्री आनंदराव धुळप सुभेदार आरमार जंजिरे विजयदुर्ग गोसावी यांसीं :—

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्ने. माधवराव नारायण प्रधान आशीर्वाद उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहित गेलें पाहिजे. विशेष तुम्हीं छ. ५ जमादिलावलचें पत्र पाठविलें त्यांत लिहिलें कीं, इंग्रजी तरांडीं शिबाडें दोन, दीड घोशी बताले व तीन घोशी अरमारें जंगी दारूगोळ्यानिशीं ऐशीं हजार चापाची बंदुक, चारशें गोरा गोलंदाज व सात कौसलदार असे विलायतेहून हैदर नाइक यांचे मुलुखाचे बंदोबस्ताकरतां जळमार्गें जात होते, त्यांची आमची रत्नागिरीचे मुक्कामीं छ. १ जमादिलावल सकाळचे प्रहर दिवसांत गांठ पडली, आणि लढाई तोफखाना सुरू झाला. ते सायंकाळचे प्रहर दिवसापर्यंत मारामारी तोफांची चालली असतां, तरांडीं शिकस्त होत नाहींत असें समजून सर्व लोकांचा एक जीव करून, धन्याचे पायांचें स्मरण करून बेशक त्यांचे व आमच्या तरांड्याची अडावणी केली. हातास

हात मिळालेवर कोण कोणास मारतो अशी शुद्धि राहिली नाहीं याप्रमाणें एक प्रहर गर्दी झाली. धन्याचें पुण्य समर्थ तरांडीं शिकस्त केली. त्या गर्दींत आम्हांकडे मोठें माणूस, आठ असामी सरदार ठार झाले व जखमी पंधराशें असामी व नऊशें असामी आडहत्यारी व बरकंदाज ठार झाले. इंग्रजांकडील दोन हजार असामी व खांसा असामी एक ठार झाला व जखमी पांचसहाशें असामी जहाले. सर्व आरमार व कौंसलदारसुद्धां जंजिरे मजकुरीं कैदी करून ठेविले आहेत. सर्फराजी करणार धनी आहेत. म्हणून विस्तारें लिहिलें तें कळलें. ऐसियास आंग्रे यांचा मुलूख आमचे वडिलांनीं घेतला, ते समयीं तुमचे वडिलांची अठरा टोपीकारावर सलाबत आहे सबब तुमचे वडिलांस ठेविलें. त्याप्रमाणें हल्लीं तुमची सलाबत पाहून वडिलांनीं तुमचें पाणिग्रहण केलें, त्याचें सार्थक करून दाखविलें. इंग्रज आपणास शिपाई म्हणवतो; आणि खासे गोरे वर असतां व त्यांचीं आरमारें मोठीं असून तुम्ही प्राणांची आशा न धरितां, बेशक त्यांचे गळीं जाऊन पडलां. शाबास, शाबास तुमची व तुमचे लोकांची ! महाराजचाकरीस अशीं मोठमोठीं कामें करण्याची तुम्ही उमेद धरितां, त्यांतच तुमचें स्वरूप आहे. आठ असामी सरदार ठार झाले, त्यांच्या पुत्रांच्या नांवें असाम्या होऊन जास्ती तैनाती केल्या जातील. ज्यांस पुत्र नसतील त्यांस दत्तक पुत्र देऊन सरदारी चालती केली जाईल, किरकोळ लोकांच्या पुत्रांच्या असाम्या चालत्या कराव्या. ज्यांस पुत्र नसतील त्यांस बालपर्वेशा चालविल्या जातील. तुमचे मर्जीनें बक्षीस काय द्यावयाचें असेल ती यादी करून पाठविणें, समजून घेऊन चवकशीनें आज्ञा होईल. आम्हांकडील लोक जखमी जहाले आहेत त्यांचा बंदोबस्त जातीनें करून खर्च लागेल तो करून बरें काय तें करणें. इंग्रजांकडील लोकांचा खर्च जुजबी करावा. तुम्हांस बहुमानाचा पोषाख खाजगीकडील व शिरपेंच, मोत्यांची कंठी व कडीं पाठविलीं आहेत हीं घेणें. इंग्रजांकडील वकील येऊन दाखल झाला आहे, त्याचा तहनामा तुमचे विचारें केला जाईल. तुम्ही हें काम मोठें केल्यावरून सरकारची मर्जी फार खूप होऊन, सरदार दौलतींत तुम्ही मालक आहां असें समजून संतोष झाला. रवाना छ. १३ जमादिलावल, बहुत काय लिहिणें हें आशीर्वाद. (मोर्तब)"

धुळपाप्रमाणें विचारे, सुर्वे, कुवेसकर, जावकर इत्यादि अनेक सरदार

दर्यायुद्धामध्यें फार नामांकित असून त्यांनींहि मराठ्यांच्या आरमारामध्यें उत्तम पराक्रम केले होते. पेशव्यांकडून आरमाराच्या सुभ्याकडे दिवाण, फडणवीस, मुजुमदार, हशमनीस वगैरे दरकदार नेमून दिलेले होते. त्या सर्वांच्या तैनाती ठरीव असत. नवीन गलबत बांधण्यास खर्च दहापासून चाळीस हजारांपर्यंत व दुरुस्तीचा खर्च पांचपासून दहा हजारांपर्यंत असे. रत्नागिरी व अंजनवेल येथें सरकारी व खासगी गोद्या असत. मराठ्यांच्या आरमाराचा खर्च प्रतिवर्षास दीडपासून दोन लाख रुपयेपर्यंत असे. आरमार सुभ्याकडे एक स्वतंत्र सौंदलमहाल तोडून दिला होता. ह्याशिवाय सरकारांतून रोख ऐवज बराच मिळत असे. परराष्ट्रीय व्यापारी जहाजांवर जकात असे. त्याशिवाय व्यापार करण्यास जीं जहाजें जातील त्यांस हर जिन्नस व माल भरून ठिकठिकाणीं उदीम व्यवसाय करण्यास परवानगी देण्याबद्दल एक कर घेत असत. ह्यानिमित्त सरकारांत प्रत्येक जहाजामागें ४॥ रुपये जमा होत. ह्याशिवाय पैदास म्हणून उत्पन्नाची बाब असे. जीं परराष्ट्रीय जहाजें सरकारचा कौल न घेतां व्यापारनिमित्तानें किंवा दुसऱ्या राजकीय हेतूनें मराठ्यांच्या राज्यांतील समुद्रकिनाऱ्यावर येत व युद्धास प्रवृत्त होत, त्यांच्याशीं लढाई करून तीं व त्यांतील माल मराठ्यांच्या आरमारावरील लोक जिंकून घेत. ह्या मिळकतीचें उत्पन्न फार मोठें असे व तिला पैदास असें म्हणत. ही पैदास कधीं कधीं ५० हजारांपर्यंत देखील असे. व्यापार करणारे स्वदेशी लोक मुख्यतः भाट्ये, शेणवी व मुसलमान हे असत.

मराठ्यांच्या आरमारावर 'मालमी' म्हणजे दिशा पाहण्याचें होकायंत्र, वाळुकायंत्रें व दुर्बिणी, वगैरे होत्या. विद्युत्प्रकाशाचें काम त्या वेळीं चंद्रज्योतींच्या साहयानें करीत असत. जहाजांचीं निशाणें भिन्न भिन्न रंगांचीं खुणेकरतां लावलीं जात. सांप्रत जहाजाचें आगमन व प्रयाण कळविण्याकरितां ज्याप्रमाणें वाफेच्या योगानें कर्कश शीळ वाजवितात, त्याप्रमाणें शिंगें व कर्णे यांच्या उच्च स्वरानें पूर्वी तें काम होत असे.

मराठ्यांची मुलकी व्यवस्था

कोणत्याहि राज्यांत लष्करी सामर्थ्याचा मान पहिला असला तरी मुलकी राज्यव्यवस्थेचा मान त्याच्याच खालोखाल आहे. पराक्रम एक दिवसाचा

होतो; पण राज्यव्यवस्था निरंतरची असते. यामुळें राष्ट्राचा मोठेपणा, त्याचा स्थायीभाव, त्याचे नैतिक गुण यांची परीक्षा करावयाची असल्यास ती त्यांतील राज्यव्यवस्थेवरूनच करण्यांत येते. राज्य मिळविण्याच्या गुणाला जर राज्य चालविण्याच्या गुणाची जोड नसली तर मिळविलेलें राज्य नीट टिकत नाहीं, प्रजा असंतुष्ट होते, बेबंदशाही माजते, व एक दिवसांत मिळालेल्या राज्यास हातून जाण्यास जरी कदाचित् चार दिवस लागले तरी अखेर तें जातेंच ! तरवारीच्या पराक्रमावर राज्य मिळालें तरी राज्यांतील वसूल येण्यास तरवारीचा उपयोग होऊं शकत नाहीं. त्याला व्यवस्थाच चांगली लागते. तसेंच राज्य मिळविणारा स्वतः राजा होऊन बसला तरी राजादेखील कोणतेंहि राज्य स्वतः एकटयाकरितां मिळवीत नाहीं. तो तें आपल्या लोकांकरितां, आपल्या समाजाकरितां मिळवीत असतो; व समाजास राज्याचा जो उपयोग होतो किंवा उपभोग मिळतो तो राज्यांतल्या ज्या राज्यसंस्था निर्माण होतात त्यांच्या द्वारेंच मिळतो. म्हणून शिवाजीची योग्यता, तो शूरवीर असल्यामुळें जितकी मानली जाते तितकीच किंवा तिच्याहूनहि कांकणभर अधिकच तो सुराज्यसंस्था–निर्माणकर्ता झाला यामुळेंच इतिहासकार मानतात. महाराष्ट्रांत या राज्यसंस्था एकदां स्थापल्यानंतर त्या पद्धतशीर चालविण्याचें कामहि शहाणपणाचें व जोखमीचें होतें, आणि या कामीं क्षत्रियांपेक्षां ज्यांचा विशेष अधिकार व ज्यांच्या अंगीं शिक्षणजन्य परंपरागत विशेष शहाणपण होतें असा ब्राह्मण व कायस्थ वर्ग शिवाजीस लाभला. अशा रीतीनें तरवारीस लेखणीची जोड मिळाल्यामुळें शिवाजीनें मिळविलेल्या राज्यास सुव्यवस्थित स्वरूप आलें व शेंदोनशें वर्षें तरी टिकण्यास तें समर्थ झालें. मराठ्यांच्या अंगचें लष्करी तेज आणि ब्राह्मण, परभू यांच्या अंगचा सुव्यवस्थितपणा यांस पुढें कमतरता आली; आणि या दोनहि गुणांची खराबी स्वार्थपरायणतेनें केली. विशेषतः मराठ्यांहूनहि अधिक सुव्यवस्थेचे भोक्ते, व लष्करी सामर्थ्यांतहि त्यांस हार न जाणारे अशा इंग्रजांची व मराठ्यांची गांठ पडली तेव्हां मराठ्यांचा पराजय होऊन त्यांना आपलें राज्य गमवावें लागलें ही गोष्ट वेगळी; तथापि ही गोष्ट घडून येईपर्यंतच्या काळांत तरी मराठ्यांनीं आपली राज्यसंस्था चालविण्याचें शहाणपण प्रकट केलें ही गोष्ट निर्विवाद आहे. मनुष्य हा मृत्युवश असल्यामुळें केव्हां तरी रोगांचा

जोर विशेष होऊन तो मरावयाचाच. पण तो मेला म्हणून तत्पूर्वी कधींहि तो धट्टाकट्टा किंवा सतेज, रंगेल, सामर्थ्यसंपन्न असतच नाहीं असें ठरत नाहीं. आम्ही प्रस्तुत पुस्तकाच्या द्वारें मराठेशाहीचें शतसांवत्सरिक श्राद्ध करीत आहों, त्या अर्थी जुनी मराठेशाही नष्ट झाली ही गोष्ट आम्हांस मान्य आहे हें सांगावयासच नको. पण हातानें पिंडदान करून तिलांजलि सोडीत असतांहि भूतकालीन व्यक्ति ही एक वेळ जिवंत होती व तिच्या अंगीं अमुक अमुक गुण होते असें म्हणण्यानें मनुष्याच्या हातून विसंगतपणा घडतो असें होत नाहीं. सर आल्फरेड लायल म्हणतो, " मराठी फौजा लुटारू असतील किंवा मराठे सरदार आडमुठे, अशिक्षित असतील; पण त्यांची सर्व मुलकी व्यवस्था व वसूल ब्राह्मणांच्या हातीं असे. हे ब्राह्मण त्या काळच्या सर्व लोकांत अत्यंत हुषार व कर्तृत्ववान असत. "

मराठ्यांचा राज्यविस्तार

शिवाजीच्या वेळेपेक्षां दुसऱ्या बाजीरावाच्या वेळीं मराठी राज्याचा विस्तार पुष्कळ पटीनें मोठा होता. शिवाजीच्या ताब्यांत खालील प्रांत होते. (१) मावळ व त्यांतील १८ किल्ले, (२) वांई-सातारा प्रांत व त्यांतील १५ किल्ले, (३) पन्हाळा प्रांत व १३ किल्ले, (४) दक्षिण कोंकण व ५८ किल्ले, (५) ठाणें प्रांत व १२ किल्ले, (६) व (७) त्र्यंबक व बागलाण प्रांत व ६२ किल्ले, (८) वनगड ऊर्फ धारवाड प्रांत व २२ किल्ले, (९) विदनूर प्रांत, (१०) कोल्हार प्रांत, (११) श्रीरंगपट्टण (तीन मिळून १८ किल्ले), (१२) कर्नाटक प्रांत व १८ किल्ले, (१३) वेलोर प्रांत व २५ किल्ले, (१४) तंजावर प्रांत व ६ किल्ले. यावरून शिवाजीचें राज्य उत्तरेपेक्षां दक्षिणेकडेच अधिक पसरलें होतें असें दिसून येईल. त्याच्या राज्याची पश्चिम सीमा अरबी समुद्र, उत्तर सीमा गोदावरी, पूर्व सीमा भीमा नदी व दक्षिण सीमा कावेरी, असें स्थूल मानानें म्हणतां येईल. शिवाजीच्या पश्चात् मराठ्यांचें राज्य दक्षिणेकडे फारसें वाढलें नाहीं; उलट कालांतरानें हैदर, टिपू व इंग्रज दक्षिणेकडे प्रबळ झाले तेव्हां तिकडे तें थोडेंसें हटलें असेंच म्हणावें लागतें. पण पुढील काळांत राज्यविस्ताराचा सर्व भर उत्तर व पूर्व इकडे होता. त्यांतल्या त्यांत खालीं पूर्वेच्या बाजूस निजामाच्या राज्यानें

त्यांना जवळच कुंठित केलें. पण उत्तरेकडे त्याची मर्यादा पंजाबपर्यंत गेली व वरच्या मुलुखांत पूवस बंगाल्यापर्यंत व पश्चिमेस राजपुतान्यापर्यंत पसरली.

दिल्ली मराठ्यांच्या हातून इंग्रजांच्या हातीं जाईपर्यंत पातशाही मुलूख व मराठी मुलूख यांची सरमिसळ झाली होती. स्वराज्याचा मुलूख, जहागिरीचा मुलूख, चौथाई व सरदेशमुखी वसूल करण्याच्या हक्काचा मुलूख, केवळ खंडणी करभार वसूल करण्याचा मुलूख, घांसदाणा मिळविण्याचा मुलूख, व शेवटीं विनोदानें बोलावयाचें तर बेलाशक घोडीं घालून लुटण्याचा मुलूख, असा अनेक नात्यांनीं उत्तरेकडील बराच मुलूख मराठ्यांकडे होता. बादशहाचे गुमास्ते किंवा सेनापति किंवा कमावीसदार म्हणून उत्तर हिंदुस्थानांतील अनेक राजेरजवाड्यांशीं मराठ्यांचे अनेक प्रकारचे राजकीय संबंध उत्पन्न झाले होते. पातशहा व मराठे यांच्या मुलुखाची मिळून एक यादी उपलब्ध असून ती खालीं दिली आहे.

धाकट्या शाहू महाराजांच्या वेळीं लिहून ठेवलेला एक "सुभे दक्षन व हिंदुस्थानचा झाडा" म्हणून एक कागद 'भारतवर्षा'त प्रसिद्ध झाला होता. त्यावरून खालील माहिती मिळते.

सुभे दक्षण ६	जमाबंदी	१८२९१८९६५I.III
सुभे हिंदुस्थान १५	,,	३२४६१६०६३III≶
पैकीं तपशील सुभे दक्षणचा		
सुभे विजापूर		७८२८३९२६II.I
,, तेलंगण		७५९५८९८
,, औरंगाबाद		१२०६६९५९III
,, बऱ्हाणपूर		५८०८१५९III
,, वऱ्हाड		१३०५३४८९I.II
,, हैदराबाद		६६११०५३१III.II
		१८२९१८९६५I.III

सुभे हिंदुस्थानचा तपशील

सरकार		महाल	देहाय	जमाबंदी
अकबराबाद	(१२)	२४४	३१८००	२७१००१०३
शहालयाबाद	(१२)	२८१	४०५८८	३१०१२१५४
अलाहाबाद	(८)		२१७७९०५	१०६०९०९७१
हलालाबाद	(१७०)	२६९	४७६०७	१८७०४०८
पंजाब	(५)	३५८	२७७६१	१८७०४९८
अयोध्या	(५)	१५०	५२६९१	९२२५५९१
मुलतान	(४)	१०३	५२५६	२४७५३४९॥।
काश्मीर	(०)	५३	५९५२	३५२४५९
अंतर्वेद	(०)	४८	१३१६	३७४२०१
ठठा	(४)	५९	१३२३	२३६५३९७
बिहार	(०)	२५०	५५९७६	९३३५५५१
माळवा	(११)	२६२	१८६७८	८४७२२९९
बंगाला	(३४)	३५०	५०७८८	८६१९२४६०
ओरिसा	(४९)	१०११	१३०७८०	१६५५८८५६
गुजराथ	(१०)	२१६	१०३७०	८९६२८०३

एकूण सुभे १५, सरकार २७४, महाल ३८७१, देहाय ४९०७९१, जमाबंदी ३२४६१६०६३ ।॥.

एकूण सुभे दक्षण व हिंदुस्थान मिळोन २१ सुभे आणि जमाबंदी ५०७३३५०२९८॥।

काव्येतिहाससंग्रहांत पातशाही दौलतीच्या जमाबंदीची एक यादी प्रसिद्ध झाली आहे, तिचा सारांश पुढीलप्रमाणें :—

राज्य	सरकार	परगणे अगर महाल	जमाबंदी रुपये कोटि	लक्ष	हजार
शहाजहानबाद (दिल्ली)		२२६	२	८६	५८
अकबराबाद (आग्रा)	१४	२६८	२	४५	४६

राज्य	सरकार	परगणे अगर महाल	जमावंदी रुपये कोटि	लक्ष	हजार
अजमेर (मारवाड) ...	७	१२३	१	३७	५९
अलाहाबाद ...	१६	२४७	०	९४	०
बेदर ऊर्फ पैठण ...	८	२४०	०	९५	१८
अयोध्या ...	५	१२७	०	६६	१३
उडिया (जगन्नाथ) ...	१५	१३२	१	२	६२
डाका (बंगाला) ...	७	१०९	१	१५	७२
अमदाबाद (गुजराथ)...	९	८८	१	४५	२४
ठठा (सिंध) ...	४	५७	०	२३	७४
मुलतान ...	३	९६	०	६१	१६
लाहोर ...	५	३१६	२	२३	३४
काश्मीर ...	०	४६	०	३१	५७
काबूल ...	८	९६	०	३१	६३
उज्जन (माळवा) ...	१२	३०३	१	९२	२६
केदार ...	०	५०	०	३८	६५
औरंगाबाद ...	१२	१३६	१	२७	४३
बुऱ्हाणपूर ...	६	१३६	०	५७	४
बेदर ...	१२	१३६	०	७५	४
इलिचपुर (वऱ्हाड) ...	५	६१	१	१२	५०
विजापूर ...	१८	२८१	४	६९	७६
हैदराबाद ...	४२	४०५	५	७७	३६
			३३	१०	९
पैकीं					
राव पंत प्रधान यांजकडे	०	०	१२	४२	२०
नबाब अल्ली निजाम बहादूर	०	०	३	४६	७३
इंग्रज बहादूर ...	०	०	१२	३५	७८
आबदाल्ली ...	०	०	१	६३	१
सीक वगैरे ...	०	०	३	२२	३४

अशा तऱ्हेची वांटणी होती. या यादीच्या मथळयाचें वर्णन असें आहे : "यादी दास्त बेरीज बादशाही हिंदुस्थान औरंगजेब कारकीर्दीचे जमाबंदी रुपये रुधिरोद्गारी संवत्सरे (सन १८०३) पुणेचे मोहिमेस गेले असतां कुंपणी सरकारतर्फे जेनरल वलसली बहादूर याणी ठराव केला बेरीज."

या यादीपैकीं राव पंडित प्रधान यांच्या हिश्शाचा तपशील खालीं लिहिल्याप्रमाणें दिला आहे :—

सरकार	८ कोटि	७२ लक्ष	२९ हजार
निसबत	३	६९	९१

पैकीं सरकारचा तपशील ठोकळ मानानें (आंकडे लक्षांचे)

दिल्ली	८५	आग्रा	१२१	मारवाड	१३	जगन्नाथ	१६
माळवा	१९२	वऱ्हाड	६५	बऱ्हाणपूर	५५	लाहोर	३०
विजापूर	११९	अहमदाबाद	१०७	औरंगाबाद	६२	बेदर	३

एकूण ८ कोटी ६८ लक्ष.

सदर यादींत इंग्रजांकडील उत्पन्नाचा तपशील मिळतो तो येणेंप्रमाणें :—

	कोटी	लक्ष	हजार
खालसात	९	४१	२१
निसबत	२	९४	२७

खालसातीचा तपशील :—

नबाब कासम अल्लीन बंगाला याजकडून	३	२	३५
सुरतकर नबाब याजकडून ...	०	४१	०
सुभे औरंगाबाद व परगणे मुंबई साष्टी वगैरे	०	९	०
नबाब अहंमद अल्लीखान यास चालत होतें तें	१	८१	९६
टिपू सुलतान याजकडून घेतलें तें ...	२	२४	१२
नबाब निजाम अल्लीखान यांनीं दिला तो म्हणजे	१	२०	२
अव्वल दफा दिला तो ...	०	४२	८
दुय्यम दफा दिला तो ...	०	७७	९३

चंदावरच्या राजाकडे चालत असलेला हल्लीं

		कोटी	लक्ष	हजार
कंपनीदाखल	...	०	९९	५६
निसबतीचा तपशील :—				
सुजा उद्दवला बहादूर	...	१	५९	८६
नंजनाड किरीटी राजे	...	०	९२	०
इतर संस्थानिक	...	०	४२	७१
झिमानशहा अबदाल्ली यास	...	१	६३	०
इतर :—				
गुलामशहा सिद्दी	...	०	२३	७४
शीख (लाहोर)	...	१	९३	३४
नेपाळ गुरखे वगैरे	...	१	०	०
सावंतवाडी, श्रीवर्धन हबशी	...	०	५	२६

एकूण मोगलाई दौलत — ३३ कोटी १० लक्ष ९ हजार

वरील सर्व याद्यांतील आंकडे कितपत प्रमाण मानतां येतील याविषयीं शंकाच आहे; तथापि प्रसिद्ध ऐतिसाहिक कागदपत्रांत सांपडलेल्या मनोरंजक याद्यांइतकी तरी त्यांची किंमत खास आहे.

१७७४ सालीं इंग्रजांचा हात पेशवाईच्या गृहकलहांत शिरला व मराठे आणि इंग्रज यांच्या भावी युद्धाचें बीज पेरलें गेलें. या वेळीं मराठे व इंग्रज यांचें बलाबल कसें होतें याचा थोडासा विचार करूं. यापूर्वी एक वर्ष रेग्युलेशन ॲक्ट पास होऊन हिंदुस्थानांतील सर्व इंग्रजी मुलूख एका गव्हर्नर जनरलच्या सत्तेखालीं येऊन कारभाराचें बस्तान चांगलें बसलें होतें. १७७४ सालीं कंपनी सरकारचें उत्पन्न खालीलप्रमाणें होतें :

	जमा		खर्च	
	कोटि	लक्ष	कोटि	लक्ष
बंगाला	२	४८	१	४८
मद्रास	०	८९	०	८१
मुंबई	०	११	०	३५
	३	४८	२	६४

खर्चाच्या बाजूला लष्करी खर्चच अर्थात् मोठा होता. १७७४ च्या सुमारास कंपनीच्या पदरीं सुमारें ५३ हजार खडी फौज होती. पैकीं सुमारें ४० हजार नेटिव्ह फौज असून १३ हजार गोरी फौज होती. व कंपनीच्या पदरीं इंग्लंडांत व बाहेर मिळून ७०।७१ हजार टन वजनाचीं ८५ जहाजें होतीं. या वेळीं कंपनीचा व्यापारहि बराच मोठा होता. म्हणजे सरासरीनें दरसाल कंपनी विलायतेंतून ६५।६७ लक्षांचा माल व सोनें चांदी बाहेर पाठवी; बाहेरून दीड कोटीचा माल विलायतेंत नेई, व विलायतेंत कंपनीच्या हातून साडेतीन कोटी रुपयांची विक्री होत असे.

मराठ्यांच्या दौलतीची सांपत्तिक स्थिति

या सुमारास मराठी राज्याचें द्रव्यबल व मनुष्यबल किती होतें हें पाहूं ग्रँट डफ याच्या मतें एकंदर राज्याचा कागदी वसूल दहा कोटी रुपये होता. यांत होळकर, शिंदे, भोसले, गायकवाड यांच्या जहागिरी, मांडलिकांच्या खंडण्या, नजराणे, जमीनबाबीखेरीज इतर अनेक बाबी यांचा समावेश होतो. पण सर्वच कागदी वसूल हातीं येत नसे. हातीं येणारा वसूल सुमारें ७½ कोटी असे; पैकीं खुद्द पेशव्यांच्या हातीं येणारा वसूल सुमारें २¾ ते ३ कोटी असे; नानासाहेब पेशव्यांच्या वेळीं सर्वांत जास्त वसूल येत असे व तो ३½ कोटींपर्यंत गेला होता. पेशव्यांच्या कारभारांत इंग्रजांचा हात शिरण्याच्या सुमारास कंपनी सरकारचें उत्पन्न एकट्या पेशव्यांच्या उत्पन्नापेक्षां मोठें होतें; तरी सरदारांच्या जहागिरी लक्षांत घेऊन हिशोब केल्यास एकंदर मराठी राज्याचें उत्पन्न इंग्रजांच्या राज्याच्या उत्पन्नाच्या दुप्पट होतें. पेशव्यांच्या खर्चाचा नक्की अंदाज मिळत नाहीं. तथापि उत्पन्नाच्या मानानें, म्हणजे इंग्रजांच्या खर्चाच्या तुलनेनें, पेशव्यांचा खर्च बराच अधिक असावा. १७७४ च्या सुमारास कंपनी सरकारला कर्ज नव्हतें. पण याच्या उलट पेशव्यांना बरेंच कर्ज असे. याचें एक कारण असें असावें कीं, इंग्रजांचा खर्च बांधलेला व पेशव्यांचा बिनबांधलेला असे. कंपनीचे हिंदुस्थानांतील नोकर मुनीमासारखे असत व त्यांच्या खर्चास विलायतेंतील धन्याची म्हणजे कंपनीच्या भागीदारांची मंजुरी लागे. कंपनीचे नोकर हे खासगी व्यापारालाच लुचपत व लूट वगैरेंनीं बरेच पैसे मिळवून विलायतेस नेत. पण

त्यांचा पगार बांधलेला असून कंपनीच्या उत्पन्नांतून त्यांना मंजुरीशिवाय वाटेल तसा खर्च करितां येत नसे. सर्व हिशेब दर सहामाहीस विलायतेस भागीदारांच्या सभेपुढें ठेवण्याकरितां पाठवावे लागत व हिशेबांवर हिशेब-निसांची तपासणी असे. पेशव्यांच्या राज्यांत पेशवे हे स्वतःच धनी असल्यामुळे अमुक खर्च करा किंवा करूं नका असें म्हणणारा कोणी नव्हता. खासगी खर्च किती व्हावा व दरबारी किती असावा याची व्हावी तशी फोड झालेली नसे. थोरला माधवराव पेशवा वारला तेव्हां त्याची खासगी मिळकत २४ लक्षांची होती असें म्हणतात. दुसरा बाजीराव ब्रह्मावर्ताकडे गेला तेव्हां त्याच्याजवळ सुमारें एक कोटि रुपयांचें जवाहिर होतें! माधवरावा-जवळ स्वतःचे २४ लक्ष रुपये होते; तथापि दौलतीस इतकें कर्ज होतें कीं, तें फिटेना म्हणून मरणसमयीं त्याला दुःख झालें. आज देशी संस्थानांतून संस्थानच्या उत्पन्नांतून खासगीकडे रक्कम तोडून दिलेली असते, तरी ती कमीजास्त करणें सर्वस्वीं संस्थानिकांच्या मर्जीवरच अर्थात् असतें; तीच गोष्ट पेशवाईंतहि असावी असें वाटतें. दौलतींतून खासगीवर होणाऱ्या राजरोस खर्चाशिवाय व्यक्तिशः पेशव्यांचें खासगी उत्पन्न किंवा खासगी जहागीर म्हणून असे. थोरल्या माधवरावाची खासगी जहागीर ३ लक्षांची होती. अशा जहागिरी परराज्यांतूनहि मिळत. उद्गीरच्या लढाईनंतर तह झाला त्यांत निजामानें सदाशिवरावभाऊस सुमारें २ लक्ष रुपयांची जहागीर देऊं केली. पराभव पावून शरण आलेल्या रघुनाथ-रावास पुरंदरच्या तहानें १२ लक्ष नक्त नेमणूक ठरली होती. सालबाईच्या तहांत ही हटली तरी ३ लक्षांखालीं गेली नाहीं. बाजीराव पेशवा इंग्रजांस शरण गेला तेव्हां त्यास ८ लक्षांची जहागीर ठरविण्यांत आली. यावरून राज्यकर्त्या पेशव्याच्या दिमतीस सालिना किती खर्च असेल याची कल्पना करितां येते. कर्ज हें दौलतीचें भूषण आहे; व हें भूषण मराठेशाहींत स्वतः पेशव्यांच्या व त्यांच्या सरदारांच्या वांटणीला बरेंच आलें होतें. सरंजामी पद्धतीप्रमाणें फौज निरंतर बाळगावी लागते; पण फौजेकरितां तोडून दिलेल्या मुलुखाचें उत्पन्न येईल तेव्हां येईल व येईल तितकें येईल! सरकारी खजिन्यांतून महिन्याच्या महिना पगार मिळण्याची गोष्ट वेगळी! मराठे सरदाराला सावकार नाहीं असें क्वचित् होई. पहिल्या बाजीरावाचा व्याप

मोठा; तो नेहमीं पदरीं मोठी फौज बाळगी, त्यामुळें त्यास कर्ज फार असे. बाजीरावाचीं ब्रह्मेंद्रस्वामीस लिहिलेलीं पुष्कळशीं पत्रें प्रसिद्ध झालेलीं आहेत; त्या पत्रांत कर्जसंबंधीं गायिलेलें रडगाणें वाचून कंटाळा येतो. एके ठिकाणीं तो असें लिहितो कीं, "हल्लीं मी बहुतांचा देणेंदार होऊन माझी कुतरओढ चालली आहे; हीच मला नरकयातनाशी वाटते. सावकार व शिलेदार यांच्या पायां पडतां पडतां माझ्या कपाळाचें कातडें गेलें!" थोरल्या माधवरावाच्या वेळीं दौलतीला कर्ज इतकें झालें होतें कीं, मरतेसमयीं माधवरावास तें एक मोठेंच दुःख वाटलें, व त्याला समाधान वाटावें म्हणून रामचंद्र नाईक परांजपे यानें सावकारास आपल्या नांवचे कर्जरोखे मोबदला करून देऊन माधवरावास मोकळें केलें. परशुरामभाऊ पटवर्धन व हरिपंत फडके यांच्या पत्रांतूनहि कर्जबाजारीपणाचा बोभाटा फारच दिसून येतो. दुसऱ्या बाजीरावाचा सेनापति बापू गोखले याचीहि कर्जामुळें हैरानगत झाली होती. त्यानें आपला गुरु चिदंबर दीक्षित यास लिहिलेलीं कांहीं पत्रें आम्हांस उपलब्ध झालीं, त्यांत अथपासून इतिपर्यंत हा एकच विषय आढळतो. सरदार कर्जबाजारी झाला म्हणजे सैन्याचे पगार थकतात व तो स्वतः त्यांचा मिंधा होऊन बसून हुकमतीस कमीपणा येतो. स्वारीच्या मुलुखांत लूट करणें व जरब लावून खंडण्या बेसुमार वसूल करणें हाहि त्या स्थितीचा एक साधारण परिणाम आहे. मराठे सरदारांचें नांव लुटारू म्हणून जें बदनाम झालेलें आढळतें त्याचें हें एक कारण होय. तथापि सावकार लोकांजवळ पुष्कळ पैसा असतो म्हणून त्यांना नाहक लुटून घेतल्याचीं उदाहरणें मात्र आढळत नाहींत. या कर्जबाजारीपणाला दुसरीहि एक बाजू आहे. ती अशी कीं, कर्जाचें निमित्त सांगून सरदारांना आपल्या सरंजामाचे हिशेब किंवा खंडणीवसुलाचे हिशेब मुख्य सरकारास देण्याचें टाळतां येत असे. शिंदे व नाना फडणवीस यांची हिशेबासंबंधानें नेहमीं तक्रार सुरू असे. सरदारांचे कारकून पेशव्यांच्या दरबारीं नेहमीं बोलावले जावे, त्यांनीं वर्षानुवर्षे पुण्यास राहून हिशेब देत असावें; पण हिशेबांचा पुरा उलगडा केव्हांच होऊं नये असेंहि होई. हिशेबाची रुजवात घेणारे कारकून पैसे खात व सरदारांचे कारकून त्यांना पैसे देत, यामुळें दौलतीचें फार नुकसान होई.

सरदारीला कर्ज असलें तरी स्वतः सरदारांची घरची गरिबी असेच असें

मात्र मानण्याचें कारण नाहीं. प्रत्येक सरदाराला खासगी म्हणून उत्पन्न असे. परदरबारचे लोक या सरदारांना त्यांच्या महत्त्वाच्या मानानें अंतस्थ पैसे देत. शिवाय स्वारी फत्ते झाल्यास लुटीचा हिस्सा मिळून जिंकलेल्या राजेरजवाड्यांकडून जिंकणाऱ्या सरदारास स्वतःकरितां स्वतंत्र जहागीर घेतां येत असे. अंतस्थ किंवा दरबारी खर्च ही एक राजरोसपणें कागदोपत्रीं नमूद करण्याची बाब असे. सरकारी नोकरानें खासगी मिळकत राजकारणाच्या व्यवहारांत मिळवूं नये अशा प्रकारची सक्ति तेव्हां कडक नसे आणि ही पद्धत मराठ्यांच्याच काय पण त्या वेळीं इकडे असलेल्या इंग्रजांच्या कारभारांतहि दिसून येई. क्लाइव्ह, हेस्टिंग्जप्रभृति कंपनीच्या अंमलदारांनीं लाखों रुपये मिळविले होते; व त्यांची खासगी संपत्ति पाहून विलायतेंतील लोक व ईस्ट इंडिया कंपनीचे घरकोंबडे भागीदार यांच्या पोटांत दुखे; यामुळेंच वॉरन हेस्टिंग्जसारख्या मातबर नोकरांवरहि कमिशनें बसून इनसाफ करण्यांत आला. कंपनीस दिवाणीची सनद मिळाली त्यापूर्वीं क्लाइव्ह यानें स्वतःकरितां एक मोठी जहागीर मिळविली होती, ती त्यास पुढें कंपनीच्या नांवें करून द्यावी लागली. लॉर्ड कॉर्नवालीस याच्या अनेक सुधारणांपैकीं कंपनीच्या नोकरांच्या खासगी मिळकती बंद करणें ही एक मोठी सुधारणा होती; व ही घडवून आणण्याकरितां त्यानें नोकरांचे पूर्वींचे लहान पगार खूप वाढविले. मराठेशाहींत पगारापेक्षां इतर मिळकतीवर अधिक भिस्त असे. नाना फडणवीस याचा पगार त्याच्या अधिकाराच्या मानानें अगदीं कमी होता; पण नानाची खासगी संपत्तिमत्ता पुष्कळच होती. ती इतकी कीं, दुसऱ्या बाजीरावाच्या कारकीर्दींत त्याला जेव्हां पुणें सोडावें लागलें तेव्हां त्यानें एकाद्या मोठ्या लष्करी सरदाराप्रमाणें खास स्वतःची अशी फौज ठेविली होती! शिवाय त्यानें आपले लाखों रुपये पुण्याबाहेर नामांकित सावकारांच्या पेढ्यांवर ठेवीदाखल ठेवलेले असत.

दप्तर

पेशव्यांच्या दप्तरांत सर्व प्रकारचें लिहिणें असून त्यांत प्रत्येक खात्यांतील बारीकसारीक गोष्टींचाहि उल्लेख आढळतो. पुणें येथील इनामकमिशनच्या ताब्यांत हल्लीं असलेल्या या दप्तरांतून कै. रा. ब. गणेश चिमणाजी वाड

यांनीं काढलेल्या निवडक उताऱ्यांचे दहा बारा खंड पुणें येथील डेक्कन व्हरनॅक्युलर ट्रॅन्स्लेशन सोसायटीच्या विद्यमानें छापून प्रसिद्ध झाले आहेत. मराठ्यांच्या राज्यकारभारासंबंधीं ज्यांना माहिती हवी असेल त्यांनीं हे खंड अवश्य वाचून पाहावे. या खंडांत फौज, किल्ले, आरमार, जमिनीची मोजणी, पाहणी, जमाबंदी, सारावसुली, सूट, हप्तेबंदी, मामलेदार, कमाविसदार यांचीं कामें, गांवशिवेसंबंधाचे तंटे, जमिनीची लागवड व बागाइती वगैरे वाढविण्यास उत्तेजन, पिकाची नुकसानभरपाई, गांवठाणें, जमीनविक्री, जमीनमहसुलाचे मक्ते व खोती, जकात, करपट्टी, घासदाणा वगैरे बाबी, गांवकामगार, वतनदार, इनामें, नक्तनेमणुका, वतनें, दिवाणी दावे, कर्जवसुली, पंचायती, गुन्हेगारी इनसाफ व शिक्षा, पोलिस, तुरुंगव्यवस्था, सरकारी कामगार व जहागीरदार यांचें गैरवर्तन, बंडखोरी, फंदफितुरी, राजद्रोह, परराष्ट्रांशीं व्यवहार, वकिलाती, संस्थानिकांशीं व्यवहार, टपाल, वैद्यक्रिया, शस्त्रक्रिया, टांकसाळी व नाणीं, निरख व मजुरी, गुलामगिरी, वेठ, सरकारी कर्ज, व्यापार व कारखाने यांस उत्तेजन, धर्मविषयक निर्णय, सामाजिक बाबी, ग्रामण्यें, धार्मिक व सार्वजनिक उत्सव, शहरें व पेठा यांची वसाहत, जलमार्गाचा व्यापार, वजनें, मापें, सार्वजनिक इमारती, विहिरी, तलाव व इतर लोकोपयोगी कामें, वेड्यांची व्यवस्था, किताबती व बहुमान, भूमिगत द्रव्याची व्यवस्था, सरकारी दुकानें, खाणी वगैरे वगैरे शेंकडों बाबींसंबंधाची मनोरंजक माहिती मिळणारी आहे. सदर उतारे हे तुटक असून त्यांवरून कोणत्याहि खात्यांतील कारभाराची समग्र व सुसंगत अशी माहिती मिळूं शकत नाहीं; तरी पण या तुटक्याफुटक्या माहितीवरूनहि पेशव्यांच्या वेळचा राज्यकारभार बराचसा व्यवस्थित होता हें कोणासहि दिसून येण्यासारखें आहे.

सनदा

कोणतीहि सनद द्यावयाची तर ती समर्पक असे. तींत दिलेला अधिकार, वत्ति किंवा देणगी यांचा उल्लेख अगदीं नेमका हिशेबी असून त्यांत समाविष्ट कोण होतात, वगळले कोण जातात यांच्या हक्कमर्यादा तपशीलवार दिल्या जात; व सनदेचा अंमल होण्याकरितां तिच्या अनेक प्रती करून ज्या

त्या खात्याच्या अधिकाऱ्यांकडे पाठविल्या जात. सनद खुद्द छत्रपतींची दिली असली तरी तिची समजूत स्वतः पेशवे किंवा प्रधानमंडळांपैकीं विवक्षित प्रधान यांजपासून तों खालीं ग्रामाधिकाऱ्यापर्यंत दिली जाई. उदाहरणार्थ, "....राजश्री स्वामी गडावरून खालीं उतरून सिंहासनारूढ झाले ते समयीं ब्राह्मणांस इनाम जमीनी वहीत अव्वल दूम, दोन प्रतीची स्वराज्य व मोगलाई एकूण दुतर्फा देखील इनाम, तिजाई व हक्क, चौथाई व सरदेशमुखी व साहोत्रा व नाडगौंडी कुलबाब व कुलकानू हल्लीं पट्टी व पेस्तर पट्टी जलतरुतृणकाष्ठपाषाणनिधिनिक्षेपसहित खेरीज हक्कदार करून ६ वेदमूर्ति राजेश्री जनार्दनभट बिन नारायणभट उपनांव सातपुते गोत्र वासिष्ठ सूत्र आश्वलायन जोतिषी मौजे भुईंज कसबे वाई यांसी समत हवेली परगणे मजकूरपैकीं चावर ·।।· मोजे पांचवड ·।· मौजे कळंबे ·।· एकूण ·।।· येविषयीं पत्रें १ मुख्य पत्र २ मोकदमास ३ चिटणीशी पत्रें. १ देशमूख व देशपांडे १ राजश्री देशाधिकारी व लेखक वर्तमान. १ राजश्री नारो पंडित प्रतिनिधी एकूण ६"

किल्ले

शाहूच्या वेळीं दोनशें किल्ल्यांची यादी दप्तरीं दाखल होती. प्रत्येक किल्ल्यावर किल्लेदाराच्या हाताखालीं शिबंदी असून शिबंदीचे लोक प्रायः आसपासच्या प्रांतांतले असत व त्यांच्या निर्वाहाकरितां आसपास वतनी जमिनी तोडून दिलेल्या असत. किल्ल्यावरील किंवा किल्ल्याखालच्या नोकरीस ब्राह्मण, मराठे, महार, मांग इत्यादि अनेक जातींचे लोक असत, यामुळें किल्ल्याचें संरक्षण करण्यांत सर्व जातींचें हित असे. किल्ल्याच्या महत्त्वाच्या मानानें शिबंदीच्या मदतीकरितां अरब किंवा गारदी किंवा कवाइती फौज थोडीबहुत असे. कित्येक किल्ल्यांवरून तोफा व त्यांजकरितां गोलंदाज ठेवण्यांत येत. बहुतेक किल्ल्यांवरून पाण्याचीं तळीं, टाकीं वगैरे मुबलक असून धान्य व दारूगोळा यांचीहि तरतूद बरेच दिवसांची केलेली असे. किल्ल्याच्या खर्चाचें लिहिणें लिहिण्यास किल्लेदाराच्या हाताखालीं कारकून असे. पहिल्या माधवराव पेशव्याच्या रोजनिशींत चंदनवंदनच्या किल्ल्यांसंबंधीं खालील वेहडा आढळतो.

"विठ्ठलराव विश्वनाथ यांसीं सनद दिली कीं, सालमजकुरीं तुम्हांकडे किल्ले चंदनगड व किल्ले वंदनगड येथील तालुका त्यास नेमणूक खर्चाची बितपशील रुपये

३६० भोजनखर्च ब्राह्मण दररोज असामी पांचप्रमाणें दरमहा रुपये ३० एकूण बारमाही.

१३५ बरहुकूम मुशाहिरा दरसाल

७५	आचारी	१
६०	ब्राह्मण असामी	१
१३५		२

२१६ कित्ता असामी यांसी दरसाल नेमणूक

६०	दिवटया	१
७२	आफतागिरा	१
६०	पोरगा	१
२४	दिवटीस तेल द. म. रु. २ प्रमाणें	
२१६		

७११

एकण ७११ रु. सालिना मोइन करार करून दिली असे. तुम्ही कारभारांत तफावत सरकारनुकसानी न करतां अखेर सालीं कच्चा हिशेब आणून समजावणें."

किल्ले बहुला येथील नेमणूकबेहडा दिला आहे त्यावरून खालील तपशील आढळतो:—

आढावा व बरकंदाज चांगले कसबी ७५ यांस तैनात द. म. ७ रु. प्रमाणें कारकून ३ कायमचे सालीना ६५० रु. दरकतदार दोन मिळून सालीना २५० रु. (कबिल्याचा खर्च कापडचोपड मिळून सर्व) इमारत पडझड नवीन करणें रु. १००० एकूण किल्ल्याची नेमणूक ७६७५ रुपये. किल्ल्याच्या व्यवस्थेचा तपशील: "किल्ला निसबत सरंजाम गांव दिले आहेत. लावणी जुपणी यथास्थित करून हाल वसुलापेक्षां जाजती जमा सादणूक करावी. लोकांची नेमणूक केली आहे त्याची हजिरी गैरहजिरी राखीत जावी. लोक

मुबदला ठेवू नये. जे लोक ठेवावे त्यांचा तैनात जाबता हुजूरचा शिक्क्यानिशी करून घ्यावा. किल्ल्याचा चौकी पाहरा अलंग नौबत शिरस्ते-प्रमाणें करीत जाणें. देवाची जत्रा व नंदादीप वगैरे रोशनाई सरबत्ती व कुत्रीं किल्ल्यावर आहेत त्यांस पेशजीपासून नेमणूक चालत असेल त्याप्रमाणें खर्च करणें मजूरा पडेल. बाजे लोक दिवटचा कोठावळा हलालखोर कार्या-कारण लागेल ते ठेवून बंदोबस्त करणें."

जमीनबाब

वहिती जमिनी व गांवठाणें यांच्या याद्या गांवच्या दप्तरांतून नीट ठेवलेल्या असत व त्यांच्या अनेक प्रती असत. एकादी याद सांडल्यास सही शिक्क्यानिशीं दुसरी याद (नक्कल) देतां येई. "मौजे मजकूरचा थळ झाडा व पांढर झाडा कुल कैफत दस्तक शिकियानिशीं फिरून यांजपाशीं देणें फिरून बोभाट येऊं न देणें." (रो. शा.)

सारावसुलीची सूट व हप्तेबंदी देण्यांत येई. "मोकदमानी मौजे रहिमत-पूर यांसीं अभयपत्र जे कसबे मजकुरास कसाला पडिला यानिमित्त गांव खराब झाला. याकरितां सन इहिदे खमसैन (१७५२–५३ ची) बाकी पैकीं रुपये ३००० व सन इसन्नेपैकीं स्वारी पट्टी एकूण दोन कलमें सूट दिली तरी बेशक लावणी करणें. खंडणीप्रमाणें उगवणी केली जाईल." (रो. शा.)

"कल्याणभिवंडीच्या कांहीं ब्राह्मणांनीं १० बिघे जमीन ऐनजिन्नस साऱ्यानें केली. त्यांस धारा द्यावयाची ताकद नव्हती. त्यांस धारा ऐन-जिन्नस न घेतां नक्त धारा देण्याची परवानगी मिळावी." (रो. मा.)

अहमदनगर किल्ल्याजवळून रघुनाथरावाची स्वारी गेली त्या वेळीं शिपायांकरितां पिकें कापलीं गेलीं; तेव्हां त्या शेतवाल्यास शेताचा आकार माफ झाला. परशत्रूच्या स्वाऱ्या देशांत झाल्यानें नुकसानी विशेष होई तेव्हां शेतसाऱ्याची सूट मिळे. स्वारी होऊन गेल्यावर जुनीं कुळें परागंदा झाल्यास नवीन कुळांकडून माफक लावणीचा कौल घेतला जाई. (रो. मा.)

बागलाणांतील एका पाणस्थळाचा बंधारा वाहून गेला तो फिरून बांध-ण्यास १०००० रु. लागणार ते भरून राघो नारायण कुलकर्णी यांनीं बंदस्ती करण्याचें कबल केल्यावरून त्याला १४ वर्षें वाढत्या साऱ्याची हप्तेबंदी

देण्यांत आली. बागलाण प्रांतांत बंधारे वांधून पाटस्थळ करून जो नवें बागाईत करील त्यास दरशेंकडा १० बिघे जमीन इनाम द्यावयाचा शिरस्ता होता. सदरप्रमाणें इनाम खाऊन लोक पाटबंधाऱ्यांची दुरुस्ती ठेवीत.

नसरापुराजवळ बनेश्वर येथें ८०० रु. खर्चून धरण बांधतां येण्यासारखें होतें. पैकीं ४०० रु. सरकारनें दिले व ४०० रु. ज्यांची पाणथळ जमीन भिजणार होती त्यांनीं दिले.

तुंगभद्रेच्या एका कालव्याचा बांध फुटून नुकसानी होऊं लागली तेव्हां कमाविसदारास कोपळ परगण्याच्या वसुलांतून बांधदुरुस्तीकडे २००० होन खर्चण्याचा हुकूम होऊन जमाबंदींत ती रक्कम मजूरा घातली गेली. (रो. मा.)

इजाऱ्यानें गांव दिले जात व इजाऱ्याच्या रकमेहून कमाविसदार यांनीं अधिक मागणी केल्यास त्यांना ताकीद मिळे.

गांवच्या शिवेसंबंधानें किंवा खासगी खात्याच्या जमिनीच्या शिवेसंबंधानें तंटा उपस्थित झाल्यास पंचमार्फत किंवा शपथप्रमाण करून हद्द ठरविली जाई. (रो. शा.)

गांवठाणाची जमीन वस्ती करण्यास लागल्यास गांवखर्ची वहीत जमिनी-पैकीं जमीन देण्यांत येऊन जमिनीचा आकार गांवच्या जमाबंदींत बाद घातला जाई. (रो. मा.)

गांवकामगार

गांवकामगारांना गांवच्या लोकांकडून बलुतें मिळे व त्याची कराप्रमाणें अंमलबजावणी होई. शाहू राजाच्या रोजनिशींत पाटीलकुलकर्णी यांचे मान व कर खालीं लिहिल्याप्रमाणें आढळतात.

कुलकर्ण्याचे मान :—१ शिरपाव, २ तेल दर दुकानास दररोज नऊ टांक, ३ चांभाराचा जोडा वर्षास एक, ४ कोळ्याकडून पाणी, ५ लाकडाची मोळी सणाची एक, ६ शाईस तेल व कागदास रुमाल गांवापैकीं, ७ तांबोळ्यां-कडील पानें पाटलाच्या निम्मी, ८ दिपवाळी दसरा वाजंत्री, ९ माळ्याकडील माळवे, १० देवळांतील हक्क उत्पन्नापैकीं हिस्सा.

सर मोकदमी वतनाचे हक्क खालीलप्रमाणें आढळतात :—

शंभर रुपये सरकारसारावसुलीस एक रुपया व ऐनजिनसी आकारावर

वजनी खंडीस १ धडा. जलमार्गानें जिन्नस येईल त्यावर खंडीस ३ पायली वजनी खंडीस १० शेर. दर खंडी मिठास ३ पायली मीठ. दर बैलास एक रुक्का जकात. गवळ्याच्या दर म्हशीगणीक सालीना अच्छेर लोणी. तेल्याच्या दर घाण्यास दरमहा अच्छेर तेल. दर गांवास सालीना एक शेर लोणी व एक इरलें व एक चांभारी जोडा. अशाच तऱ्हेचे देशमूख देशपांडे, नाडगौडा, चौगुला वगैरेंचेहि हक्क बांधून दिलेले असत. एका दृष्टीनें ही कराची आकारणी व त्याची वसुली या गोष्टी भानगडीच्या अशा दिसतात; पण सर्व व्यवहार गांवांतल्या गांवांत असून उभयपक्षीं तो चांगला माहीत व मान्य असे. बलुतीकर व मान यांचा वसूल प्राय: बिनतक्रार होई व तंटा निघालाच तर तो गांवांतल्या गांवांत तुटे. पाटील व कुलकर्णी यांच्या आगळिकीनें रयत परागंदा झाल्यास त्यांना रयत जमा करून लावणी करण्याचे हुकूम होत.

लोकसंरक्षण

मराठेशाहींत गांवगन्ना लोकसंरक्षणाचें, तपासाचें व इनसाफाचें पुष्कळसें काम गांवचे लोक आपलें आपण करीत. विशेष प्रसंगीं सरकारांतून रखवालीचा बंदोबस्त होई. एकादे क्षेत्रीं मोठी यात्रा भरावयाची असल्यास जरूर त्या पोलिस असाम्या तात्पुरत्या नेमल्या जात. घाटांतून चोरा-चिलटांचा उपद्रव होई यामुळें तात्पुरत्या किंवा कायमच्या चौक्या बंदोबस्ता-करितां कमाविसदारामार्फत ठेवल्या जात. गुन्हेगार पकडण्याकरितां बक्षिसें लावीत. प्रसंगविशेषीं ज्या गांवास पोलिसाची मदत दिली त्या गांवच्या लोकां-कडून त्याचा खर्च वसूल केला जाई. ही करपट्टी ब्राह्मणांस माफ नसे. दरोडे-खोरांचें लक्ष सावकार लोकांच्या घरींच चोऱ्या करण्यावर आहे असें दिसून आल्यास त्यांचा खर्च फक्त श्रीमंत लोकांकडून घेतला जाई; गरिबास त्याची माफी होई. पोलिसांस हत्यारें सर्रास दिलीं जात व कमाविसदाराच्या हाताखालील शिबंदी व घोडेस्वार हे लष्करी पोलिसचें काम करीत. मोठ-मोठ्या शहरीं कोतवाल नेमलेले असत. इतर ठिकाणीं कमाविसदार हेच कोतवाल असून त्यांजकडे फौजदारी इनसाफाचे अधिकार थोडेबहुत असत.

तुरुंग

पोलिसव्यवस्थेप्रमाणें तुरुंगाची व्यवस्थाहि चांगली असे. गुन्हेगारांच्या पायांत बिड्या ठोकीत; पण प्रतिष्ठित कैद्यांस मोकळें ठेवीत. कैद्याच्या स्थितीप्रमाणें त्यास पोटास धान्य किंवा शिधा दिला जाई. तुरुगांत गुन्हेगारांची गैरअब्रू न व्हावी अशी व्यवस्था करण्यांत येई. ब्राह्मण कैदी असल्यास ब्राह्मणाच्या स्वयंपाकाचें अन्न दिलें जाई. कैदी मोकळा ठेवल्यास त्यानें कड्यावरून उडी मारून जाऊं नये, विष खाऊं नये व ब्राह्मण असल्यास त्यानें आततायीपणाहि करूं नये अशी व्यवस्था करण्यांत येत असे. भोजनसमयीं बिड्या काढण्याची सवलत राजकीय कैद्यांना देण्यांत येई. स्त्रियांनाहि तुरुंगवासाची शिक्षा देण्यांत येत असे. तुरुंगांतील खोडे, फटके वगैरे शिक्षांचा उल्लेख रोजनिशांतून सांपडत नाहीं. नजरकैदेंत ठेवण्याच्या कैद्यांना त्यांच्या घरीं ठेवून त्यांजवर चौकी पाहरे बसविले जात. एकंदरीनें अपराध्यांशीं वागण्याची सरकारची रीति सौम्यपणाची असून फक्त राजकीय गुन्ह्यांखेरीज इतर गुन्ह्यांकरितां शिक्षा दिल्या जात त्या फार कडक नसत. देहान्त शिक्षा फार क्वचित् देत. राजकीय गुन्हेगारास हत्तीच्या पायीं देऊन किंवा डोक्यांत मेख्सू मारून ठार करीत. खासगी व्यक्तींच्या सूड वगैरे बुद्धीनें झालेल्या गुन्ह्याकडे फार करडी नजर असे; पण हत्यारें घेऊन दरवडे वगैरे घालणारांचे हातपायहि तोडले जात. बाप गुन्हेगार असून पळून गेल्यास सक्तीचा उपाय म्हणून त्याच्या मुलास बापाचा पत्ता लागेपर्यंत कैदेंत ठेवीत. अशा प्रकारची मोबदला शिक्षा शिवाजीकरितां शहाजीनेंहि विजापूरदरबारीं सोसली होती हें प्रसिद्धच आहे. फौजदारी कायद्याचा अंमल व तुरुंग या बाबतींत न्यायमूर्ति रानडे यांनीं पुढीलप्रमाणें उद्गार काढले आहेत.

"नाना फडणविसाची कारकीर्द खेरीज करून इतर वेळीं कायद्याची अंमलबजावणी निर्दयपणानें किंवा सूड उगविण्याकरितां होत नसून फारच सदय व सौम्यपणाची असे. इतकी कीं, मागें कधीं तशी झाली नाहीं व पुढेंहि होईल असें दिसत नाहीं. शिक्षा देत त्या अपराधास योग्य अशा देत; जास्त कडक केव्हांहि नसत."

न्यायखातें

मराठेशाहींत दिवाणी व फौजदारी कायद्याची अंमलबजावणी चांगली होत असे. पेशव्यांनीं पुण्यास राजधानी आणल्यावर साताराच्या सर न्यायाधीशाचें महत्त्व कमी झालें. पण पुण्यास न्यायाधीशाची जागा ही विशेष महत्त्वाची मानली जात असून त्या जागेवर एकाद्या विद्वान् व निस्पृह शास्त्र्याची नेमणूक होत असे. न्यायाधीश या नात्यानें रामशास्त्र्याची योग्यता प्रसिद्धच आहे. पुणें येथील न्यायकचेरीप्रमाणें प्रांतानिहायहि लहानशा न्यायाच्या कचेऱ्या असत. शिवाय कमाविसदार, मामलेदार यांस न्यायनिवाडा करण्याचे दिवाणी व फौजदारी अधिकार कांहीं थोड्या प्रमाणांत असत. तथापि एकंदरीनें न्यायमनसुब्याचें बरेंचसें काम खासगी रीतीनें निकालांत निघे. शपथप्रमाण व दिव्य करून आपापसांत न भागलें किंवा धनकोचा हात रिणकोकडून हक्क वसूल करण्याच्या कामीं प्राय: चाले तो नच चालला–म्हणजे रिणको हा धनकोपेक्षां भारी जोरदार किंवा सत्ताधीश असला–तरच न्यायासनापुढे फिर्याद जाई. फिर्याद दाखल झाल्यावरहि पंच निवडून खासगी निकाल करून घेण्यास संधि मिळे. व सरकारी न्यायकोर्टाचा विशेष उपयोग म्हटला म्हणजे पंचायतीचा निकाल कांहीं कारणामुळें अमान्य झाल्यास अपील कोर्ट म्हणून होई. अव्वल चौकशी, इनसाफ व साक्षीपुरावा हीं कामें स्वत: न्यायकचेरींत फारशीं होत नसत. शास्त्रार्थ म्हणजे कायद्याचा अर्थ करण्याचा व सांगण्याचा प्रश्न असल्यास तो अर्थात् न्यायाधीशाकडे येई. न्यायकचेरींत दावा दाखल करणें ही गोष्ट क्वचित् घडणारी असल्यामुळे दाव्याच्या रकमेवर शेंकडा २५ इतकी कोर्ट फी पडल्यास तो मोठासा बोजा वाटण्याचें कारण नव्हतें. मुख्य कायदा म्हणजे स्मृतिग्रंथ; पण स्मृतिग्रंथांतील कायद्यापेक्षां देशाचार, कुलाचार, ग्रामाचार वगैरे कायद्यांचेंच प्राबल्य विशेष असे. यामुळें गांवपंच म्हणतील तसाच न्याय होई. नदींत स्नान करून किंवा शपथप्रमाण करून जर दाव्याचा निकाल होण्यासारखा असेल तर वकिलाचें कारण अर्थातच लागणार नाहीं. पक्षकार हेच स्वत:चे वकील असत व न्यायाधीश हे न्यायाधीशाचें व उभय पक्षाच्या वकिलाचें काम करीत. सरकारास पंचांचा निकाल मान्य न झाल्यास

फेरचौकशीसाठीं नवीन पंचाईत निवडण्यास सांगण्यांत येई. मोठ्या दाव्यांत खुद्द पेशव्यापर्यंत दाद मागण्यास रयतेला अधिकार असे. पण लहानसहान बाबतींतहि पक्षकारांचा प्रवेश पेशव्यापर्यंत झाल्यास त्यांची दाद घेतली जाई. कोणत्याहि तऱ्हेनें झालेला अखेर निकाल बजावणीकरितां कमाविसदाराकडे जाई तेव्हां बजावणी सक्तीची व ताबडतोब होई. मराठेशाहींतील अनेक निवाडापत्रें प्रसिद्ध झालीं असून निवाड्यांमध्यें कज्जाची हकीकत किती सविस्तर लिहिलेली असते हें पाहण्यासारखें आहे.

कर व जकाती

जमिनीच्या महसुलाखेरीज किरकोळ कर अनेक असत. निरनिराळ्या धंद्यांवर कर असून जकात गांवगन्ना वसूल केली जाई. विशेष लोकोपयोगी धंदे असल्यास जकातीची माफी मिळे; पण एरवीं जकात सक्तीनें वसूल होई. खुद्द पेशव्याकरितां येणाऱ्या मालावरहि विशेष प्रकारचा माफीचा परवाना नसेल तर जकात वसूल केली जाई. अशी एक गोष्ट सांगतात कीं, थोरले माधवरावसाहेब यांची आई गोपिकाबाई इनें खासगी देऊळ बांधण्याकरितां मलबाराहून इमारती लांकूड आणवलें, तेव्हां त्यावर श्रीमंतांचें घरचें लाकूड म्हणून जकात वसूल करण्यांत आली नाहीं; पण ही गोष्ट माधवरावाचे कानीं गेली तेव्हां त्यानें शिस्त राखण्याकरितां म्हणून खासगी खर्चांतून जकातीचे पैसे दिले.

व्यापार व वसाहत

इंग्रजांना आपल्या राज्यांत येऊन व्यापार करण्याची परवानगी दिली यांत मराठ्यांची चूक झाली नाहीं असें आमचें मत आम्हीं पूर्वी दिलेंच आहे. पण एक इंग्रजच काय, वाटेल त्या इतरहि परदेशी लोकांस आपल्या देशांत येऊन व्यापार करण्यास परवानगी व सवलती देण्याचें धोरण मराठेशाहींत अव्याहत चालू होतें. शाहूच्या रोजनिशींतील एका उताऱ्यावरून असें दिसतें कीं, शिवाजीच्या वेळेपासून अरब लोक पश्चिम किनाऱ्यावरील बंदरांत येऊन सावकारी करीत. पुढें आंग्र्यांनीं अरबांना प्रतिबंध केला. तेव्हां मस्कत येथील ‘ मुख्यांनीं ’ अर्ज केल्यावरून शाहूनें त्यांस राजापूर बंदर

नेमून दिलें. १७३४ सालीं अरब मलिक महंमद याचा शाहूनें सत्कार करून तो मस्कतेस परत जाण्यास निघाला तेव्हां त्यास जहाजाची सोय करून दिली नानासाहेब पेशव्याच्या रोजनिशीवरून असें दिसतें कीं, विठोजी कृष्ण कामत नामक शेणवी व्यापाऱ्यास वसईस व्यापार सुरू करण्याकरितां जकातीची माफी करून त्यास पालखी, वस्त्रें व राहण्यास व वखारीस जागा दिली (१७४३). तीन वाणी सावकारांस वसई व साष्टी येथें घरें व जमिनी देऊन निम्मी जकात माफ केली (१७५१). उमदुत्तुजार मुल्ला महमद फकरुद्दीन यास अमदाबादेस व्यापार वाढविण्यास उत्तेजन म्हणून दरसाल १ लाख रुपये किंमतीच्या मालापर्यंत जकात माफ केली. जलमार्गानें बंदरकिनारीं व्यापार करणाऱ्या लोकांस अशाच प्रकारें उत्तेजन दिलें जाऊन जलमार्गावरील चोरट्या लोकांपासून त्यांचें संरक्षण केलें जाई. वादळांत वगैरे किनाऱ्यास वाहून आलेला माल सरकारजमा होई; पण रिकामीं जहाजें मालकास परत ताबडतोब देण्यांत येत. उत्तर कोंकणपट्टीचे पार्शी व्यापारी हे डच लोकांचें निशाण जहाजावर लावून डच वसाहतींशीं व्यापार करीत, व त्यांस या बाबतींत सवलती मिळत. कित्येक ठिकाणीं सरकारी दुकानें घालून विशिष्ट प्रकारचा व्यापार करविला जाई. उदाहरणार्थ, सकलाद, पटू वगैरे कापड. सरकारी खाणींतून निघालेले हिरे वगैरे जिनसांचा व्यापार सरकारमार्फत होई. हिऱ्यांच्या खाणीची स्वतंत्र कमावीस म्हणजे तालुका करीत. सरकारी व्यापारी दुकानांतून कुळांस कर्जें दिलीं जात. कागद, कपडा, कलाकौशल्याचे पदार्थ वगैरे व्यापारी जिनसा लागल्यास कारखानदारास आगाऊ पैसे देऊन मक्ते दिले जात आणि नमुन्याबरहुकूम माल करून घेण्याकरितां व सरकारी माल वसूल होईपर्यंत मालाची विक्री होऊं न देण्याकरितां सरकारी शिपाई बसविण्यांत येत. नवीन बाजारपेठा व गांवगन्ना वसाहतींच्या नवीन पेठा वसविण्याकडे पेशव्यांचें निरंतर लक्ष असे. या पेठा वसविण्याचें कोणीं अंगावर घेतल्यास त्याला राहण्यास जागा गांवठाणचे परवाने, तसेंच पेठेंत नवीन दुकानें अगर वस्ती होईल तिजकडून माफक दरानें भाडें किंवा ऐन जिन्नसी कर अथवा पेठेची कुलकर्णीपणाची वृत्ति वगैरे बहाल केली जात असे. या मोबदला सरकारदेण्याच्या पेठवसुलीचें काम अगर मक्ताहि त्याजकडे देण्यांत येई. पेठवसाहतवाल्यांना दिलेल्या या

वतनास शेटेपण असें म्हणत. सरकारी रस्ता अगर सरकारी इमारत यांजकरितां खासगी जागा घ्यावी लागल्यास ती घेऊन तिची किंमत किंवा मोबदला दुसरी जागा सनद करून देण्यांत येई.

सरकारी कर्ज

मराठेशाहींत इतर राष्ट्रांप्रमाणें सरकारास वेळोवेळीं कर्ज लागे तें खासगी सावकारांकडून घेतलें जाई. शांततेच्या काळीं श्रीमंत सावकार लोकांना यत्किंचितहि उपसर्ग लागत नसल्यामुळें व व्याजाचा दर भारी असल्यामुळें सावकारीचा धंदा फार चांगला चाले. सावकार लोक सर्व प्रकारचें नाणें मुबलक बाळगीत व केव्हांहि कारण पडल्यास त्यांजकडून मध्यरात्रीं वाटेल त्या छापाचे वाटतील तितके रुपये गाड्यावर थैल्या भरून सरकारास किंवा सरदारास हुकमी नेतां येत. मराठे शाहींतील सावकार म्हणजे तीं एक बडीं धेंडेंच होतीं. शाहूच्या रोजनिशींत असा उल्लेख आहे कीं, शिद्द्या-वरील स्वारीस बाजीराव गेला तेव्हां स्वारीखर्चाकरितां काढलेल्या रकमेवर दरमहा दरशेंकडा तीन रुपयेप्रमाणें व्याज ठरवून शिवाय मुदतींत पैसे परत न झाल्यास वसुलीकरितां कमाविसी कबूल केली होती! नानासाहेब पेशव्याच्या वेळीं व्याजाचा दर जास्तींत जास्ती दरमहा २॥ टक्के व कमींत कमी १४ आणे असलेला आढळतो. नानासाहेबाच्या रोजनिशींत सन १७४० पासून १७६० पर्यंत ज्यांकडून दरबारनें सुमारें १॥ कोट रु. कर्ज घेतलें अशा मुख्य मुख्य सावकारांची व कर्जाच्या रकमेची यादी दिली आहे. ती वाचल्यास त्या वेळीं मोठे सावकार लोक कोण होते याची माहिती मिळेल. व्याजाचा दर सरासरीनें १ पासून १॥ रु. पर्यंत असलेला दिसतो. थोरल्या माधवरावाच्या वेळीं व्याजाचा दर सर्रास एकोत्राप्रमाणें असलेला आढळतो. सवाई माधवरावाच्या वेळींहि सरकारकर्जाचा व्याजाचा दर सर्रास एकोत्रा-प्रमाणेंच असलेला दिसून येतो. दुसऱ्या बाजीरावाच्या रोजनिशींत सरकारी कर्जाच्या बाबींचा उल्लेख नाहीं. बाजीरावाच्या वेळीं १८०३।४ पासून पुढें शांतता होती, यामुळें सरकारास कर्ज लागलें नसावें. शिवाय सवाई माधवरावाच्या कारकीर्दीच्या अखेर नाना फडणविसाच्या अंमलांत

जमाखर्चाची व्यवस्था उत्तम राहिल्यामुळें सरकारी खजिन्याची स्थिति चांगली होती.

टांकसाळ व नाणीं

मराठेशाहीच्या काळांत महाराष्ट्रांत अनेक प्रकारचीं नाणीं चालत. नाण्यांचा मोबदला करावयाचा असतां वर्तावळा व बटाई हीं वरतीं द्यावीं लागत व त्यांचे भाव निश्चित होत, यामुळें बराच घोंटाळा होई. नाण्यांमध्यें अस्सल सोनें, रुपें, तांबें यांच्या बरोबरीस थोडीबहुत भेसळ मुद्दाम करावी लागे. जेथलें नाणें तेथें चालवावयाचें असतां दर्शनी किंमत व ऐन किंमत यांचा घोंटाळा पडत नसे; पण परक्या छापाच्या नाण्यांचा व्यवहार होण्याच्या वेळीं हा घोंटाळा बराच त्रासदायक होई. शिवाजीच्या व इंग्रजांच्या व्यवहारांत एकदां रक्कम ठरविण्याचा प्रसंग आला असतां, "मीं दर्शनीं किंमत मानीत नाहीं; फक्त ऐन किंमत मानीन" असें शिवाजीनें म्हटल्याचा उल्लेख या पुस्तकाच्या पूर्वार्धांत आलाच आहे. मराठ्यांचें नाणें स्वीकारतांनाहि इंग्रज उलट अशाच प्रकारचा हिशेब करीत. हल्लीं सर्व हिंदुस्थानांत एकछत्री राज्य झाल्यामुळें सर्व देशभर प्रायः एकाच प्रकारचीं नाणीं चालतात. तथापि निजामशाही नाणें अजून चालत असून मोगलाईच्या सरहद्दीवर व मोगलाई मुलुखांतील रेलवेवर अद्यापि प्रवाशांची नाण्यांच्या संबंधानें धांदल कशी उडते हें प्रसिद्धच आहे. स्वतःचें नाणें चालविणें हें स्वतंत्र राजसत्तेचें चिन्ह असतांहि हिंदुस्थानांतील निजाम, शिंदे, होळकर वगैरे संस्थानिकांचें स्वातंत्र्य वस्तुतः नष्ट झालें तरी स्वतःचें नाणें चालविण्याचा त्यांचा अधिकार मात्र इंग्रज सरकारास सक्तीनें काढून घेतां आला नाहीं, त्यांचें मन वळवूनच तें करावें लागलें. अर्थात् सतराव्या व अठराव्या शतकांत हिंदुस्थानभर चोहोंकडे छत्रेंच छत्रें माजल्यामुळें सर्व हिंदुस्थानभर एकच नाणें चालणें शक्य नव्हतें. इतर राजांप्रमाणें मराठ्यांनींहि आपलें नाणें सुरू केलें होतें. तथापि सरकारी अशी एकच टांकसाळ नसून खासगी टांकसाळी घालण्याचे परवाने सरकारकडून लोकांस देण्यांत येत. या बाबतींत खालीं दिलेल्या पेशव्यांच्या रोजनिश्यांतील त्रोटक उताऱ्यांवरून खासगी टांकसाळीची व्यवस्था कशी करीत हें दिसून येईल.

(रो. नाना.) कौल बाळाजी बापूजी नागोठणें. टांकसाळ घालावी. १० माशी पैसा करणें. दसमाशी पैसा झाला तर उत्तमच झालें. उणा पैसा झाला तर गुन्हेगारी घेतली जाईल. कौल तीन वर्षांचा. मक्त्याची रक्कम ५०, ७५ व १०० रु.

बहिरो राम दातार रेवदंडा. टांकसाळ घालावी. पैसा वजन १० मासे. तिमाही मक्ता ६०, ९० व १२० रु.

धारवाड येथें जमीनदारांनीं घरोघर टांकसाळा घालून खोटया नाण्याची चाल केली यामुळें तोटा फार पडतो. सबब सर्व टांकसाळा मोडून नाणें पाडण्याचा मक्ता एकास द्यावा. होनाचा शिक्का पहिला आहे तोच करार. होन वजन साडेतीन मासे. रुपया अर्काटी फुलचरीप्रमाणें माल खरा, तोल पुरा करावा. मोहोर दिल्लीशिक्क्याप्रमाणें बाराकसी करावी. याबद्दल सरकारास दर हजारीं ६ मोहरा (नाणीं) व ६ रुपये (नाणीं) द्यावे. पहिल्या वर्षीं कर माफी. शिक्के टांकसाळवाल्यानें आपल्या कुलुपांत ठेवणेंचे. सरकाराकडून पगारी ढालाईत मदतीस दिले जातील.

(रो. माधव) पूर्वीं नानासाहेब यांनीं करार करून दिला त्याप्रमाणें चाललें नाहीं. दोन वर्षें दंगा झाला व मामलेदारांनींहि ऐकलें नाहीं. याजकरितां कृष्णेपासून तुंगभद्रेपर्यंत खोटया टांकसाळी मोडाव्या, एक धारवाडी टांकसाळ घालावी, असा परवाना पांडुरंग मुरार यास देऊन ११ कमावीसदार, २१ जमीनदार, १९ सावकार, २१ घटकार, आणकर व कारागीर वगैरे लोकांस सक्तीचे हुकूम द्यावे. सरकारकचेरींत फक्त या नवीन सरकारी टांकसाळीचें नाणें घ्यावें, इतर घेऊं नये. टांकसाळीस कोळसा वगैरे सामानाबद्दल रानांतून लाकडें आणतील त्यास आणूं देणें म्हणून हुकूम—सन १७६५.

याच सालीं नाशिक येथें लक्ष्मण अप्पाजी यास सरकारी टांकसाळेची सनद दिली. मदतीस १ कारकून, २ शिपाई, ५ कारागीर सोनार, १ लोहार, २ घणकरी, १ शिक्के करणार, १ भातेकरी दिले. १००० रुपयांत ४५ रु. नफा मिळावयाचा.

तुकू सोनार व मोराजी सोनार यांस हुकूम कीं, चिंचवडच्या टांकसाळींत खरा रुपया व मोहोर उतरत नाहीं; म्हणून नवीन टांकसाळीचा

परवाना दिला. तरी सुर्ती शिक्का नाणें न करतां जयनगरी करावा. मोहरा हरसनजी जयनगरी शिक्क्याच्या कराव्या. प्रत्येक नाण्यावरील साल दरसाल बदलावें. मोहरेंत व रुपयांत अंतर पडल्यास पारिपत्य करून गुन्हेगारी घेतली जाईल.

जागजागीचे टांकसाळी यांचीं घरें सरकारांत जप्त करून कागदपत्र असतील ते हुजूर पाठविणें म्हणून वडगांव, रासीन, तळेगांव (इंदुरी), तळेगांव (ढमढेरे) वगैरे ठिकाणच्या अधिकाऱ्यांस हुकूम.—सन १७६७.

नसराबाद तर्फ धारवाड येथें टांकसाळीचा परवाना द्यावा. नाणें होन वजन ३।। मासे पैकीं २।।। मासे व अर्ध गुंज चांगलें सोनें दिल्लीशिक्का जुने मोहरेचे कसाचें. भरीस रुपये ५।। गुंजा. मोहोर वजन दिल्लीशिक्का अलमशाही वजन पाऊण तोळा पावणेदोन मासे एक गुंज. रुपया वजन ११। मासे चांदी दिल्लीछाप. सनदेबद्दल नजराणा ५०१ रु. सन १७६७.

(रो. स. माधव) धारवाडी रुपयास व चांदीस जळ चार गुंजा यावी. ४।।-५ गुंजा आली तरी टंकसाळे आणवून पारपत्य करून खोटच्या रुपयांतील तोटा व गुन्हेगारी घेऊन ताकीद देणें. जमखंडीचे टंकसाळचासंबंधीं हुकूम सदरप्रमाणें—सन १७७७.

खुर्दा पाडण्याच्या टांकसाळीचा परवाना कोंकण प्रांताकरितां दुल्लभ-शेट वगैरेंच्या नांवें नजराणा रु. १२००१. सवलती—इतरांस परवाना मिळणार नाहीं, अलिबागेहून व इंग्रजांचे तालुक्यांतून दुसरा खुर्दा येऊं न द्यावा. नजरपट्टी कर माफ.—सन १७८२.

(रो. बा. २) वांई, कऱ्हाड, सातारा येथें खोटे मलकापुरी रुपये पसरले म्हणून चांदवडी चालू करावे. सरकारवसूल घेणें व खर्च करणें तो चांदवडी नाण्याचा करावा. सन १८००.

मराठेशाहींतील नाण्यांचीं नांवें

पैसे—ढबू १८।। मासे; अलमगिरी १३।।। मासे; शिवराई ९। मासे.

रुपये—जोधपुरी, चांदवड, गंजीकोटी, मिठे, खंदार.

होन—एलोरी, हैदरी, सनगिरी, हरपनहल्ली, व्यंकटपती, महमदशाही एकेरी धारवाडी, नवे धारवाडी.

मोहरा—दिल्लीशिक्का अहमदाबादी चलनी, मालखेड खटवा १४ रु. १० आणे. सुरती, औरंगाबादी, बनारसी, जहानाबादी, मच्छलीबंदरी, पटणी, लाहोरी, बऱ्हाणपुरी दर १३॥। प्रमाणें.

अबकारी

पेशवाईंत अबकारी खातें फक्त नांवाचें होतें. दारूचें सरकारी उत्पन्न मुळींच नसे म्हटलें तरी चालेल. सवाई माधवरावाचे वेळीं अबकारी खात्याची प्रवृत्ति दारूची निपज कमी करण्याकडे होती. कोंकणांतील भंडार माडाची दारूहि बंद करण्यांत आली होती. मात्र फिरंगी गोरे किरिस्ताव नवे सरकारनोकरीस ठेवले त्यांचें दारूशिवाय चालत नसे म्हणून त्यांच्याकरितां त्यांना फक्त आपल्या खपापुरती दारू तयार करण्यास भट्टी लावण्याची परवानगी देण्यांत आली होती. बंदुकीची दारू तयार करण्यास कलाली दारू लागे, ती सरकारामार्फत तयार होई.

दुसऱ्या बाजीरावाच्या वेळीं गुजराथेंतील मोहाच्या फुलांच्या विक्रीवर लहानसा कर असे. सन १८०० सालीं बलसाडचा पार्शी दोराबजी रतनजी यास मोहाचीं फुलें खरेदी करण्याचा व विकण्याचा मक्ता दरसाल ५० रुपयाला देण्यांत आला होता, असा दुसऱ्या बाजीरावाच्या रोजनिशींत उल्लेख सांपडतो. पेशवाईंत अबकारीचा मक्ता बहुधा पार्शी लोकांकडेच असे.

वेठ—गुलामगिरी

वेठीची व गुलामगिरीची चाल मराठेशाहींत असे. हल्लीं कोणासहि त्याच्या इच्छेविरुद्ध उघडपणें वेठीच्या नोकरीस धरतां येत नाहीं. पण तसा प्रकार पूर्वीं नव्हता. अर्थात् वेठीस धरलेल्या मनुष्यास पोटगी देण्यांत येत असे; पण त्याजवर नोकरी करण्याची सक्ति होई, ही गोष्ट नाकबूल करतां येत नाहीं. गुलाम आणि विशेषतः खालच्या जातीच्या स्त्रिया यांची खरेदीविक्री होत असे. परदेशी व्यापारी, लमाण वगैरे अशा बायका सांपडतील तेथून आणून या मुलुखांत विकीत. परंतु गुलामगिरी या शब्दाला पाश्चात्य देशांतील अनुभवावरून जो एक भयंकर अर्थ चिकटून बसलेला आहे तो या वेळीं त्या शब्दास नव्हता. गुलामगिरी म्हणजे स्वातंत्र्यनाश

किंवा खुषीविरुद्ध नोकरी इतकाच प्रकार होता. गुलामांना निर्दयपणानें वागविल्याचा दाखला फारसा कोठें मिळत नाहीं. हल्लीं खानदेशांतहि वंशपरंपरागत सालियानदार नोकर असतात तशाच प्रकारचे जवळ जवळ हे गुलाम असत. धन्याची नोकरी इमानानें केल्यास गडी कुणबिणी यांना बक्षीस देऊन किंवा जमीन वगैरे देऊन सुखी व स्वतंत्र करण्यांत येत असे. एका धन्याचा गुलाम दुसऱ्या धन्याकडे गेल्यास सरकारमदतीनें ज्याचा त्यास तो परत मिळे. कुणबिणींची वगैरे मोजदाद पागेकडील जनावरांत अगर असामींत होई व त्यांचा जमाखर्च ठेवला जाई! बिनवारशी, अनाथ, अत्यंत दरिद्री अशा लोकांवर गुलामगिरीची आपत्ति सर्व देशांत सर्व काळीं येतच असते. इंग्रजी साम्राज्यांतहि गुलामगिरी कायद्यानें नष्ट होऊन अद्यापि शंभर वर्षें झालीं नाहींत. वसाहतींतून ही चाल अप्रत्यक्ष रीतीनें अजूनहि अंमलांत आहे. किंबहुना आजदेखील हिंदुस्थानांत आसाम वगैरे ठिकाणीं अगर हिंदुस्थानाजवळ सिलोनमध्येंहि मुदतबंदीच्या कराराच्या रूपानें गुलामगिरी थोडीबहुत वास करीत आहेच.

प्रवास व टपाल

बरोबर पैसाअडका घेऊन राजमार्गानें दूरचा प्रवास निर्भयपणें करतां आला म्हणजे तें राज्य सुराज्य असा सर्वकाळीं एकसारखाच समज असावा हें स्वाभाविक आहे. हल्लींच्या शांततेच्या इंग्रजी राज्याचें वर्णन करितांना "काठीला सोनें बांधून काशीपासून रामेश्वरापर्यंत खुशाल जावें" असें म्हणण्यांत येतें. पेशवाईच्या काळीं या अर्थानेंहि सुराज्य अस्तित्वांत असावें असें दिसतें. हल्लीं आगगाड्या झाल्यामुळें काठीला सोनें बांधून प्रवास करणें सोपें झालें आहे; तथापि आगगाड्यांतूनहि चोऱ्या होतच नाहींत असें नाहीं. तें कसेंहि असो; पेशवाईतील एका काळासंबंधानें तरी तत्कालीन लोकांनीं हल्लीं सुराज्य आहे असें या अर्थी म्हटलेलें आढळतें. सवाई माधवरावसाहेबांच्या कारकीर्दीस उद्देशून बखरकार लिहितो :

"श्रीमंत सवाई माधवराव अवतार धारण केल्यापासून अलीकडे सड्यांनीं पुण्यापासून दिल्लीपावेतों लाखों रुपयांचा जिन्नस सोनें, रुपें व

जवाहीर घेऊन गेलें असतां मार्गांत निर्भय जाऊन यावें, या रीतीनें स्वतेज-प्रतापेंकरून सहज रीतीनें बंदोबस्त आहे.”

—राजवाडे–खंड ४

मराठी राज्यांत हल्लींप्रमाणें आगगाड्या व तारायंत्रें नव्हतीं. तथापि एवढ्या राज्याचा कारभार किंवा खासगी लोकांचा व्यवहार टपालाची कांहीं व्यवस्था असल्याशिवाय होणें शक्य नव्हतें; व तशी व्यवस्था होतीहि. त्या काळीं बातमीचीं साधनें हल्लींसारखीं सुधारलेलीं नव्हतीं, तरी बातमी समजून घेण्याची जरूरी किंवा हौस कमी होती असें नाहीं; एवढेंच नव्हे तर, सरकारी डांकेशिवाय खासगी डांकहि चालू असे. क्वचित् प्रसंगीं उंटावरून किंवा स्वाराबरोबर पत्रें पाठविण्यांत येत; परंतु सर्वसाधारण रीति म्हटली म्हणजे मनुष्यहातीं टपाल धाडण्याची असे. जो धंदा पिढ्यानुपिढ्या चालू राहतो तो करणाऱ्या मनुष्यांची एक प्रकारची जात सहजच निर्माण होते; व टपाल वाहून नेण्यांत ज्यांनीं जन्मचे जन्म घालविले व या धंद्यांत प्राविण्य मिळविलें असे लोक त्या काळीं शेंकडों हजारों होते. टपाल वाहून नेणारास जासूद, हरकारा किंवा काशीद म्हणत. लहान मजल असल्यास एकेकटा टपालवाला धाडण्यांत येई; पण मोठ्या मजलीवर किंवा कागदपत्र महत्त्वाचे असल्यास काशीदजोडी धाडण्यांत येई; का कीं, वाटेंत आजार, अपघात किंवा दगाफटका होऊन एक निरुपयोगी झाल्यास दुसरा तरी तें काम उरकूं शकेल. प्रत्येक सरकारी कचेरींतून किंवा व्यापारी पेढीवर आवक-जावक टपाल-पुस्तक असे; व बहुधा प्रत्येक सरकारी कचेरींतून व व्यापारी पेढीवरून रोजच्या रोज गांवोगांव पत्रें रवाना करण्याचें काम सुरू असे. सामान्य प्रतीचे लोकांकडून अर्थात् स्वतःचे जासूद पाठविण्यांत येत नसत; परंतु ज्या त्या ठिकाणच्या सरकारी कचेरीच्या टपालाबरोबर खासगी लोकांचीं पत्रें पाठविण्याची थोडीबहुत सोय असे, व त्याकरितां ठराविक आकार घेण्यांत येई.

डांक पाठविणें ती कातड्याच्या पिशव्यांतून बंदोबस्तानें पाठविण्यांत येई. टपालवाल्याचें ओझें हमालानें वाहण्याइतकें जड नसलें तरी बरेंच जड असे. सरकारी टपालाचे टप्पे असत, व गांवांत टपालवाला आला

कीं विलंब न करितां त्याचें ओझें दुसऱ्या टप्पेवाल्याच्या स्वाधीन करून त्याला ताबडतोब रवाना करणें हें गांवकामगारांचें एक महत्त्वाचें कर्तव्य असे, आणि या कामीं कसूर झाल्यास त्याबद्दल शिक्षा होई. टपालवाल्याला सरकारी खर्चानें पायतण व काठी देण्यांत येई. या काठीला घुंगरू लावलेले असत; त्यांच्या आवाजानें टपालवाल्याच्या चालीला तालदार गोड सुराची साथ होऊन त्याच्या श्रमाचा थोडासा परिहार होई, रानांतून जातांना लहानसहान श्वापदें भिऊन पळून जात, आणि पुढील टप्पेवाल्याला तयार होण्याची सूचना मिळे. घुंगराचा आवाज ऐकला कीं जरूरी व ताबडतोबी यांचा मनांतून इषारा होण्याची संवय लोकांना लागून गेली होती; व टपाल म्हटलें कीं त्याला अडविणें म्हणजे एक प्रकारचा सरकारी गुन्हा करणें होय असें लोकांना वाटे. सरकारी टपालाच्या मजली-चा टप्पा लहान असल्यामुळें सरकारी डांक लवकर जाई, परंतु खासगी टपालवालेहि वेळ पडल्यास रोजीं ३०।३५ मैलांची मजल करीत; व कैक वेळां तर दरबारापेक्षां बाजारांतच दूरची बातमी आधीं पसरे! "कासीदाचा करार पंचविसा रोजीं तेथें (काशीस) पावावें व जाव पंचविसा रोजीं (पुण्यास) यावें. करार रुपये पंचवीस व रोज शेर अन्न" असा पुरावा मिळतो. कलकत्त्याहून दिल्लीस भर पावसाळ्यांतहि पंधरा दिवसांचे आंत डांक जाई. सरकारी टपालवाल्यास नदीवर ताबडतोब नांव किंवा सांगड हक्कानें मिळे. तसेंच जंगलांतून वाट असल्यास नजीकचे गांवकामगार त्याला अडचणीच्या जागेपुरती सोबत व मशालहि देत. बंगीडांकेपेक्षां हरकाऱ्याची डांक अधिक जलद व हरकाऱ्याच्या डांकेपेक्षां काशीदडांक अधिक जलद पोंचे. सरकारी डांकवाल्याला दरमहा पगार असे. खासगी डांक-वाल्यास खेपेपुरतें वेतन ठरविण्यांत येई, व पत्रें मुक्कामाला पोंचतीं झालीं म्हणजे तेथें तें मिळे. वाटखर्चीपुरती थोडी रक्कम आगाऊ मिळे.

पदव्या

मराठेशाहींतहि बहुमानाच्या पदव्या देण्यांत येत असत; व त्या घेऊन लोक स्वतःस बहुमानास्पद समजत. मनुष्यस्वभाव नेहमीं सारखाच असतो. कांहीं पदव्यांचीं नांवें पुढें दिलीं आहेत. हिंदूराव, हिंमतबहाद्दर,

समशेरबहाद्दर, वजारतमाआब, सेनापति, सेनाखासखेल, सेनासाहेब सुभे, सेनाधुरंधर, धुरंधर-समशेरबहाद्दर, महाराव, रस्तमराव समशेरबहाद्दर, फत्तेजंगबहाद्दर, सफेजंगबहाद्दर, सर लष्कर, सेनावार हजारी.

मात्र या पदव्या बहुधा भरीव असत. म्हणजे पदवीबरोबर प्राय: जहागीर किंवा वतन कांहीं तरी मिळे. पदवीदानाचा खर्च पदवी दिलेल्या लोकांकडून घेत नसत. इतमाम सांभाळला जावा अशी सरकारकडूनच तजवीज होई. विठ्ठल शिवदेव यास तास वाजविण्याचें घड्याळ बाळगण्याची परवानगी होऊन त्याचबरोबर घड्याळजी म्हणजे तास वाजविणारा याची नेमणूक सरकारांतून करून दिली. पालखीचा खर्च आणि भोई लोकांचा पगार सरकारांतून मिळे. सन १७५३–५४ सालीं अखेराज नाईक नांवाच्या वंजारी लमाणास नगारा व निशाण बाळगण्याची परवानगी देण्यांत आली; त्याचें काम बैलांच्या तांड्यांवरून धान्याचा व्यापार व मुलुखांत आमदरफती करण्याचें होतें. कोणास अबदागिरीचा व मशालीचा मान दिल्यास त्यास अबदागीर धरणाराचा व दिवट्याचा पगार दिला जाई. तसेंच चवरी दिल्यास चवरीखर्च मिळत असे.

विद्यावृद्धि व सुधारणा

विद्यावृद्धि व भौतिक प्रगति करणें हें सुधारलेल्या राष्ट्राचें एक कर्तव्य आहे. पण तत्कालीन युरोपियन राष्ट्रांच्या मानानें पाहतां या बाबतींत विशेष कीर्ति मिळविण्यासारखें मराठ्यांनीं कांहीं केलें नाहीं असेंच म्हणावें लागतें. मराठ्यांचें लक्ष विद्येपेक्षां राजकारणांत केव्हांहि अधिक रममाण झालेलें होतें. शिवाय पूर्ण शांततेचा असा काळ त्यांना फारसा लाभला नाहीं. या दोन कारणांमुळें मराठ्यांच्या हातून विद्यावृद्धि किंवा भौतिक सुधारणा फारशी झाली नाहीं. त्यांचे समकालीन इंग्रज हे मराठ्यांच्या मानानें शास्त्रें, कला व जगाचें ज्ञान या बाबतींत पुष्कळच पुढें होते. तसें असल्याशिवाय ते सहा हजार मैलांवरून इकडे आलेच नसते. मराठे हे उंबरांतल्या किड्यांसारखे होते असें म्हटलें तरी चालेल. महाराष्ट्र किंवा कोंकण हे प्रांत सुपीक नव्हत, व केवळ त्यांच्या उत्पन्नावर अवलंबून राहून आपण समृद्ध व सुखी होणार नाहीं हें मराठ्यांस माहीत नव्हतें असें

नाहीं. पण शास्त्रज्ञान मिळविणें, कला व हुन्नर शिकणें, व्यापार वाढविणें किंवा शेती सुधारणें असल्या म्हणजे द्रव्योत्पादक गोष्टींकडे त्यांचें लक्ष गेलें नाहीं. राजकीय बाबतींत ते महत्त्वाकांक्षी असले तरी भौतिक सुखाच्या बाबतींत ते अल्पसंतुष्ट होते. मराठ्यांना आपल्या कामापुरतें तरी शास्त्र, कला यांचें ज्ञान होतें असेंहि म्हणतां येत नाहीं. त्यांचें मुख्य काम लढण्याचें पण त्यांना तोफा व बंदुका यांच्या बाबतींत युरोपियनांवर बरेंचसें अवलंबून राहावें लागे. मग इतर कलांच्या ज्ञानाविषयीं बोलावयासच नको. अठराव्या शतकांतील हिंदुस्थानच्या कलाकौशल्याचा लौकिक आहे खरा; पण त्या लौकिकापैकीं फारच थोडा भाग मराठ्यांच्या वांटणीस येण्यासारखा होता. त्यांची साधी राहणी हा एका अर्थानें गुण असला तरी त्या साध्या राहणीमुळें डोळे उघडून जगभर दूरवर चोहोंकडे बघण्याची इच्छा त्यांना झाली नाहीं हा दोषच म्हणावयास हरकत नाहीं. मुसलमान हे मिजासी होते. हा एका अर्थानें त्यांचा दोष असला तरी त्याच मिजासेच्या इच्छेमुळें त्यांनीं उद्योगधंदे, कलाकौशल्य व व्यापार यांचा अधिक परिचय संपादिला होता. मुसलमान इतके देश ओलांडून हिंदुस्थानांत आले, या एका गोष्टी-वरूनच त्यांचें भूगोलज्ञान मराठ्यांपेक्षां अधिक होतें असें ठरतें. नाना फडणवीस हा चौकस होता; तरी पण त्याच्या दप्तरांतला भूगोलवर्णनाचा जो कागद रा. ब. पारसनीस यांनीं प्रसिद्ध केला आहे तो पाहून पुष्कळांस हंसूं येईल. ग्रँट डफच्या इतिहासांस इतर रीतीनें कोणी कितीहि नांवें ठेवो; पण त्याचें मराठ्यांविषयींचें ज्ञान कोणाहि मराठ्याच्या इंग्रजी राष्ट्राच्या ज्ञानापेक्षां शतपत अधिक खास होतें. मराठ्यांचें बरेंचसें भूगोलविषयक ज्ञान 'दंडकारण्यमहात्म्यावरून' घेतलेलें असून त्यांच्या इतिहासज्ञानाचें मुख्य उगमस्थान म्हटलें म्हणजे 'भविष्यपुराण' हें होतें! सदाशिवराव-भाऊनें दिल्लीनंतर रूमशामचें तख्त हस्तगत करण्याची महत्त्वाकांक्षा बोलून दाखविल्याचें वर्णन बखरींत आहे. पण रूमशामीची पातशाही या शब्दां-खेरीज त्याला तिचें फारसें अधिक ज्ञान नसावें! 'फराशीस' म्हणजे फरेंच हे त्यांना प्रत्यक्ष माहीत होते. पण फरान्स देशचा पूर्वेतिहास काय असेल याची मराठ्यांनीं कधीं आस्थापूर्वक चौकशी देखील केली नसावी. टिपूनें आपले वकील पारीस येथें पाठवून मुसलमानी वकिलातीच्या आवारांत

आपलें अर्धचंद्रचिन्हित निशाण कांहीं दिवस फडफडत ठेवलें होतें. टिपूला मराठ्यांपेक्षां परदेशाचें ज्ञान बरेंच अधिक असावें असें वाटतें. बर्कच्या वेळीं दोघे ब्राह्मण विलायतेस गेले असल्याचें सांगतात; पण विलायतेच्या वर्णनाचा इंग्रजांकडून का होईना पण माहिती मिळवून लिहिलेला एकाद-दुसराहि कागद इतिहाससंशोधकांस अद्यापि कोठें मिळाल्याचें ऐकिवांत नाहीं. "फराशिसांच्या रयतांनीं आपला राजा मारला" अशा बातमीचा उल्लेख मराठी कागदपत्रांतून सांपडतो. पण फरेंच राज्यक्रान्तीची तत्कालीनांना उपलब्ध होण्यासारखीहि माहिती मराठ्यांना नसावी असें वाटतें. रा. राजवाडे म्हणतात, "युरोपांत तत्कालीन दरबारांतून म्हणजे पंधरावा लुई, बडा फरेडरिक, दुसरा जॉर्ज यांच्या दरबारांतून व राज्यांतून भूगोलाचें व इतिहासाचें जें ज्ञान त्या वेळीं होतें त्याच्या मानानें पेशव्यांच्या दरबारचें इतिहासाचें व भूगोलाचें ज्ञान अगदींच क्षुद्र होतें हें कबूल करणें योग्य आहे. कपिल, कणाद वगैरे पुराणमुनिप्रणीत शास्त्रांच्या व्यतिरिक्त युरोपांत ठाऊक असलेल्या शास्त्रांचा गंधहि पेशव्यांच्या राज्यांत कोणाला नव्हता. पाठशाला, विद्वत्पीठें, विद्वत्सभा, अजबखाने, वादसभा, शोधसभा, पृथ्वीपर्यटणें वगैरे युरोपियन संस्था पेशव्यांच्या राज्यांत नव्हत्या, इतकेंच नव्हे तर, त्या दूसरी-कडे कोठें आहेत किंवा काय याचा पत्ताहि महाराष्ट्रांत कोणाला नव्हता ! या नकारात्मक वाक्यांचा इत्यर्थ एवढाच कीं, अठराव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत व उत्तरार्धांत मराठ्यांची संस्कृति युरोपांतील प्रगत राष्ट्रांच्या संस्कृतीहून कमी दर्जाची होती." पेशव्यांनीं मुद्रणकला इंग्रजांपासून कशी उचलली नाहीं याचें राजवाड्यांनीं आश्चर्य प्रदर्शित केलें आहे. पण वैदिक विद्येंतच जेथें सर्व विद्यांची परिसमाप्ति मानली जात असे तेथें छापखान्यांचें काय काम? वेदविद्या ही फक्त अधिकृत लोकांसच मिळावयाची; व वेदपठण हेंच वैदिकांचें काम, वेदभाष्याचा अभ्यास असला तर फार थोडा; यामुळें छापखान्याची गरजच नव्हती. धर्मग्रंथाबाहेर स्वतंत्र वाङ्मय असा पदार्थच असूं शकत नाहीं अशी मराठेशाहींत कल्पना होती. मोरोपंताची कविता आज आपण वाङ्मय या सदरांत घालतों. पण पेशवाईच्या काळच्या ग्रंथसूचींत ती कदाचित् धर्मग्रंथांतच पडली असती. मोरोपंताच्या ग्रंथांत मुख्यतः भारत, भागवत, रामायण हेच विषय असल्यामुळें व त्याची स्फुट कविताहि केवळ

भक्तिप्रधान असल्यामुळें ते ग्रंथ धर्मग्रंथांच्या सदरांत घालणेंच अधिक प्रशस्त वाटलें असतें. मोरोपंताच्या ग्रंथांच्या पोथ्या लिहून घेतल्या जात; पण अब्राह्मणांच्या हातीं मोरोपंताची कविताहि ब्राह्मणानें सहसा पडूं दिली नसती असें वाटतें. वेद, वेदांगें, पुराणें हें तर धर्मवाङ्मयच होय; वाटेल ती विद्या धर्मपर मानण्याची–धर्माच्या सदराखालीं कोंबण्याची–प्रवृत्ति फार जारी होती असें दिसतें. धर्मविचाराची ही एककल्ली दिशा सोडून दिली तरी व्यावहारिक शिक्षणहि फारसें नव्हतें असेंच आढळून येतें. अक्षर, साधें गणित, हिशेब व थोडेंसें संस्कृत ज्ञान यांतच उच्च प्रतीच्या गृहस्थाच्या शिक्षणाची परिसमाप्ति तेव्हां होत असे.

भौतिक सुधारणेला वाङ्मयप्रसार हा जसा अवश्य असतो तसेंच परदेशगमन हेंहि व्यवहारचातुर्याला अत्यंत उपकारक असतें. पण परदेशगमन मराठ्यांनीं वर्ज्य मानिलें होतें. तसेंच स्वदेशांतहि हिंडून, फिरून सृष्टिनिरीक्षण करून दुसऱ्याचें कलाकौशल्य शिकणें याहि गोष्टी मराठ्यांनीं फारशा केल्या नाहींत; यामुळें उपयुक्त पदार्थांकरितां त्यांस दुसऱ्यावर अवलंबून राहावें लागे. राजसत्तेच्या भरांत असल्यामुळें तत्कालीन मराठ्यांना आमच्याप्रमाणें स्वदेशी तत्त्वाची गरज भासली नसेल; पण पुढें पुढें त्यांचें परावलंबित्व त्यांचें त्यांनाहि भासूं लागलें असेल. पल्लेदार तोफा, बंदुका, पाणीदार तरवारी व कट्यारी, होकायंत्रें, दुर्बिणी वगैरे युद्धोपयोगी पदार्थ, तसेंच घड्याळें, हंड्या, झुंबरें, आरसे, उत्तम रेशमी कपडा, तलम, बारीक मलमल वगैरे व्यवहारोपयोगी पदार्थ याकरितांहि त्यांना इंग्रज, चिनी, मुसलमान वगैरे लोकांच्या तोंडाकडे पाहावें लागे. परदेशी व्यापारी मराठ्यांच्या सौद्यावर गबर होऊन जात. मिजासी किंवा उपयुक्त जिनसा वापरण्याची हौस मराठ्यांना मनांतून मुळींच नव्हती असें नाहीं. पण या जिनसा स्वतः उत्पन्न करण्याची इच्छा त्यांना फारशी झाल्याचें आढळत नाहीं.

मराठेशाहींत शिक्षणाची पद्धत हल्लींहून अगदीं वेगळी होती. सार्वजनिक शिक्षणसंस्था नव्हत्या असें म्हटलें तरी चालेल. व्यावहारिक शिक्षणाला पंतोजीच्या शाळा व वेदशास्त्रशिक्षणाला शास्त्री लोकांच्या घरच्या पाठशाळा असत. पंतोजीला अमावास्या-पौर्णिमेस व सणावारीं कांहीं देणगी दिली जात असे; पण पाठशाळेंतील शिक्षण सर्व धर्मार्थ असे, इतकेंच

नव्हे तर, उलट घरचे खाऊन पिऊन सुखी असे जे शास्त्री असत, त्यांच्या घरीं विद्यार्थ्यांना जेवावयास घालण्यांत येई. विद्वान् झालेल्या शिष्यांनीं गुरूचें नांव अभिमानानें सांगणें व गुरुघराण्याची परंपरा स्मरणें एवढाच मोबदला शिष्याकडून मिळे. सरकारनें शाळा काढल्या नसल्या तरी विद्वान् शास्त्रीपंडितांस वार्षिक दक्षिणेशिवाय जमिनी वगैरे इनाम दिल्या जात. व अशा रीतीनें सरकारी खजिन्यांतून शिक्षणास अप्रत्यक्ष मदत होई. पेशव्यांच्या रोजनिशांतून व इतरत्रहि वैदिक शास्त्रीपंडितांस जमिनी इनाम दिल्याचे दाखले मिळतात, त्यांत केवळ स्नानसंध्या करून सुखरूप राहून राज्याचें अभीष्टचिंतन करून आशीर्वाद देत जाणें एवढ्याच भावी मोबदल्याची अपेक्षा केल्याचें दिसतें. निव्वळ धर्माचरण करणारा व स्नान-संध्या, पोथीपुस्तक व शिष्यमंडळ यांमध्यें आपला सर्व वेळ घालविणारा असा वर्ग तेव्हां बराच असे. वेदशास्त्रें यांचें अध्ययन, अध्यापन आणि पंडितगिरीची तालीम यांचीं लहानसहान पीठें मुख्य मुख्य क्षेत्रीं असून आद्य पीठ श्रीक्षेत्र काशी येथें होतें. कर्मधर्मसंयोगानें काशी, प्रयाग, गया वगैरे उत्तरेकडील मोठीं क्षेत्रें प्रायः विजातीय लोकांच्या अंमलांत राहिलीं; व मराठ्यांनीं तीं आपल्या सत्तेच्या जोरावर सद्दीच्या दिवसांत सोडवून आपल्या हातीं घेण्याचा प्रयत्न केला तो सिद्धीस गेला नाहीं. तथापि विद्येच्या दृष्टीनें काशी व महाराष्ट्र यांचा संबंध तीन चारशें वर्षें अबाधित राहिला. काशी येथें प्रसिद्धीस आलेल्या पंडितांमध्यें दक्षिणी पंडित फार प्रख्यात होते. १९११ सालीं 'केसरी'मध्यें "संस्कृत विद्येचें पुनरुज्जीवन" या लेखमालेंत काशी येथील दक्षिणी पंडितांचीं घराणीं या मुद्यावर आम्हीं एक लेख लिहिला होता, तो कोणीं वाचल्यास या मुद्द्यावरील विशेष माहिती त्यास तेथें मिळेल.

वेदशास्त्रांचें शिक्षण अर्थात् सर्व ब्राह्मणांच्याच हातीं होतें; पण ही गोष्ट शिवाजीसहि मान्य होती. इंग्रजी विद्या व इंग्रज लोक यांच्याशीं परिचय झाल्यानें आतां आम्हांला चातुर्वर्ण्यव्यवस्था मान्य नाहीं, निदान जन्मसिद्ध चातुर्वर्ण्य व त्याचे ठराविक अधिकार हे आजकालच्या विद्वानांपैकीं फार थोडे लोक मानतात, व आजचीं त्यांचीं मतें त्यांना खरीं आहेत असेंच प्रामा-णिकपणानें वाटतें; पण मतांची ही गोष्ट त्रिकालाबाधित नसून वरील लोकांपैकीं बहुतेक लोक पूर्वीच्या काळीं असते तर त्यांचीं मतें आजच्यासारखीं

खास नसतीं. नदीच्या ओघांतील दगडी गोटयांप्रमाणें कालाच्या ओघांत मतें निरनिराळीं बनत असतात. शिवाजीच्या मनांत ब्राह्मणांचें निःसंतान करावयाचें आलें असतें तर तें त्याला करतां आलें असतें व रामदासाकडे जाऊन त्याला गुरु म्हणविण्याची बळजबरी त्यावर कोणींहि केली नव्हती. शिवाजीनें वेदोक्त कर्म करण्याची इच्छा धरली व त्यानें राज्याभिषेकाच्या पूर्वी आपलें मौंजीबंधन करविलें. पण आजच्या विचारसरणीनें या गोष्टी करण्याचें त्याला कांहींच कारण नव्हतें. तथापि वैदिक संस्कृतीचा पगडा त्याच्या मनावर आनुवंशिक असल्यामुळें त्याला राज्यारोहणाचें धार्मिक कृत्य सशास्त्र व अव्यंग व्हावें असें वाटलें असल्यास नवल नाहीं. पण एका तोंडानें वेदोक्ताचा अभिलाष व्यक्त करीत असतां दुसऱ्या तोंडानें ब्राह्मण-निंदा करण्याचा जो दुतोंडीपणा आज कित्येक क्षत्रियांना करतां येतो तसा शिवाजीला करतां आला नाहीं. क्षत्रिय ब्राह्मण हे शब्द एक प्रकारच्या अनुयोगीप्रतियोगी संबंधानें कायमचे जखडून गेलेले आहेत. चातुर्वर्ण्यव्यवस्था सगळीच्या सगळीच वाटेल तर कोणाला अमान्य करतां येईल; पण या व्यवस्थेपैकीं आपल्या कामापुरता एक भाग घेऊन दुसरा तेवढा मी टाकीन असें कोणाच्या मनांत असलें तरी तें त्यास शक्य नाहीं. क्षत्रियत्वाचें भूपण ज्या चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेमुळें उत्पन्न होतें तींतच ब्राह्मणाला विशिष्ट स्थान दिलेलें आहे. व मराठेशाहींतील क्षत्रियाला स्वतःस क्षत्रिय म्हणवून घेण्याचें भूषण वाटे म्हणूनच त्याला ब्राह्मणांसहि योग्य मान द्यावा असें वाटत असे. एका अर्थानें ब्राह्मणांना गुरुत्वाचा मान देऊन चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेच्या लोलकांतून ते या मानाचे किरण स्वतःकडे परावर्तित करून घेत होते असेंहि म्हणतां येईल. बहुतेक सर्व मराठेशाहीभर ब्राह्मणांना मराठयांनीं वर्णभेदानुसार योग्य मान दिल्याचें आढळतें, व अशा लोकांत शिवाजी हा अग्रेसर होता. अशा रीतीनें मराठेशाहींतील क्षत्रियांनींच ब्राह्मणांचा अभिमान धरल्यावर मग पेशवाईंतील ब्राह्मणांनीं स्वतःचा अभिमान धरल्यास त्यांत काय आश्चर्य? या सर्व विवेचनावरून हें सिद्ध होतें कीं, मराठेशाहींत शिक्षण घेण्याची जबाब-दारी ब्राह्मणांवर चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेमुळें पडते असें मानलें जात असे व त्यांनीं ती जबाबदारी संभाळिली होती, म्हणून राजदरबाराकडून शिक्षणाप्रीत्यर्थ मिळणाऱ्या धर्मादायाच्या देणग्या पुष्कळशा ब्राह्मणांसच दिल्या जात.

तथापि या बाबतींत ब्राह्मणांब्राह्मणातील पोटभेदांचा अभिमान पेशव्यांनीं धरल्याचें फारसें दिसत नाहीं. काशीपासून रामेश्वरापर्यंत पेशव्यांच्या धार्मिक देणग्या जाऊन पोंचत व श्रावणमासीं सर्व हिंदुस्थानांतून पंचद्राविडच नव्हे तर पंचगौडहि सन्मानले जात. वेदविद्येचें शिक्षण मागें टाकून आपण पुढें गेलों म्हणजे मग तर जातिभेदाचा प्रश्न उरत नसे. मराठेशाहींत फकीर, अवलिये वगैरे मुसलमानी साधुसंतांना व त्यांच्या देवस्थानांना देणग्या दिल्या जात. तसेंच कोणी धर्मार्थ वैद्यक्रिया किंवा शस्त्रक्रिया करीत असला किंवा कोणीं धर्मार्थ विहिरी खणल्या, छायेचीं झाडें लाविलीं, मार्गावर धर्मार्थ पाणपोई घातली तर अशा लोकांस त्यांची जात लक्षांत न आणतां इनामें दिलीं जात. शाहूच्या रोजनिशींत सय्यद दाऊद बिन सय्यद दावल हकीम शस्त्रवैद्य, नानासाहेब पेशव्यांच्या रोजनिशींत रणछोड नाईक वैद्य वसईकर, राजेमहमद शस्त्र-हकीम, नारो राम बिन नरहर वैद्य बागलाण, भवानीशंकर वैद्य, गुजराथ, फीर मारतीग वैद्य रेवदंडा, मीर अबू तलव, सुरत वगैरे लोकांच्या नांवें देणग्या, इनामें दिलेलीं सांपडतात त्यावरून वरील विधानाचा खरेपणा दिसून येईल. याचप्रमाणें व्यवहाराच्या इतर कोणत्याहि बाबतींत जातिभेदाचें बंड फारसें नव्हतें. धंदे जातवार वाटले गेल्यामुळें जें उत्तेजन निरनिराळ्या धंद्यांस तेंच निरनिराळ्या जातींस मिळे हें आपोआपच सिद्ध होतें.

प्रकरण नववें

मराठ्यांचें पातशाही धोरण

"मराठ्यांचें साम्राज्य दिल्लीपतीची सेवा करितां करितांच वाढलें."

—**राजवाडे**

कोणत्याहि राष्ट्राच्या कार्यपरंपरेच्या मागें एकादें निश्चित धोरण म्हणून असतेंच. मराठ्यांच्या इतिहासाकडे पाहिलें असतां त्याच्या निरनिराळ्या भागांत मराठ्यांचेंहि एकादें निश्चित असें धोरण असे, व

त्या धोरणानुसार त्यांची कार्यपरंपरा घडून येत असे, असें कोणींहि थोडासा विचार केल्यास त्याला आढळून येईल. स्थूल मानानें बोलावयाचें तर असें म्हणतां येईल कीं, सन १६४६ पर्यंत मराठ्यांचें धोरण मुसलमानी पातशाहीखालीं मानमरातब सांभाळून व जहागिरी उपभोगून परतंत्रतेनें पण सुखानें नांदावयाचें होतें. शिवाजीच्या वेळीं मराठ्यांचें धोरण लहान-सेंच पण स्वतंत्र असें स्वराज्य स्थापावयाचें होतें. शिवाजीच्या मृत्यूपासून शाहू दक्षिणेंत परत येईपर्यंत मराठ्यांचें धोरण शिवाजीनें स्थापलेलें राज्य मोगलांच्या हल्ल्यांपासून हरप्रयत्नानें रक्षावयाचें होतें. शाहूपासून सवाई माधवरावापर्यंत, जुनें स्वराज्य तर सांभाळावयाचेंच, पण सर्व हिंदुस्थानभर सत्ता चालवावयाची व दिल्लीची मोगल पातशाही फार तर औपचारिकपणें रक्षून प्रत्यक्ष व्यवहारांत हिंदुपदपातशाही गाजवावयाची असें धोरण बळावलें. दुसऱ्या बाजीरावापासून मराठ्यांचें धोरण पुनः संकुचित होऊन नवीन मुलूख किंवा सत्ता मिळविण्याच्या भानगडींत न पडतां कोणीकडून तरी इंग्रजांपासून जुन्या मुलुखाचें व सत्तेचें रक्षण करावयाचें व साधल्यास स्वातंत्र्य मिळवावयाचें असें झालें. सन १८१८ नंतर मराठेशाहीची हरिदासी गोष्ट फिरून मूळ पदावर येऊन आजपर्यंतचें मराठी राजेरजवाड्यांचें धोरण इंग्रज पातशाहीच्या पंखाखालीं कोणीकडून आहे तें वैभव सांभाळून पातशहापासून मानमरातब मिळवून पातशाहीचें रक्षण करण्याचें आहे.

मराठ्यांचें जर केव्हां खरें पातशाही धोरण म्हणून असेल तर तें १७०७ पासून १७९४ पर्यंत होतें; व या धोरणाचें खरें स्वरूप काय असेल याचा थोडासा विचार करणें प्रस्तुत प्रसंगीं जरूर आहे. "पातशाही धोरण" या शब्दाचे दोन वाच्यार्थ होऊं शकतात. एक अर्थ, पातशहा अर्थात् दिल्लीचा पातशहा याच्यासंबंधाचें मराठ्यांचें धोरण; व दुसरा अर्थ, स्वतः पातशहा आहों किंवा होऊं अशा भावनेचें धोरण. सर्व अठरावें शतकभर मराठ्यांच्या धोरणांत दिल्लीचा पातशहा हीच मध्यवर्ती व आधारभूत वस्तु होती. दिल्लीची पातशाही बुडवून स्वतःची मराठी पातशाही स्थापूं अशा प्रकारचें धोरण त्यांच्या मनांत कदाचित् उद्भवलें असलें तरी त्याचा ओंठा-बाहेर केव्हांहि स्पष्ट उच्चार झालेला नव्हता असें आम्हांस वाटतें. राजकीय महत्त्वाकांक्षेला मर्यादा असूं शकत नाहीं; व ती असावी तरी कां? "अहं

ब्रह्मास्मि '—मीं ब्रह्मच आहें अशा प्रकारच्या भावनेची महत्त्वाकांक्षा जशी धर्मांत योग्य आहे, तशीच राजकारणांत मी सर्व जगाचा राजा होईन अशी महत्त्वाकांक्षा कोणीं धरल्यास राजनीतिदृष्ट्या तिला मुळींच नांव ठेवतां येत नाहीं. सर्व जगाचें राज्य मिळालें तर मला हवें आहे; व माझ्या अंगांत धमक असेल तर तें मीं मिळविण्याची खटपटहि खुशाल करावी. पण जगाची वस्तुस्थितीच अशी आहे कीं, सर्व जगाचें राज्य पूर्वींहि कधीं कोणास मिळालें नाहीं व पुढेंहि कोणास मिळणार नाहीं ही गोष्ट निराळी. याच दृष्टीनें मराठ्यांनीं बाळगिलेल्या पातशाही महत्त्वाकांक्षेचा न्याय आपण करावयास पाहिजे.

आजकाल इंग्रजांना किंवा त्यांच्यापूर्वीं मोगलांना सर्व हिंदुस्थानांत साम्राज्यसत्ता स्थापण्याचा वास्तविक जितका हक्क आहे व होता तितकाच मराठ्यांनाहि हिंदुस्थानभर आपली मराठापदपातशाही स्थापण्याचा होता. कोणाचा हक्क सिद्धीस गेला, कोणाचा गेला नाहीं ही गोष्ट स्वतंत्र आहे. त्यांतल्या त्यांत पाहतां, मराठे हे हिंदु असल्यामुळें हिंदुपदपातशाही ही त्यांची वडिलार्जित होती; या दृष्टीनें मराठ्यांचा हक्क इतरांपेक्षां सरसच ठरेल. न्यायनीति ही यशःसिद्धीवर अवलंबून ठेवणें हें तत्त्वज्ञानास संमत नाहीं. दुसरे पक्षीं, अठराव्या शतकांत हिंदुस्थानभर मराठापदपातशाही स्थापण्याच्या कल्पनेचा उच्चार मराठ्यांच्या तोंडून उघड झाला नाहीं याचें कारण अर्थात् परिस्थिति होय. जी गोष्ट सर्वस्वीं शक्यतेच्या आवांक्याबाहेरची दिसते ती बोलून दाखविण्यांत तरी काय शहाणपणा ? अशक्यप्राय गोष्टी बोलणाराच्या धैर्याचें कौतुक न होतां त्याच्या मूर्खपणाचें हंसेंच होतें ! अठराव्या शतकांत मराठ्यांच्या मनाच्या पेटीच्या अगदीं आंतल्या कप्प्यांत जें धोरण होतें त्याच्याविषयीं आम्हांस प्रस्तुत विचार करावयाचा नाहीं; तर जें धोरण त्यांनीं प्रत्यक्ष व्यवहारांत आणलें होतें त्याचाच विचार करावयाचा आहे. व दिल्लीच्या पातशहासंबंधाचें मराठ्यांचें जें धोरण तेवढेंच त्यांचें पातशाही धोरण असें आपणास घेऊन चालण्यास हरकत नाहीं. हें धोरण त्यांना जवळ जवळ एक शतकभर पुरलें. यावरून तेंच किती मोठें व व्यापक होतें याची कल्पना होईल.

मराठ्यांचें दिल्लीच्या पातशाहीच्या संबंधानें धोरण काय होतें ? या

प्रश्नाचें उत्तर थोडक्यांत असें आहे कीं, दिल्लीची पातशाही नष्ट तर न करितां तिची मख्य दिवाणगिरी व तिचें मुख्य सेनाधिपतित्व स्वतःच्या हातीं ठेवावयाचें व या जोड अधिकाराच्या जोरावर मराठ्यांचें 'स्वराज्य' राखून आणि वाढवून शिवाय हिंदुस्थानांतील सर्व राजेरजवाड्यांकडून आपलें वर्चस्व मान्य करवावयाचें, म्हणजे नांवानें नसली तरी कृतीनें हिंदुपदपातशाही गाजवावयाची असें मराठ्यांचें धोरण होतें. स्वतःच्या नांवाची पातशाही प्रत्यक्ष स्थापणें आणि केवळ व्यवहारापुरती ती गाजविणें यांत फारसा फरक नाहीं असें कोणी म्हणेल तर ती मात्र मोठी चूक होईल. कारण, देखाव्यालाहि फार महत्त्व असतें. शक्याशक्यतेच्या विचारांत देखावा विसरून चालत नाहीं. कायदेशीरपणा हा न्यायाचा पुरा नऊ-दशांश एवढा मोठा हिस्सा असतो; व कायदेशीरपणा सांभाळण्यास देखाव्याचीच मुख्य मदत होते. मराठ्यांनीं दिल्लीची पातशाही बुडविण्याचाच एकदम कां विचार केला नाहीं या प्रश्नाचें सरळ उत्तर असें आहे कीं, ती त्यांना त्या वेळीं बुडवितां तर आली नसतीच, पण ती बुडविण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केल्याचा जरी नुसता संशय आला असता तरी जें त्यांनीं प्रत्यक्ष केलें तेंहि त्यांना करितां आलें नसतें, उलट नवें न मिळवितां जुनें गमावण्याचा प्रसंग मात्र त्यांच्यावर येता.

सर्व हिंदुस्थानभर हिंदुपदपातशाही प्रस्थापित करणें हें काम देखील अवघडच; पण त्यांतूनहि सर्व हिंदुस्थानभर एकाच म्हणजे मराठी वंशाची राजसत्ता प्रस्थापित करणें हें काम त्याहूनहि अवघड होतें. शिवाजीची एकतंत्री सत्ता महाराष्ट्रांत प्रस्थापित झाली व राज्यपद त्याच्याच घराण्याकडे दोनशें वर्षेपर्यंत चाललें याचें कारण, शिवाजीच्या स्वराज्याचा मुलूख फारसा विस्तृत नव्हता. तरीहि खुद्द शिवाजीला आपल्या पश्चात् मराठी राज्य टिकावयाचें तर अष्टप्रधान निर्माण करून राज्याची एक प्रकारची घटना बनविणें जरूर वाटलें. शिवाजीनंतर तिसऱ्या पिढीस खरी राज्यसत्ता त्याच्या घराण्यांतून निघून ती भटपेशव्यांच्या घराण्याकडे आली; पण पहिल्या बाजीरावाच्या वेळेपासूनच ही सत्ता केवळ आपल्या घराण्याकडेहि अबाधित राहील अशी खात्री न वाटून त्यानें जुन्या अष्टप्रधानमंडळाचेंच पुनरुज्जीवन जरी केलें नाहीं तरी, दौलतीचे आधारस्तंभ म्हणून मोठमोठे मराठे सरदार निर्माण

केले. शिवाजीचें राज्य लहान म्हणून अष्टप्रधानमंडळींच्या कारभाराच्या सर्व दोऱ्या प्रत्यक्ष आपल्या हातीं ठेवून बसल्या जागेवरून सर्व राज्याच्या व्यवस्थेकडे, हातांतल्या आंगठीवरील खड्याप्रमाणें, त्याला पाहतां येत होतें. पण राज्याचा विस्तार व राज्यकारभाराचा पसारा खुद्द शिवाजीच्या वेळींहि अधिक वाढता तर त्यालादेखील एकतंत्री सत्ता आपल्या हातीं ठेवतां आली नसती व अधिकारविभागणी करणें म्हणजे पर्यायानें आपल्या सरदारांना कमीअधिक स्वतंत्रता देणें जरूर झालें असतें.

पेशव्यांची तर शिवाजीहून अधिक अडचणीची स्थिति होती. साताऱ्यास कर्तेपणा उरला नसल्यानें राज्यकारभाराची मुख्य जबाबदारी त्यांना पुण्यास खेंचून आणून आपल्या हातीं ठेवावी लागली, यांत एका दृष्टीनें कदाचित् त्यांचा दोष मानतां येणार नाहीं. पण ‘जबाबदारी’ या शब्दाचा ‘अधिकाराची हांव’ असा अर्थ करणारे लोक तेव्हांहि होते. भट पेशवे हें कोंकणांतून वर आलेलें उपरी घराणें, त्याला खानदानीची परंपरा नव्हती, यामुळें ज्यांची खानदानी शेंकडों वर्षांची अशा मराठे घराण्यांना पेशव्यांबद्दल हेवा वाटावा ही गोष्ट स्वाभाविक होती. पेशव्यांनीं हवें तर आपल्या कृत्याचें वर्णन “मराठी सत्तेच्या जबाबदारीची धुरा आम्हीं आपल्या मानेवर घेतली” अशा प्रौढ व भूषणास्पद शब्दांनीं वाटेल तर करावें. पण “या कारस्थानी ब्राह्मणांनीं शाहूला भुरळ घालून व राज्यसत्तेचा मक्ता आपणा एकट्याकडे मिळवून केवळ स्वार्थ साधला” असेंच वस्तुस्थितीचें खरें स्वरूप वरील घराण्यांच्या दृष्टीनें होतें. पेशवेपद आधीं ब्राह्मणाकडे जावेंच कां? त्यांतूनहि कोंकणस्थांकडे कां? असा प्रश्न उपस्थित करणारे प्रतिपक्षी पेशव्यांना पुष्कळ उत्पन्न झाले. कर्त्या पुरुषांच्या दोन तीन पिढ्या पेशव्यांच्या घराण्यांत एकामागून एक निपजल्यामुळें या घराण्यांतून ही सत्ता बाहेर खेंचून काढणें सहजच दुर्घट झालें. परंतु पेशवेपद पूर्वी वंशपरंपरागत नसतां आतां तें झालें, या गोष्टीनें पेशव्यांच्या प्रतिपक्षांची चुरस दिवसानुदिवस वाढली, कमी झाली नाहीं. दाभाडे, गायकवाड, भोसले वगैरे अनेक मराठे सरदार केवळ याच कारणावरून पेशव्यांचें शत्रुत्व करीत होते. अर्थात् राजसत्ता बळकावल्याचा आरोप आपणावर आहे ही गोष्ट पेशव्यांच्या मनांत निरंतर जाणवत होती, यामुळें जें शिवाजीनें केलें नाहीं तें पेशव्यांना

जरूर करावें लागलें—म्हणजे सरदारांना स्वतंत्र जहागिरी आणि सरंजाम तोडून देऊन त्यांच्या महत्त्वाकांक्षेचें समाधान करावें लागलें.

पण आम्हीं प्रथम दर्शविल्याप्रमाणें पेशव्यांच्या वेळीं शिवाजीच्या वेळेपेक्षां राज्याचा विस्तार अधिक वाढल्यामुळेंहि त्यांना अधिकारविभागणीबरोबर सत्ताविभागणी करावी लागली. पेशवे पुण्याला राहून एकीकडे दिल्लीच्या आसपास, दुसरीकडे कलकत्त्याच्या आसपास, व तिसरीकडे तंजावर-त्रिचनापल्लीच्या आसपास त्यांनीं मुलूख जिंकावा कसा ? व जिंकला तरी नित्य खंडण्या वसूल करून व्यवस्थित कारभार चालवावा कसा ? अर्थात् हीं कामें बऱ्याच अंशीं सरदारांच्या हातून करावीं लागलीं; व जो कर्तृत्व दाखवितो त्याला अधिकार व सत्ता कोणी प्रत्यक्ष न देतांहि आपोआपच थोडीबहुत मिळते, या न्यायानें मराठे सरदारांना थोडाबहुत स्वातंत्र्यलाभ अनायासानें झाला होता. पेशव्यांचा मुलूख इतका मोठा वाढला होता खरा; पण त्यांतील बराच भाग असा होता कीं, त्यांत दरसाल खंडण्या वसूल करण्याची मोठी जिकीर पडे. रयत आपला वसूल नियमानें देत असली तरी महालानिहायचे व सुभ्यानिहायचे अधिकारी नियमितपणें वसुलाचा भरणा करण्याची खळखळ करीत. व जेथें जाट, रजपूत अशा नाखुष व शूर लोकांपासून खंडण्या वसूल करण्याचा किंवा विशेषतः निजामासारख्या बलिष्ठ सुभेदाराकडून चौथाई वसूल करण्याचा प्रसंग येई तेथें तर बहुधा दरवर्षीं कटकट, मारामार व लष्करी स्वारी यांच्याशींच गांठ पडे. यामुळें शिंदे-होळकरप्रभृति सरदार आवश्यक झाले आणि त्यांच्या आवश्यकतेबरोबर त्यांचें महत्त्वहि वाढलें.

केवळ कायद्याच्या भाषेनें बोलावयाचें असतां शिंदे व होळकर हे दौलतीचे नोकर असें म्हणतां येण्यासारखें होतें; शिरस्त्याप्रमाणें सरदारांकडून जहागिरींचे व सरंजामांचे हिशेब घेण्याचा योग येई त्या वेळीं फडणिशी फडांतला एकादा यःकश्चित् कारकूनहि क्षणभर ‘हुजूर’ बनून शिंदेहोळकरांच्या डोळ्यांतून टिपें काढूं शकला असता. पण या सरदारांचें महत्त्वच इतकें वाढलें होतें कीं, त्यांना सरंजामांचे हिशेब पेशव्यांनीं आपणास मागणें हा एक प्रकारचा अपमान किंवा कमीपणाहि वाटूं लागला होता. अर्थात् सरदार लोकांचीं प्रस्थें अशीं सहजच माजल्यामुळें दौलतीचें व्यापक धोरण

त्यांच्या अनुमतीशिवाय ठरविणें पेशव्यांस अशक्य झालें होतें. मूळ राजसत्ता भोसल्यांची, सर्वाधिकार पेशव्यांचा, मनसबा फडणविसांचा व तरवार सरदारांची अशी मराठे दौलतीच्या सत्त्वाची चार ठिकाणीं वांटणी झाल्यामुळें एकतंत्री कारभार चालणें अशक्यच होतें. सरदारांनीं लढाई जिंकून शत्रूला तहाला आणावें, फडणविसांनीं मुलकी धोरण पाहून तहाच्या अटी बनवाव्या, पेशव्यांनीं यावर मखलाशी करावी व सातारच्या छत्रपतींचें त्यावर शिक्का-मोर्तब व्हावें, असा चौतंत्री कारभार चालत असून या प्रत्येकाला इतर तीन तंत्रें सांभाळावीं लागत. व हीं चौतंत्रें परस्पर जोंपर्यंत आदरपूर्वक सांभाळलीं जात तोंपर्यंत मराठेशाहींत अंतस्थ जोर जिवंत राहिला. इंग्रज लोक मराठे-शाहीचें वर्णन करतांना 'मराठी राज्य' असें न म्हणतां 'मराठा संघ' (कॉन्फिडरसी) असें म्हणत व हेंच वर्णन बरोबर आहे. हा संघ जोंपर्यंत टिकला तोंपर्यंत सर्व हिंदुस्थानभर सत्ता प्रस्थापित होण्याचा संभव होता, पण तो संघ मोडतांच हा संभव सर्वस्वीं नष्ट झाला.

असो; आतां हा संघ अस्तित्वांत असतांना मराठ्यांनीं सर्व हिंदुस्थानभर आपली सत्ता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला तो कशा रीतीनें केला हें थोडक्यांत पाहूं. एकीकडे मराठ्यांची मूळ गादी साताऱ्यास जिवंत होती व ती अजिबात मोडून पुण्यास आणणें पेशव्यांस इष्ट व शक्य नव्हतें. दुसऱ्या बाजूस सातारच्या गादीसारखीच कमकुवत झालेली पण अद्यापि जीव धरून राहिलेली मोगलांची गादी दिल्लीस शिल्लक होती. अशा स्थितींत पेशव्यांना, किंवा व्यापक भाषेनें बोलावयाचें तर मराठ्यांनाहि, सर्व हिंदु-स्थानभर सत्ता पसरतां येणें अवघड होतें. किंबहुना सातारची गादी मोडण्यास फोडण्यास जितक्या अडचणी होत्या तितक्या किंवा त्यांहूनहि अधिक अडचणी मोगलांची गादी नष्ट करण्यास होत्या. कांहीं अंशीं सातारची गादी मोडूं नये असें राजनिष्ठेच्या भावनेमुळें पेशव्यांना वाटत होतें; पण मोगलांची गादी नष्ट करण्याच्या बाबतींत राजनिष्ठेचें बंधन नसतां, व प्रतिक्रियेच्या दृष्टीनें ती गादी नष्ट करणें मराठ्यांना योग्य वाटत असतांहि, मराठ्यांना तें घडवून आणणें कठिण होतें. अर्थात् अशा स्थितींत गादी तर नष्ट करूं नये पण तिची सत्ता तर आपल्या हातीं आणावी कशी हाच प्रश्न मराठ्यांपुढें होता, आणि त्यांनीं कोणत्याहि रीतीची उतावळी न करतां

केवळ युक्तीनें तो सुटण्याच्या पंथास आणला होता. सातारची सत्ता पुण्यास आणण्याचा प्रश्न नानासाहेब पेशव्यानें शाहूकडून त्याच्या मृत्युसमयीं सर्वाधिकाराचें मुखत्यारपत्र मिळवून सोडविला ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे; व दिल्लीच्या पातशाहीची सत्ता आपल्या हातीं आणण्यासहि मराठ्यांनीं त्याच युक्तीचा अवलंब केला. विशेष लक्षांत ठेवण्याची गोष्ट ही कीं, सातारची सत्ता पुण्यास येण्याच्या आधीं पुष्कळ दिवस दिल्लीचीच सत्ता रायगडास आणण्याचा प्रयत्न झाला होता, व त्याचा उपक्रम खुद्द शिवाजीनें केला होता ! एवढेंच नव्हे तर, आणखी असेंहि म्हणतां येईल कीं, सातारची सत्ता जी पुण्यास आणण्यांत आली तीदेखील बऱ्याच अंशीं मोगलांची सत्ता मराठ्यांच्या हातीं आणणें हें जें मुख्य साध्य तें साधण्याचें केवळ एक साधन म्हणूनच. पहिल्या बाजीरावानें जेव्हां मराठ्यांच्या पातशाही धोरणाचें विवरण वक्तृत्वपूर्ण रीतीनें केलें तेव्हां त्याचें मर्म समजण्यासारखा राजा म्हणजे स्वतः शाहू हा सातारच्या गादीवर होता. पण शाहूच्या मृत्यूनंतर हें मर्म समजण्याइतका मार्मिक जाणता राजा किंवा मुत्सद्दी साताऱ्यास यापुढें लाभणें शक्य दिसेना असें नानासाहेब पेशव्यानें जेव्हां पाहिलें, तेव्हांच कारभाराचें मुख्य केंद्र साताऱ्याहून हलवून पुण्यास न्यावें असें त्याला वाटलें असेल असेंहि संभवतें. शाहूचें मृत्युपत्र खरें म्हणा किंवा खोटें म्हणा, मोगलांची कार्यकारी सत्ता मराठ्यांच्या हातीं आणावी हा जो शिवाजी महाराजांचा मूळ हेतु तोच सिद्धीस नेण्याची खटपट पेशव्यांनीं केली; व स्वतःचें महत्त्व वाढविलें तरी त्यांनीं जुनें पातशाही धोरण पुढें चालविलें ही गोष्ट नाकबूल करतां येत नाहीं. या पातशाही धोरणाच्या कल्पनेचें यश शाहूच्या कारकीर्दींत प्रचंड उलाढाली करणाऱ्या बाळाजी विश्वनाथास देण्यांत येतें. पण या धोरणाची मूळ कल्पना बाळाजी विश्वनाथाची नव्हे, तर ती शिवाजीचीच होय !

कोणतेहि हक्क मारावयाचे झाले तर ते दुसऱ्या प्रतिपक्षी हक्कांनींच चांगले मारतां येतात ही गोष्ट शिवाजी चांगली जाणत होता. मोगल हे शत्रु असतांहि, आपल्या स्वराज्याचा हक्क वेगळा आणि हिंदुस्थानच्या इतर भागांत म्हणजे मोगलांच्या राज्यांत सत्ता गाजवण्याचा हक्क वेगळा असा विवेक शिवाजीनें मनाशीं नसला तरी जनाशीं केला होता ही गोष्ट

उघड दिसून येते. त्याचा पहिला हक्क निसर्गसिद्ध होता, म्हणून स्वराज्याकरितां शिवाजी मोगलांशीं लढला. या हक्काच्या बाबतींत समेट होणें शक्य नव्हतें. शिवाजीच्या बापाच्या वेळेपर्यंत हें समेटाचेंच धोरण अंमलांत होतें. शहाजीपर्यंतचे मराठी राजे शिवाजीइतके धीट, धाडशी किंवा निकरावर येणारे नव्हते म्हणा, किंवा त्यांच्या वेळची परिस्थिति अधिक विकट होती म्हणा, कसेंहि मानलें तरी थोड्याशा मुलुखाचा का होईना पण स्वतंत्र राजा म्हणवून घेण्याचा हट्ट शिवाजीच्या पूर्वजांनीं उघडपणें अंगीकारला नाहीं एवढी गोष्ट खरी. म्हणून मनसबदारीच्या किंवा सरदारीच्या बहुमानाचें त्यांचें समाधान झालें. शिवाजीचें, मात्र समाधान या बहुमानानें झालें नाहीं; व असंतोषाला यशाचें स्वरूप देण्याची हिंमत त्याच्यामध्यें होती म्हणून त्यानें प्रत्यक्ष युद्धास प्रवृत्त होऊन स्वतंत्र स्वराज्यच संपादलें. शिवाजीची महत्त्वाकांक्षा अर्थातच एवढ्यानें तृप्त होण्यासारखी नव्हती. पण जो मुलूख पूर्वीं मराठ्यांच्या हातीं नव्हता व जो जिंकून मोगलांनीं त्यावर आपली सत्ता स्थापिली होती तो आपल्या हातीं आणावयाचा तर त्याच्याहि करतां युद्धच करावें ही गोष्ट मात्र शिवाजीस संमत नव्हती असें दिसतें.

या बाबतींत समेटाच्या धोरणानें चालणें अधिक बरें, असेंच शिवाजीच्या मनानें ठरविलें असावें. हा समेट म्हणजे अर्थात् मोगलांची या मुलुखावरील सत्ता नाकबूल न करतां त्या सत्तेचा अंशमात्र मोगलांचा मुखत्यार म्हणून त्यांच्याच संमतीनें आपल्या हातीं मागणें व मिळविणें अशा स्वरूपाचा होता. ही सत्ता, मोगलांच्या अनेक किंवा अनंत हक्कांतून चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क मिळविल्यानें प्रारंभीं कामापुरती आपल्या हातीं घेऊन तिच्याच बळावर उरलेली सर्व किंवा बहुतेक सत्ता आपण अखेर मिळवूं असें शिवाजीस वाटत असावें असें दिसतें. कदाचित् ही युक्ति शिवाजीनेंच आपल्या डोक्यांतून प्रथम काढली नसेल; त्यालाहि ती जुन्या इतिहासाच्या ज्ञानपरिशीलनानें सुचली असेल. कारण, राजनीति किंवा राजकारणकुशलता ही मनुष्यवंशाच्या इतिहासाइतकीच सनातन आहे. 'धाता यथा पूर्वमकल्पयत्' हा न्याय इतिहासांत वारंवार दृष्टीस पडतो. फार काय पण न्यायमूर्ति रानडे यांनीं मराठ्यांच्या इतिहासावरील आपल्या सर्वश्रुत निबंधांत दर्शविल्याप्रमाणें शिवाजीच्या नंतर शेंसवाशें वर्षांनीं खुद्द इंग्रजांनींहि याच युक्तीनें

म्हणजे "हक्कांतून हक्कांच्या साहाय्यानें हक्क मिळविणें व एका हक्कानें दुसऱ्या हक्कास मारणें" या युक्तीचाच अवलंब केला किंवा त्यांना तो करावा लागला. रानडे म्हणतात, "मुसलमान बादशहाच्या हातांतून सर्व सत्ता नाहींशी होऊन अखेरीस ती मराठेमंडळाच्या हातांत आली. वरील हकीकतीचें साम्य हिंदुस्थानच्या मागील इतिहासांत क्वचितच आढळून येतें. परंतु एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभीं मार्क्विस ऑफ वेलस्ली यानें जें मोठें कार्य सिद्धीस नेलें त्याशीं मात्र या गोष्टीचें चांगलें सादृश्य दिसून येतें. मार्क्विस ऑफ वेलस्लीनें एतद्देशीय राजांबरोबर पैका घेऊन सैन्य पुरविण्याचे तहनामे करून त्यांत इंग्लिशांची फौज आपल्या मदतीसाठीं प्रत्येक संस्था-निकानें आपल्या पदरच्या खर्चानें ठेवावी असें ठरविलें होतें. या प्रकारच्या तहांच्या योगानें ब्रिटिश कंपनीनें सर्व हिंदुस्थानवर स्वामित्व मिळविलें."

पण रानड्यांना या बाबतींत आणखीहि एका गोष्टीचा दाखला देतां आला असता; वरील तहांच्या पूर्वी सुमारें ४० वर्षें ईस्ट इंडिया कंपनीनें दिल्लीच्या पातशहाकडून जी दिवाणीची सनद मिळविली तिचा हेतु झाला तरी कनिष्ठ हक्कानें वरिष्ठ हक्क संपादण्याचाच नव्हता काय? रानड्यांच्याच शब्दांनीं म्हणावयाचें तर इंग्रजांची कल्पना ही शिवाजीच्या कल्पनेची पुनरावृत्तिच होती. मोगलांचे दास किंवा नोकर असें स्वतःस म्हणवून घेतां घेतांच अखेर नोकरीच्या नात्याला इंग्रजांच्या हातीं धनीपणाच्या नात्याचें परिणत स्वरूप प्राप्त झालें. "फरक इतकाच कीं, ही पुनरावृत्ति जरा जास्त सुधारलेल्या तत्त्वांवर सुरू केली होती." इंग्रजांनीं जी गोष्ट सरंजामी फौज ठेवण्याच्या तहानें साधली तीच मराठ्यांनीं चौथाई व सरदेशमुखीच्या हक्कांच्या सनदेनें साधण्याचा प्रयत्न केला होता. एक प्रयत्न साधला व दुसरा फसला ही गोष्ट वेगळी. पण दोघांच्याहि प्रयत्नांची मानसिक रंगभूमि एकाच प्रकारची होती; दोघांची साध्यसाधनाची योजना एकाच स्वरूपाची होती; दोघांचें धोरण एकच होतें. असो. वरून क्षुल्लक दिसणाऱ्या चौथाई-सरदेशमुखीच्या हक्कांचें खरें स्वरूप काय होतें, ते हक्क संपादण्याचा प्रयत्न मराठ्यांनीं कसा केला आणि त्या प्रयत्नाचे परिणाम काय झाले हें आपण आतां पाहूं.

चौथाईच्या हक्काची हकीकत अशी आहे: मुसलमान लोक हिंदुस्थानांत

येईपर्यंत हा सर्व देश हिंदूंचे ताब्यांत होता. दहाव्या, अकराव्या शतकापासून या देशांत मुसलमानांच्या स्वाऱ्या होण्यास सुरुवात झाली. त्यांनीं प्रथम पंजाब प्रांत, नंतर गंगायमुना नद्यांच्या कांठाकांठानें पूर्वेकडे जाऊन अखेर बंगाल प्रांतासुद्धां सर्व उत्तरेकडचा मुलूख, नंतर मध्यप्रांत, नंतर महाराष्ट्र या अनुक्रमानें सर्व देश आपल्या ताब्यांत आणिला. पण एवढ्या प्रांतावर लष्करी ताबा ठेवून त्याची कायमची मुलकी व्यवस्था करणें त्यांना सोयीचें नव्हतें. यामुळें त्यांनीं या व्यवस्थेकरितां सुभेदार (लष्करी मुलकी अधिकार ज्यांच्यामध्यें समाविष्ट झाले होते असे अधिकारी) पाठविण्यास सुरुवात केली. कालांतरानें हे सुभेदार स्वतंत्र नबाब बनले. त्यांनीं दिल्लीच्या पातशहास मधून मधून वसूल पाठवावा, परंतु बहुतेक वसूल सैन्याच्या खर्चांत जिरला असें दाखवावें अशी सुरुवात झाली. मात्र पातशाही सत्ता नाकबल अशी कोणींच केली नाहीं. पातशाहीच्या हक्कांचा असा उपमर्द करणारास शासन करण्याचें सामर्थ्य दिल्लीच्या दरबारीं राहिलें नाहीं. शिवाय खुद्द दिल्लीस ज्या राज्यक्रांत्या होत त्यामुळें पातशहांस इतर भागांतील अंमला-कडे लक्ष देण्यास फुरसत सांपडत नसे. औरंगजेबानंतर कोणीच पातशहा सैन्य घेऊन प्रांतांतील नोकरांचें बंड मोडण्यास किंवा नवीन मुलूख काबीज करण्यास बाहेर पडला नाहीं. औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर दिल्लीस वस्तुतः अराजकच निर्माण झालें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

मुसलमान सुभेदारांना स्वतंत्र सत्ता स्थापन करण्यास हक्क नसेल; पण ज्यांचीं राज्यें मुसलमानांनीं जिंकून घेतलीं त्यांना म्हणजे शिवाजीप्रभृति मराठ्यांना तरी आपला मुलूख जिंकून किंवा इतर रीतीनें परत घेण्यास खचित हक्क होता. पैकीं स्वराज्याचा मुलूख तरी शिवाजीनें विजापूरकर व दिल्लीकर मुसलमान यांजपासून जिंकूनच घेतला. पण केवळ स्वरा-ज्याचा मुलूख परत मिळवून शिवाजीची तृप्ति झाली नाहीं. हिंदुपदपात-शाहीवर जर हिंदु राजांना निसर्गसिद्ध हक्क होता तर शिवाजीनें तरी आपल्या राज्याची मर्यादा महाराष्ट्रापुरती संकुचित कां मानावी ? पण ही मोठी महत्त्वाकांक्षा शिवाजीच्या हयातींत सिद्ध झाली नाहीं. त्याच्या मरणापर्यंत दिल्लीस बादशहाचा अंमल जोरांत होता; यामुळें मोठ्या पराकाष्ठेनें त्याला स्वराज्याच्या लहानशा मुलुखाचा स्वतंत्र राजा होतां आलें. औरंगजेब

दिल्लीस जिवंत असतां शिवाजीनें स्वतःस राज्याभिषेक करून, आपल्या नांवाचें नाणें पाडून, आपला शक सुरू करून, छत्रपति म्हणवून घेतलें हाहि पराक्रम कांहीं खचित लहान नाहीं! तथापि शिवाजीस सुद्धां १६७४ पर्यंत ही गोष्ट करितां आली नाहीं.

स्वराज्याशिवाय शिवाजीनें अहमदनगर व विजापूर या पातशहाच्या राज्यापैकीं जे किल्ले आणि जो मुलूख जिंकून घेतला होता तो तूं आपल्या ताब्यांत ठेवूं नकोस असें शिवाजीस म्हणणारा औरंगजेब कोण? ब्राह्मणी राज्यावर वास्तविक दिल्लीच्या पातशहाचा काय हक्क? पण सन १६६५।६६ सालीं औरंगजेबानें जयसिंगास शिवाजीवर पाठवून त्याला रणकुंठित केल्यावर शिवाजीनें ते किल्ले व तो मुलूख दिल्ली पातशहाच्या परवानगीनें आपल्या ताब्यांत ठेवण्याचा करार केला. मोगलांचा जो मुलूख शिवाजीनें घेतला होता तो तर त्यास परत द्यावा लागलाच; पण अहमदनगरच्या राज्यापैकीं घेतलेल्या ३२ किल्ल्यांपैकीं २० किल्ले त्यांखालच्या मुलुखांसह शिवाजीला मोगलांस देण्याचें कबूल करावें लागलें. बाकीचे १२ किल्ले व इतर मुलूख शिवाजीनें "पातशहानें दिलेली जहागीर" म्हणून आपणाकडे ठेवण्याची होती; आठ वर्षांचा संभाजी हा पातशहाचा पंचहजारी मनसबदार व्हावयाचा होता व विजापूरच्या राज्याच्या कांहीं भागास शिवाजीस चौथ व सरदेशमुखी वसूल करण्याचा हक्क मिळावयाचा होता. या शेवटच्या हक्काकरितां शिवाजीनें पातशहानें ४० लक्ष रुपये तेरा हप्त्यांनीं देण्याचें कबूल केलें. तात्पर्य शिवाजी स्वराज्यापुरता राजा व शिवाय पातशहाचा जहागीरदार व पातशाही मनसबदाराचा बाप अशीं तीन नातीं एकत्र व्हावयाचीं होतीं! अर्थात् मुख्य लक्ष मुलूख मिळविण्यावर होतें व अशा प्रकारचीं नातीं हीं तो मिळविण्याचीं साधनें होतीं, ही जाणीव सर्वपक्षीं सारखीच होती. वरील प्रकारचा करार करून, शिवाजी पातशहाकडे गेला, तेथें बंदींत पडून सुटका करून घेऊन परत आला व येतांच त्यानें फिरून मोगलांचे किल्ले घेतले वगैरे गोष्टी प्रसिद्धच आहेत.

पातशहाकडून सनदा मिळविण्याचा शिवाजीचा प्रयत्न १६५० सालीं सुरू झाला. या सालीं सरदेशमुखीच्या सनदेच्या मोबदला आपण पांच हजार स्वार ठेवून पातशहाची नोकरी करूं, असा शिवाजीनें शहाजहान पातशहाकडे

अर्ज केला ; पण त्याचा उपयोग झाला नाहीं. फिरून १६५७ सालीं त्यानें हा अर्ज औरंगजेब दक्षिणेंत आला तेव्हां त्याच्यापुढें मांडला. तेव्हां सरदेशमुखीच्या सनदेबद्दल शिवाजीनें सैन्य जमा करून दाभोळ वगैरे कोंकणांतील विजापूरकरांचीं ठाणीं सर करावीं, व दिल्लीकडील भांडणाच्या वेळीं दक्षिणेंतील मोगलांचें राज्य सांभाळावें, असा करार करण्याची औरंगजेबानें शहाजहानाकडून परवानगी मिळवावी असें ठरलें, व शिवाजीचे वकील रघुनाथपंत व कृष्णाजीपंत हे दिल्लीस शिवाजीच्या वतीनें बोलणें करण्याकरितां पाठविण्यांत आले; परंतु त्यांचाही उपयोग झाला नाहीं. १६६६ मध्यें जयसिंगाच्या मध्यस्थीनें शिवाजीनें सरदेशमुखीबरोबर चौथाईचेंहि मागणें केलें. पण हा प्रयत्नहि फुकट गेला. १६६७ सालीं पातशहानें शिवाजीस वऱ्हाडांत एक जहागीर व राजा ही पदवी देऊन गौरविलें. पण ती घेऊन शिवाजीनें चौथाईची सनद मिळण्यापूर्वींच विजापूर व गोवळकोंडें या मुसलमानी राज्यांत चौथाई वसूल करण्यासहि सुरुवात केली, व राज्याभिषेकाच्या सालीं पोर्तुगिजांच्या मुलुखांतहि या हक्काची त्यानें बजावणी केली. पुढें दोन वर्षांनीं शिवाजीनें कर्नाटकावर स्वारी करून तेथेंहि हे हक्क वसूल करण्यास प्रारंभ केला. हिंदुमुसलमान राजांकडून पैसा म्हणजे खंडणी घेऊन त्याच्या मोबदला त्या राजांचें रक्षण करण्याची पद्धतहि शिवाजीनें पाडली होती. त्यानें सनदांची वाट पाहिली नाहीं ; तर या सनदा मिळण्याचा आपला हक्क असून तो पातशहास नाकबूलच करितां येणार नाहीं असा आव त्यानें घातला.

विजापूरच्या राज्यांत चौथाई व सरदेशमुखी मिळविण्याचें व अशा रीतीनें या मुसलमानी राज्यांत आपल्या सत्तेचें बीज पेरून ठेवण्याचें शिवाजीचें धोरण यशस्वी झालें नाहीं, तरी हें धोरण मराठे विसरले नव्हते; व जो हक्क शिवाजीला विजापूरच्या राज्यांत मिळाला नाहीं तो त्याचा नातू शाहू यानें खुद्द मोगलांच्या राज्यांतच मिळविला. १७०५ सालीं शाहूच्या मार्फत दक्षिणच्या सहा सुभ्यांपैकीं शेंकडा १० टक्के मराठ्यांस देऊन युद्ध संपवावें असें औरंगजेबानें बोलणें चालविलें. शाहू हा प्रथम दिल्लीच्या दरबारीं कैदी म्हणून होता, पण त्यानें त्या कैदेचा चांगला वचपा काढला. कारण त्या दरबारीं तो ऋणानुबंध जोडून आला. १७०७ सालापासून त्यानें दिल्लीच्या दरबारीं आपले वकील पाठविण्यास सुरुवात केली. १७०७ सालीं

मोगल सुभेदार दाऊदखान यानें मराठा सरदारांशीं तह करून कांहीं प्रांतांतील चौथाईचा हक्क दिला. १७०९ ते १७१३ पर्यंत ही चौथाई शाहूच्या अधिकाऱ्यांनीं गोळाहि केली. १७१५ सालीं शाहूला मोगलांकडून दहा हजारांची मनसबदारी मिळाली. अखेर सन १७१८ सालीं स्वतः बाळाजी विश्वनाथ हा दिल्लीस जाऊन त्यानें शाहूच्या नांवें चौथ, सरदेशमुखी व स्वराज्य अशा तिन्हींच्या सनदा आणल्या, व येतांना दिल्लीस मराठ्यांच्या वकिलाची कायमची स्थापना केली. या सनदा म्हणजेच मराठ्यांनीं पुढें सर्व हिंदुस्थानभर जो मुलूख जिंकला व ज्या खंडण्या घेतल्या त्यांचा मूळ कायदेशीर पाया होय.

चौथाईच्या सनदेनें (१) औरंगाबाद, (२) वऱ्हाड, (३) बेदर, (४) विजापूर, (५) हैदराबाद व (६) खानदेश या सहा सुभ्यांच्या वसुलाचा $\frac{१}{४}$ हिस्सा शाहूस मिळाला. त्याकरितां त्यानें आपले पदरीं पातशाहीच्या रक्षणार्थ १५ हजार फौज ठेवावयाची होती. शाहूच्या वकिलानें पातशहास लिहून दिलेल्या 'ताहोदा'ची भाषा अशी होती: "यजमान खिदमतीच्या लव्याजम्यानिशीं कायावाचामनें सादर राहून रयतेस आबादी विशेष होय व सरकारची दौलत सवाई व मुफसदाचें पारपत्य घडे तें करतील व पंधरा हजार फौज सुभेदाराच्या समागमें चाकरीस ठेवून रयतेस आपल्याकडोन राजी राखतील व उजाड गांवाची लावणी तीन सालांत करोन ऐसा बंदोबस्त करितील जे दुष्टाचा उपद्रव होणार नाहीं. कदाचित् कोणाचे घरीं चोरी झाली किंवा कोणाचा माल चोरीस गेला तरी चोरास शिक्षा व ज्याचा माल त्यास देतील. कदाचित् चोरास शिक्षा करो व चोरीचें ठिकाण न लागे तरी चोरीचे मालाची निशा आपण करितील शिवाय चऊथ व सरदेशमुखीहून अधिक लोभ धरणार नाहींत अगर जाहीर झाल्यास जे रुपये ज्यादा तलबी करोन घेतील ते सरकारआलींत दाखल करितील." चौथाईच्या सनदेनंतर दहा दिवसांनीं सरदेशमुखीची सनद शाहूस बहाल करण्यांत आली. या सनदेचा अंमल वंशपरंपरा व्हावयाचा होता. या सनदेची दक्षणा ११$\frac{३}{४}$ कोट रुपये; त्यांतील २·९३ कोटी रुपये एकदम भरणेचे व ८·८१ कोटी रुपये हप्तेबंदीनें देणेचे होते. सरदेशमुखीचें सालिना उत्पन्न १·

कोटी ८० लक्ष रुपये अंदाजी होतें. हे सर्व आंकडे कागदी होत हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे; प्रत्यक्ष वसूल सर्वच कमी असे.

बाळाजी विश्वनाथामागून बाजीराव पेशवा झाला. त्याचें धोरण पहिल्यापासून उत्तरेकडे मुलूख वाढविण्याचें होतें. १७२४ सालीं त्यानें माळव्यांत फौजा पाठविल्या. बाजीराव आपल्या बापाबरोबर दिल्लीस गेलेला असल्यानें तेथील दरबाराच्या परिस्थितीचें ज्ञान त्याला चांगलें झालें होतें. शिवाय मनसुब्याप्रमाणें त्याची तरवारहि खंबीर होती. यामुळें शाहूच्या दरबारीं जेव्हां पातशाही धोरणाचा वाद उपस्थित झाला तेव्हां त्याला तें धोरण शाहूसुद्धां बहुतेक दरबारी मुत्सद्यांना पटवितां आलें; या वादाचें वर्णन बखरकारानें फार सुरस केलें आहे.

शाहूला हैदराबादेच्या सुभ्यांत चौथाई वसूल करण्याचा हक्क मिळाला होता; तो निजाम उमुल्क यास सहजच विषादकारक झाला. कोणीकडून तरी मराठ्यांत कलागती लावून आपल्या सुभ्यांतील चौथाईच्या हक्कापासून स्वतःस सोडवून घ्यावें असा त्याचा प्रयत्न सतत चालू असे; व प्रतिनिधीच्या साहाय्यानें निजामानें शाहूस इंदापुराकडे जहागीर देऊन चौथाईची माफी मिळविण्याचा घाट घातला. चौथाईसरदेशमुखींत शाहूप्रमाणें करवीरकर संभाजी हाहि हक्क सांगतो त्या पक्षीं खरा हक्कदार ठरेपर्यंत वसूल जप्तींत ठेवण्याचें ठरवून निजामानें शाहूचे मोकासदारांस व चौथाई-सरदेशमुखीच्या वसुलास आलेल्या कामगारांस हांकून दिलें. तेव्हां युद्ध सुरू होऊन बाजीरावानें निजामाचा पुरा मोड केला व चौथवसुलीचा हक्क कायम करून घेतला (१७३२). याच्या आधीं तीन वर्षें सरबुलंदखान यानें पेशव्यास गुजराथेंतील चौथ व सरदेशमुखी वसूल करण्याचे हक्क दिले होते. या हक्कांत एका सुरतेखेरीज सर्व गुजराथचा समावेश झाला होता. चौथाईच्या हक्काकरितां पेशव्यानें २,५०० स्वारांची फौज चाकरीस ठेवून पातशहास जरूर पडेल तेव्हां मदत करावी असा करार होता. अशा रीतीनें निजाम व कोल्हापूरकर यांच्याशीं युद्धें करून आणि पातशहाकडून पुन्हां पुन्हां सनदा मिळवून पेशव्यांनीं कायदा व तरवार या दोहोंच्या बळावर चौथाईचा महत्त्वाचा हक्क मिळविला व तो सर्व हिंदुस्थानास कबूल करावा लागला. १७३३ सालीं बाजीरावानें महमदखान बंगश याचा पराभव करून बुंदेल-

खंडाचा राजा छत्रसाल याची सुटका केल्यामुळें छत्रसालानें त्यास झांशीनजीक सव्वादोन लक्षांची जहागीर व आपल्या राज्याचा तिसरा हिस्सा दिला. पुढच्या वर्षी आग्रा व माळवा या प्रांतांचा नवा सुभेदार राजा जयसिंग यानें बाजीरावास माळवा प्रांताची सुभेदारी देऊं केली; व त्याप्रमाणें बाजीरावानें माळव्यांत चौथाई वसूल करण्यासहि सुरुवात केली, इतकेंच नव्हे तर, माळवा प्रांत आपणाकडे स्वतंत्र तोडून मिळावा अशी पातशहाकडे मागणी केली. या वेळीं खान डौरान यानें बाजीरावाला देण्याकरितां चौथाईसरदेशमुखीची सनद गुप्तपणें पाठविलीहि. पण बाजीरावाला हें कळतांच त्यानें पातशहापाशीं आणखी मागण्या मागण्यास सुरुवात केली. मांडू, धार हे किल्ले, चंबळा नदीच्या दक्षिण मुलुखाची जहागीर, फौजदारी व खर्चास पन्नास लक्ष रुपये असें त्यानें मागितलें. पातशहानें सहा लक्ष रुपये नजर घेऊन त्यास सहा सुभ्यांची सरदेशपांडेगिरी मात्र दिली. या सर्व गोष्टी खान डौरान यानें आपलें शत्रुत्व साधण्याकरितां केल्या, असें निजामानें पाहतांच तो फौजेसह दिल्लीस गेला व बाजीरावाशीं लढण्याचा विचार करूं लागला. बाजीरावहि ऐंशी हजार फौजेनिशीं नर्मदा उतरून मोठ्या मजला मारून दिल्लीदरवाजापर्यंत जाऊन भिडला. मोगल फौजेसह बाहेर पडले, पण त्यांचा पराभव झाला; तथापि बाजीरावास याहून अधिक दिवस दिल्लीस राहतां न आल्यानें इष्टसिद्धि न होतां दक्षिणेंत परत यावें लागलें. फिरून सन १७३८ सालीं बाजीराव नर्मदा उतरून जाऊन त्यानें भोपाळच्या लढाईंत निजामाचा पराभव केला. अखेर दोराईसराई गांवीं उभयतांचा तह होऊन निजामानें बाजीरावास पन्नास लक्ष रुपये द्यावे व चंबळा आणि नर्मदा या नद्यांमधील मुलुखाचें आधिपत्य पातशहाकडून प्राप्त करून देण्यास निजामानें बाजीरावास मदत करावी असें ठरलें.

१७३९ सालीं मराठ्यांनीं पोर्तुगिजांशीं युद्ध करून वसई वगैरे किल्ले घेतले, ही गोष्टहि मराठ्यांच्या पातशाही धोरणाचीच द्योतक होय.

याच सालीं इराणचा बादशहा नादिरशहा यानें दिल्ली घेऊन तेथें कत्तल केली व तो एक लक्ष इराणी सैन्य घेऊन दक्षिणेवर चालून येणार अशीहि बातमी उठली. या संकटसमयीं दिल्लीच्या पातशहास बाजीरावाशिवाय कोणाचा आश्रय नव्हता; म्हणून बाजीराव मोठी फौज घेऊन दिल्लीकडे

निघाला, व हिंदूंप्रमाणें मुसलमान लोकहि त्याच्या फौजेंत सामील झाले. शिंदे, होळकर हे त्यास येऊन मिळालेच होते व वसई घेतांच चिमाजी अप्पाहि त्यास जाऊन मिळणार होता. पण इतक्यांत नादिरशहा दिल्लीस पातशहाची तक्तावर स्थापना करून इराणाकडे निघून गेला. तेव्हां बाजीरावानें पातशहास पत्र लिहून त्याचें अभिनंदन केलें व १०१ मोहरा नजर पाठविल्या. उलट पातशहानेंहि बाजीरावास हत्ती, घोडा, जवाहीर, पोषाख आणि आभारप्रदर्शक पत्र पाठविलें. पण या देणगींतहि माळव्याची सनद आली नाहीं हें पाहून यांत निजामाचेंच कांहीं तरी कपट आहे असें त्यास वाटून निजामाचा दक्षिणेंतून पुरा नि:पात करावयाचें त्यानें योजिलें; पण इतक्यांत बाजीराव नर्मदातीरीं सन १७४० त एकाएकीं मरण पावला.

नादिरशहानें काबूल, मुलतान वगैरे प्रदेश आपल्याकडे लावून घेतले व एकंदरीनें पातशहाचें तेज अधिक फिक्केंच झालें; यामुळें दिल्लीपासून शंभर मैलांवर लहानलहान मुसलमानी राज्यें निर्माण होऊं लागलीं. खान डौरान मारला गेला, व कमीरुद्दीनखान वगैरे तुराणी मुसलमानांचें जाळें त्याच्याभोंवतीं पसरूं लागलें. रजपूतहि हळूहळू स्वतंत्र होऊं लागले. जाट हे मराठ्यांचे स्नेही झाले. रोहिल्यांनीं सवता सुभा स्थापन करण्याचा बेत केला. इंग्रज व फरेंच हे अद्यापि कमकुवत होते. युद्ध करून मराठ्यांशीं आपला निभाव लागेल असें त्यांस वाटत नव्हतें; व्यापारी पद्धतीनें ते आर्जव करून किंवा लांच देऊन आपला कार्यभाग साधीत; यामुळें बाजीरावाचा मुलगा नानासाहेब पेशवा यास आपलें पातशाही धोरण पुढें ढकलण्यास संधि मिळाली. याच सुमारास भोसल्यानें बंगाल्याकडे स्वारी केली, व नानासाहेबानें अलाहाबादेवर स्वारी करण्याचा विचार केला. बंगाल्यांत मराठ्यांच्या व अलिवर्दीखान याच्या सैन्याच्या लढाया झाल्या. भोसल्याचा कारभारी भास्करपंत यानें हुगळी शहर हस्तगत केलें; तेव्हां अलिवर्दीखानानें पेशवे व दिल्लीचा पातशहा यांजकडे कुमक मागितली. भास्करपंतामागून स्वत: भोसला बंगाल्यांत जाऊं लागला. तेव्हां कोणीकडून तरी बंगाल्यावरील मराठ्यांचा शह सुटावा म्हणून पातशहानें नानासाहेब पेशव्यास पत्र लिहून विनंति केली कीं, "मी रोख खर्चास कांहीं रुपये देतों, शिवाय माळव्याची सनद देतों; पण भोसल्याच्या स्वारीचें हें संकट तुम्हीं निवारावें." ती विनंति

मान्य करून नानासाहेब अलाहाबादेवरून मुर्शिदाबादेस पोहोंचला व तेथून खालीं उतरून त्यानें रघूजी भोसल्याचा पराभव केला. पेशव्याची ही कामगिरी पाहून महमदशहा पातशहाला आपल्या वचनाप्रमाणें व पूर्व इतिहास लक्षांत घेऊन पेशव्यास माळव्याची सनद देणें अगत्याचें झालें. परंतु एवढा मुलूख दिल्यानें आपली नापत होते म्हणून त्यानें वरकरणी शहाजादा अहमद यास मुख्य सुभेदार करून पेशव्यास त्याचा दिवाण किंवा मुतालिक केलें. नानासाहेबानें चार हजारांऐवजीं बारा हजार घोडेस्वार नोकरीस ठेवण्याचें कबूल केलें. मात्र या अधिक आठ हजारांचा खर्च पातशहानें द्यावयाचा होता. हा तह घडवून आणण्यास पेशव्यास राजे जयसिंग व निजाम यांची मदत होती, आणि महमदशहा हा तह पाळील अशाविषयीं स्वतः जयसिंग हा जामीनदार झाला. उलट पक्षीं पेशव्याच्या बाजूनें मल्हारराव होळकर, राणोजी शिंदे व पिलाजी जाधव हे जामीन राहिले.

यानंतर भोसले व पेशवे यांचा तात्पुरता सलूख होऊन शाहूच्या मध्यस्थीनें भोसल्यांनाच बंगाला द्यावा असें ठरलें. उलट पेशव्यास सातारकर महाराजांनीं सनद देऊन पेशव्यांनीं पूर्वीं मिळविलेले मोकासे जहागिरी, कोंकण व माळवा प्रांत यांचें आधिपत्य, शिवाय अलाहाबाद, आग्रा, अजमीर यांची खंडणी, पाटणा प्रांतांतील तीन तालुके, अर्काट जिल्ह्यापैकीं २० हजार खंडणी, भोसल्यांच्या राज्यांतील कांहीं गांवें, अशीं त्यास दिलीं. लखनौ, पाटणा, दक्षिण बंगाल, बहार व वऱ्हाडपासून कटकपर्यंतचा प्रांत यांतील खंडण्या भोसल्यांनीं वसूल कराव्या असें ठरलें. नंतर शाहू महाराज भ्रांतिष्ट होऊन मृत्यु पावण्याच्या बेतांत आले, त्या वेळीं त्यांनीं नानासाहेब पेशव्याच्या नांवें अशी सनद करून दिली कीं, यापुढें सर्व मराठी राज्याचा कारभार पेशवे यांनीं निरंतर करीत जावा व सातारच्या गादीचा सर्व प्रकारें मान राखावा. मराठेशाहींत ही निरंतरच्या दिवाणगिरीची सनद मिळाल्यानें पेशव्यांच्या पातशाही धोरणास अधिकच बळकटी आली.

पुढें अहमदशहा दिल्लीचा पातशहा असतां त्याचा वजीर सफदरजंग यानें जे रोहिले उन्मत्त झाले होते त्यांजवर शस्त्र धरिलें. या कामीं मल्हारराव होळकर व जयाप्पा शिंदे यांनीं वजिरास मोठें साहाय्य केलें, व त्याबद्दल वजिरानें मराठ्यांस गंगा व यमुना नद्यांमधील कांहीं प्रांत बक्षिस दिला (१७४८).

या सुमारास अहमदशहा अबदाली यानें हिंदुस्थानवर फिरून स्वाऱ्या करण्यास सुरुवात केली होती; व पातशहाच्या हातून मुलतान व लाहोर हीं शहरें घेतलीं होतीं. यामुळें दिवाण सफदरजंग यास दिल्लीकडे मराठ्यांच्या फौजेची गरज लागली; व रोहिल्यांशीं झालेल्या लढाईच्या खर्चाबद्दल ५० लक्ष रुपयांचा कागद लिहून घेऊन मराठी फौजा दुआब प्रांतांतून निघाल्या. दिल्ली येथील कारभारी लोकांत वैमनस्य उत्पन्न झालें. खुद्द दिल्लीच्या आसपास वजिरांचीं युद्धें होऊं लागलीं. या संधीस होळकर दिल्लीस गेला व त्याच्या साहाय्यानें सन १७५४ मध्यें दुसरा अलमगीर नांवाचा पातशहा गादीवर बसविण्यांत आला. सन १७५६ मध्यें नानासाहेबानें रघुनाथराव याजबरोबर मोठी फौज देऊन त्याला उत्तर हिंदुस्थानांत पाठविलें. त्याच्या साहाय्यानें वजीर शहाबुद्दीन यानें दिल्ली शहर व त्याबरोबर अलमगीर बादशहा यांना ताब्यांत घेतलें. तेव्हां अबदालीचा प्रतिनिधि नजीब उद्दवला यास पळून जावें लागलें. रघुनाथरावाचा मुक्काम दिल्लीजवळ बरेच दिवस पडला होता. त्यास लाहोर येथून आदिनाबेग यानें बोलावणें पाठविल्यावरून रघुनाथरावानें तिकडे जाऊन त्याच्या साहाय्यानें लाहोर घेतलें (१७५८) व आदिनाबेगच्या साहाय्यास कांहीं मराठी फौज ठेवून तो दक्षिणेंत परत आला. पण या स्वारींत त्यास ७० लक्ष रुपये कर्ज झाल्यामुळें दौलतीचा कारभार पाहणारा सदाशिवरावभाऊ याचें व त्याचें भांडण होऊन, पुढील स्वारींत स्वतः सदाशिवरावभाऊनेंच जावें असें ठरलें. लाहोर मराठ्यांनीं घेतल्याची बातमी अबदाल्लीस कळतांच तो फिरून हिंदुस्थानांत येण्यास निघाला. दिल्लीस फिरून एक राज्यक्रांति झाली. अबदाल्लीच्या फौजेनें लाहोरास येऊन मराठी फौजेस पिटाळून लावलें. नंतर तो यमुना नदी उतरून रोहिल्यांच्या सैन्यास मिळण्याकरितां निघाला. होळकर व शिंदे हे त्यांच्याजवळ थोडें सैन्य असल्यामुळें मागें हटले. या वातम्या दक्षिणेंत येतांच मराठ्यांची उत्तरेकडील स्वारीची तयारी झाली; व नुकताच उद्गीरच्या लढाईंत विजय पावलेला सेनापति सदाशिवरावभाऊ, नानासाहेब पेशव्यांचा मुलगा विश्वासराव यास बरोबर घेऊन, उत्तरेकडे निघाला. पुढील सालीं (१७६१) सुप्रसिद्ध पानिपतची लढाई होऊन मराठ्यांचा मोठाच पराभव झाला आणि आजपर्यंत प्रस्थापित झालेला मराठ्यांचा

दिल्लीशीं संबंध कायमचा तुटणार व मराठ्यांच्या पातशाही धोरणाचा येथेंच अंत होणार असें सर्वांस वाटलें !

पण ही स्थिति फार दिवस टिकली नाहीं. पानपतच्या पराभवानें मराठ्यांचें नुकसान झालें ही गोष्ट खरी; पण ज्याकरितां पानपतची लढाई झाली तें कारण केव्हांच दुरुस्त होण्याजोगें नव्हतें. हें कारण म्हणजे दिल्लीच्या पातशहाचा कमकुवतपणा, व दिल्लीच्या दरबारीं माजलेला कारस्थानी प्रतिस्पर्धी अमीरउमरावांचा बुजबुजाट. दिल्लीकडे लष्कर घेऊन मराठ्यांनीं जाण्याची सुरुवात बाळाजी विश्वनाथापासून झाली होती. तेव्हां काय किंवा पानपतच्या वेळीं काय, मराठे हे स्वतःसाठीं दिल्ली हस्तगत करण्याकरितां गेले नव्हते, तर पातशहाच्या विनंतीवरून पातशहाचें संरक्षण करण्याकरितां गेले होते. दिल्लीस पानिपतेपूर्वीं पन्नास वर्षांपासून दोन मुख्य पक्ष होते. पैकीं, स्थूल शब्दांनीं वर्णन करावयाचें तर असें म्हणतां येईल कीं, एक पक्ष पानइस्लामिक म्हणजे मुसलमानाभिमानी व दुसरा पान-हिंदिक म्हणजे हिंद-अभिमानी. पहिल्या पक्षाचें धोरण असें होतें कीं हिंदु विशेषतः मराठे, यांना उत्तर हिंदुस्थानांत बिलकुल थारा द्यावयाचा नाहीं. दुसऱ्या पक्षाचें धोरण असें होतें कीं, पातशाहीचें रक्षण होतां होईतों हिंदुस्थानच्याच लोकांकडून करवावयाचें; मग ते पातशाहीचे मित्र ऋणानुबंधी हिंदु असले तरी हरकत नाहीं.

खुद्द दिल्लीचे पातशहा हेहि या दुसऱ्या वर्गांत पडत. त्यांना प्रायः इराण व अफगाणिस्थान इकडील स्वधर्मीयांपेक्षां हिंदूंची मदत अधिक ग्राह्य वाटे. याचें एक कारण असें असावें कीं, इराण व अफगाणिस्थान येथील मुसलमानी राजांना दिल्ली हस्तगत करून तेथें आपली गादी स्थापावी अशी आकांक्षा होण्याचा संभव होता. पण हिंदु कितीहि प्रबल झाले तरी दिल्लीची पातशाही मोडून तेथें हिंदुपद-पातशाही स्थापावी अशी आकांक्षा त्यांच्या मनांत येण्याचा संभव आहे अशी कल्पनाहि कधीं पातशहास आली नाहीं. शहाजहानाच्या वेळेपासून दिल्ली येथील भांडणांत हिंदूंची मदत घेण्यास सर्रास सुरुवात झाली होती, व सर्व हिंदूंत मराठे हेच विशेष प्रबळ असें दिसूं लगतांच पातशाहीचें संरक्षण करण्याचा अधिकार अठराव्या शतकाच्या प्रारंभापासून मराठ्यांकडेच देण्यांत आला. निदान अफगाणिस्थानच्या राजाप्रमाणें

खुद्द हिंदुस्थानांतले मुसलमानी नबाब हेहि स्वार्थी आहेत व त्यांजवर विश्वास ठेवून चालावयाचें नाहीं असें वाटल्यामुळेंच, दक्षिणच्या सहा सुभ्यांची चौथाई मराठ्यांना देऊन पातशाहीचें रक्षण संकटसमयीं करण्याचें जबाबदारीचें काम त्यांजकडे देण्यांत आलें होतें. आणि या अधिकारास अनुसरूनच लष्कर घेऊन मराठे दिल्लीकडे स्वाऱ्या करूं लागले.

नादिरशहा व अबदाल्ली हे दोघेहि दिल्लीकडे आले ते 'पानइस्लामिक' पक्षाच्या चिथावणीनें. परंतु यांपैकीं कोणालाहि दिल्लींत कायमचें राहतां आलें नाहीं किंवा कायमचें लष्कर ठेवतां आलें नाहीं. यामुळें पानपतानंतर लौकरच फिरून मराठ्यांस दिल्लीकडचीं बोलावणीं येऊं लागलीं. पानपत येथें मराठ्यांचा पराभव झाला तरी पेशव्यांची मध्यवर्ती सत्ता अद्यापि नष्ट झाली नव्हती, व मराठेमंडळाचा संघ कायम होता. मराठ्यांची सबंध एक पिढी पानपत येथें गारद झाली तरी पुढच्या पिढीच्या मनांत हें अपयश धुऊन काढूं अशी प्रबळ आकांक्षा होती. शिवाय १७६१ पूर्वी दिल्लींत अराजक होतें तें १७६१ नंतर कमी न होतां उलट बळावलें, व पुढें कित्येक वर्षें तरी पातशहास दिल्ली सोडून बाहेर भटकत फिरावें लागलें ! पातशाही दिवाण व उमराव यांचें तुंबळ युद्ध दिल्लीस होऊन, पानपतच्या युद्धाच्या वर्षींच पातशहानें इंग्रजांना बंगाल, बिहार व ओरिसा या तीन प्रांतांची दिवाणी देऊं करून मराठ्यांप्रमाणें आणखीहि एक मुसलमानेतर असा स्नेही जोडला. पण दिल्लीचें राजकारण आपल्या हातीं घेण्याइतके आपण सबळ आहों असा आत्मप्रत्यय इंग्रजांस अद्यापि आला नव्हता. बंगाल, अयोध्या, रोहिलखंड या प्रांतांतहि त्यांचें वर्चस्व अद्यापि पुरें स्थापित व्हावयाचें होतें. अर्थात् स्थानभ्रष्ट झालेल्या पातशहास आत्मरक्षणाकरितां मराठ्यांकडेच धांव घेणें जरूर पडलें. मराठ्यांसहि पानपतचें संकट आपणांवर ज्यांनीं आणिलें अशा नजीबखानादि शत्रूंचें पारिपत्य करावयाचेंच होतें; म्हणून इंग्रजांच्या मदतीविषयीं निराश होऊन शहाअलम यानें मराठ्यांकडे आपणांस दिल्लीस नेण्याविषयीं बोलणें लावतांच त्यांनीं ती कामगिरी आनंदानें पतकरिली.

१७६८ सालीं दक्षिणेंत स्थिरस्थावर होऊन महादजी शिंदे व तुकोजी होळकर हे उत्तर हिंदुस्थानांत शिरले. १७७० सालीं नजीबखान वारला व मराठ्यांचा एक प्रबळ प्रतिपक्षी कमी झाला. तेव्हां महादजी शिंद्यानें

शहाअलम यास १७७१ सालीं दिल्लीस नेऊन तक्तावर बसविलें. शहाअलम या वेळीं इंग्रजांच्या गोटांत होता व तेथून तो राजरोसपणें शिंद्याचा हात धरून मराठ्यांच्या गोटांत गेला, ही गोष्ट या ठिकाणीं लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. कारण, या गोष्टीवरून इंग्रज व मराठे यांचें या वेळचें सापेक्ष बलाबल लक्षांत येतें. पातशहा मराठ्यांच्या हातीं जावा ही गोष्ट इंग्रजांना अर्थातच आवडली नाहीं. त्यानें मराठ्यांची संगत धरूं नये असा इंग्रजांनीं त्यास परोपरीनें उपदेशहि करून पाहिला. परंतु मराठ्यांची मदत पातशहांनीं घेण्याची परंपरा जुनी व त्यांचा स्नेह खानदानीचा होता. शिवाय स्वत: इंग्रज त्याला तक्तावर बसविण्याची जबाबदारी घेण्यास तयार असते तर ही गोष्ट वेगळी. अर्थात् आम्ही मदत देऊं शकत नाहींच पण मराठ्यांची मदत मात्र घेऊं नका हें इंग्रजांचें आपमतलबाचें दुहेरी बोलणें दिल्लीस जाण्याकरितां उतावळा झालेल्या शहाअलमास कसें पटावें ?

असो; महादजीनें शहाअलमास दिल्लीस नेऊन तक्तावर बसविलें, परंतु तेथें त्याला पुष्कळ दिवस राहतां आलें नाहीं. इकडे १७७३ त नारायणरावाचा खून झाल्यामुळें नाना फडणविसास महादजीची गरज लागली; व तेथून पुढें सालबाईचा तह होईपर्यंत महादजी हा पेशवाई राजकारणांत गढून गेल्यामुळें त्याला दिल्लीकडे लक्ष देण्यास फारसें फावलें नाहीं. पण या आठ वर्षांत महादजीनें अप्रत्यक्ष रीतीनें दिल्ली येथील आपल्या पायाखालची जमीन दृढ केली होती. ती अशी कीं, इंग्रज व पेशवे यांच्या संबंधांत स्वत:स अग्रेसरत्वाचा मान मिळवून दिल्लीकडील राजकारणांत इंग्रजांनीं लक्ष घालूं नये—पातशाहीची सर्व व्यवस्था करण्याचें काम एकट्या आपल्या हातीं एकतंत्री राहावें—अशी महादजीनें इंग्रजांकडून गर्भित संमति मिळविली होती. १७७४ सालीं वॉरन हेस्टिंग्ज हा गव्हर्नर जनरल झाला. तो व महादजी यांचें चांगलेंच सूत जमलें व हेस्टिंग्ज परत विलायतेस जाईपर्यंत त्या दोघांचा स्नेह अबाधित राहिला. इंग्रजांनींहि दिल्लीचा एक शहाजादा आपल्या हातीं ठेविला होता; परंतु या मोहऱ्याचा उपयोग त्यांना मनाजोगता करतां आला नाहीं.

सालबाईचा तह होऊन महादजीचे पाय दक्षिणेकडे मोकळे होतांच फिरून तो दिल्लीकडे गेला. पण तेथील स्थिति पाहतां पातशहाकडून आपणास

आहे याहून कांहीं विशेष अधिकार मिळाल्याशिवाय आपला बस बसणार नाहीं असें दिसून आल्यावरून तसा अधिकार त्यानें पातशहापाशीं मागितला, व पातशहाची ‘ वकील मुतलकी ’ पेशव्यांच्या नांवें देऊन त्यांच्यातर्फे दिल्लीस सर्व कारभार करण्याचा अधिकार महादजीस द्यावा असें पातशहानें ठरविलेंहि. पण या वेळीं दक्षिणी विरुद्ध हिंदुस्थानी अशा स्वरूपाची स्पर्धा प्रबळ होऊन रजपूत, जाट व मुसलमान यांनीं कट करून महादजीशीं युद्ध आरंभिलें. सन १७८५ त लालसोट येथें झालेल्या लढाईंत रजपुतांनीं महादजीचा पराभव केला. या वेळीं महादजी हा पातशाही फौज घेऊन पातशाही सरदार म्हणून लढत होता. पण या फौजेवर विश्वास टाकतां येत नाहीं असें त्यास लवकरच आढळून आलें. कारण, एक दोन प्रसंगीं ऐन युद्धाच्या वेळीं मुसलमानी फौजा विश्वासघात करून उघडपणें शत्रूस जाऊन मिळाल्या ! तेव्हां खास विश्वासू अशा मराठी फौजा पुरेशा हातीं आल्याशिवाय दिल्लीस जाण्यांत अर्थ नाहीं असें महादजीनें ठरवून त्यानें पेशव्यांकडे फौजेची मदत मागितली. ती मदत येईपर्यंत महादजी जवळपास मथुरेस असतां, पातशहानें निकडीचीं बोलावणीं पाठविलीं तरी तो पातशहाच्या मदतीस गेला नाहीं असा एक प्रवाद आहे; पण ‘ इतिहाससंग्रहां ’त प्रसिद्ध झालेल्या दिल्ली येथील राजकारणाच्या पत्रांवरून हा आरोप खरा दिसत नाहीं. महादजीचा टिकाव तूर्त दिल्लीस लागणार नाहीं असें खुद्द पातशहास वाटत होतें व महादजीनें इतक्यांत येऊं नये असें पातशहा त्यास लिहीत होता. शिवाय दिल्लीच्या पेशवाई वकिलाच्या मतें या वेळीं महादजीबरोबर दुसरे कोणी मराठे सरदार आल्यावांचून कार्यभाग होणार नाहीं असें होतें.

१७८८ सालीं गुलाम कादराचा सैतानी स्वभाव कळसास पोंचून त्यानें शहाअलमचे डोळे काढले व पातशाही जनानखान्याची अब्रू घेतली ! तेव्हां महादजीनें आपला सरदार राणाखान यास दिल्लीला पाठवून गुलाम कादरास पकडून त्याचा शिरच्छेद करविला. तथापि दिल्लीचा कारभार अद्याप डळमळीतच राहिला. कारण, महादजीस दक्षिणेंत यावयाचें होतें. १७९२ सालीं तो पुण्यास परत आला, व १७९४ सालीं इकडेच वारला. महादजीच्या मरणामुळें दिल्ली येथून मराठ्यांचा पाय अगदींच निघतो कीं काय अशी नाना फडणविसास भीति वाटत होती; परंतु ती तावडतोब खरी

ठरली नाहीं. पण महादजीच्या मरणानंतर लवकरच दिल्लींत आपला प्रवेश करून घेण्यासाठीं इंग्रजांनीं कंबर बांधली, व दौलतराव शिंद्याच्या मूर्खपणामुळें व कमकुवतपणामुळें, हें त्यांचें धोरण यशस्वी होऊन १८०३ सालीं इंग्रजांनीं दिल्ली घेतली. अशा रीतीनें जवळजवळ शंभर वर्षेंपर्यंत मराठ्यांचें दिल्लीस चालू असलेलें राजकारण व पातशाही धोरण समाप्त झालें !

इंग्रजांचा हात दिल्लीच्या राजकारणांत यापूर्वींच शिरावयाचा; पण केवळ वॉरन हेस्टिंग्ज याच्या सबुरीच्या धोरणामुळें तो शिरला नाहीं. पुष्कळ इंग्रज टीकाकारांनीं या धोरणाबद्दल हेस्टिंग्जला दोष दिला आहे; व कित्येकांनीं तर हेस्टिंग्जनें महादजीपासून भला मोठा लांच खाऊन हें सबुरीचें धोरण स्वीकारलें असा आरोपहि केला आहे. तो खरा असो वा खोटा असो, पुण्याच्या दरबाराशीं राजकारण बोलावयाच्या कामीं महादजीची आपल्यास फार मदत होणार आहे, अशी हेस्टिंग्ज साहेबाची समजूत होती; व सालबाईचा तह ज्या रीतीनें घडून आला ती लक्षांत घेतली असतां ही समजूत अगदींच खोटी होती असें म्हणतां येत नाहीं. १७७१ पासून १७८३ पर्यंत बारा वर्षें हेस्टिंग्जनें दिल्लीकडे दुर्लक्ष केलें हें उघड दिसतें. परंतु १७८३ सालीं, म्हणजे इंग्रजांचा विश्वासू मित्र नजीबखान याच्या मरणानंतर लवकरच मेजर ब्राऊन व मेजर डेव्ही नांवाचे वकील त्यानें पातशहाच्या गुप्त भेटीस पाठविले. पण त्या भेटींतून कांहींच निष्पन्न झालें नाहीं. १७८४ सालीं शहाअलमचा मुलगा लखनौ येथें हेस्टिंग्जला भेटला व आपल्या बापास तक्तावर नेऊन बसविण्यासाठीं त्यानें इंग्रजांची मदत मागितली. परंतु, ईस्ट इंडिया कंपनीचे डायरेक्टर व कलकत्त्याचे इतर कौन्सिलदार हे दिल्लीच्या राजकारणांत पडूं इच्छित नाहींत, याकरितां तुम्ही महादजी शिंद्याचीच फिरून मदत मागा, असा त्यानें शहाजाद्याला जबाब दिला. मात्र हा जबाब त्यानें शिंद्याच्या विश्वासू वकिलाची गुप्त भेट घेतल्यानंतर दिला. मग त्या भेटींत त्यांचें काय बोलणें झालें असेल तें असो.

महादजीकडे खुद्द इंग्रजांनीं बोट दाखविल्यावर पूर्वींप्रमाणें फिरून एक वेळ महादजीनें पातशहाचा पक्ष स्वीकारला यांत त्याची काय चूक ? तरी पण इंग्रज इतिहासकार त्यालाच दुष्ट व कारस्थानी म्हणतात. पण या

वेळीं महादजीनें एक गोष्ट पूर्वीपेक्षां अधिक केली, व ती त्याच्या शहाणपणाची साक्ष पटविते. ही गोष्ट म्हणजे शहाअलम याजकडून पेशव्यांस 'वकील मुतलक' व स्वतःस 'मुक्त्यार उल्मुल्ख' ही पदवी त्यानें पातशहाकडून मिळविली. ज्याच्या बळावर पातशहा तक्तावर अढळ बसूं पाहणार त्याला पातशाही वजिरापेक्षांहि वरिष्ठ अधिकार हातीं असणें अगदीं योग्य होतें. कारण, दिल्लीच्या वजिरांनींच सारी डाळ नासली होती व त्यांना कह्यांत ठेवावयाचें तर तरवारीच्या जोडीला अशा वरिष्ठ अधिकाराची आवश्यकता फार होती. शिंद्याच्या हातीं एवढा अधिकार जावा ही गोष्ट इंग्रजांना पसंत नव्हती. पण त्या वेळीं इंग्रज दिल्लीच्या राजकारणांत स्वतः पडण्यास तयार नव्हते. तेव्हां इंग्रज इतिहासकारांनीं मागाहून बोटें मोडण्यांत काय अर्थ? महादजीस मिळालेल्या अधिकाराचें वर्णन इतिहासकार मिल यानें खालील शब्दांत केलें आहे:—

"An authority which superseded that of the vazir and consolidated in the hands of the Mahrattas all the legal sovereignty of India."

"महादजीस मिळालेल्या अधिकारानें याला खुद्द दिवाणावरहि हुकमत चालवितां येऊं लागली, व मराठ्यांच्या हातांत हिंदुस्थानच्या अधिराज्याची सर्व कायदेशीर सत्ता एकवटली."

हेस्टिंग्जनें पातशहास शिंद्याकडे बोट दाखविलें तेव्हां महादजी पुढें अशा तऱ्हेचा सर्वाधिकार पातशहाकडून मिळवील असें त्याला स्वप्न पडलें नव्हतें, हें खरें. पण महादजीनें असा अधिकार घेतलेला पाहून केवळ या कुरापतीवर त्यांना मराठ्यांशीं युद्ध करणें वाईट दिसलें असतें. हेस्टिंग्जनें आपला "डिफेन्स" देते वेळीं यासंबंधानें असें प्रतिपादिलें कीं, "महादजीचें व माझें गुप्त खलबत होऊन पातशहास आपण होऊन महादजीच्या पदरांत मीं घातलें, ही गोष्ट खरी नाहीं. पण आम्हीं आश्रय देण्याचें नाकारल्यावर शिंद्यानें जर पातशहास आपल्या हातीं घेतलें व त्यानंतर पातशहानें त्यास सर्व अधिकार दिला तर त्याकरितां आम्हीं मराठ्यांशीं लढाई कशी करावी?" यांतली खरी गोष्ट अशी होती कीं, महादजी दिल्लीचें राजकारण हातीं घेण्यास उत्सुक होता, व इंग्रज हें काम न झेंपण्यासारखें व खर्चाचें म्हणून अंगाबाहेर

टाकीत होते. महादजी दिल्लीस गेल्यानें पातशहाचें खरोखर कल्याणच झालें. विल्सन् यानें मिलच्या इतिहासास टिपणें देतांना असें म्हटलें आहे कीं, "पातशहाचें स्वास्थ्य, सुख व त्याचा मानमरातब यांच्या दृष्टीनें पाहतां महादजीच्या हातीं पातशहा गेला हें चांगलें झालें. कारण, दिल्लीच्या दरबारीं वंशपरंपरागत दिवाणगिरी किंवा उमरावी भोगिलेल्या मुसलमानांनीं त्याचा छळच केला होता."

असो. महादजीस सर्वाधिकार मिळाल्यावर पातशहाच्या इच्छेवरून महादजीनें इंग्रजांकडे बंगाल्यांतील चौथाईची मागणी केली, व पातशहाची इच्छा नसती तरी दिवाणाहून वरिष्ठ अंमलदार या नात्यानें अशी मागणी करण्याचा महादजीस अधिकारच होता. पण इंग्रजांस या मागणीचें मोठें वैषम्य वाटलें व महादजीनेंहि स्नेहभावानें ती मागणी त्या वेळीं धसाला लावली नाहीं. इंग्रजांप्रमाणें दिल्लीच्या अमीरउमरावांनाहि पातशहानें महादजीस कुलमुखत्यारी दिली ही गोष्ट आवडली नाहीं, हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. पण ही मुखत्यारी कोणास आवडो वा न आवडो महादजीनें ती मिळविली खरी; व शिवाजीच्या वेळेपासून चौथाईच्या हक्करूपानें पातशाही धोरणाचा जो वृक्ष फोंफावला त्याला महादजीनें मिळविलेल्या या सर्वाधिकारानें मोहोर आला असेंच म्हटलें पाहिजे. पण दुर्दैवानें दौलतरावासारख्या नादान मनुष्याचा शिंद्याच्या गादीस आणि बाजीरावासारख्या नादान मनुष्याचा पेशवाईच्या गादीस विटाळ झाल्यामुळें या मोहोरावर रोग पडून तो सगळा झडून गेला, एवढेंच नव्हे, तर त्या मोहोराबरोबर वृक्षहि जळून गेला! तथापि यशापयश हें जगांत सर्वांस सारखेंच वांटलें गेलेलें नसतें. प्रस्तुत प्रकरणांत पातशाही धोरणाची मीमांसा आम्हीं ज्या दृष्टीनें केली आहे त्या दृष्टीनें पाहतां, पातशाही सत्तेचें पांघरूण किंवा त्या सत्तेचा देखावा कायम ठेवून खरी कार्यकारी सत्ता आपल्या हातीं आणण्याचें, व अशा रीतीनें सर्व हिंदुस्थानभर आपली सत्ता प्रस्थापित करण्याचें मराठ्यांचें जें धोरण जें शिवाजीच्या वेळीं सुरू झालें तें त्याच्यामागें कर्त्या पुरुषांची जी परंपरा महाराष्ट्रास लाभली तिनें सुसंगत रीतीनें पुढें कसें चालविलें एवढेंच आम्हांस दाखवावयाचें होतें; आणि प्रस्तुत प्रकरणांतील सर्व हकीकत वाचल्यावर वाचकांस आमची ही मीमांसा पटेल असें आम्हांस वाटतें.

शेवटीं आम्हीं ज्या मुद्द्याची चर्चा केली आहे, त्या मुद्द्यावर प्रकाश पाडण्यासारखे कांहीं उतारे देऊन हें लांबलेलें प्रकरण पुरें करतों. हे उतारे याअखेरच्या दिवसांत खुद्द दिल्लींत राहणाऱ्या मराठ्यांच्या वकिलानें पुण्यास नाना फडणविसास लिहिलेल्या पत्रांतील आहेत, एवढें सांगितलें असतां त्यांचें महत्त्व लक्षांत येईल.

दिल्ली येथील मराठ्यांचा वकील गोविंदराव पुरुषोत्तम १७८३ च्या सप्टेंबर २६ तारखेस उत्तर हिंदुस्थानांतील परिस्थितिसंबंधानें नानास लिहितो, " हिंदुस्थान सारें रिकामें पडलें आहे. अफराशखान व नजबकुलीखान हे दोघे सरदार नजबखानाकडील आहेत. हे जो कोणी फौजबंद सरदार येईल त्याची चाकरी करावयास सिद्ध आहेत. हिंदुस्थानांत लढाई तरवार राहिली नाहीं ! या अर्थी इकडे फौज पाठवून खबर घेणें जरूर आहे. नाहीं तर सिखाचा अथवा फिरंगी यांचा काबू दिल्लींत जालियावर मग मसलत भारी पडेल. फिरंगी यांचें मानस दिल्लीस पातशाहांपाशीं येऊन यास आपले ममतेंत काबूंत घ्यावें आणि सर्वोपर व्हावें, हे मर्जी इंग्रजांची आहे. या अर्थी जलदी करून आपली फौज दिल्लीस आली तरी पातशहा व हिंदुस्थान काबूंत राहील. जर या गोष्टीस विलंब लागल्यास मग पुढें मसलत भारी पडेल. म्हणून विनंति लिहिली आहे."

(१७८४) पत्रीं आज्ञा कीं, "पातशाहा पूर्वीं प्रयागास असतां व त्याचे अगोदर व अलीकडे, इंग्रेजांसीं त्यांचे करारमदार कैसे कैसे जाले आहेत, व मुलकाच्या सनदा कोठकोठील कैशा दिल्या आहेत ? अंतरवेदींत केवढ्याचा मुलूक दिल्हा, त्याच्या सनदा दिलेल्या आहेत किंवा कसें आहे ? याचा शोध वारकाईनें काढून तपसीलवार लिहून पाठविणें" म्हणून पत्रीं आज्ञा. त्यास पातशाहाचे दप्तरीं मनास आणिलें. त्यांत मजकूर कीं, प्रयागीं पातशाहा होते त्या समयीं, इंग्रेज, शिवाय तोफा ताहफ, सव्वीस लक्ष रुपये दरसाल देत होते. व प्रयागचा सुभा व कडाकुरा हे दोन्ही स्थळें सुजातदौलाकडून सोडवून पातशाहास देविलीं होतीं. त्यांत तेहतीस लक्ष रुपये पातशाहास येत होते दरसाल. व पातशाहांनीं इंग्रेजास सनद, बर्दवान व इसलाम नगर येथील कमाविसीनें मामलत सांगितली आहे म्हणून सनद, व सुभे बंगाल व सुभे पटणा येथील दिवाणगिरीची सनद, याप्रमाणें दोन सनदा मात्र जाल्या आहेत.

याशिवाय अंतरवेद वगैरे कोठीलहि सनद पातशाहाचे घरींहून दिधली नाहीं त्याची याद पातशाही दप्तरची, पारसीची, राय सिद्धराय पेशकार दप्तरचे, त्यांजपासून आणवून सेवेसी पाठविली आहे, त्याजवरून ध्यानास येईल. दप्तरीं सनदा बंगाल्याची व पटणाची दिवाणगिरी इंग्रेजांचे नांवें व सुभा पातशाही अलाबिर्दीखानाचा नातू मुबारक जंगबहाद्दर याचे नांवें व बर्दवान इसलाम-नगर यांची मामलत कमाविसीनें आमानी सांगितली आहे. ह्याचा दप्तरीं दाखला इतकाच आहे. याजशिवाय पातशाहा त्याचे काबूंत होते ते समयीं, खास दसखतीशुके व फर्द दसखत करून त्यांत दस्तऐवज कांहीं असल्यास न कळे. सनदी दप्तरीं दाखला इतकाच, म्हणून खालशाचे पेशकारांनीं सांगितलें. व याजशिवाय महमदखान पठाण वगैरे पातशाहास देत होते. दप्तरीची पारसी याद पाठविली आहे. त्याजवरून श्रुत होईल. विशेष काय लिहिणें."

(१७८४) "इष्टीनसाहेब इंग्रेज पातशाहाजाद्यास घेऊन श्रीकाशीस गेले. हें वर्तमान विलायतेस कंपनीनें ऐकून इष्टिनास पत्र लिहिलें कीं तुम्हीं हिंदुस्थानचे पातशहाचा पुत्र पातशहाजादा समागमे घेऊन येतां, त्यांस तुमचा काय इरादा आहे तें लिहून पाठविणें. एक तर, दक्षिणी सरदारांचा आमचा सलूख जाला आहे, आणि त्यांचे मर्जीशिवाय त्यांसी बदसलूकी करून पातशाहाजाद्यास विना त्यांची मर्जी घेऊन आला, ठीक नाहीं, तर देखत पत्र पातशाहाजाद्यास माघारां राजश्री पाटिलबावा-पाशीं बिदा करणें. ते पातशाहास विनंति करून, पातशाहाजाद्याची तकसीर माफ करून, त्यांचे स्वाधीन करितील, तुम्ही या बखेड्यांत न पडावें म्हणून लिहिलें होतें. त्याजवरून इष्टीन इंग्रज यानें पातशाहाजाद्यासमागमें दोन पलटणें देऊन राजश्री सदाशिवपंत बक्षी, राजश्री पाटिलबावाकडील, यांजसमागमें बिदा केलें. ते लखनऊस आले आहेत."

"इदिनाचें मानस हिंदुस्थानांत पातशाहाजाद्यास घेऊन यावें. व राजश्री पाटीलबावांची व इष्टीनाची एकवाक्यता, इंद्रसेन साहेब व मेजर ब्रौन साहेब इंग्रेज याजपाशीं आहेत त्यांचे विद्यमानें व सदाशिवपंत बक्षी यांचे विद्यमानें आहे. त्यांच्या भेटी कालानुरूप जालियावर कोणती मसलत करितात तें पहावें."

(१७८५) "या दिवसांत मेजर ब्रौन यांचे येथें दोन वेळां खासे गेले होते; आणि त्याजकडील मोलवी म्हणून वकील आहे त्यासीहि बहुत खलबत असतें. काय मजकूर आहे, हें समजण्यांत येत नाहीं.

"पातशाहांनीं राजश्री पाटिलबावा यांचे विचारे श्रीमंत राजश्री पंत प्रधानसाहेबांस मुखत्यारमुलूख कितपत घेऊन ... एकशे एक मोहरा श्रीमंतांकडून नजर पातशाहास केली. श्रीमंतांचा खिलत पुण्याकडे रवाना करून चंद्र २१ (१ मे १७८५) मिनहूस श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामी यांचे नायबतीचीं वस्त्रें मुखत्यारीचीं आपण घेतलीं. चारकुबा व नालकी पातशाहांनीं दिधली. चारकुबा म्हणजे एक अंगरखा असतो, त्यास बाह्या नाहींत. बाहूपावेतों आणि आगा पिछा मात्र असतो. आणि आघाडीस व बाहूवर मोत्यांची झालर लागली असते. यास 'चारकुबा खिलत' म्हणतात. हा खिलत व मुखत्यारनमुलूख म्हणिजे मुतलख वकील याचा मरातब जाला. पातशाहाजाद्यांनीं देखील आपले कामासाठीं यांचे घरास जावें, चिंता नाहीं, याप्रमाणें आहे. ...... राजश्री पाटिलबावापासीं फौज थोडी आणि सारें हिंदुस्थानचें काम भारी. **मुख्त्यारीचा कारभार म्हणजे पातशहाचे प्रतिनिधी.** वजिरास व मीरबक्षीस वगैरे ज्यास ज्या समयीं च्याहतील त्यास दूर करतील, अथवा ज्यास च्याहतील त्यास बहाल करतील, ऐसा प्रकार आहे. त्यास या प्रकारासीं आणि यांजपासीं फौज आहे या सामानासीं ठीक नाहीं."

(१७८६) पाटीलबावांची कर्तबगारी व हिंदुस्थानची परिस्थिति वर्णन करतांना गोविंदराव पुरुषोत्तम दिल्लीहून १७८६ सालीं लिहितो, "येथील प्रकार तर हिंदुस्थान निक्षत्री झालें. शीख आहेत, त्यांत फूट आहे. कोणी कोणाचे स्वाधीन नाहीं. तदवाव पडल्यास जमीनदारी करावयासहि लागतील. जर जबरदस्ती न पाहिली तर लुटींत फिरतच आहेत. हें शिखाचें वर्तमान आहे. वजिराचा प्रकार म्हणावा तर इंग्रेजावर त्याची दवलत आहे. त्यास सांप्रत्य इंग्रेजांचा प्रकार हलका दिसतो. हिस्टीन विलायतेस गेला. त्याचे बदली बडेसाहेब म्हणून आले आहेत. त्याचा बंदोबस्त हिस्टनाप्रमाणें नाहीं व खजानाहि पूर्ववत्प्रमाणें नाहीं. परंतु पहिली फरपट चालत आली आहे त्याजप्रमाणें कारभार चालतो. व

पातशाहाचा प्रकार म्हणावा, तरी एक लाख तीस हजार रुपये दरमहाचा चाकर आहे. तितका पैसा अक्षत मरीट मिळाला म्हणजे त्यास एका गांवाशीं व बिघाभर जमीनीची गरज नाहीं. याप्रमाणें हिंदुस्थानची अवस्था आहे. त्यास अवघे हिंदुस्थानचे बंदोबस्ताचें ओझें एकल्या राजेश्री पाटिलबावांवर आहे. जितका बंदोबस्त यांचे जीवेकडून जातीनें करणें तो केला आहे, व करावयाचा तो करितात. परंतु यांचे पदरीं कोणी माणूस नाहीं कीं, यांचे सरदारीचा पडदा दाखून, मुलकी बंदोबस्त करून, पैका उत्पन्न करून दौलत सांभाळीसा माणूस नाहीं. याजकरितां स्वामींस सूचनार्थ विनंति लिहिली आहे. जो प्रकार दृष्टीनें पाहिला आणि प्रत्ययास आला आहे ऐसें जाणून विनंति लिहिली आहे."

(१७८७) पाटिलबावा हिंदुस्थानांतील कारभार आटपण्यास सर्वतोपरी लायक नाहीं दुसऱ्या कोणी तरी 'शहाण्या' सरदाराची नेमणूक या कामगिरीवर झाली पाहिजे असें सुचविण्यासाठीं हाच गोविंदराव इ. स. १७८७ मध्यें लिहितो "पातशाहाची मर्जी कीं, पोटास मात्र लक्ष दीड लक्ष रुपये दरमहा देत जावा, वरकड राजकारभाराशीं व दौलतीसीं यांस गरज नाहीं. ऐसी यांची प्रकृत आहे. व यांचे पुत्र वगैरे शाहाजादे मिळून शें दीडशें आसामी आहे. परंतु त्यांतहि कोणी जुरतवाला व दैववान दिसत नाहीं कीं पातशाहीस आळा घालून दौलत आटोपील. श्रीमंत राजेश्री रावसाहेब प्रारब्धवान प्रतापवंत आहेत. यांचे दैवेकडून पातशाहाचे घरची मुखत्यारी पदरीं पडली आहे. याजकरितां +++ हजार फौज सडी चांगली व सरदार मातबर व कारभारी राजश्री त्रिंबकराव मामा व विसाजीपंत बिनीवाले यांचे प्रतीचा शाहाणा माणूस इकडे रवाना जालियास, जितके हिंदुस्थानी लहान थोर आहेत, त्यास पोटाशीं धरून कांहीं दिवस त्यांचे पाळी ग्रहण करून, दौलत हाताखाले घालून, **जैसें साताऱ्याचें संस्थान आपले स्वाधीन आहे, तैसें दिल्लीचें संस्थान आपले स्वाधीन राहे, ऐसा समय आहे.** या दौलतीस दोन रोग आहेत. एक अबदाल्ली व एक इंग्रेजी. त्यास अबदाली तर दूर, व त्यास त्या प्रांतीं पायबंद भारी. त्याचें येणें इकडे होत नाहीं. बाकी इंग्रेज समीप आहेत. व ते शहाणे बुद्धिवान् आहेत. परंतु तूर्त दिल्लीचे कामांत मुखत्यारीचा हात घालावा ऐसी बडेसाहेबांची मर्जी नाहीं. त्यांनीं

विलायतेस कंपनीस येथील वृत्त लिहिलें आहे. तेथून उत्तर आल्यावर कर्तव्य तें करावें ऐसें इंग्रेजांचें मानस आहे. इंग्रेजांचा पाय दिल्लींत शिरला म्हणजे मग आपले हातचें हिंदुस्थान गेलें. जोंपावेतों त्यांचा पाय दिल्लींत शिरला नाहीं तोंपावेतों × × × मर्जीस येईल त्याप्रमाणें तेथील बंदोबस्त करावा. जर हें संस्थान आपले काबूंत व हातांत असलें तर बंगाला आदिकरून इंग्रेजांचे दौलतीवर देखील मालकियत व खाविंदी राहील. त्यास इकडे मुलूक बहुत. परंतु तीन वर्षें काळ पडला ; पांच सा शेर अन्न विकलें. याजकरितां तमाम दुनियेचे लोक रयत मृत्य पावले. उजाडी जाली आहे. कांहीं दिवस सुरळीत बंदोबस्त जालियावर करोडी रुपये आमदानी आहे. पैक्यास कमी नाहीं. तूर्त फौजाहि पाहिजे व कांहीं थोडाबहुत पैकाहि पाहिजे. तेव्हां जो तेथें राहील, त्याची अब्रू राहून, बंदोबस्त होऊन पातशाहात श्रीमंतांचे घरांत राहे ऐसा समय पुढें येणार नाहीं."

पातशहाच्या अजागळपणाचें वर्णन करतांना गोविंदराव १७८८ च्या एप्रिल २९ च्या तारखेस लिहितो "येथील प्रकार तर जो कोणी पातशाहांपासीं राहील, त्याचेच लक्षावर सर्व बंदोबस्त आहे. व पातशाहांचा खमीर पक्का नाहीं. मेणाचें नाक आहेत. जो जबरदस्त जवळ येऊन राहील, त्याचे मर्जीप्रमाणें पातशाहांनीं वर्तावें. दुसरा अर्थ रतिभर नाहीं."

इ. स. १७८८ च्या जुलैमध्यें दिल्लीकडील परिस्थितीचें व पाटीलबावांच्या गुणदोषांचें वर्णन करतांना गोविंदराव लिहितो :—"पातशाहाची मर्जी आहे कीं, पंचवीस हजार फौज चांगली, व एक सरदार राजश्री हरिपंत तात्यासारखा इकडे येईल, तर सलतनतीचा बंदोबस्त होऊन कांहीं दिवस आम्ही सुखाची भाकर खाऊं. ऐसें यांचें लक्ष आहे. हिंदुस्थान सर्व राजश्री पाटिलबावांनीं मेळविलें होतें, तैसें थोडक्याच दिवसांत गमाविलें. त्यास अजूनहि दोन तीन महिन्यांत हुजूरची फौज येऊन, किल्ले कोट आहेत, तोंपावेतों येऊन पोंहचली, तरी पुन्हा आपले सरकारचा कबजा होऊं शकतो, परंतु दुसरा सरदार आल्याखेरीज पातशाहांची तसल्ली होत नाहीं. राजश्री पाटीलबावांची मर्जी खुद्दपसंती व खुशामततलबी बहुत. कोणी डोईजड माणूस जवळ कार्यकर्ता नाहीं. जें करणें तें स्वतः जातीनशींच करावें. कोणाचीहि इतबार नाहीं. हलकें माणूस तोंडी लावून लोभास प्रवर्तून कामाची घाण

१ ल. २२

केली. पातशहा दिक् झाले. यांतून एक रतिभर गोष्ट राजश्री पाटील-बावांकडील वकिलास, अथवा त्यांचे ममतेचे माणसास समजल्यास आमचें पारपत्य प्राणांत करितील! याचें कारण हेंच कीं, हिंदुस्थानांत मज-वांचून कोणी कोणाशीं बोललें किंवा लिहिलें तर त्याचा प्राण घ्यावा, बेअब्रू करावें हें यांचें लक्ष आहे."

(१७९४) डिबॉइनसारख्या परदेशी मनुष्यावर फाजील विश्वास ठेवल्या-मुळें पाटीलबोवांचें सैन्य एतद्देशियांविरुद्ध जबरदस्त ठरलें तरी इंग्रजांशीं प्रसंग पडल्यास त्याचा उपयोग होणार नाहीं, ही गोष्ट तत्कालीन कित्येक चाणाक्ष लोकांनीं उत्तम प्रकारें ओळखली होती. पाटीलबावा मेल्यावर लौकरच १७९४ च्या सप्टंबरांत डिबॉईनचें स्वरूप उघडकीस आलें. त्याचें वर्णन करतांना गोविंदराव लिहितो :—

"राजश्री पाटीलबावांनीं डिभाईस कंपू देऊन ठेविलें, त्या प्रसंगीं शाहा-जीनीं (?) दुरंदेशीनें सर्व मसलत जाहीर करून दिल्हेंच होतें कीं, डिभाईचा भरंवसा एकरूप नसावा. कारण हें कीं, वरकड ठिकाणीं हा चाकरींत कमती करणार नाहीं. परंतु इंग्रजांशीं कदाचित् नाचाखी जाल्यास साफ फितूर करून निघून जाईल. तीन कंपू दिधल्यास इकडे राजेरजवाडे हिंदु-स्थानी सर्व याच्या पेटयांत शिरोन मुलुखांत फितूर करील. मग याचें आटोपणें फार कठीण पडेल. मशारनिल्हेचें कुटुंब वगैरे सरंजाम सर्व इंग्रेजांचे सामील आहेत .... पाटीलबावा अकस्मात् कैलासवासी जाले. आठ महिन्यांत येथें डिभाईसुद्धां सर्वांची नियत फिरली. डिभाईनीं जैपूरकर व व नखतावरसिंग माचेडीकर व भरतपूरकर रणजितसिंग जाट व इंग्रेजाशीं वगैरे अंतस्थ साजीश करून हरएकास आपल्या लगामीं लावून ठेविलें. तात्पर्य हें कीं, आपसांत सरदाराचे फितूर प्रारंभ जालाच आहे." या वेळीं दिल्लीचें स्वामित्व बळकावण्याकरितां मराठ्यांखेरीज कोण कोण टपून बसले आहेत याचें वर्णन खुद्द पातशहानें असें केलें आहे. तो म्हणतो, "आम्ही फकीर आहों. हरएक ठिकाणीं बसोन गुजराण करण्यांत येईल. गुंता नाहीं! येथील संस्थानची इच्छा इंग्रेज व विलायतवाले, रोहिले, राजेरजवाडे वगैरे सर्वांस आहे. त्या अर्थी आपसाचे बिगाडानें राज्यास बरबाद जाऊं देणें. पाटीलबावांचे मागें ही गोष्ट लौकिकांत ठीक दिसणार नाहीं."

शके १७०० च्या सुमारास दिल्लीच्या राजकारणावर मराठ्यांची विशेष छाप पडलेली होती. पातशहा कमकुवत झालेला असून तो इंग्रज, नजीबखान व मराठे अशा त्रिवर्गाच्या कचाटींत सांपडला होता. त्यांतल्या त्यांत पाहतां मराठ्यांच्याकडे त्याची पूर्ण अनुकूलता होती, इंग्रजांकडे पूर्ण प्रतिकूलता होती; तथापि पातशहाचीं सर्व सूत्रें नजीबखानाच्या हातीं असून तो घडवून आणील त्याप्रमाणें पातशहा मराठ्यांच्या हातीं पडणें अगर इंग्रजांच्या हातीं पडणें हें बरेंचसें अवलंबून होतें. या महत्त्वाच्या राजकारणास अनुलक्षन असलेलीं कित्येक पत्रें राजवाडे यांचा खंड १२ यांत आढळतात व तीं बरींच मनोरंजक आहेत. उदाहरणार्थ, एका पत्रांत दिल्लीचा वकील पेशव्यास लिहितो : "स्वामींचे आज्ञेप्रमाणें पातशहास वरचेवर उत्तेजन देऊन इंग्रजांचा–यांचा स्नेहसंबंध होता तो तोडला. ...... सेवकासीं पातशहांनीं व नबाब नजीबखानांनीं शपथ वाहून सांगितलें कीं, जें नानांनीं लिहिलें हेंच आमचे चित्तांत आहे." वझिराकडील फौज पातशहाजवळ होती त्याप्रमाणें पेशव्यांचीहि राहावी अशी वकिलाची सूचना होती. इंग्रज आपणांकडून पातशहानें पैसा व फौज घ्यावी म्हणून प्रयत्न करीत होते; पण वकील लिहितो कीं, "आम्हीं स्वामींचे आज्ञेप्रमाणें आजवर इंग्रजांचा रुपया पातशहास घेऊं दिला नाहीं. दिल्ली, आग्रा यांत स्वामींचा बंदोबस्त असलीयासी पातशहास सुख आहे. परंतु नजबखान नसावा हें अंतःकरण पातशाहाचें आहे. यास्तव सेवेशीं विज्ञापना राजश्री हरिपंत अथवा रा. महादजी शिंदे एकानें दिल्लीस राहून दोन लक्ष रुपये दरमहा पातशहास देऊन हे स्थळीं करोडोंची हस्तगत करावी...इंग्रजीच जाली तर हिंदुस्थान गेलें ! कोणाचें बरें नाहीं म्हणतात. ...इंग्रजांचें पारिपत्य होऊन नक्षा मोठा व्हावा ऐसा समय आहे. असें पुढें करूं गेलीयास होणार नाहीं ! ईश्वरें ज्यांस मोठेपण दिल्हें त्यांणीं मोठें कार्य केलीयास नक्षा व कित्येक दिवस कीर्ति रहावी ऐसेंच करावें हें उत्तम. या गोष्टीस गई गुजरल्यास टोपीवाले कांहीं दिवसांत पातशहात घेतील. मग पश्चात्ताप होऊन फळ नाहीं." असे पेशवाईंतील मुत्सद्यांचे विचार होते. सन १७८० च्या ऑक्टोबरांत इंग्रजांनीं दिल्ली व आग्रा येथें आपणांस कोठीस जागा मिळावी व पातशहानें आपणाकडून दरमहा दोन लक्ष रुपये घ्यावे अशी खटपट चालविली होती.

यास अनुलक्षून वकील लिहितो : “पूर्वीपासून इंग्रज जागा कोठीस जयपूर, दिल्ली, आग्रा वगैरे स्थळीं इच्छितात. आतां ग्वाल्हेर त्यांच्या हातास गेली. याकरितां इंग्रज सर्वास्थलीं अम्मल झाला असें जाणतात. श्रीइच्छा प्रमाण !”

सन १७८१ सालीं बोरघाटांत लढाई होऊन इंग्रजांचा मोड झाला. ही हकीकत दिल्लीस गेली तेव्हां वकिलानें पेशव्यांच्या आज्ञेवरून पत्राचें फारशी भाषांतर करून तें पातशहाला व नजीबखानाला समजाविलें. त्यास अनुलक्षून वकील पेशव्यास लिहितो : “वाचून बहुत संतोष पाऊन उत्तर केलें कीं, ईश्वर हमेष याप्रमाणेंच श्रीमंतांची फत्ते करो, व इंग्रजांचा कदम पातशाहींतून निघून ह्याते पावो म्हणून आंशीर्वाद ममतापूर्वक देऊन नजबखानास आज्ञा केली कीं, तुम्हीहि कांहीं उद्योग कराल कीं नाहीं ? इंग्रजांचा निःपात करणीयाची तजबीज नबाब बहादुर विशेषच सांगतात. परंतु स्वामींचे प्रत्ययास येऊन आम्हांकडून लिहविलें व यांनीं शेवेसीं लिहिलें तें खरें होय तो सुदिन !”

सन १७८० च्या ऑगष्ट महिन्याच्या एका पत्रांत दिल्लीचा वकील नानास लिहितो कीं, पातशहा पेशव्यांच्या कारभाऱ्यावर खूष असून पेशवाईस नित्य आशीर्वाद देतो. पातशहाच्या स्तुतिवादाचे शब्द पुढीलप्रमाणें आहेत. “आज आठ वर्षें झालीं. घरच्या धन्याचा फितूर व मुख्य धनी तो लहान नादान असें असून इंग्रजांचें जुंज आजपावेतों मोडलें व पुढें लढाईस मुस्तेद आहेत. हें काम दक्षिणचे सरदारांचें कीं, इतके दिवस ठरून राहिले. ईश्वरें कारभारी व सरदार मुत्सद्दी दौलतीस द्यावे तर याप्रमाणें द्यावे. . . . इंग्रेजास नेस्तनाबूद करावें यांतच सर्वांचें रूप अब्रु आहे. नाहीं तर जळचर पृथ्वीचे धनी झाले तर पागोटयाची अब्रु राहात नाहीं. पागोटयाची अब्रु सोडून टोपी घालाल तर पुरती टोपी बसेल !” तथापि सर्वच इंग्रजांस मनांतून भीत होते. नजीबखान लंब्याचवडया गोष्टी बोलत होता. पण दिल्लीच्या वकिलाच्या मताप्रमाणें नबाबसाहेब जोंपर्यंत शिंद्यांकडून ‘इंग्रजांचें पारपत्य होत नाहीं’ तोंपावेतों इंग्रेजांशीं दुश्मनी करावयास भितात. फिरून याच महिन्यांत वकील नानास लिहितो कीं, नजीबखान केवळ शरमेनें राहिला आहे, नाहीं तर पूर्वींच इंग्रजांस मिळता.

मराठ्यांनीं एका चौथाईच्या सनदेवर सर्व हिंदुस्थानभर नुसता धुमाकूळ

घातला. कर्नाटक, गुजराथ, माळवा, राजपुताना, बुंदेलखंड, आग्रा, दिल्ली, रोहिलखंड व बंगाला या सर्व प्रांतांवर स्वाऱ्या करण्यास त्यांना या सनदेनें हक्क प्राप्त झाला. हा हक्क त्यांना पातशाही धोरणाच्या दृष्टीनें स्वराज्याच्या सनदेनें दिलेल्या हक्कापेक्षां अधिक मौल्यवान् वाटत होता, व त्याची अंमलबजावणीहि त्यांनीं स्वराज्याच्या सनदेच्या बजावणीच्या आधीं केली. रा. खरेशास्त्री एके ठिकाणीं म्हणतात, "मराठ्यांनीं १७४१ त त्रिचनापल्ली घेतली व १७५२ त त्र्यंबकचा किल्ला घेतला. १७५८ त त्यांचा लाहोरास अंमल बसला आणि १७५९ त अहमदनगर त्यांच्या हातीं आलें. स्वराज्याची सनद त्यांना बादशहाकडून मिळाली होती व तें 'स्वराज्य' दक्षिणेंत खानदेश, बागलाण, मध्य महाराष्ट्र व उत्तर कर्नाटक यांमध्यें पसरलेलें होतें. तें तत्काळ घेण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला नाहीं; पण जेव्हां संधि आली तेव्हां निरनिराळ्या ठिकाणचें 'स्वराज्य' व त्याबरोबर 'परराज्य'हि त्यांनीं घेतलें." मराठ्यांचे स्वराज्याचे प्रांत प्रथम मोगलांनीं घेतले व त्याच्यानंतर ते त्यांच्याच नबाबांच्या हातीं गेले. ते मोगलांकडून व नबाबांकडून घेण्यास मराठ्यांना स्वाऱ्या आणि युद्धें करावीं लागलीं. अर्थात् युद्धांत यश आल्यावर मग ते फक्त स्वराज्यावरच संतुष्ट होऊन कां बसतील? त्यांना स्वराज्याचा मुलूख परत मिळवावयाचा होता; पण परराज्य मिळवावयाचेंच नाहीं अशी कांहीं त्यांनीं शपथ वाहिलेली नव्हती! तथापि बरेच दिवसपर्यंत परत न मिळालेला असा स्वराज्याचा भागहि थोडा शिल्लक राहिलेला होता. उदाहरणार्थ तंजावर; व अशा प्रांतांत म्हणजे एका अर्थानें स्वराज्यांतच, मराठ्यांना चौथाई वसूल करण्याचा प्रसंग येई व तिजवरच संतुष्ट व्हावें लागे.

चौथाईच्या सुताचा आधार घेऊन मराठ्यांनीं सर्व राज्यसत्तेचा स्वर्ग मिळविण्याची आकांक्षा धरल्याचीं उदाहरणें हिंदुस्थानच्या सर्व भागांत आढळतात. दुसऱ्याच्या घराण्यांतील भांडणाचा फायदा घेऊन आपलें बोट शिरकावयाचें कारस्थान साधण्यांत मराठे इंग्रजांप्रमाणेंच प्रवीण होते. कोठें हा डाव साधला तर कोठें तो फसला. पण रीति सर्वत्र एकच होती. मोगलांकडून प्रत्यक्ष अधिकार मिळाला नसला तरी चौथाईचा हक्क मराठे वाटेल तेथें सांगत. याचें एक उदाहरण म्हैसूर संस्थानाचें होय. म्हैसुरास पूर्वापार हिंदूंचें स्वतंत्र राज्य असून तें मोगलांनीं जिंकलेलें नव्हतें. अर्थात् मोगलांच्या

तर्फे या राज्यांत चौथाई वसूल करण्याचा हक्क मराठ्यांना कायदेशीर रीतीनें कसा असणार? म्हैसुरास पुढें मुसलमानी राज्य झालें तें म्हैसूर दरबारचा एक मुसलमान नोकर हिंदु राजास पदच्युत करून स्वतः गादीवर बसल्यामुळें! या मुसलमानाचा दिल्लीकर मोगलांशीं अर्थाअर्थी कांहीं-एक संबंध नव्हता. असें असतां मराठ्यांनीं या राज्यांतहि चौथाईचा हक्क सांगण्यास कमी केलें नाहीं. कर्नाटकांत चौथाई वसूल करण्याचा हक्क मराठ्यांस होता; कर्नाटकच्या कांहीं भागांत त्यांचें स्वराज्यहि होतें. पण खुद्द म्हैसूरकरांकडून खंडणी मागण्यास मराठ्यांना हक्क होता असें वाटत नाहीं. १७५७ सालीं भाऊसाहेब पेशवे मोठी फौज घेऊन कर्नाटकांत गेला तेव्हां त्यानें खुद्द श्रीरंगपट्टणास वेढा देऊन म्हैसूरच्या राजापासून बेसुमार खंडणीची मागणी केली. तेव्हां नाइलाज होऊन म्हैसूरचा प्रधान व सेनापति नंदराज यानें म्हैसूरपैकीं उत्तम सुपीक असे चौदा महाल मराठ्यांकडे लावून दिले. पुढें हैदर प्रबळ झाल्यावर त्याच्या सल्ल्यानें नंदराजानें हे परगणे परत घेतले. नंतर नंदराज व हैदर यांच्यांतच चुरस व वाद सुरू झाला तेव्हां त्याचा फायदा घेऊन मराठ्यांनीं आपलें घोडें पुढें ढकलण्याचा विचार केला. या वेळीं म्हैसुरास मराठ्यांचा जो वकील होता त्यानें पेशव्यांस लिहिलेलें एक पत्र एप्रिल १९१० च्या 'इतिहाससंग्रहां' त छापलेलें आहे. या पत्रावरून मराठ्यांचें म्हैसुराकडील कारस्थान उघड होतें. वकील लिहितो: "स्वामींनीं आज्ञापत्र सादर केलें कीं, नंदराज सर्वाधिकारी यास व हैदर नाइकास जीद वाढला आहे या समयीं अंतरंगीं संदर्भ लावन नंदराजाकडून करारनामा आणवावा कीं, चौथाई व सरदेशमुखीचा अंमल बसवून घ्यावा. येणेंप्रमाणें आपल्या मोहरेनिशीं लिहून दिलिया हैदर नाइकाचें पारिपत्य करून नंदराजाची स्थापना करावी म्हणोन सदरहु पत्रें (नंदराजाच्या कबुलीचीं) निकडीनें माणूस घेऊन येऊन दाखल झालें. बजिन्नस त्यांचे मोहरेचा करारनामा येथें ठेविला आहे. त्याची नक्कल व नंदराजांनीं सेवकास लिहिलेलें पत्र बजिन्नस सेवेसी पाठविलें आहे. नंद-राजाकडे हैदर नाईक यांनीं राजकारण लाविलें होतें कीं, लक्ष होनाचें राज्य तुम्हांस देतों. खाऊन सुखी राहणें; परंतु सेवकांनीं इकडून वरचेवर धीर देऊन पत्रें लिहीत गेले व स्वामींचें अभयपत्र त्यांस होतें तें प्रविष्ट केल्यावरून

त्यांस धैर्य येऊन हैदर नाइकाची गोष्ट कबूल न करितां स्वामींचे ठायीं निष्ठा धरून म्हटल्याप्रमाणें कबूल करून करारनामाहि लिहून पाठविला. हल्लीं त्याचा अभिमान धरून नाईक मजकुराचें पारिपत्य होईल तें करणार धनी समर्थ आहेत. सारांश, हल्लींचा समय पुढें येणें नाहीं. हल्लीं अल्प कष्ट करून नंदराजाची स्थापना होऊन चौथसरदेशमुखीचा अंमल बसतो, पुढें संस्थान आपलें होतें. हे समयीं स्वामींनीं याजवर कृपा करून पांच हजार फौज जलदीनें पाठविली पाहिजे ! " चौथाईच्या पिंपळाची मुळी परराज्यांत एकदां शिरली, म्हणजे ती बळावून तें राज्य उलथून पाडण्यास समर्थ होते ही गोष्ट या वकिलाच्या मनांत उत्तम बिंबलेली दिसते.

" **आज चौथसरदेशमुखीचा अंमल बसतो; पुढें संस्थान आपलें होतें.**" हाच मराठ्यांच्या पातशाही धोरणाचा महामंत्र !

प्रकरण दहावें

उपसंहार

मोगल पातशाही खाऊन टाकून वरती सर्व हिंदुस्थानांतील राज्यकारभार तोंडीं लावण्याची ज्या मराठ्यांची महत्त्वाकांक्षा त्यांची ही महत्त्वाकांक्षा तर अखेर साधली नाहींच, पण उलट लवकरच स्वतःचेंहि राज्य गमावण्याची पाळी त्यांच्यावर आली ही आश्चर्याची गोष्ट होय. पण ही गोष्ट आश्चर्याची असली तरी त्यांच्यावर ती पाळी आली खरी ! मराठेशाहीच्या नाशाला मराठ्यांच्या बाजूचीं कारणें काय घडलीं याचें थोडेंसें विवेचन आम्हीं पूर्वीं केलेंच आहे. पण इंग्रज हे हिंदुस्थानांत केवळ मराठ्यांच्या दोषामुळें यशस्वी झाले असें नसून इंग्रजांच्या अंगचे अनेक गुणहि त्यांना या कामीं उपयोगी पडले हें विसरतां कामा नये. इंग्रजांचा इकडे येण्यांत मूळ हेतु व्यापाराचा होता, व मराठ्यांनीं जशी दिल्लीच्या पात-

शहाची नोकरी बजावतां बजावतां साम्राज्यसत्ता आपल्या हातीं आणली, तसेंच इंग्रजांनीं व्यापार करितां करितां राज्य कमावलें. राज्य हें कदाचित् त्यांचें मूळचें साध्य नसेल, पण निदान व्यापारवृद्धीचें तें एक उत्कृष्ट साधन आहे ही गोष्ट त्यांना लवकरच कळून आली व तेव्हांपासून ते राज्य कमावण्याच्या उद्योगास लागले. या कामीं त्यांना परिस्थिति बरीच प्रतिकूल होती. मूळ ठिकाण इंग्लंड, हिंदुस्थानास हजारों मैलांवरून केवळ समुद्र-मार्गानें यावयाचें, हल्लींप्रमाणें वाफेचीं यंत्रें वगैरे शीघ्र गतीचीं साधनें नव्हतीं, वाटेंत प्रतिस्पर्धी युरोपियन दर्यावर्दी लोकांपासून उपसर्ग लागण्याची भीति, हिंदुस्थानांत मुसलमान, मराठे यांसारखे प्रबळ लढवय्ये शत्रु व त्यांना फरेंचां-सारख्या युरोपियन लोकांची मदत, अशी स्थिति असतां, ईस्ट इंडिया कंपनीच्या पिंपळाची जी मुळी एकदां बंगाल्यांत रुजली तिनें कालान्तरानें सर्व हिंदुस्थानभर देशी राजेरजवाड्यांच्या प्रचंड इमारती भराभर उलथून पाडून जमीनदोस्त केल्या !

ईस्ट इंडिया कंपनीनें हिंदुस्थानाशीं प्रथम व्यापार सुरू केला पण अवघ्या शंभर वर्षांचे आंत तिला राज्यस्थापनेचे डोहाळे होऊं लागले. हिंदुस्थानच्या त्या काळच्या परिस्थितींत इंग्रजांना स्वतंत्र लष्करी सामर्थ्याशिवाय वखारीचें संरक्षण व व्यापाराची वाढ करणें अशक्य होतें. आपल्या संरक्षणाकरितां लष्कर न ठेवावें तर मोगलांच्या अधिकाऱ्यांच्या हातून आपलें संरक्षण होणें नाहीं, ही गोष्ट कंपनीच्या इकडील अधिकाऱ्यांच्या लक्षांत पुरी येऊन चुकली होती. लष्कर ठेवावयाचें तर त्याला कायमचें उत्पन्न हवें. शिवाय हिंदुस्थानांत वाटेल तो येऊन स्वतंत्र राज्य स्थापतो मग आम्हीं तरी तें कां न स्थापावें. असेहि विचार त्यांच्या मनांत हळूहळू येऊं लागले.

१६९० सालच्या एका खलित्यांत कंपनीच्या अधिकाऱ्यांनीं असें लिहिलेलें आढळतें : "व्यापाराच्या नफ्याइतकाच इतर रीतीनें वसूल मिळविण्याकडे आम्हीं लक्ष दिलें पाहिजे. राज्यसत्ता स्थापिल्याशिवाय हा वसूल कसा मिळणार ? समजा, उद्यां व्यापार थांबला तर ? व्यापार थांबला तरी आपला पाय हिंदुस्थानांतून निघतां कामा नये, व हें व्हावयाचें तर खंबीर पायावर चिरकाल टिकण्यासारखें असें राज्यच आम्हांस हिंदुस्थानांत स्थापणें जरूर आहे." पण राज्य स्थापावयाचें तरी त्याकरितांहि लढण्याची तयारी

पाहिजेच. लढण्याच्या भक्कम तयारीशिवाय व्यापार कदाचित् एक वेळ सांभाळवेल, पण राज्य मिळवावयाचें किंवा राखावयाचें तर त्याला लढण्याची तयारी अवश्य हवी, व ही तयारी पुढें पन्नास पाऊणशें वर्षे इंग्रज राज्यस्थापनेचें धोरण मनांत बाळगून करीत होते. फरेंच व इंग्रज यांचें जें हाडवैर होतें तें इंग्रजांस आपली लष्करी तयारी करण्यास एक प्रकारें उत्तेजक झालें. हिंदुस्थानांत अठराव्या शतकाच्या पहिल्या पाऊणशें वर्षांत फरेंचांशीं लढण्यांत इंग्रजांनीं जी कसरत केली ती त्यांना पुढें हिंदुस्थानांतील राजेरजवाड्यांशीं कुस्ती खेळण्यास चांगली उपयोगी पडली. मात्र ही कुस्ती आपली चांगली तयारी होण्याच्या आधीं जुंपूं नये अशाविषयीं इंग्रजांनीं पुष्कळ खबरदारी घेतली होती. सर आल्फरेड लायल म्हणतो, "आम्हां इंग्रजांचें नशीब चांगलें म्हणून आमची तयारी होण्यापूर्वीं मराठ्यांचें व आमचें युद्ध सुरू झालें नाहीं." पण एकदां युद्ध सुरू झाल्यावर इंग्रजांस कोठेंहि फारसा पाय माघारा म्हणून घ्यावा लागला नाहीं. मराठ्यांशीं झालेल्या पहिल्या सहासात वर्षांच्या युद्धाच्या अखेरीस जो तह झाला त्यांत सूक्ष्म दृष्टीनें पाहूं जातां इंग्रजांचाच फायदा अधिक झाला. गप्प बसायला काय घ्याल असें म्हणून जेव्हां एक दुसऱ्याला कांहीं देतो तेव्हां, तो दुसरा उपद्व्यापी असतो व मनांत आणलें तर तो आपणास उपद्रव करील अशी या पहिल्यास भीति वाटत असते म्हणून. एवढेंच नव्हे तर, इंग्रजांनीं मराठ्यांच्या ऐन उमेदीच्या दिवसांत, म्हणजे सन १७७५ सालीं, बेलाशक स्वारी करून साष्टी घेतली ती मराठ्यांना परत घेतां आली नाहीं! इंग्रजांचा ज्यांत पुष्कळ नाश व तात्पुरता पराभव झाला अशा हिंदुस्थानांत घडून आलेल्या दहापांच लढायांचीं नांवें देतां येतील. पण सर्व मोहीमच्या मोहीम अंगावर येऊन शत्रूंशीं इंग्रजांना नामुष्कीचा तह करावा लागला अशीं उदाहरणें फार तर एकदोनच आढळतील. एकदां दंड थोपटून ते हिंदी राजेरजवाड्यांशीं लढण्यास तयार झाल्यावर त्यांची मोहिमेपाठीमागून मोहीम यशस्वी कशी होत गेली आणि त्यांना राज्यलाभ कसा झपाट्यानें होत गेला हें इतिहास-वाचकांस माहीत आहेच.

बोलूनचालून मराठे हे इंग्रजांचे सर्वांत बलिष्ठ असे प्रतिस्पर्धी. ह्यांनाहि इंग्रज अठराव्या शतकाच्या अखेरीस भारी झाले, तेव्हां मग इतरांची काय

कथा ? इंग्रजांच्या सत्तेची प्रखर ज्योत पेटून एकदां राहिल्यावर तिच्यावर हिंदी राजा किंवा रजवाडा धरला कीं तो कांचेप्रमाणें वितळलाच असा अनुभव येऊं लागला ! बंगाल, औध, कर्नाटक वगैरे ठिकाणचे नबाब, जाठ, रजपूत वगैरे उत्तर हिंदुस्थानांतील संस्थानिक हे त्यांना फारच थोड्या श्रमानें हस्तगत झाले. कित्येकांवर हत्यारहि धरावें न लागतां त्यांनीं आपण होऊन स्नेह-याचना करून इंग्रजांशीं तह केले. नाहीं म्हणावयास इंग्रजांना त्रास दिला असा तिघांनीं. एक मराठे, दुसरे हैदर, व टिपू आणि तिसरे शीख. कांहीं कांहीं बाबतींत मराठ्यांपेक्षांहि हैदर, शीख यांनींच इंग्रजांना अधिक त्रास दिला. एरवीं, धर संस्थानिक घाल गुडघ्यावर, आणि वांकीव किंवा मोड असा लीलेचा खेळच जवळजवळ इंग्रजांनीं एकसारखा केला ! लॉर्ड डलहौसी याच्या कारकीर्दींत संस्थानिकांना दत्तकाची परवानगी नसल्यामुळें जीं अनेक राज्यें खालसा झालीं तीं कांहीं जिंकलीं गेलीं नाहींत. या गोष्टीला आधीं राजसत्ता स्थापल्याची सबब होती असें सकृद्दर्शनीं भासतें. पण याचा अर्थ असा कीं, लॉर्ड डलहौसीच्या वेळेच्या आधींच सर्व हिंदुस्थानानें इंग्रजांस 'निर्वीरमूर्वीतलं' अशी कबुली देऊन टाकली होती. १८५७ चें बंड झालें म्हणून आहेत इतकीं तरी संस्थानें शिल्लक राहिलीं. नाहीं तर संस्थानांची सुधारणा करण्याचा जो प्रश्न आज प्रचलित आहे तो शिल्लकच उरता ना !

इंग्रजांना हें जें अनिरुद्ध असें यश मिळत गेलें त्यास इंग्रजांचें सुदैव हें तर एक कारण आहेच; पण दैवाइतकेंच त्यांच्या अंगचे कांहीं ठळक गुणहि कारणीभूत झालेले आहेत हें नाकबूल करण्यांत अर्थ नाहीं. इतिहासाची चर्चा करावयाची तर ती ऐतिहासिक बुद्धीनेंच केली पाहिजे. तेवढ्या वेळेपुरती अभिमानाची भेसळ त्यांत होऊं देतां उपयोगी नाहीं. निव्वळ ऐतिहासिक दृष्टि लावूनहि आपणांस मराठेशाहीविषयीं अभिमान वाटण्यासारखी पुष्कळ जागा आहे व त्याविषयीं आम्ही पुढें लिहिणारच आहों. पण इंग्रजांविषयीं बोलण्याचा प्रसंग असतां त्यांच्याहि चारित्र्याची परीक्षा आपण निःपक्षपातीपणानें केली पाहिजे ; तरच आम्हांस थोडीबहुत तरी ऐतिहासिक म्हणून दृष्टि आहे असें ठरेल.

इंग्रजांचें सुदैव म्हणून आम्हीं म्हटलें त्याचीं तीन उदाहरणें तरी आम्हांस सांगतां येतील. तीं अशीं : पहिलें, इंग्रजांची व मराठ्यांची लढाई प्रत्यक्ष

झाली त्याच्या आधीं होण्याची ती टळली. इंग्रजांसंबंधानें महादजी शिंदे व नाना फडणवीस यांना जो संशय आला तो शिवाजीस किंवा बाजीराव, चिमाजी अप्पा यांस येता तर त्यांनीं इंग्रजांची मुंबईंतील वखार व वसाहत केव्हांच उधळून लावली असती. इंग्रजांच्या सत्तेचें मुख्य केंद्र पडलें बंगाल्यांत व तें मराठ्यांचा हात पोंचण्यापलीकडे होतें; दुसरें, हिंदुस्थानांत इंग्रज व फ्रेंच यांचें युद्ध जुंपलें व संपलें तें हिंदी राजेरजवाड्यांना इंग्रजांचा राज्यलोभ स्पष्टपणें दिसून येण्यापूर्वी आणि तिसरें, एकूणिवसाव्या शतकांत वायव्य सरहद्दीच्या बाजूस शीख लोकांसारखे लढवय्ये लोकांचें राष्ट्र उदयास येऊन त्यानें वायव्येकडील सरहद्दीचा दरवाजा बंद करून टाकला होता. वरील तिन्हींपैकीं एकही गोष्ट जरी विपरीत घडून येती तरी हिंदुस्थानांतील इंग्रजी राज्यास धोकाच येता; पण स्वतः काळच पक्षपाती बनून त्यानें इंग्रजांचें मोठें साहाय्य केलें! असो; सुदैवाची जोड गुणवानास लाभली तरच त्याचा झाला तरी खरा उपयोग होतो. नादान मनुष्याला दैव हात देऊन तरी किती देणार? पण सुदैवाच्या लाभास स्वतःला पात्र करून घेण्यासारखे इंग्रजांच्या अंगचे गुण म्हटले म्हणजे (१) शिस्त व व्यवस्थेची आवड, (२) धिम्मेपणाचा स्वभाव व दूरदृष्टि, (३) चिकाटी व करारीपणा, (४) स्वराष्ट्रप्रेम व राष्ट्राच्या कीर्तीची चाड, (५) लोकोत्तर कर्तव्यनिष्ठा. वरील प्रकारचे गुण इंग्रजांचे अंगीं होते म्हणूनच इतक्या प्रतिकूल परिस्थितींत त्यांना एवढें राज्य मिळवितां आलें. इंग्रजांच्या अंगीं लोभ, अन्यायाकडे कानाडोळा करण्याचा स्वभाव, मानभावीपणा, कपटपटुत्व वगैरे ठळक दोष नव्हते असें नाहीं. उदाहरणार्थ, मराठ्यांवर दुसऱ्याचा मुलूख लुबाडून घेतल्याचा आरोप केला जातो, पण या आरोपापासून स्वतः इंग्रजहि अलिप्त नव्हते. त्यांनीं रोहिलखंडांतील रोहिले व अफगाण यांच्यावर १७७४ सालीं जी स्वारी केली, तिचें समर्थन इंग्रज ग्रंथकारहि करूं शकत नाहींत. सर आल्फरेड लायल म्हणतो:

"It was an unprovoked aggression upon the Rohillas who sought no quarrel with us and with whom we had been on not unfriendly terms. Nor is Warren Hastings' policy on this matter easily justifiable upon even the

elastic principle that enjoins the governor of a distant dependency to prefer above all considerations the security of the territory entrusted to him."

राघोबाचा पक्ष इंग्रजांनीं उचलून मराठ्यांशीं युद्ध आरंभिलें तेंहि पण अन्यायाचें होतें, असें खुद्द वॉरन हेस्टिंग्जलाहि वाटलें. पण पूर्वी रोहिल्यांवर स्वारी करण्याचा अन्याय करण्याची पाळी कलकत्तेकर इंग्रजांची होती ती आतां मुंबईकर इंग्रजांची आली इतकेंच काय तें ! या कृत्याचें वर्णन करितांना सर आल्फरेड लायलनें मुंबईकरांना "Anxious to distinguish themselves by the acquisition of territory" म्हणजे 'मुलुखगिरीच्या कीर्तीला हपापलेले" असें म्हटलें आहे. मराठ्यांना झालें तरी इंग्रज हेंच विशेषण लावतात, दुसरें कोणतें ? पण आरास येथील लढाईंत इंग्रजांचा पराभव झाल्यावर आपली लष्करी कीर्ति जाते या सबबीवर इंग्रजांनीं युद्ध चालविलें, व पुढें तर कलकत्तेकर इंग्रजांनींच मराठ्यांशीं युद्धें करण्याचा हुकूम आपण होऊन दिला. असलीं युद्धें अंगावर घेणें हें धोक्याचें आहे व आपण मुलूख मिळविण्याचा अभिलाष धरला तर हिंदुस्थानचे राजेरजवाडे आपणावर उठून आपणास देशाबाहेर घालवून देतील व हातीं असलेला व्यापारहि बुडेल अशी भीति वाटणारे लोक कंपनीसरकारच्या दरबारांत त्या वेळीं होते, व त्यांच्याच मतभेदामुळें इंग्रजांच्या इकडील कृत्यांवर निंदात्मक निषेधाच्या कबुल्या आपणास पाहावयास तरी मिळतात. पण पुढें पुढें ही भीति कमी झाली. इंग्रजानीं मुलुखगिरी आरंभल्याचा राग हिंदी राजेरजवाड्यास यावा तसा येत नाहीं, किंबहुना त्यांच्यापैकीं वाटेल ते आपल्याशीं मिलाफ करून स्वार्थ साधूं पाहतात, आपलें सैन्य त्यांच्या सैन्यापेक्षां बरें आहे, वगैरे गोष्टी जेव्हां इंग्रजांच्या ध्यानांत आल्या तेव्हां त्यांनीं न्यायाची दृष्टि स्वतःस फारशी त्रासदायक होऊं दिली नाहीं. विलायतेंतील स्वतंत्रमतवादी व न्यायनिष्ठुर लोक मौनव्रत धरूं लागले ; कंपनीच्या व्यापाराला किंवा भांडवलावरील व्याजाला धक्का लावूं नका व मग काय वाटेल तें करा असें म्हणण्याची प्रवृत्ति झाली. हेस्टिंग्जसाहेबावर विलायतेंत खटला झाला तोच शेवटचा. हा खटला होण्याचें मुख्य कारण हेंच होतें कीं, हेस्टिंग्जला खाजगी प्रतिस्पर्धी पुष्कळ होते व कंपनीला व्यापाराचा मक्ता असल्यामुळें कंपनीच्या भागी-

दारांचें उखळ पांढरें झालेलें विलायतेंतील इतर इंग्रजांना पाहवत नसे. पण पुढें हा मक्ता बंद झाला, वाटेल त्या इंग्रजानें हिंदुस्थानांत जाऊन व्यापार करावा अशी द्वाही फिरविण्यांत आली, तेव्हां अर्थात् घरचें भांडण संपलें. हिंदुस्थानांत भीति होती तीही संपली. अशा रीतीनें कंपनी सरकारच्या अन्याय बुद्धीवर विलायतेंत व हिंदुस्थानांत असें जें दुहेरी दडपण होतें तें गेल्यावर लॉर्ड वेलस्लीसारखे व लॉर्ड डलहौसीसारखे गव्हर्नर जनरल हिंदुस्थानांत येऊन त्यांनीं मनसोक्त मुलुखगिरी केली किंबहुना मराठ्यांच्यावरही ताण केली व त्यांच्याविरुद्ध कोणी ब्रहि काढला नाहीं यांत आश्चर्य काय?

पण मराठ्यांच्याहि अंगीं हे उपरिनिर्दिष्ट दोष मुळींच नव्हते असें कोणास म्हणतां येणार नाहीं. अर्थात् मराठे व इंग्रज या दोघांच्याहि अंगचे समान धर्म हिशेबांत धरण्यांत अर्थ नाहीं; ती दुबेरजी म्हणून टाकूनच दिली पाहिजे. मराठे व इंग्रज यांच्यामध्यें जर विषमता असेल तर ती वरील गुणांच्या बाबतींत आणि वरील गुण मराठ्यांपेक्षां इंग्रजांच्या अंगीं अधिक प्रमाणानें वसत होते म्हणून आपल्या अंगच्या लोभ, अन्यायबुद्धि वगैरे दुर्गुणांचाहि इंग्रजांस जितका फायदा करून घेतां आला तितका मराठ्यांस करून घेतां आला नाहीं. या गुणांपैकीं निदान एकदोन गुणांसंबंधानें तरी तत्कालीन मराठ्यांनाहि खात्री पटली होती यांत शंका नाहीं. बाजीरावाचे वेळीं मराठी राज्यांतील बेशिस्त-पणाचा खुद्द मराठे राज्यांतील लोकांसच वीट आला होता. व म्हणूनच बाजीरावशाही नष्ट झाली तेव्हां कोणाहि मराठ्यानें इंग्रजांविरुद्ध हात उचलला नाहीं. पेशव्यांच्या दौलतीएवढी खानदानीची व श्रीमंत दौलत एरवीं लोकांनीं अशी आपल्या डोळ्यांदेखत नष्ट होऊं दिली असती काय? बाजीराव जाऊन इंग्रज आले ही राष्ट्रास घातक अशी राज्यक्रांति झाली असें पुण्यांतील लोकांस न वाटतां, आपण अनन्वित कृत्यें करणाऱ्या एका नराधमाच्या त्रासांतून सुटलों, असेंच त्यांच्या मनास वाटत होतें. राजाचा पराभव होऊन तो देशोधडीस गेला असतां राजाच्या प्रेमामुळें नव्हे पण राष्ट्रप्रेमानें व स्वाभि-मानानें आपल्या राजधानीचें लढून रक्षण केल्याचीं उदाहरणें जगाच्या इतिहासांत किती तरी सांपडतील! पण पुण्यास शनवारच्या वाड्यावरील पेशव्यांचें निशाण काढून टाकून ज्यानें इंग्रजांचें निशाण लाविलें तो मनुष्य—त्याला देशाभिमानाच्या दृष्टीनें आतां नीच, अधम कांहींहि म्हणा—पण त्या

वेळच्या लोकांना तो उपकारकर्ता असा वाटल्याशिवाय आपल्या छातीवर लोकांनीं कसा नांदूं दिला असता ? सुराज्याचे उत्कृष्ट फायदेहि गडप करून टाकण्याइतके स्वातंत्र्यनाशाचे ढळढळीत घातक परिणाम आतां आम्हांस दिसूं लागल्यावर इंग्रजांविषयींची आमची कृतज्ञताबुद्धि कांहीं अंशानें व कांहीं बाबतींत सहजच कमी झाली आहे ही गोष्ट वेगळी ; पण कागदोपत्रींचा व दंतकथेचा पुरावा लक्षांत घेतला असतां, आज मर्यादित स्वराज्य मागण्याच्या वेळीं आमची इंग्रजांविषयींची जी आदरबुद्धि आहे तिच्यापेक्षां शंभर वर्षांपूर्वीं हातीं असलेलें निर्भेळ स्वराज्य गमावण्याच्या वेळीं तत्कालीन महाराष्ट्रीयांच्या मनांत इंग्रजांविषयीं अधिक आदरबुद्धि वागत होती असेंच म्हणावें लागतें. इंग्रज बाजीरावाचें राज्य न घेते तर पुण्याचे लोक म्हणजे त्यांस तें घेण्यास अर्जच करते असें नाहीं; पण इंग्रजांनीं तें घेतलेंच तेव्हां मराठे युद्धास प्रवृत्त झाले नाहींत, येवढी गोष्ट खरी. पूर्वीं संभाजीच्या पश्चात् मोगलांनीं महाराष्ट्रावर झडप घातली तेव्हां ज्या मराठ्यांनीं वीस वर्षेंपर्यंत जिवाचें रान करून स्वातंत्र्यरक्षणार्थ युद्ध केलें त्यांच्याच चौथ्या पांचव्या पिढीचे वंशज महाराष्ट्रांत या वेळीं होते व हल्लींप्रमाणें ते तेव्हां निःशस्त्रहि नव्हते ! १८५७ पेक्षांहि इंग्रजांशीं लढण्यास मराठ्यांना त्या वेळीं अधिक अनुकूल परिस्थिति होती. असें असतां सर्व मराठे घरच्या घरीं स्वस्थ बसले याचा अर्थ काय करावयाचा ? आतां त्या वेळीं युद्धास प्रवृत्त होणारास हटकून यश आलें असतेंच असें नाहीं; पण स्वातंत्र्याकरितां बेफाम व जिवावर उदार होऊन कोणतेंहि राष्ट्र लढूं लागतें तेव्हां तें जयापजयाचा आगाऊ विचार करीत नसतें. बोअर लोक इंग्रजांविरुद्ध किंवा बेल्जम लोक जर्मनांविरुद्ध लढण्यास उभे राहिले तेव्हां आपण प्रतिपक्षाशीं तुल्यबल आहों किंवा आपणास हटकून यश येईलच अशा भावनेनें ते उभे राहिले नाहींत. प्रेसिडेंट क्रूगर यांनीं “ आम्ही जगास थक्क करून सोडूं ” असें जगजाहीर केलें. याचा अर्थ इंग्रजांचा नाश करून सोडूं असा नसून आपल्या स्वातंत्र्यप्रेममूलक आत्मयज्ञानें थक्क करून सोडूं असाच त्याचा अर्थ होता. पण मराठे स्वातंत्र्यास विटले होते म्हणा किंवा इंग्रज आल्यानें आपला फायदा होईल असें वाटत असल्यामुळें म्हणा त्यांनीं यत्किंचितहि हालचाल केली नाहीं ! कारण कांहींहि असो, तें कार्य घडून आलें एवढें खरें !

मराठेशाही निर्दोष नव्हती व होती तशी का होईना ती मराठ्यांना आपल्या हातीं राखतां आली नाहीं हें खरेंच आहे. पण आजची स्थिति त्या वेळच्या मराठेशाहीपेक्षां सर्वच बाजूंनीं चांगली आहे असें मात्र नाहीं. पुष्कळच बाबतींत आज आम्हांस मराठेशाहीची आठवण होऊन दुःख होण्यास जागा आहे. सदोष पारतंत्र्य व सदोष स्वातंत्र्य यांत पसंत नापसंत करण्यासारखें कांहींच नाहीं असें कोण म्हणेल ? मराठेशाही सदोष होती तरी तिच्या वेळीं मराठ्यांना जें तेज होतें तें तेज त्यांना आज नाहीं यांत शंका कसली ? तेज म्हणजे अर्थातच अनेक अनुकूल गोष्टींचा एकत्र मिळून होणारा तो एक परिणाम असतो. मराठेशाहींत काय नव्हतें याचा उल्लेख आम्हीं जागोजाग केलाच आहे. पण कांहीं गोष्टी आजच्या पेक्षां मराठेशाहीच्या काळीं महाराष्ट्रांत अधिक होत्या ही गोष्ट कोणासहि नाकबूल करितां यावयाची नाहीं. उदाहरणार्थ, आजच्या पेक्षां तेव्हां महाराष्ट्रांत सधनता, स्वतंत्रता, पौरुष व पराक्रम दाखविण्याची संधि, राज्यकारभाराचा अनुभव, नशीब काढण्यास साधनें व खुली जागा, राष्टीय कीर्ति, हीं सर्वच अधिक होतीं. पुण्यास मराठ्यांची राजधानी असल्यामुळें सर्व महाराष्ट्रांतून पुण्याकडे, आणि महाराष्ट्र हें सर्व हिंदुस्थानांत प्रमुख असल्यामुळें सर्व हिंदुस्थानाकडून महाराष्ट्राकडे संपत्तीच्या पाण्याचे प्रवाह वाहात होते. तेव्हांच्या स्वातंत्र्यास एक प्रकारची अस्वस्थता चिकटलेली होती हें खरें ; तथापि अस्वस्थता हीदेखील कांहीं प्रमाणांत मनुष्यास तेजस्वी राखण्यास उपयोगी पडते. ज्याचा जन्म माजघराच्या थंडगार सावलींत जातो त्याला छत्रीशिवाय बाहेर पडतांच येत नाहीं. आत्मसामर्थ्य व आत्मविश्वास हे वेदसंहितेप्रमाणें नित्य पाठानेंच जागृत राहूं शकतात. ज्याला दुसऱ्यावर विसंबावयास शिकविण्यांत येतें त्याचे पाय कालांतरानें लुले होतात. मराठेशाहींत अस्वस्थता असली तरी तेव्हांचे मराठे सदा सावध व आपल्या पायावर उभे असत. जगांत गुणाची किंमत एकपट तर संधीची दसपट असते. प्रत्येक फरेंच शिपायाला मी राष्ट्राचा मुख्य सेनापति होईन, किंवा प्रत्येक अमेरिकन नागरिकाला मी राष्ट्राचा अध्यक्ष होईन अशी महत्त्वाकांक्षा बाळगतां येते; तशीच प्रत्येक मराठ्याला मी पहिल्या प्रतीचा सरदार किंवा मुत्सद्दी होईन अशी महत्त्वाकांक्षा त्या वेळीं बाळगतां येत होती. राणोजी शिंदे याला एकाच पिढींत जोडे उचलणाऱ्या

हुजऱ्यापासून पाऊण कोटि रुपये दौलतीचा मालक व दिल्लीच्या पातशहाला पेशव्यांच्या तर्फे पटणारा जामीन होतां आलें. ज्या मल्हारराव होळकरानें पूर्व वयांत स्वतः मेंढ्या राखल्या व कांबळीं विकलीं त्यालाच मराठेशाहींत साठ लक्षांची जहागीर व माळव्याची सुभेदारी मिळाली. बाळाजी विश्वनाथ हा खरोखरच प्याद्याचा फर्जी झाला ! राज्यकारभार किंवा शिपाईगिरी यांच्या पात्रतेची व अनुभवाची गोष्ट अशीच आहे. मराठेशाहीच्या अखेरच्या इतिहासांत नांव नमूद होण्यासारखे कमींत कमी शंभर वीर निर्माण झाले असतील; पण मराठेशाही नष्ट झाल्यानंतरच्या या शंभर वर्षांत असे वीर किती झाले ? नाना फडणविसाच्या राज्यकारभारांतील शहाणपणाची इंग्रजांनींहि स्तुति केली आहे ; पण नाना हें शहाणपण शिकण्यास प्रत्यक्ष अनुभवाशिवाय दुसऱ्या कोणत्या शाळेंत कधीं गेला होता ? तो जन्मास येतांना ईश्वरानें त्याच्यापुरती शहाणपणाची वेगळी शिधोरी त्याच्या पदरांत खचित बांधून दिली नव्हती !

अंगावर पडलें म्हणजे कर्तेपण येतें ही गोष्ट मराठेशाहीच्या इतिहासांत ठिकठिकाणीं दिसून येते. हें कर्तेपण नुसतें पुरुषांत नसून स्त्रियांतहि तें चांगलेंच दिसून येई. शिवाजीचा बालपणचा वृत्तांत प्रसिद्धच आहे. बापानें मुलास टाकून दिलेला ; आईशिवाय पाठीराखे कोणी नाहीं ; तीन दिशांस तीन मुसलमानी राज्यांची कैंची व मुसलमान पातशाही सत्तेशीं झगडा न करण्याबद्दल बापाचा सक्त उपदेश ; असें असतां, शिवाजी महाराजांनीं अगदीं बालपणीं वाखाणण्यासारखें कर्तृत्व दाखविलें, व तेंहि अंगावर पडल्यामुळें नव्हे, तर स्वतःच्या स्फूर्तीनें, तत्कालीन लोकमताच्या विरुद्ध ! शिवाजीनें सात आठ वर्षांच्या वयाचा असतां, विजापूरच्या दरबारीं स्वाभिमानाचें अपूर्व दृश्य दाखविलें ही दंतकथा मानली तरी आपल्या वयाच्या अवघ्या सोळाव्या वर्षी त्यानें तोरणा किल्ला घेऊन आपल्या राजपदाकांक्षेचें निशाण उभारलें, ही गोष्ट तरी कोणास नाकबूल करतां येणार नाहीं. शिवाजीच्या वेळीं कृत्रिम शांतता नव्हती, अस्वस्थता होती; पण ती तेजस्वीपणाला पोषक अशी होती. संभाजी इतर गुणांनीं कसाहि असो; पण तो बालपणापासूनच तेजस्वी होता. वयाच्या आठव्या वर्षी त्याला पातशहाकडून मिळालेल्या पांचहजारी मनसबदारीचा कारभार करितां येणें शक्य नव्हतें. पण शिवाजीबरोबर

तो येवढ्या अल्पवयांत दिल्लीस गेला असतां तेथील संकटांत तो धिटाईनें वागला. पंचविसाव्या वर्षाचे आंत स्वत: स्वाऱ्या शिकाऱ्या करून व लढाईवर जाऊन त्यानें शूर योद्धा अशी कीर्ति संपादिली होती. राजारामावर तर संभाजीपेक्षांहि मोठे कठिण प्रसंग आले; व संभाजीच्या वधानंतर स्वातंत्र्यार्थ जें प्रचंड युद्ध मराठ्यांनीं केलें त्यांत राजाराम हा नेता असून रायगडापासून जिंजीपर्यंत प्रवास व घालमेली करून त्यानें आपलें कर्तृत्व दाखविलें. पहिला बाजीराव हा लहानपणापासूनच राज्याच्या उलाढालींत पडला होता. नानासाहेबास पेशवेपद अवघ्या एकुणविसाव्या वर्षीं लाभलें; पण पहिल्या दिवसापासून तो कारभार पाहूं लागला. नानासाहेबाइतकी वैभवशाली कारकीर्द क्वचितच पाहावयास सांपडते; व ही त्याच्या चाळीसाव्या वर्षाच्या आंतच आटोपली! थोरल्या माधवरावाबद्दल तर बोलावयासच नको. आयुष्याचा सर्व ग्रंथ सत्तावीस वर्षांत आटोपला, व त्यांत पेशवाईचा भार सांभाळला अकरा वर्षें! इतक्या अल्प वयांत इतकें कर्तृत्व, इतका शहाणपणा, इतकें गांभीर्य, इतकी प्रौढबुद्धि क्वचितच पाहावयास मिळते. रघुनाथरावानें पंचविसाव्या वर्षीं दिल्ली घेऊन अटकेस झेंडा लाविला. नाना फडणविसानें अल्प वयांतच मराठेशाहीची फडणिशी सांभाळली. सदाशिवरावभाऊ यानें पंचविशीच्या आंत कारभारांत शिरून तिसाव्या वर्षीं उदगीरची लढाई जिंकली; व एकतिसाव्या वर्षीं पानिपतचा घोर संग्राम करून शौर्याची ख्याति केली. विश्वासराव उत्तर हिंदुस्थानच्या स्वारीस गेला तेव्हां एकुणवीस वर्षांचा होता. दौलतराव शिंद्यास शिंद्याची गादी अगदीं तरुणपणीं मिळाली व त्याचे सर्व चांगले व वाईट पराक्रम विशीच्या सुमारास झाले. कर्तृत्वाचा वयाशीं संबंध नाहीं. किंबहुना जी कर्तबगारी अल्प वयांत घडून येते ती मोठ्या वयांत घडून येत नाहीं. वरील सर्व कर्ते पुरुष मुत्सद्देगिरी, तरवारबहाद्दरी, राजकारण हीं शिकण्यास कोणत्याहि शाळेंत गेले नव्हते. त्यांचें शिक्षण बेतापुरतें व चालचलाऊच होतें. पण कोणत्याहि कामाचें खरें शिक्षण तें काम प्रत्यक्ष करण्यांत जसें मिळतें तसें इतर कोठें मिळणें शक्य नाहीं. आज हिंदुस्थानांत विलायतेहून तरणीबांड तिशीच्या आंतील युरोपियन मुलें सिव्हिल सर्व्हिस परीक्षा देऊन कारभार करितात हें पाहून आपण कौतुक करितों. पण मराठेशाहींत जेव्हां मोठा कारभार करण्यास वाव होता

तेव्हां लहान वयाच्या मुलांनींच मोठमोठीं कामें केलेलीं आढळून येतील. जेथें वावच नाहीं तेथें केंस पिकले तरी नालायकी वाटावयाचीच ! असो.

एका अर्थानें मराठेशाही नष्ट होऊन सुमारें शंभर वर्षें झालीं; तर दुसऱ्या एका अर्थानें ती अद्यापि जिवंत आहे असेंहि कोणास म्हणतां येईल. ग्वाल्हेर, इंदूर, धार, देवास, कोल्हापूर, अक्कलकोट, सावंतवाडी, मुधोळ वगैरे मराठ्यांचीं, आणि सांगली, जमखंडी, मिरज, रामदुर्ग वगैरे ब्राह्मणांचीं संस्थानें अद्यापि हयात असून खुद्द पेशव्यांच्या वंशजासहि थोडीशी जहागीर चालू आहे. यांतील बहुतेकांशीं इंग्रज सरकारचे स्वतंत्र तह झाले असून त्यांच्या आधारावर यांना आपण इंग्रज सरकारचे दोस्त असें कायदेशीर रीतीनें म्हणवून घेतां येईल. पण नुसत्या नांवाला घेऊन काय करावयाचें ? प्रत्यक्ष पाहूं गेलें असतां त्यांना स्वतंत्र राजकीय सत्ता अशी फार थोडी आहे. त्यांच्यापैकीं कांहीं थोड्यांना अंतर्व्यवस्थेची व न्यायमनसुब्याची पूर्ण अखत्यारी आहे. परंतु त्यांचें बाह्य स्वातंत्र्य इतकें संकुचित आहे कीं, त्यांना परराष्ट्राशीं तर राहोच पण आपापसांतहि रेसिडेंट किंवा पोलिटिकल एजंट यांच्या मध्यस्थीशिवाय स्वतंत्र असा राजकीय व्यवहार कोणताच करितां येत नाहीं. त्यांना आपल्या इच्छेप्रमाणें पदरीं सैन्य ठेवतां येत नाहीं. हत्यारें वगैरे तयार करण्याचे कारखाने त्यांस अर्थातच काढतां येत नाहींत. व्यापारावरील कर, जकाती, अबकारी, रेलवे, तारायंत्र वगैरेच्या बाबतींत इंग्रज सरकारनें त्यांना अनेक बंधनें घातलेलीं आहेत ; व केवळ अंतर्व्यवस्थेसंबंधानेंहि पाहिलें तरी त्यांना पोलिटिकल अधिकाऱ्यांच्या तंत्रानेंच वागावें लागतें. या अधिकाऱ्यांनीं दिलेला ‘ सल्ला ’ त्यांना सहसा नाकारतां येत नाहीं व त्यांनीं तो नाकारलाच तर प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष पुष्कळ त्रास त्यांस सोसावा लागतो. म्हटलें तर इंग्रज सरकारच्या बरोबरीचे स्नेही ; पण प्रत्यक्ष व्यवहारांत पाहिलें तर त्यांना ब्रिटिश प्रजाजनांइतकीहि स्वतंत्रता नाहीं. सामान्य प्रजाजनांपेक्षां त्यांना मानसन्मान अधिक असतो हें कांहीं खोटें नाहीं. कित्येकांना मोठमोठ्या राजेमहाराजे अशा पदव्या आहेत, कित्येकांना तोफांची सलामी मिळते, कित्येकांना राजप्रतिनिधीशीं भेटी-परतभेटीचा हक्क आहे; तथापि त्यांना स्वातंत्र्य म्हणून काडीइतकेंहि नाहीं. या सर्व गोष्टी लक्षांत घेतां, मराठेशाही आज जिवंत आहे असें यथार्थपणें म्हणतां येणार नाहीं.

राजकीय नभोमंडळांत मराठे व ब्राह्मण राजेमहाराजे हे अद्यापि लहान मोठ्या ग्रहोपग्रहांसारखे लुकलुकत आहेत तरी त्यांचा सर्व प्रकाश ब्रिटिश सरकाररूपी मध्यवर्ती सूर्यापासून मिळत असून त्यांची गतीहि या सूर्याभोंवतीं नियमित कक्षेंत होत आहे. मराठ्यांचें खरें स्वराज्य शंभर वर्षांपूर्वीच मृत झालें !

मृत्यूसारखी दुसरी हानि नाहीं; निदान स्वराज्याच्या मृत्यूसंबंधानें तरी दुसरें काय म्हणतां येणार ? गेल्याचा शोक करूं नये हें तत्त्वज्ञान खरें आहे; पण गेल्याची स्मृति कोणाला कशी नष्ट करितां येईल ?

शंभर वर्षें ही कालावधि कांहीं लहान नाहीं. तथापि तींत फार तर चारपांच पिढ्या बसतात. शिवाय पेशवाईच्या स्मरणाची गोष्ट दुर्दैवानें पांचचार पिढ्यांचीही नाहीं. स्वतः बाजीराव हा चिरायु होता, आणि जवळजवळ तितकेंच चिरायुष्य लाभलेली त्याची मुलगी बयाबाई आपटे ही गेल्या सालींच वारली, या बाईंना आम्हीं स्वतः पाहिलें आहे व त्यांच्यापाशीं संभाषण केलेलें आहे. बाजीरावाच्या औरस संततीशीं भाषण करून, तिच्या तोंडून बाजीरावासंबंधाच्या—पुसट आठवणीच्या कां होईना पण—प्रत्यक्ष अनुभवाच्या हकीकती ज्याला आपल्या कानांनीं ऐकावयास सांपडल्या त्याला पेशवाई ही फार जुनी गोष्ट नाहीं असें वाटल्यास त्याचा तो दोष अक्षम्य आहे असें कोणी मानणार नाहीं असें वाटतें. ‡

‡ १९१३ सालीं एक विलक्षण योगायोग घडून आला. "तोतयाचें बंड" या आमच्या नाटकाचे प्रयोग त्या वेळीं पुण्यास चालू होते. श्री. बयाबाईसाहेब आपटे या पुण्यास मधूनमधून क्वचित् येत; तशा त्या या वेळींहि आल्या असून जोगेश्वरीच्या बोळांतील भिडे यांच्या वाड्यांत उतरल्या होत्या. त्यांना पाहण्याचें व भेटण्याचें कौतुक वाटून आम्ही त्यांजकडे जाऊन बराच वेळ त्यांच्याशीं बोलत बसलों होतों. या प्रसंगीं आमच्या नाटकाची गोष्ट कोणीं सहज काढली. तेव्हां, "आपल्या इतिहासप्रसिद्ध चुलत आजोबांचें व आपल्या धीरोदात्त आजीबाईंचें चरित्र नाटकरूपानें मांडण्याचें मीं धारिष्ट केलें आहे ; तरी आपण हें नाटक पाहावयास याल काय ?" अशी विनंति त्यांना भीत भीत केली; पण त्यांनीं ती आनंदानें मान्य केली. प्रयोग किर्लोस्कर थिएटरांत म्हणजे नाना फडणविसाच्या खास राहत्या

(पुढील पानावर)

केवळ स्मरणानें कोणतीहि गतगोष्ट डोळ्यांपुढें मूर्तिमंत उभी राहिल्या-सारखी भासूं शकेल. डोळ्यांनीं न पाहिलेल्या वस्तूंच्याहि स्वरूपाची ज्याची त्याची स्वतःची म्हणून एक कल्पना असतेच. पेशवाईंतला कोणताच पुरुष किंवा कोणतीच स्त्री तुम्हीं आम्हीं पाहिलेली नाहीं; कित्येकांचीं ढोबळ चित्रेंहि उपलब्ध नाहींत. तरी पण डोळे मिटून पाहा, म्हणजे पेशवाईंतलाच काय पण रामायण-महाभारतांतला वाटेल तो पुरुष किंवा वाटेल ती स्त्री तुम्हां-आम्हांस निरनिराळ्या स्वरूपानें दर्शन देईल! मन हा खरोखर एक दिव्य चितारी आहे व तो काळाचाहि जेता आहे. तथापि, केवळ स्मरणानें कोणतीहि गतगोष्ट आपणाला प्रत्यक्ष व्यवहार्य करितां येत नाहीं. येथें मात्र काळ आपला दावा पुरा उगवून घेतो!

पण आठवण करावयाची ती नेहमीं आठवणीची वस्तु व्यवहार्य करण्याच्या बुद्धीनेंच मनुष्य करितो असें नाहीं. तुमच्या आमच्या घराण्यांतले सर्व पूर्वज तुम्हांआम्हांला प्रिय किंवा वंद्य आहेत. पण आठवणीचें अमृत शिंपडून जर तुम्हां आम्हांला ते सर्व जीवंत करितां आले तर त्यांना तुमचें आमचें घर राहावयाला कसें पुरणार? आणि कदाचित् आपण अमर झालों तर पुढें आपल्या सर्वांच्या वंशजांनीं कोठें राहावें? दुसरीहि एक गोष्ट यासंबंधांत ध्यानांत ठेवली पाहिजे. जरी मृत मनुष्यें आम्हांस आठवणीनें जीवंत करितां आलीं, तरी कोणत्याहि रीतीनें त्यांच्यांतले दोष वगळून

(मागील पानावरून)

वाड्याच्या एका भागांत झाला; व नाटकांतील कांहीं भाग तर सवाशें वर्षांपूर्वीं कदाचित् त्याच जागीं, व कांहीं त्या जागेपासून हाकेच्या अंतरावर प्रत्यक्ष घडला असावा!

प्रत्यक्ष पेशवाई पाहिलेलें एकाददुसरें दीर्घायुषी माणूस अद्यापिहि आढळतें. उदाहरणार्थ, परवां नुकताच ता. २६।२।१८ च्या ज्ञानप्रकाशांत पुढील मजकूर इहवृत्तांत प्रसिद्ध झाला आहे:—

पुणें येथील लष्करमध्यें रणीयाबाई कोम नारायण लोधी या परदेशी ज्ञातींतील एक वृद्ध बाई ता. २० रोजीं मरण पावल्या. पेशवाई बुडून श्रीमंत दुसरे बाजीरावसाहेब इंग्रजांच्या स्वाधीन झाले त्या वेळीं या बाईचें वय दहा वर्षांचें होतें. मरणसमयीं यांचें वय ११० वर्षांचें असून फक्त चारसहा महिने त्या अंथरुणावर पडून होत्या!

तीं जीवंत करितां आलीं तर हवीं, असेंच कोणाहि मनुष्याला वाटेल. जुन्या काळाची आठवण करणें हें कौतुकास्पद व स्वाभिमानाचें लक्षण आहे; आणि जुन्यांपैकीं शेलक्या शेलक्या चांगल्या व्यक्ती जर आठवणीच्या अमृतसिंचनानें आम्हांस जीवंत करितां आल्या तर त्यांची गर्दी आम्हीं सोसूं इतकेंच नव्हे तर, त्या मोबदल्याशिवाय परत मिळणाऱ्या नसल्या तर आम्ही स्वतः मरण्यास तयार होऊन आमची जागा त्यांना मोकळी करून देऊं! पण केवळ जुन्या काळची येवढ्याचकरितां वाटेल ती वाईटहि व्यक्ति आम्ही जीवंत करण्यास तयार होऊं काय? इतिहासांत नांव नोंदलें गेलें येवढ्यावरून कोणतीहि व्यक्ति चांगलीच असें होत नाहीं. त्र्यंबकजी डेंगळे, दुसरा बाजीराव, चंद्रराव मोरे, सर्जेराव घाटगे या व्यक्ति ऐतिहासिक खऱ्या. पण त्या आम्ही आज पत्करूं काय? खुद्द त्यांच्याच काळांत जर त्या लोकांना नकोशा होत्या तर आज त्या आम्हांला हव्याशा कशा वाटतील? केवळ ऐतिहासिक प्रसिद्धि म्हणजे कांहीं खरी कीर्ति नव्हे! ज्या व्यक्ती आपल्या अंगच्या सद्‌गुणांमुळें नामांकित व कीर्तिमान ठरल्या त्याच आज आम्हांस फिरून मिळाल्या तर आपण घेऊं. ज्यांनीं आपल्या दुष्ट चरित्रानें इतिहास केवळ कलंकित केला व राष्ट्राचें नुकसान केलें त्या काळाच्या उदरांत आयत्या गडप होऊन गेल्या त्याच बऱ्या! त्यांची दुःस्मृतिहि शल्यासारखी अद्यापि आपल्या मनाला बोंचते तेवढीच पुरे, असें आपण म्हणणार नाहीं काय?

पण काळ हा तरी आपणास नेमक्या शेलक्या व्यक्ती तेवढ्या उचलून घेऊं देईल कीं नाहीं, हाहि प्रश्नच आहे. एखादा व्यवहारचतुर धंदेवाईक दुकानदार आपल्याजवळच्या विकाऊ मालापैकीं सरमिसळ—चांगल्या व वाईट मालाच्या मिळून—पेंढ्या बांधून ठेवितो; आणि गिऱ्हाइकानें घ्यायची तर सर्व पेंढीच्या पेंढी तो घेऊं देतो; पेंढी सोडून बरा तेवढा माल घ्यावा व वाईट तेवढा टाकावा असें तो सहसा करूं देत नाहीं. काळहि प्रायः असेंच करील असें वाटतें. कारण, कोणतीहि पिढी ही चांगल्या व वाईट व्यक्तींची मिळून त्यानें कौशल्यानें बांधलेली एक जुडीच असते; मग तो तरी तुम्हां आम्हांला ही जुडी सोडून चांगल्याच तेवढ्या व्यक्ति कशा उचलूं देईल? नाना फडणवीस हवा असेल तर त्याबरोबर दुसरा बाजीरावहि उचलावयास पाहिजे. असें न होईल तर एक पिढी सर्वच चांगल्या माणसांची व दुसरी

सर्वच वाईट माणसांची अशी स्थिति होईल. पण अशानें ईश्वराचें लीला-कैवल्य कसें सिद्ध होणार ?

आपल्या पूर्वजांच्या जुन्या काळाकडे पाहण्याच्या दोन दृष्टी असतात. एक अभिमानाची व दुसरी केवळ ऐतिहासिक किंवा विवेकाची. अभिमानाच्या दृष्टींत बऱ्यावाइटाचा विवेक नसतो; आणि कांहीं एका मर्यादेपर्यंत गुणदोष विसरून जुन्याचा केवळ अभिमान बाळगणें हें स्वाभाविकच नव्हे तर योग्यहि ठरतें. अभिमानाच्या दृष्टीला स्वकीयांच्या इतिहासरूपी पर्वतांचीं सर्वांत उंच शिखरें कर्तृत्वरूप शुभ्र बर्फानें मढविलेलीं व कीर्तिरूपी उज्ज्वल सूर्य-प्रकाशांत चमकणारीं तेवढींच दिसतात. कारण, अभिमान हा दुरून आणि केवळ कौतुकबुद्धीनें पाहणारा असतो. ऐतिहासिक किंवा चिकित्सक बुद्धि ही जवळ जाऊन शोधक बुद्धीनें पाहणारी असल्यामुळें तिला त्या पर्वतांच्या शरीरांचा खडबडीतपणा, त्यांतील खोल व भयंकर दऱ्याखोरीं, त्यांतील हिंस्र श्वापदें, विषारी वृक्ष, कांटेरी वेली, हें सर्व कांहीं दिसतें व शोधावें लागतें.

रा. राजवाडे यांच्याहून मराठेशाहीचा अधिक अभिमान धरणारा मराठा बहुधा सांपडणार नाहीं; तथापि त्यांनींहि आपल्या तिसऱ्या खंडाच्या प्रस्तावनेंत खालीलप्रमाणें उद्‌गार काढले आहेत :—

" १७९६ पासून १८१८ पर्यंत बाजीरावाच्या कारकीर्दींत दंगेधोपे, परस्पर मत्सर, देशद्रोह, यादवी, भ्रष्टाचार वगैरे सर्व कांहीं प्रकार होऊन शेवटीं भरतखंडांतील मराठ्यांची सत्ता नष्ट होण्याची वेळ आली. दुष्ट, भ्रष्ट, भेकड, अविश्वासी, कर्तृत्वशून्य असा जो बाजीराव त्याचा द्वेष जर सर्व सरदारांना झाला होता तर त्याला काढून किंवा दाबांत ठेवून मराठ्यांची संयुक्त सत्ता राहिली नसती असें नाहीं ; शिंदे, होळकर, गायकवाड, भोसले, पटवर्धन वगैरे सरदारांची इभ्रत संयुक्त सत्ता तोलून धरण्याइतकी नव्हती अशी कांहीं गोष्ट नव्हती; महाराष्ट्रांतील शिलेदार, सुखवस्तु लोक, साधुसंत, भिक्षुक, शास्त्री कोठें पळून गेले होते अशांतलाहि प्रकार नव्हता; परंतु परस्परविश्वास, देशाभिमान वगैरे जे राष्ट्रीय नीतिमत्तेचे मुख्य घटक त्यांची सर्वत्र वाण पडल्यामुळें ह्या सरदार, शिलेदार व मुत्सद्दी मंडळींनीं बाजीराव ब्रह्मावर्तास गेलेला सुखानें पाहिला ! ब्रह्मेंद्रस्वामीनें घालून दिलेला चुगल्या करण्याचा, भांडणें लावण्याचा व विश्वासघात करण्याचा धडा दोन

पिढ्या गिरविल्याचा हा परिणाम झाला! औरंगजेबाच्या वेळीं ज्या राष्ट्रांतील पुढाऱ्यांनीं स्वातंत्र्यार्थ जिवापाड मेहनत घेतली त्याच राष्ट्रांतील मंडळी बाजीरावाच्या वेळीं केवळ स्तब्ध व उदासीन राहिली. रामदासी व भार्गवरामी धड्याचे हे असे निरनिराळे परिणाम झाले. १७९५ त नाना फडणविसाच्या कारकीर्दीत जी टोलेजंग इमारत भक्कम असावी असें वाटलें ती त्याच्यानंतर दहापांच वर्षांत अशी एकाएकीं डबघाईस कशी आली याचें कित्येकांना आश्चर्य वाटतें. परंतु ह्या राष्ट्राची राष्ट्रीय नीतिमत्ता ब्रह्मेंद्रस्वामीपासून दोनतीन पिढ्या बिघडत जाऊन ती बाजीरावाच्या कारकीर्दीत पूर्णपणें नासून गेली ही गोष्ट जर लक्षांत घेतली तर आश्चर्य वाटण्याचें कांहींएक कारण राहणार नाहीं. नाना फडणविसाच्या कारकीर्दीत महादजी शिंदे, तुकोजी होळकर, फत्तेसिंग गायकवाड, भोसले, पटवर्धन वगैरे महाराष्ट्र साम्राज्यांतील सरदारांनीं संयुक्त सत्तेला न जुमानतां परराष्ट्रांशीं तह करण्याचा अभ्यास केला व संयुक्त सत्तेचीं शकलें बहुतेक अर्धीमुर्धीं करून ठेविलीं. नाना फडणविसासारख्या नीतिमान मुत्सद्याचें दडपण गेल्यावर ही अनीतिमत्ता पूर्णपणें अनियंत्रित झाली व ब्रह्मेंद्रस्वामीनें लाविलेल्या रोपास फळें—कडू फळें—आलीं!" राजवाड्यांच्या लिहिण्यांत ब्रह्मेंद्रस्वामी 'प्रस्तुत' आहेत; पण तें एक उपलक्षण मानलें असतां, मराठेशाहीच्या कट्टया अभिमान्यासहि मराठेशाहीविषयीं ऐतिहासिक दृष्टि अंगिकारिल्यावर कसें कठोरपणानें बोलावें लागतें हें दिसून येईल.

आपण जरी आज जुन्या मराठेशाहीची आठवण करितों तरी ती जुनी मराठेशाहीच, जशीच्या तशी तर नाहींच पण किंबहुना सुधारलेली का होईना, पण नुसती मराठेशाहीच प्राणप्रतिष्ठित करूं इच्छितों असें नाहीं. इतकेंच नव्हे तर, तें करण्याची इच्छा असती तरी शक्ति नाहीं, हेंहि आम्हांस समजतें. मराठी पातशाही राखण्याची शक्ति त्या परिस्थितींत त्या लोकांच्या अंगीं आजच्याहून शंभर पटीनें अधिक होती; आणि उलट आजची आमची परिस्थिति मात्र त्या काळच्या परिस्थितीहून शंभर पटीनें, या कार्याच्या दृष्टीनें खालावली आहे.

सन १९११ सालीं ना. मि. मॉरिसन, तेव्हांचे मुंबईच्या गव्हर्नरसाहेबांचे एक कौन्सिलर यांना आम्ही कांहीं कारणानें भेटावयास गेलों होतों. त्या

वेळीं त्यांचें आमचें झालेलें संभाषण या ठिकाणीं आठवतें. साहेब जरा रागांतच होते; व ते बोलतांना उसळून म्हणाले, "तुम्हीं चालविलेलें वर्तमानपत्र हातांत घेतांच तें न वाचतांहि केवळ उपजतबुद्धीनें मला असें समजतें कीं, त्यांत राजद्रोही मजकूर असलाच पाहिजे! तुमच्या मनांत काय विचार घोळतात हें मला बरोबर माहीत आहे." त्यावर आम्ही म्हणालों, "आपण मनकवडे आहां असें जर आपल्यास खरोखरच वाटतें तर माझ्या मनांत काय विचार घोळतात हें एकदम उघडच सांगून टाकाना का? म्हणजे सुचल्यास त्याचा कांहीं खुलासा करीन." तेव्हां साहेब म्हणाले, "तुमच्या मनांत दोन प्रकारचे विचार घोळतात. एक तर तुम्हांला तुमचें स्वतःचें मराठेशाही राज्य गेलें याबद्दल वाईट वाटतें; व दुसरें तुम्हांला असें वाटतें कीं, आम्हां इंग्रजांना ताबडतोब आपलें चंबूगवाळें घेऊन हिंदुस्थानांतून घालवून द्यावें." यावर आम्हीं उत्तर दिलें, "आपण मजवर दोन आरोप ठेविले आहेत. पैकीं पहिल्या आरोपाची कबूली मी आपणास ताबडतोब देतों; व त्याबद्दल मला काय शासन करावेंसें आपणास वाटेल तें करा. होय खरेंच आहे! शंभर वर्षांच्या पलीकडे अगदीं याच शहरांत आमच्या मराठे लोकांचें राज्य होतें याबद्दल मला अभिमान वाटतो, व तें नष्ट झालें याबद्दल मनापासून दुःख होतें. पेशवाई पाहिलेल्या माणसांबरोबर प्रत्यक्ष बोललेल्या माणसांशीं जर आम्हांस आज बोलतां येतें इतकी पेशवाई अलीकडची आहे, तर आम्हीं तिची आठवण विसरूं म्हटलें तरी ती आम्हांस विसरतां येणार नाहीं. आणि तिची आठवण होऊन खेद वाटणें मनुष्यस्वभावास धरूनच आहे. पण आपण जो दुसरा आरोप मजवर करितां तो मात्र खरा नाहीं. पेशवाईच्या गुणाबरोबर आम्हांला तिचे दोषहि आठवतात. शिवाय, आज मराठेशाही पुन्हां प्रस्थापित व्हावी अशी आमची इच्छा आहे असें घेऊन चाललें तरी, इष्टानिष्ट, शक्याशक्य यांच्या मधला विवेक करण्याची बुद्धि मला काय, किंवा माझ्या मताच्या इतरांना काय, ईश्वरानें दिलीच नाहीं असें आपण कसें मानतां?"

असो. मराठे आपल्या जुन्या नांवाचा अभिमान केव्हांहि विसरणार नाहींत; तरी नवीन परिस्थिति न ओळखण्याइतके मूढहि ते कधीं बनणार नाहींत. किंबहुना आज सर्व हिंदुस्थानांत मराठ्यांचा जो लौकिक आहे

त्याला त्यांच्या देशाभिमानाइतकेंच त्यांचें समयज्ञत्वहि कारण आहे. पूर्वी दिल्लीकडे मराठे धांव घेत तसेंच आजहि ते घेऊं लागले आहेत; व त्या वेळीं काय आणि आतां काय राजकीय महत्त्वाकांक्षा हेंच त्यांचें प्रवृत्तिकारण होय; पण पूर्वीपेक्षां एका निराळ्याच अर्थानें आज सर्व हिंदुस्थान हा आपला देश आहे असें त्यांना वाटूं लागलें आहे. उलट इतर भागांतील जे लोक पूर्वी मराठ्यांचा द्वेष करीत ते तो द्वेष टाकून मराठ्यांशीं बंधुत्वाच्या नात्यानें वागूं लागले आहेत. कलकत्त्याच्या शिवेवर 'मराठा डिच' म्हणजे मराठ्यांचा खंदक ही जागा अजून कायम आहे; तिची ओळख बंगाली लोक किंवा मराठे यांपैकीं कोणीच विसरले नाहींत. पण पूर्वी जें नांव मराठ्यांच्या अपकीर्तीला तिकडे कारणीभूत झालें होतें त्यांतील ती अपकीर्ति आज समूळ नाहींशी झाली आहे. पाळण्यांतल्या अज्ञान बंगाली अर्भकांना भिवविण्याचें साधन म्हणून ज्या नांवाचा पूर्वी उपयोग करण्यांत येत असे त्या नांवाला आज बंगाल्यांतले तरुणच काय पण प्रौढ व वृद्धहि प्रेमानें, आणि कौतुकानें आदरितात असें आढळून येतें.

अभिमानविषय जसा वाढतो तसा स्वतः अभिमान हाहि विस्तृत होतो. मराठ्यांना 'मराठे' हें नांव जरी केव्हांहि प्रियच राहील तरी 'हिंदवासी' हें नांव त्यांना आतां 'मराठे' या नांवापेक्षांहि अधिक आवडूं लागलें आहे. स्कॉच लोकांना स्कॉच या नांवाचा अभिमान फार असून वर्षांतून एक दिवस —म्हणजे सेंट अँड्र्यूज या साधूच्या पुण्यतिथीचा दिवस—ते आपल्या स्कॉच या नांवाच्या जयघोषांत घालवितात; पण उरलेले तीनशें चौसष्ठ दिवस ते इंग्रजांसमवेत स्वतःस 'ब्रिटिश' म्हणवून घेण्यास खुषी असतात. मराठ्यांचेंहि कांहीं अंशीं असेंच स्थित्यंतर झालें आहे. सर्व हिंदुस्थान हाच जर आतां त्यांचा स्वदेश झाला तर स्वतःस 'मराठे' म्हणवून घेण्यापेक्षांहि 'हिंदी' म्हणवून घेण्यांत त्यांना अधिक अभिमान वाटावा हें साहजिक आहे. पूर्वी मराठ्यांनीं युद्धांतले विजय मिळविले. आज ते शांततेंतले विजय मिळवीत आहेत. उद्यांचे त्यांचे विजय कशा प्रकारचे होणार हें, ईश्वरा, तुलाच माहीत !

—: समाप्त :—

आयर्लंडचा इतिहास

अनुक्रमणिका

आयर्लंदच्या इतिहासांतील

मुख्य तारखांची जंत्री

इ. स. ४३२–५०—सेंट पॅट्रिक हा साधु आयर्लंदांत आला व त्यानें ख्रिस्ती धर्माची स्थापना केली. —४८०–५९० पॅट्रिकच्या अनुयायांनीं वा शिष्यशाखेनें आयर्लंदभर मठ, प्रार्थनामंदिरें व विद्यागृहें यांची स्थापना केली. —६५० आयरिश मिशनरी युरोपांत जाऊन उपदेश करूं लागले. —७९५ नॉर्थमेन (जर्मन) आयर्लंदावर स्वारी करूं लागले. —८४४नॉर्थमेन यांची आयरिश लोकांनीं कत्तल केली. —८४५–९०० नॉर्थमेन लोकांच्या फिरून स्वाऱ्या.

९०० लेनस्टरचा आयरिश राजा कॉरमॅक याचें राज्यारोहण. —९६८ ब्रायन हा आयरिश राजा मनस्टरच्या गादीवर बसला. —१००१ ब्रायन राजा 'तारागड'ची गादी हस्तगत करतो. —१०१४ ब्रायन याचा क्लॉनटार्फ येथील लढाईंत पराभव व मृत्यु. —१०२३ ब्रायनचे दोन मुलगे एकाच गादीवर आरूढ होतात. —१०५१ इंग्लंदचा सॅक्सन राजा हॅरोल्ड हा आयर्लंदांत पळून येऊन आश्रय घेतो. —१०६४ ब्रायनचा नातू टरलो हा सर्व आयर्लंदचा राजा अशी द्वाही फिरवितो. —११३२ मनस्टरचा राजा कॉनर ओब्रायन व कॉनॉटचा राजा टरलो ओकॉनेर यांचें युद्ध. —११५१ टरलो ओकॉनेर सर्व आयर्लंदचा राजा अशी द्वाही फिरवितो. —११५३ मॅकमरो हा ओरूर्कची बायको पळवून नेतो.

११५४ पोप हॅड्रियन यानें इंग्लंदचा राजा दुसरा हेनरी यास आयर्लंदच्या राज्याची सनद बहाल केली. —११६९ इंग्रजी सरदार (स्ट्रॉंगबो) यानें आयर्लंदवर स्वारी केली. —११७० दब्लिनचा वेढा. डरमॉट मॅकमरो याचा मृत्यु. —११७१ हेनरी राजा स्वतः आयर्लंदांत सैन्यासह उतरला. —११८४ आयरिश अमीरउमरावांचें बंड. —१२१६ मॅग्नाचार्टाचे हक्क आयरिश प्रजेस देण्यांत आले. —१२५९ जिराल्डिनची कत्तल. —१२७२ इंग्लंदचे कायदे आपणांस लागू करावे असा अर्ज आयरिश लोकांनीं राजा पहिला एडवर्ड यास केला. —१३१४ स्कॉटलंदचा राजा रॉबर्ट ब्रूस इंग्रजांकडून पराभव पावून आयर्लंदांत आश्रयास गेला. —१३१५ आयरिश लोकांचें बंड व एडवर्ड ब्रूसचें राज्याधिरोहण. —१३१८ डनडॉकची लढाई व एडवर्ड ब्रूसचा पराभव. —१३२९ आयरिश लोकांचा इंग्रजी कायदे लागू करण्याबद्दलचा फिरून अर्ज. —१३३० लेन्स्टरमधील बंड. —१३३१ –१३४८ किलडेर व डेसमॉन्ड यांचीं बंडें. —१३९५ राजा दुसरा रिचर्ड

दब्लिन येथें जातो. —१३९९ राजा दुसरा रिचर्ड आयर्लंदवर फिरून स्वारी करतो. —१४५९ रिचर्ड ड्यूक ऑफ यॉर्क आयर्लंदांत आश्रय घेतो. —१४६७ डेसमॉन्ड याजवर राजद्रोहाचा आरोप व त्याचा शिरच्छेद. —१४८७–९७ पर्किन वॉरबेक व लॅम्बर्ट सिमनेल–तोतये–यांचीं बंडें व त्यांस आयरिश पार्लमेंटची मदत. —१४९५ पॉयनिंग्सचा कायदा पास होऊन आयरिश पार्लमेंटवर इंग्लिश पार्लमेंट व राजा यांचें स्वामित्व प्रस्थापित होतें. —१५१५–१५३० आयरिश संस्थानिकांचीं आपापसांतील युद्धें. —१५३७ लॉर्ड थॉमस फिटझरल्ड याचें बंड.

१५३७ आयर्लंदांत धार्मिक बाबतींतहि राजसत्ता चालावी असा कायदा अमलांत येतो. —१५३८ आयरिश क्याथोलिक लोकांच्या धर्मछळास सुरुवात झाली. —१५३९ क्याथोलिक देवळांचा विध्वंस. —१५४१ राजा आठवा हेनरी 'आयर्लंदचा राजा' अशी पदवी धारण करितो. —१५४८ आयरिश संस्थानिकांचीं आपापसांतलीं युद्धें. —१५५९–१५६७ शेन ऑनीलचें बंड. —१५६८–८६ मन्स्टर प्रांतांतील आयरिश सरदारांचीं बंडें. —१५६९ अल्स्टर प्रांत खालसा करण्यांत आला. —१५७९ दक्षिणेंतील जिराल्डिनचें बंड. —१५८० स्पॅनिअर्ड लोक आयर्लंदवर स्वारी करतात. —१५८६ मनस्टर प्रांतांत प्रॉटेस्टंट लोकांची वसाहत वसविण्यांत आली. —१५९५ अल्स्टर प्रांतांतील संस्थानिकांचा संघ. —१५९८–१६०२ मन्स्टर प्रांतांतील बंड. —१६०२ इंग्रजी लष्करानें पिकांचा नाश केल्यानें पडलेला बडा दुष्काळ. —१६१० जुने आयरिश कायदे सर्व रद्द करण्यांत आले व क्याथोलिक लोकांच्या छळास सुरुवात झाली. —१६११–२४ अल्स्टर प्रांतांत प्रॉटेस्टंट लोकांची वसाहत. —१६३५ कॉनॉट प्रांतांतील जमिनीच्या हक्कांच्या चौकशीचें कमिशन. —१६४१ चार्लस राजाचे तर्फे ऑरमॉन्डचें बंड. —१६४१–१६४८ अल्स्टर, मन्स्टर व कॉनॉट प्रांतांतील धर्मविषयक बंडें व प्रॉटेस्टंट लोकांच्या कत्तली.

१६४८ ऑलिव्हर क्रॉमवेलचा आयर्लंदांत प्रवेश व बंडवाल्यांच्या कत्तली. —१६५३ हजारों आयरिश लोकांची हद्दपारी. —१६६१ म्युनिसिपालिटयांचा कायदा. —१६६६ व्यापारप्रतिबंधक कायदे. —१६८९–१६९० जेम्सच्या वतीनें टिरकॉनेलचें बंड व विलियम राजाचा विजय. —१६९० बॉईनची लढाई व क्याथोलिक सैन्याचा पराभव. —१६९१ ऑघ्रिमची लढाई व लिमरिकचा तह. —१६९२ रोमन क्याथोलिक लोकांचे छळास उघड सुरुवात. —१६९२ क्याथोलिकांस पार्लमेंटांत बसूं न देण्याचा कायदा. —१६९६ त्यांस शस्त्रें बाळगूं न देण्याचा कायदा. —१६९६ त्यांस परदेशांत शिक्षण मिळवूं न देण्याचा कायदा. —१६९६ आयरिश

जहाजाविरुद्ध कायदा. —१६९८ क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट यांच्या लग्नाविरुद्ध कायदा. —१६९८ मोलिनो याचे आयरिश पार्लमेंटच्या स्वातंत्र्यासंबंधीं लेख. —१६९९ आयरिश लोंकरीच्या व्यापाराविरुद्ध व लोंकरीवर जकात बसविण्याचा कायदा. —१७०१ रोमन क्याथोलिक लोकांस सॉलिसिटर न होऊं देण्याचा कायदा. —१७०४–१७१० त्या लोकांवर पीनलकोडचा अंमल. —१७११ शेतकरी लोकांच्या दंग्यास सुरुवात. —१७२४ स्विफ्टचे ट्रेपिअरस लेटरस नामक चळवळीचे लेख. —१७२५ बटाट्याचें पीक बुडाल्यामुळें दुष्काळ. —१७२७ क्याथोलिक लोकांचे मतदार या नात्यानें हक्क काढून घेण्याचा कायदा.

१७५७ क्याथोलिक लोकांना समान हक्क मिळवून देण्याकरितां चळवळ करण्यास नेमलेली पहिली 'क्याथोलिक संस्था.' —१७५९ इंग्लिश व आयरिश पार्लमेंट सभा एक करण्याची बोलवा व त्यामुळें दब्लिन येथें झालेला दंगा. —१७६१ व्हाईट बॉईज लोकांचा शेतकरी दंगा. —१७६२ ओक बॉईज लोकांचा शेतकरी दंगा. —१७६४ क्याथोलिक लोकांस समान हक्क देण्याचें पहिलें बिल आयरिश पार्लमेंटसभेपुढें येऊन नामंजूर झालें. —१७६८ स्टील बॉईज लोकांचा दंगा. —१७७१ जबर जमीनधारा देण्यास नाखुष होऊन अल्स्टर प्रांतांतले पुष्कळ प्रॉटेस्टंट व प्रेसबिटरेनियन शेतकरी अमेरिकेस निघून जातात. —१७७३ अमेरिकेंतील लोकांच्या स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या चळवळीस सुरुवात. —१७७६ अमेरिकन लोक स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा लावतात. —१७७८ क्याथोलिक लोकांस समान हक्क देण्याबद्दल पहिलें बिल आयरिश पार्लमेंट सभेपुढें येऊन तें मंजूर होतें. —१७७९ आयरिश लोकांची अप्रतिबंधक व्यापाराबद्दल चळवळ. —१७७९ आयर्लंदांत स्वयंसेवक सैनिकांच्या सैन्याची स्थापना. स्पेन व इंग्लंद यांच्या युद्धास सुरुवात. —१७८०आयर्लंदास व्यापारविषयक स्वातंत्र्य देण्यांत आलें. —१७८१ पार्लमेंटचें स्वातंत्र्य मागण्यास आयरिश लोकांनीं सुरुवात केली. अमेरिकेंत इंग्रजांचा (लॉर्ड कॉर्नवालिस याचा) पराभव. —१७८२ क्याथोलिक लोकांस स्वातंत्र्य देण्याचा आणखी एक कायदा पास होतो. दंग्यानान येथें आयरिश स्वयंसेवकांचें प्रचंड संमेलन भरतें. पॉयनिंग्ज ॲक्टची दुरुस्ती होऊन आयरिश पार्लमेंटांस स्वातंत्र्याचा पहिला हप्ता मिळतो. पहिल्या जॉर्ज राजाच्या कारकीर्दींतील सहाव्या वर्षांतील कायदा रद्द होऊन आयरिश पार्लमेंटास स्वातंत्र्य मिळतें. —१७८३ आयरिश पार्लमेंटचें स्वातंत्र्य ब्रिटिश पार्लमेंट उघडपणें कबूल करितें. आयरिश पार्लमेंटची अंत:सुधारणा करण्याची चळवळ सुरू होते व या बाबतींत लोकमत प्रदर्शित करण्याकरितां आयरिश स्वयंसेवकांचें संमेलन पुन: भरतें.

१७८४ शेतकरी लोकांचा दंगा. —१७८७ टाईथ करासंबंधाचा वादविवाद. —१७८९ रीजन्सीबद्दल आयरिश पार्लमेंटांतील वादविवाद. फरान्समधील राज्यक्रांति. —१७९१ क्याथोलिक लोकांस स्वतंत्रता मिळण्याबद्दलची चळवळ. युनायटेड आयरिशमेन या संस्थेची आयर्लंदमध्यें स्थापना. —१७९२ क्याथोलिक लोकांस स्वातंत्र्य मिळण्याचा आणखी एक हप्ता. क्याथोलिक कन्व्हेन्शनची सभा. —१७९३ क्याथोलिक लोकांचे तर्फे कीओघ व टोन हे राजास अर्ज सादर करितात. –दडपशाहीचा कायदा –बंडाचा थोडासा प्रादुर्भाव. —१७९४ युनायटेड आयरिशमेन ही संस्था अधिकाऱ्यांनीं बंद केल्यामुळें गुप्त सभांचा प्रादुर्भाव. —१७९५ क्याथोलिक लोकांस संपूर्ण स्वातंत्र्य मिळण्याबद्दल आयरिश पार्लमेंटमध्यें ग्रॅटन यानें आणलेलें बिल नामंजूर होतें. गव्हर्नर लॉर्ड फिट्झ वुइलियम याचा कल प्रजापक्षाकडे आहे असें पाहून पिट त्यास परत बोलावतो. वुल्फटोन बंड करण्याच्या निश्चयानें अमेरिकेस निघून जातो. क्याथोलिक लोकांविरुद्ध प्रॉटेस्टंट लोक निराळी उचल करितात. —१७९६ टोन पॅरिस येथें येऊन आरमार जमवून आयरिश किनाऱ्यावर येतो. —१७९७ अल्स्टर प्रांतांत लष्करी कायदा सुरू होतो. पार्लमेंट सभेची सुधारणा करण्याविषयींचें ग्रॅटन याचें बिल नामंजूर झाल्यामुळें तो व त्याचे अनुयायी पार्लमेंट सोडून जातात. युनायटेड आयरिशमेन संस्थेचा फैलाव. —१७९८ लॉर्ड एडवर्ड फिट्झरल्ड व टोन यांचें बंड व बंडाचा मोड. —१७९९ आयरिश पार्लमेंट सभा मोडून ब्रिटिश पार्लमेंट सभेस जोडण्याची चळवळ. —१८०० दोन पार्लमेंट सभा एक करण्याविषयींचा कायदा ब्रिटिश पार्लमेंटनें पास केला.

१८०५ पिटकडे क्याथोलिक लोकांचें डेप्युटेशन. —१८०७ क्याथोलिक कमिटीचा अर्ज. —१८०९ ग्रॅटनची पार्लमेंटांतील क्याथोलिक लोकांबद्दल तरफदारी. —१८१० क्याथोलिक लोकांचे पार्लमेंटास अर्ज. —१८१२ कॅनिंग व वेलिंग्टन यांनीं धर्मस्वातंत्र्याचें अभिवचन दिलें. —१८१४ क्याथोलिक सभा कायद्यानें बंद करण्यांत आली. —१८१५ सर हेनरी पार्नेल याची धर्मस्वातंत्र्याची सूचना पार्लमेंटनें नामंजूर केली. —१८१७ आयर्लंद व इंग्लंद यांची तिजोरी एक करण्यांत आली. —१८१७ क्याथोलिक लोकांचा लष्करांत व आरमारांत प्रवेश झाला. —१८२० ग्रॅटनचा मृत्यु. —१८२१ प्लंकेट याचें धर्मस्वातंत्र्याचें बिल लॉर्ड सभेनें नामंजूर केलें. —१८२२ क्यानिंग यानें क्याथोलिक उमरावांना पार्लमेंटांत बसूं द्यावें अशा आशयाचें बिल आणिलें. क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट यांजमधील दब्लिन येथील मारामारी. —१८२३ प्लंकेट याचें धर्मस्वातंत्र्याचें बिल नामंजूर होतें. —१८२५ आयर्लंदमध्यें क्याथोलिक सभेची चळवळ. सभाप्रतिबंदीचा कायदा

—१८२७ क्यानिंग याची धर्मस्वातंत्र्याची सूचना नामंजूर होते. —१८२८ बर्डेट, ब्राऊहॅम, मॅकिटॉश यांचें धर्मस्वातंत्र्याचें बिल कॉमन्स सभेंत पास होऊन लॉर्ड्स सभेंत नामंजूर होतें. —१८२९ धर्मस्वातंत्र्याचें बिल पार्लमेंट-च्या दोन्ही सभेंत पास झालें.

१८३३ धर्मशिक्षणाबाबद चळवळ. —१८३०–३८ टाईथ कराबाबद क्याथोलिक लोकांचें भांडण व मारामाऱ्या. —१८३२ टाईथ करासंबंधानें चौकशीचें कमिशन. रिपीलबाबद चळवळीचा प्रारंभ. पार्लमेंटबाबद सुधारणेचें बिल. —१८३३ अल्स्टर प्रांतांतील दंगेधोपे. टाईथ कराच्या बाकीबद्दल सरकारी तिजोरींतून कर्ज देण्याचा कायदा. —१८३४ लॉर्ड अ‍ॅलथॉर्पचें टाईथ बिल. —१८३५ जमीनबाबतींतील चळवळ व सुधारणेचा प्रारंभ. —१८३६–३७ मॉरपेथचें टाईथ बिल नामंजूर झालें. —१८३८ जनरल इलेक्शन व टाईथ बिल पास होऊन क्याथोलिक लोकांवरील कर उठला. —१८३७ रसेल याचें म्युनिसिपल बिल लॉर्ड्स नामंजूर करतात. —१८४० ओकॉनेल याच्या रिपीलच्या चळवळीची सुरुवात. —१८४१ ‘ राजनिष्ठ राष्ट्रीय रिपील ’ सभेची स्थापना. नेशन नांवाच्या वर्तमानपत्राची स्थापना. —१८४३ ‘ कन्सिलिएशन हॉल ’ ची स्थापना. लक्षावधि लोकांच्या जंगी जाहीर सभा व ओकॉनेलचा मुकुटदानसमारंभ. —१८४३–४४ ओकॉनेल व इतर चळवळ करणाऱ्या लोकांवर खटले. —१८४६ दडपशाहीचे भयंकर कायदे पास झाले. —१८४७ ओकॉनेल याचा मृत्यु.

१८४८ जमीनबाबद कायदा (Encumbered Estates Act). —१८४८ आयर्लंदांतील बंडें, दंगेधोपे व दडपशाही. —१८४८–४९ आयर्लंदांतील दुष्काळ, देशत्याग वगैरे आपत्ति. —१८५० पार्लमेंट सभेबाबद बिल. —१८५८ फीनीअन चळवळीस प्रारंभ. —१८६१ दब्लिन येथील फीनीअन लोकांचे दंगे. —१८६३ आयरिश पीपल (Irish People) नामक क्रांतिकारक वर्तमानपत्राची स्थापना. —१८६६ अमेरिकन फीनीअन लोकांची कॅनडा प्रांतावर स्वारी. —१८६७ फीनीअन लोकांचें आयर्लंदांतील बंड व अत्याचार. —१८६८ फीनीअन कैद्यांच्या शिक्षा माफ होण्याबद्दल आयझॅक बट व जॉन ब्राईट यांची चळवळ. म्युनिसिपालिटयाबाबद बिल. —१८६७–७० दडपशाहीचे कायदे.

१८६९ सरकारी प्रॉटेस्टंट धर्ममंडळ आयर्लंदांतून उठवून त्याजवरील खर्च कमी करण्याचें ग्लॅड्स्टनचें बिल पास होतें. —१८७० जमिनीबाबद बिल. —७६–७७–७८ जमिनीबाबद कायदा सुधारण्याचा शारमन क्रॉफर्ड याचा प्रयत्न. —१८७९ दब्लिन येथें रॉयल विश्वविद्यालयाची स्थापना. —१८७९ आयर्लंदांतील भयंकर दुष्काळ. —१८८० पार्नेलचा

उदय. पार्नेल अमेरिकेंत व्याख्यानें देण्यास जातो. लँड लीगची स्थापना. कुळांस जमिनीतून काढल्यास त्यांस नुकसान भरून देण्याचें फॉर्स्टरचें बिल कॉमन्ससभेनें मंजूर केलें; पण लॉर्डांनीं नामंजूर केलें. —१८८१ आयर्लंदाकरितां दडपशाहीचे व हत्याराचे कायदे पास झाले. ग्लॅड्स्टनसाहेबांचें जमिनीबाबद बिल दोन्ही सभांत मंजूर झालें. —१८८२ फिनिक्स पार्क (डब्लिन) येथें झालेले राजकीय स्वरूपाचे खून. —१८८३ पार्नेलचें जमिनीबाबद बिल नामंजूर होतें. आयर्लंदांतील बेसुमार दंगे-धोपे. —१८८५ आयरिश स्थानिक स्वराज्याबाबद कायदा. —१८८६ ग्लॅड्स्टनसाहेबांचें पहिलें होमरूल बिल कॉमन्ससभेनें नामंजूर केलें.

१८८७ जमिनीबाबद शेतकऱ्यांची मोठी चळवळ. मिचेलस टाऊन येथील दंगा. —१८८८ पार्नेलवर खुनाच्या कटांत सामील असल्याबद्दलच्या दोषारोपाचा इन्साफ करण्याकरितां स्वतंत्र कमिशनची नेमणूक होते. —१८८९ पार्नेलची दोषमुक्तता व विजय. —१८९० पार्नेलवर घटस्फोटाची फिर्याद व त्याचा ऱ्हास, व त्याच्या पुढारीपणाबद्दलचे तंटे. —१८९० आयरिश पक्षांतील तात्पुरता समेट. आयरिश शेतकऱ्यांस जमीनदारां-कडून जमिनी खरेदी मिळण्याबाबद बिल मंजूर होतें. —१८९१ शेतकरी वर्गाची कांहीं भागांतील दाटी मोडून त्यांची सोय करण्याबाबद बिल मंजूर झालें.—१८९२ आयरिश स्थानिक स्वराज्याचें खातें उत्पन्न करण्याचें बाल्फोरचें बिल मंजूर झालें. —१८९३ अल्स्टर प्रांतांतील व्यापाऱ्यांची चळवळ. ग्लॅडस्टनसाहेबांचें दुसरें होमरूल बिल कॉमन्स सभेंत मंजूर, परंतु लॉर्डांच्या सभेंत नामंजूर होतें. —१८९६ आयर्लंद व इंग्लंद यांजमधील कराच्या ओझ्याच्या वांटणीची चौकशी करण्याबाबद कमिशन. शेतकी सुधारण्याचें खातें उत्पन्न करण्याची चळवळ व कमिशनची नेमणूक. —१८९८ आयरिश स्थानिक स्वराज्याबाबद कायदा पास होऊन, अधिक हक्क देण्यांत आले. —१८९९ शेतकीचें व धंद्याचें शिक्षण देण्याबाबद कायदा पास झाला. —१९०३ शेतकरी लोकांस जमिनी मालकी हक्कानें घेण्यास सरकारी तिजोरींतून मदत देण्याबद्दल कायदा पास होतो. —१९०६ आयर्लंदांतील राष्ट्रीय पक्षांतील निरनिराळ्या पंथांचें एकीकरण. —१९०७ अधिकारविभागणी (Devolution) करण्याबाबद बिरेलसाहेबाचें बिल पुढें येतें; परंतु आयरिश लोकांस तें नापसंत असल्यामुळें माघारें घेतलें जातें. आयरिश पक्षांचा समेट व बडया कन्व्हेन्शनची बैठक. —१९०९ जमीनदार लोकांकडून जमिनी सक्तीनें विकत घेऊन त्या कुळांस मालकी हक्कानें देण्याच्या कायद्याची पुरवणी.

आयर्लंदच्या इतिहासासंबंधीं आधारभूत ग्रंथ.

' नामूलं लिख्यते किंचित्. '

आयर्लंदच्या इतिहासासंबंधीं माहिती इकडील वाचकांस फारशी नसते. तथापि, सदरहु इतिहासाचा परिचय करून घेण्याची ज्यांस इच्छा असेल त्यांस पुणें व मुंबई येथील सार्वजनिक ग्रंथसंग्रहालयांमध्यें बरींच साधनें मिळण्यासारखीं आहेत. मुंबई येथील ' रॉयल एशिआटिक सोसायटी 'चा ग्रंथसंग्रह तर प्रसिद्धच आहे. त्याचप्रमाणें पुण्यास लो. टिळक यांच्या केसरी ऑफिसांत कै. प्रो. जिनसीवाले यांचें स्मारक म्हणून ठेवलेला, आणि ना. गोखले यांनीं ' भारत सेवक 'समाजाचे दिवाणखान्यांत स्थापन केलेला अशा या दोन ग्रंथसंग्रहालयांमध्येंहि आयर्लंदच्या इतिहासासंबंधीं बरींच पुस्तकें आहेत. हीं सर्व पुस्तकें समग्र वाचणें हें अर्थातच फार कालावधीचें काम आहे. तथापि, या इतिहासाचा विचार एकाद्या विशिष्ट दिशेनें करणारांस तीं सर्व समग्रच वाचलीं पाहिजेत असें नाहीं. हीं निरनिराळीं पुस्तकें त्यांच्या कर्त्यांनींसुद्धां कांहीं विशिष्ट हेतूनें व विचाराच्या विशिष्ट दिशेनेंच लिहिलेलीं आहेत. म्हणून या विषयावर या निरनिराळ्या ग्रंथसंग्रहांतील जीं पुस्तकें आम्हीं पाहिलीं व वाचलीं, त्यांचें वर्गीकरण करून साधारणतः कोणत्या पुस्तकांत काय सांपडण्यासारखें आहे हें खालीं देत आहों; व ज्या वाचकांस या विषयाची माहिती करून घ्यावयाची असेल अगर आम्हीं केलेल्या कोणत्याहि विधानांचें प्रत्यंतर मूळ पुस्तकांत पाहावयाचें असेल त्यांस त्यावरून तसें करणें सुलभ जाईल अशी आशा आहे.

१. **Encyclopaedia** जुना भाग **XIII** व नवा भाग **XXIX** यांतील आयर्लंदविषयीं भूवर्णनपर व लोकस्थितिवर्णनपर माहिती चांगली आहे. परंतु ऐतिहासिक माहिती त्रोटक असून आयरिश लोकांशीं सहानुभूति नसलेल्या अशा लेखकानें ती लिहिल्यामुळें निःपक्षपाती नाहीं.

२. **Historians' History of the World vol. XIX.** यांत जुनी ऐतिहासिक माहिती बरी आहे. परंतु गेल्या दोन शतकांतील हकीकत फारच त्रोटक रीतीनें दिलेली आहे.

३. **History of Ireland—by Thomas Moore Vols. 4.**

४. **History of Ireland—by J. M. Cusack Vols. 2.**

५. **History of Ancient Ireland—by Standish O'grady.**

६. **The kingdom of Ireland—by C. J. Walpole.**

आयर्लंदच्या सर्वसाधारण इतिहासावर हीं चार स्वतंत्र पुस्तकें आहेत. नं. ३ व ४ यांत माहिती विपुल असून तीं आयर्लंदशीं सहानुभूति असलेल्या लेखकांनीं लिहिलेलीं आहेत. नं. ३ चा लेखल थॉमस मूर हा आयर्लंदमधील उत्तम कवि व मोठा देशभक्त होऊन गेला. यास्तव सदरहु पुस्तकाचें महत्त्व विशेष आहे. नं. ५ मध्यें आयर्लंदचा प्राचीन इतिहास गोष्टींच्या रूपानें सांगितला आहे. परंतु राष्ट्रीय चळवळीच्या दृष्टीनें आयर्लंदचा हा जुन्या काळचा इतिहास फारसा बोधप्रद अगर मनोरंजक नाहीं. नं. ६ मध्यें सुमारें चारशें पानांत आयर्लंदचा संगतवार असा इतिहास थोडक्यांत दिलेला आहे. परंतु या सर्व पुस्तकांत एकोणिसाव्या शतकाचे प्रारंभापर्यंत, म्हणजे आयर्लंद व इंग्लंद यांचा असंमत संयोग होऊन आयरिश पार्लमेंट बरखास्त होईपर्यंतचाच इतिहास दिलेला आहे. आयर्लंदच्या सर्वसाधारण इतिहासासंबंधानें 'ग्रीन'च्या इंग्लंदच्या इतिहासांतहि प्रसंगाप्रसंगानें आयर्लंदची माहिती दिलेली आहे. अर्थात् ती त्रोटक आहे. परंतु जी आहे ती इतक्या रसाळ वाणीनें दिलेली आहे कीं, इतर कोणत्याहि पुस्तकांत ती तशी क्वचितच सांपडेल.

एकोणिसाव्या शतकांतील आयर्लंदच्या इतिहासासंबंधानें खालील पुस्तकें वाचण्यासारखीं आहेत.

७. **Ireland in 1868 by Gerald—Fitzgibbon** यांत आयर्लंदच्या पूर्वापर स्थितीचें वर्णन आहे.

८. **Ireland since the Union by—Justine MacCarthy.**

हीं दोन्ही पुस्तकें वाचण्यासारखीं आहेत. पैकीं नं. ८ च्या पुस्तकांत क्रमवार इतिहास असा न देतां गेल्या शतकांत झालेल्या निरनिराळ्या आयरिश चळवळींची स्फुट हकीकत दिलेली आहे. परंतु राजकारणाच्या दृष्टीनें आयरिश इतिहासाचें वाचन करणारास.

९. **Ireland in the 18th Century Vols. 5—by W. E. H. Leky.**

१०. **The English in Ireland Vols. 3, by J. A. Froude.**

हीं दोन पुस्तकें अत्यंत महत्त्वाचीं आहेत. किंबहुना आयरिश राजकारणाची दिशा, आयरिश लोकसमाजाचे गुणदोष व राज्यकारभाराची माहिती ज्यांस हवी असेल त्यांनीं फक्त हीं दोन पुस्तकें वाचलीं असतां चालण्यासारखें आहे. दोन्हींतहि फक्त अठराव्या शतकांतील हकीकत दिलेली आहे. मात्र प्रस्तावनेदाखल थोडासा पूर्वेतिहास देऊन शेवटच्या भागांत एकोणिसाव्या शतकांतील इतिहास व आयर्लंदच्या भावी स्थितीस अनुलक्षून तात्त्विक विवेचन केलेलें आहे. नं. ९ चा कर्ता हा आयरिश

लोकांशीं खऱ्या सहानुभूतीनें प्रेरित असून मनानें अत्यंत न्यायी व उदार असा लेखक आहे. आयर्लंदला स्वराज्य अगर होमरूल मिळण्यास तो विरुद्ध आहे. तथापि, आयरिश लोकांचे गुणदोष जितक्या प्रेमभावानें त्यानें वर्णन केलेले आहेत, तितका प्रेमभाव दुसऱ्या कोणत्याहि ग्रंथकारांत सांपडणें कठिण आहे. नं. १० चा कर्ता हा जवळ जवळ आयरिश लोकांचा द्वेष्टाच आहे असें म्हटलें तरी चालेल. आयर्लंदला स्वराज्य देऊं नये इतकेंच नव्हे तर आयरिश लोकांवर इंग्लंदचा राज्यकारभार थेट हिंदुस्थानांतल्या ताबेदारीच्या व दडपशाहीच्याच पद्धतीनें चालावा, व त्यांतच उभय राष्ट्रांचें कल्याण आहे, असें त्याचें स्पष्ट मत आहे. परंतु आयरिश राष्ट्रीय पक्षाची दुसरी म्हणजे विरुद्ध बाजू ज्यांना कोठें पाहावयाची असेल त्यांस यासारखा ग्रंथ मिळावयाचा नाहीं. Froude हा नामांकित व अत्यंत कुशाग्र बुद्धीचा असा लेखक असून त्यानें प्रत्येक विषयावर केलेलें विवेचन टीका या दृष्टीनें उत्कृष्ट व हृदयंगम आहे.

याशिवाय आयरिश लोकांच्या चळवळीसंबंधानें लिहिलेलीं व स्फुटविवेचनपर अशीं पुस्तकें म्हटलीं म्हणजे खालील होत.

११. **Parnellism—by T.P. O'Conor.** हा ग्रंथकार स्वतः इंग्लंदमध्यें वर्तमानपत्रकाराचा धंदा करणारा असून आज हयात आहे. आयरिश राष्ट्रीय पक्षाचा तो एक पुढारी आहे. या पुस्तकांत एकोणिसाव्या शतकांतील आयरिश चळवळींची माहिती पार्नेलपर्यंत आणून ठेवलेली आहे. आयर्लंदचे दुष्काळ वगैरेसंबंधानें यांत विशेष विस्तृत माहिती मिळते.

१२. **Ireland and her Agitators—by W. J.O'daund** हा ग्रंथकर्ता डॅनिअल ओकॉनेल याचा एक वेळ प्रायव्हेट सेक्रेटरी असून जिला (Repeal Movement) आयर्लंदचा व इंग्लंदचा संयोग तोडून टाकण्याची चळवळ असें म्हणतात, तिचा सुमारें दहा वर्षांचा इतिहास या पुस्तकांत त्यानें दिला आहे. ग्रंथकार स्वतः राजकीय चळवळींत पडणारा व त्यानें आयर्लंदचे इतिहासांतील सर्वांत मोठी कायदेशीर चळवळ डोळ्यांनीं पाहिली असल्यानें या वर्णनात्मक पुस्तकांत निरनिराळ्या आयरिश पुढाऱ्यांच्या खाजगी गोष्टी व इतर हकीकती फारच चित्ताकर्षक रीतीनें सांगितलेल्या आहेत.

१३. **Young Ireland—by Sir Charles Gavan D'uffy** हा ग्रंथकार १८४०–१८५० या दहा सालांत आयरिश राष्ट्रीय पक्षाच्या नवीन निघालेल्या सुप्रसिद्ध (Nation) 'नेशन' पत्राचा मुख्य संपादक असून फार उत्तम लेखक होता. डॅनियल ओकॉनेल यासहि मवाळ म्हणणाऱ्या जहालपक्षाचा हा मुख्य लेखक होय. बंगाल्यांत जसें 'वंदे मातरम्' (Bande Mataram) हें पत्र होऊन गेलें, तसेंच आयर्लंदमध्यें 'Nation' हें पत्र झालें. किंवहुना

Bande Mataram च्या संपादकास या पत्राची मूळ कल्पना 'Nation' पत्रावरून आलेली असल्यास त्यांत आश्चर्य वाटण्यासारखें कांहीं नाहीं. अर्थात् या पुस्तकांत 'Repeal Movement' व 'Nation' वर्तमानपत्र यांची दहा वर्षांची जी हकीकत दिलेली आहे, तिच्यासारखी विस्तृत व चटकदार हकीकत दुसरी कोठेंहि सांपडणें शक्य नाहीं.

१४. **New Ireland vols. 2—by A. M. Sullivan.** सुलिव्हन हा वर सांगितलेल्या ग्रंथकर्त्यानंतर 'Nation' पत्राचा मुख्य संपादक होता. व सदरहू पुस्तकांत सुमारें पंचवीस वर्षांतल्या निरनिराळ्या चळवळी, निरनिराळे लोक व निरनिराळे प्रसंग यांचेसंबंधानें वर्णनात्मक माहिती दिलेली आहे. परंतु तारतम्य दृष्टीनें पाहतां नं. १३ पेक्षां नं. १४ हा ग्रंथ पुष्कळच नीरस आहे.

१५. **Recollections—by William O'brien.** सदरहु ग्रंथकर्ता अद्यापि हयात आहे. तो पार्नेलच्या पूर्वींच्या अनुयायांपैकीं एक असून रेडमंडचा प्रतिस्पर्धी आहे. परवां आयर्लंदांत एके ठिकाणीं मारामारी होऊन सभा मोडली त्या प्रसंगांत या ग्रंथकर्त्याचीच मुख्य भूमिका होती. या ग्रंथांत फीनीअन चळवळीपासून तों परवांपर्यंतच्या आयरिश चळवळीच्या निरनिराळ्या प्रसंगांचें चित्ताकर्षक असें वर्णन दिलेलें आहे.

१६. **Irish Ideas—by W. O'brien.** हेंहि वरील ग्रंथकर्त्याचेंच पुस्तक असून यांतहि आयरिश राष्ट्रीय पक्षाच्या कांहीं सिद्धांतांचें व प्रसंगांचें स्फुट प्रतिपादन आहे.

एकोणिसाव्या शतकांत झालेल्या आयरिश चळवळी, त्यांचा संगतवार इतिहास, आंकडे वगैरे माहिती ज्यांस पाहिजे असेल त्यांनीं खालील दोन पुस्तकें अवश्य वाचावीं. व तीं फार महत्त्वाचीं आहेत.

१७. **Fifty years of Concessions to Ireland' vols. 2,—by Barry O'brien.** या पुस्तकांत १८३१ ते १८८१ या सालांतील आयर्लंदांतील जमीनबाबद व स्थानिक स्वराज्यबाबदचे कायदे, धर्मशिक्षण व इतर शिक्षण, पार्लमेंटरी सुधारणा, धर्मखातें वगैरेंच्या इतिहासाची माहिती आंकड्यांसह दिलेली आहे. ग्रंथकार स्वतः आयरिश राष्ट्रभक्त असून विवेचन उत्कृष्ट आहे.

१८. **A Consideration of the State of Ireland in the 19th Century—by Locker Lampson.** या सुमारें सातशें पानांच्या पुस्तकांत सन १८०० पासून १८९३ पर्यंत घडून आलेल्या आयरिश राजकारणाच्या इतिहासांतील प्रमुख गोष्टी विषयवार दिलेल्या आहेत. शिवाय या पुस्तकाच्या परिशिष्टांत अत्यंत महत्त्वाचे उतारे, अवतरणें वगैरे सांपडतात. पुस्तकांत

पाल्हाळ फार आहे, व विवेचनांत थोडासा दूरान्वय दिसून येतो. परंतु पुस्तक माहितीनें ओथंबलेलें असें असल्यानें अवश्य वाचनीय आहे.

आयरिश चळवळींच्या इतिहासांत 'होमरूल' Home Rule ची चळवळ अत्यंत महत्त्वाची आहे व त्यासंबंधानें खालील पुस्तकें वाचनीय आहेत.

१९. **Case against Home Rule—by E. Dicey.** या पुस्तकांत आयर्लंदला स्वराज्य कां देऊं नये याचा इंग्लंदच्या दृष्टीनें अत्यंत सोपपत्तिक रीतीनें विचार केलेला आहे. ग्रंथकार हा 'राज्यशासनपद्धती'वर ग्रंथ लिहिणारा म्हणून प्रख्यात आहे; आणि प्रस्तुत ग्रंथांतील विवेचनहि तात्त्विक दृष्टीनें व अत्यंत समर्पक रीतीनें केलेलें आहे.

२०. **The Case for Home Rule—by Justine MacCarthy.** हें पुस्तक History of Our Own Times वगैरे ऐतिहासिक ग्रंथांच्या कर्त्यानें लिहिलेलें असून त्यांत वरील ग्रंथास उत्तर आहे.

याशिवाय खालील पुस्तकें स्फुट म्हणून वाचण्यासारखीं आहेत.

२१. **Irish Nationalism—by the Duke of Argyll.**

२२. **Mill's plan of pacifying Ireland Examined by Lord Dufferin.**

हीं दोन्ही पुस्तकें कॉनझर्व्हेटिव्ह पक्षाच्या दोन विद्वान् उमरावांनीं लिहिलेलीं असून आयरिश राष्ट्रीय चळवळ—विशेषत: जमीनबाबद चळवळ—इच्या विरुद्ध कारणें व उत्तरें काय असूं शकतील यांचें सोपपत्तिक विवेचन या पुस्तकांत सांपडेल.

२३. **Ireland under the Land League—by Clifford Lloyd.** या पुस्तकांत लॅन्ड लीग या संस्थेची लोकांवर किती भयंकर सत्ता चालत होती व ही चळवळ किती यशस्वी झाली होती याचें वर्णन प्रतिपक्षानें लिहिलेलें वाचावयास मिळतें.

२४. **Ireland—Industrial, Social and Political—by J. B. Murphy.** या पुस्तकांत आयर्लंदांतील शेतकी, खनिज संपत्ति व उद्योगधंदे यांसंबंधानें पुष्कळ उपयुक्त माहिती दिलेली आहे.

२५. **Ireland in the New Century—by Sir Horace Plunkett.** हें पुस्तक अत्यंत वाचनीय आहे. ग्रंथकर्ता मोठा राष्ट्रभक्त आहे. तथापि निव्वळ राजकीय चळवळीनें कोणतेंहि राष्ट्र उदयास येत नाहीं, तर स्वावलंबनाचे पद्धतीनें उद्योग करून राष्ट्रीय शील सुधारून व उद्योगधंदे वाढवून प्रथमत: सांपत्तिक स्थिति सुधारली पाहिजे असें त्याचें ठाम मत आहे. या नवीन विचाराची परंपरा आज सुमारें पंधरावीस वर्षें प्रचलित असून तिचें बहुतेक श्रेय त्याजकडेच आहे. जमीनबाबद १९०३

सालीं जो कायदा झाला व आयरिश शेतकरी आपल्या जमिनीचे मालक होणार अशी आशा वाटूं लागली त्याचें श्रेयहि थोडेंबहुत याच ग्रंथकाराकडे आहे. तो अधिकारारूढ असून, शेतकी व उद्योगधंदे यांची वाढ करण्याचें काम हल्लीं करीत आहे. खरें स्वावलंबन म्हणजे काय असतें याचा एका बाजूचा विचार या ग्रंथांत उत्कृष्ट तऱ्हेनें केलेला आढळून येतो.

आयर्लंदांतील प्रसिद्ध पुरुष व पुढारी यांच्यासंबंधानें चरित्रात्मक अशीं पुस्तकें पुष्कळच आहेत. परंतु त्यांतल्या त्यांत खालील पुस्तकें विशेष वाचण्यासारखीं आहेत.

२६. **Compendium of Irish Biography.** हें पुस्तक आपल्या १० व्या राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष व आयरिश राष्ट्रभक्त Alfred Webb यांनीं रचलेलें आहे. हा एक चरित्रकोश असून अगदीं पौराणिक कालापासून तों १८८० पर्यंत जो जो म्हणून प्रसिद्ध असा आयरिश पुरुष होऊन गेला त्याचें चरित्र यांत सांठविलेलें आहे. माहितीच्या दृष्टीनें प्रस्तुत पुस्तक फारच मौल्यवान् आहे.

२७. **Leaders of Irish Public Opinion—by Leky Vols. 2.** यांत फक्त तीनच मुख्य चरित्रें दिलेलीं आहेत. तीं ग्रॅटन, फ्लड व डॅनियल ओकॉनेल यांचीं होत. परंतु या चरित्रांत अठराव्या शतकाचे अखेरचा आयरिश राष्ट्राचा सर्व इतिहासच जवळजवळ सांगितला आहे असें म्हटलें तरी चालेल. याशिवाय

२८. Life of Parnell by Barry O'brien –Vols. 2, २९. Life of Gladstone by John Morley –Vols. 3. ३०. Justine Mac Carthy यांनीं लिहिलेल्या आत्मचरित्रांतील चरित्रें इत्यादि वाचण्यासारखीं आहेत. याच विषयासंबंधानें प्रसिद्ध लेखक ३१. –Jonathan Swift. ३२. Edmund Burke. ३३. William Pitt आणि ३४. Fox यांचीं चरित्रें वाचण्यासारखीं आहेत. Swift हा प्रसिद्ध आयरिश राष्ट्रभक्त असून त्यानें आपल्या तीव्र, जळजळीत व अत्यंत विनोदपूर्ण अशा लेखांनीं आयरिश लोकांस इंग्रजांशीं कसें वागावें, स्वावलंबन कसें करावें वगैरे शिकवून फार उच्च दर्जाची देशसेवा केली होती. Swift याचें Henry Craik यानें लिहिलेलें चरित्र, विशेषतः त्यांतील तेरावा भाग वाचनीय आहे. Burke ह्याचा सर्व जन्म जरी इंग्लंदांत गेला होता तरी तो पक्का आयरिश राष्ट्रभक्त होता. आयर्लंदासंबंधाचे त्याचे सर्व लेख–३५. Thomas Arnold यानें एकत्र करून छापलेले आहेत. व ते वाचले असतां आयरिश राजकारणांत त्याचें मन किती गढून गेलेलें होतें हें कळून येईल. रोमन क्याथोलिक लोकांचा छळ ज्यांच्या

योगानें करण्यांत आला ते कायदे (Penal Laws) यांच्यावर कडक पण सोपपत्तिक अशी टीका वरील पुस्तकाशिवाय इतरत्र वाचावयास मिळणें कठिण आहे. तसेंच, या पुस्तकांतील विविध लेखांत, ज्यांच्यामुळें बर्क हा जगांतील मुत्सद्यांमध्यें वरच्या दर्ज्याचा मानला जातो ते राजकारण-विषयक उदार व व्यापक असे तात्त्विक सिद्धांत जागजागीं नुसते पेरलेले आढळून येतात. Willam Pitt याचीं चरित्रें दोनतीन आहेत. अठराव्या शतकांतील अखेरच्या भागाच्या आयर्लंदच्या इतिहासाशीं, इंग्लंदचा मुख्य प्रधान या नात्यानें पिटचा अत्यंत निकट संबंध होता. पिटनेंच सन १८०० सालीं आयरिश पार्लमेंट सभा मोडली व ती मोडण्याची त्याची खटपट सुमारें १५ वर्षें चालू होती. अर्थात् पिटच्या चरित्रांत आयरिश इतिहासाची मधून मधून चर्चा आहे व ती इंग्लंदच्या दृष्टीनें लिहिलेली असल्यामुळें मनन करण्यासारखी आहे. William Pitt हा जसा आयर्लंदचा शत्रु तसाच Fox हा आयर्लंदचा मित्र. हे दोघे इंग्लिश राजकारणाप्रमाणेंच आयरिश राजकारणासंबंधानेंहि प्रतिपक्षी या नात्यानें आजन्म भांडत होते. शिवाय Fox हा ग्रॅटन वगैरे आयरिश देशभक्तांचा मित्र असून, तो जेव्हां जेव्हां अधिकारारूढ होई तेव्हां तेव्हां आयरिश लोकांस अनुकूळ अशा गोष्टी शक्य त्या करी. यामुळें Fox चें चरित्रहि यासंबंधानें वाचल्यास त्यांत आयरिश इतिहासाच्या एका भागाची (१७८०–१८००) माहिती मिळण्यासारखी आहे.

चरित्रांप्रमाणेंच मुत्सद्यांच्या भाषणांचीं पुस्तकेंहि इतिहासाच्या दृष्टीनें वाचनीय असतात; व आयर्लंदच्या इतिहासासंबंधानें ग्रॅटन, ओकॉनेल, प्लंकेट, शील, पिट, फॉक्स व ग्लॅडस्टन यांचीं भाषणें अवश्य वाचनीय आहेत. या सर्व वक्त्यांचीं भाषणें पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झालेलीं आहेत. तसेंच, ३६. Speeches from the Dock हें पुस्तकहि वाचनीय आहे. यांत बेकायदेशीर चळवळ करणाऱ्या लोकांचीं आत्मसमर्थनपर, कळकळीचीं व वक्तृत्वपूर्ण भाषणें आहेत. आयरिश इतिहासासंबंधानें पाहतां मुख्यतः तीन वर्तमानपत्रें प्रसिद्ध असून, त्यांत अर्थातच राजकारणासंबंधीं पुष्कळच माहिती मिळण्यासारखी आहे. १८४० सालीं स्थापन झालेल्या परंतु पुढें कांहीं वर्षांनीं बंद पडलेल्या Nation नांवाच्या राष्ट्रीय पक्षाच्या वर्तमानपत्राच्या जुन्या लेखांचें पुस्तक निघालेलें पाहण्यांत नाहीं. परंतु तें असण्याचा संभव आहे; व मिळाल्यास १९ वे शतकाचे मध्यभागीं राष्ट्रधर्म व देशभक्ति या गोष्टी, डेव्हिस, डिलन व डफी यांनीं आयरिश लोकांस कशा शिकविल्या हें त्यांत पाहावयास सांपडेल. दुसरें वर्तमानपत्र म्हटलें म्हणजे Freeman's Journal. हें पत्र बरेंच जुनें आहे, व याचीं मतें मध्यम राष्ट्रीय पक्षाचीं आहेत. तिसरें पत्र Gaelic American हें होय. हें पत्र क्रांतिकारक विचारांच्या आयरिश

राष्ट्रभक्तांनीं अमेरिकेंत आज कित्येक वर्षें चालविलेलें आहे. हें पूर्वी हिंदुस्थानांत येत होतें. हल्लीं तें येण्याचें सरकारनें बंद केलेलें आहे.

आयरिश इतिहासाच्या अंगभूत अशा निरनिराळ्या विषयांवर अनेक लहान पुस्तकें ग्रंथसंग्रहालयांमधून आढळतात. उदाहरणार्थ, Swift Mac-neill याचें ३७. The Irish Parliament या नांवाचें पांचपन्नास पानांचेंच लहानसें पुस्तक आहे. पण त्यांत आयरिश पार्लमेंटचा इतिहास, विशेषतः कायद्याच्या दृष्टीनें तिची घटना वगैरे मौल्यवान् माहिती आहे. तसेंच ३८. Some Arguments for Home Rule या पुस्तकांत आयरिश पुढारी रेडमंड याचीं १९०७ सालचीं भाषणें एकत्र करून छापलेलीं आहेत. परंतु अशा किरकोळ पुस्तकांची यादी करणें कठिण आहे.

वर सांगितलीं यांशिवाय आयर्लंदसंबंधीं इतर आणखीहि बरींच पुस्तकें मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या ग्रंथसंग्रहालयांत आहेत; तथापि त्यांपैकीं कांहीं माझ्या विषयमर्यादेच्या बाहेरचीं अशीं वाटल्यामुळें मीं पाहिलेलीं नाहींत व कांहीं उपयुक्त असावीं अशीं वाटत असतांहि योग्य वेळीं माझ्या हातीं आलीं नाहींत. तींहि उत्साही वाचकांनीं वेळ असल्यास अवश्य वाचावीं.

THE harp that once through Tara's halls,
The soul of music shed,
Now hangs as mute on Tara's walls
As if that soul were fled.

So sleeps the pride of former days,
So glory's thrill is over,
And hearts that once beat high for praise
Now feel that pulse no more.

No more to chiefs and ladies bright
The harp of Tara swells,
The chord alone that breaks at night
Its tale of ruin tells.

Thus Freedom now so seldom wakes,
The only throb she gives
Is when some heart indignant breaks,
To show that still she lives.

—*Thomas Moore*

WHEN he who adores thee has left but the name
Of his faults and his sorrows behind,
Oh, say, wilt thou weep, when they darken the fame
Of a life that for thee was resigned?

Yes, weep, and however my foes may condemn
Thy tears shall efface their decree ;
For Heaven can witness, though guilty to them,
I have been but too faithful to thee.

With thee were the dreams of my earliest love;
Every thought of my reason was thine;
In my last humble prayer to the spirit above,
Thy name shall be mingled with mine.

Oh ! blest are the lovers and friends who shall live
The days of thy glory to see;
But the next dearest blessing that Heaven can give
Is the pride of thus thus dying for thee.

—*Thomas Moore*

आयर्लंदचा इतिहास

भाग पहिला

विषयोपन्यास

सुमारें दोन वर्षांपूर्वी, म्हणजे सन १९०७ सालच्या नोवेंबर महिन्यांत सिमला येथें वडचा कायदेकौन्सिलांत राजद्रोहक सभांसंबंधाचा कायदा पास करण्यांत आला. सदरहू प्रसंगीं जो वादविवाद झाला त्यामध्यें नामदार डॉ. राशबिहारी घोष यांनीं खुद्द व्हाइसरॉयसाहेबांचे तोंडावर असें स्पष्ट सांगितलें कीं, हिंदुस्थान हें दुसरें आयर्लंदच होऊं पाहात आहे, सांभाळा! आयर्लंदप्रमाणें येथेंहि दडपशाही कायद्यांच्या जोरावर राज्य करण्याचा सरकारचा इरादा दिसतो. पण त्यांनीं खूप समजून ठेवावें कीं, आयर्लंदावर सुखानें राज्य करण्याचा प्रश्न केवळ निग्रहकारक अशा कायद्यांच्या रीतीनें आजपर्यंत कधींहि इंग्रजांस सुटला नाहीं; व त्या उपायानें तो प्रश्न हिंदुस्थानांतहि पण सुटावयाचा नाहीं. गेल्या दिसेंबरांत बंगाल्यांतून ज्या हद्दपाऱ्या झाल्या व विशिष्ट गुन्ह्यांची चौकशी विशिष्ट रीतीनें करण्यासंबंधींचा जो नवा कायदा करण्यांत आला त्या प्रसंगीं केसरीनें लिहिलेल्या अग्रलेखास "हिंदुस्थान आयर्लंद झालें" असा मथळा दिलेला वाचकांस स्मरत असेलच. तसेंच, ज्यांना बोलून किंवा लिहून आपले विचार व्यक्त करावयाचे नसतात अशा इतिहासज्ञ विचारी लोकांच्याहि मनांत, गेले सालभर घडून येणाऱ्या अघटित घटना पाहून, आयर्लंदचें स्मरण वेळोवेळीं झालें असेल अशी आमची खात्री आहे. अशा रीतीनें आयर्लंदची आठवण इकडे होण्याचें मुख्य कारण असें आहे कीं, सन १८८० सालापासून हिंदुस्थानांतील लोकांस राजकारणाची विशेष गोडी लागली, व १८८० सालच्या सुमारासच आयर्लंदमधील राजकारणाराला पार्नेलच्या कर्तबगारीमुळें तेज आलें होतें. तेव्हांपासून हिंदुस्थानांतील राजकारणप्रिय पुरुषांस सूक्ष्म

निरीक्षणाअंतीं आयर्लंदांतील व या देशांतील चळवळींमध्यें एक प्रकारचें साधर्म्य दिसूं लागलें; व हा बिंबप्रतिबिंब भाव आज जवळजवळ तीस वर्षांच्या अनुभवानें दृढच होत गेलेला आहे. पुढें, हिंदुस्थानांतील हकीकती वाचून आयरिश लोकांचेंहि लक्ष लवकरच हिंदुस्थानाकडे वेधलें. सन १८९४ सालीं मद्रास येथें भरलेल्या दहाव्या राष्ट्रीय सभेचें अध्यक्षस्थान आल्फ्रेड वेब या आयरिश गृहस्थास देण्यांत आलें; व त्या वेळच्या त्याच्या भाषणावरून, आयरिश लोकांस हिंदुस्थानच्या प्रजेविषयीं एक प्रकारचें ममत्व वाटूं लागलें आहे हें चांगलेंच व्यक्त झालें. सुमारें तेरा वर्षांपूर्वीं नामदार गोखले हे आयर्लंदास गेले होते त्या वेळीं आयरिश लोकांनीं त्यांचा चांगला परामर्ष घेतला; व मायकेल डेव्हिट, डिलन, वगैरे लोकांच्या व त्यांच्या ज्या गांठी पडल्या त्यांवरून आयरिश लोकांस आमच्या सुखदु:खाच्या गोष्टी ऐकण्यास आवडतात, असें दिसून आल्याचें सर्वश्रुत आहेच. लोकमान्य टिळक यांजवरील राजद्रोहाच्या दोन्ही खटल्यांचे प्रसंगीं आयरिश वर्तमानपत्रांतून जे लेख आले त्यांवरून, हिंदुस्थानांतील राजकारणाचे झगड्यांत ज्यांना ज्यांना दु:ख सोसावें लागतें अशांविषयीं आयरिश लोकांस सहानुभूति वाटते, व अशांच्या उद्योगाचें कौतुक करण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति असते, असेंहि दिसून आलें. अशा रीतीनें या उभय राष्ट्रांतील संबंध दिवसेंदिवस वाढतच चाललेला आहे.

वास्तविक, आयर्लंद व हिंदुस्थान या देशांमध्यें अर्थाअर्थीं कांहीं एक संबंध नाहीं. दोहोंमध्यें अंतर तीनचार हजार कोस, धर्म वेगवेगळे, व ऐहिक विषयांचे दृष्टीनें पाहतां एकाचें दुसऱ्यावर अवलंबून असें कांहींच नाहीं. केवळ विश्वकुटुंबाचे अवयव या नात्यानें उत्पन्न होणारा दूरान्वय मनांत नेहमीं कसा वागणार? अर्थात् इंग्लंडच्या उभयान्वयी उपाधीची जोड झाली नसती तर या दोनही राष्ट्रांतील लोकांस एकमेकांबद्दल कधीं कांहींच वाटलें नसतें. ज्यांत आपला कांहीं संबंध नसतो अशा गोष्टी आपल्या कानावर आल्याच तर त्या आपण तेव्हांच विसरतों; किंवा फारच झालें तर केवळ इतिहास या दृष्टीनें त्या आपल्या ध्यानांत राहतात. परंतु इंग्लंदचें साम्राज्य हें आयर्लंद व हिंदुस्थान या उभय राष्ट्रांस सुखदु:खाचें एक साधारण असें अधिष्ठान किंवा उत्पत्तिकारणच निर्माण झाल्यानें, त्यांपैकीं एका राष्ट्रांत

घडणाऱ्या गोष्टी दुसऱ्या राष्ट्रांतील लोकांस केवळ इतिहासाहून अधिक चित्ताकर्षक वाटूं लागाव्या हें स्वाभाविकच आहे. गत वर्षी पार्लमेंटांतील का वादविवादाचे प्रसंगीं सर हॉवर्ड व्हिन्सेंट नांवाच्या सभासदानें जीभ लांब करून, "हद्दपारीच्या ऐवजीं लाला लजपतराय यांस गोळीच कां घातली नाहीं ?" असे साहसाचे उद्गार निर्लज्जपणानें काढले; तेव्हां रेडमंड वगैरे आयरिश पुढारी त्याजवर कसे तुटून पडले व ते शब्द त्यांनीं या राजश्रींना परत घेण्यास कसे लावले, हें केसरीच्या वाचकांस स्मरत असेलच. उलट पक्षीं, पार्लमेंटांत आयरिश होमरूल (स्वराज्या) चा प्रश्न निघाला असतां हिंदी लोकांचें श्रोत्रेंद्रिय लागलेंच कसें तीव्र होतें, किंवा आयर्लंदांतील लोकांचें दुःख निवारण करणारा अगर त्यांस नवीन हक्क देणारा एकादा कायदा पास झाला म्हणजे हिंदुस्थानांतील लोकांस स्वाभाविकपणें आनंद कसा होतो, ही ज्याच्या त्याच्या अनुभवाचीच गोष्ट आहे. स्वराज्य, म्हणजे आपल्या तंत्रानें चालणारें पार्लमेंट मिळणें हें कित्येक स्वाधीन व कित्येक पराधीन अशा गोष्टींच्या सिद्धीवर अवलंबून असतें. यामुळें तुर्की, इराणी किंवा चिनी अशा पौर्वात्य लोकांस पार्लमेंट मिळालें अगर मिळणार असें ऐकून आम्हीं स्वतः कसें वागावयास पाहिजे याचें जसें आपणांस ज्ञान होतें, तसेंच आयर्लंदच्या स्वराज्याची प्रगति अगर प्रतिगति याविषयीं आपल्या कानावर कांहीं बातमी आली असतां ब्रिटिश सरकारच्या मनाची तब्बेत कशी काय लागलेली आहे याचा अंदाज हिंदुस्थानच्या राजकीय पुढाऱ्यांस बांधतां येतो. कुटुंबांत जी ती व्यक्ति आपलें नशीव आपणाबरोबर घेऊन येतेच; असें असतांहि कुटुंबाचें भवितव्य म्हणून कांहीं एक वेगळेंच असतें; व त्याच्या जाळ्यांत सर्व गुरफटलेले असल्यामुळें, एकमेकांबद्दल एकमेकांस अभिमान वाटूं लागतो. तसाच कांहींसा प्रकार हिंदुस्थान व आयर्लंद यांचा झालेला दिसतो. समसुखी जीव जरी एकमेकांबद्दल प्रेमभाव बाळगीत नसले तरी समदुःखी जीव तो भाव बाळगतात यांत शंका नाहीं; व या नात्यानें आयर्लंद व हिंदुस्थान हीं दोन परावलंबी राष्ट्रें एकमेकांचा वृत्तांत ऐकून ज्याप्रमाणें आपलें दुःख यत्किंचित् तरी विसरतील, त्याचप्रमाणें एकमेकांच्या चारित्र्यापासून बोध होऊन विचाराची नवीन दिशाहि त्यांस सुचेल. तथापि या दोन राष्ट्रांस परस्परांचा पूर्ववृत्तांत असावा तितका परिचित

नाहीं. त्यांतल्या त्यांत आयर्लंदची स्थिति हिंदुस्थानापेक्षां कांहींशी बरी असल्यानें, म्हणजे राजकारणांत आयर्लंदचें पाऊल हिंदुस्थानापेक्षां पुढें असल्यामुळें, आमचा वृत्तांत सविस्तर कळवून घेण्याची आयरिश लोकांस कदाचित् इतकी गरज वाटत नसेल. परंतु आयर्लंद हें राष्ट्र ज्या कित्येक राजकीय स्थित्यंतरांतून हल्लींच्या पदवीस येऊन पोंचलें आहे त्यांपैकीं कित्येकांमधून आम्हांस अद्यापि जावयाचें असल्यामुळें, आम्हांस तरी आयर्लंदचा वृत्तांत समजून घेणें अधिक जरूरीचें आहे.

सदरहू वृत्तांत वाचकांपुढें मांडण्यांत आमचा मुख्य हेतु काय आहे, हें प्रथमच विषयोपन्यासाचे वेळीं सांगितलेलें बरें. हा हेतु म्हटला म्हणजे, कांहीं बाबतींत समान स्थितींत असलेल्या अशा एका युरोपियन राष्ट्राचे पांचशें वर्षांचे इतिहासावरून आम्हीं हिंदुस्थानवासी लोकांनीं काय शिकावें अगर आम्हांस काय शिकतां येईल याचा बोध करून देणें. हिंदुस्थानच्या स्थितीसारखी ज्याची स्थिति आहे असा देश म्हटला म्हणजे एक आयर्लंदच. या दोन राष्ट्रांत वैधर्म्य कांहीं थोडें थोडकें नाहीं; परंतु वैधर्म्याप्रमाणें साधर्म्यहि बरेंच आहे हें या बाबतींत पुढें केलेल्या विवेचनावरून दिसून येईल. व अशा राष्ट्रांचा पांचचारशें वर्षांचा इतिहास डोळ्यांपुढें आणितां आला तर त्यापासून उपयुक्त असे व्यापक सिद्धांत काढतां येणें शक्य आहे. हिंदुस्थानच्या नवीन परिस्थितींतील इतिहासास हल्लीं नुकताच कोठें प्रारंभ आहे. या इतिहासास खरी सुरुवात होऊन अवघीं ५०।७५ वर्षें झालीं. अर्थात् तेवढ्यावरूनच भावी स्थितीसंबंधानें अनुमानें काढणें प्रायः चुकीचें होईल. इतिहासाचा मुख्य उपयोग भविष्यकथन हा होय; व तें भविष्य खरें ठरण्यास जितक्या अधिक काळाचा इतिहास आधार म्हणून घेतां येईल तितकें बरें. आयर्लंदच्या इतिहासांतील वादग्रस्त असे जे प्रश्न त्यांपैकीं प्रत्येकाचा इतिहास कमींत कमी १००–१५० वर्षांचा आहे. दुसरी एक गोष्ट अशी आहे कीं, जेथें खोल व शांत विचाराचा प्रश्न येतो तेथें स्वतःचा संबंध जिच्यांत कमी अशा प्रकारची विचारसामग्रीच घेतलेली बरी. शाळेंत मुलांच्या पाट्या एकमेकांकडून तपासवितात हें प्रत्येक विद्यार्थ्यास ठाऊक आहेच. खेळणारापेक्षां पाहणारालाच खेळ अधिक चांगला दिसतो अशी म्हण आहे. मनुष्यास दुसऱ्याचा न्याय जसा करतां येतो, तसा तो स्वतःचा स्वतःला करितां

येत नाहीं. वकिलाच्या स्वतःच्या हितसंबंधाचा खटला असला म्हणजे तो दुसरा वकील देतो. डाक्तराच्या घरचें जिव्हाळ्याचें माणूस आजारी पडलें तर तो प्रायः दुसरा डाक्तर बोलावतो. त्याचप्रमाणें आपल्या देशासंबंधानें सल्ला देण्यास केव्हां केव्हां आपणापेक्षां दुसरेच लोक अधिक लायक ठरतात. या सर्वांतील मर्म हेंच आहे कीं, अहंकार व ममत्व यांच्या धूमोद्गाराच्या योगानें आपल्या डोळ्यांना एक प्रकारचें अंधत्व येतें. तसेंच कोणतीही वस्तु नीट निरखून तिची परीक्षा करावयाची असली तर ती अगदीं डोळ्यांना भिडवून चालत नाहीं, थोडी अंतरावर धरावी लागते. चितारी चित्र रंगवीत असतां मधूनमधून दूर अंतरावर जाऊन तें पाहतो. त्याचप्रमाणें आपल्या राष्ट्र-पटावर इतिहासचित्र रंगत असतां, मनानें थोडें दूर जाऊन, त्या चित्राचें प्रतिबिंब उपमानभूत होण्यासारख्या एकाद्या राष्ट्राच्या इतिहासाचे आरशांत आपणास पाहतां आलें तर फार चांगलें; व हिंदुस्थानच्या लोकांस आयर्लंदचा इतिहास आरशाप्रमाणें उपयोगी पडेल असा आमचा समज आहे. दडपशाही कायद्यांच्या दृष्टीनें पाहतां आयर्लंदची आठवण कशी होते, हें ना. राशबिहारी घोष यांच्या उद्गारांवरून वर दाखविलेंच आहे. परंतु हा बिंब-प्रतिबिंब भाव राष्ट्रेतिहासाच्या या फक्त एका अंगावरूनच पटतो असें नाहीं; तर ऐतिहासिक परंपरा, लोकस्वभाव व चारित्र्य, धर्म, समाजरचना, सुखदुःख-कारणें, राष्ट्राच्या मागण्या व आकांक्षा, राज्यकर्त्यांचें धोरण, प्रजाजनांच्या चळवळी व उद्योग, इत्यादि अनेक अंगांनीं आयर्लंदचा दाखला हिंदुस्थानास देण्यासारखा व पटण्यासारखाहि आहे.

आयर्लंद देश हें एक बेट आहे. तें इंग्लंदच्या पश्चिमेस सुमारें सत्तर मैलांवर असून दोहोंच्या दरम्यान समुद्र आहे, त्यास आयरिश चॅनल किंवा आयरिश समुद्र म्हणतात. या देशांत सरोवरें, दलदली, पाणथळी यांची गर्दी असून जिकडेतिकडे प्रांत डोंगराळ, वनश्रीयुक्त, हिरवागार व म्हणून नेत्रांस रम्य असा दिसतो. आयर्लंदास 'पाचूचीं बेटें' असें म्हणतात याचें कारण हेंच होय. या बेटाची लांबी सुमारें तीनशें मैल, रुंदी पावणेदोनशें मैल व क्षेत्रफळ अदमासें बत्तीस हजार चौरस मैल आहे. म्हणजे विस्ताराचे मानानें पाहतां आयर्लंद देश हा फार तर हिंदुस्थानांतील वऱ्हाड प्रांताच्या दुपटीएवढा भरेल. आयर्लंदची लोकसंख्या इ. स. १९०१ चे खानेसुमारींत

४४,५८,७७५ इतकी भरली. चाळीस वर्षांपूर्वी म्हणजे १८६१ सालीं ही लोकसंख्या सुमारें अठ्ठावन्न लक्ष होती; व १८५१–६१ या दहा सालांत आयर्लंदची लोकसंख्या ‘ शेंकडा अकरा ’ इतक्या भयंकर प्रमाणानें कमी झाली. १८४१ सालीं ही संख्या ८१ लक्ष होती. अर्थात् सत्तर वर्षांचे अवधींत आयर्लंदची लोकसंख्या निम्यानें कमी झाली. आणि याचें कारण दुष्काळ व असंतुष्ट आयरिश लोकांचा देशत्याग हेंच होय. अद्यापि दरसाल कित्येक लोक आयर्लंद सोडून अमेरिकेस जातात; कारण स्वदेशापेक्षां तेथें त्यांचें बरें चालतें. आजच्या ४४$\frac{१}{२}$ लक्षांत २५ लक्ष कांहीं सांगण्यासारखा धंदा न करणारे, ८$\frac{३}{४}$ लक्ष शेतकी करणारे, ६$\frac{१}{२}$ लक्ष उद्योगधंदा करणारे, २ लक्ष घरकाम करणारे, व १$\frac{१}{२}$ लक्ष इतर धंदे करणारे असे आहेत. धर्माचे दृष्टीनें पाहतां या ४४$\frac{१}{२}$ लक्षांपैकीं ३३ लक्ष क्याथोलिक, ५$\frac{३}{४}$ लक्ष प्रॉटेस्टंट, ४$\frac{१}{२}$ लक्ष प्रेसबिटरेनियन्स, ६२ हजार मेथॉडिस्ट व बाकी इतर किरकोळ धर्मपंथांचे आहेत. लोकसंख्येच्या मानानें पाहतां आयर्लंदइतका लहान प्रांत सर्व हिंदुस्थानांत सांपडणें कठिण. कारण छोटानागपूर प्रांताची किंवा ओरिसा प्रांताचीहि लोकसंख्या आयर्लंदच्या संख्येपेक्षां चारपांच लाखांनीं अधिक भरेल. आपल्या मुंबई इलाख्यांतील गुजराथ प्रांतापेक्षां थोडी जास्त, परंतु मध्यप्रांतांतील सहा जिल्ह्यांपेक्षां कमी इतकी काय ती आयर्लंदची लोकसंख्या आहे. लोकसंख्येच्या मानानें पाहतां साताऱ्याएवढे फक्त चार जिल्हे घातले म्हणजे आयर्लंदची भरती होते. अशा या अल्पप्रमाण देशाविषयीं इतर गोष्टीहि फारशा सांगण्यासारख्या नाहींत. तथापि एकदोन गोष्टी सांगण्यासारख्या आहेत, त्या मात्र फार महत्त्वाच्या आहेत. एक तर आयर्लंदांत शिक्षणाचा प्रसार हिंदुस्थानचे मानानें पुष्कळ आहे कारण त्यामध्यें सुमारें १६ कॉलेजें असून चार हजारांवर विद्यार्थी कॉलेजांतून शिकत असतात. तसेंच एकंदर समाजापैकीं सुमारें शेंकडा सत्तर लोकांस लिहितां वाचतां येतें. आयरिश लोकांचा राजकारणांत प्रवेश याच मानानें आहे. उदाहरणार्थ, हल्लीं मध्यभागातर्फे मुंबईच्या कायदेकौन्सिलांत एक सभासद निवडून दिला जातो, त्याच्याऐवजीं सुमारें तेवढ्याच विस्ताराच्या आयर्लंदच्यातर्फे खुद्द ब्रिटिश पार्लमेंटांत शंभर सभासद निवडून दिले जातात असें सांगितलें म्हणजे ते लोक राज्यकारभाराचे कामीं

आपणापुढें किती आहेत, हें लक्षांत येईल. तर अशा या देशाचा पूर्वेतिहास काय आहे, हल्लीं इंग्लंदचा व त्याचा संबंध कशा प्रकारचा आहे, व त्यानें आपल्या डोळ्यांपुढें कोणतें ध्येय ठेवलेलें असून तें मिळण्याविषयीं त्याचा उद्योग कशा प्रकारचा चालू आहे, हें आपण पाहूं.

भाग दुसरा

आयर्लंदचा प्राचीन इतिहास

पश्चिम युरोपांतील लोक समुद्रावर सफरी करण्यांत पटाईत व हौशी असल्यामुळें, अकराव्या शतकाचे अखेरपर्यंत चारही बाजूंनीं दर्यावर्दी रानटी लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी या बेटावर येऊन नेहमीं उतरत; व अशा रीतीनें फार प्राचीन काळापासून आयर्लंद हें अनेक जातींच्या लोकांचें वसतिस्थान होऊन बसलें होतें. जुन्या दंतकथा व भाट लोकांच्या तोंडांतील पवाडे पाहिले तर त्यांमध्यें आयर्लंदचा इतिहास अगदीं थेट आद्य जलप्रळयापर्यंत नेऊन भिडविलेला आढळतो. ख्रिस्ती पुराणांत वर्णिलेल्या जलप्रळयांत अवशिष्ट राहून पुढें ज्यानें सर्व जातींच्या प्राण्यांची जगाचे पाठीवर फिरून वस्ती करविली त्या 'नोहा' ची पुतणी 'तुआथ दानान' ही प्रथम आयर्लंदच्या किनाऱ्यावर उतरली व तेथून आयर्लंद देशांतील मनुष्यवस्तीस सुरुवात झाली! त्याच्यापूर्वी पौराणिक कालांत अमानुष योद्धे, राक्षस, मांत्रिक व जादुगार यांचीच काय ती या ओसाड बेटावर वसति होती असें या कथांमधून वर्णिलेलें आहे. मनुष्यवसतीच्या काळांतहि प्रथमतः अग्नि व सर्प यांची उपासना व नरयज्ञ इत्यादि अघोरपंथी प्रकार चालू होतेच.

ख्रिस्ती शकाच्या प्रारंभापूर्वी चौदाव्या शतकांत 'मायलेशिअस' नामक एका पौराणिक योद्धयानें आयर्लंद हस्तगत करून आपल्या अनुयायांची तेथें

एक वसाहत वसविली, व अद्यापही आयरिश लोकांस काव्यांमधून 'मायलेशियन' हें नांव लावलेलें आढळून येतें. मायलेशिअसचा मुलगा हेबर याजवरूनच आयर्लंदास 'आयबेरिअन' बेटें असें म्हणतात. पुढें मायलेशिअसचे मुलगे हेबर व हेरीमन या दोघांनीं आयर्लंदचे दोन विभाग करून ते आपआपसांत वांटून घेतले. रोमन लोकांनीं खिस्ती शकाच्या प्रारंभाचे सुमारास पश्चिम यूरोपांतील बहुतेक देश पादाक्रांत करून त्यांमधून आपल्या लष्करी चौक्या बसविल्या होत्या. परंतु आयर्लंदांत त्यांचा प्रवेश फारसा झाला नाहीं; व हा देश युरोपांतील अगदीं एका टोंकास असल्यामुळें रोमन लोकांकडून पीछेहाट पावलेल्या अनेक जातींचे लोक आयर्लंदांत येऊन आश्रयास राहिले होते. या लोकांमध्यें गॉल्स, सेलटस, पिक्टस, स्कॉटस वगैरे प्रमुख होते. कालांतरानें याच लोकांना आयर्लंद हा स्वदेशसा वाटूं लागला; व पुढें मध्ययुगापर्यंत आयर्लंदांत झालेल्या अनेक लढायांमध्यें स्वदेशभक्ति व स्वराज्य-संस्थापना हे दोन हेतु मधूनमधून झळकलेले दृष्टीस पडतात. मध्ययुगाच्या प्रारंभीं असा एक काळ होऊन गेला कीं, त्या काळीं, इंग्लंदांतील लोकांपेक्षां आयर्लंदांतील लोकच अधिक सुधारलेले व लढाऊ असल्यानें, त्यांनीं इंग्लंदवर मधूनमधून स्वाऱ्याहि केल्या. चौथ्या व पांचव्या शतकांत फिडॅक व नियाल या नांवाच्या आयरिश राजांनीं इंग्लंदवर आपलीं सैन्यें उतरविलीं होतीं. व या गोष्टींची साक्ष इंग्लंदच्या पश्चिमेकडील समुद्रकिनाऱ्याच्या कांहीं स्थळांच्या नांवांवरूनच पटण्यासारखी आहे. मात्र इंग्लंदांत आयरिश लोकांची कायमची अशी वसाहत कधींच झाली नाहीं. प्राचीन काळच्या आयरिश राजघराण्यांत अनेक वीर पुरुष होऊन गेले; व आयर्लंदमधील लोकांस या पूर्वकालीन वीरपुरुषांचे पवाडे गाण्यांत अद्यापीहि अत्यंत प्रेम वाटतें. मराठे लोकांत जसा शिवाजी, बंगाली लोकांत जसा प्रतापादित्य अथवा इंग्रजांत जसा आल्फ्रेड दी ग्रेट, तसेच आयरिश लोकांत कॉरमॅक व ब्रायन नांवांचे वीर होऊन गेले. कॉरमॅक हा राजा जसा शूर तसाच मोठा मुत्सद्दीहि होता. त्यानें लष्करी शिक्षणाचीं तीन महाविद्यालयें काढिलीं होतीं व त्यानें घालून दिलेले कायदेकानू पुढें शेंकडों वर्षेपर्यंत अमलांत राहिले होते. हिंदुस्थानांत जसें पांडवांचें कुल, तसेंच आयर्लंदांत 'ऑनील' या नांवाचें वीरकुल प्रसिद्ध आहे. या कुलांत दर पिढीस एकाहून एक असे

पराक्रमी पुरुष जन्मले. मात्र त्यांचें शौर्य देशांतल्या देशांत आपल्या अनेक शत्रूंशीं लढण्यांतच खर्च झालें; त्यापासून इतर उपयोग फारसा झाला नाहीं. मराठ्यांस जसा रायगड अगर मुसलमानांस जशी दिल्ली, त्याचप्रमाणें आयरिश लोकांस 'तारागड' हें ऐतिहासिक दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचें असें स्थान आहे. या 'तारागडा'वर आयरिश लोकांच्या स्वराज्याचा बाहुटा प्रथम रोंवला गेला व बरेच दिवस तो तेथें फडकतहि होता. याच 'तारागडा' वर स्वदेशी राजांचे राज्याधिरोहण समारंभ थाटानें होत. सहाव्या शतकांत 'तारागडा' वरचें ठाणें कायमचें उठलें; व तें स्थान तेव्हांपासून अद्यापपर्यंत ओसाड व उदासवाणें होऊन पडलें आहे. पण अद्यापिहि जेव्हां जेव्हां आयरिश कवी अगर देशभक्त यांच्या तोंडून भावी स्वराज्याबद्दल उज्वल भक्तिप्रेरित असे उद्गार बाहेर पडतात, तेव्हां ते 'तारागडा' चा प्रेमपूर्वक असा उल्लेख कोणच्या ना कोणच्या तरी रीतीनें त्यांतून झालेला दृष्टीस पडतो. तथापि लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी आहे कीं, आयर्लंद हें इतकें लहान बेट असूनहि, परकीय राजाच्या अंमलाखालीं जाईपर्यंत त्यामध्यें एकछत्री असें राज्य कोणाचेंच झालें नाहीं. आयर्लंदला अंत:कलहाचा शापच आहे कीं काय असें वाटतें ! कारण स्वकीयांच्या किंवा परकीयांच्या अमलाखालीं आयर्लंदांत शांतता व एकी फारशी नांदली असें कधींच घडून आलेलें नाहीं.

सुमारें पांचव्या शतकांत आयर्लंदमध्यें ख्रिस्ती धर्माचा प्रवेश होण्यास सुरुवात झाली. पॅलेडिअस, पॅट्रिक, कोलंबो वगैरे अनेक ख्रिस्ती साधू व धर्मोपदेशक आयर्लंदांत होऊन गेले. त्यांच्या परिश्रमानें आयरिश लोक ख्रिस्ती म्हणजे पोपचे अनुयायी बनले; व तेव्हांपासून रोमन क्याथोलिक पंथाचा अंमल आयरिश लोकांवर इतका दृढ बसलेला आहे कीं, प्रॉटेस्टंट पंथास आयर्लंदांत केव्हांहि वाव मिळाला नाहीं. आयर्लंदच्या उत्तर भागांत इंग्रजी राजांकडून वेळोवेळीं हर प्रयत्नानें प्रॉटेस्टंट वसाहती वसविण्यांत आल्या असतांहि आजमित्तीस तेथें शेंकडा ७५, व दक्षिण विभागांत तर शेंकडा ९० लोक रोमन क्याथोलिकच आहेत. स्कॉटलंद, इंग्लंद वगैरे आसपासच्या देशांनीं धर्ममतांतर सर्रास केल्यानें प्रॉटेस्टंट पंथाची त्या देशांमध्यें कायमची स्थापना झाली. परंतु आयरिश लोकांनीं पोपचें स्वामित्व केव्हांहि टाकून दिलें नाहीं, एवढेंच नव्हे तर मनानें मानिलेल्या धर्माकरितां त्यांनीं आज-

पर्यंत अनेक प्रकारच्या हालअपेष्टा व राजकीय छळ सोसलेला आहे. सेंट पॅट्रिक हा एक विख्यात सिद्ध पुरुष होऊन गेला. आयरिश राजा ‘ नियाल ’ यानें ज्या वेळीं फरान्सवर स्वारी केली त्या वेळीं ‘ बोलोन ’ शहरांत पॅट्रिक [बॅट्रिशियस] या नांवाचा एक मुलगा आयरिश शिपायांचे हातीं लागला. अर्थात् त्यास आयर्लंदांत नेऊन गुलाम म्हणून विकण्यांत आलें, व तेथें वयाच्या बाविसाव्या वर्षापर्यंत आपल्या धन्याचीं गुरें पाळण्याचें काम तो करीत असे. नंतर एक दिवस पळून जाऊन त्यानें आपली सुटका करून घेतली. व ‘ मला ईश्वराचा दृष्टांत होऊन ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्याची आज्ञा झाली आहे ’ असें सांगत तो फिरूं लागला. लवकरच त्याच्या मागें शिष्यांची गर्दी होऊं लागली, व ज्या आयर्लंदांत गुलामगिरीमध्यें पूर्वीं आपले दिवस गेले त्याच देशांत जाऊन धर्मोपदेशाचें काम करण्याची महत्त्वाकांक्षा त्यानें धरली. इ. स. ४४५ सालीं तो आयर्लंदचे किनाऱ्यावर येऊन उतरला व त्या काळीं धर्माध्यक्षांचे स्थानीं असलेल्या ड्रुईड लोकांस चमत्कार दाखवून, अखेरीस नियाल राजाचा मुलगा लिओदर यास त्यानें ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा दिली. क्रमाक्रमानें बहुतेक जमातींच्या पुढाऱ्यांनीं त्याचें शिष्यत्व पत्करलें, व अशा रीतीनें थोड्याच काळांत तो सर्व आयर्लंदचा धर्मगुरु बनला. जुन्या रानटी ड्रुईड लोकांचीं ठाणीं उठून त्यांचे जागीं सुसंस्कृत अशीं ख्रिस्ती धर्ममंडळें स्थापलीं गेलीं. या मंडळांस क्रमाक्रमानें उत्पन्नाच्या जमिनी मिळाल्या. या उत्पन्नावर पोसलेल्या धर्मोपदेशकांनीं शाळा घातल्या, व थोड्याच काळांत देशामध्यें शिक्षणाचा फैलाव होऊन धर्मजागृतीहि इतकी झाली कीं, आसपासच्या राष्ट्रांत धर्मोपदेशक पाठवून, त्यांना धर्मदीक्षा देऊन पावन करून घेण्याचें काम आयर्लंदकडे आलें. या कालीं जेथें जेथें म्हणून ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार होई तेथें तेथें रोम येथील धर्मगुरू (पोप) चें स्वामित्व कबूल होत असे. परंतु आयर्लंदांत पोपचा प्रत्यक्ष असा अंमल पुढें बरींच शतकेंपर्यंत बसला नाहीं; स्थानिक धर्मगुरूंनीं एक प्रकारचें स्थानिक स्वराज्यच भोगलें.

आठव्या व नवव्या शतकांत आयरिश लोकांच्या धार्मिक चारित्रास अत्यंत उज्ज्वळ स्वरूप प्राप्त झालें होतें. तें इतकें कीं, आयरिश धर्मगुरु व उपदेशक परकीय देशांत जाऊनहि कीर्ति व यश मिळवूं लागले. धर्म व विद्या यांची जोडी सर्व देशांत अखंड आढळून येते. ज्याप्रमाणें भरतखंडांतले ऋषि त्याच

प्रमाणें ख्रिस्ती देशांतील धर्मगुरु. दोघांनींहि प्राचीन काळीं व मध्ययुगांत धर्माचें रक्षण व विद्येचें पालनपोषण सारख्याच उत्साहानें केलें. आयर्लंद-मध्यें या दोन शतकांत मठवासी धर्मोपदेशकांचा वर्ग फार वाढला. पूर्वी बौद्ध धर्माचे प्रसाराचे वेळीं हिंदुस्थानांत गृहस्थाश्रम मागें पडून पुरुष व स्त्रिया जोगी व जोगिणी बनून धर्माचा फैलाव करण्याकरितां देशांतल्या देशांत व परदेशांतहि प्रवास करूं लागल्या, तीच स्थिति या काळीं आयर्लंदची झाली होती. याच सुमारास आयर्लंदांतील 'डरो' व 'आरमा' येथील विश्वविद्यालयांची कीर्ति दिगंत पसरली; आणि युरोपखंडांतील विद्याभिलाषी व स्वातंत्र्यप्रिय लोक तेथें विद्यार्जनाकरितां येऊन राहूं लागले. रानटी युरोपियन लोकांनीं आपल्या बाहुबल पराक्रमानें आयरिश लोकांवर जय मिळविला होता खरा; परंतु धर्म, सुधारणा व विद्या यांच्या बलानें, जित आयरिश लोकांनीं आपल्या जेत्यांवर उलट जय मिळवून त्यांना आपले दास बनविलें. परंतु दुर्दैवानें ही स्थिति फार दिवस टिकली नाहीं.

आठव्या शतकापर्यंत आयर्लंदमध्यें धर्माच्या वाढीबरोबरच अंतःकलहांची वाढ सुरू होती. आठव्या शतकांत नॉर्थ मेन, ज्यांना डेन्स असें म्हणतात, त्यांच्या स्वाऱ्या आयर्लंदवर सुरू झाल्या. हे लोक ख्रिस्ती नव्हते, व आयर्लंदांत उतरल्याबरोबर त्यांनीं ख्रिस्ती धर्ममंडळांवर शस्त्र चालवून जाळ-पोळ, लूटमार, छळ व भ्रष्टाकार यांची कमाल करून सोडली. या बाह्य संकटांमुळें आयरिश लोकांचे डोळे जरासे उघडले, व त्यांनीं आपआपसांतील यादवी थांबवून व एकी करून डेन्स लोकांविरुद्ध बंड केलें आणि त्यांचा एक-दोन ठिकाणीं मोडहि केला. परंतु ही एकी थोडा वेळ टिकली. फिरून डेन्स लोकांचीं आणखी जहाजें आयर्लंदच्या किनाऱ्यावर उतरलीं; व या परकी लोकांनीं फिरून आपलीं ठाणीं चहूंकडे बसवून देश पादाक्रांत केला. ही स्थिति शंभर वर्षेपर्यंत टिकली. व नंतर ब्रायन व मेलॅक्लिन या नांवांच्या स्वदेशी शूर राजांनीं पुढाकार घेऊन डेन्स लोकांचे पराभव व कत्तली करून त्यांचा कायमचा पाडाव केला. पण लवकरच ब्रायन व मेलॅक्लिन यांजमध्यें चुरस उत्पन्न होऊन फिरून यादवी सुरू झाली. अखेर ब्रायन याचा विजय होऊन सन १००१ सालीं सर्व आयर्लंदचा राजा या नात्यानें तारागडावर त्यास राज्याभिषेक झाला. डेन्स लोकांनीं फिरून एक वेळ उचल करून

पाहिली. सन १०१४ सालीं क्लँटॉर्फ येथें मोठी लढाई झाली, व लढाईंत डेन्स लोकांचा पराभव झाला. ते समुद्रकिनाऱ्याकडे निघून गेले व आयरिश लोक विजयी झाले. परंतु शूर राजा ब्रायन हा मारला गेला. व यामुळें त्याच्या पश्चात् आयर्लंदांत फिरून यादवी सुरू झाली. क्रमाक्रमानें त्यांच्या धर्माचेंहि स्वरूप मलीन झालें, व विशेषत: अंत:कलहरूपी दुष्ट पिशाच्चानें पछाडलेल्या आयरिश लोकांनीं आपसांत यादवी सुरू केल्यानें त्यांचें सर्व वैभव व सुख यांचा लोप झाला; आणि कोणाहि नवीन शत्रूस, या यादवीचा फायदा घेऊन त्यानें आयर्लंदवर स्वारी केली असतां, तींत यश मिळण्याचे कामीं शंका घेण्याचें कारणच उरलें नाहीं. अशा स्थितींत बाराव्या शतकांत इंग्लंदचा व आयर्लंदचा प्रथम संबंध जडला व तो जो त्या वेळीं एकदां जडला तो पुढें ८ शें वर्षेपर्यंत म्हणजे आजपर्यंत आयर्लंदनें वाटेल तें केलें तरी तोडतां आला नाहीं.

बाराव्या शतकाचे प्रारंभीं आयर्लंदांत अल्स्टर, लेनस्टर, मनस्टर व कॉनाट अशीं चार निरनिराळीं राज्यें असून त्या सर्वांत अल्स्टरची गादी मुख्य होती. परंतु या चारहि राज्यांचे राजे आपआपसांत नेहमीं भांडत असत. या अस्वस्थतेंत पापकर्माची भर पडली. परस्त्रीचा अभिलाष हा इतिहासामध्यें मोठमोठ्या राष्ट्रीय घडामोडींस अनेक वेळां कारणीभूत झालेला आढळतो; व बहुधा असें एकहि महाकाव्य सांपडणार नाहीं कीं, ज्यांतील मुख्य कथानकाचा सर्व भर परदाराहरणपाप व त्याचें प्रायश्चित्त या गोष्टीवर पडलेला नाहीं. लेनस्टरचे संस्थानचा राजा मॅकडरमॉट मॅकमरो हा अत्यंत दुष्ट, दगलबाज व क्रूर होता. त्यानें इ. स. ११५३ सालीं रोरुर्क नांवाच्या सरदाराची स्त्री पळवून नेली. बिचाऱ्या नवऱ्यानें थरलो ऑकॉनर या नांवाच्या सामंताधिपाचा आश्रय व मदत मागितली; आणि उभयतांनीं मिळून मॅकडरमॉट यास आयर्लंदांतून पळवून लावलें. अशा रीतीनें अनीति-प्रवृत्त झालेल्या मॅकडरमॉट राजाला कोठेंहि थारा मिळावा हें न्याय्य नव्हतें, परंतु आयर्लंदच्या कमनशिबास इंग्लंदच्या लोभाची जोड मिळाली. मॅक-डरमॉट हा भटकत भटकत इंग्लंदला गेला (इ. स. ११६७); व तेथील राजा दुसरा हेनरी यास नवीन मुलूख मिळवून देण्याचें आमिष दाखवून त्यानें त्याजकडून मदत देण्याचें वचन घेतलें. हा काळ इंग्लंदचा भरभराटीचा होता. देशांत शांतता नांदत असून, लष्करी पेशाच्या व वाढत्या अंगाच्या

खरें स्वामित्व राहिलें नाहीं. या लहानशा टापूंत इंग्रजी अंमल व बाहेर सर्व नव्या पिढीस आपल्या बाहूंचा कंडू जिरविण्यास व तरवार गाजून कीर्ति मिळविण्यास स्वदेशांगण पुरेसें नव्हतें. मुलुखगिरी व साहसी कर्मे करण्यास शिकारीचीं नवीन रानें तरुण इंग्लिश सरदारांस हवींच होतीं. यामुळें आयर्लंदवर स्वारी करण्याकरितां हेनरी राजास स्वतंत्र सैन्य पाठविण्याचें कारण पडलें नाहीं. त्यानें कुल फरमान काढून लोकांस असें कळविलें कीं, वाटेल त्यानें बरोबर फौज घेऊन व आयर्लंदवर स्वारी करून मॅकमरो याचें साहाय्य करावें; व असें करणारावर दरबारची कृपा होऊन त्यास सरदारकी दिली जाईल. या फर्मानाचा फायदा घेऊन अनेक तरुण इंग्रज योद्धे आयर्लंदांत लष्कर घेऊन उतरले. मूळ ज्याच्याकरितां हा सर्व खटाटोप घडून आला त्या पापी मॅकमरोचा या सुमारास अंतहि झाला तरी, इंग्रजांचा पाय जो आयर्लंदच्या भूमीवर पडला तो कायमचाच पडलासा झाला. हेनरी राजाला स्वतःकरितां नवीन राज्य मिळविण्याची हौस होतीच. व याशिवाय याच सुमारास रोमच्या गादीवर चौथा हॅड्रियन नांवाचा इंग्रज पोप होऊन बसलेला होता त्यानें, रोमन क्याथोलिक पंथाचा प्रसार व्हावा आणि खजिन्यांतहि भर पडावी, या हेतूनें आयर्लंद आपल्या ताब्यांत घेण्याचा हेनरी राजास विशेष आग्रह केला होता. यामुळें पुढें गेलेल्या तरुण इंग्रज सरदारांनीं आयरिश राजाशीं युद्ध करून त्यास जेरीस आणल्यानंतर कांहीं दिवसांनीं खुद्द हेनरी हा बरोबर मोठें सैन्य घेऊन आयर्लंदांत उतरला. कारण ‘फ्युडल’ पद्धतीप्रमाणें पदरच्या सरदारांनीं जिकलेल्या मुलुखावर राजाचेंच स्वामित्व राहावयाचें असतें. हिंदुस्थानांतहि पेशवे, शिंदे, होळकर वगैरे साताराच्या राजाच्या पदरच्या सरदारांनीं स्वाऱ्या करून जो मुलूख मिळविला त्याचा कारभार व सुभेदारी जरी या सरदारांकडे राहत असे तरीं मुख्य धनीपणाचा मान सातारचे गादीकडे होता हें प्रसिद्धच आहे.

हेनरी राजानें आयर्लंदांत फक्त नांवाचाच दिग्विजय केला. कारण त्यानें कोणा राजाकडून खंडणी, करभार वगैरे वसूल केला नाहीं; व यामुळें त्याचें नुसतें कोरडें स्वामित्व कबूल करण्यास आयरिश राजमंडळानेंहि फारशी हरकत घेतली नाहीं. परंतु हेनरी स्वदेशास परत निघून जातांच खुद्द डब्लिन शहर व त्याच्या आसपासचा थोडासा मुलूख याखेरीज कशावरहि इंग्रजांचें

देशांत स्वदेशी राजांचा अंमल अशी स्थिति पुढें कित्येक वर्षेंपर्यंत चालू राहिली ; व अल्स्टरच्या राजानें तर बरेच दिवसपर्यंत आपलें स्वामित्व इतर राजांवर पूर्वींप्रमाणेंच चालविलें. डब्लिनचा 'लॉर्ड डेप्युटी' अथवा सुभेदार जसा असेल, अगर खुद्द इंग्लंदांत राजकारणास जशा प्रकारचा रंग येत असेल त्या मानानें आयर्लंदांत इंग्रजांच्या प्रभुत्वास भरती अगर ओहोटी येई. एकादा सुभेदार शूर व पराक्रमी असला तर त्यानें आसपास स्वाऱ्या करून अंमल बसवावा व खंडण्याहि घ्याव्या; व तसें नसलें म्हणजे मग आयरिश लोकांनींच इंग्रजांच्या वसाहतींच्या थेट सीमेपर्यंत स्वाऱ्या करून त्यांना भंडावून सोडावें, असें अनेक वर्षेंपर्यंत चाललें होतें. या काळांत त्यांच्यामध्यें केव्हांहि एकजूट झाली असती तर त्यांनीं इंग्रज सुभेदारास समुद्राचें पाणी पीत पीत केव्हांच इंग्लंदला परत धाडला असता. परंतु आयर्लंद हा आपला देश व त्याच्या हिताकरितां आपण आपआपसांतील वैमनस्य विसरून जावें, अशी कल्पना त्या लोकांस केव्हांही आली नाहीं. आयरिश लोक व्यक्तिशः इमानी आहेत परंतु ज्याचें निमक ते खातात त्या साडेतीन हात देहधारी मूर्त व्यक्तीला त्यांचें इमान, त्यांची निष्ठा व त्यांची तरवार वाहिलेली असते. फारच झालें तर या इमानाची मजल एकाद्या घराण्यापर्यंत जाते; व ते पिढ्यान्‌पिढ्या ठराविक अशा एकाच घराण्याचे ऋणानुबंधी मित्र अगर बंदे गुलाम होऊन राहिलेले आढळतात. यामुळें ज्यांना एकाद्या घराण्याचें बंधन नाहीं असे शेंकडो लढाऊ आयरिश लोक फक्त पैसे दिले असतां परकीयांकरितां स्वकीयांशीं लढण्यास मिळत; व आजपर्यंत इंग्रज प्रभूचा आयर्लंदवरील अंमल पुष्कळ अंशीं अशा प्रकारच्या आयरिश शिपायांच्याच तरवारीवर राखला गेलेला आहे. पण हें असें कसें म्हणून हिंदुस्थानांतील लोकांनीं आश्चर्य करण्याचें कारण नाहीं. शिवाय ही स्थिति त्या काळीं फक्त आयर्लंदांतच होती असेंहि नाहीं. स्कॉटलंदमध्यें स्कॉट लोक इंग्रजांकरितां लढलेले आहेत; इंग्लंदांत कांहीं सॅक्सन लोकांनीं प्लांटेजनेट राजांचे वतीनें हत्यार उपसलें होतें; फ्रान्समध्यें जुलियस सीझरनें कित्येक फ्रेंच सरदारांची मदत घेऊनच रोमचा अंमल प्रथम बसविला; व स्पेनमध्यें मूर लोकांच्या झेंड्याखालीं कित्येक लढवय्या 'सिड' लोकांनीं लढून स्वदेश परकीयांच्या ताब्यांत देण्यास मदत केली होती.

भाग तिसरा

आयर्लंदचा अर्वाचीन इतिहास

आयर्लंदवर ब्रिटिश अंमल बसल्यानंतर नॉरमन लोकांच्या नेहमींच्या सढळ व उदार राज्यपद्धतीनें राज्यकारभार सुरू झाला असता तर आयर्लंदचा भावी छळ टळता. परंतु आयर्लंदांतील इंग्रजी अधिकाऱ्यांनीं इंग्लंदांतील अधिकाऱ्यांस नेहमीं असें भासविण्याचा क्रम ठेवला कीं, नॉरमन राज्यकर्त्यांच्या नेहमींच्या पद्धतीस अनुसरून जर का आयरिश लोकांना सवलती मिळाल्या व उभयतांचा एकजीव होऊं दिला तर इंग्रज लोकांस तो संबंध फारच अहितकारक होईल. यामुळें इंग्रजांच्या खास अंमलाखालींहि असलेल्या आयरिश लोकांस बहिष्कृत लोकांप्रमाणें वागविण्याची पद्धत पडली. आयर्लंदांत यावयाचें तें फक्त जमिनी अगर पैसा मिळविण्याकरितां; कायम राहण्याच्या हेतूनें यावयाचें नाहीं असा इंग्रज सरदारांनीं पायंडा घातला. आयर्लंदांत राहून तेथील लोकांशीं संसर्ग ठेविल्यानें आपल्या श्रेष्ठ चालीरीतींस बट्टा लागेल व कालांतरानें त्यांतील शुद्ध बीज नाहींसें होईल अशीच जणू काय त्यांस भीति वाटत होती! यास्तव असेल तीं रोकड घेऊन त्यांनीं स्वदेशास परत जावयाचें, व जमीनजुमला मिळाला असेल त्याचे वहिवाटीस आपल्या जातीचे मुनीम नेमून त्यांजकडून काय येईल तो वसूल घेऊन स्वदेशांत चैन करावयाची. हीच पद्धत आयर्लंदास अखेर अत्यंत घातक झाली. कारण तिच्याच योगानें देशांतील पैशास ओहोटी लागली, व सर्व धनसंपत्तीचें मूलस्थान जी जमीन ती हळूहळू परक्यांचे हातांत जाऊन तिची सुधारणा न होतां केवळ उपरी कुळांकडून तिची मशागत होऊं लागली.

जे इंग्रज लोक कायमची वसाहत करून आयर्लंदांत राहिले त्यांना आयरिश लोकांशीं निरंतर फटकून वागणें अर्थातच कठिण होतें. परंतु आयर्लंदांतील राजकारणी धोरणाचीं सूत्रें इंग्लंदांतून हालत असल्यामुळें, व खुद्द इंग्लंदांत आयरिश लोकांबद्दल अनादर असल्यामुळें इंग्रजी वसाहतवाल्यांचें कांहीं चालेना. आयरिश लोकांशीं स्नेह ठेवावा, त्यांजवर ममता करावी, संकट-

समयीं त्यांस मदत द्यावी व आपल्या चांगल्या चालीरीती त्यांस शिकवून त्यांच्या चालीरीती आपण शिकाव्या असें एकाद्या वसाहतवाल्यास केव्हां केव्हां वाटे, परंतु तसें न करण्याबद्दल इंग्लंदांतून सक्तीचे हुकूम येत; व तसें करणारास शिक्षा देण्याकरितां कायदेहि केले जात! उदाहरणार्थ, इ. स. १३६६ सालीं तिसऱ्या एडवर्ड राजाच्या कारकीर्दींत असा एक कायदा करण्यांत आला कीं, "जो कोणी इंग्रज आयरिश भाषा शिकेल अगर बोलेल, आयरिश नांव आपल्या मुलास ठेवील, आयरिश स्त्रीशीं विवाह करील, आयरिश दायीकडून आपल्या तान्ह्या मुलास पाजील, आयरिश वस्त्रांचा अगर आयरिश तऱ्हेचा पोषाख करील, किंवा आयरिश चालीरीती अंगीकारील, त्यास फांशीची शिक्षा दिली जाऊन त्याची सर्व मालमिळकत सरकारजमा करण्यांत येईल!" खुद्द आयरिश लोकांना वागविण्यासंबंधानेंहि असेच अन्यायाचे कायदे करण्यांत आलेले होते. आयरिश लोकांनीं तटबंदीच्या शहरांत राहतां कामा नये; आयरिश लोकांनीं इंग्रजी वसाहतवाल्यांचा अपराध केला असतां त्यांस फांशीं द्यावें; परंतु इंग्रजांनीं आयरिश लोकांस मारिलें असतां त्यांस फांशीची शिक्षा देण्याचें कारण नाहीं. कां कीं, ते बोलूनचालून 'आयरिशच'! आयरिश लोकांची मिळकत बळकावून घेतली अगर आयरिश शेतकऱ्याचे शेतांत इंग्रजी लष्कराचा तळ पडून पिकाचा सत्यानाश झाला व सगळ्या वर्षाची मेहनत एका रात्रींत फुकट गेली, तरी त्याला कोर्टांत दावा आणितां येत नसे! या सर्वांचें कारण असें होतें कीं, आयरिश लोक हे खरोखरच रानटी आहेत, असा इंग्लंदांतील लोकांचा ग्रह होऊन बसला होता. इंग्रज लोक हे आधींच परके; व त्यांना आयरिश लोक रानटी असे वाटत यामुळें ते आयरिश लोकांशीं संबंध ठेवीत नसत. व कालांतरानें आयरिश लोकांस नाहींसें करून आपणच या नव्या भूमीचे रहिवासी मालक बनूं असें इंग्रजांस वाटे. शिवाय ज्या परकी लोकांचा अंमल आयर्लंदांत चालू झाला होता त्यांचा राजा इंग्लंदांत असे; व आयर्लंदचा स्वतः राजा असा कोणीच नव्हता; यामुळें या दोन लोकांचीं वैमनस्यें विकोपास जात असून त्यांस आळा घालणारा असा कोणीच नव्हता. अर्थात् एकदां लढाई जुंपली कीं ती संपेपर्यंत व संपल्यावरहि अनन्वित कृत्यें एकसारखीं चालत. आयरिश लोकांचे पुरुषच काय पण बायका व मुलें हीं जरी इंग्रजांच्या

हातीं लागलीं तरी त्यांस ते सर्रास व पद्धतशीर रीतीनें कापून काढीत. लढाई-नंतर इंग्रजी शिपायांच्या टोळ्या 'बिजन' करण्यास निघत, आणि मग कोसच्या कोसपर्यंत जो म्हणून जिवंत प्राणी सांपडेल त्याची कत्तल कर असा क्रम चालत असे. पण एका स्वारींत काम व्हावें तितकें फत्ते होणार नाहीं, व लोक पळून जाऊन तेवढ्यापुरते आपले प्राण वांचवूं शकतील, म्हणून इंग्रजांनीं बिजन करण्याची दुसरी एक युक्ति काढली होती ती अशी कीं दर वर्षीं ठराविक भागांमध्यें शिपाई शिरून दाणागोटा, वैरणकाडी वगैरे जें कांहीं सांपडेल तें जाळून टाकीत असत; व यामुळें शिपायांच्या तरवारीं-पासून जरी लोकांनीं आपला बचाव केला तरी, भुकेनें हाल हाल होऊन कालावधीनें ते मरत. प्रसिद्ध इंग्रज कवि स्पेन्सर हा आयर्लंदांत असतांना त्याच्या नजरेस ज्या गोष्टी पडल्या त्याचें त्यानें भयंकर व हृदयद्रावक असें वर्णन केलेलें आहे. तो म्हणतो : "जिकडे जावें तिकडे अरण्याच्या व रानाच्या कान्याकोंपऱ्यांत हातापायांवर खुरडत व रांगत असे लोक बाहेर पडतांना दिसत. त्यांना नुसते उभे राहण्यालाहि त्राण नसे. तीं मृत्यूच्या दरबारांतून आलेलीं माणसें दिसत; व स्मशानांतील थडग्यांतून भुतांनीं बोलावें त्याप्रमाणें खोल आवाजानें तीं बोलत. कच्चें मांस कोठें दिसलें न दिसलें कीं त्यावर आधाशी-पणानें झडप घालून तीं तें तोडतोडून खात; व शेवटीं भुकेमुळें एकमेकांच्या अंगाचे चावे घेत." होलिन शेड यानें असें लिहून ठेवलें आहे कीं, "नुकत्याच झालेल्या लढाईनंतर सुमारें शंभर मैलपर्यंत, मोठ्या गांवाखेरीज इतरत्र जिवंत मनुष्यसें काय, पण श्वापदसुद्धां मला आढळून आलें नाहीं. स्त्रिया भुकेनें मरणोन्मुख होऊन पडलेल्या असून त्यांचीं पोरें त्यांना बिलगून त्यांच्या अंगाचें मांस तोडींत असलेलीं कित्येक प्रवाशांनीं पाहिलीं आहेत."

जॉन राजपुत्राच्या कारकीर्दींत आयरिश राजेरजवाड्यांस आपण इंग्रजां-कडून आतां खरेच जिकलों गेलों अशी खूण पटूं लागली. कारण जॉन हा विक्षिप्त व अर्वाच्य होता. त्यानें आयरिश राजेरजवाड्यांच्या दाढ्या उपटाव्या, व त्यांचीं सोंगें आणून थट्टा करावी असा क्रम सुरू केला. त्याच्या-नंतर राजा दुसरा रिचर्ड हा गादीवर येईपर्यंत आयर्लंदकडे इंग्रजांचें दुर्लक्ष झालें व तेवढ्या अवधींत वसाहतवाल्या इंग्रजांचें आयर्लंदांत चांगलें बस्तान बसलें. वर सांगितलेले कायदे वसाहतवाल्यांस मनापासून आवडत नव्हते.

व ते होता होईतों त्या कायद्यांचें उल्लंघनच करीत. यास्तव रिचर्ड राजानें फिरून एकवार (इ. स. १३९४) शिस्त लावण्याचा प्रयत्न केला; परंतु त्याचें कांहीं एक चाललें नाहीं. नंतर सातव्या हेनरीनें या कामीं विशेष लक्ष घातलें. आयर्लंदांतील वसाहतवाल्यांनीं यापूर्वींच आपलें स्वतंत्र पार्लमेंट स्थापिलें होतें. या पार्लमेंटास तेराव्या शतकांतच सुरुवात झाली होती, व चौदाव्या शतकामध्यें ती संस्था नांवारूपास व भरभराटीस आली होती. वसाहतीचें क्षेत्र बोलून चालून लहान होतें खरें; तथापि इंग्रज लोकांस पार्लमेंटच्या संस्थेचें एक प्रकारें बाळकडूच असल्यामुळें, वसाहतवाल्यांनीं त्या लहानशा क्षेत्रांतच आपल्या सभेची व्यवस्थित मांडणी केली होती; व तिजकडून पास झालेल्या कायद्याचा अंमल त्या क्षेत्रांत होत असे. परंतु या पार्लमेंटकडन लॅम्बर्ट सिमनेल (इ. स. १४८७) व पर्किन वॉरबेक (इ. स. १४९२) यांसारख्या तोतयांस चिथावणी मिळे व इंग्लंदच्या राजांस त्यापासून त्रास होई. यामुळें या छोटेखानी पार्लमेंटचा कायदे करण्याचा हक्क नियमित करून त्या सभेचें महत्त्व कमी करण्याकरितां इंग्रजी सुभेदार सर एडवर्ड पॉइनिंग यानें 'पॉइनिंगस् अॅक्ट' या नांवाचा कायदा पार्लमेंटाकडून करवून घेतला (इ. स. १४९४). या कायद्यानें असें ठरलें कीं, विलायतेंतील राजा व त्याचें मंत्रिमंडळ यांची प्रथम संमति घेतल्यावाचून आयरिश पार्लमेंटनें कोणतेंहि बिल पुढें आणूं नये; ही पार्लमेंट भरावयाची तीहि राजाचे हुकुमावाचून भरूं नये; व ही पार्लमेंट पास करील त्या कायद्यास इंग्रजी राजाचा शिक्कामोर्तब झाल्याशिवाय कायदेशीरपणा आला असें मानूं नये. तथापि या कायद्यानें वसाहतवाल्यांच्या व्यावहारिक स्वातंत्र्यास फारसा धोका आला नाहीं. जे थोडे अमीरउमराव कायमची वसाहत करून राहिले होते त्यांना आयर्लंद हा स्वदेशासारखा वाटूं लागला होता व त्यांच्या स्वामिभक्तीचीं बंधनें शिथिल झालीं होतीं. आयरिश लोकांचे व त्यांचे व्यावहारिक संबंध दिवसेंदिवस दृढ होत चालले होते. येवढ्याशा आयर्लंदांत या वेळीं कमींत कमी साठ आयरिश संस्थानिक होते व ते आपलीं युद्धें, तह वगैरे गोष्टी स्वतःच्या जबाबदारीवर स्वतंत्रपणें करीत. तसेंच वसाहतीच्या क्षेत्रांतहि तीस इंग्रज सरदार नांदत असून त्यांच्या अंगांत स्वातंत्र्याचें वारें खेळत होतें. हे सर्व जरी आपआपसांत भांडत तरी त्यांपैकीं कोणीहि इंग्रजी राजाचें सार्व-

भौमत्व आपखुषीनें व कायमचें कबूल करण्यास तयार नव्हता. यामुळें या सुमारास इंग्रजी सार्वभौमाचें आयर्लंदावरील वर्चस्व अत्यंत निकृष्ट दशेस आलें होतें. इंग्रजी वसाहतीच्या मुलुखावर आयरिश लोक वारंवार स्वाऱ्या करीत; व ज्यानें परसत्तेचा पाय आयर्लंदांत प्रथम घुसविला त्याच डरमॉट मॅकमरो राजाचा एक वंशज या स्वाऱ्या करण्यांत कर्मधर्मसंयोगानें प्रमुख होता ! परंतु आठवा हेनरी इंग्लंदचे गादीवर आल्यापासून (इ. स. १५०९) फिरून पारडें फिरलें. त्यानें बहुतेक आयर्लंदावर आपला ताबा बसविला एवढेंच नव्हे तर रोमन क्याथोलिक धर्माचा उच्छेद व त्याचे ठिकाणीं प्रॉटेस्टंट धर्माची स्थापना करण्याचा संकल्प करून त्यानें आयर्लंदांत प्रॉटेस्टंटपंथी वसाहतवाल्यांचा भरणा करण्यास व क्याथोलिक लोकांच्या जमिनी काढून घेऊन त्या त्यांच्या स्वाधीन करण्यास सुरुवात केली. हेनरी निग्रही होता, पण तसाच थोडासा शहाणाहि होता. त्यानें आयरिश राजे-राजवाड्यांची खुशामत करून, इंग्रजी पदव्या व लांचलुचपत देऊन, त्यांना अपलेंसें केलें; आणि उत्तम तऱ्हेच्या राजदरबारच्या चालीरीती व इंग्रजी विश्वविद्यालयाचें उच्च शिक्षण यांचा लाभ घेण्याकरितां आयरिश अमीर-उमरावांनीं आपलीं मुलें इंग्लंडांत पाठवीत जावीं, इंग्रजी भाषा वापरावी, इंग्रजी पेहराव करावे, असा त्यांचेकडून करार करून घेतला.

परंतु आयरिश लोकांच्या धार्मिक छळास येथपासून सुरुवात झाली. आजपावेतों रोमन क्याथोलिक धर्मोपदेशकांनीं विद्या, कला वगैरेंचें पालन-पोषण केलें होतें त्यांवर गदा आली; क्याथोलिक लोकांचे मठ उध्वस्त होऊं लागले; त्यांतलें मौल्यवान् सामान लुटलें गेलें; मठवाशांची हकालपट्टी होऊं लागली; ज्यांनीं प्रतिकार केला त्यांस तुरुंगांत घालण्यांत आलें; क्याथो-लिकपंथी लोकांच्या मूर्ति, प्रतिमा व पवित्र वस्तु या भर चव्हाट्यावर आणून जाळाव्या किंवा विकल्या जाव्या असें होऊं लागलें ! यामुळें अर्थात् आयरिश लोकांस इंग्रजी अंमलाचा कंटाळा येऊं लागला. परंतु या छळापासून प्रॉटेस्टंट पंथाचा प्रसार मात्र व्हावा तसा झाला नाहीं. मेरी राणीच्या कारकीर्दींत रोमन क्याथोलिक पंथास क्षणभर तेजी आली होती, परंतु ती लवकरच नाहींशी झाली. एलिझाबेथ राणीचे कारकीर्दीपासून इंग्लंदांत ॉटेस्टंट धर्माचा फैलाव होऊन त्यास कायमचा राजाश्रय मिळाला आणि

तेव्हांपासून राजकारणास धर्मवेडाची जोड मिळून इंग्रज लोक व आयरिश लोक यांच्यामधील बेबनावास दुजोरा आला. स्कॉटलंदप्रमाणें आयर्लंदच्या लोकांच्या मनांत राजकीय मतापुरतीच तेढ असती तर ती कालांतरानें निघाली असती. परंतु धर्माची तेढ कोणत्याहि देशांत अधिक जाचते; व त्यांतून आयरिश लोक धर्माचे बाबतींत अत्यंत निग्रही व हट्टी होते यामुळें ती त्यांस फारच जाचली.

एलिझाबेथ राणीच्या कारकीर्दीपासून (इ. स. १५५८) पुढें कांहीं काळ-पर्यंत आयर्लंदास इंग्लिश राजकारणामध्यें एका विशेष प्रकारचें महत्त्व आलें. याचें कारण असें होतें कीं, या काळांत इंग्लंद व युरोपांतील इतर कित्येक राष्ट्रें यांचीं युद्धें जुंपलीं. हीं युद्धें बहुधा धर्ममूलक होतीं; व इंग्लंदच्या रोमन क्याथोलिक शत्रूंना आयरिश लोक हे ऋणानुबंधी असे वाटूं लागले. आयर्लंद व इंग्लंद यांमध्यें फक्त सत्तर मैलांचें अंतर असल्यानें, इंग्लंदवर स्वारी करण्याचा प्रसंग आला असता, परकी आरमारास आयर्लंदच्या बंदरांचा आश्रय अत्यंत उपयोगी पडण्यासारखा होता. यामुळें फरान्स, स्पेन व हॉलंद यांचें लक्ष आयर्लंदकडे स्वाभाविक रीतीनें वेधलें, आणि इंग्लंदचें शत्रुत्व हा समानधर्म असल्यामुळें त्यांस तो देश प्रियहि वाटूं लागला. अर्थात् इंग्लंदच्या प्रधानमंडळास आयर्लंदची काळजी पडली. व इ. स. १५६९ पासून पुढें कित्येक वर्षें त्यांनीं आयरिश रोमन क्याथोलिक लोकांवर करडी शिस्त धरून आयर्लंदचा लष्करी बंदोबस्तहि अधिक केला. येथूनच आयर्लंदनें स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठीं केलेल्या युद्धास प्रथम प्रारंभ झाला. आयर्लंदच्या आधुनिक इतिहासांत जीं कित्येक नांवें कीर्तितेजानें झळकत आहेत तीं येथून पुढें ऐकूं येऊं लागलीं. या युद्धाचा प्रारंभ, आयर्लंदांत वसाहत केल्या-मुळें तो स्वदेश असें ज्यास वाटूं लागलें होतें अशा एका इंग्रज सरदारानेंच आपल्या धर्ममतांच्या अभिमानाखातर केला (इ. स. १५७९). त्याचें नांव जिराल्डिन असें होतें. त्यानें मनस्टर प्रांतांत बंडाचा झेंडा उभारला. या वेळीं त्याचे साहाय्यास उत्तरेकडील आयरिश राजेरजवाडे गेले असते, तर इंग्लंदची सत्ता आयर्लंदांत राहती किंवा नाहीं हें संशयात्मकच आहे. परंतु मागें एके ठिकाणीं सांगितल्याप्रमाणें अंत:कलहाचें वरदान आयरिश लोकांस फार जुन्या काळापासूनचें आहे. एलिझाबेथ इला फार चांगली

राणी म्हणतात; परंतु तिच्या कारकीर्दींतील या युद्धामध्यें जितकी निरपराधी आयरिश प्रजा प्राणास मुकली तितकी, दुष्टपणाबद्दल व क्रूरपणाबद्दल जिच्या नांवाचा इतिहासानें डांगोरा पिटलेला आहे अशा मेरी राणीच्या कारकीर्दींतहि मुकली नव्हती. परंतु प्राणहानीपेक्षांहि दुसरा एक घोर परिणाम झाला तो हा कीं, राजद्रोहाचे आरोपावरून मनस्टर प्रांतांतील क्याथोलिक लोकांची कमींत कमी पांच लक्ष एकर इतकी जमीन सरकारजमा होऊन ती एलिझाबेथ राणीचे प्रॉटेस्टंट शिपायांस व सरदारांस वांटून टाकण्यांत आली !

जिराल्डिनचे बंडानंतर लवकरच दुसरें एक बंड झालें (इ. स. १५९८). या वेळीं उत्तरेकडील संस्थानिक उठण्याची पाळी आली असून त्यामध्यें ओनील व ओडॉनेल अल्स्टरमधील मांडलीक, हे पुढारी होते. ह्यू ओनील यानें इंग्रज सैन्याचा दोन लढायांमध्यें पराभव करून सर्व उत्तरभाग आपल्या ताब्यांत आणला ; व असें झाल्यामुळें पूर्वी जिराल्डिनच्या बंडांतले जे लोक अवशिष्ट राहिले होते तेहि त्यास येऊन मिळाले. परंतु या बंडाचा मोड शांततेच्या उपायांनींच झाला; व बंडवाल्यांच्या जमिनी खालसा न होतां त्यांस वरती इंग्रजी पदव्याहि देण्यांत आल्या ! जेम्सच्या कारकीर्दींत (१६०३–२५) आयरिश लोकांचा छळ झाला नाहीं, ही गोष्ट खरी. तथापि जित राष्ट्रांचें राष्ट्रीयत्व व स्वातंत्र्यप्रेम नष्ट करण्याचे कामीं तरवारीपेक्षां राजदरबारच्या लेखणीचा उपयोग किती अधिक होऊं शकतो, हें आयरिश लोकांस कळून आलें. पाणीदार तरवार ज्या वेळीं चालत नाहीं अशा वेळीं गोड पण विषारी जीभ ही प्रसंगविशेषीं तितकेंच घातुक काम करूं शकते. उघड लढाई थांबली व कत्तल करण्याची मनाई झाली, तथापि दगलबाज मारेकऱ्यांस वावरावयास मोकळीक असतेच; आणि अशा दगलबाजपणानेंच, जे कित्येक पाणीदार आयरिश मांडलिक त्रासदायक व राजद्रोही असे वाटत होते त्यांचा वध करण्यांत आला. कित्येक मैत्रीच्या पाशांत सांपडून जन्माचे कैदी झाले; कित्येकांच्या काळजावर विषप्रयोगानें घाला घातला; कित्येक तर घरीं बोलाविलेल्या व पाहुणचार खाणाऱ्या पाहुण्याचे हातूनच गारद झाले ! ओनील व ओडॉनेल यांस पदव्या देऊन त्यांच्या जमिनी राखिल्या हें वर सांगितलेंच आहे. पण हें वैभव शाश्वत टिकणारें नव्हतें. डब्लिन येथील अधिकाऱ्यांनीं त्याजवर फिरून गुप्त कटाचा आरोप लादून दरबारांत

काम चालविलें, व राजद्रोही गुन्हेगार म्हणून त्यांच्या नांवाची द्वाही फिर-विल्यामुळें त्यांना देशत्याग करून परदेशांत आश्रय घ्यावा लागला. अल्स्टर प्रांतांतील त्यांच्या व इतरांच्याहि सुपीक जमिनी आतां मात्र कायमच्या खालसा करण्यांत येऊन त्यांच्यावर वसाहत करण्याकरितां इंग्लंदांतून तरुण सरदार, शेतकरी व बलुतेदार पाठविण्यांत आले. आयर्लंदांत इंग्रजांची कायमची वसाहत झाल्याखेरीज बंडखोर लोकांवर दाब राहणें शक्य नाहीं, अशी सल्ला लॉर्ड बेकन यानें दिल्यामुळें त्या गोष्टीचा येथून जोरानें उपक्रम झाला. एकंदर वीस लक्ष एकर जमीन खालसा झाली. त्यापैकीं उत्तम सुपीक व सोयीची अशी पांच लक्ष एकर जमीन इंग्रज वसाहतवाल्यांस बहाल केली; व जी पंधरा लक्ष एकर जमीन रेताड, डोंगराळ अगर दलदलीची अशी उरली ती आयरिश लोकांस परत देण्यांत आली. आयर्लंदांत घुसलेले हे नवीन लोक शूर, साहसी व कल्पक होते यांत शंका नाहीं. शिवाय त्यांच्या-जवळ उत्तम सामग्री होती व त्यांस राजाश्रयहि मिळालेला होता. यामुळें थोड्याच दिवसांत त्यांनीं त्या जमिनीची सुधारणा केली, ताली घातल्या, बंधारे उभारले, फळझाडें लाविलीं, आणि स्वत:करितां घरें व देवळें बांधलीं. एकीकडे या बागाइतीच्या हिरवळींतून वर डोकें काढणारीं पांढऱ्या गच्चीचीं शुभ्र घरें व देवळांचे मनोरे डोळ्यांना रम्य दिसत खरे, परंतु अशा ह्या सौख्यनिधानापासून मैल अर्ध मैलाच्या अंतरावरच, भिकार खोपट्या घालून डोंगरकठाडीचा किंवा दलदलीच्या कांठाचा आश्रय करून, गुरांचे कळप पाळून निव्वळ त्यांच्या दूधदुभत्यावर उदरनिर्वाह करणारे व आपल्याच देशांत परकी झालेले आयरिश लोक कसे तरी दिवस कंठीत; त्यांस पाहून कोणास वाईट वाटलें नसतें?

जेम्सच्या कारकीर्दींत ज्याप्रमाणें अल्स्टर प्रांतांत वसाहत वसविण्यांत आली, त्याचप्रमाणें, त्याचा मुलगा चार्लस (१६२५–१६४९) याचे कार-कीर्दींत कॉनॉट प्रांतांत एक वसाहत वसली. या वसाहतीकरितां जमीन पाहिजे होती, ती लोकांच्या राजद्रोहाची ठराविक सबब या वेळीं न मिळाल्या-मुळें न्यायमनसुब्याचा फार्स (इ. स. १६३५) करून व लोकांच्या हक्कावर गदा आणून मिळवावी लागली. या न्यायमनसुब्याच्या कामीं ज्या ज्यूरर लोकांनीं सरकारास मदत केली त्यांचें कोटकल्याण झालें व ज्यांनीं विरुद्ध

मतें दिलीं त्यांना दंड ठोठावण्यांत आले. एवढेंच नव्हे तर अशा बेलगामी ज्यूरर लोकांस मुळीं ज्यूरीवर नेमल्याच्या गुन्ह्याबद्दल शेरिफला मरेपर्यंत तुरुंगवास भोगावा लागला! परंतु पुढें लवकरच गांजलेले आयरिश लोक हत्यारें घेऊन उठले; व ओनीलच्या वीरवंशापैकीं सर फेनीम ओनीलचा पुढाकार त्यांस मिळाल्यामुळें त्यांनीं वसाहतींचा विध्वंस करून आपल्या जमिनी फिरून आपल्या ताब्यांत घेतल्या व प्रॉटेस्टंट लोकांची कत्तल केली (इ. स. १६४१). याला पोपिश बंड असें इंग्रजांकडून नांव देण्यांत आलें; परंतु हें धर्माकरितां बंड नसून नाहक जमिनी खालसा करणारांवर आयरिश लोकांनीं घेतलेला हा सूड होता. योग्य संधि मिळाली असतां नॉर्मन लोकांविरुद्ध सॅक्सन लोकांनीं, स्पॅनिश लोकांविरुद्ध डच लोकांनीं व फरेंच लोकांविरुद्ध सिसिलियन लोकांनीं जें केलें तेंच या वेळीं आयरिश लोकांनीं इंग्रजांविरुद्ध केलें. आयरिश रहिवाशांच्या हातून गेलेल्या जमिनी त्यांस परत मिळाल्या, ही न्यायाचीच गोष्ट झाली. परंतु पहिलें बंड, जप्ती, दुसरें बंड, व तें मोडतांना अंमलांत आणलेले कडक उपाय, या सर्व व्यवहारांत उभय पक्षांकडून जीं अनन्वित कृत्यें घडलीं, तीं मात्र ईश्वराच्या घरीं कधींहि रुजूं होणें शक्य नाहीं. कोणी तरी प्रथम चूक करतो; व कलागत लावून एकदां का रक्तस्राव झाला म्हणजे मग वणवा पेटल्यासारखा होऊन सूड, त्यावर प्रतिसूड अशी परंपरा सुरू होते, ती कांहीं केल्या थांबत नाहीं. असो; इंग्लंडमध्यें राज्यक्रांति होऊन चार्लस राजाचा समाचार घेऊन नंतर ऑलिव्हर क्रॉमवेल हा आयरिश बंडवाल्यांकडे वळला (इ. स. १६४८). त्यानें ड्राव्हेडा, व्रेक्सफर्ड वगैरे ठिकाणीं आयरिश लोकांची खुशाल कत्तल करविली; हजारों लोकांस गुलाम करून अमेरिकेस पाठविलें; व हजारों लोक आपण होऊन देशत्याग करून फरान्स, स्पेन व अमेरिका या देशांत जाऊन परकी राजाच्या पदरीं नोकरी धरून राहिले. दुसऱ्या चार्लस राजाच्या कारकीर्दीत (१६६०–८५) आयर्लंदचे दिवस थोडेबहुत शांततेचे गेले. परंतु दुसऱ्या जेम्सच्या कारकीर्दीत (१६८५–८८) फिरून अस्वस्थता माजली. इंग्रज लोकांनीं बंड करून जेम्सला पदच्युत केल्यावर तो फरान्सला पळून गेला व तेथून थोडीबहुत कुमक घेऊन आयर्लंदांत उतरला. या वेळीं टिरकॉनेल नांवाचा क्याथोलिक गव्हर्नर आयर्लंदांत होता. त्यानें राजाचा आदरसत्कार

करून त्यास डब्लिन येथें गादीवर बसवून त्याचे नांवाची द्वाहीहि फिरविली; व त्याजकडून आयरिश पार्लमेंट सभा बोलाविली. क्रॉमवेलनें ज्यांच्या जमिनी हरण केल्या होत्या त्या त्यांच्या त्यांस या पार्लमेंटनें परत दिल्या. पण लवकरच (इ. स. १६९०) तिसरा विलियम हा जेम्सच्या पाठोपाठ आयर्लंदांत आला, व बॉईन येथील लढाईंत त्यानें आयरिश लोकांचा व जेम्सच्या पक्षाचा पराभव केला. या वेळीं लिमरिक येथील किल्लेदार सार्सफिल्ड यानें, "क्याथोलिकांना प्रॉटेस्टंट लोकांप्रमाणेंच मी समबुद्धीनें वागवीन" असें राजाकडून वचन घेतल्यावर तह होऊन लढाई थांबली. व सार्सफिल्ड आपल्या शूर शिपायांसह फरान्सला निघून गेला. त्याची पाठ फिरतांच इंग्रजांस मुळींच दहशत न राहिल्यानें लिमरिकच्या तहाचीं कलमें धाब्यावर बसवून विलियमच्या प्रधानांनीं रोमन क्याथोलिक लोकांच्या जमिनी काढून घेऊन प्रॉटेस्टंट लोकांस फिरून परत दिल्या; व क्याथोलिक लोकांचें मतस्वातंत्र्य हिरावून घेऊन त्यांजविरुद्ध कायदे करण्यास सुरुवात केली. तिसरा विलियम हा स्वभावतः उदार व शहाणा होता असें म्हणतात; परंतु इंग्लिश प्रॉटेस्टंट लोकांच्या मदतीनें तो राजा झालेला असल्यामुळें त्याला आपली सदसद्विवेकबुद्धि गुंडाळून ठेवावी लागत असे. लिमरिक शहराचें नांव उच्चारतांच अजूनहि आयरिश लोकांस इंग्रजी लोकांनीं केलेल्या विश्वास-घाताची आठवण होते व ते जळफळूं लागतात. विलियमच्या हातून सुमारें दहा लक्ष एकर जमिनीचा बेवारा झाला. त्यानें आपल्या रखेल्या औरतेपासून तों मोठमाठ्या अमीरउमरावांपर्यंत क्याथोलिक लोकांच्या जमिनींची खैरात केली. तसेंच ज्या लोकांस खुषामतीखातर पेनशनें व देणग्या द्याव्याशा त्याला वाटल्या त्या सर्व त्यानें आयर्लंदच्या महसुलांतून देण्याचा सपाटा चालविला. एवढेंच नव्हे, तर वुड नांवाच्या एका मानस-पुत्रास त्यानें आयर्लंदांत नवीं नाणीं पाडण्याची सनद दिली. या सनदेप्रमाणें सुमारें दहा लक्ष रुपयांचे हाफ पेन्स व फार्दिंग पाडावयाचे होते; व या सर्व व्यवहारांत जो चार लक्ष रुपये नफा उरला असता तो स्वतः वुड आणि डचेस ऑफ केंडाल नांवाची विलियम राजाची एक रखेली या उभयतांनीं मिळून वांटून घ्यायाचा होता. या सर्व पाजीपणावर डीन स्विफ्ट यानें आपल्या

"ड्रेपियरचीं पत्रें" नामक उत्कृष्ट लेखांत कडक टीका केली. यामुळें तो कपटाचा गोंधळ उघडकीस येऊन वेळींच थांबला.

क्याथोलिक लोकांचे भयंकर छळास तिसऱ्या विलियम राजाचे कारकीर्दीपासून खरी सुरुवात झाली. इकडे हिंदुस्थानांत धर्माचे बाबतींत इंग्रजांचा जो संबंध आला त्यावरून पाहतां, ते अत्यंत सहिष्णु अशी जी त्यांची कीर्ति इतिहासकार गातात ती अगदीं खरी आहे, असें मानण्यास बरेंच सबळ कारण आहे. विशेषतः त्यांच्या पूर्वीं या देशांत जे पोर्तुगीज व डच वगैरे युरोपियन लोक आले होते, त्यांच्या धर्मसंबंधीं वर्तनांत व इंग्रजांच्या वर्तनांत जमीनअस्मानाचें अंतर आहे यांतहि शंका नाहीं. परंतु ही कीर्ति अगदीं अलीकडची व फक्त हिंदुस्थानापुरतीच आहे. हिंदुस्थानांत त्यांनीं धर्मछळ कधींहि केला नाहीं; व सरकारी खजिन्यांतून प्रजेचा थोडाबहुत पैसा जरी अद्यापि ख्रिस्ती धर्ममंडळ पोसण्याकडे खर्च होतो, तरी त्याचबरोबर पूर्वींच्या देशी राजांनीं चालविलेलीं बरींच वर्षासनें व देवस्थानेंहि ते अद्यापि चालवीत आहेत. यामुळें धर्माचे बाबतींत आयरिश लोकांचा त्यांचे राज्यकर्त्यांकडून जो छळ झाला त्याची कल्पना आम्हां हिंदुस्थानांतील लोकांना करतां येणें कठिण आहे. आयर्लंदांत मात्र त्यांनीं धार्मिक बाबतींत राज्यकर्ते या नात्यानें वर्तन केलें तें सर्वस्वीं गर्हणीय होतें. धर्मवेडानें डोकें फिरलेल्या एकाद्या व्यक्तीनें अत्याचार केला तर ती गोष्ट निराळी. परंतु राज्यकर्त्यांनीं जुलमी कायदे करून व ते कडक रीतीनें बजावून प्रजेचा धार्मिक बाबतींत नाहक छळ करणें हें अत्यंत लांछनास्पद होय. आयरिश लोकांनीं आपल्या धर्ममतांची चिकाटी सोडली नाहीं, व केव्हां पोपचा पक्ष तर केव्हां रोमन कॅथोलिक पंथीय इंग्रजी राजांचा पक्ष धरून त्यांनीं बंडें केलीं होतीं, हें खरें आहे. तथापि सदरहु बंडें मोडून गुन्हेगारांस कडक शिक्षा होऊन शांतता प्रस्थापित झाल्यावरहि त्यांचा जो छळ झाला तो निव्वळ नाहक झाला. धार्मिक बाबतींत इंग्रज राज्यकर्त्यांचें आयरिश लोकांशीं वागण्याचें जें धोरण होतें त्यांतील मुख्य हेतु हा होता कीं, हरएक उपायांनीं आयरिश रोमन क्याथोलिक लोकांचा पाडाव होऊन त्यांना आधार असा कोणताच उरूं नये; व सर्व बाजूंनीं गांजून जाऊन त्यांनीं प्रॉटेस्टंट धर्म स्वीकारावा. या दृष्टीनें त्यांच्याविरुद्ध

वेळोवेळीं (१६९२–१७२७) जे अनेक कायदे करण्यांत आले त्यांस 'पोपरी लॉज' असें म्हणतात ; व त्यांतील एकंदर मथितार्थ खालीं लिहिल्याप्रमाणें होता.

इंग्लंदांत व आयर्लंदांत सर्वत्र 'प्रायमोजेनिचर' या कायद्याच्या तत्त्वाचा प्रसार असे. या कायद्याचे योगानें मयताचे इस्टेटीस, विशेषतः स्थावर मिळकतीस, फक्त त्याचा थोरला मुलगा वारस होत असतो. आपल्या इकडे वतनें व जहागिरी यांस हाच कायदा लागू आहे; व समाजाचे दृष्टीनें पाहतां असा निर्बंध असण्यांत एक प्रकारचा फायदाहि असतो. परंतु रोमन क्याथोलिक लोकांपुरता हा कायदा बदलून टाकून असें ठरविण्यांत आलें होतें कीं, मयताच्या मिळकतीस सर्व मुलगे सारखेच वारस असून दर डोईस मिळकतीची वांटणी करितां यावी. असें झाल्यानें जीं घराणीं पूर्वीं धनसंपन्न व बलाढ्य होतीं त्यांच्या वांटण्यावर वांटण्या होऊन प्रत्येक कुटुंब व व्यक्ति निर्बल होई व कंगाल बने. बरें, अशा रीतीनें निसत्त्व व निर्बल झालेल्या कुटुंबांच्या पुढाऱ्यांनीं नवीन संपत्ति मिळवावी म्हटलें, तरीहि इंग्रजी कायदा त्यांचे मार्गांत आडवा येई. कारण या कायद्याप्रमाणें, रोमन क्याथोलिक लोकांना मृत्युपत्रानें किंवा लग्नांत आंदण म्हणून अथवा इतर देणगीच्या प्रकारानें मिळकत मिळूं नये असें ठरविलें गेलें होतें. त्यांनीं कोणास कर्ज दिलें असतां त्याबद्दल त्यांना तारणादाखल स्थावर मिळकत खरेदी अगर गहाण लावून घेतां येत नसे. रोमन क्याथोलिक बापाचा मुलगा अगर नवऱ्याची बायको यांस धर्मांतर करण्याची परवानगी होती ; इतकेंच नाहीं तर धर्मांतर करण्यापासून त्याचा अगर तिचा प्रत्यक्ष ऐहिक फायदा व्हावा अशी योजना कायद्यानें करण्यांत आली होती. बापास ज्याप्रमाणें मुलाला स्वसंपादित मिळकतीपैकीं कांहीं एक न देतां घरांतून घालवून देतां येतें, त्याचप्रमाणें आयर्लंदांत रोमन क्याथोलिक बापास वागविण्याची त्याच्या प्रॉटेस्टंट मुलास परवानगी दिलेली होती. मुलग्याची प्रतिकूलता असेल तर त्याचे मताविरुद्ध आपली मिळकत बापास विकतां अगर त्यावर बोजा उत्पन्न करतां येत नसे. तसेंच कोर्टांत वेळोवेळीं बापावर फिर्याद करून त्याजकडून शपथेवर त्याच्या मिळकतीची नोंद त्यास दाखल करून घेतां येई ; व अशा रीतीनें बापाकडून सक्तीनें पोटगी अगर हिस्सा मुलास मिळवितां येई. अगर बाप आपली मिळकत उधळून टाकील व तिचा नाश करील अशा खोटया सबबीवर मुलाच्या हिताकरितां

म्हणून न्यायकोर्टास वाटेल तेव्हां ती जप्त करून कोर्टाचे ताब्यांत ठेवण्याचा हुकूम करितां येई. कोणच्याहि कारणानें बापाच्या ताब्यांतील मिळकतीची वाढ झालेली आहे, अशी सबब प्रॉटेस्टंट मुलास पुढें आणतां येण्यासारखी असल्यास दाव्यानें नवीन कारण घडलें असें समजून मुलाला आपल्या क्याथोलिक बापास फिरून वाटेल तेव्हां कोर्टापुढें ओढतां येई. बाप रोमन क्याथोलिक असतां आईनें धर्मांतर करतांच तिला आपलीं मुलें नवऱ्याच्या ताब्यांतून काढून आपल्या ताब्यांत मागण्याचा हक्क येत असे ; व त्यांच्या शिक्षणाकरितां व पालनपोषणाकरितां वाटेल तेवढी रक्कम त्याच्या मिळकतींतून तिला देण्यांत येई. धर्मांतर करण्याच्या सबबीवर बायकोस नवऱ्याकडून भरपूर पोटगी मागतां येई व मिळे. मग तिनें जरी त्याचे अनेक अपराध केले असले व केवळ गैरवर्तणुकीकरितां तिला वेगळें राहावयाचें असलें तरी तिला न्यायकोर्टांतून पोटगी देण्याचा हुकूम होई. सर्वांत मुख्य मुद्याची गोष्ट ही कीं, रोमन क्याथोलिक पक्षकारांचा न्याय प्रॉटेस्टंट लोकां कडूनच केला जाई.

रोमन क्याथोलिक लोकांस या कायद्यामुळें दुसऱ्याकडून मिळकत मिळण्याची आशाच नव्हती. परंतु स्वतः कामधंदा अगर रोजगार करून द्रव्य मिळविणें हेंहि मुष्किलीचें झालें होतें. सरकारी नोकरी त्यांस मिळणें तर अर्थात्च अशक्य होतें. सर्व खात्यांतून त्यांस 'मज्जाव' होता. परंतु वकिलीसारख खाजगी कायदेशीर धंदेहि त्यांस करण्याची परवानगी नव्हती. प्रॉटेस्टंट वकील व ब्यारिस्टर यांस आपल्या पदरीं रोमन क्याथोलिक पंथाचा कारकूनहि ठेवणार नाहीं, अशी शपथ घ्यावी लागत असे. रोमन क्याथोलिक लोकांनीं खाजगी शाळा घालून शिक्षकाचा धंदा करणें हेंहि कायद्यानें निषिद्ध ठरविलें होतें ; फार काय पण खाजगी रीतीनें कुटुंबांत रोमन क्याथोलिक शिक्षक ठेवणें हा गुन्हा मानला जाई ! बरें, रोमन क्याथोलिक लोकांनीं परकी देशांत जाऊन शिक्षण मिळवावें असें म्हटलें तर तिकडूनहि बंदोबस्त करण्यांत आला होता. परकी देशांत असतां, केवळ अज्ञानावस्थेंत व कायद्याचें ज्ञान नसल्यानें चुकून माकून केव्हां रोमन क्याथोलिक पंथी शाळेंत शिकल्याचा जर पुढें मागें कोणावर आरोप शाबीत झाला, तर लागलीच त्याची सर्व मिळकत जप्त करितां येत असे ; व तो गुन्हेगार कायद्याच्या संरक्षणास बाह्य मानला जाई. बरें, एकदां देशत्याग केल्यावर कायमचेंच बाहेर राहावें पण शिक्षण

मिळवावें असें जर म्हटलें तर अशा कामीं देशांतून बाहेर पैसे पाठविणारावर खटला होत असे. रोमन क्याथोलिक शाळेंत शिकणें हा जेवढा गुन्हा तेवढाच गुन्हा अशा शिक्षणास द्रव्याची मदत करणें हा होता. कोणी आपला मुलगा परदेशांत शिक्षणाकरितां पाठविणार आहे अशी वर्दी लागतांच त्यास कोर्टापुढें खेंचून आणून त्याजकडून जामीन मागतां येत असे; व एकाद्याचा मुलगा नुसता परदेशांत गेला इतकें शाबीत झालें म्हणजे मग, तो विद्यार्जनाकरितां गेला नसून इतर कामाकरितां गेला आहे हें सिद्ध करण्याचा बोजा त्याजवर टाकिला जाई. एकाद्यानें परदेशांत शिक्षणाकरितां पैसे, हुंडी वगैरे पाठविल्याचें सिद्ध झालें तर त्यास जबर दंड होई; व त्याच्या विरुद्ध ज्यानें चहाडी केली असेल त्या चहाडखोरास त्या दंडापैकीं निम्मे बक्षीस मिळे ! कोणच्याही राज्यांत हत्यारेंपात्यारें जवळ बाळगण्याची परवानगी निवळ धर्ममतांवर अवलंबून नसते. परंतु आयर्लंदांतला प्रकार कांहीं वेगळाच होता. तेथें रोमन क्याथोलिक लोकांत अगदीं शांतता नांदत असतांहि जवळ हत्यारें बाळगण्याची परवानगी नव्हती ; व शस्त्रें जवळ बाळगल्याच्या सबबीवर त्यांच्या घरांची हवी तेव्हां झडती घेण्याची मोकळीक अधिकाऱ्यांस असे !

या छळाचें मुख्य कारण इंग्लंदचें धर्मवेड होय. परंतु धर्मवेडास व्यापारविषयक आप्पलपोटेपणाचीहि भर पडली ; व या दुहेरी छळामुळें अठरावे शतकांत आयरिश लोकांच्या दुःस्थितीचा कडेलोट झाला. देशांत परस्परांस पाण्यांत पाहणारे असे दोन वर्ग होते. पैकीं क्याथोलिक हे एकंदर लोकसंख्येपैकीं शेंकडा नव्वद व प्रॉटेस्टंट वगैरे शेंकडा दहा. परंतु या नव्वदांचे हातांत लागवडीच्या एकंदर जमिनीपैकीं फक्त एकदशांश जमीन असून इतर दहांचे हातीं बाकीची नऊदशांश जमीन होती. अर्थात् पहिल्या वर्गास ती पुरत नसे व दुसऱ्यास तिचें काय करावें हें सुचत नसे. आयर्लंदांत दलदली फार, शेतांतून नहर काढून दिल्याखेरीज पीक पिकण्याची मुष्कील. पण हें पडलें खर्चाचें काम ; व कर्ज काढून तें करावें म्हटलें तर क्याथोलिक लोकांस जमीन गहाण ठेवतां येत नसे. पिकाचे जमिनींत बटाटे व ताग यांचें तेवढें पीक चांगलें पिके. पण बटाट्यांस रोग पडण्याचा संभव फार; व एकादे वर्षीं रोग पडला म्हणजे नुसता दुष्काळ. तागाचें पीक बरें होई ; परंतु ताग व तागाचें कापड परदेशांत पाठविण्यास फार प्रतिबंध. ज्या

जमिनींत पीक होण्यासारखें नसे त्या जमिनींत उत्तम गवत उगवे. अर्थात् शेतकरी लोक गुरांचे कळप पाळीत व आपल्या गरजेपेक्षां अधिक गुरें उरतील तीं बाहेर विकावयास पाठवीत. पण इंग्लंदांतील शेतकऱ्यांचें यामुळें नुकसान होई, म्हणून आयर्लंदांतून गुरें इंग्लंदांत पाठवूं नये असा कायदा करण्यांत आला ! मग आयरिश लोक शिलकी गुरें मारून खारलेल्या मांसाचा व्यापार करूं लागले. यालाहि प्रतिबंध करण्यांत आला. तेव्हां गुरांचे कळप पाळण्याचें सोडून देऊन आयरिश शेतकरी मेंढ्या पाळूं लागले. लवकरच त्यांस उत्तम फर्मासीची लोंकर तयार करतां येऊं लागली, व देशांत लोंकरी कापड विणण्याचे शेंकडों कारखाने उभारले गेले. हें पाहून इंग्लिश व्यापाऱ्यांचें पोटांत फिरून दुखूं लागलें. त्यांनीं गिल्ला करून १६९९ सालीं पार्लमेंट सभेकडून कायदा करवून घेतला, त्याच्या योगानें आयरिश लोकांस लोंकर अगर लोंकरी कापड देशाबाहेर पाठविण्याची मनाई झाली ; आणि हा उत्कृष्ट व जगप्रसिद्ध व्यापार बसत चालला. इतर व्यापारासंबंधानेंहि तीच गोष्ट. आयरिश जहाजांवर एक प्रकारचा बहिष्कार घालण्यांत येऊन त्यांतून आलेला माल इंग्लंदच्या किनाऱ्यावर उतरूं देऊं नये, असाहि नियम कांहीं दिवस अंमलांत होता. बरें परदेशांशींच व्यापार करावा व इंग्लंदचा त्रास समूळ चुकवावा म्हटलें तर आयर्लंद व सर्व युरोपखंड यांच्या दरम्यान इंग्लंद हातपाय पसरून बसलेलें. यामुळें निर्गत व आयात दोन्ही प्रकारच्या व्यापारास इंग्लंदाकडून अडथळा होई ; व केवळ कायदा मोडून दंडेली केल्याशिवाय आयरिश लोकांस परदेशाशीं परस्पर असा कोणताच व्यवहार करितां येईनासा झाला. इंग्लंद हें ब्रिटिश राज्याचें पुढचें दार व आयर्लंद हें त्याचें परडें, अशी स्थिति असल्याप्रमाणें व्यापारविषयक कायद्याचें सर्व धोरण इंग्रजांनीं आपल्या हातीं ठेवलें होतें. सर्व व्यवहारांत फायदा पुढील दारानें वागणाऱ्या यजमानाचा ; व परसांत राहणाऱ्या या आयरिश राष्ट्रानें इंग्लंदच्या मर्जीप्रमाणें वागून त्याचें कवडीचेंहि नुकसान न होईल अशा रीतीनें आपला व्यवहार ठेवला पाहिजे अशी कायद्यानें सक्ति करण्यांत आली होती. आधींच आयर्लंद देश दगडी कोळसा वगैरे खनिज संपत्तीच्या अभावामुळें उद्योगधंद्यास अनुकूल असा नव्हता ; व सर्व भिस्त शेतकीवर असे. परंतु इंग्लंदनें शेतकीची ती तशी व व्यापारधंद्याची ही अशी वाट लावल्यानें

आयर्लंद हें अगदीं कंगाल राष्ट्र बनलें. वास्तविक आयर्लंदांत उद्योगधंद्याची शक्य तितकी वाढ होऊं दिल्यानें आयरिश लोक सधन झाले असते व सधनतेमुळें संतोष आपोआप उत्पन्न होतो. परंतु इंग्रजी व्यापाराला आपल्या ताळेबंदापलीकडे कांहीं दिसत नाहीं. त्याच्या तात्पुरत्या फायद्याकडे नजर देऊन मुत्सद्यांनींहि आयरिश लोकांच्या व्यापारांत हात घातला ; व आपण जित लोक आहों सबब आमच्या जेत्यांनीं वाटेल त्या कामांत आपला हट्ट चालविला तरी तो आम्हांस चालू देणें भाग आहे असें त्यांनीं आयरिश लोकांस शिकविलें. ब्रिटिश पार्लमेंटनें व्यापारविषयक कायदे केल्याचें वर सांगितलेंच आहे. परंतु तेच कायदे आयरिश पार्लमेंट सभेकडून मंजूर झाल्याशिवाय त्यांचा अंमल होणें शक्य नव्हतें, सबब ते कायदे मंजूर होण्याबद्दल इंग्लिश प्रधानमंडळाकडून आयरिश पार्लमेंट सभेला जरूरीचे व नेटाचे हुकूम सुटले. वास्तविक हे कायदे आयरिश पार्लमेंटनें मंजूर करण्यास सांगणें म्हणजे एकाद्या मनुष्यास आपल्या हातानें आपल्या गळ्यावर सुरी ठेवून आत्महत्या करण्याचा हुकूम करण्यासारखेंच चमत्कारिक व क्रूरपणाचें होतें. परंतु इंग्रजी प्रधानमंडळास असा हुकूम करण्यास लज्जा वाटली नाहीं. इतकेंच नव्हे तर आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, हा हुकूम अमान्य केला असतां आपल्या अस्तित्वावरच गदा येईल या भीतीनें आयरिश पार्लमेंटनें तो हुकूम अक्षरशः अंमलांतहि आणिला. हा चमत्कारिक व अमानुष हुकूम करितांना नेहमींच्या त्यांच्या वहिवाटीप्रमाणें इंग्रजी प्रधानमंडळानें आयरिश पार्लमेंटच्या तोंडास एक मधाचें बोट लावून ठेविलें होतें. तें असें कीं लोंकरीच्या व्यापारास प्रतिबंधक असा कायदा आयरिश पार्लमेंटनें केला असतां, आयर्लंदांतील तागाच्या व कापसाच्या व्यापारास आपण मदत करूं व उत्तेजन देऊं असें त्यांनीं अभिवचन दिलें होतें; व या मधाच्या बोटास तें अमृतरसाचेंच बोट आहे असें मानून, आयरिश पार्लमेंटनें पुढें आलेला विषाचा पेला कसा तरी तोंड वाईट करून प्राशन केला. परंतु विषानें आपलें काम बिनचूक केलें; प्रधानमंडळाच्या वचनांतील अमृत मात्र एकदम गुप्त झालें. आयरिश पार्लमेंट सभेनें कायदा करून देशांतून बाहेर जाणाऱ्या लोंकरीच्या कापडावर इतकी भारी जकात बसविली कीं, ती देऊन कापड बाहेर विकावयास पाठविणें मुळींच फायदेशीर होऊं नये; व अशा रीतीनें शब्दांनीं नाहीं तर

कृतीनें आपला लोंकरीचा व्यापार आयरिश लोकांनीं आपल्या हातानें बंद केला. पण प्रधान मंडळानें जो मोबदला देण्याचें वचन दिलें होतें त्याची वाट काय झाली हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. या वचनाप्रमाणें आयर्लंदांत ताग व कापूस यांच्या कापडास उत्तेजन देण्याचें बाजूसच राहिलें परंतु उलट स्कॉटलंदांतील व इंग्लंदांतील या कापडाचा व्यापार करणाऱ्या लोकांस इंग्लंदनें पैशाची मदत देऊन आयरिश व्यापाऱ्यांस एक नवीन सवत मात्र उत्पन्न केली. शिवाय खुद्द आयर्लंदास बाधक होईल अशा रीतीनें, इंग्लंदांत परदेशाहून येणाऱ्या कापडावर जकात बसविली. इंग्लंदनें केलेले हे व्यापारविषयक कायदे धर्मविषयक कायद्याइतकेच अन्यायाचे होते. आयर्लंदच्या जमिनींत भौतिक संपत्ति व मौल्यवान द्रव्यें जरी फारशीं नव्हतीं, तरी होतीं तेवढ्याचा फायदा जर आयरिश लोकांस अबाधितपणें घेतां आला असता तर त्यांची स्थिति साधारणतः बऱ्या प्रकारची राहिली असती. आयर्लंदास चारहि बाजूंनीं समुद्रकिनारा व त्यामध्यें बरींचशीं बंदरें असून, खाड्यांच्या तोंडांतून आंत पुष्कळ दूरवर व्यापारी गलबतें व महांगिऱ्या जाऊं शकतात; व इंग्लंद, फरान्स, अमेरिका वगैरे देश फारसे दूर नसल्यामुळें या लहानशा देशांतील व्यापाऱ्यांस व्यापाराचे कामीं पुरून उरण्याइतका वाव सहज मिळाला असता. परंतु सुमारें १६६३ पासून इंग्रजी मारवाड्यांची करडी नजर आयर्लंदावर फिरली. व पुढें सुमारें ३०–३५ वर्षांत, कोळी जसा माशीस आपल्या धाग्यांनीं वेढून टाकून तिची हालचाल बंद पाडतो त्याप्रमाणें, ब्रिटिश पार्लमेंट सभेनें कायद्यावर कायदे करून व अन्यायाच्या आवृत्त्यांवर आवृत्त्या काढून आयर्लंदच्या व्यापाराचा सांगूनसवरून व दिवसाढवळ्या खून केला! डीन स्विफ्ट यानें आपल्या एका लेखांत असें म्हटलें आहे कीं, "आयर्लंदला इतकीं बंदरें खुलीं असतांना इंग्लंदनें तीं असून नसल्यासारखीं केलीं; डोळस मनुष्याचे डोळे बांधून त्याच्या कानांत गुड्या घालून, तोंडांत बोळा बसवून व त्याचे हात-पाय बांधून तुरुगांत टाकण्याप्रमाणें इंग्लंदनें आयर्लंदची अवस्था केली! देशांतील सुपीक जमीन परक्यांचे हातीं गेल्यामुळें आयरिश प्रजा आधींच निःसत्त्व झालेली होती, व तशांतून व्यापारविषयक कायद्यांच्या योगानें एकट्या लोंकरीच्या धंद्यावर उदरनिर्वाह करणाऱ्या सुमारें ५०,००० कुटुंबांची

वाताहत होऊन गेली ! प्रजा निर्धन झाल्यानें व तिला नुसत्या शेतकीवर अवलंबून राहावें लागल्यानें दुष्काळाची पीडा वारंवार होऊं लागली. कर देण्याचें त्राण प्रजेमध्यें राहिलें नाहीं. सरकारी तिजोरी रिकामी पडूं लागली. यामुळें लोकोपयोगी खर्चांत काटकसर करणें भाग झालें. सर्व देश जावें तिकडे उदासवाणा भासूं लागला. व या देशांत मनुष्यवसति खरोखरीच आहे काय ? या देशांत धर्म, कायदा या गोष्टींचीं नांवें तरी लोकांस माहीत आहेत काय ? अशी शंका परक्या प्रवाशांस क्षणभर उत्पन्न होते, अशा अर्थाचे तत्कालीन लेख सांपडतात. अठराव्या शतकाच्या पहिल्या दहावीस वर्षांत तागाच्या व्यापारास पुनरुत्तेजन देण्याचे थोडेबहुत प्रयत्न झाले ; परंतु कोणताच धंदा सुधारून नांवारूपास येण्यास देशांत भांडवल राहिलें नव्हतें ; व कोणास हौसहि उरली नव्हती. आयरिश पार्लमेंट सभेनें इ. स. १७०३, १७०५ व १७०७ या सालीं सर्वानुमतें ठराव मंजूर करून लोकांस असें जाहीर केलें कीं, आयर्लंदांतील लोकांनीं फक्त आपल्या देशांत तयार झालेलीं वस्त्रप्रावरणें वापरावीं व आपल्या घरच्या सामानसुमानांत स्वदेशांत तयार न झालेला असा कोणताहि पदार्थ ठेवूं नये. कारण स्वदेशी मालास उत्तेजन दिल्याचे योगानें गरीब लोकांस पोटास मिळतें व राजकीय दृष्टयाहि राज्याचा त्यांत फायदा असतो. सन १७०७ सालीं तर या ठरावास अनुसरून परकीय मालावर बहिष्कार घालण्याच्या निश्चयाप्रमाणें स्वतः वर्तन करण्याविषयीं पार्लमेंटच्या सभासदांनीं उघडपणें शपथाहि घेतल्या. व ही शपथ आम्ही पाळूं तरच आम्ही नांवाचे आयरिश खरे, असा करार त्यांनीं केला. याच सुमारास डीन स्विफ्ट यानें देशाच्या सद्यःस्थितीस अनुलक्षून तीव्र व जळजळीत असे लेख प्रसिद्ध केले. आयर्लंदांत बहिष्काराचा उपदेश असा त्यानेंच प्रथम आरंभिला. तो जसा विनोदी तसाच उपरोधिक लिहिण्यांत अत्यंत कसलेला असा विद्वान् लेखक असल्यामुळें त्याचे लेख इंग्रजांस फार झोंबले. परंतु देशांतील लोकांच्या स्वाभिमानास उत्तेजन देण्याचें मोठें कार्य त्यांनीं केलें. तथापि या असल्या प्रयत्नांचा उपयोग एकदम होऊं शकत नाहीं ; व अर्थातच आयरिश लोकांस अठराव्या शतकांतील पहिलीं पांचपन्नास वर्षेंपर्यंत दारिद्र्यरूपी अग्नींत होरपळावें लागलें. सन १७२८ सालीं शेरिडन नांवाच्या एका लेखकानें असें लिहून ठेविलें आहे कीं

"आयरिश लोकांच्या दारिद्र्याचा खरोखर कळस झाला. त्यांच्या घरांत व उकिरड्यांत फरक दिसून येत नाहीं. व आपल्या गुरांचें रक्त व शेतांतील झाडपाला यांजवर त्यांचा उदरनिर्वाह चालतो!" अठराव्या शतकाच्या मध्यभागाच्या सुमारास दारिद्र्य, दुष्काळ व तापाच्या भयंकर साथी इत्यादि आपत्तींनीं आयर्लंदची सुमारें चार लक्ष प्रजा मृत्युमुखीं पडली. गांवच्या गांव उजाड व बेचिराख झाले. अशा प्रसंगीं साधारण ज्यांच्या-जवळ थोडाबहुत द्रव्यसंचय आहे अशांनाच तो पुरण्याची पंचाईत, मग त्यांतून गरिबांस साहाय्य देऊन त्यांचे प्राण वांचविणें त्यांच्या हातून कितपत होणार ? शेतकीच्या कामीं इंग्रज लोक क्याथोलिक लोकांचे दावेदार होतेच पण व्यापार व उद्योगधंदे यांचे कामीं त्यांनीं प्रॉटेस्टंट लोकांचेही पोटावर पाय आणला. आपण प्रॉटेस्टंट लोकांच्या वसाहती आयर्लंदांत मुद्दाम होऊन वसविल्या व त्यांचे हातून क्याथोलिक लोकांवर दाब बसविण्याचा जो आपल्या पूर्वजांचा मूळचा हेतु तो साध्य होण्यास निदान प्रॉटेस्टंट वर्गांत तरी संतोष व समाधान राखणें जरूर होतें, ही गोष्ट अगदीं साध्या तारतम्याच्या मनुष्यासहि कळण्यासारखी होती. परंतु कालांतरानें इंग्रज लोकांची दृष्टि कोती झाली, व क्याथोलिक लोकांप्रमाणें प्रॉटेस्टंट वसाहतवाले हेहि त्यांस शत्रू असे वाटूं लागले. अशा रीतीनें द्रव्यदृष्टीचा व आप्पल-पोटेपणाचा पगडा मुत्सद्दीगिरीवर बसून इंग्रज लोकांनीं आयर्लंदच्या हिताकडे काडीइतकेंहि लक्ष न पुरवितां हात साधला तेथवर आयरिश लोकांस जुलुमाच्या घाण्यांतून रगडून काढलें; व यामुळें अठराव्या शतकाच्या मध्यभागीं आयरिश लोकांस जितकी हीन दशा प्राप्त झाली होती तितकी, या सुधारलेल्या म्हणविणाऱ्या राज्यकर्त्यांच्या अंमलाखालीं, दुसऱ्या कोणत्याहि राष्ट्रास केव्हांहि आलेली इतिहासांत आढळून येत नाहीं.

पण व्यक्ति काय किंवा राष्ट्र काय, त्याच्या दुःखाचा कळस झाला म्हणजे भावी सुखाचा उदय होण्याची वेळ जवळ आली असें हटकून समजावें. "नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण" ही केवळ अद्भुत कविकल्पना नव्हे, जगाच्या दररोजच्या अनुभवाची गोष्ट आहे. जगांतील स्थित्यंतरें घडवून आणण्याची विधात्याची अशी एक विचित्र योजना असते कीं, सुखाचें मूळ दुःखांत व दुःखाचें मूळ सुखांत गोंवलेलें असतें. प्राणिमात्र जन्मास आला

कीं, पुढें त्याचा मृत्यु घडवून आणणाऱ्या रोगाचें बीज त्याच्या शरीरांत जन्माबरोबरच उत्पन्न होतें ; व एक प्राणिवर्ग मृत्यु पावून त्याच्या देहाचें पृथक्करण होण्याचा अमंगल प्रसंग हा दुसऱ्या एकाद्या प्राणिवर्गाच्या जन्माचा सुमुहूर्त असतो. सुखदुःखात्मक स्थित्यंतराची ही अशी गुंतागुंत झालेली असते, व राष्ट्राचे इतिहासांत ती फार उत्कृष्ट तऱ्हेनें पाहण्यास सांपडते. आयर्लंदच्या लोकांशीं वागतांना केवळ आपल्या हिताकडे पाहून इंग्रजांनीं जे कायदे केले त्यांचा परिणाम असा झाला कीं, शेवटीं ते कायदेच निरुपयोगी होऊन रद्द करावे लागले ; व छळल्यामुळें आयरिश लोक चिडून गेले तरी सर्वस्वीं नष्ट न होतां त्यांच्यामध्यें राष्ट्रीयत्व उत्पन्न होण्यास मदतच झाली. धर्मछळामुळें शेंकडों आयरिश घराणीं उधळून देशोधडीस गेलीं व त्यामुळें प्रथम आयर्लंदचें प्रत्यक्ष नुकसान झालें ही गोष्ट खरी. परंतु देशत्याग केलेल्या या घराण्यांस अमेरिका, फरान्स वगैरे परदेशांत सुख मिळालें. आपल्या अंगच्या गुणांचा विकास करण्यास त्यांस तेथें वाव मिळाल्यामुळें ते लोक सधन झाले. आणि शिपायीगिरी व मुत्सद्दीगिरी इत्यादि बाबतींत नांवलौकिक मिळवून त्यांनीं स्वदेशाचें मुख परदेशांत उज्ज्वल केलें. पण त्याहूनहि महत्त्वाची अशी एक गोष्ट होती, ती ही कीं, परदेशांत राहून या लोकांनीं स्वदेशाची निरंतर काळजी बाळगिली ; राष्ट्रीय स्वातंत्र्याविषयीं खुल्या दिलाचे उद्‌गार स्वदेशांतील लोकांचे कानावर नित्य घालून त्यांचें धैर्य कायम राखिलें ; व हरएक प्रकारच्या स्वदेशी चळवळीस द्रव्याचें भरपूर साहाय्य केलें. देशत्याग केलेल्या या आयरिश लोकांचें प्रस्थ परदेशांत कालांतरानें इतकें माजलें कीं, त्यांच्यामुळें इंग्लंदवर परचक्र येण्याची अगर आयर्लंदावर परकी राजाची स्वारी होऊन तो देश इंग्रजांच्या हातून जाण्याचीहि भीति उत्पन्न झाली. जे हजारों क्याथोलिक लोक फरान्स व अमेरिका यांमध्यें जाऊन आश्रय घेऊन राहिले होते ते कांहीं गप्प बसलेले नव्हते. तिसऱ्या जॉर्ज राजाच्या कारकीर्दींत या दोन्ही राष्ट्रांचें व इंग्लंदचें वैर माजलें तेव्हां, असंतुष्ट व दुःखी अशा आयरिश क्याथोलिक लोकांनीं या देशामध्यें जो द्वेषाचा वृक्ष लाविला होता त्याचीं फळें इंग्लंदास चाखावीं लागलीं. अमेरिकेमध्यें इंग्रजी अंमलाच्या विरुद्ध बंड होऊन अमेरिकन लोकांनीं पूर्ण स्वतंत्र असें स्वराज्य स्थापिलें (इ. स. १७७६), त्या कामीं आयरिश लोकांनीं

यथाशक्ति हातभार लाविलेला होता. तीनचार पिढ्यांपर्यंत ज्यांची अमेरिकेंत वसाहत झालेली होती, व ज्यांना पूर्ण स्वातंत्र्य व समान हक्क यांचें सुख अबाधित मिळालें होतें, त्यांना अमेरिका ही आपली दुसरी मातृभूमीच असें वाटूं लागावें यांत नवल नाहीं. परंतु इंग्रजांविरुद्ध अमेरिकन लोकांस मदत करण्यांत आयरिश लोकांचा दुसराहि एक हेतु होता ; व तो हा कीं, अमेरिकेचें उदाहरण पाहून आयरिश लोकांनींहि आयर्लंद स्वतंत्र करण्यास उद्युक्त व्हावें व अमेरिकन लोकांनींहि कृतज्ञपणानें त्यांस मदत देऊन मित्रऋण फेडावें. अमेरिकेंत स्वातंत्र्याकरितां युद्ध झाल्यानंतर लवकरच फरान्समधील राज्यक्रांति घडून आली व नेपोलियन बोनापार्टच्या सैन्यांत पुष्कळ आयरिश लोकांनीं नोकऱ्या धरल्या. या दोन्ही चळवळींचा परिणाम आयर्लंदवर झाला.

देशांत राहून ज्या क्याथोलिक लोकांनीं "पीनल कोडाचा" छळ सोसला त्यांचीं मनें त्या छळाचे योगानें सकस व खंबीर झालीं. ज्यांच्या योगानें प्रजेस दहशत वाटूं लागेल असा अदमास होता, त्या कायद्यांनीं कांहीं दिवसांनीं धैर्यच शिकविलें ; व कायदेकानूंबद्दल साधारणतः भीतिमूलक असा जो आदर उत्पन्न व्हावा तो जाऊन त्याचे जागीं, एकंदरीनें त्यांची हेटाळणी व अवमानना करण्याचीच बुद्धि उत्पन्न झाली. ज्यांच्या योगानें न्यायास मदत होते अशा कायद्यांविषयीं जसा आदर उत्पन्न होतो, तसाच ज्या कायद्यांच्या योगानें अन्यायास उघड मदत होते त्यांबद्दल अनादर वाटावा हें स्वाभाविकच आहे. आयरिश पीनल कोडाचा एक उद्देश क्याथोलिक लोकांस प्रॉटेस्टंट करण्याचा होता ; परंतु तो न साधून उलट असें झालें कीं, ते भाविक लोक क्याथोलिक पंथाचे अभिमानीच अधिकाधिक होऊन धर्मगुरूंच्या कह्यांत पूर्वींहून जास्त गेले. ही धर्मनिष्ठा पाहून प्रॉटेस्टंट लोकांस क्याथोलिक लोकांबद्दल आदर वाटूं लागला व कित्येक प्रॉटेस्टंट लोकांनीं क्याथोलिक पंथ पत्करला. धर्मोपदेशकाचा धंदा करणें हा पीनल कोडानें गुन्हा ठरविला होता ; परंतु क्याथोलिक लोक आपल्या धर्मोपदेशकांना प्राणापलीकडे जपूं लागले. व सर्वांत गमतीची गोष्ट ही कीं, ज्यांना क्याथोलिक लोकांवर चौकीदार किंवा पहारेकरी म्हणून नेऊन बसविलें होतें, त्या प्रॉटेस्टंट लोकांच्या मनांतच क्याथोलिक लोकांबद्दल सहानुभूति उत्पन्न झाली. प्रॉटेस्टंट पंथांतील सुसंस्कृत मनाच्या पुढाऱ्यांना आपल्या धर्माचा योग्य अभिमान होता ; आणि अशा रीतीनें

अन्यायानें व जुलुमानें धर्ममतांतर करविणें हें कायदे करणारांना जसें लाजिर-वाणें आहे, तसेंच अशा सक्तीनें धर्मांतर करून प्रॉटेस्टंट पंथांत लोक सामील झाल्यानें त्या धर्मास अधिक भूषणहि नाहीं व बळहि येणार नाहीं, अशा बुद्धीनें त्यांनीं उघडपणें पीनल कोडावर टीका करण्याचा उपक्रम केला. याच सुमारास व्यापारविषयक कायद्यांचाहि जांच होऊं लागला, व्यापार-धंद्यास प्रॉटेस्टंट लोकांना क्याथोलिक लोकांची गरज भासूं लागली, व इंग्लंदां-तील व्यापाऱ्यांच्या मत्सरास आपण उभयतां सारखेच बळी पडत आहोंत, असें त्यांच्या प्रत्ययास येऊन समदुःखीपणामुळें सहिष्णुतेस अधिक जोर आला. रोमन क्याथोलिक लोकांबद्दल जरी सहिष्णुता उत्पन्न झाली होती, तरी त्यांना सर्वस्वीं बंधमुक्त करून बरोबरीचे हक्क द्यावे किंवा नाहीं याविषयीं प्रथम प्रॉटेस्टंट पुढाऱ्यांमध्यें बराच मतभेद होता. लॉर्ड चार्लमांटसारखे मुत्सद्दी प्रॉटेस्टंट व प्रेसबिटरेनियन यांचे दरम्यानचा भेदभाव मोडून दोघांस सारखे हक्क असावे असें म्हणण्यास तयार होते, परंतु क्याथोलिक लोकांस हक्क देण्याची त्यांची तयारी नव्हती. परंतु ग्रॅटनसारख्या दूरदर्शी देश-भक्तांची अशी खात्री होऊन चुकली होती कीं, नागरिकत्वाच्या हक्कासंबंधानें क्याथोलिक काय, प्रॉटेस्टंट काय व प्रेसबिटरेनियन काय सर्वांस सारखे हक्क असल्याशिवाय राष्ट्रीयत्वाच्या खऱ्या कल्पनेच्या परिपाक होणें शक्य नाहीं कारण, मूठभर प्रॉटेस्टंट लोक इकडे क्याथोलिक समाजास आपला वैरी करून इंग्रजांशीं कसे झुंजणार? ग्रॅटन यास राष्ट्रीयत्वाची खरी कल्पना आलेली होती. या कल्पनेचा उदय झाला असतां किरकोळ भेदभाव नाहींसे होतील अशी त्याची खात्री होती. व रोमन क्याथोलिक लोकांस नागरिकत्वाचे हक्क देण्याचे कामीं प्रॉटेस्टंट लोक पुढारीपण घेतात, अशीं उदाहरणें हळूहळू दिसून येऊं लागलीं. याप्रमाणें कारणानें कारण वळावत चाललें. व्यापारविषयक कायदे व पीनल कोड हे दोन्ही कायदे रद्द व्हावे, असें प्रॉटेस्टंट व क्याथोलिक या दोघांसहि वाटूं लागलें. परंतु आयर्लंदांतील पार्लमेंट अगदीं नादान बनलें होतें. त्याचीं सर्व सूत्रें प्रधानमंडळाच्या हातीं होतीं. तीं इतकीं कीं, ढळढळीत आयरिश लोकांच्या हिताविरुद्ध असणाऱ्या गोष्टीहि हें प्रधानमंडळ या पार्लमेंटच्या हातून घडवून आणी. या गोष्टीचा प्रॉटेस्टंट लोकांस वीट आला, व आयर्लंदांतील उभय

वर्गांच्या, सर्व सुखदुःखांचें मूळ आयरिश पार्लमेंटच्या पारतंत्र्यामध्यें आहे अशी त्यांची खात्री झाली. पण या पार्लमेंटमध्यें फक्त प्रॉटेस्टंटच असत; क्याथोलिक लोकांस सभासद होण्याचा अधिकार नव्हता. अर्थात् पार्लमेंट सभेचें स्वातंत्र्य प्रस्थापित करण्याची जबाबदारी प्रॉटेस्टंट लोकांवरच पडली व अशा रीतीनें अठराव्या शतकाच्या अखेरीस आयरिश लोकांच्या दुःखां-धःकाराचा कडेलोट होऊन, धर्मसहिष्णुतेच्या अरुणोदयानें दिशा उजळण्याचे संधीस, राष्ट्रीय चळवळीचें पुढारीपण वसाहतवाल्या प्रॉटेस्टंट लोकांकडेच गेलेलें पाहिलें म्हणजे दैवाच्या अघटित घटनापटुत्वाचें कौतुक करावें तितकें थोडें, असेंच वाटूं लागतें!

या वेळीं परचक्र येऊन आयर्लंद हातचा जाण्याची इंग्लंदास इतकी कांहीं भीति वाटूं लागली होती कीं, खुद्द आयर्लंदांतील प्रॉटेस्टंट लोकांकडून शिपायीगिरीची मदत न झाली तर केवळ इंग्रजी सैन्य व आरमार यांचे योगानें परचक्र टाळणें व रोमन क्याथोलिक लोकांचें बंड मोडणें शक्य नाहीं, अशी इंग्लंडची खात्री झाली. यास्तव प्रॉटेस्टंट लोकांस स्वयंसैनिकांचीं पथकें तयार करण्यास अधिकाऱ्यांकडून हुकूम मिळाला व त्याचा फायदा घेऊन प्रॉटेस्टंट लोकांनीं खास आपलें असें पन्नास हजार लढाऊ लष्कर सजविलें. या स्वयंसेवक सैनिकांच्या चळवळीचा फायदा या वेळीं आयर्लंदास बराच झाला. वास्तविक पर-चक्राची भीति केव्हांच फारशी खरी ठरली नाहीं, परंतु देशांतल्या देशांत आपणांस पन्नास हजार स्वयंसेवकांचें सैन्य वाटेल तेव्हां उभारतां येतें, ही जाणीव पटल्यामुळें आयरिश प्रॉटेस्टंट लोकांच्या मनांत स्वातंत्र्यबुद्धीचा अंकूर सहजच उमटला. या प्रॉटेस्टंट लोकांस ज्याप्रमाणें क्याथोलिक लोकांना आपल्या ताब्यांत ठेवावें असें वाटत होतें, त्याचप्रमाणें इंग्रजी अंमलापासून स्वतंत्र व्हावें असेंहि वाटत होतें. आयरिश लोकांचें म्हणून जें एक पार्लमेंट आयर्लंदांत होतें त्यांत प्रॉटेस्टंट आयरिशांचेंच बहुमत असल्यामुळें हें पार्लमेंट स्वतंत्र करून आपणच आपलें राज्य चालवावें, व 'पॉयनिंगस ॲक्टा'नें इंग्रजी पार्लमेंटाचें जें वर्चस्व स्थापित करण्यांत आलें होतें तें नाहींसें करावें अशी त्यांस बुद्धि उत्पन्न झाली. या सुमारास चार्लमांट, ग्रॅटन, फ्लड वगैरे मुत्सद्दी आयरिश पार्लमेंटचे नेते असल्यामुळें त्यांनीं स्वयंसैनिकांचा फायदा घेऊन आयरिश स्वातंत्र्याचा हक्क नेटानें पुढें मांडिला. अमेरिकेंतील ताजें उदा-

हरण डोळ्यापुढें ढळढळीत उभें असल्यामुळें आयरिश लोकांचा हक्क नाकबूल करण्याचे वाटेस इंग्रजी प्रधानमंडळ गेलें नाहीं; व अखेर सन १७८२ सालीं, आयरिश पार्लमेंट ही स्वतंत्र असून आयर्लंदचा सर्व राज्यकारभार आपल्या अखत्यारीवर करण्याचा तिला अधिकार आहे, असें इंग्लिश पार्लमेंटनें ठरविलें.

अनेक प्रकारांनीं आयरिश लोक इतक्या अवनत स्थितीस आलेले असतांहि लौकरच त्यांचें पारडें जड कसें झालें, याचीं एकदोन बाह्य कारणें वर सांगण्यांत आलेलींच आहेत. परंतु या कार्याचीं अंतस्थ कारणेंहि मनन करण्याजोगीं आहेत. या वेळीं आयरिश समाजाच्या एका भागांतील स्थिति जरी शोचनीय होती, तथापि पुढारी होण्यास लायक असा दुसरा जो समाजाचा भाग होता त्याची स्थिति चांगली होती; व एका भागाच्या अवनत स्थितीमुळें सुस्थिति; असलेला हा दुसरा भाग त्या प्रमाणानें अधिक खुलून दिसे. यापूर्वी नुकतेच स्विफ्ट, बार्कले वगैरे प्रख्यात लेखक व तत्त्ववेत्ते व पार्नेलसारखे कवि आयर्लंदांत होऊन गेले; प्रख्यात हेनरी ब्रूक हा डब्लिन येथेंच वर्तमानपत्राचा धंदा करी. डब्लिन येथील तत्त्वज्ञान-प्रसारक मंडळ आपल्या कीर्तीच्या कळसास याच वेळीं जाऊन पोहोंचलें होतें. शिवाय १७३१ मध्यें व १७४८ मध्यें विद्यावर्धक अशा आणखी दोन मंडळ्या स्थापित झाल्या. पैकीं एकीचें नांव डब्लीन सोसायटी असें होतें; व तिनें आयर्लंदांतील शेतकी, उद्योगधंदे व ललितकला यांची सुधारणा करण्याविषयीं अत्यंत परिश्रम घेतले. फरान्समध्यें राज्यक्रांतीचे आधीं हरएक प्रकारचें ज्ञान मिळविण्याविषयीं ज्या प्रकारची अत्युत्कट इच्छा जनसमाजामध्यें दिसून आली, त्याच प्रकारची इच्छा आयरिश लोकांमध्यें सन १७५० च्या सुमारास दिसून येऊं लागली होती. अठराव्या शतकाचे पहिल्या पांचपन्नास वर्षांत आयर्लंदमध्यें चित्र-कलाहि उदयास आलेली असून त्या काळच्या लंडन येथील चितान्यांत एक आयरिशमनच प्रमुख होता. देवालयें व घरें बांधणें हीं कामें या सुमारास बेसुमार वाढून त्यांतील कामावर आयर्लंदांतील स्वदेशी अशा शिल्पकलेचा छाप दिसून येत होता. देशांतील उद्योगधंदे स्वावलंबनाचे तत्त्वावर वाढविले पाहिजेत व आयरिश उद्योगधंद्यास दडपून टाकणारे असे कायदे असतांहि त्यांतून आपलें डोकें वर काढलेंच पाहिजे, असें तत्त्ववेत्ता बार्कले

हा मोठ्या कळकळीनें याच सुमारास प्रतिपादन करूं लागला. व लोकांनाहि त्याचा उपदेश आवडूं लागला. धार्मिक बाबतींत क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट यांच्यामध्यें व तशीच प्रॉटेस्टंट व प्रेसबिटरेनियन्स यांच्यामध्यें जरी फूट होती तरी शिक्षणाबद्दलची काळजी व कळकळ सर्वांमध्यें सारखीच दिसून येई.

आयर्लंदच्या राज्यकारभाराचा खर्च इंग्लंदच्या राजानें आपल्या उत्पन्नांतून करावा असें होतें; व हा खर्च जोंपर्यंत उत्पन्नांतून भागत होता, तोंपर्यंत आयरिश पार्लमेंट सभेस धाब्यावर बसविण्याची राजाची प्रवृत्ति सहजच असे. परंतु हा खर्च जेव्हां उत्पन्नांतून भागेनासा झाला तेव्हां आयरिश लोकांवर कराचा बोजा वाढविण्याचें कारण पडूं लागलें; व आजपर्यंत पार्लमेंटसभा होतां होईतों बोलवावयाची नाहीं असा जो प्रघात होता, तो बदलून जाऊन सभेच्या बैठकी वरचेवर भरविण्यांत येऊं लागल्या. कारण, आयर्लंदांत झालें तरी लोकनियुक्त पार्लमेंट सभेनें कोणताहि कर बसविल्याशिवाय त्याचा वसूल करणें हें बेकायदेशीर मानलें जात असे. अर्थात् नवीन कर मंजूर करणें अगर न करणें ही पार्लमेंट सभेच्या हातची एक कायदेशीर सत्ता असल्यामुळें आपली स्थिति सुधारणें व आपलें गमावलेलें स्वातंत्र्य परत मिळविणें या कामाकडे राजाविरुद्ध या सत्तेचा उपयोग करावा, अशी सभेंतील लोकांस व आयरिश मुत्सद्यांस सहजच इच्छा उत्पन्न होऊं लागली. आयरिश लोक व इंग्रज लोक यांजमध्यें असलेल्या स्वाभाविक हितशत्रुत्वाचे नवीन नवीन मुद्दे लोकांच्या दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागले. आयरिश लोक जे कर देत त्यांतील पुष्कळ पैसा पुष्कळशा रिकामटेकड्या इंग्रजांस अगर इंग्रजी अधिकाऱ्यांस पेनशन अगर देणगीदाखल दिला जात असे. सरकारी हुद्याच्या व पगाराच्या मोठमोठ्या जागांसंबंधानें हिंदी लोक व इंग्रज यांमध्यें जशा प्रकारचा तंटा आहे, तशा प्रकारचा तंटा आयर्लंदांत अठराव्या शतकांत माजला होता. इंग्रजी अधिकाऱ्यांची सत्ता पुष्कळ बाबतींत प्रॉटेस्टंट वसाहतवाल्यांस जुलुमाची वाटे; व ही सत्ता नियमित केली पाहिजे व हें भांडण भांडण्यास क्याथोलिक लोकांस सवलती देऊन त्यांची मदत घेणें अगत्याचें आहे, असें त्यांस वाटूं लागलें. आपण दोघे एकाच नावेंत आहोंत त्या अर्थी नावेंत बसून एकमेकांशीं न भांडतां दोघांसहि इष्ट व प्रिय असा जो स्वातंत्र्याचा किनारा त्याजकडे ही नाव दोन्ही धर्मांच्या लोकांनीं वल्हवीत नेऊन तडीस

लाविली पाहिजे, असे विचार उभय पक्षांच्या मनांत येऊं लागले. यामुळें या सुमारास क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट दोन्हीहि धर्मांचे लोक राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याविषयीं सारख्याच उत्सुकतेनें बोलूं व लिहूं लागले.

या वेळीं आयरिश राष्ट्रास कांहीं थोडा कालपर्यंत उज्ज्वल स्वरूप प्राप्त झालेलें होतें. सन १७८२ सालीं आयरिश पार्लमेंट सभेस स्वातंत्र्य मिळण्याच्या पूर्वीचा संधिकाल व तें मिळाल्यानंतरचीं पहिलीं पांच दहा वर्षें आयर्लंदचा यशोदुंदुभि चोहोंकडे वाजत होता. केवळ क्षणभर टिकणारी अशी ही विजेची चमक होती; परंतु तिनें पाहणाराचे डोळे दिपवून टाकले होते यांत शंका नाहीं. देशामध्यें विद्या, कला, उदार मतें, बंधुप्रेम, धैर्य, धाडस व वक्तृत्व हे सर्व ग्रह एकसमयावच्छेदेंकरून उच्चीचे आल्यासारखे भासत होते! या कालावधीस 'ग्रॅटनची पार्लमेंट' हें नांव सर्व इतिहासकारांनीं दिलेलें आहे व तें यथार्थहि आहे. ग्रॅटन हा कशा प्रकारचा मुत्सद्दी होता हें पुढें चरित्रमालेंत दिलेल्या त्याच्या चरित्रावरून वाचकांस दिसून येईलच. येथें इतकेंच सांगितलें असतां पुरे होईल कीं, त्याच्यासारखे निर्मळ व सतेज मुत्सद्दी खुद्द इंग्लंदांतहि फार थोडे झाले. या दहा वीस वर्षांत आयर्लंदमध्यें भाग्योदयाची जी लाट चहूंकडून आली होती तिच्या डोक्यावर ग्रॅटन हा एकाद्या ताऱ्याप्रमाणें चमकत होता. तसेंच त्याच्या बरोबरीचे जरी नव्हेत तरी त्याच्या खालोखाल फ्लड, हाचिन्सन्, पॉनसनबी वगैरे नांव घेण्यासारखे इतर मुत्सद्दीहि या वेळीं आयरिश पार्लमेंटमध्यें होते. आणि पिट् व फॉक्स यांसारखे मुत्सद्दी याच वेळीं ब्रिटिश पार्लमेंटमध्यें असतां तिचें तेज अधिक किंवा आयरिश पार्लमेंटचें तेज अधिक असा भ्रम लोकांच्या डोळ्यांस कांहीं वेळ पडला! पार्लमेंट स्वतंत्र झाल्यावर तिची सुधारणा करणें, म्हणजे देशांतील सर्व वर्गांच्या प्रजेस प्रतिनिधित्वाचा कायदा यथाप्रमाण मिळवून देणें, रोमन क्याथोलिक लोकांस प्रॉटेस्टंट लोकांबरोबर समान हक्क देणें, व देशास सांपत्तिक सुस्थिति येईल अशा प्रकारच्या कायद्यांचें प्रवर्तन करणें, हें कर्तव्य आयरिश पुढाऱ्यांवर ओघानेंच येणार होतें. हें काम पुढें सुमारें सोळा वर्षें चालू राहिलें. परंतु दरम्यान इंग्रज व आयरिश लोक यांच्या हितसंबंधांमध्यें विरोधाचे असे अनेक प्रसंग उत्पन्न झाले, व आयरिश पार्लमेंटांतील बरेच सभासद स्वार्थपरायणतेमुळें इंग्रजी प्रधान-

मंडळाचे लगामीं असल्यामुळें फार बखेडा होऊं लागला. स्वयंसेवकांचीं पलटणें तयार होऊन बसलेलीं होतीं, त्यामुळें इंग्लंदास कायमची भीति मनांत उत्पन्न झाली होती. पार्लमेंटचें स्वातंत्र्य त्यांनीं मागितलें व त्यांस दिलें; परंतु या स्वातंत्र्याचा फायदा घेऊन आयरिश लोकांनीं पहिली गोष्ट केली ती ही कीं, त्यांनीं व्यापारास प्रतिबंध करणाऱ्या कायद्यांवर गदा आणली. त्याच्या मागून पार्लमेंटची अंतःसुधारणा म्हणजे आयरिश मताचें प्राबल्य व आजपर्यंत आयर्लंदच्या पैशावर खुशाल चरण्याची संवय झालेल्या धष्टपुष्ट इंग्रजांच्या खुराकावर हल्ला, हाहि वाढून ठेवलेलाच होता. धर्मस्वातंत्र्याच्या गोष्टी लोक बोलूं लागलेच होते. अशा स्थितींत स्वयंसेवकांचें सैन्य आपल्या तरवारीच्या जोरावर काय वाटेल तें मनांत आणील व काय वाटेल तें करील, अशी भीति आयर्लंदांतील इंग्रजी अधिकाऱ्यांस पडली. पण खड्गदेवतेचें आवाहन जितकें सोपें असतें तितकें विसर्जन सोपें नसतें. व आयर्लंदांत या काळीं अधिकाऱ्यांनीं आपल्या खुषीनें व स्वतःच्या हुंकारमत्रानें खड्गदेवतेची प्राणप्रतिष्ठा केलेली असल्यामुळें तिचें विसर्जन करण्यास तिजवर अक्षता टाकण्याचें धैर्य त्यांस एकदम होईना. हळूहळू हें धैर्य त्यांस प्राप्त झालें; व स्वयंसेवक सैनिकांच्या बाजारबुणग्याचा उत्साहहि कमी झाला. तथापि उपसलेली तरवार रक्ताचा नैवेद्य मिळाल्याखेरीज फिरून म्यानांत जात नाहीं, व अखेर आयर्लंदांत रक्तपात होण्याची वेळ लवकरच आली. इंग्रजी पार्लमेंटचा अंमल आयर्लंदावर विनाकारण राहणें हेंच सर्व कटकटीचें मूळ आहे, व तें मूळ उच्छेदून टाकीपर्यंत आयरिश पार्लमेंटची सुधारणा होणें शक्य नाहीं, अगर त्याच्या स्वातंत्र्याचा फायदा पूर्णपणें घेतां येणार नाहीं अशा बुद्धीनें वुल्फटोन या नांवाच्या तरुण, तरतरीत व धाडशी देशभक्तानें 'युनायटेड आयरिशमेन' या नांवाची संस्था काढून तिच्या शाखा अमेरिका व फरान्स यांमध्यें स्थापून, अखेर सन १७९८ सालीं फरेंच लोकांची मदत घेऊन बंड केलें, व आयर्लंदमध्यें प्रजासत्ताक राज्य स्थापण्याचा घाट घातला. परंतु त्या बंडाचा वेळींच मोड झाला; व ही संधि साधून वुइल्यम पिट या इंग्रजी मुख्य प्रधानानें आयरिश पार्लमेंटांतील लोकांस पदव्या व पैसा यांचा यथास्थित लांच चारून, आयरिश पार्लमेंट मोडून तें इंग्रजी पार्लमेंटास जोडण्याचा ठराव पास करून घेतला. पिटचा डोळा आयरिश पार्लमेंटवर

पहिल्यापासूनच होता. त्याला ती अस्तनींतल्या निखाऱ्याप्रमाणें त्रासदायक होई व ती मोडून टाकण्याची संधि तो लक्ष लावून पाहात होता. ही संधि दुर्दैवानें वुल्फटोन याच्या बंडामुळें त्याला मिळाली. तथापि खुद्द आयरिश पार्लमेंट सभेनें आत्मघातास प्रवृत्त होऊन स्वतःस विसर्जन करून घेण्याचा ठराव करणें जरूर होतें. कारण, तसा ठराव होईपर्यंत ब्रिटिश पार्लमेंट सभेनें केलेल्या ठरावास कायद्याच्या दृष्टीनें कांहींच किंमत नव्हती. यामुळें आयरिश पार्लमेंटमधील लोक आपल्या बाजूस आणून त्या आत्मघाती ठरावास ते अनुकूल मत देतील असें करणें भाग होतें. वास्तविक हा मोठा बिकटच प्रश्न होता. परंतु पिट यानें तो अखेर सोडविला. आयरिश उमरावांच्या सभेबद्दल त्याला काळजी नव्हती. कारण, तिच्यांतील सर्व सभासद आगाऊच त्याच्या मुठींत होते. आयरिश हाऊस ऑफ कॉमन्स सभेमध्यें त्यास बहुमत मिळवावयाचें होतें, व या सभेंतील सभासदांस त्यानें हरएक प्रकारचें आमिष दाखविण्यास कमी केलें नाहीं. या वेळीं मतांचा नुसता लिलांव झाला. परंतु पिट यानें हातीं घेतलेलें कार्य भारी किंमतीचें असल्यामुळें जो कोणी आपल्या मतास जी किंमत मागेल, ती त्यानें दिली. परंतु नुसतें पार्लमेंटमध्यें बहुमत मिळवून काम भागण्यासारखें नव्हतें. देशांतील लोकमत अनुकूल व्हावयास पाहिजे होतें, व याकरितां रोमन क्याथोलिक लोकांस धर्मस्वातंत्र्याचें आमिष दाखवून निम्म्या शिम्म्या क्याथोलिक पुढाऱ्यांस त्यानें वश करून घेतलें. आणि अशा रीतीनें सन १८०० सालीं, आयर्लंदचें स्वातंत्र्य जें सुमारें अठरा वर्षांपूर्वीं बहुतेक पदरांत पडलें होतें तें, दुर्दैवानें उलट खाल्ल्यामुळें, नाहींसें झालें !

आजपर्यंत आयरिश लोकांना जीं दुःखें भोगावीं लागलीं तीं ह्या दोन पार्लमेंट सभा एक झाल्यानें नाहींशीं होतील, व आयरिश लोकांस इंग्रजी लोकांचे सर्व हक्क मिळून इंग्रजी पार्लमेंटाच्या प्रत्यक्ष देखरेखीखालीं त्यांची भरभराट होईल, असा युक्तिवाद त्या वेळीं करण्यांत आला होता. परंतु पुढील शंभर वर्षांचा अनुभव वेगळ्याच प्रकारचा ठरला. या कालावधींतील म्हणजे एकोणिसाव्या शतकाचा, आयर्लंदचा इतिहास हा कांहीं विशिष्ट चळवळींचाच इतिहास असें म्हटलें असतां फारसा बाध येणार नाहीं. पहिल्या तीस वर्षांत मुख्य चळवळ झाली ती रोमन क्याथोलिक लोकांना

प्रॉटेस्टंट लोकांशीं समान हक्क मिळवून देण्याची झाली; व सन १८२९ सालीं डॅनिअल ओकॉनेल या प्रसिद्ध आयरिश देशभक्ताच्या परिश्रमामुळें तिला यश आलें. तेथून पुढें रोमन क्याथोलिक लोकांस सुस्थिति येण्यास सुरुवात होऊन, क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट हा जो धर्ममूलक भेद आयर्लंदास शेंकडों वर्षें जाचीत होता तो आजमितीस बहुधा नाहींसा झाला आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. यानंतरची दुसरी मोठी चळवळ म्हटली म्हणजे प्रॉटेस्टंट जमीनदार लोकांच्या ताब्यांत आयर्लंदांतील बहुतेक सर्व जमीन गेल्यामुळें क्याथोलिक लोकांस जी विपत्ति प्राप्त झाली होती, तिच्या निवारणासंबंधाची होय. जमीनदारांच्या कुळांस कायमच्या धाऱ्याचा फायदा मिळावा, ते धारा देत आहेत तोंपर्यंत त्यांस जमिनीचे मालक असें समजावें, केवळ जमीनदारांच्या मर्जीखातर कुळाचें वतन नाहींसें करतां येऊं नये, कुळानें आपल्या खर्चानें जमिनीची सुधारणा केल्यास त्या सुधारणेमुळें धाऱ्यामध्यें वाढावा होऊं नये, व त्यास जमीन सोडावी लागली असतां त्यानें केलेल्या सुधारणेबद्दल त्यास नुकसान भरून मिळावें वगैरे गोष्टींबद्दल मुख्य खटपट असून, त्या सर्व अद्यापि पदरांत न पडल्यामुळें ती खटपट चालूच आहे. परंतु या सर्वांहूनहि अधिक महत्त्वाची खटपट 'होमरूल' संबंधाची होय. सन १८०० पासून १८३० पर्यंत आयरिश पार्लमेंट स्वतंत्र करण्याची खटपट म्हणण्यासारखी झाली नाहीं. परंतु आयर्लंद, इंग्लिश पार्लमेंटच्या देखरेखीखालीं गेल्यापासून, एकादें मूल सावत्र आईच्या ताब्यांत गेल्यामुळें जसें क्षीण होत जातें तसें, क्षीणच होत गेलें. रोमन क्याथोलिक लोकांस समान हक्क देण्याचें बिल ब्रिटिश पार्लमेंटांत पास झाल्याबरोबर डॅनिअल ओकॉनेल यास आयरिश पार्लमेंटच्या प्रश्नास हात घालण्याची हुरूप आली. परंतु या बाबतींत दहा बारा वर्षें एकसारखी चळवळ होऊन तो प्रश्न ब्रिटिश पार्लमेंटापुढें अनेक रीतींनीं आणला गेला तरी त्याचा कांहीं एक उपयोग झाला नाहीं. ओकॉनेल यास व राष्ट्रीय पक्षाच्या लोकांस कैदेंत जावें लागलें (इ. स. १८४४). एवढेंच नव्हे तर ओकॉनेल यानें किंचित् धोरण बदलल्याबरोबर जन्मभर मिळविलेली त्याची लोकप्रियताहि नाहींशी झाली. या चळवळीस 'रिपील' ची चळवळ असें म्हणतात. हीच चळवळ होमरूल या नांवानें १८७४ पासून पुढें प्रसिद्धीस आली. प्रथम लँड लीग व नंतर

नॅशनल लीग या संस्था अस्तित्वांत आल्या; व आयर्लंदभर बहिष्काराचें बंड माजून सर्व सत्ता लँड लीगच्या चालकांचे हातीं कित्येक वर्षें गेली. ब्रिटिश पार्लमेंटमध्यें जे आयरिश सभासद होते त्यांस अडवणुकीची गुरुकिल्ली मिळाल्यामुळें त्यांनीं तिचा उत्तम उपयोग करून ब्रिटिश पार्लमेंटमध्यें इतका बखेडा माजविला कीं, आयर्लंदला स्वतंत्र पार्लमेंट दिलेलें पुरवलें पण हा त्रास नको, असें इंग्रज लोकांस वाटूं लागलें! होमरूलच्या चळवळीचें सर्व श्रेय प्रसिद्ध आयरिश पुढारी पार्नेल यासच आहे. त्याच्या उद्योगामुळें व कर्तृत्वामुळें ग्लॅडस्टनसारख्या मुत्सद्यानें तो प्रश्न हातीं घेऊन १८८६ सालीं पहिलें होमरूल बिल पार्लमेंटपुढें आणिलें. होमरूलचा प्रश्न पुढें सरासरी सात आठ वर्षें पार्लमेंटसमोर होता; व सन १८९३ सालीं हाऊस ऑफ कॉमन्स सभेंत होमरूल बिल पासहि झालें. परंतु लॉर्डांच्या सभेनें तें नामंजूर केल्यामुळें त्याचा प्रत्यक्ष फायदा आयर्लंदास कांहीं मिळाला नाहीं; तेथपासून हा प्रश्न फिरून मागें पडला तो पडलाच. अलीकडे लॉर्ड डनरेव्हनच्या खटपटीनें 'डेव्होल्यूशन' म्हणजे अधिकारविभागणीच्या रूपानें होमरूलचा थोडासा भाग फिरून लोकांपुढें चर्चेकरितां आला आहे. परंतु असल्या अर्धवट देणगीस आयरिश लोक नाकबूल असल्यामुळें अधिकारविभागणीचें बिल लिबरल प्रधानमंडळास मागें घ्यावें लागलें.

या शतकांत मोठीं बंडें अशीं झालीं नाहींत. वुल्फटोनच्या १७९८ च्या बंडानंतर त्याच्याच मंडळीपैकीं रॉबर्ट एमेट यानें १८०३ सालीं बंड केलें; तें फसून एमेट यास फांशीं देण्यांत आलें. पण पुढें एकोणिसाव्या शतकांत आयर्लंदच्या सांपत्तिक स्थितींत फार मोठमोठीं स्थित्यंतरें घडून आलीं. आयरिश पार्लमेंट सभा ब्रिटिश पार्लमेंट सभेस जोडल्यापासून पन्नास वर्षेंपर्यंत कर्मधर्मसंयोगानें आयर्लंदांत एक प्रकारची सुबत्ता दिसत होती. या अवधींत लोकसंख्याहि बेसुमार म्हणजे ५० लक्षांपासून ८५ लक्षांपर्यंत वाढली! व आयर्लंदच्या सुस्थितीचें हें एक द्योतक असें सांगण्यांत येतें. परंतु लोकसंख्येबरोबरच जर तिच्या निर्वाहाचीं साधनेंहि वाढलीं नाहींत तर भयंकर प्रसंग ओढवतो व मग देशाची खरी स्थिति कशी काय आहे हें कळून येतें. सन १८०० पासून १८४५ पर्यंत आयरिश लोकसंख्या वाढली, परंतु याच अवधींत धान्याचे दर स्वस्त झाल्यामुळें शेतकऱ्यांचा तोटा होऊं लागला. इकडे हात–

मागाचे जागीं यंत्रें आल्यामुळें विणकर वगैरे लोकांच्या पोटावर पाय आला. इतक्यांत १८४४–४५ सालीं भयंकर दुष्काळ पडण्यास सुरुवात झाली. लोकसंख्येच्या वाढीचें सर्व इंगित बटाट्यावर अवलंबून होतें. बटाट्याची भाजी, गायीचें दूध, व डुकराचें मांस यांवर आयरिश लोकसंख्या हां हां म्हणतां उकिरड्यासारखी वाढली. पण बटाट्याच्या पिकावर रोग पडूं लागल्यानें बटाटे नष्ट गेलेच, पण शेतीच्या सुबत्तेवर अवलंबून राहणाऱ्या ज्या गायी व डुकरें त्यांचाहि संहार झाला. यामुळें लोकसंख्येचें सर्व अजीर्ण इतक्या जलदीनें मोडलें कीं आतां आयर्लंदांत लोकवस्ती शिल्लक तरी राहाते कीं नाहीं अशी शंका येऊं लागली! अर्थातच अशा आपत्तींनीं लोकांचीं मनें खिन्न व असंतुष्ट झालीं; व या आपत्तीस मूळ कारण म्हणजे ब्रिटिश सरकार असेंच त्यांस वाटूं लागलें. दुसरें असें कीं, दोन पार्लमेंट सभा एकत्र करितांना क्याथोलिक लोकांना धर्मस्वातंत्र्य देण्याविषयीं पिट यानें जें अभिवचन दिलें होतें त्याप्रमाणें ब्रिटिश पार्लमेंटकडून कृति घडून येण्यास तीस वर्षें लागलीं व मनस्वी यातायातहि पडली. यामुळें ब्रिटिश मुत्सद्यांच्या वचनावरचा आयरिश लोकांचा भरंवसा उडाला. तसेंच हा दोन राष्ट्रांचा संयोग घडवून आणण्याचे वेळीं, तसें केल्यानें आयरिश लोकांवरील करांचें ओझें कमी होईल अशी त्यांची समजूत घालण्यांत आली होती. पण त्याप्रमाणें घडून आलें नाहीं. उलट प्रतिवर्षी करांचा बोजा वाढत गेला व इंग्लंदच्या मानानें आयर्लंदच्या राष्ट्रीय कर्जाची रक्कमहि अधिक फुगली. सुमारें दहा वर्षांत इंग्लंदचा कराचा बोजा शेंकडा फक्त १७ नीं वाढला होता, तो आयर्लंदचा जवळजवळ शेंकडा ५० नीं वाढला. तात्पर्य, कोणच्याहि रीतीनें पाहतां हीं दोन राष्ट्रें एक झाल्यापासून आयर्लंदला सुख झालें असें म्हणतां येणार नाहीं, असें आयरिश पुढाऱ्यांच्या मनानें ठाम घेतलें. देशांतील आपत्तिरूपी दारूवर स्वातंत्र्याच्या इच्छेची ठिणगी पडतांच भडका उडाला; व आयर्लंदांत दर पन्नास वर्षांनीं बंड होतें अशी जी एक समजूत होती, तिला नवीन प्रत्यंतर पुरावा मिळाला. कारण राज्यक्रांत्याकरितां इतिहासांत प्रसिद्धीस आलेल्या १८४८ सालीं सर्व युरोपखंडभर बंडाचें व राज्यक्रांत्यांचें पीक पिकलें त्या वेळीं आयर्लंदमध्येंहि उचल झाली. परंतु तेव्हांहि फारसें निष्पन्न झालें नाहीं. यानंतर एकोणीस वर्षांनीं म्हणजे १८६७ सालीं केरी, लिमरिक

व टिपरारी या प्रांतांत किरकोळ बंडावा झाला. परंतु त्याचा कांहीं एक उपयोग झाला नाहीं. मात्र १८५८ पासून पुढील ३०।३५ वर्षेपर्यंत आयर्लंदांत ‘फीनीअन’ पक्षाच्या लोकांनीं गुप्त कट, मारामारी, खून, वगैरेंची गर्दी आणि एकसारखा असंतोष व भीति उत्पन्न करून सोडली होती. या शतकांत बंडें जरी थोडीं झालीं तरी किरकोळ राजकीय गुन्हे मात्र अतोनात झाले. शेंकडों लोक फांशीं गेले, व शेंकडों काळ्या पाण्यावर पाठविण्यांत आले. आज मितीस पाहिलें तरी आयर्लंदमध्यें शांतता व संतोष हीं मुळींच नाहींत. फीनीअन लोकांच्या चळवळीचा मोड झाल्यानंतर ब्रिटिश पार्लमेंटमध्यें शिरून तेथें स्वराज्याची चळवळ करण्याच्या हौसेचा उमाळा फिरून १८७२ चे सुमारास आयरिश लोकांस आला. व तो पंधरा वर्षें टिकला. परंतु पार्नेल वगैरेंची पंधरा वर्षांची खटपट फुकट गेल्यामुळें लोकमतानें घड्याळाच्या लंबकाप्रमाणें हल्लीं फिरून उलट गति घेतलेली आहे. आयरिश पार्लमेंट सन १८०१ सालीं नष्ट झाल्यापासून तिची फिरून प्राणप्रतिष्ठा करण्याची खटपट शंभर वर्षें करून निरुपाय झाल्यावर, निदान इंग्रजी प्रजेशीं समान हक्क व आयर्लंद देशास पूर्ण न्याय हीं इंग्रज लोकांच्या हातून मिळण्याची निराशा झाल्यावर, कित्येक आयरिश लोक स्वावलंबनाचे मार्गानें, म्हणजे इंग्रजी राज्यावर शक्य तितका सर्व बाजूंनीं बहिष्कार घालून आपल्या मनगटाचे व मनाचे जोरावर आपली सांपत्तिक व राष्ट्रीय सुधारणा घडवून आणण्याचे, राष्ट्रीय स्वातंत्र्य मिळविण्याचे खटपटीस लागले आहेत. या लोकांस ‘सिनफेनर्स’ असें म्हणतात. तथापि पार्नेलचा शिष्य रेडमंड हा, ब्रिटिश पार्लमेंट सभेंत आयर्लंदचे तर्फे जे सुमारें शंभर सभासद आहेत त्यांचा पुढारी असून, पार्लमेंटांत भांडून व वादविवाद करून होमरूल मिळविण्याची त्याची आशा अद्यापि नष्ट झालेली नाहीं.

भाग चौथा

आयर्लंदांतील राष्ट्रीय चळवळी

मागील दोन भागांत आम्हीं आयर्लंदचा प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास अगदीं साररूपानें सांगितला. यावरून राष्ट्रीयत्वाचे मीमांसेच्या दृष्टीनें पाहतां, या इतिहासास सुमारें सतराव्या शतकापासून विशेष महत्त्व व मनोरंजकत्व प्राप्त झालें आहे असें दिसून येईल. चळवळ केल्याशिवाय आयर्लंदास कधींहि कांहीं एक मिळालें नाहीं ; आणि सतरा, अठरा व एकोणीस या तीन शतकांतील आयर्लंदचा इतिहास हा या राष्ट्रांतील प्रजाजनांनीं केलेल्या चळवळींचाच इतिहास होय. या चळवळी मुख्यतः चार हेतूंनीं झाल्या होत्या. (१) धर्मस्वातंत्र्य मिळविण्याची चळवळ ; (२) शेतकरी लोकांस जमिनीवर मिरासी हक्क मिळवून देण्याची चळवळ ; (३) होमरूल म्हणजे 'स्वावलंबी पार्लमेंट' च्या द्वारें राष्ट्रीय 'स्वराज्य' मिळविण्याची चळवळ ; व (४) इंग्रज लोकांस घालवून देऊन निर्भेळ स्वातंत्र्य मिळविण्याची चळवळ. या चार हेतूंनीं केलेल्या राष्ट्रीय चळवळींचें स्वरूप काय होतें, व त्यांची हकीकत कशी काय घडली हें पुढील चार भागांत थोडक्यांत सांगण्याचें आम्हीं योजिलें आहे.

धर्मस्वातंत्र्याची चळवळ

आयर्लंदला सुस्थिति येण्यास प्रारंभ झाल्यानंतर इंग्रजांकडून आयरिश लोकांस सन १८२९ सालीं एका मोठ्या गोष्टींत प्रथम न्याय मिळाला ; व आयर्लंदच्या अलीकडील इतिहासाचा विचार याच गोष्टीपासून सुरू करितात. ही गोष्ट म्हटली म्हणजे रोमन क्याथोलिक लोकांवर पार्लमेंटच्या कायद्यानें जो उघड बहिष्कार घालण्यांत आलेला होता, त्यापासून त्यांची मुक्तता ही होय. या भयंकर बहिष्कारास प्रथमतः आठव्या हेनरी राजाच्या कारकीर्दींत सुरुवात झाली. या राजाच्या कारकीर्दीपर्यंत इंग्लंदमध्यें बहुधा रोमन क्याथोलिक धर्माचाच अंमल होता. परंतु तोंपर्यंत आयर्लंदवर इंग्लंदचा ताबाहि चांगलासा स्थापित झालेला नव्हता. इंग्रजी राजांपैकीं

प्रथमतः आठव्या हेनरीनें पोपची सत्ता झुगारून देऊन नवीन म्हणजे प्रॉटेस्टंट धर्माची राज्यांत सुरुवात केली ; व या नव्या धर्माच्या अनुरोधानें ' सद्धर्म-संरक्षक ' अशी आपल्यास पदवी घेऊन, इंग्रजी राजपदास धर्मगुरुत्वाच्या पदाचीहि जोड करून दिली. कर्मधर्मसंयोगानें याच राजाच्या कारकीर्दींत आयर्लंद देश इंग्लंदच्या पुरा ताब्यांत येऊन हेनरीनें आपणास आयर्लंदचा राजा अशीहि पदवी घेतली. हा काळ सर्व युरोपच्या इतिहासांत 'धर्मच्छलाचें युग' अशा नांवानें प्रसिद्ध आहे, व आयर्लंदांतील लोकांच्या धर्मच्छलास आणि सामाजिक व राजकीय अवनतीस याच सुमारास सुरुवात झाली. या अवनतीचा मध्यकाल तिसऱ्या विलियम राजाच्या कारकीर्दींत म्हणजे सुमारें सन १६९० सालापासून १७२० पर्यंत मानावयास हरकत नाहीं ; व या अवनतीच्या ग्रहणाचा मोक्ष-काळ १७८० सालापासून सुरू झाला. या ग्रहणाचा स्पर्श व मोक्षकालांतील अंतर सन १५४० पासून सन १७८० पर्यंत म्हणजे सुमारें अडीचशें वर्षें भरतें. हा काल आयर्लंदांतील लोकांस सर्व प्रकारच्या विपत्तीचा गेला. इंग्लंदांतील लोकांप्रमाणें त्यांनीं प्रॉटेस्टंट पंथाचा स्वीकार केला असता तर त्यांचा इतिहास कांहीं वेगळाच झाला असता. परंतु निरनिराळ्या मानस क्षेत्रांत धर्मबीजाचें पीक निरनिराळ्या प्रकारचें पिकतें. पंधराव्या शतकांत प्रॉटेस्टंट पंथाचा उदय होऊन आज पांच शतकेंपर्यंत त्याची एकसारखी वाढ होत आहे. तथापि अद्यापीहि युरोप खंडांत आयर्लंद, फरान्स, स्पेन, पोर्तुगाल, इटली व रशिया वगैरे देशांमध्यें बहुधा रोमन क्याथोलिक पंथच चालू आहे. दरम्यान फरान्स व आयर्लंदमध्यें जशा प्रॉटेस्टंट लोकांच्या कत्तली झाल्या, तशा हालंद वगैरे-मध्यें क्याथोलिक लोकांच्याहि झाल्या. शिवाय या कालांत निरनिराळ्या राष्ट्रांमध्यें धर्मद्वेषमूलक युद्धेंहि झालीं. शिवाय धर्ममताची मनुष्यमात्राच्या मनावर कांहीं विलक्षण चिकाटी असते ; व हालअपेष्टा, छळ व प्राणहानि यांनींहि ती सुटत नाहीं. आयरिश लोकांवर ते चंचल मनाचे असतात अशा प्रकारचा एक आक्षेप करण्यांत येतो ; परंतु धर्ममताचे बाबतींत त्यांनीं मनाची जी स्थिति दाखविली आहे ती लक्षांत घेतली असतां वरील आरोप केवळ निर्मूल आहे, निदान सकृद्दर्शनीं दिसणाऱ्या त्या चंचलतेचा खुलासा कांहीं निराळ्या रीतीनें करितां येण्यासारखा असेल, असें मानण्यास बरीच जागा आहे. आयर्लंदमध्यें सन १६३५–४० पासून प्रॉटेस्टंट लोकांची भरती

होण्यास सुरुवात झाली. व तेथून पुढें तीन शतकेंपर्यंत आयर्लंदांतील क्याथोलिक प्रजेस एक प्रकारची ओहोटी लागून हजारों कुळें व घराणीं देशत्याग करून चालतीं झालीं. तथापि आजमित्तीस आयर्लंदमध्यें सुमारें शेंकडा ७५ इतके लोक रोमन क्याथोलिक पंथाचेच आहेत. व आयर्लंद हा कोणाचा देश असा प्रश्न केला असतां तो आयरिश रोमन क्याथोलिक लोकांचा असेंच उत्तर कोणासहि दिलें पाहिजे. असें असतां केवळ धर्ममताखातर इंग्रजी प्रॉटेस्टंट लोकांनीं व त्यांच्या हिताकरितां इंग्लंदच्या राज्यकर्त्यांनीं, दोन अडीचशें वर्षेंपर्यंत क्याथोलिक लोकांचा जो नाहक छळ केला, तो पाहून जुन्या पिढीच्या इंग्रजांच्या न्यायबुद्धीचें किंबहुना मनुष्यस्वभावाचें कौतुक करावें तेवढें थोडेंच वाटतें !

धर्ममताचा विरोध हें आयरिश लोकांचा छळ होण्याचें मुख्य कारण तर खरेंच, परंतु दुसरी एक गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे ती ही कीं, प्रॉटेस्टंट इंग्लिश लोकांनीं आयर्लंदच्या भूमीवर वसाहत न करितां हिंदुस्थानाप्रमाणें केवळ दुरून ताबा चालविला असता तर इतका छळ न होता. परंतु आयरिश रोमन क्याथोलिक लोकांवर कायमचें दडपण पडलेलें राहावें म्हणून व त्यांनीं यत्किंचित् डोकें वर केलें असतां तत्काळ तडाखा मारून त्यांचें डोकें खालीं करावयास लावण्याकरितां, राज्यकर्त्यांच्या तर्फे कोणी तरी आयर्लंदांत राहावयास पाहिजे होतें. आणि याकरितां मूळ प्रॉटेस्टंट वसाहतीची कल्पना निघाली. वसाहत करावयाची तर वसाहतवाल्यांस जमीन पाहिजे, व परदेशीं जाऊन स्वदेशाचें हित साधण्याचे श्रम करणारास तर विशेष सवलत दिली पाहिजे. याकरितां रोमन क्याथोलिक लोकांच्या लाखों एकर जमिनी काढून वसाहतवाल्यांस देण्यांत आल्या वगैरे मागें सांगण्यांत आलेंच आहे. या वसाहतवाल्यांच्या दोनतीन पिढ्या आयर्लंदांत होतांच तो त्यांस स्वदेशासारखा सहजच वाटूं लागला. वसाहतवाल्यांचे पाय आयर्लंदांत रुजण्यास इंग्लंदच्या राजाचा आश्रय हेंच वास्तविक मुख्य कारण, परंतु वसाहतवाल्यांची कृतज्ञता बुद्धि लवकरच लयास गेली व ते लोक आयरिश क्याथोलिक लोकांच्या प्रमाणानें पाहिले तर जरी केवळ मूठभर होते, तरी त्यांस आयर्लंद हें आपलें वतन व रोमन क्याथोलिक लोक हे आपले दास, असें वाटूं लागलें. प्रथम प्रथम जरी इंग्रजी राजांचा अंमल ते प्रांजलपणें मानीत, तथापि पुढें पुढें तो

अंमल त्यांस दु:सह वाटूं लागला, फार काय पण रोमन क्याथोलिक लोकांच्या विरुद्ध इंग्रजी राजांकडून मदत होण्याचा जितका संभव असेल, तितक्या पुरताच तो अंमल मानावयाचा व चालू द्यावयाचा अशी पद्धति त्यांनीं पाडिली. देशांतील सर्व सत्ता व सर्व संपत्ति आपल्या हातीं राहावी, असें या मूटभर प्रॉटेस्टंट लोकांस वाटूं लागल्यामुळें उभयतांच्या हितसंबंधांत विरोध उत्पन्न झाला. एका म्यानांत दोन सुऱ्या नांदणें अशक्य आहे, आणि आयरिश क्याथोलिक व वसाहतवाले या दोघांमध्येंच जर भांडण राहातें तर क्याथोलिक लोकांनीं वसाहतवाल्यांस हांकून देऊन अगर त्यांचा नाश करून आपली भूमि आपल्या हातांत परत आणिली असती. व मग जरी राजकीय अंमल इंग्लंदच्या राजाकडे राहिला असता तरी फारसें विघडतें ना. परंतु क्याथोलिक आयरिश लोक हे मूळचे रहिवासी व संख्येनें अतिशय प्रबळ, आणि दुसरे पक्षीं वसाहतवाले संख्येनें थोडे, तरी बहुतेक जमीन त्यांचे हातीं, व इंग्लंदांतील संपत्ति, सत्ता, शहाणपण, लोकमत, लष्कर व राजाश्रय हीं सर्व त्यांचे बाजूस—अशी स्थिति असल्यामुळें सुमारें दोनशें वर्षेपर्यंत आयर्लंदामध्यें अंत:कलह सारखा धुमसत राहिला, परंतु क्याथोलिक लोक चोहोंकडून नाडले गेले होते तरी, त्यांचें मनुष्यत्व, अर्थात् बुद्धि व स्वाभिमानादि गुण नाहींसे झाले नव्हते. यामुळें संख्येनें विषम परंतु उपाधि कारणांनीं जवळ जवळ समबल असे हे दोन पक्ष परस्परांशीं एकसारखे झगडत राहिले.

क्याथोलिक लोकांविरुद्ध केलेले कायदे आठव्या हेनरीपासून सुरू झाले हें मागें सांगितलेंच आहे. या कायद्यांचा अंमल दुसऱ्या चार्लस राजाच्या कारकीर्दींत क्षणभर कमी झाला होता. परंतु तिसऱ्या विलियम राजाच्या कारकीर्दींत तो अंमल अधिक करडा झाला व त्यांजवर नवीन बंधनेंहि घालण्यांत आलीं. विलियम राजाच्या कारकीर्दींत क्याथोलिक लोकांनीं बंड केलें. त्यांचा पुढारी पॅट्रिक सार्सफील्ड यानें लिमरिक किल्ल्याचा आश्रय घेऊन लढण्याची शिकस्त केली, परंतु निरुपायास्तव त्यास तह करून किल्ला इंग्रजी सैन्याधिपतीच्या स्वाधीन करावा लागला. या तहांत मुख्य कलम असें होतें कीं, आयर्लंदच्या पार्लमेंटनें केलेल्या कायद्याशीं विरोध न येईल अशा रीतीनें क्याथोलिक लोकांस शक्य तितकें धर्मस्वातंत्र्य द्यावें. याप्रमाणें पाहतां दुसऱ्या चार्लस राजाच्या कारकीर्दींत जितकें स्वातंत्र्य त्यांस प्रत्यक्ष

अनुभवावयास मिळालें होतें तितकें तरी यापुढें मिळणें जरूर होतें, व तह होतांच पार्लमेंट भरवून अशा अर्थाचा कायदा स्पष्टपणें मंजूर करून घेण्याचें विलियमनें अभिवचन दिलें होतें. सार्सफील्ड यास तह करून शस्त्र खालीं ठवण्यास हेंच अभिवचन कारणीभूत झालें व राजाच्या वचनावर विश्वास ठेवून तो किल्ला सोडून निघून गेला. पराभव झाला खरा ; परंतु त्यांतल्या त्यांत स्वधर्मीय लोकांस येवढी तरी सवलत मिळाली या विचारानें त्याचें दुःख हलकें झालें. परंतु राजवचन म्हणजे पाण्यावर लिहिलेलीं अक्षरें अशी प्रतीति जगाच्या इतिहासांत अनेक वेळां आलेली आहे ; त्यांतीलच हाहि एक प्रसंग होता ! १६९२ सालीं आयरिश पार्लमेंट भरतांच राजानें दिलेल्या वचनाप्रमाणें सवलतींचा कायदा होण्याचें एका बाजूला राहून प्रॉटेस्टंट सभासदांनीं क्याथोलिक सभासदांचा छळ करण्याची नवीनच युक्ति काढली. त्यांनीं बहुमत करून शपथ घेण्याचा एक नवीन नमुना ऊर्फ संकल्प मंजूर करून घेतला. व हा संकल्प क्याथोलिक लोकांस अत्यंत अपमानास्पद असल्यानें,लॉर्ड व कॉमन्स सभेंतील क्याथोलिक लोक रागानें सभा-गृह सोडून चालते झाले. पुढें १६९५ सालीं व्हाईसरॉय कॅपेल यानें पार्लमेंट सभा भरविली व लिमरिकच्या तहानें जीं जीं आश्वासनें क्याथोलिक लोकांस दिलीं गेलीं होतीं, तीं तीं एक एक घेऊन व पार्लमेंटचे ठराव करून त्यानें रद्द करून टाकिलीं. या ठरावांच्या योगानें शिक्षण, लष्कर व धर्म या खात्यांतून क्याथोलिक लोकांची पुरी हद्दपारी झाली. ज्याप्रमाणें खडे निवडून काढावे अगर शिकारीच्या रानांत कुत्रे व फासेपारधी घालून शिकारीचीं जनावरें नाहींशीं करून टाकावीं, तशाच प्रकारें सामाजिक व राजकीय संसारांतून क्याथोलिक लोकांस हांकून लावितां येईल अशा प्रकारचे कायदे कॅपेलच्या पार्लमेंटानें मंजूर केले. या कायद्यांस पहिल्या व तिसऱ्या जॉर्ज राजाचे कारकीर्दींत भर पडून अठराव्या शतकाचे प्रारंभीं क्याथोलिक लोकांच्या बहिष्काराचा कडेलोट झाला. त्यांस यापुढें पार्लमेंटच्या वरिष्ठ अगर कनिष्ठ गृहाचे सभासद होतां येत नसे ; पार्लमेंटच्या निवडणुकींत त्यांस मत नसे ; लष्कर अगर आरमार यांमध्यें त्यांना नोकरी मिळत नसे ; त्यांना वकील अगर न्यायाधीश होतां येत नसे ; त्यांस मॅजिस्ट्रेट अगर म्युनिसिपालिटीचे सभासद होतां येत नसे ; त्यांस ज्यूरर नेमतां येत नसे ; त्यांस शेरिफ अगर

यःकश्चित् पोलिस शिपायीहि होतां येत नसे ; शिक्षण देणें व घेणें या दोन्ही गोष्टी त्यांस वर्ज्य होत्या ; शिक्षणासाठीं परदेशास त्यांना जातां येत नसे ; प्रॉटेस्टंट धर्माच्या उपासनेच्या मंदिरांत हुकुमाप्रमाणें ते न गेल्यास त्यांस दर महिन्यास साठ पौंडपर्यंत दंड करितां येत असे ; प्रॉटेस्टंट पंथ तरी स्वीकार नाहीं तर आपली मालमिळकत वारसाच्या नांवानें करून देऊन तूं कफल्लक हो, असा क्याथोलिकांवर जुलूम करण्यास दोन 'जस्टिस ऑफ दी पीस'नीं मनांत आणलें तर त्यांस तसें करतां येत असे ; चार 'जस्टिस ऑफ दी पीस' एकत्र मिळाले व त्यांनीं संगनमत केलें तर प्रॉटेस्टंट धर्माच्या देवळांत उपासनेला जाण्याचा हुकूम तोडल्याबद्दल त्यांना कोणाहि क्याथोलिकास जन्मभर हद्दपार करतां येत असे ; क्याथोलिक धर्मोपदेशकांनीं उघडपणें धर्मोपदेश केला तर त्यांस फांशीची शिक्षा ठेवलेलीच ; व त्यांच्या मिळकतीहि जप्तींत जात. जमिनी देण्याघेण्यासंबंधानें कशा प्रकारचे निर्बंध होते हें मागें एक ठिकाणीं सांगितलेंच आहे. क्याथोलिक जमीनदारानें फाळचाच्या एक-तृतीयांशाहून अधिक नफा स्वतःस घेतला असें कोणाहि प्रॉटेस्टंटनें सिद्ध करून दिलें तर त्या क्याथोलिकाची जमीन जप्त होऊन त्या प्रॉटेस्टंटास मिळे ; फार काय पण कोणाहि प्रॉटेस्टंटनें स्नेहभावानें अगर दया येऊन कोणाहि क्याथोलिकास 'बिनामी' व्यवहार करून मदत केली असें दिसून आलें तर त्याची सर्व शोभा तो स्वतः क्याथोलिक असल्याप्रमाणेंच होई. क्याथोलिक लोकांच्या सामाजिक व्यवस्थेंत कायद्यानें कितपत हात घातला होता हें मागें थोडेंबहुत सांगण्यांत आलेंच आहे. रोमन क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट यांजमध्यें लग्न होणें अर्थातच अशक्य होतें. व धर्मांतराच्या खऱ्या अगर खोटचा सबबीवर एकानें काडी मोडून मागितली असतां ती अवश्य देण्यांत येई.

अशा तऱ्हेची स्थिति असतां या लोकांचें राष्ट्र कसें बनणार? परंतु वर सांगितल्याप्रमाणें क्याथोलिक लोकांनीं विलक्षण चिकाटी व करारीपणा दाखविला. नवीन पिढीस शिक्षण नीट मिळणें हें सर्व समाजव्यवस्थेचें मूळ आहे; व शिक्षणावर तर हा असा कडक बहिष्कार घातलेला. शाळांत किंवा देवळांत क्याथोलिक धर्माचा उपदेश होत आहे अशी नुसती बातमी कानावर आली कीं पुरे, शिपाई लोक धावून गेलेच. व शाळागृहांच्या खुर्च्यांवर अगर देवळांतील व्यासपीठांवर मारामारी होऊन रक्तस्रावानें

हीं पवित्र स्थळें दूषित व्हावीं असले प्रकार वारंवार घडत असत. तथापि या सर्व बंधनांस न जुमानतां क्याथोलिक लोकांनीं तरुण पिढीस शिक्षण देण्याचें काम नेटानें चालविलें होतें. शाळा घालून थाट करून बसणें अर्थातच धोक्याचें होतें. यास्तव रस्त्याच्या बाजूच्या बखळी, टेकड्यांच्या पोटांतील जागा, खंदक व तळघरें, रानांतल्या झोंपड्या व पडक्या इमारतींचे सोपे, फार काय पण शेतांतलीं कुंपणें—तात्पर्य, सांपडेल त्या एकांतवासाच्या जागेचा आश्रय करून त्या शाळा चुटकीसरशी भरत, व दगा असा वाटला कीं चुटकीसरशी मोडत. आणि दरम्यान सांपडेल त्या वेळांत, लष्करांत घस्त बदलतांना खुणेचा शब्द एकानें दुसऱ्यास कानांत सांगावा त्याप्रमाणें क्याथोलिक धर्माचीं तत्त्वें, राजनीति व सर्वसाधारण शिक्षणाचा ओनामा क्याथोलिक गुरु आपल्या शिष्यांस पढवून, जिकडचे तिकडे पसार होत. विद्यार्थीहि तसेच तयार झाले होते. आणि गुरु व शिष्य या उभयतांकडून शिक्षणाचें काम इतक्या शिताफीनें पार पडलें नसतें तर नवीन कायदे सुरू झाल्यापासून थोड्याच काळांत क्याथोलिक लोकांची नवीन पिढी अक्षरशून्य बनली असती. सामाजिक व्यवस्थेंतहि तोच प्रकार दिसून येत असे. कायद्यानें कितीहि आमिष दाखविलें तरी क्याथोलिक लोकांचीं लहान मुलेंबाळें अगर अज्ञ स्त्रिया यांनींहि स्वधर्माचें उल्लंघन वहुधा कधीं केलें नाहीं. व यामुळें बाहेर कायद्यानें कितीहि जाच झाला तथापि निदान घरांत तरी क्याथोलिक लोकांस सौख्य मिळे!

सबंध अठरावें शतक क्याथोलिक लोकांनीं अशा हालांत काढलें. सन १७५० नंतर प्रॉटेस्टंट लोकांमध्यें कोठें थोडी समबुद्धि दिसूं लागल्याचा भास होऊं लागला. परंतु क्याथोलिक लोकांवरचा हा बहिष्कार काढून टाकावा असें उघड प्रतिपादन करण्याचें फार थोड्यांस धैर्य होत असे. अठराव्या शतकाच्या अखेरच्या पंचवीस वर्षांत आयर्लंदांत स्वदेशप्रीतीची लाट आली, व आयरिश पार्लमेंट स्वतंत्र करून तें सुधारण्याची महत्त्वाकांक्षा प्रॉटेस्टंट राष्ट्रभक्तांस उत्पन्न झाली; त्या वेळीं क्याथोलिक लोकांस दास्यांत व अंधःकारांत ठेवून कसची कपाळाची स्वतंत्रता मिळणार व सुधारणा होणार? असें प्रॉस्टेस्टंट पुढाऱ्यांच्या सुसंस्कृत मनास वाटूं लागलें हें मागें सांगितलेंच आहे; व यामुळें, इतर राजकीय बाबींबरोबर क्याथोलिक लोकांच्या

मुक्ततेचा प्रश्न उघडपणें सभांतून, पत्रांतून, व क्वचित् प्रसंगीं पार्लमेंट सभेमध्येंहि बोलण्यांत येऊं लागला.

सन १७५० चे सुमारास आयर्लंदांतील प्रॉटेस्टंट लोकांचे मनांत धर्मसहिष्णुता उत्पन्न झाल्यानंतर सन १७६४ सालीं क्याथोलिक लोकांस समान हक्क देण्याविषयींचें पहिलें बिल आयरिश पार्लमेंट सभेपुढें आलें. यापूर्वी सात वर्षे म्हणजे १७५७ सालीं 'क्याथोलिक कमिटी' नांवाची सभा स्थापन झालेली होती; व वरील बिल हें या कमिटीच्या उद्योगाचें व चळवळीचें पहिलें फळ होय. यानंतर क्याथोलिक लोकांवरचीं बंधनें ज्या मार्गानें येऊन पडलीं त्या मार्गानेंच तीं निघण्यास सुरुवात झाली. १७६३ सालीं क्याथोलिक लोकांना जमिनी गहाण घेऊन व्याजबट्टा करण्याची मोकळीक देण्याबद्दल आयरिश पार्लमेंट सभेमध्यें एक बिल आणण्यांत आलें. परंतु त्याचा विचार करण्याचें काम वर्षभर लांबणीवर पडून पुढील सालीं तें नामंजूर झालें. पुढील तीन वर्षे तामसी स्वभावाचे क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट यांचे दरम्यान बरेच ठिकाणीं मारामाऱ्या होऊन समाजांत मोठी खळबळ उडून गेली. 'फादर शीही' नांवाच्या क्याथोलिक धर्मोपदेशकास प्रॉटेस्टंट लोकांच्या आकसावरून अन्यायानें फांशीं देण्यांत आलें. परंतु तो नाहक फांशी गेला, अशी सर्व समाजाची खात्री झाल्यानें १७६८ सालीं क्याथोलिक लोकांचें दुःख निवारण करण्याकरितां आयरिश पार्लमेंट सभेपुढें आलेलें एक किरकोळ बिल सर्वानुमतें पास झालें. परंतु इंग्लंदकडून त्यास मंजुरी मिळाली नाहीं. पण सन १७७४ सालीं रोमन क्याथोलिक लोकांकडून जी शपथ घ्यावयाची तिजमध्यें त्यांच्या धर्मसमजुतीस अनुसरून थोडासा फेरफार करण्यासंबंधाचें बिल पार्लमेंटनें मंजूर केलें. सन १७७८ सालच्या कायद्यानें क्याथोलिक लोकांस ९९९ वर्षेपर्यंतच्या करारानें खंडानें जमिनी करतां येऊं लागल्या; व प्रॉटेस्टंट लोकांप्रमाणेंच क्याथोलिक लोकांमध्येंहि जमिनीसंबंधानें मागच्या पिढीचा वारसा पुढच्या पिढीस मिळण्यास हरकत नाहीं असें ठरलें. त्याच सालीं क्याथोलिक लोकांनीं अमुक ठिकाणीं राहावें अगर राहूं नये, अधिकाऱ्यांपुढें आपण कशा प्रकारें शपथ घेतली याचा खुलासा करावा, प्रॉटेस्टंट पंथाच्या मनुष्यानें पांच पौंड दिले असतां वाटेल त्या क्याथोलिक मनुष्यानें आपला

घोडा त्यास विकत दिला पाहिजे, असल्या किरकोळ बाबतींतील पूर्वी झालेले कायदे रद्द करण्यांत आले. दुसऱ्या एका कायद्यानें, क्याथोलिक लोकांनीं आपल्या धर्माच्या लोकांपुरत्या खाजगी शाळा वगैरे घालून मुलांना शिक्षण देण्यास हरकत नाहीं असें ठरविलें. सन १७९२ सालीं क्याथोलिक लोकांच्या चळवळीस बराच जोर आला; व जॉन कीओघ व वुल्फटोन या दोघांच्या प्रयत्नामुळें खुद्द राजास क्याथोलिक लोकांच्या वतीनें डेप्युटेशन व अर्ज पाठविण्याचें ठरलें. पुढें लवकरच वकिली वगैरे धंदे करण्याची त्यांस परवानगी मिळाली ; आणि क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट यांचे दरम्यान लग्नें होण्यास जो प्रतिबंध होता तो निघाला. शिक्षणाकरितां परदेशीं जाण्यास कायद्यानें जो प्रतिबंध करण्यांत आलेला होता, तोहि काढून टाकण्यांत आला. १७९२ सालीं क्याथोलिक लोकांची एक मोठी परिषद भरली व चालू असलेले किरकोळ प्रयत्न करीत न बसतां एकाच कायद्यानें सर्व 'पीनल कोड' रद्द व्हावें, अशी मागणी करण्यांत आली. १७९३ सालीं राजा तिसरा जॉर्ज यानें क्याथोलिक लोकांचा अर्ज घेतला; व पार्लमेंट भरण्याचे पुढच्याच प्रसंगीं, आयरिश पार्लमेंट सभेनें क्याथोलिक लोकांच्या मागण्यांचा योग्य विचार करावा, अशी राजानें आपल्या भाषणांत शिफारस केली. याच सालीं स्थानिक स्वराज्याच्या निवडणुकींत मतें देण्याचा अधिकार क्याथोलिक लोकांस आयरिश पार्लमेंटनें दिला. व येथून पुढें म्युनिसिपालिटयांतून क्याथोलिक लोक निवडून येऊं लागले. कांहीं अटींवर हत्यारें जवळ बाळगण्याची त्यांस परवानगी देण्यांत आली. नंतर विश्वविद्यालयाच्या पदव्या त्यांस देण्यास हरकत नाहीं, असें ठरलें. व 'मेनूथ' या ठिकाणीं क्याथोलिक लोकांचें एक कॉलेजहि स्थापण्यांत आलें.

तथापि अद्यापि ग्रहण बरेंच सुटावयाचें होतें. सरकारी अधिकाराच्या मोठमोठ्या जागा, ज्यूरींत बसून न्याय निवडण्याचा हक्क, पार्लमेंट सभेचा सभासद होण्याचा हक्क, वगैरे क्याथोलिक लोकांच्या मागण्या अद्यापि मिळावयाच्या होत्या. व १८०५ ते १८२९ पर्यंतची क्याथोलिक लोकांची चळवळ हे वरिष्ठ हक्क मिळविण्याकरितां चाललेली होती. सन १८०७ सालीं या कार्याकरितां क्याथोलिक लोकांनीं अर्ज वगैरे करण्यास एक नवीन कमिटी नेमिली. परंतु तिच्या कामास बरेच दिवसपर्यंत यश आलें नाहीं.

तथापि या कमिटीच्या प्रयत्नानें पंधरा वर्षांपूर्वी आयरिश पार्लमेंट सभेमध्यें क्याथोलिक लोकांच्या हक्कासंबंधानें जशी चळवळ उडून गेली होती, तशी यापुढें इंग्लिश पार्लमेंट सभेमध्यें होण्यास सुरुवात झाली. व येथून पुढें १८२९ पर्यंत बहुधा असें एकहि वर्ष गेलें नाहीं कीं, ज्यामध्यें ठराव, वाद-विवाद, अगर कायद्याचा मसुदा यांपैकीं कोणच्या ना कोणच्या तरी रूपानें क्याथोलिक लोकांचा प्रश्न लोकांपुढें चर्चेस निघाला नाहीं. क्याथोलिक लोकांचा अभिमान बाळगणाऱ्या एकाद्या आयरिश सभासदानें अगर सहानु-भूतिपूर्ण व उदारमतवादी अशा इंग्रज सभासदानें कोणच्या ना कोणच्या रूपानें चर्चेस सुरुवात करावी, चर्चेत भांडणेंहि व्हावींत, खडाजंगी उडावी; परंतु त्या योगानें मुख्य प्रश्नाची पीछेहाट न होतां त्याचें पाऊल एक एक पुढेंच पडत जावें, अशी स्थिति झाली. व अखेर क्याथोलिक लोकांच्या स्वातंत्र्याच्या प्रश्नाचें आयरिश स्वरूप जाऊन तो इंग्रजी राजकारणाचा व पक्षाभिमानाचा विषय होऊन बसला.

आयरिश पार्लमेंट सभा नष्ट झाली त्या वेळीं प्रसिद्ध मुत्सद्दी व राजमंत्री पिट यानें दोन पार्लमेंटसभा एक करण्यास जीं अनेक प्रकारांनीं मधाचीं बोटें आयरिश सभासदांच्या जिभेला लावलीं त्यांपैकीं क्याथोलिक लोकांना धर्मस्वातंत्र्य देण्याचें अभिवचन हेंहि एक होतें. परंतु तिसऱ्या विलियम-प्रमाणें पिट यानेंहि विश्वासघातच केला. दोन पार्लमेंटें मोडून एक होतांच पिटनें आपला मोहरा पालटला व ज्या गोष्टींचें वचन दिलें त्या एकदम साध्य होणें शक्य नाहीं अशी सबब तो सांगूं लागला. आपणास वचनभंग करावा लागला या सबबीवर सकृद्दर्शनीं त्यानें आपल्या जागेचा राजीनामा दिला. परंतु पिटपेक्षां राजा तिसरा जॉर्ज हा स्वतः क्याथोलिकांस स्वातंत्र्य देण्यास अधिक प्रतिकूल असल्यामुळें १८०४ सालीं प्रधानमंडळाची फिरून तवकल झाली त्या वेळीं, जॉर्ज राजानें पिटकडून असें स्पष्ट वचन घेतलें कीं क्याथोलिक लोकांच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न पुन्हां म्हणून मी उपस्थित करणार नाहीं. व असें वचन घेतल्यावर मग त्यानें त्याची मुख्य प्रधानाचे जागीं नेमणूक केली. क्याथोलिक लोकांच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न पुढें मागें येणार असें पाहून, व आपल्या हातीं इतके दिवस राहिलेल्या सत्तेचा अंश क्याथोलिक लोकांच्या हातीं जाण्याचा संभव आहे असें जाणून प्रॉटेस्टंट पंथांत जे अत्यंत ज्वलत्

धर्मनिष्ठ होते त्यांनीं 'ऑरेंज सोसायटी' नांवाच्या गुप्त मंडळ्यांच्या कामास याच सुमारास सुरुवात केली. या मंडळ्यांचा हेतु क्याथोलिक लोकांचा छळ, व स्वातंत्र्यास होईल त्या तऱ्हेनें आडकाठी करणें हा होता. १७८८ सालीं या मंडळ्या अगर सभा स्थापण्यास प्रथम सुरुवात झाली होती. व त्यांच्या सभासदांना खालीलप्रमाणें शपथ घ्यावी लागत असे :—"मी अ-ब अशी प्रतिज्ञा करितों कीं माझ्या हातून होईल तितका क्याथोलिक लोकांचा मी नायनाटच करीन, व जोंपर्यंत राजा क्याथोलिक लोकांस प्रतिकूल राहील तोंपर्यंतच त्याचा अंमल मी मानीन." या सभांचे सभासद व क्याथोलिक धर्माचे लोक यांचे नित्य झगडे उडत.

परंतु कोणच्याहि गोष्टीची अखेर ही व्हावयाचीच. व क्याथोलिक लोकांच्या दुःखाचीहि अखेरची वेळ आतां आल्यामुळें प्रतिकूल गोष्टींचें कांहीं न चालतां, नदीच्या प्रवाहाप्रमाणें दिवसेंदिवस या न्यायाचे कार्यास अधिकच जोर येऊं लागला. लोकमत बनण्याचें काम कठिण असतें; परंतु एकदां तें बनलें म्हणजे मग त्याच्या मार्गांत कोणी येत नाहीं व आलें तरी तें टिकत नाहीं. ऑरेंज सोसायटीप्रमाणेंच 'क्याथोलिकप्रजादुःखनिवारक' या नांवाची एक सभा आज बरेच दिवस अस्तित्वांत होती. व तिला हाल-चाल करण्याची प्रेरणा झाल्यानें बरेंच कार्य झालें. या हालचालीच्या पूर्वी-पासून विलियम पिटनें क्याथोलिक लोकांस स्वातंत्र्य देण्याचे बाबतींत कायदा करण्याकरितां बिलाचा एक मसुदाहि करून ठेविला होता असें म्हणतात. परंतु त्याच्या दृष्टीनें अजून खरी वेळ आलेली नव्हती. क्याथोलिक कमिटीनें डब्लिन येथें सभा भरवून एक अर्ज तयार केला व मुख्य प्रधान पिट याजकडे डेप्युटेशन धाडण्याचें ठरविलें. पिटनें या डेप्युटेशनची मुलाखत घेऊन मोठ्या गौरवपूर्वक व गोड शब्दांनीं अर्जास उत्तर दिलें. परंतु अर्जास उत्तर देतांना वाटाण्याच्या अक्षता लावून असें सांगितलें कीं या बाबतींत पूर्वींपासून दिलेलीं वचनें व आश्वासनें जरी मला मान्य आहेत व स्वतःची माझी जरी पूर्ण सहानुभूति आहे तरी योग्य वेळ अद्यापि आली नसल्यानें मला या बाबतींत कांहीं करतां येणें शक्य नाहीं. अशा प्रकारें निराशा झाल्यावर या डेप्यु-टेशननें विरुद्ध पक्षाचा पुढारी चार्ल्स जेम्स फॉक्स याची मुलाखत घेतली. फॉक्सनें मदत देण्याचें कबूल करून हा वादग्रस्त मुद्दा पार्लमेंटपुढें वाद-

विवादास आणला. वादविवाद कडाक्याचा झाला; परंतु प्रचंड बहुमतानें फॉक्सची सूचना नामंजूर झाली. ग्रॅटन हाहि या वेळीं पार्लमेंटांत आयरिश मेंबर या नात्यानें हजर होता; परंतु फॉक्स व ग्रॅटन यांचें कांहीं चाललें नाहीं.

परंतु याच सुमारास युरोपांत चाललेल्या इतर घडामोडींचा फायदा या प्रश्नास मिळाला. १८०५ च्या दिसेंबरांत नेपोलियन बोनापार्ट यानें 'आस्टरलिडझ्' ची लढाई जिंकली; व त्यामुळें सर्व युरोपखंड त्याचे हातीं जाणार आणि इंग्लंद रसातळास पोंचणार अशी भीति उत्पन्न झाली. पुढील सालीं पिटनें मुख्य प्रधानकीचा राजीनामा दिला व लवकरच तो वारला व तेव्हांपासून या प्रश्नास चांगले दिवस आले. क्याथोलिक लोकांचा हितशत्रु पिट मरण पावला व त्यांचा खरा मित्र फॉक्स हा प्रधानमंडळांत शिरला, याचा प्रथमच परिणाम असा झाला कीं, आयरिश लोकांस पाण्यांत पाहणारा व्हाइसरॉय लॉर्ड हारविक हाहि आपली जागा सोडून परत गेला. त्याचे जागीं ड्यूक ऑफ बेडफर्ड हा व्हाइसरॉय झाला. क्याथोलिक लोकांनीं त्याजकडे डेप्युटेशन पाठविलें तेव्हां त्यानें भाषणांत असें दर्शविलें कीं, क्याथोलिक लोकांस स्वातंत्र्य मिळण्याची बाकी सर्व तऱ्हेनें सिद्धता झाली आहे. परंतु राजाचें मन वळविणें हें फक्त फॉक्सच्या हातीं आहे, व त्यानें राजाची अनुकूलता मिळविल्यावर मग, क्याथोलिक लोकांनीं आजपर्यंत धिमेपणानें जे कष्ट केले व हाल सोसले त्याचें फळ पदरांत पडण्यास एक दिवसाचाहि विलंब लागणार नाहीं. परंतु राजा व फॉक्स यांचें विळ्या-भोपळ्याइतकें सरळ असल्यामुळें त्याला राजाचें मन वळविणें अशक्यच होतें. पुढील सालीं (इ. स. १८०६) फॉक्स हाहि मरण पावला, व रोमन क्याथोलिक लोकांच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न त्याच्याबरोबरच जमिनींत गाडून जातो कीं काय अशी भीति उत्पन्न झाली! त्याच्या पश्चात् हा प्रश्न कोण हातीं घेतो? अशी चिंता वाटूं लागली. क्याथोलिक लोकांस स्वातंत्र्य देणें हें न्याय्य असेल खरें, परंतु त्याच्यावाचून इंग्लंदच्या लोकांचें काय अडलें आहे? ती अप्रिय गोष्ट, तें जळकें लाकूड हातीं धरून स्वतःच्या अंगावर ठिणग्या कोणीं उडवून घ्याव्या? विनाकारण आपल्या नांदत्या घरावर कोणीं विस्तव ठेवावा? असें ज्या त्या इंग्रजी मुत्सद्यास वाटे. लष्करांत व आरमारांत तरी क्याथोलिक लोकांचा प्रवेश करण्यापासून कोणाचें नुकसान

नाहीं अशा बुद्धीनें एका प्रधानानें तशा अर्थाचें बिल पुढें आणलें, तोंच जॉर्ज राजानें प्रधानमंडळावर एवढे डोळे वटारले. परंतु लाजेकाजेनें राजाची भीड गुंडाळून ठेवून त्यांनीं कॉमन्स सभेंत तें मंजूर करून घेतलें. परंतु त्यास लगेच राजीनामा द्यावा लागला व नंतर स्पेन्सर, पार्सिवल यास बोलावणें पाठवून त्यांजकडून ठराविक वचनें घेऊन राजानें त्यास मुख्य प्रधान नेमलें. अशा रीतीनें निराशा झाली असतांहि क्याथोलिक कमिटीनें आपले अर्ज करण्याचें व लोकमत जागृत करण्याचें काम चालू ठेवलें होतें. व अखेर डॅनिअल ओकॉनेल हा पुढारी त्यांस लाभून त्याचे हातून पूर्ण धर्मस्वातंत्र्य मिळण्याचें काम १८२९ सालीं पार पडलें. ओकॉनेलसारखा पुढारी लोकांस एकाद्या शतकांत एकादाच लाभतो. त्याचें चरित्र आम्हीं पुढें चरित्रमालेंत दिलेंच आहे. येथें येवढेंच सांगावयाचें कीं, ओकॉनेलसारख्या चळवळ्या देशभक्तानें पुढाकार घेतल्यापासून या वादग्रस्त प्रश्नास नवीनच वळण मिळालें. कांहीं त्याच्या अंगच्या गुणांचा व कांहीं वेळेचा परिणाम—कसेंहि असलें तरी ओकॉनेलनें या प्रश्नावर आयर्लंदचसें काय पण इंग्लंदहि गदगदा हालवून सोडलें. तो पार्लमेंटचा सभासद होऊन जाण्यापूर्वींच त्याची ख्याति इंग्लंदांत पसरलेली होती. १८२८ सालीं 'क्लेअर' नांवाच्या भागाकडून त्याची पार्लमेंटमध्यें निवडणूक झाली. तो प्रथम पार्लमेंटमध्यें बसण्यास गेला तेव्हां सर्व सभागृह त्याला पाहण्याच्या उत्सुकतेनें भरून गेलें होतें. त्यांतूनहि मागें सांगितलेली अपमानास्पद शपथ (पान ५३ पहा) अद्यापि अमलांत होती ती घेण्याचें त्यानें नाकारल्यावरून मोठाच बखेडा झाला. पार्लमेंटचे अधिकारी त्यास ठराविक शपथ घेतल्याशिवाय जागेवर बसूं देईनात व तो शपथ घेईना. सभेंत दोन दिवस वादविवाद झाला. ओकॉनेल यानें मोठें वक्तृत्वपूर्ण भाषण केलें. परंतु त्याला शपथ घेतल्याशिवाय सभेंत बसण्याची परवानगी न मिळून क्लेअर काउंटीकडून नवीन सभासद निवडण्याकरितां हुकूम सुटले. परंतु आयर्लंदांत लोकमत या प्रश्नावर दृढ झालें असल्याकारणानें क्लेअरच्या मतदारांनींहि फिरून ओकॉनेल यासच निवडून दिलें! यापुढें मात्र या प्रश्नानें माघार खाल्ली नाहीं व पुढील सालीं पार्लमेंट सभेचा कायदा होऊन क्याथोलिक लोकांचें

स्वातंत्र्य हिरावून घेणारा कायदा सर्वांगानें रद्द होऊन त्यास इंग्रजी प्रजाजनांचे हक्क देण्यांत आले.

क्याथोलिक लोकांवर दोनशें वर्षेपर्यंत झालेल्या या जुलुमाचें समर्थन वास्तविक कोणत्याच रीतीनें करतां येण्यासारखें नाहीं. 'फ्रूड' वगैरे ग्रंथकारांनीं पक्षपातबुद्धीमुळें हें समर्थन करण्याचा थोडाबहुत प्रयत्न केला आहे, तथापि तो अगदीं पोकळ आहे. फ्रूड याच्या मताप्रमाणें अशा तऱ्हेच्या कायद्यांचें समर्थन दोन तऱ्हांनीं करितां येतें. पहिलें असें कीं, इतर देशांत क्याथोलिक पंथी लोकांनीं प्रॉटेस्टंट पंथी लोकांवर अशाच प्रकारचा जुलूम केलेला होता. व दुसरें असें कीं तो काळच असा असहिष्णुतेचा होता कीं प्रॉटेस्टंट लोकांस क्याथोलिक हे आसुरी सैतानाचा धर्म शिकविणारे असे खरोखर मनापासून वाटत. परंतु या दोनहि प्रकारच्या समर्थनांत कांहीं अर्थ नाहीं. या प्रश्नाचा विचार सुधारणेच्या दृष्टीनें करावयाचा असतो. व या दृष्टीनें पाहतां जें वाईट तें वाईटच. मग दुसरा तिसरा कोणी तसेंच करतो ही सबब फारशी उपयोगी पडूं शकत नाहीं. नाहीं म्हणावयास एक कारण थोडेंसें सयुक्तिक दिसतें तें हें कीं, सतराव्या शतकाचे अखेरपर्यंत क्याथोलिक लोकांनीं बंडखोरीस बरीच मदत केली होती. प्रत्येक बंडांत त्यांचें थोडें ना थोडें तरी अंग असेच. परंतु एक तर क्याथोलिक लोकांस असंतुष्ट राहण्यास त्यांच्या जमिनी हरण करणें वगैरे बरींच पूर्वींचीं कारणें होतीं. व ते जीं बंडें करीत तीं केवळ प्रॉटेस्टंट लोकांच्या शत्रुत्वामुळें नसत; तर आपल्या जमिनी वगैरे परत मिळतील या हेतूनें; निदान फारच झालें तर आपल्या जमिनी हरण करणारावर सूड म्हणून. शिवाय ही गोष्ट लक्षांत घ्यावयास पाहिजे कीं, ज्या कायद्यांचे योगानें क्याथोलिक लोकांस कह्यांत ठेवण्याचा प्रॉटेस्टंट इंग्रजांचा विचार होता; त्या कायद्यांच्या योगानें शरीरांत जीव व मनांत मनुष्यपण यत्किंचितहि शिल्लक असेपर्यंत असंतोष कमी न होतां उलट तो वाढणें हेंच स्वाभाविक आहे, व अखेर तसा अनुभव आयर्लंदांत आलाहि.

क्याथोलिक लोकांस धर्ममतांचे बाबतींत स्वातंत्र्य मिळाल्यावर, त्याचे पाठोपाठ धर्ममतमूलक असा दुसरा एक प्रश्न उपस्थित झाला. आठव्या हेनरीच्या कारकीर्दीपासून आयर्लंदांत प्रॉटेस्टंट धर्मोपदेशकांचा प्रवेश

झालेला होता; व त्यास सरकारांतून पगारी जागा वगैरे देण्यांत येत असत. परंतु 'बिशप' वगैरे लोकांचा प्रतिष्ठित संसार मुख्यत: जमिनीच्या उत्पन्नावर अवलंबून असे. त्यांना व त्यांच्या देवळांना मोठमोठाल्या जमिनी तोडून दिलेल्या असत. व इतर जमीनदारांप्रमाणें त्यांनींहि आपल्या जमीनदारींत राहून जमिनीची व कुळांची सुधारणा करून आपला व त्यांचा संसार सुखाचा करावा, तो न करतां ते वाटेल त्या ठिकाणीं राहात; प्राय: आयर्लंद सोडून इंग्लंदांतच असत, व आपल्या गुमास्त्यांकडून जमीनदारीची वहिवाट करवीत. बिशपहून खालच्या प्रतीचे म्हणजे 'रेक्टर,' 'व्हिक्टर' वगैरे जे धर्मोपदेशक असत त्यांचा चरितार्थ त्यांच्या गांवांतील कुळांकडून वसूल केलेल्या 'टाईथ' नांवाच्या करावर अवलंबून असे. हा कर वसूल करण्यास गांवानिहाय नेमलेले अधिकारी असत, त्यांस 'प्राक्टर' हें नांव असे. हाहि एक प्रकारचा गुमास्ता अगर दलाल असे. यानें कुळांकडून टाईथ वसूल करावा, व रेक्टरची ठराविक रकमेची भरती करून द्यावी, असा स्वत: एक प्रकारचा त्याच्याकडे मक्ता असे. व अशा रीतीनें मुख्य मालक जो बिशप व जमीन करणारें क्याथोलिक कुळ यांजमध्यें तीन किंवा चार पायऱ्या असत. कुळांस बिशपचें कधीं दर्शनहि होणें नाहीं, मग उच्च प्रतीचा धर्मोपदेश तर दूरच. मात्र त्याचे नांवावर प्राक्टर, प्राक्टरचे नांवावर मक्तेदार, मक्तेदाराचे नांवावर पोटमक्तेदार, अशा रीतीनें जमिनीचा फाळा व देवळाचा कर वसूल करण्यास सर्व मालक असत. वसुलीचें काम मक्त्यानें दिलेलें असतां त्यांत अन्याय व जुलूम होणें हें स्वाभाविकच आहे. एक तर रेक्टर, व्हिक्टर वगैरेंची ठराविक रक्कम भरण्याची जबाबदारी मक्तेदारांवर असल्यामुळें त्यांस कुळांवर सक्ति करावी लागेच. व त्यांतूनहि आपला खिसा गरम करण्याचा लोभ त्यांना असल्यामुळें व विचारता पुसता कोणी नसल्यामुळें या सक्तीची मजल जुलुमापर्यंत जाई. टाईथ हा कर प्राय: गरीब कुळांवरच पडे. व तो त्यांस वेळेवर देतां न आला म्हणजे त्यांजकडून वाटेल तसे कर्जरोखे लिहून घेतले जात; व मग ते मक्तेदाराचे निरंतरचे गुलाम बनून राहात; तो त्यांना वाटेल तसें बिगारीस धरी. त्याची जमीन फुकट नांगरून देत; व कर्जरोख्याची अंमलबजावणी होऊं

नये म्हणून त्याला खुष ठेवण्याकरितां अगर नाइलाज म्हणून ते हरतऱ्हेचे अपमान सोशीत.

अशा रीतीनें वरपासून खालपर्यंत हें धर्मोपदेशक मंडळाचें प्रस्थ गरीब-गुरीब कुळांकडून जुलुमानें वसूल केलेल्या करभारावर पोसलें जात असे. परंतु याहून अधिक अन्यायाची अशी एक गोष्ट होती ती ही कीं, ज्या कुळांकडून हा कर वसूल केला जाई, त्यांपैकीं बहुतेक सर्व लोक रोमन क्याथोलिक पंथाचे असून त्यांच्या पैशांवर प्रॉटेस्टंट पंथी धर्मोपदेशकांचा खुराक चाले. व वसुलाची सक्ति अगर जुलूम याहूनहि वरील गोष्टींमुळें हा करभार देणाऱ्यांस अधिक चीड व त्वेष येण्यास कारण होई. हा टाईथचा कर घेऊन धर्मोपदेशकांनीं प्रॉटेस्टंट पंथाचा उपदेश करावयाचा व प्रॉटेस्टंट पंथीय उपासनामंदिरांचा खर्च चालवावयाचा ही गोष्ट क्याथोलिक कुळांच्या काळजास तीक्ष्ण शल्याप्रमाणें बोचत असे. व या अन्यायाच्या कराची पैन् पै देतांना, त्यांस दर पैंगणिक आपल्या अंगांतील रक्ताचा एकेक थेंब पापकर्म करविण्यास खर्ची घातला असें वाटे. बिशप, रेक्टर, व्हिक्टर यांनीं मोठमोठीं प्रार्थनामंदिरें बांधून ठेविलीं होतीं व त्यांत सगळा संच सजवून ठेवलेला असे; परंतु प्रार्थनेच्या वेळीं पाहावें तों देवळामध्यें शुकशुकाट. धर्मोपदेशकास शिरस्त्याप्रमाणें वेळच्या वेळीं जाऊन व्यासपीठावर उभें राहावें लागे. परंतु त्याचे समोर एकाददुसरा श्रोता असला असला नसला नसला अशीच स्थिति बहुधा असे. कारण सक्तीमुळें जरी कराचे पैसे त्यांना द्यावे लागले तरी प्रार्थनामंदिरांत जाऊन प्रार्थना ऐकण्याची सक्ति त्यांजवर करितां येणें शक्य नव्हतें. या ओस पडलेल्या परंतु शोभिवंत अशा देवालयांच्या आसपास दुसरा एक चमत्कार मात्र दृष्टीस पडे. प्रॉटेस्टंट देवळांत शून्याकार, व जवळच पाहावें तों क्याथोलिक पंथी लोक उघड्या मैदानांत शेंकडों, हजारों जमलेले असून क्याथोलिक धर्मोपदेशकाची प्रेमळ उपासना भाविकपणें ऐकण्यांत गढून गेलेले असत. व आपण एकाद्या देवळांत आहों अगर रानांत खुल्या जागेवर बसलों आहोंत, आपल्या डोक्यावर ऊन, वारा, पाऊस यांचें निवारण करण्यास आच्छादन आहे अगर नाहीं, याचें त्यांना भानहि नसे. अर्थात् या दोन देखाव्यांतील भेद कोणाहि प्रेक्षकास दुःसह वाटण्यासारखाच होता. आपल्या निढळाच्या घामानें मिळविलेल्या पैशांवर 'चंडाळ

व पाखंडी ' प्रॉटेस्टंट धर्मोपदेशकांची चैन चाललेली पाहून क्याथोलिक लोकांचा तर अंगाचा तिळपापड होई. सिडने स्मिथ या नांवाच्या प्रॉटेस्टंट धर्मोपदेशकानें यासंबंधानें असें लिहून ठेविलें आहे कीं, " टाईथच्या कराच्या बाबतींत आयर्लंदमध्यें जो जुलूम झाला, तसा निर्दय जुलूम सर्व युरोप, आशिया अगर आफ्रिका या तिन्हीहि खंडांत केव्हांहि झाला नसेल. हा कर खरोखरच इतका बेशरमपणाचा होता कीं, ग्रॅटननें एके प्रसंगीं म्हटल्या-प्रमाणें, तो मक्तेदाराकडून डोळ्याआड परस्पर वसूल होत असे म्हणून गोष्ट निराळी; परंतु खुद्द धर्मोपदेशकानेंच स्वतः जातीनें कुळाकडून त्याचे समक्ष तो मागवून घ्यावा असा जर कायदा असता तर धर्मोपदेशकानें लाजेनें तोंडच फिरविलें असतें; व अशा रीतीनें हा कर वसूल होण्याचें आपोआपच बंद झालें असतें. " परंतु मक्तेदारास ही लाज कोठून येणार ? वास्तविक धर्मोपदेशक हा प्रेमळ मेंढपाळासारखा असावा; त्यानें गांवांतील लोकांच्या सुखदुःखाचा परामर्ष घेऊन मेंढपाळ आपल्या कळपांतील कोंकरांना जसें जिवापलीकडे जपतो तसें जपावें. धर्मोपदेशक व लोक यांच्या संबंधाची ही खरी उपपत्ति होय. परंतु आयर्लंदांत या काळांत धर्मोपदेशक हा मेंढ-पाळ नसून पूर्वजन्मींचा जसा कांहीं दावेदारच असे. त्याचें तोंड लोकांस दिसत नसे. कारण तो कुळांकडून आलेल्या पैशांवर खुशाल चैन चालवीत निरुद्योगी बसे, व तो होऊन लोकांस तोंड दाखवावयास गेला तरी स्वधर्मनिष्ठ क्याथोलिक लोक त्याला सैतानासारखा समजून त्याचें तोंड चुकवीत. मात्र त्याचा करभार वसूल करणाऱ्या मक्तेदाराचें तोंड त्यांना चुकवितां येत नसे. व धनगरी कुत्र्याचें कातडें पांघरलेल्या लांडग्याप्रमाणें या कळपावर तो हवा तसा खुशाल ताव मारी ! !

परंतु अशा तऱ्हेची ही दुःसह स्थिति किती दिवस टिकणार ! या स्थितींतील अन्यायाचें बीज लक्षांत घेऊन राज्यकर्त्यांनीं योग्य वेळीं, योग्य कायदेकानू करून ती स्थिति सुधारावयास पाहिजे होती. परंतु दुर्दैवानें तसें न झाल्यामुळें क्याथोलिक कुळांना आपला न्याय आपणासच करावा लागला. प्रथम कित्येक वर्षें क्याथोलिक लोकांचा द्वेष व क्रोध पोटांतल्या पोटांत धुमसत राहिला. परंतु कालांतरानें तो अनावर होऊन दंगेधोपे सुरू झाले; उभय पक्षीं प्राणहानि होऊं लागली; उपासनामंदिरें आजपर्यंत

नुसतीं निर्जन होतीं तीं यापुढें उध्वस्त होऊं लागलीं; व क्याथोलिक लोकांचे गुप्त कट होऊन केव्हां केव्हां निरपराधी धर्मोपदेशक व त्यांचीं बायकामुलें यांचीहि कत्तल होऊं लागली. यावर अधिकारी लोक एका खुनास दहा खून घेऊं लागले. ही स्थिति सुमारें १७८० पासून १८३६ पर्यंत म्हणजे सुमारें पन्नास वर्षें सतत चालू राहिल्यामुळें सिडने स्मिथ ह्यानें एके ठिकाणीं अंदाज केल्याप्रमाणें या टाईथ कराचे वसुलीचे बाबतींत उभय पक्षीं मिळून जवळजवळ दहा हजार मानवी प्राण्यांचा प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्ष रीतीनें संहार झाला असेल. या कराच्या वसुलीचे कामीं लोकांकडून प्रथम सन १७८६ च्या सुमारास उघडपणें चळवळ सुरू झाली. क्याथोलिक कुळें गांजून गेलीं होतीं; त्यांस उपाय सुचेना. तेव्हां कांहीं धाडशी तरुण लोकांनीं मक्तेदार लोकांस दहशत घालण्याचें काम आपल्या अंगावर घेतलें. व राजकीय असंतोषाची जोड धर्मद्वेषास मिळून प्राणहानीचें अपवित्र काम त्यांचे हातून सुरू झालें. ही चळवळ 'केरी' नांवाच्या जिल्ह्यांत प्रथम सुरू झाली. अमुक एक रकमेहून जास्त टाईथचा कर द्यावयाचा नाहीं, असें लोकांनीं ठरवून प्रांतनिहाय सर्व लोकांकडून तसें करण्याच्या शपथा घेण्यास सुरुवात झाली. व त्याजबरोबर प्रॉटेस्टंट लोकांस त्रास देण्याचें व इतर अत्याचाराचें कामहि सुरू झालें. पार्लमेंट उघडलें म्हणजे ही बेकायदेशीर चळवळ थांबे; व अधिकाऱ्यांस स्वस्थता झाली असें वाटे. परंतु पार्लमेंट संपतांच ती चळवळ पुन्हां सुरू होई. या चळवळींत प्रथमतः फक्त क्याथोलिक लोकच सामील होते. परंतु प्रॉटेस्टंट पंथामध्येंहि 'डिसेंटर्स,' 'प्रेसबिटरेनियन्स' वगैरे इतर कांहीं पंथ असे होते कीं, राजदरबारीं स्थापित झालेला विशिष्ट पंथ त्यांस मान्य नव्हता, त्यामुळें टाईथचा कर देणें हें क्याथोलिक लोकांप्रमाणें त्यांसहि संमत नव्हतें; व हळूहळू या पंथांतील लोकहि क्याथोलिक लोकांस सामील झाले. यामुळें कराचा वसूल मंदावूं लागला. बेकायदेशीर चळवळीविरुद्ध ठराविक असे 'दडपशाहीचे' कायदे पार्लमेंटनें पुष्कळ केले. परंतु त्यामुळें वसुलास मदत होईना. आकारणी झालेला कर न दिल्याबद्दल अगर न देण्याचा कट केल्याबद्दल दंड, फटके, खोडे वगैरे शिक्षा भराभर देण्यांत येऊं लागल्या; परंतु वसुलाची भरती कांहीं केल्या होईनाशी झाली. कांहीं कांहीं प्रॉटेस्टंट धर्मोपदेशकांना खरोखरच

उपासमार होण्याची वेळ येऊन पोहोंचली. कुळानें कर न दिला तर त्याचे जमिनीवरील जंगम मिळकत विकून तो कायदेशीर रीतीनें वसूल करावयाचा; परंतु कुळाची जंगम मिळकत व गुरेंढोरें जप्त करून तीं जाहीर लिलांवास काढिलीं तर तीं कोणींहि घेऊं नये, असा लोकांचा कट असल्यामुळें जप्ती करून न करून सारखीच होई. शिवाय जप्ती करावयास मक्तेदार किंवा धर्माधिकारी जाऊं लागला म्हणजे त्याला लोक अडथळा करीत; अडथळा झाला म्हणजे तो पोलीसची मदत बोलावी; पोलीस येऊन जबरदस्ती करूं लागले म्हणजे कुळाची दया येऊन व सहानुभूति वाटून दर पोलिसागणिक पांचपन्नास लोक त्याच्या मदतीस येत; असा जमाव जमला म्हणजे अपशब्दाची सलामी होऊन दोन्ही पक्ष हातघाईवर येत; तसें झालें म्हणजे लोकांचीं दंडुकीं, व पोलिसांचीं हत्यारें यांचा उपयोग होई. त्यानंतर खटले, दंड, शिक्षा, वगैरे ओघानेंच येत; एका ठिकाणच्या दंग्याची बातमी शंभर ठिकाणीं पसरून सर्वत्र चित्तक्षोभ होऊन अस्वस्थता उत्पन्न होई; व या सर्व गोष्टी पार्लमेंटमध्यें वादविवादास निघून अधिकारी वर्ग व लोकांचे पुढारी यांची चकमक झडून अग्निकणांचा वर्षाव होई. हा असा पद्धतशीर क्रम या अन्यायी कराच्या पायीं आयर्लंदमध्यें कमींत कमी पांचपंचवीस वर्षें चालू होता. प्रत्येक वर्षीं या कराची वसूल बाकी अधिकाधिकच थकूं लागली. कोणास कांहींच उपाय सुचेना. कारण कर जरी सर्वस्वीं अन्यायाचा होता, तरी तो कित्येक पिढ्या चालू होता. व धर्मोपदेशक मंडळाचा सर्व चरितार्थ त्याजवर अवलंबून असल्यामुळें तो चालू ठेवणें अगर बंद ठेवणें या दोहोंचीहि सारखीच पंचाईत वाटूं लागली. हा लढा संपेपर्यंत कित्येक वर्षें, सर्व हिंदुस्थान राखण्यास जितकें सैन्य इंग्रजांस ठेवावें लागतें, तितकें लहानशा आयर्लंदांत ठेवावें लागलें. एका १८३३ सालांत हें जादा लष्कर पोसण्यास दहा लक्ष पौंडांहून अधिक खर्च लागला. आणि टाईथ कराचे बारा हजार पौंड वसूल करण्यास सव्वीस हजार पौंड खर्च करावे लागले! आयरिश पार्लमेंटांत सन १८०० सालापूर्वीं सुमारें पंचवीस वर्षें हा वाद चालूच होता, व पुढें खुद्द ब्रिटिश पार्लमेंटांत हा वाद आल्यावर त्याचा निकाल लागण्यास आणखी अडतीस वर्षें लागलीं. पण अखेर टाईथचा कर बंद झाला; धर्मोपदेशकांचें नुकसान भरून काढण्यास त्यांस सरकारी तिजोरींतून मदत द्यावी,

व उगाच ओढत आलेली कराची लाखो रुपयांची बाकी वसूल करितां येत नाहीं सबब ती माफ करावी असें ठरविलें जाऊन या वादाची अखेर करण्याचें श्रेय लॉर्ड जॉन रसेल या मुख्य प्रधानास व त्याचप्रमाणें प्रजापक्षीय पुढारी ओकॉनेल यास मिळालें.

रोमन क्याथोलिक लोकांविरुद्ध केलेले कायदे रद्द होऊन त्यांस स्वातंत्र्य मिळालें; व टाईथसारख्या करांचा वसूल थांबून, पावलोंपावलीं आयरिश क्याथोलिक लोकांच्या डोळ्यांत सुया टोंचत होत्या त्या निघाल्या. तथापि आयर्लंद हें मुख्यतः क्याथोलिक लोकांचें राष्ट्र या दृष्टीनें पाहतां त्यास होणाऱ्या अन्यायाच्या सर्व बाबी संपल्या नव्हत्या. यांपैकीं मुख्य बाबी दोन अद्यापि उरल्या होत्या. पैकीं पहिली अशी कीं, आयर्लंदचे लोक क्याथोलिक असतां आयर्लंदच्या तिजोरींतल्या पैशानें प्रॉटेस्टंट धर्माधिकारी व धर्मोपदेशक पोसले जात. ‘टाईथ’ कराच्या व या प्रश्नांत मुख्य भेद असा कीं तो कर व्यक्तिशः क्याथोलिक लोकांच्या खिशांतून द्यावा लागत असे; परंतु तिजोरींतील पैसे खर्च होत ते अमुक एका व्यक्तीचे असे नसल्यामुळें टाईथ-संबंधानें जितका प्रत्यक्ष जाच व्यक्तिमात्रास होई तितका या दुसऱ्या बाबीमुळें होत नसे; व यामुळें ही बाब लोकांच्या असंतोषास कारणीभूत होण्यास जरा अधिक दिवस लागले. तिजोरींतील पैसा सर्व रयतेचा व कर देणाऱ्या प्रजेचा मिळून; व तींतून अनाठायीं खर्च झाला तरी त्याबद्दल व्यक्तिशः वाईट कोणास वाटणार? परंतु तो पैसा प्रॉटेस्टंट धर्मावर खर्च होत होता, हें क्याथोलिक लोकांस केव्हांहि पसंत पडण्यासारखें नव्हतें. व १८२९ सालीं क्याथोलिक लोकांची मुक्तता करण्याचा व १८३८ सालीं टाईथचा कर बंद करण्याचा असे दोन कायदे क्याथोलिक लोकांनीं केवळ आपल्या चळवळीच्या जोरावर ब्रिटिश पार्लमेंटकडून मिळविले असल्यामुळें या नवीन प्रश्नासंबंधानेंहि त्यांस आशा वाटूं लागली होती. दरम्यान फीनीअन लोकांचें बंड होऊन त्यांचा पाडाव झाला होता; तरी त्याचे योगानें, “आयरिश लोकांस असंतुष्ट राहण्यास खरोखरच कांहीं सबळ कारण असलें पाहिजे, एरवीं अशीं साहसाचीं कर्में करून प्राण खर्चीं घालण्यास त्यांना बुद्धि होणार नाहीं,” अशी सुसंस्कृत व विचारी इंग्रजी मुत्सद्यांची पुरी खात्री झाली होती. यामुळें बंडाचा मोड झाल्यावर, “काय केलें असतां आयरिश लोकांचें समाधान होईल? त्यांना

कशानें बरें वाटेल ? " हा प्रश्न सोडविण्याकडे त्यांचें लक्ष लागून राहिलें होतें. व अशा वेळीं प्रॉटेस्टंट धर्ममंडळ पोसण्याकडे आयरिश तिजोरींतून जो विनाकारण खर्च होई त्या प्रश्नाकडे आयरिश पुढाऱ्यांनीं इंग्लंदचें मन वळविलें.

ज्या वेळीं इंग्लंदचें व आयर्लंदचें पार्लमेंट एक करण्यांत आलें, त्या वेळीं झालेल्या पार्लमेंटच्या कायद्यांत असें एक कलम घातलेलें होतें कीं, इंग्लंदचें व आयर्लंदचें धर्ममंडळ हीं दोन्ही एकत्र करून त्यांस संयुक्त धर्ममंडळ असें नांव द्यावें; त्याचा कारभार व व्यवस्था पूर्वींच्या इंग्लंदच्या धर्ममंडळाप्रमाणेंच चालावी. अर्थात् इंग्लंदमध्यें ज्याप्रमाणें सार्वजनिक खजिन्यांतला पैसा प्रॉटेस्टंट धर्ममंडळावर खर्च होत असे त्याचप्रमाणें आयर्लंदच्या खजिन्यांतला पैसाहि प्रॉटेस्टंट धर्ममंडळावर खर्च व्हावयाचा होता. परंतु जीं कारणें टाईथच्या कराला व्यक्तीच्या दृष्टीनें प्रतिकूल होतीं तींच आयरिश तिजोरींतील पैसा प्रॉटेस्टंट धर्माधिकारी मंडळावर खर्च होण्यासहि सार्वजनिक दृष्टया लागू होतीं. हा खर्च असा पुष्कळ वर्षें होत होता; तो खर्च होणें हें आयर्लंदमध्यें प्रॉटेस्टंट लोकांचें जें वर्चस्व आज दोनतीनशें वर्षें चालू होतें त्याची एक खूण होती; व हा खर्च पुढें बंद केला असतां राजपक्षीय प्रॉटेस्टंट लोकांचा राग होऊन ते बंडहि करण्यास प्रवृत्त होतील अशी भीति होती. तथापि, या बंडाच्या भीतीपेक्षां क्याथोलिक लोकांच्या असंतोषाची, व वादग्रस्त वाबतींत होत असलेल्या अन्यायाची भीति इंग्लंदच्या मुत्सद्यांस त्या वेळीं विशेष वाटली. या नवीन प्रश्नास 'धर्ममंडळ-विघटने' ची चळवळ असें म्हणतात.

आयरिश पार्लमेंट स्वतंत्र असतां, म्हणजे सन १८०० च्या पूर्वीं, हा प्रश्न आयर्लंदांत कधीं उपस्थित झाला नव्हता. लोकांना त्याचा अन्याय भासत नव्हता असें नाहीं; परंतु रोमन क्याथोलिक लोकांना पशूप्रमाणें वागविणारे कायदे जोंपर्यंत अंमलांत होते तोंपर्यंत असल्या किरकोळ बाबी दुरुस्तीकरितां हातीं कोण घेणार ? व घेतल्यावरहि नगाऱ्यापुढें टिमकीचा आवाज कोणास ऐकूं जाणार ? परंतु सन १८५८ सालच्या फीनीअन लोकांच्या बंडानंतर या प्रश्नास आपोआपच महत्त्व आलें. प्रॉटेस्टंट धर्ममंडळावर खजिन्यांतले पैसे खर्च केल्यानें फायदा कोणाला होणार ? या प्रश्नास

"फक्त शेंकडा दहा वीस लोकांना" असेंच उत्तर कोणासहि द्यावें लागे. व "दहा वीस विधर्मी लोकांच्या फायद्याकरितां क्याथोलिक प्रजेनें दिलेल्या करभारापैकीं पैसा काय म्हणून खर्च व्हावा?" असा प्रश्न केला असतां "असें करणें अन्याय्य आहे" असेंच उत्तर देणें भाग होतें. प्रॉटेस्टंट धर्म-मंडळ पोसून क्याथोलिक लोकांचे प्रॉटेस्टंट बनवावयाचें म्हटलें तर, जे लोक तीनशें वर्षें असंख्य दुःखें सोसूनहि धर्मभ्रष्ट झाले नाहींत ते मूठभर प्रॉटेस्टंट धर्माधिकाऱ्यांना निर्जन देवळांत नांदूं दिल्यानें आपला धर्म कधीं तरी सोडतील काय? असें कोणासहि वाटे. व सक्तीनें धर्ममतांतर करविण्याचे दिवसहि निघून गेले होते. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत इंग्रजांचे मनांत धर्माचे बाबतींत सात्त्विक सहिष्णुतेचा पुरा संचार झालेला होता; व धर्म-मंडळ पोसण्यासारख्या पोरकट हट्टाकरितां आयर्लंदांत असंतोष धुमसत ठेवावा, व ब्रिटिश साम्राज्य विकलांग करावें हें कोणासहि पसंत पडण्यासारखें नव्हतें. हें धर्ममंडळ बुडवून टाकावें, अर्थात् त्याजवरचा सार्वजनिक खर्च बंद करावा अशी सूचना पार्लमेंट सभेंत सन १८६८ सालीं मार्च महिन्यांत जॉन फरॅन्सिस मॅग्युअर यानें आणली त्या वेळीं पुष्कळ वादविवाद झाला. लॉर्ड मेयो, हिंदुस्थानचे माजी व्हाइसरॉय, हे तेव्हां आयर्लंदचे स्टेट सेक्रेटरी होते. त्यांनीं सदर सूचनेस अर्धवट अनुकूल असें मत दिलें. परंतु ती सूचना कोणा पुढारी मुत्सद्यानें अंगीकारिली नाहीं तर नामंजूर होणार, असा रंग दिसतांच नामदार ग्लॅडस्टन हे पुढें झाले व त्यांनीं त्या सूचनेचा अंगीकार केला. ग्लॅडस्टनसाहेब स्वतः प्रॉटेस्टंट होते व परम धार्मिकहि होते. इंग्लंदांत धर्ममंडळावर सरकारी तिजोरींतून पैसा खर्च व्हावा असें त्यांचें मत होतें. तथापि क्याथोलिक लोकांचा पैसा प्रॉटेस्टंट धर्ममंडळावर खर्च व्हावा ही गोष्ट अन्यायाची आहे असें त्यांना वाटलें; व त्यांनीं हा प्रश्न हातीं घेतल्यापासून त्यास तेज आलें. ग्लॅडस्टनसाहेबांनीं पुढें आणलेले ठराव बहुमतानें पास झाले. नंतर पार्लमेंट मोडून नवीन निवडणुकी झाल्या, तथापि या वादग्रस्त प्रश्नावर देशांत बहुमत मिळून नव्या पार्लमेंटमध्यें बिल येऊन पूर्वी पास झालेल्या ठरावांस कायद्याचें स्वरूप मिळालें. ही गोष्ट १८६८ सालीं घडून आली. या कायद्याचे योगानें आयर्लंदांत सरकारी धर्ममंडळ असें राहिलें नाहीं. खासगी प्रॉटेस्टंट धर्ममंडळ शिल्लक राहिलें,

परंतु त्यास सरकारी तिजोरींतून पैसा देऊं नये असें ठरलें. आयरिश प्रॉटेस्टंट बिशप, 'हाऊस ऑफ लॉर्डस्' मध्यें आजपर्यंत हक्कानें बसत असत त्यांचा तो हक्क नष्ट झाला. आयर्लंदमधील धर्माधिकाऱ्यांकडे न्यायकोर्टाप्रमाणें इनसाफाच्या कांहीं बाबी दिल्या होत्या, त्याहि काढून घेण्यांत आल्या, व प्रॉटेस्टंट लोकांनीं खासगी रीतीनें निवडणुकी करून जर धर्ममंडळ स्थापिलें तर त्यास प्रॉटेस्टंट लोकांपुरत्या अधिकाराची सनद द्यावी; परंतु त्याचा क्याथोलिक लोकांवर अंमल चालू नये असें ठरलें. क्याथोलिक लोकांच्या दृष्टीनें हा त्यांस मोठाच जय मिळाला व तो मिळविण्याचे कामीं क्याथोलिक लोकांपैकीं सर्व पक्षाच्या लोकांनीं खांद्याला खांदा भिडवून व आपसांतील खासगी वैमनस्यें विसरून खटपट केली, त्यामुळें मिळाला असें ग्रंथकारांचें मत आहे.

दुसरी धर्मविषयक किरकोळ बाब म्हटली म्हणजे शिक्षणासंबंधाची. आयर्लंद ही क्याथोलिक लोकांची जन्मभूमि असतां, तिजमध्यें क्याथोलिक लोकांना त्यांच्या मताप्रमाणें शिक्षण मिळण्याची कांहीं सोय असूं नये ही त्यांस वाईट वाटण्यासारखी गोष्ट होती. १८७३ पर्यंत आयर्लंदांत फक्त दोनच विश्वविद्यालयें होतीं. परंतु त्यांत धर्मशिक्षण मुळींच देत नसत. यामुळें आयर्लंदांत एक नवीन विश्वविद्यालय स्थापून त्यांत धार्मिक (क्याथोलिक) शिक्षण देण्याची व्यवस्था झाली पाहिजे असें आयरिश लोकांचें म्हणणें होतें. परंतु या मागणीस इंग्लंदांत फारच प्रतिकूलता होती. एक तर क्याथोलिक धर्मच मुळीं इंग्लंदच्या लोकांस पसंत नव्हता; व दुसरें असें कीं ज्या कारणाकरितां प्रॉटेस्टंट धर्ममंडळावरचा खर्च कमी करणें न्यायाचें होतें त्याच कारणाकरितां क्याथोलिक विश्वविद्यालय मुद्दाम नवें स्थापून त्यावर प्रॉटेस्टंट लोकांनीं दिलेल्या करभारापैकीं पैसा खर्च करणें हें अन्यायाचें झालें असतें. परंतु आजपर्यंत क्याथोलिक लोकांस झालेल्या अन्यायाचे मानानें हा अन्याय म्हणजे कांहींच नाहीं, व शिक्षणाची नवीन व्यवस्था करणें जरूर आहे अशा विचारानें, ग्लॅडस्टनसाहेबांनीं १८७३ सालीं फेब्रुवारी महिन्यांत एक बिल पुढें आणिलें. परंतु मार्चच्या ११ व्या तारखेस अत्यंत कडाक्याचा वाद होऊन बिल नामंजूर झालें. कॉनझरव्हेटिव्ह व आयरिश अशा दोन बाजूंनीं प्रतिकूलता उत्पन्न झाल्यानें ग्लॅडस्टनसाहेब प्रधानगिरीचा राजीनामा देण्यास

तयार झाले. व तेव्हांपासून हा प्रश्न आतांपर्यंत अनिश्चित स्थितींत पडलेला आहे. सन १८२९ सालापासून क्याथोलिक लोकांस प्राथमिक व दुय्यम प्रतींच्या शाळांतून जाऊन शिक्षण मिळवितां येऊं लागलें खरें; परंतु विश्वविद्यालय हा कोणत्याहि राष्ट्रांतील शिक्षणाचा पाया नसलाच तरी निदान आधारस्तंभ तरी आहे हें खास. व अद्यापहि आयरिश क्याथोलिक लोक जेथें जाऊन हौसेनें शिक्षण मिळवतील असें विश्वविद्यालय आयर्लंदांत निर्माण न झाल्यानें क्याथोलिक लोकांची शिक्षणविषयक तक्रार आहे तशीच आहे.

भाग पांचवा

शेतकऱ्यांची चळवळ

जमिनीबाबत आयरिश लोकांची जी तक्रार आहे तिचें स्वरूप खालीं वर्णन केल्याप्रमाणें आहे. इंग्लंदचे ट्यूडर व स्टुअर्ट राजे आणि ऑलिव्हर क्रॉमवेल यांचे कारकीर्दींत लाखों एकर जमिनी क्याथोलिक लोकांचे ताब्यांतून काढून प्रॉटेस्टंट इंग्रज लोकांचे ताब्यांत देण्यांत आल्या, व विलियम राजाचे कारकीर्दींत जमिनी खालसा करण्याचें कारस्थान पूर्णतेस पावलें हें पूर्वीं सांगण्यांत आलेंच आहे. या वेळेपर्यंत इंग्रजी राजनीतीचें धोरण असें होतें कीं, जित आयरिश राष्ट्रास पूर्णपणें सर्व तऱ्हांनीं जेर करून त्यावर एकदां नांगर फिरवावा आणि बंडखोरपणा व अराजनिष्ठा यांची मुळीनमुळी उपटून काढावी म्हणजे मग सुधारणेचें बीं त्या जमिनींत घातलें तर चांगलें रुजेल. या हेतूनें वसाहतवाल्यांनीं विलियम राजाला आपलें वचन मोडावयाला लावून आयरिश लोकांच्या धर्मावर व त्यांच्या घरांदारांवर नांगर फिरविण्यास सुरुवात केली. सर्व जमिनी हस्तगत झाल्यावर त्या कशा पिकवाव्या असा प्रश्न प्रॉटेस्टंट जमीनदारांस उत्पन्न झाला. तेव्हां त्यांनीं स्कॉटलंदांतून प्रॉटेस्टंट कुळें, खंडकरी, धारेकरी वगैरे आणून त्यांज-

कडून जमिनींची लागवड करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु जमीनदारांनीं या कुळांकडून जबर धारा मागण्यास हळूहळू सुरुवात केल्यामुळें बरींच कुळें नाराज होऊन अमेरिकेस निघून गेलीं. व शेवटीं देशांतील आयरिश क्याथोलिक कुळांकडूनच आपल्या जमिनी कसणें त्यांना भाग पडलें. क्याथोलिक शेतकऱ्यांस झालें तरी तें हवेंच होतें. त्यांचा सर्व उदरनिर्वाह जमिनीवर; यास्तव कागदोपत्रीं मालक कोणीहि असला तरी निदान पीक मिळविण्यापुरत्या जमिनी त्यांच्या ताब्यांत राहिल्यामुळें त्यांचें मुख्य काम झालें. या जमिनी अबाधितपणें त्यांच्या ताब्यांत राहत्या तर ठीक होतें. परंतु जमीनदारास हवा तितका धारा मिळाला नाहीं म्हणजे तो आपली जमीन वाटेल त्या कुळास देई; व असें केल्यामुळें हातची जमीन गेल्यानें कूळ निराधार होऊन पडे. शिवाय जमिनींत काय पिकवावयाचें, एकाद्या खात्यांतली किती जमीन कोणत्या कामाकडे लावावयाची, या बाबतींत कुळाचें व जमीनदाराचें पटत नसे. यामुळें कुळाला कोणत्याहि प्रकारची शाश्वती वाटत नसे व तंटेहि होत. हा प्रकार अठराव्या शतकाचे आरंभीं आयर्लंदांतील चारपंचमांश इतक्या जमिनीचा होता असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. परंतु अशी स्थिति फार काळ टिकणें शक्य नाहीं. व लिमरिकच्या तहानंतर सुमारें ७० वर्षांनीं म्हणजे १७६० चे सुमारास जमिनीचे बाबतींत क्याथोलिक कुळें व प्रॉटेस्टंट जमीनदार यांचे दरम्यान उघड तंटा सुरू झाला; व तो पुढें सुमारें १२० वर्षें, म्हणजे १८८० मध्यें ग्लॅडस्टनसाहेबांचा जमिनीबाबत कायदा होईपर्यंत चालला होता. १७६१ सालीं इंग्लंदांत गुरांवर रोग पडून आयरिश गुरांना किंमत फार येऊं लागली. तेव्हां आयर्लंदांतील जमीनदारांनीं खिल्लारें पोसण्याकरितां चांगल्या पिकांच्या जमिनीहि पड पाडून त्यांचीं कुरणें केलीं. आयर्लंदांत गवत फार पिकतें व ती जमीन गुरांचा व्यापार करणारांस फार उपयोगी आहे. परंतु पिकांच्या जमिनी पड पाडणें म्हणजे गुरें जगवून मनुष्यें मारणें असें होय. लवकरच जमीन कसण्याचा धंदा हातचा जाऊन भुकेनें संतापलेले आयरिश शेतकरी बेफाम होऊन जमीनदारांवर उठले. त्यांनीं शेंकडों कुरणांचीं कुंपणें मोडून, जाळून टाकलीं; गुरें हाकून लावलीं व जखमी केलीं. आणि अशा रीतीनें जमीनदारांच्या अडवणुकीस त्यांनीं प्रारंभ केला. त्यांचें मागणें इतकेंच होतें कीं,

गांवच्या पिकाच्या जमिनी कुळांस सोडून द्याव्या, धारा कमी करावा, काढून लावलेल्या कुळांस फिरून जमिनी द्याव्या, व त्यांस अन्नास लावावें. जमीनदार लोक हें कबूल करीनात. तेव्हां या तंट्यांत अत्याचार व अनन्वित कृत्यें होऊं लागलीं. बेफाम झालेल्या शेतकऱ्यांस त्यांच्यांतीलच तरुण पुढारी मिळून त्यांनीं जमीनदारांचे अंगावर हात टाकण्यास सुरुवात केली. पुष्कळ जमीनदार गुमास्त्यांमार्फत जमिनीची व्यवस्था करीत, व या गुमास्त्यांपैकीं पुष्कळ लोक आडदांड, खाबू, अविचारी व जुलुमी असे असत. यामुळें खुद्द जमीनदार जातीनें हजर असतां जे प्रकार झाले नसते ते प्रकार गुमास्त्यांकडून होत. अशा रीतीनें उभयपक्षीं हा तंटा विकोपास चालला. शेतकऱ्यांचे जमाव, गुप्त मंडळ्या होऊं लागल्या; त्यांचे कट बनून जमीनदारांविरुद्ध ते एकमेकांस मदत करूं लागले.

शेतकीची जमीन पिकास निरुपयोगी झाल्यामुळें दोन वाईट परिणाम झाले. पुष्कळ शेतकरी लोकांस मोलमजुरी मिळेना, व जरा का पीक खराब झालें कीं, दुष्काळ पडून लोकांच्या प्राणाशीं गांठ येई. यामुळें शेतकरी लोक देश सोडून परदेशास जाऊं लागले. परदेशीं गेले त्यांचें बरें झालें; परंतु जे राहिले त्यांना फार त्रास सोसावा लागला. कांहीं लोक असे हाल काढीत असतां, इतर कांहीं लोक कुरणाच्या गवतांत मेंढ्या चारून नफा मिळवीत, व मेंढ्या पाळण्याचा धंदा फार श्रमाचा नसल्यानें तो वर्ग हळूहळू आळशी बनत चालला, आळसामागें दुर्गुणपरंपरा ही ठेवलेलीच असते. भिकारी लोकांचा वर्ग वाढत चालला. व त्याचे पाठोपाठ गुन्हेहि वाढूं लागले. तात्पर्य, शेतजमीन म्हणजे देशांतील सत्त्व किंवा सार असें असतां, तिचा फायदा, तिच्या उपयोगाप्रमाणें दुरुपयोगाचाहि फायदा, देशाबाहेर म्हणजे मुख्यतः इंग्लंदमध्यें राहणाऱ्या जमीनदारांस मिळूं लागला; व या स्थितीचे सर्व तोटे मात्र आयरिश लोकांच्या पदरीं पडूं लागले. स्विफ्ट, बार्कले, प्रायर, डॉब्स, वगैरे विचारी व देशाभिमानी गृहस्थांनीं व लेखकांनीं जमीनदारांस परोपरीनें बोध करून पाहिला; परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. व शेतकऱ्यांच्या दुःखास सीमा नाहींशी झाल्यामुळें त्यांनीं अखेर आपल्या हातीं कायदा घेतला. आपल्या इकडे सावकार व जमीनदार यांचा जुलूम असह्य झाला म्हणजे असाच प्रकार होतो हें आपण पाहतोंच.

पुणें जिल्ह्यांत १८७६ सालीं दंगे झाले त्यांस कारण सावकारांचें व्याज हें जसें झालें, त्याचप्रमाणें आयर्लंडांत अठराव्या शतकांत जमीनदारांचा जुलूम हा अनर्थास कारण झाला. मनस्टर प्रांतांत 'व्हाईट बॉईज' व अल्स्टर प्रांतांत 'ओक बॉईज,' तसेंच 'राईट बॉइज,' 'थ्रेशर्स,' 'रिबनमेन,' 'हार्टस ऑफ स्टील,' 'व्हाईटफीट' 'ब्लॅकफीट,' 'रॉकाईट,' अशीं अनेक नांवें धारण करणारे बंडखोर उठले. व त्यांनीं अंगावर शहारे येण्यासारखीं अनन्वित कृत्यें केलीं. आयरिश शेतकरी लोक बोलून चालून अडाणी व रानवट आणि त्यांतून त्यांचे बरेच दिवस दास्यत्वांत गेलेले. यामुळें त्यांच्या बंडखोरपणास भयंकर स्वरूप आलें. दास्यत्वांत ज्यांचे दिवस जातात अशा लोकांच्या दंग्याधोप्यांत सुमार राहात नाहीं, हा अनुभव प्राचीन स्पार्टन लोकांपासूनचा आहे; व तोच अनुभव आयर्लंडांत या वेळीं इंग्रजी जमीनदारांना आला. या दंग्याधोप्यास राजकारणाचें नसतें स्वरूप देण्याचा अधिकाऱ्यांनीं ठराविक प्रयत्न केला, व कित्येक पुढारी या राजकीय कटांत सामील आहेत अशा आरोपावरून फांशींहि देण्यांत आले! परंतु हा सर्व त्रास जमीनदारांच्या जाचामुळें होत आहे हें पुढें लवकरच दिसून आलें. व धर्माचा अथवा राजकारणाचा या दंग्यांत कांहीं एक संबंध नव्हता असें सर्व इतिहासकारांचें मत आहे. निव्वळ शेतकऱ्याला राजकारण खरोखरच कळत नाहीं. राजा कोणीहि असो; त्याच्या जमिनीचा तुकडा त्याला राहिला आणि तो पिकून त्याला आपल्या बायकापोरांचा गुजारा करितां आला म्हणजे मग तो संतुष्ट असतो. परंतु त्यांत व्यत्यय आला म्हणजे मग मात्र त्याचें पित्त खवळतें; व ज्या कोणाशीं त्याचा प्रत्यक्ष संबंध येतो त्याजवर तो हात टाकतो.

१७७८ सालच्या सुमारास क्याथोलिक लोकांवरील कायद्यांचें बंधन कमी होऊं लागलें व त्याचा प्रथम अनुभव जमिनीचे बाबतींत आला. क्याथोलिक लोकांस आजपर्यंत जमीन मालकी हक्कानें घेण्यास परवानगी नव्हती; परंतु १७७८ सालीं कायदा पास होऊन त्यांस ९९९ वर्षांचे करारावर जमीन घेतां येऊं लागली. व ९९९ वर्षांचा ताबा म्हणजे अर्थात् कायमचीच मालकी. १७८२ च्या कायद्यानें त्यांस जमीन कायमची विकत अगर गहाण ठेवतां येऊं लागली. व असें झाल्यानें शेतकरी लोक प्रॉटेस्टंट जमीनदारांच्या हातून थोडथोडे सुटूं लागले. यामुळें पुढें सन १८०७ पर्यंत

देशांत स्वस्थता होती. पण १८०७ सालीं फिरून दंग्यांस सुरुवात झाली, व ते राहून राहून १८३५ पर्यंत चालू होते. त्या वेळीं शेतकऱ्यांना धाऱ्यांत सूट पाहिजे होती; व कुळास विनाकारण शेतांतून काढूं नये, व त्यांस मोल-मजुरी अधिक द्यावी असें त्यांचें मागणें होतें. परंतु जमीनदार स्वत: आयर्लंदांत राहात नसत. व त्यांना कुळांचीं सुखदु:खें व तक्रारी समक्ष पाहण्यास न सांपडल्यानें ते त्यांच्या मागण्यांकडे दुर्लक्ष करीत. अशा वेळीं सरकारानें लक्ष घालून मध्यस्थी केली पाहिजे, व जरूर तर कायदे करून त्यांच्या अंमल-बजावणीनें आप्पलपोटचा जमीनदारांस न्यायबुद्धीचें प्रत्यक्ष शिक्षण दिलें पाहिजे. हिंदुस्थानांत ही गोष्ट सरकारनें अनेक वेळां केली आहे. व आजकाल हिंदुस्थानांतील प्रत्येक प्रांतांत जमीनदार लोकांचें प्रस्थ सरकारी कायद्यानें मोडलें आहे, इतकेंच नव्हे तर कांहीं कांहीं प्रांतांत, जमीनदार व सावकार यांचा तोटा करून शेतकऱ्यांस सवलतीहि दिल्या जात आहेत. खुद्द आयर्लंदांतहि असले कायदे पुढें करण्यांत आले व जमीनदारांच्या हावरे-पणास आळा घालण्यांत आला. परंतु या सर्व गोष्टी शेतकरी लोकांनीं स्वत: तीनशें वर्षें कष्ट सोसून दोनशें वर्षें सावकारांस व अधिकाऱ्यांस कष्ट दिल्यावर मग घडून आल्या. आयरिश शेतकऱ्यांनीं अगदींच माणुसकी सोडली होती असें नाहीं; पुष्कळ प्रवाशांच्या हकीकतींवरून पाहतां ते मनानें मायाळू व शरीरानें कष्टाळू असे असून आल्यागेल्याचा परामर्ष घेत, गरीब अनाथांस दया दाखवीत, व वरिष्ठांस आदरानें वागवीत. परंतु जेव्हां जमीनदारांचा जुलूम असह्य होई तेव्हां ते बेफाम होऊन देहभान विसरून जात व त्यांच्या हातून अशीं कृत्यें होत कीं त्यांचा त्यांसहि पुढें पश्चात्ताप होई.

जमीनदारांना या गोष्टी खरोखर कळाव्या. परंतु सरकारचा त्यांस आश्रय असल्यामुळें त्या ते मनावर घेत नसत. सन १८१६ सालीं सर जॉन न्यूपोर्ट नांवाच्या सभासदानें पार्लमेंट सभेंत असें बोलून दाखविलें कीं अगदीं शांततेच्या काळांतहि ज्या अर्थीं आयर्लंदांत २५,००० सैन्य ठेवावें लागतें त्या अर्थीं लोकांच्या असंतोषास खरोखर कांहीं प्रबळ कारण असलें पाहिजे व या कारणाची चौकशी व्हावी अशी सूचना त्यानें आणली. परंतु पिट यानें तिचा निषेध केला. सन १८२० सालीं शेतकऱ्यांच्या स्थितीसंबंधानें

चौकशी करण्याकरितां एक कमिशन नेमण्यांत आलें. त्याचें काम सात वर्षें थोडथोडें चालू होतें. १८२७ सालीं या कमिशनचा रिपोर्ट प्रसिद्ध झाला. त्यावरून असें उघड दिसून आलें कीं मोठमोठ्या व जाणत्या लोकांनीं कमिशनपुढें दिलेल्या साक्षींत शेतकरी वर्गाचें दारिद्र्य, त्यांजवरील कराचा बोजा, जमीनदारांच्या गुमास्त्यांचा जुलूम, दडपशाही कायद्यांचा त्रास, आणि न्यायकोर्टाचा पक्षपात व कडकपणा इत्यादि दंग्यांचीं व अस्वस्थतेचीं मुख्य कारणें असून, त्यांचा राजद्रोह वगैरे राजकीय कल्पनांशीं कांहीं एक संबंध नाहीं. पण अधिकाऱ्यांना ही गोष्ट सहसा पटत नाहीं. शेतकरी जरी दंगा करीत तरी लगेच त्याचें प्रायश्चित्त त्यांस देतां येई. सरकारी पोलिस व सैन्य यांपुढें शेतकऱ्यांचा कितीसा निभाव लागणार? दंगाधोपा विशेष झाला म्हणजे जमीनदार लोक पार्लमेंटकडून अधिकाऱ्यांस नवे अधिकार देण्याचे कायदे करवीत, व अधिकारी त्या अधिकारांचा कसून उपयोग करीत. व अशा रीतीनें शेतकरी वर्गावर अखेर बरेच दिवसांनीं त्यांना जरब बसवितां येई. १८००–१८३५ या ३५ वर्षांत फक्त अकरा सालीं तेवढे दडपशाहीचे कायदे अंमलांत नव्हते. बाकी २४ वर्षें आयर्लंदांतील राज्यकारभार अशा कायद्यांच्या जोरावरच चालला होता. उदाहरणार्थ, या काळांत खालीं दाखविल्याप्रमाणें निरनिराळ्या कायद्यांचा अंमल होता.

१८००—१ बंडाच्या कायद्याचा अंमल.
१८०३—४ ,, ,, ,,
१८०७–१० ,, व लष्करी कायद्याचा अंमल.
१८१४–१७ ,, ,, ,, ,,
१८२२–२४ ,, बंडाचा कायदा.
१८२५–२९ क्याथोलिक संस्था मोडण्याचा कायदा.
१८३१–३२ हत्यारांचा कायदा.
१८३३–३५ 'कोअरशन' ऊर्फ दडपशाहीचा कायदा.

परंतु या ३५ सालांत शेतकऱ्यांचें दुःखनिवारण कोणत्या उपायानें होईल याचा विचार अधिकाऱ्यांनीं प्रथम शांतपणानें केला नाहीं. याचें कारण हें कीं, आयर्लंदांतील राज्यकारभार व इंग्लिश पार्लमेंटांतील बहुमत हें सर्वस्वीं जमीनदारांचे हातींच होतें, व त्याचा उपयोग ते केवळ आपलें हित

साधण्याकडे करीत. पण हळूहळू ही गोष्ट सरकारी अधिकाऱ्यांसहि कबूल करावी लागली. दडपशाहीच्या कायद्यांच्या योगानेंहि जेव्हां देशांतील अस्वस्थता मोडेना, तेव्हां जमीनदार लोक सरकारासच नांवें ठेवूं लागले. "अधिकारी बंदोबस्त चांगला ठेवीत नाहींत, ते जमीनदारांस द्यावी तशी मदत देत नाहींत व कायद्यांचा अंमल बरोबर रीतीनें करीत नाहींत" असा दोषारोप करून आपल्या माथ्यावरचें पाप शेतकऱ्यांबरोबर सरकारच्या माथ्यावर ते लादूं लागले. तेव्हां अधिकाऱ्यांनीं हा हल्ला परतवून जमीनदार लोकांना खरी स्थिति काय आहे हें स्पष्ट सांगून त्यांची कानउघाडणी केली. या सुमारास थॉमस ड्रमंड म्हणून उदार मनाचा थोर मनुष्य आयर्लंदच्या चीफ सेक्रेटरीच्या जागीं होता (इ. स. १८३८). त्यानें आपल्या एका वटहुकुमांत असें लिहिलें आहे कीं, "जमीनदार लोक जमिनीचें उत्पन्न मात्र खातात, परंतु आपल्या हक्कांप्रमाणेंच आपलें कर्तव्य काय आहे हें ते जाणत नाहींत. देशांत दुष्काळ पडून लोकांची उपासमार चालली असून, धान्य महाग झालें व मजुरी मिळत नाहीं अशा स्थितींत आधींच दरिद्री असलेल्या कुळांस खंड न दिल्याबद्दल काढणें व त्यांचे ताब्यांतून जमीन हिसकावून घेणें हें न्याय्य नाहीं. व असल्या कृत्यामुळेंच दंगे होत असून, केवळ कितीहि कडक कायदे केले तरी त्यांच्या योगानें ते थांबतील असें समजणें चूक आहे. अशा गरीब लोकांस जमीनदार व अधिकारी दोघांनींहि सदयतेनेंच वागविलें पाहिजे." थॉमस ड्रमंड हा नुसता बोलका मनुष्य नव्हता. त्यानें आयरिश लोकांशीं सहानुभूतिपूर्णपणें वागून त्यांचा त्रास शक्य तितका कमी केला. हिंदुस्थानांत लॉर्ड रिपन यांच्या नांवास जो मान आहे तो आयर्लंदमध्यें थॉमस ड्रमंड याच्या नांवास आहे. त्यानें जमीनदारांच्या डोळ्यांत चरचरीत अंजन घातलें व त्याच्या दक्ष पण सुविचारी अशा अंमलांत दंगेधोपे व गुन्हे बरेच कमी झाले. पण ड्रमंडच्या मृत्यूनंतर सन १८४२ पासून फिरून दंगे सुरू झाले. १८४४ सालांत शेतकऱ्यांचे असे एक हजार गुन्हे झाले. १८४५ सालीं ही संख्या तीन हजारांपर्यंत गेली. १८४८ सालीं तर बंडेंच झालीं. व अशा रीतीनें १८४२ सालापासून सात आठ वर्षें फिरून सर्व प्रकारच्या दडपशाहीच्या कायद्यांचें व अत्याचारांचें साम्राज्य झालें.

सन १८१९, १८२३, १८२४ व १८२५, या सालीं ज्या कमिटया नेमून

आयर्लंडच्या शेतकीसंबंधानें चौकशी करण्यांत आली होती त्यांनीं शेतकऱ्यांच्या दीन स्थितीचें वर्णन करून त्यांस मदत देणें जरूर आहे अशी शिफारस केली होती. परंतु तिचा उपयोग कांहींच झाला नाहीं. १८२९ सालीं पड जमिनी परत घेऊन त्या शेतकऱ्यांस देण्याबद्दल पार्लमेंटपुढें बिल येऊन कॉमन्स सभेनें मंजूर केलें. परंतु लॉर्डांच्या सभेंत तें नामंजूर झालें. नंतर सुप्रसिद्ध ग्रॅटन याचा मुलगा पार्लमेंट सभेंत होता त्यानें बरीच खटपट केल्यावर १८३१ सालीं लॉर्ड अलथॉर्प याचे सूचनेवरून आयर्लंदांत लोकोपयोगी कामावर खर्च करण्याकरितां पन्नास हजार पौंडांची देणगी पार्लमेंट सभेनें मंजूर केली. १८३४ व १८३७ या सालीं आयरिश शेतकऱ्यांचा जमिनीवरील जवळजवळ मालकीवजा असलेला हक्क स्थापित करण्यासाठीं स्क्रॉप व शार्मन क्रॉफर्ड यांनीं पुढें आणलेलीं बिलें नामंजूर झालीं. परंतु पुढें १८४२ सालीं 'पाटबंदस्तीचा' कायदा पास झाल्यानें पड जमिनी उपयोगांत आणण्यास थोडीशी मदत झाली. १८४३ सालीं 'डी व्हॉन' कमिशन नेमण्यांत आलें. त्याजपुढें मुख्य प्रश्न अल्स्टर प्रांतांतील जमिनीवर असलेल्या कुळांच्या मालकी हक्कासंबंधाचा होता. व १८४५ सालीं प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या रिपोर्टांत, "हा मालकी हक्क शाबीत होत नाहीं परंतु एक कूळ जाऊन दुसरें कूळ आपापसांतील व्यवहारानें त्याचे जागीं यावयाचें असतां त्यास पहिल्या कुळाला फाळ्याच्या दहा वीस पटीं-इतकें स्वामित्व द्यावें लागतें" असें त्यांनीं कबूल केलें. इतके पैसे देणाऱ्या कुळास अर्थातच मालकी हक्क मिळतो अशी समजूत व अशी चाल असल्यास त्यांत वावगें कांहींच नव्हतें. परंतु डी व्हॉन कमिशनमधील अधिकारी बहुधा जमीनदारांचे वर्गापैकींच होते, व अशा लोकांनीं कुळांचा मालकी हक्क कबूल करावा अशी आशा करणें हें, डॅनियल ओकॉनेल यानें म्हटल्याप्रमाणें, कसायानें मांसभक्षणनिषेधावर व्याख्यानें द्यावीं, अशी आशा करण्यासारखें होतें. जमीनदार शेताच्या ज्या दुरुस्त्या कुळास करून देणार नाहीं पण ज्या अधिकाऱ्यांस योग्य अशा वाटतील त्या कुळानें आपल्या खर्चानें कराव्या, व पुढें जमीन सोडावी लागली असतां कुळास तो खर्च भरून मिळावा अशा अर्थाचीं बिलें सन १८४५, १८४७ व १८४८ या सालीं स्टानले व शार्मन क्रॉफर्ड यांनीं पार्लमेंटपुढें आणलीं, परंतु त्यांचा उपयोग झाला नाहीं. १८४९ सालीं

जमीनदारांना कर्जमुक्त करून त्यांच्या जमिनी मोकळ्या करण्याचा कायदा पास झाला. पण त्याच्या योगानें कुळांस कांहींएक फायदा होण्याचा संभव तर नव्हताच, परंतु पुष्कळ जमिनी एकदम विकावयास निघून जमीनदारांचें उलट नुकसान मात्र झालें. सन १८४८ सालीं आयर्लंदांतील पहिला शेतकरी संघ स्थापित झाला, व १८५० सालीं त्याची दुसरी आवृत्ति निघाली. परंतु लवकरच या संस्थेंत दोन पक्ष झाले आणि १८६० पर्यंत कांहीं कार्य घडून आलें नाहीं. १८६१ सालीं 'डीसीज ॲक्ट' नांवाचा जमिनीबाबत एक कायदा पार्लमेंटनें पास केला त्यांतील मुख्य तत्त्व असें होतें कीं, शेतकरी हा नुसता खंडकरी मानण्यांत येऊन त्याजकडून जमीनदारानें खंड किती घ्यावा, त्यास कसें वागवावें, अगर खंडचिठ्ठी कशी रद्द करावी, याविषयीं उभयतांमध्यें जो करार असेल त्याचाच अंमल करण्यांत यावा. परंतु केवळ करारावर भिस्त ठेवल्यानें शेतकऱ्याचा तोटा होत असे. श्रीमंत आणि गरीब यांजमध्यें जे लेखी करार होतात ते प्रायः श्रीमंतांच्या फायद्याचेच होतात. कारण, गरीब गरजू असतो, व केवळ अडचणींमुळें त्यास वाटेल तो करार लिहून देणें भाग पडतें. आपण आपल्या गैर फायद्याचा असा करार लिहून देत आहों, हें शेतकऱ्यास माहीत नसतें असें नाहीं. परंतु त्याचाहि डाव असा असतो कीं, कोणीकडून तरी शेतजमीन आपल्या ताब्यांत राहिली व तिजवर वर्षभर पोट चाललें म्हणजे झालें. येऊन जाऊन वर्षाअखेर खंड देण्याचे वेळीं अगर खंडचिठ्ठीची मुदत संपण्याचे वेळीं काय ती भानगड उपस्थित होणार. परंतु शेवटीं तो जमीनदार, तो करार, तें न्यायकोर्ट, आणि तो परमेश्वर काय करतील तें खरें, अशा प्रकारच्या दैववादावर त्याची भिस्त असते. यामुळें 'पुढचें पुढें' असें म्हणून जमीनदार लिहून घेईल तसा करार शेतकरी खुशाल लिहून देतो. दुसरे कित्येक शेतकरी भाविक असतात व पुढें मागें बखेडा होईल ही कल्पनाहि त्यांना नसते, यामुळें ते केवळ भोळेपणानें वाटेल तसे करार लिहून देतात. अर्थात् कराराचा लेख झालेला असल्यामुळें जमीनदाराची बाजू बळकट होते, व न्यायकोर्टास खुषीनें अगर कायद्याच्या सक्तीनें जमीनदाराप्रमाणें निकाल द्यावा लागतो. परंतु हे निकाल अंमलांत आणण्याचे वेळींच काय तो खरा त्रास उत्पन्न होतो. जमीनदाराच्या हातीं जबर खंड वसूल करण्याचा अगर कुळास जमिनींतून काढण्याचा हुकूम असतो. परंतु

कुळास तो खंड देण्याची ऐपत नसते म्हणून त्याचीं भांडींकुंडीं बाहेर निघतात, त्याच्या उपजीविकेचें साधन नष्ट होतें, व त्याची ही आपत्ति पाहून कायदा एका बाजूस राहतो आणि सूक्ष्म न्यायतत्त्वांच्या अनुरोधानें बनणारें लोकमत व सहानुभूति कुळाच्या बाजूस जाते. उलट पक्षीं कूळ स्वत: आडदांड, मगरूर किंवा तामसी असेल तर तें कायदा व न्यायकोर्टाचा निवाडा बाजूस ठेवून केवळ दंडेलीनें आपला न्याय आपणच करण्यास प्रवृत्त होतें ; व मग मारामाऱ्या, घातपात वगैरे होतात. या दोन्ही प्रकारांनीं कायद्याच्या अंमलबजावणीस आळा पडतो व प्रतिबंध होतो. आणि करार व सूक्ष्म न्यायतत्त्व यांजमधील विरोध बेसुमार झाला म्हणजे सरकार मध्यें पडून जो पक्ष कमकुवत असेल त्यास थोडाबहुत न्याय द्यावा लागतो, व याकरितां कायदाहि बदलावा लागतो.

वर सांगितलेल्या कायद्यानें आयरिश शेतकऱ्यास मदत न होतां हा विरोध अधिकाधिकच वाढूं लागला. कुळास वाटेल तेव्हां काढण्याचा हक्क जमीनदारास असल्यामुळें कुळानें जमीन दुरुस्त करण्याकरितां केलेली मेहनत व खर्चलेले पैसे फुकट जातात. व आयत्या बिळांत नागोबानें शिरावें याप्रमाणें जमीनदार एका कुळाचें ठिकाण हस्तगत करून आपल्यास अधिक नफा मिळेल अशा रीतीनें दुसऱ्यास तें लावितो. या स्थितीचा कडेलोट होऊन १८७० सालीं पार्लमेंटला नवीन कायदा करावा लागला. या कायद्यानें असें ठरलें कीं, कूळ जेव्हां ठरलेली खंडाची रक्कम देणार नाहीं, व केवळ या कारणाकरितां जमीनदार त्यास ठिकाणांतून काढून लावील, तेव्हांच मात्र त्यास जमीनदारानें नुकसानीची भरपाई करून द्यावयाचें कारण नाहीं. परंतु खंड न देण्याखेरीज इतर कोणचीहि एकादी शर्त कुळानें मोडली अगर करार पाळला नाहीं, व या कारणाकरितां जर त्यास जमिनींतून काढिलें तर मग त्यास जमीनदारानें नुकसानीची भरपाई करून दिली पाहिजे असेंहि ठरलें. म्हणजे कुळानें ठिकाणांत शेतकीसंबंधानें घरगोठा बांधला असेल, अगर बांधताली घातल्या असतील, अगर जमिनींत विशेष खतमूत टाकिलें असेल, अगर पाणी मिळवून बागाईत केलें असेल, तर त्यास जो खर्च व जी मेहनत करावी लागली असेल, तिजकरितां नुकसानीदाखल जमीनदारानें कुळास पैसे द्यावे तेव्हांच त्यास ठिकाणांतून काढावें असें ठरलें. परंतु

एवढ्यानेंहि भागेना. कारण आयर्लंदांत हिंदुस्थानाप्रमाणें दुष्काळ नित्य पडतो ; व दुष्काळ पडला म्हणजे अर्थातच कुळास खंडाची रक्कम देतां येत नाहीं. अतिवृष्टि किंवा अनावृष्टि होऊन पीक बुडालें तर त्यांत कुळाचा काय दोष ? व दुष्काळ पडला असतां कुळानें खावें काय व जमीनदाराला द्यावें काय ? अर्थात् खंड वेळीं न दिल्यामुळें कुळास नुकसान भरून न देतांना काढतां यावें असेंहि १८७० च्या कायद्यांत जें कलम होतें तें शेतकरी वर्गास फार जाचूं लागलें. १८७९ चे सुमारास धान्याचे भावास अतिशय मंदी आली आणि दुष्काळाची पीडाहि फार झाली. तेव्हां पूर्वी १८६० सालीं जशी अस्वस्थता माजली होती, तशीच फिरून एकवार माजली. यामुळें शेतकीबाबत राजकीय चळवळ सुरू झाली. या सालीं ऑगष्ट महिन्यामध्यें मायकेल डेव्हिड यानें 'लँड लीग' नांवाच्या संस्थेची स्थापना केली व लवकरच पार्नेल हा या संस्थेचा अध्यक्ष झाला. देशांतील जमीनदारांचें बंड मोडलें पाहिजे, हें लँड लीगचें मुख्य तत्त्व होतें. व पूर्वी फिनीअन चळवळींत सामील असलेले लोक हातीं घेऊन डेव्हिड व पार्नेल यांनीं सर्व आयर्लंदभर या संस्थेच्या शाखा पसरल्या. अमेरिकेंतूनहि या कामास चार लक्ष रुपयांची कुमक मिळाली. व हळूहळू लँड लीगचें काम इतकें फैलावलें कीं, शेतकऱ्याच्या दुःखाखेरीज दुसरें कोणी कांहीं बोलतनासे झाले.

पुढील सालीं ग्लॅडस्टन हा मुख्य प्रधान झाला व त्यानें ही सर्व स्थिति पाहून स्टेट सेक्रेटरी फॉरस्टर यास आयरिश शेतकऱ्यांची स्थिति सुधारण्याचे कामीं मदत केली. लिबरल प्रधानमंडळानें लवकरच पार्लमेंटमध्यें एक नवीन बिल पास करून असें ठरविलें कीं, खंड चुकता न करणाऱ्या कुळास जमीन-दाराला काढतां यावें, परंतु त्यास काढण्यापूर्वी जमिनीची सुधारणा करण्या-करितां त्यानें केलेला खर्च व मेहनत हीं जमीनदारानें भरून दिलीं पाहिजेत. परंतु लॉर्डांची सभा या बिलाच्या मार्गांत आडवी आली, व कॉमन्स सभेनें पास केलेल्या कायद्यांचा अंमल करितां येईना. हें पाहून आयरिश लोक खवळून गेले. व आपला न्याय आपल्या हातानें करून घेण्याची स्वावलंबनाची पद्धत त्यांनीं अंमलांत आणली. ती अशी कीं, जमीनदारानें एकाद्या कुळास ठिकाणांतून काढलें म्हणजे तें ठिकाण दुसऱ्या कोणींहि कुळानें खंडानें घेऊं नये. अर्थात् ठिकाण मोकळें पडल्यानें जमीनदाराचा

तोटा होणार व अशा रीतीनें पहिल्या कुळास काढण्याचे कामीं आपण अन्याय केला अशी प्रतीति त्यास येणार. परंतु एवढ्यानेंच भागलें नाहीं. एक कुळ काढल्यामुळें ठिकाण मोकळें पडलें म्हणजे बहुधा तें रिकामें राहातच असे, परंतु यदाकदाचित् कोणीं लोकमतास न जुमानतां तें ठिकाण पतकरलें तर त्यावर लोकांनीं सर्वस्वीं बहिष्कार घालावा असें लँड लीगच्या प्रवर्तकांनीं ठरविलें. १८८० सालीं सप्टेंबर महिन्यामध्यें या विषयासंबंधानें एके ठिकाणीं बोलतांना पार्नेल असें बोलून गेला कीं, "लोकमतास न जुमानतां जो कोणी पडित ठिकाण पतकरील त्यास समाजानें एकाद्या महारोग्याप्रमाणें दूर ठेवून त्याच्याशीं सर्व व्यवहार बंद करणें हाच जमीनदारांचा जुलूम बंद करण्याचा उत्तम उपाय आहे." या सुमारास लोकमताचें रान जमीनदारांच्या जुलुमानें आधींच अतिशय तापून गेलेलें होतें, व त्यामध्यें पार्नेलसारख्या पुढाऱ्याच्या प्रखर शब्दाची ठिणगी पडल्याबरोबर आग एकदम भडकली. व बहिष्काराचा वणवा सर्व देशभर पेटला. तापदायक जमीनदारांस अगर त्यांच्या गुमास्त्यांस अगर हस्तकांस भर समाजांत राहून समुद्रांतल्या एकाद्या निर्जन व ओसाड बेटांत पडल्याप्रमाणें दुःख व आपत्ती भोगाव्या लागल्या. जमिनींत पीक पिकलें तरी तें काढून आणण्यासहि त्यांस मदत मिळेनाशी झाली, व एके ठिकाणीं तर शेताच्या कापणीस मोठ्या प्रयासानें मिळवून पाठविलेल्या ५० कामकऱ्यांचें संरक्षण करण्याकरितां त्यांजबरोबर ९०० हत्यारबंद शिपायांचें सैन्य पाठवावें लागलें. अधिकारी हट्टास पेटल्यामुळें केवळ कायद्याचें समर्थन आपणांस करितां येतें, एवढें सिद्ध करण्याकरितां हत्यार-बंद शिपाई पाठवून जरी एकाद्या शेताची कापणी त्यांस करितां आली तरी त्याची फलश्रुति तेवढ्यापुरतीच. एकंदर जमीनदार लोकांच्या लाखों एकर शेतीची नांगरणी, खुरपणी, पेरणी, कापणी या सर्व गोष्टी हत्यारबंद शिपाई रक्षणास देऊन करणें हें जमीनदारास व सरकारासहि अर्थातच अशक्य होतें.

अशी स्थिति येऊन पोंचल्यावर तिच्या निराकरणाचे ठराविक उपाय अमलांत आणण्यास अधिकाऱ्यांनीं सुरुवात केली. त्यांचा मुख्य कटाक्ष लँड लीगवर होता; व या संस्थेचे उत्पादक व प्रवर्तक तुरुंगांत पाठवितां आले म्हणजे आपलें निम्में अधिक काम होईल असें त्यांनीं ठरविलें व त्या-

प्रमाणें पार्नेल वगैरे लोकांवर खटले झाले. १८८१ सालीं जानेवारी-मध्यें ज्यूरींत मतभेद होऊन पार्नेल हा निर्दोषी ठरला व यामुळें त्याची सत्ता पूर्वींहून एकदम दसपट वाढली. अधिकाऱ्यांनींहि दडपशाहीचे नवीन कायदे केले; परंतु अखेर १८८१ सालीं जमिनीबाबत एक नवा कायदा लिबरल प्रधानमंडळास करावा लागला. या नवीन कायद्याचें मुख्य तत्त्व असें होतें कीं, जमिनीसंबंधानें कुळाला आपला हक्क विकतां यावा, कुळास जमीनदाराला केवळ आपल्या लहरीप्रमाणें काढून टाकतां येऊं नये, व त्याजकडून खंड घेणें तो जमिनीच्या मगदुराप्रमाणेंच घ्यावा. कुळानें योग्य खंड न दिला तर मात्र त्यास ठिकाणांतून काढतां यावें, एरवीं काढतां येऊं नये. तसेंच खंडाची रक्कम ठरविणें ती पंचामार्फत अभावर्णीनें ठरवावी. आपापसांतील चढाओढीनें खंडकरी खंड देऊं करतील त्यावर भिस्त ठेवूं नये. तथापि हें बिल कांहीं कारणाकरितां पार्नेल यास पसंत नव्हतें, व तें पास होण्याचे वेळीं ३५ अनुयायांसह पार्नेल पार्लमेंटमधून उठून गेला. जमिनीवर शेतकरी वर्गाची मालकी आहे असें उघड ठरवावें असें पार्नेल याचें म्हणणें होतें. व खंडाची योग्य रक्कम ठरविण्याकरितां जी पंचायत नेमावयाची तिची रचना हवी तशी नसल्यामुळें या पंचायतीमार्फत कुळांनीं आपले निकाल करून घेऊं नयेत, असा लँड लीगच्या वतीनें लोकांस उपदेश करण्यांत येऊं लागला. फिरून एक वेळ पार्नेलवर खटला झाला, व त्यास तुरुंगांत पोहोंचविण्याची अधिकाऱ्यांची हौस या वेळीं भागली. इकडे पार्नेलनेंहि जाहीरनामा काढून लोकांस असें सांगितलें कीं, तुम्ही जमीनदारांस खंड देऊं नका. परंतु हा जाहीरनामा बेकायदेशीर म्हणून अधिकाऱ्यांनीं ठरवून टाकिला. १८८१ सालीं शेतकरी लोकांचे दंगे वाढले व एका सालांत सुमारें पांच हजार गुन्हे अधिक झाले. जमीनदारांचीं गुरें मारण्याचा सपाटा सुरू झाला व लँड लीगच्या हजारों शाखा पसरून स्त्रिया व मुलेंहि लँड लीगच्या उपदेशकाचें काम करूं लागलीं. अशा रीतीनें केवळ दडपशाहीचा उपयोग होत नाहीं असें ठरल्यामुळें ग्लॅडस्टनसाहेबांना निराळें धोरण अंगिकारावें लागलें. त्यांनीं पार्नेल, डिलन वगैरे लोकांची किलमाइनहॅम येथील तुरुंगांतून सुटका केली, व नवीन कायदा करून कुळांकडे वसूल वाकी थकली होती ती माफ केली. इतकें झाल्यावर पार्नेल यानें लँड लीगची संस्था

सोडून नॅशनल लीग नांवाची नवीन संस्था स्थापन केली. या लीगनें न्याय, इनसाफादि कामें करण्याचा आविर्भाव अंगीं आणून लोकमताविरुद्ध जीं कुळें वागतील त्यांस सामाजिक शिक्षा करण्याचें काम चालविलें. इकडे प्रधानमंडळानेंहि शेतकरी लोकांची स्थिति सुधारण्याचें थोडेंबहुत काम चालविलें होतें. कामकरी लोकांस राहण्याची वगैरे सोय नसे, यामुळें त्यांजकरितां स्वस्त दराचे भाड्याच्या झोंपड्या बांधून देणें, त्यांस मोलमजुरी मिळवून देण्याचे कामीं मदत करणें इत्यादि गोष्टी करण्यांत आल्या. पुढें 'अॅशबर्न अॅक्ट' नांवाचा कायदा झाला. त्याच्या योगानें कुळांना जमिनीवर मालकी हक्क मिळवून देण्याचे कामीं पन्नास लक्ष पौंड वेगळे काढून ठेवण्याचें ठरलें; परंतु या कायद्याचा अंमल जितका व्हावा तितका झाला नाहीं. नंतर १८९१ सालीं बालफोर यानें अॅशबर्न अॅक्टाची दुरुस्ती करण्याचें बिल पुढें आणिलें. या बिलाचा हेतु असा होता कीं, कुळास जमीनदाराकडून आपल्या जमिनी विकत घेऊन स्वत: मालक बनण्याचे कामीं मदत करण्याकरितां सुरुवातीस तीन कोट रुपयांचा फंड काढावा; असें केल्यानें या कामास सुरुवात होऊन पुढें मालक बनल्यावर हीं कुळें घेतलेलें कर्ज परत देतील, त्याच्या योगानें इतर कुळांसहि पैशांची मदत करितां येईल, व अशा रीतीनें हळूहळू सर्व शेतकरी वर्ग आपापल्यापुरता जमिनीचा मालक होईल. जमीनदार लोकांस जी किंमत मालकी हक्क विकत घेण्याकरितां द्यावयाची तीहि बेताचीच ठरविण्यांत आली होती. या कायद्याचा मात्र बराच उपयोग झाला. या कायद्यामुळें, पैसे घेऊन कुळास जमीन सोडून देण्याचे कामीं जमीनदारावर एक प्रकारची सक्तीच झाली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तथापि जमीनदारांस पुरून उरण्याइतक्या जमिनी असल्यामुळें एकंदरीनें त्यांचें नुकसान झालें असें म्हणतां येत नाहीं. या कायद्याखेरीज बालफोर यानें इतरहि कित्येक गोष्टी शेतकरी लोकांच्या सोयीच्या केल्या. त्या अशा कीं, लहानसान रेलवेसंबंधीं कायदा करून पश्चिम आयर्लंडांतील लोकांस कामधंदा उत्पन्न करून दिला, व या मागासलेल्या भागांतील शेतकऱ्यांचें पूर्व व उत्तरेकडील भागांशीं दळणवळण वाढल्यानें त्यांची स्थिति थोडीशी सुधारली. यानंतर १८९६ सालीं फिरून जमिनीबाबत एक कायदा करण्यांत आला. पूर्वींच्या कायद्यामध्यें शेतकरी लोकांचीं गाऱ्हाणीं जीं शिल्लक राहिलीं

होतीं तीं या कायद्यानें काढून टाकिलीं. १८९९ सालीं शेतकी व औद्योगिक शिक्षणासंबंधीं एक नवीन खातें व बोर्ड उत्पन्न करण्यांत आलें. व या खात्याचा अध्यक्ष या नात्यानें 'सर होरेस प्लंकेट' यानें स्वावलंबनाचे तत्त्वावर शेतकीची सुधारणा करणें, शिक्षण देणें, चांगलीं गुरें पोसणें, दूधदुभत्याचे कारखाने काढणें वगैरे गोष्टींचा उपक्रम केला. ज्या भागांत वस्ती फार होऊन शेतकरी दरिद्री झाले होते त्या जागेंतून गर्दी कमी करून शेतकरी लोकांस दुसरे भागांत नेऊन त्यांची तेथें सोय करून देण्यांत आली. परंतु शेतकरी वर्ग जमिनीचा मालक बनविण्याचें जें मुख्य काम तें व्हावें तितकें झपाटयानें न होऊन पैशाची कमतरता पडूं लागली. थोडया वर्षांपूर्वी बालफोर हा मुख्य प्रधान असतां व 'वुइंडहॅम' हा आयर्लंडचा स्टेट सेक्रेटरी असतां म्हणजे १९०३ सालीं नवीन कायदा करण्यांत आला, व फिरून सरकारी खजिन्यांतून या कामास पैशाची मदत करण्यांत येऊन शेतकरी कुळें मालक करण्याचें काम सुरू झालें. या कायद्याच्या योगानें जमीनदार लोकांकडून जमिनी विकत घेऊन कुळांस देण्याकरितां दहा कोट रुपये सरकारी खजिन्यांतून खर्च करण्याचें ठरलें. मात्र हे दहा कोट रुपये आयर्लंडास कर्जादाखल दिले असून त्यांची फेड कालांतरानें हळूहळू होण्याची आहे. शिवाय सुमारें सव्वा कोट रुपये याच कामाकरितां केवळ देणगीदाखल म्हणून आयर्लंडास या कायद्यानें देण्यांत आले. सन १९०७ सालीं शेतकऱ्यांस सहानुभूतिपर असा एक कायदा हाऊस ऑफ कॉमन्स सभेनें पास केला. या कायद्याचे योगानें अधिकाऱ्यांना पड जमिनींत घुसून जमीनदाराचे मर्जीविरुद्धहि ती जमीन कुळास लागणीस देतां येते. या सर्व गोष्टी आयरिश शेतकऱ्यांची स्थिति सुधारण्यास निःसंशय उपयोगी असल्यामुळें त्यांचे योगानें जमिनीबाबदची चळवळ जवळजवळ थांबली. व पुष्कळ वर्षांनंतर शेतकरी वर्गांत आज थोडीबहुत शांतता नांदत आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

भाग सहावा

राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची (होमरूलची) चळवळ

आयरिश पार्लमेंट ब्रिटिश पार्लमेंट सभेस कोणत्या प्रकारांनीं जोडण्यांत आलें याचें वर्णन आलेंच आहे (मागें). या दोन सभा जोडण्यांत आल्यापासून आयर्लंडचें हितच झालें असें इंग्रज लोक म्हणतात. आयरिश लोकांत या बाबतींत दोन पक्ष आहेत. एक पक्ष असें म्हणतो कीं, या संयोगापासून आयर्लंडचें अत्यंत नुकसान झालें आहे. दुसरा या नुकसानीसंबंधानें आपलें स्पष्ट मत देत नाहीं ; मात्र असें म्हणतो कीं, 'आयर्लंडचें हित झालें असो अगर नसो, राष्ट्रीयत्वाचे दृष्टीनें पाहतां आयरिश पार्लमेंट स्वतंत्र असून तिचें अधिनिवेशन आयर्लंडांतच व्हावयास पाहिजे ; तसेंच इंग्लंडच्या हातून या संयुक्त पार्लमेंटच्या द्वारें आयरिश लोकांचें जें अनहित झालें असेल त्यापेक्षां स्वतंत्र आयरिश पार्लमेंटाचे हातूनतें कमी होईल, व जें हित झालें असेल त्याहून स्वतंत्र पार्लमेंटच्या हातून अधिक हित होईल.' या वादाचे साधकबाधक गोष्टींत प्रथम न पडतां फक्त नष्ट झालेलें स्वातंत्र्य परत मिळविण्याचे कामीं आयरिश लोकांनीं कोणकोणते प्रयत्न केले व या वादाची आज तारखेची स्थिति काय आहे हें आपण पाहूं.

आयरिश पार्लमेंट स्वतंत्र असतां तिच्या हातून कितीहि चुका झाल्या असोत, व ती बुडविल्यानंतर आयर्लंडचें कितीहि हित झालेलें असो, फिरून स्वतंत्र पार्लमेंट मिळविण्याची आयरिश लोकांची महत्त्वाकांक्षा गेल्या सबंध शतकांत कधींहि नष्ट झाली नाहीं. व विशेषत: ध्यानांत धरण्याची गोष्ट ही कीं, आयरिश पार्लमेंट बुडविण्याचे वेळीं आयरिश प्रॉटेस्टंट सभासद पिटच्या लांचलुचपतीस कितीहि बळी पडले असले तरी क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट या उभय पंथांच्या बहुतेक लोकांच्या मनांत पार्लमेंट नष्ट झाल्या दिवसापासून फिरून तिची प्राणप्रतिष्ठा करण्याची जी उत्कट इच्छा उत्पन्न झाली ती अद्यापिहि कायम आहे. आयरिश लोक, मग ते क्याथोलिक असोत, प्रॉटेस्टंट असोत, स्वतंत्र आयरिश पार्लमेंट ही आयरिश राष्ट्रीयत्वाची मुख्य खूण अशी मानितात ; व आयरिश राष्ट्रीयत्वाची त्यांची कल्पना दिवसें-

दिवस प्रबळच होत असल्यानें तिच्याबरोबर स्वतंत्र पार्लमेंट मिळविण्याची कल्पनाहि बळावत आहे.

सन १८०० नंतर पहिलीं तीन वर्षें बंडाच्या दडपशाहीच्या धामधुमींत गेलीं. पुढें क्याथोलिक लोकांच्या स्वातंत्र्याचा व नंतर 'टाईथ'च्या कराचा प्रश्न विशेष पुढें आला. व अशा रीतीनें पार्लमेंटच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न मागें पडला होता. परंतु डॅनिअल ओकॉनेल यास वरील दोन बाबतींतील चळवळींत जें यश आपणास आलें तेंच या तिसऱ्या बाबतींतहि येईल अशी आशा वाटूं लागल्यामुळें, लोकांस थोडाबहुत विसर पडलेल्या या चळवळीस त्यानें हातीं घेतलें. व त्याच्या या नवीन चळवळीस १८४० सालीं खरी सुरुवात झाली. इला इंग्रजींत 'रिपीलची चळवळ' असें म्हणतात. या चळवळीस त्या वेळीं आयर्लंदांत सर्वांत पुढें व सर्वांत प्रसिद्ध असलेल्या पुढाऱ्याचा व वक्त्याचा पुरस्कार मिळत होता खरा; परंतु एकादा सार्वजनिक हिताचा प्रश्न सर्व वेळ सारख्याच महत्त्वाचा असला तरी त्यास सर्व वेळ सारखीच लोकमताची अनुकूलता असते असें मात्र नाहीं. प्रत्येक चळवळीची वेळ यावी लागते; व याचा अर्थ असा कीं, तिच्यासंबंधीं लोकमत अत्यंत उत्कटतेनें अनुकूल होण्यास ज्या अनेक आवश्यक गोष्टींचें एकसमयावच्छेदेंकरून साहचर्य असावें लागतें त्यांपैकीं कांहीं गोष्टी कमी पडल्या असतां, ती चळवळ कितीहि महत्त्वाची असली तरी तिजबद्दल व्हावी तशी उचल होत नाहीं. या नवीन चळवळीची गोष्ट प्रथम प्रथम अशीच झाली. तिचा पुरस्कार ओकॉनेलनें केला खरा; परंतु एक तर त्याच्या स्वतःबद्दल लोकांत या वेळीं थोडेंसें मत बदललें होतें. पूर्वीं १८३२ सालीं धर्मस्वातंत्र्याच्या बाबतींत जय मिळवितांच पार्लमेंटचा प्रश्न त्यानें हातीं घेतला होता; त्या सालीं विलायतेंतील पार्लमेंटच्या निवडणुकींत आयर्लंदांतून जे सभासद निवडून गेले त्यांपैकीं निदान निम्मे लोक तरी स्वतंत्र पार्लमेंटास अनुकूल असेच निवडले गेले होते; परंतु या शुभ प्रारंभाचा ओकॉनेल यानें घ्यावा तसा फायदा न घेतां त्यानें ती चळवळ शिळी होऊन मागें पडूं दिली, याबद्दल लोकांचा त्याजवर राग झालेला होता. यानंतर लवकरच ओकॉनेलचा मुलगा व त्याचा जांवई यांनीं सरकारी बहुमानाच्या नोकऱ्या पत्करल्या आणि स्वतंत्र पार्लमेंटला अनुकूल असलेल्या कांहीं आयरिश सभासदांनींहि तोच

मार्ग स्वीकारला. यामुळें लोकांत ओकॉनेल व त्याचे अनुयायी यांजबद्दल वाईट ग्रह झाला होता. कित्येक अशी तक्रार करूं लागले कीं, ओकॉनेल हा इंग्लंदांतील 'व्हिग' म्हणजे 'लिबरल' पक्षांतील लोकांशीं वाजवीहून फाजील स्नेह व सलोखा ठेवितो. १८३२ चे सुमारास 'आयरिश मित्र-मंडळ' या नांवाची संस्था त्यानें काढली होती ती लवकरच मोडली; तेव्हां पुढें 'प्रास्ताविक' नांवाची मंडळी त्यानें काढिली. तिचा उद्देश असा होता कीं, आयर्लंदांतील लोकांस जर न्याय मिळाला नाहीं, म्हणजे जर त्यांस इंग्लिश लोकांबरोबरचे हक्क मिळाले नाहींत, तर झालेली चळवळ ही केवळ प्रस्तावनेदाखल समजून पुढील चळवळीची मजल स्वातंत्र्यापर्यंत न्यावयाची. परंतु लोकांना हें असें अटीचें मागणें पसंत नव्हतें. व न्याय मागण्याच्या भानगडींत पडून ओकॉनेल यानें आपलें अंतिम ध्येय सोडून दिलें असा तर्क लोक करूं लागले. या गोष्टीमुळें स्वतंत्र पार्लमेंटची चळवळ ओकॉनेलनें फिरून १८४० सालीं सुरू केली, त्या वेळीं त्या चळवळीस पुष्कळ अनुयायी मिळतील अशी आशा दिसत नव्हती. दुसऱ्या एकदोन चळवळी नुकत्याच होऊन गेल्यामुळें लोकांत थोडीशी शिथिलताहि आली होती. क्याथोलिकांस नुकतेच सर्व प्रकारचे हक्क मिळाल्यामुळें व त्यांना हुद्याच्या जागा देण्यांत येऊं लागल्यामुळें त्या पत्करण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति होऊं लागली, व इंग्लंदबद्दल कृतज्ञतेची ऊर्मि आजपर्यंत कधीं न उठलेली या वेळीं त्यांचे मनांत उठूं लागली. क्याथोलिक लोक दरिद्री झालेले असून नुकताच त्यांचे डोक्यावरून दुष्काळ गेला होता. व यामुळें लोकांत त्राण राहिलें नव्हतें. पूर्वीं ग्रॅटनच्या वेळीं पार्लमेंटच्या स्वातंत्र्याकरितां भांडण्याचे कामीं १७७९ सालीं व्हॉलंटीयर लोकांची चळवळ झाली, तिजमध्यें डब्लिन शहरांतील धनिक वर्ग आघाडीस होता. परंतु पुढें व्हॉलंटीयर लोकांची निराशा व नापत झाल्यामुळें त्यांच्या उत्साहानें माघार घेतली होती. ओकॉनेलचें वर्चस्व ब्रिटिश पार्लमेंटांत व ब्रिटिश मुत्सद्दी वर्गांत दहा वर्षांपूर्वीं होतें तें हल्लीं कमी झालें होतें. इत्यादि कारणांमुळें नवीन चळवळ यशस्वी होईल किंवा नाहीं याबद्दल लोकांच्या मनांत अप्रत्यय उत्पन्न झाला.

परंतु ओकॉनेलचे अंगीं उद्योग, धैर्य, धिमेपणा, उत्साह वगैरे गुण पूर्वींसारखेच असल्यामुळें त्यानें मात्र माघार घेतली नाहीं. एक गोष्ट त्याला

सर्वस्वीं अनुकूल होती, व ती ही कीं, दोन पार्लमेंट सभा एक झाल्यानें झालें तें आयर्लंदचें नुकसानच झालें अशी जी लोकांची समजूत होती तीच कायम असून दिवसेंदिवस दृढच होत चालली होती. ते म्हणत :— "जो काय फायदा झाला तो इंग्लंदासच झाला; इंग्रजी व्यापाराच्या मालास कायमचें गिऱ्हाईक मिळालें; व्यापारांत आयरिश लोक आयात मालावर कर वगैरे बसवून हात घालतील अशी भीति उरली नाहीं; ब्रिटिश सैन्याची भरती करण्यास लागणारे लोक मिळण्याची आयतीच सोय झाली; कर, कर्ज व इतर अनेक प्रकारची जबाबदारी यांजमध्यें इंग्रजांस सहज एक वांटेकरी मिळाला; आयर्लंदमध्यें पार्लमेंट असतांना थोडचाबहुत इंग्रज जमीनदारांना तरी आयर्लंदांत जातीनें कांहीं दिवस राहावें लागे, व यामुळें आयर्लंदांत जो थोडाबहुत पैसा खर्च होई तोहि तेथें होण्याचें कारण यापुढें न राहून उलट आयर्लंदकडूनच दरसाल सुमारें पन्नास साठ लक्ष पौंड इतकें द्रव्य फाळचाच्या रूपानें इंग्लंदांत येऊं लागलें; सर्व प्रकारची सत्ता आणि हुद्याच्या, मानमरातबाच्या व पगाराच्या जागा फक्त इंग्रज लोकांस देण्याचें साधन इंग्लंदांतील प्रधानमंडळाच्या हातीं पूर्वीं जें निमेंशिमें होतें, तें आतां सर्व आलें; आयर्लंदमधील कारागीर व धंदेवाले यांची संख्या कमी होऊं लागली, व कित्येक गिरण्याहि बंद झाल्या; सरकारी तिजोरींतून जो खर्च व्हावयाचा त्याजवर स्वतःच्या पार्लमेंटच्या द्वारें पूर्वीं आयरिश लोकांची नजर राहणें शक्य होतें ती नजर यापुढें नाहींशी झाली; संस्थानचें कर्ज वाढलें; लष्करी खर्च बेसुमार होऊं लागला; आयर्लंदच्या खजिन्यांतून अनेक रीतींनीं केवळ इंग्लंदास उपयोगी पडलेल्या व आयर्लंदचें अहित केलेल्या लोकांसहि तनखे व पेनशनें सुरू झालीं; खर्चाच्या इतर बाबतींत एकाचा पैसा दुसऱ्यानें खर्च करण्यांत जो अव्यवस्थितपणा होतो तो या ठिकाणीं सर्रास होऊं लागला. पार्लमेंटला प्रतिनिधि निवडून देण्याच्या आयरिश लोकांच्या हक्कामध्यें हात घालण्यांत येऊन मतदारांची संख्या व प्रतिनिधींची संख्या दिवसेंदिवस कमी होईल अशी योजना करण्यांत आली व ब्रिटिश लॉर्डांची सभा हें आयर्लंदच्या हितास नवीनच गंडांतर उत्पन्न झालें." या सर्व गोष्टींची खात्री होऊन सन १८०० सालीं

झालेला असंमत संयोग रद्द करून आयर्लंदला पूर्वीप्रमाणें स्वतंत्र पार्लमेंट मिळावें असें आयरिश लोकांस वाटत होतें.

ओकॉनेलनें नवीन चळवळ यशस्वी करण्याचा सर्व भर या मुद्यांवरच ठेवला होता. आपण अंगिकारिलेला सत्पक्ष असून न्याय आपल्या बाजस आहे, या गोष्टीवर त्यानें सर्व भिस्त ठेविली. प्रथम प्रथम या नवीन चळवळीच्या सभेस फारसे लोक जमेनात, व चळवळीस लागणारी वर्गणीहि बेतावाताचीच मिळत असे. परंतु 'कॉर्न-एक्सचेंज' नांवाच्या लोकप्रिय संस्थेच्या दिवाणखान्यांत नवीन चळवळीच्या सभा दर आठवड्यास भरावयाच्या व वर्गणी गोळा करावयाची असा क्रम त्यानें अव्याहत सुरू ठेविला. दहा वर्षांपूर्वीच्या निवडणुकींत स्वतंत्र पार्लमेंट असावें असें म्हणणारे जे चाळीस लोक निवडले गेले होते त्यांऐवजीं नवीन निवडणुकींत त्यांची संख्या बारांवर येऊन ठेपली होती व डब्लिन येथील निवडणुकींत त्याचा स्वतःचा पराभव होऊन त्यास दुसरीकडून निवडून यावें लागलें होतें, तरी याहि गोष्टीनें तो निराश झाला नाहीं. व अशा रीतीनें दाखविलेल्या निश्चयाचें फळ त्याला लवकरच मिळालें. डेव्हिस, डिलन, डफी, वगैरे 'तरुण आयर्लंद' नांवाच्या संस्थेचे लोक, तसेंच कांहीं प्रॉटेस्टंट पुढारी, स्मिथ, ओब्रायनसारखे वजनदार लोक, बॅरिस्टर व वकील लोकांच्या तरुण पिढींतील उत्साही व तरतरीत मंडळी या वृद्ध मुत्सद्यास मिळाली. सन १८४३ सालीं या चळवळीच्या सभा सर्व आयर्लंदभर होऊं लागल्या, व स्वयंसेवकांमार्फत दर आठवड्यास सुमारें तीनशें पौंड इतकी वर्गणी या चळवळीप्रीत्यर्थ जमूं लागली. त्या सालच्या फेब्रुवारी महिन्यांत डब्लिन येथील म्युनिसिपालिटीच्या सभेंत ओकॉनेलनें हा प्रश्न मुद्दाम वादविवादास काढविला. व त्यावर वादविवाद होऊन अखेर "आयर्लंदास स्वतंत्र पार्लमेंटच पाहिजे" असा ठराव पास झाला. आयरिश राष्ट्रांतील राजधानीच्या शहरीं स्थानिक स्वराज्याच्या प्रमुख संस्थेनें अशा प्रकारचा ठराव केल्यामुळें आयरिश लोकमताचा ध्वज पद्धतशीर रीतीनें व उघडपणें रोविला गेला असें होऊन, अर्थात् अर्धवट मताचे लोकहि या झेंड्याखालीं येऊन उभे राहूं लागले. जाहीर सभांतून हजारों व केव्हां केव्हां लाखों लोकहि जमत, आणि सभांमधून लोक व स्वयंसेवक एक प्रकारचा लष्करी थाट व लष्करी पद्धति मुद्दाम ठेवीत.

अशा सभांतून तरुण वक्ते उत्साहपूर्ण भाषेनें आयर्लंदला स्वतंत्र पार्लमेंट मिळालेंच पाहिजे अशाविषयीं वक्तृत्वपूर्ण विवेचन करीत. अर्थात् अशा वेळीं आयर्लंदचें पूर्वीचें वैभव व हल्लीचीं दुःखें यांचा उल्लेख होऊन राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेची कमान चढे, व लोक स्वदेशभक्तीनें तल्लीन होऊन जात. ओकॉनेलचें वक्तृत्व पूर्वीसारखेंच अद्यापीहि होतें. त्यांतील ओजस्विता, आवेश व कडकपणा यांस त्याच्या वृद्धपणानें विशेष मदतच होई; व तो बोलूं लागला म्हणजे, पूर्वी ज्यानें क्याथोलिक लोकांना स्वातंत्र्य मिळवून देऊन लोकांकडून 'उद्धारकर्ता' अशी पदवी संपादन केली, तो स्वतंत्र पार्लमेंटहि खचित मिळवून देईल असें त्याचें भाषण ऐकत असतां श्रोत्यांस वाटे. प्रस्तुत विषयावर बोलतांना कायदेशीरपणावर तो वारंवार जोर देई. व "आम्ही कायदेशीर वागणारे आहोंत, आमचें मागणें व चळवळ हीं दोन्ही कायदेशीर आहेत, आमच्या सभांस लाखों लोक जमले तरी कायदेशीर वर्तन करण्याचाच त्यांचा इरादा असतो, कायदेशीर चळवळ करणारानें अधिकाऱ्यांना केव्हांहि भिण्याचें कारण नाहीं, परंतु इतकें असतांहि अधिकारी जर अविचारानें चळवळींत हात घालतील व स्वतः बेकायदेशीर वर्तन करून लोकांस आत्मरक्षणाकरितां बेकायदेशीरपणानें वागणें हें बिनतोड भाग पाडतील तर मग लोकांच्या कृत्याबद्दलची जबाबदारी लोकांवर राहणार नाहीं," हें त्याच्या भाषणांतील ठराविक पालुपद असे.

ही चळवळ अशी चाललेली पाहून अधिकाऱ्यांस भीति वाटली. पार्लमेंट सभेमध्यें प्रश्नोत्तरें सुरू झालीं. "या घातुक चळवळीची गय तुम्ही किती दिवस करणार?" असें त्यांस विचारण्यांत येऊं लागलें. "ओकॉनेल व त्याचे अनुयायी यांची मागणी पूर्वीच्या कायद्याविरुद्ध असल्यामुळें ती मान्य करतां येणार नाहीं, व हे चळवळे लोक आपल्या मर्यादेचें उल्लंघन करतील तर हातीं असलेल्या सर्व अधिकारांचा उपयोग करून व जरूर तर नवीन अधिकार घेऊनहि कायद्याचा अंमल रीतसर करण्यांत येईल," अशीं उत्तरें मंत्रिमंडळ देऊं लागलें; व हातघाईवर प्रथम कोण येतो हें पाहण्यास तिऱ्हाईत लोक उत्सुक झाले. पार्लमेंटमध्यें वादविवाद सुरू झाल्यापासून चळवळीस एक प्रकारचा नवीन जोम आला, व देशांतील प्रत्येक मोठमोठ्या शहरीं व इतिहासप्रसिद्ध स्थानाच्या भूमीवर लाखों लोकांच्या जाहीर सभा भरविण्यांचें

काम जारीनें सुरू झालें. अशा प्रकारची सभा म्हणजे एक जत्राच असे. सभेच्या नेमलेल्या दिवशीं पाहावें तों चहूं वाटांनीं सर्व दिवसभर रीघ नसे. मोठमोठ्या शहरास पुरवठा करतील इतकीं दुकानें व फड येऊन सभास्थानाच्या आसपास लागत व एकाद्या सबंध लष्करास पुरतील इतकीं वाद्यें, बेंडबाजे वगैरे जमत. सर्व श्रोतृसमाजास ऐकूं जाईल असें भाषण करणें अशक्य असल्यामुळें एका सभेंतच दहापांच सभा होऊन ठराविक ठराव पास होत. व लाखों लोकांच्या टाळ्यांचा गडगडाट व वाद्यांचा ध्वनि यांच्या योगानें या प्रचंड सभेची संमति जगजाहीर होई. कधीं कधीं सभेच्या हेतूंची पसंति दर्शविण्याकरितां कित्येक मैलपर्यंत गांवोगांव टेकड्यांवरून आगट्याहि पेटवीत.

इकडे अधिकाऱ्यांनींहि आपल्या बंदोबस्तास सुरुवात केली होती. तारागड, म्यालो वगैरे ठिकाणीं अशा प्रकारच्या सभा भरल्यानंतर क्लॉनटार्फ येथें अशाच प्रकारची सभा रविवार तारीख ५ आक्टोबर सन १८४३ रोजीं भरविण्याचें ओकॉनेल यानें जाहीर केलें. अधिकाऱ्यांनींहि आजपर्यंत स्वीकारलेला तटस्थपणा टाकून देऊन उघडपणें अशा सभा थांबविण्याचें धोरण अंमलांत आणण्याचा निश्चय करून क्लॉनटार्फ येथील सभा बंद करण्याचा जाहीरनामा अगदीं आयत्या वेळीं म्हणजे शनिवारीं संध्याकाळीं प्रसिद्ध केला. तहकुबीचा जाहीरनामा उद्यां लागणार असें एका वर्तमानपत्रानें शुक्रवारीं संध्याकाळींच प्रसिद्ध केल्यामुळें पुढें चोवीस तासपर्यंत जाहीर सभा हा एकच विषय सार्वजनिक चर्चेस होऊन राहिला, व जाहीरनामा लावल्यावर ओकॉनेल काय करणार याजकडे लोकांचे डोळे लागले. ओकॉनेलच्या भाषणांत आत्मसंरक्षण, कायदेशीरपणा वगैरे शब्द जरी वारंवार ठांसून येत तरी प्रकरण हातघाईस आल्यावर लाखों लोकांची मदत असतां दोन हात केल्याशिवाय तो मागें पाऊल टाकील असें लोकांस खरोखरीच वाटत नव्हतें. व असा आयत्या वेळीं जाहीरनामा लावून अधिकाऱ्यांनीं लोकपक्षास आपलें बळ व आपला करारीपणा दाखविण्यास उघड आव्हानच केलें असल्यामुळें जाबास जाब देणें जरूर आहे, व अशा वेळीं पाऊल माघारी घेतल्यानें राष्ट्राची नामोषी होईल असा सल्लाहि ओकॉनेलच्या कित्येक अनुयायांनीं दिला. परंतु जाहीरनामा मान्य करून सभा बंद ठेवावी म्हणजे

अधिकाऱ्यांचा बेकायदेशीरपणा व लोकांचा कायदेशीरपणा यांतील अंतर जगाच्या नजरेस येऊन देशाबाहेरहि चळवळीस लोकमत अनुकूल होईल, असा युक्तिवाद करून ओकॉनेलनें "उद्यांची सभा बंद केली आहे तरी लोकांनीं जमूं नये, परत जावें" अशा अर्थाचे जाहीरनामे छापून ते रातोरात क्लॉनटार्फच्या आसपास दहावीस मैलपर्यंत जागजागीं डकविले. दुसरे दिवशीं हजारों लोक हे जाहीरनामे पाहून गोंधळून गेले. कित्येक जागींच थबकले. कित्येक अधिक निश्चयानें सभास्थानापर्यंत गेले, परंतु सभेचे चालकच तेथें नाहींत असें पाहून निराशेनें परत फिरले. ओकॉनेल हा लाखों लोकांच्या मनांतून एकदम उतरला व या वेळीं त्याची लोकप्रियता खचली ती कांहीं केल्यानें फिरून पूर्वस्थितीवर आली नाहीं.

ओकॉनेलनें जाहीर सभा बंद केली व जाहीरनामा पाळला या गोष्टीनें अधिकाऱ्यांचा संतोष व्हावा पण झाला नाहीं. त्यांनीं ही सभा बंद करण्याकरितां जय्यत लष्करी तयारी केली होती. सभास्थानाच्या आसपास लष्करी पलटणें उभीं केलीं असून जवळच एक माऱ्याची जागा पाहून तेथें तोफा व दारूगोळा आणून ठेवला होता. व ओकॉनेलनें सभा आपण होऊन बंद केली नसती तर सभास्थानीं रक्तपात झाल्याशिवाय राहता ना. ओकॉनेलनें माघार घेतली ती कोणत्याहि कारणानें असो, अधिकाऱ्यांनीं असा तर्क केला कीं, "तो निवळ बडबड्या असून जाहीर सभांचें त्यानें विनाकारण स्तोम माजविलें होतें. सभेंत तो जी दटावणी दाखवीत होता, तिच्यांत कांहीं एक अर्थ नव्हता; व लोकांस व्यर्थ मोहांत घालून सरकारशीं त्यानें जें उद्दामपणाचें वर्तन केलें त्याबद्दल त्यास व त्याच्या साथीदारांस न्यायासनापुढें ओढून एकदां शिक्षा ठोठावली म्हणजे मग फिरून तो असल्या फंदांत पडणार नाहीं; व अधिकाऱ्यांविरुद्ध वटवट करणें किती निष्फळ व घातुक आहे हें त्यास व इतरांस चांगलेंच कळून येईल."

क्लॉनटार्फची सभा बंद झाल्याच्या दुसऱ्या दिवशीं ओकॉनेलनें कॉर्न-एक्सचेंजमध्यें आठवड्याची सभा भरविली. या सभेस हजारों लोक जमले होते व तेथें त्यानें आपण सभा कां बंद केली याचा खुलासा केला. "सरकारानें काढलेला जाहीरनामा बेकायदेशीर होता, परंतु तो काढण्याची बुद्धि कायदेशीर होती; वस्तुतः कायद्याविरुद्ध का होईना, परंतु कायद्याचे

नांवानें व कायदेशीरपणाचें निदान ढोंग करून तरी जाहीरनामा काढणें हें वेगळें ; व आगाऊ जाहीरनामा वगैरे न काढतां एकदम शिपाई सभेंत घुसवून सभा उधळून लावणें हें वेगळें ; व तसें केलें असतें तर मात्र सरकारचें कृत्य, हेतु व वस्तुस्वरूप या दोहोंतहि बेकायदेशीर ठरलें असतें ; व मग लोकांनींहि आत्मरक्षणार्थ कायदा हातीं घेऊन आपल्या शक्तीचा उपयोग करणें रास्त झालें असतें, " असा कोटिक्रम लढविण्यास त्यानें सुरुवात केली. परंतु त्यानें लोकांचें फारसें समाधान झालें नाहीं. इकडे खटला करण्याची जय्यत तयारी होऊन ऑक्टोबरच्या १४ व्या तारखेस ओकॉनेल, त्याचा मुलगा जॉन, त्याचे तिघे मदतगार, "फरीमन"चा संपादक जॉन ग्रे, 'नेशन'चा संपादक गॅवन डफी, टिरेल व टिअरने हे दोन क्याथोलिक धर्मोपदेशक, वगैरे लोकांस पकडण्यांत येऊन त्यांना जामिनावर सोडलें. १८४४ चे जानेवारीचे १५ तारखेस खटला सुरू झाला. व ज्यूरीच्या नेमणुकींत अधिकाऱ्यानें कपटानें वरीच घालमेल व सावळा गोंधळ करून फक्त प्रॉटेस्टंट ज्यूरीच निवडली जाईल अशी खटपट केली; व ती साध्यहि झाली. सर्व आरोपींवर सरकारास भेवडावण्याचे हेतूनें सभा भरविण्याकरितां कट केल्याचा मुख्य आरोप असून अन्य दहा वीस प्रकारचे आरोप ठेवण्यांत आले. उद्देश हा कीं, कोणच्या ना कोणच्या तरी आरोपाकरितां शिक्षा ही झालीच पाहिजे. ओकॉनेलनें आपला 'डिफेन्स' आपणच दिला. परंतु इतर आरोपींकरितां प्रमुख प्रमुख बॅरिस्टर काम चालवीत होते. चौकशीचें काम पंचवीस दिवस चालून अदमासाप्रमाणें प्रॉटेस्टंट ज्यूरीनें सर्व आरोपींवर 'दोषी' असा शेरा मारिला. परंतु शिक्षा सांगण्याचें काम तीन महिने तहकूब पडलें. दरम्यान ओकॉनेल हा इंग्लंदला गेला व त्यास तेथें मानपत्रें व मेजवान्या यांची गर्दी उडाली. खटल्यासंबंधानें, विशेषतः ज्यूरीचे बाबतींत झालेल्या कपटकृतीबद्दल, पार्लमेंटांत मनसोक्त वादविवाद झाला. ता. ३० मे रोजीं आरोपींस कोर्टापुढें हजर राहण्यास बोलाविलें व निकाल सांगण्यांत आला. ओकॉनेल यास एक वर्ष कैद, दोन हजार पौंड दंड, व सात वर्षेपर्यंत चांगल्या वर्तणुकीबद्दल पांच हजार पौंडांचा जामीन व जातमुचलका अशी शिक्षा फर्माविण्यांत आली. इतर आरोपींसहि किरकोळ शिक्षा दिल्या गेल्या. परंतु पुढें लॉर्डस् सभेकडे अपील झालें, व अपील कोर्टानें खालील कोर्टाचा ठराव रद्द करून ओकॉनेल

यास दोषमुक्त करून सोडून दिलें. क्लॉनटार्फच्या सभेनंतर व खटल्याचे पूर्वी चळवळ सुरू होतीच. मात्र मोठमोठ्या सभा एके ठिकाणीं न भरतां, एकाच दिवशीं निरनिराळ्या शेंकडों ठिकाणीं लहान लहान सभा आगाऊ योजनेनें भरवाव्या अशी युक्ति ओकॉनेलनें काढली. शिवाय सर्व आयर्लंदचे तीनशें भाग कल्पून, पुढें पार्लमेंट मिळाली असतां तिजमध्यें जशा रीतीनें सभासद निवडून दिले गेले असते तशाच रीतीनें निवडलेल्या तीनशें लोकांची एक सभा स्थापन केली होती. तिला 'त्रिशतक' (तीनशें लोकांची सभा) असें म्हणत, व तिनें आपलें काम चालू ठेवलेंच होतें. परंतु पुढें आयरिश लोकांत फुटाफूट व फळ्या झाल्या. कोणी एक तर कोणी दुसरेंच कांहीं सुचवावें असें होऊं लागलें. व पूर्वी जम बसला होता तो विसकटला. स्वतंत्र पार्लमेंट मागणारांची मागणी अशी होती कीं १७८२ सालीं हेनरी ग्रॅटनच्या खटपटीनें जे ठराव पास झाले व जे कायदे होऊन आयरिश पार्ल-मेंट स्वतंत्र झाली, तशीच स्वतंत्र पार्लमेंट आयर्लंदास मिळाली पाहिजे. परंतु शार्मन, क्रॉफर्ड वगैरे लोकांनीं निराळा पक्ष उत्पन्न केला. या पक्षाचें असें म्हणणें होतें कीं स्वतंत्र पार्लमेंट न मागतां फक्त आयर्लंदपुरते कायदे करण्याचा अधिकार असलेलें पार्लमेंट मागावें. पहिल्या पक्षाचे ध्येयास नुसतें 'रिपील' व दुसऱ्या पक्षाचे ध्येयास 'संमत-संयोग' असें म्हणतात. ओकॉनेल परदेशांत थारेपालट करण्यास गेला होता; त्यानेंहि आपलें पहिलें ध्येय सोडून हें दुसरें ध्येय आपण पतकरण्यास तयार आहों असें पत्रद्वारें आयरिश लोकांस कळविलें. परंतु पूर्वीच्या त्याच्या अनुयायांस हें पसंत पडलें नाहीं. इतर कित्येक गोष्टींतहि ओकॉनेलनें माघारें पाऊल घेतलें असें त्यांस वाटूं लागलें. व मागें १८३४ सालीं ओकॉनेल केव्हां केव्हां "आम्हांला ब्रिटिश पार्लमेंटकडून न्याय मिळाला म्हणजे झालें मग आमचें कांहीं म्हणणें नाहीं." असें म्हणत असे, तेथपर्यंतहि हळूहळू त्याची मजल लवकरच जाईल असें ते उघड बोलूं लागले. 'संमत-संयोगा' च्या ध्येया-मध्यें राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेस पोषक असें कांहींच नाहीं सबब तें आपणास मुळींच पसंत नाहीं असें ते जाहीर करूं लागले. व 'नेशन' पत्राच्या संपा-दक मंडळानें, आजपर्यंत त्यांनीं ओकॉनेलचा पुढारीपणा मानिला असतांहि, त्याच्या पीछेहाटीचा उघड निषेध केला. या भांडणाचा फायदा इंग्रज

लोकांस चांगलाच मिळाला. इंग्रजी पत्रांनीं, टोरी व व्हिग दोघांनींहि, आयरिश लोक, ओकॉनेल व राष्ट्रीयत्वाचा उपदेश करणारीं वर्तमानपत्रें यांजवर शिव्याशापांचा भडिमार चालविला. इकडे 'संमत-संयोग' चळवळीच्या पुढाऱ्यांचें व ओकॉनेलचें सख्य होण्याचें दिसेना; कारण त्यांचा ओकॉनेलवर विश्वास बसेना. तो आपलें ध्येय स्पष्ट सांगत नाहीं, उगीच घोंटाळा करितो, व याकरितां त्याला 'संमत-संयोग' पक्षामध्यें न घेतां ती चळवळ चालविली तरच बरें असें शार्मन, क्रॉफर्ड वगैरे म्हणूं लागले. क्रॉफर्ड यानें आपल्या रीतीनें राष्ट्रीयत्वाची कल्पना पुढें आणण्याचें काम चालू ठेविलें होतें; व त्यास प्रत्यहीं नवीन अनुयायी मिळूं लागले होते. अशा वेळीं ओकॉनेलला आपल्या सभेंत मिसळूं दिल्यानें आपणास येऊन मिळणारे अनुयायी बिथरतील या हेतूनें तो ओकॉनेलपासून दूर राहण्यास इच्छित होता. क्रॉफर्डची ही वृत्ति पाहतांच ओकॉनेल त्याजवर, एवढेंच नव्हे तर 'संमत-संयोगा"च्या ध्येयावरहि तुटून पडला व फिरून दोघांचा समेट होण्याची आशा राहिली नाहीं. ओकॉनेलनें पीछेहाट केल्यामुळें 'रिपील' ची कल्पना मागें पडली नाहीं, परंतु चळवळ मागें पडली. लोक ओकॉनेलवर कितीहि नाखूष झाले तरी तो गेल्यावर त्याची जागा भरून काढण्यासारखा दुसरा कोणी माणूस तयार नव्हता, व यामुळें ज्याचे त्याचे तोंडीं 'रिपील' हा एकच विषय असतांहि राष्ट्राच्या कृतींत मात्र शिथिलता स्पष्टपणें दिसून येऊं लागली.

राष्ट्रीय पक्षावर इतरहि संकटें याच सुमारास आलीं. हीं संकटें म्हणजे राजकीय पक्षांतील पुढाऱ्यांप्रमाणें इतर व्यक्तींचीं व्यक्तिविषयक भांडणें. ओकॉनेलचा मुलगा जॉन हा आपल्या बापाबरोबर राहून त्यास राजकीय चळवळींत मदत करी; परंतु तो स्वतः मंदबुद्धि असून नवीन पक्षाचे तरतरीत संपादकांचा तो हेवा करी. त्यानें डफी, डेव्हिस व इतर तरुण लोकांची हस्तें परहस्तें नालस्ती करण्याचा क्रम चालविला. ते धर्मलंड आहेत; ओकॉनेलची जागा घेऊन त्यास पदच्युत करण्याचा त्यांचा बेत होता; फरान्स-मधील अनियंत्रित तत्त्वांचा प्रसारच त्यांना आयर्लंडांत करावयाचा आहे; असे एक ना दोन शेंकडों वृथा आरोप त्यांजवर आणण्यांत येऊं लागले. ओकॉनेलच्या शागीर्दपेशांत लुंग्यासुंग्या लोकांची खोगीरभरती पुष्कळ असे. त्यांचा

व्यवसाय म्हटला म्हणजे अद्वातद्वा बोलून ओकॉनेलच्या मतांचा आपल्या बुद्धीनें प्रसार म्हणून करावयाचा. परंतु ओकॉनेलचीं मतें ग्राह्य कोणचीं व अग्राह्य कोणचीं, त्याचीं खरीं मतें अशीं कोणतीं व दुराग्रहानें व विकारवशतेनें त्याच्या मनावर येणारे तरंग कोणते, याचा विवेक करण्याची त्यांस स्वतःस अक्कल नसे; व त्याजबरोबर वाद करून त्या दोहोंतील भेद समजावून घेण्याचें त्यांस धैर्य नसे. ते नुसती त्याची हांजी हांजी करून तो बोलेल तें प्रमाण मानून त्याविरुद्ध कोणीं ब्र काढला कीं त्याची नालस्ती करीत. दुर्दैवानें अशा अनुयायांवर ओकॉनेलनें ठेवावा तितका दाब ठेवला नाहीं. उलट, पार्लमेंट व वर्तमानपत्रें यांशीं संबंध असल्यामुळें प्रतिष्ठा पावलेल्या कित्येक नीच लोकांस त्यानें आपला आश्रय दिला होता. या लोकांनीं व वर सांगितलेल्या अनुयायांनीं ‘ नेशन ’ वगैरे पत्रांचे संपादकमंडळाची एकसारखी नालस्ती चालविली. राष्ट्रीय पक्षांतील या भांडणाचा परिणाम राष्ट्रकार्यावर फारच वाईट झाला.

याच सुमारास अशीहि बातमी पसरली कीं आयरिश लोकांचें कांहीं तरी प्रिय करून त्यांचें प्रेम संपादावें अशी मुख्य प्रधान पील यास इच्छा उत्पन्न झाली आहे. खऱ्या प्रेमळ मनुष्याच्या मनांत रागामागून अनुराग येणें स्वाभाविक आहे; व आयरिश लोकांचे पाठीवर कोरड्यावर कोरडे ओढल्यानंतर त्यांचें सांत्वन करण्याकरितां त्यांचें कांहीं तरी प्रिय केल्यासारखें होईल अशा देणग्या त्यांस देण्याचें पीलच्या मनांत कदाचित् आलें असल्यास नवल नाहीं. या देणग्यांचे आशेवर कितपत भिस्त ठेवावी याचा आयरिश पुढाऱ्यांस विचारच पडला. परंतु पार्लमेंटमध्यें वेळीं काय निघेल व काय न निघेल याकरितां पार्लमेंटमध्यें आपण हजर तरी राहावें असें ओब्रायन, ओकॉनेल वगैरेंनीं ठरविलें. पार्लमेंट उघडलें व पील यास खरोखर कांहीं तरी आयर्लंदचें प्रिय करावयाचें होतें असें दिसून आलें. त्यानें क्याथोलिक शिक्षण संस्थांची देणगी वाढवून कायम केली. जमीनधाऱ्याच्या पद्धतीची चौकशी करण्यास कमिशन नेमून त्याच्या रिपोर्टाप्रमाणें बिल तयार केलें. या देणग्या फार मोठ्या आहेत व आयरिश लोकांच्या चळवळीस भिऊन त्या देण्यांत येत आहेत, असा टोरी लोकांनीं अर्थात् गिल्ला केला. पार्लमेंटमध्यें या देणग्यांवरील वादविवादांत ‘ रिपील ’ बद्दल वाद निघाला.

तेव्हां सरकारतर्फे 'रिपील' चा निषेध व आयरिश सभासदांकडून पुरस्कार होऊन बरीच खडाजंगी झाली. याच वादविवादांत प्रथमतः ग्लॅडस्टन-साहेब यांनीं आयर्लंदविषयीं आपली सहानुभूति प्रदर्शित केली; व तेव्हां-पासून आयर्लंदचें पार्लमेंट सभेमधील पुरस्कर्तृत्व त्यांचेकडे गेलें.

'रिपील सभा' या नांवाचा लोकांस आतां कंटाळा येऊन 'ब्यांयशी क्लब' या नांवाची नवीन सभा स्थापन करण्यांत आली. याहि सभेचा उद्देश स्वतंत्र पार्लमेंट मिळविण्याचाच होता; परंतु नांव बदलल्यानें नवीन लोक येऊन उघडपणें मिळतील असें वाटून तसें करण्यांत आलें. या क्लबाचा अध्यक्ष ओकॉनेल हा क्याथोलिक असून पांचांपैकीं तीन उपाध्यक्ष प्रॉटेस्टंट होते. व वरपासून खालपर्यंत सभेच्या अधिकारी वर्गांत क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट यांची सरमिसळ केली होती. धर्मद्वेष आतां लयाला गेला होता. या नवीन 'क्लबांत' देशांतील व पार्लमेंटांतील बहुतेक सर्व पुढारी सामील झाले होते. या सभेचें 'ब्यांयशी' हें नांव, १७८२ सालीं ग्रॅटनच्या परि-श्रमानें आयरिश पार्लमेंटास स्वातंत्र्य मिळालें होतें, सबब त्या वर्षावरून ठेवलें होतें. या क्लबाचे सभासद हिरव्या रंगाचा राष्ट्रीय पोषाख घालून जमत व हातांत राष्ट्रीय कल्पनाद्योतक निशाणें धरीत. परंतु या क्लबा-कडून प्रत्यक्ष राजकीय असें काम फार झालें नाहीं. ललितकला, वाङ्मय वगैरेंच्या द्वारें राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेचें पोषण कसें करितां येईल याविषयींचा मुख्य विचार या क्लबाकडून होत असे. पण चळवळीची एकदां घडी विघडली ती कायमचीच बिघडली. ओकॉनेलला पार्लमेंटमध्यें शंभर आयरिश सभासदांपैकीं पंचवीसांहून अधिक मानीतनासे झाले. व पुढें पुढें हळूहळू 'रिपील' चें नांवहि ऐकूं येईना. १८४६ व १८४७ सालीं आयर्लंदांत भयंकर दुष्काळ पडला व या दुष्काळापुढें राजकीय चळवळ हटली. परंतु दुष्काळाची पीडा पाहून, ह्या सर्वांस कारण इंग्लंद असें वाटून कित्येक तरुण आयरिश लोक बेफाम झाले. त्यांनीं दुष्काळाची पीडा हटविण्याची खटपट करावी ती केली नाहीं; कारण त्यांच्या मतें मूळ गड्डयाला हात घातल्याशिवाय, मूळ रोगाचा नायनाट केल्याशिवाय नुसतीं रोगचिन्हें घालविण्यांत काय अर्थ? आजपर्यंत 'नेशन' वर्तमानपत्र हें ज्या पक्षाचें पुढारी होतें, त्यानें इंग्लंदविरुद्ध प्रत्यक्ष बंड करावें असें कधींहि उघड प्रति-

पादिलें नव्हतें. परंतु 'नेशन' च्या संपादक मंडळींपैकीं जॉन मिचेल यानें स्वतंत्र वर्तमानपत्र काढून त्यांतून उघडपणें बंडाचा उपदेश आतां सुरू केला. तसेंच, "कुळांनीं जमीनदारांस फाळा देऊन स्वतःचीं बायकापोरें मारण्यापेक्षां फाळा न देण्याचाच निश्चय करावा व तो निश्चय अंमलांत आणण्याचे कामीं जरूर तर मरावें, कारण त्यांतच राष्ट्राचा फायदा आहे" असेंहि तो सांगूं लागला. अर्थात् त्याजवर खटला होऊन त्यास चौदा वर्षांचें काळें पाणी मिळालें. आपणावर खटला होऊन तुरुंगांत जाण्याची वेळ आली असतां लोक बंड करतील अशी मिचेल यास फार आशा होती, परंतु व्यर्थ. लोक आपापल्या ठिकाणीं दबून राहिले होते. त्यांनीं पुष्कळ वाट पाहिली; परंतु सुधारणा होण्याचें चिन्ह दिसेना. तेव्हां शेवटीं डिलन, डफी, ओब्रायन वगैरे ज्या पुढारी लोकांनीं आपल्या मनाशीं पुष्कळ दिवसपर्यंत या बाबतींत झगडा केला होता, त्यांनींच नाइलाजास्तव बंडाच्या आततायीपणाचा मार्ग पत्करला. या बंडांत त्यांस यश येईल असें वाटत नव्हतें, पण आजपर्यंत केलेल्या खटपटीचा शेवट होण्यास दुसरा मार्ग नाहीं, व आपण बंडांत सामील झालों नाहीं तर आपण तोंडची वाफ आजपर्यंत व्यर्थ दवडली, असें वाटून ते नाइलाजास्तव बंडास प्रवृत्त झाले! त्यांनीं त्याप्रमाणें लहानसें बंडहि केलें; परंतु सर्व पकडले जाऊन त्यांस काळे पाण्याची शिक्षा झाली. १८४८, १८५८ व १८६७ हीं तीनहि सालें बंडाचीं होत. व या दरम्यानचा काळ आयर्लंदास फारच वाईट असा गेला. दुष्काळ, कुळें व जमीनदार यांमधील तंटे व मारामाऱ्या, बंडें व पार्लमेंटचे आपमतलबी सभासद यांच्या फेऱ्यांत, 'राष्ट्र' असें कोणास दिसेचना. व ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचा नुसता उद्योग कायदा बजावणें हा होऊन बसला. १८६७ सालीं बंडखोरपणाच्या या वीस वर्षांच्या अवधीचा कळस झाला.

पण इतिहासांत निरनिराळ्या गोष्टींचे सांधे कसे जुळत असतात हें पाहण्यासारखें आहे. १८६७ नंतर तीन वर्षेंपर्यंत आयर्लंदमध्यें कसलीहि चळवळ झाली नाहीं. परंतु लगेच १८७० सालीं आयर्लंदच्या नवीन चरित्र-क्रमास सुरुवात झाली. या सालच्या मे महिन्यांत डब्लिन येथें एका प्रति-ष्ठित भोजनगृहांत आयरिश पुढाऱ्यांची एक सभा भरली. या सभेस सर्व प्रकारचे परंतु विशेषतः कॉनझरव्हेटिव्ह मताचे लोक आले होते. ग्लॅडस्टन-

साहेबांनीं प्रॉटेस्टंट धर्ममंडळ नुकतेंच मोडून टाकल्यामुळें कॉनझरव्हेटिव्ह व प्रॉटेस्टंट लोकांस ब्रिटिश पार्लमेंट सभेचा तिटकारा वाटूं लागला होता. आयरिश लोकांच्या सुखदुःखासंबंधीं कायदेकानू करण्याचीं सर्व सूत्रें इंग्रजांच्या हातीं गेलीं व ते तीं चालवितील तसें आयरिश लोकांनीं नाचलें पाहिजे याविषयीं कॉनझरव्हेटिव्ह लोकांसहि वाईट वाटूं लागलें. क्याथोलिक लोकांना ग्लॅडस्टनसाहेबांची ही विशिष्ट कृति पसंत होती; परंतु ओकॉनेलनें व त्याच्या अनुयायांनीं स्वतंत्र पार्लमेंट मिळविण्याची खटपट बरींच वर्षें केल्यानें, आयर्लंदला स्वराज्य हवें अशाबद्दल क्याथोलिक लोकांमध्यें एकमत होतें व अशा निरनिराळ्या कारणांकरितां का होईना परंतु स्वतंत्र पार्लमेंटच्या बाबतींत क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट यांच्या मताचा या क्षणीं मिलाफ झाला होता. वर सांगितलेल्या सभेंत कॉनझरव्हेटिव्ह मताच्या लोकांचाच विशेष भरणा होता; व आयझॅक बट, ओकॉनेलचा नेमस्त प्रतिपक्षी, त्या सभेस हजर होता. परंतु वेळेचा गुण कांहीं चमत्कारिक असतो. या प्रसंगीं बट यासच स्वतंत्र पार्लमेंटबद्दल स्फूर्ति उत्पन्न होऊन त्यानें सभेचा पुढाकार घेतला, व त्याच्या सूचनेवरून त्या सभेनें 'होमरूल' मागण्याविषयीं ठराव पास केले. या ठरावांत असें मागणें मागितलें होतें कीं, "आयरिश राष्ट्रापुरते जे कायदे करावयाचे ते करण्याचा अधिकार असणारें एक स्वतंत्र पार्लमेंट म्हणजे हाऊस ऑफ कॉमन्स व हाऊस ऑफ लॉर्डस् आयर्लंदला देण्यांत यावें; या आयरिश पार्लमेंटची सत्ता आयर्लंदांतील अधिकारी वर्गावर चालावी; इंग्लंदचा जो राजा तोच आयर्लंदचाहि राजा असावा; आयर्लंदांत कर बसविणें अगर उठविणें याविषयींचा अधिकार फक्त आयरिश पार्लमेंटास असावा, मात्र आयर्लंद हा ब्रिटिश साम्राज्याचा एक भाग असल्यानें साम्राज्य चालविण्याबाबत जो समाईक खर्च करावा लागेल त्याचा योग्य हिस्सा आयर्लंदवर बसेल तो आयर्लंदच्या तिजोरींतून इंग्लंदला मिळावा; परराष्ट्रांशीं तहनामे, करारनामे वगैरे करणें ते सर्व ब्रिटिश पार्लमेंटनें करावे व तसेंच साम्राज्यासंबंधाचे सर्व कायदेहि ब्रिटिश पार्लमेंटनें करावे." होमरूलबद्दल पुढें आयर्लंदांत व इंग्लंदांत जी मोठी चळवळ झाली तिचा पाया या ठरावांवर रचलेला आहे.

आयझॅक बट हा ब्रिटिश पार्लमेंटांत ओकॉनेलचा प्रतिपक्षी या नात्यानें

काम करीत होता हें वर सांगितलेंच आहे. व ओकॉनेलच्या मृत्यूपर्यंत कॉनझरव्हेटिव्ह लोक बटची मनधरणी करून त्यास मान देत. परंतु ओकॉनेलच्या मृत्यूपासून पुढें ते त्यास मानीनातसे झाले. शिवाय त्यांची आयर्लंदविषयीं पुरी अनास्था पाहून त्यांच्या कच्छपी यापुढें लागण्यांत अर्थ नाहीं असें बटच्याहि मनानें पुरें घेतलें. अर्थात् अशा रीतीनें होमरूलबद्दलची मागणी करण्यास तो प्रवृत्त झाल्यामुळें, कर्मधर्मसंयोगानें ओकॉनेलच्या खुद्द प्रतिपक्षाचे हातूनच, त्यानें चालविलेल्या 'रिपील'चे चळवळीचा झेंडा या सभेंत उभारला गेला. आणि १८७४ सालीं पार्लमेंटच्या नव्या निवडणुकी झाल्या तेव्हां होमरूलच्या चळवळीला अनुकूल असे चौसष्ट सभासद आयर्लंदांत निवडून आले. परंतु आयझॅक बट याचें वय साठी जवळजवळ आल्यामुळें त्याचे हातून पार्लमेंटमध्यें जो कार्यभाग व्हावा तो नीट होईना. अशा वेळीं सुदैवानें प्रसिद्ध आयरिश देशभक्त पार्नेल हा पुढें सरसावला. १८७५ सालीं मीथ शहराकडून पार्नेलची पार्लमेंटांत निवडणूक झाली. पार्नेल कायदेशीर चळवळीचा भोक्ता असून पार्लमेंट सभेंतील कामकाज करण्याची पद्धति त्याला आवडे, व अशा सभेंत काम करण्यास तो सर्वस्वीं योग्यहि होता. पार्लमेंट सभेचे नियम त्याला मुखोद्गत असत; त्यांचा अन्वय लावणें व मीमांसा करणें यांत तो पुरा निष्णात होता. व पार्लमेंटच्या नियमांच्याच साहाय्यानें सूचना उपसूचना आणआणून, व भाषणें करकरून त्यानें व त्याच्या अनुयायांनीं मंत्रिमंडळास जीव नकोसा करून सोडला. हें सर्व करण्यांत पार्नेल याचा मुख्य उद्देश इतकाच होता कीं, कोणीकडून तरी आयरिश लोकांच्या तक्रारींकडे पार्लमेंटच्या सभासदांचें लक्ष वेधावें. प्रधान-मंडळ कोणच्याहि पक्षाचें असो, त्याच्यामागें बहुमताचा पाठपुरावा असावयाचा; व त्याच्या जोरावर इंग्रज लोकांच्या सुखदुःखासंबंधाच्या कायद्याचें दळण मात्र वाटेल तितके दिवस घातलें जाई. आयरिशहित पाहणारे सभासद फार तर ८० अगर १०० असावयाचे, तेव्हां त्यांच्या भाषणांकडे अगर सूचनांकडे लक्ष कोण देतो? आयरिश लोकांच्या सुख-दुःखाकडे कानाडोळा करून पार्लमेंटचा गाडा हवा तसा त्यांना हांकतां येत असे. परंतु पार्नेलच्या या युक्तीनें प्रधानमंडळाच्या नित्यक्रमास अडथळा येऊं लागला. हा मार्ग आयझॅक बट यास पसंत नव्हता, त्याचा सर्व जन्म

शिष्टपणाच्या संथपणांत गेला होता. पार्लमेंटच्या कामास विनाकारण अडथळा केल्यापासून स्वतःस नफा न होतां ब्रिटिश प्रधानमंडळाचा विनाकारण राग मात्र होणार व गोडीगुलाबीनें एकादे वेळीं त्यांजकडून जें थोडेंबहुत मिळण्याची आशा तीहि नाहींशी होणार असें त्याचें मत होतें, परंतु पार्नेल हा तरुण, उद्योगी व उत्साहपूर्ण असल्यामुळें त्याचेपुढें कोणाचें कांहीं चालेना. बट हा पार्लमेंट सोडून आयर्लंदमध्यें जाऊन राहिला; व १८७९ सालीं मरण पावला. पार्नेलला बिगर, मायकेल डेव्हिड, शॉ, वगैरे लोकांची मदत मिळाली. १८८० सालीं पार्लमेंटच्या नव्या निवडणुकी झाल्या, त्यांमध्यें आयर्लंदांतील सर्व पक्षांनीं मिलाफ करून लिबरल पक्षास मदत केली. व लिबरल पक्षाचे पुढारी ग्लॅडस्टनसाहेब यांच्या मनांत पार्नेलबद्दल आदर उत्पन्न होऊन तो कर्ता व वजनदार पुरुष आहे अशी त्यांची खात्री झाली. नवीन पार्लमेंटांत लिबरल पक्ष चारच वर्षें अधिकारारूढ राहिला. दरम्यान जमिनीच्या बाबतींत आयरिश कुळांचें नुकसान भरून देण्यासंबंधानें वगैरे प्रश्न निघाले व आयरिश लोकांस थोडेबहुत अनुकूल असे कायदेहि झाले. परंतु 'होमरूलचें' असें बिल पुढें येण्यास आणखी दोन वर्षें लागलीं.

१८८५ सालीं लॉर्ड कॅरनॉरव्हन हा आयर्लंदचा व्हाइसरॉय होता त्या वेळीं त्यानें पार्नेल वगैरे पुढाऱ्यांच्या गांठी घेऊन होमरूलबद्दल अर्धीमुर्धी अभिवचनेंहि दिलीं. परंतु ग्लॅडस्टनसाहेबांसारखा नेटाचा पुढारी पुरस्कर्ता होईपर्यंत होमरूलच्या चळवळीस विशेषसें स्वरूप आलें नाहीं. अखेर तारीख १८ एप्रिल १८८६ रोजीं आयर्लंदला स्वतंत्र पार्लमेंट देण्यासंबंधाचें बिल ब्रिटिश पार्लमेंटपुढें आलें. या बिलास होमरूल बिल असें न म्हणतां 'आयर्लंदच्या राज्यकारभाराचें बिल' असें नांव देण्यांत आलें. तरीहि या बिलामुळें इंग्लंदांत फारच गवगवा झाला. कॉनझरव्हेटिव्ह पक्षानें विकारवश अशा इंग्लंदच्या लोकांस चेतवून ग्लॅडस्टनसाहेबांविरुद्ध काहूर केलें. मागें चार्लस राजाच्या कारकीर्दीतील 'क्याव्हेलिअर' व 'राऊंड हेड' या दोन पक्षांमध्यें ज्या प्रकारचें वितुष्ट पडलें त्याच प्रकारचें वितुष्ट होमरूलास अनुकूल व प्रतिकूल असणाऱ्या लोकांमध्यें पडलें. मात्र प्रत्यक्ष लढाई झाली नाहीं इतकेंच काय तें. कोणीं कोणाचें तोंड पाहूं नये; एकमेकांच्या क्लबांत एकमेकांस घेऊं नये; प्रतिपक्षाच्या तसबिरी घरीं टांगलेल्या

असतील तर त्या काढून फेकून द्याव्या ; येथपर्यंत मजल आली. ग्लॅडस्टनच्या बाजूस राहून नेहमीं त्याचें साहाय्य करणारे ब्राईट, लॉर्ड हार्टिंगटन, चेंबरलेन वगैरे मुत्सद्दी प्रधानपदाचा राजीनामा देऊन घरीं बसले. परंतु ग्लॅडस्टन मुख्य प्रधान, व जॉन मोर्ले, आयर्लंदचे स्टेट सेक्रेटरी, यांनीं आपला निश्चय सोडला नाहीं. या बिलानें आयर्लंदास वेगळें पार्लमेंट मिळावयाचें होतें. त्यापैकीं हाऊस ऑफ लॉर्डसमध्यें २८ निरंतरच्या हक्काचे सभासद, व ७५ इतर म्हणजे दहा वर्षांकरितां कांहीं विवक्षित उत्पन्न असलेल्या मतदारांनीं निवडून देण्याचे सभासद असावे; व हाऊस ऑफ कॉमन्स सभेमध्यें पांच वर्षेंपर्यंत निवडून दिलेले २०४ सभासद असावे, अशी योजना होती हें बिल आयरिश होमरूल पक्षास मान्य होतें. परंतु ता. ७ जून रोजीं होमरूल बिलाविरुद्ध ३० मतांनीं बहुमत होऊन ग्लॅडस्टनसाहेबांचा पराभव झाला, व त्यांनीं आपल्या मुख्य प्रधानकीचा राजीनामा दिला. आणि पुढील महिन्यांत नव्या निवडणुकी झाल्या त्यांमध्यें होमरूल नको म्हणणाऱ्या लोकांचेंच बहुमत झालें. परंतु पुढील सात वर्षांत होमरूलला अनुकूल असें लोकमत हळूहळू वाढूं लागलें. आयर्लंदांत दंग्यावर दंगे होऊं लागले. बालफोर हा स्टेट सेक्रेटरी असून त्यानें दडपशाही कायद्यांचा अंमल सक्तीनें चालविला होता. परंतु त्याच्या योगानें आयरिश लोक तर गप्प बसले नाहींतच, पण त्यांचा पुढारी पार्नेल यानें होमरूलला प्रतिकूल असलेली लिबरल मंडळीहि अनुकूल करून घेतली. "पार्नेल हा खून करण्यास उत्तेजन देणाऱ्यांपैकीं आहे, व १८८२ सालीं फिनिक्स पार्कमध्यें बर्क व कॅव्हेंडिश या अधिकाऱ्यांचे जे खून झाले त्यांस त्याची संमति होती" असा दोषारोप पार्नेलवर सन १८८८ सालीं करण्यांत आल्यावरून कमिशनमार्फत त्या आरोपांची चौकशी झाली. व ज्या पत्रांच्या आधारावर तो आरोप करण्यांत आलेला होता तीं बनावट आहेत असें ठरलें व पत्रें बनविणारानें आत्महत्याहि केली कमिशनपुढें पार्नेल निर्दोषी ठरून त्याचें व अर्थात् त्याचेबरोबर होमरूल पक्षाचें वजन वाढलें. परंतु पुढें लवकरच पार्नेलवर, कॅप्टन ओशिआ नांवाच्या गृहस्थाची बायको काढून नेल्याबद्दल दिवाणी फिर्याद होऊन त्याचें लोकांतील वजन एकदम कमी झालें ; ग्लॅडस्टनसाहेबांनीं पार्नेल यानें होमरूल पक्षाचा पुढारीपणा सोडावा असा आग्रह धरला ; पार्नेल तें कबूल करीना-

त्याच्या पक्षांत तंटे होऊन त्यास पुढारीपणाच्या जाग्यावरून काढण्यांत आलें ; व पुढील निवडणुकींत पार्नेलच्या पक्षाचे असे रेडमंड वगैरे फक्त नऊ सभासदच काय ते पार्लमेंटमध्यें निवडून आले. या गोष्टींनीं होमरूलच्या कार्यास फिरून बराच धक्का बसला.

परंतु अशा या संकटाच्या वेळीं ग्लॅडस्टनसाहेब मात्र आपल्या मनास स्मरून खंबीरपणानें वागले. १८९३ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत ग्लॅडस्टनसाहेबांनीं आपलें दुसरें होमरूल बिल पार्लमेंटपुढें मांडिलें. पहिल्या बिलांत लोकांस नापसंत झालेलीं कलमें यांतून काढून टाकलीं होतीं ; व नवीन योजना अशा प्रकारची केलेली होती कीं, आजपर्यंत ब्रिटिश पार्लमेंट सभेंत १०३ आयरिश सभासद बसत असत ते यापुढें फक्त ८० राहावे ; परंतु केवळ ग्रेट ब्रिटनच्या हितसंबंधाचे जे प्रश्न चर्चेस निघतील त्यांच्या चर्चेत त्यांनीं कांहीं बोलूं नये अगर मत देऊं नये ; व आयर्लंदला पूर्वीप्रमाणें नवीन पार्लमेंट द्यावें. सप्टेंबर महिन्याचे पहिले तारखेस ३४ मतांनीं हें बिल हाऊस ऑफ कॉमन्स सभेंत पास झालें. पण लॉर्ड लोकांची सभा त्यास तिलांजलि देण्यास सिद्ध होऊन बसलीच होती, व ४१९ विरुद्ध ४१ मतांनीं त्यांनीं तें बिल नामंजूर केलें ! अशा रीतीनें ग्लॅडस्टनसाहेबांचे आठ वर्षांचे व पार्नेलचे सुमारें पंधरा वर्षांचे प्रयत्न फुकट गेले. तारीख ३ मार्च १८९४ रोजीं ग्लॅडस्टनसाहेब यांनीं उतार वय झाल्यामुळें मुख्य प्रधानकीचा राजीनामा दिला. व लॉर्ड रोजबरी यांनीं प्रधानपद स्वीकारिलें. परंतु होमरूलच्या बाबतींत त्यांनीं पीछेहाट केली. त्यांनीं असें जाहीर केलें कीं, पार्नेलसारखा पुढारी फिरून आयरिश लोकांस मिळेपर्यंत हा प्रश्न उपस्थित होणें शक्य नाहीं. व पुढें पुढें तर त्यांचीं मतें होमरूलला प्रतिकूलच झालीं. त्यांचेनंतर सर हेनरी कँपबेल बॅनरमन हे मुख्य प्रधान झाले व हल्लीं मि. ॲसक्विथ हे मुख्य प्रधानाच्या जागीं आहेत व हल्लींच्या प्रधान मंडळांत लॉर्ड मोर्ले, जेम्स ब्राईस, आगस्टाईन बिरेल, हरबर्ट ग्लॅडस्टन, लॉईड जोन्स, विंटसन चर्चिल वगैरे मंडळी ग्लॅडस्टनसाहेबांचे भक्त व अनुयायी आहेत. परंतु त्यांपैकीं एकाच्याहि मनांत होमरूलबद्दल आपल्या परलोकवासी गुरूइतका उत्साह नाहीं. इंग्लंदमध्यें लोकमताचा प्रवाह अद्यापि आयरिश होमरूलच्या विरुद्ध वाहात आहे. आणि कॉनझरव्हेटिव्ह लोक अधिकारारूढ असतांहि त्यांनीं जमिनीच्या व स्थानिक

स्वराज्याच्या बाबतींत आयरिश लोकांस मान्य असे कायदे केल्यामुळें त्यांच्या न्यायबुद्धीबद्दल आयर्लंदांत किंचित् आदरहि उत्पन्न झाला आहे. पण सर्वांत मुख्य गोष्ट ही कीं फिरून आयरिश लोकांमध्यें चळवळीच्या मार्गाच्या गुणदोषासंबंधानें दुमत होऊन, एक पक्ष म्हणजे रेडमंड याचा पक्ष, पार्लमेंटमधील चळवळीवर भिस्त ठेवून वागणारा असून, दुसरा पक्ष 'ग्यालिक अमेरिकन' वगैरे वर्तमानपत्रांचा आहे. या दुसऱ्या पक्षाचें म्हणणें असें कीं, ब्रिटिश सरकार व राष्ट्र यांजवर सर्वस्वीं बहिष्कार घालून, पार्लमेंटमध्यें बसण्याचें सोडून देऊन केवळ स्वावलंबनाचे तत्त्वावर भिस्त ठेवून सर्व बाजूंनीं राष्ट्राची सुधारणा आयरिश जनतेनें आपली आपणच करावी. अर्थात् या पक्षामध्यें होमरूलबद्दल मुळींच उत्साह नाहीं; व वेताळ पूर्वपदावर आल्याप्रमाणें हा होमरूलचा व पर्यायानें 'रिपील'च्या चळवळीचा प्रश्न आयझॅक बट काय किंवा ओकॉनेल काय किंवा ग्रॅटन काय, यांच्या वेळीं म्हणजे सुमारें १९ व्या शतकाचे प्रारंभीं जसा होता तसाच आज आहे. ही शंभर वर्षांची चळवळ फुकट गेली असें स्पष्ट म्हणण्याचें कोणाचेहि जिवावर येईल. परंतु तिचे अवांतर, गौण, व अप्रत्यक्ष असे जरी शेंकडो उत्तम परिणाम झाले आहेत, तरी होमरूलची किंवा रिपीलची चळवळ शंभर वर्षें खटपट करून आजवर तरी फुकट गेली असेंच म्हणणें भाग पडतें.

आयरिश राष्ट्रास 'होमरूल' देणें म्हणजे १७८२ च्या स्वतंत्र पार्लमेंटपेक्षां पुष्कळ कमी प्रकारची देणगी देणें यांत शंका नाहीं. असें असतां त्यावर एवढीं रणें कां पडतात याचें पुष्कळांस आश्चर्य वाटेल. परंतु एकदां माशानें गिळलेलें माणिक परत मिळणें जसें कठिण असतें, तसेंच राजकीय स्वातंत्र्य एकदां हातचें गेलें म्हणजे तें परत देणें व मिळविणें देणारास व घेणारास कठिण होतें. मागणारास तर कारणांची वाण केव्हांहि नसतेच; परंतु तें देण्याचा प्रसंग ज्यावर येतो त्यासहीं अर्थात् न देण्याचीं कारणें सुचूं लागतात; व झालें तें होऊन गेलें, आतां पुढें काय तें बोला, असें सामान्य लोक म्हणूं लागतात. ग्लॅडस्टनसाहेब हे मात्र सामान्य कोटींतील पुरुष नसल्यामुळें त्यांस हा भोळ्या भावाचा युक्तिवाद पसंत पडला नाहीं; व आपल्या तरुणपणीं आयर्लंदला हातीं धरून त्यांनीं त्या निराश्रित राष्ट्राकरितां भांडण्याचा जो संकल्प केला तो आपल्या आयुष्याचे अखेरपर्यंत त्यांनीं

नेटानें चालविला. परंतु ग्लॅडस्टनसारख्या पुढाऱ्याचे हातूनहि प्रतिकार न होण्यासारखें बळ होमरूलच्या प्रतिपक्षांत केवळ कालाच्या गतीनें आलें होतें, व या कालाच्या गतीमुळें "आहे तीच व्यवस्था बरी आहे व ही राखूनच आयर्लंडला काय न्याय द्यावयाचा तो द्यावा" असें लोक म्हणूं लागले. आज मितीस होमरूलचा प्रश्न वादग्रस्त प्रश्नांपैकींच एक आहे. व इकडे कॉनझरव्हेटिव्ह पक्षाचा जोर जरी कमी झाला नाहीं तरी पुढें जोरावर येणाऱ्या 'रॅडिकल' व 'सोशिआलिस्ट' पक्षाची पूर्ण अनुकूलता होमरूलला आहे. कांहीं थोड्या दिवसांपूर्वीं अधिकारविभागणीच्या रूपाचें एक बिल पिरेल-साहेबांनीं पार्लमेंटपुढें आणिलें होतें; परंतु आयरिश राष्ट्रीय पक्षास पुढें-मागें प्रत्यक्ष होमरूल मिळण्याची आशा वाटूं लागल्यानें त्यांनीं सगळ्या भाकरीच्या आशेवर या अधिकारविभागणीच्या अर्ध्या भाकरीचा त्याग केला. मात्र आतां ही सगळी भाकरी त्यांच्या पदरांत पडते अगर कांहीं अघटित घटना होऊन ही अर्धीहि त्यांच्या हातून जाते हें पाहावयाचें आहे! आयरिश इतिहासांत वाचकांची दिशाभूल करून टाकण्यासारखे चमत्कार अनेक वेळां घडून आले आहेत. व होमरूलसंबंधानेंहि असाच एकादा चमत्कार घडून येतो कीं काय या प्रश्नाचें खरें उत्तर काळाच्या उदरांत सांठविलेलें असणार! त्याविषयीं नुसते तर्क करण्यांत फारसा अर्थ नाहीं. तथापि वाचकांस आपापले तर्क स्वतंत्र रीतीनें काढतां यावे या हेतूनें होमरूलसंबंधीं साधक व बाधक विचार खालीं देण्यांत येत आहेत.

होमरूलला अनुकूल असा युक्तिवाद करणारे निःपक्षपाती लोक खालील-प्रमाणें कारणें पुढें आणितात. ते म्हणतात:—सन १८०० सालीं आयरिश लोकांचें पार्लमेंट मोडून तें ब्रिटिश पार्लमेंटांत सामील करण्यांत आलें; व या व्यवस्थेनें विनाकारण एका राष्ट्राचा पाय दुसऱ्या राष्ट्राच्या पायांत अडकविला गेला. बरें, हा पाय काढून पूर्वींप्रमाणें अगदीं स्वतंत्र असें पार्लमेंट आयर्लंडला द्यावयाचें नाहीं, व अनायासानें झालेल्या एकीची बेकी करावयाची नाहीं असें म्हटलें तरी दोहोंच्या मधला असा कांहीं तरी मार्ग काढलाच पाहिजे, एरवीं दोहोंसहि सुख व्हावयाचें नाहीं. आयरिश लोकांना त्यांचें असें स्थानिक पार्लमेंट न उरल्यामुळें, केवळ स्थानिक महत्त्वाच्या प्रश्नांबद्दलहि ब्रिटिश पार्लमेंटपुढें बिलें आणून ब्रिटिश सभासदांच्या वेळेचा विनाकारण

अपव्यय करावा लागतो. आयरिश व ब्रिटिश या दोन राष्ट्रांच्या चालीरीति, त्यांची रुचि, त्यांची आवडनिवड, त्यांच्या प्रगतीचें धोरण व नियम हीं सर्व वेगळीं असल्यामुळें ब्रिटिश सभासदांचा हात स्थानिक कारभारांत काय म्हणून पडावा? व अशा पांचशें परकी सभासदांच्या गैरसमजामुळें अगर दुराग्रहामुळें अशा किरकोळ बाबतींतहि आयर्लंदचें नुकसान कां व्हावें? इंग्रज लोकच जर स्थानिक अधिकारावरहि देखरेख करणार, तर मग आयरिश लोकांना आपलीं कामें आपण करण्यास व सांभाळण्यास अवश्य असें शिक्षण कधीं व कसें मिळावें? व फार दिवसपर्यंत हीं कामें परक्यांच्या हातीं गेल्यानें तीं करण्याची आयरिश लोकांची संवय कायमचीच नाहींशी होऊन ते दुबळे बनणार नाहींत कशावरून? किरकोळ व स्थानिक महत्त्वाचें काम ज्याचें त्यानें केलें तरच तें हवें तसें चांगलें होतें. बरें इंग्लंदला त्यापासून फायदा होणार म्हणावें तर तेंहि नाहीं. कारण आयरिश हिताहिताचें कोणचेंहि बिल पुढें आलें कीं पार्लमेंटमध्यें रिकामा वितंडवाद वाढून ठेवलेला असतो; व त्यांत पुष्कळ वेळ गमावला जाऊन खुद्द इंग्रज लोकांच्या हिताहितांचीं बिलें मागें पडतात. ब्रिटिश राज्याचें संरक्षण करण्यास किती लष्कर व व आरमार पाहिजे, त्यावर किती खर्च करावा, वगैरे गोष्टी उभयतांच्या हिताच्या असल्यामुळें त्या गोष्टीचा मात्र विचार उभयतांनीं मिळून करावा हें ठीक आहे. परंतु आयर्लंदामध्यें एका कोपऱ्यांतल्या एकाद्या म्युनिसिपालिटींत सरकारी अगर लोकनियुक्त सभासद किती असावेत, अथवा सर्व आयर्लंदांत एकंदर दवाखाने अगर इस्पितळें किती असावीं, वगैरे गोष्टी व्यापक अशा नियमांनीं आयरिश लोकांनीं आपल्या आपण ठरविल्यास कोणीं कां हरकत घ्यावी? जगांतील सुधारणेचें धोरण पाहिलें तर ज्याचें काम त्यास करतां यावें अशा तत्त्वाकडे आहे. मग आयरिश लोक तें काम करण्यास मागत असतां त्यांस काय म्हणून नकार द्यावा? कांहीं थोडया बाबतींत एकदां स्वातंत्र्य दिलें म्हणजे मग ते तें बाकीच्या गोष्टींतहि हळूहळू मागूं लागतील या म्हणण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. कारण पुढें आयरिश लोक अयुक्त अशा मागण्या मागतील या सबबीवर आज त्यांना जें देणें युक्त आहे तेंहि त्यांस नाहीं म्हणणें हा कांहीं न्याय नव्हे. उलट कांहीं न दिल्यानें आज जो असंतोष व जी निराशा आहे, ती कांहीं थोडें दिल्यानें उद्यां जाऊन, अधिक मिळ-

विण्याच्या आशेनें ते संतोषच दाखवूं लागतील. जगांत इतर ठिकाणीं स्वराज्य दिलें असतां लोक संतुष्ट राहून राजनिष्ठ बनतात असेंच आढळून येतें. व आयरिश लोकहि तसेच होतील. कारण निर्भेळ स्वातंत्र्य मिळविण्याचे मार्गांत काय काय अडचणी असतात हें त्यांस चांगलेंच कळून आलेलें आहे! कांहीं नियमित स्वतंत्रता ही प्रत्येक राष्ट्राचे अभिवृद्धीस व संपन्नतेस आवश्यक असते. व स्वातंत्र्याचे योगानें इंग्रजी वसाहती जशा संतुष्ट व संपन्न होऊन इंग्रजी साम्राज्याचें हितचिंतन करून त्याच्या संरक्षणास आज मदत करूं लागल्या आहेत तसेंच आयर्लंदहि करणार नाहीं म्हणून कशावरून? आयरिश पार्ले-मेंटला एकदां तिचे अधिकार आंखून दिले म्हणजे दोन्ही राष्ट्रांस सुख होईल कोणाचा पाय कोणाच्या पायांत गुंतून राहणार नाहीं, शिवाय ब्रिटिश पार्ले-मेंट व आयरिश पार्लमेंट यांजमध्यें विरोध उत्पन्न होण्याचें कारण समूळ नाहींसें होईल. फक्त आयरिश पार्लमेंट आज निराळी करितांना, पूर्वींच्या स्वतंत्र अशा पार्लमेंट सभेच्या रचनेंत जे दोष होते ते काळजीपूर्वक टाळले म्हणजे झालें. आयर्लंदांत निरनिराळ्या पंथांचे लोक आहेत ही गोष्ट जरी खरी आहे, तरी तेथें पूर्वींपेक्षां अलीकडे धर्मसहिष्णुतेचा प्रसार अधिक झालेला आहे, आणि शिवाय धर्ममतांचा विरोध नाहींसा होण्यास त्यांस सर्वांचें साधारण हित ज्यांत आहे असें काम करण्याची संधि अधिकाधिक आणून देणें हाच उत्तम मार्ग होय. देशहिताचें काम करण्याचें जोंपर्यंत तिऱ्हाइतांनीं विनाकारण आपल्या हातीं ठेवलेलें आहे तोंपर्यंत "रिकामा न्हावी कुडाला तुंबड्या लावी" या म्हणीप्रमाणें आयरिश लोक आपापसांत भांडत व वैर वाढवीत राहिले तर त्यांत कांहीं नवल नाहीं. एकी होण्यास रिकामपणा-पेक्षां कामाचें दडपणच अधिक उपयोगी पडतें. व्यक्तिविषयक विचारापेक्षां अधिक व्यापक व अधिक महत्त्वाचें असें कांहीं तरी काम लोकांच्या हातीं मिळेल व राहील तरच मतभेदांतील गुण राहून दोष निघून जातील. बरें होमरूल न दिल्यानें इंग्लंदास तरी सुख आहे काय? नाहीं. असंतुष्ट अशा देशांत राजकीय सत्ता फक्त शिपायांच्या तरवारीवर अवलंबून असा-वयाची; परंतु इंग्लंदची आयर्लंदवरील सत्ता नुसत्या तरवारीवर कधींहि टिकणार नाहीं. उलट होमरूल दिल्यानें आयरिश लोक संतुष्ट राहतील; देशांत शिक्षण व उद्योगधंदे वाढविण्यास त्यांस हुरूप येईल; लोकांचें दारिद्र्य

कमी होऊन ते इंग्लंदचा माल अधिक घेऊं लागतील; संकटसमयीं ते इंग्लंदचें साहाय्यच करितील; आज देशत्याग करून लोक बाहेर जातात ते जातनासे होतील; इंग्रज जमीनदार इंग्लंदांत राहतात ते आयर्लंदांत राहण्यास परत येतील; देशांतील लोकसंख्या व अर्थात् शक्तिहि वाढेल, शंभर वर्षांत आयर्लंदच्या अंगचें मांस इंग्लंदनें तोडून खाल्लें आहे असा जो इंग्लंदवर आज आरोप येत आहे तो खरा असो वा खोटा असो, तो तरी यापुढें टळेल; आपल्या हातानें आपली उन्नति करण्याची संधि आयर्लंदला दिल्याचें श्रेय इंग्लंदला मिळून त्याच्या भावी स्थितीबद्दलची जबाबदारी इंग्लंदवर राहणार नाहीं; व आज आयरिश लोकांचे तोंडीं नुसते शिव्याशाप आहेत ते ऐकण्याचें टळून सुधारलेलें राष्ट्र या नात्यानें इंग्लंदनें आपलें कर्तव्य बजावलें असें जग म्हणूं लागल.

होमरूलला प्रतिकूळ असणाऱ्या लोकांची विचारसरणी खालील प्रकारची आहे. ते म्हणतात : राज्यव्यवस्था कोठेंहि एकतंत्री असण्यांतच सुख आहे. होमरूल दिल्यानेंच खरोखर पायांत पाय अडकविल्यासारखें होणार आहे. कारण कायदेकानू करण्याचें काम धड ना आयर्लंदांत धड ना इंग्लंदांत असें होईल. वसाहती या प्रथमपासूनच पृथक् असतात; त्यांना स्वराज्य दिल्यानें त्यांची साम्राज्यनिष्ठा दृढ होते व अशा रीतीनें त्यांच्यामध्यें व इंग्लंदमध्यें एकीकरणाचें एक नवीन बंधन तयार होतें. परंतु आयर्लंदास होमरूल देणें म्हणजे आहे तें बंधन तोडून टाकण्यासारखें आहे. सर्व बाजूंनीं भिन्नता असलेल्या अशा दोन राष्ट्रांत स्वतंत्र पार्लमेंट सभा ज्याची त्यास मिळाल्यावर मग स्नेहभाव राहण्यास काय कारण उरणार? वसाहतवाल्यांस स्वराज्याचे हक्क आयरिश लोकांपेक्षां अधिक आहेत याचें कारण असें कीं, त्यांच्यातर्फे ब्रिटिश पार्लमेंट सभेंत कोणी सभासद असत नाहींत; आयर्लंदचे प्रतिनिधी पार्लमेंटांत शंभराहून अधिक असल्यावर मग त्यांची कुरकुर कां राहावी? शंभर लोकांना आपलीं स्थानिक गाऱ्हाणीं पार्लमेंटपुढें मांडण्यास मुळींच त्रास पडूं नये. वसाहती कदाचित् स्वराज्याचा दुरुपयोग करून स्वतंत्र झाल्या असें मानिलें तरी त्यांत इंग्लंदचा प्रत्यक्ष असा तोटा नाहीं. आठराव्या शतकांत अमेरिका स्वतंत्र झाली, तथापि त्यापासून इंग्लंदास कमीपणा आला नाहीं. परंतु होमरूलचा दुरुपयोग करून

जर आयर्लंद उद्यां स्वतंत्र झालें तर आपल्या दारासमोर आपल्या हाडवैऱ्याला घर बांधून दिल्याप्रमाणें इंग्लंदला पश्चात्ताप पावावें लागेल. 'चॅनल आयर्लंडस' व 'आइल ऑफ मॅन' या क्षुद्र बेटांसहि स्वतंत्र पार्लमेंट आहे खरें. पण तीं बिचारीं टीचभर बेटें आपल्या शक्तीचा दुरुपयोग करून इंग्लंदचें काय नुकसान करणार? पण आयर्लंद त्रासदायक होण्याइतकें मोठें आहे. होमरूल देतांना आयरिश पार्लमेंटच्या अधिकाराच्या बाबी ठरवून टाकाव्या हें म्हणणें सोपें आहे, परंतु प्रत्यक्ष तसें करूं गेलें असतां खऱ्या अडचणी समजतात. स्थानिक कार्य कोणचें, व साम्राज्यासंबंधीं कोणचें याची सरहद्द खुद्द ग्लॅडस्टनसाहेबांसहि नीट ठरवितां येईना, व त्याबद्दल आयरिश लोकांतहि मतैक्य होईना. स्थानिक बाबतींतहि तत्त्वाचे प्रश्न ब्रिटिश पार्लमेंट सभेनें ठरविणेंच जरूर आहे. आयरिश पार्लमेंटनें आपले कर आपण बसवावे व ठराविक रक्कम दरसाल खंडणी म्हणून इंग्लंदला द्यावी हें म्हणणें दिसतें ठीक; पण कर वसूल करावयाचे ते करून खंडणी न देण्याचें आयरिश पार्लमेंटनें ठरविल्यास एकदम लढाईवरच बेतणार. हल्लींच्या स्थितींत साम्राज्यास आयर्लंदकडून जी खंडणी वसूल व्हावयास पाहिजे ती वसूल करण्यास पंचाईत पडत नाहीं. होमरूल दिल्यानें आयरिश पार्लमेंट सभा प्रथम प्रथम कदाचित् नम्रपणें वागेल, परंतु तिजमध्यें पूर्वीच्या स्वातंत्र्याचें वारें खेळूं लागलें म्हणजे मग फिरून आयर्लंदच्या इतिहासापैकीं १७८२ व १८०० या सालांची पुनरावृत्तिच व्हावयाची कीं नाहीं? एका सभेंत येऊन दोन राष्ट्रांचे प्रतिनिधी भांडणें हें वेगळें व दोन पार्लमेंट सभा एकमेकींशीं झगडणें हें वेगळें. पहिल्या प्रकारच्या तंट्याचा निकाल सभेंतील बहुमतानें करितां येतो; पण या दोन सभा भांडूं लागल्या म्हणजे त्यांचा तंटा मिटण्यास तिऱ्हाईत कोण मिळणार? व आयतें हातचें सोडून इंग्लंदनें आपली शेंडी विनाकारण तिसऱ्याच्या हातीं कां द्यावी? सन १८०० सालापासून, म्हणजे दोन पार्लमेंट सभा एक झाल्यापासून, आयर्लंदांत जीं बंडें झालीं तीं मोडण्यास पंचाईत पडली नाहीं. परंतु त्याच्या पूर्वीं म्हणजे बंडखोरांस स्वतंत्र पार्लमेंटांतील सभासदांचा पाठीराखेपणा असतां झालेलीं बंडें फार जाचलीं व तीं मोडणें कठिण गेलें. होमरूल आज दिला तर त्याच्या पुढची पायरी आयरिश लोक मागणार नाहींत

यास कोण जामीन ? आणि एक देणगी देऊन दुसरी मागें लावून घेण्यापेक्षां केव्हां तरी नेट धरून आयरिश लोकांच्या मागणीस प्रतिरोध करावा लागणारच, तर मग तो प्रथमपासून केलेलाच बरा. आज आयरिश लोक इंग्रजांशीं भांडत आहेत ते उद्यां सत्ता हातीं येतांच आपआपसांत भांडूं लागतील व अल्पसंख्याक अशा प्रॉटेस्टंट लोकांवर बहुसंख्याक असे क्याथोलिक लोक जुलूम करितील आणि देशांत यादवी सुरू होईल. आयरिश लोकांची अशी स्वतंत्र पार्लमेंट होती तेव्हां तरी काय झालें ? बरें आयर्लंदला स्वतंत्र पार्लमेंट देऊन शिवाय ग्लॅडस्टनसाहेबांनीं १८९३ सालीं योजिल्याप्रमाणें कांहीं आयरिश सभासद इंग्लंदांतील सभेमध्यें बसूं द्यावयाचे तर मग स्कॉटलंद, वेल्स व वसाहती यांपैकीं कोणासहि जो फायदा नाहीं तो फायदा एकट्या आयर्लंदासच मिळणार व तो तसा कां द्या ? आज शंभर वर्षें ब्रिटिश पार्लमेंट सभेच्या न्यायबुद्धीवर व संरक्षणावर भिस्त ठेवून अल्स्टर वगैरे प्रांतांत प्रॉटेस्टंट व्यापाऱ्यांनीं जें लाखों रुपये भांडवल व्यापारांत व उद्योगधंद्यांत गुंतविलें आहे त्यास होमरूल दिल्यानें धक्का पोंचेल अशी भीति वाटते. तर त्यास जामीन कोण होणार ? तात्पर्य होमरूल देणें म्हणजे अंधारांत उडी घेणें, हातचें सोडून पळत्याच्या पाठीशीं लागणें. व हें सर्व कशाकरितां, तर इंग्लंदास लोकांनीं सुधारलेलें राष्ट्र, व त्यांतील राज्यकर्त्या पुरुषांस मुत्सद्दी म्हणावें म्हणूनच कीं नाहीं ? अर्थात् लाभापेक्षां हानि फारच मोठी आहे. सबब त्या भानगडींत न पडतां हल्लींच्या स्थितींतच आयर्लंदास काय देतां येईल तो न्याय द्यावा व बरें म्हणवून घ्यावें. "

एकदां हातीं सत्ता आली असतां ती दुसऱ्यास परत देणें कोणाहि मनुष्यास जडच जातें. व मग तो आडवा तिडवा साधेल तसा युक्तिवाद करीत असतो; तो शोभेल कीं नाहीं याकडे तो पाहात नाहीं. या सामान्य सिद्धांताचें वरील युक्तिवाद हें एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. येवढें म्हणून हें प्रकरण येथेंच संपवूं.

भाग सातवा

बंडखोरींची चळवळ

आयर्लंद व इंग्लंद यांचा जो संबंध बाराव्या शतकापासून घडून आला तो सर्व आयरिश लोकांस सर्व वेळीं सारखाच पसंत नव्हता. यामुळें हा संबंध तोडून टाकून आयरिश राष्ट्रास निर्भेळ स्वातंत्र्य मिळवून देण्याचे प्रयत्न अनेक लोकांनीं वेळोवेळीं आपापल्या बुद्धीप्रमाणें व शक्तीप्रमाणें केले. व बंडखोरीच्या या चळवळी इतक्या झाल्या कीं, आयर्लंदांत दर ५० वर्षांनीं बंड व्हावयाचें, अशी एक म्हणच पडून गेल्यासारखी झाली आहे. या सर्व बंडांची हकीकत खुलासेवार सांगणें इष्टहि नाहीं; व ती थोडक्यांत सांगणें शक्यहि नाहीं. यास्तव मागील तीन भागांत आयर्लंदांतील कायदेशीर चळवळींची त्रोटक हकीकत जशी आम्हीं सांगितली, तशीच बेकायदेशीर चळवळींची त्रोटक हकीकत या भागांत दिली आहे.

दुसऱ्या हेनरी राजानें बाराव्या शतकाचे मध्यभागीं इंग्लंदची सत्ता आयर्लंदवर बसविण्यास सुरुवात केली; व लगेच सुमारें ३५ वर्षांनीं आयरिश अमीरउमरावांचें पहिलें बंड झालें. १२५९ सालीं जिराल्डिन नांवाच्या आयरिश सरदारानें बंड करून इंग्रज लोकांची कत्तल केली. १३१४ सालीं स्कॉटलंदचा राजा रॉबर्ट ब्रूस हा इंग्रजांकडून पराभव पावून आयर्लंदमध्यें आश्रय घेण्यास गेला ती संधि साधून त्यास मदत करण्याकरितां व आयर्लंदचें स्वातंत्र्य मिळविण्याकरितां १३१५ सालीं आयरिश लोकांचें बंड झालें. येथून पुढें बंडाच्या चळवळी वरचेवर होऊं लागल्या. सन १३३० सालीं लेनस्टर प्रांतांत बंड झालें, व किलडेर व डेस्मॉंड यांची बंडखोरीची चळवळ १३४८ पर्यंत चालू होती. १४६७ सालीं डेस्मॉंड घराण्यांतील प्रमुख गृहस्थावर राजद्रोहाचा आरोप येऊन त्याचा शिरच्छेद करण्यांत आला. १४८७ ते १४९७ या दहा सालांत इंग्लंदच्या गादीला हक्क सांगणारे दोन तोतये निघाले, त्या दोघांनाहि आश्रय देऊन आयरिश लोकांनीं बंडखोरीचा डाव साधेल तितका साधून घेतला होता. १५३७ सालीं लॉर्ड थॉमस फिड्झरल्ड याचें बंड झालें. हा शूर उमराव किलडेरच्या घराण्यापैकींच होता. १५५९

ते १५६७ या आठ वर्षांत प्रसिद्ध आयरिश उमराव शेन ऑनिल याचें बंड गाजत होतें. व १५६८ पासून १५८६ पर्यंत मनस्टर प्रांतांतील आयरिश सरदारांनीं बंडाळी चालविली होती. १५७९ सालीं प्रसिद्ध जिराल्डिनच्या घराण्यापैकीं कित्येक लोकांनीं बंड केलें. १५९८ पासून १६०२ पर्यंत मनस्टर प्रांतांत बंडाळी चालू होती. पुढें १६४१ सालीं चार्लस राजाच्या तर्फे ऑरमँड सरदाराचें बंड झालें व १६४१ ते १६४८ या सात सालांत एकंदर आयरिश इतिहासांत अत्यंत गाजलेलें असें अलस्टर, मनस्टर व कॉनॉट या प्रांतांतील बंडें व कत्तली घडून आल्या. १६८९–९० सालीं दुसऱ्या जेम्स राजाच्या वतीनें टिरकॉनेल नांवाच्या सरदारानें बंड केलें. परंतु हें बंड मोडल्यापासून रोमन क्याथोलिक लोकांवर भयंकर कायद्याची शिस्त चालू होऊन पुढें शंभर वर्षेपर्यंत आयर्लंदांत मोठी बंडखोरीची अशी चळवळ झाली नाहीं. किरकोळ दंगेधोपे होत असत. व आयरिश शेतकऱ्यांच्या दंगेखोरपणास याच शतकांत सुरुवात झालेली होती. तथापि या दंग्याधोप्यास फारसें राजकीय स्वरूप नव्हतें.

येथपर्यंत झालेल्या म्हणजे वर नमूद केलेल्या बंडांत धर्मप्रीति, जप्त झालेल्या जमिनी परत मिळविण्याची इच्छा, अपमानाबद्दल सूड घेण्याची उत्कंठा व क्याथोलिक पंथी राजांविषयीं पक्षपात वगैरे हेतूंची बरीच सरमिसळ आयरिश बंडवाल्यांच्या मनांत झालेली आढळून येते. परंतु यापुढें झालेल्या चळवळींत धर्मापेक्षां राजकारणाचा हेतूच अधिकाधिक बळावत चाललेला आढळून येतो. केवळ राजकीय हेतूंनीं झालेलें यानंतरचें असें मोठें बंड म्हटलें म्हणजे १७९८ सालचें 'युनायटेड आयरिशमेन' नांवाच्या संस्थेच्या साहाय्यानें केलेलें वुलफटोन व लॉर्ड एडवर्ड फिड्झरलड यांचें बंड होय. यानंतर पांच वर्षांनीं म्हणजे १८०३ सालीं रॉबर्ट एमेट याचें लहानसें बंड झालें. यानंतरची बंडखोरीची चळवळ म्हटली म्हणजे फीनीअन लोकांनीं केलेली. व ही चळवळ सुमारें १८४८ पासून १८६७ पर्यंत चालू होती. १८४८ सालीं जी चळवळ झाली, ती मुख्यतः 'तरुण आयर्लंद' नांवाच्या संस्थेंतील तरुण पुढाऱ्यांनीं केलेली होती. व या पुढाऱ्यांमध्यें कित्येक वर्तमानपत्रकर्ते व पार्लमेंटचे सभासदहि होते. यांच्यापैकीं वजनदार पुढारी जो स्मिथ ओब्रायन नांवाचा होता, त्याचें अल्प चरित्र पुढें चरित्रमालेंत दिलेलें आहे.

सन १८४८ च्या चळवळींत ओब्रायन शिवाय चार्ल्स, डफी, डिलन, जॉन मिचेल, थॉमस मीघर, जॉन लॅलर, जॉन मार्टिन, मॅकमॅनस वगैरे तरतरीत लोक प्रमुख होते. १८४९ सालीं जोसेफ ब्रेनन यानें कॉर्क येथें बंड करण्याचा प्रयत्न केला; परंतु पुढें नऊ वर्षांनीं फीनीअन लोकांच्या चळवळीस खरी सुरुवात झाली. सर्व एकोणिसाव्या शतकांत फीनीअन चळवळ हीच काय ती बंडखोरपणाची मुख्य चळवळ आयर्लंडांत घडून आली. व ही चळवळ उपलक्षणादाखल घेऊन फक्त तिची हकीकत याखालीं आम्ही थोडक्यांत देतों. म्हणजे तिजवरून आयर्लंडांतील बेकायदेशीर चळवळीच्या प्रकाराची थोडीबहुत कल्पना येईल.

फीनीअन लोकांची चळवळ प्रथमतः सन १८५८ सालीं आयर्लंडमध्यें सुरू झाली. याच्याहि पूर्वीं म्हणजे सन १८४८ सालीं आयरिश लोकांत ग्रॅटनची परंपरा राखून कायदेशीर चळवळ करणारे लोक व वुल्फटोनची परंपरा राखून बंडावा करणारे लोक असे दोन पक्ष झालेले होते. या दुसऱ्या पक्षाचे लोकांनीं १८४८ सालीं आपला प्रयत्न करून पाहिला होता; परंतु तो फसला. या प्रयत्नांत 'नेशन' पत्राचे संपादक लोक, स्मिथ ओब्रायन वगैरे मंडळी सांपडली होती हें वर सांगितलेंच आहे. परंतु त्यांचीं पुढील कांहीं वर्षें कैदेंत गेलीं; व कैदेंतून परत आल्यापासून त्यांची अशी खात्री झाली कीं, आयर्लंड स्वतंत्र होणें हें जरी रास्त व न्याय्य असलें तरी ती स्वतंत्रता मिळविण्याचीं साधनें तूर्त लोकांजवळ नसल्यामुळें केवळ आत्मघातकी असे प्रयत्न करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. ओब्रायन व डफी ('नेशन' पत्राचा संपादक) हे ओकॉनेलच्या विरुद्ध होते; व शेवटीं शेवटीं त्याचा पक्ष सोडून त्याजवर रागावून ते निघूनहि गेले. परंतु १८५८ सालीं फीनीअन लोकांची जी चळवळ आयर्लंडमध्यें झाली, तीस हे दोघेहि प्रतिकूल होते. ही चळवळ स्टीफन्स या नांवाच्या गृहस्थानें सुरू केली. स्किबेरीन नांवाच्या शहरीं एक वाचनालय व त्यांतच एक क्लब होता. त्याचें नांव "फिनिक्स राष्ट्रीय वाचनालय व वाङ्मय सभा" असें होतें. या संस्थेमध्यें व्यापारी, उदमी अशा प्रकारची तरुण मंडळी होती. सन १८५८ च्या मे महिन्यांत स्टीफन्स हा या क्लबांत गेला असतां, तेथील लोकांची स्वातंत्र्यप्रियता, उत्साह वगैरे गोष्टी पाहून त्यास असें वाटलें कीं, या क्षेत्रांत आपल्या बंडखोर

चळवळीचें बीज चांगलें रुजेल. व म्हणून क्लबांतील पुढारी जेरेमिया डोनोव्हन यास एकांतीं गांठून त्यानें त्यास असें भासवून दिलें कीं, आयर्लंदास स्वातंत्र्य मिळवून देण्याकरितां अमेरिकेंत जोराची खटपट सुरू असून जितके लोक आयर्लंदांत लढण्यास तयार होतील तितके अमेरिकेंतून मदतीस यावे असा ठराव होऊन, हत्यारें वगैरेहि गुप्तपणें ठिकठिकाणीं सांठवून ठेवण्यांत आलीं आहेत. हें वर्तमान ऐकून डोनोव्हन हा भुरळून गेला व त्यानें क्लबांतील इतर लोक कटांत घेऊन एक गुप्त मंडळी स्थापिली, आणि आयर्लंदच्या स्वातंत्र्यार्थ देह वाहण्याच्या शपथा लोकांकडून घेण्याचा क्रम सुरू केला. परंतु जुळावी तितकी मंडळी जुळत नाहीं असें पाहून स्टीफन्सनें अशी युक्ति योजिली कीं, तिच्या योगानें या गुप्त मंडळींत भराभर लोक सामील होऊं लागले. त्यानें असें सांगून दिलें कीं, स्मिथ ओब्रायन, चार्लस डफी, सुलिव्हना मिचेल वगैरे पुढारी लोक या गुप्त कटाचे कार्यास अनुकूल आहेत, व त्यांना गुप्त मंडळाचे हेतु मान्य आहेत. वास्तविक ही गोष्ट निखालस खोटी होती. हळहळू ही सर्व वार्ता सुलिव्हन याचे कानावर गेली, व आपलें अंग सदर कटांत नाहीं असें उघडपणें प्रसिद्ध करावें कीं नाहीं याचा त्यास मोठाच विचार येऊन पडला. कारण तसें करावें तर आपण होऊन पोलिसास अशा कटाची वर्दी दिल्यासारखें होतें, व मग जर अपराध्यांबरोबर निरपराधी लोक चिरडले गेले तर त्याचा दोष आपले माथीं येणार! बरें तसें न करावें तर खासगी रीतीनें स्टीफन्स हा आपलें नांव खुशाल बद्दू करणार, व तरुण लोक विनाकारण फसले जाऊन पुढें मागें आपल्यावर बोल येण्याचा संभव आहे. परंतु त्यानें अखेरीस सदर गुप्त चळवळीचा उघडपणें निषेध करण्याचेंच ठरविलें. आणि ओब्रायन, मिचेल व तो स्वतः इतक्यांच्या तर्फे 'नेशन' पत्रांतून सुलिव्हन यानें गुप्त चळवळीबद्दल उघड इशारा देऊन तरुण मंडळीस त्यापासून सावध राहण्याचा उपदेश केला. सुलिव्हन हा या वेळेस डफीचे जागीं 'नेशन' पत्राचा संपादक असल्यामुळें त्याच्या लिहिण्याच, चांगलाच उपयोग झाला; व विनाकारण भ्रमांत पडून कटांत सामील होणारी तरुण मंडळी वेळींच सावध झाली. लोकांस शपथा देण्याचें काम हळूहळू थांबलें; व फीनीअन चळवळ या वेळेपुरती दबली.

फीनीअन चळवळीची फिरून उत्पत्ति उघडपणें सन १८६३ सालच्या

नवंबर महिन्याच्या तेविसाव्या तारखेस उत्तर अमेरिकेंतील शिकागो शहरीं झाली. या चळवळीची कल्पना यापूर्वी बरेच दिवस म्हणजे पांच वर्षे प्रचलित झालेली होती, तरी कोणच्याहि चळवळीस नामरूप येण्यास तिला अधिष्ठानभूत अशी एकादी संस्था लागते, व अशा प्रकारची संस्था वरील तारखेस विधिपूर्वक स्थापण्यांत आली. सदर संस्थेचा उत्पादक जॉन ओमेहॉने या नांवाचा आयरिशमन असून त्याचेभोंवतीं आयर्लंदांतून देशत्याग करून आलेले अनेक असंतुष्ट व अमेरिकेंत नुकत्याच झालेल्या लढाईमध्यें शिपायीगिरीचीं कामें केलेले, असे आयरिश लोक होते. सदरहू लोकांच्या प्रयत्नाची दिशा कितीहि चूक असली तरी त्यांच्या स्वदेशभक्तीबद्दल शंका घेण्याचें कारण नव्हतें. वरील तारखेस संस्था स्थापन करून आयर्लंदमधील व इतर ठिकाणच्या आयरिश लोकांस उद्देशून ओमेहॉने व इतर सभासद यांनीं एक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. त्यांत "इंग्रजी राज्यसत्ता आयर्लंदांत कशी स्थापित झाली, व ती किती घातक आहे" हें नमूद करून शिवाय असेंहि सांगितलें होतें कीं, "सन १७८२ सालीं आयरिश पार्लमेंट सभेस इंग्लंदनें स्वातंत्र्य दिलें व १८२९ सालीं रोमन क्याथोलिक लोकांवरचा वहिष्कार काढून घेऊन त्यांस समान हक्क बहाल केले, या दोन्ही गोष्टी आयर्लंदास संतुष्ट व अतएव दुबळें करण्याकरितां दिल्या, व त्याबद्दल खऱ्या देशभक्तांस वाईटच वाटलें पाहिजे!" कारण "जोंपर्यंत संतोष मनांत नांदतो तोंपर्यंत स्वातंत्र्याकडे दुर्लक्ष होतें. व अशा रीतीनें अल्प क्षणिक सुखासाठीं मोठ्या व चिरंतन अशा सुखास राष्ट्रास मुकावें लागतें! कोणतेहि हक्क राष्ट्राचे अंगीं लागण्यास ते स्वार्थत्यागानेंच मिळवावे लागतात; व वरील दोन देणग्या त्या त्या वेळीं देऊन, आयरिश लोकांस आपले देह खर्ची घालण्याची व त्या गोष्टी मिळविण्याची संधि आलेली असतां, इंग्लंदनें दुष्ट बुद्धीनें ती घालविली" अशी सदर जाहीरनाम्यांत तक्रार केलेली होती! स्वार्थत्याग हा फक्त देशत्यागाशीं समानार्थक आहे. व देह टाकण्याखेरीज राष्ट्रास उपयोगी असा दुसरा स्वार्थत्यागाचा कोणताहि प्रकार असूं शकणारच नाहीं हें कदाचित् शिपाई गड्यासच शोभणारें असेल, मुत्सद्यास शोभणारें नव्हे. परंतु त्या वेळीं फीनोअन लोकांच्या संस्थेमध्यें असे शिपायीगडीच जुळले होते! एकदां स्वदेशत्याग

केलेल्या मनुष्यास, फिरून दुसरा कोणताहि देश स्वदेशासारखा मानावयाचा नसल्यास, देहाची किंमतच नाहींशी होते. व चतुर्विध पुरुषार्थ साधण्याचें साधन असा जो देह तो फक्त एकच पुरुषार्थ साधण्याचे कामीं खर्ची पडला, तरी त्याचें त्यास कांहीं वाटत नाहीं. शिवाय अमेरिकेंत त्या वेळीं जे आयरिश लोक जुळले होते, त्यांच्या मनांत स्वदेशभक्ति जरी वास करीत होती तरी, त्यांची दृष्टि आसपासच्या भयंकर स्थितीचें अवलोकन करून अंध नाहीं तरी निदान धुंद झाली होती. व यामुळें रणकंदनाशिवाय त्यांचे मनांत दुसरा कांहीं विचार सहजच येत नव्हता.

फीनीअन संस्थेच्या शाखा आयर्लंदांत लवकरच पसरल्या; व कालांतरानें त्यांचा प्रवेश इंग्लंदांतहि झाला. 'आयरिश पीपल' या नांवाचें या संस्थेचें एक साप्ताहिक वर्तमानपत्र डब्लिन येथें निघूं लागलें, व त्याच्या द्वारें स्टीफन्स हा 'फीनीअन' नांवाचीं हीं नवीन मतें उज्वल भाषेनें हजारों लोकांस समजावून देऊं लागला. कायदेशीर रीतीनें चळवळ करणाऱ्या लोकांचें ऐकूं नका व राजकारणांत धर्मोपदेशकांस मानूं नका, असा उपदेश 'आयरिश पीपल' हें लोकांस करीत होतें. सुमारें दोन वर्षेपर्यंत अधिकाऱ्यांनीं हें वर्तमानपत्र चालू दिलें; परंतु अखेर सन १८६५ च्या सप्टेंबरमध्यें सरकारी हुकुमावरून पोलिस अधिकारी 'आयरिश पीपल' च्या कचेरींत घुसले. त्यांनीं छापखाना जप्त केला व वर्तमानपत्राचा विध्वंस करून त्याच्या संपादक मंडळास कैद करून नेलें. या मंडळामध्यें ओलियारी, टॉमस लबी वगैरे जे लोक होते, त्यांची स्वतंत्र कमिशन नेमून चौकशी झाली, व त्यांस वीस वीस वर्षें काळ्या पाण्याच्या शिक्षा झाल्या. कटाचा पुढारी स्टीफन्स यानें तुरुंगांतून जेलर लोकांशीं संधान बांधून मोकळीक करून घेतली व तो निसटून गेला. या नंतर सदर कटांत व चळवळींत किती व कोण कोण सामील आहेत, याची गुप्त चौकशी बरेच दिवस जारीनें सुरू होती, तिजवरून या संस्थेचीं पाळेंमुळें आयरिश समाजांत फार खोलपर्यंत गेलीं आहेत, असें अधिकाऱ्यांस आढळून आल्यावरून त्यांनीं वरिष्ठ सरकारकडे रिपोर्ट करून नवीन अधिकार मागितले. शिवाय ओलियारी, लबी वगैरे लोकांच्या खटल्याची हकीकत वर्तमानपत्रद्वारें चोहोंकडे प्रसिद्ध झाली. त्यावरून त्यांची असामान्य बुद्धिमत्ता, अलौकिक धैर्य व अलोट देशभक्ति व्यक्त होऊन "ते कोणी पापी गुन्हेगार

नसून प्रतिष्ठित लोक होते,—मात्र त्यांचे हेतु चांगले असूनहि ते भलत्या दिशेस वाहवले, व यामुळेंच त्यांनीं न्यायपीठासमोर जीं सणसणीत व हजरजबाबी भाषणें केलीं तीं त्यांस करतां आलीं " अशी लोकांची खात्री झाली. व त्यामुळें इंग्लंदांतील लोक आपल्या मनाशीं विचारूं लागले कीं, " अशीं चांगलीं चांगलीं मनुष्यें अविचारी कां बनतात? त्यांचें देहभान कशानें जातें? सर्व जगांत मनुष्यास प्रिय असा जो प्राण तो एका फुंकरासरशी घालवून टाकण्यास हे तयार होतात यांतील मर्म काय? " इकडे पोलिस अधिकाऱ्यांनीं झडत्या वगैरे घेऊन युद्धोपयोगी असें किती तरी सामान लोकांनीं ठिकठिकाणीं लपवून ठेवलेलें हुडकून काढिलें. एका डब्लिन शहरांत भाले, बरच्या, गोळ्या व काडतुसें करण्याचे तीन कारखाने उघडकीस आले! चहूंकडे बंड होतें कीं काय अशी भीति पडली व अधिकाऱ्यांस लष्कराची कुमक मागावी लागली. सन १८६७ चे फेब्रुवारी महिन्याचे सतरावे तारखेस सर जॉर्ज ग्रे यानें पार्लमेंटपुढें अशी सूचना आणिली कीं, आयर्लंदांत कांहीं दिवसपर्यंत नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचा कायदा रद्द करावा, म्हणजे अधिकाऱ्यांस स्वेच्छेनें वाटेल त्या लोकांस कैद करतां येऊन बंडावा मोडेल. ही सूचना कॉमन्स व लॉर्ड्स या दोन्ही सभागृहांत एका दिवसांत पास होऊन दुसरेच दिवशीं त्यास राजाची संमतीहि मिळाली. व अशा रीतीनें या फीनीअन चळवळीचा सर्व इंग्लंदांत एकदम गवगवा होऊन आयर्लंदकडे इंग्रज लोकांचें लक्ष वेधलें.

त्याच सालीं सप्टेंबर महिन्यामध्यें मँचेस्टर येथें कीली व डीझी नांवाच्या दोघां फीनीअन कैद्यांस पोलिसचे हातून सोडविण्याचा कट होऊन प्रत्यक्ष झटापटींत प्राणहानीहि झाली. तारीख १८ सप्टेंबर रोजीं पोलीस लोक या कैद्यांस गाडींत घालून पोलीस कोर्टाकडून तुरुंगाकडे नेत असतां त्यांजवर फीनीअन लोकांच्या एका टोळीनें हातांत पिस्तुलें घेऊन हल्ला केला. या धाडसाच्या कृत्यानें मँचेस्टरसेंच काय परंतु सर्व इंग्लंद व आयर्लंद दणाणून गेलें, आणि ऍलन व त्याचे साथीदार यांचेबद्दल कांहीं अकल्पित रीतीनें लोकांचा आदर बसून त्यांस फांशीं-दिल्यावर त्यांच्या स्मशानयात्रेस सुमारें दीड लक्ष लोक गोळा झाले होते असें सांगतात! तसेंच पुढें डिसेंबर महिन्यामध्यें तेरावे तारखेस बॅरेट या नांवाच्या फीनीअन माणसानें बर्क या नांवाच्या

आपल्या स्नेह्यास तुरुंगांतून सोडविण्याकरितां 'डाइनेमाइट' च्या बारानें तुरुंगाची भिंत उडवून दिली. हे असे अपराध व गुन्हे एकामागून एक घडून आल्यामुळें पार्लमेंट सभेमध्यें आयर्लंदच्या प्रश्नाची चर्चा जोरानें सुरू झाली, व प्रॉटेस्टंट धर्ममंडळासंबंधानें नवीन कायदा करविणाऱ्या ग्लॅडस्टन-साहेबांनीं १८६८ व १८६९ या दोन सालांत फीनीअन चळवळीस उद्देशून असे उद्‌गार काढिले कीं, 'आयरिश प्रश्नासंबंधानें पार्लमेंटचें नवीन धोरण बनविण्यास या चळवळीचा एका दृष्टीनें पुष्कळच उपयोग झाला.' फीनीअन चळवळीमुळें आयरिश लोकांच्या मागण्यांचे व तक्रारींचे गुणदोष बदलले अगर वाढले असें नव्हे. परंतु नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचा कायदा या चळवळीमुळें आयर्लंदांत रद्द करावा लागला; मोठमोठीं शहरें दणाणून गेलीं; लोकांस प्राण व संपत्ति हीं सुरक्षित नाहींशीं वाटूं लागलीं; व शांतता-प्रिय अशा नागरिकांस स्वजनसंरक्षणाकरितां हत्यार घेऊन पहारा करावा लागला. अर्थात् आपली नेहमींची शिथिलता बाजूस ठेवून इंग्लंदांतील लोकांस आयर्लंदचा प्रश्न हातीं घेण्याची जरूरी भासूं लागली; व 'वाईट गोष्टींतूनहि तत्त्वज्ञानी मनुष्यानें चांगलें कसें निवडून काढावें' याचें हें उदा-हरण म्हणून, ग्लॅडस्टनसाहेबांनीं सन १८६८ सालीं मार्च महिन्याच्या तिसाव्या तारखेस पार्लमेंटांतील आपल्या भाषणांत दिलें. याच्या पूर्वीं जॉन ब्राईट यांनींहि नागरिकांच्या हक्कांचा कायदा तहकूब करण्याचे वेळीं अशाच प्रकारचें भाषण केलें होतें, व पार्लमेंट सभेंतील मोठमोठ्या मुत्सद्यांस न्यायान्यायाचे प्रश्न हातीं घेण्यास असले भयंकर अनर्थापात होईपर्यंत बुद्धि होऊं नये ही गोष्ट त्यांच्या मुत्सद्देगिरीस कमीपणा आणणारी आहे, असें बजावलें होतें. याबद्दल ग्लॅडस्टन व ब्राईट या दोघांवरहि त्यांच्या प्रति-पक्षांनीं गहजब करून सोडला, व हीं त्यांचीं भाषणें असल्या अनर्थापातास उत्तेजन देणारीं आहेत, असा उघड दोषारोपहि केला. परंतु ग्लॅडस्टन किंवा ब्राईट हे दंग्याधोप्यास उत्तेजन देणारे असें म्हणणें म्हणजे दिवसास रात्र म्हणण्यासारखें असल्याबद्दल सर्व जगाची खात्री होती, व म्हणून असल्या दोषारोपास नुसतें उत्तर देण्याचेंहि कारण त्या महात्म्यांस पडलें नाहीं. या पुढील फीनीअन चळवळीचा इतिहास सविस्तर सांगत बसण्याचें कारण नाहीं. ही चळवळ यापुढें दहा वीस वर्षें म्हणजे पार्नेलच्या वेळेपर्यंत थोडी

थोडी चालू होती, व पार्नेल हा या चळवळीस मदत करितो असा त्याजवर आरोपहि आणण्यांत आला होता; परंतु त्या चळवळीचें अप्रत्यक्ष साहाय्य कायदेशीर चळवळीस कितीहि झालें असलें तरी, या दोहों प्रकारच्या चळवळी करणारीं मनुष्यें आणि त्यांच्या मनाचे पिंड व गुणधर्म खरोखरच अगदीं निरनिराळ्या प्रकारचे असल्यामुळें, फीनीअन चळवळीस पार्नेल वगैरे पुढाऱ्यांच्या चळवळीला केव्हांहि कायमचें ग्रासून टाकतां आलें नाहीं अगर फारसा अपायहि करतां आला नाहीं.

भाग आठवा

सारासार विचार

मागील सहा भागांत आयर्लंदचा प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास, व त्याचप्रमाणें आयरिश लोकांनीं केलेल्या कायदेशीर व इतर चळवळींची हकीकत थोडक्यांत दिली आहे. हा इतिहास व ही हकीकत लक्षांत घेऊन व्यापक अशा तात्त्विक दृष्टीनें जे सारासार विचार सुचण्यासारखे आहेत त्यांचें दिग्दर्शन प्रस्तुत भागांत करण्याचें आम्हीं योजिलें आहे.

आयरिश इतिहासांतील युगांतरें—जगाच्या इतिहासाप्रमाणें राष्ट्रांच्या इतिहासांतहि युगांतरें असतात. युगांतरें म्हणजे अर्थात् कालविभाग. राष्ट्राच्या आयुष्यक्रमांतील ठळक ठळक अशा गोष्टी ज्या कालविभागांत घडून आल्या असतील, अथवा पूर्वीं घडलेल्या गोष्टींचे परिणाम पूर्णतेस पावले असतील त्यांस राष्ट्राचीं युगें म्हणण्याची रीत आहे. या दृष्टीनें पाहतां आयर्लंदच्या इतिहासांत खालीं दिल्याप्रमाणें कालविभाग अगर युगांतरें होतात. (१) पहिलें युग पांचव्या शतकापर्यंत. या युगांत आयर्लंदमध्यें अनेक जातींच्या लोकांची वसाहत कायमची होऊन सर्व लोक

एकाच धर्मांत म्हणजे ख्रिस्ती धर्मांत बांधले गेले व त्यांचें राष्ट्र बनलें. (२) दुसरें युग बाराव्या शतकापर्यंत. या कालावधींत स्वदेशी आयरिश राजांनीं अनेक युद्धें व पराक्रम करून भविष्यकाळीं आपल्या वंशजांनीं पवाडे गावे व अभिमानपूर्वक उल्लेख करावा अशीं कृत्यें केलीं. विश्वविद्यालयांची स्थापना करून धर्मगुरूंनीं दिगंत कीर्ति मिळविली; आणि शेतकी, उद्योग-धंदे वगैरेंना सुरुवात झाली. (३) तिसरें युग सोळाव्या शतकापर्यंत मोजतात. या युगांत प्रारंभीं आयर्लंदांत अंतःकलह सुरू होऊन इंग्रजांचा आयर्लंदांत प्रवेश झाला. व इंग्रजी सत्तेचा चढउतार होतां होतां तिची कायमची स्थापना झाली. व शेवटीं सोळाव्या शतकांत युरोप खंडांत धर्मक्रांति होऊन इंग्लंदच्या आठव्या हेनरी राजानें पोपची सत्ता झुगारून दिली, आणि स्वतःस आयर्लंदचा राजा ही पदवी उघडपणें घेतली. (४) चौथें युग सन १७०३ पर्यंत मानितात. या शें सव्वाशें वर्षांत आयर्लंदमध्यें स्वातंत्र्यप्राप्तीकरितां व धर्मद्वेषामुळें एकदोन बंडें झालीं. परंतु त्यांत आयरिश लोकांचा पराभव होऊन, त्यांच्यावर इंग्रज लोकांचा अंमल फिरून बसला. देशांत प्रॉटेस्टंट लोकांच्या जंगी वसाहती होऊन संख्येनें मोठे असे रोमन क्याथोलिक, आणि संपत्ति, सत्ता व राजाश्रय यांनीं प्रबळ असे प्रॉटेस्टंट लोक अशीं राष्ट्राचीं परस्परविरोधी दोन अंगें कायमचीं निर्माण झालीं; हजारों आयरिश लोक मारले जाऊन हजारों देशोधडीस गेले; बहुतेक सर्व जमीन प्रॉटेस्टंट इंग्रजी जमीनदारांच्या हातीं जाऊन क्याथोलक लोक उपरी कुळें बनले; क्याथो-लिकांवर सर्व बाजूंनीं कायद्यानें बहिष्कार घातल्यानें, विद्या, संपत्ति व मानमरातब या सर्वांस ते स्वदेशांत पारखे होऊन त्यांची योग्यता नादान गुलामांसारखी झाली. तसेंच व्यापारविषयक कायदे होऊन जो थोडा-बहुत धंदा देशांत पूर्वीं होता तो नाहींसा झाला. अखेर १७०३ सालीं आयरिश पार्लमेंट इंग्रजी पार्लमेंटास जोडण्याची कल्पना निघाली असतां असें केल्यानें इंग्रजांचें नुकसान होईल या सबबीवर ती रहित झाली. हें युग आयरिश इतिहासांत फार भयाण होऊन गेलें. (५) पांचवें युग इ. स. १७०३ पासून १८०१ पर्यंत फक्त अठ्याण्णव वर्षांचें. या युगांत आयर्लंदांत शांतता होती; प्रॉटेस्टंट व रोमन क्याथोलिक यांतील द्वेषबुद्धि कमी होण्यास याच युगांत सुरुवात झाली; स्वदेशाभिमान हा स्वधर्माभिमानाहून अधिक

श्रेष्ठ; अशी बुद्धि जागृत होऊन आयरिश पार्लमेंटची सुधारणा करावी अशा-विषयीं खटपट सुरू झाली. ग्रॅटन व फ्लड यांसारखे मुत्सद्दी व वक्ते याच युगांत उदयास येऊन आयर्लंदचें मुख उजळ झालें; नॅशनल व्हॉलंटीअर लोकांचीं पलटणें उभारलीं जाऊन देशाकरितां वाटेल तो स्वार्थत्याग करण्यास लोक तयार झाले; व या दमावर व दहशतीवर आयरिश लोकांनीं १७८२ सालीं 'इंग्रजी पार्लमेंटचा व आयरिश पार्लमेंटचा कांहीं एक संबंध नाहीं; मात्र दोन्ही देशांचा राजा तेवढा एक' असें उघड ठरवून घेतलें. व आयरिश पार्लमेंटची सुधारणा होण्यास खरी सुरुवात होणार, तोंच दरम्यान फरान्स, अमेरिका या देशांतील राज्यक्रांतीनें कित्येक आयरिश देशभक्तांचे डोक्यांत स्वातंत्र्याचे विचार घोळूं लागले; व फरान्सची कुमक घेऊन १७९८ सालीं वुल्फटोननें बंड केलें. तें मोडलें जाऊन आयरिश पार्लमेंटच्या स्वातंत्र्यावर गदा आली; पिटनें लाखों रुपयांचा व पदव्यांचा लांच देऊन आयरिश पार्लमेंटांतील सभासद फितूर करून घेतले; सन १८०१ सालीं आयरिश पार्लमेंट मोडून आयरिश लोकांचे प्रतिनिधी वेस्टमिन्स्टर येथें ब्रिटिश पार्लमेंटांत बसूं लागले; व डब्लिन येथें फक्त व्हाइसरॉय व इतर अंमलबजावणी करणारे अधिकारी राहून राज्यकारभाराचें मुख्य केंद्र लंडन येथें गेलें. (६) सहावें युग सन १८०० पासून १८९३ पर्यंत धरण्यास हरकत नाहीं. या युगांत रोमन क्याथोलिक लोकांस न्याय मिळाला; त्यांना प्रॉटेस्टंट लोकांबरोबरीचे हक्क मिळून त्यांच्या पैशांतून प्रॉटेस्टंट धर्ममंडळ पोसलें जात होतें तें बंद झालें; क्याथोलिक कुळांना जमिनीची मालकी देण्याची चळवळ बरीच सिद्धीस जाऊन होमरूलचा प्रश्न इंग्रजी मुत्सद्यांनीं आपले हातीं घेतला आणि होमरूल जरी मिळाला नाहीं तरी स्थानिक स्वराज्याचे भरपूर हक्क आयरिश लोकांस मिळाले व सांपत्तिक स्थिति सुधारण्यास सुरुवात झाली. १८९३ पासून आयर्लंदच्या इतिहासाचें नवीन युग सुरू झालें असें मानण्यास हरकत नाहीं. या युगांत होमरूलचा प्रश्न फिरून उदयास येणार हें उघड आहे. व आयर्लंदास स्वराज्य मिळणार हें स्पष्ट दिसतें. परंतु तें कोणच्या प्रकारचें अगर नमुन्याचें मिळणार याबद्दल विशेषसा तर्क चालणें शक्य नाहीं. या वरील सहा युगांतरांस नांवें द्यावयाचीं तर आमच्या मतें अशीं देतां येतील: पहिलें क्रांतियुग; दुसरें कीर्तियुग; तिसरें कलहयुग; चौथें दास्ययुग; पांचवें

उत्साहयुग; व सहावें आकांक्षायुग. अशा प्रकारची युगपरंपरा इतर कित्येक राष्ट्रांच्या इतिहासांत असलेली आढळून येईल. जुनें असलेलें ऐश्वर्य आपल्या हातानें घालविल्यावर फिरून नवें ऐश्वर्य मिळणें ही फार कष्टसाध्य गोष्ट असते, व तें मिळेपर्यंत युगेंच्या युगेंहि कदाचित् जावीं लागतात.

आयर्लंद व स्कॉटलंद यांची तुलना—आयर्लंद हा जसा संयुक्त ब्रिटिश राष्ट्रांचा एक घटक आहे त्याचप्रमाणें, स्कॉटलंद व वेल्स हीं दोन राष्ट्रेंहि घटक होत. हीं दुसरीं दोन राष्ट्रेंहि प्रथमतः आयर्लंदप्रमाणेंच स्वतंत्र होतीं ; परंतु कालांतरानें इंग्लंदनें त्यांस जिंकून तीं आपल्या राज्यास जोडून घेतलीं. वेल्स प्रांत सन १२८४ सालीं इंग्लंदच्या राज्यास जोडण्यांत आला. व इंग्लंदच्या युवराजास 'प्रिन्स ऑफ वेल्स' अथवा 'वेल्सचा राजपुत्र' असें म्हणण्याची चाल तेव्हांपासून पडली. स्कॉटलंद व इंग्लंद हीं दोन राष्ट्रें सन १६०३ सालीं एका राजाच्या अंमलाखालीं आलीं; व नंतर शंभर वर्षांनीं म्हणजे सन १७०७ सालीं दोन्ही राष्ट्रांच्या पार्लमेंट सभा दोन्ही राष्ट्रांतील लोकांच्या संमतीनें एक करण्यांत आल्या. एका पक्षीं स्कॉटलंद व वेल्स, व दुसरे पक्षीं आयर्लंद यांच्या स्थितींत एक लक्षांत ठेवण्यासारखा फरक आहे. स्कॉटलंदच्या व इंग्लंदच्या दरम्यान एका लहानशा नदीखेरीज इतर व्यत्यय कांहीं एक नाहीं. व वेल्स प्रांत तर इंग्लंदला अगदीं जोडलेला असाच आहे. त्यांचा मुलूख एकसारखा लागलेला असून दरम्यानची सरहद्द लष्करी मोहिमेस फारशी कठिण नाहीं. उलट पक्षीं आयर्लंद व इंग्लंद यांचे दरम्यान सत्तर मैलांचा समुद्र असून वाटेंत जहाजांस आश्रय देण्यासारखीं बंदरें वगैरे नाहींत. आणि जेव्हां केवळ वाऱ्याचे साहाय्यानें जहाजें चालत अशा काळीं हें अंतर व ही अशा प्रकारची सरहद्द लष्करी मोहिमेस फारच प्रतिकूळ होती असें मानण्यास हरकत नाहीं. असें असतांहि आयर्लंदचें राष्ट्र स्कॉटलंद व वेल्स यांचे आधीं इंग्लिश लोकांस जिंकतां आलें. वेल्स व स्कॉटलंद जिंकतांच जेते व जित हे एकजीव झाले व त्यांचे दरम्यान बेबनाव राहिला नाहीं. याचें एक कारण इंग्रजांच्या राजकीय धोरणांतील अंतर हें असलें तरी या राष्ट्रांतील लोकांचा स्वभावविशेष हेंहि एक कारण आहे. हीं कारणें समजण्याकरितां हें राजकीय धोरणांतील अंतर व आयरिश

लोकांचे गुणदोष यांचें थोडेंसें विवेचन करणें जरूर आहे. आयर्लंदप्रमाणें स्कॉटलंदचेंहि प्रथम प्रथम इंग्लंदशीं हाडवैर होतें. व तेराव्या शतकाचे अखेरीस इंग्रजांनीं स्कॉटलंदवर ज्या स्वाऱ्या केल्या त्यांतहि आयर्लंदप्रमाणेंच प्रकार झाले; परंतु इंग्रजी अंमल दोघांवर होऊनहि खालील कारणांमुळें स्कॉटलंद व आयर्लंद यांच्या स्थितींत एकंदरीनें बराच फरक पडला. (१) स्कॉटलंदचीं व इंग्लंदचीं युद्धें आयर्लंदपेक्षां लवकर थांबलीं. (२) एलिजाबेथ राणीनंतर स्कॉटलंदचा राजाच इंग्लंदच्या गादीवर बसला, व अशा रीतीनें हीं दोन राष्ट्रें एकजीव झालीं. (३) अखेर अखेरच्या युद्धांत स्कॉच लोकांचीच इंग्रजांवर सरशी होऊं लागली यामुळें इंग्रजांचा स्कॉटलंदच्या अंतर्भागांत फारसा प्रवेश होऊं शकला नाहीं. (४) आयर्लंदांत इंग्रजांची सरशी होतांच धर्मवैर सुरू झालें. स्कॉटलंदचे लोक प्रॉटेस्टंट किंवा प्रेसबिटरेनियन पंथाचे असल्यामुळें त्यांच्यांत व इंग्रजांत धर्मवैर माजण्याचें कारण नव्हतें. (५) आयर्लंदांत इंग्रजांनीं क्याथोलिक लोकांच्या सर्व जमिनी काढून घेतल्या; स्कॉटलंदमध्यें तसें झालें नाहीं. यामुळें भांडणाचें एक मुख्य कारण उपस्थितच झालें नाहीं. (६) एकंदरीनें पाहतां इंग्लंदचें स्कॉटलंदशीं कायदेकानू व शिक्षण या बाबतींतलें धोरण आयर्लंदपेक्षां फार निराळें व शहाणपणाचें होतें. कारण इंग्रजांस स्कॉच लोक हे आयरिश लोकांप्रमाणें रानटी वाटत नसत. तात्पर्य, नुसते राजकीय फेरबदल झाल्यानें लोकस्थितीवर फारसे परिणाम घडत नाहींत; परंतु धर्म अगर भौतिक संपत्ति यांचा नाश होण्यासारखी जर का नवीन परिस्थिति असली तर तिचे परिणाम अगदीं वरिष्ठ अमीरउमरावापासून तों तहत खोपटींत राहणाऱ्या माणसापर्यंत सारखे भोंवतात, व ती नवीन राजकीय परिस्थिति अप्रिय होते. आयर्लंदांत सतराव्या शतकांत जें प्रचंड बंड झालें त्यास या अप्रिय परिस्थितीनें गांजलेल्या लोकांनींच सुरुवात केली होती.

आयरिश लोकांचे गुणदोष—आयर्लंदांतील लोकांचे अंगीं पाहूं गेलें असतां पुष्कळ सद्गुण आहेत परंतु त्याचबरोबर पुष्कळ दुर्गुणहि आहेत. बारावे शतकांत जेव्हां इंग्लिश लोकांनीं आयर्लंद जिंकलें त्या वेळीं आयरिश लोक बहुतेक रानटी स्थितींत होते. धर्मोपदेशकांखेरीज इतरांचे अंगीं सुशिक्षणाच्या अनुषंगानें राहणारे असे कोणतेच गुण नव्हते. लढणें व

लूटमार करणें हा त्या वेळच्या आयरिश लोकांचा आवडीचा धंदा. द्रव्योत्पादक असा दुसरा उद्योग त्यांस माहीतच नव्हता असें म्हटलें तरी चालेल. शेतकी करणें हें नामर्द व कमकुवत पुरुषांचें काम म्हणून, जी काय थोडीबहुत शेतकी होती ती पोरेंटोरें व म्हातारींकोतारीं यांचेवरच सोंपविलेली असे. जो कोणी म्हणून तरुण असेल व ज्यास हातांत हत्यार वागविण्याचें बळ असेल त्यानें लुटालूट, युद्ध व शिकार करून आपला चरितार्थ चालवावा व नांवलौकिक मिळवावा. आयरिश लोक शूर खरे, परंतु त्यांच्या शौर्याचा मुख्य उपयोग निरंतर फक्त अंतःकलह प्रदीप्त ठेवण्याकडेच झाला; राष्ट्राच्या शत्रूंस हटविण्याकडे अगर जेरीस आणण्याकडे फारसा झाला नाहीं. याचें कारण त्यांची आपआपसांत कधींहि एकी झाली नाहीं हें होय. आयर्लंदांत अनेक शतकेंपर्यंत लोक टोळ्या करून राहात; व प्रत्येक टोळीचा मुख्य उद्योग म्हटला म्हणजे दुसऱ्या टोळीच्या मुलुखांत शिरून सांपडेल तें धान्य, गुरेंढोरें व द्रव्य लुटून आणावयाचें हा असे. परंतु पुढें सर्व टोळ्यांस परिणामीं सारखाच नाशक असा शत्रु उत्पन्न झालेला दिसत असतांहि त्यांस आपसांतील तंटे मिटवून एकी करण्याची सुबुद्धि होत नसे. आजकालहि इंग्रजी लष्करांतील व आरमारांतील निमेअधिक प्रसिद्ध योद्धे व वीर आयरिश आहेत. तथापि त्यांचें युद्धकौशल्य व शौर्य आयरिश लोकांच्या 'शत्रूच्या शत्रू' चा पाडाव करण्याकडेच खर्च होत आहे. आयरिश लोकांसारखे शिस्तीनें वागणारे शिपाई सर्व ब्रिटिश सैन्यांत सांपडावयाचे नाहींत असें लष्करी अधिकाऱ्यांचें मत आहे. पण दुर्दैवाची गोष्ट ही कीं या शिस्तीचा फायदा त्यांचे राष्ट्रीय कार्यास कधीं फारसा मिळालेला नाहीं. स्वदेशांत लढत असतां आयरिश शिपाई शिस्तवार वागला असें बहुधा होणें नाहीं, परंतु इंग्रजी अधिकाऱ्यांच्या हाताखालीं तो काम करूं लागला असतां जणूं काय त्या त्याच्या गुणाचा पूर्ण विकासच होतो. आयरिश लोकांचे अंगीं कवित्वशक्ति व सहृदयता उत्तम प्रतीची आहे; व लष्करी बाण्याचीं देशभक्तिप्रेरित सुस्वर कवनें व पवाडे करावे व म्हणावे असे आयरिश लोकांनींच. परंतु पराक्रमास अत्यंत उपकारी अशा या कवनांनीं व पोवाड्यांनीं जरी त्यांच्या स्वातंत्र्यप्रियतेचा अग्नि प्रदीप्त होऊन त्यापासून ज्वाळाहि निघूं शकतात, तरी एकी नसल्यानें त्या ज्वालांपासून पारतंत्र्याचें जूं दग्ध करण्याचें काम घडून येत नाहीं.

धर्माचे दृष्टीनें पाहतां त्यांच्या अंगीं तेजस्विता व करारीपणा पुष्कळ आहे. पण क्याथोलिक लोकांवर त्यांच्या धर्मगुरूंचें व धर्मोपदेशकांचें कांहीं विलक्षण प्रकारचें वजन असतें. क्याथोलिक पंथ प्रॉटेस्टंटपंथाच्या मानानें कमी सुधारलेला आहे. म्हणजे त्याच्यामध्यें विधिनियमांचें बंड मोठें असून शब्दप्रामाण्यावर सर्व धर्माची इमारत उभारली गेलेली आहे. यामुळें धर्मोपदेशक व उपाध्ये यांच्या हातीं शिष्यवर्गाची शेंडी पुरी गेलेली असते. अर्थात् धार्मिक बाबतींत ते जी आज्ञा करतील अगर जो न्याय देतील तो त्यांच्या शिष्यवर्गास बिनतक्रार मानावा लागतो, एवढेंच नव्हे तर सामाजिक व राजकीय बाबतींतहि धर्मगुरूंच्या मतास फार मान मिळतो. क्याथोलिक पंथ थोडासा एककल्लीहि आहे. आणि त्या पंथाच्या लोकांत करारीपणा थोडा जास्त व सहिष्णुता थोडी कमी असते. यामुळें त्यांची विधर्मी लोकांशीं गांठ पडली, व व्यवहारप्रसंग आला म्हणजे त्यांजकडून नागरिकत्वाचे दृष्टीनें सार्वजनिक हिताच्या अशा कामांत जितकें मिळतें घ्यावयास पाहिजे तितकें त्यांस मिळतें घेतां येत नाहीं. ते दैववादी असतात, पण उद्योगानें मनुष्याचें व्यक्तित्व जसें कसलें जातें व कमावतें, तसें केवळ दैववादानें व शब्दप्रामाण्य मानून परावलंबी बनल्यानें होत नाहीं. धार्मिक बाबतींत क्याथोलिक पंथाचा मुख्य दोष म्हटला म्हणजे वर सांगितलेलें विधिनियमांचें बंड होय. सामाजिक बाबतींत अविवाहित राहण्याविषयीं त्यांच्या धर्माज्ञेचा जो पक्षपात दिसून येतो त्याचे परिणाम वाईट होतात. शिक्षणाचे बाबतींत श्रद्धेवर भिस्त फार असल्यामुळें शिक्षण पावलेल्याहि लोकांत असावा तितका चौकसपणा व युक्तिवादप्रियता दिसून येत नाहीं, व शिक्षण एकांगी होतें. उद्योगधंद्यासंबंधानें पाहतां अविवाहित राहण्याची पद्धति व शब्दप्रामाण्य हीं द्रव्योत्पादनाचे मूळ तत्त्वांस विरोधी आहेत, व एकंदर राजकीय दृष्ट्या पाहिलें तर क्याथोलिक लोकांच्या अंगीं प्रगमनशीलता बरीच कमी असते. प्रॉटेस्टंट धर्मामध्यें यांतील बहुतेक दोष निघून गेलेले आहेत, व युरोपाचे इतिहासांत प्रॉटेस्टंट धर्माचा फैलाव झाल्यापासून राजकीय सुधारणा व द्रव्योत्पादक उद्योगधंदे यांचें पाऊल पुढें पडलेलें आहे. आयर्लंदांत क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट या दोन्ही पंथांचे समाज जवळजवळ राहिलेले असल्यामुळें वर वर्णन केलेल्या या गुणदोषांची प्रचीति तेथें चांगलीच पाहावयास सांपडते.

क्याथोलिक लोकांवर बरेच दिवसपर्यंत जुलमी कायद्यांचा अंमल होता ही गोष्ट खरी; तथापि हे कायदे रद्द झाल्यानंतरच्या इतिहासावरूनहि वरील भेद निश्चित होतो. क्याथोलिक लोक एकलकोंडे, करारी परंतु भांडखोर, असहिष्णु, दैववादी, अल्पसंतुष्ट, मनुष्याचे व्यक्तिगुणाचा विकास करूं न देणारे, अदूरदृष्टी व राजकीय बाबतींत अनुदार असे दिसून येतात. तेच प्रॉटेस्टंट लोक सुधारलेले, चौकस, साहसी, खुल्या दिलाचे, उत्साही, उद्योगी, महत्त्वाकांक्षी, राजकीय बाबतींत प्रगति, स्वातंत्र्य व समता यांचे चाहाते व भोक्ते, उद्योगधंदे वाढवून पुष्कळ पैसा मिळवून पुष्कळ पैसा खर्च करणारे असे असतात. यामुळें आयर्लंदचा उत्तरभाग, म्हणजे जेथें प्रॉटेस्टंट लोकांची मुख्यतः वस्ती आहे, व दक्षिण भाग म्हणजे जेथें क्याथोलिक लोकांची विशेष वस्ती आहे, या दोहोंच्या स्वरूपांत पुष्कळच तफावत दिसून येते. आयरिश लोक धार्मिक आहेत; पण धार्मिकपणांत धर्मभ्रमाचें मिश्रण बरेंच असल्यानें तामसी गुण दाबून टाकून सात्त्विक व राजस विकारांचें प्राबल्य स्थापित करण्याचें काम त्यांच्या धर्मबुद्धीकडून होऊं शकत नाहीं. त्यांच्या मनावर कोणत्याहि गोष्टीचा ठसा त्वरित उमटतो; परंतु तो फार खोल उमटत नाहीं व फार वेळ टिकतहि नाहीं, यामुळें त्यांचीं काव्यें व कला, ललित या दृष्टीनें फारच सुंदर असतात; परंतु त्यांमध्यें प्रौढी, भारदस्तपणा अगर विचाराची गहनता अशी फारशी नसते. त्यांची कल्पकता दांडगी असते, परंतु तिला गंभीर व दृढ अशा संकल्पाचें पाठबळ नसल्यानें तिच्या हातून टिकाऊ असें काम फारसें होत नाहीं. आयरिश लोकांइतके प्रेमळ, विनोदी, ख्यालीखुशालीचे भोक्ते, असे लोक इतरत्र क्वचितच पाहावयास मिळतात; परंतु त्याच गुणांबरोबर, अविचारीपणा, अदूरदर्शित्व वगैरे दोषांची सांगड पडल्यामुळें त्या गुणांचें फळ मिळावें तसें मिळूं शकत नाहीं.

वरील प्रकारच्या गुणदोषांनीं आयरिश लोक परकीयांच्या ताब्यांत जाण्यास जितकी मदत झाली तितकीच तो ताबा कायम राहण्यासहि झाली. इंग्रज लोकांचें राज्य आयर्लंदवर झाल्यापासून आयरिश लोकांस आपलें स्वातंत्र्य मिळवून घेण्याचे अनेक प्रसंग मिळाले. परंतु त्या सर्व प्रसंगीं त्यांच्या गुणांपेक्षां दोषच अधिक प्रभावी झाले. कोणत्याहि प्रसंगीं आपसांत पूर्ण एकी करून त्यांनीं परकीयांचा मार्ग दुरतिक्रम केला असें

झालें नाहीं. इंग्रजांस आपलें वर्चस्व कायम राखण्याचे कामीं आयरिश लोकांपैकीं कोणत्या ना कोणत्या तरी वर्गाची प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्ष मदत झाली नाहीं असेंहि कधीं झालें नाहीं. स्वातंत्र्य नष्ट होण्याचे अव्वल प्रसंगीं जितक्या एकदिलानें व जोरानें आयरिश लोकांनीं लढावयास पाहिजे होतें तितक्या जुटीनें व जोरानें ते लढले नाहींत. या बाबतींत, स्कॉच व वेल्श लोक आयरिश लोकांहून अल्पसंख्याक असतां व इंग्लंदला त्यांजबरोबर युद्ध चालू ठेवण्यास फारसे प्रयास पडण्यासारखे नसतां, त्या दोन्ही राष्ट्रांतील लोकांनीं आयरिश लोकांपेक्षां अधिक नेट धरला. आयरिश लोकांनीं परराष्ट्राचें जूं प्रथमतः केवळ आपसांतील तंटयामुळें आपल्या मानेवर ठेवून घेतलें. हें जूं मानेवर बसण्याचे वेळीं, पुढील सर्व परिणाम लक्षांत न आल्यामुळें म्हणा अगर परकीयांपेक्षां स्वकीयांचा द्वेषच आयरिश लोकांच्या मनांत अधिक प्रबळ होता म्हणून म्हणा, कसेंहि असलें तरी हें परकीय अमलाचें जूं मानेवरून वेळींच फेंकून देण्यास लागणारें ऐक्यबल राष्ट्रामध्यें उत्पन्न झालें नाहीं. आतां आयर्लंदपेक्षां इंग्लंद अधिक मोठें व अधिक प्रबळ असल्यामुळें दिवसेंदिवस हें जूं अधिकाधिकच जड होऊं लागलें ही गोष्ट खरी. तथापि सात शतकांत केव्हांहि आयरिश लोकांनीं एकदिलानें व पोक्त विचारानें एकादी योजना करून परकीयांचा अंमल झुगारून देण्याचा प्रयत्न केला असें दिसून आलें नाहीं. इंग्लंदांत शांतता नांदत असतां व राष्ट्रावर इतर कोणचेंहि संकट नसतां आयरिश लोकांनीं एकजुटीनेंहि केलेलें बंड सिद्धीस जाण्याचा संभव अर्थातच नव्हता. परंतु 'आपल्या शत्रूची होळी तीच आपली दिवाळी,' आपल्या शत्रूचें संकट तीच आपली उत्कृष्ट संधि, या न्यायानें जरी आयरिश लोक वागते तरी इंग्रजी अंमलाचें जूं झुगारून देण्यास त्यांना पुष्कळसे प्रसंग मिळण्यासारखे होते. या सातशें वर्षांतील सर्वच काळ इंग्लंदास सुखाचा गेला असें नाहीं. या अवधींत इंग्लंदांत दोन तीन वेळां यादवी माजली, गादीबद्दल तंटे होऊन राजवंशाची उलथापालथ झाली, व राज्यक्रांत्या झाल्या. हे सर्व प्रसंग इंग्लंदास यातनेचे व चिंतेचे गेल्यामुळें आयरिश लोकांस स्वातंत्र्य मिळण्यास चांगले उपयोगी पडण्यासारखे होते. परंतु त्यांचा जशा रीतीनें त्यांनीं फायदा घ्यावयास पाहिजे होता तसा घेतला नाहीं हें उघड आहे. सातवा हेंनरी गादीवर येण्यापूर्वीं 'गुलाब झेंडयाचें

झुंज ' या नांवानें प्रसिद्ध असलेलें युद्ध इंग्लंदांत इतकीं वर्षें माजलें होतें कीं, त्या अवधींत देशांतील बहुतेक लढाऊ तरुण पिढी खर्ची पडून इंग्लिश राष्ट्र अगदीं निःसत्त्व व निर्वीर बनलें होतें. अशा वेळीं आयरिश लोकांनीं आपला हात चालविला असता तर चालला असता. परंतु या वेळीं आयर्लंदकडे पाहावें तों स्वतः आयरिश लोकांतच यादवी माजलेली होती. सुमारें नव्वद आयरिश यादव, प्रत्येक आपल्या सात आठशें अनुयायांसह एकमेकांशीं झगडत होते. एकाद्या तरुण योद्ध्यास आपला हात तरवारीवर चांगला चालतो असें वाटल्यास त्यानें लगेच आपल्या भोंवतीं जमतील ते शें पन्नास राऊत जमवावे, व त्यांसह एकाद्या लहानशा बेटावर अगर रानांतील डोंगरावर अथवा मैदानांत गढी बांधून मिळेल तितकी जमीन आंखून घेऊन आपल्यापुरता 'सवता सुभा' स्थापन करावा व चिमुकला राजा बनावें, अशी त्या वेळची आयर्लंदची स्थिति इतिहासकारांनीं वर्णन केलेली आहे. अशा वेळीं अर्थातच राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेचा उदय कसा होणार? यापुढील प्रसंग म्हटला म्हणजे पहिल्या चार्लस राजाच्या कारकीर्दींत इंग्लंदांत घडून आलेल्या राज्यक्रांतीचा होय. राजा व पार्लमेंटचे पुढारी यांजमध्यें बेबनाव होऊन युद्धास प्रारंभ झाला त्या वेळीं आयर्लंदांतील लोकांनीं उचल केली ही गोष्ट खरी; परंतु ही उचल स्वदेशाचें स्वातंत्र्य मिळविण्याकरितां मुख्यतः झालेली नव्हती. निदान प्रथम प्रथम जरी तशा प्रकारची कल्पना त्यांच्या डोक्यांत आली असली तरी पुढें ती टिकली नाहीं खास. चार्लस राजा रोमन क्याथोलिक पंथाचा स्वीकार करील तर त्यास आयर्लंदचा राजा करावें व त्याजकरितां लढावें असें ओनीलप्रभृति कांहीं आयरिश सरदारांनीं योजिलें होतें, व त्याप्रमाणें राजाच्या तर्फे बंडाचा झेंडा उभारला जाऊन क्याथोलिक लोकांनीं प्रॉटेस्टंट वसाहतवाल्यांची कत्तलहि केली. परंतु राजाच्या तर्फे लढणारा इंग्लिश सरदार ऑरमँड यास आयरिश लोकांनीं योग्य मदत न केल्यामुळें लवकरच ऑलिव्हर क्रॉमवेलचा आयर्लंदांत प्रवेश होऊन त्यानें आपली तरवार चालविली. यानंतर दुसऱ्या जेम्स राजास इंग्लिश लोकांनीं गादीवरून काढिलें, तोहि प्रसंग आयरिश लोकांनीं आपला फायदा करून घेण्यासारखा होता. परंतु त्याहि वेळीं त्यांनीं करावी तशी उचल केली नाहीं. व लवकरच विलियम राजानें चपळाई करून आयरिश

लोकांनीं पुन्हां तोंड वर काढूं नये अशी त्यांची स्थिति करून सोडली. यापुढें दिवसेंदिवस इंग्रजांचा आयर्लंदावरील अंमल अधिक बळकट होत चालला. इकडे इंग्लंदची सत्ता व लष्कर वाढलें; व दुसरीकडे आयरिश लोक अन्यायी कायद्याखालीं चिरडून जाऊन निर्धन व निःसत्त्व झाले. त्यांच्या जवळचीं हत्यारेंपात्यारें गेलीं, व शिवाय त्यांच्या उरावर प्रॉटेस्टंट लोकांच्या वाढत्या वसाहती बसल्यामुळें त्यांना कोणत्याहि प्रकारची उचल करितां येईनाशी झाली. सर्व राष्ट्राकडून अशी उचल करणें अशक्य असतांहि व्यक्तिशः राष्ट्रभक्तांनीं बंडाचा झेंडा उभारला नाहीं असें नाहीं; परंतु ह्या बंडांच्या हकीकतीवरूनहि, आयरिश लोकांच्या हातून राष्ट्रीयत्वाच्या स्फूर्तीनें कितपत उद्योग होत होता हें दिसून येतें. वुल्फटोन व रॉबर्ट एमेट यांनीं केलेल्या बंडांत लोकांची मदत त्यांस व्हावी तितकी झाली नाहीं, हें पुढें दिलेल्या चरित्रमालिकेंतील त्यांच्या चरित्रांवरून दिसून येईलच. फीनीअन लोकांनीं केलेलीं बंडें याच कारणाकरितां व्यर्थ गेलीं. यावरून असें वाटतें कीं एक तर या पुढाऱ्यांना आपल्या आसपासची लोकस्थिति चांगली कळलेली नव्हती; अगर समाज तरी आयत्या वेळीं विश्वासघात करीत होता. कसेंहि मानिलें तरी, ती गोष्ट सुमारच म्हणण्यास हरकत नाहीं. स्वतःच्या अज्ञानानें फशीं पडून अगर लोकांची स्थिति माहीत असतां केवळ उत्साहानें उत्पन्न होणाऱ्या आशेवर भिस्त ठेवून ज्या महानुभाव रणशूर आयरिश देशभक्तांनीं आपले प्राण खर्ची घातले, त्यांची स्वतःची योग्यता देशभक्ति याबद्दल मतभेद होणें शक्य नाहीं. मित्र व शत्रू दोघांसहि त्यांच्या स्वार्थत्यागबुद्धीचें कौतुकच वाटेल. परंतु एकंदर समाज अगर राष्ट्र या दृष्टीनें पाहतां त्यांच्या कर्तबगारीबद्दल फारसें अनुकूल मत होत नाहीं असेंच म्हणावें लागेल. शिवाय, आयर्लंदांत रणशूर व देशभक्त लोक जितके निर्माण झाले त्यांहून घरभेदे, हरामखोर अधिक पैदा झाले. आणि एकदिलानें व पोक्त विचारानें कोण-चीहि योजना व्हावी ती न होतां, उलट जी काय कधीं योजना होई तिची वातमी शत्रुपक्षास तेव्हांच लागे, यामुळें ती फसे व लोकांचे गळ्याभोंवतालचा गळफास अधिकच दृढ होई. परंतु एकदां स्वातंत्र्य नष्ट झालें असें पक्कें ठरल्यावर, आपल्या जेत्यांशीं पुढील वागणूक जितक्या शहाणपणाची व मुत्सद्दीगिरीची ठेवावयास पाहिजे तितकी आयरिश लोकांनीं ठेवली नाहीं-

आपलें स्वातंत्र्य नष्ट झालें तें फिरून नुसत्या युद्धानें परत मिळण्याचा फारसा संभव नाहीं असें स्कॉच व वेल्श लोकांस दिसून येतांच त्यांनीं इंग्रज लोकांशीं शहाणपणानें आवरतें व मिटतें घेतलें; आणि उभय पक्षांस मान्य व फायदेशीर अशी एकी कोणत्या उपायांनीं होईल इकडे त्यांनीं लक्ष दिलें. परंतु आयर्लंदानें तो मार्ग आजपर्यंत केव्हांहि स्वीकारला नाहीं. आयर्लंदला युद्ध करून आपलें राष्ट्र स्वतंत्र राखतां आलें असतें तर त्याच्या सुखास व ऐश्वर्यास पारावार राहिला नसता; आयर्लंदची भौतिक परिस्थिति स्वातंत्र्यास अनुकूल अशा प्रकारची असल्यामुळें आपलें स्वातंत्र्य राखून इंग्लंद किंवा फरान्स यासारख्या राष्ट्रांशीं स्नेह संपादून त्यास आपला फायदा करून घेतां आला असता. परंतु स्वातंत्र्य प्रथम नष्ट होण्याचे प्रसंगीं जी उत्तम प्रकारची चिकाटी आयरिश लोकांनीं दाखवावयास पाहिजे ती तर त्यांनीं दाखविली नाहींच; परंतु तें नष्ट झाल्यावर, जी एक गौण प्रकारची चिकाटी अंगीं होती तिच्या योगानें पांचशें वर्षेपर्यंत मनःक्षोभ व असंतोष कायम धुमसत ठेवून, त्यांनीं राष्ट्राचें मन व शरीर पिचवून घेतलें. वेल्श व स्कॉच लोकांनीं स्वातंत्र्य नष्ट झाल्यावर जी थोडीशी पड खाल्ली, तिच्या योगानें त्यांना इंग्लिश लोकांचे हक्क लवकरच मिळून कालांतरानें त्यांचा एकजीव होऊन गेला. आयरिश लोकांनीं तसें केलें नाहीं. एक तर त्यांचा धर्म रोमन क्याथोलिक असल्यामुळें त्यांचा व इंग्लिश लोकांचा एकजीव होण्याचे मार्गांत अधिक अडचण होतीच. तथापि आपसांत पूर्ण एकी करून अनुकल परिस्थितींत डोकें वर काढण्याची तयारी न करितां त्यांनीं फक्त तुरळक व फुटकळ बंडें केलीं. व ज्या वेळीं बंडेंहि उभारतां आलीं नाहींत अशा वेळीं जाळपोळ, लूटमार व गुप्त वध वगैरे करून, देशांतील अस्वस्थता व असंतोष आणि राज्यकर्त्यांचा क्रोध नेहमीं प्रदीप्त ठेवला, यामुळें त्यांस स्वातंत्र्य परत न मिळतां त्यांचे दुःस्थितींत दुःखाचीच मात्र भर पडली.

आयरिश लोकांच्या अंगचे हे गुणदोष व त्यांचा हा पूर्वेतिहास या सर्व गोष्टींमुळें ते राजकारणप्रिय बनलेले आहेत. राजकारणासारखें दुसरें कांहींहि त्यांस आवडत नाहीं. मद्यप्यास जसें मद्य, जुगाऱ्यास जशी जुगार, तसेंच आयरिश लोकांस राजकारण होऊन बसलें आहे. तें नसलें म्हणजे काय करावें हें त्यांस सुचत नाहीं. व असे प्रसंग वरचेवर येतात. कारण

आयरिश राजकारण म्हणजे निवळ अडवणूक. परंतु या अडवणुकीस स्वाभाविकच अशा कांहीं मर्यादा आहेत. अडवणूक ही स्वदेशांत अगर पार्लमेंटमध्यें करावयाची. पैकीं पार्लमेंट सभेसंबंधानें पाहतां खुद्द पार्नेलच्या वेळीं जितकी अडवणूक करणें शक्य होतें तितकें तें आतां राहिलें नाहीं. कारण पार्नेल व त्याचे सहकारी यांनीं पार्लमेंटच्या नियमांचा फायदा घेऊन जो धुमाकूळ घातला त्यानें जागी होऊन व त्यावरून बोध घेऊन, पार्लमेंट सभेनें आपल्या वादविवादाचे नियम पुष्कळच बदलून टाकले आहेत. व या नवीन नियमांमुळें कोणाहि सभासदास कोणच्याहि विषयावरील वाद बेसुमार वाढवितां येत नाहीं. हा वाद कोणी बेसुमार वाढविण्यास लागला कीं, सभेचा अध्यक्ष, सभेचें मत घेऊन अगर आपल्या आधिकारानुरूप, त्यास आळा घालितो. व याच्याहि पलीकडे मजल नेणाऱ्या सभासदास पार्लमेंटच्या चोपदारांकडून उचलबांगडी करून बाहेर घालवितां येतें. पार्लमेंटमधील अडवणूक म्हणजे अर्थात् बोलून बोलून कंटाळा आणणें. त्यास ही अशी आडकाठी आहे. अडवणुकीचा दुसरा मार्ग म्हणजे बहिष्कार, अशस्त्र प्रतिकार किंवा राजरोस गुन्हा व दंडेली. परंतु एक तर या असल्या गोष्टींचा एक प्रकारचा मोसम किंवा हंगाम असतो; त्या वेळींच त्या गोष्टी घडतात. त्या वर्षांतून ३६५ दिवस अगदीं सारख्या टिकत नाहींत. हीं असलीं घोर व वाईट कृत्यें सरकारी अधिकाऱ्यांच्या विवक्षित कायद्याचा वीट व राग येऊन होतात, पण हे कायदे प्रत्येक दिवसास नवे नवे होत नाहींत. आपल्या बाकीच्या सर्व व्यवसायांवर पाणी सोडून, स्वार्थत्याग करून सरकारच्या कृत्यांचा केवळ गवगवा व्हावा येवढ्याकरितां वरील प्रकार करावयाचे; परंतु केवळ असा गवगवा व्हावा याकरितां आपल्या संसारावर अंगार ठेवणारीं माणसें स्वाभाविकपणेंच थोडीं सांपडतात. दुसरें असें कीं, शिक्षण व संस्कृति जितकी अधिक तितका तामसीपणा कमी. वरील प्रकार आयर्लंदांत शेतकरी वगैरे आडदांड कनिष्ठ प्रकारचे लोकच प्रत्यक्ष करीत आले होते. परंतु गेल्या दहापांच वर्षांत इंग्रज लोकांचें आयर्लंदच्या कारभाराचें धोरण बदललेलें आहे, म्हणजे विशेषतः शेतकऱ्यांस सुखाचें व सोयीचें असें तें धोरण झालें आहे. यामुळें शेतकरी वर्गाचे मनांतील असंतोष थोडासा कमी होऊन या दुसऱ्या प्रकारची अडवणूक मंदावली आहे. हल्लींचा

हा प्रसंग केवळ होमरूलवर भिस्त ठेवून इतर कांहीं न करणाऱ्या राजकारण-व्यसनी अशा आयरिश पुढाऱ्यांस काय करावें हें न सुचण्यासारखा आहे. व यामुळें या घटकेस 'राजकारण' थोडेंसें मंदावलें आहे. पण कदाचित् फिरून उद्यां कांहीं एकादी अशी नवीन गोष्ट घडून येईल कीं, राजकारणाची चळवळ सुरू होईल. या कामीं आयरिश लोकांचें चित्त फार चंचळ आहे. तें केव्हां व कसें प्रदीप्त होतें याचा नियम नाहीं.

आयरिश लोक राजकारणप्रिय होण्यास कारणीभूत असा दुसरा एक दोष म्हटला म्हणजे त्यांचा पक्षाभिमान हा होय. उदाहरणार्थ, ज्या कुळांत अगर घराण्यांत ते जन्मले असतील त्याचा अभिमान ते प्राण गेल्यास सोडावयाचे नाहींत; व दुसरें घराणें कितीहि चांगलें असलें तरी हीं दोन घराणीं एक व्हावीं असें त्यांचे मनांत कधींहि यावयाचें नाहीं. यामुळें त्यांच्या अभिमानास पुष्कळ वेळा दुरभिमान हें नांव यथार्थतेनें लावावें लागतें. जें घराण्यास लागू तेंच पक्षास. एकदां पक्षाचा पुढारी म्हटला म्हणजे मग त्याच्या मागें मेंढरासारखे जातील व त्याजकरितां जीवहि देतील. पण पुढाऱ्याचें म्हणणें चुकीचें असेल अथवा त्याच्या मताविरुद्ध आपलें मत असलें तर तें स्पष्टपणें बोलून दाखवून त्याचें समर्थन करणें हा गुण त्यांचे अंगीं नाहीं. यामुळें वारकरी पंथाप्रमाणें त्यांच्या राजकीय पक्षाची स्थिति होते. पुढाऱ्यासहि स्वतःचें मत खरें अगर खोटें हें तपासून पडताळून पाहण्याची बुद्धि होत नाहीं व कारण पडत नाहीं. तो बोलेल तो कायदा अशी अनुयायांची वागणूक असल्यानें त्याला अहंकाराचा मोह सहजच पडतो. नेता व अनुयायी यांचा हा असा मेळ पडल्यानें सर्व गोष्टींत ठराविक धोरणानें कामें चालतात असें जरी दिसलें तरी वस्तुतः फारशी प्रगति होत नाहीं. कारण खरी प्रगति होण्यास विचारस्वातंत्र्य अवश्य पाहिजे व तें आयरिश लोकांत कमी आहे. त्यांच्या राजकारणासंबंधानें दुसरीहि अशी एक गोष्ट आहे कीं, त्यांची टीका बहुधा प्रध्वंसनपर असते. परंतु या बाबतींत सर्व दोष त्यांचाच आहे असें मात्र म्हणतां येणार नाहीं. ज्या पक्षास निरंतर दोष काढण्याखेरीज राज्यकारभारांत दुसरें कांहींहि सरकारनें शिल्लक ठेवलें नाहीं त्यांना घटनात्मक टीका तरी कशी करतां येणार ? व उलट पक्षीं आयरिश लोक स्वतः फक्त होमरूलचें कष्टसाध्य असें 'ध्येय' डोळ्यापुढें धरून बसल्यानें व कोणचीहि

नवीन घटना करावयाची जबाबदारी व अधिकार सर्व इंग्रजी मंत्रिमंडळाकडेच असल्यानें आयरिश लोकांनीं संघटनेचे कागदी घोडे तरी नाचवून काय उपयोग ? इंग्रजी अधिकाऱ्यांनीं हें हवें का, तें हवें का असें भलत्या भलत्या गोष्टींबद्दल विचारीत बसावें ; व आयरिश लोकांनीं एक 'नकोचा' मंत्र पाठ करून त्यांपैकीं प्रत्येक गोष्टीस हरकत द्यावी व तिचे दोष दाखवावे असें आज कितीक वर्षें तरी चाललें आहे. आपल्यामध्यें सासवासुनांची एक मजेदार गोष्ट हरदास सांगत असतात. सासू विधवा होऊन अंधारांत जाऊन बसली, तेव्हां पूर्वीच्या जाचाचा वचपा काढण्याकरितां सुनेनें एक खाशी युक्ति योजिली. सासुबाईजवळ हळूच जाऊन "कुंकू हवें का ? बांगड्या हव्या का ?" असे प्रश्न सौभाग्यालंकाराच्या प्रत्येक जिनसाबद्दल सुनेनें विचारावे. व सासूनें चिडून जाऊन 'मेल्ये नको ग' असें ओरडून व जळफळून म्हणावें. व मग सुनेनें कांगावा करून लोकांस म्हणावें "पहा कीं हो, मी सतरा जिनसांबद्दल हवें का हवें का असें विचारतें, पण यांचें आपलें एकच उत्तर, नको म्हणतात आणि जळफळाट करतात." आयर्लंद व इंग्लंद यांमधील संबंध जरी आयर्लंद सून व सासुरवास करणार इंग्लंद असा असला तरी, युक्ति तीच. आयर्लंदास होमरूल पाहिजे ; तो देण्याचें सोडून कुठें म्युनिसिपालिट्याच हव्या का, कुठें अधिकारविभागणीच हवी का असें कितीहि विचारलें तरी, आयर्लंद नको नको म्हणणार व चरफडणार. हा चरफडाट सहसा लवकर थांबावयाचा नाहीं. तो थांबावयास एक तर होमरूल मिळाला पाहिजे किंवा आयरिश लोकांचा देहस्वभाव तरी बदलला पाहिजे.

असंतोषाचें मर्म—आयरिश लोकांचीं पांचशें वर्षें दास्यांत व दोन अडीचशें वर्षें चळवळींत गेलीं. तथापि नष्ट झालेलें राष्ट्रीयत्व फिरून मिळविण्याची त्यांची महत्त्वाकांक्षा अजून गेली नाहीं ; एवढेंच नव्हे तर, ती अद्यापि चांगलीच जागृत आहे. अशा तऱ्हेची महत्त्वाकांक्षा आयरिश (सेल्ट) रक्तांतच असली पाहिजे. कारण खुद्द आयर्लंदांत राहणाऱ्या लोकांच्या मनांतच नव्हे तर, आज शेंकडों वर्षें जे परदेशांत जाऊन घरें करून राहिले व ज्यांचा आयर्लंदाशीं अर्थाअर्थी कांहीं एक संबंध उरला नाहीं अशा आयरिश वंशांतील लोकांचेहि मनांत राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची कल्पना अद्यापि राहून राहून डोकावते, ती एरवीं डोकावती ना. ही कल्पना कितपत साध्य आहे याची ते चौकशी करीत

बसत नाहींत. हिंदु लोक जसे कलंकी अवतार होणार असें मानतात तसेंच आयरिश लोक—मग ते जगाच्या पाठीवर कोठेंहि असोत—आयर्लंदच्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा दिवस उगवावयाचा आहे हा भरंवसा धरून पदरास गांठ मारून बसलेले आहेत. सतराव्या व अठराव्या शतकांत प्रॉटेस्टंट अंमलानें गांजून लाखों लोक इंग्लंदास शिव्याशाप देत देत स्वदेश सोडून मोठ्या कष्टानें व नाइलाज म्हणून परदेशीं गेले. स्वदेश सोडून अशा रीतीनें आयर्लंदांतून जितके लोक आजपर्यंत परदेशीं गेले तितके इतर कोणत्याहि देशांतून कोणत्याहि काळीं व कोणत्याहि कारणाकरितां गेले नाहींत. परदेशांत गेल्यावर तेथें त्यांना स्वदेशाहून अधिक सुख झालें, त्यांनीं कायमच्या वसाहती केल्या, घरेंदारें थाटलीं, उद्योगधंदे आरंभले व पैसाअडका मिळविला. इतकें झाल्यावर मग स्वदेश तरी आणखी अधिक सुख तें काय देणार? देशोधडीस लागलेले आयरिश लोक मुख्यत: फरान्स व अमेरिका येथें गेले, व तेथील राष्ट्रचरित्रांत त्यांनीं आपण मागें नांव ठेवण्यासारखीं कृत्यें केलीं व लौकिक मिळविला. अर्थात या नवीन भूमीवर त्यांचें प्रेम बसलें. तथापि दत्तक दिलेल्या मुलाला नव्या घरीं कितीहि संपत्ति व ऐषआराम उपभोगण्यास सांपडला तरी आपल्या पहिल्या घरावर त्याची प्रेमदृष्टि राहतेच; व विशेषत: या पहिल्या घरीं जनक आईबाप व भावंडें दारिद्र्यांत अगर विपत्तींत दिवस काढीत असलीं तरी तीच प्रेमदृष्टि पालवून त्यांस हातभार लावावा असें त्याच्या मनांत सहजच येतें. परदेशांत राहणाऱ्या आयरिश लोकांची हीच स्थिति आहे. आपल्या वाडवडिलांच्या जन्मभूमीची त्यांची आठवण अद्यापि धड आहे. तेथील आपल्या देशबांधवांचा ते अद्यापि चांगला परामर्ष घेतात; सर्व तऱ्हेच्या राष्ट्रीय चळवळींस द्रव्याची उत्कृष्ट मदत करितात; होमरूलसारखी चळवळ सुरू झाली म्हणजे तिजवरील चर्चा, स्वत:चें प्रत्यक्ष हिताहित तिजमध्यें असावें याप्रमाणें कान लावून ऐकतात; व आज नाहीं तर उद्यां, उद्यां नाहीं तर परवां, परवां नाहीं तर शंभर वर्षांनीं, आयर्लंद अनायासानें राष्ट्र बनलें तर ठीकच आहे, परंतु तसें नच झालें व आयर्लंदला लढाई करावी लागली तर आपले नातू, पणतू, खापरपणतू कोणी तरी आयरिश लोकांच्या मदतीला धांवून जातील असा त्यांना उत्साह व भरंवसा आहे. सन १७९८ च्या बंडाचे वेळीं फरान्स-

मधील आयरिश लोक वुल्फटोनच्या साहाय्यास आले होते ; व एकोणिसाव्या शतकांत फीनीअन लोकांनीं जी राज्यक्रांतीची खटपट केली तिचा उगम व पाठपुरावा सर्व अमेरिकेंतील आयरिश लोकांकडूनच झाला ही गोष्ट मागें सांगितलीच आहे. आज मितीस होमरूलचा पुढारी जॉन रेडमंड हा बहुधा दर वर्षी अमेरिकेंत एक खेप करितो ; व येतांना राष्ट्रीय पक्षाच्या फंडाला 'अमेरिकन आयरिश' लोकांनीं स्वसंतोषानें दिलेल्या वर्गणीची हजारों पौंडांची रक्कम खिशांत घालून परत येतो.

आयरिश लोकांचे मनांतील राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेचा व इंग्रज लोकांशीं जडलेल्या त्यांच्या वैराचा असा हा कार्यकारण संबंध असल्यामुळें, जर ही कल्पना कधीं काळीं नाहींशी व्हावयाची असेल तर हा वैरभाव आधीं नाहींसा झाला पाहिजे ; व हा वैरभाव नाहींसा होण्यास इंग्रज लोकांनीं आयरिश लोकांस इतक्या उदार बुद्धीनें वागविलें पाहिजे कीं, कृतज्ञतेचें दडपण वैर-भावावर पडेल ; व झाल्या गोष्टी विसरून जाण्यास ते तयार होतील. आणि या झाल्या गेल्या गोष्टी कांहीं आजकालच्या नाहींत. त्यांचीं खातीं, या उभय राष्ट्रांचे इतिहासाचे वहींत पांच शतकांपूर्वींच सुरू झालीं असून, तंटा मिटविण्याचे हेतूनें त्या खात्यांची रुजुवात घेण्यास नुसती अलीकडे कोठें सुरुवात झालेली आहे ; व ही जुन्या खात्यांची रुजुवात चालली असतां देण्या-घेण्याचा नवीन व्यवहार अगदींच थांबला आहे असेंहि नाहीं. सन १८०० पर्यंत इंग्लंदचा आयर्लंदांतील राज्यकारभार अत्यंत अन्यायाचा व जुलुमाचा झाला, ही गोष्ट इंग्लंदांतील सर्व पक्षांचे लोक हल्लीं कबूल करूं लागले आहेत. १८०० सालीं आयरिश पार्लमेंट सभा निंद्य मार्गाचें अवलंबन करून इंग्रजी मुत्सद्यांनीं मोडली. या नवीन अन्यायाची जुन्या अन्यायांत भरच पडली. बरें, येथपर्यंत जमलेल्या अन्यायांची झडती तरी उदारतेनें व्हावी म्हटलें, तर तें एकाच बाजूस राहून दोन पार्लमेंट सभा एकत्र झाल्यापासून आयर्लंदचें फायद्यापेक्षां नुकसानच अधिक झालें, अशी आयरिश लोक एकसारखी शंभर वर्षें तक्रार करीत आले आहेत. अशा स्थितींत जुन्या खातेबाकीची फेड होऊन उभय पक्षीं संमत असा नवीन संबंध सुरू होण्यास इंग्लंदनें आपल्या उदारपणाची कमालच केली पाहिजे तर हें होणार ! तोंपर्यंत हा वैरभाव कमी होण्याचा फारसा संभव नाहीं. आजपर्यंत आयर्लंदांत ज्या

प्रकारची राजकीय चळवळ झालेली आहे त्याच्या मुळाशीं मुख्यतः हा वैरभावच जाचतो आहे असें दिसतें. आपल्या प्रत्येक चळवळीनें इंग्लंदचें प्रत्यक्ष असें फारसें नुकसान होईल अगर आपणा स्वतःस प्रत्यक्ष असा पुष्कळ फायदा होईल असें आयरिश लोकांस वाटण्याइतके ते बुद्धिमंद खास नाहींत. पण अस्सल दावेदार मरतांनासुद्धां निदान लाथ झाडून आपल्या शत्रूस जखमी करील, व तो जखमी झाला असें त्यास कळलें तर तो सुखानें मरेल, हा मनुष्यस्वभाव आहे. तसेंच कालिदासानें रघुवंशांत म्हटल्याप्रमाणें :—

'अमर्षणः शोणितकांक्षया किं पदा स्पृशंतं दशति द्विजिव्हः ?'

साप मनुष्यास चावतो तो रक्त पिण्याकरितां नव्हे तर आपल्या शेपटीवर पाय देणाऱ्या शत्रूस अपकार घडावा म्हणून. इंग्लंदचा पाय आयर्लंदच्या नुसत्या शेपटीवर पडून थांबला आहे असें नाहीं, तर त्या पायांतील बुटाच्या टाचेनें त्याच्या डोक्याचीं शकलें होऊन अंगहि रक्तबंबाळ झालेलें आहे. तेव्हां आयरिश लोक मनांत द्वेषानें कां जळत असावे हें उघडच आहे. कित्येक इंग्रज ग्रंथकार मानभावीपणानें असें म्हणतात कीं झाल्या गोष्टी त्या झाल्या. त्या आयरिश लोकांनीं आतां आठवून उपयोग काय ? 'तूं पूर्वीं असें केलेंस तेव्हां मी आतां असें करणार' अशा उखाळ्यापाखाळ्या त्यांनीं काढाव्या व एकमेकांस दुःखच का देत बसावें ? परंतु हें म्हणणें व्यर्थ आहे. राष्ट्रास व्यक्तीसारखीच स्मृति, जीव व आत्मा हीं असतात. जसें अनेक इंद्रियें मिळून मनुष्यव्यक्ति होते तसेंच अनेक मनुष्यव्यक्ती मिळून राष्ट्र बनतें. तेव्हां आयर्लंदास पूर्वींच्या गोष्टी आठवून त्याच्या वर्तनावर त्यांचा परिणाम व्हावा हें साहजिकच आहे. दुसरें असें कीं, आयरिश लोक ज्या गोष्टी आठवतात त्या कांहीं तशा फारशा जुन्या नाहींत. आयरिश साधु सेंट पॅट्रिक व इंग्रज साधु सेंट जॉर्ज यांच्यामधील पौराणिक काळांतील काल्पनिक भांडण उकरून काढून थोडेंच आयरिश लोक भांडत आहेत ! मूळ तंटयांतील कारणांचें उत्पत्तिस्थान जरी त्यांस आज डोळ्यांनीं दिसत नाहीं तरी त्या कारणांचीं कार्यें अद्यापि ते भोगीत आहेतच कीं नाहीं ? क्याथोलिक लोकांविरुद्ध अन्यायाचे कायदे करणारे इंग्रजी राजे व त्या कायद्यांचा छळ सोसलेले लोक शेंकडों वर्षांपूर्वीं जमिनींत पुरून जाऊन त्यांच्या जड शरीरां-

च्या मृत्पिंडावर मेजवानी झोडणाऱ्या कृमिकीटकांनीं 'चट्टामट्टा' करून आजमितीस हातहि झाडून टाकले असतील. परंतु शेंकडों वर्षें अन्यायाच्या वरवंटयाखालीं ठेचलेल्या क्याथोलिक समाजाच्या जखमा अद्यापि वाहत आहेत, व त्यांचीं हाडें अद्यापि ठणकत आहेत, त्याची वाट काय करावयाची ? आयरिश व्यापाऱ्यांचे हातपाय मोडण्याकरितां जे कायदे सतराव्या शतकांत करण्यांत आले त्यांचे कर्ते भुईंत केव्हांच गाडून गेले. एवढेंच नव्हे तर ते कायदेहि आजमितीस रद्द झाले आहेत ; व अनियंत्रित व्यापाराच्या तत्त्वाचा टेंभा इंग्लंद मिरवीत आहे हें खरें. तथापि अनियंत्रित व्यापाराचा फायदा कोणाला ? ज्याचे हातपाय पहिल्यापासून धड आहेत त्याला ! पण एकाद्याला जन्मापासून तो तरुण होईपर्यंत निगडबद्ध करून अंधारांत ठेवून नंतर एकाद्या दिवशीं त्यास बाहेर काढून "उघड मैदानांत शर्यतीस मजबरोबर धांव व तुझ्यानें न धांववलें तर त्याला मी काय करूं" असें म्हणणें काय, व इंग्लंदनें आयर्लंदास "आतां तूं खुशाल व्यापारधंदा कर व माझ्याइतका श्रीमान हो, न झालास तर दोष तुझा ; तुझ्यावरची कराची वांटणी मात्र कमी होणार नाहीं" असें म्हणणें काय, दोन्ही सारखींच होत. अर्थात् आयर्लंदनें व्यापाराचे कायदे कसे विसरावे ? तीच गोष्ट पार्लमेंट सभेबद्दलची. आयर्लंदची स्वतंत्र सभा मोडून एकशें नऊ वर्षें होऊन गेलीं तथापि आयरिश संख्येच्या मानानें अल्पप्रमाण असे फक्त शंभर सभासद ब्रिटिश पार्लमेंटमध्यें आयर्लंदला निवडून देतां येतात ; या शंभरांतहि फुटाफूट राहतेच ; व शेवटीं राष्ट्रीय पक्षाचे असे फक्त पन्नास साठ सभासद काय ते आपल्या हातून बहुमतापुढें कांहीं होणें शक्य नाहीं अशी खात्री झाल्यानें सुतक्यासारखे एका बाजूस बसून राहतात ; ही गोष्ट आजच्या अनुभवाची असतां, आयरिश लोकांनीं आपल्या स्वतंत्र अशा जुन्या पार्लमेंटच्या वैभवास कसें विसरावें ? पण या सर्वांस एक उपाय आहे. या सर्व गोष्टींचें आयरिश लोकांस विस्मरण व्हावें इतक्या सढळतेनें व ममतेनें वागविण्याइतका उदारपणा जेव्हां इंग्रज लोकांच्या हृदयांत येईल तेव्हांच हा वैरभाव लोपेल ; व राष्ट्रीयत्वाची कल्पना दिवसेंदिवस अंधुक होत जाऊन आयरिश लोकांस इंग्रज व आपण एकाच देहाचे अवयव आहों अशी भावना उत्पन्न होईल; तोंपर्यंत हा द्वेषाग्नि असाच धुमसत राहणार ; व कृपण बापाला आजारी

पडलेला पाहून उधळचा मुलास ज्याप्रमाणें आनंद वाटतो त्याप्रमाणें इंग्लंदवर आत्मस्थ अगर परस्थ असें संकट वेळोवेळीं आलेलें पाहून आयर्लंदास आनंद वाटावा व राष्ट्रीय स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या आशेनें त्यानें हातपाय झाडण्यास सुरुवात करावी हें असेंच चालावयाचें. मग अखेर इंग्लंद हरो वा आयर्लंद हरो !

आयर्लंद जिंकल्यापासून आजपर्यंत इंग्लंदनें तेथें नुसता 'कर न कऱ्याचा वसा' चालविला आहे, म्हणजे आयरिश लोक करा म्हणतील तें करावयाचें नाहीं, मागतील तें सुखानें द्यावयाचें नाहीं व नको म्हणतील तें त्यांजवर बळजबरीनें लादावयाचें हें मागें सांगितलेंच आहे. व हें सर्व मुख्यत: आयर्लंदांत जाऊन राहिलेल्या मूठभर प्रॉटेस्टंट लोकांकरितां. आयरिश लोक धर्मस्वातंत्र्य व स्वतंत्र पार्लमेंट इतक्या गोष्टी मागत होते ; त्या त्यांस न देतां त्यांना डोळ्यापुढेंहि नको असें विधर्मी मंडळ व विधर्मी शिक्षणपद्धति त्यांच्याच पैशावर चालवून, त्यांना क्षणोक्षणीं जाचणारी अशी जमीनदारीची पद्धति शेंकडों वर्षें त्यांचे डोक्यावर लादण्यांत आली होती. इंग्रज लोकांनीं आयर्लंदांत पाय घातल्यापासून पहिलीं शेंदोनशें वर्षें त्यांची जी वागणूक झाली तिजबद्दल त्यांस कदाचित् फारसें नांव ठेवतां येणार नाहीं. कारण आयरिश लोकहि त्यांच्याशीं आडदांडपणानेंच वागत होते. हीं पहिलीं शेंदोनशें वर्षें इंग्रजी अंमल आयर्लंदांत पुरा बसण्यांतच गेलीं, व अंमल बसविण्याचा काल उभय पक्षांस कोणत्याहि देशांत त्रासदायक असाच जातो. हातीं आलेला देश इंग्रजांनीं सोडून द्यावयास पाहिजे होता, असें कोणीहि समंजस मनुष्य म्हणणार नाहीं. व तो राखावयाचा तर त्यावर पूर्ण अंमल बसविणेंहि जरूर होतें. अंमल गाजविण्यास तरवार उपसून बसावें लागतें, ती इंग्रजांनीं कायमची उपसून ठेवली होती ; व आयरिश लोक स्वातंत्र्य गमावण्यास तयार नसल्यानें त्यांनींहि इंग्रजांस प्रथम त्रास देण्याची शिकस्त केली. परंतु १६४१ त या वादाचा निकाल कायमचा लागला. यापुढें आयर्लंद आपल्या हातचें जाईल अशी भीति बाळगण्यास इंग्रजांस कारण राहिलें नाहीं. असें असतां त्यांस जितक्या सदयतेनें वागविण्यास पाहिजे होतें तितक्या सदयतेनें त्यांनीं वागविलें नाहीं, येवढेंच नव्हे तर या काळांत सुधारणेच्या नांवास काळिमा आणणारे असे कायदे चालू करून त्यांच्या चर-

कांत आयरिश लोकांचें राष्ट्रीयत्व चिरडून टाकण्याचा इंग्रजांनीं प्रयत्न केला ; व अठराव्या शतकांत इंग्लंदसारख्या राष्ट्राच्या अंमलाखालीं असतां आयरिश लोक दरिद्री, हीनदीन व जवळ जवळ कंगाल बनण्याचे बेतांत आले, ही गोष्ट वाईट झाली, हें खुद्द इंग्रजांसहि प्रांजलपणें कबूल करावें लागेल.

सन १७७८ सालापासून वारा उलट वाहूं लागला खरा ; परंतु यापुढेंहि इंग्रजांनीं दिलें तें मोठ्या कष्टानें दिलें. हौसेनें व स्वतः होऊन असें फार थोडें दिलें. चळवळीची शिकस्त होऊन प्रकरण अगदीं हातघाईवर यावें तेव्हां आयरिश लोकांची मागणी इंग्रजी मुत्सद्यांनीं कबूल करावी, असेंच पुष्कळ वेळां घडून आलें. १७७८ सालीं, क्याथोलिक लोकांस जमीन मालकी हक्कानें वापरतां येत नव्हती ती वापरतां येऊं लागली ; परंतु हें साल इंग्लंदास अमेरिकेंतील गडबडीमुळें चिंतेचें गेलें होतें हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. साराटोगा येथें इंग्रजी सैन्याचा पराभव झाल्यानंतर इकडे आयर्लंदांत क्याथोलिक लोकांवरील कायदे ढिले होण्यास सुरुवात झाली. १७८२ सालीं आयरिश पार्लमेंट स्वतंत्र आहे अशी कबुली ब्रिटिश पार्लमेंटनें दिली ; परंतु त्यापूर्वीं आयरिश राष्ट्रीय स्वयंसेवकांचें सैन्य कवाईत शिकून तयार झालें होतें, व त्यांनीं कायदेशीर रीतीनें कां होईना आपली कर्तबगारी व ओजस्विता निरनिराळ्या मार्गांनीं दाखविली होती. १७९३ सालीं क्याथोलिक लोकांस म्युनिसिपालिटच्यांचे निवडणुकींत मत देण्याचा हक्क मिळाला. परंतु त्यापूर्वीं जॉन कीओघ व वुल्फटोन या उभयतांनीं चळवळ करून, इंग्लंदास 'डेप्युटेशन' नेऊन, देश हालवून सोडला होता व अल्स्टर प्रांतांतील खुद्द प्रॉटेस्टंट लोकांनींहि डोळे वटारले होते. १८२९ सालीं क्याथोलिक लोकांस पूर्ण स्वातंत्र्य मिळालें खरें, परंतु त्याच्या पूर्वीं आयर्लंदची स्थिति कशी होती हें त्या वेळचा मुख्य प्रधान सर रॉबर्ट पील यानें लिमरिक येथील धर्माध्यक्षास एके प्रसंगीं जें एक पत्र लिहिलें आहे त्यावरून चांगलें व्यक्त होतें. तो म्हणतो :—"हल्लीं इंग्लंदचें व कोणत्याहि परराष्ट्राचें भांडण नाहीं. यामुळें आयर्लंदमध्यें शांतता राखण्याकरितां इंग्लंदच्या एकंदर सैन्यापैकीं पांचषष्ठांशइतकें सैन्य आज सहा महिनेपर्यंत आम्हांस ठेवतां आलें ही गोष्ट निराळी, परंतु प्रत्यक्ष बंडापेक्षां ही स्थिति कितपत चांगली अशी म्हणतां येईल ? मी तर ती अधिक वाईट म्हणतों. व

शांततेच्या वेळची जर ही स्थिति तर युद्ध सुरू असतां काय होईल याची कल्पना आपणच मेहेरबानगीनें करा! इंग्लंदांतील लोकांच्या खर्चानें पोसलेल्या सैन्यापैकीं निम्मा भाग जर आयर्लंदांत ठेवावा लागला तर तें त्यांस कसें पसंत पडेल? १७८२ व १७९३ सालीं काय प्रकार होता हें आपणांस कसें विसरतां येईल? 'त्या वेळीं आयरिश लोकांच्या मागण्या इंग्लंदनें कबूल केल्या हीच मूळ चूक झाली' असें आपण म्हणाल खरें. परंतु आपण ही गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे कीं, त्या देणग्या सुखासुखी दिल्या असें थोडेंच आहे! त्या न दिल्यामुळें पूर्वींहून अधिक भयप्रद अशीं जीं संकटें राष्ट्रावर ओढवणार होतीं तीं वांचविण्याकरितां त्या दिल्या ना?"

लॉर्ड मेलबोर्न याच्या कारकीर्दींत आयर्लंदास थॉमस ड्रमंडसारखा मुख्य सेक्रेटरी लाभून बरे दिवस आले होते. या थोड्याशा काळांत, केवळ न्यायबुद्धीमुळें इंग्रजी मुत्सद्दी प्रजेस न्याय देत आहेत, असें आयरिश लोकांस वाटूं लागलें; व त्या वेळीं ओकॉनेल यानेंहि मुत्सद्दीपणा दाखवून चळवळीचा भर कमी करून अधिकाऱ्यांस चिंता न राहील असें धोरण ठेवलें आणि लिमरिकच्या तहानें आयरिश क्याथोलिक लोकांस जे हक्क खरोखर मिळावयास पाहिजे होते ते त्यांस त्या वेळीं म्हणजे सुमारें १२५ वर्षांनीं मिळाले. परंतु लॉर्ड मेलबोर्न यास इंग्लंदांतील लोकांकडून फार त्रास झाला; व त्याच्या मनाप्रमाणें आयरिश लोकांचें कल्याण त्यास करतां आलें नाहीं तें नाहींच. लॉर्ड मेलबोर्न व थॉमस ड्रमंड यांचे मताप्रमाणें जर गोष्टी घडून येत्या व १८३५–४१ या सहा सालांत ओकॉनेल यानें स्वतः थोडीबहुत अप्रियता सोसूनहि, चळवळीची जी योग्य दिशा ठेविली व अधिकाऱ्यांस लोकमताचें जें योग्य पाठबळ हवें तें दिलें त्याचें जर योग्य चीज झालें असतें तर मग १८४२ ते १८४८ पर्यंत जीं अनिष्ट सालें गेलीं व अधिकारी व प्रजाजन या उभयतांसहि या कालावधींत जो त्रास झाला तो झाला नसता. किंबहुना फीनीअन लोकांच्या चळवळीसहि तेजी आली असती. लॉर्ड मेलबोर्न यास जो त्रास सोसावा लागला त्याचा परिणाम असा झाला कीं, पुढें १८६८ पर्यंत कोणच्याहि प्रधानमंडळानें आयर्लंदचा प्रश्न हातीं घेऊन "आपल्या पायावर दगड पडला तरी फिकीर नाहीं, परंतु योग्य ती गोष्ट करावयाची" असें म्हणण्याचें धैर्य धरिलें नाहीं. आयर्लंदला सुख देणें ही गोष्ट न्यायाची खरी, परंतु ती करितां

येण्यास आपण अधिकारारूढ असूं तर हातून कांहीं तरी होईल, पण आपणच अधिकारभ्रष्ट झालों, तर मग हातून काय होणार ? या विचारानें न्यायप्रिय असे मंत्रीहि आयर्लंदचा प्रश्न पुढें आला असतां जागच्या जागींच थबकत. आयरिश लोकांना न्याय दिलाच पाहिजे असा आग्रह धरणारे असे दोनच इंग्रज मुत्सद्दी पांचशें वर्षांत होऊन गेले. एक जॉन ब्राईट व दुसरे ग्लॅडस्टन. पैकीं ब्राईट यांना जबाबदार रीतीनें राज्यसूत्रें चालविण्याचे प्रसंग थोडेच येत ; कारण ते अधिकाराची हांव न धरतां नुसतें सरळ दिसेल तें बोलत. ग्लॅडस्टनसाहेबांस मात्र आपल्या मनाप्रमाणें वागून आयर्लंदचें थोडेंबहुत हित करितां आलें. प्रॉटेस्टंट धर्ममंडळाचा खर्च बंद करणें व जमिनीबाबत कायदा करून आयरिश रयतेस जमीनदारांच्या जुलुमापासून अंशतः मुक्त करणें याचें श्रेय त्यांस मिळालें. परंतु होमरूलच्या बाबतींत त्यांना लॉर्ड मेलबोर्नहूनहि अधिक त्रास सोसावा लागला ; व अखेर होमरूल बिल पास झालेलें पाहण्यापूर्वींच त्यांना हें जग सोडून जावें लागलें ! तात्पर्य, आपले हक्क मिळविण्यास आयरिश लोकांस स्वतःच्या चळवळीवरच भिस्त ठेवावी लागली.

आयरिश चळवळींची मीमांसा—आयरिश लोकांच्या 'चळवळीस' सतराव्या शतकापासून प्रारंभ झाला असें म्हणतां येईल. कारण जरी आपण जिंकलों गेलों आहों तरी त्यांतूनहि आपली स्थिति सुधारून आपण राष्ट्रीय स्वातंत्र्य मिळवावयाचें आहे, अशी आकांक्षा त्यांचे मनांत याच सुमारास उत्पन्न झाली. तोंपर्यंतच्या त्यांच्या इतिहासांत, 'चळवळ' हा आधुनिक सुधारणेचा शब्द ज्यांस लागू करितां येइल, असे उद्योग फारसे आढळून येत नाहींत. यापूर्वींच्या त्यांच्या इतिहासांत जे उद्योग घडून आले ते प्रायः व्यक्तिविषयक महत्त्वाकांक्षेमुळें झालेले असून त्यांस सार्वजनिक असें स्वरूप फारसें नव्हतें. चार मनुष्यें—मनुष्येंचशीं काय परंतु जनावरेंहि—एकत्र जमून राहण्याचा प्रसंग आला असतां त्यांमध्यें जीवनकलह सुरू होतो ; स्वहितबुद्धीच्या प्रेरणेनें एक व्यक्ति इतरांवर आपला शक चालविण्याचा उपक्रम करते ; व यामुळें विकारविलसितास प्रारंभ होतो. परंतु केवळ व्यक्तिविषयक स्वार्थबुद्धीमुळें झालेल्या उद्योगानें मनोरंजक असा इतिहास निर्माण होऊं शकत नाहीं. अशा प्रकारचा इतिहास निर्माण होण्यास स्वार्थबुद्धीस उदात्त व सार्वजनिक स्वरूप यावें लागतें.

सर्व प्रवृत्तीचा उगम अहंकारामध्यें आहे असें घेऊन चाललें तरी, त्या अहंकाराचा विषय जितका मोठा तितका त्याचा व्याप मोठा, व जितका व्याप मोठा तितके त्याचे परिणाम मोठे असणार हें उघड आहे. ज्याच्या अहंकाराची मजल केवळ आपण स्वतः व आपलीं बायकापोरें अशा मूठभर संसारापलीकडे जात नाहीं त्याच्या हातून व्याप तरी कितीसा मोठा होणार ? परंतु याच अहंकारविषयाचा विस्तार प्रथम व्यक्ति, नंतर कुटुंब, नंतर ग्राम, नंतर जाति, नंतर प्रांत, नंतर देश, व नंतर जग---येथपर्यंत वाढण्यास अवसर असतो ; व जितक्या प्रमाणानें हा विस्तार मनुष्याचे बुद्धींत व कृतींत उतरेल तितक्या प्रमाणानें त्याचे हातून मोठें कार्य घडून येईल. स्वराज्यांत अगर परराज्यांत, दोहोंतहि अहंकाराचा अशा रीतीनें विस्तार होणें शक्य असतें ; परंतु या दोन परिस्थितींत व्यक्तींच्या अंगीं दोन निरनिराळ्या प्रकारचे गुण असावे लागतात. राष्ट्र नेहमीं स्वतंत्र असतां अहंकाराचा विस्तार मोठा असल्यामुळें लोकांनीं मोठे उद्योग केले, अशा प्रकारचीं ठळक उदाहरणें युरोपखंडाचे इतिहासांत ज्याप्रमाणें इंग्लंद वगैरेंमध्यें सांपडतात, त्याचप्रमाणें स्वातंत्र्य नष्ट होऊन पूर्वीं मनास न लागलेली अशा प्रकारची आंच लागल्यामुळें स्वहितबुद्धीपेक्षां सार्वजनिक हितबुद्धीचा अंमल ज्यांचे मनावर अधिक झाला अशा लोकांचीं उदाहरणें आयर्लंदच्या इतिहासांत सांपडतात. सतरावे शतकापूर्वीं आयरिश इतिहासांत मुख्यतः अंतःकलहाचीं उदाहरणेंच आढळून येत. परंतु त्यांत राजकीय प्रगतीच्या दृष्टीनें विशेषम नोरंजक असें फारसें कांहीं दिसून येत नाहीं. सतरावे शतकापासून पुढें आयरिश लोकांचे मनांत राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेचा उदय झालेला असल्यामुळें त्यांच्या उद्योगास ‘ चळवळी ’ हें नांव यथार्थतेनें लावतां येऊन त्यांचा ह्यापुढील इतिहास मनोरंजक झालेला आहे.

आधुनिक राजकीय तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीनें चळवळी दोन प्रकारच्या असतात, एकीस कायदेशीर व दुसरीस बेकायदेशीर असें नांव पडलेलें आहे. वस्तुतः या दोनहि प्रकारच्या चळवळींचें साध्य एकच असतें, परंतु साधनभेदामुळें त्यांचें स्वरूप व अर्थात् त्यांचें नांवहि बदलतें. कोणतीहि चळवळ म्हणजे साध्य साधण्याचा एक मार्ग होय. ह्या साधनानें शेवटीं तें साध्य साधो अगर न साधो ; परंतु तें साधण्याकरितां म्हणून व्यक्ति अगर राष्ट्र त्या

साधनाचा आपणांकडून उपयोग करीत असतें. साधनाच्या योजनेंत, साध्य व परिस्थिति यांच्यासंबंधानें व तसेंच साधकाच्या स्वभावानेंहि फरक पडतात. किंबहुना स्वभाव हेंच या बाबतींत सर्वांत मुख्य असें वैचित्र्यकारण म्हणण्यास हरकत नाहीं. आपल्या तात्त्विक परंपरेनें आपण मुख्य सृष्टिगुण तीन प्रकारचे मानतों. ते सत्त्व, रज व तम हे होत ; व ज्या गुणाचा अवलेप मनुष्याच्या मनावर असतो त्या गुणाप्रमाणें तो साध्य व साधन यांच्या औचित्याचा विचार करितो. खाजगी कामें व सार्वजनिक कामें यांत जरी बराच भेद आहे, तथापि स्वभावाचे जे गुणदोष मनुष्याच्या खासगी वर्तनांत नेहमीं दिसून येतात तेच प्रायः त्याच्या सार्वजनिक वर्तनांत दिसून येतील असें घेऊन चालण्यास हरकत नाहीं. या नियमास कित्येक अपवाद सांपडतात ; नाहीं असें नाहीं. परंतु त्यांच्या योगानें वरील सामान्य नियमास बाध येईल इतके ते खचित नसतात. कायदेशीर व बेकायदेशीर हा भेद करितांना हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, कायद्याचें बंधन हें अर्वाचीन राजकीय इतिहासाचें एक व्यवच्छेदक असें लक्षण होऊन बसलें आहे ; आणि राजसत्ताधारी व्यक्ति व वर्ग हे या बंधनास उघडपणें मान देऊं लागले आहेत. सुधारणेच्या पूर्वीच्या काळांत केवळ 'बळी तो कान पिळी' एवढाच न्याय लागू होता. हल्लींप्रमाणें पूर्वींहि सर्व प्रकारच्या कायद्यांचें उत्पत्तिस्थान राजसत्ता हीच असे ; तथापि कायद्यांचें स्वरूप अस्पष्ट व प्रवर्तन अनियमित असल्यानें राजाला वाटेल त्या वेळीं तो बोलेल तो कायदा अशी स्थिति असे ; व कायदेशीरपणानें वागण्याची इच्छा असली तरी तसें वागणें प्रजेस अगदींच सुलभ नव्हतें. हल्लींच्या पालटलेल्या मनूंत कायदे लिहून काढण्याची पद्धति प्रचारांत असल्यामुळें, व राज्यकर्त्यांवर प्रजेचा थोडा तरी दाब असल्यामुळें त्यांचें प्रवर्तनहि अर्थातच नियमित होतें ; व अमुक एक गोष्ट कायदेशीर अगर बेकायदेशीर आहे हें समजण्यास व ठरविण्यास स्थूल मानाचें तरी साधन मिळतें.

सतरावे शतकापासून आतांपर्यंत सार्वजनिक अहंकारबुद्धीनें प्रेरित झालेल्या आयर्लंदांतील पुढाऱ्यांनीं कायदेशीर व बेकायदेशीर या दोनहि सदरांखालीं पडण्यासारख्या चळवळी केलेल्या असून त्यांच्या योगानें गेल्या तीन शतकांतील या राष्ट्राचा इतिहास कसा घडून आला, व या लोकांची

राजकीय स्थिति कोणत्या उपायांनीं कितपत सुधारली आहे हें आपणांस थोडक्यांत पाहावयाचें आहे. आयरिश लोकांना इंग्रजांविषयीं द्वेषाचें कारण कितीहि असलें, व अमूर्त अशी त्यांची महत्त्वाकांक्षा कांहींहि असली तरी प्रत्यक्ष व्यवहारांत व राजकीय वादविवादांत बोलतांना ते निर्भेळ स्वातंत्र्य अगर प्रजासत्ताक राज्यसत्ताच मागतात, असें नाहीं. सन १८९८ सालच्या बंडाच्या पूर्वी आयर्लंदांतील लोकमताची स्थिति कशी होती याविषयीं खुद्द वुल्फटोन यानें आपल्या आत्मचरित्रांत असें लिहून ठेवलेलें आहे कीं, या वेळीं म्हणजे आयर्लंदला स्वतंत्र पार्लमेंट मिळाल्यावर व इंग्रजी प्रधानमंडळाची कारवाई अत्यंत तापदायक झाली असतांहि, इंग्लंदचा व आपला संबंध सर्वस्वीं तुटला पाहिजेच अशी आयरिश राष्ट्राची इच्छा नव्हती व टोन यानें स्वातंत्र्याचा प्रश्न मुद्दाम उपस्थित केला असतांहि त्याला लोकांकडून विशेष प्रकारचें उत्तेजन मिळालें नाहीं. आयरिश राष्ट्राचे अद्यापि जबाबदार पुढारी म्हटले म्हणजे आयरिश लोकांनीं निवडून दिलेले पार्लमेंटचे सभासद होत ; व हे जें बोलतात, व जें मत व्यक्त करतात तेंच राष्ट्राचें मत असें साधारणत: घेऊन चालण्यास हरकत नाहीं. ग्रॅटनपासून तों आज रेडमंड-पर्यंतच्या 'पार्लमेंटरी' पुढाऱ्यांपैकीं कोणीहि निर्भेळ स्वातंत्र्याचा झेंडा उभारला नाहीं. या पुढाऱ्यांचे हातून कांहीं होत नाहीं असें पाहून त्यांच्या संतापास आपल्या अविचाराची भर घालून समाजांतील कित्येक माथेफिरू लोक "बरें आहे, थोडें मागितलें तरी तुम्ही देत नाहीं, तर मग आतां सर्वच घेतों, सोडीत नाहीं!" असे निराशेच्या धीराचे उद्‌गार काढतांना दिसतात खरे. परंतु सर्व राष्ट्राचे ते उद्‌गार नसतात. पौराणिक 'अहिसत्रांत' झालें तरी फक्त अपराधी जो तक्षक त्याच्याच आहुतीचा संकल्प यजमानानें प्रथम सोडला होता. पण इंद्रानें तक्षकाला जेव्हां पाठीशीं घातलें तेव्हां 'इंद्राय तक्षकाय स्वाहा' अशा द्विगुणित आहुतीचा संकल्प झाला! त्याच-प्रमाणें आयरिश 'राष्ट्राची' अशी नेहमींची मागणी स्वतंत्र पार्लमेंटापुरती; तीहि इंग्रज देईनात, निदान 'होमरूल' तोहि नाहीं ; तेव्हां निसर्गसिद्ध असें जें स्वातंत्र्य तेंच पाहिजे—किरकोळ गोष्टींनीं भागणार नाहीं, असे निराशे-च्या धाष्ट्याचे उद्‌गार निघूं लागले. नुसता होमरूलहि मागितला तरी पार्लमेंट व राजा आडवे येतात, तर मग हें पार्लमेंट व हा राजाच नको, असा

हा युक्तिवाद केवळ ओघाओघानेंच उत्पन्न होणार आहे ; व या दृष्टीनें पाहतां स्वातंत्र्य मागण्याच्या या उद्‌गारांची जबाबदारी आयरिश लोकांपेक्षां होमरूलदेखील न देणाऱ्या राज्यकर्त्यांकडेच अधिक आहे.

आयर्लंदच्या इतिहासाकडे स्थूल मानानें पाहणाराला कदाचित् बंडें, दंगेधोपे व अडवणुकीचे मार्ग यांनींच तो भरला आहे असें सकृद्दर्शनीं वाटण्याचा संभव आहे. परंतु सूक्ष्म विचार करणारास कांहीं निराळाच प्रकार भासेल. बंडें, दंगेधोपे, वगैरेंचें स्वरूपच असें असतें कीं, त्यांचा ठसा मनुष्याच्या मनावर शांततेच्या प्रकारांपेक्षां अधिक बसतो. परंतु कोणतीहि गोष्ट जितकी मनावर ठसणारी असते तितकीच ती उपयुक्त व परिणामकारी असतेच असें मात्र नाहीं. सृष्टीच्या इतिहासांतील उत्पात, भूकंप, महापूर वगैरे गोष्टीच अधिक लक्षांत राहतात, परंतु सृष्टीच्या नित्य चरित्र-क्रमास व विशेषतः तिच्या प्रगतीस उत्पातादिकांचा उपयोग फार थोडा असतो. सर्वध्वंसक अशा भूकंपाचें स्मरण आपण नीट ठेवतों ; परंतु प्रत्यहीं दोन्ही तीरांवर मऊ मऊ अशा मातीचा कणाकणांनीं थर देऊन त्यावरील जमीन सुपीक करणाऱ्या नदीच्या कृतीची आठवण कोणी मुद्दाम होऊन आपणांस करीपर्यंत ती होते काय ? राष्ट्रांच्या इतिहासांतील लढायांनीं आपल्या स्मरणशक्तीची जितकी जागा व्यापलेली असते तितकी इतर कशानेंहि नसते ; परंतु खरोखर ज्या लढायांमुळें इतिहासाचा ओघच्या ओघच बदललेला आहे अशा किती तरी थोडच्या सांपडतील ! फरान्समधील सेंट ' बॉर्थेलोम्यूच्या ' कत्तलीचें स्मरण इतिहासवाचकांस नेहमीं राहतें ; परंतु या कत्तली ज्यामुळें झाल्या त्या धर्मसुधारणेचें बीज लावणाऱ्या व्यक्तींचें नांवहि आपणांस माहीत नसतें. प्लासीच्या लढाईची तारीख आपल्या लहान मुलांसहि तोंडपाठ असते ; परंतु या लढाईहूनहि अधिक महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे दिल्लीच्या बादशहांनीं इंग्रजांस दिवाणीची सनद दिली ही होय, तिची माहिती थोरामोठ्यांस व सुशिक्षितांसहि नसते. सुमेरसिंग गारदी नारायणराव पेशव्यावर वार करीत असलेला देखावा आपल्या डोळ्यांपुढें ढळढळीत दिसतो ; परंतु ओंकारेश्वराच्या वाळवंटांत लोकांचा डोळा चुकवून वाळूच्या शाळुंकेवर शपथ घेऊन बारभाईंच्या कारस्थानास मराठे मुत्सद्दी प्रारंभ करीत आहेत, हा देखावा किती थोडच्या लोकांच्या

डोळ्यांपुढें येतो ? या सर्वांचें कारण असें आहे कीं, कार्य हें स्थूल म्हणून तें दिसतें, व कारण सूक्ष्म म्हणून तें दिसत नाहीं. परंतु खऱ्या तत्त्वज्ञाची विचारसामग्री दृश्यांपेक्षां अदृश्य गोष्टींत व लौकिकापेक्षां अलौकिक गोष्टींतच अधिक असते.

आयर्लंदांतून असंतोष जरी कधींहि नाहींसा झालेला नाहीं, आणि आयरिश इतिहासाकडे वरवर पाहणारास जरी कदाचित् असें वाटेल कीं, त्यांत अराजनिष्ठा व मारामारी यांशिवाय दुसरें कांहीं नाहीं, तरी हा निव्वळ भ्रम आहे. १६४१ चें बंड, १७९८ चें बंड, फीनीअन लोकांची चळवळ व १८४८ चे दंगेधोपे वाचकांस दिसावे व त्यांनीं मनावर ठसा उमटवावा ; परंतु प्रत्येक पिढीच्या आयरिश पुढाऱ्यांनीं केलेली सनदशीर चळवळ दिसूंहि नये, याचा दोष अशा निरीक्षकाच्या सहज स्वभावगुणांकडे अगर वर दिलेल्या कारणांकडे असला पाहिजे ; आयरिश लोकांच्या इतिहासाकडे नाहीं. वर सांगितलेल्या चळवळींपैकीं १६४१ चें बंड हें धर्माखातर होतें, स्वराज्याकरितां नव्हतें. १७९८ चें बंड राजकीय हेतूनें झालेलें होतें ; परंतु वुल्फटोन (१७९८) व रॉबर्ट एमेट (१८०३) यांस लोकसमाजाची फारशी अनुकूलता नव्हती. फीनीअन चळवळ व १८४८ चे दंगेधोपे हेहि राजकीय हेतूनेंच घडले होते यांत शंका नाहीं. परंतु या प्रसंगीं तर लोकांकडून पूर्वी वुल्फटोनला जितकी मदत मिळाली होती तितकीहि मिळाली नाहीं. अडवणुकीच्या मार्गांत व शेतकऱ्यांच्या दंग्याधोप्यांत ज्या मारामाऱ्या झाल्या त्यांचा हेतु बोलून-चालूनच राजकीय स्वातंत्र्यापेक्षां कमी दर्जाचा होता. तो हेतु म्हटला म्हणजे जमीनदार लोकांना भंडावून सोडून त्यांजकडून सवलती मिळविणें. अर्थात् त्यांत अराजनिष्ठेचा खरोखर कांहीं संबंध नव्हता. १८७६ सालीं पुणें प्रांतांत अगर कांहीं थोडे वर्षांपूर्वी नाशिक व जुन्नर प्रांतांत आणि खानदेशांत जे दंगे झाले त्यांस जितकें राजकीय स्वरूप होतें असें मानितां येईल त्याहून आयरिश लोकांच्या वरील दंग्यांस खास अधिक नव्हतें. 'ओक बॉईज', 'व्हाईट बॉईज,' 'हार्टस् ऑफ स्टील,' 'रिबन सोसायटी,' वगैरे ज्या गुप्त संस्था दंगे करण्याकरितां अवतीर्ण झाल्या होत्या, त्यांचा हेतु श्रीमंत जमीनदारांस जरब बसवून त्यांस शिक्षा करून, व इतर हरतऱ्हांनीं गरीब शेतकरी वर्गाचीं गाऱ्हाणीं सरकारच्या कानावर घालण्याचा होता. कित्येक प्रसंगीं

राजनिष्ठापूर्ण असे अर्जहि त्यांनीं अधिकाऱ्यांकडे पाठविले होते हें कागदपत्रांवरून शाबीत करतां येतें. आणि 'फराऊड' सारख्या इतिहासकारांनीं म्हणजे ज्यांना आयरिश लोकांचा तिटकारा वाटतो व सहानुभूति बिलकूल नाहीं अशांनीं हें शाबीत केलेलें आहे. अशा दंग्यास लोकमत कितपत अनुकूल असतें हेंहि पाहावें लागतें ; व या दृष्टीनें विचार करितांना असें दिसून येतें कीं, इंग्रज जमीनदार लोकांबद्दल आयरिश समाजास जरी कितीहि तिटकारा वाटत असला, व गरीब शेतकरी वर्गाची कितीहि कींव येत असली, तरी जे अत्याचार ते अत्याचार असेंच त्यांस वाटे ; व ते त्यांचा नुसता निषेधच नव्हे तर प्रतिकारहि करण्याची खटपट करीत. या खटपटींत रोमन क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट हा भेद सहसा राहात नसे, व हे दंगेखोर लोक सद्हेतूनें प्रेरित झालेले असले तरी त्यांच्या हातून अनन्वित कृत्यें घडत व जरब बसविण्याचे कामीं मर्यादा न राहून धर्म करितां कर्म उभें राही, यामुळें सर्व समंजस व विचारी पुढारी अशा अत्याचारांचा प्रतिकार शक्य तेथें एकदिलानें करीत असत.

आयर्लंडांत इंग्रजी अंमलापासून ज्यांना खरोखरीचा व पुष्कळ त्रास झाला असे लोक म्हटले म्हणजे क्याथोलिकच. अराजनिष्ठा मनांत बाळगण्यास जर कोणास खरें कारण असेल तर त्यांनाच. कारण जमिनीचे कायदे, शिक्षणाचे कायदे, धर्माचे कायदे व नागरिकत्वाच्या हक्काचे कायदे या सर्वांपासून त्यांचा छळ झाला. क्याथोलिक लोकांप्रमाणें व्यापारविषयक कायद्यांपासून प्रॉटेस्टंट लोकांसहि प्रथम प्रथम जाच झाला खरा, परंतु लवकरच तो संपला ; आणि आयरिश पार्लमेंट बुडविल्यानें हानि झाली असेल तर ती क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट दोघांचीहि सारखीच झाली. तात्पर्य, इंग्रजांस शत्रु या नात्यानें लेखण्याचें कारण मुख्यतः क्याथोलिक लोकांसच होतें ; तथापि एकंदर इतिहासक्रमावरून क्याथोलिक लोक हे फारसे 'अराजनिष्ठ' नव्हते असें दिसून येतें. आयरिश लोकांशीं ज्यांची पूर्ण सहानुभूति आहे, असा इतिहासकार म्हटला म्हणजे 'लेके' हा होय. या इतिहासकारानें आपल्या आयर्लंडच्या इतिहासांत असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, अठराव्या शतकांत क्याथोलिक लोकांस खरी 'अराजनिष्ठा' इतकी कमी होती कीं, ती पाहून खरोखर फार आश्चर्य वाटतें. याचें एक कारण असें होतें कीं, इंग्लंदच्या

गादीवर क्याथोलिक राजे किंवा प्रॉटेस्टंट राजे असले काय, दोघेहि त्यांस सारखेच वाटूं लागले होते. क्याथोलिक पंथी राजा दुसरा जेम्स याचा धर्माभिमानानें त्यांनीं पक्ष उचलला होता व त्याजकरितां ते लढा-वयास तयारहि झाले होते ; परंतु 'बॉईन'च्या लढाईनंतरची त्याची चमत्कारिक वर्तणूक पाहून आपण फुकट त्रासांत पडलों, असें त्यांस वाटूं लागलें. अराजनिष्ठेचा व भयंकर चळवळीचा मुख्य गड्डा प्रॉटेस्टंट वसाहतवाले हेच असत ; क्याथोलिक लोक मुख्यतः काय ते धर्मस्वातंत्र्य मिळालें असतां खूष होते. प्रजास्वातंत्र्याचें वारें प्रायः प्रॉटेस्टंट व प्रेसबिटरेनियन लोकांच्या डोक्यांत होतें व म्हणून पार्लमेंट स्वतंत्र करण्याच्या चळवळींत त्यांनींच पुढाकार घेतला होता. तथापि प्रॉटेस्टंट लोक झाले तरी स्वतः होऊन स्वतंत्र रीतीनें बंड करतील असें मानण्यास फारसें कारण नव्हतें. वुल्फटोन हा स्वतः प्रॉटेस्टंट होता व कांहीं अंशीं आयर्लंदच्या उत्तरेकडील प्रॉटेस्टंट व प्रेसबिटरेनियन लोकांचें मन तो जाणत होता यांत संशय नाहीं. तथापि १७९८ सालीं फरेंच मुत्सद्यांपुढें खरी आयर्लंदची स्थिति मांडतांना आयरिश लोक आपण होऊन बंड करणार नाहींत, हें त्यास कबूल करावें लागलें. फरेंच सरकारनें आयर्लंदवर स्वारी करून हत्यारेंपात्यारें लोकांस पुरविलीं असतां पुष्कळ क्याथोलिक लोक व प्रॉटेस्टंट येऊन मिळतील अशी त्यास आशा होती. परंतु प्रत्यक्ष वेळ आली तेव्हां हीहि आशा विफल ठरली. कारण फरेंच आरमाराचा पहिला भाग आयरिश किनाऱ्याजवळ येऊन बरेच दिवस थांबला असतां लोकांकडून बंडाचा झेंडा उभारण्याचें चिन्हहि दिसेना !

आयर्लंदांतील लोकमताचे स्वाभाविक पुढारी म्हटले म्हणजे देशांतील सुशिक्षित, विचारी व संपन्न लोक ; व प्रत्येक पिढीच्या या पुढाऱ्यांकडे पाहिलें तर असें दिसून येतें कीं, शेंकडा ९० पुढारी प्रायः सनदशीर चळवळ करणारे होते. बेकायदेशीर चळवळ करणारांपैकीं मुख्य म्हटले म्हणजे लॉर्ड फिटझरल्ड, टोन, एमेट, मिचेल, ओब्रायन इत्यादि प्रसिद्ध आहेत. परंतु सनदशीर चळवळ करणारांची पिढीहि अव्वलपासून आजतागायतपर्यंत चालू असून, लोकमताचे दृष्टीनें पाहतां या दुसऱ्या प्रकारच्या पुढाऱ्यांस जितकें पाठबळ मिळालें, तितकें पहिल्या प्रकारच्या पुढाऱ्यांस मिळालें

नाहीं. पहिल्या प्रकारचे पुढारी कांहीं कमी बुद्धिमान होते असें नाहीं. टोन, एमेट, ओब्रायन हे आयर्लंदास ग्रॅटन व ओकॉनेल यांच्याप्रमाणेंच निरंतर भूषणभूत राहतील यांत शंका नाहीं. पहिल्या प्रतीच्या पुढाऱ्यांच्या देशभक्तीबद्दल केव्हांहि वाद नव्हता, इतकेंच नव्हे तर त्यांनीं त्या भक्तीखातर देहहि खर्चीं घातले. शिवाय कित्येक प्रकारच्या इतर दंगेखोरांप्रमाणें त्यांची नीति कमी दर्जाची नव्हती, तर ती फारच वरिष्ठ प्रतीची होती. परंतु त्यांचें करणें समाजास पसंत अगर सम्मत नव्हतें म्हणून म्हणा, समाजास त्यांचे पावलावर पाऊल टाकून जाण्यास लागणारें धैर्य नव्हतें म्हणून म्हणा, अगर समाजास त्या वेळीं त्यांच्या धाडशीपणाचा उपयोग नव्हता म्हणून म्हणा, हातून फारशी कार्यनिष्पत्ति न होतां त्यांना मरावें लागलें. उलट पक्षीं ग्रॅटन व ओकॉनेल यांसारख्या पुढाऱ्यांनीं जरी सनदशीर चळवळीचा राजरस्ता पत्करला होता तरी त्यांस आपल्या हातानें थोडेंबहुत प्रत्यक्ष कार्य घडवून आणण्याचें श्रेय मिळालें. कारण ग्रॅटन यास आयरिश लोक 'स्वतंत्रतेचा जनक' व ओकॉनेल यास क्याथोलिक–लोक–रक्षक–अवतार' असें म्हणतात. शिल्पशास्त्राच्या शब्दांनीं बोलावयाचें तर टोन व एमेट यांचा उपयोग आयरिश राष्ट्राचे इमारतीस मेहरपीवर बसविलेल्या कुसरीच्या कामासारखा झालेला असून, ग्रॅटन, ओकॉनेल व पार्नेल यांचा उपयोग कुसर केलेल्या शोभिवंत अशा पायाचे चिऱ्यांसारखा झाला. पहिल्या प्रकारच्या देशभक्तांच्या योगानें त्या इमारतीस सौंदर्य व शोभा, व दुसऱ्या प्रकारच्या देशभक्तांच्या योगानें जशी शोभा तसाच आधारहि मिळालेला आहे.

आयर्लंदांत कायदेशीर व बेकायदेशीर चळवळी यांची एक प्रकारें सरमिसळ झालेली आढळून येते. स्वभावगुणाप्रमाणें जो तो आपापला साधनमार्ग निश्चित करीत असतो हें मागें सांगितलेंच आहे; व आयरिश चळवळींच्या इतिहासाच्या प्रत्येक युगांत—(१) अव्वलपासून अखेरपर्यंत कायदेशीरच चळवळ करणारे, (२) अव्वलपासून अखेरपर्यंत बेकायदेशीरच चळवळ करणारे, व (३) ज्यांनीं निरनिराळ्या वेळीं प्रसंगानुसार दोहोंचाहि पुरस्कार केला व अनुभव घेतला—अशा तिन्ही प्रकारचे लोक आढळून येतात. परंतु पहिल्या व दुसऱ्या प्रकारचे, म्हणजे जन्मभर केवळ एकदेशीय विचारसरणीनेंच ज्यांची वर्तणूक नियमित झाली होती असे लोक

फार थोडे; व तिसऱ्या प्रकारचे लोक मात्र फार दिसून येतात. याचें कारणहि उघडच आहे. कायद्याचें अक्षर म्हणजे केवळ श्रुतीच, त्याच्याबाहेर लवमात्रहि जावयाचें नाहीं, किंवा एकादा स्वरहि पालटावयाचा नाहीं, असें मानणारे 'कट्टे वैदिक' लोक पुढाऱ्यांमध्यें सांपडणें कठिण असतें. तसेंच कायदा व शासनपद्धति हें सर्वच निव्वळ थोतांड आहे, असें मानून उठल्याबसल्या बंदुक सरसावणाऱ्या व तरवारीच्या मुठीस हात घालणाऱ्या लोकांकडेहि पुढारीपण आलेंच तर फार दिवस राहणें शक्य नसतें. 'केवळ कायद्याच्या अक्षरांच्या अनुरोधानेंच मी पाऊल टाकीत जाईन, व कायद्यानें घालून दिलेल्या मर्यादेच्या बाहेर मी आपल्या शरीराचा कोणताहि भाग अगर झोंकहि जाऊं देणार नाहीं,' अशी प्रतिज्ञा करण्यापूर्वीं कार्यक्षम असा पुढारी दहापांच वेळ तरी विचार करील. कारण एकंदर मनुष्यस्वभावच अशा प्रतिज्ञेच्या विरुद्ध आहे व चूक होणें हा मनुष्यधर्म होय. आणि दुसरें असें कीं, अशा तऱ्हेची प्रतिज्ञा करणाऱ्या पुढाऱ्याचा सर्व लोकांस सारखा विश्वास पटत नाहीं. आट्यापाट्याच्या डावांत "मीं आजपर्यंत कधींहि मार खाल्ला नाहीं व पुढें कधींहि खाणार नाहीं," अशी प्रतिज्ञा करणाऱ्या गड्यास एक तर लोक हंसतील, किंवा त्यास खेळावयास कोणी घेणार नाहींत. कारण खेळाच्या भरांत तरतरीत गडी प्रतिपक्षाचे तावडींत एकादे वेळीं तरी चुकून सांपडणारच हें जसें त्यांस ठाऊक असतें, तसेंच एकादे वेळीं मार खाण्याचा धोका अंगावर घेऊनहि खेळ रंगविण्याचें धाडस जो करणार नाहीं, असा गडी खेळास फारसा उपयोगी पडण्याचा संभव नसतो, हेंहि ते जाणतात. उलट पक्षीं जो गडी इतका अविचारी असतो कीं, खेळाच्या भराचा मद अनिवार्य होऊन, अथवा आपल्या तरतरीचें प्रदर्शन करण्याची हांव न आवरून, दरएक डावांत केव्हां ना केव्हां तरी जो हटकून मार खाणार व अशा रीतीनें हातातोंडास आलेलें लोण हटकून फुकट घालविणार, अशा गड्याच्या तरतरीचेंहि कौतुक एकाददुसऱ्या डावापलीकडे कोणी करीत नाहीं. तिसऱ्या वर्गांतील पुढाऱ्यांची मात्र गोष्ट वेगळी असते. केवळ कायदेशीर मर्यादेच्या बाहेर जन्मांत कधींहि पाऊल टाकण्याचा प्रसंग मजवर येणार नाहीं अशी तो प्रतिज्ञाहि करीत नाहीं; व अविचारानें, बेफामपणानें अथवा केवळ वृथाभिमानानें त्या रेषेचें उल्लंघनहि सहसा त्याचे हातून होत नाहीं.

नियमतः कायद्याचें उल्लंघन करूं नये असा त्याचा प्रामाणिकपणाचा प्रयत्न असतो; परंतु राजकारणाची चळवळ रंगारूपास आली असतां व कायदाच आपली मर्यादा उल्लंघून पावलापावलानें पुढें येऊं लागला असतां, केवळ परिणामाचे भीतीनें तो आपलें पाऊल मागेंहि घेत नाहीं. आपण कायदेशीर रीतीनें वागत आहों असें निर्विकल्प ज्ञान त्यास प्रथमपासून असतेंच, व तें त्याच्या मनास समाधान राहण्यास पुरेंसें होतें. तथापि, परिस्थिति बदलल्यामुळें केवळ औपचारिक रीत्या आपल्या हातून कायद्याच्या मर्यादेचें उल्लंघन होण्याचा कदाचित् संभव आहे, असें सविकल्पक ज्ञान एकादे प्रसंगीं झालें असतांहि तो व्यक्तिशः आपणास अनिष्ट फळ भोगावें लागेल या भीतीनें, अंगीकृत कार्यापासून माघारा फिरत नाहीं. यामुळें नियमतः व हेतुपुरःसर कायदेशीरपणानें वागणारा, परंतु केवळ अपवादतः व उपाधिदोषामुळें बेकायदेशीरपणाची चूक न जाणून अगर जाणूनहि हातून होणारा असा चळवळ्या पुढाऱ्यांचा वर्ग प्रत्येक प्रगमनशील राष्ट्रामध्यें आढळून आल्याशिवाय राहात नाहीं. हे अपवाद त्याच्या हातून प्रायः अशाच वेळीं घडून येतात कीं, केवळ राजसत्तेमुळें एकादा कायदा प्राणप्रतिष्ठित झाला असला तरी, तो न मानणें हें त्या कायद्याची उत्पत्ति सदोष आहे, हें जगास दाखविण्यास उपयोगी असतें व म्हणून अशा कृत्यास नीतिशास्त्राची संमति मिळते. परंतु असे अपवाद ज्यांच्या हातून घडून येतात त्यांना त्या अपवादामुळें 'बेकायदेशीरपणानें वागणारे' असें नांव देणें चुकीचें होईल. प्रसिद्ध इंग्रजी देशभक्त हँपडन यानें 'शिप मनी' नांवाचा कर देण्याचें नाकारलें, अगर दक्षिण आफ्रिकेंत दे. भ. गांधी यांनीं 'नोंदणीचा कायदा' धाब्यावर बसवून अशा कायद्याचें अनुवर्तन करण्यापेक्षां तुरुंगवासच अधिक श्रेयस्कर म्हणून तो पत्करला, तर या दोघांस बेकायदेशीर चळवळ करणारे असें म्हणतां येणार नाहीं, हें कोणासहि कबूल करणें भाग आहे.

वरील तत्त्वें आयरिश इतिहासास लावून पाहतां असें दिसून येतें कीं, आयरिश पुढाऱ्यांपैकीं प्रचंड बहुमत नियमतः कायदेशीर चळवळ करण्याचे बाजूस असून केवळ बेकायदेशीर चळवळीचा पुरस्कार करणारे पुढारी बरेच थोडे निर्माण झाले. या ठिकाणीं पुढारी हा शब्द 'ज्यांनीं लोकमत थोडें-बहुत तरी बनविलें अगर जे लोकमताचे निदर्शक यथार्थतेनें कांहीं कालपर्यंत

तरी गणले जात होते ' अशा व्यक्तींच्या अर्थींच योजलेला आहे. वेळप्रसंग, नसतां आपल्या केवळ तरवारींची फेंक पाहून लोकांनीं कौतुक करावें अशा हेतूनें हत्यार परजणाऱ्या विक्षिप्त शिलेदारास कोणी नाईक किंवा पुढारी म्हणत नाहींत. चार्लमाँट, ग्रॅटन, फ्लड, क्यूरन, डॅनियल, ओकॉनेल, जॉन किओघ, आयझॅक बट, पार्नेल, डिलन, ओब्रायन, रेडमंड, वगैरे आयरिश पुढारी कायदेशीर चळवळ करणारे होते; व त्यांपैकीं कित्येकांस तुरुंगांत जावें लागलें एवढ्या-मुळें त्यांच्या या वरील पदवीस बाध आला असें कोणीं कधींहि मानलें नाहीं. ज्याप्रमाणें चेंडुफळीच्या खेळांत, स्वतः हातचलाखी करून प्रतिपक्षाच्या काठ्या पाडणें, अगर 'अंपायर' ला निकाल विचारून त्याच्या चुकीचा फायदा घेणें ही जशी एक हुषार गड्याची युक्ति असते, त्याप्रमाणेंच त्रास-दायक, अशा प्रजापक्षीय पुढाऱ्याच्या अंगाचा प्रत्यक्ष भाग नसला तर निदान तोल तरी बाहेर गेला आहे, असा निकाल येनकेन प्रकारानें मिळवून त्याचे डोक्यावर बेकायदेशीरपणाचा छाप मारून त्यास सोडून द्यावयाचा, ही दक्ष व कुशल अशा राज्यकर्त्यांची एक ठराविक व अनुभवसिद्ध युक्ति असते. परंतु तेवढ्यामुळें ज्याच्या मनाचा पिंड कायदेशीर चळवळ करण्याच्या प्रवृत्तीचाच असतो तो बेकायदेशीर चळवळ करणारा ठरूं शकत नाहीं. सन १७८२ चे सुमारास आयर्लंदांत राजकीय चळवळ फार जोरास आली होती; अमे-रिकेंत घडून आलेल्या पराभवामुळें इंग्लंद कमकुवत व भित्रें झालें होतें; जवळच फरान्समध्यें राजसत्ता उलथून पडण्याचा रंग दिसून येण्यास सुरुवात झाल्यामुळें इंग्लंदचें तक्तहि डळमळूं लागलें आहे कीं काय असा भ्रम इंग्रजी मुत्सद्यांना पडूं लागला होता; आयर्लंदमध्यें धर्मछळ कळसास पोंचून त्याचे पाठीमागून सहिष्णुतेचा उदय होऊन राष्ट्रीय कार्यांत क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट हा भेद मानणें मूर्खपणाचें आहे असें उभय पक्षांस वाटूं लागलें होतें; आणि प्रॉटेस्टंटपंथी लोकांनीं स्वयंसेवक सैनिकांचीं पलटणें व तोफखाना कवाईत शिकवून तयार केला होता;—अशा वेळीं आयरिश पार्लमेंटचें स्वातंत्र्य इंग्लंदनें कबूल केलें तर बरी गोष्ट आहे; नाहीं तर मग काय होणें असेल तें होईल, असें म्हणण्यापर्यंत ग्रॅटनची मजल स्वाभाविकपणेंच गेली होती; आणि कदाचित् इंग्लंदच्या हटवादीपणानें युद्ध जुंपलें असतेंच तर ग्रॅटन हा एकाद्या पलटणीचा कर्नल होऊन लढलाहि असता, निदान पार्लमेंटमध्यें

या देशभक्त सैन्याचा पुरस्कार व पाठपुरावा त्यानें पुढारीपणानें केला असता यांत काडीइतकी शंका नाहीं; तथापि खुद्द अशा प्रसंगींहि त्यास कोणीं बेकायदेशीर चळवळ करणारा म्हटलें नाहीं. आयर्लंदचा अनभिषिक्त राजा ओकॉनेल याचा सर्व जन्म इंग्रजांस नांवें ठेवण्यांत, कोर्टांतून सरकाराविरुद्ध भांडण्यांत, जंगी जाहीर सभा भरविण्यांत, समाजांत खळबळ करून सोडण्यांत, समित्या, सभा व संस्था स्थापण्यांत, व पार्लमेंटमध्यें राजाधिकाऱ्यांवर तुटून पडून निकराचे हल्ले करण्यांत गेला; वर सांगितलेल्या ठराविक युक्तीनें सरकारनें त्याजवर बेकायदेशीरपणाचा छाप मारण्याचा दोनतीन वेळांपर्यंत प्रयत्न केला; व त्यांपैकीं शेवटीं एक साधून कांहीं वेळ त्यास तुरुंगवासहि भोगावा लागला. परंतु कायदेशीर चळवळीचा बाणा त्यानें स्वतः कधींहि सोडला नाहीं. येवढेंच नव्हे तर तो राखण्याचे पायीं सर्व जन्मभर मिळविलेल्या लोकप्रीतीच्या पुण्याईचें उदक सोडून, त्याच्या एका शब्दाबरोबर जीव देण्यास तयार असणाऱ्या हजारों अनुयायांस 'शांततेचा भंग करूं नका' असें सांगून व यःकश्चित् एका शिपायाचा हुकूम मानून त्यानें स्वतःस अटक करून घेतली व अखेर तुरुंगांत गेला. मनुष्याचें फक्त एक थेंब रक्त अन्यायानें सांडल्यानें सर्व राष्ट्रास राजकीय मोक्ष मिळण्याचा जरी संभव असला तरी त्या मोक्षावर लाथ मारली पाहिजे व तो रक्तबिंदु सांडण्याचा थांबविला पाहिजे अशी त्याची प्रतिज्ञा असे; व सभांतून बोलतांना जरी तो बेफामपणें बोलतो आहे असें दिसे तरी कायदेशीर चळवळींचा पुरस्कर्ता हें त्याचें ब्रीद नष्ट झालें असें कोणीं कधींहि म्हटलें नाहीं. पार्नेल, डिलन, ओब्रायन वगैरे पुढाऱ्यांस अधिकाऱ्यांनीं शिक्षा ठोठावून तुरुंगवास पत्करायास लाविलें होतें हें प्रसिद्धच आहे; लँड लीग व नॅशनल लीग या संस्थांच्या चिथावणीमुळें आयर्लंदांतील बहुतेक गुन्हे होतात व पार्नेल वगैरे पुढाऱ्यांचें या गुन्ह्यांस गुप्त साहाय्य आहे असें शेंकडा नव्वद इंग्रज समजत; परंतु कोणीहि न्यायी इतिहासज्ञ पार्नेलला बेकायदेशीर चळवळ करणारा म्हणणार नाहीं. बेकायदेशीर चळवळ करणारांपैकीं लॉर्ड फिड्झरल्ड, वुल्फटोन, रॉबर्ट एमेट, शीअर बंधू, मिचेल, स्मिथ ओब्रायन, मायकेल डेव्हिड वगैरे नांवें प्रसिद्ध आहेत. पैकीं टोन, ओब्रायन, मायकेल डेव्हिड ही मंडळी दुसऱ्यापेक्षां तिसऱ्या वर्गांतच अधिक पडतात. कारण वुल्फ

टोन यानें सार्वजनिक कामास सुरुवात केली ती बंडाचा झेंडा उभारून केली नाहीं. तो स्वतः प्रॉटेस्टंट होता तरी क्याथोलिक लोकांच्या हक्काचा प्रश्न हातीं घेऊन त्यानें कायदेशीर चळवळीस सुरुवात केली. या चळवळींत त्यानें जॉन किओघ यास उत्तम साहाय्य केलें; व क्याथोलिक लोकांच्या वतीनें तो डेप्युटेशन घेऊन विलायतेस गेला होता. तो अत्यंत तरतरीत व बुद्धिमान् असून बॅरिस्टरची परीक्षा त्यानें दिलेली होती, आणि १७७६ ची अमेरिकेंतील व १७८९ ची फरान्समधील राज्यक्रांति घडून आली नसती आणि फरान्स व इंग्लंद यांचे दरम्यान युद्ध सुरू होण्याचा संभव नसता तर बहुधा तो बंडाच्या भानगडींतच पडता ना. स्मिथ ओब्रायन याचीं पहिलीं बरींच वर्षें कायदेशीर चळवळ करण्यांत गेलीं. परंतु डॅनियल ओकॉनेलच्या कायदेशीर चळवळीचा खेदकारक शेवट झालेला पाहून त्याच्या भोंवतालच्या तरुण मंडळींस केवळ परिस्थितीमुळें बेकायदेशीर मार्गाचें अवलंबन करण्यास उत्तेजन मिळालें. मायकेल डेव्हिड याच्या सार्वजनिक आयुष्यक्रमास सुरुवात होण्याचे सुमारास आयर्लंदांत फीनीअन लोकांच्या बंडखोर चळवळीची लाट आली होती. व तारुण्याचे उत्साहामुळें तो त्या लाटेंत सांपडला. परंतु दहा वर्षें काळें पाणी भोगून परत आल्यानंतर लँड लीगची कायदेशीर चळवळ त्यानेंच सुरू करून पार्नेलला त्या चळवळींत घेऊन तिला जोर आणला. आणि मायकेल डेव्हिडचसा काय, पण फीनीअन चळवळींत तरुण वयांत पडलेले अनेक आयरिश लोक बंडाळीच्या मार्गाचा नाद सोडून कायदेशीर चळवळीनें कार्य साधण्याकरितां पार्नेलला मिळाले; आणि त्यांच्याच जोरावर व व्यावहारिक कर्तृत्वाचे साहाय्यानें पार्नेलला ब्रिटिश पार्लमेंटास आयर्लंदचा प्रश्न हातीं घेणें भाग पाडतां आलें.

चळवळीच्या या अंगासंबंधानें दुसरीहि एक गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. ती ही कीं, आयर्लंदांत गुप्त मंडळ्यांचा प्रसार जरी वेळोवेळीं झाला तरी तो केव्हांहि फार काळ टिकला नाहीं; व गुप्त मंडळ्यांचे कामास उघड सुरुवात होतांच थोड्याच काळांत अशा उद्योगास लोकमताची प्रतिकूलता व्यक्त होत असे. ही प्रतिकूलता व्यक्त करण्यास इतर मार्गांचें अवलंबन करणारांना आपला निषेध, क्रोधांध अशा सरकारी अधिकाऱ्यांच्याहि नजरेस पडेल अशा रीतीनें, अलंकारिक

शब्दांनीं मंडित करून व नसत्या आविर्भावानें खुलवून वेशीवर बांधावा लागत नाहीं. देशांतील एका वर्गाच्या लोकांच्या वर्तनाबद्दल दुसऱ्या लोकांचा निषेध व्यक्त होण्यास इतर शिष्टमान्य असेहि पुष्कळ मार्ग आहेत. कारण राजकीय चळवळींत झालें तरी काय? जें वाईट तें वाईटच. एरंडेल तेल औषधी असलें तरी जें घाण तें घाणच; तसेंच कोयनेलच्या गोळ्या घेतांना, 'यांनीं कदाचित् आपला ताप कमी होईल' असें वाटणारा मनुष्यहि त्यांना 'ह्या फार गोड आहेत' असें सर्टिफिकीट देणार नाहीं! गुप्त मंडळ्या व कट यांपासून धाडशी मनुष्यांना स्वदेशाभिमानाच्या ऊर्मींचा उपशम जरी झाल्यासारखा वाटतो तरी अशा संस्थांच्या हातीं चळवळीचा पुढाकार गेल्यापासून होणारे तोटे तेव्हांच दिसूं लागतात. पार्नेल वगैरे उत्कट विचाराच्या पुढाऱ्यांनींहि देशांतील चळवळींवर गुप्त मंडळ्यांचे गुप्त पाश पडण्याचे आधींच सावधगिरी ठेवून त्यांना त्या धोक्यापासून सोडविलें ही गोष्ट पार्नेल व त्याचे सहकारी यांजवर जें स्वतंत्र कमिशन नेमून मोठा मुकदमा करण्यांत आला त्यांतील पुराव्यावरून अगदीं उघड दिसून येत आहे. पार्नेलच्या शिष्याचा, म्हणजे रेडमंडचा प्रतिपक्षी विलियम ओब्रायन—ज्याच्याखातर थोडे दिवसांपूर्वीं आयरिश कन्व्हेन्शनमध्यें मोठी मारामारी झाली—त्यानें आपल्या नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांत गुप्त मंडळ्यांच्या विरुद्ध आपलें मत स्पष्टपणें नमूद केलेलें आहे. ओब्रायन हा 'कायदा म्हणजे देव' असें मानणारांपैकीं मुळींच नाहीं; तथापि कायद्याची कास धरून जाण्यास जशी मर्यादा आहे तशीच देशभक्तीच्या नांवानें करावयाच्या गोष्टीलाहि मर्यादा आहे असें मानणारा तो आहे. ओब्रायन हा फीनीअन बंडाचे वेळीं लहान होता; परंतु त्याचा थोरला भाऊ या कटांत सामील असल्याकारणानें अद्भुतरम्य तारुण्याच्या देशभक्तिप्रेरित अशा या नादाचा आस्वाद घेण्यास त्यास सांपडला होता. पण पुढें पोक्त वयांत त्यानें असे उद्गार काढले कीं, "राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचें प्रचंड व अवजड काम व बंडखोरीचीं साधनें यांचें परस्परप्रमाण पाहूं गेलें असतां केवळ गुप्त मंडळ्यांचे मार्गानें देशास स्वातंत्र्य मिळवून देण्याची कल्पना अगदीं अविचाराची व वेडेपणाची आहे अशी खात्री होते."

आयर्लंदांतील १८४०–५० मधील राष्ट्रीय चळवळीच्या उदयाचे वेळीं

'नेशन' पत्राच्या संपादक मंडळावरहि कायद्याच्या मर्यादेचें उल्लंघन करण्याचा प्रसंग आला होता; पण चार्लस गॅव्हन डफी आणि डेव्हिस या मूर्धाभिषिक्त राष्ट्रीय मतांच्या पुरस्कर्त्यांनीं स्वतःवर केवळ अत्याचार करणारांचा पगडा केव्हांहि बसवूं दिला नाहीं. ए. एम्. सुलिव्हन, 'नेशन' पत्राचा एक वेळचा संपादक, यानें आयर्लंदांतील लोकांच्या मनाच्या स्थितीचें वर्णन 'नूतन आयर्लंद' नामक पुस्तकांत लिहून ठेवलें आहे; व तें आजच्या आयर्लंदच्या स्थितीसहि लागू पडण्यासारखें असल्यामुळें येथें देतों. तो म्हणतो: "सर्व तऱ्हेच्या स्वभावाचे लोक आयर्लंदांत असल्यानें, त्यांपैकीं कित्येकांना उतावळेपणामुळें अगर निराशेच्या व देशभक्तीच्या तळमळीमुळें बेकायदेशीर प्रयत्न करण्याचीहि ऊर्मी जबर येते यांत शंका नाहीं; परंतु एकंदर आयरिश समाजाचें लोकमत पाहिलें तर हातांत असलेली राजकीय सत्ता व तिच्या मदतीस मिळणारें लोकमत, असल्या प्रकारच्या हत्यारांचाच उपयोग करून आपलें राष्ट्रीय स्वातंत्र्य मिळविण्याचा त्यांचा निश्चय आहे."

तथापि याच इतिहासावरून दुसरीहि एक महत्त्वाची गोष्ट स्पष्ट होते; ती ही कीं, केवळ कायदा हा श्रुतिप्रमाणें मानून चालण्यानें कोणत्याहि पुढाऱ्याच्या ईर्षेनुरूप काम होणें शक्य नाहीं. देशहितासारखी अमोलिक वस्तु विकून आपल्याला चार पैसे मिळविण्यास ईश्वरानें देश दिलेला आहे. याकरितां ईश्वराचे आभार मानणारे निर्लज्ज लोक आयर्लंदांत अठरावे शतकांत होऊन गेले. तसेंच एकोणिसाव्या शतकांतहि, केवळ आपली चलती व बढती व्हावी याकरितां कायदेशीर देशसेवेचें सोंग आणणारे जॉन सॅडलिअर, विलियम कीओघ, एडमंड ओप्लहॅरटी वगैरे बरेच लोक झाले. अशा प्रकारचे लोक देशाचें नांव घेऊन व तें मळवून जी क्रिया उत्पन्न करितात, त्यास अवश्य अशी जी प्रतिक्रिया ती गुप्त कटवाले व अत्याचाराचा पुरस्कार करणारे धाडशी तरुण लोक यांजकडून निर्माण होते. परंतु खऱ्या प्रगतीस सर्वांत अधिक उपयुक्त असा मार्ग नेहमीं या दोन टोंकांच्या दरम्यान कोठें तरी असतो. कोणत्याहि अत्याचारांचा निषेध करणें हें अत्यंत जरूरीचें आहे; तरी पण नुसता निषेध करण्यासारखें सोपें व स्वसंरक्षणक्षम असें दुसरें कांहींच नसतें. हा आक्षेप त्या निषेधावर सहजच येतो. आपली कातडी शाबूत ठेवण्याकरितां अत्याचारांचा निषेध करणाऱ्यांच्या निषेधास कवडीचीहि

किंमत नाहीं. तर पार्नेल वगैरे ज्या लोकांनीं अत्याचारप्रिय तरुणांच्या मनांतून असदुद्दिष्ट काढून टाकून त्यांच्या धैर्याचा, देशभक्तीचा व उद्योगप्रियतेचा उपयोग होण्यास सदुद्दिष्ट यांजपुढें मांडलें; फुलझाडांच्या मुळांप्रमाणें, खऱ्या गुणांना धक्का न लावतां मानसिक आळ्यांमध्यें उगवलेलें तामस विचाराचें तृण उपटून काढलें; आणि शारीरिक सामर्थ्य व नैतिक सामर्थ्य यांचा मेळ घालण्याचे कामीं स्वतःच्या जिवाची काळजी केली नाहीं, व जरूर तर तुरुंगवास पत्करण्यासहि जे तयार झाले, अशांच्या निषेधासच खरी किंमत आहे. आणि हिंदुस्थानांत काय, किंवा आयर्लंदांत काय, अशा प्रकारचे ओजस्वी परंतु सदय, उत्साहि परंतु विचारी, अत्याचारशत्रु परंतु धीट, व स्वतःच्या बचावाची काळजी न करणारे—असे लोक जेव्हां निषेधास प्रवृत्त होतील, व एका गोष्टीच्या निषेधाबरोबरच तिच्यापेक्षां बऱ्या अशा देशसेवेच्या दुसऱ्या गोष्टींचें प्रवर्तन करतील तेव्हांच अत्याचार थांबतील !

आयर्लंदांतील लोकमताचे पुढारी—प्रत्येक देशांत लोकमताचे पुढारी बहुधा मध्यम स्थितींतील वर्गामध्येंच उत्पन्न झालेले आढळून येतात. याचें एक कारण असें आहे कीं, खऱ्या सुशिक्षित लोकांचा भरणा याच वर्गामध्यें मुख्यतः असतो. कनिष्ठ प्रतीचा वर्ग व अशिक्षित वर्ग यांची बहुधा समव्याप्तीच असते असें म्हणण्यास हरकत नाहीं, व अशिक्षित मनुष्यांचे मनांत देशहितासारख्या व्यापक व उन्नत विचाराच्या गोष्टी येणें सहसा कठिण असतें. या वर्गास स्वराज्यापेक्षां सुराज्याचीच किंमत अधिक वाटते. त्यांना ज्याच्या अंमलापासून तात्पुरतें सुख मिळेल तोच अधिकारी हवासा वाटतो; मग त्यांचा राजा, अधिराजा सगळा काय तो तोच. सुराज्य व स्वराज्य यांतील भेद मार्मिक व रसिक मनुष्यासच कळणें शक्य आहे. तसेंच स्वराज्याच्या अधिष्ठानाशिवाय सुराज्याचे पाय जमिनींत टेकले तरी ते चिरकाल तग धरूं शकत नाहींत हें अशिक्षित वर्गास कळण्यासारखें नसतें. आयर्लंदांत ब्रायन व कॉरमॅक राजापासून व हिंदुस्थानांत अजातशत्रु धर्मराजापासून एडवर्ड बादशहापर्यंत झालेल्या निरनिराळ्या कारकीर्दींत, कोटयवधि शेतकरीवर्गाच्या प्रत्यक्ष स्थितींत व सुखदुःखांत जो कांहीं फरक वेळोवेळीं पडलेला असेल त्याचा धागा कार्यकारणासंबंधानें थेट राजापर्यंत नेऊन भिडविण्याचें ज्ञान त्यांस केव्हांहि होतें असें म्हणतां येत नाहीं. खांद्या-

वर आसूड टाकून शेतकामांत अष्टौप्रहर खपणाऱ्या शेतकऱ्यांस पोटभर भाकर ददातिशिवाय मिळाली म्हणजे त्याची दिवाळी झाली. मग ती पोटभर भाकर ज्याच्या अंमलाखालीं त्यास मिळाली तो राजा स्वदेशी असला तरी त्याचा त्यास फार हर्ष नाहीं, अगर परदेशी असला तरी त्याचा त्यास फार विषाद नाहीं. ही कनिष्ठ व अशिक्षित वर्गाची स्थिति झाली. मानमरातब व धनसंपत्ति यांच्यामुळें ज्यांस श्रेष्ठ वर्ग असें मानतात, त्यांचीहि गोष्ट एका अर्थी कनिष्ठ वर्गासारखीच असते. कनिष्ठ वर्गास शिक्षण महाग अतएव दुर्मिळ असतें यामुळें त्यांचे मनांत देशाविषयीं व्यापक व उन्नत विचार येत नाहींत ; या 'श्रेष्ठ' वर्गास शिक्षण सर्वस्वीं सुलभ असतें, तथापि शिक्षणा-वाचून पोट भरण्याचें साधन त्यांस असल्यामुळें त्यांपैकीं पुष्कळांना शिक्षणाची जरूरी नसते व महत्त्वहि वाटत नाहीं. शिवाय त्यांना प्रिय असा मान-मरातब व धनसंपत्ति यांचीं पाळेंमुळें सद्यःस्थितींत खोल गेलेलीं असल्यामुळें ती स्थिति बदलली असतां अगर तींत बिघाड झाला असता या पाळामुळांचें तोंड उघडें पडून अगर तीं छाटलीं जाऊन हळूहळू आपण निर्जीव होऊं अशी भीति त्यांस वाटते. यामुळें देशकार्याविषयीं व्यापक विचार मनांत येण्याची पात्रता त्यांजमध्यें असली तरी ते विचार कृतींत उतरून प्रत्यक्ष देशकार्यास पुढारीपण घेण्याचे कामीं स्वार्थबुद्धि त्याचे आड येते. यास्तव देशकार्याचे चळवळींत अशा श्रेष्ठ वर्गांतील लोक पुढारीपणानें पडलेच तर ते, त्या चळ-वळीस परिणत रूप येऊन विजयश्रीचें तोंड दिसूं लागल्यावर मग पडूं लागतात. वेदांतांत शहाणपणाचें उदाहरण द्यावयाचें झालें म्हणजे 'अळी' (तृणजलुके) चें देतात. ही अळी गवतावरून चालत असतां पुढच्या काडीवर पाय टाकून तो कायम केल्यावर मग मागचा पाय उचलते. अळी हा प्राणी प्रगमनशील नव्हे असें म्हणतां येणार नाहीं ; परंतु प्रगतीपेक्षां आपल्या आधाराचा व सुरक्षिततेचाच विचार तिच्या मनांत अधिक प्रबळ असतो ; व मानमान्यतेस सोकावलेले, आणि अनिष्ट अशा सद्यःस्थितींतहि जें काय मिळेल तें तूप आपल्या पोळीवर ज्यांस ओढून घेतां येतें अशा प्रकारचे देशांतील 'श्रेष्ठ' वर्गाचे लोक राजकारणांत या उपमानभूत अळीप्रमाणें होत. 'आहे याहून दुसरें एकादें कांहीं अधिक बरें असेल ; परंतु आहे हेंहि एका अर्थी बरेंच आहे' अशा प्रकारची त्यांची विचारसरणी असते. परंतु मध्यम स्थितींतील लोकांची

गोष्ट या दोन्ही वर्गांहून वेगळी असते. कनिष्ठ वर्गापेक्षां ते अधिक सुशिक्षित असतात ; आणि श्रेष्ठ वर्गांतील लोकांप्रमाणें मानमरातब व धनसंपत्ति यांच्या पंकांत त्यांचे पाय रुतलेले नसतात. त्यामुळें देशांतील लोकमताचे व राष्ट्रीय चळवळीचे पुढारी होण्यास तेच सर्वस्वीं लायक ठरतात. एकदां प्रस्थापित झालेल्या राज्यकारभाराच्या ओघाची दिशा प्रजेस अधिक फायदेशीर होईल अशा रीतीनें बदलणें हें कर्म कोणत्याहि देशांत महा कठिण असतें ; व राजकीय चळवळीच्या महापुरांत चार हात टाकून व परंपरेच्या प्रवाहाची धार तोडून टाकून पैलतीरास जाण्याचें धाडशी कर्तव्य अथवा हौसेचें धाडस करण्याचे कामीं पटाईत पोहणारे लोक कधीं दगावले नाहींत असेंहि होत नाहीं. तथापि हें करण्यास, पोहणाराचे अंगावर स्वार्थाचें ओझें जितकें कमी असेल तितकें अधिक बरें असतें. सार्वजनिक चळवळींत मध्यम स्थितींतील लोक धनुष्यापासून सोडलेल्या एकाद्या तीराप्रमाणें कार्यक्षम होतात याचें कारण असें आहे कीं, तीराच्या फळाप्रमाणें त्यांचें डोकें शिक्षणानें तीक्ष्ण झालेलें असतें, व तीराच्या पंखाप्रमाणें त्यांच्या अंगावरचा भार हलका असतो. यामळें त्यांना राष्ट्रीय कार्यांतील ‘ लक्षवेध ’ बरोबर व जलद करतां येतो.

आयर्लंदचा काय किंवा हिंदुस्थानचा काय, कोणत्याहि देशाचा इतिहास पाहिला तरी वरील सिद्धांताचीच सत्यता दिसून येते. आयर्लंदांतील कनिष्ठ वर्गांतील लोकांनीं सोसवेल तेथपर्यंत त्रास तरी सोसला ; अगर तो सोसवेनासा झाला तेव्हां आडदांड लोकांप्रमाणें निवळ दंडुकें चालवून व अक्षम्य असा रक्तपात करून आपल्या शोकक्षोभाचा, आपल्यास व दुसऱ्यास घातक अशा रीतीनें त्यांनीं उपशम केला. ओक बॉईज, व्हाईट बॉईज, पीप ऑफ डे बॉईज, हार्टस ऑफ स्टील, रिबन सोसायटी, डिफेंडर्स वगैरे दंगेखोर व आडदांड लोकांचे अनेक प्रकार आयर्लंदांत झाले. या सर्वांना स्वतःस काय हवें हें बहुधा नेमकें नीट समजत नसे ; व जेव्हां तें समजत असे तेव्हां त्यांची मागणी बहुधा सद्यःस्थितींत ताप देणाऱ्या एकाद्या किरकोळ गोष्टीबद्दल असे. त्यांनीं केलेला रक्तपात राष्ट्रीयत्व मिळविण्याकरितां होता असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. त्यांचीं दुःखें खरीं होतीं परंतु त्यांच्या दंग्याधोप्यामुळें कित्येक वेळ निरपराधी लोकांचाहि घात होई, व केवळ वड्याचें तेल वांग्यावर निघे. ‘राष्ट्रीय ’ अशी चळवळ त्यांच्या हातून होत नसे.

उलट पक्षीं आयर्लंदांतील ‘ श्रेष्ठ ’ वर्गाचे लोक म्हणजे धनाढ्य अमीरउमराव व जमीनदार हे फक्त आपल्या जमीनदारीचें उत्पन्न खाऊन चैनींत राहात. राष्ट्रकार्याचें त्यांस स्वप्नहि पडत नसे. वास्तविक म्हटलें म्हणजे जमीनदार, विशेषतः सुशिक्षित जमीनदार, यांनींच राष्ट्रीय कार्यांत पुढाकार घ्यावा. परंतु आयर्लंदांतील हे लोक अत्यंत जुलुमी व व्यसनी असत. यांच्या घरीं लढाऊ बकरे, शिकारी कुत्रे, खिल्लारी वळू, शर्यतीचे घोडे, जुवेगारांचे ताफे, मस्त पैलवान आणि बेफाम लढवय्ये यांचे तांडे, फर्मासीचीं पक्वान्नें रांधणारे आचारी, आणि दारूचे रांजण हेंच सांपडावयाचें ! एकादें पोथी-पुस्तक, किंवा सुशिक्षित स्नेही अथवा सात्त्विक व धार्मिक आश्रित अगर सल्लागार म्हणाल तर मात्र औषधासहि मिळावयाचा नाहीं. पण ‘ अपापाचा माल गपापा जायचा ’ अशी एक म्हण आहे. आयरिश जमीनदारांस कुळांवर जुलूम करून लाखों रुपये मिळत ; पण त्याचा या वर सांगितलेल्या रीतीनें अपव्यय होई. त्यांना दारूच्या निशेंत उद्यांची आठवण होत नसे ; मग जें दृष्टीस पडण्याला पिढ्यान् पिढ्याच्या पलीकडे नजर द्यावी लागते तें राष्ट्रकार्य त्यांना कसें दिसणार ? वरील वर्णन वाचून आज हिंदुस्थानांत मोडकळीस आलेल्या कित्येक जुन्या घराण्यांची आणि ‘ तांबड्या व काळ्या शाईच्या ’ सरदारांची आठवण होऊन दुःख झाल्यावाचून राहात नाहीं. स्वाभाविकपणेंच ज्यांनीं पुढाकार घ्यावा त्यांची ही स्थिति असल्यामुळें, व पुढाऱ्याशिवाय पुढें पाऊल टाकण्यास लागणारें शहाणपण व धैर्य आयरिश लोकांचे अंगीं प्रथमतः नसल्यामुळें त्यांना केवळ अपस्वार्थीपणानें राजकारणांत पडणाऱ्या दुय्यम प्रतीच्या पुढाऱ्यांची कास धरावी लागे, व त्यांच्या मागून जातांना ते नेमके खड्ड्यांत पडत. आयर्लंदची ही स्थिति अठराव्या शतकाच्या मध्यभागापर्यंत होती. परंतु पुढें ती हळूहळू पालटली. धर्मसहिष्णुता वाढूं लागली ; क्याथोलिक लोकांविरुद्ध केलेल्या कायद्यांचें बंधन शिथिल पडूं लागलें ; शिक्षणाचा प्रसार होऊं लागला व अशा रीतीनें राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेचा कोंब हळूहळू वर येऊं लागल्यावर सुशिक्षित असा जो मध्यम वर्ग त्याच्या हातांत राष्ट्रीय कार्यांतील पुढारीपणाचीं सूत्रें जाऊं लागलीं. तीं तेव्हांपासून आजपर्यंत अबाधितपणें त्यांच्याच हातांत राहिलीं आहेत, या गोष्टीमुळें बदललेल्या परिस्थितींत जमीनदारांचें वजन कमी होऊं लागलें.

मध्यम व कनिष्ठ वर्ग यांच्या मनाचा मिलाफ बनूं लागल्यानें सरकारी कायदे होऊन जमीनदारांच्या जुलुमास व लोभास आळा पडूं लागला. व त्यांच्या डोळ्यावरची धुंदी जाऊन आतां कोठें ते हळूहळू राष्ट्रीय कार्यांत थोडथोडें मन घालूं लागले आहेत.

आयर्लंदच्या गेल्या दीडशें वर्षांच्या इतिहासांत राष्ट्रकार्यांतील पुढारीपण स्वतंत्र धंद्याच्या लोकांकडेच राहिलेलें आहे ; व त्यांतहि बॅरिस्टर, वकील व विद्याविषयक धंदा करणारे हेच प्रमुख आहेत. ग्रॅटन, फ्लड, शील, क्यूरन, ओकॉनेल, आयझॅक बट वगैरे कायदेशीर चळवळीचे पुरस्कर्ते व तसेंच टोन, गीअर्स बंधु वगैरे बेकायदेशीर चळवळीचे पुरस्कर्ते हे सर्व बॅरिस्टर होत. रॉबर्ट एमेट हा कॉलेजांतून घालवून दिलेला अंडर ग्रॅज्युएट होता. ल्युकस हा (एम्. डी.) वैद्य होता. स्विफ्ट, मॉलिनो, बार्क्ले, बर्क वगैरे पुढारी आपल्या विद्वत्तेमुळें जगप्रसिद्ध होते. टॉमस मूर हा प्रख्यात कवि होऊन गेला. आणि थोरला डिलन, डेव्हिस, डफी, सुलिव्हन, ओब्रायन, ओकॉनर, मॅकार्थी वगैरे लोक विद्वान वर्तमानपत्रकर्ते व लेखक म्हणून प्रसिद्ध आहेत. जॉन कीओघ हा सुखवस्तु व्यापारी व पार्नेल हा सुखवस्तु जमीनदार होता. स्वतः श्रीमंत असून देशकार्यांत पुढारीपण घेणाऱ्या अशा अर्ल ऑफ चार्लमांट, लॉर्ड फिट्झरल्ड, स्मिथ ओब्रायनसारख्या लोकांचीं नांवें क्वचितच आढळतात. व या गोष्टीचें कारण वर सांगितलेंच आहे. आयर्लंदच्या इतिहासाच्या प्रारंभीं ओनील, एडमॉंड वगैरे शूर संस्थानिक लढाया व बंडें करून राष्ट्राच्या इतिहासांत नांव ठेवून गेले ; तथापि तो त्यांचा काळ इंग्रजी राज्यसत्ता पूर्णपणें स्थापित होण्याच्या पूर्वींचा होता ; व म्हणून राष्ट्रीय चळवळीच्या ह्या संबंधांत त्यांचा नामनिर्देश आम्हीं विशेष रीतीनें केला नाहीं. स्विफ्ट, मॉलिनो यांनीं प्रत्यक्ष राजकीय चळवळींत कधींहि पुढाकार घेतलेला नव्हता ; परंतु यांचे लेख विद्वत्तापूर्ण, मुद्देसूद व कडक असत ; आणि त्यांचे योगानें समाजांत मोठी चळवळ उडून जात असे. मॉलिनो हा खरा शास्त्रज्ञ व खरा तत्त्ववेत्ता होता ; तथापि त्याचे मनांत उज्ज्वल देशभक्ति असल्यामुळें त्यानें 'इंग्रजी कायद्यानें झालेली आयर्लंदची स्थिति' नांवाचें पुस्तक १६९८ सालीं लिहिलें व तें राजास अर्पण केलें. त्याच्या योगानें इंग्लंदमध्यें मोठी चळवळ उडून गेली ; व सदरहू पुस्तक राजद्रोही असें ठरवून तें चव्हाट्यावर

जाळून टाकावें असा ब्रिटिश पार्लमेंटनें हुकूम केला. स्विफ्ट हा मुत्सद्दी नसून धर्मोपदेशक होता ; तथापि त्यानें 'ड्रेपिअरचीं पत्रें' नांवाचे जे लेख प्रसिद्ध केले त्यांत इंग्रजी राज्यकारभारावर बराच ताशेरा झाडला असल्यामुळें त्यांच्या लेखकावर खटला करण्याचें ठरवून तो कोण हें हुडकून काढण्याकरितां आयर्लंडमधील व्हाइसरॉयसाहेबांनीं तीन हजार रुपयांचें बक्षिस लाविलें होतें. डॉ. ल्युकस याच्याहि लेखावर राजद्रोहाचा व बंडखोरपणाचा छाप पडून तेहि चव्हाटयावर जाळण्यांत आले होते ; व अधिकाऱ्यांनीं त्यास कोणच्या तरी रीतीनें गुन्हेगार ठरवून तुरुंगांत टाकण्याची शपथ वाहिल्यामुळें त्याला कांहीं दिवस आयर्लंड सोडून इंग्लंडांत वैद्यकीचा धंदा करावा लागला. त्याजविषयीं ग्रॅटननें असें हटलें आहे कीं, आयर्लंडांत "राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या कल्पनेचा पाया ल्युकस यानें घातला. आयर्लंडच्या त्या तशा पडत्या काळांत स्विफ्टनंतर 'स्वातंत्र्य' या भयंकर शब्दाचा धीटपणें उच्चार करणारा असा ल्युकसच होऊन गेला." एडमंड बर्क हा इंग्लंडमध्यें राहात होता. तरी आयरिश लोकमताच्या प्रमुख पुढाऱ्यांमध्येंच त्याची गणना होते. अमेरिकेंतील स्वातंत्र्याकरितां युद्ध होण्यास तो बऱ्याच अंशीं कारणीभूत झाला, व पुढें फरान्समधील राज्यक्रांतिकारक लोकांविरुद्ध त्यानें जो आक्रोश केला त्याचे योगानें स्वातंत्र्याचा भक्त व मित्र अशा प्रकारच्या त्याच्या कीर्तीस मुळींच बाध येत नाहीं. ग्रॅटन याचा सर्व कटाक्ष नेहमीं पार्लमेंटमधील एक पक्ष आपल्या देशाचे कार्यास अनुकूल राहील असें नेहमीं वर्तन ठेवावयाचें व केव्हांहि फंदफितुरींत न पडतां केवळ कायदेशीर रीतीनें चळवळ करावयाची असा होता. तथापि हाच मुत्सद्दी, १७८२ चे सुमारास आयरिश पार्लमेंटच्या स्वातंत्र्याची मागणी निकरावर आली असतां जर इंग्लंड आयर्लंडची मागणी कबूल न करील तर मग काय होणें असेल तें होईल असें म्हणण्यास तयार झाला होता. तसेंच अधिकाऱ्यांच्या दृष्टीनें पाहतां जन्मभर कायदेशीरपणानें व नेमस्तपणानें वागलेल्या या मुत्सद्यावर इंग्लंडच्या अडचणीचा फायदा घेऊन पार्लमेंटचें स्वातंत्र्य मिळतांच प्रतिबंधक व्यापाराचे कायदे रद्द करावे अशी नवीन मागणी करण्याबद्दल लिबरल पक्षाच्या या मित्रावर तो 'कृतघ्न' व 'भयंकर बंडखोर' आहे असा आरोप इंग्लंडनें लादण्यास सोडला नाहीं, कारण याच सुप्रसिद्ध प्रसंगीं या नेमस्त मुत्सद्यानें इंग्लंडला खालील उत्कृष्ट

शब्दांनीं रोखठोक जबाब दिलेला होता. तो म्हणाला—'कोणाचे कितीहि डोईजड उपकार झाले असले तरी त्यांचे पायीं पुरुषास आपली सदसद्विवेक बुद्धि, स्त्रीस आपलें पातिव्रत्य व राष्ट्रास आपलें स्वातंत्र्य गमावण्यास तयार हो असें म्हणणें यासारखा अधमपणा जगांत दुसरा कोणताहि नसेल.' १७९८ सालच्या आयरिश बंडाच्या धामधुमीच्या वेळीं या नेमस्त मुत्सद्यावर 'युनायटेड आयरिशमेन' या नांवाच्या गुप्त मंडळींत सामील झाल्याच्या आरोपावरून खटला होण्याची अगदीं तयारी झाली होती. परंतु तो प्रसंग मोठ्या शर्थीनें टळला. अधिकाऱ्यांच्या संशयास फक्त आधार काय तो इतकाच होता कीं, या गुप्त मंडळींतील नीलसन नांवाचा एक पुढारी 'आपण मंडळीचे सभासद व्हाल काय?' असें विचारण्यास ग्रॅटन यांजकडे गेला; व सभेचें उद्देशपत्रक त्यानें ग्रॅटनचे टेबलावर ठेवून दिलें तें तसेंच राहून गेलें. परंतु 'मी सभासद होत नाहीं' असें ग्रॅटन यानें त्याच वेळीं निक्षून सांगितलें होतें, आणि १७९८ व १८०१ सालच्या बंडांसंबंधानें निषेधाचे उद्‌गारहि त्यानें स्वच्छ काढले होते. परंतु केवळ गुप्त पोलिसांचा रिपोर्ट त्याजविरुद्ध होता एवढ्यावरून अधिकाऱ्यांनीं तो रिपार्ट प्रसिद्ध केला. व त्यामुळें राजानें त्याचें नांव प्रीव्ही कौन्सिलच्या पटावरून काढून टाकलें. एवढेंच नव्हे तर १७८२ सालीं ज्यांनीं त्यास मानपत्रें दिलीं व त्याच्या तसबिरा सभागृहामध्यें लाविल्या त्याच 'राजभक्त' परंतु विचारशून्य अशा भित्र्या हरीच्या लालांनीं त्याच्या तसबिरा काढून कोठींत फेंकून दिल्या. त्यास अर्पण केलेले बहुमान परत घेतले, व ज्या रस्त्याला त्याचें नांव दिलेलें होतें त्या रस्त्याच्या नांवाची पाटीहि काढून फेकून देण्यांत आली. पण हा मनुष्य खरोखर इतका निःस्पृह, शहाणा, कडक पण कायदेशीर बोलणारा व कायदेकानूस मान देणारा होता कीं, पुढें ब्रिटिश पार्लमेंटचा तो सभासद झाल्यावर मोठमोठे इंग्रजी मुत्सद्दीहि निरंतर त्याजकडे पाहून बहुमानानें माना लववीत. फ्लड हा लोकपक्षाचा पुढारी मानला जातो, व पार्लमेंटमधील वादविवादांत त्याच्या कडक टीकेची व राजकर्त्यांस नांवें ठेवण्याची मजल केव्हां केव्हां ग्रॅटनपुढेंहि जाई; त्याच्या बोलण्यावरून तो बंडाचा पुढारीहि होईल असें वाटे. तथापि १७८०–८२ सालीं आयरिश स्वयंसेवकांच्या सैन्याचे अंगांत लष्करी आविर्भाव संचारण्याच्या ऐन वेळीं तो मागें पडला; प्रधानमंडळांतील अगर त्यांचे

ताब्यांतील एकादी वरिष्ठ पगारी नोकरी मिळण्याची हाव त्यानें जन्मभर धरली होती. शील व क्यूरन हे वक्ते असून लोकपक्षाचे वतीनें ते पार्ले-मेंटमध्यें अधिकाऱ्यांशीं नेहमीं विरोध करीत, व ते लोकमताचे पुढारी मानले जात. तथापि शील यानें पुढें न्यायाधिशाची जागा पत्करली; व क्यूरन हा १८०१ सालच्या बंडास इतका प्रतिकूल होता कीं, आपल्या मुलीचा प्रियकर व भावी जामात, रॉबर्ट एमेट, याजवर बंडाबद्दल खटला झाला तेव्हां त्यानें त्याचें वकीलपत्रहि घेण्याचें नाकारिलें ! या दोघांहि वक्त्यांच्या वक्तृत्वाचा उपयोग वकील या नात्यानें अनेक राजकीय गुन्हेगारांस झाला, तथापि वरील कारणांमुळें त्यांस आमच्या इकडील हल्लींच्या भाषेनें काय म्हणावें हें समजत नाहीं. आयझॅक बट यास मात्र कदाचित् खरा नेमस्त म्हणतां येईल. कारण त्यानें स्वत: कायदेशीर मार्गाचें अतिक्रमण कधींहि केलें नाहीं, व तो पार्नेलच्या अडवणुकीच्या मार्गासहि विरुद्ध होता, तथापि उलट पक्षीं पाहतां या नेमस्तानें फीनीअनसारख्या भयंकर चळवळ करणाऱ्या कटवाल्यांचे खटले जोरानें चालविले ; फीनीअन लोकांस सर्रास क्षमा करण्यांत यावी असे अर्ज त्यानें केले; आणि ब्रिटिश पार्लमेंटकडून आयरिश लोकांस न्याय मिळण्याचें त्याचें सुखस्वप्न वीस वर्षांच्या अनुभवानें ओसरल्यावर आपल्या उतार वयांत आयरिश पार्लमेंट स्वतंत्र करण्याच्या चळवळींत त्यानें पुढाकार घेतला. डॅनियल ओकॉनेल यास नेमस्त अगर जहाल म्हणावें याविषयीं तर अत्यंत गूढ पडतें. कारण आपला सर्व जन्म त्यानें न्यायाधीश व अधिकारी यांची फटफजीति व त्यांजवर कडक टीका करण्यांत घालविला होता; शेंकडों संस्था स्थापून, हजारों व्याख्यानें देऊन व लक्षावधि लोकांच्या जंगी जाहीर सभा भरवून एकाद्या राज्यक्रांतीची पूर्व तयारी करावी त्या-प्रमाणें त्यानें असंतोष सर्व देशाच्या कान्याकोपऱ्यांत पसरून राष्ट्रीय चळवळ अगदीं रंगास आणिली होती; स्वत: द्वंद्वयुद्धें खेळून निदान एक वेळ तरी त्यानें आपल्या प्रतिपक्षाचा जीव घेतला होता; लोक आपण होऊन जरी अधिकाऱ्यांवर कधींहि हल्ला करणार नाहींत, तरी अधिकाऱ्यांनीं आपली मर्यादा सोडून कुरापत काढिली असतां "ईश्वरकृपेनें व राष्ट्राच्या नशिबानें काय बनेल तें खरें ! " असें उघड म्हणणारांपैकीं तो एक असून अवघा लष्करी शब्दांचा कोश घेऊन, राष्ट्रीय चळवळींतील अंगांचा व उपांगांचा

नामकरणविधि त्यानें त्याचे साहाय्यानें तयार केला होता. तथापि, कायदेशीर अशा कामाकरितां 'न भूतो न भविष्यति' अशा प्रकारचा लाखों लोकांचा समुदाय क्लॉनटॉर्फ येथील इतिहासप्रसिद्ध ठिकाणीं भरणाऱ्या जंगी जाहीर सभेंत जमविण्यासंबंधानें संकल्प सुटलेला असून, सभेच्या आदल्या दिवशीं संध्याकाळीं सरकारी हुकुमानें सभा प्रतिबंधाचे बाबतींत प्रसिद्ध झालेल्या बोटभर चिठींतील मजकूर पाहून त्यानें सभा तहकूब केली, व अखेर खटल्यांत शिक्षा झाल्यावर त्यास केवळ यःकश्चित् शिपायाच्या पाठोपाठ तुरुंगांत जावें लागलें, ही हकीकत मागें सांगितलीच आहे. तसेंच निरपराधी रक्ताचा फक्त एक बिंदु सांडल्यानें जरी राष्ट्रास मोक्ष मिळण्यासारखा असला तरी तो रक्तपात करूं नये हें त्याचें सिद्धांतिक वचनहि लोकविश्रुतच आहे. त्याच्या कार्यक्रमांत, ब्रिटिश पार्लमेंट सभेकडून नम्रता न्याय मिळविणें व स्वतंत्र पार्लमेंट मागणें या दोन विरोधी गोष्टींचा समावेश निरनिराळ्या वेळीं झालेला होता. डेव्हिस, डिलन, डफी व सुलिव्हन हे पुढारी 'नेशन' पत्राचे संपादक होते. त्यांनीं त्या पत्राचे द्वारें आयरिश लोकांस सर्वोत्कृष्ट तऱ्हेचा 'राष्ट्रधर्म' शिकविला; ते ओकॉनेल यास नेमस्त म्हणून नांवें ठेवीत. तथापि डेव्हिस हा राष्ट्रधर्माचा मुख्य उपदेशक असूनहि स्वतः घातपात व गुप्त मसलती यांस तो विरुद्ध असे.

तथापि कायदा म्हणजे एक श्रुतिवचनच आहे असें मानणारी ही कोणीहि मंडळी नव्हती, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. 'नेशन' पत्राचा संपादक, डफी, याजवर तीन वेळां खटले झाले. परंतु अखेर तो अमेरिकेंत जाऊन एका इंग्रजी वसाहतीचा मुख्य प्रधान झाला व नंतर सरकारांतून 'सर' हा किताबहि त्यास देण्यांत आला. सुलिव्हन हा डफीनंतर 'नेशन' पत्राच्या संपादक मंडळावर असून अखेर मुख्य संपादक झाला; व त्यानेंहि त्या पत्रांतून राष्ट्रधर्म उत्तम प्रकारचा शिकविला. परंतु त्याच्या वेळीं झालेल्या फीनीअन चळवळींत तो सामील नसून डोनोव्हन रॉसा वगैरे फीनीअन लोकांनीं गुप्त कटांत त्याचें नांव सामील केलें, असें कळल्याबरोबर त्यानें उघडपणें आपल्या वर्तमानपत्रांत कटाचा निषेध करून तरुण मुलांचें मन त्या चळवळीपासून पराङ्मुख केलें होतें. मायकेल डेव्हिड हा फीनीअन कटांत सामील होता; व परदेशांतून शस्त्रास्त्रें आयर्लंदांत उतरविण्याचे

खटपटींत तो पकडला जाऊन दहा वर्षे काळ्या पाण्यावर गेला. तेथून परत आल्यावर त्यानें लँड लीगची चळवळ केली व याहि चळवळीबद्दल त्याजवर फिरून खटला झाला. तथापि पार्नेलप्रमाणें त्यानेंहि गुप्त कटांपासून यापुढें आपलें अंग अलिप्त ठेवलें होतें. पार्नेलइतका इंग्रजी राज्याचा द्वेष करणारा दुसरा कोणी झाला असेल कीं नाहीं, याची शंकाच आहे; आणि लँड लीग व नॅशनल लीग वगैरे कामांत फीनीअन लोकांशीं उघड संबंध ठेवून त्यांच्या हातून त्या कायदेशीर चळवळींत होईल तें काम करवून घेण्यास तो कधींहि विन्मुख नसे. तथापि हाईडपार्कमध्यें झालेल्या खुनाशीं सहानुभूति असल्याचा खोटा आरोप जेव्हां त्याजवर 'टाईम्स' पत्रानें आणला, तेव्हां त्यास अत्यंत तळमळ लागून ह्या आरोपाची प्रसिद्धपणें चौकशी व्हावी अशी मागणी भर पार्लमेंटमध्यें त्यानें केली; आणि नंतर कमिशनपुढें झालेल्या चौकशींत त्याच्या वकिलानें तो कोणत्याहि गुप्त वधाच्या कटांत नव्हता हें सिद्ध करून घेतलें. पार्नेलनंतर झालेल्या आयरिश पुढाऱ्यांची मजल बहिष्कार म्हणजे विवक्षित व सार्वत्रिक बहिष्कार येथपर्यंत गेली आहे. तथापि हाईडपार्कमधील खुनानंतर राजकीय स्वरूपाचे असे अत्याचार आयर्लंदांत गेल्या तीस वर्षांत फारसे झालेले नाहींत.

आयरिश लोकमताचे जे पुढारी होऊन गेले त्यांचा एकंदर वृत्तांत पाहिला म्हणजे इतर अनेक गोष्टीहि दृष्टोत्पत्तीस येतात. निरनिराळ्या आयरिश पुढाऱ्यांच्या निरनिराळ्या कृतींचीं उदाहरणें आम्हीं दिलीं, त्यांवरून सार्वजनिक काम करणाऱ्या व्यक्तींच्या धोरणाला नेहमीं एकच नांव देतां येत नाहीं, असें दिसून येईल. मुत्सद्दीगिरी ही मुळीं अशीच आहे कीं, राजनीतीप्रमाणें तिलाहि अनेक रूपें धरावीं लागतात व आपल्या चारित्र्याचीं मूलतत्त्वें मनानें कायम ठेवून वागणाऱ्या मुत्सद्याचेहि कृतीला स्थळ, काळ, प्रसंग यांचे योगानें निरनिराळें रूप आल्यासारखें दिसतें. एक तर स्वतः मुत्सद्याच्या स्वभावांत, त्याच्या बुद्धिवैभवांत व त्याच्या कार्यक्षमतेमध्यें वयमानाप्रमाणें फरक पडण्याचा संभव असतो; व जगांतील कोणत्याहि राष्ट्रामध्यें असा एकहि कार्यकर्ता मुत्सद्दी सांपडावयाचा नाहीं कीं, समाजापुढें येऊन त्यानें केलेलें पहिलें भाषण व लेख, टाकलेला पहिला डाव व शेवटचा डाव हे अगदीं एकाच कसास उतरतील. त्याची स्वदेशाबद्दलची कळकळ,

निर्लोभता व त्याचें दाक्षिण्य या सर्व गोष्टी त्याच्या चरित्राचे सुरुवातीस व अखेरीस सारख्याच कायम असतील; परंतु ज्या सार्वजनिक कृत्यास आज बरें नांव मिळेल त्यासहि उद्यां लोक वाईट म्हणतील. व त्यास कदाचित् फिरून उद्यां तेच चांगलें म्हणतील. दुसरें असें कीं, परिस्थिति बदलल्यानें अगर आपल्या चुका आपणास कळून आल्यानें मनुष्य आपलीं मतें कधीं कधीं बदलतोहि; व तो प्रामाणिक आणि निर्भीड असेल तर आपलीं मतें बदललीं असें उघडपणें बोलून दाखविण्यास तो भीत नाहीं. तसेंच पुष्कळ वेळां कार्यकर्त्या लोकांची मुख्य दृष्टि कार्यावर असते व आपल्या स्वतःच्या सुसंगतपणाच्या लौकिकापेक्षां कार्यसिद्धीसच ते अधिक महत्त्व देतात. ग्लॅडस्टनसाहेब प्रथम 'टोरी' म्हणून पार्लमेंटांत शिरले व अखेर ते पक्के 'लिबरल' झाले. याच्या अगदीं उलट प्रकार चेंबरलेनसाहेबांचा झाला. लॉर्ड रोजबरी हे प्रथम आयरिश होमरूलचे पुरस्कर्ते असून पुढें ते बडे 'साम्राज्यवादी' व होमरूलचे शत्रु बनले. हे सर्व फेरबदल केवळ स्वहितबुद्धीनें अगर मनोधैर्याचे अभावामुळें घडले असें कोणासहि म्हणतां येणार नाहीं. आयरिश पुढाऱ्यांपैकीं बहुतेक प्रत्येकावर विसंगततेचा आरोप आणतां येण्यासारखा होता व या विसंगततेचीं उदाहरणें दोनच द्यावयाचीं झालीं तर डॅनिअल ओकॉनेल व आयझॅक बट यांचीं देतां येतील. तसेंच सार्वजनिक काम करणाराला लोक जो पुष्कळ वेळां मान देतात तो त्याच्या हातून होणाऱ्या प्रत्यक्ष कार्यसिद्धीला देतात; त्याच्या प्रयत्नाला व परिश्रमाला देत नाहींत. कारण परिणामविरहित प्रयत्न व फलविरहित कर्म यांची जरी एक प्रकारची विशेष योग्यता असते, तरी ती समजण्याइतकी मनाची संस्कृति सर्वसाधारण जनतेच्या ठिकाणीं असत नाहीं. कर्मफलाची अपेक्षा धरूं नये असें सांगणें सोपें खरें, परंतु कोणालाहि तें प्रत्यक्ष आचरणांत आणण्यास फार दुर्घट असतें व जनतेला तर तें फारच कठिण. आणखी अशीहि एक गोष्ट आहे कीं, सार्वजनिक काम करणाराच्या विजयश्रीचें व लौकिकाचें तेज चिरकाल सारखें टिकत नाहीं; त्याला वारंवार उजळा द्यावा लागतो. परंतु आपल्या कीर्तीची लखाखी कायम राहील अशा प्रकारचा उजळा वेळोवेळीं देण्यास लागणारीं कार्यें, प्रसंग व यश हीं कांहीं कोणाच्या हातचीं नसतात. यामुळें इतिहासांत दोन प्रकारचे पुढारी पाहावयास

सांपडतात. एका प्रकारच्या पुढाऱ्यांचे हातून जन्मांत एकादें महत्कृत्य असें घडून येतें कीं, त्या वेळीं उपमाच नाहीं अशी कीर्ति त्यांना मिळते. परंतु या यशाच्या महापुराचें पाणी बारमास टिकणारें नसल्यामुळें लवकरच नशीब उलट खातें व पुढें जन्मभर राबत असतांहि त्यांना साधारण कृतज्ञताहि कोणी दाखवीत नाहीं. दुसऱ्या प्रकारच्या पुढाऱ्यांचे अंगीं अलौकिक असें कृत्य करण्याची पात्रता नसते म्हणा अगर तशी त्यांस संधि मिळत नाहीं म्हणा—त्यांच्या हातून लोकांचे डोळे जरी दिपले नाहींत, तरी त्यांच्या यशोनिर्झराचें पाणी बारमास कायम राहून लौकिक दृष्टीनें व स्वतःचे मनानें थोडेंबहुत देशकार्य करीत बसण्याचें श्रेय त्यांना जन्मभर मिळतें. पहिल्या प्रकारचे पुढारी एका दृष्टीनें पाहतां अवतारी होत; मात्र अवतारकृत्य समाप्त झाल्यानंतरचा काल लोकांस व त्यांस दोघांनाहि कंटाळवाणा जातो, यासंबंधांत दोन तीन उदाहरणें आयरिश इतिहासांत ठळक आहेत. सन १७८२ सालीं, म्हणजे ग्रॅटनच्या प्रयत्नानें आयरिश पार्लमेंट स्वतंत्र झालें त्या वेळीं तो वयाच्या तिशीच्या आंतबाहेर होता. परंतु असा कांहीं चमत्कारिक योगायोग घडून आला कीं, देशांत राष्ट्रीय चळवळीस नांवरूप येण्यास, प्रॉटेस्टंट लोकांच्या मनांतील धर्मवैर नाहींसें होऊन राष्ट्रीयत्वाचा उदय होण्यास व अमेरिकेंत इंग्रजांचा पराभव होण्यास एकच गांठ पडली, ग्रॅटनसारखा तरतरीत मुत्सद्दी व वक्ता पार्लमेंटमध्यें शिरतांच तो बोलेल तें होत गेलें; आणि पार्लमेंटच्या स्वातंत्र्याची मागणी आयरिश लोकांचे तोंडून येतांच ती ब्रिटिश पार्लमेंटनें त्यांस दिली. अर्थात् ग्रॅटन यास 'राष्ट्रजनक' ही पदवी लोकांनीं एकमतानें दिली; एवढेंच नव्हे तर त्याला यापुढें बॅरिस्टरचा धंदा न करतां स्वस्थपणानें बसून फक्त देशकार्याकडे मन घालतां यावें म्हणून आयरिश पार्लमेंटनें एकमतानें त्याला एक लक्ष पौंडाची, म्हणजे त्या काळीं दहा लक्ष रुपयांची रक्कम बहाल करण्याचा ठराव केला! परंतु ग्रॅटनच्यानें एवढी रक्कम घेववेना; व शेवटीं मोठ्या मिनतवारीनें निदान पन्नास हजार पौंडांची रक्कम तरी त्यानें घ्यावी असा त्याजवर जुलूम झाला व त्यानें ती घेतली! त्यानंतर वकिलीचा वगैरे सर्व धंदा सोडून देऊन त्यानें सर्व जन्म फक्त लोकसेवेंत घालविला. परंतु हें अवतारकृत्य झाल्यानंतर पुढें आयुष्याचीं सुमारें तीस वर्षें त्यानें घालविलीं; त्या अवधींत

त्याचा स्वतःचा कांहीं दोष नसतां त्याच्या यशास ओहोटी लागून तें बहुधा नामशेष झालें. वास्तविक त्यानें या अवधींत अत्यंत महत्त्वाचें असें काम केलें. १७८२ सालीं पार्लमेंट स्वतंत्र झाल्यावर पुढें १८ वर्षेंपर्यंत त्यानें त्या पार्लमेंटची सुधारणा करण्याचे कामीं अविश्रांत श्रम केले; परंतु या सुधारणेस इंग्रज जमीनदार, लांचलुचपतीस लाचावलेले मेंबर लोक व इंग्रजी प्रधानमंडळ इतकी मंडळी विरुद्ध असल्यामुळें, त्याची निराशा झाली. सन १७९८ सालीं वुल्फटोनचें बंड होऊन त्यानें चालविलेल्या शांततेच्या चळवळीस धोका आला; व १८०१ सालीं आयरिश पार्लमेंट मोडून ब्रिटिश पार्लमेंटास जोडण्यांत आलें. १७९८ नंतर ग्रॅटन उद्विग्न होऊन कांहीं दिवस देशत्याग करून राहिला होता; या अवधींत त्याला राजद्रोहक कटांत सामील असल्याच्या खोट्या संशयावरून पुष्कळ त्रास झाला; पुढें शांतता झाल्यावर तो पुष्कळ वर्षें ब्रिटिश पार्लमेंटचा सभासद होऊन काम करीत असे, व इंग्रजी मुत्सद्दीहि त्याला मान देत असत. तरी १७८२ चा ग्रॅटन व आतांचा ग्रॅटन यांत लोकदृष्टचा जमीनअस्मानाची तफावत होती. वास्तविक स्वतः प्रॉटेस्टंट असून १७८२ नंतरचीं सर्व वर्षें रोमन क्याथोलिक लोकांस स्वातंत्र्य मिळवून देण्याचे कामीं अत्यंत परिश्रम करण्यांत त्यानें घालविलीं. आयरिश लोकांचे मित्र व शत्रु दोघांकडूनहि देशभक्तीबद्दल सारखाच धन्यवाद कोणाला मिळाला तर तो ग्रॅटन यासच होय. असें असतां पुढें पुढें स्वतः आयरिश लोक त्यास मान देईनासे झाले. त्याच्या मृत्यचे आधीं थोडीं वर्षें झालेल्या निवडणुकींत दंगा होऊन त्यास जखमहि झाली, व अखेर आयरिश स्वातंत्र्याविषयीं निराश होत्साता खिन्न होऊन त्यास मरण आलें! डॅनियल ओकॉनेल इतका लोकप्रिय पुढारी आयर्लंदांत आजपर्यंत झालेला नाहीं. हा आयरिश लोकांचा अनभिषिक्त असा राजाच होता; तथापि तीहि उणीव राहूं नये म्हणूनच कीं काय इतिहासप्रसिद्ध अशा स्थळीं भरलेल्या एका जंगी जाहीर सभेंत त्याच्या भक्तांनीं त्याच्या डोक्यावर राष्ट्रीय चिन्हांचा राजमुकुट प्रत्यक्ष घातला! परंतु मागें सांगितल्याप्रमाणें क्लॉनटार्फ येथील प्रचंड सभेंत प्रतिबंध करून सरकारनें जाहीरनामा प्रसिद्ध केला व तो त्यानें मान्य केला. त्याबरोबर सर्व जन्मभर मिळविलेल्या लोकप्रियतेचें त्याचें पुण्य क्षणार्धांत खलास झालें; व मग त्यानें काय वाटेल तें केलें तरी

विसकटलेली घडी फिरून बसली नाहीं. ओकॉनेल याची लोकप्रियता पुष्कळ अंशीं सकारण होती. शंभर वर्षें लाथा खाऊन पायमाल झालेल्या क्याथोलिक लोकांतला पहिला बॅरिस्टर व पहिला पार्लमेंटचा सभासद ओकॉनेल हाच होता. परंतु आपल्या कारकीर्दींत त्यानें वकिलीचें चातुर्य, वक्तृत्व, धैर्य व परोपकारबुद्धि यांच्या योगानें समाजावर विलक्षण छाप बसविली. सरकारी जुलुमानें गांजलेल्या अनाथांचा नाथ, कैवारी काय तो ओकॉनेल अशी त्याची ख्याति झाल्यानें त्यानें आरंभिलेल्या कार्यास वजन आलें, व क्याथोलिक लोकांस स्वातंत्र्य मिळवून देण्याच्या त्याच्या भगीरथ प्रयत्नास १८२९ सालीं यश आलें त्या वेळीं त्याच्या कीर्तीचा कळस झाला. आपण आतां हातीं घेऊं ती कसलीहि चळवळ साध्य झालीच पाहिजे, या अहंकारानें त्यानें चळवळ सुरू केली, व तिला पुष्कळ ऊतहि आला. परंतु त्याचा अवतार १८२९ मध्येंच खरोखर समाप्त झाला होता; यामुळें यापुढची त्याची चळवळ फसली व अधिकाऱ्यांना त्याला तेव्हांच तोंडांत टाकतां आलें. १८४४ सालीं त्याजवर खटला होऊन त्यास नऊ महिन्यांची शिक्षा झाली; तेव्हां त्याच्या शब्दाला मान डोलविणाऱ्या व त्याच्या डोक्यावर मुकुट घालणाऱ्या लक्षावधि लोकांपैकीं एकानेंहि त्याच्याकरितां हत्यार उपसलें नाहीं. तरुण पिढी त्यास 'मवाळ' म्हणूं लागली व त्याची शिक्षा अपीलांत रद्द झाली तरी त्याची लोकप्रियता एकदां गेली ती गेलीच. पार्नेलचीहि गोष्ट अशीच आहे. या पुढाऱ्यानें लँड लीग व नॅशनल लीग या बाबतींत केलेले प्रयत्न फार महत्त्वाचे होते. तसेंच पार्लमेंट सभेमध्यें अडवणुकीच्या मार्गाचें अस्त्र त्याला साध्य झाल्यामुळें, पूर्वीं कोणाहि पुढाऱ्याला ब्रिटिश पार्लमेंटमध्यें जें यश मिळालें नाहीं तें त्यास मिळालें. हें यश, हाईडपार्कमध्यें झालेल्या खुनाशीं त्याचा जो संबंध जोडण्यांत आला व त्यावर जें कमिशन बसलें त्याच्या योगानें द्विगुणित झालें; व शेवटीं कमिशनचा निकाल त्याला अनकूल असा झाला त्या दिवशीं त्याच्या कीर्तीचा कळस झाला. परंतु लवकरच एका घटस्फोटाच्या प्रकरणांत त्याच्या यशास धक्का बसून गाडें जें एकदां उलटलें तें उलटलेंच. ग्लॅडस्टन व इतर लिबरल होमरूलर मुत्सद्दी यांनीं त्यास सोडलें, इतकेंच नव्हे तर त्याच्या पक्षाच्या लोकांनींहि त्यास पुढारीपणापासून पदच्युत केलें व त्याचा अंत दुःखांत व

अपयशांत झाला. आज अनेक वर्षांनंतर केवळ इतिहासदृष्टचा विचार करणारांस ग्रॅटन, ओकॉनेल व पार्नेल यांची योग्यता, त्यांच्या उतार काळांत खुद्द त्यांच्या देशबांधवांना वाटली त्यापेक्षां अधिक वाटेल यांत शंका नाहीं. तथापि सार्वजनिक काम करणाऱ्या पुढाऱ्याचें चरित्र हें एकाद्या नदीच्या प्रवाहाप्रमाणें कित्येक वेळां भासतें. आज तिचा प्रवाह एका दिशेस वाहात असून दुसऱ्या दिशेस वाळवंट मोकळें पडलेलें दिसावें; तर उद्यां पाहावें तों जेथें वाळवंट असावें तेथें पाणी मारे जोरांत व खळखळ वाहात असून पाण्याच्या जागीं कोरडें रुक्ष वाळवंट दृग्गोचर होतें. अशी स्थिति असतां ज्यांना आपलें धोरण व आपलीं तत्त्वें, आपलें उद्दिष्ट व आपली कार्यसिद्धि या सर्वांचा प्रवाह, प्रारंभापासून अखेरपर्यंत, खडक फोडून त्याच्या तीरामधून वाहणाऱ्या नदीप्रमाणें स्वच्छ, निर्मळ, एकमार्गी व अनिरुद्ध असा ठेवतां येईल ते खरोखरच फार धन्य. पण हा धन्यवाद लाभणारीं माणसें मात्र बहुधा दुर्मिळ होत.

भाग नववा

आयर्लंद व हिंदुस्थान

साम्यदर्शन—येथवर आयर्लंदचा प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास आम्हीं सांगितला. त्यापैकीं कोणत्या भागांत हिंदुस्थानचें व आयर्लंदचें साम्य विशेष आहे, हें वाचकांचे लक्षांत आलें असेलच. मात्र आयर्लंदचा इतिहास हा केवळ स्थूल उपमानादाखल घ्यावयाचा आहे. अर्थात् प्रत्येक हेतूनें व किरकोळ गोष्टींतहि साम्य हुडकीत बसणें हें, ही स्त्री गज-गामिनी आहे असें रूपक केलें असतां, 'तर मग तिचा शुंडादंड कोठें आहे तो दाखवा' असें विचारण्याइतकेंच अयुक्तिक होईल. सृष्टीमध्यें जितकें साम्य तितकेंच वैषम्यहि भरलेलें आहे, व कोटचानुकोटी मनुष्यांप्रमाणें

अगदीं हुबेहुब सारख्या चेहऱ्यांच्या दोन व्यक्ती ज्याप्रमाणें सांपडणें कठिण, त्याप्रमाणेंच, वस्तुतः अगदीं तंतोतंत सारख्या इतिहासाचीं अशीं दोन राष्ट्रेंहि सांपडणें कठिण आहे. तथापि मनुष्यस्वभाव चोहोंकडे एकच असतो व पृथ्वीच्या निरनिराळ्या भागांत भौतिक उपाधि पुष्कळ वेळां मानलक्षणात्मक असतात. यामुळें वस्तुतः नसलें तरी स्वरूपतः भ्रम उत्पन्न होण्याइतकें साधर्म्य व्यक्तीप्रमाणें राष्ट्रांतहि आढळून येण्यासारखें आहे. साधर्म्य व वैधर्म्य हे संबंध हुडकून काढण्यास एक प्रकारची मार्मिकता लागते; व मनुष्य मार्मिक असला तर भेद न विसरतां साधर्म्य पाहण्याचें काम तो करूं शकतो. हिंदुस्थान व आयर्लंद यांच्यामधील साधर्म्य व वैधर्म्य पाहण्याचें हें काम मार्मिकपणानें केवळ सत्यान्वेषणदृष्टीनेंच केलें पाहिजे, नाहीं तर फसगत व्हावयाची. असो; आतां प्रथमतः आपण साधर्म्याविषयीं विचार करूं.

सुधारणेचीं अंगें व उपांगें यांचे दृष्टीनें पाहतां आयर्लंद व हिंदुस्थान यांमध्यें पुष्कळच साम्य आहे. सेल्ट व टयूटन हे दोन्ही प्रकारचे लोक 'युरोपियन' या एका नांवाखालीं मोडतात खरे. तथापि स्वभावगुणांच्या दृष्टीनें त्यांच्यामध्यें फार फरक आहे. आयरिश लोक हे सेल्ट शाखेपैकीं असून इंग्रज लोक टयूटन शाखेपैकीं आहेत; व आयरिश मानवकुल हें भाषा, स्वभावगुण व चारित्र्य यांचे दृष्टीनें इंग्रज मानवकुलापेक्षां भरतखंडांतील आर्य मानवकुलासच अधिक जवळ आहे. आयरिश भाषा फार सफाईदार असून संस्कृतप्रमाणें मृदुव्यंजनपूर्ण आहे. इतकेंच नव्हे तर, तुलनात्मक भाषाशास्त्रकोविदांचें असें मत आहे कीं, आयरिश भाषा ही रूप, विकृति वगैरेंच्या दृष्टीनें संस्कृत भाषेस वस्तुतः जितकी जवळ आहे तितकी ती युरोपियन भाषांनाहि जवळ नाहीं. सुधारणेच्या प्रगतीच्या बाजूनें विचार करितां आयरिश लोक व भरतखंडवासी लोक या दोघांचेहि गुणदोष एकाच स्वरूपाचे आहेत. जगाच्या इतिहासांत दोन तऱ्हेचे लोक आढळून येतात. एक प्रकारच्या लोकांत सुधारणेचा जन्म फार लवकर होतो; परंतु कांहीं विवक्षित इयत्तेपर्यंत मजल गेल्यावर तिची वाढ खुंटते. तेंच दुसऱ्या प्रकारच्या लोकांत सुधारणेचा जन्म उशिरा होतो; परंतु ती सुधारणा एकदां सुरू झाली म्हणजे तिची प्रगति एकसारखी वाढत्या प्रमाणावर होत जाते. कांहीं मुलें लहानपणीं फार तरतरीत असतात व त्यांची बुद्धि लवकर पक्व

होते; तेंच दुसरीं कांहीं मुलें लहानपणीं जड वाटतात, परंतु त्यांचा बुद्धिगुण एकसारखा वाढत जातो. दोन्ही वर्गांच्या मुलांसंबंधानें लहानपणच्या अनुभवावरून केलेले तर्क पोक्त वयांत खोटे ठरतात, व त्यांच्या चरित्रक्रमांत ढळढळीत फरक पडतो. हिंदुस्थानाप्रमाणेंच आयर्लंदमध्यें सुधारणेचा उदय फार प्राचीन काळीं झाला. इंग्लंदांतील लोक अंगास रंग लावून व कातडीं पांघरून रानावनांत ज्या वेळीं भटकत होते त्या वेळीं हिंदुस्थानांतील ऋषि गहन धर्मविचारांमध्यें निमग्न असून, ऐहिक प्रवृत्तीचे लोकहि उत्तम तऱ्हेच्या संसारसुखाचा आस्वाद घेत होते. आयर्लंदमध्येंहि परकी लोकांच्या स्वाऱ्या होण्याचे वेळीं सेल्टिक मानववंशांतील लोक पुष्कळच सुधारलेले होते. नॉर्मन लोकांपेक्षां आयरिश लोकांची भाषा अधिक प्रौढ व अर्थपूर्ण, कविता अधिक सरस, व संगीत अधिक गोड होतें. परंतु राजकीय दृष्टचा आत्मसंरक्षण व प्रगति होण्यास जे गुण लागतात ते आयरिश लोकांमध्यें असावे तितके नव्हते. हिंदुस्थानांतहि मुसलमान लोकांच्या स्वाऱ्यांच्या काळीं हिंदु लोकांस हे परकी लोक, सुधारणेच्या दृष्टीनें पाहतां आजास नातू याप्रमाणें शोभण्यासारखे होते. परंतु राजकीय पराक्रम व सुधारणा यांच्यामध्यें नेहमींच मेळ पडलेला जगाच्या इतिहासांत दिसून येत नाहीं. निदान दोहोंच्या प्रगतीचे नियम वेगळे वेगळे खास आहेत; व म्हणून रानटी लोकांनीं सुधारलेल्या लोकांस जिकण्याचा जो चमत्कार पांचव्या व सहाव्या शतकांत दक्षिण युरोपांत घडून आला तोच अकरावे शतकांत आयर्लंद व हिंदुस्थान या देशांमध्यें पाहावयास सांपडला.

राज्यें मिळविण्याचे मार्ग इतिहासांत प्रायः एकाच स्वरूपाचे असतात; व ज्याप्रमाणें स्त्रीविषयक लोभ इंग्रजांचें पाऊल आयर्लंदांत पडण्यास कारणीभूत झाला, त्याचप्रमाणें स्त्रीकर्तृक लोभ हिंदुस्थानच्या निदान एका भागांत तरी त्यांचा प्रवेश होण्यास कारणीभूत झाला. परस्त्रीलंपट मॅकडरमॉट व स्वस्त्रीलंपट रघुनाथराव पेशवे यांचें साम्य कोणालाहि तेव्हांच दिसून येईल. तसेंच प्रजाजनांत भेद राखून अगर वाढवून राजसत्ता प्रबळ करण्याची युक्ति इतिहासांत कांहीं नवीन नाहीं. आयर्लंदमध्यें प्रॉटेस्टंट व क्याथोलिक यांच्यामधील धर्मवैर इंग्रजी राज्यकर्त्यांस किती उपयोगाचें झालें, आणि विजातीय जमीनदार लोकांचें ठाणें तेथें कायमचें बसविण्यापासून स्वातंत्र्या-

भिलाषी आयरिश प्रजेवर दडपण कसें पडलें हें पाहिलें म्हणजे, हिंदुस्थानांत आमच्या मुसलमान बंधूंस इंग्रज सरकार इतकें कां कुरवाळतें व गोंजारतें आणि आसामसारख्या प्रांतांत इंग्रजी वसाहतवाल्यांच्या स्वैरवर्तनाकडे ते इतका कानाडोळा कां करितें, हें कळून येईल. आयर्लंदांतील 'यादवांनीं' आपआपसांत भांडून परक्यांचें हित कसें साधू दिलें हें पाहिलें म्हणजे हिंदुस्थानांतहि 'आत्मैवरिपुरात्मनः' ह्या दैवी वचनाची सत्यता आपणांस तेव्हांच पटते. तसेंच आयरिश संस्थानिकांचे मनांत स्वतंत्र होण्याची इच्छा उत्पन्न झाली असतांहि निरनिराळ्या वेळीं ते आपापल्या मनगटाचे जोरावर परंतु केवळ आपापलाच हात साधण्याकरितां फुटून फुटून कसे लढले, व इसापनीतींतील 'म्हातारा व त्याचे लेंक' या गोष्टीची प्रतीति त्यांनीं जगास कशी आणून दिली हें पाहिलें म्हणजे, हिंदुस्थानांतहि पेशवे, शिंदे, होळकर, मोगल, अमीर व शीख, यांनीं निरनिराळ्या वेळीं केलेल्या व म्हणून फसलेल्या प्रयत्नांचें प्रतिबिंबच आपण आयरिश इतिहासांत पाहात आहों कीं काय असें वाचकांस वाटतें. आयर्लंदांतील १६४१ चें व हिंदुस्थानांतील १८५७ चें बंड यांत बरेंच साम्य आहे. दोहोंतहि धर्मवेड आणि जातिद्वेष यांचा पुढाकार असून प्रच्छन्न राजकीय हेतूंचा त्यांस भागून पाठिंबा होता; परंतु तो पुरेसा नव्हता असेंच दिसून येतें. दोहोंतहि उभय पक्षांकडून सारखींच निंद्य व अनन्वित कृत्यें घडून आलेलीं असून दोहोंमध्यें विशिष्ट वर्गाच्या देशी लोकांनीं त्वेशाचे भरांत आपल्या शौर्याची कमाल केली, तथापि अखेर स्वतः इंग्रजांच्या धिमेपणाच्या अमोलिक गुणामुळें व दुसऱ्या एका वर्गाच्या देशी लोकांच्या साहाय्यामुळें त्यांस ह्या बंडांचा मोड करितां आला. सतरावे शतकांत आयर्लंदमध्यें जे अन्यायाचे व्यापारविषयक कायदे इंग्रजांनीं केले त्यांना हिंदुस्थानांत थोडेंबहुत साम्य म्हटलें म्हणजे बंगाल व मद्रास या प्रांतांत 'ईस्ट इंडिया कंपनी'च्या अव्वल अंमलाच्या कालांत सांपडण्यासारखें आहे, हें बाबू रमेशचंद्र दत्त यांच्या पुस्तकावरून वाचकांचे लक्षांत येईल. परंतु या विशिष्ट बाबतींत साम्य फारसें ढळढळीत नाहीं, हें कबूल करणें जरूर आहे. आयर्लंदांतील प्रॉटेस्टंट जमीनदारांचे जागीं हिंदुस्थानांत खुद्द इंग्रज सरकार आहे असें मानलें असतां, जमिनीबाबत जी चळवळ दोन्ही देशांत चालू आहे तिजवरून त्यांच्या इतिहासांतील एका अंगाच्या साम्याची

प्रतीति होईल. स्वराज्य म्हणजे कमी अधिक प्रमाणानें स्वतंत्र अशा पार्ले-मेंटचे अधिकार, व ते मिळविण्याच्या महत्त्वाकांक्षेचे बाबतींत हिंदुस्थानचे लोक व आयरिश लोक यांच्यामध्यें पुरेंच साम्य आहे. आणि हें अंतिम साध्य मिळविण्यासंबंधानें लिबरल पक्षावर भिस्त ठेवून अर्ज, डेप्युटेशन वगैरे योगानें विलायतेंतील लोकमत वळवून त्याच्या जोरावर पार्लमेंट सभेकडून सुधारणा करवून घेण्याच्या साधनमार्गानें आयर्लंदचें व हिंदुस्थानचें साम्य जें पूर्वीचें होतेंच तें, गेल्या दोनतीन सालांत सुदैवानें नांवारूपास आलेली राष्ट्रीय चळवळ व दुर्दैवानें घडून आलेलीं माथेफिरू लोकांचीं अननुकरणीय आततायीपणाचीं अशीं धाडशी कृत्यें यांच्या योगानें अधिकच पूर्ण व समर्पक झालें आहे.

या दोन देशांचें ‘ समीकरण ’ मांडावयाचें असतां असें दिसून येईल कीं, या समीकरणांत इंग्रजी राजसत्ता—म्हणजे एडवर्ड बाहशहाचा नियमित अधिकार, पार्लमेंट सभेचा अनियमित अधिकार, स्टेट सेक्रेटरी व व्हाइसरॉय यांची प्रत्यक्ष हुकमत, प्रजेचें सर्वस्वीं पारतंत्र्य वगैरे गोष्टी दोन्ही देशांत अगदीं सारख्या एवढेंच नव्हे, तर प्रत्यक्ष एकच आहेत. दोन्ही देश अकल्पित रीतीनें एकाच साम्राज्याचे अवयव झाले, व दोघांनाहि प्रस्तुतच्या स्थिती-विषयीं पूर्ण समाधान वाटत नसून, स्वतःच्या तंत्रानें आपला बराच कारभार आंवरण्याची आकांक्षा त्यांच्या मनांत उत्पन्न झालेली आहे. दोघांनाहि इंग्लंदच्या राजाचें अधिराज्य कबूल आहे, व कायद्यानें जी राजसत्ता प्रस्थापित झालेली आहे ती उलथून पाडण्याची त्यांची इच्छा नाहीं. परंतु ज्या यंत्राच्या योगानें राजसत्तेचा अंमल होत आहे त्याच्या रचनेंत फरक होऊन तें यंत्र अधिक लोकोपयोगी व्हावें, व त्याची गति, दिशा वगैरे गोष्टी ठर-विण्यामध्यें प्रजाजनांचा हात हल्लीं आहे त्याहून अधिक चालावा, असें या दोन्ही राष्ट्रांतील लोकांच्या आकांक्षेचें साधारण स्वरूप आहे. वसाहतीचें स्वराज्य हिंदुस्थानास हवें अशी जी आजकालची मागणी आहे तिच्याविरुद्ध कांहीं लोक असा आक्षेप घेतात कीं, साम्राज्यांतील निरनिराळ्या भागांची परिस्थिति वेगवेगळी असल्यानें ‘ वसाहतीचें स्वराज्य ’ च हवें हें मागणें वेडेपणाचें आहे; व एका दृष्टीनें पाहतां हा आक्षेप बरोबरहि आहे. कारण आयर्लंद व हिंदुस्थान या दोघांनाहि स्वराज्य हवें आहे तरी, अमुक एका

वसाहतींच्या स्वराज्याचा नमुना बिलकुल फेरबदल न करतां त्या दोघांपैकीं कोणासहि उपयोगी पडेल असें वाटत नाहीं. खुद्द आयर्लंदच्या स्वतःच्या स्वराज्याच्या मागण्यांत गेल्या शंभर वर्षांत दोन तीन वेळां फेरबदल झाले. ग्रॅटन [१७८२], ओकॉनेल [१८४४], आयझॅक बट [१८७३] व पार्नेल [१८८०–९०] यांनीं मागितलेलीं स्वराज्यें हीं प्रत्येकांपासून थोडथोडीं वेगवेगळीं होतीं. फार काय पण खुद्द ग्लॅडस्टनसाहेबांनींच १८८६ व १८९३ या दोन सालीं जीं दोन होमरूल बिलें पार्लमेंटपुढें आणलीं, त्यांमध्येंहि बराच फरक होता. आणि हिंदुस्थानासंबंधीं विचार करितां स्वराज्य, अर्थात् अधिकउण्या रीतीनें स्वतंत्र चालणारें असें पार्लमेंट देण्याची वेळ आली असतां या सर्वांहूनहि कदाचित् एकादा निराळाच नमुना योजावा लागेल. परंतु हे सर्व नमुने सूक्ष्म दृष्टीनें पाहतां जरी कितीहि वेगळे असले तरी, त्यांचें स्थूल स्वरूप एकच असणार. व तें स्वरूप म्हणजे असें कीं, बादशाही सत्ता ही 'सोन्याच्या साखळी' प्रमाणें इंग्लंद व हिंदुस्थान या दोहोंस जोडणारी अशी अबाधित राहिली तरी, कर बसविणें, वसूल केलेल्या करांचा खर्च करणें, कायदेकानू बनविणें व राज्यकारभारांतील चुकांकरितां अधिकारी वर्गावर जबाबदारी बजावतां येणें इतक्या गोष्टी—म्हणजे ज्यांचा खऱ्या स्वराज्यांत समावेश होतो—त्या कमीअधिक प्रमाणानें आयर्लंद व हिंदुस्थान मागत आहेत. आयर्लंदची स्वतःची अशी स्वतंत्र पार्लमेंट पूर्वीं होती ती १८०१ सालीं मोडली; ती किंवा तिच्यासारखी दुसरी एकादी आयरिश लोक मागत आहेत. हिंदुस्थानास पार्लमेंट ही वस्तु नवीन आहे. परंतु ती त्यांस हवी अशी वाटूं लागली आहे. मात्र उभय राष्ट्रांची ही आकांक्षा केव्हां फलप्रद होईल ती होवो !

राजकीय बाब सोडली तरी, आयर्लंद व हिंदुस्थान यांमधील साधर्म्य इतर अनेक रीतींनीं ठळकपणें दृष्टोत्पत्तीस येण्याजोगें आहे. दोन्ही देशांत देखावे व हवापाणी बरेंच सारखें आहे. दोन्ही देशांत लोकांचा उदरनिर्वाह मुख्यतः शेतकीवरच चालतो, व दोहोंतहि उद्योगधंदे फार कमी आहेत. दोहोंतहि जमीन करणारीं कुळें फार दरिद्री असून त्यांस दुष्काळाची बाधा त्वरित होते व फार जाचते. दोन्ही देशांत लोकांची धर्मावर श्रद्धा अतिशय व धर्मोपदेशकांचें प्राबल्य मोठें आहे. आयरिश लोकांचा

क्याथोलिक धर्म व सर्वसाधारण हिंदुधर्म यांत विधि, नियम, शब्दप्रामाण्य व मूर्तिपूजा यांच्यामुळें बरेंच साम्य आढळून येतें; व प्रत्यक्ष धर्मव्यवहारांत हिंदुस्थानांतील लोकांप्रमाणेंच आयरिश लोकहि करारी, निग्रही, श्रद्धाळू, भाविक व भूतदयापूर्ण असे आहेत. दोन्ही देशांतील लोकांच्या अंगच्या गुणदोषांत तर कांहीं विशेषच प्रकारचें साधर्म्य दिसून येतें. आयरिश लोक बद्धिमान परंतु चंचल, उत्साही परंतु उतू येणारे, प्रेमळ परंतु मऊ, वक्ते परंतु वक्तृत्वलुब्ध असे आहेत. हिंदुस्थानांतल्या हिंदुस्थानांत पाहावयाचें असलें तर आयरिश लोकांच्या मनाची ठेवण पुष्कळ अंशीं बंगाली लोकांच्या मनाच्या ठेवणीप्रमाणें आहे. त्यांच्या मनावर कोणत्याहि गोष्टीचा ठसा त्वरित उमटतो; परंतु तो फार खोल उमटत नाहीं व उमटला तरी फार वेळ टिकत नाहीं. त्यांचीं काव्यें व कला ललित या दृष्टीनें सुंदर असतात, परंतु त्यांमध्यें भारदस्तपणा अगर विचाराची गहनता फारशी नसते. त्यांची कल्पनाशक्ति दांडगी असते, परंतु तिला गंभीर व दृढ अशा संकल्पाचें पाठबळ नसल्यानें तिच्या हातून टिकाऊ असें काम होत नाहीं. आयरिश लोकांइतके प्रेमळ, विनोदी व ख्यालीखुशालीचे भोक्ते असे लोक इतरत्र क्वचितच सांपडतील. परंतु त्याच गुणांबरोबर बोलकेपणा, अविचार, अदूरदर्शित्व वगैरे दोषांची सांगड पडल्यामुळें त्या गुणांचें फळ मिळावें तसें मिळूं शकत नाहीं. आयरिश लोक जात्या रणशूर आहेत. आजकाल इंग्रजी लष्करांतील व आरमारांतील निम्मेअधिक प्रसिद्ध योद्धे रणवीर आयरिश आहेत. तथापि त्यांचें युद्धकौशल्य व शौर्य यांचा त्यांच्या स्वदेशापेक्षां परदेशासच अधिक फायदा आजपर्यंत झालेला आहे. तसेंच आयर्लंदांत रणशूर देशभक्त असे लोक जितके निर्माण झाले तितकेच घरभेदे व चहाडखोरहि निर्माण झाले; आणि एकदिलानें, जुटीनें व पोक्त विचारानें योजून सिद्धीस नेलेल्या गोष्टींपेक्षां अविचारानें केलेल्या व साधण्यापूर्वी प्रतिपक्षाकडे चहाडी झाल्यामुळें फसलेल्या अशाच योजना त्यांचे इतिहासांत अधिक सांपडतात.

विरोधदर्शन—आयर्लंद व हिंदुस्थान यांजमधील साधर्म्याप्रमाणें वैधर्म्याच्या बाबीहि महत्त्वाच्या व लक्षांत ठेवण्यासारख्या आहेत. पैकीं पहिली बाब अशी कीं, हिंदुस्थानांत इंग्रजांकडून धर्मछल असा केव्हांच झाला

नाहीं. फरान्समध्यें क्याथोलिक राजांनीं प्रॉटेस्टंट लोकांचा किंवा आयर्लंद-मध्यें प्रॉटेस्टंट राजांनीं क्याथोलिक लोकांचा जो छळ केला तो पाहिला म्हणजे, विधर्मी व विजातीय लोकांच्या ताब्यांत आपण हिंदुस्थानवासी लोक गेलों असतां त्यांजकडून आयर्लंदप्रमाणें येथें छळ झाला नाहीं; या गोष्टीबद्दल आपणांस समाधानच वाटलें पाहिजे. वाईट गोष्टीबद्दल जर इंग्रज राज्यकर्त्यांस आपणांस नांवें ठेवावयाचीं असतील तर त्यांच्या हातून ज्या चांगल्या गोष्टी घडल्या अगर ज्या वाईट गोष्टी घडल्या नाहींत त्यांजबद्दल त्यांचा योग्य तो गुण घेणेंहि जरूर आहे; एरवीं आपल्या निषेधास किंमतच येणार नाहीं. निव्वळ एकांगी अगर एकपक्षीय निंदा काय किंवा स्तुति काय दोहोंचीहि किंमत सारखीच. मुसलमानी राजे या देशांत राहात व संपत्ति येथल्या येथेंच ठेवीत, आणि हिंदूंना सरकारदरबारांत मोठमोठ्या नोकऱ्याहि देत. परंतु धर्मछळाचें लांछन त्यांना लागलें होतें. इंग्रज सरकार संपत्ति परदेशांत नेतें आणि मुलकी व लष्करी खात्यांत हिंदुस्थान-वासीयांस सवतीच्या मुलांप्रमाणें वागवितें ही गोष्ट जशी खरी आहे, तशीच धर्माचे बाबतींत त्यांनीं सहिष्णुता व समता राखिली हीहि गोष्ट अगदीं निर्विवाद आहे. यामुळें धर्माखातर आयर्लंदांत जशा कत्तली झाल्या तशा हिंदुस्थानांत कधींहि झाल्या नाहींत; व यामुळें आयरिश लोकांस इंग्र-जांचा द्वेष वाटण्याचें जें एक मुख्य कारण तेथें घडून आलें तें येथें घडून आलेलें नाहीं. अँग्लो इंडियन लोक नेटिवांशीं उन्मत्तपणानें वागतात व त्यांचा अपमान करितात हें खरें आहे; तथापि त्याचा थोडाबहुत प्रतिकार ताबडतोब करण्याचें नेटिवांनीं मनांत आणलें असतां तें शक्य असतें. हिंदुस्थानांत 'क्रिमिनल प्रो० कोड' हत्यारांचा कायदा व तुरुंगाचे नियम वगैरे बाबीं-खेरीज, नेटिव व इंग्रज यांजमध्यें भेदभाव दाखविण्यास कायद्याचा असा आधार फारसा नाहीं ही गोष्ट कबूल करणें भाग आहे. आतां कायद्याच्या अंमलबजावणींत हा फरक व्यक्त होतो, आणि सरकार दरबारच्या नोकऱ्या व बहुमानाच्या आणि किफायतीच्या जागा यांसंबंधानें तर उघड उघड पक्षपातहि दिसून येतो. परंतु आयर्लंदांतील 'पीनल कोडा' मुळें क्याथो-लिक लोकांची जी स्थिति झाली होती तिजपेक्षां आमची स्थिति बरी आहे असें म्हणणें भाग आहे. हिंदुस्थानांत धर्मछळ न होण्याचीं कारणें उघड

आहेत. मुख्य कारण असें आहे कीं, इंग्रजांची धर्मवेडेपणाची व धर्मच्छलाची लाट आहींशी झाल्यानंतर इंग्रजी साम्राज्य हिंदुस्थानांत स्थापलें गेलें. हा गुण कालाचा आहे, व्यक्तीचा नव्हे. शिवाय एका मुख्य धर्माच्या दोन पंथांत जितकें वैर असतें तितकें, मूलतः भिन्न अशा दोन धर्मांमध्यें असत नाहीं, असा साधारणतः नियम आहे. दुसरें असें कीं, आयर्लंदांत जाऊन ज्याप्रमाणें प्रॉटेस्टंट इंग्रजांनीं कायमची वसाहत केली होती व क्याथोलिक लोकांचा शेजारीपणा पत्करला होता त्याप्रमाणें हिंदुस्थानांत स्थिति नव्हती. इकडे इंग्रज लोक प्रथम आले ते व्यापारी म्हणून आले. त्यांस कायमचीं घरेंदारें करून राहावयाचें नव्हतें व व्यापाराच्या कामास जितका सलोखा लागतो तितका कुळाकडून जमिनीचा सारा वसूल करण्यास लागत नाहीं. शिवाय हिंदु लोक क्याथोलिक लोकांइतके निग्रही व स्वधर्मनिष्ठ असले तरी त्यांच्याहून ते अधिक सहिष्णुहि आहेत. या सर्व कारणांमुळें हिंदुस्थानांत इंग्रजांकडून धर्मच्छल झाला नाहीं.

जमिनीच्या बाबतींत आयर्लंदांतील प्रॉटेस्टंट लोकांच्या जागीं हिंदुस्थानांत स्वतः इंग्रज सरकार आहे हें लक्षांत घेतलें म्हणजे आयर्लंद व हिंदुस्थान यांजमध्यें वैधर्म्यापेक्षां आजच्या घटकेस साधर्म्यच अधिक भासतें खरें. तथापि एक गोष्ट लक्षांत घेणें जरूर आहे ती ही कीं, शेंकडों वर्षांच्या चळवळीनें आयरिश रयतेला सुधारलेली अशी जी स्थिति आज प्राप्त झाली आहे तीच स्थिति हिंदुस्थानच्या रयतेची आज असून, इंग्रजी अंमलाखालींच पण पूर्वीं ती याहूनहि बरी होती. रयतेची जमिनीवर मालकी असावी हें तत्त्व आयर्लंदांत अगदीं अलीकडे ठरलें आहे. परंतु हिंदुस्थानांत हें तत्त्व फार जुन्या काळापासून अंमलांत असून, मुंबई इलाख्यांत 'सर्वे ॲक्टा'नें —विशेषतः १९०१ च्या लँड रेव्हिन्यू बिलानें—या तत्त्वावर थोडाबहुत घालाच घातल्यासारखा झाला, असें यथार्थ रीत्या मानण्यांत येतें. आयर्लंदांतील जमीनदार इंग्रज असल्यानें त्यांच्या धाऱ्याच्या मागणीस कांहीं तरी आळा असावा, व ही मागणी फाजील असल्यास यथायोग्य धारा किती हें सरकारनें ठरवावें, या साध्या गोष्टीहि कायद्यानें अंमलांत येण्यास आयरिश लोकांस शेंकडों वर्षें चळवळ व प्रसंगविशेषीं रक्तपात करावा लागला. परंतु हिंदुस्थानांत निव्वळ रयतेच्या दृष्टीनें पाहतां खाजगी जमीनदारांविरुद्ध त्यांना

जो न्याय मिळण्याची अपेक्षा असते तो त्यांस यापूर्वींच व विशेष त्रास केल्या-शिवाय मिळून चुकलेला आहे. बंगाल प्रांत व मध्यप्रांत यांमध्यें 'टीनन्सी लॉज' या नांवाचे कायदे अंमलांत असून, त्यांच्या योगानें, रयतेच्या मग-दुरावरून पाहतां त्यांजकडून जमीनदारानें किती धारा घेणें रास्त होईल, हें ठरविणें न्यायकोर्टाकडे सोंपविण्यांत आलेलें आहे; व या कायद्यांचा अंमलहि जारीनें सुरू आहे. तसेंच मुंबई इलाख्यांत सावकारांविरुद्ध कायदे सुरू होऊन आज जवळ जवळ तीस वर्षें झालीं. आयर्लंडांतील जमीनबाबी-संबंधीं सर्वांत अत्यंत समाधानकारक असा जो कायदा १८८१ सालीं ग्लॅडस्टन-साहेबांच्या खटपटीमुळें करण्यांत आला त्याच्या आधीं दोन वर्षें महाराष्ट्रांतील रयतेस त्यांच्या बचावाचा कायदा मिळाला. १८८१ चा कायदा पदरांत पडेपर्यंत सुमारें दीडशें वर्षेंपर्यंत ज्या मारामाऱ्या व जो रक्तपात झाला त्यांच्या मानानें सन १८७६ सालच्या दुष्काळांत व त्यानंतर महाराष्ट्रांत शेतकऱ्यांनीं केलेला रक्तपात हा खंडीस रति या मानानें तरी भरेल कीं नाहीं याची शंकाच वाटते. आतां सावकार व जमीनदार लोकांना या कायद्या-पासून अन्याय होत आहे किंवा नाहीं, अगर होत असेल तर कितपत होत असेल हा प्रश्न वेगळा. तसेंच जो न्याय सरकार सावकारांना व जमीन-दारांना लावतें तो तें स्वतःस कितपत लावून घेतें; अगर तें स्वतः आपल्या रयतेस जो धारा मागतें तो तरी रास्त असतो कीं नाहीं, व हा रास्तपणा ठरविण्यास त्यांच्या व रयतेच्या दरम्यान कोणी तिऱ्हाईत असणें इष्ट आहे कीं नाहीं हा प्रश्न वेगळा. परंतु आयरिश रयत व हिंदुस्थानांतील रयत यांच्यासंबंधानें पाहतां, एकाची जी आजची स्थिति अनायासें आहे व जी असली तर पूर्वींहून कदाचित् थोडीबहुत बिघडलेलीच आहे असें त्यास वाटतें, ती मिळण्यास दुसऱ्यास शेंकडों वर्षें चळवळ करावी लागलेली आहे; व ही वैधर्म्याची एक बाब म्हणून लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे. आतां सरकारचें धोरण आहे असेंच कायम राहिल्यास, अनेक वर्षांपूर्वी आयर्लंडांत रयतेमध्यें ज्या कारणामुळें असंतोष माजला होता तींच कारणें इकडेहि अनेक वर्षांनीं अस्तित्वांत येण्याचा कदाचित् संभव आहे; नाहीं असें नाहीं. तथापि प्रस्तुत-च्या बाबतींत आयरिश रयतेच्या व हिंदी रयतेच्या स्थितींत फरक असून तो फरक एक वेळ हिंदी रयतेच्या हिताचा होता, हा या ठिकाणीं मुख्य मुद्दा

आहे. या बाबतींत आयर्लंदच्या इतिहासावरून जर बोध घ्यावयाचा असेल तर तो गतकालापेक्षां भविष्यकालासच अधिक लागू पडण्यासारखा आहे. देशी रयतेची जमीन विधर्मी व विजातीय जमीनदारांच्या अगर सावकारांच्या हातीं गेल्यापासून अत्यंत हानि होते. असा प्रसंग हिंदुस्थानांत आसाम वगैरे प्रांतांखेरीज इतर ठिकाणीं सुदैवानें यापूर्वी फारसा आलेला नाहीं. परंतु तो यापुढें सरकारनें न आणूं देण्याची सावधगिरी ठेवली पाहिजे, ही गोष्ट मात्र आयरिश इतिहासावरून कळण्यासारखी आहे! आमच्याहि-पेक्षां आयरिश इतिहास इंग्रज सरकारास अधिक अवगत आहे. कारण आम्ही तो फक्त वाचतों व तो त्यांच्या स्वतःच्या हातून घडून आलेला आहे; म्हणून ही गोष्ट सरकारनें अधिक दक्षपणानें लक्षांत ठेविली पाहिजे.

शिक्षणाचे बाबतींत आम्ही आयरिश लोकांपेक्षां एकंदरीनें मागें आहों. पण आयर्लंदचा चारशें वर्षांचा इतिहास व हिंदुस्थानचा फक्त शंभर वर्षांचा इतिहास, या दृष्टीनें आम्ही अधिक बऱ्या स्थितींत आहों असेंच म्हणणें रास्त होईल. धर्म व शिक्षण यांचा अत्यंत निकट संबंध असतो, व या संबंधामुळें आयर्लंदांत इंग्रज सरकारकडून शिक्षणास फारशी मदत झाली नाहीं, व आयरिश लोकांसहि धर्मव्यतिरिक्त असें शिक्षण दिलें तरी नको होतें. यामुळें शिक्षणाचा सर्व भार आयरिश लोकांनीं पहिल्यापासून आपला आपणच सांभाळला आहे. पीनल कोड अंमलांत होतें तोंपर्यंत हा भार सांभाळण्याचे कामीं त्यास फार व्यत्यय आला कारण स्वधर्मास धरून त्यांनीं शिक्षण देणें हाच मुळीं गुन्हा मानला गेला होता! परंतु १८२९ पासून हे सर्व कायदे रद्द झाले आहेत. इकडे हिंदुस्थानांतहि धर्मशिक्षण देण्यास सरकारकडून प्रत्यक्ष मदत मिळत नाहीं. धर्माचे बाबीस अनुकूळ अगर प्रतिकूळ न राहतां फक्त ऐहिक प्रवृत्तीसच धरून शिक्षण देण्याचा प्रघात सरकारानें प्रथमपासून घातला व तो लोकांसहि मान्य झाला आणि खासगी रीतीनें धर्मशिक्षण देण्याची मोकळीक असल्यानें आयर्लंदप्रमाणें हिंदुस्थानांत शिक्षणाचा प्रश्न धर्माच्या संबंधानें पूर्वी कधीं वादग्रस्त झाला नाहीं व पुढेंहि होण्याचा संभव नाहीं. हिंदुस्थानांत शिक्षणसंबंधीं वाद आहे तो राष्ट्रीय शिक्षणाबद्दल; व अर्थात् या वादास शिक्षणविषयापेक्षां राजकीय दृष्टीनेंच अधिक महत्त्व आलेलें आहे. पूर्वी आयर्लंदांत जसा रोमन क्याथोलिक शिक्षण संस्थांचा

अगर थोडे दिवसांपूर्वी फरान्समध्यें धर्मशिक्षण संस्थांचा छळ झाला; तसा
हिंदुस्थानांत राष्ट्रीय शिक्षण देणाऱ्या संस्थांचा छळ होण्यास हल्लीं सुरुवात
झालेली असून संशयग्रस्त सरकारचे हातून तो दिवसेंदिवस कदाचित् अधिकच
होईल अशी भीति वाटत आहे. हिंदुस्थानांतील लोकांस जसें राष्ट्रीय शिक्षण
हवें तसेंच आयरिश लोकांस धार्मिक शिक्षण हवें आहे, व पूर्वीं आयरिश
लोकांनीं सोसलेला शिक्षणविषयक छळ यापुढें कदाचित् आमच्या वाट्यास
येऊन आयरिश लोकांस मात्र धर्मशिक्षण देणारी युनिव्हर्सिटी हवी आहे ती
लवकरच मिळण्याचा संभव आहे.

धर्मसंबंधीं आयरिश लोकांचें एक दुसरें गाऱ्हाणें होतें तें १८६७ सालीं
ग्लॅडस्टनसाहेबांच्या अनुग्रहानें संपलें. आयर्लंदांतील शेंकडा ७५–८०
लोकांचा धर्म क्याथोलिक असतां प्रजेच्या तिजोरींतील लाखों रुपये दरसाल
खर्च करून इंग्रज सरकारनें त्यावर प्रॉटेस्टंट धर्ममंडळ पोसलें होतें. अर्थात्
हा केवळ अन्याय होता; परंतु आयरिश लोकांना प्रत्यक्ष अंगास लावून
झोंबणारी व अधिक चीड आणणारी अशी एक विशेष गोष्ट होती; ती
ही कीं रोमन क्याथोलिक शेतकऱ्याला शेताच्या पिकांतला दहावा हिस्सा
देऊन त्यावर आपल्या गांवच्या प्रॉटेस्टंट भिक्षुकांची व धर्मोपदेशकांची वृत्ति
चालवावी लागत असे. शेतांत पीक उभें असलें म्हणजे प्रत्येक नऊ कणसें
टाकून दहावें आपलें असा हक्क सांगण्याचा अधिकार या भिक्षुकांस असे व
हक्कदारीचा वसूल करणारे मक्तेदार दलाल फार जुलूम करीत. आपल्या
इकडील दाखला द्यावयाचा असतां असें म्हणतां येईल कीं, समजा उद्यां
सरकारानें कायदा करून यज्ञेश्वरभट दीक्षितांचें अग्निहोत्र चालावें म्हणून
इब्राहिम खतीबाच्या घरच्या कंदुरीचा अंश वसूल करण्याचा अधिकार पिऱ्या
मांगास द्यावा असें ठरविलें, अगर दरग्यामध्यें निवांत बसून काजीसाहेबास
कलमा पढतां यावा अगर कुराणाचें पुराण सांगतां यावें याकरितां सरकारी
कायद्यानें गांवांतील सर्व ब्राह्मणांच्या घरच्या हविष्यान्नावर त्यांस वृत्ति
उत्पन्न करून दिली—तर तें किती अन्यायाचें होईल! क्याथोलिक शेत-
कऱ्यांच्या पिकाचा दहावा हिस्सा प्रॉटेस्टंट धर्मोपदेशकांस देवविणें हें तितकेंच
अन्यायाचें व चीड आणणारें असतां हा प्रघात शंभरांहून अधिक वर्षेपर्यंत
आयर्लंदांत चालू होता! हा प्रकार १८३७ चे सुमारास बंद झाला

व १८६७ साली सरकारी पैशावर प्रॉटेस्टंट धर्ममंडळ पोसण्याचेंहि बंद झालें. अशा तऱ्हेचें गाऱ्हाणें आपणाकडे केव्हांहि नव्हतें. हिंदुस्थानच्या तिजोरींतून ख्रिस्ती धर्ममंडळाचा थोडाबहुत खर्च चालतो हें खरें आहे, परंतु इतर खर्चाच्या मानानें हा फार थोडा असल्यामुळें तो हिंदी प्रजेच्या डोळ्यांवर येत नाहीं. शिवाय ख्रिस्ती धर्ममंडळाप्रमाणें हिंदुमुसलमान देवस्थानेंहि इंग्रज सरकार चालवितें, यामुळें त्या खर्चाचा आपणास फारसा विषादहि वाटत नाहीं. अशा रीतीनें धार्मिक अशी कोणचीहि बाब राज्यकर्ते व प्रजा यांच्या नित्य अगर अनित्य संबंधांत आम्हास फारशी नडत नाहीं. हा वैधर्म्याचा मुद्दा महत्त्वाचा आहे.

आतां राजकीय दृष्टया विचार करितां या दोन देशांचे स्थितींतील वैधर्म्य मात्र आम्हांस वाईट वाटण्यासारखें आहे. आयरिश लोक व इंग्रज हे जरी आपापलें राष्ट्रीयत्व निरनिराळें मानितात तरी आयरिश लोक हिंदुस्थानवासी लोकांपेक्षां इंग्रजांस पुष्कळच जवळचे आहेत. इंग्लंदांतील बहुजन समाजाचा धर्म जरी प्रॉटेस्टंट व आयर्लंदांतील बहुजन समाजाचा धर्म जरी क्याथोलिक असला तरी दोन्ही राष्ट्रें ख्रिस्ती आहेत. एवढेंच नव्हे तर हिंदुस्थानांतील प्रॉटेस्टंट ख्रिश्चन लोकांपेक्षां आयर्लंदांतील क्याथोलिक, इंग्रज लोकांस अधिक जवळचे असे वाटतात. इंग्लंदांतहि रोमन क्याथोलिक लोक मुळींच नाहींत असें नाहीं. लॉर्ड रिपन व ड्यूक ऑफ नार्फोक अशांसारखे लोक रोमन क्याथोलिकच आहेत. नुकतेंच लंदन शहरांत रोमन क्याथोलिक लोकांचें जें वडें संमेलन भरविण्यांत आलें होतें त्या वेळीं प्रॉटेस्टंट व क्याथोलिक लोकांच्या मिरवणुकीसंबंधानें विरोधाची चकमक जरा थोडीशी उडाली होती; तरी अखेर सदरहू संमेलनासंबंधानें इंग्रजी प्रॉटेस्टंट लोकांनीं किती सहिष्णुता दाखविली हें चांगलें व्यक्त झालें. आयरिश रोमन क्याथोलिक व हिंदी प्रॉटेस्टंट यांजमध्यें इंग्रजांच्या दृष्टीनें जमीनअस्मानाची तफावत आहे; व युरोपियन आणि एशियाटिक यांमध्यें सूक्ष्म भेद कल्पून दक्षिण आफ्रिका व कॅनडा या देशांत एशियाटिक लोकांस मज्जाव होण्यास जें कारण घडतें तेंच आयरिश व हिंदी ख्रिश्चन यांच्यामध्यें पंक्तिप्रपंच करविण्यास हटकून कारणीभूत होतें. दुसरें असें आहे कीं, इंग्रज व आयरिश लोक यांमध्यें रोटीव्यवहार तर सर्रास होतोच, परंतु बेटीव्यवहारहि होण्याचा

योग असतां धर्ममतांतर होऊन तो योग घडून येण्यास फारसा वेळ लागत नाहीं. कारण जातिभेद नसल्यामुळें फक्त धर्मपंथाचा भेद राहतो; आणि तोहि विशेषत: हल्लींसारख्या सहिष्णुतेच्या काळांत तादृश जाचक होऊं शकत नाहीं. सहिष्णुतेनें वैरभाव कमी होऊन गुणग्राहकता वाढते; व प्रसंगविशेषीं धर्ममतांतर सहजच होऊं शकतें. आज आयर्लंदांत एकाच घराण्यांतील एक शाखा क्याथोलिक तर दुसरी प्रॉटेस्टंट असेंहि आढळून येतें. क्याथोलिक लोकांचा धर्म प्रॉटेस्टंट पंथाच्या मानानें कसाहि असला तरी त्यांच्यांत उपपंथ नाहींत. व आयर्लंदांतील शेंकडा ७५ इतकी लोकसंख्या आपल्या धर्मगुरूच्या सूत्रानें एकत्र बांधली गेल्याप्रमाणें आहे. हिंदुस्थानांत याच्या उलट स्थिति असून एका हिंदु धर्मांत शेंकडों जाती व शेंकडों पंथ आहेत. शिवाय मुसलमान, ख्रिस्ती, वगैरे इतर धर्म आहेत ते वेगळेच. इतक्या भेदभावाचें दडपण असतां त्यांतूनहि हिंदुस्थानांत राष्ट्रीयत्वाची कल्पना डोकें वर काढीत आहे, हें खरें; परंतु या कल्पनेचा हल्लीं नुकता कोठें उदय झाला आहे. ती मध्यान्हीस येऊन सर्व राष्ट्रावर एकसारखा उज्ज्वल प्रकाश पाडील तो सुदिन! राष्ट्रीय सभेमध्यें एकादा मुसलमान आलेला दिसला कीं, आपण त्याचें मोठें कौतुक करितों ही गोष्ट वेगळी. परंतु आज २५ वर्षें 'राष्ट्रीय' नांवाची सभा भरत असून तिला मुसलमान लोक अद्यापि 'हिंदूंची' सभा मानितात, ही गोष्ट ध्यानांत ठेवली पाहिजे.

राजकीय शिक्षणासंबंधानें पाहतां असें दिसून येतें कीं, आयर्लंदचें स्वतंत्र असें पार्लमेंट जरी आज मितीस नाहीं तरी अशा प्रकारचें त्यांचें पार्लमेंट पूर्वी एके वेळीं होतें, व हल्लींहि आयर्लंदतर्फे शंभर सभासद ब्रिटिश पार्लमेंटमध्यें निवडून दिलेले असतात. जर आपण आज पार्लमेंट सभेच्या स्वरूपाच्या संस्था आपलें उद्दिष्ट म्हणून मागत आहों व आपणास त्या मिळणें हें अद्यापि दूर आहे, तर अशा संस्थांशीं ज्या लोकांचा प्रत्यक्ष परिचय आज शेंकडों वर्षांचा आहे त्यांचें राजकीय शिक्षण आमच्या मानानें फार पुढें गेलेलें असून आपण त्या बाबतींत अद्यापि फार मागें आहों, हें कोणासहि प्राजंलपणें कबूल करावें लागेल. ग्रॅटन, फ्लड, ओकॉनेल, पार्नेल यांसारखे वक्ते, पार्लमेंटचे सभासद व पुढारी होण्यास लायक असे लोक आजहि हिंदुस्थानांत थोडेबहुत आहेत व दिवसेंदिवस ते अधिक निर्माण होतील असा दृढ भरंवसा आहे. परंतु पात्रता व

प्रत्यक्ष अनुभव यांमध्यें पुष्कळ अंतर असतें. एकाद्या कामास लागणारे गुण अंगीं असणें वेगळें, व ते गुण असून तें काम प्रत्यक्ष हातून घडून येणें हें वेगळें. 'पार्लमेंटरी' पुढारी जरी आज आपणांत थोडेबहुत सांपडणें शक्य आहे तरी आपल्या लोकांस पार्लमेंटरी संस्थेचा अनुभव अद्यापि नाहीं. पात्रता भरपूर आहे पण अनुभव कमी आहे. आतां अनुभव येण्यास अंगावर काम पडलें पाहिजे ; व जितकें काम आमच्या अंगावर पडावें तितकें न पडल्याचा दोष सरकारकडेच आहे यांत शंका नाहीं. उदाहरणार्थ, मोर्ले-साहेबांनीं आपल्या कौन्सिलांत दोघां हिंदी गृहस्थांची नेमणूक थोडया दिवसां-पूर्वीं केली, व येवढयाशा थोडया मुदतींतहि त्यांनीं आपलें काम उत्कृष्ट रीतीनें केलें असें नुकतेंच बोलूनहि दाखविलें, अर्थात् आज या विवक्षित बावतींत तरी पात्रता प्रत्ययास आणून अनुभव मिळवून देण्याचें श्रेय मोर्लेसाहेबांकडे आहे ; व उद्यां सेक्रेटरी ऑफ स्टेटच्या कौन्सिलाप्रमाणें छोटया व वडया लाटसाहेबांच्या कौन्सिलांतहि जर हिंदी लोकांची नेमणूक होईल तर तेथेंहि त्यांची पात्रता आपोआप सिद्ध होऊन अनुभवहि पदरीं पडूं लागेल. केल्याशिवाय कांहीं येत नाहीं व जबाबदारीनें राज्यकारभार करण्याची संधि हिंदी लोकांस वारंवार न येण्याचा दोष सरकारकडे आहे. तरी पण अंगीं अनुभव नसल्याचा जो कमीपणा म्हणून आहे तो अनिच्छेनें का होईना आपल्या पदरीं राहतोच. हें अधिकाराच्या जागांसंबंधानें झालें. परंतु अधिकारांच्या जागांस हिंदी लोक लायक आहेत असें म्हणणारे लॉर्ड मोर्लहि, "पार्लमेंटरी संस्था वापरण्याला ते लोक अद्यापि लायक नाहींत व पुढेंहि अनंत युगें लायक होणार नाहींत," असें उघडपणें आज म्हणत आहेत ! हें म्हणणें वस्तुतः खरें नसून तें कालांतरानें टिकणार नाहीं, व हिंदी लोकांची योग्यता केवळ मोर्लेसाहेबांच्या मतावर अवलंबून नाहीं ही गोष्ट खरी. तरी पण ज्या पार्लमेंटरी संस्थांचा आयरिश लोकांस प्रत्यक्ष अनुभव तीन चारशें वर्षें आहे त्यांचें आम्हांस दर्शन होणेंहि आजच्या स्थितीस फार दूर आहे ; व म्हणून आयरिश लोकांच्या मानानें राजकीय शिक्षणांत आपण फार मागें आहों हें उघड आहे.

परंतु ब्रिटिश पार्लमेंट सभेंत बसणाऱ्या या शंभर सभासदांचा उपयोग आयरिश लोकांस फक्त राजकीय शिक्षणच मिळवून देण्यापुरता होत असेल

असें मानणें चूक आहे. या शंभर सभासदांस आपला डाव जरी प्रत्यक्ष व हटकून साध्य करितां येणें शक्य नसलें तरी तो अप्रत्यक्ष रीतीनें त्यांना केव्हां केव्हां साध्य करितां येतो. त्यांना आपलें नाक शाबूत ठेवून स्वतःस जरी शुभशकुन करितां आला नाहीं तरी तें कापून दुसऱ्यास अपशकुन करितां येतो. त्यांना आपली नाव जरी तारतां आली नाहीं तरी केव्हां केव्हां दुसऱ्याची नाव त्यांना बुडवितां येते. व यामुळें जें कोणी प्रेमानें देण्यास तयार नाहीं तें दहशतीनें केव्हां केव्हां त्यांस मिळवितां येतें. ब्रिटिश पार्लमेंटांतील राज्यकारभार राजकीय पक्षांचे बलाबलावर अवलंबून असतो हें वाचकांस माहीत असेलच, व यामुळें आयरिश सभासदांच्या मतांस केव्हां केव्हां फारच महत्त्व येतें. एकाद्या दगडास एरवीं जरी महत्त्व नसलें तरी तागडींत पासंग घालावयाच्या वेळेस, अगर दुसऱ्याचे डोक्यावर प्रहार करावयाचा असतां तो जवळ नसला तर हुडकून आणावा लागतो. त्याचप्रमाणें एकाद्या प्रश्नावर बहुमत करून पार्लमेंटमधील अधिकाराचें पारडें फिरविण्यास आयरिश सभासदांची मदत पुष्कळ वेळां मागण्यांत आलेली आहे, व 'योग्य मोबदला' घेऊन ती त्यांनीं दिलेलीहि आहे. आयरिश सभासदांशीं संगनमत अगर 'तह' केल्याचा आरोप फॉक्स व पिट यांचे काळापासून आज मितीपर्यंत कॉनझरव्हेटिव्ह पक्षानें लिबरल पक्षावर पुष्कळ वेळां आणला आहे. पार्नेलच्या अमदानींत आयरिश पक्षांत जूट असल्यानें नेहमीं हे आयरिश सभासद कॉनझरव्हेटिव्ह व लिबरल पक्षाचें युद्ध बराच वेळपर्यंत तटस्थपणें पाहात बसत; व अगदीं आयत्या वेळीं पेंढाऱ्याप्रमाणें गर्दी करून कोणत्या तरी एका पक्षावर लूट मिळविण्याचें संधान पाहून, तुटून पडत व एका क्षणांत जयापजयाचें पारडें फिरवीत ! ग्लॅडस्टनसाहेबांनीं होमरूलचा प्रश्न इतक्या नेटानें हातीं घेण्यास त्यांची स्वाभाविक न्यायबुद्धि व उदारता हीं तर कारणीभूत झालींच यांत शंका नाहीं ; परंतु लिबरल पक्षाचें पारडें पार्लमेंट सभेमध्यें जड करून ठेवण्यास आयरिश सभासदांची त्यांस मदत होई हें कारणहि कांहीं अगदींच गौण नव्हतें. खुद्द ग्लॅडस्टनसाहेबांचाहि पराभव कित्येक वेळां आयरिश सभासदांच्या प्रतिकूलतेमुळेंच घडून आलेला होता. व पार्नेल हा किलमाईनहॅम येथें तुरुंगांत असतां त्याच्याशीं तह ठरवून त्याची मुक्तता करवून, आयरिश सभासदांचीं मतें आपल्या बाजूस वळवून घेतलीं असा कॉनझरव्हेटिव्ह पक्षानें

या लिबरल मुत्सद्यांवर अगदीं भर सभेंत दोषारोप केला होता. तात्पर्य, आयर्लंदचे प्रतिनिधी ब्रिटिश पार्लमेंट सभेमध्यें असल्यानें त्यांचीं सर्वच कामें जरी हटकून साधत नाहींत व आयर्लंदचीं सर्व दुःखें जरी निवारण होत नाहींत, तरी आयर्लंदच्या स्थितीकडे सभेचें लक्ष बळजबरीनें ओढतां यावें इतकी 'सनदशीर बंडाळी' व अडथळा या सभासदांस करितां येतो. परंतु हिंदुस्थानास अशा प्रकारचा फायदा मुळींच मिळत नाहीं. हिंदुस्थानचा प्रतिनिधि पार्लमेंटमध्यें एकहि नसल्यामुळें सभेचें लक्ष हिंदुस्थानकडे वेधण्यास कोणा तरी युरोपियन सभासदाची मदत घ्यावी लागते; व त्यास या देशासंबंधीं माहिती फारच थोडी असल्यानें, कोणा तरी माहितगार मनुष्यानें ती मुद्दाम करून द्यावी लागते. परंतु ही उसनी शिधोरी प्रत्यक्ष वादविवादांत फारशी उपयोगी पडत नाहीं असें अनेक वेळां अनुभवास आलेलें आहे. कॉन्झरव्हेटिव्ह घ्या किंवा लिबरल घ्या, कोणत्याहि पक्षाचें हिताहित हिंदुस्थानच्या अनुकूलतेवर अगर प्रतिकूलतेवर अवलंबून नाहीं, व यामुळें केवळ न्यायबुद्धीच्या प्रेरणेनेंच हिंदुस्थानाकडे त्यांचें काय लक्ष जाईल तें खरें. परंतु ज्याचा आपला प्रत्यक्ष संबंध येत नाहीं अशा लोकांचें काम कितीहि न्यायाचें व खरें असलें तरी केवळ न्यायबुद्धीच्याच स्फूर्तीनें त्याजकडे लक्ष जाणें ही गोष्ट विरळा. न्यायबुद्धीचें सोंग आणून दोन्ही पक्ष पुष्कळ वेळां हिंदुस्थानच्या हिताच्या आड येण्यास व अँग्लो इंडियन अधिकाऱ्यांचें प्रिय करण्यास मिलाफी होतात. पण हा मिलाफ पाहून असें मनांत येतें कीं, 'पांथस्थाच्या दशम्या' वांटून घेण्याचे कामीं यांचा तंटा चालावयाचा तो चालून, दशम्या विटाळून आपल्या पदरांत पाडून घेण्याच्या कामीं मात्र यांचा मिलाफ होतो.

ब्रिटिश पार्लमेंट सभेमध्यें प्रतिनिधि निवडून देण्याचा हक्क हिंदुस्थानास नसल्यामुळें अप्रत्यक्ष असेहि तोटे पुष्कळ होतात. एक तर या गोष्टीमुळें 'कमअस्सल दर्जाचा' छाप अगर तप्त-मुद्रा जी हिंदी लोकांचे डोक्यावर पडते, ती त्यांस जगांत कोठेंहि गेलें तरी बाधक होतेच. हा अनुभव आफ्रिका, कानडा, युरोप वगैरे देशांत आम्ही हिंदी लोक गेलों असतां आपणांस रोखठोक पटतो, व असें होणें स्वाभाविकच आहे. आपल्यामध्यें अशी एक म्हण आहे कीं, "नवऱ्यानें बायकोस रांडे म्हटलें तर शेजारणी बायाहि 'रांडाबाई' म्हणून हांक मारणार." ही म्हण या ठिकाणीं बरोबर लागू पडते. आमचे

राज्यकर्ते आम्हांस जें सर्टिफिकीट देणार त्याच्याच जोरावर बहुधा आम्हांस परदेशांत मान मिळणार व त्यांनींच जर पार्लमेंटादि संस्थांस हिंदी लोक नालायक व नादान आहेत असें सर्टिफिकीट दिलें तर मग परदेशांत आम्हांस कोण विचारतो ? आयरिश लोकांची स्थिति याहून वेगळी आहे. त्यांस होमरूल मिळो वा न मिळो ब्रिटिश साम्राज्याचे एक घटक व स्वराज्याचे एक वेळचे भोक्ते असा मान त्यांस आजपर्यंत पृथ्वीचे पाठीवर सर्वत्र मिळत आला आहे व अद्यापहि मिळत आहे. आयरिश लोक अमेरिकेंत जाऊन तेथें मोठमोठ्या दर्जास चढल्याचीं उदाहरणें आहेत, व आजच्या घटकेस अमेरिकन राजकारणांत आयरिश लोकांचें प्रस्थ बरेंच माजलेलें आहे. तीच गोष्ट फरान्ससंबंधानें. नेपोलियन बोनापार्ट याची आणि वुल्फटोन व रॉबर्ट एमेट यांची गांठ पडल्याचें प्रसिद्धच आहे. लिमरिक येथें क्याथोलिक लोकांच्या तरवारीची कीर्ति राखणारा सार्सफिल्ड व त्यानंतर टोन यांस फरेंच लष्करांतील जनरलच्या जागा मिळाल्या होत्या ; आणि त्याचप्रमाणें मान मिळण्यास आजहि अवसर आहे. तसेंच आयरिश लोकांस खुद्द इंग्लंदमध्यें वसाहतींत व हिंदुस्थानांत सर्वांत श्रेष्ठ अशा हुद्याच्या जागा मिळूं शकतात. ड्यूक ऑफ वेलिंगटन व लॉर्ड रॉबर्टस हे दोघेहि इंग्लंदचे सेनाधिपति आयरिश होते. हिंदुस्थानांतील व वसाहतींतील सिव्हिल सर्व्हिसमध्यें आयरिश, इंग्रज व स्कॉच हा भेद नाहीं, अलाहाबादचे माजी लेफ्टनंट गव्हर्नर सर अँटनी मॅकडॉनेल हे आयरिश आहेत. तात्पर्य आयरिश लोकांनीं होमरूल मागण्याचा तेवढा हट्ट सोडला म्हणजे मग त्यांस इंग्रजी साम्राज्याचा कोणताहि फायदा दुष्प्राप्य आहे असें नाहीं. व हा हट्टहि पुढेंमागें पुरण्याचा संभव आहे. उलट पक्षीं हिंदुस्थानाकडे पाहावें तों पार्लमेंट सभेंत प्रतिनिधी निवडून देण्याचा हक्क हिंदी लोकांस नाहीं एवढेंच नव्हे तर अशा हक्काची लालसा मनांत धरणें म्हणजे आभाळांतील चांदोबा खेळावयास मागण्यासारखें होय असें सर्वोत्कृष्ट लिबरल तत्त्वज्ञानी म्हणतात. अधिकाराच्या जागांसंबंधानेंहि पाहतां लष्करांत दोन अडीचशें रुपयांच्या सुभेदारीपलीकडे आमची मजल गेलेली नाहीं. जहाजावर तेलाच्या बुधल्या साफ करणें अगर दोरखंड गुंडाळणें एवढेंच काम आम्हांस मिळतें. व मुलकी खात्यांत डेप्युटी कलेक्टरपलीकडे आमचा हात सहसा पोंचत नाहीं. येऊन जाऊन निरुपद्रवी अशा न्यायखात्यांत आम्हांला हायकोर्ट जज्जाची एकादी

जागा मिळते. परराष्ट्रांत आम्हांस शिफारस मिळणें तर दूरच परंतु आमचा आम्हीं आपल्या गुणानें तेथें कदाचित् शिरकाव करून घेऊं म्हटलें तर आमचें संशयी सरकार तेवढाहि फायदा आम्हांस पचूं देण्यास तयार नाहीं !

शेवटीं वैधर्म्याचा एक विशेष मुद्दा घेऊन आपण प्रस्तुत विषयाच्या या अंगाचें विवेचन पूर्ण करूं. हा मुद्दा म्हटला म्हणजे आयर्लंद व हिंदुस्थान यांजमधील आकारमान व लोकसंख्या वगैरे बाबतींत असलेल्या फरकासंबंधाचा होय. आयर्लंदचें क्षेत्रफळ व लोकसंख्या हीं दोन्ही हिंदुस्थानांतील सर्वांत लहान प्रांताइतकींहि भरतील किंवा न भरतील हें आम्हीं पहिल्या भागांत दर्शविलेंच आहे. असें असतां एकाच अंमलाखालीं असलेल्या या दोन देशांच्या राजकीय सुधारणेंत अत्यंत अंतर असावें, याचें कारण लक्षांत घेण्यासारखें आहे. आमच्या मतें हें कारण असें आहे कीं, हिंदुस्थान देशाचा प्रचंड विस्तार व त्यांतील लोकसंख्या हीं हिंदुस्थानास उपकारापेक्षां अपकारासच अधिक कारणीभूत झालेलीं आहेत. राष्ट्रीयत्वाची मीमांसा जगाच्या अनुभवावरून अगर तत्त्वतःहि जरी आपण करूं लागलों तरी एक मुख्य सिद्धांत आपल्या नजरेस दिसून येतो. तो हा कीं, राष्ट्रीयत्वाची कल्पना केंद्रीभूत होऊन ती प्रभावी बनण्यास क्षेत्र जितकें अधिक लहान तितकें चांगलें. अलीकडे आम्हांस सर्व हिंदुस्थान देशाचा संकीर्ण रूपानें विचार करण्याची संवय लागलेली आहे. हिंदुस्थान सरकार आपल्या राज्यरक्षणाच्या सोयीकरितां अगर अभिनव महत्त्वाकांक्षेच्या समाधानार्थ जसजसें हातपाय पसरूं लागलें व नवीन प्रांत जिंकून आपल्या राज्यास जोडूं लागलें, तसतशी ‘ हिंदुस्थान ’ या भूवर्णनविषयक शब्दाची व्याप्तिहि वाढूं लागली. आणि असें होतां होतां सह्याद्रिखालचें कोंकण व चीनच्या सरहद्दीवरील ब्रह्मदेशाचा भाग या दोन प्रदेशांतील लोकांस ते ‘एका राष्ट्राचे अवयव’ असें म्हणण्यापर्यंत मजल येऊन ठेपली. परंतु अशा औपचारिक नामकरण विधीनें राष्ट्रांतील लोकांचा खरा एकजीव होणें शक्य नाहीं हें अगदीं उघड आहे. राष्ट्र म्हणजे कांहीं पाणिनीचें व्याकरणसूत्र नव्हे, कीं त्यामध्यें श्वन् (कुत्रा), युवन् (तरुण मनुष्य), मघवन् (इंद्र), इत्यादि निरनिराळी मंडळी केवळ ‘समानांत’ म्हणून एका दावणीस बिनतक्रार वसतील अगर समान रूपकरण करून घेतील. किंवा राष्ट्र म्हणजे शेक्सपीयरच्या मॅकबेथ नाटकांतील चेटकिणीची कढई नव्हे, कीं त्यांतील रसई

बनण्याकरितां ओलें–वाळलें, सजीव–निर्जीव, बरें–वाईट काय वाटेल तें आंत आणून टाकिलें तरी चालेल. अथवा राष्ट्र म्हणजे कांहीं शाकांबरी व्रताच्या उद्यापनाचें जेवण नव्हे कीं त्यांत पांचपन्नास प्रकारचा भाजीपाला शिजवून त्यांचें अद्भुत पक्वान्न बनवावयाचें. राष्ट्राच्या घटनेस कांहीं विशेष प्रकारचे नियम लागू आहेत ; व त्यांत धर्म, भाषा, वंशविस्तार, ऐतिहासिक परंपरा व प्रत्यक्ष राजकीय हिताहित इ. अनेक गोष्टी प्रमुख आहेत. परंतु वर सांगितल्याप्रमाणें सह्याद्रिखालचें कोंकण व चीनच्या सरहद्दीवरील ब्रम्ही लोक यांमध्यें वर नमूद केलेल्या गोष्टींपैकीं कोणतीहि समान नसून केवळ ब्रिटिश सरकारची महत्त्वाकांक्षा अगर त्याची कायदेशीर सत्ता यांखेरीज दुसरें साधारण अधिष्ठान असें कोणतेंच नाहीं. अर्थात् हिंदुस्थानांत 'राष्ट्र' या दृष्टीनें विचार करण्याचे वेळीं ब्रिटिश सरकार राज्यमर्यादेच्या बाजूनें विचार करितें, परंतु तो तसा न करितां या प्रचंड राज्यविस्तारामध्यें यदृच्छेनें एकत्र समाविष्ट झालेल्या प्रत्येक घटकाच्या परिस्थितीच्या बाजूनेंच विचार करणें जरूर आहे. मद्रासी, महाराष्ट्रीय, पंजाबी, गुजराथी, बंगाली व ब्रह्मी या निरनिराळ्या लोकांस मिळून राष्ट्रीयत्वाचीं वर सांगितलेलीं लक्षणें कोणकोणतीं व कितपत लागू पडतात याचा विचार केला असतां असें दिसून येईल कीं, या सर्व लोकांचें एकराष्ट्र बेमालूमपणें बनविणें अवघड आहे. व तें तसें बनवितां येईपर्यंत या निरनिराळ्या लोकांनीं आपण आपल्यापुरतें तरी राष्ट्र आहों असें मानूं नये असा निर्बंध करणें सर्वथैव चुकीचें होईल. या सर्वांचें एकराष्ट्र होईपर्यंत स्तब्ध बसण्यास सांगणें म्हणजे फाटक्या पंचांत आवळ्यांची मोट बांधून होईपर्यंत अगर एकाद्या पुलाचा पाया घालावयाचा असतां ओढ्यांतील खळखळ वाहणारें पाणी सर्व ओसरून जाईपर्यंत थांबण्यास सांगण्यासारखेंच असमंजसपणाचें आहे.

आयर्लंदचें राष्ट्र बनण्यास त्याचा अल्पविस्तार, आयरिश लोकांची भाषा, धर्म व पूर्वपरंपरा वगैरे गोष्टी फार उपयोगी पडलेल्या आहेत. व इतकें असूनहि उत्तर आयर्लंदांतील लहानशी प्रॉटेस्टंट वसाहत राजकीय संबंधांत थोडासा विरोध असल्याकारणानें पोटांत जाऊन बसलेल्या कांचेच्या तुकड्या-प्रमाणें पचनींहि पडत नाहीं व बाहेरहि निघत नाहीं तर आपली जागा धरून आयरिश राष्ट्राच्या आंतड्यास इजा मात्र करीत आहे. हें लक्षांत घेतलें

म्हणजे हिंदुस्थानांतल्या आपल्या या निरनिराळ्या जाती, त्यांच्यामध्यें पूर्वीच असलेले स्वाभाविक विरोध व ते विरोध वाढविण्याचें राज्यकर्त्यांचें धोरण इ० गोष्टींच्या स्मरणानें हिंदुस्थान हें सर्व एकराष्ट्र होऊन मग त्याचा उदय होईल, अशी सदिच्छा धारण करणाऱ्या भाविक मनुष्याच्या डोळ्यावर निराशेची झांपड पडल्यावाचून राहणार नाहीं. आपापल्या सोयीप्रमाणें क्षेत्र आखून घेऊन हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या लोकांनीं राष्ट्रीयत्वाच्या बागेची मशागत करण्यास लागलें पाहिजे ही गोष्ट मनावर ठसेल तर मात्र उद्योगास उमेद येण्याचा संभव आहे. बंगाल प्रांताचें उदाहरण घेतलें असतां आम्ही म्हणतों ही गोष्ट कोणासहि पटेल. आमच्या मतें बंगाली राष्ट्राचें 'राष्ट्रीयत्व' आज जें ढळढळीतपणें दिसूं लागलें आहे, तेंहि आयरिश लोकांप्रमाणें मर्यादित क्षेत्रामध्यें कल्पनाबीज रुजल्यामुळेंच होय. संयुक्त बंगाल प्रांत हा क्षेत्रफळ अगर लोकसंख्या यांच्या मानानें जरी हिंदुस्थानांतील इतर कोणत्याहि प्रांतापेक्षां मोठा असला तरी दुसऱ्या कोणत्याहि प्रांतास ज्या कांहीं गोष्टी दुर्लभ त्या बंगाली लोकांस अनुकूल आहेत. उदाहरणार्थ संयुक्त बंगाल प्रांत हा भूवर्णनदृष्ट्या अखंड असून एका बिहारी लोकांखेरीज बाकी जवळ जवळ चार कोटी बंगाली लोकांची भाषा, धर्म, व ऐतिहासिक परंपरा या एकच आहेत. या टापूंतील लोकांस एकाच प्रकारचें शिक्षण मिळालेलें आहे. व वंगभंग होण्यापूर्वीपर्यंत ते सर्व एकाच अंमलाखालीं होते. धर्माचे बाबतींत त्यांजमध्यें भेदभाव नव्हता ; व पूर्व बंगाल प्रांतामध्यें जरी मुसलमान लोकांची वस्ती पुष्कळच आहे, तरी ती सर्वथा अशिक्षित असल्याकारणानें हिंदी राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेच्या आड येण्यासारखी नव्हती. बंगाली लोकांची जशी भाषा व विद्या एक तसें त्यांचें सुखदुःख व मानापमान हीं एकच होतीं. 'बंगाली' म्हणून नाक मुरडणें अगर सांपडेल तेथें नेभळा म्हणून त्याचा उपमर्द करणें या गोष्टी संयुक्त बंगालच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत वाटेल त्या मनुष्यास सोसाव्या लागत. म्हणून आपलें नांव उजळ व्हावें ही महत्त्वाकांक्षा व परिणतबुद्धि जेव्हां बंगाली लोकांच्या मनांत उद्भवली तेव्हां तिचा फैलावहि या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत हां हां म्हणतां एकदम झाला ; व वंगभंगाचे योगानें राष्ट्र दुभंगावें तें न दुभंगतां उलट त्याच्या साखळीचे दुवे अधिकच दृढ झाले. असो ; अशा रीतीनें प्रत्येक हिंदी राष्ट्रानें

आपल्या राष्ट्रीयत्वाचा जसा अभिमान बाळगला पाहिजे तसेंच इतर जातीं-वरहि प्रेमभाव ठेवून तो वाढविला असतां, ब्रिटिश अंमलाखालीं इतरत्र आहेत त्याप्रमाणें पुढें हिंदुस्थानांतहि राष्ट्रसंघ बनण्याची वेळ येईल, परंतु आज प्रत्यक्ष पाहूं गेलें तर आयर्लंड व हिंदुस्थान यांचे दरम्यान क्षेत्रफळ व लोक-संख्या यांमध्यें जो फरक आहे तो आमच्या संकीर्ण राष्ट्रीयत्वास प्रतिकूल असाच आहे. आणि या दोन देशांच्या वैधर्म्याचा विचार करितांना, आम्ही हिंदु लोक पुष्कळ आहों, आमचा देश अफाट आहे, ही गोष्टच आम्हांस बाधक आहे; व म्हणून फराऊडसारख्या इतिहासकारास "इंग्रजांस हिंदुस्थानावर राज्य करतां येतें, आयर्लंदवर राज्य करितां येत नाहीं" असे उद्गार काढतां आले. म्हणून ही वैधर्म्याची बाब फार महत्त्वाची म्हणून लक्षांत ठेवली पाहिजे.

उपसंहार—'आयर्लंडचा इतिहास' या विषयावरील त्रोटक माहिती व त्यासंबंधीं आमचे स्वतःचे जे विचार येथपर्यंत वाचकांपुढें ठेविले त्यांच्या उपसंहारादाखल दोन शब्द लिहून हा भाग पुरा करूं. आयर्लंडचा मनन करण्यासारखा इतिहास सुमारें पांचशें वर्षांचा, आणि त्यांपैकीं शेंदीडशें वर्षांचा इतिहास तर हिंदुस्थानच्या आजच्या स्थितीला बराच लागू व बोध घेण्यासारखा आहे. तथापि कोणचाहि विषय कितीहि महत्त्वाचा अगर मनोरंजक असला तरी त्यासंबंधानें किती लिहितां येईल याला स्वाभाविक मर्यादा असतेच. म्हणून सदरहू इतिहासांतील फक्त ठळक गोष्टीच सांगून व तो हिंदुस्थानच्या इतिहासाला कितपत उपमानभूत होऊं शकतो याचें स्थूल दिग्दर्शन करून आम्हांस हात आंखडता घेणें भाग आहे. आयरिश इतिहासांतील युद्धें, लढाया, तह, बंडें, तीं मोडतांना इंग्रजी अधिकाऱ्यांनीं योज-लेले उपाय व केलेले छळ, आयर्लंडांतील राज्यघटना व शासनपद्धति, साम्राज्य व स्थानिक स्वराज्य यांसंबंधींचे कायदे, समाजरचना, विद्या व कला, लोक-स्वभाव व आयरिश पुढाऱ्यांच्या हातून आजपर्यंत झालेल्या चळवळी—या सर्वांचा पद्धतशीर असा इतिहास द्यावयाचा म्हटलें तर तो एक प्रचंड ग्रंथच होईल. तथापि आम्हीं मागील सात आठ भागांत त्या इतिहासाचा जेवढा भाग दिलेला आहे तेवढ्यावरून आयरिश लोकांचे इंग्रजांशीं पूर्वापार संबंध कसे बनत गेले, त्यांचें राजकीय ध्येय काय आहे, व हें ध्येय मिळविण्यास त्यांनीं आजपर्यंत कशा प्रकारच्या मार्गांचें अवलंबन केलें, याविषयींच्या विचारांची दिशा

वाचकांस कळली असेल अशी आम्हांस आशा आहे. आतां ज्या कारणांकरितां प्रस्तुत विषय हिंदुस्थानच्या दृष्टीनें महत्त्वाचा त्याच कारणाकरितां हिंदुस्थानांतील मुद्रणस्वातंत्र्याच्या आजच्या स्थितीच्या दृष्टीनें तो विवेचन करण्यास थोडासा नाजूक असा होता यांत शंका नाहीं. परंतु कोणच्याहि लोकोपयोगी विषयावर एकाद्याचे ठाम विचार बनले असले म्हणजे मग त्याच्या विवेचनाचे बाबतींत नसती मर्यादा मागें लावून घेणें इष्ट नाहीं. व त्याच नियमास अनुसरून दडपशाहीचें कुंड पेटलेलें असतां इंग्रज राज्यकर्त्यांस संतापकारक अशा आयर्लंदच्या इतिहासाची माहिती व आठवण आमच्या वाचकांस आम्हीं करून दिली त्याचें कारण हेंच कीं, आयर्लंदचा इतिहास हा हिंदुस्थानास कित्येक बाबतींत अगदीं आदर्शासारखा असून राज्यकर्ते व हिंदुस्थानचे लोक या दोघांनींहि त्याचें शांतपणें मनन करून बोध घेण्यासारखा आहे. जगांत कोणत्याहि दोन व्यक्ती जरी कधींहि सोळा आणे सारख्या नसतात, तरी प्रत्यक्ष व्यवहारांत 'भ्रांतिकृत चमत्कार' उत्पन्न होण्याइतका सारखेपणा असलेला पुष्कळ वेळां आढळून येतो. मनुष्यस्वभाव येथून तेथून एक असल्यामुळें 'जगांत इतिहासाची पुनरावृत्ति होत असते' हा सिद्धांत खरा ठरण्याइतकें निरनिराळ्या व दूरदूरच्या देशांच्याहि इतिहासांत साम्य सिद्ध होतें. परंतु मागें एके ठिकाणीं आम्हीं दाखविल्याप्रमाणें हिंदुस्थान व आयर्लंद यांच्यामध्यें जुळ्या भावाप्रमाणें कांहीं विशेषच साम्य आहे; आणि आयर्लंदच्या इतिहासावरून पटण्यासारखा बोध असेल तर तो हाच कीं, जरी केवळ तामसी वृत्तीनें केलेले अत्याचार राष्ट्रोद्धार करण्यास उपयोगी पडत नाहींत, तरी राष्ट्रीयत्वाची भावना ही सर्वस्वीं सात्त्विक आहे; व राज्यकर्त्यांनीं कितीहि दडपशाहीचें दडपण घातलें तरी त्यांतून ती आपलें डोकें वर काढिल्याशिवाय कधींहि राहात नाहीं. प्रजेचें अंतिम ध्येय काय आहे हें राज्यकर्त्यांस आपल्या स्वतःच्या मनाच्या साक्षीनेंच जसें कळत असतें, तसेंच हातीं असलेली राज्यसत्ता घालविण्यास राज्यकर्ते नाखूष कां असतात हें प्रजाजनांनाहि आत्मौपम्याचे तत्त्वानें कळण्यासारखें आहे. परस्परांचें अंतिम साध्य नुसतें तोंडानें कबूल करूनच जर सर्व तंटा मिटणें शक्य असतें, तर मग चळवळी व दडपशाही हे शब्दच अस्तित्वांत आले नसते. परंतु अनुभवाशिवाय अथवा साक्षात्काराशिवाय जसें ब्रह्मज्ञान मिथ्या तसेंच प्रतीतिलेशाशिवाय

राजकीय अंतिम साध्यहि मिथ्याच होय. याचमुळें व्यावहारिक राजकारणांत रणें पडतात, आणि अंतिम साध्याचें ध्यान व उच्चार पदोपदीं करण्याचा प्रयत्न जशी प्रजा करिते तसेंच राज्यकर्तेंहि ही प्रवृत्ति हाणून पाडण्याचा प्रयत्न पावलोपावलीं करीत असतात. या द्वंद्वांत प्रत्येक देशाभिमानी मनुष्यास 'मी सर्व प्रजाजनांचा प्रतिनिधि आहें' असें वाटतें व राज्य सांभाळण्याचा सर्व भार मजवर आहे असा अभिनिवेश प्रत्येक राजनिष्ठ सेवकास उत्पन्न होतो. एकाद्या अत्याचारी मनुष्यास आपला बॉम्ब अगर आपलें पिस्तुल यशस्वी झालें असें पाहून 'इंग्रजी राज्याच्या अभेद्य प्रकारांत मीं खिंडार पाडलें,' किंवा एकाद्या पोलिस अधिकाऱ्यानें खोट्या पुराव्यानें एकादा गुप्त कट रंगवून लोकांस शिक्षा करविल्यास मीं राजद्रोहाचें पेकाट चांगलेंच मोडलें,' असें जर वाटूं शकतें, तर स्वदेशी व बहिष्कारासारखी चळवळ उत्पन्न करणाऱ्या देशभक्तास 'एका व्यक्तीला करतां येईल इतका राष्ट्रोद्धार मीं केला' असें वाटावें किंवा कायदेकौन्सिलें वाढवून थोड्याबहुत हिंदी लोकांस वरिष्ठ जागांवर नेमल्यामुळें 'न भूतो न भविष्यति' अशा प्रकारचा मुत्सद्दीपणा दाखवून मीं राज्य राखलें असें एकाद्या स्टेट सेक्रेटरीस वाटावें यांत नवल नाहीं! राजा व प्रजा या उभय पक्षांकडील व्यक्तींनीं अशा रीतीनें अभिनिविष्ट होऊन केलेल्या उद्योगानेंच राष्ट्रीय राजकारणाचा इतिहास बनत असतो. आयर्लंदांत तो जसा बनला आहे तसाच जवळ जवळ तो हिंदुस्थानांत बनत आहे. हेंच दाखवावयाचा आमचा हेतु होता, व तो अल्पांशानें तरी सिद्धीस गेला असेल अशी आम्हांस उमेद आहे.

आयर्लंदमध्यें राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेचा उदय झाल्यापासून आजवर ज्या चळवळी झाल्या त्यांचा नामनिर्देश वेळोवेळीं करण्यांत आलेला आहेच. पण त्यांचा समग्र इतिहास देणें शक्य नाहीं. विहंगम दृष्टीनें पाहतां असें दिसून येईल कीं, आयरिश लोकांच्या मुख्य तीन मागण्या होत्या, त्यांपैकीं दोन त्यांस मिळाल्या असून तिसरी अद्यापि वादग्रस्त स्थितींत आहे. या मागण्या म्हणजे १. धर्मस्वातंत्र्य, २. जमिनीची मालकी, व ३. स्वराज्य (होमरूल) या होत. पैकीं पहिली मागणी १८२९ सालीं देण्यांत आली. धर्मस्वातंत्र्याप्रमाणें धर्मशिक्षणस्वातंत्र्य हेंहि आयरिश लोक मागत आहेत. परंतु क्याथोलिक लोकांची अशी स्वतंत्र युनिव्हर्सिटी अद्यापि उत्पन्न व्हावयाची आहे.

मात्र ती पुढेंमागें उत्पन्न होईल अशीं चिन्हें दिसत आहेत. जमिनीच्या मालकी-संबंधानें मागणी अंशत: देण्यास प्रथम १८७० सालीं सुरुवात झाली, व १९०३ सालीं कॉनझरव्हेटिव्ह प्रधानमंडळ अधिकारारूढ असतां जो जमिनीबाबत कायदा झाला त्याच्या योगानें या देणगीस बरेंच पूर्णत्व आलें. आयर्लंदांतील जमिनीचे मालक आयरिश लोकच असले पाहिजेत हें तत्त्व १८७० च्या कायद्यानें कबूल केलें. परंतु इंग्रजी जमीनदारांकडून आपल्या जमिनी सोडवून घेण्यास आयरिश शेतकऱ्यांस कशा रीतीनें मदत करावयाची हा प्रश्न आज चाळीस वर्षें हळूहळू सुटत असून सरकारी तिजोरींतून या कामीं शेतकऱ्यांस मदत करावी हें तत्त्व आतां ठरून चुकलें आहे. नुकतेंच गेल्या आगष्ट महिन्यांत पार्लमेंटमध्यें जमिनीबाबत कायद्याची एक पुरवणी जोडण्यांत आली असून आयरिश शेतकरी आपल्या वाडवडिलांच्या जमिनीचे निखालस मालक होणें हा आतां फक्त थोडचाशा कालावधीचाच प्रश्न आहे. राजकारणाचें युद्ध करण्यास राष्ट्रांतील लोकांच्या अंगांत जी एक प्रकारची सुस्थिति प्रथमत: असावी लागते ती वरील दोन्ही मागण्या देण्यांत आल्यानें आयरिश लोकांचे अंगीं हल्लीं आली आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. धार्मिक व सामाजिक स्वातंत्र्य, राजकीय बाबतींत समान हक्क, शिक्षण आणि आपल्या मालकीचें असें चरितार्थाचें साधन इतक्या गोष्टी असल्या म्हणजे मग या पुढील राजकारणाचे प्रश्न प्रजेच्या स्वाभिमानास सुसंगत अशा रीतीनें हळूहळू सुटतात. सुराज्य व सुस्थिति असल्यावर मग एकाद्या राष्ट्रांतील लोक कोणच्या विशिष्ट प्रकारच्या स्वराज्याचा हट्ट धरतील हें सांगणें कठिण आहे. तथापि एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे कीं, आयर्लंदांत दारिद्र्य व आपत्ति यांचें साम्राज्य असल्याचे वेळीं म्हणजे उदाहरणार्थ, एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यभागीं निर्भेळ स्वराज्य मागण्याचा जो हट्ट दिसून येत होता तो आज-मितीस म्हणजे वरील कारणांनीं थोडीबहुत सुस्थिति आल्यावर दिसून येत नाहीं. सुमारें पंधरा वर्षांपूर्वीचें आयरिश लोकमत ध्यानांत घेतलें तर असें दिसून येईल कीं, त्या वेळीं होमरूल म्हणजे 'विशिष्ट स्वराज्य' हीच आयरिश राष्ट्रभक्तांची जास्तींत जास्त मागणी होती. सन १८८६ अगर १८९३ सालीं जें होमरूल बिल पार्लमेंटपुढें आलें व ज्यास आयरिश सभा-सदांनीं पाठिंबा दिला होता त्यांत जें स्वराज्य आयर्लंदास देऊं केलें होतें तें

१७८२ सालीं, म्हणजे सुमारें शंभर वर्षांपूर्वी आयर्लंद ज्या प्रत्यक्ष स्वराज्याचा उपभोग घेत होतें त्याच्याहून एक कलेनें मागें किंवा अपूर्ण होतें ; व १७८२ चें स्वराज्यहि खऱ्या निर्भेळ स्वराज्याहून एक कलेनें अपूर्ण होतें. तात्पर्य आणेवारीच्या भाषेंत बोलावयाचें तर १८९३ सालीं आयरिश लोक एक-मतानें चौदा आणे स्वराज्य मागत होते ; व सहानुभूतिपूर्ण इतिहासकार लेके यानें लिहिल्याप्रमाणें दैवगतीनें आयरिश लोकमतांत सन १८०० व १८९३ यांचे दरम्यान असा कांहीं विलक्षण फेरबदल झाला कीं, जो लोकपक्ष १७८२ सालीं पंधरा आणे स्वराज्याकरितां लढण्यास तयार झाला होता त्याचेच वंशज १८९३ सालीं चौदा आणे स्वराज्यहि मागण्यास तयार नसून, इंग्लंद व आयर्लंद यांच्या संयोगापासून जे फायदे राष्ट्रास मिळण्यासारखे आहेत तेच अधिक मौल्यवान आहेत असें त्यांस वाटूं लागलें होतें. पण असे हे फेरबदल समाजांत होतच असतात. त्यांत कांहीं विशेष नाहीं. व्यक्तीच्या अगर वर्गाच्या मतांत फेरबदल झाला तरी चौदा आणे का होईना पण स्वराज्य मागणारा असा एक तरी वर्ग आयर्लंदांत आज मितीस आहे, एवढेंच नव्हे तर लोकमताची सत्ता आज त्याच्याच हातीं आहे. १८९३ पर्यंत जे आयरिश पुढारी झाले त्यांचा, स्विफ्ट किंवा बार्क्ले यांच्यापैकीं कोणा ना कोणाच्या तरी शिष्यशाखेंत अगर सांप्रदायांत समावेश होतो ; व स्विफ्ट किंवा बार्क्ले यांपैकीं कोणीहि निर्भेळ स्वराज्यवादी नव्हता. तथापि स्विफ्ट हा राजस तत्त्वज्ञानाचा व राजस राष्ट्रीय सिद्धांताचा प्रतिपादक असून त्याच्या शिष्य-सांप्रदायांत ल्यूकस, ग्रॅटन, फ्लड, ओकॉनेल व पार्नेल यांचा समावेश होतो. बार्क्ले हा सात्त्विक तत्त्ववादी असून त्याच्या शिष्य शाखेंतील विद्यमान पुढारी म्हणजे सर होरेस प्लंकेट हा होय. १८९३ चें होमरूल बिल नापास झाल्यानंतर होमरूलच्या पक्षाची थोडीशी पीछेहाट होऊन त्याच्या दोन अंगांस दोन इतर पक्ष प्रबळ होऊं लागले. एक पक्ष 'गॅलिक अमेरिकन लीग'चा व दुसरा सर होरेस प्लंकेट याचा. पहिल्या पक्षाचीं मतें फीनीअन लोकांसारखीं असून पार्नेलनंतर झालेला राष्ट्रीय पक्षाचा ऱ्हास व १८९३ सालीं होमरूलच्या रण-क्षेत्रावर झालेला ग्लॅडस्टनसाहेबांचा पराभव या कारणांनीं त्या पक्षाच्या एकां-तिक स्वातंत्र्यवादास हल्लीं थोडेंसें तेज आलेलें आहे. दुसऱ्या पक्षाचा सिद्धांत बार्क्लेच्या सिद्धांताप्रमाणें असून त्याचें मत असें आहे कीं, आयरिश लोकांस

खरी सुस्थिति येण्यास राजकीय चळवळीबरोबर किंबहुना कांकणभर जास्तच उद्योगधंदे, शेतकी, सराफी, व उदीम यांचें ज्ञान अवश्य असून त्यांनीं स्वावलंबनाचे तत्त्वावर आपली सांपत्तिक स्थिति सुधारली पाहिजे. जमिनीबाबत झालेले अखेर अखेरचे कायदे हे या पक्षाच्या चळवळीचेंच फळ असून या कायद्यांनीं या पक्षाचे मतास दिवसेंदिवस अधिकाधिक अनुयायी मिळत चालले आहेत. वर सांगितलेल्या पहिल्या पक्षास अमेरिकेंत जितकें तेज आहे तितकें आयर्लंदांत नाहीं. परंतु राजकीय सुधारणेविषयींची निराशा व एकांतिक स्वातंत्र्याची मागणी यांचे समानाधिकरण्य अथवा समानव्याप्ति ही आयरिश इतिहासांतील निरनिराळ्या काळच्या अनेक उदाहरणांवरून सहज सिद्ध करून देतां येईल. १७९८ किंवा १८४४ सालप्रमाणें बंड करून स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या या पक्षाच्या साध्यास दिवसेंदिवस अडचणीच जरी अधिक येत आहेत, व आयर्लंदावर परचक्र येणें किंवा देशांतच बंड होणें या गोष्टी पूर्वींहून जरी अधिक अवघड झाल्या आहेत, तरी परदेशाशीं लढतांना इंग्लंदचा पराभव झाला तरी अशा संकटाच्या वेळीं कदाचित् आयर्लंदांतहि एकादें बंड होण्याचा संभव आहे. अर्थात् हा पक्ष प्रबळ होऊं देणें अगर न देणें हें इंग्लंदच्या मुत्सद्दीगिरीवर अवलंबून राहील. दुसरा पक्ष प्रबळ व्हावा अशी इंग्लंदची स्वतःची इच्छा आहे, व तो प्रबळ झाला तर आयर्लंदची सांपत्तिक स्थिति तरी चांगली सुधारेल आणि लोकांस सुराज्यानें व आज असलेल्या आठ आणे स्वराज्यानें जें काय सुख मिळेल तें तरी उपभोगावयास सांपडेल. तात्पर्य अशा दोन प्रतिपक्षांमध्यें आज मितीस होमरूलचा पक्ष सांपडलेला आहे. एकीकडे 'होमरूलच्या' स्वराज्याचे निदान चौदा आणे ध्येय आणि तीक्ष्ण राजकीय चळवळीचा मार्ग हीं शाबूत राखून व दुसरीकडे 'गॅलिक अमेरिकन लीग' चें निर्भेळ स्वातंत्र्याचें सोळा आणे ध्येय व सशस्त्र प्रतिकाराचा मार्ग या द्वयीच्या पचनीं न पडतां रेडमंड वगैरे होमरूलच्या पक्षाच्या पुढाऱ्यांस वाट चालावयाची आहे. दोन वर्षांपूर्वीं सुमारें दहा आण्यांचें स्वराज्य 'अधिकारविभागणीच्या' स्वरूपानें लिबरल प्रधानमंडळानें होमरूलच्या पक्षास देऊं केलें होतें तें त्यानें साफ नाकारलें; व यामुळें या दहा आण्यांऐवजीं चौदा आण्यांचें स्वराज्य पुढेंमागें होमरूल पक्षास मिळतें किंवा कालवशात् हें दहा आण्यांचेंहि दृष्टीआड होतें हें पाहणें आहे. परंतु

इंग्लंदांतील राजकारणाचें एकंदर धोरण पाहतां आयर्लंदास अगदीं स्वतंत्र असें पार्लमेंट मिळणें हें जसें कठिण दिसतें तसेंच पण आयरिश लोकांचें तूर्त समाधान होईल असा होमरूलचा एकादा विशिष्ट प्रकार त्यांस लवकरच मिळावा अशींहि चिन्हें खास आहेत.

वरील हकीकतीवरून आयर्लंदांतील राष्ट्रीय चळवळ बरीच यशस्वी झालेली आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. जें राष्ट्र जिवंत राहतें का समूळ नष्ट होतें अशी भीति सुमारें साठ वर्षांपूर्वी वाटत होती त्यास आजची ही अर्धवट समाधानकारक अशी स्थिति का होईना पण ती येऊन त्याचें राष्ट्रीय जीवित काळजीच्या टापूंतून बाहेर पडलें याचें कारण आयरिश लोकांची निःसीम राष्ट्रभक्ति व उज्ज्वल स्वार्थत्याग हें होय. आयरिश लोकांच्या अंगीं जे उपजत दोष असतील—आणि असे दोष अनेक आहेत—त्यामुळें त्यांच्या उद्योगाच्या फलप्रदतेस थोडासा कमीपणा आला असेल. परंतु जर त्यांच्या अंगचे दोष काय आहेत हें समजून घेऊन ते टाळतां आले तर हिंदुस्थानच्या लोकांसहि निराश होण्याचें कारण नाहीं. परमेश्वराची आयर्लंदवर मेहेरबानगी आहे व हिंदुस्थानवर इतराजी आहे असें थोडेंच आहे ! व दोषांसंबंधानें पाहतां दारूबाजपणा वगैरे दोष आयरिश लोकांपेक्षां हिंदुस्थानच्या लोकांत खचित कमी आहेत. जें काय पाहिजे आहे तें हेंच कीं ऐक्य, उद्योग व स्वार्थत्याग हे गुण जर का हिंदुस्थानच्या लोकांस आपल्या अंगीं आणतां आले तर मग हिंदुस्थानला स्वराज्य मिळविण्याचे कामीं इंग्लंदच्या संबंधानें पाहतां आयर्लंदपेक्षां अनुकूल अशा गोष्टीच अधिक भरतील हें आपोआप आढळून येईल. अशा स्थितींत स्वराज्याचे कामीं आयर्लंदास आघाडी मारूं न देण्याची सात्त्विक परंतु प्रबळ आकांक्षा हिंदुस्थाननें धरली तर ती त्यास खास शोभण्यासारखी आहे ! ईश्वर करो व ही भूषणभूत आकांक्षा सफल होवो !

भाग दहावा

चरित्रमाला

कोणत्याहि देशांतील लोकांच्या चारित्र्याची कल्पना त्या देशांतील ठळक व्यक्तींच्या चरित्रांवरून करितां येण्यासारखी असते. व आयर्लंदासंबंधानें तर ही गोष्ट विशेषच लागू पडते. कारण आयर्लंदचा इतिहास हा संस्थांचा इतिहास नसून व्यक्तींचाच इतिहास आहे असें म्हटलें तरी चालेल. आयरिश राष्ट्रांतील लोकांच्या गुणदोषांचें वर्णन माग आठव्या भागांत थोडेंबहुत करण्यांत आलेलेंच आहे. व पुढील चरित्रमाला वाचतांना, समष्टिरूप समाजांतील गुणदोष व्यष्टिरूपानें या निरनिराळ्या सुप्रसिद्ध व्यक्तींमध्यें कसे उतरले होते हें वाचकांनीं नीट न्याहाळून पाहावें. ही चरित्रमाला कालानुक्रमानें दिलेली आहे. व त्याचें कारण उघडच आहे. परंतु दुसऱ्याहि एका रीतीनें तींतील व्यक्तींचा अनुक्रम लावितां येतो; व तो राजकीय चळवळीच्या पद्धतीच्या दृष्टीनें. या अनुक्रमाच्या तत्त्वाप्रमाणें पाहतां आयझॅक बट हा प्रथम येतो, त्यानंतर चार्लमॉंट, नंतर ग्रॅटन, नंतर डॅनियल ओकॉनेल, नंतर पार्नेल, नंतर स्मिथ ओब्रायन, नंतर वुल्फटोन व शेवटीं रॉबर्ट एमेट असे येतात. व अशा रीतीनें अगदीं शास्त्रशुद्ध व निर्भेळ अशी कायदेशीर चळवळ करणाऱ्या पुढाऱ्यांपासून अगदीं निर्भेळ व शास्त्रशुद्ध बेकायदेशीर चळवळ करणाऱ्या पुढाऱ्यापर्यंतची मालिका तयार होते. वास्तविक चारित्र्य, दानत, शहाणपण किंवा देशभक्ति यांचे दृष्टीनें पाहतांहि वरीलच अनुक्रम सुलट किंवा उलटहि लागेल असें मात्र नाहीं. परंतु कोणत्याहि रंगाच्या जशा निरनिराळ्या छाया असतात व त्यांपैकीं एक दुसरीपेक्षां हटकून चांगली असें सप्रमाण सिद्ध करण्यास साधन नसतां रुचिवैचित्र्यामुळें त्यांपैकीं कोणास एक तर कोणास दुसरी छाया जशी पसंत पडते, तोच प्रकार वरील चरित्रमालेंतील निरनिराळ्या पुष्पांच्या आवडीनावडीसंबंधानें घडण्याचा संभव उघड आहे.

दधि मधुरं मधु मधुरं द्राक्षा मधुरा सुधापि मधुरैव
तस्य तदेव हि मधुरं यस्य मनो यत्र संलग्नम्.

हें एकजात मधुर पदार्थासंबंधानें झालें, परंतु जेवणांत आपण असाहि प्रकार पाहतोंच कीं नाहीं कीं, कोणास अगदीं गोड गोड अदमुऱ्याचें कालवण आवडतें, तर कोणास तीन तीन दिवसांचें आंबट ताक असल्याशिवाय चालत नाहीं. वरील सर्व व्यक्तींस देशभक्ति हा धर्म साधारण होता असें घेऊन चाललें म्हणजे मग त्यांनीं पत्करलेल्या निरनिराळ्या मार्गांतील भेदांस केवळ रुचिवैचित्र्याशिवाय दुसरें कांहीं कारण नाहीं असेंच म्हणावें लागतें. परंतु ग्रॅटन यानें केवळ कायदेशीर चळवळीचा पुरस्कार केला म्हणून त्याची देशभक्ति कमी प्रतीची होती, व रॉबर्ट एमेट यानें एकदम बंड करण्यास धांव घेतली म्हणून त्याची देशभक्ति श्रेष्ठ दर्जाची होती असा मात्र अर्थ नाहीं. मूर्खपणाच्या उतावळ्या धाडसाला ज्याप्रमाणें कित्येक वेळां उज्ज्वल देशभक्तीचें खोटें श्रेय मिळण्याचा संभव असतो, त्याचप्रमाणें खऱ्या व कळकळीच्या दूरदर्शीपणावर भ्याडपणाचा व्यर्थ दोषारोप येण्याचाहि संभव असतो. देशप्रीति हा गुण मनुष्याच्या केवळ एकाददुसऱ्या कृत्यावरून पारखावयाचा नसून त्याच्या एकंदर जीवितक्रमावरूनच तो त्याचे अंगीं आहे अगर नाहीं हें ठरवावें लागतें.

प्रस्तुत चरित्रमालेंत आयर्लंदच्या इतिहासांतील सन १७४० पासून १८९० पर्यंत म्हणजे १५० वर्षांच्या काळांतील सर्व प्रमुख पुढाऱ्यांचा समावेश केलेला असून त्या सर्वांची मिळून एक प्रकारची सांखळी बनलेली आहे. चार्लमॉंट व ग्रॅटन हे समकालीन होते. ग्रॅटनच्या मध्य वयाचे सुमारास वुल्फटोन व एमेट यांचीं बंडें झालीं. ग्रॅटनला डॅनियल ओकॉनेल यानें पाहिलें होतें, व या वृद्धतरुण देशभक्तांच्या जोडीचीं संभाषणेंहि झालेलीं होतीं. स्मिथ ओब्रायन हा ओकॉनेलचा प्रतिपक्षी व अर्थात् समकालीन होता. आयझॅक बट हा ओकॉनेल यास नातवासारखा शोभणारा पण समकालीन होता. आणि पार्नेल यानें आयझॅक बटच्या उतार वयांत त्यास आयरिश पक्षाच्या पुढारीपणापासून पदच्युत केलें होतें. अर्थात् या आठ व्यक्तींचा इतिहास म्हणजे आयर्लंदचा १५० वर्षांचा इतिहास होय.

(१) अर्ल ऑफ चार्लमॉंट

अठरावे शतकाचे अखेरीस आयर्लंदांत झालेल्या राष्ट्रीय चळवळींमध्यें

ज्या राष्ट्रभक्तांनीं पुढाकार घेतला होता त्यांपैकीं चार्लमॉंट हा एक प्रमुख सरदार होता. ग्रॅटन, फ्लड, वगैरे मुत्सद्दी वक्ते या नात्यानें प्रसिद्ध होते, तरी चार्लमॉंट याचा समाजांतील उच्च दर्जा, त्याची श्रीमंती वगैरे गोष्टीं-मुळें त्यास एक प्रकारचें विशेष महत्त्व स्वाभाविकपणें आलेलें होतें. श्रीमंत, घरंदाज वगैरे लोक सार्वजनिक कामांत सहसा पडत नाहींत, परंतु खऱ्या मनानें जर ते अशा कामांत पडले तर त्यांस अग्रपूजेचा मान मिळण्यास मुळींच विलंब लागत नाहीं हा अनुभव सर्वत्र आहे. मोठ्या घराण्यांतील लोकांस त्यांच्या हातून कांहीं होत नसतांहि बहुमान देण्याची प्रवृत्ति साधारणतः जनसमाजांत नेहमींच आढळते. मग त्यांतूनहि लोकहिताकडे लक्ष घाल-णारा एकादा लक्ष्मीपुत्र अगर संस्थानिक अगर अमीरउमराव निघाला तर त्याच्या लोकसेवेचें चीज व कौतुक इतरांहून अधिक व्हावें यांत नवल नाहीं. एक तर असे लोक अशा कामांत पडत नाहींत, यामुळें अपूर्वाई वाटते; सार्वजनिक कामांत पडल्यापासून मनुष्याची जी स्वहिताची हानि प्रायः होते ती, मोठ्यांचें सर्वच मोठें या न्यायानें, अशा लोकांची इतरांहून अधिक होते; शिवाय कार्यसिद्धीच्या दृष्टीनें पाहतांहि अशा लोकांनीं हातीं धरलेल्या कामास नामरूप इतरांपेक्षां फार त्वरित येतें. अर्ल ऑफ चार्लमॉंट यानें केलेल्या राष्ट्रकार्याकडे वरील दृष्टीनेंच पाहिलें पाहिजे.

चार्लमॉंटचा जन्म दब्लिन येथें सन १७२८ सालीं झाला. याच्या घराण्या-मध्यें व्हायकाऊंटची पदवी पूर्वीं चार पिढ्यांपासूनची चालत आलेली होती व घरचा जमीनजुमला मोठा असल्यामुळें हें घराणें फार धनसंपन्न असे. चार्लमॉंट याच्या गर्भश्रीमंतीस विद्याभिरुचीची जोड मिळाल्यामुळें लहानपणापासूनच त्याचें चरित्र सतेज व लोकचित्ताकर्षक असें झालें होतें. त्यानें आपले तारुण्याचे दिवस सर्व युरोप खंडभर प्रवास करण्यांत व प्रत्येक देशांतील प्रमुख विद्वान् लोकांचा स्नेह संपादण्यांत घालविले. तो स्वतः सुबुद्ध, हरहुन्नरी, अष्टपैलू, विद्या व कला यांचा मार्मिक भोक्ता व आश्रय-दाता असल्यामुळें त्याची छाप सर्व लोकांवर पडत असे. विद्वान् मनुष्य श्रीमंत व स्वतंत्र असला म्हणजे अर्थात् दुधांत साखर पडल्यासारखेंच होतें. प्रवासाहून परत आल्यावर त्याच्या वयाचे सव्विसावे वर्षींच विद्यापीठाकडून त्यास एल्.एल्. डी. ची पदवी मिळाली, व आर्मा या प्रांताचा त्यास गव्हर्नर

नेमण्यांत आलें. परंतु अधिकार गाजविण्यापेक्षां लोकसेवा करण्याची त्याला अधिक आवड होती यामुळें लवकरच तो त्या वेळच्या आयरिश लिबरल पक्षांत सामील झाला. सन १७६० सालीं आयर्लंदच्या उत्तर भागांत बंड झालें त्या वेळीं आपल्या स्वामिनिष्ठेस अनुसरून आपलें स्वतःचें असें लहानसें सैन्य जमवून बेलफास्ट शहराचें रक्षण करण्यास त्यानें मदत केली. तो मनाचा मोठा असल्यामुळें प्रॉटेस्टंट लोकांप्रमाणें क्याथोलिक लोकांवरहि ते स्वदेशबांधव म्हणून प्रेम करी. आणि त्यांना लष्करी शिक्षण द्यावें, व लष्करांत त्यांचा समावेश व्हावा याविषयीं त्यानें बरीच खटपट केली. सन १७६२ सालीं फिरून उत्तर आयर्लंदांत प्रॉटेस्टंट लोकांचें बंड झालें त्या वेळीं फिरून त्यानें राजपक्षास चांगली मदत केली. व त्याच्या कामगिरीकरितां त्यास 'अर्ल' ही पदवी देण्यांत आली. परंतु राजनिष्ठेपेक्षां त्याची लोकनिष्ठाच अधिक बलवत्तर होती. व त्यामुळें आयरिश पार्लमेंटची सुधारणा व्हावी, कांहीं कालावधीनें जुने सभासद रद्द होऊन नवे निवडून देण्यांत यावे, सभासद निवडून देण्याचा हक्क पुष्कळ लोकांस व त्यांच्या महत्त्वाच्या प्रमाणानें मिळावा, अशाविषयीं होणाऱ्या वादविवादांत व खटपटींत त्यानें प्रजापक्षीय पुढाऱ्यांस उघडपणें मदत दिली, व राजपक्षास नाखुष करण्याचें धाडस केलें. सन १७७३ सालपर्यंत इंग्लंद व आयर्लंद या दोन देशांत तो जाऊन येऊन राहात असे. व इंग्लंदांत असतां बर्क, जॉन्सन, ह्यूम, गोल्डस्मिथ रॅनॉल्डस्, होगार्थ, वगैरे प्रसिद्ध विद्वान् व कलाभिज्ञ लोकांच्या निकट परिचयांत त्याचा नित्य काल जाई.

परंतु या सालापासून पुढें तो बहुधा आपला सर्व काळ स्वदेशांतच घालवूं लागला. कारण आयर्लंदांतील राष्ट्रीय चळवळ याच सुमारास चांगली जोरावर आली होती. आयरिश राष्ट्रभक्तांच्या मनांत आपली पार्लमेंट स्वतंत्र असावी अशी आकांक्षा उत्पन्न होण्यास, व अमेरिकेमध्यें, पराजय होऊन इंग्लंदास पायबंद लागण्यास एकच गांठ पडली. अर्थात् आपली चळवळ नेटास लावण्याची खरी हीच वेळ आहे, असें जाणून गरीब व श्रीमंत, क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट, लिबरल व कॉनझरव्हेटिव्ह या सर्वांचा मिलाफ होऊं लागला. अमेरिकेंत कुमक पाठविण्याची आवश्यकता असल्यामुळें होतें नव्हतें तें इंग्रज सैन्य आयर्लंदांतून प्रधानमंडळानें काढून नेलें होतें, एवढेंच

नव्हे तर खुद्द आयर्लंदवरहि परचक्र येतें कीं काय, अशी भीति असल्यामुळें देशांतल्या देशांत राजनिष्ठ अशा स्वयंसेवकांचें सैन्य उभारल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं असेंहि त्यांना दिसून आलें. व हें सैन्य उभारण्याचें एकदां ठरल्याबरोबर देशभक्तीची लाट उसळून हां हां म्हणतां म्हणतां साठ हजार स्वयंसेवकांचें सैन्य जय्यत तयार झालें. लवकरच त्यांना कवाईत शिकविण्याची वगैरे व्यवस्था झाली. त्यांच्या पलटणी बनविल्या गेल्या, त्यांचे स्वयंसेवक अधिकारी नेमले गेले, व अनेक वर्षांच्या परिश्रमानेंच जणूं काय तयार झालेलें हें सैन्य एकसूत्री बनून देशकार्याच्या वाटेल त्या योजनेंत गारद होण्यास तयार झालें. यानंतर लवकरच असें दिसून आलें कीं, देशांत बंड वगैरे होण्याची अगर परचक्राची भीति उरलेली नाहीं. तथापि हें सैन्य उभारणें जितकें सोपें होतें, तितकें तें मोडणें सोपें नव्हतें. या सैन्यांत पगारदार लोकांची खोगीरभरती नव्हती, तर हे स्वयंसेवक आपलें खाऊन देशाचें काम करण्यास प्रवृत्त झालेले होते. त्यांनीं हातीं शस्त्र घेतलें होतें त्यास राजाज्ञेपेक्षां स्वदेशभक्ति व स्वयंस्फूर्ति हींच अधिक कारणीभूत होतीं. हें सैन्य जमविल्यानें पुष्कळ राजकार्य तर झालेंच; परंतु लोककार्य त्याहून अधिक झालें. कारण स्वदेशाखातर देहपतनापर्यंत हानि सोसण्यास साठ हजार लोकांचा जमाव होऊं शकतो, हें लोकांचें लोकांस पूर्वीं कळलें नव्हतें तें आतां कळून आलें. हा जमाव जमतांना सैनिकांनीं राजकार्य करण्याची शपथ घेतली होती, परंतु त्याचबरोबर देशकार्य करूं नये अशी शपथ मात्र त्यांनीं घेतलेली नव्हती. अर्थात् राजकार्य सिद्ध झाल्यावर म्हणजे आयर्लंदवरील परचक्राची भीति नाहींशी झाल्यावर राष्ट्रीय पुढाऱ्यांनीं या नवीन संघटनेचा फायदा देशकार्याकडे करून घ्यावा असें सहजच ठरविलें. या सैन्याच्या अधिकारी वर्गांत राष्ट्रांतील बहुतेक पुढारी सामील असून आपापल्या योग्यतेप्रमाणें निरनिराळ्या हुद्यांच्या जागा त्यांनीं पत्करिल्या होत्या. व दिवसा हातांत लेखणी घेऊन उत्कृष्ट लेख लिहिणारा अगर रात्रीं पार्लमेंटमधील वादविवादांत आपल्या वक्तृत्वानें इतरांस दिपवून टाकणारा असा आयरिश देशभक्त, सकाळीं पाहावें तों मैदानावर कमरेस तरवार लटकावून आपल्या कनिष्ठांकडून कवाईत व सलामी घेत आणि वरिष्ठांस कवाईत व सलामी देत उभा असलेला दृष्टीस पडे. अशा लोकांनीं जर राजकीय

स्वातंत्र्य मागितलें तर तें वावगें असें तरी कोण म्हणेल ? व तें देण्यास नाकबूल तरी कोणास कसें होतां येईल ? व या सैन्याचा व त्याच्या अधिकाऱ्यांचा असा निश्चय ठरलेला होता कीं, ज्याप्रमाणें आपण परचक्राची भीति नाहींशी केली, त्याचप्रमाणें आपल्या पार्लमेंटची ही गुलामगिरी देशांतून नाहींशी करूं तेव्हांच शस्त्र खालीं ठेवूं. व एकंदर परिस्थितीच्या मानानें हा त्यांचा मनोरथ सिद्धीस जाण्याची बळकट आशा होती. अशा या सैन्याचा मुख्य पुढारी व चालक चार्लमाँट हा होता. सन १७८० सालीं त्यास या सैन्याचा अधिपति निवडण्यांत आलें व पुढें हें सैन्य अस्तित्वांत असेपर्यंत हा अधिकार त्याजकडेच होता. चार्लमाँट ह्याचा या वेळचा मुख्य सहायकर्ता ग्रॅटन हा होता, व अशा या दोन देशभक्तांच्या मैत्रीनें राष्ट्रकार्यास विशेषच बळकटी आलेली होती. या दोघांच्या सल्लामसलतीनें व पुढाकारानें पुढें कांहीं दिवसपर्यंत स्वयंसेवक सैन्याच्या सभा, कॉन्फरन्सें वगैरे भरून अखेर सन १७८२ सालीं आयरिश पार्लमेंटला स्वातंत्र्य मिळून व्यापारविषयक कायदे रद्द करवितां आले.

परंतु स्वयंसेवकांचें हें अवतारकृत्य संपल्याबरोबर या सैनिकांच्या उत्साहास अर्थातच कमीपणा येऊं लागला, व नंतर क्याथोलिक लोकांना स्वातंत्र्य देण्याच्या बाबतींत आयरिश पुढाऱ्यांमध्यें मतभेद माजल्यामुळें स्वयंसेवक सैन्याच्या घटनेचीं बंधनेंहि शिथिल झालीं. पार्लमेंटचें स्वातंत्र्य मिळवूं व ती सुधारूं असा चार्लमाँट वगैरे लोकांचा जो संकल्प होता त्यापैकीं फक्त पहिला भाग साध्य होऊन स्वतंत्र झालेली पार्लमेंट सुधारण्याचे पूर्वीं हें सैन्य बरखास्त झालें. लोकपक्षांत थोडीशी शिथिलता आलेली पाहतांच अधिकाऱ्यांनीं संधि साधली. "पार्लमेंटच्या डोक्यावर नागवी तरवार अहोरात्र खडी ठेवणारें हें सैन्य कोण ? तसें करण्यास त्याला काय अधिकार ? व तरवारीच्या दहशतीनें मागितलेली मागणी कबूल करणें हा नादानपणा असल्यामुळें आम्ही ती कधींहि देणार नाहीं !" असा कांगावा राजपक्षाचे लोक करूं लागले. हें स्वयंसेवकांचें सैन्य व हा पुढाऱ्यांचा मेळ जर आणखी कांहीं दिवस टिकता तर क्याथोलिक लोकांस स्वातंत्र्य पांचपंचवीस वर्षें आधीं मिळतें, १७९८ सालीं झालेलें वुल्फटोनचें बंड झालें नसतें, व आयरिश पार्लमेंट सभा मोडली ती मोडली नसती असें कित्येक विचारी ग्रंथकारांचें

मत आहे. परंतु या गोष्टी घडून येणें हें एकावरच अवलंबून नव्हतें. शिवाय पुढें पुढें ग्रॅटन व चार्लमाँट यांचेंहि पटेनासें होऊन त्यांचा बरेच दिवसांचा स्नेह तुटला. व अशाश्वतेच्या ठराविक कारणांमुळें, १८ व्या शतकाच्या अखेरीस झालेल्या राष्ट्रीय चळवळींमुळें आयर्लंद व इंग्लंद यांचा संबंध कदाचित् कायमचा तुटावयाचा तो कायमचाच जडला. १७९१ सालीं चार्लमाँट यानें वरिष्ठ अधिकाऱ्यांशीं न बनल्यामुळें आर्मा प्रांताच्या गव्हर्नरच्या जागेचा राजीनामा दिला. याच सुमारास सुप्रसिद्ध 'व्हिग क्लब' या नांवाच्या लिबरल संस्थेची त्यानें स्थापना केली. प्रथम कांहीं दिवसपर्यंत या क्लबाचा सभासद या नात्यानें वुल्फटोन हा चार्लमाँटचा सहकारी असे. परंतु एडमंड बर्कप्रमाणें चार्लमाँट याच्या मनावरहि फरान्समधील राज्यक्रांतीच्या योगानें विपरीत परिणाम घडला. या राज्यक्रांतीच्या योगानें मनुष्यस्वातंत्र्याच्या खऱ्या तत्त्वाची वाढ न होतां त्यांतील अत्याचारांनीं त्या तत्त्वाची पीछेहाट होण्यासच अधिक मदत झाली असा चार्लमाँट याच्या मनाचा ग्रह झाला. शिवाय या राज्यक्रांतीस क्याथोलिक लोकांचें धर्मवेड कारणीभूत आहे असें वाटून आयरिश क्याथोलिक लोकांस स्वातंत्र्य देण्याचे कामीं त्याचें मन कचरूं लागलें. व या अनेक कारणांमुळें त्याच्या हातून सार्वजनिक कार्य हळूहळू कमी होऊं लागलें. कारण कोणाच्याहि उत्साहास अखेर ओहोटी लागतेच. परंतु देशसुधारणेचे आपले प्रयत्न व्हावे तितके सफल झाले नाहींत या विचारानें त्याचे मनावर निराशेचें पटल आलें. १७९८ सालीं झालेलें बंड व त्यामुळें झालेली देशाची वाताहत पाहून तर त्याचें प्रेमळ मन अगदीं विदीर्ण झालें. मात्र आयरिश पार्लमेंट मोडून आयरिश राष्ट्राचें सौभाग्य चिन्ह पुसून टाकलेलें डोळ्यांनीं पाहण्याचें दुःख जें पुढें वाढून ठेविलें होतें, व जें ग्रॅटन वगैरे त्याच्या इतर साहाय्यकर्त्यांस भोगावें लागलें; त्याची वेळ येण्यापूर्वींच सुदैवानें १७९९ सालीं चार्लमाँट याचा अंत झाला. अखेर-पर्यंत त्याची विद्याभिरुचि, त्याचा विविध कलाव्यासंग, लोकसेवा करण्याची बुद्धि, लोकप्रियता वगैरे कायम राहिलीं होतीं. परंतु सर्व जन्मभर एकाच प्रकारचा अनुभव येणें व कोणत्याहि प्रकारच्या यशाची दिवसानुदिवस अबाधित बढती होणें ही गोष्ट मनुष्य कोटींतील प्राण्यांच्या लागीं नसल्यामुळें इतर लोकांप्रमाणें नशिबाच्या चढउताराचा अनुभव चार्लमाँट यासहि

घ्यावा लागला. परंतु विद्या, पैसा, स्वतंत्रता व समाजांतील उच्च दर्जा यांचा उपयोग चार्लमॉट याचे हातून देशकार्याकडे निरपेक्ष बुद्धीनें जितका झाला, तितका झाल्यावर मग कोणाहि मनुष्यव्यक्तीस जगांतील इतर अनुभव कसेहि आले असले तरी मरतांना स्वतःस सुखी व धन्य म्हणवून घेण्यास कांहीं हरकत आहे असें आम्हांस वाटत नाहीं.

(२) हेन्री ग्रॅटन

सनदशीर रीतीनें चळवळ करणाऱ्या आयरिश राष्ट्रभक्तांत हेनरी ग्रॅटन याची प्रमुखत्वानें गणना करितात. याचा जन्म सन १७४६ सालीं झाला. जॉन ग्रॅटन, प्रस्तुत चरित्रनायकाचा बाप, हा राजकीय पक्षाचा असून त्याचे वेळीं चालू असलेल्या स्वातंत्र्याचे चळवळीस तो प्रतिकूल होता. हेनरी ग्रॅटन याचा विद्याभ्यास आयर्लंदांतच झाला. विद्यार्थी या नात्यानें तो मेहनती, हुषार व तरतरीत असून बालपणापासून निश्चय व करारीपणा यांबद्दल त्याची ख्याति असे. असें सांगतात कीं, लहानपणीं त्याचा स्वभाव थोडासा भित्रा असे; व या गोष्टीची लाज वाटून, हा दोष काढून टाकण्याकरितां, तो रात्रीं अपरात्रीं स्मशानांत जाई व थडग्यावर बसून बराच वेळ काढी. या युक्तीनें त्यानें आपल्या अंगचा भित्रेपणा निश्चयानें काढून टाकिला. भाषाविषय हा त्याचा आवडता असे व विद्यार्थिदशेंत ग्रीक व लॅटिन ग्रंथकारांचीं केलेलीं पारायणें पुढें वक्ता या नात्यानें त्यास फार उपयोगी पडलीं. ग्रॅटन याचा बाल्यावस्थेंतून तारुण्यावस्थेंत प्रवेश होण्याचे वेळीं डॉक्टर ल्यूकस व हेनरी फ्लड हे सार्वजनिक कामांतील पुढारी होते. व 'फरीमन्स जर्नल' या नांवाच्या उत्तम वर्तमानपत्राच्या द्वारें त्या वेळच्या तरुण पिढीस राजकीय शिक्षण मिळत असे. फ्लड हा ग्रॅटनपेक्षां वयानें दहा पंधरा वर्षांनीं वडील असून या वेळीं तो आपल्या तरतरीच्या ऐन उमेदींत होता. यामुळें ग्रॅटनला फ्लडबद्दल कांहीं विलक्षण आदर व प्रेम वाटे, परंतु पुढें कांहीं वर्षांनीं कर्मधर्मसंयोगानें असें घडून आलें कीं, फ्लड व ग्रॅटन यांचे पूज्यपूजक संबंध जाऊन त्याचे जागीं प्रतिपक्षीयांचा संबंध आला; व आयरिश पार्लमेंटमध्यें हे दोघे देशभक्त दोन पक्षांचे पुढारी या नात्यानें परस्परांशीं विरोधभक्तीनें व हेव्यादाव्यानें बरींच वर्षे वागले. प्रसंगविशेषीं एकमेकांनीं एकमेकांवर

इतकी बेसुमार कडकपणाची, अन्यायाची व अपशब्दपूर्ण टीका केली कीं, पुढें तिची त्यांनाहि लाज वाटूं लागली. राजकीय वादविवादांत व इतर सार्वजनिक कामांत लोक पडले म्हणजे त्यांच्यांतील नुसता वयाचा भेदचसा काय, परंतु इतर अनेक प्रकारचे उच्चनीचपणाचे भेदहि नाहींसे होऊन ते सर्व एकाच पायरीवर येतात! व हा अनुभव कोणत्याहि राष्ट्रास, कोणत्याहि पिढींत आढळून येईल. असो. डॉक्टर ल्यूकस हा प्रजापक्षीय होता एवढेंच नव्हे, तर त्या वेळचा अग्रगण्य जहाल होता. अर्थात् त्याच्या मताचा पगडा आपल्या मुलावर बसलेला जॉन ग्रॅटन यास पाहवेना. परंतु केवळ आपल्या बापास खुष करण्याकरितां आपलीं राजकीय मतें सोडून देण्यास अगर लपवून ठेवण्यास हेनरी ग्रॅटन हा तयार नसल्यामुळें बापलेकांचा बेबनाव झाला, व बापानें आपल्या मिळकतीवरील मुलाचा वारसा रद्द करून टाकला. सन १७६७ सालीं ग्रॅटन हा इंग्लंदमध्यें कायद्याचा अभ्यास करण्याकरितां गेला. परंतु बॅरिस्टरीच्या 'टर्मस्' भरीत असतां कायद्यापेक्षां त्याचें लक्ष इतर अनेक विषयांकडे वेधलेलें होतें. एक तर त्याला नाटकें, काव्य व संगीत यांचा फार नाद असे. व त्याहूनहि विशेष म्हटलें म्हणजे राजकारणाचा नाद तर त्यास बेसुमारच होता. कायद्यावरील व्याख्यानें ऐकण्याचें होतां होईतों टाळून तो पार्लमेंटच्या सभागृहांत जाऊन तेथील वादविवाद ऐकण्यांत तासचे तास घालवी. आणि घरीं परत आल्यानंतर, चांगलीशी चांदणी रात्र असल्यास, बागेंत हिंडतां हिंडतां आपल्याशींच संभाषण करीत, व केव्हां मौजेखातर तर केव्हां वक्तृत्व शिकण्याचे हौसेनें, एकाद्या लठ्ठशा वृक्षाच्या खोडाला अथवा मोठ्याशा दगडाला सभापति कल्पून त्यास उद्देशून आवेश-युक्त अशीं मोठमोठीं भाषणें करी. ही त्याची लीला पाहून ज्या कित्येकांस तिचें मर्म कळत नसे त्यांस हा खरोखरच भ्रमिष्ट झाला आहे असें वाटे. याच कालावधींत त्याचा व फ्लड याचा परिचय झाला. अशा तऱ्हेनें कांहीं काल अप्रस्तुत व्यवसायांत व कांहीं मनाच्या उदासीनतेमध्यें काढून, परंतु अखेरीस बॅरिस्टरीची परीक्षा देऊन, सन १७७२ सालीं तो आयर्लंदास परत गेला. परंतु वकिलीच्या धंद्याचा त्याला मनापासून तिटकारा असे. अगदीं पहिला खटला त्यानें घेतला त्यांत त्यास अपयश आलें, म्हणून त्यानें अशिला-कडून घेतलेले निम्मे पैसे परत केले; व राजधानीचें शहर सोडून स्वभावतः

प्रिय अशा एकांतवासांत राहण्याकरितां कोठें तरी निघून जावें असें त्यानें ठरविलें. एकांतवासांत राहिल्यानें जी शांतता, जें समाधान व जो आनंद प्राप्त होतो, त्याचा तो भोक्ता होता व यास्तव, कांहीं आकस्मिक कारणांनीं लवकरच त्याचा राजकारणांत प्रवेश झाला नसता तर, त्याचें पुढील आयुष्य कशा प्रकारें गेलें असतें हें सांगणें कठिण आहे.

सन १७७५ सालीं आयरिश पार्लमेंटमध्यें नव्या निवडणुकी झाल्या, त्या वेळीं देशभक्तिपूर्ण व प्रतिष्ठित जमीनदार चार्लमाँट याचे साहाय्यानें ग्रॅटनची निवडणूक अनायासानें झाली. या नवीन पार्लमेंटांत फ्लडला त्याच्या योग्यतेनुरूप मंत्रिमंडळांत जागा मिळाली होती, व ग्रॅटन हा प्रजापक्षाकडे असल्यानें फ्लडची नेहमींची जागा रिकामी झाली ती ग्रॅटन यास मिळाली. कारण पार्लमेंट सुरू होतांच अल्प काळांत ग्रॅटन याचें वक्तृत्व व राजकारण-पटुत्व यांची छाप लोकांवर पडून, पार्लमेंट सभेमध्यें लोकपक्षाचा पुढारी होण्यास हाच लायक आहे असें आपोआपच ठरून गेलें. हा विवक्षित काल इंग्लंद व आयर्लंद यांच्यामधील झटापटीचा होता. इंग्लंदच्या प्रधान-मंडळानें केलेले व्यापारविषयक कायदे अन्यायाचे असून आयरिश कारागिरांस ते दुःसह झाले होते. व आपली अप्रीति व्यक्त करण्याकरितां त्यांनीं इंग्रजी मालावर बहिष्कार घातलेला होता. आयर्लंदवर परचक्र येण्याची भीति असून, मनांतून ज्यांची बंडाकडे प्रवृत्ति आहे अशा कित्येक आयरिश देशभक्तांचें व फरान्समधील स्वातंत्र्यप्रिय पुढाऱ्यांचें सूत याच वेळेस जमलेलें होतें; व देशांत स्वयंसेवक सैनिकांचीं पलटणें तयार होऊन त्यांच्या कवाइती उघडपणें व पद्धतशीर रीतीनें चालू असून हरप्रयत्नानें वर सांगितलेले व्यापार-संबंधीं कायदे रद्द करवून देशी कारागिरांचें हित साधावें अशाविषयीं प्रजापक्षीय पुढाऱ्यांमध्यें बहुधा एकमत झालेलें होतें. या प्रसंगीं ग्रॅटन याचें मत असें होतें कीं, काय वाटेल तें झालें तरी हें भांडण हातघाईवर आणूं नये, व बेकायदेशीरपणा व रक्तपात याविरुद्ध त्यानें आपला अभिप्राय देऊन तशा आशयाचीं उघड भाषणेंहि केलीं. सुदैवानें रक्तपाताचा हा प्रसंग टळला. व लॉर्ड नॉर्थ या मुत्सद्याचे शहाणपणानें हे अन्यायाचे कायदे रद्द होऊन आयरिश कारागिरांचे जे हात आज सुमारें शंभर वर्षेपर्यंत जखडले गेले होते ते मोकळे झाले. आयर्लंद देशामध्यें लोकांचा समज मात्र असा

पक्का होऊन राहिला कीं, हे कायदे रद्द होऊन देशी कारागिरीच्या पायांतील वेडी तुटली, ती वास्तविक इंग्रजी प्रधानमंडळाच्या उदार बुद्धीनें नसून केवळ आयरिश स्वयंसेवकांच्या सैन्यानें आपल्या म्यानांतील तरवार अर्धी-अधिक उपसून दाखविल्यामुळें. अशा रीतीनें आत्मनिष्ठतेचें फळ त्यांस गोड लागल्यामुळें त्यांच्या मानसिक धैर्यांत व उत्साहांत भर पडली. अशा उत्साहाचे प्रसंगीं राष्ट्राची मजल एका पायरीवरून दुसऱ्या पायरीवर व दुसरीवरून तिसरीवर त्वरित जाते. "आयरिश कारागिरांना आज स्वतंत्रता मिळाली खरी, परंतु चंचल मनाच्या इंग्रजी प्रधानमंडळाचें घ्या काय ? रद्द झालेले कायदे हे उद्यां फिरून अंमलांत आणून पुन्हां देशी कारागिरीचे पायांत जुनी बेडी अडकविणार नाहींत कशावरून ? तेव्हां हे कायदे नुसते रद्द होऊन भागणार नाहीं, तर फिरून ते अंमलांत आणले जाणार नाहींत अशाबद्दल कांहींतरी लायक जामिनकी मिळाली पाहिजे. आयरिश पार्लमेंट सभेस आयर्लंदमधील लोकांच्या सुखदुःखाच्या संबंधाचे कायदे आपल्या मुखत्यारीवर करतां यावे व या बाबतींत इंग्रजी प्रधानमंडळाचा शक अगर त्यांची सत्ता चालू नये असें होण्यास आयरिश पार्लमेंट सभेचें स्वातंत्र्य ब्रिटिश पार्लमेंट सभेनें कबूल केलें पाहिजे." अशी कल्पना आयरिश पुढाऱ्यांच्या डोक्यांत आली व हीच युक्ति खरोखर बिनतोड आहे अशी त्यांची खात्री झाली. ग्रॅटन यास ही कल्पना आवडली इतकेंच नव्हे तर ती प्रत्यक्ष घडवून आणण्याचे मागें एकदम लागलें पाहिजे असें तो प्रतिपादन करूं लागला. कित्येक मुत्सद्यांच्या मतें ही वेळ आयरिश लोकांनीं फक्त कृतज्ञता व्यक्त करण्याची होती, अधिक मागण्या मागण्याची नव्हती. ग्रॅटनचा आग्रह पाहून एडमंड वर्क यास ग्रॅटन हा कोणी वेडा पीर आहे असें वाटलें. त्यानें आपला आग्रह सोडावा अशाबद्दल मोठमोठे लोक त्यास भिडा घालूं लागले ; परंतु त्या ऐकण्याची ग्रॅटनची इच्छा नसल्यामुळें त्यांचें मन दुखविण्याचा प्रसंगच येऊं नये म्हणून तो पार्लमेंटच्या सुटींत डब्लिन शहर सोडून लांब एकांतवासांत जाऊन राहिला. 'कृतज्ञतेच्या दिखाऊ सोंगांत कांहीं अर्थ नाहीं व कांहीं कांहीं गोष्टींबद्दल कृतज्ञता वाटली तरी राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याच्या उद्योगाचे आड कृतज्ञता येऊं शकत नाहीं ; पूर्वी दिलेल्या देणग्यांबद्दल कृतज्ञता वाटली तर ती खुशाल व्यक्त करा ; परंतु पूर्वीच्या देणग्या खरोखर उपयुक्त करण्यास

आणखी इतर देणग्यांची जर आवश्यकता असेल तर त्या मागण्यास मागेंपुढें पाहण्याचें कांहीं कारण नाहीं ' असें त्याचें मत असे.

पार्लमेंटच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न आयरिश पार्लमेंटमध्यें सन १७८१ सालीं त्यानें प्रथम आणला ; परंतु स्वयंसेवकांच्या सैन्याच्या मदतीशिवाय त्याच्या प्रयत्नास यश आलें नसतें. स्वयंसैनिकांचा कायदेशीरपणानें वागण्याचा बाणा असे ; परंतु त्यांची सर्व देशभर पसरलेली घटना, त्यांची लष्करी कवाईत, व त्यांचा मेळ पाहून अधिकाऱ्यांस दहशत वाटूं लागली होती. पार्लमेंटच्या स्वातंत्र्यासंबंधानें लोकमताचें एकीकरण करण्याकरितां देशांतील स्वयंसेवक प्रतिनिधींची एक सभा १७८२ च्या फेब्रुवारीच्या पहिल्या तारखेस डब्लिन येथें भरविण्यांत आली. या सभेस १४३ निरनिराळ्या संस्थांकडून २४४ प्रतिनिधी आले होते. सभेंत दंगाधोपा होऊं नये व भलतेसलते फाजीलपणाचे ठराव आणले जाऊं नयेत याबद्दल आगाऊ खाजगी रीतीनें तरतूद करण्यांत आली होती. व शेवटीं पार्लमेंटचें स्वातंत्र्य व क्याथोलिकांचे हक्क यांविषयीं ठराव पास करण्यांत आले. १७८२ च्या एप्रिल महिन्यामध्यें हा विषय आयरिश पार्लमेंटमध्यें निघून ग्रॅटनची सूचना १६ व्या तारखेस पास झाली. हा दिवस जसा ग्रॅटनच्या आयुष्यांत त्याचप्रमाणें आयर्लंदच्या इतिहासांत अजरामर होऊन राहील यांत शंका नाहीं. कारण या दिवशीं आयर्लंद देशामध्यें लोकमताचें जितकें ऐक्य दिसून आलें, तितकें त्यापूर्वीं अगर त्यानंतर केव्हांहि दिसून आलें नाहीं. आयर्लंदच्या पार्लमेंटचें स्वातंत्र्य नष्ट झालें होतें तें परत मिळविण्याकरितां ग्रॅटन, चार्लमॉट व स्वयंसेवक यांची ही सर्व खटपट होती, ती आयर्लंदमध्यें तर साधलीच; परंतु ब्रिटिश पार्लमेंटनें आपण केलेला कायदा आपण होऊन रद्द केल्याशिवाय नुसत्या आयरिश पार्लमेंटनें केलेल्या ठरावास किंमत काय ? परंतु सुदैवानें या वेळीं इंग्लंदांत फॉक्स हा मंत्रिमंडळांत असून आयर्लंदचा स्टेट सेक्रेटरीहि होता. ग्रॅटन व फॉक्स यांचा स्नेह असून ते उभयतां एकमेकांचे चहाते होते. ग्रॅटन यानें खाजगी पत्र लिहून फॉक्स यास स्पष्टपणें असें कळविलें कीं, बऱ्या बोलानें ब्रिटिश पार्लमेंटनें पूर्वींचा कायदा रद्द केला तर बरी गोष्ट आहे, नाहीं तर हत्यार हातीं घेण्यास मी स्वयंसेवकांचे सैन्यास मोठ्या नाखुषीनें सल्ला देईन व मग काय होणें असेल तें होईल.

फॉक्स हा मनानें उदार होता व त्याचें सर्व आयुष्य स्वतंत्रतेच्या पवित्र कार्याकरितां पार्लमेंटमध्यें राजपक्षाशीं भांडण्यांत खर्च झालें होतें. त्याच्या सांगणीवरून पूर्वीचा कायदा रद्द करून आयरिश पार्लमेंटच्या स्वातंत्र्या-बद्दलचा हक्क ब्रिटिश पार्लमेंटनें मान्य केला व त्यामुळें आयर्लंदांत जिकडे तिकडे आनंदीआनंद झाला. लोकांनीं दीपोत्सव केले, मिरवणुकी काढल्या व राष्ट्रास स्वातंत्र्याची सनद मिळवून दिल्याबद्दल ग्रॅटनचे सर्व राष्ट्रानें जाहीर रीतीनें आभार मानले एवढेंच नव्हे, तर त्याला देणगीदाखल पन्नास हजार पौंड रक्कम पार्लमेंट सभेनें मंजूर केली. ग्रॅटन हा अशा प्रकारची देणगी स्वीकारण्यास कबूल नव्हता; परंतु 'तुम्ही वकिलीचा धंदा जर करीत नाहीं, तर तुमच्या निर्वाहाचें कायमचें साधन प्राप्त करून देण्याचें राष्ट्राचें कर्तव्य आहे; व यापुढें इतर व्यवसाय न करतां अखंड चित्तानें राष्ट्रकार्य करण्यास तुम्हांस मोकळा वेळ मिळावा व तुम्हांस कोणावर अवलंबून राहण्याचें कारण पडूं नये हा काय तो सदरहू देणगी देण्यांत राष्ट्राचा हेतु आहे,' असें त्याच्या वजनदार मित्रांनीं त्यास समजावून सांगितल्यावर त्या देणगीचा त्यानें स्वीकार केला. त्या पैशानें त्यानें एक जमीनदारी विकत घेतली. पुढें लौकरच त्याचा विवाह झाला; आणि तो व त्याची पत्नी हीं दोघें पार्लमेंट चालू असतां डब्लिन येथें व सुट्टीमध्यें या जमीनदारीच्या गांवीं येऊन राहूं लागलीं.

या वेळीं ग्रॅटन याचें वय अवघें छत्तीस वर्षांचें होतें व पार्लमेंट सभेंत त्याचा प्रवेश होऊन फक्त सातच वर्षें झालीं होतीं. या स्वल्प कालावधींत तो लोकप्रियतेच्या शिखरावर चढला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. यापुढें त्याच्या आयुष्याचीं आणखी बरींच वर्षें गेलीं व मरेपर्यंत एकसारखा तो सार्वजनिक काम करण्यांत गढलेला होता. परंतु १७८२ सालची त्याची लोकप्रियता पुढें अव्याहत टिकली नाहीं याचें कारण उघड आहे. १७८२ सालीं कर्मधर्मसंयोगानें सर्व राष्ट्राचें एकमत झालेलें होतें व सर्व राष्ट्रास प्रिय अशी गोष्ट त्याचे हातून सिद्धीस गेली. परंतु शुक्ल पक्षांत पौर्णिमेचे दिवशीं सर्व सोळा कलांचा अवतार झाल्यावर त्यापुढेंहि प्रत्यहीं पूर्णबिंब असाच चंद्र दृष्टीस पडावा अशी आपली इच्छा असते; तथापि तसें घडून येऊं शकत नाहीं. राष्ट्रांतील अगर समाजांतील पुढाऱ्यांच्या सत्कीर्तीची व लोक-

प्रियतेची गोष्ट अशीच आहे. सन १७८२ सालीं आयरिश पार्लमेंट सभेस स्वातंत्र्य प्राप्त होऊन लोकांनीं ग्रॅटनचे आभार मानिले, त्याचे धन्यवाद गाइले, व 'नवीन स्वतंत्र पार्लमेंट सभेचा जनक' असें त्याचें नांवहि पडलें. परंतु यानंतर थोडे दिवस जातात न जातात तोंच त्याच्या उपकाराचा विसर पडून लोकांमध्यें असंतोष उत्पन्न झाला व कुरबुर सुरू झाली. कित्येकांस ग्रॅटनचा हेवा वाटूं लागला व त्यानें केलेल्या राष्ट्रकार्याचें महत्त्व ज्या कोणत्या उपायांनीं कमी होईल ते उपाय ते योजूं लागले. त्यांनीं असा एक नवीन बूट काढिला कीं, ज्याच्या योगानें आयरिश पार्लमेंट सभेला स्वातंत्र्य मिळालें असें म्हणणें आहे, तो तरी ब्रिटिश पार्लमेंट सभेनें केलेलाच कायदा कीं नाहीं? सन १७४६ चा कायदा त्यांनीं होऊन नवीन उपस्थित केला होता तोच आतां फक्त रद्द केला, याहून अधिक तें काय मिळालें? आज सकृद्दर्शनीं पार्लमेंटला मिळालेलें स्वातंत्र्य जर खरोखरच निरंतर टिकावें असें असेल, तर ब्रिटिश पार्लमेंट सभेनें आपणांस 'आयरिश लोकांवर बंधक होईल असा कायदा करण्याचा आपल्यास बिलकुल अधिकार नाहीं व या बाबतींत आयरिश पार्लमेंट सभा निखालस स्वतंत्र आहे,' असें स्पष्ट नवीन कायदा करून ठरवावें! हा अशा प्रकारचा युक्तिवाद करणाऱ्यांचा वर्ग हळूहळू वाढत चालला. व प्रसिद्ध पुढारी हेनरी फ्लड हाहि याच वर्गांत सामील झाला. असें करण्यांत फ्लडचे हेतू अनेक होते. एक तर ग्रॅटनबद्दल त्यास निःसंशय हेवा वाटत होता. ग्रॅटनच्या पूर्वी पार्लमेंटमधील पुढारीपणा फ्लड याजकडे होता व तो दोघांमध्यें वडील होता. असें असतां ग्रॅटन हा मागाहून येऊन पुढें सरसावला व लोकप्रियतेची आणि विजयश्रीची माळ वास्तविक आपल्या गळ्यांत पडावयाची ती ग्रॅटन याचे गळ्यांत पडली, याबद्दल त्यास विषाद न वाटणें अशक्य होतें. परंतु असंतुष्ट वर्गाचा पुढाकार घेण्यांत याहून अधिक चांगला असा त्याचा दुसराहि एक हेतु होता. तो हा कीं, पार्लमेंटच्या स्वातंत्र्याच्या प्रश्नाची वेळींच कड लावून न घेतली तर पुढें मागें तो हातचा जाईल, यास्तव तापलेल्या तव्यावर पोळी भाजून घेणें हेंच अधिक श्रेयस्कर आहे असें त्याच्या मनानें घेतलें. मात्र हा तवा तापण्यास लोकमताची ज्वाला पेटविण्याचे कामीं त्यानें ग्रॅटनइतका खरोखर पुढाकार घेतला नव्हता. वेळ पडल्यास आयरिश स्वयंसेवकांस हातांत शस्त्र धारण कर-

ण्याची सल्ला देण्यापर्यंत ग्रॅटनची एक वेळ मजल गेली होती, हें मागें सांगण्यांत आलेंच आहे. या अशा आणीबाणीचे वेळीं फ्लडनें निःसंशय कचर खाल्ली होती, म्हणून राजकारणाचा तवा तापविण्याचें श्रेय त्याकडे तितकें येत नाहीं. परंतु एवीतेवीं तवा तापला आहे खरा व ग्रॅटननें त्याजवर एक पोळी भाजून घेतली आहे, तेव्हां आपण तरी दुसरी पोळी भाजून कां घेऊं नये असें फ्लड यास वाटणें साहजिक होतें. केवळ कायद्याचे दृष्टीनें पाहतां त्याची बाजू सयुक्तिकहि होती. ती अशी कीं, आयरिश पार्लमेंट सभेस स्वातंत्र्य देण्याचें ब्रिटिश पार्लमेंट सभेच्या मनांत जर खरोखरीच होतें, तर आयर्लंदसंबंधीं कायदे करण्याचा आपल्यास अधिकार नाहीं असा स्पष्ट व विधायक कायदा करण्यास तिला कांहींच हरकत नव्हती. अशा प्रकारचा कायदा हीच आयरिश पार्लमेंटच्या स्वातंत्र्याची खरी व कायदेशीर जामिनकी होती. परंतु ग्रॅटन याचें म्हणणें वेगळें होतें. तो म्हणे कीं, जुना कायदा रद्द करणें व फ्लडच्या म्हणण्याप्रमाणें स्पष्ट असा नवीन कायदा करणें या दोहोंची फलश्रुति वास्तविक एकच आहे. जुना कायदा रद्द झाला या गोष्टीचा भरपूर फायदा घेऊन तो आपण पचनीं पाडला म्हणजे मग पार्लमेंटच्या स्वातंत्र्याविरुद्ध ब्र काढण्याची कोणाचीहि छाती होणार नाहीं. शिवाय वरिष्ठाकडून कनिष्ठास स्वातंत्र्य मिळावयाचें असतां तें कांहीं गौरवानें, कांहीं गूढार्थानें असेंच मिळवावें लागतें. केवळ हमरीतुमरीवर येऊन, कायद्याचें साल काढून, अगर अर्थाचें ताक घुसळून मिळविण्याचे भरीस सहसा पडूं नये, कारण त्याचा परिणाम चांगला होत नाहीं. अप्रत्यक्ष शब्दांनीं व कृतीनें, म्हणजे जुना कायदा रद्द करून, स्वातंत्र्याची देणगी देणें हेंच ब्रिटिश पार्लमेंटला जितकें जड गेलें, त्याहूनहि आपला पराभव स्पष्ट शब्दांनीं कबूल करणें हें अधिक जड जाईल! पहिल्या गोष्टीनें ब्रिटिश पार्लमेंट सभेच्या हातचा फक्त अधिकार गेला, परंतु दुसरीनें आपला अपमान झाला असें कदाचित् तिला वाटण्याचा संभव आहे. कायद्याच्या दृष्टीनें फ्लडचें म्हणणें बरोबर असेल, परंतु व्यवहाराचे दृष्टीनें आपलें म्हणणें अधिक सयुक्तिक आहे अशी ग्रॅटनची तक्रार होती. हा वाद एक वर्षभर जारीनें चालला होता. फिरून पूर्वींसारखी स्वयंसेवकांची चळवळ सुरू झाली, सभा भरूं लागल्या, अर्ज झाले व अखेर लोकमतास मान देण्याकरितां

आणि आयरिश लोकांच्या मनांत विनाकारण शंका व अविश्वास राहूं नये म्हणून सन १७८३ सालीं ब्रिटिश पार्लमेंट सभेनें स्पष्टार्थक असा नवीन कायदा करून आयरिश पार्लमेंटचें स्वातंत्र्य कबूल व जाहीर केलें. अशा रीतीनें सुमारें शंभर वर्षांपूर्वी म्हणजे सन १६८८ सालीं इंग्लंदांत जी एक प्रकारची राजकारणांतील क्रांति घडून आली, तशाच प्रकारची ही आयर्लंदांतील क्रांति घडून आली.

परंतु या क्रांतीचें फळ आयरिश लोकांस फार दिवस उपभोगण्यास सांपडलें नाहीं. जें पार्लमेंट स्वतंत्र झालें, त्यांतील कित्येक सभासदांनींच त्याचें शत्रुत्व आरंभिलें. शिवाय आयरिश पार्लमेंट सभेच्या दोऱ्या कांहीं अंशीं इंग्रजी प्रधानमंडळाच्या हातीं पूर्वीप्रमाणेंच राहिल्या. कारण प्रत्यक्ष हुकूम करून जें साधण्यासारखें नव्हतें, तें लांचलुचपत वगैरे देऊन व इतर रीतींनीं आयरिश सभासदांस वश करून घेऊन त्यांस साधतां येत असे. आयरिश लॉर्डांच्या सभेंत नवीन लॉर्ड नेमणें ही सर्वस्वीं राजाच्या स्वाधीनची गोष्ट होती. तसेंच आयरिश हाऊस ऑफ कॉमन्स सभेंतील सभासद नेमून देण्याच्या कित्येक 'वॉर्डांत' अगदीं थोडे म्हणजे केव्हां केव्हां दहा पांचहि मतदार असल्यामुळें त्यांस वश करून घेऊन त्यांजकडून राजपक्षास अनुकूल असे सभासद निवडून आणणें हेंहि अगदीं सोपें काम होतें. याच सुमारास आयरिश पार्लमेंटची सुधारणा करण्याची चळवळ सुरू झाली. या सुधारणेचा अर्थ असा होता कीं, देशांतील जितक्या अधिक लोकांस मत देण्याचा हक्क मिळवून देतां येईल तितका द्यावा. व मतदारांच्या निरनिराळ्या वर्गांकडून होतां होईतों संख्येशीं यथाप्रमाण इतके सभासद निवडून देतां यावे. म्हणजे सभेंतील प्रतिनिधित्वाचा फायदा देशांतील लोकांस सरसकट सारखा मिळावा. एकाचेच अगर थोड्यांचे हातीं पुष्कळ सत्ता असा प्रकार होऊं नये. हें सुधारणेचें तत्त्व ग्रॅटन, फ्लड, चॉर्लमॉंट या सर्वांस सारखेंच पसंत होतें. परंतु किरकोळ गोष्टींवर त्यांचें ऐकमत्य होईना. याच सुमारास ग्रॅटन व फ्लड यांजमधील चुरस व बेबनाव अधिकच वाढला व शेवटीं मजल येथपर्यंत गेली कीं, भर पार्लमेंट सभेमध्यें त्यांनीं एकमेकांस कधींहि वापरूं नये असे शब्द वापरले. हत्यारें घेऊन त्यांचें द्वंद्व युद्धच व्हावयाचें; परंतु तें उभय पक्षांच्या मित्रमंडळाचे मध्यस्थीनें वांचलें. या वेळीं स्वयंसेवकांचें

चालकत्व चार्लमाँट याजकडे होतें. त्याचा व ग्रॅटन याचा संबंध हळूहळू सुटत चालला होता. सन १७८३ सालीं सप्टेंबरच्या आठव्या तारखेस पूर्वीप्रमाणें स्वयंसेवकांचें जंगीं संमेलन भरलें. या संमेलनास त्यांच्या २७२ पलटणांकडून पांचशें प्रतिनिधी आले होते व या सभेनें पार्लमेंट सभेच्या सुधारणेसंबंधानें केलेले ठराव पार्लमेंट सभेपुढें मांडण्यास फ्लडची नेमणूक केली. अशा रीतीनें ग्रॅटन हा अर्थातच मागें पडला. खुद्द पार्लमेंट-मध्यें ग्रॅटन ह्यानें उदार मनानें फ्लडच्या वतीनें व सुधारणेच्या तत्त्वास अनुकूल असेंच भाषण केलें, परंतु फ्लडची सूचना पार्लमेंट सभेनें नामंजूर केली. स्वयंसेवकांनीं केलेल्या चळवळीचा असा मोड झाला व आपला हेतु तडीस नेण्याचे कामीं त्यांनीं यापुढें योग्य ती चळवळ चालू न ठेविल्यामुळें सुधारणेचें काम तसेंच पडून राहिलें. स्वयंसेवकांबद्दल लोकांमध्यें जो एक प्रकारचा आदर, बहुमान व आब वाटत होता, तो नाहींसा होऊन लवकरच ग्रॅटन व चार्लमाँट यांचा फारा दिवसांचा स्नेहहि तुटला. याच सुमारास आयर्लंदमधील ब्रिटिश लष्कर वाढविण्यासंबंधाच्या मंत्रिमंडळाच्या सूचनेस ग्रॅटन ह्यानें आपलें कर्तव्य म्हणून संमति दिली व त्यामुळें तर लोकांच्या मनांतून तो बराच उतरला.

सन १७८२ पासून पुढें आयरिश पार्लमेंटास स्वातंत्र्य मिळाल्यामुळें तिच्या रचनेंत सुधारणा होऊन तिची कीर्ति व कार्यकुशलता वाढावी, ती न वाढतां सुधारणेच्या वादाच्या भोंवऱ्यांत सांपडून अठरा वर्षांच्या आंतच ती रसातळास गेली व अखेर सन १८०० सालीं नामशेष झाली. हा अनिष्ट परिणाम घडून येण्यास प्रधानमंडळाकडून होणाऱ्या लाचलुचपतीची भरती हें एक कारण तर खरेंच, परंतु देशांतील पुढाऱ्यांचा आपसांतील बेबनाव व त्यांनीं परस्परांच्या महत्त्वाची केलेली हानि हेंहि एक कारण होतें. यानंतर व्यापारविषयक कायद्याचा वादहि फिरून उपस्थित झाला. आपल्या नूतन स्वातंत्र्याचा उपयोग करून इंग्लंदाहून येणाऱ्या मालावर जकात वगैरे बसवून संरक्षणाचे तत्त्वावर आयरिश कारागिरीस मदत करावी, असें फ्लड याचें म्हणणें होतें. परंतु ग्रॅटनचें म्हणणें असें पडलें कीं, इंग्लंदांतील मंत्रि-मंडळास पराभूत करावयाचें तर आयरिश लोकांनीं लिबरल पक्षाशीं सूत व संधान राखिलें पाहिजे. व ज्या अर्थीं हल्लीं लिबरल पक्ष अनियंत्रित व्यापार-

पद्धतीच्या बाजूस आहे, त्या अर्थीं आयरिश लोकांनींहि ती बाजू सहसा सोडूं नये. इंग्लंदशीं होतां होईतों मैत्री राखावी. त्या देशांतील सर्वच पक्षांशीं वांकडें होणें नीट नव्हे असें तो आग्रहपूर्वक प्रतिपादन करीत असे. परंतु इंग्लंदांतील दोन्ही पक्ष सारखेच लबाड आहेत व आयरिश लोकांना भोळे समजून त्यांच्या हातांवर गुळखोबरें देऊन ते आपला कार्यभाग साधितात, व हें त्यांचें कपट ग्रॅटनसारख्या मंदबुद्धी पुढाऱ्यास कळत नाहीं, असें फ्लड याचें म्हणणें होतें. अखेरीस आयात मालावर कर बसविण्याची सूचना फ्लड यानें पार्लमेंटपुढें आणिली व ती नामंजूर झाली. सुधारणेची चळवळ व आयात मालावर जकात बसविण्याची सूचना या दोन्ही गोष्टींमुळें मुख्य मंत्री विलियम पिट हा रागावून ईर्षेस चढला; आणि भस्मासुराप्रमाणें, स्वतंत्र आयरिश पार्लमेंटचा घातक हस्त तिच्याच डोक्यावर ठेवून तिचा नाश करण्याचा त्यानें संकल्प केला. ग्रॅटन हा स्वतः प्रॉटेस्टंट पंथाचा होता; परंतु क्याथोलिक लोकांस स्वातंत्र्य व समान हक्क द्यावे या मताचा तो प्रथमपासून असून मागें एके ठिकाणीं सांगितलेला टाईथचा कर रद्द करण्या-बद्दलची सूचना त्यानेंच प्रथम आयरिश सभेपुढें आणिली, परंतु ती नापास झाली. अशा रीतीनें आयरिश लोकांच्या हिताच्या प्रत्येक कार्यास या स्वतंत्र पार्लमेंटाचे हातून पदोपदीं अडथळाच होऊं लागला. व इतक्या श्रमानें मिळविलेल्या स्वातंत्र्याचें चीज होईना, यामुळें पार्लमेंट सभेविषयीं लोकांची अनास्था व अप्रीति वाढूं लागली. इकडे ही सभा समूळ नाहींशी करण्याचे पिटचे प्रयत्न जोरावर येऊं लागले. याच सुमारास फरान्समध्यें क्रांतिकारक तत्त्वांचा फैलाव होऊं लागून त्या तत्त्वांबद्दलचें प्रेम आयर्लंदच्या उत्तर भागांतील प्रॉटेस्टंट लोकांत दिसून येऊं लागलें व धर्मद्वेष थोडथोडा कमी होऊं लागला. धर्माहूनहि अधिक ईश्वरसंमत अशा राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेचा उदय लोकांमध्यें होऊं लागल्यामुळें धर्मपंथांतील क्षुद्र भेदांचा त्यांना विसर पडूं लागावा हें स्वाभाविकच होतें; परंतु धर्मद्वेषाचा हा निरास पाहून मंत्रिमंडळास भीति व विषाद वाटूं लागला. आणि सरकाराबद्दल लोकांचा ग्रह चांगला होऊन त्यांजमधील परस्पर वैमनस्य कायम राहावें या हेतूनें 'क्याथोलिक लोकांस योग्य हक्क देण्यास आम्ही कधीं मागें घेत आहों? ते आम्हीहि देणारच आहोंत,' असें बोलण्यास त्यांनीं सुरुवात केली. इकडे

धर्माच्या बाबतींत एकी होण्याची वेळ आली तों राजकीय मतांत लोकांमध्यें फूट पडण्यास आणखी एक कारण उत्पन्न झालें. लिबरल व कॉनझर्व्हेटिव्ह, सुधारणावादी व सुधारणाद्वेष्टे, सनियंत्रित व अनियंत्रित व्यापाराचे भोक्ते, क्याथोलिक स्वातंत्र्याचे शत्रु व मित्र, असें भेद पूर्वींचे होतेच; परंतु फ्रान्समधील राज्यक्रांतीमुळें क्रांतिवादाचे शत्रु व मित्र, म्हणजे राजसत्ताक व प्रजासत्ताक राज्यपद्धतीचे पुरस्कर्ते, अशा प्रकारचें नवीन एक भेदलक्षण उत्पन्न झालें. या संधींत त्यांतल्या त्यांत सुखाचे असेहि दोन दिवस निघून गेले. हिंदुस्थानांतील लोकांस ज्याप्रमाणें लॉर्ड रिपन हे प्रिय आहेत, त्याचप्रमाणें आयरिश लोकांस प्रिय असलेले व्हाइसरॉय लॉर्ड फिड्झ विलियम यांची व्हाइसरॉय या नात्यानें आयर्लंदांत नेमणूक झाली व त्यांचे अमदानींत ग्रॅटन हा कांहीं दिवस आयर्लंदांतील प्रधानपदावर आरूढ झाला. फिड्झ विलियम याच्या मनांत ग्रॅटनबद्दल अत्यंत आदरबुद्धि होती व आयर्लंदच्या राज्यकारभारांत मनःपूर्वक मदत करण्याचें अभिवचन त्यानें इंग्लंदाहून येण्याचे पूर्वीपासून ग्रॅटनकडून घेतलें होतें. परंतु फिड्झ विलियम याचा व पिटचा बेबनाव झाल्यामुळें त्यास लवकरच आपली जागा सोडून परत जाणें भाग पडलें. फिड्झ विलियम व ग्रॅटन यांचा मिलाफ असतांहि त्यांचे हातून आयरिश पार्लमेंटकडून रोमन क्याथोलिक लोकांचें अगर आयरिश राष्ट्राचें हित साधेल असें कोणतेंहि काम करवून घेतां येईना. सन १७९२ सालीं क्याथोलिक लोकांस हक्क देण्याचें बिल आयरिश सभेपुढें आणिलेलें तिनें नामंजूर केलें, यामुळें क्याथोलिक लोकांनीं चिडून दंगा केला. क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट लोकांच्या मारामाऱ्या होऊन अधिकारीवर्गानें प्रॉटेस्टंट लोकांची कड घेऊन सुमारें तेराशें क्याथोलिक लोकांस इनसाफ न करतां हद्दपार केलें. पुढील सालीं अधिकारीवर्गानें नवीन अधिकार घेण्यासंबंधाचें बिल आणिलें व पास करून घेतलें. या बिलाचा ग्रॅटन व त्याचे साहाय्यकर्ते यांनीं अत्यंत जोराचा निषेध केला व असें स्पष्ट बोलून दाखविलें कीं, देशांतील असंतोष कमी व्हावा असें असेल तर असले दडपशाहीचे कायदे करून चालणार नाहीं, तर ज्यांस हक्क नसतील त्यांस हक्क व जे न्याय मागतील त्यांस न्याय दिला पाहिजे. क्याथोलिक लोकांस समान हक्क देण्यासंबंधानें ग्रॅटन ह्यानें फिरून एक बिल पुढें आणिलें; व तें फिरून नामंजूर झालें. पुढील सालीं

वुल्फटोन यानें बंड केलें व फ्रेंच लोकांचें आरमार घेऊन तो आयर्लंदावर आला; परंतु वादळ होऊन हें आरमार उध्वस्त झालें आणि आयर्लंदांतील लोकांकडून वुल्फटोनचा पाठपुरावा व्हावा तसा झाला नाहीं. ग्रॅटन हा बंडाविरुद्ध होता व त्याचा तो उघडपणें निषेधहि करी; परंतु 'ही परिस्थिति लक्षांत घ्या व अजून तरी डोळे उघडा,' असें तो अधिकारीवर्गास सांगे; तथापि त्याचा कांहींएक उपयोग होईना. या स्थितीस तो इतका कंटाळला कीं, पुढील सालीं पार्लमेंटच्या नव्या निवडणुकी झाल्या तेव्हां तो पार्लमेंट सोडून देऊन घरीं बसला; परंतु एवढ्यानेंहि अधिकारीवर्गाचें समाधान होईना. तो बंडांत सामील असल्याचा कसा तरी पुरावा करून त्यास गोत्यांत आणण्याचे त्यांचे प्रयत्न सुरू झाले. शेवटीं देशांत राहणें त्याला इतकें धोक्याचें झालें कीं, आर्थर ओकॉनेल या नांवाच्या त्याच्या मित्रावर खटला चालू असतां त्याच्या तर्फेनें तो इंग्लंदांत साक्ष देण्याकरितां गेला, ही संधि पाहून त्याच्या मित्रांनीं त्यास तेथेंच ठेवून घेतलें. सन १७९९ सालीं बंडाची धामधूम मोडल्यावर तो आयर्लंदांत परत गेला. पार्लमेंटांत प्रवेश करण्यास प्रथम त्यास कांहीं दिवस अडचण पडली, परंतु अखेर सुमारें बाराशें पौंड खर्च करून 'विकलो' येथील वॉर्डाकडून त्यानें आपली निवडणूक करून घेतली. पुढील सालीं आयरिश पार्लमेंट सभेचे स्वातंत्र्यावर किंबहुना अस्तित्वावर पिटनें उघड घाला घातला. आपल्या हातानें महत्प्रयासानें रोविलेल्या स्वातंत्र्यरूप वृक्षावर अधिकारीवर्ग निर्दयपणें कुऱ्हाड चालवीत आहे, हें पाहून ग्रॅटननें आपलें सर्व वक्तृत्व, सर्व शक्ति व सर्व आवेश खर्ची घालून आयरिश पार्लमेंट मोडण्याच्या प्रयत्नास प्रतिरोध केला; परंतु पिटनें चारलेल्या लाचानें आयरिश सभासदांचें तोंड मिटलें होतें एवढेंच नव्हे, तर त्यांच्या कानठळ्याहि बसल्या होत्या. यामुळें ग्रॅटन याचें दिव्य व अमोघ वक्तृत्व पालथ्या घड्यावरील पाण्याप्रमाणें फुकट गेलें. या वादविवादांत त्यानें मंत्रिमंडळाचीं सर्व बिंगें बाहेर काढून, लाचलुचपतीच्या साहाय्यानें त्यांनीं आरंभिलेल्या कुकर्माचा हिडिसपणा व्यक्त करून दाखविला. हें दोषाविष्करण मंत्रिमंडळास इतकें झोंबलें कीं, त्यांच्यातर्फे कॉरी या नांवाच्या प्रधानानें दुसरे दिवशीं ग्रॅटन यास द्वंद्व युद्धास बोलाविलें. ग्रॅटन हा जसा सभाशूर तसाच रणशूरहि होता. त्यानें द्वंद्वयुद्धाचें निमंत्रण

स्वीकारलें व कॉरी यास जखमी केलें. तारीख १ ऑगस्ट सन १८०० रोजीं ग्रॅटन याच्या निराशेचा कळस झाला. १६० विरुद्ध ११७ मतें पडून आयरिश पार्लमेंट सभेनें आत्मघाताचा ठराव पास केला व अशा रीतीनें शंभर कोसांवरून सूत्रें चालविणारा मायावी सूत्रधार विलियम पिट याच्या प्रयत्नास यश येऊन आयर्लंदची पार्लमेंट सभा सुधारण्याच्या ऐवजीं कायमचीच नष्ट झाली.

पार्लमेंट सभा आयर्लंदांतून गेल्यावर ग्रॅटन हा चार वर्षें घरींच राहिला. स्वदेशी पार्लमेंट मोडल्यावर ब्रिटिश पार्लमेंट सभेंत शिरावें किंवा कसें यासंबंधानें त्याचें मन बरेंच संशयग्रस्त झालें होतें. परंतु शेवटीं 'आयर्लंदांत स्वस्थ बसून तरी करावयाचें काय ? तिकडे गेल्यास झाला तर कांहीं उपयोगच होईल !' असा निश्चय करून सन १८०५ सालीं यॉर्क कॉउन्टींतील एका बॉर्डातर्फे तो पार्लमेंटमध्यें निवडून आला. तेथपासून त्याच्या मरणापर्यंत मुख्यत: दोन चळवळी पार्लमेंटांत व आयर्लंदांत चालू होत्या. एक क्याथोलिक लोकांच्या हक्कांबद्दल व दुसरी नष्ट झालेली आयरिश पार्लमेंट सभा फिरून प्रस्थापित करण्याबद्दल. यांपैकीं एकहि चळवळ ग्रॅटनचे डोळ्यांदेखत पूर्ण यशस्वी झाली नाहीं. मात्र पहिल्या चळवळीस बरेंच रूप आलें होतें. सन १८०५ पासून १८१८ पर्यंत बहुधा प्रत्येक वर्षीं क्याथोलिक लोकांच्या हक्कांचा प्रश्न अर्ज, ठरावाची सूचना अगर बिल यांपैकीं कोणत्या ना कोणत्या तरी रूपानें वादविवादास निघे. पैकीं ठरावाच्या सूचना कित्येक वेळां पास झाल्या, कायदा असा त्याचे हयातींत झाला नाहीं. मात्र या तेरा वर्षांच्या चळवळीनें इतका फायदा झाला कीं, या प्रश्नास अनुकूल असें मत पार्लमेंट सभेंत दिवसेंदिवस बळावूं लागलें. सन १८१४ चे सुमारास कायदाहि होण्याचा रंग आला होता, परंतु क्याथोलिक पंथाचे बिशप राजानें नेमावे किंवा रोम येथील पोपनें नेमावे, यासंबंधानें ग्रॅटन व ओकॉनेल प्रभृति क्याथोलिक पुढारी यांमध्यें मतभेद होऊन बिल पास होण्यास हरकत आली. सन १८१८ सालीं आपसांतील हा मतभेद मिटला व ग्रॅटन हा दब्लिनतर्फे नवीन निवडणुकींत निवडून आला. या निवडणुकीचे दिवशीं घरीं परत येत असतां वाटेंत दंगा होऊन कोणी एका बदमाष मनुष्यानें ग्रॅटन यास लांकूड फेकून मारिलें, त्यामुळें त्यास बरीच जखम झाली; परंतु 'हा

सगळा धर्मवेडाचा परिणाम ' असें म्हणून त्यानें तें प्रकरण उदारपणें तसेंच सोडून दिलें. दरम्यान सन १८१० साली दब्लिन येथें सभा भरून नष्ट झालेली पार्लमेंट सभा फिरून प्रस्थापित करण्यासंबंधानें चळवळ सुरू झाली. या सभेस ग्रॅटन हजर होता, परंतु या अखेरअखेरच्या सालांत त्याच्या मनावरील निराशापटल इतकें वाढत गेलें कीं, या चळवळीस यश येईल असें त्याची मनोदेवता त्यास सांगेना ! सन १८१८ सालानंतर ग्रॅटनची प्रकृति दिवसेंदिवस फारच क्षीण झाली. शेवटीं शेवटीं उभें राहवत नसल्यामुळें बसून बोलण्याची परवानगी अध्यक्षाकडून घेऊन तो पार्लमेंट सभेमध्यें भाषणें करी; परंतु अखेरपर्यंत त्यानें आपलें कर्तव्य निश्चयानें बजाविलें.

ग्रॅटनच्या अंगचे मुख्य गुण म्हटले म्हणजे अत्युत्कट देशाभिमान, तीव्र बुद्धिमत्ता व पराकाष्ठेचा निःस्पृहपणा. देशकार्यासाठीं त्यानें वकिलीचा धंदा पहिल्यापासून जन्मभर सोडून दिला, हें मागें सांगितलें आहेच. परंतु त्याहून लक्षांत ठेवण्याची गोष्ट ती ही कीं, लाचलुचपतीनें बुजबुजलेल्या त्या काळामध्यें आयरिश पार्लमेंट सभेमधून ग्रॅटनइतका निर्मळ व निकोप असा त्याचा तोच निघाला. पार्लमेंट सभेंतील त्याच्या कारकीर्दीच्या बहुतेक भागांत प्रधानमंडळापैकीं एकाद्या प्रधानाइतकें वजन त्याच्या शब्दाला व मताला नेहमीं असे. परंतु प्रत्यक्ष प्रधानकीचें काम असें त्यानें फक्त एकच वेळ केलें. पण प्रजापक्षीय पुढाऱ्यांच्या नशिबीं नुसती टीका व चळवळ करीत बसण्याचें यावें, प्रत्यक्ष राज्यकारभाराचा अनुभव त्यांस फारसा मिळूं नये, हा अनुभव परकीय अंमलाखालीं असणाऱ्या देशभक्तांस सर्व देशांत नेहमींच येणारा आहे. तो निःस्पृह असल्यामुळें अधिकारीवर्गाची मर्जी संपादन करण्याकडे जितकें त्याचें दुर्लक्ष असे, तितकेंच लोकप्रियता संपादण्याकडेहि त्याचें दुर्लक्ष असे. कोणत्याहि बाबतींत त्याचीं मतें चोख व ठाम असत, व तीं बोलून दाखविण्यास तो कधींहि मागें घेत नसे. मग त्याचे योगानें अधिकारीवर्ग व समाज यांचा राग होवो वा लोभ होवो. मात्र त्याचीं मतें चोख व स्पष्ट असत म्हणून तो दुराग्रही होता असें नाहीं. कोणत्याहि मतभेदाचे प्रसंगीं प्रत्यक्ष कृतीच्या संबंधांत शक्य तितकें मिळतें व मिटतें घ्यावें, असें त्याचें नेहमीं धोरण असे. परंतु प्रतिपक्षाचा केवळ राग अगर खासगी स्नेह्यांची भीड यांस त्यानें कधींहि भीक घातली नाहीं.

सार्वजनिक कामकाजांत तरतरीत बुद्धीप्रमाणें उज्ज्वल अशा वक्तृत्वाची त्यास मदत होई; व आजमितीस सर्व आयरिश वक्त्यांमध्यें त्याची गणना प्रमुखत्वानें करितात. त्याच्या शरीराची ठेवण व रूप यांत अलौकिक असें कांहींच नव्हतें. आवाज असावा तितका गोड नव्हता व केव्हां केव्हां त्याचे हातवारे हसूं येण्यासारखे होत. पण त्याच्या भाषणप्रसंगीं पहिलीं दोनचार मिनिटें प्रस्तावनेदाखल जाऊन, मग उत्कृष्ट अलंकार व रम्य विचारसरणी यांनीं ओतप्रोत भरलेल्या अशा त्याच्या अमोघ वक्तृत्वाचा अस्खलित प्रवाह एकदां सुरू झाला, म्हणजे श्रोतृवृंद तासांचे तास तल्लीन होऊन ऐकत बसे. त्याचें वक्तृत्व अशिक्षितांपेक्षां सुशिक्षितांनाच अधिक आवडण्यासारखें होतें; कारण त्यामध्यें ग्राम्यपणा मुळींच नसून सुसंस्कृतीची लकाकी भरलेली असे व ब्रिटिश पार्लमेंटमधील नांवाजलेले वक्तेहि त्याचें भाषण ऐकतांना प्रेमानें तल्लीन होत. त्याची कल्पनाशक्ति फारच विशाल होती व भाषेंतील अलंकार योजणें हा त्याच्या हातचा नुसता मळ होता. यामुळें कोणत्याहि विषयासंबंधानें उत्कृष्ट शब्दचित्र रेखाटून त्यांतील देखावे कोटीबाज व खुसखुशीत शब्दांनीं त्याला दाखवितां येत असत. ग्रॅटन हा आयरिश मुत्सद्दी व वक्ते यांमध्यें मूर्धाभिषिक्तच होऊन गेला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

(३) वूल्फटोन

इंग्रजांशीं निव्वळ दंडेली करून आपल्या राष्ट्रास निर्भेळ स्वातंत्र्य मिळवून देण्याची आकांक्षा ज्या कांहीं थोड्या अविचारी अशा आयरिश देशभक्तांनीं मनांत धरून प्रत्यक्ष उद्योग केला होता, अशांमध्यें वूल्फटोन हा मुख्य आहे. वूल्फटोनचा जन्म सन १७६४ मध्यें झाला. त्याचें शिक्षण समाप्त झाल्या-वर तो लवकरच राजकारणांत शिरला, आणि त्याची बुद्धिमत्ता, उद्योग-प्रियता, धैर्य, साहसबुद्धि व घटनाशक्ति हीं कांहीं अलौकिक असल्यामुळें ज्या गोष्टी त्याच्या बरोबरीच्या अथवा त्याच्याहून वडील व अनुभवी अशा लोकांच्या मनाला आकलन करतां आल्या नाहींत, त्यांची स्फूर्ति त्याच्या मनांत होऊन टोन यानें उद्योगांत सर्वांच्याहि पुढें भरारी मारली. सन १७९१ सालीं त्यानें बेलफास्ट येथें 'संयक्त आयरिश राष्ट्रमंडळ' या नांवाची

सभा स्थापित केली. प्रथमत: या सभेचा उद्देश व तिनें योजिलेला कार्यक्रम केवळ कायदेशीर पद्धतीनें देशांतील राज्यकारभारांत सुधारणा घडवून आणण्यासंबंधाचा होता. तिनें आपल्या हातीं जें पहिलें काम घेतलें तें, रोमन क्याथोलिक लोकांचा छळ करणारे जे अमानुष कायदे त्या वेळीं अस्तित्वांत होते त्यांविरुद्ध चळवळ करून ते रद्द करविणें हें होय. टोन हा स्वत: प्रॉटेस्टंट पंथाचा होता, तथापि तारुण्याच्या उत्साहानें आणि शुद्ध स्वदेशभक्तीनें त्याचें मन उज्ज्वल झालेलें होतें, यामुळें राष्ट्राच्या पुनरुज्जीवनाकडे पाहतां, आपल्या देशबांधवांपैकीं एका मोठ्या वर्गाचीं दु:खें प्रथम त्याच्या दृष्टीस पडलीं व तीं घालविण्याचा उपक्रम करून राष्ट्रास स्वातंत्र्य मिळवून देण्याचा खरा प्रारंभ आपण केला असें त्यास वाटलें, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. ज्यांस निव्वळ माथेफिरू किंवा अराजक असें म्हणतां येईल अशांपैकीं टोन हा नव्हता; त्याच्या मनावर खऱ्या स्वातंत्र्यप्रेमाचा संस्कार उत्कृष्ट घडलेला होता. परंतु सामाजिक दु:खनिवारण करण्याच्या कामाच्या मार्गांत ज्या अडचणी सभेस येऊं लागल्या, त्या टोन यास दु:सह वाटल्या; आणि जगांत इतरत्र राजकारणामध्यें ज्या प्रचंड घडामोडी त्या वेळीं सुरू होत्या, त्याजकडे त्याचें लक्ष वेधलें.

कायदेशीर चळवळ करणारी सभा असें जें लक्षण ‘ संयुक्त आयरिश राष्ट्रमंडळा ’ चें ह्या वेळेपर्यंत कायम होतें, त्यापासून तें हळूहळू भ्रष्ट होऊं लागलें. या वेळीं आयरिश पार्लमेंटची स्थिति फारशी चांगली नव्हती. ग्रॅटनसारख्या सात्त्विक देशभक्तानें यापूर्वी पंधरा सोळा वर्षांपासून पार्लमेंट सुधारण्याचे जे प्रयत्न चालविले होते, ते जवळ जवळ निष्फळ होऊन तिच्यांतील सभासदांवर ग्रॅटनच्या वक्तृत्वापेक्षां पिटच्या लाचलुचपतीचाच परिणाम अधिक झाला होता. यामुळें अशा पार्लमेंटच्या हातून देशसुधारणा कसची घडून येणार ? असें वाटून निराशेच्या शल्यानें त्याचें मन विदीर्ण झालें असतां, त्यांतच फरान्स व अमेरिका या देशांतील चळवळी पाहून निर्भेळ स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या अद्‌भुतरम्य अशा कल्पनेचें बीज रुजलें गेलें. जी गोष्ट अमेरिका व फरान्स या देशांमध्यें लोकांस साध्य झाली, तीच आयरिश लोकांसहि साध्य झाली पाहिजे असा त्यानें तर्क केला, परंतु आपल्या भोंवतालच्या विशेष प्रकारच्या परिस्थितीची अटकळ त्यास बरोबर न करतां

आल्यामुळें त्याचा तर्क अखेर खोटा ठरला. 'संयुक्त आयरिश मंडळा' च्या स्थापनेपासून तीन वर्षांतच तिच्या स्वरूपांत स्थित्यंतर झालें व सन १७९४ सालीं सभेमध्यें वादविवाद व मतभेद होऊन नेमस्त मताची मंडळी तींतून निघून गेली व बाकी राहिलेल्यांनीं सभेस क्रांतिकारक गुप्तमंडळी बनविलें. या नवीन मंडळांत टोन, टॉमस, एमेट, निलसन, रसेल, नॅपर, टॅन्डी तसेंच डब्लिन वगैरे प्रमुख शहरांतील कांहीं तरुण लोक प्रमुख होते. टोन हा स्वतः प्रॉटेस्टंट असल्यामुळें अल्स्टर वगैरे प्रांतांत, म्हणजे जेथें राजनिष्ठ प्रॉटेस्टंट लोकांचें वर्चस्व होतें, तेथेंहि सदर सभेस बरेच अनुयायी मिळाले. या सभेचा सभासद होण्यास गुप्त शपथ घ्यावी लागे व ही शपथ देऊन नवीन सभासद मिळविण्याची जबाबदारी जुन्या सभासदांवर असे.

कर्मधर्मसंयोगानें सन १७९४ सालीं प्रजासत्ताक अशा फ्रेंच राजमंडळा-कडून विलियम जॅकसन या नांवाचा एक गृहस्थ आयर्लंडमध्यें आला. तो स्वतः प्रॉटेस्टंट धर्मोपदेशक असल्यामुळें त्यानें आणलेला क्रांतिकारक संदेश 'संयुक्त राष्ट्रमंडळा'स विशेषसच ग्राह्य वाटला. परंतु जॅकसन हा भोळसट व उथळ मनाचा असल्यामुळें, त्याचे सर्व बेत कोकेन नांवाच्या गृहस्थास कळले व कोकेन हा लोभी असल्यामुळें अर्थात् अधिकारीवर्गाकडून त्याची नेमणूक गुप्त पोलिसांत झाली. सन १७९४ चे एप्रिलांत जॅकसन यास अधिकाऱ्यांनीं कैद करून फांशी देण्याचें ठरविलें, परंतु त्यानें स्वतःच विष खाऊन आत्महत्या केली. टोन व जॅकसन यांचा गुप्त संबंध अधि-काऱ्यांस माहीत असल्यामुळें टोन याजवरहि फांशीचाच प्रसंग यावयाचा; परंतु तो अमेरिकेस निघून गेला व नंतर तेथेंच त्यानें आपल्या कामास सुरुवात केली. या ठिकाणीं त्यास त्याच्या आयरिश साथीदारांकडून उत्साहपूर्ण व आशाजनक अशीं पत्रें येऊं लागल्यामुळें त्यानें फिलाडेलफिया येथून फ्रेंच राजमंडळाशीं पत्रव्यवहार सुरू केला; व फ्रेंच सैन्य आयर्लंदांत पाठविण्यांत येईल तर आयरिश लोकांकडूनहि उचल होईल असें त्यानें त्यांस सुचविलें. इतर आयरिश लोकांप्रमाणें टोन हा अमेरिकेंत जाऊन कामधंदा करून अगर सैन्यांत नोकरी धरून राहता तर हटकून नांवारूपास आला असता. परंतु त्यानें आरंभिलेला उद्योगच त्यास अधिक प्रिय वाटून तो आपल्या पराक्रमी स्त्रीसहवर्तमान पॅरिस येथें आला; व त्या वेळचा फ्रेंच युद्धमंत्री कार्नो

याच्याशीं त्यानें बोलणें लाविलें. टोन यानें कार्नो याची अशी खात्री करून दिली कीं, जरकरितां फक्त वीस हजार फरेंच सैन्य आयर्लंदांत उतरेल तर आयरिश लोकांच्या बंडास जरूर तेवढी मदत होऊन आयर्लंद स्वतंत्र होईल. कार्नो यानें ती गोष्ट मान्य करून सैन्य पाठविण्याचें ठरविलें. सन १७९६ चे डिसेंबरचे १६ तारखेस ब्रेस्ट येथून लहानमोठीं अशीं तीस जहाजें पंधरा हजार सैन्य, आयरिश लोकांस पुरविण्याकरितां हत्यारें घेऊन आयर्लंदवर स्वारी करण्यास निघालीं. टोन यास फरेंच सैन्यांतील ॲडज्यूटंट जनरल असा हुद्दा देण्यांत आला होता. आरमारावर ॲडमिरल हॉच नांवाचा अधिकारी मुख्य होता. हें सर्व सैन्य आयर्लंदच्या किनाऱ्यावर जाऊन पोहोंचतें तर कदाचित् टोन याच्या कल्पनेप्रमाणें सर्व गोष्टी घडन आल्याहि असत्या. परंतु आरमाराच्या दोन भागांची चुकामूक झाली. एक भाग टोन व हॉच यांसह बॅन्ट्रीबे नांवाच्या उपसागरांत येऊन बरेच दिवस मुक्काम करून राहिला; पण या एकाच भागांतील सहा सात हजार लोकांनीं किनाऱ्यावर उतरून आपल्या कामास प्रारंभ करावा किंवा नाहीं, याविषयीं कांहीं दिवस वाटाघाट चालली. इतक्यांत मोठें वादळ झालें, जहाजांचे नांगर तुटले व या आरमारास फरान्स येथें परत यावें लागलें. यामुळें टोन याची अत्यंत निराशा झाली; परंतु त्यानें धीर सोडला नाहीं. सन १७९७ सालीं डच लोकांनीं स्थापिलेल्या प्रजासत्ताक मंडळानें टोन यास मदत देण्याचें कबूल करून पूर्वींएवढें आरमार व सैन्य त्याचे स्वाधीन केलें. परंतु फिरून पूर्वींप्रमाणेंच वाऱ्याच्या प्रतिकूलतेमुळें स्वारी करण्याचा बेत फसला. फिरून १७९७ सालीं फरान्स येथील मंत्रिमंडळानें इंग्लंदवर स्वारी करण्याकरितां सैन्य तयार करून त्यावर जनरल बोनापार्ट यास मुख्य नेमिलें. हें पाहून तर टोन यास अधिकच आशा उत्पन्न झाली, आणि त्याच्या व बोनापार्ट याच्या कित्येक भेटी होऊन संभाषणहि झालें. परंतु अगदीं आयत्या वेळेस इंग्लंदवर स्वारी करण्याचा बेत रहित होऊन पुढील सालीं मे महिन्यांत, जमलेलें सैन्य घेऊन बोनापार्ट हा इजिप्तवर स्वारी करण्यास निघून गेला. यामुळें टोन यास 'वरंडलंबूक इव दूरमुत्क्षिप्य पातितः' असें होऊन तो निराशेनें जवळ जवळ वेडा झाला. आयर्लंदांतील अधिकाऱ्यांनींहि, कांहीं तरी तजवीज लवकरच केली पाहिजे, नाहीं तर बंडावा फैलावेल, असा

विचार करून लॉर्ड एडवर्ड फिडझरल्ड व टोन यांचे आणखी कित्येक सहकारी पकडले. इकडे आयरिश शेतकऱ्यांमध्यें बेबंदशाही माजली होती व त्यांजवर होणारा जुलूम व जाच त्यांना असह्य वाटूं लागला होता. या सर्व कारणांचा एकदम परिणाम होऊन बोनापार्ट हा इजिप्तवर स्वारी करण्यास निघाल्यापासून तीन दिवसांचे आंत आयर्लंदमध्यें उघड रीतीनें बंड सुरू झालें, व टोन हा उतावीळ होऊन 'हीच वेळ आहे, तरी या वेळेस काय मिळेल तें सैन्य आयर्लंदवर धाडा' असें सांगण्याकरितां फरेंच लष्करी अधिकाऱ्यांकडे खेपा घालूं लागला. फिरून स्वारी करण्याच्या बेताची वाटाघाट होऊं लागली. जनरल हम्बर्ट नांवाचा एक फरेंच लष्करी अंमलदार थोडीशी युद्धाची सामग्री घेऊन टोनसहवर्तमान अधिकाऱ्यांच्या हुकुमाची वाट न पाहतां फक्त एक हजार सैन्यानिशीं आयर्लंदच्या किनाऱ्यावर जाऊन उतरला व तोंड देण्यास आलेल्या इंग्रजी सैन्याचा पराभव करून तो पुढें चाल करून जाऊं लागला. परंतु जनरल लेक हा वीस हजार सैन्यानिशीं आडवा येऊन त्यानें त्याचा पराभव केला. हें पाहतांच आणखी पांच हजार सैन्य देऊन हारडी नांवाच्या सरदारास टोन याजबरोबर आयर्लंदास पाठविण्यांत आलें. या छोटया आरमाराची व इंग्रजी आरमाराची गांठ पडून तुंबळ युद्ध झालें व शेवटीं फरेंच आरमाराचा पराभव झाला. मुख्य जहाजावर टोन हा फरेंच लष्करी अधिकाऱ्याचा पोषाख घालून लढत होता व आपल्या हातानें तोफांस सरबत्ती देत होता. टोन यास प्रथम कोणी न ओळखिल्यानें त्यास इतर फरेंच अधिकाऱ्यांप्रमाणें प्रथमतः लष्करी सन्मानानें वागविण्यांत आलें. परंतु दुर्दैवानें लवकरच त्याच्या एका आयरिश मित्रानें त्यास ओळखिलें, व लगेच आयरिश बंडखोर या नात्यानें टोन यास वागविण्यांत सुरुवात होऊन त्यांनीं त्याच्या पायांत बिडया घातल्या. पण यांत फरेंच लष्करी पोषाखाचा अपमान होत आहे तो होऊं नये म्हणून त्यानें तो अंगावरून काढून फेकून दिला, व 'सन्मानाच्या किताबाचा बिल्ला लटकविणाऱ्या सोन्याच्या साखळीपेक्षां मला स्वदेशहिताकरतां पायांत पडलेल्या बेडयाच अधिक प्रिय वाटतात, असें म्हणून त्या लोखंडी सांखळयांचें त्यानें चुंबन घेतलें.

सन १७९८ च्या नवंबरचे दहावे तारखेस त्याची दब्लिन येथें लष्करी कोर्टामार्फत चौकशी होऊन त्यास देहांत शिक्षा ठरविण्यांत आली. सदर

चौकशीचे वेळीं दोषारोपांतील सर्व गोष्टी त्यानें एकदम कबूल केल्या व लिहून आणलेलें सणसणीत भाषण कोर्टापुढें वाचून दाखविलें. तें भाषण अत्यंत प्रेमळ व आवेशयुक्त असें होतें. त्याच्या भाषणांतील मुख्य मुद्दा असा होता कीं, "मी स्वदेश स्वतंत्र करण्याकरितां उघड लढाई केली ही गोष्ट खरी आहे, परंतु हें सर्व मीं देशांत चाललेले मूर्ख अत्याचार, गुप्त वध वगैरे बंद व्हावें एवढ्याकरितांच आरंभिलें होतें. मी वॉशिंग्टनप्रमाणें यशस्वी झालों असतों तर मला खचित कोणीं नांवें ठेविलीं नसतीं. परंतु माझे प्रयत्न केवळ निष्फळ झाले एवढ्याकरितांच मला बंडखोर अगर गुप्त वध करणारा वगैरे अपमानकारक विशेषणें लावणें गैर होईल." हें भाषण चाललें असतां न्याय-पीठावर बसलेले लष्करी अधिकारी व टोन यांजमध्यें बरींच प्रश्नोत्तरें झालीं, व त्यांवरून टोन याचा पाणीदारपणा कळून आला. तसेंच आपल्या भाष-णांत त्यानें क्याथोलिक लोकांविषयीं जी अत्यंत कळकळ व जो प्रेमभाव उदारपणानें व्यक्त केला, तो पाहून या आयरिश देशभक्ताच्या देशभक्तीचा विस्तार खरोखर किती व्यापक होता, व त्याचें मन किती मोठें होतें हें कोणा-सहि तेव्हांच दिसून येईल. अखेर शिक्षा सांगण्याचे वेळीं आपणास गोळी घालून मारण्याचा लष्करी मान तरी मिळावा अशी त्यानें कोर्टाची विनवणी केली, परंतु शेवटीं त्यास फांशीं देण्याचीच शिक्षा लॉर्ड कॉर्नवॉलीस यानें ठरविली. दुसरे दिवशीं सकाळीं म्हणजे तारीख १२ रोजीं त्यास फांशीं देणार तों, आदले दिवशीं रात्रीं तुरुंगाच्या अंधार कोठडींत कोणास न कळत त्यानें चाकूनें आपली रक्तवाहिनी शीर कापण्याइतकी जबर जखम गळचास करून घेतली, व भयंकर रक्तस्राव होऊन तो उजाडेपर्यंत आसन्नमरण होऊन पडला. ही बातमी बाहेर कोणास कळली नाहीं. इकडे १२ वे तारखेस सकाळीं त्या वेळचा प्रसिद्ध वक्ता व वकील क्यूरन हा गडबडीनें हायकोर्टापुढें उभा राहून त्यानें अशी तक्रार केली कीं, टोन याचा गुन्हा बंड करण्याचा जरी असला, तरी त्याची चौकशी लष्करी कोर्टामार्फत होणें हें बेकायदेशीर आहे; व ही तक्रार मान्य करून हायकोर्टानें टोन यास तुरुंगांतून काढून आपणासमोर हजर करण्याबद्दल 'शेरीफ' यास तातडीचा हुकूम व वॉरंट सोडलें. कारण कीं, कदाचित् हुकूम पोहोंचण्याचे आधींच फांशीच्या शिक्षेची अंमलबजावणी व्हावयाची ! शेरीफ तुरुंगांत जाऊन पाहतो तों,

टोन जखमी होऊन पडलेला. ही बातमी हायकोर्टास लागतांच हायकोर्टाच्या चीफ् जज्जानें त्याच्या फांशीची शिक्षा तहकूब केली; व नंतर सात दिवसपर्यंत अत्यंत कष्ट होऊन तो तारीख १९ नवंबर सन १७९८ रोजीं तुरुंगांतच मरण पावला. अशा रीतीनें आयर्लंदचा एक उत्कृष्ट देशभक्त मोहरा अकालीं खर्ची पडला.

टोन यानें आपल्या वयाच्या पंचविसाव्या वर्षी बॅरिस्टरीची परीक्षा दिली होती. परंतु वकिली वगैरे न करतां सार्वजनिक कामास वाहिलेल्या त्याच्या आयुष्याचा अंत पुढें नऊ वर्षांतच अशा अद्भुत व अकल्पित रीतीनें व्हावा असा ईश्वरी संकेत होता व तसेंच घडून आलें.

(४) रॉबर्ट एमेट

याचा जन्म १७७८ त झाला. याचा बाप डॉक्टर एमेट हा प्रख्यात व लोकमान्य असा वैद्य असे. याचा विद्याभ्यास ट्रिनिटी कॉलेजांत झाला. त्या वेळीं याचा सहाध्यायी व परम मित्र थॉमस मूर हा होता. हा मूर पुढें आयर्लंदांतील उत्कृष्ट कवि म्हणून प्रसिद्धीस आला. एमेट हा आपल्या वेळीं कॉलेजांतील अत्युत्कृष्ट वक्ता म्हणून नाणावला होता. परंतु त्याचीं राजकीय मतें अत्यंत प्रखर असल्यामुळें त्यास कॉलेजच्या अधिकाऱ्यांनीं कॉलेजांतून काढून टाकलें होतें. आपणाविषयीं सरकारास संशय आला असें वाटल्यावरून तो युरोपांत गेला, व तेथें त्यास पुष्कळ राजकीय गुन्हेगार भेटले. सन १८०० सालीं आयरिश पार्लमेंट सभा मोडल्याचें ऐकून त्यास फार वाईट वाटलें. एमेट हा फरान्समध्यें गेला तेव्हां बोनापार्टची व त्याची गांठ पडली; व फरान्स व इंग्लंद यांजमध्यें युद्ध होतांच फरेंच सैन्य आयर्लंदांत उतरेल असें बोनापार्ट यानें एमेट यास सांगितलें. १८०२ च्या ऑक्टोबर महिन्यांत एमेट हा आयर्लंदास परत आला. व तें युद्ध सुरू होतांच मोठ्या आशेनें त्यानें हत्यारें व दारुगोळा यांची जमवाजमव करण्यास सुरुवात केली. ता. २३ जुलै १८०३ रोजीं बंडास सुरुवात व्हावयाची, परंतु इतर ठिकाणीं लोकांची जमवाजमव न झाल्यामुळें दब्लिन येथें बंडास सुरुवात झाल्यापासून एक तासाचे आंतच त्याची परिसमाप्ति झाली. त्या दिवशीं सायंकाळीं त्याच्या लोकांनीं चरकी बाण सोडून ठरलेली इशारत दिली, व तितक्यांत

मुख्य न्यायाधीश लॉर्ड किलवारडेन हा त्यांच्या हातीं चुकून सांपडतांच त्यांनीं त्याचीच कत्तल केली. अर्थात् चहूंकडे धराधरी झाली व रात्रीचे दहा वाजण्याचे आंतच हें बंड संपलें ! रॉबर्ट एमेट यास गुप्त स्थळीं छपून राहावें लागलें. तो तसाच एक महिनाभर लपून होता; परंतु प्रख्यात वकील क्यूरन याची मुलगी व एमेट यांचें परस्पर प्रेम होतें, तिला भेटून मग देशांतर करावें, अशा विचारांत तो असतां फसगतीनें पकडला जाऊन ठराविक रीतीनें त्याचा शेवट झाला. त्यानें कोर्टास उद्देशून केलेलें भाषण अत्यंत वक्तृत्वपूर्ण व धैर्यशीलपणाचें आहे. त्यास ता. २० सप्टेंबर १८०३ रोजीं फांशीं देण्यांत आलें. आपल्या भाषणांत त्यानें लोकांस अशी विनंति केली कीं, "माझ्या थडग्यावर कोणीं कांहीं लिहूं नये, मला कीर्ति व नांव यांची चाड नाहीं" व लोकांनींहि त्याच्या इच्छेप्रमाणेंच केलें.

(५) डॅनियल ओकॉनेल

कायदेशीर चळवळ करणाऱ्या आयरिश पुढाऱ्यांपैकीं ग्रॅटनच्या तोडीचा परंतु कांहीं निराळ्या प्रकारचा असा डॅनियल ओकॉनेल हा प्रख्यात देशभक्त होऊन गेला. ग्रॅटनला जरी सर्व लोक मान देत, तरी त्याचा अनुयायी वर्ग म्हटला म्हणजे फक्त सुशिक्षित व वरिष्ठ प्रतीचे लोक हे होते. ओकॉनेल हा स्वतः या वर्गापैकींच एक होता; तरी त्याचे अनुयायी वरिष्ठ वर्गापेक्षां कनिष्ठ वर्गांतच अधिक होते. ओकॉनेल ह्याचा पोटाचा धंदा वकिली हा असल्यामुळें एक तर त्याला समाजांतील सर्व दर्जाच्या लोकांमध्यें मिसळावें लागत असे, परंतु विशेषतः त्याच्या बोलण्याची ढब, मनाची ठेवण व चळवळीचें धोरण समाजांतील वरिष्ठ वर्गापेक्षां मध्यम व कनिष्ठ वर्गास अधिक पसंत पडेल असेंच होतें. एका दृष्टीनें पाहतां ग्रॅटनपेक्षां ओकॉनेल यानेंच लोकशिक्षणाचें काम अधिक केलें व लोकसमाज अधिक खळबळून सोडला. ग्रॅटन यास जसा 'पार्लमेंट सभेचा जनक' अशी बहुमानाची पदवी समाजाकडून मिळाली, तशीच क्याथोलिक लोकांचा 'उद्धारकर्ता अवतार' अशी पदवी ओकॉनेल यास देण्यांत आलेली आहे.

ओकॉनेल याचा जन्म तारीख ६ ऑगस्ट सन १७७५ सालीं आयर्लंदचे नैर्ऋत्येस समुद्रकांठीं एका लहानशा गांवीं झाला. त्याचें घराणें शेंदोनशें

वर्षांचें असून क्याथोलिक धर्माचे कट्टे अभिमानी अशी या घराण्यांतील पुरुषांची ख्याति असे. आयर्लंदांत धर्मछळास सुरुवात झाल्यानंतर समुद्रकांठीं ग्लेन कॉर्लचे आसपास उंच डोंगराळ प्रदेशांत लहानशी जमीनदारी करून, प्रॉटेस्टंट लोकांचा त्रास होऊं नये म्हणून डॅनियलचा आजा राहात असे. ह्या घराण्यापैकीं मॉर्गन व मॉरीस या भावांपैकीं, डॅनियल हा मॉर्गनचा मुलगा त्याचा चुलता मॉरीस यानें दत्तक घेतला. त्या दोघांचीहि व्यापारानें व इतर रीतीनें कमावलेली मिळकत डॅनियल यास मिळाली. लहानपणापासून डॅनियल याची तरतरीतपणाबद्दल प्रख्याति असे. त्याची स्मरणशक्ति उत्कृष्ट असून बुद्धि तीव्र असे. सगळें धूळाक्षर तो अवघ्या दीड दिवसांत शिकला. दहावे वर्षीं त्यानें एक चिमकुलें नाटक लिहिलें. सन १७८८ चे सुमारास क्याथोलिक लोकांस शाळा घालण्याची अर्धवट सवलत मिळाल्यामुळें नवीन उघडलेल्या एका शाळेंत त्याचें दुय्यम प्रतीचें शिक्षण झालें. परंतु वरिष्ठ शिक्षणाची सोय स्वदेशांत नसल्यामुळें तो आपल्या भावासह सन १७९१ सालीं फरान्समध्यें सेन्ट ओमल नांवाच्या कॉलेजांत शिकण्याकरितां गेला. फरान्समधील राज्यक्रांतीची धामधूम अद्यापि थांबली नव्हती. व फरान्समध्यें असतांना या धामधुमीचा कांहीं भाग डॅनियल यास प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांनीं पाहतां आला. परंतु जी धामधूम त्यानें पाहिली, तिजमध्यें स्वातंत्र्यप्रियतेपेक्षां बदमाषगिरीच त्याला अधिक दिसून आली, यामुळें कांहीं अंशीं राजपक्षास अनुकूल अशींच त्याचीं मतें बनलीं. सन १७९३ सालीं फरान्सहून परत आल्यावर तो कायद्याचा अभ्यास करण्याकरितां इंग्लंदास गेला. व हा अभ्यास करतांना इंग्लंदांतील राजकारण वगैरेचें सूक्ष्म निरीक्षण करून सन १७९८ सालीं आयर्लंदमध्यें बॅरिस्टरीच्या धंद्यास त्यानें सुरुवात केली.

पहिलीं तीनचार वर्षें त्याचा धंदा विशेष चालला नाहीं. या सालांत त्याच्या प्राप्तीची मजल सालिना दोनतीनशें पौंडांपलीकडे गेली नाहीं. परंतु वकिलीच्या धंद्याची त्याला मनापासून आवड असल्यामुळें त्या धंद्यास तो तसाच चिकटून राहिला व पुढें लवकरच उदयास आला. कोर्टांतील न्यायइनसाफाच्या कामीं गंमत वाटणें व वादीप्रतिवादींचा खेळ खेळून त्यांत आनंद मानणें हें कोणत्याहि समाजाच्या अवनतीचें एक लक्षण म्हणून

खुशाल समजावें. व हें लक्षण आयरिश समाजावर या वेळीं पूर्णपणें उमटलें होतें. कधीं देवळांत अगर नाटकगृहांत जी गर्दी जमावयाची नाहीं, ती कोर्टांतून जमलेली आढळून येई व वादीप्रतिवादींची छक्कड, साक्षीदारांचे डावपेंच व विनोद, वकिलांच्या कोटया व वक्तृत्व वगैरेपासून श्रोत्यांस व प्रेक्षकांस अगदीं अस्सल सुखाचा गड्डा आपणास उपभोगावयास मिळाला कीं काय असें वाटे. अर्थात् हुषार व तरतरीत वकील जितका लोकप्रिय तितका समाजांत दुसरा कोणीहि लोकप्रिय असणें शक्य नव्हतें. सार्वजनिक कामांतील पुढाकारहि वकील वर्गाकडेच असे. यामुळें या वेळच्या तरुण वकील व बॅरिस्टर लोकांना स्वार्थ व परमार्थ यांचा उत्कृष्ट मेळ घालतां येई, व ते समाजाचे पुढारी स्वाभाविकपणेंच बनत. डॅनियलच्या अंगीं वकिलीस लागणारे सर्व गुण पुरे होते. वक्तृत्व हा त्याचा हातचा मळ असून प्रसंगानुसार सर्व कोर्टास खदखदा हंसावयास किंवा ढळढळा रडावयास लावण्याचें सामर्थ्य त्याच्या वाणींत व नाटकी अंगविक्षेपांत होतें. शिवाय साक्षीदाराची उलट तपासणी करण्यांत त्याचा हातखंडाच असे. कसलाहि बिलंदर साक्षीदार पुढें आला तरी त्याला पापडासारखा भाजून किंवा त्याच्याशीं गोडीगुलाबीनें वागून व त्याच्या पोटांत शिरून त्याला तो केव्हांच आपलासा करी. व मग त्याच्या तोंडून काय वाटेल तें काढून घेई. परंतु याहूनहि दुसरे एक दोन गुण त्याच्या लोकप्रियतेस कारणीभूत झाले होते. पैकीं एक हा कीं, जरूरीप्रमाणें खुद्द न्यायाधिशाचे अंगावरहि बेमुरवत तोंड टाकण्याचें त्याचें धैर्य होई. व वकील लोकांचें जीवित न्यायाधिकाऱ्यांच्या मर्जीवर अवलंबून असतें व त्यांतूनहि आपण रोमन क्याथोलिक पंथाचे व म्हणून सर्वथा निराश्रित असें असतां उगाच तोंड टाकून आपल्या पायावर कुऱ्हाड घालून कां घ्यावी अशा तऱ्हेचा विचार त्याच्या मनास केव्हांहि शिवला नाहीं. तो कसें, केव्हां व कोणावर तोंड टाकून त्याला लोळवील याचा नेम नसल्यानें पक्षकारापासून तों न्यायाधिकाऱ्यापर्यंत सर्व लोक त्यास भिऊन वागत. दुसरा विशेष गुण म्हटला म्हणजे गरीब लोकांचीं कामें तो केव्हां केव्हां फुकट चालवी. काम खरें व बाजू न्यायाची आणि त्यांतल्या त्यांत अधिकारी वर्गावर चार शिंतोडे उडण्यासारखी अशी त्याची खात्री झाली म्हणजे दीन व अनाथ अशा लोकांस तो एक पैहि न घेतां मदत करी. यास्तव थोडया दिवसांतच लोकांत अशी प्रसिद्धि होऊन गेली कीं, ज्या कोणास

वाली नसेल त्याचा वाली ओकॉनेल, त्याजकडे जावें व आपलें काम खुशाल करून घ्यावें. अधिकाऱ्यांच्या शिरजोरपणाच्या व धर्मच्छलाच्या अशा त्या काळीं जनतेचा असा एकादा वाली हवाच होता, व ती उणीव ओकॉनेल यानें नि:संशय भरून काढली होती. त्या वेळीं दब्लिन शहरांत 'वकील' याचा अर्थ डॅनियल ओकॉनेल असाच असे, व शहराचे कोणत्याहि भागांत 'वकिलांचें घर कोठें आहे ?' असें कोणीं विचारलें म्हणजे ते ओकॉनेलच्या घराचा पत्ता सांगत.

ओकॉनेल याचें लक्ष स्वार्थाइतकेंच परमार्थाकडेहि होतें. सार्वजनिक कामाची त्याला स्वभावत: मोठी हौस असे; व वकिलीच्या धंद्यामुळें जी लोकप्रियता व जें वजन त्याला मिळालें त्याचा उपयोग त्यानें सार्वजनिक कामाकडे प्रामाणिकपणें केला. सार्वजनिक कार्यकारी या नात्यानें त्याच्या आयुष्यांतील पहिलीं पहिलीं वर्षें त्याचें धोरण ठरलेलें नव्हतें. या वेळीं ग्रॅटन, फ्लड व चार्लमॉंट हे लोकांचे पुढारी असून ओकॉनेल हा त्यांचा चाहता भक्त होता. परंतु या लोकांशिवाय वूल्फटोन प्रभृति लोक दुसऱ्या पक्षाचे पुढारी असून या पक्षाची खटपट स्वातंत्र्य मिळविण्यासंबंधाची होती. प्रथम प्रथम कोणत्या पक्षास मिळावें याविषयीं त्याचा निर्णय व निश्चय होईना. परंतु एकदम संपूर्ण स्वातंत्र्य मिळविण्याची खटपट नुसत्या सनदशीर चळवळीपेक्षां अननुभवी मनुष्यास तारुण्याच्या ऐन उमेदीच्या काळीं अधिक उदात्त व ग्राह्य वाटावी हें स्वाभाविकच असल्यामुळें 'युनाटेड आयरिश मेन' अथवा 'संयुक्त आयरिश मंडळ' या नांवाची जी एक स्वातंत्र्यवादी पक्षानें सभा स्थापन केल्याचें मागें सांगितलें आहे, तिची शपथ घेऊन ओकॉनेल हा तिचा सभासदहि झाला. परंतु लवकरच त्याचें मन विटण्यासारख्या एक दोन गोष्टी त्याचे नजरेस पडल्यामुळें, त्याच्या मनानें माघार घेतली. वर सांगितलेल्या मंडळामध्यें हजारों तरुण मुलांचा समावेश झालेला होता. यांपैकीं कांहीं मुलें एके दिवशीं रस्त्यानें जाणाऱ्या एका गरीब मुलीची टवाळी करीत आहेत असें त्याला आढळलें. अर्थात् तिला त्यांच्यापासून सोडविण्याकरितां ओकॉनेल हा पुढें झाला. तेव्हां त्या टारग्या पोरांनीं त्याजवर हल्ला करून इतकें बेदम मारिलें कीं, जखमा होऊन त्यास कांहीं दिवस अंथरुणांत पडून राहावें लागलें; नंतर हीं टवाळ मुलें संयुक्त आयरिश मंडळांतील आहेत असें त्यास कळल्या-

वर त्याला फार खंती वाटली. तसेंच या मंडळाचीं गुप्त कारस्थानें काय आहेत व देशभक्तीच्या नांवावर त्यांच्या हातून आचरटपणाचीं कसकशीं कामें होतात, यांच्या कृतीचे काय परिणाम होतात, याची त्याला चांगलीशी माहिती नव्हती. तीहि त्याच्या घरवाल्यानें त्यास करून दिली. परंतु हें सर्व होण्याच्या पूर्वींच त्याचे हातून मंडळाचा सभासद या नात्यानें थोडेंबहुत काम होऊन गेलें होतें. प्रत्येक सभासदास कांहीं तरी नवीन सभासद आपल्या खटपटीनें मिळवावयाचे असत. व असे कांहीं सभासद ओकॉनेल यानें शपथा देऊन मिळविलेहि होते. पुढें बंडाची भुमका उठून देशांत जारीनें चौकशी सुरू झाली. गुप्त पोलिसांचा सुळसुळाट झाला. या अशा धामधुमींत तो अवचित एकादे वेळीं पकडला जाण्याचा संभव होता. परंतु त्याच्या सुदैवानें तो त्याच सुमारास आजारी झाला, व बरेच दिवस अंथरुणास खिळून पडला होता; यामुळें बाहेर फिरकणें टळलें. या अवधींत पोक्त विचाराअंतीं बंडाच्या चळवळीविरुद्ध त्याचें मत बनलें. बरा होतांच त्यानें मंडळाचा सभासदपणा सोडून दिला, इतकेंच नव्हे तर देशाचें रक्षण करण्याकरितां खाजगी लोकांचें स्वयंसेवक एक सैन्य उभारिलें गेलें, त्यामध्यें दब्लिन येथील लोकांनीं तोफखान्याची एक तुकडी तयार केली. तिजमध्यें ओकॉनेल हा सामील झाला.

बंडाचा मोड झाल्यानंतर शांततेचे दिवस आले व शांततेच्या दिवसांत सनदशीर चळवळीचा फिरून उपक्रम झाला. या वेळीं चळवळीचा सर्व भर क्याथोलिक लोकांस समान हक्क व धर्मस्वातंत्र्य मिळवून देण्यावर होता. आणि ओकॉनेल हा स्वतः क्याथोलिक धर्माचा असल्यामुळें स्वधर्मीयांना मदत करण्यास त्यास सहजच स्फूर्ति झाली. या चळवळीस सन १७६० सालीं प्रथम सुरुवात झाली, व त्या सालीं 'क्याथोलिक असोसिएशन' नांवाची सभा स्थापन होऊन उघड व पद्धतशीर रीतीनें क्याथोलिक लोकांच्या हक्कांसंबंधीं वादाचा पूर्व पक्ष करण्यांत येऊं लागला. या सभेच्या उद्योगानें व लोकमतांत थोडाबहुत फरक पडत चालल्यानें सन १७७६ सालीं कांहीं कांहीं बाबतींत कायद्यानें क्याथोलिक लोकांचीं बंधनें ढिलीं होण्यास सुरुवात झाली. या काळचा क्याथोलिक लोकांचा पुढारी जॉन किओघ या नांवाचा एक मोठा अब्रूदार व निस्सीम देशभक्त असा श्रीमंत व्यापारी होता. त्यानें सन १७६० पासून पुढें सुमारें वीस पंचवीस वर्षेंपर्यंत पैसे मिळविण्याचा आपला सर्व

धंदा सोडून क्याथोलिक लोकांच्या वतीनें चळवळ करण्याचा उद्योग पत्करला. त्यानें आयर्लंदांत लोकमत जागृत केलें एवढेंच नव्हे तर इंग्लंदास खेपा घालून तेथील पुढाऱ्यांमार्फत प्रधानमंडळाच्या मुलाखती घेऊन आपली बाजू त्यांच्या कानावर घातली, व त्यांजकडून 'प्रीव्ही कौन्सिल' मार्फत आयरिश पार्लमेंटास कायद्याचीं बिलें धाडून किरकोळ बाबतींतील क्याथोलिक लोकांचीं बंधनें तोडण्याचा उद्योग चालविला. व त्या बिलांस अनुसरूनच पुढें १७७६, १७९१, १७९३ वगैरे सालीं आयरिश पार्लमेंट सभेचे कायदे होऊन क्याथोलिक लोकांचा जाच पुष्कळ कमी झाला. या बाबतींत वास्तविक १७९३ सालच्या कायद्यानें इतकें काम झालें होतें कीं, त्या मानानें पुढें ओकॉनेल याचे हातून होण्याचें काम फारच थोडें राहिलें होतें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. परंतु किओघ यानें वीसपंचवीस वर्षें त्यास शक्य तितकी खटपट करून शक्य तितकें फळ मिळविलें असतांहि पुढें त्याचा वृद्धापकाळ झाल्यामुळें त्याच्या हातून पुढारीपणाचें काम होईना. शिवाय लोकमताची मजल पुढें गेली असल्यामुळें या जुन्या पुढाऱ्याचें धोरण तरुण लोकांस भित्रेपणाचें असें वाटूं लागलें, व त्यानें पूर्वी केलेल्या कामगिरीची त्यांची आठवण हळूहळू बुजत जाऊन त्याजबद्दलची कृतज्ञताहि मावळूं लागली! क्याथोलिक लोकांकरितां सर्व बाबतींत प्रॉटेस्टंट लोकांच्या बरोबरीनें हक्क मिळविणें हें त्या वेळच्या चळवळीचें अंतिम साध्य होतें. असें असतां, किओघ हा हें साध्य साधण्याकरितां म्हणून इंग्लंदास लोकांच्या वतीनें गेला व तेथील मुत्सद्यांच्या बहुमानास व गुळचट थापांस भुलून फक्त स्थानिक स्वराज्याचें गुळखोबरें पदरांत घेऊन हात हालवीत परत आला असा तरुण मंडळींनीं त्याजविरुद्ध गिल्ला केला. अशा या संधीस क्याथोलिक लोकांस नवीन पुढारी हवा असें वाटूं लागणें स्वाभाविक होतें, व कर्मधर्मसंयोगानें तसा पुढारी त्यांस मिळण्यासारखा होता. व हा पुढारी डॅनियल ओकॉनेल हा होय. डॅनियल ओकॉनेल याचा तोंड टाकून बोलण्याविषयीं हातखंडा होताच. त्यानें सभांमधून जॉन किओघच्या नेभळचा धोरणाची टर उडविण्यास सुरुवात केली. व या वृद्धतरुण देशभक्तांच्या अंगची उद्योगशीलता व त्यांच्या मतांमधील तत्कालीन ओजस्विता यांतील फरक पाहून लोकांनीं सहजच ओकॉनेल यास पुढें ओढलें व किओघ यास मागें सारलें. ग्रॅटन हा

या वेळचा पुढारी होताच, व आपल्या परीनें त्याचीहि खटपट क्याथोलिक लोकांस स्वातंत्र्य मिळवून देण्याची चालूच होती. परंतु त्याचें सर्व काम पार्लमेंट सभेमध्यें होई. समाजांत वावरण्यास व लोकांत मिसळण्यास एकाद्या तरुण पुढाऱ्याची व विशेषत: स्वत: रोमन क्याथोलिक पंथी मनुष्याची गरज होती. ती गरज ओकॉनेलसारखा पुढारी मिळाल्यानें भागणारी होती. शेवटीं सन १८०९ सालीं एक नवीन क्याथोलिक असोसिएशन स्थापन करून ओकॉनेल यानें स्वत: होऊन पुढारीपणास हात घातला व सन १८११ सालीं क्याथोलिक लोकांचा यापुढें पुढारी कोण याविषयींचा संशय नाहींसा झाला.

पुढारीपणाच्या कामाबरोबर त्याच्या स्वार्थत्यागासहि सुरुवात झाली. व नवीन स्थापिलेल्या सभेचा खर्च त्यानें तीन वर्षेपर्यंत अंगावर सोसला. परंतु १८११ सालीं ही सभा बेकायदेशीर असें ठरवून तिच्या सभासदांच्या निवडणुकीस अधिकाऱ्यांनीं ठिकठिकाणीं प्रतिबंध केला. हे अन्यायाचे हुकूम क्याथोलिक लोकांनीं निमूटपणें मानले; मात्र लगेच एक जाहीर सभा भरवून सदरहु हुकुमांचा त्यांनीं निषेध केला. क्याथोलिक लोकांचें भांडण इकडे इतर लोक पार्लमेंट सभेंत भांडतच होते. त्यांत ग्रॅटन वगैरे आयरिश व लॉर्ड ग्रेनव्हिल, क्यानिंग वगैरे इंग्रजी मुत्सद्दी प्रमुख होते. १८१२ सालीं क्याथोलिक लोकांसंबंधाचा जो ठराव क्यानिंगनें पार्लमेंट सभेपुढें आणिला तो पास झाला, व त्याचे बाजूस १२९ मतें उलट बाजूहून अधिक मिळालीं. इतकें मोठें बहुमत आजपर्यंत या प्रश्नास कधींहि मिळालेलें नव्हतें, व अशा रीतीनें इंग्लंदांतील लोकमत हळूहळू अनुकूल होत चालल्यानें क्याथोलिक लोकांच्या त्रासाच्या राहिलेल्या बाबी लवकरच दूर करतां येतील अशी ग्रॅटन यास आशा वाटूं लागली. दुसरीहि एक गोष्ट क्याथोलिक लोकांस या वेळीं अनुकूल होती ती अशी: ही वेळ नेपोलियन बोनापार्टच्या भाग्योदयाची होती. त्याचा सर्व युरोप खंडावर दरारा बसून गेला होता व त्याच्या सैन्यांत इंग्लंदवर नाराज झालेल्या सर्व प्रकारच्या लोकांची भरती होत चालली होती. या लोकांमध्यें आयरिश क्याथोलिक लोकांचा भरणा बराच होता. व इंग्लंदवर पुढेंमागें स्वारी होण्यास हे लोक कारणीभूत होतील अशी पिट वगैरे मुत्सद्यांस भीति पडल्यानें क्याथोलिक लोकांस संतुष्ट राखण्यांतच इंग्लंदचें

हित आहे असें त्यांना वाटूं लागलें होतें. व यामुळें क्याथोलिक लोकांस त्यांचे हक्क या संधीस सर्वच मिळून जावयाचे ; परंतु तिसरा जॉर्ज हा करारी, द्वेषी व धर्मवेडा असल्यामुळें जेव्हां जेव्हां क्याथोलिक लोकांच्या हिताची कोणतीहि गोष्ट प्रधानमंडळ पुढें आणी, तेव्हां तेव्हां त्यांच्या आड तो येई, व प्रधान लोकांनीं आपला हट्ट नच सोडला तर त्यांचा राजीनामा घेऊन वेलाशक दुसरे प्रधान नेमीत असे. यामुळें ती इष्ट गोष्ट इतकी लांबणीवर पडली. सन १८१३ सालीं ग्रॅटननें क्याथोलिक लोकांबद्दल पार्लमेंट सभेपुढें बिल आणिलें. त्या वेळीं मुख्य वाद बिशप लोकांची नेमणूक कोणीं करावी, राजानें किंवा पोपनें, याविषयीं निघाला ; व तो फारच माजला. एवढ्याशा किरकोळ बाबतींत क्याथोलिक लोकांनीं ग्रॅटन याचें ऐकलें असतें व प्रधान मंडळाच्या इच्छेप्रमाणें बिशप लोकांची नेमणूक राजानें करण्यास संमति दिली असती, तर पुढें पंधरा वर्षांनीं त्यांस जें पूर्ण स्वातंत्र्य मिळालें तें तितकें आधीं मिळतें. परंतु ओकॉनेल यास पुढें करून क्याथोलिक लोकांनीं असा आग्रह धरला कीं, काय वाटेल तें झालें तरी बिशप लोकांची नेमणूक पोपनेंच केली पाहिजे. त्यांची नेमणूक करण्याचें काम राजाकडे राहिलें म्हणजे तो होतां होईतों दुबळे, नेभळे, हरामखोर, क्याथोलिक लोकांचे हितशत्रू असेच बिशप नेमील व मग धर्माचा नाश होईल, असा युक्तिवाद त्यांनीं चालविला. ग्रॅटनला प्रधानमंडळाच्या अनुकूलतेची आवश्यकता वाटल्यामुळें त्यानें ओकॉनेलचें म्हणणें अमान्य केलें. तेव्हां ओकॉनेलनें ग्रॅटनची उघड निंदा आरंभिली. आणि ग्रॅटन व पार्लमेंटांतील मूठभर लोक यांना क्याथोलिक राष्ट्रासंबंधानें बोलण्याचा काय अधिकार पोंचतो असा प्रश्न उपस्थित केला. हा युक्तिवाद ग्रॅटन याची निंदा करण्यास सोयीचा वाटून क्याथोलिक लोकांनीं ठिकठिकाणीं सभा भरवून ग्रॅटन याचा निषेध सुरू केला; व देशांत दुफळी माजून राहिली. इकडे प्रधान मंडळानें क्याथोलिक लोकांवर अन्य रीतीनें वजन पाडण्याकरितां थेट पोपशीं राजकारण सुरू केलें व त्याच्या सल्लागारास वश करून घेऊन त्याजकडून असें आज्ञापत्र आणविलें कीं, क्याथोलिक लोकांस जर संपूर्ण स्वातंत्र्य मिळणार असेल तर मग बिशप लोकांना नेमण्याची बाब जर राजा आपणाकडे राहावी असा हट्ट धरीत असेल तर ती त्याजकडेसच राहण्यास हरकत नाहीं. अशा रीतीनें प्रत्यक्ष पोपची संमति मिळाल्यावर तरी क्याथो-

लिक लोकांनीं थांबावयाचें होतें. परंतु उलट पोपवरच आग पाखडण्यास त्यांनीं सुरुवात केली. व ज्या पोपच्या अधिकाराच्या अभिमानाखातर त्यांनीं लढा माजविला होता, तो अधिकार आतां स्वतःच धाब्यावर बसविण्याचा त्यांनीं निश्चय केला ! ते म्हणूं लागले कीं, आपला स्वयंसिद्ध अधिकार नाहींसा करण्यास पोपला अधिकारच नाहीं. शिवाय या बाबतींत त्याला जातीनें कांहीं करतां येत नाहीं ; त्याच्या सल्लागार मंडळानें अशा प्रकारच्या आज्ञापत्रास अनुमति दिली पाहिजे. व सर्वांहून मुख्य हें कीं, सदरच्या आज्ञापत्रावर त्याची स्वदस्तुरीची सही नाहीं, त्याच्या कारभाऱ्याची आहे. तात्पर्य " शंकराचार्य खरे, पण सशास्त्र ठराव देतील तो मात्र आम्हांस कबूल " अशा युक्तिवादानें शंकराचार्यांचा अधिकार न जुमानण्याची युक्ति क्याथोलिक लोकांनीं केली. एवढ्यावर ते थांबले नाहींत. त्यांचाहि वशिला पोपच्या दरबारीं होता, तेव्हां त्याचा फायदा घेऊन पूर्वींचें आज्ञापत्र रद्द करण्याची त्यांनीं खटपट केली व ती सिद्धीसहि गेली; व ओकॉनेलला आपल्या पक्षास आतां अमोघ शक्ति उत्पन्न झाली असें वाटूं लागलें.

परंतु दैवाचा खेळ निराळ्या रीतीनें चालला होता, तो ओकॉनेल यास काय ठाऊक ? कारण हें सर्व होतें तों इकडे नेपोलियनचा पराभव झाला; युरोपियन राष्ट्रांचें सैन्य पॅरिसमध्यें शिरलें ; इंग्लंदवर स्वारी होण्याची भीति नाहींशी झाली ; प्रधानमंडळाच्या मनावर ज्या चिंतेचा अहोरात्र ताण पडला होता तो लयास गेला ; व असें होतांच " तुम्हांस निम्मेशिमें घ्यावयाचें नाहीं तर मुळीं कांहींच देत नाहीं जा " असा धिःकारपूर्वक जबाब त्यांना क्याथोलिक लोकांस निर्भयपणें देतां आला ! क्याथोलिक असोसिएशन ही बेकायदेशीर कामाकरितां भरलेली सभा आहे, असा जाहीरनामा लावून ती त्यांनीं पार उधळून टाकिली, व ओकॉनेल आणि क्याथोलिक लोक यांस निव्वळ चुरमुरे खात बसण्याची पाळी आली. या वेळीं दुफळी झाल्यामुळें कार्याची जी घडी एकदां बिघडली ती फिरून तशी बसण्यास चौदा वर्षें लागलीं, व या गोष्टीबद्दलचा दोष व जबाबदारी विचारी इतिहासकर्ते व ओकॉनेलचे चरित्रकार त्याच्याच पदरीं बांधितात. ओकॉनेलच्या तर्फे असें सांगण्यांत येतें कीं, या वेळीं वाद न मिटता घेण्याचें तसेंच कांहीं कारण होतें. वाद मिटता घेतला असता तर क्याथोलिक लोकांस त्यांचें पूर्ण स्वातंत्र्य चौदा वर्षें

आधीं मिळालें असतें हें खरें; परंतु हा वाद न मिटतां चालू राहावा हेंच आयरिश लोकांस त्या वेळीं इष्ट होतें. त्यांना क्याथोलिक लोकांच्या स्वातंत्र्यापलीकडे मजल मारावयाची होती. ही मजल मारण्यास लोकांच्या अंगीं त्वेश व आवेश शिल्लक राहणें अवश्य होतें, वाद मिटता घेतला असता तर त्यांचें समाधान होऊन हा आवेश शिल्लक राहता ना, व स्वतंत्र पार्लमेंट मिळविण्याच्या प्रश्नाकडे लक्ष वेधतें ना! परंतु हा युक्तिवाद बरोबर नाहीं. केवळ पुढील एका कारणाकरितां आवेश पाहिजे म्हणून आज होणारी सुधारणा पदरांत पाडून घ्यावयाची नाहीं व असंतोषाचा 'हाच्चा' अंक अशा रीतीनें धरून ठेवावयाचा ही गोष्ट नेहमींच योग्य असते असें नाहीं. शिवाय एका कामाचा आवेश दुसऱ्या कामास उसना घेतलेला कधींहि उपयोगी पडत नाहीं; ज्या त्या प्रश्नाच्या गुणदोषाप्रमाणेंच ज्या त्या वेळीं जरूर तितका आवेश उत्पन्न व्हावा लागतो, व वास्तविक मागणें सयुक्तिक असेल तर तो उत्पन्न होतोहि. परंतु कृत्रिम व शिलकी राखिलेल्या आवेशाची हुंडी शिक्यावर चढूं शकत नाहीं, हें पुढें ओकॉनेल यासच स्वानुभवानें कळून आलें. असो. या आवेशाचा फायदा घेऊन, सन १८०० चा कायदा रद्द होऊन आयर्लंडास पूर्वीप्रमाणें स्वतंत्र पार्लमेंट मिळावें अशाविषयीं त्यानें नवीन चळवळ सुरू केली. परंतु एका कार्याचा आवेश जरी दुसऱ्या कार्यास उपयोगी पडत नाहीं तरी एका कार्यांत झालेली दुफळी मात्र दुसऱ्या कार्याच्या आड आल्याशिवाय राहात नाहीं; हा अनुभव सर्व देशांत एकसारखाच येणारा आहे. क्याथोलिक लोकांच्या स्वातंत्र्यापेक्षां पार्लमेंटच्या स्वातंत्र्यासंबंधानें राष्ट्राचा मतभेद कमी असावा; परंतु वास्तविक तो तसा असतांहि, पूर्वीं माजलेल्या दुहीमुळें नवीन चळवळीसंबंधानें लोकांचा मिलाफ होईना. ग्रॅटन हा क्याथोलिक लोकांचाच प्रश्न अद्यापि घेऊन बसल्यामुळें त्याच्या अनुयायांनीं आयर्लंडांत सभा भरविण्याचें काम सुरू ठेविलें होतें. परंतु अशा या सभा भरवून खोटें लोकमत हे मूठभर लोक जाहीर करतात, या सबबीवर अशा सभांत घुसून त्या उधळून लावण्याचें त्यानें योजिलें. सन १८१७ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत अशा प्रकारची सभा भरविण्यांत आली असतां ओकॉनेल हा आपले कांहीं अनुयायी घेऊन सभेंत घुसला. सभेच्या दिवाणखान्याच्या दारांत त्यास असें बजावण्यांत आलें कीं, बिशप लोकांची

नेमणूक राजानें करण्यास हरकत नाहीं असें मत ज्यांचें असेल अशा लोकांचीच ही सभा आहे, इतरांस येण्यास मनाई आहे. तथापि ओकॉनेलनें आपलें पाऊल मागें घेतलें नाहीं. त्यानें सभेंत शिरून दणकावून भाषण केलें व अशा रीतीनें सभेच्या कामांत बखेडा झाला. परंतु ओकॉनेलच्या या दांडगाईनें त्याच्या कृत्यास कांहीं फायदा झाला नाहीं व १८१७ हें साल क्याथोलिकांस निराशेचें असेंच गेलें.

पुढील सालीं ओकॉनेलच्या लोकप्रीतींत भर पडण्यास आणखी एक कारण झालें. कांहीं प्रसंगानें दब्लिनच्या म्युनिसिपल कमिटीसंबंधानें बोलतांना त्यानें अपमानकारक असे शब्द वापरले. तेव्हां कमिटींतील एक सभासद डीएसटेरी नांवाचा एक माजी लष्करी अंमलदार होता तो रागावून त्यानें ओकॉनेल यास द्वंद्वयुद्धास पाचारण केलें. ओकॉनेल यास या भानगडीची मनापासून हौस नव्हती, यामुळें त्यानें आपल्या प्रतिपक्षाच्या दोन तीन पत्रांस उत्तरच पाठविलें नाहीं. तेव्हां डीएसटेरी यानें असें प्रसिद्ध केलें कीं, कमिटीचें बदनाम करणाऱ्या या भ्याड भागुबाईस आपण एक दोन दिवसांत गांठ पडेल तेथें वेताच्या छडीनें अंगभर मार देणार आहों. तेव्हां ओकॉनेल यानेंहि या धमकावणीला भीक न घालतां "मी द्वंद्व युद्धास तयार आहें" असें जाहीर केलें. तेव्हां मॅजिस्ट्रेटनीं शांततेचा भंग न करण्याबद्दल त्याजपासून भक्कम जामीन मागितला. परंतु त्याच्या प्रतिपक्षाचें समाधान होईना. शेवटीं दब्लिनपासून १२ मैलांवर एका जमीनदाराच्या बागेंत कोणास न कळत जाऊन युद्ध करावें असें दोघांनीं ठरविलें व त्याप्रमाणें दोघांनीं दोन दोन पिस्तुलें घेऊन एकमेकांवर बार काढले. पैकीं ओकॉनेलची गोळी डीएसटेरी याच्या मांडींत शिरून बसली व रक्तपातामुळें तो बेशुद्ध झाला. ओकॉनेल हा गुप्तपणें परत येणार तों युद्धाची बातमी लोकांत आगाऊ पसरून हजारों लोक त्यास वाटेंत भेटले, व त्यांनीं त्याचा जयजयकार करण्यास सुरुवात केली. लोकांनीं त्या दिवशीं रात्रीं गांवांत वाद्यें वाजविलीं व दीपोत्सवहि केला. दुसरे दिवशीं डीएसटेरी यावर शस्त्रप्रयोग करण्यांत आला, परंतु गोळी न निघाल्यामुळें तो मरण पावला. या गोष्टीबद्दल ओकॉनेल यास फार वाईट वाटलें, व फिरून द्वंद्व युद्ध करावयाचें नाहीं अशी त्यानें शपथ वाहिली. परंतु लोकांस टाकून बोलावयाचें नाहीं अशी शपथ त्याचबरोबर

घ्यावयास तो विसरला व त्यामुळें लोकांचा अपमान करण्याचें व त्यांनीं त्यास द्वंद्वयुद्धास पाचारण करण्याचे पुष्कळ प्रसंग पुढें आले. खुद्द इंग्लंदचा मुख्य प्रधान पील याचें व ओकॉनेलचें द्वंद्व युद्ध होण्याची एकदां वेळ आली होती, परंतु अधिकाऱ्यांच्या तत्परतेमुळें तो प्रकार टळला. इतर कित्येक प्रसंगीं त्यानें मुळीं निमंत्रणेंच पत्करलीं नाहींत व यामुळें त्यास कित्येक लोक भ्याड, भित्रा वगैरेहि म्हणत. परंतु तें न जुमानतां त्यानें यापुढें युद्ध न करण्याचा शहाणपणाचा निश्चय कायम ठेविला.

सन १८२० सालीं ग्रॅटन हा मृत्यु पावला व पार्लमेंटमधील आयरिश पुढाऱ्याच्या जागीं प्लंकेट याची योजना झाली. पुढील सालीं क्याथोलिक लोकांस स्वातंत्र्याचा आणखी एक हप्ता मिळाला. या वेळीं इंग्लंदांतील परिस्थिति पाहतां कामकरी वर्ग पुढें येत चालला आहे, सबब त्याची सहानुभूति मिळवावी असा ओकॉनेल हा क्याथोलिक लोकांस उपदेश करूं लागला. परंतु इंग्लंदांतील कोणत्याहि पक्षावर अवलंबून राहण्यांत अर्थ नाहीं असें क्याथोलिक लोकांचें मत असल्यामुळें, ओकॉनेल यानें मागें ग्रॅटन याची निंदा चालविली होती, तशीच शीलनामक तरुण पुढाऱ्यानें ओकॉनेलची निंदा चालविली; व अशा रीतीनें दुफळी कायम राहिली. याच सुमारास चौथा जॉर्ज राजा आयर्लंदांत आला त्या वेळीं दब्लिन येथें लोकांनीं त्यास मानपत्रें वगैरे दिलीं त्यांत क्याथोलिक लोकांनींहि एक दिलें. तें अर्पण करतांना ओकॉनेलनें गुडघे टेकून राजास पुष्पहार समर्पण केला; व राजा निघून गेल्यावर फिरून येऊन त्यानें आयर्लंदांत राहावें याकरितां आयर्लंदांत राजवाडा बांधण्याची चळवळ त्यानें सुरू केली व फंड गोळा करण्याचें ठरविलें. परंतु साधारण एकाद्या भिकार नाल्यावर पूल बांधितां येईल इतकीहि वर्गणी त्या फंडास जुळली नाहीं. कशी जुळणार? कारण हॅनोव्हर घराण्याचे सर्व राजे क्याथोलिकांचे कट्टे शत्रू असत व ओकॉनेलला जें क्षणभर राजभक्तीचें भरतें आलें त्याचे योगानें लोकांत त्याचें हंसें मात्र झालें. बरें, राजा तरी सुप्रसन्न झाला म्हणावें, तर तसेंहि नाहीं. कारण लवकरच पुढें ओकॉनेल हा लंदनला गेला असतां राजाच्या (लेव्हीला) भूळभेटीच्या समारंभास गेला. त्या वेळीं राजानें नाक मुरडलें व "हा रे

बदमाष सैतानाचा अवतार इथें कशाला आला ? " असें लोकांस ऐकूं जाईल इतक्या मोठ्यानें बोलून दाखविलें !

सन १८२३ सालीं ओकॉनेलनें आणखी एक नवी क्याथोलिक सभा काढली. ही काढण्याचा उद्देश असा होता कीं, कनिष्ठ प्रकारच्या व गरीब लोकांनींहि तिचे सभासद व्हावें. व वर्गणी देऊन तिच्या कामकाजांत लक्ष घालावें. एक दीड वर्षभर कोणी तिच्याकडे ढुंकूनहि पाहीना व वार्षिक सभेस तिचें 'कोरम' न झाल्यामुळें ओकॉनेल यास रस्त्यांतील लोक धरून आणून कोरमची भरती करून घ्यावी लागली. सभेचा हा असा थाट पाहून लोक हंसूं लागले. परंतु आणखी एक वर्ष खटपट करतांच त्याची ही नवी सभा लोकप्रिय झाली, व दर आठवड्यास सभेची वर्गणी सातशें पौंड जमूं लागली. या सभेच्या बैठकींतून व इतर ठिकाणीं ओकॉनेल हा जोरजोरांत येऊन बोलूं लागला. कायदेशीरपणा व बेकायदेशीरपणा यांचा बेमालुम सांधा जुळविण्याची हातोटी त्याला अत्युत्तम साधली होती, व क्याथोलिक लोकांनीं जरूर तर, परंतु केव्हांहि केवळ आत्मसंरक्षणाकरितां आपल्या शक्तीचा उपयोग करून आपलें स्वातंत्र्य व हक्क मिळवावे असें तो या भाषणांतून लोकांस सांगे. अर्थात् अधिकाऱ्यांचा त्याजवर डोळा राहून खटला करण्याचा त्यांनीं निश्चय केला. तारीख १६ दिसेंबर १८२४ रोजीं एका जाहीर सभेमध्यें नेहमींप्रमाणें त्यानें भाषण केलें, व लगेच दुसरे दिवशीं राजद्रोहासंबंधानें खटला करण्याकरितां त्याला अटक करून त्याजकडून जामीन घेण्यांत आला. पुढें सरकारतर्फे पुरावा आणण्याकरितां वर्तमानपत्राच्या रिपोर्टरांच्या साक्षी काढण्यांत आल्या; परंतु रिपोर्टर सरकारी नसल्यानें कांहीं रिपोर्टरांनीं कानावर हात ठेवले; कांहींनीं सांगितलें कीं, ओकॉनेल हा अतिशय जलद बोलणारा असल्यामुळें आम्हांस मुळीं टिपणेंच करतां आलीं नाहींत; कांहीं म्हणाले कीं, फिर्यादींतील शब्द बोलण्याची वेळ आली त्या वेळीं आम्हांस मुळीं झोंपच आली ! तात्पर्य, कोणी कांहीं, कोणी कांहीं, सांगून रिपोर्टर लोकांनीं ओकॉनेलचा बचाव केला.

पुढील सालीं इंग्लंदास क्याथोलिक लोकांचे तर्फे डेप्युटेशन गेलें, त्यांत ओकॉनेल हा एक होता. डेप्युटेशनच्या तर्फे त्यानें पार्लमेंटपुढें वकील या नात्यानें उत्तम भाषण केलें. त्यास मेजवान्या झाल्या व बॅरिस्टर या नात्यानें

लॉर्डांच्या अपील कोर्टापुढें त्यानें कांहीं खटलेहि चालविले. फिरून क्याथोलिक लोकांची चळवळ बळावून 'सभाविध्वंसक' कायदा करण्यांत आला; परंतु या कायद्याची फजीति करण्याचा या वेळीं त्यानें निश्चय केला. नवीन कायद्याखालीं एक सभा मोडली कीं लगेच दुसरें नांव देऊन त्यानें दुसरी सभा स्थापावी. तीहि नोटीस काढून मोडली कीं तिसरी, असा अधिकाऱ्यांकडून सभा मोडण्याचा व नांवें बदलून दुसऱ्या सभा स्थापण्याचा ओकॉनेलचा क्रम कित्येक दिवसपर्यंत चालू होता. शेवटची सभा स्थापन केली तिचें नांव "कायद्यानें निषिद्ध न केलेलें कार्य करणारी सभा" असें होतें. हेतु हा कीं, त्या सभेस नांवाच्या गुणावरून कोणास कांहींच हरकत घेतां येऊं नये. शिवाय एक ठिकाणची सभा मोडली तरी निरनिराळ्या ठिकाणीं एकसमयावच्छेदेंकरून १५०० वर लहान सभा भराव्या इतकी क्याथोलिकांची चळवळ करण्याची तयारी होती. क्याथोलिक फंडहि पन्नास हजार पौंडांपर्यंत जमला व आठ लक्ष सह्यांचा एक अर्ज तयार झाला. लॉर्ड कॅनिंग यानें खाजगी रीतीनें ओकॉनेलला असें कळविलें कीं, इंग्लंदांत पार्लमेंटमध्यें क्याथोलिक लोकांचे वतीनें मीं चळवळ चालू ठेवली आहे, तरी मला मदत म्हणून तुम्ही एवढें करा कीं, क्याथोलिक असोसिएशनचें काम जरा नेमस्तपणानें चालवा; परंतु क्याथोलिक लोक तें ऐकेनात.

या सुमारास क्लेअर नांवाच्या आयरिश परगण्यांतील पार्लमेंटच्या सभासदाची जागा खालीं झाली, तेव्हां अधिकाऱ्यांविरुद्ध असणाऱ्या अशा क्याथोलिक गृहस्थाची निवडणूक, तेथील प्रॉटेस्टंट जमीनदार फिडझरल्ड याच्या नाकावर टिचून आपण करूं अशी तेथील प्रमुख मतदारांनीं ईर्षा धरली व हा बेत सिद्धीस जाण्यास सर्वांत अधिक लोकप्रिय असा क्याथोलिक उमेदवार उभा राहणें जरूर आहे असें ठरल्यावरून ओकॉनेलनें उभें राहावें असा आग्रह झाला. आपण निवडून आलों तरी पार्लमेंट सभेमध्यें प्रत्यक्ष प्रवेश होण्यास शपथेची अडचण येणार, हें ओकॉनेल यास माहीत असल्यामुळें, प्रथम त्याचें मन घेईना. परंतु पुढें काय होईल तें होईल; उमेदवार तरी आपल्या मतासारखा निवडून देऊं, असा लोकांनीं आग्रह धरल्यावरून तो कबूल झाला; मग काय विचारतां! क्याथोलिक धर्माच्या उमेदवाराची ही पहिलीच निवडणूक असल्यामुळें सगळा समाज

दणाणून गेला. क्लेअर परगण्यामध्यें तर धामधूम व दंगेहि सुरू झाले, परंतु निवडणुकीच्या कामीं कोणीहि मारामारी वगैरे करून इष्टकार्य नासूं नये अशी ओकॉनेल यानें आपल्या स्नेह्यांस सक्त ताकीद दिली. त्याच्या निवडणुकीच्या खर्चाकरितां डब्लिन शहरांत पहिल्या दिवशीं दोन हजार व पुढील दहा दिवसांत मिळून चौदा हजार पौंड वर्गणी जमा झाली. निवडणुकीच्या जागेच्या आसपास एकाद्या सैन्याचा तळ पडल्याप्रमाणें झालें होतें. निवडणुकीचें काम पांच दिवस चाललें होतें; कारण मतदारांची संख्या सुमारें आठ हजार होती. व्यवस्थेकरितां जागेवर तीनशें पोलीस व दोन हजार लष्करी शिपाई ठेवण्यांत आले होते. पांचव्या दिवशीं प्रतिपक्षीय उमेदवार ‘ पोल ’ सोडून निघून गेला; व मग विजय पावलेल्या ओकॉनेलच्या लोकांनीं किती मिरवणुकी काढल्या, समारंभ काय केले, शिखरें काय पाजळलीं व मेजवान्या किती दिल्या, याची गणनाच नाहीं ! हा क्याथोलिक पक्षास नवीन जय मिळाल्यावर लवकरच पीलनें एक नवीन बिल पास करून क्याथोलिक लोकांस स्वातंत्र्याचा आणखी एक हप्ता दिला व त्याच्या भिडेस्तव राजानें त्यास आपली संमतिहि दिली. हा कायदा पास झाल्यानंतर ज्यांची निवडणूक झाली त्यांस पार्लमेंटमधील शपथेची अडचण उरली नाहीं. परंतु ओकॉनेलची निवडणूक कायदा पास होण्याचे आधीं झाल्यामुळें त्याला या नवीन कायद्याचा फायदा घेतां येण्यासारखा नव्हता. तथापि पार्लमेंटमध्यें बसण्यास जावें, मग तेथें काय होईल तें होईल असें ओकॉनेल यानें ठरविलें. त्याप्रमाणें लंदन येथें जाऊन तो हाऊस ऑफ कॉमन्स सभेमध्यें स्पीकर (सभाधिपति) याचे समोर जाऊन उभा राहिला. परंतु ठराविक शपथेचा कागद त्याजपुढें टाकण्यांत आला, त्याप्रमाणें शपथ घेण्याचें त्यानें नाकारलें. अर्थात् सभागृह सोडून जाण्याचा त्यास हुकूम करण्यांत आला तेव्हां वकील लोकांच्या बोलण्याच्या जागेवर उभें राहून त्यानें भाषण केलें; तथापि त्यानें ठराविक शपथ घेतल्याशिवाय त्यास सभासद होतां येत नाहीं असें १९० विरुद्ध ११६ मतें पडून ठरलें. प्रधान पक्षास असें वाटलें कीं, फिरून ओकॉनेलची निवडणूक मतदारांकडून कसची होणार ? परंतु तावडतोब ओकॉनेल आयर्लंदास परत आला; क्याथोलिक सभेनें त्याच्या निवडणुकीकरितां पांच हजार पौंड वर्गणी देऊं केली; फिरून धामधूम होऊन

पूर्वीच्याच वॉर्डाकडून त्याची निवडणूक झाली; व १८३० सालीं तो पार्लमेंटचा सभासद या नात्यानें काम करूं लागला. परंतु त्याचे आधीं एक वर्षभर १८२९ सालीं पार्लमेंटनें व्यापक असा कायदा करून क्याथोलिक लोकांस पूर्ण स्वातंत्र्य देऊन टाकलें!

१८३१ सालीं फिरून एक सभाविध्वंसक कायदा पास करण्यांत आला व कोणत्याहि नांवाखालीं हक्कांकरितां भांडणाऱ्या सभा स्थापूं नयेत असें ठरविलें गेलें. "फक्त कायद्यानें प्रतिबंध न केलेल्या कामाकरितां स्थापिलेली सभा" हें किंवा असलीं नांवें घेऊन चालविलेल्या सभाहि यापुढें चालणें शक्य नव्हतें; तेव्हां ओकॉनेलनें निराळीच युक्ति योजिली. त्यानें आपल्या घरीं ३०० लोकांस जेवावयास बोलाविलें; परंतु जेवण हा मुख्य उद्देश नसून सभा भरविणें हाच मुख्य उद्देश होता व मेजवानीच्या मिषानें सभा भरविली या आरोपावरून सरकारनें त्याजवर खटला केला. लोकांत चळवळ झाली. त्याच्या बचावाकरितां सात हजार पौंड (सत्तर हजार रुपये) फंड जमला. डिफेन्सतर्फे कांहीं कांहीं वादग्रस्त गोष्टी प्रांजलपणें कबूल करण्यांत आल्या. मंडळी बोलावली होती व तेथें अमुक एका प्रकारचें कामहि करण्यांत आलें असें ओकॉनेलनें कबूल केलें; परंतु घडलेल्या गोष्टी बेकायदेशीर नाहींत व त्यांवरून आरोप लागू होत नाहीं अशी तक्रार त्यानें केली. ज्यूरीपुढें खटला जाऊन त्यावर दोषारोप लागू होतो असा अभिप्राय पडला. मात्र निकाल सांगण्याचें काम न्यायाधिशानें पुढें टाकलें. या अवधींत ओकॉनेल हा लंदन येथें गेला. लिबरल पक्षाच्या पुढाऱ्यांच्या व त्याच्या गांठी पडल्या; व सरकारतर्फे खाजगी रीतीनें असेंहि कळविण्यांत आलें कीं, स्वतंत्र पार्लमेंट मागण्याची चळवळ व खटपट जर ओकॉनेल सोडून देण्याचें वचन देईल, तर त्याजवरचा खटला काढून टाकण्यांत येईल. परंतु त्यानें ती गोष्ट साफ नाकबूल केली. या अवधींतच पार्लमेंट सभेची बैठक असल्यामुळें त्यानें त्या सभेंत सभासद या नात्यानें भाषणेंहि केली. या वेळीं ब्रिटिश पार्लमेंट सभेची सुधारणा करण्याचें बिल (१८३२ चें) पार्लमेंटपुढें होतें त्यावर ओकॉनेलनें अत्यंत सुंदर असें भाषण केलें. त्यामुळें प्रधानमंडळाचाहि ग्रह त्याजबद्दल चांगला झाला. व त्याजवरील खटला काढून घेण्याचें आंतल्या आंत ठरून न्यायाधिशानें अशा बेतानें

निकालाची तारीख लांबविली कीं, दरम्यान सभाविध्वंसक कायद्याची मुदतच संपली व ही मुदत संपल्यानें त्या कायद्यान्वयें केलेला खटला रद्द करावा लागला. अशा रीतीनें ज्यूरीनें प्रतिकूल निकाल सांगितला असतांहि शिक्षेच्या गंडांतरांतून ओकॉनेल हा कर्मधर्मसंयोगानें सुटला.

यानंतर टाइथचा कर व प्रॉटेस्टंट धर्ममंडळ यासंबंधानें ओकॉनेलनें चळवळ सुरू केली. ता. १४ जुलई १८३२ रोजीं 'नॅशनल पोलिटिकल असोसिएशन' ला पत्र लिहून त्यानें प्रसिद्धपणें असा उपदेश केला कीं, टाईथचा कर कोणींहि आपखुषीनें देऊं नये, अगर तो कर आपखुषीनें न दिल्याकारणानें अधिकाऱ्यांनीं कोणाची मिळकत जप्त केली असतां ती मिळकत लिलावांत कोणीं घेऊं नये; व अशा रीतीनें टाईथच्या कराचा अन्याय लोकांच्या व सरकारच्या नजरेस आणावा. ही सूचना होतांच लोकांनीं तिचा अंमल करण्यास एकदम सुरुवात केली; व मग असें होऊं लागलें कीं, आपखुषीनें असा कोणीहि कर देईना व करवसुलीकरितां कोणाच्या मालाची जप्ती केली असतां तो कोणी विकत घेईना. एके दिवशीं अशीहि गंमत झाली कीं, एका कुळाची गाय जप्त केल्याची बातमी पसरतांच आतां पुढें काय होतें हें पाहण्याकरितां लोकांची गर्दी जमली; आपल्या हातून बळजबरीनें लोक गाय सोडवून घेऊन जातील या भीतीनें जप्तीदारानें पोलिस बोलाविले; पोलिस आल्याबरोबर आणखी लोक जमले; आणखी लोक जमल्यामुळें लष्करचे शिपाई बोलाविले; व ते जप्तीदार, ते शिपाई, ते पोलीसचे जवान, ते लोक व ती गाय हा सगळा घोळकाचा घोळका गुरांच्या बाजाराकडे गेला. बाजारांत ते बराच वेळ तिष्ठत उभे राहिले. तरी गिऱ्हाईक कोणी येईना व गाय मागेना. जप्तीचा माल म्हटला म्हणजे त्या चळवळीच्या वेळीं लोकांस प्लेगसारखा वाटे व ते त्यापासून पळून दूर जात. कित्येक ठिकाणीं याहून भयंकर प्रकारहि होत. १८३२ सालीं एका जिल्ह्यांत टाइथच्या कराचे पायीं ९ हजार गुन्हे नेहमींहून अधिक झाले व त्यांपैकीं दोनशें तर नुसते खून होते.

यानंतर पार्लमेंटच्या नवीन निवडणुकी झाल्या. त्या वेळीं ओकॉनेल यानें फार मेहनत घेऊन लहान लहान पत्रें व पत्रकें प्रसिद्ध करून लोकांस आपलीं नांवें मतदारांच्या यादींत कशीं नोंदवून घ्यावींत व मतदार या नात्यानें आपले

हक्क कसे बजावावे यांविषयीं त्यांस चांगलें शिक्षण दिलें. तो स्वतः, त्याचे दोन मुलगे व त्याचे दहा वीस हस्तक इतकी मंडळी त्या निवडणुकींत निवडून आली. किंबहुना आयर्लंदांत निवडून आलेल्यांपैकीं निम्मे सभासद त्याचे हस्तक होते म्हटलें तरी चालेल. नवीन पार्लमेंटनें प्रथमच दडपशाहीच्या कायद्याचें बिल पुढें आणिलें व तें पासहि झालें. परंतु ओकॉनेलच्या उपसूचनेवरून चार दिवस वादविवाद गाजत होता. पार्लमेंटनें नांवाला क्याथोलिक लोकांचीं बंधनें कमी केलीं खरीं, परंतु त्यांस दिलेल्या वचनांचा प्रत्यय आणून देण्याचे नांवानें मात्र आंवळ्याएवढें पूज्य ! क्याथोलिक मनुष्यास वाटेल ती जागा देण्यास हरकत नाहीं असें कायद्यानें ठरलें; परंतु नांव घेण्यासारखी एकहि जागा क्याथोलिक मनुष्यास आज इतक्या दिवसांत त्यांनीं दिली नाहीं. तोंडानें मात्र क्याथोलिकांस समान हक्क देण्यांत आले आहेत असें म्हणण्यास इंग्रज मोकळे आहेत ही गोष्ट पार्लमेंट सभेच्याच्या नजरेस आणिली. त्याचा व लॉर्ड स्टॅनेल यांचा खूप खडाजंगीचा वाद झाला. परंतु बिल पास झालें. या बिलामुळें अधिकाऱ्यांना पुष्कळ नवीन अधिकार मिळाले. जिल्हेचे जिल्हे दंगेखोर म्हणून ठरविणें, व अशा जिल्ह्यांत सर्व तऱ्हेच्या सभा बंद करणें, दिवस मावळल्यावर कोणास रस्त्यांत हिंडूं न देणें, हत्यारांकरितां झडती घेणें, लष्करी कायदा सुरू करणें, कोर्टामार्फत न्याय न करतां लष्करी इन्साफ करून शिक्षा देणें वगैरे गोष्टी अधिकाऱ्यांस आपल्या इच्छेप्रमाणें करण्याची मोकळीक मिळाली.

परंतु सन १८०० पासून पुढें तीस वर्षेपर्यंत स्वतंत्र आयरिश सभासदांचा असा पक्ष अस्तित्वांत आलेला नव्हता, तो १८३४ सालीं या सर्वांमुळें प्रथम अस्तित्वांत आला. या पक्षाचे जोरावर सुटीनंतर पार्लमेंट उघडतांना, ओकॉनेल यानें राजास विनंति करण्याकरितां म्हणून सूचना आणली. या सूचनेसंबंधानें त्यानें पार्लमेंट सभेमध्यें सात तास भाषण केलें. इंग्लंदकडून आज ३४ वर्षांत आयर्लंदास न्याय मिळाला नाहीं, व पुढेंहि तो मिळण्याची आशा नाहीं. सबब आयर्लंदास पूर्वीचें स्वतंत्र पार्लमेंट बहाल करावें, अशा अर्थाची ही विनंति ऊर्फ सूचना होती. ही सूचना पुढें मांडतांना तिच्या समर्थनार्थ, त्यानें असें सिद्ध केलें कीं, इंग्लंदची व आयर्लंदची पार्लमेंट सभा एक झाल्यापासून आयर्लंदचा सर्वस्वीं तोटा व इंग्लंदचा सर्वस्वीं नफा झालेला

आहे. या अवधींत आयरिश लोकांवरील कराचा बोजा दुप्पट वाढला व लोकसंख्या मात्र कमी झाली. आयर्लंदचें कर्ज वाढलें, व पत कमी झाली. देशांत दारिद्र्याची वाढ झाली, व त्राण कमी झालें. इंग्लंदच्या लोकांवरील ४$\frac{3}{4}$ कोटी पौंडांचा बोजा या चौतीस वर्षांत कमी झाला; या अवधींत आयर्लंदच्या स्थितीची चौकशी करण्याकरितां साठ सब कमिट्या व एकशें चौदा कमिशनें नेमण्यांत आलीं, परंतु आयर्लंदच्या दुःस्थितीचें निराकरण होण्याचा ओनामाहि गिरविला गेला नाहीं. चौतीस वर्षांपैकीं जवळ जवळ पंचवीस वर्षें आयर्लंदांत कायद्याचें बंधन नसल्याप्रमाणें अधिकाऱ्यांनीं वर्तन केलें. इंग्लंदला फायदेशीर असा हा संयोग घडून यावा याकरितां आयर्लंदांत १७९८ सालीं बंड होणार त्याची कच्ची माहिती त्यांच्या हातांत असतां अधिकाऱ्यांनीं मुद्दाम बंड होऊं दिलें, व बंडाचा फायदा घेऊन सभासदांस लांच चारून आयर्लंदची सभा मोडून टाकली इत्यादि गोष्टी त्यानें वक्तृत्वपूर्ण भाषेनें पार्लमेंट सभेस ऐकविल्या, परंतु त्याचा कांहीं एक उपयोग झाला नाहीं. त्याच्या बाजूस फक्त ३८ मतें मिळालीं व त्या अडतिसांत फक्त एकच काय तो इंग्रज होता; विरुद्ध मात्र ५२३ होते.

यानंतर लवकरच 'आयर्लंदांतील ॲटर्नी जनरल' म्हणजे 'ॲडव्होकेट जनरल'ची जागा रिकामी पडली व ती ओकॉनेल यास देण्याची बोलवा होती. व ती मिळती तर ओकॉनेलनें पत्करलीहि असती असें म्हणत. कारण त्या जागेमुळें त्याला स्वतःला जरी फारसा मान मिळण्यासारखा नव्हता, तरी अशा जागीं क्याथोलिक मनुष्याची नेमणूक होणें यांत कांहीं विशेष मुद्दा आहे असें त्याचें मत होतें. परंतु राजाचे कानावर या नेमणुकीची बातमी गेली व त्यानें त्या गोष्टीस हरकत घेतली. यामुळें ती रहित झाली. तथापि लॉर्ड मेलबोर्न या लिबरल पक्षाच्या प्रधानाचें ओकॉनेलबद्दल मत चांगलें होतें, व त्याच्या अमदानींत आयर्लंदासंबंधानें कोणताहि प्रश्न निघाला तरी तो त्यावर डॅनियल ओकॉनेलचें मत खाजगी रीतीनें नेहमीं घेत असे. यास्तव या वेळच्या प्रधानमंडळास त्याच्या प्रतिपक्षानें 'ओकॉनेलचें प्रधानमंडळ' असें नांव थट्टेनें दिलें होतें; व खरोखरच आयर्लंदांतील हुद्याच्या व मोठ्या पगाराच्या जागांवर मनुष्यें नेमण्याचें काम या वेळीं जवळ जवळ ओकॉनेलच्याच शिफारशीवर अवलंबून असे. लॉर्ड मेलबोर्न यास मदत करण्याकरितां

ओकॉनेल हा स्कॉटलंदमध्यें कांहीं दिवस फिरत होता, व त्यानें पुष्कळ ठिकाणीं प्रधानमंडळाच्या वतीनें भाषणें केलीं व त्याचा बहुमानहि झाला. परंतु कॉनझरव्हेटिव्ह अगर लिबरल यांपैकीं कोणाच्याहि कच्छपी लागावयाचें नाहीं; व स्वतंत्र राहून अडवणुकीच्या मार्गानेंच आपलें कार्य साधावयाचें, असें त्यानें नुकतेंच यापूर्वीं जाहीर केलें असल्यामुळें आयरिश लोकांचा त्याजवर राग होत चालला. ते म्हणूं लागले कीं, हा बुडत्याचा पाय खोलांत जात आहे. आधींच फूट व दुफळी याचें आयरिश लोकांस बाळकडू. त्यास कांहीं तरी निमित्त मिळालें कीं पुरे. लोक म्हणूं लागले कीं "दहा वर्षांत यानें बारा सभा स्थापल्या व बारा मोडल्या याचा भरंवसा काय धरावा? व आतां तर हा लिबरल पक्षाच्या गोटांतच शिरूं पाहतो; प्रथम स्वतंत्र पार्लमेंट पाहिजे असा आग्रह धरून फिरून लवकरच आयर्लंदास कोणी-कडून तरी न्याय मिळाला म्हणजे झालें अशी अल्पसंतुष्ट वृत्ति तो दाखवूं लागला." जमीनदार म्हणूं लागले कीं, "याचें क्याथोलिक लोकांस स्वातंत्र्य मिळवून देण्याचें व स्वतंत्र पार्लमेंट मिळविण्याचें वेड येऊन जाऊन आमच्या मुळावर मात्र आलें; आम्हांस बाजूस सारून आमच्या जागीं धर्म-वेडचा भिक्षुक वर्गास स्थापून कुळांना सधन व उपयोगी असा धनी होता त्याचे जागीं दरिद्री धनी करून दिला यांत राष्ट्राचा तो काय फायदा झाला?" भिक्षुक वर्ग म्हणूं लागला कीं, "टाइथ बिलाच्या कामीं दाखवावा तितका नेट ओकॉनेलनें न दाखविल्यामुळें नुकसान झालें." कारागीर म्हणूं लागले कीं, "आम्ही आपापसांत संप करून आपला बचाव करितों त्याविरुद्ध ओकॉनेलनें कां बोलावें? कायदेशीरपणाची याला एवढी हौस कशाकरितां?" व शेतकरी म्हणूं लागले कीं, "पार्लमेंट स्वतंत्र असो वा परतंत्र असो, आमच्या मागचें करांचें ओझें व आमचें दारिद्र्य हीं रतिमात्र कमी न होतां उलट दडप-शाहीचे कायदे होऊन अपराध्याबरोबर निरपराधि चिरडून जातात यास ओकॉनेलकडून कांहींच प्रतिबंध कसा होत नाहीं?" तात्पर्य, लोकप्रियतेचा कांटा फार नाजूक असतो; तो वाऱ्यानें किंवा फुंकरानें उडणाऱ्या केसानेंहि चंचल होतो. आपलें वजन कमी होत आहे असें पाहून ओकॉनेलनें लोकांमध्यें चळवळ उत्पन्न करण्याची दुसरीच तोड काढली. त्यानें इंग्लंदच्या मालावर बहिष्कार घालण्याचा उपदेश सुरू केला. हा बहिष्कार फार थोडे दिवस

टिकला. कारण श्रीमान् लोक आयरिश माल वाईट म्हणून घेईनात; गरीब लोक तो महाग म्हणून घेईनात; व बहिष्काराच्या चळवळीचा फायदा घेऊन इंग्रज व्यापारी 'आयरिश' (स्वदेशी) असा छाप मारून वाटेल तो माल आणून आयर्लंदांत विकून नफा मिळवूं लागले. तेव्हां हळूहळू बहिष्कारहि मागें पडला. अशी ही स्थिति १८४० पर्यंत टिकली.

परंतु ओकॉनेलच्या चरित्रनाटकापैकीं शेवटचा व कांहीं अंशीं विशेष मनोरंजक व बोधप्रद असा अंक अद्यापि व्हावयाचा राहिला असून तो १८४० पासून पुढें चार वर्षेंपर्यंत होत होता. ओकॉनेलची लोकप्रियता व अप्रियता यांच्या लाटा एकामागून एक उठत असत. १८४० चे सुमारास तो बराच अप्रिय झाला होता. परंतु फिरून त्याच्या लोकप्रियतेची लाट उठली. त्यानें पुन्हां एकवार एक 'रिपील असोसिएशन' स्थापिली. एक वर्षभर कसेंबसें काढल्यावर एकदम ती सभा लोकप्रिय होऊं लागली, व नवीन नवीन लोक येऊन तिला मिळूं लागले. प्रथम प्रथम दर आठवड्यास १५० पौंड वर्गणी जमत असे, ती आतां दोन दोन हजार जमूं लागली. व सभेचें इतकें मोठें प्रस्थ माजलें कीं, तिच्या ऑफिसांत अठ्ठेचाळीस कारकून कामास लागत. पत्रव्यवहार व कागदपत्र यांचे भारेच्या भारे जमले. पांच हजार लोक जमूं शकतील एवढी जागा आठवड्याच्या सभांकरितां भाड्यानें घेतली गेली. रिपील सभेनें आपले स्वतःचे पोलीसहि ठेविले; व तिच्या मदतीनें ठिकठिकाणीं खासगी लवाद कोर्टें चालू लागून सरकारी न्यायकोर्टें ओस पडण्याची वेळ आली. सभेचा नवीन सभासद होणें हा एक बहुमानाचा समारंभ होऊन बसला. या सभासदांच्या सनदेवर स्वदेशी कलाकुसरीचें उत्कृष्ट काम केलेलें असून ही सनद म्हणजे एक संग्राह्य अशी वस्तु करण्यांत आली. स्वदेशी नांव, पदव्या, निशाणें, कविता, पोवाडे वगैरे निर्माण होऊं लागून रिपील सभेकडून त्यांचा सर्रास उपयोग होऊं लागला. व जंगी जाहीर सभांची सुरुवात होऊन एकाहून दुसऱ्या सभेस गर्दी, दुसरीहून तिसरीस, अशी श्रोत्यांची व प्रेक्षकांची संख्या भराभर वाढूं लागली. या सभा एकंदर पंधरा महिनें चालू होत्या; व त्यांपैकीं शेवटीं सात महिने या सभांस नुसता ऊत आला होता. सभेस दहा किंवा पांच हजार लोक जमणें म्हणजे कांहींच नाहीं असें होऊन गेलें. अखेर अखेर सभेच्या प्रेक्षकांची संख्या पांच लाखां-

पर्यंतहि गेली होती. तारागडावरील सभेंत साडेसात लाख लोक जमले होते असें म्हणतात. या सभेचें वर्णन वाचतांना असें वाटतें कीं जणूं काय पंढरपूरच्या दोन तीन यात्रांची गर्दी एकत्र जमली होती ! परंतु इतकी गर्दी जमूनहि लोक अगदीं शांतपणानें, शिस्तीनें, कांहीं एक दंगाधोपा न होतां कायदेशीरपणानें वागत ! तारागडच्या सभेंत शेंकडों ठिकाणीं उपासनापीठें मांडून त्यांवर धर्मोपदेशक प्रार्थना करीत होते. सभा जवळ जवळ दिवसभर चालली होती. तिसरे प्रहरीं ओकॉनेल हा दहा हजार घोडेस्वारांच्या लवाजम्यानिशीं सभेस आला, व शेवटचा अर्धकोस चालून जाऊन सभास्थानास पोंचण्यास त्याला दोन तास लागले ! व या सभेनंतर राथ गांवच्या सभेचें काम संपल्यानंतर आयर्लंदच्या या अनभिषिक्त राजाचा राहिलेला तेवढा अभिषेकाचा समारंभ करून टाकून त्याच्या भक्तांनीं त्याच्या लोकप्रियतेची व बहुमान्यतेची पूर्णता केली ! कांहीं उत्साही तरुण मंडळींनीं अस्सल स्वदेशी तऱ्हेचा हिरव्या रंगाचा असा एक मुकुट किंवा किरीट तयार करून त्याचे मस्तकावर घातला. परंतु दैवयोगानें त्या दिवशींचा मुकुटधारणसमारंभ हाच त्याच्या आयुष्यांतील शेवटचा असला मोठा समारंभ ठरला.

या सभांमधून ओकॉनेल जीं भाषणें करी तीं, एक पाय कायद्याचे सीमेच्या आंत व दुसरा पाय त्या सीमेवर ठेवून करी. व ती मर्यादा उल्लंघिल्याचा त्याला भास झाला कीं तें तो लगेच आंत घेई. अशा प्रचंड सभांमध्यें उभें राहून बोलतांना कायद्याचें भान राहणें अर्थातच कठिण असतें; परंतु ओकॉनेल यास कायद्याच्या ज्ञानाप्रमाणें वक्तृत्वहि वश असल्यामुळें कायद्याच्या तारेवर नाचण्याची कसरत डोळे न फिरतां तो करूं शके. 'रिपील' च्या सभेचा अध्यक्ष व पुढारी जरी तो स्वतः होता तरी, सभेमध्यें 'नेशन' वगैरे राष्ट्रीय आणि स्वातंत्र्यवादी पक्षाचे तरुण पुढाऱ्यांचें प्राबल्य फार होतें. वर्तमानपत्रांतून, खासगी भाषणांतून वगैरे सर्वत्र 'रिपील' बरोबर स्वातंत्र्याचीहि चर्चा सर्रास होत असल्यामुळें श्रोत्यांचे कानास तेंच ऐकण्याची संवय झालीं होती. "लाखों लोक एकदिलाचे झाले व अमुक एक गोष्ट त्यांच्या मनानें हवी असें घेतलें म्हणजे मग इंग्लिश पार्लमेंट सभेस ती नाहीं म्हणतां येणें कठिण आहे. या लाखों लोकांचे मनांत कायद्याचें उल्लंघन करण्याचें

अगर हातीं शस्त्र घेण्याचें नाहीं, परंतु अधिकारी वर्ग आपण होऊनच जर दांडगाई करूं लागला व कायदा मोडूं लागला तर लोकांस आत्मसंरक्षणार्थ जरूर ते सर्व उपाय योजावे लागणें स्वाभाविक आहे" अशी या सभेंतील लोकांच्या मनांतील विचारसरणी असे. व सभेंतील वक्तेहि त्याच गोष्टीचा उघड अनुवाद करीत. 'नेशन' वगैरे वर्तमानपत्रांनीं ही विचारसरणी घोट घोटून इतकी उत्कृष्ट शिकविली होती कीं, ती सोडून किंवा तिला बाधक अथवा रतिभर कमीपणाचें असें यत्किंचितहि बोलण्याची वक्त्याची सोय नसे. परंतु या विचारसरणीचीं पुटावर पुटें मनावर बसल्यानें अधिकारी वर्ग व लोक यांच्यांतील हा तंटा कोणत्या वेळेस हातघाईवर येईल याचा नेम नसून पुढें मागें लवकरच तो हातघाईवर आलाच पाहिजे आणि राष्ट्रास आत्मरक्षणार्थ शस्त्र हातीं घ्यावें लागणार अशी ज्याच्या त्याच्या मनास खात्री वाटूं लागली होती. या होणाऱ्या गोष्टी लक्षांत घेऊन, लढाई जुंपली असतां देशांत माऱ्याच्या विकट जागा कोणत्या, शत्रूस जेर कोठें करतां येईल, घोडेस्वार व पायदळ यांस अनुकूल व प्रतिकूल अशा गोष्टी कोणत्या, शस्त्रांचा पुरवठा कमी पडल्यास ती उणीव तात्पुरती कशानें भरून निघते, वगैरे बाबींची चर्चा पत्रांतून निमित्तानें व प्रसंगानुसार होऊं लागली. लाखों आयरिश लोकांस डोळ्यांसमोर असें दिसूं लागलें कीं, लवकरच अधिकारी वर्गाकडून आगळिक होणार व मग लोकांच्या निश्चयाचें व बलाचें पाणी दाखविण्याकरितां "आतां वेळ आली आहे, पुढें व्हा, माघार घेऊं नका" असा हुकूम ओकॉनेल हा फर्मावणार. परंतु ओकॉनेल हा खरा शांततावादी होता हें त्या बिचाऱ्यांस काय ठाऊक? कायद्याच्या तारेवर उभें राहून त्यानें केलेल्या कसरतीवरून त्यांचें त्याजबद्दल कांहीं निराळेंच मत झालें होतें; व त्या मताप्रमाणें त्यांच्या स्वतःवर जी जबाबदारी पडावयाची ती सांभाळण्यास व पुरी पाडण्यास त्यांची स्वतःची तयारी होती. कारण ओकॉनेलनें हातांत शस्त्र धरण्यास सांगण्याचा अवकाश कीं त्यांनीं तें धरलेंच; मग परिणाम कांहींहि होवो, असा त्यांचा आपले ठिकाणीं भरंवसा होता.

परंतु लोकक्षोभाची तार चढविणें जितकें सोपें असतें तितकें ती उतरविणें सोपें नसतें, व आयर्लंडच्या दुर्दैवानें या गोष्टीचा प्रत्यय ओकॉनेल यास व त्याच्या अनुयायांस लवकरच आला. सात आठ महिन्यांपर्यंत या जंगी

जाहीर सभांचा धुमाकूळ आयर्लंदांतील अधिकाऱ्यांनीं निमूटपणें सहन करून घेतल्यावर त्यांनीं आपल्या वरिष्ठांकडे कागाळी केली. पार्लमेंट सभेंत प्रश्न होऊन सदर सभांस प्रतिकूळ अशीं उत्तरें प्रधानमंडळाकडून देण्यांत येऊं लागलीं. व इतर काय वाटेल तें संकट येवो तें आपण सोसूं, परंतु आयर्लंदास स्वतंत्र पार्लमेंट सभा देऊन एकजीव झालेल्या राज्याचीं शकलें करण्यास आपण केव्हांहि तयार होणार नाहीं असें सरकारी रीतीनें जाहीर करण्यांत आलें. ज्या ऑनररी मॅजिस्ट्रेट लोकांनीं रिपीलच्या सभांतून वगैरे काम केलें होतें, त्यांस एकदम बडतर्फ करण्यांत आलें. रिपीलच्या जाहीर सभांस फरान्स व अमेरिका या देशांमध्यें जाऊन राहिलेल्या आयरिश लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी आयर्लंदांत येऊं लागल्यामुळें बंडाव्याचा वणवा केव्हां पेटेल याचा नियम नाहीं अशा समजुतीनें इंग्लंदमधून आयर्लंदमध्यें पसतीस हजार सैन्य पाठविण्यांत आलें. आयर्लंदांतील गड, किल्ले, गढ्या, बुरूज, पाणवटे वगैरे सर्व माऱ्याच्या व आश्रयाच्या ठिकाणांची डागडुजी करण्यास सुरुवात झाली. अशा धामधुमीच्या वेळीं जाहीर सभा भरविणें हें धोक्याचें आहे असें ओकॉनेल यास स्वतःस हळूहळू वाटूं लागलें होतें; परंतु या सभा कोणत्या सबबीवर थांबवाव्या हेंच त्यास कळेना. शेवटीं त्यानें व त्याच्या अनुयायांनीं असें ठरविलें कीं, आजपर्यंत न झालेली अशी आणखी एक जंगी जाहीर सभा भरवून मग सभांचें काम कांहीं दिवस थांबवावें, व त्याप्रमाणें पुढील सभा क्लॉनटार्फ या इतिहासप्रसिद्ध ठिकाणीं लवकरच भरविण्याचें मुक्रर ठरून देशोदेशीं निमंत्रणचिठ्ठ्या जाऊन लोक येऊंहि लागले. ही सभा शेवटची असली तरी खास बंद करावयाची असें अधिकाऱ्यांनीं ठरवून पुढील योजनेचे गुप्त हुकूम सोडले. सभेचा जो कार्यक्रम पूर्वी प्रसिद्ध करण्यांत आला होता, त्यामध्यें स्वयंसेवकांच्या घोडेस्वारांच्या पलटणीनें सभेचे प्रसंगीं कसें वागावें याविषयीं हुकूम देण्यांत आले होते. त्याचा फायदा घेऊन या सर्व लष्करी थाटाचा हेतु जमाव जमवून सरकारास दहशत घालण्याचा आहे, सबब सभा बेकायदेशीर ठरवितां येते अशी सल्ला सरकारच्या कायदेपंडितांनीं दिली. परंतु त्या सल्ल्याप्रमाणें सभेस प्रतिबंध करण्याचा जाहीरनामा फार वेळ आगाऊ प्रसिद्ध केला तर गंमत बिघडणार यास्तव सभेच्या आदले दिवसापर्यंत हा जाहीरनामा प्रसिद्ध करण्यांत आला

नाहीं. परंतु सभेस अटक होणार ही बातमी आधीं एक दोन दिवस दाट पसरली होती व पुढें काय करावें या विवंचनेंत ओकॉनेल हा पडला. वेळ पडल्यास लढण्याची ज्यांची तयारी अशा लोकांच्या सभेस प्रतिबंध व तोहि बेकायदेशीर प्रतिबंध होण्याची अफवा; व अशीहि नुसती अफवा उठल्या-बरोबर सभा कशी थांबवावी ? बरें, न थांबवावी तर क्षणोक्षणीं लोकांचा जमाव अधिकाधिक जमत चालला असून सभा होणार या भिस्तीवर तयारीहि कडेकोट होत चालली आहे ! परंतु प्रत्यक्ष जाहीरनामा प्रसिद्ध होईपर्यंत काम आहे तसेंच चालू ठेवावें असा निश्चय करून सभेच्या आदल्या दिवशीं संध्याकाळीं रिपीलच्या कचेरीच्या खलबतखान्यांत ओकॉनेल व सभेची चालक मंडळी चिंतेनें व गंभीरपणानें वाटाघाट करीत बसली होती. इतक्यांत एकजण हातांत एक अर्धवट ओला व नुकताच छापलेला असा कागद घेऊन धांवत धांवत आला व धापा टाकीत त्यानें तो कागद मंडळीसमोर टेबलावर टाकला व पाहतात तों सभाप्रतिबंधाचा जाहीरनामा ! बराच वेळपर्यंत कोणाच्याहि तोंडून शब्द निघेना. परंतु तेथें जमलेल्या तरुण मंडळीचे उद्‌गार लवकरच बाहेर पडूं लागले. सभा भरविलीच पाहिजे ; मग काय होईल तें होवो असें मत ते प्रतिपादन करूं लागले. तीस वर्षेपर्यंत कायदेशीर चळवळीचा उघडपणें अंगीकार व बेकायदेशीरपणाचा निषेध केलेल्या आणि साठी उलटून सत्तरी जवळ आलेल्या या महानुभव देशभक्ताचें मन या वेळीं विद्युच्चंचल अशा विचारतरंगांनीं भरून गेलें असल्यास नवल नाहीं. परंतु अखेर मनुष्यचरित्रांत अत्यंत दुरतिक्रम म्हणून प्रसिद्ध असलेला जो स्वभाव त्याचीच सरशी होऊन ओकॉनेल यानें आपली वळलेली मूठ मेजावर आपटून निकाल सांगितला. ‘सभा बंद झालीच पाहिजे. पुढील गोष्टींचा विचार पुढें ! ’ इतकें बोलून तो कामास लागला. प्रथम दोन मनुष्यें सभेच्या जागीं पाठवून सभेकरितां तयार केलेला जंगी ‘प्लॅटफॉर्म’ उखळून टाकण्याचा त्यानें हुकूम केला. व ‘अमुक अमुक कारणाकरितां सभा भरविण्याचें रहित केलें आहे. सबब यापुढें कोणींहि सभास्थानीं जाऊं नये व जात असतील अगर गेले असतील त्यांनीं परत फिरावें, अशी चालकांची विनंति आहे’ अशा आशयाचीं हस्तपत्रकें व मोठमोठ्या जाहिराती छापवून व जासूद जोड्या रवाना करून मशाली लावून रातोरात क्लॉनटार्फच्या आसपास

दहा वीस मैलपर्यंत चवाठ्यावर त्या डकविण्याची त्यानें योजना केली. इकडे अधिकारीवर्गानेंहि आपली तयारी कडेकोट ठेविली होती. पोलिस व लष्करच्या तुकड्या ठिकठिकाणीं उभ्या करून सभास्थानाच्या जवळ एक सबंध पलटण उभें केलें असून, सर्वांस चोवीस तास पुरण्याइतकें अन्न व भरपूर काडतुसें वगैरे वांटण्यांत आलीं होतीं. सभास्थानावर मारा करतां येईल अशा ठिकाणीं दोन तीन तोफाहि आणवून, घोडे सोडून ठेवून दिल्या होत्या. परंतु या सर्व तयारीचा उपयोग होण्याचें कारण पडलें नाहीं. सभेचा बेत चालकांनीं रहित केला ही बातमी तारायंत्राप्रमाणें हातोहात तेव्हांच पसरली. यामुळें कांहीं लोक जागच्या जागींच थबकले, कांहीं निम्म्या वाटेवरून परतले व कांहीं सभास्थानापर्यंत जाऊन जागेस पाय लावून सभा होत नाहीं म्हणून निराशेनें खिन्न होऊन परत आले. अशा रीतीनें एका टीचभर कागदानें चालत्या बोलत्या अशा लाखों लोकांच्या उत्साहाचा समुद्र शोषून टाकिला !

ओकॉनेल ह्यानें केलेली गोष्ट वाजवी अगर गैरवाजवी याचा निर्णय आज करणें फारसें कठिण नाहीं; परंतु सभाबंदीनंतर प्रथम प्रथम कांहीं दिवसपर्यंत या बाबतींत मतभेदाचीं रणें पडावीं व साधकबाधक विचारांचा पाऊस पडावा हें स्वाभाविकच आहे. ‘ रिपील ’ सभेंतील तरुण मंडळीस ओकॉनेलचा विचार अर्थातच पसंत पडण्यासारखा नव्हता. ते म्हणूं लागले कीं, ‘ या लाखों लोकांच्या जंगी जाहीर सभा भरविण्यांत अर्थातच कांहीं तरी हेतु होता; ती कांहीं निव्वळ गंमत म्हणून केलेली नव्हती किंवा तो खेळ खेळावयाचा नव्हता. सभा भरविणें हें कायदेशीर असलें तर प्रतिबंध करणें हें बेकायदेशीर असलेंच पाहिजे. निदान आज इतके महिने चाललेल्या सभा कायदेशीर असतां आजच एकाएकीं त्या बेकायदेशीर कशा झाल्या ? सर्वांत मुख्य गोष्ट ही कीं, सभा कायदेशीर असोत, अगर बेकायदेशीर असोत, राष्ट्रानें अंगीकृत केलेल्या रिपीलच्या चळवळीचें जर सभा हें एक मुख्य अंग आहे तर तें केवळ अधिकाऱ्यांना पसंत नाहीं एवढ्याकरितां छाटून टाकावें कीं काय ? प्रतिबंधाचा जाहीरनामा लाविला असतांहि सभा भरविली तर कोणाचें करणें अन्यायाचें अगर बेकायदेशीर हें ठरविण्यास संधि तरी मिळेल; पण

ती नच भरविली तर जाहीरनामा बेकायदेशीर होता असा दावा मांडण्यास फिर्यादीस कारण कसें घडणार? अधिकाऱ्यांनीं लष्करी सामर्थ्याच्या जोरावर सभा उधळून टाकिली असती हें खरें आहे; परंतु पूर्वीच्या धोरणाप्रमाणें पाहिलें तर निदान तेथपर्यंत तरी मजल येऊं देणें जरूर होतें. त्याच्या पूर्वीच मोहरा फिरविण्यांत कमीपणा येणारा होता व शेवटीं गोष्ट हातघाईवर येतीच तर प्रजापक्षाकडे लाखों लोक असल्यामुळें फार तर कांहीं बळी पडते; परंतु अखेर संख्याबलाचाच विजय होऊन हत्यारांचें कांहीं चालू नये असा प्रकारहि संभवनीय होता. रक्तपात होऊं नये हें उत्तम; परंतु एवढी मोठी व इतक्या थराला आलेली राष्ट्रकार्याची चळवळ केवळ रक्तपाताच्या भीतीनें टीचभर जाहीरनाम्याच्या बुजगावण्यास भिऊन खड्ड्यांत लोटून द्यावी, हें शहाणपण कोठचें? अशा अर्धवटपणानें कोणत्याहि चळवळीपासून राष्ट्रकार्याची मजल पुढें जाण्याच्या ऐवजीं मागेंच येते!' ओकॉनेल यानें लोकांच्या चित्तक्षोभाची तार ज्या रीतीनें हळूहळू चढवीत नेली होती, त्या रीतीवरून विचार करतां त्याच्या तरुण आक्षेपकांचें म्हणणें थोडेंबहुत सयुक्तिकहि होतें. ही तार चढवितांना शेवट मजल कदाचित् कोठवर जाईल याचा अजमास ओकॉनेल यानें आपल्या मनाशीं केला नसेल असें नाहीं. परंतु त्यानें केलेला अजमास मात्र चुकला यांत शंका नाहीं. त्याच्या बोलण्यावरून व आवेशावरून त्याच्या अनुयायांनीं केलेलाच अजमास अधिक बरोबर होता व ते अनुयायी स्वतः जें बोलत व प्रतिपादन करीत त्याप्रमाणें काय वाटेल तें झालें तरी आचरण करण्यास ते तयार होते. अशा रीतीनें एका बाजूस प्रामाणिक, सुसंगत परंतु अननुभविक असें तरुण पिढीचें मत व दुसरे बाजूस अनुभवानें व कायद्याच्या शिक्षणामुळें हवें तें मत हवें तेव्हां, हवें तसें सजवून सयुक्तिक भासविण्याचें सामर्थ्य अंगीं येण्याइतक्या कसलेल्या तीव्र बुद्धीच्या त्यांच्या पुढाऱ्याचें मत असा हा मोठा कठिण व दुर्धर असा विरोध उत्पन्न झाला. या विरोधाच्या तीक्ष्ण धारेमुळें क्लॉनटार्फच्या सभेच्या तारखेचे सुमारास लोकमताच्या तंतूची जी भरीव व पीळदार अशी रेशमी दोरी वळून गेली होती तिचे दोन तुकडे झाले. ओकॉनेलच्या तरुण अनुयायांस सभा बंद झाल्याचें वाईट वाटलें, परंतु आपल्या जबाबदारीवर फिरून त्यांनीं सभा भिरविल्यास फिरून लोक येतील असें राष्ट्रांत त्यांचें वजन नव्हतें.

राष्ट्राला पुष्कळ दिवस काम केलेला मनुष्य माहीत असतो व त्याचे धोरणावर त्यांचा विश्वास राहतो. प्रसंगविशेषीं त्याच्याहि धोरणांत चूक होऊन त्याशीं विरोध करणाऱ्या एकाद्या तरुण मनुष्याचें धोरण अधिक बरोबर ठरण्याचा संभव असतो. परंतु खऱ्याखोटयाचा व युक्तायुक्ताचा असा सूक्ष्म भेद करून पूर्वीं मळलेलें वळण एका क्षणांत बदलून अननुभविक तरुणांस आपले पुढारी करण्यास समाज कधींहि कबूल होत नाहीं. यामुळें या प्रसंगीं सभेच्या चालकांपैकीं तरतरीत मंडळींचें मत जरी ओकॉनेल याच्या मताविरुद्ध होतें, तथापि त्याच्या मताप्रमाणेंच निर्णय ठरून सभा मोडली.

परंतु झालेल्या गोष्टीचें ओकॉनेल यासहि वाईट वाटलें. अधिकाऱ्यांचा टीचभर जाहीरनामा व लोकमताचा समुद्र यांच्या प्रत्यक्ष बलाबलासंबंधानें जो एका क्षणांत त्याला अनुभव आला त्याचें अंजन डोळ्यांत पडून त्याची अंतर्दृष्टि साफ झाली. परंतु त्या दृष्टीनें त्याला स्वतःचा झालेला अपमान दिसूं लागला. व तो त्याच्या मनांत खुपूंहि लागला. गेली बाजू पुन्हां सांवरावी याविषयीं त्यानें अत्यंत परिश्रम चालविले. झाला प्रकार हा कांहींच लक्षांत घेण्यासारखा नाहीं असें आपलें मत आहे असें सफाईनें लोकांस भासवून त्यानें दर आठवडयास होणाऱ्या 'रिपील' सभेच्या बैठकीस सुरुवात केवली. परंतु 'बुंदसे गयी हौदसे आती नहीं' या म्हणीप्रमाणें त्याच्या उद्योगाचा कांहींएक उपयोग झाला नाहीं. एक मोठी सभा भरूं देत नाहींत असें पाहून पुष्कळ ठिकाणीं एकदम लहान सभा भरण्याची युक्ति त्यानें काढली. परंतु त्या फुटकळ सभांसहि जोर येईना. कर्तासवरता वीस वर्षांचा तरुण मुलगा हवा अशी इच्छा असणाऱ्या बापास वीस वर्षांचे एका मुलग्याऐवजीं दोन मुलगे दहा दहा वर्षांचे घेऊन चालीव असें म्हटलें तर त्याचें समाधान कसें होणार? तात्पर्य, उडालेली छाप बसण्याकरितां ओकॉनेलनें पुष्कळ खटपट केली, परंतु तिचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं.

इकडे ओकॉनेल लोकांचे मनांतून उतरला असें पाहून त्याचा फायदा घ्यावा व त्याला तुरुंगांत पोंचवावें म्हणजे त्यास व इतर लोकांस चांगलाच वचक बसेल अशा हेतूनें त्याजवर खटला करण्याची अधिकाऱ्यांनीं तयारी केली. ता. १४ ऑक्टोबर १८४३ रोजीं ओकॉनेल यास वॉरंटानें पकडून त्याचा

जामीन घेण्यांत आला. त्याजबरोबर त्याचा मुलगा जॉन, त्याचे दोन तीन मदतगार, नेशन पत्राची मंडळी, वगैरे इतर आठ मंडळींवरहि खटला करण्यांत आला. 'ग्रॅन्ड ज्यूरी' कडून खटला 'सेशन्स कमिट' झाल्यावर ता. १५ जानेवारी १८४४ रोजीं तीन जज्ज व बारा ज्यूरर यांच्यासमोर खटल्यास सुरुवात झाली. व तीन आठवडेपर्यंत खटल्याचें काम सुरू होतें. निरनिराळ्या आरोपींवर एकंदर ४३ कृत्यें मिळून अकरा गुन्हे केल्याचे आरोप ठेवण्यांत आले व सर्वांस एका माळेंत गोंवून एकत्र चौकशी व्हावी म्हणून, सरकारास दहशत घालण्याचा कट केल्याचा आरोप सर्वांस लागू केला होता. आरोप ठेवण्याचा कागद (चार्ज-शीट) हाच कित्येक यार्ड लांब होता. उभय पक्षांकडून प्रसिद्ध प्रसिद्ध असे बॅरिस्टर देण्यांत आले होते. सरकारी वकिलानें सुरुवातीचें भाषण करण्यास दोन दिवस घेतले. पुराव्याचें काम सात दिवस जाहालें. डिफेन्सतर्फे भाषणास सात दिवस लागले. व सरकारी वकिलानें उत्तरादाखल केलेल्या भाषणास तीन दिवस घेतले. अखेरच्या दिवशीं ज्यूरीला खटला समजून देतांना फार उशीर झाला व ज्यूरीचा निर्णय होण्यास रात्रीं बारा वाजले! तोंपर्यंत कोर्टांतील एकहि माणूस हालला नाहीं. ज्यूरी आपलें मत बनवून आली, परंतु ९ आरोपी, ११ गुन्हे व ४३ कृत्यें इतक्यांचा मेळ ज्यूरीस बसवितां येईना. कोणी म्हणे रात्र झाली आतां खटला तहकूब करा, कोणी म्हणे खटला तहकूब करणें बेकायदेशीर होईल; कोणी म्हणे ज्यूरीला कोंडून ठेवा. शेवटीं खटला तहकूब करून ज्यूरीस घरीं जाण्यास परवानगी मिळाली. पुढच्या तारखेस ज्यूरीनें सर्वांवर आरोप शाबीद असा निकाल दिला. परंतु शिक्षा सांगण्याचें काम न्यायाधिशांनीं लांबणीवर टाकलें, व जामिनावर असलेले आरोपी आपापल्या घरीं गेले. खटल्याचे अखेरचे दिवशीं ज्यूरीचा अभिप्राय ऐकून त्याची बातमी लंदनला नेण्याकरितां 'किंग्स टाऊन' बंदरांत स्पेशल आगबोट तयार होतीच, तिनें ताबडतोब ज्यूरीच्या अभिप्रायाची बातमी लंदनला पोंचविली; व दुसरे दिवशीं ती लंदन टाईम्समध्यें प्रसिद्ध झाली.

ज्यूरीचा अभिप्राय व निकाल यांजमध्यें बरेच महिने गेले. त्या अवधींत ओकॉनेलनें 'रिपील' सभेच्या बैठकी ठराविक रीतीप्रमाणें भरविण्याचें काम सुरू केलें. खटल्यासंबंधानें या बैठकींतून बराच वादविवाद झाला

व वर्तमानपत्रकार सभेचे सभासद असतां वाटेल तें आपल्या वर्तमानपत्रांत लिहितात व त्याचा परिणाम सभेला भोगावा लागतो अशी ओकॉनेलनें तक्रार केली. त्यावरून भांडण होऊन नेशन पत्राच्या व इतर वर्तमानपत्रांशीं संबंध असलेल्या सभासदांनीं सभासदांच्या जागांचे राजीनामे दिले. तसेंच, यापुढें सभा व खाजगी लवाद कोर्टें यांचाहि संबंध ठेवूं नये असें ठरविण्यांत आलें. तेव्हां लवाद कोर्टें वेगळीं केलीं. परंतु 'रिपील' सभेच्या लोकप्रियतेवर सदर कोर्टांचीहि लोकप्रियता अवलंबून असल्यामुळें वर वर्णिलेल्या घटस्फोटानें या कोर्टांचा मुख्य आधार जाऊन तीं मोडलीं. अशा रीतीनें सभेची वाताहत होण्यास सुरुवात झाली. नंतर ओकॉनेल हा इंग्लंदास गेला. तेथें त्यास मेजवान्या वगैरे देण्यांत आल्या. तो तेथें असतां एक मुद्दा इंग्लंदांत विशेष चर्चेस निघाला. खटल्यांत सरकारनें एकंदरीनें जी गैरवर्तणूक केली ती इंग्लंदांतील न्यायप्रिय मनुष्यांस पसंत पडली नाहीं. मुख्यत: ज्यूरीची याद तयार करतांना शेरीफच्या 'ऑफिसांत' जो दगलबाजपणा झाला त्याची तर त्यांस चीडच आली. ज्यूरर लोकांची याद तयार होतांना शेंकडों मनुष्यांचीं नांवें त्यांतून मुद्दाम गाळण्यांत आलीं होतीं. व त्यामुळें सर्व बाराचे बारा ज्यूरर लोक प्रॉटेस्टंटच निवडून आले. हे लोक धर्मदृष्टचा ओकॉनेलचे प्रतिपक्षी असल्यामुळें त्यांनीं नि:पक्षपातीपणानें निकाल देणें शक्य नव्हतें व म्हणून या खटल्यांत न्यायाचा खून झाला, असें ते उघड म्हणूं लागले ! झालेल्या खटल्याचें काम रद्द होऊन फिरून नवीन काम चालावें असाहि कोणीं मुद्दा काढला. परंतु अखेर त्या प्रकारची विशेष कांहीं खटपट न होतां ठराविक तारखेस कोर्टापुढें आरोपीस आणून कोर्टानें शिक्षा सांगितली. शिक्षा सांगण्याचें काम बर्टन नांवाच्या जज्जाकडे आलें. बर्टन हा ओकॉनेलच्या पुढें पोर शोभेल असा होता. शिवाय तो पूर्वी बॅरिस्टर असल्यानें केव्हां ओकॉनेलच्या बाजूस त्यानें मदत केलेली व केव्हां प्रतिपक्षी होऊन त्याजबरोबर दोन हात केलेले असा त्यांचा पूर्वीचा संबंध असल्यामुळें बर्टन यास शिक्षा सांगतांना गळा भरून रडूं आलें. शिक्षा सांगतांच ओकॉनेल हा उठून उभा राहिला व त्यानें दोन तीन वाक्यांचें लहानसें भाषण करून असें सांगितलें कीं, 'कोर्टानें निकाल दिल्यावर न्यायमूर्तीस उत्तर द्यावें अगर निकालावर

टीका करावी असा माझा हेतु नाहीं; परंतु झाला हा न्याय झाला नाहीं एवढें मात्र सांगणें जरूर आहे व मी तें उघडपणें सांगतों.'

ओकॉनेल यास एक वर्ष साधी कैद, दोन हजार पौंड दंड व पांच हजार पौंडांचा पांच वर्षें चांगल्या वर्तणुकीबद्दल जामीन अशी शिक्षा फर्मावण्यांत आली. इतर आरोपींस नऊ नऊ महिने शिक्षा झाल्या. ओकॉनेल यास शिक्षा होतांच अधिकाऱ्यांना आपणास काय हवें होतें तें मिळालें असें वाटलें, व त्यांचें समाधान होऊन पुढील क्रमांत मात्र ओकॉनेल यास त्रास द्यावयाचा नाहीं असें त्यांनीं ठरविलें. सर्व आयर्लंदांतील वाटेल तो तुरुंग तुम्ही पाहून पसंत करा असें त्यास खाजगी रीतीनें सांगण्यांत आलें. व त्याप्रमाणें त्याच्या स्नेह्यांनीं रिचमंड येथील तुरुंग पसंत केला. याचें कारण असें होतें कीं, रिचमंडच्या तुरुंगाची व्यवस्था दब्लिन येथील म्युनिसिपालिटीकडे व तिच्या पैशांतून होत असे. व ओकॉनेल हा दब्लिन म्युनिसिपालिटीचा अध्यक्ष ऊर्फ लॉर्ड मेयर असल्यानें या तुरुंगांत त्याची व्यवस्था उत्तम राहील हें सांगावयास नकोच होतें. खटला चालू असतां ओकॉनेल हा लॉर्ड मेयरच्या रथांत बसून मागेंपुढें म्युनिसिपालिटीचे पट्टवाले घेऊन दणदणत कोर्टांत येत असे. व शिक्षा झाल्यावरहि तो तसाच तुरुंगांत गेला. त्याजबरोबरच्या इतर कैद्यांसहि त्याच्यावरोबर रिचमंड तुरुंगांत ठेविलें होतें. ओकॉनेल तुरुंगांत जाण्याचे सुमारास तुरुंगाचे कचेरींत 'व्हिजिटर' लोकांची सभा अनायासेंच भरली होती, तेव्हां त्यांनीं ओकॉनेल यास अर्थातच सभेंत बोलाविलें. तो येतांच उठून त्यांनीं त्याचा सत्कार केला. जी कोणती सोयीची व चांगली जागा असेल ती त्यास द्यावी असें ठरविलें. व जेलर यासच त्याचे बंगल्यांतून दुसरीकडे घालवून जेलरचा बंगला ओकॉनेल व त्याचे लोक यांचे स्वाधीन करण्यांत आला. मग या ठिकाणीं त्यांचा ऐटदार संसार थाटला. या राजमान्य कैद्यांस बाहेरून सर्व खाना उत्तम प्रतीचा तयार होऊन येत असे. चहा, फराळ, फळफळावळ यांची नित्य चंगाळी उडे. ओकॉनेलकडून 'मी पळून जाणार नाहीं, व मला दिलेल्या सवलतीचा दुरुपयोग करणार नाहीं,' असें वचन तुरुंगाच्या अधिकाऱ्यांनीं घेतल्यावर सर्व तुरुंगाचे आवारांत त्यांस अनिरुद्धपणें संचार करण्यास मोकळीक मिळाली. तुरुंगांतील बाग त्यांस व्यायाम घेण्याकरितां व करमणूक करण्याकरितां बहाल करण्यांत आला होता. व तेथें

तो आपलीं नातवंडें घेऊन फुलांच्या ताटव्यांत खेळत वसे. त्यास भेटण्या-करितां नित्य लोकांची गर्दी जमे, व त्याच्या भेटी करविणें हेंच तुरुंगावरील अधिकाऱ्यांचें मुख्य काम होऊन बसलें होतें. बागेंत बसून तो टपाल वगैरे वाची आणि भेटण्यास आलेल्या लोकांच्या गांठी घेई, व त्यांस चहा-पाटर्या करी. रोज नवा धर्मोपदेशक येऊन त्याची सकाळ संध्याकाळची धर्मोपासना चालवी. व मी आधीं, मी आधीं, अशी या कामास जाण्या-संबंधानें धर्मोपदेशक मंडळांत अहमहमिका सुरू झाली होती. तुरुंगांतल्या अधिकाऱ्यांनीं नाहीं म्हणावयाला एका गोष्टीस हरकत घेतली. कॉर्क, वॉटरफर्ड, लिमरिक, किलकेनी वगैरे शहरांच्या म्युनिसिपालिटयांनीं ओकॉनेल यास मानपत्रें देण्याचें ठरवून तीं सुंदर करंडयांत घालून सभेचे अध्यक्ष व उपाध्यक्ष यांचे हातीं त्यास तुरुंगांत सादर करण्यास पाठ-विलीं होतीं. परंतु तुरुंगांतील कैद्यांस मानपत्रें घेऊं देणें म्हणजे तुरुंगवासाची अगदीं उघड थट्टा केल्यासारखीच होईल या हेतूनें अधिकाऱ्यांनीं हे मानपत्रसमर्पणाचे समारंभ करूं दिले नाहींत. ओकॉनेलबरोबरच्या इतर कैद्यांसहि सर्व तऱ्हेची सवलत देण्यांत आलेली होती. त्यांमध्यें वर्तमान-पत्राच्या धंद्यांतले बरेच लोक असल्यामुळें, त्यांनीं तुरुंगांतल्या तुरुंगांत 'जेल-खाना—गॅझेट' नांवाचें वर्तमानपत्र सुरू केलें. जाहीर सभांवाचून त्यांस चैन पडण्यासारखें नसल्यानें बागेंतल्या एका उंचवटयास 'तारागड' हें नांव देऊन फावल्या वेळीं त्यावर एकानें उभें राहून बोलावें, व इतरांनीं खालीं उभें राहून तें भाषण ऐकावें असा क्रम त्यांनीं चालवून दुधाची हौस कशी तरी ताकावर भागवून घेतली! या सर्व सरदारी कैद्यांवर बाहेरून चहात्या भक्तांकडून व मित्रांकडून भेटींचा व देणग्यांचा वर्षाव होत असे. एका संगीत-प्रिय मनुष्यानें, तुरुंगांतल्या या आपल्या मित्रांचा आत्मा गायनवादनाच्या ओलाव्याविणें सुकून जाईल असें समजून प्रत्येकीं एक एक अशी हार्मोनियमची पेटी नजर पाठविली. इतक्या विचारानें व प्रेमानें पाठविलेल्या भेटींचा सत्कार तसाच होणें जरूर होतें. या हार्मोनियमच्या पेटया तुरुंगांत जाऊन पोंचतांच त्या नऊहि पेटया त्यांनीं एकदम उघडून वाजविण्यास सुरुवात केली. व आपल्या बंदी जनांच्या आपत्तीची ही सुरेल वार्ता कानीं पडतांच हा काय प्रकार आहे म्हणून तुरुंगाचे अधिकारी पाहावयास धांवून आले!

ओकॉनेल वगैरे कैदी तुरुंगांत असतां त्यांचें अपील इंग्लंदांतील अपील-कोर्टाकडे दाखल करण्यांत आलें होतें. वरिष्ठ कोर्टाच्या वकिलांनीं मुद्दे काढण्याची शर्थ केली. चार्जच्या प्रत्येक वाक्यागणिक एक एक मुद्दा निघाला होता असें म्हटलें तरी चालेल. ज्यूरीचे बाबतींत झालेल्या अन्यायाचा डंका सर्व इंग्लंदभर आगाऊच वाजला होता. शिवाय 'रिपील' सभेचें काम थांबल्यामुळें राजकारणासंबंधीं पूर्वींची भीति प्रधानमंडळास उरली नव्हती. त्यामुळें आरोपीस अपिलाचें काम सोपें झालें. लॉर्ड लोकांत मतभेद झाला व खालील कोर्टाची शिक्षा ज्या ज्यूरीचे निकालावर अवलंबून होती ती ज्यूरीच मुळीं गैरवाजवी रीतीनें निवडली गेली होती, सबब शिक्षा रद्द असें अखेर मत ठरून त्याप्रमाणें निकाल सांगण्यांत आला. अपील-कोर्टाचा निकाल आयर्लंदांतील लोकांस लवकर कळविण्यांत यावा याकरितां बंदरांत स्पेशल बोट ठेविली होती. तिजमध्यें ओकॉनेलचा सॉलिसिटर क्षणाचाहि विलंब न करितां उडी मारून बसला व बोट चालू झाली. जातां जातां त्यांनीं बोटीवर निशाण चढविलें व 'ओकॉनेल दोषमुक्त झाला' अशीं अक्षरें कातरून त्या फडकणाऱ्या निशाणावर लाविलीं. डब्लिन येथें पोंचतांच तो सॉलिसिटर धांवत धांवत तुरुंगांत गेला व ओकॉनेल व इतर मंडळी भोजनास बसली होती त्यांस पाहून 'दोषमुक्त' अशीं अक्षरें त्यानें दुरूनच ओरडून उच्चारलीं. त्याच रात्रीं कैद्यांची बंधमुक्तता झाली. परंतु समारंभाकरितां फिरून त्यांस तुरुंगाकडे नेऊन त्यांची मिरवणूक तेथून काढून गांवभर मिरविण्यांत आली! ओकॉनेलच्या उघडया गाडीवर, जुनीं आयरिश राष्ट्रीय गीतें व पोवाडे म्हणणारा एक गवई व सारंग्या बसविलेला असून, पुढें डब्लिनमधील छपन्न धंद्यांचे लोक चालत होते, व ओकॉनेलच्या जयजयकाराबरोबरच ब्रिटिश न्यायदेवतेच्या जयजयकाराचा प्रचंड ध्वनि आपण काय करतों याचा विसर पडूनच कीं काय, त्या मिरवणुकींत हजारों लोकांच्या तोंडांतून बाहेर पडत होता. अशा रीतीनें तो आनंदाचा दिवस ओकॉनेलच्या भक्तांनीं उत्साहपूर्वक साजरा केला. परंतु या उत्साहाचा शीण उतरतांच दुसरे दिवसापासून त्यांस क्लॉनटार्फच्या सभेची आठवण होऊं लागली. व सभाबंदीच्या जाहीरनाम्याच्या एका पुर्ज्यानें ओकॉनेल व रिपील यांच्या अवतारसमाप्तीचें जें थोडेंबहुत काम खटल्याच्या

धामधुमीच्या दिवसांत शिल्लक ठेवलें होतें, तें ब्रिटिश न्यायदेवतेचा जयजयकार व धन्यवाद यांनीं पुरें करून टाकलें. इंग्लंदांतील अपीलकोर्टानें न्याय केला, परंतु त्या दिवसापासून ओकॉनेल हा जगांत आहे व नाहीं सारखाच झाला. रिपील सभेचा नाश होण्यास इतरहि कित्येक, परंतु याहून अधिक चमत्कारिक कारणांची मदत झाली. मुख्य प्रधान पील यानें जमिनीसंबंधाचें बिल पुढें आणून जमीनदार व कुळें यांमध्यें विरोध उत्पन्न केला. क्याथोलिक लोकांच्या संस्थांस मदत करण्याकरितां एक लक्ष पौंड देऊं केले. यामुळें क्याथोलिक लोकांच्या तोंडास पाणी सुटलें; व हातचें सोडून पळत्याचे पाठीमागें लागण्यांत फायदा नाहीं असें त्यांस वाटूं लागलें. आयरिश कॉलेजासंबंधानें बिल पुढें आलें. त्याबद्दल ओकॉनेल व नेशनपत्राची संपादक मंडळी यांजमध्यें धार्मिक कोण व अधार्मिक कोण हाच वाद माजून शिक्षणाचा प्रश्न बाजूस पडला. व ओकॉनेल हा धर्मवेडा असून म्हातारपणीं त्यास आतां क्याथोलिक लोकांचें वर्चस्व स्थापन करण्याची महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न झाली असें त्याचे प्रॉटेस्टंट प्रतिपक्षी त्याचेवर आरोप करूं लागले. इंग्लिश पार्लमेंटमधील लिबरल पक्षास आयरिश सभासदांनीं मिळावें कीं नाहीं याबद्दलचा जुना वाद पुनः सुरू झाला. परंतु इतकें होऊनहि जो कांहीं थोडाबहुत मेळ रिपील सभेंत राहिला होता, तो ओकॉनेलचा मुलगा जॉन यानें आपल्या मूर्खपणानें नाहींसा करून टाकिला. त्यानें 'रिपील' सभा सोंवळी करण्याचे हेतूनें नवीन एक शपथ तयार केली व 'मी कधींहि सनदशीरपणा सोडून कोणतीहि चळवळ करणार नाहीं' अशी शपथ प्रत्येक सभासदानें घेतली पाहिजे असा ठराव तिजकडून पास करून घेतला. या शपथेमुळें सभेंतून बरीच मंडळी निघून गेली व सभा मोडली. याच सुमारास बटाट्याचे पिकावर सर्व देशभर रोग पडून भयंकर दुष्काळ सुरू झाला. व जे देशभक्त पार्लमेंटचें स्वातंत्र्य मिळविण्याकरितां व कागदी घोडे नाचविण्याकरितां आकाशपाताळ एक करीत होते त्यांना, आपल्या देशबांधवांची आपत्ति व उपासमार दिसत असतांहि गरिबांस अन्न देऊन त्यांचे प्राण वांचविण्याची बुद्धि होत नाहीं असें पाहून, 'धिःकार असो तुम्हांला व तुमच्या चळवळीला' असें शेतकरी लोक म्हणूं लागले. ओकॉनेलच्या पक्षाचे धिंडवडे होण्याचें आतां

बाकी राहिलें नव्हतें. परंतु दैवदुर्विपाक परिपूर्ण व्हावयाचा होता म्हणूनच कीं काय, ओकॉनेलच्या वजनाचें दडपण कमी होतांच निंदकांची हलकी जिव्हा स्वैरपणें नाच करूं लागली. कोणी त्याचेवर ‘रिपील’ सभेचे पैसे खाल्ल्याचा आरोप करूं लागले; कोणी त्याला म्हातारचळ लागून चेष्टा आठवूं लागल्या असें म्हणूं लागले. खरोखर निंदकांनीं तरी काय करावें? जें दिसे तें ते बोलत. ओकॉनेलला याच सुमारास थोडेंसें वेड लागल्यासारखें झालें होतें व ही गोष्ट पुढें दोन वर्षांनीं उघडकीस आली. त्याचा मगज बिघडून त्याच्या हातून एरव्हीं सहसा न होतील अशा गोष्टी होऊं लागल्या. शेवटीं तो आयर्लंद सोडून इंग्लंदास गेला. या खेपेस त्याची छाप पार्लमेंट-मध्यें मुळींच पडली नाहीं. त्याच्या तोंडांतून शब्द स्पष्ट उमटत नाहींसे झाले. प्रथम प्रथम जरी लोक गंभीरपणानें त्याचें बोलणें ऐकण्याचा प्रयत्न करीत, तरी पुढें लवकरच त्याचे बोलण्याचा त्यांस कंटाळा आला. मग कांहीं दिवस तो पारिस येथें व नंतर रोमला गेला. त्याचे मनांत रोमची यात्रा करण्याची इच्छा होती, ती सफळ झाली. रोमहून परत आल्यावर जिनोआ शहरीं ता. १५ मार्च सन १८४७ रोजीं त्यास मृत्यु आला. मृत्यु-पत्रांत त्यानें आपलें काळीज कापून काढून रोम येथील पवित्र भूमींत पुरावें असें लिहिलें होतें, त्याप्रमाणें करण्यांत येऊन त्याच्या मुलांनीं त्याचें शरीर आयर्लंदास परत नेलें व मोठ्या जंगी समारंभानें त्याचा दफनविधि करण्यांत आला. पुढें १८६९ सालीं आयरिश लोकांनीं वर्गणी केली व १६५ फूट उंचीचा एक सुंदर मनोरा त्या जागेवर बांधून त्याचें त्यांनीं स्मारक केलें.

ओकॉनेलच्या स्वभावांत गुणदोषांची सरमिसळ झालेली होती; तथापि त्याच्या एकंदर चरित्रावरून पाहतां त्याचे दोष आठवण्यापेक्षां किंवा उगा-ळीत बसण्यापेक्षां गुणच घ्यावे अशा प्रकारचा तो मनुष्य होता यांत शंका नाहीं. चरित्रक्रमास सुरुवात होण्याचे वेळीं तो दरिद्री नव्हता; साधारण संपन्नच होता असें म्हटलें तरी चालेल. त्याच्या एक दोन चुलत्यांकडून त्यास बरीच इस्टेट मिळाली होती. पुढें पुढें त्यास वकिलीचे धंद्यांतहि चांगलेच पैसे मिळूं लागले. म्हातारपणीं तो बेताचे खटले व पुष्कळ फी घेत असे परंतु जशी जमा तसाच त्याचा खर्च असे. त्याची राहण्याची पद्धति थाट-दार असे. पहिल्यापासून त्यानें घरची गाडी ठेविलेली असून उत्तम पोषाख

करून ही स्वारी तींतून दब्लिनचे राजरस्त्यानें हिंडावयास निघाली कीं, 'वकीलसाहेबांची स्वारी निघाली' असें म्हणून लोक त्याजकडे आदरानें एकमेकांस बोटें दाखवीत. त्याच्या घरचा खर्च फारच मोठा असे. दब्लिन-मध्यें एक, लंदन येथें एक व खेड्यास एक अशीं त्याचीं तीन घरें व तीन संसार असत. घरची मंडळीहि पुष्कळ. चार मुलगे व तीन मुली अशी त्याचीं स्वत:चीं मुलें होतीं. शिवाय मामे, काके सुमारें पंचवीस होते व लग्न झालेल्या वहिणी सात असा हा मोठाच प्रपंच होता. सकाळ संध्याकाळ घरचा, बाहेरचा, आला गेला, मिळून सुमारें तीस पानें भोजनास बसत. पैशाचे कामांत ओकॉनेल हा दक्ष नसे. तो खर्चिक तर खराच, पण हिशेबीहि नव्हता. त्यास कर्जवाम नाहीं असें बहुधा झालें नाहीं, ह्यामुळें व हिशेबठिशेब असावे तितके चोख नसत यामुळें त्याजवर लोक तो सार्वजनिक पैशांतील पैसा खातो असा आरोप केव्हां केव्हां करीत. व कांहीं कांहीं गोष्टी त्यांनीं असा आरोप केला असतां सकृद्दर्शनीं शोभतील अशाच होत्या. उदाहरणार्थ, तो रिपील सभेची वर्गणी व इतर पैसे आपल्या नांवें आपल्या बँकेंत ठेवी व त्यांतून सभेचा खर्च आपल्या मनाला येईल तसा करी. सभेच्या जमाखर्चाचे हिशेब तो वेळच्या वेळीं प्रसिद्ध करीत नसे, याबद्दल सभेचे लोक त्याजवर नाखुष असत. पार्लमेंटच्या निवडणुकी करविणें पुष्कळ वेळां त्याचे हातीं असे व उमेदवारांस मदत करून त्यांजकडून तो पैसे घेतो असाहि एक वेळ त्याजवर आरोप आला होता. दुसरी एक गोष्ट त्याच्यासंबंधानें कित्येकांस गौण अशी वाटत असे, ती ही कीं, आपल्याकरितां साल दरसाल लोकांकडून वर्गणी जमवून तिचा तो स्वीकार करीत असे. तिला 'ओकॉनेलची वर्गणी' असें म्हणत. साल दरसाल त्याच्या चाहत्या भक्तांपैकीं कोणी तरी पुढाकार घेऊन ही वर्गणी वसूल करण्याची खटपट करी. वर्गणीची वेळ आली कीं, एकाद्या उत्तम लेखकास पैसे देऊन त्याजकडून ओकॉनेलच्या स्तुतीनें भरलेला असा उत्तम लेख तयार करून वांटावयाचा व मग वर्गणी गोळा करण्यास निघावयाचें असा परिपाठ असे. या वार्षिक वर्गणीचे दरसाल सुमारें पंधरा हजार पौंड जमत. त्यांतील खर्चवेंचाचे सुमारें पांच हजार पौंड वजा जाऊन त्यास दहाएक हजार पौंड सालिना राहात. या गोष्टीस अनुलक्षून त्याच्या प्रतिपक्षीयांनीं

ओकॉनेल याचें नांव 'बडा भिकारी' असें ठेविलें होतें. अशा तऱ्हेनें सालोसाल लोकांकडून आपल्या नांवानें वर्गणी जमवून त्या पैशाचा उपयोग आपल्या प्रपंचाकडे करणें हें फारसें शिष्टसंमत होईल असें आम्हांस वाटत नाहीं; व या गोष्टीमुळें ओकॉनेलविषयीं त्याच्या स्वतःच्या व विरुद्ध पक्षांतील, विशेषतः इंग्लंदांतील, लोकांचे मनांत त्याजविषयींच्या मान्यतेस कमीपणा आलेला होता. क्याथोलिक लोकांस पूर्ण स्वातंत्र्य मिळाल्यावर ओकॉनेल यानें परकार्यांत पांचपंचवीस वर्षें देह झिजवून अत्यंत मेहनत घेतली या त्याच्या उपकारऋणाचें थोडेंबहुत तरी उतराई व्हावें या हेतूनें क्याथोलिक लोकांनीं पन्नास हजार पौंड वर्गणी जमवून ती रक्कम पूर्वींच त्यास नजर केली होती. परंतु त्याबद्दल कोणी आक्षेप घेत नसे. कारण विशेप कामगिरीकरितां विशेष बक्षिस देण्याची रीत सर्वत्रच आहे. निरनिराळ्या देशांतूनहि अशा प्रकारच्या देणग्या दिल्याघेतल्याचीं अनेक उदाहरणें सांपडतात. सार्वजनिक काम करण्यास ज्यानें खरोखर आपला सर्व काळ वाहिलेला आहे, व खासगी प्रपंचाची चिंता ज्याचे मागें राहिली असतां त्यांत एकंदरीनें त्या व्यक्तीपेक्षां समाजाचेंच अधिक नुकसान आहे; अशा व्यक्तीच्या निर्वाहाची सोय परस्पर करून, पोट भरण्यापेक्षां अधिक महत्त्वाचें काम करण्यास त्याचे हात मोकळे ठेवणें या व्यवस्थेंत फारसें नांव ठेवण्यासारखें कांहीं नाहीं. कोणावरहि एक पैचा भार न घालतां स्वकष्टानें चरितार्थ चालवून वरतीं लोकसेवा साधणें हा अर्थातच उत्तम पक्ष. याच्या खालोखालची पायरी म्हटली म्हणजे लोकांनीं आपल्या चरितार्थाची योजना करावी व केवळ निर्वाहास अवश्य म्हणून हा मोबदला स्वीकारून त्यांची सेवा सर्व वेळ व सर्व शक्ति खर्चून करणें ही होय. अशा प्रकारचीं उदाहरणें खुद्द आयर्लंदांतच ओकॉनेलच्या पूर्वीं व नंतर घडून आलेलीं होतीं. सुप्रसिद्ध आयरिश देशभक्त ग्रॅटन यास व पुढें पार्नेल यास त्यांच्या कामगिरीबद्दल अशीच पन्नास व तीस हजार पौंडांची देणगी सार्वजनिक पैशांतून देण्यांत आलेली होती. परंतु ती घेतल्यावर पुढें ग्रॅटन हा बॅरिस्टरी वगैरे करून पैसे मिळविण्याचे आशेस गुंतला नाहीं. ओकॉनेल याची गोष्ट वेगळ्या प्रकारची होती. एकदम मिळालेली पन्नास हजार पौंडांची देणगी तर त्यानें घेतलीच; परंतु वर सांगितल्याप्रमाणें सालोसाल उभारलेली वर्गणीहि तो निःशंकपणें घेत असे.

व इतक्यानेंहि तृप्ति न होतां वकिलीचा धंदाहि त्यानें चालू ठेविला होताच. या सर्व गोष्टींचा मेळ उत्तम रीतीनें बसण्यासारखा नसल्यामुळें कांहीं कांहीं लोक त्यास सहजच नांवें ठेवीत. आतां दुसऱ्या बाजूस एकच गोष्ट जमेस धरण्यासारखी आहे; व ती ही कीं, ओकॉनेल यास तीस पसतीस वर्षेपर्यंत त्यानें अंगीकारलेलें हें सार्वजनिक काम पुढारीपणा घेऊन करावें लागलें. कर्तृत्ववान् आणि हौशी अशा पुढाऱ्यास आपल्या कामांत पैसा पाण्यासारखा खर्च करावा लागतो, व कित्येक वेळां तर पैशाचा हात आखडून धरला असतां कार्य नासतेंहि. ओकॉनेल याचा स्वभाव हिशेबी नव्हता, एवढी त्याच्या स्वभावासंबंधानें मुख्य अशी गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे तो 'रिपील' सभेचे पैसे पेढीवर आपल्या नांवानें कां जमा करीत असे, वेळच्या वेळीं हिशेब कां प्रसिद्ध होत नसत, व वार्षिक वर्गण्यांचा स्वीकार तो कां करीत असे; या सर्व गोष्टींचा उलगडा बहुधा होण्यासारखा आहे.

ओकॉनेल हा क्याथोलिक पंथाचा होता व खरोखरच त्याचे ठिकाणीं धर्मश्रद्धा होती. तो स्वतः मोठा कर्मठ होता असें नाहीं—परंतु धर्माच्या बाबतींत भाविक होता. धर्मोपदेशक वर्गावर त्याची मनापासून भक्ति असे. मात्र धर्मश्रद्धेचा सामाजिक नीतिमत्तेशीं मेळ ज्यांत नाहीं अशा प्रकारचा मनुष्यस्वभावाचा नमुना अनेक ठिकाणीं दृष्टीस पडतो. व ओकॉनेल याच्या मनाची रचनाहि याच नमुन्याबरहुकूम झालेली होती. तरुणपणीं चरित्रक्रमास सुरुवात होण्याच्या वेळीं तो विषयी व चैनी असा होता; व लवकरच सार्वजनिक कामाची हौस त्याला न लागती तर मद्यपानाच्या संवयीचा पगडा त्याच्या मनावर बसण्याचा संभव होता. तरुणपणीं स्त्रीमोहाचें फळ म्हणजे अपत्यहि त्यास प्राप्त झालें होतें. परंतु त्या दुर्दैवी अपत्याचा व त्याच्या मातेचा परामर्ष उदारपणानें त्यानें घ्यावयास पाहिजे होता तसा घेतला नाहीं असा त्याजविरुद्ध एक लोकापवाद असे. पैशाचे बाबतींत त्याचें मन नाजूक नसून ढोबळ असे हें वर सांगितलेंच आहे. नीतिदृष्टचा तिसराहि एक दोष त्याजमध्यें असे तो हा कीं, खऱ्याखोटयाची चाड त्याच्या योग्यतेच्या मनुष्यानें जितकी धरावी तितकी त्यास नसे. प्रतिपक्षाशीं वाद करितांना, 'मी त्याजवर दोषारोप करितों ते कदाचित् खोटे असतील' असा संशयहि त्यास येत नसे

व आला तरी तो मानीत नसे. शिवाय तोंड टाकून बोलणें व शिव्या देणें ही संवय तर अगदीं त्याच्या हाडास खिळलेली होती. रस्त्यांत तोंडाळ बागवानीण अगर घोड्यावर चढलेला मद्यपी यांच्याशीं भांडावयाचें असो, अगर भर पार्लमेंट सभा बसली असतां तिजमध्यें मुख्य प्रधानावर हल्ला करावयाचा असो, त्याची जीभ सारखीच चाले. कोणास काय बोलूं अगर कोणतीं विशेषणें लावूं याचा विचारहि त्याचे डोक्यांत येत नसे. मग शब्दांचें औचित्य अथवा सौष्ठव हें साधण्याकडे वेळ खर्च कोण करणार? त्याचें तोंड म्हणजे एक शिव्यांचें मोठें गटारच होतें. त्यांतून वेळीं अवेळीं काय वाहील याचा नेम नसे. अथवा तें तोंड म्हणजे आतषबाजीचा एक घडाच होता; एकदां आंत ठिणगी पडली म्हणजे मग घडा फुटून त्यांतून एकबारी-पासून सातबारीपर्यंत किती फटाके किंवा तोटे निघतील याचा नियम नसे. या त्याच्या तोंडाळपणाला प्रतिपक्षी स्वाभाविकपणें थोडेबहुत वचकत; परंतु त्याच्या शिव्यांमध्यें कायमचा डाग लावण्याची अगर घरें पाडण्याची शक्ति असल्यामुळें त्यानें अनेक शत्रू करून घेतले होते; व त्या काळीं द्वंद्व-युद्धाची चाल असल्यामुळें त्याजकडून अपमान पावलेल्या शत्रूंकडून त्यास युद्धाचीं बरींच बोलावणीं आलीं; व तीं नाकारण्याचा निश्चय पहिल्या-पासून त्यानें केला नसता तर त्याच्या चरित्राची परिसमाप्ति कदाचित् तरुणपणींच झाली असती!

परंतु ओकॉनेलचा एकंदरीनें स्वभाव गोड होता असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. त्याच्या घटनेमध्यें सत्वगुणापेक्षां रजोगुण व तमोगुण अधिक होता. तो उत्साही असून लहान मुलांचा साधेपणा व केव्हां केव्हां पोर-कटपणाहि त्याचे अंगीं दिसून येई. अहंकारानें तो बराच अवलिप्त असे; तथापि किरकोळ बाबतींतील मतभेदाकडे दुर्लक्ष करून कमी दर्जाच्या सह-काऱ्यांस तो होतां होईतों सांभाळून घेई. परंतु स्वतंत्रपणें अगर निर्भीडपणें त्याजवर कोणी टीका केली असतां मग येथें क्षमा न होतां आगीचा, शिव्यांचा वगैरे वर्षाव होऊन त्याचा छळ करण्यास सुरुवात होई. एरवीं तो गोडीनें वागे.

त्याचा नित्यक्रम म्हटला म्हणजे पहांटे चार वाजतां उठून आपल्या हातानें विस्तव पेटवून चहा वगैरे घेऊन पांच वाजतां कामास बसावयाचें.

दहा वाजण्याचे सुमारास अल्पाहार करून कोर्टांत न्यायाधीश येण्याचे बेताला दोन मैल जलद चालत जाऊन तो पोहोंचत असे. कोर्टांतील काम आटोपून चार वाजण्याचे सुमारास परत येतां येतां सार्वजनिक कामकाजाच्या कचेरींत जाऊन किरकोळ कामकाज उरकून तो घरीं येई. नंतर तास दोन तास मुलांमाणसांत घालवून फिरून कामकाज पाहून दस घंटचाला आंथरुणांत पडून घोरावयासहि लागे. त्याचें तोंड सुंदर असे, परंतु नाक आंखूड असल्यामुळें एकंदरीनें हा मनुष्य बुद्धिवान्, तेजस्वी परंतु थोडासा लफंगा व हलका असा वाटे. तो शरीरानें खूप बळकट असे. त्याची उंची जवळ जवळ सहा फूट असून खांदे पिळदार व छाती भरीव असल्यामुळें त्यास पाहतांच त्याजबद्दल उग्रता व भीति वाटे. तरुणपणीं वकिलीचे कामावर बाहेरगांवीं जावयाचें असल्यास तो घोडयावरून एका दमानें साठ साठ मैल मजल मारून जाई. अगदीं वृद्धपणापर्यंत त्यानें शिकारीचा क्रम कायम ठेविला होता. सुटीच्या दिवसांत मित्रमंडळी घेऊन खेडयावर याचा मुक्काम असतां, पहांटे सर्वांचे आधीं उठून भली मोठी काठी हातांत घेऊन पाहुण्यांना आंथरुणांतून ओढून काढण्यास स्वारी स्वत: जावयाची. अशा रीतीनें सत्तर वर्षेपर्यंत त्यानें सुखाचें आयुष्य भोगलें.

या सत्तर वर्षांपैकीं सुमारें पसतीस अगर चाळीस वर्षें सार्वजनिक काम करण्यांत त्यानें घालविलीं असून सुमारें पंचवीस वर्षेपर्यंत तरी मूर्द्धाभिषिक्त पुढारी या नात्यानें सर्व कार्यभाग त्यानें आपल्या अंगावर घेतलेला होता. चळवळ करण्याचा एक नवीन पंथच त्यानें स्थापिला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. या पंथाचें मुख्य लक्षण हें कीं, 'सार्वजनिक चळवळ करण्याचे कामीं फक्त वरिष्ठ दर्जाचे लोकांवर भिस्त न ठेवतां ती थेट समाजाच्या कनिष्ठ वर्गापर्यंत नेऊन भिडवावयाची व तिजमध्यें सर्व तऱ्हेच्या लोकांचा समावेश करावयाचा.' अज्ञ समाजास भुलविण्यास योग्य असें वक्तृत्व त्याजपाशीं असल्यामुळें सुशिक्षितांपेक्षां अशिक्षित वर्गांतच त्याचे अनुयायी अधिक असत व लोकाराधन करण्याची हातोटी त्यास चांगली साधली होती. धीर, निश्चय, आत्मप्रत्यय वगैरे गुण त्याचे अंगीं असल्यामुळें एकदां हातीं घेतलेलें काम काय वाटेल तें झालें तरी तडीस नेण्याची उमेद तो बाळगी व पुष्कळ

वेळां तडीस नेईहि. त्याच्या हातून पुष्कळ चुका झाल्या. १८४० सालापासून स्वतंत्र पार्लमेंट परत मिळविण्याची जी चळवळ त्यानें अंगीकारली, व ज्या रीतीनें ती चालविली ती सर्व चुकांची एक परंपराच होती. परंतु एका गोष्टीच्या अनुभवावरून सारासार विचार न करतां मनुष्य दुसरीहि गोष्ट तशीच करण्याचे भरीस पडला असतां अशा तऱ्हेची चूक सहजच होते. क्याथोलिक लोकांच्या स्वातंत्र्याबद्दल त्यानें केलेली चळवळ यशस्वी झाली, परंतु स्वतंत्र असें पार्लमेंट मिळविण्याची त्याची चळवळ फसली, याचें मुख्य कारण असें आहे कीं, क्याथोलिक लोकांच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न पूर्वीच शिजून तयार झालेला होता, व त्याची पूर्णता करण्यास ओकॉनेल यानें केलेली खटपट उपयोगी पडली व ती सफळहि झाली. क्याथोलिक लोकांस इतरांप्रमाणें समान हक्क असावे हें तत्त्व आयर्लंदांतील त्यांचे प्रतिपक्षी प्रॉटेस्टंट लोक, व तसेंच इंग्लंदमधील लोक यांना बहुतेक मान्य झालेलें होतें. जी काय अडचण उरली होती ती इतकीच कीं, राजाची व तशीच कॉनझर्व्हेटिव्ह पक्षांतील कांहीं लोकांची प्रतिकूळताहि धाब्यावर बसवून केवळ बहुमताचे जोरावर क्याथोलिक लोकांस पूर्ण स्वातंत्र्य देण्याचा कायदा पार्लमेंट सभेमध्यें पास होणें ही. परंतु स्वतंत्र पार्लमेंट मिळविण्याचा प्रश्न याहून फार बिकट होता. त्या कामीं इंग्लंदमधील सर्व लोकांची प्रतिकूळता होती एवढेंच नव्हे, तर खुद्द आयर्लंदमध्येंहि या बाबतींत एकमत झालेलें नव्हतें, व यास्तव ओकॉनेल यास लाखों लोकांच्या सभा जरी भरवितां आल्या, तरी त्यांवरून लोकमताची खरी स्थिति समजण्यासारखी नव्हती. शिवाय ओकॉनेलचें चळवळीचें धोरण भलत्याच दिशेनें गेलें. क्याथोलिक लोकांच्या स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणारे असे वजनदार पुढारी ब्रिटिश पार्लमेंटमध्यें होते व यांपैकीं कांहीं खुद्द प्रधानमंडळांतहि समाविष्ट होण्याच्या लायकीचे होते. परंतु रिपीलच्या चळवळीस ब्रिटिश पार्लमेंट सभेंत कांहीं आयरिश लोकांखेरीज कोणीहि अनुकूल नव्हते. अशा स्थितींत केवळ लाखों लोकांच्या सभा भरवून त्यांजमध्यें धाकदपटशा दाखविण्याचीं भाषणें करणें यापासून फारसें हित साधण्याचा संभव नव्हता. सर्वांत विशेष गोष्ट ही कीं, अधिकारी वर्गानें प्रकरण हातघाईवर मुद्दाम होऊन आणलें असतां लोकांनीं कोठपर्यंत जावयाचें हें ओकॉनेल यानें सयुक्तिक रीतीनें स्वतःच्या मनाशीं अगर लोकांशीं ठरविलें नव्हतें. यामुळें

प्रत्यक्ष प्रसंग आल्यावर त्याच्या मनानें कच खाल्ली व लोकांची फसगत होऊन चळवळीचा पोकळपणा व पुढाऱ्यांचा कमकुवतपणा त्यांचे नजरेस अशा रीतीनें आला कीं, फिरून ती चळवळ पुढें हातीं घेण्यास त्यांचें त्यांना कसेंसेंच वाटूं लागलें. अशा प्रकारची ही ढोबळ चूक ओकॉनेलच्या हातून घडल्यामुळें पूर्वचरित्रांत त्यानें मिळविलेल्या यशावर व कीर्तीवर बरेंचसें पाणी पडलें. हेतु, भाषा व आचरण ह्यांतील विसंगतपणा कुशाग्र बुद्धीच्या मनुष्यास अघळ-पघळ युक्तिवादानें कितीहि सफाईनें अगर बेमालूमपणानें झांकून टाकतां आला, तरी कालांतरानें तो लोकांच्या प्रत्ययास आल्याशिवाय राहात नाहीं. ओकॉनेलच्या या चळवळींतील भाषणांत हातावर शिरकमल घेऊन युद्धास निघालेल्या वीराची ऐट त्याची नेहमीं असे; व सभांतील समाज हें एक लष्करी सैन्यच आहे अशी आपल्या भाषणानें तो भावना उत्पन्न करी. परंतु सभाबंदीचा टीचभर पुरजा भिंतीस डकलेला पाहतांच त्यास कायदा आठवला. हातावरील शिरकमल फिरून खांद्यावर जाऊन बसलें व आपण वाघ, लांडगे आहोंत अशी भावना लोकांच्या मनांत ज्यानें होऊन उत्पन्न केली, त्यानें होऊनच त्यांस, युद्धाचा क्षण प्राप्त होतांच, निरुपद्रवी मेंढ्या होण्याची सल्ला द्यावी, आणि लाखों लोकांच्या समक्ष लाक्षणिक राजमुकुट धारण करणाऱ्या राजानें, एका पोलिस शिपायानें आपली करंगळी वर उचलल्याबरोबर, मांत्रिकानें भारलेल्या मनुष्याप्रमाणें त्याचे मागें जेलखान्यांत जाऊन पडण्यास तयार व्हावें—या सर्व व्यवहारांत अनुभवास येणारी विसंगतता इतकी ढोबळ होती कीं, लोकांस ओकॉनेलची अगर त्याच्या मागून जाणाऱ्या स्वतःची क्षणभर लाज वाटली असल्यास नवल नाहीं. राजकीय चळवळींत निरपराधी मनुष्याचें एक थेंब रक्त सांडल्यानें राष्ट्रास कायमचें स्वातंत्र्य मिळणारें असेल तरीहि तें त्याज्य होय असें उघडपणें किंबहुना दिखाऊपणें प्रतिपादन करणें यामध्यें उत्तम नीतिमत्ता व उदात्तपणा हीं निःसंशय आहेत. परंतु हें उच्च तत्त्व प्रतिपादन करणाऱ्यानें, केवळ बुद्धिमत्तेच्या जोरावर आत्मरक्षणाचा शब्द मधून मधून वापरून वस्तुतः लोकांस बंड करण्यास प्रवृत्त करणें हें कधींहि शोभणार नाहीं व म्हणूनच ओकॉनेललाहि तें शोभलें नाहीं आणि अशा रीतीनें अपेशाचें किंबहुना मूर्खपणाचें माप पदरीं न घेतां १८२९ सालीं, रोमन क्याथोलिक लोकांस स्वातंत्र्य मिळवून देण्याची चळवळ यशस्वी

करितांच त्याच्या चरित्राचा शेवट होता तर फार चांगलें होतें असे त्याच्या कित्येक स्नेह्यांनीं व भक्तांनीं उद्‌गारहि काढलेले आहेत. परंतु एकंदरीनें पाहतां ओकॉनेलच्या चुका लक्षांत घेऊनहि आयर्लंदच्या अलीकडील इतिहासांत तो एक कर्ता व अलौकिक असा पुरुष होऊन गेला असेंच कोणालाहि म्हणावें लागतें.

(६) विलियम स्मिथ ओब्रायन

एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यभागीं आयर्लंदमध्यें जी चळवळीची मोठी लाट येऊन गेली, तिच्यांतील प्रमुख पुढाऱ्यांपैकीं ओब्रायन हा एक होता. याचें घराणें मोठें असून वयाचे तेविसावे वर्षापासून (१८२६) त्यास पार्लमेंटच्या सभासदाची जागा मिळाली होती. १८३० सालीं त्यानें 'आयर्लंदांतील दारिद्र्य' या विषयावर एक उत्तम लेख प्रसिद्ध केला होता व पुढील चौदा वर्षांत हळूहळू तो पुढारी या नात्यानें प्रसिद्धीस आला. १८४० चे सुमारास डॅनियल ओकॉनेल यानें सुरू केलेली रिपीलची चळवळ उदयास येऊं पाहात होती, परंतु खुद्द ओकॉनेल याजबद्दल ओब्रायन याचे मनांत फारसा आदर नसल्यामुळें तो सदर चळवळींत एकदम सामील झाला नाहीं. परंतु एकाद्या चळवळींत लोकप्रियतेचें तत्त्व इतकें कांहीं चमत्कारिक असतें कीं, ती उदयास आल्याखेरीज राहत नाहीं; व हा तिचा उदयकाल जवळ येतांच राष्ट्रांतील निरनिराळ्या पुढाऱ्यांचे सूक्ष्म मतभेद लयास जाऊन लोकमताच्या ओघांत सर्व सारखेच सामील होतात. १८४४ सालीं रिपीलचे चळवळीस ओब्रायन हा येऊन मिळाला; यापूर्वी प्रतिकूल परिस्थितीशीं आपण निश्चयानें जो झगडा केला त्याचें फळ ओब्रायन आल्यानें मिळालें असें ओकॉनेल यास वाटलें. ओब्रायन याचें वजन लोकांत स्वत: ओकॉनेलच्या खालोखाल होतें; व या दोघांच्या उद्योगानें ही चळवळ इतकी नेटास लागली कीं, १८४४ सालीं सरकारास तिजमध्यें हात घालणें जरूर वाटलें. ओकॉनेल तुरुंगांत जाऊन आल्यानंतर या चळवळीचे वाताहतीस प्रारंभ झाला व अखेर १८४६ सालीं आयर्लंदांतील तरुण मंडळीनें ओकॉनेलवर नाखुष होऊन व त्यास मवाळ ठरवून सदर चळवळींतून आपलें अंग काढून घेतलें. या तरुण मंडळींत सुप्रसिद्ध 'नेशन' पत्राशीं संबंध असलेले तरतरीत लोक असून

ओब्रायन हा त्यांचा पुढारी झाला; व पुढें दोन वर्षेपर्यंत दुष्काळ वगैरे आपत्तींनीं आयर्लंदांतील लोक फार गांजून गेल्यामुळें व रिपीलसारख्या कायदेशीर चळवळीची सरकारी अधिकाऱ्यांनीं दडपशाही कायद्याचे योगानें वाताहत केल्यामुळें निराशेचा जो ठराविक परिणाम व्हावयाचा तो होऊन १८४८ सालीं युरोपांतील इतर देशांप्रमाणें आयर्लंदमध्येंहि बंडाळीचा उपक्रम झाला. या नवीन चळवळीचा थोडाबहुत पुरस्कार करण्याकरितां ओब्रायन, मीघर वगैरे पुढारी पारिस येथें गेले व लॅमार्टिन वगैरे प्रजापक्षीय पुढाऱ्यांकडून आयर्लंदास कुमक मिळविण्याची त्यांनीं खटपट केली. सुमारें पन्नास वर्षांपूर्वी वूल्फटोन याची फरान्सकडून मदत मिळण्याबद्दल जशी निराशा झाली, तशीच या वेळेस स्मिथ ओब्रायन याचीहि झाली. फरान्समधून परत जातांना ओब्रायन हा इंग्लंदला गेला, व आपण चालविलेल्या खटपटीसंबंधानें पार्लमेंटमध्यें त्यानें उघडपणें असें सांगितलें कीं, ' इंग्लंडच्या राणीची सत्ता मला कबूल आहे, परंतु इंग्रजी पार्लमेंटची आयर्लंदवरील सत्ता मला कबूल नाहीं व ती नाहींशी करून आयर्लंदची स्वतंत्र अशी पार्लमेंट पुन: स्थापित करण्याचे कामीं मी जन्मभर खटपट केल्याशिवाय राहणार नाहीं. मग त्या कामीं मला प्राण खर्ची घालावे लागले तरी फिकीर नाहीं.' १८४८ सालच्या मे महिन्यामध्यें लोकांस बंड करण्यास उत्तेजन येण्यासारखीं भाषणें करण्याबद्दल त्याजवर खटला करण्यांत आला; परंतु ज्यूरीमध्यें मतभेद होऊन तो सुटला. परंतु नंतर लौकरच अधिकाऱ्यांचे अधिकार वाढविण्यासारखे नवीन कायदे पार्लमेंटनें पास करून दिल्यामुळें, सरकारचा ज्यांच्यावर वहीम होता अशांचे अंगावर हात टाकून त्यांना आपल्या मार्गांतून कांहीं दिवसपर्यंत काढण्याची सहजच सोय झाली. पण क्रियेबरोबरच प्रतिक्रियाहि वाढत जाते. या दडपशाहीच्या कायद्यास लोकांनीं प्रत्यक्ष बंडाळी करून रोखठोक जबाब दिला. ओब्रायन, डिलन, ओगार्मन, मीघर वगैरे पुढाऱ्यांनीं लोकांस हातांत शस्त्र धरण्याचा उपदेश उघडपणें सुरू केला. जुलई महिन्यामध्यें सुमारें तीन चार हजार लोकांचा जमावहि त्यानें तयार केला; परंतु यांपैकीं हत्यारें अशीं फक्त तीनचारशें लोकांजवळच काय तीं होतीं व द्रव्याची अनुकूलताहि असावी तशी नव्हती. ओब्रायन ह्यानें स्वत:जवळ होता नव्हता तेवढा पैसा खर्च केला; परंतु अशा कामास एका व्यक्तीचा पैसा

कितीसा पुरणार ! या देशभक्त सैन्यास लवकरच उपास काढण्याची पाळी येऊं लागली व कोणीं तरी पुढाकार घेतला असतां त्यास एकंदर जनसमाजाचें पाठबळ मिळेल अशी ओब्रायन वगैरेंची जी अटकळ होती ती खोटी ठरली आणि या बंडाची अखेर एक दोन दिवसांच्या चकमकीनें झाली. प्रत्यक्ष लढाईचे वेळीं ओब्रायन याजजवळ फक्त २०० लोकच उरले होते व ही लढाई म्हणजे तरी त्याला पोलिस व लष्करी लोकांनीं पकडण्याच्या वेळची झटपट ही होय. या झटपटीचे अखेरीस ओब्रायन हा आपला बचाव करण्याकरितां निसटून गेला. सरकारनें त्यास धरून देण्याबद्दल पांचशें पौंडांचें बक्षिस जाहीर केलें. तो लपूनछपून राहात असतां वेळोवेळीं त्याच्या हालचालीची बातमी देऊन पुष्कळ लोकांनीं आपलें कल्याण करून घेतलें व शेवटीं अज्ञातवासाचा कंटाळा येऊन राजरोसपणें तिकिट घेण्याकरितां रेल्वेस्टेशनावर तो आला असतां पकडला गेला. पुढें त्याचा इनसाफ होऊन त्यास फांशीची शिक्षा सांगण्यांत आली. परंतु ती रद्द होऊन त्यास काळे पाण्यावर धाडिलें. मेरिया नांवाच्या बेटांत असतां सुटून जाण्याचा त्यानें प्रयत्न केल्यावरून त्याजवरचा पाहरा अधिक कडक झाला व अखेर प्रकृति नीट नसल्यामुळें मी पळून जाणार नाहीं अशी शपथ घेऊन त्यास आपली तात्पुरती मोकळीक करून घ्यावी लागली. पुढें १८५४ सालीं, १८४८ सालच्या बंडांतील लोकांस माफी देण्याचा उपक्रम झाला व ओब्रायन यास माफी मिळाल्यामुळें तो स्वदेशास परत आला. वाटेंत मेलबोर्न येथें इंग्रज लोकांनीं त्याचें मोठें स्वागत करून एक हजार पौंडांचे किंमतीचा एक सोन्याचा प्याला त्यांनीं त्यास नजर केला. १८५६ सालीं युरोपांत कांहीं दिवस घालवून त्यानें राजकीय विषयावर एक दोन पुस्तकें लिहिलीं. १८५६ च्या मे महिन्यांत त्याजवरील सर्व बंधनें नाहींशीं होऊन त्यास सर्वस्वीं माफी मिळाली व तो आयर्लंदांत फिरून दाखल झाला. यापुढें त्याचे हातून प्रत्यक्ष कार्य असें फारसें झालें नाहीं; तथापि त्याचीं मतें अद्यापि कायम होतीं व एक वर्षपर्यंत अमेरिकेंत हिंडून व व्याख्यानें देऊन तीं तेथील वसाहतवाल्या आयरिश लोकांस समजावून देण्याचा उद्योग त्यानें केला व अखेर १८६४ सालीं तो मरण पावला. ओब्रायन हा जरी मोठा वक्ता नव्हता, तरी स्वभावानें उदात्त व मनानें सुसंस्कृत आणि मोकळा असल्या-मुळें लोकांना तो फार आवडे व त्याच्या देशभक्तीबद्दल कोणास कधींहि

शंका येण्यासारखी नसल्यामुळें त्याचें वजन अर्थातच फार बसलें होतें. तो जसा देशभक्त तसाच स्वार्थत्यागीहि होता. १८४८ सालचे सुमारास, आपल्या आयुष्यक्रमास येथून निराळी दिशा लागण्याचा संभव आहे असें पाहतांच त्यानें आपली सगळी मिळकत पंचांचे स्वाधीन करून दिली, व तिच्या उत्पन्नांतून स्वत:करितां सालिना फक्त हजार रुपये खर्चाकरितां घ्यावयाचे असें ठरविलें. सुप्रसिद्ध इतिहासकार 'लेके' यानें ओब्रायनविषयीं फार चांगलें मत दिलें आहे. त्यानें असें म्हटलें आहे कीं, १८४८ सालीं ओब्रायन हा बंड करण्यास प्रवृत्त झाला ही त्याच्या हातून चूक झाली हें तर खरेंच, तथापि हेंहि लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, खऱ्या मनानें व कळकळीनें काम करणाऱ्या मनुष्याची इतर अनेक तऱ्हेनें निराशा झाली असतां, अशा चुका त्याचे हातून केव्हां केव्हां स्वाभाविकपणें होतात. ओब्रायनची खटपट खऱ्या मनाची व स्वार्थत्यागाची होती; व स्वहित साधण्याकरितां देशाचें अनहित करणाऱ्या लोकांचा जसा त्यास तिटकारा असे, तसाच देशभक्तीचे नांवावर वृथा वल्गना व बडबड करणारांचाहि तो तसाच निषेध करी. अखेर अखेर त्यास असें दिसून येऊं लागलें होतें कीं, फरेंच लोकांची मदत घेऊन अगर क्याथोलिक लोकांच्या धर्मगुरूंचें नसतें प्रस्थ माजविल्यानें देशाचा फायदा नसतां उलट तोटाच आहे. हीं त्याचीं मतें त्या काळीं लोकप्रिय होण्यासारखीं नाहींत हें उघड दिसत असतांहि खरें दिसलें तेंच सांगण्यांत त्यानें जन्मभर मिळविलेली लोकप्रियता गमावण्याचा संभव दिसत होता तरी, तो धोका आनंदानें पत्करून आपलीं प्रामाणिकपणाचीं मतें लोकांस शिकविण्याचा क्रम त्यानें अबाधितपणें ठेविला होता.

(७) आयझॅक बट

ओकॉनेलचा अस्त व पार्नेलचा उदय या दरम्यानच्या काळीं ज्या पुढाऱ्याकडे पार्लमेंटमधील आयरिश पक्षाचें नेतृत्व होतें त्याचें नांव आयझॅक बट. याचा जन्म १८१३ सालीं झाला. हा एका प्रॉटेस्टंट धर्मोपदेशकाचा मुलगा होता. याचें शिक्षण दब्लिन येथें ट्रिनिटी कॉलेजांत झालें व तें मिळवीत असतांच त्याची बुद्धि, तरतरी वगैरे गुण दृष्टोत्पत्तीस आले. व याचे विसावे वर्षींच त्यास दब्लिन विश्वविद्यालयांतील अर्थशास्त्राच्या प्रोफेसरीची जागा

मिळाली. १८३८ सालीं तो बॅरिस्टर झाला व १८४२ सालीं त्याला ' क्वीन्स कौन्सेल ' ही पदवी मिळाली. वयाच्या २९ वे वर्षीं ज्यास ही पदवी मिळाली असा हाच काय तो एक झाला. कॉलेजांत असल्यापासूनच कायदा व राजकारण यांची त्यास गोडी होती व तो वक्ताहि चांगला असे. १८४४ सालीं ओकॉनेल यानें दब्लिन येथील म्युनिसिपालिटीपुढें ' रिपील 'चा प्रश्न वादविवादाकरितां आणला त्या वेळीं आयर्लंद व इंग्लंद यांचें ऐक्य आहे तसेंच राहावें हें प्रतिपादन करणाऱ्या लोकांचें पुढारीपण आयझॅक बट याजकडे देण्यांत आलें होतें. व ओकॉनेलसारख्या अनुभविक, प्रसिद्ध व लोकप्रिय वक्त्याच्या भाषणास बट यानें जें उत्तर दिलें तें इतकें उत्तम होतें कीं, ओकॉनेलचा प्रतिपक्षी या नात्यानें प्रॉटेस्टंट व ' युनिअनिस्ट ' पक्षाचा कायमचा पुढारीपणा त्याजकडे गेला. मात्र त्याच्या मनाची रचना व युक्तिवादाची सरणी लक्षांत आणून वादविवादाचे अखेर ओकॉनेलनें त्याची उघड स्तुति केली; पण असें भविष्यहि केलें कीं, पुढेंमागें ज्या कार्याचा प्रतिपक्ष मंडित करण्याचें काम आज बट याजकडे आलें आहे, त्याच पक्षाचें खंडन करून स्वतंत्र पार्लमेंट मागणाऱ्या लोकांचें पुढारीपण त्याजकडे एक दिवस खास येणार ! व हें भविष्य १८७० सालीं म्हणजे पुढें सव्वीस वर्षांनीं खरें झालें.

१८५२ सालीं बट हा पार्लमेंटमध्यें शिरला, परंतु प्रथम प्रथम त्याचा भर वकिलीकडे असे व त्या धंद्यांत त्यानें पहिल्या प्रतीचें नांव व हवा तितका पैसा मिळविला. १८४४ व १८४८ या सालीं राजकीय स्वरूपाचे जे खटले आयर्लंदांत झाले त्यांत बहुधा प्रत्येक आरोपीच्या तर्फे त्याचें वकीलपत्र दाखल असे. व फिरून १८६०–७० यांचे दरम्यान फीनीअन लोकांचे गुन्हे झाले त्या प्रसंगीं कांहीं कांहीं आरोपींचें काम त्यानें थोडाबहुत स्वार्थत्याग करून केलें. कारण, एक तर या दंग्याधोप्यांचे दिवसांत पुष्कळांवर खोटे आरोप येत व बट हा व्यक्तिस्वातंत्र्याचा भोक्ता असल्यानें कोणाहि मनुष्यावर अधिकाऱ्यांकडून नाहक जुलूम होऊं नये याविषयीं त्याचा फार कटाक्ष असे. तसेंच, फीनीअन लोक जरी अत्याचार करीत, तरी त्यांच्यासंबंधानें बट-सारख्या कायदेशीर चळवळ करणाऱ्या पुढाऱ्याचे मनांतहि एक प्रकारची सहानुभूति कांहीं काळ उत्पन्न झाली होती. याचें कारण असें कीं, साठ वर्षेपर्यंत आयरिश व ब्रिटिश पार्लमेंट सभांचें ऐक्य झालें असूनहि त्याचे चांगले

परिणाम लोकांच्या दृष्टोत्पत्तीस येण्यासारखे मुळींच झाले नव्हते. यामुळें आयरिश लोकांच्या मनांत अत्यंत असंतोष उत्पन्न झाला होता. व देशकार्या-करितां म्हणून जे अग्निकुंडांत उडी घालण्यास तयार झालेले दिसत, त्यांज-बद्दल लोकांस स्वाभाविकपणेंच आदर वाटे. बट हा सनदशीर चळवळ करणारा होता. पार्लमेंट, त्यांतील कामकाज करण्याची रीति व एकंदर कायदाकानू याजबद्दल बट याचे मनांत नेहमीं आदर असे; व त्या सभा-गृहांत त्याची विचारीपणाची, गंभीरपणाची अशी जी वागणूक असे, तिच्या योगानें पार्लमेंट सभेंतील सभासदांच्या मनांत त्याजबद्दल फार आदर उत्पन्न होई. आयझॅक बट बोलावयास उठला असतां सर्व सभागृह मोठ्या शांतपणानें व लक्ष लावून त्याचें भाषण ऐकत असे. त्याच्या मागें अनुयायी वर्ग जरी मोठासा नव्हता, तरी त्याच्या भाषणापासून प्रत्यक्ष असा फायदा बराच होई. अशा रीतीनें सनदशीर चळवळीचा पुरस्कर्ता असें नांव पडलेलें असतांहि १८६८ सालीं पुष्कळ फीनीअन लोकांचे खटले त्यानें चालविले व एक प्रकारचा तो त्यांचा वालीच होऊन बसला. शेंकडों लोक तुरुंगांत गेल्यामुळें राजकीय गुन्हेगारांना सरसि माफी मिळावी अशाविषयीं खटपट करण्याकरितां १८६९ सालीं ‘ ऍमनेस्टी असोसिएशन ’ या नांवाची सभा आयर्लंदांत स्थापन झाली, तेव्हां तिचें अध्यक्षस्थान त्यानें उत्साहानें पत्करलें व लगेच पुढील सालीं रिपीलच्या चळवळीचाहि तो पुढारी बनला. १८६७–६९ सालीं प्रॉटेस्टंट धर्ममंडळाचा खर्च बंद करण्यासंबंधाची जी मोठी चळवळ झाली, तिच्या योगानें खुद्द प्रॉटेस्टंट लोकांचे मनावरहि चांगला परिणाम झाला. व आजपर्यंत धर्माखातर क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट यांनीं परस्पर विनाकारण घातपात आणि रक्तपात केला व राष्ट्रीयत्वाची हानि करून घेतली तेवढी बस्स झाली असें उभय पक्षांचे मनानें घेतलें व उभयतांनीं मिळून राष्ट्राचा उद्धार केला तरच तो होणार आहे अशा खात्रीनें त्यांनीं त्या मंगलकार्यास हात घातला.

१८७० सालीं मे च्या १९ वे तारखेस दब्लिन येथील विल्टन हॉटेल नामक उपाहारगृहांत एक खाजगीसारखी सभा भरली. तिला उभय पंथांचे प्रतिष्ठित व्यापारी, उदमी, धंदेवाले व सुखवस्तु लोक आले होते. त्यांच्या-पुढें आयर्लंदच्या राजकीय स्थितीचा विचार करणें हाच मुख्य प्रश्न होता.

तेथें जो वादविवाद व संभाषणें झालीं त्यांत असें दिसून आलें कीं, आततायी-पणाचा व बंडाळीचा मार्ग जरी कोणास प्रिय नव्हता तरी, राष्ट्रीयत्वाच्या स्वातंत्र्याची कल्पना सर्वांसच सारखी प्रिय होती. आयर्लंदची इतिहासपरंपरा अगर त्रिकालाबाधित असा ईश्वराचे घरचा न्याय, कोणत्याहि दृष्टीनें पाहतां हें विशिष्ट स्वातंत्र्य आयरिश लोकांना मिळणें हेंच योग्य आहे; तें मिळ-विण्याचा त्यांचा हक्क आहे; व तें मिळविण्यास इंग्रजी राजाची सत्ता झुगारून देण्याची गरज नसल्यामुळें त्या वादांत न पडतां, किंवा अराजनिष्ठ न होतां, पूर्वी जशा प्रकारचें स्वतंत्र पार्लमेंट आयर्लंदमध्यें होतें,तशा प्रकारचें पार्लमेंट परत मिळविण्यास सर्व पक्षांनीं व पंथांनीं मिळून कंबर बांधिली पाहिजे असें सर्वानु-मतानें ठरलें. या वादविवादांत ज्यानें पुढाकार घेतला वस्वतंत्र पार्लमेंट मागण्या-विषयीं आग्रहपूर्वक प्रतिपादन केलें, तोच ओकॉनेलला रिपीलच्या चळवळींत विरोध करणारा आयझॅक बट हा होय. व या रीतीनें ओकॉनेलचें भविष्य 'अघटित घटनाप्रिय' अशा कालाच्या कलाटणीनें खरें ठरलें. सदर सभेंत फीनीअन लोकांच्या चळवळीचा उल्लेख झाला, त्यास अनुलक्षून बट यानें सणसणीत व कळकळीचें भाषण केलें. तो म्हणाला :—"राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या गोष्टी सर्व लोक बोलूं लागले म्हणजे कित्येक जणांनीं अविचार करावा असेंहि होत नाहीं असें नाहीं; म्हणून त्याकरितां त्या गोष्टीच बोलूं नये असें मात्र नाहीं. त्या गोष्टी बोलून शिवाय त्या अंमलांत आणण्यास योग्य व कायदेशीर अशा उपायांची योजना करून राष्ट्रांत जोम उत्पन्न करण्याचें काम पुढाऱ्यांचें आहे. पण तें काम नाजूक असल्याकारणानें करूंच नये असें म्हणण्यापेक्षां सावधगिरी व होतां होईतों बिनचूक करण्याचा प्रयत्न करावा असेंच म्हणणें अधिक सयुक्तिक होय व पुढाऱ्यांचें पुढारीपण याजवरच अवलंबून असतें. फीनीअन लोक अत्याचारी झाले ही गोष्ट वाईट झाली खरी; पण ते तसे कां झाले ? तर सनदशीर चळवळ करणाऱ्या पुढाऱ्यांनीं आपली जबाबदारी ओळखून आपलें कर्तव्य करावें तितकें नेटानें व उद्योगशीलतेनें केलें नाहीं म्हणून !" बटच्या या एका भाषणानें सर्व काम झालें. स्वतंत्र पार्लमेंट मागण्याचा ठराव तेथें जुळलेल्या निरनिराळ्या पंथांच्या, धर्मांच्या व पक्षांच्या लोकांनीं एकमतानें 'टाळ्यांच्या गजरानें' पास केला व त्या तारखेस 'होमरूल' च्या चळवळीचा जन्म झाला.

१८७३ सालीं हजारों आयरिश गृहस्थांच्या सह्या घालून एक निमंत्रण-पत्र प्रसिद्ध झालें व त्यावरून ता. १८ नोव्हेंबर रोजीं व पुढें चार दिवस राष्ट्रीय संमेलन भरविण्यांत आलें. शंभर वर्षांपूर्वी चार्लमाँटच्या अध्यक्षते-खालीं याच दिवाणखान्यांत स्वयंसैनिकांचें संमेलन भरून आयर्लंदांत त्या वेळीं विद्यमान असलेल्या पार्लमेंटवरील ब्रिटिश पार्लमेंटची हुकमत नाहींशी कर-ण्याची चळवळ झालेली होती. संमेलनास देशांतून नऊशें प्रतिनिधी आले होते व या प्रसंगीं जुनी 'होम गव्हर्मेंट' नांवाची सभा मोडून 'आयरिश होमरूल' नांवाची नवीन सभा स्थापण्यांत आली. १८७४ सालीं झालेल्या नवीन निवडणुकीमध्यें होमरूलच्या पक्षाचे साठ सभासद निवडून आले; त्यांपैकीं बट, जॉन मार्टिन, मिचेल, हेनरी विलियम शॉ, सर जॉन ग्रे वगैरे प्रमुख असून त्यांचें पुढारीपण आयझॅक बट याजकडे होतें. क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट हा भेदभाव नाहींसा झाला व लिबरल पक्षाशीं मिळून अगर दूर राहून, केव्हां देऊन केव्हां घेऊन जमेल त्या रीतीनें होमरूलचा गाडा पुढें ढकलण्यास सुरुवात झाली. पण बट हा वृद्ध झालेला असून त्याचे हातून नेटानें काम होईनासें झालें व पार्लमेंटमधील परिस्थितीहि काम करण्यास फारशी अनुकूल नव्हती. यामुळें पार्लमेंटमध्यें काम करण्याच्या रीतीबद्दल जरी अद्यापि आयरिश लोकांत हौस उरली होती तरी, बटबद्दलचा लोकांचा सद्ग्रह हळूहळू कमी होत चालला होता. व अखेर पार्नेलसारखा तरुण नेता मिळतांच बटला पार्ल-मेंटरी पक्षाचे पुढारीपणापासून पदच्युत व्हावें लागलें. ह्यासंबंधाची हकीकत पुढें पार्नेलच्या चरित्रांत दिलेलीच आहे. ही पदच्युति व वार्धक्य यांच्या-मुळें क्षीण होऊन तो ता. ५ मे १८७९ रोजीं वारला.

(८) पार्नेल

एकोणिसाव्या शतकांत ओकॉनेलनंतर आयरिश लोकांचा नामांकित असा पुढारी पार्नेल हाच झाला. पार्नेलचें घराणें पुष्कळ जुनाट असून त्याच्या पूर्वजांमध्यें उत्कृष्ट कवि व मुत्सद्दी होऊन गेले होते. आयरिश पार्लमेंटच्या ऐन भरभराटीच्या काळीं पार्नेलचा एक पूर्वज प्रधानमंडळांत असून, आयरिश लोक व इंग्रजी प्रधानमंडळ या दोहोंच्याहि विश्वासास तो सारखाच पात्र झाला होता. या त्याच्या पूर्वजानें आयरिश पार्लमेंट सभा मोडण्याचे प्रसंगीं

राजपक्षाशीं निकरानें टक्कर दिलेली होती. पार्नेलचा आजा हा आपल्या भावी नातवाप्रमाणेंच इंग्रजांचा पराकाष्ठेचा द्वेष्टा असून त्यानें ओकॉनेल यास धर्मस्वातंत्र्याचे चवळवळींत पुष्कळ मदत केली होती. खुद्द पार्नेलची आई ही मोठी हुषार, धाडशी व राजकारणी स्त्री होती व तिच्या माहेरघरचे वाडवडील बरेच दिवस अमेरिकेंत राहिल्यानें त्यांच्या मनांत इंग्रजांचा द्वेष अगदीं खोल मुरला होता. खुद्द पार्नेल याजमध्यें या द्वेषबुद्धीचा अखेर कळस झाला. व वास्तविक सूक्ष्म दृष्टीनें त्याचें चरित्र पाहणाराला असें कबूल करावें लागेल कीं, पार्नेलच्या अंत:करणांत खऱ्या राष्ट्रभक्तीपेक्षांहि इंग्रजांचा द्वेषच अधिक प्रभावी झालेला होता !

पार्नेलची वडिलार्जित संपत्ति बरीच होती. त्याचें घराणें जमीनदाराचें असून त्याच्या वांटणीस जमीनजुमल्याचें उत्पन्न इतकें येण्यासारखें होतें कीं, पोट भरण्याकरितां कोणताहि धंदा करण्याचें त्यास कारण नव्हतें. त्याच्या जमीनदारीचा गांव राथड्रम नांवाचा असून आयर्लंदची राजधानी जें दब्लिन शहर तेथून या गांवीं सुमारें दीड तासांत आगगाडीनें जातां येतें. हें गांव विक्लो नामक जिल्ह्यांत असून सर्व आयर्लंदमध्यें सृष्टिसौंदर्याच्या दृष्टीनें उत्कृष्ट असा कांहीं भाग या गांवाचे आसपास पाहण्यास मिळतो. या गांवापासून जवळच 'अव्हॉनडेल' नांवाची वाडी असून त्यांत पार्नेलच्या वाडवडिलांचें घर आहे. घरापासून सुमारें पांचसात मिनिटांचे रस्त्यावर एक नदी असून चोहों बाजूंस झाडीनें हिरव्या गार दिसणाऱ्या टेकड्या आहेत. याच वाडीमध्यें पार्नेल हा सन १८४६ मध्यें जूनच्या २७ व्या तारखेस जन्मला. लहानपणापासूनच तो गंभीर व मितभाषणी असा असे. त्याला घर सोडून खेळगड्यांत मिसळणें आवडत नसे. तथापि घरच्या बहिणभावंडांशीं तो मन मोकळें करून खेळे. शाळेंत असतांना तो आळशी व निरुद्योगी असा बहुतेक काळ घालवी. इतर मुलांचें व त्याचें पटत नसे. शिक्षकांशींहि तो बेपर्वाईनेंच वागे. आपण म्हणूं तें खरें व त्याचेंच समर्थन करावयाचें हा जो त्याचा गुण किंवा दुर्गुण, तो लहानपणींहि त्याचे अंगीं इतका दृढ होता कीं, वेळ पडल्यास आपले शिक्षक व सर्वमान्य ग्रंथ हे साफ चुकले आहेत, असें म्हणण्यासहि त्यास दिक्कत वाटत नसे. शिक्षणांत गणित व खेळांत चेंडूफळी हे त्याचे आवडीचे विषय असत. लहानपणापासून झोंपेंतून उठून चालें

लागण्याची त्यास खोड असे व या खोडीचा अंश मोठेपणींहि त्याचे अंगीं थोडाबहुत राहिला होता. जात्या तो शूर असे; परंतु प्रसंगविशेषीं कोठेंहि एकटें राहण्याचें त्याला भय वाटे. मोठेपणीं देखील ही गुप्त भीति कांहीं अकल्पित कारणानें त्याच्या डोक्यांत खिळून राहिलेली एकादे वेळीं दिसून येई !

सन १८६९ सालीं केंब्रिज येथील कॉलेज सोडून पदवी वगैरे न घेतां शिक्षणक्रम पूर्ण होण्याचे आधींच पार्नेल परत घरीं येऊन राहिला. केंब्रिज येथें असतांना कांहीं स्नेह्यांबरोबर तो एक वेळ फिरावयास गेला होता, त्या प्रसंगीं दारू पिऊन धुंद झालेल्या कांहीं इसमांशीं त्याची मारामारी झाली, व न्यायाधिशानें त्यास मारामारीबद्दल दोषी ठरविलें. यास्तव कॉलेजच्या अधिकाऱ्यांनीं पार्नेल यास कांहीं दिवस कॉलेज सोडून घरीं बसण्याची शिक्षा दिली व या शिक्षेमुळें तो जो एकदां घरीं आला तो फिरून गेलाच नाहीं. अशा रीतीनें त्याचा शिक्षणक्रम कोणत्याहि दिशेनें विशेष शिक्षण न मिळतां संपला व पोटाकरितां शिकण्याचें त्यास कारण नसल्यामुळें तो संपवावा अशीहि त्यास कळकळ नव्हती; शिवाय मनानेंहि तो विद्येचा मोठा भोक्ता होता असें नाहीं. चालचलाऊ शिक्षण मिळवून घरच्या जमीनदारीची वहिवाट करून ख्यालीखुशाली व शिकार यांमध्यें सुखानें दिवस घालवावे, यापलीकडे त्याची महत्त्वाकांक्षा कधींहि गेली नव्हती. तो इंग्रजांचा द्वेष्टा होता खरा; तथापि आपला देश म्हणजे काय, त्याचा पूर्वेतिहास कसा आहे वगैरे साधारण गोष्टीसुद्धां त्यास चांगल्याशा माहीत नव्हत्या. आयरिश राष्ट्राच्या इतिहासाचें त्याचें अज्ञान इतकें कांहीं भयंकर होतें कीं, कोणास तें सांगितलें असतां खरेंहि वाटणार नाहीं. देश राहिला; खुद्द आपल्या वाडवडिलांनीं काय काय केलें हें समजावून घेण्याचाहि त्यानें कधीं प्रयत्न केला नाहीं. सन १७९८ सालीं कांहीं आयरिश देशभक्तांनीं बंड केलें होतें. ही गोष्ट त्यास नुसती ऐकून माहीत होती. आपल्या आयुष्याचीं पहिलीं वीस वर्षें त्यानें केवळ ख्यालीखुशालींत घालविलीं. चेंडूफळीच्या खेळांत तो आपल्या टीमचा 'कॅप्टन' होई व रानांत शिकार करणें, मासे मारणें वगैरे गोष्टींत तो प्रवीण असे; परंतु साधारण लहान मुलांमध्येंहि जी एक प्रकारची उथळ का होईना, परंतु उज्ज्वल देशभक्ति असते, तिचा लवलेशहि पार्नेलमध्यें वयाच्या विसाव्या वर्षापर्यंत दिसून आला नाहीं. राजकारणाच्या

गोष्टी बोलणें हें विद्यार्थ्यांस फार आवडतें; तथापि पार्नेल यास या गोष्टींचें अगदीं वावडें असे.

अशा मनोवृत्तीचा मनुष्य पुढें लवकरच राजकारणांत पडून राष्ट्रीय पुढारी बनावा, ही एक केवळ अघटित घटनाच म्हणण्यास हरकत नाहीं. पार्नेलचें लक्ष राजकारणांत प्रथम जाण्यास आयर्लंदमधील फीनीअन लोकांची चळवळ मुख्यतः कारणीभूत झाली. सन १८६७ सालीं मँचेस्टर येथें मारामाऱ्या, खून, फांशी वगैरे प्रकार घडून आल्याचें वर्णन पूर्वी सातव्या भागांत आलेलेंच आहे. येथें मुख्यतः सांगावयाची गोष्ट हीच कीं, मँचेस्टर येथें घडलेल्या या प्रकारांनीं सर्व आयर्लंद देशभर मोठीच खळबळ उडून गेली. कित्येक दिवसपर्यंत लोकांचे तोंडीं बोलण्यास दुसरा विषयच नव्हता. मँचेस्टर येथें घडलेल्या प्रकारांचें इंग्रज लोक खून या तिरस्कारदर्शक शब्दानें वर्णन करीत; परंतु या गोष्टीची आयरिश लोकांस मोठी चीड येई. ते म्हणत दिवसा ढवळ्या सशस्त्र व सावध असलेल्या पोलिसांशीं लगट करून आपले सोबती सोडवून घेण्याचे प्रयत्नांत जर फिनीअन लोकांकडून प्राणहानि झाली तर त्यास खून म्हणणें गैरशिस्त होईल. अशा शूर आयरिश लोकांस खुनी हें नांव ठेवून आयरिश लोकांबद्दलचें आपलें वैर मात्र इंग्रज लोक निष्कारण प्रकट करीत आहेत असें ते म्हणत; व जर कोणीं खून केला असेलच तर तो या फीनीअन लोकांस शिक्षा देणाऱ्या न्यायाधिशांनींच केला असाहि कोटिक्रम ते लढवीत. पार्नेल यास राजकारण जरी अवगत नव्हतें, तरी वरील वादांत त्याचें मत आयरिश लोकांप्रमाणेंच होतें, व वादाचा प्रसंग आला असतां तो फीनीअन लोकांचें समर्थन मोठ्या आवेशानें करी. तथापि फीनीअन चळवळीनें त्याच्या मनांत उत्पन्न झालेली राजकारणाची आवड क्षणिकच होती असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. १८७३ सालीं पार्लमेंटसंबंधीं नवीन निवडणुकी झाल्या, त्या वेळीं पार्नेल व त्याचा भाऊ जॉन यांच्या मनांत राजकारणांत पडण्याची कल्पना एक वेळ येऊन गेली. याच सालीं होमरूलच्या चळवळीचा नामकरणविधि झाला होता. फीनीअन चळवळीनंतर थोडे दिवसांनीं गुन्हेगारांस सरसकट माफी मिळण्यासंबंधाची चळवळ आयर्लंदांत झाली व या चळवळींत नेमस्त, मवाळ, जहाल, प्रागतिक, स्वामिभक्त या सर्व प्रकारच्या व पक्षांच्या लोकांनीं आपापले भेदभाव विसरून जाऊन

एकदिलानें खटपट केली होती. यामुळें राष्ट्रीय ऐक्याची ज्योत आयर्लंदांत प्रदीप्त होऊन, राष्ट्रास स्वतंत्र पार्लमेंट मिळावें अशी महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न झाली व आयझॅक बट यानें पुढाकार घेऊन होमरूलच्या चळवळीचा पाया घातला. या चळवळीचें काम खुद्द आयर्लंदप्रमाणें ब्रिटिश पार्लमेंट-मध्येंहि व्हावयाचें असल्यामुळें पार्लमेंटच्या निवडणुकीस कांहीं विशेष प्रकारचें महत्त्व या सुमारास अर्थातच आलें होतें. १८७४ सालीं होमरूलला अनुकूल असे ५९ सभासद आयर्लंदमध्यें निवडले गेले; व ब्रिटिश पार्लमेंटमध्यें काम करण्याची हौस आयरिश लोकांमध्यें इतकी उत्पन्न झाली कीं, 'पार्लमेंटरी चळवळीपासून कांहीं एक निष्पन्न होणार नाहीं व जो काय कार्यभाग होणें तो युद्ध करूनच होईल' असें म्हणणारा फीनीअन लोकांचा पक्ष या वेळीं मागें पडला. व अशा या निवडणुकीची धामधूम सुरू असतां कांहीं आकस्मिक कारणानें पार्लमेंटमध्यें शिरण्याची पार्नेल यास स्फूर्ति झाली.

पार्नेल हा इंग्रजांचा कट्टा द्वेष्टा होता, हें मागें सांगण्यांत आलेंच आहे. द्वेष हा साधारणतः दोषच होय, यांत शंका नाहीं. परंतु पार्नेल यास तो गुणाप्रमाणें उपयोगी पडला, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. कारण, पार्लमेंट-मध्यें शिरून काम करण्याविषयीं आयरिश लोकांच्या मनामध्यें एक प्रकारची उत्सुकता जरी उत्पन्न झालेली होती तरी तिच्याच बरोबर हेंहि सांगितलें पाहिजे कीं, लिबरल पक्षावर भिस्त ठेवून राष्ट्रीय स्वातंत्र्य मिळेल अशा भरंवशाचे दिवस गेले होते आणि ब्रिटिश पार्लमेंट ही संस्था जरी परकीय होती, तरी तिजमधील सभासद या नात्यानें आपले जे काय हक्क असतील ते हरतऱ्हेनें बजावून साधेल तो कार्यभाग साधून घ्यावा, असें वाटण्याचे दिवस आले होते. आयझॅक बट हा होमरूलच्या चळवळीचा व पार्लमेंटमधील आयरिश सभासदांचा जरी अभिषिक्त पुढारी होता तरी तो असावा तितका लढाऊ नसल्यानें, पार्लमेंटमध्यें आयरिश सभासदांचें कांहीं एक चालत नाहीं व यामुळें ते असून नसल्यासारखे होतात, अशी तक्रार त्या वेळीं प्रचलित होती. बट हा चारित्र्यानें प्रतिष्ठित व दिलदार असून त्याचे स्वभावांत एक प्रकारचा गोडवेपणा होता व त्याचे हातून प्रतिपक्षास निकरानें व टाकून बोलवत नसे. आयरिश पार्लमेंट सभा मोडण्यामध्यें इंग्रजांनीं अत्यंत अन्याय केला, असा जरी त्याचा पक्का भरंवसा होता तरी, पार्लमेंट सभेमध्यें

शिष्टाचारानें वागण्याच्या नियमांचें जें दडपण पडे त्यांतून त्यास आपली मान वर काढितां येत नसे. ही मान वर काढण्याचें काम ज्याचे मनांत इंग्रजांविषयीं पक्का द्वेष व तिरस्कार बिंबलेला असेल, अशासच त्या वेळीं साधण्याजोगें होतें. पार्नेलच्या अंगचा द्वेषाचा हा गुण व वेळेचा गुण हे दोन्ही एकवटल्यामुळें पार्लमेंटमध्यें शिरल्यापासून लवकरच तो पुढारीपणास पात्र झाला.

सन १८७४ सालीं पार्नेल हा दब्लिन शहरातर्फे एक उमेदवार म्हणून उभा राहिला; परंतु त्यास या प्रसंगीं यश आलें नाहीं. सार्वजनिक काम करण्यास तो या वेळीं अगदीं अनभ्यस्त होता. उमेदवार या नात्यानें मतदारांच्या सभेपुढें उभा राहून त्यानें जें पहिलें भाषण केलें तें अत्यंत गचाळ होतें. सुसंगत रीतीनें त्यास धड चार शब्दहि बोलतां येईनात व राजकीय प्रश्नासंबंधाचें त्याचें अज्ञान केवळ अगाध होतें. यामुळें सार्वजनिक आखाड्यांतील त्याची ही पहिली कुस्ती पाहून लोकांना एक प्रकारें त्याची कींवच आली. कोणी म्हणूं लागलें कीं, अरे, हा मुखस्तंभ ठोंब्या पार्लमेंटमध्यें शिरून काय दिवे लावणार? तर दुसरे कित्येक म्हणत कीं, हे बोवा पार्लमेंटमध्यें शिरल्यावर वाघाच्या शिकारीची तयारी करून कसेंबसें एकादें कोल्हें मारतील. अर्थात् त्यांचें पहिलें भाषण होऊन गेलें म्हणजे पुढें या बुवांचें बहुधा नांवहि ऐकूं येणार नाहीं! परंतु पार्नेलची निवडणूक केवळ त्याच्या भाषणावर अवलंबून नव्हती. त्याच्या जिल्ह्यांत त्याच्या घराण्याला फार मान होता व पुढील म्हणजे १८७५ सालीं मीथ या भागाचे तर्फे त्यानें आरंभलेली उमेदवारी साधून त्याचा पार्लमेंटमध्यें प्रवेश झाला. या वेळीं होमरूलकरितां मत देण्याची शपथ घेतलेले असे ५९ आयरिश सभासद ब्रिटिश पार्लमेंटमध्यें निवडून आलेले होते व आयझॅक बट हा त्यांचा पुढारी होता. पार्लमेंट सभेमध्यें कांटेतोल शिस्तीनें वागणें हें आपलें कर्तव्य आहे, असें बट यानें भर पार्लमेंटमध्यें बोलून दाखविलें असल्यानें इंग्रज सभासदांची त्याजवर मर्जी असे; परंतु या मर्जीचा प्रत्यक्ष प्रसाद अगर फळ आयझॅक बट यास आपल्या राष्ट्राला आजपर्यंत मिळवून देतां आलें नव्हतें. शिवाय केवळ गोड स्वभावाच्या मनुष्याबद्दल कालांतरानें आदरमिश्रित असा एक प्रकारचा अनादर हळूहळू उत्पन्न होत असतो तसा पार्लमेंटमध्यें आयझॅक बट याजबद्दल

उत्पन्न होऊं लागला होता. ही एकंदर परिस्थिति सर्व आयरिश सभासदांना पसंत होती असें नाहीं. परंतु बट यास जशी पार्लमेंट सभेची शिस्त मोडणें अवघड वाटत असे, त्याचप्रमाणें त्याच्या अनुयायांनाहि बटच्या विरुद्ध वागण्याचें व उघड बोलण्याचें अवघड वाटे. तथापि या एकूणसाठांमध्यें एक आयरिश सभासद कर्मधर्मसंयोगानें असा होता कीं, त्यास कोणालाहि टाकून बोलणें हा केवळ तळहातचा मळ वाटे. याचें नांव जोसेफ बिगर असें होतें. कालांतरानें पार्नेल यानें बिगरपुढेंहि आघाडी मारली. तरी प्रारंभीं बिगर हा पार्नेलला गुरुस्थानीं होता. बिगर हा निःस्पृह व स्पष्टवक्ता तर होताच; परंतु स्पष्टवक्तेपणापेक्षांहि त्याच्या स्वभावांतील धैर्य व भाषेंतील आडमुठेपणा, याचाच उपयोग प्रसंगविशेषीं अधिक होई. एवढी मोठी प्रतिष्ठित पार्लमेंट सभा, पण ती त्याला निर्माल्यवत् वाटे! या इंग्रज लोकांनीं आपलें ऐकावें अशी इच्छा कोणास असेल तर त्याचा गोड बोलून कधींहि निभाव लागणार नाहीं; शब्दाचे दोन दणके देण्यास व घेण्यास त्यानें कंबर कसली पाहिजे व जो सारासार विचार या इंग्रजांचे अंगीं कांटेरी जिभेच्या खराऱ्यानें घांसून भिनवितां येईल, तेवढाच काय तो त्यांच्या कातडीखालीं उतरेल—या इंग्रजांशीं मऊ बोलणें व पालथ्या घागरीवर पाणी ओतणें दोन्हीहि सारखींच फलप्रद आहेत असा बिगर याचा सिद्धांत ठरून चुकला होता. इंग्रज लोक व त्यांच्या संस्था यांजबद्दल त्यास काडीचाहि आदर वाटत नसे व यामुळें वेळ अवेळ दोन्ही समान लेखून शिष्टाचाराच्या नियमांस धाब्यावर बसवून कोणीकडून तरी या इंग्रजांचे बोडक्यावर एक तडाका कसा मारतां येईल, याची संधि तो पाहात असे. त्याचे अंगीं वक्तृत्व मुळींच नव्हतें; सुसंगत बोलणें कशाशीं खातात हें त्याच्या गांवींहि नव्हतें. पुस्तकांतील आधार देणें हें रिकामटेकड्या लोकांचें काम असून, लोकांच्या विचारांचा आधार आपल्या भाषणास घेण्यांत पुरुषार्थ तो कोणता, असें तो म्हणे. येऊन जाऊन त्याजजवळ दोन मुख्य गोष्टी होत्या; एक धिटाई व दुसरी चिकाटी. या दोन गुणांच्या जोरावर पार्लमेंटमध्यें त्यानें थोडीबहुत चळवळ उडवून दिली होती, आणि शिष्ट व अशिष्ट यांची अवचित गांठ पडली असतां जो एक प्रकारचा गोंधळ उडून जातो, तशा प्रकारचा गोंधळ बिगर याच्या भाषणानें पार्लमेंटमध्यें केव्हां केव्हां उडून जाई;

व असा गोंधळ उडालेला पाहिला म्हणजे आपण आज कृतकृत्य झालों; राष्ट्राची आपल्या हातून थोडीबहुत सेवा घडली खास, असें त्यास वाटे. बिगर बोलावयास उठला म्हणजे इंग्रज सभासद कपाळास आंठ्या घालीत, खांदे उडवीत, तोंडानें संतापदर्शक चीत्कार करीत व आपापल्या जागीं चुळबुळत ! परंतु सभासद बोलावयास उठला म्हणजे त्यास थांबविण्याचा अधिकार कोणासच नसल्यामुळें बिगर याचें कडू भाषण कडू औषधाप्रमाणें तोंड वाईट करीत, परंतु गटागटा त्यांना प्यावें लागे. बट व बिगर हीं दोन निरनिराळ्या प्रकारचीं ठळक उदाहरणें पार्नेल याच्या डोळ्यांपुढें पहिल्यापासून असल्यामुळें त्यांपैकीं कोणाचें अनुकरण करावें, याविषयींची त्याची शंका फार वेळ टिकली नाहीं. त्याला स्वतःला पार्लमेंट सभेंतील वादविवादाचे नियम चांगलेसे माहीत नव्हते; तथापि नियमांचें उल्लंघन करणें हा त्या नियमांचें शिक्षण घेण्याचा एक राजमान्य मार्गच आहे, असा युक्तिवाद आपल्या मनाशीं करून बिगर यानें घालून दिलेल्या मार्गानेंच जावयाचें, असा पार्नेल यानें लवकरच निश्चय केला.

पार्नेल यानें सन १८७५ सालीं एप्रिलच्या २२ व्या तारखेस पार्लमेंटचा सभासद या नात्यानें शपथ घेतली; परंतु तारीख ३० जूनपर्यंत त्यास सभेच्या कामांत कांहीं विशेष बोलण्याची संधि मिळाली नाहीं. सदरहु तारखेस आयझॅक बट याच्या होमरूलसंबंधाच्या ठरावावर वादविवाद चालला असतां सर मायकेल हिक्स बीच यानें मँचेस्टर येथें घडलेल्या प्रकारास उद्देशून फीनीअन लोकांना खुनी असें उघड म्हटलें व या वेळीं मात्र पार्नेल याच्यानें गप्प बसवेना. व तो 'छे, छे, तो शब्द बरोबर नाहीं,' असें एकदम मोठ्या आवेशानें ओरडून म्हणाला. त्याबरोबर सर्व सभागृह दचकल्यासारखें झालें. हिक्स बीच हा गहनगांभीर्याचा आविर्भाव आणून पार्नेल याजकडे बोट दाखवून खोल आवाजानें म्हणाला, 'खुनाचें समर्थन करणारा असा एक सभासद या सभागृहांत आहे, याबद्दल मला खेद होतो.' व तो हे शब्द बोलतांच सर्व सभागृहांतून पार्नेल यास उद्देशून आपले शब्द परत घ्या, आपले शब्द परत घ्या.' असा एकदम ध्वनि उठला. परंतु या वादळास न जुमानतां पार्नेल हाहि गंभीरपणानें उभा राहिला व म्हणाला, 'मँचेस्टर येथें घडलेल्या प्रकारांत कांहींहि झालें असलें तरी तेथें कोणीहि कोणाचाहि

खून केलेला नाहीं असें माझें ठाम मत आहे. हें माझें मत यापुढेंहि कायम राहील व हें माझें मत जितक्या प्रसिद्धपणें मला बोलून दाखवितां येईल तितक्या प्रसिद्धपणें मी तें बोलून दाखविण्यास नेहमीं तयार असेन.' पार्नेलच्या या उत्तराचें सर्व आयरिश सभासदांनीं टाळ्यांच्या गजरानें समर्थन केलें व इतकी झटापट झाल्यानंतर तो विषय तसाच सोडून देऊन हिक्स बीच होमरूलसंबंधानें पुढें बोलूं लागला.

या लहानशा प्रसंगानें पार्नेल याचें एक मोठेंच कार्य घडून आलें तें असें कीं, पार्लमेंटमधील इंग्लिश सभासद व आयर्लंदमधील फीनीअन लोक या दोघांचेंहि लक्ष त्याजकडे एकदम वेधलें व या दोहोंचाहि उपयोग त्याला पुढारीपण मिळण्याचे कामीं झाला. इंग्रज सभासदांस असें दिसून आलें कीं, जोसेफ बिगर या विक्षिप्त व्यक्तीची परंपरा चालविणारा एक प्राणी नवीन उत्पन्न झाला. इकडे फिनीअन लोकांसहि बटसारख्या गोडव्या पुढाऱ्याचा कंटाळा आलेला असल्यानें त्यांचें उघडपणें समर्थन करणारा एक सभासद मिळाल्यामुळें त्यांस आनंद झाला. वर वर्णन केलेल्या प्रसंगाबद्दल फीनीअन लोकांमध्यें पार्नेलसंबंधानें बरीच अनुकूल चर्चा झाली, व हा तरुण मनुष्य देशाचे कार्यास बराच उपयोगी पडेल अशी त्यांनीं आपल्या मनाशीं गांठ घालून यापुढें त्याजवर नेहमीं लक्ष ठेविलें. सन १८७६ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत लिव्हरपूल येथें भाषण करतांना त्यानें असें उघडपणें बोलून दाखविलें कीं, आयरिश लोकांमध्यें आत्मप्रत्यय असावा तितका नाहीं, एवढ्यानेंच सर्व नडतें आहे. तो उत्पन्न झाला असतां होमरूल मिळण्यास कांहीं एक अडचण पडणार नाहीं व तो मिळविल्याशिवाय कोणींहि आयरिश मनुष्यानें संतुष्ट राहतां कामा नये.

इ. स. १८७७ सालीं पार्नेल हा पार्लमेंटमधील वादविवादांत अधिकाधिक मिसळूं लागला. त्यानें आपलें मुख्य धोरण असें ठेविलें होतें कीं, सभेच्या कामास होतां होईल तितका—पण पद्धतशीर रीतीनें—अडथळा करावयाचा. तो आपल्या सूचना व उपसूचना अशा खुबीदार रीतीनें सजवी कीं, सहज पाहणारांस असें वाटावें कीं, इंग्रज लोकांविषयीं हितबुद्धि मनांत बाळगूनच त्या तयार केलेल्या आहेत. तसेंच आपल्या भाषणांतहि तो असा आविर्भाव आणी कीं, येऊन जाऊन सभेपुढें आलेल्या कामाची

चांगली शहानिशा होऊन तें तडीस लागावें इतकाच काय तो वाद वाढविण्यांत आपला हेतु आहे; परंतु खरें वर्म वेगळेंच असे. कोणीकडून तरी सभेचा वेळ मोडावा, कोणत्याहि कामीं अनेक तर्ककुतर्क निघावे व सभासदांस कामाचा कंटाळा यावा, एवढीच त्याची व बिगर याची इच्छा असे. ही अडवणुकीची पद्धति बट यास पसंत नव्हती व तिचा भर पार्लमेंटमध्यें निषेध करून आयरिश पक्षाचा पुढारी या नात्यानें आपल्या अनुयायांवर शिस्त चालवून हा निवळ अडवणुकीचा प्रकार बंद करावा असाहि त्यानें प्रयत्न करून पाहिला; परंतु आपलें करणें शिस्तीस सोडून नाहीं व आपण अनुयायी असलों तरी आपणासहि मतस्वातंत्र्य असलें पाहिजे असें प्रतिपादून त्यानें आपलें समर्थन केलें.

हा असा प्रकार कांहीं दिवस चालल्यावर पार्लमेंटमधील वादविवादाच्या नियमांत दुरुस्ती केल्याशिवाय भागत नाहीं असें इंग्रजी प्रधानमंडळास वाटूं लागलें; आणि दक्षिण आफ्रिकेसंबंधीं एका बिलावरील वादविवादांत ‘ वरील कारणाकरितां प्रधानमंडळाच्या हेतूचे सिद्धीस हरतऱ्हेनें अडथळा करण्यांत मला विशेष प्रकारचें समाधान वाटतें ’ या त्याच्या तोंडून निघालेल्या शब्दांचा फायदा घेऊन सर स्टॅफर्ड नॉर्थकोट यानें वादविवादाचे नियमांत फेरबदल करवून घेतले. शिस्त सोडून वागणाऱ्या सभासदास बाहेर घालवून देतां यावें व विनाकारण अडथळा करण्याच्या हेतूनें आणलेल्या सूचना वगळतां याव्या, अशी त्याची योजना होती. तथापि या योजनेचा फारसा उपयोग झाला नाहीं. कारण कायदा मोडणारांचें चातुर्य नेहमीं कायदा करणाऱ्यांच्या चातुर्यापुढें धांव घेत असतें असा नेहमींचाच अनुभव आहे. वरील योजनेनंतर चारच दिवसांनीं जो एक वादविवाद झाला, त्यामुळें पार्लमेंट सभेची बैठक एकसारखी सव्वीस तासपर्यंत घोळली. या व अशा गोष्टींमुळें ते पार्नेलचा द्वेष करूं लागले. व अर्थात् त्याचप्रमाणें आयर्लंडमध्यें त्याची लोकप्रियता वाढूं लागली. पुढील म्हणजे १८७८ सालीं आयरिश होमरूल सभेचें अध्यक्षस्थान आयझॅक बट याजकडून निघून पार्नेलकडे आलें. हें स्थित्यंतर होण्यास फीनीअन लोकांची त्यास पुष्कळ मदत झाली. वास्तविक तो स्वतः फीनीअन नव्हता; तथापि, फीनीअन लोकांच्या चळवळीपासून ही जी अंतःस्फूर्ति उत्पन्न होते तिचा फायदा पार्लमेंटमध्यें चळवळ

करणाऱ्या लोकांनीं घेतला पाहिजे, दोहोंचीं प्रत्यक्ष कार्यें व साधनें जरी भिन्न असलीं तरी राष्ट्राचे कार्यास दोघेहि आपापल्या समजुतीप्रमाणें व शक्तीप्रमाणें मदत करीत असतात. एकाचें काम जरी दुसऱ्यास साधणार नाहीं, म्हणून एकानें दुसऱ्याचे कामांत ढवळाढवळ करूं नये हें जरी योग्य असलें तरी दोघांनींहि एकमेकांचें शत्रुत्व करतां कामां नये, व विनाकारण गैरसमज उत्पन्न न होऊं देतां एकमेकांपासून दुसऱ्यास जेवढी मदत मिळणें शक्य असेल तितकी त्यानें जरूर घ्यावी, असें त्याचें मत होतें. यामुळें पार्नेल हा स्वतः केव्हांहि जरी फीनीअन सभांचा सभासद झाला नाहीं, व पार्लमेंटच्या कामांत त्यानें फीनीअन लोकांस फारशी ढवळाढवळ करूं दिली नाहीं, तरी त्यांशीं मिळूनमिसळून वागण्याचें अथवा त्यांची स्फूर्ति व त्यांचा उद्योग यांचा राष्ट्रीय चळवळीस फायदा करून घेण्याचें त्यानें केव्हांहि नाकारलें नाहीं. फीनीअन लोकांच्या मतें पार्लमेंट हें एक निवळ खेळणें असून तेथील काम व वादविवाद हा एक प्रकारचा चावटपणा किंवा वेळ दवडण्याचा उपाय आहे असें ते म्हणत. पार्नेल असें म्हणे कीं, 'नुसत्या बेकायदेशीर चळवळीनें तरी कोणतें कार्य आजपर्यंत नांवारूपास आलें अगर सिद्धीस गेलें? केवळ दांडगाईच्या चळवळी आयर्लंडांत आजवर फसल्याच कीं नाहीं? तात्पर्य तुमचा मार्ग तुम्ही चालवा, आमचा आम्ही चालवितों. तुमच्या मार्गांत जशी आम्ही आडकाठी आणीत नाहीं, तशी आमच्या या उघड चळवळीच्या मार्गांत तुम्हींहि अडथळा आणू नये.' आयझॅक बट व ओकॉनेल यांनीं जवळ जवळ असेंच म्हटलें असतें परंतु फीनीअन लोकांशीं सार्वजनिक कामांत मिसळण्यास ते भीत व देशाचे हितशत्रु असल्याप्रमाणें त्यांस वागवीत. पार्नेलचा प्रकार वेगळा होता. समाजांतील अवयव या नात्यानें तो त्यांच्याशीं खुशाल दळणवळण ठेवी व आपल्या चळवळींत त्यांचा बिनदिक्कत उपयोग करून घेई; तथापि त्यांचा पगडा आपल्यावर बसूं नये, अशी तो चांगली खबरदारी घेई. यामुळें कोणास अंगीं लावतां येईल, अशा रीतीचा संसर्ग फीनीअन लोकांशीं न ठेवतांहि त्यांचें प्रेम पार्नेल यास संपादन करतां आलें. या सुमारास डिव्हॉय व डेव्हिट या दोन फीनीअन पुढाऱ्यांशीं पार्नेल याचें दळणवळण सुरू झालें. तथापि वर सांगितल्याप्रमाणें आपली छाप त्यांच्यावर ठेवून त्यानें आपल्या म्हणजे उघड चळवळीकडेसच त्यांस ओढलें. इंग्रजांना

त्रासच द्यावयाचा व बाऊच दाखवावयाचा; परंतु तो पार्लमेंटांतील वादविवाद व आयर्लंडांतील उघड चळवळ यांच्या योगानेंच आपण दाखवूं अशी त्यानें फीनीअन लोकांची समजूत घातली. आजपर्यंत राष्ट्रीय चळवळ म्हणजे येऊन जाऊन हत्यार उपसून उठणें अशी जी फीनीअन लोकांची समजूत होती ती त्यानें घालविली. हत्यार उपसणें म्हणजे जिवावर उदार होणें व जिवावर उदार होणारे लोक कोणत्याहि समाजांत केव्हांहि थोडेच असणार. थोड्या लोकांनीं केलेली चळवळ साध्य होत नाहीं व बहुजनसमाजाला केवळ मानसिक ध्येय पटत नसून त्यांच्या बऱ्यावाइटाचा ज्यांत प्रत्यक्ष संबंध आहे अशी चळवळ केली तरच ती त्यांना समजते व तींतच ते अंशभागी होऊं शकतात. यास्तव आयरिश शेतकरी वर्ग हातीं घेऊन केलेली चळवळच गेली तर सिद्धीस जाईल, असा युक्तिवाद मनाशीं करून सन १८७९ सालीं ऑक्टोबरचे २१ व्या तारखेस आयरिश लँड लीग नांवाची संस्था स्थापन करण्यांत आली. या संस्थेचा हेतु आयरिश शेतकऱ्यांवरील बोजा कमी करून इंग्रज जमीनदारांपासून त्यांचें रक्षण करावयाचें व ते कालांतरानें आपल्या जमिनींचे मालक होतील असे कायदे पार्लमेंट सभेकडून करवावयाचे, असा होता.

पुढील सालीं पार्नेल हा लँड लीगचीं तत्त्वें समजून सांगण्याकरितां अमेरिकेंत गेला. या सफरींत दोन महिन्यांचे अवधींत त्यानें सुमारें अकरा हजार मैल जमिनीवरील प्रवास केला, बासष्ट शहरीं व्याख्यानें दिलीं व तेथून आपल्या संस्थेस सुमारें चार लक्ष रुपये वर्गणी गोळा करून आणली. ठिकठिकाणीं लोकांनीं व अमेरिकन अधिकाऱ्यांनीं त्याचा बडेजाव व सत्कार केला. व अखेर अमेरिकेमध्यें लँड लीगची एक शाखा स्थापन करून तो आयर्लंडास परत आला. त्याच सालीं एप्रिल महिन्यामध्यें पार्लमेंटच्या नवीन निवडणुकी झाल्या, त्यामध्यें मीथ, मेयो व कॉर्क या तीन शहरांनीं पार्नेल यास आपला सभासद म्हणून निवडून दिलें. नंतर लगेच पार्लमेंटमध्यें त्यानें आयरिश शेतकऱ्यांचे विषयांची चर्चा सुरू केली. या चळवळीस आयर्लंडमधील लँड लीग सभेच्या चळवळीची फार मदत झाली. तारीख १९ सप्टेंबर १८८० रोजीं एनिस येथें शेतकऱ्यांच्या स्थितीबद्दल भाषण करतांना, शेतकऱ्यांच्या हितशत्रूंस लोकांनीं कसें वागवावें याची त्यानें चर्चा

केली; व अशा लोकांवर सार्वत्रिक बहिष्कार घालावा असें सांगितलें. या उपदेशाचा परिणाम प्रथम कॅप्टन बॉयकॉट नांवाच्या एका जमीनदाराच्या मुखत्यारावर झाला. तो असा कीं, खुद्द त्याच्या चाकरांनींहि त्याजवर बहिष्कार घातला. सर्व समाज आपणास एकाद्या महारोग्याप्रमाणें दूर ठेवीत आहे व अस्पृश्य मानीत आहे अशी प्रतीति त्यास पटली. या एका उदाहरणामागून अशींच शेंकडों उदाहरणें होऊं लागलीं. आयरिश शेतकरी व त्यांचे साहाय्यकर्ते यांस आपल्या हातीं एक अश्रुतपूर्व असें अस्त्रच लाधलें असें वाटूं लागलें. सर्व देश सभा व बहिष्काराचीं व्याख्यानें यांनीं खळबळून गेला. व या चळवळीची अधिक उपेक्षा करतां येत नाहीं असें ठरवून पार्नेल, डिलन, बिगर वगैरे चौदा असाम्यांवर बेकायदेशीर कृत्यास चिथावणी दिल्याचे आरोपावरून खटला करण्यांत आला. हा मुकदमा दोन न्यायाधीश व ज्यूरी यांजपुढें एकवीस दिवस चालून, तारीख २५ जानेवारी १८८१ रोजीं ज्यूरींतील बारांपैकीं दहा असामींनीं आरोपी निर्दोषी आहेत असा अभिप्राय दिला, अर्थात् सर्व आरोपींस सोडून द्यावें लागलें. यामुळें न्यायकोर्टाखेरीज अन्य रीतींनीं लोकांस पकडून तुरुंगांत टाकतां यावें असे अधिकार आयर्लंडचे व्हाइसरॉय लॉर्ड कूपर यांनीं पार्लमेंटकडून मिळविले व त्यांच्या जोरावर आयरिश अधिकाऱ्यांनीं १८८१ सालीं शेंकडों आयरिश गृहस्थांस तुरुंगांत घातलें.

मुख्य प्रधान ग्लॅडस्टन यास आयर्लंडची स्थिति माहीत नव्हती असें नाहीं. व त्यानें आपण होऊन आयरिश शेतकऱ्यांची स्थिति सुधारण्याकरितां १८८० सालीं जमिनीबाबत कायदा पार्लमेंटमध्यें पास करून घेतलेला होता; तथापि त्यांतील कलमें आयरिश लोकांस सर्वस्वीं मान्य नसल्यामुळें त्या कायद्यांत दिलेल्या सवलतींचा फायदा होतां होईतों न घेतां शेतकऱ्यांनीं आपल्या जुन्या म्हणजे स्वावलंबनाच्या पद्धतीनें आपला न्याय करवून घ्यावा अशी शिकवणी लँड लीगच्या चालकांनीं दिल्यावरून फिरून पूर्ववत् अस्वस्थता माजली व दंगेधोपे सुरू झाले. पार्नेलच्या या कृत्याचा ग्लॅडस्टन यानें जोरानें निषेध केला; व पार्नेल वगैरे मंडळींस तुरुंगांत घातल्याशिवाय नवीन कायद्याची अंमलबजावणी नीट होणार नाहीं, असें मनाशीं ठरविलें. ता. १२ ऑक्टोबर १८८१ रोजीं वॉरंटावर सह्या होऊन लगेच त्यास पकडून

किल्माईन-हॅम येथील तुरुंगांत टाकण्यांत आलें. पार्नेल व त्याचे साथीदार यांस तुरुंगांत टाकल्यानें आयर्लंदांत शांतता होईल असें अधिकाऱ्यांस वाटत होतें; परतु ही त्यांची अटकळ चुकली. पार्नेलनेंहि तुरुंगांतून आपल्या लोकांस असा निरोप पाठविला कीं, माझी सुटका तुरुंगांतून लवकर झाल्यास आयरिश लोकांनीं आपलें कर्तव्य बजावलें नाहीं असें मी समजेन. पार्नेल यास तुरुंगांत घालून कांहीं दिवस लोटतात तोंच शेतकऱ्यांनीं जमीनदारांस मुळीं धाराच देऊं नये, अशा शिकवणुकीचा जाहीरनामा लँड लीगच्या चालकांनीं प्रसिद्ध केला. त्यावर पार्नेल वगैरे पुढाऱ्यांच्या सह्या असल्यामुळें त्याला महत्त्व आलें. तुरुंगांत गेलेल्या आपल्या पुढाऱ्यांची ही एक पवित्र आज्ञाच असें समजून लोकांनीं त्या जाहीरनाम्याप्रमाणें वर्तन सुरू केलें. अधिकाऱ्यांच्या वर्तनामुळें त्वेश येऊन कुलस्त्रियाहि या चळवळींत सामील झाल्या. दडपशाहीच्या कायद्यापूर्वीं राजकीय गुन्हे घडत ते या कायद्यानें न थांबतां त्यांची संख्या उलट तिप्पट वाढली. ठिकठिकाणीं लँड लीगच्या शाखा स्थापन होऊन इतकी जोरानें चळवळ सुरू झाली कीं, एक मनुष्य कैद झाल्याबरोबर त्याच्या पावलावर पाऊल ठेवून तेंच काम चालविण्यास दुसरा मनुष्य आपोआप उत्पन्न होऊं लागला. व अखेर खुद्द ग्लॅडस्टन यासहि आपलें धोरण बदलावें असें वाटूं लागलें. पार्नेल व ग्लॅडस्टन दोघांसहि, तडजोड करावी अशी एकसमयावच्छेदेंकरून इच्छा उत्पन्न होऊन मध्यस्थांच्या खटपटीनें उभयतांचा तह ठरला. या तहाचीं मुख्य कलमें तीन होतीं. १८८० सालच्या जमिनीबाबतच्या कायद्याची व्याप्ति पूर्वींहून अधिक विस्तृत करावी; शेतकऱ्यांचे डोक्यावरचा शिलकी खंडाचा बोजा खरोखर असह्य असल्यामुळें त्याची फेड परस्पर होईल अशी वाटेल ती तोड अधिकाऱ्यांनीं काढावी; व वरील दोन गोष्टी ग्लॅडस्टनसाहेब करण्यास तयार असतील तर पार्नेलप्रभृतींनीं शेतकऱ्यांनीं खंड न देण्यासंबंधींचा काढलेला जाहीरनामा परत घ्यावा. अशा रीतीचा तह झाला असतां दंगेधोपे आपोआपच कमी होतील असें पार्नेल याचें म्हणणें होतें. स्वतःची सुटका होणें ही एक अट म्हणून जरी या तहांत घातली नव्हती तरी अशा रीतीनें सलोखा झाल्यानंतर पार्नेल यास तुरुंगांत ठेवणें बरोबर होणार नाहीं असें ग्लॅडस्टनसाहेबास वाटणेंहि स्वाभाविक होतें. हा तह ठरल्यावर पार्नेल याची सुटका करण्याचा

ब्रिटिश प्रधानमंडळानें हुकूम सोडला व त्याची सुटका झाली. परंतु ही गोष्ट आयरिश सेक्रेटरी मि. फॉर्स्टर यास पसंत न पडल्यामुळें त्यानें आपल्या प्रधानकीच्या जागेचा राजीनामा दिला. परंतु इतक्या महत्प्रयासानें घडून आलेला हा तह फार दिवस टिकला नाहीं. कारण तारीख ६ मे रोजीं आयर्लंदचा नवीन मुख्य सेक्रेटरी लॉर्ड फरेडरिक क्याव्हेंडिश व मि. बर्क या गृहस्थांचे, फिनिक्स पार्क नांवाच्या बागेंत सरकारी बंगल्याजवळ दिवसाढवळ्या कोणी दुष्टांनीं सुऱ्या चालवून खून केले. व या खुनांनीं सर्व इंग्लंदभर क्रोधाची आग इतकी जबरदस्त उठली कीं, तिच्या ज्वालांनीं व धुरानें शत्रु, मित्र यांचीं मनें धुंद होऊन जाऊन प्रगतीचा मार्ग एकदम खुंटला. वास्तविक या क्षणीं पार्नेल याच्या सुयशाचा कळस झाला होता. कारण आपल्या चळवळीच्या सामर्थ्यानें त्यानें मुख्य प्रधानाचें धोरण सर्वस्वीं बदलून टाकलें होतें. आयरिश लोकांस खुष करण्याकरितां प्रधानमंडळाला आपल्यापैकीं एक मोहरा खर्चीं घालणें भाग पडलें होतें, व प्रगतीचा मार्ग किंचित् उजळला होता. या स्थितीचा फायदा शांतता टिकती तर पार्नेल यास चांगलाच घ्यावयास सांपडला असता; परंतु पार्नेलच्या सिद्धिरूपी अमृताच्या पेल्यांत अगदीं आयत्या वेळीं अशा रीतीनें विष कालविलें गेलें. बेजबाबदार माथेफिरू लोकांनीं क्याव्हेंडिश व बर्क यांजवर खरा घाला घातला नसून तो आपल्यावर घातला गेला, असें वाटून त्याच्या मनास फार मोठा धक्का बसला. या खुनानें आपण रचलेली सर्व इमारत ढांसळून जाणार असें त्यास वाटलें. अशा अघटित घटना दैव घडवून आणूं लागलें तर मनुष्यप्रयत्न कोठवर सुरळीत चालणार? पुढाऱ्यांनीं हरप्रयत्नांनीं एक पाऊल पुढें टाकावें, तर अनुयायी म्हणविणाऱ्या भलत्याच लोकांनीं दुसरें पाऊल मागें ओढावें! तस्मात् हें पुढारीपणहि नको व ही सार्वजनिक चळवळहि नको, ही सोडून देऊन घरीं जाऊन स्वस्थ बसावें असें वाटण्याइतकें वैराग्य त्यास एकदम आलें. व ग्लॅडस्टनसाहेबास पत्र लिहून त्यानें असें कळविलें कीं, मला सार्वजनिक कामाचा वीट आलेला आहे. व पार्लमेंटमधील आयरिश सभासदांच्या पुढारीपणाचा राजीनामा देण्याचें मीं योजिलें आहे. परंतु ग्लॅडस्टन, चेंबरलेन वगैरे गृहस्थांनीं त्यास सहानुभूतिपूर्वक असें कळविलें कीं, अशा वेळीं

राजीनामा देणें युक्त नाहीं; कारण त्यापासून गैरसमज मात्र होण्यासारखा आहे. सबब राजीनाम्याचा बेत रहित करावा.

तारीख ६ मे रोजीं पार्नेल, डिलन व डेव्हिट या तिघांनीं आपल्या सहीनें एक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. तो एकंदर आयरिश लोकांस उद्देशून लिहिलेला होता. त्यामध्यें खुनांचा अत्यंत तिरस्कारपूर्वक निषेध करून असें म्हटलें होतें कीं, 'गेल्या पांचपन्नास वर्षांत आयर्लंदमध्यें सामाजिक व राजकीय अस्वस्थता जरी माजलेली होती, तरी असला नीच प्रकारचा गुन्हा कोणींहि केला नव्हता. गुन्हेगारांचा पत्ता लागून त्यांस कडक शासन होईपर्यंत एकंदर आयरिश लोकांच्या तोंडास लागलेला काळिमा कशानेंहि पुसला जाणार नाहीं.' ता. ८ मे रोजीं पार्नेल पार्लमेंट सभेमध्यें आला त्या वेळीं तो अत्यंत खिन्न, उदास व निस्तेज असा दिसत होता. त्यानें लहानसें भाषण करून खुनांचा निषेध तर केलाच; परंतु असेंहि प्रांजलपणें बोलून दाखविलें कीं, अशा गुन्ह्यांच्या योगानें अधिकाऱ्यांस जर सक्तीचे उपाय योजावे लागले तर त्यांत नवल वाटण्यासारखें कांहीं नाहीं. खुनांच्या योगानें ग्लॅडस्टन व पार्नेल या दोघांसहि खालीं पाहावें लागलें. फॉर्स्टर यास आपला माथा उजळ झाला असें वाटलें. व लॉर्ड कूपर यास दडपशाहीचें धोरण सुरू करणें सुलभ झालें. सर वुइल्यम हारकोर्ट यानें राजकीय गुन्ह्याबाबतचा एक नवीन कायदा पार्लमेंटपुढें आणला, परंतु त्यांतील कांहीं कलमें अन्यायमूलक असल्यामुळें आयरिश सभासदांनीं तें बिल पास होण्याचे कामीं अडवणुकीची शिकस्त केली. कित्येक रात्रीच्या रात्रीं वादविवादांत खर्ची पडल्या; व अठरा आयरिश सभासदांना पार्लमेंटची शिस्त मोडण्याच्या गुन्ह्याबद्दल अध्यक्षानें 'सस्पेंड' केलें; तथापि ग्लॅडस्टन यानें मोठ्या धैर्यानें अशा स्थितींतहि शेतकऱ्यांच्या साराबाकीच्या फेडीसंबंधाचें बिल पुढें आणलें. व अखेर तें जुलई महिन्यांत पासहि झालें! तथापि पार्नेलच्या मनावरचा खुनाचा परिणाम अद्यापि कमी झाला नव्हता. व आयर्लंदांत परत येतांच राजकीय चळवळ कांहीं दिवस तरी बंद करण्याची ही वेळ आहे, असा आपल्या अनुयायांस त्यानें आग्रहानें उपदेश केला. हा त्याचा उपदेश त्याच्या सहकारी लोकांस पसंत पडला नाहीं. कित्येक लोक त्यास 'आतां हा मवाळ बनला—याचें अवतारकृत्य संपलें—हा जळता निखारा पिचून याची राख झाली—यापुढें दुसरा एकादा

जहाल पुढारी पाहिला पाहिजे.' असें म्हणूं लागले. कित्येक फीनीअन लोक तर त्याच्या शांततेच्या धोरणास कंटाळून अमेरिकेंत निघून गेले. तथापि पार्नेल याचा अगदींच स्वस्थ बसण्याचा विचार नव्हता. जमिनी-बाबतची चळवळ कांहीं दिवस थांबवून तिच्याऐवजीं राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची अर्थात् होमरूलची चळवळ फिरून सुरू करावी असें त्यानें योजिलें. ता. १६ ऑगस्ट रोजीं दब्लिन येथील म्युनिसिपालिटीनें त्यास नागरिकत्वाचे हक्क नजर केले, त्या वेळीं आपली योजना लोकांपुढें उघड रीतीनें त्यानें मांडली. ही योजना सफल करण्याकरितां ता. १७ ऑक्टोबर १८८२ रोजीं नॅशनल लीग (राष्ट्रीय मंडळ) नांवाची संस्था स्थापण्यांत आली. स्वतंत्र पार्लमेंट व जमिनीची मालकी हें या संस्थेचें साध्य व सनदशीर राज-कीय चळवळ हें तिचें साधन, असें यथाविधिपूर्वक प्रसिद्ध करण्यांत आलें. इंग्रज लोक काय म्हणतील याबद्दल त्यानें केव्हांहि फिकीर केली नाहीं; परंतु राजकीय चळवळींत पुढाऱ्याचें काम बेजबाबदार अनुयायांनीं आपल्या हातीं घेतलें म्हणजे मात्र घडगत नाहीं असें तो म्हणे. परंतु डिलन व डेव्हिट हे दोघेहि या वेळीं पार्नेलपेक्षां अधिक जहाल होते; व पार्नेलनें अशा वेळीं चळवळीच्या यंत्राचा वेग कमी केला ही गोष्ट त्यांस आवडली नाहीं. १८८२ सालापासून पुढें त्याचें व आत्यंतिक जहाल लोकांचें याच कारणावरून मधून मधून भांडण होऊं लागलें. तो लिबरल पक्षाच्या कह्यांत गेला, असल्या प्रकारचा आरोप त्याजवर आणणें शक्य नव्हतें; तसेंच त्याच्या पाठीवर हात फिरवून व त्याला गोंजारून त्याच्या अंगावरचे कांटे काढून टाकण्यास व अशा रीतीनें त्याला निरुपद्रवी करण्यास मी समर्थ होईन असें कोणाचे स्वप्नींहि येत नव्हतें; तथापि गाणाऱ्याला अगर वक्त्याला ज्याप्रमाणें आपल्या स्वरांत चढउतार करावा लागतो, त्याचप्रमाणें राजकीय पुढाऱ्यांसहि वेळ वखत पाहून चळवळीच्या यंत्राची गति कमजास्त करावी लागते, ही गोष्ट अदूरदर्शी अनुयायांच्या लक्षांत न आल्यामुळें ते पुढाऱ्यांस नांवें ठेवतात; व तोच प्रकार पार्नेलचाहि झाला.

पार्लमेंट सभेमध्यें फॉर्स्टरप्रभृति लोकांनीं पार्नेलवर उघड व आडून वृथा-रोपाच्या बऱ्याच गोळ्या झाडल्या. परंतु या आरोपास त्यानें तुच्छ लेखिलें व त्यास उत्तर देण्याच्या भानगडींत तो फारसा पडला नाहीं. किंबहुना असें

म्हणतां येईल कीं, वर सांगितलेल्या जाहीरनाम्यामध्यें थोडक्यांच परंतु शेलक्या व सणसणीत शब्दांनीं अत्याचारांचा जो निषेध केला होता, त्याखेरीज भाषणानें अगर लेखनानें निषेधाची भर घालण्याचे भरीस तो पडला नाहीं. अत्याचारांचा निषेध व्यक्त करणें हें जरी राजकीय पुढाऱ्यांचें कर्तव्य असलें, तरी उठल्या सुटल्या तेंच रडगाणें दिवसभर त्यांनीं गात बसावें हें त्यास पसंत नव्हतें. देशांत शांतता राखणें अगर गुन्ह्यांचा निरोध करणें हें सरकारचें काम आहे व त्या बाबतींत लोकांची अपेक्षा कांहीं मर्यादेपलीकडे सरकारनें करणें अगर ते करीत नाहींत म्हणून लोकांस नांवें ठेवणें हें योग्य नाहीं असें त्याचें मत होतें. असो; पार्लमेंटमधील एकतर्फी वादविवादावरच सर्व थांबलें. पुढील सालीं पार्लमेंटच्या निवडणुकीचे व इतर खर्च भागविण्याकरितां आयरिश लोकांनीं वर्गणी करून तीस हजार पौंडांची थैली पार्नेल यास नजर केली व अशा रीतीनें पुढारी या नात्यानें त्यानें केलेल्या कामाबद्दल आपली कृतज्ञता व्यक्त केली. सन १८८५ सालीं आयरिश मतदारांतून नवीन निवडणुकीमध्यें होमरूलला अनुकूल असे जावयाचे तितके सभासद निवडून दिले गेले. परंतु पार्लमेंटमध्यें टोरी पक्षाचें बहुमत झालें ही गोष्ट आयर्लंडास एका प्रकारें फायद्याचीच झाली. कारण त्यास विरोधी असे ग्लॅडस्टन, चर्चिल व चेंबरलेन वगैरे पुढारी असून त्यांच्या हातून आयरिश राष्ट्रीय पक्षास फायदेशीर अशीं कामें चुरशीनें घडून येण्याचा संभव होता व ही गोष्ट लवकरच प्रत्ययासहि आली. ही स्थिति लक्षांत घेऊन लिबरल पक्षाच्या मदतीनें टोरी प्रधानमंडळास त्रास देण्यास पार्नेल यानें सुरुवात केली. या सुमारास टोरी व लिबरल हे पक्ष जवळ जवळ समबल असून आयरिश पक्षाचें वजन ज्या पारड्यांत पडेल तें पारडें जड व्हावयाचें अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळें, आळीपाळीनें प्रत्येक पक्षास मदत करून चढउताराची लीला करण्यांत पार्नेल यास मौज वाटे व त्यांत त्याच्या राष्ट्राचा फायदाहि होई. सन १८८५ मध्यें अधिकारारूढ झालेल्या टोरी प्रधानमंडळानें आयरिश पक्षाचे उपकार स्मरून दडपशाहीच्या कायद्याची वार्षिक पुनरावृत्ति केली नाहीं. हा फायदा पदरांत पडल्यानंतर लॉर्ड कार्नरव्हॉन यांचेमार्फत होमरूलसंबंधाची वाटाघाट लिबरल पक्षाशीं करण्यास त्यानें सुरुवात केली. लवकरच पार्लमेंटरी निवडणुकीची फिरून तयारी झाली व मतदारांस उद्देशून लिबरल मुत्सद्यांनीं व विशेषतः

ग्लॅडस्टनसाहेबांनीं जे जाहीरनामे प्रसिद्ध केले त्यांजवरून होमरूलचा प्रश्न पार्लमेंटपुढें लवकरच येणार असें उघड दिसूं लागलें. सदर निवडणुकींत ३३५ लिबरल व २४९ कॉनझरव्हेटिव्ह असे सभासद निवडून आले. अर्थात् ग्लॅडस्टनसाहेबांच्या पक्षास ८६ मतें म्हणजे सभासद अधिक होते. परंतु याच निवडणुकींत १०३ आयरिश सभासदांपैकीं ८५ होमरूल पक्षाचे व एकजुटीनें काम करणारे असल्यामुळें पार्नेल हा ज्या पक्षास मिळेल त्याचीच सरशी होणार हें उघड होतें. अर्थात् लिबरल पक्षास मिळालेली सत्ता गमवावयाची नसेल तर त्यांनीं होमरूलच्या प्रश्नाचें समर्थन केलें पाहिजे याशिवाय गत्यंतर नव्हतें व अखेर १८८६ सालीं एप्रिलच्या ८ व्या तारखेस ग्लॅडस्टनसाहेबांनीं होमरूल बिल पुढें आणिलें. परंतु पार्नेलच्या मार्गांत अनपेक्षित अशी एक अडचण आली. कित्येक लिबरल मुत्सद्यांस होमरूलचा प्रश्न इतका अप्रिय झाला कीं, लिबरल प्रधानमंडळ फिरून स्थानभ्रष्ट झालें तरी बेहेत्तर आहे, परंतु आयर्लंदला स्वतंत्र पार्लमेंट म्हणून द्यावयाचें नाहीं असा निश्चय त्यांनीं केल्यामुळें लिबरल पक्षांत फूट झाली व तारीख ७ जून रोजीं ३१३ विरुद्ध ३४३ मतें पडून होमरूल बिल नापसंत झालें. लिबरल प्रधानमंडळानें राजीनामा दिला व फिरून निवडणुकीची धामधूम सुरू झाली. या पराभवामुळें पार्नेलच्या मनांत अत्यंत खिन्नता आली. तथापि एकंदर लोकमताच्या दृष्टीनें झालें इतकेंहि कार्य कांहीं थोडें नाहीं व यापूर्वीं ८० वर्षेंपर्यंत आयरिश पुढाऱ्यांच्या हातून जितकी कामगिरी झाली नव्हती तितकी एकटचा पार्नेलनें १० वर्षांत केली असें शत्रु व मित्र हे दोघेहि म्हणूं लागले. नवीन निवडणुकींत होमरूल पक्षास अनुकूल असे ८५ सभासद फिरून निवडून देण्यांत आले आणि नवीन पार्लमेंट सभेंत जमिनीचा व होमरूलचा असे दोन्ही प्रश्न फिरून वादविवादासाठीं आणण्याची तयारी झाली. जमिनीसंबंधानें पार्नेलनें आणलेलें बिल पार्लमेंटनें नापास केल्यामुळें स्वत: पार्नेल जरी फारसा अनुकूल नव्हता तरी विलियम ओब्रायन वगैरे तरुण पुढाऱ्यांनीं फिरून चळवळ सुरू केली. दुर्दैवानें त्याच सालीं धान्य स्वस्त झाल्यामुळें शेतकरी लोकांचा तोटा होऊन किरकोळ दंग्याधोप्यास सुरुवात झाली; परंतु मुख्य चळवळीला जोर राहिला नाहीं.

सन १८८७ सालीं पार्नेलची मान्यता वाढण्यास एक बाह्य आगंतुक कारण

उत्पन्न झालें. लंडन टाइम्स हें प्रमुख वर्तमानपत्र पार्नेलचें पहिल्यापासून हितशत्रुत्व करीत होतें, हें शत्रुत्व साधण्याची मुख्य विद्या अशी होती कीं, देशांत घडणारे अत्याचार व देशांतील राजकीय पुढारी यांचा संबंध आहे असें हरप्रयत्नानें दाखवावयाचें. टाइम्सचें धोरण असें असल्यामुळें त्याचा फायदा घेऊन पार्नेलवर सूड उगवावा व आपलीहि तुंबडी भरावी, अशा दुहेरी हेतूनें पिगट नांवाच्या एका देशद्रोही अधमानें कांहीं बनावट पत्रें तयार केलीं. त्यांतील एक दोन पत्रांवर पार्नेलच्या खोट्या सह्या बनवून, फिनिक्स पार्कमध्यें झालेले खून त्यास मनांतून पसंत होते असें सिद्ध करण्यासारखा मजकूर त्यांत लिहिलेला होता. हीं पत्रें हातोहात लांबतां लांबतां आपणास अमेरिकेंत महत्प्रयासानें मिळालीं, असें पिगट यानें टाइम्सच्या व्यवस्थापकास भासवून या बनावट पत्रांचें मूल्य वाढविलें व अखेर ८५० पौंडांस तीं त्यास विकलीं. असलें अमोघ शस्त्र हातीं येतांच त्याचा उपयोग पार्नेलवर टाइम्स पत्रानें मोठ्या आढ्यतेनें केला. पार्नेलचीं खुद्द स्वदस्तुरचीं पत्रें प्रसिद्ध झाल्यामुळें अत्याचारी लोकांस तो साहाय्य करतो हा जो त्याच्यावर आक्षेप होता, त्याच्या पुराव्याचें माप त्याच्या पदरांत बिनतोड बांधलें गेलें. असें झाल्यानें सर्व देशभर एकच चळवळ उडून गेली. या बनावट पत्रांपैकीं एकांतील मजकूर खालीं लिहिल्याप्रमाणें होता.

"विनंति विशेष—आपले स्नेही रागावले याचें मला कांहीं आश्चर्य वाटत नाहीं; परंतु ते काय व तुम्ही काय दोघांनींहि हें ध्यानांत आणिलें पाहिजे कीं, खुनांचा उघड निषेध करण्याखेरीज मला दुसरा मार्गच नव्हता. खुनांचा निषेध तत्काळ करणेंच त्या वेळीं खरें शहाणपण होतें, हें अगदीं उघड आहे. परंतु मी तुम्हांस असें सांगतों कीं, लॉर्ड क्याव्हेंडिश यांना जो विनाकारण अपघात झाला, त्याबद्दल जरी मला खेद होतो, तरी बर्क यास मात्र झालें तें शासन यथायोग्य झालें; त्यांत कांहीं एक वावगें झालें नाहीं असें माझें मत आहे. व माझें हें असें मत असल्याबद्दल ज्यांना ज्यांना म्हणून कळविण्याचें अगत्य असेल त्यांस तुम्ही खुशाल कळवा. आणि तसेंच जे तुमच्या विश्वासांतले असतील, त्यांना हें पत्र खुशाल दाखवा, त्यास माझी कांहीं हरकत नाहीं. तथापि, माझा पत्ता मात्र कोणासच कळूं देऊं नका.

आपला,

चार्लस् स्टुअर्ट पार्नेल."

हें पत्र तारीख १८ एप्रिल रोजीं प्रसिद्ध झालें. व त्या एका पत्रानें सर्व होमरूलच्या चळवळीचें कांडात काढलें असें जो तो म्हणूं लागला. त्या दिवशीं संध्याकाळपर्यंत पार्नेलला त्या पत्राची बातमीच समजली नव्हती. संध्याकाळीं पार्लमेंटमध्यें गेल्यावर त्यानें तें पत्र पाहिलें; व लगेच 'हें पत्र निखालस बनावट आहे व हें अगर अशा अर्थाचें दुसरें एकादें पत्र मीं केव्हांहि कोणासहि लिहिलेलें नाहीं,' असें गंभीर शब्दांनीं त्यानें जाहीर केलें. पार्नेलच्या शत्रूसहि हें त्याचें विधान निव्वळ खोटें असें मानण्याची छाती नसल्यामुळें सकाळीं पत्र प्रसिद्ध झाल्यापासून त्यास प्रतिकूल अशी जी मानसिक क्रिया लोकांमध्यें सुरू झाली होती, तिला पार्नेलच्या तोंडच्या या उत्तरानें एकदम आळा बसला व प्रतिक्रियाहि सुरू झाली. तथापि पार्नेल व टाइम्स या दोघांचीहि इभ्रत सारखीच असल्यामुळें या दोहोंतून कोणी तरी एक खोटा असें सप्रमाण शाबित झाल्याशिवाय या कोडयाचा उलगडा होणें शक्य नाहीं, हें उघड होतें. हें कोडें कसें उलगडणार व या दोन महारथ्यांपैकीं कोण पडणार, याकडे सर्व लोकांचे डोळे लागून राहिले. तथापि पुढें पाऊल कोणच्या रीतीनें टाकावें याचा निर्णय लौकर होईना, यामुळें सुमारें तीन महिनेपर्यंत विशेष म्हणण्यासारखें कांहीं एक घडून आलें नाहीं. परंतु ओकॉनेल या नांवाच्या एका आयरिश सभासदानें टाइम्सविरुद्ध केलेल्या अब्रुनुकसानीच्या फिर्यादीच्या कामीं सरकारी वकील सर रिचर्ड वेबस्टर यांनीं फिरून पार्नेलवर जुने आरोप आणले व आयरिश पुढारी लोक अत्याचारांस मदत करतात असा उघड सवाल टाकला. त्यावरून आतां अधिक उपेक्षा करितां कामा नये असा पार्नेल यानें निश्चय करून पार्लमेंट सभेनें पोट कमिटी नेमून माझ्यावरील आरोपांची प्रसिद्धपणें चौकशी करावी, अशी उघड मागणी केली. परंतु पोट कमिटीचे ऐवजीं तीन न्यायाधिशांचें स्वतंत्र कमिशन नेमण्याचें सभेनें ठरविलें व एकंदर राजकीय चळवळ व अत्याचार यांचा संबंध कितपत सिद्ध करितां येतो हें पुराव्यानें ठरविण्याचें काम त्यांजकडे दिलें.

बाकीच्या आरोपांबद्दल पार्नेल यानें फारशी फिकीर केली नाहीं. ते शाबीत झाले काय किंवा नाशाबित झाले काय, त्याची त्यानें फारशी पर्वा केली नाहीं. परंतु वर दिलेल्या पत्रासंबंधानें मात्र त्याच्या मनाला अत्यंत

रुखरुख लागून राहिली होती व हा बनावट कागद करणारा गुन्हेगार कसा सांपडेल, या गोष्टीकडे त्याचें सर्व लक्ष लागून राहिलें होतें. पत्रांत कांहीं अक्षरें पार्नेलच्या हस्ताक्षराहून अगदीं निराळ्या वळणाचीं होतीं व एक दोन शब्द तर अगदीं अशुद्ध लिहिलेले होते. ह्या गोष्टीवरून गुन्हेगाराचा पत्ता लागावा असा अजमास होता व तोच खरा ठरला. पार्नेलचा सहकारी व लँड लीगचा एक सेक्रेटरी पॅट्रिक उईगन नांवाचा आयरिशमन होता. त्याज-जवळ पिगट यानें लिहिलेलीं दुसरीं कांहीं पत्रें होतीं व त्या पत्रांमध्यें नेमक्या वर सांगितलेल्या चुकाच केलेल्या होत्या. या गोष्टीवरून पिगटवरील आपला संशय उईगन यानें पार्नेल व त्याची मित्रमंडळी यांना सांगितला. त्यावरून पिगट यास प्रतिवादीतर्फे साक्षीसमन्स काढण्यांत आलें. तारीख २० फेब्रुवारी १८८९ रोजीं पिगट याची कमिशनपुढें साक्ष झाली. त्या प्रसंगीं पार्नेलचा वकील सर चार्लस रसेल यानें पिगट यास उलट तपासणीमध्यें पापडासारखा भाजून काढिला. आपण हीं पत्रें बनावट केलीं ही गोष्ट स्पष्ट नाहीं तरी पर्याय-शब्दानें त्यास कबूल करावी लागली. व पिंजऱ्यांतून खालीं उतरतांना त्याचा निस्तेज व घामानें डबडबलेला चेहरा पाहतांच कोर्टांतील प्रत्येक मनुष्यानें खट-ल्याचा निकाल आपल्या मनाशीं दिला. त्या दिवसापासून पुढें खटला ऐकण्यास कोर्टांत जी गर्दी व्हावयाची तीहि होईनाशी झाली. तारीख २६ फेब्रुवारी रोजीं कोर्टांत हजर राहण्याची त्यास ताकीद होती; परंतु तो हजर झाला नाहीं. त्याचा लेखी कबुलीजबाब मात्र कोर्टांत दाखल झाला; अर्थातच टाइम्सला सदरहू पत्रें बनावट आहेत असें कबूल करून आपले आरोप परत घ्यावे लागले. पिगट याजवर खोटे कागदपत्र केल्याबद्दल वॉरंट सोडण्यांत आलें, परंतु पॅरीस येथील एका खाणावळींत तो राहात होता, त्या ठिकाणीं वॉरंट घेऊन बेलिफ जाऊन धडकतांच कपडे करण्याच्या मिषानें तो आपल्या खोलींत गेला व पिस्तुलानें आपल्या डोक्यांत गोळी घालून त्यानें आत्महत्या केली. पिगट याचा सर्व जन्मच देशद्रोही व इतर अनेक प्रकारचीं अधम कृत्यें करण्यांत गेलेला असून लोकांस धमकी देऊन पैसे उकळण्याचा धंदा त्यानें जन्मभर केलेला होता. तेव्हां त्याला मरण आलें तें यथायोग्यच आलें; परंतु राजकीय पुढाऱ्यांवर कोणीकडून तरी गदा आणण्याची सरकारी अधिकाऱ्यांची इच्छा प्रकट होतांच देशद्रोही लोकांची पोळी कशी पिकते, चांडाळ ग्रामकंटकांस

फोटापाण्याचा एक नवीन धंदा कसा उत्पन्न होतो, विशेषतः शहाणेसुरते लोकहि विकारवश होऊन आपल्या शहाणपणाचें गाठोडें कशा अधमांचे हातीं देण्यास कसे तयार होतात, हें पिगटच्या या हकीकतीवरून लक्षांत येण्यासारखें आहे. दुष्ट कृत्यें करून मनुष्य ज्या प्रकारचें अजरामरत्व मिळवितो तें पिगट यास खचित मिळालेलें आहे.

तारीख १३ फेब्रुवारी १८९० रोजीं कमिशननें आपला रिपोर्ट सादर केला. त्यांत चळवळीसंबंधाचे किरकोळ आरोप शाबीत धरले होते, परंतु 'फिनिक्स पार्कमध्यें व इतर ठिकाणीं झालेल्या अत्याचारांशीं पार्नेल वगैरे मंडळींचा आंतून संबंध होता व अत्याचारी लोकांस लँड लीगच्या व इतर सार्वजनिक फंडांतून पैशाची मदत ते करीत,' असा जो मुख्य आरोप होता, तो कमिशननें सर्वस्वीं नाशाबीत ठरविला. तथापि, हा निकाल रीतसर प्रसिद्ध होण्या-पूर्वीपासूनच पार्नेलवर चोहोंकडून अभिनंदनाचा वर्षाव होऊं लागला होता. मोठमोठ्या मेजवान्यांचे प्रसगीं त्यास आमंत्रणें येऊं लागलेलीं असून इंग्रज समाज व लिबरल पक्षाचे मोठमोठे मुत्सद्दी यांजकडून त्याचा गौरव होऊं लागला. अशा रीतीनें सुमारें १५ वर्षांच्या कारकीर्दींत राजकीय पुढारी या नात्यानें त्यानें जी कामगिरी केली तिच्या योगानें मिळालेल्या कीर्तीच्या सोपानपरंपरेनें तो शत्रु व मित्र यांच्या मनांत मान्यतेच्या शिखरास जाऊन पोहोंचला.

मात्र त्याच्या यशाचा हा कळसच झाला. कारण, लवकरच या यशाचे र्‍हासास सुरुवात झाली. यापुढील त्याच्या मृत्यूपर्यंतचा काळ जरी अवघा दोन वर्षांचा होता तरी तो फार त्रासांत व दुःखांत गेला कारण, ता. २४ डिसेंबर १८८९ रोजीं कॅप्टन ओशिया नामक आयरिश सभासदानें आपल्या बायकोवर घटस्फोटाचा दावा कार्टांत आणून त्यामध्यें पार्नेल यास प्रतिवादी केलें होतें. अर्थात् पिगटच्या साक्षीनंतर लोकमताचा प्रवाह त्याला अनुकूल अशा दिशेनें जितक्या जोरानें वाहूं लागला होता तितक्याच जोरानें त्यानें आतां उलट खाल्ली व खोटचा राजकीय आरोपामुळें सहानुभूतीचें जें माप पार्नेलच्या पदरीं पडलें होतें तें सव्याज सव्वापटीनें आतां परत मिळणार हें पाहून त्याच्या शत्रूस आनंद झाला. सदरहू नवीन दाव्यांतहि पार्नेल बचावाचा प्रयत्न करील, अशी लोकांची अर्थातच अपेक्षा होती; परंतु त्यानें

या कामीं अखेरपर्यंत मौन स्वीकारलें व कार्टानें वादीचा दावा देवविला, तेव्हां लोक आश्चर्यचकित झाले. त्या तारखेपासून त्याच्या प्रत्येक हित-शत्रूनें आपल्याला उचलवेल तेवढा मोठा दगड घेऊन त्याजवर टाकण्यास सुरुवात केली. जिकडून तिकडून पार्नेल यानें आयरिश पक्षाच्या पुढारी-पणाचा राजीनामा द्यावा अशी मागणी करण्यांत येऊं लागली व होमरूल-पक्षाचा पुढारी या नात्यानें त्याच्याशीं संसर्ग ठेवणें म्हणजे होमरूलच्या पवित्र कार्यास अपाय करण्यासारखें आहे असें मानभावी लोक दिमाखानें म्हणूं लागले. या बाबतींतील कित्येक पापभीरु लोकांच्या शंका खऱ्या मनानें घेतलेल्या होत्या व अशा लोकांमध्यें ग्लॅडस्टन हा प्रमुख होता. खाजगी व सार्वजनिक वर्तनाचा संबंध जोडण्यांत कांहीं नियमित मर्यादा अर्थात् असलीच पाहिजे; परंतु होमरूलसारख्या महत्त्वाच्या प्रश्नाचा व पार्नेलसारख्या प्रमुख पुढाऱ्याचा लोकांच्या डोळ्यांवर येणारा हितसंबंध गुंतला गेल्यामुळें या प्रसंगीं ही मर्यादा ठरविणें स्वाभाविकपणें कठिण होतेंच; परंतु होमरूलच्या सर्व प्रकारच्या शत्रूंनीं हा प्रसंग साधून एकदिलानें लगट केली व ग्लॅडस्टनसारखा सच्छील व पापभीरु मनुष्य त्यांच्या हातीं मिळाल्यामुळें पार्नेल व त्याचबरोबर होमरूल दोन्ही रसातळाला पोहोंचविण्याचें त्यांचें काम सोपें झालें. पार्नेल याच्या मनांत पुढारीपणाचा राजीनामा द्यावयाचें नव्हतें. त्यास तो तीन मुख्य कारणें सांगे. आजपर्यंत त्यानें देशाची जी चाकरी केली, ती लक्षांत घेतली असतां लोकांनीं होऊन त्यास राजीनामा देण्यास सांगणें योग्य नव्हतें. कारण राजकीय बाबतींत सारासार विचाराची पात्रता त्याजमध्यें अद्यापि होती, असें गृहीत धरून चालणें जरूर होतें. दुसरें कारण असें कीं, पार्नेलनें राजी-नामा द्यावा असें इंग्रज म्हणत होते, त्याचा अनुवाद आयरिश लोकांनीं करणें हें कमकुवतपणाचें लक्षण होतें. इंग्रजांना काय? त्यांचें त्यांत हितच होतें. आयरिश लोकांनीं मात्र आपल्या घरचा विचार आपण नीट करा-वयास पाहिजे होता. तिसरें कारण असें कीं, होमरूलची चळवळ इतक्या आणीबाणीला येऊन पोहोंचली असल्यामुळें तिच्या चालकाचें काम अशा वेळीं एकाकडून काढून दुसऱ्यास देणें ही गोष्ट त्या चळवळीला अहिताची होती. परंतु या युक्तिवादांत खरोखर सत्य कितपत होतें व तो पार्नेलच्या आत्महित-

बुद्धीनें कितपत दूषित झाला होता, हें ठरविणें या वेळीं कठिण होतें. कसेंहि असलें तरी एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे कीं, या मुद्यावर त्याच्या अनुयायांमध्येंच दोन तट झाले. घटस्फोटाच्या दाव्याचा निकाल लागल्याबरोबर त्याच्या अनुयायांचा पहिला विचार त्याला पदभ्रष्ट करूं नये असाच होता. डिनल, ओब्रायन, ओकॉनर, मॅकार्थी, हीली, वगैरे सर्व दुय्यम प्रतीचे पुढारी वरील मताचे होते. परंतु लवकरच आयर्लंद व इंग्लंद या दोन्ही देशांत सद्धर्मशीलतेकरितां प्रसिद्ध असलेल्या बऱ्याच लोकांनीं उचल केली व जॉन मोर्ले वगैरे लोकांमार्फत ग्लॅडस्टन याचें मन वळविण्याची व पार्नेल यास पदभ्रष्ट करण्याचे कामीं त्याचेकडून पुढाकार घेण्याविषयींची त्यांनीं खटपट केली व ती सिद्धीसहि गेली. ग्लॅडस्टन यानें प्रथम खाजगी रीतीनें खटपट करून पाहिली; परंतु तिचा कांहीं उपयोग होत नाहीं असें पाहिल्यावर त्यानें आपल्या सहीवर स्टँडर्ड पत्रामध्यें एक पत्र प्रसिद्ध केलें. या पत्रानें आयरिश लोकांच्या मनावर विलक्षण परिणाम होऊन कच्च्या मनाच्या पुष्कळ लोकांनीं पगडी फिरविली. यामुळें भांडण विकोपास गेलें. ग्लॅडस्टनच्या पत्रास पार्नेल यानें ता. २९ नोव्हेंबर रोजीं एक लांबलचक व जळजळीत उत्तर लिहिलें. परंतु वास्तविक पाहतां 'शेषं कोपेन पूरयेत्' या वचनाप्रमाणें वादाचा मुख्य मुद्दा सोडून तो ग्लॅडस्टनवर व लिबरल पक्षावर विनाकारण घसरला. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, ता. १ डिसेंबर रोजीं पार्लमेंटच्या इमारतींत एका बाजूच्या दालनांत आयरिश सभासदांची एक सभा मुद्दाम भरविण्यांत आली. अध्यक्षस्थानीं पार्नेल याचीच योजना झालेली होती. एका सभासदानें 'पार्नेलच्या पुढारीपणाची मुदत संपली' असा ठराव पुढें आणला, परंतु कांहीं औपचारिक सबबीवर पार्नेलनें तो लाथाडून टाकिला. नंतर वादग्रस्त गोष्टींचा विचार दब्लिन येथें सभा भरवून करावा अशी सूचना आली, तीहि बहुमतानें नामंजूर झाली, व अखेर 'पार्नेल यास पदभ्रष्ट केल्यामुळें ग्लॅडस्टन हा आयरिश लोकांस देणार तरी काय? हें शक्य असेल तर नक्की करावें आणि मग पार्नेलच्या पुढारीपणाचा प्रश्न फिरून वादास काढावा' असें ठरलें. परंतु वादामध्यें दिशाभूल करण्याचीहि एक युक्ति होती, इतकेंच काय तें. कारण, होमरूलसंबंधानें यापुढें आपले बेत अमुकच आहेत, ही गोष्ट ग्लॅडस्टनसाहेब उगाच वाटेच्या

वाटसरास सांगावयास तयार होतील, हें शक्य नव्हतें. व कोणीकडून तरी खुंटीस गवाळें अडकवून द्यावें एवढाच पार्नेल याचा हेतु होता व तो कांहीं अंशानें सिद्धहि झाला. कारण ठरल्याप्रमाणें ग्लॅडस्टन यांचें मत समजावून घेण्याकरितां त्याजकडे एक डेप्युटेशनहि पाठविण्यांत आलें परंतु नवीन होम रूल बिल पुढें आणण्याची वेळ आली असतां त्यांतील कलमें योग्य वेळीं तुम्हांस कळविण्यांत येतीलच असें मोघम आश्वासन त्यानें दिलें. यानंतर वादग्रस्त प्रश्नांचा विचार करण्याकरितां आयरिश सभासदांची सभा पुन्हां भरविण्यांत आली. परंतु तींत तंटे होऊन जस्टिस मॅकार्थी व त्याजबरोबर आणखी २६ सभासद सभा सोडून निघून गेले. अशा रीतीनें पार्नेलचा जय झाला; परंतु या जयानें वादाचा खरा निकाल लागण्यासारखा नव्हता. व ज्या घातक अंत:कलहप्रियतेविषयीं आयरिश लोकांची ख्याति आहे, ती सर्व आयर्लंड-भर यापुढें दिसून येऊं लागली. डेव्हिट, डिलन वगैरे लोकांनीं यापूर्वीच पार्नेलचा पुढारीपणा झुगारून दिलेला होता. ज्या ज्या लोकांच्या मनांत पार्नेलविषयीं यत्किंचितहि द्वेषबुद्धि होती, त्यांनीं या वेळीं आपला डाव साधून घेतला. आयर्लंडमध्यें त्यास तरुण फीनीअन लोकांचा मात्र आधार होता; व रेडमंडसारखे कित्येक अनुयायी पार्नेल मरेपर्यंत त्यास सोडण्यास तयार नव्हते. यामुळें दर गांवीं पार्नेलच्या पक्षाचे व त्याच्या विरुद्ध पक्षाचे असे दोन तट होऊन यादवी सुरू झाली. डेव्हिटसारखे स्वत: एक वेळ फीनीअन चळवळींत पडलेले लोकहि पार्नेल हा फीनीअन लोकांस उत्तेजन देतो व त्यांची मदत घेऊन बेबंदशाही माजवितो असा उघड आरोप करूं लागले. कोणाच्या हातांत कोणचा सार्वजनिक फंड आहे, तो कोण, कसा खर्चितो व त्यावर ताबा कोणाचा असावा, असले व्यक्तिविषयक मुद्देहि अशा वेळीं पुढें निघावयाचेच, ते निघून भांडणास पुष्टि येऊं लागली. परंतु यापुढें एक वर्षभर अंत:कलहाचा आयर्लंडांत जो बुजबुजाट होऊन गेला, त्याचें आविष्करण करण्यापेक्षां त्याज-वर पांघरूण टाकलेलेंच बरें. व्यक्तिविषयक भांडणाची फार मोठी देणगी ईश्वरानें आयरिश लोकांस दिलेली आहे व तिचा उपयोग या वर्ष सव्वा वर्षांत त्यांनीं भरपूर केला एवढें सांगितलें असतां पुरे होईल. या मुदतींत पार्नेल यानें शेंकडों ठिकाणीं जाऊन सभांतून व्याख्यानें देऊन व भांडणें भांडून आपली पदभ्रष्टता टाळण्यासाठीं नुसतें जीवाचें रान केलें. परंतु विसकटलेली

घडी फिरून बसण्याचा संभव फारच कमी होता. व अशा स्थितींतच त्याचा अंत झाल्यामुळें पुढें होणाऱ्या त्याच्या यातना बऱ्याच टळल्या. दगदगीनें व काळजीनें त्याचे शरीरावर आधींच परिणाम झालेला होता. व तारीख ३१ सप्टेंबर १८९१ रोजीं तो जो अंथरुणास खिळून राहिला तो फिरून उठला नाहीं. तारीख १० ऑक्टोबर रोजीं त्यास ब्रायटन येथें मृत्यु आला. त्याच्या स्नेह्यांनीं त्याचा देह तारीख ११ ऑक्टोबर रोजीं आगबोटींत घालून दब्लिन येथें नेला व त्याच दिवशीं प्रसिद्धपणें लाखों लोकांसमक्ष त्याचा दफनविधि करण्यांत आला.

पार्नेलच्या अंगीं असलेल्या मुख्य गुणावगुणांचें दिग्दर्शन वरील हकीकतींत झालेलेंच आहे. तो घरचा जमीनदार व त्याचें घराणें प्रसिद्ध असल्यामुळें सार्वजनिक कामांत त्यानें पडण्याची इच्छा केल्याबरोबर त्यास पार्लमेंटांत सभासद होतां आलें. तरी पण सभासद झाल्यापासून अवघ्या पांच चार वर्षांत तो एकंदर आयरिश पक्षाचा राष्ट्रीय पुढारी कसा झाला ही गोष्ट मात्र सकृद्दर्शनीं आश्चर्य करण्यासारखी आहे. पार्नेल अत्यंत सुबुद्ध होता; तथापि वक्तृत्वगुणाच्या दृष्टीनें पूर्वकालीन पुढारी ओकॉनेल अगर समकालीन पुढारी आयझॅक बट याच्या पासंगासहि तो पुरण्यासारखा नव्हता. विद्वत्ता म्हणावी तर ती त्याचे अंगीं मुळींच नव्हती. कारण त्याचें शिक्षण अपुरें होतें व एरवींहि त्यास विद्याव्यासंग असा मुळींच नव्हता. राजकीय पुढाऱ्यास पूर्वकालीन इतिहासाची जी माहिती लागते तिच्या नांवानें त्याच्याजवळ आंवळ्याएवढें पूज्य होतें. असें असतां आयझॅक बटसारख्या पुढाऱ्यास बाजूस सारून त्याला पुढारीपणाची जागा इतक्या लवकर पटकावतां आली, याचें कारण फक्त एकच आहे व तें हें कीं, पार्नेल याजमध्यें नखशिखांत इंग्रज लोकांचा द्वेष भरलेला होता व तो सार्वजनिक कामांत पडला ती वेळ अशीच कांहीं होती कीं, जो कोणी इंग्रजद्वेष्टा असेल त्याच्या म्हणण्यास लोकांकडून मान मिळणें शक्य होतें. किरकोळ चिल्लर लोकांच्या मनांतहि इंग्रजांचा द्वेष पार्नेलप्रमाणेंच होता; परंतु सर्व प्रकारच्या आयरिश राष्ट्रीय चळवळींचें मुख्य स्थान व सर्व व्यक्तींच्या महत्त्वाचें केंद्र म्हटलें म्हणजे पार्लमेंट सभागृह हें होतें. अर्थात् या ठिकाणीं जो कोणी हा द्वेष व्यक्त करून दाखविण्याची छाती करील, त्याची पाठ आयरिश लोकांनीं थोपटली असती हें उघड

आहे. इकडे पार्लमेंटरी चळवळीला आयरिश लोक जरी कंटाळून गेले होते, तरी त्या पार्लमेंटची थट्टा व तिची उघड अवहेलना करणें एवढाच काय तो उपाय त्यांस राहिलेला होता. हा उपाय पार्नेल यास सर्वस्वीं संमत होता व त्यानें तो प्रथमतः धाडसानें व चातुर्यानें अंमलांत आणला. अशा रीतीनें आपल्याच कामांत गर्क व मग्न असणाऱ्या ब्रिटिश पार्लमेंटचें तोंड त्यानें खेंचून आयर्लंदकडे वळविलें हीच त्याची मुख्य देशसेवा होय. तो पुढें येई-पर्यंत ब्रिटिश पार्लमेंटमधील लिबरल व कॉनझरव्हेटिव्ह या पक्षांच्या आप-मतलबी भांडणाच्या नगाऱ्यापुढें आयरिश सभासदांच्या चळवळीची टिमकी कोणास ऐकूंच जात नसे. हा नगारा कांहीं वेळ बंद पाडून उलट ही टिमकीच त्यानें कांहीं काळपर्यंत जगास ऐकावयास लाविली, ही गोष्ट एका दृष्टीनें पाहतां खरोखर फार महत्त्वाची होती. ब्रिटिश पार्लमेंटमध्यें आयरिश सभासद म्हणून कोणी असतात किंवा नसतात अशी जी अपमानास्पद स्थिति होऊन राहिली होती, ती पार्नेल यानें घालविली व आयरिश हिताहिताच्या प्रश्नाविषयीं पार्लमेंटच्या समरभूमीवर तुंबळ रणें माजावीं व प्रधानमंडळें उलथीच्यापालथीं व्हावीं, इतकें महत्त्व पार्नेल यानें या प्रश्नास कांहीं काळ आणून दिलें ही गोष्ट खरोखर कौतुक करण्यासारखी आहे यांत शंका नाहीं. हें सर्व घडवून आणण्यास पार्लमेंटला तुच्छ लेखणारा, गवगव्याची भीति न बाळगतां उलट तो होईल तितका बराच असें मानणारा, आपल्या सभोंवार आपला द्वेष करणारे व आपल्याविषयीं वाईट मत असणारे शेंकडों लोक बस-लेले आहेत या जाणिवेच्या योगानें खेदापेक्षां समाधानच अधिक मानणारा व आयरिश सभासदांच्या बाजारबुणग्यांवर सेनापतीप्रमाणें करडी हुकमत गाजविणारा असा एवंगुणविशिष्ट कोणी तरी पुढारी या वेळीं हवा होता व कर्मधर्मसंयोगानें पार्नेल या व्यक्तीमध्यें हे सर्व गुण एकवटले होते, हीच काय ती त्याच्या सर्व सुयशाची गुरुकिल्ली होय असें म्हणावें लागतें. लोकनायक होण्यास त्याला बऱ्याच गोष्टी अनुकूल होत्या. कोणतीहि गोष्ट त्याच्या लक्षांत चट्दिशीं भरे. परिस्थितीचें मर्म ताडणें व तिला सर्वांत अधिक अनुकूल अशा उपायाची योजना करणें, या कलेंत त्याचा हातखंडाच होता. फार बोलण्याचा त्यास कंटाळा असे, त्यामुळें अर्थात् तो जे थोडे शब्द बोले त्यांत कांहीं विशेष व अनिर्वाच्य महत्त्व आहे, असें मानण्याची संवय त्यानें लोकांस

लाविली होती. त्याचे स्वतःचे विचार ठरेपर्यंत ते कोणास कळत नसत, पण तोंडांतून ते बाहेर पडले म्हणजे ते वज्रलेप होत. पार्नेल याचें मन वळविण्याचा असा प्रयत्न कोणी करीत नसे व केल्यास तो फारसा कोणास साधत नसे. केवळ स्वतःच्या सारासार बुद्धीनेंच लोकांच्या मतांस तो जो काय मान देईल तेवढाच मिळावयाचा. त्यानें नेहमीं लोकांस हुकूम करावा, त्याला हुकूम करण्याची महत्त्वाकांक्षा कोणीं बाळगूं नये अशी स्थिति त्यानें लवकरच करून सोडली. पार्लमेंटमध्यें आयरिश सभासदांचा एक गठ्ठा करून, त्याला व्यक्तिशः शिस्तीचा पीळ घालून, आजपर्यंत वाऱ्यावारी दशदिशांना भुरभुर उडणाऱ्या दोऱ्यांचें त्यानें दोरखंड बनविलें. या दोरखंडाच्या काचणीची रग ब्रिटिश पार्लमेंट सभेस जेव्हां सोसेनाशी झाली, तेव्हां मात्र थांबून मागें वळून पाहून, 'तुम्हांला हवें तरी काय ? तुमचा संतोष तरी कशानें होणार ? ' असें आयर्लंडच्या प्रतिनिधींना विचारण्याची तिला बुद्धि झाली. हे गुण त्याच्या अंगीं नसते तर पार्नेल या नांवाचा कोणी सभासद पार्लमेंटमध्यें आहे किंवा नाहीं, हें इतर ग्लॅडस्टनसारख्या सभासदांच्या लक्षांतहि कदाचित् आलें नसतें. कुचेष्टेशिवाय प्रतिष्ठा वाढत नाहीं, ही मराठी म्हण पार्नेल यानें आयरिश राजकारणास अक्षरशः लाविली व परिणामावरून पाहतां ती उत्कृष्ट लागूहि पडली.

एवढें सांगितलें असतां पार्नेलच्या महत्त्वाच्या मीमांसेविषयीं दुसरें कांहीं सांगण्याचें कारण नाहीं. व मौज अशी आहे कीं, एवढें सांगून झालें असतां त्याच्या महत्त्वाविषयीं सांगण्यासारखें असें शिल्लकहि कांहीं उरत नाहीं. राजकीय बाब सोडली असतां लोकांनीं त्यास बहुमान द्यावा अगर त्याजवर प्रीति करावी असे गुण त्याजमध्यें बहुधा नव्हते असें म्हटलें तरी चालेल. द्वेष, द्वेष, द्वेष ! या एकतारीचा एकेरी आवाज मात्र त्याच्या हृदयांत घुमत होता व या आवाजाशिवाय दुसरें कांहीं त्याला स्वतःला अथवा दुसऱ्याला ऐकूं येण्यासारखें नव्हतें. विद्या, कला, धर्म, नीति, परोपकार, तत्त्वज्ञान, व्यावहारिक लोकोपयोग इत्यादि बाबतींत त्याच्या मनाची फारशी गति नव्हती व असली तरी ती कोठेंहि फलद्रूप झाल्याचा पुरावा दिसत नाहीं. त्याचीं चरित्रें वाचणारास या एकेरी राजकारणाखेरीज समाजहितसंबंधीं इतर अमूक एका गोष्टीशीं त्याची सहानुभूति असावी असें दिसूनच येत नाहीं.

व कांहीं अंशीं तो मनुष्यसमाजद्वेष्टा होता, असेंच उलट दिसून येतें. या सर्व गोष्टींमुळें त्याचा देशाभिमान कोणत्या दर्जाचा होता, याविषयीं त्याच्या हयातींत व त्याच्या मरणोत्तर पुष्कळ लोकांनीं उघड शंका काढल्या व चिकित्सक बुद्धीनें चर्चाहि केली. परंतु त्यानें जें केलें तेवढें त्याच्या राष्ट्रास उपयोगी पडलें; ही मात्र गोष्ट निर्विवाद आहे !

ओकॉनेल व पार्नेल यांच्यामधील साधर्म्य व वैधर्म्य लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. दोघेहि मुख्यतः पार्लमेंटांत कायदेशीर असेंच काम करणारे होते. आपलें कार्य अखेर पार्लमेंटाच्या द्वारें व तिच्याच हातून घडून येणार असा त्यांचा भरंवसा होता व तेंच घडवून आणण्याची त्यांची महत्त्वाकांक्षा होती. परंतु पार्लमेंट ही शत्रुपक्षाचे प्रतिनिधींनीं भरलेली सभा आहे; सबब त्यांजकडून आपखुषीनें असें कांहीं मिळणारें नाहीं; व याकरितां त्यांच्याशीं कायद्यास धरून तो ओढून ताणूनहि भांडलें पाहिजे असें दोघांसहि वाटे. दोघांनींहि पार्लमेंट सभेला आपण भितों अगर तिचा आपणाला बाऊ वाटतो असें कधींहि दाखविलें नाहीं. तर आपणास नांवें ठेवणाऱ्या, निंदा करणाऱ्या व पाण्यांत पाहणाऱ्या पांचशें सभासदांवर ते दोघेहि तुटून पडत व ‘ लांडगेतोड ’ करीत. दोघांचीहि इच्छाशक्ति, करारीपणा व धैर्य हीं कांहीं विलक्षण होतीं; परंतु या दोघांमध्यें फरकहि पुष्कळ होता. ओकॉनेल हा अधिक बुद्धिवान् व लोकांत खरोखर मिळूनमिसळून काम करणारा होता. ओकॉनेलच्या पाठीमागें सर्व आयर्लंद असे; तथापि प्रत्यक्ष पालमेंटमध्यें त्याला आपल्या बरोबर मत देण्यास ३०।४० पेक्षां अधिक आयरिश सभासद सहसा मिळत नसत. परंतु पार्नेलच्या शब्दाबरहुकूम वागण्यास व तो सांगेल तशी कवाईत करण्यास कमींत कमी ८० सभासद नेहमीं सज्ज असत. ओकॉनेल आपल्या वक्तृत्वानें आयरिश लोकांस नुसता नाचवीत असे, व कित्येक वेळां आपल्या मनाच्या लहरीप्रमाणें त्यांजकडून परस्पर विसंगत अशा गोष्टीहि करवी. आज त्याच्या भाषणाचा ओघ राजरस्त्यानें वळला, आणि अधिकार, कायदेकानू, सनदशीर चळवळीचे मार्ग वगैरे गोष्टींविषयीं तो बोलूं लागला म्हणजे सर्व समाजांत राजनिष्ठेचा पूर आल्यासारखा दिसून आयरिश लोक अधिकारी लोकांचा सत्कार करून, केवळ प्रेमानें त्यांच्याशीं भांडत असून मोहबतीनेंच काय मिळेल तें घेतील असें वाटे. परंतु दुसरे दिवशीं जर तो ओघ जरा

निराळ्या दिशेनें वळला व अधिकारी लोकांच्या कृष्णकारस्थानाचें तो आविष्करण करूं लागला, म्हणजे मग समाज खळबळून जाऊन चार दोन दिवसांत बंडाचा झेंडा उभारण्यांत येणार अगर लढाईचें बिगुल फुंकलें जाणार असें वाटे. पार्नेलचें धोरण नेहमीं एका प्रकारचें असे. पार्लमेंट व अधिकारीवर्ग हे आयर्लंडचे हितशत्रु असून अडवून घेतल्याशिवाय काडीइतकेंहि कांहीं कधीं ते देणार नाहींत अशी त्याची पक्की खात्री असे. त्यांच्या विरुद्ध त्याची तरवार नेहमीं उपसलेली असे, तथापि कायदेशीर अगर सनदशीर मार्ग सोडून आपण कधींहि कांहीं करणार नाहीं असें त्याचें ब्रीद होतें. कारण बंडाळी वगैरे करण्यास देश असावा त्या स्थितींत नाहीं—म्हणजे लोकांत संपत्ति, त्राण, ऐक्यबळ व भांडणास लागणारी इतर सामग्री नसून केवळ बंडाळीनें लोकांचीं दुःखें मात्र वाढतील असें त्यास वाटे. फीनीअन वगैरे लोकांशीं मिळून तो लँड लीगचें काम करी. कारण जो तो मनुष्य आपापल्यापुरता जबाबदार असतो; आपलें कर्म व कर्मफळ याचा ज्याचा तो मालक व मुखत्यार असतो असें तो म्हणे. लँड लीग ही कायदेशीर आहे, सबब त्यांत मिळून जो त्या संस्थेचें कार्य करील त्यास तींत घेण्यास तो कांहीं प्रत्यवाय करीत नसे. ओकॉनेलचें तसें नव्हतें. बेकायदेशीर अशा कोणत्याहि चळवळींत कोणी उघडपणें अगर गुप्तपणें काम करीत असला तर त्याच्याशीं ओकॉनेल हा संबंध ठेवण्यास राजी नसे व आपल्या 'रिपील' सभेंत अशा माणसांचा शिरकाव होऊं नये अशाविषयीं त्याचा मोठा कटाक्ष असे. पार्नेलचें म्हणणें असें असे कीं, काम झाल्याशीं कारण मग तें कोणीहि करो. ओकॉनेल हा आपल्या मताप्रमाणें लोकमतास वळण लावण्याचा प्रयत्न करी. पार्नेल लोकमतास धरून चाले व लोकांस आपणापेक्षां बरेंवाईट अधिक कळतें, त्यांस सांगायला नको असें तो म्हणे. ओकॉनेल हा पार्लमेंट सभेंत भांडणारा खरा, तरी पण होतां होईतों लिबरल पक्षास मिळून व सांभाळून काम करणारा होता. पार्नेल यानें लिबरल पक्षास स्वतः होऊन कधींहि अनुकूलता दाखविली नाहीं; तर आपल्या बाजूस बहुमत व्हावें म्हणून अगर आयर्लंडच्या हिताकरितां पुढें आणलेल्या बिलास आयरिश लोकमत अनुकूल व्हावें म्हणून लिबरल प्रधानमंडळच त्याची खुशामत करी असें दिसे. ओकॉनेल हा पार्लमेंटमध्यें एकादे वेळेस तरी ख्यालीखुशालींत व खेळीमेळींत येई. पण पार्नेल हा

नेहमीं रुसलेला, उद्विग्न व घाव घालण्यास हत्यार सांवरून बसलेला असा असे. ओकॉनेलला संधि मिळती तर तो प्रधानमंडळांत शिरता, अगर विशिष्ट कार्याकरितां नोकरीहि धरता. एक वेळ जवळजवळ तसा प्रसंग आलाहि होता. परंतु पार्नेल हा जर प्रधानमंडळांतील एखादें पद स्वीकारता तर त्यास लोकांनीं बहुधा शेणमारच केली असती. इतकें पार्लमेंटविरुद्ध त्याच्या वेळीं आयरिश लोकमत क्षुब्ध झालें होतें ! ओकॉनेलचा असा प्रयत्न असे कीं, आपल्या मताखेरीज इतर मत देशांत प्रचलित असूंच नये. पार्नेलचें तसें नव्हतें. तो लोकमताचा मुख्य प्रवाह तेवढा धरून बसे. मग अवांतर कोणीं कांहीं ज्याच्या त्याच्या मताप्रमाणें केलें तर त्यांत तो मन घालीत नसे. ओकॉनेलला प्रामाणिकपणानें असे वाटे कीं, इंग्लंदचा व आयर्लंदचा संबंध राहणें यांतच आयर्लंदचें खरोखरचें हित आहे. पार्नेल या बाबतींत मुळीं लक्षच घालीत नसे. तो म्हणे कीं अमुक एक गोष्टी आयर्लंदास मिळाल्या पाहिजेत—मग त्या हा संबंध राहून मिळोत अगर त्या मिळण्यांत हा संबंध तुटण्याचा प्रसंग आला तरी हरकत नाहीं. ओकॉनेलच्या मता-प्रमाणें ‘ रिपील ’ करणें अगर न करणें ही गोष्ट उभय राष्ट्रांच्या सलोख्यानें होतां होईतों व्हावी; पार्नेल म्हणे कीं, आयर्लंदचें स्वतंत्र पार्लमेंट इंग्लंदनें बुडविलें त्या अर्थीं आयरिश लोकांना काय हवें व काय नको हें त्यांचें त्यांनीं ठरविलें पाहिजे. व ते मागतील तें इंग्लंदनें दिलें पाहिजे. ओकॉनेल हा गुप्त मंडळ्यांचा उघड निषेध करी व त्या त्यास मनापासून आवडतहि नसत. पार्नेल यासहि गुप्त मंडळ्या व गुप्त वध यांचा मनापासून तिटकारा असे; परंतु त्याचें धोरण असें असे कीं तो त्यांजविरुद्ध मुद्दाम होऊन उघडपणें बोलत नसे. तो म्हणे, तें काम सरकारचें आहे, आपलें नाहीं. ‘ आयरिश लोक-मताच्या पुढाऱ्यांची मदत घेतल्याशिवाय अधिकाऱ्यांस, तीनशें वर्षें अंमल चालवूनहि, जर शांतता राखतां येत नाहीं तर त्यांनीं आपल्या कामाचा राजीनामा द्यावा व राज्यकारभाराचें काम या पुढाऱ्यांकडे सोंपवावें. परंतु आपण अधिकार गाजविणार व त्याच्या दुष्परिणामापासून होणारा शांतता-भंग वांचविण्याचा प्रयत्न करून पुढाऱ्यांनीं मात्र आपणास लोकनिंदेस पात्र करून घ्यावयाचें हा न्याय कुठला ? ’ असें तो विचारी. ओकॉनेल याला आपण नुसता पुढारी नसून राजा आहों असें वाटे व लोकांवर निग्रहानुग्रह

करण्याचा अधिकार पुढाऱ्यास येतो असें तो समजे. पार्नेलचें मत असें होतें कीं, पुढाऱ्यांनीं चळवळ करण्याचें आपलें काम आपण करावें. 'जोंपर्यंत अनुग्रह करण्याचें साधन आपले हातीं नाहीं तोंपर्यंत पुढाऱ्यांनीं निग्रह करण्याचे भानगडींत तरी कां पडावें ?'

पार्नेलच्या वेळीं आयरिश पक्ष पार्लमेंटांत जितका प्रबल होता तितका तो पूर्वीं कधींहि नव्हता. १८९० सालीं आयरिश पक्षांत भांडणें होईपर्यंत पार्नेलनें आयरिश सभासदांची अशी कांहीं विलक्षण जूट ठेविली होती कीं, ते सर्व मिळून पार्लमेंट सभेस केव्हां केव्हां भारी होत. त्याच्या अनुयायांत त्या वेळीं बिगर, विलियम ओब्रायॅन, हॅरिंगटन, रेडमंड, टिमहिली, सेक्टन, बॅरी, मॅकार्थी, ओकॉनर, जॉन डिलन, सलिव्हन, वगैरे निवडक मंडळी असत. हे बहुतेक लोक हुषार वक्ते, वादविवादांत पटाईत व कसलेले लेखक असे असत. ओकॉनेल हा स्वतःच कामकाजात वाघासारखा असे, परंतु तो एकटा असल्यामुळें त्याच्या हल्ल्यांचा परिणाम केव्हां केव्हां होत नसे. परंतु पार्नेलच्या अनुयायांची ही टोळी मोठी कठिण होती. व तिला हल्ल्यांत यश आलें नाहीं असें सहसा कधीं होत नसे. पार्लमेंट सुरू झालें म्हणजे मग काम असो नसो, ही आयरिश मंडळी आपापल्या जागीं दबा धरून बसे, व केव्हां गनिमी काव्यानें तर केव्हां उघड एकजमावानें तोंड देऊन काय साधेल तो हात ते साधून घेत. त्यांचा पुढारी पार्नेल याला पार्लमेंटच्या कामकाज करण्याच्या कायद्यांतील बिगेंर्बिगें माहीत असत, व कोठें संधि सांपडेल तेथें डाव साधण्यास तो डोळ्यांत तेल घालून टपून बसे. योग्य संधीचा इषारा मिळतांच त्याची मंडळी वादांत घुसून, केव्हां टाळ्या वाजवून, केव्हां हास्यकारक उद्गार काढून, केव्हां भाषणें करून, केव्हां पार्लमेंटचें काम थांबविण्याच्या सूचना पुढें आणून अशा रीतीनें चालत्या गाड्यास ते खीळ घालीत. पार्लमेंटमध्यें नेहमींच बहुधा वादविवाद चालावयाचा. त्यांत आयर्लंदचा संबंध नसावयाचा, व अर्थात् कोणास जय मिळाला व कोणाचा पराभव झाला याजबद्दल त्यांस काळजी करण्याचें कारण नसे. यामुळें त्यांचें अडवणुकीचें काम म्हणजे कोरडी गंमत असे. खुशाल हवें तें बोलावें, हव्या त्या सूचना आणाव्या व हवें तसें मत द्यावें. मात्र या सर्वांत एक मुख्य हेतु साधला म्हणजे त्यांचें काम झालें. तो हेतु

हा कीं कोणीकडून तरी पार्लमेंटच्या कामास उशीर लागावा, अडथळा व्हावा, व अशा रीतीनें प्रधानमंडळानें त्रासून जाऊन आयरिश लोकांच्या मागण्यांकडे लक्ष द्यावें. या अडवणुकीचे कामीं ही आयरिश फौज वाटेल तेव्हां गनिमी काव्यानें भराऱ्या मारून नुसती भालेराई करण्यास, किंवा कंपू करून जमीन धरून चारी बाजूंनीं तोंड देऊन लढाई देत देत एक एक पाऊल पुढें सरण्यास तयार असे. त्यांची कवाईत पुरी बसलेली होती व या सर्व कवाइतीचें श्रेय पार्नेल याजकडे होतें.

—: समाप्त :—

IRISH CHOW-CHOW.

"A Nation's liberty could not be meted and parcelled out in gratitude. No man could be grateful at the expense of his conscience; no woman at the expense of her honour; no nation at the expense of its liberty."

H. GRATTAN.

"Even the complete emancipation of a whole nation is not worth having if it is to be purchased with a single drop of innocent blood."

D. O'CONNELL.

"Mr. Gladstone said that Fenianism taught him the intensity of Irish disaffection. It taught me more and better things. It taught me the depth, the breadth, the sincerity of that love of fatherland, that misgovernment had tortured into disaffection. and misgovernment, driving men to despair, had exaggerated into revolt. The conviction forced itself upon every one that the men whom they saw meet their fate with heroism and dignity were not a mere band of assasins actuated by base motives, but real earnest patriots, moved by unselfish thoughts and risking all in that which they believed to be their country's cause. The lofty faith of their principles and their cause, which breathed through the words of many of them as they braved the sentence which closed upon them all hope, made it impossible for any one to doubt their sincerity—difficult even for those, who most disapproved of their enterprise, to withhold from them the tribute of compassion and respect."

ISSAC BUTT.

"Parnell appreciated the energy and earnestness of the Fenians, but turned these qualities to the account of his own movement. He did not try to weaken the force of Fenianism but he diverted it into a channel of his own choosing. Had he attempted to break up Fenianism he would have gone to pieces. He therefore leant on it. He walked on the verge of treason-felony and so won the hearts of many of the rank and file.

"Parnell had the strongest sympathies for Fenianism, but he was resolved not to be managed by the Fenians—nor indeed by any force whatever. He believed profoundly in Fenian help but saw the danger of Fenianism swamping the constitutional movement. He certainly had

no objection to an alliance between Fenianism and Constitutionalism; but he was determined that he should be master of the alliance."

B. O'BRIEN.

"I was convinced of the almost ridiculous inadequacy of the means to the ends; and the results, when compared with the perils incurred, convinced me of the folly and deeply embedded evils of secret conspiracies as a means of freeing Ireland.

"If properly regarded the adhesion of Fenian men to a policy of friendly compromise was a consummation worth more to England than one of her most victorious battles or one of her most opulent dependencies. We (Mr. Parnell and his followers) succeeded in bringing the most fiery advocates of absolute independence to the ways of friendly alliance and conciliation; and in after years the Fenians became the pivot-men of Parnell's battallions and the most reliable of his Parliamentary lieutenants.

"For Parliamentary agitation, represented by dishonest patriots, the young men, who risked their lives and liberties in the rising without a pang, entertained a mingled feeling of ferocity and contempt, which it took many years of *honest moderation* to eradicate, and which would indeed have never been eradicated at all, only that those, who strove to wed the moral and physical force elements together for high and magnanimous national purpose, had to prove their own sincerity by undergoing imprisonment, calumny and death as freely as if they were fighting with arms in their hands."

W. O'BRIEN.

"No greater anxiety can fill the mind of an Irishman than that which surrounds the question as to how and in what temper the Irish at home and in England may use the powers within their reach. Here and there, we may be sure, some errors of impulse, unreason or passion will occasionally be seen and that impatience of result, so characteristic of our race, will betimes break forth. There are men in Ireland, in America and in England, few but not less determined, some of them more desperate than ever, who hope in the breakdown of public effort to have another chance for the resorts of violence. But there are abundant proofs that the great body of the Irish people, in sober but resolute purpose, are determined to work out their national policy by the agencies of public opinion and the weapons of political power."

A. M. SULLIVAN.

"No material improvement or industrial development can ever satisfy Ireland, until Irish laws are made and administered upon Irish soil by Irishmen.

"Though we may obtain and probably will obtain further land reform and educational reform and other advantages for our country by the way, the end and aim of all our policy and all our action is the freedom of our country.

"Let Englishmen understand once and for all that if they cannot govern Ireland by methods of freedom they will not be able to govern Ireland at all."

W. REDMOND.

"The Irish Union was atrocious in its principles and abominable in its means."

C. J. FOX.

"I know no blacker or fouler transaction in the history of man than the making of the union between England and Ireland.

"The union with Ireland has no moral force. It has the force of law no doubt, but it rests on no moral basis.

"I could not of course support Butt's movement. I had no evidence that Ireland was behind it. Parnell's movement was very different. When people express their determination in that decisive way you must give them what they ask."

W. E. GLADSTONE.

"The Act of Union is a nullity which no man in Ireland is bound to obey."

PLUNKETT.

"The time has come to substitute the present political policy by one akin to that pursued by the Hungarians, by the Finns, the Poles and other peoples, in political circumstances like to ours."

SINN FEIN.

"We many stop at some half-way house on the way, but Home Rule stands at the end of the road."

J. BRYCE.

"There was an unhappy time when the British Parliament thought itself well employed in crushing out Irish manufactures. It was a cruel and it has proved to be a stupid policy."

A. BALFOUR.

"We can govern India; we cannot govern Ireland. Be it so. Then let Ireland be free. She is miserable because she is unruled.

"Ireland would neither resist courageously nor would she honourably submit."

J. A. FROUDE.

"In the history of Ireland, we may trace with singular clearness the perverting and degrading influence of great legislative injustices and the manner in which they affect in turn every element of national well-being.

"The Union has not made Ireland either a loyal or a united country."

W. E. H. LEKY.

"Government without the consent of the governed is the very definition of slavery."

DEAN SWIFT.

"Whatever may be the ultimate verdict of history upon the long struggle of the majority of the Irish people for self-government, the picture of a small country with large aspirations giving of its best unstintingly to the world, while gaining for itself little beyond sympathy, will appeal to the imagination of future ages long after the Irish question has been buried. It may then perhaps be seen that the aspirations came to nought because they were opposed to the manifest destiny of the race, and that it should never have been expected or desired that the Dark Rosaleen should reign and reign alone. Nevertheless the fidelity and fortitude with which the national ideal has been pursued would command admiration, even if the ideal itself were to be altogether abandoned, or if it were to be ultimately realised in a manner which showed that the methods by which its attainment had been sought were the cause of its long postponement. Whatever the future may have in store for the remnant of the Irish people at home, the continued pursuit of a separate national existence by a nation which is rapidly disappearing from the land of all its hopes, and the cherishing of these hopes not only by those who stay but by those who go, will stand as a monument to human constancy."

SIR H. PLUNKETT.

"All was over with the Celtic nation. Its political annihilation had been completed by Caesar, its national annihilation was already begun and in regular progress. This was no accidental destruction, such as destiny sometimes prepares even for a people capable of development, but a self-incurred and in some measures a historically necessary catastrophe. When the establishment of foreign rule was in contemplation, only single districts offered energetic resistance. When the foreign rule was absolutely established, the attempts to shake it off

were either undertaken altogether without judgment or they were to an undue extent the work of prominent leaders and nobles and were, therefore, immediately brought to an end with the death or capture of their leader. The seiges and guerilla warfare in which elsewhere the whole moral depth of a nation's struggle displays itself were and remained in the Celtic struggle of a peculiarly pitiful character. Every page of Celtic history confirms the pitiful saying that the "Celts boldly challenge future danger but lose their courage before its presence."

MOMMSEN.

"The commercial restraints sapped the industrial instinct of the people, an evil which was intensified in the case of the Catholics by the working of the Penal Laws. When these restrictions upon Irish industries had been removed, the Irish, not being trained in industria habits, were unable to adapt themselves to the altered conditions produced by the industrial revolution as did the people in England. And as for commerce, the restrictions, which had as little moral sanction as the Penal Laws and which invested smuggling with a halo of patriotism, had prevented the development of commercial morality without which there can be no commercial success. It is not, therefore, the destruction of specific industries or even the sweeping of our commerce from the seas about which most complaint is now made. The real grievance lies in the fact that something had been taken from our industrial character, which could not be remedied by the mere removal of the restrictions. Not only had the tree been stripped, but the roots had been destroyed. If ever there was a case in which President Kruger's 'moral and intellectual damages' might fairly be claimed by an injured nation, it is to be found in the industrial and commercial history of Ireland during the period of the building up of England's commercial supremacy."

SIR H. PLUNKETT.

"The cultivation of a spirit of individual independence and self-respect would eventually do more to make Ireland a nation than all the agitations which have ever been. A man is unworthy of the gift of reason who cannot form an independent opinion for himself, and who cannot respect the independent opinion of another. National division is national disgrace. We have had too much of it in the past; let us see that we avoid the cause of it in future. We cannot fight our battles in broken columns.

"Division has been the curse of Ireland. It has accomplished what no foreign fœ or Penal Law could have effected. Division and

difference of opinion are two different matters. If we expect to have national Home Rule we must begin by having domestic Home Rule. We must have the harmony of respect for the opinions of others, and we must begin a more prudent, if not a more civilised, course by never enforcing our own views, political or otherwise, by broken heads. We must have less of the old clan and faction spirit and more of unity. What is true of a family is true of a nation. If the various members of a family do not respect each other, they will certainly not be respected by their neighbours.

" Centuries of depression have induced a national deficiency in an essential matter. Yet we have much in our own power. If we wish Ireland to take her place as a nation we must make her a nation. If we wish for position we must work for it. If we wish for national advancement, we must make individual efforts to attain it.

" It is easier, though it may be questioned whether it is pleasant, to have our greatness made for us than to make it for ourselves. The very virtues of our race are our present embarassment. Our national loyalty has led us to follow those who promise much and do little. Our national pride has made us condone treachery where it has not been too overt. Our national love of ease and indifference to personal discomfort has been a bar to steady industry. Our national vanity has led us to suppose that an old name and an old pedigree are the better for genteel idleness. How then can there be commercial, or what is the same, national prosperity ? "

CUSACK.

" Would it not be more reasonable to mend our state than complain of it ? "

BERKLEY.

" Personal bravery, unequalled among ancient nations, a spirit, free, impetuous, open to all impressions, remarkable intelligence,—side by side with this an extreme susceptibility, want of perseverence, marked dislike to the idea of discipline and order, extreme ostentation and in fine perpetual dissension, the fruit of excessive varrity—these are the traits of Irish character. "

M. THIERS.

फ्रेंच राज्यक्रांति

अनुक्रमणिका

फरेंच राज्यक्रांति

प्रकरण पहिलें

लोकस्थितिवर्णन

क्रांति हा एक अनर्थच—सृष्टीच्या भौतिक चरित्रांत महापूर, धरणीकंप, उल्कापात, इत्यादि उत्पात होतात. त्यांना 'अनर्थ' असें म्हणतात. पण त्यांनाहि अर्थ असतो. राष्ट्राच्या राजकीय इतिहासांतहि असेच 'अनर्थ' मधून मधून होतात. आणि त्यांनाहि अर्थ असतो. या दोनहि प्रकारच्या अनर्थांचा अर्थ सामान्य माणसाला कळत नाहीं. पण तत्त्वज्ञानी लोकांना तो कळल्याशिवाय राहात नाहीं.

'अर्थ' म्हणून जो वर म्हटला त्यांत कार्याचीं मूळ कारणें व नंतरचे परिणाम या दोहोंचाहि समावेश होतो. कारणाशिवाय कार्य उगीच सुखासुखी कसें घडेल? तसेंच जें कार्य दिसण्यांत अनर्थकारक भासतें त्यांतूनहि प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष चांगले असे परिणाम घडतात कीं नाहीं?

अठराव्या शतकाच्या अखेरीस फरान्स देशांत एक प्रचंड राज्यक्रांति झाली. तो अनर्थच ओढवला. पण त्या अनर्थालाहि 'अर्थ' होता. त्याचें यथार्थ वर्णन व तात्त्विक चर्चा करणारीं शेंकडो पुस्तकें इंग्रजी भाषेंत आहेत. पण कोणींहि एकानें तीं सर्वच्या सर्व आजवर वाचलेलीं नाहींत व तीं सर्व वाचणें शक्यहि नाहीं. तथापि त्यांतलीं सर्वमान्य अशीं दहापांच पुस्तकें वाचल्यानें या राज्यक्रांतीची सांगोपांग माहिती मिळू शकते, व योग्य तो बोध होऊं शकतो. म्हणून तीं वाचून त्यांचें साररूप तात्पर्य मराठी वाचकांकरितां देण्याचें योजिलें आहे.

हें तात्पर्य देतांना मुख्यतः हकीकत म्हणजे ऐतिहासिक सत्यस्वरूपाच्या अशा मानल्या गेलेल्या गोष्टी देण्याचा विचार आहे, मतप्रतिपादनाच्या भानगडींत फारसें पडण्याचा विचार नाहीं. विश्वसनीय असा पुरावा डोळ्यांपुढें

असल्यावर सामान्य बुद्धीच्या वाचकालाहि आपल्या परीनें निष्कर्ष काढतां येतो.

एम्. थायरचें मत—फरेंच राज्यक्रांतीचा एक इतिहासकार एम्. थायर म्हणतो कीं, "या क्रांतींतील कोणत्या पक्षाला बरें म्हणावें, कोणत्याला वाईट म्हणावें हें ठरविणें फार कठिण आहे. दोघांहिकडे गुणदोषांची वाटणी जाते हें लक्षांत घेतल्यास निःपक्षपातीपणाला मदत होतेच. परंतु मीं आणखी असेंहि करतों कीं, एकदां मनानें राजपक्षाच्या भूमिकेंत शिरून अंतर्मुख होऊन विचार करतों, व नंतर तीच गोष्ट प्रजापक्षाच्या भूमिकेंत मनानें शिरून करतों." आत्मौपम्याचें जें हें तत्त्व एम्. थायर यानें सुचविलें तें बरोबर आहे. राज्यक्रांतीच्या वेळीं व त्यानंतर लगेच जे ग्रंथकार झाले त्यांना विकारवशता टाळतां आली नसेल. पण आतां दीडशें वर्षांनीं क्रांतिविषयक उलटसुलट सर्व कांहीं लिहिण्यासारखें तें लिहून झाल्यावर तरी आधुनिक वाचकाला मन निर्विकार ठेवणें शक्य व्हावें.

निर्विकार दृष्टिकोण—अशा निर्विकार मनानें फरेंच राज्यक्रांतीकडे पाहणाराला हें कबूल करावें लागेल कीं, फरान्समध्यें राज्यक्रांति झाली नसती तरच आश्चर्य ! या क्रांतींत जे अनेक अत्याचार व अनन्वित प्रकार झाले त्यांची क्रूरता पाहून मन विटतें. आणि स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व या उदार तत्त्वांचेंच का हें प्रदर्शन असें विचारावेंसें वाटतें ! पण हे प्रकार किती थोडा वेळ झाले ! आणि उलट पारतंत्र्य, विषमता व जुलूम हीं त्यापूर्वीं किती शतकें अबाधित चालू होतीं ! हें लक्षांत घेतलें म्हणजे क्रांतीला नांवें ठेवणें कठिण होतें.

होणारें टळत नाहीं असें नुसतें ज्योतिषीच म्हणत नाहींत; तर इतिहासकारहि त्याच अर्थाची कबुली देतात. फरेंच राज्यक्रांति टळत होती असें प्रत्येक ग्रंथ-कारानें म्हटलें आहे. आणि त्याचीं कारणेंहि त्यानें दिलीं आहेत. तो असें म्हणतो कीं, फरान्समधील कित्येक वर्गांनीं योग्य वेळीं अवश्य तो समंजसपणा दाखविला असता तर झाला तो प्रकार झाला नसता. पण हें होणार कसें ? फरान्सचीच गोष्ट कशाला ? जगांतल्या कोणत्या वर्गानें पूर्वीं या गोष्टी केल्या ? म्हणजे आधीं समंजसपणा दाखविला ? आणि दाखविला तरी तो योग्य वेळीं दाखविला ? आधीं जाते बुद्धि मग जातें भांडवल. पण ही

बुद्धि जाण्याला मूळ कारण स्वार्थाची हाव ! कधीं नव्हतें तें मिळविलें तर तें एक असो. पण मिळविलें त्याचा त्याग पुढें केव्हां तरी करावाच लागतो हें माहीत असतां मनुष्य तो आपखुषीनें करीत नाहीं. मग दुसऱ्यांनीं तें बळजोरीनें हिसकावून घ्यावें हें ओघानेंच घडतें.

दुसऱ्याला बळजोरीनें हिसकावून घ्यावेंसें वाटेल असें डबोलें फारसें नसणारा एक कनिष्ठ वर्ग प्रत्येक समाजांत असतो. आणि हाच वर्ग संख्येनें सर्वांत मोठा असतो. पण त्याजवळ जें थोडें आहे त्यावरहि जेव्हां वरिष्ठ वर्गाकडून लोभबुद्धीनें आक्रमण होतें तेव्हांच क्रांति घडते. वरिष्ठ वर्गाजवळ आत्मसंरक्षणाचीं साधनें अधिक प्रबल असतात. त्यामुळें ते प्रतिकाराची पराकाष्ठा करतात. पण संख्याबळ हें शेवटीं यशस्वी ठरतें. शिवाय निःपक्षपात बुद्धीनें या कलहाकडे पाहणाऱ्या न्यायी जगाची सहानुभूति सहजच कनिष्ठ वर्गाकडे असते. यामुळें या कलहांत बहुसंख्य लोकांकडून झालेल्या अत्याचारांना माफी मिळते. आणि शेवटीं निकाल लागतो तो एकंदरीनें न्यायाला धरून असल्यामुळें जग वरिष्ठांनाच मुख्यतः दोषी ठरवितें. फ्रेंच राज्यक्रांतींत अत्याचारांचा कहर झाला. पण इतिहासकारांनीं त्यांना फारसें महत्त्व दिलें नाहीं.

क्रांति व रक्तपात—युरोपखंडांत नियंत्रित राजसत्तापद्धतीचा प्रारंभ इंग्लंडनें १६८८ सालीं केला; त्याचप्रमाणें लोकमतप्रदर्शक संघ किंवा सोसायटच्या यांचा प्रारंभ फरान्सनें १७८९ त केला. दोहोंनींहि घडवून आणली ती क्रांतीच होय. पहिली रक्तपाताशिवाय घडून आली व दुसरी घडून येतांना रक्ताचे पूर वाहिले. म्हणून दुसरी अत्याचारी व पहिलीला अनत्याचारी असें म्हणतात. पण त्यांत थोडेंसें हें लक्षांत घ्यावें लागतें कीं, इंग्लंडमधील १६८८ ची क्रांति शांततेनें पार पडली असली तरी तिची पार्श्वभूमिका १६४८ च्या यादवी युद्धांतील रक्तपातानें रंगविलेली आहे. १६४८ तला इंग्लंडचा राजा पहिला चार्लस् आणि १६८८ तला राजा दुसरा जेम्स यांचा स्वभाव सारखाच म्हणजे हट्टी होता. पण चार्लस् राजाविरुद्ध प्रजेनें हत्यार उपसून रणांगणावर जय मिळविला व अखेर राजाचा शिरच्छेद केला, ही अवघ्या चाळीस वर्षांपूर्वीची हकीकत जेम्सच्या डोळ्यांपुढें होती. शिवाय जेम्स हा चार्लस्इतका हट्टी असला तरी त्याच्याइतका

धैर्यशील नव्हता. यामुळें त्यानें पळ काढून प्राण वांचविला आणि क्रांतीची वाट मोकळी करून दिली. नाहीं तर १६८८ च्या राज्यक्रांतीच्या प्रसंगींहि रक्तपात झाल्याशिवाय राहता ना.

क्रांतिकालीन समाजरचना—तात्पर्य, लोभ व स्वार्थलोलुपता प्रमाणाबाहेर गेली म्हणजे राज्यक्रांति ही शांततेनें होऊं शकतच नाहीं. ही गोष्ट जगाच्या इतिहासावरून स्पष्ट होत असल्यानेंच फ्रेंच राज्यक्रांतीचा इतिहास लिहिणारांनीं तदनुषंगिक अत्याचारांकडे दुर्लक्ष करून तींतून काय निष्पन्न झालें याची तात्त्विक चर्चा करण्यावरच मुख्य भर दिलेला आढळतो. त्यांच्या मतें फ्रेंच राज्यक्रांतीनें एका नव्या युगाचा अवतार करविला. या क्रांतीनें नुसती राज्यपद्धति बदलली असें नसून एकंदर समाजरचनाच बदलली. म्हणून त्या क्रांतीच्या पूर्वीं फरान्सची स्थिति काय होती व नंतर ती कशी झाली हें ध्यानांत आणावें लागतें.

क्रांतिपूर्व चार कालखंड—फ्रेंच राज्यक्रांतीपूर्वीच्या दोन हजार वर्षांच्या कालावधीचे चार खंड पडतात ते असे : (१) अज्ञानयुग, (२) मध्ययुग, (३) पुनरुज्जीवन युग, (४) अर्वाचीन युग. पहिल्या युगांत फ्रेंच लोक केवळ रानटी स्थितींत होते. रोमन लोकांच्या ताब्यांत गेल्यानें ते परतंत्र झाले, पण रोमन लोकांच्या संस्कृतीचा लाभहि त्यांना कांहीं घडला. पांचव्या शतकांत रोमन लोक फरान्समधून गेल्यावर त्यांच्याकडून मिळालेली ही संस्कृतीहि लोपून फिरून अज्ञानाचा अंधःकार माजला. नंतर जर्मनवंशीय शार्लमेन यानें फरान्समध्यें बादशाही स्थापली त्याबरोबर फिरून रोमन विद्या व कला यांचा प्रकाश फरान्समध्यें पडूं लागला; पण शार्लमेननंतर लवकरच तोहि लोपून मध्ययुगाला सुरुवात झाली. या युगांत फ्रँक–जर्मन वगैरे लोकांचा रानटीपणा बराचसा गेला होता. परंतु विद्या व कला यांची पूर्वींचीच हीन स्थिति कायम राहिली. तींत प्रगति झाली नाहीं.

क्रांतीचें खरें कारण—नंतर पंधराव्या शतकांत 'पुनरुज्जीवनयुगा'ला सुरुवात झाली. त्यांत विद्या व कला यांचें पुनरुज्जीवन होऊं लागलें, आणि अठराव्या शतकांत म्हणजे राज्यक्रांतीच्या वेळीं तर फरान्समध्यें राजकीय वैभव, विद्या, कला व तत्त्वज्ञान हीं सर्व पुष्कळच उत्कर्षाला पोंचलीं होतीं. परंतु राज्यक्रान्तीचें खरें कारण, एका वाक्यांत सांगावयाचें तर असें कीं,

मध्ययुग व पुनरुज्जीवनयुग या दोहोंमध्यें फ्रेंच जनतेची जी दुःस्थिति माजली होती व अर्वाचीन युगांतहि (इतर रीतीनें देशाचा उत्कर्ष होत असतां)जी हटली नाहीं, तिच्यावर या नव्या विद्या, कला व तत्त्वज्ञान–विशेषतः तत्त्वज्ञान यांनीं झगझगीत प्रकाश पाडून आपली सुस्थिति संपादण्याची वासना सामान्य जनतेमध्यें उत्पन्न केली.

कनिष्ठ वर्गाची असहायता—या दोन पूर्वयुगांत ज्या ज्या वेळीं प्रबळ व सुसंस्कृत मनाचे राजे फरान्स देशांत होऊन गेले त्या त्या वेळीं त्यांनीं दोन गोष्टी चांगल्या केल्या. एक, राजसत्तेचें एकीकरण, व दुसरी, विद्या व कला यांची प्रगति. राजकीय जुलूमजबरदस्ती कमी झाली. परंतु मध्यम वर्ग म्हणजे सरदार, जहागीरदार, धर्माधिकारी यांच्या ताब्यांतील प्रजाजन यांवर होणारा जुलूम थांबला नाहीं. वरून दिसण्यांत देशभर शांतता ! पण शांत दिसणाऱ्या समुद्राच्या पोटांत ज्याप्रमाणें गुप्त प्रवाहांची खळबळ, आणि मोठ्या जलचर प्राण्यांनीं लहान जलचर प्राण्यांना खाण्याचा क्रम चालविल्यामुळें माजणारें युद्ध हीं सुरू असतात, त्याप्रमाणें फरान्स देशाची व जनतेची स्थिति होती. जेव्हां जेव्हां मध्यवर्ति राजसत्ता दुर्बळ होई त्या त्या वेळीं, या मध्यम वर्गावर दडपण घालणारा कोणी उरला नसल्यानें खालच्या वर्गाच्या जनतेची स्थिति अधिकच दुःसह होई.

दहाव्या शतकांत जर्मन-फ्रँक जातींनीं एकाच फरान्स देशांत लहानसहान राष्ट्रें स्थापण्याचा प्रयत्न केला. लष्करी शिस्त व न्याय-मुनसफीची व्यवस्था ढासळली. याचा परिणाम अन्याय बळावला. याला किंचित् उतारा धर्माधिकारी लोकांनीं, प्रथम कांहीं वेळ दिला. तो असा कीं, केवळ ऐहिक सुखाकडे व क्षुद्र स्वार्थाकडे मध्यम वर्गाचें जें लक्ष लागलें होतें तें काढून घेऊन धर्माचाराकडे लागावें असा प्रयत्न त्यांनीं केला. त्यामुळें राजेरजवाडे, संस्थानिक, सरदार, शिलेदार यांनीं पॅलेस्टाइनची पुण्यभूमि अरब, सारासन लोकांच्या हातून सोडवण्याकरितां धर्मयुद्धाच्या मोहिमेवर जाऊन शौर्य, वीर्य, स्वार्थत्याग इत्यादि सद्गुण प्रकट केले. पण परत आपल्या वतनदारीवर येतांच त्यांना स्वार्थ चिकटला. त्याच शौर्यधैर्याचा उपयोग आपल्या संस्थानांतील जहागिरींतील लोकांना त्रास देऊन छळ करण्याकडे होऊं लागला. आणि सर्वांत मौज ही कीं, ज्या धर्माधिकाऱ्यांनीं, राजेरजवाड्यांना, जहागीरदारांना

तात्पुरते स्वार्थपराङ्मुख करून धर्मयुद्धाच्या मोहिमेवर पाठविलें, तेच स्वतः कालान्तरानें ऐहिक सुखांत व सत्ताधिकारांत मग्न होऊन, त्यांनीं स्वतःच्या जहागिरीच काय पण संस्थानेंहि थाटलीं.

सरंजामी पद्धत—जहागिरीची पद्धत, फरान्समध्यें झाली तरी, कशी असेल याची माहिती महाराष्ट्रांतील लोकांस सांगण्याचें कारण नाहीं. ती एके काळीं सर्व जगभर अंमलांत आलेलीच आहे. जहागीर ही मूळ विशेष प्रकारच्या पराक्रमाकरितां दिलेली असूनहि पुढें ती भोगणारांनीं तोच पराक्रम व त्या पराक्रमाचीं साधनें नेहमीं सिद्ध किंवा तयार ठेवावीं यांकरितां ती चालवावयाची असते. पण ती वंशपरंपरेनें चालू राहिल्यास, जहागिरीचें उत्पन्न व जहागिरीच्या मुलुखांतील प्रजेवरचा अधिकार हीं कायम राहतात. मात्र पराक्रम, शिस्त व सैन्याची तयारी हीं वंशपरंपरा चालू शकत नाहींत. आणि न्यायदानाचेहि अधिकार जहागीरदाराकडे असले म्हणजे मग तर जनतेच्या दुःस्थितीला पारावार राहात नाहीं. सरदार, शिलेदार यांना वंशपरंपरा उत्पन्न असलें तरी वाटण्या झाल्यास किती झालें तरी तें थोडेंच असतें. पण बापजाद्यांचा पराक्रम एवढेंच ज्यांचें भांडवल, त्यांनीं मिशांना फुकाचा पीळ भरावा, आळशी बनावें, अपहारबुद्धि ठेवावी, आणि ज्या लोकांशीं सत्तेचा कोणताहि संबंध येत नाहीं अशांवरहि जुलूमजबरदस्ती उगीच करावी अशी संवय त्यांना लागते.

'दास' किंवा 'गुलाम'—उरला वर्ग याखालचा. त्यांना केवळ 'दास' हीच संज्ञा योग्य. हा वर्ग वरच्या वतनदारांच्या आधीन असे. हे वतनदार त्यांच्याकडून असेल नसेल तें लुबाडीत व त्यांना कैदेंतहि ठेवीत. त्यांच्या या जुलमाची दाद वर सहसा कोणी घेत नसे. आतां ही 'दास' संस्था एकट्या फरान्समध्येंच होती असें नाहीं. परंतु फरान्समध्यें ती कळसाला पोंचली होती. आर्वाचीन काळांत हें दास्य नाहींसें होण्याच्या मार्गाला लागलें आहे. त्याचें कारण असें कीं, दास म्हटला म्हणजे धन्यानें त्याला थोडीबहुत तरी भाकरी देऊन सांभाळलें पाहिजे. पण अशा प्रकारें दासाच्या पोटाला देऊन धनीपणा गाजविण्याचें सामर्थ्य ज्यांच्याजवळ राहिलें नाहीं त्यांनीं आपण होऊन आपल्या गुलामांना रजा दिली. शिवाय देशांत उद्योगधंदे वाढून मजुरांची गरज भासूं लागली, तेव्हां दास्यांत असलेले लोक खेड्यां-

तून पळून जाऊन शहरांत राहून, मजुरी करून, उदरनिर्वाह करूं लागले. त्यांना कायद्याच्या जोरावर परत खेंचून आणणें, त्यांच्या धन्यांना अशक्य झालें व तसें करण्याचें कारणहि दिवसेंदिवस वर सांगितल्याप्रमाणें कमी झालें. पण वतनदाराच्या पोटांतच कायम कुळें या नात्यानें जे लोक शेतीचा धंदा करून राहात त्यांजवर वतनदारांचा जुलूम अधिक काळ टिकला. हा दासवर्ग 'सर्फ' या नांवानें युरोपांत प्रसिद्ध आहे. फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या सुमारास वर दर्शविलेल्या कारणांनीं दास वर्गांतील कांहीं भाग स्वतंत्र होत चालला होता. दुसऱ्या कांहींना राजा व सरदार यांच्या कलहांत सरदारांचा पाडाव करण्याच्या बुद्धीनें खुद्द राजाकडून फूस मिळाल्याकारणानें तो सरदार वतनदार वर्गावर उलटी कमान करूं लागला होता. आणि उरलेल्या वर्गाला प्रत्यक्ष कोणी त्राता न भेटला तरी एकंदरीनें सत्ता व अधिकार यांच्याविरुद्ध, तत्त्ववेत्त्यांची शिकवण सुरू झाल्यामुळें, आत्मसामर्थ्याच्या बळावर उद्धार करण्याची उमेद त्यांना प्राप्त होऊन, त्यांनीं दास्यविमोचनाचा उद्योग स्वतःच आरंभिला.

समाजाचे चार विभाग—फ्रेंच समाजाचे स्थूल मानानें चार विभाग होते. राजा, राजदरबार, राजमंडळ, राजपरिवार मिळून एक. दुसरा सरदार, दरकदार, शिलेदार, मोठमोठे जमीनदार यांचा; यांत राजघराण्यांतील लेकवळे, श्रीमंतीनें प्रतिष्ठा पावलेले परदेशी रहिवाशी यांचाहि समावेश होतो. तिसरा समस्त धर्माधिकारी मंडळ आणि चौथा शेतकरी, व्यापारी, उदमी, कामकरी व अर्धवट गुलामगिरींतील लोक. पैकीं प्रत्यक्ष सत्ता पहिल्या तीन वर्गांत वांटून गेलेली असे. येऊन जाऊन या तीन वरिष्ठ वर्गांचीं भांडणें आपापसांत होत तेव्हां या चौथ्या वर्गाला किंचित् महत्त्व येई. कारण भांडणाऱ्या वर्गापैकीं एकाद्याला या चौथ्या वर्गाच्या मदतीची अपेक्षा असे. परंतु मदत घेणाऱ्याचें कार्य साधलें किंवा इतर रीतीनें तंटा मिटला म्हणजे फिरून या चौथ्या वर्गाची उपेक्षा पूर्वीप्रमाणेंच सुरू होई.

कनिष्ठ वर्गीयांचीं बंडें—हा चौथा वर्ग स्वतःकरितां भांडणाला सिद्ध होऊन आपल्या पायावर उभा असा पूर्वी केव्हांच राहिला नाहीं. येऊन जाऊन कोठें कोठें वैतागाच्या चळवळी किंवा सशस्त्र बंडें होत. पण इतिहासकारांनीं नमूद करून ठेवण्याइतक्या महत्त्वाचीं बंडें फार थोडीं झालीं.

पैकीं सन १२५४ सालीं धनगर लोकांचें एक बंड झालेलें नमूद आहे. सेंट लुई राजाच्या कारकीर्दींत तो परमुलुखीं असतां पॅरिसमधील नॉतरदेम नामक धर्ममंदिराच्या अधिकाऱ्यानें आपल्या अधिकाराचा दुरुपयोग करून लोकांचा छळ केला तेव्हां लोक उठले. "देवाचा दृष्टांत झाल्यामुळें आपण पॅलेस्टाइनच्या पुण्यभूमीच्या रक्षणार्थ जाणार आहों असा बहाणा करून त्यांनीं हत्यारांची जुळवाजुळव केली. धर्माधिकाऱ्यांना धाब्यावर बसवून आपलीं धर्मकृत्यें ते आपणच करूं लागले. पण हें बंड लवकरच मोडलें. मात्र सेंट लुई परत आल्यावर त्याच्या मनावर या बंडाचा थोडाबहुत परिणाम होऊन धर्ममंडळाच्या कारभारांत सुधारणा करण्याचें त्यानें कबूल केलें.

त्यानंतर असेंच एक बंड फ्लँडर्स परगण्यांत झालें होतें. त्याचें कारण तेथील सुभेदारानें स्थानिक कारभारासंबंधीं लोकांचे अधिकार काढून घेऊन कामकरी लोकांच्या मजुरीवरहि कर बसविला. तेव्हां बंडवाल्यांनीं बंडाची तयारी केली व राजाकडून सैन्य चालून आलें तरी त्याला टक्कर देण्याचा निश्चय करून, एका लढाईंत हजार बाराशें सरकार-शिपाई मारले. सन १३५९ सालीं चौथ्या वर्गांतील लोकांनीं सरदार वर्गाविरुद्ध चळवळ केली. "सरदार लोक पदरीं लष्कर सांभाळण्याकरितां म्हणून प्रजेनें दिलेल्या करांतील पैसा सरकारी तिजोरींतून घेतात, परंतु लष्कर नीट सांभाळीत नाहींत; सरंजाम नीट ठेवीत नाहींत; शौर्यधैर्यादि गुण लोपल्यामुळें ते शत्रूशीं लढतांना टिकाव धरीत नाहींत; समरांगणावरून पळून येतात; व फरान्सची बेअब्रू करितात;" अशी सरदार लोकांविरुद्ध त्यांची तक्रार होती. इंग्रज व फरेंच यांच्यांतील युद्धांत सरदार लोकांविरुद्ध झालेल्या या तक्रारी बऱ्याचशा अनुभवालाहि आल्या. या चळवळीमुळें राजाला सरंजामदारांच्या व्यवस्थेंत लक्ष घालावें लागलें.

सन १३८१ सालीं मिठाच्या करावरून असेंच एक बंड झालें. करवसुलीमध्यें जुलूम होऊं लागला. यामुळें कर वसूल करणाऱ्या कामगारांना अनेक ठिकाणीं ठार मारण्यांत आलें. हें बंड इतकें वाढलें कीं, राजा व राजमंडळ यांना भीतीमुळें राजधानी सोडून पळून जावें लागलें. इंग्लंडमध्यें वॉट टायलरचें बंड याच वेळीं अशाच कारणांनीं झालें होतें. या इंग्रज बंडवाल्यांच्या मागण्या खालीलप्रमाणें होत्या: "गुलामगिरीची व वेठीची चाल बंद करावी;

राजा व सरदार लोक यांनीं सामान्य लोकांकडून सक्तीनें नोकरी न घेतां वाटल्यास कांहीं ठराविक कर घ्यावा, गोरगरिबांना मनास येईल तो उद्योगधंदा करण्याची मोकळीक असावी." परंतु हीं दोन्ही बंडें पुढें मोडलीं, व बंडाची प्रतिक्रिया म्हणून नवीन कर बसवून जुन्याची वसुली सक्तीनें सुरू झाली. यामुळें जनता फिरून हवालदील झाली.

जुलुमी विषमता—प्रजेला विषमता भासत होती ती मुख्यत: सरकारी कर देण्यासंबंधानें. कारण "गरिबांतल्या गरिबाला चापून कर द्यावे लागत असतां समाजांत जितकें वर वर जावें तितकी अधिक सूट व कराची माफी असा प्रकार दिसे! ज्यांपासून सरकारला एक पैदेखील कर मिळत नसे अशा प्रतिष्ठितांची संख्या सुमारें तीन लाख होती. या लोकांच्या पूर्वजांनीं कोणत्या राजाची काय सेवाचाकरी केली असेल ती असो! ती आज कोणाच्या-हि स्मरणांत राहण्यासारखी नव्हती. पण त्यांना मिळालेल्या सुटी, सवलती व मोठमोठ्या मिळकती या मात्र इतर लोकांच्या डोळ्यांत सहज भरत व खुपत. पण याहिपेक्षां जी विशेष जाचक अशी गोष्ट होती ती ही कीं, वरिष्ठ लोक हे स्वत: सरकारदेण्यापासून मुक्त असतां कनिष्ट प्रजेवर त्यांना विशेष प्रकारचे अधिकार गाजवितां येत. याचीं कांहीं उदाहरणें अशीं :—

(१) गांवांत इनामदारालाच दारू तयार करण्याचा व विकण्याचा अधिकार असून शिवाय गांवच्या लोकांनीं त्याच्याचकडून दारू विकत घेतली पाहिजे, अशी सक्ति असे.

(२) इनामदारानें घरीं दळणाच्या चक्क्या ठेविल्या तर गांवकऱ्यांनीं त्याच्याच चक्क्यांवर, तो लावी त्या दरानें दळण दळून घेतलें पाहिजे अशी सक्ति असे.

(३) गांवच्या हद्दींत कोठें पूल, कोठें नदीवर नाव, कोठें पाणवठा असेल तेथें इनामदाराला टोलनाकीं बसवून दस्तुरी वसूल करण्याची परवानगी असे. गांवांतील विस्तीर्ण गायरानांतून गुरें, झाडाला तोंड न लावितां नुसती वाट चालून गेलीं तरीहि वाटल्यास इनामदाराला दस्तुरी घेतां येई.

(४) इनामदाराच्या घरीं कांहीं कामधाम निघालें तर त्याला गांवचे लोक अगदीं थोड्या मजुरीनें वेठीला धरतां येत; शिवाय कुळें या नात्यानें त्यांनीं देण्याचे कर व इतर चाकरी ही वेगळीच.

(५) इनामदाराचें तें कुळ असो वा नसो, गांवांत कोणीं फळझाडें लाविलीं तर त्यांतील हिश्श्यावर इनामदार बेधडक हक्क सांगे.

(६) गांवांतील शेतांच्या बांध–उंबोळ्या दुरुस्त ठेवण्याबद्दल इनामदार खर्चाकरितां म्हणून कर घेई.

(७) शेतकऱ्यानें पीक कापून खळें घातलें म्हणजे दर दहावीस कणसांगणिक एक कणीस उचलून नेण्याचा अधिकार इनामदाराला असे.

कित्येक वेळां या हक्कांच्या बजावणींत इनामदाराचा विशेष फायदा नसतांहि गांवकऱ्यांना मात्र तो विशेष तोटा वाटण्याचा संभव असे. शिवाय इनामदार गांवीं समक्ष स्वत: राहते तर त्यांची व रयतांची समक्ष गांठ तरी पडती; पण ते आपल्या गांवाला सहसा दर्शनहि द्यावयाचे नाहींत ! त्यांचें मुख्य काम राजधानींत किंवा आसपास राहून राजपरिवाराच्या मिरवणुकींत सामील होऊन मिरवावें ! हवी तशी चैन, उधळपट्टी करावी ! राजांना देणग्या व आहेर देऊन खूष करावें ! पदरीं उगीच हत्यारबंद लोक ठेवून कज्जेदलाली करावी ! आणि या सर्व कामाला त्यांना लागणारा पैसा त्यांच्या मुखत्यारांनीं, मुनीमांनीं, गांवच्या लोकांकडून जुलुमानें वसूल करून पुरवावा अशी त्यांची कदर असे.

उपद्रवी धर्मरक्षक—स्वत:ला धर्मरक्षक म्हणविणाऱ्या धर्माधिकाऱ्यांची स्थितीहि अशीच होती. देशांत सुमारें दीड लक्ष धर्माधिकारी होते. यांपैकीं २५,००० अविवाहित मठवासी व ३५,००० अविवाहित मठवासिनी असत. बाकीचे गृहस्थाश्रमी असून धर्मपीठांचे अधिकार चालवीत. त्यांचीं अधिकारक्षेत्रें हीं लहानसहान संस्थानेंच होतीं. कोणाचें सालिना उत्पन्न चार लाखांचें; कोणाचें पांच लाखांचें; याच्या उलट कांहीं देवस्थानांचें उत्पन्न नित्यनैमित्तिक खर्च भागण्याइतकेंहि नसे. या केवळ धर्मसंस्थानांचें उत्पन्न मिळून सुमारें ८–८॥ कोटी कायमचें ! याशिवाय भाविक शिष्यवर्गाकडून गुरुदक्षिणा म्हणून तितकेंच उत्पन्न दरसाल होई. या सर्व उत्पन्नांत राजानें, सरकारनें तोडून दिलेलें असें थोडें. बहुतेक सगळें जनतेकडूनच मिळणारें. शिवाय धर्माधिकाऱ्यांचें आचरण असावें तितकें शुद्ध नाहीं, व त्यांच्या हातून जनतेचें धर्मकार्य घडावें तितकें घडत नाहीं, हा आक्षेप शिल्लक होताच.

लोभमूलानि पापानि—अशा साधनसंपन्न, उपद्रवी, निरुपयोगी प्रतिष्ठितांना

सरकारदेण्याची माफी ! यामुळें त्यांच्याविषयीं जनतेच्या मनांत किती असंतोष माजत असेल याची कल्पना सहज करतां येईल. धर्मभावनेनें कोणी कांहीं देतो त्याला ऐच्छिक स्वरूप असावें; पण धर्माधिकारी लोभी बनून, त्यांनीं चालू वहिवाटीचे आधारावर न्यायकोर्टांत फिर्यादी करण्यापर्यंत मजल नेली. अशा दाव्यांची संख्या सन १७८८ सालीं सुमारें चार लक्ष होती. ही विषमता खुद्द धर्माधिकारी वर्गांतील, पण कनिष्ठ प्रतीच्या लोकांना ती दुःसह वाटूं लागली होती आणि या एकाच वर्गांत श्रीमंत भिक्षुक व गरीब भिक्षुक असे दोन उपवर्ग बनून या गरिबांनीं या श्रीमंतांचा मत्सर करावा व कलह माजवावा, ही स्थिति सुरू होती. फरान्समध्यें प्रॉटेस्टंट म्हणजे सुधारलेले ख्रिस्ती धर्माचे अनुयायी थोडेसे होते; त्यांनीं तर या विषमतेवर झोड उठविलीच होती; पण आज्ञाधारक, धर्मगुरूंना नांवें ठेवणें हें पाप मानणारे, कॅथॉलिक लोकहि मनांतून या विषमतेला कंटाळलेले होते.

कडक शिस्त आणि प्रबळ संघटन—फरान्समधील ख्रिस्ती धर्मसंस्थेची संघटना पुरातन व अत्यंत प्रबळ होती. एक वेळ राज्यकारभार ढिला पडेल, पण धर्मसंस्थेची शिस्त ढिली पडणें अशक्य होतें. खेडेगांवांतील क्षुद्र पाद्र्या-पासून तों रोममधील पोपापर्यंत एकसारखी साखळी जोडलेली असून, राजाचेंहि हातीं जो अधिकार नाहीं तो धर्माधिकाऱ्याच्या हातीं असे. कारण ते इहलोकीं बहिष्काराची शिक्षा देऊन न थांबतां परलोकीं दुर्गतीची शिक्षा देत ! रोमन लोक फरान्समध्यें शिरले त्यापूर्वीं फरेंच लोक वृक्ष, पाषाण, इत्यादि अचेतन सृष्ट पदार्थांना देव मानून त्यांची पूजा करीत. ती पूजा ते प्रायः उपाध्यायांच्या हातून करवीत. या उपाध्यायांना ‘ ड्रुईड ’ म्हणत. ते स्वाभि-मानी व स्वतंत्रताप्रिय असत. रोमन लोक फरान्समध्यें राज्यकर्ते झाल्यावर त्यांनीं आपला ‘पेगन’ म्हणजे बहुदेवात्मक धर्म फरेंच लोकांवर लादण्याचा प्रयत्न केला. त्याला ड्रुईड लोकांनीं प्रथम जमावानें तोंड दिलें. परंतु तिसऱ्या शतकांत ख्रिस्ती धर्माचा फरान्समध्यें प्रवेश झाला. सन ३१२ त कॉन्स्टंटाईन नामक रोमन बादशहानें खिरस्ती धर्म स्वीकारल्यापासून त्या धर्माला तेज चढलें. सन ४९६ सालीं फरेंच राजा क्लोव्हीस यानें ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला. त्याच्याबरोबर तीन हजार दरबारी लोक व योद्धे यांनीं धर्मांतर केलें. पुढें शार्लमेन बादशहानें ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार सर्व देशभर केला. नवीन

ख्रिस्ती मंदिरांत उपासना व दानधर्म हीं सर्व धर्माधिकाऱ्यांनीं आपल्याच हातीं टेविल्यामुळें त्यांचें संघटन झालें. त्याला कारभाराचें स्वरूप आलें. यामुळें भाविक लोकांवर धर्माधिकारी मंडळाची पकड बसत चालली.

प्राबल्य मात्र अकारण नव्हे—या धर्माधिकाऱ्यांचा एक गुण त्यांच्या अधिकारस्थापनेला विशेष उपयोगी पडला. तो म्हणजे तत्कालीन सर्व विद्यांचें अर्जन व संवर्धन. या विद्यांमध्यें वैद्यकी आणि ज्योतिष यांचाहि समावेश झाला होता. आणि अशिक्षित भाविक मनुष्य या विद्यांनीं कसा भारून व मोहून जातो हें आज सुधारणेच्या काळांतहि प्रसिद्धच आहे. राजे लोक झाले तरी दैविक बाबतींत दुबळ्या मनाचे असतात. तेहि धर्माधिकाऱ्यांचे अंकित झाल्यामुळें त्यांजकडून धर्माधिकाऱ्यांना पुष्कळच हक्क व सवलती आणि आर्थिक मालमत्ता हीं प्राप्त झालीं. या लोकांना लष्करी नोकरी माफ असे. त्यांना सामान्य लोकांप्रमाणें कर द्यावे लागत नसत. दिवाणी, फौजदारी कायद्याच्या कारभारांत त्यांना सामान्य लोकांहून विशेष राखीव हक्क असत. अशा रीतीनें धर्माधिकारी-मंडळ हें बहुमानाचें, अधिकाराचें व सुखाचेंहि स्थान होऊन बसलें. यामुळें बुद्धिमान लोकांना धर्माधिकारी मंडळांत शिरण्याची आवड उत्पन्न झाली. ती इतकी कीं, कोणाला धर्म-मंडळांत घ्यावें, घेऊं नये याविषयीं नियम करावे लागले. दिसण्यांत एक गोष्ट या लोकांच्या मान्यतेला अनुकूल अशी होती कीं, त्यांना दीक्षा मिळाल्या-वर अविवाहित राहून संसारसुखाचा त्याग करावा लागे. ही दीक्षा जन्मभर सांभाळावी असाहि त्यांवर निर्बंध असे. त्याग व संन्यासव्रत यांची छाप कोणत्याहि समाजावर सहजच पडते. हळूहळू या धर्माधिकाऱ्यांचे संघ बनूं लागले आणि सांप्रदायिकपणामुळें त्यांचें संघटन सहजच झालें. त्यांचे मठ हे राजवाड्यांसारखे टोलेजंग असत. आणि समाजाच्या दानधर्मामुळें हे वाडे ऐहिक सुखोपभोगांना अवश्य अशा सर्व वस्तूंनीं समृद्ध असत.

राजाची सत्ता व संपत्ति यांशीं स्पर्धा—सतराव्या अठराव्या शतकाचे सुमारास धर्ममंडळाची केवळ सत्ताच नव्हे तर संपत्तीहि राजांच्या संपत्तीशीं स्पर्धा करूं लागली. आणि फरान्समधील एकंदर जमिनीपैकीं एकपंचमांश इतकी जमीन या धर्ममंडळाच्या मालकीची झाली. या धर्ममंडळांत पोपच्या खालोखाल कार्डिनल, त्याखालीं आर्चबिशप, त्याखालीं आर्च डीकन, बिशप,

वीकन, व्हिकर, पॅट्रिआर्क, प्रीस्ट, कॅनन, अॅबट, प्रायर असे एकाखालीं एक दर्जे होते. हें अधिकारी-मंडळ इतकें फैलावल्यावर त्याचा उपद्रव राजापासून रंकापर्यंत सहजच सुरू झाला. राजा झाला तरी तो धर्मदृष्टचा धर्ममंडळाच्या अंकित! त्याचा राज्याभिषेक व मुकुटदान हीं धर्माधिकाऱ्यांकडून झालीं तर त्यांना पवित्रता व कायदेशीरपणा येई. एकाद्या राजाला आपल्या नावडत्या स्त्रीला सोडचिठी द्यावयाची असली किंवा निषिद्ध मानलेल्या नातलगाच्या किंवा इतर वर्गांतील स्त्री ही आपली बायको करून घ्यावीशी वाटली तर, त्याला धर्ममंडळाचें आर्जव करावें लागे. आणि कांहीं कारणानें त्या दोघांमध्यें विरोध उत्पन्न झाला तर त्याला प्रचंड राजकारणाचें स्वरूप येई.

रयतेला जाच दुस्सह झाला—खुद्द राजाची ही गोष्ट झाल्यावर गरीब रयतेला धर्माधिकाऱ्यांपासून किती त्रास होत असेल याची कल्पना कोणींहि करावी. या अधिकाऱ्यांनीं दिलेल्या शुभ आशीर्वादाचें फल मिळावयाचें तें परलोकांत! तें कोणीं पाहिलें? पण त्यानें बहिष्कार घालून एकाद्याचे घरचे धर्मसंस्कार मना केले म्हणजे त्याला नरकयातना मात्र याच जन्मीं भोगाव्या लागत. विशेष संस्कारांचा प्रसंग नसला तरी, नित्य दानें देण्याघेण्याची चाल इतकी रूढ होऊन बसली कीं, त्याला करपट्टीचें स्वरूप आलें. आणि सामान्य इनामदार, जमीनदार, आपल्या कुळांकडून जितक्या सक्तीनें आपला खंड वसूल करी तितक्याच सक्तीनें हे धर्माधिकारी आपला धार्मिक करहि वसूल करून घेत. शिवाय लोकांकडून पैसे उकळण्याचे नैमित्तिक प्रसंगहि, कांहीं चहाडी—लबाडीनें, तर कांहीं स्वतः धर्माधिकाऱ्याच्या अभिलाषबुद्धीनें उत्पन्न होत. त्याचा एक मुख्य प्रकार असा कीं, धर्मश्रद्धेच्या किंवा धर्माचाराच्या लोपाचा अपराध कोणीं केला अशी फिर्याद किंवा संशय आला, तर एकाद्या न्यायकोर्टाप्रमाणें धर्ममंडळाच्या अधिकारबजावणीला एकदम सुरुवात होई. जगांत पोलीस लोक गुन्हा हुडकून काढतांना कबुली-जबाब घेण्याकरितां आरोपीचा छळ करतात अशी ख्याति आहे, तीच या धर्ममंडळाचीहि होती. या सर्व कारणांनीं सामान्य मनुष्याला धर्माधिकाऱ्यांचा जाच दुस्सह होत होता. तरी वर डोळे करून त्यांजकडे पाहणें शक्य नव्हतें; व अशा गोष्टींत हात घालण्याचा अधिकार राजालाहि नाहीं अशी समजूत होती.

धर्ममंडळाचा जुलूम कसा होत असे याचें वर्णन एका इतिहासकारानें खालीलप्रमाणें केलें आहे. " या पवित्र संस्थेनें नेमलेले लोक शिकारी कुत्र्याप्रमाणें जिकडे तिकडे हिंडत. ते आपलें काम फारच गुप्तपणें व दक्षतेनें करीत. पुष्कळ वेळां तर असें होई कीं, एकाद्या मनुष्यावर मतांतराची तोहमत घेणारा महंतच त्याचा न्याय निवडण्यास कचेरीमध्यें स्वतः बसे. मग काय विचारतां ! महंत इतके अविचारी व निर्दय असत कीं, आरोपित मनुष्यास आपल्या तर्फेचा पुरावा आणण्यासहि ते संधि देत नसत. आणखी असें कीं, आरोपित मनुष्यास गुन्हेगार ठरविण्यांत ह्या न्यायाधिशांचें मोठें हित असे. कारण गुन्हेगारांची जप्त केलेली सारी संपत्ति त्यांच्या हातीं येत असे; आणि त्याच्यापुढें मतांतराच्या गुन्ह्यास्तव चौकशीस आणलेले लोक बहुतकरून जे मोठे धनाढ्य तेच असत."

फरान्सइतकें इतर कोणत्याहि युरोपियन देशांत पोपचें व रोमन कॅथोलिक धर्माचें प्रस्थ माजलें नव्हतें. फरान्सला 'पोपच्या गादीची सर्वांत वडील वारस मुलगी' असें म्हणत. सुधारलेल्या प्रॉटेस्टंट धर्मपंथाला अखेरपर्यंत फरान्समध्यें निव्वळ जगण्यापलीकडे स्थान नव्हतें. मध्यें एक वेळ धर्मसहिष्णुतेचें फर्मान राजाकडून निघालें होतें. पण तेंहि पुढें अधिकारी धर्ममंडळानें रद्द करवून घेतलें. सेंट बार्थोलोमो या साधूच्या पुण्यस्मरणाच्या दिवशीं पॅरिसमध्यें एका रात्रींत प्रॉटेस्टंट लोकांची जी भयंकर कत्तल झाली तिचा तपशील माहीत नसणारांनाहि तिचें नांव माहीत असण्याइतकी ती प्रसिद्ध आहे ! एका फरान्स देशांतच धार्मिक मठांची संख्या सुमारें पांच हजार होती. प्रत्येक मठाकडून, आपल्या क्षेत्रांतील लोकांच्या प्राप्तीचा सहावा अंश, कर म्हणून वसूल करण्यांत येई. त्याबद्दल तसा कायदाच होता. शिवाय भाविक लोक उघड व गुप्त दानें करीत तीं वेगळींच. करांचें व जमिनींचें मिळून पंधरा कोटी उत्पन्न एकंदर धर्ममंडळाला होतें. उत्पन्न लोकांच्या डोळ्यांवर येऊं नये म्हणून तें शक्य तितकें लपवून छपवून ठेवण्याचा प्रयत्न धर्ममंडळ करी आणि कोणीं त्यावर श्रीमंतीचा आरोप केला तर "आम्ही काय मठवासी लोक; त्याग हाच आमचा धर्म. आणि कोठें कांहीं किडूकमिडूक ठेविलेलें आमच्याजवळ असलेंच तर तें लोकांच्या धार्मिक कल्याणाकरितांच सांभाळलेलें आहे" हें उत्तर ठरलेलें असे. पण खून हा जसा

उघडकीला आल्याशिवाय राहात नाहीं म्हणतात त्याप्रमाणें ही संपत्ति प्रकट झाल्याशिवाय राहात नसे. कारण कित्येक वरिष्ठ धर्माधिकारी स्वभावानें सुखलोलुप असल्यामुळें, ते आपल्या मठांतून राजांचें ऐश्वर्य थाटीत. नांव देवाचें, पण विलास बुवाचे ! यामुळें धर्माधिकाऱ्यांविषयीं पूज्यबुद्धि नष्ट होऊं लागली होती. शिवाय त्यांच्या हातून जे सामाजिक अन्याय घडत त्यांनीं धर्मानें गांजलेल्या गरीब जनतेच्या काळजाला झालेल्या जखमांतून मधून मधून द्वेषाचें मीठ भरलें जाई. यामुळें पुढें क्रांति झाली, तेव्हां धर्ममंडळाच्या मुळावर कुऱ्हाड घालण्यांत आली, व हा खालचा वर्ग जनतेला जाऊन मिळाला. असो.

पंधराव्या शतकांत फरेंच जनतेची काय स्थिति होती याचें वर्णन एका तत्कालीन ग्रंथकारानें खालीलप्रमाणें केलें आहे :

सामाजिक अन्यायाची भर—"सध्यां मिठावर सुद्धां कर होता. यावरून सर्वसाधारण सरकारी करांची कल्पना होईल. मिठावर कर आणि मीठ विकत घेण्याची सक्ति, असा दुहेरी जाच होता. आणि करवसुलीच्या मिषानें राजसेवकांनीं वाटेल त्यांच्या घरांत शिरावें, वाटेल त्या जिनसांत हात घालून पाहावें, असा धुडगूस घालण्यांत येई. इतर रीतीनेंहि अव्यवस्था होतीच. गांवगन्नाचे रस्ते अगदीं खराब. एका जिल्ह्याची दाद दुसऱ्या जिल्ह्याला लागावयाची नाहीं. एका जिल्ह्यांतून दुसऱ्या जिल्ह्यांत व्यापारी माल नेणेंआणणें अगदीं कठिण होऊन बसे. अशा रीतीनें देशांत अराजक नसतांहि, नुसती अव्यवस्थाच अराजकतेइतकी भयंकर झाली होती. आणि खुद्द राजाचा जुलूम म्हणण्यासारखा नसतांहि, समाजांतील वर्गांचाच एकमेकांवर इतका जुलूम होई कीं, त्यापुढें राजाचा जुलूम पुरवला.

"एकाद्या मेंढवाड्यामध्यें सिंह, लांडगे, चित्ते, वगैरे हिंस्र पशू शिरून गरीब मेंढरांचा नाश करितात, तसा सरदार लोकांनीं गोरगरिबांचा नाश चालविला होता. राजाकडे भांडण नेलें तर कांहींच जबाब मिळत नसे. मात्र उलट मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानें, राजाची गरज भागविण्याकरितां, लोकांच्या मागें पैसावसुलीचा तगादा सुरू असे. करवसुलीचा प्रसंग म्हणजे तो बहुधा मारामारीचा किंवा जाळपोळीचा प्रसंग होई. पण अशानें लोकांची स्थिति कायमची सुधारत नसे."

संघे शक्तिः कलौ युगे—याला प्रतिकार म्हणून कांहीं धंदेवाले लोकांच्या जुटी किंवा संघ असत. त्यांचें थोडेंसें साहाय्य प्रजेला राजाविरुद्ध भांडणाच्या कामीं केव्हां केव्हां होई. प्रथम हे संघ आपल्या व्यापाराचें शत्रूपासून रक्षण करण्याकरितां होते. पुढें त्यांचा उपयोग आपापसांतील व्यवहाराचे नियम करण्याकडे होऊं लागला. अशा रीतीनें वाढत चाललेल्या संघटनेचें भय राजांना वाटूं लागून, असे व्यापारी संघ करण्याला परवानगी पाहिजे असा नियम करण्यांत आला !

याशिवाय सामान्य लोकांनींहि सरदार लोकांच्या जुलुमाला आळा घालण्याकरितां आपापले संघ कोठें कोठें केलेले असत. त्या संघांना 'कॉम्यून्स' असें म्हणत. ही संघांची पद्धत दहा ते चौदा शतकापर्यंत एकसारखी चालू होती. जुलुमानें गांजलेले शेतकरी रानावनांत गुप्तपणें जमून जुलुमाचा प्रतिबंध कसा करावा याविषयीं चर्चा व ठराव करीत. कालांतरानें ठिकठिकाणचे हे संघ आपले प्रतिनिधी निवडीत. त्या प्रतिनिधींच्या सभा भरूं लागल्या. संघांतील शिस्त कडक असे, पण ती सांभाळली जाई. या शिस्तीमुळें त्यांचें सैन्य वाटेल तेव्हां जमून खडें होई. लोकांपाशीं सरदारांसारखीं चांगलीं हत्यारें नव्हतीं तरी संख्याबळ भरपूर असे.

संघांची कामगिरी—या संघांचा कटाक्ष एकटया सरदार वर्गाविरुद्ध असल्यामुळें, ज्या ज्या वेळीं फरेंच राजांना सरदारांचें पारडें हलकें करावेंसें वाटे, तेव्हां तेव्हां तेहि या कॉम्यून्सना आश्रय देत. कित्येक धर्माधिकाऱ्यांनींहि याच हेतूनें त्यांना मदत केली. क्रमानें या कॉम्यून्सना चांगलें स्वरूप आलें. या चळवळीमुळें सामान्य जनतेला आपली योग्यता व हक्क यांची जाणीव उत्पन्न झाली. राज्यामध्यें प्रातिनिधिक संस्था निर्माण होण्यास या कॉम्यून्सचा उपयोग झाला. आणि पुढें राज्यक्रांतीच्या प्रसंगीं तर या कॉम्यून्स संघांनींच देशभर क्रांति पसरविण्याचें काम यशस्वी रीतीनें केलें. सरदार लोकांशीं भांडून व त्यांचें वर्चस्व कमी करून, त्या कॉम्यून्सनीं प्रथम राजसत्ता प्रबळ होण्याला एक प्रकारें मदतच केली खरी; परंतु स्वतःच्या संघटनेनें जें बळ त्यांनीं कमाविलें त्याचा पुरा फायदा त्यांनीं राज्यक्रांतीच्या वेळीं स्वतःला करून घेतला.

प्रकरण दुसरें

बड्या पार्लमेंटची बैठक

राज्यक्रांतीपूर्वी फरान्स देशांतील लोकस्थिति कशी होती, आणि या स्थितींत सुधारणा होण्याला कायदेशीर व संघटित साधनांपैकीं धंदेवाल्यांचे संघ आणि कॉम्यून्स यांचा किती मर्यादित उपयोग होत असे हें मागील प्रकरणांत सांगितलें. आतां पार्लमेंट्स व स्टेट्स-जनरल (म्हणजे प्रांतिक व राष्ट्रीय लोकसभा) यांचा उपयोग किती झाला हें पाहूं.

लोकसभेचा इतिहास—राजसत्तेविरुद्ध प्रजेनें चळवळ करण्याची एक ठराविक जागा पार्लमेंट म्हणून बहुतेक युरोपियन देशांत पूर्वापार होती. तिला कांहीं अंशीं प्रातिनिधिक स्वरूप असे. पण वस्तुत: राजानें भरविलेल्या 'दरबार' चाच तो एक प्रसंग होय. तशा प्रकारची एक सभा फरान्समध्यें चौदाव्या शतकापासून भरत असल्याचा दाखला मिळतो. या सभांचे दोन वर्ग असत. एक 'पार्लमेंट' या नांवाची पण प्रांतिक; व दुसरी 'स्टेट्स–जनरल' म्हणजे राष्ट्राची. या सभांचा उगम जितका प्रजेच्या स्वातंत्र्यबुद्धींत तितका राजे लोकांच्या स्वार्थांतहि होता! फरँक लोक प्रथमपासूनच स्वातंत्र्यप्रिय असत. त्यांना जुलुमी अंमलाचा तिटकारा असे. होतां होईतों निरनिराळ्या टोळ्यांतून सत्ता विभागलेली राही. राजपद म्हणून ते सहसा स्थापूं देत नसत. आणि राजा करणेंच झाला तर आपल्या इच्छेला येईल त्याला करीत. 'लोकनियुक्त राजपदा'ची ही वहिवाट फरान्समध्यें फार जुन्या काळापासून होती. पुढें पुढें 'राजवंश' स्थापित झाले, तथापि प्रत्येक राजाला प्रजेची औपचारिक तरी संमति मिळाल्यावरच राजमुकुट डोक्यावर घालतां येई. तसेंच कायदे करणें व अंमलबजावणी करणें या कामीं कांहीं भाग घेतां यावा म्हणून मधूनमधून लोकसभा भरविण्याचा आग्रह प्रजा धरीत असे. या सभांना येणाऱ्या दरबारी लोकांतहि सामान्य जनतेच्या डोक्यावर असलेल्या तीन सामाजिक वर्गांच्या प्रतिनिधींचाच भरणा अधिक असे. शार्लमेनसारखा एकादा राजा प्रबळ असल्यामुळें तो आत्म-विश्वासाच्या बळावर, अशा सभा वर्षांतून दोन दोन वेळहि भरवी. पण

त्याच्यानंतर जे राजे दुर्बळ निघाले त्यांना आत्मसामर्थ्याचा विश्वास व आधार नसल्यामुळें ते या लोकसभा भरविण्याचें टाळीत. कारण दरबार म्हटला तरी त्यांत थोडीबहुत हक्कांची किंवा गाऱ्हाण्यांची चर्चा होणारच, आणि या चर्चेंत प्रजेचा पक्ष, युक्तिवादांत का होईना, सरस किंवा सबळ ठरला तर राजाची मानहानि होण्याचा प्रसंग यावयाचा. शिवाय 'दरबारी' लोकांनींच का होईना जमावानें कांहीं मागण्या केल्या तर त्यांना सर्वस्वीं नकार देणें राजालाहि जड जावयाचें, म्हणून असला कठिण प्रसंगच नको या बुद्धीनें दुर्बळ राजे या सभा सहसा भरवीत नसत. अशा रीतीनें या सभा कित्येक शतकें बंद पडल्या. याच काळांत सरदार लोक शिरजोर झाल्यामुळें राजा व प्रजा यांचा संबंध बराचसा तुटला. यामुळेंहि लोकसभा भरविण्याचें कारण कमी झालें. बऱ्याच वर्षांनीं सन १३०२ मध्यें चौथ्या फिलिफ राजाच्या कारकीर्दींत पहिली स्टेट्स–जनरल भरली. यानंतर १३०८ ते १५०१ पर्यंत निरनिराळ्या कालावधीनें लोकसभा भरत. पण त्यांतील कामें पाहिलीं तर तीं पुष्कळशीं राजाचा स्वार्थ साधण्याचीं असत. उदाहरणार्थ, पोपशीं भांडण जुंपलें तर आपल्या धोरणाला राजानें लोकसभेकडून संमति मिळवावी. सरदार लोकांना राजानें शिस्त लावली तर तिला प्रजेनें संमति द्यावी. नवीन कर बसविण्यास व युद्धाकरितां पैसा खर्चण्यास प्रजेकडून संमति घ्यावी.

चोर सुटला, आणि संन्यासी...—सन १७८९ च्या प्रारंभीं फरेंच राजा सोळावा लुई यानें अशाच हेतूनें लोकसभेची बैठक भरविली व तेथपासूनच राज्यक्रांतीच्या प्रत्यक्ष इतिहासाला प्रारंभ होतो. कोणताहि राजवंश घेतला तर त्यांत चांगल्यापेक्षां वाईट व्यक्तीच अधिक निर्माण होतात. फरान्स-वर पांचचार निरनिराळ्या राजवंशांनीं राज्य केलें. त्यांत शार्लमेन, चौथा हेन्री, असे नांव घेण्यासारखे राजे थोडेच झाले. चौदाव्या लुईसारख्या कांहीं राजांचीं नांवें लोकांच्या तोंडीं आहेत, पण तीं त्यांच्या सद्गुणांपेक्षां व प्रजा-वात्सल्यापेक्षां त्यांच्या वैभवसंपन्नतेच्या कीर्तीमुळेंच आहेत. फरेंच राज्य-क्रांतीपूर्वीं लागोपाठ गादीवर बसलेल्या दोन राजांपैकीं पंधरावा लुई हा अत्यंत मिजासी, बदफैली व बदमाष असा होता. आणि सोळावा लुई हा भिडस्त, पापभीरु व प्रजावत्सल होता. पण पहिल्याला न भोगावा लाग-

णारा छळ व दुःख हीं दुसऱ्याच्या वांट्याला आलीं. दैवयोग हा असाच कांहीं चमत्कारिक असतो! सोळाव्या लुईच्या अंगीं दोष एकच होता, तो हा कीं, तो बायकोच्या मुठींत असून तिच्या तंत्रानें बेसुमार खर्च करी व राजमंडळांत नालायक लोकांचें प्रस्थ माजूं देई.

राजाचें औदार्य गरिबांच्या मुळावर—लुई भिडस्त असल्यामुळें राजपरिवारांतल्या लोकांपैकीं ज्यानें जें मागावें तें त्यानें द्यावें. हजार तर हजार, लाख तर लाख. या लोकांनीं राजाच्या सहीच्या वराता फडणविसावर नेऊन लावाव्या, आणि त्यानें खाका वर करून मोकळी तिजोरी दाखविली म्हणजे त्यांनीं त्याला शिव्या देत उठावें. करवसुलीच्या कामावर पठाणवजा दोन लक्ष निर्दय लोक देशभर वावरत असत. लोकांना वाटे टोळधाड पुरवली पण ही नको. जप्तीवॉरंटावरोबर माफीपत्रकांचाहि वर्षाव देशभर होई. मात्र पहिली गरिबांना लुबाडायला व दुसरी श्रीमंतांना सांभाळायला!

या दोघांहि राजांच्या कारकीर्दीत उत्पन्न कमी व खर्च त्याहून फार अधिक अशी स्थिति पुष्कळ वर्षें चालू राहिल्यानें दिवाळखोरीचा प्रसंग आला होता. तो टाळण्याकरितां हा नाहीं तो असे अनेक प्रधान (डी मॉपो, टर्गो, नेकर) एकामागून एक नेमले गेले. पण केवळ फडणविशीच्या चतुराईनें ऐनजिनसी पैसा कसा कोठून उत्पन्न होणार? कर देण्याचें त्राणच प्रजेच्या अंगीं उरलें नव्हतें. रक्त संपलें तरी जळु किंवा गोचीड तोंड फिरवीत नाहीं, या न्यायानें राजा आपल्या फडणविसाकडून करवसुलीच्या नव्या नव्या सूचना मागवीत असे. आणि फडणवीसहि आपलीं डोकीं खाजवून व बुद्धिसर्वस्व खर्च करून कांहीं युक्त्या सुचवीत. पण युक्ति कोणतीहि असली तरी खुद्द प्रजेकडून, या नाहीं त्या उपायानें निदान औपचारिक, संमति मिळविल्याशिवाय नव्या कराचा एक पैसाहि वसूल होणें शक्य नाहीं हें राजमंत्र्यांना कळून चुकलें होतें.

वरिष्ठ वर्गांची सभा—या कार्याकरितां प्रथम वरिष्ठ वर्गांची सभा बोलवावी असा सल्ला फडणवीस कॅलोन यानें सोळाव्या लुई राजाला दिला. त्याप्रमाणें ही 'नोटेबल्स' ची सभा ता. २२ फेब्रुवारी १७८७ रोजीं भरविण्यांत आली. या सभेचे १४४ सभासद असून तिचे आठ विभाग होते. या सभेपुढें राजमंत्र्यानें उदारमतवादित्वाचा बाहणा करून, पूर्वीं मुख्य प्रधान टर्गो यानें सुचविलेल्या सर्व राजकीय सुधारणा अंमलांत आणण्याचें आश्वासन दिलें.

पण नंतर खिशांतला गुलदस्त बाहेर काढून असें सांगितलें कीं, "सुधारणा करण्यालाहि पैसा लागतो. तो यापुढें नवीन मिळण्याचा मार्ग म्हणजे फरान्समधील सरसकट जमीन धारण करणारांवर कर बसविणें हा होय. आणि कर सरसकट बसवावयाचा तर खालच्या वर्गाप्रमाणें वरिष्ठ वर्गानेंहि तो आपल्या स्वतःवर बसवून घेण्यास तयार झालें पाहिजे." हें पिलू बाहेर पडतांच हे बडे दरबारी बुजले व बिथरले. कांहींनीं जुन्या करांचा खर्च कसकसा झाला याचे हिशेब मागितले; कांहींनीं स्टेट्स--जनरलची, म्हणजे सर्वांत बड्या राष्ट्रीय पार्लमेंटची, बैठक भरल्याशिवाय नवे कर बसवितांच येत नाहींत अशी कायदेशीर हरकत पुढें मांडली. खुद्द पॅरिस (नगर)च्या पार्लमेंटनें या हरकतीस जोरानें पाठिंबा दिला. अशा रीतीनें 'बड्या दरबारा'ची ही सभा निष्फळ ठरली. यावर राजानें रागावून एप्रिलमध्यें कॅलोनला बडतर्फ करून त्याचे जागीं ब्रिन्ने याची नेमणूक केली. पॅरिसची पार्लमेंट ही कायमच्या स्वरूपाची संस्था असून अत्यंत बलिष्ठ होती. आणि तिच्या पुढारीपणानें फरान्समधील इतर छोट्या बारा प्रांतिक पार्लमेंटांनींहि स्टेट्स-जनरल सभा बोलवावी असा आग्रह धरून तसे ठराव करून वर पाठविले. बरीच झटापट होऊन '१७९१ च्या जानेवारींत मी ही बडी सभा भरवीन' असें राजानें आश्वासन दिलें. परंतु त्यापूर्वीं राजा आपल्या अधिकारांत हुकुमावर हुकूम सोडूं लागला. प्रधान ब्रिन्ने याला पदभ्रष्ट व्हावें लागलें. फिरून एकवार जुना राजमंत्रि व फडणवीस नेकर याचीच नेमणूक करणें राजाला भाग पडलें. पण त्यानेंहि पॅरिस पार्लमेंटची सूचना ग्राह्य मानून स्टेट्स-जनरल लवकरच बोलवावयाची शिफारस केली. जुलै १७८८ मध्यें स्टेट्स-जनरलचे जुने दाखले धुंडाळून काढण्यास सुरुवात झाली. कारण पावणेदोनशें वर्षांत ही सभा न भरल्यानें, म्हणजे सहा सात पिढ्या मध्यें गेल्यानें, दप्तरखान्यांत जुन्या दाखल्यांचें संशोधन करणेंच प्राप्त झालें.

स्टेट्स-जनरल भरविण्याचें पर्यवसान कांहीं एका प्रकारच्या क्रांतींत मात्र (प्रत्यक्ष पुढें झाली त्या प्रकारच्या नव्हे) होणार हें सर्वांनाच कळून चुकलें होतें. सर्व वर्गांना क्रांति हवीच होती. पण राजाला पायबंद घालावा म्हणून सरदारांना ती हवी होती; सरदारांना दडपण्याकरितां धर्ममंडळाला ती हवी होती; आणि धर्ममंडळाचा नाश करण्याकरितां

कनिष्ठ वर्गाला ती हवी होती. एकटा कनिष्ठ वर्ग मात्र असा होता कीं, त्याला बुडवावें म्हणणारा त्याहून खालचा असा वर्गच नव्हता! तथापि जमिनीला टेकलेला भागच म्हणतो "गाडा चालूं लागूं दे" "क्रांति सुरू होऊं दे!"

नेकरचा सल्ला—सन १७८८ साल संपत आलें. तों एक दिवस (डिसेंबर २७) फरान्सचा राजा सोळावा लुई याच्या हातीं एक महत्त्वाचा खलिता आला. त्या वेळचा मुख्य प्रधान नेकर याचा तो होता. त्यांत अशी सूचना केली होती कीं, राजानें 'स्टेट्स-जनरल' लोकसभेची बैठक तातडीनें भरवावी. ही सभा नांवानें पूर्वीपासून फार वर्षें अस्तित्वांत होती तरी तिची प्रत्यक्ष बैठक सन १६१४ पासून पुढें १७५ वर्षें भरली नव्हती! राजाला ही सूचना मोठी चिंता उत्पन्न करणारी झाली. कारण लोकांच्या मनांत असंतोष जागृत झाला होता. त्यांच्या राजभक्तीला उतार लागला होता. आणि लोकसभा भरविली असतां ती काय ठराव करील, काय मागेल, याचा नेम कोणीं सांगावा? सर्कशींतील रिंग-मास्तर दहापांच लोखंडी पिंजऱ्यांचीं तोंडें उघडून त्यांतून वाघ, सिंह खेळाकरितां बाहेर काढतो. आणि त्यांच्यापुढें आपण एकटाच हातांत नुसता चाबूक घेऊन उभा राहतो. पण हे वाघ, सिंह आपल्या डोळ्यांच्या धाकांत आहेत व आपण त्यांच्याकडून हवा तो खेळ करवून घेऊन प्रेक्षकांच्या टाळ्या मिळवूं असा आत्मविश्वास त्याला असतो. राजा लुई याला हा आत्मविश्वास नव्हता. पूर्वीं ज्या ज्या वेळीं लोकसभा बोलावण्याची गोष्ट निघाली होती तेव्हां तेव्हां "ही सभा भरविली असतां लोक काय ठराव करतील याचा नेम नाहीं." असे उद्गार इतर सल्लागारांनीं काढल्यामुळें अखेर ही सभा भरविण्याची कल्पना रहित करण्यांत आली. "पण आतां ही सभा बोलावल्यावांचून गत्यंतर नाहीं" असें मुख्य प्रधान नेकर यानेंच राजाला स्पष्ट कळविलें. नेकरला राज्यकारभाराच्या इतर बाबींशीं फारसें कर्तव्य नव्हतें. पण तो मुख्य प्रधानाप्रमाणें स्वतःच फडणवीस होता. त्यामुळें सरकारी खजिना रिकामा पडत चाललेला पाहून काय करावें हें त्याला सुचेना. दिवाळखोरी वांचवावयाची तर जुने कर सक्तीनें वसूल झाले पाहिजेत. कांहीं नवीनहि बसविले पाहिजेत. पण हे जुने नवे कर लोकांच्या खिशांतून यावयाचे. यामुळें त्यांना मोठेपणा देऊन आंजरूनगोंजरून, त्यांच्या कांहीं मागण्या कबूल करून, दिलजमाईचा

निदान घाट तरी घालून, आपलें काम साधून घ्यावयाचें, तर 'लोकसभा' रीतसर बोलावणें प्राप्त. हा युक्तिवाद राजाला मान्य करणें भाग होतें. शिवाय तत्कालीन लोकमताप्रमाणें पाहतां, राजा लुई हा वृत्तीनें सरळ होता. प्रजेविषयीं त्याच्या मनांत आदर व प्रेम हीं थोडींबहुत तरी होतीं. आणि १७५ वर्षें दाराला कुलूप पडलेली लोकसभा आपण फिरून भरविली तर आपली लोकप्रियता वाढेल, आणि लोक मनांतून असंतुष्ट असले तरी सामोपचाराचा हात पुढें करतील, अशी अपेक्षा त्यानें केली असल्यास ती अगदींच चुकीची म्हणतां येणार नाहीं.

लोकसभेला दोन शतकांनीं आमंत्रण—अशा रीतीनें अनेक अधिकारी देवतांचा कौल एकाच बाजूस पडल्यामुळें नेकरच्या सूचनेप्रमाणें लोकसभा बोलाविण्याचें राजानें ठरविलें व सन १७८९ च्या जानेवारीच्या पहिल्या तारखेला तशा अर्थाचा जाहीरनामा प्रसिद्ध करविला. नूतन वर्षारंभाच्या दिवशीं राजानें दिलेल्या या देणगीबद्दल जनतेला किती आनंद झाला असेल याचें वर्णन कोण करणार? जाहीरनाम्याच्या प्रती हजारों लाखोंनीं काढल्या गेल्या तरी त्या कोणाच्या वाटणीलाच येईनात! ज्या कोणाच्या हातीं लागल्या त्या वरचेवर हाताळल्या जाऊन फाटल्या, आणि त्यांवर भावनाप्रधान प्रजाजनांचे आनंदाश्रु पडून त्या ओल्या चिंबहि झाल्या! जवळ जवळ दोन शतकांत न घडलेली गोष्ट! राजानें 'लोकसत्ता' मान्य केली याची ती खूण ना! मग तिचें कौतुक काय वर्णावें? कोणी कृतज्ञतेनें तर कोणी आनंदानें नुसते बेहोष होऊन गेले.

आनंदलेली जनता—त्यांतल्या त्यांत आणखी एक गोष्ट घडली. लोकसभेंत पूर्वी लोकप्रतिनिधींच्या म्हणून जितक्या जागा सामान्य जनतेला दिल्या होत्या, त्यांच्या दुप्पट जागा या नव्या लोकसभेच्या प्रसंगानें त्यांना देण्यांत आल्या. यामुळें अमीरउमराव व धर्माधिकारी वगैरे वरिष्ठ वर्गांच्या बरोबरीनें सामान्य जनतेला राजाकडून मान्यता मिळाली हें उघड झालें. पूर्वानुभवावरून सूत्रचालकांना अशी आशा होती कीं सामान्य जनता, याहि प्रसंगीं, आपले प्रतिनिधी म्हणून वरच्या वर्गांतल्याच लोकांना नेमून देईल. आणि तसें झालें म्हणजे दिसण्यांत उदारपणच्या उदारपण होऊन जनतेला फलप्राप्ति कांहीं होणार नाहीं ती नाहींच. कुळें मतदार झालीं तरी तीं

आपल्या इनामदाराला किंवा धन्यालाच निवडून द्यावयाचीं ! नुसती लोकसभा बोलाविली या गोष्टीच्या आनंदांत, या दुसऱ्या गोष्टीची भर पडली. कोणी म्हणाले, "पारतंत्र्याची रात्र संपून स्वातंत्र्याच्या प्रकाशानें दिशा उजळण्याला प्रारंभ झाला खास." दुसरे कोणी म्हणाले, "या राज्याला घटना म्हणून कांहीं नव्हती, यामुळेंच सर्व कांहीं बिघडलें होतें. पण आतां लोकसभेंत बहुधा तेंच मुख्य काम होणार असावें. एरवीं १७५ वर्षांनंतर सरकार ती कशाला भरवील ? आणि एकदां का राज्याला घटना प्राप्त झाली म्हणजे सर्व तक्रारी आपोआप मिटतील" ! वास्तविक 'घटना' या शब्दाचा अर्थ कोणाच्याच मनांत निश्चित असा कांहीं नव्हता. आणि जाणत्या अशाहि पांचपन्नास पुढाऱ्यांना "तुम्हांला घटना कशी हवी ?" असें विचारलें असतें, तर पांचपन्नास निरनिराळींच उत्तरें मिळालीं असतीं. पण घटना म्हणजे बेबंदशाहीला कांहीं नियमन व नियंत्रण असा स्थूल अर्थ जर कोणाच्याहि मनांत असला तर त्यापुरता तो खराच होता !

तत्त्ववेत्त्यांची शिकवण—यापूर्वी पन्नासपाउणशें वर्षें फरान्समध्यें तत्त्वज्ञानाच्या अनेक अंगांचें वाङ्मय झपाट्यानें निर्माण झालें होतें. त्यांत लोकांना मुख्य शिकवण दिली गेली ती ही कीं, कोणत्याहि देशांत, राष्ट्रांत, राज्यांत सत्ता म्हणून जी कांहीं असते, तिचें मूळ व खरें उगमस्थान त्यांतील जनता हेंच होय. मग ती सत्ता म्हणून कितीहि वळणांनीं व्यक्तिमात्राच्या हातीं लागो. सर्वांसमोरून गंगा वाहत असली म्हणजे मग "माझ्या काटवटींत ती आली नाहीं" अशी तक्रार कोणाला करितां येत नाहीं. पण "मला प्रत्यक्ष सत्ता किती भोगायला सांपडेल" या विचारापेक्षां आज जो कोणी सत्ता मिळवितो व गाजवितो त्याला स्वतःचा स्वयंभू असा अधिकार मुळींच नाहीं" हा विचार लोकांपुढें वावरत होता, व त्यांच्या मनांत बिंबविला जात होता. जनतेला नास्तिकवाद पटून "प्रत्यक्ष ईश्वरानें आपलें अस्तित्व व अधिकार आपण पुढें येऊन सिद्ध करावा" असें म्हणण्यापर्यंत मजल गेली होती ! मग "राजा झाला तरी त्याच्या हातीं असलेली सत्ता मुळांत जनतेचीच आहे; स्पष्ट नसला तरी गर्भित करार असून ती सत्ता लोकांनीं राजाच्या स्वाधीन केली आहे; यामुळें ती मर्यादित करण्याचा किंवा काढून घेण्याचा हक्कहि

लोकांना आहे " इत्यादि सिद्धांत प्रिय होऊन राहिले होते, यांत काय नवल ? लोकांच्या मनांतील देवाचें सिंहासन व्हाल्टेअर नामक तत्त्वज्ञानें डळमळीत केलें, तसेंच राजाचें सिंहासन रूसोनामक दुसऱ्या एका तत्त्वज्ञानें डळमळीत केलें होतें. असेच इतरहि अनेक प्रतिभासंपन्न कलमबहाद्दर किंवा 'नर्म लेखक' पुढें येऊन त्यांनीं लोकांच्या मनांतील जुन्यापुराण्या निष्ठेच्या तटांवर आणि बुरुजांवर आपल्या युक्तिवादाच्या पहारी व कुदळी चालवून, ते बरेचसे उध्वस्त व कांहीं ठिकाणीं तर जमीनदोस्तहि केले होते. देवाप्रमाणें राजाकडे नक्की काय मागावें याविषयीं एकदम नसलें तरी, काय वाटेल तें मागण्याचा त्यांना हक्क तरी आहे, याविषयीं मात्र पूर्ण एकमत होतें. " आद्य राजानें आद्य जनतेशीं केलेला जुना करार सांडला असला, कोठें सांपडत नसला, तर नवा करावा ; त्याला हरकत नाहीं. पण त्या कराराची जाणीव उभय पक्षीं राहिली पाहिजे. विशेषत: राजानें व त्याच्या अधिकाऱ्यांनीं ही जाणीव जागृत ठेवून वागलें पाहिजे " या सिद्धांताच्या भोंवतीं लोकांचीं मनें वावरत व रमत होतीं. म्हणून " आतां जी लोकसभा भरणार ती हा जुना करार शोधून काढणार, निदान नवा बनविणार, अर्थात् प्रचलित अव्यवस्था संपून व्यवस्था लागेल अशी कांहीं राज्यघटना तयार होणार " अशी मोठी आशा लोकांच्या मनांत एकदम उत्पन्न झाली. ज्याच्याकडे पाहावें तो आनंदानें खुललेला व त्याच्या तोंडावर आशा रंगलेली दिसे !

जनतेचा आशावाद—नव्या राज्यघटनेंतून खुद्द राजाच काढून टाकण्याची कल्पना लोकांच्या मनाला प्रथम शिवलीहि नव्हती. एक राजा वाईट निघाला तर दुसरा बरा निघतो हा अनुभव त्यांनाहि होता. तसेंच जुन्या काळाकडे लक्ष दिलें तर राजे लोकांनीं निदान उमराव जमीनदार, वगैरे वरिष्ठांकडून प्रजेवर होणाऱ्या जुलुमाला आळा घातला होता. राजा जुलुमी झाला तरी ती एक व्यक्ति. पण जुलुमी अमीर उमराव, जमीनदार व धर्माधिकारी हे देशभर परगण्यानिहाय पसरले होते. त्यांचा जुलूम कमी करून गरीब रयतेला त्यांच्या त्रासांतून सोडविण्याची कामगिरी कांहीं जुन्या राजांनीं केली ती गरीब जनता अद्यापि विसरली नव्हती. यामुळें नव्या घटनेंत " राजा कायम ठेवावा, पण इतर वरिष्ठ म्हणून मिरविणारे

आणि विशेष हक्क सांगणारे लब्धप्रतिष्ठित गणंग मोडून काढावे, म्हणजे मग समता प्रस्थापित होईल; आणि सर्व राष्ट्राच्या शिरावर राजा म्हणून कोणी असला तरी त्या समतेला बिघाड येणार नाहीं" अशी लोकांची समजूत होती. राष्ट्राला जुनी का होईना पण राज्यघटनाच नाहीं असें म्हणणें अर्थातच कठिण होतें. पण आहे त्या घटनेवरील धुरळा झाडून टाकला असतां तिचें इष्ट स्वरूप प्रकट होईल, अशी भोळी भावना मात्र जनतेची खास होती! देशांतल्या प्रतिष्ठित वरिष्ठांप्रमाणें परशत्रूंनाहि मोडून काढण्याला राजा हवा! त्याच्या तरवारीनें काम दिलें, तसें ती पुढेंहि देईल. राष्ट्रांतील मुख्य अंमलदार व मुख्य न्यायाधीश राजाशिवाय दुसरा कोण होऊं शकणार! याकरितां राजा ठेवून बाकीचे उंचवटे ठीक साफ केले पाहिजेत, इतकाच या वेळीं 'समान'तेच्या घोषणेचा खरा अर्थ फरेंच लोकांच्या मनांत होता. राजाच्या मनांत सुधारणा करावयाची आली तरी खरोखर दरबारी लोकच त्या कार्याला विघ्न आणतात अशी लोकांची ठाम समजूत होती. राजधानींतल्या जुलुमापेक्षां प्रांतानिहाय शहरें व खेडीं यांतील जुलूमच अधिक दुस्सह होता. आणि आतां लोकसभा भरणार तींत अमीर उमराव, धर्माधिकारी वगैरे सुप्रतिष्ठितांच्या बरोबरीनें अप्रतिष्ठित जनतेला प्रतिनिधींची वांटणी मिळणार, तेव्हां या सभेंत घटना होईल ती लोकांच्या मनासारखीच बहुधा होईल अशी त्यांची अपेक्षा कां नसावी? असो. लोकसभा बोलावणाऱ्या जाहीरनाम्यांत खालील शब्द होते :—

राजाचा जाहीरनामा—"सभा भरविण्याचा राजेसाहेबांचा निश्चय झाला आहे एवढेंच नव्हे, तर ती राजवाड्याच्या जवळच कोठें तरी भरविली जाईल. याचा हेतु, राजाच्या सान्निध्यामुळें सभासदांना मोकळ्या मनानें चर्चा व ठराव करण्याला संकोच वाटावा असा नसून, उलट हेतु इतकाच कीं, ज्या अर्थी राजेसाहेब स्वतःला जनतेचे आप्त, मित्र व उत्तम सल्लागार मानतात, त्या अर्थी कोठें कांहीं किल्मिष निघालें, अडलें तर चट्‌दिशीं सल्ला देण्याला घेण्याला राजेसाहेब तितके जवळ असलेलेच बरे."

राजा स्वतःला अशा रीतीनें जनतेचा मित्र व आप्त म्हणवितो याहून त्याच्या भलेपणाचा अधिक पुरावा कोणता असणार?

सभेच्या जाहीर कार्यक्रमांत खालील कलमें होतीं :—

(१) कर बसविण्याला स्वतः लोकांची संमति असली पाहिजे. या संमतीचा अधिकार जो पूर्वी होता पण मध्यें बंद पडला होता, तोच फिरून चालू करण्याचा विचार होईल.

(२) लोकसभा यापुढें ठराविक मुदतीनें भरविली जाईल.

(३) सरकारी अंदाजपत्रक तयार करून लोकांपुढें मांडलें जाईल.

(४) सरकारी खजिन्यांतील पैसा हल्लीं अधिकाऱ्यांना केवळ आपल्या अधिकारानें हवा तसा खर्च करतां येत आहे, त्याला आळा घालण्याचा विचार होईल.

(५) वाटेल त्या व्यक्तीला केवळ बिनजबाबदार अधिकाऱ्यांच्या हुकुमानें पकडून कैदेंत ठेवतां येत होतें, तें यापुढें चालणार नाहीं, अशी हमी देण्याचा विचार होईल.

(६) मुद्रणस्वातंत्र्याचा विचार होईल.

(७) प्रांतिक राज्यकारभाराच्या घटनांचा विचार होईल.

(८) कर बसविण्याच्या बाबतींत हल्लीं अंमलांत असणारी विषमता काढून टाकून समानता प्रस्थापित करण्याचा विचार केला जाईल.

(९) कांहीं निश्चित, ठरीव, रेखीव, आंखीव अशी राज्यघटना करण्याचा विचार होईल.

मताधिकार व नेकरची सूचना—लोकसभा भरल्यावर तिचे ठराव करण्याकरितां प्रतिनिधींचीं मतें घ्यावीं लागतील, तीं कशीं घ्यावीं याविषयीं स्पष्ट असा उल्लेख कांहीं नव्हता. पण शिरगणतीनें मतें मोजण्यांत यावीं, अमक्या व्यक्तीला तो वरिष्ठ वर्गाचा म्हणून अधिक मतें व अमक्याला तो कनिष्ठ वर्गाचा म्हणून कमी मतें, असा भेदभाव नसावा अशी सूचना नेकर याच्या रिपोर्टांतच होती. जनतेंत मुख्य तीन घटक होते—(१) अमीर-उमरावांचा वरिष्ठ वर्ग, (२) धर्माधिकाऱ्यांचा मध्यम वर्ग व (३) सर्व-सामान्य लोकांचा कनिष्ठ वर्ग. पैकीं अमीरउमरावांची संख्या कायम होती. त्यांच्या प्रतिनिधि-संख्येंत वाढ करण्यांत आली नाहीं. पण शिरगणतीनें मतें मोजावयाचीं तरी प्रत्येक वर्गांत ती गणती वेगवेगळी व्हावी, व त्या वर्गाचा तेवढा ठराव वेगळा म्हणून जाहीर करावा, हा जुना नियम आतांहि अंमलांत राहणार असें दिसलें.

धर्माधिकारी वर्गाच्या प्रतिनिधि-संख्येंत मात्र वाढ झाली होती. लहान गांवें व खेडीं यांतून धर्माधिकारी होते, परंतु त्यांना लोकसभेंत पूर्वी जें स्थान नव्हतें तें या जाहीरनाम्यानें देण्यांत येऊन दुसऱ्या प्रतींत त्यांना घातलें गेलें, यामुळें लोकसभेंतील या वर्गाची संख्या वाढली.

कनिष्ठ वर्गाचे मतदार वाढले—तिसऱ्या म्हणजे कनिष्ठ वर्गांत ही वाढ याहून पुष्कळच करण्यांत आली व असें ठरविण्यांत आलें कीं, जो मनुष्य २५ वर्षें वयाचा झाला व कर देण्याच्या यादींत ज्याचें नांव पडलें त्या प्रत्येकाला निवडणुकीचा अधिकार असावा. आणि मतदारांची संख्या अधिक त्या मानानें प्रतिनिधींची संख्याहि अधिक ! अशा रीतीनें या कनिष्ठ वर्गांत सुशिक्षित व अशिक्षित, नागरिक व गांवढळ, सुखवस्तु व कामकरी, कारखानदार व शेतकरी, या सर्वांची गल्लत व्हावयाची होती. या वर्गांतील मताधिकार वाढविण्यांत कोणी फक्त असा हेतु मानीत कीं, "केवळ मत नसलेल्यांना मत द्यावें" म्हणजे समानता झाली. पण दुसऱ्या कित्येकांच्या मतें हा हेतु इतका सरळ व न्यायबुद्धीचा नव्हता. तो खरा असा होता कीं, सुशिक्षित नागरिक व सुखवस्तु असे लोक मूठभर, पण तेच असंतुष्ट व चळवळ करणारे असतात व त्रासदायक होतात. म्हणून त्यांच्याहून कमी प्रतीच्या बहुसंख्य लोकांना मताधिकार दिला म्हणजे ते यांना खाऊन टाकतील; शिवाय "अशिक्षित हा सुशिक्षितापेक्षां अधिक सद्गुणी व भला असतो, राज्याच्या स्थिरतेचा आधार तोच होऊं शकतो" म्हणून त्याला वाढवून वलिष्ठ करणें यांत देशहित व न्यायबुद्धि दोन्ही सहज साधतात, असाहि वाहणा व मखलाशी करतां येण्यासारखी होती. आणि हा दुसरा तर्क अगदींच खोटा असेल असें म्हणवत नाहीं.

डाव टाकला पण हुकला—यानंतर प्राथमिक निवडणुकी झाल्या. त्यांत फारच गोंधळ माजला. तें सगळेंच काम नवें होतें. पावणेदोनशें वर्षें गेल्यानें कोणतीहि रीत किंवा पद्धति सहजच विसरली जाते. राष्ट्रांतील सगळ्या जनतेचें मत अर्थातच शेंकडों निरनिराळ्या ठिकाणीं घ्यावें लागतें. पण फिरून तेंहि हप्त्याहप्त्यानें घेण्यांत आलें. निवडणुकीचा कारभार ज्यांच्या हातीं ते लहानसहान अधिकारी सरकानेंच नेमिलेले होते. पण खेड्यापाड्यांतून निवडणुकी सुरू झाल्यावर त्यांचें काम नियमाप्रमाणें होतें

कीं नाहीं, यावर योग्य देखरेख कशी राहणार ? ही देखरेख करणारे अधिकारी आपण नेमलेले म्हणून ते आपलें हित पाहतील अशी सरकारची अपेक्षा. त्यांना अधिकारपत्रें दिलीं त्यांत असें लिहिलें होतें कीं, "त्यांनीं निवडणुकीच्या कामीं कोणालाहि पक्षपात करूं नये." पण प्रत्यक्ष असें घडलें कीं, या अधिकाऱ्यांनीं अखेर स्थानिक लोकमताच्या जोराला मान लवविली. साठ परगण्यांपैकीं अवघ्या तीन परगण्यांत सरकारनें नेमलेले अध्यक्ष मान्य करण्यांत आले. बाकी लोकपक्षीय निवडले गेले. "आम्हा मतदारांची सभा तर, अध्यक्ष आमचाच कां नको ? सरकारी काय म्हणून ?" आणि लोकमत म्हटलें म्हणजे त्यांत तीव्र स्वभावाचे चळवळे, बोलके, खटपटे, कारस्थानी अशा लोकांचा भरणा अधिक असावयाचा तसा होऊन, उद्यां लोकसभेंत लोकांची बाजू राजापेक्षां अधिक घेतील असेच लोक निवडून आले. जेथें राजपक्षाचें थोडेंबहुत चाललें तेथेंहि लोक निवडून आले ते राज्यकारभारांत पुष्कळच सुधारणा झाल्या पाहिजेत या मताचे. मात्र या निवडणुकी आश्चर्यकारक शांततेनें पार पडल्या. पॅरिसमध्यें फक्त एकाच ठिकाणीं दंगा झाला. व तो बास्टिल तुरुंगासमोरच ! दंग्याच्या सबबीवर स्टेट्स-जनरलची बैठक आयती पुढें ढकलतां येईल अशी सरकारची आशा होती; पण आपल्या शांत स्वभावानें लोकांनीं ती आशा विफल केली.

वरिष्ठांविषयीं तीव्र द्वेष––लोकसभेचा जाहीरनामा प्रसिद्ध झाल्यापासून पुढील तीन महिन्यांत निवडणुकी झाल्या. त्याबरोबर लोकसभेंत मांडण्याच्या लोकांच्या तक्रारी-अर्जांचे मसुदेहि तयार झाले. कारण जाहीरनाम्यांत प्रतिनिधी निवडण्याच्या सूचनेबरोबरच त्या प्रतिनिधींच्या हातीं तक्रारी-अर्ज देऊन पाठवावे अशीहि सूचना करण्यांत आली होती. निवडणुकींप्रमाणें हे अर्ज तयार करण्याचे कामीं सरकारनें उघडपणें खटपट केली नाहीं. पण आपल्या हस्तकांकडून ती गुप्तपणें केल्याशिवाय सोडिली नाहीं. याकरितां लागणाऱ्या खर्चाचीहि सरकारनें खाजगी रीतीनें तरतूद केली होती ! यामुळें सर्व तऱ्हेचे तक्रार-अर्ज तयार झाले–म्हणजे कांहीं सरकारविरुद्ध तर कांहीं प्रतिष्ठित व मध्यम वर्गाविरुद्ध ! याचें कारण असें कीं, सरकारला लोकसभेकडून जो अधिक पैसा हवा होता तो जड बुडाच्या प्रतिष्ठित वर्गाकडून काढला तरच यापुढें मिळणार होता. याकरतां परस्पर लोकांकडूनच

या वर्गाविरुद्ध तक्रार करविली तर ती शोभणारी असून त्यायोगें सरकारचेंहि परस्पर कार्य साधणारें होतें. तक्रारी अर्जांत समानतेची स्थूल मागणी करण्यावर लोकांचें बहुतेक समाधान झालें! पण सरकाराचें पाहणें असें कीं, कनिष्ठांच्या बरोबरीनें वरिष्ठांकडून कर वसूल केले म्हणजे सरकारचा खजिना भरेल! या वरिष्ठ वर्गाविषयींचा द्वेष इतका पसरला होता कीं, कित्येक तक्रारी अर्जांत वरिष्ठांवर कर बसविण्याच्या ईर्षेत, गरिबांवरचे कर कमी व्हावे हें मागण्याचेंहि कांहीं लोक विसरले! आपणाला अपशकुन झाला तरी चालेल, पण या वरिष्ठांचें नाक कापावें, हीच बुद्धि या अर्जांत प्रमुख होती.

अमीरउमराव, धर्माधिकारी वर्ग व सामान्य प्रजाजन यांच्या कांहीं कांहीं मागण्या अर्थात् वेगवेगळ्या होत्या. राज्यकारभारांत सुधारणा व्हावी असें सर्वांनाच वाटत असल्यामुळें ज्याला ज्या सूचना तोंडाला आल्या त्या त्यांनीं अर्जांत लिहून टाकल्या. पण पुष्कळ तक्रारी-अर्जांत अर्जदारांचें अज्ञानच प्रगट झालें. "वरहि वरावयास पाहिजे." ही उक्ति खरी ठरली. आपलें कांहीं तरी दुखतें खुपतें असें मन सांगत असलें तरी तें काय हें नक्की कळत नाहीं, व कळलें तरी स्पष्ट करून मांडतां येत नाहीं, यामुळें पुष्कळ लोकांनीं आपला गांवढळपणा अर्जांतून प्रकट केला. 'समानता' हा शब्द लोकांचा तोंडपाठ झाला होता. यामुळें समानतेच्या तपशीलवार मागण्या करणाऱ्या कित्येकांनीं स्वतःला हास्यास्पद करून घेतलें!

अर्जांचें अजीर्ण—तात्पर्य, चांगल्याबरोबर वाईट अर्जांचींहि भेंडोळींच्या भेंडोळीं तयार झालीं. या भेंडोळ्यांची काय वाट लागणार हें शहाण्या लोकांना दिसतच होतें. पण तक्रारी करण्याची वेळ आयती आली ती व्यर्थ घालविणें हें बरोबर नाहीं अशा बुद्धीनें शहाण्या लोकांनींहि काय मिळेल तें मिळेल, साधेल तें साधेल, असें म्हणून तक्रार-अर्ज करण्या-करविण्यांत फार उत्साह प्रकट केला. तक्रार-अर्जांचा मसुदा मंजूर करण्याकरितां जेथें सभा भरली नाहीं असा एकहि गांव फ्रान्समध्यें राहिला नाहीं. आणि या सभांकरितां देवळें, बाजार व वेळीं स्मशानभूमि यांचाहि उपयोग करण्यांत आला. हीं अर्जांचीं सर्व भेंडोळीं जशींच्या तशीं नेऊन राजापुढें गुदरावयाचीं तर त्याला अनेक लमाणांचे तांडे लावावे लागले असते. म्हणून योजना

अशी केली होती कीं, लहान गांवांतून हे अर्ज मोठ्या गांवांत जावे; तेथें त्यांवरच्या सह्या मोजून मुद्द्यांचें टिपण केलें जावें; आणि अशाच रीतीनें वर वर जातां जातां संक्षेप होऊन दाखल करितां येतील, वाचतां येतील, इतकेच अर्ज अखेर शिल्लक राहावे. मात्र निवडणुकींत निवडलेल्या प्रतिनिधींच्या खिशांत एक एक अर्ज राहावयाचा व त्याबरहुकूम त्यानें लोकसभेंत मागणी करावयाची असें ठरलें होतें. किंबहुना या प्रतिनिधींनीं त्यांजवर सोंपविलेल्या कामांत कांहीं कसूर करूं नये, व आपल्या पदरचें भलतेंच कांहीं सांगूं नये, अशी त्यांजवर कदर (मँडेट) ठेवण्यांत आली होती.

प्रतिनिधींचे प्रेक्षणीय नमुने—तक्रारी-अर्जांतील मागण्यांप्रमाणें निवडणुकींत निवडलेल्या प्रतिनिधींमध्येंहि सर्व प्रकारचे नमुने होते. कोणी केवळ देशभक्तिप्रेरित, तर कोणी राजधानीला जाऊन स्वतःचा कांहीं स्वार्थ साधूं पाहणारे ; कोणी जहाल व तापट; तर कोणी आळशी व अनास्थेवाईक ! कांहीं प्रतिनिधी स्वतःच्या तेजानें प्रखर, तर कांहीं लोकमताच्या पाठबळानें प्रबळ झालेले असे होते. लोकसभेच्या पुढील इतिहासांत या सर्वांचे गुणावगुण चांगलेच प्रत्ययास आले; म्हणजे कित्येकांनीं आपल्या देशभक्तीची व श्रमसायासाची कमाल केली, तर कित्येक राजदरबारच्या मोहाला बळी पडून त्यांनीं संधि येईल त्याप्रमाणें उलटसुलट उड्या मारल्या.

अखेर अशा रीतीनें सुमारें १३०० प्रतिनिधी स्टेट्स-जनरल सभेच्या बैठकीकरतां राजधानीला जाऊन पोहोंचले. त्यांत बहुतेक सर्व धंद्यांचे लोक होते. धर्माधिकारी, वकील, डॉक्टर, अमीरउमराव, शेतकरी यांचे त्या काळांतील पोषाख किती विचित्र असतील आणि राजधानीच्या रस्त्यांतून त्या दिवसांत किती विचित्र देखावे लोकांस पाहावयास सांपडले असतील, याची सहज कल्पना होईल. त्यांना पाहून राजदरबारच्या कांहीं लोकांनीं मनांतून त्यांची थट्टा चालविली होती. त्यांचे वेष पाहून तर ते हंसतच. पण अखेर त्यांचा हा सर्व खटाटोप व्यर्थ जाणार व त्यांची फजिती होणार या कल्पनेनें तर त्यांना विशेष हंसूं येत होतें. एकमेकांशीं कानगोष्टी करून ते म्हणत, "आले लेकाचे मोठे लोकप्रतिनिधी म्हणून मिरवीत ! काय त्यांचा दिमाख ! काय आढ्यता ! पण यांना राजदरबारांत विचारतो आहे कोण ? सरकार यांच्या तोंडाला येथें पानें पुसणार आणि हे हात हालवीत परत गांवीं गेले

म्हणजे तेथें आपल्या मतदारांकडून खेटरें खाणार ! राजदरबारचे लोक मुत्सद्दी खरे. त्यांनीं लोकसभेचा हा नवा खेळ आपल्या नुसत्या फायद्याकरितांच नव्हे तर करमणुकीकरितांहि उभा केलेला दिसतो."

प्रकरण तिसरें

खुद्द राजधानींत

कथानुसंधान—येथून पुढें स्टेट्स-जनरल सभेंत काय घडलें व या लोकसभेंत जागच्या जागीं क्रांति कशी निर्माण झाली हें सांगावयाचें. पण ती हकीकत सांगण्याला एकदां सुरुवात झाली म्हणजे तींत खंड पडणें ठीक होणार नाहीं. यामुळें तत्पूर्वी या लोकसभेबाहेर फरान्स देशांत पण मुख्यत: पॅरिसच्या राजधानींत, या क्रांतीला पोषक व उत्तेजक अशा घटना व चळवळी कोणत्या चालू होत्या हें एकवार एकत्र सांगून टाकतों. क्रांतीच्या पुढील इतिहासक्रमांत या घटनांचा व चळवळीचा संबंध मधून मधून आलेला ठिकठिकाणीं व्यक्त होईल.*

चौदाव्या लुई राजाच्या कारकीर्दीत फरान्समधील सर्व प्रकारचे महत्त्वाकांक्षी व राष्ट्रभक्त लोक निरनिराळ्या कारणांनीं पॅरिसमध्यें एकत्रित होत होते. वाङ्मयशास्त्र व राजकारण या क्षेत्रांत कोणालाहि यश व कीर्ति मिळवावयाची तर पॅरिसला जाण्याशिवाय गत्यंतर नव्हतें. चौदाव्या लुईचें घातक जुलुमी राजकारण व पंधराव्या लुईची सर्वांगीण बदमाषी यांविरुद्ध तेव्हांहि पॅरिसमध्यें शेंकडों जळजळीत हस्तपत्रकें तयार होत; पण राजदंडाच्या भीतीमुळें तीं फरान्स देशाबाहेर युरोप खंडांतील अनेक राष्ट्रांच्या राजधानींत निनांवी प्रसिद्ध केलीं जात.

क्रांतिपूर्व वाङ्मय—वाङ्मय व साहित्य यांच्या बाबतींत पॅरिस हें सर्व युरोप खंडांत अग्रगण्य मानलें जाई. इतर देशांत केवळ त्याचें अंधानुकरण

होई. "गर्जेल तो पडेल काय" या न्यायाप्रमाणें "लिहील तो करील काय" हाहि न्याय चौदाव्या लुईला खरा वाटून त्यानें जाणूनबुजून वाङ्मय-प्रचाराला उदार आश्रय दिला होता! 'लेखक खंदे पण राजाचे बंदे' असा प्रकार घडावा अशी दरबारची अटकळ. विश्वकोशकार-मंडळ (एन्-सायक्लोपिडिस्ट्स) हा त्या काळच्या विद्वान् लोकांचा आदिमठ व उत्कृष्ट नमुना. यांच्या ग्रंथांनीं भौतिक ज्ञान पुष्कळच पसरलें. तसेंच राजकारणाचेंहि, पण तें प्रायः तात्त्विक. त्यांनीं व्यावहारिक राजकारण लिहिलें तरी इतर देशांचें. प्राचीनांतील ग्रीस, इटाली या राष्ट्रांचे राजकीय इतिहास, व अर्वाचीनांतील इंग्लंडचा राज्यकारभार, याविषयीं ते लिहीत. पण घरच्या फरान्सच्या राज्यकारभाराला मात्र ते बगल देत. अर्थशास्त्री तर असें उघड लिहीत कीं, "राजशासित राज्यपद्धति हीच राष्ट्राच्या आर्थिक प्रगतीला अत्यंत अनुकूल ठरते." पण ज्ञानकोश मंडळाचे ग्रंथ वाचूनच विद्वान् झालेल्या तरुण पिढीला जेव्हां आपल्या ज्ञानाचा प्रात्यक्षिक उपयोग करण्याची इच्छा झाली, राजकारणाचीं उदात्त तत्त्वें खुद्द फरान्सच्या विद्यमान लोकस्थितीला लावून पाहावीं असें तिच्या मनानें घेतलें, तेव्हां आमूलाग्र क्रांतीशिवाय गत्यंतर नाहीं असेंच त्यांना दिसून आलें!

पत्रपांडित्याचें युग—लोकसभेच्या बैठकीच्या जाहीरनाम्याबरोबर निनांवी हस्तपत्रकें व चोपडीं बंद पडून वर्तमानपत्रें सुरू झालीं. लिंग्वे यानें आघाडी मारून लोकांचें लक्ष वेधलें. कारण तो स्वतः बास्तिलच्या तुरुंगांत कांहीं दिवस कैदी म्हणून होता. आणि आपल्या वर्तमानपत्रांत या तुरुंगांतील हकीकती तो छापूं लागला. त्यावर वाचकांच्या उड्या पडूं लागल्या. मात्र त्याच्या लिहिण्यांत क्रांतीचा विधायक कार्यक्रम असा कांहीं नव्हता. हळू-हळू छापखाने, प्रकाशक व पुस्तकविक्रेते यांच्या धंद्याला तेजी येऊं लागली. पानकोक यानें एक वर्तमानपत्र राजपक्षाचें व दुसरें प्रजापक्षाचें काढून व एकमेकांवर टीकेचा भडिमार करून दोनहि पक्षांचे वाचक काबीज करून खूप पैसा मिळविला! लेजे याचा छापखाना म्हणजे राजकारणाचा एक मोठा अड्डाच बनला. त्याच्या बायकोवरील प्रेमामुळें लोकपक्षाचा अग्रगण्य पुढारी मिराबो याची बैठक या छापखान्यांत रात्रंदिवस पडे. मिराबो, व्हालने, बारे हे संपादक असून लोकसभेचे सभासद होते. मिराबोचें नांव

मोठे, यामुळें अनेक लेखक आपले लेख त्याच्या परवानगीनें त्याच्या नांवावर छापीत ! व्हालने याचा छापखाना व संपादकीय कचेरी ज्या वाड्यांत होती तो भयाण असून त्यांत भुतें वावरतात अशी समजूत असे. एवढ्यामुळेंच त्याच्या वर्तमानपत्राला वाचक फार मिळत. कारण त्यांतील मतांना अदृश्य सृष्टींतील आत्म्यांचा आधार असून, त्या मतांच्या पोटीं खरीं भविष्यें असणार अशी भोळ्या लोकांची समजूत होती ! प्रुढोम हा कट्टा लोकपक्षीय संपादक असून त्यानें १७८७ ते १७८९ या दोन सालांत पंधराशें लेख छापून वाटले. बारे हा स्टेट्स-जनरलमधील कामकाजाची हकीकत फार चटकदार रीतीनें लिही. त्यामुळें त्याला वाचकांचा तोटा नव्हता. जीन ब्रिसो यानेंहि बास्तिलच्या तुरुंगवासाचा अनुभव घेतला होता. त्यानें फांशीची शिक्षा रद्द करावी याविषयीं मतप्रचार सुरू केला होता, व तो समतेचा कट्टा पुरस्कर्ता होता. मिराबो, लाफायत इत्यादि पुढाऱ्यांवर त्याचें फारवजन असे. त्याच्या पत्रांतील परराष्ट्रीय धोरण वाचकांना फार पसंत पडे. लूस्तालो या नांवाच्या तरुण तडफदार संपादकानें 'क्रांतिकारक पॅरिस' या नांवाचें साप्ताहिक पत्र काढलें, त्याच्या दोन लाख प्रती निघत असें म्हणतात ! लेहोदे, मारेत व मीजान यांनीं लोकसभेचे रिपोर्टर म्हणून एकदम मोठें नांव मिळविलें. बॅरॅनो हाहि चतुर रिपोर्टरच होता. पुढें राजकारणांत पडून तो नेपोलियनचा एक वेळचा परराष्ट्रीय प्रधान झाला !

विदुषींचें राजकारण--संपादकांच्या कचेऱ्या व छापखाने यांच्या खालोखाल लोकमत बनविण्याचे प्रतिष्ठित कारखाने म्हटले म्हणजे सार्वजनिक कामांत लक्ष घालणाऱ्या विदुषींचीं घरें. श्रीमान् सुशिक्षित व कारस्थानी स्त्रियांनीं मतप्रचाराचें काम हातीं घेतल्यास तें किती सुलभ रीतीनें व गुप्तपणें होत असेल याची कल्पना करितां येते. यांचीं निमंत्रणें राजकारणी पुरुषांना व मुत्सद्यांनाहि बहुमानास्पद वाटत. स्त्रियांच्या पुढारीपणानें चालणाऱ्या या क्लबांना 'सलून' म्हणत. ती एक संस्थाच बनली होती. तींत शिरकाव होण्याकरितां निमंत्रण नसलेले लोचट आगंतुक हरप्रयत्नानें निमंत्रणें मिळवीत. अध्यक्षस्थानीं यजमानीणबाई बसावयाच्या, त्यांच्याभोंवतीं हा परिवार जमावयाचा, व वेळ जाण्याला निमित्तें म्हणून जेवण, फराळ, मद्य यांची योजना तयार असावयाची. सुरुवातीला हवेसंबंधीं चार

औपचारिक शब्द, पोषाखांच्या नव्या नव्या रीती, खेळ व क्रीडा, बाजारी गप्पसप्प इत्यादि निरुपद्रवी विषयांचा परामर्ष घेतां घेतां प्रचलित राजकारणाची चर्चा सुरू व्हावयाची, व मग पुढें तीच कसून चालावयाची. १७८९ मध्यें पोषाखाच्या फॅशनपेक्षां राजकारणाच्या चर्चेची आवड श्रेष्ठ वर्गांतील स्त्रियांना कशी अधिक जडली याचें तत्कालीन इतिहासकारांनीं आश्चर्य प्रकट केलें आहे. पण गोष्ट तशी होती खरी.

या चर्चेंत मनुष्यस्वभावाचे सर्व प्रकार दिसून येत. केवळ सुखोपभोगाकरितां गेलेले लोक खाऊन पिऊन मजा मारीत. थोडीबहुत जुगारहि चाले. चावट व आचरट लोक हास्यविनोदांत गुंग राहून प्रतिपक्षावर क्षुद्र व हलकट कोट्या करून बुद्धिवैभवाचें प्रदर्शन मांडीत. क्लबांत जमणाऱ्या स्त्रियांचा सहवास हेंहि कित्येकांना मनांतून आमिष असे. ही झाली पाहुण्यांची गोष्ट. पण अशा लोकांच्या द्वारें होईल तितका आपल्या मतांचा प्रसार करावा या हेतूनेंच, कावेबाज यजमानीणबाई याचा खर्च करीत व अनेक उपाधी सोशीत. अशा स्त्रियांपैकीं स्वत: मुख्य प्रधान नेकर याचीच स्त्री व मुलगी, मादाम दी स्टील, मादाम शांबोना, मादाम साब्राम, मादाम जेलनिस, मादाम ब्रॉग्ली, मादाम बफन, मादाम जुलितालमा वगैरे लहान थोर व बऱ्या वाईट स्त्रिया होत्या. या सलूनमध्यें राजपुत्र ड्यूक ऑफ ऑर्लिन्स व मिराबो यांच्यापासून तों तहत नाटक-प्रहसनकार, लुंगेसुंगे कवि, नट व चलाख गांवगुंड इतक्यांची सरमिसळ होत असे. मादाम नेकरसारख्या स्त्रियांचा हेतु आपले नवरे व आप्तमित्र यांच्यातर्फें लोकमत बनविण्याचा असे, तर कित्येक क्रांतिकारक स्त्रिया आपले हेतु गुप्त ठेवून या क्लबांतील संभाषणांतून निघणारे राजकारणी बेत समजून घेऊन बाहेर पडत; व त्यांची बातमी आपल्या सहकारी लोकांना देत. अशा क्लबांत जाणाऱ्या कित्येक स्त्रियांनींच पुढें क्रांतीच्या झटापटींत हातांमध्यें निशाणें घेऊन व्हर्साइलच्या राजवाड्यावर चाल केली.

आणखी कांहीं चर्चा-केंद्रें—याशिवाय विद्वान् लोकांचे क्लब पॅरिसमध्यें पूर्वींपासून असत. त्यांत आतां वाङ्मय व शास्त्रीय चर्चा यांच्या ऐवजीं राजकारणाची चर्चा सर्रास सुरू झाली. पण अशा विद्वानांच्या क्लबांतून मात्र थोडे लोक जमत. कारण त्यांतून प्रत्यक्ष क्रांतिकारक कार्यक्रम असे

निष्पन्न होत नसत. विद्वानांच्या या क्लबांखेरीज सामान्य लोकांचे क्लब तर सर्व पॅरिसभर पसरले होते. त्यांत कांहीं कार्यक्रम वादविवादाचा तर कांहीं गुप्त मसलतीचा असे. यांना 'सोसायट्या' असें म्हणत. गुत्ते हे देखील राजकारणाचे अड्डे बनले होते. मोठमोठ्या रस्त्यांवरील चौकांतूनहि उघड्या हवेंत लोक जमत. या प्रसंगांचा फायदा प्रथम गांवगुंडी वक्ते व चळवळ्या स्त्रिया यांनीं तर घेतलाच, पण पुढें पुढें केवळ रस्त्यांतून फिरणाऱ्या निरुद्योगी बेकार लोकांना महत्त्व आलें तेव्हां प्रमुख राजकारण चळवळ्यांनींहि अशा सभांचा फायदा घेण्याला कमी केलें नाहीं. अशा सभांतून जहाल स्वरूपाचे ठराव कसे मतभेदाशिवाय पास होत असतील हें सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे. येथें सरसकट अधिकारी वर्गावर ताशेरे झाडले जात असतांना खुद्द राजा व राणी यांनाहि कोणी वगळीत नसे. आपल्या हत्यारांची पेटी किंवा पिशवी खिशांत, काखेंत मारून कामावरून घरीं परत जातांना कामकरी लोक क्षणभर अशा सभांना थांबत; व आपल्या मालकांकडून मजुरीचे दर सक्तीनें वसूल करण्याचा उघड धाक घालण्याचीं भाषणें करीत. भाकरी-रोटीहि खाण्याला कमी पडणाऱ्या लोकांनीं, "रोटीवाल्यांच्या दुकानांवर चाल करून गेल्याशिवाय आतां आमच्या दुःखाचें निवारण होणार नाहीं" असें उघड बोलावें. पॅरिसबाहेर लोकसभेकरितां प्रतिनिधी निवडून आले ते आपलें काम बरोबर करतात कीं नाहीं हें पाहण्याकरितां, परगण्यानिहाय कांहीं कांहीं इतर लोक मुद्दाम पाठविण्यांत आले होते. ते तर पॅरिसमध्यें निरुद्योगीच. म्हणून तेहि अशा रस्त्यांवरील सभांतून आपल्या परगण्यांचीं सुखदुःखें राजधानींतील नागरिकांना समजावून देत.

दोन प्रख्यात अड्डे—याशिवाय आणखी एकदोन चळवळींच्या अड्ड्यांचा विशेष रीतीनें उल्लेख केला पाहिजे. एक राजपुत्र ड्यूक ऑफ ऑर्लिन्स याचा, व दुसरा इंग्रज सरदार ड्यूक ऑफ बेनफोर्ड याचा. हा ड्यूक पॅरिसमध्यें येऊन सुखवस्तु म्हणून राहिला होता. तो आचरणानें चैनबाज व व्यसनी असून राज्यक्रांतीला उत्तेजन देणें हें त्याचें राजकीय तत्त्व होतें. त्याच्या जवळ पैसाहि पुष्कळ होता. त्यांतला पुष्कळ पैसा त्यानें आपल्या या दोन्ही प्रकारच्या हौशी फेडण्याकरितां नासला. फ्रेंच राजपुत्र ऑर्लिन्स हा राजाशीं बेबनाव झालेला. तो धीट किंबहुना धाडशी असे. त्याला राज्यपद मिळ-

ण्याचा संभव नव्हता. यामुळें तें नष्ट करण्याचा विडाच त्यानें उचलला होता. त्याचा एक मोठा वाडा, बरीच मोकळी जागा, व एक विस्तीर्ण बगीचा अशीं एकत्र होतीं. या मोकळ्या जागेंत त्यानें भाडें उत्पन्न करण्याकरितां नवीं दुकानें बांधलीं, आपला बगीचा सार्वजनिक केला, व वाड्यांत राजकारणी लोकांचा एक क्लबच काढला. क्रांतिकारक लोकांना हें मोठेंच निधान लाभलें. कारण चळवळीला पैशाचें बळ, आणि चळवळीचा पुढारी राज-घराण्यांतला म्हणून चळवळीला नैतिक पाठबळ. या त्यांच्या दोन गोष्टी आयत्या साधल्या. त्यानें बांधलेल्या दुकानांपैकीं अनेकांतून दारूचे गुत्ते व जुगारीचे अड्डे होते. यामुळें अस्सल क्रांतिकारकाप्रमाणें स्वार्थी व बेहोष बदमाषांचें तें एक मोठेंच केंद्र निर्माण झालें होतें.

स्टेट्स-जनरलच्या बैठकीच्या आधीं कांहीं दिवस पॅरिसमध्यें अस्वस्थता नांदत होतीच; पण लोकसभेची बैठक भरल्याबरोबर समुद्राला भरती यावी त्याप्रमाणें या अस्वस्थतेला तोंड फुटून दंग्याचें स्वरूप येऊं लागलें. राज-धानीचें संरक्षण करण्याचें काम पूर्वापार वहिवाटीप्रमाणें तीन हजार शिपायांच्या नागरिक सैन्याकडे असे. परंतु हे शिपाई रणांगणावर जाणारे नसून पॅरिस-मध्यें बैठेच राहणारे असल्यामुळें, ते हत्यारांचा खरा उपयोग व लष्करी कवा-ईतहि विसरून गेले होते. या सैन्यांतील अधिकाराच्या जागा वशिल्यावारी मिळत. या सर्व दृष्टींनीं पाहतां खुद्द पॅरिसच्या जनतेविरुद्ध लढण्याचा प्रसंग असतां हें सैन्य सहजच नालायख ठरणारें होतें. आणि चळवळ्या लोकांना ही गोष्ट माहीत असल्यामुळें, या सैन्याच्या ऋणानुबंधावर विश्वास टाकून त्यांना आपल्या चळवळी चालवितां येत. बादशाही फौजेची गोष्ट वेगळी. पण ती फौज खुद्द राजाजवळ व्हर्साईल येथें राजवाड्याच्या संरक्षणाकरितां ठेवलेली असे. नागरिक सैन्याच्या मुख्य अधिकाऱ्यांचीं मतें कोणीकडे झुकतात हें अजून निश्चितपणें ठरलें नव्हतें. पण दुय्यम अधिकारी एकजात लोकपक्षाला सामील व मनानें क्रांतिकारक होते.

राहतां राहिला पॅरिसमधील व्यापाऱ्यांचा व इतर धनाढ्य लोकांचा वर्ग. हा वर्ग मात्र अजून मनानें क्रांतीपासून फार दूर होता, किंबहुना सर्वस्वीं राज-पक्षपाती होता असेंहि म्हणावयास हरकत नाहीं. यांतील कांहीं लोक करवसुलीच्या मक्त्यांवर श्रीमंती थाटून, आपलीं डबोलीं घेऊन, सुस्त होऊन

बाजूला सरले होते, तर कांहीं करांच्या मक्तेदारीचें काम आज प्रत्यक्ष करीत होते. करवसुलीची मक्तेदारी हा श्रीमंत होण्याचा एक मार्ग असे. कारण फरान्समधील बहुतेक करांची वसुली मक्तेदारांकडे सोंपविलेली असे. करवसुलीच्या ठराविक रकमा त्यांना तिजोरींत भराव्या लागत. पण त्या भरून वर उरणाऱ्या मोठमोठ्या रकमा या कायदेशीर नफ्याच्या समजल्या जात. करवसुलीच्या कामीं निष्ठुरपणें छळ व जुलूम करावा लागे. पण या कामीं सरकारी अधिकारी, पोलिस व सैनिक यांची मदत त्यांना हवी तितकी मिळे. शिवाय वेळ पडलीच म्हणजे दोषाचें खापर राजाच्या व विद्यमान राज्यव्यवस्थेच्या डोक्यावर फोडून त्यांना भलेपणानें अलग होतां येई ! कामगिरीवर असलेल्या या करवसुली मक्तेदारांचा जसा उपयोग राजाला तसाच राजाचाहि त्यांना ! बरें मक्ते सोडून पैसा मिळवून जे घरीं बसले त्यांचाहि राजाशीं ऋणानुबंध तुटत नसे. कारण सरकारी खजिना वारंवार मोकळा पडत असल्याकारणानें आणि करवसुली वक्तशीर होणें कठिण असल्यानें राजाला कर्जें काढावीं लागत. १७८८ सालीं तीन वर्षांच्या उत्पन्नाइतकी तूट सरकारी हिशेबांत आधींच पडली होती. यावरून अशा सावकारांची गरज राजाला किती असेल याची कल्पना होईल. या सुखवस्तु मक्तेदारांवर राजाचा डोळा असे, तसाच सरदार लोकांचा राग असे. कारण त्यांनीं आपल्या चैनीच्या राहणीनें बाजारांत पदार्थांच्या किमती वाढविल्या होत्या; व सरदार लोक निर्धन, यामुळें बाजाराची ही तेजी त्यांना जाणवे. खुद्द प्रधानादि अधिकारी मात्र या सुखवस्तु मक्तेदारांचें आर्जव करीत व त्यांना खूष ठेवीत. कारण त्यांना अडल्या वेळीं हमखास कर्ज मिळण्याची ती एक जागा होती.

धनसंपन्नांचा ओढा मात्र राजाकडे—हें सर्व खरें, तथापि याला दुसरीहि एक बाजू होती. ती अशी कीं, राज्यक्रांति यशस्वी झाली तर नव्या राज्यकर्त्यांचा पहिला हात पडावयाचा तो सरकारच्या जुन्या सावकारांवरच ! ही गोष्ट त्यांतल्या त्यांत चाणाक्ष असणाऱ्या सावकारांच्या व पेढीवाल्यांच्या लक्षांत येत असे. तथापि उलट त्यांना असेंहि वाटे कीं, जुनीं कर्जें फार तर बुडतील पण उद्यां लोकशाही स्वराज्य झालें तर पहिली सुधारणा जनतेवरील कर कमी करण्याची होणार. परदेशीं होणारीं युद्धें वांचणारीं नाहींत,

व त्याकरितां पैसा लागणार तो तरी आमच्याकडेच मागितला पाहिजे. मिळून आम्ही जुन्या सरकारचे सावकार होतों तसेच नव्यांचेहि होऊन राहूं. मात्र त्यांच्या लक्षांत हें यावें तें एकदम आलें नाहीं कीं क्रांति यशस्वी करणारे मुत्सद्दी नुसतीं जुनीं कर्जें बुडवून स्वस्थ बसतील असें नाहीं, तर सावकाराजवळ असलेली ऐनजिनसी विद्यमान मालमत्ताहि लुटून सरकारी खजिन्यांत कां नेणार नाहींत ! कसेंहि असो, एकंदरीनें धनिक व व्यापारी वर्ग अजून संशयांत घुटमळत होता; व त्याचा पक्षपात मनांतून असलाच तर तो राजाकडे व क्रांतिकारकांविरुद्ध असा झुकत होता एवढें खचित.

कायदेपंडितांचें क्रांतीला उत्तेजन—पॅरिसच्या तत्कालीन शिष्टवर्गामध्यें धनसंपत्तिमानाबरोबर वकील व कायदेपंडित यांचा उल्लेख केला पाहिजे. मात्र फरक हा कीं, पहिला वर्ग क्रांतीला प्रतिकूल होता; तर हा दुसरा क्रांतीला अनुकूल होता. क्रांतीचें स्वरूप पुढें भेसूर भयप्रद झालें तेव्हां वकील वर्गानें माघारा पाय घेतला हें खरें. तथापि प्रथम तरी समानतेच्या तत्त्वाला संमति देऊन वकील वर्गानें क्रांतीला उत्तेजन दिलें. चुरशीचें चालू राजकारण लोकांच्या डोळ्यांत भरूं लागेपर्यंत तेथें वकील वर्गालाच जागा होती. फरेंच युनिव्हर्सिटींतील कायद्याचे प्रोफेसर जगभर प्रसिद्ध असत, व फरेंच न्यायकोर्टांतून वकील लोक वाद-प्रतिवादाची जी पद्धत अवलंबीत तिचें अनुकरण युरोपांतील वर्ग करीत असे. फरेंच पार्लमेंट्स (प्रांतिक स्वराज्य संस्था) यांना न्यायदानाचेहि बरेच अधिकार असत. वकील लोक येथें प्रसिद्धीस आले म्हणजे मग ते पॅरिसला जाऊन तेथील पार्लमेंटमध्यें सभासदत्व मिळवीत, किंवा त्याच्या न्यायकोर्टांत कामें करीत. बोर्डो येथील 'पार्लमेंट'चा अध्यक्ष मॉंटेस्क्यू हा कायद्याच्या शास्त्रांतील अग्रगण्य पंडित म्हणून अजूनहि प्रसिद्ध आहे. त्याप्रमाणें ला मोइगनॉन व मालेशर्बस हे क्रांतीच्या वेळीं पॅरिसमधले नामांकित वकील होते. पॅरिसची पार्लमेंट रोमन सेनेटचें ध्येय डोळ्यांपुढें ठेवून चालत होती. म्हणजे पॅरिसमधील लोकांना राजकारणांतहि बहुमानानें स्थान असावें ही तिची महत्त्वाकांक्षा असे. पार्लमेंटचा हा न्यायदानाचा अधिकार काढून घेण्याची कारवाई क्रांतीपूर्वी राजमंडळाकडून सुरू झाली होती. व त्या गोष्टीला वकील लोक विरोध करीत होते. डँटन, डेस्मॉलिन, रोबेस्पीयर, पतियन हे वकीलपेशाचे लोक क्रांतीचे मोठे पुढारी झाले.

क्रांतिकालीन साहित्य—या वेळच्या सुशिक्षितांतील तरुण वर्ग क्रांतीला अनुकूल होता. क्रांतीमुळें चालू राजकारण हें पुढें पुढें लोकांच्या डोळ्यांत भरूं लागलें. तोंपर्यंत त्या स्थानीं वकिलांबरोबर ग्रंथकार व साहित्यिक यांना मानाची जागा असे. राजाच्या गैरमर्जींत नसणाऱ्या ग्रंथकारांना पैशाची प्राप्ति बरी होई. व्हॉल्टेअर हा लष्करी कंत्राटदाराचें काम करून श्रीमान् झाला होता, हें पुष्कळांना आश्चर्यकारक वाटेल ! रूसोला त्याच्या श्रीमान भक्तिणी नियमित तनखे देऊन त्याचा चरितार्थ चालवीत. विद्वान् शास्त्रज्ञ लोकांना सरकारांतून पेनशनें चालू असत. अशा वर्गांतूनच पण त्यांतल्या तरुण लोकांतून, क्रांतीला उत्तेजन मिळालें. ज्योतिर्गणिती बेली हा नॅशनल असेंब्लीचा एक वेळ अध्यक्ष निवडला गेला. कॉंडोरशेट हा पॅरिस पार्लमेंटचा एक प्रतिष्ठित सभासद होता. अशाच रीतीनें पुष्कळ तरुण साहित्यिकांना क्रांतींतून निर्माण झालेल्या राज्यव्यवस्थेंत अधिकाराच्या जागा मिळाल्या. उलट कांहीं तरुण साहित्यिक स्वार्थाला बळी पडून राजपक्षपाती झाले होते, व त्यांनीं आपली प्रतिभा, आपला कोटिबाजपणा, क्रांतीला विरोधी वाङ्मय निर्माण करण्याकडे खर्चिला; पण असें थोडेंबहुत होणें अपरिहार्यच होय.

कामगार आणि क्रांति—मध्यम वर्गांतील साधारण सुखवस्तु लोकहि क्रांतीला अनुकूल झाले, मग खालच्या वर्गाचे मजूर कामगार वगैरे झाले असतील हें सांगावयास नकोच. पॅरिसबाहेर शेतकरी कामकरी वर्गाची स्थिति काय होती याचा पूर्वीं एकदां उल्लेख आलाच आहे. ते राजधानींत नसल्यामुळें त्यांच्या हातून क्रांतीच्या कामाला सुरुवात होऊं शकली नाहीं. पण त्याच दर्जाचे जे लोक पॅरिसमध्यें होते त्यांना क्रांतीला प्रारंभ करण्याचें श्रेय मिळालें. पॅरिसमधील कारखान्यांत काम मिळविण्यासाठीं हजारों बेकार लोकांची भरती या सुमारास या शहरामध्यें होत होती. पॅरिसमध्यें त्यांना मजूरीहि बरी मिळे. पण ज्यांना काम मिळालें नाहीं अशा बेकारांची वस्तीहि बरीच असे. आणि ‘ आम्ही काम करण्याला तयार आहों ’ असें म्हणत असतां ज्याला काम मिळत नाहीं, त्याला मग इतर कोणत्याहि अयोग्य मार्गानें देखील आपलें पोट भरण्याला एक प्रकारचा हक्कच उत्पन्न होतो ! अशाच बेकार लोकांनीं पॅरिसमध्यें क्रांतीच्या तोंडी झालेल्या दंग्यांना सुरुवात केली. मौज ही कीं, राजघराण्यांतील ऑर्लिन्सचा ड्यूक हा स्वतः अशा लोकांच्या जमावाला व

हुल्लडीला उत्तेजन देत असे, त्या वेळीं पॅरिसमध्यें भिक्षा मागण्याला सरकारी प्रतिबंध नव्हता, व भिकाऱ्याला भिक्षा घालणें हा पॅरिसचे लोक धर्माचार मानीतहि. परंतु अशा भिक्षेनें फार थोडयांचा निभाव लागण्यासारखा होता. सरकारनें मनावर घेतलें असतें तर त्याच्या धर्मादाय खात्यांतून बऱ्याच लोकांना या नाहीं त्या कामावर पोटगी मिळाली असती. परंतु भिकाऱ्यांचें पोट कसें भरेल याचा विचार करण्याऐवजीं त्यांना पॅरिसमधून घालवून देऊन फक्त दृष्टिआड कसें केलें जाईल इतक्यापुरताच सरकार विचार करी! पण ज्यांच्यावर हा जुलूम होई ते पॅरिसमध्यें इतर रीतीनें चाललेली श्रीमंतांची चैन पाहात आणि या श्रीमंतीबद्दल सहजच द्वेष वाटून ते मनाशीं म्हणत कीं, "सुखासुखी बाहेर जाण्यापेक्षां झगडून राजधानींतच राहूं, व मनगटाच्या जोरावर काय मिळवावयाचें तें येथेंच मिळवूं. शिवाय लोकसभेची आतां प्रत्यक्ष नॅशनल असेंब्ली बनली आहे तेव्हां आतां शहाणा मुख्य प्रधान नेकर हा आमच्या पोटापाण्याची व्यवस्था कांहीं करील!" अशी आशा उपासमार सोसणाऱ्या लोकांना वाटत होती. पण दैव असें चमत्कारिक कीं नेकरलाच कामावरून काढण्याची बुद्धि लुई राजाला कां न व्हावी!

क्रांतीचा श्रीगणेशा—नेकरला बडतर्फ करण्याची बातमी कानीं पडतांच दारूंत ठिणगी पडावी तसा प्रकार झाला. ता. २८ एप्रिल रोजीं रव्हेलॉन नांवाच्या कागदाच्या कारखानदारावर मवाली लोकांनीं हल्ला केला. त्याला कारण इतकेंच झालें कीं, तो बेकार लोकांशीं सहानुभूति दाखविण्याऐवजीं "हे लोक चावट आहेत. उपासमारीची सबब उगाच सांगतात," असें तो कोठें बोलला म्हणे! मवाली लोकांनीं त्याचा कारखाना साफ लुटला. तेव्हां नगररक्षक सैनिकांनीं तो दंगा मोडावा, पण अधिकाऱ्यांना असा संशय आला कीं, यांना दारूगोळा देऊन पाठविलें तर दंगा मोडण्याऐवजीं ते दंगेखोरांना सामील होतील. कित्येक म्हणत, राजदरबाराकडूनच हा दंगा करविला गेला कारण खाजगी मिळकतीवर मवाली लोकांची कशी धाड पडेल हें सुखवस्तु लोकांना प्रत्यक्ष उदाहरणानें कळलें म्हणजे क्रांतीला चिथावणी देण्याचे त्यांचे चाळे थांबतील! कसेंहि असो; मवाली लोक दंगे करण्याला अगदीं आतुर झाले होते. आणि क्रांतिकारकांचा असा निश्चित प्रयत्न सुरू झाला

होता कीं, दंगेधोपे होऊं लागले तर नागरिक सैनिकांनीं शक्य तितकें तटस्थ राहावें.

असो. खुद्द पॅरिस राजधानींत क्रांतीच्या आगमनाची तयारी कोणकोणाकडून कसकशी होत होती हें येथवर सांगितलें. आणि आतां स्टेट्स-जनरल म्हणजे मोठी लोकसभा हिची हकीकत पुढें कशी घडली हें पाहूं. लोकसभेंतील राजकारण व बेकार, मवाली, बेजबाबदार, क्रांतिवादी लोकांची चळवळ या दोन्ही गोष्टी, जाणूनबुजून का होईना पण, एकमेकांस संवादी व अनुकूल अशाच ठरल्या.

प्रकरण चौथें

पहिला रक्तपात

कलहाचें तोंड—ता. १ मे सन १७८९ रोजीं व्हर्साईल राजवाड्याच्या आसपास मोठी धामधूम चालू होती. श्रीमंती पोषाख घातलेले राजदूत मोठ्या घोड्यांवर बसून चौकाचौकांतून फिरत होते. त्यांच्या हातांत असलेल्या लांब तुताऱ्या मधून मधून जोरानें वाजवून लोकांचें लक्ष वेधून घेऊन ता. ४ मे रोजीं भरणाऱ्या लोकसभेचा ताजा जाहीरनामा ते वाचून दाखवीत होते. त्यांच्यामागून सशस्त्र स्वारांच्या टोळ्या हिंडत होत्या. दंगाधोपा थांबविण्याकरितां म्हणून नव्हे तर जाहीरनाम्याच्या ललकाऱ्यांना शोभा यावी म्हणून! बरेचसे प्रतिनिधी ता. २६ एप्रिलपासूनच राजधानींत येऊन राहिले होते. आणि कांहीं कामधाम नसल्यामुळें या उमरावाला भेट, त्या अमीराची गांठ घे, या मुत्सद्याशीं कानगोष्ट कर, त्याला आपल्या खिशांत आणलेल्या अर्जाचीं कलमें समजावून दे, असें करीत वेळ घालवीत होते. या प्रतिनिधींचें स्वागत वरिष्ठ वर्गाकडून खुल्या दिलानें होत नसे. हे खेडवळ लोक सांगतील तें नागरिक पुढारी ऐकून घेत, पण एकंदरीनें त्यांच्याविषयीं तुच्छतादर्शक भावच प्रकट करीत.

ता. २ मे हा दिवस राजानें लोकप्रतिनिधींची धूळभेट घेण्याचा म्हणून ठरला होता. इतरांच्या गर्दीतून वाट काढीत राजापर्यंत पोंचण्याला कनिष्ठ वर्गाच्या प्रतिनिधींना पुरा एक प्रहर लागला ! या भेटींत फक्त राजदर्शन घडलें. राजा एक शब्दहि कोणाशीं बोलला नाहीं, यामुळें या प्रतिनिधींना सहजच आपली मानखंडना झाली असें वाटलें. कारण ते या वेळीं व्यक्ति-स्वरूपांत नसून लोकप्रतिनिधी होते. हा नवीन अहंकार त्यांच्यामध्यें बराचसा संचरला होता.

ता. ४ रोजीं राजदर्शनाचा दुसरा समारंभ झाला. त्याला धार्मिक स्वरूप ठेवण्यांत आलें होतें. या प्रसंगीं अमीर उमराव, वरिष्ठ धर्माधिकारी व राजमंडळ यांचे पोषाख रंगीत, मातबर, शोभिवंत, आणि कनिष्ठ धर्माधिकारी व लोकप्रतिनिधी यांचे पोषाख काळसर, मजीद, हलक्या किंमतीचे, ओबडधोबड शिवणीचे, असा फरक एकत्र दृष्टीस पडला.

धर्ममंदिरांत पाहुणे मंडळी तीन तास राजाची वाट पाहून कंटाळली. नंतर प्रथम राजपरिवारांतील लोक आले, त्यांचें स्वागत सहजच 'शेम शेम' या निषेधदर्शक शब्दांनीं झालें ! मग राजकुटुंबांतील कांहीं खाशी मंडळी आली, तेव्हां समाजानें निषेधदर्शक मौनव्रत धरलें. नंतर राणी आली. तिचें मात्र स्वागत औपचारिक रीतीनें टाळ्या वाजवून करण्यांत आलें. राजा आल्यावर मुख्य धर्माधिकाऱ्यानें लांबलचक, रूक्ष असें उपदेशपर भाषण केलें. तें ऐकतांना कंटाळून राजा व इतर अनेक लोक डुलक्या घेऊं लागले ! या भाषणांत लोकांच्या दुःखाचा उल्लेख सहानुभूतीनें केला होता. स्वतः राजानें भाषण करण्याचा हा प्रसंग नव्हता, म्हणून त्यानें फक्त मान लववून, मधून मधून जागा होऊन औपचारिक रीतीनें मान्यता दर्शविली. रात्रीं राजवाड्यावर दीपोत्सव होऊन सर्व लोकांनीं सुखानें झोंप घेतली.

ता. ५ मे रोजीं बाहेरून आलेल्या प्रतिनिधींचीं नांवें मोठ्यानें घेऊन त्यांची नोंद करण्यांत आली. सिंहासनापुढें १७०० प्रतिनिधींचा घोळका जमला होता. राजा येण्यापूर्वीं त्यांची नुसती हजेरी पुरी होण्याला दुपारचा एक वाजला. नंतर राजा लुई हा राणी व इतर परिवार यांसह सभागृहांत आला. त्यानें एक लहानसें भाषण वाचलें. तो म्हणाला, " १७५ वर्षें कधीं न भरलेली लोकसभा आज भरली. त्याचा अर्थ हाच कीं, मला राज्यकार-

भाराविषयीं लोकमत समजून घ्यावयाचें आहे. सूचनांचा अखेर निकाल मात्र योग्यायोग्य पाहूनच मला करावा लागेल व तसा तो मी करीन. माझें प्रजेवर प्रेम आहे; पण प्रजेनेंहि मजवर विश्वास ठेवला पाहिजे." एकंदरीनें हें भाषण मोठासा विश्वास उत्पन्न करील असें नव्हतें. तथापि रीतीप्रमाणें लोकांनीं टाळ्या वाजविल्यानंतर एका राजसचिवाचें भाषण (शिक्केनविसाचें) झालें. त्यांत लोकसभेच्या कार्याचें किंचित् दिग्दर्शन केलें होतें. नंतर मुख्य प्रधान व फडणवीस नेकर याचें भाषण दोन तास झालें. पण त्यांतहि लोकांच्या कोणत्या मागण्या मान्य करण्यांत येणार याची कल्पना कांहींच येण्यासारखी नव्हती. त्या दिवशीं सभेचें काम संध्याकाळीं ४ वाजतां संपलें.

लोकसभेचे तीन विभाग—ता. ६ रोजीं लोकसभेचे तीन विभाग झाले. अमीरउमराव व वरिष्ठ धर्माधिकारी हे एकएका स्वतंत्र दिवाणखान्यांत चर्चेला बसले. सामान्य जनतेच्या प्रतिनिधींना एक तिसरीच जागा देण्यांत आली होती. या वेळीं या तिसऱ्या वर्गाच्या सभेंत असा प्रश्न उत्पन्न करण्यांत आला कीं, स्टेट्स-जनरल ही जर सर्व राष्ट्राची मिळून सभा, तर या लोकसभेचे असे तीन विभाग काय म्हणून करावे? या सर्वांनीं मिळून एकाच ठिकाणीं बसून चर्चा व ठराव कां करूं नये? वरिष्ठ कनिष्ठ असा हा भेदभाव कां? हे वरचे वर्ग आमच्या संपर्कानें बाटतात कीं काय? या तिसऱ्या वर्गाच्या सभेंत अजून पक्षोपपक्ष बनले नव्हते. आणि पुढारी कोण हेंहि ठरलें नव्हतें. तथापि तीनहि वर्गांची मिळून एकच सभा असावी असें जवळ जवळ एकमत होतें. मात्र त्यांची कल्पना अशी कीं, "वरच्या दोन वर्गांनाहि आतां आपल्यासारखेंच वाटूं लागलें असेल. तेव्हां तीन वर्गांची मिळून एकच सभा भरवावी अशी सूचना आपण होऊन करण्याचा समंजसपणा तें कां न दाखवितील? आपणच उतावळेपणा कां करा?" आणि खरोखरच पाहतां अशा प्रकारचा ठराव वरच्या वर्गांतील त्यांतल्या त्यांत जे उदारमतवादी होते त्यांनीं पुढें मांडलाहि होता, पण तो थोडया बहुमतानें नामंजूर झाला.

मतभेद, कालक्षेप आणि गोंधळ—ही बातमी ताबडतोब या तिसऱ्या वर्गाच्या सभेंत येऊन पोहोंचली, तेव्हां अर्थातच चलबिचल झाली. मग मिराबो नांवाचा प्रतिनिधि पुढें येऊन त्यानें या गोष्टीचा निषेध केला. तो स्वतः वरच्या वर्गांत मोडण्यासारखा असतांहि केवळ लोकप्रियतेचा भोक्ता

म्हणून कनिष्ठ वर्गाचा प्रतिनिधि या नात्यानें त्यानें आपली निवडणूक त्या वर्गाकडून मुद्दाम करून घेतली होती. पण मोनिए नांवाच्या एका प्रतिनिधीनें असा ठराव मांडला कीं, " मिराबो याच्या सल्ल्याप्रमाणें आपण जागा धरून रुसून बसूं नये; या वरिष्ठ सभांकडे वकील पाठवून आपलें म्हणणें समजावून सांगावें." हा ठराव मंजूर होऊन स्वतः मोनिए यालाच वकील म्हणून वरती पाठविण्यांत आलें. त्याची वकिली धर्माधिकाऱ्यांच्या सभेंत यशस्वी झाली नाहीं. अमीर उमरावांच्या सभेनें वकिलाचें म्हणणें सर्व शिष्टाचार पाळून ऐकून घेतलें, पण तेथेंहि त्याला नकारच मिळाला. तेव्हां तिसऱ्या विभागांतील लोक बरेच रागावले. ते म्हणाले, " आपण असेंच राहूं या. आपण अध्यक्षहि निवडूं नये. कारण तसें केलें तर आपली सभा वेगळी ठेवून काम करण्याचें आपण कबूल केलें असें होईल ! "

मग आतां या मतभेदाचा निकाल कसा लागणार ? येथून पुढें दहा दिवसपर्यंत तीनहि सभांचे वकील एकमेकांकडे जाऊन, आपापलें म्हणणें समजावून देण्याची शिकस्त करीत होते. राजा व प्रधानमंडळ कांहींच बोलेनात. अकराव्या दिवशीं " तिन्ही सभांच्या प्रतिनिधींचीं अधिकारपत्रें तपासून घ्यावीं आणि त्यांनीं आणलेले तक्रारअर्ज दाखल करून घ्यावे " अशी सूचना प्रधानमंडळाकडून आली. ती कनिष्ठ सभेनें साफ नाकारली. तें ऐकून हा राजद्रोह आहे अशी हाकाटी राजपरिवारानें सुरू केली. पण निर्णय असा कांहींच लागेना. राजा रागावून लोकसभाच बरखास्त करतो कीं काय असेंहि वाटूं लागलें !

कालक्षेपाला कंटाळून कनिष्ठ सभेचा वकील बेली हा राजदर्शनाला गेला व त्यानें आपल्या सभेचें म्हणणें अर्जरूपानें राजापुढें मांडलें. पण याच्या आधीं चार दिवस राजाचा एक लहान मुलगा वारला होता, त्या सबबीवर ही मुलाखत फार थोड्या वेळांत आटपण्यांत आली. आणि " ठीक आहे मी तुमचा अर्ज नीट पुनः वाचीन व योग्य दिसेल तें करीन " असें तुसडेपणाचें उत्तर देऊन राजानें वकिलाची रवानगी केली. वरच्या दोन सभांत बरेंच दुमत माजून राहिलें होतें. धर्माधिकाऱ्यांच्या सभेंत कनिष्ठ सभेच्या मागणीला अधिकाधिक पाठिंबा मिळत चालला होता, तर अमीर उमरावांच्या

सभेंत युद्ध पुकारण्याची भाषा बोलण्यांत येत होती. पण कनिष्ट सभेचेंच बळ दिवसेंदिवस वाढत चाललें होतें.

यापूर्वी ता. २५ मे रोजीं सर्वांत शेवटीं पॅरिस येथील जे प्रतिनिधी येऊन कनिष्ठ सभेंत मिसळले होते त्यांतच बेली, अॅबे साई वगैरे सुप्रसिद्ध लोक होते. "वरिष्ट वर्ग आपलें ऐकत नाहीं तर आपणच आपलीं अधिकारपत्रें नोंदवून घेऊं" असें या सभेनें ठरविलें. उमराव सभेला सहकारितेचें निमंत्रण पुन: एकवार केलें तें तिनें ७९ विरुद्ध १७३ इतक्या मतांनीं नामंजूर केलें. धर्माधिकारी वर्गांत मात्र चांगलीच फूट झाली. तिचे तीन सभासद आपली सभा सोडून कनिष्ठ वर्गाच्या सभेंत येऊन "आम्ही तुमच्यांतच येऊन बसणार" असें म्हणाले. दुसऱ्या दिवशीं आणखी नऊ आले. या सर्वांचें स्वागत कनिष्ठ सभेकडून कृतज्ञतापूर्वक आलिंगनानें व आनंदाश्रूंनीं करण्यांत आलें" असें वर्णन आढळतें. आणि तें योग्यच आहे. कारण वरिष्ठ म्हणविणारे अभिमान सोडून कनिष्ठांत येऊन मिसळले, म्हणजे कनिष्ठांना आपला विजय झाला असें वाटतें !

राष्ट्रीय लोकसभेची प्रतिष्ठापना—ता. १७ जून रोजीं एका प्रतिनिधीनें उठून असा ठराव मांडला कीं, "या आपल्या सभेला यापुढें नॅशनल असेंब्ली (राष्ट्रीय लोकसभा) असें नांव ठेवावें." एकदम लोकसभेच्या मनांत नव्याच स्फूर्तीचा किरण प्रकाशमान झाला. कोणीं अशी शंका काढली कीं, "या गोष्टीला राजाची मंजुरी लागेल. यावर उलट उत्तर असें आलें कीं, "अमेरिकेंतील वसाहतींनीं स्वातंत्र्य पुकारून आपली राष्ट्रीय सभा प्रस्थापित केली, तेव्हां इंग्लंडच्या राजाच्या मंजुरीची वाट त्यांनीं थोडीच पाहिली होती !" "हें बोलणें राजद्रोहात्मक ठरेल" अशी कांहींना भीति वाटली. त्यावर दुसरे कांहीं म्हणाले "लोकसभेंत कांहींहि बोललें तरी राजद्रोह होऊं शकत नाहीं." पण कोणी राजद्रोह म्हटला तरी 'नॅशनल असेंब्ली' हें नांव न घेण्याला तें कारण होऊं शकत नव्हतें. शेवटीं सर्वानुमतें हें नांव घेण्याचें ठरलें; मात्र त्याबरोबर राजेसाहेबांचा जयजयकार करून, राजनिष्ठाहि प्रकट करण्यांत आली !

अशुभस्य कालहरणम्—ही वार्ता राजदरबारीं पोंचली तेव्हां टॅलेरॉं नामक राजसचिवानें लोकसभेच्या पुढाऱ्यांना शिक्षा करावी असें सुचविलें.

पण "असें केलें तर पाठोपाठ असेंब्ली बरखास्त करावी लागेल, आणि ती बरखास्त होत नाहीं म्हणाली तर सैन्यांतील शिपाई आणून बळजबरीनें ती बरखास्त करावी लागणार! म्हणून विषाची परीक्षा पाहूं नये. नॅशनल असेंब्ली हें नांव लोकसभेनें अनधिकारानें घेतलें तरी तें तिला घेऊं द्यावें. आणि राजाच्या नांवानें जयजयकार केला गेला तितक्यावरच संतुष्ट राहावें" असें राजमंडळानें ठरविलें. सभासदांना मात्र या बरखास्तीचा संशय येत होता. म्हणून कांहींनीं आपण आतां घरीं जावें हें बरें असें म्हणून प्रस्थानेंहि ठेविलीं. पण बरखास्तीचा जाहीरनामा निघाला नाहीं हें पाहून सभेला आणखी बळ चढलें. लगेच सभेनें ठराव केला कीं, "यापुढें लोकसभेनें स्पष्ट शब्दांनीं मंजूर न केलेला असा कोणताहि कर राजाला वसूल करतां येणार नाहीं व लोकांनींहि तो देऊं नये. तसेंच प्रतिनिधींचीं नांवें रीतसर नोंदवून घ्यावीं; सभेंतील कामकाजाचे नियम करावे; होतील ते ठराव कायदेशीर भाषेंत मांडावे; व देशांतील अन्नाचा पुरवठा व दरदाम यांची व्यवस्था करावी." या सर्व कामाकरितां सभेनें कमिटचा नेमिल्या. या लोकसभेचें बळ वाढूं लागलें तसें दोन्ही वरिष्ठ सभांचें बळ हटूं लागलें. त्यांचा आत्मविश्वास ढळला. तिसऱ्या वर्गाच्या लोकसभेशीं मिळतें घ्यावें, असे ठराव मधून मधून सुचविण्यांत येऊं लागले.

ता. १९ जून रोजीं धर्माधिकाऱ्यांच्या सभेनें तर "कनिष्ठ लोकसभेला जाऊन मिळावें" असा स्पष्ट ठरावच प्रचंड बहुमतानें मंजूर केला. अनुकूल मत देणारांमध्यें कांहीं थोडे वरिष्ठ धर्माधिकारीहि होते. या विजयाची वार्ता ऐकतांच सभागृहांच्या बाहेर जमलेले लोक नाचूं ओरडूं लागले. त्यांची दुमदुम राजवाड्यापर्यंत जाऊन पोहोंचली. लगेच हे १४९ सभासद कनिष्ठ लोकसभेंत जाऊन आपल्या जागा घेऊन बसलेहि. इतिहासकार म्हणतो, "पुढें तीन वर्षांनीं धर्माधिकाऱ्यांना कळून आलें कीं, लोकसभेचें खरें प्रेम आपणांवर किती आहे!" पण गोष्ट घडली म्हणजे मागाहून कोणालाहि हवें तें बोलतां येतें हा नियमच आहे. आज तरी या १४९ पाहुण्यांचें स्वागत कनिष्ठ सभेंतील लोकांनीं प्रत्यक्ष आलिंगनें देऊन केलें खरें; धर्माधिकारी सभेंतील उरलेले नाराज झालेले, थोडे सभासद राजाकडे गेले, आणि "आतां आमचें रक्षण आपणच करणार" असें केविलपणानें म्हणूं लागले. राज-

मंडळानें त्यांना धीर दिला. आणि असें ठरविण्यांत आलें कीं, राजानें तिन्ही सभांना पुन्हां एकवार निमंत्रण करावें आणि स्वतः हजर राहून तिन्ही सभांना पूर्वीसारखें वेगवेगळें बसावयाला सांगावें. या नवीन सभेची तारीख २३ जून ही ठरली. तोंपर्यंत तीनहि सभा बंद करून सभागृहाच्या दारांना कुलुपें लावण्यांत आलीं.

ता. २० रोजीं सभासद नेहमींप्रमाणें येऊन पाहतात तों दाराला कुलुपें! कोणीं "असें कां" म्हणून विचारलें तर त्याला उत्तर मिळे कीं, "ता. २३ रोजीं खास राजेसाहेब जातीनें हजर राहून सभा भरविणार आहेत, त्याकरितां नव्या बैठकी घालावयाच्या आहेत, म्हणून सभागृह बंद केलें आहे." फरासांनीं सांगितलेली ही सबब लोकांना खोटी वाटली. त्यांनीं एकमतानें ठरविलें कीं आपलें सभागृह नाहीं तर नाहीं, आपण नजीकच्या 'टेनिस कोर्टाच्या' उघड्या मैदानांतच सभा भरवूं. लगेच त्या ठिकाणीं सर्व जुळले. रीतसर सभा भरली असें म्हणून बेली याला अध्यक्ष निवडण्यांत आलें. सभासदांच्या रागाचा पारा चढूं लागला. ठरावांची भाषा अधिकाधिक जहाल होऊं लागली. मोनिए व ग्रेनोबल या सभासदांनीं अशी सूचना मांडली कीं, "येथल्या येथें सर्व सभासदांनीं राष्ट्रनिष्ठेच्या शपथा घ्याव्या आणि असें ठरवावें कीं, आपल्या हातून स्वराज्याची भावी घटना तयार होऊन राजाकडून तिला मान्यता मिळेपर्यंत सभा एकसारखी भरलेलीच ठेवावी; फुटूं देऊं नये." लगेच शपथ–पत्रिकेवर सह्या घेण्यांत आल्या. प्रत्येक सभासदाला आज आपण देश वांचविला असें वाटूं लागलें. या 'टेनिस कोर्टावर' राजपुत्र व राजपरिवारांतील इतर मंडळी येऊन चेंडू खेळण्याचा नेहमींचा प्रघात होता. कौंट अरतॉय हा सरदार जुन्या घमेंडींत असल्यानें त्यानें सभेकडे निरोप पाठविला कीं, "आम्ही टेनिस खेळावयास येणार आहों, जागा खालीं करून द्या." पण निरोप्याला धिक्कारपूर्वक परत पाठविण्यांत आलें.

प्रकरण पांचवें

तीन सभांचें एकीकरण

राजा हताश झाला—इकडे ठरल्याप्रमाणें, राजानें तिन्ही सभांना निमंत्रण पाठवून बोलाविलें. पण टेनिस कोर्टावर जमलेले लोक आपलीच जागा धरून बसले. फक्त उरलेले लोक येऊन हजर झाले. सभागृहाभोंवतीं सैन्याचा वेढा घालण्यांत आला होता! 'पूर्वींप्रमाणें वेगवेगळ्या ठिकाणीं बसून सभा चालवा' असा हुकूम राजानें पुन्हां केला, व इतर थोडेंसें बोलून त्यानें प्रयाण केलें. त्याच्यामागून वरिष्ठ सभांचे प्रतिनिधीहि उठून निघून गेले. कनिष्ठ सभेचे लोक मात्र जागा सोडीनात. त्यांना उठवून द्यावें म्हणून राजानें आपला खासगी कारभारी पाठविला. तो बरोबर सैन्य घेऊन आला होता! सैन्याला दाराबाहेर ठेवून हा अधिकारी आंत आला. त्यानें राजाचा निरोप तोंडीं सांगितला. आतां मात्र खरा आणीबाणीचा प्रसंग येऊन ठेपला. तेव्हां अध्यक्ष बेली यानें संभावितीनें उत्तर केलें कीं, "ठीक आहे. आपण आणलेल्या निरोपाचा विचार सभा करील. तुम्हांला यापुढें येथें राहण्याचें कारण नाहीं." पण मिराबो हा उडी मारून पुढें येऊन तणतणून म्हणाला, "जा, जा, कारभारीसाहेब, आपल्या धन्याला जाऊन सांगा कीं, आमच्या शरीरांत 'बागनेटें' खुपसून आम्हांला बाहेर काढाल तेव्हांच जाऊं."

कारभारी दोन्ही उत्तरें घेऊन परत राजाकडे गेला. तीं ऐकून आतां राजेसाहेब काय म्हणणार याकडे सर्वांचे डोळे लागले. लवकरच चकमक झडून ठिणगी पडणार अशी पुष्कळांची अपेक्षा होती. पण राजा थकल्याभागल्यासारखा होऊन हातानें कपाळ चोळीत शांतपणें हलक्या आवाजानें म्हणाला, "बरें आहे बुवा! लोकसभा जागा सोडीत नाहीं म्हणते तर सोडूं नको म्हणावें. तिला हवें तसेंच होऊं दे!" कित्येकांना ही राजाच्या सौजन्याची परमावधि वाटली. पण खरा प्रकार असा होता कीं, "बागनेटें चढवून हल्ला करा असा हुकूम शिपायांना केला आणि त्यांनीं तो मानला नाहीं तर मग काय करणार, ही भीतीच खरोखर राजाच्या मनांत होती.

लोकमताचा वाढता जोर—इकडे राजदरबारीं कांहीं हालचाल नाहीं असें पाहून अॅबे साई यानें असा ठराव मांडला कीं, " राजानें लोकसभेच्या सभासदांवर हात टाकणें हा देशद्रोह समजावा. आपण केलेले जुने ठरवा सभेनें पुन: कायम करावे. कारण आतां लोकसभा हडसून खडसून सुप्रतिष्ठित झाली." याचा परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाहीं. ता. २६ जून रोजीं उमरावांपैकींहि ४७ लोक कनिष्ठ सभेला उघडपणें येऊन मिळाले ! त्यांत ड्यूक ऑर्लिन्स हा राजाचा प्रत्यक्ष भाऊहि आला होता. मग काय विचारतां ? हें पाहून राजमंडळाचें धाबें दणाणलें. लष्कर फडाकडून बातमी आली ती अधिक चिंताजनक होती. सैन्याचे लोक असें म्हणूं लागले कीं, " आम्हाला गोळ्या घालावयाचा हुकूम झाला तर त्या वरिष्ठ वर्गाच्या सभेवरच झाडूं. खालच्या लोकसभेवर झाडणार नाहीं." एका पलटणींतील शिपायानें बेदील होऊन वरिष्ठ अधिकाऱ्याला कांहीं कारणावरून गुद्दे चढविले अशीहि बातमी आली. तेव्हां राजा लुई यानें नाइलाजानें लेखी हुकूम देऊन फर्माविलें कीं, " यापुढें लोकसभेचे तीनहि विभाग एकत्र बसवून लोकसभेचें काम चालावें ! " त्याप्रमाणें ता. २७ जून रोजीं वरिष्ठ सभांतून उरलेले सर्व सभासद कनिष्ठ लोकसभेला येऊन मिळाले.

तीन दोऱ्यांचा एकच चाबूक वळण्यांत आला. मात्र या चाबकाचे फटके आपल्या पाठीवर लवकरच बसणार याची कल्पना राजाला नव्हती. किंबहुना " खरा आणीबाणीचा प्रसंग टळला " असें कांहीं म्हणूं लागले, तर कांहीं यापुढें जाऊन म्हणूं लागले कीं, " बरें झालें, एकदांचा जीव भांड्यांत पडला. संक्रांत आली तशी निघून गेली. होणार होणार म्हणून ज्या राज्यक्रांतीचा बोभाटा होता ती एकदांची होऊन गेली ना ! आतां शांतिसूक्तपठणाला प्रारंभ करण्याला हरकत नाहीं. चार सुधारणा काय इकडे तिकडे व्हावयाच्या त्या होतील, आणि राज्याचा गाडा पूर्वीसारख्या जुन्या चाकोरींतून चालू लागेल. आहे काय नि नाहीं काय ? "

राजाची मनोव्यथा—पण राजाला मात्र तसें वाटत नव्हतें. अंगावरून वारें जावें तसें होऊन काळजीनें त्याचें मन पांगुळलें. हातांत घेतलेलें पाणी बोटांतून झिरपून जावें, तशी राजसत्ता आपल्या हातांतून गळून गेली व ती आपण बोलाविलेल्या लोकसभेंतून प्रविष्ट झाली, असेंच त्याला वाटूं लागलें.

नेकरच्या जागीं नवा मंत्रि व त्याचे सल्लागार येणार ते लोकसभेचे शत्रु येणार हें उघड होतें. ते अधिकारारूढ होतांच त्यांतील एकानें म्हटलेंच म्हणे कीं, "हे पाजी लोक भाकरीची ओरड कां करतात? गवत कां खात नाहींत?"

ता. १३ जुलै रोजीं नेकरच्या बडतर्फीचा निषेध करण्याकरितां सभेनें राजाकडे शिष्टमंडळ पाठविलें. त्याचें पुढारीपण व्हीएन नांवाच्या एका मोठ्या धर्माधिकाऱ्याकडे देण्यांत आलें. त्यानें राजाच्या तोंडावर स्वच्छ सांगितलें कीं, "आपण नेकरला नोकरींतून काढा; पण तो लोकसभेच्या मनांतून कधींच नाहींसा होणार नाहीं. आणि आपण नवे मंत्री नेमिले त्यांच्यावर लोकांचा विश्वास नाहीं." राजानें हें सर्व ऐकून घेतलें, उत्तर असें कांहींच दिलें नाहीं. नुकत्याच बडतर्फ केलेल्या नेकरला तो थोडाच परत बोलाविणार? पण तिकडे राजा आपला जुना अधिकार गाजवीत होता, तर इकडे लोकसभा स्वतःचे नवे अधिकार निर्माण करीत होती. मंत्रिमंडळाच्या अदलाबदलीला अनुलक्षून तिनें कायमचा ठराव करून नोंदून टाकला तो असा कीं, "राजा कोणतेंहि प्रधानमंडळ नेमो, त्याच्या कारभाराचा जाब मागण्याचा अधिकार लोकसभेला पूर्णपणें राहील. तसेंच योग्य वाटल्यास त्याला इनसाफ करून त्याला शिक्षा करण्याचाहि!"

पण लोकसभेला हें कळेना कीं, या ठरावानें लोकांना जी 'भाकरी' पाहिजे होती, तिचा पुरवठा ताबडतोब कसा होणार? तसेंच सैन्याच्या हालचाली दिसून येत, त्या पाहून जी भीति वाटे तिचें निवारण कसें होणार?

गुंडांचा सुळसुळाट—काय असेल तें असो, पॅरिस शहरांतील लोकांचीं मनें या वेळीं अतिशय अस्वस्थ झालीं होतीं. यामुळें नव्या असेंब्लींत काय कामकाज होत आहे यापेक्षां खुद्द शहरांत काय भानगडी होणार याकडे त्यांचें लक्ष अधिक लागलें होतें. "पूर येऊन पाणी गढूळ झालें म्हणजे मासे आन्धळे होतात. तेव्हां मासेमाऱ्याचें काम चांगलें साधतें" अशी म्हण आहे. त्याप्रमाणें पॅरिसमधील जनतेच्या चिंताग्रस्त मनाचा फायदा मवाली गुंड लोकांनीं घेण्याला सुरुवात केली व चोर-दरोडेखोरांचा सुळसुळाट झाला. १७८९ च्या एप्रिल महिन्यापासून मवाली बदमाषांची भरती राजधानींत होऊं लागली होती. किरकोळ लुटालुटी होत होत्या; आगी लागत होत्या. धान्य वगैरे बाहेरून येणारा माल क्वचित मधूनच

हातोहात लांबविला जाई. शहराच्या वेशींतून हे पुंड जबरदस्तीनें संध्याकाळच्या वेळीं शहरांत घुसून जिकडे तिकडे पांगून जात. यामुळें त्यांना हुडकून बाहेर घालविणें पोलिसांना कठिण जाई. मैदानांतून मोठमोठ्या सभा भरवाव्या, व बेजबाबदार लोकांनीं सरकारावर आणि समाजाच्या पुढाऱ्यांवर पाहिजे तसें तोंडसुख घ्यावें. त्या वेळचें एक भाषण कोणीं टिपूनहि ठेवलेलें आहे. कॅमिल डेस्मॉलिन नांवाच्या एका मवाली वक्त्यानें खालीलप्रमाणें उघड उपदेश लोकांना केला.

"अरे, पाहतां काय ! वाघ आयता पुरा जाळचांत सांपडला आहे. मारून काढण्याची हीच वेळ आहे. याहून अधिक लूट पुढें केव्हां एकत्र मिळणार नाहीं. अमीर उमराव, श्रीमंत सावकार, व्यापारी यांचीं चाळीस हजार घरें लुटावयाला सांपडतील. वेळींच किंचित् धाडस केलें तर बक्षिस खूप मिळेल !"

अराजक माजूं लागलें—सरकारी अधिकाऱ्यांकडून अशा गोष्टींचा बंदोबस्त होत नाहीं, असें पाहून लोकांनीं 'मतदार-मंडळ' (कमिटी ऑफ इलेक्टर्स) या नांवाची समिती स्थापिली व तिला सर्व प्रकारचा कायदेशीर अधिकार असल्याचा बहाणा सुरू केला. हॉटेल डी व्हील नामक इमारतींत रोज रात्रीं या समितीच्या बैठका भरूं लागल्या, व पॅरिसमधील बंडाळीचा बंदोबस्त कसा करावा, याची चर्चा होऊं लागली. सैन्यांतील शिपाई लोक मैदानी सभांना हजर राहिलेले आढळून येऊं लागले. सभांतून त्यांची उघड स्तुति होऊं लागली. "सैनिकांना भिण्याचें आपणाला काय कारण ? ते जनतेंतलेच आहेत. त्यांना पगार मिळतो तो राजाच्या खाजगी खजिन्यांतून मिळत नाहीं, राष्ट्राच्या खजिन्यांतूनच मिळतो. मग प्रसंग पडला तर सैन्य कोणाची बाजू घेईल ? कोणाचें काम करील ? राजाचें कीं राष्ट्राचें ? ज्याचा पगार त्याचीच हुकमत हें उघड आहे" इत्यादि. हे सैनिकहि उलट सहानुभूतीचा जाब देत आणि म्हणत "चालू द्या. तुम्ही करीत आहां तें ठीकच आहे. लोकांच्या खऱ्या हिताचें आहे, वेळ येईल तेव्हां आम्हीहि पाहून घेऊं." आणि याचा प्रत्यय ता. २४ जून रोजीं आलाहि होता. कारण अशाच एका सभेवर हल्ला करून ती मारून काढण्याचा हुकूम झाला असतां तो हुकूम अमान्य केल्याबद्दल कर्नल चातेल यानें

नेकरच्या जागीं नवा मंत्रि व त्याचे सल्लागार येणार ते लोकसभेचे शत्रु येणार हें उघड होतें. ते अधिकारारूढ होतांच त्यांतील एकानें म्हटलेंच म्हणे कीं, "हे पाजी लोक भाकरीची ओरड कां करतात? गवत कां खात नाहींत?"

ता. १३ जुलै रोजीं नेकरच्या बडतर्फीचा निषेध करण्याकरितां सभेनें राजाकडे शिष्टमंडळ पाठविलें. त्याचें पुढारीपण व्हीएन नांवाच्या एका मोठ्या धर्माधिकाऱ्याकडे देण्यांत आलें. त्यानें राजाच्या तोंडावर स्वच्छ सांगितलें कीं, "आपण नेकरला नोकरींतून काढा; पण तो लोकसभेच्या मनांतून कधींच नाहींसा होणार नाहीं. आणि आपण नवे मंत्री नेमिले त्यांच्यावर लोकांचा विश्वास नाहीं." राजानें हें सर्व ऐकून घेतलें, उत्तर असें कांहींच दिलें नाहीं. नुकत्याच बडतर्फ केलेल्या नेकरला तो थोडाच परत बोलाविणार? पण तिकडे राजा आपला जुना अधिकार गाजवीत होता, तर इकडे लोकसभा स्वतःचे नवे अधिकार निर्माण करीत होती. मंत्रिमंडळाच्या अदलाबदलीला अनुलक्षून तिनें कायमचा ठराव करून नोंदून टाकला तो असा कीं, "राजा कोणतेंहि प्रधानमंडळ नेमो, त्याच्या कारभाराचा जाब मागण्याचा अधिकार लोकसभेला पूर्णपणें राहील. तसेंच योग्य वाटल्यास त्याला इनसाफ करून त्याला शिक्षा करण्याचाहि!"

पण लोकसभेला हें कळेना कीं, या ठरावानें लोकांना जी 'भाकरी' पाहिजे होती, तिचा पुरवठा ताबडतोब कसा होणार? तसेंच सैन्याच्या हालचाली दिसून येत, त्या पाहून जी भीति वाटे तिचें निवारण कसें होणार?

गुंडांचा सुळसुळाट—काय असेल तें असो, पॅरिस शहरांतील लोकांचीं मनें या वेळीं अतिशय अस्वस्थ झालीं होतीं. यामुळें नव्या असेंब्लींत काय कामकाज होत आहे यापेक्षां खुद्द शहरांत काय भानगडी होणार याकडे त्यांचें लक्ष अधिक लागलें होतें. "पूर येऊन पाणी गढूळ झालें म्हणजे मासे आन्धळे होतात. तेव्हां मासेमाऱ्याचें काम चांगलें साधतें" अशी म्हण आहे. त्याप्रमाणें पॅरिसमधील जनतेच्या चिंताग्रस्त मनाचा फायदा मवाली गुंड लोकांनीं घेण्याला सुरुवात केली व चोर-दरोडेखोरांचा सुळसुळाट झाला. १७८९ च्या एप्रिल महिन्यापासून मवाली बदमाषांची भरती राजधानींत होऊं लागली होती. किरकोळ लुटालुटी होत होत्या; आगी लागत होत्या. धान्य वगैरे बाहेरून येणारा माल क्वचित मधूनच

हातोहात लांबविला जाई. शहराच्या वेशींतून हे पुंड जबरदस्तीनें संध्या-काळच्या वेळीं शहरांत घुसून जिकडे तिकडे पांगून जात. यामुळें त्यांना हुडकून बाहेर घालविणें पोलिसांना कठिण जाई. मैदानांतून मोठमोठ्या सभा भरवाव्या, व बेजबाबदार लोकांनीं सरकारावर आणि समाजाच्या पुढाऱ्यांवर पाहिजे तसें तोंडसुख घ्यावें. त्या वेळचें एक भाषण कोणीं टिपूनहि ठेवलेलें आहे. कॅमिल डेस्मॉलिन नांवाच्या एका मवाली वक्त्यानें खालील-प्रमाणें उघड उपदेश लोकांना केला.

"अरे, पाहतां काय ! वाघ आयता पुरा जाळ्यांत सांपडला आहे. मारून काढण्याची हीच वेळ आहे. याहून अधिक लूट पुढें केव्हां एकत्र मिळणार नाहीं. अमीर उमराव, श्रीमंत सावकार, व्यापारी यांचीं चाळीस हजार घरें लुटावयाला सांपडतील. वेळींच किंचित् धाडस केलें तर बक्षिस खूप मिळेल !"

अराजक माजूं लागलें—सरकारी अधिकाऱ्यांकडून अशा गोष्टींचा बंदोबस्त होत नाहीं, असें पाहून लोकांनीं 'मतदार-मंडळ' (कमिटी ऑफ इलेक्टर्स) या नांवाची समिती स्थापिली व तिला सर्व प्रकारचा कायदेशीर अधिकार असल्याचा बहाणा सुरू केला. होटेल डी व्हील नामक इमारतींत रोज रात्रीं या समितीच्या बैठका भरूं लागल्या, व पॅरिसमधील बंडाळीचा बंदोबस्त कसा करावा, याची चर्चा होऊं लागली. सैन्यांतील शिपाई लोक मैदानी सभांना हजर राहिलेले आढळून येऊं लागले. सभांतून त्यांची उघड स्तुति होऊं लागली. "सैनिकांना भिण्याचें आपणाला काय कारण ? ते जनतेंतलेच आहेत. त्यांना पगार मिळतो तो राजाच्या खाजगी खजिन्यां-तून मिळत नाहीं, राष्ट्राच्या खजिन्यांतूनच मिळतो. मग प्रसंग पडला तर सैन्य कोणाची बाजू घेईल ? कोणाचें काम करील ? राजाचें कीं राष्ट्राचें ? ज्याचा पगार त्याचीच हुकमत हें उघड आहे" इत्यादि. हे सैनिकहि उलट सहानुभूतीचा जाब देत आणि म्हणत "चालू द्या. तुम्ही करीत आहां तें ठीकच आहे, लोकांच्या खऱ्या हिताचें आहे, वेळ येईल तेव्हां आम्हीहि पाहून घेऊं." आणि याचा प्रत्यय ता. २४ जून रोजीं आलाहि होता. कारण अशाच एका सभेवर हल्ला करून ती मारून काढण्याचा हुकूम झाला असतां तो हुकूम अमान्य केल्याबद्दल कर्नल चातेल यानें

कांहीं थोडें सैन्य नुसतें पकडून बराकींत ठेविलें होतें; पण ता. २४ रोजीं सैन्याचा उपयोग करावा लागेल असें पाहून दारूगोळा वाटून होतांच लष्करी शिपाई बराकींतून बाहेर पडले, व कनिष्ठ लोकसभा (थर्ड इस्टेट) इच्या नांवानें त्यांनीं जयजयकार केला ! मवाली गुंडांनीं त्यांचें स्वागत करून त्यांना फुकट दारू पाजली. बराकींत परत आल्यावर त्यांना अटकेंत ठेवण्यांत आलें. पण तिसऱ्या दिवशीं लुस्तलो नांवाचा गुंड उठला. त्यानें लोक जमविले. बराकीवर हल्ला करून हे शिपाई सोडविले. आणि अखेर या गोष्टीकडे कानाडोळा करण्यांत येऊन असेंब्लीनें राजाकडून त्यांना माफी देवविली !

हें पाहून मतदारसमितीनें स्वतःचें एक लष्करी स्वयंसेवक पथकच बनविलें. कारण ता. १२ जुलै रोजीं मवाली गुंडांचा हल्ला पॅरिस शहरावर होणार अशी दाट वदंता उठली होती. इकडे राजा लोकसभा बरखास्त करणार, व खजिन्यांतून होणारा खर्च यापुढें बंद करावा असा हुकूम देणार, अशी बातमी पसरली. पूर्वी ‘ सेंट बार्थोलोम्यु ’ सणाचे दिवशीं प्रॉटेस्टंट लोकांची जंगी कत्तल झाली तशी रात्रीं होणार अशी गप्प ठोकून देऊन डेस्मॉलिन कॅमिल या पुढाऱ्यानें ज्याला जें शस्त्र हातीं लागेल तें घ्यावें असा उपदेश उघड चालविला. दहा हजार लोक मिळतील तीं हत्यारें घेऊन राजवाड्याच्या आसपास जमले. एका सरकारी पलटणीवर दगडफेंक झाली. बागेंत बसण्याकरितां मांडलेल्या खुर्च्या त्यांजवर फेकण्यांत आल्या; तथापि पलटणीचे लोक पुष्कळसे शांतपणें वागले, व परत बराकींत निघून गेले. गुंडांचे पुढारी म्हणूं लागले, “ बाबाहो आतां हातीं घेतलेलें काम पुरें करा नाहीं तर फासावर लटकण्याची पाळी येईल. ” तेव्हां गांवांत दुकानांची लुटालूट सुरू झाली. समितीच्या संरक्षक स्वयंसेवक पथकाचें कांहीं चालेना. उलट तिच्या इमारतीलाच बदमाषांनीं गराडा घातला. रोटीवाल्यांच्या दुकानावर धाड पडली. ‘ लाफोर ’ नांवाच्या एका लहानशा तुरुंगावर हल्ला होऊन त्यांतील कैदी सोडण्यांत आले. शहरच्या मॅजिस्ट्रेट लोकांना काय करावें हेंच समजेना ! सरकारी दारूगोळा काडतुसें बदमाषांच्या हातीं पडूं नयेत म्हणून तीं सैन्यांत वांटून दिलीं, याचाच उलट गवगवा करण्यांत आला.

मवाली पुढारी म्हणूं लागले, "हें पहा सरकारनें चढाईचें लष्करी धोरण स्वीकारलें."

पण खरोखर या लोकांवर हल्ला करण्याचा हुकूम राजाकडून सुटला नव्हता. ता. १४ जुलै रोजीं सकाळीं सरकारी दारूगोळा ठेवण्याचें एक ठिकाण 'होतेल इनव्हॅलिद' नांवाचें होतें त्यावर लोकांनीं जमावानें हल्ला करून कांहीं लहान मोठ्या तोफा व बत्तीस हजार बंदुका काबीज केल्या. पण दारूगोळ्याचा मुख्य सांठा 'बास्तीलच्या' किल्ल्यांत ठेवलेला असतो, या समजुतीनें तो हस्तगत करावा अशी शक्कल निघाली. तसेंच या किल्ल्यांत राजानें जुलुमानें ठेवलेले लोक असतात, म्हणून किल्ला सर करून या कैद्यांना सोडविणें हा राजाच्या जुलुमी अधिकाराचा उघड निषेध करण्याचा मोठा चित्ताकर्षक प्रकार होईल या कल्पनेनें त्यांतच भर पडली.

प्रकरण सहावें

स्वातंत्र्याची मुहूर्तमेढ

बास्तीलचा किल्ला—वास्तविक बास्तील हा केवळ नांवाचा किल्ला होता. त्याच्या तटावर उभारलेल्या तोफांतून फक्त सणावारांचे दिवशीं वांझे बार निघत. आजपर्यंत या तोफा पाहून लोकांना कधींच भीति वाटली नाहीं. पण मनाच्या विकारानें डोळ्यांना विपरीत दिसूं लागतें त्याप्रमाणें याच तोफांचा देखावा लोकांना भयंकर वाटूं लागला. म्हणून दंगेखोरांच्या समाधानाकरितां मतदारसमितीनें मुद्दाम या किल्ल्याच्या किल्लेदाराला निरोप पाठवून या तोफा तटाच्यामागें ओढून घेऊन दिसेनाशा केल्या. शिवाय किल्लेदारानें या तोफा कशा निरुपद्रवी आहेत हें एका शिष्टमंडळाला प्रत्यक्ष दाखविलें व स्नेहभावानें त्याला फराळाला ठेवून घेतलें. पुनः आणखी एक पुढारी आंत गेला. त्याला जेलरनें किल्ल्यांतले सगळे 'दुबळे हशम प्यादे'

दाखविले. आणि शेवटीं जेथून तोफा तटांतून मागें ओढून घेतल्या होत्या तेथलीं खिडारें फळ्या घालून बुजविलीं! अशा रीतीनें बोलणें करावयास गेलेल्या पुढाऱ्यांचें समाधान झालें.

बास्तीलवर हल्ला—ते बाहेर पडल्यावर किल्लेदारानें नेहमींच्या शिरस्त्याप्रमाणें खंदकावरील तक्त्यांचा पूल साखळ्यांनीं वर ओढून घेतला. पण दैव सगळें कांहीं विपरीत करतें ! पूल ओढून घेणें हीच शत्रुत्वाची खूण समजून दोघे जवान पुढें सरसावले. त्यांनीं कुऱ्हाडींनीं मोडतोड करून पूल फिरून खंदकावर आडवा पाडला. त्याबरोबर दंगेखोर लोक त्यावरून किल्ल्यांत शिरले. त्यांनीं आंतील सरकारी शिपायांवर गोळीबार सुरू केला. अर्थात् किल्लेदाराला उलट गोळीबार करण्याचा हुकूम देणें भागच पडलें ! प्रथम दंगेखोर किंचित् मागें हटले, पण सरकारी लष्करांतील कांहीं शिपाई लवकरच त्यांच्या मदतीला धांवून आले. मग किल्लेदाराला शरण यावें लागलें. पण त्याला दिलेलें वचन मोडून दंगेखोरांनीं पुढील तास-अर्ध्या तासांत त्याचा खूनच केला; त्याचें डोकें कापून भाल्यावर लाविलें; व आणखी कांहीं लोकांना मारून आंतील कैद्यांना बंधमुक्त करून, आपला विजय गाजवीत बंडवाले बाहेर पडले. सोडविलेले कैदी अवघे सात आणि तेहि अगदीं क्षुद्र होते ! त्यांचा राजकारणाशीं खरोखर कांहींच संबंध नव्हता. पण बंडखोरांनीं त्यांची मिरवणूक राजरस्त्यांतून काढली.

किल्ल्यांतील लूट आणि निशाणें घेऊन बंडवाले 'मतदारसमिती'च्या इमारतींत शिरले. समितींतील एक दोन सभासदांना ठार मारून त्यांचीं मुंडकीं मैदानांत टांगण्यांत आलीं. तें पाहून बायकापोरेंहि एक प्रकारचा हर्षवायु होऊन नाचूं लागलीं. "बास्तील किल्ल्यांतील तुरुंगांत बंदिवानांचा छळ करण्याचीं यंत्रें आम्हीं पाहिलीं. तीं फार भयंकर होतीं !" अशा कंड्या बंडखोरांनीं उठविल्या.

लोकसभेंत रक्तपाताचें मंडन—अशा रीतीनें रक्तस्रावाची लालसा जागृत करण्यांत आली. लोकसभेच्या पुढाऱ्यांना हा सर्व प्रकार मोठा भयप्रद वाटला. त्यांतील एक मिराबो यानें तर बंडखोरांचें वर्णन निषेधप्रदर्शक अशा योग्य शब्दांनीं लिहून ठेविलें आहे. पण आयती परस्पर गोष्ट झाली, व तिचें श्रेय सहज मिळतें, तर कां घेऊं नये ! या बुद्धीनें दुसऱ्या दिवशीं

"पॅरिसच्या लोकांनीं राजाच्या जुलुमाविरुद्ध काल मोठा जय मिळविला," असे उद्गार लोकसभेंत ऐकूं येऊं लागले. आदल्याच दिवशीं "या दंगेखोरांविरुद्ध कांहीं संरक्षणाची तजवीज केली पाहिजे." "पॅरिसचें बदनाम होऊं देतां कामा नये," अशी भाषा सुरू होती. पण दुसऱ्या दिवशीं सर्व दो किल्लेदारावर लादण्यांत येऊन "झालें तें ठीक झालें" असें समर्थन करण्यांत येऊं लागलें. झाला तो न्याय झाला, किल्लेदाराचा 'खून' झाला नाहीं, त्याला फक्त आपल्या पापाचें प्रायश्चित्त भोगावें लागलें असा उलट युक्तिवाद करण्यांत येऊं लागला !

तोंड दाबून बुक्क्यांचा मार—ता. १४ जुलै रोजीं नॅशनल असेंब्लीची बैठक साऱ्या रात्रभर चालू होती. राजाला सर्व प्रकार गैरवाका समजाविण्यांत आला. दुसऱ्या दिवशीं राजानें जातीनें असेंब्लीला भेट दिली. तिचें कौतुक वाटून सभासदांनीं त्याचा जयजयकार केला. राजा निघून गेल्यावर लोकसभेनें आपल्या खास सैन्याची योजना निश्चित केली. त्याचा मुख्याधिकारी म्हणून जनरल लाफायत यास नेमलें, आणि बेली या नांवाच्या सभासदाला त्यांनीं पॅरिसचा 'मेयर' म्हणजे नगराध्यक्ष केला.

ता. १७ जुलै रोजीं राजा उघडच्या गाडींतून व्हर्साइल येथील राजवाड्यांतून पॅरिसला आला. त्याच्याबरोबर लोकसभेचे बरेच सभासद होते. झाला हा सर्व प्रकार लोकसत्तेचा विजय होय असें भासविण्याकरितां अमीर उमराव, धर्माधिकारी व त्यांतच सरमिसळ खेडवळ लोक असे मिळून मिरवणुकीच्या थाटानें चालत होते. शहराच्या मुख्य वेशीजवळ नगराध्यक्ष राजाला सामोरा गेला व त्यानें वेशीच्या किल्ल्या औपचारिक रीत्या राजाच्या हातीं दिल्या. राजा मनांतून रुष्ट होता, पण बिचारा करतो काय? बास्तील किल्ल्याजवळून जातांना त्यानें दृष्टि दुसरीकडे वळविली; इतकेंच नव्हे तर लोकसत्तेची खूण म्हणून एक तिरंगी टोपी बनविण्यांत आली होती तीहि राजानें लोकांना खूष करण्याकरितां आपल्या डोक्यावर घातली ! लोक म्हणूं लागले, "आतां मात्र फरान्सचा राजा हा फरेंच लोकांचा खरा राजा. आतां आम्ही दोघे मिळून सर्व युरोप जिंकूं !"

राजा उच्चासनावर बसल्यावर अनेक सभासदांनीं त्याच्या स्तुतिपर भाषणें केलीं. पण त्यांत त्यांनीं लोकसत्तेचें महत्त्व मनसोक्त गाइलें. "लोक

व सरकारी अधिकारी यांच्यांत विरोध वाढूं लागला होता तो राजेसाहेबांनीं मिटवून दिलजमाई केली," असें त्याचें दिखाऊ वर्णन करून त्याला ऐकविलें. हें सर्व चाललें असतां राजाचा चेहरा गोरामोरा झालेला दिसत होता. कांहीं शब्द ऐकून तर कानांत बोळे घातलेले बरे असें त्याला वाटलें असेल ! पण सांपळ्यांत सांपडलेल्या वाघाप्रमाणें त्याचा सर्व गोष्टींत नाइलाज झाला होता. बास्तीलच्या किल्ल्यावर राजाचा पुतळा उभारण्याची शक्कल निघाली व राजाला त्या गोष्टीला संमति द्यावी लागली ! बास्तीलच्या विध्वंसाला एक प्रकारचा पवित्रपणा येऊन त्या किल्ल्याचे दगड कांहीं कांहीं भोळ्या भावड्या बायकांनीं आपल्या घरीं नेऊन दर्शनीय वस्तु म्हणून सजवून ठेवले, तर कांहीं लबाडांनीं ते दगड पंढरपूरच्या गोपीचंदनासारखे व तुळशीमाळांसारखे किंमत घेऊन विकले !

महाजनो येन गतः स पंथाः —इतका गोंधळ झाला तरी बाहेर देशांत पॅरिस शहराची कीर्तीच झाली, व कीर्तीमागून अनुकरण सुरू झालें. प्रत्येक जुनें सरकारी ठाणें किंवा गढी या जणुं काय बास्तीलचा किल्ला असें मानण्याचा प्रघात पडला. लष्करी शिपायांनीं नोकरी सोडून स्थानिक बंडखोरांत मिसळणें, एकाद्या मॅजिस्ट्रेटाला कज्जा करून मारणें, यांत विशेष कांहींच नाहीं अशी भावना देशभर पसरली. जो तो हक्काची व हुकुमाची नवी भाषा बोलूं लागला. अधिकाऱ्यांचे हुकूम मानणें ही गोष्ट उरली नाहीं. फरान्समधील साठ परगण्यांपैकीं प्रत्येकाला आपण स्वतंत्र आहों असें वाटूं लागलें. पॅरिसमध्यें व्यक्तिशः अत्याचार सुरू झाले ते पुढें केव्हांहि थांबले नाहींत. कोणाचा "खून होऊन रक्तपात झाला." असें एकानें म्हटलें तर दुसऱ्यानें म्हणावें "अहो, तें रक्त अशुद्ध होतें, तें काढून टाकलें हेंच बरें झालें." पॅरिसमधील अत्याचारांची आग हळूहळू बाहेर देशभर भडकली. सर्व अधिकारी वर्गाला दहशत बसली. राजाचा अधिकार चालवावा खरा; पण जो राजा आपल्या अधिकाऱ्यांचें संरक्षण करूं शकत नाहीं त्याचा अधिकार तरी कां चालवावा ? अशा विचाराचा मोह खुद्द अधिकाऱ्यांनाच पडूं लागला. व्यापाऱ्यांचीहि तीच गत. व्यापार सर्रास चालता तर लोकांना अन्नसामग्री जरूरीपुरती मिळाली असती; पण जवळचा माल बाहेर काढावयाला व्यापारी भिऊं लागले. "वरिष्ठ वर्गाच्या लोकांनीं धान्याचा नाश करून उपास-

मारीनें आम्हांला शरण आणण्याचा घाट घातला असावा" असें लोक म्हणूं लागले. एक पाय डोंगराच्या कड्यावर कसा तरी चिकटून राहिला आहे. पण दुसरा खालीं दरीकडे लोंबत आहे, केव्हां कडेलोट होईल नेम नाहीं, असें ज्याला त्याला वाटूं लागलें. कर्जदारांना सावकारांचीं कर्जें बुडविण्याचा विचार सुचूं लागला. सावकारांचीं दप्तरें लुटावीं आणि त्यांचे कागदपत्र जाळावे हें सुरू झालें. राखीव रानें उध्वस्त होऊं लागलीं, अमीर-उमरावांच्या बागांतून व शिकारखान्यांतून फार काय राजवाड्याच्या तटाखालच्या रानांतून लोक परवानगीवांचून घुसून शिकार करूं लागले!

कायद्याचा बोजवारा—पण मौज ही कीं, प्रथम दंगेखोरांविरुद्ध म्हणून जे उठले ते पुढें स्वतःच दंगेखोर बनले! हळूहळू कायदा असा अस्तित्वांत राहिला नाहीं. मग सरकारी कर वगैरे वसूल होण्याची काय स्थिति असेल याची कल्पना करावी. मध्यम वर्ग हा केवळ सुधारणावादी होता. त्याला खरें-खुरें बंड नको होतें. पण सुधारणा पदरांत पडण्याला क्रांतीचें जें दहशतीचें यंत्र त्यांनीं उभें केलें त्यांतून प्रत्यक्ष अत्याचार निघूं लागले. आणि या अत्याचारापासून आपलें रक्षण कसें होईल याची काळजी करण्याची पाळी स्वतः या सुधारणावादी लोकांवरच आली. म्हणून समाजाचा बचाव करण्याच्या कामीं राजाधिकाऱ्यापेक्षां राजाधिकाराला प्रथम विरोध करणारे लोकच पुढें अधिक लक्ष घालूं लागले! या लोकांनीं या कार्याकरितां स्वतःकडे जे अधिकार घेतले त्यांना प्रथम कायदेशीर अधिष्ठान नव्ह तें. पण तें हळू-हळू आपोआप येऊं लागलें. पॅरिसप्रमाणें बाहेर इतरत्र सर्व देशभर हीं अधिकारमंडळें स्वयंभू निर्माण झालीं. क्रांतींतून नवें सरकार व अव्यवस्थें-तून नवी व्यवस्था निर्माण करूं पाहणाऱ्या मंडळांना 'कॉम्यून्स' हें जुनें नांव नवें होऊन प्रतिष्ठा पावून मिळालें. या मंडळांतील लोकांची नेमणूक जशी रागानें केली नव्हती तशीच पण त्यांची निवडणूक कोणा कायद्यानें रीतसर झाली नव्हती. हीं मंडळें व म्युनिसिपालिटचा कोठें समव्याप्त तर कोठें वेगवेगळ्या असत; म्हणून कित्येक वेळां हीं 'कॉम्यून्स' व या म्युनिसिपालिटचा यांचा परस्पर विरोधहि येई. यामुळें तेथें अखेर व्यवस्थेपेक्षां अव्यवस्थाच अधिक बळावूं लागली. सूड घेण्याची बुद्धि इथून तिथून सर्वांच्या डोक्यांत डोकावूं लागली. आणि जो कोणी आपला शत्रूसा वाटे त्याला कॉम्यून किंवा

म्युनिसिपालिटी यांच्या हुकुमानें पकडून शिक्षा कशी करतां येईल हा ध्यास ज्याला त्याला लागला.

लोकांचें समाधान करावें म्हणून राजानें नेकरला पुनः प्रधानपद दिलें. परंतु त्याचा फारसा उपयोग झाला नाहीं. शिस्तीची तरवार राजाच्या हातून गळून पडली; पण ती नॅशनल असेंब्लीच्या हातीं आली नाहीं. मध्यंतरीं ती अशा लोकांच्या हातीं पडली कीं, तिचा दुरुपयोग करून हे नरमांस-भक्षक रानटी लोकांप्रमाणें क्रूर तरी बनतील किंवा त्यांनाहि कोणी वस्ताद भेटला म्हणजे त्यांचे बंदेगुलाम होतील ! राजा हळूहळू सुधारणावादी लोकांना वश होत चालला. त्यानें नवीन प्रधान किंवा मंत्रि नेमतांना ते नवमतवादी असेच पाहून घेण्याला प्रारंभ केला. असेंब्लीलाहि त्यानें जवळजवळ असाच परवाना दिला कीं, "तुम्हाला योग्य वाटेल तें तुम्ही करा, व तुम्ही कराल तेंच कायदेशीर असें मी समजेन. तुमचे अधिकारी जें काय करतील त्याला तुमच्या लोकसभेची तरी मंजुरी मिळाल्याची खबरदारी घ्यावी म्हणजे झालें" सुधारणावादी लोकांत कायदेपंडित होते त्यांना अमुक गोष्ट कायदेशीर आहे कीं नाहीं, व कायदेशीर नसेल तर ती कशी करावी, याविषयीं थोडी तरी चिंता वाटे. पण सामान्य जनतेला विधिनिषेध कांहींच वाटेना. यामुळें या दोन बुद्धींचा मेळ कसा घालावा याची चिंता खुद्द या राज्यक्रांतीच्या चालकांनाच पडूं लागली.

ता. ४ ऑगस्ट रोजीं कौंट नोएल यानें लोकसभेंत उठून असा ठराव मांडला कीं, "देशांतील असंतोषाचें खरें कारण 'फ्यूडल सिस्टिम' म्हणजे जमिनदारी पद्धति ही आहे. म्हणून ही पद्धति यापुढें नाहींशी करावी." आपल्या म्हणण्याला तेज यावें म्हणून तो म्हणाला, "मी स्वतः एक ड्यूक व जमीनदार घराण्यांतला आहें ना ! पण मीच ह्या जमीनदारीवर हें पाहा आपल्या हातानें पाणी सोडतों." गोष्ट अशी होती कीं, हा ड्यूक केवळ नांवाचा ड्यूक होता. तो आपल्या घराण्यांतील धाकट्या पातीचा वतनदार असल्यामुळें त्याला खरोखर जमीनच नव्हती ! पण 'हलवायाच्या घरावर तुळशीपत्र' ठेवायला कुणाचें काय जातें ? मग एक बिशप उठला. त्यानें धर्माधिकारी वर्गातर्फे म्हणून या ठरावाला संमति दिली. पण खरोखर त्याचेंहि व्यक्तिशः त्यांत फार नुकसान नव्हतें. अशा रीतीनें परस्पर (!)

स्वार्थत्यागाची अहमहमिका सुरू झाली. आणि ' केवळ वरिष्ठ वर्गाचा स्वाहाकार झाला येवढ्यानेंच स्वातंत्र्य प्रस्थापित झालें ' अशा समजुतीनें राजाच्या नांवानें जयजयकार करण्यांत आला. लोकसभेला आपण केलें त्याची धन्यता वाटली. ता. ४ व ५ ऑगस्ट यांचे दरम्यान या स्वाहाकाराचे मंत्र नवे रचून व म्हणून पुरे झाले. मात्र याविषयीं मंजूर झालेल्या तीस निरनिराळ्या ठरावांची परस्पर संगति कशी घालावी हें लोकसभेंतील जाणत्या लोकांना मोठें कोडें होऊन राहिलें. आशावादी लोकांना वाटलें कीं, या बलिदानानें तरी यापुढें क्रांतीचा समंध शांत होईल !

समान हक्काचा जाहीरनामा—सर्व जनता अशा रीतीनें एकाच दर्जावर आली. तेव्हां आतां समतेच्या हक्काचा म्हणून एक जाहीरनामा काढावा असें ठरलें. या जाहीरनाम्यांतील बहुतेक कल्पना दहा वर्षांपूर्वीं अमेरिकेनें काढलेल्या स्वातंत्र्याच्या जाहीरनाम्यांतून उचलल्या होत्या. शिवाय कांहीं थोड्या खास खुद्द फ्रेंच जनतेच्या म्हणून होत्या. निवडणुकीच्या बरोबर ' तक्रारअर्ज ' तयार व मंजूर झाल्याचें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. त्या तक्रार-अर्जांतून कांहीं कल्पना घेतल्या होत्या. या जाहीरनाम्याचा एकंदर झोक असा होता कीं, " आपण स्वातंत्र्य प्रस्थापित करणार तें केवळ फरान्सपुरतें नसून जगांतील सर्व देशांकरितां समजावें. सर्व जगाला पुढील सर्व काळपर्यंत फरान्समधील जनतेचें स्वातंत्र्य हें आदर्शभूत राहावें." पुष्कळ जाणत्या प्रतिनिधींनीं या शेफारलेल्या अहंकार बुद्धीचा उपहास केला. " खुद्द रूसोनें हा जाहीरनामा पाहिला तर तोहि त्यास हसेल किंवा भिईल कीं ! " असें कांहीं म्हणाले. स्वतः मिराबोसारख्या पुढाऱ्याचेंहि मन गांगरलें. त्याचें म्हणणें असें कीं, " आधीं पक्की राज्यघटना तयार होऊं द्या; मग स्वातंत्र्याचा व समानतेचा जाहीरनामा काढणें योग्य होईल. लोकांच्या हक्काबरोबर त्यांच्या कर्तव्यांचाहि उच्चार झाला पाहिजे. तो करतांनाच हक्कांना योग्य बंधनें पडावीं तीं पडतात. म्हणून केवळ हक्कांचा असा एकतर्फी जाहीरनामा काढणें बरोबर नाहीं. समाज—व्यवहारांत, राजकीय व्यवहारांत, पदोपदीं मर्यादा पडतात व घालाव्याहि लागतात. त्याच्या रेघांवरून लोकांचा हात आधीं फिरवून त्या मर्यादांचा परिचय त्यांना करून द्यावा. मग उरलें तें सर्व तुमचेंच स्वातंत्र्य असें त्यांना सांगावें. याच्या उलट आज तुम्ही करीत आहां तें असें कीं, सर्व

जनतेला तुम्ही डोंगराच्या माथ्यावर नेऊन सर्वांना मिळून सांगणार कीं, खालीं सभोंवार दिसतो तो सर्व प्रांत, ती सर्व जमीन तुमची समाईक आहे. आणि मग खालीं उतरून जो तो व्यक्तिशः सगळी जमीन माझी म्हणूं लागेल तेव्हां तंटे माजतील !" पण मौज ही कीं, मिराबोचें म्हणणें अमान्य करून समानतेच्या नांवानें हा असा जाहीरनामा काढावा म्हणणाऱ्यांमध्यें वरिष्ठ वर्गांतीलच कांहीं प्रमुख लोक होते. याला उद्देशून एका इतिहासकारानें असें म्हटलें आहे कीं, "न जाणों, या लोकांच्या मनांत असें असेल कीं, जनता आपल्या मरणानें मरावी ! स्वातंत्र्याचा इतका मोठा घांस तिला एकदम चारावा कीं तो तिला गिळतां येऊं नये, व गिळला तरी पचूं नये !"

हा जाहीरनामा नव्या होऊं घातलेल्या राज्यघटनेचा सरनामाच म्हणावयास हरकत नाहीं. निदान तसा बहाणा तरी होता. परंतु पुढें प्रत्यक्ष झालेली घटना पाहावी तर तिच्या प्रास्ताविक स्वरूपाला साजेसा हा सरनामा नव्हता. कारण प्रत्यक्ष घटनेंत स्वातंत्र्य, समता, बंधुता यांना फारसा ठावठिकाण नव्हता ! आणि या सरनाम्यांत तर या उदारमतवादी त्रयीचा अमर्यादित पुकारा केला होता. मिराबोसारख्या जहाल लोकसत्तावादी पुढाऱ्याला देखील असें वाटलें कीं, "फरेंच जनतेच्या देवळाच्या गाभाऱ्यांत या त्रिमूर्तीची स्थापना व्हावी व होणारहि आहे. पण ती पक्की होईल तेव्हांच दारावरचा पडदा उचलून त्रिमूर्तींचें दर्शन देणें हें हिशोबी होईल. आज आपण हा जाहीरनामा काढून पडदा वर उचलूं खरा, पण आंत या त्रिमूर्तींचें दर्शन कसें घडणार ? जाहीरनाम्यांत मनुष्याचे जे मूलभूत म्हणून हक्क सांगितले, ती कांहीं साधी सुधी गोष्ट नाहीं. तें एक जालीम रसायन आहे. तें पचनी पडावयाचें तर त्याआधीं चांगली सोयीची राज्यघटना बनविली पाहिजे, शांतता व सुराज्य स्थापिलें पाहिजे आणि जनतेच्या अंगीं हें रसायन पचविण्याची शक्ति आली म्हणजे मग तें तिला प्यावयाला दिलें पाहिजे. नाहींतर धोका ठेवलेला आहे. असो या जाहीरनाम्यांतील हक्क फरेंच जनतेच्या पदरीं पुढें केव्हांहि पडले नाहींत. एकानें असें म्हटलें आहे कीं, "१७८९ मध्यें स्वतंत्रतादेवीच्या देवळांत हा पडदा उचलण्याचा प्रयत्न प्रथम झाला; पण लगेच तो पडदा खालीं टाकून दिला गेला. १७९३ च्या लोकांनीं तो फाडण्याचा प्रयत्न

केला; पण १७९५ मध्यें पुन्हां टांके मारून तो शिवला गेला. आणि आजवर त्यानंतर तो पडदा पुरा उचलला गेलाच नाहीं."

राजमंडळाची चिंता—मूलभूत हक्कांची ओरड व जयजयकार मधून मधून मोठमोठ्यानें ऐकूं येई. पण तो केवळ प्रतिक्रिया म्हणून होता. कारण राजा, राणी किंवा राजमंडळ यांच्यापैकीं कोणीं उचल केली म्हणजे तेवढ्या-पुरती लोकसभेंतील पुढाऱ्यांना मूलभूत हक्कांची आठवण व्हावयाची. ही उचल होण्याचें कारण असें कीं, सर्व राजमंडळ स्वतःच्या सुरक्षिततेबद्दल सहजच हळूहळू साशंक होत चाललें होतें. लोकसत्तेच्या खुद्द पहिल्या पुढाऱ्यांच्या हातीं जर लोकसभा राहण्याचीं चिन्हें नव्हतीं, तर उतरणीला लागलेला हा गाडा राजमंडळाला कसा वर ओढून धरतां आला असता ? म्हणून मिराबो-सारखे जहाल पुढारी आणि लाफायत यांसारखे राष्ट्रीय सैन्याचे मुख्याधिकारी यांनाच आपले समजून त्यांच्या मार्फतीनें तरणोपाय दिसला तर पाहावा, एवढीच आशा काय ती राजमंडळाला होती. लाफायत हा स्वभावानें उमदा आणि मिराबो हा स्वार्थी व संधिसाधु असल्यामुळें, खरोखरच त्या दोघांना जवळ करून, त्यांना अधिकाराच्या जागा देऊन राजमंडळानें सलो-ख्याचा प्रयत्न केला असता तर कांहीं साधला असता; पण लोकसभेच्या पहिल्या उसळीच्या वेळीं या दोघांनीं दाखविलेल्या जहालपणाबद्दल त्यांच्यावर राजमंडळाचा राग झाला होता, तो कायम होता. यामुळें तें मंडळ या दोघांनाहि जवळ करीना. आणि तिकडचें संधान जमत नाहीं असें जेव्हां मिराबोनें पाहिलें, तेव्हां त्याला अखेर उद्गार काढावे लागले कीं, "राजा, राणी व राजमंडळ आतां वांचण्याची आशा नको. हे खवळलेले लोक त्यांचे मुडदे पाडल्याशिवाय राहणार नाहींत."

तथापि आपल्या जिवाची आशा ही प्रत्येकाला असतेच. त्याप्रमाणें राजमंडळाला एकच उपाय वाटे तो हा कीं, लोकसभेंत दुफळी माजली व तिची लोकप्रियता बाहेर कमी झाली, म्हणजे तरी आपण देशांतील राजनिष्ठ जनतेकडून या क्रांतीवर प्रतिक्रांति लढवूं. लोकसभा भरल्याबरोबर पोटभर भाकरी मिळण्याचा बंदोबस्त होईल अशी भुकेल्या जनतेची सहजच अपेक्षा होती पण ती फसली; तेव्हां जनता लोकसभेवर सहजच थोडीशी नाराज झाली. समता, बंधुता, स्वातंत्र्य यांचा लालभडक झगझगीत जाहीरनामा

निघाला, तो केवळ वीज चमकल्यासारखा ठरला. म्हणजे त्यानें क्षणभर लोकांचे डोळे दिपविले. पण लगेच फिरून लोकांचे डोळ्यांपुढें पूर्वींहून अधिक अंधःकार उभा राहिला !

प्रतिक्रांतीचा निष्कळ प्रयत्न—या जाहीरनाम्यानंतर राज्यघटनेच्या कलमांची चर्चा सुरू झाली. आणि विधायक कार्य म्हटलें म्हणजे तें रुक्ष ! भावनावश माणूस त्यांत कशाला लक्ष घालील ! स्वराज्याचे, स्वातंत्र्याचे काव्यमय रसभरित पोवाडे गाणारा मनुष्य हाच सामान्य लोकांना खरा देशभक्त वाटतो आणि राज्यघटनेचीं कलमें बनवीत बसणारा मनुष्य व्यर्थ कागदकुटचा, रिकामटेकडा, असें त्यांना वाटतें. यामुळें "भाकरी देतां येत नाहीं तो स्वराज्य काय देणार ? व देऊन कसलें देणार ?" असा निंदेचा प्रवाद लोकसभेविरुद्ध उठूं लागला. राजमंडळाला वाटलें कीं, उलटचा क्रांतीचें वादळ उठवावयाला आतां ही संधि बरी आहे. त्यानें हळूच हवेंत एक सूचना फुंकून पसरून दिली कीं हवा होता तो हक्कांचा जाहीरनामा फडकवून झाला, क्रांति हवी होती ती झाली, तेव्हां आतां लोकसभा बरखास्त करण्याला काय हरकत ? परंतु राजमंडळाची ती युक्ति साधली नाहीं. उलट ही बातमी बाहेर फुटल्यानें लोकसभेंतील पुढारी सावध होऊन, नेमस्त होते तेहि जहालपणाकडे झुकूं लागले. तोंडांत, डोळ्यांत धूळ न शिरतां वादळ चालू राहिलें तर तें त्यांनाहि हवेंच होतें.

प्रकरण सातवें

राज्यघटनामंडळांतील चर्चा

भावी घटनेची चर्चा—फरेंच राज्यक्रांतीच्या सुरुवातीसच राज्यघटना-मंडळ स्थापलें जाऊन, त्यांत भावी राज्यघटना कशी असावी याविषयीं जी चर्चा झाली ती फार बोधप्रद आहे. ता. २७ ऑगस्ट सन १७८९

पासून तां. १ ऑक्टोबरपर्यंत म्हणजे सुमारें पांच आठवड्यांपर्यंत ही चर्चा सतत सुरू होती. राज्यकारभार कोणीं करावा? तो कसा करावा? त्यांत हुकूम देणारा एक, हुकूम अंमलांत आणणारा दुसरा, या दृष्टीनें तरी अधिकारी मंडळांत श्रेष्ठकनिष्ठभाव व त्या मानानें सत्ता असावी कीं नाहीं? कायदे करण्याचा अन्तिम अधिकार कोणाचा असावा? त्यांत दुरुस्ती करावयाची तर कोणीं करावी? कायदा करणारे व कायदा अंमलांत आणणारे यांचे परस्परसंबंध कसे असावे? धर्म-मंडळांसारख्या ज्या आगंतुक उपाधि राज्याला पुष्कळ काळपर्यंत चिकटून बसलेल्या होत्या, व त्यामुळें ज्यांना बांडगुळाचें स्वरूप आलें होतें, त्या उपाधि काढून टाकाव्या कीं नाहीं? जर त्या राहूं दिल्या तर त्यांचा संबंध राज्यघटनेंत काय राहावा? राज्याला राजा म्हणून कोणी असावा कीं नाहीं? व असला तर त्याचे अन्तिम अधिकार काय असावेत? आणि सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे, किरकोळ बाबी सोडून दिल्या असतां, एकंदरीनें राज्यघटना एकदां बनली तर ती फिरून दुरुस्त करावयाची कीं नाहीं? व करावयाची तर तो अधिकार अखेर कोणाला असावा? इत्यादि प्रश्न राज्यघटना-प्रकरणांत उपस्थित होतात हें अलीकडील अनुभवावरून वाचकांना माहीत असेलच.

घटना करण्याचा अधिकार कोणाचा?—राज्यघटना-मंडळ बनवावयाचें तर केव्हां व कोणीं बनवावें या प्रश्नाचें उत्तर एकच असूं शकतें. तें हेंच कीं, ज्याच्या हातीं विद्यमान काळीं राज्यकारभाराची अन्तिम सत्ता आली त्यानेंच राज्यघटना करावी. किंबहुना यापुढेंहि जाऊन असें म्हणावें लागतें कीं, केवळ ही तात्त्विक सत्ताच नव्हे, परंतु ती कार्यकारी व प्रभावी करण्याकरितां लागणारी जी दंडशक्ति म्हणजे लष्करी सत्ता व सामर्थ्य हीं ज्याच्या हातीं असतील त्यानेंच, व तीं हातीं येतील तेव्हांच, राज्यघटना-प्रकरण उपस्थित करणें शोभतें. एरवीं अन्तिम सत्ता परक्याचे हातीं, देशांतील लोकांमध्यें वर्गकलह व मतभेद, आणि ते सर्व मिटविले तरी त्यांनीं केलेल्या एकमुखी मागणीला सरकारनें वाटाण्याच्या अक्षता खुशाल लावाव्या. अशी स्थिति असतां राज्यघटनेच्या गोष्टी बोलूं लागणें सहजच हास्यास्पद ठरतें. फरेंच राजा लुई हा १७८९ च्या मेमध्यें गादीवर असला तरी ऑगस्टांत तो सर्वस्वीं लोकसभेच्या हातीं आला आहे; लोकसभेचीं तीन खातीं एक

होऊन संयुक्त राष्ट्रसभा बनली आहे; या सभेनें राज्यघटना केली असतां ती सर्व राष्ट्रानें केली नाहीं असें म्हणण्याची कोणाला छाती होणार नाहीं; आणि करूं तें पार पाडूं असा आत्मविश्वास उत्पन्न करण्यासारखी सैन्याची सहानुभूति आपणाला आहे; असें जेव्हां फरेंच पुढाऱ्यांनीं पाहिलें तेव्हांच त्यांनीं राज्यघटनेच्या कार्याला हात घातला. आतां अशाहि स्थितींत राज्यघटना केली म्हणजे ती वज्रलेप झाली असा अर्थ नाहीं. कारण लॉर्ड अॅक्टन यानें म्हटल्याप्रमाणें सन १७८९ च्या पुढील ८६ वर्षांत फरान्सच्या निरनिराळ्या १४ राज्यघटना झाल्या. म्हणजे सुमारें दर सहासात वर्षांनीं एकेक नवी राज्यघटना झाली ! पण एकदां केलेली राज्यघटना पुढें केव्हां बदलणें हें कांहीं, प्रथम राज्यघटना करण्याच्या विरुद्ध, कारण होऊं शकत नाहीं. कां कीं राज्यघटना हें साधन आहे, साध्य नाहीं. स्वतंत्र राष्ट्राला आपला राज्यकारभार कसा चालवावा याविषयीं मत बदलण्याचा व त्याप्रमाणें निश्चय करण्याचा अधिकार असला पाहिजे. व तें मत राष्ट्रांतील लोकांच्या अभिरुचीप्रमाणें बदलल्यास त्याला अनुसरून राज्यघटना बदलण्याचा अधिकारहि त्यांनाच असला पाहिजे. त्याप्रमाणें फरेंच पुढाऱ्यांनीं तेव्हां राज्यघटना प्रकरणाला हात घातला यांत नवल नाहीं व ती त्यांची चूकहि नव्हे.

लोकसभेंतील मतांतरें—राज्यक्रांतीच्या प्रारंभीं किंवा त्यापूर्वींहि कांहीं काळपासून, अखिल फरेंच राष्ट्रांतील बुद्धिमान् व विद्वान् लोक पॅरिसमध्यें जमा होत होते हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. अशा लोकांनीं मिळून राज्यघटना करावयाची नाहीं तर मग ती कोणीं करावयाची ? मात्र ही घटना करण्याला 'नॅशनल असेंब्ली' (राष्ट्रीय लोकसभा) बसली तेव्हां राजकीय समाजांतील मनुष्यस्वभावाचे सर्व नमुने तेथें दिसून आले. मनुष्या-मनुष्यांत तात्त्विक भेदभाव नाहीं अशी घोषणा केली तरी त्यामुळें ईश्वरनिर्मित त्रिगुणांचें साम्राज्य नष्ट होऊं शकत नाहीं. नॅशनल असेंब्लींत बसलेले लोक राजकीय अधिकारानें सर्व सारखे असले तरी व्यक्तिगुणानें त्यांत श्रेष्ठ-कनिष्ठ भाव व वैचित्र्य हीं होतींच. यामुळें लवकरच राजकीय पक्षभेद दिसून येऊं लागले ते असे :—

१. निखालस राजपक्ष. या पक्षाला राज्यक्रांति किंबहुना प्रगति देखील

मुळींच पसंत नसून, लोकसभा गुंडाळून घेऊन फिरून राजदरबाराचें प्रस्थ पूर्वीसारखें चालू करावें असें वाटे.

२. नेमस्तांचा पक्ष. हा पक्ष प्रगतिपर खरा; तथापि यांच्या मतें राजपद सांभाळून होईल तीच प्रगति करावी. राजाचा अधिकार मर्यादित करावा, तथापि लोकांनाहि सर्वस्वीं शिरजोर होऊं देऊं नये. कनिष्ठ वर्ग, म्हणजे ज्यांना बुद्धि व शिक्षण हीं दोन्हींहि कमी, तीं त्यांना लाभेपर्यंत तो वर्ग श्रेष्ठ वर्गाच्या अंकितच राहावा. एकंदरीनें अव्यवस्थेंतून व्यवस्था निर्माण होऊन कराची वांटणी न्यायबुद्धीनें व्हावी; पण राष्ट्राचें वैभव राखण्याकरितां लागेल तो सर्व पैसा उभा करतां यावा, व त्या कामीं गरिबांनींहि तक्रार करूं नये असें या नेमस्त पक्षाचें मत होतें.

३. लोकशाही तत्त्वाचा पक्ष. या पक्षाचें म्हणणें असें कीं, नेमस्त वरिष्ठ पक्षाच्या अंगीं शहाणपणा असला तरी, केवळ शहाणपण हीच कांहीं राज्यकारभाराची पात्रता नाहीं. कनिष्ठ वर्गाला ती संधि, तो फारसा सुशिक्षित नसतांहि दिली पाहिजे, आणि तोच वर्ग लोकसंख्येनें सर्वांत अतिशय मोठा असल्यामुळें एकंदरीनें त्यांचें मतच राज्यकारभारांत प्रभावी राहिलें पाहिजे.

४. याहि पलीकडचा एक पक्ष होता तो निखालस क्रांतिकारकांचा. त्याला विधायक अशी सूचना कांहींच करावयाची नव्हती. पण त्यांचें मत असें कीं, आहे हें प्रथम सगळें उलथेंपालथें करावयास पाहिजे. आणि आज समाजांत किंवा राज्यांत ज्या ठळक खुणा म्हणून दिसतात त्या सर्व नष्ट होऊन जागेवर कांहीं राहतां कामा नये. मग पुढें काय होईल तें होईल. याशिवाय, आजच्या परिस्थितीला जे पूर्वीं कारणीभूत झाले, त्यांच्यावर राष्ट्रानें पुरापूर सूड घेतल्याशिवाय समाधान होणार नाहीं.

अशा रीतीनें राजस व तामस गुणांची स्पर्धा ‘ नॅशनल असेंब्ली ’ मध्यें सुरू होती. ज्यांच्या गुणाला सात्त्विक असें नांव यथार्थ देतां येईल अशा व्यक्ती या सभेंत फारशा नव्हत्याच म्हटलें तरी चालेल.

पॅरिसबाहेर—१७८९ च्या ऑगस्टच्या सुमारास राज्यक्रांतीचें कार्य लोकसभेपेक्षां बाहेर सर्व फरान्स देशभरच अधिक चालू होतें. दंगेधोपे, जाळपोळ, अत्याचार हे सर्वच परगण्यांतून थोडथोडे सुरू झाले. पॅरिसचें अनुकरण करण्याच्या बुद्धीमुळें, आपापल्या परगण्यांतील जमीनदारांचे,

सरदारांचे वाडे, हे बास्तील किल्लेच होत अशी कल्पना करून क्रांतिकारक त्यांवर हल्ले चढवीत! भटाभिक्षुकांचा उपद्रव आणि भाकरीचें दुर्भिक्ष्य हीं तर राजधानीपेक्षांहि बाहेरच फार जाणवणारीं होतीं. आणि बाहेरच्या या अस्वस्थतेचा बंदोबस्त लोकसभेनें करावा तर ती स्वत: आपल्याच राज्य-घटना निर्माण करण्याच्या कार्यांत बेसुमार गढून गेली होती. हें कार्य गोंधळाचें बनण्याला वर सांगितलेल्या पक्षोपपक्षांची चुरस व त्यांच्या राज-कीय तत्त्वज्ञानाची स्पर्धा कारणीभूत होतीच. परंतु त्याहिपेक्षां एकंदरीनें लोकसभेंत काम चालविण्याच्या पद्धतीचें अज्ञान हेंच अधिक कारणीभूत होतें. हें काम कसें चालत होतें याचें वर्णन एका इतिहासकारानें केलें आहे त्याचा सारांश असा :—

लोकसभा कीं जुना बाजार—"लोकसभेनें नेमलेलीं उपमंडळें आपलें काम उत्तम रीतीनें पार पाडीत. कारण त्यांत फक्त पुढारीच असत. या मंडळाचे ठराव रिपोर्टींच्या रूपानें लोकसभेला सादर होत. ते विधायक, निश्चयात्मक व स्पष्ट असत. परंतु भर लोकसभेंत मात्र गोंधळ उडे. वेळ पुष्कळ खर्च होऊनहि अखेर कांहींच निष्पन्न होत नसे. इंग्लंडच्या पार्ल-मेंटचें आपण अनुकरण करावें अशी लोकसभेची इच्छा, पण शेंकडों वर्षें काम करून सराईत झालेल्या इंग्लिश पार्लमेंटची कार्यपद्धति फरेंच लोकसभेच्या आंगवळणीं अद्यापि पडावयाची होती. सभेंत एका वेळीं एकानें बोलावें व त्या वेळीं इतरांनीं शांत राहावें हा मुख्य नियमदेखील पाळला जात नसे. एक बोलला कीं, दुसऱ्यानें त्याला जागेवरूनच विरोध करावा व उभयपक्षीं शिवीगाळहि व्हावी! मतें देण्याच्या वेळीं कित्येक सभासद शेजारच्या सभासदांना आपल्यासारखें मत देण्याचा जुलूम करीत. त्यांत ओढाताण होऊन कपडे फाटतहि. बसल्या बसल्या लाथाबुक्यांचाहि प्रयोग होई! मिराबोला याचें फार वाईट वाटे. त्यानें इंग्रज कायदेपंडित सॅम्यूअल रॉमिली याजकडून पार्लमेंटांतील कामकाजाच्या नियमांचा एक मसुदा करून घेऊन त्याचें फरेंच भाषांतर करून तें सभासदांना दिलें. पण त्या-प्रमाणें कोणी वागेना. इंग्लिश पार्लमेंटांत सभासद आपल्याच जागीं उभें राहून बोलतात, पण फरेंच लोकसभेंत एक उंच व्यासपीठ मांडलें होतें त्यावर चढून सभासदानें बोलावें असा प्रघात होता. त्यावर चढलेला

वक्ता वेळेचें बंधन न मानतां खुशाल बोलत राही. मग त्याच्या मागून बोलूं इच्छिणारे वक्ते व्यासपीठाच्या पाहिऱ्यांवर जाऊन बसून गर्दी करून आपली पाळी लावीत, आणि? उतावळेपणानें चालू वक्त्याच्या झग्याचीं टोकें हळूच ओढून त्याला खालीं बसविण्याचा प्रयत्न करीत! अध्यक्षाला सर्व सभासदांची तोंडओळख पुरी नसल्यामुळें सभासद नसलेले लोकहि आंत घुसत, वादविवाद चालू असतां खुशाल इकडे तिकडे हिंडत व गर्दीचा फायदा घेऊन मतहि देत! वक्त्यानें बोलण्याच्या भरीला कागदाचें वाचन सुरू केलें म्हणजे इतरांचा उतावळेपणा फारच माजे. अध्यक्षानें घंटा वाजविली तरी शक्य तितकें तिकडे दुर्लक्ष करण्याची प्रवृत्ति. चर्चेच्या विषयाला लागू काय, गैरलागू काय हें ठरविण्याच्या भानगडींत अध्यक्षाला फारसें पडतां येत नसे."

हक्कांचे वाद—ऑगस्ट व सप्टेंबर महिन्यांत जनतेच्या हक्काचा स्थूल वाद चालला होता तेव्हां फारसा मतभेद होण्याचें कारण नव्हतें, परंतु ठरावांत हा शब्द घालावा का तो घालावा, कोणते शब्द घातले असतां रूसोचें तत्त्वज्ञान अधिक स्पष्ट होईल, याचाच पुष्कळसा कीस पडे. पण हा तात्त्विक विषय बाजूला जाऊन वरिष्ठ सभा व राजाचे अधिकार हे विषय चर्चेला निघाले तेव्हां निरनिराळे पक्षोपपक्ष रूपारंगाला आले, व या गोष्टीर्चीहि भर आधींच्या गोंधळांत पडली. फरेंच राज्यक्रांतीचें कौतुक करणारे इंग्रज लिबरल पक्षाचे कांहीं मुत्सद्दी, फरेंच लोक आपल्या नव्या पार्लमेंटचें कामकाज कसें काय चालवितात हें पाहण्याकरितां, लंडनहून मुद्दाम आले होते. हा प्रकार पाहून त्यांची बरीच निराशा झाली. शिवाय एक वरिष्ठ लोकसभा कनिष्ठ लोकसभेची जोडीदार म्हणून असावी हा ठराव जेव्हां प्रचंड बहुमतानें नापास झाला, तेव्हां तर या इंग्रज मुत्सद्द्यांनीं कयासच बांधला कीं, फरेंच पार्लमेंटचें गाडें सुरळीत चालणें कठिण. हा निकाल होतांच कांहीं नेमस्त पुढाऱ्यांनीं वैतागून राजीनामे दिले व त्यांच्या जागीं लगेच जहाल पुढाऱ्यांनीं वरिष्ठ लोकसभेच्या वादांत जें यश गमाविलें तें राजाला व्हेटो किंवा नामंजुरीचा अधिकार देण्यांत कांहींसें मिळविलें. अखेर असें ठरलें कीं, राजाला नामंजुरीचा अधिकार असावा; पण तो फक्त कांहीं

जवळ तिच्या चिंधड्या उडाल्या. आणि वर दर्शविल्याप्रमाणें अखेर वरिष्ठ लोकसभा नामंजूर होऊन लोकसभेचे कायदे नामंजूर करण्याचा हक्क राजाला देण्यांत आला. वरिष्ठ लोकसभेची कल्पना वरिष्ठ वर्गाच्या जुन्या अनुभवामुळें अप्रिय झाली होती. शिवाय मौज ही कीं, वरिष्ठ वर्ग म्हणजे सरदार व अमीर उमराव. याहि लोकांनीं मोनिएरच्या या योजनेला द्यावें तितकें पाठबळ दिलें नाहीं. वरिष्ठ लोकसभेच्या सूचनेला म्हणजे द्विदल पद्धतीला लाफायत व केव्हां केव्हां मिराबो यांचें पाठबळ मिळे. ॲबे साई म्हणे कीं चर्चेच्या सोयीकरितां दोनच काय तीनसुद्धां लोकसभेच्या शाखा केल्या तरी हरकत नाहीं. तथापि मतें नोंदण्याच्या वेळीं ती नोंदणी एकत्र झाली पाहिजे. तसें न केलें तर सभेच्या तीन शाखा मोडून एकच लोकसभा पूर्वी हट्टानें केली तिचें स्वारस्य काय राहील ?

जनमताचा कोंडमारा—राजावर सर्वस्वीं विश्वास टाकूं नये हें तत्त्व सर्वसंमत झालें होतें. परंतु खरा वाद होता तो असा कीं, लोकांवर तरी सर्वस्वीं विश्वास टाकल्यानें राष्ट्राचें हित होईल किंवा नाहीं ? वरच्या लोकांची सत्ता कमी करण्याचें काम समानतेच्या जाहीरनाम्यानें बरेंचसें केलें होतें; तथापि खालच्या टोंकाला अधिकारयंत्र निर्माण होऊन सुदृढ राहून परिणामकारक रीतीनें चालू राहावयाचें तर त्याची योजना कशी काय करावी याविषयीं मतैक्य होणें अशक्यप्राय दिसूं लागलें. सत्ता लोकांची खरी, पण ती सरकार या नांवाच्या कोणत्या तरी घटनेच्या द्वारेंच अंमलांत येणार. ती अंमलांत आली तरच समानता, व्याप व व्यवस्था हीं लोकांच्या पदरांत पडणार हेंहि सर्वांना मान्य होतें. पण सरकार या सदरांत समाविष्ट होणारे अधिकारी लोकतंत्र राहतील कीं स्वतंत्र होतील, किंवा कदाचित् बेइमान होऊन राजपक्षाला मिळतील याविषयीं कोणाचा अंदाज चालेना. यामुळें राज्यघटनेची सर्व चर्चा संशयग्रस्त अशा वातावरणांत चालू होती. आणि आंतून हा संशय प्रबळ असतां बाहेरून भलेपणा राखून अंतरंग दिसूं न देतां राजकीय तत्त्वज्ञानाच्या सिद्धांताचें भांडण केवळ तात्त्विक दृष्टीचा आपण भांडत आहों असा वहाणा चालू होता.

दुर्दैवी मोनिएर आणि चरित्रहीन मिराबो—अखेर ता. ९ सप्टेंबर रोजीं लोकसभेंत वरिष्ठ व कनिष्ठ अशा दोन सभा असूं नयेत हा ठराव ४९९

विभाग असावेत. राजाला नामंजुरीचा अधिकार असावा व पार्लमेंट (लोकसभा) शिरजोर झाल्यास ती बरखास्त करून पाहिजे तेव्हां नव्या निवडणुकीचा हुकूम देण्याचा अधिकार राजाला असावा, अशा तिहेरी पेचानें राज्ययंत्र जखडून राहिल्यास राज्यकारभारांत उच्छृंखलपणा येणार नाहीं. डेमोक्रॅटिक म्हणजे लोकशाही पक्षाचीं सूत्रें बारनेव्हप्रभृति पुढाऱ्यांच्या हातीं होतीं, व त्याला केव्हां अॅबे साई, केव्हां टॉलेरॉं, केव्हां त्याचा प्रतिपक्षी मिराबो हाहि मदत करी. सरदारवर्गाचा पक्ष एकंदरीनें कमकुवत होता. वास्तविक हा वर्ग एकजुटीनें वागला असता तर त्याला इतर पक्षांना आपल्या तळहातावर खेळवितां आलें असतें. परंतु त्या वर्गाला त्या काळाला अनुरूप असे पुढारी लाभले नाहींत. धर्माधिकारी मंडळाचा तृतीय पंथच होता. समान हक्कांचा जाहीरनामा निघाला. परंतु त्यांत धर्माधिकारी मंडळाला राज्ययंत्रांत कोठेंच स्थान दिलेलें नव्हतें, यामुळें आपली गत पुढें काय होणार याविषयीं तें मंडळ चिंतातूर झालें होतें. लोकसभेच्या तीन अंगांचें एकीकरण होण्याच्या वेळीं धर्म-मंडळानें विशेष उत्साह दाखविल्याचें मागें एका ठिकाणीं सांगितलेंच आहे. परंतु राज्यघटनेची चर्चा सुरू झाली तेथपासून त्यांच्या क्रांतिप्रेमाचा पारा उतरूं लागला. यामुळें राज्यघटना सुदृढ व टिकाऊ होईल अशी कोणतीहि सूचना पुढें आली म्हणजे धर्माधिकारी मंडळ ती हाणून पाडण्याचा प्रयत्न करी. त्याची कल्पना अशी कीं ज्या राज्यघटनेंत कॅथोलिक धर्मपंथाचें वर्चस्व किंबहुना अस्तित्व दिसून येत नाहीं ती घटना सुदृढ न होतां दुर्बळ किंबहुना नष्ट झाली तरी तें अधिक बरें. मोनिएरच्या योजनेप्रमाणें कायदे करणें ते लोकसभेनेंच करावे, तिची बैठक दरवर्षी भरावी, तिच्या निवडणुकी अप्रत्यक्ष रीतीनें व्हाव्या, पार्लमेंटाच्या कायद्यांना राजाची संमति मिळाल्याशिवाय त्यांची अंमलबजावणी होऊं नये, सर्व फ्रान्स देशाचे सारख्या आकाराचे परगणे करून मतदारी ही मिळकतीवर अवलंबून ठेवावी, मात्र श्रीमंतांना तेवढें महत्त्व व गरिबांना नाहीं असें करूं नये. प्रधान हे लोकसभेचे सभासद असूं नयेत. कोणत्याहि कायद्याची योजना प्रथम पुढें यावयाची ती राजानें न आणतां लोकसभेंतूनच निर्माण व्हावी व सरकाराला खर्चाला पैसे देऊं अगर देणार नाहीं हें म्हणण्याचा अखत्यार लोकसभेला यावा. या मूळ योजनेवर चर्चा होतां होतां जवळ

जवळ तिच्या चिंधड्या उडाल्या. आणि वर दर्शविल्याप्रमाणें अखेर वरिष्ठ लोकसभा नामंजूर होऊन लोकसभेचे कायदे नामंजूर करण्याचा हक्क राजाला देण्यांत आला. वरिष्ठ लोकसभेची कल्पना वरिष्ठ वर्गाच्या जुन्या अनुभवामुळें अप्रिय झाली होती. शिवाय मौज ही कीं, वरिष्ठ वर्ग म्हणजे सरदार व अमीर उमराव. याहि लोकांनीं मोनिएरच्या या योजनेला द्यावें तितकें पाठबळ दिलें नाहीं. वरिष्ठ लोकसभेच्या सूचनेला म्हणजे द्विदल पद्धतीला लाफायत व केव्हां केव्हां मिराबो यांचें पाठबळ मिळे. ॲबे साई म्हणे कीं चर्चेच्या सोयीकरितां दोनच काय तीनसुद्धां लोकसभेच्या शाखा केल्या तरी हरकत नाहीं. तथापि मतें नोंदण्याच्या वेळीं ती नोंदणी एकत्र झाली पाहिजे. तसें न केलें तर सभेच्या तीन शाखा मोडून एकच लोकसभा पूर्वी हट्टानें केली तिचें स्वारस्य काय राहील ?

जनमताचा कोंडमारा—राजावर सर्वस्वीं विश्वास टाकूं नये हें तत्त्व सर्वसंमत झालें होतें. परंतु खरा वाद होता तो असा कीं, लोकांवर तरी सर्वस्वीं विश्वास टाकल्यानें राष्ट्राचें हित होईल किंवा नाहीं ? वरच्या लोकांची सत्ता कमी करण्याचें काम समानतेच्या जाहीरनाम्यानें बरेंचसें केलें होतें; तथापि खालच्या टोंकाला अधिकारयंत्र निर्माण होऊन सुदृढ राहून परिणामकारक रीतीनें चालू राहावयाचें तर त्याची योजना कशी काय करावी याविषयीं मतैक्य होणें अशक्यप्राय दिसूं लागलें. सत्ता लोकांची खरी, पण ती सरकार या नांवाच्या कोणत्या तरी घटनेच्या द्वारेंच अंमलांत येणार. ती अंमलांत आली तरच समानता, व्याप व व्यवस्था हीं लोकांच्या पदरांत पडणार हेंहि सर्वांना मान्य होतें. पण सरकार या सदरांत समाविष्ट होणारे अधिकारी लोकतंत्र राहतील कीं स्वतंत्र होतील, किंवा कदाचित् बेइमान होऊन राजपक्षाला मिळतील याविषयीं कोणाचा अंदाज चालेना. यामुळें राज्यघटनेची सर्व चर्चा संशयग्रस्त अशा वातावरणांत चालू होती. आणि आंतून हा संशय प्रबळ असतां बाहेरून भलेपणा राखून अंतरंग दिसूं न देतां राजकीय तत्त्वज्ञानाच्या सिद्धांताचें भांडण केवळ तात्त्विक दृष्ट्या आपण भांडत आहों असा बहाणा चालू होता.

दुर्दैवी मोनिएर आणि चरित्रहीन मिराबो—अखेर ता. ९ सप्टेंबर रोजीं लोकसभेंत वरिष्ठ व कनिष्ठ अशा दोन सभा असूं नयेत हा ठराव ४९९

विरुद्ध ८९ एवढ्या बहुमतानें पास झाला. नंतर राजाच्या अधिकाराचा प्रश्न निघाला. या चर्चेंत स्वतः राजपक्षापेक्षां देखील मोनिएर यानें राजाधिकाराची बाजू अधिक घेतली. त्याचें म्हणणें असें कीं, लोकसभा जरी एकच एक राहिली तरी नामंजुरीचा राजाचा हक्क सर्वस्वीं अबाधित व संपूर्ण असा असावा. पण मौज ही कीं, स्वतः राजा व राजमंडळ यांनीं एवढा मोठा अधिकार राजाला न दिला तरी चालेल, त्याचा नामंजुरीचा अधिकार मुदतबंद असला तरी हरकत नाहीं, किंबहुना राजा तेवढ्यानें संतुष्ट होईल, अशा अर्थाचें पत्र राजमंडळाकडून लोकसभेपुढें वाचण्याकरितां पाठविण्यांत आलें. अशा रीतीनें दुर्दैवी मोनिएरनें वरिष्ठ वर्गाचा पक्ष उचलून धरला तेव्हां त्या वर्गानें त्याला दगा दिला, व आतां राजपक्ष उचलून धरला तेव्हां राजपक्षानेंहि दगा दिला! तात्पर्य, असें मोठें अपयश पदरांत घेऊन मोनिएर याला लोकसभेंत पुढारी म्हणून राहणें अशक्य झालें, व त्यानें ता. १२ सप्टेंबर रोजीं कमिटीचा राजीनामा दिला. पण दुसऱ्या बाजूला मिराबो याचें वर्तन कसें झालें एवढें सांगून हें प्रकरण संपवूं. राजमंडळापैकीं राणी हीच अत्यंत घातक असून तीच खरोखर आपल्या नवऱ्याच्या मुळावर आली असा मिराबोचा ग्रह झाला होता. म्हणून तो तिचा व राणी त्याचा अत्यंत द्वेष करी. परंतु राजासंबंधानें मिराबोची अगदीं उलट भावना होती. ती अशी कीं, राजा लुईचसा काय परंतु एकंदरीनें राजपददेखील नेहमीं अभंग राहावें, नामंजुरीचा अधिकार राजाला राहावा, व समानतेचा जाहीरनामा रीतसर प्रकट झाला असला तरी एकंदरीनें लोकांचें शहाणपण तितपतच असणार; यामुळें, लोकसभेला सर्वस्वीं शिरजोर होऊं न देतां राजा व लोकसभा या दोहोंच्या हक्काला मुरड घालून घटना बनवावी, असें मिराबोचें म्हणणें होतें. हे विचार शहाणपणाचे खरे, तथापि इतिहासकारांच्या मतें तो अत्यंत अप्रामाणिक, स्वार्थी, कपटी, दुतोंडा, वहाणेखोर असा असल्यामुळें कोणत्याच पक्षांत त्याला आदर उरला नाहीं. एकीकडे लोकसभेंत अधिकारी वर्गावर बेगुमान तोंड टाकीत असतां आंतून राजमंडळाकडून लक्षावधि रुपयांचा लांच तो घेत असे. ही गोष्ट त्याच्या आचरणावरून पॅरिस शहरच्या लोकांच्या लक्षांत येऊं लागली. एक प्रकारचें राष्ट्रप्रेम मिराबोच्या मनांत वसत होतें हें खरें; परतु व्यक्तिशः

दानत खोटी यामुळें त्याचें शहाणपण मातीला मिळालें व त्याच्या कीर्तीपेक्षां त्याची अपकीर्तिच इतिहासांत मागें उरली. इतर कित्येक पुढारी कोणी तर्कटी तर कोणी विकारवश असून त्या अवगुणांनीं त्यांनीं आपलें हसें करून घेतलें व कांहींना स्वतःचे बळी द्यावे लागले. तथापि चारित्र्याच्या दृष्टीनें इतिहासकार त्यांना शहाण्या व धूर्त मिराबोच्या वरचें स्थान देतात !

भुकेनें चवताळलेला जनसमंध—राज्यघटना लिहिणारांना मनांतून राजपद काढून टाकावयाचें नव्हतें. लोकसभेंत दुमजला बांधावा—म्हणजे कनिष्ठ सभेच्या डोक्यावर एक वरिष्ठ सभा म्हणून निर्माण करावी—आणि एकींत कांहीं भलतेंसलतें बेजबाबदार रीतीनें करण्यांत आलें तर तें वरिष्ठ अधिकारानें दुसरींत फिरवून घ्यावें, अशी सूचना पुढें आली होती. परंतु ती नापास झाली. यामुळें एका पक्षानें राज्यघटनेच्या जबाबदारींतून आपलें अंग काढून घेतलें. मग ही वरिष्ठ सभा नसो, पण निदान राजाला तरी लोकसभेचे कायदे व ठराव नामंजूर करण्याचा अंतिम अधिकार असावा कीं नाहीं असा प्रश्न निघाला. त्यावर रण माजलें, तें इतकें कीं, लोक क्षणभर भाकरीचें गाऱ्हाणें विसरून जाऊन राजाला कोणताहि अधिकार न देण्याचा मुद्दाच पकडून बसले. या 'नको म्हणण्या'च्या अधिकाराला 'व्हेटो' किंवा 'नकार' हा शब्द राज्यघटनांतून रूढ आहे. सामान्य लोकांना त्या शब्दाचा अर्थ कळण्याची पात्रताहि नव्हती. कांहीं चळवळ्या लोकांनीं 'व्हेटो' या शब्दाचा अर्थ हवा तसा विपरीत करून सांगण्यास सुरुवात केली. कोणी म्हणाले, येऊन जाऊन, आम्हांला पोटभर भाकरी न मिळूं देण्याचा हा डाव दिसतो ! समजा घरीं तुमच्या बायकोनें स्वयंपाक तयार करून ठेविला आहे; पण राजाला व्हेटोचा अधिकार दिला म्हणजे तुमची बायको तुम्हांला म्हणणार 'तुम्ही येऊं नका, मी तुम्हांला जेवायला वाढीत नाहीं !' आणि दुर्दैवहि असें हात धुवून पाठीस लागलें होतें कीं, अखेर लोकसभेनें राजाला व्हेटो दिल्याबरोबर तीन दिवसांत, वरिष्ठ लोकांनीं व जमीनदारांनीं तो 'राजाकडून विकत' घेतला, म्हणजे फरान्समधलें धान्य बाहेर पाठवूं नये असा कायदा लोकसभेनें केला तरी तो, राजमंडळाला पैसे चारून, त्याच्या शिफारसी राजाकडून नामंजूर (व्हेटो) करविल्या. आणि त्याच्या जोरावर सगळ्या देशांतलें धान्य ते बाहेर पाठवूं लागले. मग

सहजच "आम्ही लोकसभेंत प्रतिनिधी म्हणून पाठविले तेच असे राजमंडळाला फितूर झाले कीं ! या प्रतिनिधींना त्यांच्या जागेवरून खेंचून ओढून बाहेर काढलें पाहिजे." असे उद्‍गार देशभर ऐकूं येऊं लागले. ता. ४ ऑगस्ट रोजीं झालेले जे ठराव खरोखरच राजानें 'अमान्य' केले होते, ते जाणत्या लोकांनाहि दाखविण्याला आयतें एक उदाहरणच झालें. भुकेनें मनुष्य गांजला म्हणजे तो वैतागून जातो, आणि नुसते 'भूक' 'भूक' हे शब्द म्हणावयाचें सोडून 'भूत भूत' असेंहि म्हणून लोकांना तो भिववूं लागतो. ह्याप्रमाणें लोक म्हणूं लागले, "ज्यांच्या हातीं आमची रोटी तो बडा रोटीवाला व्हर्साइलच्या राजवाड्यांत राहतो. तेथें जाऊन त्याला व त्याच्या वायकामुलांना पकडून आणूं या. म्हणजे रोटी आपसुखेंच मिळेल." या धांदलींत महत्त्वाकांक्षी पुढारी स्वतःला महत्त्व आणण्याचा कावा साधूं लागले. "राज्यक्रांतीचा पहिला अंक झाला पण दुसरा कोठें झाला आहे ! तो घडवून आणूं या," असें लोक म्हणूं लागले.

प्रकरण आठवें

राज्यक्रांतीचा दुसरा अंक

वाड्यावर हल्ला करण्याची तयारी—त्याला उत्तर राजमंडळानें फ्लँडर्स येथील लष्करी पलटणी व्हर्साइलच्या राजवाड्याकडे बोलाविल्या. पण याविषयीं दोन प्रवाद आहेत. एक मत असें आहे कीं, वर सांगितल्याप्रमाणें राजमंडळानें या पलटणी बोलाविल्या. दुसरें मत असें कीं, त्या पलटणी राजमंडळाच्या रक्षणाकरितां बोलाविल्या जात नसून, खरोखर असेंब्लीच्या रक्षणाकरितांच बोलाविल्या जात होत्या. आणि याचा पुरावा असा कीं, या पलटणींचा मुख्याधिकारी हा लोकसभेचा सभासद असून तो जहाल पक्षांत मोडत होता. उलट कांहीं पलटणींतील लोकांनीं दारूच्या धुंदींत 'राजाचा

जयजयकार असो ' असे शब्द उच्चारले हेंहि खरें आहे. ही गोष्ट ता. १ ऑक्टोबर रोजीं घडली. लगेच दुसरे दिवशीं लोकांचा एक प्रचंड जमाव व्हर्साइलच्या राजवाड्याकडे जाण्याला निघाला त्यांत दहा हजार बायका सामील झाल्या होत्या. आणि अगदीं खालच्या वर्गांतील कैदाशिणी एकदां का ओरडूं लागल्या म्हणजे मग त्या कसा गहजब करतात, हें प्रसिद्धच आहे ! या मिश्र जमावांतील पुरुषांनीं असें ठरविलें कीं, या बायकाच पुढें जाऊं देत; कारण त्यांच्यावर गोळ्या झाडण्याला शिपायांचा हात थोडा तरी मागें घेईल ! असें म्हणतात कीं, हा स्त्रियांचा समुदाय मोठा दिसावा म्हणून राष्ट्रीय सैन्यांतील कांहीं तरुण शिपाई मिशा काढून बायकी झगे घालून बायकांत मिसळले होते ! " आमच्या मागून लष्करी लोकांनीं येऊन आम्हांलाच मदत केली पाहिजे " असा या जमावानें आग्रह धरला. त्याप्रमाणें अखेर नॅशनल गार्डची पलटण चालूहि लागली. लाफायत हा लष्करी अधिकारी खरोखरी संभावित व किंचित् राजपक्षपाती होता. परंतु त्यालाहि ' नाहीं ' म्हणणें होईना. लोकसभेच्या बैठकींत अर्थातच चलबिचल झाली. राजानें अंतिम अधिकार बजावून, मूलभूत हक्कांच्या जाहीरनाम्याला संमति देण्याचें लांबणीवर टाकिलें; फक्त राज्यघटनेसंबंधीं कांहीं कलमांना संमति दिली. ही बातमी ता. ५ ऑक्टोबर रोजीं लोकसभेला कळतांच समुद्र खवळला. मिराबो यानें व्यासपीठावर चढून असें सांगितलें कीं, " एका राजाखेरीज बाकी सर्व राजमंडळाच्या अंगावर आतां हात टाकल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. राजापेक्षां राणीच अधिक आग्रही व प्रतिगामी आहे " असेंहि त्यानें उघड बोलून दाखविलें.

अबला कीं सबला ?—इतक्यांत पॅरिसहून निघालेली बायकांची टोळी येऊन पोहोंचली. त्यांतील कांहीं बायका लोकसभेंतच शिरल्या. राजाचे हुकूम आम्ही फिरवून आणूं, घाबरूं नका, असें बोलून कांहीं सभासद त्यांची समजूत काढण्याचा प्रयत्न करूं लागले तेव्हां ती गोष्ट त्यांनीं सोडून, भुकेची आणि भाकरीची गोष्ट काढून त्यांना गप्प बसविलें. " देशांतून धान्य बाहेर जाऊं देऊं नये, " असा हुकूम राजाकडून आणण्यासाठीं लोकसभेच्या अध्यक्षानेंच स्वतः जावें असें ठरलें. तो आपली जागा सोडून गेल्यावर आणखी बायका आंत घुसल्या. कांहीं बेताल होत्या, त्यांतील एक जण

जाऊन अध्यक्षाच्या खुर्चीवर बसली! कांहीं जणी, बसावयास जागा न सांपडल्याच्या सबबीवर, खुर्चीवर बसलेल्या सभासदांच्या मांडीवर जाऊन बसल्या! व्हर्सायिलकडे गेलेल्या अध्यक्षाच्या जागीं एका वृद्ध धर्माधिकाऱ्याला हंगामी अध्यक्ष नेमण्यांत आलें होतें. त्याच्या पांढऱ्या दाढीवर हात फिरवून कांहीं जणींनीं 'हे पहा आमचे अध्यक्ष बाबा' असें म्हणून त्याचे 'मुके' घेतले! ता. ५ ऑक्टोबर रोजीं संध्याकाळीं 'चला आपण आतां राणीचेंच डोकें कापून आणूं' असें कांहीं म्हणूं लागल्या. राजवाड्याभोंवतींच्या पलटणींतून घुसून बायका निरनिराळ्या द्वाराकडे जाऊं लागल्या. कोणीं त्यांना म्हटलें कीं, "बायांनो, तुम्ही राजवाड्यांत जाऊन काय करणार!" तर त्या उत्तर देत "काय करणार म्हणजे काय? राजाराणीला पदच्युत करणार!" कांहीं जणी तर बेभान होऊन राणीच्या शरीरावयवाचे तुकडे करून वांटून घेण्याच्याहि गोष्टी बोलूं लागल्या! इतकें झालें तरी या जमावावर गोळीबार करण्याचा हुकूम राजा देईना. बायांची समजूत पडावी म्हणून कांहीं शिपायांनीं बंदुकांचे दस्ते वर उचलून नळ्यांचीं तोंडें खालीं जमिनीला लावून त्यांची खात्रीहि केली कीं आम्ही तुमच्यावर गोळ्या झाडीत नाहीं. शेवटीं राजाच्या हुकुमावरून बायकांचीं दोन शिष्टमंडळें वाड्यांत येऊं दिलीं. राजानें त्यांची भेट घेतली, व दोन मोठ्या सरकारी कोठारांतील धान्य वांटण्याचा हुकूम मी देतों असें आश्वासन दिलें.

इतकें झाल्यावर बाहेरचा जमाव थोडा हटला. नंतर असा बूट निघाला कीं, आतां यापुढें लोकांनीं राजवाड्यांत राहूं नये. नुसतें राजवाड्याबाहेरच नव्हे तर, राजधानीबाहेरहि जावें. राजाकडून हवे होते ते हुकूम लोकसभेसंबंधीं घेऊन कायमचा अध्यक्ष मोनिएर हा परत लोकसभेंत आला. हुकूम जाहीर झाल्यावर त्या जमावानें इकडून तिकडून कांहीं रोट्या व दारू पैदा केली व जयजयकार करीत त्यावर ताव मारला!

हें सर्व पाहून लाफायत चिंताग्रस्त झाला. राजाला हरप्रयत्नानें वांचवावा अशी त्याला उत्कट इच्छा होती. तथापि हें घडावें तर राजानें सरकारी सैन्य माघारें लावून देऊन, स्वतः लाफायतवर व त्याच्या राष्ट्रीय सैन्याच्या पलटणीवर विश्वास टाकावा हें अवश्य होतें. त्याप्रमाणें त्यानें

राजाचें मन वळवन राजाचें खास लष्करी पथक दूर लावून दिलें, व त्याचे जागीं आपल्या राष्ट्रीय पलटणीची त्यानें स्थापना केली. इतकें झाल्यावर सर्व राजमंडळ पहाटे दोन वाजतां सुखानें झोपीं गेलें, व लाफायत यानें परत लोकसभेकडे येऊन तिची बैठक त्या दिवसापुरती खलास करण्याचा सल्ला दिला. अध्यक्ष मोनिएर हाहि थकला भागला होता. त्यानें आनंदानें सभा बरखास्त केली. सभासद निघून गेल्यावरहि बाहेर बायकांचे कांहीं थवे जागा धरून बसले होते. त्यांतल्या पुष्कळांना बहुधा स्वतःचीं घरेंदारेंच नसावीं ! अशा या फटिंग बायांनीं मग तेथें काय लीला केल्या असतील याचें वर्णन कोणी न करणेंच बरें !

राजा बंदिवान झाला—दुसरे दिवशीं सकाळीं व्हर्साइलच्या वेशीजवळ लोकांची गर्दी हळूहळू जमूं लागली. आणि लवकरच असें दिसून आलें कीं, पहाटें दोन वाजतां लाफायत यानें जो बंदोबस्त केला तो बहुधा फुकट जाणार ! राजवाड्याभोंवतीं जी भिंत होती तिचे दरवाजे लोकांना आयते उघडे सांपडले. त्यांतून हातांत बंदुका कुऱ्हाडी वगैरे घेतलेल्या लोकांच्या टोळ्या आंत शिरल्या. लाफायतच्या पलटणींच्या मुख्य अधिकाऱ्याला व त्याच्या लोकांना हळूहळू रेटीत रेटीत लोकांनीं मुख्य संगमरवरी जिन्यापर्यंत नेलें. मग मात्र तो जागा धरून त्यांना आडवा आला. तेव्हां त्यांनीं त्याला धक्का देऊन खालीं पाडलें. त्याचें डोकें तोडून ते जिना चढून आले. एका शिपायानें जरासें दरडावून त्यांना विचारलें, "चला हटा, तुम्हांला काय पाहिजे ?" तेव्हां जमावांतल्या एकानें किंकाळी फोडून उत्तर दिलें "राजा-राणीचें काळीज व त्यांचीं आंतडीं पाहिजेत !" लगेच आंतल्या शिपायांनीं दारें बंद करून त्यामागें अडगळ लावण्याचा प्रयत्न केला, पण तो फुकट जाऊन राजमहालांत रक्ताचा सडा पडला. राणी घाईघाईनें अर्धवट पोषाख करून राजाच्या महालांत शिरली. इतक्यांत लाफायत हा गडबडीनें तेथें आला. त्यानें राजाला असा सल्ला दिला कीं, "तुम्ही व राणीसाहेब यांनीं आता पॅरिसला जाण्याचें वचन दिल्याशिवाय या बंडखोरांचें समाधान होणार नाहीं." हवें तें आश्वासन मिळाल्यावर तें विश्वासानें स्वीकारण्याचा भलेपणा दाखवून, हल्ला करणाऱ्या या लोकांनीं तोंड फिरविलें. त्यांनीं राजाला पॅरिसला नेण्याकरितां जणू कांहीं मिरवणूकच बनविली. मात्र या मिरवणुकीबरोबर,

राजवाड्यांत मारलेल्या दोन पाहारेकऱ्यांचीं रक्तानें माखलेलीं डोकीं भाल्याच्या टोंकाला लावून चालविलीं होतीं. पूर्वी राजानें आत्मरक्षणाकरितां रूबाँ येथें जावें असा एक बूट निघाला होता, त्याऐवजीं आतां बंडखोरांचा बंदिवान म्हणून पॅरिसला जाण्याचें प्रस्थान ठेवावें लागलें ! रूबाँला जाण्याचा उद्देश राजमुकुट वांचविण्याचा होता; आतां तो हटकून घालविण्याचा प्रसंग प्राप्त झाला !

राजाला पॅरिसला आणिलें---इकडे सकाळीं ११ वाजतां लोकसभेची बैठक सुरू झाली. अध्यक्ष मोनिएर याचे राजाला वांचविण्याचे आतांपर्यंतचे सर्व प्रयत्न फुकट गेले. जहाल स्वरूपाचे ठरावामागून ठराव सुचविण्यांत येऊं लागले. शेवटीं बारनेव्ह नांवाच्या एका सभासदानें पुढें आणलेला ठराव मंजूर झाला. तो असा कीं, "यापुढें राजाचें वास्तव्य पॅरिस शहरांत होणार म्हणून लोकसभेनें आपल्याहि बैठका तेथेंच भरवीत जाव्या." लगेच कांहीं तासांतच प्रतिनिधींची मिरवणूक सजविण्यांत आली. सोबत चालणारे लोक नाचत, गात, आरोळ्या मारीत व वरिष्ठ वर्गांना शिव्याशाप देत चालत होते. "या वरचढ बदमाषांना सांपडेल त्या जवळच्या कंदिलाच्या खांबावर फांशी द्या" असें कोणी मधून मधून म्हणत. कोणीं हातांत झाडांचे टहाळे घेतले होते. कोणी एकादा–दुसरा लष्करी शिपाई कैद करून बरोबर चालविला होता, त्यांची ते मधून मधून कुचेष्टा करीत. राजरथाशेजारीं चालणाऱ्या शिपायांनीं नेहमींप्रमाणें हातांत नागव्या तरवारी घेतल्या होत्या, पण लोकांनीं त्या बळजबरीनें परत म्यानांत घालावयास लाविल्या. आणि अपमानानें खालीं मान घालून चालत असलेले हे 'राजरक्षक शिपाई' स्वतःच कत्तलखान्याकडे चालविलेल्या पशूंसारखे दिसत होते ! राजरथ दिसतांच कोणी म्हणे, "झाला, आतां बडा रोटीवाला हस्तगत झाला." कोणी म्हणे, "व्हर्साइलचा राजवाडा आतां खाजगी कारभाऱ्याला भाड्यानें द्यावा लागणार. त्याचें भाडें किती ठरलें असेल हो !" राणी दिसतांच, प्रत्येक रस्त्यांत, तिला ऐकूं जातील असे अपमानकारक शब्द उच्चारले जात होते. रात्रीं नऊ वाजतां दिवट्यांच्या उजेडांत ही मिरवणूक टुलरीसच्या राजवाड्याजवळ आली. आंत गेल्यावर मुख्य दरवाजाचीं कवाडें लावून घेण्यांत आलीं, व आंतल्या एका खोलींत ताटें

वाढून राजाराणीकडे पाठवून दिलीं. त्या दिवशीं सहा राजरक्षक शिपाई मारले गेले. पण एकहि नागरिक दगावला नाहीं! लोकसभेकरितां या वाड्यांतील घोडदौडीजवळील इमारत पसंत करण्यांत आली.

राजमंडळ भांबावलें—पॅरिसमध्यें राजाला आणून ठेविल्यावर राजाराणीला वाटूं लागलें कीं, आपण लोकांचे बंदिवान झालों त्याअर्थी ते म्हणतील त्याला होय म्हणत गेलें, आणि फक्त विरोध टाळला, म्हणजे पुढील क्रांति आपोआप थांबेल. राजमंडळ व राजपरिवार इतका भांबावून गेला कीं, राजाला सल्ला देण्याचेंच त्याला सुचेना. व्हर्साइलच्या राजवाड्यांत सुरक्षित असतां, या बंडखोर लोकसभेविरुद्ध चुरचुर जीभ चालविणारे, वावदूक, आतां मुके बनले. टुलरीस वाड्यांत त्यांच्या रक्ताच्या उष्णतेचा पारा हळूहळू खालीं जात होता. मिराबोसारखे राजहितचिंतक म्हणविणारे लोक गुप्तपणें राजाकडे खुषामतीचे निरोप पाठवीत; पण भर लोकसभेंत जळजळीत भाषा वापरीत. कदाचित् कोणी म्हणेल कीं, "जहालपणाचा आविर्भाव करून लोकसभा हस्तगत करावी, व मग तिच्याकडून मवाळपणाचें म्हणजे राजरक्षणाचें कार्य सिद्धीस न्यावें, असाहि त्यांचा कावा नसेल कशावरून ?" पण लोकसभा व राजमंडळ यांचा संबंध तोडून टाकण्याकरितां लोकसभेनें असा ठरावच केला कीं, कोणाहि सभासदानें राजसचिवाची किंवा राजमंत्र्याची जागा स्वीकारूं नये. यामुळें मिराबो, टालेरँ वगैरे उभयान्वयी लोकांना आतां लोकसभेहून दुसरा आसरा किंवा आधार उरला नाहीं! तीच गोष्ट लाफायतची होती. त्यांचा उभयान्वयी संबंध टिकता तर कदाचित् त्यांना राज्यक्रांतीच्या बेतालपणाला कांहीं नियंत्रण घालतां आलें असतें. पण आतां लोकसभाच काय ती राहिली होती, व ती जिंकावयाची तर शक्य तितकें जहाल बोलणें एवढेंच साधन शिल्लक उरलें!

क्रांतीचें पहिलें ध्येय—राजाला पॅरिसमध्यें कैदेंत ठेविल्यापासून पुढेंहि १७९० च्या फेब्रुवारी अखेरपर्यंत लोकसभेंत राज्यघटनेची चर्चा मधून मधून सुरूच होती. राज्यघटनेचें हें काम अखेर, न्यायखातें वगैरेसंबंधानें अवशिष्ट कायदेकानू करून, १७९१ च्या सप्टेंबरांत संपलें व त्या घटनेला राजानें संमति दिली. या घटनेंत वरिष्ठ विधिमंडळ उरूं दिलें नव्हतें; परंतु

विशिष्ट परिस्थितींत कांहीं कायद्यांची व कलमांची अंमलबजावणी कांहीं वेळ थांबविण्याचा अधिकार मात्र राजाला ठेवण्यांत आला होता. या घटनेंत सारी खरी सत्ता, एकंदर लोकसभेकडेच ठेवण्यांत आली होती. कार्यकारी मंडळाला कांहींच सत्ता ठेविली नव्हती. पण राजाप्रमाणें लोकसभा देखील बेजबाबदार रीतीनें आपल्या सत्तेचा दुरुपयोग करूं शकते हें घटना बनविणाऱ्यांना कळून यावयाचें होतें तें पुढें आलेंच ! सोळाव्या लुईच्या कारकीर्दींत जी ही राज्यघटना झाली ती केवळ त्याच्यापूर्वींचा पुंड बेजबाबदार जुलमी राजा चौदावा लुई याची कारकीर्द लक्षांत घेऊन केली गेली. राजा 'ताब्यांत ठेवावयाचा' इतकीच या क्रांतिकारक घटनेची मजल जाणार होती. "स्पार्टासारख्या जुन्या राजसत्ताक राज्यांत एक सोडून दोन राजे नव्हते काय? तसाच आमचाहि एक राहील. नांवानें राजा आमच्या स्वराज्याचा मुख्य अधिकारी राहील, पण नोकर म्हणून." इतकेंच राज्यक्रांतीचें पहिलें ध्येय होतें.

प्रकरण नववें

लष्कराचीं बेदिली

कॉन्स्टिटयुअंट असेंब्ली—फरेंच लोकसभेला 'स्टेट्स-जनरल' हें नांव १७८९ पर्यंत होतें. तोंपर्यंत तिला फक्त औपचारिक दरबाराचें रूप होतें. पण चालू बैठकींतल्या बैठकींतच, मधली कायदेमंडळाच्या प्रकाराची पायरी ओलांडून, ती लोकसभा बसल्या बसल्याच स्वतःच्या अधिकारानें पूर्ण सत्ताधारी पार्लमेंट बनली, व तिला 'कॉन्स्टिटचुअंट असेंब्ली' हें नांव प्राप्त झालें. तीहि पार्लमेंटच, पण देशाची राज्यघटना कशी असावी हें स्वतःचें स्वतःच ठरविणारी. स्वतःची राज्यघटना स्वतःला हवी तशी ठरवून तिजप्रमाणें सर्व कारभार अखत्यारीनें करणें येथें कोणत्याहि लोकसभेच्या

राजकीय अधिकारांची परिसमाप्ति होते. पार्लमेंटच्या एकाद्या कायद्याला नापसंत ठरवून नकार देण्याचा, किंवा सबंध राज्यघटनाहि विशेष कारणाकरितां तात्पुरती बाजूस ठेवून एकतंत्री राज्य करण्याचा अधिकार 'राजा' किंवा 'अध्यक्ष' यांना ठेवण्यांत आला असला तरी, पार्लमेंटाच्या स्वायत्ततेला त्यामुळें बाध येतो असें तत्त्वतः मानीत नाहींत. हें सांगण्याचा हेतु इतकाच कीं, स्टेट्स-जनरलचें दरबारी स्वरूप जाऊन कायदेमंडळाच्या पलीकडेहि प्रगति होऊन, राज्यघटना निर्माण करणाऱ्या 'कॉन्स्टिटय़ुअंट असेंब्ली' चें स्वरूप आतां तिला प्राप्त झालें होतें. अवघ्या एका वर्षांत झालेली ही केवढी मोठी क्रांति! पण हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, फरेंच कायदेमंडळाला राज्यघटना-मंडळाचा खरा अधिकार केव्हां आला? तर त्यानें राजाला कैदेंत ठेवून सैन्य आपल्या स्वाधीन करून घेतलें तेव्हांच आला!

एक महत्त्वाचा सिद्धांत—एका इतिहासकारानें फरेंच राज्यक्रांतीसंबंधानें असें म्हटलें आहे: "फरेंच सैन्यानें, सरकारी हुकूम अमान्य करून प्रजेवर म्हणजे आपल्याच जातभाईवर गोळ्या झाडीत नाहीं असें अधिकाऱ्यांना सांगितलें त्या दिवशीं फरेंच राज्यक्रांतीला खरा प्रारंभ झाला. आणि पुढें ज्या दिवशीं फिरून, सरकारी आज्ञा मान्य करून त्यांजवर गोळ्या झाडण्याला त्या सैन्यानें पूर्वीसारखी सुरुवात केली त्या दिवशीं फरेंच राज्यक्रांतीचा खरा शेवट झाला. या दोन गोष्टींत जो कालावधि गेला तितकाच पहिल्या फरेंच राज्यक्रांतीचा कालावधि होय असें समजावें." पण ही गोष्ट फरान्सच काय इतर कोणत्याहि देशांतील राज्यक्रांतीसंबंधानें खरी आहे, असाच अभिप्राय द्यावा लागेल.

एक मूलभूत प्रश्न—ता. २० फेब्रुवारीं १७९० या दिवशीं लोकसभेपुढें एकानें सरळ प्रश्नच उपस्थित केला कीं, "लष्करी शिपायांना नागरिक प्रजेवर गोळ्या झाडण्याचा, हत्यार चालविण्याचा, हुकूम देण्याविषयीं वरचेवर प्रसंग यापुढें येणार. तरी कोणत्या परिस्थितींत स्वतः शिपायानें तो हुकूम मान्य किंवा अमान्य करावा?" हा प्रश्न मूलभूत असाच ठरतो. म्हणजे तो राजकारणशास्त्रांत शेषाच्या टाळूला जाऊन भिडतो. कारण राज्यव्यवस्थेचा सर्वस्वीं आधार सरकारी लष्करी शिपायाची तरवार व बंदूक! ती उचलावी किंवा न उचलावी, याचा निर्णय स्वतः शिपायालाच

करतां येईल. व तो त्यानेंच करावा असें म्हटलें म्हणजे ग्रंथच आटोपला! राज्यक्रान्ति पुरी झाल्यावर, राजा लुई पदच्युत होऊन प्रजासत्ताक (रिपब्लिक) राज्याची स्थापना झाल्यानंतरहि हुकुमी सैन्याची गरज उरली नाहीं असें नाहीं. आजहि फरान्समध्यें 'रिपब्लिक' आहे. तथापि सैन्यानें सरकारचा हुकूम ऐकावा कीं नाहीं हा प्रश्न उद्भवत नाहीं. पण सन १७९० मध्यें हा प्रश्न उद्भवण्याचें कारण असें कीं, राजसत्तेची विभागणी कोणाकोणामध्यें कशी व्हावी हें अजून ठरलें नव्हतें. राजा व प्रजा हे दोन्ही राजसत्तेच्या जोरावर 'रस्सीखेचीचा' डाव लढवीत होते. आणि लष्कर ज्याला वश होईल त्याचीच सरशी होणार हें उघड दिसत होतें. लोकसभेला आपल्या हातीं लष्कर ठेवावयाचें तर, "राजाचा हुकूम अमान्य करण्यांत तुमच्याकडून कोणताहि गुन्हा होत नाहीं" असा परवाना किंवा बेदावेपत्र सैन्याला मिळणें अवश्य होतें. आणि हा परवाना घेणें न घेणें, मागणें न मागणें, ही गोष्ट सैन्याच्या मर्जीवर अवलंबून होती. सैन्याची मर्जी आतां तो परवाना मागण्याची दिसून आली. सैन्य बंडखोर बनलें. राजाचा पक्ष सोडून प्रजेचा पक्ष घ्यावा असें त्याला वाटूं लागलें. यामुळें लोकसभेंत कोणी तरी वरील प्रकारचा सूचक प्रश्न मांडावा व त्याचें उत्तर अस्तिपक्षीं घ्यावें, इतकाच औपचारिक विधि उरला होता. तो ता. २० फेब्रुवारी रोजीं करण्यांत आला. या निर्णयानें सैन्य हें पुढें लोकसभेलाहि डोईजड होणार होतें. पण आज केवळ राजाच्या हुकमतींतून तें काढून घ्यावें इतकाच मुद्दा असल्यामुळें, भावी परिणामाकडे लोकसभेनें लक्ष दिलें नाहीं.

लष्करी बेबंदशाही—या वेळीं सरकारी सैन्यांत कम-अस्सल म्हणजे हलक्या मनोवृत्तीच्या लोकांची बरीचशी भरती झालेली होती. कोणी धंदेवाईक बदमाष, कोणी कैदेची शिक्षा पुरी करून तुरुंगांतून बाहेर पडलेले उडाणटप्पू पुंड, कोणी अन्यायानें बढती थांबविण्यांत आल्यामुळें अधिकाऱ्यांवर नाराज झालेले तापट शिपाई—अशा सर्वांची गांठ सैन्यांत पडलेली होती. अधिकारीहि बेदिल, व आपापसांतील चुरशीमुळें ज्याकडून बढती मिळेल त्याचा पक्ष उचलण्यास तयार झालेले होते. उरलेल्यांमध्यें कांहीं सैनिक व अधिकारी राजनिष्ठ होते, परंतु त्यांना हत्यार न उचलण्याचा हुकूम लोकसभेनें राजाकडून देवविला होता. अधिकाऱ्यानें हुकूम करावा तर तो

पाळला जाईल असा त्याचा त्यालाच विश्वास वाटेनासा झाला. जुनें सैन्य खिसगणतींत न घेतां, लोकसभेचें म्हणून नवें वेगळें सैन्यहि या नाहीं त्या रूपानें ठेवण्याला यापूर्वींच सुरुवात झाली होती.

पॅरिसबाहेर सर्व फरान्सभर लष्करी बेबंदशाहीचा धुमाकूळ सुरू होता. कोठें शिपाई लष्करी खजिना लुटून पसार झाले. कोठें त्यांनीं वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनाच बडतर्फीचा हुकूम देऊन घालवून दिलें. कोठें त्यांनीं तळ हलविण्याचे हुकूम साफ नाकारले. कोठें त्यांनीं अधिकाऱ्याला पकडून 'गार्ड रूममध्यें' कैदेंत ठेवलें. या सर्व बातम्या लोकसभेकडे येत. कित्येक वेळां, लष्करी शिस्तीविरुद्ध, अधिकाऱ्यांसंबंधीं कागाळी करणारे असे शिपायांचे अपीलअर्ज परस्पर लोकसभेकडे जात तेव्हां, लोकसभेचा रोख अधिकाऱ्यांना दोष देऊन खालच्या शिपायांना पक्षपात दाखवून त्यांना चढवून ठेवण्याचा उघड दिसत होता.

प्रकरण दहावें

नॅशनल फेडरेशन (राष्ट्रीय संघटन)

'कॉम्यून' किंवा 'संघ'—याच सुमारास राज्यक्रांतीला आणखी एक नवा कोंब फुटला. तो असा कीं राज्यघटना समितीनें जुने राज्यविभाग मोडून टाकले, तेव्हां प्रजाजनांनीं सोयीप्रमाणें आपापले नवे विभाग व त्यांतील संघ आपल्या आपणच बनविण्यास सुरुवात केली. एकएका कनिष्ठ संघाचें नांव 'कॉम्यून' असें ठेवण्यांत आलें. आणि असे शंभर कॉम्यून एकत्र झाले म्हणजे ह्या संघटनेला प्रांत (प्रॉव्हिन्स) असें नांव देण्याचें ठरलें. उदाहरणार्थ 'अँजू' व 'ब्रिटनी' असे दोन परगणे पूर्वीं निराळे होते असें समजा. ह्यांतील मतदारांनीं सभा भरवून असें ठरविलें कीं, "यापुढें आपण 'ब्रेटन' किंवा 'अँजेव्हिन' असे तुटक राहिलों नाहीं, तर केवळ

एका अविभाज्य अशा राज्याची प्रजा झालों." लोकसभेला या संघांची भीति वाटूं लागली. कारण पॅरिसची राजधानी सोडून दिली असतां, देशांतील इतर भागांत, विशेषत: कानाकोपऱ्यांत, राजनिष्ठ लोकांची भरती अद्यापि बरीच होती. तेव्हां या संघांना मान्यता तर द्यावी, पण ते आपल्या बंडखोर पक्षाला सामील करून घ्यावे, अशी लोकसभेला इच्छा झाली. देशांत क्रांतिकारक लोकांचे क्लब (समित्या) होतेच; व त्यांचा उपयोग क्रांतिकारक मताची आग बाहेर पसरविण्याचे कामीं लोकसभेला होत होता. पण या नवीन संघांमुळें समित्यांना प्रतिपक्षी उत्पन्न होणार असें दिसतांच, संघांचा सन्मान करून त्यांना आपलेसे करण्याकरितां 'नॅशनल फेडरेशन'ची कल्पना निघाली.

नॅशनल फेडरेशन—नॅशनल फेडरेशन म्हणजे 'राष्ट्रीय संघांचें संघटन.' हे संघ बनण्याला १७८९ च्या ऑक्टोबरमध्यें सुरुवात झाली होती; व जून १७९० पर्यंत या संघांची चळवळ बळावल्यामुळें त्यांचें संमेलन भरविण्याचा ठराव लोकसभेनें केला. या संमेलनाला नॅशनल गार्ड्स म्हणजे 'राष्ट्रीय सैन्य' याचे प्रतिनिधीहि बोलाविण्यांत आले. अशा दुतर्फी प्रतिनिधींच्या संमेलनाचा उद्देश दुहेरी होता. बंडखोर संघ हे लोकसभेचे उघड पक्षपातीच होते. पण नॅशनल गार्ड्सचा मुख्याधिकारी लाफायत हा राजपक्षपाती असल्यामुळें, खुद्द राजाकडून नव्या घटनेला संमति व तिजविषयीं निष्ठा प्रगट करवावी असा कावा होता. हें प्रचंड संमेलन ता. १६ जुलै १७९० रोजीं झालें. इतिहासकारांनीं त्याचीं मोठीं मजेदार वर्णनें लिहून ठेविलीं आहेत. ह्यांतील एक वर्णन असें :—

संस्मरणीय संमेलन—"समारंभाची व्यवस्था मोकळ्या विस्तृत जागेंत करण्यांत आली होती. तींत पितृदेशाच्या नांवानें स्थापलेल्या देवतेची पूजा करण्याकरितां एक स्थंडिल बांधलें होतें. त्याच्या भोंवतीं गवती मैदानांत, पॅरिसच्या लहानमोठ्या लोकांनीं, समारंभांत बसण्यासाठीं आपल्या हातानें जागा आंखून ठाकठीक करून घेतल्या होत्या. परगण्यांतील कॉम्यून्सचे प्रतिनिधी आले त्यांनीं राजाला एक आंगठी नजर केली. ब्रेटन येथील प्रतिनिधींनीं राजा पुढें येतांच त्याच्या पायाशीं शब्दश: लोटांगणें घातलीं आणि रडून त्याची करुणा भाकली. त्यांच्या पुढाऱ्यानें कमरेची तरवार

सोडून राजाचे हातीं दिली, आणि तो म्हणाला, 'महाराज आपले जे कोणी शत्रु असतील त्यांचेंच रक्त या तरवारीला लागेल.' तेव्हां राजानेंहि त्याला आलिंगन देऊन म्हटलें कीं, 'छे, छे, हें तुम्हीं बोलून का दाखवायला पाहिजे? तुम्हां ब्रेटन लोकांचें प्रेम व राजनिष्ठा यांची शंका मीं मनानेंहि कधीं घेतली नव्हती. तुम्ही परत जाऊन आपल्या लोकांना सांगा कीं, त्यांचा बाप, भाऊ, सगासोयरा सर्व कांहीं मीच आहें!'

"धार्मिक स्वरूपाचा विधि करण्याचें काम एका मोठ्या बिशपकडे देण्यांत आलें होतें. त्याच्याभोंवतीं झगे घातलेले चारशें धर्माधिकारी उभे होते. सर्वांनीं मिळून नव्या घटनेला आशीर्वाद दिले. राष्ट्रीय सैन्याचा अधिपति लाफायत हा पुढें येऊन त्यानें आपली तरवार स्थंडिलाजवळ ठेवली; आणि राजा, राष्ट्र व कायदे या सर्वांविषयीं त्यानें निष्ठापूर्वक शपथ घेतली. नंतर लोकसभेचा अध्यक्ष व त्यामागून त्या सभेचे प्रतिनिधी यांनीं शपथा घेतल्या. पण राजा लुई व सेनापति लाफायत यांच्या शपथविधीच्या वेळीं जो जयजयकार व टाळ्यांचा गजर लोकांनीं केला, तसा तो या वेळीं झाला नाहीं. लोकसभेपेक्षां राष्ट्राला मान्यता अधिक असा पंक्तिप्रपंच लोकांच्या वागणुकींत अजूनहि दिसून आला. हें सर्व पाहून राणीला सहजच आपल्या ऐश्वर्याचा अभिमान वाटला; व तिनें छोटा युवराज हातांत धरून, वर उचलून लोकांना दाखवून, लोकांवरील आपला अनुग्रह जाणविला. हा सर्व समारंभ राजनिष्ठापूर्वक होतोसा दिसत होता तरी तो क्रांति करण्यास सरसावलेल्या लोकांनींच घडवून आणला होता! यामुळें लोकांनीं जशी राजाविषयीं तशीच राजानेंहि क्रांतीविषयीं मान्यता दर्शविणें योग्यच होतें! या आनंदाच्या अतिरेकांत राजा लोकांना ऐकूं जाईल असें मोठ्यानें म्हणाला 'या क्रांतीचें समर्थन व संरक्षण करण्याकरितां मी आपलें रक्तहि सांडीन.'"

अर्थात् फरेंच राज्यक्रांति (रेव्होल्युशन) याचा अर्थ या क्षणापर्यंत किती मर्यादित होता, हें स्पष्ट करून सांगण्याचें कारण नाहीं. दुर्दैवानें पुढें लवकरच राजाचे हे शब्द एका वेगळ्या अर्थानें खरे होऊन त्याला आपलें रक्त या क्रांतीकरितां सांडावें लागलें. पण तो अर्थ कोणता हें लवकरच कळून येईल!

"संध्याकाळीं दीपोत्सव झाले, सहाशें गाणार वाजविणार लोकांचा ताफा

तयार करण्यांत आला. त्याजकडून, 'नोत्रदाम' नामक सुप्रसिद्ध देवळामध्यें 'बास्तील' किल्ला घेतल्याच्या प्रसंगाचें नाटक करून दाखविण्यांत आलें आणि जो येईल त्यानें किल्ला उध्वस्त झालेल्या बास्तीलच्या जागेवर नाचून आपण गुलामगिरीच्या मढ्यावर नाचत आहों असें मानण्याची हौस फेडून घेतली !"

दुटप्पी कीं दुहेरी—तात्पर्य, एकीकडे राजा व एकीकडे राज्यक्रांति या दोहोंचा जयजयकार एकाच तोंडानें कित्येक लोक करीत होते! निंदेचा शब्द ऐकू आलाच तर त्यांतल्या त्यांत किंचित् लोकसभेच्याच वांट्याला तो येत होता, याचें लोकसभेच्या प्रतिनिधींना मनांतून वैषम्य वाटत होतें. आणि जॅकोबिन क्लबांतील जहाल लोकांनीं याचा पुरा फायदा घेऊन प्रतिनिधींच्या मनांत असें भरवून दिलें कीं, "तुमचे लोकसभेचे अधिकारी इसमच बेइमान झाले आहेत. प्रतिष्ठित वर्गांच्या ऐश्वर्याला भुलून ते स्वतःच प्रतिष्ठित होऊं पाहात आहेत. लाफायतचेंच उदाहरण घ्या. तो राष्ट्रीय सैन्याचा सेनापति म्हणवितो आणि आपली तरवार काढून राजापुढें ठेवतो ! तेव्हां याचें उट्टें काढण्याचें काम आतां सैन्याशिवाय दुसरा कोण करणार ? म्हणून समाचार घेण्याची सुरुवात करावयाची ती अशा अधिकाऱ्यापासूनच केली पाहिजे."

'नॅन्सी' येथील बंडाळी—ता. ६ ऑगस्ट रोजीं 'नॅन्सी' येथें एका पलटणीनें बराच पुंडावा केला व आपल्या अधिकाऱ्याच्या अंगावर हात टाकला. ही बंडाळी माजूं देऊं नये म्हणून लाफायतनें लोकसभेकडून कांहीं विशेष अधिकार मंजूर करवून लष्करी अधिकाऱ्यांना देवविले. अखेर नॅन्सी येथील बंड महत्प्रयासानें मोडलें. तेहतीस बंडवाल्या शिपायांना फांशीं दिलें. पण पूर्वीं वर्णन केलेल्या मोठ्या संघटनासमितीच्या (फेडरेशन) समारंभांत सैन्याला कमीपणा दिला गेला, याचें वैषम्य उत्पन्न झालें तें जिरलें नाहीं. लष्करांतील या बेबनावामुळें राज्यक्रांतीला अधिक तीव्र स्वरूप येईल इतकाच फायदा लोकसभेंतील कांहीं प्रतिनिधींनीं पाहून मनांत ठेविला.

मिराबोचा मृत्यु—एकामागून एक अधिक जहाल अशा लोकप्रतिनिधींची भरती लोकसभेंत होऊं लागली होती. चळवळ सुरू करून देणारे पहिले नेमस्त

पुढारी कांहीं मागें पडूं लागले; कांहीं मुद्दाम मागें हटूं लागले. बाहेर बेकारी व उपासमार वाढली त्याबरोबरच, सरकारी खर्च व परदेशी गेलेली संपत्ति यांमुळें एका वर्षांत फरान्सचें द्रव्यबळ सुमारें ४० कोटी रुपये कमी झालें ! देशांतलीं निम्मीं दुकानें व तिसरा हिस्सा कारखाने यांना कुलुपें लागलीं. याला क्रांतिकारकच जबाबदार अशा कल्पनेनें केवळ थारेपालट म्हणूनच कीं काय, आतां प्रतिराज्यक्रांति सुरू होते असें भासूं लागलें. या उलटसुलट दोन गतींनीं समाज घुसळून निघूं लागला. लोकसभेंतील जहाल पक्षांत 'अनिष्ट' अशाहि लोकांची संख्या वाढूं लागली. मुलुखाचे धाडसी, महत्त्वाकांक्षी, अविवेकी, अप्रामाणिक अशा लोकांचा वरचष्मा झाला. "तूं जहाल तर मी तुझ्याहून अधिक जहाल होतों कीं नाहीं पाहा." अशी स्पर्धा सुरू झाली. आणि या स्पर्धेत जो अधिक बेफाम ठरेल त्याला अज्ञानी जनतेच्या टाळचा ठरलेल्या ! मिराबो, लाफायत यांसारख्या लोकांना रोबेस्पिअरसारख्या लोकांनीं मागें टाकलें. जहाल पक्षांतहि कांहीं नेमस्त असतातच. पण नेमस्तपणा हें शहाणपण असलें तरी बळ नव्हे असें त्यांच्या निदर्शनास येऊं लागलें. नेमस्त हे सहजच उभयान्वयी ठरतात. मिराबोसारखे पुढारी इकडे राजमंडळाला पशु ही संज्ञा देत, तर तिकडे लोकसभेला रानटी गाढवांचा कळप असेंहि म्हणत. पण यामुळें दोनहि पक्ष त्यांवर तुटून पडत. मिराबोला प्रधानपद पाहिजे होतें. तें लोकसभेला शिव्या देऊनहि राजाकडून मिळालें नाहीं; आणि राजमंडळाला शिव्या दिल्यानेंहि लोकसभेनें त्याला निर्विवाद पुढारीपण दिलें नाहीं. लाफायत हा अधिक प्रामाणिक होता. क्रांतिकारकांच्या फाजील-पणाचा त्याला मनापासून तिटकारा असे. आणि वेळ पडेल तेव्हां राष्ट्रीय सैन्याचें हत्यार अशा लोकांविरुद्ध उचलण्याला तो मागेंपुढें पाहात नसे. त्याच्या मागें प्रामाणिकपणाचें बळ भक्कम होतें. यामुळें हा दुहेरीपणा सांभाळूनहि तो मिराबोपेक्षां अधिक वेळ जागेवर टिकला. शेवटीं राजाकडून नाहीं तरी लोकांकडून मिराबोला बक्षिस मिळालें. १७९१ च्या मार्चमध्यें त्याला पॅरिस खात्याचा अध्यक्ष नेमण्यांत आलें. ही जागा म्हणजे जवळजवळ प्रधानपदच. परंतु तें त्याला फार दिवस लाभलें नाहीं. कारण पुढें थोड्याच दिवसांत तो आजारी पडून मरण पावला. तेव्हां दोनहि पक्षांचे दुःखोद्गार मात्र त्याला लाभले.

क्रांति धांवूं लागली—मिराबोच्या मृत्यूमुळें क्रांतीचीं पावलें जलद उचलण्याला मदत झाली. क्रांतीच्या चावऱ्या कुत्र्याला तो तोंडानें 'छू' करी, तरी त्याच्या गळपट्टयाच्या साखळीवरील आपला हात त्यानें ढिला केला नव्हता. तो मेल्यामुळें तो हात सहजच निघाला. मरतांना तो टॉलेरॉंजवळ म्हणाला, "अराजकाच्या दलदलींत फरान्सचा पाय रोज अधिकाधिक खोल जात आहे. माझ्या हातून घातक क्रांतीला अपकारापेक्षां उपकारच अधिक झाला. राजसत्तेच्या आतां काय त्या फाटक्या चिंध्याच उरल्या आहेत. पण त्याहि मी आपल्याबरोबर माझ्या थडग्यांत घेऊन जात आहें. एकंदरीनें माझ्या हातून विधायकापेक्षां विध्वंसक कार्यच अधिक झालें. राजास आतां कोणी पाठिराखा मिळणार नाहीं. माझ्या देहाबरोबरच राज्यपदाचे सर्व अलंकार भुईंत गाडले गेले असें समजावें." आणि हें खरेंच होतें.

मिराबो मरण पावल्यानें राजसत्तेचा उरलासुरला सर्व आधार नाहींसा झाला. आणि दैवहि असें कीं, मरणापूर्वी जी एक गोष्ट काय वाटेल तें झालें तरी करूं नका असें राजमंडळाला त्यानें बजावून सांगितलें होतें तीच गोष्ट त्याच्या मरणानंतर लवकरच त्या मंडळाच्या हातून घडली. ती गोष्ट म्हणजे राजाचें गुप्त रीतीनें राजवाड्यांतून पलायन! अशा पलायनाचा पायंडा इतर राजपक्षपाती व क्रांतिद्रोही फरेंच लोकांनीं पूर्वींच घातला होता हें खरें. पण इतरे-जनांनीं पळून जाणें व खुद्द राजानें पळून जाणें यांत सहजच जमीन-अस्मानाचें अंतर पडतें! या पळपुटेपणानें राजाचें तर मरण ओढवलेंच, पण राजपदच समूळ नष्ट होऊन प्रजासत्ताक राज्य (रिपब्लिक) स्थापन केलें गेलें.

फरेंच राज्याची घटनाच्या घटनाच बदलली. कारण क्रांतिकारकांचा पहिला विचार राजपद नष्ट करण्याचा नव्हता हें मागील प्रकरणांत आम्हीं सांगितलेंच आहे. आणि राजा पळून न जाता तर तोच विचार बहुधा कायमहि राहता. पण पळपुटेपणामुळें क्रांतिकारकांच्या डोळ्यांपुढें परचक्राची भीति उभी राहिली, आणि परचक्र म्हणजे क्रांतीचा नाश!

१७८९ त क्रांतीचीं चिन्हें दिसूं लागतांच फरान्समधील अमीरउमराव देशत्याग करून बाहेर जाऊं लागले. अशी एक म्हण आहे कीं, एकादें जहाज समुद्रांत बुडावयाचें झालें तर ती गोष्ट कप्तानाच्या आधीं जहाजांतील उंदरांना अंतर्ज्ञानानें समजते आणि ते जहाज सोडून पळून जाऊं लागतात!

राजवाड्यांतहि दरवाजे लावून खलबतें होऊं लागलीं. राजाला असा सल्ला देण्यांत येऊं लागला कीं, त्यानें प्रत्यक्ष देशत्याग न केला तरी फ्रान्सच्या सरहद्दीजवळ मेट्झ या लष्करी ठाण्यापर्यंत जाऊन तेथें मुक्काम करावा. तेथील सैन्य व सेनापति राजनिष्ठ आहेत. तिकडून परदेशचें सैन्यहि सरहद्दीपर्यंत चालून येईल. मग वाटेल तर त्या सैन्यासह परत येऊन किंवा त्याचा धाक दुरून दाखवून राजसैन्याकडून बंड मोडवावें. पण भिंतीला कान असतात या म्हणीप्रमाणें हीं खलबतें बाहेर कळून आल्यामुळें राजदरबारच्या सर्व मंडळींवरील नजरकैद सुदृढ करण्यांत आली. बाहेर हिंडा-फिरावयाचें झालें तरी मागें राष्ट्रीय सैन्याचे शिपाई, दिसण्यांत सन्मानार्थ पण वस्तुत: हालचालीवर नजर ठेवण्यास पाठविले जात. एक दिवस राजा पळून जाणार अशी भुमका सहज कोणीं अदमासानें उठवली. ती पसरून खरी वाटून राजवाड्याभोंवतीं चिकार गर्दी जमली. राजवाड्यांतून गुप्तपणें पळून जाण्याला चोरवाटा किंवा भुयारें कोठें आहेत कीं काय याचा शोध सुरू झाला. कोणी म्हणूं लागले, " राजाच्या मनांत पळून जावयाचें नाहीं खरें, पण ती राणी आहे ना ! तिच्या मनांत आलें तर ती आपल्या शिपायांकडून राजाला बळजबरीनें खेंचून पुढें घालून घेऊन जाईल ! "

राणीचें राजकारण—१७९० च्या जुलै-ऑगस्टपर्यंत, म्हणजे क्रांतीला सुरुवात होऊन सुमारें १५ महिने लोटेपर्यंत, राणीनेंहि उचल केली नव्हती. आतांहि ती केली तरी तिचा अर्थ इतकाच होता कीं, " निर्वाणीचा उपाय म्हणून आपल्या भावानें फ्रान्सकडे सैन्य पाठविण्याचा बहाणा केला म्हणजे इकडे क्रांतिकारकांना दहशत बसून ते थोडे नरम होतील. " ऑस्ट्रियन बादशहाहि शहाणा होता. त्यानें आपल्या बहिणीला असें सुचविलें कीं, पॅरिसवर सैन्य पाठविण्यापेक्षां तुम्ही मंडळी युक्तिप्रयुक्तीनें पॅरिस सोडून फ्रान्सच्या सरहद्दीशीं आलां तर, मला तुम्हाला सरहद्दीच्या अलीकडे ठेवून घेऊन नुसतें तुमचें रक्षण करण्यालाच नव्हे तर, राज्यक्रांति जिरवण्यालाहि मदत करतां येईल.

पळपुटें राजमंडळ—आदल्या वर्षी क्रांतिकारक चळवळीला सुरुवात झाली त्याबरोबर राजमंडळांतील कांहीं खाशांनीं पोबारा केला. या चळवळीचा पहिला आघात आपल्यावर पडणार अशी यथार्थ भीति वाटून, हे लोक आपली

संपत्ति घेऊन परदेशाचा आश्रय करूं लागले. सर्व देशभर वरिष्ठ वर्गावर पहिला हल्ला सुरू झाला. त्यामुळें राजमंडळांत समाविष्ट नसलेले असेहि कित्येक अमीर-उमराव फरान्स सोडून जाऊं लागले. आणि हे लोक आपण होऊन पळून जातात, तेव्हां यांचें पापी मनच यांना खात आहे, या पुराव्यावरून लोकसभा वरिष्ठ वर्गाचे हक्क काढून घेत आहे ती गोष्ट न्यायाचीच होय असें आपोआप ठरूं लागलें. पळपुटे लोक देशांत राहते तरी राजाला त्यांची प्रत्यक्ष मदत कितीशी होणार होती म्हणा! पण ते राहिल्यानें जी अप्रत्यक्ष मदत त्याला झाली असती, तिचाहि संभव उरला नाहीं. हातांत पानें घेऊन गंजिफांचा डाव खेळत राहणाऱ्याला अखेरी जिंकण्याची आशा तरी असते; पण डाव झाला असें म्हणून कोणी आपल्या हातांतलीं पानेंच फेकून दिलीं तर तो अखेरी कशी जिंकणार?

पळून गेलेल्या या लोकांनीं परदेशांतहि फरान्सला उपकारापेक्षां अपकारच अधिक केला. शरणागताला अभय देणें हें ठीक, पण या पळपुट्यांपैकीं कांहींनीं आपल्या उन्मत्तपणानें परदेशीयांना नाराज केलें, आणि सहानुभूतीपेक्षां द्वेषच अधिक संपादला. कित्येक परदेशीय लोक स्वार्थ-दृष्टीनें या पळपुट्यांकडे पाहात होते. या पळपुट्यांजवळच्या संपत्तीवर त्यांचा डोळा होता. पण या पळपुट्यांनीं निर्भयता लाभतांच बराचसा पैसा चैनींत उधळला व सहानुभूतीचें साहाय्य मिळण्याचें एक साधन आपल्याच हातानें गमावलें. पळपुट्यांची जीभहि वाईट होती. सरहद्दीपलीकडे गेल्याबरोबर आम्ही यंव करूं, फ्रेंच जनतेवर असा सूड उगवूं, अशा बढाया त्यांनीं सुरू केल्या.

राणीचें कृत्य समर्थनीय—आपल्या भांडणांत परक्याला हात घालूं दिल्यानें नाश होतो, ही गोष्ट खरी. पण संकटाचे वेळीं या प्रशस्त नीतीचें स्मरण मनुष्याला राहात नाहीं. दुसऱ्याची मदत घेऊन आपलें काम यशस्वी झालें म्हणजे ती मुत्सद्देगिरी व तो शहाणपणा ठरतो. आणि ती युक्ति फसली म्हणजे मग त्याला मूर्खपण हें नांव येतें. कांट्यानें कांटा काढावा ही म्हण सनातनच आहे. ज्या दुसऱ्या काट्यानें आपण पहिला काटा काढतों, तो काटाच असतो, किंबहुना पहिल्या काट्यापेक्षां दुसरा कांटा अधिक कणखर व अणकुचीदार असा पाहूनच आपण त्याचा उपयोग करतों. काटा पायांत मोडतो तो आपणाला न कळत, वेडावाकडा वाटेल तसा मोडतो, वाटेल तितका आंत

घुसतो, पण तो काढण्याचें साधन म्हणून आपण हातीं घेतलेला काटा सोसवेल असाच चाळवून जरूर तितकीच इजा करून घेऊन काम संपतांच फेकून देतो· तथापि काटयानें काटा काढूं जातां, पहिला पायांतून न निघतां उलट दुसराच मोडून पायांत राहतो असें घडणेंहि शक्य आहे ! अर्थात् ही उलटसुलट विचारसरणी स्वस्थ मनाची आणि दुसऱ्याला लागूं करण्याची आहे. स्वतःवर संकट आलें म्हणजे मन गोंधळून जातें आणि स्वतःला फायदेशीर तितकाच युक्तिवाद बरोबर, असा मोह पडतो. खुद्द फरान्सच्या पूर्वेतिहासांतच ह्यूजेनॉट प्रॉटेस्टंट लोकांनीं इंग्लंड व जर्मनी यांची मदत मागितली होती. राजपुत्र कान्दे यानें स्पॅनिश लोकांची मदत मागितली होती. परराष्ट्रांशीं स्नेहसंबंध ठेवणें ही गोष्ट नवी नाहीं व हे संबंध लोकसभा उघडपणें ठेवीत असल्या तरी स्वतः राजेलोक गुप्त तह म्हणून वेगळे करीत असतातच ! हें सगळें सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं, खुद्द आपल्या भावाला मदतीला बोलाविण्यांत राणीनें अगदीं कांहीं भलतेंच केलें असा जो आरोप टीकाकार करतात, तो बरोबर नाहीं·

लुईचें मनोराज्य—जितके पळपुटे लोक देशत्याग करूं लागले, तितका लोकांना राजाविरुद्ध अधिक चेव येऊं लागला; व देशाबरोबर त्याचीहि नाकेबंदी अधिक कडक रीतीनें करण्यांत येऊं लागली. "राजानें युरोपांतील राजांना स्वदस्तुरीचें पत्र लिहून कळवावें कीं, मी निर्भय आहें माझी काळजी तुम्ही करूं नका." असा नवाच बूट निघाला. त्याप्रमाणें राजानें पत्रें लिहिलीं; किंबहुना त्यानें कांहीं दिवस असें धोरण ठेविलें कीं, लोकसभा जें जें सांगेल तें तें करावें आणि लोकसभेंत बेसावधपणा उत्पन्न करून हळूच राणीसहवर्तमान परदेशीं पलायन करावें. राजाचा हा कल पाहून राणी व राजमंडळ यांना फार बरें वाटलें. पॅरिसमध्यें आपलें स्वातंत्र्य व दर्जा हीं तर धोक्यांत आलींच परंतु आपल्या धार्मिक मतांवरहि लोकसभेनें जुलूम केला. तेव्हां आतां येथें राहूं नये असा राजानें निश्चय केला. पण जावें तर जावें कोठें ? याला एकच तोड होती. ती ही कीं, मेट्झ येथील सैन्य सर्वांत अत्यंत राजनिष्ठ तेव्हां त्या सैन्याच्या आश्रयाला गेल्यास आपलें रक्षण होईल, व क्रांतिकारकांना उलटा शह देतां येईल. शिवाय यांत परक्याचा हात पडणार नाहीं. एकदां अशा रीतीनें क्रांतीवर मात केली म्हणजे मग प्रजा ही काय आपलीच आहे. तिला क्षमा करूं, अधिक उणें देऊं घेऊं, सर्व कांहीं आपलाच मामला आहे.

प्रकरण अकरावें

लुई राजाचें पलायन

राजा पळाला—ता. २१ जून रोजीं सकाळीं सात वाजतां पहारेकरी राजाच्या दिवाणखान्याकडे येऊन पाहतात तों तेथें सर्व शुकशुकाट होता. तीच गोष्ट राणीवशांतील दिवाणखान्याची. पहारेकऱ्यांनीं बोंबाबोंब केली. आणि एक तासाच्या आंत पॅरिसमधल्या सर्व मोठ्या घंटा घण घण वाजून लोकांना जमाव करण्याच्या सूचना देऊं लागल्या.

आदल्या रात्रीं टुलरीसच्या वाड्यांत एक अकल्पित प्रकार घडून आला होता. मध्यरात्रीपर्यंत राजा व लाफायत यांचें नेहमींप्रमाणें संभाषण होऊन सेनापति आपल्या शिबिराला गेला. रस्त्यांवरील गाड्यांची रहदारी हळूहळू कमी झाली. तथापि एक मोठी बुरखेवाली बगी वाड्यालगतच्या एका आडरस्त्याला उभी होती. बराच वेळ तिच्यांतून कोणीं उतरलें नाहीं किंवा तींत कोणीं चढलें नाहीं. हा रिकामटेकडा 'कोचमन' येथें उगीच माशा मारीत इतका वेळ कशाला बसला याचें अनेकांना आश्चर्य वाटलें. सर्वत्र सामसूम झाल्यावर घरकाम करणाऱ्या नोकराचा पोषाख केलेला राजा, फेरीवाल्या जिपसीचा वेष घेतलेली राणी, बरोबर मुलें व कांहीं परिवार, अशीं हळूच वाड्यांतील एक दोन चौक ओलांडून जवळच्या फाटकांतून येऊन गाडींत बसलीं. लगेच दरवाजा बंद होऊन गाडी चालू लागली.

पण लगेच सांपडल्या—या गुप्त पलायनाचे मुक्काम व त्याच्या पाठपुराव्याची योजना आधींच ठरली होती. पहिल्या मुक्कामाला कांहीं ड्रॅगून लष्करी शिपाई राजाला येऊन मिळणार होते. पुढच्या मुक्कामाला आणखी कांहीं इतर शिपाई येणार होते. तिसऱ्या मुक्कामाला मेट्झ येथील पलटणींचा राजनिष्ठ सरदार बोइले हा स्वतःच येऊन मिळणार होता व राजाला पुढें मेट्झकडे घेऊन जाणार होता. पण प्रथमच सेंट मेनेहोल्ड या गांवीं या ड्रॅगून शिपायांनीं थोडा चढेलपणा केला. यामुळें लोकांचें लक्ष या प्रवाश्यांकडे वेधलें. एरवीं स्वतः राजाचा रथ देखील कांहीं कमी चव्हाडखोर नव्हता म्हणा! कारण किती झालें तरी राजाचा रथ! कोणाहि प्रजा-

जनाच्या रथापेक्षां तो मोठा असलाच पाहिजे. तसा तो होताहि. या गांवचा पोस्ट-मास्तर द्रोए हा मोठा चाणाक्ष होता. त्याला शंका आली, तेव्हां त्यानें आपले दोन तरुण हस्तक चलाख घोड्यावर घालून, जवळच्या रानांतून आडवळणानें या रथाच्या पुढच्या मुक्कामाच्या अदमासानें पिटाळले. दिवसभर ऊन खात, धूळ खात फ्लेअरमाँड येथील ठरल्या मुक्कामाला राजा संध्याकाळीं पोहोंचला. तेथें कौंट दामा राजाच्या व्यवस्थेला आला होता. पण त्यानें ड्रॅगून शिपाई यापुढें मना केले, व मुक्कामावर न थांबतां रथ तसाच पुढें चालवला. इकडे द्रोएच्या हस्तकांनीं व्हारीनच्या मुक्कामाला आधीं बराच वेळ पोंचून थोडी विश्रांति घेतली, आणि लगेच लोकांना उठवून तिठ्यावर एक रिकामा अवजड छकडा त्यांनीं आडवा ओढून ठेवला. आणखीहि कांहीं अडगळ त्यांनीं अशीच आडवी घातली.

या युक्तीचा उपयोग अदमासाप्रमाणें झाला. राजाचा रथ या जागीं थांबून बोलाचाली सुरू झाली. इतक्यांत लोक गोळा झाले. राजा कोचमनला रथ हांकण्याचा हुकूम जोरजोरानें करूं लागला तेव्हां लोक धीट होऊन एकदोघांनीं बंदुकी वर उचलल्या; व ते म्हणाले, "खबरदार! कोणी पाय उचलला तर! गोळ्या घालूं." इतक्यांत गांवचा सर पाटील आला, व त्याच्या सल्ल्यानें वर्दळीवर न येतां रात्रभर त्या गांवीं मुक्काम करण्याचें राजानें कबूल केलें. शेवटीं कांहीं लोकांनीं राजाला ओळखलें व राजा पळून चालला असा गवगवा सुरू झाला. राजानें आपल्याकडून मऊपणा अंगीं आणून "बाबांनो, मी कांहीं देशत्याग करून चाललों नाहीं. फक्त स्वदेशांतच स्थलांतर करण्याला जात आहें" असें सांगून पाहिलें. परंतु त्याचा उपयोग झाला नाहीं. लोकांनीं रथाचें तोंड मागें पॅरिसकडे फिरविलें, कोचमनला रथ हांकण्याची आज्ञा केली व रखवालीकरितां लोक टोळ्या करून रथाच्या आगेमागें चालूं लागले.

पॅरिसमधील धांवपळ—इकडे पॅरिसमध्यें राजा पळून गेल्याची बातमी समजतांच राजवाड्याभोंवतीं प्रचंड घोळका जमला. लाफायतहि आला. "तुम्हीच राजाला सामील आहां" असा आरोप लोकांनीं त्याच्या तोंडावर उघड केला. तेव्हां तो मोठा कष्टी झाला. आदले दिवशीं मध्यरात्रीं-पर्यंत आपण राजाशीं बोलत बसलों होतों, तेव्हां लोक आपला संशय सहजच

घेणार या विचारानें तो खजिल झाला. म्हणून लोकांची खात्री करण्याकरितां त्यानें नगराध्यक्ष व लोकसभेचा अध्यक्ष यांना घेऊन आवेशानें गर्दीतून वटा काढून वाड्यांत प्रवेश केला. असेल तेथून राजाला पकडून आणण्याच्या हुकुमावर सह्या करून घेऊन त्यानें चोहों दिशांना घोडेस्वार पिटाळले, व पॅरिसच्या बंदोबस्ताला तो निघून गेला. मोकळा राजवाडा हातीं लागतांच राजद्वेष्ट्या लोकांनीं मौज करून घेतली. एका माळणीनें माळव्यानें भरलेली आपली पाटी राणीच्या पलंगावर ठेवली, आणि थट्टेचा स्वर काढून ती म्हणाली, "राणीसाहेब हा घ्या कीं भाजीचा आहेर!" मग टपालवाला आला. ज्यांच्या नांवाचीं पत्रें त्यांतले येथें कोणीच दिसत नाहींत, असें पाहून हसत हसत त्यानेंपत्रावर शेरा लिहिला कीं, "मालक बेपत्ता. पळून गेल्यामुळेंब दललेला पत्ता मागें कोणास सांगितलेला नाहीं!" एकानें एका मोठ्या कागदावर "जागा भाड्यानें देणें आहे" अशीं अक्षरें लिहून तो राजवाड्याच्या दरवाज्यावर चिकटविला!

सकाळीं ९ वाजतां लोकसभेच्या बैठकीला सुरुवात झाली. "राजा पळून गेला आहे म्हणून तो ज्याला सांपडेल त्यानें त्याला अटक करावी" असा कुलजाहीरनामा सभेच्या नांवानें काढण्यांत आला. आणि राजाला पकडून कोणी पॅरिसमध्यें आणीपर्यंत सभेची बैठक अखंड रात्रंदिवस चालू राहावी असें ठरलें. परदेशीं जाणाऱ्या सर्वांचे परवाने रद्द केल्याचा या पुढें आणखी एक हुकूम असाच निघाला. सभेंतील मामुली कामकाज करण्याकडे कोणाचें लक्ष लागेना. आणि रिकामपणीं भांडावें तर या क्षणीं तरी सभेंत मतभेद नव्हता.

पुन्हां कैद—इतर लोकांप्रमाणें स्वतः लाफायत सेनापति स्वार होऊन निघाला. आणि प्रयत्नानें बातमी काढीत काढीत व्हरीन येथें पोंचतांच त्यानें राजाचे हातीं लोकसभेचें वॉरंट देऊन त्याला कैद केलें!

काळाचा सूड—या पुढील परतीच्या यात्रेंतील राजाराणीची दुर्दशा वर्णन करणाराला आजहि वाईट वाटेल. मोठेपणा भोगलेले लोक कितीहि वाईट असले तरी त्यांचा अधःपात कोरड्या डो चांनीं पाहील तो सहृदय कसला? भर उन्हाळ्यांतला उकाडा; गर्दीच्या पायपिटीनें धुळीचे लोट उठलेले; निंदा ऐकूं आल्याशिवाय एक क्षणहि जात नाहीं; कोणीं म्हणावें

"आम्ही नव्हता हा राजा पूर्वी पाहिला. भला आहे कीं मोठा एका राजाचे चार राजे करण्याइतका!" लाक्षणिक का होईनात, राजा-राणीचीं आंतडीं शिजवून खाण्याच्या गोष्टी या गर्दीतले चांडाळ बोलत. "राजा-राणीच्या कमावलेल्या कातड्याचे पट्टे मोठे नाजूक होतील नाहीं" असें कोणीं म्हणावें. एक कैदाशीण तर बगीच्या खिडकींत तोंड घालून राजाराणीच्या तोंडावर थुंकली देखील! राजा पकडला गेला ही बातमी तीन दिवस म्हणजे ता. २४ जूनपर्यंत पॅरिसमध्यें कळली नव्हती. दरम्यान रिकामपणीं लोक हास्यविनोद करीत होते. एकानें म्हणावें, "राजाराणी बेपत्ता! अशी गोष्ट कधीं कोणी ऐकली काय?" एक म्हणाला, "त्यांना पकडून देणाराला एक मोठें बक्षिस लावा." त्यावर दुसरा म्हणाला "होय, होय, बक्षिस मोठें लावा; पण तें राजाला हुडकून देण्याकरितां नव्हे तर मी हटकून राजाचा पत्तासुद्धां कायमचा नाहींसा करीन असें म्हणेल त्याला; आतां राजा आयता सांपडला त्याला पकडून पुन्हां पायावर उभें करणें म्हणजे काय?"

राजपद बुडालें—शेवटीं ता. २५ जून रोजीं राजा-राणीला परत आणून टुलरीसच्या राजवाड्यांत नजरकैदेंत ठेविलें. लाफायतनें पळपुट्या राजाला लोकसभेच्या आज्ञेनें पकडलें होतें खरे, पण राजवाड्यांत फिरून तो येऊन बसल्यावर "राजा तो राजा आणि नोकर तो नोकर. मला काय ती आज्ञा व्हावी" असें म्हणून तो इमानी सेनापति राजापुढें उभा राहिला! तेव्हां राजा खिन्न होऊन म्हणाला, "सेनापतिसाहेब, माझी उगीच थट्टा कां करितां? मी आतां राजा नाहीं. राजपद बुडालें!" खरोखरच दुसऱ्या दिवशीं लोकसभेनें राजाला 'सस्पेंड' करण्याचा ठराव केला!

लोकमताचा सूर—नव्या बनणाऱ्या राज्यघटनेंत आजपर्यंत 'राजा मुख्य' ही कल्पना होती. यापुढें अराजक लोकसत्ताक राज्य (रिपब्लिक) स्थापावें अशी इच्छा लोकसभेंत प्रबळ झाली. आतांपर्यंत राजपक्षपाती असणाऱ्या लोकांचाहि सूर बदलूं लागला. राज्यावर कोणी राजा नाहीं या नुसत्या विचारानें प्रत्येक प्रजाजनाला आपण किंचित् तरी महत्त्वाचे आहों असें वाटूं लागलें. "राज्याशिवाय राजा होऊंच शकत नाहीं, पण राजाशिवाय राज्य होऊं शकतें हें कसें तें आम्ही आतां करूनच दाखवूं" असें कांहीं लोक आत्मविश्वासानें बोलून दाखवं लागले. इतर पळपुट्या अमीरउमराव

लोकांइतकीच राजाची किंमत! ते लुच्चे यशस्वी रीतीनें सरहद्द ओलांडून गेले म्हणून वांचले. राजाला तेंहि करतां आलें नाहीं. तेव्हां पळपुटचां-विरुद्ध केलेल्या कडक कायद्यांचा प्रभाव आतां सर्व राजालाच दाखवूं असें लोक म्हणूं लागले. राजाचा एकनिष्ठ लष्करी सरदार बोइले याजकडून कबुलीजबाब लिहून घेण्यांत आला कीं, "मी राजाला घेऊन देशांतर करणार होतों." मग काय विचारतां?

दोन नवीन तट—रिपब्लिक स्थापण्याबद्दल जॅकोबिन क्लबाकडून मोठी चळवळ सुरू झाली. पण त्याचबरोबर "ज्याचा अनुभव आपल्याला नाहीं अशा रिपब्लिकमध्यें आपलें कसें होईल!" असेंहि कांहीं भित्रे लोक म्हणूं लागले. या मतभेदामुळें पुन्हां दुही माजली. कांहीं क्लबांत फाटाफूट होऊन एकाचे दोन क्लब झाले. ता. १५ व १६ जुलै रोजीं बारनेव्ह याच्या प्रतिगामीं धाडसाला चुकून यश येऊन "रिपब्लिक स्थापूं नये फक्त राज्यघटना तयार करून पुरी होईपर्यंत राजा 'सस्पेंड' समजावा." असा ठराव लोक-सभेनें पास केला. पण ता. १७ रोजीं शाँदीमारमधील लाकडी सिंहासन उल-थून टाकण्याचा प्रयत्न झाला. त्या वेळीं दंगा माजला तो मोडण्याकरिता लाफायतनें गोळीबाराचा हुकूम केला. रक्तपात फारसा झाला नाहीं! पण झाला तेवढचानेंच लोकांचे दोन तट पडून या रक्तस्रावामुळें त्यांच्यामध्यें खुणेची तांबडी रेघ ओढली गेल्यासारखें झालें. उजव्या म्हणजे नेमस्त बाजूला लाफायत, मध्यम वर्गाचे पुढारी, पॅरिस म्युनिसिपालिटी आणि लोकसभेंतील बहुमत. आणि डाव्या म्हणजे जहाल बाजूला जॅकोबिन पक्षाचे पुढारी, गांवांतील गुंड, मवाली लोक व बरीचशी जनता अशी बनावट झाली. तथापि लोकसभेनें बंडाळीविरुद्ध नवे कायदे केले नाहींत. तिला एक प्रकारचा शीण आल्यासारखा झाला होता. आणि तोच पुढें वाढून सभेंत व्यक्तिमाहात्म्य प्रस्थापित झालें; व क्रांतीच्या पोटांतून प्रतिक्रांति, फिरून प्रतिक्रांतीच्या पोटां-तून क्रांति, असे उलटसुलट रिकामटेकडेपणाचे घातक खेळ सुरू झाले.

प्रकरण बारावें

पुढारीपणाची स्पर्धा

मध्यम जहालांचें वर्चस्व—राजा लुई पॅरिसमध्यें परत येणार त्या वेळीं त्याच्यासंबंधानें दोन प्रकारचा देखावा एकदमच दिसण्याचा संभव होता. कांहीं लोक टाळ्या वाजवून त्याचें स्वागत करणार तर कांहीं शिव्याशाप देऊन त्याचा अपमान करणार. लोकसभेनें या दोनहि गोष्टी मना करून तसा जाहीरनामा काढला. मात्र जो स्वागत करील त्याला फटक्यांची शिक्षा, असा पंक्तिप्रपंच या जाहीरनाम्यांत केला होता ! यावरून एक गोष्ट उघड दिसून आली कीं, राजा पळपुटा बनला व त्याला कैद करून परत आणावें लागलें, तरी देखील त्याचा उघड अपमान होऊं नये, अशी विद्यमान सत्ताधारी पण फक्त मध्यम जहाल क्रांतिकारक यांची इच्छा होती. 'कड आला तरी उतूं जाऊं नये' अशा प्रकारची मर्यादा सांभाळणाऱ्या या अधिकाऱ्यांवर ज्वलत् जहाल क्रांतिकारकांचा रोष सहजच वाढला. पण या जहालतम प्रतिनिधींच्या हातीं अजून लोकसभेंतली सत्ता गेली नव्हती.

अजूनहि लोकसभेनें असा बहाणा ठेवला कीं, राजा पळून गेला तो कांहीं स्वतःच्या इच्छेनें नव्हे, तर त्याच्या भक्तपरिवारानेंच त्याला जुलुमानें रथांत घालून चालविलें ! "राजा हा स्वतः वाईट असें कांहींच करीत नसतो. त्याच्या हातून वाईट झालें तरी त्याची सर्व गुन्हेगारी प्रधान व कारभारी यांजकडे असते" या इंग्लंडच्या राज्यघटनेंतल्या तत्त्वाचा उपयोग नेमस्त व मध्यम अशा मुत्सद्द्यांनीं करून घेतला. लुई राजानें पळून जातांना एका कागदावर असें लिहून ठेवण्याचा उद्योग केला होता कीं, "नव्या राज्य-घटनेच्या कांहीं कलमांना मीं संमति दिली ती केवळ जुलुमानें; खरी नव्हे. म्हणून ती रद्द समजावी !" पण राजा पळून गेल्यामुळें त्याचे राज्याधिकार तहकूब केले आहेत असा ठराव लोकसभेनें केल्यामुळें, तत्त्वतः घटना अबाधितच राहिली.

राजा पळून गेल्याचें कळतांच लोकसभेनें राजवाड्याला कुलूप लाविलें. आंतलें सर्व कागदपत्र ताब्यांत घेऊन त्यावर अभिप्राय कळविण्याकरितां तीन

सभासदांची नेमणूक केली. तथापि त्याबरोबरच, जॅकोबिन व कॉरडालअर वगैरे क्लबांनीं राजाविरुद्ध जे जाहीरनामे भिंतीवर लावले तेहि राजद्रोही ठरवून जप्त केले ! याचेंच नांव मध्यम जहाल ! मिराबो मेला तरी लोकसभा अद्यापि या मध्यम जहालांच्या हातांतून गेलेली नव्हती. ड्यूपो, बारनेव्ह, लॅमेथ आणि लाफायत हेच तिचीं सूत्रें हालवूं शकत होते.

लोकसभेंतील वाढता बेबनाव—तथापि याच वेळीं डँटन, मारात, रोबेस्पिअर व पेतिअन असे जहाल पुढारी आपलें डोकें पुढें काढीत होते. राजा पळून गेल्याच्या दुसऱ्या दिवशीं लोकसभेचे सभासद एकाद्या मिरवणुकीच्या पद्धतीनें शहरांतून हिंडले. तेव्हां डँटन यानें गर्जना करून चवाठ्या-चवाठ्यावरून राजाचा निषेध केला. त्याबरोबर डँटनचाच जयजयकार सुरू झाला. लोकसभेंतील बहुमत अजून आपल्या हातीं आहे या भरंवशावर लाफायतनें पॅरिस शहरांत शांतता राखण्याचा प्रयत्न चालविला. तूर्त तरी राष्ट्रीय सैन्य त्याच्या बाजूला होतें. आणि श्रीमंत सधन लोकांनाहि आपली मालमत्ता लुटली जाऊं नये, शांतता राखली जावी, हें इष्ट होतें. तथापि शहरांतील क्लबांतून दुसऱ्याच प्रकारची कारवाई सुरू होती. लोकसभेचें कार्यकारी मंडळ हें नेमस्त व राजपक्षपाती बनलें, तें काढून टाकून दुसरें प्रजापक्षपाती व अधिक खंबीर असें नेमलें पाहिजे, अशी ओरड त्यांनीं सुरू केली. डँटनच्या सूचनेवरून कॉरडालअर क्लबानें ठराव केला कीं, " राजा पदच्युत करावा व इतर सामान्य गुन्हेगारांप्रमाणेंच त्याचा इनसाफ केला जावा. " आणि या ठरावान्वयें लिहिलेला एक प्रचंड जाहीरनामा शहराच्या मध्यभागीं एका वेदीवर ठेवून त्यावर सह्या घेण्याची चळवळ सुरू झाली. राजा ता. २४ जूनला परत आला व हा जाहीरनामा ता. १४ जुलैला शहरांत निघाला. हा प्रयत्न हाणून पाडावा असें लाफायत यानें ठरविलें. पॅरिसच्या मेयरचीहि त्याला संमति मिळाली.

ज्वलत् जहालांची सत्तेकरितां धडपड—आदल्या वर्षी १४ जुलै १७९० रोजीं संमेलन समारंभ झाला होता त्याच जागीं ही वेदी पूर्वींची बांधलेलीच होती. तिचाच उपयोग जाहीरनाम्यावर सह्या घेण्याकरतां करण्यांत आला. आणि पूर्वींच्या आनंदप्रद संमेलनासाठीं लोक जमले, तसेच आतांहि सह्या करण्यासाठीं हजारों स्त्रीपुरुष येथें जमूं लागले. प्रेक्षकहि

तसेच. इतक्यांत कांहीं संशय आल्यावरून कांहीं लोकांनीं वेदीखालीं दडून बसलेल्या एकादोघांना बाहेर ओढून मरेपर्यंत मारलें. झालें ! मोठा दंगा सुरू झाला ! तो मोडण्याकरितां सहजच नॅशनल गार्ड्सचे शिपाई आले. लष्करी कायद्याप्रमाणें सर्व सूचना दिल्या तरी लोक हटेनात, तेव्हां गोळीबार करण्यांत आला. मोठी प्राणहानि झाली. लाफायतनें ही कत्तल राज-पक्षपातामुळें केली अशी ओरड सुरू झाली. पॅरिसचा मेयर बेले यालाहि लोक जबाबदार धरूं लागले. पॅरिसची दरिद्री जनता आणि अधिकारारूढ श्रीमंतपक्षपाती प्रधानमंडळ यांच्यांतला बेबनाव वाढूं लागला. लोक-सभेनें दंगा मोडल्याबद्दल लाफायतचें अभिनंदन केलें; पण डँटन, डेसमॉलिन, मारा हे राजविरोधी असले तरी श्रीमंतपक्षपाती, त्यांनीं लोकसभेकडून हा ठराव करवून घेतला म्हणून त्यांच्यावर खटले करण्याच्या सूचना आल्या !

नवी घटना—या बखेड्यानंतर दोन आठवड्यांनीं राज्यघटना कमिटीचा रिपोर्ट लोकसभेपुढें आला. तो वाचून तिजमध्यें कांहीं सुधारणा करण्यांत आल्या. त्यांतील एक महत्त्वाची अशी होती कीं, तिजमुळें मतदारांतून बेकार, उडाणटप्पू, पुंड हे कमी व्हावे आणि मतदारसंघ निकोप व्हावा. ही घटना राजाला सादर करण्याकरितां साठ सभासदांचें शिष्टमंडळ नेमण्यांत आलें.

प्रकरण तेरावें

नवें कायदेमंडळ

ता. ४ सप्टेंबर रोजीं एकंदर नवी घटना मान्यतेच्या सहीकरितां राजा-पुढें ठेवण्यांत आली. तिला त्यानें मान्यता दिली, पण असेंहि बोलून दाख-विलें कीं, " हिच्या व्यवहार्यतेबद्दल मला शंका आहे. तथापि अनुभव घेऊन पाहण्याला माझी हरकत नाहीं, माझ्या मान्यतेचा जाहीरनामा मी स्वतः लोक-सभेंत येऊन वाचीन " असें मोघम आश्वासन त्यानें दिलें. सर्वत्र आनंदी

आनंद झाला. शांततावादी लोक, आणि लाफायतच्या सूचनेवरून पूर्वीच्या दंग्यांत शिक्षा झालेल्यांनाच काय पण पळून गेलेलेहि लोक परत येतील तर त्यांनाहि सरसास माफी देण्याचें ठरलें. ता. १७ रोजीं राज्यक्रांतीचे शत्रु व मित्र दोघांनीं मिळून पॅरिसमध्यें आनंदोत्सव केला ! फेडरेशनच्या उत्सवानंतरचा हा दुसरा महत्त्वाचा आनंदोत्सव व त्या पहिल्याप्रमाणें या उत्सवांतहि राजाविषयीं, अनेक प्रकारें मानसन्मान प्रदर्शित करण्यांत आला. नाचगृहें व नाटकगृहें जोरांत सुरू झालीं. दारूकाम सोडण्यांत आलें. तेथें व इतरत्रहि राजा हा पूर्वीचें वृत्त जसें कांहीं घडलेंच नाहीं अशा थाटानें मोकळा हिंडत होता. 'लुई की जय' अशा आरोळ्यांनीं वातावरण दुमदुमून गेलें. पॅरिसमधील बहुतेक घरांतून दिवे व निशाणें लावलेलीं दिसत होतीं. शाँदएलायिजी या नांवाच्या मैदानांतून रंगीत दिवे पेटविलेलें एक मोठें विमान वर उडविण्यांत आलें. तें खूप वर गेल्यावर त्याच्या डोक्यावरील टोपींतून स्फोट झाला. लोक म्हणूं लागले, "हें नव्या राज्यघटनेचें विमान उडलें व फुटलें कीं काय ?" त्याच दिवशीं लोकसभा बरखास्त करण्यांत आली, नवी राज्यघटना हाच राज्यक्रांतीचा शेवट, अशी पुष्कळांना आशा वाटूं लागली.

पुढाऱ्यांचा पश्चात्ताप—राज्यघटना समितीनें बनविलेल्या नव्या राज्यघटनेप्रमाणें आतां जुनें कायदेमंडळ बरखास्त होऊन नव्याची निवड व्हावयाची होती. तोंच १७९१ च्या ऑगस्टच्या प्रारंभीं जॅकोबिन लोकांनीं अशी ओरड अरंभिली कीं, जुनें कायदेमंडळ जें नादान ठरलें त्याचे जागीं उमदें आलें पाहिजे. लोकसभेंतील जुन्या सभासदांनाहि कामाचा कंटाळा आला होता. कांहींना असें वाटूं लागलें होतें कीं, आपण आतां यांतून मोकळेंच होऊं या. कांहींना शरीराचा थकवा आला होता. कांहींचें ध्येय केवळ आभासमय ठरलें होतें. लोकसभेंत येण्यापूर्वी आपण जे कल्पनातरंग उठविले ते जागच्या जागीं जिरले असें कांहींना वाटलें. "नवी राज्यघटना केली खरी पण ती निरुपयोगी ठरली. तिची थोडी दुरुस्तीहि झाली, पण त्यानेंहि फारसा उपयोग झाला नाहीं." १७८९ सालीं मोनिएर याला, १७९० सालीं मिराबोला व १७९१ सालीं बारनेव्हला—म्हणजे अशा तीन प्रमुख पुढाऱ्यांना एकच वाटलें तें असें कीं, आपण फक्त विध्वंसक कार्याचे धनी ठरलों.

आपल्या हातून विधायक म्हणण्यासारखें कार्य झालें नाहीं ! या त्यांच्या पश्चात्तापी वृत्तीचा परिणाम राजाकडे झुकण्यांत झाला.

कट्टर जहाल जॅकोबिन—पण जॉकोबिन लोक नेमस्त पुढाऱ्यांना मागें खेचीत होते. " राजमंडळ किती केलें तरी आपलें शत्रु, त्याला साहाय्य करूं गेल्यास त्याचा कांहीं उपयोग होणार नाहीं; आणि तुम्ही मात्र फुकट मराल. ध्यानांत ठेवा." असें जहालांकडून नेमस्तांना बजावण्यांत येऊं लागलें. "प्रथम आग पेटवितांना विचार केला नाहींत. आतां उलटून आगीचे बंबवाले म्हणून पाणी मारूं पाहतां. पण ती विझणार नाहीं, हें लक्षांत ठेवा." असा टोमणाहि त्यांना देण्यांत येत होता. "राजमुकुटांतले हिरे काढणें सोपें; ते जेथल्या तिथें पुन्हां जडविणें कठिण" असे उद्‌गार निर्वि-कार संभावितांच्याहि तोंडून निघूं लागले ! लोकसभा फार जहाल झाली, म्हणून मतदारीच्या हक्कांना मर्यादा घालून वाटेल ते उडाणटप्पू, मवाली, गुंड निवडून येऊं नयेत अशी दुरुस्ती घटनेंत सुचविण्यांत आली. त्याला उत्तर म्हणून अशी सूचना आली कीं, "आणखी दहा वर्षें कांहीं वाटेल तें झालें तरी आहे ही घटना बदलूं नये. मग १८०१ सालीं पाहूं. !"

घटना भंगली आणि जाहीरनामा उरला—पहिल्याच्या जागीं दुसरें कायदेमंडळ नव्या निवडणुकीनें बनलें, त्यांत तरुण अननुभवी जहाल पण पूर्वींच्या लोकसभेंतील मर्मस्थळें न समजणारे असे प्रतिनिधी निवडून आले. त्यांनीं नवी घटना अधिक व्यवहार्य न करतां ती आपल्या गुणानें होती त्यापेक्षां अधिक वाईट ठरविली. १७८९–१७९१ या तीन वर्षांत, कॉन्स्टि-ट्युअंट असेंब्ली ऊर्फ घटनासमिती या नात्यानें लोकसभेनें केलेलें सगळें काम ढासळणार असें वाटूं लागलें. आंतील इमारत उध्वस्त होऊन तोंडापुढची शोभिवंत कमान तेवढी उरावी, त्याप्रमाणें राज्यघटना छिन्नविच्छिन्न झाली. फक्त स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व या तत्त्वांचा जाहीरनामा तेवढा शिल्लक उरला.

नवें कायदेमंडळ निर्माण झालें त्यांत नवे सभासद येणार त्यांच्याविषयीं सहजच कुतूहल उत्पन्न झालें. कोणाला वाटे कीं, आतां काय जुन्या रोमन सेनेटसारखे कॅटो, सिसरो, सिन्सीनेटस असे महाभाग येणार आणि राज्य चालविणार ! पण कोणीं असाहि तर्क केला कीं, नव्या लोकसभेंत निवडून येतील ते लोक फक्त भयंकर जहाल व इतर रीतीनें मात्र नादानांतले नादान

असे येतील. आणि हा दुसरा तर्कच पुष्कळसा खरा ठरला. नवे प्रतिनिधी आले त्यांना नवें मोठें वैभव लाभलें व नवें महत्त्वाचें काम हातीं आलें. पण त्यांनीं वैभव जितकें मिरविलें तितकें प्रतिनिधित्वाचें काम चांगलें केलें नाहीं. वकील व वाङ्मयाभ्यासी अशा लोकांचा भरणा बराचसा होता. शिवाय ते तरुणहि होते म्हणून अननुभवी होते. दोन तत्कालिन लेखकांनीं आपलें मत असें लिहून ठेविलेलें आहे कीं, "अशा अपक्व, नाजुक, मिजाशीच्या, भावनाप्रधान लोकांच्या हातीं लोकसत्ता राज्य जाणें म्हणजे लांडग्यांच्या कळपाच्या हातीं जाण्यासारखेंच होय ! शेती किंवा व्यापार करून पोट कसें भरावें, मोठमोठ्या जमीनदारांची व्यवस्था कशी लावावी, याचें ज्ञान ज्यांना नाहीं तीं माणसें लोकसभेंत बसून राज्यकारभार करण्याला लायक कशीं समजावीं ? इतकेंच नव्हे तर नव्या सातसाडेसातशें प्रतिनिधींपैकीं बरेच जण घरचे दरिद्री व बुभुक्षित आहेत ! अशा शेंकडों लोकांची सालिना मिळकत एकत्र हिशेबांत धरली तरी ती तीन लाख लायव्हर इतकीहि होणार नाहीं. कांहीं प्रतिनिधी दुपारच्या जेवणाकरितां शेजाऱ्यापाजाऱ्याकडून चार दोन लायव्हरहि उसनें घेतात. अर्थात् दर प्रतिनिधीला रोज अठरा लायव्हर पगार द्यावा अशी सूचना लोकसभेपुढें आली तिला त्यांजकडून संमति मिळाली यांत काय आश्चर्य ? लोकसभेंतील यांचा पराक्रम म्हटला म्हणजे भाषण करण्याचा ! " आणि एकादे " वेळीं एकाहून एक उंच उड्या मारण्याची स्पर्धा जशी वानरांत होते तशी, यांचीहि जहाल व पल्लेदार भाषणांत होती. दुर्दैवानें जहाल वृत्ति स्वीकारून धुळीस मिळवावयास एका राजपदाशिवाय दुसरें कांहींच नव्या राज्यघटनेनें शिल्लक ठेवलेलें नव्हतें.

कालचे जहाल आजचे नेमस्त—नेहमींप्रमाणें याहि सभेंत तीन पक्ष वेगवेगळे बसणारे होते. पैकीं या वेळीं नेमस्त म्हणून जो पक्ष उजव्या बाजूला जागा मागून घेऊन बसला, तोच मुळीं जुन्या सभेंतील डावीकडे बसणारा म्हणजे जहाल पक्ष होता ! पूर्वींचा जहाल हा जर आजचा नेमस्त तर आजचा जहाल कसा असेल याची सहज कल्पना करावी. शिवाय उजवीकडे बसणाऱ्या या पक्षाला नुसत्या 'नेमस्त' या नांवाबद्दलच लोक चिडवीत होते. कोणी त्यांना निद्रापटु अफीणबाज असें म्हणत. कोणी म्हणे, "हा नेमस्तपक्ष म्हणजे एक मुका बोळ आहे. यांत शिरलें कीं गडपच ! बाहेर निघण्याला

दुसरी वाट मिळायची नाहीं." हीं सर्व वर्णनें अगदींच खरीं होतीं असें नाहीं. केवळ तरतम भावानें त्यांना नेमस्त म्हणावयाचें इतकेंच काय तें !

इतर पक्ष—डावा पक्ष म्हणजे जहाल पक्ष. यांत मुख्यत: बोर्डो परगण्यांतील तडफदार लोक होते. हेच पुढें जिरॉंडिन म्हणून प्रसिद्धीस आले. शिवाय यांच्याहि पलीकडे कांहीं थोडे लोक नुसते पिशाच्चांत जमा असे होते. जिरॉंडिन लोक हे स्वत: प्रख्यात तत्त्ववेत्ता रूसो याचे अनुयायी म्हणवीत. त्यांतले बहुतेक नास्तिक होते. त्यांना ख्रिस्ती हा शब्द लावणेंहि कठिण. त्यांच्या डोळ्यांपुढें रोमन सेनेटचें ध्येय होतें. म्हणून ते स्वत:ला रोमन्सची उपमा घेत. कोणी ब्रूटस, कोणी ग्राकस, कोणी केटो ! राजा लुई याला टार्क्विन किंवा कॅलिग्यूला या दुष्ट रोमन राजांची उपमा सहजच येई. हे लोक तोंडाला येईल तें बोलत. जिरॉंडिन लोकांच्या मनांत अत्याचार नसला तरी तोंडांत सगळी भाषा अत्याचाराची असे. एकानें असें म्हटलें आहे कीं, "लोकांवर केवळ आपल्या पक्षाची छाप पाडण्याकरितां त्यांतील एकाद्यानें आपल्या हातानें आपला गळाहि कापून घेतला असता !" डाव्या हाताच्या अगदीं टोंकाच्या उपपक्षाला कॉर्डेलियर्स असें नांव होतें. मध्यम पक्षाचे लोक सावधपणें वागत. आपण नि:पक्षपाती आहों, योग्य दिसेल तें करणारे आहों अशी प्रौढी ते मिरवीत. पण यामुळें त्यांना 'अर्धे रे अर्धे' असें थट्टेचें नांव मिळालें होतें. "डोकें वानराचें दिसतें, पण आंतला मेंदू कोल्ह्याचा आहे बरं का" असेंहि यांचें एक वर्णन आढळतें.

जहाल हेच खरे पुढारी—पक्ष तीन असले तरी लोकसभेचें खरें पुढारीपण जहाल पक्षाकडेच होतें. या पक्षांत एकजिनसीपणा अधिक होता. त्याचे १३० सभासद सगळे जॅकोबिन क्लबचे सभासद होते. आणि पॅरिसमधील किंवा इतर ठिकाणच्या जॅकोबिन क्लबाच्या, आज्ञेप्रमाणें ते मतें देत. त्यांचा एक गुण हा होता कीं, सभेचें काम कितीहि वेळा चालो, ते आपली जागा म्हणून सोडावयाचे नाहींत ! नेमस्त व मध्यम वर्गांचें असें नव्हतें. यामुळें जहाल पक्षाला बहुमत मिळण्याला अनेकदां सहज संधि सांपडे. याशिवाय सभेच्या गॅलऱ्यांतून व चष्म्यांतून बसणारे प्रेक्षक जितके बेजबाबदार तितकेच जहाल. यामुळें खालीं सभागृहांतून वर या प्रेक्षकांकडे

पाहणारा त्यांच्या आहारीं जाई. कोण कसें मत देतो हें सत्वर प्रसिद्ध व्हावें अशी जहालांची मागणी असे. याचें कारण अगदीं उघड आहे.

नव्या लोकसभेचें काम—नव्या लोकसभेकडील काम आतां राज्यघटनेचें नसून फक्त राज्यकारभारासंबंधीं कायदे करण्याचें होतें. म्हणून तिला यापुढें घटनासमितीचें स्वरूप न राहतां मामुली कायदेमंडळाचें स्वरूप आलें होतें. पहिलीं युद्धें मंडळाच्या कामकाजाच्या रिवाजासंबंधीं झालीं. पण त्यानंतर लगेच राजपद नष्ट करण्याच्या विचाराला सभा लागली. कोणीं फक्त "राजाला उद्देशून लावण्यांत येणारीं सन्मानाचीं उपपदें काढून टाकावीं" इतकीच सूचना केली; तर कोणीं राजपदच नष्ट करण्याचीहि केली. सभेच्या अध्यक्षाइतका मान फार तर राजाला देऊं असें कांहींचें म्हणणें पडलें. राजा लुई फारच रागावला आणि "मी यापुढें सभेला हजर राहणार नाहीं" असें त्यानें कळविलें. त्याचा परिणाम होऊन सभेनें आपला ठराव बदलला. तेव्हां मग राजा सभेला आला. त्यानें आपल्या भाषणांत लष्करांतील शिस्त, देशसंरक्षणाची तयारी, युरोपियन राष्ट्रांशीं स्नेहभाव वगैरे मुद्द्यांवर भर दिला. शेवटला मुद्दा उल्लेखिण्याचें कारण असें कीं, "युरोपियन राष्ट्रांचें एकमत होईल तर आपण फरान्सच्या राजकारणांत हात घालूं" असा जाहीरनामा पिलनिट्झ येथें ऑस्ट्रियन बादशहानें नुकताच प्रसिद्ध केला होता. आणि हा जाहीरनामा निघण्याचें कारण पळपुट्या उमरावांची कारवाई अशी सर्वांची समजूत होती.

प्रकरण चौदावें

पळपुट्यांची कारवाई (परराष्ट्राशीं युद्ध)

पळपुट्यांवर राग—"पळपुटे बाहेर गप्प बसतील तर त्यांनीं देशत्याग करण्याला आमची हरकत नाहीं. पण ते पळून जातात तेव्हां फरान्सची

संपत्ति बाहेर नेतात. कलागती लावतात. आणि त्यांनीं कांहींहि केलें तरी परदेशांत त्यांच्यावर आम्हांला हात टाकतां येत नाहीं " अशी तिहेरी तक्रार त्यांचे विरुद्ध होती. हे पळपुटे बहुधा 'ऱ्हाईन' नदीच्या आसपास जुळले होते. लोकसभेचा कल पाहून ता. १४ ऑक्टोबर रोजीं राजानें एक जाहीरनामा काढून "देशत्याग केलेल्या लोकांनीं परत यावें" अशी सूचना केली. या पळपुट्या लोकांचा बंदोबस्त करणाऱ्या कायद्याची चर्चा अकरा दिवस सुरू होती. अखेर "हे लोक परत येतील तर गैरहजेरींत त्यांना फांशीची शिक्षा फरमावावी" असा ठराव झाला. राजघराण्यांतल्या लोकांनीं दोन महिन्यांच्या आंत फरान्सला परत आलें पाहिजे अशी ताकीद देण्यांत आली. ज्या धर्माधिकाऱ्यांनीं नव्या राज्यघटनेला अनुसरून रीतसर शपथ घेतली नव्हती त्यांच्यावर काहूर उसळलें. धर्माधिकाऱ्यांनीं शपथ न घेतली तरी त्यांना बंडखोर समजावें, त्यांच्यामागें हजेरी देणें लावावें, व त्यांच्या परगण्यांत दंगेधोपे झाले तर त्याबद्दल त्यांना जबाबदार धरावें असें ठरलें !

लोकसभेंतील घडामोडी—हे सर्व कायद्यांचे ठराव राजाकडे संमतीच्या सहीकरतां गेले. पण हे ठराव घटनेला अनुसरून नाहींत, या सबबीवर त्यांतील कांहींना संमति देण्याचें राजानें नाकारलें. ता. ११ डिसेंबर रोजीं राजानें असें कळविलें कीं, "कांहीं ठरावांचा मी विचार करीन" म्हणजे संमति देत नाहीं हाच त्याचा अर्थ. याच सुमारास युरोपांत फरान्सविरुद्ध अधिक चळवळ झालेली ऐकूं येऊं लागली. आणि यामुळें राज्यक्रांति यशस्वी करण्याच्या जड कामाबरोबर परराष्ट्रांशीं युद्ध करावें लागणार, असें लोकसभेला दिसून येऊं लागलें. प्रधानमंडळांत फेरबदल करण्याचे विचार सुरू झाले. जो प्रधान नकोसा वाटेल, त्यावर पळपुट्यांना सामील असल्याचा आरोप करावा, ही एक युक्तीच होऊन बसली. युद्ध म्हटलें कीं, एकतंत्री झोटिंगाच्या हातीं सर्वाधिकार देण्याची कल्पना उदित होतेच. कोणी म्हणू लागले, "आतां स्वतंत्रतेच्या पुतळ्यावर पडदा टाकलेला बरा." पण युद्ध सुरू झालें तर फरान्सला जय मिळेल हें कशावरून ? हाच विचार काय तो जहालांचा पाय थोडासा मागें ओढीत होता. युद्धाच्या तयारीसंबंधीं एक कमिटी नेमण्यांत आली. युद्धाला प्रतिकूल असणारे प्रधान काढून टाकण्यांत आलें. मध्यम पक्षानें जहाल पक्षाशीं संगनमत करून प्रधानमंडळावर दोषा-

रोप करण्यास संमति दिली. भराभर प्रधानांनीं आपले राजीनामे पाठविले. अशा रीतीनें लोकसभा बोर्डो परगण्यांतील तडफदार प्रतिनिधींच्या आहारीं गेली. मंत्रिमंडळ नेमिलें. त्यांत डू मॉरिझ्, मादाम रोलँ, तसेंच तिचा नवरा इत्यादि बुद्धिवान व तरतरीत लोक होते. या मंडळाचें पहिलें काम सरकारी अधिकाराच्या जागांतून वरिष्ठ वर्गाचा बीमोड करणें हें होतें. हे लोक काढून टाकले म्हणजे सगळी घाण निघाली ! धर्माधिकारी मंडळाची उरली-सुरली सत्ता नाहींशी करणें हेंहि या नव्या मंत्रिमंडळानें आपलें आवडतें काम म्हणून आंखून घेतलें होतें.

युद्धाचे ढग—नव्या मंत्रिमंडळाकडे आलेलें याहून महत्त्वाचें काम म्हणजे परराष्ट्रीय युद्ध होय. हें युद्ध टळत नाहीं असें दिसून येऊं लागलें. पर-राष्ट्रांनीं फरान्सच्या राजकारणांत पडण्यापासून फरान्सला भीति होती. ती दोन वेगवेगळ्या रीतींनीं वाटत होती. जहाल पक्षाला वाटे कीं, युरोप आपल्याविरुद्ध उठलें तर राजाचा पाठपुरावा होऊन क्रांतीचें पेकाट मोडेल. नेमस्त पक्षाला वाटूं लागलें कीं, परराष्ट्राचा हात असा शिरूं लागला तर तो खेळ राजा उगीच करवितो असें वाटून क्रांतिकारक चळवळचे अधिकच बेफाम होतील, आणि मग राजपद संभाळून केवळ सुधारणारूपाची जी विधायक क्रांति व्हावी ती तशी न होतां अत्याचार होतील, आणि क्रांति कोणत्या थराला जाईल हें सांगतां येणार नाहीं.

परराष्ट्रांची वृत्ति—पण खुद्द युरोपांतील राष्ट्रांमध्यें तूर्त असावी तशी एकी नव्हती. प्रत्येक राष्ट्र स्वार्थी बनलें होतें, व दुसऱ्यावर अतिक्रमण करूं पाहात होतें. फरेंच राज्यक्रांतीला विरोध करण्याची कल्पना कोणा राष्ट्राच्या मनांत आलीच तर ती फरान्सचा एकादा लचका तोडून घशांत घालतां येईल कीं काय हें पाहावें म्हणून ! फरान्सच्या राजानें आपणाला शरण येऊन मदत मागावी व कांहीं मोबदला कबूल करावा म्हणजे मगच त्याच्या मदतीला पुढें सरसावलेलें बरें, असा विचार त्यांनीं केला होता. पूर्व-तिहासांत ज्या फरान्सनें आपलें सामर्थ्य युरोपला दाखविलें होतें तें फरान्स आज अन्तःकलहानें थोडेंसें कमकुवत झालें तर आयतें बरें, असें त्यांना मनांतून वाटे. फरान्समधील राजसत्तेला थंडी बाधली तर युरोपांतील राष्ट्रांना शिंक यावी, अशी स्थिति अजून झाली नव्हती. फरान्सच्या राजाराणीच्या जिवा-

वर संकट ओढवणार हें निश्चित; पण त्यापूर्वी युरोपांत राजेराण्या यांचे खून काय थोडे झाले होते ? पूर्वेतिहासांत फरान्सनें युरोपियन राष्ट्रांना ताप दिला होता तो फक्त फरेंच राजांच्या महत्त्वाकांक्षेमुळें. फरान्सच्या खऱ्या जनतेचें त्यांत अंग नव्हतें. मग त्या जनतेनें आपल्या राजाविरुद्ध उचल केली, तिचा राग आपण कां माना ? " तिला ती उचल करण्याला जीं कारणें झालीं तीं आपल्याहि राज्यांत आहेत. म्हणून आपलेंहि उद्यां तसेंच होणार नाहीं कशावरून ? " हा तात्त्विक सुविचार युरोपियन राजांच्या मनाला अजून शिवला नव्हता. फरान्समध्यें कांहींहि झालें तरी त्याच्या आपल्या दरम्यान एवढी मोठी 'ऱ्हाईन' नदी आहे, तेव्हां आपणाला भीति नाहीं, असें त्यांना वाटे.

पोलंडची वांटणी, रशियाचें तुर्कस्थानासंबंधींचें धोरण, इत्यादि कारणांनीं युरोपियन राष्ट्रांत फूट पडली होती. पण जवळच्या जर्मनीशीं बेबनाव होण्याचीं कांहीं कारणें फरेंच लोकसभेच्या परराष्ट्रीय धोरणांतून उत्पन्न झालीं होतीं. व युरोप प्रथम गप्प असलें तरी पुढेंहि तसेंच राहीलअसा विश्वास लोक सभेच्या पुढाऱ्यांना वाटत नव्हता. लोकसभेनें आपणाकडून एक वर्षापूर्वी असें मुद्दाम जाहीर केलें होतें कीं, " कोणाहि युरोपियन राष्ट्राशीं भांडण करण्याची आमची इच्छा नाहीं, आम्हाला कोणा परक्याचा मुलूख घ्यावयाचा नाहीं. " पण हे उद्‌गार पोट भरलेल्या फरान्सचे होते हें विसरून चालणार नाहीं. फरान्सच्या कमकुवतपणाचें हें लक्षण होय असा त्याचा अर्थ कित्येक युरोपियन राष्ट्रांनीं केला. आणि इंग्लंडला तर मनांतून असा आनंदहि झाला कीं, युरोपांतील राजकारणांत आपणाला पायबंद घालणारा मुख्य प्रतिस्पर्धी जो फरान्स तो अशा अकल्पित रीतीनें निकामी झाला तर आपलें आयतेंच काम झालें !

लोकसभेनें आपल्या शांतताप्रधान धोरणाची घोषणा केली, पण त्यानंतर थोड्याच काळांत फरान्सनें रोम येथील पोपच्या ताब्यांतील फरान्समधील 'ॲव्हिग्नॉन' हा परगणा घेऊन आपल्या राज्याला जोडला. तेव्हां युरोपियन राष्ट्रांनीं किंचित् मान वर उचलली. पण याहून दुसरें एक अधिक प्रबळ असें कारण युरोपनें चढाई करून उठण्याचें घडलें. तें असें कीं, फरेंच राणीचा भाऊ हा खुद्द ऑस्ट्रियाचा बादशाहा होता. त्यामुळें

आपल्या मेव्हण्याच्या बचावाची काळजी त्याला सहजच वाटत होती. जोंपर्यंत राजा लुई हा स्वतःच राज्यक्रांतीची उपेक्षा करतो, किंबहुना ती केवळ राजकीय सुधारणा असें मानून तिचें रक्षण करण्याचें आश्वासन देतो, तोंपर्यंत आपणाला या प्रकरणीं हात घालण्याचा अधिकार पोंचत नाहीं, असें बादशहाला वाटलें तर तें योग्यच होतें. बहिणीचा निरोपच आला तर गोष्ट वेगळी. पण हा निरोप लवकरच जाऊन पोहोंचेल अशीं चिन्हें दिसूं लागलीं. राजा लुई यानें नव्या राज्यघटनेंतील पुष्कळ कलमांना संमति दिली. पण ह्या घटनेनेंच त्याला नामंजुरीचा (व्हेटोचा) जो अधिकार ठेविला होता त्याचा उपयोग केल्याशिवाय आतां राहूं नये असें कांहीं बाबतींत त्याला वाटूं लागलें. त्यांतली एक बाब म्हणजे धर्माधिकाऱ्यांचीं वतनें, जमिनी, मिळकती जप्त व सरकारजमा कराव्या ही होती. धर्माधिकाऱ्यांचे लोकांवरील अधिकार व या अधिकारामुळें पाद्री वर्गाला मिळणारें उत्पन्न याला संक्षेप घालावा, असा ठराव लोकसभेनें केला. तो पाहून राजा चिडल्यासारखा झाला. स्वतःच्या हक्कांना कमीपणा आला तोहि त्यानें सोसला, पण पोप व धर्माधिकारी मंडळ यांच्यावर लोकसभेनें जें अतिक्रमण सुरू केलें, तें त्याच्या धार्मिक भावनेला खपलें नाहीं! प्रथम राज्यक्रांतीला संभाळून धरण्याचा जो आव राजा लुई यानें घातला, तो लवकरच फुकट जाण्याला जीं प्रबळ कारणें झालीं त्यांतलें हेंहि एक होतें. राजा त्या वेळीं म्हणालाहि, "यापुढें फरान्सचा राजा म्हणून राहण्यापेक्षां एकादा गरीब शेतकरी म्हणून राहणें अधिक बरें." पण आपला भाऊ ऑस्ट्रियन बादशहा याची मदत घेऊन संकटमुक्त व्हावें असें राणीला सहजच वाटूं लागलें.

मंत्रिमंडळांत युद्धप्रियता तर होतीच. डू मॉरिझ् यानें ऑस्ट्रियन बादशहाच्या जाहीरनाम्याला खणखणीत उत्तर पाठविलें. त्यांत कांहीं अटी घातल्या. पण तिकडून त्या मान्य होणार नाहींत ही खात्री आधींच वाटून, त्यानें नजीकच्या बेलजियम देशांत ऑस्ट्रियाविरुद्ध बंडाची चिथावणी करण्याकरितां दूत पाठविले. युद्धाचें वातावरण बनूं लागलें हें दर्शविण्याकरितांच कीं काय, मुख्य प्रधान लष्करी पोषाख घालून लोकसभेंत येऊं लागला. ता. १८ एप्रिल रोजीं ऑस्ट्रियन बादशहाचें उत्तर आलें, तेंहि तसेंच खणखणीत

होतें. मग बार उडावयाला काय उशीर? लोकसभेनें युद्ध पुकारिलें. युद्धाचे वेळीं बेइमान लोक सैन्यांत ठेवणें धोक्याचें म्हणून लष्करी अधिकाऱ्यांपैकीं कांहींना बडतर्फ केलें. कांहींचे राजीनामे घेतले. त्यांच्या जागा भरण्याकरितां नागरिक स्वयंसेवकांना आमंत्रण करण्यांत आलें. हे स्वयंसेवक अर्थात् देशभक्तिप्रेरित होते. पण त्यांना शिस्तीचें वावडें होतें. शिस्त पाळावी म्हणजे दुसऱ्या कोणाचा हुकूम मानावा, मग तो स्वयंसेवक कसला! या वेळीं पायदळ, घोडदळ, तोफखाना मिळून सुमारें दीड लाख फरान्सची फौज होती. तीन सारख्या दर्जाचे सेनापति नेमिल्यामुळें, युद्धाच्या धोरणांत एकसूत्रता नव्हती. युद्धाचें साहित्य यथायथाच आणि किल्ल्यांचीहि पडझड झाली होती. तथापि देशभक्तीनें ही सर्व उणीव भरून निघेल अशी मंत्रिमंडळाला आशा वाटे. राज्यक्रांति केली, ती परक्यांनीं बिघडवावी म्हणजे काय? या अभिमानानें सर्व देशभर क्षात्रवृत्तीची एक लाट एकदम उठली हें मात्र कांहीं खोटें नाहीं. ऑस्ट्रियानें हल्ला करण्यापूर्वींच आपणच गोट सोडून बाहेर निघावें, असें धोरण ठरलें. या युद्धाच्या प्रसंगानें फरेंच समाजाच्या तळांतली सगळी घाण ढवळून निघून वर आली ती पेट घेणारी होती, आणि तीच पुढें कांहीं दिवस सर्व युरोपभर पसरली, असें एकानें या स्वयंसेवक सैन्याचें वर्णन केलें आहे!

२० एप्रिल रोजीं राजा लुई लोकसभेंत आला. त्याला मनांतून हें युद्ध पसंत नव्हतें. धर्मशाळेंत कुत्र्यांनीं भांडून प्रवाशाच्या दशम्या विटाळाव्या असा हा नसता उपद्रव त्याला वाटला. पळपुटे एका बाजूला व जॅकोबिन एका बाजूला. दोघेहि या कामीं सारखेच दोषी असें त्याला वाटे. पण बिचारा करतो काय! युद्धमंत्र्यानें लिहून हातीं आणून दिलेलें भाषण त्यानें लोकसभेपुढें वाचलें व उद्वेगानें तो निघून गेला. नंतर औपचारिक चर्चा झाली तींत कोणाचेंहि नेमस्तपणाचें भाषण सभा ऐकून घेईना. सर्व जगाच्या स्वातंत्र्याचा मक्ता घेऊन आज आपण युद्धाला निघालों आहों असें लोकसभेला वाटलें. सगळें जग एकीकडे—अर्थात् जगांतील सर्व जुने राजे एकीकडे—आणि एकटा रिपब्लिकन फरान्स एकीकडे, असा अहंकार लोकसभेंत उत्पन्न झाला. युद्ध करूं नये असें म्हणणारे अवघे सात सभासद निघाले. एका दृष्टीनें राणीच्या मनासारखी गोष्ट झाली. तिची एकच गुप्त इच्छा

होती कीं, फरेंच सैन्यानें सडकून मार खावा, म्हणजे राज्यक्रांतीला पायबंद बसेल, आणि राजपद अढळ होईल. आश्चर्य हें कीं, क्रांतीच्या शत्रूंप्रमाणें तिच्या कांहीं अस्सल मित्रांनाहि फरेंच सैन्याचा पराभव इष्ट वाटत होता. त्यांचें म्हणणें असें कीं, हें संकट आलें म्हणजे देशांतील बंडाळीला देशभर धिगाणा घालावयाला चांगला वाव सांपडेल ! या उलटसुलट कारणांनीं दोन्हींहि पक्षांनीं मनांत धरलेली ही आशा लवकर सफळ झाली.

प्रकरण पंधरावें

राजावर बाजू घसरूं लागली

फरेंच सैन्याचा पराभव—सन १७९२ च्या ता. ३० एप्रिल रोजीं फरेंच सैन्याचा पराभव झाल्याची वार्ता पॅरिसला येऊन पोहोंचली. पूर्वी 'सूड सूड' हा शब्द फरान्समध्यें ऐकूं येत होता, तर आतां त्याऐवजीं "देशद्रोह देशद्रोह" हा शब्द ऐकूं येऊं लागला. इतक्या सोप्या रीतीनें आपल्याला जय कसा मिळाला याचें ऑस्ट्रियन सैन्याला आश्चर्य वाटूं लागलें. आणि कोणाचा तरी बळी द्यावयाला पाहिजे म्हणून जहालांनीं धर्माधिकारी मंडळावर संक्रांत फिरविली. कोणीं अशी एक बातमी उठविली कीं, लढाईंत ऑस्ट्रियन शिपायांचे म्हणून जे कांहीं मुडदे फरेंच सैन्याचे हातीं लागले, त्यांत कांहीं फरेंच धर्माधिकारी आपल्या पोषाखासह सांपडले ! आणि या बातमीवर सभेनें विश्वास ठेविला ! या पराभवाचा फायदा घेऊन सभेंतील नेमस्त पक्षानें जहाल पक्षाला दोष देण्याला सुरुवात केली. आणि "हे सर्व पातकी खेळ करणारे जॅकोबिन क्लब बंद करावे" असें त्यानें सुचविलें. त्यावरून भर सभेंत 'तोंडातोंडी' 'गुद्दागुद्दी' झाली. "निवडक देशभक्तांची कत्तल करण्याचा बेत व कट राजानें केला आहे," अशीहि गप्प कोणीं त्यांतच सोडून दिली ! यामुळें सभेनें ठराव केला कीं, "राजाच्या भोंवतीं

संरक्षक शिपायांची म्हणून जी पलटण ठेविण्यांत आली आहे, ती मोडून शिपायांना रजा द्यावी. म्हणजे राजाला कोणाचें कांहीं वांकडें करतां येणार नाहीं. अस्सल देशभक्तांचेंच सैन्य कसें बनवावें याचा विचार सुरू झाला. ठराव असा झाला कीं, "पूर्वीसारखें एक फेडरेशनच्या नांवानें बडें सम्मेलन भरवावें. त्याकरितां प्रत्येक परगण्यानें लष्करी पोषाख देऊन सैनिकवजा प्रतिनिधि पाठवावे." असा सैनिक प्रतिनिधींचा इष्टांक वीस हजार हा ठरला. संमेलनाची ता. १४ जुलै ही ठरली. या ठरावाला राजाची संमति पाहिजे होती, ती मिळविण्याचा प्रयत्न मंत्रिमंडळानें केला; पण तो फसला. राजानें दोनतीन मंत्र्यांना आपल्या अधिकारांत बडतर्फ केलें. हे मंत्री सभेंत खालीं मान घालून आले, तेव्हां सभेनें त्यांच्याबद्दल सहानुभूति प्रकट केली.

गुप्त कटाचें पर्यवसान—आतां मात्र राजाची धडगत नाहीं असें लोक बोलूं लागले. मादाम रोलँ हिच्या घरीं गुप्त रीतीनें कटाची योजना झाली. राजपद नष्ट करण्याचा शाब्दिक ठराव सभेनें केला तो आतांपर्यंत नामंजूर झाला, हें मागें सांगितलेंच आहे. पण ती जी गोष्ट तेव्हां जातां जातां सहजा-सहजीं घडली, तीच आतां मुख्य समजून घडवून आणण्याचा जहालांचा निश्चय झाला. ट्यूलरीस राजवाड्यांत लोकांनीं स्वातंत्र्याच्या वृक्षाचें बीजारोपण करावें, असें बंडाळीला निमित्त ठरविण्यांत आलें. सुमारें आठ हजार लोक या कामगिरीवर निघाले. त्यांना अर्जदार म्हणून आंत घेण्याविषयीं बाचाबाची झाली. राजवाड्याच्या वेशीवर पहारा नव्हता. लोक आंत घुसून मैदानावर पसरले. त्यांनीं दरवाजे फोडूंमोडूं नयेत म्हणून राजा स्वतःच शांतपणें बाहेर आला. गर्दींत त्याला थोडी धक्काबुक्कीहि झाली. शिव्याशापहि त्याच्या कानीं पडले. "बडतर्फ केलेले मंत्री पुन्हां कारभारावर घ्या, धर्माधिकारीमंडळ नष्ट करा," अशा मागण्या करण्यांत येऊं लागल्या. राजानें धैर्यानें व गंभीरपणानें त्यांना उत्तर दिलें कीं, "या गोष्टीचा विचार करण्याची ही जागा नव्हे, ही वेळ नव्हे, मला तुम्ही काय समजतां? मी तुमच्या इतकाच देशभक्त आहें. तुमच्या इतकेंच मलाहि स्वातंत्र्य प्रिय आहे."

आणि जणुं काय हें कृतीनें दाखवावें म्हणून, स्वातंत्र्याची खूण अशी जी

तांबडी टोपी जवळच्या एका माणसाच्या डोक्यावर दिसली, ती त्यानें आपल्या हातानें उचलून स्वतःचे डोक्यावर घातली ! मग काय विचारतां ? वंडवाल्यांतले कांहीं लोक त्यांतल्या त्यांत दारूहि पीत होते, त्यांपैकीं एकानें आपला ग्लास भरून राजाच्या हातीं दिला. तें पाहून कांहीं जण मोठ्यानें ओरडून म्हणाले, "पहा, खुद्द राजेसाहेब आमच्याबरोबर दारूचा पेला झोकीत आहेत ! आतां बरोबरी पुरी झाली कीं नाहीं ? समानतेच्या वादांत आतां काय उरलें ? " इतक्यांत पॅरिसचा मेयर वगैरे मंडळी आली. त्यांनीं राजाला गर्दींतून बाहेर काढलें. राजानें लोकांच्या नक्की मागण्याला स्पष्ट असें उत्तर कांहींच दिलें नाहीं. मेयर लोकांना म्हणाला, "राजाचें उत्तर हवें खरें; पण तें बळजबरीनें घेतलें असा देखावा स्वतः राजाला किंवा लोकसभेलाहि इष्ट नाहीं." लोकहि थकले भागले होते ते हळूहळू निघून गेले.

उद्विग्न लाफायतचा नगरत्याग—लोकांच्या या राजदर्शनाचा हा असा प्रकार झाला. त्यावर लोकपक्षानें असा शेरा मारला कीं, "इतके लोक चाल करून गेले असतां राजवाड्याचीं फक्त कांहीं तावदानें फुटलीं. यावरून आपलें स्वातंत्र्य व शक्ति हीं त्यांना शहाणपणानें वापरतां येतात हें सहजच सिद्ध झालें नाहीं काय ? " फुटलेल्या तावदानांचा मोबदला राजाला किंचित् सहानुभूतीनें मिळाला. इतक्यांत सेनापति लाफायत तेथें आला. त्यानें जॅकोबिन क्लबाविरुद्ध हत्यार उपसण्याचें ठरविलें. त्यानें लोकसभेंत प्रवेश करून दंगेखोर पक्षाची सडकून हजेरी घेतली. वयानें त्याच्याइतका वडील व अनेक दृष्टींनीं मान्य असा नव्या चळवळींत कोणी नव्हता. जहाल पक्षानें त्याच्या भाषणाला उत्तर देण्याचें धैर्य दाखविलें नाहीं. परंतु त्याच्या विरुद्ध एकानें निंदाव्यंजक ठराव आणला, तो ३३९ विरुद्ध २३४ इतक्या मतांनीं नापास झाला. रात्रीं जॅकोबिन क्लबांतून लोक जमले. तेव्हां त्यांनीं दांतओठ चावून लाफायतवर खूप तोंडसुख घेतलें. आणि दुर्दैव हें कीं, इतकें सर्व करूनहि खुद्द राजमंडळांत लाफायतविषयीं भलेपणाचा एक शब्दहि कोणी काढीना. इतकेंच नव्हे तर, एक दिवस राष्ट्रीय सैन्याची कवायत घ्यावी असें ठरविलें असतां, राजमंडळानें मेयरकडून 'परेड' थांबविली. तेव्हां निराश व उद्विग्न होऊन तो पॅरिस सोडून निघून गेला.

'देशसंरक्षक मंडळ'—नव्या निवडणुकींतील ब्रेस्ट व मार्सेल येथील जहाल प्रतिनिधी लोकसभेंत येऊन दाखल झाल्यावर, आणखी एकाद्या संमेलनाचा असाच प्रकार करावा असा जॅकोबिन लोकांनीं बेत केला. पूर्वीं ता. २० जून रोजीं राजानें जें कांहीं केलें त्याचें हें त्याला प्रायश्चित्त होतें. ता. ८ जुलैपासून राजाला पदच्युत करण्याची भाषा पुनः सुरू झाली होती. लोकसभेंत क्षणभर त्याला अनुकूल तर क्षणभर त्याला प्रतिकूल असें मत असल्याचा भास होई. ता. ११ जुलै रोजीं लोकसभेनें राज्यावर संकट आलें आहे, असा ठराव केला. ता. १२ जुलै रोजीं पॅरिसच्या मेयरला जागेवरून काढण्याचा हुकूम निघाला. ता. १३ रोजीं पॅरिसच्या मेयरला पुन्हां त्याच्या जागेवर नेमण्यांत आलें. उलटसुलट सर्व प्रकार सुरू होते, आणि लोकसभेचा चंचलपणा हा विचारी लोकांच्या उद्विग्नतेचा विषय झाला होता. संमेलनाकरितां बाहेरून प्रतिनिधी येतच होते. ता. १७ रोजीं संमेलनवाल्यांनीं लोकसभेला अर्ज केला कीं, "राजा हा देशद्रोही ठरला, म्हणून त्याला कायमचें पदच्युत करावें." आधीं तें करून मग परदेशी शत्रूंचा समाचार घ्यावा, असा त्यांचा बेत होता. स्वयंसेवक सैन्यहि म्हणूं लागलें कीं, "आम्ही ऑस्ट्रियाविरुद्ध लढण्याकरितां सरहद्दीकडे जाण्याला एका पायावर तयार आहों. परंतु तिकडे आमच्या मागें राज्य-क्रांतीला पायबंद बसणार नाहीं याची हमी कोण घेतो?" जहालपणाचीं पुटांवर पुटें लोकसभेवर बसूं लागलीं होतीं. आणि गुळवेलीच्या सत्त्वांतून पुनः सत्त्व काढावें त्याप्रमाणें जहालपणांतून जहालपणाचा अर्क वस्त्रगाळ निघत होता. लोकसभेनें एक बारा जणांचें मंडळ नेमिलें व त्याला "कमिटी ऑफ पब्लिक सेफ्टी" म्हणजे 'देशरक्षक मंडळ' असें नांव दिलें. त्यानें लोकसभेला यादी लिहून कळविलें कीं, "राष्ट्र हें स्वतःचें व लोकांच्या स्वातंत्र्याचें रक्षण करण्याला समर्थ आहे. परंतु राजाला एकदां स्पष्ट विचारावें कीं, आणि तेंहि शेवटचेंच विचारावें कीं "राजपद वांचविण्याची तुमची इच्छा आहे कीं नाहीं? व असेल तर आम्ही सांगूं त्याप्रमाणें वागण्यास आपण तयार आहां कीं नाहीं?" राजा जर आपल्या तंत्रानें वागेल तर आपण त्याला वांचवूं शकूं असें जिरॉंडीन लोकांना वाटत होतें.

ता. २९ जुलै रोजीं रोबेस्पिअर या इतिहासप्रसिद्ध जहाल सभासदानें

लोकसभेंत ठराव मांडला कीं, " तूर्त राजपद ' सस्पेंड ' करावें, राजा लुई याचे हातांतील सर्व अधिकार तहकूब करावे, आणि ' राष्ट्रीय कन्व्हेन्शन ' भरवावी. पूर्वीच्या राज्यघटनेंत राजपद शिल्लक होतें, यामुळें ही राष्ट्रीय कन्व्हेन्शन म्हणजे नवी कॉन्स्टिटयुअन्ट असेंब्ली ऊर्फ घटनासमितीच होय." ता. २९ जुलै रोजींच मार्सेल येथील नव्या प्रतिनिधींची तुकडी पॅरिसला येऊन पोंचली. मार्सेलच्या मेयरला निरोपच गेला होता, तो असा कीं, " प्रत्यक्ष मरणाला तयार असेच सहाशें लोक पाठवा ! " फरान्सच्या दक्षिण टोंकापासून पॅरिसला येऊन पोहोंचेपर्यंत ते राष्ट्रीय गाणीं गात येत होते. यांतलेंच एक गाणें मार्सेलीस नांवानें प्रसिद्ध आहे. ता. ३० ला त्यांनीं पॅरिसमध्यें प्रवेश करून नॅशनल गार्डचा एक अधिकारी मारला, कित्येक शिपायांना जखमी केलें आणि चोहोंकडे दंगेधोपे पेरले.

धमकी दिली खरी—इकडे ऑस्ट्रियानें युद्ध पुढें चालविण्याची तयारी केली. सैन्याच्या हालचालीचें धोरण त्यानें असें ठेविलें होतें कीं, पॅरिसचें कांहींहि होवो, पण फरान्सचे जे परगणे आपल्या राज्याला जोडून घेणें सोयीचें आहे, त्यांतच सैन्य भरपूर ठेवावयाचें; पळपुटया लोकांनीं ड्यूक ऑफ ब्रन्स्विककडून जाहीरनामा काढविला कीं, " जर राजा लुई व त्याचें कुटुंब यांच्या केसाला धक्का लागेल तर पॅरिस जाळून उध्वस्त करूं आणि लोक-सभेचे सर्व सभासद फांशीं देऊं ! " ता. ५ मे १७८९ पासून जे राज्यक्रांतीच्या बंडाळींत शिरले होते त्या सर्वांनाच ही शिक्षा फर्माविली गेली.

परिणाम विपरीत झाला—पण या जाहीरनाम्याचा परिणाम फरेंच राजाला घातक झाला. या जाहीरनाम्याचें निमित्त करून जहालांनीं राजाला पदच्युत करण्याची मागणी जोरानें चालविली. ता. ८ ऑगस्ट रोजीं लोकसभेला असें दिसून आलें कीं, बंडवाले लोक आजउद्यां हत्यार घेऊन उठणार. ता. ९ रोजीं बहुतेक सभासद लोकसभेंतून उठून गेले. पैकीं कांहींना बंडवाल्यांत मिसळून हातांत हत्यार घ्यावयाचें होतें, तर कांहींना बंडवाल्यांपासून आपलें संरक्षण करावयाचें होतें. रात्रीं १२ च्या सुमारास सार्वजनिक जागांतल्या मोठमोठया घंटा वाजूं लागून एकमेकांना उत्तर देऊं लागल्या. पहिला हल्ला हॉतेल दि व्हिल या इमारतीवर करण्याचें ठरलें. कारण राजपक्षपाती लोकांचा अड्डा तेथें होता. यानंतर नॅशनल गार्ड

‘ देशसंरक्षक मंडळ ’—नव्या निवडणुकींतील ब्रेस्ट व मार्सेल येथील जहाल प्रतिनिधी लोकसभेंत येऊन दाखल झाल्यावर, आणखी एकाद्या संमेलनाचा असाच प्रकार करावा असा जॅकोबिन लोकांनीं बेत केला. पूर्वी ता. २० जून रोजीं राजानें जें कांहीं केलें त्याचें हें त्याला प्रायश्चित्त होतें. ता. ८ जुलैपासून राजाला पदच्युत करण्याची भाषा पुनः सुरू झाली होती. लोकसभेंत क्षणभर त्याला अनुकूल तर क्षणभर त्याला प्रतिकूल असें मत असल्याचा भास होई. ता. ११ जुलै रोजीं लोकसभेनें राज्यावर संकट आलें आहे, असा ठराव केला. ता. १२ जुलै रोजीं पॅरिसच्या मेयरला जागेवरून काढण्याचा हुकूम निघाला. ता. १३ रोजीं पॅरिसच्या मेयरला पुन्हां त्याच्या जागेवर नेमण्यांत आलें. उलटसुलट सर्व प्रकार सुरू होते, आणि लोकसभेचा चंचलपणा हा विचारी लोकांच्या उद्विग्नतेचा विषय झाला होता. संमेलनाकरितां बाहेरून प्रतिनिधी येतच होते. ता. १७ रोजीं संमेलनवाल्यांनीं लोकसभेला अर्ज केला कीं, “ राजा हा देशद्रोही ठरला, म्हणून त्याला कायमचें पदच्युत करावें.” आधीं तें करून मग परदेशी शत्रूंचा समाचार घ्यावा, असा त्यांचा बेत होता. स्वयंसेवक सैन्यहि म्हणूं लागलें कीं, “ आम्ही ऑस्ट्रियाविरुद्ध लढण्याकरितां सरहद्दीकडे जाण्याला एका पायावर तयार आहों. परंतु तिकडे आमच्या मागें राज्य-क्रांतीला पायबंद बसणार नाहीं याची हमी कोण घेतो ?” जहालपणाचीं पुटांवर पुटें लोकसभेवर बसूं लागलीं होतीं. आणि गुळवेलीच्या सत्त्वांतून पुनः सत्त्व काढावें त्याप्रमाणें जहालपणांतून जहालपणाचा अर्क वस्त्रगाळ निघत होता. लोकसभेनें एक बारा जणांचें मंडळ नेमिलें व त्याला “ कमिटी ऑफ पब्लिक सेफ्टी ” म्हणजे ‘ देशरक्षक मंडळ ’ असें नांव दिलें. त्यानें लोकसभेला यादी लिहून कळविलें कीं, “ राष्ट्र हें स्वतःचें व लोकांच्या स्वातंत्र्याचें रक्षण करण्याला समर्थ आहे. परंतु राजाला एकदां स्पष्ट विचारावें कीं, आणि तेंहि शेवटचेंच विचारावें कीं “ राजपद वांचविण्याची तुमची इच्छा आहे कीं नाहीं ? व असेल तर आम्ही सांगूं त्याप्रमाणें वागण्यास आपण तयार आहां कीं नाहीं ? ” राजा जर आपल्या तंत्रानें वागेल तर आपण त्याला वांचवूं शकूं असें जिरॉंडीन लोकांना वाटत होतें.

ता. २९ जुलै रोजीं रोबेस्पिअर या इतिहासप्रसिद्ध जहाल सभासदानें

लोकसभेंत ठराव मांडला कीं, " तूर्त राजपद ' सस्पेंड ' करावें, राजा लुई याचे हातांतील सर्व अधिकार तहकूब करावे, आणि ' राष्ट्रीय कन्व्हेन्शन ' भरवावी. पूर्वीच्या राज्यघटनेंत राजपद शिल्लक होतें, यामुळें ही राष्ट्रीय कन्व्हेन्शन म्हणजे नवी कॉन्स्टिटच्युअन्ट असेंब्ली ऊर्फ घटनासमितीच होय." ता. २९ जुलै रोजींच मार्सेल येथील नव्या प्रतिनिधींची तुकडी पॅरिसला येऊन पोंचली. मार्सेलच्या मेयरला निरोपच गेला होता, तो असा कीं, " प्रत्यक्ष मरणाला तयार असेच सहाशें लोक पाठवा ! " फरान्सच्या दक्षिण टोंकापासून पॅरिसला येऊन पोहोंचेपर्यंत ते राष्ट्रीय गाणीं गात येत होते. यांतलेंच एक गाणें मार्सेलीस नांवानें प्रसिद्ध आहे. ता. ३० ला त्यांनीं पॅरिसमध्यें प्रवेश करून नॅशनल गार्डचा एक अधिकारी मारला, कित्येक शिपायांना जखमी केलें आणि चोहोंकडे दंगेधोपे पेरले.

धमकी दिली खरी—इकडे ऑस्ट्रियानें युद्ध पुढें चालविण्याची तयारी केली. सैन्याच्या हालचालीचें धोरण त्यानें असें ठेविलें होतें कीं, पॅरिसचें कांहींहि होवो, पण फरान्सचे जे परगणे आपल्या राज्याला जोडून घेणें सोयीचें आहे, त्यांतच सैन्य भरपूर ठेवावयाचें; पळपुटचा लोकांनीं ड्यूक ऑफ ब्रन्स्विककडून जाहीरनामा काढविला कीं, " जर राजा लुई व त्याचें कुटुंब यांच्या केसाला धक्का लागेल तर पॅरिस जाळून उध्वस्त करूं आणि लोकसभेचे सर्व सभासद फांशीं देऊं ! " ता. ५ मे १७८९ पासून जे राज्यक्रांतीच्या बंडाळींत शिरले होते त्या सर्वांनाच ही शिक्षा फर्माविली गेली.

परिणाम विपरीत झाला—पण या जाहीरनाम्याचा परिणाम फ्रेंच राजाला घातक झाला. या जाहीरनाम्याचें निमित्त करून जहालांनीं राजाला पदच्युत करण्याची मागणी जोरानें चालविली. ता. ८ ऑगस्ट रोजीं लोकसभेला असें दिसून आलें कीं, बंडवाले लोक आजउद्यां हत्यार घेऊन उठणार. ता. ९ रोजीं बहुतेक सभासद लोकसभेंतून उठून गेले. पैकीं कांहींना बंडवाल्यांत मिसळून हातांत हत्यार घ्यावयाचें होतें, तर कांहींना बंडवाल्यांपासून आपलें संरक्षण करावयाचें होतें. रात्रीं १२ च्या सुमारास सार्वजनिक जागांतल्या मोठमोठ्या घंटा वाजूं लागून एकमेकांना उत्तर देऊं लागल्या. पहिला हल्ला हॉतेल दि व्हिल या इमारतीवर करण्याचें ठरलें. कारण राजपक्षपाती लोकांचा अड्डा तेथें होता. यानंतर नॅशनल गार्ड

सर्व वश करून घेणें, नंतर राजवाड्यावर हल्ला करणें, असा कार्यक्रम ठरला होता. या सुमारास लोकसभेंतील ठरीव पक्षांव्यतिरिक्तहि निरनिराळे गट व क्लब बनले गेले होते. प्रत्येक जण जें आपण ठरवूं तेंच कायदेशीर असें आग्रहानें म्हणत होता. आणि शेवटीं जो जय मिळवील त्याचेंच करणें कायदेशीर असें म्हणावें लागण्याइतकी अधिकाराची गुंतागुंत झालेली होती. राजवाड्यांत मांदा यानें नॅशनल गार्डचे लोक संभाळून ठेविले होते व बाहेरून स्विस् पलटणीला बोलावणें पाठविलें होतें. पण नॅशनल गार्डच्या लोकांना स्विस् पलटण बोलाविली ही गोष्ट आवडली नाहीं. भल्या पहाटेस डँटन यानें हॉतेल दि व्हिलवर हल्ला केला. कौन्सिल जनरलनें मांदा याला राजवाड्यांतून हॉतेल दि व्हिलकडे बोलाविलें. तो त्याप्रमाणें टाऊनहॉलमध्यें आला. तेथें येतांच त्याचा लष्करी पोषाख काढून घेतला, त्याचा अधिकार काढून घेतला, आणि पदरीं अपमान घेऊन तो इमारतींतून बाहेर जाऊं लागला तेव्हां कोणीं त्याचा खून केला ! हें कृत्य वर जे अनेक गट वा क्लब बनल्याचें सांगितलें, त्यांपैकीं एकानें केलें. त्यानेंच कौन्सिल जनरल 'सस्पेंड' केलें असाहि जाहीरनामा काढिला. अर्थात् कौन्सिलनें या अनधिकारी फाजील-पणाचा धिःकार केला. पण शेवटीं वरील जहाल गटाचा जोर होऊन पॅरिसची कॉम्यून ही कौन्सिल जनरलची जागा बळकावून बसली. दुसऱ्या एका गटानें पॅरिसमधील एका इमारतीवर तोफ चढवून ती राजवाड्या-वर रोखली.

त्या वेळचा नेपोलियन—सकाळीं उठून राजा घाबरेपणानें नॅशनल गार्डच्या पलटणीपुढून हिंडून शिपायांची खुषामत करूं लागला. आणी-बाणीचा प्रसंग पाहून, नॅशनल गार्डच्या लोकांत, आपण आतां कोणता पक्ष घ्यावा, याविषयीं चर्चा सुरू झाली. इतक्यांत बाहेरून बंडखोरांनीं वाड्याच्या बाहेरच्या दरवाज्यावर धक्के देण्याला सुरुवात केली. कोणी तटावर चढले आणि आंतील लोकांना बंडांत सामील होण्याचा उपदेश करूं लागले. तेव्हां राजपक्षपाती एकदोघा पुढाऱ्यांनीं, राजानें आतां खुद्द लोक-सभेंतच जाऊन आश्रय घ्यावा असा सल्ला दिला. राणीच्या मनांत वाडा लढवावा असें होतें. परंतु अखेर तो बेत रहित होऊन राजा, राजमंडळ, अद्यापि अधिकारारूढ असलेले मंत्री, आणि नॅशनल गार्ड असे सर्व मिळून

वाड्यांतून बाहेर पडले. या राजवाड्याचें दर्शन राजाला पुन्हां घडलें नाहीं! लोकसभा राजाचें स्वागत करण्याला सिद्ध होती. अध्यक्षाच्या डाव्या बाजूला राजाला खुर्ची देण्यांत आली! "लोकसभा अजून खंबीर आहे, काळजी करूं नका" असें अध्यक्ष राजाच्या कानांत कुजबुजला. राजाला सभेंतच खुर्ची मिळाली, पण राणी व राजमंडळ यांना सभेच्या बाजूला एका खोलींत गर्दी करून बसावें लागलें! "या वेळीं लष्करांत कनिष्ठ दर्जाच्या जागेवर असणारा नेपोलियन बोनापार्ट हा राजा राजवाड्यांतून बाहेर पडून लोकसभेकडे चालला, हा सर्व प्रकार गंभीर मुद्रेनें पाहात होता," असें इतिहासकारानें तोंडी हकीकतीवरून लिहून ठेविलें आहे!

वाड्याला वेढा—सकाळीं ८ वाजल्यापासून राजवाड्याच्या वेढ्याला सुरुवात झाली. आपल्या खास संरक्षक स्विस् पलटणीला राजवाड्याच्या आंतल्या आवारांत जाण्याला राजानें हुकूम पाठविला. बाहेरच्या आवारांत नॅशनल गार्डचे कांहीं लोक उभे होते. लौकरच वाड्यावर तोफांचे गोळे पडूं लागले. स्विस् पलटणीला अतिशय चेव आला. हातांत हत्यारें असतां, 'लढूं नये' या राजाच्या हुकुमाचा अर्थ त्यांना कळेना. आणि आत्मरक्षणाकरितां तरी लढूं असा त्यांनीं निश्चय केला. त्यांच्यापैकीं दोघांना वार लागतांच त्यांनीं उलट बंदुका झाडल्या. पहिल्याच गोळीनें मार्सेल पलटणीचा पुढारी मरून पडला. बाहेरच्या चौकांतील फरशीवर सुमारें शंभर माणसें मरून किंवा जखमी होऊन पडलीं. स्विस् पलटण त्यांच्या मुड्द्यांवरून चालत अलीकडे येऊन तिनें तोफांवर हल्ला केला, व त्या हस्तगतहि केल्या. पण इतक्यांत पळून जाणाऱ्या बंडखोरांना बाहेरून कुमक आली, आणि स्विस् पलटणीजवळचा दारूगोळा संपत आला होता, म्हणून ती परत राजवाड्याकडे गेली. जातां जातां त्यांनीं कांहीं लोक मारले.

नरयज्ञाला सुरुवात—राजवाड्याकडे झालेला गोळीबार लोकसभेंत ऐकूं येऊं लागला तेव्हां 'आतां यापुढें नगररक्षणाचे सर्व उपाय पॅरिसच्या लोकांचे हातीं आम्हीं दिले आहेत,' असा ठराव तिनें केला. बाहेर लोकांचें बळ वाढलें तेव्हां त्यांनीं स्विस् पलटणीवर हल्ला केला, तींतले बहुतेक लोक मारले, आणि राजवाड्याच्या बाहेरच्या आवारांत मोठमोठ्या आगी पेटवून त्यांत अनेकांचीं प्रेतें टाकून दिलीं. राजवाड्यांतल्या गरीब नोकरांचेहि

खून झाले. लोकपक्षीयांच्या अंगावर पक्का खून चढला. तरण्या मुलांना सुद्धां हत्यार चालवावें, एकादा तरी खून पाडावा, अशी हौस वाटूं लागली ! अशा रीतीनें ऑगस्ट १० तारखेला सुमारें आठशें लोक प्राणाला मुकले ! हा सर्व प्रकार चालू असतां, राजा व राजमंडळ हीं लोकसभेंत अडकून पडलीं. साडेसातशें सभासदांच्या लोकसभेंत आतां सुमारें तीनशेंच उरले. बाकीच्यांनीं आपला रस्ता सुधारला होता. उरलेले हे तीनशें बहुतेक सर्व जहाल पक्षाचे होते. ते म्हणूं लागले कीं, "आतां एवीतेवी नरयज्ञाला सुरुवात झालीच आहे, तेव्हां त्याची कड पोंचविल्याशिवाय आम्ही थांबणार नाहीं." राजाला एकदम पदच्युत करावा, किंवा कन्व्हेन्शनचा ठराव होईपर्यंत राजाधिकाराची तहकुबी फर्मावावी, हाच वाद संध्याकाळपर्यंत सभेंत चालू होता. रात्रीं १० वाजतां राजाला जवळच्या एका मठांत निजण्याला जागा दिली, व फिरून दुसरे दिवशीं सकाळीं त्याला लोकसभेकडे नेण्यांत आलें. शेवटीं हॉतेल दि व्हील या इमारतींत बंडवाल्यांचें मुख्य ठाणें होतें, तेथें त्यांच्याच स्वाधीन राजा व राणी यांना करण्यांत आलें ! राजाला प्रतिपक्षाच्या स्वाधीन करणें हा जिरॉंडीन लोकांचा पाडावच झाला म्हणावयाचा. कारण राजा प्रथम आपल्या स्वाधीन झाला आहे, तरी आतां त्याला हातीं ठेवून क्रांतीचें राजकारण खेळावयाचें अशी उमेद त्यांनीं धरली होती. पण ती फुकट गेली. डँटन याला विजयी पक्षाचा पुढारी नेमण्यांत आलें. त्याच्या हातीं न्यायखातें देण्यांत येऊन राजानें पूर्वी बडतर्फ केलेले मंत्री परत त्यांच्या जागेवर नेमण्यांत आले. यापुढें झोटिंगशाहीचे जे अवतार झाले त्यांतील पहिला अवतार डँटन हा होय. मिराबोसारखाच तो अप्रामाणिक; पण त्याच्यापेक्षां प्रचलित क्रांतीवर अधिक निष्ठा ठेवणारा तो होता. स्वभावानें तो उत्पाती असून लोकांनीं त्याचें नांव 'ज्वालामुखी' हें यथार्थपणें ठेविलें होतें ! पूर्वी ता. २० जून रोजीं झालेल्या दंग्याविरुद्ध बाहेरच्या प्रांतांतील लोकांनीं तक्रार केली होती. पण ता. १० ऑगस्टच्या दंग्याविरुद्ध कोणी बोलेना.

युद्धाच्या घडामोडी—याचें कारण मध्यंतरीं ड्यूक ऑफ ब्रन्सविकचा जाहीरनामा निघून परचक्राची भीति वाढली होती. ता. १९ ऑगस्ट रोजीं प्रशियन सैन्यानें सरहद्द ओलांडली. त्याच्या छावणींत कांहीं पळपुटे लोक असून सैन्याबरोबर ते पॅरिसमध्यें प्रवेश करणार होते. स्वारी

करणाऱ्या सैन्याची संख्या सुमारें सवा लाखपर्यंत वाढली. फ्रेडरिक दि ग्रेट याच्या हाताखालीं तयार झालेलें कांहीं सैन्य यांतच होतें. लोकसभेनें जमविलेलें सैन्य सुमारें ८०,००० इतकेंच होतें. लाफायत हा आपली सेनापतीची जागा सोडून निघून गेला; त्याचे जागीं डू मोरीज याची नेमणूक झाली. नव्या सैन्यांत अनुभविक सैन्यापेक्षां उत्साहि नागरिकांचीच भरती अधिक होती. मूळचें भांडें कच्चें पण प्रत्यक्ष युद्धाच्या भट्टींत तें लवकरच भाजून निघालें. स्वयंसैनिकांनीं आपल्या इच्छेप्रमाणें अधिकारी निवडून घेतले. नागरिक सैन्याला खूष ठेवण्याला केव्हांहि हेंच करावें लागतें. या फ्रेंच सैन्यांतील पायदळ व घोडदळ यापेक्षां तोफखानाच अधिक खंबीर होता. सैन्याची भरती उत्साहामुळें सहा आठवड्यांत होऊं शकली. ता. २० ऑगस्ट रोजीं जर्मन सैन्यानें लँग्वी हें ठाणें घेतलें. पराभव पावलेले फ्रेंच लोक आपण वश करून घेऊं अशी जर्मन सैन्यांतील पळपुट्या फ्रेंच लोकांना आशा वाटत होती, पण ती फुकट गेली. ता. २ सप्टेंबर रोजीं शत्रुसैन्यानें 'व्हर्डून' हें ठाणें घेतलें. हळूहळू या सैन्याची आघाडी इतकी जवळ आली कीं, नजीकच्या एका डोंगरावरून खालीं मैदानावर पसरलेलें पॅरिस शहर तिला अंधुकपणें दिसूं लागलें.

धरपकडीचें सत्र—लोकसभेंत गडबड झाली तिचा एक परिणाम असा झाला कीं, फितुरी यापुढें तरी बंद व्हावी म्हणून राज्यक्रांतीच्या शत्रूंना म्हणजे उरल्यासुरल्या वरिष्ठ वर्गांना दहशत घालण्याकरितां धरपकडी, चौकशा व शिक्षा यांचें सत्र ता. १७ ऑगस्ट रोजीं लोकसभेनें आरंभिलें. ज्याचा संशय येईल त्याला तर कैद करावाच, पण त्याच्या आप्तसंबंधी लोकांनाहि कैद करावें आणि पळपुट्या लोकांचीं घरें स्वाधीन करून घेऊन त्यांतच त्यांच्या कुटुंबीयांना कैदेंत ठेवावें असा हुकूम झाला. वस्तुतः लोकसभेच्या हातून जॅकोबिन हा या गोष्टी करवून घेत होता.

जिरॉंडिन-जॅकोबिन या दोन सत्तांचें एकीकरण व्हावें म्हणून डँटनची खटपट सुरू होती. रणांगणावर झालेल्या पराभवाला देशांतील बेइमान लोकांची कत्तल एवढें तरी उत्तर आपण द्यावें, असें जॅकोबिन क्लब आणि कॉम्यून्स यांनीं ठरविलें होतें. डँटन याला स्वतःला निरपराधी लोकांचे खून पसंत असोत वा नसोत, त्यानें या खुनांना अप्रत्यक्ष मदत केली. ती अशी

कीं, त्यानें स्वयंसेवकांची सैन्यांत भरती करण्याकरितां अस्सल देशभक्त व संभावित लोक शँांदिमार येथें बोलाविले. आणि वर कैद केलेल्या किंवा तुरुंगांत ठेवलेल्या लोकांना शहरांतील मवाली, बदमाष, जहाल लोकांच्या स्वाधीन केलें.

तीन दिवसांत सोळाशें मारले—ता. २ सप्टेंबर रोजीं इकडे व्हर्डून शत्रूच्या हातीं लागलें, तों इकडे पॅरिसमध्यें निवडणुकीची धामधूम सुरू होती. या निवडणुकींत साध्या जहालांचा पराभव करून इरसाल जहाल निवडून आणावे असा प्रयत्न सुरू होता. या चार दोन दिवसांत भीति, उत्साह, क्रूरपणा व कामुकता या सर्वांना जसा कांहीं ऊत आला होता ! वस्तुतः खुनाचें यज्ञकंकण हातीं बांधलेले आणि रक्तपाताची हौस पुरवून घेणारे असे इसम एकंदर शें-दोनशेंच असतील. परंतु त्यांना प्रतिबंध करण्याला कोणीच पुढें येत नसल्या-मुळें त्यांनीं लोकसभा, तिचें कार्यकारी मंडळ व एकंदर जनता यांना आपल्या रुद्रावतारानें भिववून सोडलें होतें. चौकशीचा फार्स करून मारलेले व चौकशी न करतांहि मारलेले अशांची संख्या त्या दोन तीन दिवसांत सोळाशें-वर गेली ! आणि हें सर्व लोकसंरक्षणाच्या नांवानें चालू होतें ! या कत्तली-कडे लोकसभेनें दुर्लक्ष केलें. शांतता प्रस्थापित करण्याकरितां सभेनें एक मंडळ नेमिलें, पण त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. कोणाची कोणाला दाद लागेना आणि लागली तरी कोणी घेईना. अत्याचार होतात असें कोणीं म्हटलें तर त्याला उत्तर इतकेंच मिळे कीं, "अत्याचार न होतील तर काय होईल ? दोन वर्षें लोकांना जें दुःख सोसावें लागलें त्याचें हें फळ होय. शहाण्या माणसानें आपली दृष्टि दुसरीकडे वळवावी हाच उत्तम उपाय." खुनांना 'अंतिम न्याय' असें प्रतिष्ठित नांव मिळालें. सगळेच जहाल खरे. पण त्यांतले नुसते जहाल कोण आणि अत्याचारी जहाल कोण, याची निवड या वेळीं झाली.

वॉमी येथें पहिला जय—जनतेच्या अंगावर दोन मोठीं ओझीं पडलेलीं होतीं. पहिलें ओझें उध्वस्त झालेल्या नव्या राज्यघटनेचें; दुसरें ओझें, अशा कत्तली होत असतां त्या थांबविण्याला आपण असमर्थ आहों, या दुबळ्या व दोषी जाणिवेचें. ता. १९ सप्टेंबर रोजीं आरगॉनच्या खिंडीपर्यंत शत्रुसैन्य आल्याची बातमी पसरली. ता. २० रोजीं जुनी लोकसभा

बरखास्त होऊन लोक नव्या लोकसभेची वाट पाहूं लागले. येणार ही वास्तविक खरी लोकसभाच नव्हती. कारण पूर्वीची राज्यघटना आतां शिल्लक नव्हती. लोकसभेच्या नांवानें जे चार शिरजोर लोक अधिकार चालवीत, तीच लोकसभा म्हणावयाची असें होऊन बसलें होतें. आरगॉनची खिंड ही मोठी महत्त्वाची जागा होती. येथपर्यंत प्रशियन सैन्य येऊन पोहोंचलें. पण यापुढें तीन अकल्पित गोष्टी त्याच्या अनुभवाला आल्या. एक ही कीं, पॅरिसमध्यें एवढें अराजक माजलें असतां सैन्याची भरती होण्याला खळ पडत नाहीं. दुसरी अशी कीं, "तुम्ही फरान्समध्यें शिरण्याचा अवकाश कीं राज्यक्रांतीला कंटाळलेले लोक तुमचें ठिकठिकाणीं स्वागत करतील व तुमच्या सैन्यालाहि येऊन मिळतील" असें जें पळपुट्या लोकांनीं भासविलें होतें, तें सर्व खोटें ठरलें. तिसरी गोष्ट अशी कीं, या युद्धाच्या मिषानें ऑस्ट्रियन बादशाहा बेल्जियममधील किल्ल्यांना वेढे देऊन ते हस्तगत करीत होता व हें झालें म्हणजे आपोआपच ऑस्ट्रियाचा राज्यविस्तार वाढणार, अशी शंका प्रशियाला येऊं लागली होती. फरेंच सेनापति केलरमॉन यानें या संधींत पॅरिस शहर व प्रशियन सैन्य यांच्या दरम्यान उंच जागेवर आपलें ठाणें बसविलें. धुकें पडल्यामुळें त्याची ही हालचाल प्रशियन सेनापतीला दिसली नाहीं. धुकें वितळल्यावर उभयपक्षीं तोफांची मारामारी सुरू झाली. फरेंच सैन्य उत्साहानें लढत होतें, व हा अकल्पित उत्साह पाहूनच प्रशियन सैन्य गांगरून गेलें होतें. शेवटीं ड्यूक ऑफ ब्रन्सविक याच्या सूचनेवरून प्रशियन सैन्यानें माघार घेतली. अशा रीतीनें फरेंच सैन्याला पहिला जय मिळाला. याला वॉमीची लढाई असें म्हणतात. फरेंच सैन्यानें यापुढें कित्येक वर्षें युद्धांत मोठे लढवय्ये म्हणून कीर्ति मिळविली, तिला येथूनच प्रारंभ झाला

प्रकरण सोळावें

लुई राजाचा वध

कन्व्हेन्शनची निवडणूक—ता. ५ ते २० सप्टेंबर (१७९२) पर्यंत नॅशनल कन्व्हेन्शनच्या निवडणुकी झाल्या. त्यांतील खऱ्या चुरशीच्या खुद्द पॅरिस शहरांत झाल्या. त्यांत ब्रिसो, कंडॉरसेट, पेमियन वगैरे जुने जहाल पुढारी पराभूत होऊन डँटन, रोबेस्पिअर, मारा वगैरे जहालांचे अर्क निवडून आले. मादम रोलाँ व तिचा नवरा हे निवडून आले; पण त्यांतल्या त्यांत कमी जहाल म्हणून मोठ्या कष्टानें बाहेर परगणेनिहाय निवडणुकी झाल्या, तेथें कोणत्याच तत्त्वावर निवडणुकी झाल्या नाहींत. स्थानिक महत्त्वामुळें पुष्कळसे प्रतिनिधी निवडले गेले. तरी पण राजपक्षापेक्षां नव्या घटनेचे म्हणजे राज्यक्रांतीचेच अभिमानी त्यांत अधिक होते. नव्या लोकसभेंत घटनासमितींतील कल्पनांचा सुकाळ दिसत नव्हता. केवळ विद्यमान परिस्थितीला जें घडेल तें खरें, असें म्हणणारेच पुष्कळ होते.

पॅरिसचा हेवा—साडेसातशें लोकांपैकीं दोन अडीचशेंच सभेला हजर राहात. धर्माधिकारी मंडळ आणि राष्ट्रीय सरकार यांचे संबंध मोठे वादग्रस्त असत; पण त्यांकडे या नव्या सभेनें फारसें लक्ष दिलें नाहीं. परराष्ट्रीय धोरण असें फारसें नव्या लोकसभेच्या डोक्यांत नव्हतेंच. समतेच्या नांवाखालीं सर्व वर्ग एकाच दर्जाला आणून ठेवण्यावरहि नव्या सभेचा फारसा कटाक्ष नव्हता. मात्र एक गोष्ट नव्या सभेंत विशेष दिसली ती ही कीं, एकटें पॅरिस शहर एकंदरीनें आपणाला डोईजड होऊन बसतें या गोष्टीचा नव्या सभेला मोठा राग आला होता. यामुळें हतवैभव अशा जिरॉन्डिन पक्षाच्या पुढाऱ्यांना नवी लोकसभा मधून मधून पाठिंबा देई. उलट पॅरिसच्या पुढाऱ्यांचें म्हणणें असें कीं, " राज्यक्रांति मूळ पॅरिसनें सुरू केली. त्यानें पुढाकार घेतला नसता तर राज्यक्रांति होतीच ना. म्हणून पॅरिसकडे पुढारीपण व लोकसंरक्षणसमितीचें चालकत्व राहावें हें स्वाभाविक होय." लोकसभेंत जिरॉन्डिन पक्षाची संख्या सुमारें दीडशें असावी, पण त्यांतले पुष्कळ गैरहजर असत. शिवाय त्यांच्यांत एकमत होत नसे. या पक्षांतील लोक बुद्धिमान् विद्वान् म्हणूनच त्यांची ही अशी स्थिति होई !

जॅकोबिन पक्षाची चिंता—जॅकोबिन पक्षाला विद्वत्ता, शहाणपण यांची गरज वाटत नव्हती. रिपब्लिक हें साध्य आणि अत्याचार हें साधन या दोन गोष्टींतच त्यांचें सगळें तत्त्वज्ञान परिसमाप्त झालेलें होतें. नव्यापैकीं बरेच प्रतिनिधी खरोखर मनांतून जहाल नव्हते. पण झाली एवढी क्रांति जमेस धरून त्यांना पुढील कार्यक्रमांत दोन प्रकारची भीति वाटे. क्रांतीविरुद्ध प्रतिक्रांति होऊन पदरांत पडलें तें सर्व नाहीसें होईल, ही एक; आणि दुसरी भीति अशी कीं, याहून मोठी सामाजिक क्रांति होऊन आहे तेंहि हातचें जाईल. दुसऱ्याचें लुबाडून घेतलेलें असलें म्हणजे मग आहे ती स्थिति कायम राहावी असें स्वार्थी मनुष्याला वाटतें. पण मध्यमांनीं वरिष्ठांना लुबाडून त्यांची मिळकत आणि हक्क ज्या न्यायानें काढून घेतले तोच न्याय मागाहून कनिष्ठ वर्गाचे लोक मध्यमांना लागू करूं लागले, म्हणजे मग डोळे उघडतात. पण कनिष्ठांत देखील साधारण गरीब, बरेचसे गरीब, फारच गरीब आणि कमालीचे गरीब अशा चार प्रति असतातच. आणि वरच्या दोन वर्गांच्या हातून काढून घेतलेली संपत्ति कनिष्ठ म्हणविणाऱ्या वर्गापर्यंत आली म्हणजे फिरून कनिष्ठांत व गरिबांतहि पहिल्यासारखेंच भांडण उपस्थित होतें.

पक्षभेद नव्हे तर पक्षद्वेष—उजवेकडील जिरॉन्डिन लोकांच्या अगदीं विरुद्ध असणाऱ्या डाव्या जहाल पक्षाला 'पर्वत' हें टोपण नांव मिळालें होतें, याचें कारण त्याचे पुढारी डाव्या बाजूकडील सर्वांत उंच जागांवर बसत. या पर्वत पक्षांत डँटन, डिमॉलिन, फेबर, कॅनील, सेकिलिज, रोबेस्पिअर, सेंट जस्ट, मारा वगैरे लोक होते. फिरून यांतील प्रत्येकाचा एक एक लहानसा गट होता. दोन मोठ्या पक्षांच्या दरम्यान जो पक्ष बसे त्यास 'मैदान' किंवा दलदल असेंहि म्हणत. 'दलदल' म्हणण्याचें कारण असें कीं, विश्वासानें त्यांच्यावर आधार घेतला तर ते तो आधार टिकवितील किंवा बुडवितील याचा नेम नसे! पूर्वीच्या लोकसभेंतहि हे तीन पक्ष एकमेकांशीं भांडत. तीं भांडणें म्हणजे एकाद्या क्रीडांगणावरील भांडणें, इतकेंच वाटे. पण या नव्या कन्व्हेन्शन सभेमध्यें असणारे हे तीन पक्ष जुन्या काळीं रोम शहराच्या भयंकर क्रीडांगणावर येऊन बसलेले, मारूं किंवा मरूं अशा निश्चयानें एकमेकांकडे रोखून पाहणारे, पंचहत्यारी ग्लॅडिएटर्स म्हणजे जेठी किंवा मल्ल असेच वाटत. या सभागृहांत प्रवेश

करणाऱ्यानें मरणाच्या तयारीनें यावयाचें अशीच समजूत होती. आपल्या पायाखालीं ज्वालामुखी पेटला आहे; मधून मधून धक्के बसत आहेत; आगीच्या ज्वाळा, वितळलेल्या लोखंडाचा रस आणि लाल रंग चढलेली राख हीं वर येऊं लागलीं आहेत. असें पाहिल्यावर मनष्यानें देहभान विसरून जावें आणि आधीं प्रतिपक्षी मारावा मग आपण जगलों वा न जगलों पाहतां येईल, अशा भावनेनें त्यानें रानटी पशूसारखें क्रूर बनावें यांत काय आश्चर्य ?

ता. २१ सप्टेंबर रोजीं "राज्यघटनेंतून राज्यपद यापुढें काढून टाकलें" असा कन्व्हेन्शननें जाहीरनामा काढला. बाहेर परगण्यांतून या जाहीरनाम्याला मिळावा तसा उत्साहाचा जाब मिळाला नाहीं. हें झाल्यावर पहिला हल्ला पतिपत्नी रोलँ यांनीं डँटनवर केला. उलट त्या पतिपत्नींचीं गृहछिद्रें बाहेर काढून अब्रू मलीन करणारे लोक प्रतिपक्षांतहि कमी नव्हते. पॅरिस शहर हा फरान्सच्या ८३ विभागांपैकीं फक्त एक विभाग असें असतां या एकटचानें इतर सर्वांवर शिरजोरी करावी हें सोसून घेणें लाजिरवाणें आहे, अशी हाकाटी बाहेर गांवांहून आलेल्या कांहीं प्रतिनिधींनीं केली. पण जहालांतील अस्सल पुढारी पॅरिस शहरानेंच निवडून दिलेले होते. त्याप्रमाणें भांडणाचे आणखी वरेच मुद्दे होते ; ते सर्व सांगत बसणें कंटाळवाणें होईल. या सार्वजनिक बाबींच्या मुद्द्यांत व्यक्तिविषयक द्वेषबुद्धीची भर पुष्कळ पडली होती. यामुळें मनुष्यमात्र नीतिदृष्टचा जितक्या बदमाषी करूं शकेल त्या सर्वांचे आरोप भर सभेंत एकमेकांवर उघडपणें केले जात ! बंदुकींतले छरे एकाच बारांतून उडालेले पण पांच पंचविसांना लागणारे असतात, त्याप्रमाणें एकच आरोप पण तो अनेकांची अब्रू घेणारा ठरे.

दुहेरी पेंच—हळूहळू पर्वत पक्षाचें बळ वाढूं लागलें. हें बळ कायम ठेवण्याचें एक साधन परराष्ट्रीय युद्ध हें होय हें ध्यानांत धरून या पक्षानें बेल्जियमवर स्वारी करण्याचा बेत केला. आस्ट्रिया व प्रशिया यांत फूट पाडण्याकरितां ऑस्ट्रियानें जिंकलेल्यापैकीं कांहीं प्रांत तुम्हाला देऊं अशी लालूच त्यानें प्रशियाला दाखविली. पण प्रशिया जागेवर पाय धरीना. फरेंच सैन्य अनेक ठिकाणीं विजयी होऊन चढाई करूं लागलें. युरोपांतील कांहीं दुबळचा देशांना रिपब्लिकच्या सैन्याची भीति वाटूं लागली. पूर्वीं ता. २२ मे १७९० या दिवशीं लोकसभेनें असें जाहीर केलें होतें कीं, " पर-

राष्ट्रीय राजकारणांत फरान्सचें धोरण केवळ आत्मसंरक्षणाचें राहील, अतिक्रमणाचें राहणार नाहीं." पण आळश्यावर गंगा लोटावी त्याप्रमाणें अंगावर येऊन पडलेल्या या युद्धांत, फरेंच सैन्याला अनपेक्षित रीतीनें जया मिळाले व मुलूखहि मिळाला. तेव्हां आतां बोलल्याप्रमाणेंच करावें किंवा कांहींतरी निमित्त काढून ढाल फिरवावी हा वाद सभेंत सुरू झाला. "बोलल्या-प्रमाणें करण्यांत प्रामाणिकपणाची कीर्ति मिळेल, उलट धोरण बदललें तर वेळ अशी आहे कीं, रिपब्लिकला परदेशांत मान्यता मिळून लौकिक वाढेल, लष्करी वैभव प्राप्त होईल!" पण असें करण्यांत अकस्मात् वेताळाच्या झोटिंगाचा अवतार होऊन एकादा सीझर, एकादा क्रॉमवेल वरचढ होऊन, त्यानें सर्व सत्ता हातीं घेऊन रिपब्लिकच मोडलें तर काय करा, असा दुहेरी पेंच पडला.

डू मोरीज—सेनापति डू मोरीज हा रणांगणावरून पॅरिसला आला. विजयश्रीनें त्याला सहजच नेहमींहून अधिक तेज व बळ चढलें होतें. जिरॉंडिन पक्षानें त्याची बाजू उचलून धरण्याचें ठरविलें. मादम रोलॉं व तिच्या पुढचांतील इतर जहांबाज स्त्रिया यांच्याशीं त्यानें तह केला. त्यांचीं संमेलनें, मेजवान्या होऊं लागल्या, पर्वत-पक्षाला याची मोठी भीति वाटली. डू मोरीज हा बेइमान ठरणार असें त्यांना वाटूं लागलें. लोकसभेनें दिलेल्या लष्करी अधिकाराचा उपयोग करून ता. ६ नोव्हेंबर रोजीं त्यानें ऑस्ट्रियन सैन्यावर मोठा जय मिळविला. ता. १५ रोजीं त्यानें ब्रुसेल्स शहरांत प्रवेश केला; व लगेच लीज अँटवर्प येथपर्यंत जाऊन, म्हणजे सर्व बेल्जियम पादाक्रांत करून, ऑस्ट्रियन सैन्याला हांकून देऊन, बेल्जियमनें स्वातंत्र्य पुकारावें व फरेंच रिपब्लिकशीं स्नेहाचा तह करावा असें कारस्थान रचलें. त्यानंतर हॉलंड देशहि जिंकून खालसा करावा अशी कल्पना निघाली. पर्वत पक्ष युद्धाला उत्तेजन देत होता. आणि जिरॉंडिन पक्ष युद्धाचें धोरण ठरवीत होता. "युद्ध सुरू असतां देशांत मतस्वातंत्र्य असूं नये," अशा सबबीवर राष्ट्र-संरक्षक कमिटी नेमण्याचा ठराव झाला, आणि पुढाकार घेणाऱ्या जिरॉंडिन पक्षाच्या हातांत तिचें चालकत्व गेलें. पण हें सहन न होऊन रोबेस्पिअर व त्याचे अनुयायी यांनीं

या पक्षांत फूट पाडण्याकरितां राजा लुई याची चौकशी करावी असा नवाच बूट काढला !

राजाच्या चौकशीचा वाद—जिरँाडिन पक्षाचें म्हणणें, राजाची रीतसर चौकशी करावी, असें होतें. पण पर्वत-पक्ष म्हणे कीं, "चौकशी कसची करावयाची ? राजाचा गुन्हा शाबीत होण्याची आणखी बाकी ती काय राहिली आहे ? कन्व्हेन्शन सभा हें स्वतःच काय न्यायकोर्ट नव्हे ? राष्ट्रीय सरकाराला राष्ट्ररक्षणाकरितां काय वाटेल तें करण्याचा अधिकार असतो. ज्यूलिअस सीझर हा झोटिंग नसून त्यानें रोमन रिपब्लिकच्या मुळाला हात घातला, तेव्हां रोमन सेनेटनें त्याची कधीं चौकशी केली ? ब्रूटससारख्या निरपवाद देशभक्तांनीं भर सभेंत सीझरच्या अंगावर खंजीर चालवून त्याला ठार केलाच कीं नाहीं ? " पण " चौकशीशिवाय राजाला शिक्षा करणें हेंच-सें काय, चौकशी करूनहि शिक्षा करणें, हें बेकायदेशीर होतें. कारण १७९१ च्या राज्यघटनेप्रमाणें राजा हा आपल्या कृत्यांबद्दल जबावदार ठरतच नव्हता, " असें नेमस्त पक्ष म्हणे. राजानें पाहिलें कीं, "आपण न्यायासनापुढें उभें राहात नाहीं असें म्हटल्यानें गोष्ट निकराला येणार; उलट आपण न्यायाच्या तत्त्वाला मान देतों असें दिसून आलें तर लोकमत अनुकूल होऊन कडक शिक्षा तरी होणार नाहीं. "

न्यायासनापुढें राजा—न्यायासनाची मांडणी होऊन त्यापुढें हजर राहण्या-विषयीं राजाला रीतसर बोलावणें करण्यांत आलें. दोषारोपांचीं कलमें तिसाहून अधिक होतीं. न्यायसभेचा अध्यक्ष बारे हा होता. न्याया-सनापुढें राजानें आपली वागणूक साधी, गंभीर आणि राजाच्या जागेला शोभेल अशीच ठेविली होती. आरामखुर्चीवर बसल्या बसल्या त्यानें प्रत्येक प्रश्नाचें उत्तर सफाईनें दिलें. तो म्हणाला " दोषारोपांतील हकीकत सर्व खरी नाहीं, कांहीं खरी असली तरी तिजवरून दोषारोप शाबीत होत नाहीं, आणि दोन वर्षांपूर्वी जी राज्यघटना लोकसभेनें मजवर लादली, तिच्याप्रमाणेंहि मला गुन्हेगाराप्रमाणें वागवितां येत नाहीं. " जिरँाडिन पक्षानें राजाकरितां वकील देण्याची परवानगी मिळविली. एक दोन वकिलांनीं राजाचें वकीलपत्र आपण स्वीकारीत नाहीं असें सांगितलें. शेवटीं एक म्हातारा वकील मालेशर्ब व एक तरुण वकील डीज, अशा दोघांनीं वकील-

पत्र घेतलें. तरुण वकिलानें आपलें काम मोठ्या कुशलतेनें केलें. तें इतकें कीं, पर्वत-पक्षाला निकालाची धास्ती वाटून न्यायमूर्तींना असा इषारा अप्रत्यक्ष रीत्या द्यावा लागला कीं, "आपण न्यायासनावर आहां, तरी पण आधीं देशभक्त मुत्सद्दी आहां, व नंतरच न्यायाधीश आहां, हें लक्षांत ठेवा!"

चौकशीचा फार्स—चौकशी चालू असतां जो तो आपल्या जिवाच्या काळजींत होता. मादम रोलँ हिनें असें लिहून ठेविलें आहे कीं, "या दिवसांत कोणीहि सभासद कमरेला हत्यार लाविल्याशिवाय बाहेर पडत नाहीं. पुष्कळ सभासद खासगी जागेंत न निजतां, रात्रीं एकाद्या हॉटेलांत जाऊन निजत." रिपब्लिकच्या अंमलांतील स्वातंत्र्य या दिवसांत या नमुन्याचें होतें! चौकशीचें काम चालू असतां गॅलऱ्यांतून प्रेक्षक बसत ते न्याया-धिशांना भिववीत!

राजा दोषी कीं निर्दोषी या प्रश्नाला अस्तिपक्षीं उत्तर देण्यांत आलें. नंतर या निकालावर त्याला राष्ट्राकडे अपील करतां येतें कीं नाहीं असा प्रश्न निघाला. त्यावर सरन्यायाधिशानें असें सांगितलें कीं, "या अपीलामुळें एका बाजूला पॅरिसचें लोकमत व दुसऱ्या बाजूला जनतेचें लोकमत असा लढा उत्पन्न होऊन यादवी युद्ध जुंपेल." शेवटीं ४२४ विरुद्ध २८३ इतक्या मतांनीं न्यायकोर्टाचा निकाल हाच अखेरचा समजावा, जनतेकडे अपील करूं देऊं नये, असा निर्णय झाला. ता. १६ जानेवारी रोजीं शिक्षेचा प्रश्न मताकरितां घालण्यांत आला. एकएका प्रतिनिधीनें उठून वक्त्याच्या तक्तावर चढून आपला निर्णय मोठ्यानें सांगावा असें ठरलें. यामुळें शेकडों सभासदांचीं मतें एकामागून एक जाहीर होण्याला सुमारें चोवीस तास लागले. ता. १७ रोजीं सकाळीं १० वाजतां बहुमत मोजलें तें देहांत शिक्षेला अनुकूल दिसूं लागलें. रात्रीं ८ वाजतां असें जाहीर करण्यांत आलें कीं, ३८७ लोकांनीं देहांत शिक्षा फर्माविली. आणि प्रतिकूल मतें, किंवा कांहीं अटी घालून देहांत शिक्षा द्यावी अशीं मतें ३३४ पडलीं. ता. १८ रोजीं जिरौंडिन पक्षानें शिक्षेच्या माफीचा प्रश्न पुन्हां उपस्थित केला. तो नियमबाह्य ठरवावा अशी रोबेस्पिअर पक्षानें मागणी केली. त्याप्रमाणें "माफीची सूचना विचारांत न घेतांच आणखी तीन दिवसांनीं तुमच्यावर देहांत शिक्षा बजा-विण्यांत येईल." अशी नोटीस राजाला देण्यांत आली!

मृत्यु न म्हणे हा भूपति—ता. २१ जानेवारी (१७९३) रोजीं ही शिक्षा अंमलांत आणिली गेली. बंडखोरीला प्रवृत्त झालेल्या पॅरिसच्या जनतेला देखील राजाला जिवें मारणार या गोष्टीचें मनांतून इतकें चमत्कारिक वाटलें कीं, रात्रीच्या वेळीं पाखरें झाडांवर शब्द न करितां बसतात त्याप्रमाणें, त्या दिवशीं सर्व पॅरिसमध्यें हलक्या आवाजानें केलेल्या कुजबुजीशिवाय मनुष्याचा शब्द उमटत नव्हता! शत्रूनें वेढा दिलेल्या शहरासारखी पॅरिसची स्थिति झाली होती. सकाळीं हिरव्या रंगाचा एक मोठा रथ राजवाड्यांतून आणून त्यांत राजाला बसविलें. आणि सभोंवतीं बंदोबस्ता-करितां सैन्याची एक तुकडी ठेवून पंधराव्या लुई राजाच्या वाड्याच्या अंग-णांत सोळाव्या लुईला नेण्यांत आलें. मध्यभागीं पंधराव्या लुईचा पुतळा होता. त्याच्या शेजारीं लांकडी तक्तावर राजा गंभीरपणें चढला. त्यानें तोंडावर कोणताहि विकार दिसूं दिला नाहीं. कांहीं सहृदय लोकांना असें वाटलें कीं, दैव हें मोठें आडमुठें असतें असें म्हणतात तें खरेंच आहे! फ्रान्सच्या एकंदर राजांमध्यें अत्यंत वाईट असा राजा झाला असेल तर हा पंधरावा लुई; त्याचा लोकांनीं पुतळा उभारला! आणि त्याच्याच मागून गादीवर आलेला सोळावा लुई हा शंभर पटीनें चांगला असें असतां त्या पुतळ्या-शेजारीं लोक याचा शिरच्छेद करणार! पण हें दैवदुर्विलसित शांत मनानें सोसणारा हा सोळावा लुई सिंहासनावर बसण्यापेक्षां वधस्तंभाच्या तक्तावर ताठ उभा राहिलेलाच अधिक शोभतो नव्हे का!

धीरोदात्त राजाचा निर्घृण वध—यापुढील हकीकत राजाच्या मानेवर कुऱ्हाड घालणाऱ्या सॅम्सन नांवाच्या वतनदार मारेकऱ्यानें आपल्या हातानें लिहून ठेवलेली आढळली आहे. ती अशी—" राजाच्या अंगावरचा कोट मी काढूं लागलों, 'तेव्हां, थांब तूं कशाला तसदी घेतोस, हा पहा मीच तो काढतों,' असें म्हणून त्यानें तो काढलाहि. फांशीच्या नियमाप्रमाणें एकजण त्याचे हात बांधूं लागला तेव्हां राजानें होऊन ते पुढें केले! फक्त इतकेंच म्हणाला कीं, 'हात बांधण्याचें काय कारण? मी मुळींच हलणार देखील नाहीं.' तक्तावर उभें राहून लोकांना उद्देशून कांहीं बोलावें असें वाटून राजा दोन पावलें पुढें सरला; पण तें न खपून शिपायांनीं त्याला मागें सारलें! नंतर वधस्तंभाशीं त्याला बांधल्यावर मात्र तो मोठ्यानें ओरडून म्हणाला,

"सर्व लोक हो! ऐका. मी अगदीं निरपराध असा मारला जात आहें. पण माझा बळी घेऊन फ्रेंच लोकांचें कल्याण होणार असेल तर त्यालाहि मी राजी आहें!" शेवटीं मारेकऱ्याचा हात किंचित् ढिला पाहून, शिपायांनीं बरोबर आणलेले ढोल वाजविण्यास सुरुवात केली. मानेवर कुऱ्हाड पडतांना राजा ओरडला असला तरी त्याचें तें ओरडणें ढोलांच्या आवाजांत ऐकूं गेलें नाहीं. राजाची धर्मनिष्ठा महशूर होती. यामुळें त्याला हें मानसिक बल धर्मानेंच दिलें असें लोकांना वाटलें. राजाचें डोकें तुटून खालीं पडतांना 'फ्रेंच राष्ट्राचा जयजयकार' असें कांहीं थोडे लोक ओरडले. पण तेथें जमलेला प्रचंड लोकसमुदाय उदासीनपणानें खालीं मान घालून जमिनीकडे पाहात होता.

राजाच्या रक्ताबरोबर अनेक नागरिकांच्या अश्रूंनींहि जमीन भिजली असेल. आणि यापुढें घडलेले वृत्तांत वाचले म्हणजे तर असें वाटतें कीं, "या वेळीं लीलाप्रिय असें दैव अदृश्य रूपानें त्या नृपांगणांत त्या वेळीं वावरत असून, वध होणाऱ्या राजाकडील आपली दृष्टि काढून राजाला मारविणाऱ्या लोकसभेंतील मारेकरीवजा सभासदांकडेच त्यानें ती रोखली असावी!" यापुढें लोकसभेंत होणाऱ्या सर्व अटीतटीच्या वादविवादाच्या प्रसंगीं वध-स्तंभाचें भूत हवेंत फिरत राहिलें असावें. आणि खरोखरच या दिवसा-पासून, नेपोलियन बोनापार्ट हा बादशहा होऊन झोटिंग बनून सर्व राजसत्ता हातीं घेऊन फ्रेंच जनतेला गुरांसारखी वळवूं लागेपर्यंत, स्वस्थतेचा किंवा शांतपणाचा असा एकहि दिवस लोकसभेला लाभला नाहीं!

अंधेरांत चालणारे लोक भीतीमुळें एकमेकांचे हात धरून चालतात, त्याप्रमाणें लोकसभेंतील राजाच्या मारेकऱ्यांना, शक्य तितकें एकमतानें वागावें, आपसांत फूट होऊं देऊं नये, अशी गरज वाटूं लागली. पण एकमत होण्याला परस्पर मिळतीं अशीं कांहीं निवडक मनेंच प्रथम एकत्रित व्हावीं लागतात. पण पुढें लवकरच या थोड्यांतून कोणी एकादा आपलेंच डोकें वर काढतो आणि इतर सर्वांचीं मनें गुलाम बनवून स्वतःच झोटिंग बनतो! "आपण आपल्या देशांत केलेलें हें घोर कृत्य संपादलें जावें, जगाला पटावें, याला उत्तम उपाय म्हटला म्हणजे आपण केलें तेंच चांगलें म्हणून जगाला शिकवावें" असें रिपब्लिकन फरान्सला वाटूं लागलें. यामुळें फरान्सचा

पुढील इतिहास त्या वळणावर गेला. पण खरें पाहतां राजकीय अशा राज्यक्रांतीच्या मूळच्या हेतूंत रिपब्लिक, राजवध, किंवा परराष्ट्रांवरील अतिक्रमण यांपैकीं कांहींच बसत नव्हतें !

प्रकरण सतरावें

कन्व्हेन्शनची कामगिरी

राजवधाचा भयानक पडसाद—राजाच्या वधानंतर पर्वत-पक्षानें आपला मोर्चा सभेंतील शत्रूंकडे वळविला. आणि ज्यांनीं राजाला देहांत शिक्षा देण्याला अनुकूल मत दिलें त्यांपैकींच कांहीं निवडक लोकांना देशद्रोही ठरविण्याचा बेत केला. निमित्त असें केलें कीं, यांनीं जरी या शिक्षेला अनुकूल मत दिलें असलें तरी त्या शिक्षेविरुद्ध जनतेकडे अपील करण्याच्या ठरावालाहि त्यांनीं अनुकूल मत दिलें ! इतकी पुढें मजल गेल्यावर, मुळांतच त्या शिक्षेला ज्यांनीं प्रतिकूल मत दिलें ते लोक शत्रु ठरावे हें काय सांगायला पाहिजे ? म्हणून अशा लोकांना राज्यघटनासमिती व देशसंरक्षक मंडळ यांतून खड्यासारखें निवडून काढून टाकण्याचा प्रयत्न पर्वत-पक्षाच्या पुढाऱ्यांनीं आरंभिला. युरोपांत या वधाचा प्रतिध्वनि भयप्रद रीतीनें उमटला. अनेक देशांतून राजवधाचा तीव्र निषेध करण्यांत आला. फरेंच सैन्य बेल्जियममधून अँटवर्पच्या बंदराकडे येत आहे असें पाहून इंग्लंड तर कावरेंबावरेंच झालें. डँटन यानें असें जाहीर केलें कीं, फरान्सची स्वाभाविक सरहद्द आज दिसते ती खरी नसून, पश्चिमेस महासागर, पूर्वेस ऱ्हाईन नदी व दक्षिणेस आल्पस् पर्वत येथवर ती विस्तृत आहे. याचा अर्थ असा कीं, स्वित्झर्लंड, ऑस्ट्रिया, इटाली, स्पेन, पोर्च्युगाल आणि बेल्जियम व हॉलंड या देशांवर अतिक्रमण करण्याचा फरान्सला हक्क आहे ! त्याप्रमाणें सेनापति डू मोरीज याला हॉलंडवर स्वारी करण्याचा हुकूमहि झाला. हें पाहतांच

युरोपियन राष्ट्रांनीं सहविचार व संघटना सुरू केली. त्यांनीं इंग्लंडला अँट्वर्प बंदर देऊं केलें. कारण इंग्लंडवर स्वारी करण्याला तें एक मोठें नाकें होतें. उलट इंग्लंडनें सैन्य वाढविण्याकरितां इतर राष्ट्रांना पैशाची मदत देण्याचें कबूल केलें. निरनिराळ्या युरोपियन राष्ट्रांच्या मनांत या घोर राजवधाबद्दल फरान्सला अद्दल घडविण्याच्या सात्त्विक भावनेपासून, फरान्सचे तुकडे करून तें घशांत घालण्याच्या स्वार्थी तासम वृत्तीपर्यंत अनेक निरनिराळे हेतु होते.

सत्तेची लालसा—इकडे नेमस्त व अर्धजहाल पक्षांत चलबिचल होऊन, त्यांतली एक एक जागा पर्वत-पक्ष आपल्या पायाखालीं घालूं लागला. डँटन यानें दोन्ही पक्षांची तोंडमिळवणी करण्याचा प्रयत्न केला. कारण सैन्य वाढविणें, युद्धाकरितां दारूगोळा व तोफा तयार करणें, व खर्चाकरितां पैका जमविणें या गोष्टी लोकसभेंत एकमत असल्याशिवाय होणार नाहींत हें त्याला माहीत होतें. उलट रोबेस्पिअर प्रभृतींचा प्रयत्न एक चौकशी-कमिटी नेमून सभेंतील बेइमान वाटणाऱ्या लोकांना शिक्षा करून सूड कसा घेतां येईल याविषयीं चालू होता.

डू मोरीज याचा एका लढाईंत पराभव झाला त्याचें निमित्त करून रोबे-स्पिअरप्रभृति लोकांनीं जिराँडिन पक्ष व त्याचा हा पुढारी हे दगलबाज ठरले अशी हूल उठविली. जिराँडिन पक्षाचें धोरण असें होतें कीं, फरेंच सैन्यें युरोपांत चाळवावीं, लष्करी जयविजय मिळवावे, आणि त्या लौकिकानें फरेंच जनतेचे डोळे दिपवून ‘ डिफेन्स कमिटी ’ आपल्या हातीं ठेवावी. उलट पर्वत-पक्षाचें धोरण असें होतें कीं, युरोपांत लढाया मारण्यापेक्षां स्वदेशांतील शत्रूच आधीं ठेचून काढून, स्वतंत्रतेचा पाय मोकळा करण्याकरितां पब्लिक सेफ्टी कमिटी व तिच्या लगामीं असलेली चौकशी कमिटी या आपल्या हातीं ठेवाव्या.

प्रतिक्रांतीची लाट—रेव्होल्यूशनरी ट्रायब्युनल (क्रांतिकारक न्यायमंडळ) नांवाची चौकशी कमिटी स्थापण्यांत आली. तिचें स्वरूप भीतिनिवारक असण्यापेक्षां भीतिकारकच अधिक होतें. मार्च २० रोजीं सेनापति डू मोरीज याचा पराभव झाला. हें अपयश घेऊन तो परत येतांच जिराँडिन लोकांच्या पाडावाची घटका भरली. त्यांतच फरान्सच्या पश्चिम विभागांत

बंड झालें. हें बंड म्हणजे क्रांतिकारक पक्षाविरुद्ध बंड. दोहों अंगच्या युद्धाकरितां तीन लाख स्वयंसेवक सैन्यांत दाखल करून घेण्याचें लोकसभेनें ठरविलें. पण ही गोष्ट लोकांना आवडली नाहीं. ला व्हेंडी, ला मँक, नॉर्मंडी इत्यादि परगणे मागसलेले होते. क्रांतिकारक भावनेची लाट अद्यापि त्यांच्यापर्यंत जाऊन पोंचली नव्हती. त्यांत मुख्यत: अडाणी व आडमुठ्या शेतकऱ्यांची वस्ती असून मध्यम धनिक वर्ग असा मुळींच नव्हता. एकादा जमीनदार थोडासा संपन्न असला तरी तो एकाद्या शेतकऱ्यासारखाच राही. अशा लोकांवर धर्मश्रद्धेचा पगडा अधिक असावयाचाच. यामुळें नव्या राज्यघटनेनें निर्बळ व निर्धन केलेले धर्माधिकारी असंतुष्ट होऊन, त्यांनीं या तीन प्रांतांतील लोकांवरील आपल्या वजनाचा पुरा फायदा घेतला आणि पॅरिसमधील क्रांतिकारकांविरुद्ध संघटनेनें लोकमत तयार केलें.

डू मोरीजची बेइमानी—लष्करभरतीच्या वेळीं कांहीं स्वयंसैनिक आपखुषीनें येतात पण कांहींवर सक्ति होते हें प्रसिद्धच आहे. यामुळें हें नवें सैन्य गोळा करण्याला लष्करी सुभेदार या प्रांतांत आले तेव्हां कटकटी, मारामाऱ्या झाल्या. पण पॅरिसच्या पुढाऱ्यांना हा विरोध झाला तो राजाच्या प्रेमामुळें नव्हे तर त्या लोकांच्या स्वत:च्या स्वातंत्र्याच्या प्रेमामुळें! लवकरच या गांवढळ पण शूर लोकांनीं आसपासचे नॅशनल गार्ड पिटाळून लावून, स्वत:चीं अशीं तीन सैन्यें निर्माण केलीं. फरान्सच्या दक्षिणेलाहि असेच असंतोषाचे वारे वाहात होते. डू मोरीज यानें प्रतिपक्षाशीं तहाचें बोलणें सुरू केलें. लढाई थोपवून धरून इकडे पॅरिसमध्यें प्रतिपक्षावर चढाई करावी हा त्याचा हेतु लक्षांत येतांच पर्वत-पक्षानें जिरँडिन पक्षाला दहशत बसविण्याकरितां कायद्यामागून कायदे केले. पब्लिक सेफ्टी कमिटीवर जिरँडिन पक्षाचा एकहि सभासद निवडला गेला नाहीं. आणि या कमिटीच्या हातीं तर चौकशीशिवाय देहांत शिक्षा देण्याचा अधिकार! हें पाहून डू मोरीज युद्धभूमीकडे परत गेला पण बेइमान होऊन आत्मरक्षणाकरितां खुद्द शत्रूच्याच गोटांत गेला. या त्याच्या लाजिरवाण्या कृत्याचा निषेध करण्याशिवाय खुद्द जिरँडिन पक्षालाहि गत्यंतर नव्हतें.

रुधिरप्रिय जनतेचा साम्यवाद—लोकसभेंत पर्वत पक्षाला जें बळ केव्हां कमी पडे तें बाहेरची रुधिरप्रिय जनता भरून काढी. तिनें आजच्या

'कम्यूनिझम' चीं तत्त्वें पसरविण्याला तेव्हांच सुरुवात केली होती. खाजगी मिळकत ठेवणें हा गुन्हा आहे. जमीन, पाणी व वातावरण यांनीं उत्पन्न केलेले पदार्थ प्रत्येकाच्या सारख्या मालकीचे असले पाहिजेत अशी शिकवण सुरू केली. पण या तोंडच्या शिकवणीवर जनता गप्प बसली नव्हती. लोकसभेंत तोंडी वादविवाद चालू असे, पण जनता हातांत हत्यार घेऊन तें शत्रूवर चालवी किंवा निदान तें झुगारून लोकसभेला धाकांत ठेवी. साप व पक्षी यांची नजरानजर होतांच साप तोंड उघडतो व पक्षी पंख मिटून हळूहळू सापाच्या तोंडाकडे चालत जातो असें म्हणतात. त्याप्रमाणें जनता व लोकसभा यांची गति होऊं लागली.

लोकसभेंत धरपकड—ता. ३० मे १७९३ रोजीं पॅरिसच्या जनतेनें बंड केलें. तिचा पहिला हल्ला जिरॉंडिनांवर झाला. ट्यूलिरीसच्या वाड्यांत जुन्या नाटकगृहांत या वेळीं लोकसभा भरत असे. तिजमध्यें गुंडांनीं प्रवेश केला. सशस्त्र लोकांनीं सगळ्या वाटा अडविल्या. जिरॉंडिन सभासदांना कैद करण्यांत आलें. आपल्या अधिकाराचें अतिक्रमण होत आहे अशी तक्रार लोकसभेनें केली. पण आपण दुसऱ्याचें स्वातंत्र्य हिरावून घेतलें म्हणजे आपलें स्वातंत्र्यहि जाण्याची पाळी लवकरच येते! जिरॉंडिन पक्षाचे बावीस सभासद नांवनिशीनें पकडून जनतेच्या स्वाधीन करण्यांत आले. आणि मगच सशस्त्र जनता बडबड्या लोकसभेविषयीं तुच्छता प्रदर्शित करून निघून गेली.

डँटनचा पराभव—१७९३ च्या मेपासून आक्टोबरपर्यंत पश्चिम व दक्षिण फरान्समधील बंडाचा बहुतेक मोड झाला. पण बाहेरील संकट कमी होतांच, पर्वत-पक्षांतील मुख्य पुढाऱ्यांत सत्तेविषयीं पुन्हां स्पर्धा सुरू झाली. डँटन व रोबेस्पिअर या दोघांत अतिशय चुरशीची कुस्ती होऊन डँटनचा पराभव झाला. पब्लिक सेफ्टी कमिटींतून त्याचें नांव काढून टाकण्यांत आलें. आणि जो स्वतः संरक्षण समितींत नाहीं त्याला बाहेर संरक्षण मिळण्याची आशा कुठली? या क्षणाला तरी रोबेस्पिअर हा पर्वत-पक्षाचा खरा पुढारी ठरला.

सर्वाधिकारी रोबेस्पिअर—१७९३ च्या उन्हाळ्यांत ऑस्ट्रियन सैन्याला पॅरिस सर करून घेण्याकरितां चालून येतां येण्यासारखें होतें. परंतु पोलंड

देशच्या वांटणीच्या कारस्थानांत ऑस्ट्रियाची व प्रशियाची स्पर्धा सुरू झाल्या-मुळें ही स्वारी झाली नाहीं. म्हणून स्वस्थतेचा कांहीं काळ लाभला. रोबेस्पिअर वगैरे लोकांनीं या संरक्षणकमिटीची अंतर्व्यवस्था ठीक केली. पळपुट्या फरेंच उमरावांनीं ऑस्ट्रियन मुत्सद्द्यांमागें लढाई चालू ठेवण्याचा तगादा सुरू केला होता. पण त्यांना उलट असें सांगण्यांत आलें कीं, "हें युद्धाचें काम आम्ही केवळ आमच्याच सोयीप्रमाणें करूं." क्रांतिकारक पक्षानें पब्लिक सेफ्टी कमिटीच्या घटनेबरोबर सैन्याचीहि घटना चालविली. सर्व तंत्रें कमिटीच्या स्वाधीन झालीं. सेनापति नेमणें, काढून टाकणें, पर-राष्ट्रीय धोरण ठरविणें, मुलकी अधिकारी नेमणें, सर्व गोष्टी कमिटी करूं लागली. तिनें गुप्तपोलिसांची संख्या वाढविली. टपालखातें ताब्यांत घेतलें. आणि ती लोकसभेच्या सभासदांचीं खाजगी पत्रेंहि पकडून उघडूं लागली. कमिटीची मुख्य कचेरी राजवाड्याच्या दिवाणखान्यांत भरूं लागली. वाड्याच्या आजूबाजूला तोफा उभारण्यांत आल्या. रोबेस्पिअर हा सर्वाधिकारी झाला. सेंट जस्ट याजकडे पोलिस अधिकार दिले. कोथॉन हा गृहमंत्री झाला. सेंट आंद्रे याजकडे आरमार सोपविलें. कार्नो हा युद्धमंत्री झाला. अशा रीतीनें दहा पुढाऱ्यांत सर्व खातीं वाटलीं गेलीं. हे सर्व लोक मोठे उद्योगी व उत्साही होते. ते रात्रंदिवस काम करीत. विश्रांति अशी फार थोडी घेत. त्यांच्या राक्षसी कृत्यांची ही चांगली बाजू इतिहास-कारांनींहि मान्य केली आहे. या अविश्रांत कारभारानें बनविलेलें राज्य-यंत्रच पुढें नेपोलियनला उपयोगी पडलें.

राज्यक्रांतीचें चौफेर जाळें—राष्ट्राचा प्रतिनिधि कन्व्हेन्शन, कन्व्हेन्शनचा प्रतिनिधि कमिटी, आणि कमिटीचा प्रतिनिधि हें दहा लोकांचें मंत्रिमंडळ अशी रचना झाली. या दहांनीं करावें तें राष्ट्राचें म्हणावें व ठरावेंहि. यामुळें हुकुमामागें हुकूम सुटूं लागले. तोंडांतून शब्द निघाला व कागदावर तो लिहिला गेला कीं तोच पक्का हुकूम ! एकएका बैठकींत सर्व राष्ट्राला लागू होणारे असे दहावीसहि हुकूम निघत. त्यांची फेरतपासणी नव्हती. या मंत्रिमंडळाकडून विशेष प्रकारच्या अंमलबजावणीकरितां बाहेर परगण्यां-तून जे कारभारी पाठविण्यांत येत, त्यांना कोणासहि देहांत शिक्षा देण्या-पर्यंत सर्व अधिकार दिले जात ! जुन्या राजवटींतील सगळी घाण धुऊन

निघावयाची तर ती फक्त रक्ताच्या सड्यानें व सारवणानें निघेल, अशा समजुतीनें कामाचा सर्व उरक साधण्यांत येत होता. हें 'दशमंत्रिमंडळ' म्हणजे एक प्रकारची गुप्त समिती असून, तिच्या नमुन्याबरहुकूम देशभर असेच क्लब किंवा छोटया लोकसभा व मंत्रिमंडळें बनलीं गेलीं. स्थानिक अधिकाऱ्यांच्याहि निवडणुकी–नेमणुका या क्लबांच्या हातीं गेल्या. अशा रीतीनें राज्यक्रांतीचें जाळें देशभर विणण्यांत आलें. झटपट रंगारी पद्धतीनें रंगविलेल्या या राज्ययंत्राचें काम सुसूत्र कसें चालत असेल, याचें आश्चर्य वाटण्यासारखें आहे. पहिल्या दमांत तें सुसूत्र चाललें खरें. पण ह्याचें आयुष्य लांबलें याहून अधिक लांबतें तर हें यंत्र कोलमडून पडलें असतें, निकामी झालें असतें, यांतहि शंका नाहीं. आतषबाजीच्या दारूकामांत सोडलेला बाण शेंदोनशें पावलें जोरानें जातो, किंवा ठिणगी तोंडाला लागतांच 'चिचुंद्री' गमतीदार नाच करते; पण थोडयाच वेळांत या दोघांची काय स्थिति होते हें माहीतच आहे. तीच गत या दशमंत्रिमंडळाची होणार होती.

कार्नोचें लष्करी संघटन—पहिल्या दमांत दोन लाख सैन्य उभारलें गेलें आणि विशेष लष्करी शिक्षण नसतांहि यांतील कांहीं शिपाई पुढें नामांकित सेनापति बनले, ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं. कारण राष्ट्रीय गीत हा लष्करी शिक्षणाचा एकच खरा मंत्र आजवर कोणत्याहि देशांत ठरलेला आहे. मानवी समाज हा हिऱ्याच्या खाणीसारखा आहे. त्यांतले दगड गोळा केले तर त्यांत कांहीं हिरे निघावयाचेच. चौदा लक्ष सैन्य आपण उभारूं अशी मंत्रिमंडळानें बढाईखोर उमेद धरली खरी. पण जवळजवळ सात लक्ष सैन्य तरी फरान्सला पुढें पायावर खडें करतां आलें ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं! या सर्वांचें श्रेय लाझार कार्नो याला देतात. रणांगणावर जशी नेपोलियनची बुद्धि चाले, तशी लष्कराच्या संघटनेंत कार्नो याची चाले. अडचण काय ती पैशाचीच. याकरितां पळपुटया उमरावांच्या इस्टेटी जप्त करून विकून पैसा मिळविण्याला सुरुवात झाली. तसेंच शेंकडों हजारों श्रीमंत लोकांवर हुंडया लिहिण्यांत आल्या. त्या न पटविल्या तर आपली काय गत होईल हें लोकांना आतां कळून चुकल्यामुळें, ते त्या हुंडया बिनतक्रार स्वीकारीत व पटवीत. कपडे सैन्याला कमी पडले तर, गांवोगांव लोक पाठवून दर माणशीं दोन सदरे किंवा शर्ट यांची खंडणी नाग-

रिकांकडन वसूल केली जाई. तीच गोष्ट बुटांची. सगळ्या राष्ट्रांतील लोकांनीं खाण्याकरितां पाळलेल्या डुकरांपैकीं आठवा हिस्सा या नव्या सैन्याकरितां दिला पाहिजे असाहि हुकूम सुटला. पण त्याबरोबर हेंहि सांगितलें पाहिजे कीं, जहाल नसलेल्या अशाहि कांहीं देशभक्तांना परचक्राच्या भीतीमुळें व फरान्सचें नांव मोठें करण्याच्या इच्छेमुळें आपले गुण व आपली विद्या या कामीं खर्चण्याची प्रेरणा होत होती. लढण्याकरितां तरुण पुढें आले, त्याबरोबर आपल्या लष्करी ज्ञानाचा व अनुभवाचा फायदा देण्याकरितां प्रौढ व वृद्धहि पुढें आले. तोफा ओतणें, दारू करणें, उपयुक्त रसायनें बनविणें, औषधें बनविणें, लष्करी विमानें बनविणें, तारायंत्रें तयार करणें, या गोष्टींची मदत शास्त्रज्ञान असणाऱ्या विद्वान् लोकांनीं केली. यामुळें १७९३ च्या अखेरीस युरोपियन राष्ट्रांत कांहींसें एकमत होऊन त्यांची स्वारी फरान्सवर होण्याच्या सुमारास, फरान्सचीहि युद्धाला तोंड देण्याची बहुतेक तयारी झाली. पण हा सामना होण्यापूर्वीं घरच्या घरीं रक्ताचा एक अमंगळ अभिषेक व्हावयाचा होता, त्याची हकीकत इतिहासकारांनीं फरान्सच्या त्या वेळच्या मनःस्थितीची नमुनेदार म्हणून मानिली आहे.

प्रकरण अठरावें

क्रांतिभारतांतील हत्याकांड

स्वातंत्र्य कीं बेबंदशाही—१७९३ च्या हिंवाळ्यांत फरेंच सैन्याचे मधून मधून पराभव झाले. आणि प्रत्येक पराभवाबरोबर पर्वत-पक्षांतील गणंग जहाल पुढारी रक्तपाताची हौस पुरवून घेत होते. या अघोर हौसेबद्दल पुष्कळांनीं मोठें आश्चर्य प्रकट केलें आहे. तें काय क्रांतीचें भूत, किंवा केवळ मानवी दुष्टपणाचा कळस किंवा इतर आणखी कांहीं होतें याचा इतिहासलेखकांना चांगलासा उमज पडत नाहीं. रोबेस्पिअरनें एक सिद्धांत

असा लिहून ठेविला आहे कीं, "शांततेच्या काळीं सद्गुणांतून स्वातंत्र्याचे व स्वराज्याचे अंकुर फुटतात. पण क्रांतीच्या काळीं मात्र सद्गुणांच्या जोडीला प्राणाची भीति उत्पन्न झाली तरच अंकुर फुटतात. पण एरवीं फुटत नाहींत." कसेंहि असो रानटी समाजाच्या काळाप्रमाणें या वेळीं फरान्सची स्थिति झाली होती. जो भेटेल तो शत्रु. आणि तो जर आपला जीव घेणार तर आपणच त्याचा जीव आधीं कां घेऊं नये! प्रत्येक जोडींतील प्रतिपक्षानें आपणाला स्वातंत्र्याचा मित्र आणि दुसऱ्याला स्वातंत्र्याचा शत्रु असें मानून एकदम हात उगारावा असें होई. संशयाला निमित्तें शंभर मिळतात. कोणी शत्रूला मिळण्याचा कट केला आहे! कोणी अजून थोडासा राजपक्षपाती उरला आहे! कोणी रिपब्लिक यशस्वी करण्याच्या धोरणाला आड येतो! कोणाला रिपब्लिकची घटना मान्य नाहीं! कोणी स्वातंत्र्याचा भोक्ता नाहीं! असे आरोप करीत गेल्यास त्याला अंत कोठून येणार?

क्रांतिकुंडांतील बळी—त्या वेळच्या एका पत्रांतील खालील उतारा एका इतिहाससंशोधकाला मिळालेला छापलेला आहे. तो लिहितो: "परवां मीं असा गोड देखावा पाहिला कीं, तो तूं पाहिला असतास तर आनंदानें नाचूं लागला असतास! दोनशें नऊ देशद्रोही लोकांना देशद्रोहाबद्दल एकदम देहान्त शिक्षा करण्यांत आली." देशाचें किंवा स्वातंत्र्याचें नांव घेऊन मग काय वाटेल तें दुष्कृत्य करावें, असा तो काळ येऊन गेला खरा. शिरच्छेदाचीं नेहमींचीं साधनें अपुरीं पडूं लागलीं म्हणून 'गिलोटीन' नांवाचें डोकीं तोडण्याचें यंत्र तयार करण्यांत आलें. चौकशी कमिटी (ता. १० मार्च रोजीं नेमलेली) आणि हें शिरच्छेदाचें यंत्र यांचें भयंकर कार्य सतत चौदा महिने सुरू होतें! चौकशी कमिटीनें शिक्षा दिलेल्या लोकांची संख्या खालीलप्रमाणें कोणीं हिशोब करून मोजली आहे. प्रथम दर दोन दिवशीं १. १७९३ च्या नोव्हेंबरपासून १७९४ च्या मार्चपर्यंत दरमहिन्यास सरासरी ६५. पहिल्या बावीस दिवसांत ३८१ व पुढील सत्तेचाळीस दिवसांत १३६६. पॅरिसमधील सॅम्सन नांवाच्या एकट्या मारेकऱ्यानें आपल्या हातानें २,६२५ लोकांची कत्तल केली!

दुर्दैवी राणी मेरी—ता. १ ऑगस्ट रोजीं राणी मेरी इची चिठ्ठी निघाली.

त्या दिवशीं तिला कपडेहि बदलूं दिले नाहींत. चौकशी कमिटीच्या शेजारच्या एका अंधाऱ्या खोलींत तिला ठेवण्यांत आलें होतें. ता. १४ ऑक्टोबर रोजीं तिच्या चौकशीचा फार्स करण्यांत आला. तिच्यावर कांहीं आरोप इतके घाणेरडे करण्यांत आले कीं, "तुला या बदनामीबद्दल कोर्टांतून घालवून देईन" असें फिर्यादीला न्यायाधिशानें सांगण्याची पाळी आली. आणि खरोखरच त्या आरोपाचे शब्द कोणाच्याहि हातून लिहवणार नाहींत. शेवटीं आपल्या नवऱ्याप्रमाणेंच तीहि अगदीं शांत चित्तानें मरणाला सिद्ध झाली.

जिरॅांडिनांची पाळी—राणीनंतर जिरॅांडिन पक्षाची पाळी आली. त्यांनीं आपला बचाव कायदेशीर रीतीनें करण्याचा कसून प्रयत्न केला. त्यांतील कांहीं वकीलच होते. पण त्यांना तक्रारी सांगण्याला पुरेइतका वेळहि देण्यांत आला नाहीं. कित्येकांनीं गुप्तपणें हत्यारें मिळवून आत्महत्याहि केली. या पक्षाचे २१ लोक मारले. मौज ही कीं, मरतांना तेहि "स्वातंत्र्याचा जयजयकार" "रिपब्लिकचा जयजयकार" हेच शब्द उच्चारीत होते.

मादाम रोलॅं—ता. १ जुलै १७९३ रोजीं मादाम रोलॅं इचें टिकेट निघालें. जूनपासून ती कैदेंतच होती. ही एक प्रसिद्ध राजकारणी बाई होऊन गेली. तिनें तुरुंगवासांत लिहिलेल्या आठवणी मोठ्या मनोरंजक आहेत. ता. ८ नोव्हेंबर रोजीं तिनें कोर्टापुढें आपली कैफियत मोठ्या वक्तृत्वपूर्ण रीतीनें मांडली. पण "तूं खरोखर आपला बचाव करीत नसून गुन्ह्याची तारीफच करीत आहेस" असें म्हणून कोर्टानें तिचें बोलणें थांबविलें. तिच्या मृत्यूनंतर कांहीं दिवसांनीं तिच्या नवऱ्यानें क्रांतिकारकांना शाप देत देत आत्महत्या केली. हीं नवराबायको रिपब्लिकच्या नांवानें अत्याचारांची तळी उचलणाऱ्या पुढाऱ्यांपैकींच होतीं! अशा रीतीनें मारल्या गेलेल्या नुसत्या प्रमुख व प्रसिद्ध लोकांचीच यादी केली तरी ती कंटाळवाणी होईल. प्रतिपक्षियांचें मरण पाहून आज ज्यानें टाळी वाजवावी त्याच्याच मरणाची पाळी उद्यां यावी, असा क्रम सुरू होता. ड्यूक ऑफ कॉर्लिन्स नांवाचा राजघराण्यांतील एक कलिपुरुष होता, त्यानें राजा व राणी यांना मारविण्याच्या कामीं चिथावणी दिली होती. थोड्याच दिवसांत स्वतः त्याची पाळी आली. अमीर उमरावच काय पण मठांतल्या जोगिणी, बाजारांतील कसबिणी अशा किरकोळ

लोकांनाहि क्षुल्लक संशयावरून ठार मारण्यांत आलें. आज तुरुंग नव्या लोकांनीं भरले जावे, उद्यां ते मोकळे होऊन त्यांत नव्या लोकांची भरती व्हावी, असें सुरू होतें.

क्रांतिकुंड धडाडून पेटलें---जी गोष्ट पॅरिसमध्यें तीच बाहेरहि फिरत्या चौकशी कमिट्यांकडून घडत होती. या फिरत्या चौकशी कमिट्यांना कॉमिसरीज असें म्हणत. या चौकशीखेरीज लष्करभरती करणें, स्थानिक अधिकारी नेमणें किंवा दूर करणें, धान्य व रोट्या यांची व्यवस्था करणें हीं कामेंहि त्या करीत. या कमिट्यांच्या हुकुमावरून जिगदेत या खाणींत १८०० लोकांना गोळ्या घालून मारण्यांत आलें. एके ठिकाणीं १८०० लोकांना नदींत बुडविण्यांत आलें. मोटमोठ्या नावांतून हे लोक घालून त्या नदींत न्याव्या आणि त्या नावांना एकदम जलसमाधि द्यावी ! रक्तपातानें वेडावलेल्या लोकांनीं रक्तांत बोटें भिजवून तीं चाटलींहि ! ज्या परगण्यांतून राज्यक्रांतीविरुद्ध बंडें झालीं त्या सर्वांमध्यें रक्तपातानें दहशत बसविण्याचा प्रयत्न झाला. फिरत्या न्यायकोर्टांतील कांहीं न्यायाधिशांवर लांच खाण्याचा आरोप आला. तेव्हां न्यायाचा न्याय होऊन त्यांनाहि मारण्यांत आलें. अशा रीतीनें निरनिराळ्या परगण्यांतून मारलेल्या लोकांची संख्या हजारोंनीं मोजावी लागेल. पॅरिसमधून चिथावणीचीं पत्रें जाऊन सर्व देशभर एकच सूर राहील अशी योजना करण्यांत आली होती.

कन्व्हेन्शनमध्यें बसणाऱ्या सभासदांनाहि आपली धडगत वाटत नव्हती. रोज कोणत्या तरी एका नव्या पक्षावर दोषारोप करण्याचें रोबेस्पिअर प्रभृतींचें काम चालूच होतें. कित्येकांना आपल्या गतकर्मांचा पश्चात्ताप होऊं लागला. स्वतःवर पाळी आली म्हणजे आपण लोकांना कसें वागविलें याची आठवण होतेच ! कधीं पूर्वीं न केलेली गोष्ट, म्हणजे दुसऱ्याकरितां दयेची शिफारस करण्याची गोष्ट, आतां कित्येकांना सुचूं लागली. हेतु हा कीं, आपल्या जीवावर जेव्हां बेतेल, तेव्हां दुसऱ्या कोणाला आपणासाठीं दयेची शिफारस करण्याची बुद्धि व्हावी.

नवीनांचा अजीणमतवाद---ह्या सुमारास (३० सप्टेंबर १७९३) सोशालिझमचीं तत्त्वें फरान्समध्यें प्रथम पुढें आलीं. आजपर्यंत समता

म्हणजे "फक्त श्रीमंतांचा नाश" इतकाच अर्थ होता. पण आतां "कोण-त्याहि भांडवलवाल्याचा नाश" असा त्याचा अर्थ होऊं लागला. व्यापारी लोकांनीं दहशत खाल्ली. शेती चांगली व अधिक मेहनतीनें करून त्यांत चार पैसे मिळविणाऱ्यांनीं पोटाच्या गरजेपेक्षां अधिक प्रमाणावर शेतकी करण्याचें टाकून दिलें. खाजगी कारखाने बंद पडले तर सरकारनें त्यांचा ताबा घ्यावा आणि उपाशी मरणाऱ्या मजुरांना कामाला लावावें. कारण "केवळ सोन्यानें कारखाने चालत नाहींत तर मनुष्यबळानें" असें कांहीं लोक म्हणूं लागले. श्रीमंती नाहीं व दारिद्र्यहि नाहीं अशी स्थिति हीच खरी समता, अशी व्याख्या ऐकूं येऊं लागली. मात्र पुढें स्वतःच लक्षाधीश किंवा कोटयाधीश झालेल्या लोकांनीं या नव्या चळवळींत पुढाकार घेतला होता !

परत एक पाऊल मागें !—रोबेस्पिअर वगैरे जहालाग्रणी या मताचे नव्हते. त्यांना समतेची ही व्याख्या पसंत नव्हती. या चळवळीबरोबर ख्रिस्ती धर्म नष्ट करण्याचीहि एक चळवळ सुरू झाली. जगांत तर्कवाद किंवा विवेक आणि स्वातंत्र्य यावेगळा दुसरा धर्म नाहीं, हें तत्त्व प्रतिपादण्यांत येऊं लागलें. त्याप्रमाणें कांहीं ठिकाणीं देवळांतील मोठमोठ्या घंटा ठेवण्यांत आल्या, व पुढें त्या वितळवून त्यांचीं नाणीं पाडावीं अशी सूचना आली. आणि या घंटा ज्या मनोऱ्यांतून टांगून ठेवीत ते मनोरे, इतर इमारतींहून उंच असल्यामुळें, समतेच्या तत्त्वाविरुद्ध गुन्हा करितात म्हणून ते मनोरेहि कांहीं ठिकाणीं पाडून टाकण्यांत आले ! जुना धर्म व सनातनी धर्म यांची थट्टा करणारीं नाटकें, प्रहसनें, रंगभूमीवर येऊं लागलीं.

कन्व्हेन्शननें सरळ स्पष्ट ठराव करून धर्माला मूठमाती दिली नाहीं. पण असें एक पंचांग कुशलतेनें तयार करण्यांत आलें कीं, रविवार, साधु-पूजेचे दिवस, व धार्मिक सण भलत्या दिवशीं पडून वगळले जावे. महिन्यांचीं नांवें बदलण्यांत येऊन, प्रत्यक्ष सृष्टींत जे अनुभव येतात तद्दर्शक सार्थ अशीं नवीं नांवें ठेवण्यांत आलीं, तारखांचा मेळ बदलला आणि ऋतुमानाशीं संबंध जोडून दिला. उदाहरणार्थ 'एप्रिल' हें नांव बदलून 'जर्मिनल' म्हणजे कळ्यांचा महिना, 'मे' हें नांव बदलून 'फ्लोरिअल' म्हणजे फुलांचा महिना, 'सप्टेंबर' हें नांव बदलून 'फरकटीडॉर' म्हणजे फळांचा महिना,

अशीं नांवें ठेवण्यांत आलीं. सणांचें धार्मिक स्वरूप काढून टाकून, त्यांना केवळ सामाजिक स्वरूप दिलें. मोठमोठे बाहुल्यांचे खेळ तयार करून, पाद्री भटांची व धर्माधिकाऱ्यांची हकालपट्टी करून त्यांच्या जागीं देवळांतून या बाहुल्यांचा नाच करण्यांत येऊं लागला. मृत्यूपलीकडे कांहीं नाहीं, मृत्यु ही अभंग निद्रा आहे, असा उपदेश करून स्वर्ग व नरक यांच्या सनातनी कल्पना नष्ट करण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. धर्ममंदिरांवर 'सत्याचीं मंदिरें' अशा पाट्या लागल्या. मंदिरांतील ख्रिस्ताची आई मेरी, व चमत्कार करून दाखविणारे साधुसंत, यांच्या मूर्ति फेकून दिल्या. आणि धर्मोपासनेला लागणारीं सोन्यारुप्याचीं भांडीं पळवून नेलीं. क्रूसांचीं चिन्हें व बिशप आर्चबिशप यांचीं किरीटकुंडलें पायांखालीं तुडविलीं. कांहीं लोक बाप्तिस्मा काढून टाकण्याचा काल्पनिक विधि करूं लागले. कांहींचा त्यांच्या जपाच्या माळेपासून घटस्फोट झाल्याचा हास्यास्पद विधि करण्यांत आला.

कन्व्हेन्शनला हे प्रकार पसंत नव्हते. ते केवळ खाजगी प्रयत्नानें सुरू होते. सर्व गोष्टींना रोबेस्पिअरनें लोकसभेंत कसून विरोध केला. पण फाउचे, शॉमट, वगैरे पुढारी यांनीं कम्यूनकडून धर्म बुडविण्याचा परवाना घेतला. ता. २० ब्रुमेअर (नोव्हेंबर) रोजीं या धर्मोच्छेदकांनीं एक मोठा जाहीर उत्सव केला. त्या दिवशीं सुप्रसिद्ध नॉतरदामच्या धर्ममंदिराचें नांव "तर्कबुद्धीचें मंदिर" असें ठेवण्यांत आलें. या तर्कबुद्धीची प्रतिमा करून तिला तिरंगी वेष देऊन स्वतंत्रता देवीच्या हातून या प्रतिमेला सिंहासनावर बसविण्यांत आलें. स्वैराचार मातले. लिऑन्स येथें एका पवित्र मानलेल्या धर्ममंदिरांतील भांड्यांतून एका गाढवाला दारू पाजण्यांत आली! डँटन व रोबेस्पिअर या दोघांनीं याविरुद्ध तक्रार केली. कन्व्हेन्शन व कम्यून यांच्यांत झगडा सुरू झाला. देशभर हा उच्छेद करणाऱ्या कॉमिसरीज यांना परत पॅरिसला बोलवावें, असें कमिटीनें ठरविलें. ता. १३ फिरमेअर (डिसेंबर) रोजीं डँटनच्या प्रयत्नानें कन्व्हेन्शननें नास्तिकपणाचा जाहीरनामा रद्द करून, त्याच्या जागीं फक्त धर्मस्वातंत्र्य दिलें. या ठरावाचा फायदा मुख्यतः कॅथोलिक पंथाच्या लोकांना मिळाला.

चौकशीचा फार्स—या धार्मिक बाबतींत डँटन व रोबेस्पिअर यांची जी जोड जमली होती ती युद्धविषयक धोरणावर लवकरच फुटली. रोबेस्पिअर

यानें डँटनच्या अनुयायांना हळूहळू मार्गांतून काढून टाकलें. भरसभेंत हे दोघे एकमेकांना फाडून खाणार कीं काय असें वाटण्यासारखीं त्यांचीं वाग्युद्धें सुरू झालीं. डँटन दिवसेंदिवस थकत चालला. त्याचें डोकें फिरलें कीं काय असा संशय येऊं लागला. राजसिंहासन उलथून पाडून, एकवटलेल्या युरोपला तोंड देण्याची ईर्षा धरणाराची ही अधःपाताची स्थिति पाहून लोकांना वाईट वाटलें. ता. ३० मार्च १७९४ रोजीं डँटनवर सभेंत दोषारोप करण्यांत आला. आणि तो व त्याचे उरलेले अनुयायी यांना कैद करण्यांत आलें. या लोकांना पकडून आम्ही दुसरें तिसरें कांहीं करीत नाहीं, तर राजपक्षपाती लोकांची छपून राहिलेली शेवटची टोळी पकडीत आहों, असा रोबेस्पिअरप्रभृतींनीं कांगावा केला. ता. २ एप्रिल रोजीं या सर्व लोकांना चौकशी कमिटीपुढें उभें करण्यांत आलें. तेव्हां भवितव्यतेनें डँटनला त्याच्या कर्माची ओळख दिली. तो म्हणाला, "अरे रे! गतवर्षी याच दिवसांत ही दुष्ट चौकशी कमिटी नेमण्याला मी कारणीभूत झालों. तेव्हां आतां माझ्यावर प्रसंग आला, हा ईश्वरी न्यायच झाला म्हणावयाचा. ईश्वरानें या पापाबद्दल मला क्षमा करावी." डँटननें कमिटीपुढें आपली कैफियत स्वतः मांडली. तींत त्याचा मुख्य मुद्दा असा होता कीं "मला नेमस्त म्हणणारे लोक माझा अपमान करीत आहेत. मी जहालांतल, जहाल आहें. मला मरणाच्या भीतीपेक्षां नेमस्त या विशेषणाचें दुःख अधिक होतें." ता. ३ एप्रिल रोजीं सर्वांना फांशीची शिक्षा सांगण्यांत आली. तेव्हां जातां जातां निराशेनें शाप देण्याच्या स्वरानें डँटन रोबेस्पिअरला म्हणाला, "संभाळ. माझ्यामागून तुझी लवकरच पाळी आहे असें समज." डँटनचा शिरच्छेद करणाऱ्या मारेकऱ्यानें असे उद्गार काढले कीं, "एवढी मोठी शिकार आपण यापूर्वीं कधीं केली नव्हती." आणि तेंहि खरेंच आहे. कारण राजा लुई व राणी मेरी हीं मरणापूर्वीं पुष्कळ दिवस कःपदार्थ बनलीं होतीं. राजपदाची सर्व शक्ति, त्या पदाचा त्याग करून लोकसभेंतील जहाल पक्षाच्या अंगांत शिरली होती. आणि त्या सभेंतील डँटन हा एक फारच मोठा मोहरा. वधस्थानीं डँटन उभा असतां, समोरच्या एका गच्चीवर उभा राहून एक नामांकित चित्रकार त्याचें चित्र काढीत होता.

मारेकऱ्याला तो म्हणाला, " माझा शिरच्छेद केल्यावर माझें डोकें तूं जनतेला दाखीव. त्यांनीं तें पाहावें असेंच तें उमदें व मातबर आहे ! "

युरोपचा गैरसमज—डँटन मेल्यानें कांहीं वेळ रोबेस्पिअरच्या हातीं सर्व सत्ता एकवटलेली दिसली. याच सुमारास फ्रेंच सैन्यानें निरनिराळ्या युरोपियन सैन्यांचा पराभव कांहीं लढायांत केला. विसेन्बोर्ग येथून जर्मन आणि टुलॉन येथून इंग्रज यांची हकालपट्टी झाली. क्वेअर, हॉक, मार्सो, ड्युगोमिर, जोर्डन वगैरे नव्या शिपायांनीं पराक्रम दाखवून कीर्ति मिळविली. पोलंडच्या विभागणीच्या प्रश्नावर युरोपियन राष्ट्रांत दुमत झालें. त्यांनीं फ्रान्सवरची चढाई शिथिल करण्याकरितां लोकांना समजेल असा कांगावा केला कीं, " आतां रोबेस्पिअर हा एकटा सत्ताधीश झाला आहे. यामुळें क्रॉमवेलनें ज्याप्रमाणें इंग्लंडांत राजवध केल्यानंतर क्रांतीला आळा घालून शांतता व व्यवस्था निर्माण केली, त्याप्रमाणें हा रिपब्लिकन पुढारीहि फ्रान्स-मध्यें करील. मग आपलें तरी फ्रान्सशीं काय भांडण राहिलें ? " पण ही त्यांची समजूत चुकीची होती.

सद्गुणोपासनेचे बली—मध्यंतरीं कन्व्हेन्शननें व कॉम्यूननें जे वेडगळ-पणाचे चाळे करून धर्म, खाजगी मिळकतीचे हक्क इत्यादिकांवर गदा आणली तें रोबेस्पिअरला पसंत नव्हतें. त्याला यापुरतीच प्रतिक्रांति करावयाची होती. पण क्रांतीप्रमाणें प्रतिक्रांतीचेंहि रक्तपात हेंच एक साधन त्या वेळीं कोणालाहि होतें. त्यानें नांगरणी कुळवणी करून, म्हणजे आपले प्रतिपक्षी अधिकारांच्या जागांवरून हळूहळू वेचून काढून टाकून, पेरणीहि केली. प्रतिक्रांतीमुळें सधन लोक, व्यापारी, जमीनदार, व मठाधिकारी यांना तो सहजच प्रिय झाला. दुसऱ्या एका गोष्टीनेंहि त्याची छाप लोकांवर पडली. या वेळीं फ्रान्स हा राजकारणांत रोमन लोकांचें आणि तत्त्वज्ञानांत ग्रीसचें अनुकरण करीत होता. रिपब्लिकन लोकसभा ही जुन्या रोमन सेनेटचा पुनरावतार होय, असें फ्रेंच पुढारी मानीत. आणि ग्रीक तत्त्व-वेत्त्यांच्या शिकवणीनें सर्व नीतितत्त्वें सद्गुणांत सांठविलीं आहेत अशी घोषणा रोबेस्पिअर यानें सुरू केली. मात्र सद्गुणांचा अवतार होण्याला अत्याचार व रक्तपात हे अवश्य आहेत अशी पुरवणी त्याला आपल्या घोष-णेला जोडावी लागली ! आपल्या एकतंत्री सत्तेचा उपयोग हत्याकांडाला

चालना देण्याकडेच त्यानें केला. केवळ एकेका साक्षीदाराच्या साक्षीवर विश्वास ठेवून शेकडों स्त्रीपुरुष वधःस्तंभाकडे पाठविण्यांत येऊं लागले! पूर्वी 'राज्यक्रांतीचें शत्रुत्व' हा एक ठराविक दोषारोप होता त्याच्या जोडीला आतां सद्गुणांचें शत्रुत्व हें दोषारोपाचें नवें सदर रोबेस्पिअरनें निर्माण केलें. सांथीचा रोग मनुष्यांना गुप्तपणें पछाडतो. पण हा नवा रोग लोकांना उघडपणें पछाडूं लागला. आणि बघतां बघतां त्यांचे प्राण घेऊं लागला. ता. ७ थर्मिडॉर (ऑगस्ट) या दिवशीं आरास येथें एक हजार, स्ट्रॉसबुर्ग येथें तीन हजार, टुलूस येथें पंधराशें व पॅरिस येथें सात हजार लोक तुरुंगांत होते, हे सर्व सद्गुणोपासनेला दुसरे तिसरे दिवशीं बळी द्यावयाचे होते! अशा रीतीनें आपला मार्ग पुष्कळसा मोकळा करून आस्तिक्य बुद्धीचा विजय आणि सद्गुणोपासनेचा उत्कर्ष यांच्या नांवानें एक मोठा उत्सव करण्याचें त्यांनीं योजिलें.

प्रच्छन्न टीका—ईश्वर हा मुळांत नसला तरी, आपण तो निर्माण करून सर्वश्रेष्ठ अशा स्थानावर बसविला पाहिजे. ह्याची गरज मनुष्याला जिवंतपणीं असतेच; पण मरणाचे वेळीं विशेष असते. आणि मृत्यूचें पौरोहित्य रोबेस्पिअरसारख्या निष्ठेनें इतर कोणींहि केलें नसल्यानें मृत्यू-समयीं होणारा ईश्वराचा उपयोग त्याला विशेष पटावा, यांत काय आश्चर्य? या उत्सवाचें अध्यक्षस्थान स्वतःकडे यावें म्हणून त्यानें आपणाला कन्व्हेन्शन-च्या अध्यक्षपदाच्या जागीं निवडून घेतलें. उत्सवाकरितां स्तोत्रें, गाणीं, त्यांना साथ करणारे वाद्यांचे ताफे वगैरे सर्व तयारी झाली. रोज नव्या रीतीनें अधिकाधिक शृंगारल्या जाणाऱ्या पॅरिस शहरांत उत्सवाच्या रंगीत तालमी सुरू झाल्या. रोबेस्पिअरनें धर्मविषयक, नीतिविषयक, उपदेशपर व्याख्यानांचे प्रबंध लिहिले. आपल्या टोपींत त्यानें तीन रंगांचीं पिसें खोविलीं. आणि सुंदर पोषाख घालून तो व्यासपीठावर उभा राहतांच त्याच्यापुढें इतका धूप जाळण्यांत येई कीं, त्याच्या धुराच्या ढगांत तो अदृश्य होई. आणि हा सद्गुणमंडित ईश्वरप्रतिनिधि, किंवा प्रत्यक्ष ईश्वरच म्हणाना, अभ्राच्छादित आकाशांतून पृथ्वीवरील मनुष्यप्राण्यांना उद्देशून आपलें दिव्य ज्ञान प्रगट करीत आहे, असा भोळ्या लोकांना भास होई. फाऊचे याला हें आवडलें नाहीं. कदाचित् मत्सरबुद्धीनेंहि त्याला दंश

केला असेल. पण त्या दिवशीं संध्याकाळीं जॅकोबिन क्लबांत रोबेस्पिअर गेला तेव्हां फाऊचे हा प्रथम त्याचें औपचारिक अभिनंदन करून लगेच पुढें म्हणाला, " रोबेस्पिअर, ईश्वरोपासनेचे निरनिराळे प्रकार तुला माहीतच आहेत. रोमन सेनेटमध्यें ब्रूटसनें म्हणजे एका जिवलग मित्रानें सीझरच्या उरांत जंबिया खुपसला, तेव्हां त्यानें खरी ईश्वरोपासना सिद्ध केली, असेंच जग म्हणालें. हें तुला माहीत आहे ना ? " हें बोलणें अर्थात् द्व्यर्थी होतें. पण त्याचें मर्म रोबेस्पिअरला कळल्याशिवाय राहिलें नाहीं. हें बोलणारा फाऊचे हा त्या वेळीं जॅकोबिन क्लबचा अध्यक्ष होता, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे.

रोबेस्पिअरचें हत्याकांड—रोबेस्पिअरचा अनुयायी कोथॉन यानें कन्व्हेन्शनपुढें असें बिल आणलें कीं, यापुढें स्वातंत्र्यद्रोहाबद्दल व तत्सम अपराधांबद्दल दोषारोप व चौकशी व्हावयाची ती व्यक्तिशः न होतां आरोपींचे गट करून व्हावी, व ज्यूरीनें त्यांना गटागटांनींच शिक्षा द्याव्या ! शिवाय यापुढें आरोपींना वकील देण्याची सवलत ठेवूं नये. कन्व्हेन्शनचा सभासद चौकशी कमिटीपुढें आणावयाचा तर त्याला यापूर्वी खुद्द कन्व्हेन्शनचा तसा ठराव अवश्य असे. पण हा नियम रद्द करण्यांत येऊन तो अधिकार निरनिराळ्या कमिटयांना देण्यांत आला. आणि हा विलक्षण कायदा अर्ध्या तासाच्या चर्चेत पास झाला ! दुसरे दिवशीं कन्व्हेन्शनच्या सभासदांनीं आपल्याला लागू होणारें हें भयंकर कलम आदले दिवशीं पास झालेल्या कायद्यांतून काढून टाकावें, असा ठराव आणला व तो पास झाला ! पण फिरून लगेच रोबेस्पिअरच्या आग्रहावरून तें कलम कायद्यांत पुन्हां प्रविष्ट करण्यांत आलें ! ! कायद्यांचा हा खेळ पाहून फ्रेंच पार्लमेंटची त्या वेळची खरी स्थिति वाचकांच्या लक्षांत येईल. लगेच या कायद्यांचा उपयोग रोबेस्पिअरनें फाउचे याच्याविरुद्ध केला ! पुढील सहा आठवड्यांत या कायद्याच्या अधिकारानें १३६७ लोकांचा शिरच्छेद झाला. रोबेस्पिअरचे दूत चोहोंकडे संचार करूं लागले, यामुळें सार्वजनिक भेटीच्या जागा, क्लब, दारूचीं दुकानें सर्व ओस पडलीं. जो तो आपल्या घराचे दरवाजे लावून बसूं लागला. लोकसभेचे सभासद सुमारें शंभराहून अधिक सभेंत हजर नसत. म्हणजे लोकसभाही ओसाड पडण्याची वेळ आली.

जे प्रतिनिधि हजर राहात त्यांतलेहि कांहीं एकाच जागेवर न बसतां आतां या मग त्या, जागेवर असे रोबेस्पिअरची विषारी नजर चुकवून बसत. आणि मतें देण्याची वेळ आली म्हणजे कांहीं उठून बाजूला जात. प्रत्येकाला वाटे कीं, माझ्याभोंवतीं रोबेस्पिअरचे पाश पडले आहेत, यांतून माझी कशी सुटका होईल ती होवो. त्याच्या विश्वासाची अशी खाशी दहापांच मंडळी असत ती त्याच्या आसपास घिरटचा घालीत. आपण आपलें रक्षण करीत नसून रोबेस्पिअरचें रक्षण करीत आहों असा बहाणा कांहीं भित्रे लोक करीत. वास्तविक या वेळीं रणांगणावर फरान्सची चलती होती. युरोपियन राष्ट्रें युद्धाच्या कामीं उदासीन होतीं. अर्थात् देशद्रोही लोक शत्रूला मदत करतात हा ठराविक आरोपहि कोणावर करण्यास जागा नव्हती. तथापि हत्याकांड सुरूच होतें.

बाजू उलटूं लागली—१७९४ च्या जुलै महिन्यांत रोबेस्पिअरच्या प्राणाला ग्रहण लागण्यास सुरुवात झाली. देशसंरक्षक कमिटीमध्यें रोबेस्पिअरच्या विरुद्ध बहुमत सिद्ध झालें. त्यामुळें त्यानें कन्व्हेन्शनचा आश्रय करून या व इतर कमिटचांवर दोषारोप सुरू केले; जेमतेम ता. २७ जुलैपर्यंत देशसंरक्षक कमिटीमध्यें त्याचा हात चालू राहिला; पण तेथून तो जो घसरला तो केव्हांच सांवरला नाहीं. ता. २७ रोजीं त्यानें लोकसभेंत एक मोठें भाषण केलें; त्यांत सभेला कमिटचांविरुद्ध चिथावणी देण्याचा प्रयत्न केला. या कमिटचांची पुनर्घटना केली पाहिजे, त्यांनीं लोकसभेचा अधिकार बळकावला आहे तो हिसकावून परत घेतला पाहिजे, वगैरे कांगावखोर तक्रारी त्यानें सांगितल्या. त्याला प्रतिपक्ष्यांनीं खरमरीत उत्तर दिलें. एकानें स्पष्ट सांगितलें कीं, “कन्व्हेन्शनचा अधिकार कोणी खरा बळकावला असेल तर तो एकटचा रोबेस्पिअरनेंच.” रोबेस्पिअरचें भाषण शिरस्त्याप्रमाणें छापून वाटावें असें प्रथम सभेनें ठरविलें होतें. पण त्याच्या प्रतिपक्ष्याच्या भाषणानंतर तो ठराव रद्द करण्यांत आला. ता. २७ व २८ जुलै रोजीं उभय पक्षांत समेटाचीं कांहीं बोलणीं सुरू होतीं. हें होत असतांनाच इकडे लोकसभेंतील इतर पक्षांचें पाठबळ आपणांस मिळविण्याचा प्रयत्न उभय पक्षांकडून सुरू होता. ता. २८ जुलै रोजीं लोकसभेंतील युद्धाला तोंड लागलें. रोबेस्पिअरचा मित्र कोलो याला अध्यक्षस्थान देण्यांत आलें. नेमस्तपक्षाचे

लोक फार थोडे हजर होते. मध्यम पक्षाचे लोक मात्र जमावानें आंवळून बसले होते. रोबेस्पिअर एका प्रमुख जागेवर सर्वांना सारखा दिसेल अशा ठिकाणीं बसला होता. त्याचा मित्र सेंट जस्ट यानें तख्तावर चढून प्रतिपक्षावरील हल्ल्याच्या भाषणाला सुरुवात केली. इतक्यांत प्रतिपक्षाकडील टॅलिअन यानें वर चढून त्याला बाजूस सारलें. पण टॅलियनचें भाषण संपण्यापूर्वीच दुसऱ्या एका सभासदानें वर चढून त्याला बाजूला सारलें. तिसरा एक सभासद भाषण करण्याला पुढें आला. त्याचें भाषण कोणींच ऐकून घेईना. अध्यक्षानें जोरजोरानें घंटा वाजविली. परंतु तिचा कांहीं उपयोग होईना. रोबेस्पिअरनें उत्तर देण्याकरितां तख्तावर पुन्हां चढण्याचा प्रयत्न केला. परंतु पांचपन्नास सभासदांनीं मोठ्या आवाजानें त्याला मागें फिरण्याविषयीं आज्ञा केली. त्यामुळें त्याला परत फिरावें लागलें. " कालच जॅकोबिन क्लबांत रोबेस्पिअर व त्याचे मित्र यांनीं राष्ट्राविरुद्ध कट केलेला मीं प्रत्यक्ष ऐकला " असें टॅलियन यानें पुन्हां तख्तावर जागा मिळवून लोकांना ओरडून सांगितलें. आणि कमरेचा खंजीर काढून तो लोकांना दाखवून तो म्हणाला, " रोबेस्पिअरवर दोषारोप करण्याचें धैर्य जर लोकसभा दाखविणार नाहीं, तर मीच हा खंजीर त्याच्या उरांत खुपसून न्याय मिळवीन. " कांहीं वेळानें कोलो हा अध्यक्षपदावरून उठला. त्याचे जागीं डँटनचा एक अनुयायी थुरीओ हा येऊन बसला. रोबेस्पिअरच्या प्रतिपक्ष्यांनीं असें ठरविलें होतें कीं, " आपणच एकामागून एक तख्तावर चढून तें ताब्यांत ठेवावें. स्वतः रोबेस्पिअरला किंवा त्याच्या मित्रांना जागाच देऊं नये. " एकानें " रोबेस्पिअरला कैद करावें " अशी उघड मागणी केली. त्यावर रोबेस्पिअर चवताळून तख्ताकडे जाऊं लागला. पण अध्यक्षानें त्याला बोलण्याची परवानगी देण्याचें नाकारलें. तेव्हां रोबेस्पिअर म्हणाला, आज काय होणार हें दिसतच आहे. परंतु मला शेवटचें भाषणहि करूं न द्याल तर मी तुम्हांला अध्यक्ष न म्हणतां मारेकऱ्यांचे पुढारी म्हणेन. त्याबरोबर " अध्यक्षाचा अपमान झाला, लोकसभेचा अपमान झाला, झोटिंगाचें खरें स्वरूप बाहेर पडलें " अशा आरोळ्या ऐकूं येऊं लागल्या.

सद्दी सरली—पर्वत पक्षानेंच आपल्या विरुद्ध उचल केलेली पाहून रोबेस्पिअरनें मध्यम पक्ष व नेमस्त पक्ष यांच्यांत जागा मिळवन बसण्याचा

प्रयत्न केला. पण ' हटा, मागें हटा ' असें दोन्ही पक्षांनीं त्याला दटावून सांगितलें. ज्या लोकांना तूं मारविलेंस, ते लोक ज्या खुर्च्यांवर बसत त्यांपैकीं एकीवरहि तुला बसूं देणें हा त्यांच्या स्मृतीचा अपमान होईल; तों आम्हीं करूं देणार नाहीं असें त्याला बजाविण्यांत आलें. अखेर तो बाजूस असलेल्या एका खुर्चीवर कोसळला. आणि इतक्यांत रोबेस्पिअरला पकडण्याचा ठराव पास होऊन लोकसभेचे शिपाई आंत आले. त्यांनीं त्याला व त्याच्या चौघा मित्रांना कैद केलें. पॅरिसच्या मेयरनें ही बातमी ऐकतांच शहराच्या वेशीचे दरवाजे लाविले, भयसूचक घंटा वाजविल्या, व कॉम्यूनच्या ताब्यांतील एका पलटणीला बोलाविणें पाठविलें. रोबेस्पिअरला तुरुंगाच्या रखवालदाराच्या स्वाधीन करण्यास नेलें तेव्हां ' मेयरचा हुकूम नाहीं ' म्हणून त्यांनीं कैद्याचा ताबा घेण्याचें नाकारलें. मेयरनें रोबेस्पिअरला अटकेंतून सोडविलें. आपल्या हुकुमाची अंमलबजावणी होत नाहीं असें पाहून लोकसभेनें आपल्या पलटणीच्या अधिकाऱ्यांना तो हुकूम अंमलांत आणण्याची आज्ञा केली.

हॉतेल दि व्हील येथें रोबेस्पिअरचे पक्षपाती लोक जमावानें बसले होते. पॅरिसचा मेयरहि तेथेंच होता. लोकसभेनें निरनिराळ्या कमिट्यांकडे आपले दूत पाठवून त्यांच्याकडील लष्करी लोक बोलावून घेऊन, लहानसें सैन्य तयार करून, तें बारास याचे हातीं देऊन त्याला हॉतेल दि व्हीलवर पाठविलें. या इमारतींत राष्ट्राला उद्देशून एक नवा जाहीरनामा काढण्याचें सुरू होतें. शेवटीं मध्यरात्रीच्या वेळीं जाहीरनाम्याच्या मसुद्यावर सह्या होऊं लागल्या. पण योगायोग असा सांगतात कीं, रोबेस्पिअर हा आपल्या सहीचें पहिलें अक्षर ' रो ' हें लिहितो इतक्यांत, लोकसभेचें सैन्य येऊन पोहोंचलें. आणि त्यांतील एका शिपायानें बंदूक झाडली, तिची गोळी रोबेस्पिअरला लागून, त्याच्या हातांतील टाक धक्क्यानें गळून पडला व गोळी दोन्ही गालफडांतून आरपार निघून गेली. तिनें त्याच्या जबड्याच्या चिंध्या केल्या, आणि तो ज्या कागदावर सही करीत होता, त्यावर तो उपडा पडल्यानें कागद रक्तानें भिजला. लोकसभेच्या सैन्याचे मागोमाग कॉमिसरीजचे लोक आले. त्याबरोबर रोबेस्पिअरच्या पक्षाचे लोक वाट सांपडेल तिकडे पळूं लागले. ला लीबास यानें जागच्या जागीं आत्महत्या केली. ऑगस्टीन

हा वरच्या मजल्यावरच्या गॅलरीच्या कठड्यावरून छपून पळत जात असतां खालीं कोसळला व त्याचीं हाडें मोडलीं. कोथॉन टेबलाखालीं लपून राहिला, त्याला एकानें उचलून जिन्याखालीं फेंकून दिलें. तो मेल्याचें सोंग करून दुसरे दिवशीं सकाळपर्यंत जागच्या जागीं निमूटपणें पडून राहिला. सेंट जस्ट हा मात्र कांहीं धडपड न करितां शिपायांच्या स्वाधीन झाला. रात्र पडली तशी हवाहि थंड झाली. अंधःकार पसरला. या घडलेल्या गोष्टीचा गवगवा व्हावा तितका बाहेर झाला नाहीं. यामुळें शहरांतील बहुतेक नाटकें व तमाशे नेहमींसारखेच चालू होते. एका नाटक कंपनीला या हकीकतीची चाहूल लागल्यामुळें तिनें तेवढा खेळ बंद ठेवून, "कांहीं कारणामुळें खेळ बंद राहील" अशी पाटी दारावर लावली. पुष्कळ लोकांना याचा अर्थ दुसरे दिवसपर्यंत कळला नाहीं.

मरणाच्या दारीं—रोबेस्पिअरला पकडून राजवाड्यांतील लोकसभेकडे नेलें. परंतु सभेनें "अशा दुष्टाचा विटाळ नको" असें म्हणून शेजारच्या एका खोलींत त्याला घातलें. तेथें एका टेबलावर तो आडवा झाला. काडतुसांची एक पेटी त्याला उसें म्हणून देण्यांत आली. कालपर्यंत तो आपला सुंदर निळा पोषाख घालून थाटानें लोकसभेंत येऊन तिच्यावर अधिकार गाजवी व अहंकारबुद्धीनें इतर सर्वांना तुच्छ लेखी. तोच आज त्याच लोकसभेंत प्रवेशहि न मिळून शेजारच्या खोलींत मरणाच्या दारीं टेकलेला शिपायांच्या पहाऱ्यांत अस्ताव्यस्त असा पडला होता. सगळें थोबाड फुटलेलें व फिरलेलें; पायांत बूट नाहींत; रक्तानें भरलेला फाटका सदरा उरावर लोळत आहे; पायांतले पायमोजे मातीनें मळले आहेत व घोट्याशीं लोंबत आहेत; गालांतून रक्त वाहात आहे! कोण हा भवितव्यतेचा दारुण सूड ! ! कोणाचाहि अधःपात झालेला पाहून आनंद मानणारे कांहीं चांडाळ असतातच. त्यांतला एक जवळच होता, तो हंसून म्हणाला, "महाराज, कांहीं दुखतें खुपतें वाटतें ! फरान्सचा राजा मेला आणि आपण राजे झालां. आपली वटवट बंद कशानें झाली ? कांहीं बोला. निदान लोकसभेंत उभे आहों असें समजून एकादा ठराव मांडा कीं ! त्या कामाकरितां तरी तुम्हांला खचित वाचा फुटेल."

कुत्र्याच्या मोतीनें मारला—अशा स्थितींत त्याला चौकशी कमिटीपुढें

नेण्यांत आलें. पण देशाचे शत्रु ठरलेल्या आरोपींना वकील देण्याची परवानगी नाहीं, चौकशी नाहीं, नुसतें नांव नोंदून घेऊन वधस्तंभाशीं नेऊन खुशाल जीवें मारावें, असा कायदा रोबेस्पिअर यानेंच पूर्वी आपल्या हातानें केला होता! त्याला गाडींत बसवून लोकांची गर्दी असलेल्या रस्त्यांतून सावकाश नेण्यांत आलें. एका चिरपरिचित घराजवळ गाडी थांबली तेव्हां एक उनाड पोरगा शेजारच्या खाटकाच्या दुकानांत गेला, व त्यानें तेथून ओंजळभर रक्त आणून गाडीच्या दारांतून रोबेस्पिअरच्या अंगावर फेकलें! तें पाहून रोबेस्पिअरचें अंग थरारलें. व लोकांच्या जमावानें टाळ्या वाजवल्या. आणि ज्यांचे नवरे किंवा मुलगे रोबेस्पिअरच्या हत्याकांडांत मारले गेले होते, त्यांनीं त्याजवर शिव्याशापांची लाखोली वाहिली. अशा थाटांत सायंकाळीं सात वाजतां ही भयंकर मिरवणूक वधस्तंभापाशीं आली. प्रथम १९ लोकांचा शिरच्छेद झाल्यावर पॅरिसच्या मेयरची व रोबेस्पिअरची पाळी आली. मारेकऱ्यानें हाताला धरून उभा करतांच मरणाऱ्या वाघाप्रमाणें रोबेस्पिअरनें डुरकणी फोडली. हजारों लोकांनीं आनंदानें आरोळ्या मारल्या. त्यांच्या तोंडून एकच उद्‌गार निघत होता. "आतां मात्र आम्हाला खरें स्वातंत्र्य कांहींसें लाभेल." दुसऱ्या कित्येकांना असें वाटलें कीं, "रोबेस्पिअर हीच राज्यक्रांतीची देहधारी मूर्ति होती. आतां तो गेला, पण त्याबरोबर राज्यक्रांतीहि लयाला जाण्याचा संभव आहे!"

रक्तपाताला आळा बसला—या दोन्ही गोष्टी थोडथोड्या खऱ्या ठरल्या. दुसरे दिवशीं सकाळीं राजवाड्यांतून लोकसभेचे पुढारी बाहेर पडले, तेव्हां जनतेनें आपला जयजयकार केलेला पाहून, त्यांना थोडें आश्चर्य वाटलें! या पुढाऱ्यांपैकीं मध्यम पक्षाच्या लोकांनींच योग्य वेळीं उचल केली व रोबेस्पिअरच्या विरुद्ध मतें दिलीं, म्हणून हा डाव साधला, आणि खरोखरच त्या दिवसापासून रक्तपाताला आळा पडला. यापुढें अगदींच रक्तपात झाला नाहीं असें नाहीं; पण तो थोडा झाला, व झाला तोहि कमिट्या व कॉम्यून्स वगैरे समित्यांतून रोबेस्पिअरच्या पक्षाचे जे लोक पसरले होते, त्यांच्यांत झाला. उलट या पक्षानें तुरुंगांत डांबलेल्या लोकांची सुटका हळूहळू होऊं लागली. राज्यक्रांतीकडून लक्ष काढून आपलें डोकें कसें

वांचवावें, याचा प्रयत्न कट्टे क्रांतिकारकहि करूं लागले! तुरुंगांतून मुक्तता झालेल्यांना पुनर्जन्म झाला असें वाटलें. आणि मांजर निघून गेलें म्हणजे उंदीर ज्याप्रमाणें बिळांतून बाहेर पडून वावरूं लागतात, त्याप्रमाणें भीतीमुळें लपूनछपून बसलेले लोक हळूहळू बाहेर पडूं लागले. या सर्वांनीं मिळून जॅकोबिन लोकांवर हत्यार धरलें. ही प्रतिक्रिया मोठी लक्षांत धरण्यासारखी घडली. तिचा अर्थ तत्कालीनांनीं व इतिहासकारांनीं असा केला कीं, "फरेंच जनतेला खरोखरच मनापासून रक्तपाताचा वीट आला होता."

पण फिरून भाकरीचें भूत—जॅकोबिन लोकांविरुद्ध लगोलग फार्स रचले जाऊन रंगभूमीवर दाखविण्यांत येऊं लागले. पश्चिमेकडे लाव्हेंडी, उत्तरेकडे नॉर्मंडी वगैरे परगण्यांतून पूर्वीं बंड केलेले लोक समाधान पावले. वर्तमानपत्रांनीं जॅकोबिन लोकांविरुद्ध लिखाण सुरू केलें. क्रांतीची खूण म्हणून जो दिसेल त्याच्या डोक्यावर तांबडी टोपी बळजबरीनें घालण्यांत येत होती, त्याच्यावर बहिष्कार पडला. लोकसभेंतील पर्वतपक्ष जवळ जवळ मोडला. सप्टेंबर महिन्यांत क्रांतिकारक कमिटच्याच बरखास्त करण्यांत आल्या. असाच प्रकार निरनिराळीं नांवें धारण करणाऱ्या अत्याचारी समित्यांचा झाला. नोव्हेंबर महिन्यांत जॅकोबिन क्लबावर प्रत्यक्ष हल्लाच झाला. हा क्लब सक्तीनें बंद करण्याचा हुकूम लोकसभेनें दिला. तो हातीं घेऊन शिपाई गेले. त्यांनीं क्लबाच्या दाराला कुलुपें घातलीं व किल्ल्या परत लोकसभेला आणून दिल्या. पर्वतपक्षांत अवघे पन्नास लोक शिल्लक राहिले. जुन्या नेमस्त पक्षाचे लोक व जिरॉंडिन पक्षाचे अवशिष्ट लोक हे सर्व मिळून नवीन पक्षरचना करण्यांत आली. पुढील जानेवारींत लाव्हेंडी प्रांतांतील बंडखोरांना जाहीरनाम्यानें माफी देण्यांत आली. धर्माधिकारी व फरान्समधून पळून गेलेले लोक यांच्यासंबंधीं प्रत्यक्ष कायदा असा कांहीं लोकसभेनें केला नाहीं. परंतु हे लोक परत येऊन उघडपणें लोकसभेच्या गॅलऱ्यांतून वसूं लागले. अशा रीतीनें पूर्वीं अविचारानें घडलेल्या गोष्टी क्रमानें उलटल्या. या प्रतिक्रियेच्या लंबकानें बेसुमार झोला खाल्ला नाहीं असें भासविण्याकरितां, स्वातंत्र्याच्या नांवानें एक महोत्सव करण्यांत आला. पण अत्याचाराइतकेच महोत्सवांना कंटाळलेले लोक म्हणूं लागले, "तुमची ही क्रांति व प्रतिक्रांतीचे

उत्सव, हे सर्व रोटीवाल्याच्या भट्टींत घालून जाळा. आमचें समाधान केवळ पोटभर भाकरी मिळाल्यानें होणार आहे!" अशा रीतीनें क्रांतिपूर्वी जो वेताळ फरेंच जनतेच्या खांद्यावर बसला होता, तोच ती क्रांति संपल्यानंतरहि तेथेंच बसलेला दिसूं लागला.

प्रकरण एकोणिसावें

फरेंच राज्यक्रांतीचा शेवट

जनता निष्क्रिय बनली—सन १७९५ च्या प्रारंभीं फरान्सची जनता थकून भागून गेल्यामुळें निष्क्रिय झाली. १७८९ सालीं तिला प्रथम ताप भरला. १७९२ सालीं तिनें जुन्याचें मढें गाढून सर्व कांहीं नवें निर्माण करण्याचा अतिमानुष पराक्रम केला. पण पुढच्या दोन वर्षांतील रक्तस्रावामुळें तिला चलनवलनाचीहि शक्ति राहिली नाहीं. वेडाच्या किंवा अपस्माराच्या भरांत नसतें दहा माणसांचें बळ अंगांत येऊन मनुष्य दहा माणसांना भारी होतो. पण एकदां शक्तिपात होऊन तो पडला म्हणजे मग त्याला आपला हातहि उचलवत नाहीं. त्याप्रमाणें फरान्सची स्थिति झाली. तथापि क्रांतींत जें विधायक स्वरूपाचें मिळविलें त्याचें रक्षण व्हावें अशी फरेंच जनतेला इच्छा सहजच होती. जनतेप्रमाणें व्यक्तिमात्रांना लाभ झाले ते टिकावे असें त्यांनाहि वाटे. राज्यक्रांतीच्या धामधुमीनें जनतेच्या दारिद्र्याला आळा पडणें शक्यच नव्हतें. उलट परदेशांशीं लढाया केल्या त्यामुळें देशांतलें बहुतेक सोनें खर्च झालें. सोन्याऐवजीं चलनी नोटा बेसुमार काढण्यांत आल्या. त्यांतच खाजगी रीतीनें गुन्हेगारांनीं नकली नोटा खोट्या तयार केल्या, त्यांची भर पडली. १७९५ च्या प्रारंभींच लुई नाण्याची किंमत १३० होती, ती वर्षअखेर २५०० झाली! धान्य वगैरे मालाच्या किंमती बेसुमार वाढल्या. कोणीहि आपल्याजवळची खाण्याची

सामग्री बाहेर विकावयास काढीना. वाढत्या किंमतीची भरपाई करण्याकरितां चलनी नोटांचीं पुडकींच्या पुडकीं एक एका साध्या व्यवहारांत द्यावीं लागत. आणि या नोटांचा पुरवठा कमी पडूं नये म्हणून फ्रेंच सरकारनें आपला छापखाना रात्रंदिवस चालू ठेवला होता !

भ्रमाचा भोपळा फुटला—ज्या कामकरी व गरीब वर्गाकरितां म्हणून राज्यक्रांति करण्यांत आली अशी समजूत होती, त्याची स्थिति क्रांतिपूर्वीच खरोखर अधिक बरी होती ! मध्यम वर्गाची अशीच दुर्दशा झाली. जुने श्रीमंत नाहींसे होऊन कांहीं नवे बनले. सत्तेप्रमाणें द्रव्याची अदलाबदल क्रांतीच्या काळांत इतक्या मोठ्या प्रमाणावर झाली कीं, तींत न्यायाचें कोणतेंहि तत्त्व शिल्लक राहणें अशक्य होतें. आणि सट्टेबाजांचें मात्र खूप फावलें. परंतु एका बाजूला कनिष्ठ कामकरी वर्ग जसा आपल्या पोटाकडे हात करून त्याची खळगी किंवा बखळ दाखवी, तसेंच सरकारी तिजोरीच्या पोटाचेंहि झालें. राष्ट्रीय सरकारी खजिन्यांत एकादे वेळीं त्या दिवसाचीं बिलें भागविण्याइतकीहि शिल्लक नसे !

थडग्यांवर नाच—अन्यायानें मिळालेल्या पैशाला लवकरच पाय फुटतात. क्रांतींत ज्यांनीं आपलीं घरें भरून घेतलीं त्यांना चैनबाजी सुचली. आणि देशांत जो थोडासा उदीम धंदा दिसत होता, तो केवळ या चैनबाजीमुळें होता. नाटकगृहें, कुंटणखाने व सार्वजनिक नृत्यगृहें यांची संख्या एकदम वाढली. आणि ही वाढ इतक्या घाईनें झाली कीं, पुष्कळशा नव्या चैनबाजीच्या दिवाणखान्यांतील जमिनीवर व भिंतींवर राज्यक्रांतींत पडलेले रक्ताचे सडे किंवा शिंतोडे दृष्टिआड करण्याला अवश्य ती चुनासफेती देण्यालाहि कोणाला वेळ मिळाला नाहीं. "मुडद्यांच्या थडग्यांवरच नाच सुरू होते !" असें वर्णन तत्कालीन लेखकांनीं केलें आहे. कित्येक नाचांतील नर्तिकांनीं बसविलेले नवे हावभाव क्रांतींतील हत्याकांडांतून सुचलेले होते ! जुगारीला ऊत आला होता. अशा स्थितींत आहे तें ठीक आहे असा देखावा दिसल्यास नवल नाहीं. पण चैन करणाऱ्यांच्याहि मनांत क्रांतीची आठवण गरीब भिकाऱ्यांच्या उपासमारीच्या ओरडीनें मधून मधून थोडीबहुत जागत होई.

क्रांतीनें काय साधलें ?—जुन्याविषयीं अप्रीति पण नव्यावरहि अविश्वास

अशी फरेंच जनतेची मनःस्थिति होती. मात्र राज्यक्रांतीनें समाजांतील थरांची उलथापालथ पूर्णपणें करून टाकली होती यांत शंका नाहीं. १७९० च्या मार्च महिन्यांत धर्माधिकाऱ्यांची मिळकत आणि १७९२ च्या ऑगस्ट महिन्यांत फरान्समधून गेलेल्या लोकांची मिळकत जप्त करण्यांत आली तिची किंमत २५० कोटी रुपये होती. पण १७९५ च्या अखेरीस यांतली पुष्कळशी संपत्ति राष्ट्रानें युद्धापायीं खर्चून टाकली होती. पहिल्या दोन वर्षांत खरेदी-विक्री मोठ्या प्रमाणावर झाली. कारण त्यांत सधन लोकांचा हात होता. पण दुसऱ्या दोन वर्षांत पुष्कळसे खरेदीदार कनिष्ठ वर्गांतील पुढें आले. कारण जप्त केलेल्या इष्टेटी त्यांना विकत घेतां याव्या म्हणून मुद्दाम जप्त मिळकतीचे लहान लहान गट केले होते. यामुळें स्वतः शेतकी करणाऱ्या शेतकऱ्याच्या मेहनतीला अधिक क्षेत्र मिळून त्याची स्थिति मात्र थोडी सुधारली यांत शंका नाहीं. मध्यंतरीं सोशालिझम म्हणजे समतावाद निर्माण होऊन कोणाहि मनुष्यानें अमुक इतक्यापेक्षां अधिक संपत्ति आपल्या हातीं ठेवूं नये असा कायदा करण्यांत आला होता. त्यामुळें श्रमसायास करून उत्पन्न वाढवावें असें त्या वेळीं कोणास वाटेनासें झालें. पण तो कायदा आतां रद्द झाल्यामुळें आणि अधिक जमीनहि हातीं आल्यामुळें शेतकऱ्याला उद्योग करावासा वाटूं लागला. या वर्गांतील शेतकऱ्याला आपल्या पदरांत पडलेल्या लाभापुरती क्रांति टिकवावयाला हवी होती. पण त्याला रिपब्लिक राज्यपद्धतीची चाड होती असें म्हणतां येत नाहीं. तसेंच तो भोळ्या धार्मिक समजुतीचा असल्यामुळें राज्यक्रांतीनें धर्माधिकारी नाहींसे केले हें त्याला वाईट वाटे. परंतु हे धर्माधिकारी लोकांकडून वतनी हक्कानें जो दशांश कर घेत तो हक्क बुडविला याबद्दल ते राज्यक्रांतीला धन्यवादच देत. तात्पर्य त्यांची क्रांतिप्रियता विशिष्ट मर्यादित आणि स्वार्थी अशी होती. ज्याचें स्वतःचें पोट भरलें, तो त्यानंतर इतरांनाहि होणाऱ्या आग्रहाला अत्याचार म्हणतो. त्याप्रमाणें फरान्समधील अनेक वर्ग झाली इतकी सामाजिक उलथापालथ पुरे, म्हणून झाली इतकी राज्यक्रांतीहि पुरे, अशा मताचे होते.

क्रांत्युत्तर बजबजपुरी—देशभक्तीची व्याख्या व व्याप्ति पुष्कळशी स्वार्थी असते याचें एक स्पष्ट उदाहरण फरान्सच्या १७९५ सालच्या लोकांच्या मनःस्थितीवरून मिळण्यासारखें आहे. नऊदशांश जनतेला क्रांति अवश्य हवी

होती. पण रिपब्लिकबद्दल ती फारशी काळजी करीत नव्हती. राजवंश फिरून फरान्सच्या गादीवर आणण्याची तिला इच्छा नव्हती हें खरें, पण राजा नाहीं अशी राज्यघटना कोणी मूठभर लोकांनीं वहिवाटलीतर त्याला तिची फारशी हरकत नव्हती. एकादा राजाहि तिला चालला असता ! पण एका अटीवर. ती ही कीं, त्यानें शांतता राखावी, व्यवस्था नीट ठेवावी, पण झालेल्या उलथापालथींत त्यानें बदल करूं नये. पळून गेलेले सामान्य लोक वाटेल त्या अटीवर परत फरान्सला येण्याला तयार होते. पण राजवंशांतील लोक दुःस्थितींत खितपत असतांहि ते परत येण्याकरितां व राजपद चालू ठेवण्याकरितां अटी घालून घ्यावयाला तयार नव्हते. उलट परत आलों म्हणजे एकमेकांना पाहून घेऊं अशी सूडाची भावना ते बेसावधपणें बोलून दाखवीत ! जुन्या हत्याकांडाऐवजीं नवें हत्याकांड सुरू करण्याला ते तयार होते आणि त्यांच्या या मनोरथांतून नेमस्तपक्षहि वगळला नव्हता. सोळाव्या लुई राजाचा मुलगा फरान्सच्या तुरुंगांतच झिजून मेला. तरी त्याच्या पुढच्या नंबरच्या लुईनें शहाणपण न शिकतां उलट इंग्रजांची कुमक घेऊन फरान्सच्या उत्तरेच्या परगण्यांत बंड करविलें. जॅकोबिन लोकांना हातीं असलेली सत्ता व मत्ता यांपैकीं कांहींच सोडावयाचें नव्हतें. सत्ता किती होती हें पूर्वी पाहिलेंच पण मत्ता म्हणजे मिळकतहि पुष्कळ होती. जॅकोबिन हे क्रांतिकारक असले तरी तत्त्वनिष्ठ नव्हते. यामुळें पुढील इतिहासांत त्यांतलेच कोणी काउंट, बॅरन, साम्राज्यवादी, स्टंट कौन्सिलर्स, पदरीं सैनिक ठेवणारे, डोक्यांत तुरे खोवून रथांतून जाणारे आणि सर्व इस्टेट वंशपरंपरा चालावी असा कायदा करणारे लोक अनेक निघाले. समतावादी फाउचे हा पुढें दीड कोटी रुपयांचा धनी होणार होता ! अर्थात् जे दुसरे जॅकोबिन होते म्हणजे दरिद्री होते ते नुसते क्रांतिकारक नव्हे तर अराजकवादी (अनार्किस्ट) बनले. ज्याच्याजवळ कांहींच नसतें, त्याला कसलीहि अव्यवस्था खपते व परवडते !

भाकरीची भीक—हातीं मत्ता असो वा नसो, आहे ती सत्ता हातीं राहावी याविषयीं मात्र निरनिराळ्या पक्षांचेंहि एकमत होतें. आणि ही सत्ता टिकविण्याचें एक साधन युरोपियन राष्ट्रांशीं युद्ध सुरू ठेवणें हें होतें ! पण याला मोबदला म्हणून त्यांना लष्करी पुढाऱ्यांशीं नमून भिऊन वागावें लागे. रोबेस्पिअरच्या मृत्यूपर्यंत लोकसभेचा सेनापतींवर जो दाब होता तो तितका

पुढें राहिला नाहीं. त्यांनाहि आपल्या यशामुळें आपलें महत्त्व वाटूं लागलें, व यामुळेंच नेपोलियनचा अवतार शक्य झाला. राजा नको पण एकतंत्री राज्य चालविणारा झोटिंग चालेल, अशी जनतेची मनःस्थिति होती. व या झोटिंगाच्या अवताराची पूर्ण तयारी युरोपांत लढणाऱ्या लष्कराच्या छावण्यांतून सुरू होती. जी गोष्ट बाहेर युरोपांतील रणांगणांवर तीच खुद्द पॅरिसमध्येंहि चालू होती. लोकसभेचें संरक्षण कोणी तरी करणारें हवेंच होतें. कारण शब्दांच्या शक्तीला मर्यादा असते, ती संपली म्हणजे पुढें तिला तरवारीची मदत घ्यावी लागते. लोकसभेला ती मदत भुकेल्या जनतेच्या हल्ल्यांविरुद्ध वरचेवर घ्यावी लागे. उपासमारीनें सुकलेलीं पोटें आणि अजीर्णांनीं कुजलेलीं पोटें यांच्यांत या वेळीं खरा तंटा होता. आंत लोकसभेचें काम चालू असतां बाहेर भुकेनें गांजून भटकणारे स्त्रीपुरुष सभागृहाच्या खिडक्यांतून तोंडें खुपसून "भाकरी द्या भाकरी" म्हणून ओरडत, तीं पाहिलीं म्हणजे हिंवाळच्यांत पिसाळून बाहेर पडलेल्या लांडग्यांची आठवण आंतल्या लोकांना होई. अशा लोकांना लष्करी शिपायांशिवाय कोण परतवूं शकणार? ही सर्व चिथावणी जॅकोबिन लोकांची असावी अशा संशयानें किंवा बहाण्यानें लोकसभेनें त्यांच्यावर हत्यार धरलें. आणि पूर्वीं जॅकोबिन लोकांनीं इतरांचे जीव घेतले त्याप्रमाणें रोबेस्पिअरच्या शत्रूंनीं जॅकोबिन लोकांचे जीव घेतले!

नव्या घटनेची फलश्रुति

नवीन घटनेचा आराखडा—१७९५ सालीं जुन्या राज्यघटनेची फिरून दुरुस्ती करणें अवश्य वाटूं लागलें. ती दुरुस्ती करण्याकरितां ११ लोकांचें एक मंडळ नेमण्यांत आलें. त्यांत नेमस्त व मध्यम पक्षाचेच बहुतेक लोक होते. अॅबे साई यानें या कमिटीवर काम करण्याचें नाकारलें. १७९३ ची घटना वाईट आहे, अशा पूर्वग्रहानें या मंडळानें आपलें काम सुरू केलें. त्यांनीं पहिली गोष्ट ही केली कीं, मुख्य कार्यकारी मंडळाचे सभासद लोकनियुक्त असावेत हें जुन्या घटनेंतील कलम काढून टाकलें. एका लोकसभेऐवजीं दोन लोकसभा निरनिराळ्या केल्या; व या लोकसभांनीं, म्हणजे अप्रत्यक्ष निवडणुकीनें मंत्रिमंडळ नेमलें जावें असें ठरविलें. मोठ्या लोकसभेंत

भावनाप्रधान तरुण लोकांचा भरणा होईल म्हणून वरिष्ठ लोकसभेंत (सेनेट) केवळ विवेकबुद्धि चालविणारे लोक यावे अशी योजना, निदान कल्पना तरी, होती. बरेच दिवस घटनामंडळाचें काम चालून जनता व सैनिक यांच्या पसंतीला ती पाठविण्यांत आली. घटनेंतील एक मुख्य तत्त्व हें होतें कीं, सरकारी कर देण्याइतकी मिळकतीची लायकी ज्याची असेल त्यालाच मत-दानाचा अधिकार असावा. याचा अर्थ खाजगी मिळकतीला मान्यता दिली, सोशालिझमचें तत्त्व काढून टाकलें, आणि मतदारांचे गट मर्यादित केले. वरिष्ठ व कनिष्ठ लोकसभा मिळून संयुक्त कार्यकारी मंडळ असावें, त्यांतील तिसरा हिस्सा सभासद दरवर्षी नवे निवडून द्यावे, व त्यांनीं जुन्या दोन हिस्से सभासदांबरोबर काम करावें असें ठरविण्यांत आलें. कनिष्ठ लोकसभेलाच कायद्यांचीं बिलें प्रविष्ट करण्याचा हक्क ठेवला. परंतु वरिष्ठ सभेनें तीं मंजूर करीपर्यंत त्यांना फक्त शिफारशीचें स्वरूप असावें. मुख्य प्रधानमंडळ पांचांचें असावें. प्रथम कनिष्ठ सभेनें पन्नास उमेदवार निवडावे व मग वरिष्ठ सभेनें त्यांतील पांच निवडावे. या पांचांच्या मंत्रिमंडळाला डिरेक्टरी असें नांव असावें. या पांचांपैकीं एकानें (ज्याच्या नांवाची चिठी निघेल त्यानें) दरवर्षी राजीनामा द्यावा व त्याचे जागीं दुसरा कोणी निवडून द्यावा. खजिना मंत्रिमंडळाच्या हातीं न देतां, त्याकरितां लोकसभेनें निवडलेल्या कमिशनराच्या हातीं असावा. दोन्ही सभांनीं केलेला कायदा नामंजूर करण्याचा अधिकार कोणासच ठेवला नाहीं. अशा रीतीनें बेजबाबदार मंत्रिमंडळ निर्माण केलें. पण त्याला खरा अधिकारहि ठेवला नाहीं. लोकसभेला मंत्रिमंडळ दूर करतां येऊं नये व मंत्रिमंडळाला लोकसभा बरखास्त करतां येऊं नये असें दुहेरी कुलूप तयार केलें होतें.

टॅलियनची कारवाई—पण या नव्या घटनेनें लोकांच्या उपासमारीचें निवारण कसें होणार? उपाशी मरणाऱ्या लोकांना इतकेंच वाटत होतें कीं, जुनी घटना वापरणारे लोक फिरून निवडून येऊं नयेत. कारण त्यांना भाकरीचा बंदोबस्त करतां आला नाहीं. पण उलट टॅलियन याच्या कार-वाईनें खुद्द घटनेंतच असें एक कलम घालण्यांत आलें कीं, नव्या घटनेंतील लोकसभेच्या ५०० सभासदांपैकीं दोनतृतीयांश सभासद जुन्या सभासदां-तूनच नेमले पाहिजेत! आणि मतदार लोक जर हें मान्य करणार नाहींत व

जुन्यांना निवडून देणार नाहींत तर त्यांच्या जागा इतर निवडलेल्या लोकांनीं आपल्या इच्छेप्रमाणें भरून काढाव्या. हे दोन्ही ठराव मंजूर होऊन जाहीर झाले. पण मतदारांची संख्या आधींच घटलेली असून त्यांतल्याहि फार थोड्यांनीं नव्या निवडणुकींत भाग घेतला. लोक उदासीन झाले होते. यामुळें जे सभासद निवडले गेले, त्यांत नेमस्तांचाच भरणा होता. जॅकोबिन लोकांची संख्या पुष्कळच तुटली. नवें प्रधानमंडळ नेमलें गेलें तेंहि नेमस्तांचेंच. राजवध करणाऱ्या पर्वत पक्षाला आपल्या पायाखालीं आतां पाताळ दिसूं लागलें. या नेमस्तांच्या उत्कर्षाचा परिणाम म्हणून लुई राजाचा वंश फिरून गादीवर येण्याचा संभव होता. परंतु राजपक्षपाती लोकांच्या बिनमुत्सद्देगिरीमुळें ही कारवाई फसली.

गोलंदाज नेपोलियन—शांतता झालीशी पाहून पळपुटे लोक देशांत परत येऊं लागले होते व कांहीं राजपक्षपाती लोकांनीं तर बंडाचाहि देखावा केला. यामुळें पुन्हां थोडी खळबळ उडाली. लोकसभेनें सैन्याची जमवाजमव करून बारास याला सेनापति नेमलें; व त्यानें आपल्या हाताखालीं जे दुय्यम अधिकारी घेतले त्यांत एकादा चांगला गोलंदाज पाहिजे म्हणून नेपोलियन बोनापार्टला नेमिलें. या नव्या सैन्यानें राजपक्षपाती बंडखोरांना पायबंद लाविला. या नव्या सैन्याला दुसरेंहि एक काम करावयाचें होतें. तें नव्या घटनेला विरोध करणाऱ्या लोकांना हतबल करण्याचें होतें. परंतु हें करतांना बारास व त्याचे अधिकारी यांनीं रक्तपात केला नाहीं. प्रतिपक्षाशीं ते फार सौम्यतेनें वागले. विजयी सैन्याच्या अधिकाऱ्यांना बारास यानें लोकसभेपुढें नेऊन शाबासकी देवविली. जनता हटली व नेमस्त मंत्रिमंडळ अधिकारारूढ झालें. जुनी लोकसभा (कन्व्हेन्शन) विसर्जन होण्याचा देखावा मोठा उदात्त व बोधप्रद होता. कारण या जुन्या लोकसभेच्या अंगीं पुष्कळ दोष असले तरी तिच्या हातून विधायक स्वरूपाची सामाजिक क्रांतीहि पुष्कळच झाली होती. पुढील काळांत ज्या कित्येक नामांकित सुधारणांमुळें व सांस्कृतिक गोष्टींमुळें फरान्स प्रसिद्धीला आला, व ज्यांना नेपोलियनच्या कर्तृत्वामुळें तेज चढलें, त्यांचीं बीजें १७९२–९५ या तीन वर्षांत रोविलीं गेलीं होतीं. देशांतील दंगेधोपे, बंडाळी, रक्तपात, अमानुष कृत्यें यांच्या योगानें दाही दिशा धुंद होऊन प्रेक्षकांना बाहेर चांगलें असें फार थोडें दृष्टीस पडत

होतें. पण युरोपांतील रणांगणावर लाखों सैन्य पाठवून त्याला युद्धाचीं सर्व साहित्यें पुरवून शत्रूला हटवून अद्भुत विजय मिळवून फरान्सची लष्करी कीर्ति जगभर गाजविण्यापासून तों राष्ट्रीय शिक्षण, विद्या व कला यांची वाढ करणाऱ्या 'इन्स्टिटयूट ॲकॅडेमी' यासारख्या संस्था स्थापण्यापर्यंत अनेक नामांकित गोष्टी या तीन वर्षांच्या अवधींत याच लोकसभेनें केल्या होत्या.

ता. ३ नोव्हेंबर १७९५ रोजीं नव्या पांच सभासदांच्या मंत्रिमंडळाची ऊर्फ डिरेक्टरीची प्राणप्रतिष्ठा करण्यांत आली. त्याची कचेरी लक्झेंबर्ग येथील राजवाड्यांत मांडली होती. ही कचेरी प्रथम भरली तेव्हां तेथें तिला लागणारें साधें सामानहि नव्हतें. आणि या दैन्याचें वर्णन म्हणजे लोकसभेच्या क्षीणपणाचें आणि जनतेच्या उदासीनतेचेंच वर्णन होय. तत्कालिनांनीं तें केलेलें वाचून हसूं येतें.

देवाचा धांवा—हे पांच डायरेक्टर म्हणजे केवळ लळितांतलीं सोंगें होत असें त्यांजविषयीं लिहिलेलें आढळतें. त्यांचे हातीं नव्या घटनेनें दिलेला कायदेशीर अधिकार पूर्णपणें होता. परंतु तेजाच्या चमकेशिवाय अधिकार व्यर्थ ठरतो. लोकांची रीतच अशी आहे कीं, दुष्ट, दुष्कर्मी, पण कांहीं तरी गडबड करील असा अधिकारी किंवा पुढारी त्यांना हवा असतो. नेमस्तांकडे पाहून त्यांचें मन रमत नाहीं. शिवाय हेंहि खरें आहे कीं, आपल्या पुढील कारकीर्दींत या डायरेक्टरींतील पंचायतनाला जनतेची यापूर्वींच्या ५–६ वर्षांत झालेली हानि भरून काढतां आली नाहीं. या प्रधानमंडळाचा पाठपुरावा करील असा एकहि पक्ष या नव्या कायदेमंडळांत नव्हता. त्यानें स्वतःचा असा कांहीं निश्चित कार्यक्रम ठरविला नव्हता. सुदैवानें या वेळीं जनता कायदेमंडळाच्या कामांत लक्ष घालीत नव्हती. कारण तिची उपासमार त्याच्या हातून थांबण्याची आशा जनतेला दिसे. कायदेमंडळाच्या सभासदांनीं मात्र आपला रोजचा भत्ता दुप्पट करून घेतला होता! तसेंच कायदेमंडळाकरितां सुंदर शोभिवंत इमारती वगैरे बांधण्याचें काम त्यांनीं सुरू केलें. सरकारी खजिन्यांत पैसा नव्हता. कर देण्याचे कामीं लोकांनीं हात आंखडला होता. यामुळें पूर्वींचें चलनी नोटा छापण्याचें काम भरमसाट सुरू झालें! सोन्याचें एक लुई नाणें ज्याची किंमत सोन्याच्या हिशेबानें फक्त २४ लायव्हर असावी, ती या चलनी नोटांच्या पुरामुळें बारा हजार

लायव्हर झाली ! शेतकरी चलनी नोटा हातीं धरीना. तो म्हणे, "या चलनी नोटांच्या पुडक्यांनीं माझ्या घोड्यापुढें टाकण्याच्या गवताचें काम होईल, तरी मी त्या घेईन. पण माझें घोडेंहि त्यांना तोंड लावीत नाहीं ! पण डायरेक्टरी झाली तरी काय करणार ? एकंदर जनताच दमल्यासारखी, भागल्यासारखी व हताश झाली होती. लोकमत म्हणून कांहीं उरलें नाहीं. निराश मनुष्याचें तेज फक्त त्याच्या द्वेषबुद्धींत मात्र उरतें, त्याप्रमाणें जनता येथून तेथून सर्वांचा द्वेष करूं लागली. लोक म्हणूं लागले "आम्हीं राजाचा जीव घेतला, एवढी क्रांति केली, ती काय आमच्याच पैशावर श्रीमान झालेले उपटसुंभ लोक आमच्या उरावर बसवून घेण्याकरतां कीं काय !" पण हें बोलणाऱ्या जनतेच्या हातून या तीव्र भावनेला अनुसरून कांहीं घडण्याचें चिन्ह दिसेना. ते म्हणत "तें रणांगणावरील वैभव नको आणि तें स्वातंत्र्यहि नको. ईश्वराचीच कृपा होईल तर तो अवतार घेऊन आम्हांला सोडवील." अशा अवतारालाच सर्व लोक शरण येतात व तोच त्यांच्यावर हुकमत चालवं शकतो. मनुष्याची आशा सोडून ईश्वराची करुणा भाकणारे हे लोक हळूहळू पूर्वीसारखे धर्मभोळे होऊन रोमचा पोप व फरान्समधील त्याचे प्रेषित व इतर धर्माधिकारी यांच्या कह्यांत जाऊं लागले होते. आणि हे लोक प्रतिक्रांति घडवून आणतील कीं काय अशी भीति कायदेमंडळाला वाटे. पण इसापनीतींतील एक डोळ्या हरणाच्या गोष्टीसारखी कायदेमंडळाची (लोकसभेची) स्थिति होती. कारण या मानीव शत्रूकडे त्यानें आपला धडका डोळा ठेविला होता तरी त्याला खरें भय उत्पन्न झालें तें आंधळ्या डोळ्याच्या बाजूनेंच झालें ! कारण या सर्व गोंधळांत क्षात्रवृत्तीचे बुद्धिमान लोक डोळे उघडे ठेवून वागत होते, आणि त्यांच्या दक्षतेचें हें फळ त्यांना लवकरच बोनापार्टसारखा पुढारी व नेता मिळून लाभलें.

डिरेक्टरीच्या अडचणी

पैशाचा प्रश्न—डिरेक्टरीनें हाताखालचे अधिकारी नेमून कामाला तर सुरुवात केली. पण प्रथमच तिला पैशाची अडचण भासली. लोकसभेनें दोन कोटी लायव्हर मंजूर केले, पण साठ कोटींशिवाय गरज भागणारी नव्हती. तेव्हां क्रांतीच्या काळांत श्रीमंत झालेल्या लोकांवर नवे कर बस-

विण्यांत आले. सरकारी कर्जें त्यांच्यावर लादण्यांत येऊं लागलीं. यामुळें ह्या वर्ग नाखुष झाला हें एक. पण ह्या वर्गाला श्रेष्ठ म्हणून सहजच मान्यता मिळाली व समतेच्या तत्त्वाला धक्का बसला. क्रांतितत्त्वाविरुद्ध हें पाप घडलें. कारण समता हें क्रांतीचें आद्यतत्त्व होतें. पण "लोभमूलानि पापानि" हें ठरलेलेंच आहे. तथापि या युक्तीनेंहि हवा तितका पैसा जमला नाहीं. सर्व पदार्थांच्या किंमती वाढल्या. तयार माल भारी किंमतीनें विकावा व नवा तयार करूं नये, असें कारखानदारांना वाटूं लागलें. मग सरकारी हुंड्या, प्रॉमिसरी नोटा लहान मुदतीच्या काढून विकण्यांत आल्या. पण चलनी नोटा काय किंवा या मुदतीच्या हुंड्या काय, त्यांची फेड करण्याचें साधन सरकारजवळ कोठें होतें?

जनतेचा आशाकिरण—डायरेक्टरीचे हे डाव फसल्यानें तिला खर्चाला पैसा तर मिळाला नाहींच; पण तिच्या अप्रियतेचा फायदा घेऊन तिचे प्रतिपक्षी सरसावले. त्याला तोड म्हणून मंत्रिमंडळानें क्याथोलिक पंथाचे धर्माधिकारी व पळपुटे लोक यांच्या विरुद्ध कायदा करण्याचा प्रयत्न केला. ता. ८ जानेवारी १७९६ रोजीं सरकारनें पँथिऑन क्लब नांवाची अराजक संस्था बंद करण्याकरितां लष्करी लोक पाठविले. इकडे युरोपांत फरेंच सैन्य लढत असून नेपोलियनचा ठिकठिकाणीं जय होत होता. इटलीमध्यें त्यानें नुसता कहर केला. अवघ्या दोन आठवड्यांत त्यानें सहा लढाया जिंकल्या. एकवीस निशाणें पाडाव केलीं. आणि अनेक तोफा, तटबंदीचीं गांवें तसेंच पंधरा हजार शत्रुसैनिक हस्तगत केले. या विजयांमुळें मात्र डिरेक्टरीची पत बाहेर जगांत व खुद्द फरान्समध्येंहि वाढली. इटलींत बोनापार्टनें ऑस्ट्रियन साम्राज्याचा पराभव करून इटालियन जनतेची परदास्यांतून मुक्तता केली. तेव्हां फरान्समधील लोक म्हणूं लागले कीं, आमचीहि मुक्तता हा कां न करील? सामान्य जनतेप्रमाणें डिरेक्टरीलाहि त्यानें आशा दाखविली, तिजमुळें इटालींत नेपोलियननें आणखी जय मिळवावे, पण त्याबरोबर त्या देशांतून आणखी लुटीचा पैसा मिळवून तो स्वदेशीं पाठवावा, या हेतूनें डिरेक्टरीनें उघडपणें नेपोलियनची स्तुति करण्याला प्रारंभ केला. पण स्तुति केलेला मनुष्य चढून डोक्यावर बसतो हें त्यांच्या लक्षांत प्रथम आलें नाहीं.

दैवाचा हात—त्यांतच डिरेक्टरीविरुद्ध प्रतिपक्षानें एक लहानसें बंड

उठविलें. तें मोडण्यांत आलें तरी त्यामुळें डिरेक्टरीला आत्मरक्षणासाठीं सैन्याकडे पाहण्याची गरज वाढली. भावी राजा लुई याचे हस्तक त्याला राजपद मिळविण्याकरितां खटपट करूं लागले. डिरेक्टरी आणि कौन्सिलें म्हणजे लोकसभेचीं उपमंडळें यांच्यांत चुरस सुरू झाली. नव्या निवडणुकींत राजपक्षपाती उमेदवारांचा पाडाव करून डायरेक्टरीचे अनुयायी निवडून आणण्याची खटपट सरकारपक्षानें केली. परंतु सामान्य जनतेनें निवडणुकीच्या दंगलींत धर्मरक्षणाच्या मुद्द्याला अधिक महत्त्व देऊन धर्मरक्षणाचे कामीं मदत करण्याचें आश्वासन ज्यांनीं दिलें अशा अनेकांना निवडून आणलें.

क्रांतीची लाट ओसरूं लागली—अशा रीतीनें नव्या लोकसभेंतील बहुमत एकजिनसी सिद्ध न होतां खिचडीच्या स्वरूपाचें झालें. या बहुमताच्या जोरावर धर्माधिकारी पक्षानें पहिला जय मिळविला तो असा कीं, कोणाहि मनुष्यानें आपल्याला हव्या त्या धर्माधिकाऱ्याला बोलावून आपलीं धर्मकृत्यें करावीं, कोणाहि धर्माधिकाऱ्याला कसलीहि शपथ घेण्यास सरकारनें भाग पाडूं नये, जुन्या चालीप्रमाणें देवळांत घंटा वाजविण्याची मुभा असावी, आणि प्रत्येक विशिष्ट धर्मपंथाला आपल्या अनुयायांचीं प्रेतें पुरण्याला स्वतंत्र कबरस्थानें नेमून द्यावीं असें ठरलें. अर्थात् त्या बाबतींत १७८९ ची क्रांति फुकट गेली असें लोक म्हणूं लागले. पॅरिस शहरांतील अनेक देवळें पूर्वीं सरकारजमा झालेलीं ज्या त्या धर्मपंथाच्या स्वाधीन करण्यांत आलीं. धर्मभावनेची एक नवी लाटच उसळल्यासारखें झालें. देवळांतील घंटांचा आवाज कानावर येत नाहीं अशी एक घटकाहि पॅरिसमध्यें किंवा पॅरिसबाहेर देशांत जाईनाशी झाली. यामुळें अखेर कायम निकालाच्या वेळीं थोडासा फेरबदल होऊन असें ठरलें कीं,धर्माविरुद्ध घातलेला बहिष्कार काढून टाकावा; पण धर्माधिकाऱ्यांना आपली धर्मनिष्ठा न गमवितां, राज्यघटनेविषयींची निष्ठा प्रकट करतां येण्यासारखी, सौम्य पर्यायवाचक अशी एक नवी शपथ धर्माधिकाऱ्यांनीं घ्यावी. या ठरावाविरुद्ध असणाऱ्या मंत्र्यांना राजीनामा द्यावा लागला.

नेपोलियनचा उदय

विजयी वीराचे डावपेंच—पण हें भांडण अखेर तरवारीच्या बळावरच

निकालांत निघणार असें दिसूं लागलें. डिरेक्टरी व कौन्सिले यांच्यांत लढत लागून कौन्सिलांनीं डिरेक्टरीवर दोषारोप करण्याचा बेत केला. तेव्हां डिरेक्टरीनें आपल्या मदतीला सैन्यांतील कांहीं पलटणी बोलाविल्या. लोकसभेनें या लष्करी अतिक्रमणाविरुद्ध तक्रार केली. इकडे बोनापार्ट पॅरिसमध्यें चाललेल्या गोंधळावर दुरून लक्ष ठेवीत होता. स्वतः तो बोर्बोन राजवंशाची पुनः प्राणप्रतिष्ठा करण्याविरुद्ध होता. पण त्याबरोबर प्रतिगामी कौन्सिलचें धोरणहि त्याला मनांतून पसंत नव्हतें. त्याच्या सैन्याला नव्या निवडणुकींतील प्रतिनिधी आवडत नव्हते; कारण त्यांचा कल क्रांतिपूर्व राज्यघटनेकडे उघड दिसून येत होता.

नेपोलियननें आपल्या सैन्यांतील निरनिराळ्या अधिकाऱ्यांना सांगून एक जाहीरनामावजा पत्रक काढलें. त्याचा आशय असा होता कीं, "नव्या रिपब्लिकच्या विरुद्ध जे कोणत्याहि बाबतींत आपलें मत प्रकट करतील ते देशाचे शत्रु समजावे. त्यांचा निःपात करण्याला फरेंच सैन्य सरकारला मदतच करील." इतक्यांत नव्या लोकसभेचा अध्यक्ष राजवंशाशीं कांहीं गुप्त खलबत करीत असल्याचे कांहीं कागदपत्र सांपडले. त्यामुळें या जाहीरनाम्याला जोर आला. सैन्याचा हा चढेलपणा पाहून कौन्सिलांनीं जुनें राष्ट्रीय सैन्य उभारण्याचा बेत केला. पण त्या सैन्यांत स्वयंसेवक दाखलच होईनात !

१७९६ मध्यें नेपोलियननें अनेक जय मिळविले. तथापि इकडे तह करून देशालाच परत जावें असें त्याला मनांतून वाटत होतें. आणि हा तह करतांना हात थोडा ढिला व सढळ करावा असाहि त्याचा बेत होता. एक तर विजयी मनुष्याला औदार्य शोभाच देतें. शिवाय शत्रु मनांतून असंतुष्ट राहिला तर आपल्याला घरच्या राजकारणांत वावरण्याला शांतता किंवा मोकळेपणा हवा तेवढा लाभणार नाहीं हेंहि त्याला माहीत होतें. फरान्समधून नित्य त्याच्या कानावर ज्या बातम्या जात होत्या, त्यांवरून त्याला हें कळून चुकलें होतें कीं, सर्वांचें लक्ष आतां आपणाकडे लागून राहिलें आहे. आणि कोणत्याहि संकटांतून फरान्सला सोडविणें प्राप्त झालें तर तें आपणच करूं शकूं, असा विश्वास फरेंच जनतेच्या मनांत उत्पन्न झाला आहे. या गोष्टीचा फायदा घ्यावा अशी उत्कट इच्छा त्याला होण्याला आणि तें अपेक्षित संकट उत्पन्न होण्याला लौकरच गांठ पडली.

एकाला शाप तो दुसऱ्याला वर—हें संकट घरचें व नेहमींचेंच होतें. नव्या निवडणुकी झाल्या, त्यांत आपल्या बाजूचे लोक निवडून यावे म्हणून डायरेक्टरीनें पुष्कळ खटपट केली. परंतु ती साधली नाहीं. ता. २१ मे १७९७ रोजीं खालच्या वरच्या लोकसभेंचे अध्यक्ष निवडले गेले. नव्या सभासदांनीं अलीकडील जमाखर्चाचे हिशेब सभेपुढें मांडावे असा तगादा केला. नेपोलियन बोनापार्टनें अलीकडे पुष्कळच लुटीचा पैका फरान्सला पाठविला होता. तेव्हां त्याच्या खर्चाच्या बाबतींत डायरेक्टरीवर कांहीं दोषारोप करण्याला जागा मिळेल असा संभव प्रतिपक्षाला वाटत होता. मुख्य प्रधान बारास याला प्रतिपक्षाची नडवणूक पदोपदीं भासूं लागल्यानें त्यानेंहि तह लवकर करण्याच्या नेपोलियनच्या सूचनेला संमतीच दिली. नेपोलियन हा आपलाच हस्तक म्हणून उदयाला आला, त्या अर्थी तो आपल्याला संकटांत मदत करील असें त्याला सहजच वाटलें. राजवंशाला गादीवर परत आणण्याच्या बेताला किंचित् रंग येऊं लागला असा खालच्या लोकसभेनें गवगवा केला. नेपोलियनला हा बेत पसंत नव्हता. पण आपण जॅकोबिन पक्षाचे पुरस्कर्ते पूर्वी असतांहि प्रतिगामी बहुमतामुळें आपण जहालांना आवडेनासे झालों, असें त्याला मनांतून वाटूं लागलें होतें. म्हणून “ माझी तरवार रिपब्लिकच्या सेवेला वाहिलेली आहे. ” अशी मोघम घोषणा ठेवून व कोणत्याहि पक्षोपपक्षाशीं स्नेहसंबंध न दिसूं देतां आपलें काम साधावें असा त्याचा विचार होता. फरान्सला जर कोणी बचावील तर तें एक सैन्यच, अशी सर्वांचीच समजूत होऊं लागली. आणि आपण स्वदेशीं परत गेल्यावर डिरेक्टरीपैकीं एक डिरेक्टरच होण्याचें निमंत्रण बहुधा आपणाला येईल अशी नेपोलियनला आशा होती.

झोटिंगाचा अवतार

भस्मासूर उलटला—समस्त सेनापतींनीं मिळून आपली एक कैफियत दोन्ही लोकसभांपुढें पाठविली. तिजवर दोन्ही सभांतून बरीच टीका झाली. सैन्य समर्थ आहे ही जाणीव दोन्ही सभांना होती हें खरें; पण तें शिरजोर न होतां, त्यानें आपल्या तंत्रानें वागावें, असें प्रत्येक पक्षाला हवें होतें. पण तें

कसें साधणार ? तहाच्या चळवळीमुळें रजा दिलेले, नोकरी सोडून निघालेले स्वयंसैनिक व त्यांचे कांहीं नाइक पॅरिसला येऊन पोहोंचले होते.

ता. १७ सप्टेंबर रोजीं डायरेक्टरींतील लोकांना पकडण्याचा कट झाला. तो ऐकून डायरेक्टर कार्नो यानें प्रथम पळ काढला. पण दुसरा डायरेक्टर बार्थेल्मी याला पकडण्यांत आलें. "मला कोणाचे हुकुमानें पकडतां? मी स्वतःच डायरेक्टर आहें," असें तो म्हणूं लागला. पण त्याचें कोण ऐकतो ! डायरेक्टरीनें लोकसभेच्या अधिकाराच्या कांहीं स्थूल सीमा म्हणून ठरविल्या होत्या. परंतु त्यांचें अतिक्रमण करून बंडाळी करण्यास उठलेले सैनिक आंत घुसत होते. लोकसभेच्या ८०० खडचा सैन्याला सज्ज होण्याचा हुकूम फर्माविला गेला. पण त्यांच्याभोंवतीं जवळ जवळ १०–१२ हजार सैन्याचा गराडा पडून कांहीं तोफाहि सज्ज केल्याच्या दिसूं लागल्या. हें पाहून लोकसभेच्या सैन्यानें आपलीं हत्यारें खालीं ठेविलीं. बंडखोर सैन्यानें लोकसभेच्या जागांचा ताबा घेतला. लोकसभेच्या अध्यक्षांनीं स्थानापन्न होऊन आपले टोप डोक्यावर चढवून आपला खास अधिकार बजाविण्याची ऐट आणली ! अध्यक्ष सिमिऑं याला खुर्चीवरून ओढून काढण्यांत आलें ! खुर्ची सोडतां सोडतां त्यानें प्रोसिडिंग बुकांत शेरा लिहून ठेवला तो असा कीं, "सभा बरखास्त करण्यांत आली आहे; पण ती माझ्या अधिकारानें नव्हे तर बंडखोर सैन्याच्या शिरजोरीनें."

ज्या सभासदांवर सैन्याचा राग होता त्या सर्वांना पकडून 'टेंपल' नांवाच्या इमारतींत ठेवण्यांत आलें. पूर्वी एक वेळ याच इमारतींत राजा लुई हा कैदेंत होता ! आणि मौज ही कीं, या राजाचे जिवावर उठलेल्या अशाच कांहीं सभासदांवर "तुम्ही राजपक्षपाती आहां" असा दोषारोप ठेवून त्यांना कैदेंत डांबण्यांत आलें. उरलेले सभासद नेहमींहून वेगळ्या इमारतींत बसले. खालच्या लोकसभेनें या बंडाची चौकशी करण्याकरितां कमिशन नेमिलें व जे दोषी ठरतील त्यांना शिक्षा करण्याचा अधिकार दिला. कोणीं सुचविलें कीं, झालेल्या निवडणुकी रद्द कराव्या. वरच्या लोकसभेनेंहि असेंच एक कमिशन नेमिलें. ४९ परगण्यांतील निवडणुकी रद्द ठरविण्यांत आल्या. पळपुट्या लोकांच्या आप्तेष्टांचा मतदारीचा हक्क काढून घेण्यांत आला. धर्माधिकाऱ्यांवरहि कडक कायदे करण्यांत आले. होत असलेल्या गोष्टीं-

पैकीं कोणती कायदेशीर, कोणती बेकायदेशीर हें ठरणें कठिण होऊन बसलें. कारण चंचल अशा क्रियाप्रतिक्रियेनें राज्यघटना अशी जाग्यावर काय उरली हेंच कोणासहि कळेना! याचा उघड अर्थ 'बळी तो कान पिळी' असाच झाला. ता. १७ व १८ या दोन दिवशीं झालेल्या गडबडीनें राजवंश परत गादीवर येणें दुरावलें खरें; परंतु तिच्यामुळें नेपोलियनरूपी झोटिंगाचा अवतार दूर होता, तो फार जवळ आला.

राज्यक्रांतीची आरती

नेपोलियनचा आत्मविश्वास—नेपोलियन बोनापार्ट हा परदेशांतील लढाया आवरत्या घेऊन फ्रान्सला परत आला तेथपासून फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या आरतीलाच सुरुवात झाली. नेपोलियन आला तो फ्रान्समधील अंतः-स्थितीचा कानोसा घेत घेत आला. त्यांत त्याला असें दिसून आलें कीं, क्रांतीचें विध्वंसक कार्य जरी टिकणारें होतें व बोर्बोन राजवंश फिरून गादी-वर आणण्याचा प्रयत्न साधण्यासारखा नव्हता तरी क्रांतीचें विधायक कार्य झालें तेवढ्यावरच स्थगित होऊन राहणार अशीं चिन्हें होतीं. किंबहुना कांहीं बाबतींत प्रतिक्रियाहि झाली होती. राष्ट्रीय राजकारणाच्या खाद्यांत जो मसाला व जें तिखट पाहिजे असतें तें अशा स्थितींत आपणच पुरवूं शकूं असा आत्मविश्वास नेपोलियनला वाटत होता. आणि आपण तें पुरविलें असतां आपल्या महत्त्वाकांक्षेचें मंदिर क्रांतीच्या पायावरच उभारितां येईल असें त्यानें हेरून ठेविलें होतें.

जनतेचा त्राता नेपोलियन—पॅरिसला परत आल्यावर प्रथम त्यानें आपलें मनोगत कोणास कळूं दिलें नाहीं. फक्त निरनिराळ्या पक्षोप-पक्षांतील पुढाऱ्यांशीं संधान बांधून कोणाचा जोर कसा आहे आणि आपणाला त्यांतल्या त्यांत अधिक उपयोगी कोण पडेल याचा अंदाज त्यानें बांधला आणि मग आपल्या कार्याला हळूहळू सुरुवात केली. पण झालेली ही उचल अगदींच एकांगी नव्हती. तींत नेपोलियनचा जरी गुप्त स्वार्थ होता, तरी त्याच्या-शिवाय फ्रान्सला आतां कोणी त्राता नाहीं अशी फ्रेंच जनतेचीहि पुरी खात्री झाली होती. म्हणून मनानें ती नेपोलियनचा धावाच करीत होती. विजेच्या दोन अंगांचा अशा रीतीनें संयोग झाल्यावर नवें तेज व त्याबरोबर नव्या

बनावटीची उष्णता निर्माण झाली यांत काय नवल ! वास्तविक क्रांतींतील कांहीं जुने पुढारी अजून शिल्लक होते. पण ते उपद्व्यापी किंवा अघोरी प्रवृत्तीचे नसल्यामुळें त्यांचें शहाणपण लोकांना पटेनासें झालें. पहिली लाट ओसरून दुसरी लाट निर्माण होण्यापूर्वी जसा खळगा पडतो, तसा फरेंच राजकारणांत या वेळीं पडला होता. त्याचा फायदा घेऊन नेपोलियननें लोकसभा वश करून घेतली; पांचशें लोकांचें म्हणून एक वेगळें मंडळ होतें, त्याला तरवार दाखवून नरम केलें, आणि पंचमुखी कारभारी मंडळ मोडून टाकलें. या पांचांपैकीं चौघांनीं आपण होऊन राजीनामे दिले व पांचवा तर आत्मसंरक्षणार्थ नेपोलियनच्या सैन्याच्या स्वाधीन झाला.

सम्राट नेपोलियन—अशा रीतीनें हजार गेले, पांचशें गेले, पांच गेले; पण शेवटीं कोणी तरी एक जाग्यावर उरावयाचाच व त्या अधिकाराची माळ नेपोलियनच्या गळ्यांत आपण होऊन पडली. फरेंच राज्यक्रांतीच्या बहुतेक पुढाऱ्यांच्या डोक्यांत जुन्या ऐश्वर्यकालीन रोमन लोकशाहीचें अनुकरण करण्याचें वेड कसें शिरलें होतें हें वाचकांनीं पूर्वीं वाचल्याचें त्यांस आठवत असेल. त्याच वेडाला अनुसरून लोकसभेनें नेपोलियनला प्रथम मुदतबंद कॉन्सल (सर्वाधिकारी) म्हणून नेमिलें. लौकरच या मुदतीची अट काढून टाकून त्याला तहाह्यात सर्वाधिकारी नेमण्यांत आलें. इतकें झाल्यावर स्वाभाविक पुढची पायरी म्हणून नेपोलियननें स्वतःला बादशहा म्हणून खुद्द पोपच्या हातानें अभिषेक करून घेतला. आणि एवढ्यानेंहि समाधान न होतां त्यानें आपल्या नांवानें नवा राजवंशहि चालू केला.

क्रांतीची फलश्रुति—नेपोलियनच्या नांवाशीं संबंध असलेल्या या व यापुढील हकीकती पुष्कळ वाचकांना माहीत असतील. कारण नेपोलियनचें एकादें चरित्र ज्यानें वाचलें नाहीं असा मराठी वाचक विरळा. पण या हकीकती या ग्रंथांत न देण्याचें मुख्य कारण हें कीं, ग्रंथाच्या विषयाशीं म्हणजे फरेंच राज्यक्रांतीशीं त्यांचा अर्थाअर्थी कांहीं संबंध उरत नाहीं. पंचमुखी डिरेक्टरी मोडली तेव्हांच राज्यक्रांतीचा इतिहास संपला ! परंतु राज्यक्रांतीचा इतिहास संपला तरी तिनें घडवून आणलेले राजकीय परिणाम कांहीं शिल्लक उरलेच. ते फरान्सच्या पुढील शंभर वर्षांच्या इतिहासानेंहि लोपले नाहींत. किंबहुना आज ज्याला आपण नवें युग म्हणतों त्यांत दिसून

येणाऱ्या लोकसभेच्या व लोकशाहीच्या कांहीं मूलभूत कल्पना यांचा उगम फरेंच राज्यक्रांतींतच झाला, व त्या कल्पना तत्त्वतः तरी अजून जिवंतच आहेत असें कबूल करावें लागतें. स्वातंत्र्य, समता व विश्वबंधुत्व या त्या नवीन कल्पना होत. वास्तविक त्यांचा जन्म फरेंच राज्यक्रांतीच्याहि पूर्वी, अमेरिका बंड करून इंग्लंडच्या राज्यांतून निघून स्वतंत्र झाली तेव्हांच झाला हें खरें. परंतु स्वतः स्वयंनिष्ठ, स्वयंपूर्ण व स्वतंत्र राहिल्यानेंच आपलें हित होईल या बुद्धीनें अमेरिकेनें अमेरिकेबाहेरच्या जगाशीं संबंध ठेविला नाहीं. दुसरे पक्षीं फरान्स देश हा युरोप खंडांत अग्रगण्य असल्यामुळें फरेंच राज्यक्रांतीनें सगळ्या युरोपला हालवून सोडलें. अमेरिकेनें आपला जीवनक्रम स्वतंत्र चालविला म्हणून आणि आशिया खंडांत लोकशाहीच्या लोकसत्तेच्या कल्पनांचा उगम होण्याइतकें राजकारण प्रगतिपर किंवा परिणत झालें नव्हतें म्हणून गेल्या दीडशें वर्षांचा जगाचा राजकीय इतिहास घडवून आणण्याचें श्रेय एकट्या युरोप खंडालाच मिळालें. आणि वर दर्शविल्याप्रमाणें इंग्लंड वगळलें असतां फरान्स हेंच अखिल युरोप खंडांतील राजकारणाचें केंद्र असल्यामुळें त्या राज्यक्रांतीनें गेल्या दीडशें वर्षांत प्रथम युरोपांतील राजकारणाचें रूप बदललें व त्यानंतर आशिया खंडांतील राजकारणाचेंहि रूप बदलण्यास कमी केलें नाहीं.

परिशिष्ट पहिलें

फरेंच राज्यक्रांति व ख्रिस्ती धर्म

सन १७८९ च्या राज्यक्रांतीनें फरान्सच्या राज्यघटनेवर व समाजघटनेवर परिणाम झाला तसाच तो फरेंच लोकांच्या धर्मावरहि झाला. फरेंच राज्यक्रांति सुरू असतां राजपद, जमीनदारी व भांडवलशाही यांच्याप्रमाणेंच ख्रिस्ती धर्मावरहि एकदां अशी वेळ येऊन गेली कीं, तो रसातळाला जातो व नामशेष होतो असें दिसूं लागलें. परंतु क्रांतीचा जोर पुढें लवकरच अनेक कारणांनीं ढिला पडला. यामुळें भांडवलशाहीप्रमाणें धर्मावरचें गंडांतर टळलें. फरान्समध्यें जमीनदारी आजहि थोडीबहुत शिल्लक उरली आहे. राजपदाचीं स्थित्यंतरें झालीं. लोकसत्ताक राज्य स्थापल्यानंतर राजपदानें तीन वेळ उचल खाल्ली. परंतु १८७० पासून आजपर्यंत फरान्समध्यें (रिपब्लिक) राजविहीन राज्यघटनाच अंमलांत राहिली आहे. असो. धर्माचें कसें काय झालें तें आतां पाहूं.

प्रॉटेस्टंट पंथाचा लौकिक—राज्यक्रांतीला प्रारंभ होण्यापूर्वीं फरान्समध्यें रोमन क्याथोलिक धर्मपंथ दृढमूल झाला होता. देशांत थोडेसे प्रॉटेस्टंट कॅल्विनिस्ट वगैरे इतर ख्रिस्ती होते. ख्रिस्ती नव्हत असे कांहीं थोडे यहुदी ज्यूहि होते पण ते खिसगणतींत घेण्याइतके नव्हते. ते आपल्या धर्माचा प्रसार करीत नसत यामुळें त्यांना भिण्याचें कारण नव्हतें. कोणालाहि स्वतःला प्रॉटेस्टंट म्हणवून घेण्याचा कायदेशीर हक्क होता, पण असे उघडपणें प्रॉटेस्टंट म्हणून मिरवणारे थोडेच होते. जे जे होते त्यांना कोणत्याहि प्रकारची मान-मान्यता नव्हती. शिवाय त्यांच्या अंगावर कोणीं हात टाकला तर कायद्याचें संरक्षण त्यांना फारसें लाभत नसे. तथापि त्या काळचे उदारमतवादी तत्त्ववेत्ते मात्र प्रॉटेस्टंट लोकांना फार चाहत. पोपचा जुलूम मनांतून न आवडणारे पण तो निमूटपणें सोसणारे लोक हेच उद्यां त्या जुलुमाविरुद्ध बंड करणारे वीर ठरतील असा प्रॉटेस्टंटांचा लौकिक उदारमतवादी लोकांत असे. चौदावा व पंधरावा लुई यांनीं प्रॉटेस्टंट लोकांना जरब दाखविली. सोळावा लुईदेखील रोमन क्याथोलिक पंथाचा अनयायी व

अभिमानी; पण त्यानें क्रांतीच्या तोंडी नेमलेला मुख्य प्रधान फडणवीस हा प्रॉटेस्टंट होता !

क्याथोलिक धर्मपंथाची घटना मोठी सुदृढ होती. तिला राजकीय व धार्मिक महत्त्व असून शिवाय आपल्या स्वतंत्र साधनांनीं ती अतिशय संपत्तिमान होती. राजाकडून एक पैचीहि प्राप्ति तिला नसल्यानें ती वेळीं राजालाहि जुमानीत नसे. मात्र या प्रमाणांत या संघटनेला लोकप्रियता लाभली नव्हती. धर्माधिकाऱ्यांमध्यें श्रीमंती व गरिबी यांतील अंतर फारच असल्यामुळें कनिष्ठ आपल्या वरिष्ठांना पाण्यांत पाहात आणि क्रांति घडून येण्याला हेंहि एक कारण होतें. "राजाइतकें प्रबळ आणि राजाइतकेंच लोकांना अप्रिय" असें या वेळच्या धर्ममंडळाचें वर्णन करण्यांत येतें. समस्त धर्ममंडळाला सरकारी करपट्टीची माफी असे. व राजमंडळाच्या बरोबरीचा आपला मान प्रदर्शित करण्याकरितां हें धर्ममंडळ आपला एक प्रतिनिधि राजमंडळांत नेमीत असे. धर्ममंडळाला अनुकूल म्हणून सांगण्यासारखी एक मात्र गोष्ट अशी कीं, विद्यापीठें, पाठशाळा वगैरेंच्या द्वारें तें शिक्षणाचा फैलाव करी. अगदीं उत्पन्नाच्या मानानेंच नव्हे तरी पण थोडाबहुत दानधर्म त्याच्या हातून होई, आणि दयाबुद्धीनें आर्त, दुःखी यांचा परामर्शहि थोडाबहुत त्याजकडून घेतला जाई.

सन १७८९ च्या पूर्वीपासून फरान्समध्यें उच्च, श्रीमंत व सुशिक्षित या तीनहि वर्गांची धर्मश्रद्धा ढांसळूं लागली होती. कोणीं बुद्धिमान् किंवा विनोदी लेखकांनीं धर्मावर हल्ला चढविला तर त्याला टाळ्या मिळत व धर्माचेंच हंसूं होई. हास्यकारक चित्रें व कविता यांच्या द्वारेंहि धर्मनिष्ठेची टवाळी होत असे. शहरांपेक्षां खेडेगांवांतून धर्मश्रद्धा अधिक आढळे. पण ती श्रद्धा आंधळी होती. म्हणजे फरान्समध्यें ख्रिस्ती धर्माचा प्रवेश होण्यापूर्वींचीं बरींचशीं तत्त्वें व आचारविचार हे खेडवळ पाळीत, पण मनाची खोटी समजूत मात्र करून घेत कीं, आम्ही ख्रिस्ती धर्माचेंच आचरण करीत आहों. खेडवळ शेतकरी लोकांचें व कनिष्ठ धर्माधिकाऱ्यांचें सख्य असे. कारण शिक्षण, धर्मादाय, लग्नविधि, दफनविधि, क्रियाकर्मांतर हीं सर्व या अधिकाऱ्यांच्या हातीं असत. आणि ते औषधोपचार करीत व सांगत. गरीब

भाविकांना धर्मविधिपालनाला, व श्रीमंत अधार्मिकाला त्या विधींची माफी देण्याला, मिळून दोनहि बाजूंनीं ते लोकांच्या उपयोगी पडत.

बडव्यांचा उच्छेद—रूसो व्हॉल्टेअर वगैरे लेखकांनीं धर्ममंडळाविरुद्ध पुष्कळ लिहिलें. पण तें नास्तिकवाद पसरविण्याकरितां नव्हे. त्यांचें म्हणणें मनुष्याला धर्म म्हणून हवा. पण व्हॉल्टेअरला धर्माधिकाऱ्यांच्या जुलुमाचा उच्छेद करावयाचा होता, तर रूसोला प्रचलित ख्रिस्ती धर्माला त्याचें मूळचें साधें स्वरूप प्राप्त करून द्यावयाचें होतें. व्हॉल्टेअरचें तर असें मत होतें कीं, "राष्ट्र बलाढ्य पण शांततामय राहावयाचें तर कायद्यानें धर्म व राष्ट्रीय सरकार यांची सांगड घातली पाहिजे." मात्र सर्वसाधारण सुधारकांचें मत असें कीं, "सहिष्णुता व बुद्धिस्वातंत्र्य यांवरच धर्माची बैठक बसविणें अवश्य आहे. धर्ममंडळानें परलोकच्या गोष्टी बोलण्यापेक्षां विद्यमान समाजाला नीतिशिक्षण द्यावें. सार्वजनिक पैशांतून ठरीव सार्वजनिक धर्मविधि होण्यास हरकत नाहीं." १७८९ सालीं स्टेट्स-जनरल भरविली, त्या वेळीं गांवगन्ना लोकांनीं गाऱ्हाणीं व मागण्या यांचे अर्ज वर पाठविले, त्यांतहि धर्ममंडळांचा उच्छेद करावा अशी मागणी केलेली नव्हती; फक्त मतस्वातंत्र्यावर फारसा जोर न देतां रोमन क्याथोलिक पंथ अबाधित राहावा इतकेंच मागितलें होतें. आणि १७८७ मध्यें राजानें क्याथोलिक नाहींत अशा लोकांना सहिष्णुतेचें आश्वासन दिलेंहि होतें.

तात्पर्य १७८९ चे सुमारास धर्मासंबंधीं लोकमताचें वर्णन करावयाचें तर तें असें करतां येईल—"असहिष्णुतेचा धर्मछळाचा प्रखर उन्हाळा संपला होता. धर्मविरोधाचा पर्जन्य पडण्याला सुरुवात झाली नव्हती, मग त्याच्या पुरांत धर्म वाहून जाऊन नष्ट होण्याची भीति कोठून असेल! सहिष्णुतेचे थंड वारे वाहूं लागले होते. आणि धर्मश्रद्धेवर बुद्धिस्वातंत्र्याचें दाट पटल आल्यामुळें तिचें तेज लोपलें होतें. राजकारणांत राजा असावा पण प्रजाजनांत समता असावी असें लोकमत होतें, तसेंच धर्म असावा पण धर्ममंडळाचा जुलूम नसावा. इतक्या सुधारणेचीच तूर्त लोकांची मागणी होती.

स्टेट्स-जनरलच्या तीन वेगळ्या लोकसभांचें एकीकरण घडवून आणण्यांत प्रथम कनिष्ठ व नंतर वरिष्ठहि धर्माधिकाऱ्यांनीं मदत केली. पुढें नॅशनल असेंब्ली व राज्यघटना मंडळ यांनीं प्रथम ज्या सुधारणा केल्या त्या

कनिष्ठ धर्माधिकाऱ्यांच्या फायद्याच्या केल्या. आणि सहिष्णुतेच्या पलीकडे एक पाऊल टाकून प्रॉटेस्टंट वगैरे पंथांना सार्वजनिक रीतीनें धर्माचार व उपासना विधि आचरण्याचा हक्क दिला. समानतेच्या जाहीरनाम्याविरुद्ध कनिष्ठ काय, वरिष्ठ काय कोणाहि धर्माधिकारी वर्गानें फारशी तक्रार केली नाहीं.

सन १७८९ च्या ऑगस्ट महिन्यांत राज्यघटना मंडळानें दोन तीन महत्त्वाचे कायदे केले. त्यांचा घाला सरंजामी इनामी पद्धतीवर पडला. रयतेनें सरकारी जमीनधाऱ्याचा दशमांश धर्ममंडळाला देण्याची वहिवाट होती ती मोडून टाकण्यांत आली. तथापि असेंहि ठरविण्यांत आलें कीं, धर्ममंडळाच्या नित्यनैमित्तिक कार्याकरितां लागणाऱ्या खर्चाची तजवीज स्वतः सरकारनें हातीं घेऊन ती उत्पन्नाच्या इतर बाबींतून करावी. सरकारनें धर्माधिकाऱ्यांचे पगार व इतर वेतन ठरवून द्यावें. त्याहून वेगळा वसूल त्यांनीं करूं नये. त्यांना जादा अधिकार किंवा माफीचे हक्क वगैरे कांहीं असूं नयेत. तसेंच व्यक्तिशः कोणाहि धर्माधिकाऱ्याला जास्तींत जास्त किती वार्षिक उत्पन्न असावें यालाहि मर्यादा घालण्यांत आली.

धर्ममंडळाचा क्रांतीला विरोध—धर्मव्यवस्था सुधारावी, पण धर्म बुडविलाच पाहिजे असें नाहीं, असेंच मत क्रांतिकारकांचें होतें. आणि झाल्या त्या धर्मसुधारणांविषयीं आनंद प्रदर्शित करण्याकरितां लोकसभेनें सार्वजनिक संगीत प्रार्थना करविल्या; या प्रसंगाच्या स्मरणार्थ पदकें तयार केलीं. १७८९ च्या नोव्हेंबरांत मात्र लोकसभेनें एक महत्त्वाची गोष्ट केली ती अशी कीं, धर्ममंडळांच्या ताब्यांत असलेली कायमनिधि स्वरूपाची व संग्रहित मालमत्तेची जप्ती करून फरेंच सरकार हेंच त्याचें मालक ठरविलें. कारण या वेळीं सरकारचें जवळ जवळ दिवाळें निघण्याचीच पाळी आली होती.

करतांना कनिष्ठ धर्माधिकाऱ्यांचें सर्वस्वीं नुकसान होऊं नये अशी मात्र खबरदारी लोकसभेनें घेतली. कारण या वर्गाचें साहाय्य लोकसभेला आपल्या राजकीय कलहांत पूर्वीं मिळालें होतें व पुढेंहि हवें होतें. या वर्गाच्या सुखसोयीकरितां सभेनें असें ठरविलें कीं, धर्माधिकाऱ्याच्या मिळकतीला जशी कमाल मर्यादा तशीच किमान मर्यादाहि असावी. कनिष्ठ धर्माधिकाऱ्यालाहि सालिना १२०० फरँक वेतन, एक लहानसें घर व छोटीशी बाग असावी, असें ठरविण्यांत आलें. यामुळें आपला मानमरातब व चैनबाजी हटली या रागावर

वरिष्ठ धर्ममंडळानें राज्यक्रांतीला विरोध करण्याला येथपासून सुरुवात केली. श्रीमंत अधिकाऱ्यांची मिळकत विकून लोकसभेनें ४० कोटींची रक्कम वसूल केली !

प्रथम राज्यघटनासमितीनें धर्ममंडळाला सरकारचें तें एक अंग अशी मान्यता दिली होती. परंतु मानवी समानतेच्या हक्काचा जाहीरनामा निघाल्यावर हें धोरण त्याशीं विसंगत दिसूं लागलें. तेव्हां अनेक आढेवेढे घेऊन लोकसभेनें आपल्या धोरणाला मुरड घालण्याला प्रारंभ केला. इकडे धर्माधिकाऱ्यांनींहि असा गिल्ला केला कीं, आमच्या मंडळावर जें अतिक्रमण तें खरोखरी धर्मावरच अतिक्रमण होय. पण सर्वसामान्य जनतेनें ही तक्रार उचलून धरली नाहीं.

या सर्व प्रकारानें पोप महाराजांना भीति वाटूं लागली. तोहि राज्य-क्रांतीचा शत्रू बनूं लागला. कारण क्रांतिकारकांनीं धर्ममंडळाचे अधिकारच काय पण खुद्द पोपच्या ताब्यांतील कांहीं मुलूखहि आपल्या ताब्यांत घेतला. जनतेला पोपचा वचक फार; तथापि त्याच्या आज्ञेपेक्षां साम्यवादाच्या जाहीर-नाम्याला आज अधिक महत्त्व द्यावें असें तिला वाटूं लागलें. पोपनें या जाहीरनाम्याला उघड विरोध केला. "धर्माच्या नांवानें आज्ञा करण्याचा हक्क ईश्वराचा व त्याचा प्रतिनिधि मी म्हणून माझा" अशी घोषणा त्यानें केली. बुद्धिस्वातंत्र्यानें शब्दप्रामाण्याला हरकत येते ही त्याची तक्रार. "धर्माज्ञेचें उल्लंघन करणाराला शिक्षा करण्याचा किंवा न करण्याचा अधि-कार आपलाच आहे, तो इतरांना नाहीं, आणि क्याथोलिक नसलेल्या लोकांना नोकऱ्याचाकऱ्या देणें ही अप्रत्यक्ष रीत्या माझ्या हक्कावर गदा आहे" अशीहि तक्रार त्यानें केली, पण पोपची ही तक्रार मनावर कोण घेणार ! राजा, राजमंडळ व धर्ममंडळ यांजकडून लोकसभेविरुद्ध उघड पाठिंबा मिळणें शक्य नव्हतें. बरें, या लोकांच्या संमतीशिवाय आपण कांहीं फर्मान काढावें तर एकदम दुही पडणार. म्हणून क्रांतीला विरोध करण्याचें मनांत होतें तरी ती गोष्ट पोपलाहि जपूनच करावी लागली.

गरिबाला गोत नाहीं—ता. १२ जुलै १७९० रोजीं राज्यघटनामंडळानें एक अत्यंत महत्त्वाचा कायदा केला व त्याला राजानेंहि २४ ऑगस्ट रोजीं संमति दिली. या कायद्यांत मुख्य कलमें अशीं होतीं—बिशपच्या दर्जाचे

धर्माधिकारी निवडणुकीनें नेमले जावे. जो क्याथोलिक पंथाचा नाहीं त्यालाहि हा निवडणुकीचा अधिकार मिळावा. मतदारी फक्त क्याथोलिकांनाच असावी अशी स्पष्ट उपसूचना आली ती नामंजूर झाली. इतकें मात्र झालें कीं, मतदारीच्या या योजनेमुळें, ज्या गरीब लोकांना राजकीय मतदारसंघांत स्थान नव्हतें त्यांचें तें स्थान धार्मिक मतदारींतून नाहींसें झालें. म्हणजे गरिबाला गोत नाहीं असा थोडासा प्रकार झाला व तितक्यापुरता साम्य-वादाच्या जाहीरनाम्याला कमीपणा आला. नव्या योजनेंत धर्माधिकाऱ्यां-च्या जागा कमी करून त्यांच्या अधिकाराच्या स्थलमर्यादा वाढविण्यांत आल्या. धर्माधिकाऱ्यांचे पगार ठरवून त्यांना जनतेचे नोकर ठरविण्यांत आलें. सार्वजनिक धर्मव्यवस्थेच्या सरकारी खर्चाचें बजेट दहा कोटींचें ठरलें, यावरून स्वतः क्रांतिकारकांनींच धर्माचा संबंध राज्यकारभारांत किती ठेवला हें दिसून येईल. धर्माधिकाऱ्यांनीं आपली नेमणूक पोपकडे कळविण्यास हरकत नसावी असें ठरलें. पण तें इतक्याच करतां कीं, फरान्स-प्रमाणें इतर राष्ट्रांतील धर्माधिकाराचें एक प्रतीक असा मान पोपला आहे व तो एकटया फरान्सला काढून घेतां येत नाहीं म्हणून.

राष्ट्रीय सरकाराच्या मानानें धर्ममंडळाकडे आलेलें गौणत्व इतरहि एका रीतीनें प्रत्ययाला आलें. लोकसभेनें राष्ट्रनिष्ठेच्या एका नव्या शपथेचा मसुदा तयार केला. या मसुद्याप्रमाणें सर्व धर्माधिकाऱ्यांना शपथ घेणें भाग आहे असें ठरविण्यांत आलें. शपथ अशी होती, “मी लोकसभेनें (राज्य-घटनासमितीनें) बनविलेल्या नव्या राज्यघटनेशीं इमानदार राहीन.” या शपथेंतूनच पुढें भांडणें निघालीं व राज्यक्रांतीला विरोधी वातावरण निर्माण होऊं लागलें. राज्यक्रांतीनें धर्म बुडविला नसला तरी धर्माला प्रतिस्पर्धी अशी एक निष्ठा फरान्समध्यें या सुमारास उत्पन्न झाली होती. निष्ठा म्हणजे तो एक प्रकारचा धर्मच. आणि प्रत्यक्ष निष्ठा प्रकट करणाऱ्या आचाराला धार्मिक आचाराचें स्वरूप येऊं लागलें होतें. ही निष्ठा म्हणजे राष्ट्राभिमान !

धर्मापेक्षां राष्ट्र मोठें—तत्त्ववेत्त्यांनीं निखालस धर्मलंडतेपेक्षां या नव्या निष्ठेचा मतप्रसारच अधिक केला होता व तो अधिक फलद्रूप झाला होता. राष्ट्रीय संमेलन (फेडरेशन) पॅरिसमध्यें भरलें तेव्हां धर्माधिकारी नसणाऱ्या

अशा लोकांनीं देखील ही राष्ट्रनिष्ठेची शपथ आत्मस्फूर्तीनेंच घेतली होती. तिचा मंत्र 'ऐक्य, स्वातंत्र्य व समता' हाच होता. हा मंत्र म्हणून शपथ घेण्याकरितां या समारंभाचे वेळीं पितृदेशाच्या नांवानें वेदी व स्थंडिलें उभारलीं होतीं त्यांना प्रदक्षिणा घालून हा मंत्र म्हटला जाई. या वेदींचा व स्थंडिलांचा आकार क्याथोलिक पंथानें ठरविलेल्या आकारासारखा नव्हता, वेगळा होता, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे! या समारंभांत कनिष्ठ धर्माधिकाऱ्यांनीं स्वत: भाग घेऊन राष्ट्रदेवतेला पोपच्या बरोबरीच्या सन्मानांत भागीदार केलें होतें. या शपथविधीच्या प्रसंगीं ज्या सार्वजनिक प्रार्थना आगेंमागें होत त्या कांहीं प्रार्थना मंदिरांत तर कांहीं या वेदी-स्थंडिलांजवळहि होत. तात्पर्य, **क्याथोलिक पंथापेक्षां ख्रिस्ती धर्म मोठा, व ख्रिस्ती धर्मापेक्षां राष्ट्रधर्म मोठा** अशी विचारसरणी बळावत चालली होती. नवीन जन्मलेल्या मुलाच्या ख्रिस्तधर्मदीक्षेबरोबरच राष्ट्रधर्मदीक्षेचा विधि (सिव्हिल बाप्तिस्मा) करण्यांत येऊं लागला.

पोप महाराजांनीं एक चौकशीमंडळ नेमून या नव्या राष्ट्रघटनेची, विशेषत: त्यांतील धर्ममंडळविषयक कलमांची, छाननी करविली. तींत असें निष्पन्न झालें कीं, पोपची सहकारिता व संमति न घेतां अशी धर्मव्यवस्था करणें म्हणजे तो एक नवा धर्म स्थापणेंच होय. इतकें झालें तरी पोप महाराजांनीं फ्रान्सवर बहिष्कार व धार्मिक छळ यांचें हत्यार न उपसतां प्रथम फक्त तक्रारी, खलिते पाठविण्यास सुरुवात केली. पण हें युद्ध टळलें नाहीं. ज्या बिशप लोकांनीं नवी शपथ घेतली त्यांना पोपनें बहिष्कृत केलें. पोपच्या दरबारीं असलेला फरेंच राजाचा वकील पोपच्या भेटीला गेला त्याला भेट नाकारण्यांत आली. राजदरबारीं असलेला पोपचा वकील रोमला परत बोलावण्यांत आला. अखेर खुद्द लुईच्या राजवाड्यांत पोपच्या नांवाची कापडाची एक बाहुली करून ती जाळण्यांत आली.

धर्ममंडळांत फूट—धर्ममंडळांत उघडाउघडी दोन तट पडले. पोपचे कट्टे अनुयायी व क्रांतीचे कट्टे अनुयायी. शपथ घेण्याचें नाकारणाऱ्या अधिकाऱ्यांना क्रांतिद्रोही असें नांव पडूं लागलें. टॅलेरॉं हा स्वत: बिशप असतां त्यानें शपथ घेतली आणि त्यानें उदारमतवादी बिशपांचें पुढारीपण घेऊन धार्मिक मतस्वातंत्र्याचा पाठपुरावा सुरू केला. नागरिकत्वाचा व धर्म-

पंथाचा कांहीं संबंध ठेवूं नये असा सल्ला त्यानें लोकसभेला दिला. तो म्हणे, "खुद्द राजानेंहि हवा तो धर्म पाळावा तसाच प्रजेनेंहि." क्रांति टिकविण्याला तुम्हाला लोकांचें साहाय्य पाहिजे तर तुम्हीं त्यांना धार्मिक मतस्वातंत्र्य दिलें पाहिजे असा एक प्रकारचा खोडा क्रांतीच्या पुढाऱ्यांना घालण्यांत आला. म्हणजे, हें मतस्वातंत्र्य एक प्रकारच्या धाकानें किंवा लुचपतीनें मिळविण्यांत आलें असें उघड झालें. पण एकेका वेळीं फक्त कोणत्या तरी एकेका गोष्टीला महत्त्व असतें त्याप्रमाणें तें महत्त्व या वेळीं धर्मावरून उठून क्रांतीला प्राप्त झालें होतें.

क्रांतीला मान्यता देणारे प्रॉटेस्टंट अर्थातच बुद्धिस्वातंत्र्याचे भोक्ते होते. ज्यू वगैरे लोकांना जें थोडेंसेंच स्वातंत्र्य मिळालें त्यानेंच ते खूष झाले. प्रश्न काय तो क्याथोलिक पंथीयांचा उरला. कारण लोकसभेच्या नव्या धोरणानें जें कांहीं नुकसान व्हावयाचें होतें तें फक्त त्यांचेंच. नव्या घटनेला मान्यता न देणें, मान्यतेची शपथ न घेणें, हा राष्ट्रद्रोह ठरूं लागला. यामुळें तशा कांहीं लोकांनीं, सरदार उमरावांप्रमाणें, देशत्याग आरंभिला. मात्र या उमरावांप्रमाणें त्यांना बरोबर नेण्याला संपत्ति अशी कांहीं नव्हती! देशत्याग न करतां जे जागा धरून बसले त्यांनीं सरकारकडून पगार घेण्याचें नाकबूल करून तत्त्वनिष्ठा प्रकट केली. ते तत्त्वाकरितां स्वार्थत्यागाला तयार झाले होते. छळामुळें त्यांच्या प्रतिक्रियेला तेज चढलें होतें. शपथ न घेतां जाहीर रीतीनें धर्मकार्यें करणाऱ्या पुरोहितांवर, उपाध्यायांवर व उपदेशकांवर खटले होऊं लागले. शपथ घेणारे व न घेणारे यांच्यामध्यें यादवी सुरू झाली. कांहीं परगण्यांतून शपथ न घेणाऱ्या सनातनी धर्माधिकाऱ्यांना जनतेचें पाठबळ मिळालें. पण जेथें जनता क्रांतिप्रिय होती तेथें तिनें कायद्यापलीकडे जाऊन त्यांचा छळ आरंभिला. देशत्याग करावा तर क्रांतिद्रोही म्हणवून घ्यावें, आणि देशांत राहावें तर शिक्षा सोसावी, असा दुहेरी पेंच त्यांना पडला. धर्माधिकाऱ्यांच्या छळानें क्याथोलिक पंथावरहि प्रतिक्रिया होऊं लागली लग्नकार्यें, जन्ममृत्यु यांच्या नोंदीच्या वह्या ठेवणें व लिहिणें यांचें काम मुलकी अधिकाऱ्यांकडेहि देण्यांत आलें. विवाह हा धार्मिक विधि नसून मुलकी करार आहे, अर्थात् घटस्फोट मिळवून लग्नबंधनांतून सुटका करून घेतां येते, हें मत प्रभावी झालें.

क्याथोलिक पंथावर गंडांतर—नवीन नॅशनल कन्व्हेन्शन निवडली गेली तींत सरसकट सर्व जनतेनें मतदारी गाजविली. यामुळें निवडून आलेले उमेदवार फारसे सुशिक्षित नव्हते. १३ नोव्हेंबर १७९२ रोजीं धर्ममंडळासंबंधाचें अंदाजपत्रक फेटाळून लावावें अशी सूचना आली ती नापास झाली. २३ मार्च १७९३ रोजीं असा ठराव करण्यांत आला कीं, धर्माधिकाऱ्यांवर लष्करी नोकरीची सक्ति करूं नये. कन्व्हेन्शनचें हत्यार, शपथ न घेणारे अर्थात् पोपचे अनुयायी म्हणून क्रांतीचे शत्रू गणलेले, यांजवरच उगारण्यांत आलें होतें. फरेंच प्रधानमंडळाचा एक सेक्रेटरी रोम येथें गेला असतां त्याचा खून झाला. आणि मारेकऱ्यांचा शोध लावन त्यांना शिक्षा दिली नाहीं यावरून त्यांत पोपचें अंग असावें असें अनुमान पॅरिसच्या लोकांनीं केलें! या सुमारास ला व्हेंडी प्रांतांतील लोकांनीं लष्करी नोकरीच्या जुलुमाला कंटाळून बंड केलें हें पाहून, आपला फायदा साधण्यासाठीं राजपक्षपाती व पोपपक्षपाती लोकांनीं त्याला उत्तेजन दिलें. यानें आगींत तेल पडलें. इकडे परराष्ट्राची फरान्सवर स्वारी आणि इकडे खुद्द राष्ट्रांतच बंड, या संयोगामुळें शपथ न घेणाऱ्यांवर सर्व पॅरिस शहर चवताळून उठलें. कायद्याचा छळ अधिक कडक होऊं लागला. मुलकीऐवजीं लष्करी न्यायकोर्टाकडून चौकशी व शिक्षा सुरू झाल्या. या आगीची झळ शपथ घेणाऱ्यांनाहि बाधली. अशा लोकांनीं क्रांतीविरुद्ध संगनमत केल्याचा यत्किंचितहि पुरावा मिळाला तरी त्यांनाहि शिक्षा देण्यांत येई. केवळ शपथेनें त्यांचा बचाव होईनासा झाला. जहाल पक्ष म्हणे, "सगळेंच धर्ममंडळ बुडविलें पाहिजे. उडदांत काळे आणि गोरे कोणीं निवडीत बसावें?" जहालांचा प्रतिस्पर्धी जो जिरॉंडिन पक्ष त्याचे हे सहकारी असाहि दोषारोप धर्ममंडळाला बाधूं लागला. मतस्वातंत्र्याचा वारा प्रथम तत्त्वज्ञानी लोकांनीं उठविला; त्याला पूर्वीं खाद्य मिळालें नव्हतें तें आतां मिळालें. प्रार्थनामंदिरें व धर्ममंडळांचे मठ यांत शिरून उघडपणें हल्ले व नासधूस करण्यांत येऊं लागली. धर्माधिकाऱ्यांनीं लग्न करूं नयें असें बंधन होतें तें मोडण्यांत येऊं लागलें. दोन हजार मठवासी लोकांनीं याचा फायदा घेतला. याचा अर्थ क्याथोलिक पंथाच्या आद्य तत्त्वांचा उच्छेद होऊं लागला.

१ ल. ५४

लोक म्हणूं लागले, "बुडत आहे तो खरा धर्म नव्हे तर ढोंगीपणा बुडत आहे. राष्ट्रप्रेमाचा धर्म हाच खरा धर्म." सत्य, बुद्धिस्वातंत्र्य हीं धर्माचीं खरीं केंद्रें किंवा प्रतीकें असें म्हणण्यांत येऊं लागलें. देवळाबाहेर धर्माधिकाऱ्यांनीं नागरिकांचा साधा पोषाखच करावा असा आग्रह धरण्यांत येऊं लागला. या प्रतीकांचे उत्सव व समारंभ होऊं लागले. निसर्गाची उपासना हाच खरा धर्म असा सिद्धांत पुढें येऊन, जुनें पंचांग काढून टाकून एक नवें पंचांग या अनुरोधानें करण्यांत आलें. वर्षाचे महिने १२. दर महिन्याचे दिवस ३०. दर रविवाराऐवजीं दर १० वी तारीख शाबाथ म्हणजे हा विश्रांतीचा धार्मिक दिवस. जुन्या पंचांगांत सणवारांना धार्मिक साधुसंतांचीं नांवें होतीं तीं काढून टाकून एका प्रतिभासंपन्न राष्ट्रभक्तानें त्यांना सृष्टिधर्मानुरूप नवीं नांवें दिलीं!

धर्मोच्छेदाची लाट—शिक्षणखात्याचें मुख्य काम म्हणजे जुन्या धर्माविरुद्ध मतप्रसार करणें हें ठरलें. मठवासी महंत व महंतिणी यांच्याकडील शिक्षणाचें काम काढून घेण्यांत येऊं लागलें. साधुसंतांचे पुतळे उखडून काढून तेथें राष्ट्रभक्तांचे बसविण्यांत येऊं लागले. पण या सर्व गोष्टींत खुद्द जनताच पुढाकार घेई; कन्व्हेन्शन सभा फक्त जनतेच्या उद्गारांचा प्रतिध्वनि कायद्याचे रूपानें काढी. ही स्थिति पाहून कांहीं धर्माधिकाऱ्यांनीं आपण होऊन राजीनामे दिले. लौकरच ख्रिस्तमाता मेरी इचा पुतळा काढून टाकून त्या जागीं बुद्धिस्वातंत्र्याचा पुतळा उभारण्याचा समारंभ झाला! चहूं बाजूंस व्हॉल्टेअर-रूसो-फरँकलिन यांचे पुतळे, व मध्यें सत्याच्या नांवाची चिठ्ठी मारलेली धगधगणारी एक मशाल! या दृश्याचा अर्थ उघडच आहे. स्वातंत्र्यमूर्ति म्हणून एक सुंदर स्त्री मिरवणुकीला आणून तिच्या डोक्यावर क्रांतिकारक टोपी घातली होती. आणि जहाल क्रांतिकारकांनीं तिला प्रणाम करून, तिजपुढें नाचून, वीररसप्रधान गाणीं म्हटलीं. अर्थात् हें सर्व सजविण्याला कुशल नटनटी व नाटकगृहांचे व्यवस्थापक यांच्या कलानैपुण्याचें साहाय्य घेतलें होतें. प्रॉटेस्टंट वगैरे धर्मपंथांचें सहजच या वेळीं फावलें. देवळांत प्रार्थनेला कधीं न जाणाऱ्या प्रॉटेस्टंट लोकांना तसें करण्याचा जवळ जवळ परवानाच मिळाला. २४ नोव्हेंबर १७९३ रोजीं पॅरिसच्या कॉम्यूननें तर आपल्या हद्दींतील एकूणएक धार्मिक मंदिरें, सार्वजनिक

व खाजगीहि, बंद करण्याचा ठराव केला. पॅरिसचें उदाहरण बाहेर देशभर गिरविलें जावें अशाविषयीं क्लब व संघ यांच्या द्वारें मतप्रसार सुरू झाला. मात्र हा उच्छेद विशिष्ट धर्मपंथाचा होता. तो खरा आस्तिक्यबुद्धीचा उच्छेद नव्हता. इतकेंच नव्हे तर, पॅरिसमधील बेताल नर्तकींना देवतांचे शृंगार घालून मिरविणें या गोष्टीचा निषेध करून, फरान्समधील इतर भागांत फक्त अशा गृहिणींनाच भूषविलें व पूजविलें कीं, ज्यांच्या शीलाबद्दल, चारित्र्याबद्दल स्थानिक जनतेची आदरबुद्धीच होती.

धर्ममंडळाच्या उच्छेदाची ही लाट एकदम एवढी मोठी उठली कीं, तिजविरुद्ध रोबेस्पिअरसारख्या जहाल क्रांतिकारकांनींहि तक्रार केली. आम्ही पोपचे शत्रु म्हणून कांहीं खऱ्या ख्रिस्ती धर्माचे शत्रु नव्हे. क्रांतीपुरती जगाची अप्रियता आम्ही सोसूं. कारण ती तत्त्वनिष्ठा आहे. पण नास्तिकवाद किंवा ख्रिस्ती धर्माचा उच्छेद करणें ही कांहीं क्रांतिकारकांची तत्त्वनिष्ठा होऊं शकत नाहीं व नाहींहि. रोबेस्पिअरच्या मताचेच इतर सर्व क्रांतिकारक नव्हते. पण रोबेस्पिअरच्या मताचे लोक परगण्यानिहाय अनेक असल्यामुळें ठिकठिकाणीं वादाचीं द्वंद्वें सुरू झालीं. आणि ला व्हेंडी व ब्रिटनी या प्रांतांतील बंडांच्या मुळाशीं तर हा धार्मिक मतभेदच होता. तथापि सर्वसाधारण जनता बरीचशी उदासीन व तटस्थ होती असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. उद्‌गार उघड ऐकूं येत ते फक्त दोहों बाजूंच्या जहाल एकांतिक मताच्या लोकांचे. रोबेस्पिअरनें परमात्म देवतेचा म्हणून एक मोठा समारंभ मुद्दाम करविला. आणि राज्यक्रांतीला नास्तिक्याचें दूषण नाहीं हें जगाला पटविण्याकरितां ७ मे १७९४ रोजीं लोकसभेकडून एक ठराव करून घेतला. त्याचीं पहिलीं तीन कलमें अशीं होतीं :—

(१) फरेंच लोक हे ईश्वराचें म्हणजे परमात्म्याचें अस्तित्व आणि आत्म्याचें अमरत्व हे सिद्धांत मान्य करतात.

(२) मात्र खरी ईश्वरोपासना म्हणजे मनुष्यधर्माचें पवित्र आचरण.

(३) या मनुष्यधर्मांत जुलूम, जबरदस्ती विश्वासघात यांचा उच्छेद व तसेंच कमकुवत लोकांना न्यायनिष्ठ साहाय्य, अनाथाचें रक्षण, पतिताचा उद्धार, सत्यप्रियता व न्यायबुद्धि यांची उपासना या गोष्टींचा समावेश होतो.

धर्माचें पुनरुज्जीवन—तसेंच पूर्वीं सृष्टिगुणप्रदर्शक उत्सव म्हणून सांगितलें.

त्याऐवजीं मानवी सद्‌गुणप्रदर्शक उत्सव सुचविण्यांत आले. अस्सल जॅकोबिन म्हणविणाऱ्या लोकांनीं रोबेस्पिअरच्या सूचनेला फारसा पाठिंबा दिला नाहीं. ईश्वर न मानणाऱ्या लोकांना बाहेर घालवून द्यावें असाहि ठराव पुढें येणार होता. पण जॅकोबिन लोकांच्या विरोधामुळें तो मागें घ्यावा लागला. या धर्मपंथाचा अग्रणी म्हणून रोबेस्पिअर हा डिक्टेटर (झोटिंग पातशहा) होतो कीं काय अशी भीति वाटूं लागली. त्याच्यावर मारेकरीहि घालण्यांत आले पण तो तेव्हां वांचला. उलट नास्तिकवादाचा एक पुतळा करून तो समारंभानें जाळण्यांत आला! रोबेस्पिअरच्या ईश्वरनिष्ठेचा उपयोग त्याला धर्ममंडळांची सहानुभूति मिळण्याच्या कामीं झाला. पण स्वतः ईश्वरनिष्ठा पुढें येणें याचा अर्थ विशिष्ट क्याथोलिक धर्मपंथ मागें पडणें असाच लोकांनीं केला. या गोंधळानें अज्ञानी लोक भांबावून जात आणि धूर्त त्या गोंधळाचाच फायदा घेत. धर्ममंडळाचे पगार सुरू होते तरी त्याची व सरकाराची फारकत करावी असे प्रयत्न सुरू होते. हळूहळू शिक्षणसंस्थांतून धर्मशिक्षणाचें अंग काढून टाकून त्या जागीं साम्यवादाचा जाहीरनामा, राज्यघटनेचा कायदा असले विषय शिकविण्यांत येऊं लागले. धर्माधिकारी एकादा गेला तर हळूच त्याच्या जागीं गृहस्थ शिक्षक नेमावा व त्याचें घर याला राहावयाला द्यावें अशा युक्त्या सुरू झाल्या. दर दहाव्या म्हणजे सुटीच्या दिवशीं मुलांना जमवून त्यांजकडून राष्ट्रभक्तीचीं गाणीं म्हणवून घ्यावीं, नागरिक नीति शिकवावी, असा उपक्रम सुरू झाला.

पण राज्यक्रांति जसजशी पुढें संपुष्टांत येऊं लागली तसतसें फिरून क्याथोलिक पंथाचें प्रस्थ माजूं लागलें. रोबेस्पिअरच्या मरणानें रक्तपाताचें युग थांबलें त्याबरोबर क्रांतीहि थांबली. ख्रिस्ती म्हणजे क्याथोलिक धर्म व धर्ममंडळाचे अधिकार यांचेंहि पुनरुज्जीवन थोडथोडें होऊं लागलें.

परिशिष्ट दुसरें

नेपोलियनचें आपल्या मुलास अखेरचें पत्र

(अनुवादक—काशीनाथ नरसिंह केळकर)

[राज्यक्रांतीच्या इतिहासांत शेवटीं नेपोलियन बोनापार्टचा उल्लेख आला आहे. नेपोलियनचा उदय आणि राज्यक्रांतीचा अन्त हीं एकाच काळीं घडलीं. पुढें अवघ्या सोळा वर्षांत स्वतः नेपोलियनचा अस्त झाला. तथापि मृत्यूपूर्वी त्यानें फरान्सच्या व युरोपच्या भावी इतिहासाचें अनुमान बिनचूक केलें होतें आणि भविष्यवाद्याच्या दृष्टीनें आपल्या मुलाला मार्गदर्शन केलें होतें, हें खालील लेख वाचून कोणाच्याहि लक्षांत येईल.]

नेपोलियन ता. ५ मे १८२१ रोजीं सेंट हेलिना येथें मरण पावला. त्यापूर्वी सुमारें तीन आठवडे त्यानें आपलें मृत्युपत्र केलें. त्यांत लहानांपासून थोरांपर्यंत जेवढे आप्तस्वकीय ऋणानुबंधी मित्र, नोकरचाकर असतील त्या सर्वांना त्यानें स्मरणपूर्वक लहानमोठ्या देणग्या दिल्या होत्या. त्याच्या मुलासंबंधानें अर्थातच त्यांत मजकूर होता. या मुलाबद्दल बंदिवासांत त्याला अतोनात वाईट वाटे. त्याचा खून होईल काय, त्याला कोणीं विष घालील काय इत्यादि नाना कुशंका येत,आणि मायेचे कढ उठवून पोटांत कालवाकालव करीत.

हा मुलगा त्या वेळीं अवघ्या सहा वर्षांचा असला तरी पुढें मोठा होणार; स्वतःचें नशीब जसें शिकंदर ठरलें तसेंच कांहीं तरी सटीनें मुलाच्या नशिबीं लिहिलें असेल काय ! अशी आशा मरणाच्या दारीं बसलेल्या नेपोलियनच्या मनांतहि येऊन गेली. म्हणून आपल्या मुलानें मोठेपणीं काय करावें, कसें वागावें, याबद्दल सूचना त्यानें मृत्युपत्राच्या अधिकाऱ्यांना तर दिल्याच; पण स्वतःचें मनोगत पुढेंमागें मुलाला लेखी वाचण्यास मिळावें म्हणून त्यानें एक सविस्तर पत्रच लिहिलें. आज आपणाला व आपल्या राज्यभ्रष्ट वंशाला पुढें राज्यावर येण्याची यत्किंचितहि आशा नसली तरी, "आपल्य झालेल्या छळामुळें नुसत्या युरोपांतच नव्हे तर खुद्द इंग्लंडांतहि लोकमतांत आपोआप सहानुभूतीची प्रतिक्रिया निर्माण होईल व त्यानें पुनः राज्यक्रांति

होऊन पुनः आपल्या वंशाला राज्यपद मिळेल" इत्यादि भाकीत नेपोलियननें या पत्रांत केलें होतें, व तें पुढें खरें ठरलें; हें पाहिलें म्हणजे एक राजकारणी पुरुष या नात्यानें मनुष्यस्वभावाच्या त्याच्या खोल व सूक्ष्म ज्ञानाचें कौतुक वाटल्याशिवाय राहात नाहीं. हें सर्वच पत्र इतकें मनोरंजक व बोधप्रद आहे कीं, राजकारणाची आवड असणाऱ्या सामान्य वाचकालाहि तें मनोरंजक वाटेल.

ता. १७ एप्रिल १८२१ रोजीं आपल्या परिवारापैकीं काउंट माथोलान यास नेपोलियननें जवळ बोलावलें. दोन दिवसांपासून मृत्युपत्र पुरें करण्याचा विषय डोक्यांत घोळत होता, व त्यांतच कांहीं विशेष कल्पना अंतःकरणांत चमकून गेली, त्यामुळें चेहेरा प्रफुल्लित झाला. व डोळ्यांतहि एक प्रकारचें पाणी खेळत होतें. ती कल्पना हीच कीं आपल्या मृत्युपत्राच्या अधिकाऱ्यांनीं मुलाशीं बोलतांना बापाची त्याच्याबद्दल काय इच्छा होती म्हणून सांगावें? आणि मुलगा वयांत येईपर्यंत युरोपांत काय काय स्थित्यंतरें होतील? माथोलान यास टाकानें लिहावयास सांगून नेपोलियननें पुढील टांचण भराभर तोंडानें सांगितलें, तें असें :—

"सेंट हेलिनासारख्या दूरच्या बेटावर मला बंदिवासांत मृत्यु आला, म्हणून कांहीं तरी कल्पनेनें माझ्या मृत्यूबद्दल सूड घेण्याचा विचार माझ्या मुलानें करूं नये. उलट माझ्या अकालीं मृत्यूमुळें उत्पन्न झालेल्या परिस्थितीचा स्वतःला फायदा करून घ्यावा! मीं ज्या ज्या गोष्टी केल्या त्या त्यानें सतत मनांत घोळवाव्या व माझ्याप्रमाणेंच फरेंच राष्ट्राचा अभिमान बाळगावा. शक्य तितकें शांततेनें राज्य करण्याचें धोरण ठेवावें. मीं लढाया केल्या म्हणून कांहीं कारण नसतां त्यानेंहि लढाया उपस्थित केल्या तर हें अनुकरण हास्यास्पद तर होईलच पण मी जणूं कांहींच केलें नाहीं असा त्याचा अर्थ होईल! त्याला कराव्या लागणाऱ्या लढाया सर्व आयुष्य खपून मीं केल्या व एका अर्थी त्याचे श्रम वांचविले; याकरितां लढायांमुळें माझ्या मनांतील ज्या इतर गोष्टी करण्याच्या राहून गेल्या त्या त्यानें पुऱ्या कराव्या. हें केलें असतां माझ्या मनाच्या भूमिकेंत व्यापक अशी एक विधायक कल्पना होती व माझी विध्वंसक कामगिरी हा त्या विधायक कामगिरीचा केवळ एक भाग होता याची सत्यता लोकांच्या नजरेस येईल. महायुद्धासारख्या

गोष्टी शतकांतून एकेकदां होतात. माझ्या दुर्दैवानें मला तेंच काम प्रथम अंगावर घ्यावें लागलें, पण आतां शांततेच्या व परानुनयाच्या मार्गानेंच जनतेचीं मनें आपलींशीं करण्याचा काळ आहे. फ्रेंच राज्यक्रांतींत लोकांनीं इतके अत्याचार केले कीं, ज्या कांहीं चांगल्या मूलभूत कल्पना त्यांत होत्या त्याहि नष्ट होण्याची वेळ आली होती. मीं पुढें होऊन तो प्रसंग टाळला आणि राज्यक्रांतीमधील बीजभूत मूलतत्त्वें जिवंत ठेविलीं. माझ्या अमदानींत किती तरी नव्या कल्पना मीं उदयास आणल्या आहेत कीं, खास माझ्या म्हणून लोकांना केव्हांहि त्यांचें श्रेय माझ्याकडे देतां येईल. म्हणून जें मीं पेरलें आहे तें उगवून त्याचें फळ पदरांत पाडून घेण्याचा विचार मुलानें करावा. इतकें जरी त्यानें नीट केलें तरी 'एक मोठा राजा' म्हणून इतिहासांत त्याचें नांव होईल.

हल्लीं माझ्या सिंहासनावर बुरबॉन राजे बसले आहेत. पण त्यांना आपलें पद टिकवितां येणार नाहीं. माझ्याकरतां लोकमतांत नक्की प्रतिक्रिया होईल व तीच माझा वंश पुन्हां गादीवर आणील. नुसत्या युरोपांतच नव्हे तर खुद्द इंग्लंडमधील लोकहि माझ्या बाजूनें सहानुभूतीनें बोलावयाला लागतील. आपल्या हातून झालेल्या छळाची थोडी तरी निष्कृति व्हावी अशी पश्चात्तापाची भूमिका इंग्लंडांत उत्पन्न झालेली दिसेल व तीच माझा वंश पुनः गादीवर येण्याला सुवर्णसंधि आणील. अर्थात् घेणारानें शहाणपणानें त्या संधीचा उपयोग केला तर! म्हणून इंग्लंडशीं सलोखा राखण्याकरितां कसेंहि करून त्याच्या व्यापाराला अप्रतिबंध सुरक्षितता दिलीच पाहिजे. इंग्लंडशीं युद्ध करणें शक्य नाहीं. तेव्हां जगाच्या व्यापारांत इंग्लंडशीं भागिदारीच केली पाहिजे असें सलोख्याचें धोरण ठेविलें व संभाळलें तर सार्वत्रिक सहानुभूति मिळून माझ्या मुलाला माझें कार्य पुढें चालवितां येईल.

माझा मुलगा शत्रूंच्या हातीं सध्यां नजरकैदेंत व्हिएन्नाला आहे. त्याची बिनशर्त कशी सुटका होईल ती होवो. पण त्यानें हें लक्षांत ठेवावें कीं, फरान्सच्या शत्रूंची मदत घेऊन त्यानें फ्रेंच सिंहासनावर केव्हांहि पाय ठेवूं नये! असें करून त्याला कदाचित् फरान्सची गादी मिळेलहि. पण असलें नामधारी जिणें जगण्यांत स्वारस्य काय? राज्य करावयाचें तर असें कीं, भावी पिढ्या व इतिहास दुवा देईल. माझ्या कुटुंबांतल्या नातेवाईकांशीं त्यानें जिव्हा-

ळ्याचे संबंध ठेवावे व वाढवावे. यूजिन त्याचा सावत्र भाऊ असला तरी तो व जोसेफ त्याला नेहमीं हिताचा सल्ला देतील. माझी आई बिचारी जुन्या वळणाची आहे. पण हॉरटेन्स (जोसेफाईन राणीची मुलगी) व कॅरोलिन या नव्या मताच्या आहेत. त्यांची बंदिवासांतून सुटका न झाली तर आपल्या एकाद्या पुतणीशीं त्यानें लग्न करावें. पण फरान्सची गादी मिळाली तर त्यानें रशियन राज्यकन्येशीं विवाह करावा. कारण हें एकच राज्य असें आहे कीं त्याच्याशीं रक्तसंबंधानें उत्पन्न केलेला ऋणानुबंध राजकीय सलोखा व धोरण यांना मदत करील. रशियाची सोयरिक केली तरी त्याचा उपयोग फरान्सचे परराष्ट्रीय संबंध दृढ करण्याकडे त्यानें करावा. पण रशियांतलीं माणसें फरान्सच्या कायदेमंडळांत घुसवूं नयेत ! तसें करण्याचें कारणहि नाहीं. फरेंच राष्ट्र हें साधेंसुधें धोपटमार्गी आहे. त्याला न बुजवितां न बिचकवितां त्यावर सुखानें राज्य करतां येतें. असे प्रामाणिक दिलाचे गरीब लोक दुनियेंत आढळावयाचे नाहींत. आपल्या हिताकरितां कष्ट करणारा, भांडणारा कोण व हितशत्रु कोण हें त्यांना समजतें. पण नेहमीं त्यांच्या विवेचक बुद्धीला उद्देशून बोललें पाहिजे. त्यांच्याशीं आडमुठेपणानें वागलें म्हणजे त्यांनाहि राग येतो, असंतोष उत्पन्न होतो. व मग त्याचा स्फोट होतो.

डयूक ऑफ ऑर्लिन्स याच्या पक्षाकडूनच फक्त माझ्या मुलाला धोका आहे; कारण या पक्षाचीं मुळें फार पूर्वींपासून रुजलेलीं आहेत. पण कोणत्याहि पक्षाच्या नादीं न लागतां बहुजनसमाज हाच आपला पक्ष असें माझा मुलगा समजेल तर त्याला कोणालाच भिण्याचें कारण नाहीं. चुका पुष्कळांच्या होतात, पण ज्यांनीं देशद्रोह करून देशाचा घात केला अशांखेरीज कोणी कसाहि असला तरी त्याचें पूर्ववृत्त विसरावें. आणि माणसाची बुद्धिमत्ता, गुण व देशसेवा यांकडे लक्ष देऊन चांगल्या चांगल्या लोकांचा संग्रह करावा. चेत्तूब्रिऑ यानें माझी बदनामी केली असली तरी तो देशभक्त आहे हें विसरूं नये.

सरदार लोकांना फरान्समध्यें काडीमात्र महत्त्व नाहीं. त्यांच्या पाठबळावर आपले मनोरथ रचणें म्हणजे वाळूच्या पायावर किल्ला उभारण्याप्रमाणें आहे. ज्याला कांहीं तरी महत्कृत्य करावयाचें त्यानें बहुजनसमाजाचाच आश्रय केला पाहिजे. लोकांची संमति हाच सर्व सत्तेचा मूलाधार

म्हणून मूळ केव्हांहि सोडून उपयोगी नाहीं. पूर्वीच्या बुरबॉन राजांनीं सरदार, धर्माधिकारी यांच्या मदतीवर विश्वास टाकला. पण अशीं का राज्यें चालतात? पाणी आपली पातळी गांठणारच आणि ही पातळी म्हणजेच बहुजन समाज. नागरिक, व्यापारी, सरदार, धर्माधिकारी यांपैकीं केवळ कोणाहि एकाकरितां अगर एकाच्याच मदतीनें मीं कधींहि राज्य केलें नाहीं. जसें एकादें अविभक्त कुटुंब असतें त्याप्रमाणेंच सर्वांकरितां आणि या सर्व वर्गांच्या मदतीनें मीं राज्य केलें.

सरदार वर्गाचा व माझ्या सेनापतींचा माझ्या मुलाला राज्य मिळण्याचे दृष्टीनें कांहीं उपयोग नाहीं. पण कॅप्टनपासून सैन्यांतले एकूण एक शिपाई मात्र माझ्या वंशाला केव्हांहि भक्तिभावानें स्मरतील. त्यांची सेवाहि मीं तशीच केली आहे. त्यांचा खरा प्रतिनिधि जर कोणी असेल तर मीच. मी डिरेक्टर किंवा सर्वाधिकारी होतों. पण तसें होणें अपरिहार्य होतें. याबद्दल पुरावा हा कीं, जितकी सत्ता मीं मागितली त्यापेक्षां कांहीं तरी अधिक सत्ता लोकांनीं वेळोवेळीं मला खुषीनें दिली आहे. प्रत्यक्ष माझा मुलगा झाला तरी आतां त्या गोष्टी तितक्या सोप्या नाहींत. त्याला पदोपदीं लोकमताचें बंधन जाणवेल व विरोधहि होईल. लोकांना स्वातंत्र्य पाहिजे ही जाणीव राज्य करीत असतां त्यानेंहि ओळखली पाहिजे. असेंब्लीसारख्या राज्यकारभाराला जबाबदार असणाऱ्या सभेंत तुमच्या बाजूचें हुकमी बहुमत हातीं ठेवतां येईल पण त्याचा दुरुपयोग करून देशहिताचा घात होणार नाहीं याकडे सदैव लक्ष ठेवलें पाहिजे. फ्रान्सची सगळी प्रजा सनदशीर वागणारी, कायद्याला मान देणारी आहे. म्हणून राज्यकारभारांत लांचलुचपतीचा प्रयोग करण्याची पाळीच येणार नाहीं. राज्यकारभार करणें म्हणजे लोकांना आपलें सार्वजनिक हित व नीतिमत्ता यांचें शिक्षण देणें होय, दुसरें काय? हें विसरून कांहीं तरी असत्पक्षाची उभारणी करणें किंवा डाव खेळत बसणें यानें फार तर गांवगुंडी साधेल, खरें राजकारण साधणार नाहीं.

तरुणपणीं फारसा अनुभव नव्हता त्या वेळीं माझ्याहि डोक्यांत कांहीं कांहीं भ्रामक कल्पना होत्या. अर्थात् कालांतरानें त्या निघून गेल्या. असेंब्लीमध्यें वक्तृत्व गाजवून सभा जिंकणारे मोठमोठे वक्ते घेतले तरी त्यांचें खरें राजकीय ज्ञान अगदीं बेताचें, सामान्यच आढळतें. त्यांच्या

पद्धतीचें अनुकरण करावयाला जाऊन वक्तृत्वांत त्यांना विरोध करूं नये. कारण जो गर्जून बोलेल त्याला केव्हांहि टाळ्या अधिक. म्हणून अशा रीतीनें फड अंगावर घेऊं नये. भावनाप्रधान भाषणांस खरा प्रतिकार तर्कशुद्ध विचारसरणीनें व ठाशीव युक्तिवादानेंच होतो. भावनांचा कापूस पिंजून निवळ धुकें आणि अभ्रें निर्माण करतात त्यांना तार्किक प्रश्न विचारून व्यावहारिक भूमिकेवर आणलें कीं त्यांच्या व्याख्यानांचा निकाल होतो. माझ्या कौन्सिलांत वक्तृत्वांत माझ्याहून श्रेष्ठ असे पुष्कळ लोक होते. पण दोन आणि दोन चारच होतात ना! असा साधा व्यावहारिक सिद्धांत मांडून किती तरी वेळां मीं बाजू जिंकली आहे.

फरान्समध्यें गुणवान व व्यवहारचतुर माणसें किती तरी आहेत. त्यांची खरी किंमत जाणून त्यांना योग्य स्थान दिलें पाहिजे. दिवाण होण्याला लायक असा एक जण हल्लीं राजकारणाला विटून स्वस्थ शेतकी करीत आहे. आणि हल्लींच्या कौन्सिलांत एक जण असा आहे कीं येथून त्याला पिटून तो नांगराला जुंपण्यालायक आहे. नाना गोष्टी लोक सांगतात त्या सर्व ऐकून घ्याव्या. पण अखेर ऐकावें जनाचें करावें मनाचें, हें विसरूं नये. अगदीं मूर्खपणाचा सल्ला देखील शहाणींसुर्ती माणसें तोंडावर तत्त्वज्ञानाचा गंभीर आंव आणून देतात. तथापि हें लक्षांत ठेवावें कीं, जिच्याबद्दल समर्थनपर चार वाक्येंहि सांगतां येणार नाहींत अशी जगांत एक तरी वस्तु आहे काय? म्हणून प्रत्येक वस्तूची, प्रत्येक माणसाची, प्रत्येक विचाराची खरी किंमत किती हें सुवर्णाच्या सूक्ष्म ताजव्यानें मनांत नेहमीं तोलून ठेवावें व देशांतलीं गुणवान मातबर माणसें नेहमीं आपल्याभोंवतीं ठेवावीं.

फरेंच लोकांना दोन गोष्टी मोठ्या प्यार आहेत. एक स्वातंत्र्येच्छा व समता; व दुसरी म्हणजे मानमरातब. या दोन्ही गोष्टींत वाटतो तितका विरोध नाहीं. एकांतूनच दुसरी निर्माण झाली आहे. पण काटेकोर न्यायपद्धतीनेंच लोकांना त्या देणें साध्य होईल. कायद्याला सगळे लोक सारखेच. पदव्या, मानमरातब, जहागिरी जरी कोणाला दिल्या तरी ज्यांच्या लायकीबद्दल दुमत नाहीं अशांनाच त्या दिल्या तर कोण कां तक्रार करील? माझी 'लीजन ऑफ ऑनर' संस्था अशीच आहे. पलटणींतल्या अगदीं साध्या शिपायाला देखील तो बहुमान मिळण्याची महत्त्वाकांक्षा धरतां

येते. म्हणूनच ही संस्था लोकप्रिय झाली. त्यांत खऱ्या गुणांचीच किंमत आहे. कारवाईला तेथें जागा नाहीं. आणि एकदां तेथें कारवाई शिरली व पैशानें हा बहुमान विकत घेतां येतो असें सिद्ध झालें म्हणजे ही संस्था धुळीला मिळालीच !

वर्तमानपत्रांना जें एक जन्मसिद्ध स्वातंत्र्य आहे तें माझ्या मुलाला त्यांना द्यावें लागेल. सध्यांच्या काळांत या स्वातंत्र्याची जरूरी आहे. अमुक एक तत्त्व डोळे मिटून पाळणें म्हणजेच राज्य करणें असें नव्हे; तर हातीं असलेल्या गोष्टींत निर्वाह करणें, अडचणीच्या प्रसंगीं सलोख्यानें गम खाणें व प्राप्त परिस्थितीचाहि उपयोग करून घेणें यांतच खरें राजकीय शहाणपण आहे. वर्तमानपत्रांची हांक देशांतल्या अगदीं कानाकोपऱ्यांत ऐकू जाते. नुसते कायदे लोकांना काय शिकविणार ? म्हणून चांगलीं तत्त्वें आणि हितकारक मत प्रसृत करून लोकांना शिक्षण देण्याचे कामीं या वर्तमानपत्रांचा उपयोग करून घ्यावा. त्यांना मोकळें रान सोडणें म्हणजे मात्र स्वत: एकाद्या कड्याच्या कांठावर झोंपण्यासारखें भयंकर आहे. लढाईनंतर शांतता प्रस्थापित झाल्यावर माझ्या मनांत असें फार होतें कीं देशांतल्या विद्वान् व कर्तबगार संपादकांची एक संघटना करून माझे हेतु व राजकीय कल्पना यांचें शिक्षण अगदीं खेडोपाडीं प्रसृत करावें. समाज शहाणा होईल, बदलेल, मग आपण त्यांना सांगूं ही आशा व्यर्थ आहे. तो तीनशें वर्षांपूर्वीचा जुना काळ आतां गेला. जगाच्या जीवनकलहांत एक तर नेटानें पुढें आलें पाहिजे अगर नामशेष झालें पाहिजे; दुसरा मार्ग नाहीं.

माझ्या मुलानें आपलें मन नवनवोन्मेषशाली ठेवलें पाहिजे. नवी कल्पना चटकन् ग्रहण करतां यावी, तिचा प्रसार करतां यावा, ज्या कार्या-करितां मी झगडलों व जें मीं यशस्वी केलें त्याचा त्यानें अभिमान बाळगला पाहिजे. पूर्वी मोठेपणा कांहीं एका मिरासदारीवर चिटकलेला असे. तें सर्व घालवून जो व्यक्तिगत मोठेपणाचा गुण तोच जगांतहि मोठा ठरेल. व्यक्तीचा विकास होईल, समाजाचा विकास होईल असें केलें पाहिजे. या सुप्त समाज-शक्ति आपला उद्यां भाग्योदय होईल म्हणून शतकानुशतकें वाट पाहात आहेत. ख्रिस्ती धर्म व संस्कृति यांचा जगभर फैलाव केला पाहिजे. याच कार्यांत मीं माझे प्राण वेंचले म्हणून ज्यांनीं मला विरोध केला ते एका अर्थानें

मनुष्यजातीचेच शत्रु होत. लोकांना 'मुकीं बिचारीं कुणी हका' अशीं जनावरें समजून फरान्सवर जुलूम करावा अशी या विजयोन्मत्त राष्ट्रांची इच्छा आहे. काळाचा प्रवाह मूळ उगमाकडे त्यांना रेटीत न्यावयाचा आहे. पण जुलुमाची शीग संपून एकदां प्रतिक्रिया सुरू झाली म्हणजे ती कसलींच बंधनें जुमानणार नाहीं.

राजपद हें भयंकर समजून त्यावर आजच तिलांजली घेऊन उठण्याचें कोणाला कारण नाहीं. मध्ययुगीन काळांत राजा हा सुलतान असे व सर्वत्र अमीरउमराव यांचीच बडेजावी असे, पण राज्यक्रांतीनंतर प्रत्येक मनुष्याला हक्क व स्वातंत्र्य आहे, व प्रत्येक नागरिकाच्या हक्कांचा राजा हा प्रतिनिधि व पालनकर्ता आहे; ही कल्पना आम्हीं पुढें आणली. ही कल्पना नीटशी रुजण्याला दुर्दैवानें अवसर दिला नाहीं. माझ्या मरणानंतरहि माझ्या वारसांबद्दल शत्रूंचा द्वेष असेल तर युरोप खंड किती काळ रक्तांत आकंठ बुडून राहणार आहे याची कल्पनाहि करवत नाहीं.

जें जें मीं लिहिलें अगर तोंडानें सांगितलें तें सर्व प्रसिद्ध करण्यांत यावें. त्या गोष्टी नीट मनन करण्यास मुलास सांगावें. ज्यांनीं माझी सेवाचाकरी बजावली त्यांचा त्यानें स्मरणपूर्वक प्रतिपाळ करावा. अशा निष्ठावंत सेवकांची संख्याहि थोडीथोडकी नाहीं. माझे शूर शिपाई आज कदाचित् भाकरीच्या तुकड्यालाहि महाग झाले असतील. या फ्रेंच लोकांच्या अंगीं केवढें शौर्य, केवढी समजूत आहे! यापुढें त्यांचे अंगीं असलेले हे संपत्तिगुण कदाचित् जगास दिसणारहि नाहींत. म्हणून हल्लीं समाजांत जें विचाराचें स्थित्यंतर चालू आहे त्याला मदत करावी. त्याचे पाय पाठीमागें खेचूं नयेत.

प्रत्येक राष्ट्राला आपलें राष्ट्रीयत्व कायम ठेवण्याची तीव्र इच्छा असते. या इच्छेला मान दिला पाहिजे. मीं अनेक राजे निर्माण केले पण ती गोष्ट यापुढें विसरावी. वॉटर्लूच्या लढाईच्या आधीं मी माझ्या भावाच्या कानीं-कपाळीं ओरडून मी त्याच्याकडून कबुली घेतली कीं, त्यांनीं आपलें राजपद विसरून आपणाला यापुढें फ्रेंच राजघराण्यांतील राजकुमार असें म्हणत जावें. माझ्या मुलानेंहि असेंच करावें.

यापुढें जागतिक खळबळीचा बिंदु उत्तर युरोपांत राहणार नाहीं. तो भूमध्य समुद्रांत येईल. आणि रानटी व ख्रिस्तेतर समजल्या जाणाऱ्या राष्ट्रांचे

लचके तोडून युरोपियन राष्ट्रें आपलें समाधान मानतील ! व्यापाराच्या वाहतुकीचे रस्तेहि वाढत आहेत. यामुळें कोणा एकाच राष्ट्राच्या यापुढें ते सर्व ताब्यांत राहतील असें नाहीं. म्हणून माझ्या मुलानेंहि स्वतःच्या देशाच्या अंतर्गत कारभाराकडे अधिक लक्ष द्यावें. लोकांच्या चालीरीती व कायदे यांत अंतर नसावें. न्यायकोर्टांत शिक्षा किती जणांना झाल्या त्याचा रिपोर्ट जवळ ठेवावा. गुन्हे अधिक असले तर त्याचा अर्थ समाजांत दारिद्रय तरः आहेच पण राज्यव्यवस्था वाईट आहे. गुन्ह्यांची संख्या कमी होणें हाच राज्य नीटपणें चालल्याचा पुरावा होय.

कांहीं संकुचित दृष्टीचे तत्त्ववेत्ते धर्माची किंमत कमी लेखून त्याची हेटाळणी करितात. पण असें करणें चूक आहे. धर्म या कल्पनेचा पगडा मनुष्य-जातीच्या मनावर इतका जबरदस्त आहे कीं तो कधींहि दूर होणें शक्य नाहीं. धर्म आपणास पाहात असतो या कल्पनेनें मनुष्य जातीचें आजवर कितीतरी हित झालेलें आहे. पोपचें अधिराज्य लोकांचे ‘मनावर’ असल्याकारणानें नुसत्या पोपला मान वाकविण्यानें कोटयवधि माणसांचें मन आपलेंसें करत येतें. हल्लींचा वयोवृद्ध पोप विद्वान् व सुसंस्कृत असून तो केव्हांहि माझ्या मुलाला अनुकूल असेल. आमच्या कौन्सिलांत निष्कारण धर्मविषयक वितंडवाद होत. कार्डिनल फेच यानें माझें मत समजून न घेतल्यामुळें तो निराळा पक्ष घेत असे. पण माझें धर्मविषयक धोरण जाणणारीं माणसें आजहि कौन्सिलांत सांपडतील. माझी आठवण म्हणून माझें चिरंतन स्मारक जर त्यांना करावयाचें असेल तर राज्यकारभाराविषयीं कौन्सिल ऑफ स्टेटमध्यें जे विचार व कल्पना मीं प्रदर्शित केल्या त्यांचा त्यांनीं संग्रह करावा. मीं कोणकोणतीं कामें केलीं; फरान्स व इटली या देशांमध्यें कोणकोणत्या भव्य इमारती बांधल्या त्यांची यादी करावी. कौन्सिल ऑफ स्टेटमधील भाषणांत निवळ प्रासंगिक काय व तत्त्वदर्शक व चिरंतन महत्त्वाचें कोणतें याचाहि भावी संग्रहकारानें विवेक करणें जरूर आहे. माझ्या मुलानें इतिहासाचें सतत वाचन ठेवावें.

इतिहास नीट मनन करणें यासारखा दुसरा गुरु नाहीं. ज्याला आयुष्याचें तत्त्वज्ञान म्हणतात तें इतिहासाच्या वाचनानें निर्माण होतें. युद्ध-शास्त्र शिकावयाचें तरी मोठमोठ्या जगज्जेत्यांनीं जिंकलेल्या लढायांचा

अभ्यास करावा. पण हें लक्षांत ठेवावें कीं, सत्य आणि सद्‌गुण यांवर अंतःकरणांतूनच खरी भक्ति असल्याशिवाय केवळ पुस्तकी वाचन अगर कोणीहि दिलेला सल्ला, उपदेश फुकट आहे. तेथें पाहिजे जातीचें. कांहीं तरी स्वयंभू अंतर्गत असावेंच लागतें, तें असलें तर इतर बाह्य गोष्टींचा उपयोग. असो. भाग्यदेवतेनें त्याच्या नशिबीं लिहिलें असेल तें उपभोगण्याला माझा मुलगा लायक निघेल इतकीच मी आशा करतों."

इतिहास-विहार

अनुक्रमणिका

इतिहास-विहार

लेख पहिला

इतिहास व इतिहाससंशोधन

[भारत इतिहास-संशोधक मंडळाच्या वाढदिवशीं झालेलें व्याख्यान ता. २० जुलै १९२०.]

"मी स्वतः कोणी मोठा इतिहासकार किंवा इतिहाससंशोधक नाहीं. तथापि या विषयाची मला विशेष आवड आहे. ज्या संस्थेच्या वाढदिवसानिमित्त आजचें व्याख्यान आहे तिचा जन्म १० वर्षांपूर्वीं झाला. त्याहिपूर्वीं ३०–३५ वर्षें इतिहास–संशोधनास सुरुवात झालेली असून या अवधींत या विषयाची जी मेहनत मशागत झाली तिचेंच फळ प्रस्तुत संस्था हें होय. इतिहास-संशोधनावर पुष्कळांचे पुष्कळ आक्षेप आहेत. एक म्हणतो नवा इतिहास बनवितां येत नसला म्हणजे जुन्याची आठवण होते ! पण शनवारचा वाडा बांधतां आला नाहीं म्हणून त्याचे पाये उकरून जुनी मांडणी-मोडणी दाखविणें हेंहि एक कामच आहे. हल्लींहि इतिहास बनत नाहीं असें म्हणतां येणार नाहीं. आज घडत असलेल्या इतिहासाचेंहि पन्नास वर्षांनीं चीज होईल. सरकारी पब्लिक वर्क्स-खात्याप्रमाणें एकीकडे नवी इमारत बांधणें व दुसरीकडे जुन्या इमारतींची रिपेरी करणें हीं दोनहि कामें बरोबर चाललीं पाहिजेत. ऐश्वर्यसंपन्न जिवंत राष्ट्रेंहि आपल्या जुन्या इतिहासाचें संशोधन करितात. जगांत आज आपल्या डोळ्यांदेखत नवा इतिहास कर्तेपणानें घडविण्याचें श्रेय इंग्लंडइतकें दुसऱ्या कोणत्याहि राष्ट्रास लाभत नाहीं. तथापि इंग्लंडचे लोक अद्यापि इंग्रजी इतिहासाचें संशोधन करितात. ब्रिटिश म्युझिअममधील जुनींपुराणीं हजारों हस्त-लिखितें, सनदा, शिक्के वगैरे पाहिले म्हणजे मनुष्य थक्क होऊन जातो. नेबूरनें रोमन इतिहासाचें संशोधन व मॅक्समुल्लरप्रभृतींनीं वैदिक इतिहासाचें

संशोधन केलें त्याला स्वदेशाचा अभिमान हेंहि कारण नव्हतें. आणि खरोखरच हा निःस्वार्थी आनंद आहे. संशोधकाला हर्ष, अमर्ष, खेद हे मुळींच नसतात. त्याला पानपतच्या पराभवाचीं पत्रें सांपडोत, नारायणरावाच्या वधाचीं सांपडोत किंवा सवाई माधवरावाच्या रंगपंचमीच्या विलासाचीं सांपडोत त्याला तीं सर्वच सारखींच प्रिय असतात. मनुष्य निःस्वार्थी असून उत्साही असला म्हणजेच त्याला विक्षिप्त म्हणूं लागतात. संशोधक हा मोठा 'रोमँटिक' प्राणी आहे. कित्येक इतिहाससंशोधक स्वतःस या उत्साहभरांत हास्यास्पदहि करून घेतात, नाहीं असें नाहीं. याचें उत्कृष्ट वर्णन 'पिक्विक पेपर्स' नामक इंग्रजी कादंबरींत आहे. एका खुळचानें एक शिलालेख आणला, त्याचीं सतरा संशोधकांनीं सतरा पाठांतरें बनविलीं. तरी त्यांतून कांहींच अर्थ निघेना तेव्हां पन्नास विद्वान् सभासदांकडून त्यावर पन्नास निबंध लिहिले जाऊन तुंबळ रणें माजलीं, व शेवटीं अकल्पित रीतीनें असें उघडकीस आलें कीं यांतील दगड तेवढा फार प्राचीन—सर्वच दगड प्राचीन असतात—पण त्यावरील लेख मात्र अगदीं ताजा. मला वाटतें विश्वगुणादर्शकाराच्या हातीं 'संशोधक' सांपडता तर त्यानें खालच्या दोन श्लोकांतल्याप्रमाणें त्याची स्तुतिगर्भ निंदा केली असती.

" उद्ध्वस्तवर्णरुचिचित्रकलापहर्म्यः
विच्छिन्नलेखनपुराणशिलासनस्थः ।
दुष्कीटभुक्तशतपत्रपटोत्तरीयः
निर्मूल्यनाणकगणैः परिपूर्णकोशः ।
नष्टाधिकारपरिहासितगर्वमुद्रः
संदेहवृत्तिवशबृंहणयंत्रदृष्टिः
श्रद्धावितर्कपरिचारकवेष्टितांगः
संशोधकः खलु प्रशास्ति विशून्यराज्यम् ॥ "

यांत वर्णन केल्याप्रमाणें या संशोधक महाराजांचा वाडा रंग उडून गेलेल्या चित्रांनीं भूषित असतो, त्यांचें सिंहासन म्हणजे पुसट लेख असलेला जुना दगड, त्यांचीं राजवस्त्रें म्हणजे कसरीनें खाल्लेले जुनाट कागदपत्र! त्यांच्याहि खजिन्यांत नाणीं भरलेलीं असतात पण बाजारांत एकहि चालत

नाहीं. मन संशयानें ग्रासल्यामुळें डोळ्याला नेहमीं Magnifying glass लागून राहिलेला. आसपास अंधश्रद्धा व तर्कवितर्क यांचा गराडा. अशा शून्यराज्यांत राज्य करणाऱ्या या राजाची मुद्रा म्हणजे शिक्कामोर्तबहि आहे. पण त्याच्या आज्ञापत्रानें बोटभर जमीनहि कुणाला दिली घेतली जात नाहीं आणि सैन्यदळच काय पण एखाद्या झाडाचें दळ म्हणजे पानहि तो हालवूं शकत नाहीं. मार्क ट्वेनच्या Prince and Pauper या कथानकांतील तोतया राजपुत्राला राजवाड्यांतल्या जड शिक्कामोर्तबाचा उपयोग बदाम फोडून खाण्याला तरी झाला. आमच्या संशोधकाला मिळालेल्या शिक्क्यानें आज्ञापत्र चालत नाहीं व त्यानें तो बदामहि फोडणार नाहीं. हा सर्व विनोद झाला पण तो स्तुत्यर्थ आहे. अर्थात् जी त्यांची थट्टा म्हणून दिसते ती सर्व निःस्वार्थी व शुद्ध ज्ञानाभिलाषी इतिहाससंशोधकाची निर्भेळ स्तुतीच आहे. संशोधक हा एक कृमि आहे. पण तो भक्षक कृमि नसून रक्षक कृमि आहे. संशोधक हे काळाचे शत्रू होत. काळ मोकळा सोडला तर तो क्षणशः व कणशः सर्वनाश करीत असतो. पण संशोधक हे काळाच्या चाळणीचीं भोकें शक्य तितकीं निरुंद करीत असतात. इतिहास-संशोधनानें राष्ट्रस्मृतीचा तंतू अखंड राहतो व स्मृतिपरंपरा ही आनंद उत्पन्न करणारी असून व्यवहारालाहि उपयोगी असते. संशोधन करून इतिहास रचण्याचा फायदा कित्येकांस समजत नाहीं. इतिहासाचा तरी उपयोग काय? तो वाचून मनुष्य शहाणा होतो या म्हणण्यांत फारसा अर्थ नाहीं. Knowledge comes but Wisdom lingers (ज्ञान धांवतें पण शहाणपण रांगतें) हीच म्हण खरी. इतिहासज्ञानानें खरोखरच मनुष्य शहाणा होता तर (History repeats itself) इतिहासाची पुनरावृत्ति होते ही म्हण पडली नसती. पुनरावृत्ति होते याचा अर्थ पूर्वी ज्या स्थितींत मनुष्य जसा वागला त्या स्थितींत तो तसाच फिरून वागणार मग इतिहास वाचून तरी काय करावयाचें? एका अर्थानें हें खरें आहे. पण इतिहासाला व्यावहारिक (Applied) ज्ञान न म्हणतां शुद्ध (Pure) ज्ञान म्हटलें तरी त्याचें संशोधन अनिर्वाहिच ठरतें. संशोधनाच्या परिसानें जुनें व नवें यांचें क्षणांत मधुर मीलन होतें. ययातीप्रमाणें जुना काळ हा नव्या कालापासून तारुण्य घेतो, व पुरूप्रमाणें नवी पिढी आपल्या गत इतिहासा-

निदान एकाद्या ठिकाणीं जेथें हें उकराउकरीचें काम कांहीं सुगाव्यानें बरेंचसें केलें जातें तेथें तरी हें निद्रावश वैभव हटकून सांपडतें यांत शंका नाहीं. हें उकराउकरीचें काम म्हणजे एक प्रकारें उंदीरघुशीचेंच काम होय; व या दृष्टीनें सरकारच्या प्राचीनवस्तुसंशोधक खात्याला विनोदानें उंदरांघुशींचें खातें असें नांव कोणीं दिल्यास तें शोभण्यासारखें आहे. साध्या उंदीरघुशी या उकराउकरीनें चांगल्या इमारती उध्वस्त करितात व या अलौकिक उंदीरघुशी उध्वस्त इमारती फिरून चांगल्या नीटनेटक्या करितात. उंदीरघुशींची ती एक जात स्वार्थी व ही दुसरी परोपकारी इतकाच फरक!

मुंबई सरकारच्या प्राचीनवस्तुसंशोधक खात्यानें पुणें येथील शनिवारवाड्यांत हल्लीं 'उकराउकरी'चें काम चालविलें आहे, त्यावरून वरील सर्व सिद्धांताचें समर्थन करितां येण्यासारखें आहे. बरोबर दोन वर्षांपूर्वीं या वाड्याच्या तटांच्या आंत काय दिसत होतें व तेथेंच आज काय दिसत आहे याची तुलना करून पाहणारास किती तरी आश्चर्य वाटेल. एका अर्थानें या ठिकाणीं ज्या वस्तूंचें संशोधन घडलें त्या फार प्राचीन किंवा पुरातन आहेत असें नाहीं. कारण सन १७२१ सालीं, म्हणजे आज बरोबर दोनशें वर्षांपूर्वीं, या जागेवर मोठ्या खर्चानें उकरून उद्धार करण्यासारखें वैभव कांहींच नव्हतें. तेथें त्या वेळीं फक्त मुळा-मुठा नदींत जाळें टाकून मासे मारणाऱ्या कोळ्यांचीं कांहीं खोपटें होतीं. त्याचप्रमाणें सन १९१९ च्या ऑगस्ट महिन्यांत या वाड्याकडे डोकावून पाहणाराला इतकेंच दिसलें असतें कीं, ईशान्य कोपऱ्याला कोणीं कांहीं फुडझाडें लावलीं आहेत, उत्तरेस तटाला लागून मातीच्या ढिगावर पोलिसांकरितां खोपटें बांधलेलीं आहेत, दक्षिणेला जुन्या पायावर न्यायकोर्टाची एक इमारत आहे, व आसपास उंचसखल जागेंत गवत व रानवेली यांचीं झुडपें बनून पाय ठेवण्याला भीति वाटेल असें जंगल माजलेलें आहे. वास्तुदेवतेला श्रीमंतीचा कंटाळा आल्यावर कंगाल भिकाऱ्याचा वेश घेण्यांत फार हौस वाटते असें म्हणतात तसा प्रकार या वाड्यांत झाला होता. आणि विधीची विचित्र लीला अशी कीं, ज्या जागेवर पूर्वीं पेशव्यांचा मुख्य चौक व दिवाणखाना होता त्याच जागेवर मुन्सफकोर्टाचे शौचकूप उभारण्यांत आलेले होते! पण दैवानें किंवा

वैराग्यानें आणलेल्या विद्रूपपणाचा असा कळस झाला म्हणजेच जीर्णोद्धाराचें नवें युग सुरू होतें.

शनिवारवाड्याची जागा कोर्टाकरितां दिली त्यापूर्वी ती डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या न्यू इंग्लिश स्कूलला देण्याचें सरकारनें ठरविलें होतें. पण कित्येक राजकारणी इंग्रजांना कुशंका येऊन त्यांनीं ती देणगी माघारी घेतली. न्यू स्कूलवाल्यांच्या हातीं ही जागा जाती तर शनिवारवाड्यांतील सर्व पटांगण हल्लींहून अधिक साफसुफींत राहिलें असतें. कारण तेथें मुलांचें खेळण्याचें मैदान बनलें असतें. कोर्टाकडे जागा गेल्यानें तितकीहि साफसुफी राहिली नाहीं. कारण बागबगीच्यावर खर्च रिकामा कोण करितो? अलीकडे शनिवारवाड्याच्या उपयोगाची तिसरी एक कल्पना निघाली होती. लॉर्ड रे साहेबांच्या नांवानें पदार्थसंग्रहालय करण्यासाठीं सरकारचे व म्युनिसिपालिटीचे मिळून सुमारें ४० हजार रुपये शिल्लक आहेत. ते खर्चून रेसाहेबांचें स्मारक येथें करावें असाहि विचार चालू होता. हें घडून येतें तर भलत्या ठिकाणीं भलतीच गोष्ट होऊन शिवाय बागेवर निराळा खर्च करावा लागला असता. पण ही कल्पनाहि रहित होऊन या जागेवर एक इटालियन पद्धतीचा नुसता बगीचा करावा अशी योजना पुढें आली. कांहीं वर्षांपूर्वी लॉर्ड कर्झन यांनीं प्राचीन-वस्तुरक्षणाच्या प्रेमानें फुटकळ खर्चाच्या पुष्कळ गोष्टी करविल्या, त्यांपैकीं शनिवारवाड्याच्या वांट्याला फक्त एक शिलालेख आला. आंतील जीर्णोद्धार तसाच राहिला. परंतु, भांबुर्डें व पुणें शहर यांच्या दरम्यान नदीवर पूल, पलीकडे नवें रेल्वेस्टेशन व नवें गांवठाण वगैरे बांधण्याची कल्पना निघाल्यापासून, व विशेषतः शनिवारवाड्यालगतच हा पूल बांधावयाचा ठरल्यापासून त्या वाड्याचें काय करावें, अर्थात् समोर होणाऱ्या सुधारणांचा फायदा घेऊन खुद्द वाड्याचा जीर्णोद्धार कसा करावा, या विचाराकडे सरकारी इंजीनियरांचें लक्ष अधिक वेधलें. इतक्यांत प्राचीनवस्तुसंशोधक व संरक्षक खात्याची दृष्टि इकडे गेली, व गव्हर्नर सर जॉर्ज लॉइड यांच्याहि मनांत शनिवारवाड्याच्या जीर्णोद्धाराची प्रेरणा झाली. यामुळें इतर सर्व विचार बाजूस राहून, वाड्याच्या मैदानांत पसरलेल्या मातीच्या टेंकड्या उकराव्या व त्याखालीं गुदमरून गेलेलें ऐतिहासिक शिल्पवैभव मोकळें करून दर्शनाकरितां सुरक्षित ठेवावें हीच मार्मिक

विचारसरणी प्रभावी होऊन खर्चास मंजुरीहि मिळाली. गव्हर्नरसाहेब झाले तरी त्यांनाहि खर्चाच्या कामीं इतरांचा प्रतिबंध होऊं शकतो, पण सर जॉर्ज लॉइड यांनीं या कामीं नेट धरला; शिवाय लॉर्ड चेम्सफर्ड यांनाहि एक वेळ अभावितपणें आणून वाडा दाखवून त्यांचीहि सहानुभूति त्यांनीं या कामीं मिळविली असें म्हणतात. कसेंहि असो, गव्हर्नरसाहेबांची सहानुभूति व प्राचीनवस्तुसंशोधक खात्याची आस्था यांच्या संयोगानें दोन वर्षांपूर्वीपासून जीर्णोद्धाराच्या कामास सुरुवात होऊन आज, प्रत्यक्ष न्याय-कोर्टाच्या इमारतीला खालीं सांपडलेल्या जागेशिवाय इतर सर्व जागेवरील माती निघून जुन्या इमारतींचे अवशेष मोकळे झाले आहेत, व आजच्या अर्धवट स्थितींतहि ते जाऊन पाहणारास आनंदाश्चर्य वाटल्याशिवाय राहत नाहीं.

नवीन इमारती बांधण्याला खर्च लागतो. पण जीर्णोद्धारालाहि खर्च लागत नाहीं असें नाहीं. शनिवारवाड्याचेंच उदाहरण घेतलें तर आज-पर्यंत त्यांतील नुसती माती उकरून काढावयाची म्हटलें तरी त्याला किती पैसा लागला असेल याची कल्पना, वाड्याच्या चारहि तटांच्या बाहेर तटा-इतक्या उंचीचे प्रचंड राड्यारोड्यांचे पडलेले ढीग ज्यांनीं पाहिले असतील त्यांना सहज करितां येईल. या कामीं आजपर्यंत झालेला हजारों रुपयांचा खर्च सर जॉर्ज लॉइड यांच्या प्रेरणेनें स्वतः सरकारनेंच सोसला आहे. पण इतरांनाहि या जीर्णोद्धाराचें महत्त्व वाटल्याशिवाय राहणें शक्य नाहीं. कोणत्याहि शहरची म्युनिसिपालिटी म्हटली म्हणजे शहरांतील ऐतिहासिक वस्तूंचें रक्षण करणें हें तिचें एक स्वाभाविक कर्तव्यच आहे. नव्या काय व जुन्या काय कोणत्याहि पद्धतींत ग्रामदेवता ही मानावीच लागते, व हल्लींच्या अश्रद्धाळू काळांतहि शहर म्युनिसिपालिटी ही ग्रामदेवतेचें मूर्त स्वरूपच मान-ण्यास हरकत नाहीं. पुणें शहर म्युनिसिपालिटीनें कांहीं दिवसांपूर्वीं कौन्सिलर मराठे यांच्या सूचनेवरून पुणें शहरच्या इतिहासाला पांचशें रुप-यांचें बक्षिस ठेवून तो इतिहास लिहविला. त्याच धोरणानें शनिवार-वाड्याच्या जीर्णोद्धाराला तिनें एक महिन्यापूर्वीं दोन हजार रुपयांची वर्गणी मोठ्या आनंदानें दिली, व प्रस्तुत कार्याला आणखीहि वर्गणी देण्याला कमिटी माघार घेणार नाहीं असें आम्हांस वाटतें.

पण या मोठ्या कार्याच्या खर्चाचा बोजा केवळ सरकार किंवा म्युनिसिपालिटी यांजवरच न पडतां इतिहासप्रिय धनिक लोकांनीं या कार्यास मदत करणें उचित आहे. निदान महाराष्ट्र व उत्तर हिंदुस्थान यांतील मराठे सरदार व संस्थानिक यांनीं या कार्याला सढळ हातानें मदत केली तर त्यांनीं एका अर्थानें आपल्याच जीर्णोद्धाराचें कार्य केल्याचें श्रेय त्यांना लाभेल. कारण हे सरदार, संस्थानिक व शनिवारवाडा यांचा संबंध किती प्राचीन व जिव्हाळ्याचा आहे हें कोणासहि नव्यानें सांगण्याचें कारण नाहीं. या बहुतेकांचें राजकीय व ऐतिहासिक वैभव या वाड्यांत लहानाचें मोठें झालें व सन्मान पावलें. त्यांच्या पूर्वजांनीं सन १७३० पासून पुढील सत्तर वर्षांत ज्या कामगिऱ्या केल्या व महाराष्ट्राच्या इतिहासांत भर घातली त्यांचा परामर्श येथेंच घेण्यांत आला; त्यांची कारवाई येथेंच घडली व त्यांच्या मुत्सद्देगिरीचा विजयहि येथेंच झाला. लोण घेऊन येणाऱ्या गड्यानें हांक मारली असतां पाटीवाल्याला जसें सक्तीनें तोंड फिरवावें लागतें तसें दैवहि इतिहासाचें तोंड फिरवून जुन्याचा विसर पाडतें; व जी गोष्ट अदृश्य विधि अमूर्त हातांनीं घडवून आणतो तिची साथ करण्याकरितांच कीं काय अग्निप्रलय हेंहि अवतरून जुन्या वास्तू जाळून, पोळून, पाडून नष्ट करून टाकीत असतो. आज हिंदुस्थानांतील लोकांच्या वैभवबुद्धीवर पडलेली जळिताची राख जशी स्वदेशाभिमानाच्या सोसाट्याच्या वाऱ्यानें पार उधळून जात आहे आणि आंतील महत्त्वाकांक्षेची रचना दृष्टीस पडूं लागली आहे, त्याचप्रमाणें शनिवारच्या वाड्यांतील मातीचे डोंगर प्राचीनवस्तुसंशोधक खात्याच्या प्रयत्नानें उकरून निघून जुन्या इमारतीचे अवशेष दृष्टिगोचर होऊं लागले आहेत. अशा वेळीं राजेरजवाड्यांनीं व इतर सरदारांनीं मनावर घेतल्यास संयुक्त बलानें त्यांना हें जीर्णोद्धाराचें काम सहज पार पाडतां येईल. हें कार्य वास्तविक सर्व सरकारच्याहि खर्चानें होणें गैर नाहीं, उलट योग्यच आहे, कारण ज्या मराठेशाहीचें पांच कोटींचें राज्य इंग्रज सरकारला मिळालें तिचें हें लहानसें दगडाविटांचें स्मारक शाबूत ठेवण्यास त्यांनीं जरूर तो सर्व खर्च केला तर तें योग्यच होईल. पण कुटिल राजकारणी दृष्टीनें पाहतां कोणी असाहि प्रश्न विचारूं शकेल कीं, प्रतिपक्षाच्या गतवैभवाची तरी आठवण सरकारनें जगाला काय म्हणून

करून द्यावी ? पण सुदैवानें ब्रिटिश सरकारच्या राजनीतीच्या विषारी जंगलांत प्राचीनवस्तुसंशोधकबुद्धीची सुवासिक मंजरी एकादे ठिकाणीं तरी फुललेली आढळते, व ती ज्या ठिकाणीं आढळेल तेथें निर्विकार मनानें तिचें चीज करणें हेंच माणुसकीस शोभणारें आहे. या दृष्टीनें पाहतां सर जॉर्ज लॉईड यांच्या इतर अनेक कृत्यांचा आम्हाला निषेध करावासा वाटत असला तरी या एका बाबतींत त्यांनीं जी सुसंस्कृत मनाला योग्य अशी मार्मिक बुद्धि दाखविली तिचें आम्ही आनंदानें अभिनंदनच करतों. पण या जीर्णोद्धाराच्या कामीं केवळ सरकार सर्व खर्च करण्याला तयार असलें तरी तो त्यालाच करूं देणें हें आमच्या संस्थानिकांना व सरदारांना शोभणार नाहीं. म्हणून त्यांनींहि या कामीं शक्य असेल ती मदत करावी असें कोणासहि वाटेल.

असो ! प्राचीनवस्तुसंशोधक खात्याकडून जीर्णोद्धाराचें काय काम झालें व त्यानें वाड्याची नवीन माहिती काय मिळाली वगैरे गोष्टींचा पूर्वापार वृत्तांत पुढील लेखांत आम्ही देणार आहों.

—२—

शनिवारवाड्यासंबंधानें जुन्या कागदपत्रांतून एके ठिकाणीं समग्र दिलेली अशी माहिती मिळत नाहीं. परंतु यत्नपूर्वक अनेक कागदपत्रांतून मिळविल्यास चालचलाऊ माहिती मिळते, ती थोडक्यांत खालीं देत आहों.

पहिल्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीच्या प्रारंभीं पेशव्यांची कायमची वस्ती पुरंदरास असून पुण्यास ते फक्त जाऊन येऊन राहात. १७२१ सालीं बाजीरावानें बापूजी श्रीपत याजकडे पुण्याच्या सुभेदारीचें काम सांगितलें. बापूजीचा कारभारी रंभाजी जाधवराव यानें उदमी लोकांना कौल देऊन पुण्यांत अमदानी करविली. नंतर पेशवे व पुरंदरे या उभयतांनीं पुण्यास कायमची वस्ती करण्याचें योजिलें. पैकीं पुरंदऱ्यांकरितां नदीकांठीं अरबांची गढी किल्ले हिसार नांवाची होती ती मोडून मैदान केलें (सन १७२८) व त्यांत पुरंदरे यांचा वाडा बांधला. पुरंदऱ्यांच्या माडीवरून सन्मुख दिसेल अशा जवळच्या म्हणजे हल्लींच्या ठिकाणीं पेशव्यांनीं आपला वाडा बांधला. या ठिकाणीं कसब्याची मावळवेस होती तिच्याजवळ कोळी व कोष्टी लोकांची

वस्ती होती, त्यांना मंगळवार पेठेंत मोबदला जागा देऊन ही जागा वाड्याकरितां घेतली. वाडा बांधण्यास ता. १० जानेवारी सन १७३० रोजीं सुरुवात झाली. वाडा तयार नसल्यामुळें जुन्या कोटांत मंडप घालून नानासाहेब पेशव्यांचें लग्न केलें. वाड्याची वास्तुशांत ता. २२ जानेवारी सन १७३२ रोजीं झाली. बाजीरावानें बांधलेला वाडा फक्त दुमजली व तीन चौकी होता. त्याला १६,११० रुपये खर्च आला होता.

प्रथम १७३१ सालीं वाड्याभोंवतीं कोटाची भिंत बांधण्यास प्रारंभ झाला; पण शाहु महाराजांना ही गोष्ट पसंत नव्हती म्हणून काम थांबविलें. साताऱ्याहून पुरंदरे बाजीरावास खाजगी पत्रांत सूचनार्थ लिहितात कीं, "हवेलीभोंवतीं बुरूज न घालितां चार दिवाळा मात्र करावी. जुनें काम आहे तें कांहीं फार पक्कें नाहीं, परंतु उगीच भयासुर दिसतें. त्यास पांढऱ्या भिंतीचें, बाहेरील अंग सारवावें म्हणजे डोळेफोड दिसणार नाहीं." पुढें नानासाहेब पेशव्यांच्या कारकीर्दीत सन १७५५ सालीं कोटाचें काम पुरें झालें. सन १७५२ सालीं दिल्लीदरवाजा बांधला, व १७६० सालीं वाड्याला दगडी बुरूज बांधण्यांत आले. बाहेरच्याप्रमाणें आंतहि नानासाहेब पेशव्यांनीं वाड्याचें काम वाढवून सातमजली केलें. त्यानंतर पुढेंहि अनेक कामें वाड्यांत नवीं झालीं. नाना फडणविसांनीं सवाई माधवरावांकरितां मेघडंबरी बांधली. फडाचा चौक मोठा केला (१७८८). दुसऱ्या बाजीरावानें दादासाहेबांच्या बंगल्याजवळ सातमजली बंगला बांधला (१७९८). पण अखेरचें बांधकाम होण्याचे आधींच वाड्यांत आग लागण्यास सुरुवात झाली होती.

या वाड्यांत पेशव्यांची वस्ती पाऊणशें वर्षांहून अधिक झाली नाहीं. दुसरा बाजीराव अखेरपर्यंत या वाड्यांत राहिला नाहीं. त्याचे कारकीर्दीत शुक्रवारचा वाडा बांधण्याचें टिपण पेशव्यांच्या रोजनिशींत सांपडतें; व खडकीच्या लढाईच्या दिवशीं बाजीरावसाहेब ज्या घरांतून अखेर बाहेर पडले तो शुक्रवारचा वाडाच असावा. शनिवारवाड्याच्या बरोबर बांधलेलें व अजूनहि नांदतें राहिलेलें एखाददुसरें घर पुण्यांत सांपडणें अशक्य नाहीं. पण या वाड्याचें वैभव पाऊणशें वर्षांतच खालावलें! येऊनजाऊन सवाई माधवरावांचा मुक्काम काय तो या वाऱ्यांत विशेष पडला. कारण थोरले

बाजीराव, नानासाहेब व थोरले माधवराव हे बाहेर मुलुखगिरीवर बरेच दिवस असत.

या पाऊणशें वर्षांत शनिवारवाड्याला तीनदां आग लागली. पहिली आग सवाई माधवरावांच्या कारकीर्दींत एका लहानशा भागास लागली होती. "शके १७१३ ज्येष्ठ शुद्ध पंचमी (रोजीं) श्रीमंतांचे वाड्यांत कळशी बंगला सात मजली होता त्यास आग लागून जळाला व कोठी जळाली" (७ जून १७९१) असा उल्लेख एका ऐतिहासिक टिपणांत सांपडतो (भा. इ. सं. इतिवृत्त शके १८३५–पृ. ३९१). दुसरी आग सन १८११ सालीं लागली तेव्हां अस्मानी महाल जळाला. तिसरी आग सन १८२८ त लागली व तिनें सर्व वाडा जमीनदोस्त झाला. या आगीचें साल सन १८२२ असें सुमारें नऊ वर्षांपूर्वी इतिहाससंशोधकमंडळापुढें वाचलेल्या एका टिपणांत श्रीमंत आबासाहेब मुजुमदार यांनीं ठरविलें होतें व हें टिपण केसरींत तेव्हां प्रसिद्ध झालें होतें. परंतु इतिहाससंशोधनाचेंहि संशोधन व दुरुस्ती होऊं शकते. त्याप्रमाणें श्री. मुजुमदार यांनींच सुमारें चार वर्षांपूर्वी याच मंडळा-पुढें वाचलेल्या एका टिपणांत ती केली आहे. या नवीन माहितीप्रमाणें वाडा जळाल्याची तारीख २१ फेब्रुवारी सन १८२८ ही ठरते. ही तिथि गुरुवार फाल्गुन शुद्ध षष्ठीसह सप्तमी शके १७४९ सर्वजितनाम संवत्सरे अशी आहे.

मुंबई गॅझेटिअरमध्यें गुरुवार फाल्गुन शुद्ध षष्ठी अशी तिथि दिली आहे, परंतु शक दिला नसून सन १८२८ पाहिजे तो १८२७ असा दिला आहे. आग पंधरा दिवस जळत होती असें गॅझेटिअरमध्यें म्हटलें आहे. पण श्रीमंत मुजुमदार यांच्या दप्तरांतील कागदपत्रांवरून आग फक्त दोन दिवस टिकली असें दिसतें. या पत्रांतील एक उतारा खालीलप्रमाणें आहे. "शुद्ध सप्तमी गुरुवारीं थोरला वाडा शनिवारचा येथें अग्नीचा उपद्रव होऊन चौसोपी व आरसेमहाल, गणपतीचा रंगमहाल वगैरे दरोबस्त काम जळालें. मोठा प्रलय झाला. (या गोष्टीला) आठ दिवस झाले. चुकून पांचपन्नास खण राहिले. साहेबांनीं प्रयत्न केला; तथापि उपाय चालला नाहीं. दोन दिवस आगीचा उपद्रव होता." वरील पत्रांत शुद्ध सप्तमी लिहिण्याचें कारण त्या वेळचें पंचांग पाहतां असें दिसतें कीं, या गुरुवारीं सूर्योदयाला षष्ठी होती,

पण ती फक्त नऊ साडेनऊ घटका होती. आग दोनप्रहरीं लागली असा याच कागदोपत्रीं दुसरे ठिकाणीं उल्लेख आहे. अर्थात् आग लागण्यापूर्वी तिथि बदलून षष्ठीची सप्तमी झाली होती. शनिवारवाड्यावर संगमरवरी स्मरणशिला सरकारनें बसविली आहे त्यावर सन १८२७ हें आगीचें साल म्हणून दिलें आहे. पण तें चुकीचें असल्यामुळें त्याची दुरुस्ती होणें जरूर आहे. गॅझेटिअरमध्यें आरसेमहाल आगींतून बचावला असें दिलें आहे, पण तें चूक आहे हेंहि वरील उताऱ्यावरून सिद्ध होतें. उतारा ज्यांतून घेतला तें पत्र शनिवारवाड्यापासून दोनशें पावलांच्या आंत राहणाऱ्या मनुष्यानें आगीनंतर एका आठवड्यानेंच लिहिलें आहे.

पुण्यांतील पेशव्यांचे बहुतेक वाडे जळाले. शुक्रवार वाडा १८०३ सालीं बांधला तो १८२० सालीं बहुतेक जळाला. तसेंच बुधवारचा वाडा व विश्रामबागवाडा १८७८ सालीं एकाच रात्रीं जळाले. पैकीं बुधवारवाडा सर्व जळाला, विश्रामबागचा मागचा कांहीं भाग शिल्लक राहिला.

शनिवारवाड्याच्या तटाच्या आंतील जागा सुमारें साडेचार-पांच एकर भरेल. पेशवाईअखेर ही बहुतेक जागा इमारती, हौद व बगीचे यांनीं व्यापिली होती. पटांगण असें फार थोडें होतें. आंत घोड्यांची व हत्तींचीहि पागा होती; परंतु घोडे फेरणें, कवाईत घेणें वगैरे कामें दिल्लीदरवाज्याबाहेरील विस्तीर्ण पटांगणांतच होत असत. वाडा एकंदर सातमजली होता. पण प्रत्येक मजल्याची उंची सरासरी आठनऊ फुटांपेक्षां अधिक होती असें वाटत नाहीं. हल्लीं सरकारी खात्यानें जेवढ्या भागांतील माती उकरली आहे त्यांत सुमारें पांच चौक, बगीच्यांचीं कांहीं दालनें आणि पाण्याचे अनेक हौद व कारंजीं हीं उघडकीस आलीं आहेत. दिल्लीदरवाज्यांतून आंत गेल्यावर नगारखान्याची उंच दगडी भिंत आहे तिच्यावर 'कीर्तिमुखाचा' दगड अद्यापि दिसतो. वाड्यांतील मुख्य इमारतीची मध्यरेषा दाखविणारी ती खूण असावी. इमारत कशा घाटाची असावी याची कल्पना हल्लीं उकरून काढलेलें जोतें व आंतील निरनिराळ्या चौकांचीं जोतीं यावरून येते. पण उभा वाडा पाहून लिहिलेलें असें सविस्तर वर्णन आढळत नाहीं. सवाई माधवरावांच्या वेळच्या गणपति-महालांतील एका दरबाराचें चित्र छापलेलें प्रसिद्ध आहे. त्यावरून थोडीशी कल्पना डोळ्याला येते.

बाकीची स्थूल कल्पना नानावाड्यांतील किंवा फडणविसांच्या वाड्यांतील छतें, कलमदानें वगैरेंवरून येण्यासारखी आहे.

भिंतींचें रंगरोगण किंवा चित्रें यांचे अवशेष कोठें राहिलेले नाहींत. परंतु पाण्याचे हौद, नळांचें काम, उछ्वास व सांडपाण्याच्या निकालाच्या मोऱ्या या पाहतां त्यांच्या रचनेंत मिजासीइतकेंच उपयुक्ततेकडे व टिकाऊपणाकडे लक्ष दिलेलें दिसून येतें. हल्लीं सर्व शहराकरितां मिळून पाण्याचा पुरवठा एकच असतो. पण जुन्या काळीं मोठमोठ्या राजेरजवाड्यांप्रमाणें मोठमोठे सरदारहि आपआपले पाण्याचे खजिने व नळ वेगळे बांधीत. पेशव्यांनीं आपलें पाणी कात्रज येथें तलाव बांधून त्यांतून आणलें. याचें काम सन १७२९ सालीं सुरू झालें व तें १७३८ सालीं पूर्ण झालें. पुढें तेवीस वर्षांनीं मूळचा खापरी नळ काढून दगडी नळ घालण्यांत आला. नाना फडणविसांनीं नऱ्हें येथून खजिना व नळ बांधून त्याचें पाणी सदाशिव पेठच्या हौदांत आणून सोडलें तें ज्येष्ठ शुद्ध पंचमी शके १७१० रोजीं असाहि उल्लेख सांपडतो. पाणीपुरवठ्याच्या कामीं आजच्या इंजिनिअरांइतकेच त्या वेळचे लोक वाकबगार होते असें दिसतें. मुसलमानांचा तर या कामीं हातखंडा होता. दिल्ली, विजापूर, औरंगाबाद, अहमदनगर वगैरे ठिकाणीं जुने पाण्याचे खजिने व हौद यांची नुसती चैन होती याचा भक्कम पुरावा अद्यापहि मिळतो.

शनिवारवाड्यांत उकरून काढलेल्या जागेंत लहानमोठीं बरींच कारंजीं आहेत. पण त्यांतील दोन विशेष चित्ताकर्षक आहेत, पैकीं मोठें कारंजें वाड्याच्या मागील चौकांत व हल्लींच्या न्यायकचेरीच्या इमारतीच्या वायव्यकोपऱ्याला लागून आहे. तें उत्कृष्ट कमलाकृति असून त्याचा घेर सुमारें ऐंशीं फूट आहे. त्यांत सोळा पाकळ्या असून दर पाकळींत सोळा लहान कारंजीं मिळून १९६ कारंजीं उडत होतीं. एवढें कारंजें किंवा अशा घाटाचें कारंजें हिंदुस्थानांत कोणत्याहि इमारतींत आढळत नाहीं असें सरकारी संशोधक खात्याचें मत दिसतें. टाइम्सच्या बातमीदारानें याचें नुकतेंच वर्णन केलें त्यांत तो म्हणतो कीं, एका रोम शहराखेरीज जगांत इतर कोठेंहि इतक्या तोटयांचें कारंजें नाहीं; मग हें कितपत खरें असेल तें असो. वाड्याच्या पूर्वांगास निघालेले हौदहि प्रेक्षणीय आहेत. एका हौदांत चार भिंतींना कोनाडे ठेवलेले असून चार बाजूंनीं पाण्याचे रुंद पातळ

प्रवाह पडावे व या कोनाड्यांतून ठेवलेल्या रंगीबेरंगी दिव्यांच्या प्रकाशानें या कृत्रिम धबधब्यांवर अंधाऱ्या रात्रीं इंद्रधनुष्याचा देखावा दिसावा अशी योजना असल्याचें कित्येकांना वाटतें. गणेश दरवाज्याजवळील खजिन्यांतून पाणी निघालें म्हणजे तें अनेक नळांनीं हौदांत पडून किंवा एका हौदांतून दुसऱ्या हौदांत जाऊन सांडपाण्यासह अखेर पश्चिम अंगास बांधलेल्या पक्क्या नहरांतून नदीला नेऊन मिळविलेलें होतें. वाड्यांतील बहुतेक नळ तांब्याचे असून ते गंजूं नयेत म्हणून त्यांच्या अंगाबरोबर राळ, त्यावर खादी, त्यावर ताग व त्यावर चुना अशा बंदोबस्तानें ते झांकून जमिनींत गाडलेले आहेत.

शनिवारवाड्याचें वर्णन परकीयांनीं केलेलें क्वचित् आढळतें. एका मुसलमान सरदाराच्या पत्रांत हें वर्णन अवघ्या दोन वाक्यांत केलें आहे तें असें —"बाहेरून पाहतां हा वाडा नरकासारखा दिसतो व आंत स्वर्गासारखा दिसतो." पारसनिसांच्या इतिहाससंग्रहांत साहेब लोकांनीं केलेल्या या वाड्याच्या वर्णनाचे एकदोन उतारे आहेत. सन १७९१ सालीं सर चार्लस मॅलेट यांजबरोबर मेजर प्राइस हा वाड्यांत गेला होता. त्याच्या उल्लेखांतून खालील वाक्य घेतलें आहे. "वाड्यांतील दिवाणखाना खूप प्रशस्त व जंगी होता; पण आंत अत्यंत साधेपणा होता. लांकडांतील खोदीव कामापेक्षां शोभादायक असें त्यांत कांहींएक नव्हतें. सर्व बैठकीवर पांढरी शुभ्र चादर एकजात पसरली होती." १८०३ सालीं लॉर्ड व्हॅलेनशिया यानें दुसऱ्या बाजीरावाची गांठ शनिवारवाड्यांत घेतली, त्याच्या वर्णनांतून खालील वाक्यें घेतलीं आहेत. "आम्ही जिन्याच्या तोंडाशीं पालख्यांतून उतरलों. वर चढून गेल्यावर एका लहानशा खोलींतून दरबारच्या दिवाणखान्यांत प्रवेश केला. आम्ही जाऊन थोडा वेळ उभे राहिल्यावर पेशवे येऊन गादीवर बसले. * * * हा वाडा सामान्य रीत्या सुंदर आहे. मात्र तो अत्यंत स्वच्छ दिसतो. दरबारचा दिवाणखाना फार मोठा आहे. लाकडी खांबावर सुंदर नक्षीकाम कोरलेलें आहे." १८१८ सालीं कर्नल फिट्झ क्लॅरेन्स यानें दुय्यम रेसिडेंट मि. कोट्स् याचेबरोबर जाऊन वाडा पाहिला. या वेळीं पेशव्यांची वस्ती वाड्यांतून उठली होती. तो म्हणतो, "* * * आंतील चौकाच्या भिंतींवर पौराणिक देवता, हत्ती, घोडे-

स्वार वगैरेंचीं वेडींवांकडीं बरींच चित्रें काढलेलीं आहेत. वाड्यांतील मोठा चौक नागपूरकर भोंसल्यांच्या वाड्याच्या चौकापेक्षां अधिक सुंदर आहे. सर्व वाडा तुळतुळीत दिसतो. बाजीराव विशेष प्रसंगाशिवाय येथें येत नसल्यामुळें अव्यवस्था दिसते. एका सुंदर दालनांत मार्क्विस वेल्स्लीची उभी तसबीर टांगलेली आहे. दोन मोठे रंगीत ग्लोब (खगोल, भूगोल) जवळच होते. त्यावर लॅटिन अक्षरें लिहिलेलीं असून क्षितिजें दाखविणाऱ्या पट्ट्या रुप्याच्या होत्या. १७८८ च्या पूर्वीं इंग्लंडच्या राजानें पेशव्यांना हे ग्लोब नजर केले होते. गणपतीच्या दिवाणखान्याचें लाकडी छत गोल आहे. दालन सुमारें ५० फूट लांब व खूप उंच आहे. उंचावर चौफेर गॅलरी आहे. ही इमारत आरसेमय आहे. इंग्रजी बिलोरी झुंबरें पुष्कळ आहेत. सर्व शोभिवंत वस्तूंना गवसण्या घातल्या होत्या. वाड्यांत एक मोठें इंग्रजी घड्याळ होतें तें मात्र बरोबर चाललें होतें! चित्रांचीं अनेक इंग्रजी पुस्तकें होतीं. जवळच एक खगोलयंत्र मोडून पडलें होतें. त्यांत सूर्यग्रहमाला वगैरे यथाप्रमाण गोलकांनीं दाखविलीं होतीं. देशी नक्षीवाल्यांनीं काढलेला एक नकाशा होता. पण बापू गोखल्याजवळ यापेक्षां अधिक चांगला नकाशा असावा, कारण त्याशिवाय इतके दिवस तो आम्हांला झुकांडी देऊन कसा पळूं शकतो!"

वरील वर्णनानंतर शंभर वर्षांनीं या वाड्याची राख सावडली जाऊन आज त्याचे नुसते अस्थिरूप पाये लोकांना दिसत आहेत. पण आतां सर्वच मनु पालटला असून जुनी पेशवाई तर गेलीच, पण त्यानंतरच्या इंग्रजी नोकरशाहीचेहि दिवस भरत आले आहेत. अठराव्या शतकाच्या विशींत बांधलेल्या, एकोणिसाव्या शतकाच्या विशींत नाश पावलेल्या, व विसाव्या शतकाच्या विशींत पाये उकरून काढलेल्या या वाड्याला एकविसाव्या शतकाच्या विशींत काय दिसणार आहे तें परमेश्वराला माहीत!

लेख तिसरा

६५ वर्षांपूर्वीचें पुणें

[वसंतव्याख्यानमालेंतील व्याख्यान : ता. १२ मे १९१४.]

'६५ वर्षांपूर्वीचें पुणें' असा आजचा विषय आहे. ६५ वर्षांपूर्वीचें पुणें ज्यांनीं पाहिलें आहे अशा वृद्ध गृहस्थांनीं आपल्या जुन्या आठवणी म्हणून या विषयाबद्दल कांहीं सांगण्यांतच खरोखरी औचित्य आहे. त्या वेळीं ज्यांना जन्मून १०–१२ वर्षें झालीं असतील अशी तेव्हांची रा. बापू पुरुषोत्तम जोशी, रावसाहेब सीतारामपंत पटवर्धन वगैरे मंडळी येथें असती तर त्यांनीं आपल्या लहानपणाच्या आठवणी म्हणून तरी कांहीं सांगितलें असतें, पण तेहि येथें नाहींत. माझें वय ४१–४२ वर्षांचें असून आजाची हकीकत नातू सांगावयास लागला असें जरी वाटण्याचा संभव असला तरी तसाच विश्वसनीय पुरावा असल्यावर त्या वेळची हकीकत सांगण्यास कोणतीहि हरकत नाहीं. तुम्ही ही हकीकत सांगणार तरी कशी ? एकादा महात्मा तर तुम्हांस वश नाहीं ना ? असा कोणी प्रश्न करील. पण महात्मा वश करण्याच्या मार्गांत मी अजून पडलों नाहीं. सुखसंचारक कंपनीचा एकादा त्रिकालदर्शी आरसा तरी आपल्याजवळ असेल ? छे, तसा कांहीं त्रिकालदर्शी आरसा मजजवळ नाहीं; पण तत्कालदर्शी मात्र एक आरसा आहे व तो म्हणजे येथील सुप्रसिद्ध ज्ञानप्रकाशाचें पहिल्या दोन वर्षांचें फाईल होय. अशा तऱ्हेच्या वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झालेल्या हकीकतीस विश्वसनीय म्हणण्यास मला कांहीं हरकत वाटत नाहीं. इतकें जुनें फाईल ज्ञानप्रकाश आफिसांतसुद्धां कदाचित् नसेल. पण रा. ब. गोपाळराव हरि देशमुख यांचा पुस्तकसंग्रह, डॉ. नानासाहेब व इतर देशमुखबंधु यांनीं लोकमान्य टिळकांच्या स्वाधीन केला त्यांत मला हें सांपडलें. कल्पनेचें चित्र खरोखरी रम्य असतें. वर्डस्वर्थनें 'यारो' हें एक रमणीय व सुंदर स्थल आहे असें ऐकलें होतें; म्हणून त्यावर 'यारो अन्व्हिजिटेड' असें एक रम्य काव्यहि त्यानें केलें; पण तेंच यारो प्रत्यक्ष पाहिल्यावर त्याची निराशा झाली. तसें आपल्या कल्पनेंतल्या पुण्याचें होईल किंवा नाहीं हें

लेख तिसरा

६५ वर्षांपूर्वीचें पुणें

[वसंतव्याख्यानमालेंतील व्याख्यान : ता. १२ मे १९१४.]

'६५ वर्षांपूर्वीचें पुणें' असा आजचा विषय आहे. ६५ वर्षांपूर्वीचें पुणें ज्यांनीं पाहिलें आहे अशा वृद्ध गृहस्थांनीं आपल्या जुन्या आठवणी म्हणून या विषयाबद्दल कांहीं सांगण्यांतच खरोखरी औचित्य आहे. त्या वेळीं ज्यांना जन्मून १०–१२ वर्षें झालीं असतील अशी तेव्हांची रा. बापू पुरुषोत्तम जोशी, रावसाहेब सीतारामपंत पटवर्धन वगैरे मंडळी येथें असती तर त्यांनीं आपल्या लहानपणाच्या आठवणी म्हणून तरी कांहीं सांगितलें असतें, पण तेहि येथें नाहींत. माझें वय ४१–४२ वर्षांचें असून आजाची हकीकत नातू सांगावयास लागला असें जरी वाटण्याचा संभव असला तरी तसाच विश्वसनीय पुरावा असल्यावर त्या वेळची हकीकत सांगण्यास कोणतीहि हरकत नाहीं. तुम्ही ही हकीकत सांगणार तरी कशी ? एकादा महात्मा तर तुम्हांस वश नाहीं ना ? असा कोणी प्रश्न करील. पण महात्मा वश करण्याच्या मार्गांत मी अजून पडलों नाहीं. सुखसंचारक कंपनीचा एकादा त्रिकालदर्शी आरसा तरी आपल्याजवळ असेल ? छे, तसा कांहीं त्रिकालदर्शी आरसा मजजवळ नाहीं; पण तत्कालदर्शी मात्र एक आरसा आहे व तो म्हणजे येथील सुप्रसिद्ध ज्ञानप्रकाशाचें पहिल्या दोन वर्षांचें फाईल होय. अशा तऱ्हेच्या वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झालेल्या हकीकतीस विश्वसनीय म्हणण्यास मला कांहीं हरकत वाटत नाहीं. इतकें जुनें फाईल ज्ञानप्रकाश आफिसांतसुद्धां कदाचित् नसेल. पण रा. ब. गोंपाळराव हरि देशमुख यांचा पुस्तकसंग्रह, डॉ. नानासाहेब व इतर देशमुखबंधु यांनीं लोकमान्य टिळकांच्या स्वाधीन केला त्यांत मला हें सांपडलें. कल्पनेचें चित्र खरोखरी रम्य असतें. वर्डस्वर्थनें 'यारो' हें एक रमणीय व सुंदर स्थल आहे असें ऐकलें होतें; म्हणून त्यावर 'यारो अन्व्हिजिटेड' असें एक रम्य काव्यहि त्यानें केलें; पण तेंच यारो प्रत्यक्ष पाहिल्यावर त्याची निराशा झाली. तसें आपल्या कल्पनेंतल्या पुण्याचें होईल किंवा नाहीं हें

सांगतां यावयाचें नाहीं. कल्पनेपलीकडे जाऊन त्याचें प्रत्यक्ष वर्णन केल्यावर आपणांस तें रम्यतर वाटेल कीं अरम्यतर वाटेल हें सांगतां येणार नाहीं. निदान कल्पना करण्यास तरी कांहीं हरकत नाहीं. पुणें कसें असेल याची कल्पना करा पाहूं ! अगदीं पहिली गोष्ट म्हणजे त्या वेळीं लोकांना त्रास द्यावयाला म्युनिसिपालिटी नव्हती ! आजच्या कांहीं खाणाखुणांवरून त्या वेळीं गांवांत नाले होते व बुधवारांत जावयाचें म्हणजे नाला ओलांडून जावें लागे. त्या वेळचे अरुंद, आंधळे व मुके रस्ते; रस्त्यांतून असलेला गलिच्छपणा तर विचारायलाच नको. रात्रीं पाहावें तर जिकडे तिकडे अंधाराची रोषनाई; शहरचा आतांचा पश्चिमभाग अगदीं ओसाड असून नारायणपेठेंतून जावयाचें म्हणजे भीति वाटत असे, असें म्हणतात. आतां त्या वेळचीं माणसें कशीं होतीं ? त्यांचीं पागोटीं किती मोठीं होतीं ? त्यांच्या अस्तन्या किती पिळदार होत्या ? त्या अस्तनींत किती वार कापड मावत असे, वगैरेंची कल्पना करणेंहि फारसें कठिण नाहीं.

६५ वर्षांपूर्वींचा काळ म्हणजे १८४८–४९ चा काळ; या काळास संधि-काल म्हणतां येईल. या वेळीं पूर्वींचा पेशवाईचा प्रकाश मावळला होता व नव्या मनूचा—इंग्रजीचा—प्रकाश अजून पडावयाचा होता. पेशवाईचें तेज गेल्यामुळें व नवीन प्रकाश अजून पडला नसल्यामुळें आसपास काय चाललें आहे, याचें त्यांना ज्ञान नव्हतें. त्या वेळीं जुनीं प्रसिद्ध अशीं माणसें कोणतीं हें आतां फारसें चांगलें माहीत नाहीं. आतां प्रसिद्ध असलेल्या कांहीं जुन्या मंडळींपकीं त्या वेळीं कांहीं ऐन उमेदींत होतीं, कांहीं अजून शिकत होतीं व कांहींचें बालपणहि संपलें नव्हतें. डॉ. भाऊ दाजी त्या वेळीं २७, सर टी. माधवराव २०, दादाभाई २०, मंडलीक १५, वामन आबाजी मोडक १२, बागळे ९ व माधवराव रानडे ६ वर्षांचे होते. लोकमान्य जन्माला येण्यास अजून आठ वर्षें अवकाश होता तर ना. गोखल्यांना १५ वर्षें होता. या काळचें पुण्याचें वर्णन करायचें म्हणजे त्या वेळची शहराची रचना कशी होती हें प्रथम सांगूं. आतां जीं पेठांचीं नांवें आहेत तीं त्या वेळीं असलीं तरी त्या वेळीं रविवार-मालकमपुरा, सोमवार-शहापुरा, मंगळवार-शाहिस्तेपुरा, बुधवार-माहिनाबाद, शनिवार-मुरजुदाबाद, रास्ते-शिवपुरी, भवानी-शेरवत, वेताळ-गुरुवार, अशीं नांवें माहीत होतीं. (वक्त्यांनीं

अमृतेश्वर, ओंकारेश्वर वगैरे जुनीं देवळें कोणीं बांधिली याची माहिती फाईलमधून वाचून दाखविली.) पुण्याची एक वेळची खानेसुमारी १॥ लाख होती. घरांची संख्या चौदा हजार होती; ती आतां १३॥ हजार आहे. 'पुणें शहराचे रस्ते व डागडुजी व पाण्याचे हौद वगैरे दुरुस्त राहावे यास्तव खर्चपट्टी बसवून वीस हजार रुपये काढावे आणि कमिटी नेमावी याविषयीं सरकारास परवानगीकरितां लिहून गेलें आहे.' या उताऱ्यावरून पाहतां म्युनिसिपालिटीची कल्पना त्या वेळीं होती. त्या वेळची पुण्याची रोजची मृत्युसंख्या ६–७ होती तर ती आतां ९ आहे. शहरांत आगीपासून वगैरे संरक्षण करण्याकरितां आगीचे बंब असल्याबद्दलचा उल्लेख नाहीं. शहरच्या संरक्षणाकरितां एकंदर थोडेसेच शिपाई होते. रात्रीं आठ वाजतां भर बुधवारांत दरवडे पडल्याचा उल्लेख आहे! गांवांत पोळ फार होते व त्यांच्या वारंवार होत असलेल्या टक्करींत कांहीं मुलें मेलीं, असाहि उल्लेख सांपडतो.

सरदार पुरंदरे, आबासाहेब ढमढेरे, बाळाजीपंत नातू, गोपाळराव देशमुख, बाळाजी नाईक वगैरे मंडळी प्रसिद्ध होती. त्याचप्रमाणें सात्त्विक व दयाळू साहेब लोकांत मि. ब्राऊन व मि. टर्किन यांची गणना होती. मेकॉलेसाहेबांच्या विचारांची पुनरुक्ति येथें त्या वेळीं होऊं लागून पाठशाळा मोडून कॉलेजें काढण्याचा विचार चालू होता. शहरांत एकंदर २२ शाळा असून त्यांत, ११२६ मुलें शिकत होतीं. सध्यां एकाच शाळेंत इतकीं मुलें आहेत. वकिली व मुनसफी या दोन परीक्षा चालू होत्या व पुण्याच्या अदालतींत वकिलांची गर्दी झाल्यामुळें त्यांपैकीं कांहीं दुसरीकडे पाठवावे असा विचार चालू होता. दक्षिणेच्या परीक्षेस मात्र ४०० वर विद्यार्थी बसत होते. तेव्हांपासून चालत आलेल्या दोन संस्था म्हणजे एक नेटिव्ह जनरल लायब्ररी व दुसरी डेक्कन व्हर्नाक्युलर ट्रान्सलेशन सोसायटी या होत. लोकांत वाचनाभिरुचि वाढली पाहिजे व वर्तमानपत्रें निघालीं पाहिजेत असे विचार उद्‌भवूं लागले होते, हें ज्ञानप्रकाशास आलेल्या पत्रावरून दिसून येतें. पाश्चात्य देशांत मायक्रॉस्कोप निघून बरींच वर्षें झालीं होतीं. पण तो या वेळीं नुकता हिंदुस्थानांत आला व तो दाखविण्याकरितां साहेब लोक आमच्या लोकांना घरीं बोलावीत असत. हिंदुस्थानांत अजून आगगाड्या आल्या नव्हत्या; पण

त्यांचीं लहान लहान 'मॉडेल्स' मुंबईच्या टाउनहॉलांत ठेवलेलीं होतीं व संस्थानिक वगैरे मंडळी तीं पाहण्यास जात असत. टपालाच्या सोयीकरितां बैलगाड्या ठेविलेल्या होत्या. येथून टपाल प्रथम पनवेलीस जावयाचें व नंतर मचव्यांतून मुंबईस न्यावयाचें, अशी व्यवस्था होती. पुण्याची सांपत्तिक स्थिति कशी होत चालली होती हें एकानें वर्तमानपत्रांतून ओरड केली आहे त्यावरून कळून येतें. त्या वेळीं पुण्यांतील बाजारभाव होते ते पुढीलप्रमाणें :—

ज्ञानप्रकाश पुस्तक १–३० एप्रिल सन १८४९.

निरख.

दर रुपयास	दर रुपयास
तांदूळ ४ पायली कैली.	गूळ १२ शेर वजनी
हरभरे ७ पायली ,,	तूप २॥।- शेर ,,
गहूं ६॥। पायली ,,	साखर ४ शेर ,,

आपल्याकडे कापूस पिकतो मग कापड कां होऊं नये? प्रयत्न केला तर करतां येईल, अशी कल्पना त्या वेळींहि लोकांना आली असा उल्लेख आहे. त्या वेळीं पुण्यास क्रॉनिकल, व मुंबईस टेलिग्राफ, कूरिअर, प्रभाकर, जामेजमशेट, ज्ञानोदय, समाचारदर्पण वगैरे प्रमुख वर्तमानपत्रें निघत होतीं. 'वाचून काय ध्वज लावणार'! असें म्हणणारा व 'वाचनांतच सर्वस्व आहे, त्यांतच आपला तरणोपाय आहे' असें म्हणणारा असे दोन पक्ष त्या वेळीं अस्तित्वांत होते. निमसरकारी पत्रें काढण्याविषयीं त्या वेळींहि प्रयत्न झाला होता. ज्ञानप्रकाशाचे त्या वेळचे संपादक रा. कृष्णाजी त्रिंबक रानडे हे होते. हें पत्र शिळाछापावर छापलें जात असे. त्याची वार्षिक वर्गणी १० रुपये असून वर्गणीदार १०० होते व एवढ्या वर्गणीदारांच्या संख्येचा संपादकांना मोठा अभिमान वाटत असे! पुण्यांतील पाठशाळा काढून तेथें कॉलेजें स्थापावीं असा मजकूर ज्ञानप्रकाशांत प्रसिद्ध झाला होता. त्याबद्दल संपादकांना बहिष्कृत करावें, अशीहि एका गृहस्थानें सूचना केली होती. आपले विचार लोकांना कळवावे म्हणून तेव्हांची शास्त्री मंडळीहि एक मराठी वर्तमानपत्र काढणार होती. तेव्हांच्या सुशिक्षित मंडळीचाहि

शास्त्रीमंडळीवर कटाक्ष होता. ज्ञानप्रकाशांतील नवीन कवितेचा मासला पहा —

आर्या.

प्रथम परीक्षा द्याव्या जिल्हे जज्जासमीप हो जावें ।
प्रश्नोत्तरें समइकें देउनि सर्टीफिकिट हो घ्यावें ।।

श्लोक.

प्राक्तनें मिळे मुनसफी जरी । तरि मनाशि ये बहुत गुर्गुरी ।
द्रव्य मद्य हें मानवी तसें । लागतें मना हंकृती पिसें ।।१।।

सामाजिक चालीरीतीसंबंधानें त्या वेळींहि वर्तमानपत्रांतून वाद चालत असे. एक गृहस्थ आपल्याबरोबर गाडींत एका स्त्रीस घेऊन बुधवारांतून गेला, त्याबद्दल जिकडे तिकडे चर्चा सुरू झाली. त्याविषयीं ज्ञानप्रकाशकारांनीं 'त्यानें आपली स्त्री किंवा बहीण बरोबर घेतली असेल' अशा तऱ्हेच्या उदार दृष्टीचें (Charitable view) विधान करून त्या वेळींहि त्याचा कैवार घेतला होता. पोषाखाबद्दल विचार केला तर त्या वेळीं पोषाखाची कांहीं तरी ठरीव पद्धति असे. पण सध्यां पुण्याच्या पोषाखाबद्दल कांहीं ठरीव असें सांगतां येणार नाहीं. करमणुकीसंबंधानें विचार केला तर त्या वेळीं नाटकें मुळींच नव्हतीं. तमाशे व सर्कशी हींच काय तीं करमणुकीचीं साधनें. 'दारू म्हणजे काय हें आम्हांस ठाऊकहि नव्हतें; पण इंग्रजी राज्यापासून हा दुर्गुण आमच्यांत शिरला' असे उद्गार तेव्हांपासून ऐकूं येऊं लागले. राजकारणाबद्दल लोक विचार करीत नव्हते असें नाहीं; पण संस्थानिक राजे हे मूर्ख, पराधीन अशी मात्र सार्वत्रिक समजूत होती. केव्हां केव्हां इंग्रजी राज्याविषयीं प्रतिकूल मतेंहि बाहेर पडत असत.

लेख चौथा

प्रो० रॉलिनसन यांचें 'शिवचरित्र'

[ता. २० जून १९१६ रोजीं किर्लोस्कर थिएटरांत श्रीशिवाजी उत्सवामध्यें झालेल्या व्याख्यानाचा सारांश.]

या उत्सवांत त्या वर्षी सांपडलेल्या कागदपत्रांवरून महाराजांच्या इतिहासासंबंधानेंहि चर्चा करण्याचा प्रघात आहे. दोन वर्षांपूर्वी अशाच एका इतिहासाच्या प्रमेयासंबंधानें मी बोललों होतों; पण या दोन वर्षांत तशा प्रकारची चर्चा करण्याजोगे महत्त्वाचे कागदपत्र सांपडले आहेत असें मला वाटत नसल्यामुळें नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या प्रो. रॉलिनसन यांच्या शिवचरित्रासंबंधानें मी चार शब्द सांगणार आहें. हें पुस्तक जरी लहान आहे तरी शिवाजीमहाराजांच्या चरित्रावर युरोपियनानें स्वतंत्र रीतीनें लिहिलेलें असें हें पहिलेंच पुस्तक आहे. ग्रँट डफच्या मराठ्यांच्या इतिहासांत शिवाजी हा मराठी राज्याचा संस्थापकच होता म्हणून त्याच्यासंबंधानें वरींच पानें खर्ची पडलीं आहेत. त्याचप्रमाणें प्रिंझलनें केलेल्या एका मराठ्यांच्या बखरीच्या भाषांतरांतहि शिवाजी महाराजांचें चरित्र आलें आहे. पण केवळ महाराजांच्या चरित्रालाच वाहिलेलें असें हें इंग्रजींतील पहिलेंच पुस्तक होय असें म्हणावयास हरकत नाहीं. शिवाजीसंबंधानें लिहिणारे सर्व इतिहासकार शिवाजीला लुटारू, दगलबाज वगैरे विशेषणें देतात पण तशा प्रकारचे शब्दप्रयोग या पुस्तकांत नाहींत. प्रत्यक्ष बखरीचें भाषांतर करितांना देखील मूळ बखरींत असणें संभवनीय नसलेलें शिवाजीच्या स्वभावाचें वर्णन पूर्वग्रहदूषित झालेल्या प्रिंझलनें केलें आहे. प्रो. रॉलिनसनसाहेबहि या दोषापासून सर्वस्वीं अलिप्त राहिलेले नाहींत. युरोपियन इतिहासकारांनीं शिवाजीवर निंदाव्यंजक शब्दांचा, तर न्या. रानडे यांनीं आपल्या 'Rise of the Maratha Power' या पुस्तकांत स्तुतीचा भडिमार केला. म्हणून हे दोनहि मार्ग सोडून मीं मध्यममार्ग स्वीकारला आहे, असें प्रो. रॉलिनसनसाहेबांनीं म्हटलेलें आहे; पण गुणदोषविवेचनात्मक असा मध्यम मार्ग स्वीकारून त्यांनीं शिवाजीसंबंधानें जे कांहीं उद्गार काढिले

आहेत तेहि वस्तुस्थितीला धरून नाहींत. त्यांनीं शिवाजी महाराजांच्या इतिहासासंबंधानें प्रसिद्ध असलेले ग्रंथ चरित्रें वाचलीं असतीं व त्यांचें अंत:करण पूर्वग्रहानें दूषित नसतें तर असे उद्‌गार त्यांनीं खचित काढले नसते. हिंदुपादशाहीस्थापनेच्या उच्च आकांक्षेनें प्रेरित होऊन शिवाजीनें राज्य स्थापलें, मोगल व विजापूरकर यांच्याशीं मोठ्या मुत्सद्देगिरीनें वागून त्यानें त्यांच्यावर आपला पगडा बसविला, शिवाजीच्या मनाप्रमाणें सर्व गोष्टी होत गेल्या तरी तो धर्मबुद्धीपासून कधीं ढळला नाहीं, शिवाजीनें आपल्या राज्याची व्यवस्था फार उत्तम ठेविली होती वगैरे गुण प्रोफेसरांनीं वर्णन केले आहेत हें दृष्टीचा कोन बदलल्याचें लक्षण म्हणा किंवा कांहीं म्हणा, त्याबद्दल ते स्तुतीस पात्र आहेत यांत शंका नाहीं.

पण शिवाजीचें कितीहि गुणवर्णन केलें तरी त्यांनीं शिवाजीबद्दल काढलेल्या कांहीं दोषारोपांच्या उद्‌गारांवरून त्यांनीं केलेलें हे गुणदोषविवेचन नि:पक्षपातीपणाचें झालें नाहीं, असें म्हटल्याशिवाय राहवत नाहीं. विजापूरची आदिलशाही मोडकळीस आली आणि मोगलांनीं येथें ठेवलेले सरदार मोगलपादशाहीवर संकट आल्यामुळें देश सोडून निघून गेले ही संधि साधून शिवाजीनें येथल्या जहागिरी बुडवून देश काबीज केला, याबद्दल रॉलिनसन साहेबांनीं शिवाजीला दोष दिला आहे. पण स्वराज्यस्थापनेच्या कामीं चालून आलेल्या संधीचा शिवाजीनें योग्य फायदा घेतला याबद्दल त्याला दोष न देतां उलट परिस्थितीचा योग्य फायदा घेतल्याबद्दल त्याची तारीफच केली पाहिजे. लोभमूलक दृष्टि ठेवून शिवाजीनें कोंकणप्रांत जिंकला असें प्रोफेसरसाहेब म्हणतात. पण ज्यानें सबंध महाराष्ट्र जिंकला त्याला आपण देश जिंकावयाचा व कोंकण दुसऱ्याकरितां राखून ठेवावयाचें असें थोडेंच होतें. देशाबरोबर महाराष्ट्रांत समावेश होत असलेला कोंकणप्रांतहि जिंकला यांत लोभीपणा कोणता दिसून आला कांहीं कळत नाहीं. कर्नाटकप्रांत जिंकण्यांत शिवाजीचें अदूरदर्शित्व दिसून आलें व या कामीं त्यानें मोठा अन्याय केला असें प्रोफेसरसाहेबांचें म्हणणें आहे. दूरदर्शित्व किंवा अदूरदर्शित्व हें भविष्यकालावरून ठरवावयाचें असतें. तेव्हां या दृष्टीनें पाहिलें असतां संभाजीनंतर सर्व महाराष्ट्र देश मोगलांच्या ताब्यांत गेल्यावर कर्नाटकांतील जिंजी किल्ला मराठ्यांच्या ताब्यांत होता म्हणूनच

राजारामाला त्या ठिकाणीं जाऊन मराठी राज्य कायम ठेवण्याविषयीं खटपट करतां आली. अर्थात् यांत शिवाजीचें दूरदर्शित्वच दिसून आलें. शिवाय मुसलमानांना जाऊन मिळालेल्या आपल्या भावाला शासन करण्याकरितांच त्यानें जहागिरीचा वांटा मागितला यांत शिवाजीनें कांहीं अन्याय केला असें नाहीं. शिवाजीच्या अंगांत येण्यासंबंधानें असाच वाद असून या बाबतींत शिवाजी हा धर्मवेडा, किंवा आपल्या अंगांत येतें असें लोकांना भासविण्या-इतका तो अप्रामाणिक होता अशा दोन गोष्टी संभवतात. पैकीं तो धार्मिक बुद्धीचा होता तरी तो भाविक, भाबडा, भोळसट होता असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. त्याच्यावरचा अप्रामाणिकपणाचा आरोप तर सपशेल खोटा आहे. उत्पन्न झालेल्या अनेक बिकट संकटांना शिवाजीनें स्वतः जातीनें तोंड दिलें. अंगांत आल्याचा बहाणा करून व देवीचें खोटें वाक्य सांगून दुसऱ्या कोणाला तरी त्यानें संकटाच्या तोंडीं दिलें असें झालें नाहीं. अंगांत येण्यासंबंधानें प्रत्यक्ष पाहिलेल्या गोष्टींत देखील जर प्रेक्षकांत मतभेद दिसून येतो, तर ३०० वर्षांपूर्वीं शिवाजीच्या अंगांत येत होतें कीं नाहीं याबद्दल आज वादविवाद करीत बसण्यांत तात्पर्य काय ? येवढें खरें कीं, आणीबाणीच्या प्रसंगाला कर्त्या व आत्मप्रत्ययी पुरुषाच्या तोंडून आपल्यावर परमेश्वरी कृपा आहे, अमुक एक असें व्हावें अशी परमेश्वराची इच्छा आहे व त्याप्रमाणें तें घडून येणारच असे स्वाभाविकपणें उद्‌गार निघतात. नेपोलियननें फर्स्ट कॉन्सल होण्याच्या प्रसंगीं, सीझरनें तुफानांत सांपडल्या वेळीं, व ऑरेंजच्या वुइल्यमनें समरांगणांत आपल्या आसपास गोळ्यांचा भयंकर वर्षाव होत असतांना परमेश्वरासंबंधानें असेच आत्मप्रत्ययाचे उद्‌गार काढले होते, अशीं इतिहासांत उदाहरणें आहेत. फक्त कर्ते पुरुषच अशा प्रकारचे आत्मविश्वासाचे उद्‌गार काढतात. व त्यांवर अर्थातच लोकांचा विश्वास बसतो. शिवाजीमहाराज असेच श्रद्धावान् व आत्मप्रत्ययी होते, तेव्हां त्यांनींहि वेळोवेळीं असे आश्वासनपर व उत्तेजनपर उद्‌गार काढणें शक्य आहे.

शिवाजीमहाराजांचें चरित्र लिहितांना त्या वेळच्या हिंदुस्थानच्या राज्य-कारभाराच्या व सध्याच्या राज्यकारभाराच्या पद्धतींत तुलना करून, त्या वेळीं प्रातिनिधिक राज्यपद्धति हिंदुस्थानच्या लोकांना ठाऊक नसून मौर्य

सोन्याच्या खाणी असलेलीं बेटें शोधून काढण्याकरितां हे धाडसाचीं कामें करीत. पायाला खोडा घातलेल्या गुन्हेगाराचा लोक दगड व विटा मारून छळ करीत व प्रसंगीं त्याला ठारहि मारीत. परवां परवां १८८२ च्या सुमारास हिंदुस्थानांतील बंगाल प्रांताची इंग्लंडशीं तुलना करून पाहिली असतां बंगालच्या ३० पट गुन्हे इंग्लंडांत होतात असें आढळून आलें, असें पी. एन्. बोस नांवाच्या एका गृहस्थांनीं सर वुइल्यम हंटर यांच्या लेखाच्या आधारें आपल्या 'Illusions of New India' या पुस्तकांत लिहिलें आहे. त्याचप्रमाणें लांचलुचपतीसंबंधानें शिवाजी महाराजांना नांवें ठेवणारांनीं १८०० सालांत आयर्लंडचें पार्लमेंट जेव्हां इंग्लिश पार्लमेंटला जोडण्यांत आलें त्या वेळीं इंग्लंडचे मुख्य प्रधान पिट यांनीं, त्यांच्या मंत्रिमंडळानें व हिंदुस्थानचे गव्हर्नर जनरल व त्या वेळचे आयर्लंडचे व्हाइसरॉय लॉर्ड कॉर्नवालीस यांनीं आयरिश पार्लमेंटनें आपलें थडगें आपणच उकरून ठेवण्यास तयार व्हावें म्हणून लांचलुचपतीचे कोणते अनन्वित प्रकार केले हें इतिहासज्ञांना सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. फार कशाला सतराव्या शतकांतील महाराष्ट्रीय समाजाला नांवें ठेवणाऱ्या व विसाव्या शतकांतील पाश्चात्य सुधारणेचा टेंभा मिरविणाऱ्या प्रोफेसरसाहेबांनीं सध्यां युरोपांत काय चाललें आहे इकडे थोडेंसें लक्ष दिलें असतें तर फार बरें झालें असतें. आज अर्धे युरोप दुसऱ्या अर्ध्याला रानटी, क्रूर, विश्वासघातकी इत्यादि शेलकीं विशेषणें कशीं देत आहे व सध्यांच्या प्रसंगीं तेथें कोणते अनन्वित प्रकार चालले आहेत इकडे प्रोफेसरांचें लक्ष गेलें असतें तर आमच्या समाजाला त्यांनीं इतकीं नांवें खात्रीनें ठेवलीं नसतीं. तथापि एकंदरींत प्रो. रॉलिनसनसाहेबांनीं कांहीं चुका केल्या असल्या तरी शिवाजीमहाराजांसंबंधानें युरो ीय ग्रंथकारांची दृष्टि आतां निवळत चालली आहे. ती पूर्ण बदलली म्हणजे ह्या कलुषित पूर्वग्रहरूपी समंध पूर्णपणें गाडला जाईल यांत शंका नाहीं व तसा दिवस सुदैवानें लवकरच येईल अशी मला आशा आहे.

सोन्याच्या खाणी असलेलीं बेटें शोधून काढण्याकरितां हे धाडसाचीं कामें करीत. पायाला खोडा घातलेल्या गुन्हेगाराचा लोक दगड व विटा मारून छळ करीत व प्रसंगीं त्याला ठारहि मारीत. परवां परवां १८८२ च्या सुमारास हिंदुस्थानांतील बंगाल प्रांताची इंग्लंडशीं तुलना करून पाहिली असतां बंगालच्या ३० पट गुन्हे इंग्लंडांत होतात असें आढळून आलें, असें पी. एन्. बोस नांवाच्या एका गृहस्थांनीं सर वुइल्यम हंटर यांच्या लेखाच्या आधारें आपल्या 'Illusions of New India' या पुस्तकांत लिहिलें आहे. त्याचप्रमाणें लांचलुचपतीसंबंधानें शिवाजी महाराजांना नांवें ठेवणारांनीं १८०० सालांत आयर्लंडचें पार्लमेंट जेव्हां इंग्लिश पार्लमेंटला जोडण्यांत आलें त्या वेळीं इंग्लंडचे मुख्य प्रधान पिट यांनीं, त्यांच्या मंत्रिमंडळानें व हिंदुस्थानचे गव्हर्नर जनरल व त्या वेळचे आयर्लंडचे व्हाइसरॉय लॉर्ड कॉर्नवालीस यांनीं आयरिश पार्लमेंटनें आपलें थडगें आपणच उकरून ठेवण्यास तयार व्हावें म्हणून लांचलुचपतीचे कोणते अनन्वित प्रकार केले हें इतिहासज्ञांना सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. फार कशाला सतराव्या शतकांतील महाराष्ट्रीय समाजाला नांवें ठेवणाऱ्या व विसाव्या शतकांतील पाश्चात्य सुधारणेचा टेंभा मिरविणाऱ्या प्रोफेसरसाहेबांनीं सध्यां युरोपांत काय चाललें आहे इकडे थोडेंसें लक्ष दिलें असतें तर फार बरें झालें असतें. आज अर्धें युरोप दुसऱ्या अर्ध्याला रानटी, क्रूर, विश्वासघातकी इत्यादि शेलकीं विशेषणें कशीं देत आहे व सध्यांच्या प्रसंगीं तेथें कोणते अनन्वित प्रकार चालले आहेत इकडे प्रोफेसरांचें लक्ष गेलें असतें तर आमच्या समाजाला त्यांनीं इतकीं नांवें खात्रीनें ठेवलीं नसतीं. तथापि एकंदरींत प्रो. रॉलिनसनसाहेबांनीं कांहीं चुका केल्या असल्या तरी शिवाजीमहाराजांसंबंधानें युरो ीय ग्रंथकारांची दृष्टि आतां निवळत चालली आहे. ती पूर्ण बदलली म्हणजे ह्या कलुषित पूर्वग्रहरूपी समंध पूर्णपणें गाडला जाईल यांत शंका नाहीं व तसा दिवस सुदैवानें लवकरच येईल अशी मला आशा आहे.

लेख पांचवा

ऐतिहासिक आठवणी व सद्यःस्थिति

[श्रीशिवाजी उत्सवांत अध्यक्ष या नात्यानें केलेलें भाषण: ता. १२ जून १९१७.]

रा. शि. म. परांजपे यांचें तात्त्विक व्याख्यान व रा. अळेकर यांचें व्यावहारिक व्याख्यान या दोघांचें एकत्र मनन केल्यास विषयास पूर्णता येते. परांजपे यांनीं मनाच्या शक्तीचें उत्कृष्ट वर्णन केलेलें आहे. मनाच्या शक्तीबद्दलचा सिद्धांत आपल्या जुन्या व पाश्चात्य वाङ्मयांतहि प्रतिपादन केलेला आहे. बायरनचें 'प्रिझनर ऑफ शिलॉन' हें काव्य वाचल्यास, शरीर बंदीवान होऊन पडलें तरी मन स्वातंत्र्याच्या वातावरणांत कसें नांदू शकतें हें कळून येईल. पण मनाच्या मदतीनें शुद्ध हवेंत जाऊन कल्पना-सुख भोगण्याचा आनंद नुसत्या विपन्नांनाच नव्हे तर संपन्नांनाहि आवडतो. संपन्न झाला तरी त्याची सुस्थिति सर्वांगांनीं पूर्णतेस गेलेली असते असें नाहीं. श्रीमंत लोकांना ईश्वरानें सुस्थितींत उत्पन्न केलें म्हणून त्यांच्यामध्यें राष्ट्रीय हितबुद्धि नसते असें म्हणणें हा अन्याय होईल. इटालीचा अभ्युदय होण्यास दरिद्री ग्यारिबाल्डीप्रमाणें संस्थानिक व्हिक्टर इमान्युएल याचीहि राष्ट्रीय हितबुद्धि उपयोगी पडली, किंबहुना त्या वेळीं राष्ट्रीय पुढारी होण्यास असा संपन्न व स्वार्थत्यागी संस्थानिक न मिळता तर इटालीला स्वातंत्र्य मिळतेंचना ! राष्ट्रांच्या दृष्टीनें पाहतांहि, आहे ती सुस्थिति गमावण्यास तीं तयार नसलीं तरी जुन्या ऐतिहासिक आठवणी राष्ट्रें त्याज्य मानीत नाहींत. अमेरिका व इंग्लंड यांची आज दोस्ती असली तरी, जुलईची ४ थी तारीख आली म्हणजे, आपण पूर्वी इंग्लंडशीं लढून या दिवशीं स्वातंत्र्य मिळविलें या गोष्टीचा उत्सवसमारंभ अमेरिकन लोक करणारच ! फरान्स व इंग्लंड यांची आज दोस्ती आहे तरी इंग्लंडची शत्रु जी जोन ऑफ आर्क तिचा उत्सवसमारंभ फरेंच लोक करणारच ! तात्पर्य, ऐतिहासिक आठवणी व वस्तुस्थिति यांचा विरोध बिनतोड आहे असें मानण्याचें कारण नाहीं. म्हणून महाराष्ट्राची आजची जी स्थिति आहे ती असतांहि इतिहासाच्या उच्च

पर्वतावर मधून मधून चढून तेथील ताजी हवा पोटांत घेणें हें सर्वस्वीं युक्तच आहे.

पण इतिहासाच्या पर्वतशिखरावर ताजी हवा घेत सदैव राहतां येत नाहीं व राहून चालत नाहीं हेंहि लक्षांत ठेवलें पाहिजे. बाराहि महिने पर्वत-शिखरावर घालवितां आले व खालच्या व्यवहाराच्या जाचांतून मुक्त होतां आलें तर तें कोणासहि हवेंच आहे, पण तें होणार कसें ? इतिहासस्वादा-संबंधीं दुसरी एक गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे ती ही कीं, इतिहास हा मनुष्याच्या हातीं एकाद्या सोन्याच्या गटाप्रमाणें संकलित ज्ञान देतो; पण तें सोनें कोठें, कसें, किती किंमतीस मोडावें व खावें याचें तारतम्यज्ञान स्वतः मनुष्यास असावें लागतें. कित्येक वेळां इतिहास हा मार्क ट्वेननें एका विनोदी गोष्टींत सांगितल्याप्रमाणें १०,००० पौंडांइतकी मौल्यवान् चलनी नोट आपल्या स्वाधीन करतो, पण अट अशी घालतो कीं, ती मोडूं तर नये, पण ती दाखवून बाजार तर करून यावा. परिस्थितीमुळें अव्यवहार्य असणारे असे इतिहासाचे जे अनुभव ते या चलनी नोटीसारखे असतात. त्यांचा प्रत्यक्ष उपयोग करतां येत नाहीं म्हणून त्यांच्या पतीवर जो व्यवहार सिद्धीस नेतो त्यानेंच खरोखर शहाणपणानें इतिहास वाचला. इतिहास वाचल्यानें किंवा ऐतिहासिक स्थळें पाहून गेल्यानें भुतें अंगांत संचारणें हें स्वाभाविक असेल, पण याहि बाबतींत दोन गोष्टी लक्षांत ठेवल्या पाहिजेत. भुतांतहि सुष्ट, दुष्ट असे दोन प्रकार असतात, म्हणून दुष्ट भुतांनीं आपल्या अंगांत संचरूं नये अशाविषयीं खबरदारी घेतली पाहिजे. पहिल्या बाजी-रावाचें भूत अंगांत शिरावें म्हणून शनिवारवाड्यांत गेलें आणि तेथें आनंदी-बाईचेंच भूत अंगांत शिरलें तर काय उपयोग ? दुसरी गोष्ट अशी कीं, भुतेंसुद्धां चाणाक्ष असतात. तीं देखील परकायाप्रवेशाच्या कामीं पात्रा-पात्रतेचा विचार चांगलाच करतात. रायगडावर आजवर हजारों माणसें गेलीं असतील व पुढेंहि जातील, पण शिवाजीच्या भुताला फार तर कोणत्या तरी एकाच शरीरांत प्रवेश करतां येणार व सत्पात्र मिळेपर्यंत तो प्रवेश होणारहि नाहीं. शिवाजीचें भूत कुडी पाहील ती आपल्या गुणासारखे गुण ज्या कुडींत आढळतील तीच पाहील व तींतच प्रवेश करील. शिवाजी हा जातीनें धाडशी होता. कदाचित् ज्यांत प्राणहि जातील अशा प्रसंगीं तो स्वतः

जातीनें हजर असे. अशा प्रसंगीं तो केवळ आपल्या अनुयायांवर काम सोंपवीत नसे. शिवाजी हा स्वार्थत्यागी, अत्यंत उद्योगी, व परिस्थितीचा विषाद मानून बाजूस बसून केवळ जुनें इतिहास वाचीत नसे. परिस्थिति बिकट तर खरीच व खुद्द शिवाजीलाहि तिच्यापुढें कैक वेळां नमावें लागलें. तरी पण नाइलाज म्हणून तेथें परिस्थितीचा पाय आपल्या छातीवर सोसून व साधेल तेथें परिस्थितीच्या छातीवर आपला पाय देऊन शक्य तितकें डोकें वर उचलणारा कट्टा कर्मयोगी शिवाजी होता. व्यक्तिनिष्ठ स्वातंत्र्यबुद्धि व परिस्थिति हीं दोनहि ईश्वरनिर्मितच आहेत.

लेख सहावा

शंभर वर्षांपूर्वी

[वसंतव्याख्यानमालेंतील व्याख्यान : ता. ८ मे १९१७]

कांहीं वर्षांपूर्वी '६० वर्षांपूर्वीचें पुणें' या विषयावर मीं या मालेंतच व्याख्यान दिलें होतें; पण तोच विषय थोडा व्यापक दृष्टीनें आपणापुढें मांडावा या हेतूनें 'शंभर वर्षांपूर्वीचा महाराष्ट्र' या विषयावर मी आज बोलणार आहें. त्या वेळीं केवळ स्थलवर्णन व लोकवर्णन देऊन मीं पुण्याची माहिती सांगितली होती. आजच्या विषयाला 'मराठेशाहीच्या निधनाचें शतसांवत्सरिक श्राद्ध' असेंहि नांव देतां येईल. कारण १८१७ सालींच पेशवाई नष्ट झाली. आपण नेहमीं श्राद्धें करतों, म्हणजे एका प्रकारानें आपल्या वाडवडिलांचीं आठवणच करतों. तेव्हां या दृष्टीनेंच नष्ट झालेल्या पेशवाईची मी आपल्यास आठवण देणार आहें. आज १९१७ सालीं हिंदुस्थान हें एक राष्ट्र आहे या नात्यानें आपण सरकारपाशीं शबल-काळ्या-गोऱ्यांचे स्वराज्याचे हक्क मागत आहोंत, पण तेच आम्ही महाराष्ट्राचे लोक आज शंभर वर्षांपूर्वी आपल्या स्वतःचें असलेलें 'निर्भेळ स्वराज्य'

घालविण्याच्या उद्योगांत होतों. आपल्या देशाच्या इतिहासांतील शतमानें हे मैलाचे दगड कल्पून असेंच मागें जाऊन आपण विचार करूं लागलों असतां असें दिसतें कीं, १७१७ सालीं बाळाजी विश्वनाथास नुकतीं पेशवाईचीं वस्त्रें मिळालीं होतीं व त्यानें दिल्लीस जाऊन व चौथाई-सरदेशमुखीच्या सनदा बादशहाकडून मिळवून हिंदुस्थानच्या साम्राज्यविषयक धोरणांत मराठेशाहीचा प्रवेश केला होता. त्याच्याहि मागें १०० वर्षें जाऊन पाहिलें तर १६१७ सालीं शहाजी राजांनीं मलिकंबरच्या साहाय्यानें निजामशाहीचें संरक्षण करून व त्या दरबारीं मराठ्यांचें वर्चस्व स्थापन करून मराठेशाहीचा पाया घालण्याचा प्रयत्न चालविला होता असें आढळून येईल. याप्रमाणें १६१७ पासून १८१७ पर्यंत अवघ्या दोनशें वर्षांत महाराष्ट्र महोदयाचा पूर्वरंग व उत्तररंग होऊन ता. १७ नोव्हेंबर १८१७ सालीं शनिवारवाड्यावर इंग्रजांचें निशाण लागलें. तेव्हां पेशवाई नष्ट होऊन मराठेशाहीची इतिश्रीहि झाली. पेशवाई बुडाली म्हणजे सर्व मराठेशाही बुडाली असें म्हणण्याचें कांहीं कारण नाहीं असें म्हणणारा एक पक्ष आहे. १८४८ सालीं मराठेशाहीची परिसमाप्ति झाली हें जरी खरें, तरी मराठेशाहीचा मुख्य व खरा घटक या नात्यानें विचार केला म्हणजे पेशवाई बुडाली तेव्हांच मराठेशाहीचा सूर्य अस्तास गेला असें म्हणण्यास मला कांहीं हरकत वाटत नाहीं. १८०३ सालीं असई मुक्कामीं मराठेशाहीचे मुख्य आधारस्तंभ शिंदे यांचा पराभव करून त्यांच्याशीं इंग्रजांनीं स्वतंत्र तह केला तेव्हांपासून मराठेशाही नष्ट होण्याच्या मार्गाला लागली, व तिला पूर्ण नष्ट होण्यास १८०३ पासून १८४८ पर्यंत म्हणजे ४५ वर्षें लागलीं. १८१७ सालीं राज्यक्रांतीचें निदर्शक असें निशाण शनिवारवाड्यावर लागलें. त्या वर्षाचा इतिहास सांगतांना आज शंभर वर्षांपूर्वी बरोबर आजच्याच तारखेस काय घडलें हें पाहण्याजोगें आहे. आज शंभर वर्षांपूर्वी ता. ८ मे रोजींच पुण्याचे लोक जागे झाले तों पुण्याला चोहों बाजूंनीं इंग्रजांचा वेढा पडलेला त्यांना आढळून आला. पुण्याचे चौफेर पांच मैल क.स्मिथ याच्या सैन्यानें हा वेढा घातला होता व पुण्याच्या दक्षिणेस इंग्रजांच्या सैन्याचें हेड क्वार्टर असलेल्या पर्वतीजवळ एल्फिन्स्टनसाहेब लष्करी शिपायांकडून सलामी घेत फिरत होता. बडोद्याचा दिवाण गंगाधरशास्त्री पटवर्धन याचा खून करविणाऱ्या त्रिंबकजी डेंगळ्यास आपल्या स्वाधीन करण्याबद्दल

बाजीरावाकडून वचन घ्यावें व मुकाट्यानें तसें वचन न मिळाल्यास तें सक्तीनें घ्यावें, या हेतूनें हा वेढा घालण्यांत आला होता. गंगाधरशास्त्र्याचा खून त्याच्या बडोद्यांतील प्रतिस्पर्ध्यांनीं मारेकरी घालून केला. त्यांत त्रिंबकजी डेंगळ्याचें अंग नव्हतें. इंग्रजांनीं कांहीं तरी 'कुभांड' रचलें. पेशव्यां-बरोबर लढून त्यांना जेरीस आणावयाचें होतें म्हणून पुण्याला वेढा घातला असें बखरकारांनीं म्हटलें आहे. आपल्या मार्गांत आड येऊन आपले हातपाय पसरण्याच्या कामीं अडथळा करणाऱ्या मनुष्यावर खुनाचे आरोप करावयाचे हा मुत्सद्देगिरींतील त्रिकालाबाधित नियम आहे. तेव्हां त्यास इंग्रज लोक तरी कसे अपवाद असणार? हा वेढा कांहीं एका-एकीं पडला नाहीं. त्रिंबकजी डेंगळ्याला स्वाधीन करण्यासंबंधानें या-पूर्वीं बरेच दिवस वाटाघाट चालली होती. पण ता. ७ मे रोजीं एलफिन्स्टन-साहेबांनीं या बाबतींत निकराचें बोलणें चालविलें. तेव्हां आणखी कांहीं कालहरण करून आपली सैन्याची तयारी करण्यासाठीं मुदत मागण्याची पेशव्यांच्या दरबारांतून युक्ति काढण्यांत आली. ही युक्ति ओळखून एलफिन्स्टनसाहेबांनीं मुदत दिली नाहीं. पण पुण्यांतील दोन गृहस्थांनीं साहेबांकडून मुदत मिळाल्याचें खोटेंच सांगितल्यामुळें बाजीराव अगदींच गाफील राहिले. त्यामुळें क. स्मिथ यांस पुण्यास वेढा घालतांना एकहि गोळीबार करावा लागला नाहीं. स्वतःची कोणतीहि तयारी नसतांना वेढा पडल्यामुळें बाजीराव अडचणींत सांपडलेला पाहून इंग्रजांनीं बाजीराव-साहेबांकडून वसईच्या तहाचा पुनरुच्चार करून घेतला व रायगड, पुरंदर, सिंहगड हे तीन किल्ले आपल्या स्वाधीन करावे, सब्सिडिअरी फौज ठेवण्या-करितां सव्वीस लक्षांचा मुलूख तोडून द्यावा व शिंदे होळकर वगैरे नर्मदेच्या उत्तरेकडील सरदारांशीं पेशव्यांचे कोणत्याहि प्रकारचे हक्कसंबंध नाहींत अशा प्रकारच्या अटी त्यांच्याकडून कबूल करून घेतल्या. एकहि गोळीबार न निघतां पुण्यास वेढा पडावा व पाहिजे त्या अटी लिहून देण्याइतकी बाजी-रावाची दुर्बल स्थिति व्हावी याला अनेक कारणें होतीं. त्यांपैकीं सर्वांत मुख्य कारण म्हटलें म्हणजे बाजीरावावर त्याच्या हाताखालचे सर्व सरदार नाराज होते हें होय. शिंदे व होळकर इंग्रजांशीं स्वतंत्र तह करून पेशवाई-पासून अलग झाले होते. बाळाजी विश्वनाथापासून सर्व पेशव्यांनीं साताऱ्याच्या

गाद्रीचा मान राखला होता! पण बाजीरावानें सातारचे त्या वेळचे महाराज प्रतापसिंह यांना बंदींत ठेवून या प्रांतांतहि आपल्याला अप्रिय करून घेतलें होतें. बाजीरावाच्या या कृत्यानें संतापून जाऊन प्रतापसिंहाचा चुलता चतुरसिंग यानें बंड केलें. पण त्रिंबकजी डेंगळ्यानें त्याचा पराभव करून त्यालाहि कैदेंत टाकलें. शाहू महाराजांनंतर आपला मान राखून घेणारा राजाहि सातारच्या गादीवर बसला नाहीं. सातारा प्रांतांत पेशव्यांसंबंधानें अप्रियता वाढविण्यास कोल्हापुरास मराठ्यांची गादी स्थापन करणारी ताराबाई हीच मुख्यतः कारणीभूत झाली होती. सातारची व कोल्हापुरची गादी एक करूं नये असें शाहू महाराजांकडून निधनसमयीं बाळाजी बाजीरावांनीं लिहून घेतलें होतें, तरी या गाद्यांमधील वितुष्ट काढून टाकण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला होता, पण ताराबाईच्या दुस्वासामुळें ही गोष्ट साध्य झाली नाहीं. मराठेशाहींत कलहाचें बीज पेरणारी व पेशव्यांचें ऐश्वर्य पाहून मनांतून जळफळणारी ही बाई दीर्घायुषी होती. व १७६१ सालीं पानपतच्या लढाईनंतर भाऊसाहेब व विश्वासराव यांच्या मरणाची बातमी ऐकून स्वतःची धन्यता मानून ती आपल्या वयाच्या ८२ व्या वर्षी मरण पावली. आज शतकानुशतकें कोल्हापुरचा व पुण्याचा कायमचा द्वेष आहे. पण सातारच्या महाराजांना कैदेंत टाकून बाजीरावानें पेशवाईसंबंधानें तिकडल्या प्रांतांतील लोकांच्या मनांतहि आपल्याबद्दल तिटकारा उत्पन्न केला होता. बाजीराव महत्त्वाकांक्षी होता, हुषार होता, धूर्त होता व पेशव्यांचें वर्चस्व हिंदुस्थानांत पुनः स्थापन करावें असें त्याला वाटत असे. पण करारी व दृढ बुद्धीचा नसल्यामुळें त्याचे कोणतेहि हेतु सिद्धीस गेले नाहींत. ता. ८ मे सन १८१७ सालच्या या वेढ्यानंतर गोसावी, अरब, पठाण, पेंढारी वगैरे लोकांचें नवीन सैन्य ठेवून इंग्रजांना तोंड देण्याची तयारी त्यानें चालविली होती. पण पेशव्यांच्या दरबारांतील हरघटकेस बित्तंबातमी ठेवणाऱ्या एलफिन्स्टन-साहेबांनीं ही तयारी होण्यापूर्वींच कलकत्ता, मद्रास, वगैरे ठिकाणांहून सैन्य आणवून बाजीरावाचा हा प्रयत्न सिद्धीस जाऊं दिला नाहीं. मराठेशाही स्थापन झाल्यापासून सुरू असलेली सरंजामी पद्धति मोडून पदरच्या सरदारांच्या जहागिरी जप्त केल्यामुळें इतर कोणी सरदार बाजीरावास येऊन मिळाले नाहींत व सवाई माधवरावाच्या वेळीं नाना फडणविसाचा उजवा

हात असलेले पटवर्धन सरदारहि आपल्या कांहीं जहागिरी गेल्यामुळें खडकी व अष्टीच्या लढाईच्या वेळीं आपल्या धन्याच्या गादीवर आलेल्या बिकट प्रसंगीं बाजीरावाला साहाय्य न करितां उदासीन राहिले. बापू गोखल्यानें मात्र शेवटपर्यंत बाजीरावाची पाठ सोडली नाहीं. खडकीच्या लढाईनंतर पळतांना बाजीरावानें सातारच्या महाराजांना आपल्याबरोबर घेतलें होतें पण अष्टी येथें पराभव होऊन बाजीरावानें जेव्हां पळ काढला त्या वेळीं सातारच्या महाराजांना इंग्रजांनीं आपल्या ताब्यांत घेतलें. सातारच्या महाराजांना आपल्या हातीं धरावयाचें हा इंग्रजांचा प्रयत्न यापूर्वी तीन वर्षें चालू होता व त्याप्रमाणें महाराज स्वतः होऊन अष्टीच्या लढाईच्या वेळीं इंग्रजांच्या स्वाधीन झाले असें म्हणतात. प्रतापसिंहमहाराज हातीं लागल्यावर एलफिन्स्टनसाहेबांनीं त्यांना सातारच्या गादीवर नेऊन बसविलें. पुढें ता. ३ जून १८१८ सालीं बाजीरावानें पेशवाईचें तिलोदक इंग्रजांच्या हातावर कसें सोडलें ही हकीकत प्रसिद्धच आहे. बाजीरावानें जहागिरी जप्त केल्यामुळें त्याच्या हाताखालचे सर्व सरदार त्याच्यावर नाराज होते; पण १८१७ च्या सुमारास खुद्द पुण्यांतील लोकहि बाजीरावावर संतुष्ट होते असें नाहीं. व त्यामुळेंच पुण्याला प्रत्यक्ष वेढा पडला तरी कोणींहि त्याचा प्रतिकार केला नाहीं. पुण्यांत त्या वेळीं बाजीरावाच्या कारकीर्दीबद्दल असंतुष्ट असलेले लोक होते एवढेंच नव्हे तर बेटावर असलेल्या एलफिन्स्टनसाहेबाला शहरांतील व दरबारांतील बित्तंबातमी देणारे चुगलखोरहि पुण्यांत जिकडे तिकडे पसरले होते. या सीक्रेट सर्व्हिसमधील अग्रगण्य म्हणजे एक खुश्रुशेट मोदी नांवाचे पार्शी गृहस्थ व दुसरे बाळाजी नारायण नातू हे होते. पैकीं खुश्रशेट मोदींनीं बाजीरावाला व एलफिन्स्टनसाहेबांना दोघांनाहि खुष ठेवून दोघांकडूनहि बक्षिसें उपटण्याचा प्रयत्न केला होता, पण तो एलफिन्स्टनसाहेबाच्या हुषारीमुळें साधला नाहीं. बाळाजी नारायण नातू मात्र पहिल्यापासून सर्वस्वीं इंग्रजांचे नोकर म्हणूनच काम करीत होते. शनिवारवाड्यावर इंग्रजांचा बावटा लावणाऱ्या बाळाजीपंत नातूंना पुढें कसा पश्चात्ताप झाला हें त्यांनीं एलफिन्स्टनसाहेबांस पाठविलेल्या त्यांच्या स्वदस्तुरीच्या एका पत्रांतील उताऱ्यावरून कळून येण्यासारखें आहे. "बाजीरावसाहेब पळून गेले त्या वेळेस पेशवे यांचे वाड्यावर बावटा लावावयास रॉबिनसनसाहेब (रॉबर्टसन) यांजबरोबर

मलाच पाठविलें. मी जात नव्हतों तेव्हां तुम्ही भितां कीं काय म्हणूं लागले, सबब गेलों; यामुळें बाजीरावसाहेब यांचे राज्यांतील सारे लोकांची मजवर दुष्मानी! सारे लोक एकीकडे व मी एकटा कंपनीचे लष्करांत होतों. सरकारांत माझेतर्फेचा अर्ज करावा व जर माझें इनामपेन्शन सरकारांत वापस घेतलें असतां मजवर कोणाचा वहीम राहणार नाहीं असें असल्यास वापस घ्यावयाचें ठरवून मला काशीस जाण्याची रजा द्यावी." शंभर वर्षांपूर्वीच्या पेशवाईच्या निधनकालचा हा असा इतिहास आहे! पण त्यांतूनहि आपणांस पुष्कळ शिकण्यासारखें आहे. सहा हजार मैलांवरून मूठभर इंग्रज लोक हिंदुस्थानांत येतात काय, हिंदुस्थानच्या तीन टोंकांवर आपल्या वखारी घालतात काय, व पुष्कळसे आमचेच लोक आपल्या पदरीं ठेवून आमच्याच राज्यांतून आपल्या सैन्याच्या हालचाली करून आमचेंच राज्य कसें घेतात; याचा विचार केला असतां सर्वस्वीं परक्या लोकांच्या देशांत आपली सत्ता स्थापन करणें यांत इंग्रजांचें शहाणपण दिसून आलेंच, पण आपलें राज्य घालविण्याच्या बाबतींत आमची आपसांतील दुहीच मुख्यत: कारणीभूत झाली आहे हेंहि त्याबरोबर ध्यानांत ठेवलें पाहिजे. १०० वर्षांपूर्वीच्या स्थितींत व आजच्या स्थितींत पुष्कळ अंतर पडलें आहे. पूर्वीसारखें निर्भेळ स्वराज्य मिळविण्याची खटपट आज आम्ही करीत नसून काळ्यागोऱ्यांच्या शबल स्वराज्याचे हक्क आम्ही सरकारपाशीं मागत आहोंत, पण हे हक्कसुद्धां थोड्याथोडक्या कारणांनीं आपसांतील दुही कायम ठेवण्याची बुद्धि जोंपर्यंत आपल्यांत आहे तोंपर्यंत आम्हांला मिळावयाचे नाहींत. आपणाला आपल्या राज्यकर्त्यांकडून जें कांहीं मिळवावयाचें तें एकमतानें जोराचा प्रयत्न करून मिळविण्याचा प्रयत्न केल्यासच आपल्याला या स्वराज्याच्या चळवळींत यश येईल.

लेख सातवा

मराठ्यांच्या इतिहासाचा उद्धार

[तारीख २ जून १९१४]

— १ —

महाराष्ट्रीय इतिहासाच्या संशोधनाचें काम आज सुमारें तीस पसतीस वर्षें हळूहळू चालू आहे. तथापि त्या कामाला आजवर संघटनेचें स्वरूप आलेलें नसल्यामुळें खुद्द महाराष्ट्रीयांवरहि त्याचा ठसा फारसा उमटलेला दिसत नव्हता; मग इतरांवर तो उमटण्याची गोष्टच नको. पण सुदैवानें पुण्यास गेल्या चार वर्षांपासून भारत इतिहास-संशोधक मंडळ स्थापित झाल्यामुळें ही उणीव अंशतः तरी भरून निघण्याचा बराच रंग दिसतो. लोकांच्या मनांवर ठसा उमटण्यापेक्षांहि अधिक महत्त्वाचा असा एक परिणाम अशा संघटनात्मक कार्यापासून होण्याची अपेक्षा असते. व हा परिणाम म्हटला म्हणजे कार्याची परंपरा चालू राहणें. ‘ भारत इतिहास-संशोधक ’ मंडळामुळें ही अपेक्षा देखील सफल होण्याचा संभव दिसतो. आणि गेल्या आठवड्यांत या मंडळाचें संमेलन झालें होतें त्याची केसरींत दिलेली हकीकत ज्यांनीं वाचली असेल त्यांना महाराष्ट्राच्या प्रगतिपर चळवळींत एका नवीन व उपयुक्त संस्थेची भर पडली असें वाटून आनंद झाल्याशिवाय राहणार नाहीं.

‘ इतिहास-संशोधन ’ हें कांहीं अंशीं आधुनिक संस्कृतीचें एक फळ आहे ही गोष्ट नाकबूल करण्यांत फारसा अर्थ नाहीं. व तिचें बरेंचसें श्रेय इंग्रजी शिक्षणाला दिलें पाहिजे. इतिहास हा विषय जरी आपल्याकडे सर्वस्वीं नवीन नाहीं तरी इतिहासाकडे पाहण्याची जी दृष्टि आपणास आली आहे ती सर्वस्वीं नवीन आहे. पूर्वीं आपल्याकडे लेखनपरंपरेपेक्षां पठनपरंपरेलाच अधिक मान असे. पूर्वीं विद्या आमच्या स्वाधीन होती, पण ती हस्तगत नसून कंठगत होती. तसेंच लेख जुना म्हणून जतन करून ठेवण्याची चाल असली तरी तींत सार्वजनिक हितबुद्धीपेक्षां वैयक्तिक हित-

बुद्धिच अधिक असे. जुन्या काळींहि लेख सुरक्षित ठेवले जात; पण त्यांचा हेतु इतिहाससंग्रह हा नसे. जयस्तंभ, देवळांतील दीपमाळ, ध्वजस्तंभ, विहार, स्तूप, प्रासाद वगैरे ठिकाणीं राजे लोक आपली कीर्ति मागें ठेवावयाच्या हेतूनें लेख कोरीत. पण आपल्या पूर्वीं होऊन गेलेल्या इतर राजे लोकांनीं कोरलेल्या अशाच प्रकारच्या लेखांचें ऐतिहासिक दृष्टचा ते कितपत कौतुक करीत असतील हें सांगवत नाहीं. खाजगी लोकहि राजे लोकांपासून लाभणारे अग्रहार, देणग्या, इनामें, वतनें वगैरेंच्या शाश्वतीकरितां ताम्रपट व सनदा मिळवीत, व त्या मोठ्या काळजीनें जतनहि करीत. परंतु अशा प्रकारचे जुने ताम्रपट वगैरे मिळाले असतां त्यांना ते इतिहासाचीं साधनें म्हणून मौल्यवान वाटत कीं नाहीं हें सांगतां येत नाहीं. वतनाचा पुरावा म्हणून ताम्रपटाची किंमत पूर्वीं वाटत असेल यांत शंका नाहीं; पण वतनाचा संबंध कांहीं एक नसतांहि केवळ ताम्रपटाचीच म्हणून जी किंमत आज आपणांस ज्या दृष्टीनें वाटते ती किंमत त्या दृष्टीनें पूर्वकालीन लोकांस वाटत नसावी अशी शंका येते.

यास सकृद्दर्शनीं दोन कारणें दिसतात. एक असें कीं, कालमापन व त्यामुळें अनुभवास येणारा वस्तुमात्राचा पूर्वापार संबंध याची जाणीव पूर्वीं फारशी नव्हती. चित्रकलेप्रमाणें इतिहासांतहि प्राचीनांस यथास्थितिदर्शनाची गोडी माहीत नव्हती. रंग व रूपरेखा यांच्या दृष्टीनें पाहतां आमच्या जुन्या काळच्या तसबिरी फारच उत्कृष्ट व सफाईदार असत. पण अंतरामुळें वस्तूंचे आकार डोळ्यास लहान मोठे कसे भासतात हें सृष्टीमध्यें त्यांना नित्य पाहण्यास सांपडत असतांहि चितारी लोक तसबिरीमध्यें तो भास उमटवीत नसत. त्यामुळें उंच व सखल, अलीकडचे व पलीकडचे यांचे डोळ्यांना दिसणारे सापेक्ष आकार बाजूला ठेवून, वस्तुमात्रांना होणारा दृष्टीचा अन्याय दूर करण्याकरितांच कीं काय, ते जवळच्या आणि दूरच्याहि वस्तु तसबिरींत सारख्याच आकाराच्या काढीत असत. हें 'पर्स्पेक्टिव्ह' चें ज्ञान नसल्यामुळें चित्रकलेंत आभासाच्या सुखाची जशी हानि होते तशीच इतिहासांत सत्याची हानि होते. कालमापन किंवा पूर्वापरनिर्णय हा इतिहासरूपी लोकरी वस्त्राला आडव्या उभ्या धाग्यासारखा होय. इतिहास कितीहि अद्भुत किंवा सरस असला तरी तो कालमानाच्या या आडव्या

उभ्या दोऱ्यांच्या आधाराव्यतिरिक्त राहूंच शकत नाहीं. कालमानाच्या अभावाच्या दोषाला शब्दप्रामाण्यबुद्धीच्या दोषानें पडली तर थोडीबहुत भरच पडली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. शब्दप्रामाण्यबुद्धि ही चिकित्सक बुद्धीस विरोधी व विघातक आहे; अर्थात् जोंपर्यंत कोणतेंहि धर्मग्रंथ-वचन म्हटलें म्हणजे तें सारखेंच प्रमाण मानलें जातें तोंपर्यंत कालाच्या दृष्टीनें तें अलीकडचें का पलीकडचें याचा निश्चय करण्याची अपेक्षा नसते. अज्ञान-निदान गूढार्थप्रियता–हा श्रद्धेचा पाया, किंवा श्रद्धेचें तें खाद्य असल्यामुळें एकाद्या धर्मग्रंथवचनाचा कर्ता कोण होता व त्याची सापेक्ष योग्यता कोणती हें ठरविण्याच्या भरीस पडून आपली श्रद्धा कमकुवत कोण करणार? आतां इतिहास ही चीज पूर्वीं आपणांस माहीत नव्हतीच असें नाहीं. वैदिक काळीं यज्ञ वगैरे प्रसंगीं पुराणें, इतिहासनाराशंस इत्यादिकांचीं निरूपणें होत असत असें दिसतें. तथापि, तीं फार तर उदात्त काव्यबुद्धीनें किंवा श्रद्धाळु धर्मबुद्धीनें प्रेरित झालेलीं असत; त्यांत सूक्ष्म ऐतिहासिक अशी बुद्धि फारशी नसे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

शब्दप्रामाण्याच्या बुद्धीचें अस्तित्व व इतिहासाचा अभाव यांची व्याप्ति आपल्याकडेच दिसून येते असें मात्र नाहीं. युरोपखंडांतहि जुन्या काळीं अशीच स्थिति होती. म्हणजे शब्दप्रामाण्याचा जोर इतका होता कीं, जें जें म्हणून कागदावर लिहिलें तें तें खरें असलेंच पाहिजे असें मानणारे लोक फार असत. आमच्याकडे जशीं व्यासाच्या नांवावर वाटेल तीं बाडें दडपलीं जातात, तशींच युरोपांतहि मोठ्या व सुप्रसिद्ध ग्रंथकाराचे नांवानें काय वाटेल तें कोणा वाटेल त्यानें लिहावें; व केवळ तें लेखणीनें आणि शाईनें कागदावर लिहिलें एवढ्याकरितांच लोकांनीं त्याच्यावर विश्वास ठेवावा. अशी पद्धत दोनतीनशें वर्षांपूर्वींपर्यंत होती. सर्व विद्या धर्मनिष्ठ मठाधि-पतींच्या हातीं, आणि हे मठाधिपति पाहावे तर धर्मभोळेपणाच्या धुमीनें अर्धवट आंधळे झालेले. एकटा सेंट ऑगस्टाईन घेतला तर त्याच्या मत-वर्चस्वामुळें युरोपांत एक हजार वर्षेपर्यंत शब्दप्रामाण्यानें इतका धुमाकूळ माजविला होता कीं, व्यवहार, इतिहास, राजकारण अशा गोष्टींकडे चिकित्सक बुद्धीनें ढुंकून पाहण्याचें धाडस कोणासहि करवत नसे. जो कांहीं व्यवहार व इतिहास, किंवा जें कांहीं राजकारण, लोकांच्या लागी होतें तें

धर्माच्या अधिराजाच्या परवानगीनें ! कोणत्याहि महत्त्वाच्या किंवा किरकोळ गोष्टीचेंहि कारण शोधावयाचें तर तें धार्मिक भोळेपणाच्या मळलेल्या मार्गानें ! खऱ्या भक्तीचा उदय मनांत नसतां व्यवहाराच्या क्षुद्र बाबतींतहि कार्यकारणाची सांखळी परमेश्वराच्या पायांपर्यंत नेऊन पोंचविण्याची संवय त्यांना लागलेली होती. इतिहासाचा परामर्श कोणी घेतलाच तर तो धर्माध्यक्षांनीं. पण ते मांडतील तींच प्रमेयें व मानतील तींच प्रमाणें अशी स्थिति होती; यामुळें इतिहासाला शास्त्रीय स्वरूप येणें शक्य नव्हतें.

इतिहास-संशोधनाच्या पूर्वतयारीचा प्रारंभ युरोपखंडांत १६ व्या किंवा १७ व्या शतकांत झाला. कराण या सुमारास युरोपियन विद्या व भौतिक ज्ञान हीं दोनहि वाढण्यास सुरुवात झाली होती. आणि युरोपांत जी स्थिति १७ व्या शतकांत आली ती गेल्या शतकाच्या अखेरीस आमच्या देशांत आली. या काळापूर्वी वर सांगितल्याप्रमाणें, शब्दप्रामाण्य व अंध-श्रद्धा हीं वावरत होतींच; पण शिवाय आजच्या मानानें त्या वेळीं शिक्षणाचें क्षेत्रहि संकुचित होतें. इतर प्रांतांतील राहो, पण महाराष्ट्राचेंच उदाहरण आपण घेऊं. मराठेशाहींतील किंवा पेशवाईंतील शिक्षणक्रम पाहिला तर असें दिसून येतें कीं, वेदशास्त्रांचें पठनपाठन, आणि तत्संबंधीं ग्रंथलेखन व वादविवाद हाच विद्वत्तेचा—विद्याव्यासंगाचा मुख्य प्रांत. व्यवहारांत पडणाऱ्या सुशिक्षित लोकांना आमच्यापेक्षां पुष्कळ अधिक महत्त्वाचीं कामें त्या वेळीं करावयाचीं होतीं याबद्दल वाद नाहीं. कारण खुद्द इतिहास निर्माण करणें ही गोष्ट ऐतिहासिक चिटोरीं गोळा करण्यापेक्षां अधिक महत्त्वाची असें कोणीहि म्हणेल. पण सांगितलें तर कदाचित् आश्चर्य वाटेल कीं, वेदशास्त्र हें सोडून दिलें तर अक्षर, गणित, हिशेब, बखरी, तवारिखा, विक्रमबत्तिशी. वेताळपंचविशी, लटकचाळिशी, भारत—भागवत—रामायण यांतील आख्यानांच्या बखरी यांचें वाचन, स्तोत्रें व काव्यांतील उताऱ्यांचें पठन, जमाखर्चाच्या पद्धति, भूमापन, पत्रव्यवहाराचे मायने—हेंच काय तें मुख्यत: त्या वेळचें 'उदार शिक्षण' असून वर सांगितलेल्या महत्त्वाच्या कामांत न पडणाऱ्या निष्क्रिय विद्या-व्यासंगीयांचीहि मजल यांपलीकडे फारशी जात नसावी. शिवाय बाहेरच्या जगाशीं दळणवळण कमी होतें, छापण्याची कला माहीत नव्हती. विशिष्ट

धर्मदृष्टीमुळें देशांतील जगाशींहि व्यवहार संकुचित होता. आणि ज्याला आज ऐतिहासिक दृष्टि किंवा तुलनात्मक चिकित्साबुद्धि असें आपण म्हणतों तिचें तेव्हां अस्तित्वहि नसल्यामुळें स्थानिक व सार्वदेशीय इतिहास आणि मनुष्यसमाज यांचे जे निरनिराळे संबंध आधुनिक दृष्टीला दिसतात ते तेव्हां दिसत नसल्यामुळें इतिहाससंशोधनाची विद्याच मुळीं त्या वेळीं जन्मास आली नव्हती, असें म्हटलें तरी चालेल.

वास्तविक आम्हांला आज पेशव्यांचा काळ जितका जुना तितकाच जवळ जवळ पेशवाईंतील लोकांना शिवाजीप्रभृतींचा काळ जुना. दोघांनाहि या दोन्ही काळांचें सारखेंच कौतुक वाटावयास पाहिजे. आम्हीच तेवढे आज परंपरेचे अभिमानी आहों आणि पेशवाईंतील लोकांना मात्र प्राचीन परंपरा प्रिय नव्हती असें मुळींच नाहीं. आज नाना फडणविसाच्या हातचा लेख पाहून आम्हास जितका आनंद होतो तितकाच आनंद नाना फडणविसांसहि शिवाजीच्या हातचा लेख पाहून खचित झाला असता. पण जितक्या उत्सुकतेनें नानांच्या व त्यांच्या बरोबरीच्या लोकांनीं लिहिलेले कागदपत्र आम्ही आज जतन करून ठेवितों, तितक्या उत्सुकतेनें शिवकालीन पत्रव्यवहार जतन करून ठेवण्याची इच्छा व कळकळ नाना फडणविसाच्या काळच्या लोकांना कदाचित् असेल; पण ती असल्याचा मात्र उल्लेख कोठें दृष्टीस पडत नाहीं. यावर कोणी कदाचित् असें म्हणेल कीं, जिवंत राष्ट्राला इतिहाससंशोधनाची आवश्यकता काय ? इतिहास निर्माण करण्यापुढें इतिहाससंशोधनाची काय किंमत ? पण या प्रश्नांत फारसा अर्थ नाहीं. कारण एक तर सत्यज्ञान हें फक्त मृत किंवा मुमूर्षु म्हणा–राष्ट्राचें औषध किंवा अन्न आहे असें विचारांतीं कोणासहि म्हणतां यावयाचें नाहीं. जिवंत राष्ट्रासहि तें उपयोगी पडेलच, कारण पूर्वपरंपरेचा अभिमान हा मुमूर्षु राष्ट्रास काय किंवा सजीव राष्ट्रास काय दोघांसहि सारखाच प्रिय असतो. मुमूर्षु राष्ट्राला तो भावी आशेचा आधार म्हणून प्रिय असेल तर सजीव राष्ट्राला तो आपल्या वैभवाचें प्रतिबिंब म्हणून आवडेल; पण कोणत्याहि दृष्टीनें का होईना परंपरेचा अभिमान हा सर्वांसच प्रिय असतो.

आज आम्ही महाराष्ट्राचे लोक खालावलों म्हणूनच आम्हांला इतिहाससंशोधनाचा चाळा आवडतो असें जे म्हणत असतील त्यांना एका प्रश्नाचें

उत्तर देणें अवघड जाईल; तो प्रश्न हा कीं, ज्यांचा आजचा काळ चालता आहे–किंबहुना जीं राष्ट्रें आज ऐश्वर्यशिखरास पोंचलीं आहेत अशा राष्ट्रांतील लोकसुद्धां इतिहाससंशोधन करितात तें कां? इंग्लंडच्या ऐतिहासिक ग्रंथांतून आज आठ-आठशें हजार-हजार वर्षांपूर्वीचे लेख उतरलेले वाचावयास आणि संग्रहालयांतून पाहावयास मिळतात. इंग्लंडांतील लोकांना वैभवाच्या दृष्टीनें आज जुन्या काळाकडे पाहण्याचें कारण नाहीं. तरी पण जॉन राजानें तेराव्या शतकांत आपल्या प्रजेस दिलेली मर्यादित स्वातंत्र्याची सनद पाहून त्यांना कौतुक वाटतेंच. इ. स. ५९७ सालीं एदलबर्ट नामक सॅक्सन राजानें आपल्या हातानें लिहिलेलें पत्र, किंवा अँग्लो सॅक्सन कवींचे सर्वांत जुने उतारे अशा वस्तूंची संग्रहालयांतून देवळांतल्या मूर्तीप्रमाणें जोपासना, पूजा व अर्चा केलेली आढळते ती काय म्हणून? अर्थात् इतिहाससंशोधनाच्या आवडीमुळेंच. त्याशीं राजकीय उन्नति अगर अवनति यांचा संबंध नाहीं. सतराव्या शतकापूर्वीं युरोपांतील लोकांना आणि एकोणिसाव्या शतकांतील हिंदुस्थानमधील लोकांना परंपरेची आवड सारखीच होती. पण ऐतिहासिक दृष्टीची वाणहि दोघांमध्यें सारखीच होती हीच गोष्ट निर्विवाद होय. हल्लीं सुदैवानें पाश्चात्य शिक्षणाच्या योगानें ही दृष्टि आपणांस आलेली आहे. व दुर्दैवानें त्याच वेळीं जुन्या राष्ट्रीय वैभवाकडे पाहून भूक निववविण्याचीहि वेळ आलेली आहे, असा योग जुळला हीं गोष्ट मात्र निराळी!

इतिहाससंशोधनाची आवड मनुष्यमात्रास दोन हेतूंनीं उत्पन्न होते. एक तर भूतकालीन माहिती ही कल्पनानिर्मित चित्रविचित्र रंगांनीं रंगविलेल्या आणि अद्भुतरम्य अशा वस्त्रांनीं नटविलेल्या व्यक्तींचें व समाजरचनेचें चित्र डोळ्यांपुढें उभें करते व त्यांतल्या त्यांत पाहावयाचें तर दुसरें कारण असें कीं, गतकालीन माहिती मिळूं शकते. ती स्वभावतःच थोडी व दुर्मिळ असते. आपल्या भोंवतीं चालू व्यवहारांत आढळणाऱ्या अशा ज्या क्षुद्र गोष्टींकडे आपण कधीं ढुंकूनहि पाहणार नाहीं, त्यांजवर केवळ गतकालिनत्वाचा सोनेरी मुलामा चढल्यामुळें त्या संग्रहणीय, मननीय व कौतुकास्पद ठरतात. आम्हांला तर कित्येक वेळां असें वाटतें कीं, केवळ जुन्या काळच्या पण अगदीं नादान अशा एकाद्या मनुष्याचें शरीर पेंढा भरल्यामुळें जतन होऊन राहिलेलें जर आज यदृच्छेनें उपलब्ध झालें, तर वर्तमान काळच्या सर्व-

मान्य व सर्वोत्तम अशा व्यक्तींना पाहण्याला जी गर्दी जमेल तिजपेक्षां या भूतकालीन कलेवराला पाहण्याला अधिक गर्दी लोटेल ! "कौतुकाच्या दृष्टीनें पाहतां ब्रिटिश 'म्यूझियम' मधील इजिप्शियन 'ममी' ही ब्रिटिश साम्राज्याचा मुगुट धारण करणाऱ्या प्रत्यक्ष राजापेक्षांहि आपणांस अधिक दर्शनीय वाटते" असें जर कोणीं सांगितलें तर आम्हांस त्याचें कांहींच नवल वाटणार नाहीं. पण हें कौतुक झालें तरी असल्या वस्तूंच्या दुर्मिळतेमुळेंच होय, हें विसरतां कामा नये. इतिहास-संशोधनाचा हेतु अज्ञात अशी माहिती मिळविणें हा आहे खरा; पण इतिहाससंशोधनाला जी खरी लज्जत येते ती केवळ असली माहिती दुर्मिळ म्हणून ! सर्व जुन्या काळचें जग अगदीं आजकालच्या जगासारखें मनुष्याला कायमचें डोळ्यांपुढें दिसत असतें तर त्याचें ज्ञानभांडार अर्थात् फारच वाढलें असतें. पण मर्माची गोष्ट अशी आहे कीं, मग त्या ज्ञानाची त्याला फार किंमतहि वाटली नसती. आपल्या डोळ्यां-समोर पेढ्याबर्फीचे ढीगच्या ढीग लागलेले असतां हलवायाला त्यांतील एकादा तुकडा उचलून तोंडांत टाकावा असें कधींहि वाटत नाहीं. पण तोच मिठा-ईचा एकादा चुकलामाकलेला तुकडा कुलूप लावलेल्या कपाटांत ताव-दानांतून मुलास अस्पष्ट दिसला तर त्याला त्याचें जें महत्त्व वाटतें व तो मिळण्याकरितां तो जी धडपड करितो ती सांगतां पुरवत नाहीं. जुनें हें कौतुकास्पद वाटतें खरें; पण तें कां ? तर सर्वभक्षक असा काळ हा वस्तु-मात्र खाऊन नाहींसें करतो. आणि केवळ भातुकलीच्या खेळांत जेवणारीं मुलें जशी नखभर वानगी कोठें तरी लपवून ठेवितात तशा प्राचीन व ऐति-हासिक स्मृतीच्या केवळ वानगीदाखल काळ हा किरकोळ थोड्याशा जिनसा कोठें उरवूं देतो म्हणून ! श्रीकृष्णानें अर्जुनाला अनंत कोटि ब्रह्मांडें समाविष्ट झालेल्या विश्वाच्या रूपाचें दर्शन करविलें, तेव्हां तो अद्भुत रसामध्यें नख-शिखांत बुडाला हें खरें; पण तो दिव्य देखावा केवळ क्षणिक व दुर्मिळ होता म्हणून ! उदात्त असाहि तो देखावा श्रीकृष्णानें जर अर्जुनास कायमचाच मिळवून दिला असता, आणि घरच्या कपाटांत ठेविलेल्या ताजमहालाच्या संगमरवरी प्रतिमेकडे आपणांस मनांत येतांच वाटेल तेव्हां पाहतां येतें इतकें सुलभ अर्जुनाला जर विश्वरूपदर्शन झालें असतें तर त्याच्या तोंडून निघालेली

स्तुति किंवा आश्चर्याचे उद्‌गार खचित निघाले नसते असें आम्हांस तरी वाटतें !

असो. प्राचीन वस्तुज्ञानाची आवड ही अशा रीतीनें स्वभावसिद्धच असली तरी ज्याला इतिहाससंशोधन म्हणतां येईल तें आधुनिक संस्कृतीचें फळ आहे ही गोष्ट वरील विवेचनावरून वाचकांचे लक्षांत आलीच असेल. आतां इतिहाससंशोधनाचें जें काम गेल्या तीस पसतीस वर्षांत महाराष्ट्रांत झालें त्याचें थोडेंसें समालोचन करूं.

—२—

इतिहाससंशोधनाचें महत्त्वाचें असें काम जरी गेल्या तीस पसतीस वर्षांत विशेष झालें, तरी या संशोधनाच्या इतिहासाची पूर्वपरंपराहि थोडीबहुत समालोचित करणें जरूर आहे. या पूर्वपरंपरेंत प्रथमतः बखरकारांचा परामर्श घेतला पाहिजे. आपणांमध्यें पूर्वी ऐतिहासिक दृष्टि फारशी नव्हती या सामान्य विधानाला जर थोडाबहुत अपवादात्मक विरोध होण्यासारखा असला तर तो बखरनविसांकडून. कारण त्यांचें कामच मुळीं पूर्वकालीन वृत्तांत परंपरेनें व यथातथ्य नमूद करावयाचा हें होतें. बखरी लिहिण्याची कल्पना मराठ्यांनीं प्रायः तवारिखा लिहिणाऱ्या मुसलमानांकडून अनुकरण-प्रियत्वामुळें उचलली. पण तवारिखांप्रमाणेंच बखरींतहि ऐतिहासिक सत्याची छाननी चिकित्सक बुद्धीनें फारशी झालेली आढळत नाहीं. जें काय आढळतें तें हेंच कीं, बखरींतून बखरनविसांच्या पक्षाचा इतिहास पूर्वीच्या दंतकथां-वरून तिखटमीठ लावून अलंकारिक भाषेनें, चटकदार शब्दांनीं, पण स्वाभिमानपूर्णतेनें आणि अत्यंत सुरस रीतीनें असा वर्णिलेला असतो. इतिहास व ऐतिहासिक कादंबऱ्या यांच्या दरम्यान या बखरींस स्थान देतां येईल. राजपुत्र व अमीरउमराव यांची तरुण पिढी यांना स्वदेशाच्या वृत्तांताचें शिक्षण देणें हा बखरींचा मुख्य उद्देश असे; यामुळें बऱ्याचशा बखरी राजाज्ञेनें किंवा निदान राजदरबारच्या आश्रयानें बखरनविसांकडून लिहविल्या जात. महाराष्ट्राचे इंग्रज इतिहासकार यांनीं अशा बखरींचा आधार आपल्या इति-हास ग्रंथांत बराचसा घेतलेला आहे; व अशा सुमारें पंचेचाळीस पन्नास बखरी आजवर छापूनहि निघालेल्या आहेत. या बखरी फारच स्फूर्तिकारक

आहेत; पण कालनिर्णय, हकीकतींचें सापेक्ष महत्त्व व ऐतिहासिक सत्य यांच्या दृष्टीनें त्यांजवर सर्वस्वीं भिस्त ठेवतां येत नाहीं. त्यांचा पुरावा दंतकथात्मक म्हणजे दुय्यम प्रतीचा असल्यामुळें तत्कालीन कागदपत्रांच्या अस्सल पुराव्यापुढें त्या फिक्या पडतात व केव्हां केव्हां खोटयाहि ठरतात.

कालानुक्रमानें पाहतां बखरीनंतर इंग्रज इतिहासकारांचा परामर्श घेतला पाहिजे. ऑर्म, स्कॉट, वेरिंग वगैरेंनीं मराठ्यांच्या इतिहासावर थोडेंबहुत लिहिलें आहे; पण तें खरोखर थोडें असून, शिवाय त्यांना अस्सल कागदपत्रांचें साहाय्य असावें तितकें नव्हतें. हें साहाय्य असतें तर त्यांनीं त्याचा उपयोग मात्र खचित फार चांगला केला असता; कारण त्यांना ऐतिहासिक व चिकित्सक बुद्धि होती. मराठ्यांच्या इतिहासाबद्दल त्यांना अभिमान वाटण्याचें अर्थात् कारणच नव्हतें; व क्वचित् प्रसंगीं मराठ्यांविषयींचें वाईट मत त्यांच्या सत्यान्वेषणाच्या मार्गांत आलें असण्याचाहि संभव आहे. पण एकंदरीनें मराठी बखरनविसांपेक्षां त्यांच्यामध्यें सत्यान्वेषण बुद्धि अधिक होती यांत शंका नाहीं. असो. या एकंदर इंग्रज इतिहासकारांमध्यें अग्रपूजेचा मान ग्रँट डफ यालाच दिला पाहिजे. याचें कारण असें कीं, त्याचा ग्रंथ इतर सर्व इंग्रज ग्रंथकारांच्या ग्रंथांहून अधिक पूर्ण व विश्वसनीय आहे. इतकेंच नव्हे, तर ग्रँट डफ यानें या कामीं जो स्वार्थत्याग दाखविला तो एकाद्या निःसीम महाराष्ट्रीयासहि भूषणभूत झाला असता. ग्रँट डफ यास साधन-सामग्रीच्या दृष्टीनें पाहतां सर्वत्र अनुकूलता होती. कंपनीसरकारचे मुंबई व सुरत येथील कागदपत्र तर त्यास पाहावयास मिळालेच; पण पेशव्यांचें राज्य खालसा झाल्यामुळें खुद्द पेशव्यांच्या दप्तरांतील सर्व कागदहि त्यास मिळाले. शिवाय विशेष महत्त्वाचा असा एक संग्रह त्यास मिळाला तो सातारच्या राजांच्या घरचा. या संग्रहांत खुद्द पेशव्यांनाहि माहीत नसलेले असे अनेक कागदपत्र असले पाहिजेत; व स्वतः ग्रँट डफ् हाच सातारा येथील ब्रिटिश रेसिडेंट असल्यामुळें त्याला या बाबतींत सर्वस्वीं मुक्तद्वारच होतें. बंगालच्या कारभारासंबंधाचे विलायतेंतील ईस्ट इंडिया कंपनीचे ऑफिसमधील कागदपत्र व पोर्तुगीज सरकारनें पाठविलेल्या स्वतःच्या कागदपत्रांतील उतारे हेहि ग्रँट डफ यास मिळाले होते. शिवाय महाराष्ट्रांतील राजेरजवाडे, संस्थानिक, सरदार, देवस्थानांचे व्यवस्थापक वगैरेंकडून

अस्सल कागदपत्र व माहितीचीं टिपणेंहि कांहीं अधिकाराच्या जोरावर, कांहीं मोहबतीखातर त्यानें मिळविलीं होतीं. मराठी व पर्शिअन भाषेंतील वाडें ग्रँट डफकडे शेंकडों येऊन पडलीं होतीं व त्यांतील कित्येक तर खुद्द ग्रँट डफच्या संपूर्ण इतिहास ग्रंथाएवढीं मोठीं होतीं असें खुद्द ग्रँट डफनेंच लिहिलें आहे. अर्थात् ऐतिहासिक साधनसामग्री मिळविण्यास जशी परिस्थिति पाहिजे तशी ग्रँट डफ याला होती. यामुळें त्याचा ग्रंथ हें मराठी इतिहासाचें मुख्य भांडार अशा स्वरूपाचा झाल्यास त्यांत नवल नाहीं.

आतां ग्रँट डफ हा किती झाला तरी परकीय; त्याला मराठ्यांचा म्हणून कांहीं विशेष अभिमान असण्याचें कारण नाहीं. शिवाय त्याच्या डोळ्यांदेखत त्याच्याच जातभाईंनीं मराठ्यांचा पाडाव करून त्यांचें सर्व राज्य हिसकावून घेतलेलें; यामुळें इंग्रज हे जेते व मराठे हे जित म्हणून मराठ्यांविषयीं त्याचा अनेक बाबतींत वाईट ग्रह असण्याचा संभव आहे. आणि कित्येक बाबतींत तो ग्रह खराहि असणार; कारण त्या वेळीं मराठेशाहींतील गुणांचा लोप होऊन मराठ्यांच्या आंगच्या सर्व दोषांचा परिपाक झालेला उघड दिसत होता. दुसरें असें कीं, त्याच्यापुढें आलेलीं साधनें बरींचशीं दुय्यम पुराव्याच्या स्वरूपाचीं असून जे अस्सल कागदपत्र त्याजपुढें होते ते सर्व समजून घेऊन व चिकित्सेच्या रसायनानें पचनीं पाडून मग इतिहास लिहिण्याइतका स्वस्थपणा किंवा सवड त्याला नसावी. या सर्व कारणांमुळें ग्रँट डफच्या ग्रंथांत अनेक चुका व दोष राहून गेलेले आहेत. पण निदान आम्हांस आश्चर्य वाटतें तें ग्रँट डफच्या इतिहासांत इतक्या चुका व दोष कसे राहिले याविषयीं नाहीं, तर त्या चुका व दोष सर्व जमेस धरले असतांहि एका इंग्रजानें मराठ्यांचा इतका चांगला इतिहास कसा लिहिला याविषयीं. ग्रँट डफनें हा इतिहास लिहिला यांत त्याचा मुख्य हेतु मराठ्यांचें वैभव इंग्रजांच्या निदर्शनास आणण्याइतका उदात्त नसून इंग्रजांना मराठ्यांची माहिती करून देणें असा स्वार्थी व कुत्सित होता असें कित्येक म्हणतात. पण एक तर त्याच्या लेखांत मराठ्यांविषयीं कांहीं कांहीं बाबतींत आदरबुद्धि दिसून येते हें कोणाहि सरळ बुद्धीच्या मनुष्यास नाकबूल करितां यावयाचें नाहीं. एरवीं तो हें इतिहासलेखनाचें काम मुळीं अंगावरच घेता ना! शिवाय त्याच्या स्वार्थत्यागावरून पाहतां त्याच्या हेतूंविषयीं सर्वस्वीं कुत्सित अनुमान

काढणें बरोबर होणार नाहीं. त्याच्या ग्रंथाच्या तिसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेंत प्रकाशकानें त्याचें जें आत्मनिवेदन प्रसिद्ध केलें आहे तो सर्वस्वीं शिष्ट सत्याप-लाप मानावयाचा असेल तर गोष्ट वेगळी; पण इतर कामें संभाळून, जागरणें करून, दुखणाऱ्या डोक्यास गार पाण्याच्या पट्टया बांधून ग्रँट डफनें हा ग्रंथ लिहिला. तो लिहिण्यास कोणीं बक्षिस लावलें नव्हतें. त्याचा ग्रंथ कोणीहि प्रकाशक प्रथम घेईना. मराठ्यांविषयीं माहिती हवी कोणाला ? याकरितां 'मराठ्यांचा इतिहास' हें नांव बदलून मोगल रियासतीचा ऱ्हास किंवा हिंदुस्थानांतील इंग्रजी सत्तेचा उदय !' असें ग्रंथास नांव द्या तर तो आम्ही घेऊं असें प्रकाशकानें सांगितलें असतांहि ग्रँड डफ तें नांव बदलण्यास तयार झाला नाहीं. पुस्तक छापून तयार झाल्यावरहि कंपनीच्या कोर्ट ऑफ डिरेक्टर्सनीं त्याच्या फक्त चाळीसच प्रती विकत घेतल्या. छापखान्याकडे पाठविण्याची प्रत तयार होईपर्यंत लागलेल्या दोन हजार पौंडांपैकीं १७०० पौंड खुद्द ग्रँट डफ यास अंगावर सोसावे लागले. मग नफा मिळणें तर दूरच ! या सर्व गोष्टींवरून त्याच्या हेतूंविषयीं तरी शंका राहूं नये. एवढेंच नव्हे तर मराठी इतिहासाच्या निःस्वार्थी, उदार व एकनिष्ठ संशोधकांत त्याची गणना होणें हेंच न्यायास अनुसरून आहे. ग्रँट डफच्या ग्रंथानंतर आम्हांला हजारों अस्सल कागदपत्र उपलब्ध झाले असल्यामुळें त्या ग्रंथांतील शेंकडों चुका दाखवितां येणें आज आपणांस शक्य झालें आहे. आणि त्या आजच्या इतिहाससंशोधकांनीं अगत्य दाखवाव्याहि. पण केवळ अशा चुका दाखवितां आल्यामुळें पूर्वींच्या परिस्थितींत लिहिलेल्या या ग्रंथाचें महत्त्व कमी होऊं शकत नाहीं.

मराठी इतिहासाच्या इंग्रज संशोधकांची यापुढील पिढी म्हटली म्हणजे मुंबई ग्यॅझेटियरकार मि. कॅम्बेल, मि. फॉरेस्ट, मि. फ्लीट, मि. जॅक्सन वगैरे लोकांची. ग्रँट डफच्या ग्रंथाप्रमाणें मुंबई ग्यॅझेटियरमध्येंहि पुष्कळच चुका व अपसिद्धांत आहेत. पण त्यांत एकंदरीनें अनेक देशी व विदेशी संशो-धकांचे श्रम खर्ची पडले असून त्यांतील ऐतिहासिक माहितीचा संग्रह बराच चांगला आहे. उदाहरणार्थ, डॉ. भांडारकर यांचा 'दख्खनचा प्राचीन इतिहास' म्हणून जो ग्रंथ प्रसिद्ध आहे तो मूळ ग्यॅझेटियरसाठींच लिहिलेला होता. यावरून ग्यॅझेटियरमध्यें संग्रहित झालेल्या ऐतिहासिक साधनांच्या

कार्याविषयीं कांहीं कल्पना येऊं शकेल. ग्यॅझेटियरसंबंधानें एक गोष्ट विशेष लक्षांत ठेविली पाहिजे ती ही कीं, हे ग्रंथ सरकारी रीतीनें प्रसिद्ध झाल्यामुळें त्यांचा संपादक या नात्यानें एकाद्या बड्या युरोपियन गृहस्थाचें नांव जाहीर होतें; परंतु त्यांना साहाय्य करणारे अनेक एतद्देशीय विद्वान् शास्त्री वगैरे असत; व त्यांचीं नांवें जरी लोकप्रसिद्ध नाहींत तरी त्यांजकडून झालेलें इतिहाससंशोधनाचें गुप्तदान महाराष्ट्रीय चित्रगुप्ताच्या वहीला जमा झालेलें आहे. पंडित भगवानलाल, रा. पुरुषोत्तम बाळकृष्ण जोशी वगैरे संशोधक या सदराखालीं येतात. कित्येकांच्या मतें पंडित भगवान-लाल यास इंग्रजी चांगलें येत असतें व ते स्वभावानें जरा कमी भिडस्त असते तर त्यांचा लौकिक डॉ. भांडारकर यांच्या बरोबरीचा व्हावा इतकी त्यांची कामगिरी महत्त्वाची होती.

यानंतर आपण स्वयंस्फूर्तीच्या व स्वतंत्र अशा देशी संशोधकांकडे वळूं. इंग्रजी विद्येचा प्रसार झाल्यावर परदेशी इतिहास व परदेशी ऐतिहासिक विवेचनपद्धति यांचा परिचय झाल्यामुळें संशोधनाची व चिकित्सेची दृष्टि सुशिक्षित लोकांना येऊं लागली. पण शिक्षणप्रसारास सुरुवात झाली त्या काळीं त्यांचा बराचसा वेळ बालोपयोगी व शालोपयोगी ग्रंथ रचण्यांतच गेला. यामुळें जांभेकरशास्त्री, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर अशा बुद्धिवान व विद्वान् सुशिक्षितांच्या हातून संशोधन व चिकित्सा यांविषयीं कांहीं काम झालें नाहीं. 'अनेक विद्या मूलतत्त्व' व कांहीं व्याकरणविषयक 'निबंध' यांखेरीज मराठी भाषा व इतिहास यांना थोरल्या चिपळूणकर शास्त्रीबोवांचा कांहींएक उपयोग झाला नाहीं. युरोप खंडांतील देशांचे इतिहास व इतिहास-चर्चा वाचून जी चिकित्सक बुद्धि आमच्या इकडे आली तिचीं पहिलीं फळें डॉ. भाऊ दाजी, डॉ. भांडारकर, रा. नीलकंठराव कीर्तने इत्यादि गृहस्थांच्या उद्योगांत दिसून आलीं. पैकीं डॉ. भाऊ दाजी यांच्या संशोधनाचें काम प्राचीन व मध्यकालीन इतिहासापुरतेंच झालें. डॉ. भांडारकर यांनीं दख्खनचा इतिहास लिहून प्राचीन व अर्वाचीन दोनहि कालांच्या इतिहास-संशोधनाविषयीं आवड प्रकट केली. पण त्यांतल्या त्यांत पाहिलें तर डॉ. भांडारकर यांना आधुनिक इतिहासाचे संशोधक या सदराखालीं मांडतां येणार नाहीं. त्यांचा कल बराचसा प्राचीन संशोधनाकडे आहे. रा.

कीर्तने यांची ग्रँट डफवरील टीका हा आधुनिक महाराष्ट्रीय इतिहास-चिकित्सेचा पहिला नमुना होय. कीर्तन्यांच्या टीकेनंतर विविधज्ञान-विस्तारामधून एक बखर, एक राजनीति व काशीराजाच्या पानपतच्या बखरीचें भाषांतर अशीं तीन प्रकरणें प्रसिद्ध झालीं. आणि हाच ऐतिहासिक संशोधनरूपी नदीचा खरा उगम होय. पुढें लवकरच साने, मोडक, चिपळूणकर यांच्या 'काव्येतिहाससंग्रह' रूपानें ही नदी जी अखंड वाहण्यास सुरुवात झाली ती आजवर एकसारखी वाहात आली असून दिवसानुदिवस तिचा प्रवाह अधिकाधिक विस्तार पावूं लागला आहे. यापुढें प्रभु लोकांच्या इतिहासाचीं साधनें प्रसिद्ध होऊं लागलीं. बडोदें येथें शिवराजाच्या दोन बखरी छापल्या गेल्या. याच सुमारास मिरज येथें रा. वासुदेवशास्त्री खरे यांच्या इतिहाससंशोधनास सुरुवात झाली. १८९२–९३ सालीं रा. पारसनीस यांनीं झांशीकर राणीचें चरित्र लिहिलें. १८९५ सालीं शिवाजीच्या स्मारकाची चळवळ रा. ब. रानडे यांच्या कल्पनेनें महाराष्ट्रांतील संस्थानिकांच्या सहानुभूतीनें व रा. टिळक यांच्या उद्योगानें सुरू झाली. १८९६ सालीं रा. पारसनीस यांच्या 'भारतवर्ष' नामक मासिक पुस्तकास सुरुवात झाली. सन १८९७ च्या सुमारास रा. खरे यांचा 'ऐतिहासिक लेखसंग्रह' प्रसिद्ध होऊं लागला. व पुढें लवकरच राजवाडे यांचीं 'मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें' प्रकाशित होण्याला सुरुवात झाली. अशा रीतीनें इतिहाससंशोधनाचें काम बरेंच फैलावून अनेक उपयुक्त लेख व ग्रंथ एकामागून एक बाहेर पडले. त्यांत न्या. मू. रानडे व तेलंग यांचे इतिहासावरील इंग्रजी लेख, रा. ठाकूर यांचा 'थोरल्या माधवरावावरील' निबंध डेक्कन व्हर्नाक्युलर सोसायटीनें छापलेल्या पेशव्यांच्या 'रोजनिशा', खरे यांचें 'नाना फडणविसाचें चरित्र', 'अधिकारयोग' हा निबंध 'हरिवंशाची बखर' व 'इचलकरंजी संस्थानचा इतिहास', रा. शंकरराव देव व चांदोरकर यांनीं रामदासाचें चरित्र व ग्रंथ यांसंबंधानें केलेलें संशोधन; रा. सरदेसाई यांनीं लिहिलेलीं इतिहासावरचीं पुस्तकें, नातूंचा महादजी शिंदे, जिवबादादा केरकर (बक्षी) यांच्या चरित्रासारखे ग्रंथ, संस्थानिक व जहागिरदार यांच्या घराण्यांचे इतिहास, रा. अनंत नारायण भागवत यांचीं ऐतिहासिक पुस्तकें, रा. राजारामशास्त्री भागवत, रा. भानु, रा. बा. ना. देव, वगैरेंचे ऐतिहासिक

लेख इत्यादि अनेक प्रकारची ऐतिहासिक सामग्री अनेकांच्या हातून निर्माण झालेली आहे.

परंतु त्यांतल्या त्यांत पाहतां साने, राजवाडे, खरे, व पारसनीस इतक्यांच्याच हातून नांव घेण्यासारखी भरीव कामगिरी झाली. साने यांच्या हातून पूर्वी सुमारें वीस बावीस बखरी, भूषण कविकृत शिवराजभूषण काव्य व सुमारें ५०० ऐतिहासिक कागदपत्र प्रसिद्ध झाले असून साने हे अद्यापीहि इतिहाससंशोधनाच्या कामीं आपलें लक्ष जागरूक ठेवीत असतात. रा. साने यांचे मितभाषी, टापटिपीचे व सुविनीत ऐतिहासिक लेख हे खरोखर प्रत्येक इतिहाससंशोधकाला अनुकरणीय आहेत. अस्सल ऐतिहासिक कागदपत्र मोठ्या प्रमाणावर प्रसिद्ध करण्याचें काम राजवाडे, पारसनीस व खरे यांच्या हातून प्रथम सुरू झालें. रा. ब. पारसनीस यांच्या चिकित्सेंत बिनचुकपणा अथवा मार्मिकपणा कमी असला तरी ऐतिहासिक लेख व वस्तु यांचा संग्रह करण्याच्या कामीं त्यांच्या पदरीं पुष्कळ यश पडलें आहे. किंबहुना इतिहाससंशोधनाचा जितका अनेकविध उपयोग रा. ब. पारसनीस यांस स्वतःला करून घेतां आला तितका तो राजवाडे व खरे यांसहि करून घेतां आला नाहीं. 'ब्रह्मेंद्रस्वामींच्या चरित्र' प्रसंगानें त्यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या कागदपत्रांपेक्षां 'भारतवर्ष' मासिक पुस्तक अधिक आशाप्रद होतें. पण भारतवर्षापेक्षां हल्लीं सुरू असलेल्या त्यांच्या 'इतिहास संग्रहाचें' महत्त्व फारच अधिक आहे. सातारा व मेणवली येथील दप्तरें, मध्यहिंदुस्थानांतील संस्थानांतून मिळविलेले कागदपत्र व विलायतेंतील इंडिया ऑफिस व ब्रिटिश म्यूझियम यांतील ग्रंथसंग्रहांतून मिळविलेले कागदपत्रांचे उतारे ही सर्व साधनसामग्री विचारांत घेतली असतां, रा. ब. पारसनीस यांच्या उद्योगाची कल्पना येते. रा. खरे यांचें काम एका विवक्षित कालापुरतें असलें तरी त्यांच्याइतकी टापटीप, व्यवस्थितपणा व एकसूत्रता इतर इतिहाससंशोधकांमध्यें क्वचितच दिसून येते. रा. ब. पारसनीस यांजसारखें द्रव्यसाधन किंवा रा. राजवाडे यांजसारखें संचारस्वातंत्र्य नसतांहि रा. खरे यांनीं आजवर सुमारें ५००० पृष्ठें भरतील इतकी ऐतिहासिक सामग्री सर्वस्वीं स्वावलंबन व स्वाभिमान यांच्या भिस्तीवर प्रसिद्ध केली आहे. व अद्यापीहि त्यांचा उद्योग निश्चयीपणानें सुरू आहे. रा.

खरे यांच्या लेखांत रा. सान्यांप्रमाणेंच विवेचकता व नेमस्तपणा असून जमलेल्या ऐतिहासिक साधनसामग्रीवरून संगतवार इतिहासप्रबंध लिहिण्यास तेच फार योग्य आहेत.

पण या सर्वांहून रा. राजवाडे यांचा उद्योग दांडगा व त्यांचें यश श्रेष्ठ आहे. महाराष्ट्र इतिहाससंशोधनासंबंधानें त्यांच्या हातून जितकी चळवळ व जितका स्फूर्तिकारक उद्योग झाला तितका आजपर्यंत कोणाहि महाराष्ट्रीय इतिहाससंशोधकाकडून झाला नाहीं या म्हणण्यांत मुळींच अतिशयोक्ति नाहीं. मराठी भाषेचा किंवा मराठी इतिहासाचा असा कोणताहि काळ नाहीं कीं, ज्यासंबंधानें रा. राजवाडे यांनीं थोडें ना थोडें तरी संशोधन व थोडी ना थोडी तरी चर्चा केली नाहीं. या धाडशी संशोधकाच्या हातून महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या भागांवर झालेल्या स्वाऱ्या पूर्वकालच्या मराठी लष्करांच्या स्वाऱ्यांप्रमाणें यशस्वी झाल्या व होत आहेत. पायाळू माणसाला जसें भूमिगत द्रव्य हटकून सांपडतें म्हणतात तशीच कांहींशी स्थिति इतिहाससंशोधनासंबंधानें राजवाड्यांची आहे. त्यांच्या इतक्या बिनमुरवतखोर स्वभावाच्या माणसाच्या हातून ऐतिहासिक लेखांचीं गुप्त भांडारें अशीं कशीं उघडलीं गेलीं हा सकृद्दर्शनीं एक मोठाच चमत्कार वाटतो. ऐतिहासिक लेख मिळविणें, त्यांतील मजकुराची नक्की किंमत करणें, त्यांचा दर्जा लावणें व त्यांवरून प्रमेय सांगणें या गोष्टींविषयीं राजवाडे यांना चिरपरिश्रमानें जणूं काय एक प्रकारची सिद्धीच प्राप्त झाली आहे असें म्हणतां येईल. मात्र कागदपत्र प्रसिद्ध करण्याच्या कामीं एकसूत्रीपणाच्या अभावाचा दोष त्यांच्या संशोधनाच्या कार्यांत उघडपणें दिसून येतो. तसेंच थोड्या पुराव्याच्या पायावर अनुमानाची भली मोठी इमारत उठविण्याचें धाडस ते पुष्कळ वेळां करतात; आणि प्रतिपक्षावर टीका करण्याच्या भरांत येण्यास त्यांना फारसा वेळ लागत नसून भरांत आल्यावर त्यासंबंधीं एकांतिक व अवमानकारक अशीं विधानें करण्याचा मोह त्यांना सुटत नाहीं. पण संशोधक या नात्यानें त्यांच्या मनोरचनेंत सफाई किंवा मृदुता नसली तरी त्यांच्या मनोरचनेच्या कोणत्याहि ओबडधोबड भागांतून देखील बुद्धिमत्तेचें तेज मात्र झळकल्याशिवाय राहात नाहीं. त्यांच्या धाडसामुळें अलौकिक कल्पना लोकांपुढें विचारास येण्यास मदत होते. शिवाय, त्यांच्या

वृद्धीच्या अष्टपैलुपणामुळें व्यापक समाजशास्त्रापैकीं एक भाग या नात्यानेंहि इतिहास व वाङ्मय यांचा परामर्श त्यांना घेतां आला आहे.

वरील सर्व संशोधकांच्या उद्योगानें ऐतिहासिक साधनांचे आजपर्यंत लहान मोठे असे सुमारें ३५ खंड छापून प्रसिद्ध झाले आहेत. परंतु प्रसिद्ध झालेले कागदपत्र प्रसिद्ध न झालेल्या कागदपत्रांच्या मानानें फारच थोडे आहेत. रा. पारसनीस, खरे व राजवाडे यांच्या संग्रहीं रा. राजवाडे यांच्या अदमासाप्रमाणें अनुक्रमें २०, ३०, व ५० हजार पत्रें असून दर खंडास सुमारें ५०० पृष्ठांप्रमाणें या कागदपत्रांचेच मुळीं १२५–१५० खंड छापून होतील. आणि अनुपलब्ध सामग्री तर इतकी असावी कीं, तिचे कदाचित् १०००–१५०० हि खंड होतील. कारण ही सामग्री अद्याप चोहोंकडे पसरलेलीच आहे. आजपर्यंत उपलब्ध झालेल्या साधनांत अठराव्या शतकांतील इतिहासाचीं साधनें बरींचशीं उपलब्ध झालेलीं आहेत. व सतराव्या शतकांतील म्हणजे शिवकालीन इतिहासाचीं साधनें हल्लीं थोडीशीं सांपडूं लागलीं आहेत. परंतु तेराव्या शतकापासून सतराव्या शतकापर्यंतचीं साधनें अद्यापि जवळ जवळ कांहींच मिळालीं नाहींत असें म्हटलें तरी चालेल. देवगिरी, विजयनगर वगैरे ठिकाणीं या काळांत जिवंत मराठी राज्यें होतीं. पण त्यांविषयीं अस्सल कागदपत्रांनीं शाबीत झालेली अशी माहिती आपणांस कितीशी आहे ? मग तेराव्या शतकापूर्वींच्या महाराष्ट्राच्या इतिहासाची तर गोष्ट बोलावयासच नको. इतिहाससंशोधनाचा टापू ग्वालेरीपासून तंजावरापर्यंत पसरलेला असून हल्लींचे दहा पांच तुटपुंजे इतिहाससंशोधक एवढ्या कामाला कसे पुरे पडणार ? बरें संशोधक अधिक निर्माण झाले तरी त्यांनीं मिळविलेल्या सामग्रीचा उपयोग ती प्रसिद्ध झाल्याशिवाय लोकांस कसा होणार ? अर्थात् या कामीं संशोधकांप्रमाणें धनिकांचेंहि साहाय्य पाहिजे. कदाचित् इतर धनिक राहोत; परंतु जीं महाराष्ट्रीय घराणीं धनिक असून ऐतिहासिकहि आहेत त्यांच्यावर तरी इतिहाससंशोधनाच्या कार्याचा पहिला हक्क आहे, यांत शंका नाहीं. व याविषयीं रा. राजवाडे यांनीं आपल्या अकराव्या ‘खंडाच्या’ प्रस्तावनेंत स्फूर्तिदायक असे जे कळकळीचे उद्गार काढले आहेत ते जसेच्या तसे उद्धृत करून हा लेख पुरा करूं. ते उद्गार असेः—“साधनें प्रकाशण्या-

संबंधानें एक चमत्कार आज कित्येक वर्षें मी निमूटपणें पाहात आहें. तो असा कीं शिंदे, होळकर, गायकवाड, आंग्रे, पटवर्धन, विंचूरकर, पवार, राजे-बहादुर, कोल्हापूरकर, तंजावरकर, फडणीस, प्रतिनिधी, फलटणकर, भोरकर, जतकर, हैद्राबादकर, जयपूरकर, जोधपूरकर, सागरकर व इतर लहानमोठे संस्थानिक, जहागिरदार, इनामदार, देवस्थानवाले व मुत्सद्दी हे अद्यापपर्यंत काय करीत आहेत ? त्यांचीं दप्तरें किंवा त्यांच्यासंबंधाचे कागदपत्र आमच्या-सारख्या भिकारड्यांनीं शोधण्याचा व छापण्याचा प्रयत्न करावा आणि त्यांच्यासारख्या श्रीमंतांनीं अगदींच उदासीन व निद्रिस्त असावें, हा कोठला न्याय ? काय, त्यांचे पूर्वज त्यांचे कोणीच नव्हत ? पूर्वजांनीं संपा-दिलेल्या जहागिरी व राज्यें भोगण्यास राजी आणि त्यांचे पराक्रम व इतिहास जाणण्यास गैरराजी; हा न्याय पृथ्वीवर इतर कोठेंहि पाहावयास मिळा-वयाचा नाहीं. वासुदेवशास्त्री खऱ्यांनीं आपलें घरदार विकून पटवर्धन दप्तर छापावें; आणि मिरजकर, सांगलीकर, जमखिंडीकर, ह्यांनीं खशाल झोंपा काढाव्या ? शिवाजी महाराज, दमाजी गायकवाड, परशुरामभाऊ पटवर्धन हे आम्हां संशोधकांचे आजे पणजे आहेत आणि संस्थानिकांचे कोणी नाहींत असेंच म्हणण्याची पाळी आली ! संस्थानिकांची व इनाम-दारांची आपल्या प्रत्यक्ष पूर्वजांसंबंधानें केवढी ही विस्मृति ! केवढा हा अपराध ! ही भरतभूमि पितृपूजेविषयीं प्रख्यात आहे, तींत प्रस्तुत काळीं पितरांची अशी बोळवण व्हावी ना ?"

लेख आठवा

मुंबई व इंग्रज

[केसरी, ता. १५ डिसेंबर १९११.]

मुंबई शहर व इंग्रज यांचा संबंध प्रथम सन १६६१ सालीं जडला. अर्थात् 'आम्ही हिंदुस्थानचे किंबहुना खुद्द मुंबई शहरचे फार जुने रहिवासी आहों' असा इंग्रज लोकांस अभिमान वाटणें योग्य आहे. श्रीशिवाजी महाराजांची पुण्याची जहागीर इंग्रजांच्या मुंबईच्या जहागिरीहून थोडी अधिक जुनी आहे हें खरें. तथापि, शिवाजी महाराजांस राज्याभिषेक होण्यापूर्वी दहा वर्षें मुंबईस इंग्रज गव्हर्नर अधिकार चालवीत होता. पुण्यास पेशव्यांची वस्ती किंवा हैद्राबादेस निजामाची वस्ती होण्याच्या पूर्वीपासून मुंबईस इंग्रजांची वस्ती आहे; आणि होळकर, शिंदे, गायकवाड हीं बहुमानाचीं नांवें अस्तित्वांत येण्यापूर्वी मुंबई हें इंग्रजांच्या सत्तेचें एक अधिष्ठान होऊन राहिलेलें होतें, अशी बढाई इंग्रज इतिहासकारांनीं मारली असल्यास ती अयथार्थ नाहीं. खुद्द शेक्सपिअरच्या वेळीं मुंबईंत एकहि इंग्रजी अक्षर उच्चारलें जात नव्हतें हें खरें; परंतु त्याच्या मरणापासून अर्धशतकाचे आंतच मुंबईस इंग्रजीचा प्रसार सुरू झाला होता. असो. इंग्रजांचा व मुंबई शहराचा संबंध वर सांगितल्याप्रमाणें सन १६६१ सालीं जडला. त्याचें कारण असें झालें कीं, इंग्लंडचा त्या वेळचा राजा दुसरा चार्लस याचें पोर्तुगीज राजकन्येशीं लग्न झालें. व या लग्नांत पोर्तुगालचा राजा सहावा अलफान्सो यानें मुंबई हें बेट या राजकन्येला आंदण दिलें. या सुमारास इंग्रजांची डोई हिंदुस्थानांत नुकती कोठें वर येऊं लागली होती. यापूर्वी सुमारें शंभर वर्षें सुरतेस इंग्रजांची वखार होती; पण या वखारवाल्यांचें जीवित व मालमत्ता सर्वस्वीं तेथील मुसलमान सुभेदारांच्या मर्जीवर असे. पश्चिम समुद्रावरील आधिपत्य पोर्तुगीज, सिद्दी व आंग्रे यांच्या दरम्यान वांटलेलें होतें. मुंबई बंदर हातीं आल्यावरहि इंग्रजांचा मुंबई इलाख्यांतील मुलूख इतका थोडा होता कीं, साधारण एकाद्या मनुष्यास तो सर्व एका दिवसांत पायानें

आक्रमितां येत असे ! या एकंदर जहागिरीचें उत्पन्न सालाचें तीस हजार रुपयेहि भरण्यासारखें नव्हतें.

खुद्द मुंबई बेट हंफ्रे कुक यानें १६६१ च्या तहान्वयें १६६५ सालीं पोर्तुगीज लोकांकडून आपलेकडे घेतलें. त्या वेळीं त्यांत पांचसहा गढ्या, पांचचार पितळेच्या तोफा, शिंदीच्या व नारळाच्या झावळ्यांनीं शिवलेल्या छपरांचीं घरें, व आठदहा हजार कोळ्यामाळ्यांची वस्ती; इतक्याच काय त्या मिळकतीच्या वस्तू होत्या. आज धनाढ्य व अव्वल दर्जाच्या सुखवस्तु बंगलेवाल्यांनीं व्यापलेली ‘मलबार हिल’ हें त्या वेळीं निव्वळ गायरान असून, सगळ्या डोंगरावरील कुरणाचें उत्पन्न सालिना फार तर शेंपन्नास रुपये असेल. इंग्रजांच्या हातीं मुंबई बेट आलें त्या वेळीं खालीं गोव्यास पोर्तुगीज, देशावर विजापूरचा बादशहा, घाटमाथा व कोंकण येथें मराठी राज्यसंस्थापक शिवाजी व उत्तरेकडे मोगल अशा चारहि बाजूंनीं राजसत्तेस तणावे लागले होते. सुरतेच्या वखारवाल्यांची दुर्दशा मोगल सुभेदार वेळोवेळीं मनास वाटेल तशी करीत असे. जंजिरा, चौल आणि मुंबई या तीन ठिकाणांखेरीज बाकी सर्व कोंकणपट्टीचा मुलूख शिवाजीच्या हातीं होता; व शिवाजी मुंबई बेटावर केव्हां उतरेल याचा नेम नसे. जंजिऱ्याच्या शिद्दीचें सैन्य मधून मधून मुंबईवर येतच असे. हल्लीं मुंबई सरकारच्या ठरावांवर ‘जंजिरे मुंबई’ असा पत्ता लिहिलेला असतो. तो वाचणारास सन १६७८ सालीं जंजिऱ्याच्या शिद्द्यानें वीस हजार फौजेनिशीं शेवरीवर उतरून ‘जंजिरे मुंबई’ अर्थात् मुंबईचा किल्ला—यास वेढा दिला होता, हें वाचकांना इतिहासाच्या अघटित घटनापटुत्वाचें कौतुक वाटतें. सन १६९२ सालीं प्लेग येऊन गेल्यावर सुमारें दोनचार मुलकी अधिकारी व शेंसवाशें शिपाई एवढीच काय ती मुंबईस इंग्रज लोकसंख्या असल्याचा दाखला सांपडतो. मुंबईस नेमलेल्या इंग्रज अधिकाऱ्यांस मधून मधून बंड करण्याची हौसहि येई; व कित्येक इंग्रज अधिकाऱ्यांनीं फरेंचांना सामील होऊन देशद्रोहाचे व राजद्रोहाचे कट केल्याचेंहि आढळतें.

या सुमारास डच लोकांचें चोहोंकडे समुद्रावर प्राबल्य असल्यानें त्यांचीं लढाऊ जहाजें मुंबईच्या आसपास गोळीबार करीत असत. मुंबईस असणारे इंग्रज लोकहि त्या वेळच्या स्थित्यनुरूप अशिक्षित व कोत्या समजुतीचे धर्म-

भोळे असे होते. या बाजूस येऊन पडलेल्या इंग्रजांना सहा सहा महिन्यांतहि- एकादें इंग्रजांचें जहाज दृष्टीस पडण्याची मारामार. अर्थात् ते अडाणी, मागसलेले, दारूबाज, अनीतिमान् असे असत. अशा स्थितींत असणारें मुंबई बेट राजास आंदणादाखल दिल्याबद्दल इंग्लंडांतील लोकांस आनंद वाटण्यासारखा नव्हता. पोर्तुगीज राजकन्या वांझोटी आणि तिच्याबरोबर मिळालेलें आंदणहि तसेंच निष्फळ असें समजून लोक नाराजच होते. हें आंदण घेतलें त्यांत झालें तरी मुख्य हेतु पश्चिम हिंदुस्थानांत इंग्रजांचें राज्य वाढविण्याचा नसून नवीन उदयास आलेल्या डच दर्यावर्दी लोकांविरुद्ध खालावलेल्या पोर्तुगीज लोकांना मदत करण्याचाच होता. अर्थात् चार्लस राजास आपल्या पोर्तुगीज राणीप्रमाणें तिजबरोबर मिळालेल्या आंदणा- चाहि कंटाळा येऊन त्यानें सन १६६८ सालीं मुंबई बेट "ईस्ट इंडिया" कंपनीच्या हवालीं केलें आणि तिनें सदर जहागिरीच्या स्वामित्वाबद्दल सालिना फक्त दहा पौंड म्हणजे सुमारें १०० रुपये राजास द्यावे असा करार ठरला! पण इंग्रजी राष्ट्राच्या एकंदर इतिहासाची मौजच अशी आहे कीं, त्यांतील बराचसा मनोवेधक भाग राजदंड धारण करणाऱ्या राजाच्या राजकीय महत्त्वाकांक्षेपेक्षां तागडीतुकाप्पांच्या दाम व टक्के यांच्या आवडीनेंच घडून आला आहे. हिंदुस्थानांतील दिल्ली, विजापूर, पुणें वगैरे अर्वाचीन –किंवा तक्षशिला, पाटणा, अवंती वगैरे प्राचीन शहरें केवळ राजधान्या–राजे लोकांचीं राहण्याचीं व राजदरबारचीं शहरें--म्हणून प्रसिद्धीस व भरभराटीस आलेलीं होतीं. इंग्रजांच्या इतिहासांतील वास्तुदेवतेची आवड निराळ्या प्रकारची दिसते. तिला राजदरबारच्या वैभवापेक्षां एकाद्या वखारींतील संपन्नता अधिक प्रिय असलेली आढळते व याच नियमास अनुसरून हिंदु- स्थानांत मोडणाऱ्या पण इंग्रजांशीं बरेच दिवसपर्यंत संबंध आलेल्या मुंबई नगरीची भरभराट इंग्रज राजांच्या हातून न होतां इंग्रज व्यापाऱ्यांच्या हातून झालेली आहे. जें मुंबई बेट खुद्द इंग्रज राजाचे ताब्यांत असेपर्यंत नापीक, वांझोटें व निरुपयोगी असें वाटत होतें; तें इंग्रज व्यापारी कंपनीच्या हातीं जातांच त्याच्या भाग्योदयास सुरुवात झाली. सन १६८७ सालीं इंग्रज कंपनीनें आपलें सुरतेचें ठाणें मोडून मुंबईस आणिलें. शिवाजी मृत्यु पावल्या- मुळें तिला गुजराथेंतलें ठाणें उठवून तें व्यापारास अधिक सोयीच्या अशा

कोंकणपट्टीच्या बंदरावर आणून ठेवण्यास सहजच उत्तेजन आलें; व पुढें वीस वर्षांनीं दोन्ही व्यापारी कंपन्यांची एक संयुक्त कंपनी झाल्यावर, म्हणजे सन १७०८ सालीं, पश्चिम किनाऱ्याकडील कंपनीच्या मुलुखाचा एक स्वतंत्र इलाखाच बनून, मुंबई ही त्या इलाख्याची राजधानी झाली. सन १७७३ सालीं तिन्ही इलाख्यांवर मिळून गव्हर्नर जनरल नेमण्यांत आला. त्या वेळीं मुंबईचा व कलकत्त्याचा संबंध जडला. मुंबईचा पुढील वृत्तांत महशूरच आहे.

लेख नववा

आर्यनौकानयन

[केसरी, ता. १३ मे सन १९१३.]

गतकालीन कांहीं शतकांत हिंदुस्थानांतील आर्य लोकांचें परदेशगमन बरेंचसें संक्षेपांत आल्यामुळें, आम्ही हिंदुस्थानचे लोक पूर्वकाळीं तरी कधीं हिंदुस्थान सोडून बाहेर जात होतों कीं नाहीं याचीच शंका पुष्कळांस येत असल्यास नवल नाहीं. विद्या व शिक्षण हीं ज्यांच्या आधीन त्यांच्या मनानें, कोणत्याहि कारणानें का होईना, परदेशगमन निषिद्ध मानलें गेल्या-मुळें, परदेशगमनाला प्रायश्चित्त आहे कीं मुळींच नाहीं हाच प्रश्न काय तो मुख्यत: डोळ्यांपुढें वारंवार येतो; आणि दर्यावर्दीपणाच्या धंद्यांतला महत्त्वाचा भाग व त्या व्यवहारांतील बहुतेक नफा, आमच्या हातून निघून परकीयांच्या हातीं गेलेला आहे, अशा आजच्या स्थितींत, पूर्वींच्या काळीं नौकानयनाची कला आम्हांला कितपत अवगत होती, सागर व महासागर यांजवर सफरी करून आम्ही केवढा प्रचंड व्यापार करीत होतों आणि या व्यापाराच्या अनुषंगानें दूरदूरच्या अशा किती देशांत आमच्या वसाहती

झालेल्या होत्या या गोष्टींचें ज्ञान हा अर्थातच केवळ तात्त्विक इतिहाससंशोधनाचा विषय होऊन राहिला आहे. समुद्राच्या किनाऱ्या-किनाऱ्यानें फिरून व्यापारउदीम करणारे छोटे मचवे, पडाव किंवा महांगिऱ्या यांशिवाय कसलेंहि मोठें भांडें हल्लीं इकडे बांधलें जात नाहीं; व शेंदीडशें वर्षांपूर्वीपर्यंत नौकानयनाची जी विद्या आम्हांला अवगत होती, दर्यावर्दीपणाचें जें धारिष्ट आमच्या लोकांमध्यें होतें, तें या दरम्यानच्या काळांत सफाई नाहींसें झालेलें असून इतिहाससंशोधनानें फक्त प्राचीन काळाची स्मृति जागृत करण्यापलीकडे दुसरें सुख हल्लीं राहिलेलें नाहीं.

आज म्हणजे तुम्हांला परदेशीं जाण्यास किंवा परदेशाहून कोणताहि जिन्नस आणविण्यास त्रास पडतो असें मुळींच नाहीं. परदेशीं मुशाफरीस जावयाचें तर नुसतें टॉमस कुक अँड सन्स यांना एक पोस्टकार्ड टाकिलें असतां तुमच्या प्रवासाची सर्व सिद्धता तत्काळ होते. तुमचें जडजोखमीचें सर्व सामान चिठ्या मारून जहाजांतील तुमच्या खोलींत बंदोबस्तानें ठेविलें जातें; आणि तुम्ही आजारी किंवा ऐदी असाल तर तुम्हांस खुर्चीवर घालून तुमच्या खुषीनेंच तुमची उचलबांगडी करून धक्क्यावरून आगबोटींत व आगबोटीवरून धक्क्यावर अशा रीतीनें बिनबोभाट चढविण्यांत व उतरविण्यांत येतें कीं पावलांची टांच भिजल्याशिवाय साता समुद्रांवरून पृथ्वीप्रदक्षिणा करून तुम्हांस आपले बिऱ्हाडीं परत आणून सोडण्यांत येईल. इतकें तुमचें दास्य करावयाला टॉमस कुक कंपनी अथवा तशीच दुसरी एकादी कंपनी सहज मिळू शकते ! स्वतः तुम्हांस फार झालें तर शेर-अच्छेर वजनाच्या लुसलुशीत कमावलेल्या कातड्याच्या पाकिटांत जरूर तेवढें सोन्याचें नाणें किंवा हुंड्यांचें बिंडोळें घेतलेलें असलें म्हणजे झालें ! व्यापारधंद्याचीहि अशीच गोष्ट आहे. तुमची पत असल्यास एक पोस्ट कार्ड टाका. अगर ती नसल्यास दर्शनी हुंडीची एक चकती जगाच्या वाटेल त्या भागांतील व्यापारी शहरास तुम्ही धाडा, कीं जो लागेल तो परदेशी माल ठाकठीक बांधूनसवरून तुमच्या घरीं येऊन सुरक्षित पडतो. पण राष्ट्रीय दृष्टीनें पाहतां या सुखापलीकडचेंहि एक सुख कल्पनागम्य आहे व तें हें कीं, वर सांगितल्याप्रमाणें सफरीस जाऊन येणें तें तुम्हीं तुमच्या स्वतःच्या म्हणजे अर्थात् स्वदेशी कंपन्यांच्या आगबोटींतून जावें-यावें आणि माल आणणें—नेणें तो आपल्या

हिंदी लोकांनीं चढत्या व उतरत्या बंदरांत आपल्या बोटींत आपल्या हातानें भरावा आणि उतरावा, म्हणजे अर्थात् ही ने-आण करण्याचा बराचसा नफा तुमचा तुम्हांला मिळावा.

हें सर्व सुख जरी आज नाहीं तरी तें सुख पूर्वीं एके वेळीं आपणांस होतें अशी आठवण करून देण्याचें साधन अद्यापि आपणांजवळ आहे ही तरी कांहीं लहानसहान समाधानाची गोष्ट नव्हे. हें साधन म्हणजे इतिहाससंशोधन होय; आणि त्याच्या योगानें जुन्या काळीं नौकानयनाची विद्या व व्यवहार आपल्या देशांत उत्कर्षाला पोंचलेला होता असें सप्रमाण सिद्ध करणारें एक पुस्तक बंगालच्या नॅशनल कॉलेजचे प्रोफेसर राधाकुमुद मुकरर्जी यांनीं अलीकडे प्रसिद्ध केलेलें असून त्याबद्दल त्यांचें साभार अभिनंदन करणें जरूर आहे. प्रो. मुकरजी यांनीं असें सिद्ध केलें आहे कीं, कमींत कमी दोन हजार वर्षेंपर्यंत हिंदुस्थान हा देश नौकानयनविद्येचें आणि समुद्रावरील व्यापाराचें एक केंद्रस्थानच होता ! हें प्रमेय सिद्ध करितांना त्यांनीं स्वतःची म्हणून स्वतंत्र अशी कल्पनाशक्ति फारच थोडी चालविली आहे; त्यांत परिश्रमाचेंच काम विशेष आहे. तरी पण तो परिश्रमच इतका व्यापक व पद्धतशीर केलेला आहे कीं, त्यामुळें स्वतंत्र कल्पना चालविण्याचें फारसें कारणच उरत नाहीं. कोणत्याहि इतिहाससंशोधनाची झाली तरी हीच पद्धति असते. तथापि हें संशोधनाचें एकीकरण एकाच विषयावर झाल्यामुळें प्रो. मुकरर्जी यांना आपली कल्पना सांगोपांग व मूर्तिमंत अशी वाचकांच्या डोळ्यांपुढें उभी करितां आली आहे! या संशोधनाच्या अंगभूत त्यांनीं कोणकोणते ग्रंथसंग्रह घेऊन त्यांचा कसकसा उपयोग केला आहे हें लक्षांत येण्याकरितां आम्ही त्यांच्या विवेचनसरणीचा थोडक्यांत खालीं उल्लेख करीत आहों.

कोणत्याहि प्रमेयाला एक प्रत्यक्ष व दुसरा अप्रत्यक्ष असे दोन प्रकारचे पुरावे असतात. प्रो. मुकरजी यांच्या प्रमेयास दोनहि प्रकारचा पुरावा मिळतो. पैकीं प्रत्यक्ष पुरावा संस्कृत व प्राकृत ग्रंथ यांतून, आणि ग्रंथां-इतकींच किंबहुना त्यांहून अधिक प्रमाणभूत अशीं जुनीं शिल्पकलेचीं कामें, चित्रें, तसबिरा, नाणीं, यांतून मिळतो. उदाहरणार्थ, कलकत्त्याच्या संस्कृत कॉलेजच्या ग्रंथसंग्रहालयांत प्रो. मुकरजी यांना भोजनरपतिकृत 'युक्तिकल्पतरु' नामक ग्रंथ मिळाला. त्यांत जहाजें कोणत्या लांकडांचीं

बांधावीं ? तीं कशीं बांधावीं ? तीं लांबरुंद कोणत्या प्रमाणानें असावीं ? सामान्य व विशेष प्रकारच्या जहाजांचे उपयोग काय ? जहाजांतील सामानसुमान काय व कसें असावें ? त्यांना बाहेरून व आंतून शोभा कशी आणावी ? जहाजांत बसून जाणाऱ्या लोकांच्या सुखाकरितां सोयी कशा कराव्या ? वगैरे सर्व विषयांचें पद्धतशीर वर्णन आहे. जहाजांतील मंदिरें हिरेमोत्यांनीं शृंगारण्यापासून लढाईच्या प्रसंगीं जहाजांची सिद्धता कशी ठेवावी येथपर्यंत या ग्रंथांत वर्णन सांपडतें. अर्थात् हें काल्पनिक नसून अनुभवसिद्ध आहे असेंच म्हटलें पाहिजे. वेदामध्यें नौकानयनाचे उल्लेख आहेत. भारतांत पांडव बसून गेलेल्या नौकेचें वर्णन "सर्ववात् सहाम् नावम् यंत्रयुक्ताम् पताकिनीम्" या शब्दांनीं सांपडतें. रामायणांत (अयोध्याकांड) लढाऊ नौकांचा उल्लेख आहे. भागीरथीच्या पात्रांत युद्ध करणाऱ्या नौकांचा उल्लेख रघुवंशांत आहे. 'राजपल्लीये' नामक पाली ग्रंथांत बंगालच्या सिंहबाहू राजाचा मुलगा विजय ज्या जहाजांतून गेला त्यांचें वर्णन आहे. तसेंच सिंहल राजा जंबुद्वीपाहून सिलोनास गेला, त्या जहाजांचें वर्णन आहे. त्यावरून सातशें आठशें व्यापारी व मुशाफर नेण्यायेवढीं हीं जहाजें मोठीं होतीं असें दिसतें. जातक ग्रंथामध्येंहि असेंच पुरावे सांपडतात.

सांची येथील बौद्ध-स्तूपावरील चित्रांत जहाजांचीं स्वच्छ चित्रें आहेत. कान्हेरी येथील लेण्यांत समुद्रप्रवासाचा देखावा कोरलेला असल्यामुळें इसवी सनाच्या पहिल्या-दुसऱ्या शतकासंबंधानें हा पुरावा ग्राह्य होय. पुरी येथील जगन्नाथाच्या देवळांत आणि बिंदुसरोवर येथील भुवनेश्वराच्या देवालयांत प्रो. मुकरजी यांना असाच शिल्पमय पुरावा मिळाला. अजिंठा येथील कोरींव लेण्यांत हाच पुरावा मिळतो. नंबर एकच्या गुहेंत एक चित्र आहे. त्यांत सातव्या शतकांत पुलकेशी राजाकडे आलेला इराणचा राजा खुसरू याचा वकील आपलें अधिकारपत्र सादर करीत आहे असा देखावा असल्याचें मानतात. याचा अर्थ असा कीं, इराणपर्यंत आमचें दळणवळण व दराराहि होता. ग्रिफिथ्स् यानें अजिंठा येथील लेण्यांतील इतर कित्येक चित्रांवरून त्या वेळीं व त्यापूर्वीं परदेशांशीं असलेल्या हिंदुस्थानच्या व्यापाराचें अनुमान काढलेलें आहे. सातव्या-आठव्या शतकांत

जावा, कँबोडिया, सयाम, चीन व जपान येथपर्यंत हिंदी लोकांच्या सफरी होत होत्या व कांहीं ठिकाणीं वसाहती झाल्या होत्या. फिलॅडेल्फिया येथील ग्रंथसंग्रहालयांत हिंदुपद्धतीच्या जहाजाचा एक नमुना पाहावयास सांपडतो. तसेंच आंध्रकालीन कित्येक नाणीं सांपडतात. त्यांजवर जहाजांचीं चित्रें आहेत. आणि या कालासंबंधानें म्हणजे यज्ञश्री राजाच्या कारकीर्दींत, हिंदुस्थानचा व्यापार पश्चिमेकडे ग्रीस, रोम, इजिप्तपर्यंत व पूर्वेस चीनपर्यंत चालत होता असें सेवेलसाहेबांचें मत आहे. कारोमांडल किनाऱ्यावर कुरुंवर अथवा पल्लव राजांच्या काळचीं अशींच नाणीं सांपडतात, व या राजांच्या काळीं परदेशांशीं समुद्रावरून आमचा व्यापार चालत होता; असेंच सर वॉल्टर ईलियट यांनीं अनमान काढलें आहे.

प्रत्यक्ष पुराव्याप्रमाणें अप्रत्यक्ष पुराव्याचाहि परिश्रमपूर्वक शोध व उपयोग प्रो. मुकरजी यांनीं केला आहे. वरुणाला सर्व समुद्रपथांची माहिती होती. व्यापारी लोक सफरीचे धोके मनांत न आणतां समुद्राच्या सर्व भागांवर जात. तुर्गाचा मुलगा भुज्जू यानें शत्रूवर स्वारी केली असतां त्याचें जहाज फुटलें व शंभर वल्ल्यांनीं वल्हविलेल्या आपल्या नावेंत अश्विनांनीं त्याला उचलून घेतलें असे उल्लेख ऋग्वेदांत आहेत. रामायणांत लोहितसागर, यवद्वीप, सुवर्णद्वीप यांचे उल्लेख आहेत; ते हिंदी लोक दूरच्या सफरी करणारे नसते तर झाले नसते. सहदेवानें ताम्रद्वीपांतील लोक जिंकले, व सागरद्वीपवासीयांना वश केलें याचें मर्म उघड आहे. धर्मसूत्रांत परदेशगमनाचा ब्राह्मणांपुरता निषेध सांगितलेला असो; तथापि ज्या वैश्यांना परदेशगमन खुलें होतें ते हिंदुस्थानांतीलच होत. समुद्रावरून आणलेल्या मालावर जकात किती घ्यावी, नाविक्र लोकांनीं नुकसानी कोणती व किती भरून द्यावी, अशाविषयीं स्मृतिग्रंथांतील व्यवहाराध्यायांत नियम सांपडतात. बृहत्संहितेंत समुद्रयानासंबंधीं ज्योतिषशास्त्रदृष्ट्या उल्लेख आहेत. पुराणांतून व काव्यांतून सांपडणारे असले उल्लेख पुष्कळांच्या वाचण्यांत येण्यासारखे आहेतच. रत्नावलींतील सिलोनची राजकन्या समुद्रांत जहाज फुटून वहात चालली असतां दर्यावर्दी व्यापाऱ्यांनीं कौशांबी येथें आणिली असल्याचें सांगितलें आहे. दशकुमारचरितामध्यें रत्नोद्भव आणि मित्रगुप्त यांच्या समुद्रावरील सफरीच्या गोष्टी आहेत. शिशुपालवधामध्यें, श्रीकृष्ण

द्वारकेहून हस्तिनापुराला जात असतां वाटेंत अनेक देशांचे व्यापारी जहाजांतून माल भरून जात असलेले त्यानें पाहिले असें वर्णन आहे. अशाच रीतीचे अप्रत्यक्ष उल्लेख जातक वगैरे बौद्ध ग्रंथांतून पुष्कळ सांपडतात.

युरोपियन ग्रंथकारांनींहि हिंदुस्थानच्या परदेशी व्यापारासंबंधानें ठिकठिकाणीं लिहिलें आहे. डॉ० साईस यांच्या मतें हिंदुस्थान व ॲसीरिया देश यांच्या दरम्यान ख्रिस्ती शकापूर्वी तीन हजार वर्षें व्यापार सुरू होता. प्राचीन बॅबिलोनी शब्दसंग्रहांत 'सिंधु' हा शब्द एक प्रकारच्या मलमलीच्या कापडाला लाविलेला आढळतो. नेबुचॅडनेझार या प्रसिद्ध बॅबिलोनी राजाच्या राजवाड्यांत फक्त हिंदुस्थानांत सांपडणाऱ्या अशा कित्येक जातींच्या लांकडांचीं तुळवटें असल्याचा एकानें शोध लाविला आहे! ख्रिस्तापूर्वी पांचव्या शतकांत तांदूळ, मयूर, चंदन वगैरे पदार्थ त्या वेळच्या हिंदी नांवांनींच ग्रीसमध्यें उल्लेखिले जात. प. वा. जॅक्सनसाहेब यांनीं मुंबईच्या ग्यॅझेटियरमध्यें असें सिद्ध केलें आहे कीं, भडोच व सुपाराबंदर यांच्या व बॅबिलोनियाच्या दरम्यान ख्रिस्तापूर्वी आठ, सात, सहा या शतकांत सर्रास व्यापार चालत असे. इजिप्त व हिंदुस्थान यांजमध्यें पूर्वी चाललेल्या व्यापारासंबंधीं कोणासच शंका नाहीं. या व्यापाराचा अप्रत्यक्ष पुरावा बायबलाच्या जुन्या करारांत सांपडतो. बायबलांतील किंग सॉलोमन व किंग हिरॅम यांच्या काळीं असणारे व्यापाराचे कित्येक मौल्यवान् जिन्नस दक्षिण हिंदुस्थानच्या जमिनींत पिकत होते असें रे. फूक्स यांचें म्हणणें आहे. हिरोडॉट्स् वगैरे ग्रीक ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतून असेच उल्लेख सांपडतात. ॲलेक्झांडर सिंधु नदांतून पार झाला तेव्हां त्याला हिंदुस्थानांत बांधलेलीं हजार दोन जहार जहाजें मिळालीं ही गोष्ट तर ऐतिहासिकच आहे!

मौर्य राजांच्या कारकीर्दींत हिंदुस्थानांत मोठमोठ्या गोद्यांमधून जहाजें बांधण्याचा मोठा धंदा चाले असा पुरावा सांपडतो. चंद्रगुप्ताच्या अठरा कारखान्यांपैकीं हा एक सरकारी कारखानाच होता, व बंदरांतील जकातीच्या नियमांचा एक तर ग्रंथच होण्यासारखा आहे! अशोकाच्या वेळीं सीरिया, इजिप्त, ग्रीस व सीलोन येथपर्यंत समुद्रावरील दळणवळण होतें आणि सैन्याप्रमाणें अशोकाच्या पदरीं मोठें आरमारहि असावें, असें व्हिन्सेन्ट स्मिथ या इतिहासकाराचें म्हणणें आहे. ख्रिस्तापूर्वी दुसऱ्या तिसऱ्या

शतकांत आंध्र राजांच्या कारकीर्दींत दक्षिण हिंदुस्थान व रोम यांच्या दरम्यान सर्रास व्यापार चालत असे. दक्षिण हिंदुस्थानांतून कलाकुसरीचा माल विकत नेऊन त्याच्या मोबदला रोमच्या व्यापाऱ्यांनीं दिलेलीं सोन्याचीं नाणीं तिकडील भूमींत अजून सांपडतात. मुसलमानांचें राज्य हिंदुस्थानांत होई-पर्यंत बंगालच्या उपसागराच्या किनाऱ्यावरील लोक सीलोन, जावा, सुमात्रा व चीन येथपर्यंत जाऊन वसाहती करीत. पश्चिमेकडे सौराष्ट्राकडील लोक इराणाकडील मुख्य शहरीं वसाहती करून आपला धर्म सांभाळून राहात असत असें चिनी प्रवासी ह्यू अ‍ॅनसंग यानें लिहिलें आहे. पूर्वेकडील बौद्ध धर्माचा प्रसार करण्याकरितां हिंदी भिक्षु धर्मोपदेशक चीन व जपानपर्यंत गेले होते ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे. बोधिसेन नांवाचा बौद्ध भिक्षु आठव्या शतकांत जपानांत जाऊन जपानी भिक्षूंना संस्कृत शिकवीत राहिला होता. याच सुमारास दोघा हिंदी गृहस्थांनीं जपानांत कापसाची लागवड सुरू केली असा उल्लेख जपानी सरकारी दप्तरांत आढळतो. दहाव्या शतकांत झालेल्या चोलवंशीय राजांचा ताबा व दरारा समुद्रावरहि असे. एका चोल राजाच्या कारकीर्दींत तर लखदीव, मालदीव वगैरे शेंकडों बेटें त्याच्या आरमारानें काबीज केलीं होतीं. यानंतर झालेल्या काळासंबंधानें विशेष सांगण्याचें प्रयोजन नाहीं. मोगलांच्या कारकीर्दींत व त्यानंतर पुढेंहि कांहीं थोडे दिवस समुद्रावरील व्यापार सुरू असून खुद्द मराठ्यांचें खास आर-मार होतें. व गेल्या दोन तीन शतकांत पोर्तुगीज, डच व इंग्लिश यांच्याशीं असलेलें दर्यावर्दी हिंदी लोकांचें दळणवळण आणि परस्परांच्या आरमारा-वरील लढाया यांचीं वर्णनें इतिहासांत वाचावयास मिळतात. आयने अकबरींत मोगलांच्या आरमार खात्याचें उत्कृष्ट वर्णन सांपडतें; व रा. ब. पारसनीस यांनीं कांहीं वर्षांपूर्वीं लिहिलेला ‘ मराठ्यांचें आरमार ’ हा निबंध ज्यांनीं वाचला असेल, त्यांना त्या ठिकाणीं त्या विषयाची बरीच माहिती एके ठिकाणीं वाचावयास मिळाली असेल.

इंग्रजांच्या कारकीर्दींत पहिल्या पहिल्यानें इकडे जहाजें बांधण्याच्या धंद्यास पुष्कळच उत्तेजन मिळालें. सन १७३५ सालापर्यंत सुरतेस जहाजें बांधण्याची गोदी चालू होती. त्यानंतर ती मुंबईस सुरू झाली. मुंबईच्या जहाजें बांधण्याच्या कारखान्यावर लावजी नसरवानजी या नांवाचा पारशी

होता; व त्याच्या देखरेखीखालीं इंग्रज सरकारचीं इकडील सर्व जहाजें बांधलीं जात. १७०२ सालीं इंग्रजांना लढाऊ जहाजें बांधावयाचीं होतीं. त्याकरितां युरोपांतून कामगार आणावे असें चाललें होतें; पण तसें करण्याचें कारण भाग पडलें नाहीं. उलट लावजी शेटनें बांधलेल्या जहाजांची कीर्ति युरोपांत पसरली. यापूर्वींच १७७५ सालीं, मुंबईची गोदी पाहून इतकी मोठी व सोयीस्कर गोदी सर्व युरोपांत नाहीं असें एकानें लिहिल्याचा दाखला सांपडतो. मुंबईंत जहाजें बांधण्याला विलायतपेक्षां पाऊणपट खर्च कमी येतो व शिवाय विलायतेंतील बांधलेल्या जहाजांपेक्षां तीं तिप्पट टिकतात, असे सरकारी उल्लेख सांपडतात! कलकत्त्याच्या हुबळी नदीवरील गोदींत १८७६ पर्यंत बरींच मोठीं जहाजें बांधलीं जात. पण सन १८६० पासून या धंद्यास विलायतेस तेजी येऊन इकडे मंदी आली. सन १८११ सालीं एका फरेंच गृहस्थानें हिंदी कारागिरीसंबंधानें खालील उद्गार लिहून ठेवले आहेत :—" In ancient times the Indians excelled in the art of contracting vessels; and the present Hindus can in this respect still offer models to Europe, so much so that the English, attentive to everything which relates to naval architecture, have borrowed from the Hindus many improvements which they have adopted with success to their own shipping. The Indian vessels unite elegance and utility and are models of patience, and fine workmanship—'इंग्रज लोकांनीं हिंदु कारागिरीपासून जहाजें बांधण्याच्या विद्येंत अनेक नमुने उचललेले आहेत. हिंदी जहाजांत सौंदर्य व उपयुक्तता हीं दोनहि साधलेलीं असतात.' "

अशा रीतीनें गेल्या शतकापर्यंत सुस्थितींत असलेल्या या हिंदी कारागिरीचा फिरून उदय होईल का? असा प्रश्न यानंतर आपोआपच सुचतो. पण तूर्त तें चिन्ह दिसत नाहीं, असेंच उत्तर द्यावें लागेल. आपलीं जहाजें आपल्याच देशांत बांधलीं जावींत अशी सर्वांनाच इच्छा असणार; व कॅनडा वसाहतीकडून इंग्लंडला मदतीदाखल मिळणाऱ्या जहाजांसंबंधानें कानडांतील मुत्सद्यांनीं आमचीं जहाजें आम्ही बांधूं अशी अट घातली होती. परंतु

प्रधान मि. चर्चिल यांनीं ही मागणी हास्यास्पद ठरविली ! खुद्द कॅनडाची ही स्थिति असल्यामुळें हिंदुस्थानांत गोद्या बांधून इकडे जहाजें तयार करूं लागावें व नौकारचनेच्या या जुन्या विद्येस फिरून चालन द्यावें असें सरकारच्या मनांत येणें शक्यच दिसत नाहीं. अशा स्थितींत प्रो. मुकजीर यांच्या पुस्तकानें झालें तरी कोणती कामगिरी साधणार, असें कोणासहि वाटण्याचा संभव आहे. ठीकच आहे. कारण या बाबतींत इतिहास-संशोधनाच्या हजारों पुराव्यांचे कागद एकत्र शिवले तरी मासे मारणाऱ्या कोळ्याची एकादी यःकश्चित् होडीहि त्यापासून तयार होणार नाहीं ! तरी पण नाविक विद्येबरोबर त्या विद्येची आमची कोरडी आठवणहि जी वठत चालली होती, ती प्रो० मुकरजी यांनीं ताजी टवटवीत केली. हा झाला तरी त्यांचा उपकार कांहीं लहान आहे असें म्हणतां येत नाहीं.

लेख दहावा

झांशीच्या महाराणी श्री० लक्ष्मीबाईसाहेब यांची पुण्यतिथि

"झांशीच्या महाराणी श्री० लक्ष्मीबाईसाहेब यांच्या स्मरणाचा दिवस पाळण्याचा हा उपक्रम नवाच. तथापि असले उत्सव झालेले बरे. वर्षाच्या पंचांगांत सगळे अशा प्रकारचे दिवस नोंदले जावेत. यांतील कांहीं दिवस कोणी धार्मिक दृष्टीनें पाळतील, कांहीं दिवस राष्ट्रीय दृष्टीनें पाळतील. रोजनिशींत प्रत्येक पानावर संस्मरणीय वाक्यें दिलेलीं असतात, त्यांचा उपयोग काय ? तर तें वाक्य वाचलें तर तितकाच वेळ त्याच्या चिंतनांत जातो. राणीसाहेबांची पुण्यतिथि पाळण्याचे बाबतींत कांहीं सुज्ञ माणसांच्या मनामध्यें गैरसमज आहे. इतिहासाचे प्रेमी व अनुभवी असे एक गृहस्थ

आज मला म्हणाले कीं, 'लक्ष्मीबाईची पुण्यतिथि पाळणें बरोबर नाहीं. मी या सभेला हजर राहात नाहीं.' लक्ष्मीबाईसाहेबांनीं एवढें घोडें काय मारलें ? मेलेल्या स्त्रीच्या उज्ज्वल चारित्र्याची आठवण करणें यांत गैर काय आहे ? ही सरळ गोष्ट आहे. त्या बंडांत सामील झाल्या एवढाच त्यांच्या बाबतींत दोष दाखविण्यांत येतो. त्या बंडांत सामील झाल्यावर त्यांचा ज्या रीतीनें शेवट व्हावयाचा तो झाला. आज आपण जो उत्सव करीत आहों तो त्या बंडांत सामील झाल्या याकरितां नसून, त्यांच्यांत जे उदात्त गुण दिसून आले त्यांची आठवण म्हणून हा उत्सव करीत आहोंत. यांत वर्तमान राजकारण नाहीं व गतकालचेंहि राजकारण नाहीं. लास्ट म्यूटिनी हिरो म्हणून एकाद्या फाटक्या तुटक्या शिपायाची नोंद तिकडे करण्यांत येते, त्या वेळीं बंडांत सामील असलेला इतकाच त्या हीरोचा अर्थ. बंडाची इतकी आठवण विलायतेंत ठेवण्यांत येते. मग भारतीय योद्धयाच्या तोडीचे पराक्रम ज्या तेजस्वी स्त्रीनें केले, तिची आठवण ठेवणें यांत गैर काय आहे ? यांत राजकारण नाहीं. बंड करा असें कोणी सांगत नाहीं. शिवाय आपण जर इतिहास चाळला, तर असें दिसून येईल कीं, ज्या राजकीय दृष्टीनें बंडाला बंड म्हणतों त्या दृष्टीनें लक्ष्मीबाईसाहेबांनीं बंड केलें नव्हतें. इंग्रज सरकारला येथून घालवून द्यावें असा त्यांचा हेतु नव्हता; तर त्यांची सरकारविरुद्ध तक्रार होती. लक्ष्मीबाईला शेवटीं सरकारकडून जी वागणूक मिळाली, त्यामुळें त्या बेफाम झाल्या व शेवटीं नाइलाजानें बंडांत सामील झाल्या. नानासाहेब बंडवाले म्हणून प्रसिद्ध आहेत. पण खरा इतिहास तसा नाहीं. इंग्रजी अधिकाऱ्यांची खुषामत करणारे, त्यांना मेजवान्या देणारे सरदार अशी त्यांची प्रसिद्धि होती. या सगळ्याचा हेतु बाजीरावसाहेब मेल्यावर जें पेन्शन बंद झालें तें परत मिळावें असा स्वार्थी होता. मी आपणाला हा जो नवा वृत्तांत सांगत आहें हा मीं ब्रह्मावर्ताला ऐकला आहे. समकालीन लोकांनीं लिहिलेला किंवा सांगितलेला तोच खरा इतिहास. मी १९१६ सालीं ब्रह्मावर्ताला गेलों होतों. बाजीरावाच्या हाताखालीं सरदार असलेले धारवाडचे सुभेदार घराण्यांपैकीं एक वृद्ध गृहस्थ मला भेटले. ते बंडाचे वेळीं हजर होते. त्या गृहस्थांनीं अशी हकीकत सांगितली कीं, इंग्रज या देशांतून जावे म्हणून

हें बंड केलें नाहीं, तर इंग्रजांच्या अन्यायाविरुद्ध बंड केलें होतें. नानासाहेबांचे चुलत भाऊ रावसाहेब हे जहाल असून हिंमतवान् व शूर होते. बेटामध्यें शिकार वगैरे करण्याच्या नादांत ते असत. तोंडांत पट्टा धरून भरलेल्या नदींतून पोहत जाऊन पैलतीर गांठावयाचा व शिकार करावयाची हा त्यांचा व्यवसाय होता. चोहोंकडे बंड झालें. कानपुरास साहेबांची कत्तल झाली. हिंदु-मुसलमान हे दोघेहि त्या वेळीं बंडांत सामील होते. हिंदु-मुसलमानांची त्या वेळीं आटोकाट एकी होती. पण बंड फसलें. दिल्लीच्या बादशहाला आपला राजा करावयाचा असें बंडवाल्यांनीं ठरविलें व ते दिल्लीच्या मार्गानें निघाले. ब्रह्मावर्त टाकून ते एक मुक्काम पुढेंहि गेले; पण लोक उतावळे झाले होते. दिल्ली तर दूर होती. तेव्हां ते जवळपास राजा शोधूं लागले तेव्हां पेशव्यांचा वंशज असल्याचें त्यांना कळलें व ते बंडवाले एक मुक्काम पुढें गेलेले परत ब्रह्मावर्ताला आले. त्या म्हाताऱ्या गृहस्थानें मला जी हकीकत सांगितली ती अशी :—संध्याकाळीं पांच वाजतां ते बंडवाले ब्रह्मावर्तास आले. त्या वेळीं नदीच्या कांठीं रावसाहेब, नानासाहेब वगैरे मंडळी बसली होती. ते बंडवाले नानासाहेबांना म्हणाले कीं, ‘ आपण आमचे राजे व्हा ’ त्या वेळीं नानासाहेबांनीं ‘ मी होणार नाहीं ’ असें उत्तर दिलें. तेव्हां बंडवाल्यांनीं सांगितलें कीं, या बंडांत सामील तरी व्हा, नाहीं तर आपल्याला इथल्या इथें तोडूं. रावसाहेबांनींहि नानासाहेबांना भर दिली. बंडवाल्यांचा एकच सवाल कीं, आमचे पुढारी व्हा नाहीं तर मरा ! अशा स्थितींत नानासाहेबांना त्यांत सामील व्हावें लागलें. याच्यापूर्वींच कानपुरला पहिली कत्तल झाली होती. त्यानंतर दुसरी झाली. आपलीं बायकामुलें नावेंत बसवून न्या असें साहेबांना नानांनीं सांगितलें. त्याप्रमाणें गंगेंतून नावा चालल्या. बंडवाले यांची कत्तल करा म्हणत होते; पण नानासाहेबांनीं खूप विरोध केला. शेवटीं बंडवाल्यांनीं त्यांचें ऐकलें नाहीं. त्यांनीं तोफ डागून नाव बुडविली व शेवटीं या सर्वांचें खापर नानांच्या माथीं फुटलें. पुढें तेथून नानासाहेब पळाले ते ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यांत राहिले व अखेर ते नेपाळमध्यें गेले. पुढें त्यांचें काय झालें हें सांगतां येत नाहीं. या सर्वांवरून आपल्या ध्यानांत येईल कीं, त्या वेळीं जें बंड झालें तें अन्यायाविरुद्ध झालें व त्यांना नाइलाजानें बंडांत सामील व्हावें लागलें. लक्ष्मी-

वाई बंडांत सामील झाल्या तरी त्यांत राज्यक्रांति नव्हती. त्यांचे जे अलौकिक गुण आहेत, त्यांची मोकळ्या मनानें आठवण करण्यास कांहींहि हरकत नाहीं. यांत सरकारचा गुन्हा नाहीं. कोणतेंहि पाप नाहीं. आपल्यांतील चांगली स्त्री भारतीय योद्धयाप्रमाणें लढली, किल्ला जातीनें लढविला, अशा तेजस्वी स्त्रीचें गुणवर्णन करणें जरूर आहे. ही एवढी हकीकत सांगण्याचें कारण कांहीं सुज्ञ माणसांना अजूनहि या बाबतींत शंका येते. म्हणून हा वृत्तांत सांगितला."

लेख अकरावा

पानिपतचे धर्मवीर

[उपव्याख्यान]

आजचे व्याख्याते रा. पेंडसे यांनीं पानिपतचें जें वर्णन केलें आहे तें मन तल्लीन करून सोडणारें होतें. मी प्रत्यक्ष पानिपतचें रणमैदान दिल्ली वगैरे प्रदेश या दृष्टीनें स्वतः हिंडून पाहून आलों असल्याकारणानें व्याख्याते युद्धाचें वर्णन करीत असतां माझ्या डोळ्यांसमोर त्या प्रसंगाचें एक मोठें चित्रच उभें राहिलें होतें. अंगीकृत कार्याकरितां मराठे वीरांनीं धारातीर्थीं देह ठेविले. या दृष्टीनें आजच्या दिवशीं या प्रसंगाचें स्मरण करणें युक्त आहे. जय किंवा पराजय या एकाच दृष्टीनें पानिपतच्या प्रसंगाकडे पाहणें योग्य किंवा न्याय्य होणार नाहीं.

महंमदअल्लींचें उदाहरण घेऊन मुसलमान लोक पानिपतची आठवण काढून हिंदूंना चिडवीत असतात असें जें व्याख्यात्यांनीं सांगितलें आहे तें कांहीं खोटें नाहीं. महंमदअल्लींकडून होणारी ही गोष्ट मीं स्वतः अनेक वेळां पाहिली आहे. वादाच्या भरांत ते आले कीं, नेहमीं मला म्हणतात ' Let us fight Panipat over again. ' परवां कानपुरास सरोजिनीबाईंच्या सन्माना-

करितां जावयास महंमदअल्ली व मी जोडीनें जात असतां कोणी एक जण म्हणाला, "हे पाहा मराठे व रोहिले एकत्र मिळून चालले आहेत." त्या वेळीं काय किंवा इतर वादाच्या वेळींहि महंमदअल्लींच्या तोंडीं जो शब्द येतो तो हा कीं, आपण पुन्हां एकदां पानिपत खेळूं."

पण यावर मीं त्यांना दोन उत्तरें दिलीं. मीं म्हटलें, "पानिपतची आठवण तुम्ही वारंवार काढतां. पानिपत कसें काय झालें हें आपणां दोघांनाहि कळतें ! पण पानिपत कशाकरितां झालें, तें तुम्हांस मान्य आहे काय ? परदेशीय मुसलमानांचा व आमचा संबंध नाहीं. हिंदुस्थानांत हिंदु व मुसलमान आम्ही एकमेकांचें पाहून घेऊं, याला तुम्ही तयार आहां काय ? परक्या अबदाल्लीनें दिल्लीवर स्वारी केली. त्याला शह बसावा म्हणून पानिपत झालें व इब्राहिम गारद्यासारख्या मुसलमानानेंहि त्या प्रसंगीं मराठ्यांना साह्य केलें. तेव्हां हिंदूंचा तुम्हीं पराजय केला यापेक्षां हिंदी मुसलमान विरुद्ध परके मुसलमान हा मुद्दा मुख्य आहे हें विसरून चालणार नाहीं. दुसरें कारण मीं त्यांना सांगितलें तें असें कीं, पानिपतास जें झालें तें आम्हीं पुढें चाळीस वर्षांत सव्याज भरून काढलें, त्याची वाट काय ? पानिपतच्या नंतर दहा वर्षांच्या आंतच मराठ्यांच्या पुन्हां दिल्लीकडे स्वाऱ्या होऊं लागल्या व पुन्हां त्यांनीं दिल्लीचा बादशहा आपल्या खांकोटीस मारला ! हंटर या इंग्रजी इतिहासकारानेंच असें लिहून ठेविलें आहे कीं, १८०३ सालीं आम्हीं राज्य जिंकलें तें मोगलांकडून नव्हे तर मराठ्यांच्याकडून ! पानिपतनंतर मुसलमानांचें काय राहिलें ? पानिपतनंतर अबदालीची तर इतकी दुर्दशा झाली कीं, त्यानें पुन्हां दिल्लीचें तोंडहि पाहिलें नाहीं ! दिल्लीचें राजकारण शेवटीं व शेवटपर्यंत मराठ्यांनींच आपल्या मुठींत ठेविलें.

महंमदअल्लींसारख्या विद्वेषी प्रतिस्पर्ध्यांना अशीं प्रत्युत्तरें वेळोवेळीं देऊन गप्प बसविलें पाहिजे. असहकारितेच्या भरांतसुद्धां या सुशिक्षित म्हणविणाऱ्या पुढाऱ्यांची अशी भावना कीं, केमालपाशा इंग्रजांच्या हातून हिंदुस्थानास स्वराज्य मिळवून देणार आणि एकादा धर्माचा अवतार नवीन उत्पन्न होतो त्याचप्रमाणें म्हणे आम्हीं त्याच्या आगमनाची तयारी करावी म्हणून हे आम्हांस सांगतात ! हिंदुमुसलमानांच्या तंट्यांतली खरी दृष्टि काय आहे ती लक्षांत घ्या. मुसलमान झाला तरी तो सरहद्दीच्या आंतला आहे

कीं बाहेरचा आहे, ही दृष्टि ठेवून शंभर वर्षांपूर्वीचें राजकारण चाललें होतें. दिल्लीच्या राजकारणाची वांटणी हिंदुस्थानांतले हिंदुमुसलमान आम्ही काय वाटेल ती पाहून घेऊं. परक्या हिंदुस्थानबाहेरच्या माणसाला त्यांत ल घालूं देणार नाहीं, ही दृष्टि तुम्हांस मान्य आहे काय ?

पण राजकारणांतली ही दृष्टि नसलेले मोठे लोकसुद्धां भोळसटपणानें कशा घोडचुका करतात त्यांचें विषयांतूनच विषय निघाला म्हणून एक उदाहरण सांगतों. तुम्हांलासुद्धां ऐकून इतक्या भोळ्या स्वभावाचा अचंबा व चमत्कार वाटेल. दोन वर्षांपूर्वी अफगाणिस्थानचे परराष्ट्रीय वकील हिंदुस्थानांत आले असतां महंमदअल्लींच्यातर्फे हिंदी पुढाऱ्यांची भेट घेण्याची त्यांनीं इच्छा दर्शविली, त्याप्रमाणें त्यांनीं आपल्याकडेच आम्हांला चहाचें आमंत्रण दिलें. त्या प्रसंगीं महंमदअल्ली, मी, नेहरू वगैरे बरीच मंडळी असून राजगोपाळाचार्यहि हजर होते. समारंभ आटोपल्यानंतर वकील-साहेबांनीं बोलून दाखविलें कीं, " आमच्या राजेसाहेबांनीं अशी सदिच्छा दर्शविली आहे कीं, हिंदुस्थानास लवकरच स्वराज्य प्राप्त होवो !" ही दरबारी भाषा कोणास समजत नाहीं ? लगेच मोतीलाल नेहरू यांनीं उठून सांगितलें कीं, " आपण आपल्या राजेसाहेबांना कळवावें कीं, हिंदुस्थानास स्वराज्य मिळावें अशी सदिच्छा आपण दर्शविली हे आपले फार उपकार आहेत. " दरबारी भाषा व दरबारी उत्तर हीं बरोबर झालीं. पण यावर राजगोपाळाचार्यांना बोलण्याची हुक्की आली ! त्यांनीं वकिलांस सांगितलें, "कृपा करून आपल्या महाराजांस कळवा कीं, आमच्या देशास स्वराज्य मिळाल्यावर आपण हिंदुस्थानवर स्वारी करूं नये !"––(हंशाच हंशा) दुभाष्यानें वकिलांस राजगोपाळाचार्यांचें म्हणणें समजून सांगितलें, वकीलसाहेबहि हंसून म्हणाले, " अगदीं बरोबर. तुमची मागणी रास्त आहे. महाराजांना सांगून मी सरकारी गॅझेटांतच तसें प्रसिद्ध करवितों." स्वराज्य मिळाल्यावर हिंदुस्थानवर स्वारी करूं नका म्हणून हे वकिलाला सांगणार आणि अमीराच्या मनांत स्वारी करावयाचीच असल्यास राजगोपाळाचार्यांच्या सल्ल्यामुळें तो थांबणार ! आतां या भोळसटपणाला तुम्ही काय म्हणाल ? म्हणून मी पुन्हां म्हणतों कीं, या प्रश्नाकडे पाहण्याची दृष्टि समजली पाहिजे व ती दृष्टि हीच कीं, हिंदुस्थानांतले प्रश्न सोडवावयाचे असतील तर हिंदी

मुसलमानांनीं हिंदुस्थानाबाहेर मदत पाहूं नये. पण महंमदअल्ली एक डोळा आमच्यावर ठेवणार व एक बाहेर ठेवणार, यानें कसें बनणार? म्हणूनच मीं त्यांना विचारिलें, पानिपत ज्या कारणाकरितां झालें तें राजकारण तुम्हांस मान्य आहे काय?

व्याख्यात्यांनीं पानिपतास पडलेल्या वीरांना धर्मवीर असें म्हटलें. माझें म्हणणें इतकेंच कीं, धर्मवीर खरे पण त्यांचा धर्म कोणता? व्यक्तिधर्म कीं जातिधर्म? कर्तव्यकर्म करीत असतां त्यांनीं धारातीर्थीं देह ठेविले हा व्यक्तिधर्म होय, व तो त्यांनीं उत्तम रीतीनें पाळला. पण जातिधर्माचा म्हणजे हिंदुधर्माचा प्रश्न या ठिकाणीं होता असें दिसत नाहीं. दत्तोपंत आपटे यांनीं म्हटल्याप्रमाणें भाऊसाहेबांची दृष्टि धर्मावर नसून राजकारणावर होती. हिंदुधर्माकरितां मराठ्यांनीं पानिपत केलें हें म्हणणें इतिहासाला धरून नाहीं. शाहूपर्यंत दक्षिणेंत मुसलमानांचे हल्ले होत त्या वेळचीं युद्धें धर्माकरितां झालीं असें एक वेळ म्हणतां येईल. परंतु शाहूनंतर उत्तरेकडून दक्षिणेवर स्वारी झाली नाहीं. मग दक्षिणेकडून उत्तरेकडे उलट अहेर सुरू होऊन स्वाऱ्या होऊं लागल्या. पहिला पेशवा बाळाजी विश्वनाथ यानें दिल्लीस प्रथम जाऊन प्रथम चौथाईच्या सनदा आणल्या व बादशहाच्या नांवाखालीं आपला अंमल चालू केला. मुसलमानी पातशाही त्यांनीं नाकबूल केली नाहीं. इंग्रजांनीं बंगालच्या दिवाणीच्या बाबतींत जें केलें तेंच मराठ्यांनीं दिल्लीच्या राजकारणांत केलें. त्यांनीं तरी दुसरें काय केलें? बाळाजी विश्वनाथ व बाजीराव यांनीं जें दिल्लीच्या राजकारणांत केलें तेंच पुढें नानासाहेब यानें बरोबर चालविलें. दिल्लीवर आपला कबजा ठेवण्याकरितां मराठ्यांचा सर्व प्रयत्न होता; व परक्या अबदालीनें दिल्लीवर येऊन स्वारी केली म्हणून पानिपत झालें. दोन वर्षें उत्तर हिंदुस्थानांत कटकट चालू होती. त्याचा अखेर परिणाम पानिपतांत झाला.

धर्मवीर हें नांव न देण्याबद्दल माझें दुसरें कारण असें आहे कीं, गेल्या शंभर वर्षांच्या राजकारणांत मुसलमानांनीं आपल्या धर्माकडे ज्या दृष्टीनें पाहिलें तितक्या कडव्या दृष्टीनें आम्हीं आपल्या धर्माकडे केव्हांहि पाहिलें नाहीं. मराठ्यांचा हा गुण म्हणा, दोष म्हणा, ही गोष्ट कोणास अप्रिय वाटेल. पण अप्रिय वाटली तर यापुढें सुधारण्याचा प्रयत्न करा. पण

ऐतिहासिक सत्य हें अप्रिय असलें तरी जसेंच्या तसें स्पष्टपणें बोलून दाखविण्याची तयारी पाहिजे. इतिहास पाहिला तर मराठे हे धर्माला राजकारणापेक्षां प्राधान्य देतात असें दिसत नाहीं; राजकारणच मुख्य मानतात. आपलीं धर्मक्षेत्रें त्यांनीं मुसलमानांपासून प्रयत्न केला असता तर मिळणं कांहीं अशक्य नव्हतें. पण करतो कोण? जय झाला तर फार तर तहांत धर्मक्षेत्रें सोडविण्याचें कलम घालतील! पण पाश्चात्य राष्ट्रें सर्रहा धर्मयुद्धावर निघत त्याप्रमाणें मराठ्यांनीं काशीक्षेत्र सोडविण्याकरितां मोहीम केली असें झालें नाहीं. एकट्या नानासाहेबांनीं मात्र प्रयत्न केला. पण आश्चर्याची गोष्ट अशी कीं, बनारसपासून चार मैलांच्या आंत मराठ्यांचें सैन्य आलें असें कळतांच गंगेवर ब्राह्मण उघडेबोडके स्नानसंध्या करीत होते, त्यांनीं तसेंच धांवत जाऊन विनंति केली कीं, काशीक्षेत्र काबीज करूं नये! तुम्ही परत गेल्यावर आमची गांठ मुसलमानांशीं आहे. अर्धें देऊळ अर्धी मशीद अशी स्थिति असली तरी "गंगेस स्नानसंध्येला पाणी उदंड आहे" ही त्या वेळची धार्मिक वृत्ति! तेराव्या शतकांत महमुदानें स्वारी केली तेव्हां त्याचा एक सरदार देवळें व मूर्ति फोडीत गेला तो केप कामोरीनच्या टोंकापर्यंत! व तो सर्व हिंदु लोकांच्या प्रांतांतून! मराठ्यांना धर्माचा अभिमान, तर त्या वेळीं एका तरी हिंदु राजाला धर्माची लाज असावयास पाहिजे होती. तेरावें शतक काय किंवा पुढें काय, हाच क्रम पुढेंहि दिसतो. म्हणून धर्मकारणापेक्षां राजकारणी स्वभावच मराठ्यांचा दिसतो. हा गुण म्हणा, दोष म्हणा; दोष वाटला तर काढून टाका. पण मराठे धर्माला राजकारणापेक्षां वरचें स्थान देत नसत, असें इतिहासावरून स्पष्ट दिसतें. ऐतिहासिक सत्य म्हणून तें आपणांस कबूल करणें भाग आहे. जातिधर्म म्हणजे हिंदुधर्म या दृष्टीनें पानिपतच्या वीरांना धर्मवीर असें म्हणावयाचें नसून, आपद्धर्माचे प्रसंगीं ब्राह्मणांनीं क्षत्रियधर्म देखील स्वीकारला, अंगीकृत कार्याची तड पोंचविण्यासाठीं मराठ्यांनीं धारातीर्थीं देह ठेविले, म्हणजे त्यांनीं व्यक्तिधर्म उत्तम रीतीनें पाळला म्हणूनच त्यांचें आज स्मरण करावयाचें आहे.

लेख बारावा

मुसलमानी पातशाहीचा ऱ्हास

[केसरी, ता. १० ऑक्टोबर १९१३]

एकोणिसाव्या शतकांत इटलीच्या पुनरुज्जीवनास प्रारंभ झाल्यापासून इटॅलियन मुत्सद्यांनीं एक गुण विशेष दाखविला आहे. तो गुण धूर्तता हा होय. युरोपियन राजनीतीच्या इतिहासांत ज्याला शकुनी किंवा कणिक यांची उपमा साजेल असा मॅकिव्हेली हा होऊन गेला. सर्व युरोपियन लोकांत इटॅलियन लोक अधिक धूर्त व सर्व इटॅलियन लोकांत मॅकिव्हेली हा अधिक धूर्त असें मानण्यांत येतें. मॅकिव्हेलीयन राजनीतीचें मुख्य तत्त्व असें आहे कीं, वेळ पडेल त्याप्रमाणें वागावें व संधि मिळतांच आपला डाव साधावा. हें तत्त्व गेल्या शतकांतील इटालियन मुत्सद्यांनीं चांगलेंच अंमलांत आणिलें होतें. पारतंत्र्यांत जखडलेल्या इटलीचा त्या वेळचा शत्रु जो ऑस्ट्रिया, त्याच्या पाशांतून मुक्त होण्यास काऊंट कॅव्हूरप्रभृति मुत्सद्यांनीं याच उपायाची योजना केली; आणि चालू शतकांत स्वतंत्र व संयुक्त अशा इटलीला आफ्रिका खंडांत राज्य मिळवून हातपाय पसरावयाचे आहेत तेव्हांहि इटलीकडून याच धूर्त राजनीतीचा उपयोग करण्यांत येत आहे. इटलीचा आजचा शत्रु ऑस्ट्रिया नसून तुर्कस्थान आहे. तथापि, राजनीतीचें धोरण पूर्वींचेंच कायम आहे.

संधि आली असें ओळखणें आणि तिजवर झडप घालून ती साधणें हें मुत्सद्दीगिरीचें मर्मच आहे यांत शंका नाहीं. उत्तर आफ्रिकेंतील ट्रिपोली प्रांतांत इटलीचा थोडाबहुत हितसंबंध गेल्या ३०–४० वर्षांपासून जडला गेला आहे खरा. तथापि इटलीनें तुर्कस्थानशीं प्रत्यक्ष हातघाईवर यावें इतका तो हितसंबंध प्रबळ आहे असें कोणासहि म्हणतां येणार नाहीं. पण भूमध्य समुद्रालगत आफ्रिकेच्या उत्तर किनाऱ्यावर असणाऱ्या देशांत इतर युरोपियन राष्ट्रांनीं माजविलेला धुमाकूळ पाहून इटलीसहि स्फुरण चढलें असल्यास नवल नाहीं. इजिप्त इंग्रजांनीं व्यापला; अल्जेरिया फरान्सनें घेतला; मोरोक्कोमध्यें फरान्स, स्पेन व जर्मनी यांनीं आपापले हात इतके

घुसविले आहेत कीं, तेथील सुलतान पदच्युत होऊन मोरोक्कोची फक्त वांटणी होणेंच काय ती बाकी आहे. अशा रीतीनें आफ्रिका खंडाच्या उत्तरेच्या समुद्रकिनाऱ्यावरच्या बहुतेक भागावर युरोपियन राष्ट्रांचें वर्चस्व स्थापित झाल्यावर इटलीस ट्रिपोलीवर आपली लोभी नजर फेंकण्यास सहजच उत्तेजन आलें असलें पाहिजे. पण मोरोक्को प्रकरण इतकें हातघाईस येण्याच्या आधीं इटलीनें जर ट्रिपोलीवरहि स्वारी केली असती तर, इतर युरोपियन राष्ट्रांनीं डोळे वटारून इटलीला भेदरून खालींच बसावयास लाविलें असतें. पण मोरोक्कोप्रकरणीं फरान्स व जर्मनी यांच्या वकिलांच्या भेटी व संभाषणें अद्यापि चालूच असल्यामुळें इटलीचें फावलें. त्याला कोणत्याहि युरोपियन राष्ट्रानें लोभी, उताविळा किंवा कज्जेदलाल म्हणण्याची भीति उरली नाहीं; आणि या बिकट परिस्थितीचा फायदा घेऊन धडधडीत अन्याय करण्यास इटली प्रवृत्त झाला. गेल्या शतकांत क्रिमियन युद्ध सुरू असतां विनाकारण युद्धांत पडून थोडक्याशा खर्चानें व परिश्रमानें, इटलीनें प्रमुख युरोपियन राष्ट्रांत आपली गणना करून घेतली. तसाच कांहींसा प्रकार हल्लींहि इटलीनें फरान्स व जर्मनी यांच्या तंटयाच्या प्रसंगीं केवळ समय-सूचकतेच्या गुणानें साधला आहे.

इटलीच्या हल्लींच्या कृतीस अन्याय्य म्हणण्याचें कारण हेंच कीं, ट्रिपोली देशांत तुर्की अंमलाखालीं थोड्याशा इटॅलियन लोकांस केव्हां केव्हां थोडासा त्रास सोसावा लागत असेल हें जरी खरें आहे तरी, “ तुर्कस्थानच्या सुलतानाच्या प्रत्यक्ष ताब्यांत असलेल्या या प्रांतांत बळजबरीनें शिरून आपलीं लष्करी ठाणीं बसवून त्यांचें स्वामित्व आपण घेणार, आणि तुर्कस्थानला फार तर नुकसानीदाखल पांचपंचवीस लक्ष पौंड देऊन टाकणार म्हणजे झालें, ” अशा अर्थाचा जो उद्योग इटलीनें आरंभिला आहे तो सर्वथैव बरोबर नाहीं. आधीं कारण फार थोडें, व कारण सबळ असलें तरी जी कृति करण्याचें इटलीनें योजलें आहे ती निव्वळ दांडगाईची आहे. ट्रिपोली हा तुर्कस्थानच्या अंमलाखालचा प्रांत. त्यांत इटॅलियन व्यापाऱ्यांस आधीं जाण्यास सांगितलें होतें कोणीं ? ते जाते वेळीं त्यांना सुलतानी राजपद्धतीची खबर नव्हती कीं काय ? व ही खबर असतांहि तेथें गेलेल्या इटॅलियन व्यापाऱ्यांनीं, इतर तुर्की प्रजेप्रमाणें, सुलतानास अर्ज करून किंवा नवीन बनलेल्या

तुर्की पार्लमेंटांत लोकमत आपल्या बाजूस करून घेऊन हवा तो न्याय मिळविण्यास कोणची हरकत होती ? तुर्की राज्यव्यवस्थेचा कितीहि बदलौकिक असला तरी मूठभर इटॅलियन व्यापाऱ्यांकरितां इटलीनें एकदम तुर्कांवर हत्यार धरावें यांत राष्ट्राराष्ट्रांतील शिष्टाचाराचा उपमर्द होत नाहीं काय ? तुर्की राज्यांतील इतर प्रजेप्रमाणें ट्रिपोलींतील इटॅलियन व्यापाऱ्यांनीं बंड करून आपली दाद लावून घेतली असती तरीहि एक वेळ त्यांस कोणीं नांवें ठेविलीं नसतीं. " सनदशीर रीतीचे सर्व उपाय थकल्यामुळें ही गोष्ट त्यांना नाइलाजास्तव करणें भाग पडलें; तथापि तुर्की अंमल झुगारून देण्याचा त्यांचा इरादा नाहीं. तर त्याच अंमलाखालीं राहण्याची पण आपली दाद लावून घेतल्याशिवाय न थांबण्याची त्यांची उत्कट इच्छा आहे. " एवढेंच सिद्ध झालें असतें; व यामुळें इटॅलियन व्यापाऱ्यांच्या बंडाळीस सोळा आणे सनदशीरपणाचें स्वरूप न राहिलें तरी निदान त्यांच्या चळवळीस सनदशीरप्राय (Extra constitutional) असें नांव मिळालें असतें. पण ही प्रजा केवळ हाडामांसानें इटॅलियन आहे एवढ्याच करितां इटलीनें ट्रिपोलीवर बेधडक लष्करी स्वारी करावयाची म्हणजे, राष्ट्राराष्ट्रांच्या वागणुकीस कांहीं आळा किंवा धरबंध राहिला नाहीं असेंच म्हणावें लागेल.

युरोपियन राष्ट्राराष्ट्रांत जर असा कोणीं अत्याचार केला असता तर इतर प्रबळ राष्ट्रांनीं लगेच मध्यें पडून न्याय केला असता; पण तुर्कस्थान पडलें एशियाटिक राष्ट्र, सबब युरोपियन राष्ट्रांस त्याचा कळवळा येत नाहीं. सांपडेल त्यानें त्यास खुशाल चिमटा घ्यावा अगर त्याचा लचकाहि तोडावा अशी स्थिति आज जवळ जवळ ५०–१०० वर्षें चालू आहे. युरोपांतून सुलतानाचें राज्यच आज मुळींच नष्ट होईल तरी तें युरोपियन राष्ट्रांस हवेंच आहे, अशा दुर्धर स्थितींत तुर्कस्थान आजवर जिवंत राहिला हें युरोपियन राष्ट्रांच्या न्यायप्रियतेचें किंवा त्याजविषयींच्या त्यांच्या उपेक्षेचें लक्षण नव्हे. तर सुलतानाचें राज्य समूळ नष्ट झाल्यास भूमध्य समुद्राच्या किनाऱ्यावरील ऐन माऱ्याच्या जागीं कोणा तरी एका युरोपियन राष्ट्राचें वर्चस्व स्थापित होणार; व ही गोष्ट युरोपियन राष्ट्रांच्या केवळ परस्परमत्सरबुद्धीमुळें आजवर घडून येण्याची थांबली आहे; इतकेंच काय तें.

इटलीनें तुर्कस्थानशीं लढाई सुरू केलेली ऐकून हिंदुस्थानांतील मुसलमानांस जो राग आलेला दिसत आहे त्याचें झालें तरी कारण हेंच कीं, इटलीनें असा अत्याचार करावा आणि न्यायी म्हणविणाऱ्या प्रबळ राष्ट्रांनीं त्याचा प्रतिकार करूं नये यावरून ' तुर्कस्थान हें एशियाटिक राष्ट्र आहे आणि तें हळूहळू मृत्युपंथास लागून झिजून मेलें तर युरोपियन राष्ट्रांस तें इष्टच आहे ' अशी मुसलमानांच्या मनाची पक्की खात्री होऊन चुकली आहे. आजकाल हिंदुस्थानच्या बाहेरच्याच काय पण हिंदुस्थानांतल्या राजनिष्ठ मुसलमानांसहि सुलतानी राज्यपद हें एकंदर इतिहासप्रसिद्ध अशा मुसलमानी सत्तेचें केंद्र-स्थान असें वाटत आहे. सर्व शरीरांत काळजाला जें महत्त्व व जो मान तें महत्त्व व तो मान चोहोंकडील मुसलमान रूमशामच्या पातशाहीस देत असतात. अर्थात् काळजावर घातलेल्या आघातास मुसलमानांकडून भावनेच्या रूपानें प्रत्याघात व्हावा ही गोष्ट साहजिकच आहे. प्रारंभीं तुर्कांचा राज्यविस्तार वाढण्यास ईश्वरानें सनदच दिली होती असें नाहीं. तथापि टर्कीइतकें पसरलेलें व बलाढ्य राज्य हळूहळू संकुचित होऊं लागणें हें ऱ्हासाचें निःसंशय लक्षण होय; आणि मुसलमानी पातशाहीचा जो ऱ्हास तोच मुसलमानी धर्माचा ऱ्हास अशा समजुतीनें मुसलमानांस त्याचें वाईट वाटत आहे.

हल्लींच्या स्थितींतहि तुर्की राज्याचा एकंदर विस्तार १५॥ लक्ष चौरस मैल असून तुर्की राज्यांतील प्रजेची लोकसंख्या ३॥ कोट आहे. वर सांगितल्याप्रमाणें सुलतानाच्या ताब्यांतून गेलेले ग्रीस, सर्व्हिया, बलगेरिया, वगैरे देश लक्षांत न घेतां, आणि तसेंच क्रीट, सायप्रस, इजिप्त वगैरे सुमारें ४ लक्ष चौरस मैलांचा व १ कोटी प्रजेचा मुलूख—त्याजवरील सुलतानाची सत्ता केवळ नामधारी उरलेली आहे सबब तो—वगळला तरी युरोप, आशिया व आफ्रिका या तीन खंडांत मिळून तुर्की सुलतानाच्या अगदीं प्रत्यक्ष अंमलाखालीं असा ११॥ लक्ष चौरस मैलांचा मुलूख व २॥ कोट प्रजा आज आहे. म्हणजे इंग्लंद, स्कॉटलंद, आयर्लंद मिळून इंग्रजांचा खास स्वराज्याचा जो मुलूख आहे त्याच्या जवळ जवळ दहापट इतका मुलूख सुलतानाच्या प्रत्यक्ष अमलाखालीं आहे. सुलतानाच्या प्रत्यक्ष अमलाखालीं असलेल्या २॥ कोट प्रजेपैकीं मुसलमानी धर्माचे लोक जरी अर्थात् पुष्कळ आहेत तरी युरोपियन-ख्रिस्ती व एशियाटिक-ख्रिस्ती हे कांहीं थोडेथोडके नाहींत. क्षेत्र-

विस्ताराच्या मानानें व लोकसंख्येच्या मानानें सुलतानी पातशाहीचें उत्पन्न मात्र बरेंच थोडें आहे; आणि अंतर्व्यवस्था ठीक नसल्या-मुळें सरकार व प्रजा दोन्हीहि गरीब असून स्वसंरक्षणाकरितां जरूर तितकें आरमार सुलतानाच्या पदरीं नाहीं. यामुळें सुलतानी पातशाहीच्या अंगचे लचके वेळोवेळीं तोडण्यास युरोपियन राष्ट्रांस फावलें असून तुर्की राष्ट्राचा पदोपदीं अपमान होत आला आहे. गेल्या शतकांत रशिया, ऑस्ट्रिया, ग्रीस, बलगेरिया, सर्व्हिया वगैरे ख्रिस्ती राष्ट्रांनीं तुर्कांवर हत्यार उपसलें. येऊन जाऊन इंग्लंद व जर्मनी या दोघांचीच काय ती सुलतानाला आलटून पालटून सहानुभूति मिळालेली आहे. पण ती केवळ आपापल्या कारणांपुरतीच असून सुलतानाला आपला कायमचा असा मित्र कोणासच मानतां येत नाहीं. गेल्या एका शतकांत रशियानें तुर्की आरमार दोन वेळां बुडविलें तेव्हां त्याच्या मदतीस कोणी गेलें नाहीं. खुद्द इंग्लंद, फरान्स वगैरेंनीं मिळून सन १८२९ सालीं स्वतःच तुर्की आरमार एक वेळ बुडविलें; व आज इटली हा चांचे लोकांप्रमाणें समुद्रावर उघड अन्याय व दांडगाई करीत असतां त्यास कोणी मनाई करीत नाहींत. तसेंच ख्रिस्ती प्रजेनें तुर्की प्रजेचे अन्याय केले तर खपले जातात. पण तुर्की प्रजेनें मात्र ख्रिस्ती प्रजेशीं थोडी मारामारी केली कीं, सर्व युरोपखंडभर एकच हाकाटी उठून तुर्कस्थानास खाऊं कीं गिळूं असें युरोपियन राष्ट्रें करितात. तथापि, सशक्त मनुष्य झिजून झिजून मेला तरी त्यास बराच काळ लागतो. कांहीं नाहीं म्हटलें तरी सुलतानाच्या पदरीं आज २॥ लाख कायमचें सैन्य असून युद्धाच्या प्रसंगीं तें ८–१० लाखांपर्यंत वाढवितां येईल असें म्हणतात. तुर्की लोकांची लढाऊ या नात्यानें पूर्वापार प्रसिद्धि आहेच. सन १८७७ सालीं रशियाशीं व १८९७ सालीं ग्रीसशीं युद्ध जुंपलें तेव्हां तुर्कांनीं आपलें क्षात्र तेज जगाच्या निदर्शनास चांगलेंच आणलें. अशा राज्याची अंतः-सुधारणा केली असतां तें युरोपियन राष्ट्रांस हार जाणार नाहीं, अशा महत्त्वा-कांक्षेनें देशाभिमानी तरुण तुर्कीमंडळ उद्योगास लागलेलें आहे; आणि युरोपियन राष्ट्रांच्या परस्पर मत्सराची त्यास थोडीबहुत मदत होण्याचाहि संभव आहे.

मुसलमानांच्या सर्व जातींत आरबी व तुर्की मुसलमानांइतके पराक्रमी

व प्रख्यात दुसरे कोणतेच झाले नाहींत. मुसलमानी धर्माचा मुख्य संस्थापक महंमद पैगंबर हा इ. स. ६३२ सालीं मरण पावला. तेथून पुढील १०० वर्षांत---म्हणजे सन ७३२ या सालीं फरान्समध्यें चार्लस मारटेल यानें मुसलमान लोकांचा पराभव करीपर्यंत---अरब लोकांनीं पूर्वेस इराणपासून तों पश्चिमेस फरान्सपावेतों अव्याहत दिग्विजय केला, व सर्व युरोपखंडभर त्यांनीं आपल्या नांवाचा दरारा वसविला. ६३३ ते ३९ या सात सालांत त्यांनीं सिरीया प्रांत जिंकला. इजिप्त जिंकण्यास त्यांना २-३ वर्षेंहि लागलीं नाहींत. सन ६३७ सालीं त्यांनीं खिरस्ती धर्माचें मुख्य पवित्र क्षेत्र जें जेरुसलेम तें हस्तगत केलें. दमास्कससारखीं प्रचंड राजधानीचीं शहरें त्यांनीं वेढा घालून तेव्हांच काबीज केलीं. इराण संपूर्ण पादाक्रांत करण्यास त्यांना थोडा वेळ लागला खरा; परंतु सन ६५१ सालीं इराणावर त्यांचा अंमल बसला. आफ्रिका खंडावर मुसलमानांची पहिली स्वारी सन ६४७ सालीं झाली; व पुढील ५० वर्षांत सर्व उत्तर आफ्रिका त्यांचे हस्तगत झाली. रोमशीं स्पर्धा करून नाश पावलेलें इतिहासप्रसिद्ध कार्थेज शहर त्यांनीं ६९८ सालीं घेतलें. इकडे इराणी आणि इकडे ग्रीक व रोमन यांच्याशीं लढून त्यांचा पराभव केल्यामुळें युरोपखंडांत प्रवेश करण्याची मुसलमानांस सहजच महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न झाली. परंतु पश्चिमेकडे त्यांस प्रतिबंध झाल्यामुळें दक्षिणेकडे भूमध्य समुद्रांतून सन ७१० सालीं ते स्पेनमध्यें उतरले. पुढील दोन तीन सालांत मुसलमान सरदार मुस यानें सर्व स्पेन देश जिंकला; व सन ७२१ सालीं त्यांनीं फरान्सवर स्वारी केली. सन ६६८ पासून रोमन पादशाहीची राजधानी जें कॉन्स्टँटिनोपल शहर त्यावर मुसलमान लोकांच्या स्वाऱ्यांस प्रारंभ झाला होता. क्रीट व सिसिली हीं बेटें नवव्या शतकाच्या प्रारंभीं घेऊन, इटली व रोमन पादशाहीची राजधानी जें रोम शहर त्यास मुसलमानांनीं शह दिला. सन ८४० पासून सन १०१७ पर्यंत इटलीमध्यें लॅटिन, ग्रीक व सॅरॅसन म्हणजे मुसलमान यांचीं युद्धें चालू होतीं; पण मुसलमानांच्या दिग्विजयांस बहुधा कोठेंहि अडथळा म्हणून फारसा आला नाहीं. प्रसिद्ध इतिहासकार गिबन यानें रोमन पादशाहीवरील पुस्तकांत असें म्हटलें आहे कीं, जिब्राल्टरच्या पाहाडी किल्ल्यापासून उत्तरेस लॉयर नदीपर्यंत ज्या झपाट्यानें मुसलमानांनीं देश काबीज केला, त्याच झपाट्यानें आणखी

एक हजार मैल ते वर चढले असते तर स्कॉटलंदांतील हायलंदचे पाहाडी प्रदेश व पोलंदची सरहद्द या ठिकाणीं मुसलमानांचा अर्धचंद्र व हिरवें निशाण फडकूं लागलें असतें. ज्यांनीं टाइग्रीस, युफ्रॅटिस, नाइल यांसारख्या नद्या खुशाल ओलांडल्या त्यांना ऱ्हाइन नदी ओलांडणें बिलकुल अवघड गेलें नसतें; व ती त्यांनीं ओलांडली असती तर कोणत्याहि तऱ्हेचा अडथळा न होतां 'तमसा' नदीच्या मुखांतून त्यांना इंग्लंडांत सहज शिरतां आलें असतें; आणि आजच्या घटकेस ऑक्सफर्ड येथील विद्यालयांतून कुराणाचा असा जारी अभ्यास चालू असता कीं, महंमदाच्या दिव्य ज्ञानाची थोरवी मुसलमानांनीं ख्रिस्ती लोकांस सांगण्याऐवजीं इंग्रज लोकच मुसलमानांस ती सांगूं लागले असते ! पण वर सांगितल्याप्रमाणें चार्लस मारटेल याच्या पराक्रमानें मुसलमानांच्या प्रगतीच्या प्रवाहास फरान्सच्या मध्यभागीं जो एकदां बांध पडला तो कायमच झाला.

परंतु आरबांच्या हातून थांबलेलें काम अकराव्या शतकांत तुर्कांनीं चालू केलें. १०५० सालीं मोडकळीस आलेल्या रोमन साम्राज्यावर त्यांनीं हल्ले चढविण्यास सुरुवात केली. १०६९ सालीं तुर्कांनीं जेरुसलेम पुनः हस्तगत केलें; व पुढें झालेल्या 'क्रूसेड' नामक धर्मयुद्धांत जरी तें दोन तीन वेळां एकदां मुसलमानांनीं व एकदां ख्रिस्त्यांनीं ताब्यांत घेतलें तरी अखेर सन १२९१ सालीं तें मुसलमानांच्याच हातीं कायमचें गेलें. दरम्यान तेराव्या शतकाच्या अखेर तुर्कांनीं कॉन्स्टँटिनोपल हस्तगत करून तेथें तुर्की साम्राज्याची गादी स्थापन केली तेथपासून आजपर्यंत तुर्की साम्राज्याचें निशाण कॉन्स्टँटिनोपल येथें फडकत असून, युरोपियन राष्ट्रांच्या काळजांत तुर्की राज्य शल्याप्रमाणें टोंचत राहिलें आहे. शिवाय, अलीकडील दोनतीन शतकांत तुर्की राष्ट्राचा ऱ्हास व युरोपियन राष्ट्रांचा उदय एकसमयावच्छेदें करून होत गेल्यानें, तुर्की साम्राज्याचा एकेक अवयव संधि सांपडेल तसतसा युरोपियन राष्ट्रें कापून घेऊं लागलीं आहेत. भूमध्य समुद्राचे दोन्ही अंगांस एक वेळ तुर्की राज्य होतें. पण गेल्या १०० वर्षांत ग्रीस, बलगेरिया, रोसानिया, सर्व्हिया, बॉस्नीया, हर्जगोव्हिना वगैरे युरोपखंडांतील तुर्की अंमलाखालचे प्रदेश युरोपियन राष्ट्रांनीं तोडून घेतले; आणि हल्लीं भूमध्य-समुद्राच्या दक्षिण किनाऱ्यालगत आफ्रिका खंडाच्या उत्तरेस तुर्की अंमलाखालीं

जे प्रदेश होते तेहि हस्तगत करण्याचा युरोपियन राष्ट्रांचा प्रयत्न सुरू आहे. पैकीं इजिप्तवर तुर्की सुलतानाची हल्लीं फक्त नांवाचीच सत्ता उरली आहे. ट्रिपोलीवर प्रत्यक्ष सत्ता आजवर होती; पण तीहि इटलीच्या लुटारूपणाच्या प्रवृत्तीनें आणि इतर युरोपियन राष्ट्रांच्या तटस्थपणामुळें नष्ट होण्याच्या बेतांत आहे. या अत्याचारास सुलतान प्रतिकार करूं शकेल कीं नाहीं, याची शंकाच वाटते. दोन वर्षांपूर्वीं कॉन्स्टँटिनोपल येथें राज्यक्रांतीची धुमश्चक्री माजली असतां बॉस्निया व हर्जगोव्हिना या प्रांतावरचें सुलतानाचें निशाण ऑस्ट्रियन बादशहानें संभावितपणानें नुसतें काढून फेंकून दिलें आणि केवळ एका केवळ जाहीरनाम्याच्या कागदी पराक्रमानें हे प्रांत खालसा करून ऑस्ट्रियाच्या राज्यास जोडले. अर्थात् या वेळीं देशांतील राज्यक्रांतीच्या गडबडीमुळें तुर्की सरकारास प्रतिबंध करतां आला नाहीं. पण गेल्या वर्षांत तुर्कस्थानमध्यें स्थिरस्थावर होत असून राज्यकारभारास थोडीबहुत शिस्त लागली आहे; यामुळें, ट्रिपोली प्रांतहि अगदींच लढल्याशिवाय नव्या दमानें तुर्की मुत्सद्दी हातून जाऊं देतील असें वाटत नाहीं. तुर्की सरकारचें आरमार असें बहुधा नाहींच म्हटलें तरी चालेल. आज जीं कित्येक युरोपियन राष्ट्रें तुर्की सरकारसंबंधानें सहानुभूति दाखवीत आहेत, त्यांनीं ७५ वर्षांपूर्वीं तुर्की सुलतानाच्या इजिप्शियन सुभेदाराची कड घेऊन तुर्की आरमार सफई बुडवून टाकिलें; आणि सुलतानी हलगर्जीपणामुळें तुर्की आरमार आजवर बांधलें गेलें नाहीं. यामुळें इटलीला आपलें सैन्य ट्रिपोलींत उतरविण्यास फारशी पंचाईत पडणार नाहीं. परंतु ट्रिपोलीमध्यें सैन्य उतरवून बंदरें हस्तगत करणें हें जरी इटलीस सोपें गेलें तरी सर्व देश कायमचा ताब्यांत ठेवणें जड जाईल. गेल्या तुर्की राज्यक्रांतीमध्यें पुढारीपणा घेऊन उदयास आलेले तरुण तुर्की लष्करी सरदार एनवरबे हे ट्रिपोलींत जाऊन तेथील मुसलमान लोकांच्या मदतीनें गनिमी काव्याची लढाई सुरू करण्याकरितां ट्रिपोलीस जात आहेत असें प्रसिद्ध झालें आहे. अर्थात् हें प्रकरण बरेंच दिवस धुमसत राहील असें वाटतें. इटलीच्या दांडगाईमुळें जगांतील बहुतेक मुसलमान चिडून गेले आहेत. व 'क्रूसेड'च्या धर्मयुद्धाच्या वेळीं मुसलमान व ख्रिस्ती यांच्यामध्यें जें धर्ममूलक वैर पूर्वीं माजलें होतें तेंच आज जागृत होऊं पाहत आहे.

लेख तेरावा

पेशवे-दप्तर खुलें करा

[ता. ४ जुलै १९३२ रोजीं भा. इ. सं. मंडळाच्या २२ व्या वाढ-दिवसानिमित्त केलेलें भाषण.]

"पुणें दप्तरासंबंधाची सर्व हकीकत प्रो. पोतदार यांनीं पूर्वी सविस्तर सांगितलीच आहे. त्यानंतर भा. इ. सं. मंडळाच्या कारभारी मंडळानें जो ठरावाचा मसुदा केला तोच मी आपणांपुढें मांडीत आहें. इंग्रज सरकार हें सुधारलेलें असल्यामुळें त्यांचे हातून उच्च संस्कृतिदर्शक अशीं कामें पुष्कळ झालीं आहेत. लॉर्ड कर्झन यांनीं पुराणवस्तुसंशोधन खात्याचा कायदा व खर्चाचें खातें निर्माण केलें तें अशा संस्कृतीचेंच एक निदर्शक होय. इंग्रज लोक ऐतिहासिक पत्रसंग्रहांचे मोठे भोक्ते आहेत. लंडनमधील इंडिया ऑफिसमध्यें त्यांनीं ठेवलेला संग्रह उत्कृष्ट असून त्याचा उपयोग लोकांना चांगला होतो. कलकत्त्याचाहि संग्रह असाच आहे. पण दुर्दैवानें मुंबई सरकारच्या वांटयाला सुसंस्कृत मनाचा रेव्हेन्यू कमिशनर मध्यभागाला आजवर मिळाला नाहीं. किंवा असें म्हणतां येईल कीं, मराठ्यांचा इतिहासच असा लोकविलक्षण असला पाहिजे कीं, तो वाचून उत्पन्न होणारी स्फूर्ति कदाचित् मुंबई सरकारला अनिष्ट वाटत असेल ! निमित्त असें सांगण्यांत येतें कीं, पुणें-दप्तरांतील कागदपत्रांत सरकारचे रेव्हेन्यू खात्याचे हितसंबंध निगडित आहेत. पण तें फारसें खरें नाहीं. इनाम कमिशनची चौकशी, त्याचे निर्णय, संशयास्पद सनदांचा नाश, नव्या सनदांच्या देणग्या वगैरे गोष्टी पाऊणशें वर्षांपूर्वी होऊन गेल्या. आतां दप्तरांतील कसलाहि हक्काचा कागद कोणाला सांपडला तरी कायद्याच्या दृष्टीनें त्यावरून सरकारवर फिर्याद लागणेंच शक्य नाहीं. अशा कागदपत्रांचें दप्तरहि अगदीं स्वतंत्र ठेवलें असून त्याची व्यवस्थाहि स्वतंत्र नियमांनीं होते. आणि मि. लोगन-सारख्या कमिशनरांनींहि पूर्वी उघड कबूल केलें आहे कीं, दप्तरांतील कागद-पत्रांपासून सरकारला आतां कसलीहि भीति उरलेली नाहीं व कागदपत्रांची विभागणी वगैरेहि व्यवस्थित केलेली आहे. जें काय झालेलें नाहीं तें इतकेंच

कीं इनाम (एलिएनेशन) दप्तराव्यतिरिक्त इतर कागदांचा जो गळाठा आहे त्याचें बोटखत किंवा यादी झालेली नाहीं. अशी यादी (हँडलिस्ट) करणें हें अर्थात् फारच खर्चाचें काम आहे हें कोणीहि कबूल करील. पण 'दप्तर पाहण्यास परवानगी द्या,' म्हणणाऱ्या लोकांचा अशा यादीबद्दल आग्रहच नाहीं. अशी यादी असेल तर अर्थात् कागदपत्र मागून घेण्याला व वाचण्याला अभ्यासकाला मदत होईल; पण सरकारच्या हितरक्षणाला अशा यादीपासून कांहीं मदत होणारी नाहीं. अन्नछत्रांत जेवावयास जाऊन मिरपुडीचा हट्ट कोण धरील ? पण या यादीच्या सूचनेचा गैरवाजवी फायदा सरकारनें दुहेरी करून घेतला आहे. तो असा कीं, याद करणें हें काम खर्चाचें म्हणून ती करीत नाहीं असें म्हणावें, व अशी याद नाहीं म्हणून वाटेल त्याला दप्तर पाहूं देतां येत नाहीं असें म्हणावें. पण नुसतें दप्तर खुलें करून देणें म्हणजे वाचकांनीं येऊन वाचून कागदपत्रांचीं टिपणें करून घेणें यांत खर्च असेल तर तो वाचकाला. कारण दप्तराची इमारत गांवापासून लांब आहे. जातां येतां टांगेवाल्यालाच रुपया द्यावा लागावयाचा ! उलट हल्लीं आहे एवढ्याच खर्चांत किंबहुना एक कारकून व एक शिपाई एवढ्या खर्चांत दप्तर वाचण्याची सोय सरकारास करतां येईल. या वाचनापासून सरकारवर फिर्याद होऊं शकणार नाहीं, हें सांगितलेंच आहे.

कागदाची चोरी कोण करील ?

उरली भीति येऊन जाऊन चोरीची ! पण एकादें स्वतंत्र टेबल ठेवून शिपाई व कारकून यांच्या नजरेखालीं कागद वाचण्याची परवानगी ठेवल्यास चोरीचीहि भीति उरणार नाहीं. मोठमोठ्या ग्रंथसंग्रहालयांतून फार तर इतकीच खबरदारी घेतली जाते व तेथील ग्रंथ भारी किंमतीचेहि असतात. पुणें दप्तरांतील एकादा कागद अगदीं चोरीला गेलाच असें मानलें तरी, मनुष्याला आपल्या अंगावरील एकादा केस गेल्यानें जितकें नुकसान वाटेल तितकें देखील मुंबई सरकारला या ऐतिहासिक स्वरूपाच्या दप्तरांतील एकादा कागद चोरीला गेल्यानें वाटणार नाहीं. इनामी कागदपत्र सोडून दिले तर पेशव्यांच्या रोजनिशा, बारनिशा, गांवच्या जमाबंदीचे कागद, पुणें शहरांतील पेठवार वसाहतीचे व व्यवस्थेचे कागद, मुलुखगिरीवरील मुक्कामांचे कागद,

चिटणीशी पत्रव्यवहाराचे कागद, खाजगी पत्रव्यवहाराचे कागद, पेशव्यांच्या वाड्यांतील धर्मादाय, धार्मिक समारंभ, लौकिक समारंभ, त्यांची गृहव्यवस्था यासंबंधाचे कागद, यांचा सरकारला काय उपयोग ? व त्यांतील टिपणें किंवा नकला कोणी करून घेतल्यास त्यांत कोणती हानि ?

शिवाय हें सर्व दप्तर आतां सुप्रसिद्ध इतिहासज्ञ रावसाहेब सरदेसाई व त्यांच्या हाताखालचे रीडर लोक यांच्या नजरेखालून गेलेंच आहे. व त्यांतील कांहीं नमुनेदार कागदपत्र सरकारनें प्रकरणरूपानें छापलेहि आहेत. अशा रीतीनें सरदेसाई यांनीं संशोधिलेले हजारों कागद आतां इतरांनाहि निर्बंध रीतीनें वाचावयास कां मिळूं नयेत ? आणि त्याचप्रमाणें सरकारनें महत्त्वाचे नाहींत अशा समजुतीनें बाजूला टाकून दिलेलेहि कागद ! रावसाहेब सरदेसाई यांनीं कांहीं कागद निवडून छापले म्हणून बाकीच्या इतर कोणाहि संशोधकाला उरलेल्यांतून कांहींच ऐतिहासिक माहिती मिळणार नाहीं, असें कसें म्हणतां येईल ? भरलेल्या केरांत किंवा गटारांतील मातींतहि केव्हां केव्हां सोनें सांपडतें. तेव्हां कोणा संशोधकाची कशी नजर चालेल व त्याला कोणत्या कागदाचा कसा उपयोग होईल हें कोणीं सांगावें ? सरदेसाई यांनीं निवडून काढून छापलेल्या कागदांचें प्रमाण दप्तरांतील एकंदर कागदांशीं शेंकडा १ किंवा २ इतकें तरी पडेल कीं नाहीं कोणास ठाऊक ? व स्वतः रा. सा. सरदेसाई यांनाहि विचारलें तर त्यांचें हल्लींचें काम पुढें चालू राहिलें किंवा न राहिलें तरी, लोक मागतात अशा रीतीनें वाचकांना दप्तर खुलें करण्याला ते संमतीच देतील, हरकत सुचविणार नाहींत अशी आमची खात्री आहे. कागदपत्रांच्या याद्या करण्याकरितां म्हणून ते व त्यांची रीडर मंडळी यांची नेमणूक झाली असतां त्यांनीं याद्यांचें काम बाजूला टाकून निवडक कागद प्रकरणवार छापण्याचें काम केलें, याचें कारण बहुधा असें असावें कीं, त्यांच्या नेमणुकीच्या काळांत याद्यांचें काम त्यांनीं कितीहि खपून केलें असतें तरी तें थोडेंच म्हणजे अपूर्ण व निष्फळ होणार ! पण त्याऐवजीं कागद निवडून कांहीं छापलें तर कांहीं प्रकरणें तरी सुसंगत तयार होऊन अशा दप्तरांचा उपयोग इतिहास–संशोधक कसा करूं शकतो हें तरी दाखवितां येईल; व तें रा. सा. सरदेसाई यांनीं चांगलेंच दाखविलें यांत शंका नाहीं.

याद्या नव्हे तर हँडबुक

त्यांत गफलत इतकीच झाली कीं, इकडे हें असें काम चालू असतां सरकार आपण याद्या तयार करवीत आहों याच भ्रमांत राहिलें; व कायदेकौन्सिलांतील प्रश्नांना उत्तरें देतांना युरोपियन मेंबरांनीं अज्ञानामुळें स्वतःस हास्यास्पद करून घेतलें. तात्पर्य, पुणें दप्तर वाचकांना खुलें करण्याच्या बाबतींत हा याद्यांचा मुद्दा अजिबात सोडून दिलेला बरा. तें फार मोठ्या खर्चाचें काम असून त्याऐवजीं त्रोटक माहितीचें एकादें हँडबुक तयार केलें तरी वाचकांचें काम भागेल म्हणजे कोणचा रुमाल मागावा हें वाचकाला कळेल व कोणता द्यावा हें कारकुनाला कळेल; आणि अशा प्रकारचें लहानसें हँडबुक, आतां दप्तरांतील खडान्‌खडा माहिती झाल्यामुळें रा. सा. सरदेसाई यांना स्वतःला तेव्हांच करतां येईल; व परवानगी घेऊन त्यांनीं तें करावेंच अशी माझी सूचना आहे. पुणें दप्तरांतील कागद वाचावयास मागण्याचा महाराष्ट्रांतील अभ्यासकांना हक्क आहे, व तो त्यांना मिळालाच पाहिजे. शिवाय त्या हक्कावरील हल्लींचे सर्व निर्बंध निघून गेलेच पाहिजेत. हल्लीं कमिशनराकडून घालण्यांत येणारे निर्बंध सर्वस्वीं हास्यास्पद आहेत. पण त्याचें कारण हेंच कीं, कांहीं तरी खोटा बाऊ वाटून हे कागद वाचावयास द्यावयाला सरकार अंग चोरतें. अलीकडे सरकारच्या खर्चानें फरँक्स नांवाच्या एका युरोपियन गृहस्थानें बेटावरील रेसिडेन्सी दप्तरांतील कागद टाईप करून ठेविले आहेत. ते वाचण्याची परवानगी मीं स्वतः मागितली असतां कमिशनरसाहेबांनीं ती नाकारली. कारण काय तर ते कागद सरकारनें अजून वाचावयाचे आहेत. आतां सरकार वाचणार व मग आम्हांस वाचावयास मिळणार याची नुसती वाटच पाहत बसलें पाहिजे ! या सर्व कारणांकरितां हा ठराव आपल्यापुढें मांडला आहे; तो मंजूर झाल्यास त्याच्या आधारें या एका बाजूच्या पण महत्त्वाच्या प्रश्नाबद्दल योग्य ती चळवळ करण्याचा इतिहासभक्तांचा विचार आहे.

लेख चौदावा

शिवाजी महाराजांचें हस्ताक्षर

[केसरी, ता. २६ डिसेंबर १९२३]

महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध इतिहाससंशोधक रा. आबा चांदोरकर व रा. आ. बा. जोशी बारामतीकर यांच्या संयुक्त प्रयत्नानें मराठ्यांच्या इतिहासाच्या एका विशिष्ट अंगासंबंधाचें एक अत्यंत उपयुक्त पुस्तक आजच प्रत्यक्ष प्रसिद्ध होत आहे. हें अंग ऐतिहासिक पुरुषांच्या साक्षरतेचें होय. या साक्षरतेचे सुमारें अडीचशे नमुने फोटोझिंको पद्धतीच्या हुबेहुब छायाचित्रांच्या रूपानें प्रस्तुत पुस्तकांत संग्रहीत केले आहेत. 'साक्षरता' याचा अर्थ सामान्यतः 'लिहितां वाचतां येणें' असा असतो. पण कांहीं लोकांना फक्त वाचतां येतें, लिहितां येत नाहीं. हा साक्षरतेंत एक भेद आहेच. परंतु हे नमुने त्या सामान्य प्रकारच्या साक्षरतेचे नसून प्रत्यक्ष हस्ताक्षरांचे आहेत. व त्यांतूनहि हें हस्ताक्षर सहीच्या रूपाचें म्हणजे तद्दर्शक मायन्यांच्या अक्षरांत लिहिलेलें आहे. त्यांतील कांहीं हस्ताक्षरें पुणें येथील भारत इतिहास-संशोधक मंडळाच्या प्रदर्शनांत लावून ठेविलेलीं अनेकांनीं पाहिलीं असतील. तथापि इतर बरींचशीं हस्ताक्षरें पुण्यांतील 'सरकारी पेशवाई दप्तरखान्यांतील' कागदांवरून या ग्रंथांत घेतलेलीं आहेत; आणि इतकें म्हटलें म्हणजे त्यांची दुर्मिळता व त्या कारणानें सिद्ध होणारें त्यांचें महत्त्व वेगळें स्पष्ट करून सांगण्याचें कारणच नाहीं.

या सरकारी दप्तरांत आधीं प्रवेश मिळणें हें अति दुर्घट असल्याचें प्रसिद्धच आहे. तथापि रा. गोविंदराव सरदेसाई यांच्या सहानुभूतीनें अशी कष्टसाध्य परवानगी मिळवून, राजश्री चांदोरकर व जोशी यांनीं हा जो महत्प्रयासाचा उद्योग केला तो खरोखरीच अभिनंदनीय होय. हीं अडीचशें हस्ताक्षरें अशा ऐतिहासिक पुरुषांचीं आहेत कीं, त्यांचीं नांवें मराठ्यांच्या इतिहासांत ठळक अशीं गणलीं जातात. आणि त्यांतील कांहीं कांहीं अक्षरें जीं स्त्रियांचीं आहेत, तीं एका वेगळ्या दृष्टीनेंहि कौतुकास्पद ठरतात. तीं ट म्हणजे मराठेशाहींतील स्त्रियांची साक्षरता ! साक्षरतेचे हे अडीचशें

नमुने छायाचित्रांच्या कायम स्वरूपांत म्हणजे अगदीं हुबेहुब मुळांत पाहावे तसे वाचावयास मिळतात; इतकेंच नव्हे तर तीं अक्षरें ज्या कागदपत्रांवरून घेतलीं त्या कागदपत्रांची तपशीलवार माहिती म्हणजे लेखकांचीं नांवें, जन्म-मृत्युच्या तिथि, त्यांचें संक्षिप्त ऐतिहासिक वर्णन, त्यांच्या मुद्रा इत्यादि देऊन, प्रामाण्याचे जितके तणावे लावून त्यांचें व्यक्तित्व ऐतिहासिक रीत्या निश्चित व ठाम करतां येईल तितकें करण्याचा प्रयत्न संपादकद्वयानें केला आहे. म्हणून असलें हें हस्ताक्षरवर्णनाचें पुस्तक प्रसिद्ध झालें याबद्दल मराठी वाचक, विशेषत: मराठ्यांच्या इतिहासाचे भक्त व प्रेमी जन, या संपादकद्वयांचे ऋणी राहतील यांत शंका नाहीं.

हस्ताक्षरानें मनुष्याचा स्वभाव व चारित्र्य समजतें अशी एक कल्पना किंवा उपपत्ति अलीकडे कांहीं पाश्चात्य देशांतील लोक मान्य करतात. ती खरी ठरून कोणी या सर्व हस्ताक्षरांवरून त्या त्या ऐतिहासिक व्यक्तींचे स्वभाव व चारित्र्य वर्णन करील, तर एक प्रकारचें अतींद्रिय असें ऐतिहासिक ज्ञान वाचकाला लाभेल! पण संपादकद्वयाला ती विद्या साध्य नसल्यामुळें त्यानें या हस्ताक्षरांचें फक्त वर्णन देऊनच आपली हौस भागविली आहे. या हस्ताक्षरांवरून या मनुष्यांचें शील व चारित्र्य कळो किंवा न कळो, परंतु मनानें त्या त्या ऐतिहासिक व्यक्तींचा सन्निकर्ष होण्याचें एक विशेष साधन त्यानें वाचकाला हस्तगत करून दिलें आहे, ही गोष्ट तरी खरी. यांपैकीं ज्या व्यक्ती सर्वच्या सर्व पत्र आपल्या हस्ताक्षरानेंच लिहीत अशाहि कांहीं आहेत. उदाहरणार्थ नाना फडणवीस, बाजीराव, नानासाहेब, महादजी शिंदे, छत्रपति शाहू इत्यादि. परंतु तसें न लिहितां केवळ शेवटचीं अक्षरें म्हणजे लेखनालंकार किंवा सहीच्या मायन्याचे शब्द लिहिणारेहि कांहीं आहेत. अर्थात् अशांचीं अक्षरें म्हणजे हिऱ्यांच्या खाणींत यदृच्छेनें लाभणारे हिरे किंवा हिरकण्याच होत.

पण या सर्व हस्ताक्षरांत जें अत्यंत महत्त्वाचें ठरेल असें एक हस्ताक्षर आहे व तें खुद्द शिवाजी महाराजांच्या नांवें पाठविलेल्या एका पत्रावरील होय. यांतील शेवटचीं चौदा अक्षरें 'बहुत लिहिणें तरी तुम्हीं सूज्ञ असा' अशीं आहेत. आणि शिवाजी महाराजांच्या म्हणून समजल्या गेलेल्या हस्ताक्षरांच्या नमुन्यांची दुर्मिळता लक्षांत घेतली असतां, हीं चौदा अक्षरेंच नसून मोत्यांच्या

सरांतील तीं चौदा मोत्येंच आहेत असेंच म्हणावें लागेल. माझ्या समजती-प्रमाणें आतांपर्यंत ' खुद्द शिवाजी महाराजांचें हें हस्ताक्षर ' असा हक्क ज्या-संबंधानें सांगण्यांत येतो अशीं पत्रें किंवा पत्रांच्या नकला अवघ्या सुमारें पांच-सहा आहेत. त्यांतील अस्सलावरील कांहीं अक्षरांबद्दल तें शिवाजी महा-राजांचेंच हस्ताक्षर होय अशी ग्वाही कै. राजवाडे, रा. शंकरराव देव, रा. दत्तोपंत आपटे, रा. गोविंदराव सरदेसाई इत्यादि गृहस्थांनीं दिलेली आहे किंवा दिलेली होती. पैकीं, कांहीं हस्ताक्षरें विवादित ठरलेलीं असून त्या-विषयींचे वाद जनतेपुढें आले होते. हल्लीं रा. चांदोरकर यांनीं वाचकांस सादर केलेल्या शिवाजी महाराजांच्या हस्ताक्षरासंबंधानें असाच वाद होणार नाहीं असें तरी मीं कसें म्हणावें ? कारण शिवाजी महाराज हे साक्षर होते असा पूर्ण विश्वास मनांत बाळगणारे व या बाबतींतले प्रतिपक्षी हे अपसिद्धांतवादी आहेत असें म्हणणारे इतिहासज्ञहि केवळ सत्याभिमानी म्हणून मनांतील शंका, संभवाच्या आशेबरोबरच बोलून दाखवितात.

शिवाजी महाराज हे साक्षर होते असें अभिमानानें व आग्रहानें प्रतिपादन करावें लागण्याची वेळ, केवळ वरील अपसिद्धांतवादी प्रतिपक्षीयांमुळेंच दुर्दैवानें आलेली आहे. एरवीं ज्यांनीं महाराष्ट्राला प्रत्यक्ष स्वराज्याचा लाभ करून दिला, व महाराष्ट्र संस्कृतींत युगांतर केलें, ते नुसते साक्षर होते असें प्रतिपादण्यांत भूषण मानण्याइतका मूर्ख कोण असता ! पण सत्याकरितां मूर्खाबरोबर क्षणभर मूर्खहि बनावें लागतें. पण हा मूर्खपणा सहेतुक असतो हें विसरून चालावयाचें नाहीं. शिवाजी महाराज हे केवळ काल्पनिक किंवा पौराणिक पुरुष नव्हते हें जितकें सिद्ध मानतां येईल, तितकेंच ते साक्षर होते हेंहि सिद्ध मानलें पाहिजे अशी माझी स्वतःची तरी समजूत आहे. आणि "ती समजूत खोटी कशी ती ठरवा" असा प्रत्यक्ष पुरावा मीं जसा इतरांकडून मागणार नाहीं, तसेंच "शिवाजी साक्षर होता कशावरून हें सिद्ध करण्या-विषयींचा पुरावा" कोणी मागणें हेंहि तितकेंच अप्रयोजकपणाचें होईल. अमुक एक विशिष्ट अक्षर हें शिवाजी महाराजांच्या हातचेंच होय कीं नाहीं याविषयीं वाद होणें संभवनीय आहे. परंतु शिवाजी साक्षर होता कीं निरक्षर होता अशी शंका येणें ही अप्रबुद्धपणाची कमाल होय असें मी तरी मानतों.

एका बाजस शिवाजी निरक्षर होता असा स्पष्ट उल्लेख ग्रँट डफ यानें केला आहे. उलट ‘ शिवाजीनें हातानें लिहिलेलीं पत्रें ’ ‘ शिवाजीच्या सहीचीं पत्रें ’ ‘ पत्रावर शिवाजीनें सही केली ’ असे उल्लेख कित्येक इंग्रजांच्या पत्रांतूनच आढळतात. मग त्या पुराव्यावरून तरी त्या एका इंग्रजाला या दुसऱ्या इंग्रजानें संक्षेप देण्याचें काम ‘ इंग्रजनिष्ठ ’ लोकांनीं करावयास पाहिजे होतें. पण ग्रँट डफच्या मराठ्यांच्या इतिहासविषयक प्रेमानेंच घात केला म्हणावयाचा ! तो सर्वांत अलीकडला इंग्रज इतिहासकार म्हणून तो ताजा आधार कांहीं लोकांनीं उचलला. आणि त्यावर विश्वास ठेवण्यांत त्यांची कदाचित् अशीहि भावना कारणीभूत झालेली असेल कीं, शिवाजी महाराजांचा पराक्रम आणि त्यांची मानीव निरक्षरता हीं विशेष प्रकारचा कौतुकास्पद असा विरोधाभास उत्पन्न करतात. पण विरोधाभासाच्या प्रेमामुळें साधा सारासार विचार विसरून जाणें हें अगदीं भोळेपणाचें किंवा मूर्खपणाचेंच ठरेल. शिवाजी महाराजांच्या साक्षरतेच्या जोडीला त्यांची भवानी तरवारहि येऊन बसलेलीच आहे ! म्हणजे दोन्ही सारखींच विवादित स्वरूपांत आहेत. पण भवानी तरवार आज अस्सल आढळत नाहीं यामुळें, शिवाजी हा अनत्याचारी वीर, म्हणजे हातांत शस्त्र न धरणारा होता असें मानणें जितकें हास्यास्पद तितकेंच शिवाजीचें हस्ताक्षर निर्विवाद मिळत नाहीं यावरून तो निरक्षर होता हें म्हणणेंहि हास्यास्पद ठरेल, इतकें तरी त्यांना समजावयास पाहिजे होतें !

स्वतः चांदोरकर यांनीं इतर पूर्वीच्या पत्रांतील अक्षरांना अस्सल असें मानलेलें नाहीं. याचें एक कारण, मनुष्यस्वभावाला धरून असेलहि. कां कीं, ज्याला त्याला ब्रह्म हुडकतां हुडकतां तें आपल्याच हाताला लागलें असा योग्य अभिमान उपनिषदांतील इंद्राप्रमाणें वाटत असतो त्याप्रमाणें खऱ्या इतिहाससंशोधकाला शिवाजी महाराजांच्या हस्ताक्षराचा अस्सल नमुना हा पुत्रलाभच होय. परंतु केवळ या अभिमानापेक्षांहि अधिक सबळ कारण असें सांगतां येतें कीं, चांदोरकरांच्या पत्रांतील हीं चौदा अक्षरें पूर्वी शिवाजीच्या म्हटलेल्या इतर कोणत्याहि पत्रांत नाहींत. म्हणजे शिवाजीच्या सहीच्या अर्थी हीं अक्षरें घातलेलें असें हेंच एकटें एक पत्र आज जनतेपुढें आहे, इतकें तरी निश्चित म्हणतां येईलच. पण त्याहून अधिक महत्त्वाचें प्रमाण मी जें

समजतों तें हें कीं, ह्या चौदा अक्षरांचा मायना फक्त छत्रपतींनींच लिहिण्याचा असा दंडक असल्याचें मानण्यांत येतें; व प्रत्यक्ष प्रमाणहि त्या दंडकाला पोषक असेंच आहे. कारण शिवाजी, राजाराम, शाहू व कोल्हापूर घराण्यांतील छत्रपती आणि छत्रपतीसदृश त्यांच्या घराण्यांतील राज्यकर्त्या स्त्रिया यांनींच तेवढा हा समाप्तीचा मायना वापरलेला आहे आणि तो इतर कोणत्याहि ऐतिहासिक स्त्रीपुरुषानें वापरलेला नाहीं, असें या अडीचशें हस्ताक्षरांच्या नमुन्यांवरूनच दिसून येणारें आहे !

शिवछत्रपतींच्या लेखनालंकाराच्या मायन्याचीं हींच अक्षरें लिहिलीं असलेलीं आणखी कांहीं पत्रें उपलब्ध झालीं तर, तें अक्षर व हें अक्षर ताडून पाहून वेगळें ठरल्यास या पत्राविषयीं निराळें अनुमान काढावें लागेल. पण त्या दोहोंपैकीं एक तरी खरें मानावेंच लागेल ! पण तूर्त तरी या मायन्याचें हें एकच पत्र हातीं असतां, आणि अनुमानप्रमाणाचें बळ बरेंचसें त्याच्या बाजूला असतां या मायन्यांतील अक्षरें स्वत: शिवाजी महाराजांनींच लिहिलीं असें इतर कोणत्याहि रीतीनें असिद्ध ठरेपर्यंत तें सिद्ध मानण्यास अतिरेकी चिकित्सकांसहि हरकत नसावी. तथापि, मी कांहीं इतिहास विषयांतील तज्ज्ञ नव्हे. म्हणून प्रस्तुत पुढें आलेलें अक्षर हेंच शिवाजी महाराजांचें खास हस्ताक्षर असें घेऊन चालणें योग्य होईल असें माझें मत बनलें असलें तरी तें केवळ एक मत म्हणूनच मी पुढें मांडीत आहें. तथापि, ह्या मुद्द्याची इतरांकडून चर्चा होईलच. ती झाली म्हणजे मलाहि याविषयीं अधिक ज्ञान होईलच. आणि हेंहि अक्षर शिवाजी महाराजांचें नाहीं असें उद्यां ठरलें तरी देखील शिवाजी निरक्षर होता ही गोष्ट मी कधींहि खरी मानणार नाहीं.

लेख पंधरावा

शंभर वर्षांपूर्वीचा पारीसचा पराक्रम

[केसरी, ता. ५ ऑगस्ट १९३०]

तीन दिवसांत राज्यक्रांति

राज्यक्रांति हा शब्द उच्चारतांच मनांत किती तरी विविध कल्पनांचें काहूर माजतें. राज्यक्रांतीचा व रक्तपाताचा संबंध तर अगदीं सामान्य लोकांच्या मनाला अपरिहार्य असाच वाटतो. त्याचप्रमाणें राज्यक्रांतीनें जुनी घडी मोडून नवी घडी बसवावयाची असल्यानें एवढा फेरबदल घडवून आणण्यास कालावधीहि बराच मोठा लागत असला पाहिजे अशीहि समजूत बहुतेकांची असते. पण अनुभवानें या सर्व कल्पना चुकीच्या ठरविल्या आहेत. राज्यक्रांतीचा व रक्तपाताचा संबंध हा कांहीं समवायी संबंध नव्हे. अर्थातच रक्तपाताच्या खेरीजहि राज्यक्रांति घडूं शकते. कालावधीसंबंधानेंहि असेंच म्हणतां येईल कीं, राज्यक्रांति घडून येण्याला अमुक इतका कालावधि अवश्य पाहिजेच असें नाहीं; अथवा उलटपक्षीं अमुक इतक्या कालावधींत राज्यक्रांति पूर्ण झालीच पाहिजे असेंहि नाहीं. सारांश, राज्यक्रांति हा शब्द जरी अतिशय महत्त्वाच्या घडामोडीचा वाचक असला तरी प्रसंगविशेषीं असली उलथापालथ चुटकीसरशीहि घडून येऊं शकते.

इंग्लंडच्या व फरान्सच्याहि इतिहासांत दोनहि प्रकारचीं म्हणजे उलटसुलट उदाहरणें आढळून येतात. इंग्लंडांतली पहिली राज्यक्रांति इ. स. १६४० ते १६४८ च्या दरम्यान झाली. या कालावधींत मोठमोठाल्या लढाया होऊन भयंकर रक्तपात झाला आणि इतक्या परिश्रमानें घडवून आणलेली राज्यक्रांति पुरी एक तपापर्यंतहि टिकूं शकली नाहीं. उलटपक्षीं पुढें चाळीस वर्षांनंतर १६८८ त इंग्लंडांत दुसरी राज्यक्रांति झाली. ही राज्यक्रांति अगदीं चुटकीसरशी बिनबोभाट घडून आली व तींत रक्ताचा एक थेंबहि खालीं पडला नाहीं; म्हणूनच त्या राज्यक्रांतीला इतिहासकार ' ब्लडलेस रेव्होल्यूशन ' म्हणतात. फरान्स देशांतली १७८९ त प्रारंभ झालेली

राज्यक्रांति इतिहासज्ञांस सर्वश्रुतच आहे. या राज्यक्रांतीच्या कालावधींत जितका रक्तपात झाला तितका रक्तपात तेवढ्या अवधींत इतरत्र क्वचितच झाला असेल. आणि इतकें करून पुन्हां १८१५ त सगळेंच गाडें उलटून फरान्स देशावर पूर्वीच्या बुर्बोन घराण्याचीच राज्यसत्ता परत लादण्यांत आली. आणि सोळाव्या लुईच्या जागीं अठरावा लुई येऊन पूर्वीच्या १६ आणे जुलुमाच्या जागीं १८ आणे जुलूम सोसण्याची फरेंच लोकांवर पाळी आली ! परंतु पुढें बाराच वर्षांनीं म्हणजे इ. स. १८३० च्या जुलै महिन्याच्या अखेरीस दुसरी राज्यक्रांति झाली. ही क्रांति इंग्लंडांतल्या क्रांतीप्रमाणें ' ब्लडलेस रेव्होल्युशन ' म्हणून इतिहासांतरीं प्रसिद्ध नसली तरी या वेळीं अगदीं थोडा रक्तपात झाला. आणि ही सगळी उलथापालथ अवघ्या तीनच दिवसांत घडून आली. बरोबर शंभर वर्षांपूर्वी फरान्समध्यें घडून आलेला हा ऐतिहासिक प्रसंग अनेकांना अनेक दृष्टींनीं मननीय व बोधप्रद वाटण्याजोगा असल्यामुळें त्या राज्यक्रांतीच्या शतसांवत्सरिक स्मृतिदिनाच्या प्रसंगीं त्याची त्रोटक माहिती वाचकांस देण्यांत येत आहे.

स्वतंत्रता, समता व बंधुता या त्रयीच्या प्रस्थापनेकरितां फरेंच लोकांनीं अत्यंत हालअपेष्टा सोसून १७८९ ते १७९२ पर्यंतच्या तीन वर्षांत जी राज्यक्रांति घडवून आणली ती युरोपांतील इतर राष्ट्रांवर जुलुमी सत्ता गाजविणाऱ्या सत्ताधाऱ्यांना शल्यासारखी सलूं लागल्यामुळें त्यांनीं फरान्सविरुद्ध आपली एकजूट केली. आणि ऑस्ट्रिया, प्रशिया, रशिया व इंग्लंड या चौकडीनें आपल्या तरवारीच्या जोरावर नेपोलियनला फरान्समधून हुसकून लावून फरेंच लोकांना अत्यंत अप्रिय झालेल्या बुर्बोन घराण्यांतील अठराव्या लुईची फरान्सच्या गादीवर परत स्थापना केली. आणि त्याच्याविरुद्ध फरेंच जनतेनें बिलकूल हालचाल करूं नये म्हणून आपलें बरेंचसें लष्कर फरेंचांच्या खर्चानें खुद्द पारीस शहरांतच ठेवून दिलें.

या लष्करी अंमलाच्या जाचांत फरेंचांनीं दोन तीन वर्षें अगदीं बिलकूल हालचाल न करतां सर्व जुलूम निमूटपणें सोसला. हें पाहून परकीय सैन्य पारीसमधून हलविण्यांत आलें. पुढें लवकरच म्हणजे इ. स. १८२४ सालीं हा अठरावा लुई मृत्यु पावला, आणि याचे मागून दहावा चार्लस गादीवर आला. या राजानें स्वतः पूर्वीची राज्यक्रांति पाहिली नसल्यानें व

तिचें दुःख अनुभविलें नसल्यानें गादीवर बसतांच सत्तेच्या तोऱ्यांत झारशाहीला प्रारंभ केला ! राज्यक्रांतीच्या वेळीं हद्दपार केले गेलेले धर्मोपाध्याय याच्याभोंवतीं गोळा झाले व त्यांच्या सांगण्यावरून त्यानें धर्मलंडपणाचें आचरण करणाराचा हात तोडून टाकण्याची रानटी शिक्षा पुनः नव्या कायद्यानें चालू केली. स्वतःच्या चैनीच्या खर्चाला अडचण पडूं नये म्हणून सरकारी खर्च कमी करण्यासाठीं सरकारी कर्जावरील व्याजाचा दर ५ टक्के होता तो ३ टक्के करून सर्व व्यापारी वर्गांत असंतोषाचें बीं पेरून ठेविलें. जुन्या राज्यक्रांतीच्या वेळच्या कायद्यानें सर्व मुलांना वारसा हक्क सारखाच ठेवला होता; पण तो कायदा वदलून पुनः वडील मुलाला विशेष हक्क देण्याचा कायदा करण्यांत आला आणि सर्वांत विशेष चीड येण्यासारखी गोष्ट ही कीं, पूर्वींच्या राज्यक्रांतीच्या वेळीं ज्या देशद्रोही इसमांच्या इस्टेटी सरकारजमा झाल्या होत्या त्यांना नुकसानभरपाई म्हणून ६० कोटी रुपये देण्याचा ठराव करण्यांत आला !

अशा रीतीनें सर्व राष्ट्रभर असंतोषाचा अग्नि धुमसूं लागला असतां १८२७ सालीं जुनें पार्लमेंट बरखास्त करून नवीन निवडणूक करण्याचा हुकूम देण्यांत आला. राजाचा अंमल जरी असा अनियंत्रित चालला होता आणि प्रधानमंडळावर पार्लमेंटची सत्ता बिलकुल चालत नव्हती तरी फरेंच मतदारांनीं पार्लमेंटच्या निवडणुकीवर बहिष्कार घालण्याचें कधींहि मनांत आणलें नाहीं. राजानें जुनें पार्लमेंट बरखास्त करतांच फरेंच मतदारांनीं निवडणुकींत राजविरोधी प्रतिनिधि पूर्वींहून अधिक येतील अशीच खटपट केली; आणि नव्या पार्लमेंटांत हुजूरपक्षाची मंडळी अगदींच थोडी निवडून आली. या वेळेपासून राजपक्ष व लोकपक्ष यांत उघड उघड घासाघीस सुरू झाली. राजानें जुनें लोकपक्षीय मंत्रिमंडळ मोडून नवें लोकविरोधी मंत्रिमंडळ नेमलें. त्या मंत्रिमंडळावर आपला विश्वास नाहीं असा पार्लमेंटनें ठराव केला. आणि राजास नवें लोकपक्षीय मंत्रिमंडळ नेमण्याची विनंति केली. ही विनंति राजास कळविण्यासाठीं जें शिष्टमंडळ राजाकडे गेलें होतें त्याचा राजानें अपमान केला; आणि पार्लमेंट जर आपली वर्तणूक न सुधारेल तर पार्लमेंट पुनः बरखास्त करीन अशी धमकी दिली ! आणि सहा महिनेपर्यंत पार्लमेंटची बैठक तहकूब केली.

असल्या झारशाही कृत्यांमुळें जनतेंतल्या असंतोषाचा वणवा अधिकाधिक भडकत चालला. तरी पण राजा चार्लस व त्याचे मंत्री यांना असेंच वाटत होतें कीं, दडपशाहीचा वेताळ मोकळा सोडला असतां त्याच्या दहशतीनें लोकपक्ष नरम येईल, आणि नवी निवडणूक केल्यास ती आपल्याला अनुकूल अशीच होईल. या समजुतीनें राजानें १८३० च्या मार्च महिन्यांत पार्लमेंट बरखास्त केलें आणि १८३० च्या जून महिन्यांत नवी निवडणूक झाली. त्या वेळीं 'नवा जुन्यास बरा म्हणवितो' या म्हणीचा राजास प्रत्यय आला. राजपक्षाच्या प्रतिनिधींची संख्या आणखी ५० नीं घटली, आणि लोकपक्षाचें बळ तेवढ्या संख्येनें अधिक वाढलें. अशा रीतीनें हा निवडणुकीचा डाव आपल्यावरच उलटलेला पाहतांच राजा चार्लस व त्याचे जुलुमी सल्लागार यांनीं जनलज्जा व मनलज्जा यांना सोडचिठ्ठी देऊन झारशाहीवर ताण करण्याचा विचार केला.

दडपशाहीची पहिली गदा वर्तमानपत्रांवर उगारली गेली. जुलुमी राजांची सर्वत्र अशीच समजूत असते कीं हीं खाष्ट वर्तमानपत्रेंच आगलावेपणाचें काम करतात, म्हणूनच जनतेंत असंतोष पसरतो; आणि वर्तमानपत्रांची एकदां मुस्कटदाबी केली कीं मग आपण कसाहि नंगा नाच घातला तरी लोक तो निमूटपणें सोसतील ! पण ही समजूत आजपर्यंत कोठेंच खरी ठरली नाहीं, मग ती फरान्समध्यें तरी कशी खरी ठरणार ? चार्लसनें पहिलें फर्मान असें काढलें कीं, सरकारी परवान्याशिवाय कोणतेंहि वृत्तपत्र प्रसिद्ध करूं नये. दुसऱ्या फर्मानानें नवें पार्लमेंट भरण्यापूर्वींच तें बरखास्त करण्यांत आलें ! आणि तिसऱ्या फर्मानानें मतदारांच्या लायकीची मर्यादा वाढवून मतदारांची संख्या संकुचित करण्यांत आली; प्रत्यक्ष निवडणुकीच्या ऐवजीं अप्रत्यक्ष निवडणुकी व्हाव्या असें ठरविण्यांत आलें आणि पार्लमेंटपुढें कोणतेंहि बिल यावयाचें झाल्यास तें सरकारपक्षामार्फतच आलें पाहिजे असें जाहीर करून प्रतिनिधींच्या हक्काचीहि सपशेल खच्ची केली !

ता. २६ जुलै १८३० इसवी रोजीं हे तीन वटहुकूम फरान्समध्यें सर्वत्र प्रसिद्ध झाले आणि फरेंच लोकांनीं व विशेषतः पारीस शहरांतील नागरिकांनीं या जुलुमाविरुद्ध झगडण्यास कंबर बांधली. 'नॅशनल' नांवाच्या वृत्तपत्राचा संपादक थायर्स याच्या अध्यक्षतेखालीं वर्तमानपत्रकारांची परिषद भरून

सरकारी वटहुकूम बेकायदेशीर आहेत सबब ते आपण मानणार नाहीं असा ठराव करण्यांत आला; आणि दुसऱ्या ठरावानें पार्लमेंटच्या सभासदांना अशी विनंति करण्यांत आली कीं, राजानें बेकायदा वटहुकूम काढून जरी पार्लमेंट मोडून टाकलें आहे तरी पार्लमेंटनें तो वटहुकूम न पाळतां आपली बैठक भरवावी आणि आपलें कायदेमंडळाचें काम चालू करावें. अशा प्रकारें ठराव करून लोकपक्षानें राजपक्षाच्या दडपशाहीला खरमरीत उत्तर दिलें. सरकारी परवाना न घेतां कित्येक वर्तमानपत्रें प्रसिद्ध होऊं लागलीं; परंतु कायदेमंडळाच्या सभासदांना मात्र आपली बैठक भरविण्याचें धैर्य होईना.

अशा आणीबाणीच्या वेळीं पारीस शहरांतील रिपब्लिकन पक्षाचे कित्येक पुढारी पुढें सरसावले आणि त्यांनीं या झारशाहीशीं उघड झुंज सुरू केली. अठरावा लुई गादीवर आल्यापासून या रिपब्लिकन पक्षाला आपली चळवळ उघड रीतीनें चालविणें अशक्य झालें होतें. तरी पण रिपब्लिकन पक्षाच्या गुप्त संस्था ठिकठिकाणीं असून त्या शक्य ती कामगिरी करीत राहिल्या होत्या. अशा गुप्त संस्थांना पुढें येण्याला ही पर्वणी चांगलीच लाभली. त्या संस्थांनीं मजूरवर्ग, विद्यार्थी आणि मध्यम वर्गांतील तरुण मंडळी यांना हातीं घेऊन झारशाहीला उघड तोंड देण्याचें ठरविलें. सरकारी परवान्याशिवाय वर्तमानपत्रें छापण्याची सर्वांसच मनाई झाल्यामुळें जे कित्येक छापखाने बंद पडले होते त्या छापखान्यांतील सगळा कामकरी वर्ग ता. २७ जुलै रोजीं बेकार होऊन रस्त्यांतून भटकूं लागला, आणि त्याचे पोलिसांशीं खटके उडूं लागले. बेकार कामकरी आणि बेफाम पोलिस यांची घासाघीस सुरू होतांच राज्यक्रांतीची पहिली ठिणगी पडली, आणि पारीस शहरांतील परिस्थिति वणवा पेटण्याला सर्वस्वीं अनुकूल असल्यामुळें त्या ठिणगीनें पेटलेल्या अग्नीच्या ज्वाला ताबडतोब सर्व शहरभर पसरल्या.

पारीस शहरांतील दंग्याचें वृत्त कानीं पडतांच अमेरिकेच्या स्वातंत्र्ययुद्धांत फ्रेंच सैनिकांचें आधिपत्य ज्याच्याकडे होतें तो वृद्ध लाफायटी धांवतच पारीसला आला, आणि त्यानें तरुण स्वयंसैनिकांचें आधिपत्य स्वीकारलें. मंगळवार ता. २७ जुलै रोजीं रात्रीं नॅशनल वृत्तपत्राच्या कचेरींत प्रमुख पुढाऱ्यांची सभा भरली. तींत थायर्स व लाफायटी यांच्यांत खटका उडाला. थायर्स

हा सनदशीर मार्गानें झारशाहीचा प्रतिकार करावा असें म्हणणाऱ्या पक्षाचा पुढारी होता.. पण त्या पक्षाचें बहुमत न होतां उघड सशस्त्र प्रतिकार करावा असें म्हणणाऱ्या लाफायटीच्या पक्षाचेंच त्या सभेंत बहुमत झालें, आणि थायर्स हा पारीस सोडून निघून गेला, व पारीस शहराचें पुढारीपण लाफायटी-कडे आलें.

बुधवार ता. २९ रोजीं लाफायटीनें पारीस शहरांत जेवढीं हत्यारें मिळ-ण्याचीं ठिकाणें होतीं तेवढीं काबीज करून आपल्या अनुयायांना सज्ज केलें, आणि लहानसहान बोळांच्या तोंडांशीं मोर्चे बांधून आपल्या स्वयंसैनिकांच्या बचावाची तजवीज केली. शहरांतील बंडखोरांची संख्या एकसारखी फुगत चालली; व त्यांनीं हॉटेल डी व्हिले ही आपल्या छावणीची जागा ठरवून तिच्यावर लोकशाहीचें तिरंगी निशाण चढविलें. हें सर्व वर्तमान राजास कळतांच त्यानें मारमॉंट यास सैन्यासह पाचारण केलें व मारमॉंटनें राजवाड्याच्या बचावार्थ कांहीं सैन्य ठेवून बंडखोरांना हॉटेल डी व्हिले येथून हुसकून लावलें. परंतु जेथें सगळें पारीस शहरच राजाविरुद्ध उठलें तेथें एकादें ठाणें काबीज करून काय होणार ? मारमॉंटला देखील एकंदरींत लक्षण ठीक दिसेना, तेव्हां त्यानें राजास आपले वटहुकूम रद्द करण्याचा सल्ला दिला. पार्लमेंटच्या प्रतिनिधीकडूनहि राजाकडे तसाच निरोप आला. पण राजानें सैन्याची जमवाजमव करून बंडखोरांची खोड मोडण्याविषयीं मारमॉंटला सक्तीचे हुकूम दिले.

मारमॉंटनें सैन्य जमवून पारीस शहर कह्यांत आणण्याचा प्रयत्न केला. परंतु आतां लष्करांतच दुमत दिसूं लागलें. कित्येक पलटणींनीं बंडखोरांवर चालून जाण्याचें नाकारलें. इतर कांहीं पलटणी तर उघडपणें बंडखोरांस जाऊन मिळूं लागल्या. कोणत्या पलटणीवर विश्वास ठेवावा हेंच मारमॉंटला कळेनासें होऊन तो गोंधळून गेला. त्यानें राजाला पुनः असाच सल्ला दिला कीं, सगळे वटहुकूम परत घेऊन पार्लमेंटची बैठक बोलाविली तरच निभाव लागेल. इतक्या पल्ल्यावर गोष्टी आल्यावर राजाच्या डोळ्यावरची धुंदी उतरली. त्यानें पार्लमेंट बोलावण्याचें मनाशीं ठरविलें, आणि तसा लेखी हुकूम दिला व तो दुसरे दिवशीं सकाळीं प्रसिद्ध करण्याचें ठरलें. पण योग्य वेळ निघून गेली होती. ता. २९ जुलै रोजीं रात्रींच बंडखोरांतील

कांहीं पुढाऱ्यांनीं ड्यूक ऑफ आर्लीन्सशीं संधान बांधलें आणि त्याच्याकडून सनदशीर रीतीनें राज्य करण्याचें वचन घेऊन त्याच्या नांवानें द्वाही फिरविण्याचें ठरविलें.

चार्लस राजाला दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं हें वृत्त कळतांच त्याला पश्चात्ताप झाला. परंतु तो पश्चात्तापच ! त्याचा आतां उपयोग काय ? राज्यत्याग केल्याविना गत्यंतर नाहीं असें पाहतांच त्यानें आपला व आपल्या वडील मुलाचा राज्यावरचा वारसा सोडल्याचा राजीनामा खरडला, व तो स्कॉटलंडला निघून गेला. ता. ३ ऑगस्टला हा राजीनामा प्रसिद्ध झाला; आणि ता. ७ ऑगस्टला पार्लमेंटची बैठक होऊन लुई फिलिपी ऊर्फ ड्यूक ऑफ आर्लीन्स यास रीतसर राज्यपद देण्यांत आलें. अशा रीतीनें ता. २६ जुलै ते ता. ७ ऑगस्टपर्यंतच्या तेरा दिवसांत ही राज्यक्रांति अथपासून इतिपर्यंत संपूर्ण झाली. पण राज्यक्रांतीचा खरा झगडा काय तो ता. २७, २८ व २९ या तीन दिवसांतच झाला. आणि एवढ्या अल्पावधींत आणि एकट्या पारीस शहरानें ही राज्यक्रांति घडवून आणली. असंतोषाच्या घुशी लागून राजसत्तेची इमारत सगळीकडून पोखरली गेल्यावर क्षुल्लक धक्क्यानेंदेखील ती कशी एकदम ढांसळते याचें हें फरान्सच्या इतिहासांतलें शंभर वर्षांपूर्वीचें उदाहरण इतिहासाच्या वाचकांस काय शिकवितें बरें ?

लेख सोळावा

संग्राहक व संशोधक मंडळ

'मराठी रियासत' या पुस्तकाच्या परीक्षणांत सरदेसाई, पोतदार व भारत इ. सं. मंडळ यांच्यासंबंधानें केसरींत लेख आला होता. त्याला उत्तर म्हणून पोतदार यांचीं दोन पत्रें आम्हीं छापलीं. हीं दोनहि पत्रें

कांहीं अंशीं केसरीला उद्देशून लिहिलेलीं असल्यामुळें त्यांतील एका मुद्द्या-संबंधानें दोन शब्द लिहावेसे वाटतात.

पोतदार यांच्या दुसऱ्या पत्रांत त्यांनीं 'ऐतिहासिक शोध' हा शब्द मोघम वापरला आहे. पण त्याचे जे अनेक अर्थ मनांत येतात त्यांची फोड न करतां पोतदार यांनीं त्यांचा घोटाळा केला आहे. शोधाचे तीन अर्थ त्याच्या तीन प्रकारांमुळें होतात. (१) शोधांतील सिद्धांतरूप गोष्ट. (२) सिद्धांत-समर्थनपर आधारांचा मुद्देसूद उतारा किंवा उतारे. (३) सर्व आधारांचा उपयोग करून, सर्व उतारे गोंवून सिद्धांताचें प्रतिपादन केलेला सबंध प्रबंध.

वादाचा खरा मुद्दा

आतां सरदेसाई यांनीं काय मागितलें, पोतदारांनीं काय दिलें, काय दिलें नाहीं याविषयीं केसरीनें जी चर्चा केली, ती यांतील कोणत्या अर्थाला उद्देशून हें पाहूं. बहुतेक शोधकांची प्रवृत्ति आपला शोध गुप्त राखण्याकडे असते असें पोतदार म्हणतात. आम्हांला तसें वाटत नाहीं. निदान असल्या गुप्त राखलेल्या शोधासंबंधानें सरदेसाई यांनीं पोतदार यांचेजवळ कांहीं मागितलें नव्हतें. का. कृ. लेले यांना आपला शोध, म्हणजे सिद्धांत गुप्त ठेवावयाचा असता तर त्यांनीं तो निबंधांत प्रतिपादून मंडळाच्या सभेपुढें वाचला जाण्यास पाठविलाच नसता. अर्थात् वाद आहे तो लेखरूपानें प्रकट करून मंडळापुढें जाहीर रीतीनें वाचलेल्या निबंधापुरताच आहे. सरदेसाई हे पोतदार यांचेकडे जें काय मागत होते ती, हा निबंध वाचून झाल्यावर तो फिरून व्यक्तिशः वाचण्याची व त्यांतील सिद्धांत व तत्समर्थनपर एकाद-दुसरा उतारा–अवतरण आभारप्रदर्शनपूर्वक घेण्याची परवानगी. सबंध निबंधच्या निबंध आपल्या रियासतीच्या बुकांत घालण्याची परवानगी त्यांनीं मागितली नव्हती. म्हणून मागितलेली मर्यादित उपयोगाची परवानगी पोतदार यांनीं दिली असती तर कांहीं विशेष बिघडलें असतें कीं काय इतकाच प्रश्न !

सिद्धांतरूप शोध प्रकट झालाच होता. तेव्हां त्याची आठवण राहील तशी मनानें किंवा वेळच्या वेळीं म्हणजे निबंध वाचला जात असतां केलेल्या टिपणांच्या साहाय्यानें, तो आपल्या पुस्तकांत घालण्यास सरदेसाई यांना

काय प्रत्यवाय होता ? किंवा कोण प्रतिबंध करणार होतें ? दुसरे पक्षीं सबंध निबंध उतरून घेऊन तो आपल्या पुस्तकांत घालण्याची परवानगी सरदेसाई यांनीं मागितली नव्हती. यामुळें 'कॉपीराईट'चा भंग होण्याचा संभव नव्हता. शिवाय, सरदेसाई यांनीं मर्यादित उपयोग केल्यावर पुढें केव्हांहि आपल्या सवडीनें, इतिहासमंडळानें रा. लेले यांचा निबंध सबंध जशाचा तसा आपल्या त्रैमासिकांत छापला असता तरी त्याचें अविकृत स्वरूप व महत्त्व जसेंच्या तसें शिल्लक राहिलें असतें. त्यांत कांहीं उणेपणा आला नसता. मंडळाचें हें पुस्तक सरदेसाई यांच्या पुस्तकाच्या आधीं प्रसिद्ध झालें असतें तर प्रश्नच नव्हता. सरदेसाई यांनीं केलेला उपयोगच नंतरचा म्हणून उष्टा ठरला असता. पण याच्या उलट असें समजूं कीं, सरदेसाई यांचें पुस्तक आधीं प्रसिद्ध झालें असतें तर तीं या शोधाची जाहिरातच झाली असती ! आणि रा. लेले यांच्या सिद्धांताचें बीजरूप वाक्य व तत्समर्थनपर एकादें अवतरण घेतल्यानें, सबंध निबंधाचें काम भागणें शक्य नाहीं म्हणून, मंडळाच्या प्रकाशनाचा ताजेपणा अबाधित राहिला असता.

चतुर व उदार संशोधक

आपले शोध गुप्त ठेवणाऱ्या संशोधकांचा या वादांत पोतदारांनीं जो संबंध आणला आहे तो आमच्या मतें व्यर्थ होय ! पोतदारांनीं काढलेल्या बारीक श्लेषाप्रमाणें रा. लेले हे 'चतुर' म्हणजे 'गूढप्रिय' संशोधक असते, तर आपला शोध त्यांनीं मंडळापुढें निबंधरूपानें जाहीर केलाच नसता. म्हणून ते 'उदार' संशोधकांच्या वर्गांतच पडतात असें आम्हांला वाटतें. आपल्या निबंधाला 'कॉपी-राईट' चें स्वरूप ठेवण्याची रा. लेले यांची इच्छा होती असें आम्हांला वाटत नाहीं. वाटल्यास खरें खोटें हें रा. लेले यांनाच कोणींहि विचारून पाहावें. त्यांना आपला निबंध स्वतः वेगळा छापवून कांहीं द्रव्यलाभ होण्याचा नव्हता. शोधविषयक कीर्ति व प्रसिद्धि आधींच मिळाली होती ! बरें, मंडळाच्या त्रैमासिकांतून मागाहून तो प्रसिद्ध झाला असता तरी संशोधक या नात्यानें त्यांची अब्रू किंवा मंडळाच्या संबंधानें त्यांना येणारें महत्त्वहि कमी झालें नसतें. उलट मंडळाच्या त्रैमासिकाच्या निघणाऱ्या

प्रती व त्याच्या वाचकांची संख्या लक्षांत घेतां, सरदेसायांच्या पुस्तकांतून आपल्या शोधाला मिळणारी प्रसिद्धि रा. लेले यांना इष्टच वाटली असती.

आणि याच एका उदाहरणावरून आम्ही आणखी एक व्यापक सिद्धांत मांडण्याचें थोडेंसें धारिष्ट करूं इच्छितों. तो असा कीं, ज्या गूढप्रिय संशोधकांना ' चतुर ' असें नांव पोतदार देतात त्यांची चतुराई प्रायः निष्फळ ठरते. किंवा ती साधल्यास जनतेची हानि होते. उलट, ज्या संशोधकांना पोतदार हे वरून ' उदार ' हें विशेषण लावतात (पण मनांतून सैल, भोळे, भंपक असें विशेषण बहुधा लावीत असतील) ते खरे सैल भोळेहि नसतात किंवा उदारहि नसतात. तर फक्त सरळ बुद्धीचे असतात. माकडानें गालफडांत लपवून ठेवलेल्या सुपारीसारखे आपले शोध ते गुप्त ठेवण्याचा प्रयत्न करीत नाहींत. कारण गालफडांत सुपारी आहे हें पाहणाराला वर दिसून येतच असतें. पोतदारांना वाटतें कीं, संशोधक हा गर्भवती स्त्रीप्रमाणें आपला गर्भ परिच्छिन्न गुप्त ठेवितो. पण आम्हाला तर वाटतें कीं, गर्भिणीला जर प्रसूतिवेदना एका ठराविक वेळीं होत असल्या, तर या गौप्य-प्रेमी म्हटल्या जाणाऱ्या संशोधकाला प्रसूतिवेदना गर्भधारणेपासूनच सुरू होतात. आणि त्या तो आपल्या कण्हण्याकुंथण्यानें किंवा आक्रोशानेंहि संधि सांपडेल तेथें प्रकट करीत असतो. म्हणजे आपल्या शोधाच्या आधारावर सांपडेल तेथें दुसऱ्या कोणा इतिहासकारावर टीका खंडन करतो किंवा त्याचें मंडन वा समर्थन करतो. आणि " चार्लस राजाचें कापलेलें डोकें जेथें तेथें पुढें यावयाचेंच " अशी जी एक इंग्रजी म्हण आहे त्याप्रमाणें, या संशोधकाचा शोध वेळीं अवेळीं पुढें येऊन कोणाच्या तरी डोक्यांत बसल्याशिवाय राहावयाचा नाहीं. ' चतुर ' संशोधकाविषयीं हें झालें. आणि ' उदार ' संशोधकहि खरोखर स्वार्थीच असतात. म्हणजे आपलें नांव घेऊन आपल्या शोधाचा उपयोग इतर कोणी जितका अधिक करील तितका तो त्यांना इष्टच वाटतो. या वृत्तीला स्वार्थी असें नांव आम्हीं दिलें तरी तें कमीपणाच्या बुद्धीनें नव्हे. स्वार्थ असला तरी तो प्राकृत नव्हे, सुसंस्कृत होय !

यांत काय मंडळाचें खरें हित ?

या सर्व विवेचनाचें तात्पर्य हेंच कीं, रा. लेले यांचा या वादांतील निबंध

पाहण्याला व त्यांतील एकादा उतारा किंवा अवतरण (सबंध निबंध नव्हे) घेण्याला पोतदार यांनीं सरदेसाई यांना परवानगी दिली असती तर त्यांना रा. लेले यांनीं हरकत घेतली नसती. आतां ही परवानगी दिली नाहीं, ही गोष्ट पोतदार यांनीं संस्थेचें हित मनांत ठेवूनच केली असा ठराव कारभारी मंडळानें केला. पण तो औपचारिक असून आपल्या चिटणिसाचा बचाव करणें हें कारभारी मंडळाचें प्रायः कर्तव्यच ठरतें म्हणून तो तसा केला असेल. पण प्रत्यंतरादाखल कोणींहि असें उलट मनांत आणावें कीं, समजा, पोतदारांनीं सरदेसायांना ही परवानगी दिली असती, तर कारभारी मंडळानें त्यांच्या निषेधपर ठराव केला असता काय ? व कदाचित् रा. लेले यांनीं तक्रार केली असती तरीहि "पोतदारांचें करणें मंडळ-संस्थेच्या हिताच्या दृष्टीनें होतें" असाच तो ठराव झाला नसता काय ? यावरून या वादांत पोतदार यांनीं कारभारी मंडळाचा ठराव आणण्यांत फारसें स्वारस्य नाहीं. निदान आम्ही इतकें म्हणतों कीं, अशी परवानगी नाकारण्यापेक्षां ती दिल्यानेंच मंडळाची लोकप्रियता अधिक वाढण्याचा संभव आहे.

आतां संग्राहक व संशोधक मंडळें असा जो भेद पोतदार यांनीं केला आहे त्यासंबंधानें दोन शब्द लिहूं. संशोधकमंडळें व संग्राहकमंडळें असा भेद तात्त्विक रीतीनें करतां येतो हें खरें. परंतु हा भेद आळविण्यालाहि कांहीं मर्यादा आहेत. पण पोतदार त्या मानीत नाहींत असें दिसतें. भारत-इतिहास मंडळाला ते संशोधक मंडळ म्हणतात. पण या किंवा इतर एकाद्या मंडळाचा संबंध नसतां किती तरी संशोधन आजवर झालेलें आहे. शिवाय खुद्द या मंडळाच्या द्वारें झालेल्या प्रत्यक्ष संशोधनाच्या मानानें त्यांतला संग्रहच अधिक आहे. उलट ज्या पुण्याच्या दप्तराला फक्त संग्रहशाळा म्हणावें असा पोतदारांचा आग्रह, त्यांत झालेल्या संशोधनाचें फल व्हरनॅक्युलर ट्रॅन्सलेशन सोसायटीनें प्रसिद्ध केलेल्या पेशव्यांच्या डायऱ्यांतून दिसून येतें. किंवा समजा, उद्यां सरदेसाई यांनीं दप्तरखान्यांतील शोधून काढलेल्या व संशोधिलेल्या शेंकडो पत्रांचा ग्रंथ छापला तर तेंहि संशोधनच नव्हे काय ? कारण यांतील पुष्कळ कागदपत्रांच्या मित्या, तारखा, अर्थ सरदेसायांनीं व त्यांच्या साहाय्यकांनीं लावलेले असतील; व सरदेसायांनीं प्रस्तावना लिहिली तर कदाचित् त्यांची प्रकरणवार संगतीहि लावली जाईल. मग हें संशोधन नव्हे कसें ?

भा. इ. मंडळांतील सभासद लोकांच्या निरनिराळ्या घरचे कागद शोधून आणून त्यावर मखलाशी करतात, तर पुण्याच्या दप्तरांत असले कागद एकत्र एकदम पुष्कळच मिळतात व संशोधनाला सांपडतात इतकाच फरक. इतकेंच नव्हे तर हा संग्रह देखील मूळ झाला तो असेच निरनिराळ्या घरचे कागद मिळवून झालेला आहे.

भा. इ. मंडळ शंकराचार्य नव्हे

संस्था या दृष्टीनें भा. इ. मंडळाला सरकारी पुणें दप्तराच्या मानानें आम्ही थोडी अधिक किंमत देण्यास केव्हांहि तयार आहों. परंतु मंडळ जर एकदम 'शंकराचार्य' बनूं पाहील, व निग्रहानुग्रहाचें प्रस्थ माजवील, तर कोणी तें फारसें चालूं देणार नाहीं हें मंडळानेंच ओळखलें पाहिजे. समजा, सरकारनें जर उद्यां आणखी चार इतिहासाभ्यासी लोक या दप्तरखान्यावर नेमले व इतिहासमंडळ दरसाल कांहीं पत्रें संशोधून छापतें तशीं स्वतः सरकारनें छापविण्याचें ठरविलें, तर या दप्तराला संग्राहक मंडळ न म्हणतां संशोधकमंडळच म्हणावें लागेल. भा. इ. मंडळांत जसे चार दोन लोक चर्चेला बसतात तसेच दप्तरांतहि बसतील. फरक इतकाच होईल कीं आपले सर्व कागद शोधून छापून होईपर्यंत हें दप्तर कोणास आंत येऊं देणार नाहीं किंवा आपले शोध बाहेर जाऊं देणार नाहीं. या दृष्टीनें ते 'चतुर' संशोधक ठरतील. पण भा. इ. मंडळाचा खाक्या अगदीं उलटा आहे. कारण संमेलन, वाढदिवस, पाक्षिक सभा यांच्या जाहिराती मंडळ आधीं देतें. कित्येक वेळां संशोधनाचे विषय आगाऊ जाहीर करतें. वाटेल त्या मनुष्याला हजर राहण्याची परवानगी असते. सर्वांपुढें संशोधनात्मक लेख वाचले जाऊन त्यांच्यावर चर्चा होते. व केव्हां केव्हां त्यांतला कांहीं भागहि वर्तमानपत्रांतून येतो. अर्थात् मंडळापुढें येणारे संशोधक पोतदारांच्या भाषेप्रमाणें 'चतुर' नसतात तर 'उदारच' असतात. त्यांना आपल्या शोधाचे विषय, सिद्धांत, अनुमानपद्धति व आधार हे जगजाहीरच करावयाचे असतात. निबंध प्रत्यक्ष शब्दशः छापून प्रसिद्ध होणें, न होणें, ही स्वतंत्र गोष्ट आहे. ती पुढें सोयीप्रमाणें घडते. परंतु त्याचा अर्थ असा नव्हे कीं, मंडळापुढें वाचलेला निबंध पुनः कोणी वाचा-

त्रयास मागूं नये, किंवा हौस वाटल्यास त्यांतून आधारभूत एखादें अवतरण किंवा उतारा त्यानें करून घेऊं नये.

आतां मान व कीर्ति यांच्या दृष्टीनें पाहूं. वरीलप्रमाणें उदार बुद्धीनें कोणाला उतारा अवतरण घेऊं दिल्यास मंडळाची अब्रू किंवा कीर्ति ही फैलावण्यास मदतच होईल. कारण जो त्याचा उपयोग करील तो मंडळाचा व निबंधकाराचा दोहोंचाहि उल्लेख करील. सरदेसाई काय किंवा इतर ग्रंथकार काय, तळटीपांत असे आधार नामनिर्देशपूर्वक देतातच. त्यांच्या सिद्धांतप्रतिपादनाला ते अवश्यच असतात. म्हणून असे उतारे, अवतरणें घेणारांना उपकारकर्ते मानून मंडळानें अगत्यवादानें मदतच केली पाहिजे. ज्यांतील उतारा अवतरण सरदेसायांनीं मागितलें तो निबंध केवळ संग्रहार्थ मंडळांत आला असता तर गोष्ट वेगळी. त्याची परिस्फुटता न करणें हेंच योग्य. पण जो कागद पांच पन्नास लोकांसमक्ष वाचून चिकित्सेला मांडला, त्यांतील उतारा अवतरण घेण्यानें काय बिघडलें ? एकाद्या स्त्रीनें उघड्या चौचाकींत बसून राजरस्त्यानें वाद्यें लावून मिरवीत जावें; आणि मग एकाद्यानें चेहऱ्याकडे जरा अधिक निरखून पाहिलें असतां "माझी पडदपोशी गेली" असा कांगावा तिनें करावा तसें या प्रकरणीं घडलें आहे. पण त्यानें मंडळाची अब्रू किंवा मान्यता वाढते किंवा संभाळली जाते असें वाटत नाहीं.

मंडळाचें महत्त्व कशानें वाढेल ?

उलट इ. मंडळाचे अधिकारी त्याच्या शोध-संशोधनाची जितक्या तत्परतेनें परिस्फुटता करावी तितक्या तत्परतेनें ती करीत नाहींत असें आम्हांला तरी वाटतें. वास्तविक कोणत्याहि संशोधनाचें टिपण मंडळापुढें वाचलें गेल्या-बरोबर त्याची बित्तंबातमी इंग्रजी-मराठी वर्तमानपत्राचे नगारे लावून तावडतोब जाहीर केली जावी. असें झालें म्हणजे मग त्या ऐवजाची चोरी कोण करूं शकेल ? व कोणीं मंडळाचा उल्लेख न करतां त्याचा उपयोग केलाच, तर त्यावर टीका करणारांत एकादा माहितगार गुप्त पोलीस प्रायः लाभेलच. अशा नौबती-जाहिरातीनंतर जो कोणी त्या ऐवजाचा उपयोग करील तो अर्थात् 'उष्टेंच' खाईल. पण मंडळाची रीत अशी कीं, वाढलेलें ताट आपणहि खावयाचें नाहीं व लोकांनाहि खाऊं द्यावयाचें नाहीं. स्वतःला

भूक लागेल तेव्हां खाऊं असें म्हणून ठेवायचें, मग त्याकडे दुरून पाहात इकडे लोक उपाशी मेले तरी चालतील. आणि तें लोक मंडळानें उष्टें केलेलें अन्न, उष्टें म्हणून स्वीकारून खाण्याला तयार असले तरी देखील ! तात्पर्य, आमच्या मतें भा. इ. मंडळाच्या स्वतःच्या महत्त्वाच्या व स्वाभिमानाच्या कल्पना थोड्याशा विपरीत आहेत. त्या सुधारण्याची मुख्य युक्ति अशी कीं, आपल्या शोधांची प्रसिद्धि मंडळानें ताबडतोब करून चोरी होण्याचा संभव मुळांतच थांबवावा. संकलनकारांच्या साभार निर्देशानें संशोधनाला उणेपणा न येतां उलट मदतच होईल.

कवि व लेखक यांना जशी आपली कविता व लेख तसाच संशोधकाला आपला निबंध वाटतो हें पोतदारांचें म्हणणें कांहीं अंशीं ठीक आहे. पण कोणीहि कवि किंवा लेखक त्यानें होऊन जाहीर रीतीनें वाचलेल्या कवितेंतलें किंवा लेखांतलें अवतरण किंवा उतारा कोणी मागितला असतां तो खचित नाकारणार नाहीं. उलट आपला सन्मान झाला, जाहिरात झाली, असेंच मानतील. सरदेसायांना मंडळाबद्दल कदाचित् आपलेपणा वाटावा तसा वाटत नसेल. पण मंडळापुढें प्रथम प्रसिद्ध झालेल्या संशोधनात्मक निबंधाचा आधार जाहीर नामनिर्देशानें आपल्या ग्रंथांत त्यांनीं केला, तर निदान मंडळाचें महत्त्व किंवा श्रेष्ठता तरी ते कबूल करतात असेंच ठरेल कीं नाहीं ? कीर्ति, मान्यता यांच्या दृष्टीनें, सरदेसायांच्या या कबुलीनें मंडळाला त्यांच्या आपलेपणाच्या भावनेपेक्षांहि अधिक कृतकृत्यता वाटली पाहिजे.

लेख सतरावा

ऐतिहासिक परिशीलनाचे तीन टप्पे

[भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे २३ व्या वार्षिक संमेलन प्रसंगींचें अध्यक्षीय भाषण.]

“ऐक्य व अखंडत्व यांच्या मर्यादा बऱ्याच विस्तृत असतात. सोयीकरितां इतिहासकार्य करणाऱ्या संस्था प्रादेशिक नांवें घेवोत तथापि इतिहासविजय हे परस्परांना इतके निगडित असतात कीं त्यांतील कोणासहि परका असें इतिहासाच्या अभ्यासकाला म्हणवतच नाहीं. अशा या उद्योगाच्या फलश्रुतीवर आक्षेप घेतले जातात त्यांतल्या कांहींना मीं गतवर्षीं उत्तर दिलें आहे. यंदा आणखी एक उत्तर असें कीं अगदीं नव्यांत नवीं सामाजिक व जागतिक मतें व सिद्धांत मांडणारांनाहि इतिहाससंशोधनाचा उपयोग होतो हें अलीकडे दिसून आलेलें आहे. इतिहासाचें परिशीलन तीन प्रकारांनीं मुख्यतः होतें. संशोधन, संकलन व सिद्धांतन. हा तिसरा शब्द मी नवा सुचवितों. पूर्वीं त्याचा निर्देश ‘ इतिहासाचें तत्त्वज्ञान ’ अशा लांबलचक नांवानें करण्यांत येत होता. पण शब्दांत सुटसुटीतपणा व अनुप्रासक्षमता असल्यानेंच तो रूढ होण्याला मदत होते. माझ्या मतें संशोधन, संकलन व सिद्धांतन हे शब्द उच्चारले म्हणजे इतिहास विषयाच्या परिशीलनाचें सर्व कार्य त्यांत समाविष्ट होईल.

ज्ञान, शहाणपण व बळ

या विषयाची फलश्रुति पुन्हा सांगावयाची तर हीच कीं, मनुष्याला या अभ्यासानें ज्ञान तर भरपूर मिळतेंच मिळतें. त्यांतून शहाणपण काढणें हें मनुष्याच्या बुद्धीच्या पात्रतेवर असतें आणि शहाणपण असलें तरी त्यापासून बळ निर्माण होणें हें बरेंचसें परिस्थितीवर अवलंबून असतें हें कबूल केलें पाहिजे. इतिहासाच्या फलश्रुतींत ज्ञान, शहाणपण व बळ हीं तीनहि येऊं शकतात. मात्र ज्ञान म्हणजे शहाणपण नव्हे आणि शहाणपण म्हणजे बळ नव्हे ही गोष्ट ऐतिहासिक उदाहरणें देऊनच सिद्ध करण्यासारखी आहे.

प्रवृत्तिपर मनुष्य या तीनहि फलांची अपेक्षा करतो. निवृत्तिपर मनुष्य कदाचित् ज्ञान व तत्त्वज्ञान या फलांवरच संतुष्ट राहतो. पैकीं ऐतिहासिक ज्ञान सुलभ व समृद्ध करणें हें मुख्यतः संशोधकांचें काम आहे. सोन्याचा एकेक कण किंवा रत्नाच्या जातीचा एक एक दगड सुटा सुटाच मिळतो. तो हुकमी न मिळतां पुष्कळसा संशोधनबुद्धि ठेवणाराला यदृच्छेनें मिळतो व त्याच कारणाकरितां तो या संशोधनांत प्रादेशिक मर्यादा न मानतां आणि स्थळ व काळ यांचा कृपण संकोच न करितां आपली बुद्धि सर्व जगभर फिरवितो आणि मग त्याचें श्रेय द्यावयाचें तर तें फार तर प्रादेशिक संस्थेला देतो. हें संशोधनाचें काम पुष्कळसें एकांडे शिलेदारी पद्धतीनें होत असतें.

व्यक्ति-प्रतिभेला वाव

परंतु यापुढील संकलनाचें काम हें श्रमविभाग व सहकारिता या पद्धतीनें होतें व पश्चिमेकडील देशांत इतिहासपरिशीलनाचें जें प्रचंड कार्य होत आहे तें या पद्धतीनेंच केलें जातें म्हणून तसें होतें. केंब्रिज हिस्टरी हें संकलनाचें एक उत्तम उदाहरण म्हणून मी देईन. कारण त्यांत किती तरी बुद्धिमान लोकांनीं सहकारितेनें व श्रमविभागानें तत्पूर्वी झालेल्या प्रचंड संशोधनाचें चीज केलें आहे. यानंतरचें काम सिद्धांतनाचें. येथें मात्र फिरून एकांडे शिलेदारी पद्धतीच प्रभावी होते. कारण उपपत्ति बनविणें व संशोधन करणें या गोष्टी पुष्कळशा व्यक्तिप्रतिभेलाच वश असतात. बुद्धिकार्य हें सामुदायिक होऊं शकतें. प्रतिभेचें कार्य हें तसें होऊं शकत नाहीं. मी स्वतः ज्ञान, शहाणपण व बळ या तिन्ही इतिहासफळांना सारखेंच महत्त्व देतों; त्याप्रमाणेंच संकलनाच्या उद्योगधंद्यालाहि संशोधन व सिद्धांतन यांच्याइतकेंच महत्त्व देतों. सामान्य माणसाच्या दृष्टीनें संकलन हें अत्यंत उपयुक्त असतें. हीं तीन महत्त्वाचीं कार्यें बहुधा आळीपाळीनें एकामागून एक अशींच होऊं शकतात. एकदां सर्व नुसतेंच्या नुसतें संशोधन किंवा नुसतेंच्या नुसतें संकलन किंवा सिद्धांतन होऊं शकत नाहीं.

तिहींचा परस्पर संबंध

या तिहींत मिळून एक प्रकारची तालबद्धता असते असेंहि म्हणतां येईल.

संगीतांत जसे ताल, टाळी व सम या गोष्टी क्रमानें येऊन तालाचें आवर्तन पुरें करितात त्याचप्रमाणें संशोधन, संकलन व सिद्धांतन, हींदेखील पुष्कळशीं क्रमानेंच अवतीर्ण होऊन इतिहासपरिशीलनाचें कार्य पुरें करतात. भौतिक शास्त्राचा अभ्यास व इतिहासाचा अभ्यास हीं दोन्ही सारख्याच स्वरूपाचीं आहेत. पैकीं त्यांच्या फुटकळ संशोधनाला खाण्याचें, संकलनाला पचविण्याचें व सिद्धांतनाला त्या अन्नाचे जीवनरस उत्पन्न करण्याचें कार्य अशीं नांवें देतां येतील. गुरें रानांत मोकळीं सुटल्यावर तीं उपजत बुद्धीनें कोणती वनस्पति चांगली व कोणती वाईट याचा निर्णय करतात, मग तीं नुसती ओरबाडून खातात, नंतर स्वस्थ बसून ते घांस पुनः पुनः तोंडांत आणून त्याचें चर्वण करतात. अशा या त्रिविध कार्यांत सकृद्दर्शनीं अभ्यासकाची नाउमेद होण्यासारखी एक गोष्ट आहे. ती अशी कीं, हें तिन्ही प्रकारचें कार्य अबाधित राहात नाहीं. कारण प्रत्यहीं नवें संशोधन होतें. कांहीं कालानें नवीन संकलन ग्रंथ होतात व या इतिहास–साधनांवरून सिद्धांताचेंहि परिवर्तन होऊं शकतें. यामुळें आपण करतों तें काम नश्वर आहे असें अभ्यासकाला पदोपदीं वाटतें. पण खरोखर तें नश्वर नसतें फक्त तात्पुरतें असतें. याचा अर्थ पूर्वींच्या कामापलीकडे ज्यांचा हात किंवा नजर पोंचली असे लोक आपल्या कार्यांत सहजच पूर्वींच्या लोकांपेक्षां पुढें गेलेले दिसतात व हीच प्रगति. तथापि ही प्रगति नश्वरतेचें लक्षण मानतां येत नाहीं. कारण तीनहि प्रकारचें जुनें कार्य पुढीलांना उपयोगी पडतें आणि इमारतीच्या खालखालच्या थरांच्या दगडांप्रमाणें एका अर्थानें स्थिरपदहि असतें. एका इंग्रज ग्रंथकारानें ही गोष्ट एका वाक्यांत फारच चांगली सांगितली आहे. तो म्हणतो, Historical studies are surpassed but not superseded हें तत्त्व घेतल्यास विनाकारण निराशा होण्याचें इतिहासाच्या अभ्यासकाला कारण नाहीं. मात्र त्याबरोबर हेंहि लक्षांत ठेवावें कीं, हें परिशीलनकार्य फाजील अहंकारानेंहि करणें व्यर्थ आहे. बाधित तत्त्वाची उपाधि ज्याला नाहीं असें कोणतें उपयुक्त कार्य या जगांत आहे? आणि तें तसें नाहीं म्हणून इतिहासाच्या अभ्यासाचें कार्य तसेंच समजून आनंदानें करीत राहावें हेंच भूषणावह व योग्य होय."

लेख अठरावा

भारत इतिहास–संशोधक मंडळ

२५ वा वाढदिवस

[१ जुलै १९३५ रोजीं भारत इतिहाससंशोधक मंदिराचा २५ वा वाढदिवस साजरा झाला त्या प्रसंगींचें प्रास्ताविक भाषण.]

मंडळाच्या ज्युबिलीचा वाढदिवस, खरें म्हटलें तर, गेल्या महिन्यांत भरविलेल्या अखिल भारतीय इतिहास परिषदेनेंच साजरा झाला आहे. या प्रसंगानें, मंडळाच्या कामगिरीची खरी कल्पना येऊन, परप्रांतीय इतिहास-भक्त आश्चर्यचकित झाले व त्यांनीं अकल्पित रीतीनें मंडळाविषयीं धन्योद्-गार काढलेले पाहून मला फार आनंद झाला. या प्रसंगानें असेंहि दिसून आलें कीं, कित्येकांना निरुपयोगी वाटणारें असें इतिहाससंशोधनाचें काम करणारे मंडळासारखे वेडे पीर हिंदुस्थानांत इतरहि पुष्कळ आहेत. या निंदकांच्या मतें देशाला आज संस्कृतिवर्धन नको. त्यांतल्या त्यांत इतिहास-संशोधन हा वेळेचा अपव्यय असून, देशाचें खरें पाऊल पुढें पडावयाचें तर उद्योगधंदे वाढविल्यानेंच पडेल. उद्यां कोणी शिवाजी महाराजांची अस्सल भवानी तरवार शोधून काढून प्रदर्शनांत ठेवली तर हे निंदक म्हणणार 'त्याऐवजीं एकादी लोहारी ऐरण व त्यावर हातोडा या वस्तू अधिक प्रदर्शनीय होतील.' अशांना शिवाजी महाराजांच्या हस्ताक्षराचा शोध क्षुद्रच वाटणार.

ज्ञानांत ज्ञानाची भर

पण औद्योगिक प्रगति सिद्ध केलेल्या राष्ट्रांतूनहि इतिहाससंशोधन किती जिव्हाळ्याचें मानलें जातें याचें एक उदाहरण हें कीं, आज दोन हजार वर्षां-पूर्वींच्या एका कागदावरून तें येशू ख्रिस्ताचें हस्ताक्षर आहे कीं नाहीं याचा वाद सुरू आहे ! शिवाजीच्या घरीं बालपणींच राज्यकारभाराचा आखाडा सुरू होता. कारकून-फड काम करीत होता. त्याला स्वतःला शिक्षण देण्याकरितां शिक्षक ठेवले होते. तत्कालीन बालशिक्षणाचा निम्मा-

अधिक भाग हस्ताक्षर हाच होता. या गोष्टी लक्षांत घेतां शिवाजीला साधी सही करतां येत नव्हती हें म्हणणेंच हास्यास्पद वाटतें. मग प्रत्यक्ष त्याच्या सहीचा कागद मिळत नाहीं या अभावरूप कारणावरून कोणी कितीहि अनुमानें रचीना ? उलटपक्षीं येशू ख्रिस्ताचा जन्म सुताराच्या घरीं झाला, व त्याचें बालपण व पौगंडावस्था मासे मारणाऱ्या कोळ्यांच्या समाजांत गेली, यामुळें ख्रिस्त निरक्षर होता हें अनुमान शोभेल तरी. तथापि, मीं आतां सांगितल्याप्रमाणें संशोधन सुरू आहे. मग अशा संशोधनाची फल-श्रुति तरी काय ? अर्थात् विशिष्ट प्रकारचें ज्ञान. शिवाजी निरक्षर ठरला तरी त्यानें केलेला हिंदवी स्वराज्यस्थापनेचा पराक्रम सिद्ध आहे, तो कोणी काढून घेऊं शकत नाहीं. तसेंच शिवाजीचें स्वराज्य नष्ट झालें तरी ख्रिस्तानें स्थापलेला धर्म आज जगभर चालत असून वाढत आहे. या त्याच्या पराक्रमा-पुढें त्याच्या साक्षरतेला काय महत्त्व ? पण ज्ञानांत ज्ञानाची भर ही केव्हांहि स्पृहणीयच वाटली गेली आहे.

काळाशीं त्रिखंडात्मक संबंध

ज्ञानानंद हा मिळेल तितका लुटावासाच वाटतो; आणि फिरून हें ज्ञानहि हातून निघून गेलेल्या काळांतील. काळ हा त्रिखंड आहे. आणि तीनहि काळांशीं मनुष्याची एकेक विशेष मनोवृत्ति निगडित झालेली आहे. त्याचा सर्व अभिमान गत काळांत सांठविलेला आणि त्याची सर्व आशा भविष्य काळांत साठविलेली असते. वर्तमान काळ हा सुखदु:खात्मक मिश्र अनुभव घेण्याचा, भोगाचा व प्रत्यक्ष म्हणून कल्पना-रम्यत्व-शून्य असा त्याला वाटतो. आपल्याविषयीं गतकालाचें ज्ञान अनेक पूर्वजन्मांसंबंधीं मिळालें तरी माणसाला हवें असतें. तसेंच पुढल्या जन्माचें निदान. भृगु संहितेंतील आपल्या कुंडलीचें मागील पुढील वर्णन वाचल्यानें केवळ निष्फळ ज्ञानाशिवाय कोणाला काय अधिक लाभ होतो ? परंतु तें टिपण लिहून घेण्याकरितां शेंकडों-हजारों रुपये कित्येक लोक खर्चतात. या ज्ञानानंदाची उपपत्ति अशी वाटते कीं, जगांत जें जें म्हणून दुर्मिळ, तेंच मनुष्याला अधिक प्रिय असतें. ऐतिहासिक संशोधनानें मिळणारें ज्ञान दुर्मिळ म्हणूनच, इतिहाससंशोधन हा पराक्रम ठरतो. पाऊस ओसरल्यावर गटारांत बारीक नजरेनें न्याहाळीत हिंडणाऱ्या

भिकाऱ्याला सोन्याचा एक कण सांपडल्यानें जो आनंद होतो, तो बँकेच्या तळघरांत शुद्ध सोनें म्हणून छाप मारलेल्या अस्सल सोन्याच्या लगडीच्या लगडी व चिपाच्या चिपा हाताळणाऱ्या सराफाला होऊं शकत नाहीं.

निष्काम कर्मयोग

मनुष्याप्रमाणें समाजालाहि गतकालीन पूर्वजन्म व भविष्यकालीन पुनर्जन्म असतातच. त्याच्याहि ज्ञानाची गोष्ट अशीच आहे. म्हणजे तें कणशः मिळतें आणि त्याचें ओझरतें दर्शन होतें म्हणूनच तें प्रिय असतें. आणि म्हणूनच इतिहाससंशोधनाला निष्काम असा कर्मयोग म्हणतां येईल. कारण त्यांत कर्मफलावर आसक्ति नाहीं. करमणुकीचे किंवा ज्ञानार्जनाचे अनेक प्रकार असे असतात कीं, त्यांत क्रिया करण्यांतच आनंद असतो, फलप्राप्तींत नसतोहि. या दृष्टीनें हेंहि लक्षांत ठेवावें कीं अशा ज्ञानाचें घबाड एकदम लाभलें तर तें उपेक्षणीय व असंग्रहणीयहि वाटूं लागतें. आज पुणें शहरांतील म्युनिसिपालिटीच्या कारभाराचीं दप्तरें हा नगरसमाजाचा प्रत्यक्ष इतिहासच आहे. पण ही सगळी रद्दी शंभर वर्षांनीं कोणाला एकवटलेली मिळेल तर, आजच्या गांवच्या कचऱ्याप्रमाणें भावी इतिहाससंशोधक त्या कागदपत्रांची वासलात लावील. ज्या आईबापांना पुष्कळ मुलें होऊन तीं निवर्तलेलीं असतात तीं सर्वच्या सर्व आणून त्यांच्यापुढें केव्हां उभीं केलीं तर त्यांचीहि भावना काय असेल याची कल्पना सहज करतां येईल.

श्रीकृष्णानें गुरुपत्नीला तिच्या अनेक मृत पुत्रांचें दर्शन घडविलें असें वर्णन आहे. पण एक अलिखित वर्णन असेंहि आहे कीं, त्या पुत्रांचें दर्शन घेऊनच गुरुपत्नीचें समाधान झालें. श्रीकृष्णाला दैवी शक्ति असून, तीं जिवंत केलेलीं सर्व मुलें तशींच गुरुगृहीं नांदण्याला त्याला जिवंत ठेवतां आलीं असतीं. पण गुरुपत्नीनें हा दुसरा वर मागितल्याचें पुराणांत नाहीं! सरकारी कचेरींतल्या रेकॉर्डप्रमाणें ज्ञानाचाहि नित्य नैमित्तिक प्रळय होत असतो म्हणूनच वरें असेंहि कोणीं म्हणेल. शिवाय मनुष्यप्रयत्नानें राखून ठेवलेल्या कागदपत्रांच्या संहाराची काळजी जसा कसरीचा किडा करीत असतो, त्याप्रमाणें ज्ञानसंहाराला मनुष्यसहज विस्मृति मदत करीत असतेच. तात्पर्य, इतिहाससंशोधनानें उत्पात धरणीकंप होऊन त्यानें उकरून काढिलेल्या

ढिगापर्वताखालीं आम्ही गुदमरून जाऊं अशी भीति वाटण्याचें कोणास कारण नाहीं.

इतिहासज्ञानाच्या दुर्मिळतेविषयीं हें झालें. पण तें ज्ञान दुर्मिळ असून, उपलब्ध होतें तेंहि संशयास्पद असतें. त्या योगानेंहि त्याच्या महत्त्वांत भर पडते. या संशयास्पदतेच्या आक्षेपाची कड पोंचवून एकानें असेंहि म्हटलें आहे कीं, History is a fable which is agreed to by all men. पण या आक्षेपांतील दुसरा भाग खरा नाहीं. सर्व जगांतील मनुष्यांचें एकमत झालें अशी गोष्टच नाहीं. म्हणून "इतिहास ही सर्व जगानें कट करून रचून सांगितलेली कपोलकल्पित कथा" असें म्हणणें चूक आहे. एकानें एक म्हटलें कीं लगेच दुसरा दुसरें म्हणतो. या विरोधाच्या चाळणींतून निर्भेळ पीठ खालीं कितीसें पडणार ?

ज्ञानार्जनाचीं साधनें

पण दुसऱ्याच्या संशयाबरोबर स्वतः इतिहाससंशोधकाचें मन संशयग्रस्तच असतें. निदान तें तसें असावें असें मी तरी म्हणेन. रास्त संशय म्हणजे सत्यज्ञानान्वेषणाची चिकित्सा ही संशोधकाला भूषणास्पद ठरते. कारण, आपण प्रत्यक्ष म्हणजे डोळ्यानें पाहिलें म्हणतों तें तरी निर्बाध असतें काय ? आधुनिक तत्त्वज्ञानी लोकांप्रमाणें भारतीय तत्त्वज्ञानी लोकांनींहि तत्त्व-ज्ञानप्रामाण्याची चिकित्सा कसोशीनें केलेली आहे. या प्रामाण्यमार्गांतील त्यांनीं दाखविलेल्या अडचणी किंवा उपाधी लक्षांत आणल्या म्हणजे सत्य-ज्ञानाविषयीं मनुष्य साशंक न होईल तर काय करील ? एकानें विनोदानें असें म्हटलें आहे, दोन डोळे व दोन कान मिळून ज्ञानार्जनाचीं चार साधनें, आणि तें ज्ञान प्रगट करण्याचें जिव्हा हें एकच साधन ! म्हणून ऐकल्या-पाहिलेल्या चौपट ज्ञानांतील फार तर एक हिस्सा ज्ञान माणसानें खरें म्हणून जिभेनें बोलून दाखवावें. कान व डोळे यांप्रमाणेंच ज्ञान मिळवून देणारीं, पण त्याबरोबरच ज्ञानाला उपाधी निर्माण करणारीं, त्वचादिकादि अनेक आहेत. त्यामुळें ज्ञान अधिकच संशयास्पद ठरतें.

ऐतिहासिक ज्ञानाचा सूक्ष्म शत्रु

पण ज्ञानाचीं हीं गंडांतरें एवढ्यानें संपत नाहींत. वरील सर्व साधनांनीं

मिळवून दिलेलें ज्ञान सत्य असलें तरी मनुष्याचा स्वार्थ व स्वाभिमान हे त्याला विकृत करण्याला तयार बसलेलेच असतात. यामुळें संशोधित शुद्ध ज्ञानहि सत्य स्वरूपानें जगाच्या अंगीं लागत नाहीं. स्वार्थ व अभिमान यांनीं इतिहासांत केवढे वाद माजविलेले आहेत हें लोक जाणतातच. पण या दोहोंहून हीनपणांत कमी पण सूक्ष्मपणांत अधिक यशस्वी अशीहि एक उपाधि आहे. ती म्हणजे मनुष्याची कलाप्रियता ! सत्य ज्ञान मांडतांना तें नुसतें मांडून माणसाला आनंद होत नाहीं. तर तें सजवून मिरवावें असें त्याला वाटतें, मग त्यांत त्याचा स्वार्थ किंवा अभिमान साधावयाचा नसेना का ? या दृष्टीनें अलंकारिक भाषा हा ऐतिहासिक ज्ञानाचा शत्रू ठरतो. एकूण काय कीं, एका लेखकानें म्हटल्याप्रमाणें Veracity of historical statement is the most fleeting of Human varieties. म्हणजे सत्य ऐतिहासिक विधान ही फक्त आशा करण्याचीच गोष्ट होय, अर्थात् कधीं सफळ न होणारी आशा करण्याचीच.

यांत मनुष्य–दोषाप्रमाणेंच परिस्थितीचा दोषहि कांहीं असतो हें खरें. कारण ऐतिहासिक पुरावा ही एकदांच घडणारी गोष्ट असते; व तिचा तत्कालीन साक्षीदार हाच जर मुख्य पुरावा मानला तर दुर्दैवानें तो एकदांच बोलून जातो. तो तपासणीला किंवा फेरतपासणीला पुनः उपलब्ध होत नाहीं. शिवाय कोर्टापुढें आलेल्या साक्षीदाराची चालचलणूक व स्वभाव न्यायाधिशाला प्रत्यक्ष पाहतां येतात. यामुळें त्यास साक्षीदारानें दिलेल्या पुराव्याला स्वतंत्र कसोटी लावतां येते. उलट भौतिक शास्त्रांत पदार्थांच्या गुणधर्मांचें व त्या गुणधर्मानुरूप घडणाऱ्या त्यांच्या कार्याचें ज्ञान हे प्रयोगाच्या द्वारें भौतिक शास्त्रज्ञांना अनेक वेळां हुकमी आपल्यापुढें हजर करून घेतां येतें, आणि त्या साक्षीदारांची तपासणी स्वतःला व लोकांना करून देतां येते. तात्पर्य, इतक्या उपाधींच्या चक्रव्यूहांतून किंवा भुलभुलाईतून बाहेर पडणारें जें ऐतिहासिक ज्ञान त्याचें महत्त्व मनुष्याला कां वाटूं नये ? अशा ज्ञानाचा एकेक कण हा मनुष्याला आपला मौल्यवान निधि वाटावा यांत आश्चर्य नाहीं.

शेवटीं इतिहास-लेखकाचें ऐतिहासिक ज्ञानच काय पण प्रत्यक्ष ज्ञानहि किती बाधित असतें याचें एक उदाहरण म्हणून पुढील गोष्ट सांगतां

येईल. हर्बट फिशर यानें आपल्या ग्रंथांत जेम्स अँथनी फरड नांवाच्या सुप्रसिद्ध इतिहासकाराची फजिती केलेली आहे. ती अशी कीं, प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पाहून एकदोन शहरांचें त्यानें जें वर्णन म्हणून पुढें स्मरणानें केलें तें बहुतांशीं चूक होतें असें फिशरनें दाखविलें आहे. पण तें सर्व येथें देण्याचें कारण नाहीं. तथापि हें सर्व खरें असतांहि इतिहाससंशोधन हा एक उत्तम ज्ञानार्जनाचा मार्ग व फार उच्च संस्कृतीची करमणूक असून, ऐतिहासिक सत्य सिद्धांत निर्बाध स्थापणें हा एक मनुष्यपराक्रमच होय."

* * *

[केसरी, ता. १ जुलै १९३५]

"मंडळाच्या कार्याचा व्याप वाढत आहे व अधिक जागेची जरूरी भासत आहे. यासाठीं अधिक जागा सरकारमार्फत संपादन करून घेण्याची तजवीज सुरू आहे. मंडळाचें एक पाखें मोकळें होतें तें बांधण्याचा कार्यक्रम ठरविला होता तोहि पार पडला आहे. त्याचप्रमाणें कारभारी मंडळानें आजीव सेवकांची योजनाहि हातीं घेतली आहे. मंडळाचा सर्व वस्तूंचा संग्रह नवीन पाख्यांत आतां व्यवस्थेनें लावला आहे. याच वेळीं लगतच्या गोष्टींपैकीं धुळें येथें श्री. शं. द. देव यांनीं आपल्या एकटयाच्या प्रयत्नानें 'श्रीसमर्थ वाग्देवता मंदिर' सिद्धीस नेलें, आणि इतिहासकार्यास त्या बाजूस जें एक चिरस्थायी स्वरूप दिलें त्याबद्दल कौतुक व समाधान व्यक्त केलें पाहिजे. अशीच दुसरी एक आनंदाची गोष्ट म्हणजे आपल्या मंडळांतील संशोधक रा. वासुदेवराव बेंद्रे यांस संशोधनासाठीं विलायतेस जाण्यास सरकारनें अडीच वर्षांची भर पगारी रजा व दोनशें पौंडांची रोख मदत देण्याचें ठरविलें आहे ही होय. यामुळें रा. बेंद्रे यांच्या योग्यतेबद्दलहि सरकारची किती अनुकूल समजूत आहे हें सिद्ध होतें.

दुर्भिळ म्हणून महत्त्वाचें

हिंदुस्थानची आर्थिक उन्नति झाली म्हणजे सर्व कांहीं झालें, इतिहास-संशोधन करणें हें फुकट श्रम करणें असा काहीं लोकांचा प्रामाणिक आक्षेप आहे. परंतु जसें आम्ही शिवाजी महाराजांचें हस्ताक्षर ठरविण्याविषयीं खटपट करीत आहों तशी जीझस ख्राइस्टच्या हस्ताक्षराबद्दलहि तिकडे धड-

पड चालू आहे, ती कां ? वास्तविक पाहतां जिज्ञासा ही माणसाला केव्हांहि अनावर असते, त्याचप्रमाणें जिज्ञासातृप्तीचाहि आनंद अपूर्व असतो. इतिहास शोधणें म्हणजे एक प्रकारें आपल्या पूर्व जन्माचें संशोधन करण्यासारखें आहे. चांगले चांगले लोक भृगु संहितेंतील आपल्या पूर्वजन्माची हकीकत समजण्याकरितां अडीचअडीचशें रुपये खर्च करितात हें मला माहीत आहे. खरें पाहिलें तर प्राचीन काळचें ज्ञान फार दुर्मिळ असतें यामुळेंच त्याचें महत्त्व आहे. भिकाऱ्याला एकादा सोन्याचा कण शोधण्याकरितां पावसानें वाहिलेलीं गटारें शोधण्याचे श्रम करण्यांतच आनंद वाटत असावा; नुसत्या सोन्याच्या लगडी हाताळणाऱ्या पेढींतील कारकुनास तो आनंद लाभत नाहीं. एकीकडे दुर्मिळ साधनें जमविण्याचें व संरक्षण्याचें काम चालू आहे तर दुसरीकडून निरुपयोगी वाटणाऱ्या कागदांच्या संहाराचें कामहि मनुष्याकडून तितक्याच जोरानें चालू आहे. इतिहासाला माझ्या मतें तीन शत्रू आहेत. एक स्वार्थ, दुसरा स्वाभिमान, व तिसरी कलेची उपाधि. या तीनहि गोष्टींमुळें इतिहास विकृत होत असतो. या गोष्टी लक्षांत ठेवून आपलें काम आपण चालविलें पाहिजे.”

लेख एकोणिसावा

धुळेकर व पुणेकर

[केसरी, ता. २९ जानेवारी १९३५]

कै. राजवाडे यांनीं लिहून ठेवलेल्या मराठी धातुकोशासंबंधानें जो वाद उत्पन्न झाला आहे त्यांत केळकर, करंदीकर, केसरी, मोडकशास्त्री व सर्वसामान्य पुणेकर मंडळी इत्यादिकांवर धुळें येथील दोन प्रमुख गृहस्थ रा. शंकरराव देव व रा. भट वकील यांनीं अनेक प्रकारचे नसते आक्षेप घेतले. पैकीं रा. करंदीकर व केसरी यांच्यातर्फे जें उत्तर द्यावयाचें तें केसरीच्या

गेल्या अंकांत रा. करंदीकर यांच्या सहीनें प्रसिद्ध झालेंच आहे. त्याच अंकांत रा. मोडकशास्त्री यांचाहि खुलासा प्रसिद्ध करण्यांत आला आहे. राहतां राहिले केळकर व पुणेंकर मंडळी. पैकीं स्वतःसंबंधानें लिहिण्याचा अधिकार मला आहेच. पण मी स्वतः एक पुणेंकर या सदराखालीं पडणारा म्हणून पुणेंकर या वर्गासंबंधानेंहि लिहिण्याचा यथांश तरी अधिकार मला येतोच. म्हणून या दोहोंतर्फे दोन शब्द लिहितों.

'सकाळ' पत्राच्या धुळें येथील बातमीदारानें तेथील सभेचा वृत्तांत दिला त्यांत 'केळकरांनीं (देव व भट यांच्याशीं झालेला) करार मोडला' असें वाक्य आलेलें वाचून मला विस्मयच वाटला. कारण राजवाडेकृत धातु-कोश प्रकरणीं मीं कोणाशीं कांहींच करार केलेला नव्हता. म्हणून 'सकाळ' पत्रांतील वाक्य उद्धृत करून मी रा. शंकरराव देव, धुळें यांस पत्र लिहिलें त्यांच्या उत्तरांत त्यांनीं मला कळविलें कीं, 'तुम्ही कोणताहि करार केला नाहीं किंवा मोडलाहि नाहीं. उलट धातुकोशाच्या प्रसिद्धीसंबंधानें ज्यांवर आक्षेप घेतले त्यांतून तुमचें नांव मुद्दाम वगळण्यांत आलें होतें. कारण तुमचेवर तसा आक्षेप कांहीं करतां येण्यासारखा नव्हता.' या गोष्टीस आज सुमारें दहा बारा दिवस झाले. रा. देव हे 'सकाळ' पत्राकडे स्वतःच्या सहीनें, किंवा धुळें येथील 'सकाळ'च्या बातमीदाराकडून, खुलासा प्रसिद्ध करवितील अशी आशा वाटत होती. पण तें अद्यापि घडलें नाहीं. मग प्रश्न असा कीं, हा खुलासा त्यांनीं अशा रीतीनें कां करूं नये? अन्याय झाला मला व त्याचें परिमार्जनहि मींच करावें हा न्याय कोठला? रा. देव यांना इच्छा असती तर त्यांना चार ओळी लिहून 'सकाळ' पत्राकडे सहज पाठवितां आल्या असत्या.

धातुकोशासंबंधानें अनेक विद्वानांच्या सह्यांचें पत्रक रा. मोडकशास्त्री यांनीं केसरीकडे आणून दिलें. त्या वेळीं रा. करंदीकर हे पुण्यास नसल्यानें तें मी छापलें. त्याची सर्व जबाबदारी मजकडे आहे. परंतु या पत्रकांत न छापण्यासारखें कांहीं नव्हतें अशी माझी तेव्हां समजूत होती व आजहि आहे. कारण त्या पत्रांतील अभिप्रायांत राजवाडेकृत व्युत्पत्त्यांचा, फक्त एका विशेष दृष्टीनें अशास्त्रीयपणा दाखविला होता. हा धातुकोश छापून प्रसिद्ध करण्याबाबत महाराष्ट्रीय जनतेला उद्देशून लिहिलेलें विनंतिपत्र

प्रसिद्ध करण्याचा हक्क जसा एकाला, तसाच त्याविरुद्ध घेतला जाणारा अशास्त्रीयतेचा आक्षेप प्रसिद्ध करण्याला दुसऱ्या कोणास हरकत कां असावी ? कै. राजवाडे हे एका परीनें विद्वान् होते; पण रा. मोडकशास्त्री हेहि एका परीनें विद्वानच आहेत. आणि त्यांच्या आक्षेपाला पुष्टि देणारे पांचपंचवीस महाराष्ट्रीय गृहस्थ व शास्त्री हेहि आपापल्या परीनें विद्वानच आहेत. राजवाडेकृत मराठी धातुकोश ही सार्वजनिक महत्त्वाची बाब. अर्थात् याविषयीं फक्त साधक तेवढें प्रसिद्ध व्हावें व बाधक प्रसिद्ध होऊंच नये असा आग्रह कोणीं कां धरावा ?

केसरींत प्रसिद्ध केलेल्या अभिप्रायपत्रकांत धातुकोशाच्या छपाईकरितां कोणीं वर्गण्या देऊं नयेत किंवा तो छापूं नये असें म्हटलेलें नाहीं. हा कोश छापण्याकरितां वर्गण्या मिळविण्याचा उद्देश धुळेकरांचा असला तरी अभिप्रायपत्रकांत फक्त अशास्त्रीयतेपुरताच मुद्दा मांडलेला आहे. त्याच्या योगानें वर्गण्या जमण्यास अप्रत्यक्ष रीत्या कांहीं अडचण येणारी आहे असें गृहीत घेतलें तरी अडचण उत्पन्न करूंच नये, प्रसिद्धि व्हावयाची ती फक्त एकांगी व्हावी, असा जुलूम राजवाडे संशोधक मंडळानें लोकांवर कां करावा ? अभिप्राय प्रतिकूल प्रसिद्ध झाले याचीहि जबाबदारी केसरीवर किंवा रा. मोडकशास्त्री यांजवर नसून, ती धातुकोशकार्याचा डौलदार रीतीनें गाजावाजा करतांना दुर्दैवानें त्यांत नक्की अशास्त्रीय ठरेल अशी व्युत्पत्ति जगापुढें मांडणाऱ्या अकुशल किंवा अज्ञानी गृहस्थाकडे येते. आणि तें पहिलें प्रसिद्धीकरण अनधिकारी रीतीनें झालें असें म्हणण्यानें आतां अडचणींतून सुटका होणें कठिण आहे. पण वाटल्यास तसें म्हणून समाधान करून घ्यावें.

वर्गणीची बाब सोडून दिली तरी आणखी वेगळा असा एक सूक्ष्म आक्षेप घेण्यांत आला आहे. तो असा कीं, " कोणी एकादें पुस्तक छापण्यास तयार झाल्यास त्याला तें छापूं नको असें शहाण्यानें म्हणूं नये. छापणारा छापीना का ? " यासंबंधानें, छापूं नये अशी सूचना केसरींत प्रसिद्ध झाली नाहीं हें वर आलेंच आहे. उरलें रा. मोडकशास्त्र्यांपुरतें. कारण इतर वर्तमानपत्रांतून त्यांनीं तशी जाहीर सूचना केली होती हें खरें आहे. याविषयीं स्वतः त्यांचें उत्तर ते देतील. पण कर्मधर्मसंयोगानें घडलेल्या एका गमतीच्या

गोष्टीचा उल्लेख मात्र मला करावासा वाटतो. 'त्रिकाळ' पत्राच्या अंकांत खालील मजकूर आला आहे :—

"गेल्या राजवाडे स्मृतिदिनाच्या निमित्तानें केलेल्या भाषणांत त्यांनीं धुळें विरुद्ध पुणें, हा नसता वाद उत्पन्न केल्यामुळें व राजवाडे शब्दकोशाच्या प्रसिद्धीला विरोध करणारे पुणेंकर हे कोणी तरी देशद्रोही आहेत असा आभास त्यांनीं उत्पन्न केल्यामुळें, पुढील एकच गोष्ट त्यांना विचारण्याचें मीं आज ठरविलें आहे.

"कोणत्याहि सदुद्योगाला मोडता घालूं नये. अशा उद्योगाला प्रत्येकानें शक्य तीं मदतच करावी, असें ऐसपैस तत्त्व प्रतिपादून, श्री. शंकरराव देव हे श्री. मोडकशास्त्री यांच्या विरोधाची टर उडवूं पाहात आहेत. श्री. देव हे या प्रसंगीं ज्या व्यापक दृष्टीचा उपदेश लोकांना करीत आहेत तीच व्यापक दृष्टि ते इतरांच्या उद्योगाला लावीत नाहींत असें जाहीर रीतीनें म्हणण्याला जरूर असणारा पुरावा मजपाशीं आहे. महाभारत व रामायण यांतील सुभाषितांचा संग्रह प्रसिद्ध करणारे श्री. परांजपेशास्त्री यांनीं नुकताच 'परांजपे घराण्याचा इतिहास' प्रसिद्ध केला आहे. या इतिहासांतील साधनसामग्री जुळवीत असतां, परांजपेशास्त्री हे श्री. शंकरराव देव यांना भेटले होते; व या इतिहासाला उपकारक अशी माहिती ते श्री. देव यांजपाशीं मागत होते. त्या प्रसंगीं श्री. देव यांनीं माहिती तर दिली नाहींच, उलट परांजपेशास्त्री यांच्या उपयुक्त उद्योगाची त्यांनीं हवी तशी निर्भर्त्सनाहि केली. वास्तविक पाहतां परांजपे घराण्याचा इतिहास हा सार्वजनिक द्रव्यसाहाय्यावर प्रसिद्ध व्हावयाचा नव्हता. त्यामुळें श्री. देव यांनीं त्या इतिहासप्रसिद्धीला विरोध करण्याचें कांहींच कारण नव्हतें. असें असतां श्री. देव यांनीं परांजपेशास्त्री यांना जो विरोध केला तो समर्थनीय कसा ठरतो याचें उत्तर श्री. देव यांनीं अगोदर द्यावें, आणि मग मोडक शास्त्रीप्रभृति पुणेंकरांवर त्यांनीं हवी तर आग पाखडावी."

परांजपे घराण्याचा ग्रंथ परस्पर छापला जात असतां तो छापला जाऊं नये हा शंकरराव देव यांचा उपदेश सयुक्तिक तर राजवाड्यांचा अशास्त्रीय धातुकोश छापला जाऊं नये हें मोडकशास्त्र्यांचें म्हणणें अयुक्तिक का?

मोडकशास्त्र्यांना कोणीं दुर्वास असें नांव दिलें आहे ! मोडकशास्त्री हे एकपट दुर्वास असतील, तर श्री. देव हे दसपट दुर्वास ठरत नाहींत काय ?

धुळ्याच्या सभेंत दुसराहि एक आक्षेप घेण्यांत आला होता, व तो तर फारच अश्लाघ्य होता, तो असा कीं, "राजवाडे यांचा धातुकोश कोणा पुणेकरांना छापून आपला तळीराम गार करावयाचा होता. किंवा कीर्तिध्वज मिरवावयाचा होता; पण धुळेकरांनीं त्यांचा हा लाभ हिरावून घेतला, या मनांतल्या रागानें मोडकशास्त्र्यांना हाताशीं धरून त्यांनीं धातुकोशाविरुद्ध चळवळ चालविली आहे ! "

हा आक्षेप अश्लाघ्य अशाकरितां कीं, त्यांत पुणेकरांच्या स्वार्थबुद्धीची सूचना आहे. आतां या कामीं माझ्या माहितीप्रमाणें द्रव्याचा तर नाहींच नाहीं, पण कीर्तीचाहि लोभ पुण्यांत कोणी धरिला नव्हता. माझी माहिती खरी असेल तर पुण्यांतील कोणी धंदेवाईक प्रकाशकानें किंवा छापखानेवाल्यानें 'धातुकोशाच्या' प्रकाशनाचा हक्क किंवा छपाईचें काम देव अगर भट यांजकडे मागितलें नव्हतें. उलट रा. कृ. पां. कुलकर्णी यांच्याच सूचनेवरून हा प्रश्न पुढें आला असतां 'मराठी शब्दकोश' मंडळानें राजवाडे संशोधन मंडळाकडे असें कळविलें होतें कीं, " धातुकोशांतील धातू योग्य ठिकाणीं शब्दकोशांत घालून त्याला आधार म्हणून राजवाडे यांच्या नांवाचा उल्लेख करूं आणि शेवटीं पुरवणीरूपानें सबंध धातुकोश शब्दकोशाबरोबर छापून त्याच्या ५०० प्रती धुळ्याच्या मंडळाला देऊं." या योजनेबद्दल मंडळाचा विचार घेऊन कळवूं असें शब्दकोश मंडळाचे चालक रा. दाते यांना धुळ्याहून प्रथम लिहून आलें. पण पुढें त्या सूचनेचा कांहींच विचार झाला नाहीं. तात्पर्य, पुण्यांत कोणाचा स्वार्थ बुडाला म्हणून मोडकशास्त्र्यांच्या आडून ही कारवाई सुरू आहे असा जो ध्वनि काढण्यांत आला आहे, किंबहुना प्रत्यक्ष आक्षेप घेण्यांत आला आहे, तो सर्वस्वीं निराधार आहे. शब्दकोशकारांचा उपकार धुळ्याच्या राजवाडे मंडळाला नको होता तर तो त्यांनीं घेऊं नये; पण स्वार्थाचा खोटा आरोप तरी त्यांजवर करूं नये.

शेवटीं मला इतकेंच सांगावयाचें कीं, देव व भट यांसारख्या संस्कृतिसंपन्न लोकांनीं 'पुणेंकर' या नांवानें एकंदर पुण्यांतील कार्यकर्त्यांची सामुदायिक निंदा करावी हें त्यांना शोभत नाहीं. रा. भट यांनीं केसरीकडे पाठविलेल्या

पत्रांत पुणेंकर 'सोदे' असा ऐतिहासिक उल्लेख केला होता. तो केसरी-कारांनीं त्या पत्रांतून गाळला! तथापि इतर कोठें तो प्रसिद्ध झाला आहे असें म्हणतात, तो वाचकांनीं पाहावा व त्यावरून त्या लेखकाची मनोवृत्ति जाणावी. या अप्रिय विषयासंबंधानें याहून अधिक लिहिण्यास मी धजावत नाहीं. पण 'पुणेंकर' म्हटले जाणाऱ्या लोकांना बाहेरील कोणच्याहि 'करा' प्रमाणेंच स्वाभिमान संभाळण्याचा हक्क आहे, इतकेंच मी रा. देव व रा. भट यांना सुचवितों.

लेख विसावा

कर्नाटक व महाराष्ट्र

[बुधवार ता. १६ ऑगस्ट रोजीं पुणें येथील 'म्हैसूर असोसिएशन' नामक संस्थेच्या सभासदांपुढें दिलेल्या व्याख्यानाचा सारांश.]

"तुम्ही म्हैसूर असोसिएशनचे सभासद म्हैसूर सोडून पुण्यास विद्याभ्यासाकरितां येऊन राहतां हा एका दृष्टीनें तुम्ही पुण्याचा बहुमानच करतां. पण हीच परंपरा आज सुमारें अर्धशतक सुरू आहे. ती अशी कीं, पुणें येथें एंजीनियरिंग कॉलेज असून एल. सी. ई. परीक्षेंत पहिल्या येणाऱ्या विद्यार्थ्याला असिस्टंट एंजीनियरची जागा मुंबई सरकार एकदम देत असे. या जागा म्हैसूर व कर्नाटककडील विद्यार्थ्यांनींच पटकावाव्या असा क्रम अनेक वर्षें सुरू होता. बेंगलोर कृष्णराव, करपूर श्रीनिवासराव, सर विश्वेश्वर अय्या अशीं किती तरी नांवें याविषयीं सांगतां येतील. विश्वेश्वर अय्या हे मराठी भाषा पुण्यासच शिकले व ते स्वतःस पुण्याचे नागरिक समजतात. पण परक्या प्रांतांतील लोकांनीं आपल्या प्रांतीं येऊन राहणें हा जर बहुमान असेल तर त्याच्या उलट आहेर आम्हां महाराष्ट्रीयांनीं तीन सवा तीनशें वर्षांपूर्वी म्हैसूर-बंगलूरास केला आहे. आणि त्या महाराष्ट्रीय वस्तीचे अवशेष

आजहि मद्रासेपर्यंत आढळतात. कारण जो जो म्हणून राव नांव लावतो तो प्रत्येक जरी महाराष्ट्रीय नसला तरी पुष्कळसे महाराष्ट्रीय राव या नांवा-वरून ओळखतां येतात. एकाचें पाहून दुसरा नांव घेतो. आंध्र देशांतहि राव म्हणविणारे अनेक लोक आढळतात. तथापि मद्रास-बंग-लोरकडचे राव वेगळे व हे वेगळे. गतवर्षी मी मद्रासेस गेलों तेव्हां तेथील जुन्या महाराष्ट्रीय वसाहतवाल्यांनीं शिक्षण व समाजसेवा याविषयीं मोठे प्रयत्न चालविलेले आढळले.

म्हैसुरी व मद्रासी

म्हैसुरी, म्हणजे कर्नाटकी व मद्रासी म्हणजे तामील वगैरे लोक इकडच्या लोकांना एकासारखे एक वाटतात. पण म्हैसुरी मनुष्य मद्रासी म्हणवून घेण्यास तयार नसतो. पसतीस वर्षांपूर्वी माझे मित्र कै. ॲडव्होकेट सेटलूर यांची ओळख एका स्नेह्याला करून देतांना मी त्यांना मद्रासी गृहस्थ असें म्हटलें. त्यावर ते थट्टेनें पुष्कळ रागावले, पण खरा रागहि त्यांत थोडा होता. मी म्हणालों, 'तुम्ही सर्व सारखे दिसतां.' ते म्हणाले 'आमच्या रुमालाच्या बांधणींत तुम्हांला कांहींच फरक दिसत नाहीं काय?' मी म्हणालों, 'फरक असलाच तर भूमितींतील वक्ररेषा, वर्तुळाकार रेषा यांच्यांतील फरकाइतकाच तो सूक्ष्म असेल.' अर्थात् थोडचाशा विचारानें मला तामील व कर्नाटकी यांतील भेद उमगला. परंतु हिंदुस्थानांतील उप-राष्ट्रांच्या लोकांतील भेद आम्हां हिंदवासी लोकांना काय सहज कळतो अशी जी घमेंड होती ती या प्रसंगीं जिरली खरी ! !

मद्रासी विद्यापीठांत मराठी

अनेकत्वांत एकत्व पाहणें हें तत्त्वज्ञाच्या ऐटीचें दिसतें. पण आधीं अनेकत्वांत वेगवेगळे कोण कसे आहेत याचें ज्ञान चांगलें झाल्यावर मग एक-त्वाच्या भावनेची ऐट शोभून जाते; नाहीं तर रोकडें अज्ञान पदरीं येतें. ही गोष्ट घडली त्याच सालीं मद्रासेस राष्ट्रीय सभेला मी गेलों; तेव्हां तेथील महाराष्ट्र समाजाची म्हणजे जुन्या राव लोकांची चांगली ओळख झाली. सर टी. माधवराव यांच्या चिरंजीवांनीं तिकडचा सर्व इतिहास सांगितला;

विशेषतः आम्ही लोक मराठीचा अभिमान किती बाळगतों हें त्यांनीं सांगितलें. तें ऐकून आनंद झाला. पुरुषाची मराठी भाषा फार बिघडली आहे पण स्त्रिया अधिक शुद्ध बोलतात व जुन्या पोथीपुस्तकांतील वाङमय व बायकांचीं गाणीं फार शुद्ध म्हणतात असें पाहिलें. मद्रास युनिव्हर्सिटींत मराठी हा परीक्षेचा विषय जेव्हां होता, तेव्हां इकडे मुंबई युनिव्हर्सिटींत मराठीचा प्रवेश करण्याच्या रा. मोडक व रानडे यांनीं आरंभिलेल्या वादाला सुरुवातहि झाली नव्हती. मद्रास युनिव्हर्सिटीच्या कॅलेंडरांत छापलेले सर टी. माधवराव यांनीं काढलेले मराठीचे कांहीं पेपर मीं वाचले तेव्हां बरेंच हंसू आलें. परंतु मातृभाषेच्या अभिमानानें त्यांनीं केलेला हा प्रयत्न पाहून कौतुक वाटलें. असो.

म्हैसूर प्रांतांत मराठ्यांचा प्रवेश

म्हैसूर प्रांताकडे मराठ्यांचा प्रवेश म्हणजे तुम्हा सभासदांच्या पूर्वजांचा प्रवेश कसा झाला हें तुम्हांला बहुधा माहीत असेलच. सतराव्या शतकाच्या प्रारंभीं म्हैसूर कर्नाटकांत जी हिंदु राजकीय सत्ता होती ती पाळेगार, देसाई, नायक वगैरे स्थानिक शिरजोर पुढाऱ्यांच्या हातीं होती. हे लोक जुन्या हिंदु राजांचे अधिकारी असून या सुमारास स्वतंत्र झाले होते. पण अशा छोटेखानी राजाचें स्वातंत्र्य किती दिवस टिकणार? वरून एका बाजूनें गोवळकोंड्याचा व दुसऱ्या बाजूनें विजापूरचा असे दोन मुसलमान बादशहा दक्षिणेकडे आपली सत्ता प्रस्थापित करीत चालले होते. पैकीं गोवळकोंड्याचें साधलें नाहीं. विजापूरचें मात्र बरेंच साधलें. या सुमारास शिवाजी-महाराजांचे वडील शहाजी राजे हे विजापूर दरबारच्या पदरीं लष्करी अधिकारी असून सेनापति रणदुल्लाखान याच्या हाताखालीं दुय्यम म्हणून त्यांची कर्नाटकांत नेमणूक झाली होती. पुढें रणदुल्लाखानाला मागें सारून शहाजी राजे यांनीं आपले पाय कर्नाटकांत रोवले व आपल्या सैन्याच्या खर्चा-करितां पांच परगण्यांची जहागीर बादशहाकडून मिळविली. ते परगणे शिरें, होस्कोट, कोलार (हल्लींच्या सोन्याच्या खाणीचा मुलूख), बाळापूर हे चार व बंगलोर हा पांचवा. हे सर्व परगणे घाटमाथ्यावर होते. पण शहाजी राजे यांनीं पाइन घाट उतरून खालीं अरणी, वेलोर व जिंजी हीं

ठाणीं हस्तगत केलीं. अशा रीतीनें मराठे मद्रासच्या बाजूला पूर्व व ईशान्य या दिशेनें पुढें सरकले.

शहाजीची कारकीर्द

शहाजीनें कर्नाटकांत (म्हणजे मुसलमानांच्या भाषेनें कृष्णा नदी व रामेश्वर या दरम्यानच्या सर्व मुलुखांत) पाळेगार, देसाई व नायक यांजवर आपला अंमल हळूहळू बसविला. ते कांहीं खंडण्या देत व त्यांचा पत्रव्यवहार शहाजीशीं चाले. अर्थात् जबरदस्ताच्या भाषेला कोठेंहि मान मिळतोच. तसें त्या वेळीं मराठी भाषेचें कांहीं काळ झालें. आपल्या जहागिरीची व्यवस्था ठेवण्याकरितां शहाजीला मराठी कारकून-फड हवाच होता. तसेंच वरील पाळेगार वगैरे लोकांच्याहि कचेरींतून मराठी कारकुनांचा प्रवेश झाला आणि कांहीं काळपर्यंत हे लोक सही करणें व मायने लिहिणें इतक्या-पुरतें तरी मराठी शिकलेले असून शहाजीला पाठवावयाच्या पत्रांत वरील गोष्टी आपल्या हातानें मराठींत लिहीत. कांहींचे हिशेबहि मोडींत लिहिले जात असें म्हणतात. अशा रीतीनें शहाजीच्या अंमलामुळें महाराष्ट्रीय कुटुंबांची दक्षिण कर्नाटकांत वसाहत झाली. शहाजी स्वतः बंगलोरास राही. तरी तंजावर येथेंहि त्यानें आपल्या जहागिरीवर शिवाजीचा सावत्र भाऊ व्यंकोजी याची स्थापना केली होती.

स्वातंत्र्याचें अग्निहोत्र

शहाजीच्या मरणानंतर कांहीं वर्षांनीं शिवाजीनें स्वतःस राज्याभिषेक करविल्यावर १६७७ सालीं कर्नाटकांत स्वारी करून एका तंजावराखेरीज शहाजीच्या अंमलाचीं सर्व लष्करी ठाणीं आपल्या ताब्यांत घेतलीं. तसेंच कृष्णा व तुंगभद्रा या नद्यांमधीलहि कांहीं मुलूख जिंकला. अशा रीतीनें महाराष्ट्रांत शिवाजी महाराजांचें जितकें स्वराज्य तितकेंच जवळ जवळ कर्नाटकांतहि होऊन राहिलें. त्याचा फायदा प्रत्यक्ष शिवाजी महाराजांना फार काळ घेतां आला नाहीं. कारण ते १६८० सालीं वारले. पण १६८९ मध्यें मोगल सैन्यानें सर्व महाराष्ट्र पादाक्रांत केल्यावर राजाराम महाराजांना बृहत् कर्नाटकांतील जिंजी हें ठाणें आपलें रक्षण करण्याला व महाराष्ट्रीय स्वातंत्र्याचें अग्निहोत्र चालू ठेवावयाला उपयोगी पडलें.

नबाबच नबाब !

राजाराम महाराज महाराष्ट्रांत परतून आल्यावर तिकडे मुसलमानांनीं हातपाय पसरून मराठ्यांच्या ताब्यांत असलेला दक्षिण कर्नाटकांतील सर्व मुलूख हस्तगत केला. फक्त व्यंकोजीच्या वंशजाच्या हातचें तंजावर आणि घोरपड्यांची गुत्ती एवढींच ठाणीं काय तीं मराठ्यांची खूण म्हणून राहिलीं. नंतर जिकडे तिकडे नबाबच नबाब झाले. ते इतके कीं एकदां हैदराबादच्या निजामाच्या दरबारीं १८ नवे लोक मुजऱ्याला आले. निजामानें हे कोण म्हणून विचारलें. तेव्हां 'नबाब' असें त्या १८ जणांचें वर्णन सांगण्यांत आलें ! हें ऐकून निजाम रागावला व म्हणाला कीं, 'माझ्या दरबारीं यापुढें कोणी नबाब म्हणवून घेणारा येईल तर त्याची पाठ मी चाबकांनीं फोडून काढवीन.'

हा नबाबी काळ सुरू असतां १७२६ पासून फिरून मराठ्यांच्या स्वाऱ्या कर्नाटकांत सुरू झाल्या, त्या १७९९ पर्यंत म्हणजे टिपू सुलतान मारला जाऊन म्हैसूरचें हिंदु राज्य इंग्रजांच्या कृपाछत्राखालीं येईपर्यंत. टिपूचा बाप हैदरअल्ली हा पुढें उदयास येण्यापूर्वीं म्हैसूरचा दिवाण नंदराज यानें म्हैसूरचे चौदा महाल मराठ्यांना आत्मरक्षणार्थ देऊं केले होते; पण पुढें ते हैदरानें काढून घेतले व टिपू तर घटप्रभा नदीपर्यंत वर चालून आला होता हें प्रसिद्ध आहे. मराठे कर्नाटकांतून परत फिरण्यापूर्वीं त्यांनीं सरहद्दीवर टिपूच्या तोंडाशीं पटवर्धन सरदार ठेवले. त्यांचीं ठाणीं अद्यापि तालुक्याच्या रूपानें तिकडे आहेत. मिरज, सांगली, जमखंडी यांचा एकेक तालुका कर्नाटकांत आहे. अशा रीतीनें मराठ्यांचा म्हैसूर कर्नाटकाशीं संबंध आला व राहिला.

हैदराची आई मराठी

शेवटीं एकच गोष्ट सांगावयाची ती ही कीं खुद्द हैदराचाहि मराठ्यांशीं संबंध होता. तो असा कीं हैदर हा ज्या कोलार परगण्यांत जन्मला व त्याचा बाप ज्या शिरे परगण्यांत नोकरीला होता ते दोन्ही परगणे शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यांतले होते. आणि हैदराची आई, ही एक कोंकणी मराठी स्त्री होती ! असो; म्हैसूर कर्नाटकांतील महाराष्ट्रीयांचा हा

थोडासा इतिहास तुम्हांला सांगितला; कारण या सभेंतील बहुतेक लोक मूळचे महाराष्ट्रीय आहेत असें त्यांच्या चेहऱ्यांच्या ठेवणीवरून दिसतें.

म्हैसूर युनिव्हर्सिटींत अद्यापि एकादें लॉ कॉलेज नाहीं म्हणून कांहीं म्हैसुरी तरुण कायद्याच्या अभ्यासाला मद्रासला जातात व कांहीं इकडे येतात. जे इकडे येतात त्यांतले बरेचसे आपण जुने महाराष्ट्रीय अशा समजुतीनें येत असावेत. तसें असेल तर विशेष बरें वाटेल. तथापि उद्यां म्हैसुरास लॉ कॉलेज निघून तुमची पुण्यांतील वसाहत मोडली तरी फार वर्षांचा ऐतिहासिक संबंध तरी तुम्ही मनांत बाळगाल अशी मला आशा आहे."

लेख एकविसावा

अहंमदशहा अबदालीनें कोणती संधि साधली ?

[प्रभात, मुंबई, डिसेंबर १९३३]

तारीख १४ ऑगस्ट ते ता. १४ जानेवारी सन १७६१ या साडेपांच महिन्यांच्या मुदतींत काय घडलें हें प्रथम भाऊसाहेबांच्या बखरींतून अगदीं सारांशरूपानें देतों. दिल्लीस मोर्चे लावून ती घेतली. शिंदे होळकर यांनीं सुरजमल आणून भेटविला. अलमशहा याला गाजीउद्दिनानें मारल्यापासून कोणी बादशहा नव्हता. म्हणून भाऊंनीं अल्लिगोहरचा मुलगा शहाअलम याच्या नांवें तक्तावर बसविला. शिंदे, होळकर व सुरजमल यांच्या मनांत गाजीउद्दिनला वजिरात द्यावी असें होतें, पण बळवंतराव मेहेंदळ्यांच्या सांगण्यावरून भाऊंनीं नारो शंकर याला राजे बहाद्दर ही पदवी व जिरातीचा हुद्दा दिला तेव्हां सुरजमल नाखूष झाला.

खर्चाला पैसा पाहिजे म्हणून तक्तावरचें रुप्याचें छत भाऊंनीं फाडलें. ही गोष्ट देखील सुरजमल याला आवडली नाहीं. फिरून दिल्ली सोडून पुढें जाण्याचा प्रश्न निघाला तेव्हां सुरजमल यानें त्याविषयींहि नापसंति

दाखविली व कुंजपुरास जावयाचेंच तर जाऊन ताबडतोब दिल्लीला परत यावें, कारण दिल्लीस मला हवी तितकी रसद तुम्हांला पोंचविता येईल असें सांगितलें. परंतु भाऊनें तेंहि ऐकलें नाहीं. तेव्हां शिंदे होळकरांच्या काण्या डोळ्याची परवानगी घेऊन तो रामगडास निघून गेला. त्यावर रागावून भाऊनें त्याचें बाजारबुणगें सांपडलें तें लुटविलें. या वेळीं यमुनेस पाणी भारी. दुराणी तर यमुनेपार राहिला. म्हणून सध्यां कुंजपुरा घ्यावा असें भाऊनें ठरविलें; कुंजपुऱ्यास वेढा देऊन तें ठाणें घेतलें व लुटलें. पैसा व लष्करी सरंजाम मिळाला. कुतुबशहा व सामतखान यांना जिवें मारलें. व दत्ताजी शिंद्याचा सूड भाऊनें घेतला. कुतुबशहा म्हणत होता कीं, मला वांचवाल तर मी रोहिले यांचा तुमचा तह करून देईन. पण भाऊनें तें मानलें नाहीं. होळकर व शिंदे म्हणत होते कीं त्याला वांचवून कार्य साधावें. कुंजपुरा घेतल्याचा भाऊला आनंद झाला, व तो घेण्याची सल्ला सुचविल्याबद्दल बळवंतराव मेहेंदळे यांनीं धन्यता मानली. मग शिंदे होळकर म्हणाले कीं अजून तरी दिल्लीला जाऊन पोहोंचूं या. तेव्हांहि मेहेंदळ्यानें त्यांना भित्रे ठरवून बोल लाविला. तेव्हां मल्हाररावहि उलट टाकून बोलला. बखरकार म्हणतो ते समयीं दिल्लीस प्रविष्ट होते तर अवघड न पडतें. कुंजपुऱ्यास खणत्या लावून स्वस्थ राहिले. तीच वेळ अबदालीनें साधली व एकदम साठ कोस मजल मारून पाणिपत कर्णोळ येथें यमुना उतरून फौजेसह तो अलीकडे आला, तें भाऊला वेळींच कळलें नाहीं. जवळच्या ठाण्यांतील शिपाई उठोन भाऊकडे गेले तेव्हां कळलें. भाऊंनीं विचार केला कीं दुराणी एकाएकींच यमुना उतरून अलीकडे आला तस्मात् त्याचा जोर भारी तेव्हां उमेदीनें आला; तेव्हां काय करावें? तेव्हां कांहींनीं जुन्या रागावर कानावर हात ठेवले पण कांहीं म्हणाले दिल्लीला पोंचावें म्हणजे बचाव होईल. पण इब्राहिमखान गारदी म्हणाला कीं सैन्याचा गोल बांधून चालला तर तुमची निभावणी करून देईन. गनिमी कावा केला तर मग आमचा यत्न राहिला. तेव्हां भाऊनें तीच मसलत स्वीकारिली. म्हणजे सर्व सैन्य व तोफखाना घेऊन हलक्या मजलीनें दिल्लीकडे चाललें. नंतर पहिली चकमक बाजी हरि, भगवंतराव कदम, येसूजी भोइटे, यांना टेहेळणीस पाठविलें, त्यांची व दुराणी फौजेची झाली. त्यांत मराठ्यांचे बाराशें स्वार मेले. बखरकार

म्हणतो हें वर्तमान फौजेंत कळतांच छबी मावळली. हिंमत दिल्लीस जावयाची होती ते राहिली. मग पानपत नजीक म्हणोन तेथें खंदक खणून तळ दिला. दक्षिणेंत तीन कोसांवर शत्रूची एक लक्ष वीस हजार फौज व तीनशें तोफा अशी होती तरी त्यांनाहि मराठ्यांची धास्ती वाटे, म्हणून त्यांनीं एकाएकीं लढाईशीं गांठ घातली नाहीं पण मराठे मात्र भिऊन जाऊन आखडून राहिले. व दुराणी कावे देत त्यांच्या भोंवतीं फिरूं लागला. असे महिना पंधरा दिवस गेले. सर्व प्रकारची महागाई झाली. निभावणी कठिण म्हणून विश्वासरावानें कुमक पाठविण्याकरितां नानासाहेबाला पत्र पाठविलें. पण भाऊनें रागावून त्याचा निषेध केला. दिवसेंदिवस मराठे जेरीस येत चालले आणि शत्रू भर घेत चालला. गोविंदपन्त बुंदेल्यानें कसे तरी वीस लक्ष रुपये दिल्लीस आणले, पण भाऊकडे लष्करांत पोंचण्याची अडचण. भाऊंनीं अबदालीची रसद मारावी म्हणून गोविंदपंत व पाराजीपंत यांना यमुनेपलीकडे अन्तर्वेदींत पाठविलें. त्याची व दुन्देखान रोहिला व लंगडा अहमदखानाचा भाऊ यांची लढाई झाली. शत्रूंनीं होळकरांचें निशाण दाखविल्यानें मराठे फसले व पराभव पावले. बुंदेल्याचा शिरच्छेद झाला. असा दुहेरी डाव फसलेला पाहून भाऊ निकरावर आला. भरींत भर दुर्दैवाची पडली, ती अशी कीं, बुंदेले याचा मुलगा व पाराजीपंत दिल्लीहून खजिना घेऊन पानिपतास निघाले तेहि चुकून शत्रूच्याच तळावर जाऊन लुटले गेले. मग बळवंतराव मेहेंदळे याची शिंदे होळकरांशीं कुरबुर व तोंडातोंडी होऊन बळवंतराव शत्रूवर हल्ला करण्यास गेला, पण शिंदे होळकरांच्या फौजेनें त्या लढाईंत पराक्रम फार केला व दिवस बुडला म्हणूनच शत्रु वांचला. फिरून पंधरा वीस दिवसांनीं कुरबुर होऊन आपण एकट्यानें हल्ला करून एकट्याला यश मिळवावें म्हणून बळवंतराव निघाला. शिंदे होळकर तटस्थ राहिले. पण बळवंतरावाचा पराभव झाला व तो मारला गेला. मग शिंदे होळकर पुढें निघाले व त्यांनीं शत्रूला मागें हटविलें.

बळवंतरावाची बायको सती गेली. या लढाईमुळें मराठ्यांनीं फार धास्ती घेतली, बाहेर कोणी निघेनासें झालें. तेव्हां दिल्लीची सरळ वाट सोडून पांच कोसांवर यमुनेच्या तीरीं जाऊन नदी पाठीशीं घेऊन तोफखाना तोंडावर ठेवून लढावें. होळकरांना ही मसलत पसंत पडली नाहीं. गनिमी काव्याचा

सल्ला पटेना व इब्राहिमखानाला सोडून देऊन भाऊला एकटेंच दिल्लीकडे जाववेना. शेवटीं ठरलें कीं, गोल बांधून मध्यें बुणगें घालावें. भोंवतालीं आराबा वाटून द्यावा, व सरदारांना चारी बाजू वाटून द्याव्या आणि कोस दोन कोस लढत भांडत दिल्लीला जाऊन पोहोंचावें. पण तो बेत सिद्धीस गेला नाहीं.

आतां याच साडेपांच महिन्यांतील प्रसंगाची हकीकत काशीराज पंडितानें जितकी दिली आहे, तितकी येथें देतों. म्हणजे ही बखर व ती बखर यांच्या हकीकतींची तुलना लक्षांत येईल.

'भाऊसाहेबांची कैफियत' या नांवाची आणखी एक बखर आहे. तिच्यांतील कथासूत्र पानपतच्या बखरीसारखेंच आहे. तथापि ज्या थोड्या बाबतींत या दोन बखरींत अधिकउणेपणा दिसून येतो तितक्याच येथें नमूद करतों. वळवंतराव मेहेंदळे यानें दिल्ली शहर घेतलें पण किल्ला घेववला नाहीं. बळवंतरावानें फक्त मोर्चे बसवून दोन कोस मागें परतून तळ दिला ती गोष्ट भाऊसाहेबांना आवडली नाहीं. तेव्हां ते आठ दिवसांच्या आंत स्वतः दिल्लीस गेले. व मग किल्ला सर झाला. सुरजमल जाट याचें म्हणणें दिल्ली आपले स्वाधीन करावी. ती केली नाहीं म्हणून तो आपल्या राजधानीला गेला. दिल्लीस असतांच खर्चाची निकड म्हणून बादशाही तक्ताखालीं रुप्याच्या कांबीवर पेटचा किल्ल्या बसविल्या होत्या, त्या काढून सात लक्ष रुपयांचें नाणें पाडलें. हा बखरकार छत फोडल्याचें लिहीत नाहीं. आश्वीन शुद्ध प्रतिपदेला भाऊसाहेब कुंजपुऱ्याकडे निघाले. दशमीस कुंजपुऱ्यापासून अलीकडे दीड कोस तळ पडला ही हल्ल्याची बातमी अबदाल्लीला कळून त्यानें एक दिवस दम धरा, मी मदतीला येतों असें किल्लेदार कुतुबशहा याला कळविलें. ही बातमी भाऊसाहेबाला कळल्यानें जलदी करून तोफा मारून ठाणें घेतलें. दहा पंधरा लक्षांचा ऐवज मिळाला. कुंजपुऱ्यानजीक यमुनेपलीकडे अबदालीची कुमकेची फौज आली होती. पण मग ती परत गेली. आश्वीन शु.।। १५ पर्यंत कुंजपुऱ्यास मुक्काम होता. आश्वीन व.।। १ स पुढें कुरुक्षेत्राकडे तीर्थयात्रेला जाऊन यावें म्हणून निघाले. परत येऊन नदीचें पाणी उतरल्यावर यमुना उतरून शत्रूशीं गांठ घालावी असा भाऊचा बेत. पण इतक्यांत अबदाल्लीला यमुनेनें वाट दिली. व त्याची

फौज अलीकडे आली. हें कळतांच द्वितीयेचे दिवशीं बारा कोस, तृतीयेचे दिवशीं सहा कोस अशी मजल मारून चतुर्थीचे दिवशीं पानिपतास दाखल झाले. तों गिलच्या सोनपतास आला व तेथील मराठ्यांचें ठाणें उठलें. कुंजपुऱ्याकडे जातांना गिलच्याला नदी उतरतां येऊं नये म्हणून भाऊंनीं सेलिमगडाजवळ दीडशें नावा अटकावून ठेवल्या होत्या. पण उतार मिळाल्यामुळें अबदालीचें फावलें. पानिपतास जुना खंदक होता त्याजवळ बुणगें ठेविलें. कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेपासून लढाईला प्रारंभ झाला.

प्रथम मराठ्यांच्या लष्करांत बारा शेर धान्य मिळत होतें. अबदालीच्या लष्करांत चार शेरच मिळे. तेव्हां अंतर्वेदींतून रसद आणवून महागाई दूर करावी म्हणून गिलच्यानें मुक्काम हटवून यमुनातीरीं तळ दिला. नंतर युद्धाचा निकाल लागत नाहीं असें पाहून दोन्ही सैन्यांतील झाडी तोडून मैदान करून रणखांब पुरून एकमेकांना युद्धाचीं आव्हानें सुरू झालीं, असें बखरकार लिहितो. पण ती केवळ कल्पना दिसते. मध्यंतरीं बऱ्याच चकमकी झाल्या. रोहिल्यांचा एक मोठा पराभव झाल्यावर नबीबखानानें अबदालीकडे जाऊन तक्रार केली. सुजाउद्दौला याजकडून तहाच्या बोलण्याकरितां अबदालीच्या विचारें वकील पाठविला. पण नजीबउद्दौला त्यांत सामील नव्हता. अबदालीनें अटकेपर्यंत मुलूख घ्यावा व दिल्लीचा बंदोबस्त मराठ्यांनीं करावा अशा अटी अबदालीनें सुचविल्या. पण नजीबखानाला आमच्या हातीं द्यावा अशी अट भाऊंनीं घातली म्हणून तह झाला नाहीं. नंतर भाऊंनीं गोविंदपंत बुंदेल्याला अबदालीची रसद बंद करण्याचा हुकूम पाठविला; त्याजवर लंगडा पठाण चालून आला. इकडून नारो शंकर वगैरे लोक गोविंदरावाच्या मदतीला पाठविले, पण ते पोंचण्याचे आंत गोविंदपंताचा पराभव होऊन तो मारला गेला. धान्याचा पुरवठा मिळविण्याकरितां कुरुक्षेत्राकडील लमाण लोकांशीं बोलणें केलें. पण उपयोग झाला नाहीं. रुपयास १ शेर धारण झाली तेव्हां पुण्यास मदत मागण्याकरितां व सल्ला घेण्याकरितां पत्रें गेलीं. विश्वासरावानें नानासाहेबाला लिहिलें कीं तुम्हाला माझ्यासारखे मुलगे होतील पण भाऊसारखा भाऊ मिळणार नाहीं तरी सत्वर यावें. मग भाऊंनीं दिल्लीचा मार्ग सोडून दुसरीकडे निघून जाण्याचा विचार केला. यमुना पाठीशीं घेऊन गिलच्याचे तोंडावर तोफ-

खाना देऊन दिल्ली उजवे बाजूस घालून पुढें जाऊन यमुनातीरीं मुक्काम करावा असा भाऊचा बेत परंतु पौष शु.॥ ८ रोजीं तोंड लागून पानपतचें युद्ध झालें.

तिसरी 'काशीराजाची बखर' काशीराज पंडित याची. त्यांतील थोडी हकीकत या प्रसंगापुरती देतों. भाऊ दिल्लीस होते तेव्हां दुराणी अनुपशहर येथें छावणीस राहिला. तेथें सुजाउद्दौला आपल्या बाजूस आणण्याचे प्रयत्न झाले. त्याकरितां अबदालीनें खुद्द नजीबउद्दौल्यास पाठविलें. नजीबानें सांगितलें कीं पेशवे हे कुल मुसलमानांचे शत्रु आहेत. त्यांशीं तह करूं नये, तीन दिवसांनीं सुजाउद्दौल्यानें अखेर निश्चय केला कीं, दोहोंपक्षी संकटच. तथापि एकंदर विचार करितां अबदालीला मिळावें हेंच बरें. व तो अनुपशहर येथें येऊन अबदालीला मिळाला. पावसाळा सुरू होता. तरी अबदाली अनुपशहराहून निघून दिल्लीसमोर यमुनेच्या उत्तर तीरीं शहराजवळ राहिला. दोन्ही सैन्यें एकमेकांना दिसत होतीं. भाऊनें भवानीशंकर पंडित नांवाच्या वकिलाला सुजाकडे तहाकरितां वकील पाठविला. उलट सुजानें राजा देवीदत्त नांवाच्या चतुर उमरावाला भवानीशंकरबरोबर भाऊकडे पाठविला. त्याबरोबर काशीराजा यालाहि पाठविलें, हें कळतांच भाऊनें खुद्द काशीराजाला स्वतः पत्र पाठविलें. याच वेळीं मल्हारराव व सुरजमल यांजकडील तहाचीं बोलणीं अंतस्थ येत होतीं. तीं सुजा नजीबखानाला कळवी. व त्यांच्या सल्ल्यांनीं मराठ्यांशीं तहाचीं बोलणीं बोले. सुजानें आंतून सुरजमल याला मराठ्यांची बाजू सोडून देण्यास सुचविलें व त्याप्रमाणें तो गेला. भाऊनें सुजाला कळविलें कीं, अटकेपारचा मुलूख अबदालीनें घ्यावा. फार तर लाहोरपर्यंत घ्यावा. फार तर सरहिंदपर्यंत घ्यावा. पण अलीकडील मुलुखांत किंवा कारभारांत ढवळाढवळ करूं नये. पण उभय पक्षांच्याहि मनांत तह करण्याची तितकी निकड नव्हती म्हणून झाला नाहीं. मग पावसाळा संपत आला असें पाहून भाऊ कुंजपुऱ्याकडे गेला. हेतु हा कीं, कुंजपुरा घेऊन नदी उतरून अंतर्वेदींत जाऊन अबदालीशीं गांठ घालावी. दसऱ्यापूर्वीं अबदालीनें लष्कराची मोजदाद केली. त्याजकडे बाराशें स्वारांचें एक अशीं चोवीस पथकें होतीं. दोन हजार उन्ट, चाळीस तोफा व जंबुरे व सुतरनाळ पुष्कळच. सुजाउद्दौल्याजवळ दोन हजार स्वार, दोन हजार

पायदळ व वीस तोफा. नजीबउदौल्याजवळ सहा हजार स्वार व वीस हजार रोहिल्यांचें पायदळ व तिरंदाज. दुन्देखान व हाफीज रहिमत याजवळ पंधरा हजार रोहिले व चार स्वार व कांहीं तोफा होत्या. अहमदखान बंगषजवळ एक हजार स्वार, एक हजार पायदळ व कांहीं तोफा होत्या. मिळून एकंदर ४१,८०० स्वार, ३८,००० पायदळ, व सत्तर ऐंशी तोफा असा सरंजाम होता. काशीराज पंडित म्हणतो कीं, ही माहिती अगदीं पक्की आहे. कारण ती कागदपत्रावरूनच तयार केली आहे. सैन्याची गणती केल्यावर दोन दिवसांनीं अबदालीनें कूच केलें. मराठ्यांकडे एकंदर फौज ५५,००० घोडेस्वार, १५,००० पायदळ, व त्यांतच इब्राहिमखानाची फौज होती व तोफा सुमारें २०० होत्या. दोन्ही सैन्यांकडे पेंढारवजा सैन्य बरेंच होतें. दिल्लीस मराठ्यांचें सैन्य होतें तें वेगळें. दसऱ्यानंतर दोन दिवसांनीं अहमदशहानें तळ हलविला व दुसरे दिवशीं बागपत येथें म्हणजे दिल्लीच्या उत्तरेस अठरा कोसांवर मुक्काम केला. येथें अबदालीनें अनेक धर्मकृत्यें केलीं. तेव्हां तिसरे दिवशीं त्याला नदींतून उतार मिळाला. मात्र तो निरुंद असून पाणी खोल होतें. दोन दिवसांत सर्व सैन्य नदीपार झालें. (२५ आक्टोबर) २६ आक्टोबर रोजीं भाळकियाच्या सराईजवळ उभय सैन्यांची आघाडी एकमेकांना भेटली. त्या चकमकींत मराठे थोडे मागें हटले. रोज थोडथोडा अबदाली पुढें येई व मराठे मागें हटत. असें होतां होतां भाऊनें पानपताजवळ पक्की छावणी केली. तेथून अबदाली खालीं चार कोस होता. सैन्यांचा विस्तार तीन कोस होता. इटावा, शेकोबाद, कात्वी वगैरे (यमुनेपलीकडील) जिल्हे गोविंदपंताच्या ताब्यांत असल्यामुळें भाऊच्या हुकुमावरून पंतानें दहा बारा हजार फौज घेऊन अहमदशहाच्या पिछाडीस मिरतपर्यंत जाऊन रसद मारण्याचा उद्योग केला त्यामुळें शहाच्या छावणींत शेरभर पिठाला दोन रुपये पडूं लागले. तेव्हां शहाच्या हुकुमावरून बताई-खानानें मोठ्या सैन्यानिशीं दौड करून छापा घालून पराभव करून गोविंद-पंताचें डोकें कापून आणून शहाला नजर केलें. येथपासून शहाला रसद बिनबोभाट मिळूं लागली. नंतर भाऊनें दोन हजार फौज दिल्लीहून खजिना आणण्यास पाठविली ती खजिना घेऊन परत येतांना अखेरच्या कामांत चकून शहाच्या एका छावणींत येऊन लुटली गेली. यानंतर (?) २९ नोव्हें-

बर, २३ दिसेंबर या दिवशीं युद्धें झालीं. या दुसऱ्यांत बळवंतराव मेहेंदळे पडला. दुसरे बाजूस नजीबउदौल्याचा चुलता खलील उल् रहमान मारला गेला. तिसरीहि एक लढाई अशीच झाली ती सकाळपासून रात्रीं नऊ दहा-पर्यंत चालू होती. मग अबदालीचे हिंदुस्थानी सरदार कंटाळले व म्हणूं लागले कीं हा उंदीर मांजराचा खेळ पुरे. एकदांच काय तो निकाल लावावा. अबदाली म्हणाला तुम्ही स्वस्थ रहा जें करणें तें मी योग्य वेळीं करीन. त्यानें मराठ्यांची रसद मारण्याचा सक्त उद्योग केला. तेव्हां धान्य व वैरण हीं अगदीं तुटलीं. एके रात्रीं मराठ्यांचे वीस हजार लोक लांकूडफांटा आणण्याकरितां जंगलांत गेले, त्यांना शहा पसदखान यानें वेढा देऊन कापून काढलें. प्रेतांचे ढीग पाहून अबदालीलाहि नवल वाटलें. भाऊच्या मनांत भीति व निराशा उत्पन्न झाली. भाऊकडील गणेशपंडित हा सुजाचे छावणींत बातमीदार पेशव्याकडील होता त्यामार्फत भाऊचीं स्वदस्तुरचीं पत्रें मला आलीं कीं सुजाला सांगून तहाची खटपट मीं करावी. फक्त सैन्यासह सुरक्षित जाऊं दिलें म्हणजे बाकी सर्व अटी आपण मान्य करूं. एका पत्रा-बरोबर जबाबाकरितां उंची वस्त्रें, जवाहीर व मूठभर केशर (बेलभंडार) पाठविलें. नबाबानेंहि उलट देणग्या पाठविल्या. सुजानें मला वजिराकडे पाठविलें. त्याचेंहि म्हणणें तह व्हावा व तो अबदालीला तसें म्हणाला. त्यावर अबदाली म्हणाला, तुम्हीं रोहिले वगैरे माझ्या देशबंधूंनीं व इतर मुसलमानांनीं आपणाला मराठ्यांचे हातून सोडविण्याकरितां मला बोलाविलें तेव्हां लढण्याचें काम माझें. तें मी हवें तसें करणार. तह तुमचे तुम्ही हवे तसे करून घ्या. हफीज रहमतखान, दुन्देखान, अहंमदखान वगैरे हेहि तह करावा म्हणत. पण प्रत्येक जण म्हणे कीं नजीबखान तह करील तरच. मग सुजानें मला नजीबखानाकडे पाठविलें. खासगी बसून मीं तह का करावा यासंबंधानें सर्वांचें म्हणणें सांगितलें त्यावर नजीब म्हणाला, "सुजा हा ज्याला मी वरिष्ठ समजतों त्या सफ्दरजंगाचा मुलगा खरा पण तो बच्चा आहे. त्याला खोल बुद्धि नाहीं. अडचणींत सांपडल्यानें आज मराठे हव्या त्या अटी कबूल करतील. पण पुन्हा पहिली संधि मिळतांच तोंड फिरवतील. आज सर्व दक्षण आपल्या पावलाखालीं सांपडली आहे. तेव्हां एक झटका मारून आपल्या कुशींतला हा कांटा कायमच काढून टाकूं.

नवाबाला म्हणावें थोडा धीर धरा. मीच तुमच्या भेटीला येतों." या वेळीं मध्यरात्र झाली होती. नजीब तसाच उठला व अबदालीकडे गेला व म्हणाला, सगळे सरदार तह करावा म्हणतात, पण माझ्या मतें तो मुळींच करूं नये. मराठे मार्गांतून निघाले म्हणजे दिल्लीचें राज्य तुमचेंच आहे. म्हणाल तेव्हां घ्याल. मी काय नंग्या तलवारीचा शिलेदार जो जिंकील त्याचा उद्यां मित्र होईन. अबदाली म्हणाला, तुमच्या सारखेंच माझें मत आहे. सुजा पोर आहे. मराठे कपटी आहेत. प्रथमपासून सगळीं सूत्रें मीं तुमच्या हातीं दिलीं आहेत. तेव्हां सर्वांचें मी ऐकेन, पण तुमचें मन मोडणार नाहीं. दुसरे दिवशीं रात्रीं नजीब सुजाकडे जाऊन अपरात्रीपर्यंत ते बोलत बसले. पण निकाल लागला नाहीं. इकडे भाऊच्या लोकांनीं उपासमारीमुळें गिल्ला केला व सोक्षमोक्ष करून घेण्याचें ठरलें. बेत असा झाला कीं, छावणींतून पहाटे बाहेर पडावें, तोफखाना आघाडीला ठेवावा व लढत निघावें. सर्वांनीं शपथा घेतल्या, पानविडे झाले. या निकराच्या वेळीं भाऊनें मला स्वहस्तें चिठी लिहिली त्यांत मजकूर कीं "पेला कांठोकांठ भरला. एकहि थेंब आतां त्यांत मावत नाहीं. करणें असेल तर आतांच कांहीं करा. पुढें लिहिण्या-बोलण्याला वेळ उरणार नाहीं." मी पहाटे तीन वाजतां ही चिठी नबाबाला दाखविली व चिठी घेऊन येणाऱ्या माणसाला नबाबापुढें उभा केला. त्यानें सर्व हकीकत सांगितली. इतक्यांत नबाबाच्या हरकाऱ्यांनीं बातमी आणली कीं मराठ्यांची छावणी उठली. सैन्य बाहेर पडून तोफखाना आघाडीला घालून चालून येत आहे. लगेच नजीब उठून अबदालीच्या तंबूंत गेला व त्याला जागें करून ही बातमी सांगितली व म्हणाला 'आतां घोड्यावर स्वार व्हा. दुसरी गोष्ट नाहीं.' अबदालीनें कपडेहि बदलले नाहींत. तसाच घोड्यावर बसून फौजेला सांगत हिंडला. सुजानें माझें नांव अबदालीला सांगितलें तेव्हां मला सांडणीस्वार बोलावूं आला. मीं जाऊन सांगितलें कीं दिवस उजाडतांच मराठे चालून येतात इतक्यांत कांहीं दुराणी स्वार घोड्यावर लूट घालून तिकडून चालले ते म्हणाले, मराठे पळ काढीत आहेत. अबदाली म्हणाला, तुम्ही सांगतां मराठे चालून येतात हे म्हणतात मराठे पळ काढतात हें कसें? मी म्हणालों, किंचित् उजाडलें कीं आपोआपच कळेल; पण हें बोलतों इतक्यांत मराठ्यांचा तोफखाना पुढें आला होता त्यानें पहिली सरबत्ती केली!

लेख बाविसावा

इतिहास हें शास्त्र कीं कला ?

[पुणें येथील भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या चोविसाव्या वाढदिवस-समारंभाच्या प्रसंगीं ता. १४ जुलै १९३४ रोजीं केलेलें भाषण.]

इतिहासाच्या उपयोगाच्या दृष्टीनें नेहमींच मतभेदाला जागा असते. तथापि दुरुपयोग होतो असें म्हटलें तरी संशोधन फुकट जात नाहीं. या बाबतींत ययाती आणि पुरु यांचा दाखला घेतां येईल. ययातीनें पुरूपासून तारुण्य घेतलें व पुरूला जुनें ऐश्वर्य प्राप्त झालें. त्याचप्रमाणें नव्या पिढींतील लोकांना जुन्या पिढीच्या अभ्यासापासून एक प्रकारें ऐश्वर्य प्राप्त होतें व आपण जुनेच आहोंत असें वाटूं लागतें; व जुन्या इतिहासाला तारुण्य प्राप्त होतें तेव्हां जुना इतिहास हा ययातीप्रमाणें असून नव्या पिढीची पुरूशीं तुलना करतां येईल. इतिहासज्ञानाचा उपयोग कसा करावा यासंबंधीं किंचित् दुमत होण्याचा संभव आहे. मी आजच्या माझ्या प्रतिपादनांत अनृत अगर अतिशयोक्तीचा दोष येऊं देणार नाहीं; तसेंच श्री. शेजवलकर यांच्या म्हणण्याची विकृतीहि होऊं देणार नाहीं. आधुनिक जगाला इतिहासाचा शास्त्र या दृष्टीनें व्हावा तितका उपयोग होत नाहीं. इतिहासाचा कला या दृष्टीनें मात्र बराच उपयोग होतो; इतिहासज्ञानाचा उपयोग कलेच्या दृष्टीनेंच होईल व त्या दृष्टीनें त्याची उपासना केली पाहिजे असें माझें मत आहे. आतां आपण शास्त्र व कला म्हणजे काय तें पाहूं. शास्त्र म्हणजे ज्ञानाचा संग्रह; या ज्ञानसंग्रहावरून नंतर आडाखे बसविण्यांत येतात. शास्त्र हें नेहमीं विचारप्रधान असतें. तर कला आचारात्मक आहे. कलेला शास्त्रांतील ज्ञानाचा उपयोग करण्याची मुभा आहे. शास्त्राचा तसा उपयोग कलेला करतां आला नाहीं तर नुसत्या शास्त्राचें काय लोणचें घालून ठेवावयाचें आहे ? तथापि कलेच्या उपासनेंत आपण नीतीचे ढोबळ नियम पाळले पाहिजेत. कलोपासनेच्या नांवाखालीं असत्य व अनीतिकारक तत्त्वांस वाव मिळतां कामा नये. आतां आपण (१) इतिहास म्हणजे काय व त्यांतील सत्य काय तें पाहूं. (२) तसेंच तें ऐतिहासिक सत्य चांगलें किंवा

वाईट असा निर्णय देण्याचा आपणाला अधिकार आहे किंवा नाहीं. व (३) शहाणपणानें त्याचा उपयोग करावयाचा कीं नाहीं? यांपैकीं शेवटचा मुद्दा नीतीच्या सदरांत येतो व कलोपासकाला कांहीं स्वातंत्र्य ठेवावें लागतें. अर्थात् ढोबळ नियम त्यानें पाळलेच पाहिजेत. दुर्मिळता हा इतिहासाचा मौल्यवान व महत्त्वाचा अलंकार आहे; अमुक अमुक झालें असें आपण म्हणतों. तथापि भूतकालवाचक तें सर्वच इतिहास नव्हे. तसेंच कादंबरी, काव्य व महाकाव्यहि इतिहास नव्हे.

मनुष्यप्राण्यानें केलेली जी गोष्ट तो इतिहास अशी इतिहासाची व्याख्या करितां येईल. अर्थातच पुराणें, कल्पित कादंबऱ्या, भूकंप वगैरे निसर्गेतिहास वगैरे विषय इतिहासांतून वगळले जातात. मनुष्यानें केलेल्या गोष्टींचें सत्यकथन तो इतिहास. सत्यकथन असें आपण चटकन बोलून गेलों. परंतु मोठा खड्डा तेथेंच आहे. शास्त्र सत्यनिर्णयांत आहे व सत्य गोष्ट ठरविण्याकरितां शास्त्राचा आपण जितका करून उपयोग करूं तितका कमीच होणार आहे. परंतु त्याच्या मर्यादा पाहणें अधिक बोधप्रद असतें. एकादी गोष्ट घडली कशावरून ? ती खरी कीं खोटी ? असे प्रश्न उपस्थित होतात. रॅलेला प्रत्यक्ष पाहिलेल्या गोष्टींसंबंधानें निर्णय देतां येईना; तेव्हां त्यानें आपलें इतिहासाचें चोपडें जाळून टाकलें. स्वतः पाहिलेल्या गोष्टीचा जेथें निर्णय देतां येत नाहीं ती बाकीच्यांनीं सत्य काय मानावी ? याचा अर्थ आपण सत्य हुडकूं नये असें नाहीं. ज्याला आपण ऐतिहासिक सत्य म्हणतों तें मर्यादित व संशयित असतें. आतां एकादी गोष्ट ऐतिहासिक सत्य आहे हें ठरल्यावर ती गोष्ट बरी आहे कीं वाईट आहे हा दुसरा प्रश्न उपस्थित होतो. त्या गोष्टीसंबंधानें आपण कांहीं निर्णय ठरविला नाहीं, त्यासंबंधीं निर्णय दिला नाहीं तर त्या ऐतिहासिक सत्याचा उपयोग काय ? तसेंच त्या वेळची परिस्थिति लक्षांत घेऊनच आपण जज्मेंट द्यायला हवें, त्या गोष्टीला पूर्वीच्या काळांत नेणें अगर अलीकडे ओढणें योग्य होणार नाहीं, या प्रश्नावर जेवढें दुमत होतें तेवढें कोठेंहि होत नाहीं. मग जज्मेंट द्यावें कीं नाहीं ? मी या मताचा आहे कीं, जज्मेंट दिलेंच पाहिजे. वासुदेवशास्त्री खरे म्हणतात कीं, खऱ्याखोटयाचा निर्णय ठरवीत बसणें फारसें बरें नव्हे. श्री. शेजवलकर म्हणतात कीं, तसा निर्णय लावणें आवश्यक आहे व माझेंहि मत

श्री. शेजवलकर यांच्या मताप्रमाणेंच आहे. परंतु दुमत कां होतें त्याचीं कारणें आपण शोधलीं पाहिजेत.

श्री. सरदेसाई यांचें बाळाजी बाजीरावाचें चरित्र व त्याला श्री. शेजवलकर यांनीं लिहिलेली प्रस्तावना हेंच उदाहरणादाखल घेऊं. श्री. सरदेसाई यांच्या मतें शिवाजीनंतर एकच खरा मुत्सद्दी झाला. व तो म्हणजे बाळाजी बाजीराव हा होय. तथापि त्याच्या अगदीं उलट मत श्री. शेजवलकर यांनीं प्रस्तावनेंत दिलें आहे. आतां खरें कोणाला मानावें ? या संबंधांत खऱ्यांची गर्भित सूचना अशी होती कीं, निर्णय देतांना फार सावधगिरी बाळगली पाहिजे; पुष्कळ वेळां आपला जज्जाचा आविर्भाव चुकीचा असतो. या वेळीं एक गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे व ती म्हणजे या परिस्थितींत मीं स्वतः काय केलें असतें ? ही होय. या प्रश्नाचें जें उत्तर येईल तें भीत भीत सावधगिरीनें संशय प्रकट करीत सूचित केलें पाहिजे. पोर्तुगीज लेखकांनीं शहाजीच शिवाजीचा बाप कशावरून ? या उपस्थित केलेल्या वादाचें, सत्याबद्दलहि दुमत कसें असूं शकतें याचें उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून देतां येईल. आतां तिसरा प्रश्न Wisdom हा होय. घडलें तेंच व अगदीं तसेंच आपण करावें काय ? आपण वाईट करीत नाहींच; म्हणजे निम्मा भाग गेला. हा तिसरा प्रश्न पूर्वीच्या दोन प्रश्नांइतकाच वादग्रस्त आहे. श्री. शेजवलकर यांचा व माझा मतभेद येथेंच आहे. " बाळाजीनें अनेक शत्रु केले " ही गोष्ट वाईट झाली असें श्री. शेजवलकर हे म्हणतात. आपण जर्मनीचें उदाहरण घेऊं. एकाच वेळीं जर्मनीनें अनेक राष्ट्रांशीं दोन हात केले, त्यासंबंधानें बोलतांना आपण म्हणतों कीं, "Germany was fighting on all fronts" अनेक प्रतिस्पर्धी होते, त्यांच्याशीं एकाच वेळीं दोन हात केले; तें बरें कीं वाईट हें कोण सांगूं शकेल ? बरें वाईट म्हणणें किती अवघड आहे हें यावरून आपणाला दिसून येईल. तसेंच श्री. शेजवलकर म्हणतात कीं, बाळाजीनें टिकाऊ राज्य केलें नाहीं ? हा निष्कर्ष लावला तर कोण टिकेल तेंच कळत नाहीं. बळवान असेल तो एकाच वेळीं अनेकांशीं टक्कर देऊं शकेल. या बाबतींत उलटसुलट बोलतां येतें. एकादी गोष्ट बरी म्हटल्याशिवाय आपण आचरणांत कशी आणणार ? याकरितां इतिहास आचरणांत आणतांना काय अडचणी येतात तें आपण पाहिलें पाहिजे.

ऐतिहासिक सत्य म्हणजे काय ?

इतिहासाची आपण इंग्रजींत व्याख्या पाहिली असतां ती " Conformity with reality, with belief and surroundings " अशी सांपडते. सत्याचे तीन प्रकार आहेत. (१) अबाधित अंतिम सत्य; (२) दर्शन, आभास सत्य; हें सत्य उपाधिबाधित सत्य; व (३) व्यावहारिक सत्य; वासनामिश्रित सत्य. सत्याचा हा तिसरा प्रकार मोठा कठिण आहे. याला Interpretation नें तयार केलेलें सत्य म्हणतां येईल; आपणाला हवें तें सत्य भासविणें; मोठमोठे तत्त्वज्ञ एकत्र बसविले तरी त्यांजकडून सत्यनिर्णय होणार नाहीं; ज्याच्या त्याच्या बुद्धीप्रमाणें मतभेद होईलच. म्हणून सत्य सोडून देतां येणार नाहीं. दुसरें सत्य समजुतीचें सत्य आहे; गोठ्यांत बैल आहेत कीं गेले असा दोन मुलांत मतभेद झाला. एकानें आपल्या समजुतीप्रमाणें उत्तर दिलें व दुसऱ्यानें त्याविरुद्ध उत्तर दिलें. तेव्हां या प्रश्नाचा निर्णय देतांना त्या मुलांच्या बापानें समजुतीप्रमाणें ज्यानें सांगितलें तें खरें असा निर्णय दिला. वस्तुस्थिति कांहीं असो, स्वतःची समजूत यालाच यांत प्राधान्य मिळतें. तिसऱ्या सत्यांत राष्ट्राचा अभिमान शिरतो. इतिहासांत एकादी वाईट गोष्ट दिसली व ती आपणाला चांगली दाखवावयाची असली तर आपण तिचा खुलासा करतों.

'शिवाजीला अनेक बायका होत्या' हें ऐतिहासिक सत्य आहे. याबद्दल परराष्ट्रीयांनीं नांवें ठेवल्यास नांव ठेवण्यास जागा उरूं नये म्हणून त्या परिस्थितींत शिवाजीनें केलें तेंच योग्य असें समर्थन करून आपण भांडण त्याच्या अंगावर टाकतों इतका विकृत प्रयत्नहि देशाभिमानाकरितां करणें योग्य ठरेल. अशा वेळीं राष्ट्रीयत्व त्यांत आणणें फारसें चुकेल असें मला वाटत नाहीं. या प्रकारच्या व्यावहारिक सत्याला इतिहासांतच मागणी आहे असें नाहीं.

परकीयांच्या तोंडावर फेंकायला वाटेल तें करावें परंतु आपापसांत तसें करूं नये. दुष्ट लोक तुमची मानखंडना करण्याकरितां टपले असतांना व्यावहारिक असत्याला, असत्यमिश्रित सत्याला तेवढें स्वातंत्र्य देण्यास हरकत नाहीं. मुंबईंतील संप अमक्या तारखेस झाला अगर अमक्या दिवशीं पाणी गोठलें असें वर्तमानपत्रांत लिहिलें असलें तरी या प्रत्यक्ष परिणामाची क्रिया

होत होती असें आपण समजतों. वर्तमानपत्रांतील लिखाण तारतम्यानें घेतलें पाहिजे. एकाद्या ठिकाणीं हजारों लोक जमले होते असें एकादा बातमीदार लिहितो तेव्हां त्याला काय दर्शवावयाचें आहे इकडे आपण लक्ष दिलें पाहिजे. अशा वेळीं शास्त्र चुकलें असें म्हणतां येणार नाहीं. ऐतिहासिक शास्त्राचा कलेच्या दृष्टीनें उपयोग करावयाचा झाल्यास एवढें स्वातंत्र्य (Latitude) द्यावें लागतें. त्या वेळीं त्यानें सत्य झुगारून दिलें असा आपणाला आरोप करतां येणार नाहीं. तथापि सर्रास खोटें बोलावें असा याचा अर्थ होत नाहीं. " मराठ्यांनीं राज्य वाढविण्याचा फारसा प्रयत्न केला नाहीं " असें हे म्हणतात परंतु या बाबतींत त्यांचा माझा मतभेद आहे. मराठ्यांना तें साधलें नाहीं म्हणून वरील प्रकारचें विधान करणें बरोबर होणार नाहीं. माझ्या पुस्तकांत मी शिवाजीपासून स्वराज्य स्थापन करण्याची दूरदृष्टि मराठ्यांत होती असें म्हटलें आहे. शिवाजीनें औरंगजेबाची जहागिरी पत्करिली व त्याला मुजरा केला, यावरून स्वातंत्र्याच्या ध्येयवादासंबंधीं पोकळ गप्पा मारणारे लोक शिवाजीची किंमत रुपयांत १२ आणे करतील. पण तसें करून चालणार नाहीं. कांहीं म्हणतात इतिहासज्ञ निःपक्षपाती असला पाहिजे. परंतु तसें त्यानें केलें नाहीं तर त्याला तुम्ही पक्षपाती म्हणूं शकणार नाहीं. आतां आपण इतिहासांतील दाखल्याप्रमाणें आचरण करावें किंवा काय या Wisdom च्या सदरांत शिरूं. या ठिकाणीं जी गोष्ट सत्य व निर्विवाद आहे अशाच गोष्टींचा आपण विचार करणार आहों. इतिहासांत जो दाखला पाहिला तोच आपण गिरवावा काय ? या ठिकाणीं माणसाला पूर्वीच्याइतकीच किंबहुना अधिक स्वतंत्रता या प्रश्नांत मिळते असें मी म्हणतों. पूर्वीच्या इतिहासाला मोडून वागलें तरी चालेल असेंहि मी म्हणेन. इतिहासांतील अमुक एका दाखल्याला धरून चालावें असें म्हटलें तर कोणत्या कालांतील दाखला अनुकरणीय व कोणता अननुकरणीय हें कोणीं ठरवायचें हा प्रश्न उद्‌भवतो.

रामराज्य व स्विस् डेमॉक्रसी यांपैकीं चांगलें कोणतें याचा निर्णय सांगा असें म्हटलें तर कोण सांगेल ? येथें मतभेद होईल. अनुकरण करण्याकरितां पूर्वीच्या काळांत यशस्वी ठरलेला नमुना घेऊन चालूं. श्री. शेजवलकरांचें म्हणणें असें कीं, नव्या जगानें जुन्या जगाचे दाखले गिरविले पाहिजेत. परंतु येथें

त्यांचा व माझा मतभेद आहे. इतिहासांतील नमुना निवडणें व तो आचरणांत आणणें हा प्रत्येकाचा अधिकार आहे, व तें इतिहासशास्त्राला सोडून नाहीं. Wisdom याचा अर्थ जुन्या दाखल्याला धरून तें झालें पाहिजे असा करून चालणार नाहीं. कारण (१) एक तर जुना दाखला तंतोतंत मिळत नाहीं. व (२) मिळाल्यास तो तंतोतंत आचरणांत आणतां येत नाहीं; वरें तसा दाखला असूनहि (३) स्वतंत्र बुद्धीनें नव्या परिस्थितीप्रमाणें नवा नमुना एकाद्यानें म्हटल्यास त्याचें wisdom चुकलें असें कसें म्हणतां येईल ? त्यामुळें शास्त्राला बाध येत नाहीं. जुनें तें सत्य व चांगलें असलें तरी तें पाळलेंच पाहिजे असा आग्रह कोणाला धरतां येईल ?

(१) स्वीकार, (२) धिक्कार व (३) विकार; जुनें घेऊन नवें भरतीला घालणें असे याचे तीन प्रकार करतां येतील. परंतु त्यांपैकीं तिसरा प्रकारच अधिक प्रभावी असून त्यावरच जगाची प्रगति चालली आहे. यानंतर शास्त्राचें खरें रहस्य आपण ओळखलें व घेतलें असें म्हणतां येईल.

समाजशास्त्र पार बदलत चाललें आहे. त्यासोबत परिस्थितीहि बदलली आहे. स्पर्शास्पर्श विचार आतां पूर्वींइतका तीव्र स्वरूपांत राहिलेला नाहीं. साठ वर्षें कोंकणांत राहणारा मनुष्य आपल्या मुलांकरितां चाळींत राहावयास गेल्यास तेथील राहणीला अनुसरून त्याला साठ वर्षें उराशीं बाळगलेला स्पर्शास्पर्शविचार बाजूला ठेवावा लागतो. हा बदललेल्या परिस्थितीचा महिमा आहे. परिस्थितियोग्य वागणें येवढें तत्त्वहि जर शास्त्रानें आपणाला शिकविलें नाहीं तर मग शास्त्र फुकट गेलें असेंच म्हणावें लागेल. याशिवाय जगांतील शक्ती (World Forces) सारख्या बदलत असतात. श्री. शेजवलकरांनीं चॅथॅम व नाना फडणीस यांची तुलना केली आहे. परंतु अशी तुलना करणेंच बरोबर नाहीं. सहचारी शक्ति जेथें प्रभावी ठरते तेथें जुने दाखले काय उपयोगी पडणार ? दहा माणसांच्या कुटुंबांत एकादी व्यक्ति वाईट निघाली तर सर्व कुटुंबाची धुळधाण उडते; मग सामाजिक परिस्थितींत किती दाखले उपयोगी पडतील ? चित्रशाळेंतील दया, क्षमा, शांतीसंबंधींचा दाखला आपल्या घरांत भिंतीला लावून ठेवला तर त्याचा किती उपयोग होईल ? परिस्थितीप्रमाणें पूर्वींच्या दाखल्याला मुरड घालून जें आपण करूं तेंच खरें प्रभावी ठरणार आहे. जुना दाखला

तंतोतंत मिळाला तर घ्यावा; पण तो तसा मिळत नाहीं. जुना दाखला तंतोतंत कधीं उपयोगी पडत नाहीं. त्यांतला फारच थोडा भाग उपयोगी पडूं शकतो. साप पायाजवळ सळसळत आला तर जुने लोक साप कसा मारीत असत याचा विचार करीत बसावयाचें काय ? कीं काठी घेऊन सांपडेल तसा त्याला झोडपायचा ? जुना दाखला इतका ढोबळ मिळतो कीं, त्याचा कांहींच उपयोग होत नाहीं. याशिवाय जुनें मानावें हें जसें योग्य तसें नवें निर्माण करावें हें कां मानूं नये ? जुना दाखला घेऊन शक्य तितकें आपलें समर्थन करणें हें शास्त्रार्थाचें मुख्य रहस्य आहे. याचा अर्थ जुनें टाकायचें असा नाहीं तर आपल्या मतांच्या समर्थनार्थ त्याचा योग्य तो उपयोग करून घ्यावा. न्या. मू. रानडे यांनीं बालविवाहासंबंधीं मत ठरवितांना हेंच केलें. तसेंच जुन्याप्रमाणें वागतांना हातून थोड्याफार प्रमाणावर Negligence व Rashness हे दोष घडणें शक्य आहे. व तें क्षम्य आहे असें माझें म्हणणें आहे; मजवर कोर्टाचा अपमान केल्याबद्दल दोन खटले झाले व श्री. शेजवलकर यांच्या पत्राची जामीन रक्कम जप्त झाली हे प्रसंग आपण उदाहरणादाखल घेऊं. या गोष्टी आम्हाला कळत नव्हत्या अशांतला भाग नाहीं. परंतु हें कसें होतें तें सांगतों. १९०८ सालीं टिळकांवर खटला होऊन, शिक्षा झाली. त्यासंबंधीं मी मराठ्यांत लेख लिहून बाहेर पडलों येवढ्यांत ना. शास्त्री व श्री. नटेश्वरराव द्रवीड मजकडे आले व म्हणाले कीं, तुम्ही तावातावांत कांहीं तरी लिहाल व मग भलतेंच होईल; तरी तुम्हीं काय लिहिलें आहे तें दाखवा. नंतर त्यांच्या आमच्या विचाराप्रमाणें मीं लिहिलें; तरीहि खटला झालाच ही तुमची आमची गोष्ट ! मग तुम्ही नाना फडणिसासंबंधानें निर्णय काय देणार ? निर्णय द्यावेत; परंतु त्या वेळीं विनयानें काय म्हणावयाचें तें म्हटलें पाहिजे. दैववाद हा सर्वांना मान्य आहे. कांहीं गोष्टी दैवानें घडतात त्याला आपण काय करणार ? शिवाय जुने दाखले मनुष्यस्वभावावर अवलंबून असतात. परंतु तेथेंच मी घाव घालतों ! मनुष्यस्वभाव कायम नाहीं. तो नेहमीं बदलता आहे. मग या परिस्थितींत जुने दाखले कितीसे उपयोगी पडणार ? मार्कट्वेननें एका मनुष्याजवळ दहा हजारांची

नोट दिली व बाजारांतून सामान आणावयास सांगितलें. परंतु बाजारांत चलनच नसल्यानें त्या इसमावर उपाशी मरण्याची पाळी आली.

मनुष्यस्वभावावर ठराविक सिद्धांताची (Maxims) मात्रा लागू पडत नाहीं. जीव आणि ब्रह्म हें एक आहे हें नुसतें कळून काय उपयोग ? त्याप्रमाणें आपल्या हातून आचार घडला पाहिजे; तेव्हां दाखला जुना परंतु कर्तृत्व नवें असें शास्त्र बनविलें पाहिजे. जुना दाखला निर्णायक ठरत नाहीं. वासना निर्णायक ठरतात. इतिहास हें शास्त्र आहे. जुने दाखले चांगले आहेत. परंतु ते तावून सुलाखून घेतले पाहिजेत.

— समाप्त —

